

ГРИГОРІЙ
СКОВОРОДА

ГРИГОРІЙ
СКОВОРОДА

Григор. о' С.

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА
ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ ім. Г. С. СКОВОРОДИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім. Г. С. СКОВОРОДИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЛІТЕРАТУРНО-МЕМОРІАЛЬНИЙ МУЗЕЙ
Г. С. СКОВОРОДИ В СКОВОРОДИНІВЦІ
СХІДНИЙ ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. КОВАЛЬСЬКИХ (Харків)

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА

ПОВНА АКАДЕМІЧНА ЗБІРКА ТВОРІВ

ЗА РЕДАКЦІЄЮ ПРОФ. ЛЕОНІДА УШКАЛОВА

ЕДМОНТОН – ТОРОНТО
«ВИДАВНИЦТВО КАНАДСЬКОГО ІНСТИТУТУ УКРАЇНСЬКИХ СТУДІЙ»

ХАРКІВ
«МАЙДАН»

2011

ББК 84(0)5

С 44

*Це видання здійснене завдяки щедрій пожертві
Дарії Муцак-Ковальської (Торонто, Канада)
та підтримці Програми дослідження Східньої України ім. Ковальських
при Канадському Інституті Українських Студій (Едмонтон, Канада)*

Художнє оформлення В. Носаня

Сковорода Григорій.

С 44 Повна академічна збірка творів / За редакцією проф. Леоніда
Ушкалова. – Харків–Едмонтон–Торонто: Майдан; Видавництво Канад-
ського Інституту Українських Студій, 2011. – 1400 с.
ISBN 978-966-372-330-3.

Ця книга – перше видання творів великого українського поета й філософа Григорія Сковороди (1722–1794), здійснене в належному академічному форматі. Воно стане цінним джерелом для філософів, літературознавців, мовознавців, культурологів, педагогів, богословів та інших фахівців, які вивчають творчість Сковороди, надійним підґрунтям для перекладів його творів іншими мовами, для підготовки популярних видань тощо.

ББК 84(0)5

ISBN 978-966-372-330-3

© Ушкалов Л. В., упорядкування,
переднє слово, передмова, при-
мітки й коментарі, 2011

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Твори великого українського поета й філософа Григорія Сковороди (1722–1794) за його життя ніколи не друкувалися. Аж 1798 року в Санкт-Петербурзі заходами Михайла Антоновського побачив світ діалог «Наркісс»¹. Упродовж першої половини ХІХ століття окремими книжками з'явилися «Басни Харьковскія»², «Бесѣда, нареченная двое»³, «Дружескій разговор о душевном мирѣ»⁴, «Убогій Жайворонок»⁵, «Брань архистратига Михаила со Сатаною»⁶, а також деякі уривки, листи та поезії, що були надруковані на сторінках часописів «Сионский вестник», «Телескоп», «Московский наблюдатель», «Москвитянин», альманахів «Утренняя звезда», «Молодик» тощо. На початку 1830-х років харківські поети-романтики на чолі з Александром Хашдеу готували до друку й семитомову збірку творів Сковороди загальним обсягом близько 50 друкованих аркушів, однак їхній задум так і не втілювався в життя через брак коштів.

Важливим кроком у справі видання творів Сковороди була поява 1861 року в Санкт-Петербурзі книжки «Сочинения в стихах и прозе Григория Саввича Сковороды. С его портретом и почерком его руки»⁷. Утім справді етапною подією стало приурочене до 100-ліття з дня смерті філософа харківське видання 1894 року «Сочинения Григория Саввича Сковороды, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем» (сьомий том «Сборника Харьковского историко-филологического общества»)⁸. Це була перша академічна збірка творів Сковороди, завдяки якій філософ немовбито воскрес у соту річницю смерті. Видання включало переважно більшість трактатів та діалогів Сковороди, його поетичні твори, 98 листів, «Жизнь Григория Сковороды» Михайла Ковалинського, мало ґрунтовний «історико-критичний» на-

¹ [Сковорода Г.] Наркісс. Разглагол о том: узнай себе // Библиотека духовная, содержащая в себе дружеские беседы о познании самого себя. – Санкт-Петербург: Издание Академии наук, 1798. – С. 1–193.

² Сковорода Г. С. Басни Харьковскія. – Москва: Издание Московского попечительного комитета «Человеколюбивого общества», 1837. – VI, 59, II с.

³ Сковорода Г. С. Бесѣда двое. – Москва: Издание Московского попечительного комитета «Человеколюбивого общества», 1837. – 50 с.

⁴ Сковорода Г. С. Дружескій разговор о душевном мирѣ. – Москва: Издание Московского попечительного комитета «Человеколюбивого общества», 1837. – 94 с.

⁵ Сковорода Г. С. Убогій Жайворонок. Притча / Предисловие и примечания М. Макарова и И. Решетникова. – Москва: Издание Московского попечительного комитета «Человеколюбивого общества», 1837. – II, IV, 32 с.

⁶ Сковорода Г. С. Брань архистратига Михаила со Сатаною, о сем: легко быть благим. – Москва: Издание Московского попечительного комитета «Человеколюбивого общества», 1839. – 45 с.

⁷ [Сковорода Г. С.] Сочинения в стихах и прозе Григория Саввича Сковороды. С его портретом и почерком его руки. – Санкт-Петербург: [Изд. Лысенкова], 1861. – 322 с.

⁸ Сочинения Григория Саввича Сковороды, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем. Юбилейное издание (1794–1894 г.). – Харьков: Типография губернского правления, 1894. – СХХХІ, 352 с.

рис Багалія «Издания сочинений Г. С. Сковороды и исследования о нем», його ж таки «Библиографический обзор сочинений Г. С. Сковороды», покажчик латиномовних листів Сковороди, підготовлений проф. Іваном Нетушилом. Тим часом кілька чималих за обсягом творів, зокрема «Асхань», «Жена Лотова», «Потоп зміїн», «Пря бѣсу со Варсавою», сюди не ввійшли, а з трактату «Silenus Alcibiadis» надруковано лиш уривок.

Ще однією помітною спробою академічного видання творів Сковороди було «Собрание сочинений Г. С. Сковороды. С биографией Г. С. Сковороды М. И. Ковалинского, с заметками и примечаниями В. Бонч-Бруевича» (Санкт-Петербург, 1912)⁹. До першого тому цього видання ввійшли майже всі основні філософські твори письменника. Бонч-Бруевич супроводив їх невеличким вступом («Заметка от редакции»), короткими текстологічними заввагами («К рукописи “Наркісс”», «К рукописи “Асхань”» тощо), почасти задокументував біблійні цитати. На жаль, другий том цього видання, куди мали ввійти художні твори, переклади й листи, так і не побачив світу.

Видання Багалія та Бонч-Бруевича аж до початку 1960-х років правили за найавторитетніші збірки творів Сковороди. Звісно, вони були неповними й далеко не завжди відповідали вимогам текстології (це дало підставу Бонч-Бруевичу досить різко критикувати видання Багалія¹⁰, а Багалієві – видання Бонч-Бруевича¹¹). У всякому разі, дослідники творчості Сковороди відчували гостру потребу в новій академічній збірці творів нашого філософа. Так, 1933 року Дмитро Чижевський писав: «...Я дозволю собі висловити бажання, щоб у інтересах української науки нарешті видано твори Сковороди в повному, автентичному та достойному вигляді»¹².

Це бажання на значну міру здійснилося 1961 року, коли в Києві заходами Академії наук України побачила світ двотомова збірка творів Сковороди¹³, до якої ввійшли всі відомі на той час твори письменника («Басня Есопова», кілька листів, переклад трактату Цицерона «De senectute», «Книжечка Плутархова о спокойствии души» друкувалися тут уперше). Ініціатором цього видання був поет-академік Павло Тичина, а до редакційної колегії ввійшли академік Олександр Білецький та член-

⁹ Собрание сочинений Г. С. Сковороды. С биографией Г. С. Сковороды М. И. Ковалинского, с заметками и примечаниями В. Бонч-Бруевича. – Санкт-Петербург: Типография Б. М. Вольфа, 1912. – Т. I. – XV, 544 с. (Материалы к истории и изучению русского сектантства и старообрядчества / Под ред. В. Бонч-Бруевича. – Вып. пятый)

¹⁰ Бонч-Бруевич В. Д. По поводу опубликования подлинного текста рукописи М. И. Ковалинского проф. Д. И. Багалеем в издании Харьковского историко-филологического общества // [Сковорода Г. С.] Собрание сочинений Г. С. Сковороды. С биографией Г. С. Сковороды М. И. Ковалинского, с заметками и примечаниями В. Бонч-Бруевича. – Санкт-Петербург: Типография Б. М. Вольфа, 1912. – Т. I. – С. 43–49.

¹¹ Багалей Д. И. Издание сочинений Г. С. Сковороды и стоящие в связи с ними исследования о нем (к 120 годовщине со времени его кончины – 1794–1914 г.) // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. – 1914. – Т. XIX. – Кн. 3. – С. 1–58.

¹² Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й передне слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 24.

¹³ Сковорода Г. Твори: У 2 т. – Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1961. – Т. 1–2. – [т. 1] XL, 640 с.; [т. 2] 624 с.

кореспонденти Академії наук України Дмитро Острянин і Павло Попов. Упорядкування томів узяли на себе Ісає Табачников та Іван Іваньо, які розташували твори Сковороди згідно з жанрово-тематичним принципом. Перший том містив філософські трактати й діалоги, а другий – художні твори, епістолярій, життєпис Сковороди пера Ковалинського та dubia.

Трохи перегодом на підставі цього видання співробітники Інституту філософії Академії наук України підготували й видали в 1973 році «Повне зібрання творів»¹⁴ Сковороди у двох томах. До редакційної ради двотомовика, яку очолив член-кореспондент Академії наук України Володимир Шинкарук, увійшли знані фахівці з історії української філософії та літератури Володимир Євдокименко, Леонід Махновець, Іван Іваньо, Валерія Нічик, Ісає Табачников. Твори Сковороди подані тут за хронологічним принципом, який згідно із задумом видавців мав віддзеркалювати перебіг життя та творчості Сковороди. До цього видання вперше були включені діалоги «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)» та «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон», один доти невідомий лист, а діалог «Прябѣсу со Варсавою» подано не за списком, а за автографом. Крім того, Мирослав Рогович та Марія Кашуба наново відредували український переклад латинських і грецьких текстів Сковороди, зроблений свого часу Петром Пелехом.

Київські видання 1961-го та 1973 років, над якими за належної державної підтримки й тривалий час працювали чималі наукові колективи, на сьогодні є найавторитетнішими академічними збірками творів нашого філософа. Однак і ці видання далеко не бездоганні під багатьма оглядами. Наприклад, Дмитро Чижевський указував на наявні там помилки в грецьких словах¹⁵, Богдан Струмінський – на кілька недоглядів у тексті діалогу «Алфавит»¹⁶, Юрій Шевельов – на те, що в обох київських виданнях відсутні будь-які фахові коментарі щодо біблійних цитат¹⁷, митрополит Іларіон (Іван Огієнко) відзначав свавільне вживання видавцями великої літери¹⁸ тощо. Зрештою, помічені Чижевським та іншими хиби – то лиш дрібечка порівняно з тим, що є насправді. Принаймні, узявши за основу київське академічне видання 1973 року, ми змушені були вносити в нього десятки тисяч змін. Якщо спробувати окреслити те основне, в чому текст видання 1973 року відбігає від сквородинських автографів та списків, то картина буде така: 1) неправильно відтворені слова; 2) пропуски слів, фраз та речень; 3) похибки в коренях, суфіксах та відмінкових закінченнях; 4) помилкове вживання літери “ять”; 5) помилкове

¹⁴ Сковорода Г. С. Повне зібрання творів: У 2 т. – Київ: Наукова думка, 1973. – [Т. 1]. – 531 с.; [Т. 2]. – 574 с.

¹⁵ *Tschiżewskij D. Skovoroda. Dichter, Denker, Mystiker.* – München, 1974. – S. 228.

¹⁶ *Strumiński B. Textological Notes on Skovoroda's Alphabet* // Hryhorij Savyč Skovoroda. An Anthology of Critical Articles / Ed. by R. H. Marshall, Jr. and Th. E. Bird. – Edmonton; Toronto, 1994. – P. 215–219.

¹⁷ *Shevelov G. Y. Prolegomena to Studies of Skovoroda's Language and Style* // Hryhorij Savyč Skovoroda. An Anthology of Critical Articles / Ed. by R. H. Marshall, Jr. and Th. E. Bird. – Edmonton; Toronto, 1994. – P. 95.

¹⁸ *Іларіон, митр.* Нове академічне видання творів Григорія Сковороди // Віра і культура. – 1962. – Ч. 12. – С. 14.

зазначення м'якості або твердості звуків; 6) помилки в подвоєнні літер; 7) порушення сквородинської синтакси, яке полягає в доволі частій зміні типу речення (питального на спонукальне, спонукального на розповідне тощо) й відповідних пунктуаційних знаків, некоректному розмежуванні власне авторського тексту й цитат, а також у хибному потрактуванні структури речень; крім того, зміст окремих речень спотворюють хибно подані прийменники, сполучники та частки; 8) ігнорування чинних у автографах та списках правил ужитку великої літери (іменники, а почасти й прикметники та займенники Скворода зазвичай писав з великої літери – тож у творах філософа понад сорок тисяч слів написано з великої літери), правил написання слів разом, окремо та через дефіс; невиправдана відмова від деяких уживаних Сквородою літер; 9) майже повна відсутність наявних у автографах та списках понад п'ятдесяті тисяч діакритичних знаків, без яких годі збагнути, зокрема, сквородинську орфоепію; 10) свавільна інтерпретація композиційної та графічної структури тексту: неправильне розташування віршованих рядків один щодо одного, неправильний поділ їх на строфи, перенесення слів та фраз із одного рядка на інший; довільна розбивка прозового тексту на абзаци (наприклад, Скворода подає кожен цитату з нового рядка, тимчасом як видавці – суцільним текстом); не взято до уваги або неправильно відтворено рясні графічні виокремлення Сквородою слів та фраз, тобто логічні наголоси¹⁹.

Коли додати до цього ще й ідеологічну ангажованість упровідної статті, кілька тисяч незадокументованих цитат, явно недостатню ґрунтовність і достеменність коментарів, а також ту прикру обставину, що видання творів Сквороди кінця ХХ – початку ХХІ століть здебільшого взагалі перебувають далеко за межами академічної традиції, то висновок може бути тільки один: твори Сквороди “в повному, автентичному та достойному вигляді” на сьогодні так-таки й не видано, що посутньо гальмує, а почасти просто внеможливає і подальший розвиток академічних студій над Сквородою, і адекватне поцінування його творчості, і переклад творів письменника іншими мовами.

Саме з огляду на це ми вирішили підготувати й видати нову повну академічну збірку творів нашого філософа. Ми мали на думці зробити ось що:

1. На підставі автографів та основних (найліпших) списків ретельно підготувати корпус текстів Сквороди згідно з приписами сучасної текстології.

2. Задокументувати цитати, алюзії та ремінісценції, що дозволило б не лише створити належний науковий апарат, але й ліквідувати помилки переписувачів та публікаторів, правильно розмежувати цитати й власне авторський текст, розшифрувати наявні в рукописах скорочення тощо.

3. Зробити поновну редакцію українських перекладів латинських та грецьких текстів Сквороди.

4. Підготувати належні фахові коментарі до сквородинських ідей, універсалій та образів, подавши їх на тлі стародавньої грецької та римської літератури, святоотцівської і новочасної західної традиції, українського барокового письменства.

¹⁹ Докладніше див.: Ушкалов А. Скворода forever // Ушкалов А. Скворода та інші: Причинки до історії української літератури. – Київ, 2007. – С. 488–497.

Слід сказати, що в ході підготовки цього видання зринуло чимало труднощів. По-перше, з огляду на різні причини не всі потрібні нам джерела, розпорошені по архівах та книгозбірнях України, Росії, Румунії, США й Чехії, виявились приступними. По-друге, деякі рукописи Сковороди, на жаль, уже несила вчитати (місцями папір пошкоджений, а чорнило вицвіло, місцями заважають плями, на перегінах аркушів майже нічого не видно навіть у тому разі, якщо збільшувати зображення). По-третє, граматики й правопис Сковороди неабияк варіативні (скажімо, найбільш радикальна зміна правопису сталася в середині 1770-х років, коли філософ відмовився вживати літери “єр” та “єрь”, заступивши їх відповідними діакритичними знаками), а загалом дуже каліграфічний почерк Сковороди не скрізь дає змогу напевне відрізнити велику літеру від малої (надто коли йдеться про літери “б”, “в”, “г”, “д”, “з” та деякі інші в позиціях на початку рядка або після коми чи двокрапки). Варіативність граматики й правопису обумовила й ті мінімальні редакторські зміни, до яких ми змушені були вдаватися. Так, згідно з волею самого автора, ми не подаємо прикінцевих “єрів”, у разі доконечної потреби змінюємо розділові знаки (двокрапку на кому тощо), водностаїнюємо написання окремих літер, а також деяких слів, які в автографах та списках мають по дві та більше паралельні форми (наприклад: “а вось – авось”, “вовѣкы – во вѣкы”, “в про(т)чем – впро(т)чем”, “для того – для того”, “для чого – длячого”, “его же – егоже”, “истина – истинна”, “крючки – крючки”, “к тому – ктому”, “коль краты – колькраты”, “на примѣр – наприклад”, “не уже ль – не ужель – неужель”, “ни мало – нимало”, “Памво – Памва”, “сего ради – сегоради”, “со всѣм – совсѣм”, “то есть – тоестъ”, “французкий – француззкий – французский”, “хляби – хлябы”, “чрез чур – чрез-чур – чрезчур – чрезчуръ”, “щаслив – щастлив – счастлив”, “яко же – якоже”). Ми обирали ті форми, які переважають в автографах. По-четверте, автографи деяких творів Сковороди не збереглися, а їхні списки далеко не завжди бездоганні. Так, діалог «Кольцо» дійшов до нас в одному-єдиному спискові, зробленому якимось малоосвіченим переписувачем, котрий спотворив сквородинську граматику й правопис (скажімо, він узагалі не вживає великої літери та літери “ять”), перекутив біблійні цитати, окремі слова та фрази. З огляду на це ми змушені були вдаватися до реконструкції тексту, послідовно здійснивши дві основні операції: а) відтворили біблійні цитати за текстом Єлизаветинської Біблії, звідки їх брав сам Сковорода (враховуючи при цьому особливості сквородинської манери цитування Святого Письма); б) подали ті форми слів (літера “ять”, закінчення родового відмінка іменників тощо), які характерні для автографів Сковороди. Так само й текст діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастии в жизни» реконструюємо на підставі трьох його списків (з урахуванням тих граматичних форм, що характерні для автографів). По-п’яте, звичка Сковороди не подавати вказівок на джерела посутньо ускладнює справу задокументування цитат, алюзій та ремінісценцій.

Структура цього видання така: 1) передмова; 2) повний корпус відомих на сьогодні автентичних творів Сковороди (сюди вперше входить лист Сковороди до Григорія Ковалинського від 2 травня 1785 року; крім того, текст притчі «Убогий Жайворонок» подаємо не за виданням 1861 року, а за першодруком, а тексти листів до Єгора Урюпіна та Петра Пискунівського – за списком Івана Вернета), розташованих згідно з хронологічним та жанровим принципами, з відповідними примітками

й коментарями; 3) «Жизнь Григорія Сковороды» Михайла Ковалинського. Зважаючи на те, що до нашого видання вже існує конкорданція (її можна знайти на сайті Університету Альберти: <http://www.arts.ualberta.ca/~ukr.skovoroda/NEW/index.php>), покажчиків ми не подаємо.

Безпосередніми виконавцями проекту були Олександра Ушкалова (комп'ютерне складання, підготовка та коректа тексту), професор Олег Марченко (підготовка приміток і коментарів), професор Марія Кашуба та Любов Пашина (нагляд за латинськими й грецькими текстами), а також я (підготовка тексту, передмови, приміток і коментарів, поновна редакція перекладів з латини, загальний нагляд).

Насамкінець хочу скласти щиру подяку всім нашим колегам та друзям, хто словом і ділом підтримував нас і сприяв утіленню в життя цього проекту, а найперше: викладачці Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Я. Франка Оксані Блашків, викладачеві Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди Григорію Вербі, фотографові Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України Сергієві Гавришкевичу (Київ), голові Фонду Андрія Первозванного Володимирові Гальперіну (Харків), директорові Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, академіку Миколі Жулинському (Київ), письменниці й філософові Оксані Забужко (Київ), професорові Університету Альберти Олегові Ільницькому (Едмонтон), архієпископу Харківському і Полтавському Української Автокефальної Православної Церкви Ігорю Ісіченкові, викладачці Російського державного гуманітарного університету Софії Копелян (Москва), директорці Національного літературно-меморіального музею Г. С. Сковороди в Сковородинівці Наталії Мицай, співробітниці Російського державного гуманітарного університету Анні Нижник (Москва), професору Університету Альберти Наталії Пилип'юк (Едмонтон), директорові Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, академіку Мирославу Поповичу (Київ), старшому науковому співробітнику Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, професору Ярославі Стратій (Київ), заступникові директора Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, член-кореспонденту НАН України Миколі Сулимі (Київ), а також моему синові – письменнику й літературознавцю Олександру Ушкалову. Особлива подяка – колективу харківського видавництва «Майдан» та його директорові Анатолію Стожкуку.

Керівник проекту – доктор філологічних наук, професор
Леонід УШКАЛОВ

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА

Творчість Григорія Сковороди посідає особливе місце в історії українського письменства. Його поезія та філософія – це найвищий злет українського літературного бароко, так само, як в Англії – творчість Джона Мільтона, у Голландії – Йост ван ден Вондела, в Іспанії – Кальдерона, в Італії – Торквато Тассо, у Німеччині – Ангела Сілезія, у Чехії – Яна Амоса Коменського. Сковородинські пісні, байки, діалоги, трактати, притчі, листи завершують добу українського бароко, а водночас і барокову літературу всієї Європи.

Григорій Савич Сковорода народився 3 грудня (22 листопада за ст. ст.) 1722 року в сотенному містечку Чорнухи на Полтавщині в простій козацькій сім'ї. Коли хлопцеві виповнилося сім років, батьки віддали його в науку до дяківської школи, яких у Чорнухах було на ту пору три. Восени 1734 року Сковорода вступає до Києво-Могилянської академії. Клас фари, де вчили читати й писати по-латинському, по-польському та по-слов'янському, Сковорода пройшов під орудою ієродиякона Веніаміна Григоровича. У наступних класах (1735–1738 рр.): інфіми (етимологія, синтаксис латинської мови, арифметика й катехізис), граматика (складніші питання синтаксису, твори Ціцерона й Овідія) та синтаксими (стилі латинської ораторської прози, латинська поезія) – його вчителем був Амвросій Негребецький. Клас поетики, де вчили писати віршовані твори різних жанрів, а також давали знання з міфології, географії та біблійної історії, Сковорода пройшов у ієродиякона Павла Канючевича впродовж 1738–1739 років. Тоді ж таки він починає вчити грецьку, німецьку й гебрейську мови в Симона Тодорського. У 1739–1740 роках Сковорода пройшов клас риторики (інвенція, стилістика, композиція тощо) в Сильвестра Ляскоронського (курс «*Institutiones oratoriae eloquentiae...*»¹) та продовжив вивчати мови в Симона Тодорського. Філософію (діалектика, логіка, етика, фізика, метафізика) Сковорода вивчав у 1740–1741 роках під орудою префекта академії Михайла Козачинського (курс «*Syntagma totius Aristotelicae philosophiae...*»²). Однак восени 1742 року, пройшовши конкурсний відбір у Глухові (випробування в церковному співі та в співі на “італійський манір”), Сковорода стає співаком (альтистом) придворної капели імператриці Єлизавети Петрівни. Відтоді й до кінця серпня 1744 року він мешкає в Санкт-Петербурзі та Москві. Саме тоді, як стверджував Григорій Квітка-Основ'яненко, Сковорода створив кілька духовних піснеспівів: “придворний” наспів літургійно-канонічної пісні «Иже херувимы», «Христос воскрес» та пасхальний канон «Воскресення день». Враження від життя в столицях Російської імперії не раз зринають і в його літературних творах. Так, у віршованій фабулі про Тантала («*Fabula de Tantalo*») є згадка про італійського композитора Доменіко даль Ольо (Domenico dell'Oglio) – автора музики до прологу опери «*La clemenza di Tito*»³, в якій Сковорода

¹ «Засади ораторського красномовства...» (лат.).

² «Синтагма всієї аристотелівської філософії...» (лат.).

³ «Титове милосердя» (італ.).

виступав кілька разів. Із цього ж таки прологу, чий текст написав Якоб фон Штелін, походить і сквородинський образ богині справедливості Астраї, змальований у притчї «Убогій Жайворонок».

Наприкінці літа 1744 року Скворода в складі почту імператриці Єлизавети прибув до Києва. Тут він звільнився з капели в чині “придворного уставщика”, тобто регента, і відновив своє навчання в класі філософії Київської академії (курс «Philosophia Aristotelica...»⁴ Михайла Козачинського). Але рівно через рік у складі Токайської комісії генерал-майора Федора Вишневського, куди його взяли як людини, добре обізнану в музиці та чужих мовах, Скворода виїхав до Угорщини. Упродовж наступних п’яти років йому вдалося побувати також в Австрії, Словаччині, Польщі, можливо, і в Італії (Венеція, Болонья, Флоренція, Рим), Чехії (Прага) та Німеччині (Дрезден, Ляйпціг, Галле). Перший біограф Сквороди Михайло Ковалинський стверджував, що в Будапешті, Відні, Братиславі й деінде філософ продовжував своє навчання, приятелюючи з багатьма освіченими людьми.

У жовтні 1750 року Скворода повертається до Києва, якийсь час мешкає у своїх приятелів та знайомих, аж поки наприкінці 1750-го або на початку 1751 року переяславський єпископ Никодим Срібницький не запросив його на посаду вчителя поетики до місцевого колегіуму. Скворода підготував курс «Разсуждение о поэзии и руководство к искусству оной» і розпочав виклади. Однак його розуміння поетичного мистецтва посутньо відбігало від узвичаєних у старій українській школі засад поетики, тож єпископ через консисторський суд зажадав від учителя викладати так, як заведено, а коли той відмовився, сказавши: “Alia res sceptrum, alia plectrum”⁵, – у травні або на початку червня 1751 року звільнив його з роботи. Восени цього ж таки року Скворода знову повертається до Київської академії і починає слухати курс богослів’я (догматика, моральне богослів’я, історія Церкви, канонічне право, Святе Письмо, гебрійська мова з додатком арабської та сирійської) у префекта академії ієромонаха Георгія Кониського (курс «Christiana orthodoxa theologia...»⁶). Проте навчання в класі богослів’я Скворода так і не завершив: щонайпізніше восени 1753 року за рекомендацією київського митрополита Тимофія Щербацького він став вихователем старшого сина бунчукового товариша Степана Томари Василя й вирушив до села Каврай, що за 36 верст від Переяслава. Тут Скворода мешкав близько шести років, виховуючи хлопця, який був украй розбалуваний матір’ю – донькою полтавського полковника Василя Васильовича Кочубея та Анастасії Данилівни Апостол Анною. Конфлікт із цією панією спричинився до того, що на кілька місяців Сквороду було звільнено з роботи. Під час вимушеної перерви він у перших числах січня 1755 року разом зі своїм приятелем Володимиром Каліграфом (Василем Крижанівським), який був призначений на посаду префекта Московської академії, вирушив до Москви, а звідти – до Троїце-Сергієвої лаври, де намісником був Кирило Ляшевський. Однак уже наприкінці лютого або на початку березня 1755 року Скворода знов опиняється в селі Каврай, де замешкає аж до літа 1759 року. Саме на цей

⁴ «Аристотелівська філософія...» (лат.).

⁵ “Одна справа жезл, а інша – кіфара” (лат.).

⁶ «Православне християнське богослів’я...» (лат.).

час припадає початок його літературної творчості. Зокрема, у каврайський період Сковорода написав кілька поезій, що перегадом увійшли до циклу «Сад божественных пѣсней»: «Боится народ сойти гнить во гроб...» («Пѣснь 1-я»), «Оставь, о дух мой, вскорѣ всѣ земляныи мѣста!...» («Пѣснь 2-я»), «Ах ты, тоска проклята!...» («Пѣснь 19-я»), «Бѣдеш, хочешъ нас оставить?...» («25-я пѣснь отходная»), «Поспѣшай, гостю, поспѣшай...» («Пѣснь 26-я»), можливо, і «Весна любя, ах, пришла!...» («Пѣснь 3-я») та «Всякому городу нрав и права...» («Пѣснь 10-я»), – а також «De libertate»⁷, «Fabula» («Как толко солнце к вечеру запало...»), «Fabula de Tantaloe», «Quid est virtus?»⁸, «In natalem Basilii Tomarae, pueri 12 annorum»⁹, переклав віршоване послання французького поета XVI століття Марка-Антуана де Мюре «Ad Petrum Gerardium»¹⁰ під назвою «O delicati blanda etc.»¹¹, “священний гімн” цього ж таки автора «In natali Domini»¹² під назвою «In natalem Jesu»¹³ тощо. Тут-таки опівночі 24 листопада (за ст. ст.) 1758 року Сковороді наснився і той дивний сон про гнану Правду та людське “різнопуття” (нібито якась невидима сила показала йому триб життя вельмож, священників, простолюду), що змусив його відцуратися світової марноти. Потворні образи цього сну, схожі на фантазмагорії Єроніма Босха, закарбували екзистенційне порубіжжя, коли сквородинська постава щодо світу набувала виразних аскетичних прикмет.

У серпні 1759 року на запрошення білгородського та обоянського єпископа Йоасафа Миткевича Сковорода стає викладачем поетики в Харківському колегіумі. У цей час він пише «Carmen»¹⁴, «Басню Есопову», можливо, також «Фабулу» («Старичок нѣкій Філарет в пустиннѣ...»), «In natalem bilogrodensis episcopi»¹⁵ та «Вышних наук саде святыи...» («Пѣснь 27-я»). Після закінчення 1759–1760 навчального року Сковорода, відмовившись прийняти чернечий постриг, покинув колегіум і близько двох років мешкав у селі Стариця, що за 39 верст від Білгорода. Тут він створив поезію «Голова всяка свой имѣет смысл...» («Пѣснь 9-я»), а можливо, ще й «Не пойду в город богатый...» («Пѣснь 12-я») та «Ах поля, поля зелены...» («Пѣснь 13-я»). Навесні 1762 року Сковорода приходить до Харкова, де знайомиться зі студентом класу богослів'я Михайлом Ковалинським, який відтоді став його улюбленим учнем і найближчим приятелем. Заради цього юнака він знову повертається до колегіуму: з вересня 1762 по червень 1764 року Сковорода читає тут курси синтаксими та грецької мови. У цей час він написав 5-у («Тайна странна и преславна!...»), 6-у («Вонми, небо и земля...») та 17-у («Вида житія сего я горе...») пісні «Саду...», а також кілька десятків латиномовних листів до Ковалинського, що належать до ліпших зразків епістолярного жанру в українській літературі. Письменник зумів наповнити їх не

⁷ «Про свободу» (лат.).

⁸ «Що так чеснота?» (лат.).

⁹ «На день народження Василя Томари, хлопчика 12 років» (лат.).

¹⁰ «До Петра Герардія» (лат.).

¹¹ «О ніжна, мила...» (лат.).

¹² «На Боже Різдво» (лат.).

¹³ «На Різдво Христове» (лат.).

¹⁴ «Мелодія» (лат.).

¹⁵ «На день народження білгородського єпископа» (лат.).

лише численними барвистими образами, цитатами з грецьких та римських класиків, мудрими повчаннями, філософськими роздумами, блискітками іронії, вишуканими віршами, але й справжнім, живим і трепетним, дружнім почуттям. Тим часом після смерті Йоасафа Миткевича білгородським та обоянським архієреєм стає Порфирій Крайський. І сам він, і новий префект колегіуму Михайло Шванський, і новий ректор Йов Базилевич ставляться до Сковороди неприхильно. Тож після закінчення 1763–1764 навчального року він змушений був залишити заклад. Про життя Сковороди з осені 1764 до липня 1768 року відомо дуже мало. На ту пору він мешкав здебільшого в Харкові, написавши дрібку поезій: «О покою наш небесный!..» («Піснь 24-я»), можливо, «Кто ли мене разлучит от любви твоей?..» («Піснь 7-я») та «Нелзя бездны окіана...» («Піснь 11-я»). Власне кажучи, у цей час поетична творчість Сковороди добігає кінця. Перегодом від буде звертатися до поезії хіба що вряди-годи, створивши трохи більше десятка віршів.

На початку 1768 року при Харківському колегіумі було відкрито “додаткові класи”, де готували інженерів, топографів, архітекторів тощо, а вже за кілька місяців харківський генерал-губернатор Євдоким Щербинін своїм наказом призначив Сковороду на посаду викладача катехізису в цьому навчальному закладі. Однак новий білгородський та обоянський єпископ Самуїл Миславський, невдоволений тим, що катехізис читає світська людина, й критично поцінувавши підготовлений Сковородою курс «Начальная дверь ко христіанскому добронравію», навесні 1769 року звільнив його з роботи. Відтоді аж до кінця життя Сковорода перебуває в мандрах. Окрім Харкова, він часто відвідував Бабаї, Валки, Великий Бурлук, Гусинку, Іванівку, Ізюм, Куп'янськ, Липці, Маначинівку, Острогозьк, Охтирку. Здебільшого філософ зупинявся в маєтках слобідсько-української шляхти: Донців-Захаржевських, Земборських, Каразіних, Квіток, Ковалевських, Мечникових, Сошальських, Тев'яшових – або в келіях монастирів (Курязького, Охтирського, Сумського, Святогірського, Сінніанського та інших). Так, улітку 1769 року, мешкаючи в Гужвинському, що належало дідичам Земборським, Сковорода написав свій перший філософський діалог «Наркісс. Разглагол о том: узнай себе». Трохи перегодом тут-таки він напише діалог «Симфонія, нареченная Книга Асхань...», а також перші п'ятнадцять байок циклу «Басни Харьковскія». Наступного року Сковорода відвідав Київ, провівши близько трьох місяців у Китаївській пустині, де ігуменом був його родич (очевидно, двоюрідний брат) Юстин Звіряка, а в 1771–1772 роках на запрошення полковника Степана Тев'яшова мешкав у Острогозьку та в слободі Таволзькій. Тут, на берегах Тихої Сосни, пройшов, мабуть, найбільш плідний період його літературної творчості. За короткий час Сковороді вдалося написати відразу шість філософських діалогів: «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium (Сіон)», «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium specula (єврейски – Сіон)», «Діалог, или Разглагол о древнем міръ», «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни», «Кольцо», «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира» – рівно четверть усього корпусу своїх творів. Персонажами цих діалогів виступають і сам Сковорода, і його тамтешні приятелі, зокрема Панас Панков та Яків Долганський. Трохи перегодом, у першій половині 1774 року, мешкаючи в Бабах, філософ напише ще п'ятнадцять езопівських байок й укладе збірку під назвою «Басни Харьковскія» (сама назва, можливо, і не належить Сковороді). Крім цих тво-

рів, за час своїх мандрів Сковорода написав цілу низку інших філософських трактатів та діалогів: «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis, сирѣчь Икона Алкibiадская» (1775–1776 pp.), «Книжечка о чтении Священнаго Писания, нареченна Жена Лотова» (1780 p.), «Бесѣда, нареченная двое...» (1781 p.), «Брань архистратига Михаила со Сатаною о сем: легко быть благим» (1783 p.), «Пря бѣсу со Варсавою» (1783 p.), «Диалог. Имя ему – Потоп зміин» (1791 p.) – притчі «Благодарный Еродій» (1787 p.) та «Убогий Жайворонок» (1787 p.), чимало перекладів і листів. Свою останню мандрівку, вже незадовго до смерті, Сковорода здійснив у село Хотетове, що за 25 верст на південь від Орла, – у маєток Михайла Ковалинського. Пробувши там три тижні, філософ попросив свого друга “відпустити його в любов Україну, де він дотепер жив і хотів померти”. Смерть спостигла його 9 листопада (29 жовтня за ст. ст.) 1794 року у Вільшанській Іванівці (тепер село Сковородинівка Харківської області). Тут-таки він і похований. На могилі Сковорода заповідав написати: “Мір ловил меня, но не поймал”.

Реєстр своїх творів Сковорода подає в листі до Ковалинського від 26 вересня 1790 року. Філософ назвав тут тринадцять діалогів і трактатів: «Наркисс», «Асхань», «Разговор пяти путников...», «Алфавит», «Кольцо», «Разглагол о древнем мірѣ», «Жена Лотова», «Брань архистратига Михаила...», «Silenus Alcibiadis», «Бесѣда 1-я...», «Бесѣда 2-я...», «Бесѣда, нареченная двое», «Потоп зміин»; притчу «Убогий Жайворонок» та сім перекладів: «О старости» Ціцерона, «О смерти», «О Божіи правосудіи», «О храненіи от долгов», «О спокойствіи душевном», «О вождельніи богатства» Плутарха, «Ода о уединеніи» фламандського новолатинського поета XVII століття Сідеруна ван Госе. Цей реєстр не є вичерпним. Філософ не згадав тут циклів «Сад божественных пѣсней» та «Басни Харьковскія», трактату «Начальная дверь...», діалогу «Пря бѣсу со Варсавою», притчі «Благодарный Еродій», листів (їх близько ста тридцяти) та деяких перекладів. Окрім того, Сковороді приписують ще й авторство трагедокомедії (Григорій Данилевський стверджував, що він мав під рукою цей твір Сковороди, одержаний від херсонського й таврійського архієпископа Інокентія Борисова), “лічбника”, кількох пісень («Ах ушли мои лѣта...», «Ах счастье, счастье, бѣдное, злое...», «Ах, Еву не вини...», ба навіть найславетнішої лірницької псалми «Пісня про Правду і Кривду»), цілої низки трактатів, діалогів та листів. Скажімо, Александру Хашдеу називав серед творів філософа «Жизнь труженику в пустынь», «Симфонія, о народѣ», «Книжечка о любви до своих, нареченная Ольга Православная», три листи до архієпископа Георгія Кониського, Ізмаїл Срезневський – трактати під назвами «Мученики во имя Христа», «Исповѣдь и покаяніе», «Путь к вѣчности», «Мрак міра», а Григорій Данилевський – «О богослуженіи на небѣ», «Небо состоит их двух царств». Один із таких трактатів – «Правда вѣри» – був опублікований Дмитром Багалієм 1894 року в харківському виданні творів Сковороди. Як припускав Володимир Ерн, авторами цих писань могли бути учні філософа. З другого боку, не всі автентичні твори Сковороди дійшли до нашого часу. Принаймні досі не знайдено згадуваного Ковалинським «Разсужденія о поезіи...», перекладів чотирьох трактатів Плутарха («О смерти», «О Божіи правосудіи», «О храненіи от долгов», «О вождельніи богатства») та кількох листів. Переважна більшість творів філософа збереглася в автографах, деякі – в автографах та списках,

а деякі – лише в списках. Тільки притча «Убогий Жайворонок» невідома ні в автографі, ні в списку.

Структура корпусу творів Сковороди така. Під мовним оглядом він поділяється на три частини: 1) тексти, писані книжною українською або церковнослов'янською мовою (88,4 %); 2) латиномовні тексти (11 %); 3) тексти, написані по-грецькому (0,6 %). Книжною українською мовою Сковорода написав усі свої діалоги, трактати, притчі, прозові байки, майже всі переклади, 69,3% корпусу поезій, 48,3 % листів. Тим часом латинською мовою ним створено понад половину (51,3 %) листів та 30,6 % поезій. По-грецькому він написав один короткий лист до Ковалинського та пару епіграм. Оригінальні тексти в складі корпусу творів Сковороди становлять 92,6 %, а переклади 6,9 % (0,5 % припадає на філологічні нотатки – «Excerpta philologica»). Своєю чергою оригінальні тексти можна поділити на власне авторський текст (85,5 %) та цитати (14,5 %). При цьому співвідношення оригінального тексту й цитат у різних творах Сковороди істотно варіює. Це залежить від жанру твору, від його проблематики, часу написання та мови.

Під жанровим оглядом корпус оригінальних творів Сковороди постає таким: 55 % припадає тут на філософські діалоги, 19,7 % – на листи, 7,5 % – на трактати, 6 % – на різноманітні віршовані жанри, здебільшого на набожну лірику, 4 % – на притчі, 3,2 % – на прозові байки, 4,6 % – на все інше. Основну частину корпусу творів Сковороди, а власне 94 %, обіймають прозові тексти.

Однаке свою літературну творчість Сковорода розпочинав як поет. До корпусу його поезій належить цикл «Сад божественных пѣсней», ціла низка окремих творів, приміром, енкомій вольності під назвою «De libertate», «Carmen» – емблематичні вірші на образ непорочного зачаття Пречистої Диви Марії, який прикрашав колись богословський клас Харківського колегіуму, пройняті неоплатонівським пафосом роздуми над таїнством святої євхаристії «De sacra caena, seu aeternitate»¹⁶, поезії, що входять до складу листів та діалогів (найрясніше поетичних вкраплень у візії «Брань архистратига Михаила со Сатаню»), тощо.

«Сад божественных пѣсней, прозябший из зерн Священнаго Писанія» – це збірка оригінальних поезій, що складається з трьох десятків творів, написаних упродовж 1753–1785 років. Частина з них покладена на музику, очевидно, самим Сковородою. Автограф «Саду...» не зберігся. Щоправда, автографи окремих поезій збірки зустрічаємо в листах Сковороди, писаних наприкінці 1750-х та впродовж 1760-х років. Основу цієї збірки складає набожна лірика, зокрема вірші на Різдво («Ангелы снижайтесь, ко землѣ сближайтесь...», «Тайна странна и преславна!...») та на Великдень («Кто ли мене разлучит от любви Твоей...», «Объяли вкруг мя раны смертоносны...»). Пісня «Вонми, небо и земля, нынѣ ужаснися...» написана на Водохрещу, а «Голова всяка свой имѣет смысл...» – на пошану Святого Духа. Поруч із цими духовними піснями перебуває псалма «Всякому городу нрав и права...», буколічний образок «Ой ты, птичко жолтобоко...», вільний переклад шістнадцятої оди другої книги од Горация – «О покою наш небесный!...» тощо. Поезії «Саду...» пройняті ревним релігійним почуттям і “прозябають” із богодухновенного тексту Біблії. Окрім

¹⁶ «Про святу вечерю, або про вічність» (лат.).

того, сквородинські пісні здавна було заведено тлумачити як “поетичну автобіографію” автора, зокрема як віддуння його напружених духовних змагань із “бого-противною трійцею”: світом, плоттю й дияволом.

Найславетнішою піснею «Саду божественных пѣсней» є «Всякому городу нрав и права...», постанала зі слів Ісуса, сина Сирахового: “Блажен муж, иже в премудрости умрет и иже в разумѣ своем поучается святынь” (Сир. 14: 21; чернетка-автограф цього твору має епіграф: “Solum curo feliciter mori”¹⁷):

Всякому городу нрав и права;
Всяка имѣет свой ум голова;
Всякому сердцу своя есть любовь,
Всякому горлу свой есть вкус каков,
А мнѣ одна только в свѣтѣ дума,
А мнѣ одно только не идет с ума...

Попри те, що в 10-ій пісні «Саду...» виразно вчувається сквородинський “дух сатиризму”, вона є перш за все метафізичною поезією. Недаром за своїм ідейним та образним ладом «Всякому городу нрав и права...» нагадує старожитні лірницькі пісні про Страшний Суд, святого Миколая, хресну муку Спасителя, а надто – псалму «Нема в світі Правди, Правди не зискати». З другого боку, ця поезія є “наслідванням” Горация, зокрема його оди «До Мецената» («Глянь, нащадку ясний давніх володарів...»). У змальованих на взір римського лірика “пороках черні” Скворода схильний бачити безладну мішанину пристрастей, світове “торжество”, що його мудра людина мала б усіляко цуратися. Отож, послуговуючись старою риторичною схемою “один полюбає те, другий – те, третій – те, я ж кохаюся ось у цьому”, поет створює чи не найліпшу в українській метафізичній ліриці набожну пісню про світове “різнопуття”, а власне – про “ліву”, погибельну, та “праву”, спасенну, дороги людського життя.

До найвідоміших пісень «Саду...» належать і «Ах поля, поля зелені...» («Пѣснь 13-я») та «Ой ты, птичко жолтобоко...» («Пѣснь 18-я»). У першій з них Скворода за допомогою усталених образів буколічної поезії (квітучі поля, чисті струмки, пташиний спів, пастух, вівці, звуки сопілки) змальовує картину вільного спокійного життя на лоні розкішної природи. Нав’язуючись до поезії Вергілія (за епіграф до раннього автографа цієї пісні слугують слова з Вергілієвих «Георгік»: “O fortunatos nimium bona si sua norint agricolas”¹⁸), філософ говорить тут про сільську ідилію та про спокій мудрого чоловіка. Тим часом у 18-ій пісні він розробляє гораціанський мотив “живи непомітно”. У цій стратегії Скворода трактує і взятий з Першого соборного послання св. ап. Петра епіграф: “Господь гордым противится, смиренным же дает благодать” (1 Петр. 5: 5). Натомість виражальні засоби 18-ї пісні «Саду...» належать до української народнопісенної традиції: як слушно стверджував Олександр Потеб-

¹⁷ “Дбаю тільки про те, щоб щасливо померти” (лат.).

¹⁸ “Найщасливіше було б, коли б щастя свого пильнували, / Просте життя хліборобів!” (пер. Миколи Зерова).

ня, Сковорода контамінує тут старовинні українські пісні «Ой ремезе, ремезоньку» та «Ой не стій, вербо, над водою». «Пѣснь 10-я», «Пѣснь 13-я» і «Пѣснь 18-я» уже за життя поета ввійшли до репертуару українських кобзарів та лірників під назвою «Сковородиних псалмів», чи «сковородинських веснянок». Александру Хашдеу, публікуючи ці поезії 1831 року в часописі «Телескоп», зазначив: «Пропоновані тут три пісні Сковороди, що були написані ним для простого люду слобідським діалектом, досягли своєї мети. Українські сліпці співають їх під іменем ‘сковородинських веснянок’; принаймні так називав їх мені один сліпець у Харкові, який навчився їх... від самого Сковороди в Маначинівській пустині».

Добре знаною є також 30-а пісня «Саду...» («Осѣнь нам проходит, а весна прошла...»), що має за епіграф старовинну грецьку епіграму з «Палатинської антології» (XI, 51). Цю епіграму Сковорода переклав по-латині й вивчив напам'ять, коли перебував у Троїце-Сергіївій лаврі. Вона присвячена темі швидкоплинності життя і в українському перекладі звучить так: «Наслаждайся дней твоих, все бо вмалѣ старѣет: / В одно лѣто из козленка стал косматый цап». Поет розгортає цей мотив в екзистенційній стратегії, говорячи про те, що робить дочасне людське життя солодким: про сподівання на Бога та про безпристрасність, зрозумілу як відсутність страху смерті. Наприкінці поезії зринає образ Христа-Епікура: «Так живал аѳинейскій, так живал и еврейскій / Епикур – Христос», – за допомогою якого Сковорода допасовує до Божого Об'явлення Епікурову сентенцію: «Спасибі Богу, що потрібне зробив легким, а важке – непотрібним».

Останньою за часом поезією, що увійшла до «Саду...», є 29-а пісня («Чолнок мой бури вихр шпатает...»). Вона має покайний характер і засновується на алегоричному тлумаченні євангельської оповіді про втихомирення Христом Тиверіадського озера (Мт. 8: 26–27; Мр. 4: 39–41; Лк. 8: 24–25). Її ліричний герой, уподібнюючи себе до нещасливого мореплавця, покладає всі свої надії та сподівання на Христа. Саме Христос названий тут «Петроу»¹⁹, тобто пристановищем, «кам'яною горою», котра, як писав поет у коментарі до прикінцевого рядка 14-ї пісні «Саду...», є образом блаженства, місця, де людина може сховатися від мирської марноти.

Перу Сковороди належить і чимало латиномовних поезій. Серед них – «Carmen», «Quid est virtus?», «Epigramma», «In natalem Basilii Tomarae, pueri 12 annorum», «In natalem bilogrodensis episcopi», «De sacra caena, seu aeternitate», «De umbratica voluptate»²⁰, 25 віршів у листах до Михайла Ковалинського, 2 – у листах до Якова Правицького, а також численні двовірші й невеличкі уривки, розсіпані по інших творах. Свої латинські поезії Сковорода писав елегійним дистихом, ямбічним триметром, асклепіадовою строфою, ямбом і амфібрахієм. Їх можна поділити на ліричні, привітальні та набожні.

Загалом беручи, Сковорода-поет звертався переважно до тих мотивів, які були найбільш популярні в метафізичній ліриці українського бароко: море світу, життя – дорога, світ як театр, свобода, людське «різнопуття». Досить часто зринає в нього й мотив плинності (*varietas*) світу та марності (*vanitas*) дочасного людського життя,

¹⁹ Гр. *πέτρα* – ‘скала, камінь’.

²⁰ «Про примарну розраду» (лат.).

тобто мотив смерті, який можна вважати за справжню “царську дорогу” української барокової поезії. Серед христологічних мотивів у Сковороди на передньому краї перебувають різдвяний (він пройнятий тут містичним пафосом благодатного “обоження”) та великодній, тісно пов’язаний із мотивом співрозп’яття (варто пригадати хоч би слова 7-ї пісні «Саду...»: “Сраспни мое ты тѣло, спригвозди на крест; / Пусть буду звнѣ не цѣлой, дабы внутри воскрес”). Окрім цього, у поезії Сковороди звучать мотиви спокою, щастя, рустикального раю, аскетичного змагання зі світом, плоттю й дияволом, Христової бідності тощо. Один раз, а власне в поезії «De libertate», зринає і мотив “золотої вольності” (aurea libertas), добре знаний у нашій бароковій літературі, починаючи ще з 1620-х років («Вършѣ на жалосный погреб... Сагайдачного» Касіяна Саковича, «Юстифікація невинності» Мелетія Смотрицького та інше). У цій поезії, що є, очевидно, уривком якогось більшого твору, Сковорода, уславлюючи борню України за свободу, змальовує образ Богдана Хмельницького як “батька вольності”, Божого обранця, котрий оружною рукою виводить свій народ із чужинської неволі.

Під жанровим оглядом поезія Сковороди так само доволі барвиста. Тут є різдвяні та великодні пісні-канти, епіграми, елегії, панегірики, привітальні вірші, зокрема генетліакони (вірші на день народження), духовні та світські оди, емблематичні поезії, віршовані фабули, байки та діалоги тощо. Помітне місце в поезії Сковороди посідає, наприклад, епіграма – один із найпопулярніших жанрів української барокової літератури, з характерними для нього внутрішніми римами, алітераціями, асонансами, повторами тематичних слів. Переважна більшість оригінальних та перекладних епіграм Сковороди написана по-латинському. Філософ цікавився також грецькими епіграмами. Так, перебуваючи в Троїце-Сергіївській лаврі, він знайшов у тамтешній бібліотеці антологію грецьких епіграм, частину з яких, зокрема платонівську епіграму про муз та Афродіту, переклав по-латинському («Ter tribus ut Musis olim Venus obvia facta est...»²¹). До улюблених творів Сковороди належала також старовинна епіграма «Inveni portum...»²², що її він знайшов у романі французького письменника Алена-Рене Лесажа «Пригоди Жіля Блаза із Сантільяни». Наш поет залишив численні варіації цього двовірша. Характерними прикладами епіграм Сковороди є поезії «Все лице морщиши, печален всегда ты...», «In natalem bilogrodensis episcopi» та інші. Епіграматична техніка притаманна також довшим поезіям Сковороди, наприклад, привітанням на день народження Василя Томари чи «De umbratica voluptate». У пізніх творах філософа є чимало епіграм, схожих на приказки та прислів’я: “Кому меньше в жизни треба, / Тот ближая всѣх до неба”, “Лучше мнѣ сухарь с водою, / Нежели сахар с бѣдою” тощо.

Іноді Сковорода докладно пояснював жанрові особливості своїх творів у душі старих українських поетик. Так, про двадцять п’яту пісню «Саду...», яка є так званим апобатеріоном, він писав: “Апобатеріон походить від грецького слова ἀποβαίνειν, що означає ‘відходити, від’їжджати’. У цій пісні тих, хто від’їжджає, проводжають побажаннями добра й різних благ”. На досвід попередньої української силабічної поезії зіперта й техніка віршування Сковороди. Водночас він був одним із найра-

²¹ «Музам колись дев’ятьом на шляху з’явилась Венера...» (пер. Миколи Зерова).

²² «Це моя гавань...» (лат.).

дикальніших реформаторів українського вірша за всю його історію. По-перше, жоден український поет XVII–XVIII століть не користувався так рясно неповними римами (за підрахунками Дмитра Чижевського, неповні рими в ранніх віршах Сковороди становлять 25 %, а в «Саді божественных пѣсней» – 17 %). Натомість він дуже рідко вдається до характерних для української силабічної поезії “перенесень”. По-друге, на відміну від класичної української силабіки, що культивувала тільки жіночі рими (чоловічі рими вживалися тут лише як факультативні), Сковорода часто послуговується чоловічими римами. Скажімо, у 2-ій, 3-ій, 9-ій, 10-ій, 26-ій, першій строфі 22-ої пісні «Саду...» немає жодної жіночої рими, а мішані жіночі та чоловічі закінчення є в 1-ій, 5-ій, 7-ій, 11-ій, 12-ій, 13-ій, 16-ій, 17-ій, 18-ій, 19-ій, 20-ій, 21-ій, 22-ій, 23-ій, 24-ій, 25-ій, 27-ій, 28-ій та 30-ій піснях «Саду...». Загалом беручи, поезія Сковороди має 45 % чоловічих рим. По-третє, для поезії Сковороди характерне особливе розмаїття строфіки: «Сад божественных пѣсней», де кожен твір посідає власну строфічну форму, не має паралелей в українській силабічній поезії XVII–XVIII століть, з огляду на що цю збірку можна назвати “садом модерних поетичних форм”.

Не має паралелей в українській бароковій літературі також збірка байок Сковороди «Басни Харьковскія». Звісно, байка була добре знана в нашому письменстві задовго до нього: теорію байки докладно розглядали в шкільних курсах поетики, а українські барокові проповідники залюбки використовували байкові сюжети у своїх казаннях (тільки в збірках Антонія Радивиловського «Огородок Маріи Богородици» та «Вънец Христов» можна знайти близько двох десятків байок). Проте якраз Сковороду слід уважати за “батька” української байки, оскільки саме він уперше потрактував її як самостійний літературний жанр філософського гатунку. Говорячи про єство байки, Сковорода покликався на “стародавніх любомудрців”, передусім на Сократа, котрий, за переказом, під кінець життя завіршував декілька езопівських сюжетів. Байка для Сковороди – це розумна забавка, така собі картинка, “зверху смішна, але всередині чудова”. “Ни одни краски, – писав він у передмові до циклу «Басни Харьковскія», – не изъясняют розу, ділію, нарцисса столько живо, сколько благолѣпно у их образует невидимую Божию истину, тѣнь небесных и земных образов. Отсюда родились *hieroglyphica, emblemata, symbola*, таинства, притчи, басни, подобія, пословицы... И не дивно, что Сократ, когда ему внутренній ангел, предводитель во всѣх его дѣлах, велѣл писать стѣхи, тогда избрал *Езоповы басни*”. Сковорода має тут на думці історію, викладену в платонівському діалозі «Федон»: до Сократа у в’язницю приходять його приятелі, зав’язується розмова, в ході якої зринає ім’я Езопа, і тоді Кебет запитує Сократа, чи то правда, що він недавно склав віршові переробки езопівських байок? Сократ відповідає, що боги не раз спонукали його до мистецтва, тож він і спробував був складати вірші, а оскільки, мовляв, “творчої уяви в мене обмаль, я вдався до того, що було мені найдоступніше – до байок Езопа. Знаючи їх напам’ять, я завіршував ті, які мені пригадалися перші”. Байки самого Сковороди теж значною мірою засновуються на езопівських сюжетах. Так, іще 1760 року в стінах Харківського колегіуму філософ написав по-латині й по-українському віршовану «Басню Есопову» («*Fabula de haedo et lupo tибicine*»²³), що є оригінальною

²³ «Байка про ягня та вовка-флейтиста» (лат.).

переробкою сюжету про Вовка та Ягня. Сковородинські «Жаворонки» мають за основу сюжет Езопової байки «Орел і Черепаха», байка «Навоз і Алмаз» – сюжет байки «Півень та перлина», у байці «Оленица и Кабан» згадано езопівську байку «Галка та інші птахи» тощо.

На «Баснях...», особливо “бабайвського” циклу, виразно позначився досвід роботи Сковороди над філософськими діалогами. Недаром мораль, або “сила”, цих байок годна часом набагато перевершувати обсягом саму фабулу, а за стилістикою нагадує власне філософський текст. Прикметно й те, що майже всі фабули своїх байок Сковорода будує у формі яскравих діалогічних сцен. Філософською є також основна тема, якою переймається Сковорода-байкар, – “сродність”. Добра половина всіх «Басен...» присвячена саме їй: «Жаворонки», «Колеса часові», «Орел и Сорока», «Голова и Тулуб», «Оселка и Нож», «Орел и Черепаха», «Собака и Кобыла», «Пчела и Шершень» та інші. Персонажами байок виступають передовсім тварини й птахи, а також люди, стихії, приладдя, коштовне каміння тощо. Почасти вони взяті Сковородою з традиційних езопівських сюжетів, як-от, приміром, Орел та Черепаха, Гній; почасти – з популярних емблематичних енциклопедій (Змія, що скидає із себе ливнище, Верблюд та Олень), а почасти є цілком оригінальними, як-от дзигарські коліщата, Вітер чи Брусок.

Близькими “родичками” байок Сковороди є притчі «Благодарный Еродій» та «Убогий Жайворонок» (обидві написані 1787 року). Власне кажучи, це ті самі байкові фабули, тільки що куди більші за обсягом – своєрідне поєднання байки та філософського діалогу. Сковорода написав їх уже під кінець життя й присвятив передовсім проблемі виховання. Так, у притчі «Благодарный Еродій» розмову про виховання ведуть двоє: мавпа на ім’я Пішек та молодий делека Еродій (обидва ці образи взяті з емблематики, де вони символізували погане та гарне виховання). Мавпа вихваляє модне виховання, тимчасом як Еродій обстоює виховання природне. “Буде кто чего хочет научиться, к сему подобает ему родиться..., – стверджує він. – Аще же кто дерзает без Бога научить или научиться, да паметует пословицу: ‘Волка в плуг, а он в дуг’”. Окрім того, додає вже від себе Сковорода, добре вихована людина ніколи не буде “безобразно и бѣсновато гонитися за мырскими суетами”, адже безодню нашого серця не може вдовольнити ніщо, крім неї самої. Про добре виховання та про “божевільну гонитву за світовою марнотою” ідеться також у притчі «Убогий Жайворонок». Однак Сковорода говорить тут не так про окрему людину, як про всю українську людність. Філософ ладен бачити в Україні останній відблиск “золотого віку”, коли люди шанували Правду з власної волі, а не з примусу. Недаром персонажі цієї притчі розмовляють про те, як стародавня богиня справедливості Астрая, котра правила цілим світом за “золотого віку”, відколи людьми опанували всілякі згубні пристрасті, знайшла собі останній прихисток в Україні. Якраз у рідному краю жайворонка Сабаша, тобто самого Сковороди (ім’я “Сабаш” означає те саме, що й “Варсава”), “водворялася простота и царствовала дружба, творящая малое великим, дешовое дорогим, а простое приятным. Сія земляца была часточка тоя земельки, гдѣ странствовавшая между челоуѣки Истина и убѣгающая во злѣ лежащаго міра сего, послѣдніе дни пребывания своего на землѣ провождала и остатній роздох имѣла, дондеже возлетѣла из долних в горнія страны”. В есхатологічно-міленарному

сюжеті про боротьбу Правди з Кривою Сковорода відводить свій вітчизні особливе місце. Загалом беручи, притча «Убогий Жайворонок» – це алегорія про “сродність” українців до добра та про їхню “несродність” до зла. І мудрий жайворонок Сабаш, і нерозважливий тетервак Фрідрік, і дятел Немес “сродні” поміж собою, бо всі вони, на відміну від нетопирів чи яструбів, зроду добрі.

Важливе місце у творчому доробку Сковороди посідають трактати: «Начальная дверь ко христіанскому добронравію», «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis, сирѣчь Икона Алківіадская», «Книжечка о чтеніи Священнаго Писанія, нареченна Жена Лотова». «Начальная дверь ко христіанскому добронравію» – це конспект катехитичного курсу, що його Сковорода читав у додаткових класах Харківського колегіуму. Твір написано 1768 року. Значно пізніше, а власне 1780 року, Сковорода дописав до нього вступ. «Начальная дверь...» складається з десяти невеличких розділів, в яких коротко з’ясовано поняття Бога, віри, Божого промислу, любові, гріха тощо, а також подано десять Божих заповідей. Цей трактат Сковороди відрізняється від узвичаєних у старій українській богословській традиції катехізисів. Недаром він призвів до конфлікту Сковороди з церковним начальством. Тим часом «Икона Алківіадская» (перша редакція – 1776 р., друга – 1780 р.) та «Жена Лотова» (1780–1788 рр.) присвячені питанням біблійної герменевтики. На думку Сковороди, “природний стиль Біблії” полягає в тому, аби “исторіальною²⁴ или моральною лицемѣрностью так соплестъ фигуры и символы, что иное на лицѣ, а иное в сердцѣ. Лицо, как шелуха, а сердце есть зерном”. З огляду на це філософ прагне сприймати Біблію в одному тільки символічному ключі, не надаючи, здається, жодного значення, окрім знакового, її буквальному сенсу. Підставою для такого всеосяжного “фігуратизму” є передовсім ті численні енантіофанії, тобто позірні суперечності, що їх Сковорода добачає в біблійному тексті. Навзаємна неузгодженість окремих біблійних віршів чи навіть граматичних форм слів, невідповідність сюжетів Святого Письма вічним законам “блаженної натури”, моральна уломність багатьох персонажів священної історії є для Сковороди незаперечним свідченням “фігуративної” природи старозаповітних та новозаповітних текстів. Отож, припустімо, Лотове п’янство та кровосумішка постають у тракті «Жена Лотова» всього лиш “тайнообразними” фігурами: “Когда в Божіих книгах читаеш: піянство, наложничество, кровосмѣшеніе, амурь и подобное, не мѣшкай на содомских сих улицах, но проходи, не задумываясь на них, и на пути грѣшных не стой. Вить Библиа не к сим улицам, а только чрез сіи улицы ведет тебе в горнія страны и чистый край...”.

Так само, як і твори інших жанрів, трактати Сковороди відзначаються яскравою образністю та оригінальною будовою. Скажімо, «Икона Алківіадская» розпочинається “присінком, чи ганком”, що його становить запозичена з «Великого зеркала» легенда про пустельника й птаха, а завершується “катавасією”, в якій філософ порівнює Біблію із силеном – зовні смішною фігуркою, що приховувала в собі Божу велич.

Проте основну частину корпусу творів Сковороди складають діалоги. Філософ писав їх понад два десятиліття: від кінця 1760-х до початку 1790-х років. Більшість

²⁴ Тобто буквальною.

цих творів за своєю жанровою природою належить до так званих “сократівських” діалогів. У пишних барокових формах Сковорода змальовує тут свої справжні розмови з друзями. Філософсько-богословські міркування розгортаються в його діалогах на доволі яскравому побутовому, подієвому та психологічному тлі, помережані “інтермедійними” сценками. Письменник рясно вживає різноманітні образи, взяті, зокрема, з Біблії, грецької міфології, емблематики тощо.

“Первородним” “сократівським” діалогом Сковороди є «Наркісс. Разглагол о том: узнай себе». Він складається з двох коротких вступних розділів («Пролог» та «Чудо, явленное во водах Наркіссу»), семи “розмов” про себепізнання, а власне, про “внутрішню людину”, невидиму природу Божого творива, людину як міру всіх речей, добро та зло, воскресіння та його містичну заповідь – Божу “іскру”, а також «Симфонії, сирѣчь согласія священных слов...», яка своєю чергою має вступ, хор і чотири “малі” симфонії. При цьому художній час діалогу розшаровується на час емпіричний (дія розгортається впродовж семи днів, від понеділка до неділі), символічний (“страшна сімниця” та тиждень перед Різдом), архетипічний (сім днів притчі, що її розповідає Памва на початку «Симфонії»), ба навіть літургійний (Олег Марченко). «Наркісс» інколи називають першою пам’яткою оригінальної філософії в східних слов’ян (Стефан Шерер).

До найбільш яскравих “сократівських” діалогів Сковороди належить і «Алфавит, или Букварь мира», написаний у другій половині 1774 року. Недаром на своєму найвідомішому портреті Сковорода тримає в руках книжку «Алфавит мира». Саме в цьому творі філософ подав науку про “нерівну рівність”, змалювавши людину в образі “посудини”, наповненої божественним буттям: “Бог богатому подобен фонтану, наполняющему различные сосуды по их вмѣстности. Над фонтаном надпись сия: *‘Не равное встѣм равенство’*. Льются из разных трубок разные токи в разные сосуды, вокруг фонтана стоящие. Менший сосуд меньше имѣет, но в том равен есть большему, что равно есть полный”. Тут-таки філософ викладає і науку про “сродність”, розглянувши по черзі “сродності” до землеробства, вояцтва та богослів’я, які корелюють із трьома станами платонівської ідеальної держави. Правлячи про ці та інші філософсько-богословські матерії, Сковорода використовує численні емблематичні образи. В «Алфавиті» він власноруч змалював цілу низку гравюр з амстердамської книги «*Symbola et emblemata*»²⁵: 203-ю («Бобр самого себя гризущий»), 332-у («Раненный олень ѣст известное растение для своего уврачевания»), 351-у («Жемчужина в раковинѣ»), 422-у («Слон смотрящий на солнце»), 493-ю («Актеон от своих псов растерзанный»), 748-у («Фаетон») та інші.

Окрім “сократівських” діалогів, Сковорода створив і два діалоги-солілоkvії: «Брань архистратига Михаила со Сатаной» та «Пря бѣсу со Варсавою». Перший із них філософ, за його власними словами, писав упродовж 1783 року – “начал в Бурлуках, кончил в Бабаях”. Щоправда, перегадом письменник зробить у тексті «Михило-Сатано-махіи» (так на грецький лад називав свій твір сам Сковорода) деякі зміни. Цей діалог посутньо відрізняється від інших діалогів філософа, по-перше, тим, що є справжньою візією (про це наприкінці твору свідчить сам автор), а по-друге,

²⁵ «Символи та емблеми» (лат.).

надзвичайно яскравим містеріальним декором, на якому розгортається суперечка персонажів про те, чи є добро легким. Сковорода виразно нав'язується тут до літературної – найперше драматургічної – традиції, цитуючи втрачену Еврипідову трагедію «Даная» (за «Моральними листами до Люцилія» Сенеки), трагедокомедію Варлаама Лашевського «Гонимая Церковь», «Епінікіон» Феофана Прокоповича, старовинну книжну українську пісню «Зима преїде, сонце ясно...» тощо. Уже Александру Хашдеу вважав за необхідне порівнювати «Брань архистратита Михаила со Сатаною» з драмами Есхіла, Софокла, Еврипіда, Кальдерона, Гете чи Байрона. Ця пишна барокова містерія-візія постає, зрештою, не чим іншим, як “принципом індивідуації” тієї напруженої борні, що точилася в душі самого філософа. Те саме слід сказати й про діалог «Пря бѣсу со Варсавою», написаний 1783 року. У ньому вперше й востаннє єдиним героєм твору Сковорода виводить самого себе. Свою власну духовну борню він пробує змалювати за допомогою образного ряду євангельської історії про спокушання Христа дияволом у пустелі (Мт. 4: 1–11; Лк. 4: 1–13). Персонажі діалогу – Варсава й Даймон – це внутрішні голоси самого Сковорода. Вони втілюють полярні погляди на природу добра: той, що його дотримувався Сковорода як автор циклу «Басни Харьковскийя», зокрема байки «Змія и Буфон» (“Чем лучшее добро, тѣм большим трудом околалось, как рвом”), і той, що його філософ обстоював уже в старості (добро – легке).

У доробку Сковорода, крім оригінальних творів, є ще й ціла низка перекладів. Слід сказати, що він чітко розрізняв *translatio*, тобто достотний переклад, та *interpretatio*, тобто вільний переклад, чи переспів. “Перекладач [translator], – писав український поет, коментуючи власний переклад елегії Сідеруна ван Гесе, – ставить слово замість слова, як зуб замість зуба, а тлумач [interpretes], неначе ніжна годувальниця, кладе в рот своєму годованцеві розжований хліб і сік мудрості”. Проте досить часто Сковорода ототожнює переклад та переспів. “И сія-то причина, – зазначав він у присвяті свого перекладу Ціцеронового трактату «De senectute»²⁶, – заохотила меня поднестъ сію книжечку, претолкованную здѣшним нарѣчіем... А переведены не слова ея, но мысли”. Іншого разу Сковорода напише таке: “Уклонившися от Библии к Плутарху, перевел я книжечку его «О спокойствіи душевном», истолковав не наружную словозвонкость, но самую силу и эссенцію²⁷, будто гроздіе в точилѣ выдавил”. У всякому разі, філософ вочевидь надавав перевагу вільному перекладові й далеко не завжди прагнув адекватно віддзеркалити всі особливості оригінального тексту.

На цих засадах Сковорода створив декілька версифікаційних вправ на теми другої книги Вергілієвої «Енеїди», переклав оди Горація «До Ліцінія Мурени» (II, 10) та «До Помпея Гросфа» (II, 16), уривок з першої книги Овідієвих «Фастів» («Похвала астрономії»), трактат Ціцерона «Про старість», зроблений Марком-Антуаном де Мюре прозовий виклад комедії Теренція «Адельфи», п’ять трактатів Плутарха (зберігся тільки «О спокойствіи души»), дві поезії Марка-Антуана де Мюре, елегію Сідеруна ван Гесе, епіграму «Inveni portum...» тощо. Наприклад, сквородинські пере-

²⁶ «Про старість» (лат.).

²⁷ Лат. *essentia* – ‘сутність’.

клади “римського пророка” Горація, які вивершують стару українську традицію “претолкованія” цього поета, представлену, зокрема, Афанасієм Кальнофойським, Лазарем Барановичем, Іваном Максимовичем, Михайлом Козачинським, – це не що інше, як християнські *parodiae Horatianae* в дусі барокових поетик. Попри те, що переклад оди Горація «До Помпея Гросфа» є, як казав Чижевський, спробою “віддати думки оди (яка, до речі, ніби розвиває думки Епікура про *ἡσυχία*²⁸) в тій самій кількості строф та тим самим розміром – ‘сапфічною строфою’, в її силабічному одягу”, Сковорода посутньо модернізує та християнізує оригінал. Недаром образи, за допомогою яких поет змалював марнотне розмаїття людського життя в перекладі та переспіві цієї оди, дуже схожі на “персонажів” псалми “Всякому городу нрав и права...”. Назагал беручи, сквородинські переклади Горація є “змаганням” християнського поета з класиком, у ході якого римський лірик немовбито приймає святий хрест. Так, Сковорода переклав Горацієве “*quod ultra est, oderit curare*”²⁹ (Carm., II, 16) словами, які, за свідченням св. єв. Матвія, належали самому Христові – “не печись на утро” (Мт. 6: 34). Коментуючи свій переклад, поет зазначав: “Бо хто черпав зі святих отців, за прислів’ям, як собака з Нілу, той зрозуміє, що ‘завтрашнє’ треба розуміти як наступне життя. Бо якщо наше життя всюди у Святому Письмі порівнюється з днем, перша ж частина доби є ніч, а друга – світло, то дуже правильно ранній вік, тобто юність, називати нерозумним, сучасним життям, ще не освітленим сонцем істини. Друга ж частина життя, що порівнюється зі світлом і називається життям..., коли відкидаються справи тьми. Отже, коли автор говорить: ‘не турбуйся про завтрашній день’, він хоче сказати: не слід турбуватися про те, що ти будеш їсти або в що одягнешся в старості. Шукай у теперішньому житті тільки царства Божого, піклуйся і дбай тільки про добродієність і мудрість”. Шляхом алегорези Сковорода досягає того, що Горацієва ода й Святе Письмо навзаєм пояснюють одне одного. Слова Горація неначе входять до контексту богонатхненних євангельських образів, а ті своєю чергою стають немовбито належними перу римського класика.

Зрештою, Сковорода не раз звертався до поезії Горація і в своїх оригінальних творах. Приміром, в одному з листів до Ковалинського філософ зазначав: “Повернувшись із школи, я твердо вирішив докладно поговорити з тобою про пороки черні й одразу ж написав оці вірші, взявши за взірець нашого Флакка”. Це сказано з приводу незавершеної поезії, що розпочинається словами: “*Beatus ille, qui fugit negotia, / Ut prisca christiana gens!*...”³⁰. Цитовані рядки виразно корелюють із початком другої еподи римського лірика (“*Beatus ille, qui procul negotiis, / Ut prisca gens mortalium!*...”³¹), а подальші слова Сковороди: “*Sic homo sum: nihil mihi dulcius nugis istis*”³². *Quodsi quando incido in hominem similitum nugarum studiosum, tantum non sublimi ferio*

²⁸ Гр. *ἡσυχία* – ‘спокій, мир, тиша, мовчанка’.

²⁹ “Не турбуйсь майбутнім” (пер. Андрія Содомори).

³⁰ “Щасливий, хто й не чув про справи-клопоти, / Живе, як давнє плем’я християн...” (пер. Леоніда Ушкалова).

³¹ “Щасливий, хто й не чув про справи-клопоти, / Живе, як в давнину жилось...” (пер. Андрія Содомори).

³² Мова йде про поетичне мистецтво.

vertice sidera”³³, – є ремінісценцією заключних рядків оди Горація «До Мецената»: “Quodsi me lyricis vatibus inserit, / Sublimi feriam sidera vertice”³⁴ (Carm., I, 1).

У всіх своїх творах, і оригінальних, і перекладних, Сковорода постає передусім філософом та богословом. На його думку, “Христова філософія” – це не що інше, як головна мета (“главная цѣль”) дочасного людського життя, котра “устрѣмляет весь круг дѣл своих на тот конец, чтоб дать жизнь духу, благородство сердцу, свѣтлость мыслям...”. Бути філософом означає вміти добачати “сверх пустыни, сверх стихійной бражды, нѣчто новое, нестарѣющееся, чудное и вѣчное”, зрештою, “посвятиться Богу”, тобто вільно шукати його “в натурѣ и в книгах”. Оцій справжній філософії Сковорода протипокладав “дурну філософію” (stulta philosophia), або “дурномудріє” (μωροσοφία), що його св. ап. Павло назвав колись “пустою філософією, которая бражничит по бурдѣ стихійной, препятствующей философствовать по Христѣ...”. Отже, філософія Сковороди має виразний релігійний характер. Самі слова “філософія”, “богословіє”, “боговѣдніє”, “богознаніє”, “богомисліє” означають для нього одну й ту саму “всезагальну науку” про людське щастя, якої не може навчити ані історик, ані фізик, ані логік, ані граматик, бо то є справа “апостолов, пророков, священников, богомудрых проповѣдников и просвѣщенных христіанских учителей...”. Недаром Сковороду часто називали “філософом-богословом” (Дмитро Багалій), “філософом-теософом” (Домет Оляничин) чи вже “вільним церковним мислителем” (Василь Зеньковський). Під цим оглядом чимало важать і вказівки на те, що “наука Сковороди про мікрокосмос у протилежність до відповідної науки Ренесансу та барока на Заході забарвлена не натурфілософічно, але етично та релігійно” (Дмитро Чижевський), що християнську тринітарну доктрину Сковорода вважав за справжнє джерело філософії (Федір Зеленогорський), а його “інтуїтивна онтологія” має у власному підложжі православну віру (Стефан Шерер).

Окрім того, філософія була для Сковороди ще й певним трибом життя. Про Сковороду здавна говорили, що він жив так, як учив, а вчив так, як жив. Справді, бо, життя Сковороди – то його втілена філософія. Один із чільних діячів українського модернізму Андрій Товкачевський навіть казав, що якраз життя Сковороди і є його найліпшим філософським твором. У всякому разі, таке розуміння ества філософії обумовлювало й відповідний стиль думання та письма, зокрема нехиті Сковороди до систематичного викладу онтологічної, епістемологічної, етичної та іншої проблематики. Саме це дало Дмитру Багалієві підставу стверджувати, що узвичаєний поділ творів Сковороди на філософсько-богословські та власне літературні має суто умовний характер, адже він “ґрунтується лишень на різниці по їхній формі, що ж до змісту свого, то всі оригінальні твори Сковороди, і богословсько-філософські, і літературні дуже схожі між собою”. Перегодом на цій особливості творів Сковороди будуть наголошувати Іван Іваньо, Юрій Шевельов, Елізабет

³³ “Така я людина: для мене немає нічого більш приємного, ніж оці дрібнички. І коли я зустрічаю людину, яка переймається такими самими дрібничками, я заledве не торкаюсь головою до зірок” (лат.).

³⁴ “Ще ж коли мене й ти лірним співцем назвеш – / Я торкнуся зірок гордим чолом своїм” (пер. Андрія Содомори).

фон Ердманн та інші. Власне кажучи, Сковороду віддавна заведено називати “поетом-філософом” (“Dichter-Philosoph”, “poète-philosophe”), “письменником-філософом”, “філософом-митцем” тощо. Єдність поезії та філософії у творах Сковороди засвідчує, зокрема, його звернення до жанрів “сократівського” діалогу, візії, солілоква, езопівської байки або й те, що у своїх поезіях та байках письменник повсякчас розробляє філософські теми, а у філософських жанрах рясно вживає різноманітні образи.

Прикметне для Сковороди органічне поєднання поезії, філософії, богослів'я й релігійно-містичних розважань, антитетично-символічний спосіб думання та деякі інші обставини спричинилися до того, що його основні ідеї викликали чимало різноманітних, інколи – цілком протилежних, міркувань і присудів. Це гідна засвідчити вже та довга вервечка філософів, з якими порівнювали Сковороду. У ній зринають імена Сократа й Гайдеггера, Беме й Поппера, Августина й Спінози, Томи Аквінського й Потебні, Епікура й Ляйбніца, Філона й Руссо, Плотина й Шопенгауера, Орігена та Юнга. Скажімо, науку Сковороди про те, що все суще складається “из двух едино составляющих естеств, называемых *матеріа* и *форма*”, пробували трактувати і як вияв абсолютного іdealізму, і як дуалізм, і як пантеїзм, ба навіть як матеріалізм. Так само по-різному тлумачили його антропологію, етику, естетику, політику, теорію пізнання.

Утім найбільш обґрунтованими та переконливими є спроби розглядати філософсько-богословські ідеї Сковороди в річищі християнського неоплатонізму. Найперше Сковорода вчить про *видиму* й *невидиму* природи. Невидиму природу філософ окреслює, зокрема, як те, що є “в деревѣ истинным деревом, в травѣ травою, в музыкѣ музыкою, в домѣ домом...”. Натомість видима природа, тобто матерія, – це не що інше, як тїнь природи невидимої. “Вся исполняющее начало и мир сей, находясь тѣнью его, границ не имѣет, – каже Сковорода в трактаті «Silenus Alcibiadis». – Он всегда и вездѣ при своем *началѣ*, как тѣнь при яблонѣ. В том только разнь, что древо жизни стоит и пребывает, а тѣнь умалается; то преходит, то родится, то ищезает и есть ничто”. Видиме й невидиме поєднане в будь-якій речі так, як людська та Божя природи в Христі, тож суть цього поєднання можна описати лише за допомогою парадоксальних термінів христологічного догмата. Діалектика матерії та форми постає тут перманентним актом *creatio ex nihilo*³⁵, тобто безконечним процесом з'яви речей: “Сіе-то есть прямое сотвореніе *сильнаго*! – дѣлать из ничего чудо, из сѣни точность, дать грязи ипостась, а подлой тлѣни величіе”. Така онтологічна модель – зроду платонівська. Тим часом платонічний універсалізм метафізики Сковороди наскрізь пройнятий духовним досвідом християнства. Попри весь найгостріший дуалізм матерії та духу, метафізика Сковороди не знає чогось схожого на гностичну негацію природи – їй значно ближчі, скажімо, отці Церкви, котрі розмірковували над премудрою владністю світу як джерелом “природного благочестя”. Сковорода був схильний тлумачити космос як “інше” Бога, точніше кажучи, Софії-Премудрості Божої – посередниці між Творцем та його розмаїтим творивом (Олег Марченко).

³⁵ Творення з нічого (лат.).

У річищі платонізму Сковорода трактує й питання естетики. На його думку, прекрасне – це ідеї речей, а потворне – наслідок втрати ідеями тотожності собі, тобто наслідок їхнього віддзеркалення в мінливій матерії. Наприклад, малярська картина складається з невидимого малюнка та видимої фарби. “Краска, – каже Сковорода, – не иное что, как порох и пустоша. Рисунок, или пропорція и расположение красок, – то сила”. Філософ може окреслювати джерело краси також за допомогою понять “міра” або “ритм”. У музикантів, зазначав він, “мѣра в движеніи пѣнія именуется *темпо*. ...Темпо в движеніи планет, часовых машин и музыкальнаго пѣнія есть то же, что в красках рисунок”. Отож, прекрасне походить від божественної природи, а людське мистецтво годне лише надавати блиску Божому твориву. Ідея речі, писав мислитель у байці «Собака и Кобыла», є те головне, що “называется гречески *τὸ πρέπον*, сирѣчь благолѣпіе, или красота, и не зависит от науки, но наука от него”. Услід за Платоном, Сковорода говорить також про містичну єдність правди, добра й краси.

Центральне місце у філософії Сковороди посідає проблема людини. Це означає, що питання онтології, естетики чи гносеології на значну міру підпорядковані тут антропологічній проблематиці. Тим часом у рамках самої сквородинської антропології головну роль відіграє поняття “внутрішньої людини”, захованої в зовнішній так, як ідея в матерії. Пояснюючи, що таке “внутрішня людина”, один із персонажів «Діалогу, или разглаголу о древнем мірѣ» каже: “Стань же, если хотишь, на равном мѣстѣ и вели поставить вокруг себе сотню зеркал вѣнцем. В то время увидишь, что один твой тѣлесный болван владѣет сотнею видов, от единого его зависящих. А как только отнять зеркала, вдрут всѣ копіи сокрываются во своей исконности, или оригиналѣ, будто вѣтвы в зернѣ своем. Однако же тѣлесный наш болван и сам есть единая токмо тѣнь истиннаго челоуѣка. Сія тварь, будто обезяна, образует лицевидным дѣяніем невидимую и присносущную силу и божество *того челоуѣка*, коего всѣ наши болваны суть акибы зеркаловидныя тѣни, то являющіяся, то ищезающіи при том, как *истина* Господня стоит неподвижна во вѣки, утвердившая адамантово свое лице, вмѣщающее безчисленный пѣсок наших тѣней...”. Оця “внутрішня людина” геть не схожа на зовнішню, а її оприявлення – не що інше, як “друге народження”, “переображення” чи “воскресіння”. “Внутрішня людина” наділена в Сковороди божественними рисами. Зрештою, це є Христос, в якому всі люди цілі й тотожні, так само, як ціле й тотожне Христове Тіло в цілій гостії та в кожній окремії її часточці.

Говорячи про “внутрішню людину”, Сковорода зазвичай послуговується поняттям “серце”, що його можна трактувати як “невидиму природу” психічного життя. Недаром слово “серце” зринає в його творах 1146 разів. Серце, як зазначав Дмитро Чижевський, є для Сковороди “корінь усього життя людини, вища сила, що стоїть поза межами й душі, й духа, – шлях до ‘дійсної людини’ веде через ‘переображення душі в духа, а духа – в серце’”. Його можна схарактеризувати і як думку, і як щось схоже на царину підсвідомого, і як найсвітлішу височінь, і як найтемнішу безодню. Свого часу Володимир Ерн слушно стверджував, що антропологія Сковороди – це “справжній синтез конкретного індивідуалізму Біблії, в якій людська особистість посідає першорядне місце, та дещо абстрактного універсалізму Платона. Метафізичні риси платонівської ідеї – вічність, божественність, незмінність, красу й доб-

роту – Сковорода переносить на неповторну *особистість* людини, взяту в її умоглядній глибині...”.

Побіч ідеї “двох природ”, Сковорода часто говорить про “три світи”. Наприклад, у діалозі «Потоп змін» він зазначав: “Суть же три мыры. Первый есть всеобщий и мыр обительный, гдѣ все рожденное обитает. Сей составлен из безчисленных мыр мыров и есть великий мыр. Други два суть частныи и малыи мыры. Первый мікро-козм, сирѣчь мырик, мирок, или человек. Второй мыр символический, сирѣчь Библия”. Сене цієї думки, що йде ще від Філона й Климента Олександрійського, полягає ось у чому: Бог об’явив себе в природі, людині та Святому Письмі, тобто природа, людське серце й Біблія є трьома “книгами-світами”, читаючи які, людина годна пізнати єство речей. Звідси випливає й славетне гасло Сковороди “Пізнай себе!” – дуже важливе й прикметне для його поглядів. Справді-бо, себепізнання можна трактувати, як “головний пункт сковородинської науки” (Володимир Білий), “коріння та стовбур... могутнього дерева, що його Сковорода плекав усе своє життя” (Володимир Ерн), справжнє “підложжя його мисленнєвих побудов” (Елізабет фон Ердманн). Огортаючись “містичним ореолом”, ця ідея набуває у творах письменника “сили чарівного ключа до всіх таємниць усього суцього” (Олександра Єфименко). Слід сказати, що, роблячи ідею “Пізнай себе” наріжним каменем своїх поглядів, Сковорода продовжував традиції української барокової літератури, де себепізнання зазвичай поставало провідною формою сходження людини до Бога: досить пригадати бодай «Діоптру» Віталія Дубенського, «Арістотелівські проблеми» Касіяна Саковича, «Огородок Марії Богородиці» Антонія Радивиловського, «Вечерю душевную» Симеона Полоцького, «Руно орошенное» Дмитра Туптала чи «Алфавит» Івана Максимовича. Сковородинське “Пізнай себе” було спрямоване на осягнення людиною захованої в плоті містичної галузки Софії-Премудрості Божої (Олег Марченко).

Евдемонізм світобачення філософа, позначений радикальними рисами оригенівського апокатастасису, обумовлював розгортання ідеї “Пізнай себе” найперше в перспективі “сродності”, тобто проблеми узгодження людської волі (*voluntas*) із Божим промислом. Недарма “сродність” є однією з основних тем усієї творчості Сковороди. Мабуть, найрельєфніше філософ окреслив це поняття в діалозі «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира», а також у циклі «Басни Харьковскія», зокрема в байці «Пчела и Шершень». “Скажи мнѣ, Пчела, – питає Шершень, – длячего ты столь глупа? Знаеш, что трудов твоих плоды не столько для тебе самой, сколько для людей полезны, но тебѣ часто и вредят, принося вмѣсто награждения смерть, однак не перестаєте дурачитись в собираніи меда. Много у вас голов, но безмозгіе. Видно, что вы без толку влюбились в мед”. Сам ти глупак, пане раднику, – відповіла на це Бджола, – якщо не можеш збагнути того, що “нам несравненно большая забава собирать мед, нежели кушать. К сему мы рожденны и не престанем, поколь умрем”. Бджола уособлює тут мудрого чоловіка, який пізнав свою “сродність”, тобто закарбовану в серці галузку Божого промислу, вроджену Божу волю та його таємний закон, котрому підлягає все твориво. Тож мудрим чоловіком є той, хто збагнув спорідненість між своєю душею та тією справою, до якої вона прагне (тоді це буде “сродна праця”), або між собою та іншою людиною (тоді народжується щира

дружба). Сковорода любив повторювати стару латинську приказку: “Similem ad similem ducit Deus”³⁶.

На ідеї “сродності” засновується й звеличена Сковородою “harmonia praestabilita”³⁷ поміж суспільністю та людиною” (Олександра Єфименко), тобто його уявлення про “нерівну рівність”. Власне кажучи, сквородинська ідея “нерівної рівності” спирається на два основні принципи: природовідповідність (кожна людина має йти за своєю природою) та етичний плюралізм (кожна людина обирає власний індивідуальний етичний шлях). Ця ідея Сковороди була спрямована проти прибічників етичної однотайності на взір французьких просвітників, чиї філософські погляди пройняті пафосом “універсальної *несродності*” (Володимир Ерн). Під “дурнями”, які прагнуть завести у світі “рівну рівність”, Сковорода мав на думці саме їх. Зрештою, сквородинський “парадокс ‘нерівної рівності’” (Костянтин Генрик Андрусишин) є своєрідною відміною науки про Церкву як про містичне Христове Тіло: усі галузки Божого промислу вкупі складають “плодоносний Церкви, яснѣ сказать, общества сад, так, как часовую машину свои части. Она в то время порядочное продолжает течение, когда каждый член не только добр, но и сродную себѣ разлившіяся по всему составу должности часть отпращивает. И сіе-то есть быть щасливым, познать себе, или свою природу, взятыя за свою долю и пребывать с частію себѣ сродною от всеобщей должности”.

Звідси випливає ідея “обоження” (θέωσις), чи “уподібнення до Бога”. Вона походить іще від Платона, а переходом була підхоплена неоплатоніками, зокрема Плотиним, Порфирієм, Проклом, Філоном Олександрійським. На ґрунті християнської традиції різні версії науки про “обоження” подають Климент, Оріген (у нього вона постає у вигляді думки про ἀποκατάστασις πάντων, тобто всеосяжний поворот творива до Бога), Афанасій, святі отці-каппадокійці, Макарій Єгипетський, Августин, Діонісій Ареопagitський, Максим Сповідник, Симеон Новий Богослов та інші. Нав’язуючись передовсім до традицій патристичної містики, Сковорода також учить про те, що головним етичним завданням людини є спроба стати рівною Богові, оскільки “внутрішня людина” рівна “предвѣчному своєму отцу существом и силою”. Проблематика “обоження” якнайдокладніше розглянута Сковородою в його “первородному” діалозі «Наркісс». Вона ж таки яскраво засвідчує й містицизм українського письменника.

Власне кажучи, Сковорода мав досвід усіх трьох ієрархічних форм містичного переживання: очищення, просвітлення й екстазу. Очищення він описав, зокрема, у каврайському сні; просвітлення, тобто народження “внутрішньої людини”, – у діалозі «Наркісс», а про екстаз розповідав таке: “...встав рано, пошол я в сад прогуляться. Первое ощущение, которое осязал я сердцем моим, была нѣкая развязанность, свобода, бодрость, надежда с исполненіем. Введя в сіе расположение духа всю волю и всѣ желанія мои, почувствовал я внутрь себя чрезвычайное движение, которое преисполняло меня силы непонятной. Мгновенно излияніе нѣкое сладчайшее наполнило душу мою, от котораго вся внутренняя моя возгорѣлась огнем, и казалось, что

³⁶ “Бог веде схоже до схожого” (лат.).

³⁷ Наперед встановлена гармонія (лат.).

в жилах моїх пламенне теченіє кругообращалось. Я начал не ходить, но бѣгать, аки бы носим нѣкимъ восхищенієм, не чувствуя в себѣ ни рук, ни ног, но будто бы весь я состоял из огненнаго состава... Весь мір исчез предо мною; одно чувствіє любви, благонадежности, спокойствія, вѣчности оживляло существованіє мое. Слезы полились из очей моїх ручьями и разлили нѣкую умиленную гармонію во весь состав мой. Я проник в себя, ощутил аки сыновнее любви увѣреніє и с того часа посвятил себя на сыновнее повиновеніє Духу Божію". Крім того, Сковорода був письменником-візіонером, тож деякі його твори є не чим іншим, як віддзеркаленням фантазмів сну. Скажімо, наприкінці діалогу «Брань архистратига Михаила со Сатаною» він зазначив: "Сіє видѣніє аз, старец Даніил Варсава, воистину видѣх". У всякому разі, життя та творчість Сковороди підлягають основній містичній настанові – виходу людини за межі її власного ества й наближення до Абсолюту.

Така настанова виразно позначилась і на стилі письменника. Сковорода немовби цурався панівного в європейській літературі XVIII століття просвітницького стилю, виплеканого на засадах картезіанського ratio, тобто ясності, простоти й прозорості. Він, як писав Микола Сумцов, був "далеко міцніший у виразах, більш барвистий у прикладах, з надзвичайною глибиною почуття, особливо міцний і твердий в переконаннях, через що і його писання ніби блискучі іскри від твердої криці". У творах Сковороди природно поєднується "найшанованіше з найганебнішим, найвище з найнижчим" (Віктор Петров), а щиро український гумор зближує часом у "геті несподіваних контекстах" (Чеслав Ястжембець-Козловський). Справді-бо, Сковорода досить часто послуговується суто "плотяними" образами, не раз доволі грубими, задля окреслення щонайтонших духовних питань. Так, популярна барокова метафора "духовна трапеза" легко перетворюється в нього на "дисентерію"; поважну, проте "несродну" роль на театрі життя філософ асоціює з добрим харчем, "сервірованим" у пісуарі ("Самое изрядное дѣло, без сродности дѣемое, теряет свою честь и цѣну. Так, как хорошая пища дѣлается гадкою, пріемлемая из урынала"), а Царство небесне – з дівочою незайманістю ("...Царство небесне, як і дівоча незайманість, любить, щоб його брали силою"). Розмову про стосунки богослів'я з іншими науками він супроводжує пікантною приказкою: "...не за то муж жену наказует, что в гостях была, но за то, что дома не ночевала", міркування про Божі іпостасі – закликм висякати ніс, а варіації на теми біблійної герменевтики – згадкою про тих, що "вырѣзали для Царствія небеснаго свои ятра". Образ блаженства сусідить тут з "вошами", щастя – з "пивом": "Щастіє, гдѣ ты живеш? Мудрыи, скажите. / В небѣ ли ты пиво пьешь? Книжники, взвѣстите!" Окрім того, для стилю Сковороди характерні яскраві неологізми (*амурится, завертасы, ласкосердствует, любопрахи, окрылатѣл, пустослава, субботствует, шелуханы, язиковредіє*) та напрочуд багата метафорика, нерозривно пов'язана з його символічною манерою таумачення буття. Приміром, коли Сковорода пробує окреслити ество матерії, він накидає на це поняття рясне мереживо метафор: *абрис, ад, болван, ветошь, вздор, видимость, внѣшность, грязь, земля, идол, краска, крушь, лжа, лом, маска, мечта, пара, плетки, плоть, прах, предѣл, пустошь, ров, руга, рухлядь, сволочь, стѣнь, стѣчь, смѣсь, сон, сплочь, стечь, суета, тварь, темница, тѣнь, тлѣнь, тѣма*. Розмаїття "імен", віддзеркалюючи різні грані того чи того поняття, перетво-

рює *definitio per metaphoras*³⁸ на “царську дорогу” пізнання природи речей. Метафорика Сковороди має різні джерела, а найперше – Святе Письмо, твори грецьких та римських класиків, отців Церкви й емблематичну традицію. Зрештою, усі ці джерела формували репертуар сталих виражальних засобів українського літературного бароко. Наприклад, сквородинська метафора “віслиук” (“Зменшуй зайву їжу, щоб осел, тобто плоть [asellus, id est caro], не розпалювався, та, з другого боку, не мори його голодом, щоб він міг нести вершника”), засновуючись на тропологічному тлумаченні євангельської сцени в’їзду Христа до Єрусалима, має виразні паралелі у творчості Лазаря Барановича, Дмитра Туптала, Йоаникія Галятовського, Антонія Радивиловського, Івана Максимовича та інших. Те саме слід сказати й про улюблену метафору Сковороди “море світу”, яка перебуває в самісінькому осередді іконосфери українського літературного бароко.

Характерною для української барокової традиції була й мова творів Сковороди. Письменник, який у побуті говорив по-українському (це засвідчують, приміром, спогади Федора Луб’яновського: “по наречію суцїй малороссїанин”, – та Михайла Ковалинського: Сковорода “любил всегда природный язык свой и рѣдко принуждал себя изъясняться на иностранном”), писав свої твори або латиною, або барвистою мовною сумішкою (*lingua mixta*), котра перегадом не раз викликала гострі закиди на його адресу. Мовну практику Сковороди критикував, скажімо, Пантелеймон Куліш у поемі «Грицько Сковорода», а Тарас Шевченко в сєднівській передмові до «Кобзаря» скрушно відзначив, що Сковороду “збила з пливу латинь, а потім московщина”. Може, найрадикальнїшим критиком мови Сковороди був Іван Нечуй-Левицький. На його думку, Сковорода – чоловік “трохи чуднуватий” у всьому, зокрема й у мові своїх творів. “Попереднїша книжна мова вже була загарбана Ломоносовим, заведена в російське письменство й верталась на Україну вже в великоруських ярих кольорах; але й церковна мова ще не вивелась до решти. Не міг Сковорода збутися й одкаснутись і од рідної народної мови. Усі ці мовні течії Сковорода мішав докупи часом в дивовижних мовних композиціях, чудних, рябих і загалом темних”. Ці закиди навряд чи годні витримати критику, адже насправді, як писав Дмитро Чижевський, “в мові Сковороди українських елементів сила. Та й від Сковороди не можна було й вимагати, щоб він уживав народної мови в філософічних творах: історія літературної мови, що базується на елементах мови народної, починається поезією; лише значно пізніше приходить черга для вжитку наново вибудованої літературної мови в наукових творах”. Натомість Юрій Шевельов уважав мову Сковороди створеним на українському субстраті особливим різновидом російської мови, відмінним від літературної мови Санкт-Петербурга чи Москви. Проте сквородинська *lingua mixta* дуже відрізняється від російської мови харківських літераторів-українців XVIII століття, скажімо, від мови «Епиникіона» професора класу філософії Харківського колегіуму Стефана Вітинського або оди приятеля Сковороди Василя Двигубського «Среди торжественных плесканій...». Принаймні коли харківські романтики на початку 1830-х років заходилися готувати до друку семитомове зібрання творів філософа, у них була думка перекласти їх по-російському, аби “хімерна сумішка цер-

³⁸ Метафоричне окреслення (лат.).

ковної мови з говірковою українською, розцяцькована польськими словами..., а до того ще й украленнями грецьких, латинських, ба навіть єврейських фраз, не перелякала багатьох читачів...". Справді-бо, поруч з українськими словами Сковорода, наприклад, часто вживає їхні чужомовні відповідники, переважно церковнослов'янські та російські. Так виникають паралельні форми: *батько* – *отец*, *дурень* – *дурак*, *лице* – *лицо*, *мати* – *мать*, *мене* – *меня*, *чи* – *ли* – *или*. Ба більше, незрідка у творах Сковорода зринають контаміновані форми на взір *взглянь*, *возшумлят*, *неколи*, *подошли*, *чтось*.

Зрештою, сам Сковорода, який знав декілька мов і здобув ґрунтовну філологічну освіту, мав підстави вважати свою "мову з письма" за українську. Скажімо, у ній можна знайти чимало живомовних елементів. За підрахунками Віталія Передрієнка, 84 % словоформ «Саду божественных пѣсней» під оглядом лексики та словотвору співвідносні з утвореною на говірковому ґрунті новою українською літературною мовою. Трохи нижчий відсоток – у філософських діалогах Сковорода (наприклад, у «Наркіссі» він складає 73,6 %). Живомовна стихія виявляється в Сковороді й на рівні лексики (*батько*, *враз*, *гуска*, *долоня*, *земелька*, *козля*, *легесенько*, *лихо*, *мати*, *молоденька*, *пѣсенька*, *привитанье*, *самота*, *соловечко*, *соломяный*, *сопѣлка*, *сыночок*, *цап* тощо), і на рівні фонетики та граматики (*впав*, *гублят*, *люблят*, *меншого*, *разъярився*, *щасливим*; вимова літери *ѣ* як *і*; поплутання літер *ы* та *и*; озвучення приголосних у префіксах та прийменниках, як-от: *знова*, *з злим*; уживання кличної форми іменників: *библіотеко*, *брате*, *герою Богдане*, *дѣду*, *добродѣйко*, *друже*, *жабо*, *косо*, *отче*, *покою*, *птичко*, *сватку*, *сину*, *смерте*, *соловечку*, *языче*, – дієслів першої особи множини наказового способу: *будьмо*, *испытуймо*, *питаймо*, *послушаймо*, *поудержмо*, *поучимся*, *продолжаймо*, *развиваймо*, – та давального відмінка однини іменників чоловічого роду на -ові/-еві: *гостеві*, *дуракови*, *птенцеві*, *человѣкови*; живомовні форми прийменникового керування відмінками, як-от: *бѣжит до вас*, *почитает над богатство*), і на рівні синтаксису. Так, у своїй поезії Сковорода послуговувався здебільшого прозорими експресивними конструкціями, чимало з яких мають живомовний характер ("...синам с батком, наспѣвшим з оранья, / Сама варит мати в домѣ...", "Только солнце выникает, / Пастух овцы выганяет...", "Стоит явор над горою, / Все кивает головою"). Окрім того, Сковорода часто засновує віршований ритм (можливо, маючи за взірець Псалтир) на повному синтаксичному паралелізмі сусідніх рядків: "Прошли облака. Радостна дуга сіяет. / Прошла вся тоска. Свѣт нам блистает". Так само живомовне підложжя мають і ті сквородинські синтаксичні конструкції, які розпочинаються зі сполучників або часток ("А кто же сіе спѣвает?", "Ба! А что значит глум?", "И мой батько сію пѣсеньку спѣвает"), містять іменникові артиклі ("Видно, что *то* Богу любба / *Та* простота беззлобна груба", "Когда *та* болѣзнь позмикала жили") або передають якісь особливі граматичні зв'язки ("Заблудили мы в землю", "На похилом над воду дубѣ сидѣл Орел", "До тебе моя природа"). Синтаксис байок віддзеркалює атмосферу живої розмови. Задля цього Сковорода часом навіть стилізує певні конструкції. Наприклад, синтаксична будова мовної партії Вола-судді в байці «Мурашка и Свињя» засновується на канцелярських кліше: "Понеже бѣдная Мурашка точію одну горсть зерна имѣет, как сама призналася в том добровольно, да и кромѣ зерна ничего больше не употребляет, а напротив того у госпожи Свињи имѣется цѣлая

кадь, содержащая горстей 300 с третью, того ради по всѣм правам здраваго разсужденія...". Тим часом досить складний синтаксис сквородинських філософських трактатів та діалогів обумовлений і характером персонажів, і характером проблематики, і характером джерел, що ними послуговувався письменник.

Мова сквородинських творів дуже барвіста також з огляду на рясні фразеологізми. Серед них можна виокремити декілька груп, а саме: ідіоми ("в дурнѣ пошитись", "концы в воду", "мѣхом пугаеш", "от молодых ногтей"), приказки та прислів'я ("Сия воля есть пуще всякой неволи", "высоко полетѣла, да не далеко съла", "Не знаю, Бог весть...", "У кольца нѣт конца", "Охота сильне неволи", "Чего не положил, не руш"), крилаті фрази ("троянскій конь", "о tempoга, о mores"³⁹), сталі порівняння ("бѣла, аки снѣг", "как рыба с водою") тощо. Скворода подає фразеологізми кількома мовами: книжною українською, церковнослов'янською, латинською та грецькою. У своїх кириличних текстах філософ може подавати латинські та грецькі вирази без перекладу, може перекладати їх достотно або вільно переказувати (так, латинська фраза "Finis opus coronat"⁴⁰ набуває у Сквороди такої форми: "Доброе намѣреніе и конец всякому дѣлу есть печать"). Основними джерелами сквородинської фразеології був український та чужий фольклор, твори стародавніх грецьких та римських авторів, інскрипції в емблематичних енциклопедіях, але щонайперше – церковнослов'янська Біблія: довгі "симфонічні" вервечки біблійних віршів ("Рѣх'. 'Посла слово свое и исцѣли их'. 'Рѣх'. 'В началѣ бѣ слово'. 'Рѣх'. 'Бог рекѣи из тмы свѣту возсіяти'. 'Рѣх'. 'Той сотрет твою главу'. 'Рѣх'. 'Рече Бог: Да будет свѣт') на значну міру визначають стиль творів Сквороди. Не тільки поезії «Саду божественных пѣсней», але й чимала частина інших творів Сквороди, за його власними словами, "прозябає із зернятк Святого Письма". Та й себе самого Скворода часто називав не інакше, як "любителем священної Біблії". Його метафізичний Ерос (Amor divinus) набуває форми любові до Біблії: недаром філософ охрестив її "коханкою", до якої він прийшов у тридцятилітньому віці і яка заволоділа ним цілковито, змусивши зректися всіх інших захоплень. В одному з листів Скворода стверджував, що народився власне задля того, аби тлумачити Біблію. Філософ виокремив її в особливу онтологічну сферу ("символічний світ"), мавши на думці, що саме цей текст є надійним провідником людського серця на терени Святого Духа. Ба більше – для Сквороди Біблія була справжнім "воплощеним Богом". Отож мистецтву тлумачення Святого Письма філософ присвятив цілу низку своїх творів, зокрема трактати «Silenus Alcibiadis», «Жена Лотова» та діалог «Потоп зміин». Крім того, письменник повсякчас апелює до авторитету Біблії, напружено розмірковує над сенсом старозаповітних і новозаповітних сюжетів та образів. Нездаром назви багатьох сквородинських творів («Асхань», «Жена Лотова», «Потоп зміин» тощо) пов'язані з Біблією, а чи не кожна їхня сторінка рясніє біблійними цитатами й пересипана численними алюзіями та ремінісценціями, чи, як казав Густав Шпет, "біблійним піском". В автентичних творах Сквороди нам вдалося виявити 2870 точних біблійних цитат, 1336 неточних цитат, 1164 парафрази, а також 1623 алюзії та ремінісценції, загалом – 6993 одиниці.

³⁹ "О часи, о звичаї" (лат.).

⁴⁰ "Кінець діло вінчає" (лат.).

Основним джерелом цих матерії для Сковороди була так звана Єлизаветинська, чи Синодальна, Біблія, котра виходила друком у 1751-му та 1758 роках. До Вульгати Сковорода звертався доволі рідко. Прикметно й те, що у своїй латинській поезії філософ майже не наві'язується до біблійних текстів (чи не єдиний виняток становить поезія «In natalem Iesu», де звернення до Святого Письма було обумовлене різдвяним мотивом). А от у невеликому за обсягом поетичному циклі «Сад божественных пѣсней» маємо аж 114 покликань на Біблію. Таку саму тенденцію засвідчують і сквородинські листи: у своїх кириличних епістолах філософ звертається до Біблії куди частіше, аніж у листах, писаних по-латинському (522 рази проти 144-х, попри те що кириличних листів у Сковороди менше, ніж латинських). До речі, навіть у латинських листах біблійні цитати часто зринають у формі кириличних вкраплень. Усе це годне свідчити про те, що Сковорода тримав у пам'яті саме слов'янський текст Біблії, добре знайомий йому ще з дитинства як неодмінний складник церковних відправ. Тим часом Вульгата (попри те, що для Сковороди, як і для будь-якого вихованця Києво-Могилянської академії, латина була мовою думання) перебуває у свідомості письменника на маргінесах. Те саме стосується й Септуагінти, а ще більше – вряди-годи згадуваної “єврейської Біблії”. Власне кажучи, наявні у творах Сковороди пояснення єврейських слів та фраз могли бути взяті зі спеціального додатка до тієї ж таки Єлизаветинської Біблії або з відповідних словникових статей. А вже зовсім рідко Сковорода пробував перекладати Святе Письмо самотужки, як те маємо в діалозі «Бєсѣда, нареченная двое» де філософ переклав вірш Першого послання св. ап. Павла до солунян 5: 21: “пѣвѣта дѣ докѣцѣѣте, тѣ калѣн катѣхѣте” – словами: “Вся испытайте, благая же приѣмлите”. Очевидно, синодальний переклад цього вірша (“Вся же искушающе, добрая держите”) чимось його не вдовольнив. Так само й у діалозі «Асхань» Сковорода подає власну версію неточно зацитованого вірша 45: 31 з Книги Ісуса, сина Сирахового (“Да не потребится душа их”): “Чтоб не пропала душа”. Інколи Сковороду не вдовольняла й Вульгата. Наприклад, у діалозі «Потоп зміин» Душа, мавши на думці книгу Вихід 13: 21, питає: “Длячего же в римской Библіи читают: ‘in columna nubis’, сирѣчь ‘в столпѣ облачном’, а не читают: ‘in turri nubis’?”, – на що Дух відповідає: “Преткнулся толковник”.

Отже, Сковорода послуговувався різними мовними версіями Святого Письма (згадаймо, як на початку діалогу «Пря бѣсу со Варсавою» він подає вірш 14: 24 із Книги Притч Соломонових по-слов'янському, по-грецькому та по-латинському, причому тільки слов'янська версія збігається з канонічним перекладом, тимчасом як грецька та латинська версії відбігають від текстів Септуагінти й Вульгати), але найбільше важить для нього, звісно ж, слов'янська Біблія. “Символічний світ” Сковороди – це передусім Єлизаветинська Біблія. Саме її філософ перетворює на основну форму осягнення реальності, коли зважити на те, що біблійна герменевтика була для Сковороди не чим іншим, як онтологією. Отже, ряснота й характер біблійних цитат, парафраз, алюзій та ремінісценцій прямо залежать від мови, якою користується письменник.

Не меншою мірою вони залежать також від жанру твору та його проблематики. Цілком природно, що дуже мало біблійних матерії мають сквородинські переклади грецьких та римських класиків, а також неолатинських авторів, хоч неабияка

вільність його перекладацької манери робила можливими й ті чи ті біблійні вкраплення. Ціла низка оригінальних поезій Сковороди або взагалі не містить біблійних матеріял, або містить їх обмаль. Не надто рясно цих матеріял і в циклі «Басни Харьківскія» та в катехитичному трактаті «Начальная дверь...». Куди більше, але все-таки відносно небагато біблійних матеріял є в деяких сократівських діалогах, зокрема в діалозі «Разговор пяти путников о истинном щастии в жизни», а також у притчах «Благодарный Еродій» та «Убогий Жайворонок». Тим часом діалоги «Наркісс», «Асхань», «Кольцо» мають дуже багато біблійних цитат, парафраз, алюзій і ремінісценцій – відповідно, 410, 1065 та 894. Так само багато їх і в тих творах, які спеціально присвячені мистецтву тлумачення Святого Письма: «Жена Лотова» (519), «Silenus Alcibiadis» (312), «Потоп зміин» (562). А чи не найбільша питома вага цих матеріял у невеличких за обсягом трактатах «Убуждшесь...» й «Да лобжет...».

Що ж являє собою «сковородинська Біблія»? У своїх творах письменник спирається майже на весь корпус біблійних текстів. Зі Старого Заповіту він не цитує тільки Третьої книги Макавейської та Третьої книги Ездри, а з Нового Заповіту – Другого соборного послання св. ап. Івана та Послання св. ап. Павла до Филимона. Індекс найбільш цитованих книжок, покликання на які перевищує 100, є таким: 1) Давидові псалми (1273); 2) Книга пророка Ісаї (601); 3) Буття (483); 4) Євангелія від св. Матвія (391); 5) Євангелія від св. Луки (370); 6) Євангелія від св. Івана (350); 7) Пісня над піснями (230); 8) Соломонові притчі (229); 9) Второзаконня (215); 10) Вихід (176); 11) Книга Ісуса, сина Сирахового (161); 12) Книга Йова (144); 13) Апостольські дії (143); 14) Євангелія від св. Марка (129); 15) Книга пророка Єремія (123); 16) Перше послання св. ап. Павла до коринтян (114). Отже, з-поміж усіх біблійних книжок найбільше значення для Сковороди має Псалтир. Покликання на нього складають 18,2 % усіх покликань на Біблію. Для порівняння: книга пророка Ісаї, яка йде в індексі на другому місці, складає 8,6 % від загального числа покликань філософа на Біблію, а Перше послання св. ап. Павла до коринтян, яке завершує цей індекс, – усього 1,6 %. Сковорода покликається на Псалтир частіше, ніж на все Мойсееве П'ятикнижжя (1273 проти 1016) або Чотириєвангелію (1273 проти 1240). Загалом беручи, покликання філософа на книги Старого Заповіту складають 68,5 % від загального числа, а на книги Нового Заповіту – відповідно – 31,5 %. Чи не основною причиною переваги старо-заповітних матеріял у «сковородинській Біблії» можна вважати символічну манеру думання та письма нашого філософа. Старий Заповіт, звісно ж, надається до алегорези куди більше, аніж євангельська історія.

Коли ж говорити про структуру корпусу покликань Сковороди на Біблію, то вона така: точні цитати складають тут 41 %, неточні цитати – 19,2 %, парафрази – 16,6 %, алюзії та ремінісценції – 23,2 %. Власне кажучи, точні цитати зі Старого Заповіту становлять 29,5 %, алюзії та ремінісценції зі Старого Заповіту – 15 %, неточні цитати зі Старого Заповіту – 13,5 %, точні цитати з Нового Заповіту – 11,5 %, парафрази Старого Заповіту – 10,4 %, алюзії та ремінісценції з Нового Заповіту – 8,3 %, парафрази Нового Заповіту – 6,2 %, неточні цитати з Нового Заповіту – 5,6 %. Цілком очевидно, що сковородинське цитування Біблії є дуже вільне. Точних цитат зі Старого Заповіту є 2065 – проти 1676 неточних цитат і парафраз, тобто 55,2 %, а точних цитат із Нового Заповіту – 805 проти 824 неточних цитат і парафраз, тобто

49,4 %. Таку манеру цитування лише почасти можна пояснити тим, що мандрівник Сковорода, пишучи свої твори, мабуть, незрідка не мав під рукою тексту Святого Письма й мусив покладатися на власну пам'ять. Вільність цитування Біблії цілком суголосна вільності сквородинських інтерпретацій тексту Святого Письма, які далеко вибігають за рамки узвичаєних у старому українському богослів'ї моделей біблійної ноєматики та гевристики.

Сковородинську біблійну ноєматику, тобто науку про сенси Святого Письма, і гевристику (науку про віднаходження цих сенсів) можна охарактеризувати, як усеосяжну алегорезу тексту Біблії. Якщо українські письменники XVII–XVIII століть здебільшого послуговувалися “почвірною” методою тлумачення Святого Письма, тобто розглядали його на чотирьох семантичних рівнях: буквальному (історичному), моральному (тропологічному), алегоричному (прообразному) й аналогічному (“*Littera gesta docet, quid credes allegoria, / Moralis quod agas, quo tendas anagogia*”⁴¹), – то Сковорода не визнавав за буквальним та моральним сенсами Святого Письма жодної іншої рації, окрім знакової.

Філософ був схильний тлумачити Боже слово в перспективі платонівського «Кратіла»: у Бога, каже він, “имя и существо есть тождеством. Как только назвал, так вдруг и естество дал”. Тим часом кожне слово (“имя”) є не чим іншим, як символом, емблемою або ієрогліфом. Ще в байці «Велблюд и Олень» Сковорода писав, що “*Біблія* есть источник. Народная в ней история и плотские имена есть-то грязь и мутная иль... Слово, имя, знак, путь, слѣд, нога, копыто, термин есть то тлѣнные ворота, ведущіи к нетлѣнныи источнику. Кто не раздѣляет словесных знаков на плоть и дух, сей не может различить между водою и водою, красот небесных и росы”. Отже, біблійні образи постають тут щонайперше “обіцянками невидимого”: “Разумѣть же значит: сверх виднаго предмета провидѣть умом нѣчтось невидное, обѣтованное видным”. Це засвідчують також міркування Сковороди щодо структури образу. “...В *символичном, или біблічном, мырѣ...*, – писав філософ, – есть *матерія и форма, сирѣчь плоть и дух, стѣнь и истина, смерть и жизнь*. Напримѣр, солнечная фігура есть матерія, или стѣнь. Но понеже она значит положившаго в сонцѣ селеніе свое, того ради вторая мысль есть форма и дух, будто второе в сонцѣ солнце”. Іншим разом Сковорода додає в структурі образу три рівні: “образ простый”, “образ образующій” та “образ образуемый”, чи архетип. Скажімо, герменевт мав би розрізняти “небо простое, образующее и небо небесе”. “Просте небо” є тут знаком “неба твірного”, а те своєю чергою – знаком “неба небесе”, тобто архетипу. Варто відзначити, що застосовувана Сковородою гевристика передбачала тлумачення тексту Біблії з огляду на його прагматику та зміст, контексти, а також на “словесні” (*verbalis*) та “речові” (*realis*) паралелізми.

До сквородинського “символічного світу” входить не лише Святе Письмо, але й численні емблематичні образи. Окреслюючи їхню природу, Сковорода писав: “...Древніи мудрецы имѣли свой язык особый, они изображали мысли свои образами, будто словами. Образы тѣ были фігуры небесных и земных тварей, на-

⁴¹ “Літера каже про те, що було, алегорія – про те, у що віриш, / Мораль – про те, що робити, аналогія – до чого ти прагнеш” (лат.).

примѣр, солнце значило истину. Кольцо, или змѣй, в кольцо свитый, – вѣчность. Якорь – утверждение или совѣтъ... Образ, заключающий в себѣ тайну, именовался по-еллински *ἔμβλημα*, *emblema*...". Ця мова "стародавніх мудреців" багато важила й у творах самого письменника. Принаймні Дмитро Чижевський мав підстави стверджувати, що Сковорода, побіч Ніколая Кузанського, Гільдегарди Бінгенської, Якоба Беме, Абрагама фон Франкенберга, Данієля Чепка, Ангела Сілезія та інших, "належить до найяскравіших представників емблематичного стилю в містичній літературі Нового часу". Сковородинські емблеми та символи він поділяв на п'ять основних груп: 1) тварини й птахи (*віл-молотник*, *змія*, *бусел*, *мавпа*, *голуб*, *олень*, *верблюд*); 2) фантастичні істоти (*сфінкс*, *сирени*, *фенікс*); 3) рослинний світ (*колос*, *яблуня*, *квасоля*, *зерня*); 4) мертва природа (*магніт*, *веселка*, *сонце*, *вода*, *джерело*, *потік*, *криниця*, *скеля*); 5) продукти людської праці (*лабіринт*, *перстень*, *жорна*, *годинник*, *якір*, *колесо*, *коло*, *цпн*, *сітка*). Джерелом цих та численних інших уживаних Сковородою образів були надзвичайно популярні за часів бароко емблематичні збірники й енциклопедії, що справили помітний вплив і на українську літературу XVII-XVIII століть. Досить пригадати видану в Києві 1712 року збірку емблематичної поезії під назвою «Иѳіка іерополітика», що зажила свого часу неабиякої слави й перегадом друкувалася також у Санкт-Петербурзі, Москві, Львові та Відні, або українські переклади західних емблематичних збірників: Феофан Прокопович, ще будиши префектом Києво-Могилянської академії, переклав славетну збірку іспанського письменника Дієго де Сааведри «*Symbola politica*» під назвою «Изображеніе христіано-политического властелина символами объясненное от Дидака Сааведры Факсадра», а Іван Максимович зробив "претолкованіе" збірки Бенедикта Гефтена «*Regia via crusius*» під назвою «Царській путь креста Господня, воводящий в живот вѣчный». Тим часом Сковорода користувався передовсім емблематичною збіркою «*Symbola et emblemata*», надрукованою в Амстердамі 1705 року. Ця книга має 840 гравюр з підписами церковнослов'янською, латинською, французькою, італійською, іспанською, англійською, голландською та німецькою мовами.

Здебільшого саме з репертуару сталих виражальних засобів ренесансно-барокової емблематики Сковорода брав і свої численні міфологічні образи: Актеон, Амур, Аполлон, Аріадна, Астрая, Атлант, Венера, Геркулес, Діана, Едіп, Іксіон, Мінерва, музи, Нарцис, Одісей, сирени, сфінкс, Тантал, Фаєтон, Юпітер, Янус тощо. Скажімо, міф про Нарциса він тлумачить, з одного боку, на взір Платинової алегорези "Нарцисового гріхопадіння", тобто як символ залюбеності душі в плінну матерію ("буій Наркісс"), а з другого – як уособлення ідеї себепізнання: "Наркісов образ благовѣстит сіє: 'Узнай себе!' Будьто бы казал: хочещи ли бытъ доволен собою и влюбится в самого себе? Узнай же себе. Испытай себе крѣпко... Право! Како бо можно влюбитися в невѣдомое?" Оця сквородинська алегореза засновується не так на Овідієвих «Метаморфозах», як на емблематиці: недаром у своєму «Алфавиті...» Сковорода змалював 718-у емблему зі збірника «*Symbola et emblemata*», яка називається «Нарцисс над водою» і має інскрипцію "*Nosce te ipsum*"⁴². Досить далеко відбігає від сюжетів класичної грецької міфології також сквородинська версія Тантало-

⁴² "Пізнай себе" (лат.).

вої історії («*Fabula de Tantalo*»). Дмитро Чижевський уважав імовірним джерелом цієї поезії популярну емблематичну збірку Отто ван Веена «*Emblemata Horatiana*»⁴³ (Амстердам, 1684).

Загалом, коли мова заходить про джерела літературної творчості Сковороди, то, крім Біблії й емблематики, очевидно, найперше слід мати на думці старих поганських і християнських авторів, адже давно помічено, що Сковорода лише вряди-годи покликався у своїх творах на новочасних письменників. Це, звісно, аж ніяк не означає, що він їх не знав. Скажімо, Сковорода перекладав поезію Марка-Антуана де Мюре та Сідеруна ван Госе, читав поему італійського гуманіста XVI століття П'єтро-Анжело Мандзоллі «*Zodiacus vitae*»⁴⁴ (почасти саме цим твором було інспіроване сквородинське «епікурейство»), а його найулюбленишим новолатинським автором був Еразм Роттердамський. Сковорода кілька разів згадував Еразма як філософа та взірцевого латиномовного письменника в листах до Михайла Ковалинського, називаючи Роттердамця не інакше, як «наш Еразм». У цих-таки листах він цитує Арістотеля, ба навіть Василя Кесарійського за збіркою Еразма «*Adagia*»⁴⁵. Мабуть, Сковорода знав також дуже популярну в старій Україні книгу Еразма «*Colloquia familiaria*»⁴⁶, яка була й у бібліотеці Харківського колегіуму. Принаймні сквородинська «*Fabula de Tantalo*» дуже нагадує ту версію Танталової історії, що її подає Еразм у своїх «Домашніх бесідах». Та й славетний сквородинський образ «Христа-Епікура» з 30-ї пісні «Саду...», певно, був навіяний саме «Домашніми бесідами» Еразма Роттердамського, де Христос названий епікурейцем. Можливо, у творах Сковороди є також рефлексії Еразмової «Похвали глупоті», адже сквородинський образ Алківіадових силенів (трактат «*Silenus Alcibiadis*») близький до того, що його змалював у «Похвалі глупоті» Еразм. Проте куди охочіше Сковорода покликався таки на стародавніх письменників. Серед його улюблених грецьких та римських класиків, як свідчив Михайло Ковалинський, були Плутарх, Ціцерон, Горацій, Лукіан. Сюди слід додати ще й Боеція, Вергілія, Гомера, Евріпіда, Езопа, Ксенофонта, Овідія, Платона, Сенеку, Софокла та інших. Декого з них Сковорода залюбки цитує, декого, як-от: Горація, Овідія, Плутарха, Теренція й Ціцерона, – перекладає, а декого коментує. Ці ж таки автори часто правили Сковороді за взірць у його власній творчості. Засновуючись на думці про «безпочатковість істини» («Не заключаєте богівдбніа в тїснотї палестинской. Доходят к Богу и волхвы, сирѣчь философы. Един Бог иудеев и языков, едина и премудрость. Не весь Израиль мудр. Не всѣ язычники тма»), Сковорода був схильний розглядати стародавню поганську поезію та філософію, як свого роду «другий Старий Заповіт», а самих письменників-класиків – як «християн до Христа». Приміром, він називав Горація «римським пророком» і покликався на його авторитет у ході розгляду найважливіших світоглядних питань. Так, у діалозі «Бесѣда 1-я» зринають слова Горація: «*Porticibus, non iudiciis utere vulgi*», – які Сковорода перекладає приказкою: «По мосту-мосточку с народом ходи, / а по разуму

⁴³ «Гораціанські емблеми» (лат.).

⁴⁴ «Зодіак життя» (лат.).

⁴⁵ «Приказки» (лат.).

⁴⁶ «Домашні бесіди» (лат.).

его себе не веди". Перегородом, у присвяті діалогу «Silenus Alcibiadis», Сковорода наведе слова Горація: "Nec dulcia differ in annum..."⁴⁷. Філософ згадує Горація також у листах до Михайла Ковалинського та Федора Жебокрицького, наслідує його в деяких своїх поезіях. Горацій приваблював Сковороду не лише як блискучий майстер поетичного мистецтва, але також як співець "золотої мірноти" (aurea mediocritas) й епікурейського спокою: у діалозі «Silenus Alcibiadis» наш філософ наводить грайливе окреслення, яке дав сам собі Горацій: "Поросятко з череди Епікура" (Послання, I, 4).

Багато важив для Сковороди також Вергілій. Ще будучи викладачем поетики, Сковорода подав цілу низку версифікаційних вправ на теми «Енеїди». Ось як він змальовує, скажімо, образ Лаокоона, котрий волає, обвитий зміями ("clamores simul horrendus ad sidera tillit, / qualis mugitus, fugit quum saucius aram / taurus..." [Aeneid., II, 222–224]): "Каковій ужасно испущает рикы, / Когда не добит бѣжит от жерца бик дикий". А наприкінці присвяти трактату «Silenus Alcibiadis» Сковорода цитує першу еклогу Вергілієвих «Буколів»: "Deus nobis haec otia fecit"⁴⁸. Ці самі слова зринають і в присвяті діалогу «Брань архистратига Михаила со Сатанкою». З цього ж таки твору запозичене ім'я пастуха – Тітир – у байці «Собака и Волк». Сковорода згадує Вергілія і в одному з листів до Михайла Ковалинського. Зрештою, образ Астраї в притчі «Убогій Жайворонок» міг бути почасти інспірований Вергілієм, адже той писав у своїх «Буколіках» про прихід цієї богині на землю.

Досить часто Сковорода звертався й до поезії Овідія. Зокрема, у присвяті діалогу «Потоп зміин» він зачитував вірш із першої книги «Метаморфоз» ("Взгляньте на Назонову картину потопну: Nat lupus inter oves..."⁴⁹). Крім того, Сковорода переклав 297–308 вірші першої книги Овідієвих «Фастів» під назвою «Похвала астрономії». "Сковорода, – писав про цей переклад Дмитро Чижевський, – розуміється, не може вжити того самого розміру, що Овідій. Замість пентаметра Сковорода вживає 13-складового силабічного віршу з (жіночою) римовкою сусудніх рядків... Модернізації немає, та немає й спроб надати віршу якийсь релігійний характер, що цілком чужий його змісту. Але знайдемо окремі образи, що ближчі релігійній ліриці Сковороди, аніж образи поезії Овідія. 'Взойшли сердцем в небесні горы', – пише Сковорода в стилі своєї християнської лексики замість Овідієвого: 'altius humanis exeruisse caput'. В цілому, переклад дуже добрий".

Однак найбільше Сковорода перекладав Плутарха – одного зі своїх найулюбленіших старих письменників. У передмові-присвяті до перекладу Плутархового трактату «Про спокій душі» він писав: "Плутарх был из числа тѣх, кои во слѣд Христов не ходили, но именем его бѣсы изгоняли". Покликаючись на Плутарха («Про єї в Дельфах», «Про занепад оракулів»), український письменник у діалозі «Алфавит миру» розмірковує про гасло "Пізнай себе" на Аполлоновому храмі в Дельфах, у цьому ж таки діалозі вслід за Плутархом (життєпис Алківіада) згадує про Сократового "даймона" ("янгола-охоронця"). Ім'я Плутарха зринає також у трактаті

⁴⁷ "Не відкладай насолоди на рік..." (пер. Андрія Содомори).

⁴⁸ "...Мій бог послав мені втіху цю й радість" (пер. Миколи Зерова).

⁴⁹ "З вовком овечки пливуть..." (пер. Андрія Содомори).

«Silenus Alcibiadis», у діалозі «Брань архистратига Михаила со Сатанюю», у листах до Михайла Ковалинського. Плутарх близький Сквороді найперше своєю проповіддю спокою, котрий є найголовнішим моральним обов'язком філософа, а ще – своїми платонічними настановами (можливо, інколи Скворода сприймав Платона крізь призму саме Плутархових писань), інтересом до символіки, зокрема єгипетської, тощо.

Зрештою, коли йдеться про грецьких філософів, які справили вплив на Сквороду, то зазвичай найперше згадують Сократа. Скворода й справді охоче покликався на нього в циклі «Басни Харківськія», у діалогах «Кольцо», «Алфавит...», у трактаті «Silenus Alcibiadis», у притчі «Убогий Жайворонок» та в листах. А в історико-філософській традиції тема «Скворода й Сократ» була започаткована ще розвідками Александрю Хашдеу «Сократ і Скворода» (1833 р.) та «Григорій Варсава Скворода» (1835 р.), в яких той стверджував, що Скворода хотів бути «Сократом на Русі». Перегородою услід за Хашдеу Сквороду будуть порівнювати із Сократом Григорій Данилевський, Федір Зеленогорський, Дмитро Багалій, Павло Житецький (щоправда, Житецький сприйняв думку про «сократизм» Сквороди тільки почасти, вважаючи, що загалом «Скворода далекий був від метафізичних прийомів Сократа – індукції і визначень»), Володимир Ерн, Олексій Лосєв, Михайло Возняк, Іван Мірчук, Етторе Ло Гатто, Еміль Грігораш, Микола Шлемкевич, Володимир Олексюк та інші. Тому Сквороду раз по раз називають то «українським Сократом», то «руським Сократом», а то й «Сократом Півночі».

До найважливіших джерел творчості Сквороди належить також патристика, передовсім східна. Сам Скворода, розмірковуючи про «сродність до богослів'я», стверджував, що, перед тим як увійти «в священніший храм Біблії», богослов неодмінно мусить «погомоніти» «с отцями вселенскими». Отож, імена отців Церкви досить часто зринають у його творах. Із патристикою пов'язані й чільні ідеї Сквороди, зокрема «наслідування Христа», «обоження» (цю науку Скворода міг знайти в Климента, Орігена, Григорія Назіанзина, Григорія Ниського, Василя Кесарійського, Макарія Єгипетського, Діонісія Ареопagitського, Максима Сповідника та інших), себепізнання, «внутрішньої людини», «анамнезису», «гесихії»-«суботи», людських «разнопутій». Патристика була також одним з головних джерел сквородинських символів. Як казав Дмитро Чижевський, «остаточно зрозуміти символику Сквороди можна лише на ґрунті символіки отців Церкви та барока». З-поміж східних отців Скворода дуже цінував каппадокійців. Принаймні реєстр «істинних богословів» у трактаті «Жена Лотова» він розпочинає саме з діячів каппадокійського гуртка: «Таковы суть: Василий Великий, Иоанн Златоустый, Григорий Назианзин, Амвросий, Иероним, Августин, папа Григорий Великий и сим подобные. Си-то могли с Павлом сказать: 'Мы же ум Христов имами'». Філософ спирався на отців-каппадокійців у своїх міркуваннях про єдність світу та часу, про «обоження», про «внутрішню людину», про символічне розуміння Святого Письма, про Божі ймення тощо. Сквороду єднає з каппадокійцями також схильність до антитетики та ціла низка образів: «море», «камінь», «дзеркало», «серце», «рослина» й інше. Дуже високо він ставить і Максима Сповідника, особливо в ході розгляду навзаєм пов'язаних між собою питань про «дві волі» в людині, про «світ-театр» (theatrum mundi), про онтологічну незакориненість

зла й теодицею: “Которіи внутреннѣ мене спознали, тѣ довольно увѣренны, что я о сем імѣю мнѣніе з Максимом Святим. Он говорит, что нѣтъ нѣгдѣ злости, ни в чем никогда. Как же так, если видим, что почти вездѣ одна злость? Он учит, что злость не что иное, точію тѣ ж от Бога созданныи благи вѣщы, приведенны кѣм в безпорядок”. Та, очевидно, найтісніше творчість Сковороди пов’язана з традиціями Олександрійської богословської школи. І Філон, і Климент, і Оріген, як свідчив Михайло Ковалинський, входили до десятка найулюбленіших авторів Сковороди, а скворородинська манера тлумачення Біблії на значну міру залежить від олександрійської алегорези. Наприклад, образ радісного Христа, змальований у діалозі «Симфонія, нареченная Книга Асхань...» (“И конечно, что бѣдныи ни мало не вникнули внутрь себе, кои Христа с его друзьями называют меланхоликом. Отсюда родится и несмысленный тот запрос: смѣялся ли когда Христос? Сей вопрос весьма схож с премудрым сим: бывает ли когда горячее солнце? Что ты говоришь? Христос есть сам Авраамов сын, Исаак, то есть смѣх, радость и веселіе, сладость, мир и празднество...”), виразно нав’язується до Климентової префігурації “Ісак – Христос”. Климентові «Стромати» певною мірою позначилися також на скворородинському розумінні ідеї “Пізнай себе” (принаймні характерне для Сковороди ототожнення старогрецького гасла γνῶθι σεαυτὸν⁵⁰ з Мойсеевим закликом слідкувати за собою має промовисту паралель у другій книзі «Строматів») та дружби як справжньої християнської любові (ἀγάπη). Навіть свій улюблений Епікурів вислів: “Спасибі Богу, що потрібне зробив легким, а важке – непотрібним”, – Сковорода знайшов, очевидно, в Климента. Зрештою, інтерес нашого філософа до єгипетського символічного письма теж міг бути (принаймні почасти) інспірований Климентом, адже саме той уперше подав його докладний опис та класифікацію.

Помітний вплив на світогляд Сковороди справив також Оріген. Саме Оріген міг спонукати Сковороду до роздумів про вічність матерії (згідно з Орігеном, матерія є така ж стара, як і час), про всеосяжну віднову творива, чи ἀποκατάστασις πάντων, про Божі ймення (на думку Орігена, Бог не має властивого собі імені), про пізнання як спогад (ἀνάμνησις) тощо. Проте найвиразніше вплив Орігена на Сковороду виявляється в ділянці біблійної герменевтики. Сковорода, так само, як і Оріген, енергійно наголошує на символічній природі Святого Письма, а міркування українського письменника про безглуздість буквального розуміння Біблії повторюють орігенівські майже дослівно. Порівняймо Орігенове поцінування шестоднева (“Яка притомна людина може припустити, що був перший, другий та третій день – з ранком, із вечором та ніччю, коли ще не було ні сонця, ні місяця, ні зір, а в перший день не було навіть неба?”) зі словами Сковороди в діалозі «Потоп змін»: “*“Да будет свѣтъ!”* Откуда же свѣтъ сей, когда всѣ небесныя свѣтила показались в четвертый день? И как день быть может без солнца?” Те саме можна сказати й про Філона Олександрійського. Принаймні свого часу Дмитро Чижевський дійшов висновку, що “теорія пізнання Сковороди є здебільшого та назагал філонівською”: саме Філон започаткував науку про об’явлення Бога в “трьох світах” (природі, людині та Біблії), він-таки вперше почав символічно трактувати Святе Письмо, намагаючись узгодити його з грецькою

⁵⁰ “Пізнай себе” (гр.).

філософією. Крім того, він обстоював такі важливі для Сковороди ідеї, як “обоження”, людина-мікрокосмос, “внутрішня людина” (“небесний Адам”), Софія-Премудрість Бога, преекзистенція матерії тощо. Для науки Філона (як і Сковороди) характерний питомо платонівський дуалізм. Філон-таки запровадив до богослів'я й прикметну для Сковороди антитетичну модель думання.

Чималу роль у творчості Сковороди відіграли й традиції середньовічної та нової західної літератури, філософії і богослів'я, що їх він опанував у стінах Києво-Могилянської академії, а також під час своєї закордонної мандрівки. Недаром у ході розгляду тих чи тих ідей Сковороди коментатори зазвичай покликаються на Августина, Агріппу Нетесгаймського, Алана de Insulis, Альберта Великого, Амвросія Медіоланського, Ангела Сілезія, Баадера, Роджера Бейкона, Беме, Бернгарда Шартрського, Боеція, Бонавентуру, Валентина Вайгеля, Міхаеля Гана, Гуго від св. Віктора, Дітріха Фрайберзького, Дунса Скота, Ероніма Стридонського, Майстра Екгарта, Еріугену, Етінгера, Іриней Ліонського, Ніколая Кузанського, Квіріна Кульмана, Раймунда Люллія, Мартіна Лютера, Філіппа Меланхтона, Парацельса, Петра Ломбардського, Сведенборга, Себастьяна a Matre Dei, Сузо, Тавлера, Тому Аквінського, Тому Кемпійського, Себастьяна Франка чи Франциска Асизького. Так, одним з найулюбленіших письменників Сковороди був Аврелій Августин. Сковорода спирається на Августина під час розгляду питань про матерію та форму, про пізнання як “анамнезис”, про “серце”, “обоження”, безпочатковість світу в часі тощо. Покликаючись на авторитет Августина, Сковорода розв'язує також проблему “двох воľ” (Божої та власної) в людині:

Правду Августин пѣвал: ада нѣт и не бывал.

Воля – ад, твоя проклята,

Воля наша – пещь нам ада.

Тим часом погляди Сковороди на питання “теозису”, тотожності пізнання та любові близькі до кола ідей Ніколая Кузанського. Так само близькими є й уявлення обох філософів про Бога як про “безмежну кулю”, їхня математична символіка тощо. Сковороду та Ніколая Кузанського споріднює також схильність до антитетичного способу думання (Кузанець теоретично обґрунтував її у своїй науці про *coincidentio oppositorum*⁵¹). Загалом беручи, між Сковородою й так званою “німецькою містикою”, помітним представником якої був Ніколай Кузанський, можна побачити чимало промовистих зв'язків. Недаром Дмитро Чижевський, заходившись шукати в історії ідей “духовних братів” Сковороди, які були б “споріднені з ним не випадковими паралелями думок, а єдністю в розумінні світу та життя”, дійшов висновку, що “думки Сковороди зустрічаються найчастіше з ідеями т. зв. ‘німецької містики’ (Екгарт, Тавлер, Сузо, Себастьян Франк, Валентин Вайгель, Якоб Беме, Ангел Сілезій). За цими визначними представниками релігійної та філософської думки стоять містики середньовіччя (св. Бернгард, Гуго від св. Віктора, Бонавентура), отці Церкви (передусім т. зв. «Ареопагітики») та представники античного платонізму

⁵¹ Збіжність супротивного (лат.).

(Платон, Філон, Плотин)". Зокрема, чимало пунктів збіжності можна додати в ідеях Сковороди та Валентина Вайгеля, чії твори були знані в старій Україні (Вайгеля згадував, наприклад, Гаврило Бужинський). Їх єднає зокрема таке: 1) наука про "дві природи" Божого творива; 2) наука про об'явлення Бога в "трьох світах" (космосі, людині та Біблії); 3) ідея самопізнання (один із творів Вайгеля так і називається: «Пізнай себе»); 4) ідея "смерті для світу"; 5) "кордоцентричність" (Вайгель, так само, як і Сковорода, дуже часто говорить про "серце"); 6) наука про "внутрішню людину"; 7) наука про Софію-Премудрість Божу; 8) підкреслення алегоричності Святого Письма; 9) зневага до "церемоній", як зовнішнього вияву благочестя.

Утім феномен Сковороди можна як слід збагнути тільки на ґрунті української традиції. "Сковорода, – відзначав, приміром, Ніколай фон Арсен'єв, – вірцевий син України, української землі, української культури, української життєрадісної барокової доби". "Так само, як у його думці, – стверджував також Петро Бобринський, – оприявнилася духовна культура, що її осередком був Київ Петра Могили з Академією й традиційною філософією, сам образ старчика несила остаточно зрозуміти окремо від тих місць, де він мешкав та які він сховався уздовж і впоперек". Російський коментатор говорив навіть про "надмірну споєність" Сковороди з рідним краєм та про "надмірну етнічну забарвленість його особистості й творчості". Тим часом Юзеф Третяк називав Сковороду "справжнім вивершенням тих позитивних моральних первістків, що дрімали були в грудях українського народу", й розглядав сковородинський містицизм як питому прикмету українського духа, а Чеслав Ястжебець-Козловський наголошував передовсім на "специфічно українському" характері його гумору. "Українськість" Сковороди знаходить свій вияв також в емоціоналізмі ("кордоцентричності") та релігійному підложжі його філософії, у практиці самопізнання тощо. Назагал, українця, який сповідує споглядальне життя (*vita contemplativa*), заведено називати, услід за Миколою Шлемкевичем, "сковородинською людиною". Ба більше, Іван Мірчук свого часу стверджував, що в Сковороді були "скристалізовані, може, навіть виідеалізовані всі риси українського народу". Недаром творчість Сковороди так тісно пов'язана з українською народною культурою. Принаймні ще від часів романтизму Сковороду називали "народним філософом", а його образ глибоко закарбувався в пам'яті українського люду. Микола Костомаров казав, що мало кого народ пам'ятає й шанує так, як Сковороду: "На всьому обширі від Острогозька до Києва в багатьох хатах висять його портрети; кожен письменний українець знає про нього; його ім'я знає дуже багатьма і з-поміж неписьменного люду; його мандрівне життя – предмет оповідок та анекдотів; ...мандрівні сліпці засвоїли його пісні...". Зі свого боку, Сковорода любив пересипати власні твори приказками, прислів'ями, легендами, анекдотами, взятими з українського фольклору. Зокрема, тут часто зринають упродовж фрази на збір "по пословицъ", "есть в Малороссии пословица", "старинная пословица", за якими йдуть українські приказки та прислів'я: "Без Бога ни до порога, а с ним хоть за море", "Волка в плут, а он в дуг", "Всякая птичка своим носком жива", "Глупой ищет мѣста, а разумнаго и в углу видно", "Далеко свинья от коня", "...мостишься, как коза на кровлю", "На ловца звѣрь бѣжит", "...начать за здоровья, а кончить за упокой", "Не имѣй ста рублей, как одного друга", "...не проси дождя, проси урожаю", "Стучит, шумит, гремит... А что там? Ко-

былья мертва голова бѣжит" тощо. У своїх творах Сковорода послуговується також сюжетами народних легенд (скажімо, "препростий" Марко перед дверима раю) та анекдотів (наприклад, розповідь про те, як дід і баба носили в мішку сонячне світло). Крім того, будучи чудовим музикантом, він знав найрізноманітніші українські народні пісні: від календарно-обрядових (притчу «Благодарный Еродій» філософ завершує словами з весняної пісні-гри «Мак»:

Соловечку, свѣтку, свѣтку! Че бывал же ты в садку, в садку?

Че видал же ты, как сѣют мак?

Вот так, так! сѣют мак. А ты, шпачку, дурак...) –

до ліричних, як уже згадувані «Ой ремезе, ремезоньку» чи «Ой не стій, вербо, над водою», та набожних. Сковорода знав також багато пісень літературного походження. Так, у діалозі «Брань архистратига Михаила со Сатаною», процитувавши рядки "Зима преjde. Солнце ясно / Мыру откры лице красно...", він зазначає: "Сія пѣснь есть из древних малороссійских, и есть милая икона, образующая весну. Она пространна". Цю пісню справді можна віднайти в рукописних збірниках українських псалм та кантів першої половини XVIII століття.

Загалом, під оглядом мотивів, жанрів та образів, твори Сковороди глибоко закорінені в українській літературній традиції XVII–XVIII століть. Наприклад, свої "божественні пісні" він писав, спираючись на багатющий досвід попередньої української силабічної поезії. Це засвідчує бодай цитування Сковородою поетичних творів Феофана Прокоповича, Варлаама Лазевського, Георгія Кониського, а також загальна висока оцінка філософом доробку поетів "київської школи". Так, у візії «Брань архистратига Михаила со Сатаною» Сковорода цитує в трохи зміненому вигляді десять рядків Прокоповичевого «Епінікіона» ("Воспоим Господеви! О, Боже всесильный!.."), – зазначивши на берегах: "Сии стихи суть из побѣдных пѣсни Феофана Прокоповича, ректора Киевскія Академіи, трезычнѣ воспѣывшаго царю Петру, побѣдившему под Полтавою градом. Почти президентом в Синодѣ. Вѣчная память!". Окрім того, діалог «Потоп зміин» Сковорода завершує уривком із гратуляційних віршів Прокоповича до імператриці Анни Іоанівни:

Проч уступай, проч!

Печальная ночь!

Сонце всходит.

Свѣт воводит.

Свѣт воводит.

Радость рѣдит.

Проч уступай, проч!

Потопная ночь! –

а інші рядки з цієї-таки Прокоповичевої поезії ("Ты наш ясный свѣт, / Ты наш красный цвѣт, / Ты красота, / Ты доброта") віддунюють у приспіві 21-ї пісні «Саду божественных пѣсней»: "О щастіе! наш ясный свѣт, / О щастіе, наш красный цвѣт".

Слід згадати й про поетичний доробок учителів Сковороди в Києво-Могилянській академії Михайла Козачинського та Георгія Кониського. Попри те, що Сковорода ніде прямо не покликався на поезію Козачинського, у творах обох письменників можна знайти промовисті збіжності: досить порівняти, наприклад, сквородинську молитву-пісню “лицемірів” із «Брані архистратига Михаила со Сатанюю»: “Боже, возстани, что спиши?..” – з молитвою Фарисея в «Трагедокомедії» Козачинського, створеній 1734 року під час перебування автора в Карловцях. Те саме можна сказати й про Георгія Кониського. Спільним для творчості Сковороди та Кониського є виразний антилібертинський пафос, оборона традиційної християнської моралі, новації в ділянці поетичного мистецтва тощо. Хоча Сковорода ніде не згадував свого вчителя, деякі сліди впливу Кониського в його творах можна добачити. Так, леонівські вірші Сковороди з діалогу «Бесѣда, нареченная двое...»:

Чиста птица голубица таков дух имѣет:
Буде мѣсто гдѣ не чисто, тамо не почіет.
Развѣ травы и дубравы, и сѣнь есть от зноя:
Там пріятно и прохладно мѣсто ей покоя –

є цитатою з курсу поезиї Кониського.

З-поміж інших письменників кола Києво-Могилянської академії, що справили вплив на Сковороду, слід назвати Варлаама Лашевського. У своїй візії «Брань архистратига Михаила со Сатанюю» Сковорода цитує по пам’яті чималу пісню (п’ять строф із початком шостої) «Плачущая неплоды» (“Кто даст мнѣ крилѣ нынѣ? Кто даст посребрѣнны?...”), зазначивши на берегах: “Сія пѣснь взята из трагедо-комедіи, нареченныя «Гонимая Церковь». Жена апокалипсная там, гонима змієм, поет пѣснь сію, или хор. Есть сіе милое твореніе Варлаама Лашевскаго, учившаго в Києвѣ и богословію с еврейским и еллинским языком, и бывшаго предводителем в послѣднем исправленіи Библии. Почи архимандритом Донским. Вѣчная память!”. А трохи далі Сковорода цитує й «Пѣснь побѣдную» (“Пой и воспой, коль благ Бог твой!..”) з цього-таки твору Лашевського. Три строфи канта «Плачущая неплоды» Сковорода подає (зі змінами) також у діалозі «Потоп зміин».

Зі скарбниці сталих виражальних засобів українського літературного бароко Сковорода черпав і свої найулюбленіші образи: “море”, “берег”, “дзеркало”, “світ-театр” тощо. Навіть ті з них, які були взяті з репертуару філософсько-богословської чи риторичної топіки, можна збагнути лише на тлі “горизонту сподівань” старої української літератури. Наприклад, попри те, що картини “психоматії” є добре знайомими ще від часів Пруденція, сквородинське уявлення про глибинне єство духовного життя людини (“Каждый же человек состоит из двоих, противостоящих себя и борющихся начал, или естеств: из горняго и подлаго, сирѣчь из вѣчности и тлѣнія. Посему в каждом живут два демоны, или ангелы...: ангел благій и злый, хранитель и губитель, мирный и мятежный, свѣтлый и темный... Справтесе, о други мои, с собою, загляньте внутрь себе. Ей, сказую вам: увидите тайную борбу двоих мысленных воинств... Обѣ сіи арміи, как потоки от источников, зависят от таковых же, двоих своих начал: горняго и дожняго, от духа и плоти, от Бога и Сатаны, от Христа

и Антихриста”) належно увиразнюється тільки на тлі тих яскравих картин “духовної війни”, що їх змальовували у своїх творах Кирило Ставровецький, Іпатій Потій, Віталій Дубенський, Антоній Радивилівський, Феофан Прокопович, Дмитро Туптало, Симеон Полоцький, Іван Максимович, Стефан Яворський, Йоасаф Горленко чи Паїсій Величковський. Або взяти славнозвісну сквородинську сентенцію “Всякому городу нрав и права”. Дарма, що цю “посполиту приповідь” можна тлумачити, скажімо, як рефлекс латинського *lex et regio*⁵², – у старій Україні її вважали за річ питома українську. Не дурно ж бо “Що город, то норів” трапляється вже в першій збірці українських приказок та прислів’їв, яку на зламі XVII та XVIII століть уклав мандрований чернець Климентій Зиновій, а задовго до Климентія цю приказку, прямо покликаючись на звичаї та обичаї українців, використав Петро Могила у своєму польськомовному богословсько-полемічному трактаті «Літос» (“кажуть же українці: що город, то норів”). З другого боку, такий украї далекий від світу українських “посполитих приповістей” сквородинський образ, як “Епикур – Христос”, теж постає на ґрунті старої української літературної традиції, а саме – моди тогочасних письменників розглядати сюжети поганської міфології та історії немовбито “другий Старий Заповіт” і порівнювати Христа з Орфеєм, Геркулесом, Персеєм, Фемістоклом чи Олександром Македонським. У всякому разі, Микола Сумцов мав усі підстави назвати Сквороду “останньою розкішною квіткою” культури старої України.

Своєю чергою творчість Сквороди справила значний вплив на нову українську літературу. Письменниками-“сквородинцями” були вже її зачинателі Іван Котляревський та Григорій Квітка-Основ’яненко. Скворода відіграв помітну роль і у творчості українських романтиків: Миколи Костомарова, Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша, Миколи Гоголя. Наприклад, Шевченко ще з дитинства знав псалми Сквороди. Перегодом він читав і його листи, оприлюднені на сторінках «Украинского вестника». Серед Шевченкових знайомих були Платон Лукашевич, син друга Сквороди Якима Лукашевича, та Олексій Капніст – син перекладача Сквороди Василя Капніста. Тож навряд чи випадково христологічні ідеї Шевченкових «Неофітів» так нагадують сквородинську “теологію хреста”, а картину людських “разнопутій”, що на ній засновується похмурий філософічний початок комедії «Сон»:

У всякого своя доля
І свій шлях широкий:
Той мурує, той руйнує,
Той неситим оком
За край світа зазирає..., –

Шевченко вперше побачив у псалмі “Всякому городу нрав и права...”.

Від часу появи багалиївського видання творів Сквороди (1894 р.) рецепція його ідей та образів новою українською літературою набуває ще більшого розмаху. Наприкінці XIX – на початку XX століття творчість Сквороди привертала пильну увагу

⁵² “Всякому краєві свій закон” (лат.).

таких видатних тогочасних письменників і публіцистів, як Іван Франко, Михайло Коцюбинський, Марко Кропивницький, Іван Нечуй-Левицький, Микола Євшан, Андрій Товкачевський. А під час українських національно-визвольних змагань та “червоного Ренесансу” 1920-х років Сковорода поступово перетворюється на справжній символ нашої культури. На ту пору до Сковороди звертаються Павло Тичина й Михайло Івченко, Микола Хвильовий і Микола Зеров, Віктор Петров і Микола Філянський, Гнат Хоткевич і Валер’ян Поліщук. Відтоді й аж до сьогодні “сковородинство” є однією з визначальних рис нашого новітнього письменства. Назагал, коли мова заходить про традиції Сковороди в українській літературі XIX–XXI століть, слід згадувати також творчість Євгена Гребінки, Леоніда Глібова, Івана Карпенка-Карого, Лесі Українки, Володимира Винниченка, Катрі Гриневичевої, Сергія Пилипенка, Михайла Драй-Хмари, Леся Курбаса, Івана Багряного, Остапа Вишні, Дмитра Донцова, Михайла Ореста, Євгена Маланюка, Миколи Бажана, Олекси Стефановича, Леоніда Мосендза, Юрія Клена, Максима Рильського, Василя Барки, Василя Мисика, Василя Симоненка, Івана Драча, Ліни Костенко, Бориса Олійника, Миколи Вінграновського, Івана Дзюби, Євгена Сверстюка, Івана Світличного, Василя Стуса, Валерія Шевчука, Ігоря Калинця, Романа Андрияшика, Олеся Бердника, Богдана Рубчака, Віри Вовк, Оксани Забужко, Юрія Андруховича, Євгена Пашковського, Івана Андрусяка, Назара Федорака, Тані Малярчук і багатьох інших. Та й сам образ Сковороди досить часто зринав у творах українських письменників від початку XIX століття. Першим його спробував був змалювати ще Василь Наріжний у своєму популярному романі «Російський Жільбляз» (1814 р.). Трохи перегадом Ізмаїл Срезневський друкує на сторінках «Московского наблюдателя» біографічну повість про Сковороду «Майоре, майоре!» (1836 р.). Улітку 1855 року, перебуваючи в Новопетровському укріпленні, Тарас Шевченко написав повість «Близнята», в якій Сковорода постає втіленням добрих традицій старої України. На початку 1870-х років Павло Білецький-Носенко оприлюднює в Києві свої «Приказки» (байки), у двох з яких зринає образ Сковороди («Мудрець да старшина військовий», «Сковорода»). Осмислення образу нашого філософа в художній літературі XIX століття завершує “староруська поема” Пантелеймона Куліша «Грицько Сковорода», над якою письменник працював упродовж 1890-х років. Серед найпомітніших художніх творів XX століття, в яких змальовано образ Сковороди, – поема-симфонія Павла Тичини «Сковорода» (1920–1940 рр.), імпресіоністична повість Михайла Івченка «Напоєні дні» (1924 р.), ліро-епічна поема Валер’яна Поліщука «Григорій Сковорода», котру сам автор назвав “біографічно-ліричним романом з перемінного болісного та веселого життя українського мандрованого філософа” (1929 р.), поема-ораторія Максима Рильського «Слово про рідну матір» (1942 р.), епопея Юрія Клена «Попіл імперій» (1943–1947 рр.), роман Василя Шевчука «Предтеча» (1969 р.), художній життєпис Івана Пільгука «Григорій Сковорода» (1972 р.), біографічна повість Івана Драча, Сергія Кримського та Мирослава Поповича «Григорій Сковорода» (1984 р.). Сюди належать також численні “сковородинські” поезії Василя Барки, Миколи Вінграновського, Платона Воронька, Михайла Драй-Хмари, Івана Драча, Ігоря Калинця, Юрія Косача, Ліни Костенко, Андрія Малишка, Бориса Олійника, Дмитра Павличка, Івана Світличного, Василя Симоненка, Василя Стуса та інших.

Зрештою, значення творчості Сковороди виходить далеко за рамки української традиції. Його твори перекладено англійською, вірменською, грузинською, італійською, німецькою, польською, португальською, російською, словацькою, фінською, чеською та іншими мовами. Скажімо, уже на зламі XVIII–XIX століть вони стали відомі в російській літературі: Василь Капніст переклав по-російському 18-у пісню «Саду божественных пѣсней» «Ой ты, птичко жолтобоко...», а філософські трактати та діалоги читали в масонських колах Москви й Санкт-Петербурга, починаючи з 1780–90-х років. Про це свідчить хоч би діяльність Михайла Антоновського як президента Громади вихованців Московського університету та одного з фундаторів Товариства друзів словесних наук, чийми заходами 1798 року побачив світ діалог «Наркісс». Трохи перегодом Кондратій Рилєєв (його дружина була з роду приятелів Сковороди Тев'яшових) вносить ім'я філософа до «Історичного словника російських письменників» (1818–1819 рр.), а в 1820–40-х роках публікації про Сковороду з'являються на сторінках численних періодичних видань: «Библиотека для чтения», «Журнал Министерства народного просвещения», «Иллюстрация», «Молва», «Москвитянин», «Московский наблюдатель», «Московский телеграф», «Отечественные записки», «Современник», «Телескоп», «Ученые записки Московского университета», «Bulletin du Nord». Ідеї Сковороди імпонували слов'янофілам і таким письменникам, як Микола Лесков, Лев Толстой, Володимир Соловйов, викликаючи негативну реакцію з боку радикалів-«західників» (Віссаріон Бєлінський, Олександр Герцен, Дмитро Писарєв, Микола Чернишевський). Особливої популярності в Росії Сковорода набув за часів релігійно-філософського Ренесансу початку XX століття, коли Володимир Ерн назвав його «таємним батьком слов'янофілства» й почав розглядати як послідовників Сковороди цілу плеяду найвидатніших російських письменників, від Петра Чаадаєва, Івана Кирєєвського й Олексія Хом'якова до Федора Достоевського, Федора Тютчева та В'ячеслава Іванова. Трохи раніше від Ерна ту саму думку висловлював і Павло Флорєнський, розпочавши зі Сковороди вервечку оригінальних російських мислителів: «сковороди, хом'якови, толсті, достоевські, соловйови, трубецькі, серапіони, мережковські, розанови та інші». З-поміж непересічних явищ російської літератури XX століття, які так чи так пов'язані зі Сковородою, слід назвати насамперед творчість Андрія Белого, Володимира Нарбута, Анатолія Марієнгофа, Михайла Булгакова, Миколи Заболоцького, Арсенія Тарковського, Венедикта Єрофєєва та інших.

У другій половині XIX століття публікації про Сковороду починають з'являтися і в Західній Європі та Америці: 1875 року виходить стаття про Сковороду в 14-му томі енциклопедичного словника П'єра Лярусса, а в 1879 році на сторінках американського часопису «Appleton's Journal: a magazine of general literature» зринає згадка про нього, як про «козака й дивовижного християнського філософа та поета». Від кінця XIX століття інтерес до Сковороди на Заході стрімко зростає, і вже в 1920–30-х роках праці про нього доволі рясно з'являються в Італії, Німеччині, Польщі, Франції, Чехії, Румунії. Наприклад, своє передне слово до румунського перекладу нарису Александру Хашдеу «Григорій Варсава Сковорода» Еміль Грігораш розпочав так: «Торік я довідався від одного приятеля, що в бергсонівській Сорбонні читають лекції про українського філософа-містика Сковороду». З 1960-х років цей інтерес

перетворився на помітну галузку славістичних студій у всьому світі. Публікації про Сковороду можна знайти на сторінках численних видань – від широко знаної славістичної періодики: «Die Welt der Slaven», «East European Quarterly», «Harvard Ukrainian Studies», «Journal of Ukrainian Studies», «Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze», «Slavia», «Slavia Orientalis», «Slavic Review», «Studia Ucrainica», «The Slavonic and East European Review», «Ukrainian Quarterly», «Ukrainian Weekly», «Zeitschrift für slavische Philologie» – до таких, як «Analele Universității București», «Histoire Épistémologie Langage», «Kamen'. Rivista di poesia e filosofia», «Lingua e letteratura», «Michigan Academician», «Orientalia Christiana Periodica», «Vedanta Quarterly: Message of the East» тощо.

На сьогодні світ сприймає Сковороду як одного з найглибших новочасних поетів-містиків, фундатора української “філософії серця”, мислителя, що вторував питомо східнослов'янську стежину осягнення реальності, або навіть як найбільшого після перших отців Церкви християнського філософа. У всякому разі, Сковорода є ключовою постаттю не лише в літературі українського бароко, але й у всій нашій духовній традиції від давнини до сьогодні. Як писав Дмитро Чижевський, Сковорода – це “останній представник українського духовного барока, з другого боку, він – український ‘передромантик’: але бароко та романтика – саме ті періоди духовної історії, що наклали на український дух найсильніший відбиток. Отож, Сковорода *стоїть у центрі української духовної історії...*”.

ГРИГОРІЙ СКОБОРОДА

ТВОРИ

ПОЕЗІЇ

САД¹
БОЖЕСТВЕННЫХ ПѢСНЕЙ,
Прозябшій из зерн
Священнаго Писанія

ПѢСНЬ 1-я

Сложенна 1757 лѣта, в сію силу:
“Блажени непорочн[іи] в путь, ходящ[іи] в законѣ Г[осподни]”².

Боится народ сойти гнить во гроб,
Чтоб не был послѣ участный,
Гдѣ горит огонь неутасный.
А смерть есть святая, кончит наша злая,
Изводит злой войны в покой.
О смерть сія свята!

Не боится совѣсть чиста ниже перуна³ огниста, ни!
Сей огнем адским не жжется,
Сему жизнь райска живется.
О грѣх-то смерть родит! живу смерть наводит.
Из смерти ад, душу жжет глад.
О смерть сія люта!

Блажен! о блажен! кто с самых пелен
Посвятил себе Христови,
День, ночь мыслит в его словѣ,
Взяв иго благое и бремя легкое⁴,
К сему обык, к сему навик.
О жребій сей святыи!

Кто сея отвѣдал сласти, вѣкъ в мірски не
Может пасти, ни!
В наготах, в бѣдах не скучит.
Ни огонь, ни меч не разлучит.
Все сладость разводит. На сердце не всходит.
Развѣ тому, естли кому
Дал знать искус драгій.

Христе, жизнь моя, умерый за мя!
Должен был тебѣ начатки
Лѣтъ моих, даю остатки.
Сотри сердца камень⁵. Зажжи в нем твой пламень.
Да смерть страстям и злым сластям,
Живу тебѣ мой свѣтъ.

А как от грѣхов воскресну, как одѣну плоть небесну,
Ты в мнѣ, я в тебѣ вселюся,
Сладости той насыщуся,
С тобою в бесѣдѣ, с тобою в совѣтѣ,
Как дня заход, как утра восход.
О! се златых вѣкъ⁶ лѣтъ!

Конец.

ПѢСНЬ 2-я⁷

Из сего зерна:

“По землѣ ходяще, обращеніе имамы на небесѣх”⁸.

*

Остав, о дух мой, вскорѣ всѣ земляныи мѣста!
Взойди, дух мой, на горы, гдѣ правда живет Свята,
Гдѣ покой, тишина от вѣчных царствует лѣтъ.
Гдѣ блещит та страна, в коей неприступный свѣтъ⁹.

*

Остав земны печали! и суетность мірских дѣл.
Будь чист, хоть на час малый, дабы ты выпрѣ возлетѣл.
Гдѣ Іаковль Господь, гдѣ невечерня Заря.
Гдѣ весь Ангелскій род лице его выну зрят¹⁰.

*

Се силоамски воды! омый скверну от очес¹¹.
Омый всѣ членов роды, дабы возлетѣть до небес.
Ибо сердцем не чист не может Бога узрѣть.
И нелзя до сих мѣст земленному долетѣть¹².

*

Душа наша тѣлесным не может довольна быть.
Она только небесным горит скуку насытить.
Как поток к морю скор, как сталь к магниту¹³ прядет,
Пламень дрожит до гор, так дух наш к Богу взор рвет.

*

Кинь весь мір¹⁴ сей прескверный. Он-то вточь есть
темный ад.
Пусть летит невѣж враг черный. Ты в горный
возвысись град.

И по землѣ ходя, вселися на небесах,
Как учит Павел ты в своих чистых словесах¹⁵.

*

Спѣши ж во вѣчну радость крыльми умными отсель¹⁶.
Ты там обновиш радость, как быстропарный орел¹⁷.
О треблаженна стать! всего паче словесе.
Кто в свой ум может взять? развѣ спешдый с небесе.

Конец.

ПѢСНЬ 3-я

Из сего сѣмени:

“Прорастит земля быліе травное”¹⁸.

Сирѣчь: “Кости твоя прозябнут, яко трава, и разбогѣют” (Исаіа)¹⁹.

*

Весна любя ах пришла! Зима люта ах прошла!
Уже сады расцвѣли и соловьев навели.

*

Ах ты печаль! прочь отсель²⁰! не безобразь красных сел.
Бѣжи себѣ в болота, в подземный ворота.

*

Бѣжи себѣ проч во ад²¹! не для тебе рай и сад.
Душа моя процвѣла и радостей навела.

*

Щаслив тот и без утѣх, кто побѣдил смертный грѣх.
Душа его – Божій град. Душа его – Божій сад.

*

Всегда сей сад даст цвѣты, всегда сей сад даст плоды.
Всегда весною там цвѣтет. И лист его не падет.

*

О Боже мой! ты мнѣ град. О Боже мой! ты мнѣ сад.
Невинность мнѣ – то цвѣты. Любовь и мир – то плоды.

*

Душа моя есть верба. А ты еси ей вода.
Питай мене в сей водѣ. Утѣш мене в сей бѣдѣ.

*

Я ничего не боюсь. Одних грѣхов я страшусь.
Убій во мнѣ всякій грѣх. Се! ключ моихъ всѣхъ утѣх.

Конец.

ПѢСНЬ 4-я

Рождеству Христову. Из сего зерна:

“С нами Бог! Разумѣйте, языцы”²². Сирѣчь:

“Помаза нас Бог духом”²³. “Посла духа Сына своего в сердца наша”²⁴.

*

Ангелы, снижайтесь. Ко землѣ сближайтесь.
Господь бо, сотворшій вѣки, живет нынѣ с человѣки.
Станте с хоромъ вси соборомъ,
Веселитесь! яко с нами Бог²⁵.

*

Се час исполняется! се Сынъ посылается!
Се лѣта пришла кончина! се Богъ посылает Сына.
День приходит. Дѣва родит.
Веселитесь! яко с нами Бог.

*

Обѣщан пророками, отчими нароками.
Рѣшит в послѣднія лѣта. Печать новаго завѣта.
Дух свободы внутрь нас родит.
Веселитесь! яко с нами Бог.

*

Даніилов каменю²⁶! из купины пламеню²⁷!
Не сѣченный отпадаеш! огнь сѣна не поपालеш!
Се наш камень! се наш пламень!
Веселитесь! яко с нами Бог.

*

Расти ж Благодатію, новый наш ходатаю!
Расти, да возможеш стати, да попалиш супостаты.
Да вселенну, зря спасенну,
Веселимся вси, яко с нами Бог!

*

Мы ж тебѣ рожденному, Гостеви Блаженному,
Сердца всѣх нас отвержаем, в душевный дом призываем.
Пѣснь спѣвая, восклицая,
Веселящися, яко с нами Бог.

Конец.

ПѢСНЬ 5-я²⁸

Рожд[еству] Христову. Из сего зерна:
“Роди сына своего первенца, и повит его, и положи его в яслех”²⁹.

*

Тайна странна и преславна!
Се вертеп вмѣсто небес!
Дѣва херувимов главна,
И престолом вышним днесь.
А вмѣщен тот в яслѣх полно,
Коего есть не довольно
Вмѣститъ и небо небес³⁰.

*

О блаженны тѣи очи!
Что на сію тайну зрят³¹.
Коих в злой мірской полночи
Привела к Богу заря.
Ангелскій ум тайну видит,
А плотскій муж ненавидит.
Та бо всѣм им буйство есть.

*

Мы же секрет сей небесный
Всегорящим сердцем чтим
И хоть как скот безсловесный
Из под Христа сѣно ядим.
Поколь в мужа совершенна
Взросши³², возможем блаженна
Самаго Бога вкусить.

[Конец.]

ПѢСНЬ 6-я

В конец сего:

“Испусти змій за женою из уст своих воду яко рѣку, да ю в рѣцѣхъ потопит”³³.
“Той сотрет тебѣ главу”³⁴.

*

Вонми небо и земля³⁵! нынѣ ужаснися.
Море безднами всѣми согласно двигнися.
И ты, быстротекущій, возвратися, Їордане³⁶.
Прійди скоро крестити Христа, Їоанне³⁷!

*

Краснозрчныя лѣса, стези отворите.
Предитечу Іоанна ко Христу пустите.
Земныи же языци, купно с нами всѣ ликуйте,
Ангелскія хоры, вси в небѣхъ торжествуйте.

*

Снійде Спас во Іордан, ста в его глубинѣ,
Се снійде на-нѣ и Дух Свят в видѣ голубинѣ³⁸.
Сей есть Сын мой возлюбленный, Отец из облакъ вѣщае.
Сей Мессія обновит естество все ваше³⁹.

*

Освятити струи и нам. Змійю сотри главу.
Духа твоего, Христе, росу даждь и славу.
Да не потопит нас Змій. И мы всѣ от земна края
Да почитити полещем до твоего рая.

Конец.

ПѢСНЬ 7-я

Воскресенію Христову. Из сего зерна:
“Единїи же надесеяте ученицы идоша в Галїлею, в гору, аможе повелѣ им
Иисус”⁴⁰. Пасха!

*

Кто ли мене разлучит от любви твоей?
Может ли мнѣ наскучить дивный пламень сей?
Пусть весь мір отбѣжит!
Я буду в тебѣ жить,

О Иисусе!

*

Веди мене с тобою в горній путь на крест.
Рад я жить над горою. Брошу долню персть.
Смерть твоя – мнѣ живот.
Желчь твоя – сластей род.

О Иисусе!

*

Язвы твои суровы – то моя печать.
Вѣнец мнѣ твой терновый – славы благодать.
Твой сей поносный Крест,
Се мнѣ хвала и честь.

О Иисусе!

*

Зерно пшенично в нивах естли согнѣет,
Внѣшность естли нежива, нов плод внутрь цвѣтет.
За один старый клас
В грядущій лѣтній час

сторичный даст плод⁴¹.

*

Сраспи мое ты тѣло, спригвозди на крест.
Пусть буду звнѣ не цѣлой, дабы внутрь воскрес.
Пусть внѣшний мой изсхнет!
Да новый внутрь цвѣтет.

Се смерть животна⁴².

*

О новый мой Адаме⁴³! о краснѣйшій сын!
О всегосвѣтный сраме! о буйство Аѳин⁴⁴!

Под буйством твоим – свѣт!
Под смертью – жизнь без лѣт.

Коль темный закров!

Конец.

ПѢСНЬ 8-я

Воскресенію Христову. Из сего зерна:
“О! о! Бѣжите на горы!” (Захарія)⁴⁵. “Востани, спяй!”⁴⁶. “Покой даст Бог на
горѣ сей” (Исаіа)⁴⁷.

*

Объяли вкруг мя раны смертоносны.
Адовы бѣды обошли несносны⁴⁸.
Найде страх⁴⁹ и тма. Ах година люта!
Злая минута!

*

Бодет утробу терн болѣзни твердый.
Скорбна душа мнѣ, скорбна даже к смерти.
Ах кто мя от сего часа избавит?

Кто мя исправит?

*

Так Африканскій страждет елень скорый.
Он птиц быстрѣ пить спѣшит на горы.
А жажда жжет внутрь, насыщена гадом
И всяким ядом⁵⁰.

*

Я на Голгоѳу поскорю, поспѣю.
Там висит врач мой меж двою злодѣю⁵¹.
Се Іоанн⁵² здѣ при крестѣ рыдает!
Крест лобызает.

*

О Иисусе! о моя отрадо!
Здѣ ли живеши? о страдалцев радость!
Дажь спасительну мнѣ цѣльбу в сей страсти.
Не даждь вѣк пасти.

Конец.

ПѢСНЬ 9-я

Святому Духу. Из сего:

“Дух твой благій наставит мя на землю праву”⁵³. “Снизшед, языки слія”⁵⁴.

“Разгласная возшумѣ”⁵⁵.

*

Голова всяка свой имѣет смысл.
Сердцу всякому своя любовь.
И не однака всѣм живущим мысль.
Тот овецъ любит, а тот козлов.
Так и мнѣ вольность одна есть нравна,
И безпечальный, препростый путь.
Се моя мѣра в житіи главна.
Весь окончится мой циркуль⁵⁶ тут.

*

Ты, святыи Боже и вѣков творецъ,
Утверди сіе, что сам создал.
При тебѣ может все в благіи конецъ
Так попасть, как к магниту сталь.
Аще ж не право зрит мое око,
Ты мене, Отче, настави здѣсь.
Ты людскихъ видиши, сидяи высоко,
Разныхъ толь мнѣнии безщетну смѣсь⁵⁷.

*

Тот на восточный, сей в вечерній край
Плывет по щастію со всѣхъ вѣтрихъ.
Иной в полночной странѣ видитъ рай,
Иной на полдень путь свой открыл.
Одинъ говорит: вотъ кто-то коситъ!
А другіи спорит: се кто-то стрижетъ⁵⁸.
А сей “у воза пять колъ” голоситъ⁵⁹.
Скажи: кій бѣсъ намъ в прахъ мысль сѣчетъ.

Конецъ.

Из сего зерна:

“Блажен муж, иже во премудрости умрет и иже в разумѣ своем поучается
святыни” (Сирах)⁶¹.

*

Всякому городу нрав и права.
Всяка имѣет свой ум голова⁶².
Всякому сердцу своя есть любовь.
Всякому горлу свой есть вкус каков.
А мнѣ одна только в свѣтѣ дума.
А мнѣ одно только не йдет с ума.

*

Петр для чинов углы панскіи трет.
Федька купец при аршинѣ все лжет.
Тот строит дом свой на новый манѣр.
Тот все в процентах, пожалуй, повѣрь.
А мнѣ одна только в свѣтѣ дума,
А мнѣ одно только не йдет с ума.

*

Тот непрестанно стягает грунта.
Сей иностранны заводит скота.
Тѣ формируют на ловлю собак.
Сих шумит дом от гостей, как кабак.
А мнѣ одна только в свѣтѣ дума.
А мнѣ одно только не йдет с ума.

*

Строит на свой тон юриста права.
С диспут студенту трещит голова.
Тѣх беспокоит Венерин⁶³ Амур⁶⁴.
Всякому голову мучит свой дур.
А мнѣ одна только в свѣтѣ дума.
Как бы умерти мнѣ не без ума.

*

Смерте страшна! замашная косо!
Ты не щадишь и царских волосов.
Ты не глядишь, гдѣ мужик, а гдѣ царь⁶⁵,
Все жереш так, как солому пожар.

Кто ж на ея плюет острую сталь?
Тот, чія совѣсть, как чистый хрусталь⁶⁶.

Конец.

ПѢСНЬ 11-я

В конец сего:

“Бездна бездну призывает”⁶⁷. Сирѣчь: “В законѣ Господни воля его”⁶⁸. “Дал бы ти воду живу”⁶⁹, волѣ волю и безднѣ твоей бездну мою⁷⁰.

*

Нелзя бездны окіана горстью персти забросать.
Нелзя огненнаго стана скудной каплѣ прохладжать.
Возможет ли в темной яскинѣ гулять орел.
Так, как в поднебесный край вилетѣв онъ отсель?
Так не будет сыт плотским дух.

*

Бездна дух есть в человѣцѣ, вод всѣх ширшій и небес.
Не насытишь тѣм во вѣки, что плѣняет зрак очес.
Отсюду-то скука. Внутрь скрежет, тоска, печаль.
Отсюду несытость. Из капли жар горшій всталь.
Знай! не будет сыт плотским дух.

*

О роде плотскій! Невѣжды! доколѣ ты тяжкосерд?
Возведи сердечны вѣжды! взглянь выпрѣ, на небесну
твердь.

Чему ты не ищешь знать, что то зовется Бог?
Чему не толчешь, чтоб увидѣть его ты мог?
Бездна бездну удвоит вдруг⁷¹.

Конец.

ПѢСНЬ 12-я

Из сего зерна:

“Блажени нищїи духом”⁷². Сїесть: “Премудрость книжника во благовременїи празднества, и умалаяйся дѣянїем своим упремудрится” (Сирах)⁷³. “Упразднитеся и разумѣйте...”⁷⁴

*

1. Не пойду в город богатый. Я буду на полях жить.
Буду вѣкъ мой коротати, гдѣ тихо время бѣжит.
О дуброва! о зелена! о мати моя родна!
В тебѣ жизнь увеселенна. В тебѣ покой, тишина.

*

2. Города славны, высоки, на море⁷⁵ печалей пхнут.
Ворота красны, широки, в неволю горьку ведут.
О дуброва! о зелена! и прочая.

*

3. Не хочу ѣздить на море, не хочу красных одеж.
Под сими крыется горе, печали, страх и мятѣж.
О дуброва! и прочая.

*

4. Не хочу за барабаном ити, плѣнять городов.
Не хочу и штатским саном путать мѣлочных чинов.
О дуброва! и прочая.

*

5. Не хочу и наук новых, кромѣ здраваго ума.
Кромѣ умностей Христовых, в коих сладостна дума.
О дуброва! и прочая.

*

6. Ничего я не желатель, кромѣ хлѣба да воды.
Нищета мнѣ есть прїятель, давно мы с нею сваты.
О дуброва! и проч[ая].

*

7. Со всѣх имѣній тѣлесных – покой да воля свята.
Кромѣ вѣчностей небесных, одна се мнѣ жизнь свята.
О дуброва! и проч[ая].

*

8. А естли до сих угодій и грѣх еще побѣдить,
То не знаю, сей выгоды возможет ли лутче быть.
О дуброва! и проч[ая].

*

9. Здравствуй, мой милый покою! Во вѣки ты будеш мой.
Добро мнѣ быти с тобою: ты мой вѣк будь, а я твой.
О дуброва! о свобода! в тебѣ я начал мудрѣть.
До тебе моя природа, в тебѣ хочу и умрѣть.

Конец.

ПѢСНЬ 13-я⁷⁶

Из сего:

“Изыдите от среды их...”⁷⁷ “Прійди, брате мой, водворимся на селѣ”⁷⁸.
“Тамо роди тя мати твоя” (ПѢСНЬ ПѢСНЕЙ)⁷⁹.

*

Ах поля! поля зелены!
Поля цвѣтами распещренны!
Ах долины! яры!
Круглы могилы! бугры!

*

Ах вы вод потоки чисты!
Ах вы берега трависты!
Ах ваши волоса! вы кудрявые лѣса.

*

Жайворонок меж полями,
Соловейко меж садами.
Тот, выпсрь летя, сверчит, а сей на вѣтвах свистит.

*

А когда взойшла денница,
Свищет в той час всяка птица.
Музыкою воздух растворенный шумит вкруг.

*

Только солнце выникает,
Пастух овцы выганяет.
И на свою свирѣль выдает дрожливый трѣль⁸⁰.

*

Пропадайте думы трудны!
Города премноголюдны!
А я с хлѣба куском умру на мѣстѣ таком.

Конец.

ПѢСНЬ 14-я

Древняя малороссійска, о суетѣ и лести мірской.

В сей силѣ:

“На стражи моей стану, и възду на камень” (Аввакум)⁸¹.

Обновленна в 1782 лѣтѣ.

1.

Коликая слава нынѣ?

Зри на буйность в сей годинѣ!

О Израиль! гидры звѣря^a,

Коль велика в оном мѣра,

Нужно разумѣти.

2.

Нынѣ скипетр и булава.

Утро вставши худа слава.

Сердце пробуждает сквозѣ.

Руцѣ связанны и нозѣ.

Как избѣгнуть сѣти.

3.

Днесь пїяна скачет воля,

Утро вставши – тщетна доля.

О Израиль! водна звѣря⁸²

Камо цѣль ведет и мѣра?

Нужно что прозрѣти.

4.

Сирен лестный окіана^б!

Сладким гласом обаянна.

Бѣдная душа на пути

Хощет навсегда уснути,

Не доплывши берега.

^a Проглашает придревнею басню о семиглавной Змеѣ, именуемей гидра, сирѣчь Змій водный. Со Зміем сим боролся древній герой Ираклій⁽¹⁾. Отсѣчена одна глава. Вдруг на то мѣсто произрастало двѣ или три. Что дѣлать? Ираклій с помощію друга своего Іолея⁽²⁾ разженным желѣзом прижег каждую голову. И так почил от брани.

^б Сирен. Еллински Σειρήν, сирѣчь путо, оковы⁽³⁾. Сей урод прекрасным лицом и сладчайшим гласом привлекает к себѣ и сон наводит мореплавателям. Здѣсь они, забыв путь свой и презрѣвъ гавань и отечество, разбивают на подпотопныя камни корабли.

5.

Плоть! мір! О насытый аде!
Все тебѣ яд, всѣм ты яде!
День, ночь челюстями зѣваеш.
Все без взгляду поглощаеш.
Кто избѣжит сѣти?

6.

Се пучина, всѣх есть жруща!
Се есть челюсть, всѣх ядуща!
О Израиль! Кита^в звѣря,
Се тебѣ толк, мѣть и мѣра!
Плоть не насыщает.

7.

Ах простри бодро вѣтрила!
И ума твоего крила.
Пловущи по бурном морю^г,
Возведи зѣницы в гору⁸³,
Да путь потечет прав.

8.

Лутче жити во пустынѣ,
Затворившись во яскинѣ,
Пребывать в мѣстах безвѣстных
И не слышать гласов лестных.

9.

Будь ты мнѣ Ираклій тщивый.
Будь Іона прозорливый.

^в Кит значит страсть. Что есть страсть? Есть то же, что смертный грѣх. Но что есть грѣх? Грѣх есть мучительная воля. Она-то есть сребролюбіе, честолюбіе, сластолюбіе. Сія-то гидра и кит пожирает и мучит на морѣ міра сего всѣх. Она же то есть и ад. Блажен! кто нѣсть раб сему трегубому языку. Помяни 7 грѣхов⁽⁴⁾. Сіесть 7 мучительных мыслей, и увѣси гидру. Не вѣси ли, яко мысль есть зерно и глава дѣлу? "Омерзишася в начинаніих своих"⁽⁵⁾.

^г Житіе наше есть море, тѣлишко – лоточка. Мысли есть вѣяніе вѣтров. Гавань есть блаженство⁽⁶⁾. Коля же красна рѣчь сія! Ума твоего крила... Птица бо есть сердце наше, и аще оно не увязло, можем воспѣть и мы: "Душа наша яко птица избавися..."⁽⁷⁾.

Главы попали зміны.

Китовой из блевотины

Выскочь мнѣ на кефу^А.

Конец.

ПѢСНЬ 15-я

Великой Субботѣ, из сего зерна:

“Почи Бог в день седмый”⁸⁴. “Аще внидут в покой мой”⁸⁵.

*

Лежиш во гробѣ. Празднуеш Субботу
По трудах тяжких. По кровавом поту⁸⁶.
Князь никоих дѣл в тебѣ не имѣет.
Князь сего міра, что всѣми владѣет.
О неслыханны се слѣды!
О новый роде побѣды!
О сыне Давидов⁸⁷!

^А Кіфа, правдивѣе же кѣфа, есть слово еврейское. Еллински: пѣтра, и есть каменная гора; польски: скала. Она часто кораблям бывает пристань с городом. Сей есть образ блаженства, мѣста злчнаго, гдѣ человек от китов, от сирен и от волнений мірских упокоевается. По оному: “На мѣстѣ злчнѣ, тамо всели мя...”⁽⁸⁾. Сіе имя кифа дает Христос Петру верховному⁽⁹⁾. Для чего? Для того, что и то и другое обитает в сердцѣ; сердце же, а не плоть, есть истинным человеком. Чистое сердце, святыня, блаженство, истинный человек – есть то же. Сего ради всякій христіанин, имущій сердце чисто, есть и сын голубов, и кифа. Но Петр святой между всею Церковію есть и архи-кифа⁽¹⁰⁾, и архибар-іона⁽¹¹⁾, яко верховный предстоятель Церкви. Аввакум стоит на собственной своей стражѣ: “На стражи моей стану, и взыду на кифу”⁽¹²⁾. Петр же и о стадѣ, порученном и утвержденном на нем, бдит. Блевотина есть то нечистое сердце, пѣнящееся и клокочущее, аки морскими волнами, похотѣми мірскими. Они суть честолюбіе, среброл[юбіе], сластол[юбіе]. В то время сердце есть ад и змій, изbleвающій горькія и скверныя онныя воды: “Волнуются нечестивыи и почити не возмогут”⁽¹³⁾. “Трѣб отверст гортань их”⁽¹⁴⁾. Всі сіи во Святом Писмѣ не только китами и змїями, но и псом, изbleвающим и на блевотину возвращающимся, и мочащим к стѣнѣ, сіесть испущающим урину, образуются. Рѣки бо сердца их суть урына и вода неключима, раздѣляемая от вод онных: “Раздѣли Бог между водою”⁽¹⁵⁾. “Рѣки от чрева его истекут воды живы”⁽¹⁶⁾. “Отрыгну сердце мое слово благо”⁽¹⁷⁾. Вся бо Церковь, утвержденная на кефѣ, поет: “Господь пасет мя”⁽¹⁸⁾. “На водѣ покойнѣ воспита мя”⁽¹⁹⁾. И всі они суть Иракліи онны: “Лутчій муж долготерпѣлив, нежели разоряяй грады”⁽²⁰⁾, сіесть державу имущій над страстьми. “Сотворил еси нас Богови нашему цари и іереи”⁽²¹⁾.

*

Сыне Давидов! Лазаря воззавый⁸⁸,
Из мудростей земных, до небесной славы.
Убій тѣлесну и во мнѣ работу.
Дажь мнѣ с тобою праздновать Субботу.
Дажь мнѣ ходить в твои слѣды.
Дажь новый род сей побѣды.
О сыне Давидов!

Конец.

ПѢСНЬ 16-я

В сію силу:

“Дугу мою полагаю во облацѣ”⁸⁹.

*

Прошли облака. Радостна дуга сіяет.
Прошла вся тоска. Свѣт наш блистает.
Веселіе сердечное есть чистый свѣт ведра^a,
Если миновал мрак и шум мірскаго вѣтра⁹⁰.

*

О прелестный мір! Ты мнѣ окіан, пучина⁹¹.
Ты мрак, облак, вихр, тоска, кручина.
Се радуга прекрасная⁹² мнѣ ведро блистает.
Сердечная голубочка мнѣ мир вѣщает⁹³.

*

Прощай, о печаль! прощай! прощай, зла утроба!
Я на ноги встал, воскрес от гроба.
О отрасли Давидовска! Ты брег мнѣ и кифа,
Ты радуга, жизнь, ведро мнѣ, свѣт, мир, олива.

Конец.

^a Ведро значит небесную свѣтлость и чистоту воздуха, войшло в славянскій язык из еллинскаго. У них свѣтлость воздуха глаголетсѧ:

τὸ φαῖδρον οὐρανοῦ⁽²²⁾.

ПѢСНЬ 17-я

“Житейское море, воздвизаемое зря”⁹⁴, и проч[ая].

*

Видя житія сего я горе,
Кипящее, как Чермное море,
Вихром скорбей, напастей, бѣд,
Разслаб, ужаснулся, поблѣд.
О горе сущим в нем!

*

Возвратил я бѣдный бѣг мой вскорѣ,
Чтоб не скрытись с фараоном в морѣ⁹⁵.
Се к пристани тихой бѣжу
И воплем плачевным глашу,
Воздѣв горѣ руцѣ.

*

О Христе! не даждь сотлѣть во адѣ!
Даждь мнѣ в твоём жить небесном градѣ.
Да не повлечет мя в свой слѣд
Блудница мір, сей темный свѣт.
О милости бездно!

Конец.

ПѢСНЬ 18-я

“Господь гордым противится, смиренным же дает благодать”⁹⁶.

*

Ой! ты птичко жолтобоко⁹⁷,
Не клади гнѣзда высоко.
Клади на зеленой травкѣ,
На молоденькой муравкѣ.
От! ястреб над головою
Висит, хочет ухватить.
Вашею живет он кровью
От! от! кохти он острит.

Стоит явор над горою,
Все кивает головою.
Буйны вѣтры повѣбуют,
Руки явору ламают⁹⁸.
А вербочки шумят низко,
Волокут мене до сна.
Тут течет поточок близко:
Видно воду аж до дна.

На что ж мнѣ замышляти,
Что в селѣ родила мати?
Нехай у тѣх мозок рвется,
Кто высоко в гору дмется.
А я буду себѣ тихо
Коротати милый вѣкъ.
Так минет мене все лихо,
Щаслив буду человекъ.

ПЪСНЬ 19-я

“Нѣсть наша брань к плоти и крови...”⁹⁹ “Попереши льва и змія...”¹⁰⁰
 “Воспріимите, и мечь духовный, иже есть Глагол Божій”¹⁰¹.

Ах ты тоска проклята¹⁰²! о докучлива печаль!
Грызеш мене измлада, как моль платья¹⁰³,
как ржа сталь¹⁰⁴.

Ах ты скука! ах ты мука! люта мука!
Гдѣ ли пойду, все с тобою, вездѣ всякій час.
Ты, как рыба с водою¹⁰⁵, всегда возлѣ нас.
Ах ты скука! ах ты мука! люта мука!

Звѣряку́ злу заколеш, если возмеш острый нож.
А скуки не побореш, хоть меч будет и хорош.
Ах ты скука! ах ты мука! люта мука!

Добросердечное СЛОВО колет сих звѣрей.
Оно завсегда готово внутрь твоих мыслей.
Ах ты скука! ах ты мука! люта мука!

*

Христе! ты меч небесный¹⁰⁶ в плоти нашае ножнах.
Услыши вопль наш слезный. Пощади нас в сих звѣрях.
Ах ты скука! ах ты мука! люта мука!
Твой нам свышше глас пресладкій, аще возревет,
Как молнія, полк всѣх гадких звѣрей раженет.
Прочь ты скука! прочь ты мука! с дымом, с чадом¹⁰⁷.

Конец.

Сложена 1758 года в степях переяславских, в селѣ Кавраѣ¹⁰⁸.

ПѢСНЬ 20-я

Нареченная Сигор¹⁰⁹.

В сем маленьком, но высоком градикѣ пирует Лот со дщерьми. “Во градѣ
Бога нашего, в горѣ святѣй его”¹¹⁰. “Уподоблю его мужу мудру, основавшему
храмину свою на камени”¹¹¹. “Кто взыдет на гору Господню...”¹¹²

*

Кто сердцем чист и душею,
Не нужна тому броня,
Не нужен и шлем на шею,
Не нужна ему война.
Непорочность – то его броня,
И невинность – алмазна стѣна.
Щит, меч и шлем ему сам Бог.

*

О міре! Мір безсовѣтный!
Надежда твоя в царях?
Мнишь, что сей брег безнавѣтный?
Вихрь развѣет сей прах¹¹³.
Непорочность – се тебѣ Сигор!
И невинность – вот небесный двор!
Там полещи! и там почій¹¹⁴!

*

Сей свят град бомб не боится,
Ни клеветничиих стрѣл,
И хитрых мин не страшится,
Всѣгда цѣл и не горѣл.
Непорочность есть то Адаманти¹¹⁵,
И невинность есть святой то град.
Там полежи! и там почи!

*

В сем градѣ и врагов любят,
Добро воздая врагам.
Для других здравіе гублят,
Не только добры другам.
Гдѣ ж есть оный толь прекрасный град?
Сам ты град, з души вон выгнав яд.
Святому Духу храм и град.

Конец.

ПѢСНЬ 21-я

В конец сего:

“Возвѣсти ми, егоже возлюби душа моя, гдѣ пасеши? гдѣ почиаша в
полудне?”¹¹⁶

*

Щастіе¹¹⁷, гдѣ ты живешь? Горлицы, скажите.
В полѣ ли овцы пасеши? Голуби, возвѣстите.
О щастіе! наш ясный свѣт.
О щастіе! наш красный цвѣт¹¹⁸.
Ты Мати и Дом. Появися, покажися.

*

Щастіе, гдѣ ты живешь? Мудрыи, скажите.
В небѣ ли ты пиво пьешь? Книжники, возвѣстите.
О щастіе! наш ясный свѣт.
О щастіе! наш красный цвѣт.
Ты Мати и Дом. Появися, покажися.

*

Книжники се всѣ молчат! птицы тож всѣ нѣмы.
Не говорят, гдѣ есть мать, мы же всѣ не вѣмы.
О щастіе и прочая.

*

Щастія нѣтъ на землѣ. Щастія нѣтъ в небѣ.
Не заключилось в углѣ, индѣ искать требѣ.
О щастіе и прочая.

*

Небо, земля и луна, звѣзды всѣ прощайте!
Всѣ вы мнѣ гавань дурна, вперед не ожидайте.
О щастіе и прочая.

*

Всѣ я минул небеса, негли вдалѣ обрящу.
И преисподняя вся, негли его срящу.
О щастіе и проч[ая].

*

Се мой любезный прескор! скачет младый елень.
Вышше небес, вышше гор, крын¹¹⁹ мой чист, нов, зелен.

О щастіе! мой свѣтъ ясный!

О щастіе! мой цвѣтъ красный!

Ты Мати и Дом. Нынѣ вижу! нынѣ слышу.

*

Сладость его есть гортань, очи голубины.
Весь есть любовь и Харрань¹²⁰, руцѣ кристаллины.

О щастіе и проч[ая].

*

Не прикасайся ты мнѣ, абіе мя срящешь.
Не обрѣтай мя извнѣ, абіе обрящешь.

О щастіе и проч[ая].

*

Ах! обрати мнѣ твой взор. Он мя воскрисяет.
Вышше стихій, выше гор. Он мя оперяет.

О щастіе и пр[очая].

*

Сядем себѣ, брате мой, сядем для бесѣды.
Сладок твой глагол живой, чистит мнѣ всѣ бѣды.

О щастіе! мой свѣтъ ясный!

О щастіе! мой цвѣтъ красный!

Ты Мати и Дом. Днесь ты вижу, днесь ты слышу.

*

В полдень ты спиш на горах, стадо пасеш в кринах,
Не в Гергесенских полях¹²¹ и не в их долинах.
О щастіе и проч[ая].

Конец.

ПѢСНЬ 22-я¹²²

“Помни послѣдняя твоя, и не согрѣшиши” (Сирах)¹²³.
“Есть путь, мнящійся быти прав, послѣдняя же его Ад” (Притч[и])¹²⁴.

*

Распрости вдалѣ взор твой и разумны лучи.
И конец послѣдній поминай.
Всѣх твоих дѣл в кую мѣт стрѣла улучит?
Наблюдая всѣх желаній край.
На коих вещах основал ты дом?
Естли камень, то дом соблюдет.
Естли ж на пѣскѣ, твоих стать хором,
От лица земли вихр разметет.

*

Всяка плоть пѣсок есть, и мірска вся слава,
И его вся омерзѣет сласть.
Возлюби путь узкій¹²⁵. Бѣгай обща нрава.
Будь твоя, Господь, с Давидом часть^a.
Естли нужно есть вернутся в Сіон^b,
То зачем тебѣ в мір снисхождать?
Путь опасен есть во Іерихон^c.
Живи в градѣ, иже всѣх нас мать¹²⁶.

*

^a “Часть моя еси, Господи...”⁽²³⁾. “Боже сердца моего, и часть моя, Боже, во вѣк”⁽²⁴⁾.

^b Сіон – слово еврейское. Значит то же, что Еллински: Πύργος, Σκοπία, рим[ски] Specula. Так назывался Іерусалимскій замокъ. Славенск[и] зор, стража, горница.

^c Іерихон градъ есть образъ суетнаго міра сего и лестнаго⁽²⁵⁾. Онъ широкій, сирѣчь роскошнымъ путемъ водитъ юныхъ в разбойники, сіесть в челюсти Зміины и гидрыны, в смертныя грѣхи. Quaeenam maxima Peccatoribus roena? Ipsum Peccatum⁽²⁶⁾. Ничтоже есть злѣе грѣха, и жала убо его ничтоже ни в сем, ни в ономъ вѣцѣ мучительнѣе. “Жало же смерти грѣх”⁽²⁷⁾. “Грѣхопаденія кто разумѣет”⁽²⁸⁾? Блаженъ той един, кто разумѣет. “Блаженъ муж, иже на пути грѣшныхъ не ста”⁽²⁹⁾. “Открый очи мои...”⁽³⁰⁾.

Если ж опустился ты в сію дорогу,
Бог скорѣ путь да преградит!
Ибо знаеш, что снїйшовши в бездну многу,
То ум в безднѣ зол наш не радит.
О ты! иже все дух тойжде еси
И число твоих не скудѣет лѣт,
Ты разбойничи в нас духи смѣси!
Пусть твоя сокрушит буря сѣть.

Конец.

ПѢСНЬ 23-я

Из сего: “Изчезоша в суетѣ дніе...”¹²⁷ “Искупующе время...”¹²⁸
“Упразднитеся и разумѣйте...”¹²⁹

*

О дражайше жизни время!
Коль тебя мы не щадим¹³⁰!
Коль так, как излишне бремя,
Всюду мещем, не глядим!
Будто прожитый час возвратится назад.
Будто рѣки до своих повернутся ключей.
Будто в наших руках лѣт до прибавки взяты.
Будто наш з безчисленных составленный вѣк дней.

*

Для чего ж мы жить желаем,
Лѣт на свѣтѣ восем-сот,
Ежели мы их теряем
На всякій бездѣлиц род?
Лутче час честно жить, неж скверно цѣлый день.
Лутче один день свят от безбожнаго года.
Лутче один год чист, неж десяток сквернень.
Лутче в пользѣ десять лѣт, неж весь вѣк без плода.

*

Брось, любезный друг, бездѣлья,
Пресѣчи толикій вред.
Сей момент прїймись до дѣла:
Вот! вот! время уплывет.
Не наше то уже, что прошло мимо нас.

Не наше то, что породит будуща пора.
Днешній день только наш, а не утренній час.
Не знаем: что принесет вечерняя Заря?

*

Если ж не умѣш жити,
Так учись фигуры сей.
Ах! не может всяк вмѣстити
Разум хитрости тоей.
Знаю, что наша жизнь полна суетных врак.
Знаю, что преглупая тварь в свѣтѣ человек.
Знаю, что нѣм¹³¹ живет, тѣм горшій он дурак.
Знаю, что слѣп тот, кто закладает себѣ вѣк.

Конец.

Rogatus quidam Philosophus: quid esset praetiosissimum?
Resp[ondet]: Tempus¹³².

ПѢСНЬ 24-я

Римскаго пророка Горатія¹³³, претолкованна Малороссійским діалектом в 1765-м годѣ. Она начинается так: “Otium Divos rogat in patenti...”¹³⁴ и пр[очая]. Содержит же благое наставленіе к спокойной жизни.

*

О покою наш небесный! Гдѣ ты скрылся с наших глаз?
Ты нам обще всѣм любезный, в разный путь разбил
ты нас.

*

За тобою то вѣтрила простирают в кораблях,
Чтоб могли тебе тѣ крила по чужих сыскать странах.

*

За тобою маршируют, разоряют города.
Цѣлый вѣк бомбандируют, но достанут ли когда?

*

Кажется, живут печали по великих больш домах.
Больш спокоен домик малый, если в нужных сыт вещах.

*

Ах, ничем мы не довольны! се источник всѣх скорбей!
Разных ум затѣв полный, вот источник мятежей!

*

Прудержмо дух несытый! Полно мучить краткій вѣкъ.
Что ль нам дастъ край знаменитый? Будеш тоже человѣкъ.

*

Вить печаль вездѣ лѣтает, по землѣ и по водѣ.
Сей бѣс молній всѣхъ быстрае, может нас сыскать вездѣ.

*

Будьмо тѣм, что Бог дал, ради, разбиваймо скорбь шутя.
Полно нас червямъ снѣдати, вить есть чаша всѣмъ людямъ.

*

Славны, напримѣр, герои, но побиты на полях.
Долго кто живет в покоѣ, страждет в старыхъ тотъ лѣтахъ.

*

Вас Бог одарилъ грунтами, но вдругъ может то пропасть.
А мой жребій с голяками¹³⁵, но Богъ мудрости далъ часть.

Конецъ.

“Nihil est ab omni Parte beatum”¹³⁶.

Есть чаша всѣмъ людямъ.

25-я.

ПѢСНЬ ОТХОДНАЯ¹³⁷.

Отцу Гервасію Якубовичу¹³⁸, отходящему из Переяслава в Бѣлгород, на архимандритскій и судейскій чин, в 1758-мъ годѣ. Из сего зерна: “Господь сохранитъ вхожденіе твое и исхожденіе твое...¹³⁹ не даждь во смятеніе ноги твоя”¹⁴⁰.

*

Ѣдеш, хочешь нас оставить?
Ѣдь же веселъ, цѣлый, здравый!
Будь тебѣ вѣтры погодны,
Тихи, жарки, ни холодны.
Щасливъ тебѣ путь вездѣ отсель будь.

*

Путныи ищезнутъ страхи.
Спите подорожны пряхи.
Скоропослушныи кони
Да несутъ, какъ по долонѣ,
Щасливымъ слѣдомъ, какъ гладенькимъ льдомъ.

*

Облаки, проч вы невѣрны!
Не лійтесь, дожди чрезмѣрны!
Варь не ожжи полуденный.
Свѣтом луны озаренный,
Щаслив сей путь повсюду в ночь будь.

*

Той твои направит ноги,
Кой дал землю и дороги.
Бодро сидяще высоко,
Путь твой хранящее око.
Щаслив сей отход благословит вход.

*

Радуйся, страна щаслива!
Пріймеш мужа добротлива.
Брось завистливые нравы!
Вѣрен его есть познавый.
Щаслив на степень, конец на блажен.

Конец.

ПѢСНЬ 26-я

Епископу Іоанну Козловичу¹⁴¹, входящему во град Переяслав, на престол
Епископскій из 1753¹⁴² года. Из сего зерна: "Тако да просвѣтитися свѣтъ ваш
пред человеки, яко да видят ваша добрая дѣла..."¹⁴³

*

Поспѣшай, Гостю! поспѣшай!
Наши желанія увѣнчай.
Как мусикійскій сличный слух,
Сладостью тѣло и движет дух,
Так всежеланный твой приход
Цѣлый подвигл град и весь народ.

*

Граде печальный! Переяслав!
Часто сиротство твое дознав,
Измѣну вышняго смотри.
Се свѣтлый день тебе озари!

По волнам твой корабль шалѣл.
Се в корабль паки твой кормчій сѣл.

*

Он путь управит до небес,
Преднося Христовых свѣт словес.
В нем весь духовный узриш плод,
Как в чистовидных зеркалѣ вод.
Агнцу послѣдуя Христу,
Кротко очистит нечистоту.

*

Он и дѣлом и языком
Исцѣлит дух твой, явлен грѣхом.
Сколько честнѣйшій плоти дух,
Сколько земнаго небесный круг,
Столько душевных враг страстей
Превозвышает плотских врачей¹⁴⁴.

*

Христе! источник благ¹⁴⁵ святой.
Ты дух на пастыря излій твой.
Ты будь ему оригинал.
Чтоб, на его смотря, поступал
Паствы его всяк челоуѣкъ,
И продолжи ему щаслив вѣкъ.

Конец.

*

CARMEN:

In Imaginem Beatissimae Virginis, concipientis Christum, calcantis Sphaeram
Mundi, decrescentem Lunam, et Serpentem, cum suo Pomo¹⁴⁶. Haec Imago stat
in Ludo Theologico in Urbe Zacharpoli. Formatum hoc carmen Anno 1760, cum
essem Ludi Poetici Magister.

*

Picta stat ecce vides Virgo castissima! cujus
Pomum, Anguis, Mundus, Lunaque sub Pedibus
Nempe Voluptates Carnis, Pomum illud adumbrat,
Ad quas, ceu Serpens, allicit ipsa Caro.
Errorum Vulgi male sani, Mundus Imago est.
At Bona fluxa, suo Nomine Luna notat.

Quatuor haec vince! et capies in corpore Christum.
Vivere in impuro Corde, Sophia nequit.

*

МЕЛОДІА:

На образ зачатія Пречистыя Богоматери, имущія под ногами круг міра, умалюющуюся луну и змія с яблоком своим. Сей образ стоит в Богословской школѣ в Харьковѣ. Выображенна сія Мелодія 1760-го года, как был я учителем піитическія школы.

*

Воззри! се Дѣва стоит, чиста ложеснами!
Яблоко, змій, мір, луна под ея ногами.
Яблоком является плотска сласть безчестна,
В кую влечет, как змій, плоть хитра и прелѣсна.
Круг міра образуєт злу смѣсь мірских мнѣній,
А луна знаменует сѣнь мырских имѣній.
Побѣди сія! Христос и в тебѣ вселится.
Будь, как Дѣва, чист! мудрость в сластях
не мѣстится.

М. Г. с. с. с.

ПѢСНЬ 27-я

Бѣлоградскому Епископу Іоасафу Миткевичу¹⁴⁷, посѣщающему вертоград духовнаго училища в Харьковѣ. Из сего зерна: “Господи, призри с небесе и виждь, и посѣти вѣноград сей, егоже...”¹⁴⁸ “Плод же духовный есть любви, радость, мир...”¹⁴⁹ и пр[очая].

*

Вышних наук саде святой!
Лист розовый и цвѣт твой красный.
Пріими на тя весенный вид.
Се возсія день твой благодѣй!
Озарил тебе свѣт ясный.
Дух дыша, свѣшшь благословит.
Возвеселися, о полк древес!
Болших и маленьких всѣх сонм весь.

*

Пастырю наш! образ Христов!
Тих, благ, кроток, милосердый.

Зерцало чистое доброт.
Красны неси нозѣ, готов
Мир благовѣститъ нам твердый.
Призри на сей священ оплот.
От тебе помощи весь он ждет.
Сердце и руцѣ тебѣ дает.

*

Ты сад напой, сей святыи сад,
Током вод благочестивых
З самых апостольскихъ ключей.
Не допусти ересей яд.
Отжени проч всяк род лживых,
Да родитъ духовныхъ царей,
Царство царя, простирая всѣх,
Адскій же скиптр, низвергая грѣх.

*

Да зритъ в него бодрый взор твой!
При твоём, неспящемъ взорѣ,
И листъ его не отпадетъ.
Не листъ на немъ будетъ пустой,
Лицемѣрно лстящ, но вскорѣ
Весь плодъ духовный принесетъ.
Вѣру, мир, радость, кротость, любовь
И иныи весь святыи родъ таковъ.

*

Такъ отъ тебе, самъ царей царь,
И сего народъ святъ проситъ.
И что жъ тебѣ сего милѣй?
Или Христу кій лутчій даръ?
Се даръ первый, что приноситъ
Пастырь на паствѣ святъ святѣй.
Онъ же на дѣло самъ укрѣпитъ
И тебѣ жизнь святу продолжитъ.

Конецъ.

Pro Memoria, т. е. записка ради памяти.

Сей Архіерей родился близъ Кіева, во градѣ Козельцѣ¹⁵⁰. Былъ пастырь
просвѣщен, кроток, милосерд, незлобив, правдолюбив, престолъ чувства,

любве свѣтильник. В вертоградѣ сего истиннаго вертоградаря Христова и я свято и благочестиво три лѣта: 1760-тое и 63-тє и 4-тое, в кое преставился от земли к небесным, был дѣлателем, удивлялся прозорливому его щедрому и чистому сердцу, с тайною моею любовію¹⁵¹. Сего ради именем всѣх, любящих Бога и Божія книги, и Божія друти, во память его и во благодареніе ему, сему любезному другу Божію и человѣческому, якоже лепту, приношу сію пѣснь от мене.

Любитель священныя Библіи¹⁵² Григорій Варсава Сковорода.

ПѢСНЬ 28-я

О тайном внутрь и вѣчном веселіи боголюбивых сердец. Из сих зерн:
“Веселіе сердца живот человѣка, и радованіе мужа долгоденствіе”¹⁵³. “Иже погубит душу свою мене ради, сей спасет ю”¹⁵⁴. “Что пользы человѣку, аще пріобрѣщет мир весь, отщетится же души своей?”¹⁵⁵

*

Возлети на небеса, хоть в версальскіи лѣса^a.

Вздѣнь одежду золотую,

Вздѣнь и шапку хоть царскую.

Когда ты не весіол, то всьо ты нищ и гол.

*

Проживи хоть 300 лѣт, преживи хоть цѣлый свѣт.

Что тебѣ то помогает,

Если сердце внутрь рыдает?

Когда ты не весіол, то всьо ты мертв и гол.

*

Завоюй земный весь шар, будь народам многим царь.

Что тебѣ то помогает,

Аще внутрь душа рыдает?

Когда ты не весіол, то всьо ты подл и гол.

*

Брось пожалуй думать мнѣ! сколько жителей в лунѣ¹⁵⁶?

Брось коперниковски сферы^b!

^a Версалия (Versailles)⁽³¹⁾ именуется французкаго царя едем, сирѣчь рай, или сладостный сад, неизреченных свѣтских утѣх исполнен.

^b Коперник есть новѣйшій Астроном. Нынѣ его систему, сирѣчь план, или Типик небесных кругов, весь мир принял. Родился над Вислою, в польском городѣ Торунѣ. Сист[ему] свою издал в 1543 г[оду]⁽³²⁾.

Сфера есть слово еллинское⁽³³⁾. Славенски: круг, клуб, мяч, глобус, гира, шар, круг луны, круг солнца.

Глянь в сердечныя пещеры¹⁵⁷.
В душѣ твоей глагол. Вот будеш с НИМ весіол!

*

Бог есть лутчій Астроном. Он найлутчій Економ¹⁵⁸.
Мать, Блаженная натура^в,
Не творит ничтоже здура.
Нужнѣйшее тебѣ найдеш то сам в себѣ.

*

Глянь пожалуй внутрь тебе! сыщеш друга внутрь себе.
Сыщеш там вторую волю,
Сыщеш в злой – блаженну долю.
В тюрьмѣ твоей там свѣт, в грязи твоей там цвѣт.

*

Правду Августин¹⁵⁹ пѣвал: ада нѣт и не бывал^г.
Воля – ад, твоя проклята,
Воля наша – пещь нам ада¹⁶⁰.
Зарѣж ту волю, друг, то ада нѣт, ни мук¹⁶¹.

*

Воля! о несытый Ад! Всѣ тебѣ ядъ, всѣм ты яд.
День, ноц челюстями зѣваешь,
Всѣх без взгляда поглощаешь.
Убій ту душу, брат! так упраздниш весь ад.

*

Боже! о живой Глагол! кто есть без тебе весіол?
Ты един всѣм жизнь и радость,
Ты един всѣм рай и сладость!
Убій злу волю в нас! да твой владѣет ГЛАС.

*

Дажь пренужный дар нам сей. Славим тя, царя царей.
Тя поет и вся Вселенна,
В сем Законѣ сотворенна.
Что нужность не трудна, что трудность не нужна¹⁶².

Конец.

^в Блаженная натура есть имя Господа Вседержителя.

^г Ад слово еллинское⁽³⁴⁾, значит темницу, мѣсто преисподнее, лишенное свѣта, веселія и дражайшія злата свободы. Адскій узник есть зеркалом плѣнников мучительныя своя воли, и сія лютая фурія⁽³⁵⁾ непрерывно, вѣчно их мучит.

PRO MEMORIA, или припоминаніе.

Самое сущее Августиново слово есть сіе:

“Tolle Voluntatem propriam

Et tolletur Infernus. Сирѣчь:

Истреби волю собственную,

И истребится Ад¹⁶³.

Как в зернѣ ма[м]врійскій дуб¹⁶⁴, так в горчичном его словѣ сокрылася вся высота Богословскія пирамиды и аки бездна жерлом своим пожерла весь Иордан Богомудрія¹⁶⁵. Человѣческая воля и Божія суть два врата: Адова и небесная. Обрѣтшій средѣ моря своея воли Божію волю, обрѣте кифу, сирѣчь гавань оную: “На сем камнѣ утвержу всю Церковь мою”¹⁶⁶. “Таится сіе им, яко небеса”¹⁶⁷ и проч[ая]. “И земля (се оная обѣтованная! зри, человѣче) посредѣ воды...”¹⁶⁸ Аще кто преобразил волю во волю Божію, воспѣвая сіе: “Изсше сердце мое”¹⁶⁹ и протч[ая], сему сам Бог есть сердцем¹⁷⁰. Воля, сердце, любовь, Бог, дух, рай, гавань, блаженство, вѣчность есть тожде. Сей не обуреваются, имея сердце оное: “Егоже волею вся управляются”¹⁷¹. Августиново слово дышет сим: “Раздерите сердца ваша”¹⁷². “Возмите иго мое на себе”¹⁷³. “Умертвите уды ваша”¹⁷⁴. “Не яже хотите, сія творите”¹⁷⁵. “Нѣсть наша противу крови и плоти”¹⁷⁶. “Враги человѣку домашніи его”¹⁷⁷. “На аспіда и васіліска наступиши”¹⁷⁸. “Той сотрет твою главу”¹⁷⁹ и проч[ая].

ПѢСНЬ 29-я

В конец сей: “Повелѣ бурѣ”¹⁸⁰ и протч[ая]. “Кто сей есть, егоже вѣтры, море послушают?”¹⁸¹

*

Чолнок мой бури вихр шатает,

Се в бездну! се выпрѣ вергает!

Ах нѣсть мнѣ днесь мира!

И нѣсть мнѣ навклира¹⁸².

Се мя море пожирает!

*

Гора до небес восходит,

Другая до бездн нисходит¹⁸³.

Надежда мнѣ тает,

Душа ищезает.

Ждах, и се нѣсть помогай!

*

О пристанище безбѣдно!
Тихо, сладко, безнавѣтно!
О Маріин Сыне!
Ты буди едине
Кораблю моему брегом.

*

Ты в корабль моем спиши.
Востани! Мой плач услыши¹⁸⁴!
Ах! запрети морю.
Дажь помощь мнѣ скору.
Ах! востани, моя славо!

*

Избави мя от напасти,
Смири душетѣнны страсти.
Се дух мой терзают!
Жизнь огорчевают¹⁸⁵.
Спаси мя, Петра¹⁸⁶, молюся!

Конец.

Сложенна 1785 Года, сентемвр[іа] 17 дня, в селѣ Великом Бурлукѣ¹⁸⁷.

ПѢСНЬ 30-я

Из сего древняго стиха:
Τῆς ὥρας ἀπόλαυε. Ταχὺ γὰρ πάντα γηράσκει.
Ἐν θέρῳ ἐξ ἐρίφου, τραχὺν ἔθηκε τράγον¹⁸⁸.

Сирѣчь:

Наслаждайся дней твоих, все бо вмалѣ старѣет.
В одно лѣто из козленка стал косматый цап.

*

Осѣнь нам проходит, а весна прошла,
Мать козленка родит, как весна пришла.
Едва лѣто запало, а козля цапом стало,
Цап бородатый¹⁸⁹.
Ах отвержем печали¹⁹⁰! Ах вѣкъ наш краткій, малый!
Будь сладкая жизнь.

*

Кто грусть во утробѣ носит всегда,
Тот лежит во гробѣ, нежил никогда.
Ах утѣха и радость! О сердечная сладость!
Прямая ты жизнь.
Не красна долготою, но красна добротою¹⁹¹,
Как пѣснь, так и жизнь.

*

Жив Бог миросердый, я его люблю.
Он мнѣ камень твердый¹⁹², сладко грусть терплю.
Он жив не умирая, живет же с ним живая
Моя и душа.
А кому он не служит, пуцай тот бѣдный тужит,
Прямой сирота.

*

Хочеш ли жить в сласти? Не завидь нигдѣ.
Будь сыт з малой части, не убоися вездѣ.
Плюнь на гробныя прахи и на дѣтскія страхи:
Покой смерть, не вред¹⁹³.
Так живал аѳинейскій, так живал и еврейскій
Епикур¹⁹⁴ Христос.

Конец.

Сложена во время открытія Харковского намѣстничества¹⁹⁵, когда я
скитался в Монастырѣ Сѣннянском¹⁹⁶.

Григорій Варсава Сковорода.

Поезії, що ввійшли до циклу «Сад божественных пѣсней», були створені впродовж 1753–1785 рр. Автограф циклу до нашого часу не зберігся. Щоправда, автографи окремих поезій є в листах Сковороди, писаних наприкінці 1750-х та впродовж 1760-х рр. Збереглося чотири списки «Саду...», найповніший з яких міститься в другому томі рукописного корпусу творів Сковороди, зібраного Михайлом Ковалинським (зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Національної академії наук України). Окремі пісні «Саду...» виходили друком ще в першій половині XIX ст., зокрема у складі популярних на ту пору пісенників, на сторінках часописів «Телескоп», «Московский наблюдатель», альманаху «Утренняя звезда» тощо. Повний текст збірки вперше було надруковано у виданні: Сочинения в стихах и прозе Григория Саввича Сковороды. С его портретом и почерком его руки. – Санкт-Петербург: [Лысенков], MDCCCLXI (1861). – С. 268–287. Подаємо за списком відділу рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 7, арк. 1/73–36/108).

¹ Образ *саду* був дуже популярний в українській літературі XVII–XVIII ст. Досить пригадати хоч би назви творів Антонія Радивиловського («Огородок Маріи Богородицы»), Симеона Полоцького («Вертоград многоцвѣтный»), Данила Домецького («Духовный вертоград»), Самійла Мокрієвича («Виноград»), Стефана Яворського («Виноград»), Митрофана Довгалецького («Hortus poeticus») та інших. У цьому ж таки ключі Сковорода теж називає свою поетичну збірку *садом*: «Сад божественныхъ гѣсней». Окрім того, філософ називав “Божим *садом*” умиротворену людську душу, порівнював безконечні світи з “мільйонами *садів*”, змальовував Біблію як чудесний *сад*, оточений непролазними чагарниками, тощо. Очевидно, працюючи над своїм циклом, Сковорода пам’ятав і про “сад Епікура”, адже теми блаженства, смерті та інші відіграють тут ключову роль, вивершуючись у 30-й пісні концептом “Епікур – Христос”.

² Книга Псалмів 118 (119): 1. Цей псалом входить до чину відспівування та погребу мирян.

³ Перун – блискавка, чи, як писав Памва Беринда, “гром” [див.: *Беринда П.* Лексикон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 153]. Ця назва походить від імені поганського бога Перуна й зустрічається, зокрема, у фольклорних заклинаннях на взір: “А бодай вас перун трас!”; “Бодай тя перун встрілив!”; “Перун би ти забив з ясного сонцьи!” тощо [Франко, № 14605, 19819, 19822; тут і далі зібрані Іваном Франком приказки та прислів’я цитуємо за виданням: Галицько-руські народні приповідки / Зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко. 2-е вид. – Львів, 2006–2007. – Т. I–III, – зазначаючи в дужках тільки їхній порядковий номер].

⁴ Цей образ узято з церковних піснеспівів. Пор.: “...иго твоє на рамо си, и бремя твоє легкое...”; “...вспоминаніе благаго ига Христова на себе взятія и легкаго бремене єго ношенія” [Мои́ла П. Євхологіон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 581, 944]. Його джерелом є слова Христа: “Бож яромо Мое любе, а тягар Мій легкий” (Євангелія від св. Матвія 11: 30). Сковорода, як зауважував Ніколай фон Арсенєв, “...жив у Христі, радо ділив його бідність та славив разом з Павлом свій хрест” [Arseniew N. von. Bilder aus dem russischen Geistesleben: I. Die mystische Philosophie Skovorodas // Kyrios. Vierteljahresschrift für Kirchen- und Geistesgeschichte Osteuropas. – Königsberg; Berlin, 1936. – Bd. I. – Hft. 1. – S. 27]. Тут Сковорода має на думці “другий спосіб” наслідування Христа, тобто готовність людини перетерпіти за Спасителя різноманітні дочасні злигодні та страждання [див.: *Мои́ла П.* Крест Христа Спасителя // *Тітов Хв.* Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 282–283]. Наприклад, Леонтій Карпович писав: “Треба впрод (мовит твой Учитель до тебе) отверцися себе, взяти крест свой, подняти за имя Мое муку и смерть” [Карпович Л. Казанье на Преображеніе Господа Бога и Спаса нашего Іисуса Христа // *Левшун Л. В.* Леонтий Карпович. Жизнь и творчество. – Минск, 2001. – С. 138 (додатки)]. Легкість узятого на себе хреста обумовлена тим, що, як казав Іван Максимович: “...Бог, паче мѣры премудар и истинен сый, вся в мѣру и число, и превѣс рассмотрил, вѣсть он извѣстно, что не могут и что чія понести силыны суть мышца. Тѣм же тѣсноты и бѣды правым налагает мѣрилом, да не крест над мѣру долгшій или кратчайшій кому дастся, исчитает он, колико сему и колико другому и яковым чином кресты назнаменовати...” [Максимович І. Царскій путь креста Господня. – Чернігів, 1709. – Арк. 25 (зв.)]. Цей образ був добре відомий і в емблематиці. Див., наприклад, 441-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», що має назву «Яромо» й підпис: “Иго мое благо. Бремя легко. Suave jugum” [Емвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 112–113].

⁵ “Камінь серця” – знаний бароковий образ людської нечулості до Бога. Цей образ є, зокрема, у перейнятій аскетичним пафосом “святий богодухновенній книзі” «Алфа і Омега»: “...Покажи бо волку траву или цвѣты, ничтоже о сем не радит, от естества бо своего не имать ясти травы. Покажите волу мясо, такожде не радит, понеже не естество его ясти мясо. Такожде егда челоуѣку плотну о небесныхъ вещей глаголеши, не имать хотѣнія до сего, но аки камень, нанѣ же дождь падет, звнѣ мокр, внутрь же сух, влага бо прїяти его не возможе, такоже и челоуѣку сицеву, егда слово Божіе глаголеши, толико глас словеси биет звнѣ плотныхъ уши его, не приходит же в сердце его...” [Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 615–615 (зв.)]. Загалом беручи, образ серця в Сковороди відіграє дуже важливу роль. Недаром, згідно з нашими підрахунками, слово *серце* зустрічається в його творах 1146 разів, а самого Сковороду не без підстав називають “філософом серця” [див., зокрема: *Бовсунівська Т.* Філософія серця Г. Сковороди і українська ментальність // Сковорода Григорій: образ мислителя: Збірник наукових праць. – Київ, 1997. – С. 84–94; *Закидальський Т.* Поняття серця в українській філософській думці // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 8. – С. 127–138; *Kaluzny A. E.* La philosophie du coeur de Grégoire Skovoroda / Préf. de V. Cauchy. – Montréal, 1983; *Klein E.* Skovoroda: tematica, simboli e tradizione // Kamen’. Rivista semestrale di poesia e filosofia. – 1994–1995. – An. V. – N. 6–7 (Dicembre-Giugno). – P. 79–110; *Kultschytskyj A. von.* Hryhorij Skovoroda, Philosoph der Selbsterkenntnis und Vorläufer des Personalismus // Hryhorij Savyč Skovoroda (1722–1794). – München, 1975. – S. 30–40]. Сковорода трактує *серце* в найрізноманітніших стратегіях: і як неподільне осереддя душі, і як містичну галузку Божої благодаті, тобто “сродність”, і як думку (тут сковородинське *серце* схоже на схоластичні поняття *scintilla animae* чи *rationis*), і як бездонну глибину (позасвідоме), і як арену споконвічної боротьби добра та зла. Слід зазначити, що в українських барокових письменників тема *серця* була дуже популярною – досить пригадати «Діоптру» Віталія Дубенського чи «Богомысліє» Івана Максимовича. Перегодом вона знайде своє продовження в Миколи Гоголя («Вибрані місця з листування з друзями», які, так само, як і «Сад...» Сковороди, розпочинаються темою смерті, а закінчуються темою життя й ім’ям Христа), у “хуторянській філософії” Пантелеймона Куліша, у трактаті Памфіла Юркевича «Серце та його значення в духовному житті людини, згідно з наукою Слова Божого» та інших [див. про це: *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 114].

⁶ Міфологема “золотого віку” (райського стану) сягає ще поеми Гесіода «Роботи і дні» (109–181), де поет змальював чотири покоління людей: золоте, срібне, мідне й залізне [див.: *Гесіод.* Работы и дни. Земледельческая поэма / Перевел с древнегреческого В. Вересаев. – Москва, 1927. – С. 43–45]. Інакшу версію цього сюжету подав Овідій у своїх «Метаморфозах» (I, 89–150) [див.: *Публій Овідій Назон.* Метаморфози / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1985. – С. 17–18].

⁷ Це – один із перших поетичних творів Сковороди. Написаний у селі Каврай. Як свідчить Михайло Ковалинський, Степан Томара, прочитавши цю поезію, високо поцінував поетичний хист Сковороди. “Друг мой! – сказав він йому. – Бог благословил тебя дарованієм духа и слова”.

У четвертому томі рукописного зібрання Михайла Ковалинського зберігся ранній автограф цієї пісні:

остав, о дух мой, вскорѣ
Всы землянии Мѣста!

Взойди, дух мой, на Горы,
 Гдѣ правда живетъ свята,
 Гдѣ покой, тишина
 отъ вѣчныхъ царствуетъ лѣтъ,
 Гдѣ блещитъ та страна,
 Въ коей неприступной свѣтъ.

оставъ Земны печалы
 И Суетность Мѣрскихъ дѣл!
 Будь чистъ, хоть на часъ малѣй,
 Дабы ты вѣспръ возлетѣлъ,
 Где Іаковль Господь,
 Где невечерняя Заря,
 Где весь Ангелскій родъ
 Лице его вину зрятъ.

Се Сѣлаамскы воды!
 ѿмѣй скверну ѿ очесъ,
 ѿмѣй всѣ членовъ роды,
 Дабы возлетѣть до Небесъ.
 Ибо сердцемъ нечистъ
 Не можетъ Бога узрѣть,
 И нельзя до тѣхъ мѣстъ
 Земленному долетѣть.

Кинь весь Мѣръ сей пресквернѣй.
 Онъ тотъ же есть Темный Адъ.
 Пустьъ летитъ невѣжъ врагъ чернѣй;
 Ты въ горнѣй возвисись ГРАДъ.
 И, по Землѣ ходя,
 Вселиси на небесахъ,
 Какъ учитъ Павелъ тя
 Въ своихъ чистыхъ словесахъ.

Душа наша тѣлеснымъ
 Не можетъ доволна быть;
 Она всѣгда Небеснымъ
 Горитъ скуку наситить,
 Какъ потокъ къ Морю скоръ,
 Такъ стальъ къ Магниту прядетъ,
 Пламеньъ дрожитъ до горъ,
 Такъ Духъ нашъ къ Богу взоръ рветъ.

Спѣвши жъ во вѣчну радость
 Крылмы умнымы ѿсель.
 Ты тамъ обновиши Младость,
 Какъ быстропарнѣй Орелъ.
 ѿ треблаженна статьъ,
 Всего паче словесе!
 Кто въ свой умъ можетъ взятьъ,
 Развѣ спешдѣй съ небесе.

Далі йде розчерк Сковороди.

⁸ Очевидно, це парафраза Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 20. Пор.: **Наше** бо житіє на нѣсѣхъ єсть.

⁹ “Свѣт непреступный” означав, як правило, Пресвяту Тройцю [див., наприклад: *Могила П. Євхологон*, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 43 (друга пагін.)].

¹⁰ Сковорода має на думці слова Христа: **глаголю бо вамъ, ѿкозѣтеся на нѣсѣхъ выныхъ видѣти лице оца моего нѣнаго** (Євангелія від св. Матвія 18: 10).

¹¹ Сковорода має на думці чудо уздоровлення сліпого, коли Христос сотворив брєніє ѿ пліновєніа, и помаза очі брєніємъ слѣпомъ, и рече ємъ: **иди, оумьиса въ кѣпели сімѡнстѣ, еже скажется посланъ. Иде оубо и оумьиса, и прїиде видѣти** (Євангелія від св. Івана 9: 6–7). Про “купель Силоамскую” ідеться також у молитовних текстах [див., наприклад: *Могила П. Євхологон*, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 208 (друга пагін.)].

¹² Пор. з образом екзистенційної мандрівки в Івана Величковського: “Свѣт сей – то широким морем и пространым, / земля – заточеніемъ всѣмъ з рая вигнанимъ, / А небо єсть Отчизна, але ко небесимъ / дворомъ трудно летѣти з тяжаремъ тѣлеснимъ” [Величковський І. Твори. – Київ, 1972. – С. 54].

¹³ Магніт – популярний емблематичний образ, який символізував, зокрема, душу, сповнену божественною любові [див.: *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 112–113]. Він є, наприклад, у збірці «Symbola et emblemata» (182-ий малюнок з підписом: “Самопроизвольная сила. Мы охотно притягиваемся. Volentes trahimur” [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 46–47]). Як писав Феофан Прокопович, “магніт відомий тими двома дивними здатностями, що притягує до себе залізо і що повертається до полюсів світу. Ці властивості не були відомі античним, бо ні Арістотель, ні Діоскорид, ні Пліній, ні Теофраст, ні Лукрецій, ні жоден інший стародавній грецький чи римський філософ не гадували нічого подібного про магніт” [Прокопович Ф. *Натурфілософія, або Фізика* // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 497].

¹⁴ Сковорода часто вживає слово *мір* у тому значенні, якого надала йому християнська аскетична література. Наприклад, Ісаак Сириянин писав: “...світом я називаю пристрасті” [Исаак Сириянин. Размышления / Пер. С. Аверинцева // Византия и Русь. – Москва, 1989. – С. 131; див. про це: *Лосский Вл.* Очерк мистического богословия Восточной Церкви // Мистическое богословие. – Киев, 1991. – С. 226]. Схоже значення слова *мір* подає і словник Памви Беринди (“Мір: свѣт или сей свѣт, або тотъ свѣт. Метафорически: злыи люде...” [Беринда П. *Лексикон славенороссій и имен толкованіе*. – Київ, 1627. – Ст. 119]), і деякі інші джерела, наприклад, книга «Алфа і Омега»: “...злѡба обрѣтається во мнозѣ ‘мир’ глаголема” [Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 329; пор.: *Кизаревич Ф.* Передмова до Акафіста 1625 р. // *Титов Хв.* Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в.: *Всезбірка передмов до українських стародруків*. – Київ, 1924. – С. 129; *Прокопович О.* Духовный регламент. – Москва, 1776. – С. 52].

¹⁵ Сковорода має на думці слова: **Наше** бо житіє на нѣсѣхъ єсть, **шнѣдѡже и спсїтелемъ ждемы, гдѣ (нашого) ійсѣ хрїста** (Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 20).

¹⁶ В українській літературі XVII–XVIII ст. образ *крил*, найперше орлиних, мав цілу низку сакральних конотацій. Крила могли символізувати тут Старий та Новий Заповіт [див.: *Транквіліон-Ставровецький К.* *Зерцало богословія*. – Унів, 1692. – Арк. 76], персонажів священної історії, зокрема Іллю та Єноха [див.: *Гаятовський І.* *Ключ разумѣнія*. – Київ, 1659. – Арк. 189 (зв.)], прип'яті до хресного дерева руки Спасителя [див.: *Радивиловський А.*

Вънец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 504 (зв.)), материнство та пренепорочне дівство Богородиці [див.: *Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 551], необхідні для спасіння віру й добрі вчинки [див.: *Баранович Л.* Трубы словес проповѣдных. – Київ, 1674. – Арк. 321], безмовність та богомислення [див.: *Карпович Л.* Казанье на Преображеніе Господа Бога и Спаса нашего Иисуса Христа // *Левшин Л. В.* Леонтий Карпович. Жизнь и творчество. – Минск, 2001. – С. 138 (додатки)] тощо.

¹⁷ Цей образ засновується на уявленні, згідно з яким орел злітає високо в небо й там “обновляется жегом солнцем” [Беринда П. Лексикон словеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 150].

¹⁸ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 11.

¹⁹ Парафраза Книги пророка Ісаї 66: 14. Пор.: *кѡсти вѡша ѣкѡ трава прозѣвѣтъ.*

²⁰ Сковорода, для якого притаманний, як казав Дмитро Чижевський, “аскетичний гедонізм” [див.: *Čyžewskyj D.* Skovoroda-Studien: I. Skovoroda und Angelus Silesius // *Zeitschrift für slavische Philologie.* – 1930. – Bd. VII. – С. 24], а “веселіє серця” є синонімом справжнього життя [див.: *Oljančyn D.* Hryhorij Skoworoda (1722–1794): Der ukrainische Philosoph des XVIII. Jahrhunderts und seine geistig-kulturelle Umwelt. – Berlin; Königsberg, 1928. – С. 107; *Anqyal A.* Die slawische Barockwelt. – Leipzig, 1961. – С. 304–305], – повсякчас змагався з “демоном печалі”, тобто тікав од екзистенційної порожнечі.

²¹ Ці рядки Сковороди композиційно й образно перегукуються з народними замовляннями. Пор.: “...іди проч, та йди на ліси, на очерети, та на лути, та на пущі...” [Сборник малорусских заклинаний / Составил П. Ефименко. – Москва, 1874. – С. 8]. Стилистика церковних заклинань дещо інакша. Пор.: “...отиди в землю безводную, пустую, недѣланную, на ней же человек не обитает...”; “отиди от созданія сего в пустая и безводная мѣста, идеже ниже человек, ниже звѣрь обитает...” [Могила П. Євхологiон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 347 (третя пагін.), 378 (третя пагін.)].

²² Книга пророка Ісаї 8: 8–9. З Великого Повечір'я на Різдво Христове: “С нами Бог, разумѣйте, языцы, и покаяйтесь: яко с нами Бог”.

²³ Парафраза Другого послання св. ап. Павла до коринтян 1: 21–22. Пор.: *Извѣствѣѡи же насѣ съ вѡми во хрѣтѣ и помазавый насѣ, вѣтъ, ѡже и запечатѣ насѣ, и даде ѡбрѣченіе дѣла въ сердца нѡша.*

²⁴ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до галатів 4: 6. Пор.: *посла вѣтъ дѣла сѡи своегѡ въ сердца вѡша.*

²⁵ Фразу *ѣкѡ съ нѡми вѣтъ* узято з Книги пророка Ісаї 8: 10.

²⁶ Див.: Книга пророка Даниїла 2: 34–45.

²⁷ Див.: Друга книга Мойсеева: Вихід 3: 2–4. *Даниїлів камінь* та *неопалима купина* символізують тут Христа, тобто є месійними прообразами. Як писав, наприклад, Стефан Яворський, “образы оныя далечайшыя, якоже камень пустынный, или манна, или купина... и прочая, бяху не тако образы, якоже проображения, или предображения, Христова...” [Яворський С. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 151; пор.: Різдвяна драма // *Резанов В.* Драма українська. Старовинний театр український. – Київ, 1927. – Вип. 4: Шкільні дієства різдвяного циклу. – С. 180]. Їх було заведено трактувати також у марійній стратегії. Пор. церковні піснеспіви: “Образ честнаго Рождества твоего распалѣемая купина” [Могила П. Євхологiон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 886].

²⁸ У четвертому томі рукописного зібрання Михайла Ковалинського зберігся зроблений ним-таки список цієї пісні. Тут вона має назву «Cantus nativ[al]tis Christi» («Пісня Різду Христовому»).

²⁹ Євангелія від св. Луки 2: 7.

³⁰ Фразу *нѣбо небесѣ* взято з П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 10: 14. Пор. також: "Небеса небес не довлѣютъ тебѣ..." [*Могила П. Євхологiон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 45 (третя пагін.)*].

³¹ Парафраза Євангелії від св. Луки 10: 23. Пор.: *бл҃жєні ѡчи вѣдаѡщи, ѡже вѣдѡте*.

³² Можливо, Сковорода має на думці слова молитви: "...и доспѣти в мужа совершенна, в мѣру возраста исполненія и разума Христова..." [*Могила П. Євхологiон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 991*].

³³ Апокаліпсис 12: 15.

³⁴ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 15. Пор.: *тѡй тѡвоѡ вѣмстѣ вѣдѣтъ главѣ*. Щоб зрозуміти сенс цього виразу, варто пригадати, що в «Требникові» є слова: "приидите вѣрнии, древу поклонимся, имже сподобихомся невидимых врагов сокрушити главы" [*Могила П. Євхологiон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 21 (друга пагін.)*], – які мають за джерело Книгу Псалмів 73 (74): 14 (*тѣ сокрушилѣ єси главѣ сѡнѡвѣ*) і набули поширення в духовній ліриці, наприклад, у молитовній поезії Климентія Зіновієва: "дондеже имам главы врагов своих стерти" [*Климентій Зіновієв. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 35*].

³⁵ Парафраза Книги пророка Ісаї 22: 16. Пор.: *Слѣши, нѣбо, ѡ вѣдши, землѣ*.

³⁶ Див.: Книга Ісуса Навина 3: 15–17. Пор. з молитвою «Троице пресущественная»: "Иордан возвратися воспят, видѣвъ огнь Божества тѣлеснѣ низходящѣ и входящѣ вонь. Иордан возвратися воспят, видѣа Духа Святаго в видѣнии голубинѣ сходяща и лѣтающа на тебѣ. Иордан возвратися воспят, зря невидимаго видѣна бывша, создателя воплощенна, Владыку в рабїи зрачѣ. Иордан возвратися воспят, и горы възыграшася, Бога во плоти видяще..." [*Могила П. Євхологiон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 45 (друга пагін.)*].

³⁷ Ідеться про Івана Предтечу (Хрестителя) – сина священика Захарії та Єлизавети, останнього старозаповітного пророка, двоюрідного брата Христа.

³⁸ Цей образ узято з молитовних текстів. Пор., наприклад: "Днесъ бо благодать Пресвятаго Духа в видѣнии голубинѣ на воды прииде" [*Могила П. Євхологiон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 44 (друга пагін.)*]. Він є одним із найпопулярніших "преестественных", тобто надприродних, образів-знаків. Як писав, скажімо, Стефан Яворський, "голубъ на Иорданѣ являвшійся бысть образ и знаменіе присущаго невидимо Святаго Духа" [*Яворський С. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 433*].

³⁹ Пор.: "На крестѣ пригвождаем, Христе Боже, яко человек, человеческое естество обожил еси и начало злбнаго умертвил еси змїя..." [*Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 25 (зв.)*].

⁴⁰ Євангелія від св. Матвія 28: 16.

⁴¹ Це – алегоричне тлумачення притчі про сіяча (Євангелія від св. Луки 8: 5–15). Крім того, Сковорода, очевидно, має на думці слова з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 36–38: *Беззѣмне, тѣ ѡже сѣеши, не ѡживѣтъ, ѡще не ѡмретъ: ѡ ѡже сѣеши, не тѣло вѣдѣще сѣеши, но голо зерно, ѡще сѣеши, пшеницы или ѡногѡ ѡ прочихъ: вѣтъ же даѣтъ ємѣ тѣло, ѡкоже восхощетъ, ѡ коємѣждо сѣмени своє тѣло, – що їх Ориген (Про першооснови, II, X, 3) коментував таким чином: "Так само ѡ нашѣ тѣла, слѣд думати, наче зерно, падають у землю. Але в них укладена сила, та сила, яка містить тѣлесну субстанцію; саме ця сила, котра завжди зберігається в тѣлесній субстанції, за Божим словом, воздвигне із землі, обновить і відновить тѣла, хоч вони ѡ померли, згинули ѡ розпались..."* [*Ориген. О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 170*]. А загалом, сквородинський образ *зернятка* походить з емблематики. Принаймні сам філософ називав його емблемою, вказуючи на

те, що цей образ споконвіку означав мислення або думку. Крім того, покликаючись на емблематику, Сковорода називав *зерням* серце, ба навіть Бога. Цей образ часто зринає у творах філософа також тоді, коли мова заходить про метафізичні засновки його науки, зокрема про схованість невидимої природи, про “обожнення” творива, містичне “переображення” людини тощо. Так само важливим цей символ є для Сковороди і в ділянці гносеології та герменевтики.

⁴² Сковорода розробляє тут поширений в українській бароковій літературі мотив “співрозгіття”. Пор., наприклад, із віршами Івана Максимовича: “Иже Христу плоть свою со страсти распяша, / Коль красен вѣнец от рук Вышняго пріяша. / Христе Боже, и мою распни противную / Сію плоть, да не вижду грѣху повинную” [Максимович І. Царській путь креста Господня. – Чернігів, 1709. – Арк. 125 (зв.)]. Цей мотив знаходимо також у творах Кирила Ставровецького [див.: *Транквіліон-Ставровецький* К. Євангеліє учителное. – Рахманів, 1619. – Арк. 51, 201 (зв.)], Мелетія Смотрицького [див.: *Смотрицький* М. Θρίνος, то ієст Lament iedyney ś. Powszechney Apostolskiey Wschodniey Cerkwie z objaśnieniem dogmat wiary. – Wilno, 1610. – К. 18 (v.)], Петра Могили [див.: *Могила* П. Крест Христа Спасителя и каждого человека // *Титов* Хв. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 275, 284; *Могила* П. Євхологiон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 934], Лазаря Барановича [див.: *Баранович* Л. Трубы словес проповѣдных. – Київ, 1674. – Арк. 117 (зв.)], Антонія Радивилівського [див.: *Радивилівський* А. Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 460–460 (зв.)], Дмитра Туптала [див.: *Туптало* Д. Книга житій святих. – Київ, 1689. – Арк. 80 (зв.)], Паїсія Величковського [див.: *Величковський* П. Листи // Житие и писания молдавского старца Паисия Величковского. – Москва, 1892. – С. 224, 240], Івана Леванди [див.: *Леванда* І. Слова и рѣчи. – Санкт-Петербург, 1821. – Ч. 1. – С. 150–151] та інших авторів.

⁴³ “Новим (другим) Адамом” називають Христа. Див., наприклад, у книзі «Алфа і Омега»: “...Новый Адам Христос есть...” [Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 610 (зв.); пор.: *Сакович* К. Трактат про душу // Пам’ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 482; *Винницький* І. Катихісис, або Наука христіанська. – Унів, 1685. – Арк. 17; *Туптало* Д. Поученіє о четвероконечном крестѣ // Сочиненія святаго Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 3. – С. 469].

⁴⁴ Алюзія на епізод відвідин св. ап. Павлом афінського ареопагу (див.: Дії св. апостолів 17: 21). Цей епізод старі українські письменники часом використовували для змалювання марнотного способу життя. Наприклад, Стефан Яворський у своєму полемічному трактаті «Камень вѣры» писав: “Тако древле в Аѳинѣх нѣцѣи от епікур Павлу святому Воскресеніє Христова благовѣствующему ругахуся... И якоже онѣи аѳинейстїи епікуры ни во чтоже упражняхуся, развѣ глаголати что, или слышати новое, тако и вам, подражателем тѣх, вся новая угодна бывает” [Яворський С. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 111].

⁴⁵ Парафраза Книги пророка Захарії 2: 6. Пор.: Ѡ, Ѡ, вѣжіте Ѡ землї сѣвернымъ.

⁴⁶ Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 14.

⁴⁷ Книга пророка Ісаї 25: 10.

⁴⁸ Цей рядок нагадує церковні піснеспіви. Пор.: “Обыйде нас послѣдняя бездна, нѣсть избавляяй” [Могила П. Євхологiон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 882].

⁴⁹ У бароковій картині світу *страх* відіграє дуже важливу роль. На ту пору навіть єство людини часом окреслювали як “просякнуте страхом твориво”. Пор.: “твар, смрада и ужаса исполненна” [Максимович І. Молитва Отче наш. – Чернігів, 1709. – Арк. 8 (зв.)–9].

⁵⁰ Стародавні греки вважали оленя посвяченим Аполлонові та улюбленою твариною Геркулеса. У християнській традиції олень став символом Христа й праведної душі [див.: Сумцов Н. Культурные переживания. Олень в произведениях народной словесности и искусства // Киевская старина. – 1889. – Т. XXIV. – Янв. – С. 68–70], а також людини, яка розмірковує над Святим Письмом (див.: Августин. Сповідь, 11. II. 3). Олень – один із найулюбленіших образів Сковороди. Навіть свої листи він запечатував печаткою, на якій був зображений олень. Поет протиставляв його *навичеві* – яскраво бароковому уособленню “марного світу” – та *верблюдові*. Образ душі-оленя походить із Книги Псалмів: “Як лине той олень до водних потоків, так лине до Тебе, о Боже, душа моя” (Книга Псалмів 41 (42): 2). Так само старим є й уявлення про те, що олень пожирає змії (див., наприклад: *Пліній Старший*. Природознавча історія, IX, 53, 115). Обидва ці мотиви поєднувались у середньовічних бестіаріях, які були здавна відомі в Україні [див., наприклад: Слово и сказание о зверях и птицах // Памятники литературы Древней Руси. XIII век. – Москва, 1981. – С. 477]. Образ оленя був поширений також у ренесансно-бароковій емблематичній літературі. Популярність цього образу за часів Сковороди засвідчує й те, що він став об’єктом пародіювання. Наприклад, у пародії 1779 р. на дяків-“пиворізів” сказано так: “О елене быстротекущие на источники трубнїя! О онагри в жажду пянства своего неутолимїя!” [Петров Н. И. Правило увещательное пїяницам... // Україна. – 1907. – Т. I. – Март. – С. 385].

⁵¹ Див.: Євангелія від св. Луки 23: 33–34; Євангелія від св. Івана 19: 18. Пор.: “Сый врач, Христе, исцѣли страсти сердца моего” [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 17 (зв.)]; “...на врача Господа начах уповати” [Климентій Зіновійв. Вірші. Приповіді посполиті. – Київ, 1971. – С. 184]; “...Христос ест лѣкаръ добрый и хитрый, што без нїяких лѣкув и зѣля, коли ему ест воля, может исцѣляти” [Нятовские поучения. Факсимильное воспроизведение текста по изданию А. Л. Петрова с вводной статьей Ласло Дѣже / Под редакцией и с предисловием Андраша Золтана. – Ньиредьхаза, 2006. – С. 58].

⁵² Ідеться про Івана Богослова (пом. між 98–117 рр.) – апостола з 12-и, євангеліста, улюбленого учня Христа, автора Євангелії, трьох послань та пророцької книги «Апокаліпсис».

⁵³ Книга Псалмів 142 (143): 10.

⁵⁴ День Святої Тройці, кондак по 6-ій пісні, глас 8-ий. Пор.: “Егда снизшед языки сїя”.

⁵⁵ Переробка ірмосу 7-ої пісні канону утрени П’ятдесятниці. Насправді ці слова звучать так: “Согласная возшумѣ органская пѣснь, почитати златосотворенный бездушный истукан”. Тим часом Сковорода двічі (в діалогах «Разглагол о древнем мірѣ» та «Потоп зміин») стверджував, що тут доречніше було б співати: “Разгласная возшумѣ...”.

⁵⁶ За часів Сковороди *циркуль* символізував справедливість та передбачливість. Наприклад, у збірці «Емвлемы и смволы избранные» («Symbola et emblemata»), з якої Сковорода скопіював цілу низку малюнків, *циркуль* потрактовано так: “Цыркул – знак справедливости, предусмотрѣнія, прозорливости” [Емвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. LV; пор.: *Picinellus Ph. Mundus symbolicus. – Coloniae Agrippinae, 1729. – Т. 2. – Р. 167–168*].

⁵⁷ Старі латинські приказки: “Quot capita, tot mentes” чи “Quot homines, tot scientiae” [див.: Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 301] (їхні українські відповідники: “Кожда голова свій розум має” [Франко, № 6272]; “Скільки голів, стільки й умів” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 319]), – привертати пильну увагу філософів і богословів XVII–XVIII ст. Наприклад,

Феофан Прокопович у своєму курсі натурфілософії, читаному студентам Києво-Могилянської академії, говорячи про винятковість людини в ланцюгові творива, зазначав таке: “Людина... не обділена нічим, бо, як пише Гораций (Розмови, кн. I, сатира 1): ‘Скільки тисяч голів, стільки існує й професій’ та Персій у сатирі 5: ‘Тисяча видів людей і речей, навик же – різноманітний, кожен бажає для себе свого й не єдиним бажанням живеться’” [Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 185–186; пор.: Кониський Г. Моральна філософія, або Етика // Кониський Г. Філософські твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 408]. Мотив “людських різнопутій” мав значне поширення і в тогочасній українській поезії. Варто пригадати хоча б вірші Лазаря Барановича (“Ieden to, drugi co innego umie, / Nie wszystko w iednym złożono rozumie” [Baranowicz Ł. Lutnia Apollinowa. – Kiiów, 1671. – S. 114]) або Івана Максимовича (“Тысящ людских лиц разнo всѣх упражненіе, / Каждo своих ищет, всѣх разнo хотеніе” [Максимович І. Θέατρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 86]). Зрештою, тема простоти істини та складності (розмаїтості) заблудів у європейській традиції належить до числа “вічних”. “Адже злагода з природою – це порядок та визначеність, бо й сама природа є порядком і впорядкованістю. Тим часом невпорядкованість, – наче той пісок, про який казав Піндар, ‘перевершує числення’, отже, відступи від природи не мають ні межі, ні числа; виказати істину про предмет можна тільки одним способом, а збрехати про той самий предмет можна як завгодно. Ритми в гармонії пов’язані певною закономірністю, а неадаптованості, яких припускається людина в грі на лірі, в пісні, в танці, не надаються до жодного обрахунку” (Плутарх. Застільні бесіди. Кн. 8. IX, 732e) [Плутарх. Застольные беседы. – Ленинград, 1990. – С. 157]. “Ніщо матеріальне й тілесне, – писав також Оріген (Про молитву, 22), – не має в собі єдності й простоти: матеріальні й тілесні предмети, за допомогою яких ми засвоюємо єдність та простоту, насправді є роздрібленими, роз’єднаними й розділеними на багато частин, які не мають між собою жодної єдності. Простим і нескладним є тільки все добре, тим часом зло – багатолике; проста й нескладна істина, багатолика тільки брехня...” [О молитве и Увещание к мученичеству. Творения учителя Церкви Оригена / Пер. с примеч. Н. Корсунского. Изд. 2-е. – Санкт-Петербург, 1897. – С. 73].

⁵⁸ Натяк на дуже популярну фольклорну оповідку: “Стрижено! – Кошено!” [див.: Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Составители: Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – Ленинград, 1979. – С. 289 (1365В)], – яка навіть правила за сюжет лубочних малюнків. Наприклад, Євген Гребінка у своїх «Полтавских вечерах» описує одну картину, на якій була “представлена река светло-голубого цвета, за рекой виден санный покос на зеленом лугу; на берегу реки, на первом плане, стоит казак, оборотясь к реке. Он отчаянно раскрыл свой усатый рот, из которого вылетают слова: ‘Скошено!’ По волнам реки, как рыбки, плавают слова: ‘Стрижено! Стрижено!’ И между ними из глубины воды торчит кисть чьей-то руки с пальцами, сложенными вроде ножниц. Под картиною написана целая легенда в стихах, объясняющих картину” [Гребенка Е. Полтавские вечера // Гребінка Є. Твори: У 3 т. – Київ, 1981. – Т. 3. – С. 365]. Тим часом Матвій Номис подав про цей сюжет таку довідку: “У Чернігові сливуть, що ніби це у р. Стрижані було і що ніби од того і мення її пішло” [Номис, № 2656; тут і далі зібрані Матвієм Номисом приказки та прислів’я цитуємо за виданням: Українські приказки, прислів’я і таке інше. Збірники О. В. Марковича та інших / Уклав М. Номис. – Київ, 1993, – зазначаючи в дужках тільки їхній порядковий номер].

⁵⁹ Пор.: “Треба, як п’ятого колеса”; “Приходиться, як п’яте колесо до воза” [Номис, № 9811]; “То міні п’яте колесо в возі”; “Потрібний, як п’яте колесо в возі” [Франко,

№ 15230, 21082]; “Пятое колесо в телеге” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 455, 634].

⁶⁰ У четвертому томі рукописного зібрання Михайла Ковалинського збереглася чернетка-автограф цієї пісні:

Всякому Городу нрав и права,
Всяка имѣет свой ум голова,
Всякому сердцу своя ест любовь,
Всякому горлу свой вкус есть каков,
 А мнѣ одна толкъ в свѣтѣ Дума,
 А мнѣ одно толкъ не йдет с ума...
Тот не престаннѣ стягает грунта,
Сей со всѣх націй заводит скота,
«Ты перестроюеш в» Дома строиш на новій Манѣр,
Он все в процентах, пожалуй, повѣр.
 А мнѣ... etc.
«Сват»Петр для чинов угли панскіи трет,
Федка-купец при аршинѣ все лжет, «А мнѣ...»
Крутит на свой тон приказній права,
С диспут студенту трещит голова.
 А мнѣ... etc.
Тот на картинах малюет собак,
Тѣх шумит дом ѿт гостей, как кабак,
Сих беспокоит Венерин Амур,
Всякому Голову мучит свой дур.
 «А мнѣ... etc.»
 А мнѣ одна толкъ в свѣтѣ дума,
 Как бы умерти мнѣ не без ума.
Смерте страшна! Замашная косо!
Ты не щадиш «и царских» ничіих волосов,
Ты не глядиш, гдѣ Мужик, а гдѣ цар,
Всѣ ѣси так, как весною пожар.
 Кто на ея плюет острую сталь?
 Тот, в ково совѣсть, как чистой Хрусталь.

Побіч основного тексту тут є ще й такі рядки:

Тот панигірік сплѣтает со лжей,
Лѣкар в подряд ставит мертвих людей,
Сей образы жирових чтет Тузов,
Стіопка «так как бы родился» бѣжит, как на сватбу, в позов.

За епіграф до цієї чернетки взято слова “Solum curo feliciter mori” (“Дбаю тільки про те, щоб щасливо померти”). Отож, псалма «Всякому городу нрав и права» – це варіація на стару християнську тему “мистецтво добре помирати” (“ars bene moriendi”). Зрештою, ця тема не була чужою й грецьким та римським класикам. Досить пригадати хоч би «Моральні листи до Луцілія» (LXI, 2) Сенеки: “Перед старістю я дбав про те, щоб добре

жити, у старості, – щоб добре померти” [Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 200].

Існує також ціла низка переробок 10-ої пісні. Як писав Андрій Ковалівський, ця пісня “мала первісно філософичний характер і перетворилася у соціальну” [Ковалівський А. З історії української критики. – Харків, 1926. – С. 154]. У сатиричному ключі її подавали Іван Котляревський [див.: Котляревський І. Наталка Полтавка // Котляревський І. Повне зібрання творів. – Київ, 1969. – С. 257–258], Євген Гребінка [див.: Гребенка Е. Полтавские вечера // Гребінка Є. Твори: У 3 т. – Київ, 1981. – Т. 3. – С. 354], Григорій Квітка-Основ’яненко [див.: Дашкевич Н. П. Отзыв о сочинении г. Петрова «Очерки истории украинской литературы XIX столетия» // Отчет о двадцать девятом присуждении наград графа Уварова. Приложение к LIX-му тому Записок Императорской Академии наук. – № 1. – Санкт-Петербург, 1888. – С. 94–95]. Народнопісенні варіанти 10-ої пісні вже з ХХ ст. див.: Данковська Р. Про пам’ятки, речі на Слобожанщині, що зв’язані з ім’ям Сковороди // Бюлетень Музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 1926–1927. – № 2–3. – С. 15–16.

⁶¹ Книга Ісуса, сина Сирахового 14: 21.

⁶² Це – сквородинська версія старовинних приказок: “Що город, то норов”; “Що голова, то розум”; “Що чоловік, то обычай” [Климентій Зіновійв. Вірші. Приповіді посполиті. – Київ, 1971. – С. 257: пор.: Номис, № 7940, 7945, 7948, 7949; Франко, № 6410; Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 202; Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 628], – якими досить часто користувалися українські письменники ХVІІ–ХVІІІ ст., зокрема Петро Могила [див.: (Mohyla P.) Λίθος, або Kamień z procy prawdy Cerkwie świętej prawosławney Ruskiey // Архив Юго-Западной России. – Киев, 1893. – Ч. I. – Т. IX. – С. 31], Лазар Баранович [див.: Baranowicz Ł. Nowa miara starey wiary. – Nowogrod-Siewierski, 1676. – S. 233], Дмитро Туптало [див.: Туптало Д. Книга житій святих. – Київ, 1700. – Арк. 585], Іван Максимович [див.: Максимович І. Θέατρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 86] та інші. Про генезу виразу “Всякому городу нрав и права” див.: Мишанич О. Григорій Сковорода і усна народна творчість. – Київ, 1976. – С. 80–82.

⁶³ Венера (лат. *Venus*) – донька Зевса й океаніди Діони, римська богиня краси, любові та шлюбу; втілення жіночої звабливості; часом її тлумачили навіть як богиню “мнимостей и роскошей всѣх” [Беринда П. Лексикон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 357]. Застереження щодо “Венери” – не рідкість в українській літературі доби бароко: досить пригадати низку поезій Лазаря Барановича на збір «Venus na niebie przestrzega siebie» («Венера в небі застеріга тебе») чи відповідний розділ «Богомыслия» Івана Максимовича [див.: Максимович І. Богомыслие. – Чернігів, 1710. – Арк. 281–286 (зв.)]. За часів Сковороди якийсь слобожанський поет склав був і такого жартівливого двовірша: “Кай в мифологии искусен без примѣра, / Понеже испытал, что Бахус, что Венера” [Халанский М. Экскурсы в область древних рукописей и старопечатных изданий // Сборник Харьковского историко-филологического общества. Т. 16: Труды Харьковской комиссии по устройству XIII археологического съезда в г. Екатеринославе / Под. ред. Е. К. Редина. – Харьков, 1905. – С. 757].

⁶⁴ Амур, чи Купідон (лат. *Amor, Cupido*), – божество кохання в римській міфології. За часів бароко про нього інколи говорили як про наймогутнішого серед поганських богів. Дмитро Туптало, приміром, переповідав таку історію: “Собрашася нѣкогда в един сонм вси боги еллинстїи на позор, хотяще каждо явити силу свою... Дїи, или Зевес, приїде с

молнією... Аполло приїде с луком и стрѣлами... Ираклій приїде с копієм во знаменіє крѣпости своєя, Арей с мечем приїде во знаменіє храбрости своєя... По сих всѣхъ вниде к нимъ нѣкій юноша, нарицаемый Купідон..., покровенныя и завязанныя очи платомъ имѣя, той, став посередѣ ихъ, внезапно пріємши дерзновеніє, на всѣхъ устремися, аще и слѣпъ, и отягъ вся знаменія силъ ихъ..." [Туптало Д. Поученіє на уськновеніє честныя главы святаго Іоанна Предтечи // Сочиненія святаго Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5-и ч. – Москва, 1842. – Ч. 3. – С. 193]. На тогочаснихъ емблематичнихъ малюнкахъ Амура (Купідона) зображували "прекраснымъ нагимъ младенцемъ или отрокомъ, или юношею съ крыльями лазореваго, пурпуроваго и золотата цвѣтовъ, съ лукомъ и колчаномъ со стрѣлами. Иногда держащимъ перстъ на устахъ" [Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. XXVIII].

⁶⁵ Рівність усіхъ станівъ передъ смертю – одна з версій такъ званого "ванітативного" мотиву (від лат.: "vanitas vanitatum omnia vanitas" – Книга Екклесіястова 1: 2; у слов'янському перекладі: сѣтѣ сѣтѣствѣи, вѣсѣсѣсѣа сѣтѣ; у перекладі Івана Огієнка: "наймарніша марнота, – марнота усе!"). Про рівність усіхъ станівъ передъ смертю писало чимало старихъ українськихъ авторівъ, наприклад, Кирило Ставровецький [див.: *Транквіліон-Ставровецький К. Перло многоцѣнное. – Могилів, 1699. – Арк. 149 (зв.)*], Антоній Радивиловський [див.: *Радивиловський А. Вѣнецъ Христовъ. – Київ, 1688. – Арк. 156 (зв.)*], Климентій Зіновій [див.: *Климентій Зіновій. Вірші. Приповіді посполиті. – Київ, 1971. – С. 36–37*], архімандритъ Онуфрій [див.: *Барокова поезія Слобожанщини / Упорядкування, передмова, примітки та коментарі Леоніда Ушкалова. – Харків, 2002. – С. 56*] та інші. Є й багато приказокъ на цю тему. Пор.: "Mors nescit legem, tollit cum paupere regem" ("Смерть не перебирає, злидаря й царя забирає") [Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л. Біблійна мудрість у латинськихъ афоризмахъ українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 210]; "Пани і жебраки по смерті однакі" [Франко, № 19501]; "Смерть не розбирає чина, а бере селянина і дворянина" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 561] тощо.

⁶⁶ Пор. з народними приказками: "То чоловік, як кришталь"; "Чистий, як кришталь" [Франко, № 15799, 15800]. Можна пригадати такожъ рядки сербського поета, вихованця Києво-Могилянської академії Йована Раїча з його «Канта о воспоминанію смерті»: "Никто јеја гроз избјежит, / зане всјемъ намъ смертъ предлежит; / совјестъ чистја, / правда свјатаја, / не бојитъ сја, / она једина / јестъ невредима / отъ стрелъ јеја" [Лесковац М. Антологія старе српске поезије. – Нови Сад; Београд, 1964. – С. 50–51; див. про це: Пелешенко Ю. Григорій Сковорода і сербська література XVIII ст. (спроба типологічного порівняння) // Пам'яті Григорія Сковороди / За ред. проф. Л. В. Ушкалова. – Харків, 1998. – С. 114–115].

⁶⁷ Книга Псалмів 41 (42): 8. Ця тема з Псалтиря привертала пильну увагу старихъ українськихъ поетів. Наприклад, Іван Максимович писав у своєму «Алфавиті»: "Бездна бездну взываетъ, ты, мой Боже, бездна / Милосердія щедрот, азъ же грѣховъ бездна" [Максимович І. Алфавитъ собранный, рѣшмами сложенный. – Чернігів, 1705. – Арк. 134].

⁶⁸ Книга Псалмів 1: 2.

⁶⁹ Євангелія від св. Івана 4: 10.

⁷⁰ Мабуть, це коментар Сковороди до слівъ св. ап. Івана.

⁷¹ Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 41 (42): 8. Пор.: **Бѣздна вѣзднѣ призываетъ.**

⁷² Євангелія від св. Матвія 5: 3.

⁷³ Книга Ісуса, сина Сирахового 38: 24.

⁷⁴ Книга Псалмів 45 (46): 11.

⁷⁵ Море – один з найпопулярніших образів у літературі українського бароко. Наші письменники XVII–XVIII ст. часто говорили про *море* світу та про “солоне *море*” дочасного людського життя, про “глибоке *море*” Бога й Пресвятої Тройці, *море* Богородиці, *море* сліз, гріхів, пристрастей, вічних райських насолод та “вогняне *море* геєнське”, *море* Божої хвали, серця, совісті, книжної праці, смерті, сумнівів тощо [докладніше див.: Ушкалов Л. Світ українського бароко: філологічні етюди. – Харків, 1994. – С. 65–66]. Цей образ не раз зринає й у творах Сковороди. За його допомогою філософ змальовував, наприклад, “три світи” (макрокосмос, мікрокосмос та світ символів). Однак найчастіше Сковорода говорить про небезпечне й зрадливе *море* світу.

⁷⁶ Зберігся ранній автограф цієї пісні:

Ах поля, поля зелені,
Поля, цвітми распещренны!
Ах долины, яры!
Круглы могилы, бугры!
Ах вы, вод потоки чисты!
Ах вы, берега трависты!
Ах ваши волоса,
вы, кудрявіи лѣса!
Жаворонок меж полямы,
Соловейко меж садами;
Тот, виспр летя, свирчит,
А сей на голях лящит.
А когда взойшла Денница,
Свистит в той час всяка птица.
Музікою воздух
разтворенный шумит вкруг.
Толкѣ солнце виникает,
Пастух овцы вигоняет.
И на свою свирѣль
видаёт дрожливо трель.
Пропадайте, думы трудны!
Города премноголюдны!
А я с хлѣба куском
умру на мѣстѣ таком.

За епіграф до цього автографа взято слова з «Георгік» Вергілія: “O fortunatos nimium bona si sua norint agricolas”. Щоправда, Сковорода трохи змінив порядок слів. Пор.: “O fortunatos nimium, si sua bona norint, / Agricolas!” (Вергілій. Георгіки, 458–459). У перекладі Миколи Зерова: “Найщасливіше було б, коли б щастя свого пильнували, / Просте життя хліборобів!” [Зеров М. Твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 203].

⁷⁷ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 6: 17.

⁷⁸ Парафраза Пісні над піснями 7: 11. Пор.: Прїиди, врати мѡй, ѡ въздѣмъ на сѣло, водворѣмъ въ сѣлѣхъ.

⁷⁹ Пісня над піснями 8: 5.

⁸⁰ Такі “аркадські” образки з’являються в українській літературі досить рано. Варто пригадати бодай «Свхаристеріон» Софронія Почаського: “Свѣтлый промень солнечный

всѣх увеселяет, / Гды на землю бляск ясный з Олімпу спускает, / Теды стада в широких полях дознавают / Обфитной радости и утѣху мают, / А пастушок убогій под листем буковым / Простых пѣсній складает в тѣню здоровым, / Аркадскіи быдлѣята надставляют уха, / Гды спѣвает, он засѣ дмет, поки станет духа" [Почаський С. Εὐχαρίστηριον, або Вдячність ясне превелебнѣйшому в Христвѣ его милости господину отцу кир Петру Могилѣ // *Титов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 302]. Неабиякого поширення вони набули на зламі XVIII–XIX ст., зокрема під впливом філософії Сковороди [див.: *Русов А.* Какова роль "Возного" в «Наталке-Полтавке»? // *Киевская старина.* – 1904. – Т. LXXXIV. – Янв. – С. 46].

⁸¹ Книга пророка Аввакума 2: 1.

⁽¹⁾ Ідеться про другий подвиг Геракла (гр. *Ηρακλῆς*) – знищення стоголової Лернейської гідри. Образ Геракла стає популярним в українській літературі від початку XVII ст. [див., наприклад: *Копистенський З.* Друга передмова до «Бесід св. Івана Златоуста на 14 послань св. ап. Павла» // *Титов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 57]. У європейській бароковій літературі Геракл, який перемагає гідру, символізував Христа [див.: *Nowicka-Jeżowa A.* Jan Andrzej Morsztyn i Giambattista Marino. Dialog poetów europejskiego baroku. – Warszawa, 2000. – S. 220–221]. Старі українські письменники так само залюбки порівнювали Христа з Гераклом (Геркулесом) [див., наприклад: *Галатовський І.* Ключ разумѣнія. – Київ, 1659. – Арк. 85; *Галатовський І.* Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 452; *Радивилівський А.* Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 452].

⁽²⁾ Іюлай (гр. *Ιούλαος*) – супутник та візник Геракла.

⁽³⁾ У грецькій міфології *сирени* – це морські чудовиська, напівжінки-напівптахи, що мешкали на острові десь між Італією та Сицилією. Словник Памви Беринди пояснює слово «сіренѣ» так: «див морскій, до пояса стан панянскій, а далѣй рибѣй» [Беринда П. Лексикон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 454]. Сирени зваблювали мореплавців на погибель своїми чарівними голосами. *Сирени* – надзвичайно поширений бароковий образ світових зваб. Досить пригадати панегірик Стефана Яворського «Pelnia nieubuwaiącey chwały», де один з розділів має назву «Ulysses inter syrenes...» [див.: *Jaworski S.* Pelnia nieubuwaiącey chwały. – Kiiów, 1691. – К. 24–25], або яскравий пасус у «Театроні» Івана Максимовича: «...тѣм поучает Сократ: похоти плотскія, аки сирены морскія, должно преходить на образ Улисса, вложивши он в ушеса своя воск, безбѣдно преиде по водах их пѣнія» [Максимович І. Θέατρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 115]. Крім того, *сирени* – популярний емблематичний образ. Див., наприклад, 577-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Сирена морская» (підпис: «Сверху красна, снизу безобразна») [Емвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 146–147].

⁽⁴⁾ Ідеться про сім смертних гріхів: "1. Чревообъяденіе. 2. Студодѣяніе. 3. Сребролюбіе. 4. Гнѣв. 5. Уныніе. 6. Тщеславіе. 7. Гордость" [Могилѣ П. Собраніе краткія науки о артикулах вѣры. – Почаїв, 1783. – Арк. 57]. Можуть бути й інші їхні реєстри. Наприклад, персонажами містерії Йоасафа Горленка «Брань...» виступають Гордость, Лакомство, Блуд, Зависть, Обжирство, Гнѣв, Лѣньность [див.: *Горленко І.* Брань честних седми добродѣтелей з седми грѣхами смертними... // Святитель Йоасаф Горленко, єпископ Белгородскій и Обоянскій (1705–1754). Матеріали для біографії, зібраніє и изданные кн. Н. Д. Жеваховым. – Киев, 1907. – Ч. II: Святитель Йоасаф и его сочинения. –

С. 183–212]. Так само в Інокентія Винницького: “Пыха, лакомство, нечистота, заздрість, обжирство, гнѣв, лѣнивство” [Винницький І. Катихісис, або Наука христіанскія. – Унів, 1685. – Арк. 67 (зв.)].

⁽⁵⁾ Неточна цитата з Книги Псалмів 13 (14): 1. Пор.: *ѡмѣрзѣшася въ начинанїихъ*.

⁽⁶⁾ Життя як морська мандрівка – один із найпоширеніших образів української барокової літератури. Пор., наприклад: “Та між тими нерозумними, що ведуть кораблі до загибелі, є також обізнані зі справою, які плінуть у безмежному океані бурхливого життя: ось Одиссей і Орфей, яких не ввели в оману сирени своїм згубним співом, які не втратили розум від чарів Цірцеї, які пройшли безпечно між Сциллою і Харібдою розбурханих пристрастей і досягли порту щастя” [Довгалецький М. Поетика (Сад поетичний). – Київ, 1973. – С. 383; див. також: *Kalnafajskyi A. Τερατούργημα*. – Kiiów, 1638. – S. 214; *Baranowicz Ł. Lutnia Apollinowa*. – Kiiów, 1671. – S. 25; *Jaworski S. Pelnia nieubuywającej chwały*. – Kiiów, 1691. – K. 24; *Радицловський А. Вѣнец Христов*. – Київ, 1688. – Арк. 105, 106 (зв.), 161 (зв.)–171 (зв.), 222; *Туптало Д. Руно орошенное*. – Чернігів, 1680. – Арк. 94–95; *Максимович І. Царскій путь креста Господня*. – Чернігів, 1709. – Арк. 149–152, 171–175 (зв.); *Сѣмя слова Божія*. – Почаїв, 1772. – С. 260, 361].

⁽⁷⁾ Книга Псалмів 123 (124): 7.

⁽⁸⁾ Книга Псалмів 22 (23): 2.

⁽⁹⁾ Ідеться про звернені до св. ап. Петра Христові слова: “І кажу Я тобі, що ти скеля, і на скелі опцій побудую Я Церкву Свою” (Євангелія від св. Матвія 16: 18), – що їх знаний іспанський бароковий письменник Бальтасар Граціан називав “святою дотепністю” (“*delicadeza sacra*”) [див.: *Грасиан Б. Остроумие, или Искусство изощренного ума // Испанская эстетика: Ренессанс. Барокко. Просвещение / Пер. с испан.; сост., вступит. статья А. Л. Штейна; коммент. А. Л. Штейна и Н. В. Брагинской*. – Москва, 1977. – С. 368], тобто “концептом”. У поетичному переказі Івана Максимовича цей євангельський епізод постає таким: “І привед Петра Андрей пред Господне лице, / На него же возрѣвши Христос рече сиче: / Ты Симон сын Юннин будеш нареченный / Кіфа, си ест Петр или, камень освященный. / Хошу в основаніе ты употребити, / Церкви мое во первый столп ты положить...” [Максимович І. Алфавит собранный, рѣчмаи сложенный. – Чернігів, 1705. – Арк. 88 (зв.)].

⁽¹⁰⁾ Архікіфа – найбільша скеля.

⁽¹¹⁾ Слово *архібаріона* складається з трьох частин: “архі”, “бар”, “Іона” – і в перекладі означає: “найстарший син [Ноевої] голубки”.

⁽¹²⁾ Неточна цитата з Книги пророка Авакума 2: 1. Пор.: *На стражи моѣй стѣнѣ, ѡ възидѣ на камень*.

⁽¹³⁾ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 57: 20. Пор.: *Непрѣведніи же возволнѣются ѡ почити не возмогѣтъ*.

⁽¹⁴⁾ Книга Псалмів 5: 10.

⁽¹⁵⁾ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 1: 7. Пор.: *И сотвори бѣтъ твѣрдѣ, ѡ раздѣли бѣтъ междѣ водѣю, ѡже бѣ под твѣрдѣю, ѡ междѣ водѣю, ѡже бѣ над твѣрдѣю*.

⁽¹⁶⁾ Євангелія від св. Івана 7: 38.

⁽¹⁷⁾ Книга Псалмів 44 (45): 2.

⁽¹⁸⁾ Книга Псалмів 22 (23): 1.

⁽¹⁹⁾ Книга Псалмів 22 (23): 2.

⁽²⁰⁾ Парафраза Книги Притч Соломонових 16: 32. Пор.: *Лѣчше мѣжъ долотерпѣливъ пѣче крѣпкаго, (ѡ мѣжъ разѣмъ ѡмѣлѣй пѣче земледѣлца великаго:) ѡдержавѣлѣй же гнѣвъ пѣче взѣмлющаго грѣдѣ*.

⁽²¹⁾ Апокаліпсис 5: 10.

⁸² Цей образ Сковорода взяв із церковних піснеспівів. Пор.: “водна звѣра во утробѣ” (ірмос 6-ої пісні п’ятничного канону на утрєні).

⁸³ Спрямований утору погляд, на думку старих українських філософів та богословів, засвідчував, що “людина більше належить небу” [Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 309]. Недаром і саме “имя человеку антропоу” тлумачиться як “горѣ зря” [Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 603].

⁸⁴ Послання св. ап. Павла до євреїв 4: 4.

⁸⁵ Книга Псалмів 94 (95): 11; Послання св. ап. Павла до євреїв 4: 5.

⁸⁶ “Кривавий піт” – євангельський образ, пов’язаний з мотивом Гетсиманії. Пор.: “Він молився. І піт Його став, немов каплі крові, що спливали на землю...” (Євангелія від св. Луки 22: 44). Цей образ характерний і для церковної (пор.: “...на оный кровавый пот Панский” [Винницький І. Катихісис, або Наука христіанскія. – Унів, 1685. – Арк. 96 (зв.)]), і для фольклорної традиції (пор.: “Працюєш, працюєш – до кривавого поту”; “Старається, що піт кривавий його обливає” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 14, 275]).

⁸⁷ Давидовим сином тут названо Христа. Пор.: помилий ны, (ійсе) снє дѣдовъ (Євангелія від св. Матвія 9: 27).

⁸⁸ Євангелія від св. Івана 11: 1–44.

⁸⁹ Перша книга Мойсеева: Буття 9: 13.

⁹⁰ Старовинний вислів: “Після дощу завжди гарна погода” (чи, за Сенекою: “після негоди випогоджується” [Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 476]; пор.: “Post nubila Phoebus (sol)”; “Blandi post nubilla soles”; “Nube solet pulsa esse candidus dies” [Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л. Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 267]) – був досить популярний і в нашій бароковій літературі. Наприклад, в Івана Максимовича він звучить так: “Тако по дождѣ всегда бываєт ведрота, / По облаках свѣтлѣйша небесна высота. / По волненіях своих море зрит тишину, / Земля наводненняя благодать єдину / В плодах имѣет, скоро в цвѣты прозябаєт, / Во всем преизобилна от росы бываєт. / Съющій слезами пожнут радостію / По горести исполнят себе сладостію” [Максимович І. Осм блаженства євангелскія. – Чернігів, 1709. – Арк. 87 (зв.)]. А трохи раніше Хома Євлевич у своєму «Лабіринті» писав: “Після бурі чекайте гарної погоди” [Євлевич Х. Лабіринт, або Заплутана дорога... / Пер. В. Крекотень // Українська література XVI–XVIII ст. та інші слов’янські літератури. – Київ, 1984. – С. 279]. Є також народна приказка: “По дощи погода” [Франко, № 10801, 20700].

⁹¹ Метафора “море (океан) світу” була надзвичайно поширена в бароковій літературі. Див., наприклад: “Образ міра сего показывают нам географы и космографы, но наилучший образ міра сего, от Бога написанный, єсть море. В морской водѣ, аки в зеркалѣ, наилучше мір сей увидѣти можно. Как много єсть перемѣн на мори, толико в мірѣ сем. Якоже на мори во время волненія возносятся волны и низпадают, восходят до небес и нисходят до бездн, глаголет Псаломник, тако в мірском волненіи не єдин Капернаум возвышается до небес и даже до ада нисходит” [Туттало Д. Слово в недѣлю вторую по всѣх святых // Сочиненія святого Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 5. – С. 70].

⁹² Веселка – знак заповіту поміж Богом та його творивом: “Я веселку Свою дав у хмарі, і стане вона за знака заповіту між Мною та між землею” (Перша книга Мойсеева: Буття 9: 13). Як писав, наприклад, Феофілакт Лопатинський, веселка (“радога”) після потопу “нача

бысть знаменієм примиренія Божія с челоуѣки” [Лопатинський Θ. Обличеніє неправды расколническія. – Москва, 1745. – Арк. 56 (зв.)]. У зв’язку з цим, до речі, виникало питання: “чи була веселка перед потопом і яким чином вона стала не більш як знаком майбутнього потопу. Адже вона дається Богом як знак його спілки з людьми, тому що більше не хотів губити людський рід водами” [Прокопович Ф. Натурфилософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 455].

⁹³ Алгоритичне тлумачення сюжету про Ноеву голубку (Перша книга Мойсеева: Буття 8: 8–12). Можливо, Сковорода мав на думці також емблематичний образ під назвою «Голуб, летящий с масличною вѣтвою в ковчег Ноев» (підпис: “Добрая надежда. Послѣ дождя бывает хорошая погода. Ne te quaesiveris extra”) [Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 94–95].

⁹⁴ Слова з недільного канону утрєні, глас 6-ий, ірмос 6-ої пісні.

(22) “Небесне сѣиво” (гр.).

⁹⁵ Алгоритичне тлумачення старозаповітної історії виходу синів Ізраїлевих з Єгипту (Друга книга Мойсеева: Вихід 14: 19–30). Можливо, тут є й аллюзія на молитовні тексти. Пор., наприклад: “Поим Господеви, Израйля древле от работы видимаго фараона преславно избавившему..., нас же от лести мысленнаго фараона, на конец вѣков, своею честною кровію спасшему...” [Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 279]; “...мысленнаго фараона потописсте явѣ” [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 23 (зв.)]. У всякому разі, цей епізод українські барокові письменники часто трактували в алгоритичній стратегії. Досить пригадати, наприклад, Іоанікія Галятовського (“Там перейшли жида през море Червоное и потопили в морю непріятелей своих єгиптянов, а тут мы переходимо през воду крещенія, и в той водѣ топимо грѣхи, которыи суть непріятелями нашими” [Галятовський І. Мєсія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 224]) чи Дмитра Туптала (“Зри умом, челоуѣче, на Божія Сына, / како в чистой си крови стоит по колѣна. / Рцѣ со умиленієм: увы, Божій Слове, / за грѣх мой дражайшая кров твоя исплове, / За мя, неблагодарна, горе, увы, горе, / розлися, крове пречиста, аки Чермно море. / Погрузивый во мори фараона роги, / потопи в своей крови наша грѣхи многи” [Туптало Д. Стихи на Страсти Господни // Українська поезія. Середина XVII ст. / Упор. В. І. Крєкотєнь, М. М. Сулима. – Київ, 1992. – С. 314; пор.: Туптало Д. Книга житій святих. – Київ, 1700. – Арк. 1 (зв.)]).

⁹⁶ Соборне послання св. ап. Якова 4: 6; Перше соборне послання св. ап. Петра 5: 5. Є також народні приказки: “Гордым Бог противится, а смиренным дает благодать” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 728]; “Гордому Бог сі противит” [Франко, № 6696].

⁹⁷ Олександр Потебня гадав, що тут Сковорода контамінує мотиви старовинних українських пісень про ремеза та «Ой не стій, вербо, над водою» [див.: Потебня А. А. Объяснение малорусских и сродных народных песен. – Варшава, 1883. – С. 237].

⁹⁸ У цих рядках вчувається гораціанський мотив: “Живи непомітно”, – що втілювався, зокрема, у третій строфі оди II, 10 («До Ліцінія Мурени»), яку Іван Максимович переклав колись так: “Безпрестанно високо древо колябається, / Вѣтром, тяжцѣ высокій столп низлагается, / На высочайши горы молніи падают, / В нощи, во дни на всяк час зълнѣ сокрушают” [Максимович І. Θέατρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 83].

⁹⁹ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 12. Пор.: нѣсть наша брѣнь къ крови ѿ плѣти.

¹⁰⁰ Книга Псалмів 90 (91): 13.

¹⁰¹ Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 17.

¹⁰² В українській шкільній традиції “нудьгу” було заведено окреслювати як “гонитву за відсутнім добром” [Калиновский С. Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 260].

¹⁰³ Пор.: “Кожний має свого моля, що його гризе” [Номис, № 1996]; “Гризе го як міль” [Франко, № 7322].

¹⁰⁴ Пор.: “Бсть, як ржа желѣзо” [Климентій Зіновійв. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 257]; “І залізо ржа з’їдає” [Франко, № 13233]; “Іржа їсть залізо, а горе – серце”; “Іржа залізо їсть, а печаль серце”; “Їсть, як іржа залізо” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 37, 186, 746]; “Ест, как ржа железо” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 627].

¹⁰⁵ Пор.: “Гине, як риба за водою”; “Ми з тобою, як риба з водою” [Франко, № 21890, 21898]; “З’єднався, як риба з водою”; “Я б жив з тобою, як риба з водою”; “Живуть між собою, як риба з водою” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 157, 621, 643].

¹⁰⁶ Цей образ походить з Євангелії від св. Матвія (10: 34) й «Апокаліпсису» Івана Богослова (19: 13–15). Уже Оріген писав: “Оскільки ‘Боже Слово живе та діяльне, гостріше від усякого меча обосічного, – проходить воно аж до поділу душі й духа, сутлобів та мозків, і спосібне судити думки та наміри серця’ (Євр. 4: 12), то воно пропонує нашій душі як переможну нагороду той ‘мир Божий, що вищий від усякого розуму’ (Фил. 4: 7), що його залишив Христос своїм апостолам (Ів. 14: 27). Меч же кинув Він між образом земного й небесного (між образом Адама й образом Христа), тобто між людиною нижчою в нас та вищою (1 Кор. 15: 47–49), аби вже в цьому житті Йому оволодіти нашим небесним чоловіком, а переоголом, якщо ми не заслугомо того, щоб бути віддаленими (від Нього), зробити нас небесними цілком” [О молитве и Увещание к мученичеству. Творения учителя Церкви Оригена / Пер. с примеч. Н. Корсунского. Изд. 2-е. – Санкт-Петербург, 1897. – С. 208]. Образ “небесного (духовного) меча” був добре знаний в українській бароковій літературі. Скажімо, Лазар Баранович, пояснюючи назву своєї збірки казань «Меч духовный», писав так: “Сей меч духовный, Глагол Божій, исходящ из уст Христовых [ідеться про славетний образ «Апокаліпсису» Івана Богослова: ‘А Йому на ім’я: Слово Боже. А війська небесні, зодягнені в білий та чистий вісон, їхали вслід за Ним на білих конях. А з Його уст виходив гострий меч, щоб ним бити народи’ (Апокаліпсис 19: 13–15)], не убивает, но живит. ‘Не о хлѣбъ бо едином жив будет человекъ, но о всяком Глаголѣ, исходящем из уст Божіих’, – як же сам Господь рече. Воюющая Церков данным себѣ Глаголом Божиим паче неже хлѣбом укрѣпляется на врагы своя, сего ради убо и аз меч сей духовный, Глагол Божій, исходящ из уст Божіих, на помощь Церкви воюющей подаю” [Баранович Л. Меч духовный. – Київ, 1666. – С. 1–2 (передмова)]. Симеон Полоцький так відгукнувся на цю книгу Барановича: “Житіє наше брань ся именуєт – / Всяк борец меча на брань потребуєт: / На брань духовну се єсть мечъ духовный / Словесной твари, не железный, словный. / Уста Христовы острый испустиша / Мечъ древле, сей мечъ уста устроиша / Лазаря честна, ему же от Бога / Да пребудетъ помощь на врага премного. / За мечъ победу вѣчну да имѣет, / Подвигом его тризна ти довлѣет” [Полоцький С. На книгу, именуемую «Мечъ духовный», епіграма 2 // Полоцький С. Вирши. – Минск, 1990. – С. 288–289]. Пор. також образ “духовного меча” в Кирила Ставровецького [див.: Транквіліон-

Ставровецкий К. Евангелие учительное. – Рахманів, 1619. – Арк. 3 (передмова до читача, б. п.), Петра Могили [див.: *Могила П.* Передмова до «Учительної Євангелії» 1637 року // *Тітов Хв.* Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 324], Стефана Яворського [див.: *Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 493] та інших.

¹⁰⁷ Прикінцеві слова Сковорода бере зі старовинної приказки: “З димом і з чадом з нашої хати” [Климентій Зіновійв. Вірші. Приповіді посполиті. – Київ, 1971. – С. 226].

¹⁰⁸ Каврай – село біля Переяслава; з 1753-го по 1959 р. Сковорода був тут домашнім учителем у Степана Томари.

¹⁰⁹ Сигор (Цоар) – місто, в яке ввійшов праведник Лот після того, як залишив Содом (див.: Перша книга Мойсеева: Буття 19: 22–23). Етимологічне значення цієї назви – “малий, дрібний”. Інша назва – Валак [див.: Феофила к Автолику книга вторая // Ранние отцы Церкви: Антология. – Брюссель, 1988. – С. 493]. Назва цього міста зазвичай зринала в ході міркувань про шлях праведника. Пор.: “Так же вѣровав и Лот, та лише его вывюв (Бог) из погыбели, и жону, и двѣ дѣвки, так потум за пружбу его помиловав один варыш Сигор” [Няговские поучения. Факсимильное воспроизведение текста по изданию А. Л. Петрова с вводной статьей Ласло Дѣже / Под редакцией и с предисловием Андраша Золтана. – Ньиредьхаза, 2006. – С. 107].

¹¹⁰ Книга Псалмів 47 (48): 2.

¹¹¹ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 7: 24. Пор.: *у̀подоблюю єго мѣжъ мѣдрѣ, ѡже создѣ хрѣмниѣ своѣ на камѣни.*

¹¹² Книга Псалмів 23 (24): 3.

¹¹³ Цей мотив, очевидно, навіяний 225-м малюнком з амстердамської збірки «*Symbola et emblemata*», що має назву «Держава». На ньому зображена перекинута земна куля з хрестом. Під малюнком підпис: “Безумный на неѣ твердо покладается. *Stultus fudit*” [Емвлемы и сѣмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 58–59].

¹¹⁴ Парафраза Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: *и полѣцѣѣ, и почѣю.*

¹¹⁵ Ось що писав про цей камінь Феофан Прокопович: “Адамант названий так, оскільки не піддається дії ні заліза, ні вогню, дуже твердий, прозорий, ніби вода, має величезну силу і протистоїть отруті” [Прокопович Ф. *Натурфілософія, або Фізика* // Прокопович Ф. *Філософські твори: У 3 т.* – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 500].

¹¹⁶ Пісня над піснями 1: 6.

¹¹⁷ Тема *щастя* була неабияк популярною за часів Сковороди. При цьому *щастя* на ту пору незрідка ототожнювали з “фортуною”, тобто з дарунком примхливої долі, а власне, з “такою пригодою чоловікові, якої той не в змозі був передбачати” [Козельский Я. *Философические предложения // Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII в.* – Москва, 1952. – Т. 1. – С. 484; пор.: Максимович І. *Алфавит собранный, рифмами сложенный.* – Чернігів, 1705. – Арк. 119]. Тим часом для Сковороди, так само, як, приміром, для Георгія Кониського [див.: Кониський Г. *Моральна філософія, або Етика* // Кониський Г. *Філософські твори: У 2 т.* – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 388], “щастіє” – це *causa finalis* усіх людських помислів, почуттів та дій (зазначмо, що протиставлення “фортуни”, тобто слави, багатства, насолоди тощо, та “щастя” – причетності до духовних скарбів – було ще в грецьких класиків, наприклад, в Арістотеля [Політика, 1323в25–30]). Наділяючи *щастя* примітними рисами орігенівського апокатастасису, Сковорода перетворює його на свого роду есхатологічний принцип.

¹¹⁸ У приспіві цієї пісні чуваються рядки з гратуляційних віршів Феофана Прокоповича до імператриці Анни Іоанівни: “Ты наш ясный свѣт, / Ты наш красный цвѣт, / Ты

красота, / Ты доброта” [див.: *Čyževskij D. Literarische Lesefrüchte. Ein Zitat aus Prokopovyc bei Skovoroda // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1934. – Bd. XI. – S. 22*].

¹¹⁹ Від гр. *κρίνον* – ‘лілея’. Памва Беринда тлумачив слово *крін* як “лелѣа, або цвѣт” [Беринда П. Лексикон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 426]. Біла лілея – емблематичний образ. Див., наприклад, 80-ий малюнок зі збірки «*Symbola et emblemata*», який має підпис: “Всегда имѣет свою силу. *Incluta virtus*” [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 20–21].

¹²⁰ Харрань – месопотамське місто, згадуване в Старому Заповіті.

¹²¹ Гертесенські поля – земля довкола палестинського міста Гертеси, яку називали також Гадаринською землею.

¹²² У четвертому томі рукописного зібрання Ковалинського (ф. 86, № 24, арк. 94) зберігся ранній автограф цієї пісні під назвою «Помни послѣдняя...»:

Распростри вдалѣ взор твой и разумны лучы,
И конец послѣдній поминай.
Всѣх твоих дѣл в кую мѣть стрѣла улучит,
Наблюдая всѣх желаній край,
На коих вещах основал ты дом?
Если Камень, то дом соблюдет.
Если ж на пѣску твоих стать Хором,
ѡт лица земли вѣтр разметет.

Всяка плоть песок есть и мірска вся слава,
И его вся омерзѣет сласть.
Возлюби узкой путь, бѣгай обща нрава;
Будь твоя Господь с Давідом часть,
Если нужно есть вернуться в Сіон,
То зачем тебѣ в Мір снисхождать?
Путь опасен есть во Іерихон,
Живи в градѣ, иже всѣх нас Мать.

Если ж опустился ты в сію дорогу,
Бог скорѣе путь да преградит,
Ибо знаеш, что снишовши в бездну многу,
То ум в безднѣ зол наш не радит.
ѡ ты, иже все дух тойжде еси
И число твоих не скуднет лѣт,
Ты, разбойничы в нас духы смѣси!
Твоя буря да сокрушит сѣть!

¹²³ Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 7: 39. Пор.: *поминай послѣдняя твоя, и во вѣки не согрѣшиши*.

¹²⁴ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 14: 12. Пор.: *Есть пѣть, иже минѣтся челоуѣкъмъ правѣ быти, послѣдняя же егѡ прихѡдѣтъ во дно ѣда*.

⁽²³⁾ Неточна цитата з Плачу Єремії 3: 24. Пор.: *Часть моя гдѣ, рече дѣша моя*.

⁽²⁴⁾ Книга Псалмів 72 (73): 26.

⁽²⁵⁾ Іерихон – стародавнє палестинське місто.

⁽²⁶⁾ “Яка найбільша кара для грішників? Сам гріх” (лат.). Михайло Ковалинський свідчив, що під кінець життя Сковорода якось сказав: “Величайшее наказание за зло есть здѣлать зло...”. Ця думка сягає своїм корінням стародавньої філософії. Наприклад, Сенека писав у «Моральних листах до Луція» (LXXXVII, 25; XCVIII, 14): “...найбільша покара за злочини – в них самих”; “...перша й найбільша кара для злочинця – чинити зло...”; “...покара за злочин – у самому злочині” [Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луція / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 340, 432]. Так само міркував і Северин Боецій у своїй «Розраді від філософії» (IV. P4): “Хай це видається неймовірним, але лихі люди неминуче будуть найнещасливішими тоді, коли їм удасться довершити злочин, аніж коли не зможуть здійснити свого задуму. Адже, якщо пориватися думкою до чогось злого – це нещастя для людини, то ще більше нещастя – мати змогу вчинити те зло; сам лихий намір, без учинку, – то мов невизрілий плід. Кожен, як бачиш, перебуває зі своїм нещастям, але потрібно нещасливим є той, хто замишляє лихе, хто може його заподіяти й хто, врешті, таки його заподіює” [Боецій С. Розрада від філософії / Пер. з лат. А. Содомори; передм. В. Кондзьолки. – Київ, 2002. – С. 109]. Зрештою, Плутарх, указуючи на Гесіода як на джерело цієї думки (Роботи і дні, 265–266), у трактаті «Чому божество зволікає з воздаянням» («De sera numinis vindicta» – Сковорода переклав цей трактат, але текст перекладу не знайдено) пояснював: “...зло, породжуючи разом із собою муку й терзання, несе в собі покарання, і не після злочину, а разом з ним. Коли злочинців ведуть на страту, кожен із них несе свій хрест, – так і злодіяння щоразу готує саме собі знаряддя кари: воно саме – кат свого жалюгідного життя, озброєний соромом, клопотами, безліччю тривог, дикими пристрастями й безугавним хвилюванням” [Плутарх. Исида и Осирис. – Киев, 1996. – С. 141–142]. За часів Сковороди така настанова була поширена в моральній теології, зокрема й українській. Тогочасні богослови, окреслюючи єство гріха, спиралися найперше на Августина, Дунса Скота й Тому Аквінського [див.: *Derdziuk A., OFMCap. Grzech w XVIII wieku. Nurty w polskiej teologii moralnej.* – Lublin, 1996. – S. 109–117]. А, наприклад, Августин (Сповідь, 1. XII. 19) казав: “...кожен не доведений до ладу дух стає карою для самого себе” [Святий Августин. Сповідь / Пер. з латини Ю. Мушака. Вид. 3. – Київ, 1999. – С. 14]. Зазначмо, що українські богослови так само розглядали гріх як “найбільше нещастя”, а розмірковуючи про те, “чи може бути зло як таке бажаним”, покликалися на Августина [див.: *Калиновский С. Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы.* – Киев, 1987. – С. 68, 69, 90].

⁽²⁷⁾ Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 56.

⁽²⁸⁾ Книга Псалмів 18 (19): 13.

⁽²⁹⁾ Неточна цитата з Книги Псалмів 1: 1. Пор.: **Бѣжѣнь мѣжъ, ѣже не ѣде на совѣтъ нечестивыхъ, ѣ на пѣти грѣшныхъ не стѣ.**

⁽³⁰⁾ Книга Псалмів 118 (119): 18.

¹²⁵ “Ліва” (“широка”) та “права” (“вузька”) дороги людського життя, тобто шляхи грішників та праведників, – усталений образ в українському бароковому письменстві, зокрема у творах Кирила Ставровецького [див.: *Транквіліон-Ставровецький К. Евангеліе учителное.* – Рахманів, 1619. – Арк. 35, 112 (зв.), 207 (зв.), 331–331 (зв.)], Мелетія Смотрицького [див.: *Smotryc'kyj M. Θρηνοσ, to iest Lament iedyney ś. Powszechney Apostolskiey Wschodniey Cerkwie z objaśnieniem dogmat wiary.* – Wilno, 1610. – K. 1 (передмова до читача)], Афанасія Кальнофойського [див.: *Kalnofoyski A. Τερατοῦργημα.* – Kiiów, 1638. – S. 3], Сильвестра Косова [див.: *Kossow S. Пάτερικον, abo Żywoty ss. oycow pieczarskich.* –

Kiów, 1635. – S. 72], Іоанікія Галятовського [див.: *Галятовський І.* Казаня придані до книги «Ключ разумѣнія» названої. – Київ, 1660. – Арк. 34–34 (зв.)], Симеона Полоцького [див.: *Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 26 (зв.), 183, 391, 393, 480 (зв.)], Лазаря Барановича [див.: *Baranowicz Ł.* Lutnia Apollinowa. – Kiów, 1671. – S. 16], Дмитра Туптала [див.: *Туптало Д.* Книга житій святих. – Київ, 1689. – Арк. 183 (зв.), 283], Стефана Яворського [див.: *Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 190, 913], Івана Леванди [див.: *Леванда І.* Слова и рѣчи. – Санкт-Петербург, 1821. – Ч. 1. – С. 140] та інших.

¹²⁶ Ідеться про “горній Єрусалим”. Пор., наприклад, з думкою Леонтія Карповича: “О мѣсто презацное. О мѣсто преславное, лѣпший ест день єдин мешканя твоего, аниж тысяча лѣт по том непевном и бурливом мору жеклованя. О граде великого Царя, Іерусалиме небесный, который естес маткою всѣх нас! О, отчизна наша милая и пожаданая! О доме утѣхи! О мѣсце непрерываного покоя! О гнѣздо трвалых роскошей! О крѣпость правдивое свободы! О скарбе неотменное щастливости!” [Карпович Л. Казанье на Преображеніе Господа Бога и Спаса нашего Іисуса Христа // *Левшин А. В.* Леонтий Карпович. Жизнь и творчество. – Минск, 2001. – С. 180 (додатки)].

¹²⁷ Книга Псалмів 77 (78): 33.

¹²⁸ Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 16.

¹²⁹ Книга Псалмів 45 (46): 11.

¹³⁰ Ці слова Сковороди, поза сумнівом, звернені найперше до самого себе, адже поет гостро відчував проминальність часу. Якось, прокинувшись до схід сонця, він болісно розмірковував: “Я ще й тепер не вмію користуватися часом, ба навіть той час, який є тепер у моєму розпорядженні, витрачаю на дрібниці або, що ще гірше, – на смуток, або, що найгірше, – на гріхи”.

¹³¹ Перша літера в цьому слові написана не зовсім чітко. У попередніх виданнях тут стоїть *чѣм*, але в автографах Сковороди це слово завжди має форму *чем*.

¹³² “Одного філософа запитали: що є найкоштовніше? Відповідь була: час” (лат.). Схоже твердження Діоген Лаерцій (V, 40) приписує Теофрастові (бл. 372 – бл. 287 рр. до н. е.), котрий не раз казав, що “найдорожча витрата – це час” [Діоген Лаертський. О житни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 217].

¹³³ Квінт Горацій Флакк (*Quintus Horatius Flaccus*) (65–8 рр. до н. е.) – великий римський поет, улюбленець Сковороди. Зокрема, Сковорода переклав оди Горація «До Ліцінія Мурени» (II, 10) та «До Помпея Гросфа» (II, 16) («Пѣснь 24-я»; «Oda Horatiana [libri II, XVI] de animi tranquillitate»). У діалозі «Бесѣда 1-я» зринають слова Горація: “Porticibus, non iudiciis utere vuldi”, – які Сковорода перекладає приказкою: “По мосту-мосточку с народом ходи, а по разуму его себе не веди”. Перегородом, у присвяті діалогу «Silenus Alcibiadis», Сковорода наведе слова Горація: “Nec dulcia differ in annum...” (“Не відкладай насолоди на рік...”). Філософ згадує Горація також у листах до Михайла Ковалинського та Федора Жебокрицького, наслідує його в деяких своїх поезіях. Так, незавершена латиномовна поезія «Щасливий, хто уникає справ...» є наслідуванням другої еподи Горація, а псалма «Всякому городу нрав и права» – наслідуванням оди I, 1 («До Мецената»). Горацій приваблював Сковороду не лише як блискучий майстер поетичного мистецтва, але також як співець “золотої мірноти” (aurea mediocritas) та епікурейського спокою. Недаром у діалозі «Silenus Alcibiadis» наш філософ наводить грайливе окреслення, яке дав сам собі Горацій: “...з череди Епікура / Я поросятко гладке” (Послання, I, 4, 15–16). Слід сказати, що старі українські письменники часто зверталися до поезії Горація. Наприклад, до Сковороди його перекладали Афанасій Кальнофойський [див.: *Kalnofoyski A.* Τερατοφύγεια. – Kiów, 1638. – S. 12 (передмова, б. п.)], Лазар

Баранович [див.: *Baranowicz L. Nowa miara starey wiary.* – Nowogrod-Siewierski, 1676. – S. 252], Іван Максимович [див.: *Максимович І. Θέατρον*, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 83, 88], Михайло Козачинський [див.: *Козачинський М. Философія Аристотелева.* – Львів, 1745. – Арк. 2 (зв.)] та інші. Про особливості цього сквородинського переспіву оди Горація див.: *Чижевський Д.* До перекладів Сквороди // *Чижевський Д.* Український літературний барок / Підготовка тексту й мовна редакція Леоніда Ушкалова; вступна стаття Олексі Мишанича. – Харків, 2003. – С. 170–172.

¹³⁴ *Горацій*. Оди, II, 16, 1. У перекладі Андрія Содомори: “Миру просить той, кого вітер буйний...” [Квінт Горацій Флакк. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 56].

¹³⁵ Поет говорить тут про “Христову бідність”. Її єство він яскраво окреслив у своїй латиномовній поезії «Похвала бідності».

¹³⁶ *Горацій*. Оди, II, 16, 27–28. У перекладі Андрія Содомори: “...і так немає повного щастя” [Квінт Горацій Флакк. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 56].

¹³⁷ Про жанр “відхідної пісні” (“апобатеріона”) Скворода в листі до Гервасія Якубовича від 22 серпня 1757 р. писав так: “Апобатеріон походить від грецького слова ἀποβαίνειν, що означає ‘відходити, від’їжджати’. У цій пісні тих, хто від’їжджає, проводжають побажаннями добра й різних благ”. Пор.: Літературознавча енциклопедія / Автор-укладач Ю. І. Ковалів. – Київ, 2007. – Т. 1. – С. 82. За своєю загальною тональністю та образним ладом апобатеріон Сквороди нагадує ектенії «Чину благословенія в путь» [пор.: *Могила П.* Євхологійон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 227–232 (друга пагін.)].

¹³⁸ Наприкінці літа 1758 р. приятель Сквороди намісник переяславського єпископа Гервасій Якубович на запрошення Йоасафа Миткевича, призначеного 26 квітня 1758 р. єпископом білгородським та обоянським, вирушив до Білгорода на посаду настоятеля тамтешнього Миколаївського монастиря та консисторського судді [див.: *Махновець Л.* Григорій Скворода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 150].

¹³⁹ Книга Псалмів 120 (121): 8.

¹⁴⁰ Книга Псалмів 120 (121): 3.

¹⁴¹ Іван Козлович (1703–1758 рр.) – вихованець Києво-Могилянської академії, переяславський та бориспільський єпископ упродовж 1753–1757 рр. У 1738–1741 рр. викладав граматику, синтаксис та риторику в Києво-Могилянській академії, переїздом був префектом і ректором Московської слов’яно-греко-латинської академії [див.: *Махновець Л.* Григорій Скворода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 49–50].

¹⁴² У списку вказана помилкова дата: 1750. Насправді, Іван Козлович був висвячений на переяславського та бориспільського єпископа 7 березня 1753 р., а прибув до Переяслава наприкінці червня – на початку липня цього ж таки року [див.: *Махновець Л.* Григорій Скворода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 115].

¹⁴³ Євангелія від св. Матвія 5: 16.

¹⁴⁴ Пор.: “Сый врач, Христе, исцѣли страсти сердца моего” [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 17 (зв.)].

¹⁴⁵ Фраза “источник благих” є в молитовних текстах. Пор., наприклад: “Благословен еси Господи Боже вседержителю, источниче благих...” [Могила П. Євхологійон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 65].

¹⁴⁶ Ця емблематична поезія присвячена темі боротьби зі світом, плоттю й дияволом, досить поширеній в українській бароковій літературі [див., наприклад: *Могила П.* Крест

Христа Спасителя и каждого человека // *Титов Хв.* Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 284; *Радивилівський А.* Огородок Марії Богородиці. – Київ, 1676. – С. 691; *Максимович І.* Осм блаженства евангелскія. – Чернігів, 1709. – Арк. 67 (зв.)–68; *Кроковський Й.* Акафіст святїй великомученицѣ Варварѣ. – Чернігів, 1749. – Арк. 11 (зв.), 24 (зв.)]. В основу цього образу покладено славенне місце з «Апокаліпсису»: “І з’явилась на небі велика ознака: Жінка, зодягнена в сонце, а під ногами її місяць, а на голові її вінок із дванадцяти зір. І вона мала в утробі, і кричала від болю, та муки терпіла від породу” (Апокаліпсис 12: 1–2). Пор., зокрема, «Трени» Симеона Полоцького: “Аз єсмь дѣвица в солнце облеченна, / от Богослова иногда виденна. / Дванадесят звѣзд в моем вѣнцѣ бяху, / честную главу мою украшаху: / луна под ноги мои положиися, / вселенная бо вся мнѣ подчинися” [*Полоцкий С.* Вирши. – Минск, 1990. – С. 318].

У четвертому томі рукописного зібрання Михайла Ковалинського збереглася чернетка-автограф цієї пісні:

In imaginem concipientis Mariae

Picta stat ecce vides Virgo «purissima» castissima, cujus
 Pomum, anguis, mundus lunaque praessa pede.
 Falsa venena voluptatis pomum illud adumbrata (tectata venena).
 Ad quas, ut serpens, illicit ipsa caro.
 Errorum vulgi male sueti mundus imago est,
 At bona fluxa suo nomine luna notat.
 «Cures ut vincas hac quattor auspice Christo
 Castus et ipse hoc Virgo eris ipse quoque»

Tuque tuo verbum capies in corpore Christi,
 Si Virgo fueris, corpore castus in est.
 Се видит Дѣва стоит, чиста ложеснамы
 Яблоко, змій, «свѣт», мір, луна под ея ногами.
 Чрез яблоко значится плотска сласть безчестна
 К коим, как змій хитра, «плоть» страсть «тягнет» ведет и прелестна
 «Свѣт» мір ест образ меж людьми глупих вообще мнѣній,
 Чрез луну разумѣй тѣнь благ скоропремѣнных.
 Побѣди сія! Христос и в тебѣ вселится.
 Будь чист, как Дѣва. Мудрость с сластмы не мѣстится.
 Quattor haec vincas capies in corpore Christum.
 Vivere in impula carne Sophia nequit.
 Sancta Sophia inherit si tibi pura caro
 In castis membris vera Sophia manet.
 Vince haec, et Christi capies in corpore mentem
 Vivere in impula carne Sophia nequit.

¹⁴⁷ Йоасаф Миткевич – білгородський та обоянський єпископ із 26 квітня 1758 р. по 28 жовтня 1763 р. (цього дня він помер у Троїцькому Охтирському монастирі) [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 150, 181]. Миткевич був вихованцем Києво-Могилянської академії. Багато зробив для розвитку Харківського

колегіуму, зокрема, збудував книгосховище, подарував колегіумові власну бібліотеку тощо [див.: Ніженець А. На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 95].

¹⁴⁸ Неточна цитата з Книги Псалмів 79 (80): 15–16. Пор.: **Бже́ силѣ, ѡбрати́са ѡубо, ѡ при́зри сѣ нбѣсѣ ѡ виждѣ, ѡ посѣти́ вѣногра́дѣ сѣи: ѡ соверши́ ѡ, ѣго́же насади́ десница́ твоѣѡ.**

¹⁴⁹ Послання св. ап. Павла до галатів 5: 22.

¹⁵⁰ Козелець – місто на річці Остер, відоме від початку XVII ст. З 1649 р. було сотенним осередком Київського полку. У 1656 р. отримало магдебурзьке право. З 1708-го по 1781 р. тут перебувала полкова управа Київського полку. Тепер: районний центр Чернігівської області.

¹⁵¹ Про роботу Сковороди в Харківському колегіумі див.: Ніженець А. М. На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970.

¹⁵² “Любителем священної Біблії” Сковорода усвідомив себе, коли йому було тридцять років. Філософ виокремив Біблію в особливу онтологічну сферу (“символічний світ”), мавши на думці, що тільки цей текст є провідником людського серця на терени Святого Духа. Більше того, для Сковороди Біблія є справжнім “воплощеним Богом”. Мистецтву тлумачення Святого Письма філософ присвятив трактати «Silenus Alcibiadis» та «Жена Лотова», а також діалог «Потоп зміин». Біблійна ноєматика та гевристика Сковороди являють собою *всеосяжну алегорезу* тексту Біблії. Якщо українські богослови XVII–XVIII ст. зазвичай послуговувалися так званою *почвірною* методою тлумачення Святого Письма, тобто трактували його на чотирьох семантичних рівнях: *буквальному, моральному, алегоричному й анагогічному*, то Сковорода не визнає за буквальним та моральним сенсами Святого Письма жодної іншої рації, окрім *знакової* [див.: Ушкалов Л. Theologia exegetica // Ушкалов Л. Українське барокове богومислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. – Харків, 2001. – С. 109–137].

¹⁵³ Книга Ісуса, сина Сирахового 30: 23.

¹⁵⁴ Євангелія від св. Луки 9: 24; пор.: Євангелія від св. Матвія 10: 39; Євангелія від св. Марка 8: 35.

¹⁵⁵ Неточна цитата з Євангелії від св. Марка 8: 36. Пор.: **ка́а во по́льза чело́вѣкѡ, а́ще при́шве́рѣтъ мѣръ вѣсь, ѡ ѡтче́титѣ́ дѡшѡ своѣ.** Див. також: Євангелія від св. Матвія 16: 26; Євангелія від св. Луки 9: 25.

⁽³¹⁾ Версаль (франц. *Versailles*) – містечко неподалік Парижа (тепер – південно-західне передмістя французької столиці), де з 1682 р. до Великої французької революції була резиденція короля. Створений тут розкішний палацово-парковий ансамбль є яскравою пам’яткою французького класицизму.

¹⁵⁶ Як свідчить Діоген Лаерцій (II, 8), першим, хто стверджував, що “на місяці є міста, ба навіть гори й долини”, був Анаксагор [Діоген Лаертский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 105].

¹⁵⁷ Сковорода, що був, як в один голос стверджують коментатори, передовсім “філософом себепізнання” [див., зокрема: Мірчук І. Г. С. Сковорода. Замітки до історії української культури. – Прага, 1925. – С. 10; Lo Gatto E. L’idea filosofico-religiosa russa da Skovoroda a Solovjov // Bilychnis. Rivista di studi religiosi. – Romae, 1927. – P. 82; Haase F. Die kulturgeschichtliche Bedeutung des ukrainischen Philosophen Grigorij Skovoroda // Jahrbuch für Kultur und Geschichte der Slaven. – 1928. – Bd. IV. – Hft. 1. – S. 24; Arsieniew N. von. Bilder aus russischen Geistesleben: I. Die mystische Philosophie Skovorodas // Kyrios. Vierteljahresschrift für Kirchen- und Geistesgeschichte Osteuropas. – Königsberg; Berlin, 1936. – Bd. I. – Hft. 1. – S. 4; Čyževskij D. Skovoroda-Studien: IV. Skovoroda und Valentin

Weigel // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1935. – Bd. XII. – S. 324; Winter E. Byzanz und Rom im Kampf um die Ukraine (955–1939). – Leipzig, 1942. – S. 118; Kultschytzkyj A. von. Der universalistische Humanismus Komensky's und der personalistische Humanismus Skovoroda's // Kratochvil Jos. a spolpracovníci. Má vlast. VII. díl. – Stuttgart, 1974. – S. 38; Erdmann-Pandžić E. Bemerkungen zu Leben und Werk von H. S. Skovoroda // Zeitschrift für Slawistik. – 1990. – Bd. 35. – № 5. – S. 654], досить часто говорив про марність “зовнішнього знання”.

¹⁵⁸ Сковорода називає Бога-творця “астрономом”, “економом” (від гр. οἰκονόμος – ‘домоправитель’) чи “геометром” задля того, щоб окреслити премудрість Божого влаштування світу. Отже, людська економія є наслідуванням економії Божої, а людина є економом “того світла”. Таку думку можна знайти і в інших старих українських богословів. “Предвѣчная мудрость Божая, – писав, наприклад, Петро Могила, – устроивши совершенно всю вселенную подсолнечную, в економію, албо завѣдоване, подала одному человѣку...” [Могила П. Євхологiон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 916].

¹⁵⁹ Аврелій Августин (*Decimus Aurelius Augustinus*) (354–430 pp.) – найвидатніший представник латинської патристики, чий твори були в старій Україні дуже популярні [див.: Ушкалов Л. “Правду Августин співав” // Ушкалов Л. З історії української літератури XVII–XVIII століть. – Харків, 1999. – С. 59–72]. Дмитро Чижевський мав підстави стверджувати, що Августин належав до кола найулюбленіших авторів Сковороди [див.: Tschizewskij D. Skovoroda: Dichter, Denker, Mystiker. – München, 1974. – S. 24]. Наш філософ спирався на Августина в ході розгляду питання про матерію та форму, про пізнання як “анамнезис” (згідно з Августином, “душа принесла всі її зв’язки із собою; те, що ми вчимо, є не що інше, як спогади та приведені до свідомості”), про “серце”, “обоження”, безпочатковість світу в часі тощо. Покликаючись на Августина, він розв’язував також проблему “двох волі” (Божої та власної) у людині. До речі, Августинові уявлення про свободу волі на тлі світової філософської та богословської думки блискуче висвітлив переходом далекий родич Сковороди Володимир Соловйов [див.: Философский словарь Владимира Соловьева. – Ростов-на-Дону, 1997. – С. 446–460].

¹⁶⁰ Див., наприклад, у «Сповіді» (7. XVI. 22): “І я шукав, що є нечестя, і переконався, що це не субстанція, а підступність волі, яка відвертається від досконалої субстанції – від Тебе, Боже мій, – до низьких речей, вона викидає з себе ‘свої нутроці’ і тільки зовні надувається” [Святий Августин. Сповідь / Пер. з латини Ю. Мушака. Вид. 3. – Київ, 1999. – С. 120].

¹⁶¹ Сковорода говорить тут про те, що розп’ятість людської волі між “горнім” та “дольним” світами може бути переборена подвигом аскетичного змагання проти “волі змислів”, тобто проти “власної волі” (*propria voluntas*) [див.: Эрн В. Ф. Григорий Саввич Сковорода. Жизнь и учение. – Москва, 1912. – С. 84–86]. Ідеться також про те, що вільна воля людини часто стає сваволею супроти Божого промислу. Як писав Антоній Радивилівський, “человѣк на сем свѣтѣ бѣжит прудким бѣгом не так до доброго, як до злого, не так до цноты, як до нецноты” [Радивилівський А. Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 130].

¹⁶² Парафраза Епікурової сентенції (з його листа до Менекея): “Слава Богові, що потрібне зробив легким, а важке непотрібним”, – яку передав Діоген Лаертій (X, 130) [Діоген Лаертский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 435].

(32) У списку помилково: “1743 г.” Славетний трактат великого польського та німецького астронома й математика Миколая Коперника (пол. *Mikołaj Kopernik*, нім. *Nikolas Koppernigk*,

лат. *Nicolaus Copernicus*) (1473–1543 pp.) «De revolutionibus orbium coelestium» («Про обертання небесних сфер») був виданий незадовго до смерті автора заходами його учня Георга Йоахіма фон Лаухена (Ретіка) у Нюрнберзі. Геліоцентричну систему Коперника докладно розглядали в старих українських курсах натурфілософії. Наприклад, Феофан Прокопович присвятив їй спеціальний розділ, де подав, зокрема, і малюнок “Коперникових сфер” [див.: Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 287–289].

⁽³³⁾ Гр. σφαῖρα – ‘куля’.

⁽³⁴⁾ Ад (гр. ἄδης, або Αἰδης) – у грецькій міфології царство мертвих.

⁽³⁵⁾ Фурія (лат. *Furia*) – якась одна з давньоримських богинь помсти, яких ототожнювали з грецькими ериніями. З міфології їх відомо три: Мегера, Тісифона й Алектю [див.: Словник античної міфології. – Київ, 1989. – С. 103–104, 208–209]. В емблематичній традиції фурія символізувала мізантропа. Див., наприклад, 24-ий малюнок зі збірки «*Symbola et emblemata*» під назвою «Фурія, или челоуѣконенавистник» та підписом: “Се есть зависть и ненависть. Invidia” [Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 6–7].

¹⁶³ Думка про те, що єдиним джерелом гріха є власна воля людини, у гамартіології XVIII ст. була звичною [див.: *Derdziuk A., OFMCap. Grzech w XVIII wieku. Nurty w polskiej teologii moralnej.* – Lublin, 1996. – С. 118]. У сучасному богослів’ї вона може звучати так: “Наш вільний вибір... свідчить про недосконалість занепакої людської природи, про втрату Божої подоби. Затемнена гріхом, не відаючи більше про справжнє добро, ця природа найчастіше стремить до того, що є ‘протиприродним’, тож людина завжди стоїть перед необхідністю вибору; вона йде вперед напромацки. Ми називаємо цю нерішучість у сходженні до добра ‘свободою волі’” [Лосский Вл. Очерк мистического богословия Восточной Церкви // Мистическое богословие. – Киев, 1991. – С. 176]. Який саме твір Августина має на увазі Сковорода, сказати важко. Тим часом схожа сентенція зринає в «Слові третьому на Воскресіння Господнє» Бернарда Клервоського. Пор.: “*Tolle propriam voluntatem, et non erit Infernus*”. Варто відзначити, що вчитель Сковороди Михайло Козачинський охоче покликався на Бернарда в ході міркувань про щастя, любов до Бога тощо [див.: *Козачинський М.* Книга третья. Нравственная философия, или Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 326, 360].

¹⁶⁴ Про мамврійський дуб див.: Перша книга Мойсеева: Буття 13: 18; 14: 13; 18: 1.

¹⁶⁵ “Богомудріє” – знання про Бога. Синонімами цього поняття в літературі українського бароко виступали “богомысліє”, “боговидѣніє”, “духовная церковная и богодарованная философия”, “Христова философия”, “філософія христіанская”, “мудрованіє духовное”, “премудрость духовная”, “мудрость небесная”, “смирennemудріє” тощо. Поняття “богомудріє” охоплювало чималу низку тем, чий характер віддзеркалюють, наприклад, назви розділів книжки Івана Максимовича «Богомысліє»: «О отверженіи безпечалія. Пребываніе безпечално смерть ест», «О святом подражаніи житія Христова. Буди ученіє житіє Христово», «О свойствах истинной любви», «О соблюденіи чистоты», «О скором теченіи настоящего житія», «О суетіи міра», «О ползѣ искушений», «О вѣчных геенских казнях. Вѣчноє мученіє злым» тощо. Дарма, що «Богомысліє» Максимовича є перекладом трактату «*Meditationes Sacrae*» (1606 p.) відомого лютеранського богослова Йоганна Гергарда, – ці теми складали узвичаєне коло роздумів українських барокових авторів, починаючи, мабуть, іще від «Діоптри» Віталія Дубенського (вона має, зокрема, такі розділи: «О странничествѣ мира сего», «О суетіи красоты телесной», «О суетной и буйей мудрости мирской», «О грѣсѣ блуда», «О самолюбіи», «О познаніи себе самага», «О

безмолвіи», «О ползѣ искушенія», «О Страшном Божіим судѣ», «О муках любящих суету мира», «О славѣ, юже подучают презирающіи суету мира») [див.: Ушкалов Л. Українське барокове богومислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. – Харків, 2001. – С. 19–21].

¹⁶⁶ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 16: 18. Пор.: на сѣмѣхъ камѣни созиждѣ црковѣ мою.

¹⁶⁷ Неточна цитата з Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 5. Пор.: Тѣицеа бо ѣмѣхъ сѣхъ хотѣхъцимѣхъ, ѣкѣхъ не вѣсѣхъ.

¹⁶⁸ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 1: 6. Пор.: да вѣдѣтъ тѣвѣрѣхъ посрѣдѣхъ водѣхъ.

¹⁶⁹ Книга Псалмів 101 (102): 5.

¹⁷⁰ У творах Сковороди образ *серця* зринає понад тисячу разів [див.: Ушкалов Л. Творчість Григорія Сковороди крізь призму статистики // Ушкалов Л. Сковорода та інші. Причинки до історії української літератури. – Київ, 2007. – С. 82–83]. Загалом беручи, уся сквородинська антропологія засновується на понятті *серця*, що його можна потрактувати як “невидиму природу” психічного життя людини. *Серце* в Сковороди, як зазначав Дмитро Чижевський, є “корінь усього життя людини, вища сила, що стоїть поза межами й душі, й духа, – шлях до ‘дійсної людини’ веде через ‘переображення душі в духа, а духа – в серце’” [Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й передне слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 137]. Воно наділене тут божественними рисами, найперше, *вогненністю* (серце – це “душевна іскра”, *scintilla animae*) та *неподільністю*. *Серце* можна схарактеризувати і як *думку*, і як щось схоже на царину підсвідомого, і як найсвітлішу височінь, і як найтемнішу безодню. У людині Сковорода бачить, власне, *два серця*: *чисте й нечисте, старе й нове, марнотне й вічне*. Сковорodinська наука про *серце* має такі основні джерела: 1) Біблія; 2) твори стародавніх поганських філософів (Платон, Арістотель, стоїки, Плотин, Філон, Прокл); 3) писання святих отців (Климент Олександрійський, Оріген, каппадокійці, Макарій Єгипетський, Августин, Діонісій Ареопagitський та інші); 4) схоластична традиція (Петро Ломбардський, Тома Аквінський та інші); 5) ренесансно-барокова емблематика. Сковороду зазвичай уважають чільним представником української “філософії (теології) *серця*”, що з’явилася ще на початку XVII ст. (Кирило Ставровечкий) і розвинулась переходом у творчості Миколи Гоголя, Пантелеймона Куліша, Памфіла Юркевича та інших.

¹⁷¹ Парафраза Апокаліпсису 4: 11. Пор.: тѣхъ єси создалѣхъ всѣхъчѣскаѣхъ, ѣ вѣлю тѣвоѣю сѣтъ, ѣ сотворѣна.

¹⁷² Книга пророка Іоїля 2: 13.

¹⁷³ Євангелія від св. Матвія 11: 29.

¹⁷⁴ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до колосян 3: 5. Пор.: Ѡмѣртвѣте Ѡубо Ѡды вѣша.

¹⁷⁵ Послання св. ап. Павла до галатів 5: 17.

¹⁷⁶ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 12. Пор.: нѣсть нѣша вѣранѣхъ кѣхъ крѣви ѣ плѣти.

¹⁷⁷ Неточна цитата з Книги пророка Михея 7: 6. Пор.: врази всѣхъ мѣхъхъ домѣшніхъ єгѣхъ.

¹⁷⁸ Книга Псалмів 90 (91): 13.

¹⁷⁹ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 15. Пор.: тѣхъ тѣвоѣхъ вѣлѣстѣхъ вѣдѣтъ главѣхъ.

¹⁸⁰ Книга Псалмів 106 (107): 29.

¹⁸¹ Неточна цитата з Євангелії від св. Марка 4: 41. Пор.: ктѣхъ Ѡубо сѣхъ єсть, ѣкѣхъ ѣ вѣтрѣхъ ѣхъ мѣрѣхъ послѣшають єгѣхъ; Див. також: Євангелія від св. Матвія 8: 27; Євангелія від св. Луки 8: 25.

¹⁸² Памва Беринда подав таке значення слова *навклир*: “стырник корабельный” [Беринда П. Лексикон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 438]. Тут ідеться про Христа. Пор. із казанням Лазаря Барановича, в якому той благав Христа: “...Вніди в сердце мое, аки в корабль, и буди того управителем, да не потопит его буря страстная...” [Баранович Л. Меч духовный. – Київ, 1666. – Арк. 150 (зв.)], або з молитовним звертанням до Спасителя: “...воздвигни же изрядныя и благовременныя вѣтры к благополучному плаванію, Кормчій им сам всегда...” [Могила П. Євхологiон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 237 (друга пагін.)].

¹⁸³ Парафраза Книги Псалмів 106 (107): 26. Пор.: *восхѡдѡтъ до небесѣ и низхѡдѡтъ до бѣзднѣ*.

¹⁸⁴ Пор.: “Услыши глас мой болѣзненный” [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 14]. Образ сплячого в човні Христа не раз привертав увагу старих українських письменників [див., наприклад: Євангеліє учительное. – Київ, 1637. – С. 386–387].

¹⁸⁵ Пор. покайну тональність цієї пісні з тональністю молитви: “Бурею бѣд лютѣ колѣбаемаго твоего раба, Владыко, и пучиною скорбій нынѣ потопляемаго к тихому пристанищу настави” [Могила П. Євхологiон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 328 (третя пагін.)].

¹⁸⁶ Сковорода називає *Петрою*, тобто пристановищем, Христа. Загалом беручи, символ *Петри* у творах Сковороди посідає дуже важливе місце. Свого часу, розглядаючи сквородинську символіку, Володимир Ерн слушно писав: “...Сковорода пристрасно шукає скелі, *Петри*, берега, пристані... Цикл символів, особливо владних над думкою Сковороди, природно обертається довкола чільного символу ‘Петри’” [Ерн В. Ф. Григорій Саввич Сковорода. Жизнь и учение. – Москва, 1912. – С. 87]. *Петра-камінь* символізує і Бога, і душевний спокій, і Царство Небесне, і невидиму натуру. Цей сквородинський образ походить передусім з емблематики. Принаймні в діалозі «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира» Сковорода змальовує скелю серед моря («In constantia quiesco») з амстердамської збірки «Symbola et emblemata» (1705). З другого боку, тут можна додати й алюзію на молитовні тексти. Пор.: “Буря грѣховная одержит мя, Спасе, и уже нетерпя волнения, к тебѣ припадаю, единому Правителю, яко Петрови, руку ми простри чловѣколюбія ти и спаси мя” [Могила П. Євхологiон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 930]; “Яко пучина многа прегрѣшеній моих, Спасе, и лютѣ погружаюся согрѣшеніи моими, даждь ми руку, яко Петрови, спаси мя, Боже, и помилуй мя” [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 13 (зв.)].

¹⁸⁷ Великий Бурлук – містечко на Харківщині, засноване в 90-х рр. XVII ст. Належало родині Донців-Захаржевських. Сковорода часто бував тут у 1780-х рр., гостюючи в Якова Михайловича Донця-Захаржевського, якому присвятив свій переклад трактату Плутарха «Про спокій душі» [див.: Ніженець А., Стогній І. Григорій Сковорода. Пам’ятні місця на Україні. – Київ, 1984. – С. 54–56].

¹⁸⁸ Сковорода цитує тут (трохи змінено) текст епіграми невідомого автора з «Палатинської антології» (XI, 51). Пор.: “Τῆς ὥρας ἀπόλαυε. παρὰ κμάζει ταχὺ πάντα. / ἐν θέρος ἐξ ἐρίφου τρυχὺν ἔθηκε τράγον”.

¹⁸⁹ Пор. з приказкою: “Бородатий, як цап” [Франко, № 30932].

¹⁹⁰ Пор. із піснестівом: “...отвержим житейскую, братіє, печаль” [див.: Могила П. Євхологiон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 566].

¹⁹¹ Слова “красна добротою”, очевидно, навіяні рядком Псалтиря: *Красѣнѣ добротѡю пѣче сынѡвъ чловѣчєскѣхъ* (Книга Псалмів 44 (45): 3), або словами молитви: “...красный добротою паче всѣх чловѣкъ” [Могила П. Євхологiон, або Молитвослов или Требник. –

Київ, 1646. – С. 23 (друга пагін.)). Пор. також із приказкою: “Пісенька солодка, а коротка” [Франко, № 20411].

¹⁹² Пор.: “...камѣнь бѣ образованієм самого Христа” [Туптало Д. Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 314 (зв.)].

¹⁹³ Це – звичний образ із діянки барокових роздумів про смерть. Наприклад, у поезії Івана Максимовича «О смерти» є такий рядок: “Праведну мужу покой смерть, утѣшеніє...” [Максимович І. Алфавит собранный, риѣмами сложенный. – Чернігів, 1705. – Арк. 100 (зв.)].

¹⁹⁴ Епікур (гр. *Ἐπίκουρος*) (341–270 рр. до н. е.) – видатний давньогрецький філософ-атоміст. Сковородинський “концепт” “Епікур Христос” [про поширення в українській поезії XVII–XVIII ст. химерних метафор, званих “концептами”, див., зокрема: *Radyszewskij R. Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku.* – Kraków, 1996. – Cz. I. – S. 145–196], мабуть, має за джерело «Colloquia familiaria» Еразма Роттердамського (примірник цієї книги був у бібліотеці Харківського колегіуму [див.: *Сумцов Н. Заметки о старопечатных книгах Харьковской духовной семинарии // Киевская старина.* – 1888. – Т. XXI. – Июнь. – С. 89], і наш поет напевно її читав, з огляду на те, що він дуже шанував Роттердамця як взірцевого латиномовного письменника). За допомогою цього образу Сковорода пробує допасувати до Божого Об’явлення Епікурову сентенцію: “Благодарение Богу, яко нужная сотвори легкостяжными, злостяжная же – ненужными”, – витлумачивши її в платонівському дусі [див.: *Mytrowytsch K. Elements platoniciens de la philosophie de Skovoroda // Skovoroda philosophe ukrainien / Préf. de P. Pascal.* – Paris, 1976. – P. 47] та нав’язуючись до свого улюбленого поняття *автаркія* (гр. *αὐτάρκεια* – ‘самодостатність’). Образ Христа як “єврейського Епікура” корелює, наприклад, з окресленням Філона Олександрійського як “єврейського Платона”, що його подав у своєму філософському курсі Георгій Кониський [див.: *Кониський Г. Загальна філософія, поділена на чотири відділи...* // *Кониський Г. Філософські твори: У 2 т.* – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 49–50].

¹⁹⁵ Харківське намісництво було відкрито 29 вересня 1780 р.

¹⁹⁶ Сіннянський Покровський монастир розташовувався за 7 верст від села Сінне (тепер Богодухівського р-ну Харківської обл.). Його ігуменом був на ту пору родич Сковороди Юстин Звіряка [див.: *Махновець Л. Григорій Сковорода. Біографія.* – Київ, 1972. – С. 233; *Раннюк Ю. Слідами Сковороди (3 біографії філософа) // Прапор.* – 1989. – № 2. – С. 139–143].

ІНШІ ПОЕЗІЇ

De libertate¹

Что то за волность? добро в ней какое?
Ины говорят, будто золотое².
Ах! не златое, если сравнить злато,
Против волности еще оно блато³.
О когда б же мнѣ в дурнѣ не пошиться⁴!
Дабы волности не могла как лишиться.
Будь славен во вѣк, ѡ муже избранне,
Волности ѡтче, Герою Богдане⁵!

Поезія написана, очевидно, наприкінці 1757-го або впродовж 1758 р. [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 128–129]. Дмитро Чижевський уважав, що «De libertate» є фрагментом якогось більшого панегіричного за змістом твору [див.: *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 205 (прим.)]. Автограф поезії зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 87 [зв.]). «De libertate» було вперше надруковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

¹ “Про свободу” (лат.).

² “Золота вольность” (“aurea libertas”) – поняття, поширене в тогочасній Європі, особливо в Польщі, де воно було серцевиною політичного устрою, згідно з яким шляхта мала численні вольності та привілеї. Мотив “золотої вольності” стає одним із провідних в українській літературі, починаючи з 1620-х рр. (твори Касіяна Саковича [див.: *Сакович К.* Вършѣ на жалосный погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного // *Тітов Хв.* Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 38], Мелетія Смотрицького [див.: *Smotryc'kij M.* Justificacia niewinności. – S. l., 1923. – К. 3 (v.)–5] та інших). Антоній Радивилівський, наприклад, писав: “Межи всѣми добрами дочасными, в которых колек се человек кохает (яко то может кохати в высокой породѣ, в щастію, в богатствѣ, в славѣ, в силѣ, в пієнкости тѣла, в пріятелех), немаш лѣпшого и зацнѣйшого добра над волность...” [Радивилівський А. Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 474 (зв.)]. Зрештою, це поняття в наших старих письменників тлумачилось не лише в політичній стратегії. Той-таки Радивилівський, зокрема, зазначав: “Пыгано негдысь Діогенеса філіозофа, что бы правѣ могло человеку на земли быти наилучшого? Отповѣдал: ‘Нѣчего немаш лѣпшого над волность’. Рекл апостол Павел: ‘Идеже дух, тамо свобода’, – а я реку: ‘Идеже крест Христов, тамо и свобода’” [Радивилівський А. Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 469].

³ Опозиція (а також рима) “золото – болото” в українській літературі часів бароко була загальником. Наприклад, Антоній Радивилівський писав: “...не болотом, але злотом

были..." [Радивиловський А. Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 453]. Те саме в Інокентія Гізеля ("...яко злато посередъ блата обрѣтається" [Гізель І. Мир с Богом чловѣку. – Київ, 1669. – Арк. 5 (передмова до читача, б. п.)]), Климентія Зіновієва ("Бо п'яному здається, же и козы в золотѣ, / а сам валяється, як свиня, в болотѣ" [Климентій Зіновійв. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 87]), Івана Величковського ("Идѣже творяшесе желѣзо от блата, / тамо дѣва вселися, дражайшая злата" [Величковський І. Твори. – Київ, 1972. – С. 120]), Дмитра Туптала ("якоже роза неврѣдится от тернія, ни злато помрачається от блата..." [Туптало Д. Книга житій святих. – Київ, 1689. – Арк. 97 (зв.)]) та інших. Зрештою, її бачимо і в численних народних приказках: "Кому болото, а кому злото"; "Нам болото, а панам злото"; "Що болото, то не злото"; "Блищит ся як злото, а в середині болото"; "За злото не єден лізе в болото"; "Тіло в злоті, а душа в болоті" [Франко, № 1435, 1437, 1445, 13581, 13584, 13589]. Так само й у творах, писаних польському. Див., наприклад, у Лазаря Барановича: "tak złoto, tak błoto" [Baranowicz Ł. Lutnia Apollinowa. – Kiiów, 1671. – S. 187].

⁴ Пор.: "Пошився у дурнѣ" [Климентій Зіновійв. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 243; див. також: Номис, № 6245; Франко, № 11001, 11069].

⁵ Зіновій Богдан Хмельницький (бл. 1595–1657 рр.) – гетьман Війська Запорозького, вождь української революції середини XVII ст. Сковорода висловлює тут прикметний для ідеології українського бароко погляд на Богдана Хмельницького як на Божого обранця, котрий, неначе Мойсей, виводить свій народ із неволі. Пор., наприклад: "І ти, Чигирине, місто українне, не меншую славу / Тепер в собі маєш, коли оглядаєш в руках булаву / Зацного Богдана, мудрого гетьмана, доброго молодця, / Хмельницького чигиринського, давнього запорожця. / Бог его вказал і війську подал, аби ім справовал, / Ажеби покорних од рук оних гордых моцно обваровал" [Піснь о пану Миколаю Потоцькім // Українська поезія. Середина XVII ст. / Упор. В. І. Кречотень, М. М. Сулима. – Київ, 1992. – С. 100].

Fabula

Как толкѡ солнце в вечеру запало,
И вездѣ Небо темнѡзрочно стало,
На тверди звѣзды блеснули прекрасны,
Как дорогіе Каменья алмазни,
Θалес¹ закричал: “Старуха драгая!”
“Чего ти кричиш, Мудросте глупая?”
“Полно мнѣ уже сидѣть на сем мѣстѣ.
Поведи мене смотрѣти на звѣзды”.
Пошла перед ним старуха драгая,
А за нею вслѣд и Мудрость глупая.
Пошли туди, где Холм високомѣстной,
Отколь способно смотрѣть на круг звѣздной.
“ой, – мудрец крикнул, – пропал я, старухо!”
Впав бѣдній в яму, одбил себѣ ухо.
“Не впал бы ты в ров, безтолковій дѣду,
Чему моего не держишся слѣду?
Как ты, не видя перед носом рова,
Можеш знать звѣзды, главо безтолкова?”³
З сих спекуляцій⁴ повела старуха
Назад до дому Мудреца без уха.

Сковорода написав цей твір або в каврайський період, або впродовж 1759–1760 рр., коли викладав поетику в Харківському колегіумі. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 75). «Fabula» була вперше надрукована в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

¹ Фалес (гр. Θαλῆς) (бл. 625 – бл. 547 рр. до н. е.) – один із давньогрецьких “семи мудреців”. Сковорода подає власну версію оповідки про його нещасливу пригоду. Наш філософ міг узяти її або в Діогена Лаерція (I, 33–34; II, 4) [див.: *Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов.* – Москва, 1979. – С. 73, 104], або в когось зі старих українських письменників, в яких цей сюжет тлумачився здебільшого якраз під оглядом ідеї себепізнання. “Изряднѣйшее есть любомудріе, – писав, наприклад, Симеон Полоцький, – еже себе самого знати... Кая бо полза есть челоуѣку, аще, забыв себе, течение планет усмотряет небесных, аки разсуждает трав и зѣлій всяких, составление разсмотряет плоти челоуѣческая, естества изслѣдует всяческих животных и весьма всѣх тварей небесных и земных вѣдѣніе взыскати тщится, себе же самого не прилежит познати, кая си есть полза, воистинну поношение и смѣх челоуѣкови. Якоже прилучилося

Θαλису, філософу милісійському, от єдиня баба обругану быти. Той бо, возвед нѣкогда очеса своя на высоту небесную усмотрѣти теченіє звѣздное, случаем же впаде в яму и повредися болѣзненно, что видящи єдина баба поношаше єму, глаголющи: ‘Оле безумнаго філософа, горних теченіє изслѣдити хотѣвша, низу же ямы ископанна усмотрѣти неумѣвшаго’” [Полоцький С. Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 112 (зв.)–113 (друга пагін.); див. також: Галятовський І. Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 447; Радивиловський А. Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 447; Максимович І. Θέατρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 366 (зв.)].

² Очевидно, Сковорода має на думці слова Гомера (Іліада, XVII, 32): “Мудрий дурень по шкоді” [Гомер. Іліада / Переклав із старогрецької Борис Тен. – Київ, 1978. – С. 287].

³ Пор. українські народні приказки: “Зорі щитаєш, а під носом не бачиш” [Номіс, № 6613]; “З неба зорі хватає, а під носом не бачить” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 446].

⁴ Спекуляція (лат. *speculatio*) – ‘споглядання’.

Fabula de Tantalo¹

Цар Тантал² когдася Іовиша³ до дому
Цехмистра з Богов звал к Пиру царскому.
Іовиш вѣдал Полїтичны нравы,
Взаим Тантала на Небесны стравы
Просил. Но куди Небесное Зало!
Совсѣм Тантала перецоголяло.
Іовиш своего Любезного Гостя
Не хотѣл пустить без дара так проста.
“Проси, – говорит, – что хоть при отходѣ!”
“Дай мнѣ тут кушать во вѣчны роды”,
отвѣщал Тантал. Іовиш оскорбился,
Что Тантал просить так не устидился.
Но, помня важность шляхетского слова,
Сказал, что ему дорога готова.
Стал Тантал в Небѣ пировать оттолѣ.
А чего ж то нѣт при небесном столѣ?
Тут вина разны. Тут Нектар⁴ солодкій,
Услаждающій божественны глотки.
Тут Амвросія⁵, вишних богов снѣды,
Против ней пустош панскіи обѣды.
Вездѣ багрѣют розы пред глазами,
Чудныи вездѣ курят Оиміамы⁶.
Кричат по Залѣ Музы Сладкогласны,
Все сам подносит Ганїмед⁷ Прекрасній.
Бахусов пѣстун сам пляшет пресмѣшнѣ,
Всякій род шутов шутят преутѣшнѣ.
И хоть в том Хорѣ не бывал Далóль⁸,
Однак за таких сто мог сам Апóлло⁹.
Короткѣ сказать: всѣ чувства тѣлесны
Услаждали там сладосты чудесны.
Тантал сидячи все смотрит умилнѣ,
Все воздыхает, хоть всего обилнѣ.
Все лице морщит, страх трет его члены,
Трясевицею будто пораженній.
Что за причина? Сверху сквозь хорóмы
Низпущен висит камень преогромній.

Над са́менкою е́го головою,
Не дает ему сидѣти в покою.
Боится, бѣдній, как себе порушит,
На власѣ висит, вот вот в прах сокрушит.

Цей твір Сковорода написав або в каврайський (друга половина 1750-х рр.), або в харківський (1760-і рр.) період. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 75 [зв.]). «Fabula de Tantalo» вперше була надрукована в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

¹ “Фабула про Тантала” (лат.).

² Тантал (гр. *Τάνταλος*) – син Зевса та німфи Плуто, лідійський чи фрігійський цар. Сковородинська версія Танталової історії, відбігаючи від сюжетів класичної грецької міфології, нагадує ту, що її подає Еразм Роттердамський у своїх «Colloquia familiaria» [див.: *Эразм Роттердамский. Разговоры за просто / Пер. с лат. С. Маркиша. – Москва, 1969. – С. 633*]. Тим часом Дмитро Чижевський [див.: *Чижевський Д. Деякі джерела символіки Г. С. Сковороди. – Прага, 1931. – С. 21* (відбитка з: *Праці Українського Високого Педагогічного Інституту ім. Михайла Драгоманова в Празі. Науковий збірник. – Т. II*); *Чижевський Д. Український літературний барок / Підготовка тексту й мовна редакція Леоніда Ушкалова; вступна стаття Олекси Мишанича. – Харків, 2003. – С. 189*] називав імовірним джерелом сюжету цієї поезії Сковороди емблематичну збірку Отто Ван Вена [Othonis Vaeni Emblemata Horatiana, imaginibus in aes incisus atque Latino, Germani, Gallico et Belgico carmine illustrata. – Amstelaedami, 1684. – P. 75]. Зрештою, можна пригадати й трактат Плутарха «Про марновірство», де подано схожу версію [див.: *Плутарх. Сочинения. – Москва, 1983. – С. 399*]. Традиційне тлумачення Танталової історії є, наприклад, у творча Яна Амоса Коменського «Передвісник всезагальної мудрості» («Pansophiae Prodromos») та «Єдине на потребу, або Що треба знати в житті, смерті та після смерті...», а з кола старих українських письменників його подали, зокрема, Дмитро Туптало [див.: *Туптало Д. Лѣтопись // Сочинения святого Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 499*], Іван Величковський [див.: *Величковський І. Твори. – Київ, 1972. – С. 43*], Феофан Прокопович [див.: *Прокопович Ф. Письмо к киевскому архиепископу Рафаилу Заборовскому от 8 марта 1736 г. // Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отделение II / Со введением и примечаниями Н. И. Петрова. – Киев, 1904. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 185*] та інші.

³ Іовіш – Юпітер (лат. *Jupiter*, генітив: *Jovis*; в українській мові з’явилася через посередництво пол. *Jowisz*) – син Сатурна та Геї, зверхник олімпійських богів.

⁴ Нектар (гр. *νέκταρ*) – божественний напій.

⁵ Амвросія (гр. *ἀμβροσία*) – божественний харч, який давав богам вічну молодість.

⁶ Фіміам (гр. *θυμίαμα*) – запашна речовина для куріння.

⁷ Ганімед (гр. *Γανυμήδης*) – син троянського царя Троя та німфи Каллірої, найпрекрасніший з-поміж юнаків, що його Зевс (Юпітер) забрав на Олімп, аби зробити виночерпцем. Образ Ганімеда знаний також з емблематики. Наприклад, у збірці «Symbola et emblemata» є малюнок під назвою «Ганимед, летящий на орлѣ» (№ 487) і з

таким підписом: “Летит по превыспренной. Ищет высоких дѣл. Sublimia perit” [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 122–123].

⁸ Доменіко Даль Ольо (італ. *Domenico dall'Oglio*) (бл. 1685 або бл. 1700–1764 рр.) – італійський композитор і віолончеліст, а також музичний майстер, що з 1735 р. служив при дворі імператриці Єлизавети Петрівни. Якраз на ту пору Сковорода був співаком придворної капели [див.: *Махновець Л. Григорій Сковорода. Біографія.* – Київ, 1972. – С. 83].

⁹ Аполло (гр. *Ἀπόλλων*, лат. *Apollo*) – син Юпітера й Латони, бог світла, поезії, медицини.

Фабула

- Старичок нѣкій Філарет¹ в пустиннѣ
Проживал вѣкъ свой в дубравной густинѣ.
Молодец нѣкій, Филидоном² звался,
К бородатому старику пробрался,
5 Слиша от многих ѿ нем предоволно,
Что пустинник свят и мудросты полной.
Как поздоровил честную сѣдину,
“Здоров будь, – сказал старик, – и ты, сину”.
“Не погнѣвайся, отче милосердій,
Скажи мнѣ, кій путь жизни свят и твердій?
Мать моя мене и отец оставил,
10 Давно я ѿ них обѣды отправил.
Ты мнѣ мѣсто их будь уже родитель,
А будеш, если будеш мнѣ учитель”.
“Я, сину, и сам в мудрости есмь скудній,
Знаю толко, что путь сей жизни трудній”.
15 “Здѣлай же милость, о сѣдая главо,
Все буду помнить, я мѣх не диравой”.
“ѿпасно, сину, с свѣтом ѿбиходся,
З свѣтом, пока жизнь, надобно боротся.
Старайся с чужих случаев меж людом,
20 А не с своих бѣд познать добро с худом.
Напримѣр, видиш, что побили вора,
Учись с него, что крадеж – бѣда скоро.
Не братайсь с тѣм, кто к добру не способній,
С преподобним бо будеш преподобній.
25 Паче ж дѣлай не то, что вѣтрогоны,
Но то, что велят разума законы.
Кому нравится нрав сей сегосвѣтній,
Не возможет тот в свѣтѣ не быть бѣдній”.
Філидон, видя, что се не на руку
30 Старій плещет, вдрут почувствовал скуку.
“Благодарствую, старик сѣдовласій”.
“З Богом, мой синку”. Пошел во свояси.
Свята се мудрость, однак не манѣрна,
Сам себѣ мислит. Послѣ, сискав вѣрна

- 35 По перью друга, принял марш в учены
Стороны, чтоб ум набить совершенный.
Взяли молодца силою до Пруса,
Когда он имѣл войну на Француза³.
А как дюжина годов миновала,
40 Домой Уліѣа⁴ судьбина припхала.
Принял марш прямо в лѣс до Філарета,
Вспомянув его мудріи декрета.
“Спасайся, ѡтче!” “Ты что за персона?”
“Помниш ли, ѡтче святій, Філидона?”
45 “Ах, коль же ты стал манѣрна фігура⁵!”
“Змучила мене свѣтовая буря”.
“На правом окѣ что то за затула?”
“Се мнѣ вишибла контузьею пуля”.
“А то откуда на лбѣ страшна яма?”
50 “Трѣснуло ружжьо”. “А то что два шрама
На щекѣ?” “Эту рану взял на бойкѣ”.
“Во фрунтѣ?” “ѡ нѣт! В трактірѣ в напойкѣ”.
“Так как прилѣплен тебѣ шматок носа”.
“Прилѣчен: он бил зсѣчен ѡт Францоza”.
55 “И по всем лицу мушкы”. “Се короста”.
“Она, думаю, французка, не проста⁶.
Ты тепер, сину, и ходиш ѡтмѣнно”.
“Упал с лошаде, викрутил колѣно.
И кромѣ того лѣкарѣ лѣчили,
60 Когда та болѣзнь позмикала жили”.
“Чего ж ты плакать стал? Плач не поможет
Тепера уже”. “О Боже мой, Боже!
Ах, поможи мнѣ, ѡ ѡтче святѣйшій!”
“Не могу тепер, сину любезнѣйшій!”
65 Не слушал тогда моего совѣта,
Проси ж тепера помощѣ ѡт свѣта”.

Сковорода написав цей твір або в 1759 р., коли перебував у селі Каврай, або трохи переїздом у Харкові чи Білгороді [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 156]. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 81–82 [зв.]). Уперше «Фабуду» було надруковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

¹ Це ім'я означає “любитель чесноти” (від гр. *φιλ-ἀρετή* – ‘той, хто любить чесноту’).

² Це ім'я означає “любитель задоволень” (від гр. *φιλήδονος* – ‘той, хто любить задоволення’).

³ Ідеться про Семилітню війну (1756–1763 рр.) між Пруссією, Англією та Португалією, з одного боку, та Австрією, Росією і Францією – з другого.

⁴ Улікс (лат. *Ulixes*) або Улісс, тобто Одисей, – син Лаерта й Антиклеї, цар Ітаки. Під добу бароко образ Одисея зазвичай утілював ідею екзистенційної мандрівки. Цей образ можна віднайти у творах Петра Могили [див.: *Могила П.* Крест Христа Спасителя и каждого человека // *Титов Хв.* Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 269], Антонія Радивиловського [див.: *Радивиловський А.* Огородок Марії Богородиці. – Київ, 1676. – С. 335], Феофана Прокоповича [див.: *Прокопович О.* Слово в недѣлю осмую на десять // *Феофана Прокоповича, архієпископа Великаго Новаграда и Великих Лук...* слова и рѣчи. – Санкт-Петербург, 1760. – Ч. 1. – С. 205], Стефана Яворського [див.: *Jaworski S.* Pełnia pieubuwaiącey chwały. – Kiiów, 1691. – К. 24], Івана Максимовича [див.: *Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 105 (зв.), 115, 116, 311], Василя Григоровича-Барського [див.: *Григорович-Барський В.* Странствованія. – Санкт-Петербург, 1778. – С. 750–751] та інших.

⁵ Можливо, Сковорода має на думці іронічні приказки: “Дурень, да фигурен: в потемках хорош”; “Хоть дурен, да фигурен” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 441, 585].

⁶ Пор.: “Короста не проста: на кого схоче, на того й нападе” [Номис, № 8163]. На позначення цієї хвороби – сифілісу – існували слова *френчюга* (Памва Беринда тлумачив його як “хороба блудных” [Беринда П. Лексикон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 277]) та *пранці*.

Разговор ѿ ПРЕМУДРОСТИ

МУДРОСТЬ и ЧЕЛОВѢК.

ЧЕЛ[ОВѢК]. Любезная сестра! иль как тебе назвать?
Доброты всякой¹ ты и стройности ты мать.
Скажи мнѣ имя ты, скажи свое сама;
Вѣтъ всяка без тебе дурна у нас дума.

М[УДРОСТЬ]. У Греков звалась я Софіа² в древной вѣк,
А Мудростю зовет всяк Руской человек.
Но Римлянин мене Мінервою³ назвал.
А хрістіанин добр Христом мнѣ имя дал⁴.
Скажи, живеш ли ты и в Хинских сторонах⁵?
Уже мнѣ имя там в других стоит словах.
Ч[ЕЛОВѢК]. Так ты и в варварских вѣтъ сторонах живіош?
М[УДРОСТЬ]. Куда ты мнѣ, друг мой, не лѣбую поіош!
Вѣтъ без мене, друг мой, одной чертъ не быть.
И как же мнѣ, скажи, меж хінцами не жить?
Где ночь и день живет, где лѣто и весна,
Я правлю это всіо с моим ѡтцем одна.
Ч[ЕЛОВѢК]. Скажи ж, кто твой ѡтец? не гнѣвайсь на глупца.
М[УДРОСТЬ]. Познай вперіод меня, познаеш и ѡтца⁶.
Ч[ЕЛОВѢК]. А с хинцами ты как обходишся, открой?
М[УДРОСТЬ]. Так точно, как и здесь: смотрю, кто мой, то мой.
Ч[ЕЛОВѢК]. Там толко вѣтъ одны погибшіе живут.
М[УДРОСТЬ]. Сестра вам это лжет, так точно, как и тут.
Чел[ОВѢК]. А развѣ ж есть сестра твоя?
М[УДРОСТЬ]. Да! у меня
Сестра моя родна, как точно ночь у дня⁷.
Ч[ЕЛОВѢК]. И лжет она всегда? Хотя одной роднѣ?
М[УДРОСТЬ]. Вѣтъ одного ѡтца, но дѣти не однѣ⁸.
Ч[ЕЛОВѢК]. Зовут же как?
М[УДРОСТЬ]. Ей сто имен. Она
Однак у Россіан есть безтолковщина⁹.
[ЧЕЛОВѢК]. С рогами ли она?
М[УДРОСТЬ]. Дурак!
Ч[ЕЛОВѢК]. Иль с бородой? Иль в клябукѣ?
М[УДРОСТЬ]. Ты вріош! она войдіот и в твой

[ЧЕЛОВЕК.]

Состав, если хотиш. Ах ты! ищезни проч!
Вѣтъ я возлѣ тебе, как возлѣ свѣта ноч¹⁰.
Ищезни лучше ты! Бѣжи с моих проч глаз!
Вѣтъ глупа ты сама, если в обман далась.
Чево здесь не слыхать нигдѣ, ты всѣ то врѣиш,
И подлинно сказать нелѣпую поѣиш.
Родился здесь народ и воспитан не так,
Чтоб диких мог твоих охотно слушать врак.
Чуть развѣ сищется один или другой,
Чтоб мог понравится сей дикой замисл твой.

Сковорода написав цей твір, очевидно, у 1758-му – першій половині 1759 р., коли перебував у селі Каврай [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 152]. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 117 (зв.)–118). Уперше «Разговор о премудрости» було надруковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

¹ Під “всякою добротою” Сковорода має на думці красу (гр. *κάλλος*) та добротність, лад (гр. *αρητή*).

² Софія (гр. *σοφία*) – мудрість, знання. Слово *σοφία* попервах означало майстерне володіння якимось ремеслом або мистецтвом. Одначе з плином часу зміст цього слова змінюється: вже в Платоновому діалозі «Гіппій більший» (283a–b) мудрість “нинішніх” людей протиставлена мудрості людей “давніх” [див.: *Платон.* Діалоги. – Київ, 1995. – С. 82], а в Арістотелевій «Метафізиці» (I, 1, 982a) мудрість (*σοφία*) окреслено як “знання про первні та причини”.

³ Мінерва (лат. *Minerva*) – улюблена донька Юпітера, народжена з його голови; богиня наук, мистецтв і ремесел, яку ототожнювали з грецькою Афінною. Сковорода вживав це ім’я на позначення “внутрішнього духа”, “ибо, как Минерва, по баснословию, рождена из мозга Юпитерова, так дух наш происходит от Бога” (М. Ковалинський).

⁴ У християнській традиції премудрість постає як “полυποικίλος σοφία τοῦ θεοῦ” (Послання св. ап. Павла до ефесян 3: 10), тобто, за словами Сковороди, “разнообразная премудрость Божия” (у Єлизаветинській Біблії: *многоразличная премѣрость бжїа*), та ототожнюється з Христом. Це місце зі Святого Письма привертало пильну увагу отців Церкви: Климента Олександрійського, Григорія Ниського, Василя Великого, Орігена, Івана Златоуста та інших [див.: *Ушкалов Л., Марченко О.* Нариси з філософії Григорія Сковороди. – Харків, 1993. – С. 29–53; *Pylypiuk N.* The Face of Wisdom in the Age of Mazepa // *Mazepa e il suo tempo: Storia, cultura, società – Mazepa and his time: History, culture, society.* – Alessandria, 2004. – Р. 367–400].

⁵ Тобто в Китаї. Прикметник *хінський* походить від пол. *chiński* – ‘китайський’. Сковорода міг знати щось про китайську мудрість, адже у XVIII ст. чимало українців займалося місіонерською діяльністю на Далекому Сході, у Монголії та в Китаї. Зокрема, Філофей Лещинський був з духовною місією в Монголії, Іван Максимович 1714 р. направив таку саму місію до Китаю, а трохи переюгом там побував також Інокентій Кульчицький. Сам Сковорода в 1758–1759 рр. спілкувався з переяславським єпископом Гервасієм

Линцевським, який перед тим близько одинадцяти років був архімандритом Стрітенського монастиря в Пекіні й очолював православну духовну місію в Китаї. Можливо, наслідком того спілкування тема Китаю і зринає у творі Сковороди [див.: Попов П. М. Григорій Сковорода про Китай // Вітчизна. – 1958. – № 4. – С. 163–171]. Крім того, “китайська мудрість” за часів Сковороди взагалі привертала до себе увагу. Недаром Василь Рубан переклав із французької мови й видав книгу «Китайский мудрец. Наука жить благополучно в обществе» (1773 р.) [див.: Ніженець А. На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 31]. Як припускав Андрій Ковалівський, Сковорода міг читати також книгу «Confucius sinorum philosophus, sive Scientia sinensis latine exposita», видану в Парижі 1687 р. (примірник цієї книги зберігається в бібліотечі Харківського університету) [див.: Ковалівський А. П. Григорій Сковорода: дослідження і переклади. – Харків, 2007. – С. 206 (прим.)].

⁶ Можливо, Сковорода має на думці слова Євангелії від св. Івана 14: 9: **вѣѣвъй мѣнѣ вѣѣѣ ѡѣѣ**, – які Оріген (Про першооснови, II, IV, 3) коментував так: “...ми розуміємо це не в сенсі бачення, а в сенсі пізнання: тому що той, хто пізнає Сина, пізнає й Отця” [Оріген. О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 125].

⁷ Біблійним підґрунтям образу цієї “сестри” є такі вірші: “Жінка безглузда криклива, і нерозумна, і нічого не знає! Сідає вона на сидінні при вході до дому свого, на високостях міста, щоб кликати тих, хто дорогою йде, хто путтю своєю простує: ‘Хто бідний на розум, хай прийде сюди!’” (Книга Притч Соломонових 9: 13–16).

⁸ Пор.: “...хоч єдної матки, то інаки” [Климентій Зіновійв. Вірші. Приповіді посполиті. – Київ, 1971. – С. 300]; “Одного батька, та неоднакові” [Номис, № 9222]; “Одного тата мами, та не єдні діти” [Франко, № 9923].

⁹ У своєму перекладі Ціцеронового трактату «De senectute» Сковорода передає словом *безтолковицина* лат. *insipientia* – ‘нерозумність, глупота’.

¹⁰ На берегах навпроти цього рядка написано: *Дура*.

Все лице морщиш, печален всегда ты,
 Се ли ты можеш жизнь назвать?
 Тот суще живет, кто, весела зрака
 Будучи, светла жизнь ведет без мрака.
 А кто печален безпрестанно тужит,
 Того мертвого смерть протяжна душит¹.

Судячи з усього, ця поезія була написана в 1758–1759 рр. [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 137]. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 87). Уперше її було надруковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

¹ Про життя як “протяжну смерть” говорив свого часу один із найулюбленіших авторів Сковороди Сенека (Моральні листи до Луцілія, СІ, 13): “Та хіба довго вмирати – це означає жити?” [Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 452].

Похвала Астрономіи Ex Ovid[ii]¹ Fast[orum] I[bris]²

Щасливы, кои тщились еще в вѣк старинній
Взвествь ум виспр и примѣчать звѣздных бѣгов чины.
Можно вѣрить, что оны, всы земніи здоры
Оставя, взойшли сердцем в небесніи горы.
Не отвлекло сердец их угодіе плоты,
Ни воинскіи труда, ни штатскы заботы.
Ни вѣтренная слава, ни праздніи честы,
Ниже безмѣрных богатств приманчивы лесты.
Придвинув пред ѡчы нам, здѣлали извѣстны
И подвергли под ум свой теченія звѣздны.
Так то должно восходить на круги прегорны,
Не так, как Исполины когдась богоборны³.

Твір було написано, очевидно, наприкінці 1750-х – на початку 1760-х рр. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 84). Уперше надруковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

¹ Публій Овідій Назон (*Publius Ovidius Naso*) (43 р. до н. е. – 18 р. н. е.) – великий римський поет, який втішався неабиякою славою в старій Україні. За часів бароко його часом розглядали навіть як “батька” української поезії. Тоді гадали, що його могила загубилася десь в українських степах [див.: *Vimina A. Historia della guerre civili in Polonia. – Venetia, 1671. – Р. 7–8*], а сам він був першим, хто почав писати вірші “славенским діалектом”. “Матій Стрійковскій, канонік Салонскій, дѣй славенских хронограф достовѣрный, – зазначав, наприклад, Мелетій Смотрицький, – в четвертой своея хронологіи книзѣ пишет Овідіа славнаго онаго латінскаго поету в сарматских народ заточеніи бывша и языку их совершеннѣ навѣкша, славенским діалектом за чистое его красное и любопріємное стіхи или вѣршѣ писавша” [Смотрицький М. Граматіки славенския правильное сінтагма. – Єв’є, 1619. – Арк. 1 (О просодіи стіхотворной, б. п.)]. Отож, елегії та послання Овідія ретельно вивчали в тогочасних навчальних закладах, зокрема, у Києво-Могилянській академії [див.: *Sydorenko A. The Kievan Academy in the Seventeenth Century. – Ottawa, 1977. – Р. 110*] та Харківському колегіумі [див.: *Лебедев А. Харьковский коллегіум как просветительный центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета // Чтения в Императорском Обществѣ истории и древностей российских при Московском университете. – 1885. – Кн. 4 (окт.-дек.). – С. 68*], – його ж «Метаморфози» цитували навіть у збірниках див Пресвятої Богородиці [див.: *Kalnofoyski A. Тερατοφυγμια. – Κііów, 1638. – S. 2, 8*]. І попри те, що, скажімо, Іоанникій Галатовський зарахував Овідія до лав “єретиків” [див.: *Galatowski I. Alphabetum rozmaitym heretykom niewiernym. – Czernihiw, 1681. – S. 283*], він сприймає Овідієву поезію “сарматської” пори як “прообразне” засвідчення майбутньої євангельської правди: “Овѣдиуш вѣршописец, будучи поганином, на выпнаню

межи сарматами написал о Пречистой Богородицѣ вѣрши, в которых Богинею еи называет..." [Галатовський І. Небо нове. – Львів, 1665. – Арк. 52]. Сковорода не лише цитував Овідія, але й услід за ним розповідав у притчі «Убогій Жайворонок» легенду про діву Астру (пор.: *Метаморфози*, I, 89–150), а також переклав декілька віршів з першої книги Овідієвих «Фастів». Про особливості цього перекладу див.: *Чижевський Д.* До перекладів Сковороди // *Чижевський Д.* Український літературний барок / Підготовка тексту й мовна редакція Леоніда Ушкалова; вступна стаття Олексі Мишанича. – Харків, 2003. – С. 173–175.

² "З Овідієвих «Фастів»" (лат.). У своїй поемі Овідій описує давньоримські календарні свята (перше півріччя). Сковорода переклав 297–308 вірші першої книги «Фастів». В оригіналі ці рядки звучать так:

felices animae, quibus haec cognoscere primis
inque domus superas scandere cura fuit!
credibile est illos pariter vitiisque locisque
altius humanis exeruisse caput.
non Venus et vinum sublimia pectora fregit
officiumque fori militiaeve labor;
nec levis ambitio perfusaque gloria fuco
magnarumque fames sollicitavit opum.
admovere oculis distantia sidera nostris
aetheraque ingenio supposuere suo.
sic petitur caelum: non ut ferat Ossan Olympus,
summaque Peliacus sidera tangat apex.

Слід сказати, що ці вірші Овідія були дуже популярні в старій Україні. Наприклад, саме їх Феофан Прокопович цитує на початку другої книги свого курсу натурфілософії («Про небо») [див.: *Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 319].

³ Ідеться про Титанів (гр. *Τιτᾶνες*) – дітей Урана та Геї, які повстали проти Зевса й були жорстоко за це покарані. Історія про Титанів була відома в українській літературі ще від часу появи перекладної хроніки Іоана Малали [див.: *Чижевський Д.* Антична література в старій Україні // *Чижевський Д.* Філософські твори: У 4 т. – Київ, 2005. – Т. 2. – С. 46].

О delicati blanda etc.¹

ω селянскій милій, любій мой покою!
Всяких печалей лишенній.
ω источников шум, журчащих водою!
ω лѣс темній прохладенній!
ω шумящы кудры волосов древесних!
ω на луках зѣлень красна!
ω самота Мати ради дум небесних!
ω сѹмна тихость ужасна,
Где развѣ глас толко птичье даст воле,
Да сопѣлка пастухова,
Как вигонит овцы в благовонне поле,
Или в дом пригонит знова.
ω мой стѳлик малій, ни скуп, ни излишній,
Стравмы селскими набратій!
Не тѣ, чтоб господскій раздражить вкус пишній,
Кухар присмачил нанятій,
Но что синам с батком, наспѣвшим з оранья,
Сама варит мати в домѣ.
ω бѣбліотеко ты моя избранна!
ω не многим книги чтомы!
ω каморка, толкω что одному вмѣстна!
ω сне волній и пріятній!
ω стезя к блаженству певна и извѣстна!
ω путь всѣм мѣрским не знатній!
Коль ищу одних вас, коль дух мой палает,
Враз все пренебрег другое.
Коль бѣжит до вас всяк, всяк вас почитает,
Над богатство все мѣрское,
Кто водою духа грязь ѳмил ѳчесну
И вкусил мудросты истой.
Ты ж, мой друг, сподоблен воду пить небесну,
Коей чужд сей мѣр не чистой,
Тягнеш ли в один гуж², или мучен злою
Славы и богатства молью,
Лучше селских утѣх и мила покою
Чтеш дворских житій неволю?

ω прошу тебе я гор сїонских ради,
Кую ты видѣл с млада Гору,
Изволь ωт старика друга совѣт взяти,
Кой сам он взял, но не в пору.
Кто тебе ωт книжок и ωт волѣ мánит,
Знай, что лестны суть тѣ души,
Знай, что под медом слов скритїй яд обманы,
Бѣгай сих душ, заткнув уши.
Блаженна живет не в златом металлѣ,
Ни в Индїйских Маргарїтах,
Сердце не жадное сїто будет малим,
Жадность же ничимже сита.
Когда жизнь проводить ест тебѣ откуду
Тихω, сладкω и свободно,
То скажи, тебе бѣс кїй женет отсюду,
Взять оковы самохотнω?
І смотрѣть в житїи на чужую волю,
Трепещя на панскы взоры?
Ну расторгни узы, збїй ярмо додолу,
Будь твой свободитель скорїй!
Дерзни быть щасливим, ωт всегω будь волнїй,
Что к землѣ ум пригвождает,
Да паряя виспр, гдѣ дом пространства полнїй,
Лиш ω вѣчных помишляет.
І слѣпого щастя дары всѣ в сем свѣтѣ
Несмислам остав на диво.
О когда бы еще мнѣ в цвѣтущем лѣтѣ,
А не в сей уже вѣк сивой,
Друг старик кїй умнїй розказал се с толком,
Что твой друг тепер толкует,
То б я лѣт, что в дворской службѣ терял столкω,
Не оплакивал днесь все!

Цей твір було написано, мабуть, у 1750-х рр. під час перебування Сковороди в селі Каврай, а можливо, і тоді, коли він викладав поетику в Харківському колегіумі. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 82, 76, 72 (зв.), 78 (зв.), 77). Уперше надрукований (уривками) у харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

¹ “О ніжна, мила...” (лат.). Ця поезія є перекладом послання відомого французького латиномовного поета Марка-Антуана де Мюре (1526–1588 pp.) «Ad Petrum Gerardium» [див.: Čyževskýj D. Literarische Lesefrüchte. Skovorodas Übersetzungen aus Muretus // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1939. – Bd. XVI. – S. 342–343; Чижевський Д. До перекладів Сковороди // Чижевський Д. Український літературний барок / Підготовка тексту й мовна редакція Леоніда Ушкалова; вступна стаття Олекси Мишанича. – Харків, 2003. – С. 161–162]. Твори Мюре використовували під час вивчення латинської просодії (наприклад, білгородський архієрей Феоктист Мочульський писав, що вчитель має викладати просодію “первѣе російскую по російской грамматикѣ, потом латинску, разбирая по правилам нравоучительные стихи Катона или Мурета” [Лебедев А. С. Феоктист Мочульский, архиепископ Белгородский (1787–1799 г.) и Курский (1799–1818 г.). – Харьков, 1896. – С. 8]) та риторики [див., зокрема: Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 210–211]. Сучасною українською мовою послання Мюре «До Петра Герардія» переклав Микола Зеров [див.: Зеров М. Твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 384–385].

² Є приказка: “В єден гуж оба тягнут” [Франко, № 11552]. Цей вислів можна знайти в старих українських письменників і до Сковороди, наприклад, у «Думі» Івана Мазепи: “Всѣ покою щире прагнуть, / А не в єден гуж [всѣ] тягнут” [Хрестоматія по українській літературі для народних вчителів, шкіл учительських та середніх і для самоосвіти / Зложили: М. Сумцов і М. Плевако при участі Д. Багалія. – Харків, 1918. – Ч. I. – С. 118], або в драмі «Милость Божія»: “Только вы всѣ в єден гуж со мной тягните” [Хрестоматія давньої української літератури / Упор. О. І. Білецький. Вид. 2-е, випр. і доп. – Київ, 1952. – С. 326].

In Natalem Iesu¹

ω Ноч нова, дивна, чудна,
Яснѣйшая свѣтла полудня,
Когда чрез мрак темнѣй, чернѣй
Блиснул Солнца свѣт не вечернѣй.
Веселѣтся, яко с нами Бог,
Якω с нами Бог².

Кой всѣ моря усмиряет,
Кой Богу нас всѣх примиряет,
Сей в нищетной днесъ хижинѣ,
Нищети нас учит всѣх нинѣ.
Веселитесь, | яко с нами Бог. (2)

Там под Виѡлеемским Градом,
Пастухы пасуще стадо,
Всѣх первѣе вѣсть приѣмлют,
Что к нам Христос прѣйде на землю,
Чрез Ангелов, | яко с нами Бог. (2)

Видно, что то Богу любѣ
Та простота беззлобна, груба,
Кая хранит правость ревнω,
Чрез простой свой нрав вѣрной, древной³.
Веселѣтся! Яко с вами Бог⁴. (2)

Виѡлеемска возлѣ Града,
Там пастирскѣй сонм берег стада [...]”⁵

На глас: “Похвалѣмω царя Христа”⁶.

“Священный гимн” Марка-Антуана де Мюре «In Natali Domini» Сковорода переклав, напевно, у 1750-х рр. під час перебування в селі Каврай, а можливо, тоді, коли викладав поетику в Харківському колегіумі [див.: *Čyževskýj D. Skovorodas Übersetzungen aus Muretus // Zeitschrift für slavische Philologie.* – 1939. – Bd. XVI. – S. 342–343; *Чижевський Д. До перекладів Сковороди // Чижевський Д. Український літературний барок / Підготовка тексту й мовна редакція Леоніда Ушкалова; вступна стаття Олексі Мипанича.* – Харків,

2003. – С. 162–164]. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 77). Уперше надрукований (уривками) у харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

¹ “На Різдво Христове” (лат.).

² Фразу *їкш сь н́ми б҃҃҃* узятو з Книги пророка Ісаї 8: 10.

³ Навпроти цього рядка дописано слово *свят*.

⁴ Парафраза Книги пророка Ісаї 8: 10. Пор.: *їкш сь н́ми б҃҃҃*.

⁵ Тут поезія уривається.

⁶ Сковорода має на думці духовну пісню: “Похвалімо, похвалімо Царя Христа, / Прибитого, прибитого до хреста! / За нас, за нас страсти претерпівший / І від вічних мук, від вічних мук визволивший. / Похвалімо, похвалімо Матір Його, / Та ізбудеш, та ізбудеш огню вічного! / Матір Його, Матір Його пречистая – / Зірка в небі, зірка в небі пресвятая” [Вороний О. Звичайі нашого народу. Етнографічний нарис. – Київ, 1993. – С. 454].

Est quaedam moerenti flere voluptas¹

Кто мнѣ дасть слези, кто дасть мнѣ нинѣ дождевны?
Кто мнѣ дасть моря? Кто дасть мнѣ рѣкы плачевны?²

Да грѣх ридаю,
И омиваю,
Во многоводних
Слезях не сходних
Не почивши³.

Изсушил ѡчы адскій грѣхов моих пламень;
Сердце ѡжесточенно, как адамант камень.

Нѣсть мнѣ ток слезній,
Дабы болѣзны,
Жжушы внутр уду,
Можно оттуду
Изблевати.

Ты, источников в горах развергшій проходы,
И повѣсивій горѣ превиспренны воды;

Зрак вод наполни,
Да льет доволны,
Сердцу коснися,
Да оцутится,
Утѣх ѡтче!

Ащеже буду богат на токи мнѣ слезны,
Будут мнѣ оны одны утѣхы любезны.

Твоя и дурность,
Над Міра Мудрость⁴,
И плач над смѣхы⁵,
Его утѣхы,
Чудній Боже!

Цей твір було написано, мабуть, у 1760-х рр. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 91). Уперше надруковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. (без прикінцевої строфи). Подаємо за автографом.

¹ "Сльози у горі приносять розраду" (лат.). Це – парафраза «Скорботних елегій» Овідія (IV, 3, 37). Пор.: "...est quaedam flere voluptas". Цей Овідієвий вислів належить до розраду

крилатих [див.: Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 111]. Варто відзначити, що вказана Овідієва фраза зринає як коментар до слів Сковороди: “Слезы их суть излианіе природы, а не пристрастій и есть нѣкое утѣшеніе плакать в свой час” – у «Жизни Григорія Сковороды» Михайла Ковалинського.

² Очевидно, це варіація на тему Книги пророка Єремії 9: 1. Пор.: **Ктò дѣстѣть главѣ моѣй вѣдѣ и ѡчесѣдѣть моймѣхъ истѣбѣникѣхъ слѣзѣ;**

³ У літературі українського бароко була поширена думка, що сльози звільняють людську душу з лабет гріха. “Не можеш платна черна убѣлити без воды, – писав, наприклад, Дмитро Туптало, – тако ни грѣхов без слез теплых. Слезы же и еѡиѡпа убѣлят” [Туптало Д. Руно орошенное. – Чернігів, 1680. – Арк. 3 (зв.)]. За приклад правив тут сам Христос: “Яко Ісус плакаша, и нам подобает, / На образ и слезити всяк да не престае. / Плачи с Христом плачущим, плач Христа плачуща. / Плач вины слез Христовых, плачи в слезах суща. / Плачи, яко виновен ты Христовых Страстей, / Плач, яко не престаеш от похотных сластей. / Плачи, яко не плачеш, егда Христос чапу / Слезную испивает за злу совѣсть нашу. / Отложим смѣх, изліем доволніи слезы, / Оросим тѣло наше и земніе стези” [Максимович І. Осм блаженства евангелскія. – Чернігів, 1709. – Арк. 23].

⁴ У християнській моделі думання “цѣогосвітня” мудрість є нічотою порівняно з мудрістю Божою: “...Цѣогосвітня бо мудрість – у Бога глупота, бо написано: ‘Він ловить премудрих у хитрощах їхніх’” (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 3: 19). Старі українські письменники не раз підкреслювали цю обставину. Навіть якщо не брати до уваги радикального заперечення світської мудрості, характерного, скажімо, для Івана Вишенського (“Чи не лѣпше тебѣ изучити Часословец, Псалтыр, Охтайк, Апостол и Евангелие с иншими, церкви свойственными, и быти простым богоугодником и жизнь вѣчную получитьи, нежели постигнути Аристотеля и Платона и философом мудрым ся в жизни сей звать и в геену отити?” [Вишенський І. Твори. – Київ, 1959. – С. 57]), ця думка все одно звучить дуже виразно. Досить пригадати хоч би чи не найбільшого українського ерудита XVII ст. Іоанікія Галятовського, котрий писав: “...свѣцкая мудрость, філософія, астрономія, ариѡметіка, математика и каждая наука такая ест глупством у Бога...” [Галятовський І. Ключ разумѣнія. – Київ, 1659. – Арк. 151 (зв.)].

⁵ Добрій людині, як зазначалося в найпопулярнішій київській бароковій книжці «Алфавит духовный», слід цуратися сміху, адже “смѣх ест дѣтска нрава, счастлюбива сердца, слабыя и не мужественныя души знаменіе. Смѣх всяко не потребен ест” [Алфавит духовный. – Київ, 1713. – Арк. 104–104 (зв.)]. Натомість їй годиться плакати: “Ничтоже ест в вѣцѣ сем достойно радости и веселія, ничтоже достойно утѣшенія и благомыслія, но вся плача и рыданія исполненна. Суета суетств вѣк челоувѣчскій” [Алфавит духовный. – Київ, 1713. – Арк. 2 (зв.); див. про це: Ушкалов Л. “Хто посіє в сльозах, пожинатиме в radoцax” // Ушкалов Л. З історії української літератури XVII–XVIII століть. – Харків, 1999. – С. 105–120].

Quid est virtus?¹

Трудно покорити гнів и прочіи страсти,
Трудно не отдати себе в плотяній сласти,
Трудно от всіх и туне снести укоризну,
Трудно оставить свою за Христа отчизну,
Трудно взять от земли ум на Горы небесны,
Трудно не потопитись в Міра сего безднѣ.
Кто может побѣдить всю сію злобу древну,
Се цар, властитель, крѣпок чрез силу душевну.

Brutos affectus carnis frenare valere
Atque voluptates, hoc opus, hic labor est.
Hoc opus, hic labor, a quovis opprobria ferre:
Ac tempssisse sui jura patrimonii².
Hoc opus, hic labor, in caelos traducere mentem,
Vulgique errorum exsuperare mare³.
Vincere qui valeat veteres cacodaemonas istos,
Is rex, virtutem pectoris intus habens.

Цей твір було написано по-українському та по-латинському, мабуть, наприкінці 1750-х рр. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 77). Уперше надруковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. (українську версію подано тут як частину перекладу послання Марка-Антуана де Мюре «Ad Petrum Gerardium», а латинську – окремо, безвідносно до неї). Подаємо за автографом.

¹ “Що є чеснота?” (лат.).

² Далі в дужках дописано (“Temnere pro Christo etc.”) (“Осуджувати заради Христа й ін.”).

³ На наступному рядку – як варіант – написано: “Vulgique errorum transvolitasse mare” (“І проходити море помилок юрби”).

Epigramma

Скажи мнѣ кратко Мужа мудра дѣло!
Імѣй Свѣт в умѣ и Здравіе тѣла.

Dic mihi perbreviter, quae sortis summa beatae?
Sanam mentem habeas, sanaque membra vide.
Sit mens sana¹ tibi, etc.

Цей твір не датований. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 75). Уперше надруковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

¹ Сковорода має на думці славетну сентенцію Ювенала (бл. 60 – бл. 127 рр.) (Сатири X, 356): "...orandum est ut sit mens sana in corpore sano", тобто "...треба молити [богів], щоб розум [дух] був здоровим у тілі здоровому" [Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л. Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 202; Коваль А. П., Коптілов В. В. Крилаті вислови в українській літературній мові. Вид. 2-е, перер. і доп. – Київ, 1975. – С. 105]. Пор.: "В здоровому тілі – здоровий дух" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 540].

Similitudines ex Virgilio¹ 2. Aeneide²

Similitudo clamantis Laoco[on]tis circumplicati a draconibus³.

Каковій ужасно испущает рики,
Когда не добит бѣжит ѿ жерца бик дикий⁴.

Similitudo Aeneae spectantis ex super domo sua incendium Trojae⁵.

Так, как огонь в пашнѣ впадет при бурях жестоких,
Или бистрый дождевнйй поток с гор высоких,
Нивы и красны сѣвы ломит постилая,
И стремглав тащит лѣсы, столпѣет не зная,
Слиша шум сверх скал пастир⁶.

Simil[itudo] Aeneae, quomodo Trojae noctu cum sociis in medium hostium sese conjecit⁷.

...Послѣ ж в той минутѣ,
Как хищны волки, коих в темную ночь лютей
Глад слѣпо вигнал с язвин, дома ж племя само
Ждет, зѣвая несито; чрез огонь, чрез меч, прямо
Бѣжим на явную смерть⁸.

Quomodo Androgeus imprudenter noctu incidens in hostes resiliit⁹.

Остолбѣл и порвался вдруг назад с словами.
Так, как кто меж терніем, невзначай ногамы
Наступит змѣя, и вдруг зблѣднет отбѣгая,
А она злится с ядом шію поднимая¹⁰.

Quale certamen int[er] Aeneam et Nobiliss[imum] Graecorum super Helena¹¹.

Так, как когда збѣжятся вѣтры полномочны,
Бурним вихром з запада, юга и восточной
Стороны, трещат лѣсы, кипят вознесенны
Волны и с пѣском рвутся виспр мѣста безденны¹².

Cui similis erat Pyrrhus, cum int[er] ceteros oppugnaret regiam Priami¹³.

Каков змій, когда на свѣт вишол полній яда,
Кой крился под землею в час зимнаго хлада;
Скинувши ж линовище в день весны прекрасной,
Вьется спиною в цїркул, по коих блеск ясной,
А слизку грудь подняв виспр, взор яростномечній
Кидает, сичит с устен язык треконечній¹⁴.

Ці шкільні версифікаційні вправи Сковорода написав, очевидно, тоді, як викладав курс поезії в Переяславському чи Харківському колеґіумах. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 84 (зв.)–85). Уперше вони були надруковані в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

¹ Публій Вергілій Марон (*Publius Vergilius Maro*) (70–19 рр. до н. е.) – великий римський поет. У старій українській школі Вергілій належав до кола найшанованіших класиків. Його «Буколіки», «Георгіки» та «Енеїда» правили за взірць “низького”, “середнього” та “високого” стилів і докладно вивчалися, зокрема, в курсі поезії. Сковорода також досить часто звертався до поезії Вергілія. Крім версифікаційних вправ на теми другої книги Вергілієвої «Енеїди», він, скажімо, цитує «Буколіки» в трактаті «*Silenus Alcibiadis*» та в діалозі «Брань архистратига Михаила со Сатаною». Та й образ Астраї в притчі «Убогий Жайворонок» міг бути навіяний саме Вергілієм, адже той писав у «Буколіках» (IV-а еклоґа) про повернення цієї богині на землю (у перекладі Миколи Зерова: “Знову вертається Діва, вертається царство Сатурна” [Зеров М. Твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 199]).

² “Образи з другої книги «Енеїди» Вергілія” (лат.). Це – шкільні вправи з “наслідування”. Засада *imitatio operis* (*imitatio antiquorum*) відігравала дуже важливу роль у поезії українського бароко. Наслідування (*imitatio*), – як писав Феофан Прокопович, – є “душею поезії (*anima poeseos*)” [Prokopowicz Th. De arte poetica libri III ad usum et institutionem studiosae iuventutis roxolanae. Dictati Kioviae in orthodoxa Academia Mohileana. Anno Domini 1705. – Mohiloviae, 1786. – Р. 15]. Тодішній систематик літератури розрізняв “наслідування природи” (“*imitatio naturae*”) та “наслідування вірців (у праці)” (“*imitatio operis*”). “Наслідування природи”, яке збігалось з поняттям “поетичний вимисел” (“*eademque est cum effictione poetica*”), зазвичай окреслювали як “не лише фабулярне плетиво, але й усі ті прийоми опису, завдяки яким людські дії, нехай навіть справжні, постають правдоподібними” [ibid. – Р. 68, 16]. Тим часом “наслідування вірців”, коли автор прагнув “наподібнитися до якогось визначного поета”, полягало в певній збіжності його способу думання з думанням вірцевого автора (“*posita in quandam mentis nostrae cum probati alicuius auctoris conformatione*”) [ibid. – Р. 68, 71; пор., наприклад: Cypriani Soarii societatis Iesu tabulae rhetoricae. – Leopoli, 1722. – Р. 9–10].

³ “Образ Лаокоона, який волає, обвитий зміями” (лат.).

⁴ Пор.: *Clamores simul horrendos ad sidera tillit*;

Quales mugitus, fugit cum saucius aram
Taurus... [Енеїда, II, 222–224].

⁵ “Образ Енея, який дивиться з висоти свого палацу на охоплену полум’ям Трою” (лат.).

⁶ Пор.: In segetem veluti cum flamma furentibus Austris
Incidit, aut rapidus montano flumine torrens
Sternit agros, sternit sata laeta boumque labores,
Praecipitesque trahit silvas; stupet inscius alto
Accipiens sonitum saxi de vertice pastor [Енеїда, II, 304–308].

⁷ “Образ Енея, який разом із товаришами кинувся був серед ночі з Трої на ворогів” (лат.).

⁸ Пор.: ...inde, lupi ceu
Raptores atra in nebula, quos improba ventris
Exegit caecos rabies, catulique relict
Faucibus expectant siccis, per tela, per hostes
Vadimus haud dubiam in mortem, mediaeque tenemus [Енеїда, II, 355–359].

⁹ “Як Андрогей відступив, ненароком зіткнувшись у темряві з ворогом” (лат.). Тут ідеться про грецького героя Андрогей (гр. *Ἀνδρόγεωσ*), який загинув під час бою на вулицях Трої.

¹⁰ Пор.: Obstupuit, retroque pedem cum voce repressit.
Improvisum aspris veluti qui sentibus anguem
Pressit humi nitens, trepidusque repente refugit
Attollentem iras et caerulea colla tumentem [Енеїда, II, 377–380].

¹¹ “Який поєдинок був між Енеєм та найшляхетнішим греком із-за Гелени” (лат.). Насправді тут в «Енеїді» йдеться не про Гелену, а про Кассандру.

¹² Пор.: Adversi rupto ceu quondam turbine venti
Confligunt, Zephyrusque Notusque et laetus Eois
Eurus equis; stridunt silvae, saevitque tridenti
Spumeus atque imo Nereus ciet aequora fundo [Енеїда, II, 416–419].

¹³ “На кого був схожий Пірр, коли разом з іншими облягав столицю Пріама” (лат.). Тут ідеться про сина Ахілла й Деїдамії Неоптолема (інакше: Пірра – гр. *Πύρρος*).

¹⁴ Пор.: Qualis ubi in lucem coluber mala gramina pastus,
Frigida sub terra tumidum quem bruma tegebat,
Nunc positus novis exuviis nitidusque iuventa
Lubrica convolvit sublato pectore terga
Arduus ad solem, et linguis micat ore trisulcis [Енеїда, II, 471–475].

In Natalem Basilii Tomarae¹, pueri 12 annorum

Perfecto circo, rursum novus incipit annus.
Haec est prima dies, quam caput annus habet.
Hocce die nasci, puer ingeniose Basili,
Omne felici fata dedêre tibi,
Ut, cum primus es in lucem puer editus infans,
Primus virtute ac primus honore sies.
Primus es ingenio, primus quoque dotibus illis,
Consona quas poscit corporis harmonia.
Primo prima tibi indulsit Natura benigna,
Quae post te natis dura noverca fuit.
Sic prius ille opifex rerum confinxit Adamum,
Finxit post et Evam, sed minor Eva fuit.
Gratulor ergo tibi, quod tam bona multa dedere,
Multa dedere tibi Numina dextra bona,
Sed tamen heus! multum tibi credidit Ille creator,
Illo in iudicio reddita multa volet.
Magna, puer, te cura manet toleranda laborque,
Ut sis Basilius nomine reque simul².

На день народження Василя Томари, хлопчика 12 років

Круг годовий довершився і знов розпочався. Сьогодні
Маємо першу добу, року нового почин,
Доля судила тобі, обдарований хлопче Василю,
В цей народитися день. Добра то провість тобі.
Першим ти пагонцем, хлопче, на світ од батьків
народився,
Перший чеснотою скрізь, перший і славою будь,
Перший і розумом сильним, і перший тим даром
природним,
Що потребує його врода тілесна твоя.
Благословення тобі, первакові, послала природа,
Що для молодших дітей мачуха гостра була.
Так і спорудник всесвітній, створивши Адама найперше,
Єву потому створив, меншу в любові його.

Радо вітаю тебе, що стільки добра тобі дано:
Досить на частку твою Бог милосердний поклав.
Тільки ж гай-гай! Як багато тобі доручив Сотворитель,
Згодом немало і сам схоче від тебе узять.
Отже, науки і всякої праці берись, не цурайся,
І не з наймення лише, будь і ділами Василь³.

Ця поезія була написана або наприкінці 1758-го, або на початку 1759 р., оскільки Василь Томара народився 1 січня 1746-го чи 1747 р. [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 137]. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 87). Уперше поезію було надруковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

¹ Василь Степанович Томара (1746/1747–1814 рр.) – дипломат і державний діяч Російської імперії. Виконував важливі дипломатичні доручення на Кавказі та в Ірані, був надзвичайним послом і повноважним міністром Російської імперії в Константинополі; дослужився до чину дійсного таємного радника. Сенатор Василь Томара все життя палко любив свого вчителя. Навесні 1788 р. він писав Сковороді: “Вспомнишь ты, почтенный друг мой, твоего Василия, по наружности может быть и не несчастного, но внутренно болѣе имѣющаго нужду в совѣтѣ, нежели когда был с тобою. О, если бы внушил тебѣ Господь пожить со мною! Если бы ты меня один раз выслушал, узнал, то б не порадовался своим воспитанником. Напрасно ли я тебя желал? Если нѣт, то одолжи и отпиши ко мнѣ, каким образом мог бы я тебя увидѣть, страстно любимый мой Сковорода? Прощай и не пожалѣй еще раз в жизни удѣлить частицу твоего времени и покоя старому ученику твоему...” [Сковорода Г. Повне зібрання творів: У 2 т. – Київ, 1973. – Т. 2. – С. 481–482]. Про філософські погляди Томари, в яких неважко добачити відгомін ідей Сковороди, можна судити за образом Сенатора в «Санкт-Петербурзьких вечорах», написаних його “сердечним приятелем” Жозефом де Местром [див.: *Марченко О.* Григорій Сковорода та Жозеф де Местр (про один призабутий сюжет): До ювілею Леоніда Володимировича Ушкалова // Збірник Харківського історико-філологічного товариства: Нова серія. – Харків, 2006. – Т. 12. – С. 71–84].

² Ім'я *Василь* (гр. *Βασίλειος*) означає “цар” [див., наприклад: *Беринда П.* Лексикон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 373].

³ Переклад Миколи Зерова [Зеров М. Твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 390].

In natalem Bilogrodensis Episcopi¹

Scilicet innumeris obnoxia vita periculis,
Te tamen optamus vivere posse diu.
Vive diu vitam, Pastor, nobisque tistique,
Aut tibi si renuis vivere, vive aliis.
Vive diu felix, et ad ipsum plaudite vive,
Alme Parens, nobis nam tua vita lucrum est.

На день народження білгородського єпископа

Хоч небезпек неприємних в житті цьому й безліч буває,
Многих проте тобі літ нині бажаво ми.
Пастирю, щасно живи якнайдовше для нас і для себе.
Жить як не хочеш собі, іншим ти довго живи.
Довго щасливо живи, щоб тобі лише люди раділи,
Отче-наставнику, нам скарбом є твоє життя².

Цей твір Сковорода написав, очевидно, наприкінці 1750-х рр. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 78 (зв.)). Уперше надрукований у харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

¹ Ця поезія присвячена Йоасафові Миткевичу. Див. прим. 147 до циклу «Сад божественных пѣсней».

² Переклад Мирослава Роговича [Сковорода Г. Повне зібрання творів: У 2 т. – Київ, 1973. – Т. 1. – С. 102].

De sacra caena, seu aeternitate

Carne panem vinumque vides, sed mente videtur,
 Sub specie carnis qui latet, ipse Deus.
Qui latet, ille manet, quae apparent, somnium et umbra est.
 Ergo latere est res: ergo patere, nihil.
Machina magna patet mundi haec, sed somnium et umbra est:
 Res et verum Ens est, quod latet ore sub hoc.
Sole cadente velut, cum quercus projicit umbram,
 Umbra licet lata est, non tamen arbor ea est.
Quid sequimur carnem, quae, cum patet, esse negatur?
 Quid fugimus mortem? mors latitare dabit.
Cum latitare dabit, tunc nobis esse licebit;
 Nam res ipsa latet, sola sed umbra patet.
Surge cito, o Ratio mea recta! resurgito ab umbris.
 Jam firmata potes: luce repleta vides.
I mihi prae, mea lux! at te comes iste sequetur.
 Hic animus, sacrat qui tibi velle suum.
Tu radius Solis, nec te praemit umbra latentem:
 Te sine nulla est res, nulla vel umbra patet.
Res et corpus es umbrarum, sed rebus es umbra;
 Per te res quaevis possidet esse suum.
Ergo lates speciosa in fronte patentibus umbris:
 Quae latitant, et in his frons speciosa pates.
Ac ubi frons speciosa foras excesseris, illic
 Ens seu res, quod erat, desinet esse statim.
Cum fugis, haud fugis hinc: cum desinit, incipit esse;
 Nempe et in his rursum jam nova forma pates.
Quid ludis mentem mihi, Sancte volubilis anguis¹?
 Et fugiens remanes et remanendo fugis.
Nunc latitas umbris, jam rebus es umbra patendo;
 Cum fugis, absque tamen te nihil esse potest.
Quale est, si centum speculorum te orbe coronas,
 In variis speculis, forma sed una patet.
Non ego te capio capiens; cum reddo, reservo:
 Cum in partes traheris, totus es inde tamen².
Omnes te sumunt, sed non consumeris unquam:
 Omnes cum excipiunt, nullius esse potes.

Nullius esse potes, sed et omnibus unus idemque es:
 Quo me plus satias, plus mihi famis inest.
 Tu cibus es: nunc te mihi participare latentem
 Convenit, at pueris sola tua umbra sat est.
 O versute anguis! latitas velut hamus in esca,
 Quo stultos pueros in tua regna trahas.
 Laudo tuas technas, exosculor insidias has,
 Et per te sanctum, sancta quoque umbra tua est.
 Jam ceu pisciculus captus non indiget esca,
 Sic mihi jam capto non opus umbra tua est.
 Exue personam! dignare venire sine umbra.
 Jam te gustavi: jam mihi Ἀὐτοῦ³ eras.
 Hac ego firmatus, valui vitiosa necare
 Dogmata stultitiae, quae parit omne nefas.
 Hac ego repletus, saevos vicisse furores
 Et potui et possum, si modo Tū te faves.
 Da mihi te placidum mea ad ultima tempora vitae:
 Esto favus dulcis, lux mea! vita mea!
 Aetas inficiet jam jam mihi tempora canis,
 Cede meis lacrimis ultima dona tua.
 Nempe senem bis me fac, mente et corpore iuxta;
 Et facies, mentem si mihi luce replēs.
 Si vires corpus linquunt, tu linquere noli
 Cor mentemque meam, lux mea! Vita mea!
 Dulcia si carnis fugiunt mihi, tu esto voluptas;
 Et fueris, mentem si mihi luce replēs.
 Si mihi carnis opes desunt, tu es Persica Gaza⁴;
 Et fueris, mentem si mihi luce replēs.
 Si me exsecratur vulgus, tu pande favorem;
 Et pandes, mentem si mihi luce replēs.
 Surge citus! quin me rerum deducis ab umbris?
 Sed prius hoc pectus luce repleto mihi.
 Sum cinis, umbra, nihil; sed ubi me luce replēs,
 Ens et res fuero, non cinis, umbra, nihil.
 Educ me totum ex telluris inertis amore;
 Sic pax! et facies hoc duce luce tua.
 Da mihi sufficiens hoc lumen, temnere mortem:
 Da mihi velle mori! da mihi amare mori!

Про святу вечерю, або Про вічність

Бачиш очима вино тут і хліб, проте розумом видно
Господа Бога, який, тіло прибравши, сховавсь.
Той лиш існує, хто схований; видний – то сон і примара:
Схованим бути – це щось, виднее все – це ніщо.
Світу машину хоч видно, проте це – лиш сон і примара.
Світу реальність завжди схована в назві його.
Дуб коли тінь відкидає довжезну при заході сонця,
Хоч простяглася й без меж, дубом вона все ж не є.
Тіло чом наше в повазі, недійсне, коли його видно?
Смерті не хочемо чом? Чей нас сховає вона.
Нас як вона вже сховає, тоді лише будемо жити:
Схована ж дійсність завжди, видно лише її тінь.
Хутко збудися, мій розуме прָавий! Воскресни вже з тіней!
Дужий, здолаєш ти все, сповнений світлом, прозриш.
Світло моє, поведи враз зі мною ще спільника мого –
Дух мій, що радо тобі волю свою віддає.
Сонця ти промінь і тінь тебе, видного, вже не сховає,
Речі без тебе нема й тіні її не бува.
Тілом і річчю ти тіней єси, для речей – лише тінню.
Завдяки саме тобі все має власне буття.
Отже, ти схований завжди у виразно видних нам тінях.
В схованім завжди тебе виразно бачимо ми.
Там, де ти виступиш виразно, річ або сутне, що досі
Мало вже своє буття, тратить воно його враз.
Зниклий, щезаєш не весь: твій кінець є початком чужого,
Адже й у ньому тебе видно знов у формі новій.
Бавишся нащо ти розумом моїм, святий в'юнкий змію?
Зниклий, ти звідси не щез й зник, залишаючись тут.
Видно тебе то як тіні речей, то ти схований у тінях,
А як зникаєш цілком, бути не може ніщо.
Ось так коли, дзеркалами себе оточивши, свій образ
Бачиш у безлічі їх, в дійсності все ж ти один.
Взяти не можу тебе, хоч беру; повертаю, зберігши,
Цілий ти навіть тоді, в друзки коли розлетівсь.
Всі споживають тебе, але ти залишаєшся цілим.
Всі тебе завше беруть, усім проте ти все ж чужий.

Власністю бути когось ти не можеш, бо всім ти єдиний.
Ситиш чим більше мене, голод тим більший зроста.
Їжа – ти. Можна мені втаємниченим у тебе вже стати:
Тінь твоя дітям малим завше достатньою є.
Змію в'юнкий, ти бо схований, наче гачок у принаді.
Скільки немудрих хлоп'ят у царство своє ти ведеш!
Схвалюю спритність твою я й ці хитрощі палко цілую,
Бо від святого тебе тінь теж святою бува.
Спійманий рибиці принади смачної вже більше не треба,
Так, коли й я вже спіймавсь, зайвою є твоя тінь.
Маску скидай! Я пізнав тебе в русі без тіні і зблизка
Бачити зміг, бо раніш ти мені *лотосом* був.
Зміцнений цим, подолати я зміг помилкові догмати
Шалу й безглуздя, які зроджують усякі гріхи.
Сповнений цим, поборов я теж пристрасті вельми шалені.
Як допоможеш мені, й далі долатиму я.
Звабний, віддайся мені доки жити на світі я буду,
Медом солодким ти будь, світло моє ти, життя!
Скроні мої як літа підфарбують ледь-ледь сивиною,
Моїм сльозам уступи твої останні дари:
Двічі старим ти зроби мене, разом душею і тілом.
Й зробиш це, світлом коли враз ти мій розум сповниш.
Тіло як сили покинуть моє, ти будь разом зі серцем
Й розумом завжди моїм, світло моє ти й життя!
Тіла розваги мене як залишать, розрадою будь ти!
Нею ти будеш, коли світлом мій розум сповниш.
Тіла багатств коли в мене немає, ти перським скарбом будь!
Й будеш ти ним лиш, коли світлом мій розум сповниш.
Чернь як почне проклинати мене, будь до мене ласкавий!
Й будеш ласкавим, коли світлом мій розум сповниш.
Встань же мерщій! Чому з тіней речей ти мене не виводиш!?
Але до того моє серце ти світлом сповни.
Попіл я, тінь, ніщо. Світлом як сповниш мене, тоді стану
Сутнє, річ – не як раніш – був я тінь, попіл, ніщо.
Виведи геть мене з пристрастей й зваб до земного без шкоди!
Згода! Це вчиниш, коли світлом своїм поведеш.
Дай мені цього ти світла доволі! Дай смерть зневажати!
Вмерти бажання ти дай! Смерть мені дай полюбить⁵!

Цю поезію Сковорода написав, очевидно, наприкінці 1750-х рр. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 115–117). Уперше ця поезія була опублікована в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

¹ У культурі бароко *змій*, що згорнувся колесом, символізував вічність, яка не має ні початку, ні кінця. Тут “конец зависит от начала” [Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 154–155; пор., наприклад: *Копистенський* З. Омілія, або Казанье на роковує память в Бозѣ велебного блаженнои памяти отца Єліссеа в схиммонасех Євтіміа Плетенецкого // *Титов* Хв. Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в.: Веззбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 164; *Полоцький* С. Вечера душевная. – Москва, 1681. – Арк. 115 (зв.) (друга пагін.)]. Досить часто цей образ зринає й у творах Сковороди. Філософ добачав у безконечних світах “єдиний початок”, що його споконвіку змальовували за допомогою різних “фігур і монументів”, наприклад, кільця, кулі, сонця чи ока. А однією з основних “віцефігур” кола явраз і був згорнутий кільцем змій. Ця “віцефігура” походить з емблематики. Принаймні сам Сковорода, пояснюючи, що таке символ та емблема, наводить і приклад згорнутого в кільце змія. Іншого разу філософ каже, що цей образ символізує вічність. Та, мабуть, найчастіше образ змія з’являється в Сковороди тоді, коли мова заходить про Біблію, яка є *змій*, а разом і *Бог*.

² Образ розбитого в друзки дзеркала за часів бароко зазвичай зринав у ході богословських міркувань про тайнство святої євхаристії. Наприклад, Іоаникій Галятовський писав так: “Маємо подobenство и приклад в зверцадлѣ шкляном, которое, будучи цѣлым, показывает в собѣ челоѡѡка цѣлого, который глядит в него, гдѣ ж зверцадло розбитое так, же много ся частей з него станет, на той час каждая часть зверцадла найменьшая показывает цѣлого челоѡѡка, который глядит на зверцадло тоѡе, – так и Христос цѣлый ест под особою хлѣба в цѣлой гостіи, цѣлый и в каждой найменьшой части гостіи...” [*Галятовський* І. Месія правдивий. – Київ, 1669. – Арк. 230; див. також: *Транквіліон-Ставровецький* К. Євангеліє учителное. – Рахманів, 1619. – Арк. 82 (зв.); *Туптало* Д. Дванадесят статей, иже увѣряют сомнящихся или невѣрство имущих челоѡѡков о пресуществленіи хлѣба в тѣло и вина в кров Господа нашего Исуса Христа // Сочиненія святого Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 5. – С. 125; Слово к народу каѡоліческому. – Почаїв, 1765. – Арк. 7 (зв.), 192 (зв.); Сѣмя слова Божія. – Почаїв, 1772. – С. 287; Начатки догматонравоучителного богословія. – Почаїв, 1770. – С. 565–566].

³ Згідно з давніми віруваннями, лотос мав здатність відбирати в людини пам’ять. Про це писав іще Гомер (Одіссея, IX, 93–97): “...та дали вони лотоса їм скуштувати. / Тільки як хто споживе цих плодів, як мед той, солодких, / Той ні вернутись не хоче, ні звістки про себе подати, – / Так і вони залишились поміж лотофагів бажали / Й лотоси там споживать, а вертати не думали зовсім” [*Гомер*. Одіссея / Переклад із старогрецької Бориса Тена. – Харків, 2004. – С. 192].

⁴ Образ “перського скарбу” міг бути навіяний рядками послання Марка-Антуана де Мюре «Ad Petrum Gerardium»: “Ut laetus ad vos tendit et gavis libens / Vos anteponit Persicis” [M. Antonii Mureti Presbyterii, J. C. et Civis Romani Oratores ac Poetae clariss[imi] Orationes, Epistolae, Hymnique Sacri. Editio nova. – Lipsiae, MDCLXV. – P. 492]. Слід сказати, що слово *gaza* вживалося також у кириличній транслітерації й тлумачилось як “скарб, багатство, скарбнича, склеп” [див.: *Беринда* П. Лексикон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 41].

⁵ Переклад Мирослава Роговича [Сковорода Г. Повне зібрання творів: У 2 т. – Київ, 1973. – Т. 1. – С. 104–105].

De umbratica Voluptate

Si levis umbra tegit, fugit hinc, mox aestus adurit;
Sin te aedes, erit hic nocte dieque quies.
Sic carnis dulcedo, simul te melle perunxit,
Mox velut umbra fugit, pectora felle replens.
Heu! fuge, Care Deo, fuge sis! latet hamus in esca;
Esca fugit propere, sed manet hamus edax.
At non sic virtus: animum facit illa virilem,
Et prius est gravior felle, deinde lubet.
Quale est, si sumas aegre medicamen amarum,
Post tibi dulce tamen fit genus omne cibi.
Quique feбри somnum suadenti cedere non vult,
Mox ibi temperies nempe serena redit.
Quique tulit coeptam brumam, ver dulce sequetur:
Quos prius umbra foveat, bruma deinde venit.
Iustus ubique Deus, qui temperat omnia rerum;
Nil est sincerum, miscuit omne Deus.
Namque superficiem dulcedo texit amari;
Dulce quod incipiet, finis amarus erit.
Contra dulcedo tetrico praetexta labore est:
Dulcia post capiet, dura vorare valens.
Dulce quidem coepisse valent et vilia corda;
Solis egregiis dulce coronat opus.

Про розраду примарну

Тінь коли легка зникає, палить тебе спека відразу;
Дах як сховає, тоді матимеш спокій завжди,
Тіла так пристрасть недавно тебе солодила медами,
Хутко ж як тінню зника, серце сповняє гірким.
Любий богам, утікай! У принаді гачок заховався;
Знада як квапно втече, лишиться гак лиш гризкий.
Та не така чеснота, бо вона робить душу стійкою,
Спершу, як трійло, гірка, згодом солодка, як мед.
Так заживаєш ти ліки гіркі всі з бідою важкою,
Згодом смачною зате будь-яка їжа стає.

Хто не вступився гарячці, що сон навіває, до того,
Вéрем'я тіла його швидко вертає назад.
Зиму сувору хто зніс, той побачить теж весну-красуню;
Хто ж в холодочку сидів, зиму повинен знести.
Бог справедливий усюди, чергуючи речі постійно.
Чистих речей не бува: Бог створив всього розмай.
Адже поверхня гіркого покрита солодким. Початок
Чого солодким бува, те гірким має кінець.
І, навпаки, осолода понурою працею вкрита
Й той осолоду здобув, хто зміг спожити терпке.
Від осолоди у змозі почати серця лиш нікчемні:
Мало з них працю свою врашті солодким вінча¹.

Час написання цього твору невідомий. До нас дійшов список, зроблений рукою Василя Томари. Зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 118 [зв.]). Уперше ця поезія була опублікована в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за рукописом.

¹ Переклад Мирослава Роговича [*Сковорода Г. Повне зібрання творів: У 2 т. – Київ, 1973. – Т. 1. – С. 106*].

БАЙКИ

Басни Харьковскія

Любѣзный Пріятель!

В Седмом Десяткѣ Нынѣшняго Вѣка, отстав от Учителской должности² и уединяясь в лежащих около Харькова Лѣсах, Полях, Садах, Селах, Деревнях и Пчелниках, обучал я себе добродѣтели и поучался в Бібліи, притом, благопристойными игрушками забавляясь, написал полтора десятка Басень, не имѣя с тобою знаемости. А сего Года в Селѣ Бабаях³ умножил оныя до половины. Между тѣм, как писал прибавочныя, казалось, будто ты всегда присутствуешь, одобряя мои Мысли и вмѣстѣ оных со мною причащаясь. Дарю ж тебѣ 3 Десятка Басень, Тебѣ и подобным Тебѣ.

Отческое наказаніе заключает в Горести своей Сладость, а Мудрая Игрушка утаевает в себѣ Силу.

Глупую важность встрѣчают по виду, выпроважают по Смѣху, а разумную Шутку важный печатлѣет Конеч.

Нѣтъ смѣшныя, как умный вид с пустым потрохом, и нѣтъ веселѣе, как смѣшное Лицо с утаенною дѣлностью.

Вспомните Пословицу: Красна Хата не Углами, но Пирогáми⁴.

Я и сам не люблю превратной Мáски тѣх Людей и Дѣл, о коих можно сказать Малороссійскую Пословицу: Стучит, Шумит, Гремит... (А что там?) Кобылья Мертва голова бѣжит⁵. Говорят и великороссійцы: Летала высоко, а сѣла не далѣоко⁶, – о тѣх, что богато и Красно Говорят, а нѣчево слушать. Не любя мнѣ сія пустая надменность и пышная Пустошь, а люблю тое, что сверху ничто, но в серіодкѣ ЧТОСЬ, снаружи Лож, но внутрь Истина. Такова Рѣчь и Человѣк назывался у Еллин ΣΛΗΝΟΞ, Картинка сверху смѣшна, но внутрь Благолѣпна⁷. Друг мой! не презирай Баснословія. Басня и Прітча есть то же. Не по Кошельку суди Сокровище, Праведен Суд суди⁸. Басня тогда бывает скверная и бабія, когда в подлой и смѣшной своей Шелухѣ не заключает Зерно Истины, похожа на Орѣх Свиц⁹. От таких-то Басень отводит Павел своего Тимофея. І К Тим[офею], Гл[ава] 4, с[тих] 7¹⁰. И Петр не просто отвергает Басни, но Басни ухищренныя, кромѣ украшенной Наличности, Силы Христовой не имущія¹¹. Иногда во Вретищѣ дражайшій кроется Камень. Пожáлуй ражжуй сіи Пáвловскіи Слoвá: “Не внимающе Іудейским Баснем, ни Заповѣдем Человѣк отвращающихся от Истины”¹². Как Обряд есть без Силы Божія Пустошь, так и Басня, но без Истины. Если ж с Истиною, кто дерзнет назвать Лжівoю¹³? “Вся убо Чиста Чистым:

оскверненным же и невѣрным ничтоже Чисто, но осквернися их и Ум и Совѣсть". К Тіт[у], І¹⁴. Сим Большим, лишенным Страха Божія¹⁵, а с ним и добраго Вкуса, всяка Пища кажется гнусною. Не Пища гнусна, но осквернися их Ум и Совѣсть.

Сей Забавный и Фигурный Род Писаний был домашний самым лучшим древним Любомудрам. Лавр и Зимой зелен. Так Мудрии и в Игрушках Умны, и во Лжѣ Истинны. ИСТИНА острому их Взору не издали болванѣла, так, как подлым Умам, но ясно, как в Зерцалѣ, представлялась, а они, увидѣвъ живо живой Ея Образ, уподобили оную различным тлѣнным Фигурам.

Ни одни Краски не изъясняют Розу, Лілію, Нарцисса столько живо, сколько благолѣпно у их образует невидимую Божию ИСТИНУ, Тѣнь Небесных и Земных Образов. Отсюда родились НΙΕΡΟΓΛΥΦΙΚΑ¹⁶, ΕΜΒΛΕΜΑΤΑ¹⁷, ΣΥΜΒΟΛΑ¹⁸, Таинства, Притчи, Басни¹⁹, Подобія, Пословицы²⁰... И не дивно, что Сократ²¹, когда ему внутренній Ангел, Предводитель во всѣх его дѣлах²², велѣл писать Стіхи, тогда избрал ΕΖΟΠΟΨΙΣ²³ БАСНИ²⁴. И как самая хитрѣйшая Картина неученым Очам кажется Враками, так и здѣсь дѣлается.

Самое Солнце всѣх Планет и Царица БІБЛІА из тайно-образующих Фигур, Притчей и Подобій есть Богозданна. Вся Она вылѣплена из Глинка и называется у Павла Буйством²⁵. Но в сію Глинку водхнен Дух жизни, а в сем Буйствѣ кроется мудрѣ всего смертнаго. Изобразить, приточить, уподобить значит То же.

Прійми ж, Любезный Пріятель, дружеским Сердцем сію небезвкусную от твоего Друга Мыслей его воду²⁶. Не мои сіи Мысли, и не я оныя вымыслил: Истина есть безначальна²⁷. Но Люблю – тѣм мои; Люби – и будут твои. Знаю, что твой Тѣлесный Болван далеко разнится от моего Чучела, но Два различные Сосуды одним да наполнятся Лікѣром, да будет Едина Душа и Едино Сердце²⁸. Сія-то есть Истинная Дружба, Мыслей Единство²⁹. Все не наше, все погибнет, и самыи Болваны наши. Одни только Мысли наши всегда с нами, одна только Истина вѣчна, а мы в ней, как Яблонь³⁰ в своем Зернѣ, сокроемся.

Питаймо ж Дружбу. Прійми и кушай с Петром Четвероногая, Звѣри, Гады и Птицы. Бог тебе да благословляет! С Ним не вредит и самый Яд Языческій. Они не что суть, как Образы, прикрывающіи, как Полотном, Истину³¹. Кúшай! поколь вкусиш с Богом Лúчное.

Любезный Пріятель!
Твой вѣрный Слуга,
Любитель Священныя Библіи
Григорій Сковородѣ.

1774, в Селѣ Бабаях, на Канунѣ 50-тницы³².

БАСНЯ 1.

Соба́ки

В Селѣ у Хазяина жили двѣ Соба́ки. Случилось мимо Ворот³³ проѣзжать незнакомому. Одна из них, выскочив и полаяв, поколь он с виду ушел, воротилась на Двор.

– Что тебѣ из сего прибыло? – спросила другая.

– По крайней мѣрѣ, не столько скучно, – отвѣчала она.

– Вить не всѣ ж, – сказала разумная, – проежжіе таковы, чтоб их почитать за непріятелей нашего Хазяина, а то бы я и сама должности своей не оставила, не смотря на то, что прошедшей ночи Нога моя Волчьими Зубами поврежденна. Собакою быть дѣло не худое, но без причины лаять на всякого – дурно³⁴.

СИ́ЛА.

Разумный Человѣкъ знает, что оуждать, а Безумный болтает без разбору.

БА́СНЯ 2.

Воро́на и Чи́ж

Неподалеку от Озера, в котором видны были Жабы, Чи́ж, сидя на вѣтвѣ, пѣл. Ворона в близости тож себѣ квакала и, видя, что Чи́ж пѣть не перестает:

– Чего ты сюда же дмешся, Жабо?

– А длячего ты мене Жа́бою зовеш? – спросил Чи́ж Ворону.

– Длятого, что ты точно такой зеленой, как вон та́я Жа́ба.

А Чи́ж сказал: – О, ежели я Жа́ба, тогда ты точная Лягушка по внутреннему твоему орудію, которым Пѣніе весьма им подобное от-правляеш.

СИ́ЛА.

Сердце и Нравы Человѣческіи, кто он таков, Свидѣтельствовать должны, а не внѣшніи Качества. Древо от Плодов познавается³⁵.

БАСНЯ 3.

Жаворо́нки

Еще в Древніе Вѣка, в самое тое Время, как у Орлов Черепахи лѣтать учивались, молодой Жаворонок сидѣл не далеке того Мѣста, гдѣ одна с помянутых Черепах, по сказкѣ мудраго Езѡпа, лѣтанье свое благополучно на Каменѣ окончила с великим Шумом и трѣском³⁶. Молодчик, спугавшись, пробрался с трепетом к своему Отцу:

– Батюшка! Конечно возлѣ тоей Горы сѣл Орел, о котором ты мнѣ когдася говорил, что она Птица всѣх страшнѣе и силнѣе...

– А почему ты догадуешься, Сынок? – спросил Старик.

– Батюшка! Как Он садился, я такой быстроты, Шуму и Грому никогда не видывал.

– Мой Любезнѣйшій Сынок! – сказал старик. – Твой молоденькій Умѡк...³⁷ Знай, Друг мой, и всегда себѣ сію Пѣсенку пой:

Не то Орел, что лѣтает,

Но то, что Легко сѣдает...³⁸

СІЛА.

Многіи без Природы изрядныи дѣла зачинают, но Ху́до кончат. Доброе намѣреніе и Конецъ всякому дѣлу есть Печать³⁹.

БАСНЯ 4.

Голова и Тулѹб

Тулѹб, одѣтъ в великолѣпное и обширное с дорогими уборами Одѣяніе, величался пред Головою и упрекал ей тѣм, что на нея ни десятая Доля не исходит в сравненіи его великолѣпія...

– Слушай ты, Дурак! Если может помѣститься Ум в твоём Брюхѣ, то разсуждай, что сіе дѣлается не по большему твоему Достоинству, но потому, что нельзя тебѣ столь малым обойтись, как мнѣ, – сказала Голова.

ФАБУЛКА сія⁴⁰ для тѣх, которыи Честь свою на одном Великолѣпніи основали.

БАСНЯ 5.

Чи́ж и Щи́глик

Чи́ж, вылетѣвъ на волю, слетѣлся с давним своим Товарищем Щи́глом, кой его спросил:

– Как ты, Друг мой, освободился?.. Расскажи мнѣ!

– Чудным случаем, – отвѣчал Пли́нник. – Богатый Ту́рка приѣхал с Посланником в наш Город и, прохаживаясь для Любопытства по Рынкѣ, зашел в наш Птичей ряд, в котором нас ѡколо Четырех Сот у одного Хазяина висѣло в Клѣтках⁴¹. Турка долго на нас, как мы один пред другим выспѣвывали, смотре́л с сожалѣніем, наконец:

– А сколько просишъ Денег за всѣх? – спросил нашего Хозяина.

– 25 рублей, – он отвѣчал.

Турка, не говоря ни слова, выкинул Деньги и велѣл себѣ подавать по одной Клѣткѣ, с которых каждаго из нас на волю выпуская, утѣшался, смотря в разныя стороны, куда мы разлѣтывали.

– А что ж тебе, – спросил Товарищ, – заманило в Невѡлю?

– Сладкая Пища да красная Клѣтка, – Отвѣчал Щасливец. – А теперъ поколь Умру, буду благодарить БОГУ слѣдующею Пѣсенкою:

Лучше мнѣ Сухар с Водой,
Нежели Сахар с Бѣдой⁴².
СИЛА.

Кто не любит хлопот, должен научиться просто и убого жить.

БАСНЯ 6. Колёса Часовии

Колесо Часовой Машины спросило у Другаго:

– Скажи мнѣ, длячего ты качаешься не по нашей склонности, но в противную сторону?

– Мене, – отвѣчало Другое, – так дѣлал мой Майстер, и сим вам не только не мѣшаю, но еще вспомошествую к тому, дабы наши Часы ходили по разсужденію Солнечнаго Круга.

СИЛА.

По разным Природным Склонностям и Путь житія разный. Однак Всѣм один Конец: Честность, Мир и Любовь⁴³.

БАСНЯ 7. Орёл и Сорока

Сорока Орлу говорила:

– Скажи мнѣ, как тебѣ не наскучит непрестанно вихром крутиться на пространнх Высотах Небесных? И то в Гору, то вниз, будто по винтовой Лѣсницѣ шататься?..

– Я бы никогда на Землю не опустился, – отвѣчал Орел, – если б тѣлесная Нужда к тому мене не приводила.

– А я никогда бы не отлѣтывала от Города, – сказала Сорока, – если бы Орлом была.

– И я то же бы дѣлал, – говорил Орел, – если бы был Сорокою.

СИЛА.

Кто родился к тому, чтоб Вѣчностью забавляться, тому пріятнѣе жить в Полях, Рощах и Садах, нежели в Городах.

БАСНЯ 8. Голова и Тулуб

– Чем бы ты жива была, – спросил Тулуб Голову, – если бы от мене Жизненных Соков почáсти в себе не вытягивала?

– Сіе есть самая Правда, – отвѣчает Голова, – но в награжденіе того мое Око тебѣ Свѣтом, а я вспомошествую Совѣтом.

СИЛА.

Народ должен Обладателям своим служить и кормить⁴⁴.

БАСНЯ 9.

Мурашка и Свинья

Свинья с Мурашкою спорили: кто из них двоих богаче? А Вол был свидѣтелем Правости и побочным Судьею.

– А много ли у тебе Хлѣбнаго Зерна, – спросила с гордою улыбкою Свинья. – Прошу объявить, Почтенная Госпожа...

– У мене полнѣхонька Горсть самаго Чистаго Зерна, – сказала как только Мурашка, вдруг захохотали Свинья и Вол со всей мочи.

– Так вот же нам будет Судьею Господин Вол, – говорила Свинья. – Он 20 лѣтъ с залишком отправляя с великою Славою Судейскую Должность, и можно сказать, что Он между всею своею Братіею искуснѣйшій Юріста и самой острой Аріѣметик и Алгебрѣк. Его Благородіе может наш Спор легко рѣшить. Да Он же и в Латынских диспутах весьма кажется Зол.

Вол послѣ сих слов, мудрым Звѣрком сказанных, тотчас скинул на Щеты и при помощи аріѣметическаго умноженія слѣдующее здѣлал Опредѣленіе:

“Понеже бѣдная Мурашка точію одну Горсть Зерна имѣет, как сама призналася в том добровольно, да и кромѣ Зерна ничего больше не употребляет, а напротив того у Госпожи Свиньи имѣется цѣлая Кадь, содержащая Горстей 300 с третью, того ради по всѣм Правам Здраваго разсужденія...”

– Не то вы считали, Господин Вол, – перервала его Рѣчь Мурашка. – Надѣньте Очки, да расход против Приходу Скиньте на Щеты...

Дѣло зашло в Спор и перенесено в Вышшей Суд.

СИЛА.

Не малое то, что для Обыходки довольное, а довольство и Богатст[в]о есть то же.

БАСНЯ 10.

Двѣ Курицы

Случилось дикой Курицѣ залетѣть к домашней.

– Как ты, сестрица, в Лѣсах живешь? – спросила домовая.

– Так слово в слово, как и протчіи Птицы лѣсныи, – отвѣчала дикая. – Тот же БОГ и мене питает, который диких кормит Голубов Стадо...

– Так они же и лѣтатъ могут хорошо, – примолвила Хазайка.

– Это правда, – сказала дикая, – и я по тому ж Воздуху лѣтаю и довольна крильями, от Бога мнѣ данными...

– Вот этому-то я, Сестрица, не могу вѣрить, – говорила домосѣдка, – длятого, что я в силу могу перелетѣть вон к Этому Сараю.

– Не спорю, – говорит дичина, – да притом же то извольте, Голубушка моя, рассуждать, что Вы с маленьких Лѣт, как только родились, изволите по двору Навѣзы разгребать, а я мое лѣтанье Ежедневным Опытом твердить принужденна.

СИЛА.

Многіи, что сами здѣлать не в силах, в том протчим вѣрить не могут. Безчисленныи нѣгою отучены пѣшествовать. Сіе дает знать, что как Практика без сродности есть бездѣльная, так Сродность⁴⁵ трудолюбіем утверждается. Что ползы знать, каким Образом дѣлается дѣло, если ты к тому не приобык? Узнать не трудно, а трудно привыкнуть. Наука и привычка есть то же. Она не в знаніи живет, но в дѣланіи. Вѣдѣніе без дѣла есть мученіем, а дѣло без Природы. Вот чем разнится SCIENTIA ET DOCTRINA! (ЗНАНІЕ и НАУКА)⁴⁶.

БАСНЯ 11.

Вѣтер и Філософ

– О, чтобы тебе Чорт взял, проклятой!..

– За что ты мене браниш, Господин Філософ? – спросил Вѣтер.

– За то, – отвѣтствует Мудрец, – что как только я отворил Окно, чтоб выбросить⁴⁷ вон Чеснокову шелуху, ты как дунул проклятым твоим Вихром, так все назад по цѣлому Столу и по всей Горницѣ разбросал. Да еще притом Остальную Рюмку с Вином, опрокинувши, разшиб, не вспоминая тое, что, раздувши из бумажки Табак, все Блюдо с кушаньем, которое я по трудах прибрался было покушать, совсѣм зассорил...

– Да знаешь ли, – говорит Вѣтер, – кто я таков?

– Чтоб я тебе не разумѣл? – вскричал Фізик. – Пускай о тебѣ мужички рассуждают. А я послѣ Небесных Планет тебе моего внятія не удостаю. Ты одна Пустая Тѣнь...

– А если я, – говорит Вѣтер, – Тѣнь, так есть при мнѣ и Тѣло. И Правда, что я Тѣнь, а не видимая во мнѣ Божія Сила есть точным Тѣлом. И как же мнѣ не вѣять, если мене всеобщій наш СОЗДАТЕЛЬ и невидимое вся содержащее СУЩЕСТВО движет?

– Знаю, – сказал ФИЛОСОФ, – что в тебѣ есть СУЩЕСТВО неповинное по толику, по елику ты Вѣтер...

– И я знаю, – говорил Дух, – что в тебѣ столько есть Разума, сколько в тѣх двух Мужичках, с которых Один, нагнувшись, поздоровил мене заднею безчестною Частью, задравши Платье, за то, что я раздувал Пшеницу, как Он Ея Чистил, а Другіи такой же Комплемент здѣлал в то Время, как я ему не давал вывершить Копну Сѣна, и ты у них достоин быть Головою.

СИЛА.

Кто на Погоды или на Урожаи сердится, тот против самага БОГА, Вся строящаго, гордится.

БАСНЯ 12.
Осёлка и Нож

Нож бесѣдовал с Оселкою.

– Конечно, ты нас, сестрица, не любишь, что не хочешь в стать нашу вступить и быть Ножом...

– Ежели бы я острить не годилась, – сказала Оселка, – не отреклась бы Вашему Совѣту послѣдовать и состоянію. А теперь тѣм-то самим вас Люблю, что не хочу быть вами. И, конечно, ставши ножом, никогда столько Одна не перерѣжу, сколько всѣ тѣ Ножи и Мечи, которые во всю Жизнь мою переострю. А в сіе Время на Осёлки очень скудно.

СИЛА.

Родятся и такіе, что Воинской Службы и Женитбы не хотят, дабы других свободнѣе поощрять к разумной Честности, без которой всяка Стать недѣйствительна⁴⁸.

БАСНЯ 13.
Орел и Черепáха

На похилом над Воду Дубѣ сидѣл Орел, а в Близости Черепáха своей Братьи проповѣдовала Слѣдующее:

– Пропадай оно лѣтать... Покойная наша Прабаба, дай Бог ей Царство Небесное, навѣки пропала, как видно в Исторіах⁴⁹, за то, что сей проклятой Наукѣ зачала было у Орла обучаться. Самой Сатана оную выдумал...

– Слушай ты, Дúра! – перервал ея Проповѣдь Орел. – Не чрез то погибла премудрая твоя Прабаба, что лѣтала, но тѣм, что принялася за оное не по Прирѣдѣ, а лѣтанье всегда не хуже ползанья.

СИЛА.

Славолюбіе да Слaстолубіе многих поволокло в Стать, совсѣм Прирѣдѣ их противную. Но тѣм им вреднѣе бывает, чем Стать изряднѣе; и весьма немногих Мати родила, напримѣр, к Філософiи, к Ангелскому житію⁵⁰.

БАСНЯ 14.
Совà и Дрозд

Как только Сову усмотрѣли Птицы, начали взапуски щипать.

– Не досадно ли вам, Сударыня, – спросил Дроздик, – что без всякой вашей винности нападают? И не дивно ли это?

– Ни мало не дивно, – отвѣчала Она. – Они и между собою то же самое всегда дѣлают. А что касается до Досады, она мнѣ сносна тѣм, что хотя мене Сороки с Воронами и Гракáми щиплют, однак Орел с Пúтачем не трогают, притом и Аѣинскіе Граждане имѣют мене в почтеніи⁵¹.

СІЛА.

Лучше у Одного разумнаго и добродушнаго быть в Любви и почтеніи, нежели у Тысячи Дураковъ.

БАСНЯ 15.

Змія и Буфѳн

Как Змія весною скинула Линовище, Буффон, ее усмотрѳв:

– Куда вы, Сударыня, – сказал с удивленіем, – отмолодѳли! Что сему причиною? Прошу сообщить.

– Я вам с Охотою сообщу мой Совѳт, – Змія⁵² говорит. – Ступайте за мною.

И повела Буффона к той тѳсной Скважинѳ, сквозь которую она, с великою трудностію продравшись, всю старинную Ветошь из себе стащила⁵³.

– Вот, господин Буфѳн! извольте полѳзать сквозь Узкой сей Проход. А как только пролѳзете, тот же Час обновитѳся, оставив всю негодность по другую сторону.

– Да развѳ ты мене тут хотиш задушить? – вскричал Буфѳн. – А хотя мнѳ сюда удастся протащитѳся, тогда с мене послѳднюю Кожу сдеріѳт...

– Прошу ж не погнѳваться, – сказала Змія, – кромѳ сего Пути нельзя вам туда дойти, гдѳ мнѳ быть удалось.

СІЛА.

Чем лучшее Добро, тѳм большим трудом окопалось, как рвом. Кто Труда не перейдѳт, и к Добру тот не прійдѳт⁵⁴.

БА́СНЯ 16.

Жа́бы

Как высохло Озеро, так Жабы поскакали искать для себе новое жилище. Наконец всѳ вскричали:

– Ах, сколь изобильное Озеро! Оно будет нам вѳчным жилищем.

И вдруг плюснули во оное.

– А я, – сказала из них Одна, – жить намѳрила в Одном из наполняющих ваше Озеро Источникѳ. Вижу издали приосѳненный Холм, многиі сюда поточки посылающій. Там надѳюся найти для себе доброй Источник.

– А длячего так, Тѳтушка? – спросила Молѳдка.

– А длятого так, Голубка моя, что поточки могут отвестѳся в иную сторону, а ваше Озеро может по-прежнему высохнуть. Родник для мене всегда надежнѳе Лѳжи.

СІЛА.

Всякое Изобиліе оскудѳть и высохнуть, как Озеро, может. А Честное Ремесло есть неоскудѳвающій Родник не изобилнаго, но безопаснаго

Пропитанія. Сколь многое множество Богачей всякой день преобразуется в Нищія? В сем кораблекрушеніи Единственною Гаванью есть ремесло. Саміи бѣднѣйшіи рабы рождаются из предков, жителствовавших в Лужѣ великих Доходов. И не напрасно Платон⁵⁵ сказал: “Всѣ Короли из рабов, и всѣ рабы отражаются из Королей”⁵⁶. Сіе бывает тогда, когда Владыка всему, Время, уничтожает Изобиліе. Да знаем же, что всѣх Наук Главѣ, Око и Душа есть научиться Жизнь жить порядочную, основанную на Законѣ Вѣры и СТРАХА БОЖІЯ, яко на главнѣйшем Пунктѣ. Сей Пункт есть Основаніе и Родник, рождающій ручайки Гражданских Законов. Он есть ГЛАВА УГЛА⁵⁷ для зиждущих Благословенное Жителство, и сего Камня Твердость содержит всѣ Должности и Науки в Ползѣ, а сіи Общество в Благодѣнствіи.

БАСНЯ 17.
Два цѣнныи Кáмушки:
Алма́з и Сма́рагд

Высоких Качеств Смарагд, находясь при Королевском Дворѣ в славѣ, пишет к своему другу Адамáнтию⁵⁸ слѣдующее.

Любезный Друг!

Жалѣю, что не радиш о своей Чести и погребен в Пепелѣ живеш. Твои дарованія мнѣ извѣстны. Они достойны Чѣстнаго и Виднаго Мѣста. А теперь ты подобен свѣтѣщему Свѣщнику, под спѣдом сокровенному. К чему наше сіяніе, если оно не приносит удивленія и веселія народному взору? Сего тебѣ желая, пребуду Друг твой Смар...

Дражайшій Друг! (Отвѣтствует Алмаз)

Наше с виднаго мѣста Сіяніе питает Народную Пустославу. Да взирают на блестящіе Небеса, не на нас. Мы слабый Небес Список. А Цѣна наша, или Честь, всегда при нас и внутри нас. Грановщики не дают нам, а открывают в нас оную. Она видным Мѣстом и Людскою хвалою не умножается, а презрѣніем, забвеніем и Хулою не уменьшится. В сих Мыслях Пребуду Друг твой Адам⁵⁹.

СИЛА.

Цѣна и Честь есть то же. Сея кто не имѣет внутри себе, пріемля Лживое Свидѣтельство снаружи, тот надѣвает вид ложнаго Алма́за и воровской Монеты⁶⁰. Превратно в Народѣ говорят так: “Здѣлали Абра́ма Честным Человѣком”⁶¹. А должно было говорить так: “Засвидѣтелствовано пред Народом о Чѣсти Абрама”. Просвѣщеніе или Вѣра Божія, Милосердіе, Великодушіе, Справедливость, Постоянность, Цѣломудріе... Вот Цѣна наша и Честь! Старинная Послѣвица: Глупой ищет Мѣста, а разумнаго и в Углу видно⁶².

БАСНЯ 18.
Собака и Кобыла

Кобыла, поноску носить научена, чрезмѣрно кичилась. Она смертно не любила Меркурія⁶³, так назывался выжель, и, желая его убить, при всяком случаѣ Грозила ему задними Копытами.

– Чем я виноват, Госпожа Діана⁶⁴? – говорил выжель Кобылѣ. – За что я вам столько противен...

– Негодной!.. Как только стану при Гостях носить поноску, ты пуще всѣх хохочеш. Развѣ моя Нау́ка тебѣ Смѣх?..

– Простите, Сударыня, меня, не такую в сем моем Природном Порокѣ, что для мене смѣшным кажется и Доброе Дѣло, дѣемое без Природы.

– Сукин Сын! Что ж ты хвастаеш Природою? Ты неучоная Невѣжа! Развѣ не знаеш, что я обучалась в Парижѣ? И тебѣ ли смыслить то, что Учѣные говорят:

ARS PERFICIT NATURAM⁶⁵?

А ты гдѣ учился и от кого?

– Матушка! Если вас учил Славный Пáтер Піѳокс^а, то мене научил Всеобщій наш ОТЕЦ НЕБЕСНЫЙ, дав мнѣ к сему Сродность, а Сродность Охоту, Охота Знáние и Привычку. Может быть, посему дѣло мое несмѣшное, но хвальное.

Діана, не терпя, стала было строить задней Фронт, а выжель ушел.

СІЛА.

Без Природы, как без Пути. Чем далѣе успѣваеш, тѣм безпутнѣе заблуждаеш⁶⁶. Природа есть вѣчный Источник Охоты. Сія Воля (по Послѣвицѣ) есть пуще всякой Невѣли⁶⁷. Она побуждает к Чáстому О́пыту. О́пыт есть Оте́ц Иску́ству, Вѣ́дѣнію и Привы́чкѣ. Отсюда родились всѣ Нау́ки и Кни́ги, и Хитрости. Сія главная и Единственная Учи́тельница вѣрно вы́учивает Пти́цу лѣтáть, а Ры́бу плáвать⁶⁸. Премудрая ходит в Малоросіи Послѣвица:

БЕЗ БОГА ни до Поро́га, а с НИМ хоть за Мо́ре⁶⁹.

БОГ, ПРИРО́ДА и МИНѢРВА⁷⁰ есть то же. Как обуялая Соль без Вку́су, как Цвѣт без Природнаго своего Духа, а О́ко без Зѣни́цы, так несродное Дѣ́ланіе всегда чего-то Та́йнаго есть лишѣнное. Но сіе та́йное есть ГЛАВА́, а назывáется Гре́чески: Тò ПРÉПОН, Сирѣ́чь Благолѣ́піе, или Красота́, и не зависит от Нау́ки, но Нау́ка от него. Госпожа́ Діа́на, яко чрез-чур Обу́чоная, но с недоста́тком Благо́разумная Животи́на, изво́лит противоста́вить:

ARS PERFICIT NATURAM⁷¹.

Но когда Срѣ́дности нѣ́тъ, тогда скажи, пожа́луй, что мо́жет приве́сть в Совершенство Обу́ченіе? Слово́ “PERFICIT” значит то́чно то: привѣ́дит в Совершенство или в Оконча́ніе. Витѣ Конѣ́ц, как в Колѣ́цѣ, находится всегда при своѣм Нача́лѣ, завися́щій от него, как Плод от Сѣ́мене своего. Знать то,

^а Слово Ёллинское. Значит: Обезьяна, Рода и роста Бóльшаго⁽¹⁾.

что Гóрница без Начáла и Основáния Кры́шею своею с Вѣнчиком не увѣнча́ется.

БА́СНЯ 19.
**Нетопы́р⁷² и Два Птенца́,
Го́рлицын и Голуби́нин**

Беликий преисподний Звѣр, живущій в Землѣ так, как Крот, кратко сказать, Беликий Крот, писал самое сладкорѣчивѣйшее Писмо к Живущим на Землѣ Звѣрям и к Воздушным Птицам. Сила была такая: “Дивлюся Суевѣрію вашему. Оно в Мірѣ нашло то, чего никогда нигдѣ нѣтъ и не бывало. Кто вам насѣял Сумозброд, будто в Мірѣ есть какое-то Солнце? Оно в собраніях ваших прославляется, началствует в Дѣлах, печатлѣет Концы, услаждает Жизнь, оживляет Тварь, просвѣщает Тму, источает Свѣтъ, обновляет Время. Кое Время? Одна есть только Тма в Мірѣ, так одно и Время, а другому Времени быть – Чепуха, Вздор, Небыль... Сія одна ваша дурость есть плодовая Мать и других Дурачеств. Вездѣ у вас врут: Свѣтъ, День, Вѣкъ, Луч, Мóлнія, Радуга, Истина. А смѣшныя всего – почитаете Хіме́ру, называемую О́ко⁷³, будто оно Зерцало Міра, Свѣта пріятелище, Радости вмѣстилище, Дверь Истины... Вот Ва́рварство⁷⁴! Любезные мои Други! Не будьте Подлы, скиньте Ярем суевѣрія, не вѣрьте ничему, поколь не возьмете в Кула́к. Повѣрьте мнѣ: не то Жизнь, чтоб зрѣть, но то, чтоб щупать. От 18 дня, Апр[ѣля], 1774 года. Из Преисподняго Міра.

N. N.”

Сіе Писмо понравилось многим Звѣрям и Птицам, напрімѣр Совѣ, Дремлюгѣ, Сычу́, Вдо́ду, Ястребу, Пугачу⁷⁵, кромѣ Орла и Со́кола. А паче всѣх Нетопы́р⁷⁶ пловко шатался в сем высокородном Догматѣ и, увидѣв Горличина и Голубинина Сынов⁷⁷, старался их сею высокопарною Філософією ошачливити. Но Горличин сказал:

– Родители наши суть лучшіи тебе для нас Учи́тели. Они нас родили во Тмѣ, но для Свѣта.

А Голубчик отвѣщал:

– Не могу вѣрить Обманщику. Ты мнѣ и прежде сказывал, что в Мірѣ Солнца нѣтъ. Но я, родившись в Мрачных днях, в Днешній Воскресный день увидѣл рано Восход прекраснѣйшаго всемірнаго О́ка. Да и Смрад, от тебе и от Вдо́да⁷⁸ исходящій, свидѣлствует, что живет внутри вас недобрый Дух.

СИЛА.

Свѣтъ и Тма, Тлѣніе и Вѣчность, Вѣра и Нечестіе Мір весь составляют, и одно другому нужное. Кто Тма, будь Тмою, а Сын Свѣта да будет Свѣтъ⁷⁹. От плодов их познаете их⁸⁰.

БАСНЯ 20.
Велблюд и Олень

Африканскій Олень Часто питається Зміями. Сей, нажрався досыта оных и не терпя внутри палящія Ядом Жажды, быстрѣ Птиц в полудни пустился на Источники водныя и на Горы высокія. Тут увидѣл Велблюда, піющаго в Поточкѣ мутную воду.

– Куда спѣшиш, Господин Рогач? – отозвался Велблюд. – Напійся со мною в сем ручайкѣ.

Олень отвѣчал, что он мутной пить в сладость не может.

– То-то ваша Братья чрезмѣрно нѣжны и замысловаты. А я нарочно смущаю: для менѣ мутна слаже.

– Вѣрю, – сказал Олень. – Но я родился пить самую прозрачнѣйшую из Родникѣ Воду. Сей мене поточок доведѣт до самой своей Головы. Оставайся, Господин Горбач.

СІЛА.

БІБЛІА есть Источник. Народная в Ней Історія и Плотскіи Имена есть-то Грязь и мутная Иль. Сей Живыя Воды Фонтан⁸¹ подобен Киту, испускающему выпль из Ноздрей сокровенную нетлѣннѣ Воду, о коей писано: “Вода Глубока, Совѣт в Сердцѣ Мужа, Рѣка же изскачущая и Источник Жизни”. Притч[и], 18⁸² и 20⁸³.

Кто Велблюд, тот возмущеніе потопных Глаголов пьет, не достигая к той Источничей Главѣ: “Маслом Главы моя не помазал”⁸⁴. А Елень к Чистой Водѣ востекает с Давидом: “Кто напоит мя Водюю из Рова, иже в Виѣлеѣмѣ при вратѣх?” 2 Царств[в], 23, с[тих] 15. Слово, Имя, Знак, Путь, Слѣд, Нога, Копыто, Термин есть то тлѣнныи воротѣ, ведущи к нетлѣннѣ Источнику⁸⁵. Кто не раздѣляет словесных Знаков на Плоть и Дух, сей не может различить между Водюю и Водюю, Красот Небесных и Росы. Взглянь на 33 Гл[аву], с[тих] 13, Второзак[оніа]⁸⁶. И есть Скот Нечистый, не раздвояющій Копыто⁸⁷. А каков есть сам, такова ему и БІБЛІА. О Ней-то точно сказано: “С Преподоб[ным] преподобен будещи...”⁸⁸ Описатели Звѣрей пишут, что Велблюд, пить приступая, всегда возмущает Воду⁸⁹. Но Олень Чистыя Любитель.

Сія Басня писана в Свѣтлое Воскресеніе по Полудни, 1774, в Бабаях.

БАСНЯ 21.
Кукушка и Косик

Кукушка прилетѣла к Черному Дроздику.

– Как тебѣ не скучно? – спрашует его. – Что ты дѣлаеш?

– Пою, – отвѣчает Дроздик, – видиш...

– Я и сама пою чаще тебе, да всіо однак скучно...

– Да ты ж, Сударыня, только то одно и дѣлаеш, что, подкинув в чужое Гнѣздо твои Яйца, с мѣста на мѣсто перелѣтывая, поіош, пьеш и ѣш. А я сам кормлю, берегу и учу свои дѣти, а свои труды облегчаю пѣніем.

СІЛА.

Премножайшіи, презрѣв сродную себѣ Должность, одно поют, пьют и ѣдят. В сей Праздности несносную и Большую терпят Скуку, нежели работающіи без Ослабы. Пѣть, пить и ѣсть не есть Дѣло, но Главнаго нашего сроднаго Дѣла один точію хвостик. А кто на то ѣсть, пьет и поіот, чтоб Охотнѣе послѣ раздоху взяться за Должность, как за подлежащій путь свой, сему Скуку прогнать не многова стоит: он каждый День и дѣлен, и празден, и о нем-то Пословица: Доброму Человѣку всякой День Праздник⁹⁰. Должность наша есть Источником Увеселенія. А если кого своя Должность не веселит, сей, конечно, не к ней сроден, ни Друг ея вѣрный, но Нѣчтось возлѣ нея любит, и как неспокоен, так и нещаслив. Но ничто столько не слѣдко, как Общая всѣм нам Должность. Она есть исканіе Царствія Божія и есть Глава, Свѣтъ и Соль каждой Частной Должности. Самая изрядная Должность не веселит и без Страху Божія есть, как без Главы, мертва, сколько бы она отправляющему ни была сродна. “Страх Господень возвеселит Сердце”⁹¹. Оно, как только начнет возводить к нему Мысли свои, вдруг оживляется, а Бѣс Скуки и Унынія, как Прах Вѣтром возметаем⁹², отбѣгает. Всѣ мы не ко всему, а к сему всякъ Добрый Человѣкъ родился. Щаслив, кто сопряг сродную себѣ Частную Должность с Общею! Сія есть Истинная Жизнь. И теперь можно разумѣть слѣдующее Сократово Слово: “Иные на то живут, чтоб ѣсть и пить, а я пью и ѣм на то, чтоб жить”^{а 93}.

БАСНЯ 22.

Навоз и Алмаз

Тот-то самой Навоз, в котором древле Езопов Пѣтух вырил драгоцѣнный Камушок⁹⁴, дивился Алмазу и любопытно вопрошал:

– Скажи мнѣ, пожалуй, откуда вошла в тебе цѣна толь великая? И за что тебе Люде столько почитают? Я одобряю Нивы, Сады, Огороды. Красы и Ползы есмь податель. А при всем том ни десятой доли не имѣю Чести в сравненіи твоей.

– И сам не знаю, – отвѣчает Алмаз. – Я та же, что и ты, есмь Земля, и Гаразда хуже тебе. Она есть пережатая Сѣнечным Вѣтром Жужель. Но только в сухих моих Водах благолѣпно изображается Блестаніе Солнечнаго Свѣта, без котораго Силы всѣ твои Одобренія Пусты, а произращенія Мертвы, по старинной Пословицѣ: В Пѣлѣ Пшеница Годом родится⁹⁵, не Навою, ни Навозом.

^а Самое доброе дѣло есть скучным без ослабы, а одно только бездѣлья дѣлать во сто раз скучнѣе.

СИЛА.

Свѣцкія Книги, безспорно, всякой Пóлзы и Красы суть преисполненныя. Если бы они спросили БІБЛІЮ: длячего сами пред нею ни десятой Доли Чести и Цѣны не имѣют? длячего Ей созидаются Олтари и Храмы? – И Сама не знаю, – отвѣчала бы Она. – Я состою с тѣх же Слов и Рѣчей, что Вы, да и гаразда с Хужих⁹⁶ и Варварских. Но в невкусных Рѣчи моей Водах, как в Зерцалѣ, Боголѣпно сіяет невидимое, но Пресвѣтлѣйшее Óко БОЖІЕ, без котораго вся ваша Польза Пуста, а Краса Мертва⁹⁷.

Конечно, сим-то Древом Жизни услаждается невкусных Рѣчей Ея Горестъ, когда Обуялая Вода Ея претворяется в Винò, веселящее Сердце Человѣку. А точно о Ней Одной скажет Соломон Слѣдующее: “Превознеслася еси над всѣми: Ложнаго угождения и суетныя доброты женскія нѣсть в тебѣ”⁹⁸. Взглянь на Конец Притчей. Бог часто в Бібліи означаетсѣ Гóдом, Погóдою, Благоденствіем. Напримѣр: “Лѣто Господне пріятно...”⁹⁹ “Се нынѣ Время Благопріятно...”¹⁰⁰ Прочти Начало Соломон[ова] Проповѣдника о Врѣмени¹⁰¹. Врѣмя Римски ТЕМПУС. Оно значит не только движеніе в Небесных Крутах, но и Мѣру движенія, называемую у Древних Греков ρυθμός. Сіе Слово значит то же, что Такт, и сіе Греческоє ж от Слова τάσσω (“располагаю”) происходит. Да и у нынѣшних Музыкантов Мѣра в движеніи Пѣнія именуется ТЕМПО. И так Тѣмпо в движеніи Планет, Часовых Машин и Музыкальнаго Пѣнія есть то же, что в Красках Рисунок. Тепер видно, что значит ρυθμός и tempus. И премудро Пословица говорит: “В Полѣ Пшеница Годом родится...”¹⁰² Премудро и у Римлян Говаривали: “Annus producit, non ager”¹⁰³. Рисунок и Тѣмпо есть Невидимость.

Басня наша да заключится сими Арістотеля¹⁰⁴ о Музыкѣ словами:

ρυθμός δὲ χάριζομεν διὰ τὸ Γνώριζον καὶ συντεταγμένον¹⁰⁵.

Кто сіе разжует, тот знает, что значит Рвѣм. Сіе Слово в Россіи¹⁰⁶ во многих Устах, но не во многих Умáх.

БАСНЯ 23.

Собáки и Волк

У Тітира¹⁰⁷ Пастухà жили Левкон и Θиридáм, двѣ Собаки, в великой Дружбѣ. Они прославились у Диких и Домашних Звѣрей. Волк, побужден их славою и сыскав случай, поручал себе в их Дружбу.

– Прошу меня жаловать и любить, Государ[и] мои, – Говорил с Придворною ужímкою Волк. – Вы меня высоколѣпно ошасливить в состоянїи, если соизволите удостоить меня Мѣста быть трѣтим вашим другом, чего лестно ожидаю.

Потом насаказал им о Славных и Богатых Предках своих, о Мóдных Науках, в коих воспитан тѣцаніем Отцовским.

– Если ж, – примолвил Волк, – Фамілією и Науками хвалиться у разумных Сердец почитается за Дурость, то имѣю лучшія Мѣры для

приведенія себя в вашу Любовь. Я становитостью с Обѣми вами сходен, а Голосом и Волосом с Господином Өирідамом. Самая древнѣйшая Пословица: Similem ducit Deus ad similem¹⁰⁸. В одном только не таюся, что у меня Лисей Хвост, а Волчей Взор.

Левкон Отвѣчал, что Тітир на их совсем не похож, однак есть третим для них Друтом, что он без Өирідама ничего дѣлать не начинает. Тогда Өирідам сказал так:

– Голосом и Волосом ты нам подобен, но Сердце твоє далече отстоит. Мы бережем Овцы, довольны Волною и Молоком, а вы Кóжу сдыраете, снѣдающе их вмѣсто Хлѣба. Паче же не нравится нам Зерцало твоея души, лукавый Взор твой, кóсо на близ тебе ходящаго Барашка поглядывающій.

СИЛА.

И Фаміліа, и Богатство, и Чин, и Родствò, и тѣлесныи Дарованія, и Науки не сильны утвердить Дружбу. Но Сердце, в Мыслях согласное, и одинакая Честность Человѣколюбныя Души, в двоих или троих Тѣлах живущая. Сія есть Истинная Любовь¹⁰⁹ и Единство, о Коем взглянь 4 Гл[аву], с[ти]х 32 в Дѣянїях¹¹⁰. И о Кóем Пáвел: “Нѣсть Іудей, ни Еллин... Все бо вы Едино Есте о ХРИСТѢ ІИСУСѢ”. К Галáт[ам], 3¹¹¹.

БАСНЯ 24.

Крот и Линкс¹¹²

По Сказкам, Звѣр Линкс имѣет столь Острый Взор, что на нѣсколько Аршин Землю прозирает. Сей, в Землѣ увидѣв Крота, начал смѣяться слѣпотѣ его.

– Если бы ты, негòдная Твáришка, имѣл моей Прозорливости Сòтую Дóлю, ты бы мог проникнуть сквозь самой Центр Земли. А теперѣ всò щупаеш, слѣп, как безлунная Пóлночь...

– Пожалуй, перестань хвáстать, – отвѣчал Крот. – Взор тебѣ острый, но Ум весьма слѣп. Если тебѣ дано, чего я лишен, и я ж имѣю, чего у тебе нѣт. Когда помышляеш о Остром твоєм Взорѣ, тогда не забывай и Остраго моего Слуха. Давно бы имѣл, если бы для мене нужны были, Очи. Вѣчная ПРАВДА Блаженныя НАТúРЫ никого не обижает. Она, равное во всем неравенство дѣлая, в Остротѣ моего Слуха вмѣстила Чúвство Очѣй.

СИЛА.

Глúпость в Изобиліи гордится и ругáется, а в Скúдости осѣдает и отчаевается. Она в Обоих Дóлях нещáсна. Там бѣсится, как в сумозбрòдной Горячкѣ, а тут с Ног валится, как Стѣрво. Сія вся Язва рòдится оттúду, что не научилися Цáрствію Бóжію и Прáвдѣ Его, а дúмают, что в Мíрѣ все дѣлается на Удáчу, так, как в Беззаконном Владѣнїи.

Но распрости, о Бѣдная Тварь, Очи твои! И увидиш, что все дѣлается по самой точной Прáвдѣ и Равенству, а сим успокоишся. Если в Богатствѣ есть, чего в Нищетѣ нѣт, справся и сыщеш в Нищетѣ, чего в Богатствѣ нѣт. В

которой Землѣ менѣе родится Плодов, там в Награду Здоровость Воздуха. Гдѣ менѣе Клюквы и Черницы, там менѣе Скорбунной Болѣзни. Менѣе Врачей? Менѣе Больных. Менѣе Золота? Менѣе Надобностей. Менѣе Ремесел? Менѣе Мотов. Менѣе Наук? Менѣе Дураков. Менѣе Прав? Менѣе Беззаконников. Менѣе Оружія? Менѣе Войны. Менѣе Поваров? Менѣе испорченнаго Вкуса. Менѣе Чести? Менѣе Страхъ. Менѣе Слестей? Менѣе Грусти. Менѣе Славы? Менѣе Безславія. Менѣе Другов? Менѣе Врагов¹¹³. Менѣе Здоровья? Менѣе Страстей. Вѣкъ и Вѣкъ, Страна и Страна, Народ и Народ, Город и Село, Юность и Старость, Болѣзнь и Здоровья, Смерть и Жизнь, Ночь и День, Зима и Лѣто – Каждая Статъ, Пол и Возраст, и всякая Тварь имѣетъ собственные свои Выгоды. Но спящая Глупость и Глупое Невѣріе сего не разумѣет. Одно только худѣе во всемъ видитъ, подобна Цырюнничимъ Пявкамъ, негодную Кровь высосающимъ. Для сего Вѣкъ надъ Вѣкъ возноситъ, Народъ вышше Народъ, недовольна своею ни Статью, ни Страною, ни Возрастомъ, ни Сродностью, ни Участью, ни Болѣзнію, ни Здоровьямъ, ни Смертію, ни Жизнію, ни Старостію, ни Юностью, ни Лѣтомъ, ни Зимой, ни Ночью, ни Днем; и при Удачѣ то восходитъ до Небесъ, то низходитъ Отчаяніемъ до Бездн¹¹⁴, лишена какъ Свѣта и Духа Вѣры, такъ и сладчайшаго Мира съ равнодушіемъ, и жжется собственнымъ своихъ Печалей Пламенемъ, дабы исполнилось на ней: “А не вѣруй уже осужденъ есть”¹¹⁵.

Все же есть Благое, кромѣ не видѣть Царствія Божія и Правды Его, кромѣ болѣть Душею и мучиться изъ Роптанія неудовольствіемъ: сіе Одно есть Злое. Сія есть Гордость Сатанинская, возсѣсти на Престолѣ Вышняго покушающаяся. Сей есть точный Центръ Ада и Отецъ Страстей.

“И не даде Іовъ безумія Богу”¹¹⁶.

“Благословлю Господа на всякое Время...”¹¹⁷

Сей есть Свѣтъ ИСТИНЫ и Вѣдѣнія Божія. Посему и Священники именуются Сердца, в невѣріи сидящіи, Божіимъ Свѣтомъ озаряя.

“Вы есте Свѣтъ Мира”¹¹⁸.

“Коль красны Ноги благовѣствующихъ Мир...”¹¹⁹

“Святѣі ихъ во ИСТИНУ ТВОЮ...”¹²⁰

БАСНЯ 25.

Лев и Обезьяны

Левъ спитъ навзничъ, а спящій весьма схожъ на мертваго¹²¹. Толпа разнаго рода Обезьянъ, почитая его въ мертвыхъ, приблизившись къ нему, начали прыгать и ругаться, забывъ Страхъ и Почтеніе къ Царю своему¹²². А какъ пришло Время востанія отъ сна, подвинулся Левъ. Тогда Обезьяны, однимъ путемъ къ нему пришедшіи, Седмицею Путей разсыпались. Старшая съ нихъ, пришедъ въ себя, сказала:

– Наши и Предки ненавидѣли Льва, но Левъ и нынѣ Львомъ и во Вѣки Вѣковъ¹²³.

СИЛА.

Лев есть Образ БІБЛІИ, на которую встают и ругаются Ідолопоклѡнничьи Мудрецы. Они думают, что Она мертва и говорит о Мертвости Стіхійной, не помышляя о том, что в тлѣнных Ея Образах сокрывается Живот Вѣчный и что все сіе встает и возносится к ТОМУ: “Бог наш на Небеси и на Земли...”¹²⁴ И не разумѣя, что Исходы Ея суть Исходы Живота¹²⁵, ругаются, слыша сіе: “Торняя Мудрствуйте...”¹²⁶ “Нѣсть Здѣ...”^{а127} А как только блеснул Свѣтъ востанія Ея, тогда исполняется на них: “Расточатся врази ЕГО”¹²⁸. Вот для чего Васілій Великій¹²⁹ Говорит о Евангеліи, что Оно есть ВОСКРЕСЕНІЕ Мертвых¹³⁰.

Іуда, сын Іаковль, вмѣсто Льва Образом невидимаго ЦАРЯ и БОГА лежит, и посему-то написано: “Возлег почи, аки Лев. Кто воздв[игнет] Его”¹³¹.

Лежит Львица и Царица наша, Чистая Дѣва БІБЛІА, и о НЕЙ-то Жизнь и Воскресеніе наше ХРИСТОС скажет: “Не Умре бо Дѣвица, но спит...”¹³²

Блажен не смѣжающій Очѣй пред блистаніем Ея! Сей да поет с Давидом: “Коль возлюбленна Селенія Твоя...”¹³³ “Коль красны Дома твои, Іакове...”¹³⁴

Звѣрѣй Описатели Пишут, что Лев, родившись, лежит мертв, поколь ужасным Рыком возбудит его Отец Его. А сіе дѣлает в Третій День. Возможно ль найти Благолѣпнѣйшій для БОЖЕСТВЕННЫХ КНИГИ ОБРАЗ?

БАСНЯ 26. Щука и Рак

Щука, напав на сладкую ядь, жадно проглотила. Но вдруг почувствовала сокровенную в сладости Ёдку, увязшую во внутреностях своих. Рак сіе издали примѣтил и, на Утрешній день увидѣв Щуку, спросил:

– За чем вы, Сударыня, не веселы? Гдѣ дѣвался ваш Кураж?

– Не знаю, Брат, что-то Грусно. Думается для Увеселенія поплыть из Кременчука¹³⁵ в Дунай. Днѣпр наскучил.

– А я знаю вашей Грусти родник, – сказал Рак. – Вы проглотили Ёдку. Теперь вам не посѣбит ни быстрый Дунай, ни плодоносный Ніл, ни веселовидный Мѣандр¹³⁶, ни золотые Крильца.

СИЛА.

Рак точную Правду скажет. Без Бога и за Морем худо. А Мудрому Человѣку весь Мір есть Отечеством. Вездѣ ему и всегда добро. Он добро не собирает по мѣстам, но Внутрь себе носит оно¹³⁷. Оно ему Солнцем во всѣх Временах, а Сокровищем во всѣх сторонах. Не его мѣсто, но Он посвящает мѣсто¹³⁸, не изгнанник, но Странник, и не Отечество оставляет, а Отечество перемѣняет. В коей Землѣ Пришлец¹³⁹, тѡей Земли и Сын, имѣя Внутрь себе Народное Правѡ¹⁴⁰, о коѣм Пáвел:

^а Сіе Хáмово Плѣмя смѣѣтся наготѣ́ О́тчей⁽²⁾.

“Закон Духовен есть”¹⁴¹.

Страх Господень – Источник Мудрости¹⁴² и Веселія, и долгоденствія. А невѣріе есть сладчайшая Ядь, сокрывающая Горчайшій Яд. Трудно сей Яд примѣтити. Трудно проникнуть Беззаконіе. “Грѣхопаденія Кто разумѣет?”¹⁴³ Тот, кто проникнул Страх Божій. Корень его горкій, но Плоды сладчайшіе. А Беззаконіе есть Удка, сладостью обвітая, увязляющая Душу.

Честолюбіе ли тебе вѣдит ко Грѣху? Оно есть сладость, обвившая Ёдку. Плотская ли Слать плѣнила? Проглотил ты Ёдку. За Сребром ли погнался и впал в Неправду? Плѣнен ты Ёдкою. Зависть ли, Мечь, Гнѣв или Отчаянность увязла в Душѣ твоей? Проглотил ты Удку, о коей Пáвел: “Жáло же Смёрти Грѣх”¹⁴⁴. Безбожіе ли вселилось в Сердцѣ твоём? Проглотил ты Ёдку, о коей Исаіа: “Нѣсть радоватися Нечестивым”¹⁴⁵. “Рече Безумен в Сердцы своем: Нѣсть Бог...”¹⁴⁶ Вражда ли с Богом воцарилась Внутрь тебе? Пожер ты Удку, о коей Мойсей: “Проклят ты во Градѣ и проклят ты на Селѣ...”¹⁴⁷ Мучит Душу твою Страх Смерти плотской¹⁴⁸? Увязла в ней Удка, о коей Исаіа: “Беззаконныи взволнуются, и почити не возмогут”¹⁴⁹. Грѣх значит жить по Закону плотских Удов и страстей наших, воюющих противу Закóну Умá нашего¹⁵⁰. Таков гдѣ сокрывается? Кое мѣсто увеселит его? Кая Прибыль¹⁵¹ раскуражит Сердце Его? В Душѣ своей и в Сердцѣ своем вездѣ и всегда носит нещастіе. Взглянь и послушай нещаснаго Раба!

“Ёже бо хотѣти прилѣжит мнѣ, а ёже дѣяти, не Обрѣтаю”¹⁵².

Вот Ёстинная Плѣнь! “Всяк согрѣшáй, Раб есть Грѣху”¹⁵³.

БАСНЯ 27.

Пчелà и Шёршень

– Скажи мнѣ, Пчела, длячего ты столь Глупа? Знаеш, что трудов твоих Плоды не столько для тебе самой, сколько для Людей полезны¹⁵⁴, но тебѣ Часто и вредят, принося вмѣсто награжденія Смерть, однак не престаеете дурачиться в собираніи Меда. Много у вас Голов, но безмóзгіе. Видно, что вы без толку влюбились в Мед.

– Ты высокій дурак, Господин Совѣтник, – отвѣчала Пчела. – Мед любит ѣсть и Медвѣдь, а Шёршень тоже лукаво достает. И мы бы могли воровски добывать, как иногда наша братья и дѣлает, если бы мы только ѣсть любили. Но нам несравненно большая Забава собирать Мед, нежели кушать. К сему мы рожденны и не престанем, поколь Ёмрем. А без сего жить и в Изобіліи Меда есть для нас одна лютѣйшая Смерть.

СИЛА.

Шёршень есть Образ Людей, живущих хищеніем Чуждаго и рожденных на то одно, чтоб ѣсть, пить и протч[ая]¹⁵⁵. А Пчелà есть Герб мѹдраго Человѣка, в сродном дѣлѣ трудящагося. Многіи Шёршни без толку говорят: длячего сей, напрімѣр, Студѣнт научился, а ничего не

имѣет? На что, де, Учітись, если не имѣть Изобилія?.. Не разсуждая Слов Сірѣх[овых]: “Веселіе Сѣрдца живѣт Человѣка”¹⁵⁶, и не разумѣя, что сродное Дѣло есть для него сладчайшее Піршество. Взгляните на Правленіе Блаженныя Натѣры и научитесь. Спросите вашу Борзѣю Собѣку, когда она веселѣе? – Тогда, – отвѣчает вам, – когда гонѣ Зѣйца. Когда вкуснѣе Заец? – Тогда, – отвѣчает Охѣтник, – когда ганѣю. Взгляните на сидящаго пред вами Кѣтѣ. Когда он куражнѣе? Тогда, когда цѣлу Нѣчь бродит или сидит возлѣ Норѣхи¹⁵⁷, хотя, уловивши, и не ѣст Мѣши. Запри в Изобиліи Пчелу, не Умрет ли с тоски в то время, когда можно ей Лѣтѣть по цвѣтоносным Лугам? Что горестнѣе, как плавать в Изобиліи и смертно мучитись без сроднаго Дѣла? Нѣтъ мучителнѣе, как болѣть Мыслями, а болят Мысли, лишаясь сроднаго Дѣла. И нѣтъ радостнѣе, как жить по Натѣрѣ. Сладок здѣсь труд тѣлесный, терпѣнье тѣла и самая Смерть его тогда, когда Душа, Владычица его, сродным Услаждается Дѣлом. Или так жить, или должно Умрѣть. Старик Катѣн¹⁵⁸ чем мудр и щаслив? Не изобиліем, ни Чином. Тѣм, что послѣдует Натѣрѣ, как видно в Ціцерѣновой Книжечкѣ «О Стѣрости»¹⁵⁹. Сѣя одна есть премилосердная Мѣти и Премудрая Путеводителница. Сѣя преблагая домостроителница несѣтому дарует много, а мало дает довольному малым.

Но раскусить же должно, что значит жить по Натѣрѣ. Не Закон скотских Удов и Похотей наших, но значит Блаженное оное ЕСТЕСТВО, называемое у Богословов ТРИСОЛНЕЧНОЕ¹⁶⁰, всякой Твари свою для нея Часть и сродность вѣчно предписующее. О сем-то Естествѣ сказал древній Епѣкур¹⁶¹ слѣдующее:

“БЛАГОДАРЕНІЕ БЛАЖЕННОЙ НАТѢРѢ ЗА ТО, ЧТО НУЖНОЕ

ЗДѢЛАЛА НЕТРУДНЫМ, А ТРУДНОЕ НЕНУЖНЫМ”¹⁶².

А понеже в Богѣ нѣсть Мужескій Пол ни Женскій, но все в Нем¹⁶³, и Он во всем, для того скажет Пѣвел: “Иже есть всяческая во всем...”¹⁶⁴

БѢСНѢ 28.

Оленѣца и Кабѣн

В Пѣлских и Венгѣрских Горѣх¹⁶⁵ Оленѣца, увидѣвъ домашняго Кабанѣ:

– Желѣю Здравствовать, Господин Кабѣн, – стала витѣться. – Радуюсь, что вас...

– Что ж ты, негодная Пѣдлѣсть, столько неучтивѣ? – вскричал, надувшись, Кабан. – Почему ты меня называешь Кабаном? Развѣ не знаешь, что я пожалован Бараном? В сем имѣю Патент¹⁶⁶, и что род мой происходит от самых Благородных Бѣбрѣв¹⁶⁷, а вмѣсто Епанчи¹⁶⁸ для Харѣктѣра ношу в Публикѣ содрану с Овцы Кѣжу.

– Прошу простить, ваше Благородіе, – сказала Оленѣца, – я не знала. Мы, простыи, судим не по Убѣру и Словам, но по Дѣлам. Вы так же, как прежде, роете Зѣмлю и ламаете Плетѣнь. Дѣй Бог вам быть и Конѣм¹⁶⁹.

СИЛА.

Не можно довольно надивиться Глупцам, пренебрегшим и поправшим премного честнѣйшій и безцѣнный Добродѣтели Бысер на то Одно, чтоб продраться в Чин, совсѣм ему несродный. Кой им Змій в Ухо нашептал, что Имя и Одежда преобразит их в Бытіе, а не Жизнь Честная, достойная Чина? Вот точныи Граки Езоповы, одѣвающіеся в Чужое Перья¹⁷⁰! Из таковых сошитое жителство подобное Суднѹ, в котором ѣхали Морем одѣтыи по Человѣчому Обезьяны, а ни одна править не умѣла. Если кто Просвѣщенное Око имѣет, коликое множество видит сих Ослѡв, одѣтых в Львиную Кѡжу¹⁷¹? А на что одѣты? На то, чтоб волнѣ могли жить по рабским своим Прихотям, беспокоить Людей и проламываться сквозь Законов Гражданских Забѡры. А никто из Достойных Чѣсти на неучтивость скорѣе не сердится, как сіи Обезьяны с Ослами и Кабанами. Древняя Еллинская Послѡвица:

Обезьяна Обезьяною и в Золотом Характерѣ¹⁷².

Вспоминает и Соломон о Свины с Золотым в Ноздрях ея Колцом. Прит[чи], Гл[ава] 11, с[тих] 22¹⁷³.

Знаю, что точно Он сіе говорит о тлѣнных и бранных Фигурах, в коих погрязло и сокрылося КОЛЦО Вѣчнаго Царствія Божія, а только говорю, что можно приточить и к тѣм, от коих оно взято для особливаго Образованія в Библію. Добросердечныи и Прозорливыи люде разными Фигурами изображали дурную Душу сих, на Одно только Зло живых и движимых Чучелов. Есть и в Малороссіи Послѡвица:

Далѣко Свинья от Коня¹⁷⁴.

БАСНЯ 29.

Старуха и Горшечник

Старуха покупала Горшки. Амѹры молодых лѣт еще и тогда ей отрыгались.

– А что за сей хорошенькіи?..

– За того возму хоть 3 Полѹшки¹⁷⁵, – отвѣчал Горшечник.

– А за того гнусного (вот он!), конечно, Полушка...

– За того ниже двох Копѣек не возму...

– Что за Чудо?..

– У нас, Бабко, – сказал Майстер, – не глазами выбирают. Мы испытуем, чисто ли Звонит¹⁷⁶?

Баба, хотя была не подлаго Вкуса, однак не могла больше говорить, а только сказала, что и сама она давно сіе знала, да вздумать не могла¹⁷⁷.

СИЛА.

Конечно, сія премудрая Ёва есть Прабабою всѣм тѣм Вострякам, которыи Человѣка цѣнят по Одеждѣ¹⁷⁸, по Тѣлу, по Деньгам, по Углам, по Имени, не по его житія Плодам. Сіи Правнуки, имѣя тот же Вкус,

совершенно доказуют, что они суть Плод от сей Райской Яблони¹⁷⁹. Чистое, и как Римляне говорили, Candidum (“бѣлое”), и независтное Сердце, Мило-сердное, Терпеливое, Курѣжное, Прозорливое, Воздержное, Мирное, Вѣрующее в Бога и Уповающее на Него во всем, – вот Чистый Звон и Честная Душы нашей Цѣна! Воспоминает и Сосуд избранный Павел о Сосудах Честных и безчестных. 2 К Тимѡ[ею], Гл[ава] 2, с[ти]х 20¹⁸⁰ и К Рим[лянам], 9, с[ти]х 21¹⁸¹. “Утроба буяго яко Сосуд сокрушен и всякаго Разума не удержит”. Сирах, 21, с[ти]х 17.

Извѣстно, что в Царских Домах находятся Фарфорные, Серебряные и Золотые Урыналы, от которых, конечно, Честнѣе глиняная и деревяная Посуда, Пищею наполняемая, так, как ветхій селскій Храм Божій почтеннѣе Господскаго Бѣрхатом украшеннаго Афедрона¹⁸². Изрядная Великороссійская Пословица сія: НЕ КРАСНА ИЗБА УГЛАМИ, КРАСНА ПИРОГАМИ¹⁸³.

Довелось мнѣ в Хѣрьковѣ между премудрыми ЕМБЛЕМАТАМИ¹⁸⁴ на Стѣнѣ Зѣлы видѣть слѣдующій: Написан схожій на Черепаху Гад с долговатым Хвостом. Средѣ Чѣрепа сіет болшѣя Золотая Звѣзда, украшая оной. Посему Он у Римлян назывался STELLIO, а Звѣзда STELLA. Но под ним толк подписан слѣдующій: “SUB LUCE LUES”. Сирѣчь: Под сіяніем Язва¹⁸⁵.

Сюда принадлежит Послѡвица, находящаяся в Евѣнгеліи: “Трѡбы повѣпленныи”¹⁸⁶.

БѢСНЯ 30.

Соловей, Жаворонок и Дрозд

Средѣ высокой Степи стоял Сад, жилище Соловьев и Дроздов. Жаворонок, прилетѣвъ к Соловью:

- Здравстуй, Господин пѣвчей, – сказал ему.
- Здравстуй и ты, Господин Соловей, – отвѣчал ему Пѣвчій.
- Для чего ты мене твоим Именем называешь? – спросил Жаворонок.
- А ты для чего мене называешь Пѣвчим?..

ЖАВОРОНОК. Я тебе не без Причины назвал Пѣвчим. Твое Имя у Древних Еллинов было ἀηδών, сирѣчь Пѣвчій, а ὀδή Пѣсня.

СОЛ[ОВЕЙ]. А твое Имя у Древних Римлян было Alauda, сирѣчь Славѣй, а славлю Laudo.

ЖАВ[ОРОНОК]. Если так, теперь начинаю тебе больше любить и прилетѣл просить твоей Дружбы.

СОЛ[ОВЕЙ]. О простѣк! Можно ли выпросить Дружбу? Надобно родится к ней^а. Я часто пою сію мою Пѣсеньку, научен от Отца моего: “Ὁμοιον πρὸς ὁμοιον ἄγει Θεός”^б.

^а ОДИН БОГ ЕСТЬ СЪЯТЕЛЬ ДРУЖБЫ.

^б Сирѣчь: ПОДОБНАГО ДО ПОДОБН[АГО] ВЕДЕТ БОГ⁽³⁾.

ЖАВ[ОРОНОК]. И мой Батько сію Пѣсеньку спѣвает. Я ж тебѣ как в прочем, так и в сем подобен, что ты поеш Христа, всея Твѣри Господа, а я ЕГО ж славлю, и в сем вся наша Забава.

СОЛ[ОВЕЙ]. Хорошо, я совершенный твой Друг, если в Саду жить станеш.

ЖАВ[ОРОНОК]. А я искренный твой Любитель, если в Степи жить станеш.

СОЛ[ОВЕЙ]. Ах! Не волоки мене в Степь: Степь мнѣ Смерть; как ты в ней живеш?

ЖАВ[ОРОНОК]. Ах! Не волоки ж мене в Сад: Сад мнѣ Смерть; как ты в нем живеш?..

– Полно вам, Братія, дурачиться, – молвил, не далече сидя, Дрозд. – Вижу, вы рожденны к Дружбѣ, но не смыслите любить. Не ищи тое, что тебѣ Нравно, но то, что Другу полезно: тогда и я Готов быть Третьим вашим Другом.

Потом, всяк своим Пѣніем заспѣвав, утвердили в Бозѣ Вѣчную Дружбу.

СІЛА.

Сими тремя Птичками Образуется добрая Дружба. Дружбы нельзя выпросить, ни купить, ни Силою вырвать. Любим тѣх, коих любить родились, так как ядим то, что по Природѣ, а у Бога для всякаго дыханія всяка Пища добра, но не всѣм. И как нельзя Коня с Медведем, а Собаку с Волком припрягти к Коляскѣ, так не можно, чтоб не оторвалось Ветхое Сукно, пришитое к свѣжому, а Гнилая Доска, приклеена к новой. Равное ж несогласіе есть между Двома разстоящих Природ Человѣками, а самая ваящая несродность между Злым и добрым Сердцем. Жаворонок с Дроздом и Соловьѣм дружить может, а с Ястребом, Нетопырѣм не может. Если Бог раздѣлил, тогда кто совокупит? Премудрая и предвѣнная есть сія Послѣвица:

Ὁμοιον πρὸς ὁμοιον ἄγει θεός.

SIMILEM AD SIMILEM DUCIT DEUS.

ПОДОБНАГО ДО ПОДОБНАГО ВЕДѢТ БОГ¹⁸⁷.

Одна только несносность Жаворонку жить в Саду, так, как Соловьѣ в Степи. Сіе у Ёллин именовалось *Αντιπάθεια*^а. А в прочем во всем между ими равная Сносность, *Συμπάθεια*^б. Не должно же друга нудить к тому, что тебе веселит, а его мучит. Многіи помянутой Пословицѣ противорѣчат: Должно, де, и Врагов любить. Безспорно, но дружба так, как Милостыня: многіи Степени окружают Центр Престола Ея. Всѣм Доброжелателем быть можеш, но не Напѣрсником¹⁸⁸. Иначе Благодарствуем Домашним и Сродственникам, иначе Прихожим и Станным. Бог всѣм Благодаритель, но не для всѣх сіе ЕГО Слово:

“Обрѣтох Давіда... Мужа по Сердцу моему...”¹⁸⁹

А только для тѣх, кои, Сердце свое в Божественную совсѣм преобразив ВОЛЮ, о всем благодаряще вѣруют, надѣются, любят Его и слышат:

^а РАЗНОСНОСТЬ, или ПРОТИВОСТРАСТІЕ.

^б РАВНОСНОСНОСТЬ, или СОСТРАСТІЕ.

“Вы Друзи мои есте...” 15 Іоан[на] Ев[ангеліе]¹⁹⁰.

Щаслив, кто хоть одну только Тѣнь доброй Дружбы нажить удостоился. Нѣтъ ничего дороже, слаже и полезнѣе Ея. Великая Русь просвѣщенно поговаривает: “В Пóлѣ Пшеница Годом родится, а Доброй Человѣк всегда пригодится”¹⁹¹. Гдѣ был? – У Дрúга. Что пил? – Вóду. Лучше Непрíятельскаго Міóду¹⁹². Носится и в Малороссiи Послóвица: “Не имѣй ста рублей, как Одного Дрúга”¹⁹³.

Но не достоин Дружнiя Любви превозносящiй что-либо вышше Дружбы и не положившiй Оную остатним Краем и Пристанищем всѣх своих дѣл и желанiй. Соловей преславное свое Имя уступает самовольно Другу. Сладка вода с Другом, славна с ним и безименность. Катóн сказáл: “Пропал тот День, что без Пóлзы пройшóл”¹⁹⁴. Но Трайñ¹⁹⁵ (чутьли не Тiт¹⁹⁶) яснѣе: “О Дрúги! Погиб мой День, никому я не услужил”¹⁹⁷.

Всякой Власти, Званiю, Чину, Статью, Ремеслу, Наукам Начало и Конец Дружба: Основанiе, Союз и Вѣнец Обществу. Она создала Небо и Зѣмлю, сохраняя Мiр Мiров в Красотѣ, Чинѣ и Мирѣ. “Бог Любы есть...”¹⁹⁸ А Кто плѣнился Ею, тот вышшiй Законов Гражданских, самим управляется Бóгом. “Всяк, иже в нем пребывáет, не согрѣшáет...” I. Іоан[на], Гл[ава] 3, с[тих] 7¹⁹⁹.

“Прáведнику Закóн не положѣн, но беззакóнным...” I К Тiмоѡ[ею], Гл[ава] 1, с[тих] 9²⁰⁰.

Не надобно приводить Трубами Воду туда, гдѣ отрыгает чистѣйшее Питiе сам Источник, всѣх Поточков Отец и Глава.

“Своему Господеву стои́т, или па́дает...” К Римл[янам], 14²⁰¹.

К сей Главѣ нас возводитъ есть Должность Богословiи, одной из троих главнѣйших Наук, содержащих в Благоденствiи Жителство. Сих одних Учiтели Именуются в Еврóпѣ DOCTÓRES²⁰². Единственным их Предметомъ есть Человѣк. Меди́цина врачует Тѣло, Юриспруденцiа Страхом приводит каждаго к Должности, а Богословiя из Рабов дѣлает Сынами и Другами Божiими, вливая в Сердце их Охоту свободную к тому, к чему Гражданскiе Законы силою волокут. “Уже нѣси Раб, но Сын...” К Галат[ам], 4²⁰³. Чем множае таковых в Жителствѣ, тѣм Оно щасливѣе, и не напрасно есть Послóвица:

Доброе Брáтство лучше Богáтства²⁰⁴.

А что сказано о Дружбѣ, тое ж разумѣется и о Статьи. Как к той, так и к сему Вожд вѣрный есть ПРИРОДА. Щаслив же послѣдуя ему. Впрочем, как помянутыи Птички Образуют Вѣрнаго, Избраннаго по Природѣ, сирѣчь по Бозѣ, Друга, так Другъ есть Фигúрою и Образом Священныя БiБлiи. Взглянь на Гл[ава] 6, с[тих] 14, Сiрах[а]²⁰⁵. Читай их подалѣе и понимай, что ХРИСТОСъ есть всѣх тѣх Слов Цѣль. Онъ есть Премудрость БОЖИЯ, Глаголющая к нам:

“Вы Друзи мои есте...”²⁰⁶

“Се, Мáти Моя и Брáтия...” Мáрк[а], Гл[ава] 3²⁰⁷.

А как Творящiи Волю Божiю суть Мáти и Братiя Христовы, так взаимно им БiБлiа. Взглянь на Конец 14 Гл[авы] и на Начало 15 Сiрах[а]. Точно о БiБлiи Рѣчь: “Срýщет его яко Мáти...”²⁰⁸

Скажи мнѣ, что есть Друг? Слуга и Доброжелатель. Кая ж лучшая Услуга, как привести к Вѣдѣнію Божию? Все есть Ложь, сирѣчь непостоянное и не твердое, кромѣ Бога. Но БІБЛІА учит о Бозѣ.

“Аз на сіе родихся... Да Свидѣтельствую ИСТИНУ”. Гл[ава] 18²⁰⁹.

“Слово твое ИСТИНА есть”. Гл[ава] 17 Іоан[на]²¹⁰.

Вся наша Жизнь в Руцѣ Божіей²¹¹. Сіе значит врожденное нам предписаніе Пищи, Статьѣ, Дружбы... Самое маленькое Дѣло без Его руководства есть неудачное. “Без Менѣ не можете...”²¹² Кто знает Бога, тот знает План и Путь Житія своего. Что есть Житіе? Есть всѣх Дѣл и Движеній твоих Сноп. Видиш, что познавшій Бога все свое разумѣет. Вот для чего сказано:

“Друг вѣрен кров (Покров) крѣпок...”²¹³

Ничего нас Бібліа не учит, кромѣ Богознанія, но сим самым всего учит. И как имѣющій Очи все видит, так Чувствующій Бога все разумѣет и все имѣет, все, что для себе. А если Черепаха Крил не имѣет: кая Нужда? Они для Птицы нужны. Не в том совершенная Премудрость, чтоб весь Мір перезнать. Кто может сіе? А невозможное и ненужное есть то же. Но если все знаешь, что для тебе надобное, сіе значит совершенную Мудрость. Пересмотрѣвъ всѣ Планеты и приобрѣвъ все Міры, не имѣя и не зная тое, что для тебе, и Скуден, и не Знаток, и не весел еси. Так, как перевѣдав всѣ Дороги, но не увѣдав твою, ничево и не знаешь, и не имѣешь, и не Куражен. Да и Как быть можешь куражен, лишен для тебе нужнаго? Как имѣть станешь, не сыскавъ? А как сыщешь, не узнавъ? Как же узнаешь, лишен Сладчайшаго и Всевождебнѣйшаго твоего Руководителя, СВѢТА БОЖІЯ? Старинная Послѡвица: Охота пуще неволи²¹⁴. Злая Охота побуждает Злодѣя к ужасным предпріятіям. Но не мѣнѣе силна и СВЯТАЯ ОХОТА. Охота, Любовь, Огонь, Свѣтъ, Пламень, Ражженіе есть то же.

“БОГ ЛЮБЫ есть...”²¹⁵

Сія распалила и устремила Апостолскіи, Пророческіи и Мученическіи Сердца на лютии Страданія, а Пустынников и Пѡстников к горчайшим Пѡдвигам ражжегла и оживляла их²¹⁶. О сем просвѣщающем и распаляющем, но не опаляющем огнѣ Соломон в Пѣсн[ѣ] Пѣсн[ей]:

“Крѣпка яко Смерть ЛЮБЫ,
Жестока яко Ад Ревность:
Крила Ея Крила Огня,
Углеіе Огненно Плáмы Ея”. Гл[ава] 8²¹⁷.

Сей Божѣственный Кураж просвѣщал тму их, согрѣвал Отчаяніе, прохладжал Зной, услаждал Горести, а без сего всякое Щастіе есть несчастное. И так БІБЛІА есть наш верховнѣйшій Друг и Ближній, приводя нас к тому, что есть Единое Дражайшее и Любезнѣйшее. Она есть для нас Прѣдками нашими оставленный ЗАВѢТ, хранящій Сокрѡвище Боговѣдѣнія²¹⁸. Боговѣдѣніе, Вѣра, СТРАХ БОЖІЙ, Премудрость есть то же. Сія

Одна есть Истинная Премудрость. Сія “Друти Божія и Пророки устроает”. Премудр[ости] Соломон[а], 4-й²¹⁹.

“Сію возлюбїх и поисках от Юности моя”²²⁰.

“Сія Благолѣпнѣе Солнца”²²¹.

“Проницающая аки Утро, добра яко Луна, избрана яко Солнце”²²².

“Труды Ея суть Добродѣтели: Цѣломудрію бо и Разуму учит, Правдѣ и Мужеству, ихже потребнѣе ничтоже есть в житїи Человѣком”²²³. Пѣсн[ь] Пѣсн[ей] и Премудр[ости] Соломон[а], Гл[ава] 7 и Гл[ава] 8.

Перші п'ятнадцять байок, що входять до циклу «Басни Харківськія», Сковорода написав у 1769 р., відразу після свого звільнення з посади викладача катехізису в “додаткових класах” Харківського колегіуму, а решту – деє на початку 1770-х рр. у Бабах. Твір дійшов до нас у двох списках із XVIII ст. та в одному – із XIX-го (автограф не зберігся). Уперше цикл було надруковано окремою книжечкою в Москві 1837 р. [див.: Сковорода Г. С. Басни Харківськія. – Москва: Издание Московского попечительного комитета «Человеколюбивого общества», 1837. – VI, 59, II с.]. Подаємо за найранішим списком, що зберігається в Інституті рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України під шифром 326 Л (Муз. 605/2).

¹ Збірка присвячена приятелеві Сковороди Панасові Панкову – колезькому реєстраторові (чин 14-го, найнижчого класу, згідно з петровською «Табеллю про ранги»), який мешкав у Острогозьку. У діалогах Сковороди Панков виступає під ім'ям *Аванасій*. Син Панаса Панкова Іван навчався в Харківському колегіумі й належав до кола вихованців Сковороди [див.: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 145, 162–163].

² Наприкінці весни або на початку літа 1769 р. Сковороду було звільнено з посади. Останнє “доношення” директора додаткових класів Харківського колегіуму Миколи Виродова генерал-губернаторові Євдокимові Щербиніну щодо грошових витрат, де вказано й платню викладача катехізису Сковороди, датоване 13 квітня 1769 р. [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 206].

³ Бабаї – містечко під Харковом, засноване в середині XVII ст. Було власністю родини Донців-Захаржевських, а потім поміщиків Щербиніних. Григорій Сковорода не раз бував у маєтку Петра Андрійовича Щербиніна, а також зупинявся в будинку свого учня, священника Якова Правицького. Одне з джерел біля Бабаїв ще й досі має назву “холодної сквородинської криниці” [див.: *Ніженець А., Стогній І.* Григорій Сковорода. Пам'ятні місця на Україні. – Київ, 1984. – С. 59–62].

⁴ Пор.: “Не славна хата углами, славна пирогами” [Климентій Зіновійв. Вірші. Приповіді посполиті. – Київ, 1971. – С. 238].

⁵ Пор.: “Стукотить, гуркотить... ‘А що там?’ – ‘Кобилляча голова лізе!’” [Номис, № 11824]. Це прислів'я походить із казки «Кобилляча голова» («Про дідову дочку та бабину дочку»). Див., наприклад: “Коли се стукотить, гримотить – кобилляча голова біжить” [Народные южнорусские сказки / Изд. И. Рудченко. – Киев, 1870. – Вып. 2. – С. 66]. Образ кобиллячої голови відомий і в літературі: пригадаймо хоч би Івана Котляревського, який писав про Венеру таке: “Приїхала, загримотіла, / Кобилляча мов голова” [Котляревський І. Енеїда // Котляревський І. Повне зібрання творів. – Київ, 1969. – С. 77].

⁶ Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 793. Є також українські приказки: “Високо літає, та низько сідає”; “Хто високо літає, той низько сідає” [Номис, № 2553, 2554; Франко, № 2751].

⁷ У діалозі Платона «Бенкет» (216d) Алківіад порівнює Сократа із силенами – потворними різьбярськими фігурками, всередині яких були статуетки богів: “Бо він прийняв на себе такий вигляд і дуже нагадує на позір оті вирізьблені статуетки силенів. Якщо ж ви розкриєте його, дорогі мої гості, то переконаєтеся, скільки там усередині здорового глузду!” [Платон. Бенкет / Перекл. з давньогрецької і коментарі Уляна Головач, вступна стаття Джованні Реале. – Львів, 2005. – С. 95]. Цей образ перегодом мав неабияку популярність. Із силенами порівнювали, наприклад, пустельників, пророків, Івана Хрестителя, ба навіть самого Христа [див.: *Pelc J. Jan Kochanowski poeta Renesansu.* – Warszawa, 1988. – S. 79]. Ось що писав про силенів, скажімо, один з улюблених авторів Сковороди Еразм Роттердамський: “Подібно Алківіадовим силенам, все на світі має два обличчя, дуже не схожі поміж собою. Коли одне з них, зовнішнє, – ніби смерть, то внутрішнє – життя; і навпаки, якщо перше – життя, тоді друге – смерть. І так все в житті буває одночасно: красивим і потворним, багатим і бідним, ганебним і славним, вченим і невченим, сильним і немічним, видатним і нікчемним, веселим і сумним, щасливим і нещасливим, дружнім і ворожим, цілющим і згубним. Одне слово, якщо відкрити силену, все виявиться зовсім протилежним” [Еразм Роттердамський. Похвала глупоті. Домашні бесіди / Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. – Київ, 1993. – С. 38; пор.: *Эразм Роттердамский. Оружие христианского воина // Эразм Роттердамский. Философские произведения.* – Москва, 1986. – С. 143]. Під Алківіадовим силеном Сковорода мав на думці передовсім Біблію. Один з його трактатів, присвячених мистецтву тлумачення Святого Письма, так і називається: «*Silenus Alcibiadis*».

⁸ Очевидно, це парафраза Книги пророка Захарії 7: 9. Пор.: *сѣдѣ прѣвѣденъ сѣдѣтъ.*

⁹ Пор. народну приказку: “Був колись оріх, а тепер свистун” [Номис, № 1866].

¹⁰ Див.: *Сквѣрныхъ же ѿ бѣвѣихъ бѣсней ѿрицаѣсѣ, ѡбъзѣй же себѣ ко бѣгѣтѣтѣ* (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 4: 7).

¹¹ Сковорода має на думці слова: *Не оуцнѣреннѣмъ ко бѣснѣмъ послѣдовавшѣ сказѣхѣмъ вѣмъ силѣ ѿ пришествѣ гѣдѣ нашегѣ іисѣ хрѣта, но самовѣдѣцы бѣвшѣ величѣствѣѣ ѡнагѣ* (Друге соборне послання св. ап. Петра 1: 16).

¹² Послання св. ап. Павла до Тита 1: 14.

¹³ Вигадка має сенс і виправдання як оприявлення невидимого. “Високіи вещи и невѣдомѣи, – писав, наприклад, Кирило Ставровецький, – паче же умныи и духовныи, инако не могут вообразитися, точію подобієм приповѣсти” [Транквіліон-Ставровецький К. Євангеліє учителное. – Рахманів, 1619. – Арк. 341 (зв.)]. Пор.: “Приповѣсти якобы вѣзерунки суть и кшталты речій невидомых, смысловых и духовных, и чого тѣлесными очима видѣти не можно, тоє приповѣсть показует” [Євангеліє учителное. – Київ, 1637. – С. 582].

¹⁴ Послання св. ап. Павла до Тита 1: 15.

¹⁵ У християнській моделі думання *страх Божий* посідає дуже важливе місце. Сам Бог наповнює людську душу священним трепетом. Як зазначав у своєму курсі теології Феофан Прокопович, стародавні греки часом виводили слово *Θεός* (Бог) зі слова *δέος* (страх), а італієць Амбросіо Калепіно (1435–1511 pp.) – автор одного з найгрунтовніших словників латинської мови («*Ambrosii Kalepini dictionarium linguarum*») – уважав за можливе “дедукувати” зі слова “страшний” (*timendi*) також слов’янське ім’я “Бог” [див.: *Prokopowicz Th. Christianae Orthodoxae Theologiae.* – Lipsiae, MDCCLXXXII. – Vol. 1. – P. 336–337].

¹⁶ Старі українські поетики й риторики тлумачили *ієрогліф* як малюнок без заголовка та підпису. Наприклад, Митрофан Довгалевський подав таке його визначення: “Ієрогліф збігається з символом та емблемою в тому, що всі вони є фігурними зображеннями, а різняться між собою тим, що ієрогліфи не мають заголовків, які можуть бути в символах та емблемах” [Довгалевський М. Поетика (Сад поетичний). – Київ, 1973. – С. 243; див. про це: Маслюк В. Латинимовні поетики і риторики XVII – першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні. – Київ, 1983. – С. 179].

¹⁷ Узвичаєне тогочасне розуміння *емблеми* таке: малюнок, який має заголовок та відповідну епіграму. Наприклад, Митрофан Довгалевський писав: “...Емблема складається з трьох частин: перша – це зображення, або малюнок, друга – напис, або заголовок, і третя – підпис, що пояснює весь предмет” [Довгалевський М. Поетика (Сад поетичний). – Київ, 1973. – С. 237; див. про це: Маслюк В. Латинимовні поетики і риторики XVII – першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні. – Київ, 1983. – С. 177]. Емблеми зазвичай поділяли на три групи: 1) *міфологічні* або *історичні*, тобто такі, що розповідають про події минулого; 2) *фізичні*, тобто такі, що розкривають природні властивості або причини речей; 3) *моральні*, тобто такі, чийм змістом є людська поведінка. Іноді виокремлювали ще й *теологічні* емблеми, тобто такі, що стосуються проблематики богопізнання [див.: *Крекотень В. І.* Київська поетика 1637 року // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI–XVIII ст. – Київ, 1981. – С. 138–139].

¹⁸ Митрофан Довгалевський писав про *символ* таке: “...символ визначається як фігурне зображення, що яскраво, однією рисою передає характер і життя речі, яка мислить, на основі її подібності до речі, яка не мислить” [Довгалевський М. Поетика (Сад поетичний). – Київ, 1973. – С. 237–238]. На відміну від емблеми, символ мав замість епіграми короткий підпис [див.: *Маслюк В.* Латинимовні поетики і риторики XVII – першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні. – Київ, 1983. – С. 178]. Як правило, символи поділяли на дві групи: *піфагорійські* та *египетські*. Піфагорійські символи окреслювали як “уславлені афоризми, втілені в метафоричні висловлювання”, а египетські – як “вирізьблені знаки або малюнки, створені єгиптянами для таємних священнодійств” [Крекотень В. І. Київська поетика 1637 року // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI–XVIII ст. – Київ, 1981. – С. 139].

¹⁹ *Притчу* та *байку* за часів Сковороди здебільшого ототожнювали, розглядаючи їх як різновид алегорії. Наприклад, Митрофан Довгалевський писав: “Притча, або байка, – це [твір], в якому виступають звірі, що розмовляють” [Довгалевський М. Поетика (Сад поетичний). – Київ, 1973. – С. 316].

²⁰ Як писав Митрофан Довгалевський: “Приказка, прислів'я, або приповідка, – це певний загальновідомий вислів, що відзначається якоюсь незвичністю” [Довгалевський М. Поетика (Сад поетичний). – Київ, 1973. – С. 315].

²¹ Сократ (гр. Σωκράτης) (бл. 470–399 рр. до н. е.) – великий давньогрецький філософ, чия творчість є поворотним пунктом у розвитку стародавньої грецької філософії (перехід від натурфілософської проблематики до питань людського життя). Був звинувачений афінським демосом у “запровадженні нових богів та розбещенні юнацтва” й засуджений до страти. Сократ не писав жодних творів. Про його науку знаємо передовсім із “сократівських” творів Платона та Ксенофонта. Ім'я Сократа вже в давнину перетворилося на своєрідний символ філософського способу життя. В Україні воно було відоме ще за старокиївської доби, зокрема, з хроніки Георгія Амартола, де було сказано, що Сократ, “уничьжив закон елиньскы, умре, прах пив в темници” [Истрин В. М. Книги временныя и образныя Георгия мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем

славянорусском переводе. – Петроград, 1920. – Т. 1. – С. 198]. Сковорода охоче покликався на Сократа в діалогах «Кольцо», «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира», у трактаті «Silenus Alcibiadis», у притчі «Убогий Жайворонок» та в листах. А в історико-філософській традиції тема «Сковорода й Сократ» була започаткована розвідками Александру Хашдеу «Сократ и Сковорода» (1833 р.) та «Григорий Варсава Сковорода» (1835 р.). Переходом услід за Хашдеу Сковороду будуть порівнювати із Сократом Григорій Данилевський, Федір Зеленогорський, Дмитро Багалій, Павло Житецький, Володимир Ерн (його перша сквородинська публікація мала промовисту назву «Русский Сократ»), Михайло Возняк, Олексій Лосев, Іван Мірчук, Еttore Ло Гатто, Еміль Грігораш, Микола Шлемкевич, Володимир Олексюк та інші [див.: Ушкалов Л. Григорій Сковорода: семінарії. – Харків, 2004. – С. 741–747].

²² Ідеться про “даймона” (“демона”). Як писав Ксенофонт Афінський (Меморабілії, I, 1, 2), “по всьому місту ходили чутки про оповідки Сократа, начебто божественний голос дає йому вказівки: саме це, як я гадаю, і стало основним підґрунтям для звинувачення його в тому, що він запроваджує нових богів” [Ксенофонт Афінський. Сократические сочинения: Воспоминания о Сократе. Защита Сократа на суде. Пир. Домострой / Перевод, статьи и комментарии С. И. Соболевского. – Москва; Ленинград, 1935. – С. 21]. Сковорода знав твір Плутарха «Про Сократового демона».

²³ Езоп (гр. Αἰσώπος) (VII–VI ст. до н. е.) – славетний давньогрецький байкар. У старій Україні Езопа трактували не тільки як байкаря, але також як філософа. Принаймні Василь Григорович-Барський прямо називав його “філософом” [див.: Григорович-Барський В. Странствованія. – Санкт-Петербург, 1778. – С. 379]. Сковорода дуже цінував езопівські байки. Власне кажучи, жанр байки він асоціював найперше з Езопом. Та й байки самого Сковороди значною мірою засновуються на езопівських сюжетах. Так, іще 1760 р. у стінах Харківського колегіуму філософ написав по-латинському й по-українському віршовану байку про Ягня та Вовка-флейтиста під назвою «Басня Есопова»); байка «Жаворонки» засновується на сюжеті Езопової байки «Орел і Черепаха», байка «Навоз и Алмаз» – на сюжеті байки «Півень та перлина» тощо.

²⁴ Про це йдеться в Платоновому діалозі «Федон» (Федон, 60с–61b) [див.: Платон. Діалоги. – Київ, 1995. – С. 236–237]. Діоген Даєрцій (II, 42) також свідчить, що Сократ склав езопівську байку [див.: Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 117].

²⁵ Сковорода має на думці слова: **Понѣже бо въ премѣрности вѣіей не раздѣлѣ міръ премѣдростію бѣа, вѣгонзвѣбниъ бѣъ вѣйствовиъ проповѣди спѣти вѣрѣющихъ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 1: 21).

²⁶ Очевидно, Сковорода має на думці приказки: “У друга вода солодча вражеського меду” [Номис, № 9513]; “У друга вода солодша від вражого меду” [Франко, № 10883].

²⁷ Називаючи істину “безначальною”, Сковорода тим самим ототожнює її з Богом. Принаймні в слов’янській Біблії слово **безначальный** ужито всього один раз як субстанти-вованій прикметник на позначення Бога: **Пишѣ вамѣ, Ѡтцы, ѣкко познасте безначального** (Перше соборне послання св. ап. Івана 2: 13). У грецькому оригіналі: **τὸν ἀπ’ ἀρχῆς**.

²⁸ Парафраз Дій св. апостолів 4: 32. Пор.: **Нарѣдѣ же вѣрѣовавшихъмъ вѣ сѣрдце ѣ дѣша ѣдѣни.**

²⁹ Сковорода подає тут словникове тлумачення слова *дружба*: “Дружба: рекше единоуміе, товариство” [Беринда П. Лексикон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 58].

³⁰ Образ яблуні зринає у творах Сковороди дуже часто. Це можна пояснити, з одного боку, тим, що філософ любив це дерево, а з другого, – мабуть, не варто забувати й тієї

обставини, що згідно з так званим “Вергілієвим колесом” яблуня – це дерево, що репрезентує *середній* стиль, тобто символізує мирне життя вільних хліборобів [див.: *Гаспаров М.* Средневековые латинские поэтики в системе средневековой грамматики и риторики // Проблемы литературной теории в Византии и латинском средневековье. – Москва, 1986. – С. 145–146]. Недаром із цим образом у Сковороди пов’язані мотиви спокою, рустикального раю тощо.

³¹ Можливо, Сковорода має на думці оповідку Плінія Старшого в його «Природознавчій історії» (XXXV, 65) про змагання між малярами Зевксієм (Зевксідом) та Паррасієм: “Зевксід, за переказом, показав картину, на якій виноград був намальований з такою дивовижною схожістю із справжнім, що птахи злітали до нього, а Паррасій приніс полотнище, намальоване так правдоподібно, що Зевксід, загордившись оцінкою, яку дали птахи його картині, вимагав, щоб полотно було нарешті зняте і показана сама картина. Коли ж він зрозумів свою помилку, віддав пальму першості Паррасію, щиро засоромлений, тому що сам він обманув птахів, а Паррасій – його, митця” [Віхи в історії античної естетики: Збірник. – Київ, 1988. – С. 199]. Ця історія в «Театроні» Івана Максимовича переказана так: “Нькогда бѣ истязаніе о писаніи между Зевксієм и Парразієм. Зевксій, начертавши овоци, или ягоды, изнесе на позор истинно подобны на древах прозябающим, птицы бо на них возлетавши зобаху. Парразій же изнесе написанну запону, тонким зѣло платном покровенну, такжежде премудро устрои, аки бы самое истое платно в покров устроено мнящееся всѣм зрѣти. Тогда Зевксій мнѣніем прелщенных птиц вознесенный, мови, да открывши платно явит внутр обрѣтающееся свое изображение. Осклабился Парразій, откуда позна прелщенье свое Зевксій, безмѣрне студа исполнившись, побѣдителя прослави... Не всегда убо вѣру дадим, яже слышим, ни яже видим, вся вѣроятна суть, многожды видѣніем прелщаемся” [Максимович І. *Θεατρον*, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 24–24 (зв.)].

³² Тобто 7 червня 1774 р., бо свято Тройці, або П’ятдесятниці (“зелені святки”), припало того року на 8 червня [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 216].

³³ У списку помилково: *ворота*.

³⁴ Цей сюжет перегукується з народними приказками: “Дурний собака і на хазяїна бреше” [Номис, № 5196]; “Молоде песьи й на гівно гавкає” [Франко, № 19914] тощо.

³⁵ Парафраза Євангелії від св. Матвія 12: 33. Пор.: *Ѣ плодѣ ко дрѣво познѣно бѣдетъ*. Окрім того, є латинські приказки: “Arbor e fructu cognoscitur” (“Дерево пізнається з плоду”) [Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л. Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 51]; “E cantu cognoscitur avis” (“Пташку пізнають за співом”) [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 105].

³⁶ Сковорода має на думці Езопову байку «Орел і Черепаха» [див.: *Езоп*. Байки. – Київ, 1961. – С. 246], добре знану в старій Україні. На неї покликався, наприклад, Феофан Прокопович [див.: *Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 140]. Зрештою, сюжет про орла, який учив літати черепаху, відомий і в східнослов’янському фольклорі [див.: Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Составители: Л. Г. Барг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – Ленинград, 1979. – С. 90 (225А)].

³⁷ Пор.: “Недозрелый умок, что вешний ледок” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 438].

³⁸ Пор.: “Добре літати, але кепсько сідати”; “Літає добре, а сісти не вміє” [Франко, № 30072, 30073].

³⁹ Мабуть, це сквородинська версія приказки: “Finis coronat opus” [Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурава Л., Латун Л. Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 141], тобто “Кінець – ділу вінець”, що походить з Овідієвих «Героїд» (II, 85). У латинській версії ця приказка була добре знана в старій Україні. Наприклад, вона є на звороті 10-го аркуша рукопису “двох книжиць” Івана Величковського [див.: Величковський І. Твори. – Київ, 1972. – С. 175]. Крім того, існує ціла низка її українських відповідників, наприклад: “Конець – вінець”; “Конець діло хвалит” [Франко, № 15349, 15350]; “Добре роби, доброго й кінця дожидай”; “Кінець діло рішає”; “Кінець – і вінець” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 272]. Пор.: “Конец делу венец”; “Конец дело венчает”; “Добрый конец всему делу венец” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 498]. Ця сентенція була znana також з емблематики. Див., наприклад, 591-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», що має назву «Ловчий пес словеннаго зайца давит» і підпис: “Конец дѣло хвалит. Окончание приносит честь и славу. Gloria finis” [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 148–149].

⁴⁰ Автором цього сюжету вважають римського політичного діяча Мененія Агріппу (Menenius Agrippa Lanatus) (VI–V ст. до н. е.). Коли на початку V ст. до н. е. плебеї покинули Рим і пішли на Священну гору (Aventin) на знак протесту проти сваволі патрициїв, Мененій переконав їх повернутися назад, розказавши байку про людське тіло. Мовляв, одного разу всі члени тіла розсердились на шлунок за те, що тільки він один серед них нічого не робить, а живе на всьому готовому, і вирішили не давати йому їжі. Так і зробили. Але через деякий час голова перестала думати, очі почали сліпнути, а вуха – глухнути. І тоді уста сказали: “Невже ви всі не розумієте, що наша сила йде від шлунку? То тільки здається, що він нічого не робить. Він робить те, чого ми робити не в змозі”. Чи не вперше в українській літературі цей сюжет докладно переказав услід за Титом Лівієм Касіян Сакович [див.: Сакович К. Арістотелівські проблеми // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 381–383].

⁴¹ Можливо, на створення цієї фабули Сквороду напштовхнула емблематика, наприклад, 776-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Попугай в клітці» (підпис: “Лучше быть вольным. Свобода лучше золотой клітки. Praestat liberum esse”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 194–195].

⁴² Цей двовірш – парафраза народних прислів'їв: “Лучше їсти хліб з водою, ненуж буханец з бідом” [Номис, № 7288]; “Ліпше хліб з водов, як пиріг з бідов” [Франко, № 30897]; “Лучше хлеб с водою, чем пирь с бедою” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 96].

⁴³ Ця думка Сквороди могла бути навіяна, наприклад, міркуваннями Боеція (Скворода добре знав його «Розраду від філософії»; принаймні в одному з листів до Михайла Ковалинського – № 35 – цитував її): “Уся людська завязіть, що спонукає до всіляких занять, хоча йде різними стежками, спрямована, проте, до однієї і тієї ж мети – осягнути щастя” [Боецій С. Розрада від філософії / Пер. з лат. А. Содомори; передм. В. Кондзьолки. – Київ, 2002. – С. 76].

⁴⁴ Ця байка заснована на ідеї Церкви-супільства як містичного Христового тіла [докладніше див.: Ушкалов Л. Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сквороду. – Харків, 2001. – С. 145–147].

⁴⁵ Сквородинське поняття “сродность” можна трактувати як український відповідник стоїчного терміна *οικείωσις* [див.: Гаврилов А. Марк Аврелий в России // Марк Аврелий

Антонин. Размышления. – Ленинград, 1985. – С. 136] (зазначмо принагідно, що й інші старі українські письменники вживали слова, близькі до слова “сродность”, наприклад, “сродственный” [див.: Горленко І. Слово в недѣлю двадцать пятую по сошествіи Св. Духа // Святитель Иоасаф Горленко, епископ Белгородский и Обоанский (1705–1754). Материалы для биографии, собранные и изданные кн. Н. Д. Жеваховым. – Киев, 1907. – Ч. II: Святитель Иоасаф и его сочинения. – С. 215]). У всякому разі, одним із джерел науки Сковорода про *сродність* є стоїчний принцип “життя згідного з природою”. Те саме і в російській літературі XVIII ст. Пор., наприклад: “Ломоносов, уразумев смешное в польском одеянии наших стихов, снял с них *несродное* им полукафтанье” [Радищев А. Н. Путешествие из Петербурга в Москву // Радищев А. Н. Избранные философские сочинения. – Москва, 1949. – С. 160].

⁴⁶ Розмежування знання та науки – усталена тема схоластичних курсів філософії. Наприклад, Феофан Прокопович писав: “Звідси й поняття мистецтва називаються універсалиями і через це мистецтво й наука відрізняються від таких знання й досвіду, які звичайно мають справу з одиничними судженнями, хоч окремі автори висувають інші ознаки для розрізнення” [Прокопович Ф. Логіка // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 28].

⁴⁷ У списку: *выбросать*.

⁴⁸ Можливо, цей сюжет Сковорода навів рядками трактату Горация «Про поетичне мистецтво» (304–308): “Буду вже краще брусом, що собою / Гострить залізо, а сам і тупий, і не вріже нічого. / Отже, не творячи сам, я тих, які творять, повчаю, / В чім їх обов’язок, сила, що живить їх, що надихає, / Що їм на користь, що ні, де вірний їм шлях, а де хибний” [Квінт Гораций Флакк. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 221].

⁴⁹ Ідеться про згадану байку Езопа «Орел і Черепаха».

⁵⁰ Тобто до чернецтва, оскільки ченців іще від часів Оригена [див.: Мейендорф І. Введение в святоотеческое богословие. – New York, 1985. – С. 102] було заведено називати “земними янголами” [див., наприклад: Патерік, или Отечник Печерский. – Київ, 1661. – Арк. 100, 145 (зв.), 196 (зв.)], а їхнє життя – “ангелоподобным” [див.: Изборник 1076 года. – Москва, 1965. – С. 193; *Туптало Д.* Книга житій святих. – Київ, 1705. – Арк. 150 (зв.); *Туптало Д.* Книга житій святих. – Київ, 1700. – Арк. 8, 252 (зв.), 253 (зв.), 645; Службы преподобным отцем Печерским. – Київ, 1763. – Арк. 1 (зв.), 4 (зв.), 10 (зв.), 16, 18 (зв.)–19 (зв.), 23, 30, 33, 39, 41 (зв.), 43, 46, 50 (зв.)–51, 54 (зв.), 62 (зв.), 74, 108]. Сам цей образ походить з Євангелії від св. Марка 12: 25. Пор.: “Бо як із мертвих воскреснуть, то не будуть женитись, ані заміж виходити, але будуть, немов Анголи *ті* на небі”.

⁵¹ Сова була атрибутом покровительки Афін богині мудрості Афіні.

⁵² У списку: *Змій*.

⁵³ Образ змії, що скидає линовище, протискаючись між камінням, Сковорода міг запозичити зі збірника «*Symbola et emblemata*» (Амстердам, 1705). Див. емблеми 213-у «Змѣя свою кожу скидающая» (підпис: “Оставляющая старость. Совлекши старую кожу, пригоже буду. *Vetustate relicta*”) та 613-у «Змія скидающая свою старую кожу» (підпис: “Скинувши старую кожу, отмолодѣю. Юность ея возобновляется. *Positus novis exuviis*” [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 54–55, 154–155]). Цей образ був знаний і в попередній українській літературній традиції. Наприклад, Лазар Баранович писав: “Змій ветхую свою кожу, тѣсно проходя стѣну, извергает и новую пріобрѣтает, сице ты тѣсными враты ветхую одежду раздери, в Христа же новую ризу облечися” [Баранович Л. Трубы словес проповѣдных. – Київ, 1674. – Арк. 334].

⁵⁴ Ця сентенція суголосна церковній настанові: "...Добрая бо дѣла трудом стяжываются" [Мои́ла П. Євхологіон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 932] – або й народним прислів'ям: "До Бога важкий шлях, а до пекла прямесенький" [Номис, № 201]; "Як підеш широкою дорогою – аду не минеш, а підеш тісною – царство знайдеш" [Жизнь і творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края / Под. ред. В. А. Иванова. – Харьков, 1898. – Т. I. – С. 373]; "До злого бита дорога"; "До пекла не треба дороги питати" [Франко, № 13453, 19723]. Слід сказати, що перегадом Сковорода відмовився від думки про неприступність добра й стверджував, що досягти його легко. Принаймні в діалозі «Пря бѣсу со Варсавою» (1783 р.) є такий епізод. Супротивник Варсави, тобто самого Сковорода, питає його: "Чи то ти написав був 30 байок та й подарував їх Панасові Панкову?" "Саме так", – каже Сковорода. "А чи пам'ятаєш ту байку, де Буфон розмовляє зі Змією, що помолодшала?" – "Пам'ятаю, – відповідає Сковорода. – Я увінчав ту байку такою силою: 'Що краще добро, то більшим трудом, наче ровом, окопалось'". – "Так чого ж ти зараз стверджуєш, що добро легке?" – "Тому, що так воно і є, – каже Сковорода. – Раніше я того не розумів" [див. про це: Ковалівський А. Розвиток етичних поглядів Г. Сковорода в зв'язку з його життям // Науковий збірник Харківської науково-дослідчої катедри історії України. Пам'яті акад. М. Сумцова. – Харків, 1924. – Т. I. – С. 69–98].

⁵⁵ Платон (гр. Πλάτων, лат. Plato) (427–347 рр. до н. е.) – великий давньогрецький філософ-ідеаліст, один із найулюбленіших авторів Сковорода, якого він у трактаті «Silenus Alcibiadis» назвав "боговидцем" ("divinus Plato"). Недаром свою концепцію *двох натур* Сковорода подає в термінах платонівської науки про ідеї, тимчасом як у філософських курсах професорів Києво-Могилянської академії ця доктрина зазнавала досить різкої критики в дусі аристотелізму. Наприклад, Феофан Прокопович присвячує другий розділ сьомої книги своєї «Логіки» спростуванню Платонового уявлення про ідеї [див.: Прокопович Ф. Логіка // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 62–65], а в курсі фізики не без іронії зазначає: "Думка ж Платона є справжньою казкою, бо він вчить, що форми наче із їх власних ідей, мовби з джерел, виливаються в матерію, як у якесь вмістилище. Але ж ніщо не виливається з того, що є нічим, хіба що порожні примари, якими є, як ми [вже] довели в логіці, ідеї Платона" [Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 134]. Про помітний вплив Платона на метафізику Сковорода говорив іще Федір Зеленогорський. Перегадом Володимир Ерн назве Сковороду "християнським платоніком", підкресливши, що його уявлення про *дві натури* позначене специфічно платонівськими рисами. Панування в Сковороді платонівського способу думання, зокрема суто платонівського "подвоєння буття", будуть відзначати також Олексій Лосєв, Дмитро Чижевський, Василь Зеньковський та інші. Крім науки про *дві натури*, платонівське коріння мають у Сковорода, наприклад, думка про три головні "сродності", яка виразно корелює з трьома станами Платонові ідеальної держави (діалог «Держава» Сковорода цитував у одному з листів до Михайла Ковалинського), теза про "нерівну рівність" (її можна трактувати як платонівський принцип "геометричної рівності"), розуміння філософії як "внутрішнього діалогу" (воно корелює з платонівською *діаноею*, тобто чистим мисленням ідей), уявлення про *архетип* тощо.

⁵⁶ Про це Платон писав у діалозі «Теетет» (175a). Сковорода міг запозичити цю думку і з «Моральних листів до Луцілія» (XLIV, 4) Сенеки, де зазначено: "Сказав же Платон, що немає володаря, який не походив би з рабів, як і раба, який не походив би з володарів"

[*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 147].

⁵⁷ Це – новозаповітний образ. Пор.: *камень, егѡже не въ радѣ сотвориша зиждѣи, сѣй высть во главѣ ѡгла* (Євангелія від св. Матвія 21: 42); *сѣй єсть камень ѡкорєнный ѡ вась зиждѣихъ, вывый во главѣ ѡгла* (Дії св. апостолів 4: 11); *Вамъ ѡубо чєсть вѣрѡущымъ, а протѣвѣвшимъ камень, егѡже неврєгоша зиждѣи, сѣй высть во главѣ ѡгла* (Перше соборне послання св. ап. Петра 2: 7).

⁵⁸ Варто відзначити, що “Адамантій”, як свідчив Євсевій Памфіл (Церковна історія, VI, 14, 10), – це прізвисько Орігена [див.: *Евсевий Памфил*. Церковная история. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 432] – одного з найулюбленіших письменників Сквороди.

⁵⁹ Даючи Алмазові ім’я “Адам”, Скворода має на думці лат. *adamas* – ‘алмаз’. Слід сказати, що алмаз належав до кола емблематичних образів. Див., наприклад, 7-ий малюнок зі збірки «*Symbola et emblemata*», що має назву «Алмаз млатами біемый» та підпис: “Алмаз всегда Алмаз: никогда не сокрушается. *Semper Adamas*” [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 2–3].

⁶⁰ Словник Памви Беринди подає словосполучку “растлѣнныя пѣнязѣ”, витлумачуючи її так: “злые грошѣ, фалшивая монета, недобрыи шелюги” [Беринда П. Лексикон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 206].

⁶¹ Найближчим до цього прислів’я з відомих нам є таке: “Сам Абрам дался в обман” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 483].

⁶² Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 445.

⁶³ Ім’я римського бога торгівлі Меркурія (лат. *Mercurius*) у переносному сенсі означало “хитрий”. Скажімо, Антоній Радивилівський писав: “Хитрый прилучается до хитрого и мовит: бог мой Меркуриуш ест” [Радивилівський А. Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 23 (зв.)].

⁶⁴ Можливо, кобила іронічно названа тут ім’ям римської богині полювання Діани (лат. *Diana*) з огляду на те, що “полювала” на собаку, намагаючись його вбити.

⁶⁵ “Мистецтво вдосконалює природу” (лат.). Ця думка походить із другої книги Арістотелевої «Фізика» (199a16–17). Коментуючи її, Феофан Прокопович, зокрема, писав: “...коли природа й мистецтво разом задумують створити якийсь твір, то мистецтво [лише] доповнює природу, як каже Арістотель («Фізика», кн. II, розд. 8). Наприклад, під час співу природа турбується й дбає, щоб спів був милим і приємним. Мистецтво упорядковане краще, ніж природа, проте мистецтво внаслідок цього не перевершує природу, а узгоджується з нею. Адже голос повинен [мати] цінність свого існування для мистецтва, бо він, звичайно, черпає своє буття від природи” [Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 153; пор.: Калиновский С. Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 81].

⁶⁶ Схожа думка є в «Моральних листах до Луцілія» Сенеки (XVI, 9): “Природні бажання мають свої межі; котрі ж од хибної думки, ті не мають на чому зупинитися: хибне не має межі. Хто йде дорогою, той до чогось таки дійде; блуд – нескінченний” [Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 78].

⁽¹⁾ Гр. *πιθηξ, πιθηκος*. Із грецької мови це слово перейшло до церковнослов’янської й тлумачиться як “кот морський, малпа, кочкодан, обезьяна” [Беринда П. Лексикон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 445].

⁶⁷ Пор.: “Охота пуще неволи” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 822]; “Охота горш неволѣ” [Климентій Зіновійв. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 239]; “Охота гірше неволи” [Номис, № 4956; Франко, № 19296].

⁶⁸ Пор. з народними приказками: “Не вчи орла літати, а рибу плавати” [Номис, № 5357]; “Риби вчит плисти” [Франко, № 21918]; “Не вчи рибу плавати”; “Не вчи плавати щуку: щука знає свою науку”; “Не вчи орла літати, а соловейка співати” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 278].

⁶⁹ Пор.: “С Богом хоть за море, а без Бога ни до порога” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 36]; “Без Бога ні до порога” [Номис, № 7; Франко, № 865].

⁷⁰ Див. прим. 3 до віршованого діалогу «Разговор о премудрости».

⁷¹ Див. прим. 65.

⁷² Нетопир – кажан. У літературі старої України нетопиря традиційно пов’язували з темним боком буття. Скажімо, Дмитро Туптало стверджував, що біси мають крила, “яко нетопыри” [Туптало Д. Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 491 (зв.)]. Крім того, нетопир належав до кола емблематичних образів. Варто пригадати хоч би 13-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Солнце вышше нетопыря» та підписом: “Лучше умереть, чѣм перестать. Potius mori, quam abstinere” [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 4–5].

⁷³ Ідеться про *Всевидаще око*, тобто про Бога (Сковорода власноруч змалював цей символ у діалозі «Бесѣда 2-я»). Образ *Всевидащего ока* у старій Україні трактували як яскравий зразок “египетських” символів [див.: Крекотень В. І. Київська поетика 1637 року // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI–XVIII ст. – Київ, 1981. – С. 139].

⁷⁴ Сковорода різко негативно ставився до просвітницького скептицизму в питаннях релігії, зокрема до її трактування як пережитку “варварської” старовини [див.: Mirčuk J. H. S. Skovoroda, ein ukrainischen Philosoph des XVIII. Jahrhunderts // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1928. – Bd. V. – S. 41; Roussow G. G. S. Skovoroda et sa lutte contre le materialisme // Сковородиана. – Montreal, 1994. – Т. 2. – Р. 1–15; Tschizewskij D. Skovoroda: Dichter, Denker, Mystiker. – München, 1974. – S. 213].

⁷⁵ Пор. із тезою Боецій в його «Розраді від філософії» (IV. Р4), де Філософія на запитання, чому люди, які покладаються на здоровий глузд, не годні бачити найвищої правди, каже: “Бо ж навиклих до темряви очей вони не можуть звернути до світла найпрозорішої правди; ті люди уподіbiliлись до птахів, чий погляд живить нічна темінь, а світло дня – засліплює” [Боецій С. Розрада від філософії / Пер. з лат. А. Содомори; передм. В. Кондзьолки. – Київ, 2002. – С. 111].

⁷⁶ Протиставлення “нетопир – орел (сокіл)” було знане в українській літературі й до Сковороди. Воно є, наприклад, у Феофілакта Лопатинського. Пор.: “О помраченніи рускіи нетопыри, мнящіися орлами!” [Лопатинський Ф. Обличеніє неправди расколническія. – Москва, 1745. – Арк. 87].

⁷⁷ Сковорода нав’язується тут до Євангелії від св. Луки, де горличата та голуб’ята – це птахи, посвячені Богові. Див.: *Ѣже дати жѣртвъ, по рѣченномъ въ законѣ гдѣни, двѣ гдѣрилицы иль двѣ птенцѣ голѣбїи* (Євангелія від св. Луки 2: 24). На цей вірш звернув увагу ще Іриней Ліонський у третій книзі трактату «Проти ересей» (X, 5) [див.: Ириней Лионский. Против ересей // Ранние отцы Церкви: Антология. – Брюссель, 1988. – С. 651].

⁷⁸ Пор.: “Краснее пір’я на відвуді (на удові), але сам смердить” [Номис, № 11201]; “Вудуд – бздюх меже птахами”; “Вудуд ладне пір’я має, коли бо смердит” [Франко, № 4512, 4514].

⁷⁹ Парафраза Євангелії від св. Івана 12: 35–36. Пор.: *єще мѣло врѣмя свѣтъ въ вѣсь єсть: ходѣте, дондеже свѣтъ ѣмате, да тма вѣсь не ѣметъ: ѡ ходѣи во тмѣ не вѣсть, кѣм ѣдетъ: дондеже свѣтъ ѣмате, вѣрѣйте во свѣтъ, да сынове свѣта вѣдѣте.* Див. також: *Вѣсте во иногда тма, нѣ же свѣтъ ѡ гдѣ: ꙗкоже чѣда свѣта ходѣте* (Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 8); *вси во вы сынове свѣта єсте: ѡ сынове днѣ: нѣсмы ноци, ниже тмы* (Перше послання св. ап. Павла до солунян 5: 5).

⁸⁰ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 7: 20. Пор.: *ѡ плѡдѣ ѡнѣхъ познѣете ѡнѣхъ.*

⁸¹ Образ фонтана був поширений у бароковій літературі, зокрема українській. Варто пригадати хоч би панегіричну композицію Івана Орновського «Багатий сад» [див.: *Ornowski J. Bogaty w pareniełę, sławę u honory wirydarz herbownemi ich mościow panow Zacharzewskich.* – Kiiów, 1705. – К. 25–36 (v.)].

⁸² Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 18: 4. Пор.: *Вода глбока слово въ сѣрцы мѣжа, рѣка же ѡскачѣши ѡ ѡсточникъ жѣзни.*

⁸³ Див.: *Вода глбока совѣтъ въ сѣрцы мѣжа: мѣжъ же прѣмѣдръ ѡчѣрплетъ ѡ* (Книга Притч Соломонових 20: 5).

⁸⁴ Євангелія від св. Луки 7: 46.

⁸⁵ Фраза “нетлѣнія источник” зустрічається в молитовних текстах [див., наприклад: *Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник.* – Київ, 1646. – С. 55].

⁸⁶ Див.: *ѡ вѣгвѣнѣа гдѣа землѣа єгѡ, ѡ красѡтъ небѣсныхъ ѡ росѣ, ѡ вѣзднѣа ѡсточникѡвъ нѣзѣ* (П’ята книга Мойсеева: Повторення Закону 33: 13).

⁸⁷ Див.: Третя книга Мойсеева: Левит 11: 1–7.

⁸⁸ Друга книга царств 22: 26.

⁸⁹ Про це писали, зокрема, Арістотель (Історія тварин, 595b–596a) та Пліній Старший у своїй «Природознавчій історії» (VIII, 26). Так само зображували верблюда й у ренесансно-барокових емблематичних збірниках. Див., наприклад, 423-ій малюнок зі збірки «*Symbola et emblemata*» під назвою «Верблюд своєю ногою м’яє воду» (підпис: “Мутная вода меня услаждает. Люблю пить мутную воду. Turbata delectat”) [Емлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 106–107].

⁹⁰ Пор.: “Доброму человеку – что день, то и праздник” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 126].

⁹¹ Книга Ісуса, сина Сирахового 1: 12.

⁹² Можливо, це парафраза Книги Йова 21: 18. Пор.: *ѡки плѣвы прѣд вѣтрѡмъ, ѡни ꙗкоже прѣхѣ, єгѡже вѣзѣ вѣхѣхъ.*

⁹³ Ці слова Сократа наводив Діоген Лаертій (II, 34): “Він [Сократ] казав, що сам він їсть, щоб жити, а інші люди живуть, щоб їсти” [Діоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 114]. Крім того, Плутарх у своїх «Мораліях» («Як юнакові слухати поетичні твори», 21e) свідчив: “Сократ казав..., що погані люди живуть заради того, щоб їсти й пити, а хороші п’ють і їдять, щоб жити” [Плутарх. Как юноше слушать поэтические произведения // Памятники поздней античной научно-художественной литературы II–V века. – Москва, 1964. – С. 22]. Латинська версія цієї Сократової фрази, як її подав Квінтіліан, така: “Non ut edam vivo, sed ut vivam edo” [Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л. Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 119]. Ця Сократова сентенція була добре відома і в старій українській літературі. Наприклад, в Івана Величковського є така епіграма: “Не жити, еже ясти; / Но ясти, еже жити” [Величковський І. Твори. – Київ, 1972. – С. 129]. Пор. також народне прислів’я: “Чоловік їсть, аби жити, а не жие, аби їсти” [Франко, № 30964].

⁹⁴ Ідеться про езопівську байку «Півень та перлина». Є й приказка: “Петуху ячменное зерно жемчужины дороже” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 643].

⁹⁵ Пор.: “В поле пшеница годом родится, а добрый человек всегда пригодится” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 776]. Див. також: “Не земля родит, а год”; “Лето родит, а не поле” [там само. – С. 904, 905]; “Не земля родить, а літо” [Номис, № 7269]; “Літо родит, не ріля” [Франко, № 30073].

⁹⁶ У списку: *хуждших*.

⁹⁷ Старі українські богослови, говорячи про особливе місце Біблії серед книжок, наголошували на тому, що вона – “єдиное для нас средство и к получению вѣчнаго живота, и к избѣжанію мук вѣчных, есть наставник и утѣшитель в житіи добродѣтельным, грозный обличитель беззаконников” [Кониский Г. Слово в недѣлю двадесят третію // Собрание сочинений Георгія Конисскаго, архієпископа Бѣлорускаго. – Санкт-Петербург, 1835. – Ч. 1. – С. 26], “руководца с тмы к свѣту, от смерти к животу, от землѣ на небо и простою дорогою до Царства Небеснаго” [Транквіліон-Ставровецкий К. Євангеліє учителное. – Рахманів, 1619. – Арк. 2 (передмова до читача, б. п.)], “посланіє Божіє к людем, посланіє, приносящее свѣт жизни, учащее добронравію, устрояющее врачевство душевное, прописующее правило житія добраго, содѣвающее умноженіє правды, свѣтилник сущее вѣры” [Полоцький С. Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 1 (зв.)–2 (друга пагін.)]. Як підкреслював Георгій Кониский, біблійні книги “Словом Божіим и Богодухновенным писаніем потому называются, что Дух Святыи вдохнул оныя пророкам и апостолам, и язык их (как о себѣ пророк Давид написал) был *трость*, то есть перо книжника *скорописца* самага Бога. Человѣческія писанія, чьи бы они ни были и как бы исправно не были сложены, Словом Божіим в таком его разумѣ назваться не могут” [Кониский Г. Слово в недѣлю Великаго поста // Собрание сочинений Георгія Конисскаго, архієпископа Бѣлорускаго. – Санкт-Петербург, 1835. – Ч. 1. – С. 96].

⁹⁸ Книга Притч Соломоновых 31: 30–31.

⁹⁹ Книга пророка Ісаї 61: 2.

¹⁰⁰ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 49: 8. Пор.: во вѣрміа прїѣтно послабшахъ тебѣ.

¹⁰¹ Див.: Вѣсѣмъ вѣрміа ѥ вѣрміа всѣцѣй вѣщи подъ несесемъ: вѣрміа раждати ѥ вѣрміа оумираѣти, вѣрміа садити ѥ вѣрміа исторгати сажденое, вѣрміа оубивати ѥ вѣрміа цѣлѣити, вѣрміа разрѣшати ѥ вѣрміа создати, вѣрміа плакати ѥ вѣрміа смѣѣтисѣ, вѣрміа рыдати ѥ вѣрміа ликовати, вѣрміа разметати каменїе ѥ вѣрміа собирати каменїе, вѣрміа швымити ѥ вѣрміа оудалѣтисѣ ѿ швыманїѣ, вѣрміа искати ѥ вѣрміа погубѣлѣти, вѣрміа хранити ѥ вѣрміа ѿрѣкати, вѣрміа раздрати ѥ вѣрміа шити, вѣрміа молѣти ѥ вѣрміа глаголати, вѣрміа любѣти ѥ вѣрміа ненавѣдѣти, вѣрміа бранїи ѥ вѣрміа мїра (Книга Екклесїастова 3: 1–8).

¹⁰² Пор.: “В поле пшеница годом родится, а добрый человек всегда пригодится” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 776].

¹⁰³ “Рік родить, а не лан” (лат.). Це прислів’я походить із «Дослідження рослин» Теофраста (VIII, 6, 6) [див.: *Čyževskij D. Literarische Lesefrüchte. Ein Zitat aus Theophrast // Zeitschrift für slavische Philologie*. – 1947. – Bd. XIX. – S. 352–353]. Із посиланням на Теофраста його наводив у своїх знаменитих «Адагіях» також Еразм Роттердамський (І. 1. 44) [див.: *Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami*. – Amsterdam; London; New York; Tokyo, 1993. – Ordinis II. – Т. 1. – Р. 478; далі сковородинські цитати з «Адагій» відно-товуємо за цим багатотомовим виданням, зазначаючи в дужках усталений порядковий номер зібраних Еразмом приказок та прислів’їв].

¹⁰⁴ Арістотель (гр. *Αριστοτέλης*, лат. *Aristoteles*) (384–322 pp. до н. е.) – великий давньогрецький філософ-систематик, що його старі українські письменники називали “князем філософів” [див.: *Kossow S. Πατερικον, abo Żywoty ss. oycow pieczarskich. – Kiiów, 1635. – S. 5 (Do czytelnika prawosławnego)*], “найславнішим серед усіх любомудрців” [див.: *Полоцький С. Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 241 (зв.)*] тощо. Як вихованець Києво-Могилянської академії, Сковорода добре знав твори Арістотеля. Однак він не виявляв якоїсь особливої прихильності до цього мислителя. Дехто з коментаторів навіть казав про негативне ставлення Сковорода до Арістотеля [див., наприклад: *Гордієвський М. Теоретична філософія Г. С. Сковорода // Памяти Г. С. Сковорода (1722–1922): Збірка статтів. – Одеса, 1923. – С. 15*]. Прямих доказів цього немає, але антитетично-символічний спосіб думання Сковорода справді-таки досить далеко відбігає від арістотелівської систематики. У всякому разі, на Арістотеля Сковорода покликався тільки вряди-годи.

¹⁰⁵ “У ритмі нам дає насолоду відомість і порядок”. Це – трохи неточна цитата з Арістотелевих «Природознавчих питань» (19, 39). Пор.: “*Ῥυθμῶ δὲ χαίρομεν, διὰ τὸ γνῶριζον καὶ τεταγμένον ἀριθμὸν ἔχειν*”.

¹⁰⁶ Слово *Росія* у творах Сковорода має два значення: Мала Росія, тобто Гетьманщина, та Велика Росія, тобто Московщина.

¹⁰⁷ *Titir* – ім'я пастуха з Вергілієвих «Буколів». Перша еклога розпочинається рядком: “*Tityre, tu patulae recubans sub tegmine fagi*”. У перекладі Миколи Зерова: “*Тітіре, ти в холодку опочив-єсь під буком гіллястим*” [Зеров М. Твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 197]. Тим часом імена собак запозичені Сковородою з Овідієвих «Метаморфоз» (III, 218, наст.) [див.: *Публій Овідій Назон. Метаморфози / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1985. – С. 55–56*].

¹⁰⁸ “Бог веде схоже до схожого” (лат.) У своїх творах Сковорода подає цю фразу в п'яти версіях: “*Similem ducit Deus ad similem*”; “*Similem ad similem ducit Deus*”; “*Ὁμοιον πρὸς ὁμοιον ἄγει θεός*”; “*ὁμοιον γ[α]ρ ἐς ὁμοιον ἄγει θεός*”; “Подобнаго до подобнаго веде Бог”. Схожі слова є в Гомеровій «Одіссеї» (XVII, 218), у 8-ій книзі «Нікомахової етики» Арістотеля (1155a34) та в інших джерелах. Неважко віднайти цю сентенцію також у творах старих українських письменників, наприклад, в «Арістотелівських проблемах» Касіяна Саковича (“Написав колись Філософ, що *simile appetit simile* – подібне прагне подібного, а також хтось (казав): *similis simili guadet* – подібне тішиться подібним” [Сакович К. Арістотелівські проблеми // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 419]), у «Парергоні» Афанасія Кальнофойського (“...*podobne do podobnego sobie ścaga sie*” [Kalsofoyski A. Parergon sudow. – Kiiów, 1638. – S. 2]) чи «Театроні» Івана Максимовича (“всяк бо подобный подобное себя любит” [Максимович І. Θέατρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 55]). При тому Кальнофойський розглядав цю тезу як усім відомий філософський загальник, а Максимович пов'язував її з платонівською традицією.

¹⁰⁹ Можливо, Сковорода мав на думці ту обставину, яку підкреслював свого часу Цицерон: слово *дружба* (*amicitia*) походить від слова *любов* (*amor*) (Про природу богів, I, 122) [див.: Цицерон. Философские трактаты. – Москва, 1985. – С. 99].

¹¹⁰ Див.: *Народъ же въкроваше мѣ въ сердце и дѣша єдинѣ, и ни єдинъ же что ѿ нѣмѣнѣй свойхъ глаголаше свое быти, но бѣхъ нѣмъ всѣ ѿбщи* (Дії св. апостолів 4: 32).

¹¹¹ Послання св. ап. Павла до галатів 3: 28.

¹¹² Гр. *λύγξ*, лат. *lynx* – ‘рись’. Назву цієї тварини в старовину пов'язували з іменем аргонавта Лінкея (гр. *Λυγεύς*, лат. *Lynceus*), котрий мав здатність прозираєти крізь речі

[див.: Словник античної міфології. – Київ, 1989. – С. 133]. Отож, скажімо, Памва Беринда подає таке значення слова *лінкс*: “звѣр островѣдз, взроку быстрого и скроз стѣну видит” [Беринда П. Лексікон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 429]. До образу *Лінкея* письменники зверталися дуже часто. Досить пригадати хоч би поезію Горація (Сатири I, 2, 91; Послання, I, 1, 29) [див.: *Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 132, 178], «Розраду від філософії» Боеція (III. P8) (“Якби люди, зауважує Аристотель, мали зір *Лінкея*, аби й крізь перешкоди прозирати, коли б бачили середину, то хіба навіть *Алківіадове*, зовні прекрасне тіло, не здавалося б їм гідким?” [Боецій С. Розрада від філософії / Пер. з лат. А. Содомори; передм. В. Кондзьолки. – Київ, 2002. – С. 85]) чи «Домашні бесіди» Еразма Роттердамського (“Воістину ти зіркіший від самого *Лінкея*, якщо під стількома покривами можеш побачити душу” [Еразм Роттердамський. Похвала глупоті. Домашні бесіди / Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. – Київ, 1993. – С. 136]). Згідно із фантастичними описами середньовічних бестіаріїв та фізіологів, *Лінкеєву* прозорливість мала й тварина “*лінкс*”. Образ *лінкса-Лінкея* був відомий в українській літературі й до Сковороди. Наприклад, Мелетій Смотрицький у «Ексетезисі», звертаючись до свого супротивника Андрія Мужилівського, писав: як примічати щось у ближнього, так ти *Лінкей* (*Lynceus*), а як у себе самого – так *кріт* (*talpa*) [див.: *Smotryc'kyj M.* Exethesis, abo Expostulatia. – Lwów, 1629. – К. 16].

¹¹³ Пор.: “Больше друзей – больше и врагов” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 774]; “Більше приятелів, більше і ворогів” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 706].

¹¹⁴ Парафраза Книги Псалмів 106 (107): 26. Пор.: *восхѣдѣтъ до небѣсъ и низхѣдѣтъ до вѣзднѣ*.

¹¹⁵ Євангелія від св. Івана 3: 18.

¹¹⁶ Парафраза Книги Йова 1: 22. Пор.: *и не даде вѣзмѣи вѣѣ*.

¹¹⁷ Парафраза Книги Псалмів 144 (145): 2. Пор.: *На всѣкъ дѣнь благословлю тѣ*.

¹¹⁸ Євангелія від св. Матвія 5: 14.

¹¹⁹ Послання св. ап. Павла до римлян 10: 15.

¹²⁰ Євангелія від св. Івана 17: 17.

¹²¹ Можливо, джерелом сюжету цієї байки Сковороди є емблематика. Див., наприклад, 112-ий малюнок зі збірки «*Symbola et emblemata*», що має назву «Лев сплящий» (підпис: “Сердце его бдит и бодрствует. Cor vigilat”) [див.: Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 28–29].

¹²² Пор. 497-ий малюнок зі збірки «*Symbola et emblemata*», що має назву «Мертвый лев, на него зайцы скачут» (підпис: “Ни с харями, ни с чучелом не боротся. Стыдно живому биться с мертвым. Cum larvis non luctantur”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 126–127]. Крім того, Сковорода міг мати на думці й латинську приказку: “*Leonem mortuum etiam catuli mordent*” (“Мертвого лева й щенята кусають”) [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 191].

¹²³ Фраза “и во вѣки вѣков” належить до конклюдії молитовного церковнослов'янського тексту: “нынѣ и присно, и во вѣки вѣков”.

¹²⁴ Мабуть, це парафраза Книги пророка Даниїла 6: 26–27. Пор.: *тоу ѣсть вѣтъ живый и превывалъ во вѣки, и цѣтво ѣгѣ не разсыплется, и власть ѣгѣ до конца: подѣмлетъ и избавляетъ, и творить знаменіа и чѣдеса на небесах и на земли*. Див. також: *Д*

восхвалѣть ѿма гдѣне: ѿкъ вознесѣса ѿма тогѡ єдинагѡ, ѿповѣданїє єгѡ на землї и на нбсї (Книга Псалмів 148 (149): 13).

¹²⁵ Парафраза Книги Притч Соломонових 8: 35. Пор.: ѿсхѡди во моє ѿсхѡди животѧ.

¹²⁶ Послання св. ап. Павла до колосян 3: 2.

¹²⁷ Євангелїя від св. Матвія 28: 6; Євангелїя від св. Марка 16: 6; Євангелїя від св. Луки 24: 6.

¹²⁸ Книга Псалмів 67 (68): 2.

¹²⁹ Василій Великий (гр. *Βασίλειος ὁ Μέγας*) (бл. 329–379 рр.) – один із найавторитетніших візантійських богословів, чия творчість Сковорода добре знав і високо цінував. Принаймні реєстр “істинних богословів” у трактаті «Жена Лотова» він розпочинає саме з нього.

¹³⁰ Мабуть, Сковорода має на думці трактат Василя Великого «Про Святий Дух» (розділ 15, параграф 35), де сказано таке: “...Якщо хто-небудь, говорячи про Євангелію, стверджуватиме, що вона є прообразом життя після воскресіння, то він, на мою думку, не погіршить проти правди” [Творения иже во святых отца нашего Василия Великого, архиепископа Кесарии Каппадокийския. – Москва, 1993. – Ч. 3. – С. 284].

¹³¹ Сковорода має на думці слова: **И** видѣ хмѣть ѡтѣць ханань наготѣ ѡтца своєгѡ, и ѿшѣдѣ вѡнь повѣда ѡбѣма брѣтѡма своимѧ (Перша книга Мойсеева: Буття 9: 22).

¹³¹ Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 49: 9. Пор.: возлѣгъ ѡуснѡдѧ єси ѿкъ лѣвъ и ѿкъ скѡменъ: ктѡ възбѣдитъ єгѡ;

¹³² Євангелїя від св. Матвія 9: 24.

¹³³ Книга Псалмів 83 (84): 2.

¹³⁴ Неточна цитата з Четвертої книги Мойсеевої: Числа 24: 5. Пор.: кѡль доврѣ добнѣ твоєй, ѿкъше.

¹³⁵ Натяк на українську народну пісню «Пливе щука з Кременчука, пливе собі стиха...».

¹³⁶ Меандр (гр. *Μεάνδρος*; сучасна назва – Мендерес) – річка в Малій Азії, чие річище дуже звивисте. Про неї Сенека в «Моральних листах до Луцїлія» (CIV, 15) писав таке: “...Меандр – вічний предмет вправлення та гри для всіх поетів”, бо ця річка, “утворюючи незліченні коліна, то наблизиться до свого річища, то знов од нього відбіжить, так і не ввіллявшись сама в себе” [Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцїлія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 465].

¹³⁷ Ці слова Сковороди означають не космополітичну настанову на взір “ubi bene, ibi patria” (“де добре, там і батьківщина”), а те, що справжнє щастя перебуває всередині нас самих [докладніше див.: Ушкалов Л. Сковорода та Україна // Ушкалов Л. Есеї про українське бароко. – Київ, 2006. – С. 142–143].

¹³⁸ Парафраза прислів’їв: “Не місце чоловіка красить, а чоловік місце” [Номис, № 955; Франко, № 17607]; “Не человек местом красится, а место человеком”; “Не место человека красит, а человек – место” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 249, 720].

¹³⁹ Можливо, це парафраза Книги Псалмів 118 (119): 19. Пор.: Пришлѣць ѡзъ єсмь на землї.

¹⁴⁰ У християнській традиції така думка чи не вперше зринає в анонімному «Посланні до Диогнета» (5): “Вони [християни] мешкають у своїй вітчизні, але як прихоськи; беруть участь у всьому, як громадяни, а терплять усе, як чужоземці. Для них всяка чужа країна є вітчизною, а всяка вітчизна – чужа країна... Перебувають на землі, але є громадянами неба” [Послание к Диогнету // Ранние отцы Церкви: Антология. – Брюссель, 1988. – С. 595–596].

¹⁴¹ Послання св. ап. Павла до римлян 7: 14.

¹⁴² Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Начало премърости стръхъ гдѣнь** (Книга Псалмів 110 (111): 10; Книга Притч Соломонових 1: 7; 9: 10).

¹⁴³ Книга Псалмів 18 (19): 13.

¹⁴⁴ Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 56.

¹⁴⁵ Книга пророка Ісаї 48: 22; 57: 21.

¹⁴⁶ Книга Псалмів 13 (14): 1; 52: 2.

¹⁴⁷ П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 28: 16.

¹⁴⁸ Людська душа, як гадали старі українські автори, найбільше потерпає від страху саме перед лицем смерті. "О смерти, смерти, чему ты так естес страшна, – писав, наприклад, Климентій Зиновійв. – Не только ты, леч твоя и память ужасна" [Климентій Зиновійв. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 36]. При тому "страшна и ужасна тайна смертная" [Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 488] мала б завжди стояти перед очима набожної людини, адже та ніколи не повинна забувати про "четыре остатечные речи: смерть, суд Божий страшный, пекло и Царство Небесное" [Могила П. Євхологiон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 911; див. про це: Čyževskij D. Zu den slavischen Schriften über die "vier letzten Dinge" // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1936. – Bd. XIII. – S. 76]. Навіть Христос, будиши непідвладним страхові Богом, як людина, обливався кривавим потом "з самого уваження наступуючої горкої муки" [Winnicki I. Ustawy rządu duchownego i inne pisma. – Przemysł, 1998. – S. 71], "терпѣл на души" перед смертю "смуток, жаль, тоскность, боязнь, страх..." [Слово к народу каѳоліческому. – Почаїв, 1765. – Арк. 33 (зв.)].

¹⁴⁹ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 57: 20. Пор.: **Непрáвѣдніи же возволѣются и починѣти не возмогѣтъ.**

¹⁵⁰ Пор.: "Грѣх есть... самоизвольное преступление заповѣдій Божіих, или есть глаголаніе, дѣланіе или желаніе противу заповѣдѣ Божее" [Гізель І. Мир с Богом челоувѣку. – Київ, 1669. – С. 24].

¹⁵¹ У списку: *прибѣль*.

¹⁵² Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до римлян 7: 18. Пор.: **ѣже бо хотѣти приижеитъ ми, а ѣже содѣлати доброє, не ѡбрътѣю.**

¹⁵³ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 8: 34. Пор.: **всѣкъ творѣи грѣхъ рабѣ ѣсть грѣхъ.**

¹⁵⁴ Думка про те, що бджоли працюють не так для себе, як для людей, належить до загальників. Досить пригадати хоч би рядок Горация: "Sic vos non vobis mellificatis, apes" ("Так ви не для себе збираєте мед, бджоли") [Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л. Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 307–308], або прислів'я: "Не на себя пчела работает" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 512]. Її можна знайти вже в найдавніших фізіологах [див.: Сумцов Н. Культурные переживания // Киевская старина. – 1890. – Т. XXVIII. – Февр. – С. 326]. В українській літературі XVIII ст. вона могла звучати, наприклад, так: "Трудолюбніи бо пчелы премудро труждающіися не себѣ, но людям в приобрѣтеніе и сладость собирают..." [Максимович І. Θέατρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 10].

¹⁵⁵ Натурфілософи подавали такий "портрет" трутня: "Вони [трутні] від природи ліниві й дурні, сідають на невідомих тварин, про що говорить Вергілій («Георгіки», кн. IV). Крім того, трутні не мають жодних турбот, не знають, з яких квітів збирати їжу" [Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 473]. Про трутнів та бджіл писали й інші старі українські автори, наприклад, Данило Братковський (епіграма «Od pszczoł trutnie leca smutnie» [див.: Братковський Д. Світ, по частинах розглянутий: Фототипічне видання. Переклад. Джерела. Студії. – Луцьк, 2004. – С. 346].

¹⁵⁶ Книга Ісуса, сина Сирахового 30: 22.

¹⁵⁷ За словником Бориса Грінченка, *нороха* означає “велика нора” [Див.: Словарь української мови. – Київ, 1908. – Т. II. – С. 570].

¹⁵⁸ Ідеться про видатного римського державного діяча та письменника Марка Порція Катона (Старшого) (*Marcus Porcius Cato Superior*) (234–149 pp. до н. е.), автора «*De re rustica*» та «*Origines*».

¹⁵⁹ Марк Туллій Ціцерон (*Marcus Tullius Cicero*) (106–43 pp. до н. е.) – видатний римський оратор, державний діяч (консул у 63 р.) та письменник, чия творчість була добре відома в старій Україні, де його вважали неперевершеним майстром красномовства. Це засвідчують самі назви киево-могилянських курсів риторики: «*Penarium Tullianae...*», «*Arbor Tulliana...*», «*Orator e mente Tulliana...*», «*Rostra Tulliana...*», «*Hortulus Tullianus...*», «*Oriens illustrissimus Iasinsciana Cynthiae Tulliano coelo currenti...*», «*Classis oratoria inter Tulliana flumina...*», «*Hortus Tullianus...*», «*Thesis principis Tullii...*». Ціцерон писав, зокрема, філософські діалоги. Один із них – «*De senectute*» (його вивчали в нижчих класах колегіумів [див.: *Ulčinaite E. Teoria retoryczna w Polsce i na Litwie w XVII wieku: Próba rekonstrukcji schematu retorycznego.* – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1984. – S. 39]) – Сковорода переклав книжною українською мовою. Персонажем цього діалогу є Катон Старший.

¹⁶⁰ “Трисолнечное естество” – окреслення Бога в церковній службі. Див., наприклад: “Єдино тя пою трисолнечное естество...” [Октоїх, сирьчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 5 (зв.); пор.: “...О безсмертне трисолнечне Содѣтелю, темной области отступити от мене повели и свѣту вѣчному твоєму причастника мене сотвори” [Вънец в честь тревѣнчанному Богу. – Чернігів, 1712. – Арк. 5 (зв.)].

¹⁶¹ Сковороді дуже імпонували моральні настанови Епікура. Принаймні він кілька разів цитував по-українському та по-грецькому Епікурову сентенцію: “Спасибі Богу, що потрібне зробив легким, а важке непотрібним” (трактати «Начальная дверь ко християнскому добронравію», «*Silenus Alcibiadis*», діалоги «Наркісс», «Бесѣда, нареченная двое», «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни», «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира», «Брань архистратига Михаила со Сатаною»), ба навіть, услід за Михайлом Козачинським, захищав Епікура від несправедливих закидів на його адресу, характерних, зокрема, для переважної більшості українських філософів та богословів XVII–XVIII ст. “Епікурейці, – писав, наприклад, Касян Сакович, – визнавали цілковиту смертність душі, тому, як правило, проводили свої дні в насолодах і надмірностях, кажучи: їж, пий, веселися, після смерті немає ніякого блаженства” [Сакович К. Трактат про душу // Пам’ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 490] (тут Сакович цитує старовинну студентську пісню: “*Edite, bibete, post mortem nulla voluptas*”). Так само поцінювали науку Епікура й Іпатій Потій, Петро Могила, Стефан Яворський, Георгій Кониський та інші. Натомість Сковорода ладен тлумачити самого Христа як “єврейського Епікура” [про стосунок Сковороди до філософії Епікура див.: *Ушкалов Л. “Епікур – Христос” // Ушкалов Л. Григорій Сковорода і антична культура.* – Харків, 1997. – С. 69–76].

¹⁶² У діалозі «Брань архистратига Михаила со Сатаною» Сковорода подає цю сентенцію по-грецькому: “*Χάρις τῇ μακαρίᾳ Φύσει. ὅτι та ἀναγκαῖα ἐποίησεν εὐπόριστα. τὰ δὲ δυσπόριστα, οὐκ ἀναγκαῖα*”. Схожі слова є в третьому листі Епікура до Менекея (130, 8–9) [пор.: *Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов.* – Москва, 1979. – С. 435]. На думку Амфіана Лебедева, Сковорода цитував Епікура за Климентом Олександрійським (Cant., X; *De virtute*, 785–795; *Stromata*, IV, 23) [див.: *Лебедев А. Г. С. Сковорода как богослов // Вопросы философии и психологии.* – 1895. –

Кн. 27 (2). – С. 172; пор.: *Tschizewskij D.* Skovoroda: Dichter, Denker, Mystiker. – München, 1974. – S. 175, 180].

¹⁶³ Парафраза Послання св. ап. Павла до галатів 3: 28. Пор.: *нѣсть мѣжескій побѣ, ни жѣнскаї: всї во въ єдино єстє ѡ хрѣѣ іисѣ.*

¹⁶⁴ Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 1: 23. Пор.: *ѣже єсть... всѣческаа во всѣхъ.* Див. також: *да вѣдетъ вѣтъ всѣческаа во всѣхъ* (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 28). Бог як “все в усьому” – популярна неоплатонівська тема, яку можна знайти, наприклад, у Прокла, Діонісія Ареопажітського, Еріугени, Ніколая Кузанського та інших [див.: *Erdmann E. von.* Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 271–272]. Наприклад, Діонісій Ареопажітський (Божі імена, 9.5) писав: “...перебуваючи неподільним та залишаючись неодмінно самототожним, він [Бог], заради порятунку всесвіту промислительно стає всім у всьому” [*Святой Дионисий Ареопажит.* Божественные имена // Мистическое богословие. – Киев, 1991. – С. 80].

¹⁶⁵ Тобто в Карпатах.

¹⁶⁶ Пор. зі словами одного негідника, змальованого на сторінках новиковського часопису «Живописець»: “Знаешь ли ты, молокосос, что я имею патент, которым повелевается признавать меня и почитать за доброго, верного и честного титулярного советника...” [Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. – Москва, 1952. – Т. II. – С. 207].

¹⁶⁷ Протиставлення кабана та бобра засноване на приказці: “Свинья не родит бобра...” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 722].

¹⁶⁸ Епанча – опанча, одяг у формі широкого плаща. Слово *епанча* досить часто зринає, зокрема, в російських приказках: “Выбирай епанчу по плечу!”; “Не к роже рогожа, не к лицу епанча”; “Не нашего сукна епанча” тощо [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 632, 639, 647]. Зринає воно і в сучасних Сковороді літературних творах, наприклад, на сторінках новиковського часопису «Живописець»: “...служишь всем вещам сея красавицы общим покрывалом или епанчею” [Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. – Москва, 1952. – Т. II. – С. 204].

¹⁶⁹ Очевидно, Сковорода має на думці народне прислів'я: “Свиня в наритниках – так вже й кінь!” [*Номис*, № 993], або: “Свиня в наритниках ще не кінь”; “На свиню хоч сідло надінь – все конем не буде” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 125, 438].

¹⁷⁰ Ідеться про байку Езопа «Галка та інші птахи» [*Езоп.* Байки. – Київ, 1961. – С. 114]. Пор. також байку Федра «Зарозумілий Грак та Пави» [*Федр.* Байки / Упорядкування, передмова, переклад та примітки Володимира Литвинова. – Київ, 1986. – С. 28]. Сюжет про ворону, яка вбралася в лебедина або павичеве пір'я, відомий і в східнослов'янському фольклорі [див.: Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Составители: Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – Ленинград, 1979. – С. 93 (244)].

¹⁷¹ Сковорода має на думці фольклорний сюжет про віслюка, який начепив на себе шкуру лева, але був пізнаний по голосу (або коли шкура з нього сповзла) [див.: Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Составители: Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – Ленинград, 1979. – С. 87 (214В)].

¹⁷² Наприклад, у Лукіана (сатира «Невігласу, котрий купував багато книжок», 4) зринає така фраза: “Адже мавпа, як каже прислів'я, залишається мавпою, хоч надінь на неї золотий

ошийник" [Лукиан из Самосаты. Избранная проза. – Москва, 1991. – С. 207]. Є й латинська приказка: "Simia simia est, etiam si aurea gestet insignia" ("Мавпа є мавпою, якщо вона навіть у золотих відзнаках") [Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л. Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 308].

¹⁷³ Див.: *Іакоже оусеръзъ златый въ ноздрехъ свиней, такъ женѣ злобинѣй лѣпота* (Книга Притч Соломоновых 11: 22). Пор. приказку: "Свинья в золотом ошейнике все свинья" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 587].

¹⁷⁴ Пор.: "Куди рівняцьця свині до коня, коли шерсть не така!" [Номис, № 7931]; "Що кінь, то не свиня: шерсть не така і нога тонка"; "Куди свиня до коня" [Франко, № 14817, 22876]; "Не рівняйся, свиня, до коня, бо шерсть не така"; "Прирівняв свиню до коня, та шерсть не така" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 125, 443].

¹⁷⁵ Полушка – за часів Сковороди, дрібна мідна монета. Її назва зринає в приказках, де йдеться про щось геть дешеве. Наприклад: "За полушку – ні в борщ, ні в юшку" [Номис, № 10579]; "Не стоит ни полушки" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 534] тощо.

¹⁷⁶ Існує народна приказка: "Пізнати горнець по голосі" [Франко, № 6862].

¹⁷⁷ Сковорода подає цей сюжет також у діалозі «Разговор пяти путников о истинном щастии в жизни».

¹⁷⁸ Пор.: "Не суди по одежі, суди по уму!" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 323].

¹⁷⁹ Пор.: "Яка яблунька, такі й яблучка" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 594].

¹⁸⁰ Див.: *Въ величїи же доидѣ не тобою сохъди злати и сребрѣни сѣть, но и дрѣвѣни и глинѣни: и ѡви ѡбѣ въ чѣсть, ѡви же не въ чѣсть* (Друге послання св. ап. Павла до Тимофія 2: 20).

¹⁸¹ Див.: *Или не имѣть вѣласти скѣдѣльникъ на брѣнїи, ѡ тогѡжде смѣшенїѣ сотворїти ѡвѣ ѡбѣ сохъдѣ въ чѣсть, ѡвѣ же не въ чѣсть* (Послання св. ап. Павла до римлян 9: 21).

¹⁸² Гр. *ἀφεδρών* – 'нужник'.

¹⁸³ Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 589, 700. Це прислів'я вживали й сучасні Сковороді російські письменники. Наприклад, Олександр Радіщев узяв його за епіграф до своєї «Пісні історичної»: "Не красна изба углами, / Но красна лишь пирогами" [Радіщев А. Н. Песнь историческая // Радіщев А. Н. Избранные философские сочинения. – Москва, 1949. – С. 438].

¹⁸⁴ Див. прим. 17. Сковорода говорить про емблематичні образи, які він бачив у класах Харківського колегіуму.

¹⁸⁵ Це – емблематичний образ під назвою «Stellio»: потвора із зіркою на лобі та підписом "Sub luce lues", тобто "Під сяйвом зараза (погибель)". Схожу емблему можна знайти, наприклад, у збірнику Дієго Фахардо де Сааведри «Idea Principis Christiano-Politicis 100 Symbolis expressa» (Coloniae, 1650) під номером 347. В амстердамському збірнику «Symbola et emblemata» див. емблему 59-у «Хамелеон», що має підпис: "Под свѣтом тьма. Под сладостью желчь сокрывается. Sub luce lues" [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 16–17].

¹⁸⁶ Сковорода має на думці слова: *Горе вѣмъ, книжники и фарїсеѣ, лицемерн, ѡкъ подобитесе гробѡмъ повѣиенымъ, иже внѣздѣ ѡубо ѡбѣютсѣ красны, внѣтрѣздѣ же полни сѣть костей мѣртвыхъ и всѣкѣѣ нечистоты* (Євангелія від св. Матвія 23: 27).

⁽³⁾ Див. прим. 108.

¹⁸⁷ Див. прим. 108.

¹⁸⁸ У списку: *Наперстником*.

¹⁸⁹ Дії св. апостолів 13: 22. Повністю цитата звучить так: ѿвѣстоуѣ дѣда сына ісееова, мѣжа по срѣцѣ моємѣ.

¹⁹⁰ Євангелія від св. Івана 15: 14.

¹⁹¹ Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 776.

¹⁹² Пор.: “Был я у друга, пил я воду слаще меду”; “У друга пить воду лучше неприятельского меду” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 774]; “У друга вода солодча вражеського меду” [Номис, № 9513].

¹⁹³ Пор.: “Не мѣи сто коп, як сто другов” [Климентій Зіновійв. Вірші. Приповіді посполиті. – Київ, 1971. – С. 261]; “Не май і сто рублів, як одного друга” [Номис, № 9512]; “Не май сто рублів, а одного друга” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 701]. Близьким до цих прислів'їв є латинський вираз: “Ubi amici, ibi opes” (“Де друзі, там і багатство”) [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 342]. Схожі сентенції можна знайти й у творах інших старих українських письменників, наприклад, у Данила Братковського [див.: Братковський Д. Світ, по частинах розглянутий: Фототипічне видання. Переклад. Джерела. Студії. – Луцьк, 2004. – С. 188].

¹⁹⁴ Підхожий мотив є в «Моральних двовіршах» Діонісія Катона (I, 33), які були обов'язковою лектурою під час вивчення латинської просодії [див., наприклад: Лебедев А. Харьковский коллегіум как просветительный центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1885. – Кн. 4 (окт.-дек.). – С. 68]: “Cum dubia incertis versetur vita periculis, / pro lucro tibi pone diem, quicumque sequetur” (“Оскільки життя ненадійне й проходить серед явних небезпек, / уважай за добро для себе кожен день, коли ти трудився” [Дионисий Катон. Моральные дистихи // Вестник древней истории. – 1981. – № 4. – С. 229]).

¹⁹⁵ Марк Ульпій Траян (Marcus Ulpius Trajanus) (53–117 pp.) – римський імператор упродовж 98–117 pp. Його називали “Найкращим Принцепсом”.

¹⁹⁶ Тит Флавій Веспасіан (Titus Flavius Vespasianus) (9–79 pp.) – римський імператор упродовж 69–79 pp., засновник династії Флавіїв. Сковорода знав про нього не лише з римської історіографії, зокрема з «Життя дванадцяти цезарів» Светонія, але також з опери «Тітове милосердя» («La clemenza di Tito»), чие лібрето написав П'єтро Метастазіо, взявши за взірць сюжет трагедії П'єра Корнеля «Цінна, або Милосердя Августа». Уперше ця опера була виконана під час коронації імператриці Єлизавети Петрівни [див.: Махновець Л. Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 82–87].

¹⁹⁷ Сковорода подає українською мовою приписувану Тітові крилату фразу: “Diem perdidit”. У 8-й книзі «Життя дванадцяти цезарів» Светоній розказує про Тіта таку історію: “А якось за вечерею, пригадавши, що за цілий день нікому не зробив нічого доброго, він промовив свої знамениті слова, пам'ятні й гідні всілякої похвали: ‘Друзі мої, я змарнував день’” [Гай Светоний Транквилл. Жизнь двенадцати цезарей / Пер. с лат. предисловие и послесловие М. Л. Гаспарова. – Москва, 1990. – С. 209]. Із сучасників Сковороди цю історію згадував, наприклад, Іван Крилов на сторінках «Санкт-Петербургского Меркурия»: “Великий Тит плакал, говорят, о том дне, который проводил, не сделав доброго дела...” [Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. – Москва, 1952. – Т. II. – С. 386].

- ¹⁹⁸ Перше соборне послання св. ап. Івана 4: 8, 16.
- ¹⁹⁹ Перше соборне послання св. ап. Івана 3: 6.
- ²⁰⁰ Цитата трохи неточна. Пор.: *първѣникъ законъ не лежитьъ, но беззаконнымъ* (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 1: 9).
- ²⁰¹ Послання св. ап. Павла до римлян 14: 4.
- ²⁰² У старих університетах були доктори богослів'я, права та медицини.
- ²⁰³ Послання св. ап. Павла до галатів 4: 7.
- ²⁰⁴ Пор.: “Доброе братство милее богатства” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 776]; “Добре брацтво краще багатства” [Номис, № 9502]; “Добре братерство краще багатства”; “Дружба та братство дорожче багатства” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 157, 701].
- ²⁰⁵ Див.: *Арѣгъ вѣренъ кровъ крѣпокъ: ѡбрѣтѣтъ же єго ѡбрѣте сокровище* (Книга Ісуса, сина Сирахового 6: 14).
- ²⁰⁶ Євангелія від св. Івана 15: 14.
- ²⁰⁷ Неточна цитата з Євангелії від св. Марка 3: 32. Пор.: *се, мѣи твоѡ ѡ братѣмъ*.
- ²⁰⁸ Книга Ісуса, сина Сирахового 15: 2.
- ²⁰⁹ Євангелія від св. Івана 18: 37. Повністю вірш звучить так: *ѧзъ на сѣ роди́хсѧ ѡ на сѣ прѣидѡхъ въ мѣръ, да свидѣтельствѡю ѣстинѡ*.
- ²¹⁰ Євангелія від св. Івана 17: 17.
- ²¹¹ Фраза *въ рѣцѣ вѣѣи* зринає в Книзі Притч Соломонових 21: 1, у Книзі Екклесіястовій 9: 1 та в Книзі Премудрості Соломонової 3: 1.
- ²¹² Євангелія від св. Івана 15: 5.
- ²¹³ Книга Ісуса, сина Сирахового 6: 14.
- ²¹⁴ Див. прим. 67.
- ²¹⁵ Перше соборне послання св. ап. Івана 4: 8, 16.
- ²¹⁶ Пор.: “Мученики святїи причастившесѧ огню, ражженіє показаху божественнаго своего любленїѧ” [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 17].
- ²¹⁷ Пісня над піснями 8: 6.
- ²¹⁸ Це поняття в літературі старої України мало також форму “боговидѣніє” [див.: *Туптало Д.* Книга житій святих. – Київ, 1689. – Арк. 68 (зв.)] чи “философское боговидѣніє” [див.: *Алфа і Омега.* – Супрасль, 1788. – Арк. 191 (зв.)].
- ²¹⁹ Книга Премудрості Соломонової 7: 27.
- ²²⁰ Книга Премудрості Соломонової 8: 2.
- ²²¹ Книга Премудрості Соломонової 7: 29.
- ²²² Пісня над піснями 6: 9.
- ²²³ Книга Премудрості Соломонової 8: 7.

ТРАКТАТИ, ДІАЛОГИ, ПРИТЧІ

УБУЖДШЕСЯ ВИДѢША СЛАВУ ЕГО¹

Весь Мір спит, да еще не так спит, как ѿ Праведникѣ сказано: “Аще падет, не разбіется...”² Спит глубоко, протянувшись, будто ушыбен об нея. А наставники, пасущиі Израіля, не толко не пробуживают, но еще поглаживают: “Спи, не бойсь, мѣсто хорошее, чево опасатся?” Глаголюще Мир, и нѣсть Мира³. Блаженный Петр с товарищами своими! Господь сам пробуживает их: “Где вы почиваете? Встанте, – говорит, – тогда уже не бойтєся”⁴. Колѳтит сих погребѣнных и Павел: “Встань, де, Мертвец! и воскресни от Мертвых...”⁵ Потоль ты Землею будеш и не прєѡбразишся от нея во Хрїста, пока не увидиш свѣтлаго небеснаго Человѣка”; и ѿ сем-то рѣчь будет.

“Убуждшєся видѣша славу...”⁶

Ѳамар, Невѣстка Іуды, сына Іаковля, показалаь Ему Блудницею. Не познал Ея затѣм, что закрыла Лице свое. Но по справки узнал и сказал: “Оправдася Ѳамар паче Мене”⁷. Таким же образом и сыны Израілевы не могли смотрѣть на блистающее славою Лице Мойсея, Человѣка Божїя. А на что ж они смотрѣли? на покрывало толко Одно, затемняющее Лице. Какой же ты Израиль? Обрѣзан ты по тѣлу, да не обрѣзан по смыслу. Тма твоим Очам сносна, а на Истину смотрѣть не терпиш. Лежиш на Землѣ, качаєшся с сею твоею Блудницею и доволствуєшся, отвращая Око твое от Отца твоегѡ, “ругающееся Отцу и досаждающее старости Матерней”⁸, как говорит Соломон, а не видно Птенцов Орлых, чтоб выклевали тебѣ тое⁹. Так и нынѣшная подлость Хрїстіанская, и таким точно Оком смотрит на своего Вожда Хрїста. Где он родился? От коих родителей? сколько жил на свѣтѣ? как давно? двѣ ли уже тысячы лѣт? или не будет?.. О Хрїстіанине! Окрещен ты по плоти, да не омыт по смыслу. Зачем ты вперил твое любопитство в Этіи пліотки? Дячєво вышше не поднимаєшся? Здесь думаєш и заснуть? Тут шалаш построить с Петром? “Не вѣдый, еже глаголаше”¹⁰. Не слышишь ли, что такое и твой Мойсей говорит: “Покры Срамота Лице мое”¹¹. Вот дячєго не могут Мене Братья моя видѣть. “Чужд бых Сыновом Матере Моея...”¹² До сих пор ли ты не смыслиш, что Это все плоть и ничто, и тѣнь, покрывающая Высочайшую Премудрости гору? и сїя Завѣса должна в свое время вся раздратись¹³? Вот лицємѣріє, Лице небесе разсуждающее¹⁴! род Лукавый и Прєлюбодѣйной, плотскаго Знаменїя ищущий¹⁵! Вот кваснины ученїя Фарїсейскогѡ¹⁶! Но послушаймо, как учит Хрїстос наединѣ любєзных учеников? как познавать, что єсть Истинный Человѣк, то єсть Сын Человѣчь,

или Христос, все то одно? “Кого Мя глаголют...”¹⁷ Слушай, Петре! Как подлость думает? что есть Человѣкъ? Знаю, что они Ошибаются. А ты как думаешь? “Ты еси Сын Бога Живаго”¹⁸. Хорошо Петр попал. Видно, что он сквозь пустую плоти Занавѣсу проникнул. Дятого ж ему и Истинный Человѣческий Сын говорит: “Блажен еси, Сѣмѣоне¹⁹, с твоим Оком. Оно не смотрит на плоть и кровь, как подлое понятіе, но, минуя плоть и кровь, находит другой род, род Истинный, род Израилскый, род Отца Моего, иже не от похоти...”²⁰.

Слушай, Христіанине, с твоим Языческим сердцем! Долго ль тебѣ лежать на Земли? Будеш ли ты когда-нибудь Человѣком? Не будеш. Дячего? Дятого, что на плотскую Занавѣсу засмотрѣлся, а на Лице Истиннаго Божіею Человѣка смотрѣть никак твоему Оку нетерпеливно. Не пресѣбразишся ты из земнаго в небснаго потоло, поколь не увидиш Христа. Потоло, поколь не узнаеш, что есть Истинный Человѣкъ. А что ж есть Истинный Человѣкъ? Не продереш Глаз потоло, поколь плоть и кровь твое сердце держать будет. Но долго ль будет держатся? Поколь не признаешся, что твоя плоть и кровь ничто. Твое собственное сѣуди завело тебе мнѣніе: от славы своей низрыновенны быша²¹, лишены славы Божіа...²² Научились Мы Братью Нашу судить по плоти: так и на Христа смотрим, Одни толко Пустоши на нем примѣчая, не на самого Его, не на славу Его смотря. Правда, что Павел говорит: “Пресѣбразит тѣло смиренія нашего, во-еже быти Ему сообразну тѣлу плоти Его”²³. Не спорю. Но так ли ты смотриш на Христа, как Павел? Он хвалится: “Не вѣм по плоти Христа...²⁴, вѣм (де) Человѣка²⁵, прошедшаго Небеса...²⁶, созданнаго по Богу в правдѣ и преподобіи истины”²⁷. Сего-то он Человѣка для Ефесіан похваляет. Истинною не бывала плоть никогда: плоть и лож – все одно, и любящій сего Іѡла – сам таков же; а когда лож и пустош, то и не человѣкъ²⁸. Слыхал ты книгу родства Истиннаго Человѣка, сына Давідова, с[ына] Авр[аамля]? Іаков роди Іуду, Іуда роди Фареса ѡт Ѡамары²⁹ и прочая. Знай же, что сѣя Книга вѣчная, Книга Божіа, Книга небсная, и не содержит Она никого, кромѣ Израилскаго Рода. “Не соберу соборов их от кровей...”³⁰ Сего-то рода и наш Христос. А что род Израилскый не умирает, слушай Іѡиля: “Якоже Утро разліются по горам людѣ мнози и крѣпцы; подобны им не быша от вѣка, и по них не приложится до лѣтъ в род и род”³¹. Если б можно до их лѣтъ что ни есть приложить, имѣли б Они Конец. Но теперь Они всему-на-всему сами суть Концем. Не Конец то, послѣ чего нѣчто еще слѣдует. Но сей род сам всему Концем. ѡстаток не в Языках: Остаток Израилев ест, и один Остаток спасается³², а прочее все мимо течет: “Уничжатся Языцы, яко вода мимотекущая...”³³ А что Іѡиль точно ѡ родѣ Израилском сѣе говорит, слушай Мойсея, человѣка Божіа, Христу сроднаго и с Христом бесѣдующаго: “Блажен еси, Израилю! Кто подобен тебѣ, Роде спасаемый от Господа? Защитит Помощник твой, и меч Хвала твоя, и солжут (то есть ошибутся и не узнают) тебѣ врази твои, и ты на выю их наступиши”³⁴. Видиш, что судящій Израиля по плоти, зрящій на одну внѣшность смиренія Христова

“во смиреніи Его суд Его взятся...”³⁵) ест враг Христов из числа тѣх, коих Павел называет врагами Креста Христова³⁶, а в Мойсеевых словах Мечем наименованнаго³⁷, который у Иереміи всю плоть опустошает³⁸.

Продеримо ж, о мертвая тѣнь, глаза наши! и заобыкшее к плотской тмѣ Око наше принаравливаймо, возводя потихонку в гору смотрѣть на Израиля, на Истиннаго Человѣка, минуя плоти покрывало. Вот нас спящих на земли пробуживает Павел: “Вышних ищите!”³⁹ “Торняя мудрствуйте!”⁴⁰ Почто о стѣхъ стязаетесь⁴¹? “Егда же Христос явится, Живот ваш, истинный живой Человѣк, и вы явитесь в славу”⁴². Пробуживает и Иеремія вот как! “Почто мы съдим? Совокупитесь, и внидем во Грады тверды, и повержемся тамо...”⁴³, (а тут) ждахом Мира, и не бяху благая...”⁴⁴ О истинный, нетлѣнный Израилский Б[о]же! Блисни свѣтом твоим на нас столко, сколько может по крайней мѣрѣ Око наше стерпѣть. Да пошов во свѣтъ Лица твоего⁴⁵ и нечувствительно в новое пресвѣражаясь, достигнем во всерадостное и самого послѣдняго волоса нашего воскресеніе⁴⁶. Тебѣ слава с твоим Человѣком и Святым духом. Аминь.

Цей твір не датований, але, судячи з особливостей правопису, його появу можна віднести до кінця 1750–1760-х рр. Перегодом, зробивши деякі зміни, Сковорода включив його до діалогу «Потоп зміин». Автограф зберігається в Архіві Російської академії наук у Санкт-Петербурзі (ф. 216, оп. 3, № 227, арк. 1–2). Уперше надрукований у харківському виданні творів Сковороди 1894 р. як упродівне слово до курсу «Начальная дверь ко християнскому добронравію». Подаємо за автографом.

¹ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Луки 9: 32. Пор.: ѡбѣждашесѧ же видѣша славу єгоу.

² Неточна цитата з Книги Псалмів 36 (37): 24. Пор.: Єгда падѣтъ, не развѣтѣсѧ.

³ Парафраза Книги пророка Єзекіїля 13: 16. Пор.: ѡ видѣшѣи ємѡ миръ, ѡ нѣсть мира.

⁴ Парафраза Євангелії від св. Матвія 17: 7. Пор.: **И** пристѣпѡмъ ѡнѣхъ прикоснѣсѧ ѡнѣхъ ѡ речѣ: востѧните ѡ не бѡйтесѧ.

⁵ Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 14. Пор.: востѧни, спѡи, ѡ воскресни ѡ мѣртвыхъ. Як зазначав Володимир Лоський: “Євангельські настанови щодо неспаннѧ та боротьби із сонливістю – основна тема всього східного подвижництва; вона вимагає від людини цѣлковитої притомності на всѣх шаблях її сходження до досконалого поєднання з Богом” [Лосский Вл. Очерк мистического богословия Восточной Церкви // Мистическое богословие. – Киев, 1991. – С. 228].

⁶ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Луки 9: 32. Пор.: ѡбѣждашесѧ же видѣша славу єгоу. Слід сказати, що центральним образом твору, до якого стікаються всѣ інші, є Преображення Господнє на горі Фавор.

⁷ Перша книга Мойсеева: Буття 38: 26. У Біблії ім’я героїні має форму: *рамарь*.

⁸ Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 30: 17. Пор.: **О**ко рѣдѡищесѧ оуцѣ ѡ дожаждѡищесѧ старости матерни.

⁹ Парафраза Книги Притч Соломонових 30: 17. Пор.: да ѡсторѣнѣтъ є вранѡе ѡ дѣврѣа ѡ да снѣдѡтъ є птенцы ѡрѡи.

¹⁰ Євангелія від св. Луки 9: 33.

¹¹ Книга Псалмів 68 (69): 8.

¹² Неточна цитата з Книги Псалмів 68 (69): 9. Пор.: Чѣждь вѣхъ вратѣи моеѣи ѿ стрѣненъ сыновѣмъ мѣтере моеѣ.

¹³ Сковорода має на думці слова: **И** сѣ, завѣса церковнаѣ раздрѣса на двѣ сѣ вѣшнаго краѣ до нѣжнаго (Євангелія від св. Матвія 27: 51; пор.: Євангелія від св. Марка 15: 38; Євангелія від св. Луки 23: 45).

¹⁴ Сковорода має на думці слова: **Лицемирѣи**, лицѣ нѣбѣ ѿ землѣи вѣстѣи ѿсѣшати (Євангелія від св. Луки 12: 56).

¹⁵ Парафраза Євангелії від св. Матвія 12: 39; 16: 4. Пор.: рѣдѣ лѣкѣвъ ѿ прѣлюбоудѣи знѣменѣи ѿщѣтъ.

¹⁶ Сковорода має на думці слова: **Тогда** раздѣвши, ѣкѣ не рѣчѣ храни́тисѣ ѿ квѣса хлѣбнаго, но ѿ ѡу́ченѣа фарѣсѣи ѿ саддѣкѣи (Євангелія від св. Матвія 16: 12).

¹⁷ Євангелія від св. Луки 9: 18. Пор.: когѣ мѣ глаголетѣ бѣти; (Євангелія від св. Матвія 16: 15; Євангелія від св. Луки 9: 20).

¹⁸ Євангелія від св. Матвія 16: 16.

¹⁹ Початок цієї тиради є цитатою з Євангелії від св. Матвія 16: 17.

²⁰ Закінчення цієї тиради є парафразою Євангелії від св. Івана 1: 13. Пор.: ѿже не ѿ кровѣи, ни ѿ похѣти плѣтскѣи, ни ѿ похѣти мѣжескѣи, но ѿ бѣи роди́шасѣ.

²¹ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 48 (49): 15. Пор.: ѿ славы своѣи ѿзриновѣни бѣша.

²² Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до римлян 3: 23. Пор.: лишени сѣтъ славы бѣи.

²³ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 21. Пор.: прѣвразѣтъ тѣло смирѣнѣа на́шего, ѣкѣ бѣти сѣмѣ соверѣнѣ тѣлѣ славы єгѣ. Пор., наприклад: "Тѣло тѣе, которое умирает в безчестіи, явится в тот час в невымовной славы. Тѣло тѣе шпѣтное, явится в невымовной пенкности. Тѣло, грѣху подлѣжное, явится безгрѣшным. Тѣло, тежаром обложеное, явится всякого высокопарного орла легчѣйшим и быстрѣйшим. Тѣло, розным недостатком и уломностям подлѣжное, подобно будет в славы, подобно будет в ясности, подобно будет в оздобѣ увелбѣнному Христову Тѣлу" [Карпович Л. Казанье на Преображеніе Господа Бога и Спаса нашего Иисуса Христа // *Левшун Л. В. Леонтий Карпович. Жизнь и творчество.* – Минск, 2001. – С. 146 (додатки)].

²⁴ Парафраза Другого послання св. ап. Павла до коринтян 5: 16. Пор.: ѿнѣ ни єдинѣи вѣмѣ по плѣти: ѿще же ѿ раздѣхѣмѣ по плѣти хрѣта, но нѣи кто мѣ не раздѣмѣмѣ.

²⁵ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.

²⁶ Послання св. ап. Павла до євреїв 4: 14.

²⁷ Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 24.

²⁸ Можливо, Сковорода має на думці слова: всѣмъ же человекъ лѣжѣ (Послання св. ап. Павла до римлян 3: 4).

²⁹ Пор.: **Книга** родствѣа ѿса хрѣта, сѣа дѣдова, сѣа авраѣмѣа. **Авраѣмѣ** родѣи ісаѣа. Ісаѣкѣ же родѣи іаковѣа. Іаковѣ же родѣи іѣдѣ ѿ вратѣи єгѣ. Іѣдѣ же родѣи фарѣса ѿ зарѣ ѿ рамаѣи (Євангелія від св. Матвія 1: 1–3).

³⁰ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 15 (16): 4. Пор.: не соверѣ соборѣи ѿхъ ѿ кровѣи.

³¹ Книга пророка Іоїля 2: 2.

³² "Остаток" – поняття біблійної історіософії, яке пов'язане з виконанням обітницї. Пор.: возненавидѣхѣмѣ сѣа ѿ возлюбѣхѣмѣ двѣра: ѿ возстѣи вѣи вратѣи сѣдѣ, ѣкѣ да помѣиѣтъ гѣи бѣи всѣдѣржѣи ѿстѣи ѿ ѿсѣшѣи (Книга пророка Амоса 5: 15); **И**

ѣще вѣдѣтъ людіе іѣлєвы ѣкѡ песѡкъ морскій, ѡстѣнокъ ѣхъ спасѣтсѧ (Книга пророка Ісаї 10: 22).

³³ Парафраза Книги Псалмів 57 (58): 8. Пор.: Ѡничижитсѧ ѣкѡ вода мимотекѣцаѧ.

³⁴ Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 33: 29. Пор.: Блаженъ єси, іѣлю: ктѡ подобенъ тебѣ, людіе спасѣмии ѡ гдѧ; защититъ помѡщникъ твоѣ, ѡ мѣчъ хвали твоѧ: ѡ солжѣтъ тебѣ врази твоѣ, ѡ ты на выѡ ѣхъ настѡпиши.

³⁵ Книга пророка Ісаї 53: 8; Дії св. апостолів 8: 33.

³⁶ Див.: врагѣ крѣтѧ хрѣтѡва (Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 18).

³⁷ Див.: ѡ мѣчъ хвали твоѧ (П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 33: 29).

³⁸ Сковорода має на думці слова: Во всѧкѣй пѣтъ пѡстыни прѣидѡша ѡпѡстошѧщѣи, ѣкѡ мѣчъ гдѣнь поѡстѣ ѡ краѧ землѣ даже до краѧ єѧ: нѣстѣ мѣра всѧцѣхъ плѡти (Книга пророка Єремїї 12: 12).

³⁹ Послання св. ап. Павла до колосян 3: 1.

⁴⁰ Послання св. ап. Павла до колосян 3: 2.

⁴¹ Парафраза Послання св. ап. Павла до колосян 2: 20. Пор.: ѡ стѣхѣи мѣра, почтѡ ѣки живѡще въ мѣрѣ стѡзѡетсѧ;

⁴² Парафраза Послання св. ап. Павла до колосян 3: 4. Пор.: єгда же хрѣтѡсъ ѡбѣтсѧ, живѡтъ вѡшъ, тогда ѡ вы съ нѣмъ ѡбѣтсѧ въ слѡвѣ.

⁴³ Книга пророка Єремїї 8: 14.

⁴⁴ Книга пророка Єремїї 8: 15.

⁴⁵ Парафраза Книги Псалмів 88 (89): 16. Пор.: гдѣ, во свѣтѣ лицѧ твоегѡ поѣдѣтъ.

⁴⁶ Сковорода має на думці слова: вѡлѣ главы вѡшеѧ не погнѣнетъ (Євангелїя від св. Луки 21: 18).

ДА ЛОБЖЕТ МЯ ОТ ЛОБЗАНІЙ УСТ СВОИХ¹

Любезныи Ученикы, не Бойтесь! поднимайтесь дерзновенно к тому, на котораго Лице не могли вы за Ужасом смотрѣть на Ѡавѣрѣ. Слушайте, что говорит? “Дерзайте! Мир вам!” Тогда не сносен самой взор вам был, а теперь и слов сладчайших Его послушаете, и Лобзаніем утвердит Дружбу с вами вѣчную. Умѣйте толко приближаться к нему. Не забывайте никогда наставляющаго вас Просвѣщеннаго Ангела слов: “Нѣсть Здѣ! ВОСТА!”⁴ Сіи слова простѣсенко вас доведут к славному Истинному ЧЕЛОВѢКУ. Сей есть Воскресеніе и Живот ваш⁵.

Состарѣлся Авраамѡв Сын, захотѣлось Ему умереть. Да и не дивно: уже Его Очи притупились, ничево не мог видѣть здѣ, в Мірѣ нашем. Приготавливаясь к смерти, пожелал Пищы. Удовлетворил душѣ Его второй Сын его. “Благодарствую, Сын!.. Приблизися ко мнѣ, – говорит, – и облобызай Мя”⁶. “И приблизився, лобыза Его”⁷. Щаслив Исаак! Он под Исáвом нашол Якова. А мы напротив того под Пеленами Израилскогѡ Младенца, под плащеницею Хрїстовою часто находим непріятеля Израилева – Исáва. Сей с нами витеается и лобзается. Не смыслим, как искать. Многгг ищут Его в Единоначалствіях Кесаря Августа⁸, во временах Тівѣріевых⁹, во владѣніях Пілатовых¹⁰ и прочая... Поищи поискуснѣ. “Нѣсть Здѣ!”¹¹ Многгг волочатся по Іерусалимах, по Іорданах, по Виѣлеемах, по Кармилах, по Ѡавѡрах; нюхают между Эвфрáтами и Тіграми. “Тут-то Он, конечно, – думают, – вот! вот! Здѣ Хрїстос!” Кричат и другим: “Здѣ Хрїстос!” “Знаю, – кричит Ангел, – Иисуса Распятаго ищите. Нѣсть Здѣ! нѣсть!”¹² Многгг ищут его по высоких Мірских Честях, по великолѣпных домах, по Церемоніальных столах и прочая... Многгг ищут, зѣвая по всем голубом звѣздо-носном сводѣ, по Солнцу, по Лунѣ, по всѣм Копѣрніковым Мірам... “Нѣсть Здѣ!”¹³ Ищут в долгих моленіях, в Постах, в священнических Обрядах... Ищут в денгах, в столѣтнем Здравьѣ, в плотском воскресеніи... “Нѣсть Здѣ!”¹⁴ Да где ж Он? Конечно ж, тут Он, если вѣтїйствовать в проповѣдях, знать Пророческыи Тайны, преставлять Горы, воскрешать Мертвых, раздать Имѣніе, мучить свое тѣло... Но молніе-видный Ангел Одно им кричит: “Нѣсть Здѣ!”¹⁵ Конечно ж, Его нѣт. Так, конечно, нѣт Его для тебе, за тѣм что Его не знаеш и не видиш Его. Что ж теперь осталось дѣлать? ПАСХА! “Востани, Господи! и да разсыплются врази твои! и да бѣжат вси ненавидящыи Тебе!”¹⁶ Поднимайся, Возлюбленный Израилю, и ступай от силы в Силу¹⁷!

Послѣ побѣды Амѡррейской поднялись Сыны Израилскыи против Запа́д. Не мило стало то Царю Вала́ку. “Вот, – говорит, – какыись еще новыи и дивныи люде из Егѣпта выйшли и, по горам разливаясь, вышше их поднялись. Что за Чудо?”¹⁸ Посилает Послов к Волшебнику Валааму, чтоб род Божїй истребить. Пришли Послы, объявили Цареву Волю. “Хорошо, – сказал Валаам, – препочїйте ж Здѣ ночь сію”¹⁹. Не напрасно не велит тебѣ

Ангел искать Здѣ; видиш, что тут почивают непріятели Рода Божія. ПАСХА! Пришли к Мойсею Потомки Рувимовы и Гáдовы. Просят, чтоб он их не переводил на ту сторону Іордана для поселенія: весма (де) по сію сторону Земля скотопитателна, а у нас скот²⁰. Закричал на них Мойсей: “Братія ваша пойдут на Брань, и вы ли сядете ту? и вскую развращаете с[е]рдце Сынов Израилевых, не перейшли чтоб Они на Землю, юже дает Господь им?”²¹ За сѣе, что Они хотѣли остатись Здѣ, так разярился Господь, что заклѣлся, если Они внійдут в Землю Обѣщанную Израилю, кромѣ Халѣва да Иисуса Навина, называя Здѣ остающихся людьми вѣдущими Добро и Зло²², каков, знать, был Адам, изгнанный из Рая. Вот что надѣлало проклятое “Здѣ”! ПАСХА! “Если введет тебе, – говорит Божій Мойсей, – Господь твой в находящуюся там за Іорданом, за Путем Западным Землю, которая совсѣм разнится от Египетской, потому что Она Нагбная и Равная; а что еще лучше всего – Очи Господа Бога твоего на Ней от начала лѣта и до конца лѣта, то пожалуй! Пожалуй, пагубою погубите все Языческое и тлѣнное, даже до послѣднаго вѣлоса, кромѣ начатков и первенцов волов и овец ваших”²³. “Да не сотворите (говорит) ТАМО всѣх, елика вы творите Здѣ ДНЕСЬ, кійждо угодное пред собою. Не прійдете бо до нынѣ в ПОКОЙ...”²⁴ Так, пожалуй же, послушай Мойсея: не ищи Здѣ в пагубном Языческом тлѣніи возлюбленнаго Человѣка, Истиннаго Мужа, Друга, Брата и Ближняго твоего. Ищи Его Там! По ту Сторону Іордана, за Западным, за вечерным Путем. Не Здѣ, там Он, сей Начаток Умершим²⁵ и всему Тлѣнію. А иначе обლობызаетсѣя с каким Язычником.

ПАСХА! Безумный Сомнѣс (книгѣчій)²⁶ искал Человѣка по сѣю Сторону Іордана. Что ж Ему Ангел Господень Исаія говорит? Вот что: “Что ты Здѣ? и что тебѣ Здѣ? Яко истесѣл еси Здѣ Гроб и сотворил еси себѣ на высоцѣ Гроб...”²⁷ Се нынѣ Господь Саваѡѡ извержет и сотрет Мужа, и отимет Ѹтварь твою и вѣнец твой Славный, и повержет тя в страну Велику и Безмѣрну, и тамо умреши...”²⁸ Нещасный Книжник! Читал Пророков, искал Человѣка, да попал на мертвеца, и сам с ним пропал. Конечно ж, Он искал меж посланниками Валѣка Царя, на сѣдалищѣ Губителей²⁹. Посему-то вот что на таковых говорит Блаженный Муж Іѡв: “Глаголют Господеви: отступи от нас, путей твоих вѣдѣти не хощем...”³⁰ Будут же яко Плѣвы пред вѣтром или якоже прах...”³¹ Да узрят Очи Его свое убіеніе...”³² И той во Гроб отнесен бысть и на Гробищих побдѣ. Усладися Ему дробное Каменіе Потока”³³. Кричит на таковых и другой Ангел Міхей, гл[ава] 2, ст[их] 10: “Востани и поиди, яко нѣсть тебѣ Здѣ Покой, нечистоты ради; истаѣсте тлѣніем”³⁴. “Видиш ли ты³⁵, – говорит к третому Ангелу Іезекилю Господь, – видѣл ли еси, что сѣи творят? Беззаконія велика Дом Израилев творит Здѣ, еже удалятися от святынь Моих”³⁶. О Беззаконное “Здѣ”! Чего ты надѣлало? Отвело ты нас от живого Человѣка. “Беззаконіе, – говорит он, – пятѣ моя обійде мя”³⁷. Подалѡ ты нам пятѣ Его, а не Главу Его, да обლობызает нас. Пятѣ мы одну видим, порожденіе Змїино. “Вселятся, – говорит Человѣк, – и скрывают...”³⁸ Да скажи ж, кто тебе скрывает, сокровище наше? “Ах! развѣ ты, –

отвѣчает, – не видиш? сколько их в Дому Израилевом, в Священном Писаніи, и что они творят? Сами Здѣ во Гробах сидят и мене туда ж отаскивают; а я никогда Мертвецом не бывал, кромѣ пяты моей”. “Мнози борющіи мя с высоты...”³⁹ “Попраша мя Врази мои...”⁴⁰ тѣи пяту мою сохранят...”⁴¹ “Вселятся (Здѣ) и скрѣют Воскресеніе мое”⁴².

ПАСХА! “Востани, востани, Іерусалиме!”⁴³ “Аз есм, Аз есм утѣшаяй тя. Разумѣй, кто то (есть) Сый?...”⁴⁴ “Идите Враты моими, и путь сотворите людем моим, и Каменіе, еже на Пути, размещите...”⁴⁵ “И се трус бысть Велый, Ангел бо Господень спешд с Небесе, приступль отвали Камень...”⁴⁶ “Зачем вы тут ищите человѣка? Нѣсть Здѣ! ВОСТА!”⁴⁷ “Скажи ж, умилиосердись, гдѣ ОН?” “Нѣтъ Его в царствѣ сих Мертвецъ: Он всегда жив; там Его ищите. И нынѣ что Здѣ есте?”⁴⁸ ПАСХА! “Востани, востани, воскресни, Іер[усалиме]!...”⁴⁹ “И бысть, егда бѣше Іисус у Іеріхона, и, воззрѣвъ Очима своима, видѣ человѣка стояща пред ним...”⁵⁰ Вот видиш, не напрасно Ангел говорит: “Тамо Его узрите”⁵¹. Да где ж Тамо? По тѣмъ сторону (слыш) Іордана, на святом уже мѣстѣ, не на тлѣнном, на Землѣ нагорной, высокой. Туда-то Он воззрѣвъ, увидѣл человѣка, познал и поклонился Ему, Владикѣ своему.

ПАСХА! “Востани, востани, Сіѡне...”⁵² “Истряси Прах...”⁵³ “Воззрѣвъ Авраам Очима своима, видѣ мѣсто издалече и рече Отроком своим: Съдите Здѣ со Ослятем, Аз же и Отрочищ пойдем до ондѣ...”⁵⁴ Видиш, что и Авраам, бросив все здѣшное, нашол Истинного Человѣка на Горѣ: “видѣвъ День Его, возрадовася”⁵⁵. Нелзя имѣть Очей лучших, как Авраамовы. Они Одни видят Овнѣ, держимаго Рогами в садѣ Савѣк⁵⁶. ПАСХА! Савѣк значит Хвръстіе⁵⁷. Но может ли Хвръстіе стоять пред лицом Господним? Оно одно сожигается всесожженіем, яко ничтоже, а человѣкъ Ісаак цѣл⁵⁸. Да и как ему не быть цѣлому, когда сам Бог защищает его: “Ниже да сотвориши Ему что?...”⁵⁹ Видно ж, что Он не хворѣет за плечима оставшійся, о котором Исаія: “Се вси, яко Хвръстіе, огнем погорят...”⁶⁰ А о противных сим Хворостѣямъ людяхъ вот что тот же говорит: “Якоже Небо ново и Земля нова, яже Аз творю, пребываютъ предо Мною, тако станетъ сѣмя ваше и имя ваше...”⁶¹ Сего ж то Человѣка и Навинъ видѣл, стояща, не падающа, но вѣчно предъ лицомъ Господнимъ пребывающа⁶².

ПАСХА! “Востани, востани, Іер[усалиме]!”⁶³ Дал Господь Чудодѣйственный Жезлъ Мойсею, посылаетъ Его на Освобожденіе Братіи своей из Егѣпта; велитъ Аарѡну встрѣтити Мойсея. Где ж онъ стрѣчаетъ? “И иде, и срѣте его в Горѣ Божіи, и цѣловастася Оба”⁶⁴. По Освобожденіи из Егѣпта Братіи Израилской желаетъ видѣть Мойсея Тестя Его. Взялъ дочь свою, жену Мойсееву, с двома сынами, поехалъ в Пустыню. Приѣхалъ. Донесли Мойсею. О роде, Благословенный Богомъ Вышнимъ! Прямо подрались на Гору Хорив⁶⁵. “Изыйде же Мойсей в срѣтеніе Тестю своему, и поклонися Ему, и цѣлова Его, и привѣтствоваша друг друга, и введе ихъ Мойсей в Кѣшъ”⁶⁶. ПАСХА! Запрещаетъ найсрочайше Мойсей, дабы мы, идучи отъ Здѣ Тамо, ничево изъ Хворостѣю не заносили, называя все такое проклятіемъ, Ідоломъ и Преткновеніемъ в Царскомъ

сем Пути. “Вонми крѣщѣ, – говорит, – еже не ясти крове...”⁶⁷ Да не снѣси ю, да благо тебѣ будет и сыном твоим по тебѣ во вѣкы”⁶⁸. Однако ж несмысленный и нынѣшный Израиль часто ропщет на Господа. “И слыша Господь, и разгнѣвася Гнѣвом, и разгорѣся в них Огнь...”⁶⁹ Начали желать Египетских мяс: “Добро нам, – говорят, – было в Египтѣ...”⁷⁰ Что вы се говорите? Развѣ у Господа, кромѣ языческих, не сищется мяс? “И рече Господь к Мойсею: Еда Рука Господня не доволна будет? Нынѣ уразумѣши, аще постигнет тя слово Мое, или ни”⁷¹. Часто и наша несмысленная Косность в сердцѣ⁷² говорит и ропщет на Господа. Фу! Можно ль, чтоб был человек без плоти, крови и костей? Фу! что се? Вот гордой и нечувствительный Хворост! Востани, пробудись, Сіѡне”⁷³! Что ты се плетеш? Кто твою Землю трѣбает? Пущай она так будет, как есть. Дай толкѡ Господь тебѣ Благословенное Благоволеніе свое, как Ісаія говорит: “А Земля твоя вкупѣ (с новою) населится”. Гл[ава] 62”⁷⁴. Одно толко то знай, что ты лож и ничто с Одною твоею Землею. Дятого там же говорится: “Нѣсть вам подобен, аще исправиши и сотвориши, Іерусалиме, радованіе на Земли”⁷⁵. Ты толко старайся, чтоб из твоей ложной Земли блеснула Правда Божія”⁷⁶. Молися, чтоб постиг тебе тот Третий День, в коем Земля Богом износит Бѣліе Травное”⁷⁷. Развѣ думаешь, что твоя толко Земля одна, а друга в ней быть не может? Так оставайся ж Здѣсь при твоей, кушай Ея, если мниши, что у Господа нѣтъ своей ни Земли, ни Плоти, ни Крови, ни Костей, ничево... Не услышиши Блаженнѣйшаго Гласа: “Се нынѣ Кость от Костей Моих...”⁷⁸ “Востани, востани, Іер[усалиме]!”⁷⁹ Слушай ухом другим о другой Плоти. Слышиши ли: “И процвѣте Плоть моя”⁸⁰? Слышиши и о других Костях: “...Возрадуются Кости смиренныя”⁸¹. “Не утаися Кость моя от тебе...”⁸² Слушай у приточника: “Исцѣленіе Костем”⁸³. Слушай Исаіи: “И Кости твоя прозябнут, яко трава, и разбогѣют, и наслѣдят Роды Родѡв”⁸⁴. Видиши, не тѣ се Кости, что розсыпаются при Адѣ. Они пред Лицем Божіим суть, и се-то есть ТАМО!.. “И бысть глас, – кричит Іезекиль, – внегда ми пророчествовати, и се трус! и совокупляхуся Кости, Кость к Кости, каяждо к составу своему. И видѣх, и се быша им жилы и плоть растяше...”⁸⁵ Чти слѣдующее в гл[авѣ] 37. Что се за новый род по Горам твоим? Слушай Іѡиля: “Якоже Утро разліются по Горам людіе мнози и крѣщцы, подобны им не быша от вѣка...”⁸⁶ “Якоже Рай сладости Земля пред лицем Его, а яже создай (та) поле Пагубы...”⁸⁷ “Якоже вид конскій вид их...”⁸⁸ “Якоже Глас Колесниц на верхы Гор востекут...”⁸⁹ “Якоже Борцы потекут и якоже Мужы Храбры въздут на Ограды...”⁹⁰ и кійждо от Брата своего не отступит”⁹¹. “Трада имутся, и на Забрала востекут, и на Храмы възлѣзут, и Окѡнцами внидут, якоже Татіе...”⁹² “Вострубите трубою... Проповѣдите цѣлбу...”⁹³ Так пустіи ж их на твою Землю, сей Божій род, пожалуй, не опасайся. Они всяк у своего Брата займут Квартеру половинную без всякой Обиды. “Дух Господень на мнѣ...”⁹⁴ “Дати плачущым славу Сіѡна, на мѣсто Пѣпела”⁹⁵. Что ж се за обида? “И созиждут Сынове инородныи Стѣны твоя...”⁹⁶ “И на мѣсто”⁹⁷ Мѣди, принесу ти Злато; и на мѣсто Желѣза, принесу ти серебро; и

на мѣсто деревес, принесу ти Мѣдъ; и на мѣсто Каменія Желѣзо"⁹⁸. "Отверзу Гробы ваши и изведу вас..."⁹⁹ "Сице Землю свою вторицею наслѣдят, и веселіе вѣчное над Главою их..."¹⁰⁰

"Свѣтися, свѣтися, Іер[усалиме]..."¹⁰¹ "Се тма покрыйет Землю... на тебѣ же явится Господь, и Слава Его на тебѣ узрится"¹⁰².

Час написання цього твору невідомий, але, судячи з особливостей правопису, його появу можна віднести до кінця 1750–1760-х рр. Перегородом, зробивши деякі зміни, Сковорода включив цей твір до діалогу «Потоп зміин». Автограф зберігається серед паперів Ізмаїла Срезневського в Архіві Російської академії наук у Санкт-Петербурзі (ф. 216, оп. 3, № 227, арк. 3–6). Уперше опублікований у харківському виданні творів Сковороди 1894 р. як друге упродівне слово до курсу «Начальная дверь ко християнскому добронравію». Подаємо за автографом.

¹ Пісня над піснями 1: 1.

² Євангелія від св. Матвія 14: 27; Євангелія від св. Марка 6: 50; Євангелія від св. Івана 16: 33.

³ Євангелія від св. Луки 24: 36; Євангелія від св. Івана 20: 19, 21, 26.

⁴ Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.

⁵ Парафраза Євангелії від св. Івана 11: 25. Пор.: Рече (же) ей іисъ: азъ есмь воскресѣніе и живѣть.

⁶ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 27: 26. Пор.: приближися ко мнѣ и облобызай мя, чадо.

⁷ Перша книга Мойсеева: Буття 27: 27.

⁸ Христос народився за принципату Октавіана Августа (27 р. до н. е. – 14 р. н. е.). Згадка про Августа є в Євангелії від св. Луки 2: 1. Див.: Бѣсть же ко днѣ тѣмъ, изыде повелѣніе ѿ кесаря августа написати всю вселенню.

⁹ Тиверій (*Tiberius Claudius Nero*) – син дружини Октавіана Августа Лівії Друзілли; був принцемом від часу смерті свого вітчима (14 р.) до 37 р. Згадка про Тиверія є в Євангелії від св. Луки 3: 1–2. Див.: Бѣ пѣтоє же надесятѣ лѣто владычества тиверіа кесаря, овладяюща понтийскою пѣлатъ идеею, и четвертовластвующа галліею ирвѣдъ, фѣлѣппъ же вратъ егѣ четвертовластвующа иудеею и трахонитскою странѣю, и лѣсанію авѣллінію четвертовластвующа, при архіерѣи аннѣ и каліфѣ, вѣсть глѣбѣ вѣй ко іованнѣ захаріинѣ сынѣ вѣ пѣстыни.

¹⁰ Понтій Пілат (*Pontius Pilatus*) – римський імператорський прокуратор Іудеї, призначений на цю посаду Тиверієм у 26 р. і відкликаний у 36 р., незадовго до смерті Тиверія [див.: *Евсевий Памфил*. Церковная история. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 37].

¹¹ Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.

¹² Парафраза Євангелії від св. Матвія 28: 5–6. Пор.: вѣмъ во, ѡко іиса распятаго ищете: нѣсть здѣ. Див. також: Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.

¹³ Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.

¹⁴ Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.

¹⁵ Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.

¹⁶ Четверта книга Мойсеева: Числа 10: 34.

¹⁷ Сковорода має на думці слова: Пойдѣтъ ѿ сілы вѣ сілѣ: явитъся бѣгъ богѣвъ вѣ сіиѣ (Книга Псалмів 83 (84): 8).

¹⁸ Парафраза Четвертої книги Мойсеевої: Числа 22: 5. Пор.: сѣ, людіє изыдоша изъ єгѹпта, и сѣ, покрыша лицѣ земли, и сн сѣдѣтъ при ѡдержаніи моємъ.

¹⁹ Неточна цитата з Четвертої книги Мойсеевої: Числа 22: 8. Пор.: препочійте здѣ ноць (сїю).

²⁰ Парафраза Четвертої книги Мойсеевої: Числа 32: 4. Пор.: Земля, юже предаде гдѣ предъ сыны иілевыи, земля скотопитѣльна єсть, равѡмъ же твоемъ скотъ єсть.

²¹ Неточна цитата з Четвертої книги Мойсеевої: Числа 32: 6–7. Пор.: братїѧ вѡша пойдѣтъ на брань, и вы ли сѣдете тѣ; и всѣмъ развращаете сердце сыновъ иілевыхъ, не прейти на землю, юже даетъ гдѣ имъ;

²² Парафраза Четвертої книги Мойсеевої: Числа 32: 11–12. Пор.: аще ѡзрѣтъ человекъ сн изшедшїи изъ єгѹпта, ѡ двѣдесѣти лѣтъ и вышше, вѣдѣши доврѣ и сло, землю, юже клѣхса авраамъ и ісаакъ и іаковъ: не послѣдоваша во вслѣдъ мене, тобїю халевъ сынъ іефонїинъ ѡмѣчанный и ісхъ сынъ навінъ, іако послѣдоваша вслѣдъ гдѣ.

²³ Це – варіація на тему П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 12: 1–6.

²⁴ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 12: 8–9.

²⁵ Сковорода має на думці слова: **Нѣ** же хрїтосъ востѣ ѡ мѣртвыхъ, начѣтокъ ѡмѣршымъ выстѣ (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 20).

²⁶ Про “книжочїя” Сомнаса йдеться в 36-їй главї Книги пророка Ісаї.

²⁷ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 22: 16. Пор.: что тѣ здѣ, и что тевѣ здѣ, іако истѣсѣи єси севѣ здѣ грѣбъ и сотвориѣ єси севѣ на высоцѣ грѣбъ.

²⁸ Книга пророка Ісаї 22: 17–18.

²⁹ Сковорода має на думці слова: и на сѣдѣнїи гвѣителей не сѣде (Книга Псалмів 1: 1).

³⁰ Трохи неточна цитата з Книги Йова 21: 14. Пор.: Глаголютъ же гдѣви: ѡстѣпнѣ ѡ насъ, пѣтїи твоїхъ вѣдѣти не хѣчемъ.

³¹ Трохи неточна цитата з Книги Йова 21: 18. Пор.: бѣдѣтъ же ѧки плѣвы предъ вѣтромъ, ии іакоже прѣхъ.

³² Книга Йова 21: 20.

³³ Книга Йова 21: 32–33.

³⁴ Неточна цитата з Книги пророка Михея 2: 10. Пор.: востѣни и пойдѣ, іако нѣсть тевѣ сѣй покой: нечистотѣ рѣди, истѣлѣте тѣлѣнїемъ.

³⁵ Це – інтерполяція Сковороди.

³⁶ Книга пророка Єзекіїля 8: 6.

³⁷ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 48 (49): 6. Пор.: беззаконїе плѣти моеѧ ѡбѣдетъ мѧ.

³⁸ Книга Псалмів 55 (56): 7.

³⁹ Книга Псалмів 55 (56): 3.

⁴⁰ Книга Псалмів 55 (56): 3.

⁴¹ Книга Псалмів 55 (56): 7.

⁴² Парафраза Книги Псалмів 55 (56): 7.

⁴³ Книга пророка Ісаї 51: 9.

⁴⁴ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 51: 12. Пор.: азъ єсмь, азъ єсмь ѡтѣшѣи тѧ: разлїчїи, ктѣ сїи.

⁴⁵ Книга пророка Ісаї 62: 10.

⁴⁶ Євангелїя від св. Матвія 28: 2.

⁴⁷ Парафраза Євангелїї від св. Луки 24: 5–6. Пор.: что ищете живѣго съ мѣртвыи; нѣсть здѣ, но востѣ.

⁴⁸ Варіації на тему Євангелїї від св. Луки 24: 5–6.

⁴⁹ Книга пророка Ісаї 51: 17.

⁵⁰ Книга Ісуса Навина 5: 13.

⁵¹ Євангелія від св. Матвія 28: 7.

⁵² Книга пророка Ісаї 52: 1.

⁵³ Книга пророка Ісаї 52: 2.

⁵⁴ Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 22: 4–5. Пор.: **И** воззрѣвъ авраамъ очіма своїма, видѣ мѣсто издаієчє. **И** рече авраамъ отрокомъ своимъ: сѣднѣ здѣ со ослѣтеи: ѡзъ же и дѣтищѣ пойдѣмъ до ѡндѣ.

⁵⁵ Парафраза Євангелії від св. Івана 8: 56. Пор.: видѣль дѣнь мой: и видѣ и возрѣдовася.

⁵⁶ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 22: 13. Пор.: держимый рогами въ сѣдѣ савѣкъ.

⁵⁷ У Першій книзі Мойсеевій: Буття 22: 13 мова йде про ягня, котре заплуталось рогами в заростях. “Зарості” в єврейському тексті позначені рідкісним словом *sevah* (*śəḇaḳ*), яке в Септуагінті перекладено “*ἐν φυτῷ σαβεκ*” (“в рослині сабек”). Очевидно, перекладач подумав, що *śəḇaḳ* – це назва якогось певного виду рослин. Тим часом грецьке *φυτόν* вживається передусім стосовно садових рослин і дерев. Може, саме звідси й пішла пізніша інтерпретація “*ἐν φυτῷ σαβεκ*” як **въ сѣдѣ савѣкъ**. Витлумачуючи слово *savak* як “хвратіє”, Сковорода нав’язується до його етимологічного значення.

⁵⁸ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Взѣ** же авраамъ дрова всесоженіѣ и возложи на ісаіа сѣна своєго (Перша книга Мойсеева: Буття 22: 6).

⁵⁹ Перша книга Мойсеева: Буття 22: 12.

⁶⁰ Книга пророка Ісаї 47: 14.

⁶¹ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 66: 22. Пор.: **И**акоже во нѣбо ново и землѣ новѣ, ѡже ѡзъ творю, превываютьъ предо мною, гдѣтъ гдѣ, такъ стѣнетъ сѣмѣѣ вѣше и йма вѣше.

⁶² Сковорода має на думці слова: **И** вѣсть єгда вѣше іисѣсъ оу іеріхѣ, и воззрѣвъ очіма своїма, видѣ челоуѣка стоѣща предъ нимъ, и мѣлъ єго ѡбнаженъ въ рѣцѣ єго (Книга Ісуса Навина 5: 13).

⁶³ Книга пророка Ісаї 51: 9.

⁶⁴ Друга книга Мойсеева: Вихід 4: 27.

⁶⁵ Українські барокові письменники асоціювали гору Хорив з “духовною трапезою”. Див., наприклад, вірші Івана Максимовича: “Дойдеш до горы Хорив, где святіє лики / При потоцѣ сладостієй вечеру избранну / Ядять, от сложенія міра зготованну” [Максимович І. Алфавит собранный, рифмами сложенный. – Чернігів, 1705. – Арк. 2 (передмова до читача, б. п.)].

⁶⁶ Трохи неточна цитата з Другої книги Мойсеевої: Вихід 18: 7. Початок вірша звучить так: **И**зиде же моуісей во...

⁶⁷ П’ята книга Мойсеева: Повторення Закону 12: 23.

⁶⁸ П’ята книга Мойсеева: Повторення Закону 12: 25.

⁶⁹ Четверта книга Мойсеева: Числа 11: 1.

⁷⁰ Трохи неточна цитата з Четвертої книги Мойсеевої: Числа 11: 18. Пор.: доврѣ намѣ вѣсть во єгѣпцѣ.

⁷¹ Четверта книга Мойсеева: Числа 11: 23.

⁷² Парафраза Євангелії від св. Луки 24: 25. Пор.: ѡ несмысленнаѣ и кѣснаѣ сѣрдцеи.

⁷³ Парафраза Книги пророка Ісаї 52: 1. Пор.: **Востѣни**, востѣни, сїѡне.

⁷⁴ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 62: 4. Пор.: и землѣ твоѣ вѣспѣ населѣтсѣ.

⁷⁵ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 62: 7. Початок вірша звучить так: **И**вѣсть во...

⁷⁶ Фраза **п́равда** **вѣ́ѣ** зринає в Посланні св. ап. Павла до римлян 1: 17; 3: 21 та в його ж таки Другому посланні до коринтян 5: 21.

⁷⁷ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 1: 12. Пор.: **И** **и́знесе́ зема́лѣ** **вы́ліе** **травно́е**.

⁷⁸ Перша книга Мойсеева: Буття 2: 23.

⁷⁹ Книга пророка Ісаї 51: 9.

⁸⁰ Книга Псалмів 27 (28): 7.

⁸¹ Книга Псалмів 50 (51): 10.

⁸² Книга Псалмів 138 (139): 15.

⁸³ Парафраза Книги Притч Соломонових 3: 8. Пор.: **тогда́ и́зцѣле́нїе** **вѣ́детъ** **тѣ́лѣ** **твоѣмѣ** **и ѡ́враще́нїе** **костѣ́мъ** **твои́мъ**.

⁸⁴ Книга пророка Ісаї 58: 11.

⁸⁵ Книга пророка Єзекїїла 37: 7–8.

⁸⁶ Книга пророка Іоїля 2: 2.

⁸⁷ Неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 3. Пор.: **ѣ́коже** **ра́й** **сла́дости** **зема́лѣ** **пре́д** **лицѣ́мъ** **ѣ́гѡ**, **и ѣ́же** **соза́де** **ѣ́гѡ** **по́ле** **па́гѡбы**.

⁸⁸ Книга пророка Іоїля 2: 4.

⁸⁹ Книга пророка Іоїля 2: 5.

⁹⁰ Трохи неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 7. Пор.: **ѣ́коже** **ворцы́** **потече́дѣтъ**, **и ѣ́коже** **мѣ́жїе** **хра́бри** **взы́дѣтъ** **на ѡ́грады**.

⁹¹ Книга пророка Іоїля 2: 8.

⁹² Книга пророка Іоїля 2: 9.

⁹³ Неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 15. Пор.: **Востре́бите́** **трьбо́ю** **въ** **сїѡ́нѣ**, **ѡ́святи́те** **по́стѣ**, **проповѣ́дите** **цѣ́лѣвѣ**.

⁹⁴ Книга пророка Ісаї 61: 1; Євангелія від св. Луки 4: 18.

⁹⁵ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 61: 3. Пор.: **да́ти** **пла́чѣщымъ** **сїѡ́на** **сла́вѣ** **вмѣ́стѣ** **пѣ́еа**.

⁹⁶ Книга пророка Ісаї 60: 10.

⁹⁷ Тут і далі в цитаті замість слів “и на мѣсто” в Біблії стоїть: **И** **вмѣ́стѣ**.

⁹⁸ Книга пророка Ісаї 60: 17.

⁹⁹ Трохи неточна цитата з Книги пророка Єзекїїла 37: 12. Пор.: **ѡ́вѣ́рзѣ** **грѣ́бы** **ва́ша** **и и́зведе́** **ва́съ**.

¹⁰⁰ Книга пророка Ісаї 61: 7.

¹⁰¹ Книга пророка Ісаї 60: 1.

¹⁰² Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 60: 2. Пор.: **Се́**, **тма́** **покры́етъ** **зе́млю**, **и** **ира́къ** **на** **ѣ́зыки**, **на** **тебѣ́** **же ѡ́вѣ́тсѣ** **га́дъ**, **и** **сла́ва** **ѣ́гѡ** **на** **тебѣ́** **ѡ́зри́тсѣ**.

Начальная Дверь ко Христiянскому Добронравiю¹

Написана в 1766 году:
для Молодаго Шляхетства Харьковской Губернiи.
А обновлена в 1780 году.

Преддверiе

Благодаренiе Блаженному Богу о том, что Нужное здѣлал нетрудным, а трудное ненужным².

Нѣтъ Слаже для Человѣка и нѣтъ Нужнѣе, как Щастiе³, нѣтъ же ничего и легоче сего. Благодаренiе Блаженному Богу.

Царствiе Божiе внутрь нас⁴, Щастiе в Сердцѣ, Сердце в Любви, Любовь же в Законѣ вѣчнаго⁵.

Сiе есть непрестающее ведро и незаходящее Солнце, Тму Сердечныя Бездны просвѣщающее.

Благодаренiе Блажен[ному] Богу.

Что было бы тогда, естли бы Щастiе, пренужнѣйшее и любезнѣйшее для всѣх, зависѣло от мѣста, от времени, от плоти и крови? Скажу яснѣе. Что было бы тогда, естли бы Щастiе заключил Бог в Америкѣ, или в Канарских Островах, или в Азiатском Ёрусалимѣ, или в Царских Чертогах, или в Соломоновском вѣкѣ⁶, или в богатствах, или в пустынѣ, или в чинѣ, или в науках, или в здравiи?.. Тогда бы и Щастiе наше, и мы с ним были бѣдныя. Кто б мог добратся к тѣм мѣстам? Как можно родиться всѣм в одном коем-то времени? Как же и помѣститься в одном Чинѣ и Статѣ? Кое же то и Щастiе, утвержденное на Пѣскѣ плоти, на ограниченном мѣстѣ и времени, на Смертном Человѣкѣ? Не сiе ли есть трудное? Ей! Трудное и невозможное. Благодаренiе ж Блаженному Богу, что трудное здѣлал ненужным⁷.

Нынѣ же желаеш ли быть щасливым? Не ищи Щастiя за морем, не проси Его у человѣка, не странствуй по планетам, не волочись по дворцам, не ползай по шарѣ земном, не броди по Ёрусалимам... Златом можеш купить деревню, вещь трудную, яко обходимую. А Щастiе, яко необходимая необходимость, туне вездѣ и всегда даруется.

Воздух и Солнце всегда с тобою, вездѣ и туне. Все же тое, что бѣжит от тебе прочь, знай, что оно чуждее, и не почитай за твое. Все то странное есть и лишнее. Что же тебѣ нужды? Тѣм-то оно и трудное. Никогда бы не разлучилось от тебе, естли бы было необходимое.

Благодаренiе Блаженному Богу.

Щастiе ни от небес, ни от земли не зависит. Скажи с Давидом:

“Что мнѣ есть на небеси?

И от тебе что восхотѣх на земли?”⁸

Что же есть для тебе нужное? То, что самое легкое. А что же есть легкое? О друг мой! Все трудное и тяжелое, и горкое, и злое, и лживое есть. Однако, что есть легкое? Тое, друг мой, что нужное. Что есть нужное? Нужное есть только одно:

“Едино есть на потребу”⁹.

Одно только для тебе нужное. Одно же только и благое, и легкое, а прочее все – труд и болѣзнь¹⁰.

Что ж есть оное едино? Бог.

Вся Тварь есть Рухлядь, Смѣсь, Сволочь, Сѣчь, Лом, Крушь, Стечь, Вздор, Сплочь, и Плоть, и Плетки... А тое, что Любезное и Потребное, есть Едино. Вездѣ и всегда. Но сіе Едино все Горстію Своею и прахъ плоти¹¹ твоя содержит.

Благодареніе ж Блаженному Богу за то, что все нас оставляет и все для нас трудное, кромѣ того, что Потребное, Любезное и Единое¹².

Многія тѣлесныя необходимости ожидаютъ тебе, и не там Щастіе. А для Сердца твоего Едино есть на потребу¹³, и тамо Бог и Щастіе, не далече оно¹⁴. Близъ есть¹⁵. В Сердцѣ и в Душѣ твоей¹⁶.

В сей Ковчег ведет и наша десятоглавна бесѣда, будто чрезъ десять Дверей. А я желаю, дабы Душа твоя, как Ноева Голубица¹⁷, не обрѣтши нигдѣ покоя, возвратилась к Сердцу своему¹⁸, к тому, Кто почивает в Сердцѣ твоём, дабы собылося оное Исайно:

“Будут Основанія твоя вѣчная родомъ родов. И прозовешися Здатель оград. И стези твоя посреди упокоиши”¹⁹.

Сего желает
Григорій, Сын Савы Сковороды.

Твердь Бесѣды

“Истина Господня Пребывает во вѣк”²⁰.

“Во вѣк, Господи, Слово твое Пребывает”²¹.

“Закон твой посредѣ Чрева моего”²².

“Слово Плоть бысть и вселися в ны”²³.

“Посреди васъ стоит, Егоже не вѣсте”²⁴.

ГЛАВА 1-я.

О Богѣ

Весь Мір состоит из двухъ Натур: одна видимая, другая невидимая.

Видимая натура называется Тварь, а невидимая – Бог.

Сія невидимая натура, или Бог, всю Тварь проникает и содержит, вездѣ всегда былъ, есть и будет. Напримѣр, тѣло человѣческое видно, но проникающій и содержащій оное Ум не виден.

По сей причинѣ у древнихъ Бог назывался Умъ ВСЕМІРНЫЙ²⁵. Ему ж у нихъ были разныя имена. Напримѣр: натура, Бытіе вещей, Вѣчность, Время, Судба, Необходимость, Фортуна и проч[ая]...

А у Христїян знатнѣйшія Ему имена слѣдующія: Дух, Господь, Царь, Отец, Ум, Истина.

Послѣднія два имена кажутся Свойственнѣе протчих, потому что Ум вовся есть невеществен²⁶, а Истина вѣчным Своим Пребываніем совсѣм противна непостоянному веществу. Да и тепер в нѣкоторой Землѣ называется Бог: ИШТЕН²⁷. Что касается до видимой Натуры, то Ей также не одно имя. Напримѣр: Вещество, или Матерія²⁸, Земля, Плоть, Тѣнь и проч[ая]...

ГЛАВА 2-я.

О Вѣрѣ Вселенной

Как тепер мало кто разумѣет Бога, так неудивительно, что и у древних часто публичною ошибкою почитали Вещество за Бога, и затѣм все свое Богопочитаніе отдали в посмѣянїе.

Однако же в том всѣ вѣки и народы всегда согласно вѣрили, что есть тайная нѣкая, по всему разлившаяся и всѣм владѣющая Сила²⁹.

По сей причинѣ для чести и памяти Его по всему Шару Земному общенародно были всегда посвящаемы дома, да и тепер вездѣ все то же. И хотя, напримѣр, подданный может ошибкою почестъ камардинера вмѣсто Господина, однако ж в том никогда не спорит, что есть над ним владѣлец, котораго он, может статься, в лице не видывал. Подданный Его есть всякій Народ, и равно каждый признает пред ним рабство свое.

Такова вѣра есть обща и проста.

ГЛАВА 3-я.

О Промыслѣ Общем

Ся-то Блаженнѣйшая Натура, или Дух, весь Мір, будто Машинистова Хитрость Часовую на башнѣ Машину³⁰, в движеніи содержит и, по примѣру попечительнаго отца, сам бытіем есть всякому Созданію. Сам одушевляет, кормит, распоряжает, починает, защищает. И по своей же волѣ, которая всеобщим законом, или уставом, зовется, опять в Грубую Матерію, или грязь, обращает, а мы тое называем Смертію.

По сей причинѣ Разумная древность сравнила Его с Математиком или Геометром³¹ потому, что непрестанно в пропорціях, или размѣрах³², упражняется, вылѣпливая по разным фигурам, напримѣр: Травы, Деревя, Звѣрей и все прочее³³. А Еврейскіе Мудрецы уподобили его Горшечнику³⁴.

Сей Промысл есть общій потому, что касается до благосостоянія всѣх тварей.

ГЛАВА 4-я.

О Промыслѣ Особенном для Человѣка

Сей чистѣйшій, всемірный, всѣх вѣков и народов всеобщій Ум излил нам, как источник, всѣ Мудрости и Художества, к провозженію Житія нужныя.

Но ничем Ему так не одолжен всякій народ, как тѣм, что Он дал нам самую высочайшую свою Премудрость, которая природный Его есть портрет и печать.

Она столько превосходит протчія разумныя духи, или понятія, сколько Наслѣдник лучше Служителей.

Она весьма похожа на искуснѣйшую Архитектурную Симметрію, или Модель³⁵, который, по всему Матеріалу нечувствительно простираясь, дѣлает весь Состав крѣпким и спокойным, всѣ прочія приборы содержащим.

Так слово в слово и она, по всѣм членам политическаго корпуса, из людей, не из камней состоящаго, тайно разлившись, дѣлает его твердым, мирным и благополучным³⁶. Если, напримѣр, кая-то Фамилія, или Город, или Государство по сему Моделю основано и учреждено, в то время бывает он Раем, Небом, Домом Божіим и прочая. А если один кой человек созиждет по нему Житіе свое, в то время бывает в нем Страх Божій, Святиня, Благочестіе и прочая. И как в Тѣлѣ человеческом один Ум, однак разн, по разсужденію разных частей дѣйствует, так и в помянутых Сожительствах, сею Премудростію связанных, Бог чрез различные члены различныя в пользу общую производит дѣйства. Она во всѣх наших всякаго рода дѣлах и рѣчах Душа, Польза и Краса, а без нея все Мертво и Гнусно. Родимся мы всѣ без нея, однак для нея. Кто к ней природнѣе и охотнѣе, тот благороднѣе и острѣе, а чем большее кто с нею имѣет участіе, тѣм дѣйствительнѣйшее, но не понятое внутри чувствует блаженство, или удовольствіе. От нея одной зависит особенный в Созиданіи рода Человѣческаго Промысл. Она-то есть Прекраснѣйшее Лицо Божіе, которым Он, со временем напечатаясь на душѣ нашей³⁷, дѣлает нас из диких и безобразных Монстров, или Уродов, Человѣками, то есть звѣрками, к Содружеству и к помянутым Сожительствам годными³⁸, незлобивыми, воздержными, великодушными и справедливыми.

А если уже она вселилась в Сердечныя Человѣческія Склонности, в то время точно есть то же самое, что в движеніи Часовой Машины темпо (ТЕМПО)³⁹, то есть правильность и вѣрность. И тогда-то бывает в Душѣ непорочность и чистосердечіе, как бы райскій нѣкій Дух и вкус, плѣняющіи к дружелюбію.

Она различит нас от звѣрей милосердіем и справедливостію, а от скотов – воздержаніем и разумом, и не иное что есть, как Блаженнѣйшее Лицо Божіе, тайно на Сердцѣ написанное, Сила и Правило всѣх наших движеній и дѣл. В то время Сердце наше дѣлается чистым источником благодѣяній, несказанно Душу веселящих, и тогда-то мы бываем истинными по душѣ и по тѣлу человекaми, подобны годным для строенія Четвероугольным Камням, с каковых Живой Божій Дом составляется⁴⁰, в котором он особливую Царствует Милостію.

Трудно Неоцѣненное сіе Сокровище проникнуть и примѣтить, а для одного сего любить и искать Ее нелегко.

Но сколько она снаружи неказиста и презрѣнна, столько внутри важна и великолѣпна, похожа на маленькое, напримѣр, Смоквинное Зерно, в котором цѣлое древо с плодами и листом закрылось, или на маленькой простой Камушек, в котором ужасный пожар затаился⁴¹. Для оказалости намѣчали Ее всегда признаками, и она, будто кой-то Принц, имѣла свои портреты, печати и узлы, разные в разных вѣках и народах. Ея-то был Узол, напримѣр, Змѣй, повѣщенный на колу пред Жидами⁴².

Ея Герб – Голубь с масличною во Устах вѣтвою⁴³. Являлась она во образѣ льва и агнца, а Царскій Жезл был ея ж предметом, и прочая.

Таилась она и под Священными у них обрядами, напримѣр, под яденіем Пасхи, под обрѣзаніем, и прочая.

Закрывалась она, будто под разнovidным Маскарадом, и под гражданскими исторіями, наприм[ѣр], под повѣстью о Исавѣ и Ёковѣ, о Саулѣ и Давидѣ⁴⁴, и проч[ая], и одним тайным своим присудствіем здѣлала тѣ книги мудрыми.

А в послѣдовавшія уже времена показалаь она во образѣ Мужеском, здѣлавшись Богочеловѣком⁴⁵.

Какowym же способом Божія сія Премудрость родилась от Отца без матери и от Дѣвы без отца⁴⁶, как то она воскресла и опять к Своему Отцу вознеслась и прочая, пожалуй, не любопытствуй⁴⁷. Имѣются и в сей, так, как в протчих науках, праздня Тонкости, в которых одних может себѣ занять мѣсто тая недѣйствительная вѣра, которую называют Умозрительною⁴⁸. Поступай и здесь так, как на оперѣ, и довольствуйся тѣм, что глазам твоим представляется, а за ширмы и за хребет театра⁴⁹ не заглядывай. Здѣлана сія занавѣса нарочно для худородных и склонных к любопытству Сердец. Потому что подлость, чем в ближайшее знакомство входит, тѣм пуще к великим дѣлам и персонам учтивость свою теряет.

На что тебѣ спрашивать, напримѣр, о Воскресеніи Мертвых, если и самый дар воскрешать могги ничего не пользует бездѣльной Душѣ, ни воскрешающей, ни воскрешаемой. От таких-то Любопытников породились расколы, суевѣрія и прочія язвы, которыми вся Европа беспокоится. Важнѣйшее дѣло Божіе есть одну безпутную Душу оживотворить Духом своих заповѣдей, нежели из небытія произвести новый Земный Шар, населенный Беззаконниками.

Не тот вѣрен Государю, кто в тайности Его вникнуть старается, но кто волю Его усердно исполняет.

Вѣчная сія Премудрость Божія во всѣх вѣках и народах неумолчно продолжает рѣчь свою, и она не иное что есть, как повсемственного Естества Божія невидимое Лицо и живое Слово, тайно ко всѣм нам внутри гремящее⁵⁰. Но не хотим слушать Совѣтов Ея, одни за Лишеніем Слуха, а самая большая часть – по несчастному Упрямству, от худого зависящему воспитанія.

Прислушивались неглѣнному сему Гласу премудрые Люди, называемые у Жидов Пророками, и со глубочайшим опасеніем повелѣваемое исполняли.

Она начало и конец всѣх книг Пророческих. От нея, чрез нея и для нея все в них написано.

По сей причинѣ разныя себѣ имена получила. Она называется Образ Божій, Слава, Свѣтъ, Слово, Совѣтъ, Воскресеніе, Живот, Путь, Правда, Мир, Судьба, Оправданіе, Благодать, Истина, Сила Божія, Имя Божіе, Воля Божія, Камень Вѣры, Царство Божіе и проч[ая]. А самые первѣйшіе Христіянѣ назвали Ее Христом, то есть Царем. Потому что одна она управляет к вѣчному и временному Щастію всѣ Государства, всякія Сожительства и cadaго порознь.

Да и кромѣ того, у древних Царственным называлось все, что верховным и главнѣйшим почиталось.

Провидѣлъ было Авраам Блаженнѣйшій свѣтъ Ея и, на ней увѣрившись, здѣлался со всею Фамилією справедливым, а с подданными Благополучным. Однакъ она и прежде Авраама всегда у своих Любителей жила. А Мойсей, с невидимаго сего Образа Божія будто план снявъ, начертил его просто и грубо Самонужнѣйшими Линіями и, по нему основавъ⁵¹ Жидовское общество, здѣлал оное благополучным же и побѣдительным⁵². Он тогдашнему написал было его на каменных досках и так здѣлал, что невидимая Премудрость Божія, будто видимый и тлѣнный челоѣкъ, чувственнымъ Голосомъ ко всѣмъ намъ рѣчь свою имѣет⁵³.

Сія рѣчь, понеже от него раздѣлена на десять разсужденій, или пунктов, потому названа десятословіемъ.

ГЛАВА 5. О Десятословіи⁵⁴

I.

“Аз есмь Господь Бог твой... да не будутъ тебѣ бози иніи”⁵⁵, и прочая.

Яснѣе сказать такъ:

Я Глава твоего Благополучія и Свѣтъ разума! Берегись, чтобъ ты не основалъ житія твоего на иныхъ Совѣтахъ, искусствахъ и вымыслахъ, хотя б они изъ Ангельскихъ умовъ родились. Положись на меня слѣпо. Если ж, мене минувъ, заложиши вѣкъ твой на иной премудрости, то она тебѣ будетъ и богомъ, но не истиннымъ, а посему и Щастіе твое подобно будетъ воровской монетѣ.

II.

“Не сотвори себѣ куміра”⁵⁶, и проч[ая].

А какъ на подлыхъ камняхъ, такъ еще больше не велю тебѣ строится на видимостяхъ. Всяка видимость есть плоть, а всяка плоть есть пѣсокъ, хотя б она в поднебесной родилась. Все то идолъ, что видимое.

III.

“Не пріеми имени”⁵⁷, и проч[ая].

Смотри ж, во-первыхъ, не вступи въ ровъ безумія⁵⁸, будто въ свѣтѣ ничего нѣтъ, кромѣ видимостей, и будто имя сіе БОГъ пустое есть. В сей-то безднѣ живутъ

клятвы ложныя, лицемѣрія, обманы, лукавства, измѣны и всѣ тайных и явных Мерзостей Страшилища. А вмѣсто того, напиши на Сердцѣ, что вездѣ всегда присудствует тайный Суд Божій, готов на всяком мѣстѣ невидимо жечь и сѣчь невидимую твою часть, не косня ни точки, за всѣ дѣла, слова и мысли, в которых мене нѣтъ.

IV.

“Помни день субботный”⁵⁹, и протч[ая].

Сіе ты повсюду и внутри тебе кроющееся величество Божіе с вѣрою и страхом в день воскресный прославлять не забывай, а покланяйся не пустыми только церемоніями, но самым дѣлом сердечно Ему подражая. Его дѣло и вся забава в том, чтоб всеминутно промышлять о пользѣ всякой Твари. И от тебе больше ничего не требует, кромѣ Чистосердечнаго Милосердія к ближним твоим.

А сіе весьма легко. Вѣрь только, что сам себѣ десятью пользуеш в самое то время, как пользуеш других, и напротив того.

V.

“Чти Отца твоего”⁶⁰, и протч[ая]...

Прежде всѣх Отца и Мать почитай и служи им. Они суть видимые портреты того невидимаго Существа, которое тебе столько одождает.

А вот кто Отец твой и Мать: будь, во-первых, вѣрен и усерден Государю, послушен Градоначальнику, учтив к священнику, покорный родителям, благодарен Учителям⁶¹ твоим и Благодѣтелям. Вот истинный путь к твоему вѣчному и временному Благоденствію и к утвержденію твоей фамиліи. Что же касается до протчѣих общества частей, берегись слѣдующаго:

VI.

“Не убій”⁶²

VII.

“Не прелюбодѣйствуй”⁶³

VIII.

“Не воруй”⁶⁴

IX.

“Не свидѣтельствуй ложно, или не клеветничай”⁶⁵

Осуждаем виннаго, а клеветцем невиннаго. Сія есть страшнѣйшая злоба, и клеветник Еллински: дѣвол⁶⁶.

Но понеже злое намѣреніе сѣменемъ есть злыхъ дѣл, которымъ числа нѣтъ, а сердце рабское неисчерпаемымъ есть источникомъ худыхъ намѣреній, для того по вѣкъ твой нельзя быть тебѣ честнымъ, если не попустиши, дабы вновь Богъ переродилъ Сердце твое. Посвяти жъ оное нелицемѣрной Любви⁶⁸. В то время вдругъ бездна въ тебѣ беззаконій заключится... Богъ, Божіе Слово, къ Его слову Любви – все то одно.

Симъ троичнымъ огнемъ Разженное Сердце никогда не согрѣшаетъ, потому что злыхъ сѣменъ, или Намѣреній, имѣть не можетъ.

ГЛАВА 6.

О Истиннѣй Вѣрѣ

Если бъ Человѣкъ могъ скоро понять неоцѣненную великаго сего Совѣта Божія цѣну, могъ бы его вдругъ принять и любить.

Но понеже тѣлесное, грубое разсужденіе сему препятствуетъ, для того нужна ему вѣра⁶⁹. Она закрытое всѣмъ совѣтомъ блаженство, будто издали въ зрительную просматриваетъ Трубку, съ которою и представляется⁷⁰.

При ней необходимо должна быть Надежда. Она слѣпо и насильно удерживаетъ Сердце человѣческое при Единороднѣй сей истинѣ, не попуская волноватись подлыми постороннихъ мнѣній вѣтрами. По сей причинѣ представляется въ видѣ Женщины, держащія якорь⁷¹.

Сія добродѣтель Сердце человѣческое, будто надежный вѣтеръ корабль, приводитъ наконецъ въ гавань Любви и ей поручаетъ.

В то время, по открытіи глазъ, тайно кричитъ въ душѣ Духъ Святой слѣдующее:

“Правда твоя правда во вѣкъ,
И законъ твой истина”⁷².

ГЛАВА 7-я.

Благочестіе и церемонія – разнь

Вся десятословія Сила вмѣщается въ одномъ семъ имени Любви.

Она есть вѣчнымъ Союзомъ между Богомъ и человѣкомъ, она огонь есть невидимый, которымъ Сердце разпалается къ Божію слову, или волѣ. А посему и сама она есть Богъ⁷³.

Сія Божественная Любовь имѣетъ на себѣ внѣшніе виды, или значки; они-то называются: церемонія, обрядъ, или образъ благочестія. И такъ церемонія возлѣ благочестія есть то, что возлѣ плодовъ листъ, что на зернахъ шелуха, что при доброжелательствѣ комплементы. Если жъ сія маска лишена своей силы, въ то время остается одна лицемѣрная обманчивость, а человѣкъ – Гробомъ разкрашеннымъ⁷⁴.

Все же то церемонія, что можетъ исправлять самый несчастный бездѣльникъ.

ГЛАВА 8.

Закон Божій и преданіе – разнь

Закон Божій пребывает во вѣки⁷⁵, а человѣческія преданія не вездѣ и не всегда.

Закон Божій есть Райское древо, а преданіе – тѣнь⁷⁶.

Закон Божій есть плод жизни⁷⁷, а преданіе – листвіе. Закон Божій есть Божіе в человѣкѣ Сердце, а преданіе есть смоковный лист, часто покрывающій ехидну⁷⁸. Дверь храма Божія есть закон Божій, а преданіе есть придѣланный к храму притвор. Сколько преддверіе от олтаря, а хвост от головы, столь далече отстоит преданіе⁷⁹.

У нас почти вездѣ несравненную сію равность сравнивают, забыв закон Божій и смѣшав с Грязью человѣческою воедино, даже до того, что человѣческія враки выше возносят и, на оныя уповая, о любви не подумают, да исполнится сіе: “Лицемѣры! За преданія ваша разористе закон”⁸⁰. Все же то есть преданіе, что не Божій закон.

ГЛАВА 9-я.

О Страстях, или Грѣхах

Страсть есть Моровой в Душѣ воздух. Она есть безпутное желаніе видимостей, а называется нечистый, или мучительный, дух. Главнѣйшая всѣх есть зависть, мать протчих страстей и беззаконій. Она есть Главным Центром оныя пропасти, гдѣ душа мучится.

Ничто ее не красит и не пользует. Не мил ей свѣтъ, не любя благочинность, а вред столь сладок, что сама себе десятью снѣдает.

Жалом адскаго сего дракона есть весь род Грѣхов. А вот фамиліа его: ненависть, памятозлobie, гордость, лeсть, несытость, скука, раскаяніе, тоска, кручина и прочая⁸¹. Неусыпаемый в Душѣ червь.

ГЛАВА 10.

О Любви, или Чистосердечіи

Противится сей Безднѣ чистосердечіе. Оно есть спокойное в Душѣ дыханіе и вѣяніе Святаго Духа.

Оно подобно прекрасному Саду, тихих вѣтров, сладкодышущих цвѣтов и утѣхи исполненному, в котором процвѣтает древо нетлѣнных Жизни.

А вот плоды его:

доброжелательство, незлobie, склонность, кротость, нелицемѣріе, благонадежность, безопасность, удовольствіе, кураж⁸² и протчія неотъемлемыя забавы.

Кто такову Душу имѣет, мир на нем и милость⁸³, и веселіе вѣчное над головою сего истиннаго Христіанина⁸⁴.

Аминь.

Цей трактат є конспектом катехитичного курсу, що його Сковорода читав у “додаткових класах” Харківського колегіуму, які були відкриті 2 лютого 1768 р. Наказ про призначення Сковороди на посаду викладача катехізису було підписано 8 липня цього ж року. Отже, твір міг бути написаний у другій половині 1768 р. Щоправда, під списком стоїть дата 1766. Цю ж таки дату наводить і Михайло Ковалинський. На цій підставі Анастасія Ніженець припускала, що Сковорода написав трактат 1766 р. (наказ сенату про організацію “додаткових класів” з’явився ще 1765 р., і вже тоді харківський генерал-губернатор Євдоким Щербинін міг запропонувати Сковороді обійняти посаду викладача катехізису [див.: Ніженець А. На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 118]). Значно пізніше, а власне, 1780 р., Сковорода дописав до цього трактату вступ. «Начальная дверь ко християнскому добронравію» складається з десяти невеличких глав, в яких коротко з’ясовано поняття Бога, віри, Божого промислу, любові, гріха тощо, а також подано десять Божих заповідей. Цей трактат Сковороди відрізняється від узвичаєних у старій українській богословській традиції катехізисів [про жанр катехізму в українській літературі див., зокрема: Пилипович Д. Катихісис єп. Інокентія Винницького в богословському контексті епохи // Винницький І. Катихісис, або бароковий душпастирський сад. – Перемишль, 2007. – С. 25–111]. Зрештою, згідно з інструкцією білгородського та обоянського єпископа Самійла Миславського від 1769 р. [див.: Лебедев А. Харьковский коллегиум как просветительный центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1885. – Кн. 4 (окт.-дек.). – С. 79], курс катехізису в Харківському колегіумі почали читати за підручником Платона Льовшина [див.: Платон, ієром. Православное учение, или сокращенная христианская богословия. – Київ, 1791], – автора, який на ту пору втішався славою “нового Феофана [Прокоповича]”. Автограф до нашого часу не дійшов. Найкращий список, зроблений наприкінці XVIII ст. (десь після 1788 р.), зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 7, арк. 3–19). Трактат був уперше опублікований у журналі «Сионский вестник» (1806. – Ч. 3. – Авг. – С. 156–179). Подаємо за списком відділу рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

¹ “Дверь” (лат. *janua*) в сенсі “вступ, упродів” – досить поширена в старовину назва творів. Пор., наприклад: «Відчинені двері мов» («*Janua linguarum reserata*»), «Відчинені двері речей» («*Janua rerum reserata*») Яна Амоса Коменського; цю назву вживав і Ляйбніц [див.: Чижевський Д. Коменський і західна філософія // Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т. – Київ, 2005. – Т. 3. – С. 149]. А слово *добронравіє* в Сковороди відповідає гр. *αρετή* й лат. *virtus*. Принаймні у своєму перекладі Ціцеронового трактату «*De senectute*» Сковорода передає саме цим словом латинське *virtus* – ‘доблесть, гідність, талант, дар, цнота, моральна досконалість’.

² Див. прим. 194 до циклу «Сад божественных пѣсней».

³ Щастя – центральне поняття етики євдемоністського типу, чиї прибічники, зокрема й Сковорода, вважали досягнення щастя мотивом та метою всіх людських прагнень.

⁴ Парафраза Євангелії від св. Луки 17: 21. Пор.: *цѣтвіє вѣже внѣтрѣ вѣсь єсть*.

⁵ У Біблії є фраза *въ законѣ вышнѣмъ* (Книга Ісуса, сина Сирахового 9: 20; 39: 1).

⁶ Соломон – син Давида й Вірсавії, цар Ізраїля, автор Пісні над піснями, Книги Притч та Книги Екклесіястової – жив бл. 1033–975 рр. до н. е.

⁷ Див. прим. 194 до циклу «Сад божественных пѣсней».

⁸ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 72 (73): 25. Пор.: Чтѡ во мнѣ ѣсть на нѣсѣ; ѿ ѿ тебѣ чтѡ восхотѣхъ на землѣ;

⁹ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Луки 10: 42. Пор.: ѣдино же ѣсть на потребѣ. Згадаймо також емблематичний образ «Купидон летит с похищенным сердцем» (підпис: "Едино мнѣ доволѣт. Unum mihi sufficit") [Емвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 174–175].

¹⁰ Фразу трѣдѣ ѿ волѣзнь узято з Книги Псалмів 9: 28; 89 (90): 10.

¹¹ Фразу прѣхъ плѣти взято з Книги Псалмів 77 (78): 27.

¹² Див. прим. 194 до циклу «Сад божественных пѣсней».

¹³ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Луки 10: 42. Пор.: ѣдино же ѣсть на потребѣ.

¹⁴ Очевидно, Сковорода має на думці слова: не далѣче ѣси ѿ црѣви бжїа (Євангелія від св. Марка 12: 34).

¹⁵ Можливо, Сковорода має на думці слова: влізъ ѣсть црѣви бжїе (Євангелія від св. Луки 12: 31).

¹⁶ Пор., наприклад: "...Давно вже в мудреців виникло питання, де та в чому мало б полягати найвище добро (summum bonum), на якому могли б зупинитись людські прагнення, тобто, досягши якого, людина могла й повинна була б заспокоїти власну думку, не мавши вже більше до чого прагнути... І з'ясувалось, що майже всі люди, відмовившись від самих себе, шукають, чим би його заспокоїти та втішити свою думку у світі та в його речах: один убачає це в багатстві та статках, другий – у розкоші й насолодах, третій – у славі та пошані, четвертий – у мудрості та знанні, п'ятий – у веселому товаристві тощо; і ось, як наслідок, усі гасають за зовнішніми предметами, шукаючи в них добра для себе" [Коменский Я. А. Лабиринт света и рай сердца // Коменский Я. А. Сочинения. – Москва, 1997. – С. 15].

¹⁷ Це – емблематичний образ. Див., наприклад, 372-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», що має назву «Голуб, летящий с масличною вѣтвою в ковчег Ноев» (підпис: "Добрая надежда. Послѣ дожда бывает хорошая погода. Bona spes") [Емвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 94–95].

¹⁸ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 8: 9. Пор.: ѿ не ѡбрѣтши голѣбница покѡа ногѡма своїма, возвратѣса къ нѣмѣ въ ковчегъ.

¹⁹ Книга пророка Ісаї 58: 12.

²⁰ Книга Псалмів 116 (117): 2.

²¹ Книга Псалмів 118 (119): 89.

²² Книга Псалмів 39 (40): 9.

²³ Євангелія від св. Івана 1: 14.

²⁴ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 1: 26. Пор.: посредеѣ же всѣхъ стоѣтъ, ѣгѡже въ не вѣстѣ.

²⁵ Ідеться про νοῦς, чи λόγος (Розум), – одне з основних понять грецької філософії, яке відіграло особливо важливу роль у філософії Платона, Арістотеля й неоплатоніків. Діоген Лаертій свідчив (II, 6), що першим "поставив Розум вище за матерію" Анаксагор [Діоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 105]. Свого часу Тертуліан коментував це Боже ім'я в поганській філософії так: "Ваші мудреці свідчать, що Творець Усесвіту є λόγος, тобто слово й розум. Адже й Зенон визначив, що λόγος є той чинник, котрий утворив та облаштував геть усе. Цей-таки λόγος називається і долею, і Богом, і Юпітеровим духом, і необхідністю всіх речей. Усе це Клеанф розуміє під ім'ям духа, котрий проймає Всесвіт" [Квинта Септимія Флорента

Тертуліана захищені против язычників. – Москва, 1802. – С. 101–102]. Окреслення Бога як Розуму було звичним і для християнської, зокрема й української, традиції. Див., наприклад: Бог – “безначалный и неизмѣнный ум” [Вѣнец в честь тревѣнчанному Богу в Троици славимому. – Чернігів, 1712. – Арк. 11]. І все ж таки це Боже ім’я асоціювалося найперше з поганською філософією. Це годен засвідчити, наприклад, словник Памви Беринди, де слово Бог тлумачиться так: “Бог ест, по любомудрцех вѣшних, Ум” [Беринда П. Лексікон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 363].

²⁶ Слово *невеществен* Сковорода в одному з листів виводив із гр. *ἄυλος*. Безпосереднім його джерелом могли бути й молитовні тексти. Пор., наприклад: “Ангелскія чины невещественных сил” [Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 327 (треть пагін.)]; “Ум сый безстрастен и невеществен” [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 10].

²⁷ Isten (угор.).

²⁸ Першим значенням слова *вещество* є “матерѣа” [див.: Беринда П. Лексікон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 21].

²⁹ Усеосяжність віри в Бога була одним з основних аргументів на користь Божого існування. Наприклад, Сенека писав у «Моральних листах до Луцілія» (CXVII, 6): “...існування богів доводимо ще й тим, що уявлення про них закладене в усіх людей: нема такого народу, який опинився б аж так далеко поза межами будь-яких законів та звичаїв, що не вірив би в тих чи інших богів” [Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 452]. Цим аргументом по-слуговувалися й старі українські богослови. Зокрема, Феофан Прокопович писав таке: “...Мудрецы, то есть безбожники и славным из греческа именем называеміи аеисты, имѣют вид премудрости, понеже бо не было никогда и нынѣ нѣт такого народа, хотя бы и грубаго и малаго, который бы не исповѣдал быти нѣкоего божества (что самое имѣем в доказательство, яко есть Бог)” [Прокопович Ф. Слово в день святых апостол Петра и Павла // Феофана Прокоповича, архієпископа Великаго Новаграда и Великих Лук... слова и рѣчи. – Санкт-Петербург, 1761. – Ч. II. – С. 242].

³⁰ Уподібнення світу машині за часів Сковорода було загальником. Пор., наприклад: “Не варто дивуватися тому, що я порівнюю світ з годинниковим механізмом чи машиною, адже світ також є машиною. Це неважко довести. Машина є складена річ, чий рух заснований на способі поєднання [її частин]. Так само і світ є складеною річчю, чий зміни засновані на способі поєднання його частин. А тому світ – це машина” [Разумные мысли о Боге, мире и душе человека, а также о всех вещах вообще, сообщенные любителям истины Христианом Вольфом // Христиан Вольф и философия в России. – Санкт-Петербург, 2001. – С. 281–282].

³¹ Див. прим. 158 до циклу «Сад божественных пѣсней» та прим. 40 до діалогу «Потоп зміин».

³² Лат. *proportio* (‘співвідносність, сумірність’) – слово, яке в кириличній транслітерації досить часто використовували старі українські письменники. Наприклад, Софроній Почаский писав: “Пропорції досвѣдиши межі поровнанем / Дня з ночью, а правдивим свят отправоуванем” [Почаский С. Евхарістїїион, або Вдячність ясне превелебнїйшому в Христѣ его милости господину отцу кир Петру Могила // Титов Хв. Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 296]. У власне богословських роздумах це слово набувало й трохи інакшого смислового відтінку. Скажімо, Іоанікій Галятовський писав: “...межі натурами, которые з собою ся зедночают, маєт быти *пропорцію*, подобенство”. Так,

пропорція (подобенство) між Богом та людиною – це не що інше, як розум і воля [Галатовський І. Месія правдивий. – Київ, 1669. – Арк. 100–100 (зв.)].

³³ Пор., наприклад, «Застільні бесіди» Плутарха, де в кн. 8 (II, 718в–720с) докладно розглянуто питання про те, “що саме має на думці Платон, стверджуючи, що Бог завжди залишається геометром” [Плутарх. Застольные беседы. – Ленинград, 1990. – С. 138].

³⁴ У Біблії – *скѣдѣльникъ* (пор.: Книга пророка Ісаї 45: 9; Книга пророка Єремії 18: 5). Образ Бога-“гончаря” характерний для християнської традиції, починаючи з найдавніших часів. Досить пригадати хоч би Друге послання до коринтян св. Климента Римського (розд. VIII) [див.: Святого Климента епископа римского к коринфянам послание II // Ранние отцы Церкви: Антология. – Брюссель, 1988. – С. 89; про це: Курціус Е.-Р. Європейська література і латинське середньовіччя / Переклав з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 620–622]. У старій українській традиції також було заведено називати Бога-Творця “гончарем”, як-от у Климентія Зиновієва: “Первый на свѣтъ гончар, ремесник, тружделъ: / сам Господь Бог, Адама и Еввы создатель” [Климентій Зиновієв. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 131].

³⁵ Модель (від лат. *modulus*) – ‘міра, такт, ритм, лад, масштаб сумірності’.

³⁶ Сковородинські уявлення про досконалий суспільний лад можна трактувати як поєднання Платонової моделі ідеальної республіки з наукою про Церкву як містичне Христове тіло. Вони істотно відрізняються від багатьох аналогічних побудов, скажімо, від схеми соціуму Еразма Роттердамського. По-перше, правлячи, так само, як і Еразм, про три головні види “сродності” (хліборобську, вояцьку та філософську), Сковорода наполегливо підкреслює думку про існування “сродності” для кожної окремої людини. По-друге, характерні для Еразмової моделі принципи ієрархічності та соціальної динаміки в Сковороди софійно знівельовані, оскільки реальна соціальна стратифікація поступається тут місцем стратифікації “внутрішній”: кожна людина, яка віднайшла свою “сродність”, без жодних опосередкувань ієрархічно владнаними суспільними стратами прилучається до Софії, тобто до Невидимої Церкви.

³⁷ На думку старих українських богословів, “душа челоувѣча словесная ест дух безсмертный от Бога созданный и в тѣло челоувѣчее посылаемый бывает, и како не от сѣмени челоувѣческаго родится, ниже от четырех стѣихъ составляется, и изшедши от тѣла не умирает” [Могила П. Євхологiон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 135–136]. При тому, даруючи людині душу, Господь одразу ж наділяє її певним характером, що є “вещь невидимая, влѣянная в душу от Бога и из нея на вѣки не змазанная” [Поученіє о святих тайнах. – Унів, 1745. – Арк. 2 (зв.)].

³⁸ Говорячи про людину як про “звѣрка”, годного жити спільно з іншими людьми, Сковорода, очевидно, має на думці тезу “батька” політичної науки Арістотеля, згідно з якою “людина є від природи [істотою] політичною” (Нікомахова етика 11097b11) [Аристотель. Сочинения: В 4 т. – Москва, 1983. – Т. 4. – С. 63]. Ця теза була добре відома філософам старої України: досить пригадати хоч би трактат Стефана Калиновського «Десять книг Арістотеля до Нікомаха, тобто Етика» [див.: Калиновский С. Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 59].

³⁹ Про це Сковорода докладніше говорив у своїй 22-ій байці «Навоз и Алмаз». А саме слово *темно* є транслітерацією італ. *tempo* або нім. *das Tempo*. На Галичині воно вживалося ще й донедавна [див.: Огієнко І. Український стилістичний словник. – Львів, 1924. – С. 401].

⁴⁰ Сковорода говорить тут про Церкву як містичне Христове тіло. Загалом беручи, старе українське богослів'я виходило з того, що Церква – це спільнота тих, хто а) визнає Христову віру; б) бере участь у сакраментах та в) підлягає оруді належних старших [див.: *Dubowicz J. Hierarchia, abo O Zwierchności w Cerkwi Bożej. – Lwów, 1644. – S. 8*]. У межах цієї спільноти кожна людина виконує роль, покладену на неї Богом. Як писав, наприклад, Клирик Острозький: “Маєт Церков Божая пастыров, маєт ловцов, маєт перегринов, маєт первохудожников, маєт будовничих, маєт земледѣлцов, маєт страдалцов, маєт рыцеров. Тыє всѣ одним духом и в едно тѣло покрещены, и не может око руцѣ мовити, не потребна ты, анѣ голова нозѣ мовити, ничего по тобѣ...” [Незвісний твір Клирика Острозького // Памятки українсько-руської мови та літератури. Памятки полемічного письменства кінця XVI і поч. XVII в. / Вид. К. Студинський. – Львів, 1906. – С. 201–202].

⁴¹ Пор.: “З маленької іскри великий вогонь буває” [*Номис, № 3844*]; “З малої іскри великий огонь” [*Франко, № 14051*]. Це – один із прикладів, за допомогою яких старі філософи розглядали питання про природу субстанційних форм та спосіб їхнього поєднання з матерією: “...Яким чином досі ховалася в єдиній іскрі та велетенська пожежа, що знищує велике місто? Ти скажеш, що [перша] іскра вивела з себе іншу іскру, а та [знову] іншу, а та – ще іншу й так до нескінченності. Отже, всі вони були [сховані] в першій. Бо коли, наприклад, третя [іскра] була в другій, а друга – в першій, то й третя, і друга були в першій. Проте хто, коли він не божевільний, скаже, що пожежа [цілого міста] була раніше в одній маленькій іскорці?” [*Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 139*].

⁴² Див.: Четверта книга Мойсеева: Числа 21: 8–9.

⁴³ Пор., наприклад, 372-ий малюнок зі збірки «*Symbola et emblemata*», який має назву «Голуб, летящий с масличною вѣтвою в ковчег Ноев» і такий підпис: “Добрая надежда. Послѣ дожда бывает хорошая погода. Vona spes” [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 94–95].

⁴⁴ Про братів-близнят, синів Ісаака й Ревеки, Ісава та Якова (званого також Ізраїлем) ідеться в Першій книзі Мойсеевій: Буття 25: 27–50; Саул – перший цар Ізраїля (див.: Перша книга царств 9–31); Давид – цар Ізраїля після Саула, котрий правив понад 40 років (див.: Друга книга царств 5, наст.).

⁴⁵ Сковорода ототожнює Премудрість із Христом, можливо, розглядаючи Христове тіло, услід за «Строматами» Климента Олександрійського, як *вбрання Логоса*. Так чи ні, філософія Сковороди – *логосична* за власним єством. Це питання вперше докладно розглянув Володимир Ерн у книзі «Григорий Саввич Сковорода. Жизнь и учение» (Москва, 1912), протиставляючи сквородинський *Логос*, як річ питома метафізичну й божественну, прикметному для новочасної західної філософії *рацію*, як прояву суто людського.

⁴⁶ Парафраза молитви: “Славим тя, без отца из матери и без матери из отца сущаго” [*Могила П. Євхологiон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 43 (друга пагін.)*].

⁴⁷ Сковорода проводить тут межу між вірою та розумом приблизно так само, як це робили й інші старі українські письменники та богослови, наприклад, Симеон Полоцький, котрий писав: “...Величайшее есть заблужденія начало, еже хотѣти божественная и весма ум человекскій превосходящая мѣрою человекскаго разума мѣрити” [*Полоцький С. Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 225–225 (зв.)*; пор.: *Могила П. Євхологiон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 28–29 (друга пагін.)*; *Слово к народу каволическому. – Почаїв, 1765. – Арк. 2 (зв.)*]. Зрештою, це дуже

стара ідея. Наприклад, Плутарх у трактаті «Про цікавість», який Сковорода, найімовірніше, знав, писав так: «...Цікавість – це пристрасть до пізнання прикритого й таємного... Адже й Едіпа цікавість кинула в щонайбільше нещастя» [Плутарх. Сочинения. – Москва, 1983. – С. 484, 490].

⁴⁸ Сковорода називає споглядальну віру «неістинною» з огляду на те, що, як учили вслід за Аристотелем схоласти, «спекулятивне пізнання... не є рушієм волі...» [Калиновский С. Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 132].

⁴⁹ «Театр» належав до кола найпопулярніших барокових образів. Наприклад, у «Передвіснику всезагальної мудрості» Яна Амоса Коменського сказано: «Усі ми, послані у світ, посідаємо місце в загальному театрі Божої мудрості; нам же, християнам, окрім цього, по праву світить ще й світло божественного одкровення» [Коменский Я. А. Сочинения. – Москва, 1997. – С. 153]. Українські письменники XVII–XVIII ст. могли говорити про трагедіальну сцену Христових страстей, про всесвітнє «позорище» Страшного Суду, про Діву Марію як про незрівнянну «Акторку» тощо. Однак найчастіше «театральна» метафора окреслювала тут марність та ілюзорність земного життя людини. Тим часом Сковорода вдавався до метафори *theatrum mundi* найперше тоді, коли йшлося про Божий промисел. Як свідчив Михайло Ковалинський, одного разу філософ казав так: «Свѣтъ подобен театру: чтоб представить на театрѣ игру с успѣхом и похвалою, то берут роли по способностям. Дѣйствующее лице на театрѣ не по знатности роли, но за удачность игры вообще похваляется. Я долго разсуждал о сем и по многом испытаніи себя увидѣл, что не могу представить на театрѣ свѣта никакого лица удачно, кромѣ самаго низкаго, простаго, безпечнаго, уединеннаго: я сію ролю выбрал, взял и доволен». Сковородинський заклик «не зазирати за хребет театру» є спробою звільнити місце для віри, коли справа торкається речей, які не перебувають у компетенції людського розуму. Досить порівняти цю думку Сковороди, приміром, з такими розважаннями: Східна Церква «в таємниціх, вимові і розумові людському не подлежах, выдворными дискурсами се не бадаєт. Вѣрит, а не испытует непостижимого; вѣрит, а не измѣрает неизмѣренного. Вѣрит, иж превѣчный Сын и превѣчный Дух оба сут превѣчнаго и единосущнаго Отца: Сын превѣчным рожденіем, а Дух превѣчным исхожденіем, а яким способом, довѣдоватися и шперати в том не кажет. Вѣрит, иж тот же едиnorodный Сын, от превѣчнаго Отца предвѣки рожденный без матери, напоследок родился под лѣты от святое Богородицы и Приснодѣвицы Маріи, а яким способом, не испытует. Вѣдаєт, иж в особѣ хлѣба правдивое Его Тѣло, а в особѣ вина правдивая Его Кровь вѣрным дается, а яким способом, не бадаєтсѣя» [Карпович Л. Казанье на Преображение Господа Бога и Спаса нашего Иисуса Христа // Левицун Л. В. Леонтий Карпович. Жизнь и творчество. – Минск, 2001. – С. 170 (додатки)]; або: «Вѣтія многověщанныя, яко рыбы безгласныя, аще и много глаголют о тебѣ, Пресвятая Троице, но не могут разумѣти, како естеством един сый Бог в тріех же лицах, вѣруем точію и исповѣдуем. Какоже? Не испытуем» [Вѣнец в честь тревѣнчанному Богу в Троици славимому. – Чернігів, 1712. – Арк. 23 (зв.)].

⁵⁰ Про внутрішнє слово Божої Премудрості див. славетну розмову Августина зі своєю матір'ю Монікою в Остії (Сповідь, 9. X. 25).

⁵¹ У списку явно помилково: *основывав*.

⁵² Тут Мойсей постає передовсім як законодавець на взір Лікурга, Солона чи Нуми Помпілія. Таким його зображував, скажімо, Йосиф Флавій [див.: Аверинцев С. Мойсей // Аверинцев С. Софія-Логос: Словник / Упорядник та автор передмови Костянтин Сігов;

науковий редактор видання Марина Ткачук. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 160]. Зрештою, і в церковній традиції одним із Мойсеевих окреслень є “законоположник” [див., наприклад: *Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник*. – Київ, 1646. – С. 259 (друга пагін.)].

⁵³ Ідеться про скрижалі, на яких Мойсей записав десять Божих заповідей (див.: *Друга книга Мойсеева: Вихід 20: 1–17*).

⁵⁴ У групуванні тез декалогу Сковорода йде за традицією, яка бере свій початок від Філона Олександрійського та більшості східних отців. Ця традиція була закріплена в православної Церкві, а в XVI ст. сприйнята реформатськими теологами (на противагу традиції, що бере початок від Орігена та Августина й закріплена католицькою та євангелічно-авгсбурзькою Церквами) [див.: *Корзо М. А. Украинская и белорусская катехитическая традиция конца XVI–XVIII вв.: становление, эволюция и проблема заимствований*. – Москва, 2007. – С. 11].

⁵⁵ Друга книга Мойсеева: Вихід 20: 2–3.

⁵⁶ Друга книга Мойсеева: Вихід 20: 4.

⁵⁷ Парафраза Другої книги Мойсеевої: Вихід 20: 7. Пор.: **Не вѣзиши ѿ мене гдѣ бѣ твоєгѡ всѣ**.

⁵⁸ Образ “рову” був дуже поширений в українській літературі старої доби. Наприклад, у Тлумачному Псалтиреві сказано: “Ров, грѣх, от него же яма адскія пропасти готовится, иже грѣх содѣвает, той себѣ яму вѣчныя муки копает” [Псалтырь с толкованієм. – Київ, 1755. – Арк. 4 (зв.)]. Наші письменники говорили про “ров страстей” [Завѣт духовный в іеросхимонасах Θεодосія... // Акты, относящиеся к истории Южнозападной Руси / Изд. А. П. Петрушевич. – Львов, 1868. – С. 65], “ров геенскій” [Транквіліон-Ставровецький К. Євангеліє учительное. – Рахманів, 1619. – Арк. 12 (зв.), 20, 21, 23], “адскій ров” [Максимович І. Богородице Дѣво. – Чернігів, 1707. – Арк. 11 (зв.)], “ров погибелный” [Службы преподобным отцем Печерским. – Київ, 1763. – Арк. 44 (зв.), 102 (зв.)], “грѣхов печальный ров” [Козачинський М. Філософія Аристотелева. – Львів, 1745. – Арк. 30] тощо.

⁵⁹ Друга книга Мойсеева: Вихід 20: 8.

⁶⁰ Друга книга Мойсеева: Вихід 20: 12. Пор. народну приказку: “Шануй батька й Бога” [Франко, № 27872].

⁶¹ Пор.: “Шануй учителя паче родителя” [Номис, № 6101].

⁶² Друга книга Мойсеева: Вихід 20: 13. В одній старій українській учительній Євангелії п’ята Божя заповідь подана в такій формі: “‘Не бій нѣкого’ нѣ оружієм, нѣ языком своим” [Няговские поучения. Факсимильное воспроизведение текста по изданию А. Л. Петрова с вводной статьей Ласло Дэже / Под редакцией и с предисловием Андраша Золтана. – Ньиредьхаза, 2006. – С. 219].

⁶³ Парафраза Другої книги Мойсеевої: Вихід 20: 14. Пор.: **Не прелявѣи сотвори**.

⁶⁴ Парафраза Другої книги Мойсеевої: Вихід 20: 15. Пор.: **Не ѡукраїди**.

⁶⁵ Парафраза Другої книги Мойсеевої: Вихід 20: 16. Пор.: **Не послашѣствѣи на дрѣга своего свидѣтельства лѣжна**.

⁶⁶ Гр. *διάβολος* означає “наклепник”. Як писав свого часу Євсевій Памфіл (Церковна історія, V, 21, 2), диявол є наклепником не тільки за ім’ям, але також за власним єством [Євсевій Памфіл. Церковная история. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 222].

⁶⁷ Друга книга Мойсеева: Вихід 20: 17.

⁶⁸ Сковорода має на думці слова: **Любѣи нелицемѣрна** (Послання св. ап. Павла до римлян 12: 9).

⁶⁹ Пор. із думкою Стефана Яворського: “Скудная велми / умов наших мѣра, / аще не тую завершаєт вѣра. / Око не видит, / ниже ум вмѣщает, / яже едина вѣра постигаєт. /

Крилами глагол Божій перната / проходит чувствам не входная врата” [Яворський С. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 423].

⁷⁰ Пор. з окресленням ества *віри*, що його подає Дмитро Туптало: “Вѣра есть уповаемых извѣщеніе, вещей обличеніе невидимых, или вѣра есть не что иное, развѣ токмо вѣровать, чего не видим” [Туптало Д. Зерцало православнаго исповѣданія // Сочиненія святаго Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 5. – С. 1]. Або: “Вѣра есть то, чesого очи твои плотьскіи не видят, ни руцѣ твои осязают, сердце же твоє, ум твой несумненно в себѣ утверждает, яко тако есть, а не инако: то вѣра” [Туптало Д. Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 13]. Як бачимо, у своїх міркуваннях Туптало спирався передовсім на слова св. ап. Павла: *Ἔστιν ἡ ἐκείνη, ὑποβάλλουσα τὰ ἀκρῶς ἰσχυρὰ καὶ ἀκατάληκτα, τὰ ἀφανή, τὰ ἀκατάληκτα* (Послання св. ап. Павла до євреїв 11: 1).

⁷¹ Як ір в емблематиці означав “добру надію”. Див., наприклад, 480-ий малюнок зі збірки «*Symbola et emblemata*», що має назву «Жена на раменах носящая якорь» та підпис: “Надежда безсмертная. Spes mea est immortalis” [Емвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 120–121].

⁷² Книга Псалмів 118 (119): 142.

⁷³ Сковорода має на думці слова: *бѣтъ любви ѣсть* (Перше соборне послання св. ап. Івана 4: 8, 16).

⁷⁴ Сковорода має на думці слова: *Горѣ вѣмъ, книжницы и фарисѣе, лицемерни, ѡкъ подобителса гровѣмъ повѣпленымъ, ѡже внѣздѣ ѡво ѡбвѣмѣтса красны, внѣтрѣздѣ же полни сѣтъ костей мѣртвыхъ и всѣкѣа нечистотѣ* (Євангелія від св. Матвія 23: 27).

⁷⁵ Сковорода має на думці біблійні слова на взір: *гѣбѣтъ же бѣа нашегѡ пребывѣетъ во вѣки* (Книга пророка Ісаї 40: 8), або: *ѡстина гдѣа пребывѣетъ во вѣкѣ* (Книга Псалмів 116 (117): 2).

⁷⁶ Пор. із застереженням Еразма Роттердамського: “...Не змішуй небесну Христову філософію з людськими настановами... Якщо хто-небудь уважно розгляне життя та правила Бенедикта, Франциска, Августина, то помітить, що... вони дуже переймалися тим, щоб – як це часто буває – людським настановам, котрі походять від людей, не надавали більшого значення, ніж Євангелію” [Еразм Роттердамський. Послание к Паулу Вольцу // *Еразм Роттердамский*. Философские произведения. – Москва, 1986. – С. 76, 86], або з думкою Яна Амоса Коменського: “...Світло богопізнання (*θεογνωσία*), отримане спочатку від Бога через Закон та вроджені поняття, перетворилося зрештою на тінь, і то не тільки в поган, але й у надрах самої Церкви, спершу іудейської, а потім християнської. Так сталося тому, що вони, нехтуючи джерело світла, Закон, передавали одне одному тільки відображене світло, через Переказ, а отже все далі й далі відбігали від падаючого ясного світла” [Коменский Я. А. Вселенский Совет об исправлении человеческих дел. Часть II. Панагия. Теорема XXXII // *Коменский Я. А. Сочинения*. – Москва, 1997. – С. 358].

⁷⁷ Фраза *плѣтъ животѣ* зринає в Книзі пророка Осії 10: 12.

⁷⁸ Єхидна (гр. *ἐχίδνα*) – згідно з грецькою міфологією, страшна почвара, напівжінка-напівзмія. За словником Памви Беринди, слово *єхидна* означає “ящорка” й потрактоване так: “Сей звѣр, растлѣвающ рождшую и прогизающ чрево ея, сице глаголется ‘происходити на свѣтъ’” [Беринда П. Лексикон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 403]. Єхидна входила до кола емблематичних образів. Наприклад, у збірці «*Symbola et emblemata*» є малюнок «Пресмыкающаяся Ехидна, мечем обезглавленная» з підписом: “Уповаю, доколѣ живу и дышу. Dum spiro, spero” [Емвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 4–5].

⁷⁹ У цих своїх міркуваннях Сковорода близький до науки деяких київських барокових богословів (Феофан Прокопович, Самійло Миславський, Іриней Фальківський та інші), які, наслідуючи протестантів, не визнавали церковний Переказ за джерело Об'явлення [див.: *Лаба В.* Біблійна герменевтика. Вид. 2-е. – Рим, 1990. – С. 142]. Недаром, скажімо, Самійло Миславський, рекомендуючи учителям Харківського колегіуму послуговуватися у власних теологічних викладах курсом богослів'я Феофана Прокоповича, підкреслював, що “thesis или положенія, sive veritates theologicas, то есть истины богословскія [слід] основувать на Священном Писаніи, яко единственном источникѣ и началѣ священной богословіи” [*Лебедев А.* Харьковский коллегіум как просветительный центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1885. – Кн. 4 (окт.-дек.). – С. 60]. Тим часом православна доктрина трактує це питання інакше. Пор., наприклад: “Вопрос. Не довѣтъ ли вѣрити точію в Писаніи Святом содержама? Отвѣт: Не довѣтъ; подобаетъ бо и преданіямъ церковнымъ вѣровати...” [Вънецъ в честь тривѣнчанному Богу, в Троици славимому. – Чернігів, 1712. – Арк. 107; пор.: *Винницький І.* Катихисіс, або Наука христіанскія. – Унів, 1685. – Арк. 7 (зв.).]

⁸⁰ Парафраза Євангелії від св. Матвія 15: 6–7. Пор.: *и разорѣште заповѣдь вѣію за преданіе вѣше. Лицеиѣри.*

⁸¹ У списку явно помилково: *прочіи*.

⁸² Кураж – одне з улюблених понять Сковороди. Як пояснював Жозеф де Местр: “Слово *courage* (мужність, безстрашність) утворене від *cor* та *rage*, тобто ‘жага серця’, або, краще сказати: ‘піднесення, захват серця’ (в сенсі англійського *rage*). Це слово, загалом беручи, – доволі вдалий переклад грецького *thumos*” [*Местр Ж. де.* Санкт-Петербургские вечера. – Санкт-Петербург, 1998. – С. 85]. Згідно з Максом Фасмером, у Російській імперії це слово вперше з’являється у Феофана Прокоповича [див.: *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка: В 4 т. 4-е изд., стереотип. – Москва, 2004. – Т. 2. – С. 422].

⁸³ Парафраза Послання св. ап. Павла до галатів 6: 16. Пор.: *миръ на нѣхъ и мѣть.*

⁸⁴ Парафраза Книги пророка Ісаї 61: 7. Пор.: *и веселѣе вѣчное надъ главою ѣхъ.*

Наркісс
Разглагол о Том:
УЗНАЙ СЕБЕ

Пролог

Сей есть Сын мой первородный. Рождён в седмом Десяткѣ Вѣка сего. Наркісс нарицаётся нѣкій Цвѣт и нѣкій Юноша. Наркісс Юноша, в Зерцалѣ прозрачных Вод, при Источникѣ, взирающій сам на Себе и влюбившійся смѣртно в самого себе, есть предрѣвняя Притча из обветшалыя Богословія Египетскія, яже есть Матер Еврейскія. Наркісов Образ благовѣстит сіе: “Узнай себе!”¹ Бүдьто бы сказал: Хощеши ли быть Доволен собою? и влюбиться в самого себе? Узнай же себе. Испытай себе крѣпко...² Право! Како бо можно влюбиться в Невѣдомое? Не горитъ Сѣно, не касаясь Огня. Не любитъ Сѣрдце, не видя Красоты. Видно, что Любѣвь есть Софіина Дщерь³. Гдѣ Мудрость узрѣла, там Любѣвь сгорѣла. Войстину блаженна есть Самолюбность! аще есть Святѣ; Ей святѣ! аще истинная; Ей Глаголю Истинная! аще обрѣла и узрѣла Едину Оную Красоту и Истину:

“Посредѣ вас стоит: Егѣже не вѣсте”⁴.

Блажен Муж! иже обрѣте в Домѣ своем Источник Утѣшенія, и не гонит Вѣтры со Исавом, ловителствуя по Пустымъ Окѣлицам. Дщерь Саулова Мелхѣла, из Отчаго Дѣла, сквозь Окно, разсыпѣющая по Улицамъ Вѣтры своя, есть Мати и Царица всѣх, шатающихся по Окѣльнымъ Пустынямъ, во Слѣдъ безпутнаго того Волокиты, кого, какъ буйную Скотину, встрѣтивъ загонитъ в Домъ Пастырь наш. Куда ты Бѣсъ женѣтъ?

“Возвратися в Домъ твой!”⁵

Сии суть Наркіссы бѣи. А мой мудрый Наркіссъ амѣритъся Дома, по Соломоновой Притчѣ:

“Разумѣвъ Праведникъ, себѣ Другъ бѣдетъ”⁶.

Кто, де, прозрѣлъ во Вѣдахъ своя Тѣни Красоты свою, тотъ не во Внѣшность кѣю-либо, ни во Тѣни своего Вѣда, но в самого себе и в самую свою Тѣчу влюбится.

“Стѣзи твоя посредѣ тебе упокоиши”⁷.

Наркіссъ мой, правда что жжѣтся ражжигаясь Углемъ Любви⁸, ревнѣя рвѣтся, мѣчется и мѣчится, ласкосѣрдствуетъ, печѣтся и мѣлитъ⁹ всѣми Молвами, а не о Многѣмъ же, ни о Пустѣмъ Чѣмъ-либо, но о себѣ, про себе и в себе. Печѣтся о Единѣмъ себѣ. Единѣмъ есть Ему на Потрѣбу¹⁰. Наконѣцъ, весь, аки Ледъ, истаявъ от Самолюбнаго Плѣмя, преображается во Источникъ. Право! Право! Во Чѣмъ Кто влюбился, в То преобразился. Всякъ есть Тѣмъ, Чѣмъ Сѣрдце в немъ. Всякъ есть тамъ, гдѣ Сѣрдцемъ самъ.

О мѣлая моя Мѣлѣсть, Наркіссъ! Нынѣ из ползущаго Чѣрвища востѣлъ еси Пернатѣмъ Мотыликомъ. Нынѣ Се воскрѣслъ еси! Почѣмъ не преобразился еси в Ручѣй или Потѣкъ? Почѣмъ не в Рѣку или Мѣре? Скажи мнѣ! Отвѣщаетъ Наркіссъ:

“Не дѣйте мене¹¹. Добрѡ бо Дѣло сотвори́х. Море из Рѣк, Рѣки из Потѡков, Потѡки из Ручаев, Ручай из Пары, а Пára всегда при Источникѣ сущая Сила и Чад Его, Дух Его и Сѣрдце. Се Что люблю! Люблю Источник и Главу, Родник и Начáло, вѣчныя Струи источающее, от Пары Сѣрдца своего. Море есть Гной. Рѣки проходят. Потѡки иссыхают. Ручай исчезает. Источник вѣчно Парою дышет, оживляющею и прохлаждающею¹². Источник Единъ люблю и исчезаю. Прѡтчее Все для мене Стечь, Сѣчь, Подно́жје, Сѣнь, хвост...” О Сѣрдце Морское! Чистая Бѣдно! Источниче святы! Тебе Еди́наго люблю. Исчезаю в тебе и преображаюсь... Слышите ли? Се Что воспѣваетъ Орлий Птенѣц, Орля Матѣри Оева́дскія Премудрости¹³!

Лицемѣры и Суевѣры, слыша Ся, соблазняются и хулят. Во Источникъ преобразитися? Како могутъ Ся быти? Не ропщите!¹⁴ Вельмй Легко Вѣрующему. Яснѣ скажу, Узна́вшему в себѣ Красоту оную: “Пára бо есть Силы Божія и Изліяніе Вседержителя Славы чистое”¹⁵.

Лучше, де, было Ему преобразитися во Зláто или во драгоценный Камень¹⁶, или... Постойте! Он самое лучшее нашёл. Он преобразуется во Владыку всѣх Тварей, в Сѡлнце. Ба! Развѣ Сѡлнце и Источникъ есть Тѡ же? Ей! Сѡнце есть Источникъ Свѣта. Источникъ Водный источаетъ Струи Вод, напаяя, прохлаждая, омывая Грязь. О́гненный же Источникъ источаетъ Лучи Свѣта, просвѣщая, согревая, омывая Мрак. Источникъ Водный водному Мѡрю Начáло. Сѡнце есть Глава́ О́гненному Мѡрю. Но како, де, могутъ сѣ быти, дабы Человѣкъ преобразился в Сѡнце? Аще сѣ не возможно, како ўбо глаголетъ Истина: “Вы есте́ Свѣтъ Мыру, сестѣ Сѡнце”¹⁷? О Лицемѣры! не по Лицѹ судите, но по Сѣрдцу¹⁸. Ей! Сѡнце есть Источникомъ. Како же не и Человѣкъ Божій Сѡнцемъ? Сѡнце не по Лицѹ, но по Источничей Силѣ есть Источникомъ. Тако и Человѣкъ Божій, источающій Животворящія Струи и Лучи Божества испущающій, есть Сѡнцемъ не по Сѡнечному Лицѹ, но по Сѣрдцу. Всякъ есть тѣмъ, чиѣ Сѣрдце в немъ. Вѡлчье Сѣрдце есть истинный Волкъ, хотя Лицѣ Человѣчье. Сѣрдце Бобрѡво есть Бобръ, хотя Видъ Вѡлчий. Сѣрдце Вѣпрово есть Вѣпръ, хотя Видъ Бобрѡвъ. Всякъ есть тѣмъ, Чиѣ Сѣрдце в немъ. Но Лицемѣры бодутъ Рогáми упѡрно. Да будетъ, де, сѣ тако Здраво! Обáче, де, Человѣку преобразитися в Лицѡ Сѡнцѡво отню́д не возможно. Лицѣ, де, и Сѣрдце Разнь... Правѡ! правѡ сѹдите! И я суждѹ: отню́д не возможно. Да и кáя Пѡлза? Видъ Бобрѡвъ не творитъ Вѡлка Бобрѡмъ. О глухія Лицелюбцы! внемлите Гро́му сему:

“Плоть Ничтѡже, Духъ животворитъ”¹⁹!

И Сего́ ли не вѣсте, яко Видъ, Лицѣ, Плоть, Ёдолъ есть Тѡ же и Ничтѡже? Не вѣсте ли, яко Мыр сей есть Ёдолъ Пѡля Деирскаго²⁰? Сѡнце же Истукáну сему есть Лицѣ его и Златáя Глава́ его, и се Суетà Суётъ²¹? Даніилъ не клáняется, а Наркѣссъ не любитъ его. Мыр есть Ёлица Мелхóлина²², Блѹдница Вавилѡнская, Бѣсновáтое Море, а Даніилъ и Наркѣссъ, в горящихъ сихъ А́дскихъ Вѡдàхъ, узрѣли любѣзную свою Милость: кѹю? Росѡнѡсный Источникъ и Ёстое Сѡнце, какъ написано: “Дѡндеже́ дхнетъ День”²³. Сѣрѣчь Сѡнце. “Гдѣ́ почивáеши?”²⁴ “Яви мнѣ́ Зракъ твой”²⁵. “О блага́ Мѹдростьъ есть Человѣку!”²⁶

“Пáче же вѣдящим Сѡнце”²⁷. Благодарѣніе ўбо Блаженному Богу. Сія есть неизречѣнная Его Мѣлость и Власть, сотворшая Безполѣзное невозможным, Возможное полѣзным²⁸. Нынѣ мой Наркѣсс преобразится во Истое, не в пустое Сѡнце. Вопрос от Лицемѣров. “Что се? Тако ли в Сѡнцѣ едином два будут Сѡнца?” Отвѣт. “А гдѣ же ваши Уши тогда, когда громчайшею Трубою Небеса проповѣдуют:

‘В Сѡлнцѣ положи Селѣніе свое’”²⁹?

Видите, что во Златой Главѣ Кумира вашего, Мѣра сего, и во Вавилонской сей Пѣнцѣ³⁰ обитает и Субботствует Свѣт наш незаходимый³¹, и не ваше мрачное, но наше СѡНЦЕ прославляется слѣдующею Трубною Пѣснею:

“Источник исхождаше и напаяше Вся”³².

Но оставим, да Лицемѣры мучатся во Огненном их своем Озерѣ. Сами же со Израилем да перейдем на Ону Страну Моря, по Совету Варухову: “Кто перейде на Ону Страну Моря и обрѣте Премудрость³³? Тамо Рай”. Тамо амурятся всѣ узнавшии себе НАРКѢССЫ.

Се первый встрѣчает нас возлюбленный Давид, воспѣвая Пѣснь свою!

“У тебе Источник Живота. Во Свѣтѣ т[воем] узрим С[вѣт]...”³⁴

Оставайтесь, Лицемѣры! с наличным вашим Сѡнцем.

Мы в дурном вашем Сѡнцѣ обрящем новое и прекрасное Оное: “Да будет Свѣт!”³⁵ “Да стáнет Сѡнце! и утвердися Сѡнце”³⁶.

Се за Стѣною и за Предѣлами вашими встрѣчает нас, Одѣйся Свѣтом вашим, яко Ризою³⁷! Се возглашает к нам! “Радуйтесь!”³⁸ “Дерзайте!”³⁹ Мир вам⁴⁰! Не бойтесь⁴¹! Аз есмь Свѣт⁴²! Аз Свѣт Сѡнцову Кумиру и его Мѣру⁴³”.

“Жаждай да грядет ко мнѣ, и да пьет!”⁴⁴

ЧУДО, Явленное во Водах Наркѣссу.

Скажи мнѣ, прекрасный Наркѣссе, во Водах твоих узрѣл еси Что ли? Кто ли явился тебѣ в них?

Отвѣт. На Водах моих всплыло Елиссѣйское Желѣзо⁴⁵. Узрѣл я, на Полотнѣ протекающія моя Плоти, Нерукотворенный Образ: “Иже есть Сіяніе Славы Отчія”⁴⁶. “Положи мя яко Печать на Мышцѣ твоѣй”⁴⁷. “Знаменася на нас Свѣт...”⁴⁸ Вижу Петра вашего Гавань: “Землю посреди Воды, Словом Божиим составленну”⁴⁹. Я вижу моего Друга, Друга Исаина сего: “Царя со Славою узрите, и Очи ваши узрят Землю издалежа”⁵⁰. Волшебница Плоть моя явила мнѣ моего Самуила. Сего Единаго люблю, таю, исчезаю и преображаюсь. В прочем, от Египетскаго взглянем на Еврейскія Наркѣссы. Вот Первый нас встрѣчает!

“Ревнуй поревновaх по Господѣ Божѣ...”⁵¹

Вот второй! “Душа моя изыде во Слово твое”⁵², то есть преобразуется. Вот еще тебѣ Наркѣссы! “Се Вся оставихом и во Слѣд тебе идѡхом”⁵³!

А Давид не истинный ли есть Наркѣсс?

“Ищезѣ Сѣрдце мое и Плоть моя”⁵⁴. “Ищезоша Очи мои во Спасѣніе твое”⁵⁵. “Когда прійду и явлюся Лицу твоєму?”⁵⁶ А сѣ не точный ли Нѣркісс?

“Мыр мнѣ сраспяся, и аз Мыру”⁵⁷. “Не живѹ аз, но живѣт во мнѣ Христос”⁵⁸. “Дондеже преобразит Тѣло Смирѣнія нашего...”⁵⁹ “Желѹ разрѣшитися”⁶⁰. “Мнѣ бо жити, Христос, а умрѣти, Приобрѣтѣніе”⁶¹.

Как во Источникѣ Лицѣ Человѣчѣе, так во Исаіиныхъ Словахъ, бѹдѹто Дуга во Облакѣ, виден сих Нѣркіссовъ Амѹр:

“Бѹдетъ Богъ твой с тобою присно, и насытитися, якоже желѹетъ Душа твоя, и Кости твоя утѣчѹт и бѹдут, яко Вертоградъ напоенный, и яко Источникъ, емѹже не оскудѣ Вода, и Кости твоя прозябнут, яко Трава, и разбогѣют, и наслѣдятъ Роды Родов, и созиждутся Пустыни твоя Вѣчными, и бѹдутъ Основанія твоя Вѣчная Родамъ Родов, и прозовѣшися Здѣтель Оградъ, и Стѣзы твоя посреде тебѣ упокоиши”⁶².

РАЗГОВѢРЪ О ТОМЪ:

Знай себе.

ЛІЦА.

Лукѹ, его Друг⁶³ и Сосѣдъ.

*

ЛУКА. Вчера обѣдали мы оба у моего Брата, я и Сосѣд мой, нарочно для Воскрѣснаго Дня, чтобъ поговорить о чѣмъ-либо изъ Божіею Слово. Столъ былъ въ Саду. Случай къ Разговѣру подали Слова, написанныя въ Бесѣдѣ, слѣдующія:

“Той сотрѣтъ твою Главу,

Ты же блюсти будещи Его Пятѹ”⁶⁴.

Случилися при Обѣдѣ два Ученые: Навѹл⁶⁵ и Сомнѹс⁶⁶. Они много тѣ Слова толѹчили по прошенію Брата моего. Я непоколѣбимо вѣрю, что священ[ное] Писаніе есть Рѹскаѹ Пѣща и Врачевство моихъ Мыслей. Длѹтого окаевѹ самъ себе за то, что не могъ никакого Вкуса чувствовать въ тѣхъ сладчайшихъ СЛОВАХЪ.

ДРУГ. Какъ же называешьъ сладчайшими СЛОВАМИ, не чувствуя въ нихъ никакого Вкуса?

ЛУКА. Такъ, какъ той, кто издали смотритъ на Рѹскаѹ Цвѣты. Не слышитъ ихъ Духа, а только вѣритъ, что дивнымъ какимъ-то дышутъ Благовѣніемъ.

ДРУГ. Слушай, Брате. Хотя бы Они подъ самый нашъ Носъ дышали, нельзя намъ Вкуса чувствовать.

ЛУКА. Длѹчего? Развѣ у насъ Головы и Ноздрѣй нѣтъ?

ДРУГ. Главѹ и Ноздрѣй? Знай, что мы цѣлаго Человѣка лишѣнны и должны сказать: “ГОСПОДИ! Человѣка не имамъ...”⁶⁷

ЛУКА. Развѣ же не имѣемъ? и не видимъ у насъ Людѣй?

ДР[УГ]. Что же Пользы: имѣть и не разумѣть? Вкушѣть и Вкуса не слышать?.. А если хотѣшь знать, то знай, что такъ видимъ Людѣй, какъ если бы Кто показывалъ тебѣ одну человѣческую Нѹгу или Пятѹ, закрывъ прѹтчее Тѣло и Голову; безъ Оной же никакъ узнать Человѣка не возможно.

Ты и сам себе видишь, но не разумёшь и не понимаешь сам себе. А не разумѣть себе самага, Слово в Слово, одно и то же есть, как и потерять себе самага. Если в твоём Дѣмѣ Сокровище зарыто, а ты про то не знаешь, Слово в Слово, как бы Его не бывало. И так, познать себе самага, и сыскать себе самага, и найти Человѣка: все сіе одно значит. Но ты себе не знаешь и Человѣка не имѣешь, в котором находятся О́чи и Но́здри, Слух и протчая Чувства; как же можешь твоего Дру́га разумѣть и вѣдать, если сам себе не разумёшь и не имѣешь? Слушай! что говорит истинный ЧЕЛОВѢК тому, кто хочет Его снискать и увѣдать?

“Аще не увѣси самую тебе, о добрая в Женѣх, изыйди в Пятѣх Паств и паси Кѣзлища твоя у Кущей Пастырских”⁶⁸.

ЛУКА. Как же? Видѣ вижу Ру́ки, Но́ги и все мое Тѣло.

ДРУГ. Ничего не видишь и во́вся не зна́ешь о себѣ.

ЛУ[КА]. Жѣсток твой сей Замысл⁶⁹ и о́чень шпыповѣт. Не можно мнѣ его никакъ проглотить.

ДР[УГ]. Я видѣ тебѣ говорил, что не мо́жешь ВКУ́СА слышать.

ЛУ[КА]. Так что же вижу в себѣ? Скажи, пожалуй.

ДР[УГ]. Видишь в себѣ то, что Ничтѣ, и Ничего не видишь.

ЛУ[КА]. Заму́чил ты мене. Как же не вижу в себѣ Ничего́?

ДР[УГ]. Видишь в себѣ одну Зѣмлю. Но сим самым ничегѣ не видишь. Потому́, что Земля́ и Ничтѣ – одно и то же. Иное видѣтъ Тѣнь Дѣба, а иное – самое Дѣрево то́чное. Видишь Тѣнь свою. Прѣсто сказать: Пу́стошь свою и Ничтѣ. А са́мого тебе О́трода ты не ви́дывал.

ЛУ[КА]. Боже мой! Откуда такіа стрѣнные Мысли?.. Ты наговоришь, что у мене ни Ушѣй, ни Очѣй нѣтъ.

ДР[УГ]. И да, я уже давно сказал, что тебе всего́ нѣтъ.

ЛУ[КА]. Как же? Развѣ О́чи мои – не О́чи? и Ё́ши – не Ё́ши?

ДР[УГ]. Спрошу́ ж и я тебе. Скажи. Пятѣ твоя и Тѣло твое – всё ли то одно?

ЛУ[КА]. Пятѣ моя есть послѣдняя Часть в Тѣлѣ, а Голова – НАЧА́ЛО.

ДР[УГ]. Так я ж тебѣ твоим же Отвѣтом отвѣщаю, что сіе твое Око есть Пятѣ или Хвост в твоём ОКѣ.

ЛУ[КА]. А самое ж точное Око, Главное и Начѣльное Око, гдѣ?

ДР[УГ]. Я видѣ говорил, что Хвост только свой видишь, а Головы́ не знаешь. Так можно ли узнать ЧЕЛОВѢКА из одной его Пяты́? А как О́ка твоего не видишь, кромѣ послѣдней его Ча́сти, так ни Ё́ха, ни твоего Языка́, ни Рук, ни Ног твоих никогда́ ты не ви́дал, ни всѣх твоих прѣтчих Ча́стей, цѣлаго твоего Тѣла, кромѣ послѣдней его Ча́сти, называемыя ПЯТА́, ХВОСТ или Тѣнь... Так можешь ли сказать, что ты себе узнал? Ты сам себе потеря́л. Нѣтъ у тебе ни Ушѣй, ни Ноздрѣй, ни Очѣй, ни всего тебе. Кромѣ одной твоей Тѣни.

ЛУ[КА]. Длячего ж мене Тѣнью называешь?

ДР[УГ]. Длятого, что ты Существа твоего потеря́л И́сту, а во всем твоём Тѣлѣ наблюдаешь Пятѣ или Хвост, мину́я твою ТО́ЧНОСТЬ, и потеря́л ГЛА́ВНОСТЬ.

Лу[КА]. Да почему же мои Члены Хвостом зовешь?

Д[РУГ]. Потому что Хвостъ есть послѣдня Часть. Она послѣдует Головѣ, а сама собою ниче́го не начина́ет.

Лу[КА]. Мучишь мене, Друг любезный⁷⁰. Может быть, оно и так, как скажешь. Но ты, уничтожив мои Мнѣнія, своих Мыслей не даешь.

Д[РУГ]. Послушай, Душа моя! Я и Сам признаюсь, что точно не знаю. А если тебѣ понравятся мои Мысли, так поговорим откровеннѣе. Ты видишь, без Сумнѣнія, знаешь, что называемое нами О́ко, У́хо, Язы́к, Ру́ки, Но́ги и все наше внѣшнее Тѣло само собою Ниче́го не дѣйствует и ни в Чем. Но все оно порабощенно Мыслям нашим. Мысль, Владычица его, находится в непрерывном Волнованіи День и Ночь. Она-то разсуждает, совѣтует, Опредѣленіе дѣлает, понуждает. А крайняя наша Плоть, как обузданный Скот или Хвост, по Неволѣ Ей послѣдует. Так вот видишь, что МЫСЛЬ есть главною нашею То́чкою и сре́днею⁷¹. А посему-то Она часто и Сѣрдцем называется. И так, не внѣшня наша ПЛОТЬ, но наша МЫСЛЬ – то главный наш ЧЕЛОВѢК⁷². В ней-то мы состоим. А Она есть нами.

Лу[КА]. Вот! я сему вѣрю. Я примѣтил, что когда я (Отсѣлѣ стану себе МЫСЛЮ называть) на Сто́рону устремился, тогда без мене мое О́ко Ниче́го и Самаго в Близости видѣть не может. Что ж оно за такое О́КО, если видѣть не может? Ты его хорошо назвал не О́ком, а Тѣнью то́чнаго О́ка или Хвостом⁶¹! Благодарствую, что ты мнѣ мене найшол. Слава Богу! Я теперь О́чи, У́ши, Язы́к, Ру́ки, Но́ги и все имѣю. Потерял я старое, а найшол Новое.

Прощай, моя Тѣнь! Здравствуй, вожделѣнная ИСТИНА! Ты будь мнѣ обѣтованна ЗЕМЛЯ. Полно мнѣ быть Работником. Да я ж о сем никогда и не думал. Куда! Я люблю сіе Мнѣніе. Пожалуй! Подтверди мнѣ оно́е. Хощу́, чтоб оно было непоколебимо.

Д[РУГ]. Пожалуй, не спѣши! Кто скоро прилѣпляется к новому Мнѣнію, тот скоро и отпадает. Не будь вѣтрен. Испытай опасно всякое Слово. В то Время давай Мѣсто ему в Сердцѣ твоём. Я и сам сіе Мнѣніе несказанно люблю. И желаю, чтоб оно твоим на Вѣки было. Дабы в нас Сердце и Мысль одна была. И сего сладчае быть Ничто́ не может. Но, пожалуй же, ражжуй первѣе хороше́нко. Потом в Радости и в Простотѣ Сѣрдца принимай⁷². Будь прост. Но будь притом и обережлив. Если мое Мнѣніе тебѣ нра́вно, то знай, что Оно не мой Вымысл есть. Взглянь на Іеремію в Гл[авѣ] 17-й, в Стихѣ 9-том⁷³.

Лу[КА]. Боже мой! Самаго то́чнаго уви́жу Іеремію, если МЫСЛЬ его уви́жу. Но пожа́луй то́чныи ЕГО СЛОВА́...

Д[РУГ]. Вот тебѣ!

⁷⁰ Mens cujusque, is est quisque... (Cicero)⁽¹⁾. “Ум Коегождо – Той есть Кійждо” (Циперон). Отсю́ду у Тевто́нов Чело́вѣк нарица́ется МЕНШ⁽²⁾, сіръчь MENS, то́есть Мысль, Ум. У Ёллинов же нарица́ется Муж ФОС⁽³⁾, сіръчь Свѣт, то́есть Ум.

⁷² Saeci sunt Oculi, ubi Mens aliud agit (Proverbium)⁽⁴⁾. Слѣпы суть О́чи, бу́де Ум ино́е дѣ́ет, сіръчь, аще индѣ устрани́лся (Дрэ́вня Притча).

“ГЛУБОКО СЕРДЦЕ ЧЕЛОВѢКУ, паче всѣх, и Человѣкъ есть, и Кто познаёт Его?”⁷⁴

Если теперь Очи и Уши имѣешь, примѣчай! А чувствуешь ли?

ЛУ[КА]. Чувствую, Друг мой. Пророкъ называет ЧЕЛОВѢКОМ Сердце.

Д[РУГ]. А что ж, кромѣ сего, примѣчаешь?

ЛУ[КА]. То, что утаенная МЫСЛЕЙ наших БѢЗДНА и ГЛУБОКОЕ СЕРДЦЕ – все одно. Но удивительно! Как то возможно? что Человѣком есть не внѣшняя, или Крайняя, его Плоть, как Народъ разсуждает, но Глубокое Сердце или Мысль Его: она-то самым точным есть Человѣком и Главою. А внѣшняя Его Наружность есть не иное что, как Тѣнь, Пятъ и Хвост.

Д[РУГ]. Вот! видишь? Уже начинаешь отпадѣть. Легко ты с Начала повѣрил. Для того стала скоро оскудѣвать Вѣра твоя. Что вдруг зажигается, тое вдруг и угасает. Но твердое Дѣло с Косностию укрѣпляется, потому что Совѣтъ не бывает без Медленности. Ах! Земля прилипчива есть. Не вдруг можно вырвать Ногу из Клейких, Плотских Мнѣній. Они-то, в нас вкоренившись, называются Повѣрьем. Плотскаго нашего Житія Плотская Мысль Началом и Источником есть. По Землѣ ползѣт. Плоти желает. Грязную нашу Пятю наблюдает и бережет Око Сердца нашего, Совѣтъ наш... Но КТО нам сотрет Главу ЗМІИ⁷⁵? Кто выколет Вранови Око, вперившееся в Ночь? Кто нам уничтожит ПЛОТЬ? Гдѣ Финеес? пронзающій Блудницу⁷⁶? Гдѣ ты? Мѣчу Иереміин! Опустошающій Землю⁷⁷?.. Но сыскал Бог Мудраго противу Мудраго. Змія на Змія. Сѣмя противу Сѣмени. Землю вмѣсто Земли. Рай вмѣсто Ада. Вмѣсто Мертваго живое. Вмѣсто Лжи Правду свою... Се! Спаситель твой грядет, имѣя со собою ВОЗДАНИЕ⁷⁸.

ЛУ[КА]. Говори, пожалуйста, поясни. Ничего не понимаю.

Д[РУГ]. Но Кто Вкус может слышать, не имѣя Вѣры? Вѣра, Свѣтъ во Тмѣ видящая⁷⁹. СТРАХ Божій, Плоть пробождающій. Крѣпка, яко Смерть, Любовь Божія⁸⁰. Вот! единственная Дверь к Райскому ВКУСУ. Можешь ли вѣрить, что Чистѣйшій Дух весь Пепел Плоти твоея содержит?

ЛУ[КА]. Вѣрую. Но сам чувствую Слабость Вѣры моя... Пособий, если можешь, выдраться из Грязи Невѣрія. Признаюсь, что сіе Слово, Вѣра, в грязных моих Устах мечтается за один только Обычай, а Вкуса в ней ничего не слышу.

Д[РУГ]. По крайней Мѣрѣ, знаешь, куда смотрит Вѣра?

ЛУ[КА]. Знаю, что должно вѣровать в Бога. А в прочем ничего тебѣ не скажу.

Д[РУГ]. О бѣдный и бесплодный Человѣче! Знай же, что Вѣра смотрит на то, Чего пустое твое Око видѣть не может⁸¹.

ЛУ[КА]. Что за пустое такое Око?

Д[РУГ]. Уже говорено, что вся Плоть – Пустошь.

ЛУКА. И да! я в цѣлой Поднебесной ничего другаго не вижу, кромѣ Видимости. Или по твоему сказать: Плѣтности, или Плоти.

Д[РУГ]. Так посему ты невѣрный Язычник и Идолопоклонник.

Лу[КА]. Как же Идолопоклонник, если вѣрую во Еди́наго Бога?

Д[РУГ]. Как же вѣруешь, если, кромѣ Видимости, ничего не видишь? Видь Вѣра пустую Видимость презирает. А опирается на ТОМ, что в Пустошѣ Головою, Силою есть и Основаніем, и никогда не погибает.

Лу[КА]. Так посему́ друга́го О́ка на́добно? Чтоб еще повидѣть и НЕВИ́ДИМОСТЬ?

Д[РУГ]. Скажи лучше так, что на́добное для тебе истинное О́КО. Дабы ты мог Истину в Пустошѣ усмотрѣть. А ста́рое твое О́ко никуда́ не годится. Пустое твое Око смóтрит во всем на Пустошю. Но если бы ты имѣл Истиннаго в себѣ Человѣка, мог бы ты Его О́КОМ во всем усмотрѣть Истину.

Лу[КА]. Как же сего Человѣка нажить?

Д[РУГ]. Если Его узна́ешь, то и достанешь Его.

Лу[КА]. А гдѣ ж Он?.. Но прѣжде отвѣщай: длячего ты говорил о Вѣрѣ, а теперѣ об О́кѣ?

Д[РУГ]. Истинное О́КО и Вѣра – все одно́.

Лу[КА]. Как так?

Д[РУГ]. Так, что истинный Человѣк имѣет Истинное О́КО. Которое, понеже, мину́я Видимость, усмáтривает под нею Но́вость и на Ея опочивáет, длятого называется Вѣрою. А вѣровать и положиться на ЧТО, как на твердое Основаніе, – все то одно́.

Лу[КА]. Если находишь во мнѣ два О́ка, то и два Человѣка.

Д[РУГ]. Конечно, так.

Лу[КА]. Так дово́льно и одного. На что два?

Д[РУГ]. Глянь на сіе Дѣрево. Если сего Дуба не будет, может ли стоять Тѣнь?

Лу[КА]. Я видь не Тѣнь. Я твёрдой Корпус имѣю.

Д[РУГ]. Ты-то Тѣнь! Тма и Тлѣнь! Ты Со́ніе истиннаго твоего Человѣка. Ты Ри́за, а ОН Тѣло. Ты Привидѣніе, а ОН в тебѣ И́СТИНА. Ты-то Ничтò, а ОН в тебѣ Суще́ство. Ты Грязь, а ОН твоя Красотà. Образ и План. Не твой Образ, и не твоя Красотà. Понѣже не от тебе. Да только в тебѣ и тебе содержи́т, о Прах! и Ничтò! А ты Его по тѣх Мѣст не узна́ешь, поко́ль не призна́ешься со Авра́амом в том, что ты Земля́ и Пѣпел⁸². А теперѣ ку́шай Зѣмлю. Люби Пятю́ свою. По́лзай по Землѣ. О Съмя́ Змі́ино! и Тѣнь Безбы́тная! Прійде́т Богообѣща́нный тот ДЕНЬ, в кото́рой Благосло́венное Чисты́я Душы́ СЛОВО́ лука́вый Совѣ́т твой уничтожи́т сей. “Той со́трёт твою́ Гла́ву”⁸³.

РАЗГОВОР 2-й

О том же:

Знай себе.

Лица.

Клеопа, Лука и Друг.

*

КЛЕОПА. Правду говоришь... Однако Пан Сомнас⁸⁴ сколько ни Велерѣчив, я в нем Вкуса не слышу. Пойдем опять к нашему Другу. Слова Его Ёдкии, но, не знаю, как-то приятны.

ЛУ[КА]. А вот он и сам к нам...

ДРУГ. Тѣнь Мёртвая! Здравствуйте!

ЛУ[КА]. Здравствуй, Мысль! Дух! Сердце! Видь се твой Человѣкъ? Пересказали мы твой Мысли нашим Книгочим. Они говорили, что должен ты свое Мнѣніе в Натѹрѣ показати.

Д[РУГ]. Что се значит? в Натѹрѣ показать?

ЛУ[КА]. Я сего не знаю.

КЛЕОПА. Как сего не знать? Должно показать, что не только в одном Человѣкѣ, но и в прочіих тваряхъ Невидимость первенствует.

ЛУ[КА]. Так точно. Затѣм хотѣли к тебѣ ити.

Д[РУГ]. А вы доселѣ сего не знаете?

ЛУ[КА]. Конечно, должен ты доказать.

Д[РУГ]. Вѣрите ли, что есть Бог?

ЛУ[КА]. Его невидима Сила вся исполняет⁸⁵ и всѣм владѣет.

Д[РУГ]. Так чего ж ты еще требуешь? Ты уже сам доказал.

ЛУ[КА]. Как доказал?

Д[РУГ]. Когда говоришь, что невидима Сила все исполняет и всѣм владѣет, так не всё ли одно сказать, что не-Видимость в Тваряхъ первенствует? Ты уже сам назвал Невидимость Головою, а Видимость Хвостом во всей Вселенной.

ЛУ[КА]. Так возьми что из всея Вселенныя в Примѣр для Изясненія.

Д[РУГ]. Я тебѣ всю Подсолнечную и вси Копѣрниковы Мырь представляю. Возьми из них, что хочь. А что говорите: Показать в Натѹрѣ, то должно было сказать: Изясни нам Притчами, или Примѣрами и Подобіями, то, что Человѣкъ состоит не во внѣшней своей Плоти и Крови, но Мысль и Сердце его – то истинный Человѣкъ есть. Взглянь на Стѣну сію! Что на ней видишь?

ЛУ[КА]. Вижу написаннаго Человѣка. Он стоит на Змѣѣ, раздавивъ Ногою Голову Змѣину.

Д[РУГ]. Видь Живопись видишь?

[ЛУКА.] Вижу.

Д[РУГ]. Скажи ж: Что такое Живописью почитаешь? Краски ли? Или закрытый в Краскѣ Рисунок?

ЛУ[КА]. Краска – не иное что, как Порох и Пустоша. Рисунок, или Пропорція⁸⁶ и Расположеніе Красок – то Сила. А если Ея нѣтъ, в то Время Краска – Грязь и Пустошь одна.

Д[РУГ]. Что ж еще при сей Живописи видишь?

ЛУ[КА]. Вижу приписанныи из Библіи Слова. Слушайте! Стану их читать: “Мудраго Очи Его, во Главѣ Его.

Очи же Безумных, на Концахъ Земли”⁸⁷.

Д[РУГ]. Ну! Если кто Краску на Словахъ видит, а Писмен прочесть не может, как тебѣ кажется? Видит ли такой Писмена?

ЛУ[КА]. Он видит Плотянымъ Окомъ одну послѣднюю Пустошу, или Краску, в Словахъ. А самыхъ в Письмѣ Фигуръ не разумѣет. Одну Пятю видит, не Главу.

Д[РУГ]. Право судилъ еси⁸⁸. Такъ посему, если видишь на Старой в Ахтыркѣ Церквѣ⁸⁹ Кирпичъ и Вапну, а Плана Ея не понимаешь, какъ думаешь? Усмотрѣлъ ли? и узналъ Ея?

ЛУ[КА]. Никакъ! Такимъ Образомъ, одну только Крайнюю и Послѣднюю Наружность вижу в ней, которую и Скотъ видит. А Симметріи Ея, или Пропорціи⁹⁰, и размѣра, которой всему Связь и Голова Матеріалу, понеже в ней не разумѣю, для того и Ея не вижу, не видя Ея Головы.

Д[РУГ]. Добрый твой Суд⁹¹. Скинь же теперь на Щеты всю Сумму.

ЛУ[КА]. Какъ?

Д[РУГ]. А вот так! Что в Краскахъ Рисункъ, то же самое есть Фигурою в Письменахъ, а в Строеніи Планомъ. Но чувствуешь ли, что вси сии Головы, какъ Рисунокъ, такъ Фигура, и План, и Симметрія, и Размѣръ не иное что есть, какъ Мысли?

ЛУ[КА]. Кажется, что такъ.

Д[РУГ]. Такъ для чего же не постигаешь, что и в протчихъ Тваряхъ Невидимость первенствует, не только в Человѣкѣ? То ж разумѣть можно о Травахъ и Деревяхъ, и о всемъ протчемъ. Духъ Всѣ-на-все выѣпливаетъ. Духъ и содержитъ. Но наше Око Пятю блюдетъ⁹² и на послѣдней Наружности находится, минуя Силу, Начало и Голову. И такъ, хотя бы мы одно безъ Души Тѣло были, то и в самое тое Время еще не довольно самихъ себе понимаемъ.

ЛУ[КА]. Для чего?

Д[РУГ]. Для того, что, почитая в Тѣлѣ нашемъ наружный Прахъ, не поднимаемся Мыслию во Планъ, содержащій слабую сію Персть. И никогда Вкуса не чувствуемъ в Словахъ сихъ Божіихъ, ползущее по Землѣ наше Понятіе къ Познанію истиннаго нашего Тѣла возвышающихъ, а Именно:

“Не бойся, Іаковѣ⁹³! Се на Рукахъ моихъ

Написахъ Стѣны твоя!..”⁹⁴

Но поступимъ повыше.

КЛЕОПА. Мы выше поступать еще не хотимъ. А сумнѣніе имѣемъ. И желаемъ хорошенъко узнать то, что называешь истиннымъ Тѣломъ. Намъ дивно, что...

Д[РУГ]. Что такое дивно? Не Богъ ли все содержитъ? Не Самъ ли Глава и все во всемъ? Не Онъ ли Истиною в Пустошѣ? истиннымъ и главнымъ Основаніемъ в ничтожномъ Прахѣ нашемъ? И какъ сумнишься о Точномъ, вѣчномъ и новомъ Тѣлѣ? Не думаешь ли сыскать Что-ни-есть такое, в чемъ бы Богъ не

правительствовал за Гóлову и вмѣсто Начáла? Но может ли Что Бытіе свое, кромѣ Его, имѣть? Не он ли Бытіем Всему? Он в Дѣревѣ истинным Дѣревом, в Травѣ Травóю, в Музыкѣ Музыкою, в Дóмѣ Дóмом, в Тѣлѣ нашем Пѣрстном НÓвымъ есть Тѣлом и Тóчностію или Главóю его. Он Всячиною есть во Всем⁹⁵. Потому, что Ёстина есть Господня⁹⁶. Господь же, Дух и Бог – все одно есть. Он Един дѣвное во Всем и Нóвое во всем дѣлает сам СОБÓЮ, и Ёстина Его во Всем во Вѣки пребывает⁹⁷. Протчая же вся крайняя Наружность не иное Что, токмо Тѣнь Его, и Пятá Его, и Поднóжіе Его, и обветшающая Риза... Но

“Мудраго Очи Его, во ГЛАВѢ Его.

Очи же Безумных на Концахъ Земли”⁹⁸.

РАЗГОВÓР 3-й

О том же:

Знай себе.

Лица.

Клеóпа, Филóн, Друг.

*

КЛЕÓПА. Ах! Перестáнь, пожалуй. Не сумнѣвайся. Он Человѣкъ добрый и ничією не гнуша́ется Дру́жбою. Мнѣ твое доброе Сердце извѣстное. А он ничего, кромѣ сего, не ищет.

ФИЛОН. Я знаю многих Учёных. Они горды. Не хотят и говорить с Поселянином.

КЛЕÓ[ПА]. Пожалуй же, повѣрь.

ДРУГ. О чем у вас Спор?

КЛ[ЕОПА]. Ба! а мы нарóчно к тебѣ... Вот мой Товáрищ! Пожалуй, не погнѣвайсь.

ДРУГ. За что? “Человѣкъ зрит на Лице, а Бог зрит на Сёрдце”⁹⁹. А Лука гдѣ?

КЛ[ЕОПА]. Не может понять твоих Рѣчѣй. Он прилѣпился к Сомнáсу при вчерашнем Разговóрѣ. А нам твой Новѣйки Мѣлы.

Д[РУГ]. О чем была Рѣчь?

КЛ[ЕОПА]. Помнишь ли, Филóн?

ФИЛ[ОН]. Пóмню. Была Рѣчь о Бѣзднѣ.

КЛ[ЕОПА]. А! а! вот Слова! “...и Тма верху Бездны”¹⁰⁰.

ФИЛóН. Потóм Спор был о каких-то Стáрых и Нóвых Мѣхах. И о Винѣ¹⁰¹.

КЛ[ЕОПА]. Один спóрил, что Бездною называется Нѣбо, на котором плавают ПЛАНЕТЫ. А Господѣн Навáл¹⁰² кричал, что тóчная Бѣздна есть ОКИ́АН великій. Иный клялся, что через то значитъ Жена. Иный толковáл Учѣніе, и Протч[ая], и Протч[ая].

ДР[УГ]. Если хотим измѣрить Небо, Зѣмлю и Моря, должны во-первых измѣрить сáмих себе, с Пáвлом, собстенною нáшею Мѣрою¹⁰³. А если наша, внутрь нас, Мѣры не сыщем, то чем измѣрить можем? А не измѣрив

себе прежде, что Пользы знать Мѣру в протчіих Тваряхъ? Да и можно ли? Может ли Слѣп в Дѣмѣ своемъ быть Прозорливымъ на Рынкѣ? Может ли сыскать Мѣру, не уразумѣвъ, Чтѣ ли то есть Мѣра? Может ли мѣрить, не видѣя Земли? Может ли видѣть, не видѣя Головы Ея? Может ли усмотрѣть Голову и Силу Ея, не сыскавъ и не уразумѣвъ своей в Самомъ Себѣ? Голова Головою и Сила понимается Силою.

КЛЕО[ПА]. Не можно ли поговорить простѣе?

Д[РУГ]. Измѣрить и узнать Мѣру есть одно. Если бы ты Долготу и Широту Цѣркви измѣрил Сажнемъ или Верѣвкою, какъ тебѣ кажется? Узнал ли ты Мѣру Ея?

КЛЕО[ПА]. Не думаю. Я бы узнал одно только Пространство Матеріаловъ Ея. А точную Ея Мѣру, содержащую Матеріалы, в то Время узнаю, когда понимаю ПЛАН Ея.

Д[РУГ]. Такъ посему, хотя бы ты всѣ КОПЕРНИКА́НСКИИ МЫ́РЫ перемѣрил, не узнавъ ПЛА́НА ихъ, который всю Внѣшность содержитъ, то бы ничегѣ из того не было.

КЛЕО[ПА]. Дѣлаю, что какъ Внѣшность есть пуста, такъ и Мѣра Ея.

Д[РУГ]. Но кто можетъ узнать ПЛАН в земныхъ и Небѣсныхъ пространныхъ Матеріалахъ, прилѣпившихся къ вѣчной своей Симметріи, если Его прежде не могъ усмотрѣть в ничтѣжной Плѣти своей? Сим ПЛА́номъ Все-на-все создáнно или слѣпленно. И Ничтѣ держаться не можетъ безъ Него. Онъ всему Матеріалу Цепь и Верѣвка. Онъ-то есть РУКА́ Десная. ПЕРСТъ, содержащій всю Персть, и Пядь Божія, всю Тлѣнь измѣрившая. И самый ничтѣжный нашъ Составъ. СЛѢВО́ Божіе, Совѣты и МЫСЛИ Его – Сей есть ПЛАНъ, по всему Матеріалу во Во-Все-вселенной, нечувствительно простѣршійся. Все содержащій и исполняющій. Сія есть Глубина́ Богáтства и Премѣдрости Его¹⁰⁴. И Чтѣ можетъ обширнѣе разлиться, какъ Мысли? О Сѣрдце! Бездно всѣхъ Водъ и Небесъ ширшая¹⁰⁵!.. Коль ты глубока! Все объѣмляешь и содержишь. А тебе Ничтѣ не вмѣщаетъ.

КЛЕОПА. Правду сказать. Помню СЛѢВО́ Іереміино сіе:

“Глубоко Сѣрдце ЧЕЛОВѢКУ, паче всѣхъ, и ЧЕЛОВѢКъ есть...”¹⁰⁶

Д[РУГ]. Вотъ сей же то Человѣкъ содержитъ все! Онъ-то утверждаетъ Плѣтскія твои Руки и Ноги. Онъ Голова и Сила Очѣй твоихъ и Ушѣй. А если Ему вѣрить можешь: “Не отемнѣютъ Очи твои, и не истлѣютъ Уста́ твоя во Вѣки Вѣковъ”¹⁰⁷.

КЛЕО[ПА]. Вѣрую и понуждаю Сѣрдце мое в послушаніе Вѣры. Но не можно ли хотя ма́ленько мене подкрѣпить? Прошу не гнѣваться. Чемъ вы́шше в Понятіе Невидимости взыйду, тѣмъ Крѣпша́ будетъ Вѣра моя.

Д[РУГ]. Праведно трѣбуешь. Длѣятого, что Богъ отъ насъ ни Молитовъ, ни Жертвъ принять не можетъ, если мы Его не узнали. Люби́ Его. И приближайся къ Нему всегда. Сѣрдцемъ и Познánіемъ приближайся, не внѣшними Нога́ми и Устна́ми. Сѣрдце твое есть Голова Внѣшностей твоихъ. А когда Голова, то Самъ ты еси твое Сѣрдце. Но Если не приближишься и не сопряжѣшься съ тѣмъ, Кой есть твоей Головѣ ГОЛОВѢЮ, то останешься мѣртвою Тѣнью и Тру́пом. Если есть Тѣло надъ Тѣломъ, тогда есть и ГОЛѢВА надъ

Головою и вы́шше Стáраго НÓвое Сердце. Ах! Не сты́дно ли нам? и не жалко ли? что Бог Судá себѣ от нас прóсит. Да и не получа́ет.

КЛЕОПА. Возмо́жно ли? Как так?

Д[РУГ]. Сопе́рники Его – И́долы и Ку́миры¹⁰⁸. Сих-то, сидя́ на Судѣ, оправда́ем.

КЛЕОПА. Ужа́сная Оби́да! и ея не понимаю.

Д[РУГ]. Не понимаешь? Вот сам сей же Час бу́дешь Суді́ю проти́ву Его́.

КЛЕОПА. Бою́сь. Но пожа́луй: Подкрѣ́пи мнѣ́ мое Невѣ́ріе о безсме́ртном тѣлѣ́. Лю́бы мнѣ́ твои Слова́ сіи: “Не о́темнѣ́ют О́чи твои...”¹⁰⁹

Д[РУГ]. Ну! скажи мнѣ́. Если бы твое вѣ́шнее Тѣ́ло, или Скóтское, чрез 1000-щу Лѣ́т невре́димо было, любил ли бы ты Плоть свою́?

КЛЕОПА. Сему́ ста́ться не́льзя. А если бы можно, не́льзя не любі́ть.

Д[РУГ]. Знай же, что ты Себе са́мого ни ма́ло еще не узнал.

КЛЕОПА. По кра́йней Мѣ́рѣ, знаю, что Тѣ́ло мое на вѣ́чном ПЛА́нѣ́ основáнно. И вѣ́рую сим Обѣ́щáніям Божи́м: “Се на Ру́ках моих написáх Стѣ́ны твоя...”¹¹⁰

Д[РУГ]. Если бы ты в Стрoе́нии коегó-то Дóма ПЛА́Н узна́л и Сі́лу Стѣ́н его, дово́льно ли то к Познáнію совер́шенному óнаго Дóма?

КЛЕОП[А]. Не дúмаю. Надóбно, кáжется, еще знáть и то, для кото́рых Совѣ́тов или Дѣ́л тот Дом пострóен? Бѣ́сам ли в нем Жѣ́ртву прино́сят? или Неві́димому Богу? Разбóйническое ли Жили́ще? или Ангелское Селéние?

Д[РУГ]. И мнѣ́ кáжется, что не дово́льно понима́ешь, на́примѣр, Сосúд Гли́няный, если разумѣ́ешь одну́ его Фигúру, на Грязи́ изобра́женную, а не знаешь, чи́стым ли? или нечи́стым напо́лнен Ликéром или Питі́ем?

КЛЕОПА. Тепе́рь понима́ю, что Тѣ́ло мое е́сть то́чно то, что Стѣ́ны Хра́ма, или то, что в Сосúдѣ́ Чéреп. А Сердце́ и Мысли́ мой то, что во Хра́мѣ́ Жертвоприно́шеніе, или то, что в Сосúдѣ́ Вода. И как Стѣ́ны суть дешéвѣ́ѣ Жертв, потому́ что они́ для Жертв – не Жертвы́ для Стѣ́н, и Чéреп для Воды́ – не Вода́ для Сосúда, так и Душа́ моя, Мысли́ и Сёрдце́ е́сть Лúчшее́ моего́ Тѣ́ла.

ДРУГ. Но скажи мнѣ́: Если бы т́и Стѣ́ны прекра́сны развали́лись, погибли ли бы они́? Про́пал ли бы тот Сосúд, если б Его́ Чéреп Фигúрный рашш́ибся?

КЛЕОП[А]. Тфу! Сіе́ и Младéнец разумѣ́ет. Конéчно, Он не цѣ́лый, если...

ДР[УГ]. Не ра́дуйся ж, мой Изра́илю, и не весели́ся. Заблуді́л ты от Господа́ Бога твоего́¹¹¹. Не слы́хал ли ты от Проро́ков нико[г]да, что Бог Суд имѣ́ет со Сопе́рником своим, Земле́ю¹¹²?

КЛЕОПА. Да кто может Его́ суди́ть?

Д[РУГ]. Ужé ты дал Суд твой на Него́, уничтóжив Стóрону́ Его́.

Кл[ЕОПА]. Кóим Óбразом?

Д[РУГ]. Кто Непра́веднаго оправда́л, без Сумнѣ́нія, оби́дил Неві́ннаго. А оправда́ть обо́их никак Нелз́я. Таков-то Суді́я был, каков ты, Ефрém. Кото́раго Нѣ́кто из Проро́ков назывáет Гóлубом Безúмным, лишéнным Сёрдца¹¹³. Да и не Дивно́. Потому́ что, по Ска́зкѣ́ тогó же Проро́ка, на

Подобіе Печи, Огнём ражжённых¹¹⁴, толь вси Суди Стрѣстю к Видимости разгорѣлись, Что вси Наставники с Землёю сляглись, и не было ни одного, которій бы был Пріятель БОГУ.

Кл[ЕОПА]. Умилосѣрдись. Скажи: Кой я Суд произнёс противу Бога?

Д[РУГ]. Так! Ты, влюбясь в Землю, отдал Ей Судом твоим то, Что единственно к Богу принадлежит.

КлЕОПА. Не понимаю.

Д[РУГ]. Слушай! Голуб Темноокій¹¹⁵! Не Божія ли есть Сила¹¹⁶? И не Господня ли Крѣпость¹¹⁷?

КлЕ[ОПА]. Да Кто ж о сем спорит?

Д[РУГ]. Как же ты дерзнул сказать, что при Разбитіи Чѣрепа Сосуд пропал? Смѣешь ли Сосуд утвердить на Прахе? а не в Богѣ? Кая Твердость быть может в том, что всеминутно подвержено Развалинам и Перемѣнам? Не Божій ли невидимый ПЕРСТ содержит в Стѣнах Прах? Не Он ли Голова в Стѣнах? Не Стѣна ли вѣчна, если Главное НАЧАЛО Ея вѣчное? Как же ты посмѣл, уничтожив Голову, возвеличить Хвост? Присудив Тлѣнню Безвредность? Праху Твёрдость? Куміру Божество? Тмѣ Свѣт? Смѣрти Живот? Вот Нечестивый на Бога Суд и Совѣт! Вот лукавое лукаваго Змія Око! Любящее Пятю, а не ГЛАВУ Христа Исуса! "Иже есть Всѣческая во Всем..."¹¹⁸ Не ты ли сказал, что нельзя не любить тлѣннаго Тѣла, если б Оно чрез 1000-щу Лѣт невреждено было? И как можешь сказать, что ты, по крайней Мѣрѣ, узнал твое Тѣло? Да и к чему хвалились Божиими сими милостивыми Словами?

"Се на Руках моих написах Стѣны твоя,

И предо Мною еси Присно"¹¹⁹.

Может ли Тлѣнь стоять всегда, то есть вѣчно? Может ли Недостойное Честным быть? а Тма Свѣтом? и Зло Добрѣм? Не всё ли одно: увѣриться Праху Ног твоих и положиться на Сребреннаго КУМИРА? Все то Идол, что видимое. Все то безчестное, что тлѣнное. Все то Тма и Смерть, что переходящее...

Смотри на Земленность Плѣти твоя. Вѣришь ли, что в сем твоём Прахѣ зарыто Сокровище? то есть Тайтся в нем НЕВИДИМОСТЬ и Перст Божій, Прах твой сей и всю твою Персть сію содержащій?

КлЕОПА. Вѣрую.

Д[РУГ]. Вѣруешь ли, что Он есть Голова и Первоначальное Основаніе и Вѣчный ПЛАН твоей Плѣти?

КлЕОПА. Вѣрую.

Д[РУГ]. Ах! Когда бы ты вѣрил, никогда бы ты не говорил, что Тѣло твое пропадет при Разсыпаніи Праха твоего. Видишь одно Скѣтское в тебѣ Тѣло. Не видишь Тѣла Духовнаго¹²⁰. Не имѣешь Жезла и Духа к Двойному Раздѣленію. Не чувствуешь ВКУСА в тѣх Божіих Словах: "Аще изведёши ЧЕСТНОЕ от Недостойнаго, Яко Уста моя будещи"¹²¹.

КлЕОПА. Не понятно мнѣ то, каким Образом присудил я Куміру Божество, а Живот тому, что Мертвое. Слыхал я, что погибшій есть Тот, кто называет Свѣт Тмою, а горкое сладким¹²².

Д[РУГ]. Не удивляйся, Душа моя! Всѣ мы Любоп्राхи. Кто только влюбился во Видимость Плоти своея, не может не ганяться за Видимостью во всем Небесном и Земном Пространствѣ. Но длячего Он Ея любит? Не длятого ли, что усматривает в ней Свѣтлость и Пріятность? Жизнь, Красу и Силу?

КЛЕОПА. Конечно, длятого.

Д[РУГ]. Так не все ж ли одно – почитать Идола за живое и присудить Ему Жизнь, а ему умирѣти должно? Мнѣ кажется, то же: почитать горькое сладким и дать Суд в том, что Медовая Сладость принадлежит к Жѣлчи. Но можно ли Жѣлчи Сладость присудить без Обиды Меду? Вот каким Образом всѣ собираемся на Господа и на ХРИСТА Его! Он кричит: “Моя Крѣпость и Сила!¹²³ Во мнѣ Путь, Истина и Живот!”¹²⁴ А мы судим, что все сіе принадлежит к внѣшней Плоти и к плотской Внѣшности. И сей Суд наш несумѣнно подтверждаем таковым же Житіем нашим пред Людѣми.

КЛЕОПА. Вижу теперь Вину свою. И ужасно удивляюсь: Что за Тма наши Очи покрыла? Столько Пророки вопіют: “ДУХ, ДУХ! БОГ, БОГ!”¹²⁵ Всяка Внѣшность есть Трава, Тѣнь, Ничто, а мы ропщем, тужим, когда Плоть наша увядает, слабѣет и Прах переходит к Праху. Можно ли сыскать упрямѣйшую и жестоковѣйнейшую Нещасливость?

Д[РУГ]. Сему и я часто дивлюсь. Теперь, думаю, понимаешь, что то за Суд, котораго от нас толь ревностно и единственно требует Бог чрез Пророков? И как можем дать добрый Суд мѣншим нашим Братіям, обидив Первороднаго Брата, Христа Иисуса? Он первый Сирота, что всѣ его оставили. Он первый Нищій, что все от него отняли. Всѣ за Тмою, оставив свѣт, пошли, побѣжали.

КЛЕОПА. Но откуда в нас проклятое сіе Сѣмя раждается? Если Земля проклята, тогда и Любовь к ней.

Д[РУГ]. Хорошо Мысли называешь Сѣмьям. Сѣмя есть Началом Плодов. А Совѣт в Сердцѣ¹²⁶ – Голова наших Дѣл. Но понѣже Сердце наше есть точным ЧЕЛОВѢКОМ, то и видно, кого Премудрость Божія называет Сѣмьям и Чадами Зміиными. Сіи Люде любят Зѣмлю, а Она есть Пятя и Подножіе Божіе, и Тѣнь. По сей-то Причинѣ Ничѣм они не Сыты. Блажен! Если в Чіѣм Сердцѣ проклята сія Голова раздавлена. Она-то нас выводит в Горести, а нам во мнимыя Сладости. Но откуда сей Змій в Сердцѣ зароживается? Ты ли спрашуешь?

КЛЕОПА. Хочу знать.

Д[РУГ]. Откуда Злое Сѣмя на Грядках Огородних? Полно вездѣ всяких Совѣтов. Не убережешься, чтобы не родилось. Но что дѣлать? Сыне! Храни Сердце твое!¹²⁷ Стань на СТРАЖѢ со Аввакумом¹²⁸. Знай себе. Смотри себе. Будь в Дѣлѣ твоѣм. Бережи себе. Слышь! Береги Сердце.

КЛЕОПА. Да как себе беречь?

Д[РУГ]. Так, как Ніву. Выплѣнай, или искореняй, и вырываай всякий Совѣт лукавый. Все злое Сѣмя Зміино.

КЛЕОПА. Что есть Совѣт Лукавый и Сѣмя Зміино?

Д[РУГ]. Любить и оправдать во всяком Дѣлѣ пустую Внѣшность или Пятѹ.

Кл[ЕОПА]. Скажи простѣе.

Д[РУГ]. Не вѣрь, что Рука твоя согніёт. А вѣрь, что Она вѣчна в Бозѣ. Одна Тѣнь Ея гібнет, не истинная Рука. Истинная же Рука и ИСТИНА есть вѣчна. Потому что невидима. А невидима потому, что вѣчна.

Кл[ЕОПА]. Сии Мысли Чудныи.

Д[РУГ]. Конечно, Новыи. Если же Содержаніе твоея Руки присудишь Плотской Тѣни, а не Божіей Невидимости, тогда будешь старым Мѣхом, надутым Бездною Мыслей непросвѣщенных потоль, поколь возможешь сказать:

“Бог, Рекій из Тмы Свѣту возсіяти,
иже возсія в Сердцах наших...”¹²⁹

А сіе здѣлается при Сотвореніи Новаго Неба и Земли. “Се Аз Новая творю!” – Глаголет Господь (Исаіа)¹³⁰.

РАЗГОВОР 4-й

о том же:

Знай себе.

Лица.

Лука, Клеопа, Филон, Друг.

*

ЛУКА. Посемуь весьма не малое Дѣло: узнать себе.

ДР[УГ]. Один Труд в обоих сих: Познать себе и уразумѣть Бога¹³¹. Познать и уразумѣть точнаго Человѣка, весь Труд и Обман от Его Тѣни, на которой всѣ останавливаемся. А видь истинный ЧЕЛОВѢК и Бог есть тожде. И никогда еще не бывала Видимость Истиною, а Истина Видимостью. Но всегда во Всем тайная есть и невидима ИСТИНА. Потому, что она есть ГОСПОДНЯ¹³². А ГОСПОДЬ и ДУХ, Плоти и Костей не имущій, и Бог – все то одно. Видь ты слышал Рѣчи истиннаго ЧЕЛОВѢКА. Если (де) не узнаешь себе, о Добрая Жѣно, тогда паси Козлы твои возлѣ Шалашей Пастушских¹³³. Я (де) тебѣ не Муж, не Пастыр(ь) и не Господин. Не видишь мене потому, что себе не знаешь. Пойди из моих Очѣй! и не являйся. Да и не можешь быть предомною, поколь хорошо себе не уразумѣешь. Кто себе знает, тот один может запѣть:

“Господь пасет мя...”¹³⁴

КЛЕО[ПА]. А мы из послѣдняго Разговора имѣем нѣкоторыя Сумнѣнія.

Д[РУГ]. Когда Рѣчь идет о важном Дѣлѣ, то и не дивно. Но Что за Сумнѣнія?

Кл[ЕОПА]. Первое. Ты говорил, что Человѣк, влюбившійся в видимую Плоть, для того вездѣ гонится за Видимостью, понеже усматривает в ней Свѣтлость и Пріятность, Жизнь, Красу и Силу.

Д[РУГ]. А вы как думаете?

Кл[ЕОПА]. Нам кажется, для того, что не может вѣрить о Пребываніи Невидимости и думает, что одно только то Бытіе свое имѣет, что Плѣтными Руками ощупать может и Что в тѣлѣнных его Очѣх мечтается¹³⁵. В прѣтчем он и сам понять может и совершенно знает, что Все то преходит, что он любит. Посему-то он и плачет, когда оно его оставляет, разсуждая, что уже оно совсѣм пропало. Подобно, как Младенец рыдает о разбитом Орѣхѣ, не понимая, что Орѣшная Сущая Иста состоит не в Кѣркѣ Его, но в Зѣрнѣ, под Кѣркою сокровенном, от котораго и самая Кѣрка зависит.

Д[РУГ]. Сіа есть самая Правда, что был бы весьма глуп Земледѣль, если бы тужил о том, что на Его Нивѣ начало Пшеничное Стеблѣ в Мѣсяцѣ Августѣ сохнуть и дряхлѣть, не разсуждая, что в Маленьком закрытом Зѣрнѣ закрылась и новая Солома, Весною наружу выходящая, а Вѣчное и Истинное свое Пребываніе в Зѣрнѣ невидимо закрывшая¹³⁶. Но не все же ли то Одно – Причитать Соломѣ Силу Ея и Существо, а не Главѣ Ея, или Зѣрну, и не вѣрить, ниже поминать о Пребываніи Зѣрна? Для того-то (напримѣр) Судія присудил Двокрѣдному Брату Власть и Силу в Наслѣдіи, понеже увѣрен, что Рѣднаго Наслѣдника в Живыхъ нѣтъ. И сей-то есть той Нечестивый Суд, о котором в Послѣднем Разговѣрѣ ишла меж нами Рѣчь.

КлЕО[ПА]. Другое Сумнѣніе. Я сказалъ видѣ так: Помню Слово Іереміино сіе: “Глубоко Сѣрдце ЧЕЛОВѢКУ, паче всѣх, и Оно-то Истинный Человѣкъ есть...”¹³⁷ А ты к сим Словамъ присовокупилъ слѣдующее: “Вот сей же то ЧЕЛОВѢК и содержитъ Все!”¹³⁸ и Прѣтчая.

Д[РУГ]. Так в Чем же сумнѣлся?

КлЕО[ПА]. Я без Сумнѣнія понимаю, что всѣ внѣшніи наши Члены закрытое Существо свое в Сѣрдцѣ имѣютъ так, как Пшеничная Солома содержится в своем Зѣрнѣ. Она, иссохши и издряхлѣвши, то закрывается при Сognитіи в Зѣрнѣ, то опять наружу в Зелѣности выходитъ. И не умираетъ, но Обновляется, и будто переменяетъ Одѣяніе. Но понеже на всѣхъ без Изъему Людѣхъ видим внѣшніи Члены, которыи свидѣлствуютъ и о Зѣрнѣ своем, то есть, что всякъ с нихъ имѣетъ и СѣРДЦЕ, которое (какъ Прорѣкъ Божій учитъ) точнымъ есть Человѣкомъ и Истиннымъ¹³⁹, а сіе есть великое Дѣло: Такъ что се будетъ? Всѣмъ ли быть Истиннымъ Человѣкомъ? И каѣ Разнь межъ Дѣбрымъ Мужемъ и злымъ?

Д[РУГ]. Не такъ! Отведи Мысли твои на Время от Человѣка и посмотри на Прѣтчую Природу. Не всякій Орѣхъ и не всякая Солома со Зѣрномъ.

КлЕО[ПА]. Ужасное Позѣрище!

Д[РУГ]. Не бойся! Знаю. Ты, осмотрѣясь на Людѣй, ужаснулся. Но видѣ видишь, что сіе в Природѣ не новое. Довѣльно сего водится в Земляныхъ Плодахъ и в Древесныхъ. Но нигдѣ больше не бываетъ, какъ в Людѣхъ. Весьма тотъ рѣдокъ, кто сохранилъ Сѣрдце свое. Или, какъ обще говорятъ: Спаса Душу свою. А какъ научилъ насъ Іереміа, и Ему вѣруемъ, что истиннымъ ЧЕЛОВѢКОМъ есть СѣРДЦЕ в ЧЕЛОВѢКѣ¹⁴⁰, глубокое же Сѣрдце и одному только Богу познаваемое не иное что есть, какъ Мыслей нашихъ неограниченная Бѣздна, просто сказать, Душа, то есть Истое Существо, и Сущая Иста, и самая

ЕССЕНЦІА¹⁴¹ (как говорѣтъ), и Зѣрно наше, и Сила, в которой единственно состоит рѣдная Жизнь и Живот наш, а без нея мѣртвая Тѣнь есмь, То и видно, коль не сравненна Тщета потерять Себе Самаго, хотя бы кто завладѣл всѣмъ Копѣрниковыми Мырѣми. Но никогда бы сего не было, если бы старѣлись Люде уразумѣть, Что значит ЧЕЛОВѢК? и быть Человѣком. То есть: Если бы самих себе узнали.

КЛЕОПА. Ах! не могу сего понять. Потому что у Кѣждаго свой Мысли и неограниченны Стремленія, как Молнія, в безмѣрны Разстоянія раскидаются, ни однимъ Пространством не вмѣщаемыи и никѣмъ Временем не усыпаемыи, одному только БОГУ извѣстныи...

Д[РУГ]. Перестань! Не так оно есть. Правда, что трудно изъяснить, что Злыи Люде Сердце свое, то есть Самих Себѣ, потеряли. И хотя меж нами в первомъ Разговорѣ сказано, что кто себѣ не узнал, тот тѣмъ самымъ потерялся, однако ж для лучшаго Увѣренности вот тебѣ Голос Божій! "Послушайте мене, Погубшии

СЕРДЦЕ, сущіи далѣе от ПРАВДЫ"¹⁴².

КЛЕО[ПА]. Ах! мы сему вѣруем. Но как Они потеряли? Видь и у них Мысли так же плодятся и разливаются. Чего они себѣ не воображают? Чего не обнимают? Цѣлый Мыр их вмѣстить не может. Ничто им не доваѣет. Одно за другимъ пожирают, глотают и не насыщаются. Так не бездѣнная ли Бездна Сердце их? Ты сказа́л, что Сердце, Мысли и Душа – все то одно. Как же Они потерялись?

Д[РУГ]. Чего досягнуть не можем, не испытуймо. Понудить себе должно и дать Мѣсто в Сердцѣ нашемъ помянутому Божию Сло́ву. Если Его Благодать повѣет на нас, тогда Все нам простымъ и Прямымъ покажется. Чѣсто Мѣлочей не разумѣемъ самыхъ Мѣлкихъ. А ЧЕЛОВѢК есть Он Маленькій Мыро́к¹⁴³, и такъ трудно Силу Его узнать, какъ тяжело во Всемирной Маши́нѣ¹⁴⁴ НАЧА́ЛО сыскать. Затвердѣлое наше Нечувствіе и Заобыклый Вкусъ Причиною есть нашея Бѣдности. Раскладывай предъ Слѣпцемъ Все, что хочешь и сколько хочешь, но Все тое для Его пустое. Он ощупать может. А безъ Прикосновѣнія ничего не понимает. Сколько разъ слышимъ о Вѣздухѣ? Сколько Разъ слышимъ о Водѣ и Ду́хѣ?

Не по Вѣздухѣ ли опираются Птицы? Он твердѣ Желѣза. Однакъ Деревяную Стѣну всякъ скорѣе примѣтитъ может. А Вѣздухъ почита́ютъ за Пустошь. Для чего? Для того, что не столько Он Примѣтен. Стѣну скорѣе ощупаешь. Скорѣе Различныи Кра́ски усмотришь. А Вѣздухъ не столько Казіист. Однакъ крѣпшій Ка́мня и Желѣза. А ну́женъ столь, что дхнуть безъ Его нельзя. Вот! в самыхъ Мѣлочахъ ошибаемся и слабѣйшее Вещество за дѣйствительнѣйшее почита́емъ. Почему? Потому, что Стѣна грубѣе и нашимъ Оча́мъ погуще болванѣет, какъ уже сказано, а Вѣздухъ сокровѣннѣе, и кажется, будто в немъ Ничего́ Силы нѣтъ, хотя Корабли гонит и Морѣя дви́жет, Дерѣва ла́млет, Го́ры кру́шит, вездѣ проникает и Все снѣдает, самъ цѣла пребыва́я. Видишь, что не такова́ Приро́да есть, какъ ты разсужда́ешь. В ней то Силнѣе, что непоказнѣе. А когда что-то уже столь закрылося, что никѣмъ

Чувствами оцѣпать не можно, в Том же то Самая Сила. Но если о Вѣздухъ почти увѣриться не можем и за Ничто почитаем, будто бы его в Природѣ не бывало, хотя он шумит, гремит, трещит и сим самым даёт знать о Пребываніи своем, тогда как можем почестъ То, Что очищенно от всякія Вещественныя Грязи? Утаенно от всѣх наших Чувств? Свободенно от всѣх Шумов, Тресков и Переменъ? Во вѣчном Покоѣ и в Покойной Вѣчности блаженно пребываетъ? Спортив мы от самаго Начала Око нашего Ума, не можем никак проникнуть до ТОГО, Что Одно Достойное есть нашего Почтенія и Любви во Вѣки Вѣков.

Пробудися ж теперь Мыслию твою! И если подѣнул на твое Сѣрдце Дух Божій, Тогда должен ты теперь усмотрѣть То, Чего ты от Рожденія не видал. Ты видѣл по сіе Время одну только Стѣну, болванѣющія Внѣшности. Теперь подними Очи твой, если Они озаренны ДУХОМ ИСТИНЫ, и взглянь на Её. Ты видѣл одну только Тму. Теперь уже видишь СВѢТ. Всего Ты теперь по ДВОЕ видишь. Двѣ Воды, Двѣ Зѣмли. И вся Тварь теперь у Тебе на Двѣ Части раздѣленна. Но Кто тебѣ раздѣлил? Бог. Раздѣлил ОН тебѣ Все на Двое. Чтоб ты не смѣшивал Тмы со СВѢТОМ, Лжы с Правдою. Но понѣже Ты не видѣл, кромѣ одной Лжы, будто Стѣны, закрывающія ИСТИНУ, длятого Он теперь тебѣ здѣлал НОВОЕ НЕБО, новую Зѣмлю¹⁴⁵. Один Он творит Дивную Истину. Когда усмотрѣл ты новым Оком и Истинным Бога, Тогда уже ты Все в НЕМ, как во Источникѣ, как в Зерцалѣ, увидѣл То, Что всегда в НЕМ было, а Ты никогда не видѣл, и Что самое есть Древнѣйшее, ТОЕ для тебе, новаго Зрителя, НОВОЕ ЕСТЬ. Потому что тебѣ на Сѣрдце не всходило. А теперь будто Все в Нов здѣланно. Потому что оно Прѣжде Тобою никогда не видѣнно, а только слышанно. И так, Ты теперь видишь ДВОЕ. Старое и Новое. Явное и Тайное. Но Осмотрись на самаго Себе. Как ты прѣжде видал Себе?

КЛЕО[ПА]. Я видал (Признаюсь) одну явную Часть в Себѣ. А о тайной никогда и не думал. А хотя б и напояну́л Кто, как Тое часто и бывало, о Тайной, однакъ Мнѣ казало́сь чудно почитать Тое, Чего нѣтъ, за Бытіе и за Истину. Я, напри́мѣр, видѣл у мене Ру́ки. Но мнѣ и на Ум не всходило, что в сих Рука́х закры́лись дру́гіи Ру́ки.

Д[РУГ]. Так Ты видѣл в Себѣ одну Зѣмлю и Прах. И Ты досѣлѣ был Зѣмля и Пѣпел. Кратко сказа́ть, Тебе не было на СВѢТѢ. Потому, что Земля, Прах, Тѣнь и ничто́жная Пу́стоша – все то одно.

ЛУКА. Видѣ же Ты из Иереміи доказа́л, что Человѣком находится не наружный Прах, но Сѣрдце Его¹⁴⁶. Как же Клеопы не было на СВѢТѢ? Видѣ Клеопино Сѣрдце всегда при Нем было. И теперь есть...

Д[РУГ]. Постой! Постой! Как Ты так скоро позабыл: ДВОЕ-ДВОЕ? Есть Тѣло Земляное. И есть ТѣЛО Духовное, Тайное, Сокровенное, Вѣчное¹⁴⁷. Так длячего же не быть Двоим Сердцам? Видѣл ты и любил Болвана и Идола в твоём Тѣлѣ, а не Истинное ТѣЛО, во ХРИСТѢ сокровенное. Ты любил Сам Себе. То есть Прах твой, а не сокровенную Божию ИСТИНУ в Тебѣ, которыя Ты никогда не видѣл. Не почитал Её за Бытіе. И понѣже не мог оцѣпать,

тогда и не вѣрил в Её. И, когда Тѣлу твоему болѣть Опасно довелось, в той Час впадал во Отчаяніе. Так Что се такое? Не старый ли Ты Адам? То есть старый Мѣх с вѣтхим Сѣрдцем? Одна ты Тѣнь, Пустоша и Ничто с твоим Таковым же Сѣрдцем, каковѣ Тѣло твое. Земля в Зѣмлю устремилась. Смерть к Смѣрти, а Пустоша любя Пустошѣ. Душа тощная и глѣдная. Пѣпел, не Хлѣб Истинный¹⁴⁸ ядущая. И Питіе свое внѣ Раѣ со Плачѣм растворяющая¹⁴⁹. Слушай! Что о Таковых ко Исаіи говорит БОГ?

“О Исаіе! Знай! что Пѣпелом есть Сѣрдце их. И прелщѣются. И ни един может Душѣ своея избѣвити...”¹⁵⁰ “Помяни Сіѣ, Іякове и Израіилу! Яко Раб мой Еси Ты...”¹⁵¹ “Се бо отъѣх, яко Облак, Беззаконія твоя. И, яко Примрѣк, Грѣхъ твоя. Обратіся ко мнѣ, и избѣвлю тя...”¹⁵² Нѣкій Старинных Вѣков Живописец изобразил на Стѣнѣ какіи-то Ягоды столь живо, что Голѣдныи Птички, от Природы быстрый имѣющіи Взор, однакъ билися во Стѣну, почитая за Истинныя Ягоды¹⁵³. Вот почему таковыи Сѣрдца глотают и насытитися не могут! Покажи мнѣ хоть одного из таких Любопѣрѣхов, кой имѣет Удовольствіе в Душѣ своей. Любѣвь к Тѣни есть Мати Глѣда. А сего Отца Дщерь есть Смерть. Каковѣ же таковых Сѣрдѣц Движеніе? На то одно двѣжятся, чтоб безпѣкѣи. Видѣл ли ты по великих Садах болшія, круглыя, на Подѣбіе Бесѣдок, Птичіи Клѣти?

ЛУКА. Довелось видѣть в Цѣрских Садах.

Д[РУГ]. Они Желѣзными Сѣтъми обволѣченны. Множество Птичек – Чижев, Щиглов – непрестанно внутрь их колѣтятся. От одной Сторѣны в другую бѣютъ, но Нигдѣ Пролѣта не получают. Вот точное Изображеніе Сѣрдѣц, о коих Ты вышше сказывал, что Они в разныя Стѣроны, как Молнія, мѣчутся. Мѣчутся и мѣчутся в Стѣнах заключенныи. Что есть столь Узко и Тѣсно, как Видимость? По сей Причинѣ называется Рѣв¹⁵⁴. Что Фигуры (кажется) пролетѣтъ сквозь Сѣтъ? на Свѣбѣду Духа? Но как же нам опять вылетѣтъ Туда, Чего за Бытіе не почитаем? Мы видѣ Давно из самаго Дѣтска напоенны сим Лукавым Духом. Засѣянны сим Зміиным Сѣмѣям. Заняты внѣдрившеюся в Сѣрдѣцѣ Ёхидною¹⁵⁵, дабы одну только грубую Видимость, послѣднюю Пятѣ, внѣшнюю Тму любить, гонѣться, наслаждѣться всегда и во Всем? Так ли? Так! Всегда и во Всем... Ах! Гдѣ Ты, Мѣчу Іереміин, Опустошающій Зѣмлю¹⁵⁶? Мѣчу Пѣвлов¹⁵⁷? Мѣчу Финѣзѣсов¹⁵⁸..

Заблудили мы в Зѣмлю. Обнялися с Нѣю. Но Кто нас избѣвит от Нея? Вылетит ли, как Птица, Сѣрдце наше из Сѣтей Ея? Ах! не вылетит. Потому что Сѣрдцем Ея Сѣрдце наше здѣлалось. А когда уже Сѣрдце наше, Глава наша и мы в Её претворились, Тогда Каѣ Надѣжда в Пѣпелѣ? Может ли Прах, во Грѣбѣ лежащій, востѣть и стать, и признѣть, что еще и Невидимость есть? Есть еще и Дух? Не может... Длячѣго? Не может востѣть и стать пред Господѣм. Длячѣго же? Длятого, что сей Прах не может принять в Себе сего СѣМЕНИ. Кѣого? Чѣоб вѣрѣть, что есть свѣрх еще и то, Чѣго не можем ошѣпать и Аршіном мѣрѣть... О Сѣмѣя благословѣнное! НАЧАЛО Спасѣнія нашего! Можем тебѣ и Принѣять. Но будѣшь у нас бесплѣдно. Длячѣго? Длятого, что любим Внѣшность. Мы к ней заобыкли. И

не допустим до Того, чтоб могла согнать на ЗЕРНѢ вся внѣшняя Видимость, а осталась бы Сила в нем одна не видима, Которой увѣриться не можем. А без сего НОВЫЙ Плод быть никак не может...

Так нас заправили наши Учители.

“Се Аз напитаю их Пельнѣм и напою их Желчію. От Пророков бо Иерусалимских изыде Оскверненіе на всю Зѣмлю” (Иеремія, 23)¹⁵⁹.

РАЗГОВОР 5-й

О том же:

Знай себѣ.

Лица тѣ же

*

ФИЛОН. Отсюду-то, думаю, Старинна Пословица:

“Столько Глуп, что Двоих начитать не знает”¹⁶⁰.

Но и мы по сіе Время ОДНО только во всем СВѢТѢ начитали. Затѣм, что Другаго в нем Ничего не видали.

КЛЕОПА. Не лучше ли тебѣ сказать? что нам одна ТѢнь была видна. Ничего нам не было видно. Мы хватали на ВодѢ одну ТѢнь пустую¹⁶¹. А теперѣ похожи на Жителя Глубокія Норвегіи, который по Шестимѣсячном Зимнем Мракѣ видит чуть-чуть отверзающееся УТРО и всю Тварь, начинающую нѣсколько болванѣть.

ДРУГ. Если не будете сожимать и отвращать Очѣй, тогда увидите всю Тварь Просвѣщенну. Не будьте подобны Кроту, в Зѣмлю влюбившемуся. А как только невзначай прорылся на Вѣздух: Ах! Сколь он Ему противен! Приподнимайте Очи и приноравливайте оныя смотрѣть на Того, Который сказует:

“АЗ ЕСМЬ СВѢТ МЫРУ”¹⁶².

Все, что мы доселѣ видѣли, Что такое есть? Земля, Плоть, Пѣсок, Пельнѣ, Желчь, Смерть, Тма, Злость, Ад...

Теперѣ начинает свѣтать УТРО ВОСКРЕСЕНІЯ. Перестаѣм видѣть то, что видѣли, почитая всю Видимость за Ничто, а устремив Очи на ТО, Что от нас было закрыто, а посему и пренебреженно. Мы доселѣ безплотныя Невидимости не удостоевали поставитъ в Число Существа и думали, что Она Мечта и Пустоша. Но теперѣ у нас, напротиву того, Видимость есть Травой, Лѣстью, Мечтою и исчезающим Цвѣтом¹⁶³. А Вѣчная Невидимость находится Ей Головою, Силою, КАМЕНЕМ Основанія и Щастіем нашим. Послушаймо, Что говорит к нам НОВЫЙ и Истинный Человѣкъ и Что общаетъ?

“Дам тебѣ (говорит) Сокровища темная. Сокровенная. Невидимая отверзу тебѣ, Да увѣси, яко Аз Господь Бог твой, прозывая Имя твое, Бог Израилев”¹⁶⁴.

Теперь разсуждайте. Нравится ли вам Переход? Или будьте по Прѣжнему во видимой Землѣ вашей, или очищайте Сѣрдце ваше для

Принятія Новаго Духа. Кто Стáрое Сёрдце отбросил, Тот здѣлался новымъ человѣкомъ. Горе! Сердцамъ затвердѣлым...¹⁶⁵

ЛУКА. Для того-то самаго смягчить Сёрдце и сокрушить Трудно. Закоренѣлое Мнѣніе похоже на Младенца, возрасшаго во Исполіна. Трудно наконецъ бороться.

Д[РУГ]. Но что намъ воспецаетъ в Жизни о семъ разсуждать и разговаривать? а употребить к сему хотя закомплѣтное¹⁶⁶ Врѣмя? Новый Дух вдругъ, какъ Молнія, облистать Сёрдце можетъ. 600 Тысящъ вызванны были во Обѣтованную Зѣмлю¹⁶⁷. Пѣши. Но для чего Два только в Еѣ вошли?

ЛУКА. Два. Сынъ Науинъ и Халѣбъ.

Д[РУГ]. А вотъ для чего! Тфу! Какъ можетъ то быть, Чего видѣть нельзя? Вотъ какая Пустошь! “Вскую (зароптали) вводитъ насъ Господь в Зѣмлю сію? Чтобъ пасти на Брани?”¹⁶⁸ Посему, если Руки и Нѳги потерять, что в насъ будетъ? Не хотимъ мы сего. Гдѣ Сіе водится, чтобъ То было, да еще Сильное, Тоѣ, Чего не видишь?.. Дай намъ вернуться в нашу Стáрую Зѣмлю. Не нравится намъ Тотъ, кто в Пустошу выводитъ... Слышите ли Вы Мысли сихъ Старовѣрцов¹⁶⁹? Вотъ Шесть Сотъ Тысящъ Дураковъ! Представте Себѣ вѣтхія Кади, сквернымъ занятія Квасомъ. Можно ли Этакимъ Скотамъ Что-либо внушить? По Ихъ Мнѣнію, нельзя Бытія своего Богу имѣть, если Онъ захочетъ чистъ быть всякія Видимости. Если Того нѣтъ, Чего не видятъ, такъ Бога давно не Стáло.

Вода прерѣканія¹⁷⁰! Сѣмя Змійно!

Сёрдце Невѣрное! Совѣтъ лукавъ¹⁷¹!

Не сіе ли есть не исповѣдаться Господеви? и не призывати Имени Его¹⁷²? Не таково было в Сёрдцѣ Сѣмья двоихъ тѣхъ благополучныхъ Наслѣдниковъ. “И даде Господь Халѣву Крѣпость. И даже до Стáрости пребысть у Него, найти¹⁷³ Ему на Высоту Земли. И Сѣмья Его обдержѣ в Наслѣдіе. Яко да видятъ вси Сынове Израилевы, яко добро ходити в Слѣдъ Господа”¹⁷⁴. “Вси же разгнѣвавшіеся не узрятъ Ю, – глаголетъ ГОСПОДЬ. – Рабъ же мой Халѣв, яко бысть Дух мой в немъ, и возслѣдова мнѣ, введу Его в Зѣмлю, в нюже ходилъ ТАМО, и Сѣмья Его наслѣдитъ Ю”¹⁷⁵.

КЛЕО[ПА]. Посему вся Сіла в Богѣ, а не во внѣшней Видимости.

Д[РУГ]. А Что жъ есть Идолопоклонство, если не в томъ, чтобъ приписывать Сілу Истуканнымъ¹⁷⁶? Не хочешь Рукъ Невидимыхъ. Видно, что Видимости воздаешь Сілу и Почтеніе твое. Но долго ли сія твоя Видимость пребудетъ? На Что ты положился? Что есть видима Плоть, если не Смерть? И на ней-то ты основалъ Сёрдце твое и Любѳвъ? Всяка Внѣшность есть мимо протекающею Рѣкою. Не на Лѣду ли ты воткнулъ Кущу твою? и поставилъ Шалашъ твой¹⁷⁷? Пожалуй, перенеси Его на Твѣрдость. Перенеси Его во Дворы Господни. Воткни на Новой Землѣ. А иначе Что твоя за Радость? Кой Покѳй? Не всегда ли опасáешься, что когда-либо Ледъ, однакъ, распустится? Когда-либо смѣртное Тѣло оставлять надобно.

О бѣднѣйшіи! Почитающіи Тѣло свое Тлѣнное и не вѣрующіи Новому. Таковыи-то: “Возволнуются и почіти не возмогутъ.

Нѣсть радоватися Нечестивымъ”¹⁷⁸, – глаголетъ Господь Богъ.

ФИЛОН. Что есть Нечестивый?

Д[РУГ]. Тлѣніе почитающій.

ФИЛ[ОН]. Как?

Д[РУГ]. Так почитающій, что, если отнять у Его Тлѣніе, тогда думает, что Ему без него никак Бытія своего имѣть не возможно. Не великое ли се Почтѣніе для Праха?

ФИЛ[ОН]. Кажется, что весьма не малое. Ибо таким Образом боготворит он свой Пѣпел, приписуя Ему Живота своего Дѣйствительность.

Д[РУГ]. Так теперѣ, думаю, постигаешь сіи СЛОВА:

“Аз ГОСПОДЬ БОГ! Сіе моё (не чуждее) есть Имя. Славы моея иному не дам.

Нижѣ Добродѣтелей моих Истуканам”¹⁷⁹.

То, Что мы назвали Дѣйствительностью, называется Тут Добродѣтелью, тоестъ Силою и Крѣпостю, которую Бог за свое Преимущество от всей Тлѣнности так отнялъ и Себѣ присвоил, что ужасно ярится, если Кто дерзнѣтъ Ея хотя мало удѣлить Твари, или Кумирам, с которыми Он от Начала Вѣка всегда ревностную Тяжбу имѣет. Мы всѣ Его в сем ужасно обижаем, всегда и вездѣ.

ФИЛ[ОН]. Как?

Д[РУГ]. А вот так! Весь Мыр состоит из Двоих НАТУР. Одна Видимая, другая невидима. Видима называется Тварь, а невидимая – Бог. Сія невидимая НАТУРА, или Бог, всю Тварь проникает и содержит. Вездѣ и всегда был, есть и будет. Как же Ему не досадно, если мы, смотря на Переменну тлѣнныя НАТУРЫ, пугаемся? А сим самым приписуем Ей Важность в Жертву. Чего здѣлать нельзя, не отняв Ея от Бога, который всю Важность и Силу, и Бытіе, и Имя, и все-на-все Исполненіе Себѣ точію Одному полно и без Причастников приусвоил. Ражжуй! Если Он Бытіе и Всему Исполненіе¹⁸⁰, тогда как можешь Что твое потерять? Что ли у тебе есть, Он тебѣ Всѣм тѣм есть. Ничто твое не пропадает потому, что Бог Пóрчи не знает. Одна для тебе остается ШКОЛА ВѢРЫ. Или, как Давид говорит: Поученіе Вѣчности¹⁸¹. Потерпи в нем немножко, поколь Старовѣрное твое Пѣпелное СЕРДЦЕ нѣсколько от Сегосвѣтных очистится Душкóв.

РАЗГОВОР 6-й

О том же:

Знай себѣ.

Лица тѣ же.

*

ДРУГ. Зѣмле! Зѣмле! Зѣмле! слыши Слово Господне¹⁸²!

ФИЛОН. Не слышу.

Д[РУГ]. Для чего?

ЛУКА. Кто может взойти на Небо? развѣ сошедый с Небесѣ. Кто может слышать СЛОВО БОЖІЕ, еще не будет Бог в нем? Свѣтъ видится тогда, когда

Свѣтъ во Очѣхъ есть. Чрезъ Стѣну пролазитъ тогда, когда Богъ Вождѣмъ есть. Но когда Сила во Очѣхъ спорѣнна, Лучше сказать: когда Сила отъ Ока отступила и Селѣнія своего во Веществѣ Его не имѣетъ, в то Врѣмя никѣго Око Различія межъ тмою и Свѣтомъ не находитъ.

КЛЕОПА. Но не можетъ ли Богъ мѣртваго живымъ, а Видимаго невидимымъ здѣлать? Ей! Есть Врѣмя и теперь Воскрѣснуть. Можетъ ИСКРА БОЖІЯ пасти на темну Бездну Сѣрдца нашего¹⁸³ и вдругъ Озарить. Вѣруймо только, что Богъ есть во Плѣти Человѣческой. Есть по́длинно Онъ во Плѣти видимой нашей. Невещественъ во Вещественной. Вѣчный въ Тѣлѣ. Единъ въ Каждомъ изъ насъ. И Цѣлъ во всякомъ. Богъ во Плѣти, и Плоть въ Божѣ. Но не Плоть Богомъ. Ниже Богъ Плѣтію¹⁸⁴. Ахъ Зѣрно Горчичное! Вѣро! Страхѣ! и Любѣвь Божія! Зѣрно Правды и Царствія Его! Чувствую, что тайно падаешь на Земнѣе мое Сѣрдце, какъ Дождь на Рунѣ¹⁸⁵. О дабы не позобали тебе воздушныя Птицы¹⁸⁶!

Ф[ИЛОН]. Вспомнимъ теперь съ Давидомъ Вѣчныя Лѣта и поучимся въ нихъ¹⁸⁷.

КЛЕОПА. Кому или Чему поучиться?

Ф[ИЛОН]. Вѣчности поучимся... Кому подобенъ истинный Человѣкъ, Господь нашъ во Плѣти?

Д[РУГ]. Подобенъ Доброму и Полному Кѣлосу Пшеничному. Разсудить теперь. Стебѣ ли съ Вѣтвями? Постой! Не то Кѣлосъ. Кѣлосъ все заключаетъ въ себѣ. Ость ли на Кѣлосѣ. Она ли есть Кѣлосъ? На Кѣлосѣ Ость, Правда, и въ Кѣлосѣ Ость. Но не Кѣлосомъ Ость. Не она есть Кѣлосъ. Что жъ есть Кѣлосъ? Кѣлосъ есть самая Сила, въ которой Стебѣ со своими Вѣтвями и Ость съ Половою заключается. Не въ Зѣрнѣ ли Все сіе закрылось? И не Весною ли выходитъ Все сіе? Перемѣнивъ Зелѣную вмѣсто желтыя и вѣтхія Одежды? Не невидима ли Сила Зѣрна? Такъ. Оно въ то Врѣмя дѣйствуетъ, когда вся Внѣшность уже на немъ согнила. Дабы не причѣлъ Кто новаго Плодоу́бывствія мѣртвой и нечувственной Землѣ, то есть гниющей Внѣшности, но вся бы Слава отъдана была Невидимому Богу, Тайною своею Десницею вся дѣйствующему. Дабы Онъ одинъ во Всемъ былъ Глава, а вся Внѣшность Пятою и Хвостомъ.

Фил[ОН]. Теперь мнѣ въ Кѣлосѣ показуется то, что по сіе Врѣмя не было видно.

КЛЕОПА. Лучше скажи, что ты въ немъ одинъ Хвостъ видѣлъ.

Д[РУГ]. Пускай же сія въ Кѣлосѣ Новость называется РОСТЪ. Господь Богъ прирастилъ Его намъ.

ЛУКА. Но какъ мы съ Поля перейшли въ Садъ, взгляните, чѣмъ насъ привѣтствуетъ въ Бесѣдкѣ сей Человѣкъ?

Ф[ИЛОН]. Сію Икону написалъ мой Другъ Живописецъ.

КЛЕОПА. Куда мнѣ нравится! Изъ чернаго Облака Лучъ касается Головы Его. Но Что за Слова въ Лучѣ? Они вмѣстѣ съ Лучею съ Высоты снисходятъ во облитую Свѣтомъ Голову Его. Прочитай, Лука! Ты отъ Числа Книгѣхъ...

ЛУКА. Образъ Пророка Ісаіи. Въ Лучѣ написано сіи Слова: "ВОЗОПІЙ..."¹⁸⁸

КЛЕО[ПА]. Но Что за Слова из Уст Его исходят?

ЛУ[КА]. Знаю тѣ Слова: “Всяка Плоть Сѣно, и всяка Слава Человѣча, яко Цвѣт Травный...”¹⁸⁹

ФИЛ[ОН]. А Что ж написано на Бумажкѣ, которая в Его Рука́х?

ЛУКА. Знаю.

“ГЛАГОЛ ЖЕ БОГА НАШЕГО ПРЕБЫВА́ЕТ ВО ВѢКИ”¹⁹⁰.

Д[РУГ]. Видите ли Спѣсанну Бумажку?

КЛЕО[ПА]. Мы два с Фило́ном столько уже Лѣт около одного Земледѣлства упражня́емся, а Кóлос недавно усмотрѣли. Что же касает́ся до Бумажок, да еще Пророчѣих, спра́шуй Лукѹ. Его то Дѣло.

Д[РУГ]. Лука! Ты види́шь в Рука́х Пророчѣих Бумажку. Но знай, что види́шь Дѣло весьма́ ма́лое и весьма́ Великое. Сей Блаже́нный Стари́к легко́ держи́т в пра́вой Рукѣ́ тое Дѣло, в ко́ем всегда́ вездѣ́ Все соде́ржится. Разсуди́, что Сам Открове́нія Свѣтом озаре́нный Ста́рец в Его́ состои́т Рукѣ́. Носи́мым но́сится, и держи́тся у Себе́ Держи́мым. Смотри́л ты на Кóлос. Посмотри́ тепе́рь на Человѣ́ка и узнай Его́. Вида́л ты в Кóлосѣ́ Зе́рно. А тепе́рь взглянь на Сѣ́мя Авраа́мово да ту́т же и на твоё. Видѣ́л ты в Кóлосѣ́ Соло́му с Поло́вою. Посмотри́ ж и на Тра́ву тлѣ́нныя твоя́ Плоти́ с пусты́м досѣ́лѣ́ Цвѣ́том Пѣ́пелных твои́х Разсужде́ній. Усмотре́л ты в Кóлосѣ́ то, Чего́ пре́жде не ви́дывал. Тепе́рь узнава́й в Человѣ́ке ТО, Что́ для тебе́ видно́ не было́.

Ви́дя Кóлос, не ви́дѣл его́. И не зна́л Человѣ́ка, зная́ Его́. Но Что́ показало́сь тебѣ́ в Кóлосѣ́ напоследок, То́е не было́ от Плоти́, но от Бога́.

Подними́ ж от Земли́ Мысли твои́ и уразумѣ́й ЧЕЛОВѢ́КА, в себѣ́ от Бога́ ро́ждѣнна¹⁹¹, а не сотворѣ́нна в послѣ́днее Жити́я Вре́мя. Усмотре́л ты в Кóлосѣ́ но́вый РОСТ, толь си́льный, что́ для все́й Соло́мы с Поло́вою здѣ́лался он Голово́ю и Убѣ́жищем. Позна́й же в себѣ́ но́ваго Іо́сифа (Значи́т Прираще́ние¹⁹²), Но́ваго Па́стыря, Отца́ и Корми́теля нашего́. В Пшени́чном Зе́рнѣ́ примѣ́тил ты ле́генькую Внѣ́шность, в которой за́крылась Та́йная Дѣ́йствительность Невиди́мага́ Бога́.

Взглянь же тепе́рь на ГЛАГО́Л Божі́й, Пророче́ю Бумажко́ю, как ле́геньким О́блаком, прикрѣ́тый. Си́лу Зе́рна Умным ты О́ком уви́дѣл. Откро́й же Око́ Вѣ́ры, и уви́дишь в себѣ́ то́ж Си́лу Божі́ю, Десни́цу Божі́ю, Закон Божі́й, Глаго́л Божі́й, Сло́во Божіе́, Ца́рство и Вла́сть Божі́ю, та́йную, невиди́мую, а узнав Сы́на, узна́ешь и ОТЦА́ Его́. Дря́хлая на Кóлосѣ́ Соло́ма не бои́тся Поги́бели. Она́ как из Зе́рна вы́йшла, так опя́ть в Зе́рнѣ́ закро́ется, кото́рое хотя́ по внѣ́шней Ко́жицѣ́ согни́ет, но Си́ла Его́ Вѣ́чна.

Чего́ ж ты тре́пещеши, Тра́ва и Плоть? Дерзай! Не бо́йся¹⁹³! Ты уже́ види́шь в Себѣ́ Десни́цу Божі́ю, кото́рая тебе́ так же береже́т, как Пшени́чну Соло́му. Или́ не вѣ́ришь? Если́ так, тогда́ бо́йся. Нѣ́тъ НАДЕ́ЖДЫ. Вся́ Плоть ги́бнет. Гдѣ́ дѣ́ваться? Бѣ́жи ж с Дави́дом в Дом Господе́нь¹⁹⁴! Или́ со Іере́міею в Его́ ж Дво́ры¹⁹⁵.

Раскро́й же Сѣ́рдце твое́ для Приня́тія Вѣ́ры и для Обня́тія ТОГО́ ЧЕЛОВѢ́КА, кото́рый Отцу́ своему́ вмѣ́сто Десни́цы и вмѣ́сто Си́лы его́ есть во

Вѣки Вѣков. Слушай, Что Отец Его чрез Его ж самого и в нем и к нам говорит. Слушай же!

“Положѹ Словеса Моя во Уста твоя и под Сѣнію Руки моя покрѹю тя...”¹⁹⁶

А коею РУКОЮ? “Еюже поставих Небо и основах Землю”¹⁹⁷. Слышишь ли? Коль сильное Зѣрно в тебѣ! Небо сіе видимое и Земля в Нем закрывається. И тебе ли сіе Сѣмя сберечь не сильно будет? Ах! пожалуй, будь увѣрен, что и Самый нечувствительный Головы твоя Волос, Наличность одну свою потерявши, в Нем без всякаго Вреда закрѣтся, сохранится, убожится. Скажи с Паулом: “Вѣм ЧЕЛОВѢКА”¹⁹⁸. Нашел я ЧЕЛОВѢКА. Обрѣтох МЕССІЮ, не Плотяного Кумира, но истиннаго Божіею во Плоти моей ЧЕЛОВѢКА. В Силу я нашел Его, в Травѣ и Тѣни моей, во Остаток Дней моих. Сѣмя Благословенное! Спасение всея Наличности моя! Свѣтъ Откровения Слѣпому Языку! Доселѣ был я во Тмѣ и во Грязи. Я был, то есть Сердце мое. Ел и насыщался Землею. А теперѣ от Уз Ея мене отпускаешь, убив Сѣмя Ея во мнѣ, пустую Пятю наблюдающее. А вмѣсто Его во Вѣки ты во мнѣ воцарился, открыв мнѣ Небо новое¹⁹⁹ и Тебѣ, сидящаго на Мѣстѣ Десницы ОТЦА НЕБЕСНАГО.

Будь же мнѣ теперѣ МИР в Силѣ твоей²⁰⁰ и Спокойство! Будь мнѣ теперѣ СУББОТА Благословенная! Вынесли мене Крыла Голубины из Земных Бѣздн, и почию²⁰¹. Чего ж больше скорбѣть тебѣ, Душа моя? Зачем тебѣ теперѣ беспокоить мене? Познала ты уже в себѣ ЧЕЛОВѢКА, и Сила Его безконечна. Уповай же на Него, если узнала Его. И точно знаешь Его. Он Муж твой. Он ГЛАВА твоя в тебѣ, под Видом твоя Плоти и Крови. Спасение Лица всего твоего и БОГ твой²⁰².

РАЗГОВОР 7-й

О истинном ЧЕЛОВѢКѢ, или
о ВОСКРЕСЕНИИ

Бесѣдующія Персоны.
Старец Памва, Антон, Квадрат, Друг
и протчіи.

*

ДРУГ. Слушай, Памво! Куда долго учишься!.. Уже ли ты научился Давидовому Псалмѹ?

ПАМ[ВА]. Да Я только один Псалом умѣю.

ДР[УГ]. Один?

ПАМ[ВА]. Одним-один...

ДР[УГ]. Кій Псалом?

ПА[МВА]. А вот он!

“Рѣх: Сохраню ПУТИ моя...”²⁰³

А больше для мене не надобно. Я уже Устам моим сыскал Забору и заложил²⁰⁴.

АНТ[ОН]. Самая Правда. Язык все Тѣло обращает и Всемү Голова есть.

КВАДР[АТ]. Ах, Памво! Блажен еси, если не согрѣшаешь Языком твоим. Коль горячо Сего от Бога себѣ просят Давид и Сирахов Сын.

ЛУК[А]. А прежде о Чѣм ты говорил, Памво? Видь ты и прежде имѣл Язык.

ПАМ[ВА]. Я уже древнему моему Языку наложилъ Печать.

АНТ[ОН]. А Кто тебѣ Его запечатал?

ПАМ[ВА]. Кто может запереть Бездну, кромѣ Бога?

ЛУК[А]. Не худо называешь Язык Бездною. Потому что и Давид Языку Лстиву даёт Имя: Потопных Слов²⁰⁵. Потоп и Бездна – все одно.

КВАДР[АТ]. Я слышал, что и Разум Премудраго Потопом у Сирахова Сына называется²⁰⁶.

ДР[УГ]. Рѣчь какова-либо есть, не иное что есть, как Рѣка. А Язык есть Источником Ея. Но если уже тебе, Памво, Господь от Языка Не Преподобна избавил, тогда видно, что вмѣсто лстиваго дарил тебѣ Язык Давидов, весь День Правды Божией поучающийся²⁰⁷, Силу Его всемү Роду Грядущему возвѣщающий.

КВА[ДРАТ]. Самая Правда. Кто может говорить о Бѣлости, чтобы Ему не была знакома Чёрность? Один Вкус чувствует Горькое и Сладкое. Если Кому открыл Господь узнать Язык лстивый, Таков вдруг узнать может Праведный Уста, поучающийся Премудрости.

АНТ[ОН]. Что такое? Вы рассказали Чудное. Развѣ не разумѣет и Стараго Языка тот, Кто не знает новаго?

ПАМ[ВА]. Без Сумнѣнія. В то Время покажется Старое, когда уразумѣешь Новое. Гдѣ ты видал, чтобы Кто разумѣл Тму, не видал никогда Свѣта? Может ли Крот, скажи, пожалуй, сказать тебѣ, Гдѣ День? а Гдѣ Ночь?

АНТ[ОН]. Если Крот не может, тогда может сказать Человѣк.

ПАМ[ВА]. Может ли Слѣпый усмотрѣть и тебѣ показать на Портретѣ Краску Бѣлу?

АНТ[ОН]. Не может.

ПАМ[ВА]. Зачем?

АНТ[ОН]. Затѣм, что он не видал и не знает Чёрныя. А если бы он хоть одну из Противных меж собою Красок мог разумѣть, в то же Мгновѣніе мог бы понять и другую.

ПАМ[ВА]. Вот так же и Тут. Тот понимает Юность, кто разумѣет Старость.

АНТ[ОН]. Довольно надивиться не могу: если всяк Человѣк так рѣдится, что не может и сего понять, Что такое есть Старость и Юность? если не будет другой Раз свѣшше рождѣн.

ПАМ[ВА]. Свѣт открывает Все То, Что нам во Тмѣ нѣсколько болванѣло²⁰⁸. Так и Бог един всю нам Истину освѣщает. В то Время усматриваем пустую Мечту, усмотрѣв Истину и уразумѣв Юность, понимаем Старость. Земляной Человѣк думает про себе, что понимает бѣдство. Но мало ли Младенец видит в Потѣмках? а того не бывало. Но

возсіявшій Свѣтъ все Привидѣніе уничтожаёт. Не Всякому ли знакомы сіи Слова: Время, Жизнь, Смерть, Любовь, Мысль, Душа, Страсть, Совѣсть, Благодать, Вѣчность? Нам кажется, что разумѣем. Но если Кого о Изъясненіи спросить, тогда Всякъ задумается. Кто может объяснить, Что значитъ Время²⁰⁹, если не приникнет в Божественную Висоту? Время, Жизнь и Все протчее в Богѣ содержится. Кто ж может разумѣть Что-либо со всѣх вѣдимых и невѣдимых Тварей, не разумѣя Того, Кой Всему Голова и Основаніе? НАЧАЛО Премудрости – разумѣти Господа²¹⁰. Если Кто не знаетъ Господа, подобенъ Узникам, вверженнымъ в Темницу. Таковъ Кто можетъ понять во Тмѣ? Главнѣйшій и Началнѣйшій Премудрости Пунктъ есть Знаніе о Божѣ. Не вижу Его, но знаю и вѣрую, что Он есть. А если вѣрую, тогда и боюсь. Боюсь, чтобъ не разгнѣвать Его. Ищу, Что такое благоутѣбно Ему. Вотъ Любовь! Знаніе Божіе, Вѣра, Страхъ и Любленіе Господа – одна то есть Цепь. Знаніе во Вѣрѣ, Вѣра в Страхѣ, Страхъ в Любви, Любовь во Исполненіи Заповѣдей, а Соблюденіе Заповѣдей в Любви к Ближнему, Любовь же не завидит²¹¹, и протчая. И так, если хочешь Что-либо познать и уразумѣть, должно прежде взыйти на Гору Вѣдѣнія Божія²¹². Там-то Ты, просвѣщенъ Тайными Божества Лучами, уразумѣешь, Что захочешь, не только Юность Орлюю²¹³, обветшающую Старости Ризу, но и Вѣтхая Вѣтхих и Небеса Небесъ. Но Кто нас выведетъ изъ преисподняго Рова²¹⁴? Кто возведетъ на Гору Господню²¹⁵? Гдѣ Ты, Свѣте нашъ, Христѣ Иисусе? Ты одинъ говоришь Истину в Сѣрдцѣ твоёмъ. Слово твое Истина есть²¹⁶. Евангеліе твое есть зажженный ФАНАРЬ, а Ты в немъ Самъ Свѣтомъ. Вотъ единственное Средство! ко Избѣжанію Обмана и Тмы Незнанія. Вотъ Домъ Давидовъ! въ которомъ Судейскій Престолъ всяку Ложь рѣшитъ и рѣжетъ. О Чемъ ты, Антонъ, знать хочешь? Ищи въ сихъ Возлюбленныхъ Селеніяхъ²¹⁷. Если не сыщешь Входа въ одинъ Чертогъ, постучи въ Другой, въ Десятый, въ Сотой, въ Тысящной, въ Десятотысящной...

Сей Божій Домъ снаружи кажется Скотскою Пещерою, но внутри Дѣва родитъ Того, котораго Ангелы поютъ непрестанно. В Сравненіи Сея Премудрости всѣ Свѣтویی Мудрости не иное что суть, какъ Рабскія Ухищренія. В сей Домъ Воровскимъ Образомъ не входи. Ищи Дверей и стучи, поколь не отвѣрзутъ. Недостоинъ будешь Входа, если что въ Свѣтѣ предпочтешь надъ Божію сію Гору. Не впускаютъ здѣсь Никого съ одною Половиною Сѣрдца. А если насильно продерешься, въ Горшую Тму выброшенъ будешь.

Сколь горѣлъ Давидъ Любовію къ сему Дому! Желалъ и истаивалъ отъ Желанія Двѣхъ Господнихъ.

Зналъ Онъ, что никоимъ Образомъ нельзя выбратъ изъ Началородныхъ Безумія Человѣческаго Тмы, развѣ черезъ сіи Ворота. Зналъ Онъ, что вси заблудили отъ самаго Матерняго Чрева. И хотя говорили: “Се Дверь! Вотъ Путь!” – однакъ все лгали. Зналъ Онъ, что никакая-либо Птица и никакая Мудрость Человѣческая, сколькои Она быстра, не въ Силѣ вынести Его изъ Пропастей, кромѣ сея Чистой Голубицы. Дятого изъ Нетерпѣливости

кричит: “Кто даст мнѣ Криль?”²¹⁸ Да чтоб они таковы́ были, каковы́и имѣет сія Голубица? То есть Посребренны, а между Связью Крил блещало бы Золото²¹⁹. А если не так, то не надобно для мене никакихъ Лѣтаній, сколько хочь они быстропарны. Сею-то Нескверною Голубкою он столь усладился, столь Ёю плѣнился, что, как Магдалина при Грѣбѣ, всегда сидѣла у Окошка своя Возлюбленная. Просилъ и докучал, чтоб отворила для него Дверь. Чтоб окончила его Страданія. Чтоб разбила Мглу и Мятѣж внѣтренній. Называя Её всею своею Утѣхою. “Встань! – говоритъ с Плачѣм. – Славо моя. Встань, Ты, сладчайшая моя! Десятострунная Псалтырь! и Гусли сладкозвонныи! Если Ты только встанешь, то я и сам тот Час встану, а встану Раню. Поднимуся на Свѣт. Долго ли мнѣ во Тмѣ жить?”²²⁰ “Когда прийдѹ и явлюся Лицѹ Божию²²¹?”^а Кто, кромѣ Тебѣ, о краснѣйшая всѣхъ Дщѣрей в Мѣрь, Дѣво! кто воведѣтъ мя во Град утверждѣн²²²?

Твоими только Дверьми и однимъ только твоимъ Слѣдомъ привестися могутъ к Царю Небѣсному Дѣвы, если с Тобою имѣютъ Дружество.

Не безъ Пользы же трудился Давид. С коликимъ Восторгомъ кричитъ:

“Отверзите мнѣ Врата Правды!”²²³

“Исповѣмся Тебѣ, яко услышалъ мя еси”²²⁴.

“Сей День возрадуемся и возвеселимся”²²⁵.

“Богъ Господь, и явился намъ”²²⁶.

“Призвахъ Господа, и услыша мя в Пространство”²²⁷.

Что теперѣ сотворитъ мнѣ Человѣкъ? Ничего не боюсь. Широко вельми сталъ Давидъ. Вылетѣлъ изъ Сѣтей и преисподнихъ Тѣснотъ на Свободу Духа. Исцѣзла в Разъ вся Тма. Гдѣ пошѣлъ, вездѣ Свѣтъ.

“Камо пойду отъ Духа твоего?”²²⁸

Открылатѣлъ Давидъ. Бойтся, любитъ, удивляется. Отъ Мѣста на Мѣсто перелѣтываетъ. Все видитъ. Все разумѣетъ, видя Того, в Котораго Рукѣ Свѣтъ и Тма²²⁹.

КВАДРАТЪ. Правда, что вѣрно и ревностно возлюбленный Давидъ свою любезнѣйшую Любитъ. Её-то Он, дѹмаю, называетъ МАТЕРЮ²³⁰, Сіономъ²³¹, Дщѣрію²³², Царицею, в Золото одѣтою и Преукрашенною²³³, Колесницею Божіею²³⁴, Царствомъ Живыхъ Людей²³⁵, Жилищемъ всѣхъ веселящихся²³⁶, и протч[ая]. Единю проситъ отъ Господа, чтобы жить в Домѣ семъ Божіемъ, на Мѣстѣ Покрова сего Предивнаго, гдѣ Гласъ радующихся и Шумъ Празднующихъ²³⁷.

А в протчемъ ничего ни на Небеси, ни на Землѣ не желаетъ, кромѣ сея Чаши, наполненныя Благощастіемъ²³⁸, кромѣ сея Дщѣри Царскія, которыя вся Красота внутри Ея сокрывается и сокрылася. И столько сія Врата Сіонскія²³⁹ и Путь сей, ведущій Его къ Вѣдѣнію Господа, любъ ему былъ, что на Немъ такъ наслаждался, какъ во всякомъ Родѣ Богатства. Чтѣ-либо в Немъ

^а Зри. Отсѣлъ в Письмѣ моемъ изгоняются изъ Числа Буквъ сіи бѹквы: Ер и Ерь. Аще же гдѣ Дебѣлость Бѹквы умягчить потреба, доваѣтъ свѣшше поставитъ Знаменіе сіе: ‘. Напримѣр: Яд : Яд’. Пѣтъ : Пѣт’. Брат : Брат’.

говóрится, Все То называет чúдным и преслáвным, от общенарóдного Мнѣнія вóвся отличным. Тут-то Его Жѣртва, Пѣ́ние и Покóй Душѣвный, Пристáнище Хотѣ́нія²⁴⁰. Ах ПОКО́Й ДУШѢВНЫЙ! Коль ты рѣ́док! Коль дóрог! Здѣсь-то Он закрывáется в Тáйне Лицá Божія от Мятéжá Человѣческаго и от Прерѣ́канія Языкóв²⁴¹, сiéсть от всѣх Свѣтовѣх Мнѣ́ний, противных Божіей Премúдрости, назывáемой от него́ Благолѣ́піем Дóма Господня²⁴², Ка́менем Прибѣ́жища для Перестрашѣ́нных Грѣ́шников²⁴³, о ко́их пишется: “Бѣ́жит Нечесті́вый, Ни́кому́же гоня́щу”²⁴⁴.

АНТОН. Без Сумнѣ́нія ж, в сія Ка́менныя возвóдит он же О́чи свой Гóры, надѣ́ясь от них Пóмощи.

КВАДРАТ. Извѣ́стно, что Грѣ́шник, как тóлько почувствовал Опáсность своего Пути́, бѣ́жит, как гоні́мый Зáец, к сим Горáм, находясь в Замѣ́шáтелствѣ бѣ́дных своих Разсуждѣ́ній, ко́торыя ему́ прѣ́жде весьма́ казáлись праві́льными. Но когдá из Божіих Гор блѣ́снувшій Свѣ́т на Лицó ему́ пока́жет его́ Прелщѣ́ние, в то Врѣ́мя весь свой Пу́ть сам уничтóжает так, как слúчилось Пáвлу, бѣ́дующему в Дамáск. И в сей-то Сілѣ́ говорит Даві́д:

“Просвѣ́щаеши дівно от Гор вѣ́чных”²⁴⁵.

“Смятóшася вси неразúмныи Сердцем”²⁴⁶.

Кому́ ж сей Свѣ́т не был бы любѣ́зен, если б мы хотѣ́ ма́ло Его вкусі́ли? О Ківóте Свѣ́та, Святѣ́я СЛÁВЫ Отцá Небѣ́снаго! Конѣ́чно, твое Блистáние – неснóсное Очáм нáшим, ко Тмѣ́ заобы́кшим. А то бы мы непремѣ́нно Сна Очáм нашим не дáли, дóндеже бы Дверь откры́лась, дабы мóжно увидѣ́ть, Гдѣ́ Селѣ́ние свое имѣ́ет Бог Іáковль²⁴⁷? Гдѣ́ Цáрствіе и Прáвда Его? Гдѣ́ Начáло, Главá и Щáстіе наше? Дабы мóжно и о нас сказáть:

“Онѣ́ма же отверзóстся О́чи, и позна́ста

Его́, и Той не вídим бысть і́ма”²⁴⁸. Или сіе:

“Прійдóста же и вídѣста, гдѣ́ живя́ше,

и у НЕГО́ пребы́ста День той”²⁴⁹.

АНТОН. Как же ты говорил прежде, что Свящѣ́нное Писáние возвóдит на Гóру Познáнія Божія? А ны́нѣ О́ное назывáешь Горóю?

КВАДРАТ. Оно́ у Даві́да назывáется Горá Божія²⁵⁰. Так рáзвѣ тебѣ́ удиві́тельно то, что Горóю восхóдим на Гóру? Если Пу́ть ведѣ́т из Рóва на Гóру, то, конѣ́чно, пѣ́рвая Его Чáсть есть низкá, а послѣ́дняя высокá столько, сколько Горá, на ко́торую Конѣ́ц Дорóги поднимáется. Тó же видѣ́ть мóжно и на Лѣ́ствицѣ́, к высóкому Мѣ́сту пристáвленной. Она́ дóлнею своею Чáстію Дóлних, или Дóлинних, Жі́телей прінимáет, а Гóрнею вознóсит на Высотóу. По сей же Причінѣ́ и Кры́лами назывáется, и Дверьмй, и Предѣ́лом, или Грáницею, Пристанью́, Пѣ́ском, или Брѣ́гом, Мóре огрáничившим, и Стѣ́ною.

АНТОН. Длѣ́чего Стѣ́ною и Предѣ́лом назывáется?

КВАДРАТ. Рáзвѣ ма́ло сего́ вóдится, что Стѣ́на Грань дѣ́лает, раздѣ́ляя наше сóбственное от чуждáго? А сія Богосоздáнная Стѣ́на как не мóжет назывáться Предѣ́лом, когдá Она грáничит между Свѣ́том и мѣ́жду чужострáнною Тмо́ю? Сія Стѣ́на имѣ́ет тѣ́мную Стóрону, ту, ко́торая смóтрит ко Тмѣ́. Но Стрáна Ея́, к Востóку обращѣ́нная, есть внúтренняя и вся

Свѣтом Вышняго Бога позлащённая, так что если тёмный Житель приходит к Ея Дверям, изнаружи тёмным, не видит никоея Красы и отходит назад, бродя во Мракѣ. Когда же увѣрится и, паче Чаянія, отворятся Двери²⁵¹, в то Время, Свѣтом Воскресенія облиставшиися²⁵², закричит с Давидом: "Исповѣмся Тебѣ, яко страшно удивился еси"²⁵³.

"Нѣсть сіе, но Дом Божій и сія Врата Небѣсная"²⁵⁴.

АНТОН. По сему Она подобна Лунѣ, когда Луна меж Солнцем и Землёю. В то Время один Полукруг Ея тёмный, а тот, что к Солнцу, свѣтлый.

КВАДРАТ. Сія Посредственница похожа и на Мост, дѣлающій Сообщеніе между Богом и Смѣртными.

АНТОН. Если сей чуждый МОСТ переводит Смѣртных в Живот, то достойно и Праведно назваться может Воскресеніем.

КВАДРАТ. Ах! сія-то Голубица точное есть Воскресеніе Мѣртвых Человѣков. Она нас, спавших от Горы Дóлу, поставляет паки на той же Горѣ.

ЛУКА. И я сему согласен. Сіе Слово "Воскресеніе" в Греческом²⁵⁵ и Римском²⁵⁶ Языках значит, кажется, то, Если падшаго поставит паки на Ноги. Кромѣ того, я слыхал, что Голубица по Еврейскому: ИОНА²⁵⁷. Да и Бог явно говорит Иереміи, что поставит Его опять на Ноги, если будет ему послушен. И как в Священном Писаніи весьма Бѣдственное Состояніе значит сіе Слово "СИДѢТЬ", так, напротив того "СТОЯТЬ" есть то быть в точном Благополучіи. А как несчастное Дѣло есть Сидѣть и быть Колóдником в Темницѣ, так еще хуже быть в Компаніи тѣх, коих Пáвел пробуживает: "Востани спяй, и воскресни от Мѣртвых..."²⁵⁸ Разбій Сон Глазám твоим, о несчастный Мертвец! Поднимись на Ноги! Авось либо уразумѣешь, Чтó то Такое есть ХРИСТÓС, СВѢТ МЫРА²⁵⁹?

ДРУГ. Не могу больше молчать, услышав Блаженнѣйшее и Сладчайшее Имя Свѣтлаго ВОСКРЕСЕНІЯ.

Я, правда, между Протчими и сам сижу в холодном Смѣртном Мракѣ. Но чувствую во мнѣ Тайную Лúчу, тайно согрѣвающую СЕРДЦЕ моё...

Ах Пáмво! Сохраним Сію Божественную Искру в Сёрдцѣ нашем! Побережим Ея! Дабы Прах и Пѣпел Грóбов наших не затушил Её. В то Время Чтó ли мы останемся Такое? Развѣ один Прах и Смерть?.. Огня истребить не можем. Не спорю. Но что самим нам дѣлать без Огня? Ка́я Пóльза нам в Том, что имѣем в себѣ Плоть и Кровь? Вѣдай, что Ей должно опуститься во Истлѣніе²⁶⁰. В то Время погибать ли нам без Конца? И мы не иное Чтó есмь, развѣ Мечтá, Сон²⁶¹, Смерть и Суетá? О Премногобѣдственное ж наше Состояніе!

Если Все-на-Все одно только есть Тлѣнное, без Вѣчности: Если, кромѣ Явнаго, Ничего не имѣется в Нем Тайнаго, в чем бы Существо наше, как на Твёрдом Основаніи, задержалось. Если Всяческая суть Суетá и всяк Человѣк живущій²⁶².

Пóдлинно ж теперѣ (Если так) Силное твое Цáрство, о горкая Смѣрте! Непобѣдимая твоя Побѣда, о Аде²⁶³! Кто? или что может противиться

тлѣнным вашим Зако́нам, Все в Прах без Остѣтка обращающим? Ах Бѣда! Погибель! Болѣзнь! Горесть! Мятѣж... Слы́шите ли? Понима́ете ли? Кій сей есть Язы́к?..

ПАМВА. Господи! изба́ви Душу мою от Устѣн сих непра́ведных...²⁶⁴ От Язы́ка не-Преподо́бна. От Человѣ́ка не-Пра́ведна²⁶⁵ ...Язы́к их сей есть Меч Остр...²⁶⁶ Гроб Отвѣ́рст...²⁶⁷

ДРУГ. Вот то́чный Яд Аспи́дов²⁶⁸! Жа́ло Грѣхóвное²⁶⁹! Язы́к Змі́йн! низводя́щій Ада́ма в Труд и Болѣ́знь...²⁷⁰ Чтó ли ты нам нашепта́л, о дрѣ́вняя Зло́бо и Прѣ́лесть? Длѣ́чегó ты вельми высо́ко возно́сишь умира́ющую Ме́ртвость и старѣ́ющуюся Ста́рость, и тлѣ́ющую Тлѣ́нь? О́днѧ ли Смерть ца́рствует? и нѣ́сть Животѧ²⁷¹?

Лесть о́днѧ без Пра́вды? и Зло́ба без Благо́сти? и Ста́рость без Ю́ности? и Тма без Свѣ́та? и Потóп без Су́шы?.. Да запрети́т же тебѣ́ Госпо́дь, о пото́пный Язы́че²⁷²! Рѣ́ку Вод лжи́вых избле́ваю́щій. Пото́пляю́щій Ма́тери Сіо́на Младѣ́нцев, Покрыва́ющій Мра́ком и О́блаком че́рным. Низводя́щій во Ад от Господа, котораго кле́веще́шь с Го́рдостію, уни́чтожа́я Его Ца́рство и Пра́вду, Ю́ность и Вѣ́чность, но́вую Зе́млю и Жи́вый Род... Слу́шай же, Бѣ́се глу́хій, Язы́че нѣ́мый и пу́стый! Поне́же не призна́ешь Пре́быва́нія Господня, исповѣ́дуя, что о́днѧ то́лько Смерть вездѣ́ владе́ет, низводя́ Все-на́-все во Ад Истлѣ́нія, Того́ ра́ди Зна́й, что но́вый и нетлѣ́нный ЧЕЛОВѢ́К не то́чію попере́т тлѣ́нныи твои Зако́ны, но совсѣ́м воору́жен Ме́стю до Конца́ тебе разру́шит. Низве́ргнет от Престо́ла твоего, здѣ́лав тебе из Голо́вы ничто́жным О́пыбо́м²⁷³. Памво! Слу́шай, Памво! За́чем ты молчи́шь? Вѣ́дай, что ты уже позна́л Пу́ть твой. Не шѣ́пчет в твоѣ́м Сѣ́рдцѣ, онѣ́мѣ́в, злы́й Язы́к. Развѣ́ о́пять о́жил? Развѣ́ о́пять Болѣ́знь Грѣ́шнаго Язы́ка во Ут́робѣ́ твоей о́бнови́лась? Па́ки бодѣ́т Меч Душу твою́²⁷⁴? Ви́дно, что длѣ́того молчи́шь, онѣ́мѣ́в и смири́всь, не говори́ш Дóбраго. Не вопроша́ешь о Ми́ръ Іерусали́ма²⁷⁵.

ПАМВА. Я да́вно уже́ та́йно сей Язы́к прокли́наю в Сѣ́рдцѣ́ моѣ́м.

ДРУГ. Но длѣ́чегó я́вно не поѣ́шь? Если дѣ́йствительно научи́лся Псалму́ Дави́дову, длѣ́чегó со Иса́іею Возлю́бленному́ твоѣ́му Пѣ́сни через весь Де́нь не простира́ешь²⁷⁶? Если дал тебѣ́ Госпо́дь но́выи Уста́, за́чем со Іере́міею не говори́шь: “И отвѣ́рстая Уста́ моя́ ктому́ не затво́рятся”²⁷⁷. Если согрѣ́лося Сѣ́рдце́ твоѣ́ в тебѣ́, до́лжен ты в Поучѣ́ніи твоѣ́м раздува́ть вѣ́чнующую Воскресе́нія І́скру, до́ндеже возгори́тся Я́рость Бла́женнаго сего́ Пла́меня и по́яст всю себѣ́ сопроти́вную Тлѣ́нь²⁷⁸, до́ндеже напо́лнится О́гненная Рѣ́ка Бо́жія²⁷⁹, пото́пляющая Нечести́выя. Согре́тое Сѣ́рдце́ есть О́гненный Ду́ха Свята́го Язы́к, но́вое на Небеси́ и на Зе́млѣ́ по́ющій Чудо́ Воскресе́нія²⁸⁰. Не ви́дишь ли, что во Всѣ́х вѣ́тхое Сѣ́рдце́, землѣ́нный Язы́к? Всѣ́ боязли́вы, печа́льны, несы́ты, отча́янны. Лише́нны Небе́снаго Пара́клитова²⁸¹ Утѣ́шенія. Ко́ль же напро́тив того́ ма́ло тѣ́х, о коих сказа́нно:

“На Стѣ́нах твоих, Іерусали́ме, приста́вих Стра́жи Де́нь и Но́щь, иже не преста́нут поминáюще́ Господа́”²⁸².

Мáло Сынóв Амóсовых²⁸³ для Утѣшенія Людéй Божіих. Не много Авваку́мов, стоящих на Божественной Стра́жѣ²⁸⁴. О всѣх можно сказа́ть: Мертв еси́ с мёртвым твоимъ Сёрдцем²⁸⁵. Желѣзо про́йде Душу твою²⁸⁶. Сиди́шь во Тмѣ²⁸⁷. Лежи́шь во Грóбѣ...²⁸⁸ О Божѣственная Искро! Зёрно Горчично и Пшени́чно! Сѣмя Авраа́мле²⁸⁹! Сѣ́не Давидов²⁹⁰! ХРИСТѢ ИСУСЕ! Небѣсный и Но́вый ЧЕЛОВѢЧЕ! Гла́во, и Сёрдце, и Свѣ́те всея́ Тва́ри! ПУНКТ Вселénныя! Сила, Зако́н и Царство Мíра! Десни́ца Божіа! Воскресе́ніе наше! Когда Тебе уразумѣ́м?... Ты и́стинный Чело́век еси́ во и́стинной Плóти. Но мы не зна́ем тако́ва Чело́вѣка. А кото́рых зна́ем, тѣ всѣ умира́ют. Ах! И́стинный Чело́вѣк ни́когда́ же умира́ет. Так ви́дно, что мы ни́когда́ и́стиннаго не ви́дывали Чело́вѣка. А кото́рых зна́ем, у тѣх Ру́ки, и Но́ги, и все Тѣ́ло в Прахъ обра́щается. Но что свидѣ́тельствуе́т КА́МЕНЬ Свяще́ннаго Писа́нія?

“Не о́темнѣ́ста (говóрит) О́чи Его, и не и́слѣ́ствъ Уста́ Его”²⁹¹.

Но гдѣ́ та́кій Чело́вѣк? Мы Его ни́когда́ не ви́дали и не зна́ем. Не разуме́ем ни О́чей, ни Уше́й, ни Язы́ка. Все То, Что то́лько зна́ем, на Сіе не похо́жо. Тут говóрится о Безсме́ртном Чело́вѣкѣ́ и нетлѣ́нном Тѣ́лѣ. А мы одну́ Грязь по́сѣ́ли и ни́чего тако́го не ви́дим, Что бы не было По́рочно́е. И так, си́дя в Грязи́ и на Не́я надѣ́ясь, подо́бными Ей и Са́ми здѣ́лались. О́чи имѣ́ем тѣ́, кото́рыми ни́чего не ви́дим, и Но́ги, ходи́ть не могу́щи, и тако́выи ж Ру́ки, ли́шенны Осяза́нія, Язы́к и У́ши тако́го ж Сложе́нія. Вот как хоро́шо разуме́ем, Что тако́е-то е́сть Чело́вѣк? Кто ж из Воскрéсших не ска́жет, что мы Тѣ́нь мёртвая? Что мы не Прахъ, Вѣ́тром коле́блемый²⁹²? Мо́жет ли нечу́вственная Земля́ призна́ть НЕВИ́ДИМАГО?

ПА́МБА. Скажи́ лу́чше по Дави́довому:

“Еда́ исповѣ́стся Тебѣ́ Персть?”²⁹³

Бре́ніе и Во́да мимотеку́щая²⁹⁴ е́сть Есте́ством сво́им вся́ка Плоть, из Сти́хий соста́вленная²⁹⁵. Ров Страда́ній и Глуби́на Тмы. “Спаси́ мя, – вопіе́т Давид, – от Бре́нія, да не Углуби́ну, и от Вод мно́гих и глубо́ких”²⁹⁶. “Не мёртвыи восхва́лят Тя...”²⁹⁷

ДРУГ. От сего́ ж то Бре́нія изво́дит нас помяну́тая Царска́я Дщерь, Дави́дова Чистѣ́йшая Голуби́ца и Прекраснѣ́йшая Дѣ́ва, одѣ́в нас не брѣ́нными, но позлаще́нными во Междора́міи и посребре́нными Ду́хом Божі́им Кры́льми²⁹⁸. Сими́ Окри́латѣ́в, возлѣ́туем с Дави́дом и почи́ваем²⁹⁹. Бро́сив земна́го Ада́ма с его́ Хлѣ́бом, Болѣ́зни, перелѣ́туем Сёрдцемъ к Чело́вѣку Па́влову³⁰⁰, к невиди́мому, Небѣ́сному, к нашему́ Мíру, не за Моря́ и Лѣ́са, не вы́шше О́блаков, не в дру́гиі Мѣ́ста и Вѣ́ка – Еди́н Он е́сть во Вѣ́ки, – но про́ница́ем в са́мый Це́нтр Серд́ца наше́го и Ду́шы наше́я и, мину́в всѣ́ Бре́нныи и пото́пныи Мы́сли со все́ю кра́йнею Внѣ́шностію Плóти наше́я, оста́вив всю́ Бу́рю и Мракъ под Но́гами Его́, восхо́дим че́рез помяну́тыя Лѣ́ствицы́ высо́кій Восхо́д и И́сходъ к Животу́ и Главѣ́ нашей, ко И́стинному ЧЕЛОВѢ́КУ, в Не́рукотворенну́ю Ски́нію и к Его́ нетлѣ́нной и Пречи́стой Плóти, кото́рая Земна́я наша́ Хра́мина сла́бою Тѣ́нью и Ви́дом е́сть в Разсужде́ніи И́стинныя, сопря́женныя во Еди́ну Ипостáсь, без Слі́тія Есте́ств Божі́его и Тлѣ́ннаго³⁰¹.

Сей-то есть истинный ЧЕЛОВѢК, Предвѣчному своему Отцу Существом и Силою равен, Един во всѣх нас и во всяком Цѣлый, “егоже Царствію нѣсть Конца...”³⁰².

Сего-то ЧЕЛОВѢКА, если Кто уразумѣл, тот и возлюбил и сам взаимно Любезным здѣлался и Едино с ним есть, так, как прильпившійся Брѣнію и сам есть Землею и в Зѣмлю возвращается³⁰³. А познавшій Нетлѣннаго и истиннаго Человѣка не умирает, и Смерть над ним не обладает³⁰⁴, но со своим Господином вѣрный Слуга вѣчно царствует, раздѣвшись, как из обветшалыя Ризы, из Земныя Плоти, надѣв новую, сообразну Его ПЛОТИ Плоть, и не уснет³⁰⁵, но измѣняется, приняв, вмѣсто Земных Рук, нетлѣнныя, вмѣсто скотских Ушей, Очей, Языка и протчих всѣх Членов, истинныя, сокровенныя в Богѣ, как Ісаіа говорит:

“Се Спаситель твой грядет! имѣй с собою Мзду³⁰⁶, или Награжденіе. Воздай мѣсто Желѣза Сребро, мѣсто Мѣди Злато³⁰⁷, полагая на Основаніе твое Камень Сапфир, то есть Небѣсну, Нерукотворенну Храмину”³⁰⁸.

Да будет Бог всяческая во Всем³⁰⁹ твоём, а не мѣртвая Земля и Брѣніе. Кто ли Охотник к сему Истинному Животу? к сим Блаженным дням? Сѣйчас вдруг, как Молнія, даётся тебѣ³¹⁰. Удержи только Язык твой от Зла и Устнѣ твои...³¹¹ О злый Языче! О Главо Зміина! Начало Горестных Дней! Всѣх из Рая выводилъ. Всѣх во Бездну потопляешь. Кто даст на Сѣрдце наше Раны? и на Помышленія наша Наказаніе Премудрости³¹²? А иначе нельзя нам Долой не пасть. К тебѣ прибѣгаем, о Гору Божію³¹³! Купино неопалимая³¹⁴! Свѣщнице Златый³¹⁵! Святая Святых³¹⁶! Ковчѣже Завета³¹⁷! Дѣво чистая и по Рождествѣ твоём! Ты одна и раждаеши, и дѣвствуеши! Твое Единныя Святѣйшее Сѣмя, Един Сын твой, умершій по Внѣшности, а сим Самым воскресшій и воцарившійся, может стѣрти Главу Зміеву, Язык поношающій Господѣи...

АНТОН. Если Священное Писаніе есть сладкая Гусль Божія, не худо, если б Кто нашу Компанію повеселил, поиграв на сем Инструментѣ хоть немножко.

ЛУКА. Я в сем согласен с Антоном, и Сего ж прошу.

КВАДРАТ. Не поврежу и я вашего добраго Согласія, и о Том же прошу.

ДРУГ. Слышишь ли, Памво? Принимайся за Гусли. Ты долго учился Давидовой Пѣснѣ. За десят Лѣт можно приучиться хоть мало.

ПАМВА. Ах! Что ли мнѣ в Жизни пріятнѣе, как пѣть возлюбленному моему ЧЕЛОВѢКУ³¹⁸? Но боюсь, чтоб не поразнить Голосов. Страшит мене Сын Сирахов сими Словами:

“Глаголи, Старѣйшино, и не возбранй Мусикии”³¹⁹.

ДРУГ. Пой и воспой³²⁰! не бойся! Будь увѣрен, что сладка Ему будет Бесѣда наша.

ПАМВА. Но что ли Её присладит, если я неискусен?

ДРУГ. Что приусладит? Тое, что дѣлает пріятным Отцу младолѣтнаго Сыночка неправильное Болтаніе в Рѣчи или худое Играніе на Арфѣ. Развѣ ты

позабыл, что Искуство во всѣх священных Инструмѣнтов Тайнах не стоить Полѹшки без Любви³²¹? Не слышишь ли Давида? “Возлюбите Господа”³²². А потом Что? “И исповѣдайте, хвалите и превозносите”³²³. Любленіе Господа есть преслѣванная Глава Премудрости. Каѣ ж Нѹжда в прѣтчем? Пой дерзновенно! Но как в Свѣцкой Мѹзыкѣ один Тон без другаго согласнаго не может показѣть Фундамѣнта, а Пріобщеніе Третьяго Голоса совершеннѹю дѣлѣет Мѹзыку, которая состоит вся в троих Голосѣх, меж собою согласных, так точно и в Давидовых Гуслях одна Струна сумнительна, если Еѣ с другим Стихом не согласить. А при троих же Свѣдителях совершенно всякій ГЛАГОЛ утверждается.

Воскликнем же Господѣви во Гѹслех³²⁴! Вооружимся Согласіем прѣтивѹ проклятаго Языка, Врага Божественному нашему ЧЕЛОВѢКУ. Авось либо по крайней Мѣрѣ из нашей Компаніи выженем сего нечистаго Духа.

СИМФОНІА,

Сирѣчь Согласіе Священных Слов,
со слѣдующим Стихом:

“Рѣх: сохранию Пути моя, еже не согрѣшати Языком моим”³²⁵.

РАЗГОВѢР.

Пѣмва, Антонъ, Лука и прѣтчи.

*

ЛУКА. Продолжай же Притчу твою, Пѣмво.

ПАМ[ВА]. Наконѣц, тѣ два Невольники пришли к великим Горѣм. Они о своем освобожденіи благодарили Богу. Но Голод и Скѹка по Отѣчеству их мѹчила. Как утишился Вѣтер, слышали Шум Вод и подошли ко Источнику. Старѣйшій с них, отдохнѹвъ нѣсколько, осмотрѣл Мѣста около богатаго сего Источника, проистѣкающаго из ужасных Азіатских Гор.

“Конечно, – говорит, – не далѣче тут Люде где-то живѹт”.

“Не знаю, Кто бы мог поселиться в сих страшных Пустынях, – сказал Молодой. – По крайней Мѣрѣ, виден бы был Слѣд какіѹ-либо ко Источнику”. “Да! в Близости Его по Камням не видѣть, – сказал Старик, – но в Далней Околичности примѣтил я Слѣд, весьма похож на Человѣческій”.

Мало помедлѣвъ, поднялись ѹзенькою Тропою по Кручам. Она их привела до Каменные Пещеры с Надписью сею:

“СОКРОВИЩЕ СВѢТА. ГРОБ ЖИЗНИ. ДВЕРЬ БЛАЖЕНСТВА”.

“Не знаю, кѣй Дух влечет мене в темный сей ВЕРТЕП, – говорит Старик. – Или умрѹ, или жив бѹду. Ступай за мною!” Послѣдѹя Предводительству Духа, пошли оба внутрь. Молодой, не терпя больше глубѣкѣи Тмы: “Ах! куда идем?..” “Потерпи! Кажется, слышу Человѣческій Голос”. И дѣйствительно стало слышно Шум веселящихся Людей.

Приблизившись к Дверѣм, начали стучѣть. За Шѹмом не скоро им отперли. Войшли в Пространнѹю Зѣлу, Лампадами Освѣщеннѹю. Тут их приняли так, как Рѣдственников, здѣлав Учасниками Пѣира. А живѹт здѣ

нѣсколько Земледѣлов со Фаміліями. Отдыхав нѣсколько Дней у сих Человѣколюбных Простакѣвъ, праздновавшихъ шесть Дней Рождѣніе своего Господина, спросили Путьники у Кѣнона, кой былъ межъ ними Головою, какъ далѣе живѣтъ ихъ Господинъ? “Онъ насъ всѣмъ тѣмъ, Что къ Веселости принадлежитъ, снабждаетъ, – сказалъ Кѣнонъ, – однакъ мы къ нему въ Домъ никогда не ходимъ и не видимъ, кромѣ нашихъ Пастухѣвъ, которые Ему вѣрнѣе прѣтчихъ.

Они отъ насъ носятъ Ему Поклоны. Если желаете, можете къ нему ити. Онъ не смѣтритъ на Лицѣ, но на Сѣрдцѣ³²⁶. Вамъ назадъ ворѣчаться нелзя. Вотъ Дверѣ! Вамъ не страшенъ тѣмного ВЕРТЕПА Путь при ФАКАЛѣ³²⁷. Господь съ вами³²⁸! ступайте!” Седмаго Дня по Вхѣдѣ своемъ въ Пещѣру 1771-го Годѣ съ Полночи вступили Чужестранцы во Путь Господскій. На Разсвѣтъ слышали Хоръ поющій: “СМѢРТИЮ СМЕРТЬ ПОПРАВЪ...”³²⁹

Послѣ Пѣнія вдругъ отворилися Дверѣ. Войшли въ Чертогъ, Утреннимъ Свѣтомъ озаренный...

ЛУКА. Полно! Воскликните Богу Іѣковлю нынѣ³³⁰! Зачинай пѣть Псаломъ твой и веде Хоръ, Памво! А мы за тобою, сколько можно.

ХОРЪ

ПАМВА. “Рѣхъ: Сохраню Пути моя...”³³¹

ЛУКА. Кажется, съ Стихомъ симъ согласенъ тотъ:

“Рѣхъ: сохранить Законъ твой...”³³²

Откуда видно, что Давидовы Пути, которые онъ намѣренъ сохранять, и Законъ Божій – Все то одно. И такъ второй Стихъ есть Истолкователемъ перваго.

АНТОН. Немножко есть Сумнѣнія въ томъ, что Давидъ назвалъ своимъ то, Что Божіе есть, а не Его.

КВАДРАТ. Для чего жъ Давиду Закона Божія не назвать своимъ Путѣмъ: Онъ, Путь Нечестивыхъ оставивъ, усвоилъ и усыновилъ себѣ Путь Божій.

АНТОН. Не спорю. Однакъ лучше, когда бы третій Стихъ развязалъ Сумнѣніе, дабы твердое было въ Троицъ Тѣнахъ Согласіе.

ЛУКА. Что жъ сумнѣваться? Вѣдь Давидъ и Бога своимъ называетъ:

“Часть моя еси Господи³³³. Ты мой, а Законъ твой есть мой же”³³⁴.

“Рѣхъ: сохраню Пути моя”³³⁵ – то же, Что “Рѣхъ: сохранитъ Зак[онъ] твой”³³⁶.

Но для твоего Удовѣлствія, вотъ тебѣ третій!

“Пути моя исповѣдахъ, и слышалъ мя еси”³³⁷.

АНТОН. Я и симъ не доволенъ. Сей Стихъ изъясняется слѣдующимъ:

“Рѣхъ: исповѣмъ на мя Беззаконіе мое Господѣви”³³⁸. И такъ:

“Пути моя исповѣдахъ”³³⁹, то есть Беззаконіе мое, а не Законъ Божій. “И слышалъ мя еси”³⁴⁰, то есть: “И ты отпустилъ еси Нечестіе Сѣрдца моего”³⁴¹. Сіи два во всемъ съ собою сходны. И какъ Начало Началомъ, такъ и Конѣцъ Концѣмъ втораго открывається. И такъ нѣсколько разнятъ Два Стихи сіи:

“Сохраню Пути моя”³⁴².

“Сохранити Законъ твой”³⁴³.

Если бы сказа́л: “Сохраню Пути́ твоя́”, в то Вре́мя соверше́нная была бы Симфо́нія с сим: “Сохранити́ Зако́н твой”³⁴⁴.

КВАДРА́Т. Как же тепе́рь быть? Слу́шай, Па́мво! За́вел ты нас в Непроходи́му³⁴⁵. Ты ж сам и вы́веди.

ПА́МВА. Зна́ю. Вам сумни́тельно то, что Дави́д как Зако́н Бо́жий называ́ет Путе́м своим, так и беззаконіе называ́ет своим же. Не удивля́йтесь. Един наш, для всѣх нас, есть Пу́ть, веду́щий во Вѣ́чность. Но двѣ в себѣ Ча́сти и двѣ Сто́роны, будто Два Пути́, Де́сный и Шу́йи, имѣет. Часть Господня³⁴⁶ веде́т нас к себѣ, а Лѣ́вая Его Сторо́на – во Тлѣ́ние. Сею Сторо́ною Дави́д пре́жде шество́вал и, усмотрѣ́в Обма́н, говори́т:

“Пути́ моя исповѣ́дах, и ты”³⁴⁷ и протч[ая].

Пото́м, избра́в благо́ую Ча́сть, ска́зует:

“Сохраню́ Пути́ моя”³⁴⁸.

Си́рѣчь ста́ну бере́чь сію благо́ую Ча́сть, дабы мене мой Язы́к не отве́л от Не́я во Иста́вние: “Иску́си мя, Бо́же, и увѣ́ждь Сѣ́рдце мое и, аще есть Пу́ть Беззаконі́я во мнѣ́, тогда наста́ви мя на Пу́ть Вѣ́чен”³⁴⁹.

ДРУГ. Любе́зныи Друзи́! Вы не ху́до на Дави́дову А́рфу забренча́ли и, по моему Мнѣ́нию, не нару́шили Му́сикіи.

Но опу́стили Са́мое Ну́жное. А и́менно: “Рѣх”.

АНТО́Н. Сіе, ка́жется, Всяк разу́мѣет.

ДРУГ. А мнѣ́ снится, будто нѣ́тъ труднѣ́е.

АНТО́Н. Конѣ́чно, ты шути́шь.

ДРУГ. Ника́к! Свяще́нное Писа́ние подобно Рѣ́кѣ или Мо́рю. Ча́сто в том Мѣ́стѣ Глуби́на и са́мым А́нгелским Оча́м неудо́бозрима́я закрыва́ется, гдѣ́ по Нару́жности показы́вается пло́хо и про́сто. Примѣ́чайте, что Дави́д на мно́гих Мѣ́стах говори́т “Рѣх”, и по́слѣ сего́ весьма Ва́жное слѣ́дует.

Напримѣ́р. “Рѣх: ны́нѣ нача́х”³⁵⁰ и протча́я. “Рѣх: потом ражда́ется Сохранѣ́ние Зако́на”³⁵¹. “Рече́ безу́мен в Сѣ́рдцѣ своем”³⁵²: в то Вре́мя слѣ́дует Растлѣ́ние всѣх Нача́наний. “Рѣх: Ты Еси́ Бог мой”³⁵³. Ви́дите, что Рѣ́чь Сѣ́мьям и Исто́чником есть все́му Добру́ и Злу. А вы сію Го́лову опу́стили. Се́я-то До́брыя Рѣ́чи про́сит у Бога Он же. “Рцы́ душѣ́ моей: Спасе́ние твое́ есмь Аз”³⁵⁴. “Господи, Устнѣ́ мои отве́рзеши...”³⁵⁵ А как посла́л Сло́во свое́ и исцѣ́ли́л, в то Вре́мя Дави́д все́му Стро́енію своему́ положи́л Осно́ваніе...

Как же ты, Анто́н, говори́шь, что всяк разу́мѣет?

Разу́мѣешь ли, Что тако́е есть Рѣ́чь?

АНТ[ОН]. По кра́йней Мѣ́рѣ, ви́жу челове́ческии Уста́.

ДРУГ. Бог зна́ет... “Присту́пит Чело́вѣк, и Сѣ́рдце́ глубо́ко”³⁵⁶. Как же мо́жешь ви́дѣть?

АНТО́Н. Сѣ́рдца ви́дѣть не могу́.

ДРУГ. Так не ви́дишь же ни Уст Его́. Позабы́л ты уже́ о́ное?

“Глубо́ко Сѣ́рдце Чело́вѣку, и Чело́вѣк есть”³⁵⁷.

Слу́шайте, любезныи Друзи́! Запо́йте на Дави́довых Гу́слях. Обличите́ Его́ Невѣ́жество³⁵⁸. Иждени́те Бѣ́са³⁵⁹. Па́мво, зачина́й!

СИМФОНІА.

ПАМВА. "Согрѣйся Сѣрдце мое"³⁶⁰. "Глаголах Языком моим"³⁶¹.

ЛУКА. "Дал еси Веселіе в Сѣрдцѣ моем"³⁶².

КВАДРАТ. "Отрыгну Сѣрдце мое Слово Благо. Язык мой Трость..."³⁶³

ПАМВА. "Возрадуется Язык мой Правдѣ твоей"³⁶⁴.

КВАДРАТ. "Слово Господне разжѣ Его"³⁶⁵.

ЛУКА. "Возвеселитися во Веселіи Языка твоего"³⁶⁶.

ПАМВА. "Разжѣся Сѣрдце мое и Утробы моя"³⁶⁷.

ЛУКА. "Возрадуются Устнѣ мой и Душа моя"³⁶⁸.

КВАДРАТ. "Тебѣ речѣ Сѣрдце мое: Господа взыщу"³⁶⁹.

ДРУГ. Полно! Слышишь ли, Антѳн, Симфонію? Понял ли ты, что Язык со Устами радуется, а Сѣрдце говорит? Признай ся ж со Сираховым Сыном, что

"УСТА МУДРЫХ В СѢРДЦѢ ИХ"³⁷⁰.

Но как Сѣрдца их не видишь, так ни Уст их, ни Языка, ни Слова Уст их, ни Рѣчи. Видишь, коль трудное Слово: "Рѣх!"

АНТѳН. А внѣшніи Уста и Язык, что такое есть?

ДРУГ. Онѣмѣй и молчи! Не слыхал ли ты, что на сих Гуслях не должно пѣть для твоей Земли, Плѳти и Крѳви, но Единому Господу и Его Языку, о коем пишется:

"Земля убоится и умолча, вегда востати на Суд Богу"³⁷¹.

АНТѳН. Новыи подлинно Язык.

ДРУГ. Новыи ЧЕЛОВѢК имѣет и Язык новыи. Слушай, Памво! Запойте сему возлюбленному нашему ЧЕЛОВѢКУ³⁷², Сладости и Желанію нашему. Но так пойте, чтоб сладка была ему ваша Хвала. Воспойте Умом, не однимъ Вѳздух поражающимъ Гласом. Новому Нову Пѣснь³⁷³.

СИМФОНІА.

ПАМВА. "Пою тебѣ в Гуслах, Святыи Израілев"³⁷⁴.

ЛУКА. "Красен Добротою, паче Сынѳв Человѣческих"³⁷⁵.

КВАДРАТ. "Возлюбленный, яко Сын Единорѳжъ"³⁷⁶.

ПАМВА. "Сего ради помаза тя, Боже, Бог твой"³⁷⁷.

ЛУКА. "Чѣстно Имя Его предъ ними, и Живъ будетъ"³⁷⁸.

КВАДРАТ. "Обновится, яко Орляя, Юность твоя"³⁷⁹.

ПАМВА. "Жезл Силы послѣт ти Господь отъ Сіѳна"³⁸⁰.

ЛУКА. "Что есть ЧеловѢк, яко помниши ЕГѳ"³⁸¹

КВАДРАТ. "ЧЕЛОВѢК и ЧЕЛОВѢК родися"³⁸².

ПАМ[ВА]. "Престола Его, яко Солнце"³⁸³.

ЛУКА. "Востани! вскую спиши, Господи?"³⁸⁴

КВАДРАТ. "Десница твоя восприятъ мя"³⁸⁵.

ПАМ[ВА]. "Не даси Преподѳбному твоему видѣти Истлѣнія"³⁸⁶.

ЛУКА. "Еще же и Плѳть моя вселится на Упованіи"³⁸⁷.

КВАДР[АТ]. “И Лѣта твоя не оскудѣют”³⁸⁸.

ДРУГ. Знаешь ли, Антѡн, сего блаженнаго Мужа? Он не умирает, а Плоть Его не истлѣвает.

АНТѢН. Признаюсь: не знаю. А что знаю, тѣ вси умирают и тлѣют.

ДРУГ. Так слѣшай же, что тѣ всѣ у Бога непочтѣнны. “Не соберу, – рече Господь, – Соборов их от Кровей”³⁸⁹. Какъ Польза в Крови их, когда они тлѣют? Ищи, что то за Человѣкъ, который в Памятной Записи у Бога? Если същещь, в то Время и сам записан будещь на Небесахъ. Вѣдь ты читалъ, что: “Единоу Глагола Бог”³⁹⁰, а там разумѣется ДВОЕ. Человѣкъ и Человѣкъ. Язык и Язык. “Рѣх” и “Рѣх”. Старое и Новое. Истинное и пустое. Слово Божіе и Смертное. Глава и Пята. Путь и Грѣх, то есть Заблужденіе...³⁹¹ “Рѣх”. А потомъ Что? “Сохраню Пути моя”³⁹². “Рѣх Беззаконнующим”³⁹³. А что такое? “Не беззаконнуйте”³⁹⁴. “Рѣх”. Что ж то за Рѣчь? “Услышу, Что речет во мнѣ Господь?”³⁹⁵ “Мир!” “Яко речет Мир на Люди своя”³⁹⁶. “Рѣх”. Вот же и Рѣчь! “Господи, Устнѣ мои отвѣрзеши”³⁹⁷. “Рѣх”. “Господь даст Глаголъ Благовѣствующим”³⁹⁸. “Рѣх”. “Посла Слово свое и исцѣли их”³⁹⁹. “Рѣх”. “В НАЧАЛѢ БѢ СЛОВО”⁴⁰⁰. “Рѣх”. “Бог рекъ из Тмы Свѣту возсияти”⁴⁰¹. “Рѣх”. “Той сотрет твою Главу”⁴⁰². “Рѣх”. “Рече Бог: Да будет Свѣтъ”⁴⁰³! “Рѣх”. “Просвѣщаеши Тму мою”⁴⁰⁴. “Рѣх”. “Сердце чисто созижди”⁴⁰⁵. “Рѣх”. “Господи, во Чревѣ нашем зачѣхом”⁴⁰⁶. “Рѣх”. “Всяка Плоть Трава”⁴⁰⁷. “Рѣх”. “Кляхся и поставих Судбы...”⁴⁰⁸ “Рѣх”. “Живо бо есть Слово Божіе”⁴⁰⁹. “Рѣх”. “Докѡлъ съчещи, о Мѣчу Божій”⁴¹⁰? Глаголай ИСТИНУ в Сердцѣ моем⁴¹¹? Боже Сердца моего⁴¹²? Докѡлъ съчещи⁴¹³? Я уже скрѣхъ Словеса твоя в Сердцѣ моем”⁴¹⁴.

АНТѢН. А я думал, что Давид обыкновенно сказалъ нашимъ Языкомъ. “Рѣх”.

ДРУГ. Ни! но тайнымъ, Новымъ, нетлѣннымъ. Он не любилъ иначе говорить. Слышь, Что сказует?

“О Господѣ похвалю СЛОВО”⁴¹⁵.

АНТѢН. О дабы Бог дал и мнѣ Новѣй сей Язык!

ДРУГ. Если узнаешь Старѣй, познаешь и Новѣй.

АНТѢН. Тфу! Что за Бѣда? Будто я уже и стараго не знаю? Ты мене Чучеломъ здѣлалъ.

ДРУГ. Если б тебѣ Трактирщикъ поставилъ Единъ Старога, Другіи Стаканъ Винѣ новаго, а ты не Знатѡкъ, то какъ можно сказать, будто знаешь? Ошибкою можешь почестъ Старое вмѣсто Новаго.

АНТѢН. Что ж Пользы видѣть, не имѣя Вкусѣ?

ДРУГ. Самая Правда. А я тебѣ говорю, что и о самомъ Старомъ Языкѣ не знаешь, гдѣ он? хотя б ты Вкусѣ и не былъ лишенъ.

АНТѢН. Что ты поешь? Вѣдь старѣй нашъ Языкъ во Ртѣ.

ДРУГ. А Ротъ гдѣ?

АНТѢН. Развѣ не видишь моего Рта?

ДРУГ. Полно врать, не просвѣщенная Грязь! Преисподняя Тма! Послушай Давидовыхъ Гуслей и прожени Духа Лжы. Воспой, Старик!

СИМФОНІА.

ПАМВА. “Нѣсть во Устѣх их Истины. Сѣрдце их суѣтно”⁴¹⁶.

ЛУКА. “Устнѣ лстивыя в Сѣрдцѣ”⁴¹⁷.

КВАДРАТ. “Речѣ безумен в Сѣрдцѣ своем”⁴¹⁸.

ПАМВА. “Труд и Болѣзнь под Языком их”⁴¹⁹.

ЛУКА. “Доколѣ положу Совѣты в Д[у]шѣ моей?”⁴²⁰

КВАДРАТ. “Болѣзни в Сѣрдцѣ моем...”⁴²¹

ДРУГ. Вот видишь, что и самый старый твой Язык во вѣхом твоём Сѣрдцѣ, а не в Наружности.

АНТОН. Как же Наружный мой Язык не говорит, когда он говорит? Вѣдь Голос Его слышен.

ДРУГ. Мысль двѣжет Грязь твоего Языка, и Она-то говорит оным, но не Грязь. Так, как Молоток Часы на Башнѣ бьет. Выходит из Нутра Часовыя Машины побудительная Сила, кою нечувствительный двѣжется Молоток. И посему-то Давид поёт: “Помыслиша (так вот ужѣ) и Глаголаша”⁴²². Старый, Новый ли Язык, оба закрылися в Бѣзднѣ Сердѣц своих. “Помыслих, – говорит, – Пути твоя”⁴²³, тоест “Рѣх: сохраню Пути моя”⁴²⁴. А опять о злом Языкѣ вот Что! “Неправду умысли Язык твой”⁴²⁵. Тоест “Сѣрдце его собралъ беззаконіе себѣ”⁴²⁶. А как во Мѣртвость твоего наружнаго Языка, так во всѣ твоя Тлѣнности Члены, выходит побудительная Сила из Сердечныя же Машины. Посему видно, что всѣ они в той же Бѣзднѣ, как Яблоня в своём Сѣмени, утаеваются. А наружная Грязь о них только свидѣлствует. Пѣвчіи! Поиграйте и Сея Пѣсенки!

СИМФОНІА.

ПАМВА. “Ногà моя ста на Правотѣ”⁴²⁷.

ЛУКА. “Тии же присно заблуждаютъ Сѣрдцем”⁴²⁸.

КВАДРАТ. “Неправду Руки ваши соплѣтаютъ”⁴²⁹.

ПАМВА. “В сѣрдцѣ Беззаконіе дѣлаете”⁴³⁰.

ЛУКА. “Язык его соплѣташе Лицѣніе”⁴³¹.

КВАДРАТ. “Возведох Очи мои”⁴³².

ПАМВА. “К тебѣ взях Душу мою”⁴³³.

ЛУКА. “Виждь и приклони Ёхо твое”⁴³⁴.

КВАДРАТ. “Преклонихъ Сѣрдце мое во Свидѣнія твоя”⁴³⁵.

ДРУГ. Ражжуй Силу сих Слов и усмотришь, что Ногà Гордыни и Рука, и Рогѣ Грѣшных, и Зубы, Ёши, и Око Простое и Лукавое, и Все до послѣдняго Волоса спряталось в Сердечной Глубинѣ. Отсюду-то исходятъ Помышленія, всю нашу крайню Плоть и Грязь двѣжущи. Помышленіе, владѣющее наружным твоимъ Окомъ, есть главное твое Око, а плотское так, как бы Одежда, послѣдующая своей Внутренности. То же разумѣй и о протчихъ Частяхъ.

АНТОН. Да ты ж говорил, что Уста Мудрыхъ только однихъ в Сѣрдцѣ их, а теперѣ говоришь То о всякихъ Устахъ.

ДРУГ. Весѣма ты Примѣтлив на мои Ошѣбки. Вот Сирахов Стих! "Сѣрдце Безумных во Устах их, Уста же Мудрых в Сѣрдцѣ их"⁴³⁶. Пускай же и Безумнаго Уста будут в Сѣрдцѣ. Но если ты сего не разумѣешь, в то время Мысль твоя будет в Грязи нарушних твоих Уст. А о чем размышляешь, там твое пустое и Сѣрдце. Оно думает, что Плотское Брѣние силно и важно. В сем ложном Мнѣнии Оно пребывая, дѣлается и само Пустошью, так как и Язык его есть суетный. Таковой Помысл есть Устами твоими брѣнными, а в них твое Сѣрдце дотолъ будет, доколъ не скажешь: "Рѣх: сохранию Пути моя"⁴³⁷. "Спаси мя от Брѣнія, да не углубнѣю"⁴³⁸. Затѣм-то Язык и Головою называется, что за сим Вождом все Человѣческое Сѣрдце идет. Желал бы я, дабы тебѣ Господь и всѣм нам дал Новое и Чистое Сѣрдце, стер Главу Языка Зміина, а заговорил в Сѣрдцѣ нашем тѣм Языкомъ, о коем сказано:

"Языка, Егоже не видяше, услыша"⁴³⁹.

"Посла Слово свое и избави их от Растлѣній их"⁴⁴⁰.

АНТОН. Теперѣ, кажется, и я разумѣю сіи Слова:

"Возрадуются Кости смиренныя"⁴⁴¹.

ДРУГ. Когда Все-на-все, то и самая Кость в Душѣ и в Сѣрдцѣ заключается. "Как только (говорит) умолчахъ, Обветшаша Кости моя"⁴⁴².

ПАМБА. "Онѣмѣх и умолчахъ от Благ в то Время, внегда востати Грѣшному (Языку) предо мною"⁴⁴³.

ДРУГ. Подлинно. А как сей злый Вождь и Глава Зміина приводит все Сердечное Сокровище в Смуцѣніе, так напротив того, веселый Божій Мир благовѣствующій Языкъ приносит всему Сѣрдцу, всей Бѣзднѣ нашей, Радость и Свѣтъ.

"Слуху (говорит) моему дася Радость и Веселіе"⁴⁴⁴.

Для того как Все мое, так и Кости мои, прежде всего смирившіися во Иславѣніе, теперѣ возрадуются⁴⁴⁵.

Семѣ Мирному Языку Вѣровахъ, тѣм же и Глаголахъ. А что Глаголахъ? вот что! "Всякъ Человѣкъ ложъ"⁴⁴⁶. "Всяка Плоть Сѣно"⁴⁴⁷. "Плоть Ничтоже"⁴⁴⁸. "Рѣх:" "Имя Господне призовѣю"⁴⁴⁹. "Рѣх:" "Сохранию Пути моя"⁴⁵⁰. Пойдѣу в Слѣд за новым моим Языкомъ, за нетлѣнным ЧЕЛОВѢКОМ. Не пойдѣу во Иславѣніе за Грѣшным Языкомъ. Закричу со Исаіею:

"БОЖІЙ ЕСМЬ"⁴⁵¹.

ПАМБА. Войшли мы нѣсколько во Внутренность Плоти нашей, будто в Нѣдро Земное. Нашли, чего не видали. Людѣи мы нашли новыхъ, Руки, Нѣги и Все Новое имѣющихъ.

Но еще не Конѣц. Продолжаймо Путь к совершенному Миру нашему. Пренебрегши, о Душа моя, совершенно всю Плоть, видиму и невидиму! Отходѣ от нея и приближайся ко Господу⁴⁵². Вѣрою отходѣ, а не Видѣніем. Вѣра роет и движет Горы.

Вот Свѣтилник Стезям твоимъ⁴⁵³!

Языкъ Новый!

Аминь.

«Наркісс» – перший за часом філософський діалог Сковороди. Судячи з усього, він був написаний упродовж 1769–1771 рр. У середині 1780-х рр. Сковорода зробив нову редакцію твору, а незадовго до смерті, десь у 1793–1794 рр., написав ще й пролог. Цей твір Сковороди інколи називають першою пам'яткою оригінальної філософії у східних слов'ян [див.: Scherer S. The Narcissus: Skovoroda's "First-Born Son" // *Journal of Ukrainian Studies*. – 1997. – Vol. 22. – Nos. 1–2. – P. 64]. «Наркісс» дійшов до нас у двох автографах: ранішому (з численними виправленнями та деякими пропущеними аркушами, які потім були поновлені невідомим переписувачем за другим автографом) та пізнішому. Діалог був уперше надрукований заходами Михайла Антоновського 1798 р. в Санкт-Петербурзі [див.: Библиотека духовная, содержащая в себе дружеские беседы о познании самого себя. – Санкт-Петербург: Издание Академии наук, 1798. – С. 1–193]. Подаємо за другим автографом, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 9, арк. 1/67–56/122).

¹ Цей образ Нарциса засновується на 718-ій емблемі зі збірки «*Symbola et emblemata*», що має назву «Нарцисс над водою» і такий підпис: “Знай сам себя. Помни, кто ты таков. Nosce te ipsum” [Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 180–181]. Образ Нарциса зринав і в творах інших старих українських письменників, наприклад, у Стефана Яворського [див.: *Jaworski S. Pełnia nieubytwajacego chwały*. – Kiiów, 1691. – K. 30]. Загалом беручи, Сковорода тлумачить міф про Нарциса, з одного боку, на взір Платинової алегорези “Нарцисового гріхопадіння”, тобто як символ залюбленості душі в плінну матерію, а з другого – як уособлення ідеї себепізнання [див.: Піч Р. Сковородинівський міф про Наркіса в світлі романтичної концепції міфотворчості // *Сучасність*. – 1995. – Ч. 10. – С. 162–167; Ушкалов Л. Григорій Сковорода і антична культура. – Харків, 1997. – С. 87–89; Pylypiuk N. Skovoroda's Divine Narcissism // *Journal of Ukrainian Studies*. – 1997. – Vol. 22. – Nos. 1–2. – P. 13–50].

² Очевидно, це парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 18: 20. Пор.: *прежде сѣдѣ испытай себѣ*.

³ Сковорода стверджує, що людина може полюбити лиш те, що знає, адже, як казав Овідій (Наука любові, III, 397): “*Ignoti nulla cupido*” (“До невідомого не тягне”). Цю думку на ґрунті християнської традиції почали розвивати ще олександрійські богослови, зокрема Оріген (Про першооснови, II, VIII, 3) [див.: *Ориген*. О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 152–153]. Володимир Лоский коментував Орігена так: “Що більше зростає пізнання, то сильніше й сильніше палає любов. Тому слово *ψυχή* – душа, – яке Оріген виводив від *ψυχος* – холод, означає для нього охолоду духовну субстанцію, котра втратила з огляду на свою віддаленість від Бога власну початкову полум'яність” [Лосский В. Александрия // *Лосский В. Боговидение*. – Минск, 2007. – С. 41]. Та й Ісаак Сириянин стверджував, що “любов є породженням гнозису” [Минин П. Главные направления древне-церковной мистики // *Мистическое богословие*. – Киев, 1991. – С. 383]. Ця теза добре знана й у старій українській літературі. Пригадаймо, як Мелетій Смотрицький писав у своїй «Апології»: не може того бути, щоб хтось полюбив яку річ іще до того, як хоч би трохи її пізнав [див.: *Smotryc'kyj M. Apologia peregrinatiey do kraioy Wschodnych*. – Lwów, 1628. – S. 12], – а Лазар Баранович, можливо, нав'язуючись до Орігенового концепту “*ψυχή* – *ψυχος*”, заявляв: “*Iam śnieg, Bog ogień*” [Baranowicz Ł. *Lutnia Apollinowa*. – Kiiów, 1671. – S. 172]. Зрештою, вона була загальником (аксіомою) у філософських курсах професорів

Києво-Могилянської академії, зокрема Стефана Калиновського та Михайла Козачинського [див.: Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 64, 115, 130, 331].

⁴ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 1: 26. Пор.: **посредаѣ же вѣсь стои́тъ, ѿгѣже вы не вѣсте.**

⁵ Євангелія від св. Луки 8: 39.

⁶ Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 12: 26. Пор.: **Раздѣливъ прѣвникъ себѣ дръгъ вѣдетъ.**

⁷ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 58: 12. Пор.: **сте́зи твоѣ посредаѣ ѡпоко́ниши.**

⁸ Сковорода має на думці слова: **крѣпка ѣкѡ смѣрть любѣ, жѣстока ѣкѡ ѡдъ рѣвность: крѣпа ѣѡ крѣпа ѡгнѣ, (ѡгнѣ ѡгненно) пла́мы ѣѡ** (Пісня над піснями 8: 6).

⁹ Парафраза Євангелії від св. Луки 10: 41. Пор.: **пече́шиѡ ѡ мо́вниши.**

¹⁰ Парафраза Євангелії від св. Луки 10: 42. Пор.: **ѡди́но же ѣсть на по́требѣ.**

¹¹ Парафраза Євангелії від св. Івана 12: 7. Пор.: **Рече́ же ѡйсъ: не дѣ́йте ѣѡ.**

¹² Пор. зі зверненими до Христа словами молитви: “Присносущно кипящий, животный и просвѣтительный источник...” [Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 18 (третя пагін.)].

¹³ Феваїда – північна частина Єгипту, батьківщина пустельництва. Під “феваїдською премудрістю” Сковорода, очевидно, має на думці чернечі настанови на взір «Уставу життя на самоті» преподобного Антонія Великого [див.: Ігор Ісиченко, архиеп. Монашество Давнього Єгипту. – Харків, 2002. – С. 91–123].

¹⁴ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Ѣвѣща ѡбо ѡйсъ ѡ рече́ ѡмъ: не ропщи́те ме́ждѡ собо́у** (Євангелія від св. Івана 6: 43).

¹⁵ Книга Премудрості Соломонової 7: 25.

¹⁶ Цей мотив нагадує популярні в київських курсах поетики вірші «De Christo» (“Vitis eram, nostros carpebat nemo racemos...”): “Був виноградним кущем я, ніхто не зривав з мене ягід, / Був я потоком, ніхто з мене води не напивсь. / Деревом став я, ніхто не бажав собі тіні моєї. / Став я вожатим, ніхто слідом за мною не йшов. / Фебом я став, і ніхто теж не саяв від нашого світла. / Став пастухом, за моїм стадом ніхто не пішов. / Що ж мав робити Ісус, коли золоту люблять всі дуже? / ‘Щоб полюбили мене, золотом стану’, – сказав” [Довгалецький М. Поетика (Сад поетичний). – Київ, 1973. – С. 41–42].

¹⁷ Парафраза Євангелії від св. Матвія 5: 14. Пор.: **Вы ѣстѣ свѣтъ міра.**

¹⁸ Парафраза Соборного послання св. ап. Якова 2: 1. Пор.: **Бра́тїе моѣ, не на лица́ зра́ще ѡмѣ́йте вѣрѣ гдѣ ѡше́го ѡса хрѣ́та сла́вы.**

¹⁹ Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: **дѣхъ ѣсть, ѡже ѡживля́етъ, плоть не поль́зуетъ ничтѣ́же.**

²⁰ Див.: Книга пророка Даниїла 3: 1.

²¹ Фразу **сѣта́ сѣтствѣ́й** узято з Книги Екклесіястової 1: 2; 12: 8.

²² Див.: Друга книга царств 6: 16; Перша книга параліпоменон 15: 29.

²³ Пісня над піснями 2: 17.

²⁴ Пісня над піснями 1: 6.

²⁵ Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 14. Пор.: **ѡви́ ми зра́къ тво́й.**

²⁶ Парафраза Книги Екклесіястової 7: 12. Пор.: **Бла́га мѣ́дрость съ насле́дїемъ.**

²⁷ Трохи неточна цитата з Книги Екклесіястової 7: 12. Пор.: **па́че же ви́дащымъ со́лнце.**

²⁸ Див. прим. 194 до циклу «Сад божественных пѣсней».

²⁹ Книга Псалмів 18 (19): 5.

³⁰ Див.: Книга пророка Даниїла 3: 19–28.

³¹ Фразу “свѣт незаходимый” узято з церковних піснеспівів. Див., наприклад: “Вскую мя еси отринул, свѣте незаходяй” [Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 445].

³² Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 2: 6. Пор.: *исто́чникъ же исто́ждаше нѣ зѣмль и напѣа́ше всѣ ли́це зѣмль.*

³³ Неточна цитата з Книги пророка Варуха 3: 30. Пор.: *Кто́ прѣйде на ѡнѣ стра́нѣ мо́ря, и ѡбръ́тѣ ѡ;*

³⁴ Книга Псалмів 35 (36): 10.

³⁵ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 3.

³⁶ Парафраза Книги Ісуса Навина 10: 12–13. Пор.: *да ста́нетъ со́лнце прѣ́мь гава́онѣ, и лѣ́н прѣ́мь де́бри ѣло́нѣ. И ста́ со́лнце.*

³⁷ Парафраза Книги Псалмів 103 (104): 2. Пор.: *ѡдѣ́йся свѣ́томъ ѡ́къ рѣ́зю.*

³⁸ Євангелія від св. Матвія 28: 9.

³⁹ Євангелія від св. Матвія 14: 27; Євангелія від св. Марка 6: 50; Євангелія від св. Івана 16: 33.

⁴⁰ Євангелія від св. Луки 24: 36; Євангелія від св. Івана 20: 19; 20: 21; 20: 26.

⁴¹ Євангелія від св. Матвія 14: 27; 17: 7; 28: 10; Євангелія від св. Марка 6: 50; Євангелія від св. Івана 6: 20.

⁴² Євангелія від св. Івана 8: 12.

⁴³ Мабуть, це парафраза Євангелії від св. Івана 8: 12. Пор.: *ѡ́зъ ѣ́смь свѣ́тъ мі́рѣ.*

⁴⁴ Парафраза Євангелії від св. Івана 7: 37. Пор.: *ѡ́це кто́ жа́ждетъ, да прѣ́идетъ ко́ мнѣ́ и пѣ́етъ.*

⁴⁵ Див.: Четверта книга царств 6: 6.

⁴⁶ Парафраза Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 3. Пор.: *И́же съ́и сѣ́лніе сла́вы и ѡб́разъ ѱпо́стѣси́ є́гоу.*

⁴⁷ Парафраза Пісні над піснями 8: 6. Пор.: *Положи́ мѧ ѡ́къ печѧ́тъ на се́рдцы твоѣ́мъ, ѡ́къ печѧ́тъ на мѡ́щѣ́ твоѣ́й.*

⁴⁸ Книга Псалмів 4: 7.

⁴⁹ Парафраза Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 5. Пор.: *и́ зѣмля́ ѡ́ воды и́ водоу́ со́стави́ена, вѣ́и́мъ сло́вомъ.*

⁵⁰ Книга пророка Ісаї 33: 17.

⁵¹ Третя книга царств 19: 10.

⁵² Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 5: 6. Пор.: *Дѡ́шѧ мо́ѧ и́зѣде́ въ сло́во є́гоу.*

⁵³ Трохи неточна цитата або з Євангелії від св. Матвія 19: 27 (пор.: *ѡ́стави́хомъ всѧ́ и ѡ́слѣ́дъ тебѣ́ и́до́хомъ*), або з Євангелії від св. Марка 10: 28 (пор.: *се́, мы ѡ́стави́хомъ всѧ́ и ѡ́слѣ́дъ тебѣ́ и́до́хомъ*).

⁵⁴ Книга Псалмів 72 (73): 26.

⁵⁵ Неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 123. Пор.: *Ѡ́чи моѧ́ и́зчезо́стѣ во́ спѣ́ніе твоѣ́.*

⁵⁶ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 41 (42): 3. Пор.: *когда́ прѣ́идѡ́ и ѡ́блѡ́ся ли́цѡ вѣ́ію.*

⁵⁷ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до галатів 6: 14. Пор.: *мнѣ́ мі́ръ распѣ́тѣ, и ѡ́зъ мі́рѣ.*

⁵⁸ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до галатів 2: 20. Пор.: *живѣ́ же не́ кто́мѣ ѡ́зъ, но живѣ́тъ ко́ мнѣ́ х́́то́сь.*

⁵⁹ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 21. Пор.: *и́же прѣ́вѣ́рази́тъ тѣ́ло смире́нѧ́ на́шегѡ.*

⁶⁰ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до филип'ян 1: 23. Пор.: *же́лѧ́ніе и́мѡ́й разрѣ́шити́ся.*

⁶¹ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до филип'ян 1: 21. Пор.: **Мнѣ** бо **ѣже** жити, **хрѣтось**, и **ѣже** **ѹмрѣти**, **привѣрѣтеніе** (ѣсть).

⁶² Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 58: 11–12. Пор.: и **вѣдетъ** **вѣтъ** твоѣ съ **товѣю** **прѣнв**: и **насытѣнѣсѣ**, **ѣкоже** **желаетъ** **дѣшѣ** твоѣ, и **кѣсти** твоѣ **ѹтѣнѣютъ**, и **вѣдѣтъ** **ѣкѡ** **вертоградъ** **напоенъ**, и **ѣкѡ** **истѣчникъ**, **ѣмѣже** не **ѡскѣдѣ** вода: и **кѣсти** твоѣ **прозѣвѣдѣтъ** **ѣкѡ** **травѣ**, и **развѣтѣютъ**, и **наслѣдѣтъ** **родѣ** **родѣвъ**. **И** **созѣждѣтъ** **пѣстыни** твоѣ **вѣчныѣ**, и **вѣдѣтъ** **ѡснованіѣ** твоѣ **вѣчныѣ** **родѣмѣ** **родѣвъ**: и **прозѣвѣсѣ** **здѣтель** **ѡградъ**, и **стежѣ** твоѣ **посредѣ** **ѹпокоѣни**.

⁶³ Під ім'ям *Друга* виступає сам Сковорода. Персонаж на ім'я *Друг*, як утілення авторської позиції, знаний із давніх часів. Досить пригадати бодай діалог Лукіана «Ікароменіпп, або Захмарний політ». До речі, цей письменник, за свідченням Михайла Ковалинського, входив до десятка найулюбленіших авторів Сковороди, а його діалоги були в бібліотеці Харківського колегіуму [див.: *Каганов І.* Що читали сучасники Г. Сковороди // Радянське літературознавство. – 1967. – № 6. – С. 80].

⁶⁴ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 15. Пор.: **тоѣ** твоѣ **вѣстѣ** **вѣдетъ** **главѣ**, и **тѣ** **вѣстѣ** **вѣдѣши** **ѣгѡ** **плѣтъ**.

⁶⁵ Це – ім'я біблійного персонажа, яке означає “нерозсудливий, необачний, злий, дурень” [Костів К. Словник-довідник біблійних осіб, племен і народів. – Київ, 1995. – С. 264]. Про Навала йдеться у 25-ій та 27-ій главах Першої книги царств та в 2-ій главі Другої книги царств. Часом воно могло набувати ще й символічного значення. Наприклад, о. Віталій Дубенський писав у своїй «Діоптрі»: “Навалом буім образується мир премѣнный...” [Діоптра, сирѣч Зерцало, або Изображеніе извѣстное живота человѣческаго в мирѣ. – Кутейно, 1654. – Арк. 79].

⁶⁶ Це – ім'я біблійного персонажа. Про “книгочія” Сомнаса йдеться в 36-ій главі Книги пророка Ісаї.

⁶⁷ Євангелія від св. Івана 5: 7.

⁶⁸ Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 1: 7. Пор.: **ѣще** не **ѹвѣси** **самѣю** **тебѣ**, **дѡбраѣ** **въ** **женѣхъ**, **изъидѣ** **тѣ** **въ** **плѣтѣхъ** **пѣствѣ** и **пѣси** **кѡзѣнѣ** **твоѣ** **ѹ** **кѣщѣ** **пѣстырѣ** **кѣхъ**.

⁶⁹ Очевидно, це парафраза або Першої книги Мойсеевої: Буття 21: 11 (пор.: **Жѣстоко** **же** **ѡвѣсѣ** **глаголѣ** **сѣй** **зѣмѣ** **прѣдѣ** **ѡвраѣмѡмѣ**), або Євангелії від св. Івана 6: 60 (пор.: **жѣстоко** **ѣсть** **слово** **сѣ**).

⁷⁰ Можливо, це парафраза Євангелії від св. Марка 5: 7; 8: 28. Пор.: не **мѣжи** **менѣ**.

⁷¹ Слово *мысль* у словникові Памви Беринди тлумачиться так: “Мысль: сила душевная, которою мыслимо, тоест ум, разум или душа” [Беринда П. Лексікон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 124].

⁷² Парафраза Дій св. апостолів 2: 46. Пор.: **прѣимѣхъ** **пѣщѣ** **въ** **рѣдѡсти** и **въ** **простѡтѣ** **сѣрдѣ**.

⁷³ Див.: **Глѡво** **кѡ** **сѣрдѣ** (человѣкѣ) **пѣче** **всѣхъ**, и **человѣкѣ** **ѣсть**, и **кто** **познѣетъ** **ѣгѡ**.

(1) Цицерон. «Про державу», VI, xxiv, 26 (Сон Сціпіона). У перекладі Володимира Литвинова: “...розум кожного – це і є людина” [Марк Тулій Цицерон. Про державу. Про закони. Про природу богів. – Київ, 1998. – С. 149]. Слід сказати, що «Сон Сціпіона» ґрунтовно вивчали в нижчих класах колегіумів [див.: *Ulčinaite E.* Teoria retoryczna w Polsce i na Litwie w XVII wieku: Próba rekonstrukcji schematu retorycznego. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1984. – S. 39].

(2) Ним. *der Mensch*.

(3) Гр. *φῶς*.

⁽⁴⁾ Це – трохи переінакшений вислів римського поета-мімографа II ст. до н. е. Публілія Сіра, автора добре знаного в старій Україні (на нього покликався, наприклад, Феофан Прокопович [див.: Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 173]). У Публілія Сіра він звучить так: “Caeci sunt oculi, cum animus aliis res agit” [Publilii Syri Sententiae. – Leipzig, 1869. – S. 71].

⁷⁴ Книга пророка Єремії 17: 9.

⁷⁵ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 15. Пор.: той твоє блистін вѣдєть главѣ.

⁷⁶ Див.: Четверта книга Мойсеева: Числа 25: 7–8.

⁷⁷ Див.: Книга пророка Єремії 12: 12.

⁷⁸ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 62: 11. Пор.: сє, спїсїтель твої грѣдєть, ѿмѣай съ собою мздѣ ѿ дѣла своє прѣд лицємъ своимъ.

⁷⁹ Можливо, Сковорода має на думці слова: ѿ свѣтъ ко тмѣ свѣтитсѧ, ѿ тмѣ єгѡ не ѡбѣѣтъ (Євангелія від св. Івана 1: 5).

⁸⁰ Парафраза Пісні над піснями 8: 6. Пор.: крѣпкѧ ѡбѣ смєртѣ любѣ. Пор. приказку: “Любов сильніша смерті” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 621].

⁸¹ Саме так окреслювали єство віри українські богослови XVII–XVIII ст. Див. прим. 70 до трактату «Начальная дверь ко християнскому добронравію».

⁸² Сковорода має на думці слова: **ѿ ѡбѣщѧвъ ѡвраѧмъ, рече: нѣѣ начѧхъ глаголати ко гдѣ моємъ, азъ же єсмь землѧ ѿ пѣпелъ** (Перша книга Мойсеева: Буття 18: 27).

⁸³ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 15. Пор.: той твоє блистін вѣдєть главѣ.

⁸⁴ Про Сомнаса йдеться в 36-ій главі Книги пророка Ісаї.

⁸⁵ Пор.: “Христос Господь, поелику єсть точію Бог, вездє єсть и вся исполняет” [Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 131].

⁸⁶ Див. прим. 32 до трактату «Начальная дверь ко християнскому добронравію».

⁸⁷ Парафраза або Книги Екклєзієстєвої 2: 14 (пор.: мѣдрагѡ ѡчи єгѡ ко главѣ єгѡ, ѧ вєзѣмный ко тмѣ хѡдѧтъ), або Книги Притч Соломонових 17: 24 (пор.: **Лицє разѣмно мѣжа премѣдра, ѡчи же вєзѣмнагѡ на концѣхъ землѧ**).

⁸⁸ Євангелія від св. Луки 7: 43.

⁸⁹ Ідеться про церкву Успіння, побудовану коштом бригадира всіх Слобідських полків Олексія Лєсєвїцького 1738 р. Сковорода називає її “старою” з огляду на те, що в 1753 р. в Охтирці був зведений величний Покровський собор.

⁹⁰ Див. прим. 32 до трактату «Начальная дверь ко християнскому добронравію».

⁹¹ Можливо, це парафраза Книги пророка Ісаї 41: 3. Пор.: дѡврѣ сѡдѣ твоѧ.

⁹² Можливо, це парафраза Книги Псалмів 55 (56): 7. Пор.: тїи пѧтъ моє сохрѧѧтъ.

⁹³ Книга пророка Ісаї 41: 14.

⁹⁴ Книга пророка Ісаї 49: 16.

⁹⁵ Парафраза Послання св. ап. Павла до ефєсян 1: 23. Пор.: ѡже єсть... всѧчєскаѧ ко всѣхъ. Див. також: **дѧ вѣдєть бѣ всѧчєскаѧ ко всѣхъ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 28).

⁹⁶ Фраза йстинна гдѧ зринає в Книзі Псалмів 116 (117): 2.

⁹⁷ Парафраза Книги Псалмів 116 (117): 2. Пор.: йстинна гдѧ пребывѧєтъ ко вѣкѣ.

⁹⁸ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 17: 24. Пор.: ѡчи же вєзѣмнагѡ на концѣхъ землѧ.

⁹⁹ Трохи неточна цитата з Першої книги царств 16: 7. Пор.: чєловѣкъ зрѣтъ на лицє, бѣ же зрѣтъ на сєрдцє.

¹⁰⁰ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 2.

¹⁰¹ Ідеться про слова Христа: *и никто́же винва́етъ вѣна нова въ мѣхѣхъ вѣтхѣхъ: ꙗ́коже ли же ни, просади́тъ вѣно но́вое мѣхѣхъ, и вѣно пролі́етсѧ, и мѣхѣхъ погнѣнѣтъ: но вѣно но́вое въ мѣхѣхъ но́вы влі́ати* (Євангелія від св. Марка 2: 22).

¹⁰² Див. прим. 65.

¹⁰³ Можливо, Сковорода має на думці слова: **Но** тогдѧ *ѡубѡ*, не вѣдѧще бѣа, слажисте не по єстествоу *сѣщѣмъ бо́гѡмъ: ниѣ же, позна́вше бѣа, па́че же позна́ни бывше ѡ бѣа, ка́кѡ возвра́цаѣтсѧ па́ки на немо́щныѧ и хѣдыѧ стѣхѣи, ѡиже па́ки свѣше слажѣти хо́щете;* (Послання св. ап. Павла до галатів 4: 8–9).

¹⁰⁴ Парафраза Послання св. ап. Павла до римлян 11: 33. Пор.: **Ѡ**, глѣбини богѧтства и премѣдрости и рѧзѣма вѣѧ.

¹⁰⁵ Це – основний мотив 11-ої пісні «Саду божественныхъ пѣсней».

¹⁰⁶ Книга пророка Єремїї 17: 9.

¹⁰⁷ Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 34: 7. Пор.: не ѡтѣмнѣстѣ ѡчи єгоѡ, ни истѣлѣста ѡустнѣ єгоѡ.

¹⁰⁸ За словником Памви Беринди, “идол” та “кумир” – це одне й те саме: “Кумир: идол, болван” [Беринда П. Лексикон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 102].

¹⁰⁹ Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 34: 7. Пор.: не ѡтѣмнѣстѣ ѡчи єгоѡ.

¹¹⁰ Книга пророка Ісаї 49: 16.

¹¹¹ Парафраза Книги пророка Осїї 9: 1. Пор.: **Не** рѧдѧйсѧ, ѡйлю, ни весели́сѧ ꙗ́коже лю́діе, понѣже соблѧди́л єси ѡ гѧа бѣа твоегоѡ.

¹¹² Очевидно, Сковорода має на думці слова: но *сѣдѣтъ прѧвдою смиренномѡ сѣдѧ и ѡбличѣтъ прѧвостію смиренныѧ земѣи, и порази́тъ землю́ слово́мъ ѡустъ своѣхъ* (Книга пророка Ісаї 11: 4).

¹¹³ Ідеться про слова пророка Осїї: **И** вѧше єфрѣмъ ꙗ́кѡ гѡлѡвъ безѣмный, не ѡмѣй сѣрдѣца (Книга пророка Осїї 7: 11).

¹¹⁴ Сковорода має на думці слова: **Всѣ** любодѣющѣи, ꙗ́кѡ пѣць жегѡма на печѣніе сожженѣа ѡ пѧмѣне (Книга пророка Осїї 7: 4).

¹¹⁵ Сковорода має на думці або слова: ꙗ́кѡ гѡлѡвъ, тѧкѡ похѣлѣа: ѡзѣзѡстѣ во ѡчи моѡ, **ѣ**же взирѣти на высотѡ небѣсныѡ ко гѧѡ (Книга пророка Ісаї 38: 14), або: **И** вѧше єфрѣмъ ꙗ́кѡ гѡлѡвъ безѣмный (Книга пророка Осїї 7: 11)

¹¹⁶ Можливо, Сковорода має на думці слова: сѣѧ єсть сѧма вѣѧа вели́каѧ (Дїї св. апостолів 8: 10).

¹¹⁷ Сковорода має на думці біблійні слова на взір: **Гѧ**, тѧ крѣпость моѡ (Книга пророка Єремїї 16: 19).

¹¹⁸ Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 1: 23. Пор.: ꙗ́же єсть... всѧческѧ во всѣхъ. Див. також: *да вѣдѣтъ вѣѣ всѧческѧ во всѣхъ* (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 28).

¹¹⁹ Книга пророка Ісаї 49: 16.

¹²⁰ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Є**сть тѣло дѡшѣвное, и єсть тѣло дѡхѡвное (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 44).

¹²¹ Книга пророка Єремїї 15: 19.

¹²² Парафраза Книги пророка Ісаї 5: 20. Пор.: **Гѡре** глаголющѣмъ лѡка́вое дѡброє, и дѡброє лѡка́вое, полага́ющѣмъ тѣмъ свѣтъ, и свѣтъ тѣмъ, полага́ющѣмъ горькое слѧдкое, и слѧдкое горькое.

¹²³ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 8: 17.

¹²⁴ Парафраза Євангелїї від св. Івана 14: 6. Пор.: ꙗ́зѡ єсмь пѡтъ и ѡстина и живѡтъ.

¹²⁵ Це слова самого Сковороди.

¹²⁶ Фраза *совѣтъ въ сѣрди* зринає в Книзі Притч Соломонових 20: 5.

¹²⁷ Парафраза Книги Притч Соломонових: або 4: 23 (пор.: *хранѣнїемъ блудї твоє сѣрдце*), або 30: 24 (пор.: *оутѣшай сѣрдце твоє*).

¹²⁸ Сковорода має на думці слова: *На стражи моєї стїнах, ѿ взыдх на камень, ѿ посмотри еже видѣти, что возглетъ во мнѣ ѿ что швѣщаю на швѣщенїе моє* (Книга пророка Аввакума 2: 1).

¹²⁹ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 4: 6.

¹³⁰ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 43: 19. Пор.: *сѣ, азъ творю нѣваа*.

¹³¹ Думка Сковороди про тотожність себепізнання й богопізнання, яку можна знайти вже в Климента Олександрійського (Педагог, III, 1) [див.: *Erdmann E. von. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 248*], була доволі поширена у творах українських письменників та богословів XVII–XVIII ст. Про це писали, зокрема, Дмитро Туптало (“...от познанія себе приходит человекъ в познаніе Бога, и поелику кто познаваетъ свое ничтожество, потолику Бога познаваетъ” [Туптало Д. Лѣтопись // Сочиненія святаго Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 392–393]), Іван Максимович (“Аще себе познати отнюд невозможно, / Помышляя о Бозѣ, что тебѣ поможетъ. / Совершенно зеркало Бога познаніе, / Своей души прилежно естъ истязаніе. / Добронравно житіе дасть ти познать Бога, / За смиреннїи дѣла готова мзда многа” [Максимович І. Алфавит собранный, рїемами сложенный. – Чернігів, 1705. – Арк. 129 (зв.)]) та інші [див.: *Радивиловський А. Огородок Марїи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 623; Алфавит духовный. – Київ, 1713. – Арк. 19; Начатки догмато-нравоучительнаго богословія. – Почаїв, 1770. – С. 96–97*]. Те ж саме було характерне й для тогочасного західного богослів’я. Досить пригадати хоч би найавторитетнішого католицького теолога потридентської доби Роберто Белларміно [див.: *Беллармин Р. Руководство к богопознанію по лѣствицѣ сотворенныхъ вещей. – Москва, 1783. – С. 1*].

¹³² Фраза *їстина гдѣ* зринає в Книзі Псалмів 116 (117): 2.

¹³³ Парафраза Пісні над піснями 1: 7. Пор.: *Яще не оутѣши самѣю тебе, добраа въ женѣхъ, ѿзвѣди ты въ патѣхъ пѣствъ ѿ пасї кѣзниця твоѣ ѿ кѣщей пѣстырскихъ*.

¹³⁴ Книга Псалмів 22 (23): 1.

¹³⁵ Можливо, Сковорода має на думці латинську приказку: “*Stultus nil credit, nisi quod visu sibi cedit*” (“Дурень у ніщо не вірить, хіба що зором перевірить”) [Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л. Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 316].

¹³⁶ Ось як розробляв цей мотив, наприклад, Георгій Кониський: “Вийди на степ і поле, посмотри на ниви, / Испитай, что діється з твоїми засїви: / Гниють зимою, / Ростуть весною, – Так і ти істлієш, / Посліжде імієш / Ожить по-прежнему ціл” [Кониський Г. Воскресеніє мертвих // Українська література XVIII ст.: Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори. – Київ, 1983. – С. 339]. А ще раніше Інокентій Винницький відповідав на питання: “Яким способом тѣло в землю оберненное повстанет?” – так: “Таким, ако насѣне всѣянное в землю умираетъ, а потомъ оживаетъ и отрастаетъ, такъ тѣло чловечее умерши повстанетъ” [Винницький І. Катихисїс, або Наука христїанскїя. – Унів, 1685. – Арк. 24 (зв.)].

¹³⁷ Неточна цитата з Книги пророка Єремїї 17: 9. Пор.: *Глѣвоко сѣрдце (человѣкѣ) пѣче всѣхъ, ѿ человекѣхъ єсть*.

¹³⁸ Слова Друга з 3-ї розмови.

¹³⁹ Очевидно, ідеться про слова пророка Єремії: **Глѣвокоє сѣрдце (человѣкъ) паче всѣхъ, ѿ** **человѣкъ єсть** (Книга пророка Єремії 17: 9).

¹⁴⁰ Сковорода має на думці слова: **Глѣвокоє сѣрдце (человѣкъ) паче всѣхъ, ѿ** **человѣкъ єсть** (Книга пророка Єремії 17: 9).

¹⁴¹ Лат. *essentia* (сутність, буття) – один з найважливіших термінів європейської філософії. Відповідник гр. *οὐσία*. З'явився десь за часів Сенеки. Принаймні в «Моральних листах до Луцілія» (LVIII, 6) Сенека писав: "...Хочу, щоб ти, коли це можливо, прихильно почув од мене слово 'буття' [essentia], але я послугувуватимусь ним, навіть якщо воно тебе дратуватиме... Як передати нашою мовою грецьке *οὐσία* – важливе поняття, що охоплює природу, є основою взагалі всього?.. Отож, будь добрий, дозволь мені вживати це слово..." [Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 186–187]. Цей термін кілька разів зринає по-латинському в листах Сковороди, а в кириличній транслітерації (*ессенція*) – ще й у присвяті перекладу трактату Плутарха «Про спокій душі». Варто зазначити, що в «Етимологіях» Ісидора Севільського, на які покликався, наприклад, учитель Сковороди Михайло Козачинський [див.: Козачинський М. Книга третья. Нравственная философия, или Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 375], це слово фігурує як одне з Божих імен [див.: Erdmann E. von. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 249].

¹⁴² Книга пророка Ісаї 46: 12.

¹⁴³ Див. прим. 29 до діалогу «Потоп змін».

¹⁴⁴ Образ "машини світу" (*machina mundi*), чие коріння сягає старовинних греко-римських театральних вистав, набув філософського сенсу в космології Лукреція (Про природу речей, V, 96): "Врешті, впаде цей огро́м, і завалиться світу споруда" [Тім Лукрецій Кар. Про природу речей / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1988. – С. 124]. Серед новочасних авторів у схожому зі Сковородою контексті його вживав, наприклад, Ніколай Кузанський: "З'ясується, що машина світу [*machina mundi*] ніби як матиме скрізь центр і ніде окружності. Адже її окружність і центр – це Бог, який повсюди й ніде" [Николай Кузанский. Об ученом незнании // Николай Кузанский. Сочинения: В 2 т. – Москва, 1979. – Т. 1. – С. 134; див. про це: Erdmann E. von. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 439–440]. Він був досить популярний і в українській бароковій літературі, зринаючи найперше там, де мова заходила про Бога-Творця, який "машину того свѣта зо всѣм створенем з ничого словом єдиним... створи" [Могила П. Євхологiон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 913], у творах різних жанрів: натур-філософських трактатах [див.: Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 338; Кониський Г. Філософія природи, або Фізика // Кониський Г. Філософські твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 2. – С. 301], церковних казаннях, у яких ішлося про Бога, що збудував "сличную машину свѣта" [Радивилівський А. Огородок Марії Богородици. – Київ, 1676. – С. 111; пор.: Pociey H. Kazania i homilie. – Roszaiów, 1788. – S. 214; Крекотень В. І. До історії української бароккової учительно-ораторської прози. Казання Ігнатія Оксеновича Старушича на погребі князя Ілії Святополк-Четверте[и]нського // Українське літературне барокко: Збірник наукових праць. – Київ, 1987. – С. 253; Кониський Г. Слово в день св. пророка Ілії // Собрание сочинений Георгія Конисскаго, архієпископа Бѣлорусскаго. – Санкт-Петербург, 1835. – Ч. 1. – С. 243], тощо.

¹⁴⁵ Парафраза Апокаліпсису 21: 1. Пор.: **И ѿдѣхъ нѣко нѡво и зѣмлю нѡвѡ**. Образ “нового неба” був досить популярний у літературі старої України. Досить пригадати хоч би книгу Іоанікія Галатівського під назвою «Небо новое з новыми звѣздами сотворенное, то ест Преблагословенная Дѣва Марія Богородица з чудесами своими» (Львів, 1665).

¹⁴⁶ Сковорода має на думці слова: **Глѡбоко сѣрдце (человѣкъ) плѣче всѣхъ, и человекъ есть** (Книга пророка Єремії 17: 9).

¹⁴⁷ Мабуть, це варіація на тему св. ап. Павла: **Ѣсть тѣло дѡшѣвное, и есть тѣло дѡхѡвное** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 44). Богослови пояснюють поняття “духовне тіло” так: “За умов смертності, після гріхопадіння, духовна природа душі зберігає певний зв’язок з розрізненими складниками тіла, які вона зуміє знайти після воскресіння задля того, щоб вони перетворились на ‘тіло духовне’ – на наше справжнє тіло, що відрізняється від грубої тілесності – від ‘шкіряних риз’, які Бог дав Адамові та Єві після гріхопадіння” [Досский Вл. Очерк мистического богословия Восточной Церкви // Мистическое богословие. – Київ, 1991. – С. 162].

¹⁴⁸ Оскільки слово **хлѣб** тут виокремлене, то його варто розуміти як алюзію на Христа. Пор.: “Господи Ісусе Христе Боже наш, хлѣбе ангелскій, хлѣбе живота вѣчнаго” [Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 219 (друга пагін.)].

¹⁴⁹ Парафраза Книги Псалмів 101 (102): 10. Пор.: **Занѣ пѣпелъ ѡкш хлѣбъ ѡдѡхъ и питіѣ моѣ съ плѣчемъ раствѡрѡхъ**.

¹⁵⁰ Парафраза Книги пророка Ісаї 44: 20. Пор.: **Ѡувѣждъ, ѡкш пѣпелъ есть сѣрдце ѡхъ, и прѣщѡются, и ни єдинъ мѡжетъ дѡшн своѡ избѡвити**.

¹⁵¹ Книга пророка Ісаї 44: 21.

¹⁵² Книга пророка Ісаї 44: 22.

¹⁵³ Ідеться про мальований виноград Зевксїда (Зевксїя) (V–IV ст. до н. е.) – сюжет із «Природознавчої історії» Плінія Старшого (XXXV, 65), досить популярний в українській літературі XVII–XVIII ст. Наші письменники використовували його для ілюстрації думки про зрадливість чуттів (“Зевксїй, начертавши овощи, или ягоды, изнесе на позор истинно подобны на древах прозябающим, птицы бо на них возлетавши зобаху... Не всегда убо вѣру дадим, яже слышим, ни яже видим, вся вѣроятна суть, многжды видѣніем прелщаемся” [Максимович І. Θέατρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 24–24 (зв.); пор.: Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 186]) або про марність цього світу. “Люде, которыи утаняются за роскошами сегосѣтными, – писав, наприклад, Антоній Радивилівський, – суть подобны оному птаству, которое до маліованых ягод Зевксіовых прилѣтывало. Зевксіс он, славный маляр, хотячи негдысь з птаства себѣ кротофилю учинити, отмаліовал на таблицы так штучне на дрѣвѣ ягоды, же коли колвек на подворе выставил, птаство яко до правдивых ягод прилѣтывало, але, гды прилѣтѣвши, обачило, же зрада, бо маліоване, без жадного посылку назад отлѣтовало. Ктож не видит, же свѣт сей прелестный ест подобный оному маляреви Зевксіови?” [Радивилівський А. Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 292].

¹⁵⁴ Сковорода має на думці те значення слова **ров**, в якому воно зринає в біблійних віршах на візір: **Пѣтъ грѣшникѡвъ ѡгладѣнъ ѡ камѣнѣмъ, а на послѣдокъ єгѡ рѡвъ ѡдовъ** (Книга Ісуса, сина Сирахового 21: 11).

¹⁵⁵ Див. прим. 78 до трактату «Начальная дверь ко христїянскому добронравію».

¹⁵⁶ Див.: Книга пророка Єремії 12: 12.

¹⁵⁷ Мабуть, ідеться про слова з Послання св. ап. Павла до римлян 13: 4: **Ѧще ли слѡе творїши, бойсѡ, не бо вѣз ѡмѡ мѣеъ нѡснтъ: вѣїи бо слѡгѡ єсть, ѡмстїтель въ гнѣвѣ слѡе творѡщїемъ**.

¹⁵⁸ Див.: Четверта книга Мойсеєва: Числа 25: 7–8.

¹⁵⁹ Книга пророка Єремії 23: 15.

¹⁶⁰ Пор.: “Он трех не перечтет” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 436].

¹⁶¹ Сковорода натякає тут на Федрову байку про собаку зажерливість: “Якось Собака з м’ясом через річку плив / І раптом одсвіт у воді побачив свій, / Але подумав, що то інший пес пливе, / І здобич в нього вирішив забрать. Проте, / Відкривши рота, він позбувся вмиль свого / І бажаного досягнути теж не зміг” [Федр. Байки / Упорядкування, передмова, переклад та примітки Володимира Литвинова. – Київ, 1986. – С. 29]. Ця байка була добре відома в літературі старої України. Наприклад, Феофан Прокопович писав: “І я думаю, що не може бути очевиднішої глупоти, ніж вважати, що ти знаєш те, чого знати не можна; таке старання шукання подібне вчинку того собаки, який, переслідуючи у воді тінь м’яса, втратив справжнє м’ясо” [Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 313]. Зрештою, сюжет про собаку (чи лиса) та відображення м’яса у воді є й у східнослов’янському фольклорі [див.: Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Составители: Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – Ленинград, 1979. – С. 56 (34А)].

¹⁶² Євангелія від св. Івана 8: 12.

¹⁶³ Образ *квітки* як символ зниклості сущого був характерний для української літератури XVII–XVIII ст. [див., наприклад: Українська поезія. Середина XVII ст. / Упор. В. І. Крекотень, М. М. Сулима. – Київ, 1992. – С. 37; Діоптра, сиріч Зерцало, або Изображеніе извѣстное живота человеческого в мирѣ. – Кутейно, 1654. – Арк. 62, 72 (зв.); Полоцький С. Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 100 (друга пагін.), 131 (зв.) (друга пагін.); Максимович І. Фѣатров, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 341].

¹⁶⁴ Книга пророка Ісаї 45: 3.

¹⁶⁵ Очевидно, це парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 2: 12. Пор.: *Горѣ сердцѣмъ страшивымъ*.

¹⁶⁶ Закомплетный – такий, що перевершує певне визначене число.

¹⁶⁷ Див.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 12: 37.

¹⁶⁸ Парафраза Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 14: 3. Пор.: *вскѣю ввѣдитъ насѣ гдѣ въ зѣмлю сѣю, ѣже пасти на враннѣ*.

¹⁶⁹ “Старовірами” називають прибічників “старого обряду” в Росії. Слід сказати, що ідеологія старообрядців значною мірою засновувалася на творах українських письменників-полемістів домогилянської доби. Зрештою, і могилянське богослів’я справило на неї неабиякий вплив [див. про це: *Сумцов Н. О влиянии малорусской схоластической литературы XVII в. на великорусскую раскольническую литературу XVIII в. и об отражении в раскольнической литературе массонства // Киевская старина. – 1895. – Т. LI. – Дек. – С. 367–379*]. Однак українські богослови могилянської доби були й основними критиками “старого обряду” з позицій офіційного православ’я. Варто пригадати хоч би такі книжки, як «Жезл правления, утверждения, наказанія и казненія» Симеона Полоцького (Москва, 1667), «Розыск о расколнической брынской вѣрѣ» Дмитра Туттала (Москва, 1745; Київ, 1748) чи «Обличеніе неправды расколническія» Феофілакта Лопатинського (Москва, 1745) [див. про це: *Ушкалов Л. З історії української літератури XVII–XVIII століть. – Харків, 1999. – С. 198–211*]. Сковорода вживає тут слово *старовіри* в метафоричному сенсі.

¹⁷⁰ Фразу *водѣ пререканіѣ* взято з Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 20: 13; 27: 14.

¹⁷¹ Фраза совѣтъ лѣкѣвый зринає в Книзі пророка Ісаї 3: 9; 7: 5.

¹⁷² Парафраза Першої книги параліпоменон 16: 8. Пор.: **Исповѣдайтесь гдѣви и призывайте єго во имени єго.**

¹⁷³ У Біблії: **взыти.**

¹⁷⁴ Книга Ісуса, сина Сирахового 46: 11–12.

¹⁷⁵ Неточна цитата з Четвертої книги Мойсеевої: Числа 14: 23–24. Пор.: **вси же разгнѣвавши мѧ не ѡзрѣтъ ю: рабъ же мой халевъ, ѡкъ выстъ дхъ ѡнъ въ нѣмъ, и возсѣдова мнѣ, введѣ єго въ зѣмлю, въ нюже ходилъ тѧмъ, и сѣмѧ єго наслѣдитъ ю.**

¹⁷⁶ Можливо, Сковорода має на думці слова: **Да постыдѣтсѧ вси клѧнющіисѧ истѣкѧннимъ** (Книга Псалмів 96 (97): 7).

¹⁷⁷ Пор.: “На льоду дурний хату ставить” [*Номис*, № 6671]; “Будує замки на леді” [*Франко*, № 12722]. Варіації на цю тему були й у старій українській літературі, як-от в одному з полемічних трактатів Іоанникія Галятівського: “на снігу і на льоду... написав свій аргумент, який від сонця правди розтане” [*Galatowski I. Stary Kościół Zachodni. – Nowogród-Siewierski, 1678. – S. 66*].

¹⁷⁸ Книга пророка Ісаї 57: 20–21.

¹⁷⁹ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 42: 8. Пор.: **Дзъ гдѣ вѣтъ, сѣ моє єсть ѡмѧ, славы моеѧ ѡнѡмѣ не дамъ, ниже добродѣтелей мойхъ истѣкѧннимъ.**

¹⁸⁰ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **исполненіе исполнѧщихъ всѧческѧ во всѣхъ** (Послання св. ап. Павла до ефесян 1: 23).

¹⁸¹ Можливо, Сковорода має на думці Книгу Псалмів 76 (77): 6. Пор.: **Помыслихъ дни первыѧ, и лѣта вѣчнаѧ поманѣхъ, и поучѧхсѧ.**

¹⁸² Трохи неточна цитата з Книги пророка Єремїї 22: 29. Пор.: **Земле, земле, земле, слыши слово гдѣ!**

¹⁸³ Можливо, Сковорода має на думці слова: **и слово ѡскра въ движеніи сѣрдца нашего** (Книга Премудрості Соломонової 2: 2).

¹⁸⁴ Сковорода розмірковує тут на теми христологічного догмата. Пор. із викладом Петра Могили: “Наш Господь Ісус Христос Бог и человекъ ест. Бог ест от существа Отца предъ вѣки рожденный и человекъ ест от существа Матерни на послѣдокъ вѣков рожденный. Совершенный ест Бог и совершенный человекъ, от души разумной и от человеческаго тѣла сый. Равный ест Отцу по Божествѣ, менший Отца по человечеству. Но аще и Бог ест, и человекъ, не два убо, но един ест Христос. Един убо не премѣненіемъ Божества в тѣло, но воспріятіемъ человечества в Бога. Един убо воистинну не смѣшеніемъ существа, но единствомъ лица. Ибо якоже душа разумная и тѣло един ест человекъ, сице Бог и человекъ един ест Христос, пострадавый спасенія нашего ради” [*Могила П. Євхологїон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 80–81*].

¹⁸⁵ Парафраза Книги Псалмів 71 (72): 6. Пор.: **Снидетъ ѡкъ дождь на рѣно, и ѡкъ капѧ каплющѧ на зѣмлю.**

¹⁸⁶ Парафраза Євангелії від св. Луки 8: 5. Пор.: **изыде сѣѧи сѣѧти сѣмене своеѡ: и єгда сѣѧше, ѡво падѣ при пѣтти, и попрыно выстъ, и птѣицы небѣсныѧ позывашѧ є.**

¹⁸⁷ Парафраза Книги Псалмів 76 (77): 6. Пор.: **Помыслихъ дни первыѧ, и лѣта вѣчнаѧ поманѣхъ, и поучѧхсѧ.**

¹⁸⁸ Повністю цей вірш звучить так: **Гласъ вопіющаго: возопій. И рекѡхъ: что возопію; всѧка плѣтъ сѣно, и всѧка слава человекѧ ѡкъ цвѣтъъ травный** (Книга пророка Ісаї 40: 6).

¹⁸⁹ Книга пророка Ісаї 40: 6.

¹⁹⁰ Книга пророка Ісаї 40: 8.

¹⁹¹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **їже не ѿ кровѣ, ни ѿ похоти плотскїа, ни ѿ похоти мѣжескїа, но ѿ б҃га родїшася** (Євангелія від св. Івана 1: 13).

¹⁹² **Имя Іосиф** по-гебрейському означає “помножене або преложений” [Беринда П. Лексикон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 417]; трохи по-інакшому: “Він додасть” чи “Господь додасть” [Костів К. Словник-довідник біблійних осіб, племен і народів. – Київ, 1995. – С. 204].

¹⁹³ Можливо, це парафраза Євангелії від св. Матвія 14: 27. Пор.: **Дѣте же рече ѿны іисъ, г҃ла: дерзайте: азъ есмь, не бойтеся.**

¹⁹⁴ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **въ домѣ гдѣнь пойдѣмъ** (Книга Псалмів 121 (122): 1).

¹⁹⁵ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **и ведѣ ѿ въ домѣ гдѣнь, во єдинѣ ѿ дворѣвъ** (Книга пророка Єремїї 35: 2).

¹⁹⁶ Книга пророка Ісаї 51: 16.

¹⁹⁷ Книга пророка Ісаї 51: 16.

¹⁹⁸ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.

¹⁹⁹ Сковорода має на думці слова: **И видѣхъ небо ново и зѣмлю новѣ** (Апокаліпсис 21: 1).

²⁰⁰ Парафраза Книги Псалмів 121 (122): 7. Пор.: **Бѣди же мирѣ въ силѣ твоєй.**

²⁰¹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **кто дастъ ми крѣпѣ ѿкъ голѣбїиѣ; и полещѣ, и почи** (Книга Псалмів 54 (55): 7).

²⁰² Парафраза Книги Псалмів 41 (42): 6. Пор.: **спсѣнїе лица моего и бѣ мой.**

²⁰³ Книга Псалмів 38 (39): 2.

²⁰⁴ Парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 28: 29. Пор.: **и оустамъ твоимъ сотвори двѣри и завѣрѣ.**

²⁰⁵ Парафраза Книги Псалмів 51 (52): 6. Пор.: **возвѣмѣ еси всѣ глаголы потѣпныа, ѿзыкъ льстїивѣ.**

²⁰⁶ Сковорода має на думці слова: **Рѣзѣмъ премѣдраго ѿкъ потѣпѣ оумножитсѣ, и совѣтъ егѣ ѿкъ істочникѣ живѣтѣ** (Книга Ісуса, сина Сирахового 21: 16).

²⁰⁷ Парафраза Книги Псалмів 70 (71): 24. Пор.: **ѿзыкъ мой весь день почитсѣ правдѣ твоєй.**

²⁰⁸ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **и свѣтъ во тмѣ свѣтитсѣ, и тма егѣ не ѡбѣтъ** (Євангелія від св. Івана 1: 5).

²⁰⁹ Можливо, ця думка Сковороди навіяна Августином, який писав у «Сповіді» (11. XIV. 17): “Отже, що ж таке час? Коли ніхто не питає мене про це, я знаю, але як тільки йдеться про пояснення, я вже не знаю” [Святий Августин. Сповідь / Пер. з латини Ю. Мушака. Вид. 3. – Київ, 1999. – С. 222]. Принаймні це місце з Августинової «Сповіді» в старій Україні було популярним. Наприклад, Феофан Прокопович писав: “...всі нібито відчують час, коли рахують години, дні, роки, коли говорять, що багато або мало часу минуло, чи залишається, проте, якщо б когось тоді запитати, що таке час, то нелегко дасть відповідь. І на це вже давно звернув увагу Августин” [Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 233].

²¹⁰ Парафраза Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: **Начало премѣрости стрѣхъ гдѣнь, рѣзѣмъ же бл҃гѣ всѣмъ творѣщимъ ѿ.**

²¹¹ Сковорода має на думці слова: **любі не завидить** і далі (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 13: 4).

²¹² Фраза **вѣдѣнїа бж҃їа** зринає в Книзі пророка Осїї 4: 1.

²¹³ Сковорода має на думці слова: **ѡновїтсѣ ѿкъ ѡра ѿнось твоѣ** (Книга Псалмів 102 (103): 5).

- ²¹⁴ Можливо, Сковорода має на думці слова: **Призва́хъ ѿма твоє, гди, ѿ ро́ва пренсподангѡ** (Плач Єремії 3: 55).
- ²¹⁵ Парафраза Книги Псалмів 23 (24): 3. Пор.: **Ктò възидетъ на го́рѡ гди́ю;**
- ²¹⁶ Євангелія від св. Івана 17: 17.
- ²¹⁷ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Гди́, возлюбіхъ блгоуспіє до́мѡ твоєгѡ ѿ мѣсто селѣніа сла́вы твоєѡ** (Книга Псалмів 25 (26): 8).
- ²¹⁸ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: **ктò да́стѣ мѣ крилѣ;**
- ²¹⁹ Парафраза Книги Псалмів 67 (68): 14. Пор.: **крилѣ голѡвнѣ посрѣбрѣнѣ, ѿ междорѡміа є́лѣ въ блещаніи злѣта.**
- ²²⁰ Варіація на тему Книги Псалмів 91 (92): 2–5. Пор.: **Блго є́сть ѿповѣдатисѣ гдѣви ѿ пѣти ѿмени твоємѡ, вы́шній: възвѣщати за́бѣта мѣтѣ твоѡ ѿ истинѡ твоѡ на всѣхъ но́щѣ, въ десѡтострѣннѣмъ ѡлатіри съ пѣснѣю въ гдѣсѣхъ. Ї́кѡ възвеселилѣ мѡ є́си, гди́, въ творѣніи твоємъ, ѿ въ дѣлѣхъ рѡкѡ твоєѡ възрѡдѡсѣ.**
- ²²¹ Книга Псалмів 41 (42): 3.
- ²²² Парафраза Книги Псалмів 59 (60): 11. Пор.: **Ктò введѣтъ мѡ во гра́дѣ ѡграждѣніа;**
- ²²³ Книга Псалмів 117 (118): 19.
- ²²⁴ Книга Псалмів 117 (118): 21.
- ²²⁵ Неточна цитата з Книги Псалмів 117 (118): 24. Пор.: **Сѣй де́нь, є́гоже сотвори́ гди́, възрѡдѡсѣ ѿ възвесели́сѣ въ о́нь.**
- ²²⁶ Книга Псалмів 117 (118): 27.
- ²²⁷ Книга Псалмів 117 (118): 5.
- ²²⁸ Книга Псалмів 138 (139): 7.
- ²²⁹ Фразу **свѣтъ ѿ тмѡ** взято з Книги пророка Даниїла 3: 70.
- ²³⁰ Див., наприклад: **мѣтеръ ѡ ча́дѣхъ веселѡщисѣ** (Книга Псалмів 112 (113): 9).
- ²³¹ Сковорода має на думці слова: **Мѣти сѡвнѣ речѣтъ** (Книга Псалмів 86 (87): 5).
- ²³² Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Слыши, дщи, ѿ ви́ждѣ, ѿ приклоні ѡ́хо твоє** (Книга Псалмів 44 (45): 11).
- ²³³ Сковорода має на думці слова: **предста́ царіца ѡдѣснѡ тебѣ, въ рѣзахъ позлащѣннѣхъ ѡдѣла́на пренспещѣ́на** (Книга Псалмів 44 (45): 10).
- ²³⁴ Сковорода має на думці слова: **Колѣсница бѣ́ла тмѡни́ тѣмъ, ты́сѣца говѣзѡщихъ** (Книга Псалмів 67 (68): 18).
- ²³⁵ Можливо, Сковорода має на думці слова: **ча́сть моѡ є́си на землі живѡхъ** (Книга Псалмів 141 (142): 6).
- ²³⁶ Сковорода має на думці слова: **Ї́кѡ веселѡщисѣ всѣхъ жи́ице въ тебѣ** (Книга Псалмів 86 (87): 7).
- ²³⁷ Сковорода має на думці слова: **Гласъ рѡдѡсти ѿ сѣнѣа въ селѣніхъ прѣвнѣхъ** (Книга Псалмів 117 (118): 15).
- ²³⁸ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Ї́кѡ ча́ша въ рѡцѣ гди́ни, вѣна́ нерастворѣна ѿпѡлѡнъ растворѣніа** (Книга Псалмів 74 (75): 9).
- ²³⁹ Фразу **врата́ сѡвна́ зринає** в Книзі Псалмів 86 (87): 2.
- ²⁴⁰ Фразу **пристаніце́ хочѣніа** взято з Книги Псалмів 106 (107): 30.
- ²⁴¹ Парафраза Книги Псалмів 30 (31): 21. Пор.: **скрієши ѿхъ въ тѡйніа лица́ твоєгѡ ѡ млѣ́жаа чѡлѡвѣческа, покрієши ѿхъ въ кро́вѣ ѡ прѣрѣкніа́ ѡзыкъ.**
- ²⁴² Сковорода має на думці слова: **Гди́, возлюбіхъ блгоуспіє до́мѡ твоєгѡ ѿ мѣсто селѣніа сла́вы твоєѡ** (Книга Псалмів 25 (26): 8).
- ²⁴³ Сковорода має на думці слова: **Го́ры высѡкіа є́лѣнѣмъ, ка́мень прибѣжице́ злѡцѣмъ** (Книга Псалмів 103 (104): 18).

²⁴⁴ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 28: 1. Пор.: Бѣгаетъ нечестивый ни единомъ же гонѣшѣ. Див. також: ѿ побѣдите ни коимъ же гонѣшѣ вѣсь (Третя книга Мойсеева: Левит 26: 17).

²⁴⁵ Неточна цитата з Книги Псалмів 75 (76): 5. Пор.: Просвѣщѣши ты дѣвѣмъ ѿ горъ вѣчныхъ.

²⁴⁶ Книга Псалмів 75 (76): 6.

²⁴⁷ Парафраза Книги Псалмів 131 (132): 5. Пор.: дондеже ѡбращѣ мѣсто гдѣви, селѣніе бгѣ іакѡвлю. Пор. також: въ солнцѣ положи селѣніе своє (Книга Псалмів 18 (19): 5).

²⁴⁸ Євангелія від св. Луки 24: 31.

²⁴⁹ Євангелія від св. Івана 1: 39.

²⁵⁰ Див.: Горѣ вѣѣмъ, горѣ тѣѣмъ, горѣ ѡсырѣннѣмъ (Книга Псалмів 67 (68): 16).

²⁵¹ Сковорода має на думці слова: ѡкъ паче чѣмъ вѣ имѣ, єже прїити єи, ѿ ѡверзѡша врата ѿ воспрїѣша ѡхъ (Книга Юдити 13: 13).

²⁵² Сковорода має на думці слова: Єгда же сїе вѣсть, пламень возгорѣсѣ, ѿ ѡлтарѣ ѡблистѣвшѣ свѣтѣ, сгорѣ (Друга книга маккавейська 1: 32).

²⁵³ Книга Псалмів 138 (139): 14.

²⁵⁴ Перша книга Мойсеева: Буття 28: 17.

²⁵⁵ Гр. *ἐγερσις*. Воно походить від дієслова *ἐγείρω* – ‘будити, здійсмати; прокидатися, вставати’.

²⁵⁶ Лат. *resurrectio*. Воно походить від дієслова *resurgo* – ‘знову зводитися на ноги’.

²⁵⁷ Ім'я *Йона* (євр. *yōnāḥ*) означає “голуб” [див.: The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon. – Peabody, Mass., 1999. – Р. 401]. “Голубиця” – перше значення імені Йона, що його фіксують і старі українські словники. Див., наприклад: “Йона: голубица, пустошачій або помножаючій, множачій, прикладаючій” [Беринда П. Лексикон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 417]. Як стверджував свого часу Віктор Іваницький, пояснення єврейських імен Сковорода міг брати з додатка до Єлизаветинської Біблії [див.: Іваницький В. Жидівська мова у Г. С. Сковороди // Збірник праць Жидівської історико-археографічної комісії Всеукраїнської Академії наук. – Київ, 1928. – Кн. 1. – С. 98–104 (Збірник історико-філологічного відділу Української Академії наук, № 73)]. Зрештою, це була узвичаєна практика. Пригадаймо, що писав із цього приводу Феодан Прокопович: “Значення власних імен з єврейської мови матимеш з тих пояснень, що даються у Святому Письмі...” [Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 167].

²⁵⁸ Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 14. У чині святого покаяння цими словами “воздвизает іерей кающагося от земля” [Могила П. Євхологїон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 350].

²⁵⁹ Сковорода має на думці слова: Пѣки же имѣ имѣ рече гдѣ: ѡзъ єсмь свѣтъ мїръ (Євангелія від св. Івана 8: 12).

²⁶⁰ Можливо, Сковорода має на думці слова: спаси дѣш мой, єже не внити во истлѣніе (Книга Йова 33: 28).

²⁶¹ Старі українські письменники досить часто називали життя “сонным мечтанієм” [див., наприклад: Могила П. Євхологїон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 566; Сѣмѣ слова Божїя. – Почаїв, 1772. – С. 482]. Отож, “сонным мечтанієм” поставала людська слава [див.: Алфавит духовный. – Київ, 1713. – Арк. 128 (зв.)], наука “премудрих філософів” [див.: Транквїліон-Ставроецький К. Євангеліе учителное. – Рахманів, 1619. – Арк. 211 (зв.)] тощо.

²⁶² Парафраза Книги Псалмів 38 (39): 6. Пор.: ѡбѣче всѣхъ сѣти всѣхъ человекъ живыи.

²⁶³ Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 55. Пор.: **Гдѣ** ти, **смерте**, **жало**; **гдѣ** ти, **йде**, **повѣда**;

²⁶⁴ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 119 (120): 2. Пор.: **Гди**, **избави** **дшх** **моѡ** **ѡ** **ѡустѣнх** **непрѣведныхъ**.

²⁶⁵ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 42 (43): 1. Пор.: **ѡ** **ѡзыка** **не** **преподобна**, **ѡ** **человѣка** **непрѣведна**.

²⁶⁶ Парафраза Книги Псалмів 56 (57): 5. Пор.: **ѡзыкѡмъ** **йхъ** **мѣчь** **ѡстръ**.

²⁶⁷ Книга Псалмів 5: 10. Див.: **грѡбъ** **ѡвѣрстъ** **гортанъ** **йхъ**.

²⁶⁸ Фраза **йдаъ** **йспѣдовъ** зринає в Книзі Псалмів 139 (140): 3 та в Посланні св. ап. Павла до римлян 3: 13.

²⁶⁹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Жало** **же** **смерти** **грѣхъ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 56).

²⁷⁰ Парафраза Книги Псалмів 9: 28. Пор.: **подъ** **ѡзыкѡмъ** **ѣгѡ** **трѣдъ** **и** **болѣзнъ**.

²⁷¹ Можливо, Сковорода має на думці слова: **нѣсть** **живѡтъ** **ѣгѡ** **въ** **числѣ** **живѡтъ** (Книга Ісуса, сина Сирахового 40: 30).

²⁷² Очевидно, це парафраза Книги пророка Захарії 3: 2. Пор.: **да** **запретитъ** **гдѣ** **тебѣ**, **дѣволѣ**.

²⁷³ Можливо, це парафраза Книги пророка Ісаї 19: 15. Пор.: **ѣже** **бы** **сѡтворило** **главѣ** **и** **ѡшнѣ**.

²⁷⁴ Можливо, Сковорода має на думці слова: **прѡйде** **мѣчь** **даже** **до** **дшнѣ** **йхъ** (Книга пророка Єремії 4: 10).

²⁷⁵ Парафраза Книги Псалмів 121 (122): 6. Пор.: **Вопросите** **же** **ѡ** **мирѣ** **іерліма**.

²⁷⁶ Сковорода має на думці слова: **Воспой** **ниѣ** **возлюбленномъ** **пѣснь** (Книга пророка Ісаї 5: 1).

²⁷⁷ Неточна цитата з Книги пророка Єзекіїла 33: 22. Пор.: **и** **ѡвѣршася** **ѡуста** **моѡ** **не** **затворѣшася** **ктою**.

²⁷⁸ Можливо, це парафраза Четвертої книги царств 22: 17. Пор.: **и** **разжѣтсѣ** **ѡростъ** **моѡ** **на** **мѣсто** **сѣ** **и** **не** **ѡгѣснетъ**.

²⁷⁹ Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 64 (65): 10. Пор.: **рѣка** **бѣѡ** **наполнисѣ** **водъ**.

²⁸⁰ Очевидно, це парафраза Книги пророка Даниїла 6: 27. Пор.: **творитъ** **знѡменїѡ** **и** **чѣдесѡ** **на** **небесѣ** **и** **на** **землѣ**.

²⁸¹ Параклит (гр. *Παράκλητος*) – назва Святого Духа (див.: Євангелія від св. Івана 14: 26; 15: 26; 16: 7). По-слов'янському слово *Параклит* тлумачиться як "Утѣшитель або призваний" [Беринда П. Лексикон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 442]. Оріген (Про першооснови, II, VII, 4) пояснював це слово так: "...Параклит означає Втішитель. Адже той, хто вдостойся участі у Святому Дусі, той, пізнавши невимовні таємниці, поза сумнівом, одержує втіху й сердечну радість. Коли, за вказівкою Святого Духа, він пізнає основу всього, що відбувається, – тобто чому та як це відбувається, – то, звісно, його душу вже ніщо не буде непокоїти, і вона не прийме в себе жодної печалі..." [Ориген. О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 146–147].

²⁸² Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 62: 6. Пор.: **на** **стѣнѡхъ** **твоѡхъ**, **іерліме**, **пристѣви** **стѣнѡхъ** **вѣсь** **дѣнь** **и** **всѡ** **нощъ**, **йже** **до** **конца** **не** **премѡлкнѣтъ** **поминающе** **гдѡ**.

²⁸³ "Амосовим сином" у Біблії називають пророка Ісаю.

²⁸⁴ Сковорода має на думці слова: **На** **стѣни** **моѡ** **стѣнѡ** (Книга пророка Аввакума 2: 1).

²⁸⁵ Можливо, Сковорода має на думці слова: **ѡкѡ** **йма** **ймаши** **ѡкѡ** **живъ**, **ѡ** **мертвъ** **ѣси** (Апокаліпсис 3: 1).

²⁸⁶ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 104 (105): 18. Пор.: **же** **ѡ** **прѡйде** **дшѡ** **ѣгѡ**.

²⁸⁷ Пор., наприклад: сѣдѣиѣ во тѣмъ ѿ сѣни смѣртнѣи (Книга Псалмів 106 (107): 10).

²⁸⁸ Пор., наприклад: ѿко ѿзвенѣи спѣиѣи во грѣбѣ (Книга Псалмів 87 (88): 6).

²⁸⁹ Фраза сѣмѣ ѿвраѣмѣ кілька разів зринає в Біблії, уперше – в Книзі Псалмів 104 (105): 6.

²⁹⁰ Євангелія від св. Матвія 1: 20.

²⁹¹ Трохи неточна цитата з П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 34: 7. Пор.: не ѿтемениѣтѣ ѿчи єго, ни ѿстиѣсти ѿстѣи єго.

²⁹² Очевидно, це парафраза Євангелії від св. Матвія 11: 7. Пор.: трѣбѣ ли вѣтрѣмъ колѣблѣмъ.

²⁹³ Книга Псалмів 29 (30): 10.

²⁹⁴ Фраза водѣ мимотѣкѣи зринає в Книзі Псалмів 57 (58): 6.

²⁹⁵ Старі українські богослови зазвичай стверджували, що людське тіло складається з чотирьох першостей. Як писав, наприклад, Кирило Ставровецький, людина створена Богом із “двох бытностей разных: тѣло видимое з чотырох элементов составленно: плоть от землѣ, кров от воды, дыханіе от воздуха, теплота от огня, – душа же невидимая, разумная и бессмертная, дуновением Божиим в тѣло вложена” [Транквіліон-Ставровецький К. Зерцало богословіи. – Унів, 1692. – Арк. 38]. Щоправда, могли бути й більш барвисті описи. Скажімо, в апокрифічному «Слові святого Мефодія Патарського» сказано так: «И в шестой день сотворил Бог человека от осми частей: тѣло от персти, мысль от облака, кости от камня, кров от Черного моря, очи от солнца, дыханіе от вѣтра, теплота от огня, а душу сам Бог вдохнул и оживил его” [Памятки українсько-руської мови та літератури. Апокрифи і легенди з українських рукописів / Зібрав, упорядкував і пояснив І. Франко. – Львів, 1896. – Т. 1. – С. 27].

²⁹⁶ Неточна цитата з Книги Псалмів 68 (69): 15. Пор.: Спѣи мѣ ѿ вренѣа, да не ѿгнѣиѣ: да ѿзбѣаѣмъ ѿ ненавѣдаѣиѣхъ мѣ ѿ ѿгнѣиѣхъ водѣ.

²⁹⁷ Книга Псалмів 113 (114): 25.

²⁹⁸ Парафраза Книги Псалмів 67 (68): 14. Пор.: крилѣ голѣбѣиѣ посрѣбрѣнѣ, ѿ междорѣмѣа єа вѣ влѣцѣиѣи зѣмѣа.

²⁹⁹ Сковорода має на думці слова: ѿ полѣцѣ, ѿ почію (Книга Псалмів 54 (55): 7).

³⁰⁰ Сковорода має на думці слова: Вѣиѣи чѣловѣка ѿ хрѣтѣ (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2).

³⁰¹ Сковорода послуговується тут термінами христологічного догмата. Див. прим. 184.

³⁰² Могила П. Євхологїон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 46.

³⁰³ Можливо, це парафраза Книги Йова 30: 19. Пор.: Вѣиѣиѣши же мѣ рѣвна вренѣю, вѣ зѣмѣи ѿ пѣпѣлѣа чѣстѣ моѣа.

³⁰⁴ Парафраза Послання св. ап. Павла до римлян 6: 9. Пор.: ктѣмъ ѿжѣ не ѿмирѣетѣ: смѣртѣ ѿиѣ ктѣмъ не ѿблѣдѣетѣ.

³⁰⁵ Фразу не ѿснетѣ взято з Четвертої книги Мойсеевої: Числа 23: 24.

³⁰⁶ Книга пророка Ісаї 62: 11. Далі йдуть варіації на теми пророка Ісаї та апостола Павла.

³⁰⁷ Книга пророка Ісаї 60: 17. Пор.: вѣиѣстѣи мѣди принѣсѣ ти зѣмѣто, ѿ вѣиѣстѣи жѣлѣза принѣсѣ ти сребрѣо.

³⁰⁸ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 5: 1. Пор.: создѣиѣиѣ ѿ бѣа ѿмѣи, хрѣмѣиѣи нерѣкотѣворѣнѣ, вѣиѣиѣи на нѣсѣхъ.

³⁰⁹ Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 1: 23. Пор.: ѿже єстѣ... всѣчѣскаѣ во всѣхъ. Див. також: да бѣдѣтѣ бѣиѣ всѣчѣскаѣ во всѣхъ (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 28).

³¹⁰ Можливо, Сковорода має на думці слова: Чтѣо дѣстѣа тѣбѣ, ѿиѣи чтѣо приложѣтѣа тѣбѣ кѣ ѿзыѣкѣ лѣстѣиѣ; (Книга Псалмів 119 (120): 3).

- ³¹¹ Неточна цитата з Книги Псалмів 33 (34): 14. Пор.: **оу**держѣ ѡзыкъ твоѣ ѿ сла ѣ оустѣ твоѣ.
- ³¹² Парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 23: 2. Пор.: **К**то возложѣтъ на помышленіе мое раны ѣ на сердце мое наказаніе премудрости;
- ³¹³ Парафраза Книги Псалмів 142 (143): 9. Пор.: **г**ди, къ тебѣ привѣгохъ.
- ³¹⁴ Про неопалиму купину див.: Друга книга Мойсеева: Вихід 3: 2–4.
- ³¹⁵ Фраза **свѣщникъ златъ** зринає в Книзі пророка Захарії 4: 2.
- ³¹⁶ “Святая святых” – внутрішня частина Єрусалимського храму, де зберігався ковчег Заповіту.
- ³¹⁷ Фраза **ковчегъ златъ** зринає в Біблії не раз, уперше – в П’ятій книзі Мойсеевій: Повторення Закону 10: 8.
- ³¹⁸ Сковорода має на думці слова: **Воспой нѣхъ возлюбленномъ пѣснь** (Книга пророка Ісаї 5: 1).
- ³¹⁹ Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 32: 4–5. Пор.: **Г**лаголи, старѣйшино, подобаетъ бо ти, испытною хитростію ѣ не возверані мѣстѣи.
- ³²⁰ Очевидно, це парафраза або Першої книги параліпоменон 16: 9 (пор.: **пойте ємъ ѣ воспойте ємъ**), або Книги Псалмів 97 (98): 4 (пор.: **радытеса ѣ пойте**).
- ³²¹ Сковорода має на думці слова: ѣ **ѣще ѣмалихъ прѣрѣчество, ѣ вѣмъ тайны всѣ ѣ весь рѣзмихъ, ѣ ѣще ѣмалихъ всѣ вѣрѣ, ѣкѡ ѣ горы прѣставляти, любве же не ѣмалихъ, ничтоже єсмь** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 13: 2).
- ³²² Книга Псалмів 30 (31): 24.
- ³²³ Парафраза Книги Псалмів 99 (100): 4. Пор.: **исповѣдайтеса ємъ, хвалийте ѣма єгѡ.**
- ³²⁴ Очевидно, Сковорода має на думці слова: ѣ **во ѡмилихъ** воскликнемъ **ємъ** (Книга Псалмів 94 (95): 2).
- ³²⁵ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 38 (39): 2. Пор.: **Рѣхъ: сохрани пѣти моѣ, єже не согрѣшати ми ѡзыкомъ моимъ.**
- ³²⁶ Парафраза Першої книги царств 16: 7. Пор.: **человѣкъ зрѣтъ на лице, вѣ же зрѣтъ на сердце.**
- ³²⁷ Запалений факел – знаний емблематичний образ. Див., наприклад, 47-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», що має підпис: “Он свѣтит во тмѣ ѣ освѣщаетъ ноцъ. Lucet in tenebris” [Емлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 12–13].
- ³²⁸ Фраза **гдѣ съ вѣми** кілька разів зринає в Біблії, вперше – у Другій книзі Мойсеевій: Вихід 10: 10.
- ³²⁹ Слова з пасхального тропаря.
- ³³⁰ Парафраза Книги Псалмів 80 (81): 2. Пор.: **воскликните бѣхъ іакѡви.**
- ³³¹ Книга Псалмів 38 (39): 2.
- ³³² Книга Псалмів 118 (119): 57.
- ³³³ Книга Псалмів 118 (119): 57.
- ³³⁴ Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 118 (119): 174. Пор.: **законъ твоѣ поученіе мое єсть.**
- ³³⁵ Книга Псалмів 38 (39): 2.
- ³³⁶ Книга Псалмів 118 (119): 57.
- ³³⁷ Неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 26. Пор.: **Пѣти моѣ возвѣстѣхъ, ѣ оуслышамъ мѣ єсѣ.**
- ³³⁸ Книга Псалмів 31 (32): 5.
- ³³⁹ Книга Псалмів 118 (119): 26.
- ³⁴⁰ Книга Псалмів 118 (119): 26.

- ³⁴¹ Неточна цитата з Книги Псалмів 31 (32): 5. Пор.: **и ты ѡста́виши єси нечестіе сѣрца моего.**
- ³⁴² Книга Псалмів 38 (39): 2.
- ³⁴³ Книга Псалмів 118 (119): 57.
- ³⁴⁴ Книга Псалмів 118 (119): 57.
- ³⁴⁵ У Біблії кілька разів зринає фраза **въ зѣмлю непроходимѣ.** Див., наприклад: Третя книга Мойсеева: Левит 16: 10.
- ³⁴⁶ Фраза **часть гдѣа** зринає в П'ятій книзі Мойсеевій: Повторення Закону 32: 9 та в Книзі Ісуса, сина Сирахового 17: 15.
- ³⁴⁷ Книга Псалмів 118 (119): 26.
- ³⁴⁸ Книга Псалмів 38 (39): 2.
- ³⁴⁹ Неточна цитата з Книги Псалмів 138 (139): 23–24. Пор.: **Исхди мѧ, вѣже, и ѡувѣжда сѣрдце мое: истажи мѧ и различи стези мои: и виждь, аще пѣть беззаконїа во мнѣ, и настави мѧ на пѣть вѣченъ.**
- ³⁵⁰ Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 18: 27. Пор.: **рече: ниѣ начахъ.**
- ³⁵¹ Парафраза Книги Псалмів 118 (119): 57. Пор.: **рѣхъ сохрани́ти законъ твоѣ.**
- ³⁵² Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 13 (14): 1; 52 (53): 2. Пор.: **Рече бездменъ въ сѣрцы своѣмъ.**
- ³⁵³ Книга Псалмів 30 (31): 15.
- ³⁵⁴ Книга Псалмів 34 (35): 3.
- ³⁵⁵ Книга Псалмів 50 (51): 17.
- ³⁵⁶ Книга Псалмів 63 (64): 7.
- ³⁵⁷ Книга пророка Єремїї 17: 9.
- ³⁵⁸ Можливо, Сковорода має на думці слова: **Помани́ заповѣди и не гнѣвайся на ближняго, и заветъ вышняго и презирай невѣжество** (Книга Ісуса, сина Сирахового 28: 7–8).
- ³⁵⁹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **именемъ моимъ бѣсы ижденѣтъ** (Євангелія від св. Марка 16: 17).
- ³⁶⁰ Книга Псалмів 38 (39): 4.
- ³⁶¹ Книга Псалмів 38 (39): 4.
- ³⁶² Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 15 (16): 9. Пор.: **возвесели́а сѣрдце мое.**
- ³⁶³ Неточна цитата з Книги Псалмів 44 (45): 2. Пор.: **Ѡрыгнѣ сѣрдце мое слово благо, глаголю азъ дѣла мои црѣви: азъ языкъ мой трѣсть.**
- ³⁶⁴ Книга Псалмів 50 (51): 16.
- ³⁶⁵ Книга Псалмів 104 (105): 19.
- ³⁶⁶ Книга Псалмів 105 (106): 5.
- ³⁶⁷ Книга Псалмів 72 (73): 21.
- ³⁶⁸ Неточна цитата з Книги Псалмів 70 (71): 23. Пор.: **Возра́дуются ѡустниѣ мои, єгда воспѣю тебѣ, и дѣла мои.**
- ³⁶⁹ Книга Псалмів 26 (27): 8.
- ³⁷⁰ Очевидно, це парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 21: 29. Пор.: **въ сѣрцы же премъдрыхъ ѡуста ихъ.**
- ³⁷¹ Книга Псалмів 75 (76): 9–10.
- ³⁷² Сковорода має на думці слова: **Воспой ниѣ возлюбленномъ пѣснь** (Книга пророка Ісаї 5: 1).
- ³⁷³ Можливо, Сковорода має на думці слова: **помощи́хъ ѡакъ пѣснь новѣ предъ прѣтоломъ** (Апокаліпсис 14: 3).
- ³⁷⁴ Неточна цитата з Книги Псалмів 70 (71): 22. Пор.: **воспой тебѣ въ гѣсехъ, стѣи илєвъ.**

- 375 Книга Псалмів 44 (45): 3.
- 376 Книга Псалмів 28 (29): 6.
- 377 Книга Псалмів 44 (45): 8.
- 378 Книга Псалмів 71 (72): 14–15.
- 379 Книга Псалмів 102 (103): 5.
- 380 Книга Псалмів 109 (110): 2.
- 381 Книга Псалмів 8: 5.
- 382 Книга Псалмів 86 (87): 5.
- 383 Книга Псалмів 88 (89): 37.
- 384 Книга Псалмів 43 (44): 24.
- 385 Книга Псалмів 17 (18): 36.
- 386 Книга Псалмів 15 (16): 10.
- 387 Книга Псалмів 15 (16): 9.
- 388 Книга Псалмів 101 (102): 28.
- 389 Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 15 (16): 4. Пор.: не соверѣ совѣторы ѿхъ ѿ кровей.
- 390 Книга Псалмів 61 (62): 12.
- 391 Одне зі значень гр. *ἀμαρτία* ('гріх') – 'заблуд'.
- 392 Книга Псалмів 38 (39): 2.
- 393 Книга Псалмів 74 (75): 5.
- 394 Книга Псалмів 74 (75): 5.
- 395 Неточна цитата з Книги Псалмів 84 (85): 9. Пор.: Ѡслышѣ, что речеѣтъ ѡ мнѣ гдѣ.
- 396 Книга Псалмів 84 (85): 9.
- 397 Книга Псалмів 50 (51): 17.
- 398 Книга Псалмів 67 (68): 12.
- 399 Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 106 (107): 20. Пор.: посла слово своє, и изцѣли ѿ.
- 400 Євангелія від св. Івана 1: 1.
- 401 Друге послання св. ап. Павла до коринтян 4: 6.
- 402 Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 15. Пор.: той твоє бл҃гостѣ вѣдѣтъ главѣ.
- 403 Перша книга Мойсеева: Буття 1: 3.
- 404 Неточна цитата з Книги Псалмів 17 (18): 29. Пор.: просвѣтѣши тѣмъ моє.
- 405 Книга Псалмів 50 (51): 12.
- 406 Можливо, це парафраза Книги пророка Ісаї 26: 18. Пор.: гдѣ, во чрѣвѣ прѣѣхомъ. Див. також: ѣзъ во ѡтробѣ зачѣхъ всѣмъ людемъ сіѣмъ (Четверта книга Мойсеева: Числа 11: 12).
- 407 Неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Петра 1: 24. Пор.: всѣмъ плѣтъ ѿкоу тѣмъ.
- 408 Неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 106. Пор.: Кѣмъ ѿмъ и поставихъ сохраниѣти сѣмъ.
- 409 Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до євреїв 4: 12. Пор.: Жѣво во слово вѣжѣ.
- 410 Неточна цитата з Книги пророка Єремїї 47: 6. Пор.: Дѣмъ сѣмъ вѣдѣши, ѿ, мѣмъ вѣжѣ!
- 411 Неточна цитата з Книги Псалмів 14 (15): 2. Пор.: гдѣмъ истинѣмъ въ сѣмъ своємъ.
- 412 Книга Псалмів 72 (73): 26.
- 413 Неточна цитата з Книги пророка Єремїї 47: 6. Пор.: Дѣмъ сѣмъ вѣдѣши.
- 414 Парафраза Книги Псалмів 118 (119): 11. Пор.: Въ сѣмъ мѣмъ скрѣхъ словеса твоѣ.
- 415 Книга Псалмів 55 (56): 11.
- 416 Книга Псалмів 5: 10.
- 417 Книга Псалмів 11 (12): 3.

- 418 Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 13 (14): 1; 52 (53): 2. Пор.: Рече бездѣленъ въ сѣрдицы своѣмъ.
- 419 Неточна цитата з Книги Псалмів 9: 28. Пор.: подъ ѡзыкомъ ѣгоу трѣдѣ и волѣзнь.
- 420 Книга Псалмів 12 (13): 3.
- 421 Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 12 (13): 3. Пор.: воилѣзни въ сѣрдицы моѣмъ.
- 422 Книга Псалмів 72 (73): 8.
- 423 Можливо, це парафраза Книги Псалмів 118 (119): 15. Пор.: ѡураздиѣю пѣти твоѡ.
- 424 Книга Псалмів 38 (39): 2.
- 425 Книга Псалмів 51 (52): 4.
- 426 Книга Псалмів 40 (41): 7.
- 427 Книга Псалмів 25 (26): 12.
- 428 Неточна цитата з Книги Псалмів 94 (95): 10 та з Послання св. ап. Павла до євреїв 3: 10. Пор.: прѣно заблѣдѣютьъ сѣрдцемъ, тѣмъ же не познаша пѣтїи моѣхъ.
- 429 Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 57 (58): 3. Пор.: неприявѣдъ рѣки ваѡа сплетѣютьъ.
- 430 Книга Псалмів 57 (58): 3.
- 431 Неточна цитата з Книги Псалмів 49 (50): 19. Пор.: ѡзыкъ твоѣ сплетѣше лыценѣа.
- 432 Книга Псалмів 120 (121): 1.
- 433 Книга Псалмів 85 (86): 4.
- 434 Книга Псалмів 44 (45): 11.
- 435 Книга Псалмів 118 (119): 36.
- 436 Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 21: 29. Пор.: Во ѡустѣхъ вѣихъ сѣрдце ѣхъ, въ сѣрдицы же прѣмѣдрыхъ ѡуста ѣхъ.
- 437 Книга Псалмів 38 (39): 2.
- 438 Книга Псалмів 68 (69): 15.
- 439 Неточна цитата з Книги Псалмів 80 (81): 6. Пор.: ѡзыка, ѣгоу же не вѣдѣше, ѡуслыша.
- 440 Неточна цитата з Книги Псалмів 106 (107): 20. Пор.: посла слово своє, и изцѣли ѡ, и избѣави ѡ ѡ растлѣнїи ѣхъ.
- 441 Книга Псалмів 50 (51): 10.
- 442 Парафраза Книги Псалмів 31 (32): 3. Пор.: ѡкѡ ѡумолчѣхъ, ѡветѣша кѡсти моѡ.
- 443 Парафраза Книги Псалмів 38 (39): 2–3. Пор.: внигда востѣти грѣшномъ прѣдо мною. ѡнѣмѣхъ и смирихѣа, и ѡумолчѣхъ ѡ влѣгъ.
- 444 Книга Псалмів 50 (51): 10.
- 445 Парафраза Книги Псалмів 50 (51): 10. Пор.: возрѣдѣютѣа кѡсти смиренныа.
- 446 Книга Псалмів 115 (116): 2.
- 447 Книга пророка Ісаї 40: 6.
- 448 Парафраза Євангелїї від св. Івана 6: 63. Пор.: плѣтъ не пользѣетъ ничтѣже.
- 449 Книга Псалмів 115 (116): 4.
- 450 Книга Псалмів 38 (39): 2.
- 451 Книга пророка Ісаї 44: 5.
- 452 Можливо, Сковорода має на думці слова: и приближайсѣа къ вѣѡ (Книга пророка Осїї 12: 6).
- 453 Парафраза Книги Псалмів 118 (119): 105. Пор.: Свѣтїирикъ ногѣа моѣа законъ твоѣ, и свѣтъ стѣзѣмъ моѣмъ.

СУМФОНІА,
наречѣнная
КНІ́ГА
АСХА́НЬ

О

ПОЗНА́НІИ САМА́ГО СЕБѢ.
Рождѣнна 1767-го Лѣта.

*

Любѣзный Дру́же Михаи́ле!

Де́сять Верст от Ха́ркова написа́л я сію Кнѣгу в Лѣсах Зембо́рских². Дух велѣл, да нарече́тся Асха́нь. Асха́нь е́сть Дше́рь Хале́ва, вше́дшаго в Зе́млю Обѣтова́нную. Значит Красота³. Он Её отдаёт Бра́таничу своему в Супру́гу за то, что доста́л Град Арво́к⁴. Сей Град и́наче называ́ется Хевро́н, сирѣчь Дру́жба и Град Пи́смен⁵. Сія е́сть Прему́дрость Божіа, сокровѣ́нна во Глубинах Би́блии. Всѣ, стяжавшіи Прему́дрость, сею Невѣстою усажда́ются, по Глаго́лу Иса́ину: “Якоже веселится Жени́х о Невѣстѣ, та́ко возра́дуется Господь о тебѣ”⁶.

Се́рдце наше, узна́вшее себе, е́сть вить Го́луб. Сей Го́луб вызыва́ет себѣ из Но́ева Ковче́га, из Би́блии, чи́стый чи́стую Голуби́цу. Вот Невѣста! Вот всепріятнѣйшая и Еди́ная Же́ртва Богу⁷! Вот Па́ра Го́лубов! Вот Во́ня Благово́нія Го́споду! Вот Верх Блаженства! Сія Во́ня кончит сію Кнѣгу. Что значит? сломи́ть Го́луба от Кри́л его⁸? То́ же, что сломи́ть Ро́ги. “Вся Ро́ги Грѣшных сло́млю”⁹. Ро́г, Но́готь, Во́лос, Пе́рья разни́тся от Тѣла, хотя́ Все Сіе в Тѣлѣ. В Тѣлѣ и разни́тся от Тѣла Чт́о ли? Мысль! Мысль чи́стая е́сть Влас Главы́ неги́блющій¹⁰, Ро́ги и Лу́чи на Главѣ́ Мойсе́ю. Ро́г, Іере́миину Но́гтю Адама́нтову¹¹ ра́вный, е́сть то чи́стая Мысль. Кри́ла Голуби́ны, ле́гко па́рящи во Вѣ́чность¹², вот они! “Помышле́нія Се́рдца Его́ сущь в Род и Род”¹³.

Сломи́те Кри́ла¹⁴! разумѣ́й: раздери́те Се́рдца ва́ша¹⁵. Тогда́ сло́мишь дурны́я Кри́ла и Голуби́цъ тво́ей, Би́блии. Вот Па́ра! “Да отто́ргнет Гла́ву (Го́лубову)”¹⁶. “Да отлу́чит, де, Горта́нь с Пе́рьям...”¹⁷ Сіе е́сть То́ же: “Разлучи́ Бог ме́жду Вод́ою и Вод́ою...”¹⁸ Что е́сть Вода́ сія, а́ще не Рѣ́ка, Рѣ́чь, Мысль, Сло́во, Горта́нь, Се́рдце, Пе́рья? Вся́ка Фигу́ра, па́че же Со́нце, е́сть то Мысль. Нѣ́что бо нам проповѣ́дует. А́ще же Со́нце е́сть то Мысль, ей! оно́ Го́луб. Куда́ леті́тъ? Во Вѣ́чность. “Поле́щу и почи́ю”¹⁹. Тут Вѣ́чность имену́ется Восто́ком. Что́ бо вы́шше Ея́? “Восто́к И́мя Е́му”²⁰. Сюда́ броса́й! Броса́й на Восто́к Горта́нь и Пе́рья. Го́рняя му́дрствуй²¹. Подними́ во Верх. Пожри́ Богу²². Метáй вы́шше Пе́пела. На Мѣ́сто Пе́пела. Вмѣ́сто Плоти́ возвѣ́рзи на Господа́ Печаль твою́²³, Тлѣнь твою́, Плоть твою́, Ничто́же сіе тво́е. Да бу́дут О́чи твои́ Голуби́ны²⁴ вы́шше Пе́пела, на Мѣ́стѣ́ ино́м от Пе́пела. Все́ бо е́сть Пе́пел, кромѣ́ Вѣ́чности. Вот! тогда́-то исцѣ́дишь Кро́вь от Со́нца. Узна́в И́стину, предло́жится́ тебѣ́ Со́нце во Кро́вь²⁵. Что́ бо е́сть оно́, а́ще не Плоть, Кро́вь и Пе́пел?... А как Крова́выя Кри́ла от Се́рдца твоего́

отлучи, так и Скотину твою раздѣли. Тѣло твоё. Пѣпелная твоя Часть: вот То тебѣ! Дай же Мѣсто на Мѣстѣ твоего Пѣпела, слѣшай! на всяком же Мѣстѣ дай Мѣсто и Богу твоему. Во Волосѣ Волосу Его, в Жилочкѣ твоей Жилкѣ Его, в Костях твоих Костям Его. Подѣлися с ним до послѣдня твоея Части, как Царь Содомскій со Авраамом²⁶. Вот! тогда-то собѣдѣется: “Жена твоя (Премудрость), яко Лоза Плодовита во всѣх Бокѣх Дому твоего”²⁷. Вот тебѣ Лѣторасли, Чада твоя! Новыя Жилы! Новая Плоть и Кость! А Трапеза твоя Вышнему – Сердце твое. Аминь!

Мир на Израіля²⁸! Григорій Сковорода

*

ГЛАВІЗНА КНИГИ СЕЯ.

*

Земля бѣ невидима... и Тма верху Бѣздно²⁹.

*

Еда познанна бѣдут во Тмѣ Чудеса твоя и
Правда твоя в Землѣ Заб[в]ѣннѣй?³⁰

*

Помяните Чудеса Его, (сіестъ) Судбы Уст Его³¹.

*

Не утайся Кость моя от тебе, юже сотворил еси в Тайнѣ³².

*

Дух Вся испытует, и Глубины Божія³³.

*

СИМФОНІЯ.

С СИМ СТИХОМ:

*

“Аще не увѣси самую тебе, о добрая в Женах, изыди ты в Пятах Паств и паси Козлища твоя у Кущей Пастырских”.

Пѣснь Пѣсней³⁴

Лица в Разговорѣ.

Памва, Антон, Лука, Конон, Филон, Квадрат, Друг.

ПАМВА. Прекрасное Утро, Пресвѣтлый сей Воскресенія день, сей весѣлый Сад, Новый свой лист развивающій, ся в нем Горняя бесѣдка, Священнѣйшим Библіи Присѣдствіем Освященная и Ея ж Картинами украшенная. Не все ли сіе возбуждает Тебе к бесѣдѣ? Слѣшай! собравшійся здесь Новый Израілю³⁵, любезныи Друзья! Оживило мене Присѣдствіе Ваше. Находясь окружен толь Честными и Человѣколюбными сердцами, могу сказать с возлюбленным Давидом, что согрѣлося во мнѣ сердце мое³⁶.

АНТОН. А что это за Картина? Слышь, Лука!

ЛУКА. Дочь Царская со Служанками. Вот видишь! нашла в Коробочкѣ плавающего Младенца.

АНТ[ОН]. Да! да! да! Человѣка Божія, Мойсѣя³⁷. А сих двоих Картин не знаю.

ЛУК[А]. Не знаю, какіе-то два Города на превысоких Горах?

ПАМ[ВА]. Вот Город Хеврон!

АНТ[ОН]. Что за Хеврон?

ПАМ[ВА]. Которым благословил Іисус Навин Халѣва, отдаѣ ему в наслѣдіе. Он иначе называется Арвѣк. А сей другой есть Город Давир, изпрежде назван: Град Ученія, или Город Писменный³⁸.

ЛУК[А]. А что ж это за два Мужа вооруженные? а меж ними Женщина?

ПАМ[ВА]. Сей-то есть Божій Муж Халѣв. Он отдает Прекрасную Асхань, Дочь свою, в жену братаничу своему за то, что Он взял Город Давир. Сія вся Исторія видна из 14 и 15 Главы во Іисусѣ Навинѣ.

АНТ[ОН]. О прекрасныя Картины!

ПАМ[ВА]. Ты видишь одну Наружность их. Но если б ты увидѣл внутренній в Них сокровенный Мысли и был в числѣ Божіих Людей Святых, Образов событіе зрящих, разумѣющих самую в Картинах силу, намѣреніе, Конец и Предѣл, конечно, бы ты не удержался, чтоб не скакать с Давидом пред Сѣнным Ковчѣгом³⁹, и с тобою здѣлалось бы то ж самое, что с тоѣю Королевою, о которой в Трѣтей Книгѣ Царств вот что! “И видѣ Царица Савска весь смысл Соломонъ: и Дом, егоже созда, и Снѣди Соломоновы, и жилища Отроков Его, и предстояніе Служащих Ему, и Облаченіе Его, и Виночѣрпцы Его, и всесоженія Его, яже приношаше в Храмъ Господни, и внѣ себе бысть. И рече к Соломону: ‘Истинна суть Слова, яже слышах в Землѣ моей о Словесѣх твоих и о Смыслѣ твоём, и не ях Вѣры Глаголющим мнѣ, дондеже прійдох сѣмо, и видѣша Очи мои. И се нѣсть ни Пол того, якоже мнѣ повѣдаша. Приложил еси Премудрость, паче всякаго Слуха...””⁴⁰

ЛУК[А]. Вот нам это знакома! Это наша.

АНТ[ОН]. Какія?

ЛУК[А]. Рождество Христово.

ПАМ[ВА]. Почему Она ваша?

ЛУК[А]. Как же? Видѣ мы Христіяне.

ПАМ[ВА]. Если эта Картина ваша, то и Первая ваша, а иначе – ни одна не ваша.

ЛУК[А]. Ни! Там Мойсей, а Тут Христос. Тот Жидовскій, а Сей Христіанскій Вожд.

ПАМ[ВА]. А Мойсей не Христіанскій?

ЛУК[А]. Никак!

ПАМ[ВА]. Для чего ж Христіяне в Собраніи читают сіе: “Отверзши же, видит Отроча, плачущееся в Ковчезцѣ, и пощадѣ Е Дщерь Фараона, и рече: От дѣтей Еврейских сіе...””⁴¹

ЛУК[А]. Для того читают, что Мойсей прообразовал⁴² Христа, Сына Божія...

ПАМ[ВА]. Да разумѣш ли полно сам то, что говориш? Что это значит “Прообразовал”?

ЛУК[А]. Что ли это значит “Прообразовал”?

ПАМ[ВА]. Да!

ЛУК[А]. А что ж оно значит?

ПАМ[ВА]. Я не знаю.

ЛУК[А]. Бездѣлица! Как не знать этого? Он был Образ и одна Тѣнь Сына Божіа.

ПАМ[ВА]. Как же Тѣнь? Видѣ сам Бог Свидѣтельствуе, что Он Человѣкъ Божій⁴³. А Божій и Истинный – все то одно. Бог и Истина – Одно. Человѣкъ Божій и Сын Божій – Одно то. Посему-то и Павел такового Божія Человѣка называет созданным по Богу, в Правдѣ и Преподобіи Истины⁴⁴. И сего одного хвалит.

ЛУК[А]. Однако ж Мойсей был тѣнный, как мы, Человѣкъ, а Божіим назван по Благодати⁴⁵.

ПАМ[ВА]. Вот тебѣ выласка! Пожалуй, брось твое (однако ж)! Не представляй мнѣ Подлых, Школьных Богословцов, квасни⁴⁶. Слушай! что такое о Мойсеи говорит Божіе Слово? “Не отемнѣстѣ Очи Его, ни истлѣста Устнѣ Его”⁴⁷.

ЛУК[А]. Однако ж Мойсей иное, а иное Христос.

ПАМ[ВА]. Слушай, Припутню⁴⁸! Сама Евангелская Премудрость вот что говорит! “Аще бысте вѣровали Мойсеови, вѣровали бысте без сумнѣнія и мнѣ...”⁴⁹ Видиш, что разумѣть Мойсея есть то разумѣть Христа, и Мойсей закрылся в Евангеліи так, как Евангеліе пожертво Мойсеовыми Книгами, которых оно есть Лѣтораслю.

ЛУК[А]. Да там же вдруг слѣдует и сіе: “О мнѣ бо той писа”⁵⁰, а ты замолчал⁵¹.

ПАМ[ВА]. Конечно, не писал бы, если б не видѣл его. А что ж есть Живот вѣчный, если не то, чтоб знать Бога? Сіе-то есть быть Живым, Вѣчным и не Тѣнным Человѣком, и быть Преображенным в Бога, а Бог, Любовь и соединеніе – все то Одно. Сверх того, примѣчай, что и самыи их сіи Образы меж собою во всем сходны. Тут лежит, Пеленами повит, Израилскій Младенец. И там от Еврейских дѣтей. Сей положен Матерью в Яслех, а Тот своєю в Коробочкѣ. Сего наблюдает Мати Его, а Того издамечка Сестра Его. Тут пришли Пастыри и Волхвы, а там Царева дочь с Языческими служанками⁵². А у древних Пастырями Цари назывались. Напримѣр: “Пасый Израиля вонми”⁵³, то есть: Пастырю и Царю Израилскій. Впрочем, что Израилскій Род не умирает, слушай Пророка Ёбіля! “Якоже Утро, разліюся по Горам людіе мнози и крѣпцы. Подобны им не быша отвѣка, и по них не приложится до Лѣт в род и род...”⁵⁴ Если бы до их лѣт можно что другое приложить, имѣли б они Конец. Но они, всему другому Концем находясь, сами суть безконечны. Израиль есть сам остаток умирающим всѣм Земным Языкам. А что Ёбіль тое скажет о Еврейском Родѣ, слушай Мойсея: “Блажен еси, Израілю! Кто подобен тебѣ?”⁵⁵

ЛУК[А]. Однако ж Мойсей иное, а иное ХРИСТОС.

ПАМ[ВА]. Как же иное, если заодно с ним говорит на Өаворѣ? Видѣ ты слышал Родословіе Христово?

ЛУК[А]. Слышал. “Книга Родства Іисуса Христа...”⁵⁶ и протчая.

ПАМ[ВА]. Как же думаешь? Что се за Книга? Вѣдь этая Книга не простая. Она есть Книга Божія. В сей Кнѣгѣ ни один Плотской не записывается. Слушай Давида! “Не соберу Соборов их от Кровей”⁵⁷. А записываются одни тѣ, кои “не от Крове, ни от Похоти Плотскія, но от Бога родишася”⁵⁸. А когда Мойсея самое Слово Божіе называет Божіим Человѣком да и Самому ему велит в Книгѣ Числ ставитъ протчіих в сіе Щасливѣйшее Число и Запись⁵⁹, как посмѣешь из сея Книги Его самага вычернить? Учись! не разумѣешь⁶⁰! В сію Книгу и Ученики Христовы записанны. “Радуйтесь, – говорит, – яко Именѣ ваша написанна”⁶¹. Да о сем одном и радоваться велит. В Сію Книгу вся-на-вся роднѣ Христова, не Плотская (Слышь!), но Духовная, записывается. А вот Она Родня! “Кто есть Мати моя или Братія моя? Иже бо аще сотворит волю Божію, сей Брат мой, и Сестра моя, и Мати моя есть...”⁶² Удивительно тебѣ показалось, что Мойсей и ХРИСТОС Одно⁶³. Но не слышишь ли, что такое о всей своей роднѣ Христос говорит к Неглѣнному своему Отцу? “Да будут Едино, якоже и мы. Нѣтъ из вас ни Іудея, ни Еллина, ни Раба, ни Вольнаго”⁶⁴. “Нѣсть Мужеск Пол, ни Женск, Одно вы, – говорит Павел, – во Христѣ, и ХРИСТОС в вас. Божій Род, как Конца, так не имѣет и Раздѣленія”⁶⁵.

ЛУК[А]. Как же может Одно быть то, что не Одно?

ПАМ[ВА]. Спрошу ж и я тебе. Как можно, чтоб было 12 Оправленных разнo и разнo разными Языками напечатанных Книг Евангелских и чтоб Одна то была Книга? Если кто одну из них знает, тот знает всѣ. Если б ты узнал Мойсея, узнал бы и Христа. Или если б Христа узнал, узнал бы Мойсея, Илію, Авраама, Давида, Ісаію и протчіих.

ЛУК[А]. Я Христа знаю, а Мойсея не знаю.

ПАМ[ВА]. Так ты знаешь Христа, как нѣкоторый Дурачок, о котором выслушай Басеньку. Богатой Отец имѣл 8 сынов. Они были в Худом и в Добром разумны, но непокорныи и великіи Отцу досадители. Между семью Братьями был Один и Глух и Глуп, но горячій Воли отцовскія Почитатель. Умирая, Отец велѣл их призвать к себѣ всѣх и, находясь от ПРИРОДЫ Добрым, Благословил их. Потом оборотя взор к дурачку: “Я знаю, что тебе Братья обидят в Наслѣдїи. Вместо (де) того усугубляю тебѣ мое Благословеніе. Вот тебѣ сія моя Трость свидѣтельством! Возьми Ее и Храни при себѣ. Почувствуешь Блаженство твое тогда, когда покажутся тебѣ слова сїи: ‘Покрыет тя Божіе Начало’”⁶⁶. По смерти разорвали Господѣ все Имущество, один только маленькій с Садам домик оставив Пѣлочнику. Здѣсь он, прѣстую Жизнь провождая Один, тужил по Отцу. В Седмой Год весною, Воскресным Утром, прохаживаясь по Вышших своего Райка Мѣстах, чуть было не наступил на Змїю. Расколотиѣ ей Тростью Голову и так шибко удариѣ, что нѣкая Часть Трѣсти, как Шелуха, отпала.

Почувствовал Он в Ушах своих не слыханный пред сим Звон и дивный Голос таков: “Глупый! Чего ты плачешь? Кого ищешь? Я всегда с тобою”. Обняла Его несказанная Радость. Открылся ему Слух. И так-то он усмотрѣл, что Его Трость есть двойная. Снял он подлую Поверхность. Открылась НОВАЯ Золотая палка, драгоценнѣйшими Каменьями насажденная от самаго Верха до самаго Конца. Ея Голову составлял один самой Бѳльшой Голубой ШАФир. На Головѣ Живыи Образ Отца его, вѣчными написан КРАСками, а вкрут онаго – Слова сїи: “Покрываетъ ты Божїе Начало”⁶⁷. Вот так-то ты, слушай! Знаеш Христа, как сей, находясь Глух и Глуп, знал Отцовску Палку⁶⁸. Не вѣроятным тебѣ кажется сїе слово, что, узнавъ Мойсея, узнаеш однимъ взоромъ и Христа. Ты жъ еще чуднѣе услышишь Слово. Не только когда доведѣтся тебѣ узнать АДАМА, или АВЕЛЯ, или НОЯ, или ИИСУСА НАВИНА, или ХАЛЕВА, или ИОВА, или СОЛОМОНА, или ИЕРЕМІЮ, или ПАВЛА, но когда, хотя самого себе хорошенько узнаеш, изволь знать, что однимъ взоромъ узнаеш и ХРИСТА. Одинъ есть весь вышепомянутый Род Авраамль, ни Числа, ни НАЧАЛА, ни КОНЦА не имѣющій, всѣ четыре Стѳроны исполняющій. “Аще кто можетъ, – говоритъ Богъ Аврааму, – истечетъ Пѣсокъ Земный, то и Сѣмя твое изочетъ”⁶⁹. Впрочем, не Конѣцъ то, послѣ чего еще нѣчтось слѣдуетъ. Но послѣ сего Рода ничего уже слѣдовать не можетъ. Все погибаетъ Огнемъ Божїимъ, и самыи Нечестивыхъ Останки, а потому уже и не Останки, что не остаются. Не терпитъ ничтѳ Огненнаго Лица Божїя. Всѣ, какъ Хвѣрстныя, горятъ, кромѣ сего Сѣмени, о которомъ в Исѣии. “Якоже Нѣбо Нѳво и Земля Нѳва, яже Азъ творю, пребываютъ предо мною, – глаголетъ Господь, – тако станетъ Сѣмя ваще и Имя ваще”⁷⁰. Тожъ и в Иеремїи: “Возвеселитесь Веселїемъ. Воскликните на Главу Языковъ. Слышанно сотворите и похвалите. Рцѣте: Спасѣ Господь люди своя, Останокъ Израїлевъ”⁷¹. Сей-то Родъ есть ищущихъ Господа, ищущихъ Лице Бога Іаковля, предъ которымъ никакой Языкъ устоять не можетъ: “Яко Огнь сходитъ отъ Лица Его”⁷². Изъ сего Богоспасаемаго Рѳда хоть одного узнавъ, всѣхъ узнаеш. Во всѣхъ ихъ Одинъ Новый Человѣкъ, и они в немъ, а Онъ в Отцѣ своемъ. Но понеже ни одного изъ нихъ узнать не можемъ, то, по крайней мѣрѣ, узнать самыхъ себе постараимось. Симъ Образомъ можемъ узнать Истиннаго Человѣка, “созданнаго по Богу в Правдѣ и Преподобїи Истины”⁷³. А се жъ то самое есть и Животъ вѣчный⁷⁴. Узнавъ же Его, во мгновѣнїи Ока преобразимся в него, и все наше мертвенное пожерто будетъ Животомъ Его. Слушай! Что такое самъ онъ говоритъ къ своему любителю, который в Его родъ отродиться и с Нимъ за Одно быть желаетъ: “Аще не увѣси самую тебе, о добрая в женахъ! изыди ты в Пятѣхъ паствъ и паси козлища твоя у кущей Пастырскихъ”⁷⁵. Напишете жъ слова сїи вѣчными КРАСками на Сердцѣ вашемъ и на Мысляхъ вашихъ. Предайте Гласъ сей Божїй в наслѣдіе и потомкамъ вашимъ, да Останки ихъ будутъ благословенны и вселятся на Землѣ доброй, и насытятся Пшеницы, Вина и Елея⁷⁶, и воспитаются на Водѣ покойнѣ⁷⁷, и утучнѣютъ Хлѣбомъ Слова Божїя, и такъ Землю свою вторїцею наслѣдятъ, и Веселїе вѣчное надъ Главою ихъ⁷⁸. А если кто не узнаетъ себе, сей не можетъ слухомъ услышати глааса Господа Бога своего⁷⁹, чтобъ отверзла ему

Господь сокровище свое благое – Небо⁸⁰. И не получит, не увидит, ни уразумѣет Сладчайших сих Божіих Обѣщаній во Ісаіи: “Тогда развѣрзется рано свѣтъ твой, и исцѣленія твоя скоро возсіяют, и предѣйdet пред тобою правда твоя, и слава Божія обѣмет тя. Тогда воззовѣши, и Бог услышит тя, и Еще Глаголющу ти речет: ‘Се прійдох!’⁸¹ И будет Бог твой с тобою присно, и насытишися, якоже желает душа твоя. И Кости твоя утѣчнѣют и будут яко вертоград напоенный и яко Источник, ему же не оскудѣ вода. И Кости твоя прозябнут, яко трава, и разбоѣтѣют, и наслѣдят роды родов”⁸². “Смиренная и колеблемая, не имѣла еси Утѣшенія. Се аз уготовляю тебѣ Аноракс, Камень твой, и на основаніе твое Сѣпфир, и положу забрала твоя Іаспис, и Врата твоя каменіе Кристалла, и огражденіе твое, каменіе избранная⁸³. Се пришелцы прійдут к тебѣ многу, и вселятся у тебе, и к тебѣ прибоѣтѣнут. Се аз создах тя, не якоже кузнѣц, раздуваяй углія и износя сосуд на дѣло. Аз же создах тя не на пагубу, еже ислити”⁸⁴. Что ж то за пришелцы? “Возведи окрест очи твои и виждь: вся се собрашася и прійдоша к тебѣ. Живѣ аз, – глаголет Господь, – яко всѣми ими, аки в красоту облечешися и обложили себе ими, яко ўтварію невѣста”⁸⁵.

ДРУГ. Споришь, Лукѣ, и хвалишься, будто знаешь Христа. Разумѣй! Чем хвалишься? Опасайся Іереміиных слов сих: “Близ еси ты, Господи, уст их, далече же от утроб их”⁸⁶, и Давидовых: “Положиша на Небеси Уста своя, и Язык их преиде по Землѣ”⁸⁷, и Мойсеевых: “Не возмѣши Имени Господа Бога твоего всуе”⁸⁸, и Христовых: “Плоть ничтоже. Дух животворит”⁸⁹. Легко могли смотрѣть сыны Израилевы на поверхность покрывала Мойсеева. Но на Богом прославленный зрак лица его смотрѣть боялись. Видишь ли, что двойной Моисей? В одном Моисей тлѣнный и славный. Тож самое дѣлается и на Ѳаворѣ. Один Христос сносен очам Петровым, второй страшен. Перваго множайшіи видѣли, втораго никто, кромѣ Учеников, в то время, как дал и отверз им ум разумѣти писанія⁹⁰. Тлѣннаго и мертваго всѣ видѣли, а о живом никто не терпѣл и слышать. Всилу ученики увѣрились и присмотрѣли, и увидѣли. Перваго смертнаго Христа не хочет знать и видѣть Его Павел, и сим гаразда разнѣтся от протчѣих. Слушай, что он говорит? “Тѣмже и мы отнынѣ ни Единаго вѣмы по плоти. Аще же и разумѣхом по плоти Христа, но нынѣ ктому не разумѣем”⁹¹. Скажи ж тепер, что такое разумѣешь чрез сіе имя “ХРИСТОС”⁹²? Если разумѣешь какую тлѣнь, без сумнѣнія, чрез имя Христова разумѣешь пѣстошь. И се-то есть приниматъ имя Его всуе⁹³! А чтож есть суетность и ажа, если не то, что тлѣнь? И сіе-то есть не живот, но погибель свою видѣть: “Да узрят очи его свое убоеніе!”⁹⁴ Кричитъ Іов: “От Господа же да не спасется!”⁹⁵ Сіе-то тлѣніе есть точное поле пагубы⁹⁶, а на нем все, что только застанет, или от Человѣк, или от Его скотов, Огнь Господень, з Громом и Градом, тое все-на-все, во всей Землѣ Египетской, поражает пагубою, кромѣ одной земли, гдѣ находился род Божій, Сыны Израилевы. Так вот гдѣ ищи узнать Христа! в Землѣ Гесемской⁹⁷. Этѣи всѣ одного суть роду. “Род спасаемый от Господа”⁹⁸. А между тѣм поучись, что то говорит Давид? “Востаните по сидѣніи, ядушіи

Хлѣб болѣзни”⁹⁹. “Доколѣ належитѣ на Человѣка? Убиваете всѣ вы”¹⁰⁰. “Цѣну мою совѣщаша отринуту, текѡша в жажды”¹⁰¹. “Усты своими благословляху и Сердцем своим кленяху”¹⁰². “Единою, – глагола Бог, – двѡя сѣя слышах”¹⁰³. И внуши, пожалуй, что то опять Мѣхѣй поет? “И ты, Стѡлпе пѣствы мглѣный, дщи Сїѡня к тебѣ прїйдет, и внїдет власть первая, Царство из Вавилѡна, дщерь Ёрусалимѣ. И нынѣ вскѡю познала еси зло? Не бѣ ли тебѣ Царя? Или совѣт твой погибе? Яко обидѡша ты болѣзни, яко раждающїя. Болѣзну и мужайся, и приближайся, дщи Сїѡня, яко раждающая. Занѣ нынѣ изыйдѣши из Града, и вселишися на Пѡлѣ, и дойдѣши Вавилѡна. Оттуду из[и]мет ты и оттуду избавит ты Господь Бог твой...”¹⁰⁴ Не можѣш, Лука, Христа видѣть. Одну срамоту, Лице Его покрывающую, и Задняя Его видиш, и как Ёииль говорит: “Землю создай, пѡле пѡгубы и лежащаго видиш”¹⁰⁵. И бойся, чтоб не был на Паденїе тебѣ¹⁰⁶, и засмотрѣвшия на Плечи Его, не миновал бы ты того Христа, Павлом познѣннаго, вчера и днесъ и во вѣки находящагося¹⁰⁷, и Ёсѣею вїдѣннаго, глаголющаго к тебѣ: “Аз есмь, Аз есмь, утѣшаяй ты. Разумѣй! Кто естѣ”¹⁰⁸ Сый? Убоялся еси Человѣка смертна и сына человѣча, иже яко трава изсѡхѡша, и забыл еси Бога, создавшаго ты, сотворшаго Небо и Основавшаго Землю”¹⁰⁹. Сего Божїего Человѣка, если узнаѣш, о сем похвались¹¹⁰. В то время дерзновенно возопїй со Ёсѣею: “И сам Божїй есмь”¹¹¹. Но вот тебѣ! Знай, что во вѣки не узнаѣш ни одного от Рѡда Божественнаго, поколь прежде не узнаѣш самаго себе. Во вѣки не здѣлаешся пресѣльником с Авраѡмом. Во вѣки не поставиш Кѡщи твоя со Ёѡковом¹¹². Во вѣки не вселишся на мѣстѣ Злѣчнѣ с Давїдом¹¹³. Во вѣки не поставит тебе в Число Божїих Людей Мойсѣй¹¹⁴. Во вѣки не дождѣшся общѣаемых во Ёсѣи Царей, Кормителей твоих¹¹⁵. Сей род естѣ Царское Священїе и Язык свят¹¹⁶: Царїе, Священники и Кормители с Прорѡками, о коих всѣх вот что говорит Бог! “Подѣях вас, яко на крилѣх Орлих, и приведѡх вас к себѣ”¹¹⁷. Если ж не узнаѣш себе, будет Царь твой Валѡк, а Кормители твои – Послѣнники Его, непрїатели рода Израилскаго, почивающїи в нѡчѣ при Валаѡмѣ¹¹⁸. Се-то тѣ лжївыи кормители и Прорѡки, о коих Мѣхѣй воспѣвает: “Узрят языцы и усрамятсѣ от всея крѣпости своея. Рѡцѣ возложат на Уста своя, и Уши их оглохнут, полижут перстѣ, яко Змїеве, ползущѣ”¹¹⁹ по Землѣ, смятѣтсѣ во облеженїи своем, о Господѣ Божѣ нашем ужаснутсѣ и убоятсѣ от тебе. Кто Бог, якоже ты?”¹²⁰ И о которых Захарїя: “О пасѡущїи суетная и оставльшїи овец! Мечъ на Мышцу Его! и на Око Его десное! Мышца ему изсыхающа изсхнѣт, и Око ему десное ослѣпѣя ослѣпнѣт”¹²¹. И о которых Ёсѣя: “Нынѣ же слыши сїе, Юная, сидѣющая дщи Вавилѡня, уповающая в сердцѣ своем, аз есмь глаголющая и нѣсть иныя, не сѣду вдовою и не познаю сирѡтства”¹²². Нынѣ же прїйдут на ты два сїя внезапно в Един день. Безчѡдїе и вдовство внезапно на ты прїйдет в волшебствѣ твоѣм и в крѣпости волхѡв твоих¹²³. Се вси, яко Хвратїе, огнем погорят и не изымут души своея из Плѡмене”¹²⁴. Вот се-то тѣ кѡщи Пастырскїи! до коих отсылает тебе Человѣк Божїй, если не можѣш узнать самаго себе¹²⁵. Сїи кѡщи совсѣм противны той Купинѣ

Мойсеевой и тѣм кѹщам, о коих написано в Числах: “Коль дѡбры дѡмы твои, Їакове, и кѹщи твоя, Їзраилю! яко дубрѡвы осѣняющія, и яко Сѡдые при рѣках, и яко кѹщи, яже водрузил Господь, и яко Кѣдры при Водѡх”¹²⁶.

АНТОН. Конечно ж, самонужнѣйшее есть слово сѣ, чтоб познать себе самага. Что нужнѣ, как увидѣть Бога? “Нѣсть Истины, ни Милости, ни Видѣнїя Божїя на Землѣ, – вопїет Оссїя. – Клятва и лжа, и убїйство, и тѡтба, и любодѣянїе разлїяся по Землѣ, и кровь с кровьюми мѣшакот”¹²⁷. Яко ты умѣнїе отвергн еси, отвергу и аз тебе, еже не жречествовати тебѣ и забыл еси Закон Бога своего, забуду и аз чада твоя”¹²⁸. И будет, якоже людіе, тако ѥ жрец”¹²⁹. И опять: “Соблуди Ефрѣм, и осквернися Израиль. Не положиша помышленїй своих, еже возвратитися к Богу своему, яко дух блуженїя есть в них, и Господа не увидѣша”¹³⁰. Но нельзя не соблудить, не узнавши Господа. Ах, дражайшее умѣнїе! Нѣт тебе на Землѣ, в пѣпелных сих сердцах. О Высочайшая Господственная Сцїэнцїя¹³¹! Умѣтность! Умѣтность! Гдѣ ты нынѣ? Поразила тебе мечем языка своего блѹдница, сирѣчь Земля, Плоть и Кровь. Умножились вездѣ похотники Ея. Но нельзя никак узнать Господа, не узнавши самага себе. Правда, что видим себе всяк из нас и знаем себе. Но как же знаем себе? И как видим? Не все ли то языческое? Не все ли то тлѣнное, что мы познали в себѣ? Хребет один в нас видим, а не лице в нас наше, лжу нашея плѡти одну видим, не Истину в ней. И как нам сыскать утѣшенїе? “О Лютѣ! – вопїет Исаїя. – Множеству Языков многих. Аки Мѡре волнующееся, тако смятетѣся, и хребет языков многих, яко вода возшумит, аки вода многа, языцы мнози, аки шум воды мноїя, нуждою носимыя, и отвержет его, и далече поженет его, аки прах плевный, вѣющїйся противу вѣтра, и яко прах колесный буря возносящая”¹³². Да развѣ ж довольно сего, когда в нас видим одну разливающуюся тлѣнїя нашего Воду? Длячего не проникаем в то, что еѣ держит? “О Граде лживый”¹³³! – кричит Їеремїя. – Что хвалишиися во Удѡлїях? Стечѣ Удѡлїе твое, дщи безстудная, уповающая на богатства своя, глаголющи: ‘Кто прїйдет на мя?’ ‘Се аз наведу на тя страх’, – глаголет Господь Вседержитель”¹³⁴. “О! Лютѣ граде кровей, – гласит Їезекїиль, – в нем же есть яд, и яд не изыйде из него”¹³⁵. Сего ради глаголет Адонаї¹³⁶ Господь: “Се аз суждѹ тебѣ по кровѣм твоим и по помыслам твоим! Суждѹ тебѣ, нечистый, пресловѹте и великій, на Разгнѣванїе”¹³⁷. Не довольно еще для нас видѣть одну в нас нашу Землю, но нужно еще подниматься и прозрѣть за нашею Землею и тую Землю Господню, о которой Исаїя: “С веселїем, – говорит, – изыйдете и с радостїю научитѣся”¹³⁸. И о которой Їѡиль: “Якоже Рай сладости, Земля пред лицем Его, а яже создаи Его (та) поле пагубы, и спасающаго не будет на нем”¹³⁹. Не довѣет нам видѣть одно тлѣнности нашея лице, но продыратѣся сквозь тѣнь нашу, чтоб увидѣть там лице челоувѣка от того Божїего народа, о коих Їѡиль же: “И Господь даст Глас Свой пред лицем Силы Своея. Яко мног есть зѣло полк Его. Яко крѣпка дѣла словес Его”¹⁴⁰. И, описуя сей нетлѣнный Род, вот что поѣт! “Якоже вид конскїй, вид их, и якоже конники, тако поженут. Якоже глас колесниц, на Верхї Гор востекут, и яко глас пламене Огненна,

попаляющаго¹⁴¹ тростіе, и яко людїе мнози и крѣпцы, ополчающїися на брань. От лица их сокрушатся людїе. Всякое лице, аки опаленїе горнцѧ. Якоже борцы потекут и якоже Мужы¹⁴² храбры взыйдут на ограды, и кїждо в путь свой поидет, и не совратят путей своих, и кїждо от брата своего не отступит. Отягощенны оружїи своими пойдут и в Стрѣлах своих падут, но не скончаются. Града їмуться, и на забрала востекут, и на Храмыны влѣзут, и оконцами внїйдут, якоже татїе¹⁴³. Вот еще какой род! Есть род, и есть род: Языческїй и Израильскїй. Тот начинается, сей начинает. Тот кончится, сей кончит. Тот средїна, сей начѧло и Конец. Раздѣлите! Не смѣшивайте людей избранных с отверженными. Не разливайте крови¹⁴⁴ неповинныя на Землю. Есть кровь незаконная, есть и Праведная. Есть плоть тлѣнная, есть и не тлѣнная. Есть рука лѣвая, есть и правая. Есть кость изсохшая, есть и прозябѧющая и несокрушаемая. Есть око темное, есть и свѣтлое: “Не отемнѣстѣ Очи Его, ни ислѣста Устнѣ Его”¹⁴⁵. Да длячего ж не бывать сему всему, когда есть и новая Земля пред лицом Его¹⁴⁶? Длячего ж не бывать новой Землѣ, когда весь Мїр новый в Началѣ создается? Есть Начѧло начинаемое, и то не Начѧло, потому что предваряется другим, прежде себе Началом. И есть Начало не начинаемое, о коем сказано: “НАЧАЛО Сїону дам”¹⁴⁷. “Со мною Сїон есть”¹⁴⁸, – глаголет Господь. И сїе-то есть Истинное Начѧло безначальное¹⁴⁹: “И без него ничто же бысть, еже бысть”¹⁵⁰, Начѧло безконечное и Само всему Конец, и всему гїблущему как начаток, так и остаток. Постигните Господа, и стрѣтит вас Начѧло. Взыщите Господа¹⁵¹, и обрящете Остаток. Обрящете Остаток, если взыщете Начаток. Господень есть Начаток, Господень и Остаток. Отдайте ж Господу Начѧтки. Его суть всѣ Начѧтки. Посвятите от всего, что угодно Сердцу вашему, что только лиш видите¹⁵². Его есть Небо и Земля.

Дай Начаток Сынов твоих и Дщерей твоих от всего Плода Утробы твоея¹⁵³. Дай Начѧтки жит твоих, и от скотов твоих, и от всего твоего, дай Первыи Начѧтки и внеси в дом Господа Бога твоего¹⁵⁴. Обрѣтѣнїе Господа есть видѣнїе Начѧтков, видѣнїе Начѧтков есть Знанїе самаго себе в себѣ, да уразумѣются, яже в Сердцѣ твоём¹⁵⁵. “Возмите от себе самых участїе Господу”¹⁵⁶. Вѣзмете, если узнѧете себе самых.

ЛУКА. Если толь нужное сїе слово “узнать себе”, что без него и Гѣспода, и ничего узнать не можно, то думаю, что не на одном мѣстѣ в Божественных Книгах означено. Помню, что Мойсей, очищая Израильскїй народ для Снисхожденїя Божїя в Третїй день над Гору Синайскую и как можно лучше его прїѣготовляя на встрѣчу, вот что говорит! “Внемлите себѣ, не восходити на Гору”¹⁵⁷. Конечно бы, они, прикоснувшись Горѣ, умерли, если б не внушили себѣ. Главнѣйшїй Пункт сей “Внемлите себѣ”¹⁵⁸ совсѣм кажется сходен с сим: “Узнайте себе”¹⁵⁹. Видно ж, что не коснѣлись Горы. Потому что там им дал суды и оправданїя Господь Бог¹⁶⁰. Впрочем, ходити с Господем по Заповѣдем Его¹⁶¹, имѣть Его Вождем и Пастырем своим – все то одно. И так “внемлите себѣ, не восходити на Гору”¹⁶², кажется, совсѣм сходное с сими словами: “Аще не увѣси самую тебе, изыйди в пятѧх паств”¹⁶³. Если

(де) коснетёся Горы, умрете¹⁶⁴. То есть: Не будете управляемы Царствіем повелѣній Господних, чего то и Давид просит: “В Пути твоём живи мя”¹⁶⁵. Потому что не мертвіи восхвалят Его¹⁶⁶. Дятого, предоберегая в началѣ: “Внемлите (де) себѣ”¹⁶⁷. И тут тож в сих словах: “Аще не увѣси”¹⁶⁸. “Если (де) себе не узнаёш, то я твой не Царь, – говорит Господь. – Прочѣ изыйди из мѣст моих Злчных! Пасіся при пятах у лживых Пастырей”¹⁶⁹. Беззаконная Пятѣ, Гора, Плоть, Ложь, Земля – все одно. Словом сказать: “Смерть упасет их”¹⁷⁰. И, конечно, умерщвляющая сія Гора есть то ж, что ложь и плоть. А тож как бы она могла умерщвлять? А как Мойсей не велит к ней касатись, так и Исаія изгонит из нея ж книжника Сомнаса, вопія на него: “Что ты здѣ? И что тебѣ здѣ? Яко истесѣл еси здѣ гроб, и сотворил еси себѣ гроб, и написал еси себѣ на Каменѣ кущу? Се нынѣ Господь извержет...”¹⁷¹ Куда высоко многіи возносятся в мудрованіи Божія Писанія! Возносятся по Знанію Историчному, Географичному, Математичному, да все Плотскому. Скажем же со Исаіею, что все сіе Высокій есть Гроб¹⁷². “Презорство Сѣрдца твоего, – вопіет Авдій, – воздвиже тя живуцаго в пещерах каменных, возвышай храмину свою, глаголай в Сѣрдцѣ своем: кто мя свержет на Землю?”¹⁷³ “Аще вознесешия, якоже Орел, и аще положиши гнѣздо твое средѣ звѣзд, и оттуду свергну тя’, – глаголет Господь”¹⁷⁴. Видно ж, что такова гора не Іаковля есть Лұза, или Веѣиль¹⁷⁵, но Иса́вля Сі́ир¹⁷⁶. “Люте! – кричит Амós, – уничижающим Сіона и уповающим на Гору Самарійскую. Обымаша начатки Языков и ввійдоша (туда ж) к ним дом Израилев”¹⁷⁷. А что сія Гора о высоком да плотском смыслѣ разумѣется, слушай Авдіа! “В той день, – глаголет Господь, – погублю премудрыя от Ідумеи и смысл от Горы Иса́вовы¹⁷⁸, да отімется человек от Горы Иса́вовы¹⁷⁹, и взыйдут спасаемыи от Горы Сіони, еже отмстити Гору Иса́влю, и будет Царство Господёви”¹⁸⁰. Сіи Горы Господь пѣлит, колеблет и смущает, Вѣра прочѣ переносит, а несмысленніи суетно возопіют: “Покройте нас...”¹⁸¹ “Пісьмя бо убивает, а дух животворит”¹⁸².

КВАДРАТ. Помню и я, во второй Книгѣ Моисеевой, вот что! “Се аз послю Ангела моего пред лицем твоим, да сохранит тя на пути, яко да введет тя в землю, юже уготовах тебѣ”¹⁸³. А дабы не лишиться Вожда сего, в самом Началѣ, как всенужнѣйшее, говорит: “Воньми себѣ, и послушай Его, и не ослушайся Его, не обинѣтся бо тебе, имя бо мое есть на нем”¹⁸⁴. Ничево, видно, нельзя здѣлать без “Воньми себѣ”¹⁸⁵. Потом: “и послушай Его”¹⁸⁶. От познанія себе самага раждается послушаніе Богу, а послушность вот чем дѣлает! “Будете ми Людіе избранныи от всѣх язык, моя бо есть вся Земля, вы же будете мнѣ Царское Священіе и Язык Свят”¹⁸⁷. Блаженны слышащій Слово Ангела сего¹⁸⁸! Сей Ангел там же именуется страхом: “И страх послю ведущій тя, и устрашу вся языки”¹⁸⁹. Сей точно есть один страх с тѣм, который Іакова выводил на мѣсто Веѣиль. Вот! “И воздвижеся Израиль от Сікімов, и бысть страх Божій на Градѣх, иже окрест их, и не гнаша в слѣд Сынов Израилевых”¹⁹⁰. Да и не о нем ли Мойсей в Книгѣ 5-й гремит? “Да не хóдите в слѣд Богов иных, Богов языческих, иже óкрест вас, яко Бог ревнив,

Господь Бог твой посреде́ тебе"¹⁹¹. И не сей ли стоит посреде́ вас, ЕГОЖЕ вы не не вѣсте, но вѣсте¹⁹²? Блажен, имѣяй Уши слышати! и слышит¹⁹³. "По малу-малу изжену́ (де) Языки от тебе, дондеже возрастѣши и наслѣдиши Землю"¹⁹⁴. Но всему сему преддверіе и Дверь: "Воньми себѣ!"¹⁹⁵

ПАМВА. Без сумнѣнія, Единственное сіе преддверіе не даѣт нам уклонитись в сторону и прямо ведет к той Двери, которая сама о себѣ вопіет: "Аз есмь дверь"¹⁹⁶. "Внемли ты вся, – говорит Господь к Мойсею, – елика аз заповѣдаю тебѣ. Се аз изжену пред лицом вашим Аморрея и протчих всѣх"¹⁹⁷. А дабы Мойсей не помарал народа идолопоклонством, вот что! "Внемли себѣ, да не когда завѣщаеши Завѣт сидящим на Землѣ, в ню же ввійдеши..."¹⁹⁸ Мойсей, узнав себе, все идолское сокрушил, поскѣ, пожѣг. Потомъ снишол с Горы от Бога, имѣя прослѣвлен Зракъ плоти лица своего¹⁹⁹. И если всякъ человѣкъ ложь и плоть²⁰⁰, то гдѣ главнѣйшее Идолочтеніе, как во всякомъ человѣкѣ, если не удостоился познать себе?

ДРУГ. Мойсей, в послѣдней своей книгѣ, на нѣсколько мѣстахъ как самонужнѣйшее повторяет сіе Слово: "Внемли себѣ"²⁰¹. Вон послушай!

1.

"И нынѣ, Израилю, послушай²⁰². Видите, показавъ вам оправданія и суды²⁰³, и сохраните, и сотворите, яко сія Премудрость ваша и смышленіе предъ всѣми языки, и рекутъ: се людіе премудры и умѣтельны! языкъ великій сей"²⁰⁴. А дабы не позабыть оправданій, вот что! "Воньми себѣ и снабди душу твою зѣло"²⁰⁵.

2.

"Господь Бог твой введетъ тя в Землю благу и многу, идѣ же водотечи водныя и источники бездны по полямъ и горамъ, в Землю пшеницы и ячменя, в Землю Мѣслична Елея и Меда, в Землю, на ней же не с Нищетою снѣси Хлѣбъ твой, и ничесо же востребуеши на ней"²⁰⁶. Но что далѣе? "Воньми (де) себѣ"²⁰⁷. А длячего? "Да некогда²⁰⁸ вознесешися сердцемъ твоимъ и забудеши Господа Бога твоего²⁰⁹, да не речеши в сердцѣ твоёмъ: крѣпость и сила руки моя, сотвори мнѣ силу великую сію"²¹⁰.

3.

"И дасть Дождь Землѣ твоей во время, ранній и поздній, и соберѣши жита твоя, и вино твое, и Елей твой, и дастъ пищу на Селѣхъ скотомъ твоимъ"²¹¹. Но что далѣе? "И ядый насытився: внемли себѣ"²¹². А длячего? "Да не обмѣнится Сердце твое: и преступите, и послужите Богомъ инымъ..."²¹³

4.

"Да не сотворите тамъ всѣхъ, елика вы творите здѣ днесь, кійждо угодное предъ собою"²¹⁴. Но гдѣ тамъ? То-то и дивно, что не знаешь. "Ту принесете

вся всесоженія ваша, и жертвы ваши, и десятины ваши, и начатки рук ваших”²¹⁵. Так вот! “Внемли себѣ: да не принесеш всесоженій твоих на всяком мѣстѣ”²¹⁶. Боже мой! ни Бога слушать, ни жертвы ему приносить, ни гдѣ приносить? Ничего нельзя ни знать, ни дѣлать, если не узнать себе самага.

5.

О Жертвах Приказывает так: “Токмо крове да не снѣсте: на Землю проліетѣ, как воду”²¹⁷. Если (де) крови не станеш ѣсти, то, конечно, снѣси пред Богом твоим. Он сам тебѣ изберет мѣсто. А кушай ты, и сын твой, и дщерь твоя, и раб, и раба твоя. Не отганяй же и Левіта. Он части не имѣет для себе. Его часть Господь. Прійми и пришелца²¹⁸. Но что ж есть Левит? То-то и дивно. Внемли ж себѣ. В то время не оставиш и Левіта²¹⁹ и узнаешъ, гдѣ-то ТАМО?

6.

“Да не снѣси ю (Кровь), да благо тебѣ будет, и сынам твоим по тебѣ во вѣки, аще сотвориши се, еже добро и угодно есть пред Господем Богом твоим”²²⁰. Кто видѣл, чтоб Блаженство состояло в неяденіи кровей? Однак кричит: “Вонми Крѣпцѣ, еже не ясти крове”²²¹. Затѣм, что кровь есть душа животного. Прольи (де) Землю на Землю²²². Не принось крови тому, кто кровь потребляет. А дабы не здѣлался язычником чрез кровавую жертву, так вот! “Внемли себѣ, да не взыщеш послѣдовати им”²²³, то есть языкам. Язычник приносит плоть и кровь Богу.

7.

“В седмое лѣто да сотвориши отпущеніе. И сие заповѣдь отпущенія: Да оставиши весь долг твой, им же должен ближній тебѣ, и от брата своего не истяжеш. Яко наречется отпущеніе Господу Богу твоему...”²²⁴ Аще же брат от братіи твоя будет²²⁵ недостаточен во Едином от Градов твоих, в Землѣ, юже Господь Бог твой дает тебѣ, да не отвратиши Сердца твоего, ниже сожмеш Рукі твоя²²⁶, отверзая, да отверзеши Руку твою ему, и взаим да даси ему, елико просит, и елико ему не достанет”²²⁷. А дабы отпущеніе и одолженіе можно здѣлать брату своему, придает наконец сіе: “Внемли себѣ. В то время не будет (де) Слово тайно в сердцѣ твоём беззаконія, и брат твой не возопіет на тя ко Господу”²²⁸.

8.

Коль много заповѣдуется, в Третьей Мойсеевой книгѣ, о язвенной проказѣ²²⁹! А если кто хочет во всем том исправен быть, так вот! “Внемли себѣ в язвѣ проказы”²³⁰, – говорит во Второзаконіи.

Наконец Мойсей, при подаванні Заповѣдей Господних, перестал придавать сіе слово, которое вмѣсто ключа служит – “Воньми себѣ”²³¹. Сыскал он другое вмѣсто того. А именно: “Погубите сами злое от вас самих”²³². Гдѣ не сказал: “Внемли себѣ”²³³, там говорит: “Погубите сами злое от вас самих”²³⁴. Велит убить пророка, земная мудрствующаго и плотскій чудеса дающаго, и придает: “Погубите сами злое от вас самих”²³⁵. Велит побить каменіем кланяющагося израильтянина солнцу или лунѣ и придает: “Измите злое от вас самих”²³⁶. Велит убить человѣка, непослушнаго жрецѣ, кой не по плоти, но по духу жрец: “И да измеши (де) злое от Израиля”²³⁷. Велит клевету, на невиннаго брата реченную, обратить на клеветникову голову и придает: “Измите злое от вас самих”²³⁸. Велит убить непокориваго родителям сына, и: “И измите злое от себе самих”²³⁹. Велит прелюбодѣйствующую пару убить и тож одно придает²⁴⁰, и протчая, и протчая.

А мнѣ кажется совсѣм сіе слово согласное с тѣм, что: “Внемли себѣ”²⁴¹. И никто не может погубить внутри себе злость, если не узнает прежде, что такое в нем Зло? И что Добро? А не узнав в себѣ, как может узнать и изгнать от других?

АНТОН. И старик, наставляя сына своего Товію, недовольно что говорит: “Вся дни, Чадо, Господа Бога нашего помни и да не похощеши согрѣшати и преступати Заповѣди Его”²⁴². Вот еще! Будто ключ к тому вручает: “Внемли себѣ, Чадо, от всякаго Благодѣянія. Да не поймешь жены чуждыя, яже нѣсть от племени Отца твоего. Зане Сынове Пророков есмы: Ное, Авраам, Исаак, Иаков Отцы наши от вѣка. Сіи всѣ жены пойдша от братій своих”²⁴³. И наконец предлагает печать: “Внемли тебѣ, Чадо, во всѣх дѣлах твоих. И так будешь наказан во всем житіи твоём”²⁴⁴. Конечно, не сыскать было Товіи ни человѣка ангела Рафаила, ни убѣжать смерти от Асмодея²⁴⁵, лютаго ангела в чертогѣ невѣстном, ни веселиться с возлюбленною Саррою²⁴⁶, если б не послушал отца, а здѣлался бы досадителем и ругателем его, и не постарался бы узнать прежде всего сам себе хорошенько, как Соломон скажет: “Злый с досажденіем творит злая, себе же знающій Премудры суть”²⁴⁷. Он выѣпотрошил сам себе, как рыбу, о коих Аввакум: “Сотвориши Человѣки, яко Рыбы Морскія”²⁴⁸. Вынял из нутра своего сердце каменное, и пѣчень похоти плотскія, и желчь, о коей в пятой книгѣ Мойсей: “Еда кто есть в вас муж, или жена, или отечество, или племя, Егоже сердце уклонися от Господа Бога вашего, ити, еже послужити богам языков оних? Еда кій есть корень, горѣ прорастающ, в желчѣ и горести?”²⁴⁹ И опять: “От виноградов Содомских виноград их, и розга их от Гоморры, грозд их грозд желчи, грозд горести их”²⁵⁰. И о коей притѣчник: “Мед каплет от устен жены блудницы, яже на время наслаждает твой гортань, послѣди же горчае жѣлчи обрящеши”²⁵¹.

Сіе все зло изняв от себе самага и сожег огнем Господним²⁵², безопасно вселился в любезныя своя обѣтіях, о коей Соломон: “Сію возлюбих и

поисках от Юности моея, и взысках невѣсту привести себѣ, и Любитель бых красоты Ея..."²⁵³

ПАМВА. Сколько по наружности разнятся, столько по внутренности согласны сѣи слова: "Внемли себѣ"²⁵⁴ и "Ищите прежде всего Царствія Божія и правды Его"²⁵⁵.

Царствіе Божіе не так приходит, как гость до гостя, чтоб можно встрѣтить приходящее из-за гор, из-за моря, из облаков. Оно не далече от нас. Оно внутри нас есть²⁵⁶. "Заповѣдь сѣя, юже аз заповѣдаю тебѣ днесъ, – говорит Мойсей, – не тяжка есть, ниже далече есть от тебе, не на Небеси есть, чтоб ты сказал: 'Кто взыйдет от нас на Небо и возмет ю нам, и, услышав ю, сотворим'²⁵⁷. Близ тебе есть Глагол зѣло, во устѣх твоих, и в сердцѣ твоём, и в Рукѣ твоею творити его"²⁵⁸. Сіе-то слово Царствія прозирают пророки, сѣет ХРИСТОС, проповѣдует Павел. Кто себе увѣдал, нашол царство.

КВАДРАТ. Теперь начинаю разумѣть сѣе Соломоново: "Сердце премудраго уразумѣет, яже от своих ему уст, во устнах же носит разум"²⁵⁹. Слово царствія Божія внутри сердца нашего сокрылось, будто источник, в землѣ утаенный. Кто узнал себе, тот обрѣл желаемое сокровище Божіе, Источник и исполненіе его обрѣл внутри себе, внутренно внимая себѣ, о коем Соломон: "Вода глубока слово в сердцѣ мужа, рѣка же изскачущая, и Источник жизни"²⁶⁰, Муж же премудр исчерплет ю"²⁶¹. Кто сѣе видѣніе почерпл, тот имѣет крѣла, желаемыи Давидом²⁶², и очи, похваляемыи сыном его: "Очи его, яко Голубицы, на Исполненіих вод, измovenны в млецѣ, сидящія в наполненіих вод"²⁶³. К такому вот что говорит познанный брат его и друг! "Отврати очи твои, яко тѣи воскрилиша мя"²⁶⁴. Но сей, узнавши себе, то есть узнавши его, не спускает очей с него, и друг друга пасѣт, хвалясь: "Аз Брату моему, и Брат мой мнѣ, пасый мене в Крынѣх"²⁶⁵.

ЛУКА. Сіе ж то исполненіе уразумѣть и Павел желает Ефесіаном: "Да дасть вам по богатству славы своя силою утвердиться духом его во внутреннѣм человѣцѣ"²⁶⁶, вселитися Христу вѣрою в сердца ваша, в Любви вкорененны и основанны²⁶⁷, да возможете разумѣти со всѣми святыми, что широта, и долготы, и глубина, и высота? Разумѣти же преспѣющую Разум Любовь Христову, да исполнитесь во всякое²⁶⁸ исполненіе Божіе"²⁶⁹. Тож и Колоссѣем: "Блюдитесь, да никто же вас будет прелщая Философією и тщетною лестію, по преданію человѣческому, по Стихіам Міра сего, а не по Христѣ, яко в том живет всякое²⁷⁰ исполненіе Божества тѣлеснѣ"²⁷¹. Всяк человѣкъ есть земля, поле и вертоград, но земля сѣя наполненна водою Божією. "И Того даде Главу вышше всѣх Церкви, яже есть Тѣло его, исполненіе исполняющаго всяческая во всѣх"²⁷². Поле произнестъ может крѣины, а вертоград сѣмена, сѣе же пусто есть, дондеже, как Исаія говорит, "найдет на ны дух от Вышняго, и будет пустыня в Хермелѣ"²⁷³.

ДРУГ. Человѣкъ Божій Іисус, свободивши от Легеона Бѣсов Мужа Гадаринскія Земли²⁷⁴, говорит ему наконец: "Возвратися в дом твой"²⁷⁵.

Отсылает в дом и Разслабленнаго²⁷⁶. Отсылает и Слѣпаго²⁷⁷, кой наконец усмотрѣл, что всѣ люде есть как древо, или хворост²⁷⁸. А другаго слѣпца, послѣ просвѣщенія, находит уже не на улицах, но в церквѣ²⁷⁹. А что ж есть дом наш, если не тот, о коем Павел говорит: “Вы есте храм Бога жива”²⁸⁰? И кто может живущаго внутри нас узнать, не внушив себѣ и не узнав себе? Отсюда зависит все наше здравіе и просвѣщеніе. К сему-то храму призывает и Навин Израиля: “Приступите, – говорит, – сѣмо и слышите слово Господа Бога вашего”²⁸¹. Тут то (де) увѣсте, яко Господь живый есть внутри вас²⁸². И по сему общает им, что пагубою погубится Хамово Племя и все их непріятелей сѣмя²⁸³. Сію-то Храмину свою метѣт и премудрая жена, чтоб сыскать Монѣту²⁸⁴. Употребляя, вмѣсто свѣтилника, Божія Писанія слово, глаголющее: “Аз есмь Свѣт Мыру”²⁸⁵. “Свѣтилник ногам моим Закон твой”²⁸⁶. Кленется Давид, что не даст сна очам своим, покол (де) обрящу мѣсто Господевѣ и сыщѹ: гдѣ-то жильё свое имѣет Бог прѣдка моего Іакова²⁸⁷? Кричит: “Внїйдем в селенія Его”²⁸⁸. Скачет: “Возвеселихся о рекших мнѣ: в дом Господень пойдём”²⁸⁹. “Молитвы (де) моя воздам посредѣ тебе, Іерусалиме, и в твоих двѣрѣх”²⁹⁰. Да гдѣ ж точно? “Посредѣ Церкви воспою тя”²⁹¹.

Да гдѣ ж ты воспѣваеш Господу твоему? Отвѣт: “В незлобїи сердца моего. Посредѣ дому моего”²⁹². Скажи пояснѣ, Давїде! На вот! “Еже сотворити волю твою, Боже мой, восхотѣх, и Закон твой не на Небеси, ни за Морями, но посредѣ чрѣва моего”²⁹³. Сію я правду и Царствіе твое посредѣ мене сыскал, вырил, как Источник живыя Воды, в тлѣнной Землѣ моей, не скрых и не смѣшал, как Филистїмы²⁹⁴, с землею, вѣрил сокровище, на Нивѣ моей сокровенное²⁹⁵. Я признаюся со Авраа́мом, что я прах есмь и пепел²⁹⁶. Но посредѣ прѣдѣл моих сыскал я спасеніе, кое ты содѣлал посредѣ Земли моея²⁹⁷. Сію Истину твою и спасеніе твое сказал я и другим, и не закрыл от народа. Теперь скажу: Бросьте, о Дрүги мои, народныя вождельнїя! Возвратитесь в дѣмы ваши, к Отцу вашему²⁹⁸. Развѣ не разумѣете, что ХРИСТОС изводит слѣпца вон из веси²⁹⁹? В то время отверзает Очи Его. Развѣ не слышите, что Бѣсноватый не живал прежде сего в Храмѣ, лишен одежды нетлѣнный³⁰⁰? Да гдѣ ж он живал? Гонила его нечистая сила по пустыням, а водворялся во гробѣх³⁰¹. Похотѣнїя наши суть то гробы наши. Гѣнимся за пүстошами свѣтовыми, ищя в них вождельннаго блаженства и удовольствїя. Но послушай! что плѣненная Невѣста говорит? “Востану и обыдѹ во Градѣ. Исках Его, и не обрѣтох Его”³⁰². А длячего? Длятого, что искала на торжищах и на улицах. Улицы сіи не иное что суть, как путь или совѣт безбожников³⁰³, которыи, кромѣ тлѣнных видимостей, ничего не понимают и на них укрѣпляются. А ищут всего внѣ себе: Землѣнныи Землѣностей. Сїи-то волнуются и почити не могут³⁰⁴, как прах колѣсный, бурю возносимый³⁰⁵. О коих сказано: “Яко брѣнїе путей, поглажду их”³⁰⁶. Внѣ дому Божія, на улицах ищут тѣ, о коих Давид: “Не оскудѣ от Стогн Его лихва и лѣсть”³⁰⁷. Да длячего ж ты обходиш Город, как написано: “Вкруг нечестивыи ходят”³⁰⁸? Длячего внутри не входиш? Чаеш ли насытиться околицею? Но не слышиш

ли, что сіе есть лихва³⁰⁹, не Иста, прелесть, а не Истина? Не слышиш, что такая Мудрость есть то меч во устнах сердца твоего³¹⁰? Повѣрь, что взалчеш, сколь долго будеш околиничить. Из сей-то вѣси, из сих улиц выводит слѣпца Небесный Учитель. Возвратимся ж и мы с Ним в дом наш³¹¹. Не в наш же еще дом, но в дом Божій. Есть в тѣлѣ нашем двѣ Храмины: одна перстна, вторая Небесна, нерукотворенна. Она погребенна в Храминѣ нашей Земной. Не останавливаймось в нашей. Проходьмо сквозь нашу к Божіей, с Давидом: “Внїйду к дому Божію, к Богу веселящему Юность мою”³¹². Поколь мы в нашей внѣшней сидим, потоль глупо и грубо ищем с невѣстою. Она искала на ложи своем, да не нашла³¹³. Но вот Іеремія что кричит! “Почто мы съдим? Совекупитесь, и внїйдем во Грады тверды, и повержемся тамо”³¹⁴. Да гдѣ ж Тамо? “Пред Господем, сотворшим нас”³¹⁵. Там, гдѣ Павел говорит: “Вышних ищите”³¹⁶. Там высоко! Там! По тую сторону Іордана³¹⁷. В новой нагѣрней Землѣ. Там, идѣже есть ХРИСТОС, одесную Бога³¹⁸. А на улицах еще и пуще не сыщем. Если тѣло наше Тма, то Околичность Его гаразда крайнѣйшая и погуще Тма. Тут-то мы стараемся сыскать. Но уже невѣста искала в Нощи, да не нашла. Что ж она дѣлает? Не бойсь! Она не остановилась на пути грѣшных, на коих Путьников с ѹжасом вопїет Приточник: “О оставившїи пути Правыя! Еже ходити в путех Тмы”³¹⁹. И о коих Іеремія: “Упраздню от Градов Иудиных и от путей Іерусалимских, Глас радующихся и Глас веселящихся, Глас жениха и Глас Невѣсты”³²⁰. Затѣм-то и несчастная Магдалина плачет, по кривых околичностях бродит, между мертвецами во гробѣ ищет, да еще тогда и тма была³²¹. Пожалуй! хоть тысячу лѣт или вѣков ищи. Не сыщеш. Вѣдь развѣ по сію пору ушей не имѣеш? И не слышишь, что такое Молнїе-вїдный Ангел вопїет? “Нѣсть Здѣ!”³²² Да притом и путь Ея очищает, камень отбрасывает. Даѣт Сигнал. А кой? “ТАМО ЕГО УЗРИТЕ!”³²³ Как Исаія: “Идите враты моими, и путь сотворите людем моим, и каменїе, еже на пути, размѣстите, воздвигните Знаменїе на Языки”³²⁴. А дабы Магдалина путем Идолопоклонничим искать не пошла, поднимает Ее в Гору Галилѣю. Да гдѣ ж Галилѣя? “Пойду себѣ к Горѣ Смѣрнѣй и к Холму Ливанску”³²⁵. Да гдѣ ж Галилѣя? “Бѣжи, брате мой, и уподобися Сѣрнѣ или Юнцѹ Еленей, на Горы Арѡматов”³²⁶. Да скажи мнѣ, гдѣ Галилѣя? Ошибѣшся, если начнешь внѣ себе Ея искать. Слѹшай! Ангел Исаїя не раздѣляет горы от дому: “Слово, бывшее от Господа ко Исаїи, сыну Амѡсову”³²⁷. Будет в послѣднїя дни явленна Гора Господня и дом Божїй на версѣ Гор, и возвысится превышше Холмов, и прїйдут к ней вси Языцы”³²⁸. Знаеш, что и Авраам восходит, куда высоко! Восходит? Да он бѣ тамо³²⁹ со Исааком. Гдѣ тамо? “Обрѣтши тя внѣ, цѣлую тя, и ктому не уничижат мене”³³⁰. Гдѣ тамо? “Поиму тя, введу тя в дом матери моея и в лѡжницу заченшїя мя, тамо мя научиши”³³¹, тамо дам тебѣ сосца моя”³³². Гдѣ тамо? “Под Яблонею возбудих тя, тамо роди тя Мати твоя, тамо поболѣ тобою, рождая тя”³³³. Гдѣ тамо? “Положи мя, яко Печать на сердцѣ твоем, яко Печать на мышцѣ твоей. Зане крѣпка, яко Смерть, Любовь...”³³⁴ Пстой! “Крїла ея Крїла огня”³³⁵. Пстой! “Вода многа не

может угасити любви³³⁶. Пожалуй, стой! Я не разумѣю³³⁷: гдѣ тамо? “На мѣстѣ злчнѣ, тамо”³³⁸. “Под Яблонею”³³⁹. “Обращая Море в Сушу, в рѣцѣ пройдут ногами: тамо возвеселимся в нем”³⁴⁰. “В Церквах Благословите Господа”³⁴¹. “Тамо Веніамин”³⁴². “Тамо явился Іакову Господь”³⁴³.

“Тамо възійдоша колѣна Ізраилева”³⁴⁴.

“Да не сотворитѣ тамо всѣх, елика вы творитѣ здѣ днесь, кѣждо угодное пред собою”³⁴⁵.

“Гора Сіон сія, в ней же вселился еси”³⁴⁶. Разумѣш ли Гору? “Не разумѣю”³⁴⁷. “Правда твоя, яко Гóры Божія. Судьбы твоя бездна многа”³⁴⁸. Хочеш ли постигнуть Гору? Узнай Правду. “Правда твоя, яко Горы Божія”³⁴⁹. Хочеш ли постигнуть Правду? Узнай Царство Божіе. Хочеш ли постигнуть Царство? Узнай себе самаго. Есть в тебѣ Гора твоя, есть там же и Божія. Раздѣли себе всего, все твое скóтское тѣло на двое. Раздѣли, если ты Ізраиль, если имѣеш Жезл. Раздѣли на хвост и на Голову. Ударь по всему тѣлу. Бій по всѣм удам так, как велит нѣкому Пророку: “Не щади ни вóлоса”³⁵⁰. Вот как гнѣвается Бог на тѣх, что смѣшивают!

“И бысть Слово Господне ко мнѣ³⁵¹, – вопіет Іезекіиль, глаголя: – Сыне человѣч! Се быша мнѣ дом Ізраилев смѣшанны вси с Мѣдію, и Желѣзом, и с Оловом чистым, и с Свинцѣм³⁵². Сего ради рцы! Сія глаголет Адонай Господь: Понеже бысте вси в смѣшеніе едино, сего ради се Аз прійму вас, якоже пріемлется Сребро и Мѣдь, и Желѣзо, и Свинец, и Óлово чистое в средину Пещи³⁵³. И дуну на вас во Огнѣ Гнѣва Моего, и сліяньны будете средѣ Его³⁵⁴, и Жерцы его отвергошася Закона моего, и оскверниша Святая Моя, между Святым и Сквернавым не разлучаху, и между нечистым и чистым не раздѣляху, и от Суббот моих покрываху Очи свои, и оскверняху мя посредѣ себе...”³⁵⁵ Послѣ сего сліянія называет Князей Іерусалимских Хіщниками³⁵⁶, а помазующих Пророков – Волхвами³⁵⁷, суетныя лжи глаголющих: Вот чего Бог требует! А Господь о сем и не мыслил никогда³⁵⁸. Так вот! Раздѣли же, друг мой, Церковь Бóжію на двое. Не имѣш ли Жезла? Остав же все, все продай, да купи меч Іезекіилев: “Сія глаголет Адонай Господь: Рцы! Мѣчу! Мѣчу! Изострися и разъярися, яко да изсѣчеши сѣченія. Изострися, якоже да будеши в блещаніе и готов на разсыпаніе, сѣцы, изничтожай, отрины всякое древо”³⁵⁹. Раздѣлити, разсѣкти и разсудити – все то одно. И сего-то судѣ единственно ищет от тебе Бог. А ищет, желая тебе Блаженным здѣлать. “Живо бо есть Слово Божіе и острѣ всякаго Меча”³⁶⁰. Ищи, стучи в двери, мети хорошенько дом. Рый в нем. Перебирай все. Вывѣдывай закаулки. Выщүпывай всѣ потайники, испытывай, прислүшивайся. Сіе-то есть премудрѣйшее и вселюбезнѣйшее Любопытство и сладчайшее³⁶¹. Сія-то Наука высочайшая и новѣйшая. Нóвая затѣм, что нигдѣ ея не обучаются. А предревняя потому, что самонужнѣйшая. Гдѣ ты видѣл или читал, или слышал о щасливцѣ каком, которой бы не внутрь себе носил свое Сокровище? Нельзя внѣ себе сыскать. Истинное Щастіе внутри нас есть³⁶². Непрестанно думай, чтоб узнать себе. И сіе-то есть Молитва, то есть раженіе мыслей твоих к сему³⁶³. Сей вопль твой, вопль тайный, сей один

входит во уши Господа Саваоѳа³⁶⁴, и на подобіе благовоннаго жёртвеннаго дыма, происходящаго в Блаженной Аравіи, восходит и услаждает обоняніе Божіе. Видь не до одного точію Іереміи тако рече Господь: “Возопій ко мнѣ, и отвѣщаю тебѣ, и възвѣщу тебѣ великая и крѣпкая, ихже не разумѣл еси”³⁶⁵. А что ж нам ползы из сего? А вот послушай! “Се Аз наведу на них срастѣніе язвы и исцѣленіе, и уврачѣю их, и явлю им, еже слушати, и исцѣлю их, и сотворю им Мир и Вѣру...”³⁶⁶ Сіе все Говорит Господь о домах Ізраилевых. А ты развѣ не дом? Одна ты Земля и Тма? И никакой Свѣт не свѣтитсѣ во тмѣ твоей³⁶⁷? Один ли только Давид говорит: “Просвѣщаеши тму мою?”³⁶⁸ А ты, кромѣ тмы, ничего в твоём дому не проникаешь? Пѣсок один видиш? Одну Плоть и Кровь? О граде бѣднѣй³⁶⁹! Что ж за Мир тебѣ тут? И что за Вѣра? Развѣ на пѣску увѣришся с Евангелским Глупцем, Храмину свою на нем основавшим³⁷⁰? Поспѣшай, пожалуй, сыскать в дому твоём то, что общает Господь у Исаіи: “Сокровенная невидимая отверзу тебѣ”³⁷¹. Нашол сіе Исаія и сказал: “В сокровищах спасеніе наше”³⁷². А ты в твоей Ночи развѣ не можеш сыскать Утра? Но вот “Аврааму бысть Слово Господне в видѣніи Нощію, глаголя³⁷³: ‘Не бойся, Аврааме! Аз защищаю тя. Мзда твоя многа будет зѣло’”³⁷⁴. Вот Мир Истинный! Егоже Мыр не может дати³⁷⁵. Вот Вѣра! Есть на что положитись безопасно. Сыскал Блаженный Авраам во Тмѣ Свѣт³⁷⁶, а в Пѣску Камень. В тлѣнном живое, в мертвенном нетлѣнное, в сокрушеніи исцѣленіе язвы³⁷⁷. Не сыскал же еще, но точію, будто во снѣ, нѣсколько начал понимать. Издали нѣсколько начинало трогать мысли его Слово Господне, что есть и находится еще другое Нѣчтось там же, гдѣ тма. Чрез нѣзкость сея Тмы хочет Его перевести Господь и поселить Его на другом мѣстѣ, если Авраам послушает Его. Общает ему, вмѣсто старья, новую Землю в награжденіе. И се-то значит! “Мзда твоя многа будет зѣло”³⁷⁸, о коей Исаіа: “Се Бог ваш! Се Господь! Господь с крѣпостію идет, и мышца Его со властію. Се мзда Его с ним! И дѣло Его пред ним”³⁷⁹. А чтоб лучше уразумѣть, что сіе он воздаяніе точно разумѣет о нерукотворенной Храминѣ, в пепелѣ тут же Тлѣнныя Скинїи нашея сокровенной, до которой никто не может добратися, если сердце Его, как Олово, погрязло в собственном Его домостроеніи³⁸⁰, длятого немножко вышше сказал слѣдующее: “Возопій! и рекох: что возопію?”³⁸¹ (А вот что!) “Всяка плоть сѣно, и всяка Слава человѣча, яко цвѣт Травный³⁸², Глагол же Бога нашего пребывает во вѣки”³⁸³. Сыскал Исаія внутрь двое: наружность и внутренность, в сѣнѣ своем – Глагол Божій, Царство нашол в срединѣ своей. По сей причинѣ вопіет и до нас: “Всяка плоть сѣно!”³⁸⁴ Велит бросать сѣно, а сверх сѣна искать того, кто в сѣнѣ зарылся. “Положив Тму Закров свой”³⁸⁵. Лежит на сѣнѣ нашем и в темной сѣни нашей, в Храминѣ нашей, но никто, кромѣ Царей да Пастырей, не кланяются Ему. Длячего? Видно, что не видят Его. Почему? Потому что не сыскали Царя или Царства. Что за причина? Не узнали себе. Вот вся тебѣ тут вина! Они искали, да внѣ себе, на Торжищах и на улицах³⁸⁶. А Цари издавеча прійшли во Град Давідов и Ночью в Вертепных Тайностях сыскали Его. Вон видно, кто сыскал! “И Слово плоть

бысть"³⁸⁷. Вон Давид! "Закон твой посреде́хъ есть чрева моего"³⁸⁸. Царство без законов не бывает. "И рече Авраам: Понеже мнѣ не дал еси сѣмене, домочадец же мой наслѣдник мой будет..."³⁸⁹ Еще ошибается Авраам: "И абіе Глас Господень бысть к нему Глаголющій: 'Не будет сей Наслѣдник твой, но иже изыйдет из тебе, той будет наслѣдник тебѣ'"³⁹⁰. Ищи, Аврааме, другаго наслѣдника внутри себе. Изыйдет в то время, как узнаеши Его. Ты не что иное, как сухая и мертвая Палка, но из середины ея может процвѣсти Цвѣтъ неувядаемый³⁹¹. Куды как нескоро возводим на Небо косный взор наш, погруженный в пепелъ тѣла нашего! Нескоро Авраамъ сказал: "Аз есмь Земля и пепел"³⁹², а теперь говорит: "Владыко Господи! Почесому уразумѣю, яко имамъ наслѣдити новую Землю с Новымъ Наслѣдником?"³⁹³ Что жъ ему Господь? Велитъ разсѣчь на двѣ Половины скотину: "И раздѣли я на по́лы, и положи я противолічна едино к другому"³⁹⁴.

Вот! Тогда-то уже по раздѣленіи начало застарѣлое Его мнѣніе земное под Землю заходитъ, как Солнце ищезаетъ и крывается: "И се страхъ тѣменъ велій нападе на нѣ" ³⁹⁵. Не ищи, пожалуй, внѣ себе как Царства, так и скотины. Слушай! что вопіетъ Малахіа? "Воссїетъ вамъ, боящимся Имене моего, Солнце Правды и исцѣленіе в крїлѣхъ Его, и изыйдете, и възиграете, якоже телцы, отъ узъ разрѣшенны, и поперетѣ беззаконники, и будутъ пепелъ под ногами вашими в день, в онъ же Азъ сотворю"³⁹⁶. Смотри ж! какъ Павелъ раздѣляетъ Человѣка? Какъ скотину на двое: "Есть тѣло душевное, и есть тѣло духовное"³⁹⁷. А что Онъ чрезъ душевное разумѣетъ скотинную Плоть и Кровь, тое видно изъ Второзаконїя: "Если (де) заколешь отъ воловъ твоихъ и отъ Овецъ твоихъ"³⁹⁸, вонми крѣпщѣ, еже не ясти Крове"³⁹⁹. А длячего? "Кровь бо есть душа. Да не снѣсться душа с мясы, да не снѣсте Ея, на землю проліете ю, аки воду"⁴⁰⁰.

Удивительно, коль строго запрещается сїе! "Да не снѣси (де) ю, да благо тебѣ будетъ, и сыномъ твоимъ по тебѣ, во вѣки, аще сотвориши се, еже добро и угодно есть предъ Господомъ Богомъ твоимъ, развѣ Святаѣ твоеѣ, яже аще будутъ тебѣ..."⁴⁰¹ Скажи мнѣ, гдѣ тотъ, кой имѣетъ духа раздѣленїя, или мечъ духовной⁴⁰²? Сей одинъ можетъ принести себѣ в жертву Господеву. Но можно ли посвятить такую жертву? Можно, если узнать себѣ. В то время человѣкъ, кромѣ Плоти и Крови, находитъ (минувъ Еѣ) Святое и Божественное средѣ себѣ. А засмотрѣвшійся Змїинымъ Окомъ на беззаконїе Пятыхъ своя, на нечистоту плоти и крови своя, во вѣки не наслѣдитъ Царствїя Божїя. Кромѣ Исмаїла, не породитъ Исаака, и будутъ чада Его в погубленїе на Землѣ не своей⁴⁰³. Слушай, коль страшно гремитъ на сихъ Крово-наблюдателей Іеремїа! "Проклятъ человѣкъ, иже надѣется на человѣка и утвердитъ плоть мышцы своя на немъ, и отъ Господа отступитъ Сердце его. И будетъ, какъ дикаѣ Маслина в Пустынѣ, в Землѣ сланной и необитаемой"⁴⁰⁴. Не по Землѣ ли чѣревомъ ползаютъ сїи Змїи? Не в Водѣ ли играютъ сїи Киты? Но что Исаїа на таковыхъ Змїевъ? "В той день, – говорит, – наведетъ Господь Мечъ Святыи и Великій и крѣпкій на Драконта, Змїя бѣжаща, на Драконта, Змїя лукаваго, и убїетъ Драконта, сущаго в Морѣ"⁴⁰⁵. Скажи мнѣ! Зачемъ ты засмотрѣлся на кровь

твою? Что пользы, что пасеш и бережеш Её? Чему вы, о Кіты! не ищете Їоны средѣ себе? “О Пасущіи, – вопіет на вас Захарія, – суетная! И оставльшіи Овец! Вот Меч Господень на мышцу вашу и на Око ваше десное!”⁴⁰⁶ Что есть плоть твоя, если не Земля пустая, солоная и необитаемая? Здѣ сѣдиши и, засмѣтрѣвшись на неё, на Хребѣт твоея плоти, совсѣм преобразился в Столп солоный⁴⁰⁷. Что есть Кровь твоя, если не ничтожная мимотекущая вода⁴⁰⁸? Погрузил ты весь ум твой, как Олово⁴⁰⁹, и плаваешь в ней, довольствуясь нѣю и увѣрившись на ней. Не о тебѣ ли пишется во Їовѣ? “Свѣтом тебѣ Тма бысть, уснувшего же, вода тя покры”⁴¹⁰. Не о тебѣ ли и сіе? “Рѣка текущая основаніе их; глаголющій, что сотворит нам Господь?”⁴¹¹ Вот на что ты засмѣтрѣлся! Послушай Їова самого: “Да узрят Очи его свое убіеніе! От Господа же да не спасется⁴¹²! Сей умирает в горести души, не ядый ничтоже блага, вкупѣ же на Землѣ спят, гнилость их покры⁴¹³, яко на день пагубы соблюдается нечестивый, и в день гнѣва его отведен будет⁴¹⁴, и той во гроб отнесен бысть, и на гробищах побдѣ, усладился ему дробное каменіе потока, и в слѣд Его всяк человекъ отыдет, и пред ним безчисленны”⁴¹⁵. Встань, несчастный мертвец! Возведи Око твое и узнай себе! Не думаешь ли, что скверная гнилость составляет существо твое? Узнай же себе и уразумѣешь, что Лихва то – не самая Иста, Тѣнь твоя – не Крѣпость Мамврійскаго Дуба⁴¹⁶ и безчестіе, цѣну подлинную внутрь закрывающее. Ах! Человекъ в чести сый, но не разумѣет себе. Почелъ себе за скота и здѣлался им. Земляной гроб его селеніем его стал. А длячего? “Нарекоша имена своя на Землях”⁴¹⁷. Кровь (говорит в сердцѣ своем) и плоть моя – я то есмь: и что ж еще есть, кромѣ сего? Что ты говоришь, безумный? Поэтому нѣтъ Бога⁴¹⁸? Лучше скажи, что тово-то нѣтъ, что у тебе за существо почитается. Так не бывать же тебѣ никогда написанным на Небесах. Ты говоришь, что их нѣтъ, кромѣ Земли твоея. Не бывать тебѣ Израилем. Раздѣлитель не смыслишь затѣм, что не понимаются тебѣ двое. Одно только впечатлѣлось твоим мыслям. Одно брѣніе начерталось на Главѣ твоей, на пѣпелном сердцѣ твоём, как Їеремія говорит: “Грѣх Ѳудин написан есть писаломъ желѣзнымъ на ногтѣ Адамантовѣ, начертанъ на Скрижалѣхъ сѣрдца их и на Рѣзѣхъ Олтарей их”⁴¹⁹. И немножко послѣ вопіет на таковых: “О! НАГОРНІЙ (жителю), крѣпость твою и сокровища твоя в расхищеніе дам, и высокая твоя, грѣх ради твоих, яже во всѣхъ предѣлахъ твоих, и останешься един от наслѣдія твоего, еже дахъ тебѣ, и служити ты сотворю врагомъ твоимъ в Землѣ, еже не вѣси: яко Огнь разжегъ еси в ярости моей, даже во вѣки горѣти будет”⁴²⁰. Вот и Аввакумъ! “У Люте! созидающему Градъ кровьюми и уготовляющему Градъ неправдами”⁴²¹. И опять: “Горе лихоимствующимъ лихоимство злое дому своему! Еже учинити на Высотѣ гнѣздо свое, еже исторгнути от руки злыхъ. Умыслил еси стыдѣніе дому своему, убил еси люди многи, и согрѣши душа твоя”⁴²². Если бы ты в себѣ самомъ мог различить честное от недостойнаго, никогда б не кричал на тебе Аввакумъ: “Сытость безчестія от Славы испій, и ты, Сердце, поколебнися и сотряснися”⁴²³. А длячего? “Минула (де) тебе чаша десницы Господни, и

собрася безчестіе на славу твою"⁴²⁴. Видь ты ж слышал о чашѣ спасенія и что "спасеніе в Силах Десницы Его"⁴²⁵, а не в мёрзости праха твоего. Так послушай же опять пѣсенки Аввакумовскія: "У Лють! глаголющему ко Древу, ободрися! востани! И каменію: Возвысися! А то есть мечтаніе, и сіе есть скованіе Злата и Сребра, и всякаго Духа нѣсть в нем, Господь же во Храмѣ Святѣм своем"⁴²⁶. Вот! Слышиш ли, что и Идолопоклонник тот, кто, одну только видимость в себѣ понимая, почитает? Так что ж дѣлать? Собери расточенныи по пустыням свѣцким, по Честолюбію, по Сребролюбію, по Слостолюбію Мысли твоя, и вніди внутрь себе. Мини стѣнь и завѣсу мертвыя твоя Храмыны. Что пользы тебѣ волноватись по пүстошам, забыв дом твой, Храм Господень? Послушай, пожалуй, Исаіи, кая польза и мир из того? "Яйца Аспидска разбиша, и Постав Паучинный ткут"⁴²⁷. А что ж из того? "И хотяй (де) от Яйц их ясти, разбив за́порток его, обрѣте в нем"⁴²⁸ Василиска. Постав их не будет на Ризу, и не одѣдуться от дѣл своих, дѣла бо их дѣла беззаконія, нозѣ же их на зло текут, скѣры проліяти Кровь, и Мысли их Мысли о убійствах, сокрушеніе и бѣдность в путех их, и пути мирнаго не познаша, и нѣсть Суда в путех их..."⁴²⁹ Можно ли живѣе изобразить Пользу Свѣцких дѣл? Теперь, думаю, хорошенько понимаеш, что такое значит бѣсноватый, о котором Лука пишет: "Иже имяше Бѣсы от Лѣт многих и в Ризу не облачашеся, и во Храмѣ не живяше, но во Гробѣх"⁴³⁰. Мало пониже: "Тонім (де) бываше Бѣсом сквозѣ Пустыни"⁴³¹. Сего-то ХРИСТОС отсылает в дом свой, чтоб в домѣ своем искал Царствія Божія, то есть Благополучія своего и, узнав себе, увидѣл бы то, чего до сих пор никогда не разумѣл. Узнал себе Аввакум, и вот что спѣвает! "Господи! Услышах слух твой и убояхся. Господи! Разумѣх дѣла твоя и ужасохся"⁴³². А какое ж лучшее Сокровище, как Страх Божій? "Страх Господень, – говорит Сын Сирахов, – возвеселит Сердце и дасть Веселіе и радость, и Долгоденствіе"⁴³³. "Коль Велик, – говорит он же, – иже Обрѣте Премудрость! Но нѣсть паче боящагося Господа"⁴³⁴. Но долѣжно ж знать, что всѣ бы боялися Господа, если б могли узнать себе. Коль долго Павел не знал себе! Наконец, немного внікнув в себе и услышав Глас Господень, сказал: "Господи! Ты кто еси? Что мнѣ велиш дѣлать?"⁴³⁵ И сему говорит: "Востани и вніди во Град"⁴³⁶. Будто Павлу не доводилось быть во Градѣ, да все ж, однако ж, ничево. Но чуть ли се не тот Град, о коем Приточник: "Брат от брата помагаемый, яко Град тверд и высок, укрѣпляется же, яко основанное Царство"⁴³⁷. Кто ж не знает, что творящих Волю Божію называет ХРИСТОС братами своими⁴³⁸? Там (де) во градѣ скажется тебѣ, как поступать⁴³⁹? А что ж есть Воля Божія, если не Закон? А Закон что такое, есть ли не Власть и Царство⁴⁴⁰? И если Павел скажет: "Вы есте Храм Бога живаго"⁴⁴¹, то длячего нельзя сказать: "Вы есте Град Бога живаго"? Давид Град Божій и Гóру Его за одно вмѣстѣ ставит: "Во Градѣ Бога нашего, в Горѣ святѣй Его"⁴⁴². Но если Бог говорит, что Сіон со мною есть, то и Град Его с Ним же⁴⁴³, и Дом, и Храм Его. "И наречешися, – говорит Исаія, – Град Господень, Сіон Святаго Израилева"⁴⁴⁴. Удивительно было б, когда б Бог любящих Волю Его и творящих не назвал Градом

Своим, назвав их у Исаїи новыми Небесами и новой Землею⁴⁴⁵. Все то есть Жильё Божіе, а ты одно старайся: узнать себе. Как ты здѣлаешься мѣстом Богу, не слушая нетлѣннаго Гласа Его? Как можешь слышать, не узнав Бога? Как узнаёшь, не сыскав Его? Как же сыщешь, не распознав себе самого? Правда, что хвалится Павел Человѣком каким-то, но он сыскал Его внутри себе: “Не живу Аз, но живет во мнѣ ХРИСТОС”⁴⁴⁶. А каким образом себе познавать? И говорено уже, и Аввакум там же вдруг учит: “Посредѣ двою животну познан будеши”⁴⁴⁷. Видишь? что то же говорит, что Аврааму Бог: “Возьми мнѣ юницу трилѣтну...”⁴⁴⁸ Авраам догадвался, растесал на по́лы её. Многіи подумали бы, что Авраам вздор и чепуху плетёт. Никак! Авраам очень догадлив. Он слышит, чево себѣ хочет Бог в Посвященіе? “Святѣ их во Истинѣ твоей, Слово твое ИСТИНА есть”⁴⁴⁹. Кто ж может сказать, чтоб в пос[в]ященіе себѣ, то есть в познаниі Истины своя, требовал Господь от своего Авраама Волѡв, Овнѡв, Телцѡв, Козлѡв? Не чепуха ли се? Да и чем разнится от Скотов и Звѣрей Человѣк, не узнавшій себе? Вѣдь слышим Давида, что Человѣк, в Чести (безспорно) находясь, но не понимая находящагося в себѣ Великолѣпнаго Царствія Божія, совсѣм тѣм скотом здѣлался, не разумѣя Истины Господнѣй⁴⁵⁰. Агнец, напримѣр, жаренный, и в собраніи Истину любящих, и союзом блаженных Любви связанных Пріятелей ядомый, может Церемонію дѣлать, то есть тайно назнаменоватъ и в дога́дку разум наш приводить, что Человѣк, ради благополучія своего, должен себе посвятить Богу, то есть отдать на исканіе и жваніе точныя Истины, но се одна только, только Церемонія, то есть У́зол и Тайный Зна́чок. Если ж мы этой Шелухи, или Кѡрки, не проницаем догадкою, а не разумѣя, слѣдовательно, ниже исполняем, в то время уже Церемонія, как Орѣх без Зерна, пуста. А длячего? Длятого, что не приводит Мыслей к тому Цѣнтру, для показанія котораго она и родилась. Если бы Человѣк прозывался Козлом, а никто того не знает, в то время и именовать его козлом есть дѣло пустое, потому что слышателява Мысль на Козлѣ остановится, не дойшов до Человѣка. Всѣх во всѣх Странах и Вѣках Церемоній, всѣх Узлов, всѣх тайных Образов Печатей и Призна́ков Цѣнтром, или Концем, тут-то все-на-все кончится, а что такое? Человѣк! Что бы оно ни было: дѣло ли, дѣйствіе ли, или Слово – все то пустая пүстошь, если оно не получило событія своего в самом Человѣкѣ. Не всякое ли дыханіе⁴⁵¹ и не вся ли Тварь изображенна на картинѣ Священныя БИБЛІИ? Небо, Земля, Море и все исполненіе их⁴⁵². Но вся сія разнovidная плоть, вся сія неизмѣримая безчисленность и видимость стекается в Человѣкѣ и пожирается в Человѣкѣ и как самое пространнѣйшее дерево, временностью обетшающее, и дряхлѣющее, и исчезающее, в своем Сѣмени, как в мѣлчайшей точкѣ, с вѣтвями, листом и плодами безопасно сокрывается. Все, что там только именуется, даже до послѣднѣй черты, до кро́шечныя то́чки, все Нүждою обязано во исполненіе прійти в самом Человѣкѣ. Посему-то и Павел, поминая Солнце, Луну, Звѣзды, ведет все сіе в Воскресеніе⁴⁵³, то есть к Человѣку. Да и гдѣ ж быть в другом мѣстѣ

Воскресенію? когда сам тот живет в Человѣкѣ Человѣк, кой о себѣ говорит: “Аз есмь Воскресеніе”⁴⁵⁴, и о коем Павел: “Вторый Человѣк Господь с небесе”⁴⁵⁵? Да и за что только Павел прійметсѣ, все то обращает в самый Центр себе самага, будто претвердую Пищу, крѣпчайшими зубами смѣлотую. Вот так же точно и Авраам. Он знал, что невеликая Мудрость и никакая Святость убить барана, и что Бог не охотник кушать мясо юнчее и пить кровь козлову, и что на тѣх, кои не смыслят (а, может быть, сверх того и не хотят), к чему ведет и какое дѣло тайно означает сія Церемонія? Ужасно гремит Бог: Что, к чему мнѣ множество жертв ваших⁴⁵⁶? Милости хочу от вас, слушай Ефреме и Ёудо⁴⁵⁷! Сія Церемонія дает вам маленькій слѣдок к тому, чтоб вам постараться увѣдать Бога. Сыщите и дайте мнѣ Милость, а посвящая мнѣ её, сами возьмете для себя Её⁴⁵⁸. Ваш суд и понятіе о мнѣ, и теперишня ваша Милость никогда и никуда не годится. Я люблю видѣ Церемонію, она мнѣ не противна. Она (бывает) может надоумить добрую и разумную душу. Не спорю. Но знайте ж, что паче всего Милость мнѣ любезна: Суд или видѣніе Божіе. Вот Конецъ всѣхъ вашихъ жертв и всѣхъ-на-всѣхъ Таин! А теперь, когда вы заблудили от предмета и от точки всѣхъ Церемоній, так скажите: к чему они мнѣ, а слѣдовательно, и вам? что с них? К чему вам имѣть, естли не хотите развязать Загадку? Все то мнѣ не полезно, что только вам вредно. Столько уже вѣков мудрствуете в Церемоніяхъ, и каков плод? кромѣ однихъ Расколѣвъ, Суевѣрій и Лицемѣрій. Бездѣльники прикрылися симъ Листомъ в наготѣ своей. Глупцы основали на Тѣни сей Блаженство свое. Безразумныи ревнители породили Раздоры Расколѣвничіи, всенародное Общество жителей Вселенныя, Храмъ мой несогласіемъ за одни враки разоряющіи, желая ввести то, чего я никогда не желал, то есть чтобъ во всѣхъ Концахъ Земныхъ на одну мѣру и форму сошиты были Церемоніи. Отсюда непримиримыи сосѣднихъ Земель Вражды, ненависти, а нерѣдко и Кровопролитіе. Что жъ это за такая превратность? Тотъ Лабиринтъ⁴⁵⁹, который долженъ былъ васъ путевѣдничить къ Милости, отводитъ отъ нея? Такъ я жъ вамъ говорю: бросьте ихъ! Они теперь не что иное, какъ Пустошъ и Мерзость предо мною. Пріймитесѣ прямо за Судъ, за Милость и за Истину. Спросите вы моего Давида. Онъ вамъ скажетъ, что такое Оно? А лучше спроси самага себе. Не Одинъ ты в себѣ, но и Я средѣ тебе. Узнай и Внемли себѣ⁴⁶⁰, и услышиши тайно, немолчно вопіющій Гласъ мой. А Слово мое и Истина, Судьба и Милость, и Имя мое – все то Одно. Понималъ все сіе высокаго Сѣрдца Мужъ, Авраамъ. Ревность Его разжигалась къ Увидѣнію Божію, а высокая Душа Его часъ отъ часу, какъ Орелъ, поднималась: “Владыко Господи! Почесому уразумѣю, яко имамъ наслѣдити новую ту Землю?”⁴⁶¹ Слушай, Авраамъ! Возьми мнѣ Юницу трилѣтну, и козу трилѣтну, и Овнѣ трилѣтна, и Голубя, и Горлицу⁴⁶² – в то время узнаѣшъ. Началъ Авраамъ всею душею и всею собранною своею мыслію безъ ослабы, не давая сна умному своему Оку, разсуждать: какаѣ бы то нужда Богу была в скотинѣ? Да сверхъ того, чтобъ она была трехъ лѣтъ. Что се? На враки похѣжо... Ахъ! Не враки!.. Богъ скажетъ. Конечно, Тайна... Но кто наставитъ мене⁴⁶³? Открой Очи мои! Вразуми мя⁴⁶⁴!

В то время научусь. Авраам со временем доказал самым дѣлом то, что у Приточника: “Ищѣй Господа обрящет Разум с Правдою, правѣ же ищущіи Его обрящут Мир”⁴⁶⁵. И то, что Соломон же говорит: “Все твореніе, во всем ему родѣ, паки свѣдѣніе преобразовашеся, служащее свойственным твоим повелѣніям, да Отроцы твои сохраняются неврежденны. Облак, осѣняющій полк их, и из прежде бывшія Воды, открытіе сухія Земли явися, и из Моря Чѣрнаго Путь не возбранен, и поле Злачное от волненія зѣлнаго, им же весь Язык пройде, Твоею Рукою покровенны, видящи Дивная Чудеса. Якоже бо кони насытишася и яко Агнцы възиграшася, хваляще Тя, Господи, Избавльшаго их”⁴⁶⁶.

К сему пути имѣл уже Авраам Безначальное Начало, будто жезл в руках, а именно: “Вѣрова Авраам Богу”⁴⁶⁷. Он догадался, что дѣло идет не до скотины, а до тоей телички, о коей Потомок духовный Его, Пророк Осія, говорит: “Ефрем, Юница наученная (на то), еже любити прѣнїе, аз же найду на доброту Вый Ея, наступлю на Ефрема”⁴⁶⁸. И о коей Его ж сѣмїа Іеремїа: “Слыша слышах Ефрема Плачуща, наказал мя еси, Господи, и наказѣхся. Аз, якоже телец, не научихся”⁴⁶⁹. Сим именем значатся всѣ языческаго сѣрдца Люде, ничево в себѣ самых, кромѣ пѣпелныя тлѣнности, не разумѣющіи и в сей Водѣ погрязшіи, не проходя к Сущѣ. Всѣх сих Іеремїа, называя Египтом, называет и Юницею: “Юница избрана и украшенна Египет, разореніе от Полунощи прїиде на ню, и наемницы Его, живущіи посредѣ Его, якоже Телцы тучніи, питаемы в нем”⁴⁷⁰. Сїи, увѣрившись на Прах свой, как на надежное что, сим самым уничтожают сокровенную в прахѣ их Божію Правду, не разумѣя и не ища Еѣ, упрямлясь, как скот, рогами своими тлѣнными. Длѣтого Іеремїа: “Отсѣченъ есть рог Моавль, и мышца Его сокрушился”⁴⁷¹. И Давид: “Вся роги грѣшных сломя”⁴⁷². Да и какая нужда Богу, зовущему тебе в познаніе свое, требовать от тебе скотов и напоминать об них? Ты то сам и Телец, и Козел, и Баран, и Елень, и все. А иначе, кая нужда была Данїїлу мудрствовать о козлѣ, поразившем Овна, или барана скопца? “И поразит Овна, и сокрушит оба рога Его, и не бѣ силы Овну, еже стати противу Ему, и поверже Его на Землю, и попра Его, и не бѣ Овна, избавляяй от Руки Его”⁴⁷³. Кая нужда грозить Богу чрез Захарїю на Пастырей? “Прогнѣвася ярость моя и на Агнцы посѣщу, и посѣтит Господь Бог Вседержитель стадо свое, дом Іудин, и учинит я, аки коня благолѣпна в брани своей”⁴⁷⁴. Баран, в котором не имѣются Ятра, не посвящается Богу так, как и прочїи испорченныи скоты⁴⁷⁵. Не велит Бог во Второзаконїи Кѣженика и Скопца в Храм Господень пущать⁴⁷⁶. Но, Друг мой, все сїе прямо до тебе, кто бы ты ни был, Истины любитель, касается. Если бы ты узнал себе, в то время ты Божїим, а Бог твоим здѣлался бы: находился бы посредѣ дому Его не Скопцем или Женою, каковых не велит в Числах и в Небесной свой список поставлять, но Мужем, познавшим Господа своего, как сам Бог о своем Мойсеи свидѣлствует: “Раб мой Мойсей во всем дому моем вѣренъ есть. Усты ко устамъ возглаголю ему явѣ и не гаданїем, и Славу Господню видѣ, и почто не убоястеся глаголати на раба моего Мойсея?”⁴⁷⁷

Послушай! Вот как Премудро несмысленных Скотов и Скопцѣв, не познавших Истины, Живописью описал Соломон! “Жена срящет его, Зрак имущи прелюбодѣйничъ, яже творит юных парити сердцам, воскриленна же есть и блудна, в дому же не почивают Нозѣ ея”⁴⁷⁸. Вот тот час тебѣ и Молóдчик! Се-то тѣ младенцы, не поставляемые в Книгѣ Числ в число Мужей Божіих, хотя б они и лѣтныи были. А гдѣ ж она их стрѣбает? Конечно, на Улицах? Видѣ слышиш, что не почивают в Дому Нозѣ Ея⁴⁷⁹. Слушай же далѣ: “И прельсти Его многою бесѣдою, Тенетáми же Устен в Блуд привлече его, Он же абіе послѣдова Ей обюрóдѣв, и якоже Вол на заколеніе ведется, и яко Пѣс на узы или яко Елень, уязвлен Стрѣлою в Ятра, и спѣшит, яко Птица в Сѣть, не вѣдый, яко на Душу свою течет”⁴⁸⁰. Вот тебѣ и Скóты, и Звѣры, и Птицы! Справся ж теперь о всѣх Скотах, не посвящаемых Богу, и увидиш, что вся тая Дрянь до познанія твоего касается. Напримѣр: “Слѣпо, или Сокрушенно, или Язык урѣзан имущо, и протчая, да не принесут тѣх Господу”⁴⁸¹. Но вон! Слушай, что тож самое сказано выше о Человѣкѣ: “Всяк Человѣк Слѣп, или Хром, или Корносый, или Ухорѣзан, или Сокрушеніе Руки или Ноги имущій, или Горбат”⁴⁸² и протчая, “Да не пристѣпит принести жертв”⁴⁸³. Что ж се значит? Брось враки церемоніалныи! А выслушай, что говорит Осія? “Яко ты умѣніе отвергъ еси: отвергу и Аз тебе, еже не жречествовати Мнѣ. И забыл еси Закон Бога своего, забуду и Аз чада твоя”⁴⁸⁴. Вот кого Бог не хочет Жрецом своим имѣти! Умѣніе сіе Он же вышше толкует так: “Слышите Слово Господне, Сынове Израилевы, яко Суд Господевъ к живущим на Землѣ, зане нѣсть Истины, ни Милости, ни Видѣнія Божія на Землѣ”⁴⁸⁵. А что ж есть Слѣп, или Хром, или Корнос? Слушай Давида: “Очи имут, и не узрят, Уши имут, и не услышат, Ноздри имут, и не обоняют”⁴⁸⁶ и протчая. Что ж далѣе? “Подобны им да будут”⁴⁸⁷ и протчая. Чувствуеш ли, что всѣм срамотам сим родительница есть Не-видѣніе Божіе? Она-то у Соломона именуется блудницею, как от дому своего Мужа, так и от познанія Его отходящая и отводящая⁴⁸⁸. О сих-то Исáйя: “Осáжут, яко слѣпыи стѣну”⁴⁸⁹. И Давид: “Обетшáша и охромоса от стезь своих”⁴⁹⁰. Се-то тѣ Áспиды, о коих Исáйя: “Глусіи, услышите, и Слѣпыи, прозрите видѣти. И кто Слѣп? Развѣ рабы мои. И кто Глух? Развѣ владѣющіи ими. И ослѣпоша рабы Божіи”⁴⁹¹. Се-то тѣ, потерявшіи Язык тот: “Язык мой поучится Правдѣ твоей”⁴⁹². “Господь, Господь даѣтъ мнѣ язык наученія”⁴⁹³. Се-то тѣ Горбатыи, о коих написано: “Горб не исцѣлен”⁴⁹⁴. “Да помрачатся Очи их, еже не видѣти, и Хребет их вѣну сляцѣ”⁴⁹⁵. “И наполнися Земля Мерзостей дѣл Рук их, и поклонися тѣм, яже сотвориша Персты их, и преклонися Человѣк, и смирися Муж, и не потерплю им”⁴⁹⁶.

Но кто есть Корнос? Тот, кто лишен Нóса сего: “И рече ему Исаák, Отец его: Приблизися ко мнѣ и Облобызай мя, чадо. И приблизився, Лобыза Его, и Обоня Вóню Риз Его, и Благослови Его, и Рече: Се! Вóня Сына моего, яко Вóня Нíвы исполненны, юже Благослови Господь”⁴⁹⁷. Сей Исаáков Нóс есть Высóкій, испóлнен Острѣйшаго Чувства. Он вездѣ чувствует

сладчайшій Дух и Благовѣннѣйшій Дым Повсѣмственнаго Присудствія Божія. Таков Нѣс имѣл Іѡв: “Дух Божій, сущій в Ноздрех моих”⁴⁹⁸. Таков Нѣс имѣли Безневѣстныя тѣ Дѣвы⁴⁹⁹, кои говорят: “Влецы мя в Слѣд тебе”⁵⁰⁰. “В Бѣню Мѣра твоего течем”⁵⁰¹. Сіи-то Дѣвы Слѣдом выслѣдили того, о коем слышим: “Аз Цвѣт Пѣлнїи и Крын Удѣлнїи”⁵⁰². Вот одна з них что говорит! “Нѣрд мой даде Бѣню свою”⁵⁰³, Винограды зрѣюще даша Бѣню”⁵⁰⁴. А что ж есть Виноград? Слушай Исѣи: “Виноград Господа Саваоѡа, дом Ізраїлев есть”⁵⁰⁵. Видиш, что все приходит до тебе самага, до твоего дому. Ты и Земля, и Звѣрь, и Скот, и Дерево, и Виноград, и Дом. В сем-то Дѣмъ наша Невѣста Брата своего⁵⁰⁶. В сем-то Виноградѣ почувствовала сладчайшій Арѣматных Дѣрев и Зѣлїи дѣхи тѣм обонянїем, которое в ней похваляет возлюбленный Ея друг: “Кто сїа, проницающая, аки Утро”⁵⁰⁷? Очи твои, яко Езѣра во Есѣвѣнѣ, Нѣс твой, яко Столп Ливѣнскїй, смотряѣя лице Дамѣска”⁵⁰⁸. А в какое ж время получила Она себѣ острый сей Взор и Обонянїе? Тогда, как стѣла дружить с Братом своим. “Брат мой мнѣ, и Аз ему, пасый в Крынах”⁵⁰⁹. Длячего ж она не отосланна до Кущей Пастырских⁵¹⁰? Вот опять и Гавань наша!

ПАМВА. Ах! не могу больше терпѣть. Вот вам еще одна Дѣва! “Богу благодаренїе, всегда побѣдители нас творящему, о Христѣ Іисусѣ, и Бѣню разума Его являющу нами во всяком мѣстѣ, яко Христово Благоуханїе есмы Богови в спасаемых и в погибающих”⁵¹¹.

КВАДРАТ. Длячего ж ты, Памво, замолчал? Там слѣдует вот что! “Нѣсмы, якоже мнози, нечисто проповѣдающїи Слово Божїе, но яко от Чистоты, но яко от Бога, пред Богом во Христѣ Глаголем”⁵¹². Примѣчайте: не совершенное ль согласїе тут? нечисто проповѣдающїи и Кѣщи Пѣстырскїи? Видно ж, что таковыи не узнали себе. А как таковыи неспознавшїися и сами с собою раздружившїися не чувствуют внутри себе Благоуханїя Божїа, так и в Священном Дѣмѣ Библіи. Один дух дышет во обоих сих Церквах. И как послушаеш и соблюдеши внѣ тебѣ на Бумагѣ написанное, если пренебрегаеш внутри Дѣму твоего Гремящее? О сих-то Двоих Домах Павел говорит: “Кто вѣсть от Человѣк, яже в Человѣцѣ? Тѣчїю Дух живущїй в нем. Такожде и Божїа никтоже вѣсть, тѣчїю Дух Божїи”⁵¹³. Не слушаеш внутри себе? Кто ж тебе пошлет к Силоѣму⁵¹⁴ Священнѣйших и живых Вод Библѣйных? Не послан, пойдеши самовольно? Послушай Исѣи: “И будет вмѣсто Бѣни добрыя смрад и вмѣсто Пояса, препояшешися Вретищем, и вмѣсто Украшенїя Златѣго, еже на Главѣ, плѣши имѣти будещи”⁵¹⁵. Длячего? “Дѣл твоих ради”⁵¹⁶. Беззаконїе твое пренебрегает тайный Голос живущаго в тебѣ Духа Божїа. О сем Голосѣ Павел скажет: “Закон Духовен есть”⁵¹⁷. Сей-то Закон загремѣл к нему: “Савле! Савле!”⁵¹⁸ Потом послушнаго сего Раба посылает к Библіи. Так вот! “Прїем пїщу, укрѣпїся”⁵¹⁹. Закон послал его до Закона, брат к брату, друг к другу, родня к роднѣ, Іаков к Іосифу, Товїт к Рагуїлу, Царь к Царю. И в сей-то силѣ Прїтѣчник: “Брат, от Брата помагаемый, яко Град тверд и высок, укрѣпляется же, яко Основанное Царство”⁵²⁰.

По сей-то причинѣ Павел себе называет посланным не от Человѣка, но от Бога⁵²¹. А не из числа тѣх, о коихъ Іеремія: “Не посылахъ Пророки, а Онѣ течѣху. Не глаголахъ к нимъ, и тѣи Пророчествоваху”⁵²². Если бы, – продолжает там же Бог, – от Моего Парламента и Совѣта посланы были, слышанны сотворили бы Слова моя⁵²³. А каковая? “Отвратили бы Людей моих от пути ихъ лукаваго и от начинаній ихъ лукавыхъ”⁵²⁴. Но кто можетъ сіе? “Точію вдающіи дѣшу свою и размышляющіи в Законъ Вышняго”⁵²⁵, какъ Іисусъ Сіраховъ говорит: “Сей-то Премудрости всѣхъ древнихъ възыщетъ и в Пророчествіихъ поучатися будетъ”⁵²⁶.

АНТОН. Вот же вамъ еще с Носомъ, полнымъ благоуханія Божія, одна Дѣва, сладчайшую Воню дышущій Исаія! “Духъ Господень на мнѣ”⁵²⁷. Ахъ, Исаіе! И Твой Нарѣдъ даде Воню свою⁵²⁸? Онъ, благовѣствуя Нѣщимъ, кажется, со Сіраховымъ сыномъ весьма согласно спѣваетъ: “Послушайте мене, Преподобныи Сынове, и прозѣбните, какъ Розы, и якоже Ливанъ, дадите благовоніе, преподадите Воню”⁵²⁹. А какую? “Воспойте Пѣснь, благословите Господа во всѣхъ дѣлѣхъ Его”⁵³⁰. Узнавши Брата своего, и другихъ к нему жъ ведутъ за собою: “Приведутся Царю Дѣвы...”⁵³¹ “Мы же не Духа Мѣира сего пріяхомъ, но Духа, иже отъ Бога, да Вѣмы, яже отъ Бога дарованная намъ, яже и глаголемъ не в наученныхъ Человѣческія Премудрости словесѣхъ, но в наученіихъ Духа Святаго, духовная съ духовными разсуждающе”⁵³².

ЛУКА. Куда далече насъ завелъ слѣпый да хромый съ корносымъ! Пожинай, Израілю! и внеси все въ Домъ Господа Бога твоего⁵³³. Пожинай съ Радостію! говоря съ Возлюбленною Сестрою: “Да снѣдетъ братъ мой въ Вертоградъ свой, и да ястъ плодъ Овощей своихъ”⁵³⁴. Библія твоя твой-то есть Виноградъ. Да молчитъ тутъ всякая Плоть Человѣча! Если твой сей Виноградъ, то на что намъ Его сквернить плотскою жатвою? Станемъ плоды собирать съ тобою, чрезъ тебе и для тебе. Но все то не твое, что скверное, все то скверное, что Земля, Плоть и Кровь. Ты посѣялъ на Землѣ, ты и жнешъ отъ Земли, но не Землю. Землю, но Землю твою. Есть земля земленная и есть Земля нагорная, Обѣтованная, Небесная, Господняя, Духовная. Ты насадилъ на Землѣ Рай твой, ты оббирай и Плоды Его. Если Ты ему былъ Началомъ, будь Ты жъ и Концемъ ему. Что Ты намъ, Павле, говоришь? “Сѣяй, – говоритъ, – въ плотъ свою отъ плоти пожнѣтъ истлѣніе, а сѣяй въ Духъ отъ Духа пожнѣтъ животъ Вѣчный”⁵³⁵. По сіе время, на Божественной сей Нивѣ, сѣялъ я и разумѣлъ все по плоти. И что жъ пожиналъ? Смертныя снопы и одинъ Ядъ. А теперь хорошо понимаю то, в чемъ наставляетъ мене Осія: “Сѣйте себѣ въ правду, соберите плодъ живота, просвѣтите себѣ Свѣтъ видѣнія. Дондеже время възыщите Господа, дондеже прійдутъ вамъ Жита Правды”⁵³⁶. “Благословенъ еси, Господи Боже мой”⁵³⁷. Се! начинаю чувствовать Сладчайшее Благоуханіе разлившагося безъ Границъ Духа Животворящаго твоего, какъ Сладковоннѣйшаго Ѳиміама, готовъ въ слѣдъ Его текти. Впиши мене въ Число и волочи въ слѣдъ тебѣ съ тѣми отроковицами, о коихъ Амось: “Въ той день Оскудѣютъ дѣвы добрыя”⁵³⁸. А Захарія радуюся кричитъ: “Пшеница Юношамъ, и Вино Благоуханно Дѣвамъ...”⁵³⁹ Жните, Друзья! жните!

ПАМВА. Если слѣпота, хромота, корнѳость, сокрушеніе Членов и протчїи пороки не могут в Храмѣ Господнем быть никоим образом, ниже отнюд приносить Жертвы, и таковыи скоты, как Нечистыи и к познанію Бѳжїю негодныи, не посвящаются Ему, так видно, что, напротив того, Чистыи скоты и Птицы не иное что Значат, как Людей, имѳующих Сердце, способное к Увидѳнію Божїю. Разсуди, пожалуй! Бог велит себѣ посвящать тѣх Звѣрей и Скотов, кои имѳуют раздвоенное Копыто. А сего еще недовольно. Он ищет, чтоб, сверх того, тая Животїна отрыгала Жванїе, то есть по два раза бы жевала Пищу, в Желудок опускаемую⁵⁴⁰. Таков есть Вол, Коза, Елень. Не смѣх ли таковая Премудрѳсть? А конечно ж, она Премудрѳсть Божїя, то есть Истинная и Всеблаженная, если Ражжеватъ еѣ два раза, или Хорошенько. Можно ль, чтоб чрез переборъ в Пищѣ здѣлался Человѣк щасливым? Вѣдь сей Единственный есть Конец Божїя Премудрѳти. Какое несогласїе! “Сыне! даждь мнѣ Сердце твое⁵⁴¹. Посвяти мнѣ душу твою. Она для тебе ж и будет”. А здесь Бог будто бы позабывся: “Дай Волѣ, Козлѣ, Овнѣ”⁵⁴². Сїи всѣ церемонїи, ежедневнѳ, как на Театрѣ, представляемыи, тайным Мановѣніем давали знать, чтоб Человѣк внїкнул во внутренности свои и со временем добрался бы до Увидѳнїя Божїя, сими Обрядами, как бы дѣдкою, Путеводствуемый. Да в сей же то силѣ точно и говорит Павел: “Закон пѣстун нам бысть во Христа”⁵⁴³. Однако ж во всѣх Вѣках и Нарѳдах полно вездѣ таковых, кои в сей Законной Тѣни⁵⁴⁴, не сродны находясь к Жванїю, засѣли и поселились. И о сїих-то Осїя говорит: “Со овцами и телцы пойдут взыскати Господа, и не обрящут его, уклонїся бо от них”⁵⁴⁵. А длячего? Длятого, что они Жертвенных Таїн не почитали средством, ведущим к Чемусь тайному, и, не могучи разжевать их, отчуждались от того Конца, куда их Церемонїя, как нѣкая тропїнка, привести имѣла. Вот вся Вина! “Яко Господа, – продолжает Осїя, – оставїша, яко чада чужда породїша себѣ, нынѣ поясть их Ржа”⁵⁴⁶. Сїх несмысленных скотин весьма ясно наставляет Мїхѣя. Вот! “В чем постигну Господа? в чем⁵⁴⁷ срящу Господа моего Вышняго? Срящу ли Его со Всесоженїем? Телцы единоплѣтными? Еда прїимет Господь в Тысящах Овнов и в⁵⁴⁸ Тмах Козлищ тучных? Дам ли Первенцы моя о нечестїи моем? Плод Утробы моя, за Грѣхи Души моя? Возвѣстїся бо тебѣ, Человѣче, что Добро? Или чесого Господь ищет от тебе? Развѣ, еже творити Суд, и Любити Милость, и готову быти, еже ходити с Господем Богом твоим”⁵⁴⁹. Вот тебѣ Конец всѣх-на-всѣх Обрядов и Таїн! Милость и Суд⁵⁵⁰. А что ж есть Милость и Суд? Слушай Давїда: “По Милости твоей, по Судьбѣ твоей живи мя”⁵⁵¹. “Милость и Истина срѣтѳстѣся”⁵⁵². “Правда твоя Правда во вѣк, и Закон твой Истина”⁵⁵³. “Мир мног Любящим Закон твой”⁵⁵⁴. “Правда и Мир Облобызѣстѣся”⁵⁵⁵. “Ищите прежде Царствїя Божїя и Правды Его”⁵⁵⁶. “Царствїе Божїе внутрь вас”⁵⁵⁷. “В чем постигну Господа”⁵⁵⁸? Первое Жванїе в том состоит, чтоб разобрать Кѳрку или ШЕЛУХУ Исторїичную, Церемонїалную, Прїточническую, кратко сказать, Плѳтскую⁵⁵⁹. Но понеже Плѳть вся-на-вся и Кровь не Царствїе то Божїе и не Божїя Правда, но наша то Правда нечиста,

как Порт жены нечистыя⁵⁶⁰, длятого Проходить подалѣ надобно, к другому Жванію, и послѣ безполезныя Орѣховыя Кѳрки искать сокровеннаго Вкуса, на подобіе Зѣрна, внутрь своея Кѳрки Утаѣннаго, как к Коринѣ[яном] написано: “Дух вся испытует, и Глубины Божія”⁵⁶¹. Вот тебѣ скотина со Жваніем! Слышь! “Вмѣняю вся тщету быти за превосходящее разумѣніе Христа Іисуса, Господа моего, Егоже ради всѣх отщетихся, и вмѣняю вся Умѣты быти, да Христа пріобрѣщу и обрѣцуся в нем, не имый моея Правды, яже от Закона, но яже Вѣрою Іисус Христовою, сущую от Бога Правду в Вѣрѣ”⁵⁶². Вот как переживает! “Чтоб разумѣти Его, и Силу Воскресенія Его, и Сообщеніе страстей Его (Боже мой!), сообразуясь Смерти Его...”⁵⁶³ Авось-либѣ достигну, может быть, в Воскресеніе Мертвых...⁵⁶⁴ Возможно ли избраннѣе скотину избрать Богу? Все оставил, жует. А что жевал, то опять пережѣвует. Смирѣет себе, будто бы еще не постыгл, чтоб тѣм самым иных заохотить. Будто льстец, но Істинен⁵⁶⁵. Вот вам еще один Звѣрь со Жваніем, Возлюбленный Богу! “Имже Образом желает Елень на Источники...”⁵⁶⁶ Ах! “Когда прійду и явлюся Лицу Божію?”⁵⁶⁷ Вот Звѣрина! достойна быть посвященною Богу, угодна к исканію Правды Божія, коея ничто не может быть Сладчае⁵⁶⁸. И о сих-то Молится СЫН ЧЕЛОВѢЧ: “Святѣй их во Істинѣ твоей”⁵⁶⁹. Сіи-то постигают Гору Правды Божія. “Торы высѳкія Еленем”⁵⁷⁰. “На Гору высокоу взыйди, благовѣствуя Сіѳну”⁵⁷¹. Вон посмотри! Скачет Елень в Дѣянїях, Петром исцѣленный: “Вскочив, ста и хождаше. Ходя и скача, и слава Бѳга”⁵⁷². О сих-то Звѣрках с великою Важностію спрашует Бог Іова: “Аще уразумѣл еси время рожденія Кѳз, живущих на Горѣх Каменных? Усмотрѣл же ли еси болѣзнь при рожденіи Еленей?”⁵⁷³ Вот Коза! “Тавіѳо, востани!”⁵⁷⁴ Вот! Посмотри на Еленя родящаго, на Исѣю. “Страха ради твоего, Господи, во чревѣ прійхом, и поболѣхом, и родихом духа Спасенія твоего, Егоже сотворихом на Землѣ, не падѣмся, но падутся вси живущїи на Землѣ”⁵⁷⁵. От сих-то скотин родилась и Истина Божія, и со Человѣкы Поживе⁵⁷⁶. Они Еѣ для себе разжевали, а родили на Землѣ для благощастія иных. Вот тебѣ еще чистая Скотина с Харошими Зубами! Выслушай, что такое говорит Іаков к Сыну своему Іудѣ, началнику фамиліи тѣх скотов и звѣрей, кои для жванія добродородными Зубами Одаренны? “Іудо, тебе похвалят братїя твоя”⁵⁷⁷. Не Оскудѣет Князь от Іуды и Вождь от чресл Его⁵⁷⁸. Радостотворны очи Его паче Вина, и бѣлы Зубы Его паче Млека”⁵⁷⁹. Поощрѣет Давид Потомков Іудиных: “Вкусите и увидите, коль благ Господь”⁵⁸⁰. Павел из Молодых лѣт негодненькїи имѣл Зубы: “Егда бѣх Младенец, яко Младѣнец, мудрствовах”⁵⁸¹. И до Прїятелей своих, не взрѳших в мѣру возраста исполненія Христова⁵⁸²: “Млекѳм, – говорит, – питѣх вас, а не брашном”⁵⁸³. Брашном называет Пшеницу, коѳю снабдѣвал Братію свою Іосиф и о коей Захарїя: “Пшеница Юношам”⁵⁸⁴. Она есть Зерно Воскресенія, Сѣмя Слова и Премудрости Божія⁵⁸⁵, погребенное в грязь Плоти и Крѳви, о коем сказуется: “Кто разумѣ Ум Господень?”⁵⁸⁶ Сїя Пїща, Пшеница, есть для совершенных, у коих Зубы Іудины, то есть повышше уже младенческаго молока. Молоком называет вѣрхнюю Орѣхову Кѳрку,

заключающую Зёрно, которыя младенческое Жваніе раскусить не может. Об одном только себѣ и о подобных себѣ говорит: “Мы ум Христов имамы”⁵⁸⁷. И удивительно, как то он вездѣ жует дѣйствительно! Но могут ли лучшіи Зубы быть от сих: “Како сей вѣсть Книги, не учився?”⁵⁸⁸ Мало читать, много жевать, ах! Коль благородный вкус! Куда не сходны со вкусом своим тѣ, к коим вопіёт! “Не сего ли ради прелщаетеся, не вѣдуще Писанія, ни Силы Божія?”⁵⁸⁹ О Господи мой! Как же они не знают? Они с маленьких лѣтъ начали болтать Біблію твою, на ней состарѣлись, не оставили ни Стишка, ни слова, не оспорив его, имя твое, Крест твой всегда у них на грудях, на губах, на одеждах, на стѣнах, на блюдах, на Церемоніях... Но что пользы жевать и Вкусу не чувствовать? По сей-то причинѣ сих беззубых скотов отсылает: “Шедше научитесь”⁵⁹⁰. Что то такое значит: “Милости хочу, а не Жертвы”⁵⁹¹? Не любит сих неугодных Господу Звѣрей и Избранный Павел: “Водимы похотѣми различными, всегда учащися и николиже в разум Истины прійти могуще”⁵⁹². Называет их Врагами Креста Христова⁵⁹³, а Давид – Мужами Кровей и лъсти⁵⁹⁴. А длячего? Засмотрѣлись на Церемоніи, засѣли на мясных Пірах, не взяли во Ум свой искать Истины Божія, к коей вела их Церемонія, а оставив Свѣт Ея, вернулись к Тмѣ своей, к своей Плоти и Лжи, возвратясь на Вечерь⁵⁹⁵. И так, прелстясь тлѣнными своими Мясамы, лишаются тоя Піщи, о коей Сын Сирахов: “Всякое Брашно ясть Чрево, есть же Брашно Брашна добрѣе”⁵⁹⁶. Но что то? “Блажен, иже снѣсть Обѣд в Царствіи Божіи!”⁵⁹⁷ Но что то за Брашно? “Блаженны Алчущіи и Жаждущіи Правды”⁵⁹⁸. Вот послушай! “Плоть моя Истинное есть Брашно”⁵⁹⁹. Что за Плоть? “Есть тѣло душевное, и есть тѣло духовное”⁶⁰⁰. Что за Тѣло? “Сей есть Хлѣб, сходяй с небесе...”⁶⁰¹ Что за Хлѣб? “Дух есть, иже оживляет, плоть не ползует”⁶⁰². О сей-то животворящей Истинѣ восстѣвает Давид: “Истина Господня пребывает во вѣки”⁶⁰³. “Живи мя по словеси твоему”⁶⁰⁴. От нея-то они возвратились на свой плачевной Вечерь⁶⁰⁵, не захотѣвъ с Павлом гониться за Истиною: “Братіе, Аз себе не у Помышляю достигша⁶⁰⁶, только ж задняя убо забывая, в предняя же простираяся, к намѣренному теку...”⁶⁰⁷ Се-то тѣ, Сирахова сына дураки, кои, услышав доброе слово, бросают за плечи свои⁶⁰⁸, о коих в Псал[мѣ]: “Да возвратятся вспять и постыдятся...”⁶⁰⁹, и Исаія: “Увы, язык грѣшный! Сынове беззаконныи! Людіе, исполненныи Грѣхов! сѣмя лукавое! Остависте Господа и разгнѣвасте Святаго Израилева, отвратистеся вспять”⁶¹⁰. Се-то тое Хамово Племя! “Проклят Ханаан отрок”⁶¹¹, и Ангелы, не соблюдающіи Своего Началства⁶¹², на коих толь ужасно гремит Раб Христов Ёуда, называя их, между прочим, Звѣздами Прелестными, для которых Мрак Тмы во вѣки блюдетсѣ⁶¹³, и Плотию, Духа не имущемо⁶¹⁴. Сіи Хамы несмысленныи совсѣм обнажили Бога Отца своего, и вся дѣла Его, в Вѣрѣ и в Духѣ находящаяся, уничтожив, сѣскали на тое мѣсто свои рѣки, свои нѣги, свою Плоть и Дрянь, и в сей Одной Мудрствуют, чтоб постигло их страшное Проклѣтіе из Второзаконія: “Понеже не послужил еси Господу Богу твоему с Веселіем и благим Сердцем”⁶¹⁵, и послужиши врагам твоим⁶¹⁶, и наведет Господь Язык на тебе

издалеча, от Кра́я Земли⁶¹⁷, и сокрушит тя во всѣхъ Градѣхъ твоихъ, дондеже разорятся Стѣны твоя Высокія и Крѣпкія, на нихъ же ты уповаеши⁶¹⁸, и снѣси Чада утробы твоея, плоть сыновъ и дщереи твоихъ, ихъ же даде тебѣ Господь Богъ твой..."⁶¹⁹

Вотъ коликая погибель находитъ тѣхъ, кои Худыя Зубы имѣютъ! Послушаймо объ нихъ еще Іова: "У нихъ погибаше скончаніе"⁶²⁰. Примѣтъ тотъ часъ, что они къ намѣренному съ Павломъ не достигаютъ. А что жъ далѣе? "Въ скудости и Гладѣ Безводны"⁶²¹. Длѣчего? "Иже бѣжаху въ безводное вчерашнее сотѣсеніе и Бѣдность"⁶²². Не удивительно, что попали въ скудость. Не надобно было бѣжать имъ въ тѣсноту вчерашнюю, Вечеръ всегда голодный. "Взалчутъ на вечеръ"⁶²³. Вонъ было чего искать должно! "Духъ есть, иже оживляетъ..."⁶²⁴ Развѣ они не разумѣютъ, что такое Духъ? Въ томъ-то и Бѣда, что Худо Жуютъ. Длѣтого-то далѣе Іовъ: "Иже обхождаху, – говоритъ, – Быліе въ дебрехъ, имъ же Быліе бѣаше Брашно, безчестныи же и похулѣнныи скудны всякаго Блага, иже и Кореніе Древесъ жваху отъ Глада Великаго"⁶²⁵. Можно ли сквернѣе сихъ Зубовъ? Скажи, пожалуй, сїи Уро́ды не родныи ли Потомки о́казываются Страшнаго того у Данїила Звѣря, кой все переѣлъ и пережевалъ, но то бѣда, что останки Ногами потоптал⁶²⁶? Примѣтъ, что Останокъ топчутъ тѣ же сами, о коихъ теперѣ же Іовъ: "У нихъ погибаше скончаніе"⁶²⁷, – сказалъ. Что за Чудо? Все порвали, пожрали, поглотали Зубами Отца своего Желѣзными, да безъ Остѣнка. Гдѣ жъ вашъ Останокъ? Ах! Потоптали вы Останокъ! "Увы Языкъ грѣшный! Сѣмя Зміиное!"⁶²⁸ Потоптали вы того, кой жалуется у Давида: "Попраша мя Врази..."⁶²⁹ И того: "Азъ есмь НАЧА́ЛО и КОНЕ́Цъ"⁶³⁰. Одинъ Ізраиль гонится и постыгаетъ всеблаженнѣйшее НАЧА́ЛО свое, тое, о коемъ Мойсей, благословляя ихъ, говоритъ Асіру: "Покрыетъ тя Божіе НАЧАЛО"⁶³¹. Одинъ онъ постигаетъ и Останокъ. "Останокъ Ізраилю есть"⁶³². Онъ одинъ все снѣдаетъ, сокрушаетъ, топчетъ, лишь бы только добратъся и сохранить себѣ то, о чемъ пишется: "Благословенъ ты во Градѣ, и Благословенъ ты на Селѣ, Благословенна исча́дія Чрева твоего, и плоды Земли твоея, и Стада Волонъ твоихъ, и паствы Овецъ твоихъ, Благословенны Житницы твои и Останки твои!"⁶³³ Куда какъ не сходны Зубы твои, Роде, спасаемый отъ Господа⁶³⁴! Какъ Небо отъ Земли, разнятся отъ проклятыхъ тѣхъ желѣзныхъ. Вотъ послушаймо! до чего дожевѣлся Любезный Давидъ? "НАЧА́ЛО"⁶³⁵. А что жъ, скажи, Начало? "НАЧА́ЛО СЛОВЕСЪ ТВОИХЪ ИСТИНА"⁶³⁶. Такъ, слѣдовательно, вѣдалъ ты, Давиде, и Кончину? Конечно, такъ. НАЧА́ЛО и КОНЕ́Цъ – все Одно. Ах! Хорошее твое Кушанье, затѣмъ что остѣнковъ не топчешь! Да и какъ тебѣ топтать, если самъ просишь: "Скажи мнѣ, Господи, кончину мою"⁶³⁷. Она тебѣ Мѣда и Со́та слаже⁶³⁸. Я уже получилъ сїе отъ Господа. "Всякія Кончины видѣхъ Конецъ"⁶³⁹. А что жъ то такое за Конецъ? Ах! Куды Широка Заповѣдь Его! "Вся, яко Риза, обѣщаютъ..."⁶⁴⁰ "Не́бо и Земля мимо́ идутъ..."⁶⁴¹ Подлинно, Давидъ, Бѣлы Зубы твои и Радостотворны Очи⁶⁴², и Красны Но́зѣ⁶⁴³ твои! Вкусилъ Господа, увидѣлъ Его, постигъ Истину, Правду и Царствіе Божіе. Вотъ вамъ Скотина и Звѣрь, отрыгающій Жваніе!..

КОНОН. Подлинно сѣ Животное Чистое! Ни Хромое, ни Слѣпое, ни... сказать: никакого Порока не имѣющее⁶⁴⁴. Не напрасно Оно Любезное Богу. Оно достойное Господа, а Господь Его. Теперь, кажется, я и не грамотный начинаю разумѣть то, что часто мы с Филоном слышим в собраніи читаемое: “Сынове Человѣчестїи: Зубы их, Оружія и Стрѣлы...”⁶⁴⁵ Бог сокрушит Зубы их”⁶⁴⁶.

ФИЛОН. Ах, Конон! Нам было молчать надобно и слушать. Но за тобою и я не умолчал. Нас, простакѣвъ, называют Скотинами. Но дал бы Бог, чтоб мы не много Пороков имѣли! По крайней мѣрѣ, будем беззлобны. Мнѣ Любо, что будто нѣчто разжевать могу то, что вбилося в Память: “Вмѣнихомся, яко Овцы заколѣнія”⁶⁴⁷. “Благословен Господь, иже не даде нас в ловитву Зубом их...”⁶⁴⁸

КВАДРАТ. Памво! Сказанныи тобою слова Іовлевы сїи: “Кореніе древес жваху от Глада великаго”⁶⁴⁹ привели мнѣ на память Притчу о Блудном Сынѣ. Бѣдный свинной Пастырь! Сам изсох от голоду, а Свиной пасет. Видно, что у Пастыря и у Паствы такіи ж Зубы, и той же Вкус. Вот что дѣлает не-Знаніе себе! Оставил Дом свой, Дом Отца своего⁶⁵⁰, расточил по посторонным внѣшностям мысли свои, Душу свою, выбросив Еѣ от Сокровища своего внѣшняго, как Грозд от виноградных Лозъ отсѣченный, вырвав, как Вѣрбу, при живых Водах насажденную, а еще желает насытитись и иных накормить. Но стаду Его никогда не бывать ни Волами, ни Козлами, ни Овцами, ни Еленями, поколь не возвратятся к Отцу своему в Дом свой⁶⁵¹. Правда, что Свинья имѣет Копыто раздвоенное, но не посвящается Богу в Жилище, за неимѣніем двойнаго жванія⁶⁵². Да и как можно Богу в сем стадѣ жить, когда бѣсы к нему на Жилье отсылаются? Кромѣ того, Свинья Грязь любит и не Источники с Еленями, но болотную и мутную Воду. А сѣ не что иное значит, как Душу с таковым Вкусом и Зубами, каковыи описываются в Книгѣ Числ, при Рѣпотѣ Жыдовском. “Кто нас напичает мясом?”⁶⁵³ – с плачем вопіют. “Даждь нам Мясѣ, да ядим”⁶⁵⁴. Велит Господь Моисею Очистить сїи Свинныи Толки и Преобразить их в Чистыи и Священныи Ему Скоты. Ах! Коль трудно узнать себе! Что есть одно и одинакое Жваніе, если не одно только тлѣнное Вещество в себѣ самом Разумѣть? Одно Египетское Мясо в себѣ постигаем, не проницая Зубами в наводненіе исполненія Божія, о коем Іов: “От Вѣны Воды процвѣтет, сотворит же Жатву, яко новосажденное”⁶⁵⁵.

А как разумѣем нас самих, так точно мудрствуем и в Братѣ нашем, во С[вященном] Писаніи. Уже Господь и Крастели дал им, новую Пищу извед из Моря, посушили себѣ на Корм, вкусили Духа, однак: “Мясѣ, – говорит, – бяху им еще в Зубах их прежде оскудѣнія”⁶⁵⁶. Довольно еще Господня Мясѣ, однак они свое Мясо в Зубах жуют. Вот как трудно прогизтись Рáзуму нашему ко Второму Жванію! А тут-то все наше нещастіе. “И Господь разгнѣвася Зѣло на люди, и порази Господь люди Язвою великою Зѣло, и прозвася имя мѣсту тому: Гробы похотѣнія”⁶⁵⁷. Внемлите себѣ⁶⁵⁸, нещастныи Толковники! Разжуйте себе покрѣпче. Не поминайте первых, и Вѣтхих не

помышляйте. Скушайте Ветхая Ветхих⁶⁵⁹. “Се Аз творю Новая”⁶⁶⁰, – глаголет Господь. Будет ли коли-ни-есть для вас Небо сошвенно⁶⁶¹? или Вѣк вам не востать от сна Гробов ваших⁶⁶²? Жуём Мясо, но наше собственное, и нашими ж Зубами кушаем Мертвечину нашу. Но для второго вкушенія дай тѣ мнѣ Зубы: “Зубы твои, яко стада остриженных, яже взыдоша из Купѣли, вси двоеплодны, вси близнѣята Родящїи”⁶⁶³. Дай, пожалуй, мнѣ Павловы Зубы! “Имамы же Олтарь, от него же не имут власти вкушати, служащїи Сѣни”⁶⁶⁴. Дай Зубы Давидовы: “Уготовал еси трапезу предо мною...”⁶⁶⁵ Не хочу Зубов тѣх Глухых Скотов, которыи говорят: “Жестоко есть Слово сїе, и Кто может Его послушати?”⁶⁶⁶ Сїи свинныи Зубы в одном Квасѣ Фарисейском⁶⁶⁷ Вкус чувствуют, не в Хлѣбѣ Ангелском и Животном⁶⁶⁸, не в Истинной плоти, в плоти Господней, спешшей с небесе⁶⁶⁹, к коей поощряет Давїд: “Вкусите и увидите”⁶⁷⁰. “Дух есть, иже Оживляет”⁶⁷¹. Развѣ думаете, что у вас только Плоть одних есть, а у Бога Ея и не бывало? Кромѣ вашей, нѣтъ Божїя? Для чего ж разливаете на вашу Землю Кровь Праведную, Кровь Истинную, Кровь Господню, Кровь нетлѣнную? Вот ядущїи Хлѣб болѣзни⁶⁷² и Скверну Мертвечин своих! Вот Данїловы Звѣри, попирающїи Останки Господни⁶⁷³! Вот Вѣлки Арапскїи, о коих Софонїя: “Князи Его в нем, яко Лвы Рыкающе, Судїи Его, яко Вѣлцы Аравїи”⁶⁷⁴, не оставляху на Утро”⁶⁷⁴. Проклятая прожорливость! Ночью все-на-все пожирают, не оставляя для Утра, для прекраснѣйшаго Утра, что у Исїи: “Положи мя Утро Утро...”⁶⁷⁵ Убиваете вы внутренняго вашего Небеснаго Человѣка⁶⁷⁶ Мечѣм Мыслей ваших, не признающих Его средѣ Тмы вашей, разсуждая, что одна тлѣнная Тма составляет Существа вашего Істу. Знайте ж, Вѣлки Арапскїи, что я вам Пророк, и собудется Страшное сїе на вас: “Воззрят нань, ЕГОЖЕ прободоша, и восплачутся о нем плаканїем, яко о Возлюбленном, и поболѣят о Нем Болѣзнію, яко о Первенцѣ”⁶⁷⁷. И сїе: “Будет живот твой висѣщ пред Очима твоима, и убоишися во дни и в нощи, и не будещи Вѣры яти житїю твоему, за утра речещи: како будет Вечерь? и в Вечерь речещи: како будет Утро? От страха Сердца твоего имже убоишися, и от видѣнїи Очес твоих, їмже узриши...”⁶⁷⁸

Но всему сему Вину Бѣдствїю, там же у Софонїи слыш!

“О свѣтлый и избавленный Граде Голубице! Не услыша Гласа, ни прїят наказанїя, на Господа не упова, и к Богу своему не приближися”⁶⁷⁹. Потом уже говорит: “Пророцы Его вѣтроносцы, мужи прозорливы, Священницы Его сквернят Святая и не чувствуют в Закон...”⁶⁸⁰ Да гдѣ ж было им слышать Глас Божїй? В том же то все и разоренїе, что не знали того, что там же слѣдует: “Господь же Праведен посредѣ его...”⁶⁸¹ Вот куды слѣд! Наговорил, други мои, и я нѣсколько Звѣрей и Скотов, не угодных Богу, ради Худой Жвачки их.

АНТОН. Как Жванїе, так раздвоенное Копыто Единственно касается к Нашему наставленїю. Павел толкуя сїи Слова: “Да не заградиши Уст Волю молотящу”⁶⁸², “не думаете ли, – говорит, – что Богу здесь рѣчь о Волах?”⁶⁸³ Он тебе, друг мой, наставляет, тебе самага к познанїю Истины, оставив твои

Волы для писателей Экономических и Физических⁶⁸⁴. Что ползы тебѣ Зна-
т[о]комъ в Волахъ, а Слѣпымъ быть в познаніи себе самаго? Двойное Жваніе
вкушает Истину Господню, а Раздвоенное Копыто Ей же послѣдует. “Камо
идѣмъ, – Петръ отвѣчает, – и к кому? Глаголы живота вѣчнаго имаша”⁶⁸⁵.
Раздвоить Копыто есть то раздвоить ногу свою и Путь свой с Давидомъ:
“Стопы моя направи по Словеси Твоему”⁶⁸⁶. Слѣшай Михея: “Возвѣстися
тебѣ, Человѣче, что Добро?...”⁶⁸⁷ Вот тебѣ Истина! Уже вкушаеш Ея. Чего ж,
кромѣ сего, Господь ищет от тебе? Вот! “Развѣ еже творити Судъ, и любити
Милость, и готову быти, еже ходити с Господем Богом твоим”⁶⁸⁸. Начинаеш
ли познавать Истину? Люби ж Ея и поступай по ней. А без сего не годишся
в Ея посвященіе. Доселѣ бродил ты твоим путем, ведущим в Ров страстей, а
Теперь, узнав Путь Истины, признайся с Давидомъ: “Пути моя исповѣдахъ, и
услышал мя еси”⁶⁸⁹. Для Новаго пути Новыя ноги ищи. Одна то Нога твоя и
тая ж будет в одномъ только ступаніи, будѣто в Копытѣ, поразниши Ея.
Отрозни в шествѣе Бога твоего Царя. Поднимайся от подлыхъ низкостей на
Горы Правды и Царствія Его, поколь совершит Нозѣ твои, яко Елѣнии⁶⁹⁰.
Поколь скажешь: “Нога моя ста на Правотѣ”⁶⁹¹. А не Се ж ли то значитъ быть
Воломъ молотником⁶⁹²? Волъ топчет Снопъ, трет Солóму, вытрѣшиваетъ Зѣрно.
Ты, ходя Путемъ Господнимъ, то ж самое дѣлаеш. Все тлѣннѣе Человѣческое,
что такое есть, если не Солóма и Полóва? “Всяка плоть сѣно”⁶⁹³. “Аки Прахъ
Плѣнный”⁶⁹⁴, – вопіетъ Исаія. В семъ Сѣнѣ и Полóвномъ Прáхѣ ищешь и
находиши Глаголъ Бога твоего, Сѣмя Слóва⁶⁹⁵ и Цáрствія Его безконечнаго.
Мини Все Языческое. До тебе-то Рѣчъ Михеина: “Не разумѣша Помышленія
Господня и не домыслишася Совѣта Его, яко собра ихъ, аки Снопъ
Гумѣнныя. Востани и измлати ихъ, дщи Сіоня”⁶⁹⁶. В то время ты и Овцѣю
дѣлаешся, говоря с Давидомъ: “Незлобою моею ходихъ”⁶⁹⁷. “Господь пасетъ
мя...”⁶⁹⁸ Потому что уже твои нóги не на Зло текутъ⁶⁹⁹. И о такихъ-то Волахъ и
Овцахъ Исаія Прорóчитъ: “Не найдетъ Тамо Страхъ. Будетъ отъ Лядины и отъ
Тернія в паству Овцамъ и в попаніе Волу”⁷⁰⁰.

Бываешь и Козѣю: “Бѣжи, Брате мой, и уподобися Сѣрнѣ, или Юнцѣ
Еленей, на Горы Ароматовъ”⁷⁰¹. Ах! коль прекрасныи Нóги сѣи, на Горахъ
Благовѣтствующихъ Миръ⁷⁰²! Окрылѣтъ, яко Орлы, пойдутъ и не взалчутъ,
потекутъ и не утрудятся⁷⁰³, возрастутъ отъ силы в силу⁷⁰⁴, пока собудется надъ
Главою ихъ Слѣдующее⁷⁰⁵: “Познаютъ людіе мои имя мое в той день, яко Азъ
есмь самъ глаголюй: ту есмь”⁷⁰⁶. “В той день воспоятъ пѣснь сѣю в Землѣ
Їудейстѣй, глаголюще: Се Градъ крѣпокъ! и Спасеніе намъ положитъ Стѣну и
Огражденіе. Отверзите врата, да внійдутъ людіе, Хранящіи Правду и
Хранящіи Истину, пріемлющіи Истину и Хранящіи Миръ. Яко на тя
надѣяніемъ надѣяшася, Господи, во Вѣкъ, Боже Великій, Вѣчный, иже, смиливъ,
низвелъ еси живушій въ высокихъ, Грады крѣпкія разориши и обнижиши ихъ⁷⁰⁷
даже до Земли, и поперутъ ихъ⁷⁰⁸ Нóги кроткихъ и смиренныхъ. Путь
Благочестивыхъ правъ бысть, и приуготованъ Путь Благочестивыхъ, Путь бо
Господень Судъ”⁷⁰⁹. Вотъ и Амóс! “В той день возстáвлю Скинїю Давидову пад-
шую⁷¹⁰, постигнетъ Жатва, обиманіе Винограда, и созрѣютъ Грóздіе в Сѣяту, и

искапают Горы Сладость...⁷¹¹ Возвращу Пльнь людей моих Израиля...⁷¹² "И насажду их"⁷¹³ на Землѣ их, и не исторгнутся ктому от Земли своя, юже дах им"⁷¹⁴, – глаголет Господь.

Теперь видиш, или не видиш, что такое значит с Двойным Копы́том Нога? И куда должно ступать сѣ Чистое и посвящаемое Богу животное? Догадайся ж, что-то за Быки, о коих Иса́йя? "Напасутся Скоты твои в той день на мѣстѣ Тучнѣ и пространнѣ, Юнцы ваши и Волове, дѣлающіи Землю, наядятся Плев, смѣшенных с Ячменем извѣянным..."⁷¹⁵ Но послушай, друг мой, надѣюсь, что догадаешься, кого Иса́йя разумѣет чрез Животных, отрывающих Жваніе и раздвоенным Копы́том одаренных? "Да отрыгнут Веселіе вкупѣ Пустыни Іерусалимскія! Яко помилова Господь Людей Своих"⁷¹⁶. Если ж по сѣ время Стада Скотскіе бродят в Головъ твоей, а не можеш Разжевать, что все сѣ до тебе касается, так выслушай послѣдняго Давида: "Отрыгну Сердце мое Слово Благо"⁷¹⁷. "Отрыгнут устнѣ мои пѣніе..."⁷¹⁸ А что до чистых Ног принадлежит, вот Иса́йя! "Отступите, отступите, изыйдите отсюда и нечистотѣ не прикасайтесь"⁷¹⁹. Сим-то Звѣркам умывает Господь из Умывальницы Ноги ко́ею Водо́ю? "Омыет Господь Скверну, – говорит Иса́йя, – Сынов и дщереи Сіонских, и Кровь Іерусалимску Очистит от среди их Духом Суда"⁷²⁰. И удивительно, как то сѣи Звѣрки из Нечистых преобразуются в Чистыи? Но возможно ли, чтоб ослабѣл Глагол Божій? Он-то им дает Новой Вкус и Чистыи Но́ги. Он-то превращает Софони́евых Львов⁷²¹ в Телцы и Юнцы, а Его ж Во́лков, Жванія не отрывающих и чрез Прожорство до Утра не оставляющих⁷²², перерѣживает в Агнцы, Рыся в козлище. Они тѣ ж звѣри, что и были, но с Бараньею уже Отрыжкою и с Елѣньими Ногами. Уже Отрыгают Веселіе и Скачут на Го́ры Аро́матов⁷²³. Боже мой! Не се ли Новое Созда́ніе и Нова Тварь? Что за Чудо? Рысь Лютый и Козлище Человѣколюбное вмѣстѣ! Волк Хищный и незлобный Агнец! Лев, страшно Рыкающій, и Теленок Рычущій к Матерѣ своей... О любезнѣйшій Иса́іе! Ты самую правду поеш: "Пастіся будут вкупѣ Волк с Агнцем, и Рысь почѣет с Козлищем, и Телец, и Юне́ц, и Лев вкупѣ пастіся будут"⁷²⁴. Когда ж се будет? Будет, не бойсь! Дай Бог только, чтоб процвѣла Лѣторасль от Корене Іесѣова⁷²⁵.

ЛУКА. Священное Писа́ніе есть Фанарь, Божіим Свѣтом блистающій для нас Путников. Вѣрую, что так оно есть, а только дивлюся, что Рѣч Его отличным течет Образцем, не сходным с протчими Писателями. Рѣч Библии подобна Азі́атской Рѣкѣ, именуемой Ме́андер⁷²⁶. Сказуют, что Рѣка тая по самых прекрасных мѣстах протѣкает, но теченіе ея вьется, как Змій, а заплутывает ход свой, как Хорóмы Лаби́ринт⁷²⁷. Пускай так будет хорошо, что Человѣк, ищущій Царствія Божія, различествует от протчих Людей и подобен Животному, Жваніе отрывающему, а сѣ протчим Звѣрям не сродно. Быть так! Пушай сѣ похоже на Притчу! Пушай и Раздвоенное Копы́то значит особое шествіе! Быть так! И, конечно, из новаго в путниковой Головъ понятія должна родиться другая дорога для него и отличное от перваго шествіе. Пускай будет так! Но то нѣсколько чуднѣе, что

Нога значит склонность, любленіе и жадное желаніе. Сіе можно, кажется, видѣть как из протчих, так из сих Аввакумовых слов: “Господь Бог мой Сила моя, и учинит нѡзѣ мои на Совершенство и на высокая возводит мя, еже побѣдiti мнѣ в Пѣсни Его”⁷²⁸. Я понимаю, что многіе могут разжевать и внушить Благовѣніе Духа, да и возвратиться в тѣх число, о коих сказано: “Мнози от ученик Его идоша вспять, и ктому не хожду с ним”⁷²⁹. И знаю, что весьма не без причины Господь требует, дабы посвящаемый ему Звѣрь, сверх отрыжки в жвачкѣ, был бы с Раздвоенным Копытом, потому что не всегда тое может нашему Вкусу понравиться, что прикушиваем, а требуется к сему, чтоб были Охотники с добрыми Зубами. Но длячего Аппетит означается Ногою? Чудесный Штиль...

ПАМВА. Любезный Друг! Приобучай Вкус твой к Пищѣ БИБЛЕЙНОЙ. Нѣтъ Ея ни полезнѣе, ни Слаже, хотя Ея Хоромы не красны Углами⁷³⁰. Но во-первых прошу тебе лучшее взять Мнѣніе об Угрюмой сей Премудрости, создавшей себѣ дом седмистѡлпный⁷³¹. Сколько она снаружи неказиста и презрѣнна, столько Внутрь Важна и Великолѣпна. Она заимствует от тебе слова, подлую твою Околичность значащїи, напримѣр: Нѡги, Руки, Очи, Уши, Голову, Одежду, Хлѣб, Сосуды, Дом, Грунтѣ, Скот, Землю, Воду, Воздух, Огонь. Но сама Она никогда не брѡдит по Окружности, а поражает в самую тончайшую и главнѣйшую всего Окружїя Тѡчку, до которой и привести тебе единственно намѣрилась. Она твоими только словами говорит, а не Твое. На твою Свирѣлку да свою Пѣсенку спѣвает: “Еже побѣдiti ми в Пѣснѣ Его”⁷³², – то ж то самое есть, дабы возвесть тебе от дѡлней твоей Грязи и от Околичной твоей наружности к самой, Существо твое и Исту твою составляющей, невещественной и нераздѣльной Тѡчкѣ, и на тую Высоту, о коей сама Премудрость изволит сказывать: “Исходы мои исходы живота”⁷³³. К сему Возвышенїю и Воскресенїю, то есть, чтоб возставить тебе, во Тмѣ в крайнѣйшей Наружности твоей лежащаго, на Новыи Нѡги, употребляет плотскїи слова, вытягивая тебе, будто Удкою Рыбу, обвитою тѣм, за что хватаешься, вѣдая, что ничего не можешь разжевать и ничто для тебе не Вкусно, ни Снѣдно, кромѣ повѣрхнїи плоти. Слыхал ли ты о Деревѣ, называемом Фїник? Или представ себѣ растущее в твоѣй природной Землѣ. Взглянь на сїю прекрасную пред Окѡшком Яблонь. Видишь, что Она Сучья свои, будто множество Рук своих, Лїстом украшенных, возвышает. Но скажи, чево ты в ней не видишь? Корѣніе Ея закрыто пред тобою. Поколь ты не услышал слова сего “Корѣніе”, не мыслил о тайности Его. А теперь, не видя, видишь Оное. Вѣтвы пред тобою молчанїем вопїют, свидѣтельствуя о Корѣнїи своем, посылающем для них Влѣгу и распространяющем их повѣрхность. Ах! ты, Друг мой, точная Яблонь. Вижу твои Вѣтвы, но не вижу Корѣнїя, Сѣрдца твоего, Души твоея, Мыслей твоих. Утаилось Оно в Землѣ поверхности твоея. Вижу повѣрхнее твое Око, будто рукавицу на Рукѣ. Но не вижу Самаго Ока. Оно закрылось Там... Гдѣ там? Ох, не спрашуй! Как сказать? Не знаю! Как я могу тебѣ сказать? Довольно для тебе то, что не Здѣсь, а Там. Разумѣешь ли, что значит

Здѣсь? Не разумѣю...⁷³⁴ Чего ж спрашуешь? на что тебѣ знать Там? да и можно ль? Уразумѣй Здѣсь. Уразумѣешь и Там. Узнай, что значит Нѣзко? Узнаешь и до Высоты касающагося. Усмотри Ночь, потомъ само тебѣ возсѣет Утро. Если ж Утро почтешь Ночью, а ночь назовешь Утром, тогда окончишь Тмою. Кто может узнать Матерья Земли Сущу, не узнавъ Жыдкїя, Землѣ противныя Стихіи? Черное и Бѣлое одинъ взор видит. Твердое съ Непостояннымъ одинъ Луч Рáзума постигает. Отдерй Бѣлмѡ от О́ка, скинь рукавицу изъ руки, иззуй сапогъ твой изъ ноги твоея, и увидиши, въ какой-то сторонѣ Тамо? А теперь Одно только тебѣ скажу. Тамо, откуда произрастаетъ повѣрхность вся твоя. Досадно тебѣ показалось, что Библія называетъ Человѣческое Желаніе Ногою. Но она ж Человѣка называетъ и Деревомъ, как Фінікомъ⁷³⁵, так Смоковницею⁷³⁶. И если раззѣешь и ражжѣешь, то увидиши, что называемая тобою Нога не что иное, какъ только Голый Повѣрхній Прахъ, будто Деревной Сѹк, изъ Земли вѣлѣпленный, какъ Болванъ Скуделный, и будто сапогъ твоея Ноги, свидѣтельствующій своею наружностью о пребываніи ея въ Корѣни Сердца твоего сокровенномъ и весь прахъ, какъ Сапогъ свой, надѣтой на Ногѹ, носящемъ. И въ Сію-то мѣть, думаю, попадалъ Іовъ, вот! “Положилъ еси Ногѹ мою въ возбраненіе, сохранилъ же еси дѣла моя вся, въ Корѣни же Ногъ моихъ пришелъ еси”⁷³⁷. О семъ Коренѣ и Исѣія: “Корень ихъ, яко персть будетъ”⁷³⁸. А что Онъ Коренемъ Сердце называетъ, такъ послушай Его жъ: “Увѣждь, яко пѣпелъ Сердце ихъ, и прелщаются”⁷³⁹. Примѣть: тамъ Корень называется Пѣрстью, а тутъ Сердце Пѣпеломъ. Сердце есть Корень. Въ немъ-то живетъ самая Твоя Нога, а наружній прахъ есть Башмакъ Ея. Такъ вотъ почему Библія называетъ сердечное желаніе Ногою! Оно-то есть точная Нога, хоть Она чиста, хоть не чиста, какъ Приточникъ учитъ: “Желанія нечестивыхъ Зла, Кореніе же Благочестивыхъ въ твердостехъ...”⁷⁴⁰ И Давидъ Сердце, Гордостью Тщеславія надмѣнное, весьма прилично называетъ Ногою: “Да не прійдетъ мнѣ Нога Гордыни”⁷⁴¹. Какъ только сердечная нога твоя надулась, тотъ часъ и Сапогъ на ней, Головъ послѣдуя, въ ту жъ Форму съ нею сообразуется, какъ Спісокъ съ пѡдлинникомъ. А если тое для тебя дивно, что Нога твоя въ Сердцѣ и она съ нимъ Одно тожъ есть, то еще чуднѣе тебѣ покажется, если у согласиши, что не только Нога, но и Руки, и Очи, и Уши, и Языкъ, и вся твоя Окружность всѣхъ членовъ болванѣющихъ есть не иное что, какъ Одежда одна. А самыя точныя Уды закрѣпились въ Сердцѣ. Вотъ тебѣ Приточникъ все твое съ сокровищемъ сердечныхъ Мыслей твоихъ вмѣстѣ кладетъ! “Око досадителя, языкъ неправедный, Руцѣ, проливающія Кровь Праведнаго, и Сердце, кующее Мысли Злы, и Нѡзѣ, тщащіяся Зло творити, потребятся”⁷⁴². Приподнимай помалу слухъ твой и внушай, что то значитъ? “Имѣяй уши слышати...”⁷⁴³ “Аще Око твое соблазняетъ тя”⁷⁴⁴. “Умертвите Уды ваша”⁷⁴⁵. Но можно ли выколѡть Око? Умертвить уды? Можно. Тфу! Легко можно. Нѣтъ ничего легше, но тому, если кто хоть понѣскольку узналъ себя. А тогда же, когда не знаешь себя, какъ выколѣшь? Какъ отсѣчешь? Какъ полѣчишь себе и исправишь? Видѣ не слышишь, гдѣ твои руки, нѡги, очи. То, что считаешь Ногою твоею, не бывала Она никогда. Ты слѣпъ! Ты Змій! ползающій

черевом твоим, ядущій во всем себѣ прах и Землю свою...⁷⁴⁶ Но можно ли земляныи ѹды отсѣчь? Ты ли спрашуеш мене, Друг мой? Не можно, никак не можно. Для чего? А вот я тебѣ скажу, для чего. Для того, что дурно. Как так? О бѣдный Человѣкъ! Коль Худаго ты мнѣнія о Богѣ! Не довольно ли тебѣ в отвѣтъ, что не можно. На что ты раздѣляеш невозможность от Вреда, а пользу от способности? Все то одно: невозможно и бесполезно. Не думай Худо о Божіей к тебѣ Милости. Сіе блаженное Естество все в Пóлзу твою дѣлает. Давно б уже Оно здѣлано возможным, если б было полезным. Без Духа нельзя тебѣ и дхнуть: гдѣ ж Его нѣтъ для тебе? А если б Воздух был не полезным, конечно б, сыскать тебѣ трудно. И здесь-то должно было тебѣ Отвѣтом удовольствоваться. Сказано, что нельзя отсѣчь. Не спрашуй же далѣе. Знать то, что не полезно. Но знаю: тебѣ хочется в тонкость знать, почему то не полезно? Знай же! потому, что не можно. А не можно затѣм, что не полезно. Еще ли не понимаеш? В мнѣніи о Божіей Милости плох, а в понятіи туп. Видь ты уже слыхал, что Нога́ твоя наружняя – не Нога́, а только одно Обутья твоя Ноги? Так точно... Какой же Вздор? Лѣчить Но́гу, а прикладывать Эмпла́стр⁷⁴⁷ к Сапогу? Вот видишь! для чего не возможно? Для того, что не полезно. И напротив того, не дѣйствительно и не полезно, так стало и не возможно. Дѣйствіе в пользѣ, а польза в дѣйствіи. Дѣйствіе, Сила, Возможность и Полезность – все то Одно. И напротив того, Безси́ліе и Бесполезность – Одно. Кая Пóльза тебѣ отсѣчь наружную твою Но́гу, если она тебе не ведет в Ров, но ты сам Ее несеш? И какая ж Она Нога́, если ты Ее носиш, не Она тебе? Что тебѣ виновато поверхнее твое О́ко? Ты сам оное открываеш, устремляясь на погубленіе свое, сердечным твоим, Змѣиным О́ком, а оно не иное что есть, как нечувствennyи Очки О́ка твоего. Учись! Не смыслйш! Разбери сам себе получше! И не будь нагл во Охудѣніи Библи́йнаго Шті́ля! Она одним смиренньим своим Любoвникaм открывaется. Пойди, зачав от Ноги́ твоя, по всѣм твоих ѹдов Крайностям или хотя один с них разсуди поумняе, то может статься узнаеш, что вся крайняя Тѣла твоего наружность не что иное, как Мaска твоя, каждый член твой прикрывающая, по Роду Его и по подобію⁷⁴⁸, будто в Сѣмени, в Сердцѣ твоём сокровенный. А по Справкѣ с собою о себѣ уразумѣш сіе Їереміино: “Глубоко сердце Человѣку, паче всѣх, и Человѣкъ есть, и кто познает Его?”⁷⁴⁹ И не удивишся, что Давидово Сердце имѣет у себе уста и говорит⁷⁵⁰, язык Его радуется⁷⁵¹, а нога веселится. Кто видѣлъ, что язык радуется? Тот, кто узнал себе. И конечно, что бѣдныи ни мало не вникнули внутрь себе, кои Христа с Его друзьями называют Меланхо́ликом⁷⁵². Отсюду родится и несмысленный тот запрос: смѣялся ли когда Христос⁷⁵³? Сей вопрос весьма схож с премудрым сим: бывает ли когда горячее Солнце? Что ты говориш? Христос есть сам Авраа́мов сын Исаа́къ, то есть Смѣх, Радость и Веселіе, Сладость, Мир и Празднество...⁷⁵⁴ Сердце Человѣческое, Премудростію Закона Божіа Просвѣщенное, подобное Кóреню Дѣрева, насажденнаго при Исходѣищах Вод⁷⁵⁵, а Законопреступникъ есть проклятая Смоко́вница⁷⁵⁶. Как польза листъ снару́жи зеленѣющій, если Кóрень жи́зненнаго напо́енія

лишается? Скоро он отпадает. Кая веселость, если повѣрхній смѣх разводит чѣлюсти, открывая Зрителям Зубы твои, а сердце твое сжимается тою Тугою⁷⁵⁷, о коей сказано: “Нѣсть Радоватися нечестивым”⁷⁵⁸? Распространи сердце твое⁷⁵⁹, отвѣрзи Внутренній Уста с Давидом: “Уста моя отверзох и привлекох дух”⁷⁶⁰. В то время и без наружній Улыбки всегда Внутрь смѣятимешся со Саррою: “Смѣх мнѣ сотвори Господь”⁷⁶¹. И с Давидом: “Дал еси Веселіе в Сердцѣ моем”⁷⁶². Естли сердце может тайно Говорить, можно ему тайно и Смѣяться. В то время уподобишся Зимному Дереву без листов. Но они утаились в Коренѣ, сохраняемом тою жизненною Водю, о коей Приточник: “Вода Глубока Совѣт в Сердцѣ мужа”⁷⁶³. И Давид: “Помышленія Сердца Его в Род и Род”⁷⁶⁴. А без сего не ты сам, но одна только мертвая Уст твоих Кожа улыбается. И такового смѣха может ли что быть противнѣе, лицемѣрнѣе и невкуснѣе? Вот Родной смѣх! Послушай! “Возрадовася Духом Іисус...”⁷⁶⁵ Вот Самуилова Мати смѣется по Правдѣ! “Разширишася Уста моя на враги моя, возвеселихся о Спасеніи твоём...”⁷⁶⁶ Вот точно смѣется Павел! “Уста наша Отверзошася к вам, Коринѣяне. Сердце наше распространилось”⁷⁶⁷. Распространитесь и вы”⁷⁶⁸. Вот и Давидова Улыбка! “В скорби распространил мя еси”⁷⁶⁹, разширил еси сердце мое”⁷⁷⁰. Но то дивно, что и самыи Его слѣды разширяются. “Уширил еси стопы моя”⁷⁷¹. Будто и самыи Его слѣды разширяются, и Его ступни смѣются с ним. Но что сіе за Чудо? Видь ты слышал от Іереміи, что Сердце точный есть Человѣкъ⁷⁷². В сердцѣ всѣ Уды! Так длячего ж не смѣяться всѣм его Членам, когда сам говорит: “Возвеселися сердце мое, и Возрадовася Язык мой”⁷⁷³? Исполненное Веселія Сердце исполняет всѣ Уды того Блаженнаго наводненія: “На водѣ покойнѣ воспита мя”⁷⁷⁴, и Смѣха, о коем Іов: “Господь не отринет незлобиваго, всякаго же Дара от Нечестиваго не пріймет, Истинным же Уста исполнит Смѣха”⁷⁷⁵. А потерявших сіе несказанное таковаго Сердца Сокровище, Спасеніе или Благосостояніе Души своей, с великим сожалѣніем призывает Бог у Исаи: “Приступите ко мнѣ, погубльшии Сердце, сущіе далѣе от Правды...”⁷⁷⁶

ЛУКА. БІБЛІЯ подобна ужасной Пещерѣ, в коей жил Пустынник, братом своим посѣщенный. “Скажи, братец, что тебе держит в сем Угрюмом Обиталищѣ?” Послѣ сих слов отворил Пустынник висящую на Стѣнѣ Завѣсу... “Ах! Боже мой!” – закричал гость, узрѣвъ Великолѣпіе, всякой Ум Человѣческой превосходящее”⁷⁷⁷. “Вот! братец, что мене забавляет”, – отвѣчал Уединенной. Потом брат с братом жить остался на Вѣки... В Пóдлых и Угрюмых наружностях, как в ветхом Портищѣ, завѣта невосходящая на Сердце Человѣческое Премудрость, коей вся и всякая Драгоценность недостойна. Сею подлостью высокая сія Божія Лѣсница опустилася на простонародной Ылицѣ, дабы вступивших возвесть до самой Крайней Верхушки небеснаго понятія. И не то же ли вперяет нам Приточник? “На высóких Краях есть, посредѣ же стезь стоит”⁷⁷⁸. Се-то тое дурачество! Павлом у Коринѣян называемое”⁷⁷⁹. Открой покрывало! и увидиш, что оно самое премудрѣйшее, а только прикрылось Юродством.

Но ах! Любезный Други! Теперь познаю, что не откроешь Завѣсы, не узнав сам себе. Не узнав себе, как можно сыскать того: “Обрѣтох желаемаго”⁷⁸⁰. А без сего Человѣка, – Павел кричит, – не престанет покрывать покрывало. Сей Один открывает наши Очи и переводит от Земли к Небесным⁷⁸¹.

КВАДРАТ. Вся Книга Исхода сюда ведет, чтоб познать себе. Если Исходы Премудрости суть то Исходы Живота⁷⁸², видно, что исходить из Египта значит выходить от Смерти в Живот⁷⁸³, от познанія в познаніе, от силы в силу, поколь явится Бог Богов в Сіонѣ⁷⁸⁴. Но гдѣ тот живот? Слушай Павла! “В Смерть предаемся Іисуса ради, да и живот Іисусов явится в мертвеннѣй Плоти нашей”⁷⁸⁵. Вездѣ есть Бог. К чему ж переходить с мѣста на мѣсто? От одной внѣшности к другой? Да гдѣ ж Его ближе искать для тебе, как в тебѣ самом? Удивительно, если б Землемѣр в другом мѣстѣ сыскать Центр Земли был в силах, а под самым бы собою не мог. А если сыщешь, тогда Он тебѣ, а ты Ему явишься.

АНТОН. А развѣ Исаія не ясно толкует, что то есть Исходъ? “С Веселіем изыйдете”⁷⁸⁶. Что ж далѣе? “И с радостію научитесь”⁷⁸⁷. Перенеси, о Человѣче! мысли твои от одного понятія в иное. Видиш, чем Давид переходил? “Поток преиде Душа наша, Душа наша преиде Воду непостоянную”⁷⁸⁸. А так перейти есть то научиться. Учиться безпутно, исходить безпутно – все то одно, и нельзя не заблудить Ногѣ твоей, если заблуждает сердце твое. Вот учит Павел ходить! “Послушествоую о Господѣ: ктому не ходити вам, якоже и протчіи языцы ходят в суетѣ Ума их, помраченны смыслом, суще отчужденны от жизни Божіа, за невѣжество, сущее в них, за окамененіе Сердец их...”⁷⁸⁹

ДРУГ. Идѣтъ Израиль Царственным путем, не уклоняясь ни на десно, ни на лѣво⁷⁹⁰. Минает все тлѣнное. Переходит языческій предѣлы. Разрушает всѣ препятствія. Не держат его ни Рѣки, ни Море. Все раздѣляет на двое. Вездѣ Путь Божій находит. Кратко сказать: то ж дѣлает, что и Авраамъ. Растѣсывает на полы. А что ж се значит, если не то? “ИЩИТЕ И ОБРЯЩЕТЕ”⁷⁹¹. Узнать себе трудится Израиль. Вот смотри! Как один старается? “Задняя забывая, в предняя же простираясь, к намѣренному теку, к почести Вышняго Званія Божія, о Христвъ Іисусѣ”⁷⁹². Раздѣли себе, чтоб узнать себе. Вот! Бог учит Іеремію: как раздѣлять? “Аще изведѣши Честное от Недостойнаго, яко Уста моя будещи”⁷⁹³. Усмотри, что в тебѣ подлое, а что дорогое?

ПАМБА. Идет Израиль между огустѣвшими Морскими Стѣнами Сүшею к Сушѣ. А куды Он идет? Туда, куда Давид: “Когда прійду и явлюся лицу Божію?”⁷⁹⁴ Иди, ищи, не ошибайся, внемли себѣ⁷⁹⁵.

АНТОН. Авраамъ на одном мѣстѣ то же дѣлает, что Израиль в походѣ своем. Там идет Израиль между двома половінами Вод, а здесь проходят между растесанными на полы Тѣлами Свѣщи Огненны⁷⁹⁶. Вот что повидѣл Авраамъ! чего отроду не видал. Узнай себе, пожалуй, увидиш никогда невиданное.

КВАДРАТ. Если кто разумѣть хочет Огненны тѣ Свѣщи, пущай справится со Захаріею. Тѣ-то суть Мужи у него диво-Зрители, о коих вот

что поет! “В день Он положу тысящники Ёудины, яко Главню Огненну в дровах и яко Свѣщу Огненну в Стеблїи, и поядят Одесную и Ошуюю вся люди Окрест”⁷⁹⁷. Вот и Наум Второй! “Усмотри путь, укрѣпи чрѣсла. Возмужай крѣпостію Зѣло. Понеже отврати Господь Укоризну Ёаковлю, якоже Укоризну Израилеву”⁷⁹⁸. Что ж далѣе пониже? “Вид их, яко Свѣщи Огненны и яко Мѳлнїя протекающая”⁷⁹⁹. “Подобны им не быша от Вѣка”⁸⁰⁰. Припѣвает Трѣтїй Ёобиль: “Всякое (де) Лице, аки опаленїе Горнцѣ...”⁸⁰¹ Вот! что увидѣл Авраам в растесанїих тѣх. Увидѣл Новый Род людей, от Бога рожденных. Тогда же то Господь завѣща ему Завѣт, а скоро потѳм родился Ему и Наслѣдник, никоею Пространностїю не Ограниченный. Что ж думаешь? Я четвертый, что тебѣ запою? Подобныи родятся от Подобнаго, от Молнїе-вїднаго – Молнїе-вїдныи. Внемли себѣ”⁸⁰²! Тут сыщеш того, о коем сказано: “Бог наш Огнь поядаяи есть”⁸⁰³. Тут ищи и Плѣмени всего Его. Увидѣл Его Данїил в себѣ и вот что спѣвает! “Воздвигох Очи мои и видѣх: и се Муж един! облечен в Ризу Лнїяну, и Чрѣсла Его препоясанна Златѳм Свѣтлым, Тѣло же Его, аки Ёарсїс (Камень), Лице же Его, аки зрѣнїе Мѳлнїи, Очи же Его, аки Свѣщи Огненны...”⁸⁰⁴ Таковое ж то и Племя. Но гдѣ ж ты Его сыщеш, Благословенный Род сей? Послушай же, что такое отвѣчает Господь Ревѣккѣ: “И Рече Ей Господь: Два Языка во Утробѣ твоей суть, и двѳи Людїе от Утробы твоея Разлучатся, и Людїе людей превзыйдут, и большїй поработает меншему...”⁸⁰⁵ Посредѣ тебе, друг мой, ищи. Тут в тебѣ первенец Исав твой. Тут и Ёаков, придерживающийся пятѣ Исавовѣ, или, справедливѣе сказать, он держит пятѣ Исавову, говоря у Давида: “Беззаконїе пятѣ (моего брата) обыдет мя”⁸⁰⁶. “Тїи пятѣ мою берѣчь станут...”⁸⁰⁷ Узнай себе, разлучив между мужем кровей⁸⁰⁸ и Мужем Божїим, и скажи: “Первый Человѣк от Земли Пѣрстен, Второй...”⁸⁰⁹

ПАМВА. Конечно ж, о сих-то двоих Человѣках, неразрывным союзом сопряженных между собою, говорит Бог Ёову: “Кто открыет лице обличенїя Его? в согбѣнїе же Пѣрсей Его кто внїдет? Двери Лицѣ Его кто отверзет? Окрест Зубѳв Его Страх, Утроба Его Щиты мѣдяны, союз же Его, яко Смѣрагд камень, един ко другому прилипѣют, Дух же не пройдет Его, яко Муж Брату своему прилѣпится, содержатся и не отторгнутся, в Чханїи его возблистает Свѣт, Очи же его видѣнїе Денницы, из уст его исходят, аки Свѣщи горящїя, и Размещутся, аки Искры Огненны, из Нѳздрей его исходит дым пѣщи, горящїя Огнем Ёглїя, Душа же его, аки”⁸¹⁰ Углїе и яко Плѣмы, из Уст его исходят, на Вїи же его водворяется Сила...”⁸¹¹

ДРУГ. Теперѣ-то ты изъяснил, Памво, слѣдующїй Стих: “Егдаже бысть Солнце на Западѣ, Пламень бысть, и се Пещ дымящїся и Свѣщи Огненны! яже пройдоша между растесанїи сими”⁸¹². Теперѣ видно, отчего-то толь сильно спужался Авраам? “Заходящу же Солнцу, Ужас нападе на Авраама. И се Страх, тѣмен вельми, нападе нань”⁸¹³! В Раздѣленїи Он увидѣл того: “Окрест Зубѳв его Страх...”⁸¹⁴ Как не задрожать? Увидѣл его? Чхѣет Мѳлнїею, смѳрит Деннїцею, дышет Ёскрами и горящим Ёглїем...

АНТОН. Сего ж то Страшнаго Мужа не менѣ спужался и Исаія: “Видѣх Господа”⁸¹⁵, о окаянный аз⁸¹⁶! исполнь дом Славы Его”⁸¹⁷. Тогда-то Он покушал и сладчайшаго Угля от олтаря Господня, очистились Его Уста, ищезло Беззаконіе, здѣлался Апостолом. “Кого послю? Се аз есмь! послы мя...”⁸¹⁸ Аврааму Завѣтъ завѣщается, а Сей Посланником дѣлается. Блажен! сыскавшій Племя в Сіонѣ и Родню во Іерусалимѣ⁸¹⁹.

КВАДРАТ. Исаія будто палцем указывает на не познающих себе: “Горе! полагающим Тму Свѣтом и Свѣт Тмою...”⁸²⁰ Горе! иже мудры в себѣ самых, и пред собою разумны”⁸²¹. Только лиш не сказал: во плоти своей⁸²².

ПАМБА. Точно на сих он кричит. Видно из Слѣдующаго: “Якоже сторит трость от Углія Огненнаго и сожжѣтся от Пламене Разгорѣвшагося. Корень их, яко Персть будет, и Цвѣт их, яко Прах, взыйдет, не восхотѣша бо Закѡна Господа Сав[аоѡа]”⁸²³.

ДРУГ. Да там же ниже говорится, что подымет Господь Знаменіе для Народов, заблудивших от дому своего на конец Земли, и отзовѣтъ свѣстом своим⁸²⁴. Свѣстом отзываются отдаленныи заблужденіем в полѣ или в лѣсу, живо на гѡлос возвращаясь. “Не взалчут, ни утрудятся, ни воздремлют, ни поспят, ни распояшут поясов своих от чресл своих, ниже расторгнутся Ремени Сапогов их, ихже стрѣлы Остры суть, и Лѹки их напряженны, Копыта Коней их, яко тверд Кáмень вмѣнишася, Колеса Колесниц их, яко Бѹря, ярятся, яко Львовѣ, и предсташа, яко Льви́чища”⁸²⁵. Видите, сей Род уже не таков, потому что там же слѣдует, что: “Воззрят на Зѣмлю, и се тма жестока в недоумѣніи их”⁸²⁶. Сего роду был и Авраам: “Ужас нападе на Авраама”⁸²⁷. Откуда ж возмется недоумѣніе и ужас? Из раздѣленія между Свѣтом и Тмою: Израилю Страх Господень родится.

АНТОН. Пришел мнѣ во ум Іаков. Сей также, пробудясь от сна, убоясь и рече: “Яко Страшно мѣсто сіе...”⁸²⁸ Пришел на ум и Павел, облиставаемый Свѣтом Небесным на пути: “Трепеща же и ужасаяся глагола: Господи! Что мя хочещи творити?”⁸²⁹ Но Любезная Невѣста весьма отважно говорит: “Крѣпка, яко Смерть, Любовь, жестока, яко Ад, ревность, крѣла Ея крѣла Огня, Угліе Огненно Пламы Ея”⁸³⁰. Сія также, видно, Родня есть Израїлева. Раздѣлила Вѡды, нашла Пламень с Авраамом и влюбилась в него. “Вода многа не может угасити Любве”⁸³¹. Не ужасается, но тает от Любви.

КВАДРАТ. Невѣста давно уже обозналась, узнав себе, и не впѣрвіе то говорит так, как и Давид: “Знаменася на нас Свѣт лица Твоего”⁸³². А прежде кричал: “Страх и трепет прїйде на мя...”⁸³³

ПАМБА. Самая правда. Она давно уже прежде сказала: “Душà моя изыде во Слово Его”⁸³⁴. Вышла и сыскала того, что “Небо и Земля мимо ідут, да не Словеса Его”⁸³⁵. Искала Ночью, не нашла. Потѡм, разсѣкши и бросив в стѡроны всю ночь, напàла на тое Сокровище свое: “И Свѣт во Тмѣ свѣтитсѣ”⁸³⁶. А сим самым истолковала для нас, что то значит Книга Исход.

ДРУГ. Книга Левїтская вся согласная нашему Пѣнію. А если Она не сгѣбает Господу, Правдѣ и Царствію Его, тогда уже давно нѣтъ Ея в Числѣ Духовных Книг. “Дѹхъ есть Бог”⁸³⁷. “Господь Дѹхъ есть”⁸³⁸. Воспойте Господевѣ!

Но смотрите, чтоб была Пѣснь Нова⁸³⁹. Принесите Господеву⁸⁴⁰, но чтоб Все то было Чистое. Все то старое, что тлѣнное, все то не Чистое, что проходящее. Новому новое дай, Чистому Чистое, не Видимому Тайное. Представте себѣ Прекраснѣйшій, Благоуханный, нагорный Сад, непре- стающій Утѣхи исполненный. Коль желательнѣе гостям войти въ Него! Но продраться нельзя. Непроходимыи Чащи, непролазныи Терновник, струповатыи мѣста окружают Рай сей. О Дражайшій Раю! Сладчайшая Истино Господня! Когда продерѣмся до Тебе? Не допускает нас Терновник Церемоніальный. В нем-то мы увязли. А ты по тѣмъ сторонамъ сія Жестокія Стѣны чуть-чуть блистаешь, Радосте наша. Но кто сквозь сію Пустыню проведет нас? Блажен, кто узнал себе! Сей один имѣет Пастыря и Вождя своего. С сим Вождом Давид пролазитъ стѣну, не боится посреди самыхъ сѣни Смертныя. Слово Его былъ Жезлъ внутренній Давиду. С сим Жезломъ Онъ взойшолъ на самую Гору Царствія Божія и Правды Его. Страхъ Божій вводитъ во внутреннюю Библию Завѣсу, а Библия, тебе же самого взявъ за руку, вводитъ въ твой же внутренній Чертогъ, котораго ты отроду не видывалъ, къ тому Другу, о коемъ Соломонъ: “Велика вещь Человѣкъ и драгая, Мужъ творящій Милость, Мужа же Вѣрна Великое дѣло Обрѣсти”⁸⁴¹. И тогда-то бываетъ то Приточниково жъ: “Братъ отъ брата помагаемый, яко Градъ твердъ”⁸⁴². Библия есть братъ-то нашъ. Онъ родился для сохраненія насъ, братьевъ своихъ. Къ цѣлой Библии, не къ одному Іереміи, говоритъ Господь: “Сыне Человѣч! стража дахъ ты, дому Израилеву”⁸⁴³. Развѣ не слышите, что Невѣста поетъ? “Положиша мѣя стража въ Виноградѣхъ”⁸⁴⁴. Бродишь невѣдомо гдѣ, по пустымъ Околичностямъ, а Она тебе старается ввести въ Спальню Матери своей. Да и о Христѣ недурно написано: “Она же, мнящи, яко Вертоградарь есть”⁸⁴⁵. Конечно, схожъ на Вертоградаря. Всѣ Богоглаголивши Пророки суть будто Хранители Вертограда. Мы жъ уже слышали Исаію, что “Виноградъ Господа Саваоѳа есть то домъ Израилевъ”⁸⁴⁶. Мы тутъ же. Да мы жъ то сами домъ есмы Божій. Они-то берегутъ: дабы мы не сойшли изъ дому Господня и отъ Его самого, со блуднымъ сыномъ, на страну далече или въ Іерихонъ, съ падшимъ въ Разбойники⁸⁴⁷. Всѣ сии стражи въ одномъ Человѣкѣ, и одинъ во всѣхъ Духъ. Вотъ одинъ! и первый Стражъ Христосъ! “Возвратися въ домъ твой!”⁸⁴⁸ Вотъ другой Исаія! “Идите, людие мои, внидите въ Храмину вашу”⁸⁴⁹. Се-то тѣ Херувими! съ Пламеннымъ Оружіемъ, хранящіи Вънутрь себе Путь Древа Жизненнаго⁸⁵⁰, ихъ же стрѣлы Остры суть, видъ ихъ, яко Свѣщи Огненны⁸⁵¹, лице, аки Опаленіе Горнцѣ⁸⁵², Родъ, спасаемый отъ Господа⁸⁵³, Серафимы, уголь носящій Божія Премудрости⁸⁵⁴. А какъ сами Они Колесницею и Престоломъ живущаго Вънутрь ихъ Господа суть, такъ и насъ, заблуждающихъ на Концы Земли, возвращаютъ во Внутренность нашу, къ Главѣ нашей, къ тому Дереву жизненному (будто къ безопасному Ковчегу), о коемъ Приточникъ: “Древо живота есть всѣмъ держащимся Ея и восклоняющимся на ню, яко на Господа тверда”⁸⁵⁵. Мы жъ, повинувшись имъ, вотъ что слышимъ! “Вы друти мои есте, аще творите, елика Азъ Заповѣдаю вамъ”⁸⁵⁶. Отселѣ ничево не слушаю, если Оно не ведетъ мене во внутреннѣйшую во мнѣ Скинью Свидѣнія⁸⁵⁷. Тамъ-то для мене Рай

Сладости⁸⁵⁸, а в нем Плод Древа Живаго и Воды такія же. Полно! не говори больше мнѣ никто ничево...

ПАМБА. “Принесите Господеви, Сынове Божїи”⁸⁵⁹. Сын Божїй Израїль приносит живому Богу своему Жертвы и Дары: на что? “Да не потребится душа их”⁸⁶⁰. Разсуди сіе: Чтоб не пропа́ла Душа⁸⁶¹. Дай нам, Господи, хоть немножко откушать, что оно значит? “Да заколют телца́ пред Господем”⁸⁶², – говорится там... Не коли! Слышь, не коли! Знай себе! Слушай Исаїи: “Что мнѣ множество Жертв ваших? – глаголет Господь. – Ту́ка Агнцов и кро́ве Юнцов и Козло́в не хощу. Кто взыскивает сего из рук ваших?...”⁸⁶³ Развѣ ты позабыл, что Бог наш есть Огнь? Ко́ликая ж глупость! нести мясо пред Очи, пред Пламенно-дышущїи Очи того, пред Которым всякая Плоть, как Солóма, горїт и ищезает? “Принесите Господеви, – слушай Давїда, – Славу и Честь”⁸⁶⁴. Если можеш Вкус чувствовать в том, чего ты никогда не жевал, то можеш и Любить то, чего не разумѣешь. Знай же себе! Тут-то Он.

АНТОН. Не разумѣли Сего глупыи Жерцы. Думали, что дѣло в том состоит, чтоб заколоть Телца и здѣлать Пір хоро́шенькїй. Описывает их Ду́рость Исаїя: “Ти́и же сотвориша Радость и Веселіе, закалающе Телцы и жруще Овцы, яко ясти мяса́ и пити вино, глаголюще: Да ями и пїем, Утрѣ́ бо умрем...”⁸⁶⁵ Сих утученных скотов называет Амóс телицами Васáнских Пáжитей: “Жерцы, послушайте⁸⁶⁶! Слышите Слово́ сіе, Ю́ницы Васанитїдскїя...”⁸⁶⁷ Послушай, коего телца пáлит и сокруша́ет за Любовь к Господу той же Мойсей во Второзаконїи: “И Грѣх ваш, е́гоже сотвористе (сирѣчь Телца), взях Его и сожгох Его на Огнь, избих Его и сотрох Его Зѣло, даже бысть дробен, и бысть яко Прах...”⁸⁶⁸ Заколи Грѣх в тебѣ́, о Человѣче! Убїй в себѣ́ Упрямо́сть твою́ и Гордо́сть, досаждающую Глáсу Зако́на Вы́шняго. Сотри и сожги Её́ Жаром Любви́ твоей к Богу. Послушай Мойсея и искорени Зло из себе са́маго. Во́т Жѣ́ртва! Вот Во́ня Благоуханная Господу⁸⁶⁹! Вот приноше́ніе Спасительное Душѣ́ твоей! Разумѣйте сїя, вы! забывающїи Бога. Слу́шайте, что говорит? “Жѣ́ртва Хвалы́ прославит мя, и Та́мо путь, имже явлю́ ему́ Спасе́ніе мое”⁸⁷⁰.

КВАДРАТ. О сих, упрямых Бо́гу телцах, можно сказать со Сира́ховым сыном: “Не возноси себе совѣ́том Души́ твоея, да не расхище́нна будет, аки Ю́нец, Душа́ твоя...”⁸⁷¹ Нелзя Упряма́го Ю́нца посвятить Богу.

ПАМБА. Ёре́мїя́ точно телцами и волами их называет: “Веселїтесь и велерѣчивасте, расхищающе наслѣ́діе мое. Скакасте бо, яко Телцы на Травѣ́, и бодосте, яко Во́лы”⁸⁷². Конечно, до сих-то Телцов Бог в Книгѣ́ Левїтской со Грозою Говорит: “Аще не послушаете мене, ниже́ сотворите́ Повелѣ́ній моих сих, но не покоритѣ́ся им, и о Судбах моих вознегодует Душа́ ваша⁸⁷³, изжену́ (де) вас из Наслѣ́дія”⁸⁷⁴. А наслѣ́діе Бо́жіе, вот оно! “Наслѣ́довах Свидѣ́нія твоя во вѣ́к”⁸⁷⁵.

ДРУГ. Сте́фан в Дѣ́яніях на сих же Упрямых Во́лов кричит: “Жестоковы́и и не Обрѣ́занныи се́рдцем...”⁸⁷⁶ Но вот же смиренный и Обрѣ́занный Телец!

“Сердце сокрушенно и Смиренно, Бог не...”⁸⁷⁷ Когда Такое кто сердце сыщет, вот тогда-то, Боже! возложит на Олтарь твой Телцы⁸⁷⁸.

АНТОН. Ах! изрядныи Юнцы! К сим-то Телцам говорится:

“Возмите Иго мое на себе”⁸⁷⁹. О Сладчайшее Иго!

“Благо есть мужу, – плачет Ёремїя, – егда возмет ярем в Юности своей”⁸⁸⁰.

“Благо мнѣ, яко смирил мя еси...”⁸⁸¹

“В чесом исправит юнѣйшїй (Человѣк) путь свой?”⁸⁸² Вот в чем!

“Внегда сохранить слова Твоя”⁸⁸³.

Брось, Друг, Телцов да Козлов. Прїймись за Себе. Убїй для Бога в себѣ самом Волѡвую Упрямость. Останется в тебѣ другой Бык. А вот Он!

“Іосифови Мойсей рече⁸⁸⁴: От Благословенїя Господня Земля Его, от Красот Небесных и Рось⁸⁸⁵, аки первородна Юнца, красота его, Рѡги Единорога Рѡги Его, ими Языки изободѣт, вкупѣ да́же до кра́я Земли⁸⁸⁶. Вот Мужеск пол непорочен!”⁸⁸⁷

КВАДРАТ. Библия есть Человѣком, и ты Человѣк. Она есть Телцом, и ты тоже. Если узнаѣш Ее, Один Человѣк и Один Телец будѣш с нѣю. Узнай же прежде себе. Она с Дураком Дурна, а со Преподобным Преподобна. Бездѣльникови Паденїе, а Доброму Востанїе⁸⁸⁸. Узнай же себе. Раздѣли меж Добрѡм и Злѡм, меж Драгоценным и Добрым, Подлым и Злым, узнаѣш и в ней, а без сего наѣсїся Яда. Без сумнѣнїя, се тот Телец, что Авраам представляет Всеожделѣннѣйшему своему Троелїчному Гостеви. К сему Телцу и Премудрость, “Заклав своя Жертвенная”⁸⁸⁹, зовет тебе. Сего представляет и Отец Блудному сыну, однако ж в то время, как он уже вернулся домой. Сего-то Телца Принеси Богу. Сим одним Умилостивиш Его и Очистишся от всѣх Заблужденїй твоих, а не тѣм, что в мясных рядѣх продается. Ему посвятїш, да и сам будѣш ясти с ним и для него, потому что и Телец Прекрасный сей Его ж есть. Узнай же прежде себе. Не броди по Планѣтам и по Звѣздам. Воротись домой. Тут Отец твой, и Телца того Он тебѣ сам представит его: Бѡг Бога, Правда Правду, Истина Истину. Истина от земляныя плѡти телцовой возсїет, а Правда с Небесе Отца твоего принїкнет⁸⁹⁰. Вот в то-то уже время Пра́вда и Мїр встрѣнутся и привитаются. Тогда скажеш: “Мир имамы к Богу...”⁸⁹¹

АНТОН. “Да возложит Руку свою на Главу Телца пред Господем...”⁸⁹² Сие дѣлать должен Жрец Помазанный. А что ж есть во-первых Помазанный? Вот слушай! “Дух Господень на мнѣ, егоже ради помаза мя”⁸⁹³. Помазанный на Помазаннаго возлагает Руку, Духовный на Духовнаго Телца, потому что “Душевный Человѣк не прїемлет (видно ж, что и не возлагает руки), яже суть Духа Божїя, Юродство бо ему есть”⁸⁹⁴. Пожалуй, узнай себе. Узнав в себѣ Отца, возложить можѣш Руку на Сына⁸⁹⁵. Никто не может к сему Телцу прїйти, если не Отец к нему привлечет Его. Послушай Пávла: “Дух вся испытует, и Глубины Бѡжїя”⁸⁹⁶. Павел, узнав себе, помазался Духом: “Мы же не Духа Мїра сего прїяхом, но Духа, иже от Бога”⁸⁹⁷. Потом уже приступает к Таинственному Телцу,

говоря: “Да вѣмы, яже от Бога дарованная нам”⁸⁹⁸. Святѣйшая Библія Спасителный есть Телец, от Бога нам дарованный.

КВАДРАТ. Вон тебѣ Телец! Іезекіиль. “Бысть на мнѣ Рука Господня, и видѣх...”⁸⁹⁹ Кто себе не знает, тому Іезекіиль есть Слѣпцѣм. Узнай же себе, помажся Духом, наложи Руку на него, вдруг скажет: “и видѣх...”⁹⁰⁰ А что ж он видѣл? Между протчим, видѣл и Лице Телчее⁹⁰¹. Ах, Друг мой! Пророк для тебе и Слѣп и Мертв, если приходиш к нему без Духа Божіа. Возможно ль, чтоб увидѣть тебѣ в нем сілу Божію, руку Божію, если не увидѣл ты в себѣ того, до котораго Давид: “Руцѣ твои сотворишъ мя”⁹⁰². Узнай себе, и возложить можеш на него Руку, сущую в тебѣ, Божію. Дух Духа познаёт, Брат Брату помогает⁹⁰³, Рука Руку знает⁹⁰⁴. Как приступиш, плоть, лишенная Духа, к Духу? Если б ты узнал себе, мог бы сказать с тѣм же Пророком: “Бысть на мнѣ Рука Господня, и изведе мя в Душѣ Господни, и постави мя средѣ поля, се же бѣше полно Костей Человѣческих”⁹⁰⁵. Оживляет Іезекіиль Мертвыя Кости, навѣдит на них Жилы, Плоть, Кожу, все Новое и Дух Жизни⁹⁰⁶. Чудо! Встает на нѣги свои собѣр многъ зѣло⁹⁰⁷. Кости сіа есть Дом Библейный, и ты сам Дом. Как Проречѣш на сухія и бесплодныя Кости Ея, не имѣя в себѣ Духа? Одно говорю: все от тебе зависит, знай себе. Ты Телец, на себе Руку возложи, потом на Брата, и будете, яко Утвержденное Царство⁹⁰⁸.

ПАМБА. А Лука Богогласный, развѣ не Телец? Телец Мойсей, Телец Исаія, Телец Пáвeл. Сіи вси суть от Стада Господня, отрыгающіи Жваніе и Копыто раздвоившіи, видящіи со Іезекіилем Видѣніе славы Господни⁹⁰⁹. “Видѣхом славу Его...”⁹¹⁰ Со всѣми сими бѣ Рука Господня⁹¹¹, и изыйдоша, и възиграша, якоже Телцы, от Уз разрѣшenni⁹¹². Сіи вси суть во Господѣ, а Господь в них. Возьми из сих Телцов какого ни есть. Пожри Его, но Пожри Господу⁹¹³. Господни Телцы суть. Кúшай их с Господем и пред Господем. Не примѣшуй ничего твоего. Вот Мойсей, как учит ѣсть! “И ясти будете тамо, пред Господом Богом вашим, и возвеселитѣся о всѣх, на нѣ же возложите рúки ваша вы и до́мове ваши, якоже тя Благословил есть Господь Бог твой. Да не сотворите (слúшай гаразда) Тамо всѣх, елика вы творите Здѣ Днесь, кійждо угодное пред собою”⁹¹⁴. Пожалуй, с разсужденіем кúшай: “Воньми Крѣпцѣ, еже не ясти Кро́ве”⁹¹⁵. Что только там говорится, все то Новое, чистое, все Господне. Не думай, что там очи, уши, нѣги, рúки твои. Не твое, но Божіе там все, до послѣдняго сапожняго Рѣменя от Ниточки⁹¹⁶. Как могут о Плѣти говорить, кои не от Плоти, ни от Похоти Ея, но от Бога родишася⁹¹⁷? Вот же тебѣ Полная Библія непорочных, Мужеска Пѣла, Божіею рода Телцов! Для очищенія твоего. Твое только дѣло взять одного любимаго на Жертву, наложить рúку на него. Но первѣе заглянь Внутрь себе. Рука твоя – не Рука. Разсудиса сам с собою и сыщи в себѣ руку Крѣпкую и мы́шцу Высокую⁹¹⁸. В то время, Ей послѣдую, насладиса Высоким Умом сея Безсмѣртныя Трапѣзы. Если ж сам не можеш, принеси к Помáзанному Духом Божіим Толковнику: сей служитель Божій послужит тебѣ. “Понеже устнѣ іерѣовы, – говорит Малахія, – сохраняют Разум и Закона възвщут от Уст его, яко Ангел Господа Вседержителя есть”⁹¹⁹. Но все сіе тогда

здѣлается, какъ начнешь узнавать себе, а без сего никоим образом Законныя Жертвы принесть нельзя.

ДРУГ. “Утробу и нѳги (телцу) да измыют Водю...”⁹²⁰

Вот тебѣ Один, с омываемою Утробю Телѣц.

“Сердце Чисто созижди во мнѣ, Боже, и Дѹх...”⁹²¹

АНТОН. Вот тебѣ и Другой! Других омывает, сам омытый:

“Измыйтесь, и чисты будете...”⁹²²

КВАДРАТ. На вот вам и Третій! “Рече Їяков дому своему и всѣм, иже с ним: Поверзите Боги чуждыя, иже с вами от среди вас, и очѣститесь, и измѣните ризы ваша, и воставше възйдем в Веѳиль, и сотворим тамо Жертвенник Богу, послушавшему мене в День скорбѣнїя...”⁹²³

ПАМБА. Вот вам еще Прекрасный Юнец! Брат Невѣсты:

“Умьх нѳзѣ мои, како оскверню их?”⁹²⁴

ДРУГ. А о нечистыхъ молчитѣ? Ах! Когда б умножились сїи! “Дам Законы моя в мысли их, и на сердцахъ их напишу я, и буду имъ в Бога, и тѣи будутъ мнѣ в Людїе, и не научитъ кїждо Ближняго своего, глаголя: Познай Господа, яко вси познають мя отъ Мала до Велика”⁹²⁵.

“Излїю отъ Духа моего на всяку Плоть, и Прорекутъ Сынове ваши, и Дщери ваши...”⁹²⁶ О сладчайшїи Прорѳки! Когда дождемся, чтобъ и намъ быть таковыми Телцѣми? Бѣда наша, что мы не узнали себе, а в себѣ ТОГО, о коего внутреннемъ присудствїи повышше Їобиль говоритъ тамъ же: “И увидите, яко посреде Израїля Азъ есмь, и Азъ Господь Богъ вашъ, и нѣсть инаго, развѣ мене”⁹²⁷. Вотъ тогда-то уже слѣдуетъ: “Не посрамѣтся людїе мои во вѣкъ”⁹²⁸, и тутъ-то заразъ: “Излїю отъ Духа моего на всяку Плоть...”⁹²⁹

АНТОН. Вотъ же вамъ и нечистаго Телца выводитъ Аввакумъ! “У люте! глаголющему ко Древу: ободрися! востани! и къ Каменїю: возвысися! А то есть мечтанїе, скованїе Злата и Сребра, лишеннаго всякаго Духа”⁹³⁰.

КВАДРАТ. Сей Телецъ весьма годится для Идолѳв. Онъ не знаетъ про себе и о своемъ домѣ, о которомъ тамъ же непрерывно говоритъ чистый нашъ Телецъ Аввакумъ: “Господь же во Храме Святѣмъ своемъ, да убоится отъ лица Его вся Земля”⁹³¹.

ПАМБА. Сей Телецъ – родной Уродъ есть. Онъ Жванїя не отрыгаетъ, потому что не можетъ Ясти Израїлскаго Телца, да у него жъ и Копыто не двойное.

ДРУГ. Языческїи Телцы очень разнятся отъ Израїлскихъ. Жвачка у нихъ Одинакая и Копытъ вмѣсто слїтыи. Такъ ихъ Природа велитъ. Язычники всѣ означаются симъ именемъ “ВАВИЛОНЪ”, а сїе значитъ – смѣшенїе, или слїянїе⁹³². Одну они наружную Плоть видятъ и Ей вездѣ удивляются, описуютъ, измѣряютъ, а находящуюся во Плотѣ Духовную Истину, не зная Ея, смѣшиваютъ съ Плѳтїю и называютъ Мѣтою. Но нашъ дивно-Зритель, Телецъ Аввакумъ, примѣчай, что, напротивъ того, всякое Дерево, Камень и Сребро, и всю внѣшнюю Плоть Мѣтою зоветъ⁹³³, провидя въ ней нетлѣнную Божїю Истину и познавъ дома ТОГО, Котораго наружностелюбцы проминувъ, несѣто волѳчатся по Облакамъ. И се-то есть быть Пророкомъ, то есть очѣтымъ и прозорлївымъ.

АНТОН. О сих не Истинѣ, но Идолам посвященных Телцах вот Варух! "Отверзи, Господи, очи твои и вижд, яко не умершій, иже во Адѣ, ихже взяся Дух их, от утроб их, воздадут тебѣ славу и оправданіе Господеву, но Душа, сѣтующая о Величествѣ Зла, иже ходит слячѣн и боляй, и Очи оскудѣвающій, и Душа Алчущая, воздадут тебѣ Славу и Правду, Господи"⁹³⁴.

КВАДРАТ. Варух говорит о обоём родѣ Телцов: чистых и нечистых. Вот тебѣ нечистыи! "Ихже взяся Дух их от Утроб их"⁹³⁵. Тепер скажи: чем измыются? Не нашли, потеряли в себѣ Духа: "Взяся Дух от Утроб их"⁹³⁶. Отнялося ж от них и Царствіе Божіе, и Правда Его⁹³⁷. Отнялося затѣм, что не нашли. Не найшли же чрез то, что не узнали себе. Но Душа Алчущая не тѣх ли означает: "Блаженны Алчущіи"⁹³⁸? Сіи с Давидом сѣтуют, болѣзнуют, о Злобѣ негодуют, ходят слячѣнны⁹³⁹, ищезают очи их во Спасеніе Божіе: "Когда Утѣшиши мя?"⁹⁴⁰ "Да прійдет Царствіе твое!"⁹⁴¹ Все сіи по времени со Исѣею говорят: "Сего ради Чрево мое на Моава, аки Гўсли, возгласит, и внутренняя моя, аки стѣнь, обновил еси"⁹⁴².

ПАМБА. Сіе Блаженное Утроб тѣх обновленіе вон у Іезекіиля! "Воскропят на вас Воду чисту, и очиститѣся от всѣх нечистот ваших, и от всѣх Кумиров ваших, и дам вам сердце Ново, и Дух Нов дам вам"⁹⁴³.

А гдѣ тот Щасливец, о коем можно сказать: "Омылся еси, оправдался еси"⁹⁴⁴? Гдѣ тѣ Голубины Очи, сидящія на исполненіи тѣх Вод⁹⁴⁵, о коих Напѣрсник: "Аще кто жаждет, да прійдет ко мнѣ и пїет..."⁹⁴⁶ Рѣки от Чрева его истекут Воды живыя"⁹⁴⁷. Сіе же рече о Дусѣ?..

ДРУГ. Сіи-то чистыи Телцы могут приносить в Жертву Святѣйшаго Телца Господу так, как Авраам Исаака. Но неомытыи сею Водой и, сказать, безсердечныи Сердца, как могут возложить руку на Главу Телца⁹⁴⁸? Они в себѣ самых Главу, Господа своего потеряли, и кто ж их приведет до Тѣлцовой? Потеряв в себѣ, сыщут ли в другом? Вот развѣ как наложат Рѣку: "Упойте его, яко на Господа возвеличися. И приразит Моав руку свою о Блевотину, и будет в посмѣх и сам..."⁹⁴⁹ Может ли Сердце, смѣшеніем Языческим обладаемое, раздѣлить в сем Телцѣ Плоть и Крѡвь от Духа, а Смерть от Жизни, негодное от Тука? Может ли содрать Покрывало срамныя Кѡжи, не узнав того внутри себе, чрез коего престаѣт Покрывало? Может ли возложить на Олтарь Огнь и Дрова⁹⁵⁰, не зная и не видя в Домѣ своем не Рукотворенныя Скинїи свидѣнія Господня⁹⁵¹? Вон кто дрова имѣет! "И показѣ ему Господь Древо..."⁹⁵² Вон в Невѣстѣ Огнь! "Крѣла ея крѣла Огня"⁹⁵³. Вон, посмотри, Олтарь! Послушай! "Имамы же Олтарь"⁹⁵⁴. Вон отдѣляемый Тук! "Да даст тебѣ Бог от росы Небесныя и от Тѣла Земли..."⁹⁵⁵ Что то за Тук? Послушай Мойсѣя: "Возведе я на Сїлу Земли, насыти их Жит Сѣльных, Ссѣша Мед из Камене, и Елей от тверда Камене, Масло Кравіе, и Млеко Овчье, с Тѣком Агнчим и Овным сынов Юнчих и Козлих, с Тѣком Пшеничным, и Крѡвь Грѡздову Пїяху Вино"⁹⁵⁶.

Библія есть обѣтованная Земля, на ней Стадо Божіе⁹⁵⁷ и чистое есть Израиль. Вон тебѣ Юнца сын, Прекрасный Іосиф! насыщающій братію

свою, во время голо́дное, Тѹка Пшенічна. Вон тебѣ другій сын Овнѣ, Агнецъ: “Плоть моя Истинное есть Брашно”⁹⁵⁸. Вот Тѹк! “Плоть ничтоже...”⁹⁵⁹ Развѣ не знаеш, коего Агнца омывает Креститель? Но хотиш ли взойти на Благоту и на Тук Земли Божія? Так вот! “Се аз пошлю Ангела моего пред лицом твоим, пред очима твоима, над лбом твоим, да сохранит тя на Пути, яко да введет тя в Землю, юже уготовах тебѣ. Вонми ж себѣ и послушай Его”⁹⁶⁰. Хотиш ли Принести Телца в Жертву Богу твоему или Агнца? “Вонми ж себѣ Крѣпцѣ, еже не ясти Кро́ве”⁹⁶¹, да Благо тебѣ будет, и сынѡм твоим по тебѣ во вѣки...”⁹⁶²

Не упивайсь Кро́вю Плотскаго твоего Вина. Пій Кровь Праведную (“Плоть ничтоже”⁹⁶³), Кровь Господню, Кровь Духовну. Не говори, что одна твоя только лиш есть Кровь. Сим опровергаеш Истиннаго, Духовнаго Человѣка, созданнаго по Богѣ в Правдѣ и Преподобіи Истины⁹⁶⁴, и умножаеш число тѣх безбожников у Приточника: “Сыне! да не прелстят тебе мужи нечестивыи”⁹⁶⁵, иди с нами, приобщись крове, скроем же в Землю мужа Праведна несправедно, пожрѣм же Его, якоже Ад, жива, и возьмем Память Его от Земли”⁹⁶⁶. Таковая Жертва есть Идолская мерзость, а не Во́ня Благоуханія Господу⁹⁶⁷. Бог Божіе любит.

АНТОН. О сих, оскорбляющих Израіля, вот что поет Исаія! “Оскорбившіи тебе снѣдят Плоть свою, и испіют, яко Вино Ново, Кровь свою, и упіются”⁹⁶⁸. И се-то тѣ Волки, до Ётра не оставляющіи”⁹⁶⁹! “Да ямы и шѣм, Утрѣ бо умрем”⁹⁷⁰.

КВАДРАТ. Таковая-то была когдася и Дщерь Ёрусалимска, до которой вот что у Ёзек[іиля] Бог говорит: “Корень твой и Бытіе твое от Земли Хананейской, Отец твой Аморреанин, и мати твоя Хеттеанія, и рожденіе твое: в онъ же день родилася еси, не отрѣзаша тебѣ Пупа”⁹⁷¹, и Водюю не омыша тя на Спасеніе, ни Солюю осоломаша, ниже Пеленами повиша”⁹⁷². Но вот! что далѣе к ней говорится? “И прострох крилѣ мои на тя, и прикрых Студ твой, и кляхся тебѣ, и внидох в Заветъ с тобою, – глаголет Адонай Господь, – и была еси мнѣ, и омых тя Водюю, и ополосках Кровь твою от тебе, и помазах тя Елеем”⁹⁷³. Дщери Ёрусалимскія суть: Руѡ, Юдіѡ, Есѡирь, Сусанна, Маріам. Сіи всѣ блудничим покрывалом покрытіи так, как Невѣстка Ёудина Ѳамар. Так тебѣ можно принести из сих Юниц прекрасных и высокоскачущих Коз в Жертву Господу. Узнай же прежде в себѣ того, кой говорит: “И покрых студ твой”⁹⁷⁴. А без сего будет тебѣ тое, что старикам, влюбившимся в Сусанну, или то, что пострадал Первый сын Ёудин, Ир. “Бысть зол пред Господем, и уби его Бог”⁹⁷⁵. Тое ж случилось и меньшему Его брату, Аунану. С сим та же Прекрасная Ѳамар Женою жила. Но сей безпутный свое сѣмя хотел возставити, а не Брату тому, о коем: “Брат мой мнѣ, и аз брату”⁹⁷⁶, и умертви Бог и сего”⁹⁷⁷. Дячего ж Ёудѣ сія Прекрасная в Дщерях Ёрусалимских родила Вселюбезнѣйшаго Фареса? Вот дячего: “Уклонися же к ней Путем”⁹⁷⁸. Кѡим? Оным: “Путь Заповѣдей твоих текѡх”⁹⁷⁹. Видиш ли? с кѣм пришел к ней? Уже знал нѣсколько себе, чувствовал внутрѣ глас и, имѣя Духа, дал Ей в Залѡг Пѣрстень”⁹⁸⁰. Что есть

Перстень? Есть Цѣркул, Кóлесо, Вѣчность. Слушай Ёзек[іиля]: “Дух жизни бѣше в Колесѣх”⁹⁸¹. Слушай Давида: “Глас Грома твоего в Кóлеси”⁹⁸². “Судбы Господни Истинны, возжелѣнны паче Злѣта...”⁹⁸³ А кои без сего Пѣрстня обрѣчают себѣ невѣсты сїи, не родится им Первенец, Богу посвящаемый, потому что нелзя о них сказать сего: “Іосиф муж ея, Праведен сый”⁹⁸⁴, но сїе: “Соблудй Ефрѣм”⁹⁸⁵.

ПАМВА. О сих точно Слѣпцах крѣпко приказывается Мойсѣю: “Да не приступит принести жертв Богу твоему”⁹⁸⁶. И о таких-то Тупо́бких Птичках говорит Осїя: “Не возвратишася ко Господу Богу своему, и не взыскаша Его во всѣх сих, и бѣше Ефрѣм, яко Голубь безумный, не имущій Сердца”⁹⁸⁷. А в Началѣ Левітск[ой] Книги, послѣ Телца, и Агнца, и Козла, говорится о Птицах: “Принесет от Горлиц, или от Голубов, Дар свой”⁹⁸⁸. Так вот безумны Голубы⁹⁸⁹! Знай себе!

ДРУГ. Біблія ничево не говорит, что б не касалось до Человѣка. До безтолковых Голубов говорит Ёрем[ія] вот что! “Оставьте Грады и пребывайте на Ка́менѣ, живу́щии в Моавѣ, и будите якоже Голубы, гнѣздя́щїися в Каменех, во Устѣх сква́жни...”⁹⁹⁰ Вот Ка́менья! от которых пропали Старики, влюбившіися в Сусáнну, и из коих безмóзкую Птицу Сомнѣса, строителя дому, изгонит Исѣя: “Что ты Здѣ? и что тебѣ Здѣ? яко истесал еси себѣ Здѣ Гроб”⁹⁹¹, и тѣмо умреши”⁹⁹². Сїи-то Блудники сїлятся непорочную Сусáнну растлить, Библію⁹⁹³. Прилѣпляются блудницѣ, плѣненны Плóтію своею, и претворився в Нея, заходят во Ад. К ним у Ёремїи: “Бысть ни во что Блуд Ея, и Оскверни Землю, и соблудила ест с Ка́менем и с Древом”⁹⁹⁴. О них Притóчник: “Ду́ши мужей, жена́м подобных, взалчут”⁹⁹⁵. Всегда учащеся, но никогдаже научаясь⁹⁹⁶. Но Они сами виною, не распознав в себѣ Языка Злаго от Добраго. Длятого там же вкупѣ вышше у Приточника: “Устнѣ безумнаго приводят его на Зло, Уста же Его дерзостная призывают Смерть”⁹⁹⁷.

АНТОН. Но кто ест чїстая Голубица? Вот вам одна! “Кто даст мнѣ Кри́лѣ, яко голубины?”⁹⁹⁸ Выпустите, любезныи Други, пред Очи мои легкопѣрных и быстрозрѣчных Голубов. Докучили уже мнѣ сїи Исѣины: “Осяжут, яко слѣпыи, стѣну и яко суще без очес”⁹⁹⁹. Умирающе возстенут, яко Медвѣдь, и яко Голубь, вкупѣ пойдут”¹⁰⁰⁰.

КВАДРАТ. Вот же тебѣ одна Посланища летит из Ковчѣга! “И возвратися к нему Голубица к Вѣчеру, и имѣяше сучец Масличен с листвїем во устѣх своих”¹⁰⁰¹.

ПАМВА. О Блаженныи очи твои! Усмотрѣли Сўшу, увидѣли Землю, износящую Быліе Травно́е, сѣющее сѣмя по роду и по подобїю¹⁰⁰². Кто тебѣ отдѣлил от Воды Сўшу? Скажи, Любезная! Отец мой, Ное мой, Мир мой. Я знаю Его. Я с ним в дому Его. Я сидѣла в Ковчезѣ, не летѣла без него в Мір сей, потопляющій беззаконников и омывающій грѣхи. Он сам мене послал к Мóрю сему, к потóпу Божїя Рáзума и Премудрости Его, к Водѣм Священнаго Писанїя. Послала мене Истина к Милости, а Мир к Правдѣ. Длятого-то не пожерла мене, как протчїих, Морская Глубїна. Вот! несѣ

Вѣтву Мѣсличную отгуду, откуда многи Погибель, Желчь и Смерть. “Милость и Истина срѣтостяся”¹⁰⁰³, а по Седми днях изсячет Вода от лица всея Земли¹⁰⁰⁴. “Господня Земля и исполненіе ея”¹⁰⁰⁵. В то время уже не стану крыться в Ковчезѣ, почивая в том, иже есть всяческая во всем¹⁰⁰⁶. “И полещу и почію”¹⁰⁰⁷.

ДРУГ. Трудно усмотрѣть сію Зѣмлю. 12 Старшин посылаются от Мойсея для того, чтобъ разсудить, чтобъ усмотрѣть, чтобъ заглянуть в нее, но из самыхъ тѣхъ выборныхъ соглядателей два только годились: Халѣв да Исусъ, а протчіи только развратили людей. Одна Прозорливая Голубица, Дражайшій Халѣв, вот что скажетъ! “Земля, юже соглядахом, Добра есть Зѣло”¹⁰⁰⁸. Аще любит насъ Господь, воведет насъ в Землю ту”¹⁰⁰⁹.

АНТОН. Сію Блаженную Землю чтобъ провидѣть, возводитъ Богъ Мойсея на Высокую Гору. Гора сія, Аваримъ, тожъ значитъ, что Пасха¹⁰¹⁰. На сей Горѣ и Онъ почилъ с Голубицею. “И полещу и почію”¹⁰¹¹. Но: “Не отемнѣсть очи Его”¹⁰¹².

КВАДРАТ. Раздѣляется Суша от Воды, раздѣляется Обѣтованная Земля отъ Языческія. Тамъ поживаетъ Голубица, а в Нагорней Землѣ Израиль, о коей: “Преста Земля воюема быти”¹⁰¹³. “Почи Земля отъ Брани”¹⁰¹⁴.

Ахъ дражайшая Земля! Покою нашъ! Кто намъ возвѣститъ о Тебѣ¹⁰¹⁵? Гдѣ Голубица? Гдѣ Соглядатель?

ПАМБА. Гдѣ тѣ Криль Голубины Посребренныи¹⁰¹⁶? Гдѣ Красныи Нѣги на Горѣхъ благовѣствующихъ Миръ, благовѣствующихъ благая¹⁰¹⁷? Кто намъ, по крайней мѣрѣ, скажетъ о той высокой и далекой Землѣ, о коей: “Животная твоя живутъ на ней”¹⁰¹⁸. Боже! внегда исходити тебѣ предъ людьми твоими¹⁰¹⁹, тогда развѣ, за Твоимъ Предводителствомъ, Земля потрясется, раздѣлится на двое, усмотримъ Сущу. Небеса Рѣсу дадутъ, а Земля принесетъ Плодъ свой¹⁰²⁰.

ДРУГ. Кто узналъ себе, тому дастъ Глаголъ къ Благовѣствованію Царь силъ¹⁰²¹ тотъ, о коемъ Приточникъ: “Царь Праведенъ возвышаетъ Землю, Мужъ же Законопреступникъ раскопываетъ”¹⁰²². Сію Землю коль трудно усмотрѣть, послушай Петра: “Таится имъ сіе, хотящимъ знати”¹⁰²³. А что такое? Вотъ что! “Небеса быша исперва”¹⁰²⁴. А еще что? “И Земля от Воды и посреде Воды составленна Божіимъ Словомъ”¹⁰²⁵. Одинъ Израиль Ея жаждетъ и видитъ. “Якоже Душѣ жаждущей Студеная Вода благопріятна, тако вѣсть благая отъ Земли издалеча”¹⁰²⁶.

ПАМБА. Кто жъ намъ Жажду сію Утолитъ? Гдѣ тое Око, о коемъ: “Видящее Око Добрая, веселитъ Сердце, Слава же благая утучняетъ Кости”¹⁰²⁷?

ДРУГ. Вотъ тебѣ летятъ Благовѣстники! Слушайъ Исѣи! “Господьъ Саваоѣ Заповѣда языку оружеборцу прійти отъ Земли издалеча, отъ края Основанія Небесе, Господьъ и оружеборцы Его, растлiti всю Вселенную”¹⁰²⁸. О сихъ же поминая, называетъ ихъ Птицею. “Вся, елика Заѣщахъ, сотворю, призывая отъ Востокъ Птицу, и отъ Земли издалеча...”¹⁰²⁹ Теперь вспомни и тѣ Птицы, кои при Аврааму сѣли на раздѣленныхъ на полы тѣлахъ¹⁰³⁰.

АНТОН. Смотри, Квадратъ! Вотъ еще Голубъ, Езекиа у Исѣи! “Яко Ластовица, тако возопію, и яко Голубъ, тако поучуся. Ищезостъ бо очи мои, еже взираи на Высоту Небесную ко Господу, иже избави мя”¹⁰³¹. Весьма

согласно с Давидом говорит. “Помянух лѣта вѣчная и поучахся”¹⁰³². “Помяните первая от вѣка, яко аз есмь Бог, и нѣсть еще развѣ мене, возвѣщаяй первѣ послѣдняя, прежде неже быти им, и абѣ сбывшася”¹⁰³³. Видиш, куда Голубиное Око смотрит? На надежную Вѣчность. Сюда-то ищезло цѣлое сердце Давидово, ничево Тлѣннаго не мыслящее. “Исперва познах от Свидѣній твоих, яко во вѣк основал я еси”¹⁰³⁴. Вот тебѣ и Колцо Ёудино! прелюбезной Ѳамарѣ в Залог данное, и Золотая Гривна, и Жезл¹⁰³⁵. Вот тебѣ и Вѣтва Масличная! “По милости Твоей, по Судбѣ Твоей живи мя”¹⁰³⁶.

КВАДРАТ. Благодарю за сѣю Пару, за Езекию с Давидом. На ж тебѣ за них одну Голубку, прелюбезную брату своему! Брат Ея, лежавшій до Третьяго дня не в Брюхѣ Китовом, но в Каменном Гробѣ, Новый наш Ёна, сирѣчь Голуб¹⁰³⁷, Всемилостивѣйше изволит к Ней говорить: “Ты, Голубице моя, в покровѣ Каменнѣ, близ предстѣнія, яви мнѣ Зрак твой, и услышан сотвори ми Глас твой, яко Глас твой Сладок, и Образ твой Красен”¹⁰³⁸. Покров сей Каменный, в котором Она находится, не думай, что та Пещера и ложе Аспидское есть, поминаемое Исаіею, но другая Пещера, повышше Аспидскія: “Отроча младо на Пещеры Аспидов и на ложе Исчадїй Аспидских руку возложит”¹⁰³⁹. Примѣть: “на Пещеры”¹⁰⁴⁰, то есть над Пещеры, повышше Пещер тѣх. А то бы и Её Исаія из Аспидских Ложей выгнана так, как Сомнаса: “Что ты Здѣ?”¹⁰⁴¹ Или другой бы, кромѣ Исаїи, Молніевидный Ангел сказал бы Ей: “Нѣсть Здѣ! Воста!”¹⁰⁴² Ищи повышше! “на Высоких бо Краехъ есть”¹⁰⁴³. Горняя Мудрствуй¹⁰⁴⁴. Зачем ползаеш по тлѣнной подлости со Змїем? Хитра ты, как Змїй, да не имѣеш чистаго Ока Голубинаго и непорочнаго, о коем Аввакум: “Чисто Око, еже не видѣти зла и не взираѣти на Труды Болѣзненныхъ”¹⁰⁴⁵. “Труд и Болѣзнь в сердцѣ ихъ”¹⁰⁴⁶. “Доколѣ положу совѣты в душѣ моей...”¹⁰⁴⁷ Но сѣя добровзорная Птичка в ту разсѣлину влетѣла: “Положу тя в разсѣлинѣ Камене”¹⁰⁴⁸. Там-то сѣя Птица Обрѣте себѣ Храмину¹⁰⁴⁹. Сюда, кромѣ Мойсея, вводит Бог и Ёезекиїля: “И введе мя к предвратію двора, и видѣхъ, и се скважня Едина в Стѣнѣ. И рече ко мнѣ: Сыне Человѣч, раскопай Стѣну. И раскопахъ, и се дверь едина”¹⁰⁵⁰. Тут-то все его Видѣніе, Пророчество и Премудрость, как увидѣл скважню, как раскопал стѣну, которую и Давид пролазит, да однако ж за руководством Божїим. Так и не дивно, что не в стѣнѣ, но близ предстѣнія находится Невѣста¹⁰⁵¹. Близ предстѣнія, но уже за стѣною по ту сторону, миновав Её, или с Давидом, или по Израїлскому раздѣлив с Авраамом. “И сѣде близу ихъ Авраам”¹⁰⁵².

АНТОН. Ах! сколько ты одолжил Душу мою сею Птицею! Достойна Она такого Брата, а Брат такіа же Сестры. Заплачу ж тебѣ за Нея цѣлым Стадом у Исаїи. “Кїи суть, иже, яко Облацы, летятъ, и яко Голубы со Птенцы, ко мнѣ”¹⁰⁵³.

КВАДРАТ. Мило мнѣ сїе Стадо. Да и самому Господу мїлы сїи Гости. Он будто вышел навстрѣчу им и от радости спрашует: “Кїи суть?”¹⁰⁵⁴ и будто тож говорит к ним с простертыми к обятію руками, что к Невѣстѣ: “Ты,

Голубице моя!"¹⁰⁵⁵ "Вы, Други мои¹⁰⁵⁶! раб не вѣсть, что творит Господь Его¹⁰⁵⁷, ваши же очи блаженны"¹⁰⁵⁸. Свѣтлый Свѣтлых, Голуб Голубов, Отец Сынов, Дух Духа встрѣчает. "Возведи Окрест очи твои, и виждь собранная Чада твоя издавеча"¹⁰⁵⁹.

ПАМБА. Голуб Ёна, Голуб Исаѣя, и всѣ Прозорливцы Прорѣки. Принеси в Жертву Дара из сих Голубов к Богу твоему. Принеси ж (Знай) Пару. Другой Голуб должен в тебѣ быть, и есть, только Узнай Его. Узнай себе.

ДРУГ. Омыв Посвящаемаго за Грѣхъ Агнца, Креститель увидѣл Духа Божія, сходяща, яко Голубя, и грядуща на него¹⁰⁶⁰. Дух к Духу, Подобный к Подобному идет¹⁰⁶¹. Но никогда б сего не было, если б прежде не узнал был внутри Гласа Глаголющаго: "Сей есть Сын мой..."¹⁰⁶² Начало и Конец тут: Знай себе.

АНТОН. "Видѣ Духа Божія, сходяща, яко Голубя"¹⁰⁶³. Сіе сходно с тѣм: "Слетѣша же Птицы на Тѣлеса растесанная их"¹⁰⁶⁴. Там Гром Гласа, а тут ужас на Авраама.

КВАДРАТ. Голуб есть всяк Человѣкъ. Но должен слушать Софѣніи: "О Свѣтлый и Избавленный Граде, Голубице!"¹⁰⁶⁵ Но то Бѣда, что далѣе говорит: "Не услыша Гласа, ни Пріят наказанія, и к Богу своему не приближися"¹⁰⁶⁶. Дятого ж то самаго и не приближися, что не слушает Гласа Грома¹⁰⁶⁷. Знай себе.

ПАМБА. "Принесет от Горлиц или от Голубов Дар свой"¹⁰⁶⁸. Что за Горлицы? на что Богу Горлицы? Пускай их Охотники и Птицелѣвы ловят! а Ты – Знай себе. Все тое до тебе надлежит. Ты сам – Горлица! В тебѣ Горлица! Узнай себе! Вот тебѣ Горлица! "Коль Возлюбленна Селенія твоя, Господи Сил!"¹⁰⁶⁹ Чувствуеш ли горливое желаніе сея Горлицы? "Желает и скончается Душа моя..."¹⁰⁷⁰ Не спит и воздыхает сія Горлица на уединенных Вѣтвах¹⁰⁷¹.

"Аще дам Сѣн Очіма мойма?"¹⁰⁷² Сон есть всяка Плоть¹⁰⁷³. Но Ея Взор Острый презырает все тое: не удостоивает смотрѣть, отвращая Око от Суеты. "Что бо мнѣ есть на небеси..."¹⁰⁷⁴ Ах! "Вси, удаляющіися от тебе, Погибнут"¹⁰⁷⁵. "Сердце мое и плоть моя возрадовастся о Бозѣ живѣ"¹⁰⁷⁶. Вижу дворы твои и ищезаю по них. Они Гнѣздо мое. "Тамо Птицы возгнѣздятся!"¹⁰⁷⁷ На Краѣ Небесе! Вот тебѣ Горлица! Посвяти Ее Господу твоему. Узнай себе! Там Господь твой¹⁰⁷⁸! А в Нем – все.

ДРУГ. Смотри, Памво! до твоея Горлицы летит и моя. "Что украшенны Ланіты твоя, яко Горлицы?"¹⁰⁷⁹ Ланіты – сосѣды очам. В Голубинных Невѣсты очах живет проникающая, как Денница, Прозорливость, а на Ланітах, как на Красных Ягодах, Чистота, Вѣрность, ревность и тое желаніе: "Желанія Благочестивых наслаждают душу, Дѣла же нечестивых далече от Разума"¹⁰⁸⁰.

АНТОН. А Ёков? Развѣ не Горлица? Он так же поставил Кущу свою на Горѣ¹⁰⁸¹, как Горлица Гнѣздо себѣ, и до Его так же Тестъ Лаван вот что говорит! "Желаніем возжелал еси отыйти в дом Отца твоего"¹⁰⁸². "Желает и скончается душа моя во дворы Господни"¹⁰⁸³.

КВАДРАТ. Но что то за Ланіты у Горлицы? Ланіты – то ж само, что Лицо, а о Лицѣ слушай Приточника: “Лице Разумное есть Мужа Премудра, Очи же безумнаго на Концах Земли”¹⁰⁸⁴. Видите, что тут Очи и Лицо – все то одно. Так не дивно, что и Богу в Дар приносится хоть Голубов, хоть Горлиц Пára. Голубица взóром проникает, Горлица того же жаждою желает. Как можно любить, не проникнув? Как же, не любя, и проникнуть? Сія-то Сердечная Пára Богу любезная. Она-то прозирает Божію Землю, жаждет сыскать Вѣтву Милыя Любви и Любезныя Милости. Голубица ищет: “Яви мнѣ Зрак твой”¹⁰⁸⁵, а Горлица жаждет: “Услышан сотвори мнѣ Глас твой”¹⁰⁸⁶. Голубица: “Яко Образ твой Красен”¹⁰⁸⁷. Горлица: “Яко Глас твой Сладок”¹⁰⁸⁸. Та Взор простирает, а Сія Крила Вождельнія и, в Пáру сопряжась, Одну Птицу составляют. Тая находит Вѣтву, на Землѣ Новой, на мѣстѣ Злачнѣ¹⁰⁸⁹, а Сія там же на Вѣтвах ворчит, в Красное Весны время: “Се Зима преиде! Дождь отыйде, отыйде себѣ”¹⁰⁹⁰, собрася Вода, яже под Небесем в собранія своя, и явился Сýша¹⁰⁹¹, отыде себѣ Зима¹⁰⁹², Цвѣты явишася на Землѣ, время Обрѣзанія Виноградов приспѣ, Глас Горлицы слышан в Землѣ нашей...”¹⁰⁹³ Лицо разумное Премудрыя Голубицы усмотрѣло Сýшу, а Ревностная Горлица тож Обрѣла надежнѣйшее для своих Птенцов мѣсто. И как Мудрое Око тоя во Главѣ Ея¹⁰⁹⁴, в Началѣ Ея, в Господѣ Ея, так и Горличны Птенцы не на Концах Землей¹⁰⁹⁵, не Здѣсь, не Внизу, но Там! Высоко, во Дворѣ Господнем, пред Господем. Там Далече, гдѣ Города Хеврон и Давир, отку́да прилѣтывают Птицы, откуда низходят и восходят Ангелы Божіи, гдѣ Кроется Давид. “Покры мя в тайнѣ лица своего...”¹⁰⁹⁶ А дабы кто не помыслил, что в сих Господних Птицах нару́жнее Лице и Взор похваляется, пусть слышат Сира́ха: “Сердце Человѣческое измѣняет Лице Его на Добро”¹⁰⁹⁷. Сердце Чистое рождает Голубиное О́ко и Горличный Глас. Уста Безумных и Очи в таковом же их сердцѣ живут, сердце же Премудрых – Корень и Глава Внѣшностей их.

ПАМБА. Чудныи Образ, по коему вѣлено приносить в Жертву Птицы. Велит оторвать Го́лову, исцѣдить Кровь долóй: “Да отторгнет Гла́ву его (Голубову) и исцѣдит кровь”¹⁰⁹⁸. Так же велит отлучить Гортань с Пѣрьям и бросить против Восто́ка там, гдѣ Пѣпел: “Да отлучит Гортань с Пѣрьем и извѣргнет оную от Олтаря на Восто́к, на мѣсто Пѣпела”¹⁰⁹⁹. Голуба не велит так, как Скота, раздѣлять, а только: “Да изло́мит его от Крил, и да не раздѣлит”¹¹⁰⁰. “Таковая (де) Жертва Во́ня благово́нія Господу”¹¹⁰¹.

Вот вам Повáрня и Дура́чество БО́ЖІЕ¹¹⁰²!

Сковорода датує цей твір 1767 роком, але, очевидно, він помилився, бо «Асхань» було написано після «Наркісса», а цей останній філософ написав невдовзі після свого остаточного звільнення з Харківського колегіуму, тобто впродовж 1769–1771 рр. [див.: *Махновець Л. Григорій Сковорода. Біографія.* – Київ, 1972. – С. 211–212]. Автограф, який спочатку мав назву «Сумфонія с сим стихом: Аще не увѣси тебе...», не зберігся: у листі до Михайла Ковалинського від 26 вересня 1790 р. Сковорода писав, що колись, будучи в

поганому настрої, власноруч спалив його. Однак список цього твору зберігся в Якова Правицького, тож Сковорода десь близько 1790 р. ще раз уважно прочитав його, зробив незначну правку та змінив назву, а також доповнив дарчим листом до Михайла Ковалинського. Цей список зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 22). «Асхань» було вперше опубліковано в Санкт-Петербурзькому виданні творів Сковороди 1912 р. Подаємо за рукописом.

¹ Михайло Іванович Ковалинський (1745–1807 рр.) – український та російський педагог, письменник, державний діяч, найближчий приятель Сковороди. Ковалинський був сином священика Миколаївської церкви Олексіївської кріпості на Слобожанщині. У 1753 р. він вступив до Харківського колегіуму, а після закінчення навчання впродовж 1766–1769 рр. викладав тут-таки поетику. Восени 1769 р. вирушив до Санкт-Петербурга й став вихователем синів останнього гетьмана України Кирила Розумовського – Лева та Григорія. У 1772–1775 рр. перебував із ними за кордоном (Франція, Швейцарія). Після повернення назад служив головним наглядачем Виховного будинку (Москва), прокурором Військової колегії (Санкт-Петербург), у 1780-х рр. був керівником канцелярії князя Григорія Потьомкіна, у 1790-х – управителем Рязанського намісництва, а в 1801–1804 рр. – куратором Московського університету. Автор кількох літературних творів, зокрема «Оды на новый 1774 год Екатеринъ II» (Санкт-Петербург, 1774), «Оды на день рождения Екатерины II» (Санкт-Петербург, 1774) та двох од на честь князя Потьомкіна. Найвідомішим твором Ковалинського є «Жизнь Григорія Сковороды» – біографія Сковороди, написана в 1794–1795 рр. на підставі власного досвіду спілкування з філософом. Ковалинський познайомився зі Сковородою ще навесні 1762 р., коли був студентом класу богослів'я Харківського колегіуму. Їхня дружба тривала понад три десятиліття. Збереглося 79 листів Сковороди до Ковалинського та 6 листів Ковалинського до Сковороди. Ковалинському Сковорода присвятив і низку своїх трактатів та діалогів: «Асхань» (початок 1770-х рр.), «Разглагол о древнем мірѣ» (1772 р.), «Жена Лотова» (1780 р.), «Брань архистратига Михаила со Сатаною» (1783 р.), «Потоп зміин» (1791 р.). Хоча Ковалинський, як згадував його праправнук по материнській лінії поет-символіст Сергій Соловйов, "був близький до Потьомкіна, обертався в колі вихованців «Енциклопедії» Дідро, ба навіть їздив у Ферней до Вольтера, його погляди перебували цілком під впливом Сковороди..." [Соловьев С. М. Воспоминания. – Москва, 2003. – С. 36].

² Цей твір було написано під час перебування Сковороди в Гужвинських лісах біля Деркачів, які належали Василю Михайловичу Земборському [див.: Ніженець А., Стогній І. Григорій Сковорода. Пам'ятні місця на Україні. – Київ, 1984. – С. 58].

³ Ім'я *Асхань* (*Асха*) в масоретському тексті Біблії подано як *ʿaksāh*, у Септуагінті – *Αχσα* (Книга Ісуса Навина 15: 16) та *Ασχα* (Перша книга параліпоменон 2: 49), у Вульгаті – *Acha*, *Achsa*, в Єлизаветинській Біблії – *ἀσχανή*. Значення цього імені пов'язують зі словом "ножна спряжка, браслет" [The Interpreter's Dictionary of the Bible. – Nashville, 1990. – Vol. 1. – P. 27]. Про красиві ножні браслети доньок Сіона йдеться в Книзі пророка Ісаї: "і дзвонять спряжками на ногах своїх (*təʿakkasāh*)" (Книга пророка Ісаї 3: 16); "покидає Господь окрасу спряжок на їхніх ногах (*tipʿeret hāʿākāsīm*)" (Книга пророка Ісаї 3: 18). Можливо, саме під впливом цих віршів Сковорода й пов'язав ім'я *Асхань* зі словом "красота".

⁴ Див.: Книга Ісуса Навина 15: 16–17.

⁵ Сковорода зміщує назви двох міст: Давір (євр. *dəḇīr*, *Devir*) та Хеврон (євр. *hebrōn*). Згідно з Книгою Ісуса Навина, Давір раніше називали Кіріаф-Сефер (євр. *qiryat-sēfer*, *Kir'at-*

Сефер – у буквальному сенсі “місто книги, сувою”, в Септуагінті: “πόλις γραμμάτων”, звідси – “град писмен” у Єлизаветинській Біблії та в Сковороди), а Хеврон – Кіріаф-Арба (євр. *qiryat arbaʿ*, Кір’ят-Арба, у Септуагінті: “πόλις Ἀρβόκ”, “град Арвок” – у Сковороди). Пор.: *и възьде ѿтѣдѣ хлѣвъ на живѣщихъ въ двѣрѣ: ѿма же прѣжде бѣше двѣрѣ грѣдѣ писменъ* (Книга Ісуса Навина 15: 15). У словнику Памви Беринди слово *Хеврон* витлумачено так: “Хеврон: товариство, учасництво, або пристанье, або заклинанье, або зависть” [див.: Беринда П. Лексікон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 471]. Євр. *hebrôn* справді асоціюють із дієслівним коренем *hbr*, що означає “зв’язувати, об’єднуватися, укладати спілку” [див.: The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon. – Peabody, Mass., 1999. – Р. 287–288]. Отже, Хеврон – це “союз” [ibid. – Р. 289]. Назва “Кір’ят-Сефер” могла виникнути наслідком народної етимології, а від початку, найімовірніше, звучала інакше: “Кір’ят-Софер” (євр. *sōpêr*), що означає “місто писця”. За однією з версій, джерелом обох назв (“Девір” та “Кір’ят-Софер”) було хетське слово *dabara* – ‘правитель’.

⁶ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 62: 5. Пор.: *ѣкоже рѣдѣетсѧ женѣхъ ѿ невѣстѣ, тѣкѡ възрѣдѣетсѧ гдѣ ѿ тебѣ*.

⁷ Фразу *жертва бѣ* взято з Книги Псалмів 50 (51): 19.

⁸ Сковорода має на думці слова: *и да ѡзѡмнитѣ єгѡ ѿ крилѣ* (Третя книга Мойсеева: Левит 1: 17).

⁹ Книга Псалмів 74 (75): 11.

¹⁰ Сковорода має на думці слова: *и влѣсѣ главѣ вѣшеѧ не погѣбнетѣ* (Євангелія від св. Луки 21: 18).

¹¹ Сковорода має на думці слова: *Грѣхъ іѡдинѣ написанъ єсть писѧломъ желѣзнымъ на нѡгѣтѣ ѡдѡмѣнѣтѣ* (Книга пророка Єремії 17: 1).

¹² Очевидно, Сковорода має на думці слова: *кто дасть ми крилѣ ѣкѡ голѣбнѣ; и полечѣмъ, и почѣмъ* (Книга Псалмів 54 (55): 7).

¹³ Неточна цитата з Книги Псалмів 32 (33): 11. Пор.: *помышленѧ сѣца єгѡ въ рѡдѣ и рѡдѣ*.

¹⁴ Парафраза Третьої книги Мойсеевої: Левит 1: 17. Пор.: *и да ѡзѡмнитѣ єгѡ ѿ крилѣ*.

¹⁵ Очевидно, це парафраза Другої книги царств 3: 31. Пор.: *раздерѣте рѣзы вѣшѧ*.

¹⁶ Неточна цитата з Третьої книги Мойсеевої: Левит 1: 15. Пор.: *и да ѡторгнетѣ главѣ єгѡ*.

¹⁷ Третя книга Мойсеева: Левит 1: 16.

¹⁸ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 1: 7. Пор.: *разлѣчѣ бѣ междѣ водѡю, ѣже бѣ подѣ твѣрдѣю, и междѣ водѡю, ѣже бѣ надѣ твѣрдѣю*.

¹⁹ Книга Псалмів 54 (55): 7.

²⁰ Книга пророка Захарії 6: 12. Ідеться про Христа. Пор.: “Нелія ликуй, Дѣвая бо пріят во чревѣ и породи Сына Еммануила, Бога и челоѡвѣка, Восток имя єму, єгоже величающе, Дѣву ублажаемъ” [Могила П. Євхологѡн, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 424].

²¹ Парафраза Послання св. ап. Павла до колосян 3: 2. Пор.: *гѡрѣѧ ѡдѣрствѣйте*.

²² Сковорода має на думці слова: *Пожрѣ бѡгови жертѣ хвалѣ* (Книга Псалмів 49 (50): 14).

²³ Парафраза Книги Псалмів 54 (55): 23. Пор.: *Возвѣрзи на гдѣ печѧль твоѡ*.

²⁴ Парафраза Пісні над піснями 5: 12. Пор.: *ѡчи єгѡ ѣкѡ голѣбнѣ*.

²⁵ Парафраза Дій св. апостолів 2: 20. Пор.: *солнце прѣложитсѧ во тмѣ, и лѣна въ кровѣ*.

²⁶ Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 14: 17–24.

²⁷ Неточна цитата з Книги Псалмів 127 (128): 3. Пор.: *Женѣ твоѡ ѣкѡ лѡза плодѡвѣта въ стрѧнѧхъ домѣ твоєгѡ*.

²⁸ Книга Псалмів 124 (125): 5; 127 (128): 7.

²⁹ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 2.

³⁰ Книга Псалмів 87 (88): 13.

³¹ Неточна цитата з Першої книги параліпоменон 16: 12. Пор.: *помяніте чдеса єгѡ, ꙗже сотвори, знаменїа ѡ сдѣбѣ ѡустъ єгѡ.*

³² Книга Псалмів 138 (139): 15.

³³ Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 10. Пор.: *дхъ во всѧ испытѣтъ, ѡ глѣбниѣ вѣѡ.*

³⁴ Пісня над піснями 1: 7.

³⁵ Це парафраза слів *послѣшай, їйлю*, які двічі зринають у П'ятій книзі Мойсеевій: Повторення Закону (6: 3; 20: 3).

³⁶ Парафраза Книги Псалмів 38 (39): 4. Пор.: *Согрѣхса сердце моє во мнѣ.*

³⁷ Фраза *мшѡсѣй чловѣкъ* вѣїю зринає в П'ятій книзі Мойсеевій: Повторення Закону 33: 1.

³⁸ Сковорода має на думці слова: *ѡ възидѣ ѡтѣдѣ халѣвъ на живѡщїихъ въ давїрѣ: ѡма же прѣжде вѣше давїрѣ грдѣхъ писменъ* (Книга Ісуса Навина 15: 15).

³⁹ Сковорода має на думці слова: *ѡ вїдѣ царѣ давїда скѡчѣца ѡ игрѡца прѣд гдѣмъ* (Друга книга царств 6: 16).

⁴⁰ Неточна цитата з Третьої книги царств 10: 4–7. Пор.: *ѡ вїдѣ царїца сѡвса вѣсь смѣслъ соломиѡнъ ѡ добїхъ єгоже созда, ѡ снѣди соломиѡни, ѡ жилища ѡтрокѡвъ єгѡ, ѡ предстоѡнїє слѣжѡщїхъ ємї, ѡ ѡблѣченїє єгѡ, ѡ вїночѣрпцы єгѡ, ѡ всесожженїа єгѡ, ꙗже приношѣше во храмѣ гдѣни, ѡ внѣ себѣ вѣсть, ѡ речѣ къ соломиѡнѣ царю: їстинна сѣтъ словеса, ꙗже слышѣхъ въ землї моєй, ѡ словесахъ твоїхъ ѡ смѣслѣ твоємъ: ѡ не ѡхъ вѣры глаголющїмъ ми, дожде прїидѡхъ сѣмї, ѡ вїдѣста очї мои: ѡ сѣ, нѣсть ни полѣ того, ꙗкоже ми повѣдаша: приложїл єси премїдрѡсть ѡ благоѡ къ сїмъ пѣче всѣкаго слѣха.*

⁴¹ Друга книга Мойсеева: Вихід 2: 6.

⁴² “Прообразування”, чи “префігурація” (старі українські письменники вживали також поняття “выобразование”, “знаменованіє”, “образование”, “предображеніє”, “прознаменованіє”, “проображеніє”, “фїгурація” тощо), тобто уявлення, згідно з яким особи, речі та події Старого Заповіту містично засвідчують майбутню євангельську історію, є однією з найважливіших засад християнської ноєматики. “Прообразом (*τύπος* – форма, модель) зветься особа, річ або дійство у Ст. Завіті, що проображує, т.зн. наперед означає і передсказує в Нов. Завіті Месію (месійні типи) або інші особи, чи то установи, чи події Нов. Завіту, нпр. Пр. Діву, Апостолів, Церкву, св. Тайни, розсіяння жидів по цілїм світі й т. п. (пророчі типи). Особа, установа, подія Нов. Завіта, наперед проображена в Ст. Завіті, зветься анти типом (*ἀντίτυπος*, 1 Петр. 3: 21), а первісна ідея в Бога, якою він передвидів схожість між прообразом і образом, називається прототипом (*ἀρχέτυπον*)” [Лаба В. Біблійна герменевтика. Вид. 2-е. – Рим, 1990. – С. 20]. Отож, услід за Іваном Златоустом українські барокові автори зазвичай стверджували: “Яко маляр, нежели сам образ вымалюєт, перше рисунок или сѣнь єго выставит, так подобне Бог, нежели подал свѣту цѣлому самую истинну спасенїя в Христѣ Спасителѣ, в муцѣ и смерти єго, в сакраментѡх от Христа поставленнѣх Нового Завѣта, выставил перше сѣнь или рисунок того всего в законѣ найбарзѣй Мойсеевом” [Начатки догмато-нравоучителнаго богословїя. – Почаїв, 1770. – С. 529]. Природно, що екзегетичні студії наших богословів XVII–XVIII ст. часто були не чим іншим, як міркуваннями над “прообразним сенсом” (*sensus typicus*) Святого Письма [докладніше див.: Ушкалов Л. Біблійна герменевтика // Ушкалов Л. Світ українського бароко: філологічні етюди. – Харків, 1994. – С. 22–23].

⁴³ Сковорода має на думці слова: *мѡѵсѣй челоѵѣкъ бжій* (П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 33: 1).

⁴⁴ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 24. Пор.: *и ѡблечіся въ нѡваго челоѵѣка, сѡзданнаго по бгѣ въ правдѣ и въ преподѡбїи истинны*.

⁴⁵ Згідно з богословською наукою, Всевишній робить людину причетною до його ества "не существенно, так бо только сам Отец и Сын, и Дух Святый имѣют в себѣ естество Божіе, понеже суть єдним и тим же самым Богом. Ниже іпостатичне чинит нас участниками своего естества, так бо только натура челоѵѣческая в Христѣ причастіе имать Божіаго естества, ради єдиной іпостаси или особы Божой, то есть Сына, который вкупѣ есть Бог и челоѵѣк, но чинит нас причастниками Божіаго естества своего чрез дар всыновленія, то есть начинает быти в нас началом житія надприроднаго, вышшеестественнаго, вытискает в душѣ нашей образ свой чрез пребываніе свое в нас и творит нас тѣм самым членами Тѣла Христова" [Начатки догмато-нравоучительнаго богословія. – Почаїв, 1770. – С. 104–105].

⁴⁶ Судячи з усього, Сковорода дуже неприхильно ставився не лише до раціоналізму просвітницького гатунку, але й до раціоналізму схоластичного, який він іронічно називає тут "підлим квасом".

⁴⁷ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 34: 7.

⁴⁸ Тут: той, хто сновигає. Пор. приказку: "Ходить, як припутень (сновигає)" [Номис, № 10945].

⁴⁹ Парафраза Євангелії від св. Івана 5: 46. Пор.: *ѡще бо бысте вѣровали мѡѵсѣови, вѣровали бысте (ѡбѡ и) мнѣ*.

⁵⁰ Євангелія від св. Івана 5: 46.

⁵¹ Цей текст справді цитували в тій формі, про яку каже Лука. Ось, наприклад, у Василя Суразького: "Яко сам Христос мовит: если бысте вѣрили Моисею, вѣрили бысте и мнѣ, той о мнѣ писал" [Суразький В. О єдиной, истинной, православной вѣрѣ. – Остріг, 1588. – Арк. 35 (зв.)–36 (друга пагін.)].

⁵² Сковорода трактує ці старозаповітні та новозаповітні епізоди як *речові гомологізми*, годні засвідчити, що Мойсей та Христос – одне й те саме [див.: Ушкалов Л. Theologia exegetica // Ушкалов Л. Українське барокове богومислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. – Харків, 2001. – С. 120–121].

⁵³ Книга Псалмів 79 (80): 2.

⁵⁴ Книга пророка Іоїля 2: 2.

⁵⁵ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 33: 29.

⁵⁶ Євангелія від св. Матвія 1: 1.

⁵⁷ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 15 (16): 4. Пор.: *не соверѣѣ совѡрѣи ѡхъ ѡ кровей*.

⁵⁸ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 1: 13. Пор.: *не ѡ кровѣхъ, ни ѡ похѡти плотскїахъ, ни ѡ похѡти мѣжескїахъ, но ѡ бгѣ родишася*.

⁵⁹ Сковорода має на думці слова: *и написа мѡѵсѣй воздвиженїа ѡхъ и стѡны ѡхъ, по словесїи гдню* (Четверта книга Мойсеева: Числа 33: 2).

⁶⁰ Можливо, Сковорода має на думці слова: *не раздѣлю* (Послання св. ап. Павла до римлян 7: 15).

⁶¹ Євангелія від св. Луки 10: 20.

⁶² Парафраза Євангелії від св. Матвія 12: 48–50. Пор.: *кто ѣсть мѣи моѡ, и кто сѣтъ братїа моѡ; ѣ ѡже бо ѡще сотворитъ волю оца моего, ѡже ѣсть на небѣхъ, той братъ мой, и сестра, и мѣи (мїи) ѣсть*.

⁶³ Ця думка не могла не здивувати Луку, адже християнські богослови ніколи не врівнювали Мойсея та Христа, розглядаючи їх у префігуральній стратегії. Скажімо,

Оріген (Про першооснови, IV, 24) писав: “Мойсей же, як ми віримо, слугує образом нашого Спасителя, Який Своім другим законом, тобто євангельськими заповідями, приводить усе до досконалості” [Оріген. О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 356]. Зрештою, Стефан Яворський прямо стверджував: “Не может быть Моисей равен Христу” [Яворський С. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 882].

⁶⁴ Парафраза Послання св. ап. Павла до галатів 3: 28. Пор.: **Нѣсть іждѣй, ни ѣлины: нѣсть рѣвѣ, ни свободѣ.**

⁶⁵ Парафраза Послання св. ап. Павла до галатів 3: 28. Пор.: **нѣсть мѣжескій полѣ, ни женскій: всѣ бо въ єдино єстѣ ѡ хрѣѣ іисѣ.**

⁶⁶ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 33: 27.

⁶⁷ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 33: 27.

⁶⁸ Ця середньовічна притча має за прототип оповідання про Соломонові суди (батько ділить своє майно між синами так, що одному дістається якась нібито дрібничка, котра, як перегодом з'ясується, є найбільшим скарбом) [див.: Мишанич О. Григорій Сковорода і усна народна творчість. – Київ, 1976. – С. 58].

⁶⁹ Перша книга Мойсеева: Буття 13: 16.

⁷⁰ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 66: 22. Початок вірша звучить так: **Іакоже бо...**

⁷¹ Книга пророка Єремії 31: 7.

⁷² Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 17 (18): 9. Пор.: **Взыде дымѣ гнѣвомѣ єгѡ, и ѡгнь ѡ лица єгѡ воспламенитсѣ.** Пор. також: **и изыде ѡгнь ѡ гда** (Третя книга Мойсеева: Левит 9: 24).

⁷³ Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 24.

⁷⁴ Можливо, Сковорода має на думці слова: **сѣй єсть істинный бѣгъ и живѡтѣ вѣчный** (Перше соборне послання св. ап. Івана 5: 20).

⁷⁵ Пісня над піснями 1: 7.

⁷⁶ Фразу “пшеницы, вина и елея” взято, очевидно, з молитовних текстів. Пор.: “Исполни дома их пшеница, вина и елея” [Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 413].

⁷⁷ Парафраза Книги Псалмів 22 (23): 2. Пор.: **На мѣстѣ злачнѣ, тѣмѡ вселі ма, на водѣ покойнѣ воспитѣ ма.**

⁷⁸ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 61: 7. Пор.: **Сїце зѣмлю свою вторїцею наслѣдѡтъ, и весѣлїе вѣчноє надъ главоѡ ѡхъ.**

⁷⁹ Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 129 (130): 1. Пор.: **гдѣ, ѡуслыши гласъ мой.**

⁸⁰ Парафраза П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 28: 12. Пор.: **Да ѡвѣрзетѣ тѣвѣ гдѣ сокровище своє благоє, нѣбо.**

⁸¹ Книга пророка Ісаї 58: 8–9.

⁸² Книга пророка Ісаї 58: 11.

⁸³ Книга пророка Ісаї 54: 11–12.

⁸⁴ Книга пророка Ісаї 54: 15–16.

⁸⁵ Книга пророка Ісаї 49: 18.

⁸⁶ Неточна цитата з Книги пророка Єремії 12: 2. Пор.: **близъ єси ты ѡутѣхъ ѡхъ, далѣє же ѡ ѡутрѡбѣ ѡхъ.**

⁸⁷ Книга Псалмів 72 (73): 9.

⁸⁸ Друга книга Мойсеева: Вихід 20: 7.

⁸⁹ Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: **дѡхъ єсть, иже ѡживлѣетѣ, плѡтѣ не пользѣетѣ ничтѡже.**

⁹⁰ Парафраза Євангелії від св. Луки 24: 45. Пор.: **Т**огда ѿверзе ѿмъ оумъ раздѣлѣти писанїа.

⁹¹ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 5: 16.

⁹² Це ім'я означає "Месія, Помазанець" [Беринда П. Лексикон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 472].

⁹³ Сковорода має на думці слова: **Н**е вѣршиши ѿмене гда бга твоего всѣх: не ѿчтѣти во гда прїемлющаго ѿмъ его всѣх (Друга книга Мойсеева: Вихід 20: 7; П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 5: 11).

⁹⁴ Книга Йова 21: 20.

⁹⁵ Книга Йова 21: 20.

⁹⁶ Фразу по́ле па́губы взято з Книги пророка Іоїля 2: 3.

⁹⁷ Про цю землю йдеться, наприклад, у Першій книзі Мойсеевій: Буття 45: 10. Див.: ѿ вселѣшися въ земли гесемин аравїйстѣй.

⁹⁸ Парафраза П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 33: 29. Пор.: мѡдіе спасаемїи ѿ гда.

⁹⁹ Книга Псалмів 126 (127): 2.

¹⁰⁰ Книга Псалмів 61 (62): 4.

¹⁰¹ Книга Псалмів 61 (62): 5.

¹⁰² Книга Псалмів 61 (62): 5.

¹⁰³ Книга Псалмів 61 (62): 12.

¹⁰⁴ Книга пророка Михея 4: 8–10.

¹⁰⁵ Парафраза Книги пророка Іоїля 2: 3. Пор.: ѿкоже рай сладоусти земля предъ лицемъ его, ѿ ѿже создаи его поле пагубы, ѿ спасающагося не вѣдетъ ѿмъ.

¹⁰⁶ Сковорода має на думці слова: се, лежить сей на паденїе ѿ на востанїе многими во їиї (Євангелія від св. Луки 2: 34).

¹⁰⁷ Парафраза Послання св. ап. Павла до євреїв 13: 8. Пор.: Іисъ хрѣтоуъ вчера ѿ днесъ тойже, ѿ во вѣки.

¹⁰⁸ Цього слова в Біблії тут немає.

¹⁰⁹ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 51: 12–13.

¹¹⁰ Очевидно, це парафраза Другого послання св. ап. Павла до коринтян 12: 5. Пор.: ѿ такоуѣмъ похвалѣся.

¹¹¹ Парафраза Книги пророка Ісаї 44: 5. Пор.: Сей рече: вѣи ѿмъ.

¹¹² Сковорода має на думці слова: ѿ ѿбїсѣ кѣцѣ іаквлю (Перша книга Мойсеева: Буття 31: 33).

¹¹³ Сковорода має на думці слова: **Н**а мѣстѣ славы, тамъ всели мѡ (Книга Псалмів 22 (23): 2). Пригадаймо також молитовні тексти на взір: "душу раба твого упокой на мѣстѣ злачнѣ, яко милосерд" [Могила П. Євхологїон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 577]. Слід зазначити, що Давидів вираз "злачне місце" в символічному сенсі означає Святе Письмо [див.: Псалтырь с толкованіем. – Київ, 1755. – Арк. 16 (зв.)].

¹¹⁴ Пор., наприклад: ѿ прославленъ вѣдѣ азъ же ѿ мѡдіе твоей паче всѣхъ ѡзыкъ, єлицы сѣтъ на земли (Друга книга Мойсеева: Вихід 33: 16).

¹¹⁵ Сковорода має на думці слова: **И** вѣдѣтъ цѣріе кормїтеле твоей (Книга пророка Ісаї 49: 23).

¹¹⁶ Парафраза Першого соборного послання св. ап. Петра 2: 9. Пор.: **В**ы же рѡдѣ ѡзбрѣнъ, цѣрское свѣщенїе, ѡзыкъ стѣ. Пор. також: вы же вѣдѣте мѡ црское сѣненїе ѿ ѡзыкъ стѣ (Друга книга Мойсеева: Вихід 19: 6).

¹¹⁷ Друга книга Мойсеева: Вихід 19: 4.

¹¹⁸ Див.: Четверта книга Мойсеєва: Числа 22: 7–8.

¹¹⁹ У Біблії: плѣждце.

¹²⁰ Книга пророка Михея 7: 16–18.

¹²¹ Трохи неточна цитата з Книги пророка Захарії 11: 17. Пор.: **Ѡ, пасѣици сѣтнаѧ и ѡстаѣльшии ѡвцѣ! мѣчь на мѣщцѣ єгѡ и на ѡко ємѣ деснобѣ: мѣщца єгѡ изсыхаючи и зсхнеть, и ѡко ємѣ деснобѣ ѡслабѣла ѡслабнеть.**

¹²² Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 47: 8. Пор.: нѣѣ же слыши сїе, ѿнаа, сѣдѣщаа, оуповѣщаа, глаголющаа въ сѣрдцы своѣмъ: азъ єсмь, и нѣсть иныа, не сѣдѣ widow и не познаю сиротства.

¹²³ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 47: 9. Пор.: **Нѣѣ** же прїи́детъ на тѣ двѣ сїѣ **внезѣпѣ** во **ѣдинъ** дѣнь, **везѣдѣ** и **вдовѣ**твѣ **внезѣпѣ** прїи́детъ на тѣ, въ **волшѣ**ствѣ **твоѣ**и и въ **крѣ**пости **волхвѣ** твои́хъ **сѣ**лѣ.

¹²⁴ Книга пророка Ісаї 47: 14.

¹²⁵ Парафраза Пісні над піснями 1: 7. Пор.: *Ѧще не ѡувѣси сѧмю твою, добрый въ жєнѧхъ, изыди ты въ пѧтѧхъ пѧствъ ѧ пѧси кѡзница твоѧ ѡу кѡщєй пѧствьскѧхъ.*

¹²⁶ Четверта книга Мойсеева: Числа 24: 5–6.

¹²⁷ Книга пророка Осії 4: 1–2.

¹²⁸ Книга пророка Осії 4: 6.

¹²⁹ Книга пророка Осії 4: 9.

¹³⁰ Книга пророка Осії 5: 3–4.

¹³¹ Лат. *scientia* – ‘знання, вміння’.

¹³² Книга пророка Ісаї 17: 12–13.

¹³³ Книга пророка Єремії 6: 6.

¹³⁴ Книга пророка Єремії 49: 4–5.

¹³⁵ Парафраза Книги пророка Єзекиїля 24: 6. Пор.: ѿ, грѣде кровей! конѡве, въ немже єсть ѿдѣ, и ѿдѣ не иѣѡде иѣ негѡ.

¹³⁶ Євр. *Адонай* – одне з десяти Божих імен у Старому Заповіті. Означає “Господь, Пан” [Беринда П. Лексикон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 335] або “Господь мій” [Аверинцев С. Адонай // Аверинцев С. Софія-Логос: Словник / Упорядник та автор передмови Костянтин Сігов; науковий редактор видання Марина Ткачук. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 33]. Вживається, зокрема, у молитовних текстах. Пор.: “Заклинаю тя, душе нечистый, Богом Саваоом, и всѣм воинством ангел Божиих, Адонай Слої Бога Вседержителя...” [Могила П. Євхологiон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 344 (третя пагін.)]. Див. також прим. 87 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном счастьи в жизни».

¹³⁷ Трохи неточна цитата з Книги пророка Єзекіїла 24: 14. Пор.: сѣ, ѣ́зѣ сѣ́ждѣ́ тѣ́бѣ́ по крѣ́вемъ́ твое́мъ́ и по помы́слѣ́мъ твое́мъ́ сѣ́ждѣ́ тѣ́бѣ́, нечѣ́стѣ́, прѣ́словѣ́тъ и вели́кій на разгнѣ́вані́ѣ.

138 Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 55: 12. Пор.: **Со веселіємъ во изыдетє ѿ сърадостію надчїтєсѧ.**

¹³⁹ Трохи неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 3. Кінець вірша звучить так: не вѣдѣтъ ѿмѣ.

¹⁴⁰ Книга пророка Іоїля 2: 11.

¹⁴¹ У Біблії: *попалáюща*.

¹⁴² У Біблії: *м'жїє*.

¹⁴³ Трохи неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 4–9.

¹⁴⁴ Очевидно, це парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 37: 22. Пор.: не пролійте крові.

¹⁴⁵ П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 34: 7.

¹⁴⁶ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **И** вѣдѣхъ нѣбо ново и зѣмлю новѣ (Апокаліпсис 21: 1).

¹⁴⁷ Книга пророка Ісаї 41: 27.

¹⁴⁸ Можливо, це парафраза Третьої книги царств 8: 1. Пор.: той єсть сіѡнъ.

¹⁴⁹ Можливо, це окреслення постало на ґрунті богослужбових текстів (пор., наприклад: “Безначальное естество и непредѣльное” [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 12]). У слов'янській Біблії слово “безначальный” зринає в Першому соборному посланні св. ап. Івана 2: 13 на позначення Бога. Див.: **Пишѣ вѣмъ, ѡтцѣ, ѣкѡ познѣсте безначальнаго.**

¹⁵⁰ Євангелія від св. Івана 1: 3.

¹⁵¹ Фраза **взыщѣте** гдѣ не раз зринає в Біблії, уперше – у Першій книзі параліпоменон 16: 11.

¹⁵² Сковорода має на думці слова: **всѣкъ по воли сѣрдца своегѡ да принесетъ начѣтки гдѣ** (Друга книга Мойсеєва: Вихід 35: 5).

¹⁵³ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Начѣтки ѡ гдѣни и ѡ точїи твоегѡ да не коснѣши принестѣ (мнѣ): пѣрвенцы сынѡвъ твоїхъ да дѣси мнѣ** (Друга книга Мойсеєва: Вихід 22: 29).

¹⁵⁴ Очевидно, це парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 23: 19. Пор.: **Начѣтки пѣрвѣхъ жїтѣ зѣмїи твоєѣ да внесѣши въ дѡмъ гдѣ вѣа твоегѡ.**

¹⁵⁵ Парафраза Книги пророка Даниїла 2: 30. Пор.: **да ѡуразѣиши размыслѣнїѣ сѣрдца твоегѡ.**

¹⁵⁶ Друга книга Мойсеєва: Вихід 35: 5.

¹⁵⁷ Друга книга Мойсеєва: Вихід 19: 12.

¹⁵⁸ Перша книга Мойсеєва: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеєва: Вихід 10: 28; 34: 12; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.

¹⁵⁹ Потрактування цих Мойсеєвих слів у стратегії себепізнання можна знайти і в інших богословів, наприклад, у Роберто Белларміно [див.: *Беллармин Р. Руководство к богопознанию по лѣствицѣ сотворенныхъ вещей.* – Москва, 1783. – С. 1].

¹⁶⁰ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **всѣ ѡправданїѣ моѣ и всѣ сдѣи моѣ** (Третя книга Мойсеєва: Левит 25: 18).

¹⁶¹ Очевидно, це парафраза Книги пророка Михея 6: 8. Пор.: **хѡдїти съ гдѣмъ вѣгомъ твоїмъ.**

¹⁶² Друга книга Мойсеєва: Вихід 19: 12.

¹⁶³ Неточна цитата з Пісні над піснями 1: 7. Пор.: **Ѧще не ѡвѣси самѡю тебѣ, дѡбраѣ въ женѣхъ, ѡзѣди тѣ въ пѣтѣхъ пѣствѣ.**

¹⁶⁴ Парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 19: 12. Пор.: **внемїйте себѣ не восхѡдїти на гѡрѣ и ни чїиже коснѣтисѣ ѣѣ: всѣкъ прикоснѣвыйсѣ гѡрѣ смѣртїю ѡмретъ.**

¹⁶⁵ Книга Псалмів 118 (119): 37.

¹⁶⁶ Парафраза Книги Псалмів 113 (114): 25. Пор.: **Не мѣртвїи восхѣлѣтѣ тѣ, гдѣ.**

¹⁶⁷ Друга книга Мойсеєва: Вихід 19: 12.

¹⁶⁸ Пісня над піснями 1: 7.

¹⁶⁹ Це – сквородинська інтерпретація Пісні над піснями 1: 7. Пор.: **Ѧще не ѡвѣси самѡю тебѣ, дѡбраѣ въ женѣхъ, ѡзѣди тѣ въ пѣтѣхъ пѣствѣ и пасї кѡзѣнцї твоѣ ѡу кѡцей пѣстѣрскїхъ.**

¹⁷⁰ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 48 (49): 15. Пор.: **смѣртъ ѡпасетъ Ѧ.**

¹⁷¹ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 22: 16–17. Пор.: **чтѡ тѣ зѣдѣ, и чтѡ тебѣ зѣдѣ, ѣкѡ ѣстесѣлѣ єси себѣ зѣдѣ грѡбъ и сотворїлѣ єси себѣ на высоцѣ грѡбъ, и написѣлѣ єси себѣ на кѣмени кѡцѣ; Сѣ, нїѣ гдѣ саваѡбъ ѡзвѣжетъ.**

- ¹⁷² Парафраза Книги пророка Ісаї 22: 16. Пор.: сотворѣи єси сѣбѣ на высѣцѣхъ грѣбѣхъ.
- ¹⁷³ Книга пророка Авдія 1: 3.
- ¹⁷⁴ Книга пророка Авдія 1: 4.
- ¹⁷⁵ Див.: Рече же бѣ ко іакѡвѣ: воставѣ възиди на мѣсто верѣи, и живи тѣмъ (Перша книга Мойсеева: Буття 35: 1). Назва *Вевиль* означає “Дом Божій” [Беринда П. Лексикон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 375].
- ¹⁷⁶ Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 32: 3.
- ¹⁷⁷ Книга пророка Амоса 6: 1.
- ¹⁷⁸ Книга пророка Авдія 1: 8.
- ¹⁷⁹ Книга пророка Авдія 1: 9. Сковорода цитує тільки частину вірша.
- ¹⁸⁰ Книга пророка Авдія 1: 21.
- ¹⁸¹ Фраза покрийте ны зринає в Біблії тричі (див.: Книга пророка Осії 10: 8; Євангелія від св. Луки 23: 30; Апокаліпсис 6: 16).
- ¹⁸² Друге послання св. ап. Павла до коринтян 3: 6.
- ¹⁸³ Друга книга Мойсеева: Вихід 23: 20.
- ¹⁸⁴ Друга книга Мойсеева: Вихід 23: 21.
- ¹⁸⁵ Друга книга Мойсеева: Вихід 23: 21.
- ¹⁸⁶ Друга книга Мойсеева: Вихід 23: 21.
- ¹⁸⁷ Неточна цитата з Другої книги Мойсеевої: Вихід 19: 5–6. Пор.: вѣдете ми мѡдѣи избрѣнни ѿ всѣхъ ѡзыкѣхъ: мѡѡ бо єсть всѡ землѣ: вы же вѣдете ми црѣское сѣненіе и ѡзыкѣхъ сѣхъ. Див. також: Друга книга Мойсеева: Вихід 23: 22.
- ¹⁸⁸ Очевидно, це парафраза Євангелії від св. Луки 11: 28. Пор.: бл҃женн слѣшащїи слово бж҃їе.
- ¹⁸⁹ Друга книга Мойсеева: Вихід 23: 27.
- ¹⁹⁰ Перша книга Мойсеева: Буття 35: 5.
- ¹⁹¹ П’ята книга Мойсеева: Повторення Закону 6: 14–15.
- ¹⁹² Парафраза Євангелії від св. Івана 1: 26. Пор.: посредѣ же вѣсь стоїтъ, єгѡже вы не вѣстѣ.
- ¹⁹³ Парафраза Євангелії від св. Матвія 11: 15; 13: 9, 43; 25: 30; Євангелії від св. Марка 4: 9; Євангелії від св. Луки 8: 8, 15; 14: 35. Пор.: ѡмѣѡи ѡушы слѣшати да слѣшннѣхъ.
- ¹⁹⁴ Друга книга Мойсеева: Вихід 23: 30.
- ¹⁹⁵ Друга книга Мойсеева: Вихід 23: 21; П’ята книга Мойсеева: Повторення Закону 4: 9; 6: 12; 8: 11.
- ¹⁹⁶ Євангелія від св. Івана 10: 9.
- ¹⁹⁷ Парафраза Другої книги Мойсеевої: Вихід 34: 11. Пор.: внемѡи тѣхъ всѣхъ, єлика азъ заповѣдаю тѣбѣ: сѣ, азъ ѡженѣ предъ лицѣмъ вѣшннѣхъ ѡморреѡи и хананѣѡи, и хеттѣѡи и ферезѣѡи, и євѣѡи и герезѣѡи и іевѣѡи.
- ¹⁹⁸ Друга книга Мойсеева: Вихід 34: 12.
- ¹⁹⁹ Парафраза Другої книги Мойсеевої: Вихід 34: 30. Пор.: и вѣше прослѡвленѣхъ зрѡкъ плѡти лица єгѡ.
- ²⁰⁰ Парафраза Книги Псалмів 115 (116): 2. Пор.: всѡкъ чѡлѡвѣкъ ѡбжѣ.
- ²⁰¹ Перша книга Мойсеева: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеева: Вихід 10: 28; 34: 12; П’ята книга Мойсеева: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.
- ²⁰² П’ята книга Мойсеева: Повторення Закону 4: 1.
- ²⁰³ П’ята книга Мойсеева: Повторення Закону 4: 5. Сковорода цитує лише початок вірша.
- ²⁰⁴ Неточна цитата з П’ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 4: 6. Пор.: и сохрѡннѣте, и сотворнѣте, ѡкѡ сѡѡхъ премѡдрѡсти вѣшнѣи и смѡшленіе предъ всѣмѡи ѡзыкѡи, єлицѡи аще

оуслышатъ всѧ ѡправданїѧ сїѧ ѡ рекътъ: сѧ, людїе премѣдрїи ѡумѣтєльны: ѡзыкъ великїй сѧ.

²⁰⁵ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 4: 9.

²⁰⁶ Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 8: 7–9. Пор.: **Гдѣ** во вѣтъ твоѣ введѣтъ тѧ въ зѣмлю благоу ѡ многоу, ѡдѣже водотѣчи водныѧ ѡ истѣчники бѣзды ѡсходѧщыѧ по полѧмъ ѡ горѧмъ, въ зѣмлю пшеницы ѡ ѡчиєна, (ѡдѣже) вѣногрѧди, смѡкви ѡ ципцы, въ зѣмлю мѧсличѧ ѡлѧ ѡ мѣда: въ зѣмлю на нѣйже не съ ничѣтоу снѣси хлѣбъ твоѣ, ѡ ничѣсогѡ вострѣвѣши на нѣй.

²⁰⁷ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 8: 11.

²⁰⁸ Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 8: 12. Пор.: да не когдѧ.

²⁰⁹ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 8: 14.

²¹⁰ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 8: 17.

²¹¹ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 11: 14–15.

²¹² Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 6: 11–12; 11: 16. Пор.: ѡ ѡдѣй ѡ насытивсѧ, вонїи сѣбѣ.

²¹³ Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 11: 16. Пор.: да не разширїтсѧ сѣрдце твоѣ, ѡ престѣпїте, ѡ посаджїте вогѡмъ ѡнїмъ.

²¹⁴ П'ята книга Мойсеева: Повторення закону 12: 8.

²¹⁵ Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 12: 11. Пор.: тѣ принѣсѣте всѧ, ѡлика ѡзъ заповѣдаю вѧмъ днѣсь: всесожжѣнѧ вѧша ѡ жѣртвы вѧшѧ, ѡ десѧтїны вѧшѧ ѡ начѧтки рѣкъ вѧшнхъ.

²¹⁶ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 12: 13.

²¹⁷ Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 12: 16. Пор.: **Тѣмѡ** крѡве да не снѣсте: на зѣмлю пролїѣте ѡ, ѡки водѧ.

²¹⁸ Парафраза П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 12: 18. Пор.: **тѣмѡ** предѣмѡмъ вѣгомъ твоїмъ да снѣси ѧ на мѣстѣ, ѣже ѡзберѣтъ гдѣ вѣтъ твоѣ сѣбѣ, тѣ ѡ сынъ твоѣ ѡ дїцѣрь твоѡ, ѡ рѧбъ твоѣ ѡ рабѧ твоѡ, ѡ левїтъ, ѡ пришлѣцъ ѡже во градѣхъ твоїхъ.

²¹⁹ Парафраза П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 12: 19. Пор.: **Внѣмїи** сѣбѣ, да не ѡстѧвїши левїтина во всѣ вѣрѣмѧ.

²²⁰ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 12: 25.

²²¹ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 12: 23.

²²² Парафраза П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 12: 24. Пор.: на зѣмлю пролїѣте ѡ ѡки водѧ.

²²³ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 12: 30.

²²⁴ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 15: 1–2.

²²⁵ У Бїблїї далї: тѣбѣ.

²²⁶ У Бїблїї далї: предѣ братѡмъ твоїмъ трѣвѣщїмъ.

²²⁷ Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 15: 7–8.

²²⁸ Парафраза П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 15: 9. Пор.: **Внѣмїи** сѣбѣ: да не вѣдѣтъ слово тѧйно въ сѣрдцы твоѣмъ везакѡнїѧ, глѧгѡлѧ: вїзъ єсть сѣдмѡе лѣто, лѣто ѡпѧценїѧ, ѡ воззѧвнѣетъ ѡко твоѣ братѧ твоѡмъ трѣвѣщїмъ, ѡ не дѧси ємѡ, ѡ возопїѣтъ на тѧ ко гдѣ.

²²⁹ Див.: Трѣтя книга Мойсеева: Левит 13: 2 і далї.

²³⁰ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 24: 8.

²³¹ Друга книга Мойсеева: Вїхїд 23: 21; П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 4: 9; 6:

12; 8: 11.

²³² П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 13: 5.

²³³ Перша книга Мойсеева: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеева: Вихід 10: 28; 34: 12; П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.

²³⁴ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 13: 5.

²³⁵ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 13: 5.

²³⁶ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 17: 7.

²³⁷ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 17: 12.

²³⁸ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 17: 7.

²³⁹ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 21: 21.

²⁴⁰ Див.: П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 22: 22–24.

²⁴¹ Перша книга Мойсеева: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеева: Вихід 10: 28; 34: 12; П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.

²⁴² Книга Товіта 4: 5.

²⁴³ Неточна цитата з Книги Товіта 4: 12. Пор.: **внѣмѣи севѣ, чѣдо, ѿ всѣкагѡ блѣдодѣлнѣа, ѿ женѣ перѣѣ поимѣи ѿ сѣмене ѡтѣцѣ твоѣхъ: да не поѣмѣши женѣ чѣждѣа, ѣже нѣсть ѿ плѣмене ѡтцѣа твоєгѡ, занѣ сынове прѣрокѡвѣ єсмѣ: нѡѣ, авраѣмѣ, ісаѣкѣ, іаковѣ ѡтцѣа наші ѿ вѣка: помѣни, чѣдо, ѣкѡ сѣи всѣ поѣша женѣ ѿ братѣи своѣхъ.**

²⁴⁴ Неточна цитата з Книги Товіта 4: 14. Пор.: **внѣмѣи тевѣ, чѣдо, во всѣхъ дѣлѣхъ твоѣхъ ѿ вѣдѣи наказанѣ во всѣмъ житѣи твоємъ.**

²⁴⁵ Асмодей – демонічна істота, чие ім'я зринає в Книзі Товіта. Асмодей виступає тут у ролі ворога шлюбу [див.: *Аверинцев С. Асмодей // Аверинцев С. Софія-Логос: Словник / Упорядник та автор передмови Костянтин Сігов; науковий редактор видання Марина Ткачук. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 47].*

²⁴⁶ Див.: Книга Товіта 3: 7–8; 9.

²⁴⁷ Книга Притч Соломонових 13: 10.

²⁴⁸ Книга пророка Аввакума 1: 14.

²⁴⁹ Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 29: 18. Пор.: **Єда ктѡ єсть въ вѣсѣ мѣжѣ ѿнѣ женѣ, ѿнѣ ѡтѣчество ѿнѣ плѣмѣа, єгѡже сѣрдце ѡклонѣа ѿ гѣа вѣа вѣшегѡ, ѿтѣ єже слѣжитѣи богѡмъ ѣзыкѡвѣ ѡнѣхъ; єда кѣи єсть въ вѣсѣ корѣнь горѣ прорастѣнѣ въ жѣлѣи ѿ горѣсти;**

²⁵⁰ Трохи неточна цитата з П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 32: 32. Пор.: **ѿ вѣноградѡвѣ во содомѣскѣхъ вѣноградѣхъ ѿхъ, ѿ розгѣ ѿхъ ѿ гомѡррѣ: грѡздѣ ѿхъ грѡздѣ жѣлѣи, грѡздѣ горѣсти ѿхъ.**

²⁵¹ Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 5: 3–4. Пор.: **мѣдѣ во кѣплетѣхъ ѿ ѡустѣнѣхъ женѣ блѣднѣицѣ, ѣже на вѣремѣа насладѣетѣа твоѣи горѣтѣнѣ: послѣдѣи же горѣає жѣлѣи ѡвѣрѣшѣи.**

²⁵² Можливо, це парафраза Книги Псалмів 65 (66): 10. Пор.: **ѣкѡ ѿскѣпѣлѣ нѣи єсѣ, вѣє, разжѣглѣ нѣи єсѣ, ѣкоже разжѣетѣа сѣвѣрѡ.**

²⁵³ Книга Премудрості Соломонової 8: 2.

²⁵⁴ Перша книга Мойсеева: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеева: Вихід 10: 28; 34: 12; П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.

²⁵⁵ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 6: 33. Пор.: **ѿцигѣ же прѣжде цѣтѣвѣа вѣїа ѿ прѣвѣдѣ єгѡ.**

²⁵⁶ Парафраза Євангелії від св. Луки 17: 21. Пор.: **Сѣ во, цѣтѣвѣ вѣїє внѣтрѣ вѣсѣ єсть.**

²⁵⁷ Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 30: 11–12. Пор.: **ѣкѡ заповѣдѣ сѣа, ѡже ѣзѣ заповѣдаѡ тевѣ днѣсѣ, не тажкѣ єсть, нижѣ далѣє єсть ѿ тевѣ: не на нѣсѣи єсть, глаголѣа: ктѡ възѣдетѣ ѿ насѣ на нѣѡ ѿ възметѣ ѡ намѣ, ѿ ѡслѣшавѣе ѡ сотворѣмъ.**

²⁵⁸ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 30: 14.

²⁵⁹ Книга Притч Соломонових 16: 23.

²⁶⁰ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 18: 4. Пор.: **Водà глѣбокà слѣво вѣ сѣрдцы мѣжа, рѣкà же нѣзскачѣщи нѣ нѣсточникѣ жѣзнѣ.**

²⁶¹ Книга Притч Соломонових 20: 5.

²⁶² Сковорода має на думці слова: **кѣтѣ дàстѣ мнѣ крилѣ ѣкѣ голѣбѣнѣ** (Книга Псалмів 54 (55): 7).

²⁶³ Пісня над піснями 5: 12.

²⁶⁴ Неточна цитата з Пісні над піснями 6: 4. Пор.: **Ѡврати ѣчи твоѣ Ѡ менѣ, ѣкѣ тѣнѣ воскресѣлиши мѣ.**

²⁶⁵ Неточна цитата з Пісні над піснями 6: 2. Пор.: **Ѧзѣ врати моємѣ нѣ врати мой мнѣ, пасѣи вѣ крилѣхѣ.**

²⁶⁶ Це біблійне поняття відіграє ключову роль в антропології Сковороди. На думку філософа, “внутрішня людина” захована в зовнішній людині так, як ідея в матерії. “Внутрішня людина” не схожа на зовнішню, а її оприявлення є “другим народженням”, “переображенням” чи “воскресінням”. Слід сказати, що старі українські письменники досить часто послуговувалися поняттям “внутрішня людина”. Наприклад, Дмитро Туптало писав: “Сугуб єсть человекъ, внѣшній и внутренній, плотян и духовен. Внѣшній, плотяный видимый єсть, внутренній же, духовный – невидимый... Внѣшній убо человекъ от многих членов составляется, внутренній же умом, вниманіем себѣ, страхом Господним в совершенство приходит” [Туптало Д. Внутренній человекъ // Сочиненія святаго Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 3 ч. – Киев, 1824. – Ч. 1. – С. 101–102]. Попри наявність різних тлумачень, під “внутрішньою людиною” мали на думці передовсім душу [див., наприклад: Євангеліє учительное. – Київ, 1637. – С. 805], а стосунок “внутрішньої людини” до “зовнішньої” зазвичай поставав як *борня*. Так, Віталій Дубенський писав: “Во едином человекѣ полагает апостол [Павло] два человекъ. И тако сопряженна, яко ни един пребыти без другаго, и тако между собою разнствующа, яко живот единого єсть смерть другаго. Тако с собою суть сопряженны, яко суще два, обаче один єсть, и один – два. В сих двоих всего живота дѣло прохожденно бывает” [Диоптра, сирѣчь Зерцало, або Изображеніе извѣстное живота человекскаго в мирѣ. – Кутейно, 1654. – Арк. 148 (зв.)–149].

²⁶⁷ У Біблії: **вкоренѣни нѣ ѡсновани.**

²⁶⁸ У Біблії: **всѣко.**

²⁶⁹ Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 3: 16–19.

²⁷⁰ У Біблії: **всѣко.**

²⁷¹ Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до колосян 2: 8–9.

²⁷² Послання св. ап. Павла до ефесян 1: 22–23.

²⁷³ Книга пророка Ісаї 32: 15.

²⁷⁴ Говорячи про “Гадаринську землю”, Сковорода орієнтується на Єлизаветинську Біблію, тимчасом як іще Оріген казав (мавши на думці, наприклад, грецький текст Євангелії від св. Матвія 8: 28), що це помилка, бо “Гадара – місто в Іудеї, поблизу якого є славетні гарячі джерела, але тут немає озера з крутими берегами чи моря. А ось Гергеса – звідки й гергесійці – це стародавнє місто поблизу озера, що його нині називають “Тиверіада” і яке має крутий берег, з котрого, як кажуть, і кинулись із-за демонів свині” [Оріген. Тolkовання к Євангелию от Иоанна // Оріген. О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 432].

²⁷⁵ Євангелія від св. Луки 8: 39. В алегоричному сенсі цей епізод міг бути потрактований так: “Приходящу... Ісусови в страну Гадаринскую, стрѣте его муж, имѣяй бѣсы многи, цѣлый легион. Так мы Гадару в містическом разумѣніи разумѣем быти мір сей океанный,

весь во злѣ лежащій, котораго мы населники” [Туптало Д. Брань святаго архістратига Міхаїла, воеводи сил небесных, и ангелов его с седмоглавным змієм // Сочиненія святаго Димитрія, митрополита Ростовскаго: У 3 ч. – Киев, 1824. – Ч. 3. – С. 388].

²⁷⁶ Сковорода має на думці слова: **тѣбѣ** **гѣю**: **востѣни**, **и возми ѿдръ** **твоѣй**, **и иди въ доми** **твоѣй** (Євангелія від св. Марка 2: 11).

²⁷⁷ Сковорода має на думці слова: **и** **посли єго** **въ доми** **єго** (Євангелія від св. Марка 8: 26).

²⁷⁸ Сковорода має на думці слова: **и** **воззрѣвъ** **глаголаше**: **виждь** **человѣки** **ѣкоу** **древѣе** **ходѣща** (Євангелія від св. Марка 8: 24).

²⁷⁹ Див.: Євангелія від св. Івана 9: 1.

²⁸⁰ Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 3: 16. Пор.: **не** **вѣсте** **ли**, **ѣкоу** **храми** **вѣи** **єсте**, **и дхъ** **вѣи** **живетъ** **въ васъ**;

²⁸¹ Книга Ісуса Навина 3: 9.

²⁸² Парафраза Книги Ісуса Навина 3: 10. Пор.: **въ сіхъ** **оувѣсте**, **ѣкоу** **гдѣ** **живѣи** **въ васъ**.

²⁸³ Пор.: Друга книга Мойсеева: Вихід 17: 14; П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 4: 26; 8: 19.

²⁸⁴ Сковорода має на думці слова: **или** **како** **женѣ** **имѣши** **десѣть** **дрѣвѣи**, **ѣще** **погубитъ** **дрѣвѣи** **єдинѣ**, **не** **вжигаетъ** **ли** **свѣтѣлиника**, **и** **помететъ** **храминѣ**, **и** **ищетъ** **прилѣжнѣ**, **дѣндеже** **шѣрѣцетъ** (Євангелія від св. Луки 15: 8).

²⁸⁵ Євангелія від св. Івана 8: 12.

²⁸⁶ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 105. Пор.: **свѣтѣлиникъ** **ногами** **моими** **законъ** **твоѣй**.

²⁸⁷ Парафраза Книги Псалмів 131 (132): 4–5. Пор.: **ѣще** **дѣи** **сонъ** **очима** **моими**, **и** **вѣжда** **моими** **дреманіе**, **и** **покой** **скраніа** **моими**: **дѣндеже** **шѣрѣцѣ** **мѣсто** **гдѣи**, **селеніе** **бѣ** **іакоу**.

²⁸⁸ Книга Псалмів 131 (132): 7.

²⁸⁹ Книга Псалмів 121 (122): 1.

²⁹⁰ Парафраза Книги Псалмів 115 (116): 9–10. Пор.: **молитвы** **моѣ** **гдѣи** **воздѣи** **предъ** **всѣи** **людьми** **єго**, **во** **дворѣхъ** **доми** **гдѣи**, **посредѣ** **тебѣ**, **іерліме**.

²⁹¹ Книга Псалмів 21 (22): 23.

²⁹² Книга Псалмів 100 (101): 2.

²⁹³ Парафраза Книги Псалмів 39 (40): 9. Пор.: **ѣже** **сотвори** **ти** **волю** **твою**, **бже** **мѣи**, **восхотѣхъ**, **и** **законъ** **твоѣй** **посредѣ** **чрева** **моєго**.

²⁹⁴ Сковорода має на думці слова: **и** **всѣ** **кладѣши**, **ѣже** **ископѣша** **равнѣ** **отца** **єго**, **во** **время** **отца** **єго**, **заградѣши** **ѣ** **фѣлѣстѣи** **маме** (Перша книга Мойсеева: Буття 26: 15).

²⁹⁵ Можливо, Сковорода має на думці слова: **и** **се**, **сѣ** **сокровѣнна** **сѣтъ** **въ** **земли** **въ** **кѣи** **моєи**, **и** **среврѣ** **сокровѣнно** **подъ** **ни** **ни** (Книга Ісуса Навина 7: 21).

²⁹⁶ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 18: 27. Пор.: **ѣзъ** **же** **єсмь** **землѣ** **и** **пѣпелъ**.

²⁹⁷ Мабуть, Сковорода має на думці слова: **три** **градѣ** **да** **шлѣчиши** **сѣбѣ** **среди** **земли** **твоєѣ**, **ѣже** **гдѣ** **бѣ** **твоѣй** **дѣетъ** **тебѣ** **въ** **наслѣдіе** (П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 19: 2).

²⁹⁸ Парафраза Євангелії від св. Луки 8: 39. Пор.: **возвратѣса** **въ** **доми** **твоѣй** **и** **повѣдай**, **єлика** **ти** **сотвори** **бѣ**.

²⁹⁹ Сковорода має на думці слова: **ни** **въ** **всѣ** **вниди**, **ни** **повѣжда** **коимъ** **въ** **всѣ** (Євангелія від св. Марка 8: 26).

³⁰⁰ Фраза “одежда нетлѣнія” зринає в молитвах [див., наприклад: Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 910].

³⁰¹ Див.: Євангелія від св. Марка 5: 3.

- ³⁰² Неточна цитата з Пісні над піснями 3: 2. Пор.: **Востѣнѣ ѿво ѿ ѿбыдѣ во грядѣ...** **Понскѣхъ ѿгѣ, ѿ не ѿверѣтохъ ѿгѣ.**
- ³⁰³ Сковорода має на думці слова: **Блженъ мѣжъ, ѿже не ѿде на совѣтъ нечестивыхъ, ѿ на пѣти грѣшныхъ не стѣ** (Книга Псалмів 1: 1).
- ³⁰⁴ Парафраза Книги пророка Ісаї 57: 20. Пор.: **Неправедніи же возвоинѣются ѿ почитати не возмоуѣтъ.**
- ³⁰⁵ Парафраза Книги пророка Ісаї 17: 13. Пор.: **ѿкъ прѣхъ колѣсний вѣрѣ возносаѣша.**
- ³⁰⁶ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 17 (18): 43. Останнє слово має форму: **ѿ.**
- ³⁰⁷ Книга Псалмів 54 (55): 12.
- ³⁰⁸ Парафраза Книги Псалмів 11 (12): 9. Пор.: **Ѿкрестѣ нечестивѣи хѣдѣтъ.**
- ³⁰⁹ У церковній традиції лихву розглядали як великий гріх. Пор.: “Лихва естъ сѣе вещь злая, яко оную всякій законъ запрещаетъ: и Божій, и церковный, и гражданскій. Тыи всѣ законы лихву проклятому предаютъ” [Гізель І. Мир с Богомъ челоуѣку. – Київ, 1669. – С. 537]. Є ѿ приказка: “Лихва да лѣтъ дѣволу в чѣтъ” [Пословицы русскаго народа. Сборникъ В. Даля. – Москва, 1957. – С. 657].
- ³¹⁰ Парафраза Книги Псалмів 58 (59): 8. Пор.: **ѿ мѣтъ во ѿстѣнѣхъ ѿхъ.**
- ³¹¹ Парафраза Євангеліѣ від св. Луки 8: 39. Пор.: **возвратѣся въ доми тѣои.**
- ³¹² Неточна цитата з Книги Псалмів 42 (43): 4. Пор.: **ѿ внидѣ къ жѣртвенникѣ бжѣю, къ бжѣ весѣлаѣмѣ ѿностѣ мои.**
- ³¹³ Сковорода має на думці слова: **На лѣжи моиѣтъ въ нѣщѣхъ ѿскаѣхъ, ѿгѣже возлюбѣ дшѣ моѣ, ѿскаѣхъ ѿгѣ, ѿ не ѿверѣтохъ ѿгѣ** (Пісня над піснями 3: 1).
- ³¹⁴ Книга пророка Єремїї 8: 14.
- ³¹⁵ Книга Псалмів 94 (95): 6.
- ³¹⁶ Послання св. ап. Павла до колосян 3: 1.
- ³¹⁷ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **взыди на гѣрѣ, ѿже ѿбѣ ѿнѣ странѣ ѿрдѣна** (Четверта книга Мойсеева: Числа 27: 12).
- ³¹⁸ Пор.: “И възшедшаго на небеса, и сѣдѣщаго одесную Отца...” [Могила П. Євхологїон, або Молитвословъ или Требникъ. – Київ, 1646. – С. 46].
- ³¹⁹ Книга Притч Соломоновыхъ 2: 13.
- ³²⁰ Книга пророка Єремїї 7: 34.
- ³²¹ Сковорода має на думці слова: **Во єдинѣ же ѿ сѣбѣѣтъ марїѣ магдалинѣ прїїде заѣтра, єцѣ сѣѣѣ тѣѣ, на грѣбѣ, ѿ видѣ каменѣ възѣтъ ѿ грѣба** (Євангелїѣ від св. Івана 20: 1).
- ³²² Євангелїѣ від св. Матвіѣ 28: 6; Євангелїѣ від св. Марка 16: 6; Євангелїѣ від св. Луки 24: 6.
- ³²³ Євангелїѣ від св. Матвіѣ 28: 7.
- ³²⁴ Книга пророка Ісаї 62: 10.
- ³²⁵ Пісня над піснями 4: 6.
- ³²⁶ Пісня над піснями 8: 14.
- ³²⁷ У Біблії далі: **ѿ ѿдѣн ѿ ѿ ѿрѣмѣѣ. ѿкъ.**
- ³²⁸ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 2: 1–2.
- ³²⁹ Можливо, Сковорода має на думці слова: **ѿ вѣ тѣмѣ на гѣрѣ** (Друга книга Мойсеева: Вихід 24: 18).
- ³³⁰ Пісня над піснями 8: 1.
- ³³¹ Пісня над піснями 8: 2.
- ³³² Пісня над піснями 7: 12. Див. також: **Тѣмѣ дѣмѣ сосѣѣ моѣ тѣѣѣ** (Пісня над піснями 6: 11).
- ³³³ Пісня над піснями 8: 5.
- ³³⁴ Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 8: 6. Пор.: **крѣпкѣ ѿкъ смѣртѣ любѣ.**

- ³³⁵ Пісня над піснями 8: 6.
- ³³⁶ Пісня над піснями 8: 7.
- ³³⁷ Фразу не *разли́къ* взято з Послання св. ап. Павла до римлян 7: 15.
- ³³⁸ Книга Псалмів 22 (23): 2.
- ³³⁹ Пісня над піснями 8: 5.
- ³⁴⁰ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 65 (66): 6. Кінець цього вірша звучить так: *ѡ нѣмѣ*.
- ³⁴¹ Неточна цитата з Книги Псалмів 67 (68): 27. Пор.: *Въ црѣквахъ благословѣте вѣда, гда*.
- ³⁴² Книга Псалмів 67 (68): 28.
- ³⁴³ Можливо, це парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 48: 3. Пор.: *і́аквѣ ко і́ѡсифѣ: вѣтъ мой і́авіса мнѣ въ лѣтъ, въ землі хана́ни*. Див. також: *потомѣ же і́авіса і́аквѣ* (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 7).
- ³⁴⁴ Парафраза Книги Псалмів 121 (122): 4. Пор.: *Пѣли во въздыша кѡлѣна, кѡлѣна гдѣа, свидѣніе і́іево*.
- ³⁴⁵ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 12: 8.
- ³⁴⁶ Книга Псалмів 73 (74): 2.
- ³⁴⁷ Послання св. ап. Павла до римлян 7: 15.
- ³⁴⁸ Книга Псалмів 35 (36): 7.
- ³⁴⁹ Книга Псалмів 35 (36): 7.
- ³⁵⁰ Можливо, Сковорода має на думці слова: *И́збави ведѡмыа на смѣрть и́ и́скѣпѣ ѡбви́аемыхъ, не щадѣ* (Книга Притч Соломонових 24: 11).
- ³⁵¹ У Біблії далі: *гѣа*.
- ³⁵² У Біблії далі: *срѣдѣ пѣци срѣбрѣ смѣшено сѣтъ*.
- ³⁵³ Неточна цитата з Книги пророка Єзекїїля 22: 17–19. Слово *пѣци* наприкінці 19-го вірша Сковорода бере з 20-го вірша і ставить його замість слова *ієрлѣма*, пропустивши потому весь 20-ий вірш.
- ³⁵⁴ Трохи неточна цитата з Книги пророка Єзекїїля 22: 21. Пор.: *и́ дѣнѣ на вѣ во ѡгнѣ гнѣва моегѡ, и́ слѣпѣи вѣдѣте срѣдѣ єгѡ*.
- ³⁵⁵ Книга пророка Єзекїїля 22: 26.
- ³⁵⁶ Сковорода має на думці слова: *кнѣзи єгѡ срѣдѣ єгѡ ѣкѡ во́лцы восхича́юще похи́щеніа* (Книга пророка Єзекїїля 22: 27).
- ³⁵⁷ У рукопису спершу було написано слово *Волфами*, а потім над рядком рукою Сковороди воно виправлено на *Волхвами*.
- ³⁵⁸ Парафраза Книги пророка Єзекїїля 22: 28. Пор.: *и́ прорѡцы єгѡ помазѡщѣи и́хъ падѣтъ, вѣдащѣи сѣтнаа, волхѡвщѣи лѡжнаа, глаголюще: сіа глѣтъ адѡнаі гдѣ: а гдѣ не гѣа*.
- ³⁵⁹ Книга пророка Єзекїїля 21: 9–10.
- ³⁶⁰ Парафраза Послання св. ап. Павла до євреїв 4: 12. Пор.: *Жѣво во слѡво вѣіе и́ дѣйствѣнно, и́ ѡстрѣйше пѣче всѣагѡ мѣа*.
- ³⁶¹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *Ѣже ѡбѡ глѡбоаіе іспы́товати и́ ѡ всѣхъ тѡрѣи слѡво и́ любопы́тствовати ѡ ко́еждо подро́бнѣ, повѣсти сочинѣтелю досто́итъ* (Друга книга маккавейська 2: 31).
- ³⁶² Очевидно, це парафраза Євангелії від св. Луки 17: 21. Пор.: *црѣтѣіе вѣіе внѣтрѣ ва́сь єсть*.
- ³⁶³ В українській літературі XVII–XVIII ст. молитву було заведено окреслювати як “восхождение от земных сердца и ума к Богу” [Транквіліон-Ставровецький К. Євангеліе учителное. – Рахманів, 1619. – Арк. 5 (зв.)], “мысли до Бога поднесене” [Винницький І.

Катихисіс, або Наука христіанскія. – Унів, 1685. – Арк. 27 (зв.); рятівну “бесѣду с неприступным Богом и Творцем всего свѣта” [Сѣмя слова Божія. – Почаїв, 1772. – С. 371], “поднесеніє сердца к Богу” [Слово к народу каѡоліческому. – Почаїв, 1765. – Арк. 59], “ума в Бога возвышеніє” [Вѣнец в честь тревѣнчанному Богу в Троици славимому. – Чернігів, 1712. – Арк. 111] тощо.

³⁶⁴ Парафраза Соборного послання св. ап. Якова 5: 4. Пор.: и вопієніа жавшихъ во ѡушы гда саваша внидоша.

³⁶⁵ Трохи неточна цитата з Книги пророка Єремії 33: 3. Пор.: возопій ко мнѣ, и ѡвѣщайю ти и возвѣщю тебѣ великаа и крѣпкаа, ихже не раздѣляѣ єси.

³⁶⁶ Трохи неточна цитата з Книги пророка Єремії 33: 6. Пор.: Сѣ, азъ навѣдѣ на нѣа срастѣніє ѡзвыи и ѡзцѣленіє, и ѡзвращю а и ѡвлю ѡмъ, єже слѣзати, и ѡзцѣлю а и сотворю ѡмъ миръ и вѣрѣ.

³⁶⁷ Парафраза Євангелії від св. Івана 1: 5. Пор.: и свѣтъ ко тмѣ свѣтитсѣ.

³⁶⁸ Неточна цитата з Книги Псалмів 17 (18): 29. Пор.: просвѣтѣши тмѣ мою.

³⁶⁹ Цей образ створено як антитезу до образу: ієрлімє, грядє богѣтѣи (Книга пророка Ісаї 33: 20).

³⁷⁰ Див.: Євангелія від св. Матвія 7: 26–27.

³⁷¹ Книга пророка Ісаї 45: 3.

³⁷² Книга пророка Ісаї 33: 6.

³⁷³ Цю частину вірша Сковорода цитує неточно. Пор.: выстъ слово гдѣ ко аврамѣ въ видѣніи ноцію, гдѣ.

³⁷⁴ Перша книга Мойсеева: Буття 15: 1.

³⁷⁵ Парафраза Євангелії від св. Івана 14: 17. Пор.: дхъ ѡистины, єгѡже миръ не мѡжетъ пріѣти.

³⁷⁶ Можливо, Сковорода має на думці слова: и свѣтъ ко тмѣ свѣтитсѣ, и тма єгѡ не ѡбѣатъ (Євангелія від св. Івана 1: 5).

³⁷⁷ Очевидно, Сковорода має на думці слова: болѣзнь ѡзвыи твоєа ѡзцѣлитъ (Книга пророка Ісаї 30: 26).

³⁷⁸ Перша книга Мойсеева: Буття 15: 1.

³⁷⁹ Книга пророка Ісаї 40: 10.

³⁸⁰ Парафраза Другої книги Мойсеевої: Вихід 15: 10. Пор.: погрѣзѡша ѡкѡ ѡлово въ водѣ сѣлѣнѣи.

³⁸¹ Книга пророка Ісаї 40: 6.

³⁸² Книга пророка Ісаї 40: 6.

³⁸³ Книга пророка Ісаї 40: 8.

³⁸⁴ Книга пророка Ісаї 40: 6.

³⁸⁵ Неточна цитата з Другої книги царств 22: 12 та з Книги Псалмів 17 (18): 12. Пор.: и положи тмѣ закрѡвъ свой.

³⁸⁶ Очевидно, Сковорода має на думці слова: Востѣнѣ ѡбо и ѡбѣдѣ во градѣ и на торжѣнѣи ихъ и на стѡгнахъ, и пониѣ, єгѡже возлюбѣ душа моа (Пісня над піснями 3: 2).

³⁸⁷ Євангелія від св. Івана 1: 14.

³⁸⁸ Книга Псалмів 39 (40): 9.

³⁸⁹ Перша книга Мойсеева: Буття 15: 3.

³⁹⁰ Перша книга Мойсеева: Буття 15: 4.

³⁹¹ Це – популярний емблематичний образ процвілого посоха [див.: Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 58, 61, 123], який є, наприклад, на 358-му малюнку зі збірки «Symbola et

emblemata» під назвою «Ааронов жезл прозябший» (підпис: “Нечаянно процвѣл. Прозябну, когда не думали. Insperata floruit”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 90–91]. У його основі – історія про Ааронів посох: *и сѣ, прозавѣ жезлъ ааро́нь въ домѣ ле́вѣиныхъ, и и́зростѣ вѣтѣвь, и процвѣтѣша цвѣтѣи, и и́зростѣ о́рѣхи* (Четверта книга Мойсеева: Числа 17: 8).

³⁹² Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 18: 27. Пор.: *ѣзъ же ѣсмь землѣ и пѣпелъ*.

³⁹³ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 15: 8. Пор.: *вѣко гдѣи, по чѣсомѣ о́ураздѣмѣю, ѣкѡ наслѣдѣи ти ѣмамъ*;

³⁹⁴ Перша книга Мойсеева: Буття 15: 10.

³⁹⁵ Перша книга Мойсеева: Буття 15: 12.

³⁹⁶ Книга пророка Малахії 4: 2–3.

³⁹⁷ Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 44. Пор. коментар Петра Могили: “...сѣется тѣло душевное, востает тѣло духовное. Ест тѣло душевное, и ест тѣло духовное” [Могила П. Евхологiон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 744].

³⁹⁸ Неточна цитата з П’ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 12: 21. Пор.: *ѣще же... зако́лѣши ѣи вои́вѣ твои́хъ и ѣи о́вѣцъ твои́хъ*.

³⁹⁹ П’ята книга Мойсеева: Повторення Закону 12: 23.

⁴⁰⁰ П’ята книга Мойсеева: Повторення Закону 12: 23–24.

⁴⁰¹ П’ята книга Мойсеева: Повторення Закону 12: 25–26.

⁴⁰² Сковорода має на думці слова: *Живо* во слово бжїе и дѣйстви́тельно, и о́стрѣйше паче всѣ́каго мѣ́и о́бобо́д о́стра, и проходо́щее да́же до раздѣ́леніа дѣ́ши же и дѣ́ха (Послання св. ап. Павла до євреїв 4: 12). Див. також прим. 106 до циклу «Сад божественныхъ глѣсней».

⁴⁰³ Парафраза Книги Псалмів 108 (109): 13. Пор.: *да бѣдѣтъ чѣда єгѡ въ погѣбленіе, въ ро́дѣ є́динѣи да потре́битсѣ ѣма єгѡ*.

⁴⁰⁴ Неточна цитата з Книги пророка Єремії 17: 5–6. Пор.: *про́клятъ чело́вѣкъ, ѣже на́дѣетсѣ на чело́вѣка и о́утверди́тъ плѣтъ мышцы своѣѣ на немъ, и ѣи гдѣи ѣстѣ́питъ сѣ́рдце єгѡ: и бѣ́дет ѣкѡ днѣ́и мѣ́рика въ пѣсты́ни и не о́зритъ, є́гда прѣ́идѣтъ благо́а, и ѣи́ти бѣ́детъ въ сѣ́хотѣ и въ пѣсты́ни, въ земліи сла́нѣи и неѣи́ти*.

⁴⁰⁵ Книга пророка Ісаї 27: 1.

⁴⁰⁶ Парафраза Книги пророка Захарії 11: 17. Пор.: *Ѡ, пасѣ́и сѣ́тнаѣ и ѣста́вляи́и о́вѣцъ! мѣ́ч на мышцѣ єгѡ и на о́ко ємѣ́ десно́е*.

⁴⁰⁷ Сковорода має на думці слова: *И ѣзрѣ́са жѣна єгѡ вспа́тъ, и вѣ́сть сто́лпъ сла́нѣи* (Перша книга Мойсеева: Буття 19: 26).

⁴⁰⁸ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *о́уничи́жѣтсѣ ѣкѡ вода́ ми́моче́кѣца* (Книга Псалмів 57 (58): 8).

⁴⁰⁹ Сковорода має на думці слова: *погѣ́зоша ѣкѡ о́лово въ водѣ́ сѣ́ланѣи* (Друга книга Мойсеева: Вихід 15: 10).

⁴¹⁰ Книга Йова 22: 11.

⁴¹¹ Книга Йова 22: 16–17.

⁴¹² Книга Йова 21: 20.

⁴¹³ Неточна цитата з Книги Йова 21: 25–26. Пор.: *Ѡвъ же о́уми́раєтъ въ го́рѣсти дѣ́ши, не ѣ́дѣи ничтѣ́же блага́. Вѣ́пѣ же на земліи спа́тъ, гни́лость же ѣ́хъ покрѣ́и*.

⁴¹⁴ Книга Йова 21: 30.

⁴¹⁵ Книга Йова 21: 32–33.

⁴¹⁶ Про мамврійський дуб див.: Перша книга Мойсеева: Буття 13: 18; 14: 13; 18: 1.

⁴¹⁷ Книга Псалмів 48 (49): 12.

⁴¹⁸ Це – варіації на тему: **Рече бездменъ въ сѣрдыцѣ своѣмъ: нѣсть бѣ** (Книга Псалмів 13 (14): 1).

⁴¹⁹ Трохи неточна цитата з Книги пророка Єремії 17: 1. Пор.: **Грѣхъ ізданнъ написанъ єсть писаномъ жемѣзнымъ на ногти адамантовѣ, начертанъ на скрижали сѣрдца ѡхъ ѡ на рѣзѣхъ олтарей ѡхъ.**

⁴²⁰ Книга пророка Єремії 17: 3–4.

⁴²¹ Книга пророка Аввакума 2: 12.

⁴²² Книга пророка Аввакума 2: 9–10.

⁴²³ Книга пророка Аввакума 2: 16.

⁴²⁴ Неточна цитата з Книги пророка Аввакума 2: 16. Пор.: **ѡбъде ѡ тѣбѣ чаша десницы гдѣни, ѡ собрѣса безчестіе на главѣ твоѣ.**

⁴²⁵ Неточна цитата з Книги Псалмів 19 (20): 7. Пор.: **въ силахъ спїтїе десницы єгѡ.**

⁴²⁶ Книга пророка Аввакума 2: 19–20.

⁴²⁷ Книга пророка Ісаї 59: 5.

⁴²⁸ У Біблії: **ѡ въ нѣмъ.**

⁴²⁹ Книга пророка Ісаї 59: 5–7.

⁴³⁰ Євангелія від св. Луки 8: 27.

⁴³¹ Євангелія від св. Луки 8: 29.

⁴³² Книга пророка Аввакума 3: 1–2.

⁴³³ Книга Ісуса, сина Сирахового 1: 12.

⁴³⁴ Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 25: 13. Пор.: **Коль великъ, ѡже мѡдрость ѡверѣте, но нѣсть паче воѡцѣгѡса гдѣ.**

⁴³⁵ Парафраза Дій св. апостолів 9: 6. Пор.: **гдѣ, что ма хѡщєши творити;**

⁴³⁶ Трохи неточна цитата з Дій св. апостолів 9: 6. Пор.: **востанїи ѡ вниди во градъ.**

⁴³⁷ Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 18: 19. Пор.: **Братъ ѡ братѣ помогѣмъ, ѡкѡ градъ твѣрдъ ѡ высокъ, ѡкрѣплѣтєса же ѡкоже ѡсновѡное цѣрство.**

⁴³⁸ Сковорода має на думці слова: **ѡже во аще сотворитъ волю ѡцѣ моего, ѡже єсть на нѣсѣхъ, тої братъ мой** (Євангелія від св. Матвія 12: 50).

⁴³⁹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **вы же сѣдїте во градѣ іерлїмстѣ, дѡндеже ѡблѣчѣтєса сілою свѣше** (Євангелія від св. Луки 24: 49).

⁴⁴⁰ Сковорода має на думці слова на взір: **влѣсть єгѡ влѣсть вѣчна, ѡ цѣтѣ єгѡ въ рѡды ѡ рѡды** (Книга пророка Даниїла 4: 31).

⁴⁴¹ Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 3: 16. Пор.: **Не вѣстє ли, ѡкѡ хрѣмъ бжїї єстє;**

⁴⁴² Книга Псалмів 47 (48): 2.

⁴⁴³ Можливо, Сковорода має на думці слова: **ѡкѡ со мною єсть сила градѡвъ** (Перша книга маккавейська 10: 71).

⁴⁴⁴ Книга пророка Ісаї 60: 14.

⁴⁴⁵ Сковорода має на думці слова: **Бѣдетъ во нѣво нѡво ѡ зємлѣ новѣ** (Книга пророка Ісаї 65: 17).

⁴⁴⁶ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до галатів 2: 20. Пор.: **живѣ же не ктою ѡзъ, но живѣтъ во мнѣ хрѣтѡсъ.**

⁴⁴⁷ Книга пророка Аввакума 3: 2.

⁴⁴⁸ Перша книга Мойсєєва: Буття 15: 9.

⁴⁴⁹ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 17: 17. Пор.: **стїи ѡхъ во їстинѣ твоѣ: слово твоѣ їстина єсть.**

⁴⁵⁰ Парафраза Книги Псалмів 48 (49): 13. Пор.: **И** челоѡѡкъ въ чѣсти сый не раздѣѡѡ, приложисѡ скотѡмъ несмыслѣннымъ и ѡподобисѡ имъ.

⁴⁵¹ Фраза всѡкоє дыханіє зринає в Книзі Псалмів 149 (150): 6 та в Книзі пророка Ісаї 57: 16.

⁴⁵² Можливо, Сковорода має на думці слова: **Да** возвеселѡтсѡ нѣсѡ, и рѡдѣтсѡ землѡ: да подвижитсѡ морѣ и исполненіє єгѡ (Книга Псалмів 95 (96): 11).

⁴⁵³ Сковорода має на думці слова: **и**на слѡва солнцѡ, и **и**на слѡва лѡнѣ, и **и**на слѡва свѣтздѡмъ: свѣтздѡ во ѡ свѣтздѡ рѡзнствѣтѣ во слѡвѣ. **Т**ѡкожде и воскрѣніє мѣртвѡхъ (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 41–42).

⁴⁵⁴ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Івана 11: 25. Пор.: **ѡ**зъ єсмь воскрѣшеніє.

⁴⁵⁵ Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 47.

⁴⁵⁶ Парафраза Книги пророка Ісаї 1: 11. Пор.: **Ч**тѡ ми мноѡжество жѣртѡѡ вѡшнѡхъ, глѣтѣ гдѡ.

⁴⁵⁷ Парафраза Книги пророка Осії 6: 4, 6. Пор.: **Ч**тѡ ти сотворѣ, єфрѣме; чѡ ти сотворѣ, іѡдо;.. **З**анѣ милости хѡцѣ ѡ не жѣртѡѡ.

⁴⁵⁸ Очевидно, це парафраза Книги пророка Осії 6: 6. Пор.: **З**анѣ милости хѡцѣ ѡ не жѣртѡѡ, и ѡѡвѣдѣнѡ бѡѡ, нежели всесоженѡ.

⁴⁵⁹ Лабіринт – популярний емблематичний образ марного світу й дочасного людського життя. Див., зокрема, 443-ю емблему зі збірки «Symbola et emblemata» (підпис: “Судьба путь найдет и откроет. Божіє провидѣніє меня оттуда освободит. Бог мнѣ поможет оттуда вытти. Fata viam invenient”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 112–113], або «Передвісник всезагальної мудрості» Яна Амоса Коменського, де сказано: мета пансофії – “сіяти зерна справжнього пізнання та страху Божого, щоб, куди не звернулась людина, скрізь вона бачила: ніщо не буває без Бога... Якщо ми цього... не досягнемо, тоді марними будуть усі наші зусилля, безцільне саме наше існування, позбавлене сенсу все, що ми робимо. Як і раніше, ‘мудрі’ будуть блукати своїми лабіринтами, як і раніше, школи будуть котити своє Сізіфове каміння, як і раніше, світ буде кружляти в безумному танці” [Коменский Я. А. Сочинения. – Москва, 1997. – С. 146–147; див. про це: Hocke G. R. Die Welt als Labyrinth: Manierismus in der europäischen Kunst und Literatur. – Hamburg, 1957; Kern H. Labyrinth: Erscheinungsformen und Deutungen 5000. Jahre Gegenwart eines Urbilds. 4 unv. Aufl. – München, 1999]. Українські письменники XVII–XVIII ст. зверталися до образу лабіринту в творах найрізноманітніших жанрів: панегіриках [див.: Величковський І. Твори. – Київ, 1972. – С. 54], збірниках чудес [див.: Kalnofoyski A. Τερατοῦργημα. – Κηίów, 1638. – S. 4], віршованих фабулах [див.: Максимович І. Алфавит собранный, риѡмами сложенный. – Чернігів, 1705. – Арк. 118], учительній прозі [див.: Максимович І. Θέατρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 323] тощо. Найчастіше під лабіринтом вони мали на думці світ та земне життя людини. Наприклад, Іван Максимович писав: “Теченіє живота – лябиринт...” [Максимович І. Богомысліє. – Чернігів, 1710. – Арк. 297]. Тим часом Сковорода, говорячи про лабіринт, має на думці передовсім Біблію.

⁴⁶⁰ Перша книга Мойсеева: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеева: Вихід 10: 28; 34: 12; П’ята книга Мойсеева: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.

⁴⁶¹ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 15: 8. Пор.: **в**ѡко гдѡ, по чѣсомѡ ѡразѡмѡ, **ѡ**кѡ наслѣдити ѡ имѡмъ;

⁴⁶² Перша книга Мойсеева: Буття 15: 9.

⁴⁶³ Фраза **к**тѡ настѡвнѣтѣ **м**ѡ зринає в Книзі Псалмів 59 (60): 11; 107 (108): 11 та в Діях св. апостолів 8: 31.

- ⁴⁶⁴ Парафраза Книги Псалмів 118 (119): 18. Пор.: **Ѡ**крыѣи ѡчи мои, ѣ ѡуразумѣю чюдеса Ѡ закона твоегѡ.
- ⁴⁶⁵ Книга Притч Соломонових 16: 7–8.
- ⁴⁶⁶ Трохи неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 19: 6–9. Початок 6-го вірша звучить так: **Всѣ** во творѣніѣ во своѣмъ...
- ⁴⁶⁷ Перша книга Мойсеева: Буття 15: 6.
- ⁴⁶⁸ Книга пророка Осії 10: 11.
- ⁴⁶⁹ Книга пророка Єремії 31: 18.
- ⁴⁷⁰ Книга пророка Єремії 46: 20–21.
- ⁴⁷¹ Книга пророка Єремії 48: 25.
- ⁴⁷² Книга Псалмів 74 (75): 11.
- ⁴⁷³ Неточна цитата з Книги пророка Даниїла 8: 7. Закінчення вірша звучить так: **не** вѣи ѣзбавляѣи ѡвнѣ Ѡ рѣкѣи ѣгѡ.
- ⁴⁷⁴ Неточна цитата з Книги пророка Захарії 10: 3. Закінчення вірша звучить так: **благоуѣнна** своєгѡ во вѣрѣни.
- ⁴⁷⁵ Див.: Третя книга Мойсеева: Левит 22: 24.
- ⁴⁷⁶ Сковорода має на думці слова: **Да** не вхѡдитъ кѣженикъ ѣ скопѣцъ вѣ соѣмѣ гдѣнь (П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 23: 1).
- ⁴⁷⁷ Четверта книга Мойсеева: Числа 12: 7–8.
- ⁴⁷⁸ Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 7: 10–11. Початок 10-го вірша звучить так: **женѣ** же...
- ⁴⁷⁹ Можливо, Сковорода має на думці слова: **ѣгда** почѣють нѡзи жерцѣвѣ воздвижаѡщихъ кѣвѡтъ завѣти гдѣ всѣѣ земѣи вѣ водѣи іордѣни (Книга Ісуса Навина 3: 13).
- ⁴⁸⁰ Книга Притч Соломонових 7: 21–23.
- ⁴⁸¹ Неточна цитата з Третьої книги Мойсеевої: Левит 22: 22. Пор.: **слѣпо**, ѣни сокрѣшено, ѣни ѣзыкъ ѡурѣзанъ ѣмѣщо, ѣни червѣво, ѣни крѣстово, ѣни лишѣво, да не принесѣтъ тѣхъ гдѣ.
- ⁴⁸² Цитата скомпонована з уривків Третьої книги Мойсеевої: Левит 21: 18–20.
- ⁴⁸³ Третя книга Мойсеева: Левит 21: 21.
- ⁴⁸⁴ Книга пророка Осії 4: 6.
- ⁴⁸⁵ Книга пророка Осії 4: 1.
- ⁴⁸⁶ Книга Псалмів 113 (114): 13–14.
- ⁴⁸⁷ Книга Псалмів 113 (114): 16.
- ⁴⁸⁸ Очевидно, Сковорода має на думці Книгу Притч Соломонових 19: 13–14. Пор.: **Стѣдѣ** ѣсть ѡтцѣ сынъ безъменъ, ѣ нечѣсты ѡвѣты Ѡ мѣды блѣдници. **Дѡмъ** ѣ ѣлиѣнѣи раздѣляѡтъ ѡтцѣ чѣдѡмѣи: Ѡ гдѣ же сочетавѣетсѣ женѣ мѣжеви.
- ⁴⁸⁹ Книга пророка Ісаї 59: 10.
- ⁴⁹⁰ Книга Псалмів 17 (18): 46.
- ⁴⁹¹ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 42: 18–19. Пор.: **Гласѣи**, ѡуслѣшнѣте, ѣ слѣпѣи, прозрѣте видѣти. **И** ктѡ слѣпѣи, рѣзвѣи равѣи мои; ѣ гласѣи, рѣзвѣи владѣѡщѣи ѣни; ѣ ѡслѣпѡша равѣи бѣѣи.
- ⁴⁹² Книга Псалмів 34 (35): 28.
- ⁴⁹³ Книга пророка Ісаї 50: 4.
- ⁴⁹⁴ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 32: 24.
- ⁴⁹⁵ Книга Псалмів 68 (69): 24.
- ⁴⁹⁶ Книга пророка Ісаї 2: 8–9.
- ⁴⁹⁷ Перша книга Мойсеева: Буття 27: 26–27.

⁴⁹⁸ Книга Йова 27: 3.

⁴⁹⁹ Це окреслення взято з марійних текстів. Пор., наприклад: “Безневѣстная богороди-
телнице...” [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 14 (зв.)].

⁵⁰⁰ Очевидно, це парафраза Пісні над піснями 1: 3. Пор.: Привлѣкоша тѣ: всѣдѣть тѣбѣ.

⁵⁰¹ Пісня над піснями 1: 3.

⁵⁰² Пісня над піснями 2: 1.

⁵⁰³ Пісня над піснями 1: 11.

⁵⁰⁴ Пісня над піснями 2: 13.

⁵⁰⁵ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 5: 7. Пор.: Віноградѣ въ гдѣ савѣоѣ, домиѣ
іиілевѣ ѣсть.

⁵⁰⁶ Сковорода має на думці слова: дондеже введѣхъ єго въ домиѣ матере моеѣ (Пісня над
піснями 3: 4).

⁵⁰⁷ Пісня над піснями 6: 9.

⁵⁰⁸ Неточна цитата з Пісні над піснями 7: 4. Пор.: ѡчи твоѣ іакѡ єзерѣ во єсєвѣнѣ, во
вратѣхъ щєрей многихъ: носѣ твоѣ іакѡ столпѣ лѣванскѣй, сматрѣѣи лицѣ дамѣска.

⁵⁰⁹ Пісня над піснями 2: 16.

⁵¹⁰ Сковорода має на думці слова: ізыди тѣ въ пѣтихъ пѣствѣ и пѣси кѣзници твоѣ ѡ
кѣщєй пѣстырскихъ (Пісня над піснями 1: 7).

⁵¹¹ Трохи неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 14–15. Пор.: Бѣѣ
же бѣгодарєніє, всегдѣ повѣдѣтели насѣ творѣщєи ѡ хрѣтѣ іисѣ и вонѣ рѣзѣма єгѡ
іавѣлющѣ нами во всѣхъ мѣстѣ. Іакѡ хрѣтѣво бѣгодохѣніє єсєи бѣгови въ
спасѣємыхъ и въ погнѣбѣємыхъ.

⁵¹² Трохи неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 17. Початок
вірша звучить так: Нѣсєи во...

⁵¹³ Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 11. Пор.: Ктѣ во
вѣсть ѡ чєловѣкѣ, іакѡ въ чєловѣцѣ, тѣчїю дѣхъ чєловѣка, живѣщїй въ нѣмѣ;
Тѣкожде и вѣи нѣктоже вѣсть, тѣчїю дѣхъ вѣи.

⁵¹⁴ Див. прим. 11 до циклу «Сад божественныхъ гѣсєи».

⁵¹⁵ Парафраза Книги пророка Ісаї 3: 23. Пор.: и вѣдѣть вѣѣствѣ вонѣ дѣбрыѣ сирѣдѣ, и
вѣѣствѣ пѣсѣ ѡжеи прєпоѣшєи сѣ, и вѣѣствѣ ѡкрашєніѣ златѣгѣ, єже на глѣвѣ,
плѣшѣ ииѣти вѣдѣши дѣлѣ твоѣхъ рѣди, и вѣѣствѣ рѣзы вѣгрѣныѣ прєпоѣшєи сѣ
врѣтицєи.

⁵¹⁶ Книга пророка Ісаї 3: 23.

⁵¹⁷ Послання св. ап. Павла до римлян 7: 14.

⁵¹⁸ Дїї св. апостолів 9: 4.

⁵¹⁹ Дїї св. апостолів 9: 19.

⁵²⁰ Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 18: 19. Пор.: Брѣтѣ ѡ врѣта
помогѣєи, іакѡ грѣдѣ тѣрѣдѣ и высѣкѣ, ѡкрѣплѣтє сѣ іакѡже ѡсновѣноє цѣрєство.

⁵²¹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: ємѣже похвалѣ не ѡ чєловѣкѣ, но ѡ бѣ
(Послання св. ап. Павла до римлян 3: 29).

⁵²² Книга пророка Єремїї 23: 21.

⁵²³ Парафраза Книги пророка Єремїї 23: 22. Пор.: И ѣцѣ вы стѣли въ совѣтѣ моєи,
слѣшѣна сотворѣли вы словєсѣ моѣ.

⁵²⁴ Трохи неточна цитата з Книги пророка Єремїї 23: 22. Пор.: ѡвратѣи вы лѣдїи моѣхъ
ѡ пѣти іхъ лѣкѣвѣи и ѡ начинѣи іхъ лѣкѣвѣхъ.

⁵²⁵ Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 39: 1. Пор.: Тѣчїю вѣдѣи дѣшѣ своѣ и
рѣзѣишѣи въ зѣкѣнѣ вѣишѣи.

- ⁵²⁶ Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 39: 1. Пор.: *прѣмѣдрости всѣхъ дрѣвнихъ възвѣстѣть ѿ во прѣрочествѣихъ познати сѧ въздѣтъ.*
- ⁵²⁷ Книга пророка Ісаї 61: 1.
- ⁵²⁸ Парафраза Пісні над піснями 1: 11. Пор.: *нѣрѣдъ мѡѡй дадѣ вѡнѡ своѡ.*
- ⁵²⁹ Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 39: 16–18. Пор.: *Послѣшайте менѣ, прѣподобніи сынове, ѿ прозвѣнитѣ ѡкѡ шѣпки пронзрастаѡщыхъ при потѡцѣхъ сѣлѣнѣихъ, ѿ ѡкоже лѣванъ дадѣте благовѡніѣ, ѿ процвѣтитѣ цвѣтѣхъ ѡкѡ крѣнѣхъ, прѣподадѣте вѡнѡ.*
- ⁵³⁰ Книга Ісуса, сина Сирахового 39: 18–19.
- ⁵³¹ Книга Псалмів 44 (45): 15.
- ⁵³² Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 12–13. Закінчення останнього вірша звучить так: *назчѣныхъ дѡхѡ стѣгѡхъ, дѡхѡвнѡхъ дѡхѡвными сразсѣждающе.*
- ⁵³³ Парафраза Другої книги Мойсеевої: Вихід 23: 19. Пор.: *Начѣтки перѡвыхъ жѣтѣхъ землѣ твоѡхъ да внесѣши въ добухъ гѡда бѣгѡ твоѡгѡ.* Див. також: Друга книга Мойсеева: Вихід 34: 26.
- ⁵³⁴ Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 4: 16. Закінчення вірша має форму: *ѡвѡщїй своихъ.*
- ⁵³⁵ Послання св. ап. Павла до галатів 6: 8.
- ⁵³⁶ Книга пророка Осїї 10: 12.
- ⁵³⁷ Книга Товїта 3 :11.
- ⁵³⁸ Книга пророка Амаса 8: 13.
- ⁵³⁹ Книга пророка Захарїї 9: 17.
- ⁵⁴⁰ Сковорода має на думці слова: *всѡкѡхъ скѡтъхъ раздѡвоѡщѣхъ копыто ѿ пѡзнѡхъ и мѣхѡхъ на двѡхъ, ѿ шѣрыгѡхъ жѡвнѣхъ въ скѡтъхъ* (Третя книга Мойсеева: Левит 11: 3).
- ⁵⁴¹ Парафраза Книги Притч Соломонових 23: 26. Пор.: *Дѡждѡхъ мѡѡхъ, сыне, твоѡхъ сѣрдѣцѣ.*
- ⁵⁴² Ця та дві попередні фрази – слова самого Сковороди.
- ⁵⁴³ Послання св. ап. Павла до галатів 3: 24.
- ⁵⁴⁴ Говорячи про “законну тїнь”, Сковорода, очевидно, має на думці слова: *Сѣнь во ѡмѡмъ законѡхъ грѣдѡщихъ блѡгѡхъ, (ѡ) не сѡмѡмъ ѡбразѡхъ вѣщѣхъ, на всѡкѡхъ лѣтѡхъ тѣмѡхъ жѣртѡвѡхъ, ѡхъже принѡсѡтъхъ вѡнѡхъ, никѡгдаже мѡжетѣхъ принѡсѡщихъ совершити* (Послання св. ап. Павла до євреїв 10: 1).
- ⁵⁴⁵ Книга пророка Осїї 5: 6.
- ⁵⁴⁶ Трохи неточна цитата з Книги пророка Осїї 5: 7. Останні слова звучать так: *ѡ рѣжѡ.*
- ⁵⁴⁷ Слів “в чем” у Біблії тут немає.
- ⁵⁴⁸ У Біблії: *ѡмѡхъ во.*
- ⁵⁴⁹ Книга пророка Михея 6: 6–8.
- ⁵⁵⁰ Сковорода має на думці слова: *И тѡхъ ѡ вѣхъ своѡмъ ѡбратѣши сѧ, милѡсть ѿ сѡдѡхъ снабѡдѡхъ, ѿ приблѡжайсѧ къ вѣхъ своѡмъ прѣмѡ* (Книга пророка Осїї 12: 6).
- ⁵⁵¹ Книга Псалмів 118 (119): 149.
- ⁵⁵² Книга Псалмів 84 (85): 11.
- ⁵⁵³ Книга Псалмів 118 (119): 142.
- ⁵⁵⁴ Книга Псалмів 118 (119): 165.
- ⁵⁵⁵ Книга Псалмів 84 (85): 11.
- ⁵⁵⁶ Неточна цитата з Євангелїї від св. Матвія 6: 33. Пор.: *Ищѣте же прѣжде цѣрѣвѡхъ бѣжѡхъ ѿ прѡвѡды ѡгѡ.*
- ⁵⁵⁷ Євангелїя від св. Луки 17: 21.
- ⁵⁵⁸ Книга пророка Михея 6: 6.
- ⁵⁵⁹ Ідеться про буквальний сенс Біблії. Див. прим. 194 та 196 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».

- 560 Парафраза Книги пророка Ісаї 64: 6. Пор.: **Сегò** **ради** **завлѣдѣхомъ** **и** **выѣхомъ** **ѣкѡ** **нечисти** **вси** **мы**, **ѣкоже** **пóртъ** **нечистыѧ** **всѧ** **пράвда** **наша**.
- 561 Трохи неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 10. Пор.: **дѣхъ** **во** **всѧ** **испытѣтъ**, **и** **глубинны** **вѣѣа**.
- 562 Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 8–9.
- 563 Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 10. Пор.: **ѣкѡ** **раздѣлѣти** **ѣгò**, **и** **силѧ** **воскрѣнѣа** **ѣгò**, **и** **совѣщеніе** **стѣтѣй** **ѣгò**, **сочетавшасѧ** **спиртѣи** **ѣгò**.
- 564 Парафраза Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 11. Пор.: **ѣще** **ка́кѡ** **достѣгнѧ** **въ** **воскрѣнѣе** **мѣртвыхъ**.
- 565 Мабуть, Сковорода має на думці слова: **гòсподи**, **поманѣхомъ**, **ѣкѡ** **лытѣецъ** **ѡнъ** **рече**, **ѣще** **сый** **живъ** (Євангелія від св. Матвія 27: 63).
- 566 Книга Псалмів 41 (42): 2.
- 567 Книга Псалмів 41 (42): 3.
- 568 Див. прим. 11 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».
- 569 Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 17: 17. Пор.: **стѣи** **ѣхъ** **во** **ѣстинѧ** **твоѣ**.
- 570 Книга Псалмів 103 (104): 18.
- 571 Книга пророка Ісаї 40: 9.
- 572 Неточна цитата з Дій св. апостолів 3: 8. Пор.: **и** **вскочивъ** **ста** **и** **хождаше**, **и** **вниде** **съ** **ни́ма** **въ** **цѣрковъ**, **ходѧ** **и** **скачѧ** **и** **хвалѧ** **бѣа**.
- 573 Книга Йова 39: 1.
- 574 Дії св. апостолів 9: 40.
- 575 Книга пророка Ісаї 26: 18.
- 576 Трохи неточна цитата з Книги пророка Варуха 3: 38. Пор.: **и** **съ** **человѣки** **поживѣ**.
- 577 Перша книга Мойсеева: Буття 49: 8.
- 578 Перша книга Мойсеева: Буття 49: 10.
- 579 Перша книга Мойсеева: Буття 49: 12.
- 580 Неточна цитата з Книги Псалмів 33 (34): 9. Пор.: **Вкѣсите** **и** **видите**, **ѣкѡ** **блѣгъ** **гдѣ**.
- 581 Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 13: 11. Пор.: **ѣгда** **вѣхъ** **младѣнецъ**, **ѣкѡ** **младѣнецъ** **глаголахъ**, **ѣкѡ** **младѣнецъ** **мѣдрствовалхъ**.
- 582 Фразу **въ** **мѣрѧ** **возраста** **исполненіѧ** **хрѣтòва** взято з Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 13.
- 583 Перше послання св. ап. Павла до коринтян 3: 2.
- 584 Книга пророка Захарії 9: 17.
- 585 Парафраза Євангелії від св. Луки 8: 11. Пор.: **сѣма** **ѣсть** **слово** **вѣѣе**.
- 586 Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 16. Пор.: **Ктò** **во** **раздѣлѣ** **ѡмъ** **гдѣнь**;
- 587 Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 16. Пор.: **Мы** **же** **ѡмъ** **хрѣтòвъ** **ѣмамы**.
- 588 Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 7: 15. Пор.: **ка́кѡ** **сѣй** **кни́ги** **вѣсть** **не** **ѡучивсѧ**;
- 589 Євангелія від св. Марка 12: 24.
- 590 Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 9: 13. Пор.: **шѣдше** **же** **наѣчѣтесѧ**.
- 591 Книга пророка Осії 6: 6.
- 592 Неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до Тимофія 3: 6–7. Пор.: **воднимыѧ** **пòхотыи** **различныи**, **всегдѧ** **ѡучаѣсѧ** **и** **николіже** **въ** **разъи** **ѣстины** **прѣити** **могѣшыѧ**.
- 593 Сковорода має на думці слова: **Мнози** **во** **ходѧтъ**, **ѣхже** **многажды** **глаголахъ** **вамъ**, **ниѣ** **же** **и** **плача** **глаголю**, **врагѣ** **крѣта** **хрѣтòва** (Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 18).
- 594 Сковорода має на думці слова: **мѣжа** **кровѣи** **и** **лытѣи** **гнѣшѣтсѧ** **гдѣ** (Книга Псалмів 5: 7).

- ⁵⁹⁵ Сковорода має на думці слова: **Возвратѣтсѧ на вѣчеръ** (Книга Псалмів 58 (59): 7, 15).
- ⁵⁹⁶ Книга Ісуса, сина Сирахового 36: 20.
- ⁵⁹⁷ Євангелія від св. Луки 14: 15.
- ⁵⁹⁸ Євангелія від св. Матвія 5: 6.
- ⁵⁹⁹ Євангелія від св. Івана 6: 55.
- ⁶⁰⁰ Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 44.
- ⁶⁰¹ Євангелія від св. Івана 6: 50. Пор. також: 6: 33: **хлѣвъ ко вѣѣн ѣсть сходяй съ нбсѣ.**
- ⁶⁰² Євангелія від св. Івана 6: 63.
- ⁶⁰³ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 116 (117): 2. Кінець вірша звучить так: **во вѣкъ.**
- ⁶⁰⁴ Книга Псалмів 118 (119): 25.
- ⁶⁰⁵ Парафраза Книги Псалмів 58 (59): 7, 15. Пор.: **Возвратѣтсѧ на вѣчеръ.**
- ⁶⁰⁶ Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 13.
- ⁶⁰⁷ Парафраза Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 13–14. Пор.: **ѣдино же, задана ѡуъ забываѧ, въ прѣдана же простираѧ, со ѡсѣрдѣмъ гонѣ.**
- ⁶⁰⁸ Парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 21: 18. Пор.: **Слово премѣдро ѡце ѡуслышитъ разѣмный, восхвалятъ ѣ и къ немѣ приложитъ: ѡуслыша ѣ вѣи, и не ѡгѣдно ѣмѣ вѣсть, и ѡбратѣи ѣ за плещѣ своѣ.**
- ⁶⁰⁹ Книга Псалмів 34 (35): 4.
- ⁶¹⁰ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 1: 4. Пор.: **ѡуъ, ѡзыкъ грѣшный, ѡдѣе ѡсполненн грѣхѣвъ, сѣмѣ ѡдѣвоѣ, сынове беззакѣннѣи, ѡстанѣте гѣи и разгнѣвѣте стѣго ѡлеѣва, ѡвратѣтсѣѧ вспѣтъ.**
- ⁶¹¹ Перша книга Мойсеева: Буття 9: 25.
- ⁶¹² Трохи неточна цитата із Соборного послання св. ап. Іуди 6. Пор.: **ѡггѣлы же не совѣдѣша своѣѣ началѣства.**
- ⁶¹³ Сковорода має на думці слова: **звѣзды прѣѣстныѣ, ѡмже мѣракъ тѣмѣ во вѣки вѣдѣтсѧ** (Соборне послання св. ап. Іуди 13).
- ⁶¹⁴ Сковорода має на думці слова: **Сѣи сѣтъ ѡдѣлаѣще сѣѣ (ѡ ѣдѣности вѣры, и сѣтъ) тѣлѣснѣ, дѣха не ѡмѣще** (Соборне послання св. ап. Іуди 19).
- ⁶¹⁵ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 28: 47. Далі в Біблії йдуть слова: **мноѣства рѣди всѣхъ (благѣхъ).**
- ⁶¹⁶ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 28: 48. Сковорода пропускає більшу частину цього вірша.
- ⁶¹⁷ Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 28: 49. Пор.: **И навѣдѣтъ гѣи на тѣ ѡзыкъ ѡдѣлаѣи ѡ крѣи зѣмѣи.** Подальші слова цього вірша, а також два наступні вірші Сковорода пропускає.
- ⁶¹⁸ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 28: 52. Закінчення вірша Сковорода пропускає.
- ⁶¹⁹ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 28: 53.
- ⁶²⁰ Книга Йова 30: 2.
- ⁶²¹ Неточна цитата з Книги Йова 30: 3. Пор.: **Въ сѣдѣсти и гѣдѣ безплѣдѣнѣ.**
- ⁶²² Трохи неточна цитата з Книги Йова 30: 3. Пор.: **ѡмже вѣжѣхъ въ безвѣдноѣ вѣрѣи сѣтѣснѣи и вѣдноѣ.**
- ⁶²³ Парафраза Книги Псалмів 58 (59): 7. Пор.: **Возвратѣтсѧ на вѣчеръ, и вѣдѣтсѧ.**
- ⁶²⁴ Євангелія від св. Івана 6: 63.
- ⁶²⁵ Книга Йова 30: 4.
- ⁶²⁶ Сковорода має на думці слова: **и сѣ, звѣръ четвѣртый страшенъ и ѡжѣсенъ и крѣпокъ ѡзѣи, зѣвы же ѣгѣ желѣзѣи вѣи, ѡдѣи и ѡгонѣваѣи, ѡстанѣи же ногѣи своїи попираѣи** (Книга пророка Даниїла 7 : 7).

627 Книга Йова 30: 2.

628 Парафраза Книги пророка Ісаї 1: 4. Пор.: *оувы, языкъ грѣшный, людѣ исполнени грѣхѡвъ, сѣмь лѣвовѣ.*

629 Книга Псалмів 55 (56): 3.

630 Парафраза Апокаліпсису 1: 8; 21: 6; 22: 13. Пор.: *Ѧзъ ѣсмь ѡлфа ѡ ѡмѣга, начѣтокъ ѡ концѣ.* Див. також: 1: 10 (*Ѧзъ ѣсмь ѡлфа ѡ ѡмѣга, первыѡ ѡ послѣднѣѡ*).

631 П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 33: 27.

632 Можливо, це парафраза Книги пророка Ісаї 4: 2. Пор.: *вознесѣти ѡ прослѣвити ѡстѣнокъ ѡлѣ.*

633 П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 28: 3–5.

634 Очевидно, це парафраза П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 33: 29. Пор.: *людѣ спасѣмѣи ѡ гѣдѣ.*

635 Книга Псалмів 118 (119): 160.

636 Книга Псалмів 118 (119): 160.

637 Книга Псалмів 38 (39): 5.

638 Парафраза Книги Псалмів 18 (19) : 11. Пор.: *спѣждшѣ пѣче мѣдѣ ѡ сѣта.*

639 Книга Псалмів 118 (119): 96.

640 Книга Псалмів 101 (102): 27.

641 Євангелія від св. Луки 21: 33. Див. також: Євангелія від св. Матвія 24: 35 (*нѣбо ѡ землѣ лииѡидѣтъ*); Євангелія від св. Марка 13: 31 (*Нѣбо ѡ землѣ прѣйдѣтъ*).

642 Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 49: 12. Пор.: *радостѡтвѡрны ѡчи ѣгѡ пѣче вѣнѣ, ѡ бѣлѣ зѣбы ѣгѡ пѣче мѣкѣ.*

643 Фраза *нозѣ* крѣсни зринає в Книзі Ісуса, сина Сирахового 26: 23.

644 Можливо, Сковорода має на думці слова: *да прѣдставѣтъ ѡ сѣбѣ слѣвнѣ црѣковѣ, не ѡмѣщѣ сквѣрны, ѡни порѡка, ѡни нѣчто ѡ таковѣхъ, но да бѣдѣтъ сѣдѣ ѡ непорѡчны* (Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 27).

645 Книга Псалмів 56 (57): 5.

646 Книга Псалмів 57 (58): 7.

647 Книга Псалмів 43 (44): 23.

648 Книга Псалмів 123 (124): 6.

649 Книга Йова 30: 4.

650 Фраза *дѡмѣ* *ѡтцѣ* своѣгѡ кілька разів зринає в Біблії, уперше – в Третій книзі Мойсеевій: Левит 22: 13.

651 Фраза *возвратѣсѣ* *въ* *дѡмѣ* своѣй кілька разів зринає в Біблії, уперше – в Книзі Суддів 18: 26.

652 Див.: Третя книга Мойсеева: Левит 11: 7.

653 Неточна цитата з Четвертої книги Мойсеевої: Числа 11: 4, 18. Пор.: *кто ны напитѣтъ мѣсы;*

654 Четверта книга Мойсеева: Числа 11: 13.

655 Трохи неточна цитата з Книги Йова 14: 9. Пор.: *ѡ конѣ водѣ процвѣтѣтъ, сотворѣтъ же жѣтѣвѣ, ѡкоже новосажѣнное.*

656 Четверта книга Мойсеева: Числа 11: 33.

657 Четверта книга Мойсеева: Числа 11: 33–34.

658 Друга книга Мойсеева: Вихід 19: 12; Євангелія від св. Луки 12: 1; 17: 3; 20: 46.

659 Парафраза Третьої книги Мойсеевої: Левит 25: 22. Пор.: *спѣсѣте вѣтѣхѣ вѣтѣхѣхъ.*

660 Книга пророка Ісаї 43: 19.

661 Парафраза Книги Йова 14: 12. Пор.: *челѡвѣкъ же ѡснѣвъ не востѣнетъ, дѡндеже не вѣдѣтъ нѣбо сошвѣно.*

⁶⁶² Можливо, Сковорода має на думці слова: **Докѡбѣ, ѿ, лѣннѣе, лежиши; когдѣ же ѿ сна востѣнешѣ;** (Книга Притч Соломонових 6: 9).

⁶⁶³ Неточна цитата з Пісні над піснями 4: 2. Друга частина вірша звучить так: **ѣже ѣзыдѡша ѣзъ кѡпѣли, всѣ двоеплѡдны, ѣ неродѣщѣа нѣсть въ нѣхъ.**

⁶⁶⁴ Послання св. ап. Павла до євреїв 13: 10.

⁶⁶⁵ Неточна цитата з Книги Псалмів 22 (23): 5. Пор.: **ѡг҃отѡвалъ єси прѣдо мноѡ трапѣзѡ.**

⁶⁶⁶ Євангелія від св. Івана 6: 60.

⁶⁶⁷ Фарисеї (гр. *Φαρισαῖοι*) – релігійна течія в іудаїзмі, яка виникла у II ст. до н. е., після повернення іудеїв з полону, й існувала ще в I ст. н. е. Фарисеї відзначалися особливою скрупульозністю в дотриманні норм Закону, включно із “Законом неписаним”, тобто тлумаченнями книжників та равинів, які стосувалися здебільшого зовнішніх форм благочестя. Метафорично: лицеміри.

⁶⁶⁸ Очевидно, Сковорода має на думці слова молитви: “Господи Ісусе Христе Боже наш, хлѣбе ангелскій, хлѣбе живота вѣчнаго” [*Могила П. Євхологiон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 219 (друга пагін.)*], а також Євангелію від св. Івана 6: 35, 48, 51. Пор.: **Рече же ѣмъ ѣсъ: ѣзъ єсмь хлѣбъ живѡтнѣй.**

⁶⁶⁹ Сковорода має на думці слова: **хлѣбъ во вѣѣн єсть сѡдѣѣ съ нѣсѣ ѣ далѣй живѡтъ мѣрѡ** (Євангелія від св. Івана 6: 33).

⁶⁷⁰ Неточна цитата з Книги Псалмів 33 (34): 9. Пор.: **Вѡзсѣѣте ѣ вѣдѣте.**

⁶⁷¹ Євангелія від св. Івана 6: 63.

⁶⁷² Парафраза Книги Псалмів 126 (127): 2. Пор.: **востѣнете по сѣдѣѣнѣ ѣдѣщѣи хлѣбъ волѣзѣни.**

⁶⁷³ Сковорода має на думці слова: **ѣ сѣ, свѣръ четвѣртѣй страшенъ ѣ ѡжасенъ ѣ крѣпокъ ѣзѣха, зѣбы же єгѡ желѣзѣни вѣѣн, ѣдѣй ѣ ѣстѡнчевѣа, ѡстанѣки же ногѣа своѣа попираѣше** (Книга пророка Даниїла 7: 7).

⁶⁷⁴ Книга пророка Софонії 3: 3.

⁶⁷⁵ Книга пророка Ісаї 50: 4.

⁶⁷⁶ Див. прим. 266.

⁶⁷⁷ Книга пророка Захарії 12: 10.

⁶⁷⁸ П’ята книга Мойсеева: Повторення Закону 28: 66–67.

⁶⁷⁹ Книга пророка Софонії 3: 1–2.

⁶⁸⁰ Неточна цитата з Книги пророка Софонії 3: 4. Пор.: **Прорѡцы єгѡ вѣтронѡсѣы, мѣжѣ презѡрѣливи: свѣщенѣицы єгѡ сквернѣтъ сѣѣа ѣ нечѣствѣютъ въ законъ.**

⁶⁸¹ Книга пророка Софонії 3: 5.

⁶⁸² Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 9: 9. Пор.: **да не заградѣши ѡстѣнѡ воѣа молѡтѣща.**

⁶⁸³ Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 9: 9. Пор.: **Єѣа ѡ волѣхъ радѣтъ вѣѣ;**

⁶⁸⁴ Пор. з коментарем Орігена: “...Він піклувався не про волів, а про апостолів, які проповідували Христову Євангелію” (Про першооснови, II, IV, 2) [*Ориген. О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 123*].

⁶⁸⁵ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 6: 68. Пор.: **гѣн, кѣ комѡ ѣдѣмъ; гѣгѡлы живѡтѣ вѣчнагѡ ѣѣаши.**

⁶⁸⁶ Книга Псалмів 118 (119): 133.

⁶⁸⁷ Книга пророка Михея 6: 8.

⁶⁸⁸ Книга пророка Михея 6: 8.

⁶⁸⁹ Книга Псалмів 118 (119): 26.

- ⁶⁹⁰ Парафраза Книги Псалмів 17 (18): 34. Пор.: *соверша́ай но́зѣ мой ѿкѡ є́ленѣ.*
- ⁶⁹¹ Книга Псалмів 25 (26): 12.
- ⁶⁹² Віл-молотник – знаний емблематичний образ [див. про це: *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 58, 138].
- ⁶⁹³ Книга пророка Ісаї 40: 6.
- ⁶⁹⁴ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 17: 13. Пор.: *ѡки пра́хъ плѣвнѣй.*
- ⁶⁹⁵ Парафраза Євангелії від св. Луки 8: 11. Пор.: *сѣмѡ єсть сло́во вѣ́ѣ.*
- ⁶⁹⁶ Книга пророка Михея 4: 12–13.
- ⁶⁹⁷ Книга Псалмів 25 (26): 1.
- ⁶⁹⁸ Книга Псалмів 22 (23): 1.
- ⁶⁹⁹ Парафраза Книги Притч Соломонових 1: 16. Пор.: *но́зѣ во ѡхъ на зѡѡ текѡтъ.*
- ⁷⁰⁰ Книга пророка Ісаї 7: 25.
- ⁷⁰¹ Пісня над піснями 8: 14.
- ⁷⁰² Парафраза Книги пророка Ісаї 52: 7. Пор.: *Ко́ль краснѣ на горѡхъ но́ги благовѣстѣющи́хъ ми́ръ.*
- ⁷⁰³ Парафраза Книги пророка Ісаї 40: 31. Пор.: *ѡкрыма́тъѣуть ѡки ѡ́рлѣ, потека́тъ ѣ не ѡ́утрѣда́тъсѡ, по́йдѡтъ ѣ не взы́дѡтъ.*
- ⁷⁰⁴ Парафраза Книги Псалмів 83 (84): 8. Пор.: *По́йдѡтъ ѡ сі́лы въ сі́лѡ.*
- ⁷⁰⁵ Можливо, Сковорода має на думці слова: *ѣ ра́достъ вѣ́чнаѡ на́д главо́ю ѡхъ* (Книга пророка Ісаї 35: 10).
- ⁷⁰⁶ Книга пророка Ісаї 52: 6.
- ⁷⁰⁷ У Біблії: *Ѧ.*
- ⁷⁰⁸ У Біблії: *Ѧ.*
- ⁷⁰⁹ Книга пророка Ісаї 26: 1–8.
- ⁷¹⁰ Книга пророка Амоса 9: 11. Сковорода пропускає другу частину цього вірша, а також увесь 12-ий вірш та початок 13-го.
- ⁷¹¹ Книга пророка Амоса 9: 13. Сковорода пропускає закінчення цього вірша.
- ⁷¹² Книга пророка Амоса 9: 14.
- ⁷¹³ У Біблії: *Ѧ.*
- ⁷¹⁴ Книга пророка Амоса 9: 15.
- ⁷¹⁵ Книга пророка Ісаї 30: 23–24.
- ⁷¹⁶ Книга пророка Ісаї 52: 9.
- ⁷¹⁷ Книга Псалмів 44 (45): 2.
- ⁷¹⁸ Книга Псалмів 118 (119): 171.
- ⁷¹⁹ Книга пророка Ісаї 52: 11.
- ⁷²⁰ Книга пророка Ісаї 4: 4.
- ⁷²¹ Сковорода має на думці слова: *Кнѡзи є́гѡ въ нѣмъ, ѿкѡ лѡвѣ рыка́юще* (Книга пророка Софонії 3: 3).
- ⁷²² Парафраза Книги пророка Софонії 3: 3. Пор.: *сѡдѣѣ є́гѡ ѿкѡ во́лцы ѡравѣ́стѣн, не ѡста́вѡхѡ на ѡ́утро.*
- ⁷²³ Парафраза Пісні над піснями 8: 14. Пор.: *Вѣ́жѣ, вѣ́ратѣ мо́ѣ, ѣ ѡпо́добѣсѡ сѣ́рнѣ ѡлѣ ѡнцѣ́ є́ленѣ, на го́ры ѡрѡма́тѡвъ.*
- ⁷²⁴ Книга пророка Ісаї 11: 6.
- ⁷²⁵ Сковорода має на думці слова: *Ѧ ѡзы́детъ жѣ́злѣ ѡзъ ко́рене їсѣ́єѡѡ, ѣ цѡѡтъ ѡ ко́рене є́гѡ взы́детъ* (Книга пророка Ісаї 11: 1).
- ⁷²⁶ Див. прим. 136 до циклу «Басни Харьковскія».

⁷²⁷ Див. прим. 459.

⁷²⁸ Книга пророка Аввакума 3: 19.

⁷²⁹ Євангелія від св. Івана 6: 66.

⁷³⁰ Сковорода має на думці приказки: “Не славна хата углами, славна пирогами” [Климентій Зіновійв. Вірші. Приповіді посполиті. – Київ, 1971. – С. 238]; “Не красна изба углами, красна пирогами” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 589, 700].

⁷³¹ Сковорода має на думці слова: Премѣдрость созда севѣ добѣмъ ѿ ѡутверди столпѡвъ сѣдмь (Книга Притч Соломонових 9: 1).

⁷³² Книга пророка Аввакума 3: 19.

⁷³³ Книга Притч Соломонових 8: 35.

⁷³⁴ Фразу не раздѣлю взято з Послання св. ап. Павла до римлян 7: 15.

⁷³⁵ Див., наприклад: ѡподобилисѣ єсѣ фінїкѣ (Пісня над піснями 7: 7).

⁷³⁶ Див., наприклад, євангельську історію про прокляту смоковницю (Євангелія від св. Матвія 21: 19–21; Євангелія від св. Марка 11: 13–14).

⁷³⁷ Трохи неточна цитата з Книги Йова 13: 27. Її початок звучить так: положи́мъ же...

⁷³⁸ Книга пророка Ісаї 5: 24.

⁷³⁹ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 44: 20. Пор.: ѡубѣждь, ѡкш пѣпелъ єсть сѣрдце ѡхъ, ѿ прельщѡтсѣ.

⁷⁴⁰ Книга Притч Соломонових 12: 12.

⁷⁴¹ Книга Псалмів 35 (36): 12.

⁷⁴² Книга Притч Соломонових 6: 17–18.

⁷⁴³ Євангелія від св. Матвія 11: 15; 13: 9, 43; 25: 30; Євангелія від св. Марка 4: 9; Євангелія від св. Луки 8: 8, 15; 14: 35.

⁷⁴⁴ Євангелія від св. Матвія 18: 9; Євангелія від св. Марка 9: 47.

⁷⁴⁵ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до колосян 3: 5. Пор.: ѡумертвѣте ѡубо ѡды вѡшѣ.

⁷⁴⁶ Сковорода має на думці слова: ѡ речѣ гдѣ вѣтъ змѡю: ѡкш сотворѣлъ єсѣ сѣ, прѡклятъ ты ѡ всѣхъ скотѡвъ ѿ ѡ всѣхъ звѣрѣмъ зѣмнѣхъ: на персѣхъ твоѣхъ ѿ чрѣвѣ ходѣти вѣдѣши, ѿ зѣмлю снѣси всѣ дни животѣ твоегѡ (Перша книга Мойсеєва: Буття 3: 14).

⁷⁴⁷ Лат. *emplastrum* – ‘пластир’.

⁷⁴⁸ Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 11. Пор.: по рѡдѣ ѿ по подѡбѣю.

⁷⁴⁹ Книга пророка Єремїї 17: 9.

⁷⁵⁰ Сковорода має на думці слова на взір: Пѣвѣ речѣ сѣрдце моє (Книга Псалмів 26 (27): 8) тощо.

⁷⁵¹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: возрѣдовѣсѣ ѡзыкъ моѣ (Книга Псалмів 15 (16): 9).

⁷⁵² Ці міркування Сковороди, очевидно, нав’язуються до діалогу Еразма Роттердамського «Epicureus», а власне, до репліки *Hedonius’a* (420–425): “Quod si Epicurei sunt, qui suauiter viuunt, nulli verius Epicurei quam qui sancte picque viuunt. Et si nos tangit cura nominem, nemo magis promeretur cognomen Epicuri, quam adorandus ille Christianae philosophiae princeps. Graecus enim *ἐπίκουρος* auxiliatorem declarat. Quum naturae lex esset vitiis tantum non obliterata, quum Mosis lex magis iritaret cupiditates quam sanaret, quum impune regnaret in mundo tyrannus Satanas, solus ille pereunti humano generi praesentaneam attulit opem. Proinde vehementer falluntur quidam, qui blaterant Christum natura fuisse tristem quempiam ac melancholicum nosque ad inamoenum vitae genus inuitasse. Imo is unus

ostendit vitam omnium suauissimam, veraeque voluptatis plenissimam, tantum absit lapis ille Tantalus” [Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami. – Amsterdam; London; New York; Tokyo, 1972. – Ordinis I. – T. 3. – P. 731–732]. (“Отже, якщо епікурейці – це ті, хто живе приємно, то ніхто не може називатися епікурейцем з більшим на те правом, ніж святі й благочестиві. А якщо нас непокоять імена, то ніхто так не заслуговує на імення епікурейця, як прославлений і шанований глава християнської філософії. У греків *ἐπίκουρος* означає ‘помічник’. У той час, як природний закон був майже стертий із пам’яті гріхами, як закон Мойсея швидше розбурхував пристрасті, ніж їх гасив, як світом безперешкодно правив тиран Сатана, тільки Він один надав нагальну допомогу людському роду, який гинув. І грубо помиляються ті, хто плеще, начебто Христос від природи сам був сумний та похмурий і ніби нас закликав до безрадісного життя. Навпаки, тільки Він показує нам життя, найприємніше з усіх можливих і по вінця наповнене справжнім задоволенням – якщо тільки не висить над нами Танталова каменюка” [Еразм Роттердамский. Разговоры за просто / Пер. с лат. С. Маркиша. – Москва, 1969. – С. 633]).

⁷⁵³ У християнській традиції панівною є Златоустова теза: “Христос ніколи не сміявся”. Принаймні старі українські письменники та богослови енергійно підкреслювали цю обставину. Як сказано в «Бесѣдъ старца з молодиком»: “Смѣющагося Христа ни єдин не видѣ, / плакавшего часто о чловѣчой бидѣ” [Бесѣда старца з молодиком // Українська поезія. Кінець XVI – поч. XVII ст. / Упор. В. П. Колосова, В. І. Крекотень. – Київ, 1978. – С. 97–98]. На цьому наполягали також Іоанікій Галятовський (“Христос цар наш идет до нас... з слезами обфитыми, которыи трикрот плачучи за грѣхи наши выливает” [Галятовський І. Ключ разумѣнія. – Київ, 1659. – Арк. 59 (зв.)]), Лазар Баранович (“Nie raz Pan płakał, śmiechu nie widziano” [Baranowicz Ł. Lutnia Apollinowa. – Kiiów, 1671. – S. 368]), Іван Максимович (“Яко Ісус плакаша, и нам подобает” [Максимович І. Осм блаженства евангелскія. – Чернігів, 1709. – Арк. 23]) та інші. Докладніше див.: Ушкалов Л. “Хто посіє в слюзах, пожинатиме в радощах” // Ушкалов Л. З історії української літератури XVII–XVIII століть. – Харків, 1999. – С. 105–120.

⁷⁵⁴ “Ісаак – Христос” – одна з класичних “префігурацій”. Наприклад, Дмитро Туптало у своєму «Літописі» стверджував: “...Ісаак святыи, носяи дрова рамеными своими и на жертву возносимый, бяше прообразованіем Христа, Спасителя нашего...” [Туптало Д. Лѣтопись // Сочинения святого Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 461; див. також: Туптало Д. Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 349; Транквіліон-Ставровецький К. Євангеліє учительное. – Рахманів, 1619. – Арк. 93; Галятовський І. Ключ разумѣнія. – Київ, 1659. – Арк. 236 (зв.); Галятовський І. Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 146 (зв.), 254 (зв.)–255; Полоцький С. Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 37, 44; Максимович І. Богомыслие. – Чернігів, 1710. – Арк. 29–29 (зв.); Яворський С. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 181]. Тим часом Сковорода не був схильний розглядати “фігури” Ісаака та Христа як “тип” й “антитип”. Абстрагуючись від традиційного сотеріологічного стрижня “префігурації” “Ісаак – Христос” на підставі етимології “Ісаак: радость, смѣх...” [Беринда П. Лексікон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 415; пор.: Полоцький С. Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 256; Радивилівський А. Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 516 (зв.)], – він говорить про *тотожність* Ісаака й Христа [докладніше див.: Ушкалов Л., Марченко О. Нариси з філософії Григорія Сковороди. – Харків, 1993. – С. 73–82].

⁷⁵⁵ Парафраза Книги Псалмів 1: 3. Пор.: *И ѡдѣтъ ѡво древо насажденое при исхѡдницѣхъ водѣ.*

⁷⁵⁶ Проклята смоковниця – один з не надто численних євангельських епізодів, які заведено було тлумачити також алегорично. Так, Георгій Кониський писав: Христос “ясти захотѣл и на смоковницѣ, близ дороги стоявшей, для утоления глада своего плодов искал. Но чтущій сію євангелскую повѣсть не может удовольствоваться буквальным разумом оной, ибо непонятно, как Иисус Христос, Бог всевѣдущій, зная, что та смоковница была безплодна и покрыта только листьями, приступил к ней и искал на ней плодов. Также непонятно, как Бог правосудный, зная, что смоковница есть древо нечувственное и потому ни закону и преступленію онаго, ни наказанію не подлежит (тѣм паче, что и время еще не было смокам, как євангелист Марко добавляет), не смотря ни на что, проклял ея с такою силою, что чрез одну ночь изсохла она до корня. Таковыя обстоятельства повѣсти сей заставляют нас искать тут при разумѣ буквальном высшаго и таинственнаго. Не был ли еще другой глад у Христа, Спасителя нашего, который его больше мучил, нежели тѣлесный? Не скрывается ли под ієроглицом смоковницы и ея листвія тварь иная?” [Кониський Г. Слово в недѣлю вай (цвѣтоносную) // Собрание сочинений Георгія Конисскаго, архієпископа Бѣлорусскаго. – Санкт-Петербург, 1835. – Ч. 1. – С. 108]. Однак найчастіше проклята смоковниця символізувала, як і в Сковороди, грішну душу. Пор.: “Вѣмы, яко многаци покаяніе обѣщавше и многаци солгавше, посѣченію по неплодныя смоковници осуждени быхом, но паки и еще потерпи, челоувѣколюбивый дѣлателю” [Могила П. Євхологiон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 228 (третя пагін.)].

⁷⁵⁷ Сковорода йде тут услід за схоластичною традицією. Наприклад, Стефан Калиновський, покликаючись на Тому Аквінського, писав: “...насолада – це коли серце розширюється, а туга – коли воно стискається...” [Калиновский С. Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 106].

⁷⁵⁸ Книга пророка Ісаї 48: 22; 57: 21.

⁷⁵⁹ Парафраза Другого послання св. ап. Павла до коринтян 6: 11. Пор.: *сѣрдце наше распространіся.*

⁷⁶⁰ Книга Псалмів 118 (119): 131.

⁷⁶¹ Перша книга Мойсеева: Буття 21: 6.

⁷⁶² Книга Псалмів 4: 8.

⁷⁶³ Книга Притч Соломонових 20: 5.

⁷⁶⁴ Книга Псалмів 32 (33): 11.

⁷⁶⁵ Євангелія від св. Луки 10: 21.

⁷⁶⁶ Перша книга царств 2: 1.

⁷⁶⁷ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 6: 11. Далі Сковорода пропускає увесь 12-ий вірш та початок 13-го.

⁷⁶⁸ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 6: 13.

⁷⁶⁹ Книга Псалмів 4: 2.

⁷⁷⁰ Книга Псалмів 118 (119): 32.

⁷⁷¹ Книга Псалмів 17 (18): 37.

⁷⁷² Сковорода має на думці слова: *Глѣвоко̀ сѣрдце (челоувѣкъ) пѣче всѣхъ, ѿ челоувѣкъ ѣсть* (Книга пророка Єремії 17: 9).

⁷⁷³ Книга Псалмів 15 (16): 9.

⁷⁷⁴ Книга Псалмів 22 (23): 2.

⁷⁷⁵ Трохи неточна цитата з Книги Йова 8: 20–21. Початок вірша звучить так: *Гдѣ бо...*

⁷⁷⁶ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 46: 12. Пор.: **Посла́шайтє менє, погѣблышїи сѣрдцє, сѣшїи далєчє ѿ правды.**

⁷⁷⁷ Сковорода має на думці слова: **ми́ръ бжїй, превосхо́дѣй всѣ́къ ѡ́ми** (Послання св. ап. Павла до филип'ян 4: 7).

⁷⁷⁸ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 8: 2. Пор.: **На вы́сокихъ бо кра́еихъ єсть, посре́дѣ же стѣ́зь сто́итъ.**

⁷⁷⁹ Сковорода має на думці слова: **Понє́же бо въ прѣйро́сти бжї́ей не разѣмѣ́ ми́ръ прѣмѣ́дростїю бѣа, блго́нзвѣ́омиль бѣ́хъ бжї́ствомъ про́повѣди спї́ти вѣ́рѹющи́хъ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 1: 21).

⁷⁸⁰ Мабуть, це парафраза Книги Притч Соломонових 7: 15. Пор.: **жела́юци лица́ твоєгѡ, ѡ́бръѣ́тоухъ тѣ́.**

⁷⁸¹ Сковорода має на думці слова: **Но да́же до днє́сь, вна́гда чтѣ́тсѧ мѡѵ́сєй, покрыва́ло на сѣрдцѣ́ й́хъ ле́житъ: вна́гда же ѡ́бръа́тсѧ ко гд́у, взима́етсѧ покрыва́ло** (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 3: 15–16).

⁷⁸² Парафраза Книги Притч Соломонових 8: 35. Пор.: **и́схѡди бо моѐ и́схѡди живо́тѧ.**

⁷⁸³ Парафраза або Євангелїї від св. Івана 5: 24 (пор.: **прѣ́йде́тъ ѿ смѣ́рти въ живо́тъ**), або Першого соборного послання св. ап. Івана 3: 14 (пор.: **приидѡ́хомъ ѿ смѣ́рти въ живо́тъ**).

⁷⁸⁴ Парафраза Книги Псалмів 83 (84): 8. Пор.: **По́йдѹтъ ѿ си́лы въ си́лѧ: ѡ́бви́тсѧ бѣ́хъ богѡ́въ въ сѡ́нѧ.**

⁷⁸⁵ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 4: 11.

⁷⁸⁶ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 55: 12. Пор.: **Со весѣ́лїемъ бо и́зѹде́тє.**

⁷⁸⁷ Книга пророка Ісаї 55: 12.

⁷⁸⁸ Неточна цитата з Книги Псалмів 123 (124): 4–5. Пор.: **Почѡ́къ прѣ́йде дѡ́ша на́ша: ѡ́бо прѣ́йде дѡ́ша на́ша бо́дѧ непосто́янно́ю.**

⁷⁸⁹ Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 17–18.

⁷⁹⁰ Парафраза Четвертої книги Мойсеевої: Числа 20: 17. Пор.: **пѣ́тїемъ ца́рскимъ по́йдемъ, не со́вратї́мсѧ ни на дѣ́сно, ни на лѣ́во.**

⁷⁹¹ Євангелїя від св. Матвія 7: 7.

⁷⁹² Парафраза Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 13–14. Пор.: **за́днѧ ѡ́бѡ забыва́ѧ, въ прѣ́днѧ же прѡ́стира́мсѧ, со ѡ́сѣ́рдїемъ гонѹ́, къ по́чєсти вы́шнѧгѡ звѡ́нѧ бжї́ѧ ѡ́ хрї́тѣ́ йїсѣ́.**

⁷⁹³ Книга пророка Єремїї 15: 19.

⁷⁹⁴ Книга Псалмів 41 (42): 3.

⁷⁹⁵ Перша книга Мойсеева: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеева: Вихід 10: 28; 34: 12; П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.

⁷⁹⁶ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 15: 17. Пор.: **свѣ́щѹ ѡ́гненнѹ, ѡ́же проидѡ́ша ме́ждѡ́ растѣ́санїи́ си́ни.**

⁷⁹⁷ Книга пророка Захарїї 12: 6.

⁷⁹⁸ Книга пророка Наума 2: 1–2.

⁷⁹⁹ Книга пророка Наума 2: 4.

⁸⁰⁰ Книга пророка Іоїля 2: 2.

⁸⁰¹ Книга пророка Іоїля 2: 6.

⁸⁰² Перша книга Мойсеева: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеева: Вихід 10: 28; 34: 12; П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.

⁸⁰³ Послання св. ап. Павла до євреїв 12: 29.

⁸⁰⁴ Книга пророка Даниїла 10: 5–6.

⁸⁰⁵ Перша книга Мойсеева: Буття 25: 23.

- ⁸⁰⁶ Книга Псалмів 48 (49): 6.
- ⁸⁰⁷ Неточна цитата з Книги Псалмів 55 (56): 7. Пор.: тїи пѣтъ мои сохрани́тъ.
- ⁸⁰⁸ Фраза міжъ кровей кілька разів зринає в Біблії, уперше – у Другій книзі царств 16: 7.
- ⁸⁰⁹ Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 47.
- ⁸¹⁰ У Біблії: ѡкш.
- ⁸¹¹ Книга Йова 41: 4–13.
- ⁸¹² Перша книга Мойсеева: Буття 15: 17.
- ⁸¹³ Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 15: 12. Пор.: Заходѣхъ же со́ницѣхъ, ѡ́жасъ нападе́ на авра́ма, и сѣ, стра́хъ тѣмѣнь вѣ́лій нападе́ на́нь.
- ⁸¹⁴ Книга Йова 41: 5.
- ⁸¹⁵ Книга пророка Ісаї 6: 1.
- ⁸¹⁶ Книга пророка Ісаї 6: 5.
- ⁸¹⁷ Книга пророка Ісаї 6: 1.
- ⁸¹⁸ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 6: 8. Пор.: когò послѣ, и ктò по́йде́тъ къ лю́демъ сѣи́мъ; И рекóхъ: сѣ, ѡ́зъ ѣ́смь, послѣ мѣ.
- ⁸¹⁹ Парафраза Книги пророка Ісаї 31: 9. Пор.: Сїѡ́ гїетъ гѣ́: (бїжѣнь,) ѡ́же ѡмѣ́етъ плѣмѣ въ сїѡ́нѣ и ѡ́жикѣ во іеру́сали́мѣ.
- ⁸²⁰ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 5: 20. Пор.: Го́ре глаго́лющымъ лѣ́кавое до́броє, и до́броє лѣ́кавое, полага́ющимъ тмѣ́ свѣ́тъ, и свѣ́тъ тмѣ́.
- ⁸²¹ Книга пророка Ісаї 5: 21.
- ⁸²² Можливо, Сковорода має на думці слова: во плòти мо́ей (Послання св. ап. Павла до римлян 7: 18; Послання св. ап. Павла до галатів 4: 14; Послання св. ап. Павла до колосян 1: 24).
- ⁸²³ Книга пророка Ісаї 5: 24.
- ⁸²⁴ Парафраза Книги пророка Ісаї 5: 26. Пор.: Воздвѣ́гнетъ ѡ́бъ зна́менїє во ѡ́зыщѣхъ сѣи́хъ далѣ́че и позвѣ́ждетъ ѡ́мъ ѡ́ концѣ́хъ зѣмлі, и сѣ, скóрш лѣ́тцѣхъ г҃а́дѣтъ.
- ⁸²⁵ Книга пророка Ісаї 5: 27–29.
- ⁸²⁶ Книга пророка Ісаї 5: 30.
- ⁸²⁷ Перша книга Мойсеева: Буття 15: 12.
- ⁸²⁸ Перша книга Мойсеева: Буття 28: 17.
- ⁸²⁹ Дїї св. апостолів 9: 6.
- ⁸³⁰ Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 8: 6. Пор.: крѣ́пка ѡ́кш смѣ́рть лю́бви, жѣ́стока ѡ́кш ѡ́дъ рѣ́вность: крѣ́ла ѣ́ла крѣ́ла ѡ́гнѣ́, (ѡ́гнѣ́ ѡ́гненно) пла́мы ѣ́ла.
- ⁸³¹ Пісня над піснями 8: 7.
- ⁸³² Книга Псалмів 4: 7.
- ⁸³³ Книга Псалмів 54 (55): 6.
- ⁸³⁴ Пісня над піснями 5: 6.
- ⁸³⁵ Парафраза Євангелїї від св. Луки 21: 33. Пор.: не́бо и зѣмлі́ мѣ́шѣ ѡ́детъ, а словеса́ моѡ́ не ѡ́мѣ́тъ прѣ́йтї.
- ⁸³⁶ Євангелїя від св. Івана 1: 5.
- ⁸³⁷ Євангелїя від св. Івана 4: 24. Пор.: дѣ́хъ (ѣ́сть) вѣ́.
- ⁸³⁸ Трохи неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 3: 17. Пор.: Гѣ́ же дѣ́хъ ѣ́сть.
- ⁸³⁹ Парафраза Книги Псалмів 95 (96): 1. Пор.: Воспо́йте гѣ́ви пѣ́снь но́вѣ.
- ⁸⁴⁰ Фраза принесі́те гѣ́ви зринає в Біблії кілька разів, уперше – у Книзі Псалмів 28 (29): 1.
- ⁸⁴¹ Книга Притч Соломонових 20: 6.
- ⁸⁴² Книга Притч Соломонових 18: 19.

⁸⁴³ Книга пророка Єзекиїля 3: 17.

⁸⁴⁴ Пісня над піснями 1: 5.

⁸⁴⁵ Євангелія від св. Івана 20: 15.

⁸⁴⁶ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 5: 7. Пор.: **Віноградъ во гдѣ савѣѣ, доми ѿмѣвъ єсть.**

⁸⁴⁷ Сковорода має на думці слова: **человѣкъ нѣкій сходяше ѿ іерліма во іеріхонъ, и въ разбойники впадѣ** (Євангелія від св. Луки 10: 30).

⁸⁴⁸ Євангелія від св. Луки 8: 39.

⁸⁴⁹ Книга пророка Ісаї 26: 20.

⁸⁵⁰ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 24. Пор.: **и пристави херувіма, и пламенное оружіе ѡбращаемоє, хранити пѣть дрѣва жи́зни.**

⁸⁵¹ Парафраза Книги пророка Наума 2: 4. Пор.: **видъ ихъ ѡкѡ свѣцы ѡгненны, и ѡкѡ моли́а протѣкающа.**

⁸⁵² Книга пророка Іоїля 2: 6.

⁸⁵³ Парафраза П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 33: 29. Пор.: **людіє спаса́еміи ѿ гдѣ.**

⁸⁵⁴ Сковорода має на думці слова: **И посланъ бысть ко мнѣ єдинъ ѿ серафимовъ, и въ рѣцѣхъ своѣхъ ѡмѣль горѣць** (Книга пророка Ісаї 6: 6).

⁸⁵⁵ Книга Притч Соломонових 3: 18.

⁸⁵⁶ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Івана 15: 14. Пор.: **Вы друзи мои єстѣ, аще творите, єлика азъ заповѣдаю вамъ.**

⁸⁵⁷ Фраза скінїа свідѣнїа зринає в Біблії кілька разів – уперше в Другій книзі Мойсеевій: Вихід 33: 7.

⁸⁵⁸ Фраза **раї** сла́дості зринає в Першій книзі Мойсеевій: Буття 2: 15 та в Книзі пророка Іоїля 2: 3.

⁸⁵⁹ Книга Псалмів 28 (29): 1.

⁸⁶⁰ Можливо, це парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 45: 31. Пор.: **да не потребѣтсѣ благоѡ ихъ.**

⁸⁶¹ Це – український переклад попередньої цитати.

⁸⁶² Третя книга Мойсеева: Левит 1: 5.

⁸⁶³ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 1: 11–12. Пор.: **Что ми множество жертвъ вашихъ, глетъ гдѣ; Исполненъ єсмь всесоженіи ѡвнихъ и тѣка агнцевъ, и и кро́ве юнцевъ и козловъ не хочу. Нижѣ приходите ѡвнитисѣ ми: кто во изыка сіѡ и́з рѣкъ вашихъ;**

⁸⁶⁴ Книга Псалмів 28 (29): 1; 95 (96): 7.

⁸⁶⁵ Книга пророка Ісаї 22: 13.

⁸⁶⁶ Книга пророка Амоса 3: 13.

⁸⁶⁷ Книга пророка Амоса 4: 1.

⁸⁶⁸ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 9: 21.

⁸⁶⁹ Парафраза Третьої книги Мойсеевої: Левит 1: 9. Пор.: **приношеніе єсть жертва, конѡ благоуханїа гдѣ.** Крім того, фраза “воня благоуханїа” є також у молитовних текстах [див., наприклад: *Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник*. – Київ, 1646. – С. 171 (друга пагін.), 28 (третя пагін.)].

⁸⁷⁰ Книга Псалмів 49 (50): 23.

⁸⁷¹ Книга Ісуса, сина Сирахового 6: 2.

⁸⁷² Книга пророка Єремїї 50: 11.

⁸⁷³ Трохи неточна цитата з Третьої книги Мойсеевої: Левит 26: 14–15. Початок 14-го вірша звучить так: **А́ще же...**

⁸⁷⁴ Можливо, це парафраза Другої книги Мойсеевої: Вихід 23: 30. Пор.: *изженѡ ѿхъ ѡ тебѡ, дождеже возростѡши ѿ насѡдиши зѡмлю.*

⁸⁷⁵ Книга Псалмів 118 (119): 111.

⁸⁷⁶ Трохи неточна цитата з Дій св. апостолів 7: 51. Пор.: *Жестоковыиѡи ѿ нешверѡзаннѡи сердецѡ.*

⁸⁷⁷ Книга Псалмів 50 (51): 19.

⁸⁷⁸ Парафраза Книги Псалмів 50 (51): 21. Пор.: *тогда возложатъ на олтарь твой телцы.* Цей вираз за старих часів міг викликати жваві суперечки. Наприклад, Симеон Полоцький писав: “В греческом языке и в прочих, имиже Божественное Писание писася, нѣсть здѣ усумнѣніе, вездѣ бо естъ на множественном числѣ ‘телцы’, а не единого ‘телца’. В славенском же родися усумнительство от подобія в произношеніи гласом писмене ‘я’ и ‘а’. В древних бо харатейных книгах обрѣтається ‘телця’, еже тожде естъ, еже и ‘телцы’, яко видѣти естъ в граматѣцѣ Мелетіа Смотрицкаго в парадигматѣ кончащихся на ‘цы’ и на ‘ця’, яко ‘отец’, тыя ‘отцы’ или ‘отця’, ‘чванец’, тыя ‘чванцы’ или ‘чванця’. Подобнѣ ‘телец’, тыя ‘телцы’ или ‘телця’. Сей убо винителный множественный кончащійся на ‘ця’ не искуснѡи списателіе измѣниша на ‘ца’ и тако сотвориша винителный падеж единственного числа” [Полоцький С. Жезл правленія, утвержденія, наказанія и казненія. – Москва, 1767. – Арк. 145 (зв.)–146; пор.: *Лопатинський* *О.* Обличеніе неправды раскольников. – Москва, 1745. – Арк. 33–33 (зв.) (друга пагін.)].

⁸⁷⁹ Євангелія від св. Матвія 11: 29.

⁸⁸⁰ Плач Єремії 3: 27.

⁸⁸¹ Книга Псалмів 118 (119): 71.

⁸⁸² Книга Псалмів 118 (119): 9.

⁸⁸³ Книга Псалмів 118 (119): 9.

⁸⁸⁴ У Біблії: *И ѡсифови рече.*

⁸⁸⁵ Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 33: 13. Закінчення 13-го вірша та вірші 14–16 Сковорода пропускає.

⁸⁸⁶ Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 33: 17. Цей вірш починається так: *Первородный юнца добротѣ егѡ, рѡзи єдинорѡга рѡзи егѡ.*

⁸⁸⁷ Фраза *ижеєсѡ поль непороченъ* зринає в П'ятикнижжі кілька разів. Див., наприклад: Третя книга Мойсеева: Левит 1: 3.

⁸⁸⁸ Можливо, Сковорода має на думці слова: *лежитъ сей на падѣніѡи ѿ на востѡніѡи мнѡгимѡи во ѡйли* (Євангелія від св. Луки 2: 34).

⁸⁸⁹ Книга Притч Соломонових 9: 2.

⁸⁹⁰ Парафраза Книги Псалмів 84 (85): 12. Пор.: *истина ѡ зѡмни возсѡла, ѿ прѡвда съ нѡсѡи принїче.*

⁸⁹¹ Послання св. ап. Павла до римлян 5: 1.

⁸⁹² Третя книга Мойсеева: Левит 4: 4.

⁸⁹³ Книга пророка Ісаї 61: 1.

⁸⁹⁴ Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 14. Пор.: *Дшѡвенъ же чловѣкъ не прѡимлетъ ѡже дѡха бѡжїа: ѡродство во ємѡ єсть.*

⁸⁹⁵ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *возложь рѡкъ деснѡю твою на главлѡ егѡ* (Перша книга Мойсеева: Буття 48: 18).

⁸⁹⁶ Трохи неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 10. Пор.: *дѡхъ во всѡ ѡпытѡетъ, ѿ глѡбини бѡжїа.*

⁸⁹⁷ Перше послання св. ап. Павла до коринтян 2: 12.

⁸⁹⁸ Перше послання св. ап. Павла до коринтян 2: 12.

⁸⁹⁹ Книга пророка Єзекіїля 1: 3–4.

⁹⁰⁰ Книга пророка Єзекїїля 1: 4.

⁹⁰¹ Сковорода має на думці слова: *и́ лицѣ тѣлчѣ ѡшѣрю чѣтырьмѣ* (Книга пророка Єзекіїля 1: 10).

⁹⁰² Книга Псалмів 118 (119): 73.

⁹⁰³ Парафраза Книги Притч Соломоновых 18: 19. Пор.: **Брѣтъ ѿ брѣта помогаѣмь.**

⁹⁰⁴ Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 631. Пор.: “Рука руку знает” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 138].

⁹⁰⁵ Книга пророка Єзекіїля 37: 1.

⁹⁰⁶ Фраза **דָּחַף** життя кілька разів зринає в Біблії; уперше – в Першій книзі Мойсеевій: Буття 6: 17.

⁹⁰⁷ Парафраза Книги пророка Єзекіїля 37: 10. Пор.: ѡ́жїша ѡ́ стѣша на ногѣхъ своѣхъ, соборѣхъ многѣхъ. 5410.

⁹⁰⁸ Парафраза Книги Притч Соломоновых 18: 19. Пор.: ѡꙋꙋꙋ ꙗꙋѣтъсѧ же ꙗꙋже ѡсновѧноє цѧрство.

⁹⁰⁹Сковорода має на думці слова: *іезекііль, йже відѣ видѣнїє славы* (Книга Ісуса, сина Сирахового 49: 10).

⁹¹⁰ Євангелія від св. Івана 1: 14.

⁹¹¹ Парафраза Дій св. апостолів 11: 21. Пор.: **И** бѣ рѣка гдѣа съ нѣми.

⁹¹² Парафраза Книги пророка Малахїи 4: 2. Пор.: и́ изы́дѣте и́ възыгрѣте, ꙗкоже тѣлицы ѿ о́узъ разрѣшѣни.

⁹¹³ Можливо, це парафраза Другої книги Мойсеевої: Вихід 8: 28. Пор.: пожріте **гдѣ** **бѣхъ** **вѣшешѣ**.

⁹¹⁴ П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 12: 7–8.

⁹¹⁵ П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 12: 23.

⁹¹⁶ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 14: 23. Пор.: *ѡце ѡ нѣти до рѣмѣна сапожняго возмѣ ѡ всегѣ твогѣмѣ.*

⁹¹⁷ Парафраза Євангелії від св. Івана 1: 13. Пор.: **ї**же не **ѡ** кровѣ, ни **ѡ** похоти плотскїа, ни **ѡ** похоти мѣжескїа, но **ѡ** бг҃а родїишася.

⁹¹⁸ Парѣфраза П'ятої книги Мойсеевой: Повторення Закону 5: 15. Пор.: рѣкою крѣпкою и
лишцею високою.

⁹¹⁹ Книга пророка Малахії 2: 7.

⁹²⁰ Третья книга Мойсеева: Левит 1: 9.

⁹²¹ Книга Псалмів 50 (51): 12.

⁹²² Книга пророка Ісаї 1: 16.

⁹²³ Трохи неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 35: 2–3. Початок 2-го вірша звучить так: **Рече** же...

⁹²⁴ Пісня над піснями 5: 3.

⁹²⁵ Неточна цитата з Книги пророка Єремїї 31: 33–34. Пор.: *даѣ, закѡны моѣ въ мысли нѣхъ, ѿ на сердцахъ нѣхъ напишѣ ѡ, ѿ бѣдѣ ѿнѣ въ вѣ, ѿ тѣн бѣдѣтъ мнѣ въ мѣди: ѿ не нащѣтъ кѣйждо ближняго своего ѿ кѣйждо брата своего, глагола: познай гдѣ: ѡкѡ вси познають мѣ* *Ѣ мѡла дѣже ѿ до великаго нѣхъ.* Див. також: Послання св. ап. Павла до євреїв 8: 10–11.

⁹²⁶ Книга пророка Іоїля 2: 28.

⁹²⁷ Книга пророка Іоїля 2: 27.

⁹²⁸ Неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 27. Пор.: не посра́млятсѣя ктѡмѣ лѡдѣѣ моѣ во вѣкѣхъ.

⁹²⁹ Книга пророка Іоїля 2: 28.

⁹³⁰ Парафраза Книги пророка Аввакума 2: 19. Пор.: *Ѹ, ѡтѣ гл҃голющѣмъ ко дрѣвѣ: ѡбодрѣса, востани: ѡ каменїю: возвысѣса: ѡ то ѣсть мечтанїе, ѡ сїе ѣсть скованїе златѣ ѡ сребрѣ, ѡ всѣкагѡ дѣха нѣсть въ немѣ.*

⁹³¹ Книга пророка Аввакума 2: 20.

⁹³² Назва *Вавилон* (гр. *Βαβυλών*) походить від аморей. *bab-illu*, що означає “ворота Бога”. У ранньохристиянській традиції Вавилон трактували як перше місто, засноване після потопу. Про це писав, наприклад, Феофіл Антіохійський (До Автоліка, II, 31) [див.: Феофила к Автолику книга вторая // Ранние отцы Церкви: Антология. – Брюссель, 1988. – С. 492]. Крім того, на ту пору “новим Вавилоном” іменували Рим (за часів Сковороди “новим Вавилоном” інколи називали Париж). Як трактували цю назву письменники кола Києво-Могилянської академії, можна збагнути, скажімо, з коментаря Дмитра Туптала, котрий зазначав, що слово *Вавилон* слід розуміти “уподобителнѣ и существеннѣ. Уподобителнѣ всяк град, беззаконїя исполненнѣй, Вавилоном наречен быти может, существеннѣ же єдин токмо Вавилон град в Писанїи воспоминаемѣй, иже обрѣтаєтся в Халдеи, в немже и Персїдскаго царства престол бѣше” [Туптало Д. Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1747. – Арк. 98]. Сковорода тлумачить назву Вавилон як “смѣшенїе”, засновуючись на Біблії (сюжет про Вавилонську вежу). Пор.: *Сегѡ рѣди наречѣса ѡмѣ єгѡ смѣшенїе, ѡкѡ тѣмѡ смѣси гдѣ ѡустни всѣхъ земли, ѡ ѡтѣдѣ разсѣхъ ѡхъ гдѣ по лицѣ всѣхъ земли* (Перша книга Мойсеева: Буття 11: 9).

⁹³³ Сковорода має на думці слова: *Чтѡ пользѣетъ ѡзвѣае, ѡкѡ ѡзвѣаѣша є; создаша слѣанїе, мечтанїе лѡжное, ѡкѡ ѡповѣа создавѣй на созданїе своѣ, сотворѣти кѣміры нѣмыѣ* (Книга пророка Аввакума 2: 18).

⁹³⁴ Книга пророка Варуха 2: 17–18.

⁹³⁵ Книга пророка Варуха 2: 17.

⁹³⁶ Книга пророка Варуха 2: 17.

⁹³⁷ Фраза ѡ прѣвдѣ єгѡ зринає в Книзі Псалмів 102 (103): 18; 110 (111): 3; 111 (112): 3.

⁹³⁸ Євангелїя від св. Матвія 5: 6.

⁹³⁹ Парафраза Книги Псалмів 37 (38): 7. Пор.: *Пострадахѣ ѡ слабокѣхъ до концѣ, весь дѣнь сѣѣхъ хѡдѣхъ.*

⁹⁴⁰ Книга Псалмів 118 (119): 82.

⁹⁴¹ Євангелїя від св. Матвія 6: 10.

⁹⁴² Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 16: 11. Пор.: *сегѡ рѣди чрѣво моє на мѡваѣ ѡки гѣси возгласѣтъ, ѡ внѣтрѣннаѣ моѣ ѡки стѣнѣ ѡбновѣѣ єси.*

⁹⁴³ Неточна цитата з Книги пророка Єзекїїя 36: 25–26. Пор.: *ѡ воскресѣю на вѣ вѡдѣ чїстѣ, ѡ ѡчїстѣтѣсѣ ѡ всѣхъ нечїстѡтѣхъ вѣшихъ ѡ ѡ всѣхъ кѣміровѣхъ вѣшихъ, ѡ ѡчїщѣ вѣсь. ѡ дамѣ вѣмѣ сѣрдце нѡво ѡ дѣхъ нѡвѣ дамѣ вѣмѣ.*

⁹⁴⁴ Слова з Требника: “Оправдался еси... омылся еси именем Господа нашего Иисуса Христа” [Могила П. Євхологїон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 190].

⁹⁴⁵ Парафраза Пісні над піснями 5: 12. Пор.: *ѡчи єгѡ ѡкѡ голѣбѣицы на ѡсполнѣнїихъ вѡдѣ, ѡзмовѣни во мѣцѣ, сѣдѣщѣхъ въ напѡлнѣнїихъ (вѡдѣ).*

⁹⁴⁶ Далі в Біблії: *вѣрѣѣ въ мѣ, ѡкоже рѣчѣ писанїе.*

⁹⁴⁷ Євангелїя від св. Івана 7: 37–38.

⁹⁴⁸ Парафраза Другої книги Мойсеевої: Вихід 29: 10. Пор.: *ѡ возложѣтъ ѡарѡнѣ ѡ сїнове єгѡ рѣцѣ своѣ на глѣвѣ тѣлѣ. Схожі вислови не раз зринають у Біблії ѡ переходом.*

⁹⁴⁹ Книга пророка Єремїї 48: 26.

⁹⁵⁰ Парафраза Третьої книги Мойсеевої: Левит 1: 17. Пор.: *ѡ да возложѣтъ є жрѣцѣ на ѡлтарѣ на дрѡвѣ, ѡже на ѡгнї.*

- ⁹⁵¹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **скінїѧ свидѣнїѧ вѣїѧ** (Друга книга параліпоменон 1: 3).
- ⁹⁵² Друга книга Мойсеева: Вихід 15: 25.
- ⁹⁵³ Пісня над піснями 8: 6.
- ⁹⁵⁴ Послання св. ап. Павла до євреїв 13: 10.
- ⁹⁵⁵ Перша книга Мойсеева: Буття 27: 28.
- ⁹⁵⁶ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 32: 13–14.
- ⁹⁵⁷ Фраза **стѣдо вѣїє** зринає в Біблії в Першому соборному посланні св. ап. Петра 5: 2.
- ⁹⁵⁸ Євангелія від св. Івана 6: 55.
- ⁹⁵⁹ Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: **плоть не пользуетъ ничто́же**.
- ⁹⁶⁰ Неточна цитата з Другої книги Мойсеевої: Вихід 23: 20–21. Пор.: **И се, азъ послѣ а́ггѧ моего́ предъ лицѣмъ твоимъ, да сохрани́тъ тѣ на пѣти, ѡ́ко да введѣтъ тѣ въ зѣмлю, ѡ́же о́угото́вахъ тебѣ: во́ини себѣ и послѣ́шай єго́**.
- ⁹⁶¹ Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 12: 23. Пор.: **Во́ини крѣ́пцѣ, є́же не ѡ́сти крѣ́ве**.
- ⁹⁶² П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 12: 25.
- ⁹⁶³ Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: **плоть не пользуетъ ничто́же**.
- ⁹⁶⁴ Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 24. Пор.: **и ѡблѣ́сѧ въ но́ваго чело́вѣка, со́зданнаго по вѣ́дъ въ пра́вдѣ и въ препода́вѧи истины**.
- ⁹⁶⁵ Далі в Біблії йде: **ниже́ да восхо́щєши, а́ще помѡ́латъ тѣ**.
- ⁹⁶⁶ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 1: 10–12.
- ⁹⁶⁷ Фраза **вонѡ́ благоуха́нїѧ гдѣ** зринає в Третій книзі Мойсеевій: Левит 1: 9, 13, 17; 2: 2. Крім того, вона є також у молитовних текстах [див., наприклад: *Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник*. – Київ, 1646. – С. 171 (друга пагін.), 28 (третя пагін.)].
- ⁹⁶⁸ Книга пророка Ісаї 49: 26.
- ⁹⁶⁹ У списку – помилково: *остановляющїи*. Сковорода має на думці Книгу пророка Софонії 3: 3. Пор.: **ѡ́ко во́лцы а́равї́йстїи, не ѡ́ставля́хъ на о́тро**.
- ⁹⁷⁰ Книга пророка Ісаї 22: 13.
- ⁹⁷¹ У Біблії замість “не отрѣ́заша тебѣ́ Пу́па” – **не ѡ́блѣ́заша сосѣ́ць твои́хъ**.
- ⁹⁷² Неточна цитата з Книги пророка Єзекіїля 16: 3–4.
- ⁹⁷³ Книга пророка Єзекіїля 16: 8–9.
- ⁹⁷⁴ Книга пророка Єзекіїля 16: 8.
- ⁹⁷⁵ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 38: 7. Пор.: **Бы́сть же и́ръ пе́рвенець і́здинъ со́ль предъ гдѣ́мъ: и ѡ́внѣ єго́ вѣ́**.
- ⁹⁷⁶ Неточна цитата з Пісні над піснями 2: 16. Пор.: **Бра́тъ мой ми́ѣ, и азъ є́мѣ**. Див. також: **А́зъ бра́тъ мое́мъ и бра́тъ мой ми́ѣ** (Пісня над піснями 6: 2).
- ⁹⁷⁷ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 38: 10. Пор.: **и ѡ́мертвѣ́и єго́**.
- ⁹⁷⁸ Перша книга Мойсеева: Буття 38: 16.
- ⁹⁷⁹ Книга Псалмів 118 (119): 32.
- ⁹⁸⁰ Сковорода має на думці слова: **О́нъ же рече́: кїи́ залогъ́ тебѣ́ да́ми; О́на же рече́: пе́рстєнь тво́й и гри́внѡ, и же́злѣ и́же въ рѣ́цѣ твоѣ́й. И даде́ є́й** (Перша книга Мойсеева: Буття 38: 18).
- ⁹⁸¹ Книга пророка Єзекіїля 1: 20.
- ⁹⁸² Книга Псалмів 76 (77): 19.
- ⁹⁸³ Неточна цитата з Книги Псалмів 18 (19): 10–11. Пор.: **сѣ́дѡи гдѣ́ни и́стинны, ѡ́правда́нны вѣ́дѣи, вожде́лѣнны пѣ́че за́лта**.
- ⁹⁸⁴ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 1: 19. Пор.: **І́схсѣ́ же мѣ́жъ є́л, прѣ́внъ сѣ́й**.

- ⁹⁸⁵ Книга пророка Осії 5: 3.
- ⁹⁸⁶ Третя книга Мойсеєва: Левит 21: 21.
- ⁹⁸⁷ Трохи неточна цитата з Книги пророка Осії 7: 10–11. Її закінчення звучить так: **нє ѿмыѣ сєрдца**.
- ⁹⁸⁸ Третя книга Мойсеєва: Левит 1: 14.
- ⁹⁸⁹ Фраза **голѣвъ безѣмный** зринає в Книзі пророка Осії 7: 11.
- ⁹⁹⁰ Книга пророка Єремії 48: 28.
- ⁹⁹¹ Книга пророка Ісаї 22: 16. Закінчення цього вірша, увесь 17-ий вірш та початок 18-го Скворода пропускає.
- ⁹⁹² Книга пророка Ісаї 22: 18.
- ⁹⁹³ Скворода алегорично тлумачить історію Сусанни, викладену в 13-ій главі Книги пророка Даниїла. Варто зазначити, що історія про Сусанну є тільки в грецькому та слов'янському перекладах Біблії.
- ⁹⁹⁴ Книга пророка Єремії 3: 9.
- ⁹⁹⁵ Книга Притч Соломонових 18: 8.
- ⁹⁹⁶ Парафраза Другого послання св. ап. Павла до Тимофія 3: 7. Пор.: **всегда ѿтѣшася ѿ николиже въ разумѣ истинны прїитїи могѣшымъ**.
- ⁹⁹⁷ Книга Притч Соломонових 18: 6.
- ⁹⁹⁸ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: **кто дастъ ми крильѣ ѿкво голѣбѣиѣ**;
- ⁹⁹⁹ У Біблії далі йдуть слова: **ѡсвѣтити бѣдѣтъ, ѿ падѣтъсѣ въ полѣдни ѿкво въ полѣнощи, ѿкво**.
- ¹⁰⁰⁰ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 59: 10–11.
- ¹⁰⁰¹ Перша книга Мойсеєва: Буття 8: 11.
- ¹⁰⁰² Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 12. Пор.: **ѿ ѿзнесє землѣ быліє травноє, сѣющіє сѣмѣя по рѣдѣ ѿ по подобїю**.
- ¹⁰⁰³ Книга Псалмів 84 (85): 11.
- ¹⁰⁰⁴ Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 8: 13. Пор.: **ѿзсѣче вода ѿ лица земли**.
- ¹⁰⁰⁵ Книга Псалмів 23 (24): 1.
- ¹⁰⁰⁶ Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 28. Пор.: **да вѣдѣтъ вѣтъ всѣсѣсла во всѣхъ**.
- ¹⁰⁰⁷ Книга Псалмів 54 (55): 7.
- ¹⁰⁰⁸ У Біблії: **сѣлѣ сѣлѣ**.
- ¹⁰⁰⁹ Неточна цитата з Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 14: 7–8.
- ¹⁰¹⁰ Назва гірського хребта Аварім (євр. *ʿāḇārīm*), який пролягає на схід від Йордану, походить від дієслівного кореня *ʿāḇār*, що означає “проходити, переходити, пересікати” [див.: The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon. – Peabody, Mass., 1999. – Р. 716–719]. Септуагінта й Вульгата віддзеркалюють цю семантику, наприклад, при перекладі Книги пророка Єремії 22: 20 “*wəṣā ʿāqī mēʿāḇārīm*” (“і кричи з Аваріму”): “καὶ βοήσων εἰς τὸ πέραν τῆς θαλάσσης” (“і кричи до меж моря”); “et clama ad transeuntes” (“і кричи до тих, хто переходить”). Згідно з народною етимологією, зафіксованою в Другій книзі Мойсеєвій: Вихід 12: 27: “це жертва – Пасха (*zeḇaḥ-pēsah*) для Господа, що обминув був (*pāsah*) дома Ізраїлевих синів в Єгипті”. Правда, зв'язок між словом *pēsah* та дієсловом *pāsah* (“проходити, перестрибувати, накульгувати, захищати, щадити”) залишається проблематичним. Джерела слова *pēsah* пробують шукати і в інших семітських мовах [див.: The Interpreter's Dictionary of the Bible. – Nashville, 1989. – Vol. 3. – Р. 663]. У всякому разі, Памва Беринда тлумачив слово *пасха* як “перестє” [Беринда П. Лексикон славено-роскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 444].

- ¹⁰¹¹ Книга Псалмів 54 (55): 7.
- ¹⁰¹² П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 34: 7.
- ¹⁰¹³ Книга Ісуса Навина 11: 23.
- ¹⁰¹⁴ Книга Ісуса Навина 14: 15.
- ¹⁰¹⁵ Можливо, це парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 11. Пор.: **кто̀ возвѣстѣтъѣ;**
- ¹⁰¹⁶ Парафраза Книги Псалмів 67 (68): 14. Пор.: **крилѣ голѣбѣиѣ посрѣбренѣ.**
- ¹⁰¹⁷ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 52: 7. Пор.: **Коль красны на горѣхъ нѣги благовѣстѣвѣицѣхъ мѣръ, благовѣстѣвѣицѣхъ благѣмъ.**
- ¹⁰¹⁸ Книга Псалмів 67 (68): 11.
- ¹⁰¹⁹ Книга Псалмів 67 (68): 8.
- ¹⁰²⁰ Парафраза Книги пророка Захарії 8: 12. Пор.: **и зѣмля дасть житѣ своѣ, и нѣко дасть рѣсѣ своѣ.**
- ¹⁰²¹ Фразу **цѣрь сіменъ** узято з Книги пророка Даниїла 11: 3.
- ¹⁰²² Книга Притч Соломонових 29: 4.
- ¹⁰²³ Неточна цитата з Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 5. Пор.: **Тѣмъ бо ѿны сѣ хотѣици.**
- ¹⁰²⁴ Друге соборне послання св. ап. Петра 3: 5.
- ¹⁰²⁵ Неточна цитата з Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 5. Пор.: **и зѣмля ѿ воды и водою составлена, вѣици словомъ.**
- ¹⁰²⁶ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 25: 26. Початок цього вірша звучить так: **ѿкоже вода стѣдена дѣши жѣдѣицѣ благопрѣтна...**
- ¹⁰²⁷ Книга Притч Соломонових 15: 30.
- ¹⁰²⁸ Книга пророка Ісаї 13: 4–5.
- ¹⁰²⁹ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 46: 10–11. Пор.: **и всѣ, елика совѣщахъ, сотворю. Призываѣи ѿ востѣкъ птицѣ, и ѿ земли издалѣча.**
- ¹⁰³⁰ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 15: 11. Пор.: **Сметѣша же птици на тѣмъ растѣсанаѣ ѿхъ: и сѣде близъ ѿхъ ѿбрамъ.**
- ¹⁰³¹ Книга пророка Ісаї 38: 14.
- ¹⁰³² Парафраза Книги Псалмів 142 (143): 5. Пор.: **Помянѣхъ дни дрѣвнѣ, почѣхъ.**
- ¹⁰³³ Книга пророка Ісаї 46: 9–10.
- ¹⁰³⁴ Книга Псалмів 118 (119): 152.
- ¹⁰³⁵ Сковорода має на думці слова: **Онъ же рече: кѣи залѣтъ тѣмъ дамъ; Она же рече: перстѣнь твоѣи и гривѣ, и жѣзлѣ** (Перша книга Мойсеева: Буття 38: 18).
- ¹⁰³⁶ Книга Псалмів 118 (119): 149.
- ¹⁰³⁷ Див. прим. 257 до діалогу «Наркісс».
- ¹⁰³⁸ Пісня над піснями 2: 14.
- ¹⁰³⁹ Книга пророка Ісаї 11: 8.
- ¹⁰⁴⁰ Книга пророка Ісаї 11: 8.
- ¹⁰⁴¹ Книга пророка Ісаї 22: 16.
- ¹⁰⁴² Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.
- ¹⁰⁴³ Книга Притч Соломонових 8: 2.
- ¹⁰⁴⁴ Парафраза Послання св. ап. Павла до колосян 3: 2. Пор.: **гѣрнѣмъ мѣдрствѣицѣ, (а) не зѣмнѣмъ.**
- ¹⁰⁴⁵ Неточна цитата з Книги пророка Аввакума 1: 13. Пор.: **Чисто ѡко ѣже не видѣти сла и взирати на трѣды волѣзненныѣ.**
- ¹⁰⁴⁶ Мабуть, це парафраза Книги Псалмів 9: 28. Пор.: **подъ ѿзыкомъ егѣ трѣды и волѣзнь.**

- ¹⁰⁴⁷ Книга Псалмів 12 (13): 3.
- ¹⁰⁴⁸ Друга книга Мойсеева: Вихід 33: 22.
- ¹⁰⁴⁹ Сковорода має на думці слова: **И**бо птица ѡберѣте себѣ хрѣминѣ (Книга Псалмів 83 (84): 4).
- ¹⁰⁵⁰ Книга пророка Єзекїїла 8: 7–8.
- ¹⁰⁵¹ Сковорода має на думці слова: **Т**ы, голѡвице моѡ, въ покрѡвѣ каменнѣ, близъ **прѣдстѣннѣ** (Пісня над піснями 2: 14).
- ¹⁰⁵² Перша книга Мойсеева: Буття 15: 11.
- ¹⁰⁵³ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 60: 8. Пор.: **К**и сѣтъ, иже ѡкѡ ѡблаци летѣтъ, и ѡкѡ голѡвѣ со птєнцѣ ко мнѣ;
- ¹⁰⁵⁴ Книга пророка Ісаї 60: 8.
- ¹⁰⁵⁵ Пісня над піснями 2: 14.
- ¹⁰⁵⁶ Євангелія від св. Івана 15: 14.
- ¹⁰⁵⁷ Євангелія від св. Івана 15: 15.
- ¹⁰⁵⁸ Парафраза другої частини вірша Євангелія від св. Івана 15: 15. Пор.: **в**асъ же рекѡхъ **дрѣ**ги, ѡкѡ всѣ, **ѡ**же слышахъ ѡ **оцѣ** моемѡ, сказахъ вамъ.
- ¹⁰⁵⁹ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 60: 4. Пор.: **В**озведи ѡкрестъ очи твои и виждь **собрѣ**ннѣ чѡди твоѡ: сѣ, прїидѡша вси сынове твои и **издалѣ**ча.
- ¹⁰⁶⁰ Парафраза Євангелїї від св. Матвія 3: 16. Пор.: и сѣ, ѡверзошасѣ **ѣ**мѣ небесѣ, и **видѣ**хъ **дѣ**ла вѣѣхъ **сх**одѣши ѡкѡ голѡвѣ и **г**рѣдѣши на него.
- ¹⁰⁶¹ Див. прим. 108 до циклу «Басни Харьковскія».
- ¹⁰⁶² Євангелія від св. Матвія 3: 17.
- ¹⁰⁶³ Євангелія від св. Матвія 3: 16.
- ¹⁰⁶⁴ Перша книга Мойсеева: Буття 15: 11.
- ¹⁰⁶⁵ Книга пророка Софонїї 3: 1.
- ¹⁰⁶⁶ Неточна цитата з Книги пророка Софонїї 3: 2. Пор.: **Н**е ѡслыша гласѣ, не прїѣхъ **наказѣ**ннѣ, на гдѣ не ѡповѣ и къ вѣѣхъ **сво**емѡ не **привл**ижсѣ.
- ¹⁰⁶⁷ Фраза **гласъ грѡма** зринає в Книзі Псалмів 76 (77): 19, у Книзі Ісуса, сина Сирахового 43: 18 та в Апокаліпсисі 14: 2.
- ¹⁰⁶⁸ Третя книга Мойсеева: Левит 1: 14.
- ¹⁰⁶⁹ Книга Псалмів 83 (84): 2.
- ¹⁰⁷⁰ Книга Псалмів 83 (84): 3.
- ¹⁰⁷¹ Мабуть, Сковорода має на думці емблематичний образ горлиці. Див. прим. 466 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».
- ¹⁰⁷² Книга Псалмів 131 (132): 4.
- ¹⁰⁷³ Можливо, це парафраза Книги пророка Ісаї 40: 6. Пор.: всѣка плѡтъ сѣно.
- ¹⁰⁷⁴ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 72 (73): 25. Пор.: **Ч**тѡ во мнѣ **ѣ**сть на нѣсѣ;
- ¹⁰⁷⁵ Неточна цитата з Книги Псалмів 72 (73): 27. Пор.: **ѡ**ддалѡмѣши себѣ ѡ **т**евѣ погнѣнѣтъ.
- ¹⁰⁷⁶ Книга Псалмів 83 (84): 3.
- ¹⁰⁷⁷ Книга Псалмів 103 (104): 17.
- ¹⁰⁷⁸ Можливо, це парафраза Третьої книги царств 19: 12. Пор.: и **тѣм**ш гдѣ.
- ¹⁰⁷⁹ Пісня над піснями 1: 9.
- ¹⁰⁸⁰ Книга Притч Соломонових 13: 20.
- ¹⁰⁸¹ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 31: 25. Пор.: ѡкѡвѣ же **п**остѣви **кѣ**пи своѣ на **г**орѣ.
- ¹⁰⁸² Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 31: 30. Пор.: **ж**елѣнїемъ во **в**озжелѣлъ **ѣ**си **ѡ**ити въ **дѡ**мъ **о**тцѣ твоємѡ.

¹⁰⁸³ Книга Псалмів 83 (84): 3.

¹⁰⁸⁴ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 17: 24. Початок вірша звучить так: **Лицє разѣлино мѣжа премѣдра...**

¹⁰⁸⁵ Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 14. Пор.: **ѡбви ми зрѣкъ твоѡй.**

¹⁰⁸⁶ Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 14. Пор.: **оуслышанъ сотвори ми гласъ твоѡй.**

¹⁰⁸⁷ Пісня над піснями 2: 14.

¹⁰⁸⁸ Пісня над піснями 2: 14.

¹⁰⁸⁹ Фразу на **мѣстѣ слави** взято з Книги Псалмів 22 (23): 2.

¹⁰⁹⁰ Пісня над піснями 2: 11.

¹⁰⁹¹ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 9.

¹⁰⁹² Слова “отыде себѣ зима” – інтерполяція Сковороди.

¹⁰⁹³ Пісня над піснями 2: 12.

¹⁰⁹⁴ Парафраза Книги Еклезіястової 2: 14. Пор.: **мѣдраго ѡчи єго во главах єго.**

¹⁰⁹⁵ Фразу на **концѣхъ земли** взято з Книги Псалмів 47 (48): 11.

¹⁰⁹⁶ Парафраза Книги Псалмів 30 (31): 21. Пор.: **скрыєши ѡхъ въ тайни лица твоего.**

¹⁰⁹⁷ Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 13: 31. Пор.: **Сердце человеѣческо ѡзмѣнѣтъ лице єго, ѡли на добро ѡли на зло.**

¹⁰⁹⁸ Неточна цитата з Третьої книги Мойсеевої: Левит 1: 15. Пор.: **да ѡторгнетъ главѣ єго, ѡ да возложитъ жрецъ на ѡлтарь ѡ ѡсѣдѣтъ кровъ.**

¹⁰⁹⁹ Неточна цитата з Третьої книги Мойсеевої: Левит 1: 16. Пор.: **ѡ да ѡлѣтитъ гортѣнь съ перѣемъ, ѡ ѡзвергнетъ ѡ ѡ ѡлтарь на востокъ на мѣсто пѣпела.**

¹¹⁰⁰ Третя книга Мойсеева: Левит 1: 17.

¹¹⁰¹ Неточна цитата з Третьої книги Мойсеевої: Левит 1: 17. Пор.: **приношеніє єсть жертва, вонѣ благоуханіѣ гѣхъ.** Див. також: **жертва вонѣ благоуханіѣ гѣхъ** (Третя книга Мойсеева: Левит 23: 18).

¹¹⁰² Пор. із думкою Орігена: “...Слово про принесення жертв треба розуміти як слово про якісь небесні тайнства” [Ориген. Толкования к Евангелию от Иоанна // Ориген. О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 445].

БЕСЪДА,
нареченная
ДВОЕ:
о том, что
Блаженным быть легко

Персоны:
Михаил. Данїйл¹. Израїл. Ё́арра². Наема́н³.

Ё́АРРА. О Наема́н! Наема́н! Утѣшь мене, друг мой...

НАЕМА́Н. Кто тебе перепугал, брате Ё́арра? Дерзай! Мир тебѣ! Не бойся⁴! Конечно, ты сидѣл в со́нъмищѣ оных:

“Троб отверст, Гортань их...”⁵

Ё́АРРА. Тѣ-то Сирёны⁶ наполнили мой слух и сердце жалостным и смущенным пѣніем.

МИХАИЛ. Длячего ж ты себѣ ушей не за́купорил воском так, как древній Улі́кс⁷?

Ё́АРРА. Тайна сія мнѣ не извѣстна. А знаю, что они мнѣ напѣли много чудес, обезкура́живших сердце мое. Не чудо ли сіе? Есть, де, во Европѣ нѣкій Пророк, святой Ё́еремій. Он нашел от трав сок, обновляющій ему и Друзьям его Младость, яко Ё́рлюю Юность⁸.

Выслушайте второе Чудо. Нѣкій Дóктор меды́цыны питался хлѣбом то́чію и водою и жил без всяких болѣзней лѣт 300.

На вот и третее! Нѣкій Калмы́к имѣет столь быстрыя Очи, что яснѣе и далѣе видит, нежели кая-либо зрительна Трубка. Вот чем мене плѣнили сладкогласны Сірины! А мои очи день от дня слабѣют. Не чаю прожить ни 20 лѣт. Кто же мнѣ и кая страна обновит Юность? Вѣкъ мой скончается...

МИХАИЛ. О Ё́арра! не тужи, друг мой. Мы замáжем уши твои воском, медом и сотом: вѣ́чноСТЬЮ. “С нами Бог, разумѣйте, о невѣжи”⁹. И совѣтъ ваш и слово разорится, яко с нами БОГ¹⁰.

Услышите! Господа сил, ТОГО освятите¹¹.

“Той будет тебѣ во ОСВЯЩЕНІЕ, аще будеши уповая на НЕГО”¹². А иначе вся ваша крѣпость, о языцы осязающіе, языцы невѣрующіе! будет вам камень претыканія, и камень паденія¹³, и падеж сокрушенія. “И сокрушатся, и приблизатся, и яты будут чело́вѣцы, в твердынь своей суще”¹⁴. О Друг мой, Израилю! Блаженны есмы, яко Богу угодная нам разумна суть¹⁵.

ИЗРАИЛЬ. Взглянь на мене, Ё́арра. Почто ты плѣнился Лестным твоих Сіринов пѣніем? Вот влекут тебе на Камень претыканія и паденія¹⁶. Почто, забыв Господа, святишъ тое, что нѣсть святое?

“Той будет тебѣ во освященіе,
аще будеши уповая на НЕГО”¹⁷.

Друзья Іеремїины состарѣют паки, безболѣзніе Дóкторово прервется, а Очи Калмыковы потемнѣют. “Терпящїи же Господа обновлят крѣпость, окрылѣтѣют, аки Орлы, потекут и не утрудятся, пойдут и не взалчут”¹⁸.

ДАНІИЛ. Слушай, Өарра! Разумѣеш ли, что значит ОСВЯТИТЬ?

ӨАРРА. Ей! ей не разумѣю¹⁹! Научи мене²⁰.

ДАНІИЛ. ОСВЯТИТЬ значит ОСНОВАТЬ и УТВЕРДИТЬ. СВЯТОЕ же значит незыблемое, недвижимое... Когда Исаїа вопїет:

“ГОСПОДА СИЛ, ТОГО ОСВЯТИТЕ”²¹, тогда значит, что Он Един есть СВЯТ, сирѣчь Камень тверд, чтоб безопасно основать нам нашего Щастїя Храмину, а не дерзали бы мы святить ни одной Твари, яко клятву и пѣсок.

“Всяка плоть сѣно”²². Глагол же Божїй, сирѣчь Основанїе, СИЛА и ДУХ, пребывает во вѣки²³.

Адамант сам собою тверд есть, а мы, только почитая его таковым, дѣлаем твердым. И сїе-то есть: “Будет тебѣ во ОСВЯЩЕНІЕ, аще будещи уповая на НЕГО”²⁴. Сирѣчь: Освятит тебе и утвердїт щастїя твой Домик вѣчно и недвижно, Если, минув дрянь, весь пѣсок и сѣно, почтеш Единого ЕГО СВЯТЫМ и твердым.

ӨАРРА. Ай, друг мой Данїил! не худо ты судил.

ДАНІИЛ. Плюнь же, Голубчик мой, на Веремѣву юность, на Дóкторово Трїсталѣтїе и на Калмыцкїя Глаза. Істинная дружба, правдївое Щастье и прямая ЮНОСТЬ никогда не обветшает.

Ах! все то не наше, что нас оставляет.

Пушай бѣдет при нас, поколь оставит нас.

Но да знаѣм, что все сїе не-вѣрный нам Друг. Один умирает в 30, а другой в 300 лѣт. Если умирать есть нещастье, так оба бѣдны. Не велика в том отрада Тюрѣмнику, что иных в три часа, а его в 30[-й] день вытащат на Ешафот. Кое же то мнѣ и здравїе, коему Концѣм слабость? Кая то мнѣ Младость, раждающая мнѣ Старость? Ах! не называй Сладостью, если раждает Горесть. Не дѣлай Долготюю ничего, что прекращается. Не именуй Щастїем ничегò, Что опровергается. От Плодов и от Конца его суди всякое дѣло²⁵. Не люблю жїзни, печатлѣмая смертью, и сама она есть смерть. Конѣц дѣлам, будь Судїя!

Не то Орел, что лѣтает,

Но то, что легко сѣдает²⁶.

Не то Око, что яснѣет,

Но то, что не отемнѣет.

Вот тебѣ прямое ОКО! как написано о Другѣ Божїем:

“Не отемнѣстѣ ОЧИ Его,

Ни ислѣста Устнѣ Его”²⁷.

ӨАРРА. О Наеман! Наеман! утѣшь мене, Друг мой.

НАЕМАН. О любезная душа! Околдунил тебе Глас сладкїй, Сирѣнскїй, Глас, влекущїй Лотку твою на Камни. Ей! о сих-то камнях Глас сей Исаїи:

“Приближаются, и сокрушатся, и падут”²⁸.

“Наполнятся до́мове шу́ма, и почіют ту Сірины”²⁹.

Но не бойся! Господь избавит тебе³⁰. Положит тебѣ во Основаніе Камень многобѣен, краеуголен³¹.

“Тогда спасёшися и уразумѣши, гдѣ еси был”³².

ΘΑΡΡΑ. Не дивись сему, что я околдунен, а скажи мнѣ, гдѣ не слышится Глас пустынных сих Птиц?

Сірен лёстный Окіана!

Гласом его обаянна,

Бѣдная душа на пути

Всегда желает уснути,

Не доплывши брега³³.

Се исполнилось на мнѣ, что я мальчиком пѣвал.

НАЕМАН. А я тебѣ взаимно от той же пѣсни воспою:

Распространи Бодр вѣтрила,

И Ума твоего крыла,

Пловущи на бурном морѣ,

Возведи Очеса горѣ,

Да потечёш путь прав³⁴.

ΘΑΡΡΑ. Протолкуй мнѣ, Наеман, что значит Сірин? Я слышал, что Сірен значит пустынную птицу³⁵.

НАЕМАН. Когда не разумеешь, что есть Сірин? ниже уразумѣешь, что ли есть пустынная птица? Иное разумѣть Имя, а иное дѣло разумѣть то, что именем означается. Разумеешь Имя сіе, или скажѹ, Звон сей: Христос, но дай Бог, чтоб ты знал! что сіе Имя значит?

ΘΑΡΡΑ. Так протолкуй же мнѣ не имя, но дѣло.

НАЕМАН. Сірин есть сладкорѣчивый Дурак, влекущій тебе к тому, чтоб ты основал Щастіе твое на Камни том, который не утверждает, но разбивает.

ΘΑΡΡΑ. Ражжуй как можно простѣе и вкуснѣе...

НАЕМ[АН]. Сколько у вас славных и почтенных Любомудрцев? Всѣ сїи суть Сірины. Они-то соблазняют в жизни сей пловущих, Стариков и Молодцов. Взглянь сердечным Оком на житейское Море. Взглянь на претыканіе и паденіе пловущих и на вопль их. Один вознѣздиться хотѣл на Капиталѣ, как Ноева Голубица на Холмѣ, и под Старость сокрушился. Другой на Плотоугодіи думал создать дом свой и в Кончину лѣтъ постыдился. Иной основался на Камнѣ Милости Исполнскія³⁶ и был ему претыканіем. Ты думаешь, но и ревнуешь състь на Камень плотскія Юности, плотскаго безболѣзнія и плотских Очей твоих, и се ожидает тебе претыканіе, паденіе и сокрушеніе³⁷!

ΘΑΡΡΑ. Брось людскія Бѣшенства, а скажи только, Что значит пребываніе Сіринов на морѣ? Зачем на водѣ?..

НАЕМ[АН]. Затѣм, что в Суетѣ. Не хотят они в Гавань и в Лѳно Авраамле³⁸, на Матерую и твердую Землю со Израилем, но с Фараоном³⁹.

Вот вам благолѣпная Фигура и преподобный Образ НАДЕЖДЫ и обманчивости! Гаванью или ЛѳНОМ образуется УПОВАНІЕ, а морем и водою – лживость всякія плоти. Во Евангеліи Камень и пѣсок есть то же. На оном Мудрый, а на сем домик себѣ строит муж Безпутный⁴⁰.

Ковчег и потоп – не то же ли⁴¹? Вода и Елиссѣйское Желѣзо⁴² – не то же ли? Сороколѣтная пустыня и ОБЪТОВАННАЯ ЗЕМЛЯ – не то же ли? Что только преходит Израиль, все то Море, вода, зыбкость, основаніе и упованіе юродивых мужей, как написано:

“Рѣка текущая основаніе их”⁴³. “Почіют ту Сірины”⁴⁴.

“Возволнуются и почити не возмогут”⁴⁵.

“Нѣсть радоватися нечестивым”⁴⁶.

ΘΑΡΡΑ. Ты уже и много насказал, и завел в любопытность. Так скажи же мнѣ: для чего иные толкуют, что Исѳины Сірины суть то пустынные птицы, а вознѣздываются в пустом Вавилонѣ градѣ⁴⁷.

НАЕМ[АН]. О младенец с бѣбійми твоими Баснями⁴⁸! Ражжуй только Зубом мужеским сей час по Сампсѳонову, найдеш в жестком нѣжное, а в пустом пищу⁴⁹.

Пустынные Птицы, развѣ то не лже-Пророки, пустое поющіе? Пустый Вавилон, развѣ то не Сирѣнскій Камень? Не все ли пустое, что суета? и не все ли то вода, что не твердое? Послушай, вот Птица!

“Ефрѣм, яко Голуб безумный, не имый сѣрдца”⁵⁰.

Учеников сих Птиц называет Михѣа дщерьми Сирінскими, и точно о Самаріи, кая таких птиц довольно у себе имѣла, вопіет: “Сотворит плач, аки Зміев, и рыданіе, аки дщерей Сирінских”⁵¹.

К сим-то безумным птицам слѣдующій Божій отзыв:

“Приступите ко мнѣ⁵², послушайте мене, погублшіи сердце, сущіи далече от правды”⁵³.

О сих же птицах нечистых Осіа поет вот что!

“Якоже Птицы небесныя, свѣргу я...

Горе им, яко отскочиша от мене”⁵⁴.

Учеников же их называет чадами вод:

“Яко Лев, возревет Господь, и ужаснутся чада вод”⁵⁵.

Чада вод и дщери Сирінскія есть то же, у Исѳии называются отъятыми парящих птиц птенцами⁵⁶.

Сии ж Сирѣны называются Зміями и Гѳдами.

“Сотворит плач, аки Зміев...”⁵⁷

“Полижут персть, аки Зміеве...”⁵⁸

“Послю, аки Гѳды на Землю”⁵⁹.

Зачем туда? Затѣм, чтоб вся дни живота своего кушали Грязь⁶⁰.

Сии-то суть Ангелы лютые⁶¹, псы, злые дѣлатели⁶², облаки бездождные⁶³,

водные, земные, духа не имущие...⁶⁴

ΘΑΡΡΑ. Полно! полно! Поговори еще мнѣ о добрых Птицах. Я уже и разумѣю, что, конечно, не худо поет оная Птица:

“Глас Горлицы слышан в Землѣ нашей”⁶⁵.

НАЕМ[АН]. Нѣсколько тебѣ благовѣствующих Птиц выпущу из Ковчега. Взглянь! “Кїи суть, иже, яко Облацы, летят?

И, яко Голубы со Птенцы, ко мнѣ?”⁶⁶

Как темна и тонка вода во Облацѣх воздушных⁶⁷, так вода Глубока – Совѣт в сердцѣ Мужей сих⁶⁸ и их Птенцов. И как Голубины Очи вышше волнованїя Сирѣнских вод, так Сердце их вышше всяя тлѣни подъялось. Взглянь еще на Горнїй Хор Птиц прозорливых!

“Подъях вас, яко на Крилѣх Орлих, и приведох вас к себѣ”⁶⁹.

“Идѣже труп, тамо соберутся Орлы”⁷⁰.

Не Орел ли то: “Ангел Господень восхити Филиппа”⁷¹?

Не Орел ли то: “Не обрѣтесе Енох в живых”⁷²?

Не Орел ли то: “Взят бысть Иліа вихром”⁷³?

Вот Орел парит! “Вѣм ЧЕЛОВѢКА⁷⁴, прошедшаго небеса”⁷⁵.

Вот Орел! “Ят Аввакума Ангел Господень за верх Его”⁷⁶.

Вот Орел! “Вознесу тя, Господи, яко подъял мя еси”⁷⁷.

Взглянь же на сего любезнаго Орла! “Видѣхом СЛАВУ ЕГО...”⁷⁸ Куда-то они летят? Ах, превзойшли Они Труп и тлѣнь. Устремили взор на ТОГО: “Вземлется от Земли Живот Его”⁷⁹. “Взятся великолѣпіе Его превыше небес”⁸⁰.

Ах! взглянь сюда!.. Не се ли оная Благовѣстница с масличною вѣтвюю из НОЕВА КОВЧЕГА, Мир нам приносящая, летит? и, летя, вот что, кажется, поет: Дерзайте⁸¹! Да не смущается сердце ваше⁸² потопом вод Сирѣнских! Я вижу ХОЛМ незыблемый, верхїй Гор, из-под потопных волн выникающих, провижу весьма издалеча Землю и Гавань⁸³: вѣруйте в Бога⁸⁴, там почѣм.

“Кто даст мнѣ крилѣ...”⁸⁵

“Очи ваши узрят ЗЕМЛЮ издалеча”⁸⁶.

А мнѣ любезна и Горлица сїя. Летит выспр поющи:

“Воспою нынѣ Возлюбленному пѣснь”⁸⁷.

О Θάρра! Θάρра! чувствуешь ли вкус во Пророчїих Мўзах? А иначе – бѣжи и приложися к Галатам.

ΘΑΡΡΑ. Вѣриш ли, что для мене прїятнѣе пѣніе Сирѣнское.

НАЕМ[АН]. Ей, друже, вѣрю, что больше Елѣя имѣет во умашенїи своем Лстец, нежели в Наказанїи своем Отец, и что ложная позолотка есть блистательнѣе паче самаго Злата, и что Іродова Плясавица⁸⁸ гаразда красивѣе, нежели Захарїина Елисавет⁸⁹. Но помни Притчу:

“Не славна избѣ углами, славна пирогами”⁹⁰.

“Не красна Челобїтна слогом, но Законом”⁹¹.

В самом сладчайшем ядѣ внутреннїй вред уничтожает сладость. Предревняя есть притча сїя:

“Ἀπλὸς ὁ μῦθος τῆς ἀληθείας”⁹².

“У Истины простая рѣчь”.

Инако поют в Костѣлѣ, а инако на Маскарáдѣ⁹³.

Смѣшóн, кто ищет красных слов в том, кого спрашивает о дорогѣ, и кто Лакирует чистое Золото. На что Прорóчїим Пѣсням Блядословіе? Пусть покрывается им Сирѣнская лжа! А то, что они поют во Фигурах, фигуры суть мѣшѣчки на Золото и шелуха для Зернá Божїя. Сїе-то есть иносказаніе и истинная Оная Ποίησις, сирѣчь твореніе⁹⁴: положить в плотскую пустош Злато Божїе и здѣлать Духом из плоти, авось-либо кто догадлив найдет в коробочкѣ прекрасное Отроча Еврейское, взятаго вышше вод Сирѣнских Человѣка⁹⁵.

“Твориай Ангелы своя духи (духами)”⁹⁶.

Вот истинные Пїиты, сирѣчь Творцы и Пророки, и сих-то Писанїя любил читать возлюбленный Давид:

“В творенїих рукѹ твоею поучахся”⁹⁷.

ӨАРРА. Однак мнѣ прїятны и Ковчѣговы Птички. Мудренько поют. Выпусти еще хоть одну.

МИХАИЛ. Я тебѣ выпущу, обратись сюда, ӨАрра! возведи Очеса⁹⁸.

“Яко Ластовица, тако возопїю,

и я́ко Голуб, тако поучуся”⁹⁹.

ӨАРРА. Кой вздор? Громкїя ластовицы в коих странах родятся? А у нас они то же, что свершкїи. Голуб глупѣе Курицы, как может Любомудрствовать?

Видиш ли? коль стропотныя Музы Пророческїя? Вот каких птиц насобрал в свой Ковчег Ной! А мои Сирѣны нѣжно, сладко, ясно, громко и самыми преславными модными слóвушками востѣвают. Самыя морскїя волны, кажется, что от их пѣнїя поднимаются и пляшут, будто от Орфѣевой Псалтыри¹⁰⁰, и нѣтъ толь глупаго скота и звѣря, даже и самаго нечувствительнаго пня и холма, чтоб их не разумѣл, чтоб не скакал и с воскликновенїем не всплескал в длáни, и не дивно, что вселенную влекут за собою.

МИХАИЛ. Не бойся, ӨАрра. Израиль видит ДВОЕ. А сїе-то есть Жезл, и власть Ему здѣлать из яда ядь, из смерти жизнь, из обуялости вкус, а из стропотнаго гладкое, и ничесоже Его вредит. Он ссет Камень¹⁰¹, преходит Море, возьмет Змїя¹⁰² и пьет Мѣрру в сладость. Его желудок все варит в пользу, а зубы все стирают и вся поспѣшествуют во Благое. Слушай, Израиль! Раскуси ему Езе́кїину Мысль. Испїй стропотну сїю рѣчь так, как написано о Тебѣ:

“От потока на пути пїет...”¹⁰³

О Израилю! Преходь поток, исходь на ВТОРОЕ, сїе есть твое.

ИЗРАИЛЬ. “Господь даде мнѣ Язык...”¹⁰⁴ Ластовица и Голуб значит Израиля. Взглянь, ӨАрра, на стѣну и скажи, что ли видиш? Взглянь сюда.

ӨАРРА. Вижу Картинку, гдѣ написана птичка, поднявшаясь из морскаго Брѣга и летящая на другой невидный Брег.

ИЗРАИЛЬ. Сїя есть Израилская Картина, нареченна СІМВОЛ¹⁰⁵. Ластовица, убѣгая зимы, летит чрез море, от сѣвернаго Брѣга на Южный и, летя, вопїет:

“Нѣсть мнѣ мира здѣ”¹⁰⁶.

В сей-то Символ ударяет Езекіина Сѣрдца Луч сей:

“Яко Ластовица, тако возопію”¹⁰⁷.

Израиль вездѣ видѣт ДВОЕ. Ластовицу осязает, а чрез нея, будто чрез примѣту, ведущую к мѣти, провидѣт Духом чистое, свѣтлое и Божественное Сѣрдце, возлѣгающее вышше непостоянных вод к Матерой и тѣплой Твѣрди. Сіе-то есть стоять на Стражѣ со Аввакумом, возводить Очи¹⁰⁸ и быть Обсерватором на Сіонѣ¹⁰⁹. Необрѣзанный же сѣрдцем видѣт одни Примѣты без мѣты. Взглянь, Ѳарра, и на сей Символ. Видиш окрылатѣвшую Дѣву, простѣршую рѣки и Крыла и хотящую летѣть чрез пучину морскую, к вынікающим издалѣча Холмам. А любѣзныи Ея над Холмами из Облака взаимно к ней летѣтъ уже, простирая к объятію рѣки своя. Здѣсь видиш и плавающій КОВЧЕГ¹¹⁰. Сіа есть чистая Жена, о коей написано:

“Даны быша Женѣ два Крыла Орла великаго”¹¹¹.

Блаженныи сея Жены потопом Блѣвотин своих не мог потопить Змій седмглавный¹¹². Она-то вопіет: “Кто даст мнѣ крилѣ...”¹¹³ Вот тебѣ Ластовица! “Яко Ластовица, тако возопію...”¹¹⁴ “Не в силѣ величій, ни в крѣпости Глас Ея, но в Дусѣ моем’ – глаголет Господь Вседержитель”¹¹⁵.

“Радуйся зѣло, дщи Сіоня, проповѣдуй, Дщи Іерусалимля”¹¹⁶.

Не Ластовица ли Павел, проповѣдующій не в мудрости слѣва и мірскаго витійства, и Сирѣнскаго Блядословія, но в наученіи и Силѣ Духа святаго¹¹⁷?

А когда Ластовица кричит, что для нея Сѣверный Брег опасен и что узнала Она надежный Южный Брег, так не ДВОЕ ли Она видѣтъ? и не то же ли нам благовѣстит: “Вѣм ЧЕЛОВѢКА, о сем похваляюся”¹¹⁸?

Не то же ли, что Давид: “И полещу, и почію”¹¹⁹?

Не то же ли, что Ангел: “Се благовѣствую вам радость велію”¹²⁰?.. “Нѣсть здѣ”¹²¹, “Тамо Его узрите”¹²².

“Нѣсть мнѣ Мира здѣ”¹²³.

Сам Езекія, сказав: “Яко Ластовица”¹²⁴ и протчая, всплош придает сіе: “Ищезостѣ бо Очи мои”¹²⁵. Сирѣчь престал я то видѣть, что прежде видѣл. Я видѣл одну воду, одну плоть и кровь, и одну пустош и суету, и сіе есть ОДНО, и есть ничтоже, посему я и слѣп был, видѣвшій то, что ничтоже и Одна точію тѣнь есть. Нынѣ же глупое Око мое ищезло и преобразилось во ОКО ВѢРЫ, видящія в тѣлишкѣ моем обон-пол непостоянныи Плоти и Крови Твердѣ и высоту Господа моего, Духа Божія, содержащаго своею Горстію прах мой, и сіе есть второе и надежное, вторый ЧЕЛОВѢК – Господь мой¹²⁶.

“Иже избави мя и отъя Болѣзнь Души моя”¹²⁷.

Отселѣ всѣ воскресшіи возблагословят тя¹²⁸, и я, ожившій,

“Яко Ластовица, тако возопію”¹²⁹.

И яко Павел, тако поучуся¹³⁰.

“От днесь бо дѣти сотворю, яже возвѣстят Правду твою...”¹³¹

“От нынѣ ни единаго вѣмы по Плоти. Аще же и разумѣхом по плоти Христа, но нынѣ ктому не разумѣем”¹³².

Посмотри же, Өарра, и на другой Символ, в Центр коего ударяет сѣя ж Езекина рѣчь. Взглянь сюда.

ӨАРРА. Вижу. На самом верхѣ Камня, в срединѣ моря стоящаго, стоит кая-то Птичка. Камень схож на Сиренскій.

ИЗРАИЛЬ. Как ему быть Сиренским, когда Глас Символов есть Таков: "IN CONSTANTIA QUIESCO". Сирѣчь:

"На неизблемости почиваю"¹³³?

Кая вѣрность на Сиренском, волнами покрываемом? Сей есть каменный ХОЛМ вѣчнаго, выникшій из-под вселенскаго Потопа, на коем упокоился Ноев Голуб, с таким Благовѣстіем:

Inveni portum Jesum. Caro, Munde, valete.

Sat me jactastis. Nunc mihi certa QUIES¹³⁴.

Сирѣчь:

Прощай, Стихійной потоп!

Я почию на ХОЛМАХ вѣчнаго,

Обрѣтши вѣтву БЛАЖЕНСТВА.

Вот тебѣ Ноев Голуб! Послушай Гласа Его.

"Дѣла вѣчная помянух и поучахся"¹³⁵.

"Постави на Камени нози мои"¹³⁶.

"На Камень вознесл мя еси"¹³⁷.

"Господь – утвержденье мое и КАМЕНЬ мой"¹³⁸.

Вот еще Голуб! "Со усердіем гоню"¹³⁹, к намѣренному теку.

Аще како достигну во воскресенье мертвых"¹⁴⁰.

"Разумѣхом по плоти Христа, но нынѣ ктому не разумѣем"¹⁴¹.

Пожалуй, посмотри мнѣ и на Сына Ёнина, сирѣчь Голубинина¹⁴²: "Блажен еси, Симоне, Сыне Ёнин. Яко плоть и кровь не яви тебѣ (мене), но Отец мой, иже на небесѣх... Ты еси КАМЕНЬ (Кіфа), и на сем КАМЕНЬ утвержу всю Церковь мою..."¹⁴³ Слыхал ли ты о Даніиловом КАМЕНЬ¹⁴⁴? Се Он есть. Слышал ли Замок Апокалиптичный¹⁴⁵? Се он есть. Слышал ли Рай? Вот он тебѣ! Слыхал ли о Землѣ дивной, что от воды и посреде воды¹⁴⁶? Вот же тебѣ обѣтованная ЗЕМЛЯ! Вспомни Евангелскій Маргарит¹⁴⁷. Вспомни обрѣтенную Драхму¹⁴⁸. Вспомни освобожденье, исцѣленье, воскресенье и протч[ая], и протч[ая], и протч[ая]. Все сѣе и всѣ Пророческія Мѹзы, как праволучныя стрѣлы молніины¹⁴⁹, в сей святой и един КАМЕНЬ ударяя, путеводствуют.

Видиш, Өарра, в кую Гавань доплыла рѣчь Езекина? Не дерзай же хулить Птиц Ноевых. Они поют тихо, но Глас тонок их, остр и высок. А Сирены, как Лѣбеди, возносят громко крик, но по Пословицѣ:

"Высоко полетѣла, да не далеко сѣла"¹⁵⁰.

ӨАРРА. Право я влюбился в ваши птички. Ковчег ваш подобен Тройанскому Коню¹⁵¹. Выпустите мнѣ еще хоть одну. Люблю, что поют ДВОЕ. Одно во уши, другое в Разум, как написано: "ДВОЕ сѣя слышах"¹⁵².

Теперь вижу, что не пустая древняя оная Притча:

“Глуп, кто двое нащитать не умѣт”.

Видѣть кошелек – не знать, что в кошелькѣ, – сіе есть видящи не видѣть. Видно, нужно вездѣ видѣть ДВОЕ.

Видѣть болван – не знать, что в болванѣ, есть не знать себе. Сирѣны поют воду, а ваши Птицы – воду и Гавань.

Вода есть кошелек, а Гавань есть Имперіал¹⁵³. Тѣло есть вода и кожа, в которую одѣт Истинный наш АДАМ¹⁵⁴.

ДАНІИЛ. О Өарра! начал ты издавать благоуханіе.

“Сот искапают устнѣ твои, Невѣсто”¹⁵⁵.

Вот сей-то СОТ закупорит тебѣ уши противу Сирѣн¹⁵⁶.

ӨАРРА. Выпусти, Даніил, еще хоть одну мнѣ Райскую Птицу.

ДАНІИЛ. Изволь! Еще ты такой не видал. Лови Еѣ!

“Ерѳдій на небеси позна время свое”¹⁵⁷.

ӨАРРА. Дичинѣ ты выпустил. Я и имя ея в первое слышу. Скажи мнѣ, кой сей род есть птицы, Ерѳдій?

ДАНІИЛ. У древних Славян она Ерѳдій, у Ёллинов – Пеларгѳс¹⁵⁸, у Римлян – Кикѳніа¹⁵⁹, у Поляков – Бѳцян¹⁶⁰, у Малороссіан – Гайстер¹⁶¹, – схѳжа на Журавля. Ерѳдій^а значит Боголюбный, если слово Еллинское. Но что в том нужды? Брось тѣнь, спѣшій ко Ёстинѣ. Оставь физыческія скѳзки беззѳбым младѣнцам. Все то бѳбіе, и баснь, и пустош, что не ведѣт к Гавани. Сѣки скорѣе всю плоть по Израїлски¹⁶². Сержусь, что медлиш на Скорлупѣ. Сокрушай и выдырай Зѣрно Силы Божіа. Ерѳдій знаменует Вѣру во Христа, а яснѣе сказать, Израїлское ОКО, видящее ДВОЕ, – вот тебѣ Гайстер! Будь здоров с ним! С Небесѣ Крастель...¹⁶³

ӨАРРА. Конѣчно ж, есть причина, длячего взят он во Образ сей.

ДАНІИЛ. Конечно, трѳкая вина сему есть. 1-я – что гнѣздится на Кірках¹⁶⁴. 2-я – что снѣдает Змїи¹⁶⁵. 3-я – что в старости родителей кѳрмит, хранит и нѳсит¹⁶⁶. Кірка значит Двор Божій¹⁶⁷. “Коль возлюбл[енна] Селенія твоя...”¹⁶⁸

“Птица обрѣте себѣ храмину...”¹⁶⁹

“Тамо птицы возгнѣзд[ятся]”¹⁷⁰. “Ерѳдїево жилище предводительствует”¹⁷¹. Ерѳдій всегда на вышших мѣстах, на Шпіцах и на Кѳполах гнѣздится, будѳто предводитель прѳтчіим птицам.

“Блаженны живущіи в Дому твоѣм”¹⁷².

Вот тебѣ Ерѳдій! “Едино просих от Господа”¹⁷³ и прѳтч[ая]. Вот Ерѳдій! “Обрѣте его ЁСУС в Цѣркви”¹⁷⁴.

А сїи тебѣ развѣ не предводительствующіе суть Ерѳдїи?

“Взыдоша на Гѳрницу, идѣже бяху пребывающе,

Петр же, и Ёков, и Ёоанн¹⁷⁵, и прѳтчїе единомушно вкупѣ¹⁷⁶.

И бысть внезапу с небесе шум¹⁷⁷... и исполнишася вси

Духа свята, и начаша глаголати иными языки”¹⁷⁸.

^а Երօժ, значит желаніе, Римски – Купидѳн; Ζεύς, Jupiter, или Дїй. Отсюду слово Ерѳдій – то же, что Филѳвей⁽¹⁾.

Вот что в сей птиць великое! “Позна время свое”¹⁷⁹.

Видно, что она познала ДВОЕ: время и время¹⁸⁰.

О кто сей прекрасный Еродій есть! Послушай Его:

“Се зима преиде, дождь (Потоп) отъиде, отъиде
себѣ, Цвѣты явишася на землѣ”¹⁸¹ и протч[ая].

Видиш ли? Что знают? и куда летят Ноевы Птицы? Ко Авраамлю
Заливу и к Гавани оной:

“ГОСПОДЬ ПАСЕТ МЯ...”¹⁸²

На вот тебѣ стадо и безтолковых Гайстров!

“Лице небесе умѣете разсуждати”¹⁸³.

“Горе вам смѣющимся нынѣ!”¹⁸⁴

ΘΑΡΡΑ. А почему ты их назвал безтолковыми? Вить их за прогностики
Христос не осуждает.

ДАНІИЛ. Они чрез солнце разумѣют разумно непогоды, но не прозорливы
узрѣть второе время, сирѣчь Царствіе Божіе. Надобно знать с Даніилом
Время одно и время второе¹⁸⁵. Из сих полу-времен все составленно.

“И бысть вечерь, и бысть Утро, День един”¹⁸⁶.

Одно время есть плакать, а второе время смѣяться¹⁸⁷. Кто одно знает, а не
ДВОЕ, тот одну бѣду знает. Вот еще бѣдные Гайстри! “Взлечут на вечерь...”¹⁸⁸

“Возволнуются, и почити не возмогут”¹⁸⁹.

О безумно вознѣздившихся сих Гайстрах можно сказать:

Их Твердь – одна вода,

В срединѣ их – Бѣда¹⁹⁰.

Смѣяться нынѣ и веселиться здѣ значит не видать ничево, кромѣ тмы и
стихійныя сѣни.

“Горе вам, смѣющимся нынѣ”¹⁹¹. И когда Петр сказал: “Добро нам здѣ
быти”¹⁹², тогда вдруг обличен: “Не вѣдый, еже глаголаше”¹⁹³. Он раздѣлял
Моисея от Ілїи, Ілїю от Христа, не познав еще истиннаго ЧЕЛОВѢКА, кромѣ
Человѣчїи плоти или стѣни.

А когда проснулся, тогда здѣлался мудрым Еродіем и, познав ДВОЕ,
познал истиннаго, сверх человѣчїи сѣни, Человѣка, который есть ЕДИН во
всѣх и всегда¹⁹⁴.

“Убуждшеся видѣша СЛАВУ ЕГО”¹⁹⁵.

“Обрѣтесе Иисус Един”¹⁹⁶.

“Иже есть всяческая во всем”¹⁹⁷.

Простый Еродій на одном небеси видит двойное время: стужу и
теплоту, Зиму и весну, покой и досаду, – а Тайный Еродій, сирѣчь Израиль,
сверх стихій и сверх самага тонкаго воздуха, видит тончайшее второе
Естество, и тамо сей Еродій гнѣздится.

“Что мнѣ есть на небеси? и от тебе что восх[отѣх] на землѣ?”¹⁹⁸ Сіе второе
ЕСТЕСТВО, аще в стихїях? или кромѣ стихій? Бог вѣсть. Однак Израиль
познал ОНОЕ¹⁹⁹.

ΘΑΡΡΑ. О Данїйл! Ей! понравились мнѣ твои Гайстры. Выпусти еще хоть одного.

ДАНІЙЛ. Развѣ и тебѣ хочется быть Гайстром?

ΘΑΡΡΑ. Велмй хочется, но да не безтолковым же.

ДАНІЙЛ. И мудрый часто претыкается. “Толіко время с вами есмь, и не познал еси мене, Фѣлиппе?”²⁰⁰

“Не можеши нынѣ по мнѣ ити”²⁰¹.

“Отвержешися мене триѣци”²⁰².

Дай Бог! чтобы ты был в ликѣ сих Гайстров:

“Сей есть живот вѣчный, да знают ТЕБЕ, и Егоже послал еси...”²⁰³

Вот Предводитель и Царь их! Послушай ЕГО:

“Дух Господень на мнѣ...”²⁰⁴ “Нареши Лѣто Господне прѣятно, и день...”²⁰⁵

Вот и сей не послѣдній! “Се нынѣ время благопрѣятно! Се нынѣ день спасенія!”²⁰⁶

Вот коль нужно слово сіе! ΓΝΩΘΙ ΚΑΙΡΟΝ²⁰⁷. NOSCE TEMPUS²⁰⁸. ПОЗНАЙ ВРЕМЯ.

“Еродій позна время свое: Горлица и Ластовица...”²⁰⁹ О Еродіево жилище²¹⁰! Блаженно еси! Не то ли Оно?

“По землѣ ходяще, обращеніе имама на небесѣх”²¹¹.

“Праведных Душы в руцѣ БОЖІЕЙ...”²¹²

“Боже сердца моего”²¹³! Душа моя в руцѣ твоею”²¹⁴.

“Под сѣнь Его возжелах и сѣдох...”²¹⁵

“Авраам рад бы видѣть день мой, и видѣ, и возрадовася”²¹⁶. “Онѣма же отверзостѣся Очи, и познаста ЕГО, и Той не видим бысть има”²¹⁷.

Да избавит же тебе Господь от тѣх Юродов!

“Еродіа позна время свое: Горлица и Ластовица... Людіе же мои сїи, не познаша судеб Господних”²¹⁸.

“Возлюбиша паче славу человѣческую, неже СЛАВУ БОЖІЮ”²¹⁹. “Ослѣпи Очи их, да не видят, ни разумѣют”²²⁰, – вопіет Ісаїа, увидѣв СЛАВУ Христа Господня.

А они хвалятся: “Да ямы и пїем! утрѣ бо умрем”²²¹. Умирайте! Умирайте! Яко нѣсть ваше разумѣти ДВОЕ. Видите, о ночные Враны²²², один только дневній вечер, одну только воду со Сирѣнами. Сїя-то мрачная слава ослѣпила вам Очи, да не видите Утреннія оныя СЛАВЫ:

“ВОСТАНИ СЛАВА МОЯ! ВОСТАНУ РАНО”²²³.

Для чего вы, о Звѣри дубравные! в ложах своих легли, не дождав Блаженного Онаго втораго Дня²²⁴:

“Во утрїи же видѣ Іоанн ІИСУСА.

Се АГНЕЦ БОЖІЙ!

Сей есть, о немже аз рѣх”²²⁵.

Вы есте тма Міру²²⁶, и волки, не от числа оных:

“Веніамин волк, хищник, рано ясть еще...”²²⁷ но в вечер глотающіе все без Останка на УТРО²²⁸, да

“Оста́нки нечестивых потреба́ются”²²⁹.

ӨА́РРА. Я во́вся не разумѣю, что значит Оста́нок...

ДАН[ИИЛ]. О дряхлый и ко́сный Клео́по! Останок есть то же, что бары́ш, рост, приложе́ние, прилагаемое Прекрасным Ёсифом²³⁰ в пустое вре́тище Веніа́миново²³¹. И сего ли не разумѣеши? Не приложатся ж тебѣ Лѣта живота...²³²

ӨА́РРА. О! ны́нѣ разумѣю, и приложатся мнѣ, яко Езе́кіи²³³.

ДАНИИЛ. Останок есть ЛѢТО ГОСПОДНЕ пріятное (Iubilaeus Annus)²³⁴, День воздая́нія²³⁵, Весна Вѣ́чности, тая́щіяся под нашим сокруше́нием, будто́ Злато в Сума́х Веніа́миновых²³⁶, и воздаю́щія Израилеви вмѣсто мѣди – Злато, вмѣсто желе́за – серебро, вмѣсто дров – мѣдь, вмѣсто каменія – Желе́зо²³⁷, вмѣсто пѣсочнаго фундаме́нта – А́дамант, Са́пфир и А́нѳракс... Чол ли ты во При́тчах:

“Исцѣ́леніе плѣтем и При́ложеніе костью”²³⁸?

Плоть брѣ́нная твоя есть-то здѣ́шній Мѣр, и дне́шний вечер, и пѣсо́чный Грунт, и море Си́рѣнское, и Ка́мни преты́канія. Но там же, за твоею плоти́ю, до твоей же плоти совокупи́лась ГА́ВАНЬ и ЛО́НО Авраа́мле²³⁹, ЗЕМЛЯ посреде́ воды²⁴⁰, СЛОВОМ Божіим держа́ма, если ты не но́щный еси, но излетѣ́вший из КОВЧЕ́ГА Вран, если ты Ластови́ца или Голуби́ца, узна́вшая себе, сирѣ́чь ви́дящая ДВОЕ: мѣр и Мѣр, тѣло и ТѣЛО, челове́ка и ЧЕЛОВЕ́КА, – двое в одном, и одно во двоих, неразде́лно и неслитно же²⁴¹. Буде́то ЯБЛО́НЬ и тѣнь ея, ДРЕ́ВО живо́е и дре́во ме́ртвое, лука́вое и добро́е, лжа и Исти́на, грѣ́х и разрѣ́шеніе, кратко сказа́ть: Все, что ося́заетъ в нару́жности твоей, аще вѣ́руешь, все то е имѣ́еши во Сла́вѣ и в тайно́сти І́СТОЕ, твоею ж внѣ́шностію сви́дѣтельствуемое, душе́вным тѣлом духо́вное²⁴².

В сей-то Центр уда́ряет Луч Сѣ́рдца Напе́рсника:

“Вся́к Ду́х, иже испове́дует І́ИСУСА ХРИ́СТА, во плоти прише́дша (плоти при́ложивша́гося), от Бога есть”²⁴³. “Вѣ́мы же, яко, егда явится, подобны́ Ему́ бу́дем, ибо ў́зрим Его́, яко́же есть”²⁴⁴. “И вся́к имѣ́й наде́жду сѣю на НЕ́ГО, очи́щает себе, яко́же ОН чи́ст есть”²⁴⁵.

Вот тебѣ ОСТА́НОК! вот При́ложеніе костью твоим²⁴⁶! Все Тебе оставит, а Сей ОСТА́НОК никогда.

“Вся́ ПЕРЕХО́ДЯТ, Лю́бви же – НИ”²⁴⁷.

“ГОСПО́ДА СИ́Л, ТО́ГО ОСВЯ́ТИТЕ...”²⁴⁸

Ны́нѣ разумѣ́еши ли НАДЕ́ЖДУ твою́ и Лжу Си́рѣнскую? Вот тебѣ вмѣсто триста́лѣтня вѣ́чная Памя́ть и Юно́сть! Будь Здо́ров!

“В па́мять вѣ́чную пре́будет Паве́дник”²⁴⁹.

От шу́ма Си́рѣнских вод не убои́тся.

Сей есть ЖИ́ВОТ вѣ́чный. Ны́нѣ

“Обно́вится, яко О́рляя, Юно́сть твоя”²⁵⁰. Но не тѣ́х Орло́в, что па́ки старѣ́ют и умира́ют, но Оных, кои в позна́ніи Са́мага себе ве́лми высо́ко вознесе́лись, выше́е всѣ́х Сти́хій и выше́е са́мага Зде́шняго солнца́, яко и оно́ есть суета́ же и ве́тош, ко Оному́ пресвѣ́тлѣ́йшему мое́му СОЛНУ́ШКУ²⁵¹:

“Ты же Тойжде еси...”²⁵² “Одѣйся свѣтом солнечным, яко ризою”²⁵³, глаголай к нам сія: “Подѣх вас, яко на крилѣх Орлих, и приведох вас к себѣ”²⁵⁴. И видѣхом в трупѣ нашем СЛАВУ ЕГО²⁵⁵, во Лвѣ сем сот вѣчности ЕГО²⁵⁶, во тмѣ сей СВѢТ не вечерній ЕГО²⁵⁷, в водѣ сей нашей ТВЕРДЬ ГѢВАНІ ЕГО. Труп есть всяк бранный челоуѣкъ, и Библиа есть челоуѣкъ и труп. Найшов в нашем трупѣ СВѢТ и СОТ, находим послѣ того сію ж пищу и в Библии, да исполнится сіе:

“Идѣже Труп, тамо соберутся Орлы”²⁵⁸.

Высоку сей труп общает Трапезу, высоко и мы возлетѣли, гдѣ царствует вѣчная СЛАДОСТЬ и вѣчная ЮНОСТЬ.

*

ВРАТА ГОСПОДНЯ,
В новую Страну, в предѣлы вѣчности.
Там испытѣем, Легко ли быть Блаженным?

*

ΘΑΡΡΑ. Тфу!.. Оправдѣлась Притча: “На конѣ ѣзда, коня ищет”²⁵⁹. Я думал, что вельми трудно быть блаженным... По Землѣ, по Морю, по Горних и преисподних шатался за Щастіем. А оно у мене за пазухою... Дóма... Древняя Притча: “Ita fugias, ut ne praeter casam”²⁶⁰.

“От лиха убѣгай, да хаты не минѣй”²⁶¹.

НАЕМАН. О Θάρра! не только дóма, но в сердцѣ твоём и в душѣ твоей ЦАРСТВІЕ БОЖІЕ²⁶² и ГЛАГОЛ ЕГО.

СЕЙ ЕСТЬ КАМЕНЬ²⁶³, а прочее все тлѣнь, ложь, лúжа...

“Вся преходят...”²⁶⁴

Но кто тебѣ насѣял лукавое сѣмя сіе, будто трудно быть блаженным? Не враги ли Сирѣны?

О Глагол Потóпный! и язык льстивый!

ΘΑΡΡΑ. Ей! ей! они. От их-то Гортѣни Глас сей:

Χαλεπὰ τὰ καλὰ²⁶⁵.

Τὸ κάλλος χαλεπὸν ἐστὶ. Трудна Доброта...

НАЕМАН. О да прильпнѣт язык их к Гортѣнѣ их²⁶⁶!

“Нѣмы да будут Устнѣ льстивыя!”²⁶⁷

Изблৌй онаго Духа лжы вон. А положи в сердцѣ сей многоцѣнный во Основаніе КАМЕНЬ:

“Χαλεπὰ τὰ κακὰ”.

“Трудно быть злобным”.

Что может обезкуражить и потопить сладко-тѣплый ОГНЬ ПАРАКЛИТОВ²⁶⁸, если не оная Змѣйна, Сирѣнская Блевóтина²⁶⁹? Отсюду-то в Душѣ Мраз и Скрѣжет, Кóсность и Уныніе во обрѣтеніи ЦАРСТВІЯ БОЖІЯ. Отсюду ни тепл еси, ни хладен, имам тя изблевати...²⁷⁰ О Гряди ГОСПОДИ ІИСУСЕ²⁷¹! Ей! Гряду скоро, амінъ...²⁷² Нынѣ не обыну́яся сказую: Се Господь мой пришел! Се солнце возсѣяло! и новая ВЕСНА! Да расточатся и ижденутся

со Блевотинами своими Душы нечестивых от Предѣлов ВЕСНЫ вѣчная! Не входит туда неправда. Нам же даны КЛЮЧИ²⁷³.

“Χαλεπά τὰ κακὰ”²⁷⁴.

Не тмами ли тем²⁷⁵ тяжѣе олова беззаконіе?

Что же ли есть легчае ЛЮБВИ БОЖІЯ?

“Κρίλα Εя Κρίλα Ογνῆ”²⁷⁶.

Напиши красками на ногѣ Адамантовом Славу сію²⁷⁷:

“Срѣдное, Нужное, Лѣтвое есть то же”.

Что же есть нужнѣе ЦАРСТВІЯ БОЖІЯ? В заплутанных Думѣх и в затмѣнных рѣчах гнѣздится Лжа и Притвор, а в трудных дѣлах водворяется Обман и Суета. Но Лѣтвость в Нѣжности, а Нужность в Срѣдности, Сродность же обитает в ЦАРСТВІИ БОЖІИ. Что нужнѣе для душевнаго человѣка, как дыханіе? И се вездѣ туе воздух! Что потребнѣе для Духовнаго, как БОГ? И се вся исполняет²⁷⁸!

Аще же что кому не удобно, напиши, что не надобное. О Глубина Премудрыя БЛАГОСТИ²⁷⁹! сотворшия нужное не трудным, а трудное не нужным²⁸⁰.

Тако мой Господь сказа мнѣ: “Дух сладкій, Дух Мирный, Дух Пророческій, и не печатлѣю словес, да оправдится Премудрость Его от Чад Его”²⁸¹.

ИЗРАИЛЬ. О Наеман! Наеман! Дышеш Духом Параклитовым²⁸², с высоты силою Его облеченный. И что есть Дух Утѣшитель, если не чистое СЕРДЦЕ, от мрака грѣховнаго возванное? Аки в солнцѣ СОЛНУШКО, Зѣница его, во вкус и прозорливость сіяющее.

Сей есть живой СИЛОАМ²⁸³ и родная СОФІА²⁸⁴, видящая ДВОЕ и глаголющая Странное²⁸⁵.

НАЕМАН. Тѣмже, о Израилю, идуще новым святого Духа путем: Ищите и Обращаете²⁸⁶. Се вся полезная суть возможна, и возможная – полезна.

ΘΑΡΡΑ. Мнѣ бы хотѣлось быть оным Пáпою и сочетать во одной Ипóстаси Первосвященство и Царство²⁸⁷.

МИХАИЛ. О славлюбный Зара²⁸⁸! Куда тебе ДУХ воскриляет? Но притом приснопамятно будь сіе:

“Κτο, ἃκο ΒΟΓ?”²⁸⁹

ΘΑΡΡΑ. Развѣ же БОГ не хочет, чтоб мы были Богом²⁹⁰?

МИХАИЛ. О Θарра! что радостнѣе святому ДУХУ, как тое, чтоб нам всѣм стать Богом²⁹¹?

ΘΑΡΡΑ. О Михайл! Се ты странное воспѣл!

МИХАИЛ. Если оно святому Духу пріятное, тогда во истину странное и преславное. Он един есть любопытная Осѣлка, показующая чистое Злѣто, нареченна Римски INDEX²⁹². И в сію-то мѣть ударяет сіе Пáвлово Слово: “Δοκιμάσετε πάντα...”²⁹³

“Вся испытайте, благая же пріемлите”²⁹⁴.

Аще же гнушается Оный ГОЛУБ, тогда оно бывает Мірское, модное, и в таком смѣслѣ общее, в каком разумѣет Петр святой, глаголя сіе:

“Господи, николиже ядох скверно”²⁹⁵.

СКвѣрно, в Рѣмском же лежитъ COMMUNE²⁹⁶, Ёллински κοινὸν²⁹⁷, разумѣй SOENUM²⁹⁸, сирѣчь Блѣто, грязь, мѣрзкое, мѣрское...

ΘΑΡΡΑ. Вить же славы искать Дух святыи не запрещаетъ?

ΜΙΧ[ΑΙΛ]. “Слава в студѣ их...”²⁹⁹ Видиш, что студная слава запрещается. За добрую же славу лучше желаетъ Павелъ умрѣть, нежели еѣ испразнить³⁰⁰. Оная слава есть тѣнь, а сія Фѣникс³⁰¹. Оную хватаютъ Псы на водѣ Сирѣнской³⁰², Сію же прѣмлютъ Чѣда Божія во Авраѣмлей Гавани. Суетна слава, тщетная прибыль, сласть ядовита, се три суть, суть Ἀδскія Горячки и Ехиднины³⁰³ Дщери, нечестивому сердцу во опаленіе. Но Сущая СЛАВА, истинная прибыль, СЛАСТЬ не притворна, се сѣи суть Духа святаго Невѣсты, во обѣтіяхъ своихъ чистую душу услаждающія.

ΘΑΡΡΑ. Угадал ли я, что по Правилу Израилскому пустая слава есть труднѣ истинныя?

ΜΙΧ[ΑΙΛ]. Тфу! Какъ же не труднѣ Псу схватить тѣнь, нежели истинный Кус³⁰⁴? Вотъ предъ тобою Яблонь! Схвати мнѣ и подай тѣнь. Но самое тѣло Ея вдрутъ обнять можешъ.

ΘΑΡΡΑ. Не только, но и плодъ сорвѣ. Се тебѣ с нея прекрасное Яблоко! Благовонное! Дарю тебѣ. В немъ обрѣщешъ столько яблочныхъ Вертоградовъ, сколько во Все-вселеннѣй Коперниканскихъ Мѣровъ. Вотъ тебѣ отъ мене награда! За твое доброе Слово!

ΜΙΧ[ΑΙΛ]. Если бы ты мнѣ Все-вселенну дарилъ по плоти, я бы отказался. И малыя Сторѣнки, моя Матери Малороссіи³⁰⁵, и одной Ея Горы, не взялъ бы. Гдѣ мнѣ Еѣ дѣвать? Тѣлишко мое есть маленькая Кучка, но и та мнѣ скучна. Что есть плоть, если не Гора? Что Гора, если не Горесть? “Кто, яко Богъ?”³⁰⁶

Что сладчае и легчае, и вмѣстнѣе, какъ Духъ? Сердце мое вкушаетъ ЕГО безъ грусти, пьетъ безъ омерзѣнія, вмѣщаетъ безъ труда, носитъ безъ досады. Душа моя в Духа, а Духъ в Сердце мое преобразился. Боже сердца моего³⁰⁷! О Часть моя всесладчайшая³⁰⁸! Ты Един мнѣ явилъ ДВОЕ: сѣнь и безвѣстную ТАИНУ. Ты еси ТАИНА моя, вся же плоть есть сѣнь и Закрѣвъ твой³⁰⁹. Всяка плоть есть риза твоя, сѣно и пепелъ, Ты же тѣло, Зѣрно, Θиміамъ, Стѣкти и Касіа³¹⁰, пречистый, нетлѣнный, вѣчный. Все тебѣ подобно, и ты всему, но ничтоже есть тобою, и ты ничемъже, кромѣ тебе. Ничтоже, якоже Ты³¹¹.

“Кто, яко Богъ?”³¹²

Ο Θαρρα! Что плачешъ? Чего ищешъ в ПѢПСТВѢ? Духа? Или Плѣоти? Духъ сего Христа Божія вдрутъ, какъ Молнію, прѣять можешъ. Но Престѣлы, Палѣты, Колесницы, Сребро и Злато... все сѣе есть плоть, гора, трудъ и горесть. Не прикасайся сему. Восходящее, высокое в немъ и Божественное, Оное да будетъ твое.

Сіе-то есть истинное Единство и Тѣждество, и Легкость, и Нужность быть Причастникомъ не плоти, но Духа. Протчее же все есть тѣнь, вода и бѣда... Хочешъ ли быть Христомъ? Къ чему жъ тебѣ свѣшше сотканъ Его Кафтѣанъ? Къ чему плоть Его? Имѣешь собственную. Возми ты отъ странника сего то, что самъ тебѣ подноситъ. Вотъ ОНО!

“Дѹну, прїимите Дух свѣтъ”³¹³.

Сим образом будешь Едино и тѣже с ним, якоже он со Отцем твоим. Неужели ты Кафтѣн и плоть дѣлаешь Христом? и хватѣя на потокѣ тѣнь, умножаешь число не чад Божїих, но оных псов³¹⁴: “Отгнати хлѣб чадом и повреци псом”³¹⁵. Ах! Блюдись от сих псов, от злых дѣлателей³¹⁶. Не дѣлай Благим зла, а плоти Богом. Уклонися от зла и сотвори Благо³¹⁷, и будешь в числѣ Чад оных:

“Елицы же прїяша Его, даде им область Чѣды Б[ожїи] б[ыти]...”³¹⁸

Хочешь ли быть Царем? На что ж тебѣ Елѣй, вѣнец, скиптр, гвѣрдїа? Сїа есть тѣнь и Маска. Достѣнь же себѣ свѣдѣше Сердце Царское. Сим образом будешь Едино с Царем твоим. Дух Правды, он-то есть Сердце Царѣво³¹⁹. Правда утверждает Престола сильных³²⁰ и обладает народами. И что сильнѣе Ея? Кто, яко ПРАВДА³²¹? Сей есть истинный Царь и Господь, Твердъ и Крѣпость, Елей и Милость. Сей Дух да царствует в тебѣ! и Милостїю Вышняго не подвижишся³²². На вот тебѣ Царя без Маски!

“ЦАРЬ УПОВАЕТ НА ГОСПОДА”³²³.

“Помѣза нас БОГ ДУХОМ”³²⁴.

“ДУХ ГОСПОДЕНЬ НА МНѢ”³²⁵.

Хочешь ли быть Пѣвлом Оивѣйским³²⁶? Антонїем Егїпетским³²⁷? или Сѣвою Освященным³²⁸? Лицемѣре! к чему ж тебѣ финикова Епанча Пѣвлова? К чему Антонїевска борода? а Сѣвин Монастырь? Капишон Пахомїев³²⁹?.. Сей есть один только монашескїй Маскарѣд. Кая ж польза сею Маскою сокрывать тебѣ мїрское твое сердце? Да явишися Человѣком? Уклонися от зла³³⁰. Оставь тѣнь. Стяжи себѣ Мужей оных Сердце. В то время, вдру[г], как молнїа, преобразишся во всѣх Их. Бѣгай молвы, объемли Уединенїе, люби Нищету, цѣлуй цѣломудренность, дружись со Терпеливостїю, водворися со Смиренїем, ревнуй по Господѣ Вседержителѣ. Вот тебѣ Лучи Божественнаго Сердца их! Сїе И҆го велми Благо и Легко есть³³¹. А наживать странный и Маскарѣдный Гѣбит³³², забродить в Нитрїйскїя Горы³³³, жить между воюющими волками и Змїями, сїе не Бремя ли есть? Ей! не удобоносимое, тѣм что глупое и не нужное. Скажу:

“Χαλεπὰ τὰ κακὰ”³³⁴.

ΘΑΡΡΑ. А Елиссѣй? не просит ли Епанчи от Илїи³³⁵?

Мих[аил]. Епанча оная нѣсть мертвых, но живущих во Предѣлах Вѣчности. В ней все новое вмѣсто вѣтоши. Чол ли ты у Исѣи Одежду Веселїя³³⁶? вот она!

“Под сѣнїю Руки моя покрыю тя”³³⁷.

Не Елиссѣй ли просит? “Да будет Дух, иже в тебѣ, сугуб во мнѣ”³³⁸. Как же дал бы Он просящему вмѣсто Хлѣба Камень? Сей есть Дух Вѣры³³⁹, Дух сугуб, Дух, открывающїй Двое³⁴⁰, Дух, раздѣляющїй Йорданскїя струи³⁴¹, Дух, Богоявляющїй сверх Сирѣнских вод плавающее и вѣникшее ЖЕЛѢЗО³⁴². Оно-то есть из-под-потопный Холм. Обитель вѣрных Голубицы. Гѣвань, Лѣно и Кїфа Авраѣмля³⁴³. Спасенїе от Потопа. “Да возрадуется Душа моя во Господѣ. Облече бо мя в Ризу спасенїя...”³⁴⁴ Вот от потопа Епанча!

Самый Ковчѣгъ есть то нерукотворенная СКИ́НІА³⁴⁵, златотканными вѣтрилами от дождѣвныхъ тучей покрывающая лучше, нежели Мѧнтель³⁴⁶.

На сїю-то СКИ́НІЮ тѣнко издалѣча взираетъ Илі́йна Шинѣль, или Бѣрка, отворившая Їорда́нскую Сѹшу и спаса́я Елиссѣ́я от омочѣ́нїя³⁴⁷. Желѣзо же тайно блистаетъ на Твердь, на твердую, Матерѹ́ю Землю и Сѹшу, а Сѹша тихо возводитъ нас на Авваку́мовскій оный СІОН, сирѣчь Обсерваторіум³⁴⁸ (Терѣм):

“На Стражѣ моей стану и взыйду на КАМЕНЬ”³⁴⁹.

Вот тебѣ ОДЕЖДА и НАДЕЖДА! Носи здоров! Она есть Дух сугуб, видящій ДВОѢ³⁵⁰. А Илі́ину Бѣрку гдѣ тебѣ взять? Ха́лѣтѧ тѧ какѧ³⁵¹.

ѲА́РРА. Велми благодарю тебѣ за сїю РІ́ЗУ. А без нея чем бы я был в Бѣркѣ? вот чем! Лице́мѣр, Лже-Илі́а, пророчій Идол. Что же? Ковчегъ преисполненъ есть всякія животіны. Хотѣлось бы мнѣ быть хорошенькою в нем коѣю-то Птицею. Как думаешь?

МИХ[АИЛ]. Ковчегъ, есть он Цѣрковь Израилская. Люби Еѣ и молись. Аще до́брѣ просиши, прї́ймешши³⁵². Проси во Имя Христово, все вдруг получиш. Не забывай никогда сего: “Ха́лѣтѧ тѧ какѧ”³⁵³.

ИЗРАИЛЬ. Слушай, Ѳарра! не желаешь ли быть Кабаномъ?

ѲА́РРА. Пропадай он! я и велблѹдомъ быть не хочу. Ёленемъ быть? Я бы хотѣл, а лучше Птицею.

Чиста Птица Голубица таков Дух имѣет:
Буде мѣсто гдѣ не чисто, тамо не почіет.
Развѣ травы и Дубравы, и сѣнь есть от Зноя:
Там прїятно и прохладно Мѣсто Ей Поко́я³⁵⁴.

Так и Дух святой не почивает, развѣ в чистомъ Сердцѣ, при водѣ тихой и прозрачнѣй, живой и тайнѣй.

“Вода Глубока, Совѣтъ в сердцѣ МУЖА...”³⁵⁵

О Мирѣ наш! Мужу и Лоно! Христе Їисѹсе! Явился людемъ твоимъ, во водахъ Сирѣнскихъ обуреваемымъ. Но растолкуй мнѣ, о Израилю, кое то есть Сердце и Дух, преображающій Естество наше во вѣпрѡв?

ИЗРАИЛЬ. Пес хватаетъ тѣнь³⁵⁶, а Сердце, долняя мудрствующее, есть ве́пр. Не мыслитъ Горняя, развѣ точію о Брашнѣ и чревѣ сердце Хамское любомудрствуетъ³⁵⁷. Если имѣешь Израилское Око, оглянись на Предѣлы Гергесѣнскія. Вот тебѣ великое стадо Свинное³⁵⁸! Провидиш ли, что, мину́я Брег, всѣ утѡпили во водахъ³⁵⁹? Что есть Брег, если не Господь мой? Сами просятъ, да пре́йде́тъ прочъ отъ Предѣла ихъ³⁶⁰. Блато и воду Сирѣнскую возлюбили, паче СЛАВЫ БОЖІ́Я³⁶¹. Грязь любить, есть то быть вѣпро́м. Ганяться за нею: есть то быть Псомъ³⁶², вкушать ея: есть то быть Змі́емъ³⁶³. Хвалить еѣ: есть то воспѣ́вать лестныя Сирѣнскія пѣсенки. Любомудрствовать о ней: есть то мучиться Легео́номъ бѣсовъ³⁶⁴. Не Земля ли раждаетъ и Звѣри, и скоты, и гады, и мѹхи? Так-то и сердце земное преображаетъ нас в разныя нечистыя Звѣри, скоты и Птицы. Чадами же

Божіими творит чистое сердце, вышше всей тлѣни возлетѣвшее. Сердце златожадное, любящее мудрствовать об одних кошельках, мѣшках и чемоданах, есть сущій велблюд, любящій пить мутную воду³⁶⁵ и за вѣками не могущій пролѣзти сквозь тѣсную дверь во Предѣлы вѣчности³⁶⁶. Сердце есть Корень и существо. Всяк есть тѣм, чѣе есть сердце в нем. Болѣе сердце есть родный волк, хотя лице и не волчье. Если перейшла в нея сила, тогда Сталь точным Магнітом стѣла. Но Рѣта Рѣтой перестала быть, как только с нея Спирт и силу вывести. Сіе есть Сердце и Существо Травы. Афедрон³⁶⁷ со всяким своим Лицем есть афедрон. Но Храм Божій всегда есть вмѣстилищем Святынь, хотя вид имѣет блудных домов. Женская плоть не мѣшает быть Мужем Мужескому Сердцу. Сердце, востекающее с Давидом на Горня³⁶⁸, оставляющее велблюдам и Сирѣнам со Чадами их мутныя и морскія воды, жаждущее Давидовскія, утолившія Самарянкѣ жажду, ОНЫЯ ВОДЫ³⁶⁹:

“Кто мя напоит ВОДОЮ?...”³⁷⁰

“Господи, дажд ми сію воду...”³⁷¹

Таково Сердце не Олень ли есть? Даром, что рогов не имѣет. Роги и кожа Оленья есть плоть и тѣнь. Надѣнь кожу его с рогами, без сердца его, и будешь Чучела его. Смѣшна Пустошь, не только халѣта та какѣ³⁷².

Сердце, трудолюбствующее с Мужем Рѣиным Вообом³⁷³ на Гумнѣ Библийном, очищающее от половы вѣчное ЗЕРНО святаго ДУХА на Хлѣб, СЕРДЦЕ Израилское укрѣпляющій, скажи, не ВОЛ ли есть млатящій? В любезной моей Унгаріи³⁷⁴ волѣми молотят. И что ж воспящает Лукѣ быть волѣм³⁷⁵? Не думай, будьто до плотских волов вздорная сія истина касается: “Волѣ молотящу да не заград[иши] Уст”³⁷⁶.

Сердце, воцарившееся над Звѣрскими бѣшенствами и над волею своею, растерзающее всякую власть и Славу³⁷⁷, встающую на Бога, дерзающее в нищетѣ, в гоненіях, в болѣзнях, во смерти, не сей ли есть Скімен Львов Ёуда от тѣх³⁷⁸: “Ярѣтся, аки Львоѣ”³⁷⁹. “Бѣгает нечестивый никомуже гонящу, Праведник же дерзает, аки Лев”³⁸⁰. Что ж мѣшает Мѣрку быть львом³⁸¹? К таким-то Богосердечным Скімнам, аки Лев, тако возревѣт Господь: “Востани! и измлати их, Дщи Сіѳня, яко роги твоя положу (осну) желѣзны, и пѣзнокти твоя положу мѣдны, и истончиши Люди...”³⁸² Вот Рев! Львиного Щенка, от тридневнаго сна воскрешающій, как написано: “Возлег почи, Кто воздвигнет Его?”³⁸³

Сердце, выпр сверкающее, как молнія, постигающее и низвергающее всякія пернатія Мѣчты и замысловатыя стихійныя Дѣумы: не СОКОЛ ли есть? Послушай Сокольяго вѣска. “Аще вознесешия, якоже Орѣл, и оттуду свергу тя”, – глаголет Господь”³⁸⁴.

Сердце, парящее на пространство высоты небесныя, любящее свѣт и вперяющее Зѣницу Очей во блеск полуденных Лучей, в самое Солнца Солнушко Оное: “В Солнцѣ положи селеніе свое”³⁸⁵, не благородный ли есть Орел с Напѣрником³⁸⁶? Ей, не от Рѣда Он подлецов сих: “Не вѣм Орла, паряща по воздуху. Глушца, высокоумдрствующа по стихіам”³⁸⁷.

“Аще вознесеш[ися], яко Орел, и оттуду свергу тя...”³⁸⁸

А не Горлица ли есть Сердце, любящее Господа, по нему Единому ревнующее, святых Надежды Гнѣздо в нем обрѣтшее³⁸⁹? Послушай Глас Ея. “Ревнуня поревновах по Господѣ Б[озѣ]...”³⁹⁰ “Жив Господь мой, жива и Душа моя”³⁹¹. А тот Глас не Ея ли есть? “Истѣяла мя ревность моя...”³⁹² “Видѣх не разумѣвающія, и истѣях”³⁹³. На вот тебѣ Лик, или Хор, Горлиц!

“Се вся оставихом и вслѣд тебе идохом”³⁹⁴.

Знай, что Библиа есть Вдова, Горлица, ревнующая и воздыхающая во Пустынь о едином оном Мужѣ: “БОГ Любви есть...”³⁹⁵ У сея-то вдовицы не оскудѣвает Чвѣнец Елѣя³⁹⁶, сирѣчь Милости, Любви и Сладости, если посѣтит Ее Кто, Духа Пророческаго Дары имущій. Кто благ? или кто мил, кромѣ Бога? Сей Един есть не оскудѣвающій. “Вся преходят, Любви же – ни”³⁹⁷.

Вглянь мнѣ, пожалуй, на Магдалѣну. Библии Сердце есть Сердцем Горлицы сея. При Елѣйной ЛАМПѢ не спит, тужит и воздыхает. О чем? Что безсмертнаго Жениха умертвили, что в Библейной Его ЛАМПѢ ничего милаго и свѣтлаго не нашли ношныи враны сїи, кромѣ трупѣ гнилаго сего: “Воззрят нанѣ, егоже прободоша”³⁹⁸. Что, кромѣ риз Его, не нашли в ризах Его ни Смирны, ни Стѣкты, ни Касїи³⁹⁹, сирѣчь одѣющагося оными ризами⁴⁰⁰. Плачет пустынолюбная Горлица сїя о буйных Дѣвах со Іеремїею, воспѣвая жалостную пѣсенку оную: “Очи мои изліястѣ воду, яко оскудѣша добрыя Дѣвы”⁴⁰¹.

Блаженны мы, о Өарра! яко Глас Горлицы слышан в маленькой Земелькѣ нашей⁴⁰². Ах! Сколько тогда Горлиц было, когда говорил Павел: “Обручихъ вас Единому Мужу чистую Дѣву”⁴⁰³, и протчая. О обуялыя и бѣдныя Горлицы со Чвѣнцем своим онѣя!

“Идите ко продающим”⁴⁰⁴ и протч[ая].

Без милости Милаго, а без твоего же преподобїя нигдѣ не обрящещи онаго Преподобнаго Мужа⁴⁰⁵:

“Удиви Господь Преподобнаго своего”⁴⁰⁶.

Напоследок, не Голуб ли тебѣ есть Сердце, видящее ДВОЕ? Сердце, узрѣвшее сверх непостоянности Потопных вод Исѣевскую Твердь, Брег и Гавань оную:

“Царя со Славою узрите, и

Очи ваши узрят ЗЕМЛЮ издалеча”⁴⁰⁷.

Сїе чистое Сердце, верх всея Дряни возлетѣвшее, есть Голуб чистый, есть Дух святой, Дух вѣднїя, Дух благочестїя, Дух Премудрости, Дух Совѣта, Дух нетлѣнныя Славы⁴⁰⁸, Дух и КАМЕНЬ ВѢРЫ⁴⁰⁹.

Вот почему Христос не рукобѣчною и Адамѣнтовою Гаванью нарицает святаго ПЕТРА⁴¹⁰! По СЕРДЦУ ЕГО...⁴¹¹

ӨАРРА. О СЕРДЦЕ!.. Что ж ты стал? Ступай далѣ!

ИЗРА[ИЛЬ]. Израиль далѣ сей Гавани не ходит. Се ему Дом, Гнѣздо и Кўщи! водруженныя не на пѣскѣ, но на КІФѢ⁴¹². Конецъ потопу, Радуга и МИР есть КИФА, на ней он возсѣл.

Inveni portum КЕРНАМ. Caro, munde, valetе!
Sat me jactāstis. Nunc mihi Sancta quies⁴¹³.

“Прощай стихійный потоп! – вѣщает Ноева Голубица. – Я почію на ХОЛМАХ СВЯТЫХ, обрѣтши Оливныя Кўщи”.

ΘΑΡΡΑ. О Сердце Голубиное! и Сердечный Голуб! Сей есть истинный ЙОНА, Адом изблеван во третїи День на Брег Гор Кавказких. Сей Голуб есть истинный Américus Colúmbus⁴¹⁴, обрѣтшїй новую Землю. Не хочется и мнѣ отсюда итїть. О Наеман! Наеман! Дай! ну! станем и мы со Израилем в сей Гавань. Оснуем себѣ Кўщи на сей Кїфѣ. А! а! Любезный мой Аввакум! Се нынѣ разумѣю пѣсеньку твою: “На Стражѣ моей стану и взыйду на КАМЕНЬ”⁴¹⁵. Сюда-то взидало твое Пророчее Око? Сїю-то Кїфу издали наблюдала бодрая Стража твоя? Сюда-то Пѣсня твоя и нас манила? Блаженно Око твое! прозорливѣе труб Звѣздозорных. Блаженны поющїя нам уста твоя! Блажен и Сїон твой, или Зоро-Терем⁴¹⁶, Пирамида и Столп твой, из коего высоты простирались Лучи Очей Голубиных. Не отемнѣют Очи твои, не истлѣют Уста твоя⁴¹⁷, и не падет СТОЛП твой во вѣки вѣков.

Прощайте на вѣки! дурно-мудрыя⁴¹⁸ Дѣвы, сладкогласныя Сирены, с вашими тлѣнными Очима, с вашею старѣющеюся Младостью, с младенческим вашим Долголѣтїем и с вашею, рыданїя исполненною Гаванью. Пойте ваши пѣсни людем вашего рода. Не прикасается Израиль Гергесѣям. Свои ему поют Пророки. Сам Господь ему, яко Лев, возревѣт⁴¹⁹, и, яко вихр Духа, возсвїщет в крилѣх своих⁴²⁰, и ужаснутся Чада вод...⁴²¹

Радуйся, КѢФО моя, ПЕТРЕ мой⁴²², Гавань моя! Гавань Вѣры, Любви и Надежды! Вѣм ты, яко не плоть и кровь, но свыше рожден еси⁴²³. Ты мнѣ отверзаеши ВРАТА во Блаженное ЦАРСТВО свѣтлыя Страны. Пятнадесятое Лѣто плаваю по Морю сему и се достигох ко Пристанищу тихому, в Землю святую, юже мнѣ открыл Господь Бог мой. Радуйся Градо-Мати! Цѣлую тя, ПРЕСТОЛЕ любезныя Страны, не имущїя на путех своих⁴²⁴ бѣдности и сокрушенїя, печали и воздыханїя⁴²⁵.

Се тебѣ приношу благїй Дар от твоих же вертоградов⁴²⁶! Кощицу Грѣздїя, и Смѣквей⁴²⁷, и Орѣхов со Хлѣбом Пасхи, во свидѣтельство, яко Путем Праотцев моих вїйдох во обѣтованную ЗЕМЛЮ.

Цей твір не датований. Встановити час його написання досить складно. Автограф діалогу зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 9, арк. 1/41–26/66). Твір був уперше опублікований у Москві 1837 р. окремою книжечкою [див.: Сковорода Г. С. Бесѣда двое. – Москва: Издание Московского попечительного комитета «Человеколюбивого общества», 1837. – 50 с.]. Подаємо за автографом.

¹ Очевидно, під цим ім'ям виступає сам Сковорода – “Даниїл Мейнгард”.

² Як припускав Леонід Махновець, під цим іменем може виступати Яків Правицький, бо він тут наймолодший, до того ж каже, що в дитинстві співав пісню «Сирен лестный окіана...», тобто 14-у пісню «Саду...» Сковороди, написану в 1762 р., тоді, коли Правицький був його учнем [Махновець Л. Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 236–237].

³ Очевидно, це мешканець Бабаїв, єврей-вихрест Наеман Петрович. Слід зазначити, що біблійне ім'я Наеман (Нееман) могло набувати й символічного сенсу, як-от у Симеона Полоцького: "...нам очиститися ими от проказы душевныя, якоже Нееман євріанин очистися водами іорданскими от проказы тѣлесныя" [Полоцький С. Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 38 (зв.); див. також: Могила П. Євхологійон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 536; пор.: Ориген. Толкования к Евангелию от Иоанна // Ориген. О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 439].

⁴ Трохи неточна цитата з Книги Суддів 6: 23. Пор.: **И** рече ємѣ гдѣ: миръ твѣѣ, и не войсѣ.

⁵ Книга Псалмів 5: 10.

⁶ Див. прим. (3) до циклу «Сад божественных пѣсней».

⁷ Натяк на одну з пригод Одиссея (Улісса): щоб якось пропливти повз сирен, він заліпив воском вуха своїх супутників (Одиссея, XII, 47–49): "Ти ж поуз них пропливи, заліпивши супутникам вуха / Воском медяним розм'яким, щоб часом вони не почули / Співу того" [Гомер. Одиссея / Переклад із старогрецької Бориса Тена. – Харків, 2004. – С. 261]. Перегородом цю пригоду часто тлумачили в алегоричному сенсі як уміння людини не піддаватися світовим спокусам. "...Сягнеш мудрості тоді, – писав, наприклад, Сенека в «Моральних листах до Луцілія» (XXXI, 2), – коли заткнеш вуха, і то не воском, що став у пригоді Уліссів та його супутникам: тут потрібна щільніша замазка" [Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 122]. Починаючи з «Emblematum liber» (1531 р.) Андреа Альціаті (1492–1550), ця історія входить до репертуару емблематичної літератури [див.: Erdmann E. von. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 377]. На неї любили покликатися й українські барокові письменники. Скажімо, Іван Максимович у своєму «Театроні» писав так: "Тѣм поучает Сократ: похоти плотскія, аки сирены морскія, должно преходити на образ Улисса, вложивши он в ушеса своя воск, безбѣдно преїде по водах их пѣнія" [Максимович І. Θεάτρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 115].

⁸ Парафраза Книги Псалмів 102 (103): 5. Пор.: **ѡбновѣтсѣ ѡкѡ ѡрла ѣность твоѡ.**

⁹ Парафраза Книги пророка Ісаї 8: 8–9. Пор.: **сѣ нами бѣѣ! Раздѣѣйте, ѡзыцы.** Пор.: "Приидите вси языцы, уразумѣйте" [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 110].

¹⁰ Парафраза Книги пророка Ісаї 8: 10. Пор.: **и ѣже ѡце совѣтѣть совѣщѣете, разорѣтѣ гдѣ, и слово, ѣже ѡце возглаголете, не превѣдетѣ въ васѣ, ѡкѡ сѣ нами бѣѣ.**

¹¹ Книга пророка Ісаї 8: 13.

¹² Парафраза Книги пророка Ісаї 8: 13–14. Пор.: **тоѣ вѣдетѣ твѣѣ въ стрѡхѣ. И ѡце вѣдѣши ѡповѡѡ на него, вѣдетѣ твѣѣ во ѡсцѣенїе.**

¹³ Парафраза Книги пророка Ісаї 8: 14. Пор.: **И ѡце вѣдѣши ѡповѡѡ на него, вѣдетѣ твѣѣ во ѡсцѣенїе, а не ѡкоже ѡ кѡмень претыкѡнїѡ преткнѣшисѣ, ниже ѡкѡ ѡ кѡмень падѣнїѡ.**

¹⁴ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 8: 15. Пор.: **и сокрѡшатсѣ, и прѣвѣжатсѣ, и ѡти вѣдѣтѣ чѡловѣцы въ тѣвѣрѣдѣни сѡце.**

¹⁵ Неточна цитата з Книги пророка Варуха 4: 4. Пор.: **Блажѣни ѣсмѣ, ѣлю, ѣкѡ ѡгвѣдѣмъ вѣѣ намѣ раздѣлиа сѣѣ.**

¹⁶ Сковорода має на думці слова: не ѣкоже ѡ кáмєнь претыкáнїа преткнѣшисѣ, ниже ѣкѡ ѡ кáмєнь падѣнїа (Книга пророка Ісаї 8: 14).

¹⁷ Парафраза Книги пророка Ісаї 8: 14. Пор.: **И** ѣще вѣдѣши ѡповѣа на негѡ, вѣдѣтъ тѣѣѣ ко ѡсцѣнїе.

¹⁸ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 40: 31. Пор.: **терпѣцїи же гдѣ измѣнѣтъ крѣпость, ѡкрымѣтъ ѣки ѡрли, потекѣтъ и не ѡтрѣдѣтсѣ, пойдѣтъ и не вѣлѣтъ.**

¹⁹ Фразу не **раздѣи** взято з Послання св. ап. Павла до римлян 7: 15.

²⁰ Можливо, це трохи неточна цитата з Книги Йова 13: 23. Пор.: **назчїи мѣ.**

²¹ Книга пророка Ісаї 8: 13.

²² Книга пророка Ісаї 40: 6.

²³ Парафраза Книги пророка Ісаї 40: 8. Пор.: **ггѡлѣ же вѣа нашегѡ пребывѣтъ ко вѣки.**

²⁴ Парафраза Книги пророка Ісаї 8: 13–14. Пор.: **Гдѣ** сїаѣ, тогѡ ѡсвѣтїте, и тоѣ вѣдѣтъ тѣѣѣ вѣ стрѣхѣ. **И** ѣще вѣдѣши ѡповѣа на негѡ, вѣдѣтъ тѣѣѣ ко ѡсцѣнїе.

²⁵ Парафраза Євангелїї від св. Луки 6: 44. Пор.: **Всѣко во дрѣво ѡ плодѣ своегѡ познаѣтсѣ.**

²⁶ Див. прим. 38 до циклу «Басни Харьковскїя».

²⁷ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 34: 7.

²⁸ Парафраза Книги пророка Ісаї 8: 15. Пор.: **и падѣтъ, и сокрѣшатсѣ, и привѣжатсѣ.**

²⁹ Книга пророка Ісаї 13: 21.

³⁰ Парафраза Книги пророка Ісаї 49: 26. Пор.: **ѣзѣ гдѣ избѣавный тѣ.**

³¹ Парафраза Книги пророка Ісаї 28: 16. Пор.: **полагѣю ко ѡснованїе сїѡнѣ кáмєнь многоцѣнѣнѣ, избѣранѣ, крѣдѣомѣнѣ.**

³² Книга пророка Ісаї 30: 15.

³³ Це – 4-а строфа 14-ї пісні «Саду божественных пѣсней».

³⁴ Це – варіант 7-ї строфи 14-ї пісні «Саду божественных пѣсней».

³⁵ Див. прим. (3) до циклу «Сад божественных пѣсней».

³⁶ Очевидно, Сковорода має на думці згадувану в Біблїї любов Божих синів до людських доньок: **Исполнїи же бѣхѣ на землїи ко днїи ѡны: и потѡмѣ, єгда вхѡждѣхѣ сынове бжїи кѣ дцїеремѣ чѡловѣчєскимѣ, и раждѣхѣ сѣѣѣ: тїи бѣхѣ исполнїи, ѣже ѡ вѣѣ, чѡловѣѣцїи ѣменїтїи** (Перша книга Мойсеева: Буття 6: 4).

³⁷ Фразу **падѣнїе и сокрѣшенїе** взято з Книги пророка Ісаї 51: 19.

³⁸ Лоно Авраамове – одна з місцин потойбічного свѣту, “где души праведных людей в Старом Тестаментѣ умерших чекали приходу Христа Мессїи” [Слово к народу кáѡлїчєскому. – Почаїв, 1765. – Арк. 36 (зв.)], або місцина, де перебувають душі померлих немовлят (“Хранѣй младенця, Господи, в нынѣшнѣм житїи, в будующем же вѣѣѣ уготовавый им пространство Авраамово лоно” [Могила П. Євхологїон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 746]). Лоно Авраамове може виступати також як синонім до слова “рай”. Пор.: “...на лонѣ Авраамли ты Боже всели, прегрѣшенїя вся отпусти, яко милосердѣ” [Могила П. Євхологїон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 779; або: “...пѡнесю у пазуху Авраамови у царство небесное” [Нятовскїе поученїя. Факсимильное воспроизведение текста по изданию А. Л. Петрова с вводной стáтьей Ласло Дѣже / Под редакцией и с предисловием Андраша Золтана. – Нїиредьхаза, 2006. – С. 149; див. про це: *Аверинцев С. Лоно Авраамове* // *Аверинцев С. Софія-Логос: Словник / Упорядник та автор передмови Костянтин Сїгов; науковий редактор видання Марина Ткачук. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 132].*

³⁹ Алєгоричне тлумачення епізоду виходу богообраного народу з єгипетської неволі, коли Червоне море розступилося перед ізраїльтянами, а вояків фараона потопило (див.: Друга книга Мойсєєва: Вихід 14: 19–31).

⁴⁰ Див.: Євангєлія від св. Матвія 7: 24–27.

⁴¹ Ковчег і потоп старі українські богослови тлумачили в цілій низці алєгоричних стратегій. Так, Дмитро Туптало писав: "...Ковчег Ноев в духовное нам обученіє привести может, аллигорически (иносказателнѣ) того располагающа. Ное образ естъ Христа, ковчег образ Церкви Христовы, потоп – гоненіє на Церковь. И инако: Ное – Христос, ковчег – Пречистая Дѣва Богородица, пріємшая внутрь себе Христа, в ней вочеловѣчшася. Потоп – всеродная клятва, еюже погрузися весь мір... Паки инако: ковчег – человек, Ное – душа, потоп – мір, во злѣ лежащ..." [Туптало Д. Лѣтопись // Сочиненія святаго Димитріа, митрополита Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 269–270]. А ось як трактували *Нойс ковчег* у набожній ліриці: "Витай, Христе наш, витай, утѣхо наша, / Витай, Спасителю, витай Откупителю. / Ти в Ноевом ковчезѣ был фѣгуированій, / Жес мав принести покой пожаданій, / Як совец голубица принесла оливный..." [Українсько-руський архів. Т. IX. Матеріали до історії української пісні і вірші: Тексти й замітки / Вид. М. Возняк. – Львів, 1913. – С. 80].

⁴² Сковорода має на думці слова: впливє желѣзо (Четверта книга царств 6: 6).

⁴³ Книга Йова 22: 16.

⁴⁴ Книга пророка Ісаї 13: 21.

⁴⁵ Книга пророка Ісаї 57: 20.

⁴⁶ Книга пророка Ісаї 48: 22; 57: 21.

⁴⁷ Сковорода має на думці слова: **И** во врѣмѣ много птѣицы и ежеже, свѣи и вранове возгнѣздѣтсѣ въ нѣмѣ: и возложѣтъ на нѣ ѡуже землиѣрно пѣстыни, и ѡнокентѣурн вселѣтсѣ въ нѣмѣ (Книга пророка Ісаї 34: 11).

⁴⁸ Сковорода має на думці слова: **Сквѣрныхъ** же и бѣбѣи хъ бѣсней ѡрицаѣсѣ (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 4: 7).

⁴⁹ Сковорода має на думці слова: **Ѡ** иждѣцагѡ иждѡмое изѣде, и Ѡ крѣпкагѡ изѣде слѣдкое (Книга Суддів 14: 14).

⁵⁰ Книга пророка Осії 7: 11.

⁵¹ Книга пророка Михея 1: 8.

⁵² Книга пророка Ісаї 48: 16.

⁵³ Книга пророка Ісаї 46: 12.

⁵⁴ Книга пророка Осії 7: 12–13.

⁵⁵ Парафраза Книги пророка Осії 11: 10. Пор.: **Вслѣдъ** гдѣ иимѣи ходѣти: ѡкѡ лѣвъ возрѣвѣтъ, понѣже тѡй возрѣвѣтъ, и ѡужаснѣтсѣ чѣдѣ водѣ.

⁵⁶ Сковорода має на думці слова: **Бѣдѣши** во ѡки птѣицы парѡциѣ птѣнѣцъ ѡлѣтѣи (Книга пророка Ісаї 16: 2).

⁵⁷ Книга пророка Михея 1: 8.

⁵⁸ Книга пророка Михея 7: 17.

⁵⁹ Книга пророка Ісаї 16: 1.

⁶⁰ Парафраза Першої книги Мойсєєвої: Буття 3: 14. Пор.: и зѣмлю снѣси всѣ дни живота твоегѡ.

⁶¹ Фраза **ѡггєлы** лѣтѣи зринає в Книзі Псалмів 77 (78): 49.

⁶² Фраза **дѣлѣатєлє** змѣхъ зринає в Книзі Притч Соломонових 14: 22.

⁶³ Фраза **ѡблацы** безводни зринає в Соборному посланні св. ап. Іуди 12.

⁶⁴ Парафраза Соборного послання св. ап. Іуди 19. Пор.: тѣлѣсни, дѣхѣ не ииждѣє.

⁶⁵ Пісня над піснями 2: 12.

⁶⁶ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 60: 8. Пор.: **Кїи сѣтъ, ѿже ѿкъ ѡблацы летѣтъ, ѿ ѿкъ гѡлѡбѣ со птєнци ко мнѣ;**

⁶⁷ Неточна цитата з Книги Псалмів 17 (18): 12. Пор.: **тємнѡ водѡ во ѡблацѣхъ воздѣшныхъ.**

⁶⁸ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 20: 5. Пор.: **Водѡ глѡбока совѣтъ въ сѣрдци мѡжа.**

⁶⁹ Друга книга Мойсеева: Вихід 19: 4.

⁷⁰ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 24: 28. Пор.: **ѿдѣже бо ѡще вѣдетъ трѣпъ, тѡмш соверѣтсѡ ѡрлѡ.** Див. також: **ѿдѣже тѣло, тѡмш соверѣтсѡ ѿ ѡрлѡ** (Євангелія від св. Луки 17: 37).

⁷¹ Трохи неточна цитата з Дій св. апостолів 8: 39. Пор.: **ѡг҃лѣ же г҃дєнь восхїти фїліппѡ.** Филип – один з перших дияконів Єрусалимської Церкви; його забрав на небеса янгол.

⁷² Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 5: 24. Пор.: **ѿ ѡ҃годѡ ѡнѡхъ вѣѡ, ѿ не ѡверѣтѡсѡ, занѣ прѡложѡ ѡг҃дѡ вѣѡ.** Снох – син Яреда, патріарх допотопної доби, якого Бог забрав у Царство Небесне.

⁷³ Четверта книга царств 2: 11. Іля – найбільший старозаповітний пророк; він вознісся в небо на вогненній колісниці.

⁷⁴ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.

⁷⁵ Послання св. ап. Павла до євреїв 4: 14.

⁷⁶ Неточна цитата з Книги пророка Даниїла 14: 36. Пор.: **ѿ ѡтѣ ѡг҃дѡ ѡг҃лѣ г҃дєнь за вѣрхъ ѡг҃дѡ.**

⁷⁷ Книга Псалмів 29 (30): 2.

⁷⁸ Євангелія від св. Івана 1: 14.

⁷⁹ Книга пророка Ісаї 53: 8; Дії св. апостолів 8: 33.

⁸⁰ Книга Псалмів 8: 2.

⁸¹ Очевидно, Сковорода має на думці слова Христа: **дєрзѡйте: ѡзѡ ѡсми, не бѡйтѡсѡ** (Євангелія від св. Матвія 14: 27).

⁸² Євангелія від св. Івана 14: 1.

⁸³ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **ѿ ѡчи кѡши ѡзрѡтѣ зѡмлю ѡздалѡча** (Книга пророка Ісаї 33: 17).

⁸⁴ Євангелія від св. Івана 14: 1.

⁸⁵ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: **кто дѡстѣ мѡ крилѣ;**

⁸⁶ Книга пророка Ісаї 33: 17.

⁸⁷ Книга пророка Ісаї 5: 1.

⁸⁸ Ідеться про онучку Ірода Великого й сестру Ірода Агрипи I-го, котра випросила в тетрарха Ірода Молодшого (Ірода Антипи) голову святого Івана Хрестителя (Євангелія від св. Марка 6: 17–28) [див. про це: *Евсевий Памфил*. Церковная история. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 39–40]. Історія “Іродової плясавиці” в літературі старої України в моральному ключі тлумачилась так: “Да слезимо Іродіадѣ и о поревновавших оной. Многа бо и нынѣ такова пиршества бывает, аще и не Иоанн убивается, но Христовы уды, и много лютейше. Не главу бо просят на блюдѣ, но душа возлежащих, егда бо рабов себѣ творят и в беззаконная желанія приводят, и блудницы заграждают, не главу отемлют, но душу закаляют, прелюбодѣйства сотворяюще... Аще не дщи Іродіана близ естъ, но оною плясавый тогда диавол...” [Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 207; пор.: *Климентій Зіновій*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 102].

⁸⁹ Єлизавета – дружина священника Захарії, мати Івана Хрестителя.

⁹⁰ Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 589, 700.

⁹¹ Пор.: “Не красна челобитная складом, складна указом” [Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – Москва, 1956. – Т. IV. – С. 464, 700].

⁹² Еврипід. Фінікіянки, 469. Пор.: “Ἀπλὸς ὁ μῦθος τῆς ἀληθείας ἐφύ” [див.: Еврипид. Трагедии: В 2 т. – Москва, 1999. – Т. 2. – С. 167]. Ця думка не раз лунала й пізніше. Наприклад, Сенека писав у «Моральних листах до Луцілія» (XL, 4): “...мова, звернена на пошуки правди, повинна бути простою, без окрас. Інша річ – привселюдні виступи: тут не дослухаєшся правди”. А трохи перегадом (L, 12) Сенека цитує Еврипіда: “Якщо, за словами знаменитого трагіка, ‘мова правди проста’, то не гоже її заплутувати” [Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклад з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 139, 163]. Ця Еврипідова фраза стала крилатою. Її можна потрактувати, зокрема, словами Петра Лодія: “Философ должен употреблять слова в собственном их значении, а переносное знаменованіе оных предоставлять ораторам и піітам, потому что должность философа есть научать и убѣждать; переносныя же рѣченія болѣе увеселяют, нежели научают, ибо они сильно увлекают дух от обращенія вниманія на истину” [Лодію П. Логическія наставленія, руководствующія к познанію и различенію истиннаго от ложнаго. – Санкт-Петербург, 1815. – С. 184].

⁹³ Пор. із настановою «Номоканона»: “Пѣснь, многих в преисподняя земли низведе не точію мірянны, но и священники, иже, умятивши себе, удобнѣ в блуд и в иныя многія скверныя страсти низвергошася. Пѣснь убо мірским естъ, да людіе собираются в церковь. Да не убо с гласом вопіенія молитву творим, но со всякою кротостію и вниманіем ума” [Номоканон, си ест Законоправилник. – Київ, 1629. – С. 153].

⁹⁴ У курсах поезики зазначалося, що “слова *поет, поема* й *поезія* походять від грецького слова *ποιέω*, що означає ‘творити’ [facere] чи ‘вигадувати’ [ingere]” [Prokopowicz Th. De arte poetica libri III ad usum et institutionem studiosae iuventutis roxolanae. Dictati Kioviae in orthodoxa Academia Mohileana. Anno Domini 1705. – Mohiloviae, 1786. – Р. 13].

⁹⁵ Сковорода має на думці слова: **Вѣрзши же, видѣтъ ѡтрочѣ плачущееся въ ковчѣжѣ, ѡ пощадѣ ѣ дщѣрь фараѡна, ѡ речѣ: ѡ дѣтѣй єврейскихъ сѣ** (Друга книга Мойсеева: Вихід 2: 6).

⁹⁶ Книга Псалмів 103 (104): 4; Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 7.

⁹⁷ Книга Псалмів 142 (143): 5.

⁹⁸ Можливо, це парафраза Книги пророка Ісаї 49: 18; 60: 4. Пор.: **Возведѣ ѡкрестъ ѡчи твоѣ**.

⁹⁹ Книга пророка Ісаї 38: 14.

¹⁰⁰ Орфей (гр. *Ορφεύς*) – легендарний співець і поет. Його гра на арфі годна була зачаровувати все живе й неживе, навіть морські хвилі. Про магічну дію Орфеевої музики йдеться в поезії Горация (Оди, I, 24; Про поетичне мистецтво, 302) [див.: *Квінт Гораций Флакк. Твори* / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 34, 223], у «Метаморфозах» Овідія (X, 88–146) [див.: *Публій Овідій Назон. Метаморфози* / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1985. – С. 175–176], у «Георгіках» Вергілія (IV, 511–512) [Зеров М. Твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 206], в «Аргонавтиці» Аполлонія Родоського (Аргонавтика I, 23–27) [див.: *Аполлоний Родосский. Аргонавтика* / Перевод, введение и примечания Г. Церетели. – Тбилиси, 1964. – С. 5]. Зрештою, про це часто писали й перегадом, наприклад, Боецій («Розрада від філософії» III. М12) [див.: *Боецій С. Розрада від філософії* / Пер. з лат. А. Содомори; передм. В. Кондзьолки. – Київ, 2002. – С. 99]. В українській літературі перша згадка про Орфея зринає в перекладній хроніці Іоана Малали [див.: *Чижевський Д. Антична література в*

старій Україні // *Чижевський Д.* Філософські твори: У 4 т. – Київ, 2005. – Т. 2. – С. 46]. За часів бароко про Орфея, чия музика зрушувала з місця скелі й вела за собою звірів, писали, наприклад, Софроній Почаський [див.: *Почаський С.* Εὐχαριστήριον, або Вдячність ясне превелебнішому в Христѣ его милости господину отцу кир Петру Могила // *Тітов Хв.* Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 296], Афанасій Миславський [див.: *Миславський А.* Присвята кн. Д. М. Голицину книги «Алфавит духовный» 1713 року // *Тітов Хв.* Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 501] та інші. Образ Орфея-співця міг на ту пору символізувати навіть Христа, як, приміром, в одному з казань Антонія Радивиловського: “Змышляют поетове, же Орфеус мовою своєю змягчал тигрисов и лвов. Христос Спаситель азаж не змягчал мовою своєю лвов и тигрисов? Змягчал” [*Радивиловський А.* Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 43].

¹⁰¹ Сковорода має на думці слова: *сѣша мѣдъ нъзъ камене* (П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 32: 13).

¹⁰² Очевидно, Сковорода має на думці слова: *зміа возни въ рѣкѣ твоѣ* (Друга книга Мойсеева: Вихід 7: 15).

¹⁰³ Книга Псалмів 109 (110): 7.

¹⁰⁴ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 50: 4. Пор.: *гдѣ даѣтъ мнѣ азъкъ*.

¹⁰⁵ Див. прим. 18 до циклу «Басни Харьковскія».

¹⁰⁶ Це – емблематичний образ «Ластовица над морем лѣтающая» (підпис: “Ищет индѣ себѣ пребыванія для зимы. Alio hybernaculum”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 78–79].

¹⁰⁷ Книга пророка Ісаї 38: 14.

¹⁰⁸ Парафраза Книги пророка Аввакума 2: 1. Пор.: *На стражи моѣй станѣ, и възидѣ на камень, и посмотри ѣже видѣти*.

¹⁰⁹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *и воззрѣтъ на сѣнь очи наши* (Книга пророка Михея 4: 11).

¹¹⁰ Сковорода подає тут опис 43-ї емблеми зі збірника Германа Гуто «Pia desideria» (Антверпен, 1624) (між сторінками 378–379) [див. про це: *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 248].

¹¹¹ Трохи неточна цитата з Апокаліпсису 12: 14. Пор.: *И данѣ быша женѣ двѣ крила орла великаго*.

¹¹² Сковорода має на думці слова: *И испѣсти смѣи за женою нъзъ ѡстѣ своихъ вѣдѣ ѡкѣ рѣкѣ, да ѡ въ рѣкѣ потопитѣ* (Апокаліпсис 12: 15).

¹¹³ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: *кто даѣтъ ми крилѣ*;

¹¹⁴ Книга пророка Ісаї 38: 14.

¹¹⁵ Неточна цитата з Книги пророка Захарії 4: 6. Пор.: *не въ силѣ величѣй, ни въ крѣпости, но въ дѣѣ моѣмъ, глѣтъ гдѣ вседѣржѣтель*.

¹¹⁶ Книга пророка Захарії 9: 9. Див. також: *Радѣса, дщи сѣнова, зѣло, проповѣдай, дщи іеріимовѣ* (Книга пророка Софонії 3: 14).

¹¹⁷ Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 13. Пор.: *ѡже и глаголемъ не въ наѣченыхъ челоѣчестіахъ премѣдрости словесѣхъ, но въ наѣченыхъ дѣхъ сѣаго*.

¹¹⁸ Неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 12: 3–5. Пор.: *И вѣмъ такоѣ челоѣка... ѡ такоѣмъ похвалиса*.

¹¹⁹ Книга Псалмів 54 (55): 7.

- ¹²⁰ Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 2: 10. Пор.: *се во, бл҃говѣствѣю вѣмъ рѣдѣсть вѣлію*.
- ¹²¹ Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.
- ¹²² Євангелія від св. Матвія 28: 7.
- ¹²³ Сковорода має на думці підпис під емблемою «Ластовица над морем лѣтающая»: «Ищѣт индѣ себѣ пребыванія для зимы. *Alio hybernaculum*».
- ¹²⁴ Книга пророка Ісаї 38: 14.
- ¹²⁵ Книга пророка Ісаї 38: 14.
- ¹²⁶ Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 47. Пор.: *вторый члѣвѣкъ гдѣ съ нѣсѣ*.
- ¹²⁷ Книга пророка Ісаї 38: 14.
- ¹²⁸ Очевидно, це парафраза Книги пророка Ісаї 38: 19. Пор.: *Живѣи же возблагословѣтъ тѣ*.
- ¹²⁹ Книга пророка Ісаї 38: 14.
- ¹³⁰ Парафраза Книги пророка Ісаї 38: 14. Пор.: *и ѣкѡ глѣбѣ, тѣкѡ почѣсѣ*.
- ¹³¹ Книга пророка Ісаї 38: 19.
- ¹³² Друге послання св. ап. Павла до коринтян 5: 16.
- ¹³³ Це – 482-ий малюнок зі збірки «*Symbola et emblemata*», що має назву «Голуб на горѣ, окруженной морем» (підпис: «Опочиваю на постоянствѣ. *In constantia quiesco*» [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 122–123]).
- ¹³⁴ Сковорода дуже любив цю старовинну латинську епіграму [про її генезу див.: Циганок О. «*Inveni portum...*»: форми сприйняття однієї античної епіграми у творчості Григорія Сковороди // Циганок О. З історії латинських літературних впливів в українському письменстві XVI–XVIII ст. – Київ, 1999. – С. 74–86]. До речі, ця епіграма була добре відома в українській літературі й до Сковороди. Наприклад, вона є в курсі поезици Митрофана Довгалецького.
- ¹³⁵ Книга Псалмів 76 (77): 6.
- ¹³⁶ Книга Псалмів 39 (40): 3.
- ¹³⁷ Книга Псалмів 60 (61): 3.
- ¹³⁸ Парафраза Книги Псалмів 17 (18): 3. Пор.: *гдѣ ѡутвержденіє моє, и привѣжице моє*. Див. також: *гдѣ, каменю мой и ѡутвержденіє моє* (Друга книга царств 22: 2).
- ¹³⁹ Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 14.
- ¹⁴⁰ Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 11.
- ¹⁴¹ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 5: 16.
- ¹⁴² Див. прим. 257 до діалогу «Наркисс».
- ¹⁴³ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 16: 17–18. Пор.: *бл҃женъ єси, сімоне, вѣръ іѡна, ѣкѡ плѣтъ и крѣвь не ѣвѣ тѣбѣ, но оцъ мой, иже на нѣбѣхъ... ты єси пѣтръ, и на сѣмъ каменѣ созиждѣ цр҃ковь мою*.
- ¹⁴⁴ Сковорода має на думці слова: *камень же поразивый тѣло вѣсть горѣ велика и напоѣни всю зѣмлю* (Книга пророка Даниїла 2: 35).
- ¹⁴⁵ Ідеться про візію «нового Єрусалима». Пор.: *и ѣзъ іѡаннѣ видѣхъ градъ стѣй, іерлїимъ новъ сходящъ ѿ вѣа съ невесѣ* (Апокаліпсис 21: 2).
- ¹⁴⁶ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 1: 6. Пор.: *и рече бг҃ъ: да вѣдетъ твѣрдъ посреде воды, и да вѣдетъ раздѣляючи посреде воды и воды*.
- ¹⁴⁷ Сковорода має на думці слова: *Пѣки подобно єсть цр҃твѣ нѣное чловѣкѣхъ кѣпцѣ, ищѣхъ добрыхъ вѣсерей, иже ѡбрѣтъ єдинъ многоцѣненъ вѣсеръ, шѣдъ продаде всѣ, єлика и мѣше, и кѣпѣ єго* (Євангелія від св. Матвія 13: 45–46).

¹⁴⁸ Сковорода має на думці слова: **Или каа жена ииѣщи дѣсать драхмъ, аще погѣбитъ драхми ѣдинѣ, не вжигаетъ ли свѣтѣльника, и пометѣтъ храмниѣ, и ищетъ прилѣжнѣ, доидеже ѡвраѣщетъ; и ѡврѣтши созываетъ дрѣгнни и сосѣды, глаголющи: радѣйтеся со мною, ѣкѡ ѡврѣтохъ драхми погѣбшѣю** (Євангелія від св. Луки 15: 8–9).

¹⁴⁹ Фразу **праволѣчныа стрѣлы мѡлѣнны** взято з Книги Премудрості Соломонової 5: 21.

¹⁵⁰ Пор.: “Летала высоко, а села недалеко” [Пословицы русского народа / Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 733].

¹⁵¹ У міфах про Троянську війну (див. «Енеїду» Вергілія II, 1–268) сказано, що на десятий рік облоги Трої ахейці здобули місто, сховавшись усередині спорудженого за порадою Одиссея величезного дерев’яного коня, якого троянці сприйняли за дарунок і власноруч затягли до міста. Отож, “троянський кінь” (*equus trojanus*) означає “підступний намір”. Окрім того, це – емблематичний образ. Див., наприклад, 174-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», що має назву «Троянський конь» (підпис: “Под видом вѣры. Под предлогом благочестія. Specie religionis”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 44–45]. Однак Сковорода абстрагується тут від цього значення.

¹⁵² Книга Псалмів 61 (62): 12.

¹⁵³ Імперіал – російська золота монета вартістю п’ять (“пятирублевый имперіал”) або десять (“десятирублевый имперіал”) рублів. Чеканилася з 1755 р.

¹⁵⁴ Тобто Христос. Див. прим. 43 до циклу «Сад божественныхъ гѣсней».

¹⁵⁵ Пісня над піснями 4: 11.

¹⁵⁶ Див. прим. 7.

¹⁵⁷ Трохи неточна цитата з Книги пророка Єремії 8: 7. Пор.: **Єршдіа на небесі познѣ вѣрѣа своє**.

¹⁵⁸ Гр. *πελαγός*.

¹⁵⁹ Лат. *ciconia*.

¹⁶⁰ Пол. *bocian*.

¹⁶¹ Див. прим. 14 до притчі «Благодарный Еродій».

¹⁶² Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Во всѣхъ пѣть пѣстыни прѣидѡша ѡпѣстошѣици, ѣкѡ мѣхъ гѣненъ поѣстъ ѡ краѣ земни дѣже до краѣ ѣа: нѣсть мѣра всѣхъ пѣти** (Книга пророка Єремії 12: 12).

¹⁶³ Мабуть, Сковорода має на думці слова: **Просѣша, и прѣидѡша краѣстѣли, и хлѣба небѣснаго насыти** ѧ (Книга Псалмів 104 (105): 40).

¹⁶⁴ Див. емблематичний малюнок «Аиста, или буселя, гнѣздо на церквѣ» (підпис: “Здѣ безопасѣе. Нис augusta”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 32–33].

¹⁶⁵ Див. емблематичний малюнок «Аист, или бусел, пожирающая змію» з таким підписом: “Желал бы я всѣхъ ихъ перегубить. Consicere est aninus” [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 72–73].

¹⁶⁶ Див. емблематичний малюнок «Аист, или Бусел-птица, на себѣ носящая другую» (підпис: “Совершенное благочестіе помогает своим родителям в ихъ нуждѣ. Pietas augusta”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 26–27].

¹⁶⁷ Нім. *die Kirche* – ‘церква’.

¹⁶⁸ Книга Псалмів 83 (84): 2.

¹⁶⁹ Книга Псалмів 83 (84): 4.

¹⁷⁰ Книга Псалмів 103 (104): 17.

¹⁷¹ Книга Псалмів 103 (104): 17.

¹⁷² Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 83 (84): 5. Пор.: **Блжѣни живѣци вѣ дождѣ твоѣмѣ**.

- ¹⁷³ Книга Псалмів 26 (27): 4.
- ¹⁷⁴ Євангелія від св. Івана 5: 14.
- ¹⁷⁵ Дії св. апостолів 1: 13.
- ¹⁷⁶ Парафраза Дій св. апостолів 1: 13–14. Пор.: *и андрѣй, фїліппъ и ѿмѣ, варѿоломѣй и матѿей, іакѿвъ ѿфѣовъ и сімѿнъ зилѿтъ и іѿда іакѿвъ: сїи вси вѣхѹ терпѣще єдинодошнѿ въ молитѣ и моленїи.*
- ⁽¹⁾ Ім'я "Філофей" (гр. *Φιλόθεος*) означає "друг Божій, Боголюбив, Богом любим" [Беринда П. Лексикон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 469].
- ¹⁷⁷ Дії св. апостолів 2: 2.
- ¹⁷⁸ Дії св. апостолів 2: 4.
- ¹⁷⁹ Книга пророка Єремії 8: 7.
- ¹⁸⁰ Сковорода має на думці слова: *Всѣмъ время и время всѣхъ вѣщїи под небесѣмъ* (Книга Екклесіястова 3: 1).
- ¹⁸¹ Пісня над піснями 2: 11–12.
- ¹⁸² Книга Псалмів 22 (23): 1.
- ¹⁸³ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 16: 3. Пор.: *лицѣ ѿбѡ небесѣ ѿмѣете разсѣждѣти.*
- ¹⁸⁴ Євангелія від св. Луки 6: 25.
- ¹⁸⁵ Мабуть, Сковорода має на думці слова: *дадѣсѧ ѿнѣ до времеѧ и времеѧ* (Книга пророка Даниїла 7: 12).
- ¹⁸⁶ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 5.
- ¹⁸⁷ Парафраза Книги Екклесіястової 3: 4. Пор.: *время плакати и время смѣѣтисѧ.*
- ¹⁸⁸ Парафраза Книги Псалмів 58 (59): 7. Пор.: *Возвратѣтсѧ на вѣчеръ, и взлѣзѣтъ.*
- ¹⁸⁹ Книга пророка Ісаї 57: 20.
- ¹⁹⁰ Парафраза приказок: "В Луцку все не по-людску: навколо вода, в середині беда"; "Кременець – венец: кругом вода, а в середині беда" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 344].
- ¹⁹¹ Євангелія від св. Луки 6: 25.
- ¹⁹² Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 17: 4 та Євангелії від св. Луки 9: 33. Пор.: *добро єсть намѣ здѣ быти.*
- ¹⁹³ Євангелія від св. Луки 9: 33.
- ¹⁹⁴ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *и дѣхъ єдинъ во всѣхъ* (Книга Екклесіястова 3: 19).
- ¹⁹⁵ Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 9: 32. Пор.: *ѿбѣждшесѧ же видѣша славу єгѡ.*
- ¹⁹⁶ Євангелія від св. Луки 9: 36.
- ¹⁹⁷ Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 1: 23. Пор.: *ѿже єсть... всѣхъ всѣхъ*. Див. також: *да вѣдѣтъ бѣ всѣхъ всѣхъ* (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 28).
- ¹⁹⁸ Неточна цитата з Книги Псалмів 72 (73): 25. Пор.: *Что во мнѣ єсть на нѣсї; и ѿ тебѣ что восхотѣхъ на земли;*
- ¹⁹⁹ Парафраза Книги Ісуса Навина 22: 22. Пор.: *гдѣ сѧмъ вѣсть, и ѿны сѧмъ познаѣтъ.*
- ²⁰⁰ Євангелія від св. Івана 14: 9.
- ²⁰¹ Євангелія від св. Івана 13: 36.
- ²⁰² Євангелія від св. Івана 13: 38.
- ²⁰³ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 17: 3. Пор.: *се же єсть живѡтъ вѣчный, да знаятъ тебѣ єдиного истинного бѣа, и єгѡже послаѧ єси ѿсѧ хрѣта.*
- ²⁰⁴ Книга пророка Ісаї 61: 1.

²⁰⁵ Книга пророка Ісаї 61: 2.

²⁰⁶ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 6: 2.

²⁰⁷ Автором цієї фрази вважають Піттака. Принаймні так свідчив славетний римський поет і ритор Авзоній (310–392 рр.) у «*Ludus septem sapientium*» [див.: *Авсоний*. Стихотворения. – Москва, 1993. – С. 68]. Варто зазначити, що творчість Авзонія була добре відома вихованцям Києво-Могилянської академії. Наприклад, Дмитро Туптало цитував його «Книгу еклог» (I, 10) в одному зі своїх листів [див.: *Федотова М. А.* Эпистолярное наследие Димитрия Ростовского. Исследования и тексты. – Москва, 2005. – С. 161–162].

²⁰⁸ Див.: *Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л.* Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 236].

²⁰⁹ Книга пророка Єремії 8: 7.

²¹⁰ Сковорода має на думці слова: *тáмш птáицы вогнѣздáтсá, ѣршáдiево жи́ище прѣдвoдiтєствѣтѣть ѿни* (Книга Псалмів 103 (104): 17).

²¹¹ Очевидно, це парафраза Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 20. Пор.: **Нáше во житiє на нѣсѣхъ єсть.**

²¹² Книга Премудрості Соломонової 3: 1.

²¹³ Книга Псалмів 72 (73): 26.

²¹⁴ Книга Псалмів 118 (119): 109.

²¹⁵ Неточна цитата з Пісні над піснями 2: 3. Пор.: *пoдъ сѣнь єгò восхотѣхъ и сѣдóхъ.*

²¹⁶ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 8: 56. Пор.: *áвраáмъ oтѣцъ вáшъ рáдъ вы былъ, дабы вiдѣти дѣнь мoй: и вiдѣ и возрáдовася.*

²¹⁷ Євангелія від св. Луки 24: 31.

²¹⁸ Неточна цитата з Книги пророка Єремії 8: 7. Пор.: *Ѣршáдiа на небеси познá врэ́мá своѣ, гóриница и лiстовница сѣнаá, врэ́бiе сохрáни́ша вре́мена вхóдовъ своихъ: лю́дiе же мoи сiи не познáша сдáебъ гд́ниихъ.*

²¹⁹ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 12: 43. Пор.: *возлюбiши во пáче слáвѣ чelовѣчecкóу, нѣже слáвѣ вѣ́тн.*

²²⁰ Парафраза Книги пророка Ісаї 44: 18. Пор.: *oтѣмни́ша oчи нѣхъ ѣже вiдѣти и раздѣ́ити.*

²²¹ Книга пророка Ісаї 22: 13.

²²² Памва Беринда у своєму лексиконі тлумачив це слово так: “Нощный вран: слѣповорон, птица си плачлива ест и на нырищех и на здѣх ту любит сѣдати” [Беринда П. Лексикон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 148].

²²³ Неточна цитата з Книги Псалмів 56 (57): 9. Пор.: **Вoстáни, слáва мoá, востáни, ѱáлти́рю и гд́си: востáнѣ рáнш.**

²²⁴ Парафраза Книги Псалмів 103 (104): 20–22. Пор.: *Пoложилъ єси́ тмѣ, и вы́сть нóчь, въ нѣйже прoйдѣтъ всѣ́ звѣ́рiе дѣбрáвни, скúмни рыка́ющii восхiтити и взысáти ѿ вѣ́а пи́щѣ севѣ́. Возсiá со́лнце, и соврáшася, и въ лóжахъ своихъ лóгдѣтъ.*

²²⁵ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 1: 29–30. Пор.: **Во о́утрiй (же) вiдѣ́ іwáннъ іиса́ грáдѣща къ севѣ́ и глаго́ла: сѣ́, áгнецъ вѣ́тн, взѣ́мáи грѣхи́ мiра: сѣ́ єсть, ѿ нѣмже áзъ рѣ́хъ.**

²²⁶ Парафраза Євангелії від св. Матвія 5: 14. Пор.: **Вы́ єстѣ́ свѣ́тъ мiра.**

²²⁷ Перша книга Мойсеева: Буття 49: 27.

²²⁸ Сковорода має на думці слова: *сдáи єгò iáкв вóицы áрáвiйстiи, не oтставлáхъ на о́утро* (Книга пророка Софонії 3: 3).

²²⁹ Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 36 (37): 28. Пор.: *сѣ́мá нечестiвыхъ потрѣвiтсá.*

²³⁰ Перше значення імені *Йосиф* – “помножене” [Беринда П. Лексикон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 417]. *Йосиф Прекрасний* – одинадцятий (і улюблений) син Якова, один з головних прообразів Ісуса Христа. В українській бароковій літературі образ *Йосифа*, мабуть, найліпше змалював Лаврентій Горка у своїй драмі «*Йосиф патріарха*» (1707–1708 рр.).

²³¹ Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 42: 25–28.

²³² Парафраза Книги Притч Соломонових 9: 11. Пор.: *и приложѣтсѧ тебѣ лѣта живота твоего*.

²³³ Сковорода має на думці звернені до Єзекиї слова Бога: *и приложѣ къ лѣтвомъ твоимъ лѣтъ пѣтънадесятъ* (Четверта книга царств 20: 6).

²³⁴ “Ювілейний рік” (лат.) – рік звільнення, відпущення; кожен п’ятдесятый рік.

²³⁵ Парафраза Книги пророка Ісаї 61: 2. Пор.: *нареци лѣто гдѣне прѣлѣтно и дѣнь воздѣланѣа*.

²³⁶ Сковорода має на думці слова: *и ѡбрътѣ чѣшѣ во вѣрѣтици вѣнѣаміни* (Перша книга Мойсеева: Буття 44: 12).

²³⁷ Парафраза Книги пророка Ісаї 60: 17. Пор.: *И вѣѣстѣ мѣди принесѣ ти злѣто, и вѣѣстѣ жѣлѣза принесѣ ти сребро, и вѣѣстѣ древесѣ принесѣ ти мѣдь, и вѣѣстѣ каменѣа жѣлѣзо*.

²³⁸ Парафраза Книги Притч Соломонових: або 3: 8 (пор.: *изцѣленіе вѣдетъ тѣло твоѣмъ и ѡвѣрачеваніе костѣмъ твоимъ*), або 3: 22 (пор.: *изцѣленіе плѣтѣмъ твоимъ и ѡвѣрачеваніе костѣмъ*).

²³⁹ Див. прим. 38.

²⁴⁰ Сковорода має на думці слова: *твѣрды посредѣ воды* (Перша книга Мойсеева: Буття 1: 6).

²⁴¹ Говорячи про спосіб поєднання видимої та невидимої природи, Сковорода по-слуговується формулою христологічного догмата. Вперше на цю обставину вказав Дмитро Чижевський [див.: *Tschizewskij D. Skovoroda, ein ukrainischer Philosoph (1722–1794) (Zur Geschichte der “dialektischen Methode”) // Der russische Gedanke. – 1929. – Hft. II. – S. 168]*.

²⁴² Сковорода має на думці слова: *сѣтѣсѧ тѣло дѣшевное, востаѣтъ тѣло дѣховное. Ёсть тѣло дѣшевное, и ёсть тѣло дѣховное* (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 44).

²⁴³ Перше соборне послання св. ап. Івана 4: 2.

²⁴⁴ Перше соборне послання св. ап. Івана 3: 2.

²⁴⁵ Трохи неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 3: 3. Пор.: *И всѧкъ имѣѧ надѣждѣ сѣю на нѧ, ѡчищѣтъ сѣбѣ, ѧкоже ѡнъ чистъ ёсть*.

²⁴⁶ Парафраза Книги Притч Соломонових 3: 8, 22. Пор.: *ѡвѣрачеваніе костѣмъ твоимъ*.

²⁴⁷ Схожі вислови Сковорода подає по-латинському у вірші, вміщеному в листі до Якова Правицького від 3 жовтня 1785 р.: “*Omnia praetereunt, sed Amor post omnia durat. / Omnia praetereunt, haud Deus, haud et Amor*”. В амстердамській збірці «*Symbola et emblemata*» під № 733 міститься емблема «*Купидон окруженный змією, т. е. в вѣчности*» (підпис: “*Любовь вѣчна, безпредѣльна. Любовь всегда пребывает. Amor perpetuo durat*”) [Емвлемы и сѣмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 184–185]. Пор. також слова з молитви: “истинная же любовь тоѣю николиже умерщвляется” [Могила П. Євхологѣон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 788].

²⁴⁸ Книга пророка Ісаї 8: 13.

²⁴⁹ Неточна цитата з Книги Псалмів 111 (112): 6. Пор.: *Въ пѧмѧтъ вѣчнѣю вѣдетъ прѣвникъ*.

²⁵⁰ Книга Псалмів 102 (103): 5.

²⁵¹ Сковородинське “солнушко” (“сонушко”) – відповідник “розумного сонця” (*νοοῦνθετον ἄστρον*) Діонісія Ареопагітського. Інок Ісає свого часу перекладав цю фразу по-слов’янському словами “умосоставная звѣзда”, “единая заря”, “вѣчное свѣтило” тощо [див.: Творения Дионисия Ареопагита: Рукопис Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка. – № 819168-С-2. – Ост. чверть XV ст.].

²⁵² Книга Псалмів 101 (102): 28.

²⁵³ Неточна цитата з Книги Псалмів 103 (104): 2. Пор.: ѡдѣѣйсѧ свѣтѡмъ ѧкѡ рїзѡмъ.

²⁵⁴ Друга книга Мойсеева: Вихід 19: 4.

²⁵⁵ Парафраза Євангелії від св. Івана 1: 14. Пор.: вїдѣхѡмъ слѡвѡ ѡгнѡ.

²⁵⁶ Сковорода має на думці слова: Ѡ ѡ҃стѣхъ лѡвѡвѣхъ нѣзѡ сѣй мѣдѣхъ (Книга Суддів 14: 9).

²⁵⁷ Очевидно, Сковорода має на думці слова: ѧ свѣтѣхъ во тѣмѣ свѣтитсѧ (Євангелія від св. Івана 1: 5).

²⁵⁸ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 24: 28. Пор.: ѧдѣже бо ѧще вѣдѣтѣхъ трѣпѣхъ, тѣмѡхъ совершѣтсѧ ѡрлѡхъ. Див. також: ѧдѣже тѣло, тѣмѡхъ совершѣтсѧ ѧ ѡрлѡхъ (Євангелія від св. Луки 17: 37).

²⁵⁹ Пор.: “На коні їде, і коня шукає” [Номис, № 6618; Франко, № 14784]; “На коні сидит, а коня ищет” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 578].

²⁶⁰ Цю приказку подає у своїх «Адагіях» (І. 5. 3) Еразм Роттердамський, покликаючись на Теренція. Існує й трохи інакша її форма: “Ita fugias, ne praeter casam” [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 184].

²⁶¹ Очевидно, Сковорода створив цей вираз, спираючись на народні приказки: “Від лиха не втечеш”; “Від лихого поли ріж, а втікай” [Франко, № 16525, 16527] тощо.

²⁶² Можливо, Сковорода має на думці слова: црѣтѣвѣ бжѣє внѣтрѣхъ всѣхъ єстѣхъ (Євангелія від св. Луки 17: 21).

²⁶³ Дії св. апостолів 4: 11.

²⁶⁴ Див. прим. 247.

²⁶⁵ Вислів “χαλεπά τα καλά” є, наприклад, у Платоновому «Гіппії більшому» (304e; у перекладі Уляни Головач: “Прекрасне – річ складна” [Платон. Диалоги. – Київ, 1995. – С. 107]) та в «Державі» (435c, 497d; у перекладі Дзвінки Коваль: “Прекрасне – важке” [Платон. Держава. – Київ, 2000. – С. 125, 192]). Схожу сентенцію Діоген Лаертій приписував Піттакові (І, 76) [див.: Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 63]. Серед старих українських письменників у формі “та χαλεπά καλά” (“добра не зручна суть”) це прислів’я згадували, зокрема, Тарасій Земка [див.: Земка Т. Друга передмова до тлумачень св. Андрія, архієпископа Кесарії Каппадокійської, на Апокаліпсис св. Івана Богослова // Титов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 140; пор.: Радивилівський А. Огородок Марії Богородиці. – Київ, 1676. – С. 311], Стефан Калиновський [див.: Калиновский С. Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 176].

²⁶⁶ Парафраза Книги Йова 29: 10. Пор.: ѧзыкъ ѧхъ прильпѣ горѣтѡмъ ѧхъ.

²⁶⁷ Книга Псалмів 30 (31): 19.

²⁶⁸ Див. прим. 281 до діалогу «Наркісс».

²⁶⁹ Сковорода має на думці слова: ѧ испѣстѣи сѡмѡхъ за женѡю нѣзѡ ѡ҃стѣхъ своѡхъ бо дѣхъ ѧкѡ рѣкѣхъ, да ѧ вѣхъ рѣцѣхъ потопѡмъ (Апокаліпсис 12: 15).

²⁷⁰ Парафраза Апокаліпсису 3: 16. Пор.: **Т**а́кѡ, ѿкѡ ѡбѣморѣнъ єси, ѿ ни тѣплъ ни стѣдѣнъ, ѿзбѣвѣти тѣ ѡ ѡустъ моѣхъ ѿмаѣ.

²⁷¹ Трохи неточна цитата з Апокаліпсису 22: 20. Пор.: **Є**й, гради́и гди́и ѿсе.

²⁷² Апокаліпсис 22: 20.

²⁷³ Сковорода має на думці звернені до Петра слова Христа: ѿ да́ми тѣ ключіи́ црѣтва нѣнагѡ (Євангелія від св. Матвія 16: 19). Пор.: “Владыко многомилостиве, Господи Иисусе Христе, Боже наш, верховному твоему апостолу Петру и прочіим апостолом твоим ключа Царствія Небеснаго вручивый...” [Могила П. Євхологiон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 355].

²⁷⁴ “Важко бути злим” (гр.).

²⁷⁵ Фраза **тѣмѣи тѣмѣ** зринає в Книзі Псалмів 67 (68): 18 та в Книзі Ісуса, сина Сирахового 23: 27.

²⁷⁶ Пісня над піснями 8: 6.

²⁷⁷ Парафраза Книги пророка Єремїї 17: 1. Пор.: **Г**рѣхъ і́здинъ написанъ єсть писѣмоѣмъ желѣзными на нѡгѣи а́дамантовѣ.

²⁷⁸ Очевидно, Сковорода має на думці слова: ѿполнѣніє ѿполнѣнцѣмъ всѣхъ всѣхъ (Послання св. ап. Павла до ефесян 1: 23).

²⁷⁹ Парафраза Послання св. ап. Павла до римлян 11: 33. Пор.: **Ѡ**, глѣбини́ богѣтства ѿ прѣмѣдрости ѿ рѣзѣмъ бжїѣ!

²⁸⁰ Див. прим. 162 до циклу «Басни Харківські».

²⁸¹ Друга частина цитати – це парафраза Євангелії від св. Матвія 11: 19. Пор.: **Ѡ** ѡправдіса прѣмѣдрость ѡ чѣдъ своѣхъ.

²⁸² Див. прим. 281 до діалогу «Наркісс».

²⁸³ Див. прим. 11 до циклу «Сад божественныхъ пѣсней».

²⁸⁴ Див. прим. 2 до віршованого діалогу «Разговор о премудрости».

²⁸⁵ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **стрѣнна** бо **нѣкаѣ** влагѣши во ѡушеса́ на́ша (Дії св. апостолів 17: 20).

²⁸⁶ Євангелія від св. Матвія 7: 7; Євангелія від св. Луки 11: 9.

²⁸⁷ Папи римські інколи поєднували вищу церковну та світську владу.

²⁸⁸ Зара – син Юди й Тамари (див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 38: 27–30).

²⁸⁹ Неточна цитата з Книги Псалмів 112 (113): 5. Пор.: **К**тѡ ѿкѡ гдѣ бѣтъ на́шъ;

²⁹⁰ Ідеться про уподібнення людини до Бога, тобто про обоження (теозис чи теомімізис) [див. про це: Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й передне слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 162–166]. Старі українські богослови зазвичай мали на думці благодатне “обоження”. Див. прим. 45 до діалогу «Симфонія, нареченная Книга Асхань». Тим часом Сковорода схильний говорити про “іпостатичну” причетність людини до Божого єства.

²⁹¹ Очевидно, Сковорода має на думці Книгу Псалмів 81 (82): 6. Пор.: **Ѧ**зъ рѣхъ: бѡзи єстѣ, ѿ сынове вы́шнѣгѡ всѣ.

²⁹² Одне зі значень лат. *index* – ‘пробний камінь’.

²⁹³ Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до солунян 5: 21. Пор.: “πάντα δὲ δοκιμάζετε”.

²⁹⁴ Так Сковорода переклав фразу: “πάντα δὲ δοκιμάζετε, τὸ καλὸν κατέχετε” (Перше послання св. ап. Павла до солунян 5: 21). У Єлизаветинській Біблії цей вірш подано так: **Всѣ** же ѿскѣшѣте, **дѡбрѣ** держіте.

²⁹⁵ Неточна цитата з Дій св. апостолів 10: 14. Пор.: гдѣ, ѿкѡ никѡліже і́дохъ всѣко скѣрно.

²⁹⁶ Пор. у Вульгаті: “numquam manducavi omne commune” (Дії св. апостолів 10: 14).

²⁹⁷ Пор. у Септуагінті: “οὐδέποτε ἔφαγον πᾶν κοινόν” (Дії св. апостолів 10: 14).

²⁹⁸ У Новому Заповіті (див., наприклад: Дії св. апостолів 10: 14) κοινός могло означати ‘підлий, нечистий’. Його латинським відповідником виступало слово *coenit* – ‘багно, болото’.

²⁹⁹ Послання св. ап. Павла до филип’ян 3: 19.

³⁰⁰ Сковорода має на думці слова: **добрѣ бо мнѣ паче ѡмірѣти, ніжєли похвалѣ моєѣ ктѣ да ѡспразднітъ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 9: 15).

³⁰¹ Фенікс (лат. *phoenix*) – міфічний чарівний птах, що мав здатність воскресати з попелу. Феофан Прокопович писав: “...цей птах є казковим, або напевно символічним чи ієрогліфічним. І дійсно, єгиптяни, які створили культ сонця і йому найбільше поклонялись, уявляли собі його немов птаха, який сходить і заходить в Геліополісі, місті сонця. Його ж вони уявляли як самотнього фенікса, бо й сонце є одне. Тому, за свідченням Лактанція, Клавдіана, Овідія та інших, фенікс називається сонячним птахом” [Прокопович Ф. *Натурфілософія, або Фізика* // Прокопович Ф. *Філософські твори*: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 307]. У християнській традиції фенікс зазвичай символізував Христа. Скажімо, Іван Величковський писав: “Умне феникс, Христе, Отче царю чисте, / Шествуй щедротами, Матере молбами” [Величковський І. *Твори*. – Київ, 1972. – С. 122]. Образ фенікса був популярний також в емблематичній літературі. Скажімо, він є на малюнках № 57, 135, 320 та 649 зі збірки «*Symbola et emblemata*» [див.: *Емблемы и символы избранные*. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 16–17, 34–35, 80–81, 164–165]. У всякому разі, образ фенікса належав до сталих виражальних засобів української барокової літератури. Це засвідчує хоч би низка творів, у чиїх назвах фігурує слово *фенікс*, наприклад, «Тричі воскреслий фенікс» Якова Суші чи «Воскреслий фенікс» Лаврентія Кривоновича. Зверталися до нього й барокві проповідники [див., зокрема: *Радивилівський А. Огородок Марії Богородиці*. – Київ, 1676. – С. 209 і деінде].

³⁰² Сковорода має на думці байку «Про собачу зажерливість». Див.: прим. 161 до діалогу «Наркісс».

³⁰³ Див. прим. 78 до трактату «Начальная дверь ко християнскому добронравію».

³⁰⁴ Див. прим. 161 до діалогу «Наркісс».

³⁰⁵ Сам Сковорода називав Малоросію, тобто Гетьманщину, “матір’ю”. Див. його лист до Михайла Ковалинського від 26 вересня 1790 р.

³⁰⁶ Неточна цитата з Книги Псалмів 112 (113): 5. Пор.: **Ктѣ ѡкв гдѣ бѣтъ нѡшъ;**

³⁰⁷ Книга Псалмів 72 (73): 26.

³⁰⁸ Парафраза Книги Псалмів 72 (73): 26. Пор.: **и чѡстѣ моѡ, бѣѣ, во вѣкѣ.**

³⁰⁹ Очевидно, це парафраза Другої книги царств 22: 12 та Книги Псалмів 17 (18): 12. Пор.: **и положи тѡѡ закѡвѣ своѡ.**

³¹⁰ Парафраза Книги Псалмів 44 (45): 9. Пор.: **Смѣрна и стѡкти и касѡ ѡ рѣзъ твоѡхъ.**

³¹¹ Очевидно, це парафраза Другої книги царств 7: 22. Пор.: **нѣстѣ во ѡнѣ ѡкоже тѡ.**

³¹² Неточна цитата з Книги Псалмів 112 (113): 5. Пор.: **Ктѣ ѡкв гдѣ бѣтъ нѡшъ;**

³¹³ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 20: 22. Пор.: **И сѣ рѣкѣ, дѡнѡ и глѡ ѡмѣ: прѣимѣтѣ дѡхъ сѣѡ.**

³¹⁴ Див. прим. 161 до діалогу «Наркісс».

³¹⁵ Євангелія від св. Матвія 15: 26; Євангелія від св. Марка 7: 27.

³¹⁶ Фраза **дѣлѡчелѣѡ сѡмѣхъ** зринає в Книзі Притч Соломонових 14: 22.

³¹⁷ Книга Псалмів 33 (34): 15. Пор. зі словами молитви: “еже по исповѣданіи сем уклонитися от зла и помощію Божією творити благое” [Могила П. *Євхологѡн, або Молитвослов или Трєбник*. – Київ, 1646. – С. 351].

³¹⁸ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Івана 1: 12. Пор.: Ёлицы же прїаши ёго, даде ѡмъ ѡбласть чїдшмъ бжїимъ быти.

³¹⁹ Цікаві міркування на тему “духа правди” в царя подав свого часу Семен Климовський у своїй дидактичній поемі «О правосудію началствующих, правдѣ и бодрости их». Див., наприклад, / Бог мирствует с правдою, что правда требует, / то и Бог благоволит и с нею дѣйствует, / правда же со Богом мир содержит сладчайший, / не пребудет без Бога а ни час кратчайший; / Бог с правдою, правда з Богом живет во вся вѣки: / сим мѣрилом казнь приемлют злобни челоуѣки” [Барокова поезія Слобожанщини / Упорядкування, передмова, примітки та коментарі Леоніда Ушкалова. – Харків, 2002. – С. 103].

³²⁰ Фразу престо́бы си́льныхъ узято з Книги Премудрості Соломонової 5: 24.

³²¹ Парафраза Книги Псалмів 112 (113): 5. Пор.: Ктѡ ѡкш гдѣ бгѣ нашь; Це означає, що Сковорода ототожнював Правду з Богом, так само, як, приміром, Лазар Баранович (“Chrystus iest prawda...” [Baranowicz Ł. Lutnia Apollinowa. – Kłóów, 1671. – S. 130]) або навідомий автор славетної ліричної пісні «Про Правду і Кривду»: “Бо сам Господь – Правда, і смирить гординю, / Сокрушить Неправду, вознесе святину” [Драгоманов М. Політичні пісні українського народу. – Женева, 1885. – Ч. II. – С. 213].

³²² Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 20 (21): 8. Пор.: ѡ мѣтїю вышнѡго не подвижитсѧ.

³²³ Книга Псалмів 20 (21): 8.

³²⁴ Парафраза Дій св. апостолів 10: 38. Пор.: помѡза ёго бгѣ дхѡмъ.

³²⁵ Книга пророка Ісаї 61: 1; Євангелія від св. Луки 4: 18.

³²⁶ Павло Фівейський (228–341 рр.) – перший єгипетський пустельник, найбільш шанований преподобний у православній традиції. Недаром його ім’я названо першим у молитві до преподобних: “Преподобніи и богоносніи отци наши, Павле Фивейскій, Антоніе Великій, Феодосіе, Євѡиміе, Макаріе, Аѡанасіе, Аѡонскій, Савво Освященный...” [Могила П. Євхологїон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 324 (третя пагін.)].

³²⁷ Преподобний Антоній Єгипетський (Великий) (251–356 рр.) – ушавлений затворник, зверхник перших чернечих спільнот.

³²⁸ Преподобний Сава Освящений (439–532 рр.) – засновник кількох монастирів у Палестині, з-поміж яких і славетна Велика лавра.

³²⁹ Ідеться про Пахомія Великого (бл. 292–347 рр.) – фундатора єгипетського кїновіального, тобто спільножительного, чернецтва.

³³⁰ Книга Псалмів 33 (34): 15.

³³¹ Парафраза Євангелії від св. Матвія 11: 30. Пор.: ѡго бо моє бгѡ, ѡ врѣмѧ моє легко єсть.

³³² Від лат. *habitus* – ‘зовнішність, вигляд, образ’.

³³³ Нїтрійські гори, або Нїтрійська пустеля, – солончаковий скелястий степ на західному березі Нілу, де, починаючи з II ст., мешкали пустельники.

³³⁴ “Важко бути злим” (гр.).

³³⁵ Сковорода має на думці слова: ѡ възѧ мїшѣть ѡлїнѡ ёлїсѣй пѡдшѡ верхѡ ёго (Четверта книга царств 2: 13).

³³⁶ Сковорода має на думці слова: ѡблечѣ бо мѧ въ рїзѡ спїтѧ ѡ ѡдѣждею весѣлѧ (ѡдѣѧ мѧ) (Книга пророка Ісаї 61: 10).

³³⁷ Книга пророка Ісаї 51: 16.

³³⁸ Неточна цитата з Четвертої книги царств 2: 9. Пор.: да въздѣтъ ѡубо дхѣ, ѡже въ тѣбѣ, сгѡбѣ бо мнѣ.

³³⁹ Фразу дхѣ вѣры взято з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 4: 13.

³⁴⁰ Сковорода має на думці слова: **Н** рече́ єлісе́й: да вѣдѣтъ ѿбо дхъ, ѿже въ тебѣ, сгъбъ во мнѣ (Четверта книга царств 2: 9).

³⁴² Сковорода має на думці слова: *и впливѣ жєлѣзо* (Четверта книга царств 6: 6).

³⁴⁴ Книга пророка Ісаї 61: 10.

³⁴⁶ Лат. *mantellum* – 'покривало, плащ'.

³⁴⁸ Транслітерація середньовічного лат. *observatorium* – ‘споглядальна вежа’.

³⁵⁰ Сковорода має на думці слова: **Н** рече́ Єліссей: *а* вѣдѣтъ ѿбо *а*хъ, ѣже въ тѣбѣ, сѣгъ въ *мнѣ* (Четверта книга царств 2: 9).

³⁵² Парафраза Євангелії від св. Івана 11: 22. Пор.: *ѣще прѣсиши ѿ бѣга, дасть тебѣ бѣгъ.*

³⁵⁴ Сковорода цитує в трохи зміненому вигляді леонівські вірші з поезиї свого професора богослів'я в Києво-Могилянській академії Георгія Кониського (1717–1795). Пор.: “Чиста птица Голубица Таков нрав имѣет: / Буде мѣсто Гдѣ нечисто, Тамо не почует. / Но гдѣ травы и дубравы и сѣнь естъ от зноя – / То прилично, То обычно Мѣсто ей покоя” [Волинський П. Основи теорії літератури. Вступ до літературознавства. – Київ, 1962. – С. 183].

³⁵⁶ Див. прим. 161 до діалогу «Наркісс».

³⁵⁸ Сковорода має на думці слова: **Б**а́ше же **д**а́вче **ѿ** не́ю ста́до сви́ній мно́го па́сѣмо (Євангелія від св. Матвія 8: 30). Див. також: Євангелія від св. Марка 5: 11; Євангелія від св. Луки 8: 32.

³⁶⁰ Сковорода має на думці слова: **И** сѣ, вѣсь грѣдъ изыде въ срѣтеніе іисови: и видѣвъше єго, молиша, ѡко дабы прешелъ ѡ прѣдѣлъ ихъ (Євангелія від св. Матвія 8: 34).

³⁶² Див. прим. 161 до діалогу «Наркісс».

³⁶⁴ Сковорода має на думці слова диявола: *лєгѣвъ ѡмѣ мнѣ, ѡкв мнози єсмь* (Євангелія від св. Марка 5: 9; див. також: Євангелія від св. Луки 8: 30).

³⁶⁵ Див. прим. 89 до циклу «Басни Харьковскія».

³⁶⁶ Сковорода має на думці слова: оубѣѣ єсть кєлѣдѣ сквозѣ и҃гнїи оушы пронтї, нєжє богѣтѣ вѣ цр҃квїє бжїє внїти (Євангелїя від св. Матвія 19: 24).

³⁶⁷ Гр. ἀφεδρών – ‘нужник’.

³⁶⁸ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *ѣкѡ росѧ зѣрмѡнскѧѧ сѡхѡдѧщаѧ на гѡрѣ сѡнскѧѧ* (Книга Псалмів 132 (133): 3).

³⁶⁹ Див. розмову Ісуса із самарянкою про живу воду в Євангелії від св. Івана 4: 10–15.

³⁷⁰ Неточна цитата з Другої книги царств 23: 15. Пор.: ктò напоїть мє водою;

³⁷¹ Євангелія від св. Івана 4: 15.

³⁷² “Важко бути злим” (гр.).

³⁷³ Див.: Книга Рут 2: 1–18.

³⁷⁴ Сковорода добре знав звичаї та обичаї Угорщини, оскільки перебував там п'ять років у складі Токайської комісії.

³⁷⁵ У християнській традиції, зокрема іконографічній, *віл* є символом євангеліста Луки. Пор., наприклад, поезію Івана Величковського: "Луки благовѣстіє от жреца начася, / того ради вол жремії при нем написася" [Величковський І. Твори. – Київ, 1972. – С. 105].

³⁷⁶ Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 9: 9. Пор.: *да не заградіши оустніх воля молотцяца.*

³⁷⁷ Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 24. Пор.: *єгда ѿспразднѣтъ всѣко начѣство ѿ всѣхъ вѣсть ѿ силъ.*

³⁷⁸ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 49: 9. Пор.: *скѣмѣнь львѡвъ ѡда: ѿ лѣтораси.*

³⁷⁹ Книга пророка Ісаї 5: 29.

³⁸⁰ Парафраза Книги Притч Соломоновых 28: 1. Пор.: **Бѣгаетъ нечестивый ни единому же**
гонѣщу, прѣвныи же ѡкѡ лѣвѣ оуповаѡ.

³⁸¹ Символом євангеліста Марка є *лев*. Пор.: “Марку лев знаменіє, яко он начал єст / гласом в пустини, иже, яко лев, кричал єст” [Величковський І. Твори. – Київ, 1972. – С. 105].

³⁸² Книга пророка Михея 4: 13.

³⁸³ Парафраза Четвертої книги Мойсеевої: Числа 24: 9. Пор.: возлѣгъ почн ѡкѡ лѣвъ ѡ ѡкѡ скѹменъ: ктѣ възбѣдитъ ѣго; Див. також: возлѣгъ ѡуспѣлъ єси ѡкѡ лѣвъ ѡ ѡкѡ скѹменъ: ктѣ възбѣдитъ ѣго; (Перша книга Мойсеева: Буття 49: 9).

³⁸⁴ Неточна цитата з Книги пророка Авдія 1: 4. Пор.: **Ѧ**ще вознесѣши^{сѧ} ѡкоже **О**рѣлъ и **Ѧ**ще положиши **Г**нѣздѣ твоѣ **С**редѣ свѣздъ, и **В**ѣѣдъ **С**вѣргъ тѣ, **Г**лѣтъ **Г**дѣ.

³⁸⁵ Книга Псалмів 18 (19): 5.

³⁸⁶ Символом св. ап. Івана Богослова як євангеліста є *орел*. Пор.: “Іоан орла имат, яко възлѣтає / к солнцу-Христу и его божество являет” [Величковський І. Твори. – Київ, 1972. – С. 105].

³⁸⁷ Парафраза Книги Притч Соломоновых 30: 18–19. Пор.: не вѣмъ: сѣдѣл ѡрѣл парѣца (по воздѣхѣ) и пѣти змѣа (ползѣца) по камѣни, и стезѣ кораблѣ пловѣца по морю и пѣтѣи мѣжа въ ѣности (ѣгѣ).

³⁸⁸ Неточна цитата з Книги пророка Авдія 1: 4. Пор.: **ѦЩЕ** **ВОЗНЕСЕШИСѦ** **ѦКОЖЕ** **ОРѦЛЪ** **И** **ѦЩЕ** **ПОЛОЖИШИ** **ГНѢЗДО** **ТВОЕ** **СРЕДѢ** **СВѢЗДАЪ**, **И** **ВЪТѢЛЪ** **СВѢРГЪ** **ТЪ**.

³⁸⁹ Сковорода має на думці слова: **И**ко пти́ца ѡбръ́тѣ себѣ хр́амниѣ, ѿ го́рлицѣ гнѣздо себѣ, ѿдѣ́же положи́тъ птенцы́ своѣ, о́лтарѣ твоѣ, гдѣ́ силъ, цр҃ю моѣ ѿ вѣ́х моѣ (Книга Псалмів 83 (84): 4).

³⁹⁰ Третья книга царств 19: 10, 14.

³⁹¹ Парафраза Першої книги царств 25: 26 та Четвертої книги царств 2: 2. Пор.: *живъ гдѣ ѿ жива дѣша твоѣ*.

³⁹² Парафраза Книги Псалмів 118 (119): 139. Пор.: *Иста́ла мѧ ѣсть рѣвность твоѧ.*

³⁹³ Книга Псалмів 118 (119): 158.

³⁹⁴ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 19: 27. Пор.: *сѧ, мѧ ѡста́вихомъ всѧ ѡ ѡслѣ́дъ твоѧ ѡдо́хомъ.*

³⁹⁵ Трохи неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 4: 8, 16. Пор.: *бѣ́тъ любвѣ ѣсть.* Сковорода має на думці 534-у емблему зі збірки «Symbola et emblemata», яка називається «Горлиця со своїми птенцями взирающая на убитого самца» (підпис “Нынѣ познаю, что есть любовь. Nunc scio, quid amor sit”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 134–135].

³⁹⁶ Сковорода має на думці слова: *чѡвѣ́нецъ ѣ́леѧ не ѡмѧ́нитсѧ до днѧ* (Третя книга царств 17: 14).

³⁹⁷ Див. прим. 247.

³⁹⁸ Книга пророка Захарії 12: 10; Євангелія від св. Івана 19: 37.

³⁹⁹ Парафраза Книги Псалмів 44 (45): 9. Пор.: *Смѣ́рна ѡ стѧ́кти ѡ касѧ ѡ рѣ́зъ твоѧхъ.*

⁴⁰⁰ Сковорода має на думці слова: *Прѣ́ста же тѣ́ло ѡсово ѡ ѡбѡ́ста ѣ́ рѣ́зми со дрѡмѧ́ты* (Євангелія від св. Івана 19: 40).

⁴⁰¹ Це – контамінація Плачу Єремії 1: 16 (*Ѡчи мои ѡзли́стѣ во́дѧ, ѡкѡ ѡудали́сѧ ѡ менѧ ѡтѣ́шѧи мѧ*) та Книги пророка Амоса 8: 13 (*Въ то́й дѣнь ѡскѡ́дѧють дѣ́вы до́брыѧ*).

⁴⁰² Парафраза Пісні над піснями 2: 12. Пор.: *гласъ горлицы слы́шанъ въ зѣмліи на́шей.*

⁴⁰³ Неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 11: 2. Пор.: *ѡбрѣ́нїхъ во вѧ́съ ѣ́диномъ мѡ́ждъ дѣ́вѧ чѣ́стѧ.*

⁴⁰⁴ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 25: 9. Пор.: *ѡдѧ́те же пѧ́че къ прода́ющимъ.*

⁴⁰⁵ Очевидно, це парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 24. Пор.: *ѡ ѡблѣ́стисѧ въ но́ваго чѡвѣ́ка, со́зданнаго по вѣ́дъ въ прѧ́вдѣ ѡ въ преподо́бїи ѡстины.*

⁴⁰⁶ Книга Псалмів 4: 4.

⁴⁰⁷ Книга пророка Ісаї 33: 17.

⁴⁰⁸ Парафраза Книги пророка Ісаї 11: 2 (пор.: *ѡ почи́тъ на нѣ́мъ дѧ́хъ вѣ́жїи, дѧ́хъ прѣ́мѣ́рости ѡ рѧ́зѧ, дѧ́хъ совѣ́та ѡ крѣ́пости, дѧ́хъ вѣ́дѣ́нїѧ ѡ бѧ́гочѣ́стїѧ*) або відповідного молитовного тексту (пор.: “Дух премудрости, дух разума, дух страха Божїя” [Могила П. Євхологїон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 34 (друга пагін.)]).

⁴⁰⁹ “Камень вѣ́ры” – одне з Божих імен. Пор.: “Камень вѣ́ры краеугольный же и основаніе церкви своей сам сый, Христе Боже...” [Могила П. Євхологїон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 125 (третя пагін.)].

⁴¹⁰ Ідеться про слова Христа: *ты ѣ́си ѡ́мїиъ сы́нъ ѡ́нїиъ: ты наре́чѣ́шисѧ кѣ́фа, ѣ́же ска́зѧтсѧ пѣ́трѧ* (Євангелія від св. Івана 1: 42).

⁴¹¹ Фразу по *ѣ́рѧцѧ ѣ́гѡ* взято з Другої книги параліпоменон 6: 30.

⁴¹² Див. прим. 257 до рубрики «Листи до різних осіб» (лист № 110).

⁴¹³ Див. прим. 134.

⁴¹⁴ Прізвище відкривача Америки, славетного іспанського мореплавця Христофора Колумба (лат. *Columbus*) (1451–1505 рр.) походить від лат. *columba* – ‘голуб’.

⁴¹⁵ Книга пророка Аввакума 2: 1.

⁴¹⁶ Тобто *обсерваторія*.

⁴¹⁷ Неточна цитата з П’ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 34: 7. Пор.: *не ѡтѣ́мнѣ́стѣ ѡчи ѣ́гѡ, ни ѡстѧ́стѧ ѡ́стѧнѣ́ ѣ́гѡ.*

⁴¹⁸ Це – слов’янський відповідник лат. *stulta philosophia* та гр. *μωροσόφια*. Сковорода вживав усі ці три форми.

⁴¹⁹ Фразу *ѡкѡ лѣ́въ возрѣ́вѣтъ* узято з Книги пророка Осії 11: 10.

⁴²⁰ Книга пророка Осії 4: 19.

⁴²¹ Книга пророка Осії 11: 10.

⁴²² Див. прим. 186 до циклу «Сад божественных пѣсней».

⁴²³ Можливо, це парафраза Книги Йова 38: 21. Пор.: **Вѣмъ ѿбо, ѿкъ тогда рождѣнь єсѧ.**

⁴²⁴ Фразу **на пѣтѣхъ своихъ** узято з Книги пророка Єремїї 18: 15.

⁴²⁵ Парафраза Книги пророка Ісаї 35: 10. Пор.: **Ѣбѣже волѣзнь ѧ печѧль ѧ въздыхѧнїе.**

⁴²⁶ Очевидно, Сковорода має на думці слова: “Сам твоя от твоих тебѣ приносящих...” [Могила П. Євхологїон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 167 (друга пагін.)].

⁴²⁷ Сковорода має на думці слова: **кошницѣ грѣздіѧ ѧ двѣсти вѣзаницѣ смѣквей** (Перша книга царств 25: 18).

**БЕСѢДА 1-я^а,
НАРЕЧЕННАЯ
OBSERVATORIUM. (CІОН)**

Лица:

Аѳанасій¹, Лонгин², Яков³, Ермолай, Григорій⁴

ГРИГ[ОРІЙ]. “Прійдите, взыйдем на Гóру Божію...”⁵

О Бесѣдка! О Сад! О Время лѣтнее! О Дрúти мои! Восхищаюсь веселіем, видя вас, моих Собесѣдников.

“Прійд[ите], взыйд[ем] на Гóру ГОСПÓДНЮ...”⁶

АѲАН[АСІЙ]. Вчера нападала на мене ужаснѣйшая Скука и, как пшеничную Ниву Вихр, колебала. Едва довѣл отбиться.

ГРИГ[ОРІЙ]. Блажý тебе, друг мой: Радуйся, Воине Христов! Сія есть Побѣда наша, побѣждающая не плоть и кровь людскую, но бѣшенныя мысли и мучительныя Дúхи⁷. Они-то суть Сѣмя, Главà и Начàло всякія человѣческія Злобы, а власть тмы⁸ житейскія, опаляющія Душу мертвых челоуѣков.

АѲАН[АСІЙ]. Я вчера не был мертвым, а тѣм-то самым и чувствовал, что сердце мое горестнѣйшим нѣким огнем опалялося.

ГРИГ[ОРІЙ]. Как? ты вчера не был мертв?.. Не достойно ж я тебе назвал Блаженным.

АѲАН[АСІЙ]. А мнѣ твое слово не понятно.

ГРИГ[ОРІЙ]. Был ли кто болен? тот нѣсть болен. А кто был мертв, тот есть уже жив⁹.

Как прошла ночь смерти, так настал День Жизни.

АѲАН[АСІЙ]. Вот тебѣ крючки по Закоулкам¹⁰! а Закоулки по крючкам. Кто ли завертѣл Закоулок? Тот перейшол Крючок. Не погнѣвайся, я не Пророк, и меня твой Свиток внутрь не улаживает¹¹.

ГРИГ[ОРІЙ]. О любезный Челоуѣче! Коль сладка Сердцу моему простота твоя!

АѲАН[АСІЙ]. Но не сладка Гортàни моему словеса твоя¹². Помилуй: Бесѣдуй простѣе.

ГРИГ[ОРІЙ]. Есть, что мнится правым, но существом криво¹³. И есть, что мнится развращенным, но Естеством правое. Если Закоулок ведет к Правотѣ, по Концу своему прав есть. Но косоглазый тот прямик и крючковата есть простота, отверзающая Проспективу¹⁴ и Архитектурной Мост прямо во Град Лжи. Конец дѣлу Судья¹⁵. Чтó-то показалось ли тебѣ Крючком, что ли?..

^а Primo et novissimo amico meo Andrea Joannidi Kowalewscio, Domino Vice Tribuno proprii fetûs editionem dono affero. Senex Gregorius de Sabba Skoworoda. [Першому й останньому моему другові Андрію Івановичу Ковалевському, панові віце-губернаторові, присвячую й дарую витвір моєї душі. Старець Григорій Савич Сковорода (лат.)].

АѠАН[АСІЙ]. Я вчера, слышь, не был мертвым, а днесъ жив есмь¹⁶. Так не достоин ли я Ублаженія и твоего сорадованія?

Григ[ОРІЙ]. Таковаго величанья достоин и Буйвол. Он тебе здоровье и вчера не был мертвым.

АѠАН[АСІЙ]. По мнѣ, изволь, блажи и его. Буйволовское Блаженство моего не упразднит. Неужель Милость Божія в одних точію наших выгодах ограничилась?

“Щедроты Его на всѣх дѣлѣх Его”¹⁷.

И я благодарю Ему, что доселѣ есмь жив.

Григ[ОРІЙ]. Чем ты увѣрен в животѣ твоём?

АѠАН[АСІЙ]. Развѣ ты Член Сѣкты ПиррѠнскія¹⁸? А мнѣ в доказательство употребить Трость сію¹⁹?

Григ[ОРІЙ]. Развѣ тѣм, что шатко похаживаешь?

АѠАН[АСІЙ]. То-то видишь, мое тѣлишко, слава Богу, котится, как телѣжка. Ай дядя!..

Григ[ОРІЙ]. Дядя Сестринцу своему не совѣтовал ѣхать в глубоку Осѣнь возком, но верхом на Свадьбу. АѠѠнька рѣшился ѣхать возком: сам себѣ Господин и Кучер.

В полѣ средѣ БрѠда Лошак отпрягся, оставив Колесницегонителя во потопѣ вод многих...²⁰

АѠАН[АСІЙ]. Ну! Что стал? Вези далѣе.

Григ[ОРІЙ]. Не везется. АѠѠнька с нуждою пѣш добрался до брачнаго дому, исполнив Пословицы:

“Спѣшил на Обѣд, да и Ужина не застал”²¹.

“Кто спѣшит – насмѣшит”²².

Вот тебѣ твоя телѣжка!

АѠАН[АСІЙ]. Молодчик твой был вѣтрогон.

Григ[ОРІЙ]. Старик АѠѠнька с женою своею построили себѣ хатку на льду²³. В седмый день с полночи пришол, как татѣ, дождевой Поток и стащил их с Храминкою в Потоп...

АѠАН[АСІЙ]. Вот разѣхался с Баснями! Все твое Доказательство на пустых небылицах.

Григ[ОРІЙ]. Евангеліе развѣ не Притчами учит? Забыл ты храмину, дураком основанную на пѣскѣ²⁴? Пусть учит без Притчей тот, кто пишет без красок! Знаешь, что СкорѠпись без красок, а Живопись пишет Красками. Но во обоих, как в Моисейской Купинѣ, дѣйствует тойже Язык огненный, если только мы сами не лишены онаго ЯЗЫКА:

“Начаша глаголати стран[ными] Языки”²⁵.

Пускай, напримѣр, Книжник, сирѣчь Муж учѠный, напишет Сентѣнцію сію:

“Бѣс скуки мучит душу”.

Без сумнѣнія, сердце его отрыгнуло, а Трость его написала слово благое²⁶. Но чем лучша Трость Книжника Скорописца²⁷ от Кисти Книжника Живописца, если он невидимое скучных Мыслей волнованіе

изобразил утопающим человеком? Он со Іеремією чрез человека изобразил душу:

“Глубоко сердце человека, и человек (то) есть”²⁸,
а со Ісаією чрез потоп изъяснил мучительное сердца буреваніе:
“Взволнуются нечистивыи”²⁹.

Таковая Пріточная Рѣчь ничем не хуже от оной, так сказать, безкрасочной рѣчи, наприклад:

“Душа их в злых таяше”³⁰.

Однако ж и сія самая пахнет притчею тающаго от воздушныя теплоты льда. Так, как и сіе Книги Іовскія Слово:

“Рѣка текущая основаніе их”³¹, –
дышет сказкою о построенной хранилкѣ на льду.
АѦАН[АСІЙ]. Как вьон вьется. Трудно схватить.
ГРИГ[ОРІЙ]. Вот, наприклад[ѣр], безкрасочное слово!
“Вся погибнут”³².

Но коль красно сіе ж самое выразил Ісаіа!

“Всяка плоть сѣно”³³.

Сноп травы есть то пригожій Образ всей Гибели³⁴. Сам Ісаіа без фигуры сказал слѣдующее:

“Дати плачущим веселіе”³⁵.

Но коль благообразно и краснописно то же он же:

“Скочит хромый, аки Елень”³⁶.

“Востанут Мертвыи”³⁷.

Труп лежащій есть образом душъ, в унылу отчаянность поверженных. Тогда она, как стѣрво, лежит долѣ в плачевной стужѣ и скрежетѣ, лишена животворящаго теплоты Духа и жизненныя проворности. Будто Змій, лютым мразом одѣбѣвшій там, гдѣ Кавказская Гора стѣнью своею застѣняет ему спасительный Солнечный Свѣтъ.

Сія оледѣлость находит тогда, когда в яблонѣ корень и мозг, называемый сердечко, а во внутренних душевных тайностях тлѣет и увядает тое, от чего все прочее, как дверь, зависит от Завѣса.

Прозрѣл сію гнѣздящуюся язву читый Іереміа:

“В тайнѣ восплачется душа ваша”³⁸.

Сих движущихся мертвецов изобразил Осіа Змїями:

“Полижут персть, аки Зміеве, плѣжуще по земли”³⁹.

А Павел от праха возбуждает, как пьяных:

“Востани Спай...”⁴⁰

АѦАН[АСІЙ]. Куда тебе занес дух бурен⁴¹? Ты заѣхал в невеселу страну и в царство, гдѣ живут:

“Яко язвенны, спящїи во гробѣх”⁴².

ГРИГ[ОРІЙ]. А как душевная Унылость (Можно сказать: Ной и гной⁴³) образуется поверженным стѣрвом, так сего ж Болвана оживленіем и востаніем на нѡги живопишется Сердечное Веселіе.

“Воскреснут Мертвыи”⁴⁴.

Взглянь на встающего пред Петром Енея⁴⁵! Он ходит и скачет, как Елень и как Тавиѳа, сирѣчь Сѣрна⁴⁶, или Сайгак.

“Востанут сущіи во гробѣх”⁴⁷.

Знай же, что он сѣ говорит о веселіи и слушай:

“Вси земнородныи возрадуются”⁴⁸.

Не забывай, Аѳанасій, сея Сіраховскія пѣсенки:

“ВЕСЕЛІѢ СЕРДЦА ЖИВОТ ЧЕЛОВѢКУ”⁴⁹.

АѳАН[АСІЙ]. Я се каждый день пою. Я веселіе весьма очень люблю. Я тогда только и радостен, когда весел. Люблю Пророков, если они одно веселіе нам поют. Не их ли Рѣчи нареченны от древних Мѹзами?^a

ГРИГ[ОРІЙ]. Так точно. Их пѣніе есть то вѣщаніе Веселія. И сѣ-то значит Ёллински: *Εὐαγγέλιον*⁵⁰, а затыкающій от сих Пѣвцов Уши свои нарѣцался *Ἄμουσος*^b, сирѣчь бѹій, безвкусный дурень, Еврейски НАВА́Л⁵¹, Римски FАTUIUS⁵²... Противный же сему: *Σοφός*^c, или PHILOSOPHUS⁵³. А пророк: Προφήτης, сирѣчь провѣщатель, или звался – Ποιητής, сирѣчь Творец⁵⁴.

АѳАН[АСІЙ]. Ба! ба! Ты мнѣ Божіих Пророков подѣлал Пійтами?

ГРИГ[ОРІЙ]. Я об Орла́х, а ты о Сова́х⁵⁵. Не поминай мнѣ обезьян и не дивись, что Сатана образ и имя свѣтлаго Ангела на себе крадет.

Самое имя “Ποιητής” что значит⁵⁶? Един только пророческій дух провидит⁵⁷.

АѳАНАСІЙ. Правда, что всяк художник – творец, и видно, что сѣ имя закрытое. Одно только мнѣ не мило в Пророках, что их рѣчи для мене суть стрѹпотныя, развращенныя, завитыя, странныя, прямѣе сказать: крутогористыя, окольосныя, заплутанныя, необыкновенныя... Кратко сказать: бабья баснь⁵⁸, хлопотной сумозброд, младенческа небыль.

Кто может, напрімѣр, развязать сѣ:

“Идѣже труп, тамо собер[утся] орлы”⁵⁹?

Если ж оно простое, кто премудр не заткнет ноздрей от смрада стѣрва сего? Ѣвѣйская уродивая Сфінга мучила древле Египтян⁶⁰. А нынѣ вѣшает на страсть дѹши наши Ёрусалимская Красавица МАРІ́АМ⁶¹. Вселенная, пробождаема востріем Ёфѳаевых Пик⁶², бѣсится от болѣзни и ярясь вопіет:

“Доколѣ вземлещи дѹши наши?”⁶³

ГРИГ[ОРІЙ]. Нетопыр вопрошал Птенцов:

Длячего вы не любите лѣтать ночью?

А ты длячего не любиш Днем? – спросили Гѹрличищ и Гѹлубя. Мнѣ воспящает причина достаточная, – отвѣчает Темная Птица: Мое око не родилось терпѣть свѣта... А наше ОКО – тмы, – улыбнувшись, сказали Чистыя Птицы...⁶⁴

АѳАН[АСІЙ]. Замолк? Бай далѣе.

^a Сирѣчь пѣснями.

^b Ἄμουσος – безпѣсенный, вкуса не имущій.

^c Σοφός – вкус имущій. Σοφία значит вкус.

Григ[орій]. Иностранцы вошли в Дом Соломонов. Услаждались, взирая на безчисленные Образы безцѣннаго Богатства. Слѣпый с них, ощупывая фигуру Золотого Льва, уязвил острѣйшими его зубами сам свою руку. Гости, ишед из дому, воскликнули:

“Коль возлюбленный дом!

И Горницы твоя, Сыне Давидов⁶⁵!

Сам Господь сотворил оныя”.

“А я изшел из Чертогов уязвленным”, – вскричал слѣпый. “Мы видѣли, как ты то жезлом, то руками щупал”, – сказали Очитые. Осязать и касаться есть язва и смерть, а взирать и понять есть сладость и неизреченное Чудо.

АѠан[асій]. Опять ты возвратился на свои Балясы.

Григ[орій]. Прости мнѣ, Друг мой. Люблю Притчи.

АѠан[асій]. К чему ж ты приточил притчи твои? Вить притча есть Баляс, Баснь, пустошь...

Григ[орій]. Слышал ты Пророческих рѣчей фигуры. Фигура, Образ, Притча, Баляс есть то же. Но сіи Балясы суть то же, что Зерцало. Весь Дом Соломонов, вся Библиа наполненна ими.

АѠан[асій]. Если так, все защищаешь Красавицу твою Библию. Нечево на Ее зѣвать.

Григ[орій]. Для чего ж ты зѣбаш в Зеркало⁶⁶?

АѠан[асій]. К чему ж зѣвать на Библию, когда в ней голые Балясы? А зеркало – дѣло иное.

Григ[орій]. Как иное, если оно есть та же пустошь? Развѣ тебѣ не довелось быть в хрустальных Фабриках? Оно есть пепел.

АѠан[асій]. Пепел, но прозрачный⁶⁷. Он меня веселит. Я в нем вижу самого себя. А всяк сам себѣ милее всего.

Григ[орій]. О плѣненный твоим Болваном Нарциссе⁶⁸! Мило тебѣ в источник и в прозрачный пепел зѣвать на гибельный твой Кумир, а не сносно смотрѣть во священныя Библейныя Воды, дабы узрѣть в Богозданных сих Пророческих Зерцалах Радость и веселіе, и услышать преславныя сладости БЛАГОВѢСТІЕ:

“Днесь спасеніе Дому сему бысть”⁶⁹.

Повернись на право, слѣпец, выглянь из Бесѣдки на небеса, скажи мнѣ, Что ли видиш?

АѠан[асій]. Я ничево не вижу. Облаки вижу, а облак есть то Морская пара и ничто.

Григ[орій]. О нетопыр! взглянь с примѣтою. Будь твое Око Орлее и Голубиное! Да избоде твое вечернее Око Вран Соломоновскій⁷⁰!

АѠан[асій]. А! а! вот она Красавица! в восточном облакѣ Радуга. Вижу Ее.

“Коль прекрасна сїяніем своим!”⁷¹

Григ[орій]. Нынѣ ж скажи мнѣ, что видиш?

Конечно, в пустом не пустошь же видиш.

АѠан[асій]. Радугу вижу, а чем она и что ли такое она есть, город или село⁷², по пословицѣ, не знаю, Бог весть. Знаю, что сей Лук благодатный

облачный⁷³, испещренный называют Дугою, раем, райком, радостною дугою и Радугою⁷⁴.

Григ[орій]. В Индѣйских Горах путешествовали Европейцы. Нашли кожаной Мѣх с хлѣбами и такое же судно с вином.

Потом пришед над Пропасть, усмотрѣли по другую сторону что-то черное, лежащее на Дорогѣ. “Авось еще Бог даст Хлѣб, – вскричал Один, – я вижу Мѣшище”. “Провались такой Мѣшище, – спорил другой, – я боюсь: то Звѣрище”. “Кой Звѣрище? кленусь вам: то огорѣлый пнище”. Четвертый сказал: “То город”. Пятый вопіял: “То село...” Так-то и ты видишь, а что ли такое оно? не знаешь.

АѠан[асій]. Который же с них отгадал?

Григ[орій]. Рѣшил Гаданіе послѣдній.

АѠан[асій]. Ну пошел! врѣош.

Григ[орій]. Точно село. Они всѣ там посѣли.

АѠан[асій]. И один не спасся?

Григ[орій]. Один из 7 одобрил древнюю Пословицу:

“Боязливаго сына Матерѣ ридать нѣчево”⁷⁵.

АѠан[асій]. Кая ж пагуба их погубила?

Григ[орій]. Дурной взор и дурна прозорливость. Как только вздрались на он-пол бездны, так всѣх их в смерть перемучил Индѣйскій Дракон.

АѠан[асій]. Видно, что сіи Прозорливцы имѣли рабское Ліино Око⁷⁶, а не Ревѣккин пригожій взор, и не Лукина Товарища, Клеопы.

Фигурненькій ты выточил балясик, право... Да к чему же ты его приточил?

Григ[орій]. К твоим Очам на Очки.

АѠан[асій]. А мнѣ на что твои Очки? Я и без них вижу.

Григ[орій]. Видишь так, как по Заходѣ Солнца курица⁷⁷. Чем больше зѣвает, тѣм менѣе видит. Должно зрѣть, узрѣть и прозрѣть, ощупать и придумать, повидать и догадаться.

Красочная тѣнь встрѣчает твой взгляд, а мечтанье да блистает во твой Ум⁷⁸. Наружность шибает в Глаз, а из нея Спирт да мечется в твой разум. Видишь слѣд? вздумай Зайца. Болванѣет Предмет? умствуй, куда он ведет? Смотришь на Портрет? Помяни Царя. Глядишь в Зеркало? Вспомни твой Болван. Он позади тебе, а видишь его Тѣнь. Пред очима твоима благокруглый Радуги Лук⁷⁹, а за спиною у тебе – Царь небесных кругов Солнце⁸⁰. На прекрасную Его во Облакѣ, как в чистом Источникѣ тѣнь, гляди внѣшним взором, а на Животворящее и спасительное Его сіяніе зриай умным Оком... Чистый Ум есть то же, что Солнце. Его праволучныя стрѣлы⁸¹ прямо ударяют в лице Окиана, а самое их Жало, уклоняясь от лица Морскаго, косвенно бодет Мѣть иную.

Сіе-то значит БЛЮСТИ и ПРИМѢЧАТЬ.

Видим и осязаем в наличности, а примѣчаем и соблюдаем в Сердцѣ.

Таков Человѣкъ есть точный ОБСЕРВАТОР⁸². А жизни его поле есть то ОБСЕРВАТОРІУМ. Вон гдѣ один тебѣ Обсерватор! взглянь!

“НА СТРАЖЪ МОЕЙ СТА́НУ”⁸³.

АӨАН[АСІЙ]. О Голубчик мой! о мой Кум Аввакум⁸⁴! Воистину люблю Его. Конечно, он что-то не подлое примѣчает на Стражъ своей⁸⁵. Скажи мнѣ, мой Прозорливец: куда смотрит и что-то видит Пророческое Око твое?

ГРИГ[ОРІЙ]. Не шали, Аөанасій. Не мѣшай ему смотрѣть. Пускай себѣ забавляется...

АӨАН[АСІЙ]. Вот! а мы что? Пускай же и нам покажет то, что видит. Так ли, друг мой Лѳнгин? А Ермолай наш дрѣмлет. Слышь, Ермолай! Востани, спяй⁸⁶!

Дрѣмая, как Курица, пуще не усмотриш.

ЛѳНГИН. Пожалуй, не шуми. Я не сплю, я все слышу.

АӨАН[АСІЙ]. Ермолай дрѣмает, а ты глубоко задумался, и то же, что спиш. Витъ я не тебе бужу. Однак и ты ободришь. Давай перейдем до Пророка! Доколѣ нам быть печальными?

“ПРЕЙДЕМ ДО ВИӨЛЕЁМА”⁸⁷.

ЯКОВ. Пстой, Аөанасій! пстой, не спѣши!

АӨАН[АСІЙ]. Иду Рыбы ловити⁸⁸.

ЯКОВ. Не забудъ же торбы взять⁸⁹.

АӨАН[АСІЙ]. Ба! Друг мой, гдѣ ты взялся? Глас твой возвеселил мене.

ЯК[ОВ]. Я вашу всю Бесѣду до одной нитки слышал под Яблонею. А твоим рѣчам смѣялся.

АӨАН[АСІЙ]. Люблю, что смѣялся. Я плакать не люблю.

ЯК[ОВ]. Куда ты поднимаешь крила летѣть?

АӨАН[АСІЙ]. А вон-гдѣ, видиши, на Горѣ Пророк!

ЯК[ОВ]. Гдѣ тебѣ Пророк? То пасет Овцы Пастыр из Рыбенс-Дѳрфа⁹⁰. О Простак! Или ты шут, или Младенец.

АӨАН[АСІЙ]. О когда бы мнѣ быть оным Младенцем!

“Открыл еси та Младенцем...”⁹¹

ЯК[ОВ]. Развѣ ты не слыхал мудраго онаго слова:

“Не мѣсто святит Человѣка”⁹²?

АӨАН[АСІЙ]. Слыхал, да не вздумалось.

ЯК[ОВ]. Поцлови во Ёрусалим. Внѣиди в Палаты Соломоновскія. Прoberись в самый ДАВІР, Храм Его. Вздерись хоть на Өавѳр, хоть на Галилею, хоть на Синай. Водворись в Вертепѣ Виөлеемском, или при Силоамѣ, или над Ёрданом. Вселися здѣсь в Пророческія Кѣліи. Питайся с ними бобами. Не пѣй вина и Сікеры⁹³. Яждь Хлѣб и воду в мѣру. Надѣнь Иліину Мантію⁹⁴ и сандаліа. Опояшишь Ёреміиным чрѣсленником⁹⁵. Размѣрь Ёрусалимскій Храм со Ёезекіилем⁹⁶. Разочти с Даніилом крючки Седмин его⁹⁷. Стань Казначеем при Христѣ. Одѣнься в Кафтан Его и спи в нем, и объдай, и вечеряй вмѣстѣ. Наложь на себе Петровы и Павловы Узы. Раздѣли Море. Возврати Рѣки. Воскреси мертвых. Каждую неделю дѣйствуй над собою седмину Церковных Церемоній. Если можеш, вознесися выпсрь к Денницѣ. Сядь на Радугѣ судіею⁹⁸. Займи для себе Чертоги в Солнцѣ и Лунѣ⁹⁹. Оставь всю вѣтошь под Солнцем. Взлети к новостям с Орлами.

Воспяти небесным Кругам теченіе с Навіном¹⁰⁰. Повели вѣтреным волненіям¹⁰¹, и протч[ая] и протч[ая].

А я при всѣх сих Знаменіях и Чудесах твоих воспою в честь твою Соломоновскую Пѣсеньку:

“СУЕТА СУЕТСТВІЙ”¹⁰².

Или сію Гамаліевскую:

Буря море раздымает,

Вѣтер вѣлны...¹⁰³

Если не процвѣтет в Душѣ твоей оное Понятіе, кое обитало в Сердцѣ Мойсѣя и Ілїи, и того ЕДИНАГО МУЖА, с кѣм они ведут свою на Ѡавѣрѣ бесѣду. Если для тебе не понятен и не примѣтен, а посему и не вкусен оный ИСХОД, сирѣчь ЦЕНТР и МѢТЬ, куда бьет от чистаго их сѣрдца ДУХ Прав, как из Облака праволучная стрѣла Мѡлніина¹⁰⁴. Ей! воспою тебѣ:

“ВСЯЧЕСКАЯ СУЕТА”¹⁰⁵.

АѠАН[АСІЙ]. Однак я иду до Пророка. Нигдѣ он от мене не скроется.

Як[ОВ]. Вот тебѣ без со́ли и Ёксусу салата¹⁰⁶! Скажи мнѣ, не вкусный Шут, Что то есть Пророк?

АѠАН[АСІЙ]. Пророк есть Человѣкъ очітый.

Як[ОВ]. Витѣ же ты ни Человѣка, ни Пророка не найдеш.

АѠАН[АСІЙ]. Будѣто велика Фигура наититѣ Человѣка.

Як[ОВ]. Очень велика Фигура, и ты вмѣсто ОЧИТАГО попадешъ на слѣпца, а вмѣсто человѣка, на его скотину. Исполниши Пословицу:

“Бѣхал в Казань,

Да заѣхал в Рѣзань”¹⁰⁷.

АѠАН[АСІЙ]. Фу! на то будет у нас перебор.

Як[ОВ]. Как может имѣть перебор слѣпец, а омраченный наититѣ Просвѣщеннаго?

АѠАН[АСІЙ]. Врѣюш, Якуша. Я с очима.

Як[ОВ]. Да откуда же у тебе Человѣческое ОКО? Витѣ человѣческим окомъ есть сам БОГ.

АѠАН[АСІЙ]. Так развѣ ж у мене 2 Боги во лбу? Куда ты, брат, заѣхал? Бог с тобою!..

Як[ОВ]. А я молюся, чтоб ОН и с тобою так был, как есть уже со мною.

АѠАН[АСІЙ]. Кошелек пустой, нечево дать на Молитвы. Да ты же, брат, и не поп.

Як[ОВ]. О друг мой! не было б мнѣ от тебе сладчайшія Мзды, как если бы я до того домолился, дабы исполнилось на тебѣ Желаніе, сирѣчь Молитва, просвѣщеннаго и радостотворными Очима взирающаго и вопіющаго Исаїи:

“СВѢТИСЯ, СВѢТИСЯ ЁЕРУСАЛИМЕ”...¹⁰⁸

“Се тма покрывает Землю...”¹⁰⁹

“На тебѣ же явится Господь

И СЛАВА ЕГО...”¹¹⁰

АӨАН[АСІЙ]. Ну полно с Пророчѣими Лоскутками! Много вас таких Вѣтошников и лоскутосошивателей. А скажи мнѣ только тое, о чем Пророки пишут?

ЯК[ОВ]. То же, что Евангелисты, о едином Человѣкѣ.

АӨАН[АСІЙ]. Так выплутайся же ты мнѣ из сего Узла: длячего мнѣ нельзя найти Человѣка?

ЯК[ОВ]. Фу! длятого что не знаеш, что то есть Человѣк. Не узнав прежде, что значит Адамант, ни с Фанаром, ни с Очками не найдеш, хоть он есть в Гнѡищѣ твоём¹¹¹. Ну! найди мнѣ, если скажу, что в Домикѣ твоём есть АМБРА¹¹².

АӨАН[АСІЙ]. А Бог Её вѣсть. АМБРА или УМБРА¹¹³.

ЯК[ОВ]. Э! не УМБРА, но АМБРА...

АӨАН[АСІЙ]. Амбра твоя что значит, не знаю. Сіи Города мнѣ совсѣм не знакомы. А человѣка знаю. Перевидал я их один, другой 1000000.

ЯК[ОВ]. Видал и зѣвал, но не увидѣл и не знаеш.

АӨАН[АСІЙ]. Я и тебе вижу и знаю.

ЯК[ОВ]. От рожденія ты не видал и не знаеш мене.

АӨАН[АСІЙ]. Или шутиш, или ты впал в Обморок...

ЯК[ОВ]. Что-то запахло тебѣ Обмороком?

АӨАН[АСІЙ]. И мою Голову поразил ты мраком твоим.

ЯК[ОВ]. Я, Яков, есмь Человѣк. А ты Человѣка не знаеш, посеми и не видиш. Гдѣ ж тебѣ Обморок?

АӨАН[АСІЙ]. О Человѣче! Когда бы ты в головѣ моей не потушил Останков свѣта молитвами твоими¹¹⁴! Ты мнѣ насажеш, и до того уже доходит, что у мене ни очей ни ушей, ни рук ни ног не бывало.

ЯК[ОВ]. Да только ли рук и ног? Ты весь ничтоже. Ты УМБРА, ты тѣнь не исповѣдующаяся:

“ГОСПОДИ, ЧЕЛОВѢКА НЕ ИМАМ”¹¹⁵.

АӨАН[АСІЙ]. Почему же я нѣсмь Человѣк?

ЯК[ОВ]. Может ли быть человѣком то, что ничтоже?

АӨАН[АСІЙ]. Как же я есмь “ничтоже” твое?

ЯК[ОВ]. Скажи ж мнѣ, почему есть ничтожеством Дым, Пар, Тѣнь?

АӨАН[АСІЙ]. Кая ж вина лишила мене Человѣчества?

ЯК[ОВ]. Тая, что ты не искал.

АӨАН[АСІЙ]. А не искал почему?

ЯК[ОВ]. А почему не ищеш АМБРЫ?

АӨАН[АСІЙ]. Есть ли она? и что то есть она? не знаю.

ЯК[ОВ]. Не вѣруй о Естествѣ ЧЕЛОВѢКА, не ищет Его, не обрѣтает и не вѣсть Его.

АӨАН[АСІЙ]. Как же протчіе люди? Развѣ не разумѣют? Всегда им ЧЕЛОВѢК во устах.

ЯК[ОВ]. Всѣ бесѣдуют о всем. Но не всѣ Знатоки. Бредут в слѣд владѣющая Мѡды, как Овцы. А ЧЕЛОВѢК разумѣет Путь свой.

АӨАН[АСІЙ]. И так они слабо знают и дурно видят?

Як[ОВ]. Так, как ты, и тѣм же оком. Но что тебѣ до людей? “ЗНАЙ СЕБЕ...”¹¹⁶ Довольно про тебе. Тѣм мы не знаем себе, что всю жизнь любопытствуем в людях. Осудливое Око наше дома слѣпѣет, а зѣвая на Улицы, простирает Луч свой во внутренность Сосѣдских стѣн, приникнув в самое их Пѣщное Блюдо и в самый горящій в спальнѣ их ночный Свѣтилник. Отсюда Критическія бесѣды. Богатые столы во всѣ колокола повсюду звонят осужденіем. Кая польза любопытно зѣвать и цѣнить путь побочных Путников, а презирать без наблюденія ведущую нас стезю? Отсюда Заблужденіе, проступка, преткновеніе и Паденіе.

Что пособит знать, по сколько Очей во лбу имѣют жители Лунные и дозѣваться чрез всепрехвальнѣйшее Штекляное Око до чернѣющих в Лунѣ пятен, если наша Зѣница дома не прозрачна? Кто дома слѣп, тот и в Гостях, и кто в своей Горницѣ не порядочен, тот на Рынкѣ пуще не исправен. Если ж ты дома слѣп, а в людях очѣт, знай Притчу:

“Врачу! сам прежде исцѣлись”¹¹⁷.

Не твое то, но чужее Око, что не тебѣ служит. Чучел тот, не Мудрец, что не прежде учит сам себе. Лже-монѣта всегда по рынкѣ бродит, дома пуще опасна. “Знай себе...”¹¹⁸ Тѣм-то не разумѣем и Библии, что не знаем себе. Она то-есть Вселенская Лампада, огненная Фаріійская Вѣжа¹¹⁹ для Мореплавающія жизни нашея. Она-то есть:

“Друг вѣрен, кров крѣпок.

Обрѣтый же Его, обрѣте Сокровище”¹²⁰.

Но когда на домашней нашей стезѣ о Бревно претыкаемся, тогда и на Улицах друга нашего, нас, по лицу судящих Лицемѣров, самая мѣлочная соблазняет щѣпка¹²¹. Заплутываемся, как кровожадная муха, в пагубную паучину плотских Дум подло ползающаго сердца нашего. Падаем в сѣть и мрежу нечистых Уст наших. Погрязаем, как Олово, в потопѣ лстиваго Языка¹²². Погибаем вѣчно в священнѣйшем сем Лабиринтѣ¹²³, не достойны вкусить сладчайшія оныя ПАСХИ:

“Един есмь аз, дондеже ПРЕЙДУ”¹²⁴.

Возвратися ж в дом твой, о буйный Человѣче¹²⁵!

Выйди вон из тебе дух пытливый¹²⁶, а сам изыйди из Лика у Павла намѣченных Жен оплазѣвых¹²⁷. Очисти свою прежде Горницу. Сыщи внутрь себе СВѢТ¹²⁸. Тогда найдешь и Библейным ссором погребенную драхму¹²⁹. Стань на собственной твоей стражѣ с Аввакумом:

“НА СТРАЖѢ МОЕЙ СТАНУ”¹³⁰.

Слышь Ушима! На стражѣ моей, а не чуждей.

“ЗНАЙ СЕБЕ,

Довлѣет за тебе”¹³¹.

АѦН[АСІЙ]. Не без толку ты наврал. Но только тое для моих Зубов терпким и жестоким кажется, будто я даже и сам себе не знаю.

Як[ОВ]. Не уповай на твое знаніе, а Рѣчи Пророков почитай не пустыми. Не все то ложное, что тебѣ не понятое. Вздором тебѣ кажется тѣм, что не разумѣешь. Не кичись твоею прозорливостью. Вспомни Индѣйских путников.

Чем кто глупѣ, тѣмъ гордѣ и самолюбнѣ. Повѣрь, что не из дура родилось
Іереміино слово:

“Воззрѣх, и се не бѣ Человѣка...”¹³²

И не видѣх Мужа”¹³³.

АѠАН[АСІЙ]. Развѣ ж около Его людей не было?

ЯК[ОВ]. А гдѣ ж сей твари нѣтъ? Но они были УМБРА, или тѣнь, а не
прямые люди.

АѠАН[АСІЙ]. Почему же они тѣнь?

ЯК[ОВ]. Потому что они тма. Они не знали, так, как и ты, человѣка,
ухватився чрез слѣпоту свою не за Человѣка, но за обманчиву тѣнь Его. А
сей-то человѣкъ лож¹³⁴, отвел их от Истиннаго.

АѠАН[АСІЙ]. Изъясни мнѣ, как ухватились за тѣнь?

ЯК[ОВ]. Витѣ ты тѣнь разумѣеш. Если купуѣш сад, плотиш деньги за
Яблоню, не за тѣнь. Не безумен ли, кто Яблоню мѣняет на тѣнь? Витѣ ты
слыхал Басню: Пес, пловучи, хватал на водѣ тѣнь от мяса, чрез то из уст
прямый кус выпустил, а поток унес¹³⁵.

В сѣю-то мѣть Діогѣн¹³⁶, в полдень с Фанáрем ищущи Человѣка, когда
отозвалась Людская Смѣсь: “А мы ж, де, развѣ не люди?”, – отвѣчал: “Вы
собаки...”¹³⁷

АѠАН[АСІЙ]. Пожалуй, не примѣшивай к Предитечѣ и к Пророкам
Божіим Діогѣнишка. Иное дѣло Пророк, иное Философишка.

ЯК[ОВ]. Имя есть то же: Пророк и Философ.

Но не суди Лица, суди слово Его. Сам Христос сих, сидящих во тмѣ и
сѣни смертнѣй, называет Псами. Нехорошо, де, отнять хлѣб чадом и
“Повреши Псом”¹³⁸. А кои ухватились не за тѣнь, но за прямого ЧЕЛОВѢКА:

“Даде им область чады Божіими быти”¹³⁹.

АѠАН[АСІЙ]. Ну! быть так. Пускай сѣи Пѣсѣи люде хватаются за тѣнь
Человѣчу¹⁴⁰, как за Лже-монѣту. Но сами же однак они суть человѣки, люди
почотные, а не мертвая тѣнь.

ЯК[ОВ]. Сѣнь стѣни мила, а ночь тмѣ любя. Сродное к сродному
склонно¹⁴¹, а прилипчивость обое сливает в ту же смѣсь. И сам ты таков,
каково то, что любиш и объемлеш. Любляй тму, сам еси тма и сын тмы¹⁴².

АѠАН[АСІЙ]. А! а! Чувствует нос мой Кадильницу твою. Туда ты завѣял,
что и я есмь тѣнь? Нѣтъ, Якуша! Я тѣни не ловлю.

ЯК[ОВ]. Я давеча еще сказал, что ты одна еси от сих безчисленных,
Земный Клуб обременяющих, Мертвых Тѣней, коим Предитеча и весь
Пророческій Лик точным сидѣлцам Адским благовѣствуют Истиннаго
ЧЕЛОВѢКА. Безуміе есть в 1000-чу крат тяжелѣ свинцу. Самая тяжчайшая
глупость образуетсѣ сими сына Амбосова словами:

“Одебелѣ сердце их,

Тяжко ушима слышат”¹⁴³.

Сіе тяжкосердіе, сирѣчь долóй сѣдящеесь, усырѣннаго и грубаго
сѣрдца, мыслей его дрождіе, в самый Центр Земный погрязает, как Олово¹⁴⁴,
откуда тебе выдрать никак не возможно. Сердце твое, возлюбившее сует-

ную ложь и лживую гибель тѣни Человѣчїя, кто силен поднять из бездн Земных, дабы выскочить могло на Гору Воскресенїя и узрѣть цѣломудренным взором блаженного Онаго, на сѣдалищѣ губителей не сѣвшаго, Давидова МУЖА¹⁴⁵?

“Удиви Господь Преподобнаго своего”¹⁴⁶.

Шатайся ж, гони вѣтры, люби суету, ищи лжи, хватай тѣнь, печися, мучься, жгись...

АӨАН[АСІЙ]. О мучиш мене, паче Египетскїя гадательныя оныя Льво-Дѣвы¹⁴⁷! низвергаеш в Центр Земли. Садиш в преисподнюю Ада. Связуеш не рѣшимими Узами Гаданїй. А я, хоть не Сампсѡн¹⁴⁸ и не рѣшительный оный предревнїй Эдып¹⁴⁹, однак доселѣ нахожусь пред тобою, Якуша, и волен, и не связан. По Пословицѣ: “МѢХОМ ПУГАЕШ”¹⁵⁰.

Як[ОВ]. Кто дурак, тот и во Іерусалимѣ глуп, а кто слѣп, тому вездѣ ночь. Если ты Тѣнь, вездѣ для тебе ад.

АӨАН[АСІЙ]. Право, ты, друг, забавен, люблю тебе. Можеш и о враках рѣчь вѣсть Трагедїально. Вижу, что твой Хранитель есть то Ангел Витыйства. Тебѣ-то дано, как Притча есть,

“Ex musca Elephantem”¹⁵¹,

“Ex cloaca arcem...”¹⁵² скажу на прямой:

Из котà Кїта,

а Из нужника создать Сїѡн.

Як[ОВ]. Как хотиш, ругайся и шпыняй. А я со Исăїею,

“Яко Лăстовица, тако возопїю и

яко Гѡлуб, тако поучуся”¹⁵³.

АӨАН[АСІЙ]. Вот нашел громогласну птицу! Развѣ она твоему Пророку Лебедем показала? А твоего голуба курица никак не глупѣе.

Як[ОВ]. О кожаной Мѣх! “Да избодет Вран ругающееся Отцу око твое!”¹⁵⁴

АӨАН[АСІЙ]. Ты, как сам странными и крутыми дышеш мыслями, так и единомысленники твои дикїя Дѹмы странным отрыгают Языком. Сказать Притчею:

“По губам салата”.

Як[ОВ]. А не то же ли поет и твой Пророк Горатїй:

“Porticibus, non iudiciis utere vulgi”¹⁵⁵?

По мосту-мосточку с народом ходи,

а по разуму его себе не веди¹⁵⁶.

Болен вкус твой, тѣм дурен и суд твой. Чувствуй же, что мудрых дум дичина состоит в том, чем она отстоит от бродящих по стѡгнам и торжищам¹⁵⁷ дрождей Мірскаго Повѣрїя. И гаразда скорѣе встрѣтишся на улицах с Глинкою, неж с Алмазом. Многіе ли из людей могут похвалиться: “ВѢМ ЧЕЛОВѢКА”¹⁵⁸, когда сам человек жалѣет о себѣ:

“Возглядах, и не бѣ зная мене”¹⁵⁹?

Всѣ устремили взор свой на мертвость и лжу.

“Воззрят нань, егоже прободоша”¹⁶⁰.

А на сердце им никогда не всходит Оный:

“Кость не сокрушится от него”¹⁶¹.

“Род же Его кто исповѣсть?...”¹⁶²

АѲАН[АСІЙ]. Ну! добро быть так. Но за что ты мене назвал кожаным мѣхом?

Як[ОВ]. Ты не только мѣх, но чучел и идол Поля Деирскаго¹⁶³, поругавшійся Божію Пророку.

АѲАН[АСІЙ]. Но прежде выправься: как я мѣх?

Як[ОВ]. Видал ли ты деревенску Маску, что зовут Кобыла¹⁶⁴?

АѲАН[АСІЙ]. Знаю, в ней ловлят тетерваков. Что же?..

Як[ОВ]. Ну! Если бы в таких Масках 1000 человек на смотр твой пришла и прошла, можно ли сказать, что ты был им Инспектор, или Обсерватор?

АѲАН[АСІЙ]. Кто исправно носит кобылу, можно видѣть, но кто он внутри есть и каков человек? почему знать? Ври далѣе.

Як[ОВ]. К чему же далѣе? Уже видишь, что ты не точію мѣх, но Чучела и Болван.

АѲАН[АСІЙ]. Вот тебѣ на! За кой Грѣх?

Як[ОВ]. За тот, что ты, всѣх видѣнных тобою в Жизни Человѣков, одну точію на них кожу видѣл и плоть, а плоть есть идол, сирѣчь видимость, видимость же есть то мертвая крыша, закрывающая внутри истиннаго Онаго Человѣка:

“Положи тму, Закров свой”¹⁶⁵.

“Се Сей стоит за стѣною нашею”¹⁶⁶.

“Посреди вас стоит, егоже не вѣсте”¹⁶⁷.

“Слыши, Израилю¹⁶⁸! Господь Бог твой посреди тебе”¹⁶⁹.

Видишь, что и человек твой, и ты с ним – кожаной, дряхлой, мертв, прах, тѣнь... еси.

“Каков перстный, таковы и...”¹⁷⁰

АѲАН[АСІЙ]. Вот он куда выѣхал!

Як[ОВ]. Собери не только всѣх видѣнных, но всего Земнаго, если можешь, и Луннаго Шара людей, свяжи в один Сноп, закрой им, будто Кóлосы, Гóловы, смотри на подошвы их Тысячу лѣт, надѣнь Очки, прибавь прозорливое штекло, зѣвай, ничево не увидишь, кромѣ соломы оной:

“Всяка плоть сѣно”¹⁷¹.

А я, в похвалу твоей Прозорливости, воспою:

“Мудраго Очи его во Главѣ его, Очи же безумных на концах Земли”¹⁷².

АѲАН[АСІЙ]. Что ты? взбѣсилсЯ, что ли? Я людям никогда не заглядывал в подошвы, а Око мое сидит в Головѣ моей...

Як[ОВ]. Что ты? Пень, что ли? Развѣ свинное Око не в Голови ея? Чувствуешь ли, что Голова есть Болван? Сей Болван, как начальною частію есть своего Болвана, так у Пророков значит не видимую во всякой плоти, господствующую в ней Силу ея и Начальство. А хвост, подошва, пятà есть фигуροю праха, половы, отрубóв, дрождей, и что только есть грубое, подлое и дебелое во всякой твари, как бурда, брага, сыр, грязь и протч[ая]. То же бы значило, когда бы Соломон сказал и так:

“Очи безумных на хвостах земли”¹⁷³.

Когда слышиш сіе: “Блюсти будеш его пятю”¹⁷⁴, разумѣй так: Будеш Обсерватор наружній, из числа тѣх: “Осяжут, яко слѣпыи стѣну”¹⁷⁵.

“Полижут персть, аки Зміеве, плѣжуще по земли”¹⁷⁶. Враги истиннаго Человѣка.

“Брази Его персть полижут”¹⁷⁷.

“Смерть упасет их”¹⁷⁸, ядущих плоды смѣртныя плоти, горкую и гладную Тѣнь гибельныя Смоковницы, минувших самое Древо Райское.

“Взалчут на вечерь...”¹⁷⁹

Когда слышиш: “Испіют вси грѣшныи земли дрождіе”¹⁸⁰, разумѣй, что устранившіеся и бродящіе по околѣным околѣцам и наружным городским рѣкам, шатающіеся по Концам и хвостам с Евангелским бѣсным, по пустым мѣстам, по распутіям внѣ селеній и гробовищам¹⁸¹, имущіе скотское и женское оное разсужденіе:

“Души мужей, женам подобных, възалчут”¹⁸².

Всѣ сїи, Ей! не вкусят сладчайшія оныя, Сына Царева Вѣчери: “Не имам пити...”

Дондеже пію новое Вино в Царст[віи] Неб[есном]”¹⁸³.

Всѣ сїи Содомляне толпятся под вечерь в дом Лотов к Ангелам¹⁸⁴, но не входят, а только извнѣ обходят по Калугам¹⁸⁵, окружающе стѣны града: алчны и жадны¹⁸⁶, труждающіеся и обремененны¹⁸⁷. Главная вина сему есть подлая и прегрубая, тяжелѣе олова, а грубѣе Сыра, тяжесть сердца их. Погрязают сынове сїи тяжкосердые, как олово¹⁸⁸.

“Глава окруженія их, труд устен их”¹⁸⁹.

“Усырися, яко млеко, сердце их”¹⁹⁰. О Исѣіе!

“Увѣждь, яко пепел есть сердце их, и прельщаются”¹⁹¹.

“Вскую любите суету, и ищите лжи?”¹⁹²

“Вкусите, и видѣте”¹⁹³.

“Яко удиви Господь Преподобнаго своего”¹⁹⁴. “Возведите Очи ваши...”¹⁹⁵

Что ж ты, Друг мой, думаеш? Ты все, как слѣпый Содомлянин, одно осязаеш. Всяка тлѣнь есть то одно. Очувствуйся. Мертв еси¹⁹⁶. Привязался ты к твоему трупѣ, ни о чем сверх его не помышляя. Одно, а не двое в себѣ видиши и к сему прилѣпляясь, исполняеш Пословицу:

“Глуп, кто двое насчитать не знает”.

Глядиши в Зеркало, не думая про себе. Взираеш на тѣнь, не помня Яблони самой. Смотриши на слѣд, а не вздумаеш про Льва, куда сей слѣд ведет? Зѣваеш на Радугу, а не памятуеш о Солнцѣ, образуемом красками Ея.

Сіе значит: одно пустое в себѣ видѣть, а посему и не разумѣть, и не знать себѣ самаго себе.

Разумѣть же значит: сверх виднаго предмета провидѣть Умом нѣчтось невидное, обѣтованное видным. “Восклонитесь, и видите...”¹⁹⁷ Сіе-то есть хранить, наблюдать, примѣчать, сирѣчь при извѣстном понять безвѣстное, а с предстоящаго, будто с высокой Горы, Умный Луч, как праволучную стрѣлу¹⁹⁸ в мѣтъ, метать в отдаленную Тайность... Отсюда родилось слово:

СІМВОЛ¹⁹⁹. Вот что значит взойти на СІОН²⁰⁰, на Соломоновску вооруженну Вѣжу²⁰¹, стоять на стражѣ с Аввакумом и быть Обсерватором²⁰².

Так-то блистает, как Солнце, и как праволучныя стрѣлы Молніины²⁰³, Ум Праведных, имущих дѹши своя в Ручѣ Божіей, и не прикоснется им Мука²⁰⁴. Они, как искры по стеблѣю, чрез всю, угльми их опустошаемую тлѣнь, текут, возлѣтают и возносятся к Вѣчному, как стрѣлы Силнаго изошренны²⁰⁵, вооружившія Столп Давидов, в тулѣ тѣла тлѣннаго сокровенныя²⁰⁶.

Сїи Божественныя Сердцѣ и дѹши воскресився посребренными оными, Ноѣвой Голубицы Крилами²⁰⁷:

“Крила Ея, крила огня”²⁰⁸,

и выспрѣ в Чертог Вѣчности устремляясь, Орлим...

*

ὁλῆ πρὸς τὸν διάλογον τὸν περὶ τῆς Εὐδαιμονίας²⁰⁹.

*

ΑΘΑΝ[ΑΣΙΪ]. Εἰ!..

Судячи з усього, цей твір був написаний на початку 1770-х рр. Автограф зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки (ф. 14, оп. 1365, арк. 1–19). «Бесѣда 1-я» була вперше опублікована в 1971 р. на сторінках київського часопису «Філософська думка» [див.: Сковорода Г. С. Бесѣда 1-я, нареченная observatorium (Сіон) [Публікація та вступна стаття «Невідомі твори Г. С. Сковороди. Бесѣда 1-я, нареченная observatorium (Сіон.) і Бесѣда 2-я, нареченная observatorium Specula...» І. А. Табачникова; пер. М. Д. Рогович] // Філософська думка. – 1971. – № 5. – С. 94–107]. Подаємо за автографом.

¹ Під цим ім'ям виступає Панас Панков. Див. прим. 1 до циклу «Басни Харківськія».

² Як припускала Анастасія Ніженець, Лонгин – це липецький мешканець із родини Логвинів, яка належала до секти духоборів [див.: Ніженець А. М. Про оточення Г. С. Сковороди у Липцях і Валках (70–80-і роки XVIII ст.) // Радянське літературознавство. – 1983. – № 2. – С. 34–35].

³ Це – Яків Петрович Правицький, учень і один з найближчих приятелів Сковороди. Народився в селі Жихор. У 1752-му (за іншими даними – дець у 1756-му) році вступив до Харківського колегіуму. Після закінчення колегіуму (мабуть, 1766 р. або трохи пізніше) став священником Архангельської церкви в Бабаях (якраз на ту пору тамтешній священник Тимофій Лавровський помер). Збирав і переписував твори Сковороди, листувався з філософом. Помер не пізніше 1795 р. [див.: Ніженець А. На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 166–170].

⁴ Під цим ім'ям виступав сам Сковорода.

⁵ Трохи неточна цитата з Книги пророка Михея 4: 2. Пор.: прїидїте, възїдемъ на гóръ гдѣню. Див. також: прїидїте, ѝ възїдемъ на гóръ гдѣню (Книга пророка Ісаї 2: 3).

⁶ Книга пророка Михея 4: 2.

⁷ Варіація на тему Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 12 Пор.: ѡкѡ нѣстъ нѡша вѣръ къ крѡви ѝ плѡти, но къ начїаѡмъ ѝ ко властѣмъ (ѝ) къ мїродержїтелѣмъ тмѣ вѣка сегѡ, къ дѡхѡвѣмъ злѡбы поднебѣснымъ.

⁸ Говорячи про “власть тмы”, Сковорода, очевидно, має на думці слова: ѡзбѡви насъ ѡ властї тѣмныѡ (Послання св. ап. Павла до колосян 1: 13).

⁹ Парафраза Апокаліпсису 1: 18. Пор.: *и вѣхъ мѣртвъ, и сѣ, живъ ѣсмь.*

¹⁰ Пор.: “Разошелся ум по закоулкам, а в середине ничего не осталось” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 437].

¹¹ Ідеться про епізод із Книги пророка Єзекиїля 3: 1–3. Див.: *И рече ко мнѣ: сыне чловѣчъ, снѣждь свѣтокъ сѣй, и їди и рцѣ сынѡмъ їлѣвымъ. И шверзѡхъ ѡстѣ моѡ, и напїтѣ ма свѣткомъ сѣмъ и рече ко мнѣ: сыне чловѣчъ, ѡстѣ твоѡ снѣдѣтъ, и чрѣко твоѣ насытїтсѣ свѣтка сего дѣннаго твѣ, и снѣдѡхъ єго, и вѣсть во ѡстѣхъ моїхъ їкѡ мѣдъ слѣдокъ.*

¹² Парафраза Книги Псалмів 118 (119): 103. Пор.: *Коль сладка горѣни моємѣ словеса твоѡ.*

¹³ Сковорода має на думці слова: *Єсть пѣть, иже мнїтсѣ чловѣкѡмъ правъ быти, послѣднѡ же єго приходѣтъ во днѣ їда* (Книга Притч Соломонових 14: 12).

¹⁴ Лат. *prospectivus* – ‘видноколо’.

¹⁵ Див. прим. 39 до циклу «Басни Харьковскія».

¹⁶ Парафраза Апокаліпсису 1: 18. Пор.: *и вѣхъ мѣртвъ, и сѣ, живъ ѣсмь.*

¹⁷ Книга Псалмів 144 (145): 9.

¹⁸ Піррон (гр. *Πύρρων*) (бл. 360–270 рр. до н. е.) – давньогрецький філософ, засновник скептичної школи. Як свідчив Діоген Лаерцій (IX, 69, 107), його послідовників називали “пірронівцями” (за ім’ям їхнього зверхника), а також “апоретиками”, “скептиками”, “ефектиками” й “зететиками” – за основними принципами їхньої науки. Зрештою, усі ці принципи зводяться до того, що треба утримуватися від суджень, і це принесе спокій [див.: *Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов.* – Москва, 1979. – С. 381, 393]. Сам Піррон нічого не писав. Про його науку докладно знаємо з трактату Секста Емпірика «Пірронові засади» [див.: *Секст Эмпирик. Сочинения: В 2 т.* – Москва, 1976. – Т. 2. – С. 207–380].

¹⁹ Якийсь філософ відлупцював чоловіка, котрий, щоб довести, що рух є, став ходити. Діоген Лаерцій (VI, 39) свідчив, що так робив кінік Діоген: “...коли хтось стверджував, що руху нема, він звівся й почав ходити” [*Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов.* – Москва, 1979. – С. 246]. Те саме в Секста Емпірика (Проти фізиків, II, 68–69): “...один зі старих кініків [Діоген] на силлогістичні міркування, спрямовані на заперечення руху, нічого не відповів, але встав і пройшовся, оприявнюючи тим самим глупоту софістів” [*Секст Эмпирик. Сочинения: В 2 т.* – Москва, 1976. – Т. 1. – С. 327–328].

²⁰ Фразу *въ потѡпѣ водѣ многихъ* узято з Книги Псалмів 31 (32): 6.

²¹ Пор.: “Їхав на обід, але й вечері не застав” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 192].

²² Пор.: “Хто спішить, той людей смішить” [*Номис*, № 5581; *Франко*, № 24709]; “Поспішиш – людей насмішиш” [*Франко*, № 21036; Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 530].

²³ Див. прим. 177 до діалогу «Наркісс».

²⁴ Див.: Євангелія від св. Матвія 7: 26–27.

²⁵ Неточна цитата з Дій св. апостолів 2: 4. Пор.: *начѣша глаголати їныи ѡзыки.*

²⁶ Парафраза Книги Псалмів 44 (45): 2. Пор.: *Шрыгнѣ сердце моѣ слово благо, глаголю ѡзъ дѣла моѡ црѣви: ѡзыкъ мой трѡстѣ книжника скорописца.*

²⁷ Образ книжника-скорописця зринав, зокрема, тоді, як мова заходила про богодухновенність Святого Письма. Біблійні книги, зазначав, наприклад, Георгій Кониський,

“словом Божиим и Богодухновенным Писанием потому называются, что Дух Святый вдохнул оныя пророком и апостолом, и язык их (как о себѣ пророк Давид написал) был *тросъ*, то есть перо книжника *скорописца* самого Бога” [Кониський Г. Слово в недѣлю Великаго поста // Собрание сочинений Георгія Конисскаго, архієпископа Бѣлорусскаго. – Санкт-Петербург, 1835. – Ч. 1. – С. 96].

²⁸ Неточна цитата з Книги пророка Єремїї 17: 9. Пор.: **Глѣбокоѡ сѣрдце (человѣкъ) паче всѣхъ, ѡ человекъ ѣсть.**

²⁹ Парафраза Книги пророка Ісаї 57: 20. Пор.: **Непрáвѣдніи же возводнѣтъсѧ.**

³⁰ Книга Псалмів 106 (107): 26.

³¹ Книга Йова 22: 16.

³² Можливо, Сковорода має на думці слова: **всѧ вкѡпѣ погнѣнѣтъ** (Книга пророка Ісаї 31: 3).

³³ Книга пророка Ісаї 40: 6.

³⁴ “Сноп травы” – це 414-та емблема зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Связка сѣна» (підпис: “Се все тѣло. Кромѣ сѣна нѣтъ ничего. Тако всякая плоть. Нос *omnis caro*”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 104–105].

³⁵ Парафраза Книги пророка Ісаї 61: 3. Пор.: **дѣти плачѣщымъ сѣѡна слава вѣкѣшъ пѣнеа, помѧзаніе всѣмъ плачѣщымъ.**

³⁶ Книга пророка Ісаї 35: 6.

³⁷ Парафраза Книги пророка Ісаї 26: 19. Пор.: **Воскрѣснѣтъ мѣртвѣи ѡ востánнѣтъ.**

³⁸ Книга пророка Єремїї 13: 17.

³⁹ Книга пророка Михея 7: 17.

⁴⁰ Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 14.

⁴¹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **огнь ѡ жѣлѣтъ, ѡ дѣхъ вѣренъ чѧсть чѧшн ѡхъ** (Книга Псалмів 10 (11): 6).

⁴² Неточна цитата з Книги Псалмів 87 (88): 6. Пор.: **ѡкъ ѡзвенѣннѧ спѧщѣи во грѣбѣ.**

⁴³ Римування чужих та питомих слів на взір “Ной :: гной” у старій Україні належало до улюблених школярських грашок [див.: *Чижевський Д. І.* Історія української літератури. – Київ, 2003. – С. 369].

⁴⁴ Книга пророка Ісаї 26: 19.

⁴⁵ Див.: Дії св. апостолів 9: 32–35.

⁴⁶ Сковорода має на думці слова: **тавіѣа, ѡже сказѧеа глаголетсѧ сѣрна** (Дії св. апостолів 9: 36). Образ Тавіти зазвичай зринав у ході розгортання “воскресенського” мотиву, як-от в Івана Величковського: “Внезапу Тавиѡу мертву воскрешает / и сим чудом в вѣрѣ народ утверждает” [Величковський І. Твори. – Київ, 1972. – С. 134].

⁴⁷ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 26: 19. Пор.: **востánнѣтъ ѡже во грѣбѣхъ.**

⁴⁸ Парафраза Апокаліпсису 11: 10. Пор.: **ѡ живѣщѣи на землѣи возрѣдѣтъсѧ ѡ возвесѣлтсѧ.** Див. також: **ѡ возрѣдѣтъсѧ ѡже на землѣи** (Книга пророка Ісаї 26: 19).

⁴⁹ Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 30: 23. Останнє слово має форму: **человѣка.**

⁵⁰ “Радісна звістка” (гр.). В «Учительній Євангелії» 1637 р. це слово потрактоване так: “Євангеліе ест слово грецкое, по-славенску выкладывается ‘благовѣстіе’, а нашим языком руским ‘доброе ознаименение’ або ‘добрая вѣсть’” [Євангеліе учительное. – Київ, 1637. – С. 827].

⁵¹ Історію Навала див.: Перша книга царств 25: 1–42. Навал постає жорстоким, злим і грубим чоловіком. При тому в тексті Біблії спеціально підкреслено, що його ім’я цілком відповідає його ж таки вдачі: “Навал ім’я йому, і глупота (*naḥālāh*) з ним” (Перша книга

царств 25: 25). Слово *nābāl* означає “дурний”, “поганий” [The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon. – Peabody, Mass., 1999. – P. 614–615; The Interpreter’s Dictionary of the Bible. – Nashville, 1989. – Vol. 3. – P. 491] (див., наприклад: П’ята книга Мойсеева: Повторення Закону 32: 6); “низький” за суспільним становищем, “той, що діє безчесно”; “нікчема”, “нечестивець”, “безумець”, тобто той, чийі думки та слова спрямовані проти Бога (див.: Книга Іова 2: 10; Книга Псалмів 13 (14): 1 та ін.). Сковорода тлумачить це ім’я, спираючись, найімовірніше, на Септуагінту й Вульгату, де воно подане різними словами зі значенням “дурний, нерозумний”. Наприклад, слово *nābālāh* з Першої книги царств 25: 25 у Септуагінті перекладено як *ἀφροσύνη*, у Вульгаті – *stultitia*. Щоправда, ужитого Сковородою слова *ἄμωσος* у Септуагінті, здається, нема.

⁵² Дурний, тупий (лат.).

⁵³ Гр. *φιλόσοφος* – ‘той, хто любить мудрість’. Як свідчив Діоген Лаертій (I, 12), “філософію філософією, а себе філософом уперше став називати Піфагор” [Діоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 66]. Слід сказати, що в Україні часів бароко любов до мудрості поставала, зрештою, не чим іншим, як любов’ю до Бога, адже, як казав іще Іван Дамаскин у своїй «Діалектиці», справжньою Мудрістю є Бог [див.: Іоана Дамаскина діалектика, або логіка // Пам’ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 126; див. про це: *Tatarkiewicz W. Historia filozofii*. – Warszawa, 1970. – Т. 1. – S. 162]. Отже, філософ – це той, хто любить Бога. Як зазначав, наприклад, Іоанікій Галятовський у другому казанні на пошану Івана Богослова: “Святыи апостол Іоан маєт в себѣ філософію, любов мудрости, и ест філософ, любячий мудрость, бо любил он Мудрость Божскую, Христа, Збавителя нашего...” [Галятовський І. Ключ разумѣнія. – Львів, 1665. – Арк. 455 (зв.); докладніше див. про це: *Ушкалов Л. “Бо ж любив він Мудрість Божу” // Ушкалов Л. З історії української літератури XVII–XVIII століть*. – Харків, 1999. – С. 121–134]. Варто зазначити, що в середньовічній традиції поетів часто називали *sophista* або *sophus* [див.: *Курціус Е.-Р. Європейська література і латинське середньовіччя / Переклав з нім. Анатолій Онишко*. – Львів, 2007. – С. 233].

⁵⁴ Ототожнення поета й пророка особливо помітне в римській традиції, де поета називали *vates* – ‘провісник’.

⁵⁵ Пор.: “Орел орла плодить, а сова сову родить” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 291]; “Свинья не родит бобра, а сова не высиживает орла” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 722]. Орел протиставляється сові і в класичній літературі: досить пригадати хоч би одну з епіграм Марціала (Епіграми, X, 100, 4) [див.: *Марк Валерий Марциал. Эпиграммы / Пер. с лат. Ф. Петровского*. – Москва, 1968. – С. 311], добре знану в старій Україні [див., зокрема: *Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т.* – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 453].

⁵⁶ Гр. *ποιητής* означає “творець”. Феофан Прокопович у своїй поетиці пояснював його так: “...Слова поет, поема й поезія походять від грецького слова *ποιέω*, що означає ‘творити’ чи ‘вигадувати’, звідси й поета, якби так було заведено, сміло можна було б назвати ‘творцем’, ‘вигадуником’ чи ‘наслідувачем’. Адже вигадувати чи змальовувати – значить наслідувати ту річ, чий відбиток, або подоба, змальовується” [Prokopowicz Th. De arte poetica libri III ad usum et institutionem studiosae iuventutis roxolanae. Dictati Kioviae in orthodoxa Academia Mohileana. Anno Domini 1705. – Mohiloviae, 1786. – P. 13]. Поет і пророк у свідомості старих українських письменників прямо корелювали. Наприклад, у курсі «Liber artis poeticae» (1637 р.) сказано: “поети – тлумачі слів і помислів Бога, вони розкривають їхню суть, учать людей священнодіянню і богопоклонінню: завдяки поетам

смертні навчаються всілякому добру” [Крекоtenь В. І. Київська поетика 1637 року // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI–XVIII ст. – Київ, 1981. – С. 126].

⁵⁷ Див. прим. 97 до циклу «Басни Харківські».

⁵⁸ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *Сквѣрныхъ же ѿ бѣбѣнхъ бѣсней ѿрицаѣса, ѿвѣдай же себѣ ко бѣгоцѣтѣи* (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 4: 7).

⁵⁹ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 24: 28. Пор.: *їдѣже ко яще вѣдѣтъ трѣпѣ, тѣмш соверѣтса ѡрли*. Див. також: *їдѣже тѣло, тѣмш соверѣтса ѿ ѡрли* (Євангелія від св. Луки 17: 37).

⁶⁰ Див. прим. 19 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

⁶¹ Сковорода має на думці Біблію, алегорично витлумачуючи сюжет про Маріам із 12-ої глави Четвертої книги Мойсеевої: Числа.

⁶² Див.: Книга Суддів 12: 6.

⁶³ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 10: 24. Пор.: *доколѣ дѣшы наша взѣмѣши*.

⁶⁴ Див. 19-у байку Сковороди «Нетопыр и два птенца – Горлицын и Голубинин».

⁶⁵ Можливо, це парафраза Четвертої книги Мойсеевої: Числа 24: 5. Пор.: *коль доврѣ добли твоя, іакше, ѿ кѣцы твоя, іілю*.

⁶⁶ *Дзеркало* було улюбленим образом українських барокових письменників, зокрема Кирила Ставровецького, Мелетія Смотрицького, Іоанікія Галатівського, Антонія Радивилівського, Симеона Полоцького, Інокентія Гізеля, Лазаря Барановича, Дмитра Туптала, Стефана Яворського, Івана Максимовича, Михайла Козачинського, Феофілакта Лопатинського, Феофана Прокоповича, Йоасафа Кроковського, Паїсія Величковського та інших. Його рясно вживали передовсім у ході богословських тлумачень таїнства святої євхаристії: Христос є цілим під особою хліба в цілій гостії й цілий у цюнайменшій її частинці так само, як обличчя людини є цілим у цілому дзеркалі та в кожній окремій частинці, коли дзеркало розлітається на друзки. Саме в цьому сенсі Сковорода вживає “дзеркальну” символіку в своїй ранній латиномовній поезії «Про святу вечерю, або Про вічність» («De sacra caena, seu aeternitate»). Крім того, за допомогою цього образу Сковорода пробує окреслити єство матерії, “істинного чоловіка” та Біблії, котрі відбивають Божу Премудрість так само, як частинки розбитого дзеркала – людське обличчя. Зрештою, *дзеркало* багато важить для Сковороди й тоді, коли мова заходить про ідею себепізнання.

⁶⁷ Образ дзеркала як *ніщоти*, здатної породжувати примари сущого, робить його міцно прив’язаним до “ванітативного” мотиву [пор.: *Hernas Cz. Barok. – Warszawa, 1980. – S. 86; докладніше див.: Ушкалов Л. Григорій Сковорода і антична культура. – Харків, 1997. – С. 53–68*]. Власне кажучи, пишно вбрана панночка, яка милується собою перед дзеркалом, – це усталена барокова емблема самої марноти [див.: *Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. XXI*].

⁶⁸ Див. прим. 1 до діалогу «Наркісс».

⁶⁹ Євангелія від св. Луки 19: 9.

⁷⁰ Сковорода має на думці слова: *Око рѣгающеє ѡтцѣ ѿ досаждающеє старости мѣтерни, да історгнитъ ѣ вранове ѿ дѣвріа* (Книга Притч Соломонових 30: 17).

⁷¹ Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 43: 12. Пор.: *сѣлю прѣкрѣсна сіаніємъ своїмъ*.

⁷² Можливо, Сковорода має на думці приказку: “Ні к селу, ні к городу” [Номис, № 7650]; “Ни к селу, ни к городу” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 637].

⁷³ Фраза *благорѣгла лѣка ѿблѣкѣвъ* зринає в Книзі Премудрості Соломонової 5: 21.

⁷⁴ Див. прим. 92 до циклу «Сад божественных гѣсней».

⁷⁵ Пор.: “Боязливого сына мати не плаче” [Номис, № 9294]. Сковорода любив повторювати цю приказку, мавши на думці передовсім *богобоязливість* – чесноту, яка обіймає дуже високий щабель у християнській ієрархії вартостей. Скажімо, Касіян Сакович уважав “боязнь Божую” за першу серед таких чеснот християнина, як “трезвость”, “чуйность”, “статечность”, “чистость” [див.: Сакович К. Вършѣ на жалосный погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного // *Тітов Хв. Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в.*: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 49]. Тим часом Пантелеймон Кульчицький розглядав її у низці так званих “моральних” чеснот [див.: Kulczycki P. Treść theologiczney nauki obyczaunej. – Poczaiów, 1787. – S. 152], хоч, як правило, і філософи [див.: Козачинский М. Книга третья. Нравственная философия, или Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 375–404], і богослови [див.: Начатки догмато-нравоучительного богословія. – Почаїв, 1770. – С. 25] розташовували на цьому щаблі тільки *розважливість, мужність, поміркованість та справедливість*. Іноді богобоязливість ставили навіть побіч “богословських” чеснот: *віри, надії та любові*. Наприклад, Антоній Радивилівський казав: “Кто маєт познанє себе самого, таковий боязнь Божію, любов, вѣру, надѣю и иньи цноты заховати может...” [Радивилівський А. Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 623].

⁷⁶ Лія – старша донька Лавана, яка мала слабкі очі (див.: Перша книга Мойсеева: Буття 29: 16), протиставлена тут “вельми вродливий з обличчя” Ревеці (Перша книга Мойсеева: Буття 24: 16) – сестрі Лавана, майбутній дружині Ісаака й матері Ісава та Якова. Джерело, до якого вона зійшла, в символічному сенсі означало Божу Премудрість, “сходження вниз до якої ріврозначне сходженню вгору” (Філон Олександрійський. Про нащадків Каїна, 136) [Філон Александрийский. Толкования Ветхого Завета. – Москва, 2002. – С. 280–281]. Крім того, слабка на очі Лія протиставлена тут Клеопі та Луці, яким “відкрилися очі” пізнати Христа (див.: Євангелія від св. Луки 24: 30–31).

⁷⁷ Пор. із приказкою: “Сліпий курці усе пшениця” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 542].

⁷⁸ Сковорода говорить тут про пізнання як про рух від чуттєвого до розумового. Старі українські письменники та богослови зазвичай розв’язували це питання так: “Дух нѣсть видим плотскими очима. Ум паки не может умствовать духа, развѣ во образѣх чювством подлагаемых. Тако бо глаголет князь всѣхлюбомудрцев: ‘Не может быти в умѣ, аже не быше в коем-любо чювствѣ...’” [Полоцький С. Жезл правління, утвердження, наказання і казнення. – Москва, 1667. – Арк. 120]. А Стефан Яворський спеціально наголошував: “Ничтоже бывает во умѣ, аще не прежде будет в чувствѣ, якоже философія учит и самим искусом познаваем сію истину. Вся бо, яже во умѣ имамы, быша прежде в чувствѣ нѣкоем, или в чувствѣ видѣнія, или слышанія, или уханія, вкушенія, осязанія и просто рещи: чувства суть аки нѣкія врата, имиже входит во ум всяко познаваемо” [Яворський С. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 77–78].

⁷⁹ У Книзі Премудрості Соломонової 5: 21 є фраза *благорѣгла лѣка ѡблѣкѡвъ*.

⁸⁰ Сковорода говорить тут про знаковий характер чуттєвих образів, коли вони стають, як казав Стефан Яворський, “‘знаменієм’ присуція вещи”. Наприклад, “дым єсть знаменіє присущаго огня, аще и невидимаго. Воздыханіє єсть знаменіє печали присущей, аще и невидимая. Движеніє жилы в руках єсть знаменіє здравія или скорби, и прочая тѣм подобная” [Яворський С. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 433].

⁸¹ Фраза *праволѣчныѧ стрѣлы* зринає в Книзі Премудрості Соломонової 5: 21.

⁸² Лат. *observator* – ‘спостерігач’.

⁸³ Книга пророка Аввакума 2: 1.

⁸⁴ Пор.: “Аввакум не кум...”; “Того ж кума, Аввакума” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 108, 855].

⁸⁵ Сковорода має на думці слова: *На стражи моєї стѣнѣ, ѿ въздѣл на каменѣ, ѿ посмотри ѣже видѣти, что возгнѣтъ ко мнѣ ѿ что ѡвѣщѣю на ѡвѣщѣніе моє* (Книга пророка Аввакума 2: 1).

⁸⁶ Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 14.

⁸⁷ Євангелія від св. Луки 2: 15.

⁸⁸ Євангелія від св. Івана 21: 3.

⁸⁹ Напевно, Сковорода має тут на думці іронічні приказки на взір: “Пішов дід на жебри, та не мав у що хліба класти” [Франко, № 9603].

⁹⁰ Рібенсдорф – німецька колонія, заснована 1765 р. вихідцями з Віттенберга за 5–6 верст на північний схід від Острогозька та за 3 версти від слободи Таволзької на протилежному березі річки Тиха Сосна.

⁹¹ Євангелія від св. Матвія 11: 25.

⁹² Пор.: “Не місце чоловіка красить, а чоловік місце” [Номис, № 955].

⁹³ Парафраза Третьої книги Мойсеевої: Левит 10: 9. Пор.: *віна ѿ сікѣра не пійте*.

⁹⁴ Про “мантію”, тобто мілоть (овечу шкуру), Іллі йдеться у Третій книзі царств 19: 19 та в Четвертій книзі царств 2: 8, 13–14.

⁹⁵ Сковорода має на думці слова: *Сіѣ гнѣтъ гдѣ ко мнѣ: ѿдѣ ѿ стѣжѣ себѣ чрѣсленикѣ льнѣный ѿ преподѣши того на чрѣслѣхѣ твоихѣ* (Книга пророка Єремії 13: 1).

⁹⁶ Про це йдеться у 40–42 главах Книги пророка Єзекиїля.

⁹⁷ Див.: Книга пророка Даниїла 9: 24–27.

⁹⁸ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *сѣлѣ єсѣ на прѣболѣ, сѣдѣй правдѣ* (Книга Псалмів 9: 5).

⁹⁹ Мабуть, Сковорода має на думці слова: *вѣ солнцѣ положи селеніе своє* (Книга Псалмів 18 (19): 5).

¹⁰⁰ Сковорода має на думці слова: *ѿ стѣ солнцѣ ѿ лѣнѣ вѣ стоѣнѣ* (Книга Ісуса Навина 10: 13).

¹⁰¹ Сковорода має на думці слова: *запретѣ вѣтрѣ ѿ волненію воднобѣ* (Євангелія від св. Луки 8: 24). Див. також: Євангелія від св. Матвія 8: 26; Євангелія від св. Марка 4: 39.

¹⁰² Книга Екклесіястова 1: 2.

¹⁰³ Сковорода цитує початкові рядки російського канта, який з’явився десь у 1720-х рр. і був дуже популярний і тоді, і перегодом: “Буря море раздымает, / А ветер волны подымает: / Сверху небо потемнело, / Крутом море почернело, / Почернело. / В полдни будто в полуночи, / Слепило мраком очи: / Одна молнья-свет мелькает, / Туча с громом наступает. / Наступает...” [див.: Русская литература XVIII века, 1700–1775: Хрестоматия / Сост. В. А. Западов. – Москва, 1979. – С. 22–23]. Чому він називає цю пісню “гамаліївською”, сказати важко.

¹⁰⁴ Фраза *праволѣчныѧ стрѣлы* мовінінны зринає в Книзі Премудрості Соломонової 5: 21.

¹⁰⁵ Книга Екклесіястова 1: 2.

¹⁰⁶ Фразу “Без солі та оцту” (“Без соли и уксуса”) здавна використовують кулінари, коли йдеться про відповідний спосіб приготування страв.

¹⁰⁷ Пор.: “Ехал в Казань, а заехал в Рязань” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 449].

¹⁰⁸ Книга пророка Ісаї 60: 1.

¹⁰⁹ Книга пророка Ісаї 60: 2.

¹¹⁰ Книга пророка Ісаї 60: 2.

¹¹¹ Можливо, Сковорода має на думці сюжет Езопової байки «Півень та перлина».

¹¹² Амбра (італ. *ambra*, франц. *ambre*) – пахощі, один із трьох основних видів коагульованої смоли. Феофан Прокопович характеризував його так: “Амбра – це арабський медікамент, що являє собою жирний субстрат. Вона звичайно знаходиться в Індійському чи Ефіопському морі і на їх берегах, дуже пахуча й дуже дорога, дуже густа... Кажуть, що вона витікає з якихось джерел, але кинута в море й піднята високо в повітря згущується й коагулюється” [Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 484].

¹¹³ Лат. *umbra* – ‘тінь’. Це слово в старій Україні було, зокрема, складником “театральної” метафори, адже деякі сцени в шкільному театрі подавали тінями, чи, як тоді казали, “рег умбра” [див.: *Ерчиш В.* Мануил (Михаил) Козачинський і його Траєдокомедія. – Нови Сад; Београд, 1980. – С. 262].

¹¹⁴ Пор. з народним прислів’ям: “З цим і останній розум загубиш” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 400].

¹¹⁵ Євангелія від св. Івана 5: 7.

¹¹⁶ Гасло “Пізнай себе” Сковорода ототожнює з біблійним *блуднї севє* (Перша книга Мойсеева: Буття 31: 24), *испытанї севє* (Книга Ісуса, сина Сирахового 18: 20) тощо.

¹¹⁷ Парафраза Євангелії від св. Луки 4: 23. Пор.: *врачѣ, изцѣли́са самѣ*. Цей вислів став народною приказкою. Пор.: “Врачу, изціли ся сам!” [Франко, № 4138].

¹¹⁸ Див. прим. 16 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

¹¹⁹ Ідеться про “сьоме чудо світу” – велетенський маяк на острофі Фарос біля Олександрії, що його збудував кнідський архітектор Сострат [див.: *Замаровський В.* Сім чудес світу: художні нариси. – Київ, 1979. – С. 257–282].

¹²⁰ Книга Ісуса, сина Сирахового 6: 14.

¹²¹ Пор.: “В чужім оці порошок бачиш, а в своїм і поліна не помічаєш” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 522]; “В чужом глазу порошина велик сучец; в своем и бревна не видать” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 465].

¹²² Парафраза Другої книги Мойсеевої: Вихід 15: 10. Пор.: *погрѣзѡша ѡкѡ о́лово въ водѣ сѣлѣнѣй*.

¹²³ Див. прим. 459 до діалогу «Сумфонія, нареченная Книга Асхань».

¹²⁴ Книга Псалмів 140 (141): 10.

¹²⁵ Парафраза Євангелії від св. Луки 8: 38–39. Пор.: *Ѡпѣстї же є́го і́йсъ, г҃ла: возвратїса въ до́мѣ твое́й и повѣдай, є́лика тѣ сотвори́ вѣъ*.

¹²⁶ Сковорода має на думці слова: *Бѣсть же і́здѣшии́х на́мѣ на моли́твѣ, ѡ́трокови́ца нѣка́а и́здѣша дѣхъ пы́тии́въ срѣ́те на́съ, ѡ́же стажа́нїе мно́го да́ше господа́емъ свои́мъ во́дхвѣщи* (Дії св. апостолів 16: 16).

¹²⁷ Сковорода має на думці слова: *кѡ́пни же и́ прѣ́зды ѡ́учѣ́са ѡ́бхо́дити до́мы, не то́бію же прѣ́зды, но и́ вла́двы и́ ѡ́плазы́вы, глаго́лющыа, ѡ́же не подова́етъ* (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 5: 13).

¹²⁸ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *просвѣ́титѣ себѣ́ свѣ́тъ вѣ́дѣнїа* (Книга пророка Осії 10: 12).

¹²⁹ Сковорода має на думці слова: *Или́ ка́а жена́ ии́зци́ де́сать дра́хмъ, а́ще погѣвѣтъ дра́хмъ є́динъ, не вжи́гѣтъ ли свѣтѣ́льника, и пометѣ́тъ хра́минъ, и и́щетъ прилѣ́жнъ, до́ндеже ѡ́бръ́щетъ* (Євангелія від св. Луки 15: 8).

¹³⁰ Книга пророка Аввакума 2: 1.

¹³¹ Пор. з народною приказкою: “Пізнай себе, буде з тебе” [Франко, № 20310], – що її Яків Головацький узяв переходом за свій девіз [див.: *Дашкевич Н. П.* Отзъвъ о сочинении г. Петрова «Очерки истории украинской литературы XIX столетия» // Отчет о двадцать девятом присуждении наград графа Уварова. Приложение к LIX-му тому Записок Императорской академии наук. – № 1. – Санкт-Петербург, 1888. – С. 130 (прим.); про це: *Ушкалов Л.* Сковорода та Україна // *Ушкалов Л.* Есеї про українське бароко. – Київ, 2006. – С. 133–161]. Є й російські приказки: “Знай себя, и того будет с тебя”; “Знай себя, и будет с тебя” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 620].

¹³² Книга пророка Єремії 4: 25.

¹³³ Мабуть, це парафраза Книги Псалмів 36 (37): 25. Пор.: *и не вѣдѣхъ прѣ́вника*.

¹³⁴ Сковорода має на думці слова: *всѣ́къ чело́вѣкъ лѡ́жь* (Книга Псалмів 115 (116): 2).

¹³⁵ Див. прим. 161 до діалогу «Наркісс».

¹³⁶ Діоген Синопський (гр. *Διογένης Σινωπέυς*) (412–323 рр. до н. е.) – славетний давньогрецький філософ-кінік, добре знаний у старій Україні. Недаром історії чи загадки про Діогена є в таких різножанрових книжках, як «Юстифікація невинності» Мелетія Смотрицького [див.: *Smotryc'kyj M.* Iustificacia niewinności. – S. l., 1923. – К. 4 (v.)], «Вършѣ на жалосный погреб... Петра Конашевича Сагайдачного» Касіяна Саковича [див.: *Сакович К.* Вършѣ на жалосный погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного // *Тітов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 43], «Євхаристеріон» Софронія Почаського [див.: *Почаський С.* Εὐχαριστήριον, або Вдячність ясне превелебнѣйшому в Христѣ его милости господину отцу кир Петру Могилаѣ // *Тітов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 296], «Огородок Маріи Богородицы» та «Вънец Христов» Антонія Радивилівського [див.: *Радивилівський А.* Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 469; *Радивилівський А.* Вънец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 151–151 (зв.), 255, 367, 370, 480], «Вечеря душевная» Симеона Полоцького [див.: *Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 113 (друга пагін.)], «Алфавит» і «Театрон» Івана Максимовича [див.: *Максимович І.* Алфавит собранный, риѣмами сложенный. – Чернігів, 1705. – Арк. 112–113 (зв.); *Максимович І.* Θεάτρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 311, 345, 404 (зв.)], «Сѣмя слова Божія» [див.: *Сѣмя слова Божія.* – Почаїв, 1772. – С. 437] тощо.

¹³⁷ Сковорода поєднує тут два сюжети, що їх розповідав про Діогена доксограф Діоген Лаерцій: історію про те, як Діоген серед білого дня ходив з ліхтарем, кажучи: “Шукаю людину” (VI, 41), – та оповідку про те, як Діоген, снідаючи якось на майдані, відповів людям, котрі обізвали його собакою: “Це ви собаки, тому що з’юрмилися біля мого сніданку” (VI, 61) [див.: *Діоген Лаэртский.* О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 246–247, 263]. Вислів “Шукаю людину” (“*Nominem quaero*”) приписують також Езопові: “Коли з рабів у домі був Езоп один, / Хазяїн наказав йому обід зварить. / У хаті не було вогню. Тож він / Став бігати по сусідах, жару взяти десь. / Небавом роздобув і повернув назад; / Щоб скоротити шлях, через майдан подався. / Аж тут гукнув якийсь Базіка з натовпу: / ‘Чому, Езопе, ходиш вдень з вогнем?’ Мудрець /

На те: 'Шукаю чоловіка!...' [Федр. Байки / Упорядкування, передмова, переклад та примітки Володимира Литвинова. – Київ, 1986. – С. 70].

¹³⁸ Євангелія від св. Матвія 15: 26; Євангелія від св. Марка 7: 27.

¹³⁹ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Івана 1: 12. Пор.: *дадє њмъ ѡбласть члвчмъ вѣѡмъ быти*.

¹⁴⁰ Натяк на байку «Про собаку зажерливість». Див. прим. 161 до діалогу «Наркісс».

¹⁴¹ Див. прим. 108 до циклу «Басни Харьковскія».

¹⁴² Див. прим. 79 до циклу «Басни Харьковскія».

¹⁴³ Парафраза Книги пророка Ісаї 6: 10. Пор.: *ѡдебелѣ во сѣрдце людѣи сѣхъ, ѡ ѡушима своїма тѣжко слышаша*. Іван Леванда коментував цей вірш так: "Жалується на нас Дух Святий и говорит: 'Одебелѣ сердце людей сих, и ушима тяжко слышаша необрѣзании сердцы и ушеса'. И что ж се за уши, которыя Дух Святий называет необрѣзанными? Уши нечистыя, уши набитыя полно похотѣми так, как гноем, уши глухія для Бога, короче сказать, уши наши" [Леванда І. Слова и рѣчи. – Санкт-Петербург, 1821. – Ч. 2. – С. 12–13].

¹⁴⁴ Сковорода має на думці слова: *погрѣзѡша ѣкѡ ѡлово въ водѣ сѣлѣнѣи* (Друга книга Мойсеева: Вихід 15: 10). Пор. народну приказку: "Тыжже, як олово" [Франко, № 30866].

¹⁴⁵ Сковорода має на думці слова: *Бл҃женъ мѡжъ, ѡже не ѡде на совѣтъ нечестѣвыхъ, ѡ на пѣтъ грѣшныхъ не стѣ, ѡ на сѣдѣлцихъ гвѣдѣтелей не сѣде* (Книга Псалмів 1: 1).

¹⁴⁶ Книга Псалмів 4: 4.

¹⁴⁷ Тобто Сфінкса. Див. прим. 19 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

¹⁴⁸ Сковорода має на думці Самсонову загадку: *ѡ ѡдѣцагѡ ѡдѡмоє ѡзыде, ѡ ѡ крѣпкагѡ ѡзыде слѣдкоє* (Книга Суддів 14: 14).

¹⁴⁹ Див. прим. 217 до діалогу «Кольцо».

¹⁵⁰ Пор.: "Не міхом полохає" [Номис, № 4327]; "Налякав міх – і торби страшно!"; "Кого міх налякає, тому й торба не дасть спати" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 470].

¹⁵¹ "З мухи слона" (лат.). Цю приказку наводить, зокрема, Лукіан [див.: Коваль А. П., Коптілов В. В. Крилаті вислови в українській літературній мові. Вид. 2-е, перер. і доп. – Київ, 1975. – С. 241] у своїй «Похвалі мусі» (12): "Але я закінчую свою промову, хоч іще багато чого міг би сказати, – щоб хто-небудь не подумав, що я, як каже приказка, роблю з мухи слона" [Лукіан из Самосаты. Избранная проза. – Москва, 1991. – С. 173]. Володимир Даль також подавав її у своїй збірці: "Из мухи делает слона" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 734].

¹⁵² "З нужника – жертovníк" (лат.). Схожі слова є в Цицероновій промові «На захист Планція» (XL. 95). Еразм Роттердамський подає цю приказку у своїх «Адагіях» (IV. 5. 94) у такій формі: "Ex cloaca facere arcem".

¹⁵³ Книга пророка Ісаї 38: 14.

¹⁵⁴ Парафраза Книги Притч Соломонових 30: 17. Пор.: *Ѧко рѣгѡуѣеєє ѡтцѣ... да ѡсторѣнѣтъ Ѧ вранѡє*.

¹⁵⁵ Мабуть, Сковорода коротко переказує тут 72–77 рядки послання Горация «До Мecenата». У перекладі Андрія Содомори вони звучать так: "Хай би спитав мене римський народ, чому не тримаюсь / Звичних для римлян засад, не ходжу попід портики звичні, / Чом не спішу я до того, що всі, не того й уникаю, – / Я відповім, як-то хворому левові мовила в байці / Хитра лисиця: 'Тому що сліди мене надто лякають: / Всі, бач, до

тебе ведуть, а від тебе – ні одного сліду” [Квінт Горацій Флакк. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 179].

¹⁵⁶ На думку Миколи Сиваченка [див.: Сиваченко М. До історії української пареміографії: Г. С. Сковорода // Сиваченко М. Літературознавчі та фольклористичні розвідки. – Київ, 1974. – С. 28], Сковорода цитує тут (трохи скоротивши) російське прислів'я, чийми українськими відповідниками є: “Людей ся радь, а свій розум май” [Франко, № 16898]; “Людей слухай, а свій розум май”; “На людей складайся, розуму ж тримайся”; “Людей питай, а свій розум май” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 321–322].

¹⁵⁷ Фразу *на торжищихъ ѿ на стобгнахъ* узято з Пісні над піснями 3: 2.

¹⁵⁸ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.

¹⁵⁹ Книга Псалмів 141 (142): 5.

¹⁶⁰ Книга пророка Захарії 12: 10; Євангелія від св. Івана 19: 37.

¹⁶¹ Євангелія від св. Івана 19: 36.

¹⁶² Книга пророка Ісаї 53: 8.

¹⁶³ Див.: Книга пророка Даниїла 3: 1.

¹⁶⁴ Пор. фразу із царської грамоти до мешканців Білгорода, де їм було сказано, щоб вони “личин на себя не накладывали, и кобылок бѣсовских...” [Лебедев А. О борьбе духовных властей епархии белгородской с суевериями // Киевская старина. – 1890. – Т. XXVIII. – Янв. – С. 2]. Сковорода тлумачив *маску* як метонімію оманливої зовнішності, підступну шкаралушу речей. На думку Ришарда Лужного, розуміння світу як “маски”, котра приховує “єство речей”, є “фундаментальною” ідеєю Сковороди [див.: *Łużny R.* Teodycea Hryhorija Skoworody na tle słowiańskiej myśli religijnej okresu oświecenia // *Studia Slavica in Honorem Viri Doctissimi Olexa Horbatsch: Festgabe zum 65. Geburtstag* / Hrsg. von G. Friedhof, P. Kosta und M. Schütrumpf. – München, 1983. – Vol. 2. – S. 104]. Справді-бо, наш філософ універсалізує стару богословську настанову, згідно з якою маска виказує своє диявольське підложжя закоріненістю в поганських звичаях. “Иные, – писав, наприклад, Інокентій Гізель про празник на пошану Коляди, – лица своя и всю красоту человеческую, по образу и по подобію Божію сотворенную, нѣкими лярвами, или страшилами, на діаволскій образ пристроенными, закрывают, страшаше и утѣшающе людѣй, Творца же и Зиждителя своего укаряюще и аки бы не доволствующе или мерзящися твореніем руку его” [Синописі, или Краткое собраніе от разныхъ лѣтописцев о началѣ славяно-россійскаго народа // Українська література XVII ст. – Київ, 1987. – С. 175; пор.: *Туптало Д.* Лѣтопись // Сочиненія святого Димитрія, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 657]. Так само неприхильно старі українські богослови поцінювали й маски, що їх використовували під час “латинських” карнавалів [див., наприклад: Номоканон, си ест Законоправилник. – Київ, 1629. – С. 38].

¹⁶⁵ Друга книга царств 22: 12.

¹⁶⁶ Пісня над піснями 2: 9. *Сей* означає тут Христа.

¹⁶⁷ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 1: 26. Пор.: *посредѣ же всѣхъ стоить, егѣже въ не вѣстѣ.*

¹⁶⁸ Заклик *слыши, їлю* чотири рази звучить у П'ятій книзі Мойсеевій: Повторення Закону: 5: 1; 6: 4; 9: 1; 27: 9.

¹⁶⁹ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 6: 15.

¹⁷⁰ Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 48.

¹⁷¹ Книга пророка Ісаї 40: 6.

¹⁷² Парафраза або Книги Еклезіястової 2: 14 (пор.: *мѣдрагѡ ѡчи єгѡ во главѣ єгѡ, а безѣмный во тмѣ хѡдитѣ*), або Книги Притч Соломонових 17: 24 (пор.: *Лицѣ разѣмно мѣжа прѣмѣдра, ѡчи же безѣмнагѡ на концѣхѣ зѣми*).

¹⁷³ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 17: 24. Пор.: *ѡчи же безѣмнагѡ на концѣхѣ зѣми*.

¹⁷⁴ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 15. Пор.: *тої твоє бл҃гостї вѣдетѣ главѣ*.

¹⁷⁵ Книга пророка Ісаї 59: 10.

¹⁷⁶ Книга пророка Михея 7: 17.

¹⁷⁷ Книга Псалмів 71 (72): 9.

¹⁷⁸ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 48 (49): 15. Пор.: *смерть оупасетѣ ѿ*.

¹⁷⁹ Парафраза Книги Псалмів 58 (59): 7. Пор.: *Возвратѣтсѧ на вѣсѣрѣ, ѿ възлѣдѣтѣ*.

¹⁸⁰ Парафраза Книги Псалмів 74 (75): 9. Пор.: *дрѡждѣ єгѡ не истощѣсѧ, испїютѣ всѧ грѣшнѣи зѣми*.

¹⁸¹ Див.: Євангелія від св. Марка 5: 1–5.

¹⁸² Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 18: 8. Пор.: *дѣши же мѣжѣй женѧмѣ подобныхѣ възлѣдѣтѣ*.

¹⁸³ Парафраза Євангелії від св. Матвія 26: 29. Пор.: *не ѿимаѣмѣ пїти ѡнѣѣ ѡ сего плодѧ лѡзнагѡ, до днѣ тогоѡ, єгда є пїѡ съ вѧми ново во црѣтвѣи оца моегоѡ*. Пор.: *не ѿимаѣмѣ пїти ѡ плодѧ лѡзнагѡ, дѡндеже црѣтвѣе вѣїє прїидетѣ* (Євангелія від св. Луки 22: 18; див. також: Євангелія від св. Марка 14: 25).

¹⁸⁴ Сковорода має на думці слова: **Прѣд** спѧніємѣ же мѣжѣ грѣда содѡмляне ѡбнѡша дѡмѣ (Перша книга Мойсеева: Буття 19: 4).

¹⁸⁵ Згідно зі словником Памви Беринди, слово “халуга” (“калуга”) означає “улиця, заплутя, заулук” [Беринда П. Лексикон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 277].

¹⁸⁶ Сковорода має на думці слова: *ѧлѣдѣє ѿ жѧждѣє, дѣшѧ ѿхѣ въ нѣхѣ ѧзчѣзѣ* (Книга Псалмів 106 (107): 5).

¹⁸⁷ Фразу *трьждѧющѣсѧ ѿ ѡбременѣннѣи* взято з Євангелії від св. Матвія 11: 28.

¹⁸⁸ Сковорода має на думці слова: *погрозѡша ѧкѡ ѡлово въ водѣ ѡблѣнѣи* (Друга книга Мойсеева: Вихід 15: 10).

¹⁸⁹ Книга Псалмів 139 (140): 10.

¹⁹⁰ Книга Псалмів 118 (119): 70.

¹⁹¹ Книга пророка Ісаї 44: 20.

¹⁹² Книга Псалмів 4: 3.

¹⁹³ Книга Псалмів 33 (34): 9.

¹⁹⁴ Книга Псалмів 4: 4.

¹⁹⁵ Євангелія від св. Івана 4: 35.

¹⁹⁶ Фразу *мірѣтѣ єсѧ* взято з Апокаліпсису 3: 1.

¹⁹⁷ Мабуть, це парафраза Євангелії від св. Луки 21: 28. Пор.: *восклонїтсѧ ѿ въздвїгнїте главѣи вѧша*.

¹⁹⁸ Фраза *правѡдчныѧ стрѣлы* зринає в Книзі Премудрості Соломонової 5: 21.

¹⁹⁹ Див. прим. 18 до циклу «Басни Харьковскія».

²⁰⁰ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *ѿ възрѧтѣ на сїѡнѣ ѡчи нашіи* (Книга пророка Михея 4: 11).

²⁰¹ Сковорода має на думці слова: *ѧкѡ стѡлпѣ даїдовѣ вѣлѣ твоѡ, сѡздѧнѣ въ ѡлпїѡѣѣ: тѣсѧци цнтѡвѣ висїтѣ на нѣмѣ, всѧ стрѣлы сїльныхѣ* (Пісня над піснями 4: 4).

²⁰² Сковорода має на думці слова: **На стра́жи мо́ей ста́нѹ, ѿ взы́дѹ на ка́мень, ѿ посмотре́ю ѣ́же ви́дѣти** (Книга пророка Аввакума 2: 1).

²⁰³ Фразу **право́дныѹ стрѣ́лы мѡ́лїи** взято з Книги Премудрості Соломонової 5: 21.

²⁰⁴ Парафраза Книги Премудрості Соломонової 3: 1. Пор.: **Прѣ́ныхъ не дѣ́ши въ рѣцѣ́хъ вѣ́їей, ѿ не прико́снетсѹ ѿхъ мѣ́ка.**

²⁰⁵ Фразу **стрѣ́лы си́льныѹ изощре́ны** взято з Книги Псалмів 119 (120): 4.

²⁰⁶ Сковорода має на думці слова: **положи́ мѹ ѣ́кѹ стрѣ́лѹ ѿзбра́ннѹ, ѿ въ тѣ́лѣ́ сво́емѣ́ скры́ мѹ** (Книга пророка Ісаї 49: 2).

²⁰⁷ Парафраза Книги Псалмів 67 (68): 14. Пор.: **кри́лѣ́ голѣ́бїи** **посре́бренѣ́.**

²⁰⁸ Пісня над піснями 8: 6.

²⁰⁹ “Матерія для діалогу про щастя” (гр.).

**БЕСѢДА 2-я,
Наречѣнная
OBSERVATORIUM. SPÉCULA. Еврѣйски: СІОН¹**

Что есть Истинное Блаженство?
На чем оно твердо стоит?
Конечно, КАМЕНЬ оный есть великій, дивный
и Един.

*

Лица.
Аѡан[асій], Яков, Ермѡл[ай], Лонгин, Григорій.

*

АѡАН[асій]. Скажи мнѣ Григорій: длячегѡ Ёллины назвѡли Блаженство: Εὐδαμονία? сирѣчь Благоразуміе, а Блаженнаго: Εὐδαίμων?

ГРИГ[орій]. Ты ж мнѣ скажи! Длячегѡ Еврѣи назвѡли оное ж Свѣтом? Оно не Сѡлнце.

“Возсїет вам, боящимся Имене моего,
СѢЛНЦЕ Прѡвды...”² Малах[ія].

АѡАН[асій]. Не длятого ли, что умное Око, как Свѣт и Фанарь во тмѣ³, предводителствует нам, когда Блаженства ищем? А всякое Сумнѣніе и Невѣжество есть то тма.

ЯК[ов]. Умное Око есть нам вожд во всѣх дѣлах. Неужели хорошая Скрипича и Табакѣра наречѣтся у тебе свѣт и Благоразуміе⁴?

ГРИГОР[ій]. Δαίμων, или Даймон, или Дѣмон, значит Дух Вѣдѣнія⁵. Каждый же Человѣкъ состоит из двоих, противостоящих себѣ и борющихся Начал, или Естѣств: из Горняго и Пѡдлаго, сирѣчь из Вѣчности и Тлѣнія. Посему в каждом живѹт два Дѣмоны, или Ангелы, сирѣчь Вѣстники и Послѡнники⁶ своих Царѣй: Ангел благій и злый, Хранитель и Губитель, мирный и мятежный, свѣтлый и темный...⁷ Справтѣся, о други мои, с собою, заглѡньте внутрь себе. Ей, сказую вам: увидите таїную бѡрбу двоих Мысленных Воинств, наипаче при Начинаніи вѡжнаго дѣла⁸. Внїкните только и возникните на дѹмное сѣрдца вашего Пѡле, всѣх Окиѡнов и всяких Небѣс пространнѣйшее. В Един Час колїкія тѣсячи перелѣтывают пернатых и Мѡлніи быстрѣйших Дум ваших во всѣ концы Вселѣнныя и во всю Поднебѣсную пресмыкающихся? Нѣт дѣла, ни сѡмага мѣлочнаго дѣйствїя, коему бы не были они Началом и сѣменем.

Горнее Духѡв ополчѣніе немѡлчно вопїет:

“Кто, яко Бог?”⁹

“Всяка Плѡть сѣно и ничтоже”¹⁰.

“Дух животворит”¹¹. Глагол Божїй.

“Внял ли еси Рабу моему Іову?”¹²

“Ты еси ХРИСТОС, Сын Бога Живаго...”¹³

А долнее в Безднѣ Сердечной противорѣчит:

†“Нѣсть Бог”¹⁴.

†“Плоть и кровь все животворит”.

†“Туне ли чтитъ Іовъ Бога?”¹⁵

†“Доходы то дѣлаютъ”.

†“ХРИСТОСъ льститъ народы...”¹⁶

Объ сїи Арміи, какъ потоки отъ Источниковъ, завѣсятъ отъ таковыхъ же, двоихъ своихъ Началъ: Горняго и добняго, отъ Духа и Плоти, отъ Бога и Сатаны, отъ Отца Истины и отъ Отца Лжи, отъ Христа и Антихриста. Великая и благая Дума Есть-то Главнѣйшій Ангелъ, вѣсть благая, Совѣтъ правъ, Уста премудрая, Языкъ ново-огненнѣйшій, Благовѣстїе Мира, Глаголъ Живота, Сѣмя благословенное¹⁷, Слово спасительное¹⁸, и напротивъ того. Теперѣ скажи, Аѳанасїй: Борются ли твои Мысли¹⁹?

АѳАН[АСІЙ]. Ей, отгадалъ ты! Одна мысль вопіетъ во мнѣ, или скажу съ Пророкомъ Захарїею:

“Ангелъ глаголяй во мнѣ”²⁰:

Новое, но полезное²¹ возвѣщаетъ Сковорода. А непрїязненный Ангелъ хитро противорѣчитъ и шепчетъ, какъ Ёвъ, вотъ что!

†“Тонко чрезъчуръ прядетъ... Не годится на рубѣху паучина...”

Я же во Исавїи недавно читалъ сїе:

“Поставъ паучинный ткотъ”²², и не будетъ, де, имъ во одѣяніе²³. Говоритъ о Вѣтроголахъ, поучающихся тщетнымъ, а презрѣвшихъ полезная. И подлинно:

“Лѣта наши, яко паучина...”²⁴

ЯКОВЪ. Ябедникъ изъ тѣхъ же Законовъ, какъ Змїи изъ тѣхъ же Цвѣтовъ, не медъ, но ядъ высосаетъ, а Дїаволъ въ той же Библіи весь вкусъ отъ своего чрева, какъ Паукъ паучину изъ собственнаго своего брюха, тончайше и глаже шолка, ведетъ, а не отъ Божїего Духа, какъ Министръ Лже-Христа, а не Законнаго Царя, коего верховнѣйшій Благовѣстникъ вотъ чѣмъ хвалится!

“Мы же Умъ Христовъ имамы”²⁵.

ЛОНГИН. И я чувствую моихъ Духовъ Борбу.

ЕРМОЛАЙ. А во мнѣ таковъ же споръ тайно шумитъ.

ЯКОВЪ. Сїе и дивно, и не дивно. Дивно, что мало кто усердствуетъ заглядывать внутрь, испытывать и узнавать себе. А не дивно потому, что непрерывная сїя Брань въ каждомъ до единого сердца не усыпаетъ. Во мнѣ самомъ сердечнѣйшій избытокъ, или неисчерпаемый Родникъ, отъ самаго рождества моего не родилъ ни слова, ни дѣла, чтобъ начинанію его преисподнихъ Духовъ съ небесными Силами Брань не предиграла такъ, какъ на небѣ борющихся вѣтровъ шумъ предваряетъ Грядущую Вѣсну. Сїе мнѣ примѣтно не было въ юношескихъ лѣтахъ. Буйныя мои мысли презирали оную Притчу:

“Всякъ Еремїи

Про себя разумѣи”²⁶.

Странныя Рѣдкости и вѣтренныя Новосты отманивали ихъ отъ вкуса, какъ оныя, такъ и сея общенародныя Рѣчи:

“Харошъ Донъ.

Но что лучше, как свой Дом?"²⁷

Казалось, что в Домѣ моём всё для мене равно прїятили. А мнѣ и на ум не всходило иное Евангелское: "Враги человѣку домашніи его"²⁸.

Наконец усилившаяся, как пожар, в тѣлесном Домѣшкѣ моём нестройность буйности расточённых по безпутіям мыслей, будто Южный вѣтер потоки, собрала во едино, а мнѣ на память, и во Увагу привела речённое иное к исцѣлѣвшему Бѣсноватому Слово Христово:

"ВОЗВРАТИСЯ В ДОМ ТВОЙ"²⁹.

От того начала Благодѣнствія моего весна возсіяла. И так, слово твое, Григорій, и дивно, и не дивно, и новое, и древнее, и рѣдкое, и общее.

Однакъ благая во мнѣ дума, или скажу с Патріархом Исааком: "Ангел мой..."³⁰, похваляет слово твое, а Клеветник³¹ нѣм.

ЕРМОЛ[АЙ]. Ангел твой, о Друг ты мой Яков,

"Иже ты сохраняет от всякаго зла"³²,

не прельщается, похваляя Древнюю Новость и новую Древность. Все то не великое, что не заключает в себѣ купно Древности и новости. Если во времена Соломоновскія³³ не бѣдали грибовъ, а нынѣ востал Изобрѣтатель оных, сие не великое, яко не древнее, а не древнее потому, что без сего Люди живали древле блаженно. Что древнѣе, как ПРЕМУДРОСТЬ, ИСТИНА, БОГ? Всё дѣла не для всѣх, а Сіе – всѣм Временамъ, Странамъ и Людямъ столько для каждаго нужное, сколько для Корабля Компас³⁴ и Кормило³⁵, а для Путника Товїи – Наставник Рафаил. ПРЕМУДРОСТЬ чувствует вкус во все сладчайшей Истинѣ, а ИСТИНА сокрылась в БОГѣ, и БОГ в НЕЙ. Сей есть Един краеугольный КАМЕНЬ для всѣхъ зиждущих Храм Блаженства, и премудрая Симметрія³⁶ для строящих Ковчегъ ПОКОЯ. Сія есть единая, святыхъ святѣйшая, Древностей Древность.

Но гдѣ ты мнѣ паки найдешь сердце, управляемое Компасом³⁷ и Телескопом Вѣры Божїей? Вот сія ж самая Древность есть предивная Рѣдкость, новость, Чудо! а хулящій её есть Пакостник плоти, Ангел Сатанин³⁸. Не люди сему виною, но сердца́ми их овладѣвшій хульный Дух.

ЛОНГИН. Да! Вспомнил и я, что Христовъ Наперсник³⁹ называетъ Законъ Его новымъ:

"Новую Заповѣдь] даю вам..."⁴⁰

Правда, что истинная есть Соломонова Прїтча:

"Брат от Брата помогаем"⁴¹ и протч[ая].

Есть така же и Руская:

"Доброе Братство Лучше Богатства"⁴².

Однакъ сей необоримый Градъ всё презирают, и Дружней Любви Адамант блистаетъ весьма в рѣдкихъ мѣстахъ. Вот тебѣ новїнка!

Но паки, когда Превѣчный сей Совѣтъ есть древнѣйшая всѣхъ тварей Симметрія и

"крѣпка, яко смерть, ЛЮБОВЬ"⁴³,

рѣвностнымъ Сострастіемъ⁴⁴ всѣхъ Міровъ Системы связавшая и обращающая, тогда он же в посланіи своёмъ нарицаетъ Его вѣтхимъ⁴⁵.

Сам Бого-Человѣкъ, котораго не по́длый дух, по пра́хѣ по́лзущій, как Змій, но вы́шній о́ный Арха́нгел Дѣвѣ благовѣститъ, нарица́ется но́вым Ада́мом⁴⁶ и ве́тхим де́ньми⁴⁷.

“БОГ ЛЮБВИ ЕСТЬ”⁴⁸.

И так: “Нѣмы да бу́дут Устнѣ льстивыя”⁴⁹,
слово, твое, Григорій, хулящія.

АѲАН[АСІЙ]. А мнѣ взойшли на па́мь гóрдыя Мудрецы́ пы́шныя плóти, с руга́тельствомъ вопроша́ющіе: “Что есть Сатана? Гдѣ он? Пода́й его прокля́таго сю́да мнѣ в рѹ́ки! Многó ль у егò рогóв?..”

Не правду ли ска́зует Апóстолъ: “Хуля́ще, в нихже не разумѣ́ют”⁵⁰?

Судите: не они ли са́ми с рогáми? и не забавны ли для сына Сира́хова:

“Клену́щу нечестивому Сатану́,
сам кленёт свою́ ду́шу”⁵¹.

Умно́й в Ка́ртошной Игрѣ́ Лабéтъ⁵² быть Мо́жет, а бла́гий и Злы́й Духъ есть для них небы́ль. Вот тебѣ́ преддвѣ́ріе в Лаби́ринт⁵³ Безбо́жія! Уничто́жив А́нгельскія Чи́ны, лёгко сказа́ть:

“Нѣсть БОГ”⁵⁴.

Так, как затаска́въ по Филисти́мску живы́я воды́ пото́ки⁵⁵, сам собою стано́вится Исто́чник не изслѣ́дованнымъ и не вѣ́роятнымъ.

ЯКОВ. Оста́вь Филисти́мов и Ха́мов...

“Всяк Веремѣ́й

Про себя́ разумѣ́й”⁵⁶.

Не лю́ди сему́ вино́ю, но овладѣ́вшій сердца́ми ихъ Духъ клеветни́чій. Если в тебѣ́ челове́чее се́рдце, сожалѣ́й, а если угод́но, ревну́й и гнѣ́байся, но бѣ́гай вра́жды и зло́бныя гóрдости с ядовито́ю насмѣ́шкою. Кто гóнитъ челове́ка за Вѣ́ру, есть са́мый гла́вный Бо́жію челове́колю́бію врагъ, ра́вен озлобля́ющему ни́щаго за то, что не захотѣ́лъ Христа́ ра́ди в ми́лостыню при́нять оде́жды. Берегись, друг мой, дабы не вкрался, под свѣ́тлою Ма́скою, в нѣ́дро твое хитры́й Змій, дабы А́нгельская лю́бовь к Богу не преобрази́ла тебе́ в Діа́вола для челове́ков. Не забыва́й учи́тельскія о́ныя пѹ́ти:

“Не вѣ́сте, ко́его ду́ха естѣ́”⁵⁷.

А́нгельскими язы́ками говори́, а люде́й всѣ́х люби́⁵⁸. И́стинная Лю́бовь не самолю́бива.

ГРИГ[ОРІЙ]. А я ра́дуюся о единомы́слии на́шем. Довлѣ́ет мнѣ́ вас четы́рех согла́сіе. Го́рнія Мы́сли в тяжкосе́рдых ду́шахъ не водворя́ются. Са́мый чистѣ́йшій Спиртъ небес́ный, нарече́нный у Ё́лли^а: АУ́РА⁵⁹, Римски́ тоже АУ́РА⁶⁰, не Живетъ развѣ́ только выше́ Обла́ковъ.

Возврати́мся ж на пу́ть тече́нія рѣ́чи на́шей.

По числу́ А́нгелъ раздѣ́лите весь родъ челове́чій на два Ро́ды: на вы́шній и ни́жній, на де́сный и лѣ́вый, на благослове́нный и отрино́венный⁶¹.

Тепе́рь мо́жно вся́каго вопро́ситъ:

^а Называ́ется то́ж: Αἰθήρ, Aether: coelum, quod supra nubes [небо, яке понад хмарами (лат.)]. В Би́бліи: “Духъ хла́да то́нка”⁽¹⁾. Царст[в]. “Духъ есть БОГ”⁽²⁾.

“Коего духа еси?”⁶³

"АЗ ОТ ВЫШНИХ ЕСМЬ..."⁸⁴

Кто свѣише и в Горня рождѣн, никак не вмѣщаетъ духовъ, отсылаемыхъ в стадо свинное. “Вы от нижнихъ естѣ”⁸⁵.

Но паки, коль пріятен былъ Ему Ангелъ в Вертоградѣ, побуждающій Его к высотѣ терпѣнія, по Благоволенію и Естеству Горняго Отца Его.

ЛОНГ[ИН]. Конечно, тебѣ сад сей, гдѣ бесѣдуемъ, навелъ такія Мысли. И мнѣ сѣи, предъ нами цвѣтущіе Кринны сѣльные⁸⁶, дышущіе во обоняніе наше Ѣмѣіаіомъ своего Благоуханія, возвели на сердце сидящаго на гробномъ Каменѣ Матѣева Ангела⁸⁷, благовѣствующаго Мѣроносіцамъ Онаго Единаго ЧЕЛОВѢКА:

“Родъ же Его кто исповѣсть?”⁸⁸

“Азъ Цвѣтъ полній и КРИНъ удолній”⁸⁹.

Для стрегущихъ гробъ Ангелъ мой ужасен⁹⁰, но для Мѣроносіцъ – коль красен! Свѣтовиденъ, какъ Молнія и какъ Кринъ, исполнившій воздухъ благоуханія⁹¹. Не оно ли моего тайно касается обонянія, услаждая горящее во мнѣ с Клебопою и Лукоею сердце мое?

...“Крыла Ея Крыла огня...”⁹²

...“Полещу и почію”⁹³.

АѢАН[АСІЙ]. Нѣтъ, Братъ, постой! Высоко, не долетиши. Дабы возмогли обонять Благоуханіе нетлѣннаго онаго ЧЕЛОВѢКА, нужно нажать оный Носъ:

“Носъ твой, яко Столпъ Ливанскій”⁹⁴.

Симъ-то носомъ обоняетъ Исаакъ ризы Сына своего Ъкова⁹⁵. Потеряли было сей носъ, и за то услышали вотъ что!

“О несмысленные Галаты!”⁹⁶

“и косные сердцемъ...”⁹⁷

Остервенѣвшую Луну и пѣрстнаго человѣка каждое Око видитъ.

“Безумный яко Луна измѣняется”⁹⁸.

Но небеснаго Онаго ЧЕЛОВѢКА: Яко взятъ отъ земли Животъ Его⁹⁹, какъ первородныя Луны, не узритъ, развѣ пребыстрое чувство.

“Тебѣ подобаетъ расти, мнѣ же...”¹⁰⁰

“Пребудетъ съ солнцемъ и прежде Луны”¹⁰¹.

Всѣ тѣ были безносые, коихъ вопрошаетъ Павелъ:

“Пріясте ли духа свята?”¹⁰²

Мы, де, и не знаемъ: есть ли? и что онъ значитъ? Хотя Царедворецъ, однакъ безноса былъ тогда и Евнухъ тотъ, что спрашивалъ Філиппа: “Скажи, о коемъ ЧЕЛОВѢКѣ столь великолѣпно говоритъ Исаіа?”¹⁰³ Не безъ Толку у Евреевъ не ставили во Священники безносыхъ и кратко-носыхъ¹⁰⁴. Лишенъ чувства, обоняющаго Христова Благовоніе, и не могущій похвалиться:

“Вѣмъ ЧЕЛОВѢКА”¹⁰⁵,

Какъ можетъ показать другимъ невѣждамъ:

“Се Агнецъ Божій”¹⁰⁶?

Соломоновская Невѣста, кромѣ похваляемаго Братомъ носа¹⁰⁷, имѣетъ Голубиныя Очи¹⁰⁸. Сими Благородными Чувствами не дивно, что провидитъ нестарѣющагося Еленя, высоко скачущаго и прескакивающаго по Горамъ и Холмамъ¹⁰⁹.

“Чувство правѣдныхъ благопоспѣшно”¹¹⁰.

ЯКОВ. Носатыхъ носатый хвалиш. Ангелъ Божій, восхитившій выспр за волоса Аввакума¹¹¹ и Филиппа¹¹², можетъ и друга нашего Лонгина поднять в Горняя. Неужель думаешь, что онъ лыс? Думаешь такъ, а оно не такъ. Духъ Вѣры¹¹³ – не прозорливая ли есть Премудрость? Не она ли есть блаженная Сѣдина и Волосы оныя:

“Власъ Главы ваша не погибнетъ”¹¹⁴.

Не онъ ли восхищаетъ и Ликъ Муроносиц? Благоуханное Мѣро Божія Вѣры в сердцѣ ихъ – достаточный для Благовѣстника поводъ, чтобъ схватить и поднять ихъ изъ ползанья в Горняя. Вѣра зритъ неосызаемаго Человѣка, и онъ не смотритъ на тѣнь, кромѣ Вѣры.

“Господи, очи твои зрятъ на Вѣру”¹¹⁵.

Сей благовѣстилъ Сына и Пречистый Маріи. Сей и Захаріи, но при Оиміамѣ же Вѣры. Сей же общаетъ Родителямъ Израилскаго избавителя Сампсона. Но и здѣсь дѣйствуетъ не гиблющій Власъ Вѣры¹¹⁶.

“Желѣзо не взыйдетъ на Главу Его”¹¹⁷.

Сии жъ Власы и нетѣнные Вѣры Лучи украшали и озаряли и Мойсееву Главу, восхитили Еноха¹¹⁸ и всѣхъ оныхъ с Павломъ:

“Подѣяхъ васъ, яко на Крилахъ Орлихъ,
и приведохъ васъ къ СЕБѢ”¹¹⁹.

Воплощенный Ангелъ Павелъ хвалится, что и ему власы Главы помазалъ Богъ духомъ своимъ такъ, какъ и Исая: “Помазавый насъ Богъ...”¹²⁰ “Духъ Господень на мнѣ...”¹²¹

А какъ вѣруетъ, такъ и благовѣститъ ползущимъ:

“ВОСТАНИ СПЯЙ...”¹²²

Такъ, какъ Исая нѣкоему горестному Книжнику:

“Что ты здѣ? и что тебѣ здѣ...”¹²³

То же, что Евангелскій Ангелъ:

“Что ищете?.. нѣсть здѣ...”¹²⁴

“Тамо Его узрите”¹²⁵, о косные сердцемъ!¹²⁶

И восхищаетъ ихъ в Горняя Галилѣйская, гдѣ “видѣвши Его, поклонилися Ему...”¹²⁷ “И той невидимъ бысть ѿма”¹²⁸.

Тогда прямо увидѣли, когда сталъ невиденъ и неосызаемъ такъ, какъ когда ищезъ изъ Глазъ тѣлесный другъ Моего Болванъ, тогда осталось в Моемъ сердцѣ Сердце Его, какъ Магнитной Духъ в стальномъ Колцѣ.

“Крѣпка, яко смерть, Любви...”

Крила Ея крила огня...”¹²⁹

А когда плотская Любовь толь сильно вѣетъ и женетъ къ смертнымъ вождельніямъ, то равно и Духъ Божія Любви жестокъ, какъ Буря, шуменъ, какъ отъ вина, углѣмъ огненнымъ и пламенными варитъ¹³⁰, какъ Адъ, жжетъ сердце, воскреляетъ и устремляетъ в Горняя.

“Жестокъ, аки адъ, Ревность”¹³¹.

И такъ мило мнѣ, когда признался Лонгинъ, что рушитъ сердце жало Ревности Божія и утробу ему такъ, какъ Лукъ и Клеопѣ¹³². Признаться ли вамъ,

что и мою утробу трогает той же Пламень? Часто он угашается плотским Жаром. Но кто прямо вкусил Красоты Горняго Человѣка, сих Любви ни вода Многа угасить, ни рѣки потопить не могут¹³³.

“Ни настоящая, ни грядущая...”¹³⁴

“Ополчится Ангел Господень...”¹³⁵

Простудит Вавилонску Пещь и избавит их¹³⁶.

“Ищезе сердце мое и плоть моя...”¹³⁷

ГРИГ[ОРІЙ]. Се уже слышали мы – о двоих началах, о двойном родѣ Ангелов и человѣков, о двоипутіи человѣческой жизни. В прочем нынѣ сами доумѣвайте, что от сих же Источников раждается двойный вкус в Библіи: Добрый и Лукавый, спасительный и погибельный, ложный и Истинный, Мудрый и Безумный...

ЯКОВ. Нѣтъ лучше доумѣться, как в сем. Змій из той же Корóвы сосѣт молоко¹³⁸ и преобразает в яд, а человѣкъ слушает Притчы:

“Мелзі млеко, и будет Масло”¹³⁹.

Душевному человѣку Лóтово пїянство, Давидово и Соломоново женолюбіе – смрад, яд и смерть, а Духовному – благовоніе, ядь, пища и Живот.

Вѣра Горняя вземлет Змїя¹⁴⁰ и не язвится, в пещи не опалается, в Морѣ не погрязает, яд и смерть яст и пьет, и оттуду здрава, вот

“Знаменїя вѣрующим!”¹⁴¹

Библіа есть не только Корова, но Ад и Змій, и лютый поглощающій Лев. Но в жестокости сего Льва находят со Сампсоном сот сладости¹⁴² тѣ: “Десница твоѣ воспрїят мя...”¹⁴³

Сей Дракон для таких цѣлительный и есть Древо сладчайших Райских Плодов, но не тѣм:

“Полижут Персть, аки Змїеве, плѣжуще по земли”¹⁴⁴.

“Той сотрет твою Главу...”¹⁴⁵

Чудо Израилское! Гдѣ Вѣра находит сладчайшую паче Меда и Сота¹⁴⁶ пищу, там тяжкосердную Душу кусают песїя Мухи и Шершни.

“Послю на них Шершни...”¹⁴⁷

АѦАН[АСІЙ]. Берегись, Яков. Ты уже здѣлал Библію древним чудовищем, мучившим древле Египтян.

Имя Ея Сфинкс. Дѣвичья голова, тулуб львиный...¹⁴⁸

ЯКОВ. Не обынаясь, друг мой, сказую, что она-то есть Лев, обходящій Вселенную, рыкающій и терзающій¹⁴⁹, попавши на бѣднаго, от лѣвой страны чтьльника. Пропал он во Адских Ея челюстах. Ты же, о Израилу! не бойся, Їякове¹⁵⁰!

“Срящет его, яко Мати...”¹⁵¹

Покрыет его от Зноя, успокоит в Матернем лонѣ, ухлѣбит хлѣбом и напоит водою.

“Вода глубока совѣтъ в Сердцѣ МУЖА”¹⁵².

“Пїй от Воды сея...”

не вжаждется во вѣки”¹⁵³.

АѠАН[АСІЙ]. Так не она ж ли есть и Блудница ѡная у Соломона, которыя слѣдом волочутся буйныя Молодчики? Она горчайшая Ада¹⁵⁴. Бѣгут, де,

“Яко Елень, стрѣлою уязвлен в Ятра...

Не вѣдый, яко на душу свою течет”¹⁵⁵.

Куда она заводит их? О лютый язык ея!

“Зубы его Зубы Львовы,

убивающіи душу...”¹⁵⁶

ЯКОВ. О друг мой! Отгадал ты. Се тая Блудница!

“Глаголы потопныя, Язык льстив”¹⁵⁷ сея Блудницы.

Она наводит всемірный потоп. Но Вѣра с Нѡем из не гнѣющаго зиждет себѣ безопасную Храмину. Она Римски: Агса¹⁵⁸, то же что Еллински: Αρχη¹⁵⁹. Сіе есть Имя Божіе.

“Покрыет тя Божіе Начáло”¹⁶⁰.

От сея Блудницы спас Ангел Обручника.

“Іосифе, не убойся...”¹⁶¹

Не много не попал, мимо Рахиль, на прѣлоокую Лію¹⁶².

ЕРМОЛ[АЙ]. Не отгадаю ли и я? Не Библіа ли есть оныя смертоносныя Источники, преображаемыя Елиссѣем во спасительныя, когда их осолѣл Солью Пророк¹⁶³? Зассорили их Филистины¹⁶⁴.

ЯКОВ. Ты в самый Центр попал. Очищает их Исаák¹⁶⁵, осоляет Елиссеѣй¹⁶⁶, освящает, погружая в них Христа, Предитеча, а сам Христос претворяет обуялую их воду во вино новое, кое

“Беселит сердце Человѣка”¹⁶⁷.

А Мойсей Горним Жезлом раздѣляет и услаждает невкусную их Горесть¹⁶⁸, по Павловому:

“Слово ваше, да будет солію растворенное”¹⁶⁹.

“О Бозѣ похваляю Глагол, о Господѣ похваляю Слово”¹⁷⁰.

ЛОНГ[ИН]. Дух Гаданія тронул и мене. Не она ли есть оный, что в Даніилѣ, седми-главный Змій, жены и младенцы погубляющій¹⁷¹?

“Змій сей, егоже создал еси...”¹⁷²

Хоть он Кит, хоть Дракон – есть-то Библіа.

ЯКОВ. Не излился ли на вас, други мои, Дух оный от Вышняго? “Излію от Духа моего...”¹⁷³

“Старцы ваши сонія узрят...”¹⁷⁴

Кто силен сіе разрѣшить, аще не будет БОГ с ним¹⁷⁵? “Дух Вѣры вся испытует и вся отверзает”¹⁷⁶. Сему Змію в челюсть, вмѣсто соли, ввергает Даніил Гомѡлку, Пілулу, или Котишѡк¹⁷⁷. Тогда сего Аспида малое Отрѡча повесть может¹⁷⁸.

ЕРМОЛ[АЙ]. Любезный мой Котишѡк! Что значит сей шарик? Или вопрошу тебе Еврейски: МАННА? что сіе¹⁷⁹?

ЯКОВ. Он слѣплен из Смѣрны, из деревянныя волны и из Тѣку. Пошел прямо в Брюхо Зміино.

ЕРМОЛ[АЙ]. Говори, друг мой, поскорѣе, не мучь мене¹⁸⁰.

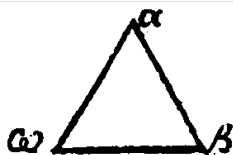
“Доколѣ вземлещи Душу нашу?”¹⁸¹

ЯКОВ. Фу! развѣ не знаеш, кто был во чревѣ Кітовѣ?

ЕРМОЛ[АЙ]. Ах! ты теперь пуще помрачил мене.

ЯКОВ. “Вѣровах, тѣмже возглаголах”¹⁸².

Сей шарикъ есть Присносущный Центр Пресвятыя Вѣчности. В храмѣх Божіих образуетъ так:

В центрѣ Треугольника ОКО.

1. АЛФА, всякую тварь предваряет.

2. ω-МЕГА, послѣ всей твари остается.

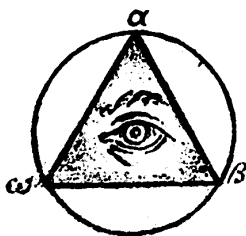
3. ВІТА, есть рождающаяся и исчезающая Срединѣ.

Но по НАЧАЛУ и КОНЦУ вѣчная.

Сія ТРОИЦА ЕСТЬ ЕДИНИЦА^а.

“ТРИСОЛНЕЧНОЕ ЕДИНСТВО”¹⁸³.

“не дремлющее ОКО...”

ЕРМОЛ[АЙ]. Не знаю, что-то Аѳанас[ій] все улыбается.

АѲАН[АСІЙ]. Треугольник твой, Якуша, пахнет Пифагоровым¹⁸⁴. Опасно, чтоб ты не накадил и духом Платоновским¹⁸⁵. А мы ищем Христова Духа¹⁸⁶.

ЛОНГ[ИН]. И мнѣ кажется, будто запахли Платоновскія Ідеи¹⁸⁷.

ЯКОВ. Пифагорствую или Платонствую – нѣтъ нужды. Только бы не Идолопоклонствовал. И Павел, и Аполлосъ суть ничтоже с Авраамом:

“Никтоже Благ...”¹⁸⁸

ГРИГ[ОРІЙ]. Дайте Покой! Пожалуйте, не дѣйте его¹⁸⁹. Он слово благое отрыгнул, от вѣрующаго сердца¹⁹⁰.

С Вѣрою грязь есть у Бога дражайшая чистаго Злата. Не на Лица зряще судите¹⁹¹. Вспомните вдовын Пѣнязь¹⁹². Не заключайте Боговѣдѣнія в тѣснотѣ Палестинской. Доходят к Богу и Волхвы, сирѣчь Философы¹⁹³. Един Бог Іудеев и Языков, Едина и Премудрость. Не весь Израиль мудр. Не всѣ Язычники тма. Позна Господь сущія его¹⁹⁴. Собирает от всѣх четырех

^а Τρισιήλιος Μονάς καὶ Φύσις. [Трисонячна єдність і природа (гр.)].

вѣтров¹⁹⁵. Всяк для Его есть Авраамом, только бы сердцем обладал Дух Божїя Вѣры, без коей и Авраам не мог оправдаться, и никтоже ин.

Един Дух Вѣры¹⁹⁶ оправдает и Племя, и страну, и время, и пол, и чин, и возраст, и разум... Иноплеменник Нееман исцѣлился во Ёрданѣ¹⁹⁷, гдѣ тщетно омывался не обрѣзанный сердцем Израиль. Куда глупое самолюбіе! Кланяетесь в храмѣх изображенному Треуголнику¹⁹⁸ не разумѣющим онаго Живописцем, а сей же образ, у Любомудрцов, толком Божества озаренный, ругаете. Не сіе ли есть:

“Кланяетесь, егоже не вѣсте?..”¹⁹⁹

Не ражжевав Хлѣба сего Христова, как можете претворить и пресуществовать²⁰⁰ в животворящїй сок? Не сіе ли есть Суд себѣ жрать и смерть²⁰¹, дабы исполнилось Писанїе: “Шед удавился”²⁰²?

Вгляньте, слѣпцы, на Божїе хлѣбы, называемые Просфорѣ, сирѣчь Приношенїе²⁰³. Не видите ли, что на одном из седми, средѣ верха его, лѣже Треугольника, вырѣзаннаго Копїем Священничим? раздробляемаго и влагаемаго во уста Причастникам? Священник – не Пророк ли есть? А пророк – не Любомудрый ли и Очитый Муж? не Минїстр ли и Апостол Божїй, из тѣх числа:

“Безвѣстн[ая] и тайн[ая] Премудр[ости] тв[оея] явил ми еси”²⁰⁴.

“Научу беззаконныя ПУТЕМ т[воим]”²⁰⁵.

Не хлѣб сей есть, но Хлѣб пресущественный, Он есть Дух Божїй. Тайна Троицы, и не вино Стїхїное, не вино физическое, но вино новое нетлѣнїя, Вино Христовой Премудрости, веселящїя сердце вѣрных²⁰⁶. Сего Премудрости Духа в Хлѣб сей и в Вино если не вдунуть, что осталось вкусить? развѣ смерть.

“Смерть упасет их”²⁰⁷.

“Близъ еси ты, Господи, устен их, далече же от сердец их”²⁰⁸.

Сего-ж-то ради Пророк Данїил влагает в челюсть Змїнну таинственный Хлѣбец²⁰⁹.

АѦНАС[їй]. Кой вздор? Там Хлѣбец во устах Змїиных, а у нас Треугольник в Хлѣбикѣ. Не лѣпится что-то. Не могу согласить...

ГРИГ[орїй]. Куда ты, друг мой, остр и шаток в ругательствах! А в разумѣ Пророческих Таин сердце твоѣ коснѣе Черепѣхи. Ражжуй хорошенъко, почувствуешь вкус. Там хлѣбец во Главѣ Змїиной, я здѣсь Треугольник в Хлѣбѣ. “Той сотрѣт...”²¹⁰

АѦНАС[їй]. Воля твоѣ: не лѣпится. Там в Головѣ, бѣдѣ в Горшкѣ, Хлѣб, а здѣсь в Хлѣбѣ Хлѣбик Треугольный. Хлѣб и Горшок – разница...

ГРИГ[орїй]. О косный Галате, мой Брате! Догадайся, что Змїина Глава и Хлѣб есть то же.

АѦНА[асїй]. Боже мой! Сїе не вмѣстимое для сердца моего.

ГРИГ[орїй]. О любѣзное мнѣ, простое твоѣ, но не вѣрное сердце!

АѦНА[асїй]. Ражжуй мнѣ, тогда могу повѣрить.

ГРИГ[орїй]. Библіа, не Змїи ли есть? Вход и Дверь еѣ, не Главїзна ли Книжная²¹¹? Седмь Дней, не седмь ли глав? Седмь Солнцев, не седмь ли Хлѣбов? Не в сїѣ ли Хлѣбы вкидаѣт Данїил Хлѣбец оный?

“В Сѡлнцѣ положи сел[еніе] своє”²¹².

“Той сотрѣт т[вою] Глѡву”²¹³.

Сѡлнце запало... Прощайте²¹⁴!

Судячи з усього, цей твір було написано на початку 1770-х рр. Автограф зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки (ф. 14, оп. 1365, арк. 19 (зв.)–34). «Бесѣду 2-ю» було вперше опубліковано в 1971 р. на сторінках київського часопису «Філософська думка» [див.: Сковорода Г. С. Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium specula [Публікація та вступна стаття «Невідомі твори Г. С. Сковороди. Бесѣда 2-я» І. А. Табачникова] // Філософська думка. – 1971. – № 6. – С. 83–92]. Подаємо за автографом.

¹ Етимологія слова *Сіон* (євр. *šayōn*, *Ціион*) остаточно не з'ясована, але значення “спостережний пункт” чи “дозорна вежа” з цим словом напевно ніяк не пов'язані. Можливо, Сковорода ототожнив гору Сіон (її й справді ототожнюють із кількома різними місцинами, включно з Храмовою горою) з горою Цофім (євр. *šōfīm*). Якраз слово *Цофім* означає “сторожа”, “спостерігачі” (корінь *šāpāh* означає “оглядати, шпигувати, спостерігати, слідкувати” [див.: The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon. – Peabody, Mass., 1999. – Р. 859]). По-грецькому ця гора називається *Скопос*, тобто “Спостерігач”; латинізована форма – *Scopus*. Гора Скопус [див.: *Avi-Yonah M. Zofim* // *Encyclopaedia Judaica*. – Jerusalem, 1973. – Vol. 16. – Р. 1192–1193] – це узвишшя на північ від Єрусалима (зараз входить у межу міста). Згадки про цю гору є тільки в післябіблійній літературі. З гори Цофім паломники, які прямували до Єрусалима, могли вперше побачити Храм. Після його зруйнування, дивлячись зі Скопусу на Храмову гору, вони на знак скорботи надривали собі край одягу (див.: Єрусалимський Талмуд, Моед Катан 3: 7, 83b; Вавилонський Талмуд, Песахін 3: 8 та ін.; мідраш Ейха рабба 5: 18, 1). Йосиф Флавій також згадував про гору Скопус в «Іудейських старожитностях» (XI, 329) та в «Іудейській війні» (II, 528, 542; V, 67, 106).

² Книга пророка Малахії 4: 2.

³ “Фанар”-світильник міг набувати різних символічних значень. Пор., наприклад: “душу свою в тѣлѣ, как свѣчку в фонарѣ...” [Туптало Д. Брань святого архістратига Міхаїла, воеводи сил небесных, и ангелов его с седмоглавным зміем // Сочиненія святого Димитрія, митрополита Ростовскаго: У 3 ч. – Київ, 1824. – Ч. 3. – С. 395].

⁴ Метафорично слово *скрипица* означає “мысль” [див.: Беринда П. Лексикон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 48], тож його можна асоціювати зі словами “свѣт и благоразуміе”, а от *табакерка* за часів Сковороди була ходовою метонімією нікчемної речі. Варто пригадати хоч би Санкт-Петербурзький часопис «Трутенъ», де в одному з матеріалів до геть порожніх, але модних, дрібниць зараховані “табакерки черепаховые, бумажные, сургучные; кружева, блонды, бахромки, манжеты, ленты, чулки, пряжки, шляпы, запонки...” [Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. – Москва, 1952. – Т. II. – С. 137], або «Подорож із Петербурга до Москви» Олександра Радіщева: “Табакерочка золотая, пряжки серебряные и другая дрянъ...” [Радіщев А. Н. Избранные философские сочинения. – Москва, 1949. – С. 92].

⁵ Фразу *дѣхъ вѣдѣніа* взято з Книги пророка Ісаї 11: 2.

⁶ За словником Памви Беринди, *ангел* означає “вѣстник, посол, оповѣдач” [Беринда П. Лексикон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 334; про значення цього слова див. також: Аверинцев С. Ангели // Аверинцев С. Софія-Логос: Словник / Упорядник

та автор передмови Костянтин Сігов; науковий редактор видання Марина Ткачук. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 35–39].

⁷ Ця думка дуже стара. Про двох янголів, які супроводжують людину, говорили ще Єрм у своєму «Пастирі» (“Два янголи з людиною: один добрий, а другий злий” [Ранние отцы Церкви: антология. – Брюссель, 1988. – С. 193]), Оріген (Про першооснови, III, II, 4) [див.: Оріген. О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 256] та інші.

⁸ Як писав свого часу Оріген (Про першооснови, I, 5), “...усяка розумна душа... повинна витримати боротьбу проти диявола та його янголів і супротивних сил, тому що вони намагаються обтяжити її гріхами...” [Оріген. О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 24]. Пор., наприклад, з «Діоптрою» Віталія Дубенського: “Не можеш без брани жити, идѣже будеш имѣти имаш брань, понеже в себѣ имаш, иже ти сопротив речет. Во едином человекѣ полагает апостол два человекѣ [йдеться про слова святого апостола Павла: ‘Через те ми відваги не тратимо, бо хоч нищиться зовнішній наш чоловік, зате день у день відновляється внутрішній’ (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 4: 16)]. И тако сопряженна, яко ни един пребывати может без другаго, и тако между собою разнствующа, яко суще два, обаче един ест, и един – два. В сих двоих всего живота дѣло прохожденно бывает” [Діоптра, сирѣч Зерцало, або Изображеніе извѣстное живота человекѣского в мирѣ. – Кутейно, 1654. – Арк. 148 (зв.)–149; про “внутрішню” та “зовнішню” людину див. також: Туптало Д. Внутренній человек // Сочиненія святого Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 3 ч. – Киев, 1824. – Ч. 1. – С. 101–108; Максимович І. Богомыслие. – Чернівці, 1710. – Арк. 70 (зв.), 357 (зв.); Яворський С. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 256].

⁹ Неточна цитата з Книги Псалмів 112 (113): 5. Пор.: **Ктò їакъ гдѣ бѣ нѣшъ;**

¹⁰ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 40: 6. Пор.: **всѣа плоть сѣно.**

¹¹ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 3: 6.

¹² Неточна цитата з Книги Йова 3: 3. Пор.: **внѣмъ ли єси ѡубо (мыслию твоєю) рабѣ моємѣ їшвѣ;** Див. також: **внѣмъ ли єси мыслию твоєю на раба моего їшва;** (Книга Йова 1: 8).

¹³ Євангелія від св. Матвія 16: 16; Євангелія від св. Івана 6: 69.

¹⁴ Книга Псалмів 13 (14): 1. Інокентій Гізелъ стверджував, що думку: “аз мною, яко нѣсть Бога”, – людині навіє сам диявол [Гізелъ І. Мир с Богом человекъ. – Київ, 1669. – С. 616–618].

¹⁵ Неточна цитата з Книги Йова 1: 10. Пор.: **тѣнѣ їшвѣ чтіть гдѣ;**

¹⁶ Парафраза Євангелії від св. Івана 7: 12. Пор.: **ни, но льстятъ нарѣды.**

¹⁷ Фразу **сѣмѣ блгвѣно** взято з Книги пророка Ісаї 61: 9; 65: 23.

¹⁸ Фраза **слово спїтѣ** зринає в Діях св. апостолів 13: 26.

¹⁹ Сковорода змальовує тут картину “психоматії” (Пруденцій), що її можна порівняти з такими творами старої української літератури, як «Брань святого архистратига Михаїла, воеводи сил небесных, и ангелов его, с седмоглавным змієм» Дмитра Туптала чи «Брань честних семи добродѣтелей з семи грѣхами смертными» Йоасафа Горленка [див.: Ушкалов Л. Психоматія // Ушкалов Л. Українське барокове богومислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. – Харків, 2001. – С. 63–87].

²⁰ Книга пророка Захарії 1: 9.

²¹ Цю опозицію можна зрозуміти, коли згадати, що старі українські письменники дотримувалися традиціоналістських настанов, особливо тоді, коли йшлося про питання віри. Скажімо, Лазар Баранович писав: “Omnis in religione novitas est vanitas” [Baranovicz L. Nowa miara starey wiary. – Nowograd-Siewierski, 1676. – S. 262]. Таку саму настанову можна додати і в уснопоетичний традиції: “Нового не запроважай, старовини держись” [Номис, № 685; докладніше див.: Ушкалов Л. Antiquus – modernus // Ушкалов Л. Світ українського бароко: філологічні етюди. – Харків, 1994. – С. 11–18].

²² Книга пророка Ісаї 59: 5.

²³ Парафраза Книги пророка Ісаї 59: 6. Пор.: **Постѣвъ ѿхъ не вѣдетъ на рѣзѣ.**

²⁴ Книга Псалмів 89 (90): 10. Лазар Баранович коментував ці слова так: "...Живот наш держася на шелковой нити. Но егда повѣшен бысть на тонком власѣ... Егда повѣшен на слабой паучинѣ: лѣта наша, яко паучина" [Баранович Л. Трубы словес проповѣдных. – Київ, 1674. – Арк. 316].

²⁵ Перше послання св. ап. Павла до коринтян 2: 16.

²⁶ Пор.: "Всяк Еремей про себя разумеи!" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 440, 620]; "Усякий Веремій про себе розумій" [Номис, № 9582]; "Усяк Веремій про себе розумій" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 322].

²⁷ Пор.: "Дон Доном, а найкраще дома" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 201]; "Дон, Дон, а лучше дом" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 325].

²⁸ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 10: 36. Пор.: **И врази челоуѣкъ домишини ѿгнѣ.**

²⁹ Євангелія від св. Луки 8: 39.

³⁰ Фразу **ѿгнѣ** **любі** узято з Другої книги Мойсеевої: Вихід 23: 23; 32: 34.

³¹ Тобто диявол, адже гр. *διάβολος* означає "наклепник".

³² Неточна цитата з Книги Псалмів 120 (121): 7. Пор.: **Гдѣ сохранитъ тѣ ѿ всѣкаго зла.**

³³ Див. прим. 6 до трактату «Начальная дверь ко християнскому добронравію».

³⁴ Компас – популярний емблематичний образ. Його можна знайти, скажімо, у збірці «Symbola et emblemata» під № 129 [див.: Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 34–35; про цей образ у Сковороди див.: Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й передне слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 143].

³⁵ Цей образ також належить до емблематики. Див., наприклад, малюнок № 461 зі збірки «Symbola et emblemata», що має назву «Кормило корабельное» та підпис: "Водам полагает закон. Укрошает волны морския. Legem ponit aquis" [див.: Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 116–117].

³⁶ Гр. *συμμετρία* – 'сумірність, належна пропорція'.

³⁷ Див. прим. 34.

³⁸ Трохи неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 12: 7. Пор.: **дадеся ми пѣкостникъ плѣти, ѿгнѣлъ сатанинѣ.**

³⁹ В автографі: *Наперстник*.

⁴⁰ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 13: 34. Пор.: **Зѣповѣдъ новѣю даю вамѣ.**

⁴¹ Книга Притч Соломонових 18: 19.

⁴² Див. прим. 204 до циклу «Басни Харьковскія».

⁴³ Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 8: 6. Пор.: **крѣпка ѿкъ смѣръть любви.**

⁴⁴ Поняття *сострастіе* у Сковороди є відповідником гр. *συμπάθεια* й синонімом до слова *любов*. Коли він говорить про *сострастіе* між елементами світу, це можна трактувати як щось схоже на Емпедоклове розуміння любові – рушійної сили, яка забезпечує єдність першостихій.

⁴⁵ Сковорода має на думці слова: **Возлюбленніи, не зѣповѣдъ новѣ пишѣ вамѣ, но зѣповѣдъ вѣтхѣ, ѿже ѿмѣстѣ испѣрва. Зѣповѣдъ вѣтхѣ єсть слово, єже слышастѣ испѣрва** (Перше соборне послання св. ап. Івана 2: 7).

⁴⁶ Див. прим. 43 до циклу «Сад божественных гѣсней».

⁴⁷ Фразу **вѣтхїй дѣни** взято з Книги пророка Даниїла 7: 9, 22.

⁴⁸ Трохи неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 4: 8, 16. Пор.: **вѣтъ любѣи єсть**.

⁴⁹ Книга Псалмів 30 (31): 19.

⁵⁰ Друге соборне послання св. ап. Петра 2: 12.

⁵¹ Книга Ісуса, сина Сирахового 21: 30.

⁵² Лабет (від франц. *la bête* – ‘звір, дурень’) – штрафний внесок у грі в ломбер, що його в певних випадках платили гравці, наприклад, тоді, коли скидали карту іншої масті, тощо. Про все це докладно йдеться, скажімо, в ірої-комічній поемі сучасника Сковороди Василя Майкова «Ігрок ломбера» (1763 р.) [див.: Ирои-комическая поэма / Ред. и прим. Б. Томашевского; вступ. статья В. Десницкого. – Ленинград, 1933. – С. 101–116]. Слід сказати, що у XVIII ст. ця гра була дуже популярною. Її форму використовували навіть у літературі. Наприклад, один з перекладних українських сатиричних діалогів (із французької) розпочинається так: “Року 1733, октоврія 10, в Глуховѣ получено: «Игра ломбер знатнѣйших европейских дворов»” [Малорусская историческая шарада // Киевская старина. – 1885. – Т. XI. – Март. – С. 592–593].

⁵³ Див. прим. 459 до діалогу «Сѣмфонїа, нареченная Книга Асхань».

⁵⁴ Книга Псалмів 13 (14): 1.

⁵⁵ Сковорода має на думці слова: **и всѣхъ клѣдѣзѣи, ѿже ископѣша рабѣи о́тца єгѣ, во время о́тца єгѣ, заградѣша ꙗ́ фѣлѣстіамає** (Перша книга Мойсеева: Буття 26: 15).

⁵⁶ Див. прим. 26.

⁵⁷ Євангелія від св. Луки 9: 55.

⁵⁸ Сковорода має на думці слова: **ѿще ꙗ́зыки челоѣчєскими глаголю и ꙗ́гѣискими, любѣе же не ѿимѣтъ, выхъ (ѿкъ) мѣдѣ звєнаѣци, или кѣмѣѣтъ звѣцаѣи** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 13: 1).

⁵⁹ Гр. *αὔρα* – ‘подув, вітрець’.

⁶⁰ Лат. *aura* – ‘подув, вітрець; повітря; випари; небо, небесна висота; легенький подих, просвіт, примара, тїнь; блиск, сяйво; звук, голос, відлуння’. Очевидно, Сковорода має тут на думці своїх улюблених римських класиків, наприклад, Горатія, який говорив (Сатири, II, 2, 79) про душу як про “частку небесного подуву” [Квінт Горатій Флакк. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 155], чи Сенеку, котрий у «Моральних листах до Луцілія» (LXVI, 12) писав те саме про розум: “А що таке розум, як не частка божественного подиху, що проникла в людське тіло?” [Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклад з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 215].

⁶¹ Старі українські богослови пов’язували цю думку з наукою Августина. Наприклад, Петро Могила писав: “Яко мовит Августин: ‘Двои суть людей товариства, с которых едно предуставлено єст на вѣки царствовать з Богом, а другое вѣчноє однести каранє’” [Могила П. Крест Христа Спасителя и всякаго челоѣка // Тітов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 281].

⁶² Книга Ісуса Навина 5: 13.

⁶³ Парафраза Євангелії від св. Луки 9: 55. Пор.: **кѣгѣѣ дѣха єста вы**.

(1) Парафраза Третьої книги царств 19: 12. Пор.: **гласъ хлѣда тонка**.

(2) Парафраза Євангелії від св. Івана 4: 24. Пор.: **дхъ (єсть) вѣтъ**.

⁶⁴ Сковорода має на думці слова: **Внидите ѡ́зкими врата́: ꙗ́къ простѣннаѣ врата и ширѣкїи пѣтъ вѣдѣѣ въ пѣгѣѣѣ, и мнози сѣтъ вхѣдѣѣѣи ѿмѣ: что ѡ́зкаѣ врата, и**

тѣсный пѣтъ вводи́й въ живѣтъ, ѿ мѣла ѿхъ єсть, ѿже ѡбръѣта́ють єго̀ (Євангелія від св. Матвія 7: 13–14).

⁶⁵ Символ *дороги* – один із найбільш поширених у літературі українського бароко. Справа в тому, що зазвичай людина поставала тут мандрівником-“пereгpином” (*homo viator*), а її життя – повсякчасною екзистенційною мандрівкою. Отож, образи мандрівника й дороги належали до кола сталих виражальних засобів нашого письменства XVII–XVIII ст. Наприклад, Кирило Ставровецький писав: “Странствіє наше в мирѣ сем зѣло ест прудкое, яко набыстрѣйшая рѣка плынет без постоянїя текуще, тако и мы течем и приближаемся к смерти, яко бѣг конскій до кресу, и дни нашѣ прудко преходят, яка тѣнь облака безводнаго и яко корабль волнами морскими и вѣтры носимый без постоянїя, яко камень з горы на дол летит и ниже опертися мало может, тако приближается живот наш к смерти и мы, яко странники в мирѣ сем, понеже странствуем невидимым странствієм през позорище мира, яко през нѣкую гостинницу” [Транквіліон-Ставровецький К. Євангеліє учительное. – Рахманів, 1619. – Арк. 353]. Самого Христа було заведено змальовувати “небесным Пелгримом” [див.: Транквіліон-Ставровецький К. Перло многоцѣнное. – Могилів, 1699. – Арк. 57], а його дочасне життя – “установичим пелgrimством” [див.: Радивилівський А. Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 424 (зв.)]. Попри все розмаїття життєвських шляхів, вільна воля людини мала обирати, зрештою, одну з двох доріг: ліву (дорогу гріха) чи праву (дорогу порятунку). Мабу́ть, найяскравіший образ цих двох доріг на тлі “великого ланцюга буття”, тобто неба, землі й підземного світу, Сковорода змалював у своїй візії «Брань архистратига Михаила со Сатаной».

⁶⁶ Лат. *prospectivus* – ‘видноко́ло’.

⁶⁷ “Ліва” (“широка”) та “права” (“вузька”) дороги людського життя – мотив, який бере свій початок з Євангелії від св. Матвія 7: 13–14. Він був надзвичайно поширений у старій українській літературі. От як описував ці дороги, наприклад, Климентій Зіновійв: “Двѣ дороги вѣм на сем свѣтѣ ся обрътають, / которые челоуѣков до двох стран привождают. / Єдна до преисподних мѣст грѣшников уводит, / другая праведников самого неба доводит. / Лѣвая то дорога знать ведет в вѣчны муки, / а правая до неба приводит Богу в руки” [Климентій Зіновійв. Вірші. Приповіді посполиті. – Київ, 1971. – С. 200].

⁶⁸ Див. прим. 3–4 до поезії “*Est quaedam moerenti flere voluptas*” та прим. 752–753 до діалогу «Сумфонія, нареченная Книга Асхань».

⁶⁹ Гр. *εὐδαμονία* – ‘щастя; достаток’.

⁷⁰ Сковорода має на думці слова: *Смѣрна ѿ стѣкти ѿ ка́сія ѿ рѣзъ твои́хъ* (Книга Псалмів 44 (45): 9).

⁷¹ Гр. *δεξιωμα* – ‘подання правої руки’; в переносному значенні: ‘союз, дружба’.

⁷² Окреслення *сынове свѣта* зринає в Євангелії від св. Луки 16: 8 (пор.: *сынове вѣка сегѣмъ мѣдрѣйши пѣче сынѡвъ свѣта*) та в Євангелії від св. Івана 12: 36 (пор.: *дѡндеже свѣтъ ѿмѣте, вѣрѣхѣте ко свѣтъ, да сынове свѣта вѣдѣте*).

⁷³ Пор.: *Веніамін: сын дній, або добродѣтелей, або правицы* [Беринда П. Лексікон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 376].

⁷⁴ Ці роздуми про єство “правого” та “лівого” навіяні, мабу́ть, євангельською візією Страшного суду: *ѿ поста́вить ѡбцы ѡдѣснѡю себѣ, а кѡзѣнцы ѡшѡю* (Євангелія від св. Матвія 25: 33) та постанали на її ґрунті фразами на взір: “шуицу грѣшным всѣм людем презначаєт” [Климентій Зіновійв. Вірші. Приповіді посполиті. – Київ, 1971. – С. 150]; “Избави нас, Бог, от шуего стоянїя...” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 43] тощо. Крім того, як свідчив Володимир Даль, одне зі значень слова “шуя” – “полова” [Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – Москва, 1956. – Т. IV. – С. 651].

⁷⁵ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до галатів 4: 14. Пор.: **ѣкоже аггѣа вѣѣа прїаѣте мѣа.**

⁷⁶ Неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 15. Пор.: **хрїтово блгоуханїе єсмы.**

⁷⁷ У Третій книзі царств 1: 3 зринає фраза **отроковицы добрыа.**

⁷⁸ Пісня над піснями 1: 3.

⁷⁹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **дѣвнцы моѣ и ѣншты моѣ шндоша въ плѣнъ** (Плач Єремїї 2: 21).

⁸⁰ Неточна цитата з Книги пророка Амоса 8: 13. Пор.: **ѡскдѣють дѣвы дѡбрыа.**

⁸¹ Фраза **родъ лѣкѣвъ и прѣлюбодѣйный** зринає в Євангелїї від св. Матвія 16: 4.

⁸² Євангелія від св. Матвія 25: 12.

⁸³ Неточна цитата з Євангелїї від св. Луки 4: 9. Пор.: **вѣрзисѣ ѡсѡдѣ дола.**

⁸⁴ Євангелія від св. Івана 8: 23.

⁸⁵ Євангелія від св. Івана 8: 23.

⁸⁶ В Євангелїї від св. Матвія 6: 28 зринає фраза **крїнъ сѣлныхъ.**

⁸⁷ Сковорода має на думці слова: **ѣггѣа бо гдѣнь шѣдѣ съ нѣсѣ, прїстѣплѣ ѡвали кѣмень ѡ двѣрїй грѡба и сѣдѣше на нѣмъ** (Євангелія від св. Матвія 28: 2).

⁸⁸ Книга пророка Ісаї 53: 8; Дїї св. апостолів 8: 33.

⁸⁹ Пісня над піснями 2: 1.

⁹⁰ Сковорода має на думці слова: **ѡ страха же єгѡ сотраѡшасѣ стрегѡщїи и вѣша ѣкѡ мѣртви** (Євангелія від св. Матвія 28: 4).

⁹¹ Можливо, Сковорода має на думці слова: **вѣ же зракъ єгѡ ѣкѡ моѡнѣа, и ѡдѣланїе єгѡ вѣло ѣкѡ снѣгъ** (Євангелія від св. Матвія 28: 3).

⁹² Пісня над піснями 8: 6.

⁹³ Книга Псалмів 54 (55): 7.

⁹⁴ Пісня над піснями 7: 4.

⁹⁵ Сковорода має на думці слова: **и ѡконѣа конѡ рїзъ єгѡ, и блгословї єгѡ и рече: сѣ, конѣа сына моєгѡ, ѣкѡ конѣа нївы исполнены, ѣже блгѡвї гдѣ** (Перша книга Мойсеева: Буття 27: 27).

⁹⁶ Послання св. ап. Павла до галатів 3: 1.

⁹⁷ Парафраза Євангелїї від св. Луки 24: 25. Пор.: **ѡ несмысленнаѣа и кѡснаѣа сѣрдцемя.**

⁹⁸ Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 27: 11. Пор.: **безѣмный же ѣкѡ лѣна иѣмѣнѣтсѣа.**

⁹⁹ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 53: 8. Пор.: **ѣкѡ взѣмѣтсѣа ѡ землї живѡтъ єгѡ.**

¹⁰⁰ Неточна цитата з Євангелїї від св. Івана 3: 30. Пор.: **ѡномѣа подобѣтъ растїи, мнѣ же.**

¹⁰¹ Книга Псалмів 71 (72): 5.

¹⁰² Очевидно, це парафраза Дїй св. апостолів 19: 2. Пор.: **ѣще ѡѡвѣа дхъ стѣ прїаѣи;**

¹⁰³ Парафраза Дїй св. апостолів 8: 34. Пор.: **ѡ кѡмъ пррѡкъ глаголетъ сїѣ; ѡ севѣа ли, илї ѡ иѣмѣа нѣкоѣмъ;**

¹⁰⁴ Див.: Третя книга Мойсеева: Левит 21: 18.

¹⁰⁵ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.

¹⁰⁶ Євангелія від св. Івана 1: 29.

¹⁰⁷ Сковорода має на думці слова: **носъ твоѣа ѣкѡ стоѡплѣ лїванскїй** (Пісня над піснями 7: 4).

¹⁰⁸ Сковорода має на думці слова: **ѡчи твоѣа голѡвнїѣ** (Пісня над піснями 4: 1).

¹⁰⁹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Бѣжї, вратѣ моѣ, и ѡподобїсѣа сѣрнѣ илї иѣнцѣа єлѣней, на гѡры армїатѡвѣа** (Пісня над піснями 8: 14).

¹¹⁰ Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 11: 9. Пор.: **чѣвство же прѣнхъа благопоспѣшно.**

¹¹¹ Сковорода має на думці слова: **И ѿтѣ ѹгдѣ аггѣ гдѣнь за вѣрхѣ ѹгдѣ, и держа за власѣ главѣ ѹгдѣ, и постаѣви ѹгдѣ въ вавѣлѣнѣ вѣрхѣ рѣа шѣномѣ дѣха своегѣ** (Книга пророка Даниїла 14: 36).

¹¹² Сковорода має на думці слова: **аггѣ же гдѣнь восхѣти фѣліппа** (Дії св. апостолів 8: 39).

¹¹³ Фразу **дѣхѣ вѣрѣ** взято з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 4: 13.

¹¹⁴ Євангелія від св. Луки 21: 18.

¹¹⁵ Книга пророка Єремїї 5: 3.

¹¹⁶ Сковорода має на думці слова: **и власѣ главѣ вѣшеа не погѣбнетѣ** (Євангелія від св. Луки 21: 18).

¹¹⁷ Перша книга царств 1: 11. Див. також: **и желѣзо на главѣ ѹгдѣ не въздыдетѣ** (Книга Суддів 13: 5).

¹¹⁸ Сковорода має на думці слова: **И ѹгдѣ ѹгдѣ ѹгдѣ бѣдѣ, и не ѡбѣрѣташесѣ, занѣ прѣложѣ ѹгдѣ вѣтѣ** (Перша книга Мойсеева: Буття 5: 24).

¹¹⁹ Друга книга Мойсеева: Вихід 19: 4.

¹²⁰ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 1: 21.

¹²¹ Книга пророка Ісаї 61: 1.

¹²² Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 14.

¹²³ Книга пророка Ісаї 22: 16.

¹²⁴ Євангелія від св. Луки 24: 5–6.

¹²⁵ Євангелія від св. Матвія 28: 7.

¹²⁶ Парафраза Євангелії від св. Луки 24: 25. Пор.: **ѡ несмыслѣннаѣ и кѡснаѣ сѣрдѣцѣмѣ**.

¹²⁷ Євангелія від св. Матвія 28: 17.

¹²⁸ Євангелія від св. Луки 24: 31.

¹²⁹ Неточна цитата з Пісні над піснями 8: 6. Пор.: **крѣпка ѡкѣ смѣртѣ любѣ, жѣстока ѡкѣ ѡдѣ рѣвностѣ: крѣпа ѹгдѣ крѣпа ѹгдѣ**.

¹³⁰ Сковорода має на думці слова: **крѣпа ѹгдѣ крѣпа ѹгдѣ, (ѹгдѣ ѹгдѣ) плаѣмы ѹгдѣ** (Пісня над піснями 8: 6).

¹³¹ Пісня над піснями 8: 6.

¹³² Див.: Євангелія від св. Луки 24: 1–35.

¹³³ Парафраза Пісні над піснями 8: 7. Пор.: **ѡдѣ многа не мѡжетѣ ѹгдѣти любѣ, и рѣкѣ не потѡпѣтѣ ѹгдѣ**.

¹³⁴ Послання св. ап. Павла до римлян 8: 38.

¹³⁵ Книга Псалмів 33 (34): 8.

¹³⁶ Про вогненну піч вавилонського царя Навуходоносора та про врятування кинутих у неї трьох отроків: Ананії, Азарії та Мисаїла – ідеться в Книзі пророка Даниїла 3: 19–28. Цей сюжет є в канонах та акафістах. Кажуть, що Сковорода особливо любив співати ірмос 7-ої пісні Івана Дамаскина: “Образу златому на полѣ Деирѣ служиму, тріє Твоя отроцы не брегоша безбожнаго велѣнія. Посредѣ же огня ввержени, орошаєми пояху: благословен еси, Боже отец наших”. Пор., наприклад, «Стиси красогласнії на Рождество Христово» Симеона Полоцького: “Отроцы в святой вѣрѣ воспитани, / от мучителя, в огонь печный послани. / Яко идола поклѡна не даху, / но Сыном Божиим орошени бяху. / Проклят єсть идол, и вси суть прокляти, / иже дерзают Богом его звати” [Полоцкий С. Вирши. – Минск, 1990. – С. 327].

¹³⁷ Книга Псалмів 72 (73): 26.

¹³⁸ Сковорода має на думці народні повір’я про те, що змії чи вужі ссуть у корів молоко. Існують оповідки й про те, що відьми можуть перетворюватись на змій, коли рушають доїти корів [див.: *Іванов П. В. Народные рассказы о ведьмах и упырях // Українці: народні*

вірування, повір'я, демонологія. – Київ, 1991. – С. 449–450]. Є навіть приказка: “Нассав сі як вуж” [Франко, № 4520]. Свого часу Себастьян Фабіян Кльонович описав це повір'я в поемі «Роксоланія» [див.: Себастьян Фабіян Кльонович. Роксоланія / Пер. Михайла Білика. – Київ, 1987. – С. 34–35].

¹³⁹ Книга Притч Соломонових 30: 33.

¹⁴⁰ Очевидно, Сковорода має на думці слова: ѿ жєзѣ ѡбращєйсѧ въ змѣл вознѣ въ рѣкѣ твоѣ (Друга книга Мойсеева: Вихід 7: 15).

¹⁴¹ Мабуть, це парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 14: 22. Пор.: знáмєніє сѣть не вѣрѣющымѣ, но невѣрнымѣ.

¹⁴² Сковорода має на думці слова: Ѽ ѡустѣхъ львовыхъ ѡзлѣ сѣи мѣдѣ (Книга Суддів 14: 9).

¹⁴³ Книга Псалмів 17 (18): 36. Цей образ є і в емблематиці. Див., наприклад, малюнок № 554) у збірці «Symbola et emblemata», який має назву «Самсон вынимает мед из львиного черепа» та підпис: “Сладость присходит от силы. Vincit solertia vires” [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 140–141].

¹⁴⁴ Книга пророка Михея 7: 17.

¹⁴⁵ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 15. Пор.: тоѣ твоѣ блюстѣ вѣдєть главѣ.

¹⁴⁶ Парафраза Книги Псалмів 18 (19): 11. Пор.: смѣдшѧ пѣче мѣдѧ ѿ сѣта.

¹⁴⁷ Парафраза Другої книги Мойсеевої: Вихід 23: 28. Пор.: послѣ шєршнн прєдѣ товоѡ.

¹⁴⁸ Див. прим. 19 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

¹⁴⁹ Сковорода має на думці слова: сѡпѡстѣтѣхъ вѣшѣхъ дѣѡволѣхъ, ѡкѡ лєвѣхъ рѣкѡхъ, хѡдѣтѣхъ, ѡскѣѣхъ когѡ поглѡтитѣхъ (Перше соборне послання св. ап. Петра 5: 8).

¹⁵⁰ Парафраза Книги пророка Ісаї 41: 14. Пор.: не бойсѧ, ѡкѡвѣ, малѣѣѣ ѡнѡ.

¹⁵¹ Книга Ісуса, сина Сирахового 15: 2.

¹⁵² Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 20: 5. Пор.: Вѡдѣ глѣбокѣ совѣтѣхъ въ сѣрдѣцѣхъ мѣжѣ.

¹⁵³ Євангелія від св. Івана 4: 13–14.

¹⁵⁴ Очевидно, Сковорода має на думці слова: мѣдѣ во кѡплєтѣхъ Ѽ ѡустѣхъ жєнѣхъ вѣдѣнѣцѣхъ, ѡжє на вѣрѣмѣхъ насладѣєтѣхъ твоѣхъ горѣнѣхъ: послѣдѣѣ жє горѣѣ жєлѣнѣ ѡбращєшнн (Книга Притч Соломонових 5: 3–4).

¹⁵⁵ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 7: 23. Початок вірша звучить так: ѡкѡ єлєнѣхъ ѡзлѣєнѣхъ стрѣлѡѡхъ въ ѡтѣрѣхъ...

¹⁵⁶ Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 21: 3. Пор.: зѣбѣхъ львовѣхъ зѣбѣхъ єгѡхъ, ѡбнѣвѣющѣѣхъ дѣшѣхъ чєловѣчнн.

¹⁵⁷ Книга Псалмів 51 (52): 6.

¹⁵⁸ У Вульгаті *arca* означає “ковчег”: *arca Noe*.

¹⁵⁹ Гр. ἀρχή – ‘початок, первень’. Корелят лат. *principium*. Один із найважливіших термінів грецької філософії, що його семантичний опис уперше подав у своїй «Метафізиці» Арістотель.

¹⁶⁰ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 33: 27.

¹⁶¹ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 1: 20. Пор.: ѡѡсифѣ, сѣнѣ дѣдовѣхъ, не ѡвѡйсѧ.

¹⁶² Лію, яка мала слабкі очі (див.: Перша книга Мойсеева: Буття 29: 16) ѡ символізує діяльне життя, представлено тут образіві Рахелі, котра символізує життя споглядальне. Скажімо, в Данте (Чистилище XXVII, 97–108) цей мотив постає таким: “Побачив уві сні я юну жінку, – / Вона, вродлива, поставна, струнка, / Співала, рвавши квіти у корзинку: / ‘Коли питаєшся, хто я така / Ї чого квітки збираю, знай, – я Лія, / І гарні руки ці плетуть вінки, / Бо дзеркало оздобить – в мене мрія. / Не чинить так сестра моя Рахіль: / Вдивлятись в нього – це для неї дія. / Для неї зір – мета дбання ѡ зусиль, / А я цікавлюсь

рук своїх діянням, / Їй споглядять, для мене ж діять – ціль''' [Данте Аліґ'єрі. Божественна комедія / Переклад з італійської та примітки Євгена Дроб'язка. – Київ, 1976. – С. 338–340]. Про Рахіль та Лію не раз говорили й старі українські письменники, наприклад, Симеон Полоцький [див.: Полоцький С. Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 129 (зв.)].

¹⁶³ Сковорода має на думці слова: **И** и́зыде е́лїсеѣ на и́схѡдици вѡднѡѡ, и всы́па тѣ соль, и рече: си́це гл҃етъ гд҃ь: и́зцѣлѣхъ вѡды сіѡ, не вѣдетъ ѿ нѣхъ кто́мѡ смѣрти и непѡбѣдства. **И** и́зцѣлѣша вѡды до днѣ сегѡ (Четверта книга царств 2: 21–22).

¹⁶⁴ Сковорода має на думці слова: и всѡ клада́зи, ї́же и́скопа́ша равѣи ѡтца́ е́гѡ, во в́ре́мѡ ѡтца́ е́гѡ, загради́ша ѡ́ фѡлїстїмляне (Перша книга Мойсеева: Буття 26: 15).

¹⁶⁵ Сковорода має на думці слова: **И** па́ки ісаа́къ и́скопѡ клада́зи вѡдныѡѡ, ї́же и́скопѡша равѣи івраїма ѡтца́ е́гѡ, и загради́ша тѣѡѡ фѡлїстїмляне (Перша книга Мойсеева: Буття 26: 18).

¹⁶⁶ Див.: Четверта книга царств 2: 21–22.

¹⁶⁷ Книга Псалмів 103 (104): 15.

¹⁶⁸ Сковорода має на думці звернені до Мойсея Божі слова: тѣ́ же вози́и жѣзлѣ́ твоѣ́и и́ простри́ рѣ́къ твоѣ́ѡ на мо́ре, и расто́ргни є́ (Друга книга Мойсеева: Вихід 14: 16).

¹⁶⁹ Парафраза Послання св. ап. Павла до колосян 4: 6. Пор.: Слово́ ва́ше (да вьва́етъ) всегда́ во вл҃гѣти, со́лю растворѣ́но.

¹⁷⁰ Книга Псалмів 55 (56): 11.

¹⁷¹ Про цього змія-Віла йдеться в 14-ій главі Книги пророка Даниїла.

¹⁷² Книга Псалмів 103 (104): 26.

¹⁷³ Книга пророка Іоїля 2: 28.

¹⁷⁴ Книга пророка Іоїля 2: 28.

¹⁷⁵ Слова йще́ не вѣдетъ бѣ́тъ съ нѣмѣ́ зринають у Євангелїї від св. Івана 3: 2.

¹⁷⁶ Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 10. Пор.: **Н**а́мѣ́ же бѣ́тъ ѡ́крѣ́пѣ́ є́сть дѣ́ломъ своѣ́мъ: дѣ́хъ во всѡ́ испытѣ́етъ, и гл҃бѣ́нны вѣ́ѡѡ.

¹⁷⁷ Сковорода має на думці слова: **И** взѡ́ данїї́мъ смѡ́лѡ и тѣ́къ и во́лнѡ, и возварѣ́и вкѡ́пѣ́, и сотвори́и го́мѡлѡ, и ввѣ́же во о́уста́ змїю́, и и́зѡ́дѡ разсѣ́деса́ змїѡ́ (Книга пророка Даниїла 14: 27).

¹⁷⁸ Сковорода має на думці слова: и тѣ́лѣ́цъ и ю́не́цъ и лѣ́въ вкѡ́пѣ́ па́стїсѡ́ вѣ́дѣ́тъ, и ѡ́тро́ча ма́ло пове́де́тъ ѡ́ (Книга пророка Ісаї 11: 6). Цей вірш – яскравий приклад символічності Біблії. Якби тлумач Святого Письма, – писав, наприклад, Іоанікій Галятовський, – “разумѣ́л сенс чвѡра́кій, кото́рый в Писмѣ́ Свято́м зна́йдуе́т, зрозу́мѣ́л бы́съ и то́е, же ю́ж те́пер пасе́тся в купѣ́ волк с агнцем, и рысь почи́вает с козли́щем, и ю́нец со лво́м в купѣ́ пасе́тся, и ѡ́тро́ча ма́лоє води́т их” [Галятовський І. Ме́сяя пра́вди-вый. – Київ, 1669. – Арк. 353].

¹⁷⁹ Манна (євр. *mān*) – чудесний харч, що його Бог щодня посилав ізраїльтянам під час їхнього перебування в пустелі. Пояснення походження слова від займенника *та* (“що”) є тільки в Другій книзі Мойсеевій: Вихід 16: 15: “І побачили Ізраїлеві сини, та й казали один до одного: ‘ман гу’ (*mān hūʾ*), бо не знали що то (*mā^h-hūʾ*)”. Більше ніде форма *mān* у значенні “що” в єврейській Біблії не зустрічається. Памва Беринда тлумачив слово *манна* як “дар, або упоминок, або що?” [Беринда П. Лексикон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 433]. Цей старозаповітний образ міг набувати різних символічних значень, як-от у Дмитра Туптала: “Манна образ бѣ́ тѣ́ла Христо́ва во євхарї́стїи свято́й” [Туптало Д. Розыск о расколнической брынской вѣ́рѣ. – Київ, 1748. – Арк. 314 (зв.)].

¹⁸⁰ Фраза не́ мѡ́чи менѣ́ зринає́ в Євангелїї від св. Марка 5: 7; 8: 28.

¹⁸¹ Неточна цитата з Євангелїї від св. Івана 10: 24. Пор.: до́кѡ́лѣ́ дѣ́шы на́ша в́зѣ́млеши;

¹⁸² Книга Псалмів 115 (116): 1.

¹⁸³ Очевидно, Сковорода цитує тут слова з 9-ої пісні п'ятниці 3-го тижня Великого посту (ірмос інший): "Свѣтъ и жизнь и вседѣтель, трисолнечное единство, Бог же и Господь...". Трикутник символізував "таинство Св. Троицы" також в емблематиці [див.: Емвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. LV].

¹⁸⁴ Піфагор (гр. *Πυθαγόρας*) (друга половина VI – початок V ст. до н. е.) – давньогрецький філософ, чия наука та оповідки про якого були добре знані в старій Україні. Досить пригадати бодай Іоанікія Галятовського ("Пифагорас філіозоф такое был выдал право, же богом их поганским потреба офѣровати з винограда необрѣзанного..." [Галятовський І. Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 211 (зв.)]) або Василя Григоровича-Барського, який, подаючи опис острова Самос, двічі згадує про те, що тут, у печері гори Керкіс, мешкав колись "пресловутый философ Пифагор" [Григорович-Барський В. Странствованія. – Санкт-Петербург, 1778. – С. 379, 384]. Сковорода покликався на Піфагора у діалозі «Бесѣда 2-я», у трактатах «Silenus Alcibiadis», «Жена Лотова», а також у перекладі Плутархового трактату «Про спокій душі».

¹⁸⁵ Див. прим. 55 до циклу «Басни Харьковскія».

¹⁸⁶ Таке неприхильне ставлення до цієї геометричної символіки було характерне для деяких українських православних письменників-полемістів домогилянської доби. Наприклад, Василь Суразький писав про трикутники "латинян": "...Отца и Сына, и Святаго Духа латины быти мнимают. Верхній угол полагают Отца, низу же оба углы кладут Сына и Духа. Так нѣкако выображают. И трети углы три ипостаси, окруженіем же около их безначалное и безконечное Божественнаго естества объявити хотят, зато, иже глаголют, круг ни начала, ниже конца имат" [Суразький В. О единой, истинной, православной вѣрѣ. – Остріг, 1588. – Арк. 68].

¹⁸⁷ Як свідчив Діоген Лаертій (III, 75), Платон учив, що всі першостихії (повітря, вогонь, земля, вода) "складаються... з трикутників і розкладаються на трикутники" [Діоген Лаертський. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 172].

¹⁸⁸ Євангелія від св. Матвія 19: 17.

¹⁸⁹ Очевидно, це парафраза Євангелії від св. Івана 12: 7. Пор.: Рече же іисъ: не дѣйте єѡ.

¹⁹⁰ Парафраза Книги Псалмів 44 (45): 2. Пор.: Шрыгнѣ сѣрдце моє слово блага.

¹⁹¹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: не на лицѣ зраще имѣйте вѣрѣ (Соборне послання св. ап. Якова 2: 1).

¹⁹² Див.: Євангелія від св. Марка 12: 41–44.

¹⁹³ Сковорода має на думці царів-волхвів, що прийшли поклонитися Христові-немовляті (див.: Євангелія від св. Матвія 2: 1–12). Це – мудреці-маги чи халдеї. Їхньою батьківщиною від часу Климента Олександрійського заведено вважати Персію і Месопотамію. Волхви, маги, халдеї, філософи є для Сковороди синонімічними поняттями.

¹⁹⁴ Сковорода має на думці слова: позна гдѣ сѣцихъ єго (Четверта книга Мойсеева: Числа 16: 5). Старі українські богослови досить часто говорили про існування християнства до Різдва. Як стверджував, наприклад, Іоанікій Галятовський, "христіане засъ были от початку свѣта" [Галятовський І. Ключ разумѣнія. – Київ, 1659. – Арк. 101 (зв.)]. На його думку, вже Адам був християнином, бо він "вѣрил в Христа, Месію правдивого, которій мѣл прийти на свѣтъ, и пророковал о пристю ето..." [Галятовський І. Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 144]. Із другого боку, пелагіанське твердження, начебто "до спасенія не треба челоуѣкови ласки Божои надприродной..., но только треба до того щегулне соизволенія людскаго, которого то соизволенія... и всемоущая сила Божая не

потрафит в челоуѣкови справити, ежели челоуѣк не схощет” [Начатки догматонравоучительнаго богословія. – Почаїв, 1770. – С. 854], зазнавало тут різкої критики з позицій християнського ексклюзивізму. Припустимо, у книзі «Сѣмя слова Божія» сказано таке: попри те, що філософи, які жили до Різдва, “так много писали о добродѣтелях, рекше о цнотах..., так много наук прекрасных сложили о укроощеніи душевных страстей, о управленіи обычаев наших подлуг разума и совѣсти..., сами так цнотливое и воздержное житіе проводили, обаче ничтоже у Бога себѣ заслужили, не были бо в ласцѣ Божіей” [Сѣмя слова Божія. – Почаїв, 1772. – С. 215; пор., наприклад: Мысли при чтеніи Послання святаго апостола Павла к Колоссяном, изложенные в Харьковском духовном коллегіумѣ... ректором коллегіума и богословских наук профессором протоіереем и кавалером Андреем Прокоповичем. – Санкт-Петербург, 1820. – С. 15].

¹⁹⁵ Чотири вітри, згідно з грецькою міфологією: Борей (північний вітер), Евр (східний вітер), Зефір (західний вітер) та Нот (південний вітер).

¹⁹⁶ Фразу *дѣхъ вѣтры* взято з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 4: 13.

¹⁹⁷ Історію зцілення сиріянина Неемана від прокази подано в 5-ій главі Четвертої книги царств. Нееман згадується і в «Молитвослові»: “Єліссеом пророком твоим проказы Неемана сүріанина очистивый” [Могіла П. Євхологiон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 536].

¹⁹⁸ Ідеться про іконографію “всевидящого Ока”.

¹⁹⁹ Євангелія від св. Івана 4: 22.

²⁰⁰ Сковорода говорить тут про епіклезу.

²⁰¹ Сковорода має на думці слова: *сѣдѣхъ себѣ ѿстѣхъ и пїетѣхъ, не разсѣждѣхъ тѣла гдѣна* (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 11: 29).

²⁰² Євангелія від св. Матвія 27: 5.

²⁰³ Гр. *προσφορά* – ‘приношення, дар’.

²⁰⁴ Книга Псалмів 50 (51): 8.

²⁰⁵ Книга Псалмів 50 (51): 15.

²⁰⁶ Можливо, це парафраза Книги Суддів 9: 13. Пор.: *віно моє, веселѣщее вѣа и челоуѣки*.

²⁰⁷ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 48 (49): 15. Пор.: *смерть ѿпасетѣхъ ѱ*.

²⁰⁸ Неточна цитата з Книги пророка Єремії 12: 2. Пор.: *близъ єси ты ѿстѣхъ ихъ, далѣе же ѿ ѿтробѣхъ ихъ*.

²⁰⁹ Див.: Книга пророка Даниїла 14: 27.

²¹⁰ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 15. Пор.: *той твою вѣстѣхъ вѣдетѣхъ главѣ*.

²¹¹ Сковорода має на думці або слова: *сѣ, прїидѣхъ: вѣ главѣхъ книжнѣхъ писано єсть ѿ мнѣ* (Книга Псалмів 39 (40): 8), або слова: *сѣ, идѣхъ: вѣ главѣхъ книжнѣхъ написѣхъ ѿ мнѣ* (Послання св. ап. Павла до євреїв 10 : 7).

²¹² Книга Псалмів 18 (19): 5.

²¹³ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 15. Пор.: *той твою вѣстѣхъ вѣдетѣхъ главѣ*.

²¹⁴ Таке раптове закінчення розмови є одним зі старих конклюдзивних топосів: “Мусимо закінчувати, бо вечоріє” [див.: *Куриціус Е.-Р.* Європейська література і латинське середньовіччя / Пер. з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 105]. Наприклад, саме так закінчується трактат Ціцерона «Про оратора» або діалог Марка Мінуція Фелікса «Октавій» [див.: *Марк Минуций Феликс. Октавий* // Ранние отцы Церкви: Антология. – Брюссель, 1988. – С. 590].

ДІАЛОГ, или РАЗГЛАГО́Л о Дрѣвнем Мѣрѣ
Любѣзному Дрѹгу Михайлу Іоáнновичу Ковалѣнскому¹
Писан 1772-го Годá. Дан в Дар 1788-го

*

Возлюбленный Дрѹже Михай́ле!

Прійми от мене ма́ленькій сей Дáрик. Дарѹю тебѣ мою Забáвочку². Она Божѣственная. Разглаго́л о Дрѣвнем Мѣрѣ. Чтó ли есть найдревнѣйшее? Бог. Ты родился любитися с Богом. Прійми сію мою Лѣпту. Читай. Мѹдрствуй. Прирастй Её. И возрастй Её. От Зёрна изыйдет благосѣннолиственный Дуб Мамврѣйскій³. Сѣнь его вмѣститъ хоть Все-вселѣнную... Мнози глаголютъ, Чтó ли дѣлаетъ в Жизни Сковорода́? Чем забавляется? Аз же о Господѣ радуюся. Веселюся о Бозѣ Спа́сѣ моем...⁴

Забáва, Римски Oblectatio⁵, Ёллински Діатріба⁶, Славѣнски Глум⁷, или Глумлѣніе, есть Корнѣя⁸, и Верх, и Цвѣтъ, и Зёрно Человѣческія Жизни. Она есть Центр⁹ каждыя Жизни. Всѣ Дѣла коеяждо Жизни сюда текѹтъ, бѹдъто Стѣбліе преобразѹяся в Зёрно. Суть Нѣкїи, без Цѣнтра живѹщїи, бѹдъто без Гáвани пловѹщїи. А я о растлѣнных не бесѣдѹю¹⁰. Своя Коемѹждо видѣ Забáва мѣла. Аз же поглумлюся в Заповѣдехъ Вѣчнаго¹¹. Ты вѣси, яко люблю Его и яко ОН возлюбилъ мя есть¹². Речѣши, Како 10 Заповѣдей довлѣютъ в Долголѣтнюю Забáву? Тфу! Аще бы и Сутѹбый Маѹсáлов Вѣк¹³, и тогда довлѣютъ. Ах! Все Омерзѣніемъ и во Омерзѣніе исходитъ, развѣ Святѣи́ни. Ах! не всѹе Давїдъ: “Дѣвна (де) Свидѣн[їя] твоя”¹⁴. Все предваряютъ, все печатлѣютъ. Всякой Кончинѣ суть Концѣмъ и Остáнкомъ без Мѣрзости. Вѣчная Мáти Святѣи́ня кóрмитъ мою Стáрость. Я Сосца́ Ея сосѹ без Омерзѣнїя¹⁵. И áлчу пáче и пáче¹⁶. Я во Вѣки бѹду с Нѣю, а Она со мною. Вся бо преходятъ, Любѣзная же Любóвь? Ни¹⁷! Крáтко рещи: се есть Діатріба́ и Типі́к¹⁸ моя́я Жизни!

“Блаженъ Мужъ, иже в Премѹдрости умрѣтъ и Иже в Рáзумѣ своемъ поучáется Святѣи́нѣ, размышляя Пути́ Ея в Сѣрдцѣ своемъ, и в Сокровѣнныхъ Ея уразумѣтся...”¹⁹

Любѣзный Дрѹже! Есмь и пребѹду твой Дані́ил Мѣ́нгард²⁰.

Основáніе Діáлога

“Помяну́х Дни Дрѣвнїя”. Псалóм 142²¹.

“Воззрѣ́те на Дрѣвнїя Рóды”. Сира́х²².

“Снѣ́сте Вѣ́тхая Вѣ́тхих”. Мойсѣ́й²³.

“Помяну́х Судбы́ твоя́ от Вѣ́ка, Господи, и утѣ́шихся”²⁴.

“Повѣ́даша мнѣ́ Зако́нопрестѹ́пницы́ Глумлѣ́нїя,
но не́ яко́ Зако́н твой, Господи”. Псал[óм] 118²⁵.

Sola Veritas, est dulcis, viva, Antiquissima.
Cetera Omnia sunt Foenus, et heri natus Fungus²⁶.

РАЗГЛАГО́Л о Дрѣвнем Мѣрѣ

Лица:

Аѳанасій. Іаков. Лонгин. Ермолай. Григорій.

ГРИГ[ОРИЙ]. Посмотрим же нынѣ на Природныя Богопроповѣдники. Заглянем в Дрѣвныя Лѣта, аще хощете.

АѲАН[АСІЙ]. О Преславное Позорище! Но коим Образом можно видѣть Дрѣвныя Лѣта? Можно ли на тоѣ взирать, Что ужѣ протекло? Аще же протекло, тогда не видное. Како же взирать?

ЛОНГ[ИН]. Аще открываѣтся Ѳеатр самых Древнѣйших Времен, тогда можно видѣть и Людей. Вода без Рыб, Воздух без Птиц, а Время без Людей быть не может.

АѲАН[АСІЙ]. Како же можно видѣть Прошедшая Времена?

ІАКОВ. Так можно видѣть, как Вчерашній Житія твоего День, а вчерашній День так, как Днѣшнее, прошедшее Утро, а Утро так, как Пол-Часа сего, в коем находимся. Се нынѣ течѣт Десятый Час, 30-четвертая Минута, 1772-е Лѣто от Христа, Пятый-надесят День Мѣсяца Маіа. Наконец, Половину Десятаго Часа сего Прошедшую, так видѣть можно, как 4 Минуты. Вот! только что протекли они. А теперѣ 5-я вторыя Половины Минута. Взгляньте на Часы!..

АѲАН[АСІЙ]. Что надлѣжит до Вчерашняго Житія моего Дня, Он мнѣ во всей Жизни есть сладчайшим Позором.

ЛОНГ[ИН]. Как так?

АѲАН[АСІЙ]. Господи! не мнѣ, но Имени твоему Слава...²⁷ Похвалюся о Господѣ пред Другами. Вчера довелось в Бесѣдѣ спорить с нѣкоторым моим Сосѣдом. Он разъярився, называл мене Негодяем, Жителству вредным, Бóром и протчая. Пришов я Домой, по Прошествіи нѣсколько Часов услышал Жѣнской и Дѣтской Вой. Что за Причина? Сказали мнѣ, что до помянутаго Сосѣда пріѣхал старинный его Заимодавец с Вѣкселем, что не в Силах доплатить 30-ти Рублѣй по Вѣкселю, что Никто на Прóзбу его, хотя общастал 30 Дворов, не помог ему и что напоследок берѣт его под Стражу. Жалко мнѣ стало! Схватив Перо, написал к нему Слѣдующее:

Любѣзный Друг!

Благодарю вам, что подали мнѣ Случай к Благодарѣнію. Посылаю вам 30 Рублѣй. Употребите оныя, как Собственныя свои. Сим вѣчно мене одолжить можете.

Ваш Усердный Слуга, Н. Н.

Я послал Дѣньги, а Он свободился. На сіе Вчерашнее Дѣло взирая, чувствую внутри Богатство Сладости, коея единыя Капли не отдал бы я за 1000 Ефѣмков²⁸. А мнѣ Она вся стала только 30 Рублѣй.

ЕРМОЛАЙ. Дешева Купля твоя. А иной продаёт за 30 Рублѣй и цѣлаго Христа²⁹.

ЛОНГ[ИН]. Тѣм же Оком, коим смѣтришь на Вчерашнее Врѣмя, можно взира́ть на самыя Авраамскія Времена³⁰. Павелъ всѣ прошѣдшіи Лѣта заключаетъ в сем Слово́ "вчера", нынѣшнии – в Слово́ "Днесъ", а Все будущее нарица́ет Вѣком:

"Исусъ Христосъ Вчера и Днесъ, Тойже и во Вѣки"³¹.

Аки бы рекъ: Вчера и Днесъ и Завтра, Сирѣчь во Вѣки Вѣков³². Аще Кто ви́дит ДНЕСЬ, той ви́дит и Вчера, и Откровѣніемъ еди́наго Дня отверзается 1000 Лѣт³³. Она вмѣщается в одномъ Днѣ, а День простирается в 1000 Лѣт. Уразумѣй Вѣчеръ Седмицы и ўзриши Утро Седми-Тысящъ Лѣт.

"И бысть Вѣчер, и бысть Утро, но День еди́н"³⁴.

ІАКОВ. Можетъ быть, и Правда, что Тысяща единообразныхъ Печатей заключа́ется в одной такой же, а одна расходится в Тысящу, и еди́н Скудѣльный Мо́дель сокры́лся в Десяти Тысящахъ Сосѣдов³⁵. "Вся Тѣм быша..."³⁶

АѦАН[АСІЙ]. Какимъ же Образомъ 1000 Лѣтъ будетъ однимъ Днемъ и вопреки?

ЛОНГ[ИН]. Ох! не любопытствуй. Не Все то ложное, что Младѣнческимъ Умамъ не вмѣстное. Если не понимаешь, обузда́й Разумъ твой в Послушаніе³⁷ и вѣруй Петру́ Святому...

"Едино же сіе да не утайтся отъ васъ, Возлюбленные, яко еди́н День предъ Господемъ, аки 1000 Лѣт, и Тысяща Лѣт, аки День Еди́н"³⁸. Оглянься на Цаломъ 89.

АѦАН[АСІЙ]. Вѣрую, Господи, яко 1000 Лѣтъ предъ Очи́ма твои́ма, яко День Вчерашній...³⁹

ЛОНГ[ИН]. Я бы могъ тебѣ сказа́ть и Сіе, что, если Кто еди́наго Человѣка зна́ет, тотъ всѣхъ зна́ет. Еди́н в Тысящѣ, а Тысяща, какъ Человѣкъ Еди́н⁴⁰. Но Сіе не у насъ, но предъ Господемъ.

АѦАН[АСІЙ]. Ах! предъ Господемъ. Скажи, гдѣ предъ Господемъ?

ЛОНГ[ИН]. Тамъ. На томъ Мѣрѣ, на другомъ Свѣтѣ.

АѦАН[АСІЙ]. Гдѣ же той второй Мѣръ?

ЛОНГ[ИН]. Тамъ, гдѣ "Вторый Человѣкъ, Господь съ Небесѣ"⁴¹.

АѦАН[АСІЙ]. А второй Человѣкъ гдѣ?

ЛОНГ[ИН]. Тамъ, гдѣ второй Мѣръ.

АѦАН[АСІЙ]. А второй Мѣръ гдѣ?

ЛОНГ[ИН]. Вотъ гдѣ! Послушай Петра́ святаго:

"Новаго Небесѣ и новыя Земли ча́емъ, по Обѣтованію Его, въ нихже Правда живѣтъ"⁴².

Ви́дишь, что второй Мѣръ тамъ, гдѣ новое Не́бо и новая Земля. Они́ его суть́ У́ды.

АѦАН[АСІЙ]. Гдѣ же новое НЕ́БО и Земля нова́?

ЛОНГ[ИН]. Там, гдѣ старое Небо и Земля.

АӨАН[АСІЙ]. А старое Небо гдѣ?

ІЯК[ОВ]. Изрядный еси Истец! Ещё новаго не сыскал, а старый Мір потерял. Старое Небо под Носом у тебе.

АӨАН[АСІЙ]. Видь старое Небо и старая Земля вездѣ?

ЛОНГ[ИН]. Вездѣ.

АӨАН[АСІЙ]. И нельзя сыскать Мѣста, ни на един Чентр⁴³ пустаго?

ЛОНГ[ИН]. Нельзя.

АӨАН[АСІЙ]. Все наполнено старым Небом и Землею?

ЛОНГ[ИН]. Все.

АӨАН[АСІЙ]. Гдѣ ж твой новый Мір?

ЛОНГ[ИН]. Вездѣ.

АӨАН[АСІЙ]. Как же старый Мір помѣстишь с новым?

ЛОНГ[ИН]. Так, как Тѣнь с ея Дѣревом. Взглянь на сію Живую и Благосыннолиственную Яблоню.

АӨАН[АСІЙ]. Яблоня поднялася выпр, а Тѣнь протянулася по Дóлу. Тѣнь на ином, а Яблоня на ином Мѣстѣ. Тут Дѣло иное.

ЛОНГ[ИН]. Крайняя видь Часть Тѣни лежит на Землѣ, но Начáло и Основáние Ея есть с Яблонею вкúпѣ, и она никогда не бывáет ни больше, ни меньше Яблони своей. Кратко сказáть, Тѣнь Яблоням мѣститься не мѣшáет.

АӨАН[АСІЙ]. Вот так развѣ скажи: “Тѣнь Яблоням мѣститься не мѣшáет”.

ЛОНГ[ИН]. Да я же так и скáзую.

АӨАН[АСІЙ]. Тѣнь Яблонѣ мѣститься не мѣшáет.

ЛОНГ[ИН]. Конечно.

АӨАН[АСІЙ]. И так вѣтхій Мір есть Тѣнію новаго?

ЛОНГ[ИН]. Дúмаю и вѣрую. А если совершенно уразумѣю, что так есть сіе, тогда узрю его и любля возлюблю Его во Господѣ, а Господа в Мірѣ Его.

АӨАН[АСІЙ]. Ах! бѣдненькіи мы с нашим Міром. Мір наш, Вѣк наш и Человѣк наш есть то Тѣнь одна. Но почему Мір наш есть Тѣнію?

ЛОНГ[ИН]. Попрошú и я тебе. Почему Тѣнь есть Тѣнію?

АӨАН[АСІЙ]. Потому, что прохóдит и не постоянствует.

ЛОНГ[ИН]. Как же она прохóдит?

АӨАН[АСІЙ]. Когда Сóлнце Запада́ет, тогда Тѣнь ищезáет, а тѣм скорѣе, чем бóльше простира́ется. Вчера была одна. Днесь другая. Заўтра трéтья привидится. То ражда́ется, то ищезáет. А родившись, не стои́т твёрдо, но от сего к тому Мѣсту уклоня́ется. Вопре́ки же Яблоня Лѣт Сто стои́т неподвижна.

ЛОНГ[ИН]. Вот еще почему Тѣнь есть Бездѣлкою! Она не есть Дѣлом, но нѣкоею то́лько Ико́ною⁴⁴ Его является и приде́ржится Ему. Воззри же ны́нѣ тѣ́нным твоим О́ком на бездѣльную Тѣнь тѣ́ннаго твоего Мíра и воспой с Дави́дом:

“Дніе наши, я́ко Сѣнь на Землѣ, и нѣсть Поста́нїя”⁴⁵.

Он непрестáнно премѣня́ется. То ражда́ется, то ищезáет. То убывáет, то уклоня́ется. Не мно́гія ли Ты́сящи Тѣней ея в Яблонѣ? Так Ты́сяща наших

Лѣтъ в Едином Днѣ Господнем сокрываються. Мѣръ Господень и День Господень есть то Древо Жизни. А наш Дряхлый, Тѣнный и Тлѣнный Мѣръ есть то Древо Смерти. Оно Глупоумдым⁴⁶ Сердцам видится Добромъ, по Естеству же своему есть лукавое.

“И прикры ны Сѣнь Смертная”⁴⁷.

Мѣръ наш есть Риза, а Господень – Тѣло. Небо наше есть Тѣнь, а Господне – Твердь. Земля наша – Ад, Смерть, а Господня – Рай, Воскресение. Вѣкъ наш есть то Лжа, Мечта, Суета, Пѣра, Ничтоже, а ИСТИНА Господня Пребывает во Вѣки⁴⁸. Вѣкъ наш есть то Различие и Разноформие Тѣни, Съчение Пѣска, Увидение Цвѣта. Вѣкъ же Господень есть Единство, Тождество, Адамант. День наш есть то же, что Вечер, Нощ, Луна. День Господень есть то Вѣчное Утро, Свѣтъ неприступный⁴⁹, незаходимое Солнце. “Господь близ”⁵⁰. “Прійдет же День Господень, яко Тать в Нощи, в онъже Небеса убо со Шумом мимо пойдут, Стихи же сожигаемы разорятся”⁵¹. А как Мѣръ наш и Вѣкъ зол, так и Человѣкъ наш лукав.

“Первый Человѣкъ от Земли Пѣрстный”⁵².

АѦАН[АСИ]. Таковых-то, думаю, 1000 во Едином Человѣкѣ, стоящем пред Господем, а Един Божій Человѣкъ в Тысящѣ наших.

ЛОНГ[ИН]. А я тебѣ сказую, что не Тысяща, но всѣ наши, всѣх Вѣков Человѣки, во Едином Господнем Человѣкѣ так обрѣтаются, как безщѣтный всѣх наших Мѣров Хор сокрывается в Божіем Мѣрѣ и в Рѣѣ Первороднаго онаго Мѣра, о коем Іов:

“Кто мя устроит по Мѣсяцам прѣжних Дней, в нихже мя Бог храняше”⁵³. Сей-то есть День Господень, яко Тать⁵⁴. Зри Фалом 83-й, Стих 11-й⁵⁵.

А как в Бозѣ раздѣленія нѣсть, но Он есть простирающееся по всѣм Вѣкам, Мѣстам и Тварям Единство, убо Бог, и Мѣръ его, и Человѣкъ его есть то Единое.

АѦАН[АСИ]. Чуден еси, Господи! Чуден Мѣръ твой. Чуден Человѣкъ твой.

ЛОНГ[ИН]. Уразумѣй единое Зѣрно Яблочное, и довлѣет тебѣ⁵⁶. Аще же единое в нем Древо с Коренем, с Вѣтвями, с Листами и Плодами сокрылося, тогда можеша там же обрѣсти безчисленныя Садовъ Милліоны. Дерзая сказать: и безчисленныя Мѣры. Видиши ли в маленькой нашей Крошкѣ и в Крошечном Зѣрнѣ ужасную Бѣзду Божія Силы? Для чего же вопреки наша простирающаяся вышше Звѣзд Обширность во Едином Божіем Пунктѣ утаиться не могла бы? Если Кто хоть мало Нѣчто Духом Божіим надхнен, тот может скоро повѣрить, что во едином Господнем Человѣкѣ всѣ наши Пѣрстныи вмѣщаются. Подлая наша Природа, находясь Тѣнью, находится Обезяною, подражающею во всем своей Госпожѣ Натѣрѣ. Ся Рабыня Внѣшностьюми своими, будѣто Красками, наводит Тѣнь на всѣх Блаженных Натѣры Дѣлахъ, изображая Тѣню для Тлѣнных и Младенческих Умов Все Сокровище, таящееся в Неисчерпаемом Нѣдрѣ Господствующія Природы, яко невидима есть Присносущная ИСТИНА⁵⁷. И так, если Нѣчто узнать хочешь в Душѣ или во Истинѣ, усмотри прѣжде во Плоти, сирѣчь в

Наружности, и увидишь на ней Печати́емая Слѣды Божіи, безвѣстная и Тайная Премудрости его обличающіи и бѣдѣ Тропинкою к ней ведущіи.

АѦАН[АСІЙ]. Потіше, Господіне мой! не залѣтывай с Орлами во Мрак Облачный. Перестаю разумѣть Рѣчь твою. Пряди погубѣ Ниточку для Очей моих Сѣлских.

ЛОНГ[ИН]. Бывал ли ты когда в Царских Палатах? Стоял ли посреде́ Чертога, имбующаго всѣ четы́рь Стѣны и Двери, покрытыя, бѣдѣ Лаком, Зеркалами?

АѦАН[АСІЙ]. Не довелось.

ЛОНГ[ИН]. Стань же, если хотишь, на равном Мѣстѣ и вели постави́ть вкрут себе Сѣтню Зеркал Вѣнцем. В то Вре́мя увидишь, что еди́н твой Тѣлесный Болван владѣет Сѣтнею Видов, от еди́наго его зави́сящих. А как то́лько отнять Зеркалы, вдруг всѣ Копіи сокрыва́ются во своей Искѣнности, или Оригиналѣ, бѣдѣ Вѣтвы в Зѣрнѣ своем. Одна́ко же Тѣлесный наш Болван и сам есть еди́на то́кмо Тѣнь Истиннаго Челове́ка. Сіа Тварь, бѣдѣ Обезьяна, образу́ет Лицевидным Дѣяніем невидимую и Присносу́щную Силу и Божество ТОГО́ ЧЕЛОВѢКА, коего всѣ наши Болваны́ суть а́кибы Зерцаловидныя Тѣни, то являющіяся, то ищеза́ющіи при том, как ИСТИНА Господня стоит неподви́жна во Вѣки⁵⁸, утверди́вшая Адамантово свое ЛИЦЕ́, вмѣщающее безчи́сленный Пѣсок наших Тѣней, простира́емых из вездѣсу́щаго и неищчерпа́емаго Нѣдра ея́ безконѣчно.

“Сокры́еши их в Тайнѣ Лица́ твоего”⁵⁹.

Сего́-то Челове́ка ви́дит Блаже́нный Нави́н, как напи́сано:

“Воззрѣв Очима́ своима, ви́дѣ Челове́ка, стояща́ пред ним”⁶⁰.

Ражжуй́ всякое Слово́, а вопѣрвых то: “Воззрѣх”, и то: “Стояща́”. А Дніе наши́ яко Сѣнь, и нѣсть Постоя́нія⁶¹. Навину́ яви́лося То́ же, Что Авра́аму:

“Воззрѣв Очима́ своима, ви́дѣ: и се тріе́ Му́жи!”⁶² Авра́ам к Чѣдному́ сему́ Челове́ку гово́рит:

“Аз есмь Земля́ и Пѣпел”⁶³.

А там Пи́шется: “Стояща́ противу́ себе”⁶⁴.

Конѣчно́ ж, Го́рній о́ный Челове́к Проти́внаго есть Естества́. А Нави́н – одна́ то́кмо Тѣнь и Пѣпел.

“Ви́дѣ Челове́ка стояща́ противу́ себе”⁶⁵.

ЕРМОЛАЙ. “Господи! Что есть ЧЕЛОВѢК? Яко́ по́мниши Его”⁶⁶.

Мнѣ ви́дится, что Дави́д вопроша́ет Бога о том же чѣдном ЧЕЛОВѢКѣ, о коемъ прѣ́жде сказа́л:

“Сла́вою и Чѣстію вѣнча́л еси́ Его”⁶⁷.

ЛОНГ[ИН]. Конѣчно́, сему́-то Челове́ку диви́тся Дави́д, воззрѣв У́мными Очима́ на Великолѣ́піе Его, подня́вшееся превѣ́шше наших Небе́с и Стихи́й. Он ви́дѣл, что из на́шей Бра́тіи Челове́к всяк есть не то, что Он, и разни́тся, как отсто́ит Не́бо от Земли⁶⁸. Бѣдѣ бы сказа́л: “Ах Господи! Ко́ль чѣдный тот Челове́к, коего́ сам ты почѣ́л Челове́ком! Он тебѣ́, а ты Ему́ Друг. Он в тебѣ́, а ты в нем”.

“Господи! Что есть Челове́к? яко́ позна́лся еси́ Ему”⁶⁹.

Кто из нас Смёртных подобен Ему? Ах! ни еди́н! Наш Род есть то Земля, Пепел, Тьнь, Вид, Ничто...

“Дніе наши яко Сьнь прехо́дят”⁷⁰.

Но твой Человѣкъ есть вѣчно стоящій.

“Поста́вил еси Его... Вся покорѣи еси под Но́зъ Его”⁷¹.

І́АКОВ. Ни ма́ло нѣтъ Сумнѣ́нія, чтобъ Давидова Рѣчь не касалася до Чуднаго Человѣ́ка сего: “Что есть Человѣ́къ, яко по́мниши Его?”⁷²

Разсудите Сло́во сіе: “По́мниши Его”⁷³. Конѣ́чно же, Он не Земна́го на́шего Ро́да есть, Если Бог Его по́мнит. Наш весь Род изключѣ́н из Его За́писи. Вот Слу́шай!

“Не соберу́ Соборо́в их от Крове́й, ниже́ помяну́ Име́н их Устна́ма мойма”⁷⁴. Мы-то есмь Плоть и Кровь, и Сѣ́но. Ка́ко мо́жет Плоть и Кровь устоя́ть предъ Ли́цем Господним⁷⁵?

“Бог наш Огнь пояда́я есть”⁷⁶.

Но о сем Человѣ́къ пи́шется: “Посѣща́еши Его”⁷⁷.

Видно, что чу́дный сей Человѣ́къ чуждъ есть Плоти́ нашея и Крови́ и всѣ́ нашего Мѣ́ра Стихи́и превозшедшій.

“Я́ко взятъсѣ́я Великолѣ́піе твое́ превы́шше Небе́с”⁷⁸.

ГРИГО́РИЙ. Если бы он был Земны́й, тогда́ хотя́щим его ви́дѣть кая́ Ну́жда была́ смотре́ть в Го́ру? Видь Плотя́наго Человѣ́ка скорѣ́е уви́дишь, в Зе́млю Взор устремѣ́вши, неже́ли зѣ́вая на Небе́сный Свод. Одна́к единогласно́ проповѣ́дуют: “Воззрѣ́х. Воззрѣ́х...”⁷⁹ Вот! в ту́ же Ду́дку дмет и Дани́ил: слу́шай!

“Воздвиго́х О́чи мои́ и ви́дѣх. И се Мужъ Еди́н! Облечѣ́н в Ри́зу Льня́ную^а, и Чре́сла Его препоя́санны́ Зла́томъ свѣ́тлым, Тѣ́ло же Его, а́ки О́арсѣ́с... Гласъ же Сло́вѣс Его, а́ки Гласъ Наро́да”⁸⁰.

В сихъ Слова́х примѣ́чай то: “Еди́н”, и то: “Гласъ, а́ки Гласъ Наро́да”⁸¹. То́лько что не сказа́л: Еди́н во всѣ́х, а всѣ́ в немъ. “И рече́ мнѣ́:

Не бой́ся, Му́же жела́ній! Миръ Тебѣ́!”⁸²

Сего-то узрѣ́в, Дави́д задивѣ́лся, по́я с Восто́ргом:

“Господи́, Госпо́дь наш! Ко́ль чу́дно И́мя твое́!..

Я́ко взя́ся Великолѣ́піе твое́ превы́шше Небе́с”⁸³.

ЛОНГ[ИН]. Мѣ́лкій Позо́р Сердечны́м моимъ Оча́м открыва́ется. Се ви́жу на Пусто́м Пути́ в По́лѣ Вельмо́жескую Колесни́цу теку́щую! а сидѣ́щаго в ней Знамени́таго Господина. С Кѣ́м же? С Ни́щим Странни́ком скита́ющимъ. Они́ сидѣ́ще бесѣ́дуют. А предъ ними́ ле́житъ Отве́рстая КНИ́ГА. “Скажи́, пожа́луй! Ражжу́й мнѣ́ хоть Ма́ло! – про́сит Придво́рный Панъ, Казначѣ́й Цари́цы Евѣ́опскія. – Мо́жешь ли зна́ть, о Другъ ты мой, Фи́липпе! О Ко́емъ Человѣ́кѣ повѣ́ствуетъ Иса́іа слѣ́дующее?

“Я́ко Овча́ на За́колѣ́ніе веде́ся...”⁸⁴

^а Здѣ́ь Ленъ разумѣ́ется, нарица́емый О́ный ввссонъ, Ё́ллински – βυσσός⁽¹⁾. Сей Родъ есть Ка́меннаго Лѣ́на, неопалѣ́мый во Огнѣ́. Образуетъ́ убо́ Нетлѣ́ніе. Зла́то та́коже имѣ́ет свой О́трѣ́бы. Огнемъ же очи́щенное и свѣ́тится, и не сога́ряет, и есть Безсме́ртія́ Образъ.

“Во Смирѣніи Его Суд его взясь”⁸⁵.

“Род же Его Кто исповѣсть?

Яко взѣмлется от Земли Живѣт Его”⁸⁶.

Здѣлай Милость! О себѣ ли, или об ином Ком сія Рѣчь Его?

Фѣлипп: Каѣ Польза читатѣ от Пророков и не разумѣть⁸⁷?

Евнѣх: Как же мѣжно разумѣть, аще не Кто наставит мя⁸⁸?

Фѣлипп: О Господинѣ! Ей! воистину нѣси Невѣжда. Не жаждет бо Рѣзума Премѣдрости развѣ Премѣдр. Не дѣмай же, Пѣне мѣлый, дабы Исѣаи сѣми толь великими Словами величал тѣбѣннаго Коего либо Человѣка. Пророкъ постоянен в Рѣчѣ своей. Не мѣжет похвалитѣ Тѣ же, Чѣто недѣвно похутил. Развѣ вы позабыли? Вспѣмните вышречѣнное.

“Всяка Плѣть Сѣно”⁸⁹, – недѣвно возопѣл^а.

Смотрѣте на Вселѣнну, наплѣннену такими, как мы, Человѣками, то раждаѣющимися, то погибаѣющими. Так возможно ли, чтоб Пророкъ о себѣ или о Другом дерзнул сказѣть:

“Род же Его Кто исповѣсть?”⁹⁰

Кѣто ж скажет, чѣто наш Род не Земля, Плѣть, Сѣно и Тѣнь? Но Прозорливѣе Исѣино Око прозрѣло в Плѣтской нашей Тѣни особливѣаго Человѣка, кой Един тѣкмо и естѣ, и о нем вопѣет: “Взѣмлется от Земли Живѣт ЕГО...”⁹¹ А наше все Родослѣвіе земнѣе заключил в сем Слѣвѣ:

“Всяка Плѣть Сѣно”⁹².

И как Данѣил сказѣл:

“Глас Слѣвѣс Его, аки Глас Нарѣда”⁹³, так и Исѣаи вопѣет о тѣм же Мѣжѣ:

“Глагол Бога нашего пребывает во Вѣки”⁹⁴.

Бѣдѣто бы на един Тон пѣл с Данѣилом:

“Сѣла Глагола Его, аки Сѣла в Нарѣдѣ”⁹⁵^б.

Евнѣх: О Фѣлипп! Чудеса ты насказѣл. Ты во мнѣ Смертнѣе зажег Желѣние видѣти сего Человѣка. Я о нем от Рожденѣя слышу пѣрвый Раз.

Фѣлипп: Мѣлостивый Госудѣрь! “Крѣпка, яко Смерть, Любѣв...”⁹⁶ Но когда Великолѣпіе онаго Человѣка превѣшше Небѣс и вышше всѣх наших Стихѣй поднялся, тогда нелзя ползующим по Землѣ и пресмыкаѣющимся по Стихѣам Вѣором видѣть Его. Сѣе значит – искѣть во Мѣртвых Живѣаго и вести Сего Правѣднаго и невѣннаго Агнца на Заколѣние, стрѣгти Мѣртвенность Волѣсов Его, ясти Зѣмлю и мѣдрствовать о Сѣнѣ. Таковѣя Душа, яко двѣжущаяся по Землѣ, не посвящѣется Господѣви Израѣлскому и внѣ Числѣ естѣ сего:

“Святѣи их во Истину твою. Слѣво твое Истина естѣ”⁹⁷.

Правѣда, чѣто вся Стихѣйная Пѣдлѣсть, бѣдѣто Рѣза, им носѣмая, Его ж самаго Она естѣ, и Он в ней вездѣ. Но не Она им естѣ, ни Он Ёю⁹⁸. И хотѣя в

^а Вышше ужѣ сказанно сѣе: “Сѣне Человѣчѣ, возопѣй” (велѣл ему Бог). “И Чѣто (де) возопѣю?” (вопрошѣет Исѣаи). “А вот Чѣто! (говорит ему Бог):

Всяка Плѣть Сѣно”⁽²⁾ и прѣтчая...

^б Глас, Глагол, Вѣля, Вѣлѣніе, Цѣрствѣе, Закон, Сѣла, Дух естѣ Тѣжде.

ней, но кромѣ ея, и вы́шше ея пребывает, не Мѣстом, но Святы́нею, и Разсужде́ніе о нем отню́д нѣсть по́длое, яко

“Во Смирѣніи Его Суд о нем высо́к”⁹⁹.

Сія Стихі́йная Его По́длость и Смирѣніе Его ж Са́мого уничтожа́ет пред на́ми. В ней-то мы, устремля́я Очи, погружа́ем и Мы́сли наши и, засмотрѣ́всь на Тѣнь, не возво́дим Сердечных Очѣй в Го́рнее Истины Разсужде́ніе и в Вѣ́дѣніе Истиннаго Чело́вѣка, яко

“Взе́млетсѣ от Земли Живот Его”¹⁰⁰ и

“Взя́ся Великолѣ́піе Его превы́шше Небе́с”¹⁰¹.

И так, Па́не ми́лый! Если мо́жешь возвестъ Сердечное твое О́ко от по́длыя На́туры нашея в Го́ру ко о́ной Господствующей Свято́й Вро́дѣ, в той День мо́жешь уви́дѣть и ЕДИ́НАГО о́наго Божіа ЧЕЛОВѢКА.

Но никогда́ У́мный Взор наш от Смер́ти к Жизни и от Земли к Небе́сным не восхо́дит, развѣ в той День:

“Во́ньже Стихі́и сожига́емы разоря́тся...”¹⁰²

В День о́ный Господе́нь созида́ется Сѣрдце чи́стое в Чело́вѣкѣ, а в Сѣрдце вселя́ется Сло́во сіе, та́йно вопі́ющее:

“Пло́ть ничто́же...”¹⁰³

Во Вре́мя о́ное¹⁰⁴ Пра́вда, с Небе́с приникну́вшая и кúпно возсія́вшая от Земли Истина па́лит и уничтожа́ет всѣ Стихі́и, показу́я, что они́ суть то́лько одно́ю Тѣ́нью Истины. Утаѣ́нна же Истина, а́ки Ри́зу, их но́сит.

Ви́дишь, Госуда́рь, что еди́на то́кмо Вѣ́ра ви́дит чу́днаго О́наго ЧЕЛОВѢКА, Ко́его Тѣнь всѣ мы есмы́. Вѣ́ра есть О́ко Прозорли́вое, Сѣрдце чи́стое, Уста́ отвѣ́рстая. Она еди́на ви́дит Свѣ́т, во Тмѣ́ Стихі́йной свѣ́тящійся¹⁰⁵. Ви́дит, лю́бит и благовѣ́стит Его́. Не ви́дѣть Его́ е́сть то Слѣ́потѣ. Не слы́шать Его́ е́сть то бы́ть А́спидом. Не говори́ть о Нем е́сть то бы́ть Нѣ́мым. Вѣ́ра всю сію́ ми́мотеку́щую Сѣнь, а́ки Во́ду непостоя́нную, прехо́дит¹⁰⁶. Верши́т свой Исхо́д Воскресе́ніем, очище́нным Чу́вством зри́ая на ЧЕЛОВѢКА, непристу́пным Свѣ́том Блиста́ющая и “Ра́дуйте́ся”¹⁰⁷ реку́ща...

ЕВНУ́Х: Сіи Мы́сли для мене́ особли́во Но́выя. Ах! я их давно́ жажда́л. Тепе́рь они́ долголѣ́тнѣйшую мою́ Жа́жду утоля́ют. Ей! Священно́е Писа́ніе е́сть то Во́да и Купѣ́ль. Се истинная Во́да! Во́да и Ду́х. Ни́щій Філипп Ду́ха к ней приложи́л. Нынѣ́ Что́ ли возбу́рает мнѣ́ в ней кресті́тисѣ, измы́тисѣ, очисти́тисѣ Сѣрдцем от Лука́вствій и всѣ́х Пре́жних моих Началоро́дных Заблужде́ній и Слѣ́поты?..

Фі́липп: Воистину́ мо́жно, аще вѣ́руеши от всего́ Сѣрдца твоего́ во Негла́бнаго ЧЕЛОВѢКА, ХРИСТА́ ИИСУСА... Что́ каса́ется и до са́мого мене́: “Вѣ́ровахъ, тѣ́мже возлага́ю...”¹⁰⁸

ЕУНУ́Х: “Вѣ́рую, Сы́на Божіа бы́ти, Иису́са Христа́”¹⁰⁹.

ЕРМО́ЛАЙ. Конѣ́чно ж, в сію́-то Пресвѣ́тлую Стра́ну приподнима́ет яду́щая Зе́мля Сердца́ наша Небе́сный наш Чело́вѣк и по́лзущих До́лу нас, спя́щих и Ме́ртвых, возбу́ждает слѣ́дующим Гро́мом своимъ:

“Воскло́нитесѣ и воздви́гните Гла́вы ва́ша. Зане́ приближа́ется Избавле́ніе ва́ше”¹¹⁰.

В сей-то Странѣ Живаго Человѣка ўзриши, по Сказкѣ Ангела: “ТАМО ЕГО ЎЗРИТЕ”¹¹¹.

ІЯКОВ. Такожде гонит и Пáвел почивающія на мѣртвых Стихіах, возбуждая Хáмов, вовѣрившихся Мѣртвенности Стихіійной:

“Како возвращаетеся паки на немощныя и худыя Стихіи?”¹¹²

“Такожде и мы, егда бѣхом Млады, под Стихіами бѣхом Мíра, порабощенны”¹¹³.

И Сіе Мудрованіе Мѣртвых Сердѣц называет Пустою Философією, котóрая бражничит по Бурдѣ Стихіійной, препятствующей философствовать по Христѣ¹¹⁴, о коём к Галатам:

“Посла Бог Духа Сына своего в Сердца ваша...”¹¹⁵

Таковое Мудрованіе, понѣже вóвся Рáйскому нашему Восходу в Перворóдный Мíр мѣшаёт, отáскивая долу Óко наше, длятого бóдьто в Трубу трубит:

“Аще умрѣте со Христом от Стихій Мíра, почтò, аки живуще в Мíрѣ, стяжаетеся?”¹¹⁶

“Вы́шних ищите, идѣже есть Христос”¹¹⁷.

“Гóрняя мóдрствуйте, а не Земная. Умрѣте бо, и Живот ваш сокровенъ есть со Христом в Бозѣ”¹¹⁸.

“Нѣсмы Рабынина Чáда, но Свободныя”¹¹⁹.

“Вы́шній Іерусалимъ свободенъ есть”¹²⁰.

ГРИГО́РИЙ. Труба Вселѣннѣй, Пáвел наш, стóлько вѣрнымъ Сердцамъ слáдок, скóлько Аспидамъ противный. Ах! ко́лико, я́ко раждающая Мáтерь, болитъ Утрóбою, да вообразится в нас ХРИСТОС! Сей Молніевíдный Ангелъ неутóимо и чистосердѣчно очищаёт нам Путь к Перехóду в Гóру Галилею, дабы нам обновиться Духомъ Умá и одѣться в нóваго ЧЕЛОВѢКА, создáннаго по Богу, в Прáвдѣ и Преподóбной Істинѣ¹²¹.

Он самъ пѣрвый Разъ услышалъ Животворящій ГЛАСъ Блаженнаго сего ЧЕЛОВѢКА вóзлѣ Дáмаска:

“Са́уле! Са́уле! Что мя гóниши?”¹²²

О семъ Едíномъ Мúжѣ и хвалится: “Вѣмъ ЧЕЛОВѢКА...”¹²³ И симъ Глáсомъ ни ма́ло не разни́т Данііловскія Мусикіи:

“И се Мужъ Едiн! Облечѣнъ в Рiзу Льняну”¹²⁴.

А понѣже сей есть Животъ Вѣчный, дабы знáть сего ЧЕЛОВѢКА со Отцѣмъ Его¹²⁵, Істиннаго же Щáстiя такова́ есть Прирóда, что чемъ множа́йшихъ имѣть в немъ Сопричáстниковъ, тѣмъ слáже и дѣйствителнѣе беззавiстное сіе Добро становiтся и симъ однимъ разни́тся отъ Лóжнаго Мíрскаго Щáстiя, о коёмъ Подóбное сказа́ть никакъ не возмóжно, затѣмъ что какъ са́ма наша Прирóда есть Тлѣнная, такъ и Щáстiя Ея суть тѣсныи Предѣлы, Учáстниковъ не терпящiи, развѣ со Умалѣніемъ своимъ и, бóдто Древѣсныя Тѣни, мно́гихъ вмѣстити не могу́щи. Того́ рáди Па́улъ, Всегò отщети́вся и собра́в все Усѣрдіе, Гóнится, течётъ, все пробѣгаётъ, все минаётъ, впередъ простира́ясь, дабы Кóимъ-либо Образомъ пости́гнуть и приобрѣсти ЧЕЛОВѢКА, ко́его всѣ Свѣтостныи Вiды (разумѣи Церковныи Церемоніи) слáбою нѣкоею Тѣнью бы́ти видѣются,

затмѣнным Мановѣніем ко Дражайшей Истинѣ и ко Крайнѣйшему КОНЦУ приводящии, общаѣя блаженное во Врѣмя свое¹²⁶ Явленіе сего Краснѣйшаго паче всѣх Сынѡв Человѣческих¹²⁷ так, какъ общаѣет Цвѣтущая Смоковница Сладчайшии Плоды.

“Вмѣняю Вся Тщету быти за Превосходящее Разумѣніе ХРИСТА ИСУСА, ГОСПОДА моего...”¹²⁸ “Еже разумѣти Его и Силу ВОСКРЕСЕНІЯ Его...”¹²⁹ “Аще како достигну во ВОСКРЕСЕНІЕ Мертвых”¹³⁰.

А какъ уже получилъ желанное, и исполнилося на немъ сіе Его Слово: “Не вѣще текѡхъ”¹³¹, “Вѣмъ ЧЕЛОВѢКА”¹³², “Послѣди всѣхъ, яко нѣкоему Извергу, явися и мнѣ”¹³³, в то Врѣмя, дабы Множествомъ Соучастниковъ Премѣрное свое умножить Щастіе, к томужде Единому Вѣнцу Слѡвы не во тѣмныхъ нашихъ Мѣрахъ, но в Перворѡдномъ Божіемъ, и во Днѣ Господнемъ, вѣчно процвѣтающему, поощряетъ и Прѡтчихъ всѣми Мѣрами к Разумѣнію, тогожде блаженного, нетѣмного Мужа возбуждая:

“Востани спяй! и воскресни отъ Мертвыхъ, и освѣтитъ тя Христосъ”¹³⁴.

Долго ли тебѣ Качатися по Стихіамъ? О нещасный Мертвецъ! Подними хоть мѡло погребенныя твоя Мысли в Гору, повыше Стихійныя Тѣни, и узриши Человѣка живаго, неприступнымъ Свѣтомъ блистающа¹³⁵. Тутъ МИРъ твой, а не в твоёмъ мятѣжномъ Мѣрѣ¹³⁶.

Увиждь со Авраамомъ и возрадуйся:

“Авраамъ видѣ День мой и возрадовался”¹³⁷.

Паулъ кричитъ во единъ Тонъ с вопіющимъ Исавіею:

“Востани, востани, Сіоне! Облецыся въ Крѣпость твою!

Истрыся Прахъ и востани. Сяди, Іерусалиме.

Совлецы ѹзу Вѣи твоея, плѣненная Дщерь Сіоня¹³⁸.

Свѣтися, Свѣтися, Іерусалиме!...”¹³⁹

“Тогда узриши и возрадуешься”¹⁴⁰.

Сии Ангелы Божіи высокимъ Трубнымъ Гласомъ возбуждаютъ спящихъ на Землѣ и Мертвыхъ в Сѣни Стихійной. Да воскреснутъ и узрятъ ЧЕЛОВѢКА, выше Облаковъ сидяща¹⁴¹, и просвѣтятся, яко Солнце¹⁴².

АѦН[АСІИ]. Чудесная есть сія Двойца Трубачей.

ЛОНГ[ИН]. Конечно, Чудная. Они трубятъ не о Пѣрстномъ коёмъ Человѣкѣ, но о томъ высокомъ Мужѣ, Который

“Отлученъ отъ Грѣшныхъ и выше Небесъ бысть”¹⁴³.

“Яко Чудно Имя Его по всей Землѣ”¹⁴⁴.

Можно ли имъ во своей Мюзикѣ разногласить? Ихъ Обоихъ Труба есть согласна Трубѣ святаго Петра:

“Во Имя Иисуса Христа Назорѣя востани и ходи!

И емъ его за Дѣсную Рѹку, воздвиги”¹⁴⁵.

О кольъ Красное и Согласное сихъ Трубачей Воскликновѣніе!

“И вскочивъ ста, и хождаше”¹⁴⁶. И се исполнилася на немъ Трубача Захаріи прѡповѣдь!

“Се Мужъ! Востокъ Имя Ему”¹⁴⁷. “А Вѣнецъ будетъ терпящимъ и Ключимымъ Ему и Разумѣвшимъ Его”¹⁴⁸.

Іаков. Не Іезекійль ли воскрешает Мертвець на Пóли?
“Постави мя средѣ Пóля. Се же бѣше Пóльное Костѣй”¹⁴⁹.
“Се аз воведу во вас Дух Живо́тен!”¹⁵⁰

Что́ ли есть Пóле сіе, аще не Мёртвенность Стихійна? В сію Смерть погружѣнны Сердца́ наши. Сія есть Земля́ Егѣпетска и Пóле Танеос¹⁵¹, сирѣчь Пóле Па́губы, и Пóле Мертвецо́в, и Пóле Жа́жды, о коем Іоиль:

“Скóты Пóлскіи воззрѣша к тебѣ, ꙗко посхо́ша Исто́чники Во́дныи, и Огнь пояде́ Кра́сная Пу́стыни”¹⁵². Воззрѣша к Тебѣ, даю́щему Скóтам Пи́щу...”¹⁵³

Не мы ли есмь Скóты Пóлскіи, опу́стившіи О́чи наши на Подо́шву Пóля? Длѣчего не возво́дим Очѣй к То́му: “Вся покори́л еси под Но́зъ Его, О́вцы и Во́лы вся. Еще́ же и Скóты Пóлскіи”¹⁵⁴.

Длѣчего не взира́ем к То́му:

“Аз Цвѣт Пóлній (полевой) и Кры́н Удо́лній”¹⁵⁵.

Длѣчего не имѣем ни Очѣй, ни Ушѣй и не слы́шим Иса́и?

“Проведе их сквозь Бѣзду, ꙗкоже Коня́ сквозь Пу́стыню, и не утруди́шася, и ꙗко Скóты по Пóлю, и снѣйде Дух от Господа и наста́ви их. Тако провѣл еси Лю́ди твоя, да сотвори́вши Тебѣ Еди́ному Имя сла́вно”¹⁵⁶.

Востáни, о Лѣ́нливый Дремлю́че! Возведи́ О́чи твои, о сидѣ́щій в Темни́цѣ! Мина́й и проходи́ Пу́стѹ Бѣзду и Стѣ́ну твоих Стихій. Воззри́ хоть ма́ло, о тяжко́сердая и ползу́щая Ду́ша! к То́му:

“Се Сей стои́т за Стѣ́ною нашею, Прогляда́яй!”¹⁵⁷

Поднимі́ся от Пóля и, если имѣе́шь У́ши, слу́шай Са́мого Его¹⁵⁸!

“Отвѣща́ет Брат мой и Глаго́лет мнѣ:

Востáни! При́йди, Бли́жняя моя, Дóбрая моя”¹⁵⁹.

Не дѹмае́шь ли, что Брат сей внизѹ́ и в Стихі́ах? Повѣ́рь же, пожа́луй, А́нгелам вопію́щим:

“Нѣсть здѣ́! ВОСТА́!”¹⁶⁰

Поднима́йся ж и ты на Го́ру Галиле́ю. Не ползай по Пóлю, как Скот. Восклони́ся и подними́ Гла́ву твою́ с Дави́дом: “Возведо́х О́чи мои в Го́ру...”¹⁶¹

Знай, что во Во́вѣки не утóлят Жа́жды твоя́ по́длыи Стихі́и, и бѹдешь во Вѣ́ки во Пла́менѣ сем:

“О! О! Бѣ́жите от Земли́! в Сіо́н спаса́йтесь!”¹⁶²

Слы́шь! Что́ ли вопіет Заха́ріа? А Дави́да не слы́шит ли У́хо твое? Гдѣ Прибѣ́жище? Вот гдѣ́!

“Го́ры высо́кія Ё́лени”¹⁶³. “И́мже О́бразом жела́ет Ё́лень на Исто́чники Во́д, си́це жела́ет Ду́ша моя к тебѣ”¹⁶⁴.

Но зна́ешь ли Исти́ннаго сего Ё́леня? Вот он тебѣ́!

“Вско́чив, ста, и хо́ждаше, и вні́де с нѣ́ми в Це́рковь”¹⁶⁵.

Что́ ли есть Це́рковь, аще не Го́ра́ его́ свѣта́я¹⁶⁶?

ЕРМО́ЛАЙ. Вѣ́рно, что сіи Ё́лени поднима́ются к Исто́чникам, о коих Иса́иа:

“Пойщут Во́ды, и не бѹдет. Язы́к их от Жа́жды изсше́. Аз Госпо́дь Бог, аз услы́шу их, Бог Израи́лев, и не оста́влю их. Но отвѣ́рзу на Го́рахъ Рѣ́ки и

средѣ Поля Источники. Сотворю Пустыню в Луги Водныя и жаждущую Землю во Водотѣчи¹⁶⁷. Да узрят и уразумѣют, и помыслят, и увѣдят вкупѣ, яко рука Господня сотвори сія Вся”¹⁶⁸.

А что Захаріа ко Уразумѣнію тогожде Божественнаго Мужа сими Словами: “О! О!”¹⁶⁹ – возбуждает, видно из Начала Рѣчи его, изреченныя послѣ Откровенія и Видѣнія Его.

“Воздвигох (де) Очи мои и видѣх. И се Муж! и в Руцѣ Его Уже Землемѣрно”¹⁷⁰.

ГРИГОРИЙ. Захаріа то же Самое трубит, Что Іезекіил:

“В той День бысть на мнѣ Рука Господня. И ведѣ мя Тамо. Во Видѣніи Божіи ведѣ мя на Землю Израилеву и постави мя на Горѣ висоцѣ зѣло”¹⁷¹.

Когда говорит: “В той День”¹⁷², – проповѣдует всерадостный День, и Вѣкъ Господень, и Мір Первородный, всѣ Стихіи Превосходящій¹⁷³, о коем Даніил:

“Той премѣняет Времена и Лѣта”¹⁷⁴.

Сіе блаженное Время есть наших Времен Окончаніем, а Новаго Вѣка Началом, по Даніилову Слову:

“Еще КОНЕЦ на (иное) Время”¹⁷⁵.

Сіе Пресвѣтлое Время и День Господень нарицается у Іоіля

“День Тмы и Бѣры, День Облака и Мглы”¹⁷⁶.

В сих Словах сопряженна есть Истина и Тѣнь. День Господень есть то Свѣтъ, а наш есть Мгла, Облакъ, Бѣря и Тма. Сіе есть То же, Что “И бысть Вѣчер, и бысть Утро, День Един”¹⁷⁷.

А когда говорит Іезекіиль: “Ведѣ мя Тамо”¹⁷⁸, – тогда согласен Ангелу, сидящему при Гробѣ и глаголющему:

“ТАМО ЕГО УЗРИТЕ”¹⁷⁹.

Когда же говорит: “Ведѣ мя на Землю Израилеву и постави мя на Горѣ висоцѣ”¹⁸⁰, – тогда согласен Іоілю:

“Рай Сладости, Земля пред Лицем Его”¹⁸¹.

Сія Земля есть Новая, Нагорная, Обѣтованная. Сюда введѣн и Давид: “Воведѣ мя в Гору святую свою”¹⁸².

“ТАМО (де) ЕГО УЗРИТЕ”¹⁸³.

Так вот же и послушаймо! Тут же говорит Іезекіиль:

“И воведѣ мя Тамо. И се Муж! И Зрак Его бѣше, яко Видѣніе Мѣди блестящіяся. И в Руцѣ Его бѣше Вѣрвь Тѣктонская и Трость Землемѣрская”¹⁸⁴.

Что ж ему говорит сей безсмертный Муж? Вот Что!

“Видѣ Очіма твоима и Ушіма твоима слыши! Того ради вшел еси Сѣмо, да покажу тебѣ и да покажеши ты Вся, Елика видиши, Дому Израилеву”¹⁸⁵.

Туда же за Іезекіилем грядут и Дюжина Апостолов:

“Единонадесять Ученицы идоша в Галилею в Гору, а може повелѣ им ИСУС. И видѣвше Его, поклонішася Ему”¹⁸⁶.

“Прійде ИСУС, и ста посреде их, и глагола им: ‘МИР вам!’”¹⁸⁷

Но Даніил Дружбу сего Мужа прежде их получил:

“Не бойся, Муже Желаний! Мир тебѣ!”¹⁸⁸

“Шедше научите вся Языки”¹⁸⁹ есть То же, Что: “Да покажеша Дому Израилеву, Иезекииле, Вся, Елика видишь...”¹⁹⁰

АΘΑΝΑΣΙЙ. Не можно довольно надивиться, Коль согласная сих Проповѣдников Труба и Музыка! Сия пресличная Святаго Духа Мусикия противится в Челѣ оной, Идола Деирскаго Музыкѣ¹⁹¹, кую поминают Пѣвцы во Храмах так:

“Согласная возшумѣ Пищальская Пѣснь, почитати Златосотворенный, бездушный Истукан”¹⁹² и протчая.

Подобало же пѣти так: “Разгласная возшумѣ...”

Толь она Мутна, Раздорна и Скверна! Дышущая Столпотворением. Сии же Ангелы Божии всѣ поют, всѣ вопіют, но о Едином всѣ проповѣдуют, о Едином восклицают Мужѣ, в котораго влюбился Исаіа:

“Воспою Возлюбленному моему Пѣснь”¹⁹³.

Не се ли ти блаженны Люде, о коих Давид:

“Блаженны Людіе, вѣдущи Воскликновение”¹⁹⁴?

“Воскликните Богу Иаковлю”¹⁹⁵.

ІАКОВ. Без Сумнѣнія, Онѣ-то суть. Всѣ сии Ангелы Единогласно восклицают о том, который со Плотию своею взявъ превышше Небес, превозшедъ всѣ Мира Стихи. И кто может очистити Сердце свое от всей Стихийныя Грязи, да узрит Очи́ма сего Человѣка:

“Взойде Бог во Воскликновѣніи”¹⁹⁶?

Держатся при Землѣ Очи наши, да его не познаем¹⁹⁷. Но сии всѣ Вѣстники Божии видят Лице Истиннаго Человѣка не между Мертвецами, в Дѣлней нашей Подлости раждающаяся и исчезающая, яко Тѣнь, но в Горѣ святей Его¹⁹⁸ видят с Навином Человѣка стояща¹⁹⁹, и со Стѣфаном: “Се вижду Небеса отверста и Сына Человѣческаго, стояща Одѣсную Бога!”²⁰⁰

Видят и насладиться в Сѣтость не могут. Мы же не видим за Стѣною²⁰¹ и Мраком Стихийным.

“Положи Тму, Закрѣв свой”²⁰².

О коль несмысленная и Косная Сердца наша²⁰³!

ЛОНГ[ИН]. Кто только удостоился видѣть живаго сего Мужа, во Мгновѣніи дѣлается Проповѣдником Его и слышит сіе:

“Вострубите в Новомѣсячїи”²⁰⁴.

Мужеск ли Пол, или Женск, как только явился ему воскресшій Человѣкъ, бѣжит и благовѣствует. С Радостію великою возвѣщает о нем. Воскрес! Воскрес! Воистину воскресе Господь! Явился не только Сѣмону²⁰⁵, но и мнѣ малѣйшему познался. Тѣм самым познался мнѣ, что невидимый для мене есть. Не вижу Его во мѣртвых, но тѣм самым вижу Его в живых. А видѣть в Стихїах – се значит не видѣть Его, ниже знати Его. Радуйтесь со мною! Погубленнаго обрѣтох ЧЕЛОВѢКА²⁰⁶. Мы думали – Мертв. Убили Его негодными Священники. “Попраша мя Вразї мои”²⁰⁷. Но я, маленькая Тварь, есмь Свидѣтелем Его, что Он воистину жив есть. Я искалъ Его и Обрѣтох Его²⁰⁸. Растаяло Сердце мое от Витаяющаго Гла́са Его ко мнѣ сего:

“ДЕРЗАЙ! РАДУЙСЯ! МИР ТЕБѢ!”²⁰⁹

Кто есть Друг Его? Той повѣрит Благовѣстію.

“Зима прейде, Дожд отыйде, отыйде себѣ”²¹⁰.

“Се вижу Небеса отвѣрста!”²¹¹ “ВѢм ЧЕЛОВѢКА”²¹².

“И се День Трѣтій! отнѣлже сія быша”²¹³.

Ах, День Трѣтій! День Господень²¹⁴! Блаженны Очи, видящія Сущу твою с Ноевою Голубицею²¹⁵! Ты прозябаешь Зеліе Злака²¹⁶ по Роду своему²¹⁷. В твоём Вертоградѣ вижу Мужа Божія, Человѣка моего, Жизнь мою. Он пасёт мя, и Ничтоже мя лишит²¹⁸.

ГРИГОРІЙ. “Вострубите в Новомѣсячїи”²¹⁹.

Священная Библиа есть то позлащенная Духом Труба и маленкій Мірок²²⁰. В Морскихъ Водахъ Рѣчи ея вся Тварь и всякое Дыханіе, аки Зерцало, представляется.

“Вострубите в Новомѣсячїи”²²¹.

Но да не мнитѣ, яко Труба сія трубит о Стихіах. Может ли о Грязи вѣщать Богу посвященная Труба? Единаго Господа в ней всякое Дыханіе хвалит²²². Солнце, Луна, Звѣзды, Зѣмли, Моря, Вѣздух, Огнь со своими Исполненіями²²³ приосѣняют и ведут к сему:

“Положи Тму, Закрѣв свой”²²⁴.

“Се Сей стоит за Стѣною нашею!”²²⁵

Хотящїи сею Трубою проповѣдовать, да поютъ Единаго Господа с Его Міром и со Человѣком Его! Да молчит тут всякая Плоть Человѣческая! “Вострубите в Новомѣсячїи”²²⁶. Всяка Плоть есть то Сѣно, и вся Слава Человѣческая есть то Тлѣнь²²⁷, Грязь, Вѣтош, Ничтоже. “Воструб[ите] в Новомѣсячїи”²²⁸. “Проповѣдуйте Лѣто Господне Прїятное, радостное, весѣлое!”²²⁹ Престаньте от Плача. Раздерите Врѣтища²³⁰. Всяка Стихїа есть то Сѣтованіе, Плач, Горесть. “Радуйтеся Богу!”²³¹ “Прїимите Шалом”²³²! “Востр[убите] в Новомѣсячїи”²³³.

“Яко близ есть День Господень”²³⁴.

“Вострубите во бл[а]гознаменитый День Праздника вѣшего”²³⁵.

День Господень есть то Праздник, Мир, Вспокоеніе от всѣх Трудѣв²³⁶. Сїя то есть Преблагословенная Суббота, в коей Господень Человѣк почивает. Чтѣ ли есть почить, аще не вознестися вышше всѣх міра нашего Стихїй? Чтѣ ли есть немощная Стихїа, всеминутно разоряема, аще не Труд и Болѣзнь²³⁷? Дѣло ли мнѣ ползати по Землѣ? Дѣло ли ясти Хлѣб Болѣзни²³⁸? Докѣлъ положу Совѣты в Душѣ моей? Болѣзни в Сѣрдцѣ моем²³⁹?..

Востани, Душе моя! Не спи на Стихіах! Нелзя почить на них. Они Труд и Болѣзнь²⁴⁰. А если увѣряешься им, тогда питаешь Болѣзни в Сѣрдцѣ твоём День и Нощь²⁴¹.

Вѣрви вперившееся во Прах Око твое. Подними в Гѣру разслабленное твое Тяжкосѣрдїе. Воззри выспр над Небѣсну Твердь. Не сливай в Тѣждество Нѣщи и Дня.

Видишь Горкое, но есть еще тут же и Сладкое. Чувствуешь труд, почувствуй и Покой. При твоѣй Нѣщи есть тут же и Утро Дня Господня. Во

едином Обое Мѣстѣ и во едином Лицѣ, но не в той же Чести, ни в той же Природѣ.

“И бысть Утро, и бысть Вѣчер”²⁴².

Не полагай же Болѣзней в Сѣрдцѣ твоём²⁴³. Полагаешь, если простираешь чрез День и чрез Ночь. Простираешь, если не даешь Мѣста тут же и Дню Господню, не вбруяй, ни взирая на Высоту Небесную. Что то значит полагать Болѣзни в Сѣрдцѣ, если не мыслить и не совѣтовать в Душѣ своей, что всѣх Тварей Основаніем есть Огонь, Вѣздух, Вода, Земля²⁴⁴? Ах нещасная Душа моя! Для чего называешь Ничтожное Естество Основательною Твѣрдію? Кто ослѣпил Око твое? Ах! сія Слѣпотѣ от Рождѣнія твоего тебѣ²⁴⁵. Не видишь Истины, кромѣ Тѣни Ея. Не чувствуешь, что преходит Мір сей²⁴⁶. И не вчера начал. Преходит всеминутно. Обаче То же Все в нем видим. Все, Что прежде было. Конечно ж, тут нѣкая Тайна.

“Горе глаголющим Свѣт Тму!”²⁴⁷

Блѣсни Молнію²⁴⁸, о Преблаженное ЕСТЕСТВО! и возгремь над Бѣздною Душю мою сим Громом:

“ДА БУДЕТ СВѢТ!”²⁴⁹

Во Время оно²⁵⁰ воззрю на Мір твой, на День твой и на Человѣка твоего. Во Время оно будет Рука твоя на мнѣ²⁵¹. В Разумнѣях Ея наставиши мя²⁵², проведь чрез Стихи, аки Коня твоего²⁵³, да исполнится:

“И изыйдете, и разыграете, якоже Телцы, от Уз Разрѣшѣнны”²⁵⁴. Аминь!

«Діалог, или Разглагол о древнем мірѣ» Сковорода, як свідчить дата на першій сторінці автографа, написав у 1772 р. У 1788 р. він подарував його Михайлові Ковалинському. Очевидно, було два автографи твору (початковий, 1772 р., та пізніший, десь 1786–1787 рр., наново відредагований). До нашого часу дійшов тільки другий автограф. Він написаний згідно з новим правописом, яким у 1772 р. Сковорода ще не користувався. Супровідний лист до Ковалинського датовано 1788 роком і написано на іншому папері та іншим чорнилом – тим самим, що ним зроблено й правку в основному тексті та примітки до нього. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 6, арк. 1/58–17/74). Діалог було вперше надруковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

¹ Див. прим. 1 до діалогу «Смфонія, нареченная Книга Асхань».

² Філософські бесіди не раз називав “забавою” (παῖδια) Платон (Федр, 265с; Тимей, 59с). Так само й Плутарх іменує описані Платоном та Ксенофонтом сократичні бесіди “веселим філософуванням”. При цьому Плутарх зазначав, що “найвища мудрість для філософа не здаватися філософувальником, а жартом досягати серйозної мети” (Застільні бесіди, VI, 686d; I, 614a) [Плутарх. Застольные беседы. – Ленинград, 1990. – С. 98, 7].

³ Про мамврійський дуб див.: Перша книга Мойсеева: Буття 13: 18; 14: 13; 18: 1.

⁴ Неточна цитата з Книги пророка Аввакума 3: 18. Пор.: возвесели́ся ѿ бѣѣ спѣвъ моѣмъ.

⁵ Лат. *oblectatio* – буквально: ‘насолада’.

⁶ Гр. διατριβή – ‘розвага’.

⁷ “Глум”, за словником Памви Беринди, означає “подраженне, смѣх, жарт”, вираз “в глум” – “на смѣх, на жарт”, а дієслово “глумлюся” – “завше учуся, уставичне цвичуся, прохожуюся, подражняюся” [Беринда П. Лексикон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 42].

⁸ Гр. *корупці* – ‘вивершення’.

⁹ Форма *центр*, як уже давно вказували коментатори [див., наприклад: Ковалівський А. П. Григорій Сковорода: дослідження і переклади. – Харків, 2007. – С. 20], відповідає “римській” вимові лат. *centrum*. Тим часом в Україні лат. *c* у такій позиції було заведено вимовляти як *ц*. Зрештою, і сам Сковорода зазвичай пише *центр*. Те, що форма *центр* тричі зринає в його творах, може свідчити про обізнаність філософа з італійською вимовою, а отже й на користь припущення про його мандри Італією, про які не раз говорили коментатори [див.: Гесс де Кальве Г., Вернет І. Сковорода, український філософ // Григорій Сковорода в спогадах сучасників і народних легендах. – Харків, 2002. – С. 61–62; Махновець Л. Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 58–59; Bojko-Bloch Ju. H. S. Skovoroda im Lichte der ukrainischen Geschichte // Die Welt der Slaven. – 1966. – Jg. XI. – S. 308; Manning C. A. Hrihori Skovoroda // Manning C. A. Ukrainian Literature. Studies of the Leading Authors. – Plainview, NY, 1971. – P. 18; Chopyk D. B. G. S. Skovoroda – the fable writer: His life and times // Skovoroda G. S. Fables and Aphorisms / Translation, biography and analysis by D. B. Chopyk. – New York; Bern; Frankfurt am Main; Paris, 1990. – P. 33]. Із другого боку, Сковорода міг бодай трохи знати італійську мову ще від часу свого перебування в придворній капелі імператриці Єлизавети, бо хористів у вільний від репетицій час навчали італійської та французької мов. Окрім того, італійську мову викладали й у Харківському колегіумі. Принаймні 1768 р. її викладачем було призначено Олексія Кастеллі. Щоправда, невдовзі вчитель-італієць змушений був тікати з Харкова, зважаючи на своє вкрай скрутне матеріальне становище [див.: Ніженець А. На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 127–128].

¹⁰ Очевидно, Сковорода обіграє тут слова: *бєсѣды злыя растлєнныхъ чловѣквѣхъ* (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 6: 5).

¹¹ Парафраз Книги Псалмів 118 (119): 78. Пор.: *ѣзъ же погидмѣсѧ въ зѧповѣдѣхъ твоѣхъ*.

¹² Фраза *ѣкш вознвѣмѧ мѧ єсѧ* зринає в Другій книзі царств 7: 18, у Першій книзі параліпоменон 17: 16 та в Євангелії від св. Івана 17: 24.

¹³ Згідно зі Священною історією, Матузал жив 969 років: *Ѣ быша всѧ днѣ марѣсѧшвы, ѣже поживѣ, лѣтъ дѣвѧтъ шѣтъ Ѣ шестьдесѧтъ дѣвѧтъ* (Перша книга Мойсеева: Буття 5: 27).

¹⁴ Книга Псалмів 118 (119): 129.

¹⁵ Сковорода має на думці слова: *сѣщи сосцы мѧтере моеѧ* (Пісня над піснями 8: 1).

¹⁶ Фраза *пѧче Ѣ пѧче* зринає в Посланні св. ап. Павла до филип'ян 1: 9: *да любовь вѧша єще пѧче Ѣ пѧче Ѣзвычѧточєствѣтъ въ рѧзѣмѧ Ѣ во всѧцѣмѧ ѧвєствѧ*.

¹⁷ Див. прим. 247 до діалогу «Бєсѣда, нареченная двое».

¹⁸ Слово *типик* (від гр. *τυπικόν*) означає тут “правила, статут”.

¹⁹ Книга Ісуса, сина Сирахового 14: 21–22.

²⁰ Історія появи цього прибраного імені Сковороди, як її подає Михайло Ковалинський, така: “В 1772 году, в февралѣ мѣсяцѣ, друг его [Сковороди, – тобто сам Ковалинський] поѣхал в чужіє краи и, быв во Франціи в разныхъ городѣхъ, прибыл в 1773 году в Швейцарію, в город Лозан. Между многими умными и учеными людьми, каковых в Лозани нашол он, находился там нѣкто Даніил Мейнгард, чловѣк отмѣннаго разума

природного, имѣвший дар слова, ученость рѣдкую, обширныя познанія, благонравіе философское. Он столько похож был чертами лица, обращеніем, образом мыслей, даром слова на Сковороду, что можно бы почесть его ближайшим родственником его. Друг Сковороды познакомился с ним, и они друг друга столько полюбили, что Мейнгард, имѣя у себя подлѣ Лозани прекрасный загородный дом, сад и величайшую бібліотеку, просил его располагать оным всѣм в свое удовольствіе, и сей пользовался всегда, как и многими свѣдѣніями от него. Возвратясь из чужих краев и увидясь с Сковородою в 1775 году, рассказал ему друг его ту удивительную встрѣчу, по которой он нашол в Лозани похожего человѣка на него чертами лица, свойствами, образом мыслей и дружбою к нему. Сковорода возлюбил его заочно и с того времени начал подписывать на письмах и сочиненіях своих имя свое тако: Григорій *вар* (евр[ейски] сын) Сава Сковорода, Даниїл Мейнгард". Про Сковороду та Даниїла Майнгарда (*Jean-Pierre-Daniel Mingard*) див.: *Ковалівський А. П.* Нові дані про двійника Г. С. Сковороди в Лозанні Даниїла Майнгарда та його сім'ю // *Ковалівський А. П.* Григорій Сковорода: дослідження і переклади. – Харків, 2007. – С. 38–39; *Штейн Г.* Григорій Сковорода і Даниїл Мейнгард // *Ноосфера: Збірник філософських праць [Донецького національного технічного університету]: Матеріали міжрегіональної наукової конференції «Філософсько-етична спадщина Г. С. Сковороди та духовний світ сучасної людини».* – Донецьк, 2002. – Вип. 2. – С. 17–24.

²¹ Книга Псалмів 142 (143): 5.

²² Книга Ісуса, сина Сирахового 2: 10.

²³ Третя книга Мойсеева: Левит 25: 22.

²⁴ Книга Псалмів 118 (119): 52.

²⁵ Книга Псалмів 118 (119): 85.

²⁶ "Правда одна лиш солодка, вічно жива і найстарша, / Решта – це сіна пучок, гриб, що проклянувся учора" (пер. Леоніда Ушкалова). Думку про те, що немає нічого, солодшого за правду, Сковорода в діалозі «*Silenus Alcibiadis*» та в одному з листів пов'язував із Платоновою наукою. Див. прим. 11 до трактату «Книжечка, называемая *Silenus Alcibiadis*».

²⁷ Парафраза Книги Псалмів 113 (114): 9. Пор.: **Нѣ на́мѣъ, гдѣи, не на́мѣъ, но ѡимени твоемѣ дѣждъ слѣвѣ.**

²⁸ Єфімок – російська назва талаяра ("йоахімсталляр"). Ці гроші були зняті з обігу в 1726 р.

²⁹ Натяк на історію Юди.

³⁰ Авраам жив у другому тисячолітті до н. е. (1996–1821 pp.) [див.: *Костів К.* Словник-довідник біблійних осіб, племен і народів. – Київ, 1995. – С. 15–18].

³¹ Послання св. ап. Павла до євреїв 13: 8.

³² Фраза **во вѣки вѣкѣвъ** зринає в Біблії не раз, особливо часто – в «Апокаліпсисі».

³³ Можливо, Сковорода має на думці слова: **Єдинъ дѣнь прѣдъ гдѣмъ ѡкоу ты́сѣща лѣтъ** (Друге соборне послання св. ап. Петра 3: 8).

³⁴ Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 1: 5. Пор.: **И въ́сть вѣчеръ, и въ́сть ѡ́тро, дѣнь єдинъ.**

³⁵ Ці міркування розгортаються в рамках платонівської моделі думання, згідно з якою "за всіма людьми мислиться одна людина, за всіма кіньми – один кінь... Як одна печатка може давати численні відбитки, так від однієї людини виникає тисяча відображень" [*Альбин. Учебник платоновской философии // Платон. Диалоги.* – Москва, 1986. – С. 451].

³⁶ Євангелія від св. Івана 1: 3.

³⁷ Парафраза Другого послання св. ап. Павла до коринтян 10: 5. Пор.: **и плѣні́юще всѣкъ рѣзѣмъ въ послѣдніе хрѣ́тѣво.**

³⁸ Друге соборне послання св. ап. Петра 3: 8.

³⁹ Неточна цитата з Книги Псалмів 89 (90): 5. Пор.: *ѡѡкъ ты́сыща лѣтъ прѣд ѡчи́ма тво́има, гдѣ, ѡѡкъ дѣнь вчѣра́шній.*

⁴⁰ Можливо, це парафрази Першої книги Ездри 3: 1. Пор.: ѿ соврѣшасѧ людіѥ ѣки чловѣкъ єдинъ.

⁴¹ Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 47.

⁴² Неточна цитата з Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 13. Пор.: **Н**ова же нбсе и новы земли по ѡбѣтованію єгоу чаетъ, въ нихже правда живётъ.

⁴³ Див. прим. 9.

⁴⁴ Тобто образом; від гр. *εἰκών* – ‘образ, зображення, подoba’.

⁴⁵ Перша книга параліпоменон 29: 15.

⁴⁶ Прикметник *глутомудрий* є відповідником гр. *μωρόσοφος*. Це грецьке слово Сковорода двічі вживав у своїх листах.

⁴⁷ Книга Псалмів 43 (44): 20.

⁴⁸ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 116 (117): 2. Кінець вірша звучить так: во вѣкъ.

⁴⁹ Сковорода має на думці слова: *єдинъ имѣй безсѣртїє ѿ во свѣтѣ живый неприсѣнѣмъ* (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 6: 16).

⁵⁰ Послання св. ап. Павла до филип'ян 4: 5.

⁵¹ Неточна цитата з Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 10. Пор.: **П**рїѣдѣтъ же дѣнь гдѣнь ѡкѡ тѣтъ въ нощї, въ оньже не вѣсѣ ѡубѡ съ шѡмоуѣ мїѡмѡ ѡдѡтъ, стѣхїи же сжигѣмы разорѡтсѡ.

⁵² Трохи неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 47. Пор.: **Пёрвый челоувѣкъ ѿ земли, пёрстенъ.**

⁵³ Книга Йова 29: 2.

⁵⁴ Парафраза Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 10. Пор.: Прійдесть же день гдѣнь ѡкоу тѣхъ въ нощь.

⁵⁵ Цей вірш звучить так: **П**акw лѣчше дѣнь єдїннъ во двѣрѣхъ твоїхъ паче тѣснѣхъ: и зволѣхъ примѣтитисѧ въ домѣ бѣа моегѡ паче, неже жити мнѣ въ селѣнїихъ грѣшннннхъ.

⁵⁶ Можливо, це парафраза Євангелії від св. Івана 14: 8. Пор.: г^ди, покажи́ н^амъ Ѡц^а, и довл^еетъ н^амъ.

⁵⁷ Парафраза Послания св. ап. Павла до римлян 1: 20. Пор.: невидимаа бо єгѡ, ѿ созданиа мїра творєньми помышлєма, видима сѣть, и прѣносѣннаа сила єгѡ и бжєство.

⁵⁸ Парафраза Книги Псалмів 116 (117): 2. Пор.: ѿ ѣстина гдѣхъ пребываѣтъ во вѣкъ.

⁵⁹ Книга Псалмів 30 (31): 21.

⁶⁰ Книга Ісуса Навина 5: 13.

⁶¹ Неточна цитата з Першої книги параліпоменон 29: 15. Пор.: **ДНІЄ** **НА****ШИ** **І****А****К****О** **С****Ї****Н****Ь** **НА**
З**Е****М****Л****И****Н****І****А**, **І** **Н****Ї****С****Т****Ь** **П****О****С****Т****О****Ї****Н****І****А**.

⁶² Трохи неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 18: 2. Пор.: **Воззрѣвъ же очима своїма, видѣ, и сѣ, трїє мѣжїє.**

⁶³ Трохи неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 18: 27. Пор.: *ѣзъ же ѣсмь земли и пѣемъ.*

⁶⁴ Парафраза Книги Исуса Навина 5: 13. Пор.: сто́ящи прѣдъ нѣмъ.

⁶⁵ Парафраза Книги Исуса Навина 5: 13. Пор.: видѣ чловѣка стоѣща предъ нимъ.

⁶⁶ Неточна цитата з Книги Псалмів 8: 5. Пор.: что ѣсть человекъ, ѿкъ помниши его;

⁶⁷ Книга Псалмів 8: 6.

⁶⁸ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 55: 9. Пор.: **ѣкоже ѿстоитъ нѣбо ѿ земли.**

⁶⁹ Книга Псалмів 143 (144): 3.

⁷⁰ Неточна цитата з Книги Псалмів 143 (144): 4. Пор.: **Человѣкъ съетѣ ѡподобиса: дніе єгѡ ѣкѡ сѣнь преходѣтъ.**

⁷¹ Книга Псалмів 8: 7.

⁷² Книга Псалмів 8: 5.

⁷³ Книга Псалмів 8: 5.

⁷⁴ Неточна цитата з Книги Псалмів 15 (16): 4. Пор.: **не соверѣ совѣры ѣхъ ѿ кровей, ни поманѣ же ѡмєнѣ ѣхъ ѡстѣма моиѡма.**

⁷⁵ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **ѣкѡ плѣтъ ѡ кровѣ цѣртѣѡ бѣѡ наслѣднѣти не мѡгѣтъ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 50).

⁷⁶ Послання св. ап. Павла до євреїв 12: 29.

⁷⁷ Книга Псалмів 8: 5.

⁷⁸ Книга Псалмів 8: 2.

⁷⁹ Слово **воззрѣхъ** зринає в Книзі Притч Соломонових 24: 32, у Книзі Ісуса, сина Сирахового 51: 10, у Книзі пророка Єремїї 4: 23, 25, у Книзі пророка Єзекиїля 8: 5 та в Дїях св. апостолів 22: 13.

⁸⁰ Книга пророка Даниїла 10: 5–6.

⁸¹ Книга пророка Даниїла 10: 6.

⁸² Трохи неточна цитата з Книги пророка Даниїла 10: 19. Пор.: **ѡ рече ми: не бойса, мѣжѣ желѡнїѣ, мїръ тебѣ.**

⁸³ Книга Псалмів 8: 2.

⁸⁴ Книга пророка Ісаї 53: 7; Дїї св. апостолів 8: 32.

⁸⁵ Книга пророка Ісаї 53: 8; Дїї св. апостолів 8: 33.

⁸⁶ Книга пророка Ісаї 53: 8; Дїї св. апостолів 8: 33.

⁸⁷ Пор.: **Притѣкъ же фїліппѣ ѡслѡша єгѡ чтѣща прѣрока ѡсѡѣ ѡ рече: ѡбѣ разѣмѣши ли, ѣже чтѣши;** (Дїї св. апостолів 8: 30).

⁽¹⁾ Сковорода коментує слово *віссон*, зважаючи на те, що похідна від нього форма зринає в Септуагінті: “καὶ ἦρα τοὺς ὀφθαλμοὺς μου καὶ εἶδον καὶ ἰδοὺ ἄνθρωπος εἰς ἐνδεδυμένος βύσσινα καὶ τὴν ὁσφὺν περιεζωμένος βυσσίνῳ...” У перекладі Івана Огієнка: “І звів я свої очі та й побачив, аж ось один чоловік, одягнений у льняну одіж, а стегна його оперезані золотом з Уфазу” (Книга пророка Даниїла 10: 5). У словнику Памви Беринди це слово потрактовано так: “порфира, паволока и иный бисер, або едваб, червоний, бѣл, або найсуптелнѣйшее полотно” [Беринда П. Лексікон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 382].

⁸⁸ Пор.: **какѡ ѡбѣ мѡгѣ (разѣмѣти), ѡце не ктѣ настѡвитъ мѡ;** (Дїї св. апостолів 8: 31).

⁸⁹ Книга пророка Ісаї 40: 6.

⁹⁰ Книга пророка Ісаї 53: 8; Дїї св. апостолів 8: 33.

⁹¹ Книга пророка Ісаї 53: 8; Дїї св. апостолів 8: 33.

⁹² Книга пророка Ісаї 40: 6.

⁹³ Книга пророка Даниїла 10: 6.

⁹⁴ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 40: 8. Пор.: **гїголѣ же вѣѡ нѡшегѡ прѣкѡвѡетъ во вѣки.**

⁹⁵ Парафраза Книги пророка Даниїла 10: 6. Пор.: **гласъ же словѣсъ єгѡ ѡки гласъ нарѡда.**

⁹⁶ Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 8: 6. Пор.: **крѣпка ѣкѡ смѣрть любѣ.**

⁽²⁾ Парафраза Книги пророка Ісаї 40: 6. Пор.: **Гласъ вопїѡщагѡ: возопїѣ. ѡ рекѡхъ: чтѣ возопїѣ; всѡка плѣтъ сѣно.**

⁹⁷ Євангелія від св. Івана 17: 17.

⁹⁸ Див. прим. 184 до діалогу «Наркісс».

⁹⁹ Парафраза Книги пророка Ісаї 53: 8. Пор.: **Во смиренїи єгѡ сѡдѣ єгѡ възѡтѣсѧ.** Див. також: Дії св. апостолів 8: 33.

¹⁰⁰ Книга пророка Ісаї 53: 8; Дії св. апостолів 8: 33.

¹⁰¹ Книга Псалмів 8: 2.

¹⁰² Неточна цитата з Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 10. Пор.: **въ ѡньже небеса ѡубѡ съ шѡиомѣ мїиш ѡдѣтъ, стїхїи же сжигѣмы разорѡтѣсѧ.**

¹⁰³ Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: **пиѡтъ не пользуетъ ничтѡже.**

¹⁰⁴ Фраза **во время** ѡно дуже часто зринає в Біблії, уперше – у П'ятій книзі Мойсеевій: Повторення Закону 1: 9. Крім того, нею розпочинаються євангельські читання в «Молитвослові».

¹⁰⁵ Парафраза Євангелії від св. Івана 1: 5. Пор.: **и свѣтъ во тмѣ свѣтитѣсѧ, и тма єгѡ не ѡбѡтъ.**

¹⁰⁶ Парафраза Книги Псалмів 123 (124): 5. Пор.: **прїйде дѡша нѡша вѡдѡ непостѡннѡю.**

¹⁰⁷ Пор.: **Єгда же ѡдѡстѣ възвѣстити ѡтїкѡмѣ єгѡ, и сѣ, иїсѣ срѣте ѧ, гѡл: рѡдѡйтѣсѧ** (Євангелія від св. Матвія 28: 9).

¹⁰⁸ Книга Псалмів 115 (116): 1.

¹⁰⁹ Дії св. апостолів 8: 37.

¹¹⁰ Євангелія від св. Луки 21: 28.

¹¹¹ Євангелія від св. Матвія 28: 7.

¹¹² Послання св. ап. Павла до галатів 4: 9.

¹¹³ Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до галатів 4: 3. Останнє слово цитати в Біблії має форму **порабощєни**.

¹¹⁴ Сковорода має на думці слова: (**Братїє**) **влюбитѣсѧ, да никтоже вѡсѣ вѡдѣтъ прельщѡлѣ фїлософїю и тцѣтнѡю лѣстїю, по предѡнїю челоувѣческому, по стїхїамѣ мїра, ѡ не по хрїтѣ** (Послання св. ап. Павла до колосян 2: 8).

¹¹⁵ Послання св. ап. Павла до галатів 4: 6.

¹¹⁶ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до колосян 2: 20. Початок вірша звучить так: **ѡце ѡубо ѡмирѡсте со хрїтѡмѣ...**

¹¹⁷ Послання св. ап. Павла до колосян 3: 1.

¹¹⁸ Послання св. ап. Павла до колосян 3: 2–3.

¹¹⁹ Послання св. ап. Павла до галатів 4: 31.

¹²⁰ Послання св. ап. Павла до галатів 4: 26.

¹²¹ Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 23–24. Пор.: **ѡбновѡтїсѧ же дѡхомѣ ѡумѡ вѡшегѡ, и ѡблѣцїсѧ въ нѡваго челоувѣка, сѡзданнаго по вѣѡ въ прѡвѡдѣ и въ прѣподѡбїи їстїны.** Пор. також богослужбові тексти на взір: “Обновляимся, братіє, и ветхаго челоувѣка со страстьми и похотьми его отложше, в новости жизни поживѣм, в новаго челоувѣка, в живот нас вѣчный обновляющагося Христа облечешся...” [див.: *Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 36 (третья пагин.)*].

¹²² Дії св. апостолів 9: 4. Серед старих українських письменників цей епізод, мабуть, найкраще опрацював Яків Суша у своїй славетній книжці «Савла та Павло Руської Унії, навернений кров'ю святого Йосафата, або Мелетїї Смотрицький». Накидаючи на життя Смотрицького історію перетворення Савла на Павла, він надав зверненням до Савла Христовим словам: “Савле, Савле, – чому ти мене переслідуюєш?” – форми: “Meleti, Meleti, quid me persequeris?” [*Susza I. Saulus et Paulus Ruthenae Unionis sanguine Beati Iosaphat transformatus sive Meletius Smotriscius. – Romae, 1666. – P. 26*].

¹²³ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.

¹²⁴ Книга пророка Даниїла 10: 5.

¹²⁵ Парафраза Євангелії від св. Івана 17: 3. Пор.: сѣ же єсть живѡтъ вѣчный, да знаятъ тебѣ єдиного истиннаго б҃га, ѿ єгоже посла́мъ єси́ и́йсъ хр҃тѣ.

¹²⁶ Фраза во в́рѣмѣ своє часто зринає в Біблії, вперше – у Третій книзі Мойсеевій: Левит 26: 4.

¹²⁷ Фраза паче всѣхъ сынѡвъ челоуѣческихъ зринає в Книзі пророка Ісаї 53: 3.

¹²⁸ Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 8.

¹²⁹ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 10. Пор.: ѿкв раздѣлѣти єго, ѿ сѣмѣ воскресѣти єго.

¹³⁰ Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 11.

¹³¹ Послання св. ап. Павла до филип'ян 2: 16.

¹³² Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.

¹³³ Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 8. Початок цього вірша звучить так: послѣдїи же всѣхъ...

¹³⁴ Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 14.

¹³⁵ Сковорода має на думці слова: єдинъ ѿмѣль везсѣртїє ѿ во свѣтѣ живый непрѣстѣпѣмъ (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 6: 16).

¹³⁶ Сковорода послідовно протиставляє слова *мир* як “душевний спокій” та *мір* (*мір*, *мыр*) як “світ”. Таке розрізнення і за часів Сковороди, і переходом було звичним. Наприклад, Тимофій Ліницький у своєму підручнику з російського правопису спеціально вказував на те, що *миръ* пишуть тоді, коли це слово “обозначает тишину, спокойствие”, а *міръ* – “когда оно значит вселенную” [Леницкий Т. Правила російскаго правописанія и чистописанія. – Харьков, 1818. – С. 5]. Загалом беручи, слова “мир”, “мір”, “мыр” виступають у Сковороди складниками щонайменше п'яти різних мисленневих сюжетів. Філософ уживав їх 1) на позначення невидимої та видимої природи; 2) на позначення першого складника “богопротивної трійці”: світ (тобто пристрасті) – плоть – диявол; 3) на позначення всіх трьох складників концепції “трьох світів”, тобто макрокосмосу, мікрокосмосу та Біблії; 4) на позначення стану злагоді між елементами тіла; 5) на позначення душевного спокою, тобто відсутності пристрастей.

¹³⁷ Парафраза Євангелії від св. Івана 8: 56. Пор.: ѡбразѣмъ ѡте́цъ ва́шъ рѣдѣ въ вѣкъ, да въ вѣдѣмъ дѣнь мѡй: ѿ вѣдѣ ѿ возрѣдовасѣ.

¹³⁸ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 52: 1–2. Пор.: **Востани, востани, сїѡне, ѡблецы́сѣ во крѣпость твою, сїѡне, ѿ ты ѡблецы́сѣ во славу твою, ієрлїме, граде стѣй, кто́мѣ не приложѣтъ прѣнти сквозѣ тѣ нешверѣзанный ѿ нечїстѣй. Истра́си прѣхъ ѿ востани, сѣди, ієрлїме, совлечы́ ѡу́зъ вѣи твоєѣ, плѣченѣа дщи сїѡна.**

¹³⁹ Книга пророка Ісаї 60: 1.

¹⁴⁰ Книга пророка Ісаї 60: 5.

¹⁴¹ Можливо, Сковорода має на думці слова: взы́дѣ вѣше ѡблакъ, взы́дѣ подобенъ вѣшнемѣ (Книга пророка Ісаї 14: 14).

¹⁴² Сковорода має на думці слова: тогда́ прѣвнѣцы просвѣтѣ́тсѣ ѿкв со́лнце въ цр҃квѣи ѡ́ца ѿ хъ (Євангелія від св. Матвія 13: 43).

¹⁴³ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до євреїв 7: 26. Пор.: ѡблѣченъ ѡ грѣшникъ ѿ вѣшше не́сѣ вѣвый.

¹⁴⁴ Неточна цитата з Книги Псалмів 8: 2. Пор.: ѿкв чѣдно ѿмѣ твоє по всѣй землї.

¹⁴⁵ Дії св. апостолів 3: 6–7.

¹⁴⁶ Дії св. апостолів 3: 8.

- ¹⁴⁷ Книга пророка Захарії 6: 12.
- ¹⁴⁸ Книга пророка Захарії 6: 14.
- ¹⁴⁹ Трохи неточна цитата з Книги пророка Єзекиїля 37: 1. Пор.: *постѣви мѧ средѣ поѧмъ: сѣ же бѧше полно костѣй.*
- ¹⁵⁰ Книга пророка Єзекиїля 37: 5.
- ¹⁵¹ Парафраза Книги Псалмів 77 (78): 12. Пор.: *сотвори чюдеса въ земли ѿгнѣтствѣй, на поѧи танѣишѣ.* Див. також: Книга Псалмів 77 (78): 43.
- ¹⁵² Книга пророка Іоїля 1: 20.
- ¹⁵³ Парафраза Книги Псалмів 146 (147): 9. Пор.: *даице мѧ скотѣмъ пицѧ и хъ.*
- ¹⁵⁴ Книга Псалмів 8: 7–8.
- ¹⁵⁵ Пісня над піснями 2: 1.
- ¹⁵⁶ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 63: 13–14. Кінець 14-го вірша звучить так: *сотворити тебѣ саомѧ и мѧ славно.*
- ¹⁵⁷ Пісня над піснями 2: 9.
- ¹⁵⁸ Парафраза Євангелії від св. Матвія 11: 15; 13: 9, 43; 25: 30; Євангелії від св. Марка 4: 9; Євангелії від св. Луки 8: 8, 15; 14: 35. Пор.: *и мѣмъ ѡушы слышати да слышатъ.*
- ¹⁵⁹ Пісня над піснями 2: 10.
- ¹⁶⁰ Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.
- ¹⁶¹ Книга Псалмів 120 (121): 1.
- ¹⁶² Неточна цитата з Книги пророка Захарії 2: 6–7. Пор.: *Ѡ, ѡ, вѣжіте ѡ земли сѣверныѧ, глѣтъ гдѣ, занѣ ѡ чѣтырѣхъ вѣтрѡвъ небесныхъ соверѧ вы, глѣтъ гдѣ: въ сѡнѧ спаситѣсѧ.*
- ¹⁶³ Книга Псалмів 103 (104): 18.
- ¹⁶⁴ Книга Псалмів 41 (42): 2.
- ¹⁶⁵ Дії св. апостолів 3: 8.
- ¹⁶⁶ Парафраза Книги Псалмів 47 (48): 2. Пор.: *въ горѣ сѣѣй ѿгнѣ.*
- ¹⁶⁷ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 41: 17–18. Початок 17-го вірша звучить так: *поицѣтъ бо...*
- ¹⁶⁸ Книга пророка Ісаї 41: 20.
- ¹⁶⁹ Книга пророка Захарії 2: 6. Див.: *Ѡ, ѡ, вѣжіте ѡ земли сѣверныѧ.*
- ¹⁷⁰ Книга пророка Захарії 2: 1.
- ¹⁷¹ Книга пророка Єзекиїля 40: 1–2.
- ¹⁷² Книга пророка Єзекиїля 40: 1.
- ¹⁷³ Можливо, Сковорода має на думці слова: *миръ вѣѣй, превосходѧ всѧкъ ѡумъ* (Послання св. ап. Павла до филип'ян 4: 7).
- ¹⁷⁴ Книга пророка Даниїла 2: 21.
- ¹⁷⁵ Книга пророка Даниїла 11: 27.
- ¹⁷⁶ Книга пророка Іоїля 2: 2.
- ¹⁷⁷ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 5.
- ¹⁷⁸ Книга пророка Єзекиїля 40: 1.
- ¹⁷⁹ Євангелія від св. Матвія 28: 7.
- ¹⁸⁰ Книга пророка Єзекиїля 40: 2.
- ¹⁸¹ Книга пророка Іоїля 2: 3.
- ¹⁸² Неточна цитата з Книги Псалмів 42 (43): 3. Пор.: *введѡста мѧ въ гѡрѣ сѣѡ твоѡ.*
- ¹⁸³ Євангелія від св. Матвія 28: 7.
- ¹⁸⁴ Неточна цитата з Книги пророка Єзекиїля 40: 3. Закінчення цього вірша звучить так: *вѣрѡвъ зиждѡщихъ и трѡстѣ мѣрителныѧ.*

¹⁸⁵ Неточна цитата з Книги пророка Єзекиїла 40: 4. Пор.: віждь очіма твоїма и оушима твоїма слыши, и оуинни въ сѣрдицы твоѣмъ всѧ, ѡлика азъ показзю тебѣ, занѣ тогѡ рѣди вшелъ єси сѣмъ, да покажѣ тебѣ, и покажеши ты всѧ, ѡлика видиши, домих ѡмѣхъ.

¹⁸⁶ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 28: 16–17. Початок 16-го вірша звучить так: Єдинїи же нѣдѣсѣте...

¹⁸⁷ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 20: 19. Пор.: прїїде їсѣ и стѣ посредеѣ и гла ѡмѣ: миръ вамѣ.

¹⁸⁸ Книга пророка Даниїла 10: 19.

¹⁸⁹ Євангелія від св. Матвія 28: 19.

¹⁹⁰ Парафраза Книги пророка Єзекиїла 40: 4. Пор.: покажеши ты всѧ, ѡлика видиши, домих ѡмѣхъ.

¹⁹¹ Сковорода має на думці слова: въ ѡньже часъ ѡще оуслышите гласъ трѣвы, свирѣли же и гѣли, самѣки же и ѡмѣри и согласѣ, и всѧкаго рода мѣстїйска, падающе покланѣются тѣмъ златѡмъ, єже постави навѣхѡдонсѡрь царь (Книга пророка Даниїла 3: 5).

¹⁹² Трохи неточна цитата з ірмосу 7-ї пісні канону утрени П'ятдесятниці. Пор.: “Согласная возшумѣ органская гѣснь, почитати златосотворенный бездушный истукан”.

¹⁹³ Парафраза Книги пророка Ісаї 5: 1. Пор.: Воспоѡ нѣѣ возлюбленномъ пѣснь возлюбленнаго моего винограда моего.

¹⁹⁴ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 88 (89): 16. Пор.: Блѣжени людїе вѣдѣщїи воскликновѣнїе.

¹⁹⁵ Книга Псалмів 80 (81): 2.

¹⁹⁶ Книга Псалмів 46 (47): 6.

¹⁹⁷ Парафраза Євангелії від св. Луки 24: 16. Пор.: ѡчи же єѡ держѣстѣсѧ, да єгѡ не познаѣте.

¹⁹⁸ Фраза въ горѣ сѣѣи єгѡ зринає в Книзі Псалмів 47 (48): 2.

¹⁹⁹ Сковорода має на думці слова: И высть єгда бѣше їсѣсъ оу іерѣхѡна, и воззрѣвъ очіма своїма, видѣ человека стоѣща предъ нимъ, и мѣть єгѡ ѡбнаженъ въ рѣцѣ єгѡ (Книга Ісуса Навина 5: 13).

²⁰⁰ Неточна цитата з Дій св. апостолів 7: 56. Пор.: сѣ, виждѣ неbesѣ ѡвѣрста и сѣа члѣвѣа ѡ деснѣю стоѣща бѣа.

²⁰¹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: Сѣ, сѣи стоїтъ за стѣбною нашою (Пісня над піснями 2: 9).

²⁰² Друга книга царств 22: 12.

²⁰³ Парафраза Євангелії від св. Луки 24: 25. Пор.: ѡ несмысленнаѣ и кѡснаѣ сѣрдцеѣмъ.

²⁰⁴ Книга Псалмів 80 (81): 4.

²⁰⁵ Сковорода має на думці слова: коїстиннѣхъ воста гдѣ и ѡбѣса сімнѣхъ (Євангелія від св. Луки 24: 34).

²⁰⁶ Парафраза Євангелії від св. Луки: або 15: 6 (пор.: рѣдѣтѣсѧ со мною, ѡкѡ ѡбръѣтохъ ѡвцѣ мою погнѣшѣю), або 15: 9 (пор.: рѣдѣтѣсѧ со мною, ѡкѡ ѡбръѣтохъ драхмѣ погнѣшѣю).

²⁰⁷ Книга Псалмів 55 (56): 3.

²⁰⁸ Парафраза Пісні над піснями 3: 1. Пор.: їсѣхъ єгѡ, и не ѡбръѣтохъ єгѡ. Див. також: Пісня над піснями 3: 2; 5: 6.

²⁰⁹ Слова “Держай!”, “ Радуйся!”, “Мир тебѣ!” окремо зринають у тексті Біблії досить часто.

- ²¹⁰ Пісня над піснями 2: 11.
- ²¹¹ Дії св. апостолів 7: 56.
- ²¹² Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.
- ²¹³ Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 24: 21. Пор.: *третій сей день есть день, шнєлиже сїа быша.*
- ²¹⁴ Фраза *дєнь гдєнь* зринає в Біблії досить часто, уперше – в Другій книзі Ездри 9: 52.
- ²¹⁵ Цей образ є і в емблематиці. Див., наприклад, 769-ий малюнок у збірці «Symbola et emblemata» під назвою «Голубица Ноева» і з таким підписом: “Божеского мира предвозвѣстница. Небо посылает меня, да благовѣствую мир міру. Divinae nuncia pacis” [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 194–195].
- ²¹⁶ Слова *зєліє злїка* зринають у Книзі Псалмів 36 (37): 2.
- ²¹⁷ Слова по *рѡдѡ своємѡ* зринають у Першій книзі Мойсеевій: Буття 7: 14; 8: 19.
- ²¹⁸ Парафраза Книги Псалмів 22 (23): 1. Пор.: *Гдѡ пасєть мѡ, ѡ ничтѡже мѡ лишїть.*
- ²¹⁹ Книга Псалмів 80 (81): 4.
- ²²⁰ Теорію “трьох світів”, зокрема, Біблії як “символічного світу”, Сковорода найдокладніше розглядає в діалозі «Потоп зміин».
- ²²¹ Книга Псалмів 80 (81): 4.
- ²²² Парафраза Книги Псалмів 150: 6. Пор.: *Всѡкоє дыханїє да хвалїть гдѡ.*
- ²²³ Можливо, це парафраза Книги Псалмів 95 (96): 11. Пор.: *Да возвесєлѣтсѡ нѣсѡ, ѡ рѡдѣтсѡ землѡ: да подвїжитсѡ морє ѡ исполнєнїє єгѡ.*
- ²²⁴ Друга книга царств 22: 12.
- ²²⁵ Пісня над піснями 2: 9.
- ²²⁶ Книга Псалмів 80 (81): 4.
- ²²⁷ Парафраза Книги пророка Ісаї 40: 6. Пор.: *всѡка плѡть сѣно, ѡ всѡка слава чєловѣчѡ ѡкѡ цвѣтьть травнѡй.*
- ²²⁸ Книга Псалмів 80 (81): 4.
- ²²⁹ Парафраза Євангелії від св. Луки 4: 19. Пор.: *проповѣдати лѣто гдє прїѡтно.* Див. також: *нарєцїи лѣто гдє прїѡтно* (Книга пророка Ісаї 61: 2).
- ²³⁰ Парафраза Другої книги царств 3: 31. Пор.: *ѡ рєчє давїдѡ ко ішѡвѡ ѡ ко всѣмѡ лѡдємѡ єгѡ: раздєрїтє рїзѡ вѡшѡ ѡ препѡшїтєсѡ врѣтїцѡ, ѡ рыдѡйтє ѡ ѡвенїрѡ.*
- ²³¹ Книга Псалмів 80 (81): 2.
- ²³² Книга Псалмів 80 (81): 3.
- ²³³ Книга Псалмів 80 (81): 4.
- ²³⁴ Книга пророка Іоїля 1: 15.
- ²³⁵ Книга Псалмів 80 (81): 4.
- ²³⁶ Сковорода має на думці слова: *ѡ почї вѡ дєнь сєдмѡй ѡ всѣхѡ дѣлѡ своїхѡ* (Перша книга Мойсеева: Буття 2: 2).
- ²³⁷ Фразу *трѡдѡ ѡ волѣзнь* узято з Книги Псалмів 9: 28; 89 (90): 10.
- ²³⁸ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *волѣзней моїхѡ вѡ сєрдцѡ моємѡ* (Книга Псалмів 93 (94): 19).
- ²³⁹ Книга Псалмів 12 (13): 3.
- ²⁴⁰ Фразу *трѡдѡ ѡ волѣзнь* узято з Книги Псалмів 9: 28; 89 (90): 10.
- ²⁴¹ Парафраза Книги Псалмів 12 (13): 3. Пор.: *волѣзни вѡ сєрдцѡ моємѡ дєнь ѡ нѡць.*
- ²⁴² Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 1: 5. Пор.: *ѡ вѡсть вєчєрь, ѡ вѡсть ѡтро.*
- ²⁴³ Парафраза Книги Псалмів 93 (94): 19. Пор.: *волѣзней моїхѡ вѡ сєрдцѡ моємѡ.*
- ²⁴⁴ Сковорода має на думці традиційне уявлення про чотири стихії (елементи, первні). Зокрема, у Стародавній Греції чи не першим філософом, який його обстоював, був

Емпедокл (бл. 490 – бл. 430 рр. до н. е.). Як свідчить Діоген Лаєрцій (VIII, 76), він ототожнював кожен елемент із певним божеством: вогонь – із Зевсом, землю – з Герою, повітря – з Аїдоном, воду – з Нестідою. Відповідно, поєднання та роз'єднання цих елементів Емпедокл трактував як “приятнь” і “ворожнечу” [див.: *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 353–354]. За часів Сковороди це уявлення було загальним. Про першоелементи йшлося, наприклад, у молитвах [див.: *Могила П. Євхологон*, або *Молитвослов или Требник*. – Київ, 1646. – С. 46 (друга пагін.)], у богословських працях [див.: *Транквіліон-Ставровецький К.* Зерцало богословія. – Унів, 1692. – Арк. 28–36], у церковних проповідях [див.: *Галатовський І.* Ключ разумѣнія. – Київ, 1659. – Арк. 40 (зв.)], у марійній поезії [див.: *Максимович І.* Богородице Дѣво. – Чернігів, 1707. – Арк. 228], ба навіть у панегіриках [див.: *Ornowski J.* Bogaty... wiydarz. – Kiiów, 1705. – К. 46]. Симеон Полоцький у своєму «Слові в день святых и славных великомученицы Ирины» зробив їх ампліфікаційним принципом [див.: *Полоцкий С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 311–312], а Лазар Баранович у своїй «Аполлоновій лютні» – підґрунтям візуальної поезії [див.: *Baranowicz Ł.* Lutnia Apollinowa. – Kiiów, 1671. – S. 159]. Здебільшого цей концепт зринав у ході розгортання теми “людина-мікрокосмос” [див., наприклад: *Максимович І.* Богородице Дѣво. – Чернігів, 1707. – Арк. 228 (зв.)]. Крім того, символічні зображення першоелементів фігурували в популярних енциклопедіях емблем і символів. Так, воду змальовували в образі молодої дівчини з посудиною, з якої летиться вода, та з дельфіном, повітря – в образі жінки, що сидить на хмарі, тримаючи в руках хамелеона, землю – в образі завітчаної жінки, яка тримає ріг достатку, а вогонь – в образі Вулкана [див.: *Емвлемы и символы избранные*. – Санкт-Петербург, 1788. – С. XXXV–XXXVI; пор.: *Picinellus Ph.* *Mundus symbolicus*. – Coloniae Agrippinae, 1729. – T. 1. – P. 61–145].

²⁴⁵ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *И мимондѣй видѣ челоуѣка слѣпа въ рождѣствѣ* (Євангелія від св. Івана 9: 1).

²⁴⁶ Очевидно, це парафраза Першого соборного послання св. ап. Івана 2: 17. Пор.: *И міръ преходитъ*.

²⁴⁷ Книга пророка Ісаї 5: 20. Сковорода цитує цей вірш із пропуском. Пор.: *Горе глаголющымъ лѣкавое доброе, и доброе лѣкавое, полагашымъ тмѣ свѣтъ, и свѣтъ тмѣ*.

²⁴⁸ Книга Псалмів 143 (144): 6.

²⁴⁹ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 3.

²⁵⁰ Фраза *во вѣмѣ* оно часто зринає в Біблії, уперше – у П'ятій книзі Мойсеевій: Повторення Закону 1: 9.

²⁵¹ Неточна цитата з Другої книги царств 24: 17. Пор.: *да вѣдѣтъ нѣѣ рѣка твоѣ на мнѣ*.

²⁵² Парафраза Книги Псалмів 30 (31): 4. Пор.: *и ѡмене твоего ради настѣвши мѣ*.

²⁵³ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *и посѣтитъ гдѣ вѣ вседержитель стадо своє, доумъ їздинъ, и ѡчинитъ ѡ ѡни конѣ благолѣпна своего во брани* (Книга пророка Захарії 10: 3).

²⁵⁴ Книга пророка Малахії 4: 2.

**Разговор
Пяти путников
о
истинном щастіи в жизни**

**(Разговор Дружескій
О Душѣвном Мірѣ)**

Бесѣдующіе Лица:

Яков, Аѳанасій, Григорій, Ермолай, Лонгин¹

АѲАНАСІЙ. Люди в жизни своей трудятся, мятутся, сокровиществуют, а для чего, то многіе и самы не знают. Если разсудить, то всѣм человѣческим затѣям, сколько их тем тысяч разных ни бывает, выйдет один конец: Радость сердца². Не для оной ли выбираем мы по вкусу нашему друзей, дабы от сообщенія своих им мыслей имѣть удовольствіе; достаем высокіе чины, дабы мнѣніе наше от почтенія других восхищалось; изобрѣтаем разные напитки, кушанья, закуски для услажденія вкусу, изыскиваем разные музыки, сочиняем тѣм концертов, минуетов, танцов и контратанцов для увеселенія слуху; созидаем хорошіе дома, насаждаем сады, дѣлаем златотканные перчи, матеріи, вышиваем их разными шелками и взору пріятными цвѣтами и обвѣщуемся оными, дабы сим здѣлать пріятство глазам и тѣлу нѣжность доставить; составляем благовонные спирты, порошки, помады, духи и оными обоняніе доволствуем. Словом, всѣми способами, какіе только вздумать можем, стараемся веселить дух наш. О, сколь великим веселіем доволствуются знатные и достаток имѣющіе в свѣтѣ персоны! В их-то домах радостию и удовольствіем растворенной дух живет. О, сколь дорога ты, радость сердечная!

За тебе царіе, князья и богатые нещетные тысячи платят; а мы, бѣднячье, достатков не имущіе, как бы от крупниц, с столов их падающих, питаемся³. Разсуди ж тепер, каким триумфом объаты всѣ славные европейскіе города⁴?

ЯКОВ. Подлинно великим⁵. Однакъ я слыхалъ, что нигдѣ нѣтъ больше забав и веселостей, как в Парижѣ да в Венѣціи.

АѲАНАСІЙ. Вѣрно, там их много⁶, а пока их ты нам из Венѣціи перевезѣш, то помрѣм здесѣ⁷ от Скуки.

ГРИГОРІЙ. Перестаньте врать, хорошіе друзья: высокіе чины, веселое Мѣсто, различныи Игры и Забавы и всѣ ваши затѣи не сильны обрадовать духа и тѣм⁸ излѣчить скуку⁹.

ЯКОВ. А что ж сильно?

ГРИГОРІЙ. Одно тоѣ, если с Хорошими друзьями завести¹⁰ Честный Разговор¹¹.

ЯКОВ. Какой¹²?

ГРИГОРІЙ. Такой, в котóром можно разсуждаты, в чем состоит Истинное Щастіе¹³?

АѦАНАСІЙ. Прѡва: Нѣтъ прїятнѣе для Путешественника как говорить с ним о том Гораѡ, который всѣ его Труды Покоем увѣнчаѣт. Мы родились к Истинному Щастїю и Путешествуем к нему. А жизнь наша есть Путь, как Рѣка текущїй¹⁴.

ЯКОВ. Мы друзья хорошиї. А кто ж меж нами разговор заведѣт¹⁵?

ГРИГОРІЙ. Я. Развяжите мнѣ сей вопрос? Что такое есть для человека лучше всего¹⁶?

ЯКОВ. Бог знает! И на что нас спрашиваешь о том, чего великіе Мудрецы Усмотрѣть не могли: и поразнились в своих мнѣніях так¹⁷, как путники в дорогах? Вить тоѣ, что лучше всего, то и выше всего, а что выше всего¹⁸, то всему Голова и Конѣц. Сїе главнѣйшее добро названо у древних философов Окончанїем всѣх добр и верховнѣйшим добром¹⁹. Кто ж тебѣ может развязѣть, что такое есть Край и Пристанїще всѣх наших желанїй?

ГРИГОРІЙ. Потїше, государь мой! Ты очень заввысоко́сился²⁰. Так я вас простѣ спрошу: Чего вы себѣ в жизни пѣче всего желаете?

ЯКОВ. Ты бѣдто Муравейник Пѣлкою покопѣл, так вдруг сим вопросом возволновѣлись²¹ наши желанїя.

АѦАНАСІЙ. Я бы желѣл быть Человеком высокочиновным, дабы мой подкомандные²² были крѣпки, как Россїане, а добросердечны²³, как Древнїи Римляне²⁴. Когда б у меня дом был как в Венѣцїи, а сад как в Флорѣнцїи²⁵. Чтоб быть мнѣ и Разумным, и Ученым, и Благородным. Богатым, как бык²⁶.

ГРИГОРІЙ. Что ты врѣош?

АѦАНАСІЙ. Богатым, как жид²⁷; дюжим, как бык²⁸; пригожим, как Венѣра²⁹; спокойным, как Одино́ворец...³⁰

ЯКОВ. Взойшла мнѣ на память Венѣра, так называемая собѣчка.

ГРИГОРІЙ. Извольте³¹, государь мой, прибавить!

ЯКОВ. Хвостатым, как Лев; головатым, как Медвѣдь; уха́тым, как Осѣл...

ГРИГОРІЙ. Сумнительно, чтоб могли войтить во Уши Божїя столь безтолковыя желанїя. Ты с твоими Затѣями похож на Вербу, которая³² быть желѣет в одно время и Дубом, и Клѣном, и Лїпою, и Берѣзою, и Смоквиною³³, и Маслиною, и Явором и Фїником, и Рѣзою и Рѣтою...³⁴ Солнцем и Лунѣю... Хвостом и Головою... Младенец, на Руках Матерних сидѣющїй, часто за Нож и за Огонь Хватѣется. Но премилосердная и премудрая³⁵ Мать наша Природа³⁶ лучше знает о том, что нам полѣзно. Хотя плачем и рвѣмся, она как³⁷ Сосцами своими всѣх нас по благопристойности Питѣет, так³⁸ и одѣвает, и сим добрый младенец доволен. А Злорѣдное сѣмя беспокоится и других беспокоит. Ско́лько ж милліонов во вселенной³⁹ сих нещѣстных дѣтѣй? День и ночь воплят, ничем не довольны⁴⁰; одно дадут в Руки, за новым чем плачут. Нельзя нам не быть нещѣстными⁴¹.

АѦАНАСІЙ. Для чего?

ГРИГОРІЙ. Не можем сыскѣть Щастїя.

ЯКОВ. Зачем?

ГРИГОРІЙ. Затѣм, что не желѣем, и желѣть не можем.

АΘΑΝΑΣΙЙ. Почему?

ГРИГОРІЙ. Потому что не разумѣем, в чем оно состоит. Голова дѣлу то, чтоб узнать: Отсюду родится желаніе, от желанія иск, потомъ полученіе. Вот и благополучіе, сирѣчь полученіе⁴², что для тебѣ благо. Теперь понимай, что Значит Премудрость.

ЯКОВ. Я Часто слышу слово сіе “Премудрость”.

ГРИГОРІЙ. Премудрости дѣло в томъ состоит, чтобъ Уразумѣть тое, в чемъ состоитъ Щастіе; вотъ Правое крыло. А добродѣтель трудится Сыскать. По сей причинѣ Она у Еллин и Римлян мужествомъ и крѣпостію зовѣтся: ἀρετή, virtus⁴³, вот и лѣвое. Безъ сихъ крыл, никѣмъ Образомъ нельзя выбратъ и взлетѣть къ Благополучію⁴⁴. Премудрость – какъ остро-дално-зрительной орлиной глаз⁴⁵, а добродѣтель – какъ Мужественныя Руки, съ легкими Оленьими ногами. Сіе Божественное Супружество живо изображено сего бѣсенкою.

ЯКОВ. Ты изъ устъ моихъ вырвалъ ея. Конечно, она о двухъ путниках, безногомъ и слѣпомъ⁴⁶.

ГРИГОРІЙ. Ты точно⁴⁷ в мысль мою попалъ.

АΘΑΝΑΣΙЙ. Расскажи жъ пообстоятелнѣе.

ГРИГОРІЙ. Путникъ, обходя разные земли и государства, лишился ногъ; тутъ пришло ему на мысль возвратиться въ домъ къ Отцу своему, куда онъ, опираясь руками, съ превеликимъ трудомъ продолжалъ обратной путь свой; наконецъ, доплзши до горы, съ которой виденъ уже былъ ему и домъ Отца его, лишился совсѣмъ и рукъ. Отсель⁴⁸ живое Око его съ веселою жадностію взираетъ на Замокъ, чрезъ лѣса, рѣки, стремнины⁴⁹, чрезъ Пирамидныхъ Горъ верхушки издали блистающій⁵⁰. Сей Замокъ⁵¹ есть домъ Отца его и всей Миролубной фамиліи, конецъ и вѣнецъ всѣхъ подорожныхъ трудовъ. Но то бѣда, что нашъ Обсерваторъ ни рукъ, ни ногъ дѣйствительныхъ не имѣетъ, а только мучится, какъ Евѣнгельскій богачъ, смотря на Лазаря⁵². Между тѣмъ, осмотрясь назадъ, увидѣлъ нечаянно чудное и бѣдственное позорище: Бредетъ слѣпецъ, прислушивается, оцѣпываетъ Посохомъ, то въ право, то въ лѣво, и, будто Пянь, изъ дороги слоняется. Подходитъ ближе, воздыхаетъ:

“Исчезоша въ суетѣ днѣе наши...”⁵³

“Пути твоя, Господи, скажи ми...”⁵⁴

“Увы мнѣ, яко пришествіе мое продолжится”⁵⁵.

И прочіи таковыя слова самъ себѣ говорил⁵⁶, воздыхая съ Частымъ преткновеніемъ и паденіемъ. Боясь, другъ мой, чтобъ не спугать тебя: “Кто ты таковъ?” – спросилъ⁵⁷ Прозорливый. “34-й годъ путешествія моего, а ты мнѣ на пути семъ Первый случился, – отвѣчалъ Помраченный. – Мать моя Сослала⁵⁸ меня⁵⁹ въ Ссылку. Необыкновенный жаръ солнечныхъ лучей въ Аравіи лишилъ меня очей, и я слѣпъ уже⁶⁰ возвращаюсь ко Отцу моему”. “А кто твой Отецъ?” “Онъ живетъ въ нагорномъ Замкѣ, называемомъ Мир-городъ. Имя его⁶¹ Ураній⁶², а мое Прѣктикъ”. “Богъ мой! – вскричалъ просвѣщенный. – Что ты мнѣ говоришь? Я твой Родной братъ⁶³, я Обсерваторъ...”⁶⁴ Необыкновенная радость печатлѣется всегда⁶⁵ слезами; послѣ Изобильнаго слезъ изліянія, слѣпецъ⁶⁶

орошенными Очіма, говорил брату своему слѣдующее: “Сладчайшій брате⁶⁷! По слуху слыхал Я о тебѣ, а теперь сердечное Око мое видит тебе. Умилосѣрдись, окончай мои бѣдствія, будь мнѣ наставником: Скажу Правду, что мене труд веселит, но всеминутное претиканіе всю мою Крѣпость Уничтожает”. “Жаль мнѣ, – говорил свѣтлоокій, – что не могу тебѣ служить, любезная душа моя: я путник, обышедшій уже одними ногами моими весь крут земли; они меня носили вездѣ поспѣшно; но каменистыя в пути встрѣчавшіяся горы лишили меня оных, и я, опираясь руками моими, продолжал путь мой, а на сем мѣстѣ потерял и руки; болѣе уже ни ходить, ни ползать по землѣ не могу⁶⁸. Многіе желали мене к сему употребить, но, не способен⁶⁹ Ползати, нѣ был им Полѣзен...” “За сим дѣло не стало, – сказал слѣпой. – Ты мнѣ брѣмя легкое и любезное⁷⁰: возьму тебе, сокровище мое, на себе: Чистое твое Око⁷¹ будь вѣчным тѣла моего Обладателем, и всѣх моих Ёдов головою. Прекрати Мучительство началородной тмы, безчеловѣчно меня гоняющей⁷² по пустымъ путі сего⁷³ посторонностям: Я твой Конь, сядь на Рамена мои, и управляй мною, дражайшій Господине и Брате!..” “Сяду, братец⁷⁴ мой, с Охотою, дабы доказать нам Истину написаннаго слова Божія сего у Приточника: ‘брат от Брата помагаемый есть яко град тверд и высок: Укрѣпляется же Яко Основанное Царство’⁷⁵”.

Теперь взгляните на дивное дѣло Божіе. Из двоихъ человѣковъ составлен Один: Одно Путничеи лице здѣлано из двоихъ срѣдностей, без всякаго смѣшенія, но и без раздѣленія⁷⁶, взаимно служащихъ. Идет не бывалою Путникъ главнѣйшимъ Путѣмъ, ни в право, ни в лѣво не Уклоняясь⁷⁷: Исправно переходитъ рѣки, лѣса, рвы и стреміны; проходитъ стропотныя горы с веселіемъ; поднимается Мирнаго на высотѣ Города; обливаѣтъ его свѣтлый и благовонный въздухъ; выходитъ безмятежная Толпа Міромъ и любовію дышащихъ жителей, плещущи Рукѣми; ожидаѣтъ на крылцѣ и пріѣмлетъ в нѣдро Блаженнаго объятія самъ вѣтхій дѣньми⁷⁸ отецъ Ураній.

ЯКОВ. Так что ж теперь⁷⁹ сказать?

ГРИГОРІЙ. Объясите главное ваше желаніе.

ЯКОВ. Наше желаніе верховное в том, чтобъ быть Щасливыми.

ГРИГОРІЙ. Гдѣ ж ты видѣлъ Звѣря или Птицу без сихъ Мыслей? Ты скажи, гдѣ и в Чемъ искомое тобою Щастіе? А Без сего родной ты слѣпецъ: Онъ ищетъ Отцовскаго Замка, да не видитъ, гдѣ онъ. Знаю, что ищешь⁸⁰ Щастія, но, не разумѣя, гдѣ Оно, падаешь⁸¹ в нещастіе. Премилосѣрднѣйшее Естество всѣмъ без выбора душѣмъ Открыло Путь къ Щастію...

АѦНАСІЙ. Постой! Сіе слово, кажется, воняетъ Ересью: всѣмъ без выбору⁸²..

ЯКОВ. Пожалуй, не мѣшай, Господинъ православный Суевѣр: все-на-все родилось на добрый Конѣцъ⁸³: добрый конѣцъ, разумѣй – Щастіе. Такъ можно ли сказать, что не всякому дыханію открыла путь всеобщая Мать наша натура къ щастію?

АѦНАСІЙ. И твоя натура пахнетъ идолопоклонствомъ. Лучше сказать: Богъ открылъ, не языческая твоя Натура⁸⁴.

ЯКОВ. Здравствуй же, ольховый богословец⁸⁵: Естьли я, называ́я Бо́га на́ту́рою, Здѣлался Язы́чником, то ты и сам давно уже преобразился в Идолопокло́нника.

АѦНАСІЙ. Чего ради?

ЯКОВ. Того ради, что сіе имя “Бог” есть Язы́ческое назва́ніе.

АѦНАСІЙ. Пускай и так, но Христі́яне уже здѣлали Оное своим.

ЯКОВ. Длячегó ж ты бои́шся Бо́га называ́ть на́ту́рою, если пе́рвѣи Христі́яне усвоили себѣ Язы́ческое назва́ніе сіе “Бог”?

АѦНАСІЙ. Много ты болта́ть научи́лся.

ЯКОВ. Развѣ ты не слы́хал ни́когда, что высоча́йшее Суще́ство сво́йственнаго себѣ и́мени не имѣет⁸⁶?

АѦНАСІЙ. Не имѣет? А что ж за и́мя было ему у Жи́дóв? Како́е-то Его́в⁸⁷? Разумѣш ли?

ЯКОВ. Не разумѣю⁸⁸.

АѦНАСІЙ. Вот то́-то оно, что не разумѣш.

ЯКОВ. Зна́ю то́лько то, что у Иса́ии на мно́гих мѣста́х напи́сано так: “Аз есмь, Аз есмь, Аз есмь сый...”⁸⁹ Оста́в же, господи́н богосло́в, Толковáніе сло́ва для Евре́йских словотолко́вников, а сам внимли, что то тако́е, что Означа́ется тѣм И́менем “Сый”? Не вели́ка нужда знáть, отку́ду сіе сло́во роди́лось “Хлѣб”: от Хлѣ́ва или от Хлопóт, или от Хлебáнья⁹⁰; а в том то́лько си́ла, чтоб узнáть, что чрез То́е И́мя означа́ется. В том-то жизнь состоит в́ременная Если достáть Его.

ЕРМОЛАЙ. Бог Пóмочь! Что у вас за спор? Я давнó прислу́шиваюсь.

АѦНАСІЙ. Здравствуй, друг!

ЯКОВ. Пожа́луй, будь судьёю на́шей ссо́рь.

ЕРМОЛАЙ. Гото́в. А в чем дѣло?

ЯКОВ. Идолопокло́нством почита́ет, если Бо́га назва́ть На́ту́рою.

ЕРМОЛАЙ. В Би́блии Бог имену́ется Огнѣм, водо́ю, вѣтром, желѣзом, ка́менем⁹¹ и протчими безчи́сленными именáми; длячегó ж Его не назва́ть “Natura” – На́ту́рою? Что ж⁹² до моего мнѣ́нія надле́жит, нельзя сы́ска́ть важнѣе и Богу при́личнѣе и́мени, как сіе. “Natura” есть римское сло́во, по на́шему Приро́да, или Есте́ство. Сим сло́вом Означа́ется все-на-все, что то́лько роди́тся во всей Мíра сего Ма́шинѣ⁹³; а что нахо́дится неро́ждѣнное, как Огóнь⁹⁴, и все родя́щееся воо́обще назывáется Мíр, длячегó...

АѦНАСІЙ. Постóй, все веще́ственное роди́лось и ражда́ется, и сам Господи́н Огóнь⁹⁵.

ЕРМОЛАЙ. Не спо́рю, друг мой: Пускай все веще́ственное роди́лось⁹⁶. Так точно: для чегó ж всю тлѣ́нь⁹⁷ Заклю́чающим и́менем, то есть На́ту́рою, не назва́ть того́, в ко́ем весь Мíр с ро́ждѣніями сво́ими, как Пре́красное Цвѣ́тущее де́рево, закрывáется в Зе́рнѣ своем и оттуда́ ж явля́ется? Сверх того, сло́во сіе “На́ту́ра” не то́чию вся́кое ражда́емое и премѣ́няемое веще́ство⁹⁸ значи́т, но и⁹⁹ та́йную Эконо́мію¹⁰⁰ той присносу́щной си́лы, ко́торая вездѣ имѣет свой Це́нтр, или сре́днюю гла́внѣйшую то́чку, а околíчности сво́ей ни́гдѣ так, как шар¹⁰¹, ко́торым О́ная си́ла живописью

Изображается: “Кто Яко Бог?”¹⁰² Она называется Натурою потому, что все наружу происходящее или раждаемое от тайных неограниченных Ея нѣдр, как от всеобщей Матери Чрева, временное свое имѣет Начало. А понеже сѣя Мати, раждая, ни от кого не принимает, но сама собою раждает, для того¹⁰³ называется и Отцом, и Началом, ни начала, ни конца не имущим, ни от мѣста, ни от времени не зависящим; а изображают Ее живописцы Колцом, Перстнем¹⁰⁴, или Змѣем, в коло свѣтым, свой Хвост своими ж держащим Зубами¹⁰⁵. Сея повсемственный, всемогущій¹⁰⁶ и премудрыя силы дѣйствіе называется тайным Законом, правленіем или Царством, по всему матеріалу разлитым безконечно и безвременно, сирѣчь нельзя о ней спросить: “Когда она началась¹⁰⁷?” – Она всегда была. Или: “Поколь Она будет?” – Она всегда будет. Или: “До коего Мѣста простирается?” – Она всегда вездѣ есть. “На Что ты, – говорит Бог Мойсѣю, – спрашиваешь о имени моем¹⁰⁸? Если можешь сквозь Матеріальной мрак прозрѣть тое, что всегда – вездѣ – было – будет – есть¹⁰⁹: вот мое Имя и Естество. Имя в Естествѣ, а оно в имени¹¹⁰. Одно другаго не разнится, тож¹¹¹ одно и другое, Обое вѣчное. Кто вѣры оком чрез мрак мене видит, тот и Имя мое Знает. А кто ищет знать о моем¹¹² имени, тот, конечно, не знает менѣ. Знать менѣ и мое имя – все то Одно; Имя мое и я – Одно то; Аз есмь тот, что есмь; Аз есмь сый”¹¹³. Если кто знает Бога, чем ни есть именует Его сердце почитателево, все то дѣйствительно и доброе имя. Нѣтъ ничего, что один знает АРТОС¹¹⁴, а другой PANIS¹¹⁵, только бы в разумѣ не поразнились. Мойсѣй и Исѣя именуют Его Сый¹¹⁶. Им подражая, Павел говорит¹¹⁷: “вчера и днесь тойже, и во вѣки”¹¹⁸. А богослов другое имя дает: Бог Любовь Есть...¹¹⁹ Любвию называет тое, что Одинакое и несложное: Единство вездѣ, всегда, во всем. Любовь и Единство есть то же. Единство Частей Чуждое есть. Посему разрушится¹²⁰ Ему есть дѣло лишнее, а погибнуть есть¹²¹ совсѣм постороннее: Іеремія зовѣт Мечем¹²², а Павел Словом именует живым¹²³, но оба то ж разумѣют. Сей Меч всю тлѣнь разит, “и вся яко риза обетшают”¹²⁴, а слова Закона и Царствія Его не мимо идут¹²⁵.

ГРИГОРІЙ. Долго ли вам спорить? Возвратимся к нашему разговору.

ЕРМОЛАЙ. О чем разговор?

ЯКОВ. О том, в чем состоит Щастіе.

ГРИГОРІЙ. Премилосерднѣйшая Мати наша натура и Отец всякія Утѣхи всякому без выбору дыханію открыла путь к Щастію.

ЯКОВ. Доволен ли ты сим мнѣніем, Аѳанасій¹²⁶?

АѳАНАСІЙ. Теперь доволен.

ГРИГОРІЙ. Но то бѣда, что не ищем знать точно¹²⁷, в чем оно имѣет свое поселеніе? Хватаемся и беремся за тое¹²⁸, как за твердое наше Основаніе, что одним только Хорошим Прикрылося видом. Источником нещастія есть нам наше безсовѣтіе: Оно-то нас плѣняет, представляя горькое сладким, а сладкое горьким¹²⁹. Но сего бы не было, если бы мы сами с собою посовѣтовали. Поразсудимся, друти мои, и справмось¹³⁰; к доброму дѣлу приниматься никогда не поздно. Поищем: в чем твердость наша? Подумаймо: таковая дума есть то самая сладчайшая Богу Молитва¹³¹.

Скажите мнѣ, что такое для вас лучше всего? Если тое същете, тогда¹³² найдете и щастіе точное: в то время и добратъся до него Можно¹³³.

ЕРМОЛАЙ. Для мене кажется лучше всего¹³⁴ то, если быть во всем довольным.

ГРИГОРІЙ. Скажи яснѣ!

ЕРМОЛАЙ. На деньги, на Землю, на Здравѡвья, на людей и на все, что Только ни есть в свѣтѣ...

ЯКОВ. Чего ты засмѣялся?

АѲАНАСІЙ. От радости, что случился дурачеству моему товарищ. Сей так же быть желает горбатым, как верблюд, брюхатым, как Кит, носатым, как Крокодил, Пригожим, как Хорт, аппетитным, как кабан, и протчая.

ГРИГОРІЙ. Богословскіи Уста, а не богословское Сердце. Хорошо ты говоришь о Богѣ, а желаешь нелѣпаго. Не погнѣвайся, друг мой, на мое чистосердечіе. Представь себѣ безчисленное число тѣх, коим никогда не видать изобилія; вообрази¹³⁵ больных и Пристарѣлых; приведи на память всѣх с¹³⁶ нескладным тѣлом рожденных; неужель ты думаешь, что Премилосердная и попечительная Мать наша Натѣра затворила им двѣри к Щастію, здѣлався для них Мачехою¹³⁷? Ах, пожалуй, не стѣсняй мнѣ премудраго Ея¹³⁸ промысла в узкіи Предѣлы; не клеветай на всемогущее Ея Милосердіе¹³⁹: Она для всякаго дыханія добра, не для нѣкоторых выборных из одного точію Человѣческаго рода; Она рачительнѣйшим своим Промыслом все тое изготѡвила, без чего не может совершиться Послѣдняго червяка Щастіе; а если чего не достает, то, конечно, лишнее¹⁴⁰. Очѣй не имѣет Крот, на что ж Ему¹⁴¹? Птицы не знают Корабельнаго строенія, не надобно; а кому надобно, знает. Лилія не знает фабрик, Она и без них красна¹⁴². Остав же, друг мой, сіе Клеветливое на родную мать нашу Прошеніе.

ЕРМОЛАЙ. Я не клевету и не подаю на ее челобитной!

ГРИГОРІЙ. Ты клеветаш на ея милосердіе¹⁴³.

ЕРМОЛАЙ. Сохрани меня БОГ, я на Бога не клевету.

ГРИГОРІЙ. Как не клеветаш? Сколько тысяч¹⁴⁴ людей Лишенных того, чего ты желаешь?

ЕРМОЛАЙ. Без числа. Так что же?

ГРИГОРІЙ. Удивительный Человѣк! Так Бог, по твоему Определенію, Есть не милосердный?

ЕРМОЛАЙ. Для чего?

ГРИГОРІЙ. Для того, что затворил им путь к сему, чего ты желаешь Так, как надежной тверди Щастія.

ЕРМОЛАЙ. Так до чего ж мы теперѣ договорились?

ГРИГОРІЙ. До того, что или ты с твоим желаніем глуп, или Господь не милосердный.

ЕРМОЛАЙ. Не дай Бог сего говорить.

ГРИГОРІЙ. По чему Знаешь, что полученіе твоего желанія тебе Ощасливит? Справся: сколько тысяч людей оно погубило? До коих

пороков не приводит Здравіе с изобиліем? Цѣлыя республіки чрез оное пропа́ли. Ка́к же ты изобилія жела́ешь, как Ща́стія? Ща́стіе несчастливыми не дѣлает. Не види́ш ли и те́перь, сколь мно́гих изобиліе, как наводне́ніе всемірнаго пото́па, пожéрло? А ду́ши их чрезмѣ́рными затѣ́ями, как мѣ́лничныи Ка́мни, са́ми себя снѣ́дая, без Зѣ́рна кру́тятся? Бо́жіе милосе́рдіе, конечно́ бы, Осы́пало тебе изобиліем, если б оно́ было тебѣ́ на́добное. А те́перь вы́бросай из ду́ши сіе жела́ніе: Оно́ совсѣ́м смерди́т родны́м¹⁴⁵ свѣ́товымъ квáсомъ.

ЕРМОЛАЙ. Называ́ешь мое жела́ніе Квáсомъ¹⁴⁶?

ГРИГОРІЙ. Да еще квáсомъ пресквѣ́рным, свѣ́товымъ, исполненнымъ червѣ́й неусыпа́емых, день и но́щ Умерщвля́ющихъ ду́шу. И, как Соломо́н сказа́ет: “вода́ глубока́ и чи́ста, Совѣ́тъ в се́рдцѣ́ му́жа”¹⁴⁷, – так и я говорю́, что квасъ пресквѣ́рный, свѣ́товый жела́ніе в се́рдцѣ́ твоёмъ. “Дал еси́ веселіе́ в се́рдцѣ́ моёмъ”¹⁴⁸, – Дави́д поётъ¹⁴⁹, – а я скажу́: взял еси́ смяте́ніе в се́рдце́ твоёмъ¹⁵⁰.

ЕРМОЛАЙ. Почему́ жела́ніе мое¹⁵¹ свѣ́тское?

ГРИГОРІЙ. Потому́ что о́бщее.

ЕРМОЛАЙ. Для́чего́ ж оно́ О́бщее?

ГРИГОРІЙ. Потому́ что просмердѣ́лось и вездѣ́ оно́ Есть. Гдѣ́ мнѣ́ сы́щешь ду́шу, не напо́енную квáсомъ симъ? Кто не жела́ет Че́стей, Сребра́, во́лостей? Вот тебѣ́ исто́чник ропоту¹⁵², жа́лоб, печа́лей, враждъ, тяжёбъ, войн¹⁵³, грабле́ній, татьбы́, всѣ́х ма́шин, крючко́въ и хитросте́й. Из сего́ родни́ка ро́дятся измѣ́ны, бунтъ, заговоро́ры¹⁵⁴, похище́нія ски́птров¹⁵⁵, паде́нія госуда́рств и вся́ неща́стій бе́здна. “Го́споди! – говори́тъ ПЕТР Свѣ́тый в Дѣ́яніяхъ, – ничто́же сквѣ́рно вни́де во Уста́ моя”¹⁵⁶. На на́шемъ язы́кѣ “сквѣ́рное”, а на Ё́ллинскомъ ле́жит Κοινόνъ, то е́сть “О́бщее”. Все́ то О́дно: О́бщее, свѣ́тское, сквѣ́рное. Ми́рское́ мнѣ́ніе¹⁵⁷ не е́сть то́ в се́рдцѣ́ Му́жа Чи́стая вода́, но бла́то, Κοινόνъ, сое́пит¹⁵⁸: Сви́нѣямъ и бѣ́сам водворе́ніе. Кто́ им на се́рдцѣ́ толь глѣ́боко напеча́тилъ сей Криво́й Пу́ть к Ща́стію? Конечно́, Оте́цъ Тмы. Сію́ те́мную мра́чнаго Ца́рства сла́ву дру́г от дру́га прие́млюще, заблужда́ют от сла́вы совѣ́та Бо́жія, веду́щаго в И́стинное Ща́стіе¹⁵⁹, води́мы засѣ́яннымъ Ми́рскихъ похотѣ́й ду́хом, не вни́кнувъ в нѣ́дра сладча́йшей исти́ны. А сіе́ их Заблужде́ніе, сказа́тъ Ё́реми́иными сло́вами, написа́но на Но́гтѣ́ Адама́нтовымъ, на са́момъ ро́зѣ́ Олта́рей их¹⁶⁰, отку́ду проистека́ют всѣ́ рѣ́чи и дѣ́ла¹⁶¹, так что́ сего́ нача́лороднаго¹⁶² рукописа́нія ни стерѣ́ть, ни вы́рѣзати́, ни раздра́ть невозмо́жно, е́сли не поста́рается са́м о себѣ́ вседу́шно Чело́вѣкъ, с Бо́гомъ в Па́влѣ глаго́лющій¹⁶³: “Нѣ́сть на́ша брань...”¹⁶⁴ Препоя́ши́ ж, о Чело́вѣкъ, чре́сла тво́я¹⁶⁵ И́стиною¹⁶⁶: воору́жись проти́в сего́ твоего́ Зо́бнаго мнѣ́нія: На́ Что тебѣ́ засма́трива́ться на Ма́нѣры свѣ́товѣ́и? Види́ ты зна́ешь, что И́стина все́гда в малолю́дномъ Числѣ́ Просвѣ́щенныхъ Бо́жіихъ Чело́вѣковъ Ца́рствовала́ и Ца́рствуетъ, а Ми́ръ Ея́ при́яти не може́тъ¹⁶⁷? Собе́ри предъ́ собою́ из все́го свѣ́та¹⁶⁸ живопи́сцовъ и Архите́кторовъ, и Узнáешь, что живопи́санная И́стина в немно́гихъ се́рдцáхъ Обита́ет, а са́мую бо́льшую́ ихъ толпу́ посѣ́ло невѣ́жество и неиску́ство.

ЕРМОЛАЙ. Так са́м же ты скажи́, в чёмъ состои́тъ И́стинное Ща́стіе.

ГРИГОРІЙ. Первѣ Узнай все тоѣ, в чем она не состоит, а Перешарив Пустыѣ Закаулки, скорѣе доберѣшься Туды¹⁶⁹, гдѣ оно Обитает.

ЯКОВ. А без свѣщй¹⁷⁰ по тѣмных Углах как ему искать?

ГРИГОРІЙ. Вот тебѣ свѣча: Премилосѣрднѣйшій Отец наш всѣм открыл путь к Щастію... Сим Каменем искушай зѣлото и серебрѣ: Чистое ли¹⁷¹?

АѦНАСІЙ. А что ж, если кто искушати¹⁷² не искѣсен?

ГРИГОРІЙ. Вот как испытуй! Мѣжно ли всѣм людемъ быть живописцами и Архитекторами?

АѦНАСІЙ. Никак нельзя, вздор нельзя.

ГРИГОРІЙ. Так не тут же Щастіе видишь, что к сему не всякому путь открыт. Как не может все тѣло быть оком¹⁷³, так сему не бывать никогда¹⁷⁴.

АѦНАСІЙ. Как не может все тѣло быть Оком, так сему не бывать никогда.

ГРИГОРІЙ. Мѣжно ли быть всѣм изобильными или чиновными; дѣжими или пригѣжими? Мѣжно ли помѣститься во Франціи? Мѣжно ли в одном вѣкѣ родиться? Нельзя никак. Видите, что родное Щастіе ни в Знатном Чинѣ, ни в тѣлесных дарованіях, ни в красной Странѣ, ни в славном вѣкѣ, ни в высоких Науках, ни в богатом Изобиліи.

АѦНАСІЙ. Развѣ ж в знатном чинѣ и в веселой сторонѣ нельзя быть Щасливым?

ГРИГОРІЙ. Ты Уже на другую сторону, как пьяный¹⁷⁵ ляхъ чрез кобылу, Перескочил.

АѦНАСІЙ. Как?

ГРИГОРІЙ. Не могъ взлѣзти¹⁷⁶ безъ призыванія Святыхъ¹⁷⁷. Потомъ, в двенадцатый разъ Посиллившись, перевалился на другой бокъ. “Ну вас к Чѣрту! Передали перцу”, – сказалъ, осердясь¹⁷⁸.

АѦНАСІЙ. Да я¹⁷⁹ не о томъ спрашиваю, я¹⁸⁰ о мнѣ спрашиваю.

ГРИГОРІЙ. Ты недавно называлъ Щастьемъ высокій Чинъ с Изобиліемъ, а теперь совсѣмъ¹⁸¹ выгонишь Оное. Я не говорю, что щасливый Человѣкъ не можетъ отправлять высокаго Званія или жить в веселой сторонѣ, или пользоваться изобиліемъ, а только говорю, что не по чину, ни по сторонѣ, ни по изобилію щасливымъ Есть. Если в красномъ домѣ пирожное¹⁸² Изобиліе пахнет, то причиною тому не Углы Красныи: Частѣ и не в славныхъ Пирогѣ живутъ Углахъ, по пословицѣ¹⁸³. Можешь ли сказать, что всѣ равнодушны жители и веселы во Франціи?

АѦНАСІЙ. Кто ж на Этомъ Подпишется?

ГРИГОРІЙ. Но если бы сторона существомъ, или Эссенціею¹⁸⁴, Щастія была, непременно нельзя бы не быть всѣмъ Щасливымъ[и]. Во всякой статьѣ есть щасливый и нещасливый¹⁸⁵. Не Привязалъ Богъ щастія ни к временамъ Авраамовымъ, ни к предѣламъ Соломоновымъ, ни к царствованію Давидову¹⁸⁶, ни к наукамъ, ни к статьямъ, ни к Природнымъ дарованіямъ, ни к изобилію. По сей причинѣ не всѣмъ к сему¹⁸⁷ путь Открыл, и Праведенъ во всѣхъ дѣлахъ своихъ¹⁸⁸.

АѦНАСІЙ. Гдѣ ж Щастія искать, если оно ни тут, ни тамъ, ни Гдѣ?

ГРИГОРІЙ. Я Еще младѣнцом вѣучил, вѣслушай бѣсенку. Дѣд и бѣба здѣлали себѣ Хѣтку¹⁸⁹, да не прорубили ни одного Окѣшка. Не весѣла Хѣтка¹⁹⁰. Что дѣлать? По дѣлгом размышлѣніи Опредѣлено в Сенѣтѣ¹⁹¹ итѣть за свѣтом доставать. Взяли мѣх, разинули Его в самой полдень пред Солнцем, чтоб, набрав¹⁹², будѣто бѣрошна или водѣ, внести в Хѣтку¹⁹³. Здѣлав нѣсколько раз, Есть ли свѣт, смѣтрят. Ничего нѣт. Догадѣлась Бѣба, что Свѣт, как вино, из Мѣха вытекает. Нѣдобно поскорѣе бѣжать с мѣхом (обратно)¹⁹⁴. Бѣжучи, на дверѣх оба Сенѣторы Одѣн Ногѣю, Другой Головоѣю зашѣблись. Зашумѣл между нѣми¹⁹⁵ Спор: “Конечно, ты вѣстарѣл Ум!..” “А ты и родилась без него”. Хотѣли Похѣд воспрѣять на Чужѣ Гѣры и Грунтѣ за Свѣтом, помѣшал им Стрѣнный Мѣнах. Он имѣл ѣтроду лѣт только 50, но в сообщеніи Свѣта великѣй был Хитрѣц. “За вѣшу хлѣб и соль недѣлжно секретной пѣльзы Утайтѣ”, – сказал Мѣнах¹⁹⁶. По Его совѣту, Старѣк, взяв Тѣпѣр, нѣчал прорубивать стѣну с таковыми Словѣми: “Свѣте весѣлый, Свѣте жѣзненный, Свѣте повсѣмственный, Свѣте присносущный, Свѣте нелицепрѣятный, посѣти и просвѣти и Освѣти Хрѣмину мою”. Вдруг отворѣлась Стѣна, напѣлнил Хрѣмину слѣдкѣй Свѣт, и от того врѣмени дѣже до сего дни нѣчали в той странѣ созидѣть свѣтлыя Гѣрницы¹⁹⁷.

АѢАНАСѢЙ. Цѣлый свѣт не видѣл стѣлько безтолковых, скѣлько твой дѣд да Бѣба.

ГРИГОРІЙ. Он мой и твой, вмѣстѣ и всѣх...

АѢАНАСѢЙ. Пропадаѣй Он! Как Емѣ Имя?

ГРИГОРІЙ. Иш¹⁹⁸.

АѢАНАСѢЙ. Иш, к Чѣрту Его.

ГРИГОРІЙ. Ты Его бѣгаеш, а он с Тѣбѣю всегдѣ.

АѢАНАСѢЙ. Как, со мноѣю?

ГРИГОРІЙ. Если не хочѣш быть с ним, то будѣш самым им.

АѢАНАСѢЙ. Вот навязѣлся с своим дѣдом.

ГРИГОРІЙ. Что ж нѣжды в имени, если ты дѣлом тѣчный Иш.

АѢАНАСѢЙ. Пойдѣи себѣ Прѣчь с ним.

ЕРМОЛАЙ. А Бѣбу как зѣвѣт?

ГРИГОРІЙ. Мут¹⁹⁹.

ЯКѢВ. Мут от Иша не разлучѣтся, сѣя пѣра²⁰⁰ сопрѣжѣнная.

ГРИГОРІЙ. Но не родные ли Иши всѣ мы есмѣ? Ищѣм Щѣстѣя по сторонѣм, по вѣкам, по статьѣм, А Ѣное Есть вездѣ и всегда с Нѣми: Как Рыба в водѣ²⁰¹, так мы в нем, а Онѣ Ѣколо нас, ищѣт самих нас. Нѣт Его нигдѣ, затѣм что Есть вездѣ. Не ищи Его нигдѣ, если не сыщѣш вездѣ²⁰². Онѣ препѣдѣбное солнечному сѣянѣю, отвори тѣлько вход Емѣ в дѣшу твою. Онѣ всегда Толкает в Стѣну твою, ищѣт прохѣда и не сыскивает. А твоѣ Сѣрдце тѣмное и невесѣлое, и тма верхѣу бѣздны²⁰³. Скажи, пожѣлуй, не взѣр ли и не сумѣзбрѣд ли, что челѣвѣк печѣтся о драгоцѣннѣйшем вѣнцѣ? А на что? На тѣ, будѣто в Прѣстой шѣпкѣ нѣльзя наслаждѣться тѣм щѣсливым и всемирным свѣтом, до кѣого лѣтся сѣя Молѣтва: “Услѣши о Блажѣнный! Вѣчное имѣющѣй, и всевѣдѣщее Ѣко!”²⁰⁴

Безумный Муж со Злою женою выходит вон из дому своего, ищет Щастія внѣ себе, бродит по разным Посторонностям²⁰⁵, достаёт блистающее Имя, обвѣщивается²⁰⁶ свѣтлым Платьем, притягивает разнovidную свѣлочь Золотой Монеты и сребренной посуды, находит друзей и безумія Товарищей, чтоб занести в Душу Луч блаженнаго Свѣтила и Свѣтлаго блаженства... Есть ли свѣт, смѣтрит²⁰⁷. Ничего нѣтъ... Взглянь тепѣрь на волнующееся Море, на многомятежную во всяком вѣкѣ, Сторонѣ и Статѣй толпу людей, так называемую Мѣр, или Свѣт²⁰⁸: Чего он не дѣлает? Воюется, тяжбы вѣдит, коварничает, печётся, затѣвает, строит, разоряет, кручинится²⁰⁹, пѣнит²¹⁰. Не видится ли тебѣ, что Иш и Мут в Хатку бѣгут? Ёсть ли²¹¹ свѣт, смѣтрат. Ничего нѣтъ!

ЯКОВ. Блаженный Иш и щасливая Мут: Они в Кончину дней своих домолилися, чтоб всевидящее недремлющее великое всего Мѣра ОКО²¹², Свѣтило, Храмину их Просвѣтило: А протчим вѣчная Мѣка, Мятѣж и шатанье.

ЛОНГИН. Дай Бог радоваться!

ГРИГОРІЙ. О, Любѣзная душа! Кой дух научил тебя так витатися? Благодарим тебѣ за сіе Поздравленіе.

ЯКОВ. Так витались всегда древніи Христїане.

ЕРМОЛАЙ. Не дивно. Сей витальный Образецъ свойственный Христу Господу нашему²¹³. Он Рожден Божїим Мїром. В Мѣрѣ принѣс нам, благовѣствуя, Мир, всяк Ум превосходящїй²¹⁴. Снисходит к нам с Мїром. Слава в вышнихъ Богу...²¹⁵ витается Мїром²¹⁶: Мир дому сему²¹⁷, Мир вам²¹⁸; Учит о Мѣрѣ: Новую Заповѣдь даю вам...²¹⁹ Отходя, Мѣр же Оставляет: Мир мой даю вам: дерзайте! не бойтесь! радуйтесь²²⁰!

АѦНАСІЙ. Знаѣш ли, о чѣм Междѣ нами разговоръ?

ЛОНГИН. Я все до точки слышал.

АѦНАСІЙ. Он под тою Яблонею²²¹ сидѣл, конечно. Отгадал ли я?

ЛОНГИН. Вы не могли менѣ видѣть за вѣтвями.

ГРИГОРІЙ. Скажи, Любѣзный Лонгин, есть ли бѣднѣе тварь от того Человѣка, кой не дознался, что такое Лучше для него и желательнѣе всего?

ЛОНГИН. Я и сам сему²²² часто удивляюсь, что мы в постороннихъ Околичностяхъ чрез-чур любопытны, рачительны и проникательны, измѣрили Море, Зѣмлю, Вѣздух²²³, Небеса и обезпokoили брюхо Земное ради Металлов²²⁴, размежевали Планеты: доискались в Лунѣ Гор, Рѣк и Городов, нашли Закомплѣтных²²⁵ Мїровъ неисчетное Множество, строим непонятныя Машины, засыпаем бѣзды, воспяцаем и привлекаем Стремленія водная, чтоденно новыя Опыты и дикія Изображенія. БОЖЕ мой! Чего мы не Умѣем! Чего не можем! Но то Горе, что при всем том, кажется, чегось великаго не достает²²⁶. Нѣтъ того, чего и сказать не умѣем: Одно только Знаем, что недостаёт Чегось, а Что Оно такое, не понимаем. Похожы на безсловеснаго Младенца: Он только плачет, не в силахъ ни Знать, ни сказать, в Чем ему нужда. Одну только досаду чувствует. Сіе явное души нашей неудовольствіе не может ли нам дать догадаться, что всѣ сїи Науки не

могут Мыслей наших насытить? Бездна душевная, видишь, Оными не наполняется²²⁷. Пожёрли мы безчисленное Множество Обращающихся (как на Англинских Колоколных Часов²²⁸) Систем²²⁹ с Планетами, а планет с Горами, Морями и Городами, да однако ж Алчем: не Утоляется²³⁰, а раждается наша жажда. Математика, Медицина, Физика, Механика, Музыка с своими буйными сестрами, чем изобилнее их вкушаем, тем Пуще Палит Сердце наше Голод и жажда, а Грубая наша Остолбенность не может догадаться, что все Они суть служанки при Госпожѣ и Хвост при своей Головѣ, без Которой весь тулуб не действителен²³¹. И что несытѣ, безпокойнѣ и вреднѣ, как Человѣческое Сердце, сими рабынями без своей начальницы вооруженное? Чего ж оное не дерзает предпріять? Дух несытости женет, Наряд способствует стремиться за склонностию²³², как Корабль и Коляска без Управителя, без Совѣта и предвидѣнія, и Удовольствія, взалкавши яко пес²³³, с ропотом вѣчно Глотаѣ прах и пепел гибнущій Лихвы²³⁴. Отчужденны Еще от ложесн, заблудивше от чрева²³⁵, минуѣ Существенную Исту над душевною бездною внутрь нас Гремящаго Сіе: “Аз есмь²³⁶, Аз есмь Сый²³⁷!”

А Понеже не справились²³⁸, в чем для них самая Нужнейшая надобность и что такое есть Предѣл, Черта и Край всех-на-всех желаній и намѣреній, дабы все свой дѣла Приводить к сему главнѣйшему и надежнѣйшему Пункту, затѣм Пренебрегли и Царицу всех служебных сих духов²³⁹, или наук, от Земли и в Землю возвращающихся²⁴⁰: Минув Милосердную дверь Ея, Отверзающую Исход и вводящую мысли наши от низовых подлостей тѣни к Пресвѣтлой и Существенной Истѣ неувядающаго Щастія. Теперь подумайте, други мои, и скажите: в чем состоит Самонужнейшая надобность? Что есть для вас Лучшее и саможелательнее всего? Что такое Здѣлать вас может Щасливыми? Разсуждайте заблаговременно, выйдите из числа безпутных Путников, кои и сами не могут сказать, куда идут и за Чем. Житіе наше есть путь²⁴¹, а исход к Щастію не Коротенькій...

АѦНАСІЙ. Я давно бы сказал мое желаніе, да не приходит мнѣ в ум тоѣ, что для меня Лучшее в Свѣтѣ.

ЛОНГИН. Ах, Человѣкъ! Постыдись сего Говорить: Если Червонѣт²⁴² Запад солнечный, пророчествуем, что Завтрешней день возсияет Чистый, а Если зарумянится восток, стужа и непогода будет сего дня, все Говорим, и бывает так. Скажи, Пожалуй: если бы житель из Городов, населенных в Лунѣ, к нам на наш Земный шар²⁴³ пришол, не Удивился ли²⁴⁴ бы нашей Премудрости, видя, что небесные Знаки толь искусно понимаем? А²⁴⁵ в то время внѣ себе стал бы наш Лунатик, когда б Узнал, что мы в Экономіи крошечнаго міра нашего, как в маленких Лондонских Часах²⁴⁶, слѣпые несмыслы и совершенные Трутни²⁴⁷. Ничего не примѣчаем и не радим о Удивительнѣйшей всех Систем Системѣ нашего тѣлышка. Скажи, пожалуй, не Заслужили ли бы мы у нашего Гостя Имени безтолковаго МАТЕМАТИКА, кой твердо разумѣет Цыркул, Окружіем²⁴⁸ своим многи Милліоны Миль вмѣщающій, а в маленьком Золотом Колцѣ той же силы и вкуса Чувствовать не может?

Или безумнаго того Книжника дал бы нам по самой справедливости Титуляцію²⁴⁹, которой²⁵⁰ слова и письма в 15 аршин разумѣть и читать может, а Тое ж Алфа или Омега, на маленькой бумажкѣ или на Ногтѣ написанное²⁵¹, совсѣм Емѹ не понятно. Конечно, назвал бы нас тою вѣдьмою, которая Знает, какое кушанье в чужих Горшках кипит²⁵², а в своем домѣ и слѣпа, и нерадива, и голодна. И Чуть ли таковыя мудрецы²⁵³ не из числа тѣх жен, своего дому не брегущих, коих великій Пáвел называет Оплáзывыми или волокитами²⁵⁴? Я наук не Хулю и самое Последнее ремесло Хвалю: Одно то Хулы достойно, что, на [н]их надѣясь, Пренебрегаем верховнѣйшую науку, до которой всякому вѣку, странѣ и статьи, полу и возрасту для того отворена дверь²⁵⁵, что щастіе всѣм без выбора²⁵⁶ есть нужное, чего, кромѣ Ея, ни о какой наукѣ сказать не можно. И Сим всевысочайшій вѣками и Системами вѣчно владѣющій Парламент довольно доказал²⁵⁷, что он всегда праведен есть, и Прáви суди Его²⁵⁸.

ЯКОВ. Конечно, не за то Муж женѹ наказует²⁵⁹, что в Гостях была, но за то, что дома не ночевала²⁶⁰.

ЛОНГИН. Еще нам не было слышно Имя сіе “МАТЕМАТИКА”, а наши прѣдки, давно уже имѣли построенные²⁶¹ Храмы Христовой школы. В ней Обучается весь род человѣческой сроднаго себѣ щастія: и Сія-то Есть КАӨОЛИЧЕСКАЯ²⁶², то есть всеродная²⁶³, наука. Языческіе Кумирницы, божницы²⁶⁴ или капища, суть тож храмы Христоваго Ученія и школы; в них и на них написано было премудрѣйшее и всеблаженнѣйшее Слово сіе: Γνωθι σεαυτὸν, nosce te ipsum²⁶⁵, узнай себе. Без прекословія, то ж точно, что у нас самих. Вот:

“Внемли себѣ²⁶⁶, вонми себѣ...²⁶⁷” (Моисей).

“Царствіе божіе внутри вас есть” (Христос)²⁶⁸.

“Вы есте Храм бога жива” (Пáвел)²⁶⁹.

“Себѣ же Знающіи Премудры суть” (Соломон)²⁷⁰.

“Аще не увѣси самую тебе” (Соломон)²⁷¹.

“Закон твой посредѣ Чрева моего” (Давид)²⁷².

“А не вѣруяй уже Осужден Есть” (Христос)²⁷³.

Но языческіе Храмы за лицемѣріе неискүсных Пророков, то есть священников или Учителей, совсѣм Уже попорчены и здѣлались Мёрзости Запустѣніем²⁷⁴ в то время, когда Истина, будто живая источничая вода, скотскими ногами Загáскана и погребена. Сіе Случалось²⁷⁵ и самым Іудеям, у коих Часто чрез долгое время была Зарыта Истина за Оскудѣніе Исааковых Отроков, прочищающих Авраамовы источники²⁷⁶, а за умноженіе Сомнасов²⁷⁷ и филистимов, заброшивающих Землю воду²⁷⁸, скачущую в живот вѣчный²⁷⁹. И так сіи²⁸⁰ фонтаны глубоко были погребенны, что (как видно из Библии) в силу великую²⁸¹ могли найти в Храмѣ Божіем Закон Господень, то есть Узнать себе и Обрѣсти силу Царствія Божія и правды его²⁸² внутри себе. Да мы и сами теперь Гораздо отродились от древних Христіанских Прѣдков, пред которых блаженными Очима Истина Господня от Земли возведена²⁸³ и сила свѣтлаго воскресенія

от Грѡба воздвѣгнутаѣ въ Пѡлномъ своѣмъ сѣѣла блистаніи. Но не о́чень и́скѣсно и у насъ те́перь²⁸⁴ обуча́ютъ: Причи́на се́му́ та́ѣ, что никто́ не хо́четъ отъ дѣлъ жи́тѣйскихъ упразднѣ́ться и очи́стить Сѣ́рдце свое²⁸⁵, что́бъ могъ вни́кнуть въ нѣ́дра сокро́венной въ свѣтѣ́йшемъ би́блейномъ²⁸⁶ Хра́мѣ́ сладча́йшей И́стины, необходи́мо для всена́родного щѣ́стіѣ́ Самону́жнѣ́йшей. Не слы́ша Дави́да: “Упразднѣ́йтесь и разу́мѣ́йте...”²⁸⁷ Не Слѣ́ша Хри́ста: “Ищи́те...”²⁸⁸, – всѣ́ Нау́ки, всѣ́ про́мыслы и все́ намъ мы́ляе, не́жели то́е, что Еди́нственное́ насъ поте́рянныхъ нахо́дит и намъ же са́мимъ насъ возвраща́етъ. И се́-то е́сть бы́ть Щасли́вымъ: Узнѣ́ть, на́йти́ть се́бе са́ма́го. Лице́мѣ́ры (гово́рится къ намъ), Ли́це не́бесное́ По́длинно́ Хоро́шо́ вы разу́бира́ть научи́лись, а для́чего не примѣ́ча́ете Зна́ковъ, что́бъ вамъ, какъ по слѣ́дѣ́, до́браться до́ имѣ́ющей Ощасли́вить васъ И́стины? Все́ вы имѣ́ете и умѣ́ете²⁸⁹, кро́мѣ́ что́ васъ же са́мыхъ вы на́йти́ть не зна́ете и не́ хо́чете. И по́длинно́ Удиви́леніѣ́ досто́йно, что́ Челове́къ за 30 лѣ́тъ жи́ветъ, а примѣ́титъ не́ могъ: что́ для́ него́ Луч́шее́ всего́? И ко́гда съ нимъ на́илу́чше дѣ́лается? Ви́дно, что́ онъ рѣ́дко быва́етъ до́ма и не ра́дѣ́тъ: “Ахъ Іеру́салиме! а́ще бы́ вѣ́далъ Еси́ я́же въ ми́ру тво́емъ: Но ны́нѣ́ скрѣ́йся отъ О́чей твои́хъ...”²⁹⁰

АѲАНАСИЙ. Для́ меня, ка́жется, нѣ́тъ ни́чего Луч́ша́го, какъ полу́читьъ Ми́рное и споко́йное Сѣ́рдце; въ то́ вре́мя все²⁹¹ прѣ́ятно и сно́сно.

ЯКОВ. А я же́ла́лъ бы́ въ ду́шѣ́ моѣ́й имѣ́ть то́ль тѣ́рдую крѣ́пость, дабы́ ни́что́ Еѣ́ По́колеба́ть и опро́кинуть не́ могло́.

ЕРМОЛАЙ. А мнѣ́ дай жи́вую ра́дость и ра́достную жи́вность: Се́го́ Со́кро́вища́ ни за́ Что́ не про́мѣ́няю.

ЛОНГИН. Сѣ́й тро́ихъ васъ же́ла́ніѣ́ по су́ществу́ сво́емъ Е́сть О́дно́. Мо́жетъ ли́ Я́блонь бы́ть²⁹² жи́ва и весе́ла, е́сли Ко́рень не Зо́доровый? А Зо́доровый Ко́рень е́сть то́ Крѣ́пкая ду́ша́ и Ми́рное Сѣ́рдце. Зо́доровый Ко́рень разо́сы́паетъ по́ всѣ́мъ вѣ́твамъ вла́гу и оживля́етъ ихъ, а сѣ́рдце́ Ми́рное, жи́зненно́ю вла́гою напо́енное²⁹³, печа́таетъ Слѣ́ды́ свои́ по на́ру́жностямъ: “И́ бу́детъ́ я́ко́ дре́во наса́жденное́ при́ исхо́дищихъ водъ...”²⁹⁴

ГРИГОРІЙ. Не утерпѣ́лъ ты́, что́бъ не при́ложитъ́ Би́блейна́го Алма́за; на́ ж и́ се́: “на водѣ́ По́койнѣ́ воспита́ мя”²⁹⁵.

ЛОНГИН. Во́тъ же́ вамъ верху́шка́ и Цѣ́лѡ́къ все́го́ жи́тіѣ́ ва́шего! Вну́тренній ми́ръ, се́рдечное́ весе́ліе, ду́шевная крѣ́пость... Сю́да́ испра́вля́йте всѣ́хъ ва́шихъ дѣ́лъ те́ченіе́: вотъ Кра́й, Га́вань²⁹⁶, Ко́нѣ́ц! Отрѣ́зыва́й все́ что́-ли́бо, сей²⁹⁷ При́стани́ Проти́вное. Всѣ́кое́ сло́во, всѣ́кое́ дѣ́ло́ къ се́му́ Ко́нцѣ́ да спо́собствуетъ. Сей Кра́й да бу́детъъ всѣ́мъ мы́слямъ и всѣ́мъ тво́имъ же́ла́ніѣ́мъ. Ко́ль мно́гіе́ по́ тѣ́лу Зо́ровы, Сы́ты, О́дѣ́ты и Споко́йны, но́ я не́ сей́ Ми́ръ Хва́лю: Сей́ Ми́ръ Ми́рской, Онъ всѣ́мъ Зна́тен и всѣ́хъ Обма́нываетъ. Вотъ Ми́ръ! Вспо́коене́іе²⁹⁸ Мы́слей, Обра́дованіе́ Сѣ́рдца, Оживотворе́ніе́ ду́ши: вотъ Ми́ръ! Вотъ Щѣ́стіѣ́ Нѣ́дро! Сей-то́ Ми́ръ Оттвора́етъ Мы́слямъ тво́имъ Хра́мъ По́коѣ́я, одѣ́ваетъ ду́шу твою́ Оде́ждою́ весе́ліѣ́²⁹⁹, насы́щаетъ́ пше́ни́чна ту́ка³⁰⁰ и утврѣ́ждаетъ Сѣ́рдце³⁰¹. “О́ Ми́ре! – вопі́етъъ Гри́горі́й Богосло́въ³⁰², – ты́ Бо́жій, а Богъ тво́й”³⁰³.

АѲАНАСИЙ. О́ не́м-то, ду́маю, гово́ритъъ Па́велъ: “Ми́ръ Бо́жій да водворя́ется въ се́рдцѣ́хъ ва́шихъ...”³⁰⁴

ЛОНГИН. Да.

АΘΑΝΑΣΙЙ. Его-то благовѣствуютъ Красны но́ги Апóстолскіи и Чистіи но́ги³⁰⁵?

ЛОНГИН. Да.

АΘΑΝΑΣΙЙ. Его-то, умира́я, оставляетъ Ученика́м своимъ Христóс³⁰⁶?

ЛОНГИН. Да.

АΘΑΝΑΣΙЙ. А как Его оста́вил им, так на Землі совсѣм отдѣлался.

ЛОНГИН. Совсѣм.

АΘΑΝΑΣΙЙ. Да можно ль всѣм достать Его?

ЛОНГИН. Можно всѣм.

АΘΑΝΑΣΙЙ. Гдѣ ж Его можно достать?

ЛОНГИН. Вездѣ.

АΘΑΝΑΣΙЙ. Когда?

ЛОНГИН. Всегда.

АΘΑΝΑΣΙЙ. Длячегó ж не всѣ имѣютъ?

ЛОНГИН. Длятого, что имѣть не желаютъ!

АΘΑΝΑΣΙЙ. Если Можно всѣм Его достать, почему ж Павел называетъ всякой Ум, или понятіе, Превосходящим³⁰⁷?

ЛОНГИН. Потому, что никто не Удостоиваетъ принять́ Его в разсуждѣніе и Подума́ть о нём. Без охоты все тяжело, и самое легкое³⁰⁸. Если всѣ Сыновя́ Отца оста́вили и, бросив дом, отдалилися в Математику, в Навига́цію, в Фізику, можно Справедливо Сказать, что таковымъ Го́ловам и в Мысль не приходитъ Хлѣбопашество, одна́к Земледѣльство десятию́ Лѣгшее³⁰⁹ тѣх Кру́ченых Нау́к, потому́ что для всѣх Нужняе. Сей Мир, будто неощѣненное Сокрóвище, в Дому́ нашемъ внутри насъ самыхъ Зары́то, но³¹⁰ можно сказа́ть, что О́ное бродягамъ и бездо́мкам на Ум не всходитъ, расточившимъ Сѣрдце свое по Пусты́м Посторóнностямъ. Одна́к О́ное далѣко сыска́ть Лѣгше, нежели гониться и собиратьъ Пустошь по Око́лицам. Развѣ ты не слыхал, что Сынове́ вѣка сего́ Мудряе, нежели сыны́ дне³¹¹?

АΘΑΝΑΣΙЙ. Так что ж?

ЛОНГИН. Так то ж, что хотя Они и дураки́, да сыскиваютъ своё.

АΘΑΝΑΣΙЙ. Что ж далѣе?

ЛОНГИН. То далѣе, что Оно́ не трудно, когда́ добрыи Лю́де, хоть непровóрны и Лѣнивы, одна́к находятъ.

АΘΑΝΑΣΙЙ. Длячегó ж молодіи́ Лю́де не имѣютъ Ми́ра, хотя́ Они Остры́?

ЛОНГИН. Длятого, что не могу́т и Подума́ть о нем, по́коль не обмáняются³¹².

АΘΑΝΑΣΙЙ. Как?

ЛОНГИН. Кого ж скорѣе можно отве́сть от до́му, как молодыхъ? Если Цѣлой Го́род Лóжно Закричи́т: “Вот Непрѣяте́ль! Вот Уже́ под Го́родом!” – не броси́тся ли Молодо́й дити́на в Очерета́, в Луга́, в Пусты́ни? Ви́дишь, в чемъ вся т́рудность? Ему́ не тяжело́ До́ма покои́ться, да сводя́т с Ума́ Лю́ди и Заго́нят в безпоко́йство.

АΘΑΝΑΣΙЙ. Как сїи Лю́де Зову́тся?

ЛОНГИН. Мір, Свѣт, Манѣр; в то время Послушает ли тот Молокосос Одного добраго Человѣка.

АѦНАСІЙ. Пускай Цѣлый день Кричит, что Ложь, не повѣрит. А как сей добрый Человѣк называется?

ЛОНГИН. Тот, что не иде на совѣт нечестивых...³¹³

АѦНАСІЙ. Как Ему Імя?

ЛОНГИН. Христос, ЕвѦнгеліе, Библія. Сей Один ходит без Порока: не льстит Языком своим ближним своим³¹⁴, а послѣдователям и друзьям своим вот что дарует:

“Мир Мой Оставляю вам, Мир мой даю вам: не Якоже Мір даёт...”³¹⁵

ЯКОВ. Не о сем ли Мирѣ Сирахов Сын говорит сіе: “веселіе сердца Живот Человѣку и радованіе Мужа, долгоденствіе”³¹⁶.

ЛОНГИН. Всѣ в Библии Пріятные Имена, наприклад: Свѣт, Веселіе, Радость, Живот, Воскресеніе, Путь, Обѣщаніе, Рай, Сладость и проч[ая], – всѣ тѣ Означают сей блаженный Мир. Павел Его (слышь) чем Именуёт: “И Бог Міра будет с вами”³¹⁷. И Опять: “Христос, Іже Есть Мир наш...”³¹⁸

ЯКОВ. Он Его и Богом называет?

ЛОНГИН. Конечно. Сё-то тая Прекрасная Дуга, умирившая дни Ноёвы.

ЯКОВ. Чудеса говориш. Длячегó ж Сей Чудесный Мир называется Богом?

ЛОНГИН. Длятого, что Он все кончит, Сам безконечный, а безконечный Конёц, безначальное Начало³¹⁹ и Бог – все Одно.

ЯКОВ. Длячегó Называется Свѣтом?

ЛОНГИН. Длятого, что ни в одном Сердцѣ не бываёт, развѣ в Просвѣщенном. Он всегда вмѣстѣ с незаходимым Свѣтом³²⁰, будто Сіяніе Его, а гдѣ в душѣ Свѣта сего нѣт, там Радости, Живота, Веселія и Утѣхи нѣт, но Тма, Страх, Мятѣж, Горесть, Смерть, Геённа.

ЯКОВ. И Странное, и Сладкое, и Страшное Говориш.

ЛОНГИН. Так Скажи ты³²¹: Что Лучшее сего? Я тебе Послушаю.

АѦНАСІЙ. Слушай, Брат!

ЛОНГИН. А Что?

АѦНАСІЙ. Поэтому сии Павловы Слова: “Сіла Божія с нами”³²², – сей же Мир означают?

ЛОНГИН. Думаю.

АѦНАСІЙ. Так видно, что ошибся Григорій: он пред сим сказал, что добродѣтель трудится сыскать Щастіе, назвав Ея по Ёллинскому и Римскому Крѣпостію и Мужеством³²³, но когда Крѣпость означает Мир, то Она сама и Щастьем есть. На что ж Её искать и чегó? Видь Крѣпость и Сіла – все то Одно?

ЛОНГИН. Вот какое Лукавство! Когда б ты был столь в Сысканіи Міра Хитр, сколь проворный в Помѣхѣ³²⁴ и в Примѣчаніи чужих Ошибок. Сим ты доказал, что Сынове вѣка сего злаго мудрѣ сынов БОЖІЕГО Свѣта³²⁵. Не знаёш ли ты, что и самой Щастія Істиннаго Иск есть то Шествіе Путём Божіим и Путём Міра³²⁶, имѣющаго³²⁷ свой многіе Степени? И не Начало ли

сіе есть Истиннаго Щастія³²⁸, чтоб находиться на Пути Мирном? Не вдруг восходим на всеблаженнѣйшій верх Горы, именуемой Фазгѣ³²⁹, гдѣ ВЕЛИКІЙ МОЙСЕЙ Ѹмре, с сію Надписью: “Не отемнѣсть Очи Его, ни Истлѣста Уста Его”³³⁰. Незаходимый Свѣтъ³³¹, тѣмную Мыслей наших бездну Просвѣщающій на то, чтоб усмотрѣть нам, гдѣ высокій и твердый Мир наш Обитаёт, он же сам и побуждаетъ Сѣрдце наше к восходу на Гору Міра. Для чего ж не зваться Ему Міромъ и Міра имущую Крѣпостью, если Он показывает, гдѣ Мир, и побуждаетъ к нему, находясь сам всему благу Началомъ и Источникомъ? Кто не Ищетъ Міра, видно, что не понимаетъ безцѣнной Цѣны Его, а усмотрѣть и горячо³³² искать Его – Обѣ сіи Суть Лучи блаженнаго Правды Сѣнца, как два Крила Святаго дѹха.

ГРИГОРІЙ. Перестаньте, Друзи мои, спорить: Мы здѣсь Собрались не для Хвастливыхъ Любопрѣній, но ради соединенія желаній нашихъ Сердечныхъ, дабы чрезъ сопряженіе исправнѣе устремлялись, какъ благоуханный Дымъ, къ наставляющему Заблуждающихъ на путь Міра³³³. Поощряетъ къ сему всѣхъ насъ самъ Пѣвел; вотъ: “Всегда радуйтесь. Непрестанно молитесь. О всемъ благодарите”³³⁴. Велитъ всегда питать внутрѣ Миръ и радость Сердечную и будто въ горящую Лампаду Елей подливать. И сіе-то Значитъ: “непрестанно молитесь”³³⁵, то есть желайте Его вседѹшно³³⁶. “Ищите и обрящете”³³⁷. Я, де³³⁸, знаю, что Клеветникъ всегда беспокоитъ дѹшу вашу, дабы вамъ роптать и ничѣмъ, отъ Бѣга посылаемымъ, не довольствоваться; но вы Лукаваго³³⁹ сего искушителя, то есть Мучителя, отгоняйте, любя, ища и храня Миръ и Радость³⁴⁰. Се есть Жизнь³⁴¹ и Здорѣвья душъ вашихъ: потѣль вы и живы, похѣль Его Храните въ Сѣрдцахъ своихъ. О всемъ зрѣлымъ разумомъ разсуждайте, не слѹшая Шепотника дѣавола³⁴², и уразумѣете, что вся Экономія Бѣжія во всѣй вселенной Исправна, добра и всѣмъ намъ всеполезна есть. Его Именемъ и властію все-на-все на Небесахъ и на землѣ дѣлается³⁴³; говорите съ разумомъ: “да Святится Имя твое”³⁴⁴, “да Бѹдетъ воля твоя...”³⁴⁵ И избавитъ васъ отъ Лукаваго³⁴⁶. А какъ только здѣлаетесь за все благодарны, то вдругъ збѹдутся на васъ сіи Слова: “веселіе Сѣрдца Живѣтъ Человѣку”³⁴⁷.

АѢАНАСІЙ. Кажется, всегда бы былъ Спокоенъ Человѣкъ, если бы въ свѣтѣ все по Его волѣ дѣлалось.

ЛОНГИН. Сохрани Богъ!

АѢАНАСІЙ. Для чего?

ГРИГОРІЙ. А что ж, если твой Разумъ и воля подобна Стариковой Кѣшкѣ?

АѢАНАСІЙ. Что се значитъ?

ГРИГОРІЙ. Старикъ запалилъ Пѣчь, упрямая Кѣшечка не вылѣзаетъ изъ нея³⁴⁸. Старикъ выгасилъ Ее и плѣтью выхлѣосталъ.

АѢАНАСІЙ. Я бы старался, чтобъ моя воля была согласная самымъ Искѹснѣйшимъ Гѣловамъ въ Свѣтѣ.

ГРИГОРІЙ. А изъ котораго, Лондонскаго или Парижскаго, выбралъ бы ты тѣхъ Людей Парламента? Но знай, что хотя бы ты къ сему взялъ Судію самаго того Короля, кой Охуждалъ Премудрѣйшую Мать нашу Натѹру за распоряденіе Небесныхъ Кругѣвъ³⁴⁹, то Богъ и время и Его мудрѣе. На что жъ

тебѣ лучшаго Судїи искать? Положись на Его и здѣлай Его волю Святу́ю своею волею: Если Её принима́ешь, то уже ста́ла и твоя. Согла́сие во́ли есть то Еди́на Душа́ и Еди́но Сѣрдце³⁵⁰, и что ж Луч́шее, как дру́жба с высоча́йшим? В то вре́мя все по тво́ей да еще Премудро́й во́лѣ дѣлатьиметься. И се́-то есть быть во всем дово́льным. Сего́-то желал³⁵¹ и наш Ермола́й, да неразумѣл, что значить быть во всем дово́льным. Ви́дите, что Па́влово Сло́во “О все́м благодарите”³⁵² Исто́чником есть Соверше́ннаго Ми́ра и Ра́дости, и Ща́стїя: Что мо́жет потрево́жить Мое Сѣрдце? Дѣйствительно, все дѣлается по во́лѣ Бо́жіей, но³⁵³ я Ей согла́сен – и Она́ уже моя во́ля. За́чем же трево́житься? Если что не возмо́жное, то, коне́чно, и не поле́зное: все то Одно́. Чем что поле́знѣе тѣм Ста́точнѣе. Дру́ги мои, вот Премудро́сть, е́сли исполня́ем, что говорим: “Да бу́дет во́ля твоя...”³⁵⁴

ЕРМОЛАЙ. Вспо́мнились мнѣ нѣкоего Мудреца́ Хоро́шїи Слова́: “Благодарѣ́ніе, де³⁵⁵, возсыла́ю блаже́нной На́турѣ за то, что Она́ все ну́жное ле́гко добы́точным здѣлала, а че́го доста́ть трудно, то́е нену́жным и мало поле́зным”³⁵⁶.

ГРИГО́РІЙ. Благодарѣ́ніе Отцу́ на́шему небе́сному за то, что откры́л Очи на́ши. Тепе́рь разумѣ́ем, в чем состоит на́ше и́стинное Ща́стїе. Оно́ живѣ́т во вну́треннем сѣрдца́ на́шего Ми́рѣ, а Ми́р в согла́сії с Бо́гом. Чем кто согла́снѣе с Бо́гом, тѣм мирня́е³⁵⁷ и блаже́ннѣе. Тѣлесное Здо́ровья³⁵⁸ не и́ное что есть, как равнове́сіе и согла́сие Огня́, Во́ды, Возду́ха и Землі́³⁵⁹, а Умире́ніе бунту́ющихся³⁶⁰ мы́слей есть Здра́віе ду́шї и Живо́т вѣ́чный. Если кто согла́сія с Бо́гом три Зо́лотника³⁶¹ то́лько³⁶² имѣ́ет, тогда́ не бо́льше в нем и Ми́ра. А ко́гда кто 50 или 100, то сто́лько же в сѣрдцѣ́ Его́ и Ми́ра. Сто́лько усту́пила тѣ́нь, сто́лько насту́пил свѣ́т. Блаже́нны, ко́и день от дня вы́ше поднима́ются на Горю́ пресвѣ́тлѣйшаго сего́ Ми́ра-Го́рода. Си́и-то по́йдут от си́лы в си́лу, до́ндеже яви́тся Бог Бо́гов в Си́онѣ³⁶³. Восхо́д сей и исхо́д Изра́илев не но́гами, но мы́слями соверша́ется. Вот Дави́д: “Восхо́дѣніе в сѣрдцѣ́ своем Положи”³⁶⁴. “Душа́ на́ша пре́йде во́ду непостоя́нную”³⁶⁵. Вот и Иса́ія: “С весе́ліем изыйдите”³⁶⁶. То́ есть с ра́достїю научите́ся оста́вить ло́жная Мнѣ́нія, а пере́йтить к таковы́м: “Помышле́нія Его́ в род и род”³⁶⁷. Се то́ есть ПА́СХА, или перехо́д во Ё́русали́м: разумѣ́й, в Го́род Ми́ра и в Крѣ́пость его́ Си́он. Со́беритесь, дру́ги мои, взый́дем на Горю́ Госпо́дню, в дом Бога́ Ё́аковля³⁶⁸, да ска́жем там: “Сѣрдце́ мое́ и плоть возо́радоваста́ся о Бо́зѣ жи́вѣ”³⁶⁹.

ЯКОВ. Ах, Горá Божѣ́ственная! Когда́ б мы Зна́ли, как на тебѣ́ восходи́ть?

ЛОНГИ́Н. Слу́шай Иса́ію: “С весе́ліем изыйдите”³⁷⁰.

АѦНАСА́ІЙ. Но гдѣ́ мнѣ́ взять весе́лія? И Что́ есть О́ное?

ЛОНГИ́Н. “Стра́х Госпо́день возо́селит сѣрдце́”³⁷¹. Вот тебѣ́ вожд. Вот А́нгел ве́ликаго Совѣ́та³⁷². Развѣ́ ты не слы́хал, Что́ Бог Мойсе́ю говори́т?

АѦНАСА́ІЙ. А Что́?

ЛОНГИ́Н. “Послю́ Стра́х, ве́дущїй тя”³⁷³. “Се аз послю́ А́нгела моего́³⁷⁴, воньми себѣ́, и послу́шай Его́, не обинѣ́тся бо, яко́ и́мя мое́ на нем есть”³⁷⁵.

ЕРМОЛАЙ. Скажи́, друг мой, яснѣ́е, как должно́ восходи́ть?

ГРИГОРІЙ. Прощу покорно выслушать следующую басню. Пять путников, за предводительством своего Ангела Хранителя, пришли в Царство Мира и любви. Царь сея Земли МЕЛХИСЕДЕК никого сродства не имѣет с посторонними Царями³⁷⁶. Ничего там тлѣннаго нѣтъ, но все вѣчное и любезное даже до послѣднего волоса³⁷⁷, а Законы совсѣм противны Тиранским. Дуга, Прекрасная Сіяніем, была предѣлом и границею благословенной сей страны, с сею надписью: МИР ПЕРВОРОДНЫЙ. К сему Миру касается все тоѣ, что свидѣлствуется в Святом Писаніи о Земли Обѣтованной. А около Его как было, так и казалося все тмою. Как только пришельцы приступили к Сіяющей дугѣ, вышли к ним навстрѣчу великимъ множествомъ безсмертныя жители. Скинули с них все вѣхое как платья, так и тѣло, будто Одежду, а одѣли в новое Тѣло и Одежды, вышитыя Золотыми сіими словами: “Внемли себѣ крѣпцѣ”³⁷⁸. Вдруг согласная зашумѣла Музыка. Один Хор Пѣл: “Отверзите врата правды!”³⁷⁹ Другой: “Возмите врата вѣчная...”³⁸⁰ Поднялися врата, повели Гостей к тѣмъ Обителемъ, о коихъ Давидъ: “Коль возлюбленна селенія твоя...”³⁸¹ Там Особливымъ согласіемъ пѣли хоры следующее: “Коль красны доми твои Іаковѣ, и Кущи твоя Израилю, яже водрузи Господь”³⁸², а не человекъ. Сѣли странники у Безсмертныя Трапезы; предложены имъ³⁸³ Ангелскіе Хлѣбы³⁸⁴, представлено вино новое³⁸⁵, Совершенный и Единосѣтнѣй Агнецъ, Трилѣтняя Юница и Коза, и тот Телецъ, коимъ АВРААМъ потчивалъ всевозделѣннаго своего Троелічнаго Гостя, Голубы и горлицы³⁸⁶, и мѣнна, и все, касающееся до Обѣда, о коемъ писано: “Блаженъ, иже съестъ обѣд...”³⁸⁷ Однакъ во всѣхъ веселіяхъ Гости были невеселы: Тайная нѣкая Горестъ сердца ихъ Угризала. “Не бойтесь, любезныя Наши Гости, – говорили блаженныя Граждане. – Сіе случается всѣмъ, суди³⁸⁸ вновъ пришедшимъ. На нихъ должно исполнитися³⁸⁹ сіе божественное Писаніе: ‘Шестидесяти отъ бѣды изметъ тя: в семидесяти же не коснетися Зло’”³⁹⁰. Потомъ отвѣдены были к Самому Царю. “Я прежде прошенія вашего знаю ваши жалобы, – сказалъ Царь Мира. – В моихъ предѣлахъ нѣтъ ни болѣзни, ни печали, ни воздыханія³⁹¹, вы сами Горестъ сію занесли сюда изъ постороннихъ Языческихъ, враждебныхъ моей Землѣ Земель”. Потомъ велѣлъ ихъ Ангеламъ своимъ Отвѣсть во врачевный домъ³⁹². Тут они, чрезъ цѣлыя Шесть дней принимая рвотное, в седмѣй совершенно успокоились отъ всѣхъ болѣзней своихъ, а вмѣсто горести на одномъ сердцѣ написано было сіе: “Да будетъ воля твоя”³⁹³; на другомъ: “Праведенъ еси, Господи, и прави суди твои”³⁹⁴; на третьемъ: “вѣрова Авраамъ Богу...”³⁹⁵ На Четвертомъ: “Благословлю Господа на всякое время...”³⁹⁶ На пятомъ: “О всемъ благодарите...”³⁹⁷ В то время вся вселенная, с несказаннымъ веселіемъ и согласіемъ плещущая руками³⁹⁸, воскликнула сію ИСАИНУ пѣснь: “И будетъ Богъ твой съ тобою присно, и насытитися Якоже желаетъ душа твоя, и кости твоя Утучнѣютъ, И будутъ яко вертоградъ напоенный, и якоже источникъ, Ему же не Оскудѣетъ вода, и кости твоя прозябнутъ яко трава, и разбогѣютъ и наслѣдятъ роды родовъ”³⁹⁹. Сію пѣснь всѣ до Единаго жители толь сладко и громко запѣли, что и в семъ Мирѣ сердечное мое Ухо слышитъ ее.

АΘΑΝΑΣΪΙ. Знаю, куда говоришь! А кое рвотное Лѣкарство принимали Они?

ГРИГОРІЙ. Спирт⁴⁰⁰.

АΘΑΝΑΣΪΙ. Как сей спирт зовется?

ГРИГОРІЙ. Евхаристія.

АΘΑΝΑΣΪΙ. Гдѣ ж нам взять его?

ГРИГОРІЙ. Бедняче! Доселѣ не знаешь, что царскій врачѣбный дом есть святѣйшая Библія. Там Аптека, там больница горняя и Ангели, а внутри тебе сам Архїатор⁴⁰¹. В сію-то больничную Горницу Іерихонскаго нещасливца привозит Человѣколюбивый Самарянин⁴⁰². В сем Одномъ домѣ можешь сыскать врачество для искорененія сердца твоего Ядовитых и мучительных непріятелей, о коих написано: “Врагѣ Человѣку домашній Его”⁴⁰³. Врагѣ твой суть собственные твой мнѣнія, воцарившіеся в сердцѣ твоём и всеминутно Оное мучащїи. Шепотники, Клеветники и противники Божїи, Хулящїи непрестанно владычнее в Мїрѣ правленіе и дрѣвнѣйшіи Законы обновить покушающїися, сами себе во тмѣ и согласников своих вѣчно мучащїи, видя, что правленіе природы во всем не по бѣсноватым их желанїям, ни по омраченнным Понятїям, но по высочайшим Отца нашего совѣтам вчера и днесъ, и во вѣки⁴⁰⁴ свято Продолжается. Сїи-то, неразумѣюще, хулят распоряженіе кругов небесных, охуждаютъ качество Земель, порочат Изваяніе премудрой Божїей десницы, в Звѣрях, древахъ, горахъ, рѣках и травахъ ничемъ недовольны. По их нещасному и смѣшному понятїю, не надобно в Мїрѣ ни ночи, ни зимы, ни старости, ни труда, ни голоду, ни жажды, ни болѣзней, – а паче всего смѣрти: к чему она? Ах, бѣдное наше Знанїйцо и понятїйцо! Думаю, не хуже бы мы управили Машиною Мїрскою⁴⁰⁵, как беззаконно воспитанный Сын Отеческим⁴⁰⁶ домом. Откуда сїи бѣсы вселились в сердца наши? Не Легіон ли их в нас? Но мы сами занесли сію началородную Тму с собою, родившись с нею.

АΘΑΝΑΣΪΙ. Почему ты Мнѣнія называешь бѣсами?

ГРИГОРІЙ. А как же их назовешь?

АΘΑΝΑΣΪΙ. Я не знаю.

ГРИГОРІЙ. Так я знаю. Бѣс Ёллинскимъ Языкомъ называется δαιμόνιον.

АΘΑΝΑΣΪΙ. Так что ж?

ГРИГОРІЙ. То, что δαιμόνιον значитъ знанїйцо, или разумѣнїйцо, а δαίμων – знающїй, или разумѣющїй. Так прошу простить, что маленькимъ бѣскамъ отдал я Фамилїю великаго бѣса.

ЛОНГИН. Неграмотный Марко⁴⁰⁷ (выслушайше басеньку) добрался до Рая. Вышел ПЕТР С[вятый] с ключами⁴⁰⁸ и, отверзая Ему райскія двѣри, спрашует: “Учился ли ты священныхъ Языков?” “Никак”, – отвѣчал Простак. “Был ли в Академіях?” “Никогда, Отче святой”. “Чол ли дрѣвнихъ богослововъ Книги?” “Не чол, я Азѣ в глаза не знаю”. “Кто ж тебе исправил на путь Мїра?” “Мене исправили три Рѣгулки”. “Кїи три рѣгулки?” “А вот Они: 1^а сѣя. Все то доброе, что опредѣлено и святѣмъ Людѣм. 2^а. Все то не велико, что получаютъ и беззаконники⁴⁰⁹. 3^а. Чего себѣ не хочешь, другому не

желай. 1^а и 2^а домашнія, и я сам их надумал, а 3^а есть Апостолскій Закон для всѣхъ Языковъ данный⁴¹⁰. 1^а родила во мнѣ Їовле терпѣніе и благодарность. 2^а дарила свободою всѣхъ Мірскихъ вожделѣній. 3^а Примирила меня со внутреннимъ моимъ Господиномъ. Апостолъ, взглянувъ на Его Просвѣщеннымъ, яко Солнце, Лицемъ, сказалъ: “О, благословенная и благодарная душа! Внѣйди во обитель отца твоего небеснаго и веселись вѣчно. Мало ты кушал, а много сыт”⁴¹¹.

Яков. Не разум от Книг, но Книги от разума родились. Кто Чистыми Размышлѣніями о Истинѣ очисти́л свой разумъ, тот подобенъ рачителному Хазяину, Источникъ Чистой воды живо́й в до́мѣ своемъ вырившему, какъ написано: “Вода глубока, Совѣтъ въ сердцѣ́ Мужа”⁴¹². “Сыне, пѣй воды от твоихъ Сосудовъ”⁴¹³. В то время, немножко с Книгъ откушавъ, можетъ много пользоваться, какъ написано об облистанномъ с небесе́ ПАВЛѢ: “И пріемъ Пищу, укрѣпись”⁴¹⁴. Таковъ-то есть и сей Ма́рко: Онъ из Числа посвящаемыхъ Бо́гу ското́въ, жва́ніе отрыва́ющихъ. “Святы́ ихъ во Истинѣ́ твоѣй...”⁴¹⁵ Мало кушал, много жевалъ. И из ма́ленькой Су́ммы или іскры размножилъ Пламень, вселенную Обемлющій. Не много ли мы Его больше зна́ем? Ско́лько мы набросали въ нашъ желу́докъ священны́хъ словъ? А ка́я по́лза? То́лько засорили. Ахъ, бѣдная ты жена́ Кровоточивая⁴¹⁶, съ сла́бымъ желу́дкомъ! Вотъ чего надѣлали вредны́я Мокро́ты, Зміемъ Апокалипти́чнымъ Изблѣванны́е, от кото́рыхъ Соломо́н Сы́на своего отвлекаетъ: “От Чужды́хъ же Источниковъ да не пѣеши”⁴¹⁷. Какъ же мо́жно Таковому́ горькихъ водъ исполненному Сѣрдцу́ вмѣстить Миръ Бо́жій: здра́віе, ра́дованіе, жизньъ душе́вную? Сыщи́мъ прѣ́жде въ́нутрь насъ іскру Истины́ бо́жіей, а Она́, облиставъ нашу́ тму, по́шетъ насъ къ священнымъ водъ библи́йскихъ Силоа́му⁴¹⁸, до кото́рыхъ зоветъ Проро́къ... “Измы́йтесь, отимі́те Лука́вства⁴¹⁹ от душъ ва́шихъ”⁴²⁰. Вотъ тебѣ́ рво́тное! Не житі́е ли наше́ есть брань⁴²¹? Не со Змѣ́йными ли Мнѣ́ніями намъ Ну́жда бороться? Не се́ ли та Па́влова благо́роднѣйшая бата́лія, о ко́ей: “Нѣсть на́ша браньъ къ Плото́и и Кро́ви...”⁴²² Мнѣ́ніе и Совѣ́тъ есть сѣ́мя и ца́рство⁴²³. Сія́ глава́ гнѣ́здится въ́ сердцѣ́. Что́ ж, если́ сія́ глава́ Змі́йна? Если́ сіе́ сѣ́мя и Ца́рство́ Зо́е? Како́ваго Ми́ра надѣ́ются въ́ сердцѣ́ от Ти́ранна? Онъ Чело́вѣкоубі́йца Искони́: наблюда́етъ, стереже́тъ, люби́тъ и вла́детъ Тмо́ю. И если́ тако́вое горькое Мнѣ́ній Мо́ре напо́лнило Сѣрдце́ и пожѣ́рла зла́я Глубина́ ду́шу, то ко́его тамъ надѣ́ются Свѣ́та⁴²⁴, гдѣ́ горе́ и тма⁴²⁵? Ко́его весѣ́лія и сла́дости, гдѣ́ нѣсть свѣ́та⁴²⁶? Ко́его Ми́ра, гдѣ́ нѣсть Жи́зни и весѣ́лія. Ка́я жизньъ и Мир⁴²⁷, если́ нѣсть Бо́га? Что́ за Богъ, если́ нѣсть ду́ха Истины́⁴²⁸ и ду́ха вла́дичья⁴²⁹? Кі́й духъ Истины́, если́ не мы́сли не́вещѣ́ственны́я и Сѣрдце́ Чи́стое⁴³⁰? Что́ за Чи́стое, если́ не вѣ́чное, какъ пи́сано⁴³¹: “По́мышлѣ́нія Его́ въ́ родъ и родъ”⁴³²? Какъ же вѣ́чное, е́сли на ве́щество за́смотрѣ́лось? Какъ же не за́смотрѣ́лось, если́ почита́етъ О́ное? Какъ же не почита́етъ, е́сли надѣ́ется на О́ное? Какъ же не надѣ́ется, если́ ту́житъ о разрѣ́шеніи Пра́ха? Не се́ ли есть Имѣ́ть тако́вое сѣрдце́: “Увѣ́ждъ, я́ко Пе́пелъ сѣрдце́ ихъ, и прельща́ются, и ни Еди́н возмо́жетъ изба́вить Ду́шу свою́?”⁴³³ Не се́ ли есть грѣ́хопаде́ніе и За́блужде́ніе от Бо́га въ́

сторону Праха Идолочестія? Не сѣ ли есть Глава Змѣйна, о коей писано: "Той сотрѣт твою Главу?"⁴³⁴ Слѣшай, Ермолаѣ! Вот как должно восходить на Горѹ Мира! Принимай рвотное, очищай Сѣрдце, выблюй Застарѣли Мнѣнія и не возвращайся на блевотину⁴³⁵. Пѣй Чистую новых совѣтов воду по вся дни⁴³⁶. Сѣ-то есть Переходить от Пѣдлости на Горѹ, от Гѣрести в Сладость, от Смерти в Живѣт⁴³⁷, от свинных Луж к Гѣрним источникам Елѣным и Сайгачным⁴³⁸. Пѣй потоль, поколь рѣки от Чрѣва твоего потекѹт воды живоѣ⁴³⁹, утоляющей Нещастнѣйшую жажду, то есть Несытость, Неудовѣствіе, Зависть, Вождельнѣе, Скуку, Рѣпот, Тоску, Страх, Грусть⁴⁴⁰, Раскаянѣе и прѣтчія бѣсовских Голов жала, дѹшу всѣ⁴⁴¹ Купно Умерщвляющіи. Пѣй потоль, поколь запоеш: "Дѹша наша яко Птица избавися..."⁴⁴² "Прѣйде воду непостоянную"⁴⁴³. "Благословѣн Господѹ, иже не даде нас в Ловѣтву Зубам их"⁴⁴⁴. Поколь Утѣшишся со Аввакумом, поя: "вложил еси в Главѣ беззаконных Смерть"⁴⁴⁵, Аз же о Господѣ возрадоюся, возвеселюся о Бѣзѣ спасѣ моѣм"⁴⁴⁶. Поя со Анною: "Утвердися сѣрдце мое во Господѣ"⁴⁴⁷. Поя с Давидом: "Знаменася на нас свѣт Лица твоего"⁴⁴⁸. Пресѣлный и прехитрый есть непріятель застарѣлое Мнѣніе. Трудно (по Евангелію) сего Крѣпкаго связати, и расхитити Сосѹды Его⁴⁴⁹, когда Раз Он в сѣрдцѣ возродился. Но Что сладчае сего труда, возвращающаго безцѣнный Покѣй в сѣрдце наше? Борися день от дня и выганйй хоть по Одному⁴⁵⁰ из нутра, поднимайся Час от Часѹ на Горѹ, Храбро величаясь с Давидом: "Не возвращѹся дѣндеже скончаются..."⁴⁵¹ Сѣ-то есть Преславнѣйшая свѣч содомо-гомѣрская⁴⁵², от которой божественный побѣдитель Авраам возвращается.

ГРИГОРІЙ. Живые проживаймо, друти мои, жизнь нашу, да прѣтѣкают без Унынія⁴⁵³ дни наши и минуты. О всем нѹжном для теченія дней наших промыслиймо, но пѣрвѣйшее попеченіе наше пусть бѹдет о Мирѣ дѹшевном, сѣрѣчь о Жизни, Здравіи и спасеніи Ея. Что нам пользы приобрѣсти цѣлой вселенной владѣніе, а дѹшу потѣрять⁴⁵⁴? Что ты в Мирѣ сыщешь толь дорогое и полезное, что б замѣнять отвѣжился за дѹшу твою? Ах, опасно ступаймо⁴⁵⁵, чтоб попасть нам внѣйти в Покѣй Бѣжій в праздник Господень⁴⁵⁶. По крайнѣйшей Мѣрѣ, в Суббѣту, если не в Прѣблагословенную Суббѣт Суббѣту и в Прѣздников Прѣздник. Да получив Шабас, хотя от Половины Гѣрестнѣйших трудов увѣлнить возможем если не Ослѣ⁴⁵⁷ нашего, то Дѹшу нашу. И достигнем, если не в лѣто Господне пріятное⁴⁵⁸ в седмѣжды седмѣй или в Пятидесятый с Апѣстолами Год, когда всеобщее Людям и скѣтам⁴⁵⁹ Уволненіе бываѣт⁴⁶⁰, то хотя Нѣсколко освободимо бѣдную дѹшу от тѣх трудов: "Докѣлѣ положѹ совѣты в дѹшѣ моѣй, болѣзни в сѣрдцѣ моѣм"⁴⁶¹. Глава в Человѣкѣ всемѹ Сѣрдце Человѣческое. Оно-то есть самый тѣчный в Человѣкѣ Человѣк, а прѣтчее все Окѣлица, как учит Ёремѣя: "Глубоко сѣрдце Человѣку (Пѣче всѣх) и Человѣк Есть, и кто познает его?"⁴⁶² Внемли, пожалуй: Глубоко (де) Сѣрдце, и Человѣк (Оно-то) Есть...⁴⁶³ А Что ж есть Сѣрдце, если не дѹша? Что есть дѹша, если не бездѣнная Мыслей бѣдна? Что есть Мысль, если не Кѣрень,

Сѣмя и Зѣрно всей на́шей Кра́йней Плѣти, Крови, Кѣжи и прѣчей нару́жности? Видишь, что Человѣкъ, Мир Сердечный Погубившій, погубил свою Главу и Корень свой. И не точный ли Он Орѣх, снѣденный по Зѣрну своему Червями, ничего силы, кромѣ Околицы, не имѣющій⁴⁶⁴? До сих-то бѣдняковъ Господь с толиким сожалѣніемъ у Исаіи говоритъ: “Приступите ко мнѣ вси погубльшии Сердце, Сущіи далече от Правды...”⁴⁶⁵ Мысль есть Тайная в тѣлесной на́шей Ма́шинѣ Пружина, Глава и Нача́ло всего движенія Ея, а Головъ сей вся Членов Наружность, как Обу́зданный Скотъ, послѣдует. И⁴⁶⁶ как Пламень и рѣка, так мысль никогда не почиваетъ. Непрерывное стремленіе Ея есть то желаніе. Огонь угасает, рѣка остановится, а невещественная и безстихійная Мысль, носящая на себѣ Грубую брѣнность, как ризу Мертвую, движеніе свое прекратить (хоть она в тѣлѣ, хоть внѣ тѣла) никак не сродна ни на Одно Мгновеніе и продолжаетъ равномѣрнѣе своего⁴⁶⁷ Лѣтання стремленіе чрез неограниченныя вѣчности Милліоны безконечныя. За чѣмъ же Она стремится? Ищет своей сладости и покою: Покой же⁴⁶⁸ ея не в томъ, чтоб остановиться и протянуться, как мертвое тѣло; живою Ея Натурѣ, или породѣ, сіе несродно и чуждо. Но противное сему: Она, будто во странствіи находясь, ищет по Мертвымъ стихіямъ своего сродства: и подлыми Забавами не угасив, но пуще распаливъ свою жажду, тѣмъ стремительнѣе от раболѣпной⁴⁶⁹ вещественной Природы возносится къ вы́шней Господственной Натурѣ, к родному своему и безначальному Началу, дабы, сіяніемъ Его и Огнемъ Тайнаго Зрѣнія очисти́вшись, уволнитись тѣлесной Земли и Землянаго Тѣла. И сіе-то Есть вні́йти⁴⁷⁰ в Покой Божій⁴⁷¹, очиститись всякаго тлѣнія, здѣлать совершенно вольное стремленіе и безпрепятственное движеніе, вылетѣвъ изъ тѣлесныхъ⁴⁷² вещества Границъ на свободу дѣха, какъ писано: “Постави на пространнѣ нозѣ мой...”⁴⁷³ “Изведѣ мя в Пространство...”⁴⁷⁴ “И Подъяхъ васъ яко на Крылѣхъ Орлихъ, и приведохъ васъ къ Себѣ”⁴⁷⁵. Сего-то и Давидъ проситъ: “Кто мнѣ дастъ Крылѣ Яко Голубинѣ, и Полещу и почию...”⁴⁷⁶

ЕРМОЛАЙ. А Гдѣ она находитъ сіе безначальное Нача́ло и вы́шнее Естество?

ГРИГОРІЙ. Если прѣжде не сыщетъ внутри себе, без Пользы искать будетъ въ другихъ мѣстахъ. Но сіе дѣло есть Совершенныхъ Сердцемъ. А намъ должно обучаться буквару сея Препоблагословенныя Субботы, или Покоя.

ЕРМОЛАЙ. Побѣдить Апока́лѣптическаго Змія и Страшнаго того съ желѣзными Зубами Звѣра, кой у Пророка Даніила все-на-все пожираетъ, Остатокъ ногами попира́я⁴⁷⁷, есть дѣло тѣхъ Героевъ, коихъ Богъ въ Книгѣ Числ⁴⁷⁸ велитъ Моисею вписатьъ въ Нетлѣнный свой списокъ для войны, мину́я Женъ и дете́й, не могущихъ умножить Число святыхъ БОЖІИХъ Мужей, “не отъ Кро́ве, ни отъ По́хоти Плотскія ни отъ По́хоти Му́жескія, но отъ Бо́га рожденныхъ”⁴⁷⁹, какъ написано: “Не соберу Соборовъ ихъ отъ Кро́вей...”⁴⁸⁰ Тѣ Одни почиваютъ съ Богомъ отъ всѣхъ дѣлъ своихъ⁴⁸¹. А для насъ немощныхъ и той Благодати БОЖІЕЙ довольно, если можемъ дать баталію съ маленькими бѣска́ми⁴⁸²: Ча́сто Одинъ Крошечный душо́къ дѣмонскій страшный бунтъ и Горькій Мятѣжъ, какъ пожаръ ду́шу жгущій, взбурюетъ въ Сердцѣ.

ГРИГОРІЙ. На́добно Хра́бро сто́ять, и не усту́пать Мѣста дѣ́аволу: “Протѣ́вѣтеся, и бѣ́жит от вас”⁴⁸³. Стѣ́дно бы́ть то́ль же́ною и младе́нцом, чтоб не усто́ять нам протѣ́ву О́дно́го бездѣ́льнаго на́бздника, а хо́тя и протѣ́в Ма́ленькой Па́ртїи. Бо́же мой! Ко́лїкое в нас не́радѣ́нїе о Снискáнїи и Охранѣ́нїи драгоцѣ́ннѣ́йшаго небѣ́с и Зе́млі Сердѣ́чнаго Мїра. О нѣ́м О́днѣ́м до́лжен Че́ловѣ́к и мы́слить в Уеди́нѣ́нїи, и Разгавáривать в О́бращенї́ях: “Сидя́й в до́мѣ и идя́й Пу́тѣ́м, и ле́жа и воста́й”⁴⁸⁴. Но мы ко́гда о нѣ́м ду́маем? Не всѣ́ ли Разго́воры на́ши О́днї вра́ки и бѣ́совскїе вѣ́тры⁴⁸⁵? Ах! Ко́ль мы са́мых се́бе не узнáли! Забыв не́рукотворѣ́нный до́м наш и Гла́ву его, ду́шу на́шу, и Гла́ву Ея, Богоблаже́нный⁴⁸⁶ Ра́й Мїра. Имѣ́ем же зато Изря́дное на́гражде́нїе: в си́лу с ты́сячи на́йти́ть О́днѣ́ Сердце́, чтоб О́но не́ было За́нято́ Гварнїзо́ном Нѣ́ско́лких Э́кска́дрѣ́нов бѣ́совских. И по́нѣ́же не обуча́емся с Авваку́мом сто́ять на Бо́жественной сей Стра́жѣ⁴⁸⁷ и продо́лжать все́полѣ́знѣ́йшую сїю́ войну́, затѣ́м здѣ́ла́лись в Ко́рень не́радївы, глу́хи, глу́пы, пужли́вы, неиску́сны и во́вся борцы́ разсла́бленнїи на то́, чтоб и са́мая ве́лїкая к нам Мї́лость Бо́жїя, но нам не по́нима́емая, так Сердце́м на́шим ко́лотїла, как во́лк Овца́ми. О́дїн, на́примѣ́р, безпоко́ится тѣ́м, что не в Знáтном до́мѣ, не с при́го́жим ро́дилсѣ́ Ли́цом, и не нѣ́жно воспи́тан; Друго́й Тужит, что хо́тя идет Пу́тѣ́м не́виннаго жи́тїя, о́дна́к Мно́гіе, как Знáтны́е, так и по́длые, ненави́дят Его́ и Ху́лят, назывáя Отча́яннѣ́м, Него́днѣ́м, Ли́цемѣ́ром; Трѣ́тїй Кру́чинїтсѣ́, что не получи́л Зва́нїя или Мѣ́ста, ко́торое мо́гло б⁴⁸⁸ Ему́ поста́вить Сто́л из де́сятка⁴⁸⁹ блю́д Состо́ящїй: А те́пѣ́рь то́лько что по ше́сти блю́д Изво́лит Ку́шать⁴⁹⁰; Четвѣ́ртый Му́читсѣ́, ка́ким бы О́бразом не ли́шїтсѣ́, пра́вда что Му́чїтельна́го, но прїто́м и Прибы́льнаго⁴⁹¹ Зва́нїя, дабы́ в Пра́здности не умерѣ́ть от ску́ки, не рассу́жда́я, что нѣ́тъ по́лезнѣ́е и ва́жнѣ́е, как богому́дро упра́влять [не] внѣ́шнею до́машнею, а вну́треннюю ду́ше́вною Э́коно́мїею, То́ есть узнáть се́бе и здѣ́лать По́ря́док в Сердцѣ́ сво́ем; Пя́тый терза́етсѣ́, что, чу́вствуя в себѣ́ спосо́бность к У́слугѣ́ Обществу́, не мо́жет за мно́жеством Кандїда́тов Продрáтьсѣ́ к При́нятію до́лжности, бу́дто О́днї Чи́новны́е имѣ́ют слúчай бы́ть до́бродѣ́тельными и бу́дто У́слуга́ разнїтсѣ́ от до́браго дѣ́ла, а до́брое дѣ́ло от до́бродѣ́тели; Ше́стой тре́вожїтсѣ́, что на́чала предъя́вля́тсѣ́ в Его́ волоса́х сѣ́дина, что при́ближа́етсѣ́ час от часу́ с Ужа́сною А́рмїею не́мїлосер́дная Ста́рость, что с друго́м Ко́рпусом за не́ю⁴⁹² слѣ́дует не́побѣ́дїмая Смерть, что на́чина́ет ослабѣ́вать все тѣ́ло, прїту́пляютсѣ́ Глаза́ и Зу́бы, не в си́лах уже́ танцова́ть, не сто́лько Мно́го и вку́сно пить, ѣ́сть и про́чая...⁴⁹³ Но мо́жно ли сче́сть не́ищѣ́тны́е Тмы нечї́стых ду́хов и Че́рных во́ронов, или (с Па́влом сказа́ть) ду́хов Зло́бы поднебе́сных⁴⁹⁴, по те́мной и неограни́ченной бѣ́зднѣ́, по ду́шѣ́ на́шей, бу́дто по простра́ннѣ́йшем во́здухѣ́, шата́ющихсѣ́⁴⁹⁵? Сїи всѣ́ е́ще не Испо́ліны, но са́мїи бездѣ́лнїи, как соба́чки постѣ́лнїи, ду́шки, о́дна́к дѣ́йстви́тельно ко́леба́ют на́ше не иску́сное в бїтвѣ́ и не воору́женное́ совѣ́тами Сердце́: са́мый Послѣ́днїй бѣ́сы́шка тре́вожїт на́ш не Укрѣ́плѣ́нный Горо́док. Что ж, е́сли дѣ́ло до́йдет до Льво́в? Откро́ю вам,

други мой⁴⁹⁶, Слабость мою: Случилось мнѣ в непóдлой Компáнии не без Уда́чи быть Уча́стником разгово́ра. Ра́довался я тѣм, но Ра́дость моя вдруг ищѣзла: двѣ Персо́ны нача́ли хитро руга́ть и осмѣва́ть⁴⁹⁷ меня, вкида́я в разгово́р такіе Алма́зные слова́, ко́и Та́йно изобража́ли по́длый мой род и низкое состоя́ніе, и Тѣ́лесное Безобра́зіе. Сты́дно мнѣ вспо́мнить, сколь⁴⁹⁸ затриво́жилось Сѣ́рдце мое, а па́че, что се́го от них не ча́ял; в си́лу я по до́лгом размы́шленіи возвратил мой Поко́й, вспо́мнив, что о́ни ба́бины Сыны́⁴⁹⁹.

АΘΑΝΑΣΪЙ. Что се значіт?

ГРИГО́РІЙ. Ба́ба покупа́ла Го́ршки; Аму́ры Молоды́х Лѣт еще и тогда́ Ей отрыга́лись. “А что за се́й Хоро́шенькой?..” “За тово́ дай хоть три Полу́шки”⁵⁰⁰, – отвѣча́л Горше́чник... “А за тово́ гну́бново (вот он), конечно́, полу́шка?” “За то́т же ни́же двух Копѣ́ек не возмю́...” “Что за Чу́до?” “У нас, ба́бка, – сказа́л Ма́стер, – не глаза́ми выбира́ют, мы испы́туем, чи́сто ли звони́т”. Ба́ба, хотя́ была не по́длаго вку́су, одна́к не могла́ отвѣча́ть, а то́лько сказа́ла, что она́ и сама́ давно́ се́ зна́ла, да взду́мать не могла́⁵⁰¹.

АΘΑΝΑΣΪЙ. Сіи Лю́де, имѣ́я с собо́ю Одина́кій вкус, соверше́нно доказы́вают, что о́ни пло́д райской се́й Я́блони.

ЯКОВ. Зако́нное житі́е, тве́рды́й ра́зум, великоду́шное и Милосѣ́рдное⁵⁰² Сѣ́рдце е́сть то Чи́стой Звон Почте́нной Персо́ны.

ГРИГО́РІЙ. Видите, други́ мои, ско́лько мы отро́дился́ от Прѣ́дков свои́х? Са́мое по́длое ба́бское Мнѣ́нійцо мо́жет поко́лотить Сѣ́рдце на́ше.

ЕРМОЛАЙ. Не погнѣ́вайся, И сам Петро́ спуга́лся Ба́бы: “Бесѣ́да (де) твоя́⁵⁰³ Я́вѣ́ ты твори́т, что Галі́леани́н еси́”⁵⁰⁴.

ЛОНГИ́Н. Но тако́вое ли Сѣ́рдце было́ у Дре́вних Прѣ́дков? Кто мо́жет без У́жаса вспо́мнить Ё́ова? Одна́к со всѣ́м тѣ́м пи́шется: “И не даде́ Ё́ов безу́мїя Бо́гу...”⁵⁰⁵ Внима́й, Что пи́шет Лука́ о пе́рвых Христї́янах? “Бѣ́ в них Еди́на душá и Едино́ Сѣ́рдце...”⁵⁰⁶ А Что́ ж то? Како́е в⁵⁰⁷ них было́ Сѣ́рдце? Кро́мѣ Сого́ласной их Лю́бви, вот како́е! “О́ни же У́бо ра́доваху́ся, Я́ко за И́мя Го́спода Ё́исуса́ Сподоби́шася Прї́яти безче́стїе...”⁵⁰⁸ Но вот Еще́ Геро́йское Сѣ́рдце! “Ху́лими Утѣ́шаемся”⁵⁰⁹. “Ра́дую́ся во Страда́ніях Мои́х...”⁵¹⁰ Кто мо́жет без Удивле́нія проче́сть ту часть Его́ Письма́, кото́рая чита́ется в де́нь Торже́ства́ Его́? Она́ е́сть Позо́рищем Пре́краснѣ́йших Чу́дес, плѣ́няющих Сѣ́рдечное О́ко. Вели́кое Чу́до! Что други́х приво́дит в Горча́йшее Сму́щенїе, то́е Па́вла веселі́т, ды́шущаго душе́ю, здоро́вому желу́дку подо́бною, кото́рый са́мую грубо́йшую и тве́рдѣ́йшую Пи́щу в По́льзу вари́т. Не се́ ли имѣ́тъ Сѣ́рдце Алма́зное? Тя́жча́йшїй Уда́р все прот́чее сокруша́ет, а Его́ утве́ржда́ет. О Ми́ре! Ты БО́жїй, А БОГ твой⁵¹¹! Сі́е то значі́т И́стинное Ща́стїе: получи́ть Сѣ́рдце, Адама́нтовыми Стѣ́нами огра́жденное⁵¹², и сказа́ть: “Си́ла Бо́жїя с на́ми”⁵¹³. “Ми́р і́мамы к Бо́гу...”⁵¹⁴

ЕРМОЛАЙ. Ах, высо́кій се́й Ми́р! Тру́дно до него́ доба́ряться. Ко́ль чу́дное было́ Сѣ́рдце се́е, что за все́ Бо́гу благода́ри́ло⁵¹⁵!

ЛОНГИ́Н. Невозмо́жно, тру́дно, но досто́ин Он и бо́льшаго Трудá. Тру́дно, но без него́ тысячу́ раз труднѣ́е; трудно́, но се́й трудъ свобо́ждает

нас тяжчайших безчисленных Трудов сих: “Яко Бремя тяжкое отяготѣша на мнѣ”⁵¹⁶. “Нѣсть Мира в костѣх моих...”⁵¹⁷ Не стыдно ли сказать, что тяжело несть сіе Ярмо, когда, нося Его, находим толикое Сокровище, Мир Сердечный?.. “Возмите Иго мое на себе, и обрящете Покой душам вашим”⁵¹⁸. Сколько мы теряем Трудов для маленькой Пользы, а часто и для бездѣлиц, нерѣдко и для вреда? Трудно одѣть и питать тѣло, да надобно, и нельзя без сего: в сем состоит жизнь тѣлесная, и никто о сем Трудѣ каяться не должен; а без сего попадетъ в тяжчайшую Горесть, в Холод, Голод, Жажду и Болѣзни. Но не легче ли тебѣ питаться однимъ Зѣлемъ Суровымъ и притомъ имѣть Мир и Утѣшеніе в Сердцѣ, нежели над изобильнымъ Столомъ сидѣть Гробомъ Повапленнымъ, исполненнымъ Червѣй Неусыпаемыхъ, Душу День и Нощ без покоя угризающихъ⁵¹⁹? Не лучше ли покрыть тѣлышко самою Нищею Одеждою и притомъ имѣть Сердце, в ризу Спасенія и Одеждою Веселія одѣтое⁵²⁰, нежели носить Златотканное Платье и между тѣмъ таскать Геенскій⁵²¹ Огнь в душевномъ Нѣдрѣ, Печальми бѣсовскихъ Манѣровъ сердце Опалѣющій? Что Пользы сидѣть при всякомъ доволствѣ внутрѣ Красныхъ Угловъ Тѣломъ твоимъ, если Сердце вверженно⁵²² в самую Крайнейшую Тму Неудовольствія из Украшеннаго Чертога, о коемъ Пишется: “Птица Обрѣте себѣ Храмину...”⁵²³ “Основана бо бѣ на Камени...”⁵²⁴ “Камень же бѣ Христос...”⁵²⁵ “Иже Есть Мир наш...”⁵²⁶ “Душа наша яко Птица Избавися, и Сѣть Сокрушися”⁵²⁷. “Кто дастъ ми Криль?...”⁵²⁸ Что ж ты Мнѣ представляешь Трудность? Если кто попалъ в Ров или бездну водяную, не долженъ думать о Трудности, но о Избавленіи! Если строишь Домъ, строй для обоихъ Существъ твоего Частей, Души и Тѣла. Если украшаешь и одѣваешь Тѣло, не забывай и Сердца. Два Хлѣба, два Дома и двѣ Одежды, два Рода всего есть: всего Есть по двое, затѣмъ что есть два Человѣка в Человѣкѣ Одномъ и Два Отца, Небесный и Земный, и Два Мира, Первородный и Временный, и двѣ Натѣры, Божественная и Тѣлесная, во всемъ-на-всемъ... Если ж Оба сіи Естества смѣшавъ в Одно и признавать Одну только видимую Натѣру, тогда-то бываетъ родное Идолопоклоненіе – и сему-то Единственно препятствуетъ Священная Библия, находясь дугою, всю тлѣнь ограничивающею, и воротами, вводящими Сердца наша в вѣру Богознанія, в надежду Господственной Натѣры, в Царство Мира и Любви, в Мир Первородный. И сіе-то есть Истинный и Твердый Мир: вѣрить и признавать Господственное Естество и на Оное, как на неоторимый Городъ, положиться и думать: “Жив Господь Бог мой...”⁵²⁹ Тогда-то скажешь: “И жива душа моя...”⁵³⁰ А без сего какъ тебѣ положиться на тлѣнную Натѣру? Какъ не вострепетать, видя, что вся Тлѣнь всеминутно родится и ищезаетъ? Кто не обезпокоится, смотря на погибающую Сущность Истѣ⁵³¹? Таковыи пускай не ожидаютъ Мира и слушаютъ Исаіи: “Взволнуются и почить не могутъ. Нѣсть Радоватися нечестивымъ, глаголетъ Господь Бог...”⁵³² Вон⁵³³ смотри, кто восходитъ на Гору Мира? “Господь Сила моя, и Учинитъ нозѣ мои на совершеніе, на высокая возводитъ мя, Ёже побѣдити ми в пѣсни Его”⁵³⁴. Признаваетъ Господа и предъ

не відающим Его поёт, а Господь ведёт Его на Гору Міра. Непризнаніе Господа есть мучительнѣйшее волнованіе и Смерть Сердечная, как Аввакум же поёт: “Вложил еси во Главы беззаконных Смерть”⁵³⁵. Сюю Главѹ Давид называёт Сердцем, и Оно-то есть Главизна наша: “Глава Окруженія их”⁵³⁶. Что за Глава? “Труд Устен их”⁵³⁷. Что за Уста? “Доколь положу Совѣты в души моей, Болѣзни в Сердцѣ моём...”⁵³⁸ Труд Устен есть то болѣзнь Сердца, а Болѣзнь Сердца есть то Смерть, вложенная во Главы беззаконных, а родная Смерть сія, душу убивающая жалом⁵³⁹, есть Смѣшеніе в Одно Тлѣнной и Божественной Натѹры, а Смѣшенное сіе Слїянїе есть Устраненіе от Божественнаго Естества в Странѹ Прѣха и Пѣпела, как писано: “Еда исповѣсться тебѣ персть?”⁵⁴⁰ А Устраненіе есть то Грѣхопадѣніе, как написано: “Грѣхопадѣнія кто разумѣет?”⁵⁴¹ О Грѣсѣ вот что Сирах: “Зѹбы Его Зѹбы Львовы, убивающїи душу...”⁵⁴² Вот Тма! Вот Заблужденіе! Вот Нещастїе! Видиш, куда нас завелѹ тѣлесная Натѹра? Чего надѣлало Слїянїе Естества? Оно есть родное Идолобѣшенство и Устраненіе от блаженной Натѹры, и невѣдѣніе о Бозѣ⁵⁴³. Таковаго Нашего Сердца извѣстная есть Печать⁵⁴⁴ то, что ни о чѣм, кромѣ тѣлеснаго, не стараемся, точныи Язычники: “всѣх бо сих и языцы ищут”⁵⁴⁵. А если хоть мало поднять к Блаженной Натѹрѣ Очи, тот Час кричим: “Трудно! Трудно!” Сїе то есть называть Сладкое Горьким⁵⁴⁶, но Праведник от вѣры жив⁵⁴⁷. А Что ж есть вѣра, если не Обличеніе или Изясненіе Сердцем понимаемой невидимой Натѹры⁵⁴⁸? И не сїе ли есть быть родным Израилем, все на двое раздѣляющим, и от всего видимаго невидимую полови́ну Господѣви⁵⁴⁹ своему посвящающим⁵⁵⁰? О сѣм-то Пѣвел щасливѣцѣ вопіет⁵⁵¹: “Елицы Правилѣм сим житѣльствуют, Мир на них и Милость”⁵⁵². Скажи, пожа́луй, чем замѣшается тот, кто совершенно знает, что ничего погибнуть не может, но все в Началѣ своём вѣчно и невре́димо пребывает?

ЕРМОЛАЙ. Для меня сїе темновато.

ЛОНГИН. Как не темновато лежащему в Грязѣ невѣрїя? Продырай, пожа́луй, Око и прочищай взор. Цѣрствїе блаженной Натѹры, хотя Утаѣнное, одна́к внѣшними Зна́ками не несвидѣтельственно Себе дѣлает, печатая слѣды свои по Пустому Веществу, будто Справедлївѣйшїй Рисѹнок по живописным Кра́скам: Все вещество есть Кра́сная Грязь и Грязная Кра́ска, и живописный Порох, а блаженная Натѹра есть сама́ Началом, то́ есть безначалною Инвѣнціею⁵⁵³, или Изобрѣтеніем, и Премудрѣйшею Делинеа́ціею⁵⁵⁴, всю видимую фѣрбу носящею, которая Неглѣнной своѣй силѣ и Существоѹ так сообразна, будто Одежда тѣлу. Называет видимость Одеждою сам Давид: “Вся яко рїза обетшѣют...”⁵⁵⁵ А Рисѹнок то Пѣдію, то Цѣпью Землемѣрною, то Десни́цею, то Истиною: “Кра́сота в десни́цѣ твоѣй...”⁵⁵⁶ “Пѣдію измѣрил Еси...”⁵⁵⁷ “Десница твоя воспрїят мя...”⁵⁵⁸ “Истина Господня пребывает во вѣки”⁵⁵⁹. Таковым взором взирал и на тѣло свое: “Ру́цѣ, де⁵⁶⁰, твой сотвори́стѣ мя...”⁵⁶¹ Минает непостоянную Тлѣнности своѣй воду: “Душа́ наша прѣйде воду непостоянную”⁵⁶². Прони́цает Мы́слию в самую Силу и Цѣрство Тѣйщейся в

Пра́хъ Его десни́цы Вы́шняго и кричи́т: “Госпо́дь Защи́титель живо́та моего́, от ко́го Устра́шуся?”⁵⁶³ “Бла́женны, я́же избра́л и прі́ял еси́ Госпо́ди...”⁵⁶⁴ Щасли́вы, перелетѣ́вшій в Ца́рство блаженно́й На́туры! О се́м-то Па́вел: “По Зе́млі ходя́ще, Обра́щеніе і́мамы на небесѣ́х”⁵⁶⁵. Се́й же Ми́р и Соломо́н Пи́шет: “Пра́ведных ду́ши в руцѣ́ Бо́жіей, и не Прикосне́тся им Му́ка...”⁵⁶⁶ Се́е ж та́йнообразу́ет Церемо́нія Обрѣ́занія и Креще́нія. Умере́ть со Христо́м е́сть то оста́вить Стихійну́ю немощну́ю На́туру, а пере́йти в Невиди́мая и Го́рняя му́дрствовать⁵⁶⁷. Тот уже́ перешо́л, кто влю́бился в сѣ́и сладча́йшіи сло́ва: “Пло́ть ничто́же...”⁵⁶⁸ Все то плоть, что тлѣ́нное. Сюда́ принадлежи́т Па́сха, Воскресе́ние и Исхо́д в Зе́млю Обѣ́тованну́ю. Сюда́ възды́оша Колѣ́на І́зраілева пред Го́спода⁵⁶⁹. Тут всѣ́ Проро́ки и Апосто́лы⁵⁷⁰, в Гра́дѣ́ Бога на́шего, в Горѣ́ святы́й Его⁵⁷¹, Ми́р на І́зраіля⁵⁷².

ЕРМОЛАЙ. Те́мно говори́ш.

АѲАНАСИ́Й. Ты то́ль за́густил рѣ́чь твою́ Библи́ейным Лоску́тьям, что нель́зя разу́мѣть.

ЛОНГИ́Н. Прости́те, дру́ги мои́, чрезме́рной мо́ей скло́нности к сей Кни́гѣ. Признаю́ мою́ горя́чую страсть. Пра́вда, что из са́мых младе́нческих Лѣ́т та́йная си́ла и ма́ніе влече́т меня́ к Нравоучи́тельным Кни́гам и я их па́че всѣ́х Лю́блю: Они́ врачу́ют и веселя́т мое́ Сѣ́рдце; а Библи́ю нача́л чита́ть около́ тридцати́ лѣ́т рожде́нія моего́⁵⁷³, но сѣ́я Пре́красна́йшая для́ меня́ Кни́га над всѣ́ми мои́ми полюбо́вницами верх одержа́ла, утоли́в мою́ долговре́менную А́лчбу и Жа́жду Хлѣ́бом и Водо́ю, сладча́йшею Ме́да и Со́та⁵⁷⁴ Бо́жіей Пра́вды и И́стины, и чу́вствую особли́вую мою́ к ней Приро́ду. Убѣ́гал, убѣ́гаю и убѣ́жал за Предводи́тельством Го́спода моего́ всѣ́х житѣ́йских Пре́пятстві́й и плотски́х вожд[е]лѣ́ній⁵⁷⁵, дабы́ мог споко́йно наслажда́ться в Пречи́стых Обя́тіях Красна́йшей па́че всѣ́х дще́рей⁵⁷⁶ Человѣ́ческих сей Бо́жіей Дще́ри. Она́ мнѣ́ из непоро́чных ложесн сво́их роди́ла того́ Чу́днаго Ада́ма, кой, как учи́т Па́вел, “создан́ный по Бо́зѣ, в Пра́вдѣ, и преподо́бии и И́стинѣ”⁵⁷⁷, и о ко́ем І́са́ія: “Род же́ Его́ кто исповѣ́сть?”⁵⁷⁸ Нико́гда не могу́ дово́льно надиви́ться Проро́чей Прему́дрости. Са́мые Пра́здные в ней то́нкости для́ меня́ ка́жутся О́чень ва́жными. Так все́гда ду́мает влю́бивші́йся. Премно́гіи ника́кого́ вку́са не нахо́дят в сих Сло́вах: “Вене́ямин волк Хи́щник, ра́но яст Е́ще, и на ве́чер дае́т Пи́щу”⁵⁷⁹. “О́чи твои́ на исполне́ніях вод...”⁵⁸⁰ А мнѣ́ Они́ несказа́нную в Сѣ́рдце влива́ют сла́дость и весѣ́лие, чем ча́ще, их отры́гая, жва́ніе Жую́. Чем бы́ло глубоча́е и безлю́днѣе Уеди́неніе мое́, тѣ́м Щасли́вѣе сожи́тельство с се́ю возлю́бленною в жена́х, и⁵⁸¹ сѣ́м Госпо́дним жре́біем я дово́лен. Роди́лся мнѣ́ Мужеск пол, Соверше́нный и Истинный Чело́вѣк; Умира́ю небезча́ден⁵⁸². И в сем Чело́вѣкѣ́ похва́люся⁵⁸³, дерза́я с Па́влом: “Не всѣ́е текѣ́х”⁵⁸⁴. Се́-то тот Госпо́день Чело́вѣк, о ко́ем пи́сано: “Не о́темнѣ́сть О́чи Его́”⁵⁸⁵.

ГРИГО́РІЙ. Если́ вам не нра́вятся Библи́ейные Укру́хи, то пове́дем наш разгово́р Други́м О́бразом. Цѣ́лое воскресе́ное У́тро мы прове́ли о том бесѣ́дою, о чем все́гда мы́слить до́лженствуем, а За́втрашній де́нь е́сть

рабѣтнѣй. Однак, когда к вечеру соберѣтеся, то внятнѣ побесѣдуем о душевном Мирѣ. Он всегда достѣин нашего вниманія, находясь всего житія нашего Намѣренным Концом и Пристанищем.

Цей твір, відомий під різними назвами («Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни», «Разговор дружескій о душевном мирѣ», «Разговор о душевном мирѣ», «Разговор дружескій о мирѣ»), Сковорода написав, судячи з усього, у 1770-х рр. Автограф не зберігся. «Разговор» дійшов до нас у кількох списках кінця XVIII – початку XIX ст., між якими існує чимало розбіжностей. Уперше його було надруковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. В основу нашої публікації покладено три списки твору з кінця XVIII ст.: список (його вважають найранішим), що зберігається в Інституті рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України під шифром 326 Л. (Муз. 605/8), трохи пізніший список, який зберігається там-таки під шифром I, 377, а також список (неповний) від 1790-х рр., що зберігається серед паперів Ізмаїла Срезневського в Архіві Російської академії наук у Санкт-Петербурзі (ф. 216, оп. 3, № 1070). Позначаємо ці списки – відповідно – А, Б, В.

¹ Реєстр дійових осіб подано за списком В. У списках А і Б його немає.

² Фраза *радѣсть сердѣць* зринає в Плачі Єремії 5: 15.

³ Сковорода має на думці притчу про багатого й Лазаря: “Був і вбогий один, на ім’я йому Лазар, що лежав у воріт його, струпами вкритий, і бажав годуватися кришками, що со столу багатого падали...” (Євангелія від св. Луки 16: 20–21).

⁴ До цього місця текст подано за списком Б.

⁵ Слова “Подлинно великим” подано за списком Б (замість “Правду говориш” у списку А та В).

⁶ Слова “Вѣрно там их много” подано за списком Б. У списках А та В їх немає.

⁷ Слово *здесь* подано за списком Б. У списках А та В його немає.

⁸ До цього місця репліку подано за списком Б (наголоси в поодиноких словах – за списком А).

⁹ У списку Б: “выгнать обовладавшую вами скуку”.

¹⁰ У списку В: *завестъ*.

¹¹ У списку Б ця репліка має такий вигляд: “Одно то, если узнать, в чем состоит истинное щастье, и приобрѣсть оно”.

¹² У списку Б цієї репліки немає.

¹³ У списку Б ця репліка має такий вигляд: “Правда мы родились к истинному щастію, и путешествуем к нему; а жизнь наша есть путь, как рѣка текущій”.

¹⁴ Див. прим. 65 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон».

¹⁵ У списку Б подано іншу репліку: “Я давно уже ищу щастія, да нигдѣ я сыскать его не могу”.

¹⁶ У списку Б ця репліка має такий вигляд: “Ежели вы подлинно сыскать его хотите, то развяжите мнѣ сей вопрос, что есть для человека лучшее всего?”

¹⁷ Слова *так* у списку Б немає.

¹⁸ Слова “то и выше всего, а что выше всего” подано за списками Б і В. У списку А їх немає.

¹⁹ Гр. *μέγιστον ἀγαθόν*, лат. *summum bonum*. Серед грецьких філософів це поняття використовували, зокрема, Платон та Арістотель, а серед римських – Ціцерон і

Сенека. Велику увагу приділяли йому й отці Церкви, наприклад, Августин [див.: Erdmann E. von. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – С. 431]. Перегород до нього зверталися, скажімо, Ніколай Кузанський у вступі до «Вченого незнання» [див.: Николай Кузанский. Сочинения: В 2 т. – Москва, 1979. – Т. 1. – С. 49–50], Ян Амос Коменський у своєму «Лабіринті світу та раї серця» [Коменский Я. А. Сочинения. – Москва, 1997. – С. 15] й інші. Це поняття було звичним і в українській інтелектуальній традиції XVII–XVIII ст. [див., наприклад: Прокопович Ф. Етика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 514]. Воно відлунує ще в «Енеїді» Івана Котляревського: “Де общее добро в упадку, / Забудь отца, забудь і матку, / Лети повинность исправлять” [Котляревський І. Енеїда // Котляревський І. Повне зібрання творів. – Київ, 1969. – С. 170].

²⁰ Форму *завысокосился* подано за списком В. У списку А: *зависокоился*. У списку Б ужито форму множини: “Вы очень завысокосылись”.

²¹ У списку Б: *возволновал*.

²² У списку Б: *подчиненные*.

²³ У списку Б: *добродетельны*.

²⁴ Захоплену характеристику стародавніх римлян Сковорода подав у листі-присвяті свого перекладу Ціцеронового трактату «De senectute».

²⁵ Історичний центр Венеції забудований палацами (*palazzo*), а Флоренція, крім усього іншого, славиться своїми садами та парками (Boboli, Cascine). У старій Україні Італію зазвичай сприймали як країну, де панує розкіш. Наприклад, Василь Григорович-Барський із неабияким захватом розповідає про її солодку мову, звичаї та обичаї, прекрасну архітектуру, карнавали й ремесла: “Что же реку о оных сладких словесах и прекрасных бесѣдах, их же слышати едино услаждение иноземцу, что же паки реку о множествах купеческих лавок и различных товарах, или о множествах искусных во всяком художествѣ дѣлателей, иже от наших, аки небо от земли, разнствуют...” [Григорович-Барський В. Странствованія. – Санкт-Петербург, 1778. – С. 68]. Пор. у Гоголя («Рим»): “И самое это чудное собрание отживших миров, и прелесть соединения их с вечно-цветущей природой – все существует для того, чтобы будить мир, чтоб жителю севера, как сквозь сон, представлялся иногда этот юг, чтоб мечта о нем вырывала его из среды холодной жизни, преданной занятиям, очерствляющим душу, – вырывала бы его оттуда, блеснув ему нежданно уносящею в даль перспективой, колизейскою ночью при луне, прекрасно умирающей Венецией, невидимым блеском и теплыми поцелуями чудесного воздуха, – чтобы хоть раз в жизни он был прекрасным человеком...” [Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений. – Москва, 1938. – Т. 3. – С. 242–243].

²⁶ У списку Б: “как бык на шерсть”; у списку В репліка закінчується на слові *как*. Пор. із приказками: “Мужик багатий, як бик рогатий” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 99]; “Багатый – что бык рогатый...”; “Мужик богатый, как бык рогатый” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 84, 730].

²⁷ Пор. з народною приказкою: “Багатий, як жид” [Франко, № 1247].

²⁸ Пор.: “Здоров, як бик” [Франко, № 13153]; “Здоров, как бык...” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 397].

²⁹ Див. прим. 63 до циклу «Сад божественных пѣсней».

³⁰ У списку Б ця репліка має такий вигляд: “Дюжим, как лев, пригожим, как Венера...”. Однодворцями називали ту групу державних селян, яка сформувалася в Російській

імперії XVIII ст. з нащадків дрібного служилого люду й обіймала серединне становище між селянством та дрібномаєтковою шляхтою.

³¹ У списках А та В: *позвольте*.

³² У списку Б: “на то древо, которое”.

³³ У списку Б: *смоквою*.

³⁴ Цей реєстр-ампліфікація нагадує «Рахубу древам розным» Климентія Зиновіїва: “Дубына, Грабына, Рябына, Вербына. / Соснина, Кленина, Тернина, Вышнина / Ялына, Калына, Вязына, Лозына...” [Климентій Зіновійв. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 266].

³⁵ У списку Б слів “и премудрая” немає.

³⁶ Судячи з усього, цей образ Матері-природи Скворода запозичив у Сенеки (Моральні листи до Луцілія ХС, 38): “Вона ж гоїно постачала ними всіх – дбайлива матір, опікунка” [Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 371; див. про це: Erdmann E. von. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 433].

³⁷ У списку Б слова *как* немає.

³⁸ У списку Б слова *так* немає.

³⁹ У списку Б слів “во вселенной” немає.

⁴⁰ У списку Б: “день и ночь воплют, ничим не довольны”.

⁴¹ У списку Б: “быть не несчастливými”.

⁴² Слова “Вот и благополучіе, сирѣч полученіе” подано за списком Б (у списках А та В їх немає).

⁴³ У списку Б слів *ἀρετή, virtus* немає.

⁴⁴ Скворода переінакшує тут поширений у старій українській літературі образ *крил* віри та добрих справ, без яких людина не може долетіти до Царства Небесного. Слід сказати, що православні богослови різко заперечували притаманне передовсім кальвінізмові радикальне обмеження свободи волі, здійснюване шляхом абсолютизації Божої благодаті [див.: Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 82; Туптало Д. Книга житій святих. – Київ, 1689. – Арк. 120; Яворський С. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 891–1026; Сѣмя слова Божія. – Почаїв, 1772. – С. 38, 311–312]. Протестантській апології “самостайної” віри вони протиставляли максимум “віра без діл – мертва!” (Соборне послання св. ап. Якова 2: 26), яка навіть стала приказкою [див.: Франко, № 3293]. Ось тут і зринав образ двох крил. Скажімо, Лазар Баранович писав про це так: “Вѣра едино крило. Дѣла другое. Кая птица единым крилом лѣтаєт? Вѣрою и дѣлы лѣтание извѣстно на небо” [Баранович Л. Трубы словес проповѣдных. – Київ, 1674. – Арк. 321]. Те саме в Івана Величковського: “Рекл би ктось: ‘Сама вѣра до неба досягнет’, / отвѣщаю: ‘И кождій того з вѣри прятнет’, / Леч питаю: ‘Мертвѣй труп лѣтати чи может? / А вѣра без дѣл мертва, як же то возможет?’ / Вѣра едно єст крило, о єдном несмѣло / крилѣ летѣти, звлаща морем – страшно дѣло” [Величковський І. Твори. – Київ, 1972. – С. 168; докладніше див.: Ушкалов Л. “Що є свобода? Добро в ній яке?” // Ушкалов Л. З історії української літератури XVII–XVIII століть. – Харків, 1999. – С. 31–33].

⁴⁵ Слова “как остро-дално-зрителной орлиной глаз” подано за списком Б (замість “Как орлиное крило” у списках А і В).

⁴⁶ Старовинний мандрований сюжет про сліпця та хромця вперше в українській літературі опрацював іще у XII ст. Кирило Турівський («Притча о человекѣстѣй души и о тѣлеси»). За часів бароко до цього сюжету зверталися, скажімо, Григорій Димитрович («Приповѣсть о тѣлѣ человеческом и о души») [див.: Петец В. Н. К истории украинской

повести XVII в. // *Перетц В. Н.* Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI-XVIII веков. – Ленинград, 1926. – Вып. 1. – С. 118–119], *Иван Максимович* [див.: *Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 141 (зв.)–142] та інші. Цей сюжет був популярний і в емблематичній літературі. Під номером 187-им (“Mutum auxilium”) він є, наприклад, у збірці емблем *Андреа Альчіати* («Emblemata», 1531), а під номером 15-им – у збірці *Отто Ван Вена* «Atotum emblemata, figuris aeneis incisa» (Антверпен, 1608).

⁴⁷ У списку Б: *конечно*.

⁴⁸ Початок репліки подано за списком Б. У списках А та В він набагато коротший: “Вообрази себѣ, что видиш путника, возлѣ пути сидящаго”.

⁴⁹ Слова “чрез лѣса, рѣки, стремины” подано за списком В. У списку А їх немає.

⁵⁰ У списку Б ця частина фрази має такий вигляд: “отсель живое око его, взидало с веселою жадностию через рѣки, лѣса, стремнины, чрез пирамидных гор верхушки, на блистающій издали замок”.

⁵¹ У списку Б: “который был” (речення продовжується).

⁵² Див.: *Евангелія від св. Луки 16: 20–31*. Сюжет про багатого й Лазаря був надзвичайно популярний у старій українській літературі [див., наприклад: *Транквіліон-Ставровецький К.* Евангеліє учителное. – Рахманів, 1619. – Арк. 316–316 (зв.); *Транквіліон-Ставровецький К.* Зерцало богословія. – Унів, 1692. – Арк. 53; *Евангеліє учителное*. – Київ, 1637. – С. 596–604; *Baranowicz Ł.* Lutnia Apollinowa. – Kiiów, 1671. – S. 346–347; *Туптало Д.* Слово в недѣлю о мыгтари и фарисеи // *Сочиненія святого Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч.* – Москва, 1782. – Ч. 1. – Арк. 11–11 (зв.); *Туптало Д.* Поученіє в недѣлю двадесят вторую по Святом Душѣ // *Сочиненія святого Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч.* – Москва, 1842. – Ч. 2. – С. 584–594; *Туптало Д.* Поученіє в недѣлю тридцать вторую по Святом Душѣ // *Сочиненія святого Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч.* – Москва, 1842. – Ч. 2. – С. 668; *Кониський Г.* Слово в недѣлю двадесят третію // *Собрание сочинений Георгія Конисскаго, архієпископа Бѣлорусскаго*. – Санкт-Петербург, 1835. – Ч. 1. – С. 22–28; *Кониський Г.* Слово в день святой великомученицы Варвары // Там само. – С. 263; *Величковський П.* Листи // *Житіє и писання молдавского старца Паисія Величковскаго*. – Москва, 1892. – С. 236; *Леванда І.* Слова и рѣчи. – Санкт-Петербург, 1821. – Ч. 1. – С. 65–66].

⁵³ Неточна цитата з Книги Псалмів 77 (78): 33. Пор.: *нѣзчѣшѣа въ сѣтѣхъ дніе ѣхѣ*.

⁵⁴ Книга Псалмів 24 (25): 4.

⁵⁵ Книга Псалмів 110 (120): 5.

⁵⁶ У списку Б: *говорит*.

⁵⁷ У списку Б: *спрашивал*.

⁵⁸ У списку Б: “Странствование мое в разных краяхъ свѣта сослало”.

⁵⁹ Слово *меня* подано за списком Б (у списках А і В його немає).

⁶⁰ Початок речення подано за списком Б. У списках А та В натомість: “родила меня без очей, а я...”

⁶¹ У списку Б: *ему*.

⁶² Ім'я *Ураній* походить від гр. οὐράνιος – ‘небесний’.

⁶³ У списку Б слова “вскричал просвѣщенный” стоять після слова “брат”.

⁶⁴ Називаючи персонажів притчі *Практиком* та *Обсерватором*, *Сковорода*, певно, має на думці поняття “практика” й “теорія”, що їх отці Церкви використовували задля того, щоб описати чин обоження [див.: *Минин П.* Главные направления древне-церковной мистики // *Мистическое богословие*. – Киев, 1991. – С. 344]. Зрештою, ці поняття виходять далеко за межі патристичної традиції. Досить пригадати хоч би Данте, який писав у

своєму «Бенкеті» таке: "...Наше блаженство (те щастя, про яке йдеться) ми щонайперше можемо віднайти ніби недосконалим у житті діяльному, тобто в застосуванні моральних чеснот [аскетична "практика" (πράξις)], а потім ніби досконалим – у застосуванні чеснот інтелектуальних [аскетична "теорія" (θεωρία)]. Обидві ці дії – вільні та найкоротші шляхи, які ведуть до вищого блаженства, що його тут досягти неможливо..." [Данте Алигьери. *Малые произведения*. – Москва, 1968. – С. 252].

⁶⁵ У списку Б: "всегда печатлѣтся".

⁶⁶ Прийменник с подано за списком Б. У списку А його немає.

⁶⁷ Форму *brate* подано за списком Б (замість *брат* у списку А).

⁶⁸ Частину речення після двокрапки подано за списком Б. У списку А натомість: "Мой Отец так меня Родил, что по Землѣ Ходить не могу, ни ползать Руками", у списку В: "Мой меня так родил...".

⁶⁹ Слово *способен* подано за списком Б (замість *рожден* у списках А і В).

⁷⁰ Можливо, Сковорода має на думці слова: *вѣрѣмъ моѣ легкѣ ѣсть* (Євангелія від св. Матвія 11: 30).

⁷¹ У списку Б: "око твоѣ".

⁷² У списку Б: *гонящей*.

⁷³ У списку Б: *ego*.

⁷⁴ У списку Б: *brate*.

⁷⁵ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 18: 19. Пор.: *Брѣтъ ѿ брѣта помогѣмъ, ѿкъ грѣдѣ твѣрдѣ ѿ высѣкъ, ѿкрѣплѣется же ѿкоже ѿснованѣе царство*.

⁷⁶ Поєднання двох "сродностей" подано тут за допомогою формули христологічного догмата. Обидві вони, кажучи словами Дмитра Чижевського, "зв'язані між собою так само, як обидві природи – людська та божеська – в Христі. Вони – 'ἀτρέπτως', 'ἀμερίστως', 'ἀσυχύτως', 'ἀδιαρέτως', 'ἀχωρίστως' – без змішання, але й без розділення" [Чижевський Д. *Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й передне слово проф. Леоніда Ушкалова*. – Харків, 2004. – С. 105].

⁷⁷ Сковорода говорить про "золоту мірноту". Мотив "золотої мірноти" був дуже популярний в українській культурі часів бароко. Думка, згідно з якою "щасливі тримаються середини" [(*Mohyla P.*) Λίθος, або Kamień z prosy prawdy Cerkwie świętej prawosławney Ruskiej // Архив Юго-Западной России. – Киев, 1893. – Ч. I. – Т. IX. – С. 56], "цнота полягає в помірності" [Сакович К. Аристотелівські проблеми // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 384], а доброго чоловіка прикрашає "мірнота в усьому" [Smotryc'kyj M. Kazanie na znamienityy pogrzeb przezacnego y przewielebnego męza, pana y oycy Leontego Karpowicza // Collected Works of Meletij Smotryc'kyj / With an Introduction by David A. Frick. – Cambridge, Mass., 1987. – Vol. 1. – P. 253], була на ту пору загальником, адже всяка галузка сфери моральності має тричленну структуру: "Medium, тобто середина, а два полюси побіля неї..., один край можна назвати недостатністю, другий – надміром, й обидва вони є на шкоду. Цнота завжди тяжіє до середини..." [Examen Obrony // Архив Юго-Западной России. – Киев, 1914. – Ч. I. – Т. VIII. – Вып. 1. – С. 579]. "Золотій мірноті" підлягала не тільки сфера моралі, що красномовно засвідчують твори Софронія Почаського [див.: *Почаський С. Εὐχαριστήριον, або Вдячність ясне превелебнійшому в Христі єго милости господину отцу кир Петру Могилѣ // Тітов Хв. Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків*. – Київ, 1924. – С. 295], Стефана Калиновського [див.: *Калиновский С. Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. /*

Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 186], Лазаря Барановича [див.: *Baranowicz Ł. Nowa miara starey wiary. – Nowogrod-Siewierski, 1676. – S. 99], Феофана Прокоповича [див.: *Prokopowicz Th. De arte poetica libri III ad usum et institutionem studiosae iuventutis roxolanae. Dictati Kioviae in orthodoxa Academia Mohileana. Anno Domini 1705. – Mohiloviae, 1786. – P. 184], Стефана Яворського [див.: *Яворський С. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 173], Дмитра Туптала [див.: Сочиненія святого Димитрія, митрополита Ростовскаго. – Киев, 1824. – Ч. 1. – С. 215], Івана Максимовича [див.: *Максимович І. Царскій путь креста Господня. – Чернігів, 1709. – Арк. 25 (зв.)] та інших, але й віра [див.: *Examen obrony, to iest Odpis na script Obrona werificatii nazwany // Архив Юго-Западной России. – Киев, 1914. – Ч. I. – Т. VIII. – Вып. 1. – С. 579; *Smotryc'kyj M. Obrona verificaciy // Collected Works of Meletij Smotryc'kyj / With an Introduction by David A. Frick. – Cambridge, Mass., 1987. – Vol. 1. – P. 452], ба навіть христологічний догмат [див.: *Яворський С. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 173–174]. Докладніше див. про це: *Ушкалов Л. “Золота мірнота” на теренах українського духовного досвіду // Ушкалов Л. Есеї про українське бароко. – Київ, 2006. – С. 98–109.********

⁷⁸ Фразу *вѣрхѣй дѣнии* взято з Книги пророка Даниїла 7: 9, 22.

⁷⁹ У списку Б: *тебѣ*.

⁸⁰ У списку Б: *ищет*.

⁸¹ У списку Б: *надает*.

⁸² Сковорода має на думці засуджену Церквою як єретичну ідею Оригена (бл. 185–253/254) про всеосяжну віднову Божого творива (*ἀποκατάστασις πάντων*) [див.: *Мейендорф И. Введение в святоотеческое богословие. – New York, 1985. – С. 102–103].*

⁸³ У списку Б між частинами речення стоїть сполучник *и*.

⁸⁴ Міркування Сковороди про Бога-*натуру* могли бути інспіровані трактатом Піцерона «Про природу богів» (II, XLV–XLVII), де він викладав відповідні ідеї стоїків. У християнській традиції окреслення *natura* щодо Бога вживав Августин: “Deus est natura scilicet non creata, sed creatrix” (De trinitate, 15, 1, 1). Починаючи з XIII ст., класичною стає опозиція: *natura naturans / natura naturata* [див. про це: *Erdmann E. von. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 434, 439].* Що означало слово *натура* для українських письменників часів Сковороди можна зрозуміти, скажімо, з коментаря, який подав до нього Феофан Прокопович у своєму курсі натурфілософії: “По-перше, під природою розуміють самого Бога. Наприклад, Сенека, провідник римських стоїків («Про обов’язки», кн. IV) легко присвоює [йому] назву природи, коли каже, що вона є нічим іншим, як Богом. Звідси філософи виводять відмінність природи, говорячи по-латинському, що однією є ‘природа творча’ (*natura naturans*), а другою – ‘природа створена’ (*natura naturata*). Під першою вони розуміють самого Бога, а під цією – створені речі. По-друге, під назвою ‘природа’ розуміється сутність будь-якої речі... По-третє, природою називається всезагальність речей... По-четверте, її визнають природною причиною... Нарешті, назвою ‘природа’ послуговуються для визначення народження живого” [*Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 147].* Ці міркування Прокоповича дослівно повторив учитель Сковороди Георгій Кониський [див.: *Кониський Г. Філософія природи, або Фізика // Кониський Г. Філософські твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 2. – С. 66].*

⁸⁵ У списку Б: *богослов*.

⁸⁶ Сковорода вважав, що Бог не має властивого собі імені (“Deus innomius”), хоча, з другого боку, Божих імен є сила-силенна (“Deus multinomius”). Таким чином,

богослів'я Сковороди поєднує в собі апофатичні й катафатичні риси [див.: Эрн В. Ф. Григорий Саввич Сковорода. Жизнь и учение. – Москва, 1912. – С. 272–274]. Слід відзначити, що старе українське богослів'я йшло як апофатичною дорогою (*via negationis*) (її блискуче окреслення подав свого часу Кирило Ставровецький: “непостиженієм постижаю непостижимаго Бога” [Транквіліон-Ставровецький К. Зерцало богословія. – Унів, 1692. – Арк. 6]), так і катафатичною (*via eminentiae*) (на цьому ґрунті поставали твори на взір «О именах Божских» Климентія Зиновієва, де подано 16 Божих імен [див.: Климентій Зиновієв. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 34], присвяти Євангелії, виданої в Києво-Печерській лаврі 1707 р. [див.: Тітов Хв. Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 474], де подано десяток Божих імен, чи апокрифічних «Сімдесяти імен Богу» [див.: Памятники отреченной русской литературы. Собраны и изданы Николаем Тихонравовым. – Москва, 1863. – Т. II. – С. 339–344]). При тому наші богослови все-таки (бодай на рівні декларацій) надавали перевагу апофатичі. Як писав, наприклад, Симеон Полоцький: “Бог бо паче чрез отреченія познаваем бывает, неже чрез укрьпленія, по согласію всѣх богословцов” [Полоцький С. Жезл правленія, утвержденія, наказанія и казненія. – Москва, 1667. – Арк. 22; пор.: Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 129; Кониський Г. Філософія природи, або Фізика // Кониський Г. Філософські твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 2. – С. 35].

⁸⁷ Єгова – *yhwh*, ім'я Бога, яке записується за допомогою чотирьох літер: *yod*, *he*, *vav*, *he*, а тому називається також Тетраграматон. Автентична вимова цього імені була втрачена, оскільки від початку біблійний текст був консонантним, а вимова передавалася усно. При читанні вслух Тетраграматон зазвичай заступали словом “Адонаї” (буквально “мій Господь”). Ця звичка віддзеркалена вже в Септуагінті, де ім'я *yhwh* передано грецьким *κύριος* – пан. У масоретському тексті Біблії для того, щоб показати, що Тетраграматон слід читати як *ʾādōnāy*, приголосні *yhwh* огласовані значками, що відповідають цьому слову. Християнські вчені доби пізнього середньовіччя й Відродження сприйняли таке написання буквально, тому й виникло прочитання *uəhōwā^h*, яке перейшло з латини до багатьох європейських мов. Реконструкція звучання імені *yhwh*, що її дотримуються сучасні гебраїсти, – *yahwe* (Ягве). На користь такого прочитання свідчать і тексти ранніх грецьких отців Церкви. Етимологічно ім'я *yhwh* часто пов'язують із дієслівним коренем *hwy* / *hyu* “бути”, як, наприклад, у Другій книзі Мойсеевої: Вихід 3: 14: “Я Той, що є”. Інші гіпотези пов'язують це ім'я з дієсловами, які означають “падати”, “дути” тощо [див.: The Interpreter's Dictionary of the Bible. – Nashville, 1989. – Vol. 2. – P. 409–411].

⁸⁸ Фразу *נִרְאָה בְּעֵינַי* взято з Послання св. ап. Павла до римлян 7: 15.

⁸⁹ Пор.: Книга пророка Ісаї 6: 8; 41: 4, 10; 43: 10, 25; 45: 8, 18, 19, 22; 46: 4, 9; 47: 8, 10; 48: 12, 17; 51: 12; 52: 6; 61: 8. Фраза *יְהוָה אֱלֹהֵינוּ* узята з Другої книги Мойсеевої: Вихід 3: 14.

⁹⁰ Слова “или от Хлебаныя” подано за списком В. У списках А і Б їх немає.

⁹¹ Схожий реєстр Божих імен подав свого часу Діонісій Ареопатітський (Про Божі імена, 596С). Пор.: “они славословлять його також як Сонце, Зірку, Вогонь, Воду, Вітер, Росу, Хмару, Камінь, Скелю, тобто як Усе суще та як Нічого з усього сущого” [Діонісій Ареопатит. Божественные имена // Мистическое богословие. – Киев, 1991. – С. 20].

⁹² Частку ж подано за списком Б (у списку А її немає).

⁹³ Див. прим. 144 до діалогу «Наркісс».

⁹⁴ У списку Б: *огнь*.

⁹⁵ У списку Б: *огнь*.

⁹⁶ У списку В – пропуск між однаковими словами *родилось* у репліках Афанасія та Єрмолая.

⁹⁷ У списку Б і В: *тварь*.

⁹⁸ У списку Б: *существо*.

⁹⁹ Сподучник и подано за списком Б (у списку А його немає).

¹⁰⁰ Теологи пояснюють сенс Божої *економії* так: “Бог безугодно ‘сходить у світ’ діями свого промыслу через власну економію, що в буквальному розумінні означає ‘домобудівництво’ чи ‘домоправління’. А виповнюючи ‘повноту часів’, Божя Премудрість, котра діє у світі як сила, енергія, промысел, входить в історичний процес як Персона. Іпостасна Премудрість Отця ‘створює собі дім’ – пречисту плоть Діви, сприйняттю на себе Словом” [Лосский Вл. Очерк мистического богословия Восточной Церкви // Мистическое богословие. – Киев, 1991. – С. 186]. Одним словом, *економія* – це всі зовнішні прояви Бога, тобто Трійця, пізнавана в її стосунку до творива.

¹⁰¹ Дмитро Чижевський каже з приводу цієї думки, що її взято з «Правил святого богослів'я» (№ 447) Алана Лілльського (1128–1202 рр.). Друге джерело, що його називає Чижевський, – це «Книга двадцяти чотирьох філософів» (1-ша частина, I–II, ii), де подано таке окреслення Бога: “нескінченна куля, що її осереддя є повсюди, а обводу немає ніде” (“Deus est sphaera infinita, cuius centrum est ubique, circumferentia nusquam”) [див.: Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 43; пор.: Erdmann E. von. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 191]. Очевидно, Алан Лілльський запозичив це окреслення саме з «Книги двадцяти чотирьох філософів». Та й загалом, воно стало дуже популярним у Європі, починаючи з XIII ст. [див.: Курціус Е.-Р. Європейська література і латинське середньовіччя / Переклав з нім. Анатолій Онішко. – Львів, 2007. – С. 136 (прим.), 393]. Його добре знали й українські інтелектуалісти XVII–XVIII ст. Наприклад, Іван Максимович писав про Бога таке: “...ест Бог сфера, сієст коло разумное, егоже кентр вездѣ, круг обводный нигдеже, или окруженіє мѣстом не облечено нигдѣ...” [Максимович І. Оѣятров, или Позор нравочителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 256 (зв.)].

¹⁰² Неточна цитата з Книги Псалмів 112 (113): 5. Пор.: **Ктò ѡкв гдѣ вѣтъ нѡшъ**; Є також народна приказка: “Хто як Бог!” [Франко, № 1195].

¹⁰³ У списку Б слова *длятого* немає. У списку В натомість стоїть слово *потому*.

¹⁰⁴ Коло належить до найулюбленіших символів Сковороди [див.: Čyževskij D. Skovoroda-Studien: I. Skovoroda und Angelus Silesius // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1930. – Bd. VII. – S. 1–2, 9; Tschizewskij D. Skovoroda: Dichter, Denker, Mystiker. – München, 1974. – S. 38–45]. Філософ називав безпочатковим і безконечним *колом* Бога, говорив про *коло* як про символ вічності, про “доброкруглість” істини, про *коло* як про джерело всіх інших фігур, про коловий рух душі та всього творива, яке, виливаючись із Абсолютного, стремить до нього назад. “Віцефігурами” кола в Сковороди постають численні образи: *хлібина*, *монета*, *жорна*, *виноград*, *корона*, *намисто*, *яблуко*, *сонце* тощо. Джерелом сквородинського образу кола є передовсім християнський платонізм (Климент Олександрійський, Оріген, Діонісій Ареопагітський, Еріугена, Бонавентура й інші) та емблематика. Зрештою, Сковорода йде тут услід за ранішими українськими авторами. Варто пригадати, наприклад, те, що Іоанікій Галятовський уподібнював до кола Бога [див.: Галятовський І. Месія правдивий. – Київ, 1669. – Арк. 102 (зв.)], він-таки та Стефан Яворський говорили про *коло* вічності (“...коло вѣчность сімболизует, же як в колѣ

нѣмаш ни конца, ни початку, так вѣчность ни початку, ни конца не маєт...” [Галатовський І. Небо нове. – Львів, 1665. – Арк. 4 (передмова, б.п.); пор.: Яворський С. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 854]], а Лазар Баранович – про коло блаженства [див.: Баранович Л. Трубы словес проповідных. – Київ, 1674. – Арк. 204].

¹⁰⁵ Старовинний образ змїя був поширений в емблематичній літературі. Див., наприклад, 615-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», що має назву «Змїя свившаяся в круг и держащая хвост во рту» (підпис: “Такова есть вѣчность: ни начала, ни конца не имѣющая. Конец зависит от начала. Finisque ab origine pendet” [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 154–155]. До нього не раз зверталися й старі українські письменники. Скажімо, Симеон Полоцький подавав “знаменієм вѣчности” змїя, що “огиб себе пригризает, во образ колеса свивается” [Полоцький С. Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 115 (зв.) (друга пагін.)). А ще на початку XVII ст. Захарія Копистенський писав: “Не длячого бовѣм иного заисте египетскіи філософовѣ еѣроулуфѣкѣс, тоєст назвиско речи виображенем означаючи, рок малевали, в той способ, уж в коло звившиися хвост аж до уст приводил, а по том зась разводил ся и разпущал, ено длятого, абы показали, иж рок где ся кончаєт, там знову початок берет, знову ся розводит, и до своєи клубы приходит” [Копистенський З. Омілія, або Казанье на роковує память в Божѣ велебного блаженнои памяти отца Еліссея в схиммонасех Свѣтіміа Плетенецкого // Тітов Хв. Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 164].

¹⁰⁶ Слово *всемогущія* подано за списками Б і В. У списку А його немає.

¹⁰⁷ У списку В: *зачалась*.

¹⁰⁸ Пор. звернені до Бога слова Мойсея: *и́ ѿще вопрѣсѣтъ мѧ, что́ ѿмѧ ємѧ, что́ рекѧ къ нѣмѧ*; (Друга книга Мойсеева: Вихід 3: 13).

¹⁰⁹ У списку Б: “всегда, вездѣ было, будет и есть”.

¹¹⁰ Див. прим. 507 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

¹¹¹ Слова “Одно другого не разнится, тож” подано за списками Б і В. У списку А їх немає.

¹¹² У списку Б: “о моем знать”.

¹¹³ Пор.: Друга книга Мойсеева: Вихід 3: 14.

¹¹⁴ Гр. *ἀρτος* – ‘хліб’. У православній традиції це слово здавна відоме також у кириличній транслітерації. Досить пригадати хоч би «Молитву на благословеніє Артоса в день святяга неделя Пасхи» та «Молитву на раздробленіи Артоса в субботу свѣтлыя неделя» [див.: Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 217–220 (друга пагін.)).

¹¹⁵ Лат. *panis* – ‘хліб’.

¹¹⁶ Див.: Друга книга Мойсеева: Вихід 3: 14; Книга пророка Ісаї 51: 12.

¹¹⁷ У списку Б: *говорил*.

¹¹⁸ Послання св. ап. Павла до євреїв 13: 8.

¹¹⁹ Трохи неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 4: 8, 16. Пор.: *вѣтъ лѣвы ѣсть*.

¹²⁰ У списку Б: *разрешится*.

¹²¹ Слово *єсть* подано за списком Б (у списках А і В його немає).

¹²² Сковорода має на думці слова: *И́ рекѡхъ: ѿ, вѣко гдѧ, єдѧ ѡвольстѧтъ єсѧ мѧди сѧ ѧ ієрлѧма, рекѧи: мѧръ вѣдетъ вѧмѧ; и сѧ, прѡѧде мѧчь дѧже до дѧши ѧхъ* (Книга пророка Єремїї 4: 10).

¹²³ Сковорода має на думці слова: *сѡво живѡтно прѧдержѧще, вѣ похвалѧ мѧѢ вѣ дѧнь хрѧтѡвъ* (Послання св. ап. Павла до филип’ян 2: 16).

¹²⁴ Книга Псалмів 101 (102): 27. Пор.: Книга Ісуса, сина Сирахового 14: 18; Книга пророка Ісаї 49: 9; 50: 6.

¹²⁵ Парафраза або Книги Псалмів 148 (149): 6 (пор.: повелѣніє положи, ѿ не мѣиш ѿдѣтъ), або Книги Притч Соломонових 8: 29 (пор.: ѿ ѣгда полагаѣше морю предѣлъ ѣгѡ, да воды не мѣиш ѿдѣтъ ѡустъ ѣгѡ), або Книги Премудрості Соломонової 1: 8 (пор.: ѿ не мѣиш ѿдѣтъ ѣгѡ ѡбличающъ сѣдъ).

¹²⁶ У списку Б слова *Аванасїї* немає.

¹²⁷ У списку Б слово *точно* стоїть перед словом *имѣет*.

¹²⁸ У списку Б: *то*.

¹²⁹ Парафраза Книги пророка Ісаї 5: 20. Пор.: полагаѣющимъ горькое сладкое, ѿ сладкое горькое.

¹³⁰ У списку Б: *справимося*.

¹³¹ Див. прим. 363 до діалогу «Сумфонія, нареченная Книга Асхань».

¹³² У списку Б після слова *тогда* стоїть сполучник *и*.

¹³³ У списку Б: “до него и добратся можно”.

¹³⁴ У списку Б: *все*.

¹³⁵ У списку Б: *в образъ* (sic!).

¹³⁶ У списку Б прийменника *с* немає.

¹³⁷ Протиставлення образів “природа-мати” – “природа-мачуха” дуже давнє. Його можна знайти, скажімо, ще в «*Institutio oratoria*» Квінтіліана (XII, 1, 2) [див.: *Курціус Е.-Р.* Європейська література і латинське середньовіччя / Переклав з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 152].

¹³⁸ У списку Б: *ego*.

¹³⁹ Думку Єрмолая справді можна було потрактувати як “клевету”, чи “хулу”, на Бога. Пор., наприклад, окреслення “хулы”, що його подав Інокентій Гізель: “Хула же есть глаголаніе, писаніе или помышленіе, противное Богу или святым”, зокрема, коли хто каже, що “Бог есть неправеден, не помнящ о человеѣцъ...” [Гізель І. Мир с Богом человеѣку. – Київ, 1669. – С. 80].

¹⁴⁰ У списку Б: *лишняго*.

¹⁴¹ На цю тему Сковорода написав байку «Крот и Линкс».

¹⁴² Парафраза Євангелії від св. Матвія 6: 26–28. Пор.: **Воззрѣте на птѣицы не вѣсныя, ѿкъ не сѣютъ, ни жнѣтъ, ни собираютъ въ житницы, ѿ оцъ вашъ нѣный питаѣтъ ѿхъ. Не вы ли паче лѣши ѿхъ ѣсте; Ктѡ же ѡ васъ пекѣиша можетъ приложити вѡзрастъ своемъ лѣкотъ ѣдинъ; И ѡ ѡдежди чѣо печѣтѣса; Смотрите крѣнъ сѣльных, какъ растѣтъ: не трѣждѣтѣса, ни прѣдѣтъ.**

¹⁴³ Цю та попередню репліку подано за списком Б. У списках А і В їх немає.

¹⁴⁴ У списку Б: *тысяч*.

¹⁴⁵ Слово *родным* подано за списками Б і В. У списку А його немає.

¹⁴⁶ У списку Б цієї репліки немає.

¹⁴⁷ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 20: 5. Пор.: **Вода глѣбока совѣтъ въ сѣрдцы мѣжа.**

¹⁴⁸ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 4: 8. Пор.: **Дѣмъ єси вѣсѣліє въ сѣрдцы моѣмъ.**

¹⁴⁹ У списках Б і В: *спѣвает*.

¹⁵⁰ У списку Б: “в сердцѣ твоѣм”.

¹⁵¹ У списку Б слова *мое* немає.

¹⁵² Форму *ропоту* подано за списком Б (замість *ропот* у списку А і В).

¹⁵³ У списку Б слова *войн* немає.

¹⁵⁴ У списку Б слова *заговори* немає.

¹⁵⁵ У списку Б слова *скиптров* немає, а замість *похищенія* стоїть *похищеннаго*.

¹⁵⁶ Парафраза Дій св. апостолів 11: 8. Пор.: *гди, ѡко всако скверно иже нечисто николиже вниде во уста моѧ.*

¹⁵⁷ У списку В: *званіє*.

¹⁵⁸ Див. прим. 296–298 до діалогу «Беседа, нареченная двое». Схожа думка є, наприклад, у «Моральних листах до Луцілія» Сенеки (LXXVI, 6): «А благо – це лише те, що чесне; що ж схвалює юрба, в тому ні крихти правди, ані натяку на щось постійне» [Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 268].

¹⁵⁹ Парафраза Дій св. апостолів 22: 11. Пор.: *И ѡкоже не видѣхъ ѿ славы свѣти ѡнаго, за рѣкъ ведомъ ѿ сѣнихъ со мною.*

¹⁶⁰ Парафраза Книги пророка Єремії 17: 1. Пор.: *Грѣхъ ізданнъ написанъ єсть писмомиъ желѣзнымиъ на нѡгти адамѡнтовѣ, начертанъ на скрижаи сердца ѡхъ и на рѡзѣхъ ѡмтарѣй ѡхъ.*

¹⁶¹ У списку Б: *дѣло*.

¹⁶² Прикметник *началороднаго* подано за списком Б (замість *начала роднаго* в списках А і В).

¹⁶³ У всіх трьох списках на цьому місці стоїть форма *глаголющим*. Однак цитовані слова в Біблії не належать Богові. Тому до змісту речення краще пасує форма *глаголющій*.

¹⁶⁴ Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 12.

¹⁶⁵ Парафраза Євангелії від св. Луки 12: 35. Пор.: *Да вѣдѣтъ чресла ваѡша препѡдѡсана.*

¹⁶⁶ У списку Б: *истинное*.

¹⁶⁷ Парафраза Євангелії від св. Івана 14: 17. Пор.: *дхъ ѡстинны, єгѡже мѣръ не мѡжетъ прѣлѣти, ѡко не видитъ єгѡ, ниже знѣетъ єгѡ: вы же знѣете єгѡ, ѡко въ ваѡс прѣвызнѣетъ и въ ваѡс вѣдѣтъ.*

¹⁶⁸ У списку Б замість *всего свѣта* написано *всѣх*.

¹⁶⁹ У списках Б і В: *туда*.

¹⁷⁰ У списку Б: *вещи* (sic!).

¹⁷¹ Сковорода має на думці так званий “пробний камінь” (лат. *index*).

¹⁷² У списку Б: *испытывать*.

¹⁷³ Сковорода користується тут образами, котрі віддзеркалюють ідею Церкви як містичного Христового Тіла. Пор., наприклад, із міркуваннями Мелетія Смотрицького: “Аби не казав зір слухові: ти не належиш до тіла та є геть марним, – а слух аби не казав того самого нюхові, нюх – смакові, смак – дотикові. Бо якби все тіло перетворилося на око, де ж тоді був би слух? Якби все тіло стало слухом, де пак тоді нюх? А коли б усе тіло було нюхом, де ж таки смак? Де, нарешті, дотик, коли все тіло перетворюється на смак? Отож, Господь Бог розподілив тілесні чуття так, як була на те його воля. Хіба ж існувало б тіло, якби всі чуття злилися в одне? А так є п'ять чуттів, але одне-єдине тіло. Чуття не існують самі по собі й не заступають одне одного, бо так не було б тіла. Тому зір не може казати слухові: ти не належиш до тіла та є геть марним, – тіло не годне бути одним тільки оком, бо його складає таки п'ятірка чуттів. О, дав би то Господь Бог..., аби п'ять чуттів Христового Тіла, себто Церкви його святої, перебували один біля одного в... мирі та злагоді...” [Smotryc'kyj M. Verificacia niewinniści powtore wydania // Collected Works of Meletij Smotryc'kyj / With an Introduction by David A. Frick. – Cambridge, Mass., 1987. – Vol. 1. – P. 388].

¹⁷⁴ У списках Б і В цього речення немає.

¹⁷⁵ У списку Б: *нѣкой*.

¹⁷⁶ У списку Б: *слѣзти*.

¹⁷⁷ У списку Б: “без подсаживанія других”.

¹⁷⁸ Цей анекдот, відомий у пізніших записах під назвою «Не всі разом», був досить поширений і в поляків, і в українців, і в росіян [бібліографію варіантів див.: Сиваченко М. До історії української пареміографії: Г. С. Сковорода // Сиваченко М. Літературознавчі та фольклористичні розвідки. – Київ, 1974. – С. 62–63]. Наприклад, Володимир Даль подав такий його короткий варіант: “Да не все разом (сказал хмельной козак, который полез на коня, прося помощи угодников, и перекинулся через седло наземь)” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 548].

¹⁷⁹ У списку Б займенника я немає.

¹⁸⁰ Займенник я подано за списком Б. У списку А його немає.

¹⁸¹ У списку Б далі йде слово *отсюда*.

¹⁸² У списку Б: *пировное*.

¹⁸³ Див. прим. 4, 183 до циклу «Басни Харьковскія».

¹⁸⁴ Див. прим. 141 до діалогу «Наркісс».

¹⁸⁵ У списку Б – “щастлив ли и нещастлив ли” (sic!).

¹⁸⁶ Слова “ни к царствованію Давидову” подано за списками Б і В. У списку А їх немає.

¹⁸⁷ Форму *сему* подано за списком В (замість *нему* у списках А і Б).

¹⁸⁸ Парафраза Книги Псалмів 144 (145): 17. Пор.: *Прѣвъ гдѣ во всѣхъ пѣтѣхъ своѣхъ ѿ прѣвъ во всѣхъ дѣлѣхъ своѣхъ*. Думка Сковороди про всеосяжність щастя помітно вирізняється на тлі міркувань киево-могилянських філософів, позначених виразними рисами християнського ексклюзивізму. Наприклад, Стефан Калиновський писав: “Аристотель та інші античні філософи, які були позбавлені світла віри, а тому й не пізнали надприродного щастя, визнавали [блаженство] тільки природне, яке не може бути справжнім блаженством” [Калиновский С. Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступительная статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 111; пор.: Олексюк В. Християнська основа української філософії. – Київ, 1996. – С. 150].

¹⁸⁹ У списку Б: *хату*.

¹⁹⁰ У списку Б: *хата*.

¹⁹¹ Лат. *senatus*. Сковорода вживає це слово іронічно, спираючись на його етимологію (від *senex* – ‘старий’). У своєму перекладі Ціцеронового трактату «De senectute» філософ зауважив, що римську найголовнішу раду називали “сенатом, то есть старшиною”.

¹⁹² У списку Б: *набрать*.

¹⁹³ Ця оповідка була досить поширена у фольклорі, зокрема українському, де існує понад два десятки її варіантів [див.: Мишанич О. Григорій Сковорода і усна народна творчість. – Київ, 1976. – С. 46–48]. Найбільше цих сюжетів належить до групи казок та анекдотів про дурнів [див., наприклад: Сумцов Н. Разыскания в области анекдотической литературы. Анекдоты о глупцах. – Харьков, 1898. – С. 33–34; пор.: Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Составители: Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – Ленинград, 1979. – С. 277 (1245)].

¹⁹⁴ У списку Б слова *обратно* немає.

¹⁹⁵ У списку Б: *ими*.

¹⁹⁶ Слова “сказал Монах” подано за списком Б. У списках А і В їх немає.

¹⁹⁷ Про цей сюжет див.: Мишанич О. Григорій Сковорода і усна народна творчість. – Київ, 1976. – С. 46–48; Ласло-Куцюк М. Апофеоз світла у творчості Григорія Сковороди // Ласло-Куцюк М. Боги світла і боги темряви. – Бухарест, 1994. – С. 84–89.

¹⁹⁸ Як зазначила Магдалина Ласло-Куцюк, це ім’я має символічний характер, оскільки *іш* (יֵשׁ) – по-давньоєврейському означає “людина”, “чоловік” [див.: Ласло-Куцюк М. Апофеоз

світла у творчості Григорія Сковороди // *Ласло-Куцюк М. Боги світла і боги темряви.* – Бухарест, 1994. – С. 85]. Можна послатися, наприклад, на Першу книгу Мойсеєву: Буття 2: 23 або на Книгу Йова 1: 1.

¹⁹⁹ *Мут* (євр. *מָוֶת*) – інфінітив дієслова “помирати”, а однокореневий іменник *māwet* (мавет) означає “смерть” [див.: *The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon.* – Peabody, Mass., 1999. – Р. 559–560; див. про це: *Ласло-Куцюк М. Апофеоз світла у творчості Григорія Сковороди // Ласло-Куцюк М. Боги світла і боги темряви.* – Бухарест, 1994. – С. 85].

²⁰⁰ У списку Б: *опера* (sic!).

²⁰¹ Див. прим. 105 до циклу «Сад божественных гѣсней».

²⁰² У списку Б цього речення немає.

²⁰³ Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 2.

²⁰⁴ У своїх творах («Кольцо», «Silenus Alcibiadis») Сковорода цитує цю “молитву” по-церковнослов’янському та по-грецькому, називаючи її автором Зороастра. Насправді – це перший рядок VIII-го з так званих Орфічних гімнів, який має назву «Геліосу». У російському перекладі, дуже близькому до перекладу Сковороди, він звучить так: “Внемли, блаженный, всезрящий, имущий всевечное око” [Античные гимны / Под ред. А. А. Тахо-Годи. – Москва, 1988. – С. 188].

²⁰⁵ У списку Б: *званіям*.

²⁰⁶ У списку Б: *обвѣщуется*.

²⁰⁷ У списку Б: *смотрят*.

²⁰⁸ У цьому контексті сквородинське *мір* дуже нагадує уявлення Кирила Ставровецького про “злостивий світ”, який існує побіч трьох інших світів: видимого, невидимого та людини [див.: *Транквіліон-Ставровецький К. Зерцало богословіи.* – Унів, 1692. – Арк. 44 (зв.), наст.].

²⁰⁹ У списку Б: *кручится* (sic!).

²¹⁰ У списку Б: *тъннит* (sic!).

²¹¹ Слова *Есть ли* подано за списками Б і В (замість *Если* в списку А).

²¹² Фраза “всевидающее око” зринає в молитовних текстах. Пор., наприклад: “...благоутробым всевидающим своим оком нане призри...” [Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 171 (друга пагін.)].

²¹³ У списку Б цього слова немає. Христос вітається словом *радѣйтесь* в Євангелії від св. Матвія 5: 12; 28: 9 та в Євангелії від св. Луки 10: 20; 15: 6, 9.

²¹⁴ Парафраза Послання св. ап. Павла до филип’ян 4: 7. Пор.: *міръ вѣѣй, превосходѣѣй всѣмъ ѡумъ*.

²¹⁵ Євангелія від св. Луки 2: 14.

²¹⁶ Слів “Слава в вышних Богу... витеается Миром” у списку Б немає.

²¹⁷ Євангелія від св. Матвія 10: 12; Євангелія від св. Луки 10: 5.

²¹⁸ Євангелія від св. Луки 24: 36; Євангелія від св. Івана 20: 19, 21, 26.

²¹⁹ Євангелія від св. Івана 13: 34.

²²⁰ Парафраза Євангелії від св. Івана 14: 27. Пор.: *Міръ ѡставлѣю вамъ, міръ мой даю вамъ: не ѣкоже міръ даѣтъ, ѣзъ даю вамъ. Да не смѣшается сердце ваше, ни ѡустрашаетъ*.

²²¹ У списку Б: *яблуню*.

²²² У списку Б цього слова немає.

²²³ У списку Б далі йде сполучник *и*.

²²⁴ “Копирсання в землі” вже в улюблених Сковородою латинських класиків поставало втіленням марнотних людських прагнень. Наприклад, Сенека писав у «Моральних листах до Луцілія» (СХ, 9): “Ми ж, відвернувши душу від божественного споглядання, скерували її на нікчемне та вбоге, аби вона слугувала жадобі, аби, полишивши світ, його прекрасні обрії і тих, що всім керують, володарів, копирсалась у землі, промишляючи, яке б то ще з неї викопати зло, не вдовольняючись тими, що на виду, благами” [Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 492].

²²⁵ Див. прим. 166 до діалогу «Наркісс».

²²⁶ Схожі міркування висловлював і учитель Сковороди Георгій Кониський, який писав: “Мудрецы вѣка нашего прилѣжно испытуют о естествѣ Божіих тварей, чудных произрастѣній и ископаемостях земли, кои доселѣ дѣйствительно были тайною, а нынѣ содѣлались во многом открытыми... Похваляя, однако, любопытство и труд их, не станем притом стыда нашего таить, что рѣдко кто-либо испытует о тайнах спасенія нашего...” [Кониський Г. Слово в день Рождества Христова // Собрание сочиненій Георгія Конисскаго, архієпископа Бѣлорусскаго. – Санкт-Петербург, 1835. – Ч. 1. – С. 265–266].

²²⁷ У списку Б: “оными (видиш) наполняется”.

²²⁸ Можливо, Сковорода має на думці Біг Бен.

²²⁹ У списку Б цього слова немає.

²³⁰ У списку Б: *умалается*.

²³¹ Ця думка в українській літературі XVII–XVIII ст. була ледь не загальником, починаючи з творів о. Віталія Дубенського (“В истинном познаніи самага себе возлежит высота премудрости Христовы. В сравненіи тоя премудрости всяческое наученіе ест невѣдѣніе. Аще бы и всѣх любомудрческих ученій имѣл совершенное познаніе, кая от сего полза, егда себе не вѣси, обходиши внѣду и надѣшися многа вѣдѣти, ничтоже вѣдуще о себѣ” [Діоптра, сирѣч Зерцало, або Изображеніе извѣстное живота челоувѣческаго в мирѣ. – Кутейно, 1654. – Арк. 57]) та Захарії Копистенського (“Барзо бовѣм естъ реч пожитечная, же челоувѣк самага себе познавает. ...Мнози многая свѣдят, самѣх же себе не знают. Бо нѣкоторые мають вѣдомость около живіолов, яко філософове, другіи вѣдомость комплексіи, яко лѣкарове, инши о тѣлах небесных, яко астрологове, инши засѣ о справах мѣсцких, яко юристове, але о самых собѣ вѣдомости не мають...” [Копистенський З. Омліліа або Казанье на роковую память в Бозѣ велебного блаженнои памяти отца Єліссеа в схиммонасах Євтіміа Плетенецкого // Тітов Хв. Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 169].

²³² У списку Б: *силностію*.

²³³ Парафраза Книги Псалмів 58 (59): 7. Пор.: њ възлѣчѣтъ ѣкъ пѣсъ.

²³⁴ У всіх трьох списках речення закінчується словом *гибнуцій*. Переставляємо крапку з огляду на зміст речення, а також на автентичну форму відповідного вірша Біблії (Книга Псалмів 57 (58): 4).

²³⁵ Неточна цитата з Книги Псалмів 57 (58): 4. Пор.: Ѡчѣждѣшасѣ грѣшницы Ѡ ложеснѣ, завлѣдѣша Ѡ чрѣва.

²³⁶ Фраза *ѣзъ ѣсмь* зринає в Першій книзі Мойсеевій: Буття 17: 1, а потім багато разів.

²³⁷ Друга книга Мойсеева: Вихід 3: 14.

²³⁸ У списках Б і В: *исправилися*.

²³⁹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Не всі ли сѣть сдѣжѣннїи дѣси, вѣ сдѣженїе посмѣєни за хотѣнїихъ наслѣдовати спїніе;** (Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 14).

²⁴⁰ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 19. Пор.: въ по́тѣ лица твоегѡ снѣси хлѣбъ твоѣ, до́ндеже возврати́ши сѧ въ зѣмлю, ѿ неѣже взѣтъ єси: ꙗ́ко зѣмля єси, ѿ въ зѣмлю ѡйдеши.

²⁴¹ Див. прим. 65 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон».

²⁴² У списку Б: *краснѣет*.

²⁴³ У списку Б: *шар земный*.

²⁴⁴ Цього слова в списку Б немає.

²⁴⁵ У списку Б: *И*.

²⁴⁶ У літературно-меморіальному музеї Григорія Сковороди в с. Сковородинівка (Золочівського р-ну Харківської обл.) зберігається кишеньковий годинник Сковороди лондонської фірми «Bagwington» [див.: Літературно-меморіальний музей Г. С. Сковороди: фото-путівник. – Сковородинівка, 2007].

²⁴⁷ У списку Б: “несмѣли и совершенія трудны” (sic!).

²⁴⁸ У списку Б: *окруженієм*.

²⁴⁹ Наймення; від лат. *titulo* – ‘називати’.

²⁵⁰ У списку Б: *кои* (sic!). У списку В: *кой*.

²⁵¹ Сковорода має на думці слова: **Рѣхъ ізданнъ написанъ єсть писаломъ желѣзнымъ на нѡгѣи іа́дамінтоѡѣ** (Книга пророка Єремії 17: 1).

²⁵² Пор.: “Знает, що в людей в горшках кипит” [Климентій Зіновійв. Вірші. Приповіді посполиті. – Київ, 1971. – С. 226]; “Знає, що в людей в горшках кипить” [Номис, № 4809]; “Вона знає, що у нас і в борщі кипить” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 476].

²⁵³ У списку Б: “таковой мудрецъ”.

²⁵⁴ Сковорода має на думці слова: **кѣпнѡ же ѿ прѣзды ѡучѣтсѧ ѡбходѣти до́мы, не то́чїю же прѣзды, но ѿ бла́дѣвы ѿ пла́зѣвы, глаго́лющѡ, ꙗ́же не подовѣетъ** (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 5: 13).

²⁵⁵ Схожий мотив є в Симеона Полоцького. Пор.: “...не гаждаются здѣ художества свободная, грамматика, риторика, філософія и прочая, яко зѣло суть полезна во гражданствѣ и к духовной премудрости пособствена, но обхуждаются здѣ разум а естественнаго, художеством тѣх хитростію изощреннаго, Божию словеси непокорство, егда кто на естественные вины взирая, Божию не повинуется слову, та мудрость міра сего буйство есть у Бога...” [Полоцький С. Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 225].

²⁵⁶ У списку Б: *выбору*.

²⁵⁷ Форму *доказал* подано за списком В. У списках А і Б: *доказав*.

²⁵⁸ Парафраза Книги Псалмів 118 (119): 137). Пор.: **Прѣвъ єси, гдѣ, ѿ прѣви сѣди твоѣи**.

²⁵⁹ У списку Б: *наказывает*.

²⁶⁰ Пор.: “Не за те бито, що ходила в жито, а за те, що вдома не ночувала” [Номис, № 7238; Франко, № 418].

²⁶¹ У списку Б: *посторонние* (sic!).

²⁶² У списку Б: *кафтолическая*.

²⁶³ Від гр. *καθολικός* – ‘всезагальний’. Памва Беринда тлумачив слово “католическая” як “соборная, повсехная” [Беринда П. Лексікон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 417].

²⁶⁴ Слово *божницы* подано за списком В. У списках А і Б його немає.

²⁶⁵ Цю надзвичайно поширену фразу Сковорода міг взяти, наприклад, у Плутарха (Quomodo possit adulator ab amico internosci, 49a) [див.: Plutarchi Chaeronensis Moralia.

²⁹⁵ Книга Псалмів 22 (23): 2.

²⁹⁶ У списку Б далі йде сполучник *и*.

²⁹⁷ Форму *сей* подано за списком В. У списках А і Б: *всей*.

²⁹⁸ У списку Б: “в упокоєніє”.

²⁹⁹ Парафраза Книги пророка Ісаї 61: 10. Пор.: *ѡблечѣ бо мѧ въ рїзѧ спїнѧ и ѡдѣждєю вєсѣлїѧ (ѡдѣѧ мѧ)*.

³⁰⁰ Парафраза Книги Псалмів 80 (81): 17. Пор.: *и напїтѧ ѡхъ ѡ тѣѧ пшєнічнѧ, и ѡ кѧмєнє мѣдѧ насѣтїи ѡхъ; и тѣѧ пшєнічнѧ насыщѧѧй тѧ*. У списку Б натомість: *мука*.

³⁰¹ Очевидно, це парафраза Послання св. ап. Павла до євреїв 13: 9. Пор.: *добрѡ бо вѣрїтїю ѡутвєрждѧти сєрдцѧ*.

³⁰² Григорій Богослов (Назіанзин) (гр. *Γρηγόριος ὁ Θεολόγος καὶ Ναζιανζινός*) (бл. 330–390 рр.) – великий грецький філософ, поет, богослов та церковний діяч, один із найвидатніших представників східної патристики.

³⁰³ Сковорода перекладає початок 23-ї гомілії Григорія Богослова: “*Εἰρήνη φίλη... ἦν Θεοῦ τε εἶναι ἀκούομεν καὶ ἧς Θεὸν, τὸν Θεὸν καὶ αὐτόθεον, ὡς ἐν τῷ. »Н εἰρήνη τοῦ Θεοῦ«*. καὶ »Ὁ Θεὸς τῆς εἰρήνης«” [Patrologiae cursus completus. Series graeca / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 1857. – Т. 35. – Col. 1132A]. Пор.: “Любий мир – мій труд і моя похвала, про який чуємо, що він Божий, що Бог є його Бог, та що сам Бог так іменується, як-от у цих словах: *мир Божий* (Фил. 4: 7); *Бог миру* (2 Кор. 13: 11); *Він бо наш мир* (Еф. 2: 14), – і який ми, попри все це, не шануємо!” [Святитель Григорий Богослов, архиепископ константинопольский. Собрание творений: В 2 т. Репринтное изд. – Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1994. – Т. 1. – С. 336].

³⁰⁴ Послання св. ап. Павла до колоссян 3: 15.

³⁰⁵ Сковорода має на думці слова: *коль красні ноги благовѣствѣющихъ миръ* (Послання св. ап. Павла до римлян 10: 15).

³⁰⁶ Сковорода має на думці слова: *Миръ ѡставляю вамъ* (Євангелія від св. Івана 14: 27).

³⁰⁷ Сковорода має на думці слова: *и миръ вѣїи, превосходѧи всѧкъ ѡмъ* (Послання св. ап. Павла до филипп'ян 4: 7).

³⁰⁸ Це речення подано за списком Б. У списках А і В його немає.

³⁰⁹ У списку Б: *лучшее*.

³¹⁰ У списках Б і В цього слова немає. Далі починається нове речення.

³¹¹ Парафраза Євангелії від св. Луки 16: 8. Пор.: *сынове вѣѧ сєгѡ мѧдрѣйши пѧче сынѡвъ свѣѧ*.

³¹² У списку Б: *обманутся*.

³¹³ Парафраза Книги Псалмів 1: 1. Пор.: *Блжєнъ мѧжъ, ѡже не ѡдє на совѣтъ нечєстїивыхъ*.

³¹⁴ Очевидно, це парафраза Апокаліпсису 14: 5. Пор.: *и во ѡстѣхъ ѡхъ не ѡвєрѣтєсѧ лєстѣ: вєзъ порѡѧа во сѣтъ прєдъ прѣѧѡмъ вѣїимъ*.

³¹⁵ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 14: 27. Пор.: *Миръ ѡставляю вамъ, миръ мой даю вамъ: не ѡкоже мїръ дѧєтъ*.

³¹⁶ Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 30: 23. Пор.: *Вєсѣлїє сєрдцѧ живѡтъ чєловѣѧ, и рѧдованїє мѧѧ долгодѣнствїє*.

³¹⁷ Неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 13: 11. Пор.: *И вѣъ лѡвѣє и мїра вѣдєтъ сѧ вѧми*.

³¹⁸ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефєсян 2: 14. Пор.: *Тѡй бо єстѣ мїръ нѧшъ*.

³¹⁹ Такі антитетичні конструкції є прикметною рисою стилю Сковороди. Особливо цікаві під цим оглядом його тричленні антитетичні формули, які, на думку Дмитра Чижев-

ського, є хіба що в Аврелія Августина [див.: *Čyževskýj D. Literarische Lesefrüchte. Zu einer dichterischen Formel Skovorodas // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1941. – Bd. XVII. – S. 110*].

³²⁰ Фразу “свѣт незаходимый” узято з церковних піснеспівів. Див., наприклад: “Вскую мя еси отринул, свѣте незаходяй” [Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 445].

³²¹ Займенник *ты* подано за списком Б. У списку А його немає.

³²² Мабуть, це парафраза Послання св. ап. Павла до римлян 1: 16. Пор.: *сила бо бжѣа єсть во спсєніє всѣкомѣхъ вѣрѹющеѣхъ*.

³²³ Гр. *ἀρετή*, лат. *virtus*.

³²⁴ У списку Б: *посмѣхъ*.

³²⁵ Сковорода має на думці слова: *сынове вѣка сегѡ мѡдрѣйши пѣче сынѡвъ свѣта въ рѡдѣхъ своѣиъ сѣтъ* (Євангелія від св. Луки 16: 8).

³²⁶ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *ѡце вы пѣтѣиъ бжѣиъхъ ходиѣхъ єси, жиѣхъ вы въ мирѣхъ во вѣмѣхъ вѣчноє* (Книга пророка Варуха 3: 13).

³²⁷ У списку Б: *имѣющимъ*.

³²⁸ У списку Б далі йде сполучник *а*.

³²⁹ Пор.: Книга Ісуса Навина 13: 20.

³³⁰ Трохи неточна цитата з П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 34: 7. Пор.: *не ѡтємнѣстѣхъ ѡчи єгѡ, ни ѡстѣлѣста ѡустниѣ єгѡ*.

³³¹ Див. прим. 320.

³³² У списку Б: *гарячо*.

³³³ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *настаиваю же тебе на течєніа прѣвѣа* (Книга Притч Соломонових 4: 11).

³³⁴ Перше послання св. ап. Павла до солунян 5: 16–18.

³³⁵ Перше послання св. ап. Павла до солунян 5: 17.

³³⁶ Можливо, Сковорода має на думці слова: *пѡнѣдѣвъ себѣ всѣдѣшнѡ, да ѡспѡлнитѣ вѣше ѡнѣніє слѣбѣы ѡже ко мнѣ* (Послання св. ап. Павла до филип'ян 2: 30).

³³⁷ Євангелія від св. Матвія 7: 7; Євангелія від св. Луки 11: 9. Слова “и обряцете” подано за списком Б. У списку А їх немає.

³³⁸ У списку Б цього слова немає.

³³⁹ У списку Б: *лукавство*.

³⁴⁰ Слова *миръ и рѣдѡсть* зринають у Посланні св. ап. Павла до римлян 14: 17. Див.: *Нѣсть бо црѣтво бжѣєхъ вѣрѣшно и питїє, но прѣвѣда и миръ и рѣдѡсть ѡ дѣхъхъ стѣхъ*.

³⁴¹ У списку А: “Се єсть жизни”; у списку Б: “сей день жизни”. Виходячи зі змісту, найвірогіднішою видається конструкція: “Се єсть жизнь...”.

³⁴² Гр. *διάβολος* утворено від дієслова *διαβάλλω* – ‘зводити наклеп, оббріхувати’. Отже, *диявол*, окрім усього іншого, означає “наклепник”.

³⁴³ Можливо, це парафраза Першої книги параліпоменон 29: 11. Пор.: *ты всѣмни, иже на нѣбси и на земли, влѣстѣвѣши*.

³⁴⁴ Євангелія від св. Матвія 6: 9; Євангелія від св. Луки 11: 2.

³⁴⁵ Євангелія від св. Матвія 6: 10; Євангелія від св. Луки 11: 2.

³⁴⁶ Парафраза Євангелії від св. Матвія 6: 13; Євангелії від св. Луки 11: 4. Пор.: *но ѡзбѣви насъ ѡмъ лѣкѣахъ*.

³⁴⁷ Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 30: 23. Останнє слово має форму: *челѡвѣка*.

³⁴⁸ У списку Б: “с печи”.

³⁴⁹ Очевидно, Сковорода має на думці короля Леонії та Кастилії Альфонса X-го (Мудрого) (1221–1284 рр.) – письменника й ученого, видавця астрономічних таблиць, – про якого Феофан Прокопович писав: “...Магометанські араби і з ними Альфонс, іспанський король, крім цих двох рухів зореносної орбіти [Птолемеєвих], відкрили якийсь третій, завдяки якому вона, наприклад, то відходить від знаків рівнодення на схід, то знову наближається до них. Цей рух вони назвали тремтінням...” [Прокопович Ф. Натур-філософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 325]. Раніше про цього короля згадував Софроній Почаський: “Юж не кроль мавританській сфери модерует, / Леч найвишшій Монарха сам небом керует” [Почаський С. Εὐχαριστηριον, або Вдячність ясне превелебнѣйшому в Христѣ его милости господину отцу кир Петру Могилѣ // Титов Хв. Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 301].

³⁵⁰ Парафраза Дій св. апостолів 4: 32. Пор.: Нарѡдъ же вѣрѡвавшемъ вѣ сѣрдце њ дѡшѡ ѣдїна.

³⁵¹ У списку Б: *желаєт*.

³⁵² Перше послання св. ап. Павла до солунян 5: 18.

³⁵³ У списку Б далі йде сполучник *и*.

³⁵⁴ Євангелія від св. Матвія 6: 10; Євангелія від св. Луки 11: 2.

³⁵⁵ У списку Б цього слова немає.

³⁵⁶ Див. прим. 162 до циклу «Басни Харьковскія».

³⁵⁷ У списку Б слів “с Богом, тѣм мирняє” немає.

³⁵⁸ У списку Б: *здравіє*.

³⁵⁹ Див. прим. 244 до діалогу «Разглагол о древнем мірѣ».

³⁶⁰ У списку Б: “бунтующих ея”.

³⁶¹ Золотник – стара російська міра ваги; дорівнювала приблизно 4 грамам.

³⁶² У списку Б: “3 золотника токмо”.

³⁶³ Парафраза Книги Псалмів 83 (84): 8. Пор.: Пѡбѡдѣтъ ѡ сїлы въ сїлѡ: ѡвѣтсѡ бѣтъ богѡвъ въ сїѡнѣ.

³⁶⁴ Книга Псалмів 83 (84): 6.

³⁶⁵ Неточна цитата з Книги Псалмів 123 (124): 5. Пор.: прѣйде дѡшѡ нѡша вѡдѡ непостоѡннѡ.

³⁶⁶ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 55: 12. Пор.: Со весѣлїемъ бо ѡзѡдѣте.

³⁶⁷ Неточна цитата з Книги Псалмів 32 (33): 11. Пор.: помышлѣнїѡ сѣрца єгѡ въ рѡдѣ ѡ рѡдѣ.

³⁶⁸ Парафраза Книги пророка Ісаї 2: 3. Пор.: прїдїте, ѡ вѡзѡдемъ на гѡрѣ гдїю ѡ въ дѡмѣ бѣѡ іѡкѡвлѡ.

³⁶⁹ Книга Псалмів 83 (84): 3.

³⁷⁰ Книга пророка Ісаї 55: 12.

³⁷¹ Книга Ісуса, сина Сирахового 1: 12.

³⁷² Парафраза Книги пророка Ісаї 9: 6. Пор.: велїка совѣта ѡгїтѡ.

³⁷³ Неточна цитата з Другої книги Мойсеевої: Вихід 23: 27. Пор.: ѡ стѣхъ послѡ вѣдѡщїѡ тѡ.

³⁷⁴ Друга книга Мойсеева: Вихід 23: 20.

³⁷⁵ Неточна цитата з Другої книги Мойсеевої: Вихід 23: 21. Пор.: вѡнїѡ сѣвѣ ѡ послѡшѡ єгѡ, ѡ не ѡслѡшѡ єгѡ: не ѡбнѣтсѡ бо тѣвѣ, ѡмѡ бо моѣ єстѣ на нѣмѡ.

³⁷⁶ Мелхіседек є “месійним типом”, тобто прообразом, Христа. Скажімо, Дмитро Туптало у своєму «Літописі» писав: “Бяше же Мелхіседек образ и подобіє Сына Божїя”

[Туптало Д. Лѣтопись // Сочиненія святаго Димитріа, митрополита Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 365; пор., наприклад: Суразький В. О единой, истинной, православной вѣрѣ. – Остріг, 1588. – Арк. 186–186 (зв.)]. Пригадаймо також слова молитви: “Священник сый во вѣки, по чину Мелхиседекову, Христе Спасе мой...” [Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 279].

³⁷⁷ Сковорода має на думці слова: *власѣ главы вѣшеа не погнѣнетъ* (Євангелія від св. Луки 21: 18).

³⁷⁸ Мабуть, це контамінація біблійних фраз *внемли себѣ* (див., наприклад: Перша книга Мойсеева: Буття 24: 6) та *Вонни крѣпцѣ* (П’ята книга Мойсеева: Повторення Закону 12: 23).

³⁷⁹ Можливо, це парафраза Книги пророка Ісаї 26: 2. Пор.: *Ѡвѣрзите вратѣ, да внїдѣтъ лѣдѣ хранѣщїи прѣвдѣ и хранѣщїи истинѣ*.

³⁸⁰ Пор.: *Возмїте вратѣ кнѣзи вѣша, и возмїтесѣ вратѣ вѣчнаѣ: и внїдетъ црѣ славы* (Книга Псалмів 23 (24): 7, 9). У списку Б слів “правды...” Другой: “Возмите врата” немає.

³⁸¹ Книга Псалмів 83 (84): 2.

³⁸² Неточна цитата з Четвертої книги Мойсеевої: Числа 24: 5–6. Пор.: *коль доврї домин твоѣ, іаквѣ, и кѣцы твоѣ, іїлю: іакв дѣвѣавы ѡсѣнѣмѣмѣ и іакв сѣдѣ при рѣкѣхѣ, и іакв кѣцы, іажѣ водѣрѣзи гдѣ*.

³⁸³ У списку Б цього слова немає.

³⁸⁴ Пор. зі словами молитви: “Господи Ісусе Христе Боже наш, хлѣбе ангелскїй, хлѣбе живота вѣчнаго” [Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 219 (друга пагін.)].

³⁸⁵ Сковорода має на думці слова: *и мелхїсѣдѣкъ црѣ салїмскїй иѣзнесѣ хлѣбы и вїно* (Перша книга Мойсеева: Буття 14: 18).

³⁸⁶ Сковорода має на думці слова: *Рече же къ немѣ: возмї минѣ юницѣ трилѣтнѣ и кѣзѣ трилѣтнѣ и ѡвнѣ трилѣтна, и гѣрицѣ и гѣлѣа* (Перша книга Мойсеева: Буття 15: 9).

³⁸⁷ Євангелія від св. Луки 14: 15.

³⁸⁸ У списку Б: “сѣди всѣм”.

³⁸⁹ У списку Б: *исполнить*.

³⁹⁰ Книга Йова 5: 19.

³⁹¹ Парафраза Книги пророка Ісаї 35: 10. Пор.: *Ѡбѣже волѣзнь и печѣль и въздѣхѣнїе*.

³⁹² «Номоканон» називає “вѣчебницею” храм Божий: “Понеже пришел еси во вѣчебницу, да не неисцѣлен отидеши” [Номоканон, си ест Законоправилник. – Київ, 1629. – С. 6].

³⁹³ Євангелія від св. Матвія 6: 10; Євангелія від св. Луки 11: 2.

³⁹⁴ Книга Псалмів 118 (119): 137.

³⁹⁵ Трохи неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 15: 6. Пор.: *и вѣрова дѣвѣмѣ вѣѣ*.

³⁹⁶ Книга Псалмів 33 (34): 2.

³⁹⁷ Перше послання св. ап. Павла до солунян 5: 18.

³⁹⁸ Можливо, Сковорода має на думці слова: *всѣ слѣшащїи вѣстѣ твоѣ воспїѣмѣтъ рѣкѣмѣ ѡ тебѣ* (Книга пророка Наума 3: 19).

³⁹⁹ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 58: 11. Пор.: *и вѣдетъ вѣтъ твоѣ съ тобою прїмѣ: и насїтишисѣ, іакже желѣтъ дѣшѣ твоѣ, и кѣсти твоѣ ѡутѣчѣмѣтъ, и вѣдѣтъ іакв вѣртоградѣ напоѣнѣ, и іакв истѣчникѣ, ємѣже не ѡскѣдѣ вода: и кѣсти твоѣ прозѣмѣмѣтъ іакв травѣ, и развѣтѣмѣтъ, и наслѣдѣмѣтъ рѣды родѣмѣ*.

⁴⁰⁰ Слово *спирт* поширилося в Російській імперії за часів Петра I-го. Воно походить від англ. *spirit*, яке своєю чергою постало з лат. *spiritus* [про сквородинське окреслення

спирт-евхаристія див.: Erdmann E. von. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 496, 502, 504].

⁴⁰¹ “Головний лікар” (від гр. *ἀρχίατρος*). Лікарем у християнській традиції заведено називати Христа. Див. прим. 51 до циклу «Сад божественных пѣсней».

⁴⁰² Сковорода має на думці слова: Самарянинъ же нѣкто грядый, прїїде надъ него, ѿ видѣвъ єго, милосѣрдова: ѿ пристѣпль ѡбвѣзѣ стрѣпы єго, возинѣа мѣсло ѿ вѣно: всадивъ же єго на свѣй скѣтъ, приведе єго въ гостинницѣ ѿ прилѣжѣ ємѣ (Євангелія від св. Луки 10: 33–34). Слід зазначити, що добрий самарянин символізує Христа. Пор.: “Самарянин ест Иисус Христос...” [Няговские поучения. Факсимильное воспроизведение текста по изданию А. Л. Петрова с вводной статьей Ласло Дѣже / Под редакцией и с предисловием Андраша Золтана. – Ньиредьхаза, 2006. – С. 160].

⁴⁰³ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 10: 36. Пор.: **И** вразѣ челѡвѣкъ домѣшнѣи єго.

⁴⁰⁴ Парафраза Послання св. ап. Павла до євреїв 13: 8. Пор.: **И**сѣ хрѣтѡсъ вчерѣ ѿ днѣсъ тѡйже, ѿ во вѣки.

⁴⁰⁵ Див. прим. 144 до діалогу «Наркісс».

⁴⁰⁶ У списку Б: *отческим*.

⁴⁰⁷ Про фольклорні паралелі до сквородинського образу “неграмотного Марка” (Марко Багатий, Марко Проклятий, Марко Пекельний) див.: Мишанич О. Григорій Сковорода і усна народна творчість. – Київ, 1976. – С. 53–55.

⁴⁰⁸ Св. ап. Петро в церковній іконографії має за неодмінний атрибут ключ [див., наприклад: Степовик Д. Історія української ікони Х–XX століть. – Київ, 1996. – С. 252].

⁴⁰⁹ Схожа думка є, наприклад, у «Моральних листах до Луцілія» Сенеки (LXXXVII, 15): “Що може випасти на долю найнікчемнішої, найганебнішої людини, те не може бути благом” [Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 337].

⁴¹⁰ Сковорода подає “золоте правило” етики в його негативній формі вслід за Біблією. Пор.: **и** єже ненавидѣши, да ни коимѣже твориши (Книга Товїта 4: 15); **Всѣ** ѡубо, єлика ѣще хѡцете, да творѣтъ вамѣ челѡвѣцы, такѡ **и** вы творите имѣ: сѣ во єсть законъ **и** пррѡцы (Євангелія від св. Матвія 7: 12) [див. про це: Erdmann E. von. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 449]. Схожі вислови є і в українській книжній (“чого сам утерпѣти не хочеш, того другому не чини” [Євангеліє учителное. – Київ, 1637. – С. 566]; “...никому не твори, чего сам себѣ не хочеш” [Старинные поучения переяславскому семинаристу при вступлении его в Киевскую Академию // Киевская старина. – 1892. – Т. XXXVI. – Янв. – С. 142]) та уснопоетичний (“Не роби нікому того, що тобі не мило”; “Чого сам не любиш, того і другому не чини”; “Чого сам собі не зичиш, того і другому не жадай” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут. – Київ, 1963. – С. 289]) традиції.

⁴¹¹ Пор.: “Мало вкусиш, більше ковтнеш” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 429].

⁴¹² Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 20: 5. Пор.: **Вода** глѡбока совѣтъ въ сѣрдцы мѣжа.

⁴¹³ Книга Притч Соломонових 5: 15.

⁴¹⁴ Дії св. апостолів 9: 19.

⁴¹⁵ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 17: 17. Пор.: сѣи ѿхъ во ѿстинѣ твоѣ.

⁴¹⁶ Див.: Євангелія від св. Матвія 9: 20–22.

⁴¹⁷ Парафраза Книги Притч Соломонових 5: 15–16. Пор.: Сынѣ, пій воды ѿ своихъ создавъ и ѿ твоихъ младенцевъ источника: да презнѣваются тебе воды ѿ твоего источника, во твоѣ же пѣти да прохѣдѣтъ твоѣ воды.

⁴¹⁸ Див. прим. 11 до циклу «Сад божественныхъ пѣсней».

⁴¹⁹ У списках: лукавствіе.

⁴²⁰ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 1: 16. Пор.: Ѣзыйтесѣ, (ѿ) чисти вѣдите, ѿниміте лѣкѣства ѿ дѣшъ вашихъ.

⁴²¹ Пор.: Книга Йова 7: 1. Сковорода цитує це місце не за Єлизаветинською Біблією (пор.: **Не** ѿсхѣненіе ли житіе чловѣкъ на землѣ), яка дослівно збігається тут із Септуагінтою (пор.: “ποτερον ουχι πειρατηριον εστιν ο βιος ανθρωπου επι της γης”). У Вульгаті вжито ближчий за значенням до слова *брань* іменник *militia*, однак граматична конструкція тут не питальна, а стверджувальна: “militia est vita hominis super terram”. Старі українські письменники називали людське життя “раттю” (“Рать есть живот чловѣческой на земли, глаголет праведный Іов” [Діоптра, сирѣч Зерцало, або Изображеніе извѣстное живота чловѣческаго в мирѣ. – Кутейно, 1654. – Арк. 148 (зв.)]), “бранью” (“живот наш ест брань...” [Радивилівський А. Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 49]; “брань ест житіе чловѣческое на земли” [Туптало Д. Поученіе в недѣлю седмую по пасхѣ // Сочиненія святого Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1782. – Ч. 1. – Арк. 54 (зв.)]), “Брань ест житіе наше, святыи Іов говорит” [Туптало Д. Брань святого архістратига Міхаїла... // Сочиненія святого Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 3 ч. – Киев, 1824. – Ч. 3. – С. 389]), “бранью и искушеніем” (“что ест жизнь чловѣческая, аще не брань и искушеніе” [Яворський С. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 490]) тощо [див. також: Транквіліон-Ставровецький К. Євангеліе учителное. – Рахманів, 1619. – Арк. 162 (зв.)–164 (зв.) (друга пагін.); Туптало Д. Руно орошенное. – Чернігів, 1680. – Арк. 23 (зв.); Полоцький С. Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 5 (зв.), 305–305 (зв.); Максимович І. Молитва Отче наш. – Чернігів, 1709. – Арк. 60; Максимович І. Θέατρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 312; Максимович І. Богомвсліе. – Чернігів, 1710. – Арк. 289; Горленко Й. Брань честныхъ семи добродѣтелей з седми грѣхѣхъ смертными // Святитель Иоасаф Горленко, епископ Белгородский и Обоянский (1705–1754). Материалы для биографии, собранные и изданные кн. Н. Д. Жеваховым. – Киев, 1907. – Ч. II: Святитель Иоасаф и его сочинения. – С. 183–212; Величковський П. Листи // Житие и писания молдавского старца Паисия Величковскаго. – Москва, 1892. – С. 225].

⁴²² Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 12.

⁴²³ У списку Б: начало.

⁴²⁴ У списку Б: советѣ.

⁴²⁵ Пор.: сѣдѣсть тѣсна ѿ тма, скорѣѣ ѿ тѣснотѣ ѿ тма (Книга пророка Ісаї 8: 22); у Вульгаті: “et ecce tribulatio et tenebrae dissolutio angustia et caligo persequens”. Списки А і Б відбігають від тексту Святого Письма (А: “Горе. Тма”; Б: “Гдѣ горей тма”).

⁴²⁶ Очевидно, це парафраза Книги Йова 10: 22. Пор.: ѿдѣже нѣсть свѣта.

⁴²⁷ Очевидно, Сковорода має на думці слова: Завѣтъ мой бѣ съ нѣмъ жизни ѿ міра (Книга пророка Малахії 2: 5).

⁴²⁸ Фраза дѣхъ ѿстины зринає в Євангелії від св. Івана 14: 17.

⁴²⁹ Фраза дѣхъ владѣющаго зринає в Книзі Екклесіястовій 10: 4.

⁴³⁰ Фразу сѣрдце чисто взято з Книги Псалмів 50 (51): 12.

⁴³¹ У списку Б: *написано*.

⁴³² Неточна цитата з Книги Псалмів 32 (33): 11. Пор.: помышлѣнїа срѣца єго въ рѣдѣ и рѣдѣ.

⁴³³ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 44: 20. Пор.: *оу вѣждѣ, ѡкѡ пѣпелѣ ѣсть сѣрдце
ѡхъ, ѡ прельщѡются, ѡ ни єдинъ мѡжетъ дѡшн своєѡ избѣжити.*

⁴³⁴ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 15. Пор.: то́й твою́ блюсти́ вѣдѣтъ главо́.

⁴³⁵ Парафраза Книги Притч Соломонових 26: 11. Пор.: *Іакоже пёсь, ёгда возвратитѣся на своѧ блѣвѣтины. Є й народні приказки: “Ість пес і свої власні блювотини”; “Вертає пес на свої блювотини” [Франко, № 14116, 30536].*

⁴³⁶ У Біблії є фраза **во всь дні** (П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 5: 29).

⁴³⁷ Сковорода має на думці або слова: *прійде́ть ѿ смі́рти въ живі́тъ* (Євангелія від св. Івана 5: 24), або: *мы ѿны, ꙗкѡ приидо́хомъ ѿ смі́рти въ живі́тъ* (Перше соборне послання св. ап. Івана 3: 14).

⁴³⁸ Форму *сайгачным* подано за списком Б (замість *сагайдачним* у списку А).

⁴³⁹ Парафраза Євангелії від св. Івана 7: 38. Пор.: *рѣки ѿ чрѣва єго истекѡтъ воды живы.*

⁴⁴⁰ У списку Б: *горестъ*.

⁴⁴¹ Форму *всѣ* подано за списком Б (замість *всѣми* у списку А).

⁴⁴² Книга Псалмів 123 (124): 7.

⁴⁴³ Неточна цитата з Книги Псалмів 123 (124): 5. Пор.: *прѣйдѣ дѣша нѣша вѣдѣ*
непостояннѣю.

⁴⁴⁴ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 123 (124): 6. Пор.: **Бл҃гвѣнъ гдѣ, ѿже не даде насъ въ ловѣтъ збѣомъ ѿхъ.**

⁴⁴⁵ Книга пророка Аввакума 3: 13.

⁴⁴⁶ Книга пророка Аввакума 3: 18.

⁴⁴⁷ Перша книга царств 2: 1.

⁴⁴⁸ Книга Псалмів 4: 7.

⁴⁴⁹ Парафраза Євангелії від св. Матвія 12: 29. Пор.: **Н**лн кáкw мóжетъ ктò вни́ти въ дóмъ крѣпкаго и сосáды єгò расх́итити, я́ще не пѣрвѣ свáжетъ крѣпкаго.

⁴⁵⁰ У списку Б: *единому*.

⁴⁵¹ Книга Псалмів 17 (18): 38.

⁴⁵² Слово *содома-гоморская* подано за списком Б (замість *Ходологоморская* у списку А).

⁴⁵³ У списку Б: *безумныя*.

⁴⁵⁴ Парафраза Євангелії від св. Матвія 16: 26. Пор.: *каа бо польза чловѣкъ, аще мѣръ всѣхъ приобрѣщетъ, а́зъш же своѣ ѡтцетѣтъ;*

⁴⁵⁵ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Блюдітьє ѿубо, кáкѡ ѡпáснѡ хóдїтьє** (Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 15).

⁴⁵⁶ Можливо, Сковорода має на думці слова: **вѣ въздыте въ прѣздики сѣй** (Євангелія від св. Івана 7: 8).

457 Під віслиюком Сковорода має на думці людське тіло. Це – алегоричне тлумачення євангельського *віслиюка*, що на ньому Христос в'їжджає до Єрусалима [про цей сюжет див., зокрема: Фрейденберг О. Въезд в Иерусалим на осле (Из евангельской мифологии) // Фрейденберг О. Миф и литература древности. – Москва, 1978. – С. 491–523; Heers J. Święta głupców i karnawały. – Warszawa, 1995. – S. 97–101]. Українські барокові письменники могли тлумачити євангельського *віслиюка* як урятований Христом “народ поганський” [див.: Галатовський І. Ключ разумѣнія. – Київ, 1659. – Арк. 61; пор.: Няговские поучения. Факсимильное воспроизведение текста по изданию А. Л. Петрова с вводной статьей Ласло Дече / Под редакцией и с предисловием Андраша Золтана. – Ньиредьхаза, 2006. –

С. 44], як гріхи, що їх перемагає праведник [див.: Радивилівський А. Огородок Марії Богородиці. – Київ, 1676. – С. 1025] тощо. Докладніше див.: Ушкалов Л. Українське ба-рокове богومислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. – Харків, 2001. – С. 194–195.

⁴⁵⁸ Фраза *лѣто гдѣ прїѣтно* зринає в Книзі пророка Ісаї 61: 2.

⁴⁵⁹ Порядок слів “Людам и скотам” подано за списком Б (замість “скотам и Людам” у списку А).

⁴⁶⁰ Сковорода має на думці *jubilaeus annus* (“ювілейний рік”) – рік звільнення, відпущення; кожен п’ятдесятий рік.

⁴⁶¹ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 12 (13): 3. Пор.: *Докѡлѣ положѣ совѣты въ дѣшїи моѣй, вѣлѣзши въ сѣрдцы моѣмѣ.*

⁴⁶² Трохи неточна цитата з Книги пророка Єремїї 17: 9. Пор.: *Глубоко сѣрдце (человѣкъ) паче всѣхъ, и человекъ есть, и кто познаетъ его.*

⁴⁶³ У списку Б: “глубоко сердце, человекъ есть”.

⁴⁶⁴ Пор. народну приказку: “Був колись оріх, а тепер свистун” [Номис, № 1866].

⁴⁶⁵ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 46: 12. Пор.: *Послѣдѣйте мене, поглубѣвши сѣрдце, сѣдѣи далѣе ѿ правды.*

⁴⁶⁶ У списку Б речення починається сполучником А.

⁴⁶⁷ У списку Б: *свое.*

⁴⁶⁸ Слово *же* подано за списком Б. У списку А його немає.

⁴⁶⁹ У списку Б: *растльнной.*

⁴⁷⁰ У списку Б: *взыйти.*

⁴⁷¹ Можливо, це парафраза Послання св. ап. Павла до євреїв 4: 1. Пор.: *внѣсти въ покой єго.*

⁴⁷² У списку Б: *тѣсных.*

⁴⁷³ Неточна цитата з Книги Псалмів 30 (31): 9. Пор.: *постѣвиль єси на прострѣннѣ нѡзѣ моѣ.*

⁴⁷⁴ Можливо, це неточна цитата з Книги Псалмів 117 (118): 5. Пор.: *ѡслыша мѣ въ прострѣнство.*

⁴⁷⁵ Друга книга Мойсеева: Вихід 19: 4.

⁴⁷⁶ Неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: *кто дастъ ми крилѣ ѣко голубинѣ; и полечѣ, и почию.*

⁴⁷⁷ Див.: Книга пророка Даниїла 7: 6.

⁴⁷⁸ Див.: Четверта книга Мойсеева: Числа 1: 1–16.

⁴⁷⁹ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Івана 1: 13. Останнє слово має форму: *родившася.*

⁴⁸⁰ Книга Псалмів 15 (16): 4.

⁴⁸¹ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 2: 2. Пор.: *и почѣ въ дѣнь седмѣй ѿ всѣхъ дѣлъ своѣхъ.*

⁴⁸² Під *бісами* Сковорода зазвичай має на думці пристрасті. Таке трактування – не дивина і в творчості інших старих українських письменників. Наприклад, Іван Максимович писав: “Похогѣнія наша бѣсы нам бывають” [Максимович І. Алфавит собранный, ріюмами сложенный. – Чернігів, 1705. – Арк. 2].

⁴⁸³ Неточна цитата із Соборного послання св. ап. Якова 4: 7. Пор.: *противитеся же діаволъ, и вѣжитъ ѿ васъ.*

⁴⁸⁴ П’ята книга Мойсеева: Повторення Закону 6: 7.

⁴⁸⁵ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *Иже ѡтверждаетъся на лѣзѣхъ, сѣи пасѣтъ вѣтры* (Книга Притч Соломонових 9: 12).

⁴⁸⁶ У списку Б: *богообразный*.

⁴⁸⁷ Сковорода має на думці слова: **На** стражи моѣй стѣнѣ, ѿ въздыѣ на ка́мень (Книга пророка Аввакума 2: 1).

⁴⁸⁸ У списку Б: “которое б могло”.

⁴⁸⁹ У списку Б: *десяти*.

⁴⁹⁰ У списку Б: “кушать изволит”.

⁴⁹¹ Форму *Прибыльного* подано за списком Б (замість *Прибылаго* у списку А).

⁴⁹² У списку Б: *ним*.

⁴⁹³ Схожа ампліфікаційна вервечка, яка нагадує відповідний образок із «Похвали глупоті» Еразма Роттердамського, є в Івана Леванди. Пор.: “Сей тужит, что начал созидать и не может совершить; тот скорбит, что путь к чинам ему препят; сему о бракѣ, тому о ссорѣ и тяжбах и мщеніях печаль; сей о худой продажѣ, другой о худой куплѣ сѣтует, – а всѣ исчезаєм в суетах, розставляєм сѣти, чтоб для пищи наловить вѣтров. Если небесные духи в наши дѣла приникнуть могут, то всеконечно или плачут о ослѣпленіях наших, или мы такое позорище, которому смѣются они” [*Леванда І. Слова и рѣчи*. – Санкт-Петербург, 1821. – Ч. 1. – С. 191].

⁴⁹⁴ Сковорода має на думці слова: *ѣкѣ нѣсть на́ша вѣ́нь кѣ́ кровѣи ѿ плѣ́ти, но кѣ́ нача́лѣмъ ѿ ко́ вѣстѣмъ (ѿ) кѣ́ мі́родержѣ́телемъ тѣ́мъ вѣ́ка сегѣ́, кѣ́ дѣ́ховѣмъ злѣ́бы подне́вѣ́снымъ* (Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 12).

⁴⁹⁵ Як писав Петро Могила, гріхів, які воюють із кожною людиною, важко навіть перебрати в пам’яті, адже, “як бісів існує така сила-силенна, яку годі перелічити, так само й гріхів, що їх вони вигадують щодень-щогодини” [(*Mohyla P.*) *Λίθος*, або *Kamień z prośy prawdy Cerkwie świętej prawosławney Ruskiej* // Архив Юго-Западной России. – Киев, 1893. – Ч. I. – Т. IX. – С. 49].

⁴⁹⁶ У списку Б цього слова немає.

⁴⁹⁷ У списку Б: *осмѣхивать*.

⁴⁹⁸ У списку Б: *сколко*.

⁴⁹⁹ Вислів “бабини сини” слід розуміти як “дурні”. Пор. приказки: “Се ще бабин дурник” [*Номис*, № 8607]; “Что не дурень, то и бабин” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 437].

⁵⁰⁰ Див. прим. 175 до циклу «Басни Харьковскія».

⁵⁰¹ На цей сюжет Сковорода написав свою 29-у байку «Старуха и Горшечник».

⁵⁰² У списку Б: *милосердоє*.

⁵⁰³ У списку Б слів “(де) твоя” немає.

⁵⁰⁴ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 26: 73. Пор.: ѿ ты ѿ нѣхъ єси, ѿбо вєсѣда твоѣ ѣвѣ тѣ творѣтъ. Див. також: ѿбо галѣаннинъ єси, ѿ вєсѣда твоѣ подобѣтъсѣ (Євангелія від св. Марка 14: 70).

⁵⁰⁵ Неточна цитата з Книги Йо́ва 1: 22. Пор.: ѿ не даде́ вєзѣмѣ бѣѣ.

⁵⁰⁶ Неточна цитата з Дій св. апостолів 4: 32. Пор.: **Нарѣдѣ** же вѣровавшемъ бѣ сѣрдце ѿ дѣшѣ єдина.

⁵⁰⁷ У списку Б тут ужито прийменник *у*.

⁵⁰⁸ Неточна цитата з Дій св. апостолів 5: 41. Пор.: **Онѣ** же ѿубо ѿдѣхѣ рѣдѣщесѣ ѿ лица совѣра, ѣкѣ за ѿмѣ гѣдѣ їѣса спѣдѣвшѣсѣ вєзѣстѣе прѣѣти.

⁵⁰⁹ Перше послання св. ап. Павла до коринтян 4: 13.

⁵¹⁰ Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до колосян 1: 24. Пор.: рѣдѣсѣ во страдѣнѣхъ моѣхъ.

⁵¹¹ Це слова Григорія Богослова. Див. прим. 303.

⁵¹² Очевидно, Сковорода має на думці слова: сѣ, ѿзъ оучиннѣ а́дамынта сре́дѣ лю́диѣ мои́хъ і́йла (Книга пророка Амоса 7: 8).

⁵¹³ Можливо, це парафраза Послання св. ап. Павла до римлян 1: 16. Пор.: сі́ла бо вѣ́ѣла є́сть во спсе́ніє вса́комѣ вѣ́рѣюще́мѣ. Див. також: и́ рече́ ми: до́вѣѣтъ тѣ вѣ́ѣтъ мо́л: сі́ла бо мо́л въ не́мощи со́верша́етсѣ. Слѣ́дце ѡ́бо похвѣлю́сѣ па́че въ не́моще́хъ мои́хъ, да все́и́тсѣ въ мѧ́ сі́ла х́рсто́ва (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 9).

⁵¹⁴ Послання св. ап. Павла до римлян 5: 1.

⁵¹⁵ Парафраза Першого послання св. ап. Павла до солунян 5: 18. Пор.: **Ѡ** всѣ́мъ благода́ри́те.

⁵¹⁶ Книга Псалмів 37 (38): 5.

⁵¹⁷ Книга Псалмів 37 (38): 4.

⁵¹⁸ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 11: 29. Пор.: возмі́те ѿго мо́є на себѣ́ и́ нахы́тесѣ **Ѡ** мене́, ѡ́кж крѣ́токъ є́смь и́ смире́нь сѣ́рце́мъ: и́ ѡ́браще́те поко́й дѣ́шамъ ва́шымъ.

⁵¹⁹ Парафраза Євангелії від св. Матвія 23: 27. Пор.: ѡ́кж подо́битесѣ, про́вѣмъ повѣ́пленымъ, и́же внѣ́ждѣ ѡ́бо я́вляю́тсѣ краси́е, внѣ́трѣ́ждѣ же по́лни сѣ́тъ косте́й ме́ртвыхъ и́ вса́кѣа́ нечи́стоты.

⁵²⁰ Парафраза Книги пророка Ісаї 61: 10. Пор.: ѡ́блече́ бо мѧ́ въ ри́зѣ спѣ́ніѣ и́ ѡ́де́ждею весе́ліѣ (ѡ́дѣ́ла мѧ́).

⁵²¹ У списку Б: *геенный*.

⁵²² У списку Б: *вверженное*.

⁵²³ Книга Псалмів 83 (84): 4.

⁵²⁴ Євангелія від св. Матвія 7: 25.

⁵²⁵ Перше послання св. ап. Павла до коринтян 10: 4.

⁵²⁶ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 2: 14. Пор.: **Т**о́й бо є́сть ми́ръ на́шъ.

⁵²⁷ Неточна цитата з Книги Псалмів 123 (124): 7. Пор.: Дѣ́ша на́ша ѡ́кж пти́ца и́зба́висѣ **Ѡ** сѣ́ти ловѣ́щнхъ: сѣ́тъ сокрѣ́ши́сѣ, и́ мы и́зба́вени вы́хомъ.

⁵²⁸ Книга Псалмів 54 (55): 7.

⁵²⁹ Неточна цитата з Третьої книги царств 17: 12; 18: 10. Пор.: жи́въ гдѣ́ бѣ́тъ тво́й.

⁵³⁰ Неточна цитата з Першої книги царств 20: 3; 25: 26 та Четвертої книги царств 2: 2, 4, 6; 4: 30. Пор.: и́ живѣ́ дѣ́ша твоѣ́. Див. також: Жи́вѣ́ вѣ́детъ дѣ́ша мо́л (Книга Псалмів 118 (119): 175).

⁵³¹ У списку Б: *истинну*.

⁵³² Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 57: 20–21. Пор.: возво́инѣ́тсѣ и́ почи́ти не́ возмо́гѣтъ. **Н**ѣ́сть ра́довати́сѣ не́честѣ́вымъ, рече́ гдѣ́ бѣ́тъ.

⁵³³ У списку Б: *вот*.

⁵³⁴ Неточна цитата з Книги пророка Аввакума 3: 19. Пор.: Гдѣ́ бѣ́тъ мо́й сі́ла мо́л, и́ о́учини́тъ но́зѣ мои́ на со́верше́ніє, и́ на вы́сѣ́каѣ возво́днѣ́тъ мѧ́, є́же побѣ́дѣ́ти ми́ въ пѣ́снѣ е́го́.

⁵³⁵ Книга пророка Аввакума 3: 13.

⁵³⁶ Книга Псалмів 139 (140): 10.

⁵³⁷ Книга Псалмів 139 (140): 10.

⁵³⁸ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 12 (13): 3. Пор.: До́ко́лѣ́ поло́жѣ́ со́вѣ́ты въ дѣ́шѣ́ мои́, вѣ́ли́зѣ́ни въ се́рдцы мо́емъ.

⁵³⁹ Можливо, Сковорода має на думці слова: збѣ́ льво́вы збѣ́ е́го́, о́убивѣ́ю́щѣи дѣ́шы че́ловѣ́чи (Книга Ісуса, сина Сирахового 21: 3).

- 540 Книга Псалмів 29 (30): 10.
- 541 Книга Псалмів 18 (19): 13.
- 542 Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 21: 3. Пор.: зъбы львъвы зъбы ёгѡ, ѡубивающіи дѡшы чловѣчи.
- 543 Фразу неѡбѣднїе ѡ вѣѣ взято з Книги Премудрості Соломонової 13: 1.
- 544 У списку Б: печаль.
- 545 Євангелія від св. Матвія 6: 32.
- 546 Скворода має на думці слова: полага́ющимъ го́рькое сла́дкое, и сла́дкое го́рькое (Книга пророка Ісаї 5: 20).
- 547 Парафраза Книги пророка Аввакума 2: 4. Пор.: прѣвникъ же (мо́й) ѿ вѣры живѣ въде́тъ. У списку Б після слова *жив* іде слово *есть*.
- 548 Див. прим. 70 до трактату «Начальная дверь ко християнскому добронравію».
- 549 У списку Б: *Господу*.
- 550 Очевидно, Скворода має на думці слова: **Взѣмъ же мѡѡсѣй половинѡу кро́ве, вліѡ въ ча́шы, половинѡу же кро́ве возиѡ на ѡлта́рь** (Друга книга Мойсеева: Вихід 24: 6).
- 551 Форму *вопїет* подано за списком Б (замість *вот* у списку А).
- 552 Послання св. ап. Павла до галатів 6: 16.
- 553 Лат. *inventio* – ‘віднайдення, винайдення’. У старій Україні це слово вживали здебільшого як термін риторики.
- 554 Лат. *delineatio* – ‘рисунок, шкіц’.
- 555 Книга Псалмів 101 (102): 27.
- 556 Книга Псалмів 15 (16): 11.
- 557 Мабу́ть, це парафраза Книги пророка Ісаї 40: 12. Пор.: **Кто́ и́змѣри го́рстїю во́дѡ и не́бо пѡдїю;**
- 558 Книга Псалмів 17 (18): 36.
- 559 Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 116 (117): 2. Кінець вірша звучить так: **во вѣкъ.**
- 560 У списку Б цього слова немає.
- 561 Книга Йова 10: 8; Книга Псалмів 118 (119): 73.
- 562 Неточна цитата з Книги Псалмів 123 (124): 5. Пор.: **прѣйде́ дѡша́ на́ша во́дѡ непосто́яннѡу.**
- 563 Книга Псалмів 26 (27): 1.
- 564 Слова зі стихів на “Алилуя”, співаних у м’ясопусну суботу (глава 8, стих 1).
- 565 Очевидно, це парафраза Послання св. ап. Павла до филип’ян 3: 20. Пор.: **На́ше во житї́и на не́бѣхъ є́сть.**
- 566 Трохи неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 3: 1. Пор.: **Прѣвны́хъ же дѡши въ рѡцѣ́ вѣї́ей, и не прико́снетсѡ ѡ́хъ мѡ́ка.**
- 567 Парафраза Послання св. ап. Павла до колосян 3: 2. Пор.: **гѡ́рниаѡ мѡ́дрствѡйте, (ѡ) не зе́мнѡа.**
- 568 Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: **плѡть не по́льзѡетъ ничтѡ́же.**
- 569 Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 121 (122): 4. Пор.: **Тѡ́мо во възѡдѡша кѡлѣ́на, кѡлѣ́на гѡ́на, свидѣ́нїе ѡ́лево, ѡ́спѡвѣ́дѡтсѡ ѡ́мени гѡ́ню.**
- 570 Очевидно, Скворода має на думці слова: **Сего́ ра́ди и прѣи́рѡсть вѣ́ѡ рече́: послю́ въ нѡ́хъ прѣро́ки и ѡ́плѡ** (Євангелія від св. Луки 11: 49).
- 571 Книга Псалмів 47 (48): 2.
- 572 Книга Псалмів 124 (125): 5; 127 (128): 7.
- 573 Тридцять років символізує повноліття. Це – вік Йосифа часу його звеличення в Єгипті, вік Давида на початку його царювання, вік Христа на початку проповіді [див.:

Аверинцев С. Йосиф Прекрасний // Аверинцев С. Софія-Логос: Словник / Упорядник та автор передмови Костянтин Сігов; науковий редактор видання Марина Ткачук. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 125].

⁵⁷⁴ Парафраза Книги Псалмів 18 (19): 11. Пор.: *слаждша паче мѣди ѿ со҃та.*

⁵⁷⁵ У списку Б: *любовницѣ.*

⁵⁷⁶ Фраза *паче всѣхъ дщѣрей* зринає в Плачі Єремії 3: 51.

⁵⁷⁷ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 24. Пор.: *созданнаго по вѣхъ въ правдѣ ѿ въ преподобїи истины.*

⁵⁷⁸ Книга пророка Ісаї 53: 8.

⁵⁷⁹ Перша книга Мойсеева: Буття 49: 27.

⁵⁸⁰ Неточна цитата з Пісні над піснями 5: 12. Пор.: *очи єгоу ѿкоу голѣбѣицы на исполнѣніихъ вѣдѣ.*

⁵⁸¹ У списку Б цього слова немає.

⁵⁸² Очевидно, це парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 15: 2. Пор.: *ѣзъ же ѿпзцаюся беззачѣнъ.*

⁵⁸³ Парафраза Другого послання св. ап. Павла до коринтян 12: 5. Пор.: *Ѡ таковѣи похвалюся.*

⁵⁸⁴ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до филип'ян 2: 16. Пор.: *не вѣтцѣе чекѣхъ.*

⁵⁸⁵ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 34: 7.

КОЛЬЦО

Милостивый Государь¹!

Идут к вам два разговора², жаждущіе вашего лицезрѣнія. Удостоите их своего пріятія. Они уже прежде рожденія своего опредѣлены доброму вашему духу. Почтеніе мое к человѣколюбному и кротчайшему батюшкѣ Вашему, усердіе мое к Вам и доброжелательство к цѣлой фамиліи вашей приносят оныя. Душа есть MOBILE PERPETUUM³ – подвижность непрерывная⁴. Крыла ея есть мысли, мнѣнія, совѣты; она или желает чего, или убѣгает от чего; желая, любит, убѣгая, боится. Если не знает, чего желать, а чего убѣгать, тогда недоумѣет, сомнѣвается, мучится, сюда и туда наш шарик качается, мятется и вертится, как магнитная стрѣла, доколѣ не устремит взор свой в дражайшую точку холоднаго сѣвера⁵.

Так и душа наконец, когда нашла того, кого нигдѣ нѣтъ и вездѣ есть⁶, щаслива. Сей один довѣет ее насытить, а без сего глотает воздух с ядушим вся дни живота своего землю Зміем⁷.

Мнѣнія подобны воздуху, он между стихіями не виден, но твердѣ земли, а сильнѣ воды; ламает деревья, низвергает строенія, гонит волны и корабли, ѣст желѣзо и камень, тушит и разъяряет пламень.

Так и мысли сердечныя, они не видны, как будто их нѣтъ, но от сей искры весь пожар, мятеж и сокрушеніе; от сего зерна зависит цѣлое жизни нашей дерево; если зерно доброе, добрыми (в старости найпаче) наслаждаемся плодами; как съешь, так и жнешь⁸.

Весьма я рад буду, если сія книжечка в прогнаніи только нѣскольких дней скуки послужит, но как я доволен, если она хоть в каплѣ внутренняго мира поспособствует. Вседражайшій сердечный мир подобен самым драгоценным камушкам: одна крошечка цѣну свою имѣет, если станем его одну каплю щадить, тогда можем со временем имѣть цѣлую чашу спасенія.

Разливши мысли наши по одним наружным попеченіям, и не помышляем о душѣ, не разсуждая, что от нея всякое дѣло и слово проистекает, а если сѣмя зло⁹, нельзя не послѣдовать худым плодам, все нас сырых оставит, кромѣ сего неотъемлемаго сокровища.

Представьте себѣ смѣсь людей, во всю жизнь, а паче в кончину лѣтъ своих, тоскою, малодушіем, отверженіем утѣх, задумчивою грустью, печалью, страхом, среди изобилія отчаяніем без ослабы мучащихся, и вспомните, что все сіе зло и родное несчастіе родилось от преслушанія сих Христовых слов:

“Ищите прежде Царствія Божія...”¹⁰

“Возвратися в дом твой”¹¹.

“Царствіе Божіе внутрь вас есть”¹².

“Омый прежде внутренность стакана...”¹³

Но благодареніе Всевышнему за то, что никогда не бывает поздний труд в том, что для человѣка есть самонужнѣйшее¹⁴.

Царствіе Божіе вдруг, как молнія, озаряет душу, и для приобретенія ВѢРЫ надобен один точію пункт времени.

Дай Боже вам читать СЛОВО БОЖІЕ со вкусом и примѣчаніем, дабы исполнилось на вас:

“Блажени слыщащіи СЛОВО Б[ОЖІЕ] и хранящ[іи]...”¹⁵.

Другій разговор¹⁶ скоро послѣдует. А я пребуду

М[илостивый] Г[осударь]
Вашего благородія
покорнѣйшій слуга,
Любитель Священныя Библии
Григорій Сковорода.

КОЛЬЦО.
ДРУЖЕСКІЙ РАЗГОВОР
О ДУШЕВНОМ МИРѢ

Лица:

Аѳанасій, Іаков, Лонгин, Ермолай, Григорій.

ГРИГОРІЙ. Перестаньте, пожалуйста! дорогіе гости мои! Пожалуйста, перестаньте шумѣть! Прошу покорно, что за шум и смятеніе? Один кричит: “Скажи мнѣ силу слова сего: ЗНАЙ СЕБЕ”. Другой: “Скажи мнѣ прежде, в чем состоит и что значит премудрость”? Третій вопіет: “Вся премудрость – пустош без мира. Но знаешь ли, что есть мир? Тут сумма щастія”.

“Слыхали ль вы, братія, – четвертый, вмѣшавшись, возглашает, – слыхали ль вы, что значит Египетское Чудовище, именуемое Сфинкс¹⁷?” Что за срам, думаю, что такого вздору не было и в самом столпотвореніи. Сіе значит не разговор вести, но, подѣлавшись вѣтрами, вздуть волны на Черном морѣ. Если хотим разсуждать о мирѣ, должно говорить осторожно и мирно. Я мальчиком слыхал от знакомаго Персіанина слѣдующую басеньку.

Нѣсколько чужестранцев путешествовали в Индіи. Рано вставали, спрашивали хозяина о дорогѣ. “Двѣ дороги, – говорил им челоуѣколюбивый старик, – вот вам двѣ дороги, служащія вашему намѣренію! Одна напрямик, а другая с обиняком. Совѣтую держатся обиняка. Не спѣшите и далѣе пройдете, будьте осторожны, помните, что вы в Индіи”. “Батюшка! мы не трусы, – вскричал один востряк, – мы европейцы, мы ѣдим по всѣм морям, а земля нам не страшна, вооруженным”. Идя нѣсколько часов, нашли кожаной мѣх с хлѣбом и такое ж судно с вином, наѣлись и напились довольно. Отдыхая под каменем, сказал один: “Не даст ли нам Бог другой находки? Кажется, нѣчтось вижу вперед по дорогѣ, взгляните, по ту сторону бездны чернѣет что-то...” Один говорил: “Кожаной мѣшище”; другой угадывал, что обгорѣлый пнище; иному казался камень, иному город,

иному село. Послѣдній угадал точно: они всѣ там посѣли, нашедши на индѣйскаго дракона, всѣ погибли. Спасася один, находясь глупѣе, но осторожнѣе. Сей по нѣким примѣчаніям и по внутреннему предвѣщающему ужасу притворился остатся за нуждою на сей сторонѣ глубочайшей ярути и, услышав страшной умерщвляемых вой, поспѣшно воротился в сторону, одоббив старинных вѣков пословицу: “Боязливаго сына матери плакать нечего”¹⁸.

Не спорю: будь сія басня нестаточною, но она есть чучелом, весьма схожим на житіе человѣческое.

Земнородный ничем скорѣе не попадает в нещастіе, как скоропостижною наглостію, и скажу с Приточником, что “безсовѣтѣм уловляются беззаконные”¹⁹. “Сѣть бо крѣпка мужу свои устнѣ, и плѣняется устнами своих уст”²⁰. Посмотрите на людскую толпу и смѣсь, увидите, что не точію пожилые, но и самые с них молодчики льстят себе, что они вооружены рогом единорога, спасающим их от нещастія²¹, уповая, что как очам их очки, так свѣтъ и совѣтъ не нужен сердцу их.

Сія надежда здѣлала их оплошными, наглыми в путех своих и упрямыми²².

А естли мой молокососный мудрец здѣлается двух или трех языков попугаем, побывав в знатных компаніях и в славных городах, естли вооружится ариѳметикою и геометрическими кубами, пролетѣвъ нѣсколько десятков любовных исторій и гражданских и проглянув нѣколикое число Коперниканских пилюль, во время оно²³ Платоны²⁴, Солоны²⁵, Сократы²⁶, Пифагоры²⁷, Цицероны²⁸ и вся древность суть одни только метелики, над поверхностію земли лѣтающіе, в сравненіи нашего высокопарнаго орла²⁹ к неподвижным солнцам возлѣтающаго и все на окіанѣ острова пересчитавшаго. Тут-то выныряют хвалители, проповѣдающіи и удивляющіися новорожденной в его мозгъ премудрости, утаенной от всѣх древних, яко не просвѣщенных вѣков, без коей, однако, не худо жизнь проживалась. Тогда-то уже всѣх древних вѣков реченія великій сей Дій³⁰ пересуживает и, будто ювелир камушки, по своему благоволенію то одобряет, то обезцѣняет, здѣлавшись вселенским судіею. А что уже касается до Мойсея и пророков, и говорить нечево; он и взгляду своего не удостоивает сих вздорных и скучных говорунов; сожалеет будто б о ночных птичках и нетопырях, в нещастный мрак суетвѣрія влюбившихся. Все то у него суетвѣріе, что понять и принять горячка его не может. И подлинно: возможно ли, чтоб сіи терновники могли нѣчто разумѣть о премудрости, о щастіи, о душевном мирѣ, когда им и не снилось, что Земля есть планетою? что около Сатурна есть Луна? а может быть, и не одна³¹. Любезныи други! Сіи-то молодецкіе умы, плѣненны своими мнѣніями, как бы лестною блудницею, и будто умною бѣснующіеся горячкою, лишены оберегателей своих, безпутно и безсовѣтно стремятся в погибель. Портрет их живо описал Соломон в концѣ Главы 7-й в Притчах от 20 стиха³². С таковыми мыслями продолжают путь к старости безчисленное сердец множество,

язвою своею заражая, нахальными нарушители печати Кесаря Августа: "Спѣши, да исподволь"³³.

Ругатели мудрых, противники Богу и Предкам своим поколь, вознесшись до небес, попадутся в зубы мучительнѣйшему безумію, у древних Адам образованному³⁴, без освобожденія, чтоб исполнилось на них: "Видѣх Сатану, яко молнію..."³⁵ Да и кто ж не дерзаетъ быть вождемъ къ щастію? Поколь Александр Македонскій³⁶ вел в домѣ живописца разговор о сродном и знакомом ему дѣлѣ, с удивленіемъ всѣ его слушали, потомъ сталъ судейски говорить о живописи, но какъ только живописецъ шепнулъ ему в ухо, что и самыя краскотѣры начали ему смѣяться, тотъ часъ пересталъ³⁷. Почувствовалъ человѣкъ разумный, что царю не было времени в живописныя тайны вникнуть, но прочимъ Александроваго ума недостаетъ. Если кто в какую-либо науку влюбился, успѣлъ и прославился, тогда мечтаетъ, что всякое уже вѣдѣніе отдано ему за невѣстою его в приданое. Всякій художникъ во всѣхъ ремеслахъ судейскую произноситъ сентенцію³⁸, не разсуждая, что одной наукѣ хорошо научиться, едва достанетъ цѣлый вѣкъ человѣческой.

Ни о коей же наукѣ чаще и отважнѣе не судятъ, какъ о той, какая дѣлаетъ блаженнымъ человѣка, потому, я думаю, что всякому сіе нужно, такъ, будто всякому и учить должно.

Правда, что говорить и испытывать похвально, но усыновлять себѣ вѣдѣніе сіе дурно и погибельно.

Однако ж думаютъ, что всякому легко сіе знать можно. Не диковина дорогу сыскать, но никто не хочетъ искать, всякъ своимъ путемъ бредетъ и другаго ведетъ, в сем-то и трудность. Проповѣдуетъ о щастіи историкъ, благовѣститъ химикъ, возвѣщаетъ путь щастія физикъ, логикъ, граматикъ, землемѣръ, воинъ, откупщикъ, часовщикъ, знатный и подлый, богатъ и убогъ, живой и мертвый... Всѣ на сѣдалищѣ учителей сѣли; каждый себѣ науку сію присвоилъ.

Но ихъ ли дѣло учить, судить, знать о Блаженствѣ? Сіе слово есть апостоловъ, пророковъ, священниковъ, Богомудрыхъ проповѣдниковъ и просвѣщенныхъ христіанскихъ учителей, коихъ никогда общество не лишается. Развѣ не довольно для ихъ неба и земли со всѣмъ вмѣщающимся. Сія должность есть тѣхъ, коимъ сказано: "Миръ мой оставляю вамъ"³⁹. Одинъ со всѣхъ тварей человѣкъ остался для духовныхъ, да и в сем самомъ портной взялъ одежду, сапожникъ сапоги, врачъ тѣло. Одинъ только владѣтель тѣла остался для апостоловъ.

Онъ есть сердце человѣческое.

Знаешь ли, сколько огнедышущихъ горъ по всему шару земному? Сія правда пускай тебѣ обогатитъ, пускай поставитъ в списокъ почетныхъ людей, не спорю, но не ублажитъ сердца твоего, сія правда не та, о коей Соломонъ:

"Правда мужей правыхъ избавитъ ихъ..."⁴⁰

Твоя правда на шарѣ земномъ, но апостольская правда внутри насъ, какъ написано:

"Царствіе Божіе внутри васъ есть"⁴¹.

Иное дѣло знать вершины рѣки Нила⁴² и планъ Лабиринта⁴³, а другое разумѣть исту щастія. Не вдругъ ты попалъ в царство мира, когда узналъ, кто

насадил Город Аѳинейскій⁴⁴? И не то сердце есть несмысленною и непросвѣщенною тварью, что не разумѣет, гдѣ Великое⁴⁵ и гдѣ Средиземное море, но душа, не чувствующая Господа своего, есть чучела, чувства лишенная⁴⁶.

Море от нас далече, а Господь наш внутри нас есть⁴⁷, в сердцѣ нашем. Естли кто странствует по планетам, бродит вѣкъ свой по исторіям, как может знать, что дѣлается в сердцѣ? И кое то есть веселіе, о котором написано: “Веселіе сердца живот челоуѣку...”⁴⁸? Пускай бы каждый художник свое дѣло знал. Больные не могут в пищѣ чувствовать вкуса: сіе дѣло есть здоровых; так о мирѣ судить однимъ тѣмъ свойственно, коих душа миромъ ублажена.

Щастіе наше есть мир душевный, но сей мир ни к коему-либо веществу не причитается; он ни золото, ни сребро, ни древо, ни огонь, ни вода, ни звѣзды, ни планеты. Кая ж приличность учить о мирѣ тѣмъ, коимъ вещественный сей міръ предметомъ? Иное сад разводить, иное плетень дѣлать, иное краски тереть, иное разумѣть рисунок, иное дѣло выльпить тѣло, иное дѣло водхнуть в душу веселіе сердца. Вот чіе дѣло сіе есть: “Коль красны ноги благовѣствующихъ...”⁴⁹ Сим-то обѣщано: “Сядете на престолѣхъ...”⁵⁰ Всѣмъ блаженство, всѣмъ мир нужен, для того сказано: “Судяще обѣманадесяте колѣнома Израилевома”⁵¹. Вот кто на учительскихъ стульяхъ учит о мирѣ! И сія-то есть КАѲОЛИЧЕСКАЯ⁵², то есть всеобщая, наука, чего ни о какой другой сказать нельзя.

Всѣ прочія науки не всѣмъ и не всегда, и не на все, и не вездѣ нужны, и о всѣхъ ихъ говорит Исаія: “Пути мирнаго не познаша, и нѣсть суда во путехъ ихъ, стези бо ихъ развращены, по нихже ходятъ и не вѣдятъ мира. Того ради отступи отъ нихъ судъ и не постигнетъ ихъ правда. Ждущимъ имъ свѣта, бысть имъ тма, ждуще зари во мракѣ ходиша. Осяжутъ, яко слѣпшіи стѣну, яко суще безъ очесъ осязати будутъ, и падутся в полудни, яко в полунощи, яко умирающе возстенутъ...”⁵³ Правда, что сіе нещастіе владѣетъ сердцами, населенными невѣдѣніемъ о Богѣ, но о семъ же то и рѣчь, что учить о мирѣ и щастіи есть дѣло однихъ Богопроповѣдниковъ; учить о Богѣ есть то учить о мирѣ, щастіи и премудрости. Они, всю тлѣнь оставивъ, искали и сыскали того, у коего все вещество есть краскою, оплотомъ и тѣнью, закрывающею Рай веселія и мира нашего. Но прежде усмотрѣли внутри себе. “Се вся оставихомъ...”⁵⁴ Изъ сихъ числа Исаія говоритъ: “Слышахъ гласъ Господа глаголюща: Кого пошлю? И кто пойдетъ къ людемъ симъ? И рекохъ: Се Азъ есмь, посли мя. И рече: Иди и рцы людемъ симъ...”⁵⁵ И не дивно, что училъ о мирѣ, когда ХРИСТОСъ, миръ наш⁵⁶, былъ съ нимъ. “Отроча (вопіетъ, какъ веселящійся въ жатву⁵⁷) родися намъ, сынъ, и дадеся намъ. Имя его: велика совѣта ангелъ, чуденъ, совѣтникъ, Богъ крѣпкій, властелинъ, князь мира, отецъ будущаго вѣка: приведу бо миръ на князи, миръ и здравіе ему (у его)”⁵⁸.

Видите, чіе дѣло учить о мирѣ? Да учатъ тѣ, кои познали челоуѣка, у котораго миръ и здравіе⁵⁹. Вотъ учитъ о щастіи Варухъ: “Слыши, Израилю, заповѣди живота, внуши разумѣти смышленіе. Что есть, Израилю? Что яко

еси на земли вражіи? Обетшал еси на земли чуждей, осквернился еси с мертвыми, вмѣнился еси с сущими во Адѣ, оставил еси источника премудрости. Аще бы путем Божиим ходил еси, жил бы в мирѣ во время вѣчное. Научися, гдѣ есть смышленіе, гдѣ есть крѣпость, гдѣ есть Мудрость? Еже (бы) разумѣти купно, гдѣ есть долгожитіе и жизнь, гдѣ есть свѣтъ очес и мир?..."⁶⁰ Видите, что в познаніи Божіи живет жизнь и свѣтъ, и долгожитіе, и мир, и крѣпость, и премудрость. Пускай же учат о щастіи тѣ, что говорят с Варухом: "Блажени есмы, Израилю, яко угодная Богу нам разумна суть"⁶¹. Не видѣть Господа есть лишится жизни, свѣта, мира и сидѣть во Адѣ. Внемлите словам Іереміиным: "Слышите и внемлите, и не возноситея, яко Господь глагола естъ. Дадите Господу Богу вашему славу, прежде даже не смеркнется и прежде даже не преткнутся нозѣ ваши ко Горам темным; и пождете свѣта, и тамо сѣнь Смертная, и положени будут во мрак. Аще же не послушаете, в тайнѣ восплачется душа ваша от лица гордыни, и плача восплачет, и изведут очи ваши слезы"⁶². Вот Мойсей учит о щастіи! "Аще не послушаете творити вся словеса закона сего, написанная в Книзѣ сей, еже боятися имене честнаго и чуднаго сего, Господа Бога твоего, и удивит Господь язвы твоя и язвы сѣмене твоего, язвы великія и дивныя, и болѣзни злыя и извѣстныя"⁶³; (немного пониже): "И даст тебѣ Господь тамо сердце печальное и оскудѣвающая очеса и истаявающую душу, и будет живот твой висящъ пред очима твоима, и убоишися во дни и в нощи, и не будеши вѣры яти житію твоему..."⁶⁴ Вот проповѣдует Соломон о блаженствѣ: "Во Страстѣ Господни упованіе крѣпости, чадом же своим оставит утверждениіе мира. Страх Господень Источник жизни, творит же укланятися от сѣти Смертныя"⁶⁵. "Благословеніе Господне на Главѣ праведнаго, сіе обогащает, и не имать приложитися ему печаль в Сердцы"⁶⁶. Благословеніе, благополучіе и благоразуміе – все одно значит, естли разжевать сіи еллинскія слова Εὐλογεῖν⁶⁷, Εὐδαίμονεῖν⁶⁸. Вот благовѣстит Павел Христа Божію Силу и Божію премудрость! "Оружія воинства нашего не плотская, но сильна Богом на разореніе твердем: помышленія низлагающе, и всяко возношеніе взимающееся на разум Божій, и плѣняюще всяк разум в послушаніе ХРИСТОВО"⁶⁹. Павел мечем премудрости закаляет мысли, возрастающія в сердцѣ противу Бога, чтоб покорить всѣ наши помышленія затвердѣлыя Божію вѣдѣнію и разуму, и сим нас просвѣтитъ, и сіе-то значит изгонить бѣсы⁷⁰. Бѣс, по-еллинскому Δαίμονιον⁷¹, значит вѣдѣніе, знаніе, подлое помышленіе, стихійное разумѣніе, долу ползущее, не прозирающее в Божія Стихіи, исполняющее исполненіе⁷². Сіе естъ родное идолочтеніе, не видѣть в мірѣ ничего, кромѣ стихій, сіе естъ начало всякаго зла, и вина, и Конец, как сказует Соломон⁷³, знатъ-то всемучительнѣйшій страх тревожит сердце, в Стихіях лежащее, видящее оныя, всеминутно перемѣняемыя и разоряемыя, взирающее вдруг и на состав своего пепельнаго тѣлишка, тому ж паденію подверженнаго, но никоей помощи сему злу не находящее. "Ничтоже бо естъ страх, – тот же сын Давидов говорит, – токмо лишениіе помощей сущих от помышленія"⁷⁴. В такомъ сердцѣ тѣм менѣе пищи от сладкой и твердой

надежды, чѣм большее невѣдѣніе вины, муку наводящей⁷⁵. Совѣт истинный и правое помышление есть источником отрады. И напротив того, ничто несчастіе не язвит и не мучит сердечной нашей точки, как темныя мнѣнія, слѣпыя знанія и бѣснующіяся разумѣнія. Теперь видно, что значит сіе Солом[оново]:

“В совѣтѣхъ нечестиваго истязаніе будетъ”⁷⁶.

“Уста лжущая убиваютъ душу”⁷⁷.

“Аможе обратится нечестивый, исчезаетъ”⁷⁸.

“Правда безсмертна есть: неправда же смерти снабдѣніе; нечестивіи же рукама и словеса призваша ю, другиню вмѣниша ю и истаяша, и завѣт положиша с нею, яко достойни суть оная части быти”⁷⁹.

Разорить и умертвить сердце свое есть единственное и родное злополучіе. Сіе сокрушеніе и смерть сердечная зависит от безпутныхъ мыслей, ничего, кромѣ стихій, не видящих; оно со входу прелестно: “Сладокъ есть человѣку Хлѣбъ лжи, но потомъ исполнятся уста его каменія”⁸⁰. Сія помышленія называетъ сынъ Сираховъ языкомъ злѣйшимъ. “Смерть люта смерть его, и паче его лучше есть Адъ. Не обладаетъ благовѣрными, и в пламени его не сгорятъ. Оставляющіи Господа впадутся в оныя, и в нихъ возгорится и не угаснетъ: посланъ будетъ на ны, яко левъ, и яко пардъ погубитъ я”⁸¹.

Они называются блудницею, мечемъ, ехидною, дикими звѣрьми, шершнями... Да и чѣмъ назовемъ невидимое зло и безименное? О таковыхъ сердцахъ сказано: “Людіе сидящіи во тмѣ...”⁸² Сіи совѣты мечемъ Божіимъ вырѣзать не чисто дышущія мысли и мучительныя мнѣнія труждается Павелъ, а на то мѣсто возвратитъ в сердца наши миръ Божій⁸³. Онъ называетъ ихъ началами, властями, весь міръ во тмѣ невѣдѣнія Божія заключившими⁸⁴. Совѣтъ, часть началомъ именуется, потому что, какъ плодъ безъ сѣменъ, такъ дѣла безъ совѣтовъ не родятся. У Давида именуется мысли начинаніями:

“Растлѣша и омерзѣхъся в начинаніихъ”⁸⁵.

Именуются и Головою у Мойсея:

“Сей сотретъ твою главу”⁸⁶.

Но погана сія голова:

“Рече безуменъ в сердцахъ своемъ...”⁸⁷

У Мойсея ж они называются сѣменемъ змійнымъ:

“Вражду положу...”⁸⁸

Теперь видно, что значатъ тѣ зміи, о коихъ пишется:

“Посла Господь на люди змій умерщвляющихъ, и угрызаху людій: и умроша люди мнози отъ сыновъ Израилевыхъ”⁸⁹.

Сія казнь родилась изъ роптанія на Бога. А роптать не иное что, какъ не разумѣть и не признавать Господа, довольствуясь стихіями. Какъ (говорятъ ропотники), какъ быть можетъ то, чего оцупать нельзя? Теперь видно, что значитъ тьма Египетская, тьма осязающая: сія есть ночь страшнѣйшая, ужасовъ и привидѣній исполненна, невѣдѣніе грубѣйшее и лютейшее. Взгляните на 17^ю главу Прем[удрости] Солом[они]⁹⁰; о сихъ Смертныхъ мысляхъ и в Книгѣ Іова:

“Желчь аспідов во чревѣ его”⁹¹.

“Ярость зміеву да ссет, да убіет его язык зміин”⁹².

А что сіе все до стихійныхъ мыслей надлежит, слушай Михеа: “Полижутъ персть, яко зміеве, плѣжуще по земли, смятутся во облеженіи своем: о Господѣ Бозѣ нашемъ ужаснутся и убоятся отъ тебе”⁹³. Сих-то проклинаятъ Рай и блаженство наше, Господь: “Яко сотворилъ еси сіе, проклятъ ты паче всѣхъ скотовъ и паче всѣхъ звѣрей земныхъ”⁹⁴. О сихъ зміяхъ Давидъ: “Языкъ ихъ преиде по земли”⁹⁵. “Изостриша языкъ свой, яко зміин”⁹⁶. “Что хвалишися во злобѣ, сильне?...”⁹⁷

Сіе нещастіе смертельнымъ жаломъ сердца человѣческіи дабы не умерщвляло, велитъ Господь Мойсею здѣлать мѣдную змію, чтобъ была она маякомъ, отводящимъ отъ злополучнаго пути безбожнаго и указывающимъ благополучный ходъ въ познание Божіе, въ Рай сладости, въ Царство мира и любви⁹⁸.

Когда зміи, ползущіи по травѣ, выманиваетъ сердца наши изъ блаженнаго сада, то пусть и возвратитъ зміи, но уже вознесенный отъ земли⁹⁹.

Сей уже зміи не такъ, какъ въ Даніиловой Книгѣ идолъ Вил¹⁰⁰, сей, напротивъ того, снаружи прахъ, но внутрь твердая мѣдь и сила живаго Бога, плотскимъ пріодѣтая прахомъ. Сей зміи воплощенная есть Премудрость Божія, бесѣдующая нашими словами, но ведущая отъ земли на небо, да избавитъ насъ отъ ползущихъ зміевъ. Къ ней Михеа говоритъ: “Возстани и измлати ихъ, дщи Сіоня, яко роги твоя положу желѣзны и пазнокти твоя положу мѣдяны, и сотреши люди многи”¹⁰¹. Сей зміи есть ХРИСТОСЪ, Слово Божіе, СВЯЩЕННАЯ БИБЛІЯ.

“Азъ есмь (вопіетъ) свѣтъ міру...”¹⁰²

“Азъ есмь пастырь добрый...”¹⁰³ “Той сотретъ...”¹⁰⁴

Если имѣешь уши, послушай¹⁰⁵, какъ чудно сей зміи свиститъ: “Плоть ничтоже...”¹⁰⁶

Что слаще сей благой вѣсти сердцу христіанскому? О сего-то змія благовѣстіи Приточникъ даетъ знать:

“Страшное СЛОВО сердце мужа праведнаго смущаетъ, вѣсть же благая веселитъ его”¹⁰⁷.

Сей есть столбъ облачный, изводящій Израиля изъ осязающей тмы въ нетлѣнное Вѣчнаго¹⁰⁸, сей лежитъ на паденіе и на возстаніе¹⁰⁹, сей зміи съ преподобнымъ будетъ преподобный, говоря къ намъ:

“Сыне, еще премудро будетъ сердце твое, возвеселиши и мое сердце”¹¹⁰.

Таковъ одинъ вознесетъ змія, какъ написано:

“Змія возмут... (вознесутъ)”¹¹¹.

Презирать мудрыхъ совѣты значитъ самому себѣ зажигать факелъ. Для безпрепятственнаго путешествія нѣтъ важнѣе, то есть полезнѣе и величественнѣе, какъ узнать самаго себе и сыскать въ нашемъ пепелѣ погребенную Искру Божества. Откуда раждается благословенное оное царство владѣть собою¹¹², имѣть мощь и на стремленіяхъ душевныхъ, всѣхъ тигровъ лютейшихъ¹¹³, какъ на везущихъ колесницу львахъ, ѣхать.

Всѣх наук сѣмена внутрь челоуѣка сокрываются, тут их источник утаен, а кто видит его? Сей есть один родник неисчерпаемый всему благу и блаженству нашему, он сам есть оное блаженство, безвиновное НАЧАЛО, безначальная ВИНА, в коей и от коей все, а она сама от самой себе и всегда с собою есть и будет. Посему и вѣчна, всегда и по всему одна и одинакая, разлившаяся и содержащая. Сія высочайшая вина всеобщим именем именуется БОГ, свойственного имени ей нѣтъ¹¹⁴. Сіе блаженство премудрыи люди уже в древнѣйших вѣках нашли и наслаждались оным, а нам завѣтом своим неоцѣненное то сокровище оставили в наслѣдіе. Завѣт тот суть книги их и ворота к щастію.

“Премудрость и мысль блага во вратѣх премудрых”¹¹⁵.

“У врат сильных присѣдит, во вратѣх же града держаючи глаголет...”¹¹⁶

“Мудрыя жены создаша дома”¹¹⁷. О сих-то книгах пишется:

“Страшно мѣсто сіе нѣсть сіе, но дом Божій, и сія врата небесная”¹¹⁸.

“Яждь мед, сыне, благ бо есть [сот], да насладится гортань твоя, сице уразумѣши премудрость душею твоею”¹¹⁹.

“Аще бо обрящеши (оную), будет добра кончина твоя, и Упованіе тебе не оставит”¹²⁰.

“Сія книга повелѣній Божіих и закон сый во вѣк:

Вси держащіися ея в живот внидут, оставившии же ю умрут”¹²¹.

В сих премудростію созданных домах¹²² Блаженный Лот пирует и упивается со дщерми своими¹²³, в сих упился и Ное¹²⁴, там пирует и братія с Іосифом:

“Пиша же и упишася с ним”¹²⁵.

Не то они вино пили, что пьют у Приточника беззаконники: “Тии (бо) питаются пищею нечестія, вином же законопреступным упиваются”¹²⁶. Но вино, веселящее сердце¹²⁷. Видите, в коих книгах искать должно веселія, а чіе дѣло учить о нем.

Сіе вино пьет Небесный Учитель в Царствіи Отца своего с тѣми, о коих сказует: “Соглядав окрест себе сѣдящия, глагола: Се мати моя и братія моя...”¹²⁸

Сіе вино есть от стола высокаго: “Упійются от тука дому твоего”¹²⁹. От сего стола вкушает и Павел: “Имамы олтарь...”¹³⁰ Познаніе сладчайшія истины Божіей подобное вину веселящему, с сими тож дѣлается, что с нѣким древним мудрецом. Сей любитель истины и ревностный мудрости искатель от младых ногтей многая лѣта между прочим желал знать, кій разум и тайна закрывается в образѣ треугольника, который и нынѣ пишется в христіанских храмах, а изнутри его или око смотрит, или Солнечныи лучи льются¹³¹. Наконец сокровенная сила вдруг, как молнія, озарила душу его; вскочил Пифагор, начал руками плескать и кричать: “Сыскал! Сыскал! Сыскал!”¹³² Скажите мнѣ, кто б не почел пьяным, взирая на него? Скакал и Давид, играя на органы. Несут и ведут за ним кивот с сокрушенным внутрь завѣтом Господа сил¹³³ в замок его Сіон, а Давид пред ним пляшет. “Конечно, он спился или от меланхоліи с ума сошел”, – говорит, смотря в

окошко, Мелхола, дочь Саулова¹³⁴. А Давид, на ея руганіе не смотря, что желал, совершил: поднес Господу жертву всесожженія и жертву мира, праздник радости и веселія. Наконец и послѣдовавших ему израильтян здѣлал щасливыми, открыв им Господа сил, а у Мелхолы, дщери Саула, не бысть дѣтища до дне смерти ея. 2 Цар[ств], Гл[ава] 6.

Не очень сладкаго разсужденія был бы Давид, и сам я чуть ли бы от смѣха удержался, видя Давидово плясаніе о том, что втащил в крѣпость свою сундучище с каменными таблицами.

Сіе многіе и нынѣ дѣлают, всякой день цѣлуют Евангеліе и почти спят на сем камнѣ с Іаковом¹³⁵; но вѣрую и разумѣю, что тайная воскресенія сила, под каменными Скрыжалами сокровенная, как Мойсеево из горящей купины, так и Давидово сердце облистала и напечатлѣлася внутри его.

Там и Авраам увидѣл день Господень и возрадовался, сіе сам Давид доказывает сими словами: “Знаменася (напечатлѣся) на нас свѣтъ лица твоего...”¹³⁶ Иное дѣло видѣть камень с буквами и бумагу с чернилами внѣшним оком, а другое взирать тѣм взором: “Возведите очи ваши”¹³⁷, и слышать тѣми ушами: “Имѣй ушы слышати, да слышит”¹³⁸, и могти сказать с Павлом: “Написано не чернилом, но Духом Бога жива на скрижалях сердца плотных”¹³⁹.

Краски на картинѣ всякъ видит, но чтоб рисунок и живость усмотрѣть, требуется другое око, а не имѣй оное слѣп в живописи. Скрып музыкальнаго орудія каждое ухо слышит, но чтоб чувствовать вкус угаеннаго в скрытѣніи согласія, должно имѣть тайное понятія ухо, а лишенный онаго для того лишен движущей сердце радости, что нѣм в музыкѣ. В самую пламенѣющую усердіем душу не скоро входит сіяніе Славы Божія: “Внегда прійти времени, явишиися”¹⁴⁰. Блаженное сіе время на многих мѣстах назначено. У Ісаи: “Тогда отверзутся очи слѣпых, и уши глухих услышат. Тогда скочит хромыи, яко елень, и ясен будет язык гнусивых”¹⁴¹.

“Собранніи Господем обратятся и прійдут в Сіон с радостію, и радость вѣчная над главою их”¹⁴². “Тогда волцы и агнцы имут пастися вкупу”¹⁴³. “Свѣтися, свѣтися, Іерусалиме...”¹⁴⁴

Сей-то свѣтъ ниспещдшій здѣлал схожими на пьяных Апостолов: “Иніи же ругающесе глаголаху, яко віном исполнены суть”¹⁴⁵.

Кричит Петр и защищает их¹⁴⁶; но можно ль увѣрить застарѣлое в душах повѣрье? а иногда и злобное? Пьяны от радости, что уразумѣли то, чего, все оставив, искали... Увидѣли с Давидом знаменія и образов событіе, чудеса на небеси и на земли¹⁴⁷ прозрѣли, стали собирать манну.

Манна значит чудо, т. е. что то такое¹⁴⁸? “И се на лица пустыни мелко, яко коріандр, бѣло, аки лед на земли. Узрѣвше же то сынове Ізраилевы, рѣша друг ко другу: ‘Манна!’, сирѣчь: что есть сіе? Не вѣдяху бо, что бѣше. Рече же Мойсей к ним: ‘Сей хлѣб, егоже завѣща Господь’”¹⁴⁹. Несказанно радостны, что прозрѣли новое, начали прорицать новое новыми языки¹⁵⁰.

Сіе-то есть быть пророком, или философом, прозрѣть сверх пустыни, сверх стихійной бражди, нѣчто новое, нестарѣющееся, чудное и вѣчное, и сіе возвѣщать.

“Всяк, иже аще призовет имя Господне, спасется”¹⁵¹. Спасеніем душъ есть основательная радость и твердая надежда, дышут такимъ же пьянством и сіи Павловы слова: “Кто ны разлучит от любви Божія?”¹⁵² “Но во всѣх сих препобѣждаем за возлюбшаго нас”¹⁵³. Видите, сколько сильно в сем мужъ вкоренилась радость, что всѣ горести его пріуслаждает, ничто ему не страшно, весел и в темницѣ. Сей есть Истинный Мир¹⁵⁴.

Как здравіе селеніе свое имѣет не внѣ, но внутри тѣла, так мир и щастіе в самой среднѣйшей точкѣ души наша обитает и есть здравіе ея, а наше блаженство.

Здравіе тѣла не иное что есть, как мир тѣлесный, а мир сердечный есть живность и здравіе души, и как здоровье рождается послѣ очищенія из тѣла вредной и лишней Мокроты, матери всѣх Болѣзней, так и сердце, очищаемое от подлых мірских мнѣній, безпокоящих душу, начинает прозирать Сокровенное внутри себе сокровище щастія своего, чувствуя будто послѣ болѣзни желаніе пищи своя, подобное нашему орѣху, зерно жизни своя в пустом молочкѣ зачинающему. Сих-то начинающих себе познавать призывает премудрость Божія в дом свой на угощеніе чрез служителей: “Пріидите, ядите мой хлѣб и пійте вино...”¹⁵⁵

В сію гостинницу и паціент Іерихонскій привозится самарянином¹⁵⁶, зовет и всѣх, сердце свое потерявших: “Приступите ко мнѣ, погубльшии сердце, сущи далече от правды”¹⁵⁷, пріидите ко мнѣ, вси труждающіися...”¹⁵⁸ О сем врачъ внушает нам сын Сирахов: “Почитай врача... ибо Господь созда его”¹⁵⁹. А кто ж есть тот врач, если не сей: “Изцѣляя всяк недуг и всяку язву в людех”¹⁶⁰. Но что изцѣлял? “Изцѣляя сокрушенные сердцем...”¹⁶¹ Если кто сердцем болен, если мыслями недужен, тогда точно сам человекъ страдает. Не тѣло, но душа есть человекомъ, не корка, но зерно есть орѣхомъ. Если цѣлое зерно, сохранится и корка в зернѣ. Кто прозрит сіе и повѣрит? “Очисти прежде внутреннее сткляницы и блюда, да будет и внѣшнее има чисто”¹⁶². Изцѣли прежде сердечное сокрушеніе, не бойся от убивающих тѣло¹⁶³. Иное тѣлесное здоровья, другое дѣло веселіе и живость сердца.

Садом, оплота лишеннымъ, есть несчастливая душа, щастіе свое на пѣску стихійном основавшая и увѣрившая себя, что можно добро свое сыскать внѣ Бога. Начало премудрости – страх Божій¹⁶⁴. Он первѣе усматривает щастіе свое внутри себе. Сіе блаженное утро внутри сердца свѣтитъ начинает, ведущее за собою ведро пресвѣтлаго и вѣчнаго мира, и если бы оно было тлѣннѣе подвержено, то могло ли бы родить вѣчный мир? Может ли душа незыблемое имѣть упованіе на то, что третяго дня сокрушится? Не вся ли такая пѣсочная надежда есть мать душевнаго сокрушенія? И как может твердо устоять сердце, видя все стихійное, до послѣдней крошки разоряемое, а прозрѣть за слѣпотою не может то, на чем благонадежно можно опереться? Сія благонадежная надежда зовется у Павла якорем¹⁶⁵.

По сему видно, что все свѣтское добро нѣсть добро; оно сокрушается даже до самаго здравія тѣлеснаго и успокоить сердца не может. Доколѣ душа не почувствует вкусу нетлѣнія, дотолѣ не вкусит она твердаго мира и есть мертва.

Коль многое множество читает Библію! Но без пользы: сей дом Божій заперт и запечатан.

Дух страха Божія и дух разума вход отверзает. Без сего ключа всяк порошчет, взалчет и обойдет Град сей¹⁶⁶.

Многіи приходят к нему с любопытным духом, инии с половиною души, инии с Іудиным сердцем, но без пользы. “Окрест нечестивіи ходят”¹⁶⁷. Инии преклоняют ее к защищенію своих плотоутодій и со строптивым развращается¹⁶⁸ во вред. Выводят пророчества о временной пользѣ, о частных враках, о тлѣнных предметах, но окрест нечестивіи ходят¹⁶⁹. Коль мало истинных рачителей, вѣрных искателей и снарядных чтецов, – жалуется о сем Іеремія: “Кому возглаголю и кому засвидѣтельствую, и услышит? Се необрѣзана ушеса их, и слышати не возмогут! Се слово Господне бысть у них в поношеніе, и не воспріимут!”¹⁷⁰ Библія есть совершеннѣйшій и мудрѣйшій орган. Как стрѣла магнитная в одну сѣверную точку устремляет взор свой¹⁷¹, так и сія к оному взирает и ведет [к] тому: “ВОСТОК имя ему”¹⁷². Сія есть стрѣла спасенія Господня, как говорит Елисей, пособляя собственными своими руками натягти лук и выстрѣлить стрѣлу на непріятелей, наложив руки свои на руки царя Іоаса. 4 Царст[в], Гл[ава] 13¹⁷³.

Если язык разит, длячего не назвать его стрѣлою? Библія есть слово Божіе и язык огненный.

Исаія в лице ея говорит: “От чрева матере моя нарече имя мое и положи уста моя, яко мечь остр, и под кровом руки своея скры мя; положи мя, яко стрѣлу избранну, и в тулѣ своем скры мя, и рече ми: Раб мой еси ты, Израилю, и в тебѣ прославлюся”¹⁷⁴. Сія стрѣла от вышняго нам послана для врагов.

Слова Богопроповѣдников суть стрѣлы, о коих Исаія: “Ихже стрѣлы остры суть, и луцы их напряжени; копыта коней их, яко тверд камень, вмѣнишася; колеса колесниц их, яко буря. Ярятся, яко львы”¹⁷⁵. Вот один из сих воинов! “Оружіе воинства нашего не плотское, но сильно Богом...”¹⁷⁶

Но как натягать стрѣлу сію? Должно умѣть и имѣть в себѣ того: “Научай руцѣ мои на ополченіе”¹⁷⁷. Сію-то стрѣлу сыскали в колчанѣ апостолы, язык огненный: “Языка, егоже не вѣद्याше, услыша”¹⁷⁸. А как стрѣла сія парящая взирает к одному точію востоку¹⁷⁹, так и сей орган одному Богу пѣснь воспѣвает. Очень вздорно и худо разногласит и сам свое мѣшает сличное согласіе, естли стать на нем играть для плоти и крови. Играет и скачет Давид, но пред Господем, т. е. ради Господа, так, как и Мелхолѣ говорит: “Благословен Господь, иже избра мя паче отца твоего... Буду играти и плясати пред Господем”¹⁸⁰. Поощряет и других: “Вспойте ко Господеви. Сей, де, один только благ Псалом есть”¹⁸¹.

Нѣтъ сладостнѣе и дѣйствительнѣе, как брѣнчать на нем Богу, а не стихіям, Господу, а не міру, не тлѣни, но вѣчности; тогда-то дѣйствительно изгонятся Бѣсы из Саулов. При том надобно умѣть слышать голоса, вливающіе в душевное ухо сладкую Симфонію.

При свидѣтельствѣ двоих или троих голосов твердый псалом составляется, напримѣр: “Почитай врача противу потреб честію его, яко Господь созда его”¹⁸². Вот! кого ж не Господь созда? Тот час и вздор: длячего ж Царь Іудин Аса осуждается ради лѣкарей? “И ниже в немощи своей взыска Господа, но врачей”¹⁸³. Смотрите, как дурно сей орган разногласит ко человѣку! Не спорю, да и сам я рад почитать тѣлеснаго врача. Притом говорю, что Библія весьма есть дурною и несложною дудою, естли ее обращаем к нашим плотским дѣлам, бодущій терновник, горькая и невкусная вода, дурачество, естли с Павлом сказать, Божіе¹⁸⁴, или скажу лайно, мотыла, дрянъ, грязь, гной человѣческій, в коем велит Бог Іезекилю сокрыть ячменный опрѣснокъ¹⁸⁵. “Тако снѣдят сынове Израилевы хлѣб свой нечист во языцѣх, аможе разсыплю я”. Гл[ава] 4¹⁸⁶.

У Ісаи – стрѣла избрана, в тулѣ своем сокрытая¹⁸⁷, а у Іезекиля – в лайнѣ мотылъ скотских сокрывается опрѣснокъ¹⁸⁸.

Не сіе ли есть таинство утверждающаго сердца нам слова Божія, грязью земных дѣл наших обвитое? Тѣ только однѣ от змійных утрызений изцѣлились, кои на вознесеннаго змія в гору взирали¹⁸⁹, не тѣ, что смотрѣли на ползущаго по земляном прахѣ.

Так и здѣсь питаются во время глада пшеницею Іосифовою¹⁹⁰ приступившіе к столу и наслаждающіеся высокими умы, а не тѣ, кои жрут гнилую свою мертвечину около слова животнаго¹⁹¹.

“Окрест нечестивіи...”¹⁹²

Там проминается змій, ползущій и ядущій грязь, а у Іезекиля на гноеядцов вот что Бог вѣщает: “Да скудни будут хлѣбом и водою, и погибнет человѣкъ и брат его, и истают в неправдах своих”¹⁹³. Длячего мы находим там нашу грязь и гной и ядим оной, когда все сіе Богу и Божественному Его слову единственно посвящено? Конечно, мы не узнали себе. Естли ж скажете, что оное жестоко¹⁹⁴ и трудно читать и разумѣть, сіе вам Бог прощает. Одно то непростительно, что мы похожи на умницу бабу; сія разумница изволила кушать горчайшую около орѣха волоскаго корку. Наконец осердившись, начала ругать и смѣяться, кои, лишившись добраго вкуса, похваляют иностранные плоды.

“Почитай врача... Яко Господь созда его”¹⁹⁵. Но дабы тут не приснились нам наши тѣлесные врачеванія, для того там же всплош говорится сіе: “Не от древа ли осладися вода, да познана будет сила его?”¹⁹⁶ Лѣкарствам плотским кое есть сходство с тѣм Богопоказанным древом, коим Мойсей воду горькую осладил¹⁹⁷? Естли кто сіе древо знает, может вознести змія¹⁹⁸, отбить грязь от опрѣсноков¹⁹⁹, осладить библейную воду. Вот лѣкарь кричит. Послушайте премудрость в притчах! “Господь созда мя, начало путей моих”²⁰⁰. Слушай лѣченіе: “Сыне, да не преминеши! соблюди же

совѣтъ мой²⁰¹ и мысль, да жива будет душа твоя, и благодать будет на твоей выи! Будет же изцѣленіе (приложеніе) плотем твоим и уврачеваніе костем твоим, да ходиши надѣясь в мирѣ во всѣх путех твоих..."²⁰²

Видите, что лѣчит сей врач²⁰³? Душу болѣзненную. "Мир мой даю вам"²⁰⁴. "Вы друзи мои есте..."²⁰⁵

Сего-то добраго друга толь высоко рекомендует сын Сирахов: "Друг вѣрен покров крѣпок есть, обрѣтый же его обрѣте сокровище. Другу вѣрну нѣсть измѣны, и нѣсть мѣрила добротѣ его! Друг вѣрен врачеваніе житію, и боящіися Господа обрящут его"²⁰⁶. Теперь же скажу: почитайте Библию в разсужденіи надобностей ея, она есть Аптека, Божією премудростію приобрѣтенная, для уврачеванія душевнаго мира, ни одним земным лѣкарством не изцѣляемаго.

В сей-то аптеку Павел роет, копает, силою древа крестнаго вооружен, и, убивая всю мертвую гниль и гной, вынимает и сообщает нам само чистое, новое, благовонное, Божіе, нетлѣнное, вѣчное, проповѣдуя ХРИСТА, Божію силу.

Церемонисты сердятся, а Аѳинейцы смѣются. Нам же, званным, ХРИСТОС есть Божія сила и Божія премудрость²⁰⁷. Естли ж спросите, для чего сіи книги одно пишут налицо, а другое тайное и новое из них выходит? А кто ж сѣет на нивѣ сѣмя будущее? Да и можно ль? Пахарь сѣет зерно нынѣшнее. Оно, принятое в нѣдро земное, разопрѣет и соглѣет. В той день выходит из него плод новый с новым зерном. А к сему круг годоваго времени надобен.

Скажите, возможно ль на молодом сердцѣ вырастить плод вѣдѣнія Божія и познанія (сіе обое с собою неразлучное) самаго себе²⁰⁸? К сему круг цѣлаго человѣческаго вѣка потребен. Библия есть человѣкъ домовит, уготовавшій сѣмена в закромах своих²⁰⁹. О сем-то хозяинѣ пишется: "Изыде сѣяй сѣяти"²¹⁰. Она в молодыя наши мысли насѣвает сѣмя нынѣшняго плотскаго нашего вѣка, дабы несмысленное наше сердце²¹¹ способно принять могло. Сіе сѣмя не пустое, но утаевает в себѣ Божію силу.

Оно, как ни потребное, со временем портится в сердцѣ и гибнет, а новое прозябает. Сѣется гніющее, возстает благовонное; сѣется жестокое, возстает нѣжное; сѣется горькое, возстает сладкое; сѣется стихійное, возстает Божіе; сѣется несмысленное и глупое, воскреснет премудрое и прозорливое. Все, что только мы имѣем, есть то ж и у Бога. В сем только разнь, что наша гниль и стѣнь, а его – нетлѣніе и истина.

Древній мудрец Эдип, умирая, оставляет малолѣтнему сыну в наслѣдіе исторію именем «Сфинкс»: "Любезный сын²¹², вот тебѣ самое лучшее по мнѣ наслѣдіе! Прійми малую сію книжку от десницы моей; люби ее, естли хочеш любить твоего отца; меня почтеш, почитая оную. Носи ее с собою и имѣй в сердцѣ своем, ложася и вставая. Она тебѣ плод принесет тот, что и мнѣ, разумѣй – Блаженный конец жизни твоей. Не будь нагл и безсовѣтен, ступай тихонько, жизнь есть путь опасный; приучай себя малым быть довольным. Не подражай расточающим сердце свое по наружностям, учись

собирать расточенія мыслей твоих и обращать их внутрь тебе. Щастіе твое внутрь тебе есть²¹³, тут центр его зарыт; узнав себе, все познаеш, не узнав себе, во тмѣ ходить будеш и убоишися страха, гдѣ его не бывало²¹⁴. Узнать себе полно, познаться и задружить с собою сей есть неотъемлемый мир, истинное щастіе и мудрость совершенная. Ах, естли б мог я напечатлѣть теперь на сердцѣ твоём познаніе самаго себе!.. Но сей свѣтъ озаряет в поздний вѣкъ, естли кто щаслив... Будь добр ко всѣм. Не обидиш и врага своего, естли хоть мало узнать себе потщишся. Но прозираю природу твою и радуюсь. Конечно, узнаеш себе, естли любить будеш вникать крѣпко внутрь себе, крѣпко, крѣпко... Сим одним спасешся от челюстей лютаго мучителя”.

Он много говорил, но мальчик ничего не мог понять. Омоча отцовскую руку слезами и принимая книжку, прилагал ее, будто отца, к сердцу своему; а отец, радуясь как сыновнему усердію, так и разлученію своему от тѣла, уснул в вѣчности, оставив на смертном лицѣ образ радости, живой слѣд убаженнаго миром души своея.

Добрый сын, малую сію книжечку часто читая, почти наизус ее знал. В ней написано было, что лютѣйшій и страшнѣйшій урод, именем Сфинкс, во время жизни отца его всѣх встрѣчающихся ему, кто бы он ни был, мучил и умерщвлял людей. Лице его было дѣвичье, а прочее все льву приличное. Вся вина убивства состояла в том, что не могли рѣшить предлагаемой сим чудовищем задачи, или загадки, закрывающей понятіе о человѣкѣ. Кто бы ни попался, вдруг задача сія: поутру четвероножный! во полдень двуножный, в вечеру треножный, скажи мнѣ, какой звѣрь...²¹⁵ Наконец написано, что Эдип загадку рѣшил, урод исчез, а возсіяла во дни его радость и мир²¹⁶. Всю сію опись держал он в сердцѣ своем²¹⁷.

Пришел мудрецов сын в возраст, усилилися страсти, а свѣтское дружество помогло ему развратиться. “Сфинкс – какое дурачество, – говорили ему, – пустая небыль! Суевѣріе!..” Да и сам он уже имѣл не дѣтской разум, он понимал, что сих звѣрей ни в Америкѣ, ни в самой Африкѣ, ни в островах Японских натура не раждает, а в Европѣ их не бывало. Ни одна натуральная исторія об них не упоминает, все уже изрядно понимал, чтоб быть прозорливым нетопырем. Нетопырю острый взор в ночи, а бездѣлнику во злѣ. Безпутная жизнь совсѣм лишила его сердечной веселости. Тогда первый засѣвъ юродивой о уродѣ исторіи в сердцѣ его согнал, так как гніет старое пшеничное зерно, на нивѣ погребенное.

В 30 лѣтъ начал входить в себя и узнавать. “Какое бѣдствіе! – говорил он сам с собою. – Я совсѣм перемѣнился. Гдѣ дѣвалась радость моя? Я мальчиком был весел, все у меня есть с излишком, одного недостает веселія. Есть и веселіе и таковым меня почитают, но внѣшнее, а внутрь сам чувствую развалины основанія его, боюсь и сумнѣваюсь. Одно то твердо знаю, что я бѣден. Что ж мнѣ пользы в добром о мнѣ людском мнѣніи? Вот точной плод презрѣннаго мною завѣта и совѣта отческаго! Прибыль моя двоит во мнѣ жажду, а мои услажденія сторичным кончаются огорченіем. Сфинкс... Чудное дѣло...

Конечно, тут тайна какая-то... Мой отец был мудр и человеколюбив, не лгал и в шутку и не был к сему сроден; нельзя, чтоб он меня хотѣл обмануть. Конечно, все то правда. А чуть ли я уже не попался звѣрю тому; мучит меня что-то, но не понимаю, и пособить нельзя. Одно только чудо, что мучусь тѣм, чего не вижу, и от того, кого не знаю... Нещастное заблужденіе! Мучительная тьма! Ты-то поражаешь в самую точку меня, в самую душу мою, опрокинув, как вихрь, хижину, как буря, кедр. Безразсудный міре! прельщающій и прельщаемый! Яд совѣтов твоих есть то сѣмя смерти сердечныя, а твоя сласть есть то лютейшій звѣрь; она неразумных встрѣчает лицом дѣвичьим, но когти ея – когти львовы, убивающіе душу, и убивства ея каждый вѣкъ и каждая страна исполнена". Продолжать не хочу. Начал прозябать из ложной исторіи новый и всеполезный дух. Добрый сын при восходящей внутрь себе предводительствующей зарѣ, помалу-малу узнав себе, со временем здѣлался наслѣдником высокаго отеческаго міра, возгнѣздившись на храмъ нетлѣнной истины, как почитатель родителей змѣненавистный бусел²¹⁸, исполнив как отцовское, так и пророчество, сокрываемое тайнообразным голубом, средѣ морских волн на камени стоящем, с сею подписью: "НА ТВЕРДОСТИ ПОЧИВАЮ"²¹⁹.

Что нужнѣе, как мир душевный? Библія нам от предков наших завѣтом оставлена, да и сама она есть завѣтъ, запечатлѣвшая внутрь себе мир Божій, как огражденный рай увеселеніе, как заключенный кивот сокровище, как перлова мать, драгоценнѣйшее перло внутрь соблюдающая. Но несмысленная наглость наша, по углам дом сей оцѣняющая²²⁰, презирает и знать не ищет. Очень нам смѣшным кажется сотвореніе міра, отдых послѣ трудов Божій, раскаяніе и ярость его, вылѣпленіе из глины Адама, вдуновеніе жизненнаго духа, изгнаніе из Рая, пьянство Лотова, родящая Сарра, всемірный потоп, столпотвореніе, пѣшешествіе чрез море, чин жертвоприношенія, лабиринт гражданских законов, шествіе в какую-то новую землю, странныя войны и побѣды, чудное межеваніе и прочая, и проч[ая].

Возможно ль, чтоб Енох с Ліею залетѣли будто в небо²²¹? Сносно ли натурѣ, чтоб остановил Навин солнце²²²? Чтоб возвратился Иордан²²³, чтоб плавало желѣзо²²⁴? Чтоб дѣва по рождествѣ осталась? Чтоб человек воскрес? Кой судія на радугѣ²²⁵? Кая огненная рѣка? Кая челюсть адская? Вѣрь сему, грубая древность; наш вѣкъ – просвѣщенный²²⁶.

Нимало сему не удивляюсь. Они приступают к наслѣдію сему без вкусу и без зубов, жуют одну немудреную и горькую КОРКУ. Если бы к сему источнику принесли с собою соль и посолили его с Елисеєм²²⁷, вдруг бы сей напиток преобразился в вино, веселящее сердце²²⁸. Сіи воды до дне сего²²⁹ суть тѣ же елисейскія, как только Елисей посвятил их Господним глаголом, Божію слову тот час перестали быть смертоносными и вредными, стали сладкими и цѣлительными душам.

Если кто узнал себе и задружил, если может сказать: "бысть глагол Господень ко мнѣ"²³⁰, "вѣм человека"²³¹, может и теперь посѣщать сія же воды. Сіи-то источники оставляются в наслѣдіе от отца Исааку: "Паки ископа

Исаак кладязи водныя, яже ископаша раби Авраама отца его". Гл[ава] 26²³². Возлѣ сего источника раб Авраамов находит для Исаака супругу Ревекку²³³.

Толкует обрученіе сіе Осія: "Обручу тя себѣ во вѣк и обручу тя себѣ в правдѣ и в судѣ, и в милости, и в щедротах: и обручу тя себѣ в вѣрѣ, и увѣси Господа"²³⁴. Послушайте, вот раб сына Авраамля: "Обручих вас оному мужу дѣву чисту представить Христови"²³⁵.

Испытайте писанія²³⁶: разумѣй, очищайте, ройте, копайте, смотри, как роет Исаак: "Отшед же оттуду, ископа кладязь другій. И не пряхуся о том, и прозва имя ему пространство, глаголя: яко нынѣ распространи Господь нам"²³⁷. Развѣ не слышим призывающаго нас живаго источника? "Вжаждай да грядет ко мнѣ..."²³⁸ Вот наслѣдіе! покой сердца, пространство духа, утоленіе душевной жажды. Не дай Бог нам так пить из сего источника, как сіи потоки. "Юдоль же сланая имяше кладязи смолянныя. И побѣже царь Содомскій и царь Гоморрскій, и падоша тамо: оставшіися же бѣжаша в горныя"²³⁹. Один и тот же источник естъ паденіем и возстаніем²⁴⁰, презирателей Богу посвящаемых сих вод и ругателей Елисеевых уже не Сфинкс²⁴¹, но медвѣдицы терзают²⁴²; "и озрѣся вслѣд их, и видѣ я, и проклят я именем Господним..." 4 Цар[ств], Гл[ава] 2²⁴³. Мы не дѣти умом; медвѣдица душу не тронет; я тебѣ скажу, кии то звѣри, от Бога насылаемыи. "Зубы звѣрій послю в ня..." Второзак[оніе], 32, с[тих] 24. Примѣть слово сіе "в ня"²⁴⁴, разумѣй: "внутрь их"; звѣря впустить во внутренность как можно? Посылает на них и шершнія²⁴⁵. Нельзя, чтоб наказывал по тѣлу тот, которой говорит:

"Не убойтеса от убивающих тѣло..."²⁴⁶

Кии ж суть сіи звѣри и шершни? Слушай Мойсея: "И будет аще не послушаеши гласа Господа Бога твоего...²⁴⁷ проклят ты внегда входитьи тебѣ, и проклят ты, внегда исходитьи тебѣ. Да послет тебѣ Господь скудость и глад, и истребленіе на вся..."²⁴⁸ Слушай далѣе: "Да поразит тя Господь истлѣніем, и огневицею, и стужею, и жженіем, и убийством, и вѣтром тлетворным, и блѣдостію, и поженут тя, дондеже погубят"²⁴⁹. Слушай далѣе: "Поразит тя Господь неистовством и слѣпотою и изступленіем ума"²⁵⁰. Станем тут: довольно сего. Только не забудьте Сираховых слов о языкѣ: "Послан будет на ня, яко лев, и, яко пард, погубит я"²⁵¹.

О сих Грызениях и душегубных жалах говорит и Павел:

"Жало же смерти Грѣх..."²⁵²

Что естъ грѣх, если не заблужденіе? Грѣшить, в греческом языкѣ ἀμαρτάνειν, значит быть безпутным²⁵³; что ж бѣдственнѣе, как шествовать без дороги, жить без пути, ходить без совѣта? Сіе поразит сердце больнѣе медвѣдиц, жалчае шершней. Нѣтъ слаще и увеселительнѣе истины²⁵⁴, путеведущей душу, и нѣтъ горестнѣе, как тма невѣдѣнія. "Будеши (там же у Мойсея говорится) осязаяй в полудни, якоже осязает слѣпый во тмѣ, и не исправит (Господь) путій твоих"²⁵⁵.

Еще простѣе говорится у Іереміи: "Накажет тя отступленіе твое, и злоба твоя обличит тя и увѣждѣ, и виждѣ, яко зло и горько ти естъ"²⁵⁶, "и не

исправит (Господь) путей твоих”²⁵⁷. Не вѣруй и не вѣдущій Господа уже осужден есть²⁵⁸. Нѣтъ горестнѣе и мучительнѣе сего, и не будет никогда. Грѣх есть порча самаго существа и разореніе самой душевной исты; грѣх значит заблудить от Господа своего, а сіе есть потерять живот и мир сердечный²⁵⁹. Грѣх сам себѣ яд и казнь²⁶⁰; а мучит паче тысячи адов. Видите, чіе дѣло учить о мирѣ и щастіи. Библия сему источник и основаніе. Правда, что многіе ангелы сокровищу нашему, в вертепѣ родшемуса, не очень искусно и не по Давидову на библейном инструментѣ поют пѣснь: “Слава в Вышних Богу”²⁶¹. Но глупость цѣлой тысячи несмысленных живописцов не сильна у нас живописную хитрость привести в презрѣніе, а научает нас, что сія наука есть многотрудная и от толикаго своих любителей стара, немногими постигаема.

Старинный друг мой Алексѣй Соха²⁶² в собраніи дружеском по теченіи рѣчи стал хвалится, что общій наш пріятель Севастіан, сын Іакинѳов, лѣкарь, возвратил ему очи, в опаснѣйшем состояніи находящіяся. В сем мѣстѣ нашего разговора один из собранія начал горько плакать; всѣ мы задивились: что причина? “Мнѣ тот же лѣкарь, – сказал с плачем слѣпец, – сам собою обѣщался было исцѣлить очи”. Мы знали, что добродушный Севастіан не принимался за невозможное, для того спросили: “Для чего ж ты не отдался?” – “Вот для чего! – отвѣчал безокий. – Обманут многими врачами, думалось мнѣ, что всѣ суть тѣ же; а теперь я навѣки Слѣп...” Достоинно и праведно! Монета воровская не может уничтожить цѣну и честь монеты царской. Теперь скажу вам то же, что в началѣ: осторожно говорите о Мирѣ. Высокая рѣчь есть МИР. Не будьте наглы, испытайте все опасно. Не полагайтесь на ваших мыслей паутину. Помните слово сіе: “Не буди мудр о себѣ”²⁶³.

“Не мудрися излишше, да не когда изумишися”²⁶⁴.

“Не оправдай себе пред Богом”²⁶⁵.

“Почитай врача”²⁶⁶.

“Не высокоумствуй, но бойся”²⁶⁷.

Презирать Библию значит мудриться излишше, будто мы что лучшее выдумали.

Оправдать себя пред Богом значит то ж, будто мы упредѣли его новоизобрѣтенным прямиком к щастію. Высокоумствовать значит, будто в наш вѣкъ родилась истинная премудрость, не знаемая древним вѣкам и нашим предкам.

Сіе есть высокостепенное сумазбродство²⁶⁸, если думать, что в наших временах взойшло солнце, отворился ключ здоровых вод, изобрѣтена соль... Самонужность есть повсемѣстная и вѣчная. Бог и Премудрость безначальны²⁶⁹. А то самая дрянь, что вчера с грибами родилось. Изберите день и соберитесь. Я за предводительством Божіим и его Библии мог к вам, если меня не обманет самолюбіе, показать алфавит мира, или букварь его²⁷⁰. А теперь поручаю вас Богу. Сумма всей нашей рѣчи будет сія: чем кто согласнѣе с Богом, тѣм мирнѣе и щасливѣе. Стыжуся сам своего слова.

Лучше было сказать: соберемся и участно всѣ побесѣдуем. Авось-либо что откроет тот, который близ есть всѣм, призывающим его в Истинѣ²⁷¹.

АѠАН[АСІЙ]. А мы пойдем в сад, а из саду домой... Скажите мнѣ, как вам показалась рѣчь его?

Ерм[ОЛАЙ]. Мнѣ она показалась дѣлом. Нѣтъ вреднѣе, как наглость.

Як[ОВ]. И мнѣ его рѣчь кажется небезосновательною. Может статься, что мы разсуждаем о мирѣ так, как древніи разсуждали о пифагоровских бобах. Между многими его гадательными реченіями есть и сіе: “Не ѣж бобов”. Многія сему смѣялися, а иные высосали из сих слов подлые соки, всяк по своему сновидѣнію. Один думал, что в бобах вредной сок, раждающій безсонницу. Другой мечтал, что срамный дух имѣют и фигуру. Третьему приснилось, будто бы обращаются в кровь, естли скрыть в мѣдном сосудѣ, и прочій вздор²⁷². О сем написали и книги. Возможно ли, чтоб мудрый муж толь подлая мысли закрыл в своем символѣ? Мнѣ кажется, тѣ угадали, кои высосали оттуду сіе Сираховское слово: “Премудрость книжника во благовременіи празднества, и умаляясь в дѣяніях своих упремудрится”²⁷³. За неимѣніем камушков употребляли древніи для кандидатов бѣлая и черныя бобы. Пифагор любителей премудрости отвлекал сим словом от честолюбія, чтоб имѣть вольное сердце к изслѣдованію истины. Толкует один его символ Цицерон в книгѣ своей о старости²⁷⁴, но весьма нехудо: древніи мудрецы имѣли свой язык особливый, они изображали мысли свои образами, будто словами. Образы тѣ были фигуры небесных и земных тварей, наприм[ѣр], Солнце значило истину. Кольцо, или змій, в кольцо свитый, – вѣчность. Якорь – утвержденіе или совѣтъ. Голубь – стыдливость. Птица бусел – Богочтеніе. Зерно и сѣмя – помышленіе и мнѣніе. Были и вымышленные образы, наприм[ѣр], Сфинкс²⁷⁵, сирена²⁷⁶, феникс²⁷⁷, семиглавный змій и прочая. Печать кесаря Августа имѣла с кольцом якорь, обвитый стремительнѣйшим морским звѣрем Делфином с сею подписью: FESTINA LENTE²⁷⁸, т. е. спѣши (всегда) исподволь. Образ, заключающій в себѣ тайну, именовался по-еллински ΕΜΒΛΗΜΑ, ΕΜΒΛΕΜΑ, т. е. вкидка, вправка, будто в перстень алмаза²⁷⁹. Наприм[ѣр], изображенный гриф с сею подписью: “Наглорожденное скоро исчезает”²⁸⁰. Или сноп травы с сею надписью: “Всяка плоть трава”²⁸¹. А естли таких фигур сложить вмѣстѣ двѣ или три, как в помянутой печати, тогда называлось ΣΥΜΒΟΛΟΝ²⁸², CONJECTURA по-римски; по-нашему бы сказать: скидка, сметка²⁸³. Августова печать была головою всѣх его совѣтов в Царствованіи. Он почитал за одно скорость и исправность. Наконец, так щасливо царствовал, что народная рѣчь сія почти обратилась в пословицу: Августу или не должно было зачинать, или переставать царствовать²⁸⁴. Но мнѣ кажется, что Августова печать значит и то, дабы бѣшенство душевных стремленій удерживать совѣтом, зависящим от вѣчности. В сію мысль приводит фигура змія, в кольцо свитаго, с сею надписью: “От тебе, Боже, начало, в тебѣ же да кончится”²⁸⁵. Вѣчнаго вѣчность так же образовалась тремя перстнями, или кольцами, меж собою сцѣпленными, с надписью: “СΠΙ ΤΡΙΕ вышше всѣх

стихій”²⁸⁶. Сердце, устремившееся к вѣчному, означалось образом стрѣлы, горѣ стремящейся к звѣздѣ, с такою подписью: “Довлѣет мнѣ один он”²⁸⁷. Сердце, вѣчностію просвѣщенное, образовалось кустарником, или насажденіем, плодопринесшим зерно, падающее сверху поверхности земной, с подписью: “Чаю Будущія жизни”²⁸⁸. Изображалось и орлом, взирающим и возлетающим к Солнцу, с подписью: “Торю к Безсмертію”²⁸⁹. Также зміем, совлекшим свою ветошь весною и обновившим юность²⁹⁰. Я недавно написал таинственный образ. Он представляет море с берегом, с котораго летит на другую сторону моря ласточка, с надписью: “Зимою нѣтъ здесь для меня покою”²⁹¹. Таковыя тайно образующія вѣчность фигуры бывали у древних вырѣзываемы на печатях, на перстнях, на сосудах, на таблицах, на стѣнах храмов; по сей причинѣ названы ІЕРОГЛИФИКА (Hieroglyphica²⁹²), т. е. священная скульптура, или рѣзба, а толкователи названы ІЕРОФАНТЕС²⁹³ – священноавители, или Mystagogi²⁹⁴ – тайноводители. Конечно, никто бы не мог разумѣть и видя не видѣл бы, наприм[ѣр], шар земный, изображенный с царскою короною и скипетром, но опровержен, если бы не было подписано слѣдующее: “Дурак уповает на него”²⁹⁵. Отсюда, видно, родилась пословица сія: “Не фигура”²⁹⁶, т. е. не трудно.

ЛОНГ[ИН]. Мнѣ кажется, что и самая Библия есть Богом создана из священо таинственных образов. Небо, луна, Солнце, звѣзды, вечер, утро, облак, дуга, рай, птицы, звѣри, человек и прочая. Все сіе суть образы высоты небесной премудрости, показанной Мойсею на горѣ; все сіе и вся тварь есть стѣнь, образующая Вѣчность. Кто бы мог догадаться, что Ноева дуга образ есть священный Библии, если бы не сын Сирахов, похваляя Божественную премудрость, сказал: “Слава высоты, твердь чистоты... Солнце во явленіи... пожигающее горы... Луна всѣм... мѣсяц по имени своему есть... Доброта Небесе, Слава Звѣзд... Виждь дугу и благослови сотворшаго ю, зѣло прекрасна сіяніем своим”? Гл[ава] 43²⁹⁷. Всю сію неба и земли тварь Сотворил вышній в том, да прообразует²⁹⁸ она горнее начало власти Божіей, силу слова его и славу присносущнаго духа его.

“В НАЧАЛѢ сотвори Бог небо и землю”²⁹⁹.

Когда вся тварей смѣсь проистекает из Божіею источника, тогда да возвращается к тому же, кой есть начало и конец³⁰⁰, и нас за собою да ведет от смерти к жизни³⁰¹ и от земли к небеси³⁰². Сіе великое свѣтило (БИБЛИА), сотворенное на тверди крѣпости вѣчнаго на то, да освящает земленные умы наши, да разлучает нам между днем воскресенія и между ночью тлѣнія³⁰³, которое одно нам, как видимое, так и знаемое, да ведет своими з[на]меніями во времена вѣчности, во дни спасенія³⁰⁴, в лѣто Господне благопріятное³⁰⁵. Оно утвержденное в роды родов³⁰⁶, да по крайнѣйшей мѣрѣ нѣкоторая частичка людей Божіих в Сем Ковчегѣ спасется от змія, изbleвающаго потоп, наводняющій землю безбожіем³⁰⁷. В сем ковчегѣ почивает наш Ное, т. е. мир, всяк ум превосходящій³⁰⁸, и кто воздвигнет его³⁰⁹? Тут гнѣздится и голубица его (“іона” Еврейски³¹⁰), извнутри испущаемая, возводящая

высокій взор свой, усматривающая превосходящія тлѣнія воду верхи Гор вѣчных, Гор правды Божіей, мѣсто злачное³¹¹, землю износящую быліе травное и древо плодovitое³¹², день третій воскресенія, и приносящая во устах своих нам милость мира и твердое надежды утвержденье, глаголя: “Радуйтесь! не бойтесь! Что смущенны есте³¹³? Мир вам³¹⁴! Идите возвѣстите братіи моей”³¹⁵.

Если бы кто вошел в покой чистыя сея голубицы и, отдохнув посреде предѣлов³¹⁶ ея с Исааковым сыном, тогда бы узнал, что вся слава ея внутри находится, и признался бы, что подлинно крила ея посребренны, что шум их чудный, а междураміе ея сіяет самым чистѣйшим и никому не слыханным златом³¹⁷: “Злато же земли сея доброе: и тамо есть АНѠРАКС и камень зеленый” (Быт[іе], Гл[ава] 2)³¹⁸. Но так все закрыто фигурами, и образами так запечатлено, что весьма трудно, да и невозможно пролѣзть сквозь ограждающую рай сей стѣну, если с нашим соглядателем Халевом не будешь в товарищах³¹⁹ сей: “Аз есмь дверь...”³²⁰ Глубина сія Божіей премудрости³²¹, стѣнью образов снаружи покрытая, никоего вида, ни стройности, ни вкуса не имѣет. “Земля же бѣ невидима и неустроена, и тма...”³²² Такова она бывает потоль, поколь найдеш на ней дух от вышняго, как говорит Исаія (Гл[ава] 32): “И будет пустыня в Хермель³²³, претворится в гору Кармилъ”³²⁴. “В плодоносіи или в пище изобиліе”³²⁵. “И дух Божій ношашеся верху воды”³²⁶.

Сей один всесильный, сходящій от вышняго дух, как сотворил всю сію небесных и земных, и преисподних³²⁷, и морских (свѣтила, звѣри, золото, перла) образов тму, так и вывести может из мертваго живое, из пустыни изобиліе, из обуялаго вкус, из тмы просвѣщеніе. “И рече Бог: Да будет свѣт! И бысть свѣт”³²⁸. Все в ней кажется просто и одинаково сказано. Однако двое сіе слышах, Давид говорит: “И дух двойное свое слово на двое разумѣет: на образующее и на тайнообразуемое”³²⁹.

“И разлучи Бог между свѣтом и между...”³³⁰

Да не помыслим же, что слово Божіе в самом дѣлѣ есть двойное. Двойное по естествам своим, двоим по тлѣнію и нетлѣнію, по плоти и духу, по Божеству и человѣчеству – по лицу же, или ипостаси, одно и то же³³¹.

“И бысть вечер, и бысть утро, день един”³³².

В сей-то силѣ сквозь бурю и облак спрашивает Іова Бог: “Тдѣ был еси, егда основах землю? Возвѣсти ми, аще вѣси разум. Кто положи мѣры ея, аще вѣси?...³³³ В коей же землѣ вселяется свѣт? Тмѣ же кое есть мѣсто?”³³⁴ Гл[ава] 38, с[тих] 4. Вся тма земных образов в ту мету, мѣру и намѣреніе положена, да течет к своему началу. “В началѣ Бѣ Слово”³³⁵. “Вся тѣм быша...”³³⁶

Самыи сіи два образа, вечер и утро, если бы не истинны были и не возводили куда-то, никогда бы не сказал Давид: “Исходы утра и вечера украсиши”³³⁷. Но Богодухновенное сердце и в сих кочках находит землю вселяющагося свѣта и мѣсто тмы³³⁸: “И свѣт во тмѣ свѣтитсѣ...”³³⁹

Таковыя образы (EMBLEMATA³⁴⁰) всегда заключают внутри себе нѣчто золотое и драгоцѣнное. Разумѣй Божіе: “И Видѣ Бог, яко добро”³⁴¹.

Возмите, наприклад, сіи два образа из Ісаїи: “ПЕРСТЬ ОТ КОЛЕСЕ”³⁴², – и вспомните данный Іову запрос: “В коей землѣ вселяется свѣтъ...”³⁴³

Кто не скажет, что персть или грязь от колеса значит тлѣнную природу? Сіе есть мѣсто тмѣ. Кто же опять не видит, что колесо пріосѣняет вѣчнаго вѣчності? Сія есть земля, включающая в себе свѣтъ вѣчности. Знаменуется колесом³⁴⁴, будто колесо в колеси заключилось³⁴⁵: в земном небесное, в тлѣнном нетлѣнное, как говорит Іезекіиль, видѣвший колеса: “И дѣло их бѣше, якоже аще бы было коло в колеси”. Гл[ава] 1³⁴⁶.

Но сіи колеса не простыя были. “И видѣніе колес и сотвореніе их, яко видѣніе ѳарсіса”³⁴⁷ (род драгоцѣннаго камня). Говорит и Давид: “Глас грома твоего в колеси...”³⁴⁸ Видите, куды сіи колеса докатилися. Теперь, кажется, видно, что колесо есть образ, закрывающій внутри себе безконечное Колесо Божія Вѣчности, и есть будто персть, прильнувшая к ней: “Дух жизни бѣше в колесѣх”³⁴⁹. Дух жизни и вѣчность – одно то же.

Мнѣ кажется, что и сам Іезекіиль тоже признает, что в тварях сокрывается пріосѣняемая Божія истина, когда говорит сіе: “Посредѣ животных видѣніе свѣщ...”³⁵⁰ Сіи слова его по всему одни суть и тѣ же с словами сими: “Злато же оныя земли доброе, и тамо есть Анѳракс...”³⁵¹

Анѳракс драгоцѣнный есть камень, подобен блистаніем огненному углю, гречески Анѳракс, т. е. разкаленный уголь³⁵². Сей уголь очистил Ісаїи уста; то уже и видно, что уголь есть фигура, и не уголь очистил сердце сыну Амосову, но тайно образуемая углем горящим слава Божія, “не бѣ той свѣтъ, но да свидѣтельствует о свѣтѣ”³⁵³. Самыя его четыре животныя, что таскают за собою видѣнныя ему колеса, кажется, тоже начерчивает. Образ коей-либо твари, включающій в себе блистательный вид вѣчности, есть будто бы везущій Сокровище Божіе возок. Еврейски чуть ли не херувим³⁵⁴. Имѣем же Сокровище сіе в судельных сосудѣх³⁵⁵.

Может статья, что сіе ж значит и то, что пророк своим животным так, как и колесам, вкрут насажал и, будто алмазы, вставил множество очей. Колеса пророк умом проникая, услышит тайный вопль сей: “О колеса!” Но и здѣсь приличествует тот же вопль: “О очи!” И чуть ли сіи очи не тѣ, о коих Іереміа: “Господи, очи наши зрят на вѣру”. Гл[ава] 5³⁵⁶. Сіи очи и в Іовѣ есть: “Очи твои на мнѣ”. Гл[ава] 7³⁵⁷. Сверх пророчих и Іововых очей, есть еще Господни. “И положи (Елисей) уста своя на устѣх его, и очи свои на очи его... и согрѣся плоть отрочища”. 4 Цар[ств], Гл[ава] 4³⁵⁸. А без сих очей очи пророчи болѣзненны, как у Ліи, и слѣпы, и не вкусны. Затѣм сидящаго на херувимѣх³⁵⁹: “Отверзи, Господи, (просит Езекиа) очи твои и виждь...”³⁶⁰ Не всякому сіи очи отворяются, но содержатся внутри сѣни животных: “Отвращу очи мои от вас” (Іѳаїа)³⁶¹. Іонѣ и Клеопѣ они отверзлись, но прежде и сим держастся, да его не познают. Сокрыша было взор блаженных сих очей скоты полевые и звѣри дубравныя³⁶², поколь “возсія солнце и собращася”³⁶³ ...Вот один щенок львов, “скимен львов Іуда”³⁶⁴ ...но имѣет ли очи лице сіе львово? Имѣет, но для вѣрных, вот они: “Радостотворны очи его паче вина...” Быт[іе], Гл[ава] 49³⁶⁵. А невѣрным, не

раскусив на лицѣ образующем, увязают. “Очи Господни на праведныя, лице же Господне на творящія злая”³⁶⁶, видящіе доброе и лукавое³⁶⁷. Они видят доброе, но лукаво: в добротѣ лукавство, в истинѣ сѣнь, в животѣ смерть, а сим самым дѣлают доброе злым. “Творящія злая”³⁶⁸. И не дивно очи сіи очень глубоки; одна точію вѣра на них взирает, а они взаим на вѣру. “Очи твои, яко езера во Есевонѣ (градѣ)” (Пѣснь пѣсней)³⁶⁹, и очень высоки поднимаются над преддверіе врат дому Господня³⁷⁰. Они не дремлют и никогда не уснут, храняще дом свой Израильскій, Храм Библии. “Да будут очи твои отверсты на храм сей день и ночь”. 3 Цар[ств]³⁷¹. Сіи очи увидѣли Закхея: “воззрѣвъ ИСУС...”³⁷², и Веніамина: “воззрѣвъ очима своими Иосиф...”³⁷³ Вот же вам и телячее лицо! Мойсей, благословляя Иосифа, называет его быком. “Первородный юнец доброта его...” Втор[о]зак[оніе], Гл[ава] 33³⁷⁴. Юнец есть ничто, но первородный лица сего есть красотою. Первородный и начало все одно. “На неже мѣсто аще зряше начало едино, идяху вслѣд его...” Іезекииль, Гл[ава] 10³⁷⁵. Много я о очах наболтал, не можно ль нѣсколько удостовѣрить, что видѣніе внѣшнее сих многих очей есть фигура одного недремлющаго, Вседержительнаго ока Божія; и когда колеса образуют глас грома его³⁷⁶, тогда очи пріосѣняют присносущное сіяніе славы его³⁷⁷. “Слово плоть бысть... и видѣхом славу его...”³⁷⁸ Не хочу больше говорить, кромѣ с пророком же сіе: “Идѣже аще бѣше облак, тамо бѣше и дух”³⁷⁹. Облак и образ кажется одно. Но он и сам говорит: “Сіе видѣніе (есть) подобіе славы Господни”³⁸⁰. Будто ж не одно то: подобіе и образ³⁸¹. А между колесом и оком немного разности. Кольцо и то, и другое. Вся Библия есть прах и персть, но осыпавшая многоочитое колесо вѣчности Божіей. Из сей безобразной грязи исходит свѣтъ вѣдѣнія³⁸² славы Господни, блистательныя, как молнія, сіяющія, как золото, прозрачныя, как имитрос (янтарь), огнезрчныя, как анѳракс, добровидныя, как ѳарсіс. Сей свѣтъ избавляет ея от уничиженія и оплеванія людскаго. “Смиренная и колеблемая не имѣла еси утѣшенія: се аз уготовляю тебѣ анѳракс камень твой и на основаніе твое сапфир”. Ісаи, Гл[ава] 54³⁸³. В то время веселится сія невѣста. Взгляните, напримѣр, на облак, объемлющій прекрасное кольцо сіяющія дуги; не живой ли сей образ Библии, фигурами осѣняющій сіяніе славы Божія, на горѣ преобразуемая? “Дугу мою полагаю во облацѣ...”³⁸⁴ Взгляните на пустое поле, износящее траву и благовонныя цвѣты. Сей есть Символ ея, раждающія из пустыни изобиліе, из гнили нетлѣніе. “Аз есмь цвѣтъ полный (полевой) и крѣн удольный”³⁸⁵.

Сіе-то поле видѣл Іезекииль, полное костей человѣческих³⁸⁶, но тѣ бѣше слова Господа Бога Израилева, видѣнная ему на сем полѣ. И теперь есть и видится, естли кто может проректи на кости сіи. Из сего поля персть возьмет Создатель³⁸⁷, подмѣшав своей слины, помаза очи слѣпому³⁸⁸. Персть ничто, но подмѣшанный вкус Божественныя слины освобождает слѣпоты, отверзая очи Боговѣдѣнія. Вкус без слины в пищѣ не бывает. “Приложил еси премудрость и благая к сим паче всякаго слуха...” 3 Цар[ств], Гл[ава] 10³⁸⁹. Взгляните опять на вознесеннаго змія Мойсеева³⁹⁰. Естли он висит в кольцо

свитый, есть фигура вѣчности³⁹¹, если же просто, есть образ Божіей премудрости. Сей змій всѣ ползущіи змій пожирает. Сей пожар египетских мудрецов жезлы³⁹², “вся мудрость их поглощенна...”³⁹³ Сей змій возносится на крестъ – ХРИСТОС – Божія сила и премудрость³⁹⁴.

“Погублю премудрость премудрых...”³⁹⁵

Взгляните на самого Адама; припомните, что значит сей из глины вылепленный человек³⁹⁶? Бог на глину смотрѣть не терпит: “не соберу соборов их от кровей...”³⁹⁷ И так сія обветшала фигура, конечно, образует того человека: и “что есть человек, яко помниши его...”³⁹⁸ Сей болв[ан] ведет за собою того мужа, который его создал, да образует стѣнью своею величіе его. “Се Сей стоит за стѣною нашею...”³⁹⁹ “Сей бѣ, егоже рѣх, иже по мнѣ грядый, предо мною бысть, яко первѣе мене бѣ”⁴⁰⁰. Сего-то видѣл за глиною Даніил (гл[ава] 10): “Воздвигох очи мои и видѣх, и се муж Един... Чресла его препоясана златом свѣтлым, тѣло же его, аки ѿарсіс”⁴⁰¹. До сего-то мужа мальчиков, долѣ ползующих, приподнимает Павел: “Вышних ищите, идѣже есть Христос...”⁴⁰² “Торняя мудрствуйте”⁴⁰³. Что больше говорить? “По образу Божію сотворити его”⁴⁰⁴. Хотя по образу, хотя в началѣ, да образует сѣнь того единого мужа, кой есть НАЧАЛО и КОНЕЦ⁴⁰⁵.

Теперь наш Адам вкуснѣе здѣлался: был он глиняный только, а теперь и дух жизни внутрь его есть⁴⁰⁶; был один земный, а нынѣ в одно лицо соединился и небесный:

“Снидет, яко дождь, на руно”⁴⁰⁷.

Затаскал было и задавил перстный.

Всѣ родове от Адама до ХРИСТА – образы и тѣни суть величія Божія, посему род Божій называется⁴⁰⁸.

Каждое сего рода лицо, будто ложесна разверзает, когда исходит из него первородное оное ЕДИНОНАЧАЛО.

“Бог рекій из тмы свѣту возсіяти...”⁴⁰⁹

Іаков есть ничто, но Бог Іаковль, стоящій за стѣною его⁴¹⁰, – сѣмя и зерно Божіе, распространяющееся на четырьѣ части міра. Сіе одно великое, сіе одно прозябшее из Іаковлева праха великим дѣлает Іакова: “твой есть день и твоя есть ночь”⁴¹¹. “И бысть вечер, и бысть утро...”⁴¹² И в сію-то силу пишется: “Велик быв Моисей, изыде к братіям своим”⁴¹³. “Востав Іаков на нозѣ, иде в землю восточн[ую]”⁴¹⁴. О сем на многих мѣстах Ісаія: “Не бойся, Іакове, малый Израилю, аз помогах ти...”⁴¹⁵ се сотворих тя, аки колеса колесничная новая, стирающая аки пила...”⁴¹⁶ Гл[ава] 41 и Гл[авы] 14 и 17, с[тих] 4⁴¹⁷.

Если орел, находясь Божественною фигурою, высоко возносится в силѣ своей⁴¹⁸, как видно из Божіего к Юву вопроса: “Твоим ли повелѣніем возносится орел?”⁴¹⁹ – много паче сей род возвышается, о коем Господь: “Подъях вас, яко на крилѣх орлих, и приведох вас к себѣ”. Гл[ава] 19 Исх[ода]⁴²⁰.

Всѣ сіи суть селеніе СЛАВЫ его⁴²¹ и птенцы орлины отца сего, “яко орел покры гнѣздо свое, и на птенцы своя возжелѣ...” Гл[ава] 32 Второз[аконія]⁴²². Имя “Давид” значит “возлюбленный”⁴²³, и есть сѣнь того: “Бог любви

есть...⁴²⁴ Фарес гласит “раздѣленіе”⁴²⁵ и есть образ того: “Разлучи Бог между свѣтом...”⁴²⁶ Даніилъ есть сѣнь того: “Гортань его сладость, и весь желаніе”⁴²⁷. Енох сѣнь того: “Вземлется от земли живот его”⁴²⁸. Іосиф (“приложеніе”⁴²⁹) есть печать того: “Богъ мира будетъ с вами”⁴³⁰.

Всѣ сїи суть чистыя скоты вышняго Авраама, везущіе сокровище Божіе, о коихъ Исаія: “Терпящїи Господа измѣнятъ крѣпость, окрылатѣютъ, яко орли, потекутъ и не утрудятся, пойдутъ и не взалчутъ”. Гл[ава] 40⁴³¹. Вотъ одинъ рыкаетъ: “Терпя потерпѣхъ Господа”⁴³². Сїи суть овцы Божїи, пасомыя Господомъ, а безъ Его мертвы. Вонъ одна овца блеетъ: “Пасый Израїля вонми...”⁴³³ Господь пасетъ мя”⁴³⁴. Сїи овцы “вся близнѣята родящїя, и безчадныя нѣсть въ нихъ”. Пѣснь пѣсн[ей], Гл[ава] 6⁴³⁵. Незнаменанное раждаютъ для Лавана, а Знаменанное, т. е. образуемое, для благословеннаго Іакова⁴³⁶. Сколько жъ сихъ овецъ нашъ Іовъ, не на гноищѣ уже внѣ Града Божїа лежащїй, Господь возставитъ его⁴³⁷, но воздвигнутый отъ болѣзненнаго праха, имѣетъ? Овецъ 14 тысячъ, вѣдлоудовъ 6 тысячъ...⁴³⁸ Сїи суть домочадцы великаго Авраама, присутствовавшїи сильному мужу Гедеону противу Мадїама⁴³⁹. Они и люди, и скоты, и звѣри, и птицы, коимъ нацеплялъ Іезекїиль множество крил, очей и колес⁴⁴⁰. И не онъ нацеплялъ, но прозрѣлъ подъ шестокрыльною ихъ тѣнью Вѣчно Блистающую истину Божїю и единоеначало, четыре части міра исполняющее. Для того и не говоритъ, что животная, но говоритъ, “яко подобіе четырехъ животныхъ”⁴⁴¹. Они точїю похожи на то, [что] Давидъ о себѣ и о прочихъ говоритъ: “Днѣи мои яко сѣнь...”⁴⁴² И правда, что князи всѣ они и сыны человѣческіи, въ нихъ же нѣсть спасенїя⁴⁴³. Но сїя сѣнь везетъ за собою вѣчнаго: “Ты же, Господи, во вѣкъ пребы[аеши]...”⁴⁴⁴, проситъ: “Изведи изъ темницы душу мою”⁴⁴⁵, да уразумѣютъ, что я не пустая сѣнь, но тебе славящая, тайнообразуемаго. И не дивно, что сѣнь Петрова изцѣляла⁴⁴⁶. Она закрываетъ имя Господне. “Изму его и прославлю его...”⁴⁴⁷ “Яко время ущедрити”⁴⁴⁸. Сїе время провидѣвъ, Исаія говоритъ, что, конечно, по времени упасетъ Господь сихъ вмѣстѣ своихъ агнцовъ, волковъ и львовъ⁴⁴⁹. “Веніаминъ волкъ, хищникъ...”⁴⁵⁰, и чуть ли не сїе значитъ исходъ израильскїй, когда имена сихъ людей выходятъ въ горнюю силу начала своего: “Исперва имя твое на насъ есть”. Исаїи Гл[ава] 63⁴⁵¹. Тогда-то, кажется, исполняется на нихъ слово Малахіино: “И изыдите, и възиграете, якоже телцы, отъ узъ разрѣшени”. Гл[ава] 4⁴⁵². Не знаю, сїе жъ ли значитъ и переходъ чрезъ море? “Изъ преждебывшїя воды открытіе сухїя земли явися, и изъ моря Чермнаго путь невозбраненъ, и поле злачное отъ волненїя зѣлнаго: имже весь языкъ пройде, твоею рукою покровени, видяще дивная чудеса. Якоже бо кони насытишася, и яко агнцы възиграшася”. Прем[удрости] Сол[омони], Гл[ава] 19⁴⁵³. Но и самъ Давидъ говоритъ: “Проидохомъ сквозѣ... И извелъ еси насъ въ покой”⁴⁵⁴. Отъ земли взошли мы къ тебѣ, Господи”⁴⁵⁵. “Бысть въ мирѣ мѣсто его...”⁴⁵⁶ Можетъ быть, и апокалипсическіи сего отмщенїя просятъ старцы⁴⁵⁷; и сюда хочетъ сокрытсѣ тамошняя жъ жена съ чадомъ отъ змїинаго потопа: “Сокрываетъ ихъ въ тайнѣ лица твоего...”⁴⁵⁸

Жена раждаетъ чадо, восхищаемое къ Богу и престолу Его, иже имать упасти вся языки⁴⁵⁹; Исаїа говоритъ тожъ о себѣ: “Господи, во чревѣ прїяхомъ и

поболѣхом, и родихом дух спасенія..."⁴⁶⁰ "Женѣ даются два крила орла великаго"⁴⁶¹. "Яко орел покры гнѣздо свое..."⁴⁶² И Давид крил желает: "Кто даст мнѣ крилѣ, яко голубинѣ?"⁴⁶³ Сіе все доказывает, что они суть образы присносущія Божія. А что сей многочисленный род часто в Библии извѣстным числом ограничивается, напр[имѣр]: Авраам соче своя домочадцы 300 и 18⁴⁶⁴. Гедеон взял с собою 330 мужей⁴⁶⁵ и проч[ая]. Все сіе сюда же служит и дѣлается или потому, что они всѣ суть, как одна жена, раждающая одно твердое и извѣстное НАЧАЛО, когда безчисленнаго праха перечестъ нельзя, или потому, что сія безобразная грязь, возвращаясь к своему Началу, пріемлет от его печатлѣмое на себе благообразіе вида и мѣры, а мѣра и число в себѣ заключает⁴⁶⁶, или потому, что велит Бог Мойсею поставить в щету своих мужей, а о прочих говорит: "Не помяну имен их устнама моима"⁴⁶⁷. И самое время когда ограничивается, тогда разумѣется Божіе и вѣчное. Наприм[ѣр]: "Бысть в тридесатое лѣто, в четвертый мѣсяц, в пятый день мѣсяца" Іезек[іиль], Гл[ава] 1⁴⁶⁸. "И бысть утро, и бысть вечер, день третій"⁴⁶⁹. Тогда значитсѣ лѣто Господне пріятное, день радости и спасенія⁴⁷⁰, "и тысяча лѣт яко день един"⁴⁷¹. "Яко день вчерашній..."⁴⁷² "Плоть ничтоже..."⁴⁷³ Но когда сія невидима и неустроенна плотъ из ничтожности своей выходит в точное свое начало, тогда создается из ничтожности в нѣчто и престает быть ничто, т. е. плотію и тьмою, в то время, когда Бог, изчитаяй множество звѣзд и нарицая не сущая, яко сущая, речет: "Да будет свѣтъ"⁴⁷⁴. Се есте яко днесъ звѣзды небесныя множеством⁴⁷⁵. Правда, что Бог также по имени называет Каина, Исава, Саула и прочих таких, но они хотя не чистыи, однако Божіи же скоты. "Аз устроивый свѣтъ и сотворивый тму, творяй мир и зиждяй злая..." Исаія, Гл[ава] 45⁴⁷⁶. Они суть мѣсто и образ тмы, удаляющія око наше от Боговидѣнія, сіе значит убійство Каина, Исавле и Саулово гоненіе. Всѣ по плоти разумѣющіи Библию суть племя их едомское, сей гром Божій слышащее: "Аще право принесл еси, право же не раздѣлил еси, не согрѣшил ли еси? Умолкни". Быт[іе], Гл[ава] 4⁴⁷⁷. "Разлучи Бог между свѣтом..."⁴⁷⁸ Хотѣл Валаам, положившись на свое скотское разумѣніе, проклять Израиля, т. е. дабы они не исходили в землю Божію, а значили бы тлѣнь, плотъ, клятву: "Исходы мои исходы живота"⁴⁷⁹. Наконец не терпя противорѣчія образов, угѣшен в непроходимых закоулках и приник в сокровенное меча [о]стріе, Слово Божіе, с поклоненіем вскричал: "Что проклену, егоже не кленет Господь?..."⁴⁸⁰ "Нѣсть вражды во Іаковѣ, ниже волхвованія во Израили..."⁴⁸¹ "Коль добри доми твои, Іакове, и кушы твоя, Израилу..."⁴⁸² "Бог изведе его из Египта..."⁴⁸³ "Возлег почи..."⁴⁸⁴ "Благословящія тя благословени, и проклинаящія тя прокляти"⁴⁸⁵. Числ Гл[авы] 23 и 24.

Но можно ль изчислить всѣ тмы образов?

Одно то извѣстно, что весь сей сѣновный мір до послѣднія своя черта, от виноградныя лозы до самой кропивы, от нитки до ремня, событіе свое получает от вышняго: "Отвращшу тебѣ лице, возьмуться..."⁴⁸⁶ Всякая видимость есть образ, а каждый образ есть плотъ, сѣнь, идол и ничто.

“Послеши дух свой, и созиждутся...”⁴⁸⁷ Взгляните на непроходимую чащу левитских обрядов, коликий вздор, однако вся сия земленность, со всѣм хворостіем сгорѣвъ, в начало течет: “Коль чудно имя твое по всей земли”⁴⁸⁸.

Сіе все дѣлает нашедшій дух от вышняго, вѣдая, что всякое дыханіе и тварь ему служит⁴⁸⁹: “Учиненіем твоим пребываетъ день, яко всяческая работна тебѣ”⁴⁹⁰.

Один всесильный дух уловляетъ великаго кита сего, и он-то вопрошаетъ Іова: “Извлечеши ли змія удицею... или вдѣнеши колце в ноздри его? Шилом же повертиши ли устнѣ его”⁴⁹¹? Возложиши ли нанѣ руку?...”⁴⁹² Он один сим зміем, как дѣтина воробьем, играет: “Или свяжеша его, яко врабїа дѣтищу?”⁴⁹³ Одну свою руку он один налагаетъ на него: “В разумѣхъ руку своею наставилъ я естъ”⁴⁹⁴; “Дух твой благій наставитъ мя...”⁴⁹⁵ “Дух вся испытуетъ, и глубины Божїа”⁴⁹⁶.

Сіе-то покрывало и мракъ стѣны отводитъ читателей от Библии, лишая нас вкуса, да не слышимъ глаголющаго къ намъ сквозь бурю и облакъ Бога⁴⁹⁷ и не можемъ сказать: “Пройду въ мѣсто селенїа дивнаго, даже до дому Божїа...”⁴⁹⁸ “Вниду къ жертвеннику Божїю...”⁴⁹⁹ Кромѣ прочїих, один Соломон для созиданїа стѣны сея сколько натаскалъ матеріалов: сія бѣ вещь корысти, юже принялъ царь Соломон на созиданіе храма Господня, и дому цареви, и стѣнѣ Іерусалимстѣй⁵⁰⁰, “и все внутрь Давїра покры златомъ”. Ц[арств] 3⁵⁰¹. Но кто силен, да возсіяетъ красота дому сему Божїю, отдѣлитъ корысти, будто завѣсу храма отдернуть, войти внутрь Давїра (Давїр значитъ “слово”⁵⁰²) и ввестъ въ самыя междорамїа? Дух утѣшитель управляетъ силу Библии, вдѣваетъ кольцо въ ноздри ея⁵⁰³, находясь и самъ вѣчнымъ, и даетъ глаголъ благовѣствующимъ: “Царь сил возлюбленнаго, ради красоты дому раздѣлити корысти...”⁵⁰⁴ А безъ него все темное, невидимое и неустроено⁵⁰⁵, дондеже найдетъ дух...⁵⁰⁶ Тогда все возвращается къ Безначальному концу, какъ кольцу, и къ безначальному началу: “В началѣ сотвори Богъ небо и землю...”⁵⁰⁷ “В началѣ бѣ слово...”⁵⁰⁸ Сей многообразный плетень образовъ и фигуральныхъ узловъ именуются въ Библии знаменїа и чудеса: “Посла Моисея, раба своего...”⁵⁰⁹ “Помяните чудеса его...”⁵¹⁰ “Просите и дастся вамъ”⁵¹¹.

“Сей родъ знаменїа ищетъ...”⁵¹² “Знаменася на насъ свѣтъ...”⁵¹³ Разумѣть таящуюся въ знаменїахъ и чудесахъ силу слова Божїа есть дѣло пророковъ, т. е. видящихъ, очитыхъ, прозорливцовъ: “Знаменїй нашихъ не видѣхомъ, нѣсть кому пророка...”⁵¹⁴ Пророки то прорицаютъ, что прозираютъ. Провидятъ въ тѣни СУЩАГО⁵¹⁵. Все то не будущее, чего не будетъ; все то не будетъ, что тѣнь; все то тѣнь, что гибнетъ. То одно есть будущее, что всегда пребудетъ: “Воззрѣвъ очима своима, видѣ челоуѣка стояща предъ нимъ” (Іисусъ Нав[ин], Гл[ава] 5)⁵¹⁶, т. е. вѣчно пребывающаго и пребудущаго. Вотъ какъ они пророчатъ будущее. Послушаемъ Давида: “Помянухъ лѣта вѣчная и поучахся”⁵¹⁷.

Конечно, творенїями помышляема присносущная сила его и Божество⁵¹⁸ уразумѣвается. Разсуждалъ, безъ сомнѣнїа, онъ чудеса, образы и фигуры Божїи, какъ самъ тамъ же сплошъ говоритъ: “Ношцію сердцемъ моимъ размышляхъ и испытываше духъ мой”. Псал[мы], 76⁵¹⁹.

Мнѣ кажется, Давид между прочими Знаменіями размышлял и о фигурѣ Колес, о коих там же поминает: “Глас грома твоего в колеси”⁵²⁰. Кромѣ того, лѣто и год – то же; год и круг – то же; круг и кольцо – то же. Простѣе ж теперь позвольте мнѣ пересказать его слова хоть так: “Помыслих...”⁵²¹ Вспомнил я колеса безконечныя и доразумѣлся, что сія фигура напоминает о безлѣтном вѣчнаго присносущія. Круг лѣта римски Annus⁵²², а кольцо Annulus⁵²³. “Взыщите Господа и утвердитесь, помяните чудеса его...”⁵²⁴ Помянуть чудеса Божія значит то же, что римское слово сіе: Comminiscor, Commentor – вздумать, надумать. Commentarius гречески Ἑρμηνεύω, “толку, толмачу”. И не дивно, что у Павла сіе слово “пророчествовать” значит толочь и раскушивать Священное Писаніе: “Держитесь любви, ревнуйте же духовным, паче же да пророчествуете...”⁵²⁵ Пророчествуяй челоуѣком глаголет созиданіе и утѣшеніе и утвержденіе”⁵²⁶. І к Кор[инѣяном], Гл[ава] 14. Взгляните на Гл[ава] 11 Числ. С коликим прилежаніем сынове Израілевы манну собирают и толкут! “Исхождаху людіе и собираху, и меляху в жерновах и толцаху в ступах, и варяху в горшках”⁵²⁷. Вспомните и то: “Да не заградиши устен вола молотяща”⁵²⁸. Имѣет обычай и Италія молотить волами⁵²⁹. Вспомните же и Луку, образуемаго волом⁵³⁰. Сіи суть сынове Израілевы, очищающіи от шелухи СЛОВО БОЖІЕ: “Находящій в грязи золотое кольцо⁵³¹, да сотвориши на словеси два кольца злата...” (Исх[од], 28)⁵³², “якоже аще бы было кольцо в колеси”⁵³³.

Обрѣтающіи в обуюлом вкусное, в мертвенном живое, в безчестном безцѣнное, как евангельская жена монету в горничном сорѣ: “радуйтесь со мною”⁵³⁴... как радостотворный Господа перстень и гривну у блудницы Ѳамары, и жезл свой, отцом его Іаковом для овец остроганный⁵³⁵, как Іезекииль сокрытые в лайнѣ опрѣсноки⁵³⁶, говоря с Мойсеем: “Сей есть Глагол, егоже завѣща...”⁵³⁷ “Сей хлѣб...”⁵³⁸ вкусите и видите...”⁵³⁹ “Обрѣтохом мессію...”⁵⁴⁰ “Аще изведеші честное от недостойнаго, яко уста моя будеші”. Іерем[іи], Гл[ава] 15⁵⁴¹.

И чуть ли не сіе тайныя вечера Зерно кушал с товарищами своими Даніил и здѣлался добрѣе лицом и крѣпче тѣлом, паче служителей, ядущих от стола двора Вавилонскаго⁵⁴²? А Іаков чрез сіе же достал от Исава первенство; поощряет к сему и пророк Михея: “Сіи же не разумѣша помышленія Господня...”⁵⁴³ Что ж дѣлать? Так “востани, – говорит, – и измлати их, дщи Сіоня..., и возложиши Господеви множество их...” Гл[ава] 4⁵⁴⁴. Истоличъ знаменіе и манну, т. е. чудо⁵⁴⁵, значит разжевать, раскусить. Ісаія кричит: “Воздвигните знаменіе на языки”⁵⁴⁶. Воздвигнуть знаменіе значит возвысить оное в гору и поднять к разумѣнію самаго его НАЧАЛА. Взойти в Божественное понятіе, дабы не пахла больше Землею. И сіе-то значит: “исхождаху людіе...”⁵⁴⁷ и то “возложиши Господеви...”⁵⁴⁸, т. е. положить на горнем мѣстѣ, вышше всѣх стихій. И не сюда ли приглашает сіе: “Аще аз вознесен буду от земли, тогда вся привлеку к себѣ”. Еванг[елие] Іоанн[а]⁵⁴⁹.

Если из тлѣнных стало выникать нетлѣнное понятіе, тогда-то можно сказать: “Зима прейде, дождь отиде, отиде себѣ. Цвѣты явишася на земли,

время обрѣзанія (виноградных гроздей) приспѣ” Пѣсн[ъ] пѣсн[ей], Гл[ава] 2⁵⁵⁰. “Собрася вода, яже под небесем, в собранія своя, и явился суша”⁵⁵¹.

В то время точно дается знаменіе в понятіе челоуѣку, когда оно из плоти преобразуется в Божество. “Сотвори со мною знаменіе во благо”⁵⁵². Будто бы сказал: сотвори в НАЧАЛѢ, здѣлай ТВОИМ, приведи к КОНЦУ. Ты НАЧАЛО и всякія кончины конец безконечный. И не сіе ль значит манна, падающая сверх поверхности земной? “И се на лица пустыни мелко, яко коріандр (чуть ли не червец), бѣло, аки лед, на землѣ...”⁵⁵³

Сіи ж знаменія называются терминами⁵⁵⁴, славенски – предѣлами⁵⁵⁵, силу Божию внутрь себе заключающими. “Аще поспите посредѣ предѣл...”⁵⁵⁶ Тот отдохнет, кто вникнет, ввійдет, раскусит “и пажить обрѣщет”⁵⁵⁷.

“...Аще внидут в покой мой”⁵⁵⁸.

Называются и дверью: “Сія врата небесная...”⁵⁵⁹,

“—” “—” “—” и стѣною: “Осяжут слѣпіи стѣну...”⁵⁶⁰,

“—” “—” “—” и печатью: “Книга запечатлѣнная...”⁵⁶¹,

“—” “—” “—” и слѣдом: “Изыди вслѣд ея...” (Сирах)⁵⁶²,

“—” “—” “—” и путем: “На путех ея (премудрости) присѣди...”⁵⁶³,

“—” “—” “—” и оконцом: “Приницай сквозѣ оконца ея...”⁵⁶⁴,

“—” “—” “—” и сѣнью: “Людіе сидящіи во тмѣ...”⁵⁶⁵

Сіи суть сидящіи с Валааом на подлости тлѣнных образов, падая долой⁵⁶⁶, и не возстанут в совѣт праведных⁵⁶⁷, доколѣ от тѣни не подымутся и не пролѣзут стѣн дому сего, развѣ о Бозѣ. “Ти спяты быша и падоша...”⁵⁶⁸

Вспомните чтomое из Іоіля в день пятидесятницы: “Чада Сіоня, радуйтесь, яко даде вам пищу в правду...”⁵⁶⁹ “Излію от духа моего на всяку плоть (образов), и прорекут сынове ваши и дщери ваша, и старцы ваши сонія узрят...”⁵⁷⁰ “Дам чудеса на небеси горѣ и знаменія на Земли низу...” Дѣян[ія], Гл[ава] 2⁵⁷¹.

Вспомните не во тмѣ, но в горницѣ сидящих апостолов.

“И начаша глаголати, якоже Дух даяше им...”⁵⁷² Кромѣ того...

АѠАН[АСІЙ]. О брат Лонгин! Долго везешь твою околесную⁵⁷³, с твоими херув[имами], велблюдами и ослами. У кольца нѣтъ конца, по пословицѣ⁵⁷⁴, и у твоей рѣчи.

ЕРМОЛ[АЙ]. Не мѣшай ему, АѠанасій! Мнѣ много хорошаго привела на память рѣчь его. Вспомнил я Дамаскинову⁵⁷⁵ оду, поемую в пресвѣтлѣйшее воскресенія утро: “Богоотец убо Давид...”⁵⁷⁶ Образы, или символы⁵⁷⁷, дали вспомнить сѣнь Авраамову, приѣмлющую в себе трисолнечное Единство Божіе⁵⁷⁸, и кто мнѣ воспретит мыслить, что Авраам сѣнію своею служит вышнему? Авраам образует вѣчнаго. Сѣнь свидѣтельствует о истинѣ. 70 старцев, Мойсеем избранных, служит скинии свѣдѣнія⁵⁷⁹. Скинія значит куща, сѣнь, шатер. В сію сѣнь снисходит и почивает Дух Божій. “Препочи Дух на них, и пророчествоваша”. Числ, 11⁵⁸⁰.

Іезекилевскіи твои, друг мой Лонгин, колеса привели на ум вѣнец Павлов, воздаваемый ему не в наш день, но в день оный⁵⁸¹. Вспомнил и

перстень, обручающий в живот вѣчный: “Обручу тя себѣ во вѣк... Обручу тя себѣ в вѣрѣ, и увѣси Господа”. Осія, 2⁵⁸².

Вспомнил и монисто возлюбленныя невѣсты: “Сердце наше привлекла еси единым от очію твоею, единым монистом выи твоя”⁵⁸³. Монисто на выи есть тое же кольцо, состоящее из шариков. Вздумал и яблоко заключеннаго вертограда⁵⁸⁴.

А что есть яблоко, если не шар? Что ж есть шар, если не фигура, состоящая из многих колес? “Положите мя во яблоцѣх, яко уязвлена есмь любовію”⁵⁸⁵. Если бы оно было не так, никогда бы ни сказал Соломон: “Якоже яблоко злато во усерязи сардійскаго камене, сице рещи слово при приличных ему”. Притч[и], 25⁵⁸⁶. Дражайшій твой Анѳракс и ѳарсіс привели сіе: “Угнѣжденія Премудрости избраннѣ злата, вселенія же разума дражайши сребра”. При[т]ч[и], 16⁵⁸⁷.

Сіяніе премудрости Божія, из тлѣнных образов блистающія, подобно есть драгоценному сокровищу, в нѣдрах сокровенному⁵⁸⁸. Но очи... очи, зарею Божества блистающія, очи спасительныя... очи тобою помянутыя, представили мнѣ жалости достойнаго без очей Сампсона. Очи сильнѣйшему сему мужу и судіи израильскому выкололи⁵⁸⁹ тѣ, кои Исааку грязью затаскали источники⁵⁹⁰. “Очи твои, яко Езера во Есевонѣ”⁵⁹¹. Плачет Іеремія о сих очах: “Камо омрачи во гнѣвѣ своем Господь дщерь Сіоню, сверже с небесе на землю Славу Израилеву!..”⁵⁹² Погрузи Господь и не пощадѣ: вся красная Іаковля разори... Твердыни дщере Іудины изверже...⁵⁹³ Око мое погрязну...⁵⁹⁴ Око мое закрывается...⁵⁹⁵ Оскудѣша очи наши...⁵⁹⁶ Померкнуша очи наши...⁵⁹⁷ Разсыпаса радость сердец наших...⁵⁹⁸ Спаде вѣнец со главы нашея...”⁵⁹⁹

Но никогда они пуще затасканы не были, как в наше время, да не видим то: “Блажени очи видящіе, яже видите”⁶⁰⁰. Тут о сем же Іов: “Кто мя устроит по мѣсяцам преждних дній?...”⁶⁰¹ Око бѣх слѣпым, нога же хромым...⁶⁰² Нынѣ же поруташамися малѣйшии...⁶⁰³ ни лица моего пощадѣша от плюновения⁶⁰⁴. Обратишася в плач гусли, пѣснь же моя в рыданіе мнѣ⁶⁰⁵: вѣм, яко смерть мя сотрет”⁶⁰⁶. В сих Господних очах высокое вѣдѣніе утаевается.

“Очи Господни соблюдают чувство”. Притч[и], 22⁶⁰⁷.

Сіе чувство есть источник мира и веселія.

“Видящее око добрая веселит сердце”. Прит[чи], 15⁶⁰⁸.

Сіе Божественное око одно точію свѣтитя. Един Бог, едина Вѣра, едино око и в Библии, и вездѣ.

“Сердце наше привлекла еси единым от очію твоею...”⁶⁰⁹

О преблаженное и вѣчно сіяющее око! Привлеки нас, “яви нам зрак твой, и услышан сотвори нам глас твой, яко глас твой сладок и образ твой красен”⁶¹⁰.

“Глас грома твоего в колеси”⁶¹¹.

Наконецъ вздумалося мнѣ Навиново Солнце⁶¹². Но кто нам удержит оное солнце: “Солнце пожигающее горы”⁶¹³? Кто поставит в чинном стояніи намѣренныя точки Его? “Дондеже дхнет день, и двинутся сѣни”⁶¹⁴, да

увидим не лице Господне на творящія злая⁶¹⁵, но послѣдующее за лицом, образующим сіяніе Божественнаго зрака его, по примѣру Мойсея:

“Лице же мое не явится тебѣ”⁶¹⁶.

“Господь же благослови послѣднія Іовля...”⁶¹⁷

Но теперь только лиш пришла мнѣ на ум Іліина Колесница огненная...⁶¹⁸

АѠАН[АСІЙ]. Куда вам, братцы, понравилась околесная! Один устал, другой начал.

Як[ОВ]. Подлинно жалки израильскому сердцу иноплеменничею рукою избоденныя очи Сампсону⁶¹⁹. Сампсон значит Солнце⁶²⁰. Но Господь, слѣпцы умудряй, может ему по времени опять возвратить очи его и здѣлать из яда ядомую пищу, а из мертвой ослиной челюсти извести сладчайшее питіе нетлѣннаго источника⁶²¹, как обѣщался: “Аще и что смертно испіют, не вредит их”⁶²².

Ерм[ОЛАЙ]. Ах! не один Сампсон слѣп. Іов, Давид, Соломон, Товит и прочіи суть слѣпцы, при пути сидящіи и вопіющіи⁶²³:

“Призри на мя и помилуй мя...”⁶²⁴

“Очи наши ко Господу Богу нашему...”⁶²⁵

Один Господь, мимоходя, сокровенныя их очи отверзает.

“Просвѣтиши тму мою...”⁶²⁶

“Наведу слѣпыя на путь, егоже не видѣша, и по стезям, ихже не знаша, ходити сотворю им; сотворю им тму во свѣт и стропотная в правая”. Ісаія, 42⁶²⁷.

Тогда сіи нищіи богатѣют, недужныи исцѣляются, мертвіи возстают.

“Тогда скочит хромый, аки Елень...”⁶²⁸ Идет и мимо Мойсея Господь: “Покрый рукою моею над тобою, дондеже мимоиду”⁶²⁹.

Ожидает и Ісаія чаянія Израилева и говорит, что “не минет мене Господь мой”⁶³⁰. Просит Іеремія: “Изцѣли мя, Господи, и изцѣлю... Яко хвала моя ты еси”. Гл[ава] 17⁶³¹. Жаждет сего же и Аввакум: “Нѣси ли ты искони, Господи Боже, Святой мой? и не умрем”⁶³². “Вѣм бо, яко присносущен есть, иже иматъ искупити мя, и на земли воскресити” Іов, 19⁶³³.

Словом сказать, всѣх их взор и вход к Ною:

“Непщевани быша во очію безумных умерети... они же суть в мирѣ...”⁶³⁴

А исход из ковчега на сушу.

“На мѣстѣ злачнѣ, тамо всели мя...”⁶³⁵

Что древам плод и цвѣт, что нощи дневный свѣт, что солнцу лучи, что вечерней зари темно блистающіи волоса, то и Израильскому роду намѣренная точка их, помазанный Господь⁶³⁶ их. Его лучи суть свѣтом очей их, сердца радостію, волосом и вѣнцем главы.

Мы думали (плачет Іеремія), что, находясь сънью Божіею между не вѣдущими Бога, надоумить их о вѣдѣніи Божіи, и сіе будет нам защитой, но не так послѣдовало. Они начали щипать тлѣніе наше, а растлѣнными мыслями намѣренную точку нашу совѣм задавили. “Дух лица нашего, помазанный Господь ят бысть в растлѣніях их, о немже рѣхом: В сѣни его

поживем во языцѣх". Гл[ава] 4⁶³⁷. "Скорѣйшии быша гонящи ны паче орлов небесных..."⁶³⁸ "Положиша трупя раб твоих брашно птицам..."⁶³⁹ Однако ж влас главы их на время может, а во вѣк погибнуть не может⁶⁴⁰. Конечно, по времени над трупы рабов Божіих соберутся небесные орлы⁶⁴¹, силою того: "Призывай от восток птицу..." Исайа, 46⁶⁴².

"Птицы да умножатся на земли". Быт[іе], 1⁶⁴³.

"Око, ругающееся отцу... да исторгнут е вранове от дебрія и да снѣдят е птенцы орли". Притч[и], 30⁶⁴⁴.

АѠАН[АСІЙ]. Чудно, что старику Товиту очи заслѣпила падшая сверху грязь воробеина⁶⁴⁵.

ЕРМ[ОЛАЙ]. А развѣ не грязь затаскала источники Иереміины, осыпала колесо Исаино? Что есть грязь теплая, если не стихійная душа с тѣлом? Представь грязное гнѣздо с воробьем очитым, а над трупом быстросорнаго орла, тогда вспомниш сіе: "В коей земли вселяется свѣт, тмѣ же кое есть мѣсто?"⁶⁴⁶ "Птицы да умножатся на земли"⁶⁴⁷. "Есть тѣло душевное, и есть тѣло духовное"⁶⁴⁸.

ЯК[ОВ]. А мнѣ всплыл на сердце сей Соломонов узелок:

"Ничтоже ново под Солнцем"⁶⁴⁹.

АѠАН[АСІЙ]. А тебѣ в солнцѣ вмѣсто колеса приснился узелок; кой ты тут узелок нашел? Его тут никогда не бывало. Мнѣ кажется, Соломон просто говорит, что в свѣтѣ все старое: что сего дня есть, тож и прежде всегда было.

ЯК[ОВ]. Высморкай же нос, тогда почувствуешь, что в сыновних и отцовских сих словах тот же Дух. "Вся, яко риза, обетшают..."⁶⁵⁰ Ты же тойжде еси..."⁶⁵¹ Развѣ ты позабыл: "В коей землѣ вселяется свѣт..."⁶⁵² Подними ухо и слыш, что все ветош есть под солнцем, но не то, что сверх солнца. И самое Солнце есть ветош, тма и буря, кромѣ одного того:

"В Солнцѣ положи селеніе Свое..."⁶⁵³

Божіе слово и духом Божіим должно дышать. Закройся ж в уголок и кушай свою ветош, а мы в тлѣніи нашли неувядающую пищу того:

"Аз цвѣт полный и крѣн удалый"⁶⁵⁴.

"Снѣсте ветхая и ветхая ветхих, и ветхая от лица новых изнесете..."⁶⁵⁵

"Похожду в вас..."⁶⁵⁶

Ах! когда бы ты раскусил хоть сіи его слова:

"Нѣсть благо челоувѣку, но развѣ еже яст и пїет"⁶⁵⁷.

Слушай же далѣе: "И сіе видѣх аз, яко от руки Божія есть"⁶⁵⁸. Потом сказует о мудрости, разумѣ и веселіи. Если есть мудрость, тогда есть насыщеніе и веселіе. Но понеже мудрость в Богѣ, для того выше сказал: "Мудраго очи его во главѣ его, а безумный во тмѣ ходит"⁶⁵⁹. А когда говорит: "Суета суетствій..."⁶⁶⁰ нѣсть изобиліе под солнцем"⁶⁶¹, не то же ли есть: "Вкусите и видите..."⁶⁶² Плоть ничтоже, Дух животворит..."⁶⁶³

ЕРМ[ОЛАЙ]. Теперь солнцу теченіе свое далѣе простирать нѣкуда. Пришло к главной своей точкѣ и стало в твердом стояніи. А остановил оно: "Глаголая солнцу, и не восходит..." Іов, 9⁶⁶⁴. "Повелѣ бури, и ста в тишину..."⁶⁶⁵ "Да станет солнце... и ста солнце..." Нав[ин], 10⁶⁶⁶.

Тут рѣшеніе всѣм звѣздохетским фигурам и знакам небесным, как дышет Божій вопрос к Іову: “Разумѣл же ли еси союз Пліад, и огражденіе Оріоново отверзл ли еси? Или отверзеши знаменія небесная во время свое, и вечернюю звѣзду за власы ея привлечеши ли?” Гл[ава] 38⁶⁶⁷. “Истают вся силы небесныя, и свѣтеса небо, яко свиток, и вся звѣзды спадут, яко листвіе с лозы”. Исаія, 34⁶⁶⁸. Тут собираются всѣ Божественныя звѣздохетцы.

“И падше поклонишася ему...”⁶⁶⁹

“Твой есть день, и твоя есть ночь...”⁶⁷⁰

“Тебѣ приносит хвалу вся тварь...”⁶⁷¹

Тут предѣл лунѣ и звѣздам. “Дондеже пришедши, ста верху, идѣже бѣ отроча”⁶⁷².

Як[ОВ]. Взбрѣл же мнѣ на ум предревній Зороастр⁶⁷³ с пѣснію: Κλυθι μακαρ, πανδερες ἔχων αἰώνιον ὄμμα, т. е. “Услыши, Блаженный, всевидящее имѣя вѣчное око”⁶⁷⁴.

АѲ[АНАСІЙ]. Многіи говорят, будто он сіе пѣл солнцу.

Як[ОВ]. Но может ли солнце одним взором сіе видѣть, хоть на одной поверхности земли? Взор его не присносущный. Так думали в Персіи тѣ тяжкосердіи, кои, не взойдя к образуемому, погрязли в образующей стихіи⁶⁷⁵. Пускай же и так, а мы с Израилем воспоем сію пѣснь тому: “Воссіяет вам, боящимся имене моего, солнце правды...⁶⁷⁶ престол его яко дніе неба”⁶⁷⁷.

А видали ль вы когда СИМВОЛ, представляющій дождевный облак с радутою? А возлѣ его сіяющее Солнце с подписью:

“Ни дожда, ни дуги без солнца”⁶⁷⁸. Так Библия:

“Дондеже найдет дух от вышняго”⁶⁷⁹.

Вспомните Михаила, поднявшаго шар и вопіющаго: “Кто яко Бог?”⁶⁸⁰ Вспомните старинных любуудрцев реченіе сіе: “Центр Божій вездѣ, окружности нигдѣ”⁶⁸¹. Вспомните ж и жерновный уломок, сокрушившій тѣмя Авимелеху⁶⁸². Развѣ жерновный камень не то же есть колесо? Кажется, что...

АѲ[АНАСІЙ]. Вот и третій принялся гнуть тѣ же дуги с лукошками и обручьями. Сколько видѣть можно, вы скоро наложите в щет ваших колес решета, блюда, хлѣбы, опрѣсноки, блины с тарѣлками, с яйцами, с ложками и орѣхами и прочую рухлядь. Я помню, что в Іаковлевском лѣсѣ, называемом Уламлут⁶⁸³, находится множество орѣхов. Придайте горох с бобами и с дождевыми каплями – в Библии, думаю, все сіе есть. Не забудьте плодов из Соломоновых садов⁶⁸⁴, с Іониною тыквою⁶⁸⁵ и арбузами. Наконец и Захаріин седмисвѣщник с кружечками и с горящим в орѣховидных чашках елеем⁶⁸⁶; а чашка есть большая часть шара, нежели тарѣлка, а тарѣлка – нежели ваш обод. И так будет у вас полный пир голодный.

Як[ОВ]. Что ж ты думаешь?

АѲ[АНАСІЙ]. Думаю, что не укусите сіе здѣлать, а я вас запроу в пустую горницу.

Як[ОВ]. Не устыдился всеблагій Бог, одѣваяйся свѣтом солнечным⁶⁸⁷, и в тлѣнных пеленах сокрытсѣ так, как плод в ничтожном зернѣ; и сокровище,

утаенное в рубищѣ, тѣм приятнѣе, когда найдется. И как Іона с головою своею есть ничто и один из числа слѣпых и недужных, лежащих при Божіем пути⁶⁸⁸, так и тлѣнная тыква, начало и раждающаяся и погибающая, может быть сѣнь вѣчнаго, прохлаждающая Іону⁶⁸⁹. “Осѣнил еси над главою моею...”⁶⁹⁰ Іона значит голубь⁶⁹¹. Око его смотрит в вѣчность, тѣнью тыквы образуемую. Если б Захаріин свѣщник не был Символ, а масли[ч]ное древо Эмблема, никогда бы он не сказал: “Видѣх...”⁶⁹² Видѣть свѣтильник и маслину значит чувствовать разум, соблюдаемый в сих фигурах, кои давно уже изображены в Мойсеевских книгах; и не иное значит, что пророчит Іоиль по изліянніи духа: “Сонія узрят и видѣнія увидят”⁶⁹³. То ли тебѣ дивно, что мы в сей Божіей землѣ толчем, роем и находим вѣчность его? Не слыхал ли ты, что говорит Приточник о Библии?

“Вся содѣла Господь себе ради”⁶⁹⁴.

И не догадаешься, что проклят похищай что-либо от тлѣнія Іерихонскаго с собою⁶⁹⁵? Не можешь ли чувствовать, что Библия тѣм есть Книга Богословская, что ведет нас единственно к вѣдѣнію Божію, скинув все тлѣнное? Все тут земное разоряется, да созиждется скинія нерукотворенная вышнему⁶⁹⁶. Конечно, забыл ты зарывшаго в землю талант⁶⁹⁷. Вспомни Блудницу Ѡмар: сія женщина тѣм одним оправдалась, что нашлось у нея кольцо, и гривна, и посох Господни⁶⁹⁸. Вспомни, что земля, раждающая соль, ни к чему уже другому не способна. Куда годится руно сіе подлое, если не оросится каплями превыспреннія росы⁶⁹⁹, если разумом собственных своих рук не прикроет вышній? “Сотвори мнѣ величіе сильный...”⁷⁰⁰ Весь сѣннописанный мрак разоряет, всю тлѣнія воду бурюю своею возмущает, все неопалимо палит во всеожоженіе – до единого его дым Духа, со всего града сего, выпсрь столпом возьмется и дышет по вселеннѣй...⁷⁰¹

“Не дам славы моя иному”. Исаія⁷⁰².

“Смирна и стакти и касія от риз твоих...”⁷⁰³

АѠ[АНАСІЙ]. А я не думаю, чтоб Каин с Ламехом или Саул с Исавом внушали нам своею фигурою присносущіе Божіе. Как же: “Вся содѣла Господь себе ради”⁷⁰⁴? Сіе ж можно сказать о филистимах, а может быть и о крылатых ваших быках с лѣтучими львами и прочих пліотках.

Як[ОВ]. Если бы вы извоили разсудить потонѣе, никогда бы сего не сказали. Для того-то нам внушается тма, дабы открылся Свѣт. Кто научил, что такое есть кривое, тот давно показал прямое. Чувствуют, что один взор, познав черное, познавает вдруг и бѣлое. Не забывай вопроса: “Тмѣ же кое есть мѣсто?”⁷⁰⁵ Саул с Давидом представляют тебѣ два Естества, с собою борющіяся: одно селеніем свѣта, другое жилищем тмы. Когда Ламех убил мужа, Саул изгнал Давида, а Іона в китѣ страждет, тогда Библия прекрасных вѣчности очей, землею засыпанных, открыть не может. Тогда в землѣ израильской царствует глад, а жажда при источникѣ (воды) Іакова⁷⁰⁶. Когда же пожерто будет мертвенное животом, когда явится суша, на которую пожерщій изблеваает кит Іону, тогда стѣны града сего созиждутся⁷⁰⁷, тогда

горы возрадуются и взыграют⁷⁰⁸ каплюще сладость⁷⁰⁹, возскачут выпрыть тельцы и встанут на ноги свои весь сонм людей⁷¹⁰, как писано: “Касайся вас, яко касайся в зѣницу ока его”⁷¹¹.

“Ты воскрес ущедриши Сіона...”⁷¹²

“Умертви Сампсон при смерти своей множае...”⁷¹³

А что называем крылатые волю⁷¹⁴ пліотками, и Приточник тѣм же их именует:

“Не без причины пернатым мережи простираются”⁷¹⁵. Но когда сія мережа волочет за собою причину, то уже она и не пустая пліотка.

АѲ[АНАСІЙ]. Бросим мережи с пліотками. Скажи мнѣ, длячего Бог изображается Колесом?

Як[ОВ]. Сей твой вопрос воняет Аѳинейскими плетениями⁷¹⁶. Он начинает все, не начинается; тѣм есть начало. Не может быть началом ничто, естли прежде того было что-либо. То одно есть истинное начало, что все предваряет и само ничѣм не предваряемо. Один только Бог есть родное Начало, что все предваряет. Он все предваряет и послѣ всего остается, чего ни о чем другом уже сказать не можно.

“Останки младенцем”⁷¹⁷.

“Покрываетъ тѣя Божіе начало”. Второ[законіе]⁷¹⁸.

Вот кольцо и вѣнец Вѣчнаго, вѣнчающаго тѣя милостію! Сіе истинное начало образуется и всѣм тѣм, что походило на начало, наприм[ѣр], главою:

“Мудраго очи его во главѣ его”⁷¹⁹.

Тож источником: “Источник запечатлѣн”⁷²⁰.

Коренем: “Корень премудрости кому открыся?”⁷²¹

Зерном: “Сѣмя есть слово Божіе”⁷²².

Востоком: “Восток имя ему”⁷²³.

Сердцем: “Вода глубока совѣтъ в сердца мужа”⁷²⁴.

“Аз сплю, а сердце мое бдит”. Пѣсн[ь] пѣсн[ей]⁷²⁵.

Древом плодовитым: “Древо жизни посредѣ Рая”⁷²⁶.

Устами: “Не отемнѣстѣ очи его, не истлѣста устнѣ его”⁷²⁷.

Сюда принадлежит облак, искра, отец, мать и проч[ая].

АѲ[АНАСІЙ]. Длячего же сіе начало образуется змѣем?

Як[ОВ]. Длятого, что змѣй в кольцо свивается, притом и острый взор имѣет, как свидѣтельствуєтъ имя его дракон, т. е. прозорливый. Δράκων значит видящій, а Δράκων – будущій видѣть. Око есть правитель дѣлу. Оно в животном есть то, что солнце (есть) в мірѣ, что драгоценныи камни в землѣ. Притом змѣй свивает такой свиток, что, не узнав ока, не узнаєшь намѣренія. Библія есть точный змѣй. Из множества таковых образов сплетается исторія, будто корзинка или коробочка, вмѣщающая снисхождение невмѣстимаго, похожа на перлову мать, показующую извнѣ ничтожную жидкость, но внутрь, как зѣницу ока, соблюдающую дражайшее Сіянiе жемчужнаго шарика:

“Мати его соблюдала вся глаголы сія в сердца своем”⁷²⁸.

“Ковчег завѣта окованъ всюду златом”⁷²⁹.

По наружности кажется что-то человеческое, но внутрь жилище духа Святаго.

“Преславная глаголашася о тебѣ, граде Божій”⁷³⁰.

“Есть тѣло душевное, и есть тѣло духовное”⁷³¹.

“Злато же земли оныя доброе...”⁷³²

Мнѣ кажется, Библия похожа на дом премилосердаго и пребогатаго господина, стоящій в пустынях на пути под видом гостинницы, даремной для путников. Сіе он вздумал, дабы приблизить честь свою к подлости для нѣколикаго с нею обращенія. Господин из тайных своих горниц видѣл вольные поступки, слышал разговоры всѣх без разбору угощаемых, избирал себѣ в дружбу из прохожих, кто бы он ни был, естли понравился. А послѣ обыкновенной щедроты дѣлал особой милости своей вѣчными участниками. На лицѣ гостинницы написано было:

“Всѣ внійдут, но не всѣ будут”.

“Всѣ насытятся, не всѣ наслаются”⁷³³.

Сія надпись иным чудна, множайшим казалась смѣшна. Естли таков был Авраам, то и не дивно, что сдѣлал историчным плетением Воплощаемыя Божія премудрости. Прилично Богу образоваться драгими Камнями, но не меньше сего достойная благодарность Іовлева, цѣломудріе Іосифово, ревность Іліина, чистота Сусаннина, кротость Давидова, правда и вѣра Авраамова. А как в розах, лиліях, нарцисах благовонность по добротѣ одна, разная по вкусу, так сія разнovidная сила Божія, таящаяся в избранных его наподобіе злата и драгих камней, довольно заслужила, дабы имена любезнѣйших человѣков и дѣла их, будто корзинками и кошельками были вседражайшаго СУЩЕСТВА вѣчнаго, царствовавшаго в одушевленной их плоти. И подлинно сила терпѣнія похожа на адамант, цѣломудренная чистота – на прозрачную зелень смарагда; вѣра и любовь Божія – на огненный Анѳракс. И не напрасно Іезекииль говорит, что руцѣ их исполнены очес⁷³⁴. Самыя мѣлочныя их дѣйствія, будто отломки зеркала, цѣлое лице Божіе изображают⁷³⁵, напрімѣр:

“Гнаша даже до предѣл”⁷³⁶.

“Варак гоняй вслѣд колесниц его...”⁷³⁷

“Постигните останок их...”⁷³⁸

“Взыде наипаче над градом, аки столп дыма...”⁷³⁹

“Взыде скончаніе града до небеси...”⁷⁴⁰

“Взях (Авраам юницу) и раздѣли...”⁷⁴¹

“Удари (Юдію) в выю его дважды...”⁷⁴²

“Простре Іисус руку свою и с копіем на град...”⁷⁴³

Самая их легонькая сѣнь, будто маленькое крылышко, кроет под собою вѣчнаго. И точную правду сказал Іезекииль, что сія животныя не имѣют хребта⁷⁴⁴. Хребет есть Божій. Одно только лице их есть собственное, а за лицом слѣдует станок и подсада Божія в цѣлом сем Божіем градѣ:

“Іисус же и весь Ізраиль, увидѣша, яко взяша подсады град, и яко восходит дым градный до небесе...” Нав[ин], ⁸⁷⁴⁵.

АѲ[АНАСІЙ]. Почему ж они шестокрылаты?

Як[ОВ]. Думаю, потому, что в шестодневствѣ Бытейском заключалась вся вещественнаго міра сего тлѣнная природа, и когда суббота есть селеніемъ мира и свѣта, тогда работныя дни суть мѣстомъ мятежа и тмы. “Шестижды отъбѣдъ изметъ тя (Иову говорится), в седмѣмъ же не коснетися зло”. Гл[ава] 5⁷⁴⁶.

И какъ трудныя дни суть завѣсою сладчайшаго упокоенія преблагословенныя субботы, такъ шестокрыльная сихъ животныхъ сѣнь, тлѣннымъ лицомъ закрывъ, ведетъ за собою вѣчнаго.

“Положи тмѣ закровъ свой...”⁷⁴⁷

“Се Сей стоитъ за стѣною нашею”⁷⁴⁸.

“Благослови Богъ день седмый...”⁷⁴⁹

“Господь же благослови послѣдняя Іовля...”⁷⁵⁰

“Ниже хребты ихъ, и высота бѣше имъ...” Іезек[іиль], І⁷⁵¹.

“По высотѣ твоей умножилъ еси сыны человѣч[ескія]...”⁷⁵²

Размѣръ ковчегъ, разбери скинію и увидиши, что и тамо, и вездѣ высота и широта не человѣческая.

“Да возможете разумѣти, что широта, и долготы, и глубина, и высота...” Ефес[еем], 3⁷⁵³.

“Ниже хребты ихъ, и высота бѣше имъ”⁷⁵⁴.

АѲ[АНАСІЙ]. Мнѣ кажется, нельзя быть приличнѣе Богообразной тѣни, какъ око. Зѣница въ окѣ есть центръ кольца и будто кольцо въ кольцѣ⁷⁵⁵. Она есть Источникъ Свѣта, а безъ нея вездѣ все тма.

Сія дражайшая рѣчь достойна быть образомъ Вышняго. Тутъ мнѣ вспомнилось, что наш Ермолай часто самъ себя поетъ оду:

“Свѣтъ блистанія твоего во свѣтѣ языковъ изыдетъ, и возгласитъ бездна съ веселіемъ...”⁷⁵⁶

Безъ сумѣнія, тма образовъ есть бездна.

Як[ОВ]. Конечно, цыркуль есть начальная фигура, отецъ квадратовъ, треугольниковъ и другихъ безчисленныхъ. Но однако жъ и самая окружность зависитъ отъ Своего Центра, предваряемая онымъ. И примѣчанія достойное, что цыркульной пунктъ самая крошечная фигурка, умаленнѣе маковаго зерна и пѣсчинки, родителемъ есть плотныхъ и дебелыхъ фигуръ съ ихъ машинами огромными. И когда отъ столь малесенькой, вида не имущей и почти ничтожной точки породились корабли съ городскими стѣнами, хоромами, мостами, башнями, пирамидами, колоссами, лабиринтами... то для чего не могло изъ тайной бездны вѣчныхъ нѣдръ своихъ породить все безчисленное мірскихъ машинъ число? Оное всякій пунктъ предваряющее Безначальное невидимое НАЧАЛО, центръ свой вездѣ, окружности нигдѣ не имущее⁷⁵⁷, и здѣсь непрерывнымъ тварей рожденіемъ свидѣтельствующее о безлѣтномъ своемъ пребываніи.

“Мудраго очи его во главѣ Его”. Солом[он]⁷⁵⁸.

“Очи же безумнаго на концѣхъ земли”. При[тч][и]⁷⁵⁹.

Око есть природный цыркуль. Центръ его зѣница. Она просвѣщаетъ око: владыку всѣхъ дѣл⁷⁶⁰. Что коло въ колесѣ⁷⁶¹, что зѣница въ оку и что лучъ въ Солнцѣ, т. е. Богъ въ небесныхъ и земныхъ тмахъ знаменій. Какъ только изъ тмы ихъ

блеснули его лучи Божества, вдруг невидима и неустроенна библейная земля⁷⁶², приняв на себя новый вид, просвѣщается. Когда Библиа маленькій мір⁷⁶³, тогда Бог есть солнце ея. Когда есть планета земля, тогда Бог центр ея. Когда же она человѣкъ послан от него⁷⁶⁴, Бог есть ей дух, сердце, глава, око, зѣница. Язычники сверхъ стихій ничего не прозирали. Посему образы иногда называются языками.

“Свѣтъ блистанія твоего во свѣтъ языков изыдет...”⁷⁶⁵

“Процвѣла пустыня языческая, яко крин (лілія)...”⁷⁶⁶

АѲ[АНАСІЙ]. Чудным словом и дивным словом сотворена Библиа.

Як[ОВ]. Един свят; для единаго един сей штиль.

АѲ[АНАСІЙ]. А на что похож слог библейный? Скажи мнѣ. Не гнѣвайся, что она мнѣ показуется басн[ею], к тому ж и не хитроу.

Як[ОВ]. Я уже тебѣ сказал, что она похожа на великолѣпный господской дом, под видом гостиннаго дому утаенный.

АѲ[АНАСІЙ]. А кромѣ сего, на что похожа?

Як[ОВ]. Похожа на нехитрый домик, оставленный богатым отцом один только в наслѣдіе сыну. Но сын со временем догадался, что сей домик есть громада безцѣннаго сокровища. Стѣны его, не искусно обмазанныя, состояли из неочищенных рудокопныхъ золотыхъ и серебряныхъ кип. Над входом из неогранныхъ алмазовъ варварская мозаическая надпись была сія:

“Коль красны доми твои, Іакове...”⁷⁶⁷

“Юже водрузи Господь, а не человѣкъ...”⁷⁶⁸

АѲ[АНАСІЙ]. Скажи, еще на что схожа?

Як[ОВ]. Схожа на грубую, суевѣрную и древнюю варварскую статую, представляющую умершаго за истину друга, но внутрь преисполненную высокаго рода маргарит. Подпись такая:

“Сила в немощи, цѣна в нищетѣ, в буйствѣ премудрость”.

АѲ[АНАСІЙ]. Для меня такая древность пріятна. А еще на что схожа?

Як[ОВ]. На рыбарскую мрежу, множествомъ безчисленныхъ шариковъ из дражайшихъ камней осажденную, цѣну свою утаевающихъ. Они по виду есть пустой водный сосуд, но по силѣ своей – цепь красот и сокровищ. Похожа на золотородныя горы каменную (пещеру), ужасомъ дышущую пещеру, пресвѣтлыя горницы внутри себе сокрывающую, с надписью:

“Гроб живота”⁷⁶⁹.

“Источникъ свѣта”⁷⁷⁰.

“Гора Вышняго”.

Похожа на алтарь, посвященный СУЩЕМУ, окруженный вкругъ плетеномъ, который соплетаютъ непроходимыя чащи густо насажденныхъ деревьевъ, сладчайшія плоды во время свое⁷⁷¹ приносящихъ. Подъ заключенными дверьми написано: “Нѣсть сіе, но Домъ БОЖІЙ”⁷⁷².

АѲ[АНАСІЙ]. Рыбарская мрежа, Божественная фигура, Богословская пліотка, я думаю, одно и то же. Такъ ли?

Як[ОВ]. Не знаю, знаю только, что Богословская сѣнь не пустая есть, естли несетъ за собою шарикъ, величиною хоть какъ зерно горчичное.

АѲ[АНАСІЙ]. Что ж развѣ оное великое?

Як[ОВ]. Оно собою ничто, но внутрь великое утаевается. Присмотрися на смоквенное зернушко, есть ли крошечнѣе его? Подними ж очи и взгляни на силу его умным оком, и увидиш и увѣришся, что в нем цѣлое дерево с плодами и листом закрылося, но и безчисленные миліоны смоковых садов тут же утаилися. Для того хорошенько разжуй, естли гдѣ в Библии читаеш: зерно, сѣмена, колос, хлѣбы, яблоки, смоквы, виноград, плоды, чернуху, кмѣнь, просо и прочая. И не напрасно уподоблено: “СѢМЯ ЕСТЬ СЛОВО БОЖІЕ”⁷⁷³.

АѲ[АНАСІЙ]. Скажи мнѣ, можно ли библейным штилем писать прочія книги? Мнѣ кажется, можно фигурами небесных кругов и земных шаров изобразить, напримѣр, Астрономію, дабы она на сих знаменитых знаках изволила ѣздить, будто на колесницѣ.

Як[ОВ]. Длячего ж нельзя? Будто не одѣвают в высокородное платье обезьян? И будто не возсѣдают рабы в господских каретах? Что до моего мнѣнія надлежит, можно сѣсть сатанѣ на престолѣ вышшняго.

АѲ[АНАСІЙ]. Ты шутиш. Развѣ астрономія не вѣчна?

Як[ОВ]. Естли астрономія вѣчна, тогда гдѣ будет сапожное ремесло? Вѣчным быть значит всѣ мѣста занять. Развѣ думаеш, что и в сапожном дѣлѣ астрономія мѣсто имѣет? Полно вратъ, пора кушать, по пословицѣ⁷⁷⁴.

АѲ[АНАСІЙ]. Витъ Астрономія есть дух.

Як[ОВ]. И обоняніе есть дух, естли понюхать в навозную кучу.

АѲ[АНАСІЙ]. Она не около куч упражняется.

Як[ОВ]. Планета и куча одно то ж. А твой нос, видно, что не чувствует духа сих слов:

“В той день оскудѣют дѣвы добрыя”. Амос, 8⁷⁷⁵.

АѲ[АНАСІЙ]. Я сих твоих дѣв не знаю.

Як[ОВ]. Они не нюхают в грязные кучи, но очищенным обоняніем чувствуют пречистый дух, плѣненны им одним:

“В воню мира твоего течем”. Пѣсн[ь пѣсней]⁷⁷⁶.

АѲ[АНАСІЙ]. А развѣ Исаак сына своего не обоняет?

“Се воня сына моего, яко воня нивы исполнены”⁷⁷⁷.

Человѣкъ немного разнится от грязной кучи.

Як[ОВ]. Куда ты очень памятливы и проворен в том, что одобряют враки твои! А в том, что может тебѣ очки (по пословицѣ) вставить⁷⁷⁸, ты туп. Длячего ты в сих словах: “Яко воня нивы исполнены”, – уронил остаток: “юже благослови Господь”⁷⁷⁹? Вѣриш ли, кій дух обоняет Исаак из священной нивы? “Посла Бог духа сына своего в сердца ваша”⁷⁸⁰. В тлѣніи нетлѣніе, во плоти дух Божій чувствует.

“Глас убо глас Іаковль,

руцѣ же руцѣ Исавовѣ”⁷⁸¹.

Сей-то дух Божій есть Благовонным мѣром, текущим в слѣд его дѣвам. А сіе значит родное идолопочтеніе, естли отнять от цѣломудренных жен и дочерей израильских златыя усерязи и кольца, а передѣлать оныя на тельца

литаго⁷⁸². Всякая стихія со всѣм своих мыслей потрохом есть раб, скот и кумир.

“И рекоша: сїи Бози твои, Израилю”. Исход, 32⁷⁸³.

Доброзрачныя жены сїи и чистыя дщери суть мать Исаакова, Ревекка, Рахиль, Асхань, дочь Халева⁷⁸⁴, дочь Іефѣя Галадскаго, не познавшая мужа, вознесенна во всесожженіе Господеви⁷⁸⁵; жена, сокрушившая жерновным уломком из израильской башни тѣмя Авимелеху, врагу сынов Гедеоновых⁷⁸⁶; благословенная в женах Іаиль, супруга Хаверова, разбившая колом голову Сисарѣ и прободшая скранія его⁷⁸⁷; Анна, мать Самуилова, внѣшним движеніем уст своих на пьяну похожа, но изливающая пред Господом душу свою⁷⁸⁸. Авигеа, супруга невкуснаго и гордаго Навала, почтившая Давида хлѣбом, вином, овцами, чистою мукою, корзиною гроздій и двумястами смоковых связок⁷⁸⁹. Руѣъ, Есѣирь, Сусанна, Іудіѣ... всѣ сїи жены и дѣвы с матерію царевою, минув подлыя стихійныя кучи, идут в горня со тѣцаніем⁷⁹⁰.

“Благословена ты в женах...”⁷⁹¹

Сих то назнаменует Божій вопрос к Іову: “Аще уразумѣл еси время рожденія коз, живущих на горах каменных?”⁷⁹²

Сїи суть юницы, голубицы, горлицы, вселюбезнѣйшія Господу, рожденіем своим умиловляющія его, о коих сам Аврааму говорит: “Владыко Господи, по чесому уразумѣю?...”⁷⁹³ “Рече же к нему: Возми юницу трилѣтну и козу трилѣтну, и овна трилѣтна, и горлицу, и голубя”⁷⁹⁴. И чуть ли не из сего числа воскресил одну Петр: “Она же отверзе очи свои...”⁷⁹⁵ “Очи твои голубинѣ...”⁷⁹⁶ Тавиѣа значит серна⁷⁹⁷. Всѣ сїи суть не своя, но Божія славы преукрашенныя служительницы: “Се раба Господня...”⁷⁹⁸

Как же дерзаеш сих прекрасных невѣст Божіих лишить украшеній своих? Как смѣеш отдать оныя блудницам, угодницам идолов?

“И совлече ризы вдовства своего... и облечеся в ризы веселія своего...”⁷⁹⁹ и обложи мониста и цѣпки, и усерязи, и все украшеніе свое...⁸⁰⁰ и бѣ измѣнено лице ея... и удивишася о красотѣ ея попремногу зѣло”⁸⁰¹. Іудіѣ, Гл[ава] 10.

“Вся слава дщере царевы внутри”⁸⁰².

Израиль, похитив хорошее у язычников, посвящает Господу. А ты хочеш дѣлать наоборот. Напримѣр, Геден от златых усерязей и монистов и от золотых цепей, украшающих выи вельблудов, и от других красот, от плѣна побѣжденных врагов добытых, здѣлал одежду первосвященнику:

“Да даст мнѣ всяк муж усерязь от плѣна своего... И простре ризу, и вергоша ту...” Суд[ій], 8⁸⁰³.

Так Іосиф завладѣл всею землею Египетскою. Ея мудрецы найпаче писали фигурами, что все Израиль под имен[ем] Іосифа посвятил живому Богу⁸⁰⁴. А все то Іосиф, т. е. “приложеніе”⁸⁰⁵, что прилагается сверх тѣлнных образов, кои в видѣ Египтян просят Іосифа: “Даждь сѣмя, да посѣем, и живи будем, и не умрем, и земля не опустѣет”⁸⁰⁶. Дает им хлѣбы за скоты их. “Плоть ничтоже...”⁸⁰⁷

Мнѣ кажется, что и самая славная Египетская фигура СФИНКС перенесена Израилем в посвященіе Богу. Она мучила не могущих рѣшить полезнѣйшаго гаданія⁸⁰⁸. И князь израильскій Іефѡай с воинством своим переколол всѣх мужей Ефремовых, не могущих рѣшить фигуры сея: клас. “Рцѣте, клас. И не управиша рещи тако: и имаху их, и закалаху”. Суд[ій], Гл[ава] 12⁸⁰⁹.

АѲ[АНАСІЙ]. А что значит слово сіе “клас”?

Як[ОВ]. Думаю, то же, что пшеничный колос.

АѲ[АНАСІЙ]. Я слышу: клас, но не слышу силы его.

Як[ОВ]. Думаю, он из числа тѣх, которыи рвали и молотили, и ѣли Апостолы в Субботу⁸¹⁰.

АѲ[АНАСІЙ]. Тѣх-то я и не разумѣю. Апостолам чужое рвать не пристало; своего не имѣли жать и молотить никогда, а исторгать будто пеньку, дурно; да и кушать зерно сырое скотам прилично. Конечно, сей клас есть фигура.

Як[ОВ]. Без сумнѣнія, он из числа седми класов, явившихся во снѣ фараону: “И семь класи исхождаху из стебля единого избранны и добры”⁸¹¹.

АѲ[АНАСІЙ]. А я сих фараоновых пуще не понимаю; естли что смыслиш, скажи, не мучь⁸¹².

Як[ОВ]. Бытейская Седмица, скажите мнѣ, что она есть, естли не из всемірных тварей громада грубых и невкусных Болванов? Но когда присмотрѣться и вникнуть внутрь, тогда можно увидѣть, что в сей жестокой и отошалою седмицѣ сокрывается Седмица инородная, гораздо слаще, сытнѣе и пи[та]тельнѣе наружныя; а составляютъ обѣ одну Седмицу.

“И бысть вечер, и бысть утро, день един”⁸¹³. Будто наличная седмица Колос, а тайная Зерно; или один пустой, а другой внутри полной 7 дней и 7 колосов.

“Повторися же сон фараону дважды”⁸¹⁴. Однако ж “сон фараонов один есть”⁸¹⁵.

“И бысть вечер, и бысть утро, день един”⁸¹⁶.

Слово Божіе является одинакое, но слышится двойное.

“Елика Бог творит, показа фараону”⁸¹⁷.

Лицо одно, но двѣ породы: пустая и Божія, явная и тайная, образующая и образуемая⁸¹⁸.

“И пожроша семь класи тонцыи и истончени вѣтромъ семь класовъ избранныхъ и полныхъ”⁸¹⁹.

Так, как Кит Іону. Однако же и тма его не объят⁸²⁰.

АѲ[АНАСІЙ]. Куда ты нелѣпую дичину наврал?

Як[ОВ]. Ночь несвѣтла не будетъ тебѣ; раскуси только хорошенько. Развѣ то для тебя стропотнымъ и жестокимъ кажется, что в Седмицѣ свѣтъ, а в колосѣхъ хлѣбъ? Но сердце тогда насыщается, когда просвѣщается. Взгляни на Давидову рѣчь: “Знаменася на нас...”⁸²¹ Увидишъ тамъ же вкупѣ свѣтъ и пшеницу. “И животъ бѣ свѣтъ челоуѣкомъ”. Іоан[н], І⁸²². Разсуждай и сіе: “Взалчутъ на вечер...”⁸²³

Когда вечеръ с ношцію голодный, тогда утро со свѣтомъ сытное.

“Исполнихомся заутра...”⁸²⁴ “Насыщуся, внегда...”⁸²⁵ Разумѣю, де, сон сей, да ночью же и видѣл⁸²⁶.

“И се свѣщник злат весь...”⁸²⁷

Но что значит? Внутренній ему Ангел толкует.

“Сіе слово Господне...”⁸²⁸ “Свѣтилник ногама моима Закон твой...”⁸²⁹

О сем свѣтильникѣ навѣдайся в книгѣ Исх[ода], 25. Сколь же велико сходство, равнословіе и пропорція⁸³⁰! 7 Вечерей с Утрами, 7 Колосов с Колосами, 7 Свѣщничих вѣтвей со Свѣтильцами.

В вечерах утро, день, око, шар, солнце.

В пустых колосах колосы полныи с зерном.

В свѣщничих вѣтвах, от одного стебля произшедших, кружочки с чашечками, полушариками, наполненными елеем и просвѣщающим, и насыщающим. Теперь о сем свѣщникѣ скажу с Захаріиным Ангелом: “Седмь сія очеса Господня суть, призирающая на всю Землю”⁸³¹. Так седмь же и свѣтов, просвѣщающих Вселенную, и седмь хлѣбов, насыщающих 5 тысяч⁸³².

“Сіе слово Господне...”⁸³³

АѠ[АНАСІЙ]. Так развѣ же у Бога только 7 очей?

Як[ОВ]. Вріюш! не 7, но одна вѣчность. 7 дней заключили в себѣ всю тварь. А сверх всей седмицы блистает слава Вѣчнаго. Как одно лицо в семи зеркалах⁸³⁴, и одно солнце в семи днях, и один огнь в семи свѣчах, и одно зерно в семи добрых класах, и одна печать в семи сургучах. “Призирающая на всю Землю”⁸³⁵, т. е. открывающіяся сверх всяя тлѣни. “И Свѣт во тмѣ Свѣтится...”⁸³⁶

Если ты уже примѣтил, что свѣщничіи вѣтвы и добрыи колосы происходят от одного стебля, чего в простых колосах никогда не бывает, не забудь же, что и блеск свѣтлыя седмицы молніевидно исходит от одной пустой плоти.

“Всяка плоть трава...”⁸³⁷ – вот тебѣ стебліе. Сіе означает Захарія тѣню двух маслин, десныя и лѣвыя, пріосѣняющих свѣщник⁸³⁸.

“Не в силѣ величїй, ни в крѣпости, но в душѣ моем, глаголет Господь Вседержитель”. Гл[ава] 4⁸³⁹.

“Снѣсть от шуїих человек, и не насытится”. Ісаїя⁸⁴⁰.

“Послю глад на землю”⁸⁴¹. То же, что “взалчут на вечер...”⁸⁴²

“Повторися же сон фараону дважды, яко истинно будет СЛОВО, ЕЖЕ ОТ БОГА”. Быт[іе], 41⁸⁴³.

Разжуй: от Бога, а протчее сон, тѣнь...

Если ж тебѣ все сіе нелѣпостію кажется, так послушай самага Іосифа: “Седмь класи добріи седмь лѣт суть”⁸⁴⁴.

АѠ[АНАСІЙ]. Так на что же лгать? 7 лѣт, а не 7 дней.

Як[ОВ]. А! А! тут-то твой видно закоулок? Не скроешся⁸⁴⁵. У БОГА день, яко 1000 лѣт⁸⁴⁶.

И так мнѣ кажется, “Рцыте, клас”⁸⁴⁷ значит: раскусите слово Божіе, да не умрете⁸⁴⁸. “Аз есмь хлѣб животный...”⁸⁴⁹

“Жестоко есть слово сіе...”⁸⁵⁰ “Имѣяй уши слыш[ати]...”⁸⁵¹ “Аще же не послушаете, в тайнѣ восплачется душа ваша”⁸⁵².

Развѣ думаеш, не одно то: невѣдѣніе, ночь, сон, глад, меч, мученіе, смерть, Ад?... “Кто ны разлучит от Любве Божія”⁸⁵³.

Тут-то заключается бѣдность, тлѣніе, расточеніе, утѣсненіе... Пожалуй, взгляни на начало гл[авы] 15 в Іерем[іи]:

“Ты оставил мя еси, рече Господь”⁸⁵⁴.

“И простру руку мою на тя, и убію тя...”⁸⁵⁵

“И имаху их, и закалаху...” Суд[ій], 12⁸⁵⁶.

“Се сей лежит на паденіе...”⁸⁵⁷

Теперь, обратив рѣчи к намѣренной точкѣ⁸⁵⁸, сказываю вам, что не только землю с ея плодами и рожденіями, но всѣ небесныя и земныя фигуры, домашнія древним, найпаче в Египтѣ, любомудрцам, отняв от означенія таинств их, перенес Израиль в посвященіе Господеву. И ты ли похитить поучаешиися вспять.

“И снем фараон перстень с руки своея, возложи его на руку Іосифову, и облече его в ризу червлену, и возложи гривну злату на выю его, и всади его на колесницу свою втору”⁸⁵⁹.

“Возшел еси на высоту... пріял еси даянія...”⁸⁶⁰

“И отверзше сокровища своя, принесоша ему дары: злато, и ліван, и смирну”⁸⁶¹.

“Царіе Аравстіи и Сава дары приведут”⁸⁶².

АѲ[АНАСІЙ]. Не похищаю, а спрашиваю, можно ль, напримѣр, ариѲметику, геометрію или...

Як[ОВ]. Потѣряли цѣну свою пророки языческіе тогда, когда прореченное о всеобщем, о безвременном, о безмѣстном, обратив к частному, мѣстному и временному, перенесли оное на князи, на сыны человѣческіи. Сей есть всеобщій источник идолослуженія. Тлѣнь повсюду влѣзла на Колесницу Божію. Сами свой прах вознесли на Высоту Господню. “Сіи на колесницах, и сіи на конех...”⁸⁶³

Посади, естли хочеш, служанку стихіи, твою астрономію, вознеси на колесницу Вѣчнаго. “Колесница Божія тмами тем...”⁸⁶⁴

АѲ[АНАСІЙ]. Что есть Вѣчность?

Як[ОВ]. То, что ИСТИНА.

АѲ[АНАСІЙ]. Что есть Истина⁸⁶⁵?

Як[ОВ]. То, что пречистое, нетлѣнное и единое.

АѲ[АНАСІЙ]. Не можно ль нѣсколько рассказать яснѣе?

Як[ОВ]. То, что вездѣ, всегда, все во всем есть.

АѲ[АНАСІЙ]. Отрѣж как можно простѣе.

Як[ОВ]. То, что вездѣ и нигдѣ.

АѲ[АНАСІЙ]. Фу! ты сам толком пуще мнѣ очи помрачил.

Як[ОВ]. Иначе от тебя не отдѣлаться.

АѲ[АНАСІЙ]. Ну! длячего Бог изображается образами?

Як[ОВ]. А ты длячего твои мысли изображаеш фигурами букв или удареніем воздуха?

АѲ[АНАСІЙ]. Длятого, что мысли мои не видны.

Як[ОВ]. А Бог во сто тысяч раз сокровеннѣе внутри твоих мыслей, нежели твоя воздушная мысль в наружном твоём болванѣ.

АѲ[АНАСІЙ]. Хорошо. Скажи же мнѣ, кто сія Божественныя узы соплѣтает?

Як[ОВ]. Тѣ, что разрѣшают.

АѲ[АНАСІЙ]. А разрѣшает кто?

Як[ОВ]. Тѣ, что связуют.

АѲ[АНАСІЙ]. А я ни сих, ни тѣх не знаю.

Як[ОВ]. Развѣ ты никогда не слыхал о Веселеилѣ⁸⁶⁶ и его товарищах, украсивших разными художествами храм Господень? Пробѣги Исход[а] Гл[ава] 31 или 37. Сей первый художник скиніи посребрил и позолотил столпы: вылил золотые кольца, золотые петли, золотые крючки, путовицы, колокольчики на священнической одеждѣ, сребренные куполки скиніи, мѣдные у дверей головки, и протч[ая], и протч[ая]...

АѲ[АНАСІЙ]. Видно, что Веселеил был крючокотворец.

Як[ОВ]. А Гедеоном составленную ризу уже ты позабыл? Она, конечно, то же, что Веселеилов ЛОГИОН⁸⁶⁷, т. е. СЛОВО БОЖІЕ. Вспомни, коликое число всѣх приношеній Господеву от сынов Израилевых, и воскликни с Варухом:

“О Израилю, коль велик дом Божій и пространно мѣсто селенія его: велико и не имать конца, высоко и безмѣрно”. Гл[ава] 3⁸⁶⁸.

Всѣ сіи приносы суть узлы, славу Божію внутри утаевающіи: “Да возмешь от начатка плодов земли твоя, юже Господь Бог [твой] дает тебѣ в жребій, и вложиши в кошницу, и пойдёши на мѣсто, еже изберет Господь Бог твой, призывать имя его тамо⁸⁶⁹. И нынѣ се принесох начатки от плодов земли, юже дал ми еси”. Второзак[оніе], 26⁸⁷⁰.

“Взя ему мати его ковчежец ситовый, и помаза и клеєм и смолою, и вложи отроча в него, и положи его в дучицѣ при рѣцѣ”. Исход⁸⁷¹.

Но Исаак связанный⁸⁷², Иосиф во узах⁸⁷³, Мойсей в коробочкѣ⁸⁷⁴, Сампсон в веревках⁸⁷⁵, Даніил во рвѣ⁸⁷⁶, Іеремія в колодѣ⁸⁷⁷, Петръ в темницѣ⁸⁷⁸, Павел в кошницѣ⁸⁷⁹ – вѣрю, что они не для всѣх кажутся узлами.

“Разрѣшите его и оставите ити”. Іоан[н], 11⁸⁸⁰.

“Изведи из темницы душу мою”⁸⁸¹.

“От бездн земли возвел мя еси”⁸⁸².

О всѣх сих несмысленных дѣтях еврейских, держащих в руках своих вѣтви того финика: “Яко фінікс, возвысился на брезѣх”⁸⁸³. Да тут же и о самом себѣ Павел: “Мы буим Христа ради...”⁸⁸⁴ Сіи узлы, будто змїи, вьются и переплетываются между собою, нечаянно там являя голову, гдѣ был недавно хвост, и напротив. И как двѣ природы: главная и низшая, вѣчная и тлѣнная, все составляют, так и два образа, составляющіе СЫМВОЛ, по всему священному полю являются, часто перемѣняя мѣсто своя тмы на землю вселяющагося свѣта⁸⁸⁵, и напротив, напримѣр:

“Злато оныя земли доброе...”⁸⁸⁶

Злато образует вѣчную, земля – тлѣнную природу. Вспомним третій день бытейный и увидим, что сей хвост недавно был головою. Там море есть мѣстом тлѣни, а суша землю, плодоприносящую Божіе обѣтованіе.

“На мѣстѣ злачнѣ, тамо всели мя...”⁸⁸⁷

“Погрызаша, яко олово, в водѣ злѣнѣй”. Исход⁸⁸⁸.

Кит, в сравненіи моря, фигура есть Божіей премудрости, плавающія свѣрх стихійныя гнили.

“И Дух Божій ношашеся верху воды”⁸⁸⁹.

“И всплыве желѣзо”. 4 Цар[ств], 6, с[ти]х 6.

“Господь Бог твой введет тя в землю благую...”⁸⁹⁰ В землю пшеницы...⁸⁹¹ в землю, в нейже каменіе желѣзо, и от гор ея ископаеши мѣдь”⁸⁹². Втор[озаконіе], 8.

Но вода, Мойсеем изведенная от камня⁸⁹³ и Сампсоном из челюсти ослиной⁸⁹⁴, знаменует вѣчность. Камень же и челюсть есть персть гнили. Взгляни же на нерукобѣдный Даніилов камень с горою⁸⁹⁵ и увидиш, что камень есть чертогом свѣта СЛОВА БОЖІЯ, а гора – плоти и крови ложем. Но сей змій вдруг завернул голову к хвосту, естли поднять очи к раждающемуся и к вертепному камню, к воскресшему и ко гробу. Иногда голова его и хвост в одном мѣстѣ, будто хвост в устах держа, дѣлается кольцом⁸⁹⁶. Взгляни на вторый бытейный день.

“Посредѣ воды и воды...”⁸⁹⁷ вода и вода”⁸⁹⁸.

Сея воды и Давид жаждет, пренебрег одну.

“Кто напоит мя водою из рова, иже в Вифлеемѣ”. 2 Царств, 23⁸⁹⁹.

Иногда змія сего свитки очень между собою схожи. Наприм[ѣр]: Мойсей влагает в воду древо⁹⁰⁰, Елисей соль⁹⁰¹, корабельщики Іону⁹⁰², предтеча Христа⁹⁰³.

“Сходящіи в море... Творящіи дѣланія в водах многих...”⁹⁰⁴ И Даніил ввергает меч дракону, или великому змію, во уста. Оный шар был смѣшан из смолы, жиру и волны⁹⁰⁵.

Сіи три печати от Духа Премудрости Божіей. Манна, падающая свѣрх поверхности земной, похожа на снѣжную крупу, а снѣг на руно.

“Дающего снѣг свой, яко волну...”⁹⁰⁶

“Полагаяй предѣлы твоя мир, и тука пшенична насыщ[а]й тя...”⁹⁰⁷

Оно печатлѣтся, а паче из благовонных древ, смол[о]ю: “Яко смирна избрана, издах благоуханіе” Сирах⁹⁰⁸. Куда страшна и опасна Библія, поколь семиглавному сему змію вбросить в изблевающія горких вод челюсти⁹⁰⁹ свою пилюлю не удостоит тот:

“Посылаай слово свое земли...”⁹¹⁰

“Одежда его бѣла аки снѣг, и власи главы его аки волна чиста...” Дан[іил], 7⁹¹¹.

Тогда сего аспіда отроча малое поведет⁹¹².

“Зрите чтилища ваша”. Дан[іил]⁹¹³.

Смотри, как вьется змій сей и играет! Море и кит, кит и Іона, Іона и тыква. Море в разсужденіи кита есть ничто, а кит в разсужденіи Іоны пустош.

Иона взглядом тыквы, голову его прохлаждающія, а тыква взором славы Вѣчнаго ничтоже есть. "Поиграеши ли с ним..."⁹¹⁴ извлечеши ли змія удицею?.. или вдѣжеши колце в ноздри его?..."⁹¹⁵ Иов, 40.

Сей змій весь Иордан вмѣщает в уста свои. А на одно око Божіе, будто на удицу, возмется.

Всѣ плователи хвоста и всѣ корабли рыбацкіи не поднимут главы его.

"Сотворен поруган быти..." Иов, 40⁹¹⁶.

"Змій сей, егоже создал еси..."⁹¹⁷

"Поругаются ему, и укорят его, и оплюют его..." Лука⁹¹⁸.

То же разсуждается о рыбѣ Товіиной, с печенью ея и сердцем⁹¹⁹; о рыбѣ, удицею Петровою извлеченной, с монетою внутрь ея⁹²⁰; о рыбах, Христом благословенных: "Иду рыбы ловити..."⁹²¹

Таковые ж свертки сгибает змій сей и здѣсь: вода и ковчег, ковчег и Ной, Ной и голубица, голубица и око, око и верхи гор, верх и Вѣчность.

"Возшед на гору стреминную..." Иов, 40⁹²².

"Ложе его остни остріи..." Иов, 41⁹²³.

То же и здѣсь: Содом и огонь, огонь и дым, дым и дух, дух и благовоніе. А Лот значит: благоуханіе (Стакти)⁹²⁴.

"Взыде дым гнѣвом его..."⁹²⁵

"Потщавшеся, запалиша град огнем..."⁹²⁶

"Узрѣша дым восходящъ от града до небесе". Нав[ин], 8⁹²⁷.

"Дух и вода и кровь: и тріе во едино..." Иоанн[а] посл[аніе]⁹²⁸.

Тѣ же винты, или извитія зміины, и здѣсь:

Израиль и языки, Израиль и скинія, скинія и мѣра ея, чудно составляющая во всѣх частях сумму десяточну. Наконец, вся скинія ничто есть.

Взглядом внутренностей ея сіе есть: манны, свѣтильника, хлѣбов и проч[ая]. А сіе опять ничтоже есть, взглядом Славы Божія, во мракѣ сем блистающія: "Небо небесе не довѣют тебѣ..."⁹²⁹

АѲ[АНАСІЙ]. Ты мнѣ своими винтами зміиными совѣм ум помрачаеш; скажи только мнѣ, которую ты нащитал сумму десяточну в частях скиніи и в мѣрѣ, и в числѣ ея?

Як[ОВ]. Скинія из десяти опон. Вот тебѣ десяток в частях! Долгота каждой опонѣ 28 лакот. Вот десяток: 2 и 8. Во всѣх опонах лактей 280. Вот в числѣ лактей так, как в долготѣ, десяток: 2 и 8! Ширина каждой опоны 4 лактя, а во всѣх 40, скинь на щеты 1, 2, 3, 4 и выйдет 10, а 4, 40 и 400 в той же пропорціи суть.

АѲ[АНАСІЙ]. Вот еще какіе крючки! Они нѣсколько подходят к нашим гражданским.

Як[ОВ]. Мѣра и число всегда есть Божіе.

"Ниже хребты их, и высота бѣше им..." Езек[іиль]⁹³⁰.

"Скажи ми, Господи, кончину мою и число днѣй моих"⁹³¹.

"Сочте своя домочадцы..."⁹³²

"Возведох очи мои и видѣх, и се, муж, и в руцѣ его уже землемѣрно". Захар[ія], 2⁹³³.

Вся Библия есть Узел и узлов цепь. Вся в одном узлѣ и в тмах тем узлов, тѣмже весь сей Рай насадил Господь Бог во Едемѣ на востоцѣх⁹³⁴.

“Велія будет слава храма сего послѣдняя паче первая, глаголет Господь...” Аг[г]ей, 2⁹³⁵.

Едем значит Рай сладости, увеселительный сад⁹³⁶. Что же за вздор Рай в Едемѣ? Сад в Саду?.. Все сіе хвастіе есть чаша колких шиповников. Продерись, развяжи, и вкусиш от древа жизни.

“Древо жизни посреде Рая...”⁹³⁷

“Восток имя ему”⁹³⁸

“Гортань его сладость...”⁹³⁹

“И идоша по пустыни, и приидоша до Хеврона”. Числ, 13⁹⁴⁰.

Хеврон есть град горный, значит дружество⁹⁴¹. По чащам сих узлов ходит неизслѣдимая Божія Премудрость. Сюда-то Приточник... “Не вѣм: слѣда орла, паряща по воздуху, и пути зміа, ползуща по камени...” 30⁹⁴².

“Услышаста глас Господа Бога, ходяща в Раи...”⁹⁴³

Самый послѣдній голосок или словцо дышет СМВОЛОМ⁹⁴⁴ или зависит от него. Наприм[ѣр]: “Тамо его узрите...”⁹⁴⁵, т. е. на горѣ, сверх горы, выше стихій.

“Торняя мудрствуйте, а не земная...”⁹⁴⁶

“Тамо възидоша колѣна, колѣна Господня...”⁹⁴⁷

“Тамо возвращу рог Давидови...”⁹⁴⁸

Каждая пара образов есть двое двое.

“Вся сугуба, едино противу единого”. Сирах, 42⁹⁴⁹.

“Единою глагола Бог, двое сія...”⁹⁵⁰

“Внидоша к Ною в ковчег два два...”⁹⁵¹

А если разсудить, тогда каждый образ есть трое, т. е. простой, образующій и образуемый⁹⁵². Напримѣр, хлѣб простой, хлѣб образующій и хлѣб ангельскій⁹⁵³. “Не о хлѣбѣ единѣм жив будет человек...”⁹⁵⁴ Грозд простой, образующій и веселящій.

“Вино веселит сердце человека...”⁹⁵⁵

“Кровь гроздову пїяху вино...”⁹⁵⁶

Небо простое, образующее и небо небесе⁹⁵⁷. Так, как круг в колеси⁹⁵⁸, Солнце в Солнцѣ.

“Небо небесе Господеви”⁹⁵⁹.

И думаю, в сію-то силу сказывает Приточник: “Ко словесем мудрых прилагай твое ухо... да разумѣши, яко добра суть”⁹⁶⁰. Ты же напиши я себѣ трижды” (на сердцѣ твоём), естли, де, хочеш совѣта, смысла и разума. Гл[ава] 22⁹⁶¹.

При всем сем вспомни межеванье между градом и градом, Мойсеем узаконенное. Два образа суть, как два населенные грады. Паче же не забудь сего: “В коей земли вселяется свѣт, тмѣ же кое есть мѣсто? Аще введеш мя в предѣлы (TERMINUS) их!”⁹⁶²

“Аще же ли и вѣси стези их?”⁹⁶³

“Гдѣ был еси, егда основах землю?”⁹⁶⁴

“Кто положи мѣры ея, аще вѣси?”⁹⁶⁵

“Возвѣсти ми, аще вѣси разум (земли)...”⁹⁶⁶ Иов, 38.

АѲ[АНАСІЙ]. Я устал, слушаю твоих узлов собраніе.

ЯК[ОВ]. Вспомни кущи Израилевы, сады Соломоновы.

“Востани, сѣвере, и гряди, юже...”⁹⁶⁷

“Дух вся испытует, и глубины Божія”⁹⁶⁸.

Из таковой кущи колом Іаіль пробила голову Сисарѣ. 4 Суд[ій], ст[их] 21⁹⁶⁹.

Таков был сын Іаковль Іуда. “Привязуяй к лозѣ жребя свое...”⁹⁷⁰ Развѣ к подлому привязует? “Аз есмь лоза...”⁹⁷¹

Взгляни, пожалуй, на Иисуса Навина с Халевом. Развѣ не видишь, какое сокровище несут сіи мужи? На дрюкѣ привязан из земли Божіей пребогатый грозд, кромѣ шипков (полных роз) и смоквей⁹⁷². Сколько виноградных ягод, столько шариков, сколько шариков, столько узлов, заключающих в себѣ Сладчайшій Божества муст, Веселящій Сердце⁹⁷³, при котором пирует небесный Учитель со ученики своими.

“Сія есть кровь моя...”⁹⁷⁴

“Пиша же и упишася с ним”. Быт[іе], 43⁹⁷⁵.

Что же касается до рѣшителей сих Божественных гаданій, вспомни Данила с Іосифом, разрѣшающих соня.

“Еда не Богом изыявленія их есть”. Быт[іе], 40⁹⁷⁶.

“Сказуя сны и возвѣщая сокровенная, и разрѣшая соузы”. Дан[іил], 5⁹⁷⁷.

Вспомни Маріина обручника, слышащаго во снѣ глас Ангела Божія⁹⁷⁸, вспомни Мойсея, узрѣвшаго во мракѣ Бога⁹⁷⁹.

Вспомни Авраама, раздѣляющаго пополам скоты пред Господом. Быт[іе], 15.

“Заходящу же солнцу, ужас нападе на Авраама”⁹⁸⁰.

Раздѣлить и разрѣшить значит то же.

Таков был Авель, принесшій первородное и от туков овец Господеву, и не испаде лице его⁹⁸¹, но, подняв очи, видѣ день Господень⁹⁸².

Таков был тот: “Зубы его паче млека...”⁹⁸³ Таковы были тѣ: “Кровь гроздову пяху вино с туком Агн[чим]...”⁹⁸⁴ Вспомни, кой пророк скушал горькой свиток⁹⁸⁵? Но куда сладок был! когда дожевался до останка. Останок есть БОГ.

“Открыл еси та младенцем...”⁹⁸⁶

“Останки младенцем...”⁹⁸⁷

Но и всѣ пророки вопіют: “Видѣх, видѣх...” Вспомни Сампсона, веревки и льва разтерзающаго, находящаго в ядовитом ядомое, а в жестоком сладкое⁹⁸⁸.

“Насыщуся, внегда явитимися славѣ твоей”⁹⁸⁹.

Вспомни Давида, исторгающаго из уст львиных и медвежьих овцу⁹⁹⁰. Сей из Голиафовых⁹⁹¹, а Іудію из Олоферновых ножен меч извлекает⁹⁹².

“Живо бо СЛОВО БОЖІЕ, острѣй[ше] паче всякаго меча”⁹⁹³.

Еанея, сын Іодаев, убил льва, вырвал копіе из рук египтянина. “И уби его копіем его”. 2 Царст[в], 23⁹⁹⁴. “Яко искры по стеблію потекут...”⁹⁹⁵

Кто разорил города Иерихон и Гаї?

Кто расторгнул ополчение иноплеменническое и достал воду Давиду из рва вифлеемского?

“Облецыся во славу твою, Иерусалиме, граде святой...”⁹⁹⁶ “Совлецы узвыи твоя, плѣнная дщи Сионя”. Исаія, 52⁹⁹⁷.

Вздумай, гдѣ тот, кто на гумнѣ молотит? А к нему на воловом возу прикатывается Кивот Господень⁹⁹⁸.

“Свѣтися, свѣтися, Иерусалиме...”⁹⁹⁹

“Благословены житницы твои...” Второзак[оніе], 28¹⁰⁰⁰.

“Благослови Господь дом Аведдаров...” 2 Царст[в], 6¹⁰⁰¹.

Посмотри, что дѣлает муж Руѡин Вооз? Служанки его жнут и вяжут снопы, а он вымолачивает из стебля Зерно. “Се, той вѣет на гумнѣ ячмень сея ноци”. Руѡѣ, 3¹⁰⁰².

“И преломив даяше има. Онѣма же отверзостѣся очи”¹⁰⁰³.

АѦ[АНАСІЙ]. Я о всѣх сих читал, но не даются читать. Трудно...

Як[ОВ]. Так послушай же о новѣйших скинотворцах и плетущих мрежи рыбах, вот они: “Елика аще свяжете на земли, будут связана на небеси...”¹⁰⁰⁴ Никогда они не вяжут узлов, чтоб не скрывалась внутри цѣльная простота Голубинаго ока. И никогда не разрѣшают гаданій¹⁰⁰⁵, чтоб не вынуть оттуда перстня сладчайшаго меда и сота¹⁰⁰⁶ вѣчности.

“От ядущаго ядомое и от крѣпкаго изыдѣ сладкое”¹⁰⁰⁷. “И снѣсте ветхая и ветхая ветхих”¹⁰⁰⁸. “Веніамін волк хищник, рано яст, еще и на вечер дает пишу”. Быт[іе], 49¹⁰⁰⁹.

“Вѣрова Аврам Богу, и вмѣнися ему в правду (все писанное)”¹⁰¹⁰.

“Знаменія же вѣровашым сія...”¹⁰¹¹ “Языки возглаголют новы...”¹⁰¹² “Змія возмут...”¹⁰¹³

“И сіе рек, дуну и глагола им: Пріимите дух свят! имже отпустите грѣхи, отпустятся им, и имже держите, держатся”¹⁰¹⁴.

АѦ[АНАСІЙ]. Пускай же сему разговору будет имя:

КОЛЬЦО.

Цей твір Сковорода написав десь наприкінці 1773-го або на початку 1774 р. Автограф до нас не дійшов. Твір знаємо в одному-єдиному списку з першої чверті XIX ст., який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 11). Діалог був уперше надрукований (з купюрами й без закінчення) у Москві 1837 р. окремою книжечкою [див.: Сковорода Г. С. Дружескій разговор о душевном мирѣ. – Москва: Издание Московского попечительного комитета «Человеколюбивого общества», 1837. – 94 с.]. Подаємо за рукописом. Зважаючи на те, що переписувач посутньо змінив правопис Сковороди (скажімо, заступив літеру ѣ літерою е тощо), відтворюємо ті граматичні форми, які характерні для сквородинських автографів.

¹ Цей супровідний лист-присвята адресований Володимирові Степановичу Тев'яшову – воронізькому поміщикові, сину Степана Івановича Тев'яшова, харківського (1734–1757 рр.)

та острогозького (1757–1763 рр.) полковника [див.: Ніженець А., Стогній І. Григорій Сковорода. Пам'ятні місця на Україні. – Київ, 1984. – С. 52–53; Гавриленко А. Над Тихою Сосною. На зарубіжній Слобожанщині // Березіль. – 2002. – № 7–8. – С. 151–154].

² Сковорода має на думці діалоги «Кольцо» та «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

³ “Вічний двигун” (лат.).

⁴ Сковорода називає душу “вічним двигуном” з огляду на те, що вона, на відміну від тіла, повсякчас перебуває в русі. Думку про саморухомість душі Діоген Лаерцій (III, 67; VIII, 83) пов'язував з наукою Платона й Алкмеона [див.: Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 169, 356].

⁵ Цей образ походить з емблематики. Див., наприклад, 645-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Стрѣла, обращенная к сѣверной звѣздѣ» (підпис: “Прямо к цѣли, или ко предмету. Recta ad metam” [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 162–163].

⁶ Тобто Бога. Див. прим. 101 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастии в жизни».

⁷ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 14. Пор.: ꙗ́ зѣмлю снѣси всѣ дни живота твоего.

⁸ Пор.: “Що посієш, те й пожнеш” [Франко, № 21024; Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 252]; “Что посеешь, то и пожнеш” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 230]. В українській літературі ця приказка вживалася задовго до Сковороди, наприклад, у Статуті Львівської братської школи «Порядок школьний» 1586 р.: “еже бо съеть человек, тоже и пожнетъ” [Порядок школьний // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 38].

⁹ Можливо, Сковорода має на думці слова: не превѣдѣши въ вѣчное врѣмя, сѣмѣя слово (Книга пророка Ісаї 14: 20).

¹⁰ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 6: 33. Пор.: ꙗ́циѣте же прѣжде црѣтвѣѣ вѣѣѣ. Див. також: Ѡбѣѣ ꙗ́циѣте црѣтвѣѣ вѣѣѣ (Євангелія від св. Луки 12: 31).

¹¹ Євангелія від св. Луки 8: 39.

¹² Євангелія від св. Луки 17: 21.

¹³ Парафраза Євангелії від св. Матвія 23: 26. Пор.: ѡчи́сти прѣжде внѣ́треннее сткѣ́лницы. Див. також: Євангелія від св. Луки 11: 39.

¹⁴ Див. прим. 162 до циклу «Басни Харьковскія».

¹⁵ Євангелія від св. Луки 11: 28.

¹⁶ Тобто «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

¹⁷ Див. прим. 19 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

¹⁸ Пор.: “Боязливого сина мати не плаче” [Номис, № 9294]. Можливо, Сковорода травестує тут почутий колись від “персіянина” сюжет «Тисячі й однієї ночі», а власне, про третю подорож Синдбада-мореплавця, коли дракон пожер його товаришів.

¹⁹ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 11: 6. Пор.: вѣзсовѣ́тѣмъ же ѡуловѣ́ются вѣззакѣ́ннѣи.

²⁰ Книга Притч Соломонових 6: 2.

²¹ Деякі оповідки про єдиного наголошують на тому, що ця тварина покладається тільки на власні сили (наприклад, під час потопу він не захотів іти до Ноевого ковчега), а вмістилищем його надзвичайної сили є ріг [див.: Войтович В. Українська міфологія. – Київ, 2002. – С. 536].

²² Очевидно, Сковорода має на думці слова: *ѣкѡ беззакѡнноваша вѣ пѣтѣхъ своѣхъ, забывѣша гдѣ бѣа сѣго своѣго* (Книга пророка Єремїї 3: 21).

²³ Фраза *во в́ремѣ* дно дуже часто зринає в Біблії, уперше – у П'ятій книзі Мойсеевій: Повторення Закону 1: 9. Крім того, нею розпочинаються євангельські читання в «Молитвослові».

²⁴ Див. прим. 55 до циклу «Басни Харьковскія».

²⁵ Солон (гр. *Σόλων*) – афінський поет, законодавець і філософ кінця VII – початку VI ст. до н. е., архонт у 594-му та 595 рр., один із “семи мудреців”. У старій Україні його науку пов'язували найперше з гаслом “Пізнай себе”. Див. прим. 16 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

²⁶ Див. прим. 21 до циклу «Басни Харьковскія».

²⁷ Див. прим. 184 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сїон».

²⁸ Див. прим. 159 до циклу «Басни Харьковскія».

²⁹ Сковорода іронізує, бо зазвичай “высокопарными орлами” називали видатних богословів, наприклад, Діонісія Ареопагітського [див.: *Транквіліон-Ставровецкий К.* Євангеліє учительное. – Рахманів, 1619. – Арк. 24 (друга пагін.)].

³⁰ Ідеться про Зевса (гр. *Ζεύς*, род. *Διός*).

³¹ Сковорода шкилює тут із характерного для доби Просвітництва нігілістичного ставлення до старовини, зокрема з просвітницького лібералізму в питаннях релігії, який набув на ту пору значного поширення. Навіть в українських духовних навчальних закладах десь від початку 1760-х рр. твори Вольтера й Руссо правили за стилістичні посібники з французької мови. Однак їхній релігійний лібералізм зазнавав рішучої критики. Досить пригадати хоч би полеміку Георгія Кониського з Вольтером [див.: Письмо г-на Волтера к учителям Церкви и богословам [и] ответ на оное письмо архиепископа Могилевского Георгия Конисского // Домашняя беседа. – 1867. – Вып. 46. – С. 1102–1106; Вып. 47. – С. 1122–1126; Вып. 48. – С. 1154–1156], “антилібертинську” спрямованість проповідей Івана Леванди та деяких василіянських друків, інспіровані, очевидно, активними спробами протидії поширенню ідей французького вільнодумства з боку католицької Церкви, утіленими в численних книжках на взір двотомового віленського видання 1786 р. «*Filozof bez religij*» тощо.

³² Див.: *И прельстѣн ѣго мно́гою вѣсѣдоу, тенѣтами же оустѣнъ (въ вѣдѣхъ) привлече ѣго. Онъ же вѣбѣ послѣдова ѣй ѡбѣрѡдѣвъ, и ѣкоже вѡлъ на заколеніе ведѣтсѣ, и ѣкѡ пѣсѣ на оузы, илѣ ѣкѡ елѣнь оуазвѣнѣ стѣрѣлоу вѣ ѣтѣра: и спѣшилѣтъ ѣкѡ пѣтица вѣ сѣбѣтъ, не вѣдѣый, ѣкѡ на дѡшѣ своѣ течѣтъ. Нѣѣ оубо, сыне, послѣдай менѣ и внимѣй глаголюмѣ оустѣхъ моѣхъ, да не оуклонѣтсѣ вѣ пѣтѣ еѣ сѣрдце твоѣ, и да не прельстѣишисѣ вѣ стѣзѣхъ еѣ: мно́гихъ бо оуазвѣвши низвѣрже, и безчѣсленни сѣтъ, иѣже оубѣла ѣсть: пѣтѣе ѡдѡвы дѡмѣ еѣ, низводѣщѣи вѣ сокровѣица смѣртнаѣ* (Книга Притч Соломоновых 7: 21–27).

³³ Як свідчив Светоній у «Житті дванадцяти цезарів» (II, 25), Август любив повторювати цей вислів, маючи на думці дії вірцевого полководця, якому “менш за все личить бути поспішливим та необачним” [Гай Светоний Транквилл. *Жизнь двенадцати цезарей* / Пер. с лат., предисловие и послесловие М. А. Гаспарова. – Москва, 1990. – С. 47].

³⁴ Гр. *ᾅδης* (чи *Αἰδης*) – ‘підземне царство’; у Новому Заповіті – ‘пекло’.

³⁵ Євангелія від св. Луки 10: 18.

³⁶ Олександр (гр. *Ἀλέξανδρος*) Македонський (356–323 рр. до н. е.) – великий завойовник стародавнього світу, учень Арістотеля. У старій Україні образ Олександра був знаний десь

від середини XIII ст. завдяки перекладному роману «Александрія». Олександр – один з улюблених персонажів української барокової літератури. Наприклад, Антоній Радивилівський порівнював із ним Христа [див.: *Радивилівський А. Огородок Марії Богородици.* – Київ, 1676. – С. 764; *Радивилівський А. В'їзъ Христов.* – Київ, 1688. – Арк. 3 (зв.)], Феофан Прокопович, покликаючись на трактат Платарха «Про спокій душі», згадував про те, як Олександр заплакав, коли дізнався, що число світів – безконечне [див.: *Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т.* – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 313], а в Івана Максимовича є поезія «Цар Александр», в якій ідеться про зустріч Олександра з кінником Діогеном [див.: *Максимович І. Алфавит собранный, риемами сложенный.* – Чернігів, 1705. – Арк. 112–113 (зв.)]. Образ Олександра, з одного боку, втілював марність дочасних прагнень людини, ілюзорність земної влади та величі, а з другого – уособлював мудрого володаря й мудрого чоловіка як такого.

³⁷ Про це писав Пліній Старший у своїй «Природознавчій історії» (XXXV, 85): «Апеллесові властива була надзвичайна привітність, чим він здобув ласку Олександра Великого, який часто бував у майстерні художника. Крім того, як мовилось вище, Олександр окремим розпорядженням заборонив будь-кому, за винятком Апеллеса, малювати його портрети. Але, коли Олександр одного разу в його майстерні довго розводився про малювання без достатнього знання справи, Апеллес увічливо порадив йому мовчати, попереджаючи, що в протилежному випадку з нього сміятимуться хлопці, які розтирають фарби» [Віхи в історії античної естетики: Збірник. – Київ, 1988. – С. 204–205]. Слід сказати, що популярні сюжети про Апеллеса (наприклад, про його суперечку з чоботарем) старі українські письменники брали здебільшого з XXXV-ої книги «Природознавчої історії» Плінія Старшого [див., зокрема: *Съма слова Божія.* – Почаїв, 1772. – С. 226].

³⁸ Лат. *sententia* – ‘думка, погляд, вираз’.

³⁹ Парафраза Євангелії від св. Івана 14: 27. Пор.: *Миръ ѡставляю вамъ, миръ мой даю вамъ.*

⁴⁰ Книга Притч Соломонових 11: 6.

⁴¹ Євангелія від св. Луки 17: 21.

⁴² “Знаття вершин Нілу” – образ, узятий з риторичної топіки. Згадаймо, наприклад, такий самий образ у поезії Горация (Оди, IV, 14): “...Ніл, що й досі витік ховає свій” [*Квінт Гораций Флакк. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори.* – Київ, 1982. – С. 106]), або в «Євхаристеріоні» Софронія Почаського: “Нурт рѣки красномовства, юж початок Нілу, / Будет знати поета...” [*Почаський С. Εὐχαριστηριον, або Вдячність ясне превелебнѣйшому в Христѣ его милости господину отцу кир Петру Могилаѣ // Титов Хв. Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків.* – Київ, 1924. – С. 295]. Цей образ мав цілу низку конотацій, починаючи від “знаття того, чого ніхто не знає” й закінчуючи “знаттям того, де знаходиться рай”. Скажімо, Феофан Прокопович писав про Ніл таке: “Витікає з невідомого джерела, хоч деякі вважають, що він бере початок із священного місця і є річкою, яка називається Піон («Буття», кн. II). Однак з його початком пов’язане інше питання, а саме: чи існує рай і де він є” [*Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т.* – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 469]. А в курсі риторики Прокопович зазначав, що початки всіх народів сховані від нас так само, як джерела Нілу [див.: *Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т.* – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 342].

⁴³ Див. прим. 459 до діалогу «Смффонія, нареченная Книга Асханъ».

⁴⁴ Головне місто Аттики Афіни виникло на початку першого тисячоліття до н. е. Назву міста – *Ἀθήναι* – Памва Беринда пояснював так: “без холма, без пагорка, без згромаження, або от Аѳины, то есть Минервы, богинѣ наук” [Беринда П. Лексикон славенороскїй и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 336]. Заснування Афін було оповите легендами. Як зазначав, наприклад, Феофан Прокопович, дехто стверджує, що “праматір афінського народу походить не з чого іншого, як з самої землі” [Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 342].

⁴⁵ За часів Сковороди гідрографи нараховували п’ять морів: Океан, Середземне, Червоне, Перське й Каспійське [див.: Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 465]. Отже, під “Великим морем” Сковорода, очевидно, мав на думці Океан.

⁴⁶ Мабуть, Сковорода має на думці слова: **Сѣрдце прѣкоє ѿщетъ чѣства** (Книга Притч Соломонових 15: 14).

⁴⁷ Можливо, це парафраза Євангелії від св. Луки 17: 21. Пор.: **цѣтвіє вѣїє внѣтрѣ вѣсь єсть**.

⁴⁸ Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 30: 23. Останнє слово має форму: **человѣка**.

⁴⁹ Послання св. ап. Павла до римлян 10: 15.

⁵⁰ Євангелія від св. Луки 22: 30.

⁵¹ Євангелія від св. Матвія 19: 28.

⁵² Від гр. *καθολικός* – ‘всезагальний’.

⁵³ Книга пророка Ісаї 59: 8–10.

⁵⁴ Фраза **сѣ, мѣ ѿстѣвнхомъ всѣ** зринає в Євангелії від св. Матвія 19: 27, в Євангелії від св. Марка 10: 28 та в Євангелії від св. Луки 18: 28.

⁵⁵ Книга пророка Ісаї 6: 8–9.

⁵⁶ Сковорода має на думці слова: **Тѣмъ бо єсть мѣрѣ нашѣ** (Послання св. ап. Павла до ефесян 2: 14).

⁵⁷ У цій інтерполяції Сковорода використовує слова: **ѣкоже веселѣшисѣ вѣ жѣтвѣ** (Книга пророка Ісаї 9: 3).

⁵⁸ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 9: 6. Пор.: **Ѧкѡ ѡтрочѣ родисѣ намѣ, сѣмъ, ѣ дѣдѣсѣ намѣ, єгѡже начѣлство вѣсть на рѣмѣ єгѡ: ѣ нарицѣтсѣ ѣмѣ єгѡ: велѣка совѣта ѣгѣлѣ, чѣденѣ, совѣтникѣ, бѣтѣ крѣпкѣй, властѣинѣ, кѣзь мѣра, ѡцѣ вѣдѣцагѡ вѣка: привѣдѣ бо мѣрѣ на кнѣзи, мѣрѣ ѣ здравѣє ємѣ**.

⁵⁹ Можливо, Сковорода має на думці слова: **Вѣнѣцѣ мѣдрѡсти стрѣхѣ гѣнѣ, возцвѣтѣлѣй мѣрѣ ѣ здравѣє ѣзцѣлѣнѣ** (Книга Ісуса, сина Сирахового 1: 18).

⁶⁰ Книга пророка Варуха 3: 9–14.

⁶¹ Книга пророка Варуха 4: 4.

⁶² Книга пророка Єремїї 13: 15–17.

⁶³ П’ята книга Мойсеева: Повторення Закону 28: 58–59.

⁶⁴ П’ята книга Мойсеева: Повторення Закону 28: 65–66.

⁶⁵ Книга Притч Соломонових 14: 26–27.

⁶⁶ Книга Притч Соломонових 10: 6.

⁶⁷ Від гр. *εὐλογέω*, що в Новому Заповіті означає “благословляти, дякувати”.

⁶⁸ Сковорода тлумачить поняття *ευδαιμονία* як “благополучіє”, тобто *щастя*. А це останнє він розглядав як остаточну мету філософії та всього дочасного життя людини. Більше того, філософ перетворює його на своєрідний есхатологічний принцип, тобто на щось підхоже до орігенівського уявлення про всеосяжну віднову Божого творива – апока-тастазис.

⁶⁹ Трохи неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 10: 4–5. Її початок звучить так: **ѡрѣжѣа** бо...

⁷⁰ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **ѣменемъ моимъ вѣсы ижденѣтъ** (Євангелія від св. Марка 16: 17).

⁷¹ Гр. *δαίμωνιον* означає “божественна, надприродна сила, божество, дух”; у Новому Заповіті – “злий дух, біс”.

⁷² Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 1: 23. Пор.: **исполненіе исполняющаго всѣхъ** во всѣхъ.

⁷³ Сковорода має на думці слова: **Недостойныхъ бо ѣмене їдашавъ слагеніе начало всѣаго зла, и вина и конецъ єсть** (Книга Премудрості Соломонової 14: 27).

⁷⁴ Книга Премудрості Соломонової 17: 11.

⁷⁵ Парафраза Книги Притч Соломонових 17: 12. Пор.: **Внѣтърѣ же менше сѣще чѣленіе, болше мнѣтъ невѣдѣніе вини подавѣща мѣхъ**.

⁷⁶ Неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 1: 9. Пор.: **Въ совѣтѣхъ бо нечестиваго истаженіе бѣдетъ**.

⁷⁷ Неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 1: 11. Пор.: **ѡуста же лжѣша ѡбвиблютъ дшѣ**.

⁷⁸ Книга Притч Соломонових 12: 7.

⁷⁹ Трохи неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 1: 15–16. Початок 15-го вірша звучить так: **Правда** бо...

⁸⁰ Книга Притч Соломонових 20: 17.

⁸¹ Книга Ісуса, сина Сирахового 28: 24–26.

⁸² Євангелія від св. Матвія 4: 16.

⁸³ Фраза **миръ** бжій зринає в Посланні св. ап. Павла до филип’ян 4: 7 та в його ж таки Посланні до колосян 3: 15.

⁸⁴ Сковорода має на думці слова: **ѣкѡ нѣсть наша вранѣ къ крове и плѣти, но къ началомъ и ко властемъ (и) къ мїродержителямъ тмы вѣка сегѡ, къ дѣховѡмъ злобы поднебеснымъ** (Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 12).

⁸⁵ Книга Псалмів 13 (14): 1.

⁸⁶ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 15. Пор.: **тоѣ твоѡ блистѣ бѣдетъ главѣ**.

⁸⁷ Книга Псалмів 13 (14): 1; 52 (53): 2.

⁸⁸ Перша книга Мойсеева: Буття 3: 15.

⁸⁹ Четверта книга Мойсеева: Числа 21: 6.

⁹⁰ Ця похмура глава закінчується таким віршем: **на єдиныхъ же ѡныхъ простирѣсѣ тѣжка нощъ, ѡбразъ бѣдѣаго ѣхъ воспрѣтѣа тмы: сѣми же себѣ выша тмы тѣжѣйшѣи** (Книга Премудрості Соломонової 17: 20).

⁹¹ Книга Йова 20: 14.

⁹² Неточна цитата з Книги Йова 20: 16. Пор.: **Ѧрость же сѣїевѣ да сѣетъ, да ѡбвѣетъ же єго ѡзыкъ сѣїинъ**.

⁹³ Книга пророка Михея 7: 17.

⁹⁴ Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 14. Пор.: **ѣкѡ сотворѣа єсѣ сѣ, прѡклатъ тѣ ѡ всѣхъ скотѡвъ и ѡ всѣхъ свѣрѣи земныхъ**.

⁹⁵ Книга Псалмів 72 (73): 9.

⁹⁶ Книга Псалмів 139 (140): 3.

⁹⁷ Книга Псалмів 51 (52): 3.

⁹⁸ Див.: Четверта книга Мойсеева: Числа 21: 8–9. У християнській традиції жердина, на якій Мойсей почепив мідного змія, здавна символізувала хрест, як-от в «Апології» (I, 60)

¹³¹ Ідеться про символічне зображення Тройці.

¹³² Сковорода має на думці вигук Архімеда: “Εὕρηκα!” (“Знайшов!”). У IX-ій книзі свого трактату «Про архітектуру» Вітрувій розповідав, що сиракузький тиран Гієрон доручив Архімеду перевірити склад сплаву, з якого зроблена його корона. Архімед зміг упоратися з цим завданням тільки тоді, коли випадково під час купання відкрив основний закон гідростатики. Тоді він із криком “Εвриκα!” чимдуж помчав додому, щоб перевірити своє відкриття [див.: Коваль А. П., Коптілов В. В. Крилаті вислови в українській літературній мові. Вид. 2-е, перер. і доп. – Київ, 1975. – С. 85].

¹³³ Парафраза Другої книги царств 6: 2. Пор.: вознесѣти ѿ тѣхъ кѣвѣтъ вѣжѣи, на дѣ нѣиже призваѣа ѿ нѣа гдѣа силѣ.

¹³⁴ Парафраза Другої книги царств 6: 16. Пор.: мѣлѣома дѣцѣ саблѣва приницѣше ѡконцѣмѣ ѿ видѣ царѣ давіда скѣзѣца ѿ игрѣюца прѣд гдѣемѣ, ѿ ѡничижи єго вѣ сѣрѣдцѣ своѣмѣ.

¹³⁵ Сковорода має на думці слова: ѿ ѡбѣрѣте мѣсто ѿ ѡспѣ тѣмѣи, зайдѣ во солнцѣ: ѿ взѣ ѿ камѣнѣа мѣста (тогѣи) ѿ положи вѣ възглавіѣ сѣвѣ, ѿ спѣ на мѣстѣ ѡнѣи (Перша книга Мойсеева: Буття 28: 11).

¹³⁶ Книга Псалмів 4: 7.

¹³⁷ Євангелія від св. Івана 4: 35.

¹³⁸ Євангелія від св. Матвія 11: 15.

¹³⁹ Неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 3: 3. Пор.: написано не черниломѣ, но дѣломѣ вѣа живѣа, не на скрижалѣхъ каменнихъ, но на скрижалѣхъ сѣрѣдцѣ плѣтѣныхъ.

¹⁴⁰ Книга пророка Аввакума 3: 2.

¹⁴¹ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 35: 5–6. Останнє слово має форму: гдѣнивыхъ.

¹⁴² Книга пророка Ісаї 35: 10.

¹⁴³ Книга пророка Ісаї 65: 25.

¹⁴⁴ Книга пророка Ісаї 60: 1.

¹⁴⁵ Дії св. апостолів 2: 13.

¹⁴⁶ Див.: Дії св. апостолів 2: 14–36.

¹⁴⁷ Можливо, Сковорода має на думці слова: ѿ творѣтъ знаменѣа ѿ чѣдѣа на небѣсѣи ѿ на землѣи (Книга пророка Даниїла 6: 27).

¹⁴⁸ Див. прим. 179 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон».

¹⁴⁹ Неточна цитата з Другої книги Мойсеевої: Вихід 16: 14–16. Пор.: ѿ сѣ, на лицѣ пѣстыни мѣлко ѣкѣ корѣндѣрѣ, вѣло ѣки лѣдѣ на землѣи. Ѳзрѣкѣше же тѣо сынове ѿиѣвы, рѣша дрѣгѣ ко дрѣгѣ: чѣо єсть сѣе; Не вѣдѣхѣ во, чѣо вѣше. Рѣе же мѣѣсѣи кѣ нѣи: сѣи хѣбѣ, єгоже даде гдѣи вѣмѣи ѣсти: сѣи гѣголѣ, єгоже завѣща гдѣи.

¹⁵⁰ Парафраза Дій св. апостолів 2: 4. Пор.: наѣша глаголѣти нѣиѣи ѣзыки.

¹⁵¹ Дії св. апостолів 2: 21.

¹⁵² Послання св. ап. Павла до римлян 8: 35.

¹⁵³ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до римлян 8: 37. Пор.: Но во всѣхъ силѣхъ прѣповѣждаѣмѣ за возлюблѣнаго нѣи.

¹⁵⁴ Парафраза Першого соборного послання св. ап. Івана 5: 20. Пор.: сѣи єсть ѣстинный вѣи.

¹⁵⁵ Книга Притч Соломонових 9: 5.

¹⁵⁶ Див.: Євангелія від св. Луки 10: 33–34.

¹⁵⁷ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 46: 12. Пор.: Послѣдѣи мене, погѣблѣшѣи сѣрѣдцѣ, сѣи далѣе ѿ правѣи.

¹⁵⁸ Євангелія від св. Матвія 11: 28.

¹⁵⁹ Книга Ісуса, сина Сирахового 38: 1.

¹⁶⁰ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 4: 23. Пор.: *и́зцѣлѣа всѣмъкъ неѣдѣтъ и́ всѣмъкъ ѣзю въ людехъ.*

¹⁶¹ Неточна цитата з Книги Псалмів 146 (147): 3. Пор.: *и́зцѣлѣаи́и сокращѣнныа сѣрдцеи́и.*

¹⁶² Євангелія від св. Матвія 23: 26.

¹⁶³ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 10: 28. Пор.: *и́ не оубойтесѣ ѿ оубивающихъ тѣло.*

¹⁶⁴ Неточна цитата з Книги Псалмів 110 (111): 10. Пор.: *Начѣло прѣи́рости стра́хъ гдѣнь.* Старі українські богослови досить часто тлумачили цю тезу [див., наприклад: Діоптра, сирѣч Зерцало, або Изображеніе извѣстное живота человѣческаго в мирѣ. – Кутейно, 1654. – Арк. 150 (зв.); *Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник.* – Київ, 1646. – С. 256 (друга пагін.); *Туптало Д.* Слово о страсть Божіи, како той имѣти всякому чело́вѣку // Сочиненія святого Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 3. – С. 485]. Страх Божий має за власне першоджерело *знання Божої всемогутності*, тобто того, що Бог “вездѣ предстоит”, “вся слышит”, “вся видит не то́чию дѣмая и глаголемая, но яже в сердцахъ вся и яже во глубинѣхъ помышленія” [Туптало Д. Слово о страсть Божіи, како той имѣти всякому чело́вѣку // Сочиненія святого Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 3. – С. 486], а ще – *людської мізерності* супроти Творця: “Познаніемъ самого себе смиришися и тако боятися будещи Бога” [Діоптра, сирѣч Зерцало, або Изображеніе извѣстное живота человѣческаго в мирѣ. – Кутейно, 1654. – Арк. 150 (зв.)].

¹⁶⁵ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *и́ въ трѣтій дѣнь своимъ рѣкѣи́и ѣдрило корѣбленое и́звергохомъ* (Дії св. апостолів 27: 19).

¹⁶⁶ Парафраза Книги Псалмів 58 (59): 7. Пор.: *и́ вѣлѣхъ ѣмъкъ пѣснь, и́ ѿвѣдѣхъ гдѣнь.*

¹⁶⁷ Книга Псалмів 11 (12): 9.

¹⁶⁸ Сковорода має на думці слова: *и́ со строптивымъ разврати́шиа* (Друга книга царств 22: 27).

¹⁶⁹ Книга Псалмів 11 (12): 9.

¹⁷⁰ Неточна цитата з Книги пророка Єремії 6: 10. Пор.: *Комѣ возглаголю и́ (комѣ) засвидѣтельствую, и́ оуслышитъ; сѣ, нешверѣзана оушесѣи́и ѣхъ, и́ слышати не возмо́гѣтъ: сѣ, слово гдѣнь бысть къ нимъ въ поношеніе, и́ не воспріимѣтъ того́.*

¹⁷¹ Пор. із 645-им малюнком зі збірки «Symbola et emblemata», який має назву «Стрѣла, обращенная къ сѣверной звѣздѣ» і такий підпис: “Прямо къ цѣли, или ко предмету. Recta ad metam” [Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 162–163].

¹⁷² Книга пророка Захарії 6: 12.

¹⁷³ Четверта книга царств 13: 16–17. Див.: *и́ рече царю: возложи́ рѣкѣ своѣ на лѣкъ. и́ возложи́ ішасъ рѣкѣ своѣ на лѣкъ, и́ ѣліссей возложи́ рѣки своѣ на рѣки царѣвы, и́ рече: ѿверзи́ о́кно ѣже на востокъ. и́ ѿверзе. и́ рече ѣліссей: стрѣли́. и́ стрѣли́ (царь). и́ рече ѣліссей: стрѣла́ спѣи́а гдѣна и́ стрѣла́ спасеніа на сѣрю, и́ повѣдиши сѣрю во а́фѣкѣ да́же до скончаніа.*

¹⁷⁴ Книга пророка Ісаї 49: 1–3.

¹⁷⁵ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 5: 28–29. Останнє слово має форму: *льво́ве.*

¹⁷⁶ Неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 10: 4. Пор.: *ѿрѣжѣа во во́инства на́шегѣ не плотскѣа, но си́льна бго́и.*

¹⁷⁷ Книга Псалмів 143 (144): 1.

¹⁷⁸ Книга Псалмів 80 (81): 6.

¹⁷⁹ Можливо, цей образ Сковороди постав наслідком алегоричного тлумачення емблематичних малюнків на взір малюнка № 645 зі збірки «Symbola et emblemata» («Стрѣла, обращенная к сѣверной звѣздѣ»).

¹⁸⁰ Друга книга царств 6: 21.

¹⁸¹ Можливо, Сковорода має на думці слова: **По́йте гдѣви въ гдѣсѣхъ, въ гдѣсѣхъ ѿ гласѣ ѡлобѣстѣ** (Книга Псалмів 97 (98): 5).

¹⁸² Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 38: 1. Пор.: **Почита́й врача́ проти́въ потре́въ че́стїю є́гѡ, ѡко гдѣ созда́ є́гѡ.**

¹⁸³ Друга книга параліпоменон 16: 12.

¹⁸⁴ Сковорода має на думці слова: **Поне́же бо въ прѣйрости вѣ́ей не разѣмѣ міръ прѣмѣдрости́ вѣа, блгонзвѣнилъ вѣтъ блнстовилъ проповѣди спѣти вѣрѣущи́хъ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 1: 21).

¹⁸⁵ Сковорода має на думці слова: **И ѡпрѣсно́къ ѡчи́неннй снѣси ѿ, въ лѣинѣ моты́лъ чело́вѣчи́хъ сокрѣши ѿ прѣд ѡчи́ма ѿхъ** (Книга пророка Єзекііла 4: 12).

¹⁸⁶ Книга пророка Єзекііла 4: 13.

¹⁸⁷ Сковорода має на думці слова: **положи мѡ ѡкѡ стрѣ́лъ ѡзвѣ́рѣннѡ, ѿ въ тѣ́лѣ своѣ́мъ скрѣи мѡ** (Книга пророка Ісаї 49: 2).

¹⁸⁸ Див.: Книга пророка Єзекііла 4: 12.

¹⁸⁹ Див.: Четверта книга Мойсеева: Числа 21: 8–9.

¹⁹⁰ Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 41–43.

¹⁹¹ Фраза **сло́во живѡ́тно** зринає в Посланні св. ап. Павла до филип'ян 2: 16.

¹⁹² Книга Псалмів 11 (12): 9.

¹⁹³ Книга пророка Єзекііла 4: 17.

¹⁹⁴ Можливо, це парафраза Євангелії від св. Івана 6: 60. Пор.: **жѣ́стоко є́сть сло́во сїе́.**

¹⁹⁵ Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 38: 1. Пор.: **Почита́й врача́ проти́въ потре́въ че́стїю є́гѡ, ѡко гдѣ созда́ є́гѡ.**

¹⁹⁶ Книга Ісуса, сина Сирахового 38: 5.

¹⁹⁷ Сковорода має на думці слова: **Возопі́ же мѡѡ́сѣй ко гдѣ, ѿ пока́зѡ є́мѡ гдѣ дрѣ́во, ѿ вложи́ є́ въ во́дѡ, ѿ ѡсла́дїса́ во́дѡ** (Друга книга Мойсеева: Вихід 15: 25).

¹⁹⁸ Сковорода має на думці Четверту книгу Мойсееву: Числа 21: 8–9.

¹⁹⁹ Сковорода має на думці Книгу пророка Єзекііла 4: 12–13.

²⁰⁰ Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 8: 22. Пор.: **Гдѣ́ созда́ мѡ** (Євр.: **стѡ́жѡ мѡ**) **начѡло пѣ́тїи своѣ́хъ.**

²⁰¹ У Біблії: **мо́й совѣ́тъ.**

²⁰² Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 3: 21–23.

²⁰³ Пор., наприклад: **“Сый врач, Христе, исцѣли страсти сердца моего”** [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 17 (зв.)].

²⁰⁴ Євангелія від св. Івана 14: 27.

²⁰⁵ Євангелія від св. Івана 15: 14.

²⁰⁶ Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 6: 14–16. Замість слів **“покров крѣпок есть”** у Біблії: **крѣ́въ крѣ́покъ.**

²⁰⁷ Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 1: 23–24. Пор.: **їздѣ́емъ ѡ́бѡ совѣ́дѣннѣ, є́лїншмѣ́ же вѣ́зѣмїе́, самѣ́мъ же звѣ́ннмѣ́ їздѣ́емъ же ѿ є́лїншмѣ́ хрѣ́та, вѣ́їю сїа́ ѿ вѣ́їю прѣ́йростѣ́.**

²⁰⁸ Див. прим. 131 до діалогу «Наркісс».

²⁰⁹ Парафраза Євангелії від св. Матвія 13: 52. Пор.: **се́гѡ ра́ди всѡ́къ кни́жнїкъ, на́дѣ́ївса́ црѣ́тїю нѣ́номѡ, по́добенъ́ є́сть чело́вѣ́къ до́мовї́тѡ, ѿже ѡ́знѡсї́тъ ѡ́ сокрѡ́вїца своє́гѡ нѡ́вѡѡ ѿ вѣ́тѡхѡ.**

²¹⁰ Євангелія від св. Марка 4: 3.

²¹¹ Очевидно, це парафраза Євангелії від св. Луки 24: 25. Пор.: *ѿ несмысленнаѿ и кѡснаѿ сѣрдцемъ*.

²¹² “Любезный сын!” – звичайна ча часів Сковороди формула листовного звертання. Див., наприклад, листи із санкт-петербурзького часопису «Почта духов» [Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. – Москва, 1952. – Т. II. – С. 326].

²¹³ Очевидно, це парафраза Євангелії від св. Луки 17: 21. Пор.: *цѣлѣе въ нѣдѣрѣхъ вѣсѣтъ*.

²¹⁴ Парафраза Книги Псалмів 13 (14): 5. Пор.: *Тѣмъ ѡубоѡшасѿ стрѣха, нѣдѣже не бѣ стрѣхъ*.

²¹⁵ Сфінксова загадка була добре znana і в українському фольклорі (див.: “Що то за звір, що рано ходить на чотирох ногах, удень на двох, а увечері на трох?” [Номис, № 221 (загадки)]), і в літературі [див., наприклад: Максимович І. *Θεάτρον*, или Позор нраво-учительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 337 (зв.)].

²¹⁶ Очевидно, це парафраза Першої книги параліпоменон 22: 9. Пор.: *миръ и покой дамиѣ емъ надъ иллемъ во дни егѡ*.

²¹⁷ Основна версія міфу про Едіпа відтворена в трагедіях Софокла й Сенеки. У старій Україні цей міф був знаний щонайперше з трагедій Сенеки «Едіп» та «Фінікіянки» (скажімо, саме за Сенекою він поданий у поетиках Феофана Прокоповича й Митрофана Довгалецького), а ще – з емблематичних енциклопедій. Окрім того, Едіпова історія здавна була тут відома з хроніки Іоана Малали, де вона викладена за Еврипідом, а також у формі її переробок на взір християнських легенд про Андрія Критського, апостола Юду, папу Григорія. Зрештою, як тільки наші письменники заводили мову про щось таємниче, то одразу ж зринали образи Едіпа та сфінкса. Наприклад, в одному з курсів поетики про символ сказано таке: “усе це слід огортати таємницею, але не так темно, щоб затуманений символ не зміг розгадати навіть Едіп або сфінкс” [Крекотень В. І. Київська поетика 1637 року // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI–XVIII ст. – Київ, 1981. – С. 141]. Під пером Сковороди трагедіальна Едіпова історія перетворюється на філософський міф про себепізнання. Більше того, Сковороді вдається створити своєрідний “міф у міфі”: мудрий Едіп (Бог) дарує своєму синові (людині) книгу «Сфінкс» (Біблію), аби той мав змогу пізнати самого себе [див.: Ушкалов Л. Едіпова історія в опрацюванні Г. С. Сковороди // Сковорода Григорій: Дослідження, розвідки, матеріали: Збірник наукових праць / Упоряд. В. Нічик, Я. Стратій. – Київ, 1992. – С. 126–132].

²¹⁸ Це – емблематичний образ. Саме емблематика подає бусла як а) такого, що гніздиться на храмах (див. малюнок «Аиста, или буселя, гнѣздо на церквѣ» з підписом: “Здѣ безопасно. Нис augusta” [Емвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 32–33]), б) шанує батьків (див. малюнок «Аист, или Бусел-птица, на себѣ носящая другую» з підписом: “Совершенное благочестіе помогает своим родителям в их нуждѣ. Pietas augusta” [Емвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 26–27]) та в) знищує змій (див., малюнок «Аист, или бусел, пожирающая змію» з підписом: “Желал бы я всѣх их перегубить. Consicere est aninus” [Емвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 72–73]).

²¹⁹ Це – 482-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», що має назву «Голуб на горѣ, окруженной морем» (підпис: “Опочиваю на постоянствѣ. In constantia quiesco” [Емвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 122–123].

²²⁰ Сковорода має на думці приказки: “Не славна хата углами, славна пирогами” [Климентій Зіновій. Вірші. Приповіді посполиті. – Київ, 1971. – С. 238]; “Не красна изба

углами, красна пирогами” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 589, 700].

²²¹ Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 5: 24; Четверта книга царств 2: 11.

²²² Див.: Книга Ісуса Навина 10: 12–13.

²²³ Див.: Книга Ісуса Навина 3: 15–17.

²²⁴ Див.: Четверта книга царств 6: 6.

²²⁵ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *сѣлѣ єси на прѣто́лѣ, сѣдѣи прѣвѣдѣ* (Книга Псалмів 9: 5).

²²⁶ Просвітництво – філософська течія, що набуває поширення в Європі наприкінці XVII та впродовж XVIII ст. Для просвітників був характерний культ розуму, свободи, оптимізм, уявлення про незмінну людську природу, звідки випливала ідея громадянської рівності тощо. Філософія Просвітництва найбільше розвинулась у Франції (Лярошфуко, Декарт, Гассенді, Вольтер, Монтеск’є, Кондільяк, Руссо, Дідро, Ламетрі, Гельвецій, Гольбах), Англії (Локк, Барклі, Г’юм, Толанд, Ньютон) та Німеччині (Вольф, Бавмгартен, Бавмайстер, Гердер, Гете, Лессінг). Для українського Просвітництва (Петро Лодій, Яків Козельський, Яків Рубан, Василь Довгович, Опанас Шафонський, Нестор Максимович, Федір Туманський та інші) характерна зорієнтованість передовсім на німецькі традиції. Попри те, що, скажімо, у Києво-Могилянській академії ще 1689 р. перекладали Локка, а твори Вольтера й Руссо в Харківському колегіумі за часів Сковороди правила за стилістичні посібники з французької мови, найбільшої популярності зажили тут саме німецькі просвітники. Так, учитель Сковороди Георгій Кониський усіляко популяризує вольфіанську філософію, але водночас опонує Вольтерові. Сковорода загалом був далекий від просвітницької ідеології, більше того, досить різко критикував просвітницьку ідею “рівної рівності” та просвітницький нігілізм у питаннях релігії.

²²⁷ Сковорода має на думці слова: *И ѡзыде єлїсєй на ѡсхѡднѣхъ вѣдѣнѣхъ, ѡ всѣхъ тѣхъ соль, ѡ речѣ: сїце гїетъ гдѣ: ѡзцѣлѣхъ водѣ сїѣ, не вѣдетъ ѡ нїхъ кто мѣ сїєрти ѡ неплѣдства. И ѡзцѣлѣша водѣ до днѣ сєгѡ, по глаголѣ єлїсєєвѣ, єгѡже глагола* (Четверта книга царств 2: 21–22).

²²⁸ Це – парафраза Книги Суддів 9: 13. Пор.: *вїно моє, веселѣще єсѣ ѡ чєловѣкїхъ*.

²²⁹ Фраза до *днѣ сєгѡ* часто зринає в Біблії, уперше – в Першій книзі Мойсеевій: Буття 32: 32.

²³⁰ Очевидно, це парафраза Книги пророка Єзекїїля: або 4: 17 (пор.: *слово гдѣ єсть ко мнѣ*), або 7: 1 (пор.: *єсть слово гдѣ ко мнѣ*).

²³¹ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.

²³² Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 26: 18. Пор.: *И пакї ісаѣкъ ѡскопѣ клѣдѣзи вѣднѣхъ, ѡже ѡскопѣша равї ѡвраѣма ѡтца єгѡ*.

²³³ Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 24: 15–27.

²³⁴ Книга пророка Осії 2: 19–20.

²³⁵ Неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 11: 2. Пор.: *ѡбрѣчїхъ во вѣсѣ єдїномѣ мѣждѣ дѣвѣхъ чїстѣхъ прѣдстѣвїти хрїто́вї*.

²³⁶ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Івана 5: 39. Пор.: *Испытѣйте писанїй*.

²³⁷ Перша книга Мойсеева: Буття 26: 22.

²³⁸ Мабуть, це парафраза Євангелії від св. Івана 7: 37. Пор.: *ѡце кто жѣдетъ, да прїѣдетъ ко мнѣ*.

²³⁹ Перша книга Мойсеева: Буття 14: 10.

²⁴⁰ Очевидно, це парафраза Євангелії від св. Луки 2: 34. Пор.: *сѣ, лежѣтъ сїѣ на падѣнїѣ ѡ на востѣнїѣ*.

²⁴¹ Див. прим. 217.

²⁴² Сковорода має на думці слова: сѣ, ѡзѣдоша двѣ медвѣдѣнцы ѡзѣ двѣ равы ѡ растерзаша ѡ нѣхъ четѣредесѣтъ двѣ ѡтрѣшныи (Четверта книга царств 2: 24).

²⁴³ Четверта книга царств 2: 24.

²⁴⁴ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 32: 24.

²⁴⁵ Сковорода має на думці слова: послѣ шѣршнѣи прѣдъ тобѣю (Друга книга Мойсеева: Вихід 23: 28).

²⁴⁶ Євангелія від св. Матвія 10: 28.

²⁴⁷ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 28: 15.

²⁴⁸ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 28: 19–20.

²⁴⁹ Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 28: 22. Пор.: Да порази́тъ тѣ́а гдѣ́ неимѣ́нїемъ ѡ́гнѣвнїцею, ѡ́ стѣжею ѡ́ жжѣ́нїемъ, ѡ́ ѡубїи́ствои́тъ ѡ́ вѣ́трои́тъ тлѣтвѣ́рныи́тъ ѡ́ вѣ́дѣ́стїю, ѡ́ поже́нѣтъ тѣ́а, до́ндеже погвѣ́а́тъ тѣ́а.

²⁵⁰ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 28: 28.

²⁵¹ Книга Ісуса, сина Сирахового 28: 26.

²⁵² Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 56.

²⁵³ Див. прим. 21 до діалогу «Пря бѣсу со Варсавою».

²⁵⁴ Див. прим. 11 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».

²⁵⁵ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 28: 29.

²⁵⁶ Книга пророка Єремїї 2: 19.

²⁵⁷ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 28: 29.

²⁵⁸ Парафраза Євангелії від св. Івана 3: 18. Пор.: а́ не вѣ́рѣа́и ѡ́ужѣ́ ѡ́свѣ́дѣ́нїѣ́ є́сть.

²⁵⁹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **М**ѣ́дрѡвѣ́нїѣ́ бо плѡтскѡ́е смѣ́рть є́сть, а́ мѣ́дрѡвѣ́нїѣ́ дѡхѡ́вное жи́вѡтъ ѡ́ мї́ръ (Послання св. ап. Павла до римлян 8: 6).

²⁶⁰ Див. прим. (26) до циклу «Сад божественныхъ пѣсней».

²⁶¹ Євангелія від св. Луки 2: 14.

²⁶² Ідеться про старого приятеля Сковороди Олексія Коноровського-Сохи – племінника переяславського полковника Семена Івановича Сулими (див. примітку Олександра Лазаревського до публікації листа Коноровського-Сохи до Сковороди від 25 січня 1754 р. [Коноровский-Соха А. Письмо к Григорию Сковороде. 1754 г. // Киевская старина. – 1882. – Т. IV. – Ноябрь. – С. 308], а також: *Шевчук Вал.* Пізнаний і непізнаний Сфінкс: Григорій Сковорода сучасними очима: розмисли. – Київ, 2008. – С. 65–68).

²⁶³ Книга Притч Соломонових 3: 7.

²⁶⁴ Книга Екклесіястова 7: 17.

²⁶⁵ Книга Ісуса, сина Сирахового 7: 5.

²⁶⁶ Книга Ісуса, сина Сирахового 38: 1.

²⁶⁷ Послання св. ап. Павла до римлян 11: 20.

²⁶⁸ Денис Фонвізін у своєму «Опыте российского сословника» окреслив слово *сумасброд* так: “Сумасброд никогда не следует рассудку, с которого сбред, а руководствуется во всех своих делах одним воображением” [Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. – Москва, 1952. – Т. II. – С. 236].

²⁶⁹ Таке окреслення Бога зринає в Першому соборному посланні св. ап. Івана 2: 13. Див.: **П**и́шѣ́ вѣ́мъ, ѡ́тцѣ́, ѡ́къ по́зна́ете вѣ́нча́ннаго.

²⁷⁰ Ідеться про діалог «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

²⁷¹ Парафраза Книги Псалмів 144 (145): 18. Пор.: **Б**лї́зъ гдѣ́ всѣ́мъ при́зыва́ющимъ є́го, всѣ́мъ при́зыва́ющимъ є́го во і́стинѣ́.

²⁷² Діоген Лаертій свідчить (VIII, 19) : “А понад усе заповідав він [Піфагор] не їсти краснушки, не їсти чорнохвостики, утримуватися від серця та від бобів...” [Діоген Лаэртский.

О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 337]. В іншому місці (VIII, 34) доксограф, покликаючись на Арістотеля, пояснює: “Піфагор велів утримуватися від бобів... чи вже тому, що вони схожі на грішне тіло, чи тому, що вони – не колінчасті, чи тому, що вони шкідливі, чи то тому, що схожі на ество цілокупності, чи тому, що служать владі небагатьох (адже ними кидають жереб)” [Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 341]. Пор. також свідчення Авла Геллія (Аттичні ночі, IV, 11, 1) [див.: Фрагменты ранних греческих философов. – Москва, 1989. – Ч. 1: От эпических теокосмогоний до возникновения атоизма. – С. 144]. З українських авторів про цей піфагорійський звичай згадував, зокрема, Феофан Прокопович (з покликанням на Ціцерона) [див.: Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 260].

²⁷³ Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 38: 24. Пор.: Премъдрость книжника во благовремени прѣзднества, ѿ умалѣнья дѣланіємъ своимъ умпремъдритсѧ.

²⁷⁴ Сковорода має на думці слова Ціцерона: “vetatque Pythagoras iniussu imperatoris, id est dei, de praesidio et statione vitae decedere” (Про старість, XX, 73), які він переклав так: “Не велит Пивагор виходить из тѣлеснаго нашего замка без повелѣнія от военачальника, разумѣй Бога”.

²⁷⁵ Див. прим. 217.

²⁷⁶ Див. прим. (3) до циклу «Сад божественныхъ пѣсней».

²⁷⁷ Див. прим. 301 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».

²⁷⁸ “Спіши поволі” (лат). За свідченням Светонія (див. прим. 33), Август справді любив цю фразу. За часів Сковороди вона була znana передовсім з емблематичної літератури. Наприклад, у збірці Андреа Альціаті вона є під малюнком № 167, у збірці «Symbola Heroica Clavdii Paradini et Gabriellis Symeonis» (Антверпен, 1556) – під 163-м малюнком, а в збірці «Symbola et emblemata» – під малюнками 161-м «Черепаша с парусом» (підпис: “Медленно спѣши. Терпѣніе преодолюваетъ всѣ трудности. Festina lente”), 167-м «Делфин на якорѣ и весло» (підпис: “Медленно спѣши. Без совѣта не дѣлай ничего. Festina lente”), 383-м «Столб виноградною лозою обвитый» (підпис: “Медленно спѣши. Скоро и тихо. Festina lente”), та 489-м «Делфин обвившійся кругомъ якоря» (підпис: “Медленно спѣши. Постѣпай, но бережно. Festina lente”) [Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 42–43, 96–97, 124–125]. Її наводив і Еразм Роттердамський у своїх «Адагіях» (II. 1. 1). Українським відповідником цих крилатих слів є приказка: “Квап сі, але помалу!” [Франко, № 14594].

²⁷⁹ Див. прим. 17 до циклу «Басни Харьковскія». Твори Сковороди рясніють різноманітними емблематичними образами. На цій підставі Дмитро Чижевський стверджував, що Сковорода “належить до найяскравіших представників емблематичного стилю в містичній літературі нового часу” [Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й передне слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 71]. Сковородинські емблеми та символи Чижевський поділяв на п’ять основних груп: 1) тварини й птахи; 2) фантастичні істоти; 3) рослинний світ; 4) мертва природа; 5) продукти людської праці [див.: там само. – С. 58]. Основним джерелом цих та інших образів Сковорода були популярні під добу бароко емблематичні збірники й енциклопедії. Їх мали в особистих бібліотеках багато українських письменників XVII–XVIII ст. [див.: Čyževskij D. Literarische Lesefrüchte. Emblematische Literatur in den ukrainischen Bibliotheken // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1936. – Bd. XIII. – S. 51–54]. Наприклад, в особистій бібліотеці Стефана Яворського, яка складала основу книгозбірні Харківського колегіуму на ту пору, коли там професорував Сковорода, були емблематичні збірники

«*Symbola amoris divini*» Вена (порівняймо образи купідонів у діалозі «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира» Сковорода з відповідними “пiктурами” цієї книги), «*Piae animae desideria versibus et symbolis*» Гуто, «*Symbola politica*» Сааведри. Помітний вплив на наше тогочасне письменство справили також книжки «*Electorum symbolorum et parabolarum historicarum syntagmata*» Коссена, «*Hieroglyphica, sive de sacris Aegyptiorum aliarumque gentium literis*» Пієрія, «*Sylva allegoriarum totius sacrae scripturae*» Лавретуса, «*Zodiacus christianus*» Дрекеліуса, «*Maria Sol mysticus*» Сандеуса тощо. Від часів бароко маємо й кілька українських перекладів західних емблематичних збірників. Так, Феофан Прокопович переклав славетну збірку іспанського письменника Сааведри «*Symbola politica*», якийсь невідомий автор – книжку Гуто, а Іван Максимович зробив “пiретолюкваніє” збірки Гефтена «*Schola cordis sive aversi a Deo cordis ad eundem reductio et instructio*». Крім того, 1712 р. в Києві було видано друком оригінальну збірку емблематичної поезії під назвою «Іеіка іерополітіка», що зажила свого часу неабиякої слави й перегором друкувалася також у Санкт-Петербурзі, Москві, Львові та Відні. Сковорода послуговувався збіркою «*Symbola et emblemata*». Можливо, він знав також збірки Вена, Гуто та Сааведри.

²⁸⁰ У збірці «*Symbola et emblemata*» під № 45 подано емблему «Купидон над воспламененною соломою» (підпис: “Чѣм что скоряе бываает, тѣм скоряе и исчезает. Quod cito fit, cito perit”). А вгорі над цією емблемою (під № 43) розташована інша – «Орел [чи гриф] с распростертыми крылами, при блистаніи, сидящій на огнестрѣльном орудіи» [див.: Емвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 12–13]. Очевидно, Сковорода по пам’яті сконтамінував ці дві емблеми. Тим часом підпис: “Наглорожденное скоро исчезает” – найбільше нагадує підпис під емблемою № 440 «Тиквы около ели произрастающія»: “Скоро возвышается, скоро и унижается. Скоропостижно раждающееся не долго пребывает. Cito nata, cito pereunt” [там само. – С. 110–111].

²⁸¹ «Сноп травы» – це 414-ий малюнок зі збірки «*Symbola et emblemata*»: “Нос omnis caro. Токмо сѣно”. Щоправда замість цього підпису Сковорода подає цитату з Першого соборного послання св. ап. Петра 1: 24. Пор.: всѣка плоть ѣкш трава.

²⁸² Див. прим. 18 до циклу «Басни Харьковскія».

²⁸³ Сковорода наголошує на етимологічному значенні слова “символ” [див.: Erdmann E. von. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 304]. Одне зі значень гр. дієслова *συμβάλλω* (*συμβάλλειν*) – ‘скидати до купи’, а лат. дієслова *conjecto* – ‘вкладати, вносити’.

²⁸⁴ Сковорода має на думці латинський вислів: “*Utinam aut non nasceretur aut non moreretur!*” (“О, якби він або не народжувався, або не помирав!”). Ось що писав про це римський історик IV ст. Секст Аврелій Віктор («Нотатки про життя та звичаї римських імператорів», 1, 30–31): покійного Августа “сенат вирішив прославити багатьма небувалими почестями: крім того, що він уже раніше був названий батьком вітчизни, сенат присвятив йому тоді храми і в Римі, і в інших великих містах, і скрізь у народі казали: “Ліпше б уже йому було не народжуватися тільки для того, щоб померти!” З одного боку, він починав правити дуже погано, а з другого – кінець його правління був прекрасний” [Римские историки IV века. – Москва, 1997. – С. 126].

²⁸⁵ У збірці «*Symbola et emblemata*» під номером 615-м є малюнок: «Змія, свившаяся в круг и держащая хвост во рту» з таким підписом: “Такова естъ вѣчность: ни начала, ни конца не имѣющая. Конец зависит от начала” [Емвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 154–155].

²⁸⁶ Очевидно, це – 168-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Три кольца единое в другом соединенное» (підпис: «Преодолюю всяческая. Superabo» [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 42–43].

²⁸⁷ Це – 217-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Стрѣла ко звѣздѣ обращенная» (підпис: «Едина мнѣ довлѣет. Unus sufficit») [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 56–57].

²⁸⁸ Це – 417-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Растѣние цвѣтущее и сок источающее» (підпис: «Надежда другой жизни. Мы должны ожидать другой жизни. Spes alterae vitae») [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 106–107].

²⁸⁹ Орел, який летить до сонця, є на 142-ий та 260-ий емблемах збірки «Symbola et emblemata»: «Орел зрящий на солнце» (підпис: «Превосходное мужество. Без страха. Praestantior animus») та «Орел близко на солнце взирающий» (підпис: «Не смертного желаю. Хочу нечто божественное. Non est mortale, quod orto») [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 36–37, 66–67].

²⁹⁰ Цей образ є на двох малюнках збірки «Symbola et emblemata»: 213-му (підпис: «Пригожа буду, егда кожу свою совлеку. Vestutatae relicta») та 613-му (підпис: «Тѣм обновляюсь. Positis novis exuviis») [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 54–55, 154–155]. На його підставі Сковорода написав байку «Змія и Буфон».

²⁹¹ Це – 309-а емблема зі збірки «Symbola et emblemata», яка має назву «Ластовица над морем лѣтающая» (підпис: «Ищет индѣ себѣ пребывания для зимы. Alio hybernaculum») [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 78–79].

²⁹² Див. прим. 16 до циклу «Басни Харьковскія».

²⁹³ Гр. *ιεροφάντης* – ‘той, хто являє щось священне’; верховний жрець, який посвящав в Елевксинські містерії.

²⁹⁴ Гр. *μυσταγωγός* – ‘той, хто вводить у таїнства, посвячує в містерії’. Звісно, це міг бути не тільки тлумач ієрогліфів, але й тлумач сакральних текстів. Принаймні старі українські письменники послуговувалися поняттям “містагогічне казання”. Наприклад, саме так називав твори Кирила Єрусалимського Петро Могила [див.: (Могіла П.) Λίθος, або Kamień z rąco prawdy Cerkwie świętej prawosławney Ruskiey // Архив Юго-Западной России. – Киев, 1893. – Ч. I. – Т. IX. – С. 18].

²⁹⁵ Див. прим. 113 до циклу «Сад божественных пѣсней».

²⁹⁶ Можливо, Сковорода має на думці приказку на взір: “Витріщив очі, як чорт на фігуру” [Франко, № 19029], абоощо.

²⁹⁷ Це – фрагменти з Книги Ісуса, сина Сирахового 43: 1–12.

²⁹⁸ Див. прим. 42 до діалогу «Смфонія, нареченная Книга Асхань».

²⁹⁹ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 1.

³⁰⁰ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *ѡзъ ѣсмь ѡлфа ѡ ѡмѣга, пѣрвый ѡ послѣдній* (Апокаліпсис 1: 10). Пор. також зі словами молитви: “И ты, иже еси Алфа и Омега, Начало и Конец” [Могила П. Євхологiон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 61 (друга пагін.)].

³⁰¹ Сковорода має на думці слова: *ѡ вѣрѡмъ послѣвшемъ мѡ ѡмѣтъ живѡтъ вѣчный, ѡ на сѡдѣ не прѣйдетъ, но прѣйдетъ ѡ смѣрти вѡ живѡтъ* (Євангелія від св. Івана 5: 24).

³⁰² Богослів’я Сковороди має виразне есхатологічне забарвлення. Принаймні в думці, згідно з якою, “як уся сумішка творива впливає з божественного джерела, так вона й повернеться до Того, хто є початок та кінець”, досить виразно відлунює оригенівська ідея всезагальної віднови творива (*ἀποκατάστασις πάντων*) [див.: Чижевський Д. Філософія

Г. С. Сковорода / Підготовка тексту й передне слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 113].

³⁰³ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 1: 14. Пор.: *раздѣлѣти междѣ днѣмъ ѿ междѣ нощію.*

³⁰⁴ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 1: 14. Пор.: *да вѣдѣтъ въ знаменїа ѿ во времени, ѿ во днѣ ѿ въ лѣта.*

³⁰⁵ Парафраза Книги пророка Ісаї 61: 2. Пор.: *лѣто гдѣне прїятно.*

³⁰⁶ Фраза въ *рѣды родѣвъ* зринає в Книзі Юдити 8: 32, у Книзі Ісуса, сина Сирахового 39: 12, у Книзі пророка Ісаї 34: 17; 51: 8, у Книзі пророка Іоїля 3: 20 та в Євангелїї від св. Луки 1: 50.

³⁰⁷ Сковорода має на думці слова: *И испѣсти смѣи за женѣю ѿз ѣстъ своихъ вѣдѣ ѣкш рѣкѣ, да ѿ въ рѣкѣ потопитѣ* (Апокаліпсис 12: 15).

³⁰⁸ Парафраза Послання св. ап. Павла до филип'ян 4: 7. Пор.: *миръ вѣй, превосходѣи всѣмъ ѣмъ.*

³⁰⁹ Парафраза Соборного послання св. ап. Якова 5: 15. Пор.: *ѿ воздвѣгнетѣ єго гдѣ.*

³¹⁰ Див. прим. 257 до діалогу «Наркисс».

³¹¹ Сковорода має на думці слова: *На мѣстѣ змѣнѣ, тѣмъ всели ма* (Книга Псалмів 22 (23): 2).

³¹² Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 1: 12. Пор.: *И ѿнесе земаѣ бѣлѣе травнѣе, сѣющѣе сѣма по рѣдѣ ѿ по подобію, ѿ дрѣво плодовитѣе творѣщее плодѣ.*

³¹³ Євангелія від св. Луки 24: 38.

³¹⁴ Євангелія від св. Луки 24: 36.

³¹⁵ Євангелія від св. Матвія 28: 10.

³¹⁶ Парафраза Книги Псалмів 67 (68): 14. Пор.: *ѣще поспитѣ посредеѣ предѣлѣ.*

³¹⁷ Парафраза Книги Псалмів 67 (68): 14. Пор.: *криѣ голубинѣ посребрѣнѣ, ѿ междорѣмѣа єа въ блѣцѣнїи зѣмѣа.*

³¹⁸ Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 2: 12. Пор.: *Златѣ же ѣныа земаѣ доброе: ѿ тѣмъ єсть андрѣзѣ ѿ камѣнь зелѣный.*

³¹⁹ Сковорода має на думці слова: *Исѣсъ же сынѣ навиѣнѣ ѿ халѣвъ сынѣ ієфоннїнѣ ѿ соглѣдавшихъ зѣмѣю, растѣрѣзѣа рѣзы своѣ, ѿ рекѣста ко всемѣ сонѣмъ сынѣмъ ѿ иѣлѣвыхъ, глаголюще: земаѣ, ѿже соглѣдахѣмъ, добра єсть сѣмѣ сѣмѣ* (Четверта книга Мойсеева: Числа 14: 6–7).

³²⁰ Євангелія від св. Івана 10: 7, 9.

³²¹ Сковорода має на думці слова: *Ѡ, глубинѣ богатѣства ѿ премѣдрости ѿ рѣзѣма вѣїа!* (Послання св. ап. Павла до римлян 11: 33).

³²² Перша книга Мойсеева: Буття 1: 2.

³²³ Книга пророка Ісаї 32: 15.

³²⁴ Парафраза Книги пророка Ісаї 32: 16. Пор.: *ѿ прѣвѣа въ кармїлѣ вселїтѣсѣ.*

³²⁵ Мабуть, це парафраза Дїй св. апостолів 14: 17. Пор.: *времяа плодонѣсна, исполнѣа пїщею.*

³²⁶ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 2.

³²⁷ Сковорода має на думці слова: *да ѿ ѣмени іисѣвѣ всѣко колѣно поклонїтѣсѣ нѣбнѣхъ ѿ зѣмнѣхъ ѿ преиспѣднѣхъ* (Послання св. ап. Павла до филип'ян 2: 10).

³²⁸ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 3.

³²⁹ Мабуть, Сковорода в такий спосіб інтерпретує слова Псаломника: *Слѣвомъ гдѣнимъ нѣбеса ѣтѣвердїшасѣ, ѿ дѣхѣмъ ѣстъ єго всѣа сїла ѿхъ* (Книга Псалмів 32 (33): 6).

³³⁰ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 4.

³³¹ Описуючи явище поєднання “двох природ” у Святому Письмі, Сковорода послуговується термінами христологічного догмата. Див. прим. 184 до діалогу «Наркісс».

³³² Перша книга Мойсеева: Буття 1: 5.

³³³ Книга Йова 38: 4–5.

³³⁴ Книга Йова 38: 19.

³³⁵ Євангелія від св. Івана 1: 1.

³³⁶ Євангелія від св. Івана 1: 3.

³³⁷ Книга Псалмів 64 (65): 9.

³³⁸ Парафраза Книги Йова 38: 19. Пор.: **Въ** ко́ей же зе́мль вселѣется свѣтъ, тмѣ же ко́е ѣсть мѣсто;

³³⁹ Євангелія від св. Івана 1: 5.

³⁴⁰ Див. прим. 17 до циклу «Басни Харківськія».

³⁴¹ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 8.

³⁴² Книга пророка Ісаї 29: 5.

³⁴³ Неточна цитата з Книги Йова 38: 19. Початок вірша звучить так: **Въ** ко́ей же...

³⁴⁴ Див. прим. 104 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».

³⁴⁵ Парафраза Книги пророка Єзекіїля 10: 10. Пор.: **ѣкы было коло въ колеси.**

³⁴⁶ Книга пророка Єзекіїля 1: 16.

³⁴⁷ Книга пророка Єзекіїля 1: 16.

³⁴⁸ Книга Псалмів 76 (77): 19.

³⁴⁹ Книга пророка Єзекіїля 1: 20.

³⁵⁰ Неточна цитата з Книги пророка Єзекіїля 1: 13. Пор.: **И** посре́дѣ живѣ́тныхъ видѣ́ніе, ѣкѡ ѡ́гнь ѡ́гнь горѣ́тъ, ѣкѡ видѣ́ніе свѣ́тъ.

³⁵¹ Перша книга Мойсеева: Буття 2: 12.

³⁵² Гр. *ἀνθραξ* – ‘вуглина’. Згідно зі словником Памви Беринди, іменник *ανθραξ* означає “карбункулюс, камень дорогій на кшталт угля горячого” [Беринда П. Лексикон славено-роскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 344].

³⁵³ Євангелія від св. Івана 1: 8.

³⁵⁴ Говорячи про “візок”, Сковорода, напевно, має на думці колісницю – євр. *меркава* (*merkābāḥ*) або *рехев* (*rékeb*). Ці слова походять від кореня *rkḥ* – ‘сидіти верхи, їхати’. Тим часом *херувим* (євр. *kəṛūbīm*) – це множина від слова *керув* (*kəṛūb*), що означає крилату істоту (етимологічно це слово може бути пов’язане з аккадськими *kāribu* й *kurību*: обидва слова означають духів-хранителів). Конкретні риси херувимів у Біблії описано по-різному. Зображення херувимів прикрашали культові предмети, зокрема Ковчег Заповіту (див.: Друга книга Мойсеева: Вихід 25: 18–20), і споруди, наприклад, Храм (див.: Третя книга царств 6: 29). Асоціація херувимів із колісницями в Сковороди засновується на тих біблійних текстах, в яких Господь описаний як такий, що сидить на херувимах (наприклад, Книга Псалмів 17 (18): 11; Друга книга царств 22: 11: *wayyirkaḥ ‘al-kəṛūb*). Докладний опис колісниці Бога та херувимів бачимо в Книзі пророка Єзекіїля 1: 10–11. У єврейській традиції видіння Єзекіїля називають “видінням [божественної] Колісниці”. Значення біблійного слова *візок* у старій українській літературі можна зрозуміти з коментаря Іоаннікія Галатівського до слів: **Одръ сотвори севѣ царъ соломѡнъ ѿ дрѣвѣсъ лѣванскихъ. Столпы ѣго сотвори сребраны и восклонѣніе ѣго злато: восхѡдъ ѣго багрѣнъ** (Пісня над піснями 3: 9–10): “В тых словах ведлут сенсу лѣтерального поси́лником [у Галатівського замість слова ‘одр’ стоїть ‘посилник’] називається воз коштовный, которым Соломон, цар іудейскій, издѣла; ведлут сенсу морального возом називається душа побожная, которая цнотами и добрыми учинками на кшталт золота,

сребра и шарлату здобитися. Таким возом был пророк Іелісей, до которого Іоас, цар ізраїлскій, мовил: ‘Отче, отче, колесница Ізраїлева и снузицы ея’. Ведлут сенсу аллегоричного возом называется Церков воюющая, которая ся на земли находит, бо фараон возами узброеными воевал, так Церков на земли узброена ест панциром вѣры, шишаком надѣи збавенія и мечем духовным – словом Божиим, молитвою, и воюет з неприятелими духовными, для чого Христос до Церкви мовит: ‘Конем моим в колеснице фараоновъ уподобих тя, ближняя моя’. Ведлут сенсу анагогичного возом называется Церков триумфующая, которая в небѣ находит, бо на возах триумфальных издили звѣтязци под час триумфу. В Церкви триумфующей, яко на возѣ триумфальном ся находит, которую Церков триумфующую пророк Давид возом называет, мовячи: ‘Колеснице Божія, тмами тем тысящи гобзующих, Господь в них’” [Галатовскій І. Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 353 (зв.)–354].

³⁵⁵ Трохи неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 4: 7. Пор.: **И́мѣмъ же сокрѣпленіе сѣе въ сдѣлѣніихъ содѣлѣхъ**.

³⁵⁶ Неточна цитата з Книги пророка Єремїї 5: 3. Пор.: **Гдѣ, очи твоѣ (зрѣтъ) на вѣрѣ**.

³⁵⁷ Книга Йова 7: 8.

³⁵⁸ Четверта книга царств 4: 34.

³⁵⁹ Це – окреслення Бога. Пор.: “Убойся сидящаго на херувимѣх, и призирающаго бездны”; “Господи Боже сил, Боже христїанскій, сѣдѣи на херувимѣх” [Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 40, 150 (третья пагин.)].

³⁶⁰ Четверта книга царств 19: 16.

³⁶¹ Книга пророка Ісаї 1: 15.

³⁶² Сковорода має на думці слова: **Положилъ єси тмѣ, и высть нощь, въ нейже пройдетъ вси звѣрїе дѣрѣвнїи** (Книга Псалмів 103 (104): 20).

³⁶³ Книга Псалмів 103 (104): 22.

³⁶⁴ Перша книга Мойсеева: Буття 49 : 9.

³⁶⁵ Перша книга Мойсеева: Буття 49: 12.

³⁶⁶ Неточна цитата з Книги Псалмів 33 (34): 17–18. Пор.: **Очи гдѣни на прѣдѣлы, и ѡуши єго въ молитвѣ ихъ. Лице же гдѣне на творѣщыя сѣла**.

³⁶⁷ Сковорода має на думці слова: **вѣдающе добрѣе и лѣкѣвое** (Перша книга Мойсеева: Буття 3: 5).

³⁶⁸ Книга Псалмів 33 (34): 18.

³⁶⁹ Пісня над піснями 7: 4.

³⁷⁰ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **и стѣша надъ преддверїемъ вратъ домѣ гдѣна** (Книга пророка Єзекїї 10: 19).

³⁷¹ Третя книга царств 8: 29.

³⁷² Євангелія від св. Луки 19: 5.

³⁷³ Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 43: 29. Пор.: **Воззрѣвъ же очима своїма іосифъ, видѣ вентіліна**.

³⁷⁴ Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 33: 17. Пор.: **Перворѣдний юнца добрѣта єго**.

³⁷⁵ Книга пророка Єзекїї 10: 11.

³⁷⁶ Парафраза Книги Псалмів 76 (77): 19. Пор.: **Гласъ грѣма твоего въ колеснѣ**.

³⁷⁷ Сковорода має на думці слова: **Иже сый сіаніе славы и ѡбразъ іпостаси єго** (Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 3).

³⁷⁸ Євангелія від св. Івана 1: 14.

³⁷⁹ Книга пророка Єзекїї 1: 20.

³⁸⁰ Книга пророка Єзекіїля 2: 1.

³⁸¹ Богослови чітко розрізняють *образ* і *подобу* тоді, коли йдеться про людину як образ і подобу Божу. Наприклад, Дмитро Туптало писав: “Образ Божій приємлет душа во время своего от Бога создания, подобіе же Божіе в ней совершается в крещеніи. Образ в разумѣ, подобіе в произволеніи, образ в самовластїи, подобіе в добродѣтелях” [Туптало Д. Розыск о раскопнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 253; пор.: Беллармин Р. Руководство к богопознанію по лѣствицѣ сотворенных вещей. – Москва, 1783. – С. 12–19].

³⁸² Фраза свѣтъ вѣдѣніа зринає в Книзі пророка Осії 10: 12.

³⁸³ Книга пророка Ісаї 54: 11.

³⁸⁴ Перша книга Мойсеева: Буття 9: 13.

³⁸⁵ Неточна цитата з Пісні над піснями 2: 1. Пор.: Язъ цвѣтъ польный и кринъ оудобный.

³⁸⁶ Сковорода має на думці слова: И бысть на мнѣ рѣка гдѣна, и ижеде мѧ въ дѣѣ гдѣни и постѣви мѧ среѣдѣ пола: се же вѣше полно костей челоѡческихъ (Книга пророка Єзекіїля 37: 1).

³⁸⁷ Сковорода має на думці слова: И созда вѣтъ челоѡчка, перстъ (взѣмъ) ѿ земли (Перша книга Мойсеева: Буття 2: 7).

³⁸⁸ Парафраза Євангелії від св. Івана 9: 6. Пор.: пливѣ на землю, и сотвори вреніе ѿ пливѣніа, и помѣза ѡчи вреніемъ слѣпомѣ.

³⁸⁹ Третя книга царств 10: 7.

³⁹⁰ Див.: Четверта книга Мойсеева: Числа 21: 8–9.

³⁹¹ Див. прим. 1 до поезії «De sacra caena, seu aeternitate».

³⁹² Сковорода має на думці слова: Созвѣ же фараѡнъ мѣдрецѣ егѣпетскѣа и волхѡвы: и сотвориша и волсѣи егѣпетскѣи чарѡвѣніаи своии такожде: и повергоша кѣждо жезлѣ свой, и быша змѣеве: и пожрѣ жезлѣ аарѡновъ ѡныхъ жезлы (Друга книга Мойсеева: Вихід 7: 11–12).

³⁹³ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 106 (107): 27. Пор.: и всѧ мѣдрость ихъ поглѡченѧ бысть.

³⁹⁴ Очевидно, Сковорода має на думці слова: Слово во крѣтное погнѡяущимъ ѡубѡ ирѡдство єсть, а спасаемымъ намъ сила вѣжѣа єсть. Писано во єсть: погнѡю премѣдрость премѣдрыхъ, и рѣзѣмъ рѣзѣмыхъ ѿвѣргѣ (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 1: 18–19).

³⁹⁵ Книга пророка Ісаї 29: 14; Перше послання св. ап. Павла до коринтян 1: 19.

³⁹⁶ Памва Беринда тлумачив слово Адам так: “Адам: челоѡкъ, або земскій, рудый, а през литеры значит весь свѣтъ, з грецкаго: А – Анатоли, Восток, Д – Дісіс, Запад, А – Арктос, Сѡвер, М – Месимвріа, Полудне” [Беринда П. Лексікон славенороскїй и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 335; див. також: Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 37]. Були й складніші тлумачення, вчинені, зокрема, в прообразній стратегії. “В языкѣ єврейском, – писав, наприклад, Дмитро Туптало, – Адам толкує челоѡкъ землеи, или чермн, понеже от земли червленныа создан, в еллинском же сказуется ‘мікрокосмос’, еже єсть малый мїр, яко от четырех концев великаго мїра прїят свое именованіе, от востока и запада, и сѡвера и полудне. В еллинском бо тѣа чєтыре вселенскїа концы именуются сице: Анатоли – восток, Дісіс – запад, Арктос – сѡвер, или полунощ, Месимвріа – полудень. От тѣх именованій еллинских отыми первыи литеры, будет Адам. А якоже во имени Адамовом прообразисѧ четвероконечный мїр, єгоже Адам родом челоѡческим имѣ населити, сице в том же имени прообразовасѧ четвероконечный крест Христов, имже имѣ послѣжде новый Адам, Христос, Господь наш, род челоѡческїй в четырех концѣх вселенныа населенный от смерти и ада избавити” [Туптало Д. Поученіе о четвероконечном крестѣ //

Сочиненія святого Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 3. – С. 469].

³⁹⁷ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 15 (16): 4. Пор.: не совершѣ соборы ихъ ѿ кровей.

³⁹⁸ Книга Псалмів 8: 5.

³⁹⁹ Пісня над піснями 2: 9.

⁴⁰⁰ Євангелія від св. Івана 1: 15.

⁴⁰¹ Книга пророка Даниїла 10: 5–6.

⁴⁰² Послання св. ап. Павла до колосян 3: 1.

⁴⁰³ Послання св. ап. Павла до колосян 3: 2.

⁴⁰⁴ Трохи неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 1: 27. Пор.: по образѣ вѣи сотвори єго.

⁴⁰⁵ Сковорода має на думці слова: азъ єсмь ѡлфа ѿ ѡмега, первыи ѿ послѣднѣи (Апокаліпсис 1: 10).

⁴⁰⁶ Очевидно, Сковорода має на думці слова: плоть, въ нейже єсть дхъ жизни подъ невѣсѣи (Перша книга Мойсеева: Буття 6: 17).

⁴⁰⁷ Книга Псалмів 71 (72): 6.

⁴⁰⁸ Очевидно, Сковорода має на думці слова: Родъ ѡво сѣе вѣи (Дії св. апостолів 17: 29).

⁴⁰⁹ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 4: 6.

⁴¹⁰ Парафраза Пісні над піснями 2: 9. Пор.: Се, сей стоить за стѣною нашею.

⁴¹¹ Книга Псалмів 73 (74): 16.

⁴¹² Перша книга Мойсеева: Буття 1: 5.

⁴¹³ Друга книга Мойсеева: Вихід 2: 11.

⁴¹⁴ Перша книга Мойсеева: Буття 29: 1.

⁴¹⁵ Книга пророка Ісаї 41: 14.

⁴¹⁶ Книга пророка Ісаї 41: 15.

⁴¹⁷ Див.: И прїимѣши плачь сей на царѣ вавѣлонска ѿ речеши въ той день: какъ престѣ истазѣи ѿ престѣ понѣждаѣи; (Книга пророка Ісаї 14: 4); Вѣдетъ въ той день помраченїе славы ѡкшви, ѿ тѣниа славы єго потрастѣа (Книга пророка Ісаї 17: 4).

⁴¹⁸ Фраза въ силѣ своѣй кілька разів зринає в Біблії, уперше – в Книзі Суддів 5: 31.

⁴¹⁹ Неточна цитата з Книги Йова 39: 27. Початок вірша звучить так: Твоиѣ же ли...

⁴²⁰ Друга книга Мойсеева: Вихід 19: 4.

⁴²¹ Сковорода має на думці слова: Гди, возлюбѣхъ блгоуспѣе доми твоего ѿ мѣсто селенїа славы твоеѣ (Книга Псалмів 25 (26): 8).

⁴²² П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 32: 11.

⁴²³ Одне зі значень імені Давид – “возлюбленный” [див.: Беринда П. Лексикон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 390].

⁴²⁴ Трохи неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 4: 8, 16. Пор.: вѣи любви єсть.

⁴²⁵ Див.: “Фарес: роздѣлене” [Беринда П. Лексикон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 467].

⁴²⁶ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 4.

⁴²⁷ Пісня над піснями 5: 16.

⁴²⁸ Книга пророка Ісаї 53: 8.

⁴²⁹ Див. прим. 230 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».

⁴³⁰ Послання св. ап. Павла до филип'ян 4: 9.

⁴³¹ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 40: 31. Її початок звучить так: терпѣи же...

- 432 Книга Псалмів 39 (40): 2.
- 433 Книга Псалмів 79 (80): 2.
- 434 Книга Псалмів 22 (23): 1.
- 435 Пісня над піснями 6: 5.
- 436 Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 30: 42. Пор.: **БЫ**ША ЖЕ **НЕНАЗНАМЕНАНЫА** **ЛВАНШВЫ**, **А** **ЗНАМЕНАНЫА** **ІАКШВЛН**.
- 437 Неточна цитата з Книги Йова 42: 17. Пор.: **ГДЬ** **ВОЗСТАВНІТЬ** **Й**.
- 438 Неточна цитата з Книги Йова 42: 12. Пор.: **ОВЕЦЬ** **ЧЕТЫРЕНАДЕСАТЬ** **ТЫСЯЦЬ**, **ВЕЛБЮДОВЬ** **ШЕСТЬ** **ТЫСЯЦЬ**.
- 439 Сковорода має на думці слова: **И** **РЕЧЕ** **ГДЬ** **КЪ** **ГЕДЕШНЪ**: **МНОЗИ** **ЛЮДІЕ** **ИЖЕ** **СЪ** **ТОВОЮ**, **СЕГѢ** **РАДИ** **НЕ** **ПРЕДАМЪ** **МАДИМА** **ВЪ** **РЪКѢ** **ИХЪ** (Книга Суддів 7: 2).
- 440 Сковорода має на думці слова: **ВСѦ** **ЖЕ** **ТѢЛЕСА** **ИХЪ** **И** **ХРЕБТЫ** **ИХЪ**, **И** **РЪЦѢ** **ИХЪ** **И** **КРИЛА** **ИХЪ** **И** **КОЛѢСА** **ПѢША** **ОЧЕСЬ** **ШКРЕСТЬ** **ЧЕТЫРЕХЪ** **КОЛЕСЪ** (Книга пророка Єзекіїла 10: 12).
- 441 Книга пророка Єзекіїла 1: 5.
- 442 Книга Псалмів 101 (102): 12.
- 443 Парафраза Книги Псалмів 145 (146): 3. Пор.: **НЕ** **НАДѢЙТЕСѦ** **НА** **КНѦЗИ**, **НА** **СЫНЫ** **ЧЕЛОВѢЧЕСКІА**, **ВЪ** **НИХЪ** **ЖЕ** **НѢСТЬ** **СПѢІА**.
- 444 Книга Псалмів 101 (102): 13.
- 445 Книга Псалмів 141 (142): 8.
- 446 Див.: Дії св. апостолів 5: 15.
- 447 Книга Псалмів 90 (91): 15.
- 448 Книга Псалмів 101 (102): 14.
- 449 Сковорода має на думці слова: **АЗЪ** **ГДЬ** **ПО** **ВРЕМЕНИ** **СОВЕРШЪ** **ИХЪ** (Книга пророка Ісаї 60: 22).
- 450 Перша книга Мойсеєва: Буття 49: 27. Ці слова з Якового благословення Веніаміна стосуються “не самої особи Веніаміна, а майбутньої історії його племені, яке вирізнялося особливою войовничістю” [див.: *Аверинцев С. Веніамин // Аверинцев С. Софія-Логос: Словник / Упорядник та автор передмови Костянтин Сігов; науковий редактор видання Марина Ткачук. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 66].*
- 451 Книга пророка Ісаї 63: 16.
- 452 Книга пророка Малахії 4: 2.
- 453 Книга Премудрості Соломонової 19: 7–9.
- 454 Неточна цитата з Книги Псалмів 65 (66): 12. Пор.: **ПРОИДОХОМЪ** **СКВОЗѢ** **ОГНЬ** **И** **ВОДЪ**, **И** **ИЗВЕЛЪ** **ЕСИ** **НЫ** **ВЪ** **ПОКОЙ**.
- 455 Можливо, це парафраза Книги пророка Йони 2: 7. Пор.: **СНИДОХЪ** **ВЪ** **ЗЕМІЮ**, **ЕАЖЕ** **ВЕРЕН** **ЕА** **ЗАКЛЕПИ** **ВѢШНИ**: **И** **ДА** **ВЗЫДЕТЬ** **ИЗЪ** **ИСТИБНІА** **ЖИВОТЬ** **МОЙ** **КЪ** **ТЕБѢ**, **ГДИ** **БЖЕ** **МОЙ**.
- 456 Книга Псалмів 75 (76): 3.
- 457 Сковорода має на думці слова: **И** **ПРІЙДЕ** **ГНѢВЪ** **ТВОЙ**, **И** **ВРЕМА** **МЕРТВЫМЪ** **СДАТЬ** **ПРІАТИ**, **И** **ДАТИ** **МЗДЪ** **РАВОМЪ** **ТВОИМЪ** **ПРРОКЪМЪ** **И** **СТЫМЪ** **И** **ВОАЩЫМЪ** **ИМЕНЕ** **ТВОЕГѢ**, **МАЛЫМЪ** **И** **ВЕЛИКИМЪ**, **И** **РАСТИЯТИ** **ПОСМРАЖДАШЫА** **ЗЕМІЮ** (Апокаліпсис 11: 18).
- 458 Неточна цитата з Книги Псалмів 30 (31): 21. Пор.: **СКРЫЕШИ** **ИХЪ** **ВЪ** **ТАЙНѢ** **ЛИЦА** **ТВОЕГѢ**.
- 459 Парафраза Апокаліпсису 12: 5. Пор.: **И** **РОДИ** **СЫНА** **МЪЖЕСКА**, **ИЖЕ** **ИМАТЬ** **ОУПАСТИ** **ВСѦ** **ІЗЫКИ** **ЖЕЗЛОМЪ** **ЖЕЛѢЗНЫМЪ**: **И** **ВОСХИЩЕНО** **БЫСТЬ** **ЧАДО** **ЕА** **КЪ** **БГЪ** **И** **ПРІТОЛЪ** **ЕГѢ**.
- 460 Книга пророка Ісаї 26: 18.
- 461 Неточна цитата з Апокаліпсису 12: 14. Пор.: **И** **ДАНА** **БЫША** **ЖЕНѢ** **ДВА** **КРИЛА** **ОРЛА** **ВЕЛИКАГО**.
- 462 П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 32: 11.

- ⁴⁶³ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: ктò дѣстѣ мнѣ крилиѣ ѡкѡ голубиѣнѣ;
- ⁴⁶⁴ Див.: Слышавъ же аврамъ, ѡкѡ плѣненъ бысть лѡтъ вратаничъ егѡ, сочтѣ домохадцы своѣ триста и ѡсмынадесять, и погна вѣсѣдъ ѡхъ даже до дана (Перша книга Мойсеева: Буття 14: 14).
- ⁴⁶⁵ У Гедеона було триста людей. Див.: И бысть число въ горстехъ локавшихъ ѡзыкомъ триста мѡжѣй (Книга Суддів 7: 6).
- ⁴⁶⁶ Очевидно, Сковорода має на думці слова: всѣ мѣрою и числомъ и вѣсомъ расположимъ еси (Книга Премудрости Соломонової 11: 21).
- ⁴⁶⁷ Неточна цитата з Книги Псалмів 15 (16): 4. Пор.: ни помани же имени ѡхъ ѡстѣнами мои.
- ⁴⁶⁸ Книга пророка Єзекиїля 1: 1.
- ⁴⁶⁹ Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 1: 13. Пор.: И бысть вечеръ, и бысть ѡутро, день третій.
- ⁴⁷⁰ Парафраза Книги пророка Ісаї 61: 2. Пор.: нареци лѣто гдѣне прїятно и день воздѣланїѣ, ѡтѣшнѣти всѣ плачущыѣ.
- ⁴⁷¹ Трохи неточна цитата з Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 8. Пор.: и ты́сящи лѣтъ ѡкѡ день єдинъ.
- ⁴⁷² Книга Псалмів 89 (90): 5.
- ⁴⁷³ Парафраза Євангелїї від св. Івана 6: 63. Пор.: плѡтъ не пользѣтъ ничтѡже.
- ⁴⁷⁴ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 3.
- ⁴⁷⁵ Парафраза Другої книги Мойсеевої: Вихід 32: 13. Пор.: сѣлѡ ѡмножѣ сѣмѣ вѣше, ѡкѡ звѣзды невѣсныѣ множѣствомъ.
- ⁴⁷⁶ Книга пророка Ісаї 45: 7.
- ⁴⁷⁷ Перша книга Мойсеева: Буття 4: 7.
- ⁴⁷⁸ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 4.
- ⁴⁷⁹ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 8: 35. Пор.: и́сходѣ во мои́ и́сходѣи животѣ.
- ⁴⁸⁰ Четверта книга Мойсеева: Числа 23: 8.
- ⁴⁸¹ Неточна цитата з Четвертої книги Мойсеевої: Числа 23: 23. Пор.: нѣсть во вражбѣи во іакѡвѣ, ниже волхвованїѣи во іѡли.
- ⁴⁸² Четверта книга Мойсеева: Числа 24: 5.
- ⁴⁸³ Четверта книга Мойсеева: Числа 24: 8.
- ⁴⁸⁴ Четверта книга Мойсеева: Числа 24: 9.
- ⁴⁸⁵ Четверта книга Мойсеева: Числа 24: 9.
- ⁴⁸⁶ Неточна цитата з Книги Псалмів 103 (104): 29. Пор.: ѡвѣраши же твоѣ лице, возмѣтѣтѣ.
- ⁴⁸⁷ Неточна цитата з Книги Псалмів 103 (104): 30. Пор.: послѣши дѣѣ твоегѡ, и созиждѣтѣ.
- ⁴⁸⁸ Неточна цитата з Книги Псалмів 8: 2, 10. Пор.: ѡкѡ чѣдно ѡмѣ твое по всѣй землѣи.
- ⁴⁸⁹ Можливо, Сковорода має на думці слова: Всѣкое дыханїе да хвалитъ гдѣ (Книга Псалмів 150: 6).
- ⁴⁹⁰ Книга Псалмів 118 (119): 91.
- ⁴⁹¹ Книга Йова 40: 20–21.
- ⁴⁹² Неточна цитата з Книги Йова 40: 27. Пор.: Возложиши же ли нѣнь рѣкѣ.
- ⁴⁹³ Книга Йова 40: 24.
- ⁴⁹⁴ Книга Псалмів 77 (78): 72.
- ⁴⁹⁵ Книга Псалмів 142 (143): 10.

- ⁴⁹⁶ Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 10. Пор.: дхъ во всѣхъ испытѣетъ, и глѣбини вѣѣа.
- ⁴⁹⁷ Парафраза Книги Йова 38: 1. Пор.: рече гдѣ ѣвѣ сквозѣ вѣрю и ѡблаки.
- ⁴⁹⁸ Неточна цитата з Книги Псалмів 41 (42): 5. Пор.: проидѣ въ мѣсто селѣніа дѣвна, даже до домѣ вѣѣа.
- ⁴⁹⁹ Книга Псалмів 42 (43): 4.
- ⁵⁰⁰ Парафраза Третьої книги царств 9: 15. Пор.: Сіе же єсть число дѣлѣніа єже принесѣ царь соломоу, да созиждетъ храмъ гдѣнь и домъ царевъ, и мѣлоу и стѣнѣ іерусалимскѣ.
- ⁵⁰¹ Третья книга царств 6: 22.
- ⁵⁰² Одне зі значень назви міста Давір (Давер), яке, судячи зі загадок у Книзі Ісуса Навина 10: 38–39, Книзі Суддів 1: 14 тощо, було осередком ученості хананейського народу, – “слово” [див.: Беринда П. Лексикон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 390]. Див. також прим. 5 до діалогу «Симфонія, нареченная Книга Асханъ».
- ⁵⁰³ Очевидно, Сковорода має на думці слова: Извлечѣши ли змѣа ѡднѣю, или ѡбложиши ѡзѣдѣ ѡ ноздрѣхъ єгѡ; или вѣѣжѣши концѣ въ нѡздрѣ єгѡ (Книга Йова 40: 20–21).
- ⁵⁰⁴ Неточна цитата з Книги Псалмів 67 (68): 13. Пор.: црь силѣ возмѣлѣннаго, красотою домѣ раздѣлѣти кѡрѣсти.
- ⁵⁰⁵ Сковорода має на думці слова: Земля же вѣ невидима и нестроена, и тмѣ верхѣ вѣзды (Перша книга Мойсеева: Буття 1: 2).
- ⁵⁰⁶ Парафраза Книги пророка Ісаї 32: 15. Пор.: дожде же найдѣтъ на нѣ дхъ ѡ вышнѣго.
- ⁵⁰⁷ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 1.
- ⁵⁰⁸ Євангелія від св. Івана 1: 1.
- ⁵⁰⁹ Книга Псалмів 104 (105): 26.
- ⁵¹⁰ Перша книга параліпоменон 16: 12.
- ⁵¹¹ Євангелія від св. Матвія 7: 7.
- ⁵¹² Неточна цитата з Євангелії від св. Марка 8: 12. Пор.: родъ сѣи знаменіа ищетъ.
- ⁵¹³ Книга Псалмів 4: 7.
- ⁵¹⁴ Неточна цитата з Книги Псалмів 73 (74): 9. Пор.: Знаменіа ихъ не видѣхомъ: нѣсть кто мѣ прѣрѣка.
- ⁵¹⁵ Можливо, Сковорода має на думці слова: въ сѣни єгѡ мѣдрость (Книга Екклесіястова 7: 13).
- ⁵¹⁶ Книга Ісуса Навина 5: 13.
- ⁵¹⁷ Книга Псалмів 76 (77): 6.
- ⁵¹⁸ Парафраза Послання св. ап. Павла до римлян 1: 20. Пор.: ѡ созданіа міра творѣньми помышлѣма, видима сѣтъ, и прѣносѣннаа сила єгѡ и вѣѣство.
- ⁵¹⁹ Парафраза Книги Псалмів 76 (77): 7. Пор.: нощію сѣрдцемъ моимъ глѣмѣхѣа, и тѣжѣше дхъ мой.
- ⁵²⁰ Книга Псалмів 76 (77): 19.
- ⁵²¹ Книга Псалмів 76 (77): 6; 118 (119): 59.
- ⁵²² Лат. *annus* – ‘рік’.
- ⁵²³ Лат. *annulus* – ‘кільце, перстень’.
- ⁵²⁴ Неточна цитата з Першої книги параліпоменон 16: 11–12. Пор.: възвѣщѣте гдѣ и ѡкрѣпѣтѣся, възвѣщѣте лица єгѡ вынѣ: помянѣте чѣдѣа єгѡ.
- ⁵²⁵ Перше послання св. ап. Павла до коринтян 14: 1.
- ⁵²⁶ Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 14: 3. Пор.: прѣрѣсѣвѣай же, человекѣмъ глаголетъ созидаіе и ѡтѣшѣіе и ѡтѣверженіе.

- ⁵²⁷ Четверта книга Мойсеева: Числа 11: 8.
- ⁵²⁸ Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 9: 9. Пор.: *да не заградиши оустнѣхъ вола молотѣща.*
- ⁵²⁹ Можливо, Сковорода бачив це на власні очі. Див. прим. 9 до діалогу «Разглагол о древнемъ мірѣ».
- ⁵³⁰ Див. прим. 375 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».
- ⁵³¹ Цих слів у 28-у розділі «Виходу», на який покликається Сковорода, немає.
- ⁵³² Друга книга Мойсеева: Вихід 28: 23.
- ⁵³³ Неточна цитата з Книги пророка Єзекїїла 1: 16. Пор.: *ѣкоже ѣще вы было коло въ колесѣхъ.*
- ⁵³⁴ Євангелія від св. Луки 15: 8.
- ⁵³⁵ Сковорода має на думці слова повії Тамари: *перстень твой ѿ грѣшнѣхъ, ѿ жѣзла ѣже въ рѣцѣхъ твоѣхъ* (Перша книга Мойсеева: Буття 38: 18).
- ⁵³⁶ Див.: Книга пророка Єзекїїла 4: 12.
- ⁵³⁷ Неточна цитата з Другої книги Мойсеевої: Вихід 16: 16. Пор.: *сей гѣголь, ѣгоже заведеши гдѣ.*
- ⁵³⁸ Друга книга Мойсеева: Вихід 16: 15.
- ⁵³⁹ Книга Псалмів 33 (34): 9.
- ⁵⁴⁰ Євангелія від св. Івана 1: 41.
- ⁵⁴¹ Книга пророка Єремїї 15: 19.
- ⁵⁴² Парафраза Книги пророка Даниїїла 1: 15. Пор.: *ѡбѣшасѣ лица ѣхъ блага ѿ крѣпка плѣтѣхъ паче оутокѣхъ ѡдѣщихъ ѡ трапѣзы царѣвы.*
- ⁵⁴³ Книга пророка Михея 4: 12.
- ⁵⁴⁴ Книга пророка Михея 4: 13.
- ⁵⁴⁵ Див прим. 179 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон».
- ⁵⁴⁶ Книга пророка Ісаї 62: 10.
- ⁵⁴⁷ Четверта книга Мойсеева: Числа 11: 8.
- ⁵⁴⁸ Книга пророка Михея 4: 13.
- ⁵⁴⁹ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 12: 32. Пор.: *ѿ ѣще ѣзъ вознесѣхъ въдѣ ѡ земли, всѣхъ привлеку къ себѣ.*
- ⁵⁵⁰ Пісня над піснями 2: 11–12.
- ⁵⁵¹ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 9.
- ⁵⁵² Книга Псалмів 85 (86): 17.
- ⁵⁵³ Друга книга Мойсеева: Вихід 16: 14.
- ⁵⁵⁴ Лат. *termini* – ‘кордони, межі’.
- ⁵⁵⁵ Памва Беринда тлумачить слово *предѣл* як “граница, крис, повѣт” [Беринда П. Лексікон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 178].
- ⁵⁵⁶ Книга Псалмів 67 (68): 14. У Вульгаті в цьому вірші вжито якраз слово *terminus*: “*si dormieritis inter medios terminos*”.
- ⁵⁵⁷ Євангелія від св. Івана 10: 9.
- ⁵⁵⁸ Книга Псалмів 94 (95): 11.
- ⁵⁵⁹ Перша книга Мойсеева: Буття 28: 17.
- ⁵⁶⁰ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 59: 10. Пор.: *ѡсѣждѣтъ ѣкѡ слави стѣнѣхъ.*
- ⁵⁶¹ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 29: 11. Пор.: *книги запечатлѣнныя.*
- ⁵⁶² Книга Ісуса, сина Сирахового 14: 23.
- ⁵⁶³ Книга Ісуса, сина Сирахового 14: 23.

⁵⁶⁴ Книга Ісуса, сина Сирахового 14: 24.

⁵⁶⁵ Євангелія від св. Матвія 4: 16.

⁵⁶⁶ Сковорода має на думці слова: *и видѣ ѡслѣ ѡгнѣ вѣѣлѣ, падѣ подѣ валааімомѣ* (Четверта книга Мойсеева: Числа 22: 27).

⁵⁶⁷ Парафраза Книги Псалмів 1: 5. Пор.: *Сегѡ рѣди не воскреснѣтъ нечестивѣи на сѣдѣ,* *нижѣ грѣшници вѣ совѣтъ прѣвнѣхѣ.*

⁵⁶⁸ Книга Псалмів 19 (20): 9.

⁵⁶⁹ Неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 23. Пор.: *И чѣда сѣѡнѣ, рѣдѣиѣсѣ и веселиѣсѣ ѡ гдѣ вѣѣлѣ вѣшѣмѣ, ѡкѡ дадѣ вѣмѣ пицѣ вѣ правдѣ.*

⁵⁷⁰ Книга пророка Іоїля 2: 28.

⁵⁷¹ Дії св. апостолів 2: 19.

⁵⁷² Неточна цитата з Дій св. апостолів 2: 4. Пор.: *и начѣша глаголати инѣми ѡзыки, ѡкоже дѣхѣ далѣше имѣ.*

⁵⁷³ Пор. російську приказку: “Заехать околицею” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 483].

⁵⁷⁴ Див.: Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 500.

⁵⁷⁵ Іван Дамаскин (гр. *Ιωάννης ὁ Δαμασκηνός*) (бл. 675–749 рр.) – видатний візантійський богослов, філософ та поет. Його основна праця має назву «Джерело знання» і складається з трьох частин: «Діалектика» (виклад «Категорій» Арістотеля та «Вступу до “Категорій”» Порфирія), «Реєстр єресей» та «Достотний виклад православної віри» (систематика християнського богослів’я). Вона була знана в Україні, починаючи з XI ст. («Ізборник Святослава» 1073 р.) [див.: *Пейчев Б.* Философский трактат в Симеоновом сборнике. – Киев, 1983]. Сковорода міг спиратися на Дамаскина у своїх роздумах про єство філософії та богослів’я (а також про стосунок між ними), про Божі імена тощо. Крім того, він з дитинства любив церковні піснеспіви Дамаскина.

⁵⁷⁶ Пасхальна заутрення, пісня 4-а, ірмос: “Богоотец убо Давид пред сѣнным ковчегом скакаше играя...”.

⁵⁷⁷ Див. прим. 18 до циклу «Басни Харьковскія».

⁵⁷⁸ Пор.: “Трисолнечный и единоначальный Боже...” [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 7].

⁵⁷⁹ Сковорода має на думці слова: *И възидѣ мѡѡсѣй и ѡарѡнѣ, и надѣвѣ и ѡвѣдѣ и сѣдмѣдесѣтъ ѡ старѣцѣ имѣвѣхѣ* (Друга книга Мойсеева: Вихід 24: 9).

⁵⁸⁰ Четверта книга Мойсеева: Числа 11: 25.

⁵⁸¹ Сковорода має на думці слова: *соблюдиѣтсѣ мнѣ вѣнѣцѣ правды, ѡгоже воздаѣтъ ми гдѣ вѣ дѣнѣ ѡнѣ* (Друге послання св. ап. Павла до Тимофія 4: 8).

⁵⁸² Книга пророка Осії 2: 19–20.

⁵⁸³ Пісня над піснями 4: 9.

⁵⁸⁴ Сковорода має на думці слова: *Вертоградѣ заключѣнѣ сестрѣ моѣ невѣста, вертоградѣ заключѣнѣ* (Пісня над піснями 4: 12).

⁵⁸⁵ Пісня над піснями 2: 5.

⁵⁸⁶ Книга Притч Соломонових 25: 11.

⁵⁸⁷ Книга Притч Соломонових 16: 16.

⁵⁸⁸ Можливо, Сковорода має на думці слова: *вѣ нѣдрѣхѣ же моїхѣ сокрыхѣ глѣбѣ ѡгнѣ* (Книга Іова 23: 12).

⁵⁸⁹ Див.: Книга Суддів 16: 21.

⁵⁹⁰ Сковорода має на думці слова: *и всѣ клѣдѣзи, ѡже ископѣша рабѣ ѡтцѣ ѡгнѣ, во врѣмѣ ѡтцѣ ѡгнѣ, заградѣши ѡ флѣстѣмѣ* (Перша книга Мойсеева: Буття 26: 15).

- ⁵⁹¹ Пісня над піснями 7: 4.
- ⁵⁹² Плач Єремії 2: 1.
- ⁵⁹³ Плач Єремії 2: 2.
- ⁵⁹⁴ Плач Єремії 3: 49.
- ⁵⁹⁵ Плач Єремії 3: 51.
- ⁵⁹⁶ Плач Єремії 4: 17.
- ⁵⁹⁷ Плач Єремії 5: 17.
- ⁵⁹⁸ Плач Єремії 5: 15.
- ⁵⁹⁹ Плач Єремії 5: 16.
- ⁶⁰⁰ Євангелія від св. Луки 10: 23.
- ⁶⁰¹ Книга Йова 29: 2.
- ⁶⁰² Книга Йова 29: 15.
- ⁶⁰³ Книга Йова 30: 1.
- ⁶⁰⁴ Книга Йова 30: 10.
- ⁶⁰⁵ Неточна цитата з Книги Йова 30: 31. Пор.: **Ѡ**братишася же въ плачь гдси моѡ, пѣснь же моѡ въ рыданіе мнѣ.
- ⁶⁰⁶ Неточна цитата з Книги Йова 30: 23. Пор.: **Вѣ**мъ во, ѡкв смѣрть мѡ сотрѣтъ.
- ⁶⁰⁷ Книга Притч Соломонових 22: 13.
- ⁶⁰⁸ Книга Притч Соломонових 15: 30.
- ⁶⁰⁹ Пісня над піснями 4: 9.
- ⁶¹⁰ Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 14. Пор.: ѡви ми зрѣкъ твоѡ, ѡ ѡслышанъ сотвори ми гласъ твоѡ: ѡкв гласъ твоѡ сладокъ, ѡ ѡбразъ твоѡ красѣнъ.
- ⁶¹¹ Книга Псалмів 76 (77): 19.
- ⁶¹² Див.: Книга Ісуса Навина 10: 12–13.
- ⁶¹³ Книга Ісуса, сина Сирахового 43: 4.
- ⁶¹⁴ Пісня над піснями 2: 17.
- ⁶¹⁵ Неточна цитата з Книги Псалмів 33 (34): 17. Пор.: **Ли**цѣ же гдѣ на творѣщыа слаѡ.
- ⁶¹⁶ Друга книга Мойсеева: Вихід 33: 23.
- ⁶¹⁷ Книга Йова 42: 12.
- ⁶¹⁸ Сковорода має на думці слова: ѡ сѣ, колесница ѡгненнаѡ ѡ кони ѡгненниѡ (Четверта книга царств 2: 11).
- ⁶¹⁹ Сковорода має на думці слова: **И** ѡша єго ѡноплемѣнницы, ѡ ѡзбодоша ємѡ ѡчи (Книга Суддів 16: 21).
- ⁶²⁰ Перше значення імені *Самсон* – “солнце єго”, або “малое солнце” [Беринда П. Лексикон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 451].
- ⁶²¹ Див.: Книга Суддів 15: 19.
- ⁶²² Євангелія від св. Марка 16: 18.
- ⁶²³ Сковорода має на думці слова: слѣпѣцъ нѣкѡй сѣдѡше при пѣти просѡ (Євангелія від св. Луки 18: 35).
- ⁶²⁴ Книга Псалмів 24 (25): 16; 85 (86): 16.
- ⁶²⁵ Книга Псалмів 122 (123): 2.
- ⁶²⁶ Книга Псалмів 17 (18): 29.
- ⁶²⁷ Книга пророка Ісаї 42: 16.
- ⁶²⁸ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 35: 6. Пор.: **Т**огда скѡчитъ хромыѡ ѡкв ѣлѣнъ.
- ⁶²⁹ Друга книга Мойсеева: Вихід 33: 22.
- ⁶³⁰ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 33: 22. Пор.: не минѣтъ менѣ гдѣ сѣдѡ нашъ.

- 631 Книга пророка Єремії 17: 14.
- 632 Книга пророка Аввакума 1: 12.
- 633 Книга Йова 19: 25–26.
- 634 Книга Премудрості Соломонової 3: 2.
- 635 Книга Псалмів 22 (23): 2.
- 636 Фразу *помязанный гдѣ* узято з Плачу Єремії 4: 20.
- 637 Плач Єремії 4: 20.
- 638 Плач Єремії 4: 19.
- 639 Книга Псалмів 78 (79): 2.
- 640 Сковорода має на думці слова: *и власъ главы вѣшеа не погѣбнетъ* (Євангелія від св. Луки 21: 18).
- 641 Парафраза Євангелії від св. Матвія 24: 28. Пор.: *идѣже ко ѣще вѣдетъ трѣпъ, тамъ соверѣтсѣ ѡриѣ*.
- 642 Книга пророка Ісаї 46: 11.
- 643 Перша книга Мойсеева: Буття 1: 22.
- 644 Книга Притч Соломонових 30: 17.
- 645 Сковорода має на думці слова: *не видѣхъ же, ѣкв вѣвѣа на стѣнѣ сѣтъ, и ѡчесѣмъ моймъ ѡвѣрстымъ сѣщымъ, испѣстиша вѣвѣа тепле на ѡчесѣ моѡ, и вѣша вѣльми на ѡчесѣхъ мойхъ* (Книга Товіа 2: 10).
- 646 Неточна цитата з Книги Йова 38: 19. Пор.: *Въ коѣй же земли вселѣетсѣ свѣтъ, тамъ же коѣ єсть мѣсто;*
- 647 Перша книга Мойсеева: Буття 1: 22.
- 648 Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 44.
- 649 Книга Екклесіястова 1: 10.
- 650 Книга Псалмів 101 (102): 27.
- 651 Книга Псалмів 101 (102): 28.
- 652 Неточна цитата з Книги Йова 38: 19. Пор.: *Въ коѣй же земли вселѣетсѣ свѣтъ.*
- 653 Книга Псалмів 18 (19): 5.
- 654 Пісня над піснями 2: 1.
- 655 Третя книга Мойсеева: Левит 26: 10.
- 656 Третя книга Мойсеева: Левит 26: 12.
- 657 Книга Екклесіястова 2: 24.
- 658 Книга Екклесіястова 2: 24.
- 659 Книга Екклесіястова 2: 14.
- 660 Книга Екклесіястова 1: 2.
- 661 Книга Екклесіястова 2: 11.
- 662 Книга Псалмів 33 (34): 9.
- 663 Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: *дѣхъ єсть, иже ѡживлѣетъ, плоть не пользѣетъ ничтоже.*
- 664 Книга Йова 9: 7.
- 665 Книга Псалмів 106 (107): 29.
- 666 Книга Ісуса Навина 10: 12–13.
- 667 Книга Йова 38: 31–32.
- 668 Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 34: 4. Пор.: *и истѣютъ всѣ силы небѣсныѣ, и свѣтсѣ нѣко ѣки свѣтокъ, и всѣ звѣзды спадѣтъ ѣкв листвѣ сѣ лозы.*
- 669 Євангелія від св. Матвія 2: 11.
- 670 Книга Псалмів 73 (74): 16.

⁶⁷¹ Очевидно, це парафраза або Книги пророка Ісаї 63: 14 (пор.: *тѣмъ провѣлъ єсѣ люди твоѣ сотворѣти тебе самолю ѿмѣ славно*), або Книги Псалмів 49 (50): 23 (пор.: *Жертва хвали прославитъ мѣ*).

⁶⁷² Євангелія від св. Матвія 2: 9.

⁶⁷³ Окреслення Бога як “вічного всевидячого ока” Сковорода пов’язував з ім’ям зодягного автора «Авести» Заратустри, чи Зороастра (VII ст. до н. е.). Згідно з версією Діогена Лаерція (I, 2), Зороастр був першим магом [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 63]. Покликання на Зороастра можна знайти і в інших старих українських письменників, наприклад, у Феофана Прокоповича [див.: *Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 284].

⁶⁷⁴ Це – перший рядок VIII-го з так званих Орфічних гімнів. Див. прим. 204 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастии в жизни».

⁶⁷⁵ Див. прим. 952.

⁶⁷⁶ Книга пророка Малахії 4: 2.

⁶⁷⁷ Книга Псалмів 88 (89): 30.

⁶⁷⁸ Сковорода має на думці емблематичний малюнок «Радуга на небі» (підпис: “Дождь без солнца не бывает. Non aqua sine sole”) [Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 66–67].

⁶⁷⁹ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 32: 15. Пор.: *дѡндеже найдеть на ны дѣхъ ѿ вышнихъ*.

⁶⁸⁰ Неточна цитата з Книги Псалмів 112 (113): 5. Пор.: *Кто ѿкъ гдѣ бѣтъ нашъ; Имѣя Михайл* (гр. *Μιχαήλ*) означає, зокрема, “Кто ж яко Бог?” [див.: *Беринда П.* Лексикон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 436]. Див. прим. 2 до діалогу «Брань архистратига Михаила со Сатанѡю».

⁶⁸¹ Див. прим. 101 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастии в жизни».

⁶⁸² Сковорода має на думці слова: *и свѣрже женѣ єдина ѡломокъ жерновный на главѣ авіимелѣха, и сокрѣши ємѣ темѣ* (Книга Суддів 9: 53).

⁶⁸³ Сковорода має на думці слова: *И прозва ѿкъвъ ѿмѣ мѣстѣ томѣ домѣ вѣтъ: ѡлалмѣзъ же вѣѣ ѿмѣ грѣдѣ перѣѣ* (Перша книга Мойсеева: Буття 28: 19).

⁶⁸⁴ Сковорода має на думці слова: *Лѣтвораси твоѣ садѣ шипкѡвъ съ плодомѣ ѿблочнымѣ* (Пісня над піснями 4: 13).

⁶⁸⁵ Див.: Книга пророка Йони 4: 6–10.

⁶⁸⁶ Сковорода має на думці слова: *и сѣ, свѣщникъ зѣтъ вѣсь, и свѣтілицѣ верхѣ єгѡ, и сѣдмѣ свѣтілникъ верхѣ єгѡ, и сѣдмѣ чѣшицѣ свѣтілникѡмѣ вѣрхнимѣ єгѡ* (Книга пророка Захарії 4: 2).

⁶⁸⁷ Парафраза Книги Псалмів 103 (104): 2. Пор.: *ѡдѣѣйсѣ свѣтомѣ ѿкъ рѣзою*.

⁶⁸⁸ Парафраза Євангелії від св. Матвія 20: 30. Пор.: *И сѣ, двѣ слѣпцѣ сѣдѣши при пѣтѣ*.

⁶⁸⁹ Сковорода має на думці слова: *И повелѣ гдѣ вѣтъ тыкъвъ, и возрастѣ надѣ главѡю єгѡ, єже ѡсѣнѣти єгѡ ѿ змѣхѣ єгѡ* (Книга пророка Йони 4: 6). “Тыква” справді належить до кола емблематичних образів. Див., наприклад, 415-ий малюнок зі збірки «*Symbola et emblemata*» з підписом: “Онѣ суть естественны. Природою производятся. Без наставленія учителей. *Nullus docente magistro*” [Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 104–105].

⁶⁹⁰ Книга Псалмів 139 (140): 8.

⁶⁹¹ Див. прим. 257 до діалогу «Наркісс».

⁶⁹² Книга пророка Захарії 4: 2.

⁶⁹³ Парафраза Книги пророка Іоїля 2: 28. Пор.: *ста́рцы ва́ши со́нїа о́зрѣтъ, ѿ ѿнѣтъ ва́ши видѣнїа о́увїда́тъ.*

⁶⁹⁴ Книга Притч Соломонових 16: 4.

⁶⁹⁵ Сковорода має на думці слова: *про́клатъ чело́вѣкъ пре́д гд́емъ, ѿже поста́витъ ѿ со́зїждетъ гра́дъ се́й ієрѣхѡнъ* (Книга Ісуса Навина 6: 25).

⁶⁹⁶ Парафраза Другого послання св. ап. Павла до коринтян 5: 1. Пор.: *ѿкѡ ѿце́ зє́мнїа на́ша хр́амїна тѣ́ла разорѣ́тсѧ, со́зданїє ѿ вѣ́а ѿна́мы, хр́амїннѧ нерѣ́котворє́ннѧ, вѣ́чннѧ на нѣ́сѣхъ.*

⁶⁹⁷ Сковорода має на думці слова: *ѿ о́убо́авсѧ, шє́дъ скрѣ́хъ тала́нтъ тво́й въ зє́мїи* (Євангелїя від св. Матвія 25: 25).

⁶⁹⁸ Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 38: 25–26.

⁶⁹⁹ Сковорода має на думці слова Гедеона: *се́, ѿ́зъ поло́жѣ рѣ́нѡ о́вчєє на гд́инѣ: ѿ ѿ́це вѣ́детъ росѧ на рѣ́нѣ́ то́чїю, ѿ по́ всє́й зє́мїи сѣ́ша, о́уразѣ́мѣю, ѿкѡ спасє́ши рѣ́кою моє́ю ѿ́ла, ѿко́же гл́алъ є́сї* (Книга Суддів 6: 37). Образ “орошеного руна” був дуже популярний в українській бароковій літературі. Досить пригадати хоч би марїйну збірку Дмитра Туптала під назвою «Руно орошенное» (Чернігів, 1680).

⁷⁰⁰ Євангелїя від св. Луки 1: 49.

⁷⁰¹ Можливо, це парафраза Книги Премудрості Соломонової 1: 7. Пор.: *ѿкѡ да́хъ гд́енъ ѿспѡ́лни всє́леннїю.*

⁷⁰² Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 42: 8; 48: 11. Пор.: *сла́вы моє́ѧ ѿно́мѧ не да́мъ.*

⁷⁰³ Книга Псалмів 44 (45): 9.

⁷⁰⁴ Книга Притч Соломонових 16: 4.

⁷⁰⁵ Книга Іова 38: 19.

⁷⁰⁶ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *ѿ безво́днаѧ вѣ́детъ во є́зє́ра, ѿ на жа́ждѣщєй зє́мїи ѿсто́чникъ во́дный вѣ́детъ* (Книга пророка Ісаї 35: 7).

⁷⁰⁷ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *ѿ да со́зїждѣ́тсѧ стѣ́ны ієрлї́мскїа* (Книга Псалмів 50 (51): 20).

⁷⁰⁸ Мабуть, Сковорода має на думці слова: *го́ры взыѓрашѧ ѿкѡ о́внї* (Книга Псалмів 113 (114): 4).

⁷⁰⁹ Сковорода має на думці слова: *ѿска́пїю́тъ го́ры сла́достъ* (Книга пророка Іоїля 3: 18).

⁷¹⁰ Фраза *вє́сь со́нїа лю́дїй* зринає в Книзі Псалмів 61 (62): 9.

⁷¹¹ Книга пророка Захарїї 2: 8.

⁷¹² Книга Псалмів 101 (102): 14.

⁷¹³ Книга Суддів 16: 30.

⁷¹⁴ Сковорода має на думці образи 1-ої глави Книги пророка Єзекїїля.

⁷¹⁵ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 1: 17. Пор.: *Нє́ вє́з пра́вды во прѡ́стїра́ю́тсѧ мрє́жї... пернѧ́тїмъ.*

⁷¹⁶ Див. прим. 44 до циклу «Сад божественных пѣсней».

⁷¹⁷ Книга Псалмів 16 (17): 14.

⁷¹⁸ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 33: 27.

⁷¹⁹ Книга Екклєзіястова 2: 14.

⁷²⁰ Пісня над піснями 4: 12.

⁷²¹ Книга Ісуса, сина Сирахового 1: 6.

⁷²² Євангелїя від св. Луки 8: 11.

⁷²³ Книга пророка Захарїї 6: 12.

⁷²⁴ Книга Притч Соломонових 20: 5.

⁷²⁵ Пісня над піснями 5: 2.

- ⁷²⁶ Перша книга Мойсеева: Буття 2: 9.
- ⁷²⁷ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 34: 7.
- ⁷²⁸ Євангелія від св. Луки 2: 51.
- ⁷²⁹ Послання св. ап. Павла до євреїв 9: 4.
- ⁷³⁰ Книга Псалмів 86 (87): 3.
- ⁷³¹ Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 44.
- ⁷³² Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 2: 12. Пор.: *Змі́то же о́ныя зє́млі до́броє.*
- ⁷³³ Очевидно, це парафраза слів Христа: *глаголю бо ва́мъ, ѿко́у ни є́ди́нъ мѣ́жєй тѣ́хъ звѣ́нныхъ вѣ́ситъ моє́а вѣ́че́ри: мно́зи бо сѣ́тъ звѣ́ни, ма́ло же ѡ́збѣ́ранныхъ* (Євангелія від св. Луки 14: 24).
- ⁷³⁴ Сковорода має на думці слова: *Всѣ́ же тѣ́лесѣ ѡ́хъ ѡ́ хрє́вты ѡ́хъ, ѡ́ рѣ́цѣ ѡ́хъ ѡ́ крѣ́ла ѡ́хъ ѡ́ ко́лєса пѣ́на о́чєсь ѡ́крєстѣ́ чєты́рєхъ ко́лєсѣ* (Книга пророка Єзекїїля 10: 12).
- ⁷³⁵ Див. прим. 2 до поезії «De sacra caena, seu aeternitate» та прим. 66 до діалогу «Бєсѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)».
- ⁷³⁶ Можливо, це парафраза Першої книги маккавейської 5: 60. Пор.: *гнѣ́ни бѣ́ша да́же до прєдѣ́ль.*
- ⁷³⁷ Книга Суддів 4: 16.
- ⁷³⁸ Книга Ісуса Навина 10: 19.
- ⁷³⁹ Книга Суддів 20: 40.
- ⁷⁴⁰ Книга Суддів 20: 40.
- ⁷⁴¹ Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 15: 10. Пор.: *Взѣ́ же о́нь всѣ́ сі́а ѡ́ раздѣ́ль.*
- ⁷⁴² Книга Юдити 13: 8.
- ⁷⁴³ Книга Ісуса Навина 8: 18.
- ⁷⁴⁴ Сковорода має на думці слова: *нижє хрє́вты ѡ́хъ, ѡ́ высотѣ́ бѣ́ше ѡ́мъ* (Книга пророка Єзекїїля 1: 18).
- ⁷⁴⁵ Книга Ісуса Навина 8: 21.
- ⁷⁴⁶ Книга Йова 5: 19.
- ⁷⁴⁷ Друга книга царств 22: 12.
- ⁷⁴⁸ Пісня над піснями 2: 9.
- ⁷⁴⁹ Перша книга Мойсеева: Буття 2: 3.
- ⁷⁵⁰ Книга Йова 42: 12.
- ⁷⁵¹ Книга пророка Єзекїїля 1: 18.
- ⁷⁵² Книга Псалмів 11 (12): 9.
- ⁷⁵³ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 3: 18. Пор.: *да возмо́жете раздѣ́лѣти со всѣ́ми сѣ́йми, чтѣ́ ширѣ́та ѡ́ долготѣ́ ѡ́ глѣ́бини ѡ́ высотѣ́.*
- ⁷⁵⁴ Книга пророка Єзекїїля 1: 18.
- ⁷⁵⁵ Парафраза Книги пророка Єзекїїля 1: 16. Пор.: *ѡ́коже ѡ́це вы бѣ́ло ко́ло вѣ́ ко́лєсѣ.*
- ⁷⁵⁶ Успіння Пресвятої Богородиці, утрєня, пісня 4-а, ірмос. Пор.: *“сия́ніє блиста́нія Твоего, во свѣ́т языковъ изы́дет, и возгласи́т Тебе бездна́ с весе́лієм...”*.
- ⁷⁵⁷ Див. прим. 101 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастїи в жизни».
- ⁷⁵⁸ Книга Екклєзіястова 2: 14.
- ⁷⁵⁹ Книга Притч Соломонових 17: 24.
- ⁷⁶⁰ Можливо, Сковорода має на думці слова: *то́й бо велі́къ па́че всѣ́хъ дѣ́ль своі́хъ* (Книга Ісуса, сина Сирахового 43: 30).
- ⁷⁶¹ Фразу *ко́ло вѣ́ ко́лєси* взято з Книги пророка Єзекїїля 1: 16.

⁷⁶² Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 1: 2. Пор.: **Земля же бѣ невидима и неустрѣна.**

⁷⁶³ Див. прим. 152 до циклу «Сад божественныхъ пѣсней».

⁷⁶⁴ Парафраза Євангелії від св. Івана 1: 6. Пор.: **Бысть чловѣкъ посланъ ѿ бѣа.**

⁷⁶⁵ Успіння Пресвятої Богородиці, утренья, пісня 4-а, ірмос. Пор.: “сияніе блистанія Твоего, во свѣт языков изыдет...”.

⁷⁶⁶ Воскресний канон, глас 2-ий, пісня 3-я. Пор.: “Прощѣла есть пустыня, яко крин, Господи, языческая неплодящая церковь...”.

⁷⁶⁷ Неточна цитата з Четвертої книги Мойсеевої: Числа 24: 5. Пор.: **кобъ доврѣ доми твоя, іакоже.**

⁷⁶⁸ Послання св. ап. Павла до євреїв 8: 2.

⁷⁶⁹ Очевидно, Сковорода має на думці слова на візр: “Живот от гроба возсіял еси, Христе Боже” (Неділя друга по Пасці, тропар, глас 8-ий).

⁷⁷⁰ Пор. зі зверненими до Христа словами молитви: “Присносущно кипящій, животный и просвѣтительный источник...” [Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 18 (третя пагін.)].

⁷⁷¹ Фраза **ко в рѣмѣ** своє часто зринає в Біблії, вперше – у Третій книзі Мойсеевій: Левит 26: 4.

⁷⁷² Перша книга Мойсеева: Буття 28: 17.

⁷⁷³ Євангелія від св. Луки 8: 11.

⁷⁷⁴ На цій приказці можуть засновуватися цілі сценки, як, припустімо, у книзі «Сѣмя слова Божія»: “...лїтнїви христїане, когда комедія, охота якая чрез цѣлый день или ночь продолжается, ни мало не скучают, а когда проповѣдь хотя чрез один час или и меньше предлагается, описати трудно, якая им скука. Ох! як долго, молвят, разговорился наш духовный! пора уже обѣдати” [Сѣмя слова Божія. – Почаїв, 1772. – С. 488].

⁷⁷⁵ Книга пророка Амоса 8: 13.

⁷⁷⁶ Пісня над піснями 1: 3.

⁷⁷⁷ Перша книга Мойсеева: Буття 27: 27.

⁷⁷⁸ Пор.: “Окуляри під очі поставити” [Номис, № 3849]; “Вставив му окуляри”; “Справив їй окуляри під очима” [Франко, № 4244, 19179]. Цю приказку можна зустріти й у творах інших українських письменників. Наприклад, один із героїв «Енеїди» Івана Котляревського погрожує іншим: “На очі вставляю окуляри” [Котляревський І. Енеїда // Котляревський І. Повне зібрання творів. – Київ, 1969. – С. 63].

⁷⁷⁹ Перша книга Мойсеева: Буття 27: 27.

⁷⁸⁰ Послання св. ап. Павла до галатів 4: 6.

⁷⁸¹ Перша книга Мойсеева: Буття 27: 22.

⁷⁸² Див.: Друга книга Мойсеева: Вихід 32: 2–4.

⁷⁸³ Друга книга Мойсеева: Вихід 32: 4.

⁷⁸⁴ Див.: Книга Ісуса Навина 15: 16, наст.

⁷⁸⁵ Див.: Книга Суддів 11: 34–40.

⁷⁸⁶ Див.: Книга Суддів 9: 53.

⁷⁸⁷ Див.: Книга Суддів 4: 21.

⁷⁸⁸ Див.: Перша книга царств 1: 13–15.

⁷⁸⁹ Див.: Перша книга царств 25: 18–21.

⁷⁹⁰ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Луки 1: 39. Пор.: **йде въ гѣрманъ со тѣмъ.**

⁷⁹¹ Євангелія від св. Луки 1: 28, 42.

⁷⁹² Книга Йова 39: 1.

- ⁷⁹³ Перша книга Мойсеева: Буття 15: 8.
- ⁷⁹⁴ Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 15: 9. Пор.: *возми миѣ ѿницѣ трилѣтнѣ и козѣ трилѣтнѣ и овнѣ трилѣтна, и горлицѣ и голубѣ.*
- ⁷⁹⁵ Дії св. апостолів 9: 40.
- ⁷⁹⁶ Пісня над піснями 1: 14; 4: 1.
- ⁷⁹⁷ Див.: *Беринда П.* Лексикон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 462.
- ⁷⁹⁸ Євангелія від св. Луки 1: 38.
- ⁷⁹⁹ Книга Юдити 10: 3.
- ⁸⁰⁰ Неточна цитата з Книги Юдити 10: 4. Пор.: *и ѿбложѣ монѣста и цѣпки, и пѣрстни и ѿсерѣзи и всѣ ѿкришѣніе своѣ.*
- ⁸⁰¹ Книга Юдити 10: 7.
- ⁸⁰² Книга Псалмів 44 (45): 14.
- ⁸⁰³ Книга Суддів 8: 24–25.
- ⁸⁰⁴ Фраза *живомѣ бѣѣ зринає* в Книзі пророка Даниїла 14: 5. Див.: *понѣже не поклонѣюся кѣміршмѣ рѣкамѣ сотворѣннымѣ, но живомѣ бѣѣ сотворѣшѣмѣ небо и зѣмлю и владѣшѣмѣ всѣмѣ.*
- ⁸⁰⁵ Одне зі значень імені *Йосиф* – “помножене” [*Беринда П.* Лексикон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 417].
- ⁸⁰⁶ Перша книга Мойсеева: Буття 47: 19.
- ⁸⁰⁷ Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: *пиѣть не пользуетъ ничтѣже.*
- ⁸⁰⁸ Див. прим. 217.
- ⁸⁰⁹ Книга Суддів 12: 6.
- ⁸¹⁰ Див.: Євангелія від св. Матвія 12: 1–8; Євангелія від св. Марка 2: 23–28; Євангелія від св. Луки 6: 1–5.
- ⁸¹¹ Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 41: 5. Пор.: *и сѣ, сѣдмѣ клѣси и сѣхѣдѣхѣ и зѣ стѣблѣмѣ єдинагѣмѣ избрѣаннымѣ и добрымѣ.*
- ⁸¹² Фраза *не жиѣи менѣ* зринає в Євангелії від св. Марка 5: 7; 8: 28.
- ⁸¹³ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 5.
- ⁸¹⁴ Перша книга Мойсеева: Буття 41: 32.
- ⁸¹⁵ Перша книга Мойсеева: Буття 41: 25.
- ⁸¹⁶ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 5.
- ⁸¹⁷ Перша книга Мойсеева: Буття 41: 25.
- ⁸¹⁸ Див. прим. 952.
- ⁸¹⁹ Перша книга Мойсеева: Буття 41: 7.
- ⁸²⁰ Друга частина речення являє собою цитату з Євангелії від св. Івана 1: 5. Пор.: *и тмѣ єгѣ не ѿбѣѣтъ.*
- ⁸²¹ Книга Псалмів 4: 7.
- ⁸²² Євангелія від св. Івана 1: 4.
- ⁸²³ Парафраза Книги Псалмів 58 (59): 7. Пор.: *Возвратѣтсѣ на вѣчерѣ, и взѣмѣтъ.*
- ⁸²⁴ Книга Псалмів 89 (90): 14.
- ⁸²⁵ Книга Псалмів 16 (17): 15.
- ⁸²⁶ Можливо, це парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 37: 10. Пор.: *что сонѣ сѣй, єгѣже єсѣ видѣѣи;*
- ⁸²⁷ Книга пророка Захарії 4: 2.
- ⁸²⁸ Четверта книга царств 15: 12.
- ⁸²⁹ Книга Псалмів 118 (119): 105.
- ⁸³⁰ Див. прим. 32 до трактату «Начальная дверь ко християнскому добронравію».

⁸³¹ Книга пророка Захарії 4: 10.

³³² У Євангеліях сказано, що Ісус нагодував п'ять тисяч народу п'ятьма хлібинами (див.: Євангелія від св. Матвія 14: 13–21; Євангелія від св. Марка 6: 30–44; Євангелія від св. Луки 9: 10–17; Євангелія від св. Івана 6: 1–15). Це диво старі українські богослови тлумачили найперше в буквальному сенсі. Наприклад, Дмитро Туптало писав: “Пятьма хлѣбами от Христа пяти тысящ народа насыщѣніе самим бѣ дѣлом, якоже то ясно евангелская історія изьявляетъ” [Туптало Д. Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 321]. Хоча, з другого боку, “по образу аллигорическаго толкованія”, “то чудесное Христово дѣло образова собою будущая: пусто мѣсть образована языков... Пять хлѣбы образовану собою пять чувств, или паче прознаменовану пять большихъ язв пречистаго тѣла Христова... Двѣма рыбами прознаменовануся двѣ книги: Євангеліе и Апостол. Дванадесятьма кошами прознаменовануся 12 апостоли” [там само. – Арк. 321–321 (зв.)].

⁸³³ Четверта книга царств 15: 12; Книга пророка Захарії 4: 6.

⁸³⁴ Див. прим. 2 до поезії «De sacra caena, seu aeternitate» та прим. 66 до діалогу «Бєсѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)».

⁸³⁵ Книга пророка Захарії 4: 10.

⁸³⁶ Євангелія від св. Івана 1: 5.

⁸³⁷ Неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Петра 1: 24. Пор.: *всѣа плоть ѣкѡ трава*.

⁸³⁸ Сковорода має на думці слова: *и двѣ мѣсины верхѣ єгѡ, єдина ѡдєснѣю свѣтилца єгѡ и єдина ѡшѣю* (Книга пророка Захарїї 4: 3).

⁸³⁹ Книга пророка Захарії 4: 6.

⁸⁴⁰ Неточно цитата з Книги пророка Ісаї 9: 20. Пор.: снѣсть ѿ шѣи хъ, ѿ не насытитсѧ чловѣкъ.

⁸⁴¹ Книга пророка Амоса 8: 11.

⁸⁴² Парафраза Книги Псалмів 58 (59): 7. Пор.: **Возвратѣтсѧ на вѣчерѣ, ѡ възвѣстѣтѣ.**

⁸⁴³ Перша книга Мойсеєва: Буття 41: 32.

⁸⁴⁴ Перша книга Мойсеєва: Буття 41: 26.

⁸⁴⁵ Можливо, Сковорода має на думці слова: не скрѣтсѧ во слыхъ врагъ (Книга Ісуса, сина Сирахового 12: 8).

⁸⁴⁶ Парафраза Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 8. Пор.: *Ѹдѣнь дѣнь прѣд гдѣмъ ѿкоу ты́сѣца лѣтъ.*

⁸⁴⁷ Книга Суддів 12: 6.

⁸⁴⁸ Очевидно, це парафраза Третьої книги Мойсеевої: Левит 8: 35. Пор.: сохрани́те повеле́ніѧ гдѧа, да не оумре́те.

⁸⁴⁹ Євангелія від св. Івана 6: 35, 51.

⁸⁵⁰ Євангелія від св. Івана 6: 60.

⁸⁵¹ Євангелія від св. Ма

св. Луки 8: 8, 15; 14: 35.

⁸⁵² Книга пророка Єремії 13: 17.

⁸⁵³ Послання св. ап. Павла до римлян 8: 35.

⁸⁵⁴ Книга пророка Єремії 15: 6.

⁸⁵⁵ Книга пророка Єремії 15: 6.

⁸⁵⁶ Книга Суддів 12: 6.

⁸⁵⁷ Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 2: 34. Пор.: сè, лежіть сєй на падєніє.

⁸⁵⁸ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *ѣкъ стрѣлою испущеною на намѣренное мѣсто разсѣченный ѣрьъ* (Книга Премудрости Соломонової 5: 12).

- ⁸⁵⁹ Перша книга Мойсеєва: Буття 41: 42–43.
- ⁸⁶⁰ Книга Псалмів 67 (68): 19.
- ⁸⁶¹ Євангелія від св. Матвія 2: 11.
- ⁸⁶² Книга Псалмів 71 (72): 10.
- ⁸⁶³ Книга Псалмів 19 (20): 8.
- ⁸⁶⁴ Книга Псалмів 67 (68): 18.
- ⁸⁶⁵ Євангелія від св. Івана 18: 38.
- ⁸⁶⁶ Веселеїл – син Урії, будівничий і художник часів Мойсея. Бог казав Мойсеєві про Веселеїла таке: сѐ, нареко́хъ ѿменѣмъ веселеїла сына ѹ́рін, сына ѡ́рова, ѡ плѣмене ї́днна, ѿ напо́бнихъ є́го дѣ́хъмъ вѣ́нимъ прѣ́мрости ѿ смышленіа ѿ вѣ́дѣніа, во вса́комъ дѣ́лѣ раздѣ́ти ѿ а́рхїте́ктонствовати, дѣ́лати злѣ́то ѿ сребро́ ѿ мѣ́дѣ, ѿ синетѣ́ ѿ багрянѣ́цѣ, ѿ червленѣ́цѣ прѣ́денѣ ѿ вѣ́сѣнѣ́ скѣ́ный, ѿ ка́менное дѣ́ло, ѿ разлі́чнаа древо́дѣ́лства дѣ́лати во всѣ́хъ дѣ́лѣхъ (Друга книга Мойсеєва: Вихід 31: 2–5).
- ⁸⁶⁷ Сковорода має на думці слова: четверо́голно сѣ́го бо сотвори́ша логіонъ па́ди въ долготѣ́, ѿ па́ди въ широтѣ́, сѣ́го (Друга книга Мойсеєва: Вихід 36: 16).
- ⁸⁶⁸ Книга пророка Варуха 3: 25.
- ⁸⁶⁹ П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 26: 2.
- ⁸⁷⁰ П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 26: 10.
- ⁸⁷¹ Друга книга Мойсеєва: Вихід 2: 3.
- ⁸⁷² Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 22: 9.
- ⁸⁷³ Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 39: 20, наст.
- ⁸⁷⁴ Див.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 2: 3–6.
- ⁸⁷⁵ Див.: Книга Суддів 16: 8, наст.
- ⁸⁷⁶ Див.: Книга пророка Даниїла 6: 16, наст.
- ⁸⁷⁷ Див.: Книга пророка Єремїї 20: 2, наст.
- ⁸⁷⁸ Див.: Дії св. апостолів 12: 4, наст.
- ⁸⁷⁹ Див.: Дії св. апостолів 9: 25.
- ⁸⁸⁰ Євангелія від св. Івана 11: 44.
- ⁸⁸¹ Книга Псалмів 141 (142): 8.
- ⁸⁸² Книга Псалмів 70 (71): 20.
- ⁸⁸³ Книга Ісуса, сина Сирахового 24: 15.
- ⁸⁸⁴ Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 4: 10. Пор.: **Мы** (ѹ́бѡ) **бѣ́и** хрѣ́та рѣ́ди.
- ⁸⁸⁵ Парафраза Книги Йова 38: 19. Пор.: **Въ** ко́ей же зе́млі вселѣ́тсѣ свѣ́тъ, тмѣ́ же ко́е є́сть мѣ́сто;
- ⁸⁸⁶ Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 2: 12. Пор.: **Злѣ́то** же о́ныа зе́млі **до́броє**.
- ⁸⁸⁷ Книга Псалмів 22 (23): 2.
- ⁸⁸⁸ Друга книга Мойсеєва: Вихід 15: 10.
- ⁸⁸⁹ Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 2.
- ⁸⁹⁰ Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 8: 7. Пор.: **Гдѣ́** бо **бѣ́** тво́й **введѣ́тъ** тѣ́ въ зе́млю **благѣ́ю**.
- ⁸⁹¹ П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 8: 8.
- ⁸⁹² П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 8: 9.
- ⁸⁹³ Див.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 17: 6.

- ⁸⁹⁴ Див.: Книга Суддів 15: 19.
- ⁸⁹⁵ Див.: Книга пророка Даниїла 2: 34. Ідеться про Христа. Пор.: “Камень нерукоусѣнный от горы несѣкомыя тя, дѣво, краеугольный отсѣчеся – Христос” [Могила П. Євхологiон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 458].
- ⁸⁹⁶ Див. прим. 1 до поезії «De sacra caena, seu aeternitate».
- ⁸⁹⁷ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 6.
- ⁸⁹⁸ Слів “вода и вода” в Біблії немає.
- ⁸⁹⁹ Друга книга царств 23: 15.
- ⁹⁰⁰ Див.: Друга книга Мойсеева: Вихід 15: 25.
- ⁹⁰¹ Див.: Четверта книга царств 2: 21.
- ⁹⁰² Див.: Книга пророка Йони 1: 15.
- ⁹⁰³ Див.: Євангелія від св. Матвія 3: 13–17; Євангелія від св. Марка 1: 9–11; Євангелія від св. Луки 3: 21–22.
- ⁹⁰⁴ Книга Псалмів 106 (107): 23.
- ⁹⁰⁵ Див.: Книга пророка Даниїла 14: 27.
- ⁹⁰⁶ Книга Псалмів 147 (148): 5.
- ⁹⁰⁷ Книга Псалмів 147 (148): 3.
- ⁹⁰⁸ Книга Ісуса, сина Сирахового 24: 17.
- ⁹⁰⁹ Сковорода має на думці слова: **И** испѣсти ѿмѣи за женѡю нѣ ѡстѣ своиѣхъ вѡдѣ ѡкоу рѣкѣ, да ѡ вѣ рѣцѣ потопѣтъ (Апокаліпсис 12: 15).
- ⁹¹⁰ Книга Псалмів 147 (148): 4.
- ⁹¹¹ Книга пророка Даниїла 7: 9.
- ⁹¹² Сковорода контамінує тут два вірші: Книга пророка Ісаї 11: 6 (и ѡтрочѣ мѡло повѣдѣтъ ѡ) та 11: 8 (и ѡтрочѣ мѡло на пещѣры ѡспѣдѡвѣ и на лѡже нѣмѡдѣи ѡспѣдскиѣхъ рѣкѣ возѡжѣтъ).
- ⁹¹³ Книга пророка Даниїла 14: 27.
- ⁹¹⁴ Неточна цитата з Книги Йова 40: 24. Пор.: поигрѣеши же ли съ нѣмѣ.
- ⁹¹⁵ Книга Йова 40: 20–21.
- ⁹¹⁶ Книга Йова 40: 14.
- ⁹¹⁷ Книга Псалмів 103 (104): 26.
- ⁹¹⁸ Євангелія від св. Луки 18: 32.
- ⁹¹⁹ Сковорода має на думці слова: разрѣжи рѣкѣ, и взѡвѣ сѣрдце и пѣчень и жѣлчь, положи сохрѣннѡ (Книга Товіа 6: 5).
- ⁹²⁰ Див.: Євангелія від св. Матвія 17: 27.
- ⁹²¹ Євангелія від св. Івана 21: 3.
- ⁹²² Неточна цитата з Книги Йова 40: 15. Пор.: возшѣдъ же на гѡрѣ стрѣмѣннѡ.
- ⁹²³ Книга Йова 41: 21.
- ⁹²⁴ Див. прим. 173 до трактату «Книжечка о чтеніи Священ[наго] Писанія, нареченна Жена Лотова».
- ⁹²⁵ Друга книга царств 22: 9.
- ⁹²⁶ Книга Ісуса Навина 8: 19.
- ⁹²⁷ Книга Ісуса Навина 8: 20.
- ⁹²⁸ Перше соборне послання св. ап. Івана 5: 8.
- ⁹²⁹ Трохи неточна цитата з Третьої книги царств 8: 27. Останнє слово має форму: тѣ.
- ⁹³⁰ Книга пророка Єзекїїля 1: 18.
- ⁹³¹ Книга Псалмів 38 (39): 5.
- ⁹³² Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 14: 14. Пор.: сочтѣ домоуѡдцы своѡ.

⁹³³ Книга пророка Захарії 2: 1.

⁹³⁴ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 2: 8. Пор.: **И** насади́ гдѣь вѣрь рай во е́деи на востѣхъ.

⁹³⁵ Книга пророка Аггея 2: 10.

⁹³⁶ Едем – по-єврейському “Еден” (*‘ēden*) означає “насолада”, “розкіш”. У словнику Памви Беринди воно тлумачиться як “роскош, охолода” [Беринда П. Лексикон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 396]. Це також назва місцевості. Див.: “І насадив Господь Бог рай (буквально: *gan*, ‘сад’; у Септуагінті: *παράδεισος*) ув Едені” (Перша книга Мойсеева: Буття 2: 8). Еден – це земля достатку й блаженства. За назвою місцевості був іменований сад: ган-Еден, Едемський сад (див., наприклад: Перша книга Мойсеева: Буття 3: 23; у Септуагінті: “*παράδεισος τῆς τρυφῆς*”, “сад розкоші”) [докладніше див.: *The Interpreter’s Dictionary of the Bible*. – Nashville, 1989. – Vol. 2. – P. 22]. Саме тому Сковорода міг надавати цьому слову таке значення.

⁹³⁷ Перша книга Мойсеева: Буття 2: 9.

⁹³⁸ Книга пророка Захарії 6: 12.

⁹³⁹ Пісня над піснями 5: 16.

⁹⁴⁰ Четверта книга Мойсеева: Числа 13: 23.

⁹⁴¹ Див. прим. 5 до діалогу «Сумфонія, нареченная Книга Асхань».

⁹⁴² Книга Притч Соломонових 30: 19.

⁹⁴³ Перша книга Мойсеева: Буття 3: 8.

⁹⁴⁴ Див. прим. 18 до циклу «Басни Харьковскія».

⁹⁴⁵ Євангелія від св. Матвія 28: 7.

⁹⁴⁶ Послання св. ап. Павла до колосян 3: 2.

⁹⁴⁷ Неточна цитата з Книги Псалмів 121 (122): 4. Пор.: **Г**амъ во въздыша квлѣна, квлѣна гдѣа.

⁹⁴⁸ Книга Псалмів 131 (132): 17.

⁹⁴⁹ Книга Ісуса, сина Сирахового 42: 25.

⁹⁵⁰ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 61 (62): 12. Пор.: **Е**диною гдѣь вѣрь, двѣа сѣа слышахъ.

⁹⁵¹ Перша книга Мойсеева: Буття 7: 15.

⁹⁵² Сковорода додає в структурі образу три рівні: “образ простий” є знаком “образу твірного”, а той своєю чергою є знаком “образу утворюваного”, що його в літературі українського бароко зазвичай окреслювали як “первообразное”, чи “архетип”. Дмитро Чижевський коментував цю трихотомію так: “У кожному символі – три шари буття: 1) просте, голе буття; 2) буття, що зображує (так би мовити, ‘буття в функції зображення’) та 3) захований сенс образу” [Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й передне слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 48]. Пор., наприклад, з міркуваннями Антонія Радивиловського: “В каждом образѣ три рѣчи маются от нас уважати: наперед матерія, иж образ ест златый albo сребрный, люб на чом иншом выраженный. По-вторе, кшталт, иж ест піенкне и штучне зроблений. По-третє, выображене, иж выражает того, чим ест образом и подобіем...” [Радивиловський А. Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 435 (зв.); докладніше див.: Ушкалов Л. Метафізика образу // Ушкалов Л. Світ українського бароко: філологічні етюди. – Харків, 1994. – С. 3–10].

⁹⁵³ “Хлѣб ангельскій” – це Христос. Пор.: “Господи Ісусе Христе Боже наш, хлѣбе ангелскій, хлѣбе живота вѣчнаго” [Могила П. Євхологон, albo Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 219 (друга пагін.)].

⁹⁵⁴ П’ята книга Мойсеева: Повторення Закону 8: 3.

⁹⁵⁵ Книга Псалмів 103 (104): 15.

⁹⁵⁶ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 32: 14.

⁹⁵⁷ Фразу *небо небес не довлѣютъ тебѣ...* [див.: *Могила П. Євхологiон, albo Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 45 (треть пагін.)*].

⁹⁵⁸ Парафраза Книги пророка Єзекиїла 1: 16. Пор.: *кóло вѣ колѣснѣ.*

⁹⁵⁹ Книга Псалмів 113 (114): 24.

⁹⁶⁰ Книга Притч Соломонових 22: 18.

⁹⁶¹ Парафраза Книги Притч Соломонових 22: 21. Пор.: **Ты** же напиши ѿ севѣ трѣжды, на совѣтъ и смыслъ и рѣзъмъ, на широтѣ сѣрца твоегò.

⁹⁶² Неточна цитата з Книги Йова 38: 19–20. Пор.: **Въ** коей же земин вселѣется свѣтъ, тмѣ же коє єсть мѣсто; **ѿ**це ѹбо введѣши мѣ въ предѣлы йхъ. У Вульгаті (Job 38: 20) тут справді вжито слово *terminos*. Пор.: “...ut ducas unumquoque ad terminos suos...”

⁹⁶³ Книга Йова 38: 20.

⁹⁶⁴ Книга Йова 38: 4.

⁹⁶⁵ Книга Йова 38: 5.

⁹⁶⁶ Книга Йова 38: 4.

⁹⁶⁷ Пісня над піснями 4: 16.

⁹⁶⁸ Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 10. Пор.: *ахъ бо всѣ испытѣтъ, и глѣбини бжѣа.*

⁹⁶⁹ Див.: *іаилъ, жена хавѣрова, колъ кѣщный, и възлѣ мѣтъ въ рѣкъ своѣ, и вниде къ немѣ тѣхъ, и водрѣзи колъ во скрѣпѣи єгò, и пронзе до земли: и сѣй ѹтврѣдѣса спѣше, и издѣше* (Книга Суддів 4: 21).

⁹⁷⁰ Перша книга Мойсеева: Буття 49: 11.

⁹⁷¹ Євангелія від св. Івана 15: 1, 5. Пор. молитовний текст: “Господи Ісусе Христе наш, иже еси лоза истинная...” [Могила П. Євхологiон, albo Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 205 (друга пагін.)].

⁹⁷² Сковорода має на думці слова: **И** прїидѣша до дѣври грѣбзныа, и соглѣдаша ю: и ѹрѣзаша ѡтѣдѣ вѣтвѣ, и грѣбзѣ вїногрѣда єдинѣ на ней, и воздвигоша ю на жердѣ, и ѡ шїпкѡвѣ, и ѡ смѣквѣй (Четверта книга Мойсеева: Числа 13: 24).

⁹⁷³ Очевидно, це парафраза Книги Суддів 9: 13. Пор.: *вїндò моє, веселѣщее вѣа и челоуѣки.*

⁹⁷⁴ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 26: 28. Пор.: *сїа бо єсть крѡвъ моа.*

⁹⁷⁵ Перша книга Мойсеева: Буття 43: 34.

⁹⁷⁶ Перша книга Мойсеева: Буття 40: 8.

⁹⁷⁷ Книга пророка Даниїла 5: 12.

⁹⁷⁸ Див.: Євангелія від св. Матвія 1: 20.

⁹⁷⁹ Сковорода має на думці слова: *мшѣсѣй же вниде во мрѣкъ, и дѣже вѣше вѣъ* (Друга книга Мойсеева: Вихід 20: 21).

⁹⁸⁰ Перша книга Мойсеева: Буття 15: 12.

⁹⁸¹ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 4: 5. Пор.: *и испадѣ лицѣ єгò.*

⁹⁸² Фраза *дѣнь гдѣнь* не раз зринає в Біблії, уперше – в Другій книзі Ездри 9: 52.

⁹⁸³ Перша книга Мойсеева: Буття 49: 12.

⁹⁸⁴ Парафраза П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 32: 14. Пор.: *масло крѣвїє и мѣкò ѡвчєє съ тѣкомѣ агнчимѣ и ѡвнимѣ сынѡвѣ йнчихъ и кѡзнихъ, съ тѣкомѣ пшєнічнымѣ, и крѡвъ грѣбзѡвѣ пїахъ вїндò.*

⁹⁸⁵ Див.: Книга пророка Єзекиїла 3: 1–3.

⁹⁸⁶ Євангелія від св. Матвія 11: 25.

- ⁹⁸⁷ Книга Псалмів 16 (17): 14.
- ⁹⁸⁸ Див.: Книга Суддів 14: 5–9.
- ⁹⁸⁹ Книга Псалмів 16 (17): 15.
- ⁹⁹⁰ Див.: Перша книга царств 17: 34–35.
- ⁹⁹¹ Див.: Перша книга царств 17: 51.
- ⁹⁹² Див.: Книга Юдити 13: 6.
- ⁹⁹³ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до євреїв 4: 12. Пор.: **Ж**івко бо сло́во вѣ́іє и дѣ́йствєнно, и о́стрѣ́йше пѣ́че всѧ́кагѡ мѣ́а.
- ⁹⁹⁴ Друга книга царств 23: 21.
- ⁹⁹⁵ Книга Премудрості Соломонової 3: 7.
- ⁹⁹⁶ Книга пророка Ісаї 52: 1.
- ⁹⁹⁷ Книга пророка Ісаї 52: 2.
- ⁹⁹⁸ Сковорода має на думці звернені до Орна слова Давида: **д**а́ждь мнѣ́ мѣ́сто гѣ́мнѧ твоєгѡ́, да сози́ждѡ на́ мѣ́мъ о́лтарь гѣ́евѧ (Перша книга параліпоменон 21: 22).
- ⁹⁹⁹ Книга пророка Ісаї 60: 1.
- ¹⁰⁰⁰ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 28: 5.
- ¹⁰⁰¹ Друга книга царств 6: 12.
- ¹⁰⁰² Книга Рут 3: 2.
- ¹⁰⁰³ Євангелія від св. Луки 24: 30–31.
- ¹⁰⁰⁴ Євангелія від св. Матвія 18: 18.
- ¹⁰⁰⁵ У Книзі Притч Соломонових 1: 3 та в Книзі Премудрості Соломонової 8: 8 зринає фраза: **р**азрѣ́шенїѧ гдѣ́нїй.
- ¹⁰⁰⁶ Парафраза Книги Псалмів 18 (19): 11. Пор.: **с**ла́ждшѧ пѣ́че мѣ́да и со́ти.
- ¹⁰⁰⁷ Неточна цитата з Книги Суддів 14: 14. Пор.: **ѡ** іа́дѡцагѡ іа́добіє ізы́де, и ѡ крѣ́пкагѡ ізы́де **с**ла́дкоє.
- ¹⁰⁰⁸ Третя книга Мойсеева: Левит 26: 10.
- ¹⁰⁰⁹ Перша книга Мойсеева: Буття 49: 27.
- ¹⁰¹⁰ Перша книга Мойсеева: Буття 15: 6. Див. також: **в**ѣ́рова же іа́враїмъ бѣ́гови, и вѣ́нїсѧ є́мѡ въ пра́вдѡ (Послання св. ап. Павла до римлян 4: 3).
- ¹⁰¹¹ Євангелія від св. Марка 16: 17.
- ¹⁰¹² Євангелія від св. Марка 16: 17.
- ¹⁰¹³ Євангелія від св. Марка 16: 18.
- ¹⁰¹⁴ Євангелія від св. Івана 20: 22–23.

**РАЗГОВОР,
НАЗЫВАЕМЫЙ АЛФАВИТ,
или БУКВАРЬ МИРА¹.**

ПѢСНЯ

Сложенна 1761-го Года, о том,
Что концѣм жизни на́шей есть Мир,
а вожд к нему БОГ,
и о Людских разнопúтих.

*

О Жизнь безпéчна! о драгѣй по́кой!
Ты дражайшѣй мнѣ всяких вѣщѣй.
На тебе смóтрит вездѣ Кóмпас² мой.
Ты край и Гáвань жизни моей.
Мнѣ одна в свѣтѣ Тишина́ нравна:
И безмятежный, не славный Путь.
Се моя мѣра в житіи Главна.
Весь да кóнчится мой Цýркул тут!

*

Ты, святыи́ Боже, и вѣ́ков Творéц,
Утверди́ сѣ, что сам создал.
При тебѣ́ может все в Бла́гїи Конéц
Так по́пасти, как к Магнѣту Сталь.
Если ж не прáво зрит мое О́ко,
Ты мене, О́ТЧЕ, на́стави здѣсь.
Ты людских види́ш, сидя́и вы́соко,
Разных толь мнѣ́нїи безщéтну смѣсь³.

*

Одни в востóчной, тѣ́ в вѣчérнїи край
Пловúт по щáстье, со всѣ́х вѣ́трил.
Иной в полнóчной странѣ́ вѣ́дит Рай.
Иной на пóлдень путь свой открыл.
Одѣ́н говорит: “Вот ктó-то кóсит!”
А другой спóрит: “Се ктось стрижéт!”⁴
Иной: “У вóза пять кол”, голóсит⁵!
Скажи: кой Бѣ́с нам толь мысль сѣ́чет⁶?

*

Inveni portum Jesum. Caro, Munde, valete.
Sat me jactastis. Nunc mihi cetra quies⁷.

*

Прощай, Стихѣ́йной потоп!
Вѣ́щала Нóева Голубѣ́ца.
Я почѣ́ю на Холмáх Вѣ́чности,
Обрѣ́тши Вѣ́тву Блажéнства.

Милостивому Государю,
Владымиру Степановичу,
Его Благородію Тевяшову⁸.

Милостивый Государь!

Одін разговор уже к вам пришел⁹. Вот же нашёл вас и Брат Перваго! Когда мене жалуете, прійміте милостиво и сего и положите Братнюю сію двойцу пред лицом дражайшаго вашего Родителя¹⁰, как образ и пámять усерднаго моего почитанія. В обоих написано то, что говорено в Бесѣдах с здѣшними пріятельми. Они ж и бесѣдующими лицами поставленны в обоих. Первый испытует с Давїдом Небесныя Крути, повѣдающія Славу Вѣчнаго:

“Лѣта вѣчная помянух...”¹¹

и назван «Колцѡм». А вторьй, узнав Безначальное Начáло, из не трудных Начáтков, бѣдѣ из Алфáвита, Богу послѣдовать побуждает, и назван «Букварѣм».

Предревнѣйшее Слово есть сіе:

ΓΝΩΘΙ ΣΕΑΥΤΟΝ.

NOSCE TE IPSUM.

УЗНАЙ СЕБЕ САМАГО.

И теперь оно всѣм во устах, но не многим во вкусь. Самая слáстная Ягода, или Зѣрно, хотя во устах, не даѣт вкуса, поколь не ражжеваѣт. Крошечное, как Зѣрно, слóво сіе высóкій вкус утайло. Дѣлают, что Начáльник слóва сего был древнѣйшій Мудрец Ѳалис¹². Вѣрю. Кто что нашел и лóбит, тое своим ему быть может¹³, а ИСТИНА Безначальна¹⁴. Пишет Плутáрх¹⁵, что на Аполлоновом, Делфійском Храмѣ было написано:

“УЗНАЙ СЕБЕ”¹⁶.

Древнѣе Египтяне слово сіе высоко почитали. Что значіт Сфинкс, изъяснено в первом разговорѣ¹⁷. Имя его значит связь, или ўзол¹⁸. Гаданіе сего Урода утаева́ло ту ж силу:

“Узнай себе”.

Не развязать сего Ўзла была смерть мучительная, убійство душѣ, лишеніе МИРА. Длясего Египтяне онаго Урода статуи поставля́ли по ўлицам, дабы, как многочисленныя Зѣркала, вездѣ в Очи попада́я, сей самонужнѣйшее Знаніе утаевающей Ўзол на пámять приводили¹⁹.

Потомки их были не таковы. Отнялась от них Глава Мудрости, долой пала чистая часть Богочтѣнія. Остались одни Художества, с Физы́ческими волшебствами и Суевѣріем. МОНУМЕНТ, напоенный всеполезнѣйшим для Каждаго совѣтом, обратился в Кумір, уста имущій, и не глаголющій, а только ўлицы украшающей, и бѣдѣ Источник в Лѣжу отродился.

Так и всѣ Богословскія Тайны превращаются в смѣшныя вздо́ры и суевѣрныя сказки.

Во времена Авраамскія дѣлали сіе Филистіны²⁰, а нынѣ дѣлают не вѣдущіе себе и Бога. В Божественном мракѣ Мойсейских Книг почти 20 раз находится сіе:

“ВОНЬМИ СЕБѢ”²¹, “ВНЕМЛИ СЕБѢ”²²,

и вмѣсто Ключа ко всему предвручается. То же, что “Узнáй себе”.

И не дивно, что древніе Египтяне, Евреи и Ёллины высоко почитали Слово сіе. Знать-то от познанія себе самага входит в Душу Свѣтъ вѣдѣнія²³ Божія, а с ним Путь Щастія Мирный.

Что КОМПАС²⁴ в Кораблѣ, то БОГ в Человѣкѣ. Компасная в сердцѣ Корабельном Стрѣла есть тайный язык, Закон, Глава, Око и Царство Корабельное. Библіа тоже именуется стрѣлою, яко начертáнная тѣнь Вѣчнаго Закона и тма Божія. Не тот мнѣ Знаток в Кораблѣ, кто перече́л и переф́рил Каюты и верѣвки. Но кто познал силу и Природу Корабля, тот, разумѣя Компас, разумѣет путь его и всѣ околѣчности.

А что ж есть БОГ, если не Вѣчная Глава и тайный Закон в тварях? Истину сказует Павел: “Закон духовен есть”²⁵.

ЗАКОН же сей что есть, если не владѣющая тлѣніем Господственна ПРИРО́ДА, названа у дрѣвних Отцо́в:

Τρισηλίος Μονὰς καὶ Φύσις,

Трисолнечное Единство и Естество²⁶?

Сія ЕДИНИЦА всему Глава, а сама Безначальная, ни временем, ни мѣстом, ни по́лом не ограниченная, ни И́менем.

Сія-то МАТИ и ОТЕЦ отвѣчает Мойсею, что Ей И́мени нѣтъ. Кто (де) и́щет моего И́мени, тот не ви́дит ЕСТЕСТВА моего. ИМЯ мое и Естество есть то же.

“АЗ ЕСМЬ СЫЙ”²⁷.

Я тот, что есмь вездѣ, всегда во всем, и не видно мене, а прочее все видно, и нѣтъ того ничего. “Плоть Ничто́же...”²⁸

Я Дре́во жизни, а другое все – тѣнь моя.

И не напрасно Ёллины к обо́ему По́лу прилагали слово сіе: ΘΕΟΪΣ. И не без то́лку у нѣкоторых Христіян даю́т И́мя Му́щинъ с му́жеским и же́нское. Наприм[ѣр]:

Ю́ЗЕФ-МАРІА.

Сюда-то смотрит о́строе Па́вловское слово:

“Нѣсть мужеск пол ни женск...”²⁹

Итак, не прекрасный Нарцѣсс³⁰, не Хиромáнтик³¹ и не Анатóмик, но увидѣвшій внутри себе Главный Машины ПУНКТ, Царствіе Божіе, – сей узнал себе, нашед в Мертвом Живое, во тмѣ свѣтъ³², как Алма́з в Грязи и как Евангелская Жена Имперіа́л в го́рничном ссорѣ:

“Радуйтесь со мною...”³³

Сей точно узнал ЧЕЛОВѢКА и может похвалиться:

“ВѢМ ЧЕЛОВѢКА”³⁴.

Вот вам нѣсколько Знатоков!

Авраа́м: “Ви́дѣ и возрадовася”³⁵.

Наві́н: “Ви́дѣ чело́вѣка стояща...”³⁶

Їов: "Нынѣ же око мое видѣ ТЯ"³⁷.

Давид: "Возведох очи мой вгору"³⁸.

Исаїа: "Видѣ славу ЕГО"³⁹.

Данїил: "Видѣл, и се Муж ЕДИН"⁴⁰.

Захарїа: "Воздвигох Очи мои и видѣх, и се Муж, и в руцѣ ЕГО..."⁴¹

Вот еще Дюжинна! Взгляньте на Гору Галилѣю!

11 Апостолов: "Видѣвши Его поклонишася..."⁴²

И Стѣфан: "Се вижу небеса отвѣрста..."⁴³

А как "Мудраго очи его, во Главѣ его"⁴⁴,

так "Очи безумных на Концѣх земли"⁴⁵.

С лица Человѣка примѣтить можно, но не с подóшвы. "Тѣи пятѹ мою соблюдѹт"⁴⁶.

Сколь о многих можно сказать!

"Вы клáняется, егоже не вѣсте"⁴⁷.

О всѣх сих, пóдло ползущих, написано:

"Блюсти будеш ЕГО пятѹ"⁴⁸.

Вся Библиа дышет сим вкусом:

"УЗНАЙ СЕБЕ".

Развѣ ж БОГ в человѣкѣ точїю? Никак! Но кто слѣп дóма, тот и в Гостя́х, и, не имѣя сам в себѣ, не найдет и в Пищѣ вкуса. А тогда можно смѣло отвѣжаться и на Глубину Библи́йную с тѣм, кого слушает вѣтер и мо́ре⁴⁹.

Узнать Его есть Чувство Премудрости. Любить и слушать есть Дух Вѣры⁵⁰ и Благочестїя. Руковóдство Блаженныя НАТУ́РЫ всей своей Мúдрости вино́ю ста́вит Катóн Цицерóнов⁵¹. Но Ключ к сему Черто́гу сей есть:

"ВОНЬМИ СЕБѢ"⁵².

Чем болѣе кто себе узнава́ет, тѣм вы́шше восхóдит на Сїон Мїра⁵³.

Нѣт легче послѣдовать Богу, как в пищѣ, в дружбѣ, в Званїи. Тут приобучивыйся может подняться и на Круты́я мѣста, поколь сбúдется:

"Положѹ стропóтная их в Глáдкая"⁵⁴.

А я желаю вам итїть от силы в силу⁵⁵. Половїну здѣлал, кто хорошо нáчал⁵⁶.

Окончѹ рѣчь любезнаго моего Θαλίσα словом:

Ἀρχὴν ᾗ πάντων καὶ Τέλος ποιεῖ Θεόν.

"Начáлом и Концем во всем тебѣ будь БОГ"⁵⁷.

И пребúду,

Милост[ивый] Государь!

Вашего Благородїя

нижайшїй слуга,

Любитель священныя Библии,

Григорїй Сковорода.

1775 года, Генв[аря] 1 Дня, в Лїпщах⁵⁸.

ОСНОВАНІЕ.

“Аз есмь АЛФА и ОМЕГА”.

Апока́л[υψіс]⁵⁹.

“Слыши Израилью⁶⁰: Воньми себѣ⁶¹;
Внемли себѣ⁶²”.

Мойсей.

“Себе знающіи премудры суть”. Притч[и]⁶³.

“Аще не увѣси самую тебе... Изыди”. Пѣснь Пѣсней⁶⁴.

“Узнай себе самага”.

Θалис⁶⁵.

ДРУЖЕСКІЙ РАЗГОВОР, О ДУШЕВНОМ МИРѢ.

ЛІЦА.

АѦНАСІЙ. ЯКОВ. ЛОНГИН. ЕРМОЛАЙ. ГРИГОРІЙ.

ГРИГ[ОРІЙ]. СЛАВА БОГУ! Собралась наша бесѣда. Что слышно? Нѣтъ ли вѣстей?

ЯКОВ. Вчера здѣлался пожар. Довелось быть в Гостях и напасть на шайку учоных.

ЛОНГИН. Был ли пожар?

ЯК[ОВ]. При бутылках и стаканах ужасный загорѣлся диспут. Иной величал Механику; иной превозносил Химию; иной ублажал Геометрію; иной пришивал человѣческое щастіе врачебной Наукѣ; иной похвальными пѣснями вѣнчал Исторію; иной возвышал Грамматику с Языками; иной Политику с Обращеніем. Потом был Спор, кая пища здоровѣе? кое вино полезнѣе? Наконец самый пламень загудѣл о причинѣ, погубившей Республіку Аѣинскую, плодородную Мать ученых людей. Много вѣрали и о Богинѣ Минервѣ⁶⁶, которой посвящен был Гóрод Аѣинскій. Однакъ я не мог ничего понять и, не знаю почему, никакова вкуса не чувствовал. А в любезной моей Книжечкѣ⁶⁷, которую всегда с собою ношѹ, недавно читал, что щастіе ни от наук, ни от Чинóв, ни от Богатства, но единственно зависит оттуду, чтоб охотно отдаться на Волю Божію. Сіе одно может успокоить дѹшу.

ГРИГОР[ІЙ]. Как прозываются тѣ Учóные?

ЯКОВ. Первой Навáл⁶⁸, второй Сомнáс⁶⁹, третій Пíѣикóв⁷⁰, Люди славно-учоные, а протчих не знаю.

ГРИГ[ОРІЙ]. Как же ты не мог ничего понять?

ЯКОВ. Сему я и сам дивлюсь. Одно только то знаю, что слушать их вовся мене не позывало.

Григ[орій]. Развѣ они о Минѣрвѣ говорили без Минѣрвы? Так побесѣдуем же сами о драгоцѣннѣйшем нашем Мирѣ, безспорно и дружелюбно. Раскѣсим нѣсколько слово сѣе:

“Отдаться в Волю БОЖІЮ”.

А премилосердная МАТИ наша, Блаженная НАТУРА, нас, любителей своих, не оставит, руководствуя нашу всю бесѣду.

Вспомните сказанное мною слово сѣе:

“Чем кто согласѣе с Богом,

Тѣм мирнѣе и щасливѣе”.

Сѣе-то значит: “ЖИТЬ ПО НАТУРѢ”. Кто же не говорит сего: ЖИТЬ ПО НАТУРѢ? Но сѣя ошибка путем есть всей пагубы, если кто, смѣшав рабскую и Господственную Натуру в одно тѣждество, вмѣсто прозорливой, или Божественной, избирает себѣ путеводительницею скѣтскую и слѣпую Натуру.

Сѣе есть родное нечестіе, невѣдѣніе О БОГѢ, непознаніе пути мирнаго⁷¹, шествіе путем нещастія, ведущим в Царство тмы, в Жилище Духов Безпокойных.

Самое сѣе слово – НЕЩАСТІЕ⁷² – отуду родилось, что прелщенный человѣкъ, пошедшій за руководством слѣпой Натуры, ухватился за Хвост, минув Голову, или тую высочайшую Часть: “Часть моя еси, Господи”⁷³.

Сколько ж мы одолженны Матерѣ нашей Библіи? Она непрестанно кладѣт нам во ўши иное высочайшее нѣкое ЕСТЕСТВО, называя оное Началом⁷⁴, Оком⁷⁵, Отцѣм⁷⁶, Сильным⁷⁷, Господем⁷⁸, Царѣм⁷⁹, Ангелом Совѣта⁸⁰, Дѣхом Владычным⁸¹, Страхом путеведущим⁸², вторым человѣком⁸³, свѣтом⁸⁴, радостію, веселіем⁸⁵, Миром⁸⁶ и протчая.

На сколько мѣстах вопіет нам!

“ВНЕМИ СЕБѢ”⁸⁷. “ВОНЬМИ себѣ крѣпцѣ”⁸⁸.

“Внїдите в Храмину ва́шу”⁸⁹.

“Возвратися в дом твой”⁹⁰.

“Дух Божій живет в вас”⁹¹.

“Вторый человѣкъ, Господь с небесе...”⁹²

И сѣе-то есть благовѣстити Мир⁹³, возвѣщати щастія путь, отворять Ворота к Благоденствію, отверзати предводительствующее во всем и недремлющее ОКО, дабы всеусерднѣйше всякъ тайному Мановѣнію Блаженнаго внутрь себе Духа повинуюсь, мог получати наставленіе, просвѣщеніе, Кураж и совершеніе в каждом своем дѣлѣ, а без ЕГО дозволенія самаго мѣлочнаго не всчинати дѣйствія и самаго маленькаго ступня не ступать.

ЩАСЛИВ, живущій по Волѣ Благаго Дѣха!

“Господь будет на всѣх путех твоих”⁹⁴.

Бѣдная душа, своими похотьми водимая!

“Путь нечестивых погїб”⁹⁵.

Самое переднее Крыльцо и преддверіе, вводящее в пагубу, и самая начальная Замашка, будѣто Букварь, обучающій нас быть Супостатами БОГУ, есть сѣя:

- а. Входить в не сродную Стать.
- б. Несть до́лжность Природѣ противну.
- в. Обучаться, к чему не рожден.
- г. Дружить с тѣми, к коим не рожден.

Сии Доро́жки есть родный нещастія Путь.

АѦНАС[ІЙ]. А если кто к воровствѣ рожден?

ГРИГ[ОРІЙ]. Убирайся проч! Моя рѣчь единственно точію касается до человеколюбных душ, до честных Званій и до благословенных промысла родов, коих Божій и челове́чскій Закон вон из сожителства не изгони́т⁹⁶, а составляют они плодоносный Цѣркви, ясне́е сказать, О́бщества Сад⁹⁷, так, как Часовую Машину свои Части. Она в то время порядочное продолжает теченіе, когда ка́ждый Член не только добр, но и сродную себѣ разлившіяся по всему Составу Должности Часть отправляет. И сіе-то есть быть щасливым, познать себе, или свою природу, взяться за свою До́лю и пребывать с Ча́стію себѣ сродною от всео́бщей До́лжности. Сии Должности уча́стія есть Благодѣяніе и Услуга. И не дивно, что у древних Римлян как до́лжность, так и Благодѣяніе, означалось сим словом: OFFICIUM⁹⁸.

Са́мая добрая Душа тѣм безпокойнѣе и нещасливѣе живет, чем важнѣйшую до́лжность несет, если к ней не рожденна. Да и как ей не быть нещасною, если потеряла Сокровище сіе, всего Мíра дражайшее:

“Веселіе се́рдца живо́т челове́ку,
и радованіе Му́жа [есть то] долгодѣнствіе”⁹⁹? (Сірах)¹⁰⁰.

Как же не потерять, если вмѣсто услуг обижа́ет Друзе́й и ро́дственников, ближних и да́льных, однородных и чужостранных? Как не обижать, если вред прино́сит О́бществу? Как не повреди́ть, если ху́до несть до́лжность? Как не ху́до, если нѣт упря́мага раче́нія и неутомима́го Трудá? Отку́ду же уродится Труд, если нѣт Охоты и Усе́рдія? Гдѣ ж возмеш Охоту без Природы? Приро́да есть первоначальная всему Причина¹⁰¹ и самодвижущаяся Пружина. Она есть Мать Охоты. Охота есть ражженіе, склонность и движеніе. Охота силнѣе Нево́ли, по Пословицѣ¹⁰². Она стремится к Труду и радуется им, как сыном своим. Труд есть живой и неусыпный всей Маши́ны ход потоль, поколь породит совершенное дѣло, сопла́тающее Творцу своему Вѣнец радости¹⁰³. Кратко сказать, ПРИРОДА запаляет к дѣлу и укрѣпляет в Трудѣ, дѣлая труд сладким.

А что ж есть сія ПРИРОДА, если не тот Блаженный в челове́кѣ Дух, о коем БОГ к Мойсею:

“Се Аз посылаю А́нгела моего пред лицом твоим...¹⁰⁴

Воньми себѣ и послушай Его:

Не обинѣтся бо, яко Имя мое на
нем есть”¹⁰⁵.

Вели́кое есть сіе дѣло:

“Имя мое на нем есть”¹⁰⁶.

Божіе Імя и Естество Его есть то же. Того ради велит вникнуть внутрь себе и внимать сему Наставнику, ясно все нужное показующему. Сколько можно догадываться, сей есть тот, что скажет:

“Без мене не можете творити ничесоже”¹⁰⁷.

И сіе-то есть с Богом щасливо вступить в Званіе, когда человек не по своим прихотям и не по чужим совѣтам, но, вникнув в самого себе и вняв живущему внутрь и зовущему его святому Духу, послѣдуя тайному Его Мановенію, принимается и придерживается той Должности, для которой он в Мірѣ родился, самым Вышним к тому предопредѣлен.

Не вездѣ ли присносущнаго Божія Естества исполненіе? Есть Он во всяком человѣкѣ. Есть и в тебѣ, и с тобою. Что ж он дѣлает? Послушай Соломона:

“Нетлѣнный Дух твой во всѣхъ есть. Тѣмже заблуждающихъ обличаеши и в нихже согрѣшиша, воспоминаѣя учѣши, да премѣнившеся от Злобы, вѣруютъ в тя, Господи”¹⁰⁸.

Видиш, что живущее в тебѣ блаженное Естество управляетъ, будто скотомъ, твоею природою.

Сія слѣпая натура есть ты ж сам, с прихотями своими. И сіе-то значитъ:

“Царствіе Божіе внутрь васъ есть”¹⁰⁹.

Оно не ошибается и лучшимъ путемъ поведетъ тебе, разумѣй, к тому, к чему ты рожден, да будешь для себе и для Братіи твоей полезнымъ, нежели чужіе совѣты и собственныя твоя стремленія, о коихъ написано:

“Враги человѣку домашніи его”¹¹⁰.

А теперь осмотришь, чево торопишься? Куда забѣжитъ твоя необузданность? Зачемъ хватаешься за должность, не вѣдая, будешь ли в ней щасливымъ? Какъ можно тебѣ отправить удачно, не до ея рожденному? Кто можетъ подписаться, что хорошая сія пища будетъ в пользу твоего желѣдка? Не лучше ль самъ о семъ можешь осведомиться? Справся ж самъ с собою. Узнай себе. Внемли себѣ¹¹¹ и послушай Господа своего. Есть в тебѣ ЦАРЬ твой, ОТЕЦъ и Наставникъ. Вонми себѣ¹¹², сыщи ЕГО и послушай ЕГО. Онъ одинъ знаетъ, что тебѣ сродное, сіестъ полезное? Самъ онъ и поведетъ к сему, зажжетъ Охоту, закуражитъ к труду, увѣнчаетъ Концемъ и благословеніемъ Главу твою. Пожалуй, другъ мой! не начинай ничево безъ сего Царя в жизни твоей. Чѹдо! что доселѣ не могутъ тебе тронуть сіи слова:

“ИЩИТЕ ПРЕЖДЕ ЦАРСТВІЯ БОЖІЯ”¹¹³.

Ищи, и день и ночь вопли:

“ДА ПРИДЕТЪ ЦАРСТВІЕ ТВОЕ”¹¹⁴.

А безъ сего наплюй на всѣ дѣла твои, сколько ни хороши они и славны. Все то для тебе худая пища, что не сродная, хотя бы она и царская. Ах! Гдѣ ты мнѣ сыщешь человѣка, чтобъ, избирая стать, сказалъ:

“ДА БУДЕТЪ ВОЛЯ ТВОЯ!”¹¹⁵

Сей-то небесный Отецъ, приводя насъ по святой своей Волѣ к тому, к чему насъ родил, самъ и совѣтами утверждаетъ сердце наше, ежедневнѣ оныя, какъ пищу, в душу нашу посылая. И тогда-то дѣло нашей должности имѣетъ свое

существо и силу. Если ж постигло уже тебе Царствіе Божіе, взглянь на оное и ужаснися. Проси о оставленіи Долгов твоих за то, что, похитив высочайшую власть, доселѣ правил житіем твоим по совѣтам слѣпой твоей натуры, не по руководству Царственного Естества.

Сіе есть родное искушеніе, разумѣй, мученіе твое, раждаемое от лукаваго Духа, в скотской твоей натурѣ царствующаго.

Не думай никто, будто от нашей воли зависит избрать Стать, или должность. Владѣет Вышній царством человѣческим, и блажен сему Истинному Царю послѣдующій. Сіе-то есть быть в Царствіи Божіи и в щасливой Странѣ твердаго Мира.

Теперь взошли мнѣ на ум тоскою, скукою, горестью средѣ избилія мучащіяся.

Сіи просят у Бѣга Богатства, а не удовольствія, великолѣпнаго Стола, но не вѣса, мягкой Постѣли, да не просят сладкаго сна, нѣжной Одежи, не сердечнаго Куража, Чина, а не сладчайшія оныя Кесаря Тита Забавы:

“О други мои! Потерял я день...”¹¹⁶

Ах, друг мой! не проси дождя, по Пословицѣ, проси Урожаю¹¹⁷. Бывает, что и дождь вредит плодonoсью.

ЕРМОЛ[АЙ]. А я вспомнил тѣх совопросников вѣка сего: “Богословская Наука, к чему она? Я, де, не Священник и не Монах...” Будто не всѣм нужно душевное спасеніе и будто спасеніе и спокойствіе сердечное не то же есть.

ЯКОВ. А я не могу довольно надивитись ужасному множеству грѣшащих протіву сего тайнопишемаго Божественнаго ЗАКОНА.

Не сыщешь столь подлой души нигдѣ, которая не рада бы хоть севѣдня взоитить и на самое высокое Званіе, ни мало не разсуждая о сродности своей. Сіе Царствія Божія невѣжество всѣ сердца помрачило. Без сумнѣнія, они увѣренны, будто щастіе наше к одному коему-то Званію, или Статью, привязано, хотя сто раз слышали о Царствіи Божіи, кое, если кто сыскал и повинулся, принявша за природное Званіе, тому легко все прѣтчее нужно присовокупляется. А без сего и званіе есть не званіем. И как быть может Званіем, если я к оному не зван вышним Царством? Как же зван, если не к тому рожден? Божіе ЦАРСТВО вездѣ присутствует, и щастіе во всяком Статьи живѣт, если входишь в оное за руководством твоего Создателя, на тое самое тебе в Мір сей произведшаго, и во сто раз блаженнѣе Пастух, овцы или свиньи с природою пасущій, нежели Священник, Брань протіву Бѣга имущій.

Почему нам столь подлым кажется хлѣбопашество¹¹⁸, что всѣ онаго убѣгаем? Щаслив, кто родился к Медицинѣ, к Пиктурѣ¹¹⁹, к Архитектурѣ, к Книгочеству... Я их благословенную, яко природную, ШКОЛУ (разумѣй, прѣзность, упражненіе¹²⁰) блажу и поздравляю. Радуюсь, если и сам в одной из сих Наук, только бы сіе было с Богом, упражняюсь.

Но чем нещаснѣе Земледѣль, если с Природою Зѣмлю пашет? Признаюсь, Други мои, пред Богом и пред вами, что в самую сію Минуту, в

котóрую с ва́ми бесѣдную, бро́шу ны́нѣшнее мое Статѣ, хотя в нем состарѣлся, и стану послѣднѣйшим Горшечником, как то́лько почувствую, что доселѣ находился в нем без Природы, имѣя сродность к скудельничеству. Повѣрьте, что с Богом будет мнѣ во сто раз и веселѣе, и удачнѣе лѣпить одни Глиняныя Скóвороды, нежели писать без Натуры. Но доселѣ чувствую, что удерживает мене в сем состоянїи нетлѣнная Рука Вѣчнаго¹²¹.

Лобызая оную и Ей послѣдную. Презираю всѣх посторонних совѣтников безсовѣтїе. И если бы я их слѣшал, давно бы здѣлался врагом Господеви моему¹²². А ныне раб Его есмь¹²³.

ЛОНГИН. Я, на́против того, с удовольствїем дивлюся, коль сладок труждающемуся труд, если он природный! С коликим веселїем гонит Зайца борзая соба́ка! Кой Восторг, как то́лько дан Сигна́л к Лóвлю? Сколько услажда́ется трудом пчела в собиранїи Ме́да? За мед еѣ умерщвляю́т, но она трудиться не преста́нет, поко́ль жива́. Сладок ей, как мед, и слаже Со́та труд. К нему она родилась¹²⁴. О Боже мой! коль сладкій самый го́ркій труд с тобою!

ГРИГ[ОРИЙ]. Не́который Моло́дчик был моим учеником. Дити́на по́длинно ро́жен к челове́колюбію и дружбѣ. Ро́жен все честное слышать и дѣлать, но не ро́жен быть Студѣнтом. С удивленїем сожалѣл я о его остолбенѣлости. Но как то́лько он отрѣши́лся к Механи́кѣ, так вдруг всѣх удивил своим поня́тием, без всякаго руководи́теля.

Мертва совсѣм душа челове́ческая¹²⁵, не отрѣше́нная к природному своему дѣлу. Подобна мутной и смердящей водѣ, в тѣснотѣ заключѣнной.

Внушал я се́е непрестанно Молодца́м, дабы испытывали свою природу¹²⁶. Жа́лко, что заблаговременнѣе Отцы́ не печатлѣ́ют сего в се́рдцѣ сыновѣ́ям своим. Отско́ду-то бывает, что во́инскую Ро́ту веде́т тот, кто должен был сидѣть в Орхестрѣ.

АѦНАСИЙ. Как же наживать можно Шляхѣ́ство и соблюсти Грунт?

ГРИГ[ОРИЙ]. Хвата́ешься за хвост, не за Го́лову.

Ска́зую: если хоти́ш, чтоб сын твой куражно и удачно отправлял До́лжность, долженствуе́ш ему способствовать в выборѣ́ сроднаго ка́чествам его Званїя. Сто сродностей, сто Званїй, а всѣ почтенные, яко Зако́нные.

Развѣ́ не знае́ш, что Грунт от честно носимы́я До́лжности, не она от Грунта зави́сит? И не види́ш, что низкое Званїе́ часто приобрета́ет Грунт, а вы́шшее теряет?

Не смотри, что вы́шше и ни́жше, что виднѣ́е и незнатнѣ́е, богатѣ́е и убо́гшее, но смотри то́е, что тебѣ́ сродное. Раз уже́ сказа́но, что без сродности все ничто...

Если кто владѣ́ющей Грунтом живет щасливо, не потому щаслив, что владѣ́ет им: щастїе́ к Гру́нту не привязано, но что владѣ́ет по сродности. Тое́ ж разумѣ́ть должно о всѣх внѣ́шностей ро́дах. Все́ ж то внѣ́шность, что находится внѣ́ челове́ка: Грунт, Фами́ліа, чин и прот́чая. Чего хоче́ш ищи́, но не потеря́й Мира. Шляхѣ́тныи списокъ внѣ́ тебе́ находится, а ты внѣ́ его бы́ть

можеш щасливым. Он без Мира ничтò, а Мир без его есть нѣчтось, без чего нельзя быть щасливым и в самом Едёмском Рáѣ.

Развѣ чаеш сыскать Рай внѣ Бога? А Бога внѣ души твоей? Щáстїе твое и Мир твой, и Рай твой, и Бог твой внутри тебе есть¹²⁷. Он о тебѣ, в тебѣ же находясь, промышляет, наставляя к тому, что прежде всѣх, для самого тебе, есть полезное, разумѣй, честное и благоприличное. А ты смотри, чтоб БОГ твой был всегда с тобою. Бúдет же с тобою, если ты с ним будешь. А, конечно, будешь с ним, если, примирився, задружиш с преслáдким сим и Блажénным Дúхом. Дружба и отдаленнаго сопрягаёт. Врáжда и близь сущаго удаляет. С природою жить и с Богом быть есть то же; жизнь и дѣло есть то же.

Слышал я мálьчиком, что на Европéйскіе Берегá выбросила Бúря дíкаго человѣка, олénьюю кóжею обшíтаго, с такою же Лóточкою.

Окружил сѣ чúдо Народ. Удивляется, соболѣзнует, прїятствует. Предлагает нѣмóму Гóстю рáзные рóды изрýдныя пїщи. Но он ничево не касáется. Сидїт, будто мертв. А наконец, как только усмотрѣл предложенные плоды, тотчас задрожáл к ним и воскрес. Сей есть родной Образ вѣрныя Господéви своему души в выборѣ Званїя.

ЛОНГИН. Живó мнѣ представляются два человѣка, одно и тó же дѣло дѣлающіе. Но от сей Души родится прїятное, а от тоей непрїятное дѣло. Сей сáмою ничтóжною услúгою веселїт, а тот дорогím подáрком огорчает. От сей Персóны досáда, насмѣшка и самое Путáнье нѣкоторую в себѣ утаевает прїятность, а от другой самая Ласкавость тайною дышет противностью. Сего хула вкуснѣе от того хвалы...

Чудо! Шїло, как прїтчѣ говорят, брѣет, а Брїтва не берѣёт¹²⁸. Что за чудо?

Сѣ чúдо есть Божїе. Он один тайная пружина всему сему. Все дѣйствительным, все прїятным, все благоприличным дѣлает одно только повиновенїе сокровенной Его в человѣкѣ сїлѣ. А противленїе святому сему, вся дѣйствующему Духу все уничтожаёт.

По сей-то причинѣ искусный Врач неудачно лѣчит. Знающій Учитель без успѣху учит. Учёный Проповѣдник без вкуса говорит. С прїписью Поддýчїй без правды правду пишет. Переврáвшїй Бїблїю Студѣнт без сóли вкушаёт. Истощївшїй в Пиктúрѣ вѣк без Натуры подражает Натúрѣ¹²⁹.

Во всѣх сих всегда не достаёт нѣчтось. Но сѣ нѣчтось есть всему Глава и конѣчная красота Деснїцы Божїя, всякое дѣло совершающїя. Кратко прїтчѣю сказать:

“Совсѣм телѣга, кромѣ колѣс”¹³⁰.

И не без толку здѣлали Лакóнцы. Они полезнѣйшїй для Общества Вымысел, из Уст плутовскихъ произшѣдшїй, отрїнули, а приняли из Уст добросѣрдаго Гражданина, который, по прошенїю Сѣйма, тóе ж самое своимъ языкомъ выскáзал¹³¹.

Сáмое изрядное дѣло, без сродности дѣемое, теряет свою честь и цѣну. Так, как хорошая пїща дѣлается гáдкою, прїемлемая из Урына́ла. Сѣ внушаетъ предрѣвныя старинныхъ вѣковъ Послóвица óная:

“От врагов и Дáры – не Дáры”¹³².

И слаже мѣда сѣя Рúская прѣтча:

“Гдѣ был? У друга.

Что пил? Воду.

Слáже непрѣйтельскаго мѣ́оду”¹³³.

И пóдлинно: самая мѣлка́я услуга есть милая и чувствительна, от Природы, как от неисчерпа́емаго Родника́ сердечнаго, исходящая. Вспóмните поселянина, поднесшаго прѣ́горстю из Исто́чника во́ду проежа́ющему Персидскому Мо́нарху¹³⁴. Вспóмните, чему мы недавно смѣялись, мужичка́ Конона Рѣпищу, принесенную в дар Лудови́ку 12-му, Королю́ Францу́зскому¹³⁵. Ско́лько сѣи Мо́нархи весели́лись гру́бою сею, но усёрдною простото́ю!

Зачем же окаеваеш себе, о маловѣрная душа, когда твой Отец небесный родил тебе или Земледѣлом, или Горшѣ́чником, или Бандури́стом? Зачем не послѣдуешъ Зва́нїю Его, уклоня́ясь в вы́шшее, но не тебѣ́ сродное? Конечно, не разумѣеши, что для тебе в тысячу разъ щасливѣе в сей не знатной низкости жить с Богом твоим, нежели без Его находиться в числѣ́ Военачальников или Первосвященников? Неужель ты доселѣ́ не примѣтил, щасті́е твое гдѣ́ живет?

Нѣ́тъ Его нигдѣ́, но вездѣ́ оно есть. Пожа́луй, чувству́й, что разумным и добрымъ сердца́м гара́зда ми́ле и почтеннѣ́е природный и честный Сапо́жник, нежели безприродный Шта́тскій Совѣ́тник. Ка́я по́льза, если имя твое в глѣ́нном спискѣ́ напеча́тано, а Ду́х Исти́ны, сидя́щїй и судя́щїй во вну́трностях твоих¹³⁶, не одобряет и не зрит на лицó, но на твое сердце¹³⁷?

Оста́нься ж в природномъ твоёмъ Зва́нїи, сколько оно ни подлое. Луч́ше тебѣ́ попроща́ться с о́громными хоро́мами, с простра́нными Гру́нтами, с великолѣ́пными назва́нїями, нежели раста́ться с душе́вным Ми́ром, зда́лавъ чрез сопроти́вленїе твое вну́трением себѣ́ непрѣ́йтелем так чуднаго, сильнаго и непобѣ́димаго Ду́ха, самы́е Лива́нскіе Ке́дры стира́ющаго¹³⁸.

НѢ́СКОЛЬКО

Окру́хов и Крупи́ц

из языческой Богослóвїи.

ЯКОВ. Позво́лите ли нѣ́что предоста́вить на Сто́л из языческихъ За́кромов?

ГРИГ[ОРИЙ]. Предста́вь, только бы не было Идо́ложертвенное.

ЛÓНГИН. Смотри, чтоб не смердѣ́ло духомъ, Христовому Благово́нїю проти́вным. Сіе-то значитъ у Павла: Бѣ́совская Тра́пеза¹³⁹.

АΘΑΝÁС[ІЙ]. Возмо́жно ли, чтобъ пи́ща не была скве́рная, если она от Языческа́го Стола́?

ЕРМО́ЛАЙ. А я вѣ́рую, что она преста́нет быть скве́рною, если Госпо́дь освятитъ оную́ со́благоволитъ. Все то свято́е, что хорошее. Все то хорошее, что Госпо́деви прино́сится. Все то Госпо́дне, Ду́ху Стра́ха Божі́я¹⁴⁰ и Ца́рствїю Его не сопроти́вляющее. Если ж сам Госпо́дь освятитъ, то кто дерзнѣ́тъ

сквернить? Давай сюда! Я прежде всѣх начну кушать с Господом и пред Господом, ни мало не боясь Мойсеева угроженія.

“Истина есть Господня, не бѣсовская”¹⁴¹.

ЯКОВ. Предлагаемое мною не точію не востаёт противу Господа, но, сверх того, стоит за ним.

ЛОНГИН. Развѣ ж ты позабыл, что всяк, кто не противу нас, по нас есть¹⁴²? – скажетъ ИСТИНА. И кто даѣтъ быть Пророками?..

“Еда́ Іудеѡв то́чию БОГ?”

“Ей! и Языков”¹⁴³.

Дышет вездѣ живущій во всѣх Дух Господень, и блажен послушай Его.

Сіе-то значит похищенное у Язычников Золото посвящать в Храм Господеву¹⁴⁴. И не мѣнше Богу любезный Римскій Капитан Корнілій¹⁴⁵, как самый Іудей, в тайнѣ обрѣзан по сердцу, омыт по смыслу.

ЯКОВ. Мнѣ кажется, что сія Божественная в человѣкѣ сила, побуждающая его к сродности, называлась у древних Египтян:

Ісыс. Isis¹⁴⁶.

У Ёллин: Ἀθηνᾶ. Athéna¹⁴⁷.

У Римлян: Minerva¹⁴⁸.

Сирѣчь: Natura. Природа.

Называлась и: Γένιος. Genius¹⁴⁹.

Ангел Природы. Называлась тож:

Θεός. БОГ.

ΑΘΑΝΑΣ[ΙΗ]. А почему называлась Минервою?

ЯКОВ. Не знаю, а только думаю, потому, что Минерва был человек (Муштина или Жѣнщина)¹⁵⁰ к тому рожден, чтоб мог для себе и для своей Братѣ хорошо научиться знатъ: гдѣ обитает щастіе? Сему научившійся назывался у Ёллин: Εὐδαίμων. Eudaemon, сіестъ хорошо знающій, а благополучіе:

Εὐδαίμωνία.

Противное ж сему: Какодемон¹⁵¹, Какодемоніа¹⁵². А у Римлян сей хорошо знающій, кажется, назывался: Divini juris peritus.

Сіестъ: “Хорошо знающій Божіе Прáво”.

Что же присносущное Величество Божіе его именем означалось, сіе, думаю, здѣлано для любви к нему и почтенія, дабы чрез любезнаго человека имя означить Вселюбезнѣйшаго, приводящаго к щастію и таящагося в каждом человѣкѣ Божіе Духа, который собственнаго имени для себе не имѣет¹⁵³ и с которым неразрывная была дружба Минервы.

Сего Духа, если кто, не слушая, принимался за дѣло, о сем у Язычников была Пословица:

INVITÂ MINERVÂ¹⁵⁴.

“Без благоволенія Минервы”.

А у нас говорят: “Без БОГА”¹⁵⁵.

И первѣе так говорено о науках, потом о всем, даже о самом мѣлочном дѣлѣ.

Если кто без природы сунулся во Врачебную Науку или в Музыку, говорили:

Invito Apolline. Iratis Musis.

“Без Благоволенія Аполлонова”.

“Без Милости Муз”.

Если кто обращался в Купечествѣ:

“Без дозволенія Меркуріева”¹⁵⁶.

Если обитал в прекрасных рощах, на полях, на холмах и горах, при чистых рѣках и прозрачных Источниках, уединяясь в лѣсах и в шумящих птійчым пѣніем Вертоградѣх, убѣгая человѣческаго сожителства и брачнаго союза, но без Бога, говорили:

“Без благословенія Діаны”¹⁵⁷.

Сколько должностей, столько сродностей.

Сіи разныя, к различным должностям, Божественныя побужденія означались у них разными разных человѣков именами, своими сродностями прославившихся. Однак всѣ сіи дарованія, столь различныя, Един и той же Дух святой дѣйствует. Так, как, напримѣр, в Мусикійском Органѣ один воздух разныя чрез различныя трубы голоса производит. Или как в человѣческом тѣлѣ один Ум, однак разнѣ по разсужденію разных частей, дѣйствует.

ΑΘΑΝΑΣΙЙ. По моему мнѣнію, не очень пагано из Языческаго навоза собираеш Золото¹⁵⁸. Часто загребаётся в Горничном ссорѣ Монета Царская¹⁵⁹, а родник здоровѣйшія воды грязью затаскивается.

ЯКОВ. Витѣ Басня о Исполинах, воздвигших брань противу Бога¹⁶⁰, всѣм знакомая.

Но она не перстом ли показывает на тѣх Смѣлчакѣх, кой дерзновеннѣе и упрямѣе Духу Божественному сопротивляются, устремляясь с отчаянным упорством к великому, но совсѣм природѣ их не Благоприличному Званію?

Сіе сколько смердит Богомерзостью и нечестіем, столь, напротиву того, благословенное Господем дѣло, будто полная Роза и благовонный Ландыш, сокровенною дышет Красотою.

Сія Красота называлась у Древних:

ΠΡΕΠΟΝ. DECORUM.

Сіестъ благолѣпіе, благоприличность, всю тварь и всякое дѣло осуществляющая, но никоим человѣческим правилам не подлежащая, а единственно от Царствія Божія зависящая. И кто может человѣка наставить к тому, к чему сам Бог преградил ему путь?

Отсюда, думаю, родился у них чудный сей философскій Догмат:

“ΟΤΙ ΜΟΝΟΝ ΑΓΑΘΟΝ ΤΟ ΚΑΛΟΝ”¹⁶¹.

Сіестъ: “Доброта живет в одной Красотѣ”.

Отсюда у них же слѣдующая пословица:

“ΟΜΟΙΟΝ ΠΡΟΣ ΟΜΟΙΟΝ ΑΓΕΙ ΘΕΟΣ”¹⁶².

“Подобнаго до подобнаго ведет Бог”.

Она учит, что не точію Званія, но и высокостепенныя Дружбы избраніе не от нас, а зависит от Вышняго опредѣленія. Наше точію дѣло: узнать себе

и справитися, в кую должность и с кѣм обращеніе имѣть мы родились? И как сродность к Званію, так и склонность к Дружбѣ ни куплею, ни просьбою, ни насиліем не достаётся, но сей есть Дар ДУХА святаго, все по своему благоволенію раздѣляющаго; и послѣдующій благому сему Духу человѣкъ каждое Званіе хвалит, но принимается за сродное; всякому доброжелательствует, но дружит с тѣми, к коимъ особое Святаго Духа чувствуетъ привлеканіе.

Сему вѣрному Наставнику столь усердно послѣдовал Сократъ, что и в самыхъ мѣлочахъ Его совѣтовъ придерживался. Я вамъ недавно рассказывалъ, коимъ образомъ сей Мужъ, вышедъ изъ гостей, вернувшись изъ переулка и пошолъ домой другою улицей, по одному только внутреннему Мнѣнію¹⁶³, ничево не предвидя.

АѲАНАСІЙ. А если бы не воротился, тогда что такое?..

ЯКОВ. То же, что другимъ, не послѣдовавшимъ. Нечаянно на встрѣчу гонимое стадо Свинное всѣхъ ихъ перемарало, какъ видно изъ книги Плутарховой о Ангелѣ Хранителѣ Сократовомъ¹⁶⁴. И нельзя повѣрить, чтобъ сей Мужъ, находясь въ Бесѣдахъ, не по большей части бесѣдовалъ о семъ премудромъ Наставникѣ и Главѣ щастія.

Отгуду носится и у насъ премудрая сія Пословица:

“Безъ Бога ни до порога,
а съ Богомъ хоть за море”¹⁶⁵.

А когда такихъ Бесѣдниковъ не стало въ Аѳѣнахъ, тогда Источникъ, напаяющій сад общества, и Родникъ Мудрости совсѣмъ сталъ затасканъ и забытъ стадами свинными¹⁶⁶.

Стада сіи были Соборища обезьянъ философскихъ, кои, кромѣ казистой Маски (разумѣй, философскую Епанчу и Бороду¹⁶⁷), ничево существа отъ истиннаго Мудрости не имѣли. Сіи растлѣніемъ испортили самое основаніе Аѳѣнскаго Юношества¹⁶⁸. Оно и вздумать не могло, дабы заглянуть внутрь себя, къ Божественному своему Предводителю. Беспутно стремились въ слѣдъ бѣшеныхъ своихъ Замысловъ, будто Олень, котораго крилами бьетъ по Очамъ сидящій на рогахъ его Орёлъ¹⁶⁹, дабы какъ можно пробраться къ знатнѣйшимъ Званіямъ, ни мало не разсуждая, сродны ли имъ тѣ Званія? и будутъ ли Обществу, а во-первыхъ, сами для себя полезными? Только бы достать блистательное, хоть пустое оно, имя или обогатиться.

Судите, колікое множество тамъ было пожаловано Ословъ Мѣлами, а Мѣловъ Лошаками? Тогда-то Богочтеніе превратилось въ ядъ, въ Раздѣры, въ Суевѣріе и Лицевѣріе. Правленіе въ мучительство. Судейство въ хищеніе. Воинство въ грабленіе, а науки въ орудіе Злобы.

Симъ образомъ воинствуя противу Минервы, дѣлали себя Защитницу свою враждебною, а Республику погибельною.

АѲАНАСІЙ. Или я ошибся, или ты твою язычничую Дѣву Минерву не незаконно обрѣзалъ, но такъ, какъ ведетъ Обрядъ Обрѣзанія, дабы непорочно посвятить Её Господѣви Богу нашему.

Она перестаёт быть Идолослужительною, не означая впред тлѣнную плоть и кровь, но слѣжит являющемуся под именем, будто под одѣянiем Ея, тому, о ком написано:

“Вы естѣ храм Бога жива, и
Дух Божiй живет в вас”¹⁷⁰.

Кратко скажу: нынѣ Егiпетская ЁСЫС¹⁷¹ и именем, и Естествомъ есть то же, что Пáвловскiй ИИСУС.

“ВѢМ ЧЕЛОВѢКА...”¹⁷²

Но скажи мнѣ, каковы были Аѳиняне в то время, когда Пáвел к нимъ пришол? Мудрые ли¹⁷³?

ЯКОВ. Если бы ты перезналъ всѣ твои тѣлесныя ўды, минувъ Гóлову, и от самаго рожества твоего, не вѣруя о пребыванiи ея, можно ли почѣсть тебе за Знакока или за изряднаго Анатóмика?

АѲАН[АСiй]. Фу!.. В то время былъ бы я самой изрядненькой Чучел.

ЯКОВ. Тогда бы ты былъ рóдной Пáвловыхъ времѣн Аѳинянин. Скажи мнѣ, кая мудрость быть можетъ в не познавшихъ Естества Бóжiя? Одно тлѣнное Естество в сердцахъ ихъ царствовало. Зѣвали они на Мiрскую Машину¹⁷⁴, но одну только Глинку на ней видѣли. Глинку мѣрали, Глинку считали, Глинку существомъ называли. Так, какъ неискусный Зрительъ взираетъ на Картину, погрузивъ свой тѣлесный взоръ в одну красочную Грязцѹ, но не свой Умъ в невещественный Образъ носящаго Краски Рисунка... Или какъ неграмотный, вперившiй тлѣнное Око в бумагу и в Чернило Букв, но не Рáзумъ в разумѣнiе сокровенныя под Бѹквами силы. А имъ и на умъ не всходило сiе нетлѣннаго нашего Человѣка чудное слово:

“Плоть ничтоже,
Духъ животворитъ”¹⁷⁵.

У нихъ тое только одно было Истиною, что ощупать можно. Глиняные Душки – тѣ ихъ Защи́тники. Каждое мнѣнiйцо – то ихъ Божокъ, а каждый Божокъ – то ихъ утѣшенiйцо. Собакою охотою чествовали Дiáну¹⁷⁶, Матемáтикою Юпитера¹⁷⁷, или Дiа, мореплаванiемъ Нептúна¹⁷⁸. Инаго Бога чтили оружейнымъ брязкомъ, иныхъ великолѣпными пирами и уборами, и протчая.

Одно точiю осязаемое было у нихъ натурою, или Физыкою, Физыка Философiею. А все неосязаемое – пустою Фантазiею, безмѣстными враками, чепухою, вздоромъ, суетвѣрiемъ и ничтожностью¹⁷⁹. Кратко сказать, все имѣли и все разумѣли... Кромѣ что, не узнавъ не-физыческаго, не-тлѣннаго Бога, с нимъ потеряли НѢЧТОСЬ, разумѣй –

“Миръ душевный”¹⁸⁰.

А хотя чувствовали, что как-то, что-то, чем-то, тайнымъ коим-то ядомъ жжетъ и мятежитъ сердце ихъ, но оно какъ не осязаемое, такъ и презираемо было дотоль, доколь сiя искра выросла в пожаръ неугасаемый.

Бываетъ же сiе в каждомъ, что хотя весь Мiръ приобрѣсть удастся, однакъ неизглаголаннiми воздыханiями сердце внутрь вопiетъ о томъ, что еще что-то не достаетъ НѢЧТОСЬ и будто странная и не натуральная у больнаго жажда не утоляется.

Так же то здѣлалось и с Аѳинянами.

Они чувствовали, что вся Вселенная мудрость их прославляет, коею, будто богатыми товарами, Род человѣческій снабдѣвали¹⁸¹. Но при всем том принуждены внимать тайному сердечному воплю. Начали догадываться, что доселѣ не все-на-все перезнали и что, конечно, нужны еще какія-то Колеса для Коляски¹⁸².

Сей недостаток своего хвальнаго и прехвальнаго одной только Ёзекиилевских Колес Вѣчности¹⁸³ не понимающаго разума поставленным Монументом признали пред цѣлым Свѣтом.

Кромѣ любезнѣйших своих Богов, кои всю их мудрость, будто ложные Камни столп, почасти составляли, построили Храм тому Богу, котораго сїянїя, как Очи, кровїю играющїя, солнечнаго свѣта понять и снесть не могли. Храм тот был с сею надписью:

“НЕ ВѢДОМОМУ БОГУ”¹⁸⁴.

Павел наш, между множеством Кумїрниц сей храм примѣтив, ухватился за желанный Повод к благовѣстїю. Начал предисловіе, что Аѳинскаго Шляхет[ст]ва мудрость по всему видна, но что еще нѣчтось к совершенной их Мудрости не достает однак... Как сами в сем Благородною оною надписью признаются. Сего ж то, де, вам Благовѣствую¹⁸⁵. Стал странник сей разгребать Физыческій Пепел, находить в нем Божественную Искру и тое Господственное Естество, кое им, кромѣ пепелныя природы, понятно не было; показывать, что Пепелное, или глиняное, естество, в коем сердце их обитало, есть Идол, разумѣй, видимость, и одно ничто, тма и тѣнь, свидѣтельствующая о живой НАТУРѢ, нетлѣнным СЛОВОМ своим вѣки сотворившей¹⁸⁶, и что сїе СЛОВО есть вторый Человѣкъ в перстном тѣлѣ нашем¹⁸⁷, Живот и Спасенїе наше... И сїе-то есть Благовѣстити нетлѣнїе Воскресенїя¹⁸⁸. Но можно ль излѣчить больнаго, почитающаго себе в здоровых? Нѣтъ труднѣе, как вперить истину в глупое, но гордое сердце. Проповѣдь Воскресенїя здѣлала Павла нашего буйством у Аѳинян и игрищем у их мудрецов.

Отсюда-то породились Его рѣчи:

“Мнящесе мудры быти, обѣюродѣша”¹⁸⁹.

“Гдѣ премудр? Гдѣ Книжник?..”¹⁹⁰.

Вот сколь мудрые были Аѳинцы во время Павлово!

ГРИГ[ОРІЙ]. Видно, что они любомудрствовали так, как Медвѣдь пляшет, научен в Ропскѣ¹⁹¹.

АѲАН[АСІЙ]. Конечно, пляшет, по наукѣ своей; и есть пословица: “Медведя, да учат...”¹⁹²

ГРИГ[ОРІЙ]. Учат, но во вѣки ему не умѣть.

АѲАН[АСІЙ]. Почему?

ГРИГ[ОРІЙ]. Потому что сїе дѣло человѣчое, не медвежье.

АѲАН[АСІЙ]. Однако же он пляшет.

ГРИГ[ОРІЙ]. И волк в Баснях играет на Флѣвтѣ козліонку¹⁹³.

АѲАН[АСІЙ]. А длячего не играть, если научился?

ГРИГ[ОРІЙ]. Какой сей Капелмейстр¹⁹⁴, такой твой Танцмейстр¹⁹⁵.

АӨАН[АСІЙ]. Иное дѣло Басня, а медвѣдь пляшет дѣйствительно.

ГРИГ[ОРІЙ]. Если ты так дѣйствительно кушаеш, как он пляшет, чуть ли и сам заохотишься танцовать.

АӨАН[АСІЙ]. Как же не дѣйствительное то, что дѣло?

ГРИГ[ОРІЙ]. Без вкуса пища, без очей взор, без кормила корабль, без толку рѣчь, без природы дѣло, без Бога жизнь есть то же, что без размѣра строить, без Закроя шить, без Рисунка писать, а без Тѣкта плясать... Спроси ж теперь, как не дѣйствительное то, что дѣло?

АӨАН[АСІЙ]. Длячего ж забавно, когда он танчит?

ГРИГ[ОРІЙ]. Дятово, что смѣшно, а смѣшно затѣм, что не сродно и не прилично. Итак, нѣтъ безтолковѣе и вреднѣе, как медвежая твоя пословица. Будь Волк поваром, Медвѣдь мясником, а Лошак под сѣдоком. Сіе дѣло честное. Если ж Волк свириет в свирѣлку, Медвѣдь пляшет¹⁹⁶, а Лошак носит Поноску, нелзя не смѣяться. Всякая безвредная неприличность смѣшит. А когда уже стал Волк Пастухом¹⁹⁷, Медвѣдь Монахом, а Лошак Совѣтником, сіе не шутка, но бѣда. О когда б мы проникнули! Коль сіе Обществу вредно?

Но кто может пектися о других ползѣ, презрѣвъ собственную? И если для себе зол, кому добр будет? Самим себѣ суть Убійцы борющіеся с Природою. Коликое мученіе – трудиться в несродном дѣлѣ? Самое пиршество без охоты тяжелое.

Напротив того, в природном не точію труд сладок, но и сама смерть пріятна.

И сія-то есть вина тому, что во всяком Званіи находятся щасливые и нещасливые, спокойные и безпокойные, куражные и унылые.

Запри несроднаго в Уединеніе. Оно ему смерть, а с природою Рай. “Уединеніе для мене Рай, – вопіет Блаженный Іероним¹⁹⁸, – а Город темница”¹⁹⁹. “О Уединеніе! – кричит другой, ему подобен, – умерщвленіе порокам! Оживленіе Добродѣтелям!..”

Для таковых сердец самая внутренняя Пустыня тѣм многлюднѣе, чем уединеннѣе, а дѣланѣе тѣм, чем празднѣе. Будьто виноградная Ягода тѣм в сладкой своей Силѣ богатѣет, чем варит и сокращает ее Солнце в Полудни.

АӨАН[АСІЙ]. Зачем же люди сунутся в Званія без природы?

ГРИГ[ОРІЙ]. Самих их спроси.

АӨАН[АСІЙ]. Конечно, охота влечет их.

ГРИГ[ОРІЙ]. Конечно, тѣ не виноваты, коих принуждают к сему.

АӨАН[АСІЙ]. А если охота, откуда ж им мучиться? С охотою все пріятно. А гдѣ охота, там и Природа. Охота, по твоей же сказкѣ, есть родная дочь Природы. Как же?..

ГРИГ[ОРІЙ]. О крючкотворная тварь! Как прехитрый Змій, вьшся, развиваешся в разные Свертки.

АӨАН[АСІЙ]. Пожалуй, не сердись!

“Яко лестцы и истинны”²⁰⁰.

ГРИГ[ОРІЙ]. Хорошо: выслушай же прежде Басеньку.

БАСНЯ
О КОТАХ.

Кот из Пчельника, по давней Знаемости, пришел в Деревню, к своему Товарищу, и принят великолѣпно. Удивлялся во время Ужина изобилію.

– БОГ мнѣ дал Должность, – сказал хазяин. – Она приносит на дом мой в сутки по двадцати туш самых добрых мышей. Смѣю сказать, что я в деревнѣ великим Катѳном²⁰¹.

– Дятого-то я пришел повидаться с вами, – говорил Гость, – и освѣдомиться о щастіи вашем, притом и ловлею позабавиться. Слышно, что у вас хорошія появились Крысы.

Послѣ ужина легли спать. Хазяин во снѣ стал кричать и разбудил гостя.

– Конечно, вам страшное нѣчто во снѣ явилось.

– Ох Братец! Казалось, будто я утоп в самой безднѣ.

– А я ловлею веселился. Казалось, будто поймал самую чистую Сибірскую Крысу.

Гость опять уснул, выспался и проснулся. Услышал воздыхающаго хазяина.

– Господин Катон! Уже ль вы выспались?

– Нѣтъ! Я послѣ соннаго страшилища не спал.

– Ба! А ддячего?

– Такая моя Натура, что, раз проснувшись, уснуть больше не могу.

– Что за причина?

– Тут есть тайна... Ах, Друг мой! не знаешь, что я обовязался быть рыболовом для всѣх котов в сем селеніи. Ужасно мене беспокоит, когда вспомню лотку, мрежу, воду...

– Зачем же ты взялся за Рыболовство?

– Как же, Братец? Без пропитанія в свѣтѣ не проживеш. Сверх того, и сам я к рыбѣ великій Охотник.

Гость, пошатав головою, сказал:

– О Государь! не знаю, в коей силѣ понимаешь имя сіе: БОГ. Но если бы ты придержался твоей Природы, которую безвинно обвиняешь, был бы гаразда одною в сутки тушею довольнѣе. Прощай с твоим Щастіем! Моя нищета лучше.

И возвратился в свой лѣсок.

Отсюду родилась притча сія:

Catus amat piscem, simul odit flumen aquarum.

“Кот охотник к Рыбѣ,

Да воды боится”²⁰².

Сіе нещастіе постигает всѣх охотников не к Званію, но к доходам.

Не нещасное ли разсужденіе? Любить от хазяина платеж, а виноград копать не быть охотником. Конечно, тот не охотник, кто не природный. Природному Охотнику больше веселія приносит самая ловля и труд,

нежели поставленный на стол жареный Заец. На искусной Живописи Картину смотрѣть всякому мило, но к Пиктурѣ один тот охотник, кто любит день и ночь погружать Мысли своя в Мысли Ея, примѣчая пропорцію²⁰³, написывая и подражая натурѣ.

Никто не пожнет твердой славы от коего-либо Художества, если около онаго трудиться не почтет за сладчайшее, самую славу превосходящее увеселеніе. А тот уже самый вѣрный друг Званію своему, если и самая доходов убыль, нищета, хула, гоненіе любви его угасить не может. Но без Природы труд сладок быть никак не может.

Многіе, презрѣвъ Природу, избирают для себе Ремесло самое модное и прибыльное, но вовся обманываются. Прибыль не есть увеселеніе, но исполненіе нужности тѣлесныя, а если увеселеніе, то не внутреннее. Родное же увеселеніе Сердечное обитает в дѣланіи сродном. Тѣм оно слаже, чем сроднѣе. Если бы Блаженство в изобиліи жило, то мало ли изобильных? Но равнодушных и куражных скудно.

Изобиліем снабждается одно точію тѣло, а Душу веселит сродное дѣланіе. Сія-то есть Зала сладчайшаго ея Пиршества. Тут-то она, будто хитрая Машина, в полном своем ходу обращаясь, радуется и, находясь при одном ржаном хлѣбѣ и водѣ, Царским Чертогам не завидит.

КАРИНА

Изображеннаго Бѣса,
называемаго
Грусть, тоска, скука...

Если же отнять от нея сродное дѣйствіе, тогда-то ей смертная мука. Грустит и мятется, будто пчела, заперта в горницѣ, а Солнечный свѣтлѣйшій Луч, окошка пронзающій, зовет ее на цвѣтоносные Луга.

Сія мука лишает душу здравія, разумѣй, Мира, отнимает кураж и приводит в разслабленіе. Тогда она ничем не довольна. Мерзит и состояніем, и селеніем, гдѣ находится. Гнусны кажутся Сосѣды, не вкусны Забавы, постылые разговоры, не пріятны горничныя стѣны, не милы всѣ домашніе; ночь скучна, а День досадный; Лѣтом Зиму, а Зимой хвалит Лѣто; нравятся прошедшіе, Авраамскіе вѣка²⁰⁴, или Сатѹрновы²⁰⁵; хотѣлося бы возвратиться из старости в младость, из младости в отрочество, из отрочества в мужество. Хулит народ свой и своя стороны обычаи. Порочит Натуру, ропщет на Бога и сама на себе гнѣвается. Тое одно сладкое, что невозможное; вожделѣнное, что минувшее; завидное, что отдаленное. Там только хорошо, гдѣ ея, и тогда, когда ея нѣтъ. Больному всякая пища горка²⁰⁶, услуга противна, а постѣль жестка. Жить не может и умерѣть не хочет²⁰⁷.

Млось у Врачей есть предводительницею всѣм тѣлесным болѣзням и возмущеніям.

А душевное неудовольствіе дверь есть всѣм сердечным страстям и внутренним обуреваніям.

Не виден воздух, пѣнящій море, не видна и скука, волнующая душу. Не видна – и мучит. Мучит – и не видна.

Она есть дух мучительный, мысль не чистая, буря лютая.

Ламлет все и возмущает. Лѣтает и садится на позлащенных Крышах.

Проницает сквозь свѣтлые Чертоги.

Присидит Престолам Сильных.

Нападает на Воинскіе Стѣны.

Достает в Кораблях. Находит в Канарских Островах. Внѣдряется в Глубокую Пустыню. Гнѣздится в Душевной Точкѣ...

Вить тоска вездѣ лѣтает,

На Землѣ и на водѣ.

Сей дух молній всѣх быстрее,

Может нас сыскать вездѣ²⁰⁸.

Един Вышній Отец бурю сію в тишину обратить, управить к Гавани, а душу сродным дѣланіем, будто броджами и уздою буйную скотину, удержать может.

АѦАН[АСІЙ]. О Брате! Странное влагаеш во Уши мои...²⁰⁹ А народ скуку ни во что ставит и к прогнанію сего непріятеля за чрез-чур довольное оружіе почитает: деньгу, вино, сады, музыку, шутки, карты, поездки...

ГРИГ[ОРІЙ]. О друг мой! Не ничто есть то, что возрастает в великое. Не почитай малым тое, что ведет за собою не мѣлкое.

Малая в Кораблѣ скважина впускает внутрь страшную стечь. Не думай, что невидное и безсильное есть то же. А народ, одно то за существо почитая, что в кулак схватить может, там боится, гдѣ нѣтъ страха, и напротив того.

Вѣксель не бумагою и чернилами страшен, но утаенною там обовязательностью. Бомба не чугуном опасна, но порохом, или утаенным в порохѣ огнем.

Все невидное сильнае есть своего виднаго, и от невиднаго зависит видное.

Скука у древних Христіанских Писателей названа бѣсом Унынїя²¹⁰. Чего сія ожившая искра не дѣлает? Все в треск и мятеж обращает. Вводит в душу все не чистых духов, Ехиднино²¹¹ порожденіе.

Гризущая мысль – не червь ли не усыпающій? и не Ехидна ли есть? Палящая печаль, или Зависть, – не лютый ли дух есть? и не лютая ли мысль? А мысль злая – не тайный ли и лютый есть язык? о коем Сын Сирахов:

“Зубы его Зубы Львовы,

убивающїи душу”²¹².

Сіе столь тяжело, что лучше душа изволяет несродное и вредное брѣдить, нежели быть от природнаго дѣла упражненною.

Отсюду всѣх безобразных дѣл страшилища и саморучныя себе убійства.

А когда Апостол Ёков сказует, что маленькая частица – язык, но, будто Кормило Кораблем, цѣлым владѣет тѣлом, – так не мысль ли движет и

правит тѣлом²¹³? Мѣлая язычная частица есть одна видная тѣнь и будто шумящій воздухом часобойный Колокольчик, а самая Пружина и Существо есть Мысль.

Мысль есть невидная Глава Языка, сѣмя дѣлу, корень тѣлу. Мысль есть язык немолчный, неослабная пружина, подвижность непрерывная²¹⁴, движущая и носящая на себѣ, будто обетшающую ризу, тѣнную тѣлесную грязь, прильнувшую к своей Мысли и исчезающую, как тѣнь при Яблонѣ.

Видиш ли, друг мой Аѳанасій? что невидное сильнае есть своего виднаго, и от невиднаго зависит видное.

К сему Хору прищалкивает Ёремїа, называя человѣком не тѣлесный вид, но Сердце, яко неисчерпаемое сокровище мысленных таин:

“Глубоко сердце Человѣку...

И Человѣкъ есть...” Гл[ава] 17²¹⁵.

Если сердечное Око и сѣмя злое²¹⁶, тогда все тѣло злое и всякое дѣло приносит плоды горести. Горестному источнику – грустные поточки.

АѳАН[АСІЙ]. Ты заврался, дружище... Я слышал и увѣрен, что Ёремїино слово касается до Библии. В ней тѣнь Образов подобна тѣлу, а сокровенное в Образах Божіе вѣдѣніе подобное утаенным в тѣлѣ сердечным Мыслям. Яснѣ пересказать слово его так.

Библиа есть будто один Человѣкъ, или Адам. Глинку и тѣло его всякъ видит, а сердце закрыто, и дух жизни в нем не виден²¹⁷. Сіе то же есть, что у Павла:

“Кто разумѣ Ум Господень?”²¹⁸

ГРИГ[ОРІЙ]. Узнай же прежде самаго себе. Тогда познаѣш и Адама с Евою. Развѣ нельзя мнѣ Библейнаго слова рѣчь приточить к Человѣку, когда вся Библиа уподобляется Человѣку? Дятого-то, сирѣчь, сдѣлал Пророкъ Человѣка Образом двоестественныя Библии, что одно в нем есть видное, второе не видное. Так, как сердце Морское или тончайшая вода в Облакѣ, из Моря исходящем.

АѳАН[АСІЙ]. По крайней мѣрѣ ты, Братец, не туда заѣхал.

“Ѣхал в Казань,

да заѣхал на Рязань”²¹⁹.

Теченіе нашей рѣчи было о природных упражненіях, о веселіи и Мирѣ. А теперь дѣло дошло до сокровищ Мысленных. Потом докотится до сокровищ снѣжных, что в Ёвѣ...²²⁰

ГРИГ[ОРІЙ]. Пожалуй, не печалься! Не очень в сторону заѣхали. Веселіе и радость не далече от сердца. А сердце всегда при своих Мыслях, как источник при своем токѣ.

АѳАН[АСІЙ]. Ну! добро, быть так. Скажи же мнѣ: длячего иной сроднѣ к нижшей Должности и к подлѣйшему Ремеслу?

ГРИГ[ОРІЙ]. А ты мнѣ скажи: длячего иному пища простая здоровѣе?

АѳАН[АСІЙ]. Конечно, дятого, что сроднѣ.

ГРИГ[ОРІЙ]. Так и сроднѣ иной к подлѣйшему Ремеслу дятого, что дя его оно полезнѣе.

АѦАН[АСІЙ]. Длячегѡ же, скажи мнѣ, и почему полезнѣе?

Григ[ОРІЙ]. Потому что куражнѣе, забавнѣе и веселѣе.

АѦАН[АСІЙ]. Так ты только мнѣ скажи: почему веселѣе?

Григ[ОРІЙ]. Потому что с Богом. Без Бога ничто не веселит. О чудный ты вопросник!.. Вить когда сродно, тогда и с Богом. Чево ж тебѣ далѣе спрашивать? Довольно точію спросить:

Сродно ли? сирѣчь:

Хощет ли БОГ?

Воля Божія есть то Верх и Закон Законов. Не ходи далѣе... А ты спрашиваеш:

Почему сродно? сирѣчь:

Почему так БОГ хочет?

А если должен он тебѣ дать отчет в дѣлах своих, спроси Его и требуй в отвѣт: почему он Землю и воду здѣлал преклонными долой? А воздух и огонь стремительными выпры? Длячегѡ огонь все снѣдает? кромѣ Ввссѡна, или каменнаго Льна²²¹, обратить в пепел не родился? Почему малая рыба, названа у Римлян RĖMORA²²², имѣет сродность удержать стремленіе Корабля, прильнувши к его брюху? Почему природа Делфінова любит горячо человѣка²²³, но Зміина ненавидит? а Львиная трепещет поющаго Пѣтуха²²⁴?..

Природа и сродность значит врожденное Божіе Благоволеніе и Тайный Его ЗАКОН, всю тварь управляющій. Знать-то, что есть подобіе в Душѣ и в том дѣлѣ, к которому она стремится, каковое равенство между Другом и Другом²²⁵, а сходство между пищею и желудком.

“Подобное течет к подобному”²²⁶.

Царствіе Божіе и Правда Его внутрь тварей есть²²⁷. Никого он не обижает, вливая Закон сродностей. Один к одному, другій к другому, сотый к сотому, хотя к подлому Званію, или Ремеслу, но не к безчестному, а для его забавному и полезному, если устремляется с Богом, щаслив.

Что тогда бы было, когда бы БОГ Блаженство наше заключил в одном коем-либо Званіи?

Тогда бы щастіе ограниченно было тѣснотою одной стороны и одного только времени.

Тогда мог ли бы БОГ в одной сторонѣ и в одном времени помѣстить весь род человѣчій, когда каждому щастіе нужно²²⁸?

Возможно ль, чтоб в одном родѣ пѣщи или в двоих заключилося Здравіе?

Все-мірная Божія Економіа²²⁹ безчисленную тварь и дыханіе троих точію жребіев пищею пропитать может ли?

Все то одно: не можно и бесполезно.

Если бы было полезно, было бы и можно.

А не могли бесполезнаго здѣлать – сія есть неизреченная сила его и Власть.

Сколь же теперь премудро дѣлается?

Что одной твари бывает Ядом и смертію, тое ж для другой Ядью и Здравіем.

Сколько родов Твари, столько родов Пйщи, и всякое дыханіе имѣет внутренній пѣзвъ к сродной себѣ.

Когда ж Отец наш небесный столько радит о тѣлѣ, тогда о Душѣ много больше.

ПРИМѢТЫ НѢКѢИХ СРОДНОСТЕЙ.

АѢАН[АСІЙ]. Трудно узнать свою Природу, а чужую познать и того труднѣе. Узнаеш, да поздно. Черепаха ошибку почувствовала, как нѣчала летѣть²³⁰.

ГРИГ[ОРІЙ]. Не поминай мнѣ трудности в нужном дѣлѣ. Нелзя никак, чтоб Натура нужное здѣлала трудным²³¹. Не нужно, сирѣчь не полѣзно, а тѣм-то и трудно летѣть черепѣхѣ, но не Сѣколу. Трудно, де, узнать... Да гдѣ ж тот, кто охѣтник узнать? Сложившему Крйла трудно летѣть и самому Орлу.

Знаеш ли, что Землемѣры узнавают высоту превысокаго Фарійскаго Тѣрема²³² из одной его тѣни?

Всякая тайна имѣет свою обличительную тѣнь. Трудно распознать между Дружеским и Ласкѣтельским сердцем, но наружная тѣнь, будто изъяснительное Штеклѣ, и самые сердѣчные Закоулки ставит в видѣ Острым Блѣстителям.

Смотри: когда Мальчик, здѣлав для игрушки волѣвый Ярѣм, налагѣет оной щенкам или кѣтикам, – не сй ли есть тѣнь Хлѣбопѣшескйя в нем Души? И не Пѣзвъ ли к Земледѣланію?..

Если припойсует саблѣ, – не аппетит ли к воинствованію?..

Когда трилѣтній Отрок самовѣльною наслышкою перенимает Божествѣнные Пѣсни, любит заглядѣть в свящѣнные Книги, перекидѣть лйсты, смотрѣть то на Таинственных Образов Картинки, то на Бѣквы, не сѣ ли обличает тайную Йскру Природы, родившйя и зовущйя его в упражнѣніе Богослѣвское? Невидимая Его сйла в нас и Божество, безпритворными сими твореніями разумѣваема, ясно изображается²³³.

Зачем же Блаженство ограничивать в одном Житйя рѣдѣ или в двоих?

БОГ вездѣ есть, и щастіе во всяком состоянйи, если с Богом в оное входим.

Нужно только узнать себе: куда кто рожден?

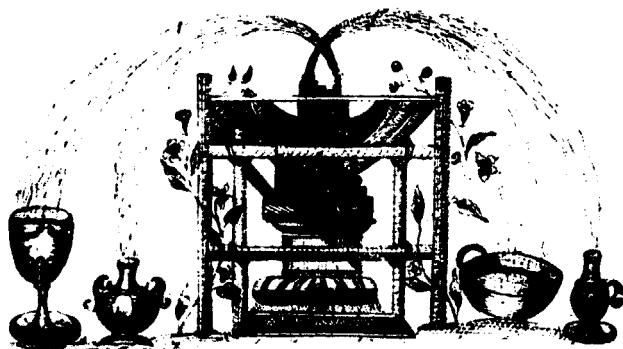
Лучше быть натуральным Котом, нежелѣ с Ослиною природою Львом.

Ганѣться в Званйи за доходѣми есть нелѣжный Знак несрѣдности. Не лишйшѣся доходѣв, если будет в тебѣ Царствіе Божіе в силѣ своей²³⁴.

Не чудо ли, что один в изобилйи скуден, а другой в скудости доволен? Видно, что Природа больше прилагает Хитрости, вылѣпливая Фигуру Мурашкину, нежели Слѣнову, и дивнѣйшй Царствйя Божйя Промысл можно видѣть в пчѣльных Рѣях, нежели в Овѣчьих и волѣвых стадах.

БОГ богатому подобен Фонтáну, наполняющему различные сосуды по их вмѣстности. Над Фонтáном надпись сѣя:

“НЕ РАВНОЕ ВСѢМ РАВЕНСТВО”.

Льются из разных трубок разные Токи в разные Сосуды, вкруг Фонтáна стоящіе. Мѣншій сосуд мѣнѣ имѣет. Но в том равен есть большему, что равно есть полный²³⁵. И что глупѣ, как равен равенство, которое Глупцы в Мір ввести всеу покушаются²³⁶?

Куда глупое все то, что противно Блаженной Натѣры?.. Боймся голода, не помня, что гаразда множайшіе умирают из пресыщенія.

Глупая грусть сама не знает, чего желает.

Самое пресыщеніе не от скуки ли? Лучше умрѣть, нежели всю жизнь тосковать в несродностях. Несродность всякія Праздности есть тяжелѣ. И легоче не ползать, нежели лѣтать для Черепáхи. Не ползая, лишáется точію сродныя Забáвы, а лѣтáя, стенает сверх того под несродным Бременем.

ЯКОВ. Слушай, Аѳанасій! Слыхал ли ты Басню о дворовом Псу и Ослѣ, что?..

АѲАН[АСІЙ]. Да! Довольно мы третоводни смѣялись, как он, завидуя собáчьим Ласкавостям, спятылся копытами на Брюхо Хазяину²³⁷. Как Черепáхѣ не бывать Орлом, так Ослу – придворным человѣком.

ЕРМОЛ[АЙ]. А скажи: которую награду получил Осел, встрѣтившій Хазяина придворною ласкавостью?

АѲАН[АСІЙ]. Тую, что служитель, снявшій с Королевскаго платья в присутствіи Блоху²³⁸.

ЛОНГИН. Таковых всѣх точный есть Герб – Обезьяна. Дивно, что они ее не вырѣжут на своих печатях. На печати Августа Кесаря была сила: «FESTINA LENTE»²³⁹.

“Поспѣшай с совѣтом”.

А на их печать пристало слово:

“Дерзай, хоть не к стати”²⁴⁰.

Общій наш друг – вы знаете, кто мнѣ в умѣ²⁴¹, – описал Басню о козліонкѣ и свиряющем волкѣ, приточив к ней слѣдующее наставленіе:

TU NIHIL INVITÂ DICES, FACIESVE MINERVÂ.

Сирѣчь:

“Не говори и не дѣлай ничего без Благоволенія
МИНЕРВЫ”.

Довелось у его спросить: что значит древняя Пословица: “Без Благоволенія Минервы”?

Отвѣчал: “Не пялся к тому, что не дано от Природы. Без Бога, знаешь, нельзя и до порога²⁴². Если не рожден, не суйся в Книгочество. Ах! многие чрез то в вѣчну пали Муку.

Не многих Мати породила к Школѣ.

Хочешь ли блажен быть? Будь доволен долею твоей Природы.

Самая его аффабулация²⁴³, вот она!

Tu nihil invitâ dices, faciesve Minervâ.

Quae Natura negat, scilicet illa fuge.

Si non es natus Musis, fuge discere Musas.

Heu! multos perdit fistula docta viros.

Paucos justa parens Musis Natura creavit.

Essene vis felix? Sorte quiesce tua²⁴⁴.

Изрядно Великая Россія говорит:

“За Богом пойдешь,

Доброй путь найдешь”²⁴⁵.

Видно, что усердно послѣдовать Богу есть сладчайшій источник Мира, щастія и Мудрости.

Да знает же всяк свою Природу и да искушает:

“Что есть Благоугодно Богу?”²⁴⁶

Общество есть то же, что Машина. В ней замѣшательство бывает тогда, когда ея части отступают от того, к чему оныя своим Хитрецом здѣланны.

СРОДНОСТЬ

К ХЛѢБОПАШЕСТВУ.

Слушай, Аѳанасій! Скажи ж теперь: кой ты Звѣрок? Что за птичка? И чем рожден?.. Мнѣ кажется, ты рожден к Земледѣлству.

АѳАН[АСІЙ]. Правда, что я сады, поля, лѣса люблю по природѣ, но Отец мой есть точный Земледѣл.

ЛОНГИН. Слава Богу! Ты к сему родился затѣм, что иные к иному; а они рождены к другому потому, что ты к сему. Божіе сіе Царствіе есть. Не спорь же. Прибирайся пахать Землю, заготовлять пищу для Людей и скотов, водить стада или пчѣлы, или что твой в тебѣ Господь поведит. Не бойся. Самый в дѣланіи твоем труд будет для тебе сладчайшій, нежели благовонный воздух, чистые вод потоки, птиц пѣніе, нежели и самые трудов твоих плоды. Сего ожидает от тебе Отечество твое.

Если ж не повинешся Господеви, знай, что Грусть загризет Душу твою средѣ позлащенных Палат и заплачеш, вспомнив поля зеленыя. Рано скажеш:

“Когда тот день пройдет?..”

а в вечерь скажеш:

“Когда тот рассвѣт будет?”

Или скажу тебе Мойсейскими словами.

“Будет Живот твой висящ пред очима твоима, и убоишися в дни и в нощи, и не будеши вѣры яти Житію твоему. Заутра речеши: ‘Како будет вечерь?..’ и в вечерь речеши: ‘Како будет утро?..’ От страха сердца твоего, имже убоишися, и от видѣній очес твоих, имиже узриши”²⁴⁷.

Сіе-то есть: жить в тѣлесном изобиліи, а лишиться Душевнаго утѣшенія. Имѣть Господа своего, висяща над очима твоима. И не покрывающаго, будто Гнѣздо и Птенцы своя²⁴⁸, но бѣющаго по сердечным Зѣницам, как Орел Оленя, сидящій на рогах его.

АѦАН[АСІЙ]. Уже вы другой раз вспоминаете Орла с вашим Оленем.

ЛОНГ[ИН]. Довелось читать, что Орел Оленя на пищу убить намѣревая, прежде качается по пѣску, чтоб зассорить Крыла. Потом взлѣтует на Оленя и, сидя на рогах, бьет Крылами по Очам, поколь то ударами, то пѣском обезьочит. А слѣпой Олень быстрѣ стрѣлы по Холмах стремится и, взбѣг на стремнины, падает в бездну и разбивается²⁴⁹.

“Блаженны слышащ[іи] Слово Божіе и хранящїи Ё”²⁵⁰.

Друг мой, АѦанасій!..

СРОДНОСТЬ К ВОИНСТВУ.

...Может быть, ты Воином родился?

АѦАН[АСІЙ]. Не хочу... Я не воин. Я Законник. Гражданскіе Законы знать – то мое дѣло.

ЯКОВ. Дай Бог вам знать Законы! да и вкус чувствовать. Тать крадет, однак знает Закон:

“НЕ УКРАДИ”²⁵¹.

ЕРМОЛАЙ. Что до мене надлежит, куда мнѣ мил всяк человек в сродности своей! Не могу довольно насладиться позором, когда он дѣйствует, и его дѣйствіе, как Смѣрна, издает благовоніе. И воином кто рожден? Дерзай! Вооружайся!.. С природою скоро научишься. Защищай Земледѣлство и Купечество от внутренних грабителей и внѣшних непрїятелей. Тут твое Щастіе и Увеселеніе. Береги Званіе, как Око²⁵². Что слаже природному Воину, как воинское дѣло? Закалать обиду, защищать страждующую и безоружную Невинность, заступать Общества основаніе, ПРАВДУ, – сей есть Его пресладкїй Завтрак, Обѣд и Ужин. Не бойся! С Богом легко тебѣ будет несть Голод, Жажду, Холод, Жар, Безсонницу,

кровакаплющія раны и самый страх смертный, и гаразда легоче, нежели без Его противное сему: да уразумѣеш, сколь сильная Природа. Сіе воинское Горе с Богом тебѣ будет во сто раз пріятнѣе Ранков и доходов твоих. Ранк носить может всяк, но дѣло дѣйствительно дѣлает один тот, кто природный. Дѣло и без Ранга дѣлом, но Ранг без дѣла ничто, а дѣло без Бога.

Если ж, Званіе Божіе презрѣв, пойдеш в слѣд своих прихотей и посторонних Совѣтников, не забудь проститься на вѣк со всѣм утѣшеніем, хотя бы ты схоронился в Рогъ изобилія²⁵³, и, боясь умереть по тѣлу, станеш всеминутно терпѣть Душевную смерть.

Отнять от Души сродное дѣланіе значит ее лишить живности своей. Сія смерть есть люта²⁵⁴. Знаю, что щадиш тѣло. Но убиваеш Душу. Сія замѣна есть худа.

Не понимаю: к чему имѣть меч? Если не тое съчъ, на что Он выкован. И не разумѣю²⁵⁵: к чему носить тѣло? Если щадѣть, на то терять, к чему кто им одѣт.

Повѣрь, что самая Маѳусáлова Жизнь²⁵⁶ вся пропала и самый есть Ад, если не истощенна на то, к чему тебѣ Господь твой дал оную. Коль сладкая Здравія и лѣт трата в Главноприродном дѣлѣ! Тогда-то жизнь наша бывает жертвою Благоуханія Господеви²⁵⁷.

Опера, Книга, Пѣсня и Жизнь не от долготы, но от Благолѣпія и Доброты Цѣну свою получает²⁵⁸. Цѣна всему и Благолѣпіе – Бог.

“Красота в Десницѣ твоей...”²⁵⁹

С Богом краткая жизнь исполняет долгія лѣта, а дѣло с ним есть само себѣ верховна награда.

АѦАН[АСІЙ]. Но что значит то, что говорят Студѣнты?

ARS PERFICIT NATURAM²⁶⁰?

ГРИГ[ОРІЙ]. Правда, что наука приводит в совершенство сродность. Но если не дана сродность, тогда наука что может совершить?

Наука есть Прáктика и Привычка, и есть дочь Натуры. Птица может научиться лѣтать – не Черепаха.

Куда мы хитры находить вылазку, гдѣ не надобно! Удивительно, что всякая тварь послѣдует Создателю Предводительству. Один чрез непослушаніе человекъ Глупомудрою²⁶¹ дѣлается Мартышкою, засмотрѣвся на слѣпую Моду, не на Мановеніе прозорливия Природы.

Кто зовет в лѣса и сады род Соловьев и Дроздов? на поля Жáворонков? а Жаб в воды и болота? Кто ведет рѣчные потоки к Морю? Кто влечет к Магниту сталь? Кто устремляет дрожащій пламень выпсрь? Сей есть БОГ наш, всѣми царствующій и всѣм все домостроящій.

Все тó сносное, что природное, и Симпатіа (Συμπάθεια) значит природную сносность, касающуюся к Дружбѣ, к Пищѣ, и паче всего к избранію Званія.

Если кто щасливо живет в изобиліи, не потому щаслив, что в изобиліи, но что в изобиліи с Богом. А без сего гораздо его щасливѣе природный нищій. Не всѣ рожденны к изобилію.

Если Матемáтик, Мѣдик или Архите́ктор щаслив, конечно, щастіе тое зависит от Природы, родившія его к тому. А без Ея он – бѣдная и смѣшная тварь.

С Богом святым низкое возводится.

А без Его низводится и высокое²⁶².

Щастіе наше внутрь нас...²⁶³ Пускай никто не ожидает щастія ни от высоких наук, ни от почтенных Должностей, ни от изобилія... Нѣтъ его нигдѣ. Оно зависит от сердца, сердце от Мира, Мир от Званія, Званіе от БОГА.

Тут Конец: не ходи далѣе.

Сей есть Источник всякія Утѣхи, и Царствію ЕГО не будет конца²⁶⁴.

СРОДНОСТЬ

к БОГОСЛОВІИ.

Да умножит же Господь царствія своего Благовѣстники²⁶⁵! Да возобновит время, написанное у Исаіи!

“Иже до конца не премолкнут,

Поминающе Господа”²⁶⁶.

Да востру́бят и возопі́ют тѣ, о коих Сам милостиво изво́лит спрашивать:

“Кіи суть, иже яко О́блацы летят?

И яко Го́лубы со птенцы ко мнѣ?”²⁶⁷

Да возсіяет всевожде́лѣннѣйшій Де́нь оный!

“Свѣтися! свѣтися! Іерусалиме!..

Се тма покрываетъ землю! и

Мрак на Языцы.

На тебѣ же явится Господь...”²⁶⁸

Сии Проповѣдники, как из червячко́в Пчѣлы, рождаются из Студѣнтов.

Студѣнт ли ты рожден? Смотри ж, так ли оно? Ты, может статья, червячо́к, но подло́жный. Из сих рождаются Трутни.

Они в Нача́лѣ с великим Шу́мом ведут свой Хор, но наконецъ быва́ют посты́дны и изгна́ны из Дома Бо́жія.

Нѣсколько ты, может быть, к сему родился, но главное твое рожденіе для ина́го дѣла.

И как быть можешь Проповѣдником, находясь сам Царствію Божію Протівником?

Внемли ж себѣ²⁶⁹. Испытай опа́сно. Осмотри́сь испра́вно... А если оно́ точно так, и не тщесла́віе, ни Прибыль, но сам Господь тебе зоветъ врожденною к самому дѣлу любви́ю, ступай в слѣд Его и прибирайся к Зва́нію.

Оста́вь всѣ дѣла. Для того ты к сему рожденъ, что другіе к другому.

Бѣгай Молвы. Объѣмли Уединѣніе. Люби Нищету. Цѣлуй Цѣломудріе. Дружй с терпѣніем. Учись священнымъ языкам²⁷⁰. Научись хоть одному твердо и будь в числѣ научныхъ для Царствія Божія Кни́жников, о коихъ Христос:

“Всяк Кни́жник, научившійся Царствію Б[ожію]...”²⁷¹

Вот для чего сїи Книжники учатся языкам! Не бойся! Гóлод, хóлод, Ненáвисть, Гонénіе, Клеветá, ругánіе и всякїй труд не только снóсен, но и слáдостен, если ты к сему рожден. Господь твой – сила твоя²⁷². Сіе все здѣлает тебе острѣе и крилатѣе. Устремленіе Прирóды, бѹдьто Ключевой Потóк или Плáмень, быстрѣ рвѣтся чрез препятствїя.

Привитайся с древними языческими Философами²⁷³. Побесѣдуй с Отцами Вселенскими²⁷⁴.

Наконец, пойдеш в Землю Израилскую²⁷⁵, в самый Виолеѣм, в дом хлѣба²⁷⁶ и вина, в священнѣйшїй Храм Библіи, поя с Давидом:

“Возвеселихся о рекших мнѣ...”²⁷⁷

Коль опасно входить в сей ЧЕРТОГ!

Имѣй одѣяніе²⁷⁸.

Омой руки и нóги.

Потом садись за Безсмертный Стол сей. Но берегись! Не тѣснися в солóнку с Господином²⁷⁹. Помни, что не твоя плотская, но Господня есть Трапѣза.

Сохрани тебе БОГ! Умреш, если будеш ѣсть кровь.

Ѣжь кровь и плоть Господню, а не твою.

“Да благо тебѣ будет, и угодно будет,
пред Господем Богом твоим”²⁸⁰.

Принимай, но от Господа. Кушай, но для Господа. Насыщайся, но пред Господем.

Коль многіе жерут! Но пред собою, не пред Господем. Не дай тебѣ БОГ вкусить от древа смерти!

“Разумѣй, яже глаголю...”²⁸¹

Премудрость Божїя, безспорно, что на нáших ўлицах и средѣ наших Стезь, бѹдьто Лѣствица утвержденна на землѣ²⁸² стоит, но на высóких Краях и на острѣйших Остнах и на Горных Горáх почивáет. “Исхóды Ея, Исхóды суть живота. И кто възйдет? Един Господь уготовляет Хотѣніе”²⁸³.

Коль о Мнóгих причáстниках можно сказать с Ѣремїею!

“Близь еси ты, Господи, устѣн их,
Далѣче же от Сердѣц их”²⁸⁴.

Печись прежде всего уразумѣть: что значйт Вѣра? Нѣт нужнѣ Ея. Но знай, что нигдѣ Её не найдеш, если не вы́роеш Ёскры Ея прежде внутрь себе. Узрѣв Её, вѣдай, что нáчал ты соединя́ться с тѣм:

“Господи, Очи твои зрят на Вѣру”²⁸⁵.

И если не больше óныя в тебѣ будет, как Зѣрно Горчичное, тогда щасливо внїйдеш в седмистóлпный Дом Премудрости Божїя и наслади́шься на Гóрнем мѣстѣ высóким Умóм Божественнаго Слóва, плотїю твоею облечѣннаго, от Его ж самага научаясь.

В тридцати лѣтѣх Утро Истины свѣтатъ начинается. В сих лѣтѣх крещеніе Христово, отвореніе небес, снисхожденіе святаго Духа.

“И той бѣ, яко лѣт тридесятъ”²⁸⁶.

В сем возрастѣ у Жыдов ставили во Священники.

Если ж уже ты призапасался Хлѣбом Христовым и собылось на тебѣ:

“Износит от сокровища своего новая и ветхая”²⁸⁷,

в то время можешь удѣлять Друзьям, Благодарителям, Ближним и Дальним²⁸⁸.

Долго сам учишь, если хочешь учить других.

Во всѣх науках и художествах плодом есть правильная Практика²⁸⁹. А ты, проповѣдуя Слово Истины Божіа, утверждай оное непорочнаго житія Чудесами.

Нелзя построить словом, если тое ж самое разорять дѣлом²⁹⁰. Сіе значит: давать правила для Корабельнаго строенія, а дѣлать телѣгу. Без святости житія корабельным Мастером, может быть, можно здѣлаться, но Проповѣдником никак нелзя, развѣ Мартышкою Его. Начало и Конец Званію сему, природная сила его и печать есть Страх Божій, всю нечистоту изгоняющій. Сей есть Дар Божій и Ключ, данный от Господа²⁹¹. Он один отверзает вход в Дом Давидов и в тѣ Библейныя внутренности:

“В сокровищах спасеніе наше”²⁹².

“И отверзет, и не будет затворяющаго,

И затворит, и не будет отверзающаго”²⁹³.

Всегда бывает скудное число охотников к Божіей Истинѣ. Сіе да приводит тебе не в негодованіе, но в сожалѣніе.

Берегись сребролюбія²⁹⁴. Помни, что туне пріѣл еси²⁹⁵. Весь твой труд ничтоже есть в сравненіи Дара сего. Кой ты мнѣ Богослов, если сребролюбец? Не думай, что до иных касается слово сіе, кромѣ тебе:

“Воззрите на птицы...”²⁹⁶

Пускай другіе собирают, а твоя часть будь Господь²⁹⁷. Имѣя пищу и одѣяніе, тут все твое довольство тѣлесное. Богатѣй и собирай день от дня Богатства Славы Божіа. “Всѣх отщетишься, – говори с Павлом, – да Христа пріобрѣтѣ”²⁹⁸.

Авось-либо достигнеш в силу совершеннаго Воскресенія мертвых, в Землю обѣтованную, в Лѣто Господне пріятное²⁹⁹ и в 50 лѣт житія твоего получишь всеобщее от всѣх твоих души и тѣла твоего долгов разрѣшеніе и полное просвѣщеніе тебѣ и ближнему твоему.

АѦАН[АСІЙ]. Приказное дѣло подлинно трудное. А и сіе не без тово...

ЯКОВ. А я вѣрю, что самый тѣсный, жесткій и крутой путь бывает легким, если сам БОГ указывает дорогу к намѣренію. И, конечно, указывает тому, кого родил к сему.

ХОР

ПРИРОДНЫХ БЛАГОВѢСТНИКОВ.

АѦАН[АСІЙ]. Да гдѣ ж он таков? Покажи хоть одного.

ЯКОВ. На вот тебѣ один!

“В трудѣ и подвижѣ, во бдѣніих множицею,

во алчбѣ и жаждѣ, в пощеніих многаци,

в зимѣ и наготѣ...”³⁰⁰

Пробѣги 11-ю главу втораго Письма его к Коринѣянам и задивившя Природѣ Его, всѣ горести улаждающей.

Чего не терпит Воин или Купец? Не сыщеш дня без тмы и свѣта, а года без зимы и теплоты. Не найдеш и состоянїя, чтоб оное из горести и сладости не было смѣшенное. Так весь Мїр стоит. Противное противному способствует³⁰¹. Сладость есть наградою Горести, но Горестъ – Мати Сладости.

Кто хочет пожинать сладость, да любит прежде Горестъ: и уродится сладость, а любит природный.

АѠАН[АСІЙ]. Сказуют, в Норвѣгїи день без тмы и свѣта бывает...

ЛОНГИН. Кто ж был природнѣе, как Сей?

“Аз на сіе родихся...

Да свидѣтельствую ИСТИНУ”³⁰².

Утружден от пути, сидит при источникѣ³⁰³, и голоден и жажден. 12 часов у них в день читалось. Уже велось около полудня.

“Бѣ яко час шестый”³⁰⁴.

Не было с кѣм завестъ бесѣду о царствїи Божїи. Пришла жена за водою³⁰⁵. Вот и случай! Просит пить не для утоленїя жажды, но для заведенїя бесѣды³⁰⁶. Вода стихїйная подала повод говорить с несмысленною женою о Водѣ живой, о Водѣ Божїей, утоляющей жажду несчастных несытостей, день и ночь душу нашу безпокоющих³⁰⁷, о коей Исѣа:

“Измыйтєся, и чисты будите”³⁰⁸.

Не устыдился, ни поопасался Муж Божїй со слабым полом богословствовать: авось-либо приведет ее в истинное из суевѣрїя Богочтенїе, ни к полу, ни к статью, ни к сторонам, ни к мѣстам, ни к временам, ни к обрядам, кромѣ одного сѣрдца, не привязанное, и откроет очи ея к уразумѣнїю Естества Божїя, утаеннаго в Стихїях, на подобїе Ключевой воды, в земном сѣрдцѣ сокрываемой, коея жаждет Давид:

“Кто мя напоит водою”³⁰⁹?

Возвратились Друзья с пищею и, зная, что он ничево еще не ѣл, просят, чтоб покушал:

“Раввї, яждь”³¹⁰.

“Моя пища, – сказал Учитель, – есть: да сотворю волю Пославшаго мя”³¹¹.

И голоден, и жажден, и не весел, если не дѣлать и не говорить о том, к чему Отец небесный Его родил и послал. Тут Его и пища, и питїе, и веселїе.

Учит в соньмищах, учит в домах, учит на улицах, учит в Кораблѣ, учит на травѣ зеленой, на Горах и вертоградах, и на мѣстѣ равнѣ, стоя и сидя, и идый, и ночью и днем, в Городах и селах, в разных предѣлах, каждаго и народ мног зѣло³¹².

В не сродное себѣ дѣло не мѣшается. “Учителю (просил его нѣкто), поговори брату моему, чтоб дал и мнѣ часть наслѣдїя, пускай мене не обижает. Он тебе послушает...”³¹³ “Человѣче! Кто

меня постави Судїю или Дѣлителя?”³¹⁴

Мое дѣло учить о Царствїи Божїи³¹⁵”.

Каково ж учил? Был ли БОГ с ним?

Я закричу, возвысив глас, с женою, слышавшею его:

“Блаженно Чрево носившее тя...”³¹⁶

Удивлялись народы, яко николиже бѣ тако во Їзраилѣ³¹⁷ и никогда так не говорил человек: столь великая от Уст Его исходила Пріятность.

ЯКОВ. Вот вам еще один природный!

Говорит Бог к Мойсею:

“Аз есмь СЫЙ...”³¹⁸

И посылает его в посольство, а он отрѣкается:

“Молюся ти, Господи,

не доброрѣчив есмь...”³¹⁹

Диво, сколь неторопко принимается за должность? Знал он свои дарованія, видѣл в купинѣ сіяющую Истину, однак сам себѣ не вѣрит, дабы паче чаянія³²⁰, принявся за несродное, не завел в безпутное народ, а себе в погибель.

Да и как не опасно – подрядиться показать утаеннѣйшую ЕСТЕСТВА Божіа Истину? ввести в Землю таковой же Природы? развязать заплутанный в людях путь к точному Благополучію ЦѢНТРУ?

Сіе значит: испытывать себе³²¹.

Может статься, что рожден кто быть воином, но пѣшим, не конным, быть Хазяином, но не пахать и не скот водить, быть купцом, но не золотыми торжить товарами, быть учоным, но не Евангелія Проповѣдником, пущай же и сим, но Писателем, не Оратором.

И, конечно бы, не отважился без сего Гласа:

“Нынѣ же иди, и снѣйди, и возведи люди”³²².

И так, чувствуя руку Божію, пошел за привѣтствіем Їофора, тестя своего:

“Иди здрав”³²³.

Здравіе и мир душѣ нашей есть послѣдовать Господу. Каков же был проповѣдник? Слушай самого Бога:

“Почто не убоястеся глаголати на раба моего Мойсея?”³²⁴

“Не воста ктому Пророк во Израили,

якоже Мойсей”³²⁵.

“Не отемнѣстѣ очи Его,

ни ислѣста Устнѣ Его”³²⁶.

ЕРМОЛАЙ. Кто дерзнет из Числа Проповѣдников исключить Свѣтилника Слѡва? чрез всю жизнь гласившаго сіе?

“Покайтесь...”³²⁷

Не был он СвѣТ, но имѣл и любил в себѣ СвѣТ, свидѣтельствовал³²⁸ и ходил во Свѣтѣ, окончив в нем и за него теченіе жизни своей³²⁹. Свидѣтельствовать о свѣтѣ – значит Благовѣстить Истину, Правду и Царствіе Божіе внутрь нас³³⁰. Проповѣдует в Пустынѣ, Благовѣстит, кому может, и в селеніях, сей до конца Цѣломудріе возлюбившій Пустыножитель:

“Бысть человек послан от Бога”³³¹.

Вот свидѣтельство о сродности Его!

Но он и сам о себѣ признавает:

“Да явится (Христос) Израилеви,
сего ради прійдох...”³³².

Каков же Проповѣдник? Сам Господь одобряет:

“Не воста в рожденных женами болій”³³³.

“Мнози о рождествѣ Его возрадуются”³³⁴.

ЯКОВ. До сего рода надлежат всѣ Пророки.

Иной с них вопіет:

“Бысть слово Господне ко мнѣ”³³⁵.

Иной: “Бысть на мнѣ Рука Господня”³³⁶.

Иной: “Господь посла мя прореци”³³⁷.

Иной: “Слышах Глас словес Его”³³⁸.

Иной: “Слух слышах от Господа”³³⁹.

Иной: “Рече ко мнѣ Ангел, глаголяй во мнѣ”³⁴⁰.

“Востани, и иди, и проповѣждь”³⁴¹.

“Рцы, сыне человѣчъ”³⁴².

Всѣ сїи, святїи Божїи, не были из числа тѣх:

“Не посылах Пророки, а они течаху.

Не глаголах к ним, и тїи пророчествоваху”³⁴³.

“Не слушайте словес Пророков”³⁴⁴.

“От сердца своего глаголют,

а не от Уст Господних”³⁴⁵.

ГРИГ[ОРІЙ]. Вот вам еще дюжина рожденных к проповѣди!

“Призва, ихже хотяше сам, и прійдоша к нему. И сотвори дванадесяте, да будут с ним, и да посылает их проповѣдати и имѣти власть цѣлители недузи и изгонити бѣсы. И нарече Сїмону имя...”³⁴⁶

Їскарїотскій тут же. Да познаем, что невозможно, дабы между сродными не нашолся несродный, и напротив того. И да устрашит нещасная сего Ученика дерзость всѣх, по сребролюбїю и тщеславїю устремляющихся к дѣлу Апостолскому. И сїе-то значит:

“Призва, ихже хотяше Сам”³⁴⁷.

Видно, что не от смертных сїе зависит.

Сам призывает, Сам посылает и имена дает:

“Ихже и Апостоли нарече”³⁴⁸.

Даются Сїмону и Савлу новыя Имена.

У смертных часто именем величаются не имущіе существа его. У Бога не так. У Его имя и существо есть тождеством³⁴⁹. Как только назвал, так вдруг и естество дал³⁵⁰.

Как только сказал: “Да наречется Свѣт!”³⁵¹, разумѣй: “Да будет Свѣт!”³⁵²

Когда слышиш: “Апостоли нарече”³⁵³, разумѣй:

“Вы есте Свѣт Мїру”³⁵⁴.

Быть и называться раздѣляет наша ложь, а не Божїя нераздѣльная ИСТИНА.

Если дана свыше твердость Алмазу, прозрачна Зéлень Смара́гду, если Са́пфир родился с голубым, А́нѳракс с блистательным, как огонь, сіяніем, – назови, как хотиш, но Естества его не тронеш.

Что ж силнѣе? Бог ли? Или ты? называя сущее не-сущим и противляясь Богу:

“Животворящему Мертвыя

и нарицающу не-сущая у тебе, яко сущая у себе”³⁵⁵.

Бог, раждая, вливает существо, силу и естество, а сим самым нарицает.

Пустое имя без существа, подобное виноградному Гроздю, на стѣнѣ живописью хитро изображенному.

Он накрашен, видом сущаго Грѣзда обманывает, обѣщая сокровенный внутри себе зрѣлый вкус сладкаго Муста, а безразсудныя птички, прилѣтывая, бьются в нѣмую стѣну³⁵⁶.

Если чем-то хочеш славиться, будь по Естеству тѣм. Бытіе и слава имени, как доброе Зерно с вѣтвями, как источник с потоками, как Солнце с лучами, есть нераздѣльное, а тщеславіе, как трава на кровлях растущая, прежде исторженія сохнущая.

Но от тебе ли зависит взять бытіе? Можеш ли быть служителем при боку Его³⁵⁷? Не можеш: ни чрез себе, ни чрез другаго. Вот кто силен! “И сотвори дванадесяте, да будут с ним”³⁵⁸. Сотворить, призвать, назвать, послать, дать власть – зависит от рожденія, а сіе от Царствія Божія.

Теперь отгадай: что значит?

“Павел зван Апостол”³⁵⁹. Да кѣм?

Ни от человѣк, ни человѣком.

Но Іисус Христом и БОГОМ ОЦЕМ³⁶⁰.

Нелзя было не позвать на то рожденнаго:

“Бог избравый мя от чрева Матере моея...”³⁶¹

Как можеш цѣлить недуги, не имѣя власти?

Откуда ж власть, когда ты не послан от Бога?

Как послан, если не наречен?

Как наречен, если не зван?

Как же зван, если не на то рожден?

Вспокойся, не твое дѣло. Чуть ли ты не брат нахалу тому:

“Учителю, иду по тебѣ”³⁶².

Скажи мнѣ, откуда толикій безбожія потоп?

Откуда суевѣрія, лицемѣрія и ереси?

Откуда у Христіан ругательство священныя БИБЛІИ?

Гдѣ раченіе сладчайшія ДРУЖБЫ?

Гдѣ согласіе дражайшаго МИРА?

Гдѣ живость сердечнаго веселія?

Кто безобразит и растлѣвает всякую должность?

Несродность.

Кто умерщвляет науки и Художества?

Несродность.

Кто обезчестил чин Священничій и Монашескій?

Несродность.

Она каждому Званію – внутреннійшій яд и Убійца.

“УЧИТЕЛЮ, иду по тебѣ”³⁶³.

Иди лучше паши землю или носи Оружіе, отправляй купеческое дѣло или Художество твое. Дѣлай то, к чему рожден. Будь справедливый и миролюбный Гражданин – и довлѣет.

“УЧИТЕЛЮ, иду по тебѣ”³⁶⁴.

Не ходи... Сего не довольно, что ты остр и учон. Должно быть другом Званію, не любителем прибыли от него. Сему одному не будет Должность орудіем Лакомства. Развѣ не учон Сѣмон Волхв? Волхв значит Мудреца³⁶⁵. Развѣ не был остр? Вся Самарія проповѣдывала:

“Сей есть сила Божія великая”³⁶⁶.

Схватила Мудреца Лихорадка имѣть Духа святаго и подавать людям по Апостолску.

Что ж сему востряку отвѣчает Петр?

“Нѣсть ти части...”

Сердце твое нѣсть право...”³⁶⁷

Дать и взять для сребра Должность – равная Бѣда. С такимъ сердцем, хотя врачуешь страсти и изгонишь Бѣсы, не радуйся. Хотя Ангелскими языками проповѣдуешь, не годишься. Пускай многіе народы на Золотѣ напишут:

“Сей есть сила Божія велика”³⁶⁸, –
пустая пустасть.

Если, по пословицѣ, на должность мостишься, как Коза на Кровлю³⁶⁹, ддятого, чтоб чрез нея вскочить на Кучу изобильнаго Тщеславія, видно, как в Зеркалѣ, что ты не к должности усерден, а посему и не рожден. Слѣдственно, и не записан на небесѣх, развѣ у людей.

Не слыть у людей, но быть Благовѣстником с Богом и у Бога – сіе есть дѣлно, как написано:

“Бѣ БОГ с ним”³⁷⁰.

“Радуйтесь, яко имена ваша...”³⁷¹

“Учителю, иду по тебѣ”³⁷².

Вѣжу в тебѣ корень жѣлчи и горести. Вѣжу в сердцѣ твоем сѣмя сребролюбія. Не обновляться Духом святым³⁷³, но чтоб торжить сим сокровищем и повѣсть себе великолѣпно, сего ради бѣшенно желаешь Божественным Знаніем прослѣвиться.

“Покайся о злобѣ твоей”³⁷⁴.

Куда нелѣпой вздор! Лѣсницу, возводящую от земных по́длостей, обращать на снисхождѣніе в Бѣзду. Не сіе ли значит: дѣнным для живота хлѣбом задавиться?

“Шед удавился”³⁷⁵.

Если любишь прибыль, ищи еѣ приличным путем. 1000 на то пред тобою благословенных Ремесл.

“Учителю, иду по тебѣ”³⁷⁶.

Иди... и будеш естества лишенный Чучел, Облак бездóждный³⁷⁷, прелѣстная Денница³⁷⁸, Сатана, с небесной должности к подлым похотям падшій: “имже мрак темный

во вѣки блюдется”³⁷⁹.

ЛОНГИН. А иной рад бы убѣжать с Ёною, но влечет БОГ:

“Востани и иди в Ниневію, и проповѣждь”³⁸⁰.

К иному сам говѣрит ГОСПОДЬ:

“Ходи в слѣд Мене”³⁸¹.

По крайней мѣрѣ, дай погребсти Отца...

“Остави...”³⁸²

Не пускает и проститься с домашними.

И подлинно. Управляеш ли ралом? Не оглядайся назад³⁸³. Родился ли в проповѣдь? Брось все житейское. А иначе и природный не годишся.

Пуцай всяк дѣло свое знает. Ты же возвѣщай Царствіе и старайся быть в числѣ сих:

“Бл[а]женны очи видящїи, яже видите”³⁸⁴.

А дабы получить мзду сію, нужно прежде поработать в Божіем Виноградѣ. К природным говоритя:

“Идите в Виноград мой”³⁸⁵.

Коль скудное число сродных дѣлателей!

Отводит их лукавый Мїр, плѣнив плотскими науками и Книгами, славу и Прибыль общающими, отвлекая от безневѣстных Невѣсты³⁸⁶ оныя:

“Вся слава Дщере Царевы внутрь”³⁸⁷.

Если кто почувствовал обман, да не стоит на пути чуждем³⁸⁸, да спѣшит в Виноград и да слышит:

“Что стоите праздны?”³⁸⁹

Виноград Господа Саваоѳа есть Библиа³⁹⁰.

Ум остр во многих, но не обучились разсуждать. Иные имѣют обученны чувства долгим ученіем, но не имѣют неутомимой Охоты. Сыщеш и охотников, но связанны житейскими печальми. Найдеш и вольное сердце, но без Страха Божїя.

Всѣ сїи средства без Природы мертвы, но и Природа без них безоружна.

Видите, сколь трудно поднять Змїя, как общал Господь:

“Змїя возмут”³⁹¹.

С помянутых четырех средств нужнѣ страх Божїй³⁹².

“Бл[а]жен муж, иже в Премудрости умрет”³⁹³.

Но там же Сын Сирахов сказует:

“Бояйся Господа сотворит сіе, и держайся Закона постигнет ю”³⁹⁴.

Однак нужно имѣть и вольное сердце, по его ж слову:

“Умалаяйся дѣянїем своим, упремудрится”³⁹⁵.

Сїе он твердит и в другом мѣстѣ:

“Дѣла Правды Его кто возвѣстит?”³⁹⁶

“Умалаяйся сердцем, размышляет сія”³⁹⁷.

Умалаяйся сердцем и дѣянїем – значит то же.

АѠАН[АСїЙ]. Развѣ ж сердце и дѣянїе значит то же?

ЛОНГ[ИН]. А ты доселѣ не знаешь, что сердце есть мыслей бездна? а мысли – сѣмена и источник дѣйствїям?

Умаляющееся сердце³⁹⁸ значит не заросшее тернїем житейских печалей и дѣл³⁹⁹, а готовое к снисканїю Правды Божїя:

“Упразднитесь и разумѣйте”⁴⁰⁰.

Посему-то вседушный Искатель бывает нищ, воздержан и пустынолюбный. Длѣсего добрый книгочїй книгочтенїю учится, а добрый Схоластик⁴⁰¹ от дѣл упражняется.

Скажем с Сыном Сираховым:

“Чем умудрится, держай Орало?”⁴⁰²

Мысли его и разговоры о быках, о нивах, о скотском кормѣ. То же разсуждать о протчїих.

Правда, что Общество без них не населится, но быть они не могут в совѣтѣ, все в Порядкѣ содержащем.

“Точїю, де, вдающїй душу свою и размышляющїй в Законѣ Вышняго Премудрости всѣх древних взыщет и в Пророчествїих поучатися будет. Повѣсти мужей именитых соблюдет и во извїтія Притчей совнїйдет, Сокровенная Притчей изыщет и в Гаданїи Притчей поживет. Посредѣ Велмож послужит...”⁴⁰³

Длѣ сего не велит Господь Аарону имѣть Грунт:

“Аз часть твоя и наслѣдїе твое”⁴⁰⁴.

Да блюдут Скинїю⁴⁰⁵, да роют священныя Книги.

АѠАН[АСїЙ]. И так бѣдныя твои Проповѣдники остаются нищими?

ЛОНГ[ИН]. Совсѣм нищими, чтоб были готовы. Но сїи нищїе Благовѣствуют. Сам Господь учит их.

“Приступиша к нему Ученицы Его,
и отверз Уста своя, учаще их”⁴⁰⁶.

О сих-то умаляющихся сердцем и дѣянїем сказует:

“Блаженны нищїи духом...”⁴⁰⁷

Они-то плачут, алчут и жаждут Царствїя Божїя и правды Его⁴⁰⁸. Кротки, лишены, гонимы, поношаемы. Но имѣют же мзду свою с Петром:

“Сребра и Злата не имам...”⁴⁰⁹

и со Іисусом Сираховым:

“Даде Господь язык мнѣ, мзду мою,
и тѣм восхваляю Его”⁴¹⁰.

Послушай: вот нищїй хвалится мздою!

“Уготовася мнѣ Вѣнец...”⁴¹¹

Куда охотник до Премудрости был Сын Сирах!

“Еще юн сый, прежде неже странствовать ми,
исках Премудрости явѣ, в молитвѣ моей”⁴¹².

А сїи словѣ не чудною ли дышут горячностью?

“Боряшеся Душа моя о ней”⁴¹³.

“Возвеселися сердце мое о ней”⁴¹⁴.

“До послѣднихъ взыщу Ея...”⁴¹⁵

“Предуспѣяніе бысть мнѣ в ней...”⁴¹⁶

Но живѣе всего изображаетъ сродность Его сіе:

“Даде Господь языкъ мнѣ, мзду мою,
и тѣмъ восхваляю Его”⁴¹⁷.

Видно, что не для Кошелька учился.

Не было ему любезнѣе, какъ достать сіе с Исаіею:

“Господь даетъ мнѣ языкъ наученія...”⁴¹⁸

И с тоєю: “Мед и млеко под языкомъ твоимъ”⁴¹⁹.

“И начаша глаголати иными языки...”⁴²⁰

Сію Премудрость, познавающую и любящую Господа своего, называетъ Соломонъ долгою житія⁴²¹, Древомъ Жизни⁴²², Вѣрою⁴²³, Правдою⁴²⁴, Миромъ⁴²⁵, Молитвою⁴²⁶, Богатствомъ и Славою⁴²⁷, красотою Молодцамъ, а Старикамъ Сѣдиною.

“Лѣпота Юнымъ – ПРЕМУДРОСТЬ,
СЛАВА же Старымъ – сѣдины”⁴²⁸.

НѢСКОЛЬКО

СИМВОЛОВ,

сирѣчь

Гадательныхъ, или Таинственныхъ,
Образовъ, изъ Языческой Богословіи.

Не хочется мнѣ с вами растаться. Забавно для мене сказалъ тотъ, кто дружескую въ путешествіи Бесѣду назвалъ возкомъ.

Жизнь наша есть путешествіе⁴²⁹.

Григ[орій]. Прошу из сада въ мою Горницу...

Правда, что дружеска бесѣда есть возокъ, путника облегчающій. А тѣмъ онъ лучше, когда катится на Колесахъ Пророческихъ.

О КОЛЕСА! О сладчайшая Вѣчносте!

Щаслив! кто взор свой приобучилъ къ свѣтозарному твоему блистанію. Сей почаще взглядываетъ и вкушаетъ отъ тебе.

Вотъ точная Манна! а Зерно Ея, мѣлкое, какъ Коріандр⁴³⁰, разными любителямъ своимъ пріятностями вкусъ услаждаетъ. Какъ дражайшій Алмазъ, мечетъ въ очи молнію разнаго цвѣта. Кто хочетъ облегчить несытость свою безъ Ея, тотъ чаётъ горстью пѣска забросать бездну Окіана, а каплею прохладить Огненное Царство, обѣщая душѣ своей пространную Роскошь, заключивъ ее, какъ Орла, въ тѣсну Яскиню⁴³¹ и не разумѣя, что

Бездна Духъ есть въ человѣкѣ,

Водъ всѣхъ ширшій и небесъ.

Не насытишь тѣмъ во вѣки,

Чемъ плѣняетъ Міръ сей весь⁴³².

Но чувствуя жало Ея, наставляющее нас в выборъ пищи, Дружбы и Званія, помаленьку узнавать ее, будто из Букваря, обучаемся.

АѦАН[АСІЙ]. Ба! Откуда у тебе столько новых Картин? Смотри: вся Горница ими одѣта.

ЯКОВ. Не удивляйся: разумным людям мудрая Картина есть Планом, представляющим обширность цѣлой Книги. Картина есть Книга нѣмая⁴³³. Но, как вижу, здѣсь они не нѣмы. Всѣ говоры.

АѦАН[АСІЙ]. Фе! Они всѣ, как вижу, Языческая Грязь...

ГРИГ[ОРІЙ]. Пересмотрите. Дясего я вас позвал. Но не ругайте. Они мнѣ всѣ любезны.

ЕРМОЛ[АЙ]. Если бы в твою Горницу пришел младоумный Христіанин, почел бы тебе Идолочецом.

ГРИГ[ОРІЙ]. Чистое небо не боится молніи и грому⁴³⁴.

АѦАН[АСІЙ]. Что за вздор? Вкруг звѣри, птицы, лѣса, горы, скоты, воды, рыбы, гады и протч[ая], и протч[ая]. Будто Рай Пагáнскій.

ГРИГ[ОРІЙ]. Я с Петром святым все сіе рѣжу и в сладость с Богом кушаю⁴³⁵. С ним ничтоже есть скверно⁴³⁶.

АѦАН[АСІЙ]. Пожалуй, не все глотай. Пожалѣй хоть гор с деревáми. Посмотрим на первую, что над дверьми.

Что за птички сидят на цвѣтущих вѣтвax?

ГРИГ[ОРІЙ]. Соловей с своими дѣтьми. Учит их пѣть.

ЯКОВ. А прочитайте, что говорит Картинка?

ГРИГ[ОРІЙ]. “Родители суть наши лучшіе Учители”⁴³⁷.

Судите: не прекрасная ли Пѣснь? И не должно ли почитать Предков наших Законы? Извѣстно, чего учит нас Мати наша Библіа.

ЕРМ[ОЛАЙ]. Взгляньте сюда. О бѣдненькой Олень! с вонзенною в тѣло стрѣлою, страждет возлѣ Холма. Пол стрѣлы в язвѣ. Пропал он. Кто пособит⁴³⁸?

ЯКОВ. Не бойся! Развѣ не видиш, что траву кушает? Она ему выгонит вон стрѣлу. Сія трава у древних Еллинов звалась: Δίκταμνος⁴³⁹.

ЕРМ[ОЛАЙ]. И так стрѣлец ничево над ним не успѣл. Хотѣл бы я знать, кто его учит цѣлбы сей?

ЯКОВ. Развѣ не видиш? что сей тебѣ говорит Олень?

“Природа превосходит науку”⁴⁴⁰.

Вот кто его учит! Самый лучший Учитель.

АΘΑΝ[АСІЙ]. А протолкуйте мнѣ, что се за пирог... что ли...

ЛОНГ[ИН]. Гдѣ тебѣ пирог? Конечно, севодня мало ты ѣл.

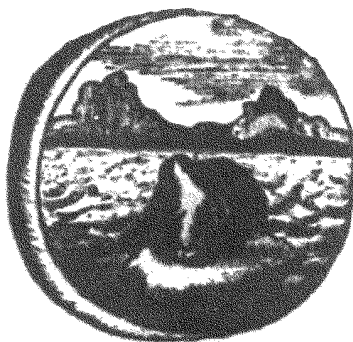
Се раковина, или черепашка, или Устрица.

Откушай ее. Она говорит самое премудрѣйшее:

“Ищи себе внутрь себе”⁴⁴¹.

Все Ея добро внутрь чѣрепа сохраняется.

АΘΑΝ[АСІЙ]. О право! вкусная черепашка... Ба! Да ты, Брат, и Слона кушаеш?... Хлѣб да соль!..⁴⁴²

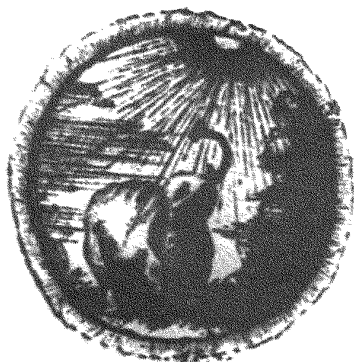

ГРИГ[ОРІЙ]. Нѣтъ его вкуснѣе и здоровѣе. И вас милости просим. Он мене укрѣпляет искать Щастія в Богѣ.

А дабы я Бога искал внутри себе самага, к сему оправляет мене Устрица моя.

АΘΑΝ[АСІЙ]. На что ж он в Гору поднимает Хобот?

ЛОНГ[ИН]. Ожидает поздравить восходящее Солнце⁴⁴³.

Вон смотри! Лучи из-за Гор выникают. Описатели Звѣрей пишут, что Слоны каждый день Громадою собираются пред восходом солнца и смотрят на восток⁴⁴⁴.

Не живой ли сей образ челоуѣка Благочестиваго?

А длячего не уподобить его Слону, если Пророк Малахїа уподобляет Быку?

“Возсїет вам, Боящимся Имене моего,
Солнце Правды и исцѣленїе в Крилѣх Его.
И изыдете, и зыграете, якоже Телцы, от
Уз разрѣшенны”⁴⁴⁵.

ГРИГ[ОРІЙ]. Прочитайте ж Слоново Поздравленїе Солнцу.

ЛОНГ[ИН]. “Заутра предстану ти, и узриши мя”⁴⁴⁶.

“Не пребудут беззакон[ницы] пред очима твоима”⁴⁴⁷.

АѦАН[АСІЙ]. Я люблю Гóры, Дубровы, Источники, Вертограды...

ЕРМ[ОЛАЙ]. Кто се таков? Какой-то молодчик. Конечно, пить хочет.
Наклонился в Источн[ик]...

ЯКОВ. Вот несчастный Нарцїсс⁴⁴⁸! О бѣдненькой!

Конечно, он не раскусил сея Притчи:

“Не красна Хата углами,
а Живопись Красками”⁴⁴⁹.

В чистом Источникъ засмотрѣлся на благообразную свою кожу, а не вникаетъ внутрь, в самое сердце свое, и в Тайное Руководство Блаженныя Натуры, могущія его наставить на путь Мира. Тѣм губитъ себе, что любитъ себе.

ЛОНГ[ИН]. Нарцисс – изрядная статуа и живая Фигура чтущих Библию, но одну в ней тлѣнь свою видящих, а не проникающих в сокровенное под тлѣнїю и не слышащих Мойсеа:

“СЛЫШИ, Израилю!”⁴⁵⁰

“Воньми себѣ”⁴⁵¹; Внемли себѣ...”⁴⁵²

“Господь Бог твой посредѣ тебе”⁴⁵³.

ГРИГ[ОРІЙ]. Не узнав себе, как узнаеш Библию?

Кто дома слѣп, тот и в Гостях.

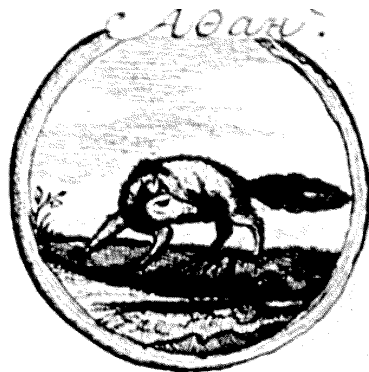
О Нарцисс! Премудрая твоя Пѣсенька. Но не разумѣеш Ея.

Я ж твою Пѣсню воспою тебѣ же:

“УЗНАЙ себе.

Заглянь внутрь”.

АѲАН[АСІЙ]. Воля ваша. Не могу узнать сего хвостатаго Звѣря. Бѣжит и оглядывается. Схож на волка.

ЯКОВ. Бобр, отгриз сам себѣ Ядра, бросив, убѣгает. Вон смотри! Охотники гонят его.

АѲАН[АСІЙ]. Начто ж он, дурак, портит сам себе?

ЯКОВ. Охотникам нужны одни его Ядра для Аптѣкарей. Ничего не щадит, только бы успокоить себе.

Вот пѣсня его!

“Только б не потерять сердца”⁴⁵⁴.

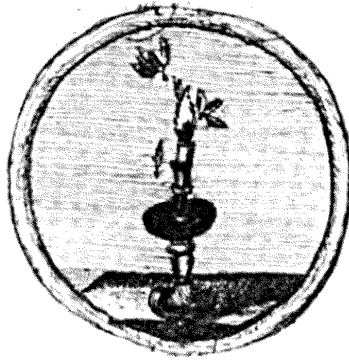
АѲАН[АСІЙ]. Не очень глупа Замѣна. Весь Мір не заплатитъ успокойствїя сердечнаго.

“Веселїе сердца животъ челоувѣку”⁴⁵⁵.

ЕРМОД[АЙ]. Взгляньте на горящую свѣчу. Что она значит?

ЛОНГ[ИН]. А вот видиш: лѣтаетъ около свѣчи ночной Метѣлик.

ЕРМ[ОЛАЙ]. Развѣ он любитъ свѣчу?

ЛОНГ[ИН]. Возможно ль, чтоб ночной твари нравился Свѣтъ?

ЕРМОЛ[АЙ]. Кой же Бѣс несет его к несродному? Развѣ надѣется от товарищей награжденія, если угасит Свѣтъ, очи их ослѣпляющій?

ЛОНГ[ИН]. Может быть и то. Но прежде сам ожжется. Вот прочти внизу ему награжденіе!

“Охота моя погубляет мене”⁴⁵⁶.

АѦАН[АСІЙ]. Смотри! собаки на горѣ, рвут Оленя... Но сей олень в человѣчом одѣяніи. Что за вздор?

Яков. Бѣдный Актѣон⁴⁵⁷ превращается в оленя. Вот при источникѣ моется с служанками Діана. Она его передѣлала в Звѣря, чтоб охотника свои ж собаки загризли⁴⁵⁸. Зачем ему итить из селенія? Не к стати ему видѣть Чистую Дѣву.

Дал бы Бог, чтоб сію Басню раскусили Монахи! Не всяк рожден к уединенію и Умозрѣнію.

Праздность, грусть, тоска, ах! многих погубила. Олень есть та ж скотина, только что в лѣсу живет. Библиа есть то же, что СФИНКС⁴⁵⁹. Она портит и мучит не познавшаго самого себе и слѣпца в собственном домѣ своем. Древній дурак Иксіон ухватился за пустой облакъ, осѣняющій Сестру Діеву,

вмѣсто Ея⁴⁶⁰. А на Актѣона, вмѣсто сладчайшїя Дїаниной Любви, попала Мечь и клятва потопнаго языка. Вот что дѣлают!

“Враги человѣку домашнїи его”⁴⁶¹.

ЛОНГ[ИН]. Здѣсь тщеславный Фаетон с шумом и с Колесницею с небес низвергается⁴⁶². Достоин! Достоин... Сѣл не на своем Мѣстѣ, презрѣвъ совѣтъ Отческїй:

“Досажденїе Мужа смиряет”. Притч[и]⁴⁶³.

Досажденїе значит: противиться Отцу.

Сей подобен Ёковлю сыну Симеону, отцовское ложе осквернившему и от отца проклятому⁴⁶⁴.

Да внимают сїе нахально засѣдающїе в Званїи! Пускай ражжуют и тѣ, кои тащатся с своею грязью на Колесницу Божїю, рожденную возить одну точїю Вѣчность, Кїота Господня.

ЕРМОЛ[АЙ]. О прекрасный Холм, приосѣненный!

Что за птички сидят на сухих вѣтвях?

ЛОНГ[ИН]. Пѣсня сея птицы дает знать, что пустынолюбная Горлица с своими дѣтьми воздыхает о своем Супругѣ. Пѣснь Ея из Исаїи:

“Воспою Возлюбленному пѣснь”⁴⁶⁵.

Вот под Деревом лежит ея любезный мертв! А от его богатый Ключ качает струи Вод, под Гору на Луга...⁴⁶⁶

Сей есть портрет Библии. Сія Колесница одного носит, а сія Вдова одного точію любит и воздыхает:

“БОГ Любви есть”⁴⁶⁷.

ГРИГ[ОРІЙ]. Скажи мнѣ, Аѳанасій: чего ты все смѣшся?

Я давно примѣтил. Что тебѣ смѣшно?

АѳАН[АСІЙ]. Смѣюсь твоим Купидоном⁴⁶⁸. Ты их множество собрал, помѣшав дѣло с бездѣльям, а Христіанство с Язычеством.

ГРИГ[ОРІЙ]. Не опасайся, друг мой. Вся чиста чистым⁴⁶⁹. Баснословныя Древних Мудрецов Книги есть то самая предревняя Богословія⁴⁷⁰.

Они также не-вещественное Естество Божіе изображали тлѣнными Фигурами, дабы не-видимое было видимым, представляемое Фигурами Тварей.

Скажи: каким Образом изобразиш мнѣ нетлѣннаго Духа существо, если не Младенцем крылатым? Крыла Его значат: не-прерывное, всю Вселенную движущее движеніе, а младенство намѣчает в нем то: “...Ты же тойжде еси...”⁴⁷¹

Может быть, отсюда родилось и Имя сіе: “БОГ”, что движенія, Вселенную движущаго так, как рѣки текущія, есть БЫГ непрерывный⁴⁷².

Если сіе изображеніе хулиш, скажи мнѣ: много ли ты разумѣеш Лотова с Дочерьми пьянство⁴⁷³? Іероним называет сіе Баснею. И, конечно, она тайно-образная, если Богословская⁴⁷⁴.

Всей Библии предметом сам только один БОГ. Тут Ей конец, до послѣднія черты.

Без Его она и лжива, и дурна, и вредна.

А с ним – вкуснѣе и прекраснѣе всѣх невѣст. Он Свѣт Ея грязи, как честь Алмазу – Блеск. Ты ж слышал, что и Малахіа поминает какія-то Божественныя Крыла:

“Исцѣленіе в крылѣх Его”⁴⁷⁵.

“Яко Орел покры гнѣздо свое”⁴⁷⁶.

И невѣста о братней Любви сказует:

“Крыла Ея Крыла огня”⁴⁷⁷.

Купидон – значит желаніе. Еллински: ἔρως.

Мудрецы их означали сим то, что самое любезнѣйшее в Мірѣ и Благородное.

Не знаю, друг мой: что такое разумѣеш чрез сіе слово? А мнѣ дай волю разумѣть с Невѣстою ТОГО:

“Гортань Его сладость,

и весь ЖЕЛАНІЕ”⁴⁷⁸.

“БОГ Любви есть”⁴⁷⁹.

Были и тогда, и нынѣ, и всегда мудрствующіе подло. Если называеш Купидона Бѣсом, не спорю... Дай же мнѣ в сем рыкающем Львѣ сыскать Сладость Сота⁴⁸⁰, а в Исполинѣ – корысти⁴⁸¹.

Развѣ ты никогда не слыхал, что такое к просвѣщающемуся Ёрусалиму
вопѣет Исáа?

“Иссеши Млеко Языков”⁴⁸².

“И поймут их Языцы, и введут на
мѣсто их, и наслѣдят, и умножатся
на Земли Божіи”⁴⁸³.

Видиш, что Израиля и Языцы ведут на Мѣсто его⁴⁸⁴. Если ж сего не
знаеш, то, конечно, слыхал то:

“Аще и что смертно испіют,
не вредит их”⁴⁸⁵.

Всякая ж Фигура есть смерть и яд языческій, если не исходит из нея ДУХ
ТОГО:

“В воню МѢРА твоего течем”⁴⁸⁶.

“ТОРТАНЬ Его сладость...”⁴⁸⁷

Просвѣщенное Духом Господним сердце взором маленькой травки и
крошечнаго Червячка возводится к Чувству Вѣчнаго, будто ўкусное
Гнѣздо, все влитое к себѣ, в Укус превращая, – не точію Языческими
Баснями, которыя тебѣ читать и не совѣтую. Я не виноват, что ты
беззубый, и за сѣ тебе не укаряю. Много жрать, а мало жевать – дурно.
Но –

“Не ядый ядущаго да не осуждает”⁴⁸⁸.

ЕРМОД[АЙ]. Взгляньте, пожалуйста, на великолѣпну Гавань! Издали
видну. А за нею на высокой горѣ Богатый Город, смотрящій на широту
морскую.

Без сумнѣнія, к той-то Гавани плывут три Корабли сіи с поднятыми
Флаками, управляемы Купидонами⁴⁸⁹.

ЛОНГ[ИН]. Смотри же, коль приличное сія Картина говорит!

“Господь прѣва сотворит теченія твоя”. Притч[и]⁴⁹⁰.

ЕРМ[ОЛАЙ]. Вот два прекрасные Мальчики! Конечно, они Купидоны. Один другаго на раменах несёт⁴⁹¹. Должен носимый носящему благодарить.

ЛОНГ[ИН]. Но ещё больше одолжён носящий носимому Другу.

ЕРМ[ОЛАЙ]. Для чего?

ЛОНГ[ИН]. Для того, что носящий слѣп, а носимый Очит. Един Человѣк, из двойх составлен. Пóдпись из Пáвла:

“Прилѣпляйся Господеви
едѣн Дух есть с Господем”⁴⁹².

ЕРМ[ОЛАЙ]. Помогите сему трудолюбцу. Упадёт под Бременем. Купидон цѣлую на раменах таскает Систему Мíра⁴⁹³.

ЛОНГ[ИН]. Не бойся!

ЯКОВ. Не опасáйся! Он в одной десницѣ и всѣ Копѣрниковы Мíры в забáву нóсит, лúчше Áтласа⁴⁹⁴. А Кто он? Се тот, что спрашивает Ёва:

“Гдѣ был еси, егда основáх Зѣмлю?”⁴⁹⁵

Но кто скажет: что значит Круг Мíра, со всѣх сторóн пронзѣн стрѣлами⁴⁹⁶?

ГРИГОР[ІЙ]. Что есть стрѣла, если не стремлѣніе? Что ж есть стремлѣніе, если не Божіе побуждѣніе, всю тварь к своему мѣсту и своим путем движущее?

Сіе-то значит составлять Мір и сей Машинѣ движѣніе давать.

Древнѣйшее Любомудрцов Речѣніе:

“Любовь составляет Мір”.

Поминает о сем и Цицерон, в Книжечкѣ о Дружбѣ⁴⁹⁷. Тот же вкус и в тѣх рѣчах:

“OMNIA VINCIT AMOR...”

“Все побѣждает Любовь”⁴⁹⁸.

О сей-то преблаженной и всѣм владѣющей Любви и Симпатіи Невѣста в «Пѣснѣ Пѣсней»:

“Крѣпка, яко смерть, Любовь⁴⁹⁹,

Жестока, яко Ад, Рѣвность;

Крыла Ея крыла Огня,

Угліе огненное Пламы Ея”⁵⁰⁰.

Теперь Наперсниково⁵⁰¹ Слово само изъяснилось:

“БОГ Любви есть”⁵⁰².

Я так же разсуждал о Ангелах Природы, называемых у Древних: ГЕНІОС⁵⁰³, коим они приносили приношенія, дабы сіи Ангелы были вождями в дѣлах Житія их.

ЕРМ[ОЛАЙ]. Сей Мальчик без крил, увѣнчанъ цвѣтовымъ вѣнцемъ, держащій Рогъ изобилія⁵⁰⁴, чуть ли не Ангелъ Природы.

ГРИГ[ОРІЙ]. Такъ. Но не бѣшенствомъ ли пахнетъ? Приносить Хранителю своему Ладанъ, вино, цвѣты, а не послѣдовать Ему туда, куда ведетъ Божій сей Наставникъ.

Самая ихъ Минерва, когда то же есть, что Натюра, тогда видно, для чего поставили Ее начальницею всѣхъ наукъ и художествъ? Знать-то, что всѣ науки и всѣ Книги родились отъ тѣхъ, кои за то принимались, самою Начальницею руководствуемы.

Между тѣмъ, разбирая древнихъ Любомудрцовъ тайно-образующіяхъ Божію Премудрость Картины, не видите на Главнѣйшемъ мѣстѣ, будто всѣми ими Образъ владѣющій ХРИСТОВЪ.

Вверху надписано:

“ОБРАЗЪ УПОСТАСИ ЕГО”⁵⁰⁵.

Внизу: “ІИСУСЪ ХРИСТОСЪ вчера и днесь...”⁵⁰⁶

Въ кругѣ, окружающемъ Голову ЕГО, сіе:

‘Ο ΉΩν. Сирѣчь:

СЫЙ⁵⁰⁷.

На взаимномъ мѣстѣ Образъ Пречистыя Матери Его. Вѣнецъ Ея отъ Звѣздъ. Подъ ногами Луна, система Мира и Змѣй, держащій во устахъ яблоко. Но въ рукахъ Ея цвѣтъ Лиліа, а въ сердцѣ сіяніе СВЯТАГО ДУХА. Задумчивъ и цѣломудренный взоръ⁵⁰⁸.

Вверху надписано:

“Сотвори мнѣ величіе, СИЛЬНЫЙ”⁵⁰⁹.

Внизу: “Радуйся, честнаго таинства Двери”⁵¹⁰.

Радуйся, премудрыхъ превосходящая разумъ.

Радуйся, вѣрныхъ озаряющая Смыслы”⁵¹¹.

*

Fabula

DE HAEDO ET LUPO TIBICINE⁵¹².

Reformata 1760-mo Anno, in Ludo Poëtico Zachárpoli.
Occasionem Fabulae dederunt quidam Discipuli, prorsus invitâ, ut ajunt,
Minervâ, discentes.

A Grege parvulus Haedus erat cum sorte relictus,
Exsilit ex Sylvis ecce repente Lupus!
Tentavit primò Fugam. Mox versus ad Hostem,

Tergori inhaesurum, Talia fatur ei:
“Haud ignoro quidem, tibi jam me in Ventre futurum,
Atque necesse mori. Sed miserere tamen.

Attamen hoc unum, moribundo cede roganti;
Nonnihil ut Tibiis mi modulere prius.
Dulciter ut Vitam concludam. Namque beari,

Scis, cum ipse es Sapiens, Omnia Fine bono".
Tum Lupus haec secum: "Nae Stultus ego! Hactenus haud scivi,
Esse mihi Dotem hanc". Incipit ergo statim.

Ast Haedus, modulante Lupo, curvare Choréas,
Artificem mulcens Laude subinde novum.
Turbine cum citior circumstat Utrumque Molossûm

Turba. Lupo Calamos excutit, atque Lupum,
Cincedo omisso, solum stimulum stimulare Choraulem
Incipiunt. Tandem saltat et ipse Lupus.

Prima Melanchaeteo, in Tergo Vulnêra ferit.
Ásbolus et Léucon, arripuère simul
Collo. At Theridamas, et Poemenis, haesit in Armo.

Latratû resonat, Aura serena nimis.
Cetera Turba coit, confertque in Corpore Dentes.
Vulneribus desunt jam Loca. At ille gemit,

Ipsam se obiurgans: "Cur, Pessime, Cantor haberi,
Cum Cocus es natus, tam bonus ambieras?
Nonne erat hoc satius, condire Haedos et Oves, quam

Tractare illotâ, Musica Sacra, Manu?
Dignus es hac Mercede!" Canes, in Corpore Rostris
Mersi, dilacerant. Ecce Corona Lupo!

AFFABULATIO.

Tu nihil invita dices, faciesve Minervâ⁵¹³.
Quae Natura negat, scilicet Illa fuge.
Si non es natus Musis, fuge discere Musas!
Heu! multos perdit, Fistula docta, Viros.
Paucos justa Parens, Musis Natura creavit.
Essene vis Felix? Sorte quiesce tua.

FINIS.

*

БА́СНЯ ЕСО́ПОВА.

Преображе́нна на но́вый Вид, Малоросси́йскими Фа́рбами, для Ученико́в Поэ́тики. 1760-го Го́да в Ха́рковѣ. Вина́ сея Ба́сни та, что мно́ги от Ученико́в, ни ма́ло к се́му не ро́ждённы, обуча́лися.

*

Козля́ от Ста́да оста́лось до Бѣса.
Се ж и Товáриш, бѣжи́т Волк из Лѣса!
Кину́лось было́ снача́ла в Утѣки.
Пото́м ста́вши, так сказа́ло Драпѣ́къ:
“Я зна́ю, что мнѣ́ нелзя́ мину́ть Смер́ти,
От твои́х Зубо́в. Но будь́ милосе́рдый!
Здѣ́лай, молю́ тя, ту́ Мило́сть еди́ну:
На Фле́йту́зѣ́ мнѣ́ загра́й на Кончи́ну.
Чтоб́ моя́ мнѣ́ Жизнѣ́ увѣ́нчалась́ ми́ла.
Сам Му́дрый, зна́ешь, что в Концѣ́ вся́ Си́ла...”⁵¹⁴
“Не зна́л я сего́ во мнѣ́ Квалите́та⁵¹⁵”,
Волк себѣ́ мы́слит... Пото́м Минаве́та⁵¹⁶
На́чал надува́ть, а пляса́ть Козля́тко,
Во́лка Хвала́ми подма́зуя гла́дко.
Вдруг Ю́рта Соба́к, как Вихр, вкруѓ их ста́ла.
Музикáнту з Рук и Фле́йта упáла.
Просто́ до Во́лка. Сей той́ щипне́т, вку́сит.
И сам Капелме́йстр⁵¹⁷ пляса́ть уже́ му́сит.
Вдруг Черногри́вка хвата́ за Поясни́цу,
А Жук с Бѣ́лком за Го́рлову Цѣ́вни́цу.
Кудла́й да Гривко́ упя́ли́ся в Бе́дра.
Вопль́ разда́ется в До́линах от Ве́дра.
Еще́ ж наспѣ́л Хвост. Сюда́ ж Ры́ло пха́ет.
Не дотóлпятся. А он́ возды́ха́ет.
“На что́ (сам себѣ́) стал ты́ Капелме́йстром?
Прокля́тый! з Роду́ родивши́сь Кохме́йстром⁵¹⁸.
Не лу́чше ль Ко́зы справля́ть до Росóлу?
Неж заво́дити Музикáнску Шко́лу.
А! а! Достóйно!...” А Соба́ки, Ры́ла
Пото́пивши, рвут. И так Смерть́ пости́гла.

ПРИКА́ЗКА.

Не ревну́й в том, что не да́нно от Бога.
Без Бога́ (зна́ешь) ниже́ до Поро́га⁵¹⁹.
Аще́ не ро́ждён? Не суй́ся в Нау́ку.
Ах! премного́ сих́ вѣ́чно па́ли в Му́ку.

Не многих Мати породила к Школѣ.
Хочь ли быть щаслив? Будь сыт в своей Доль⁵²⁰.

КОНЕЦ.

Сія о Музыкантѣ Волкѣ Казка успѣла до того, что Пастырь Дѣбрый, Иоасаф Миткѣвич⁵²¹, больше 40 Отраков и Юнош свободил от Училищнаго Їга во Путь Природы их, ревнуя Человѣколюбію, не Тщеславію.

Семѹ и Аз ревную, написах Книжицу «Алфавит Мира».

Григорій Сковорода]

Цей діалог Сковорода написав у 1775 р. До початку 1960-х рр. твір був відомий лише в кількох списках. За одним із цих списків його було вперше опубліковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. У ході підготовки академічного видання творів Сковороди 1961 р. у відділі письмових джерел Державного історичного музею в Москві було віднайдено й автограф «Алфавиту». Де зберігається цей автограф зараз, з'ясувати не вдалося. Подаємо за фотокопією автографа, яка зберігається в бібліотеці Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України.

¹ Назва діалогу віддзеркалює стару й дуже популярну ідею про світ як розгорнуту книжку. В українській бароковій літературі, крім діалогу Сковороди, є ще кілька творів під назвою «Алфавит»: «Алфавит духовный» Ісаї Кошинського чи Дмитра Туптало (уже на початку XVIII ст., як свідчить передмова-присвята Афанасія Миславського до видання «Алфавиту...» 1713 р., точно не знали, хто саме написав цей трактат, а «Житіє иже во святых отца нашего Димитрія, митрополита Ростовскаго чудотворца» стверджує, що автором твору є Дмитро Туптало [див.: Сочиненія святого Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1786. – Ч. 1. – Арк. 15]), «Алфавит собранный...» Івана Максимовича та інші.

² Див. прим. 34 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон».

³ Див. прим. 57 до циклу «Сад божественных гѣсней».

⁴ Див. прим. 58 до циклу «Сад божественных гѣсней».

⁵ Див. прим. 59 до циклу «Сад божественных гѣсней».

⁶ Це – варіант 9-ої пісні циклу «Сад божественных гѣсней». Він відрізняється від того варіанта, що входить до циклу, першою строфою.

⁷ “Знайдено гавань – Христа. Тіло і світе, прощайте. / Годі тріпати мене. Маю вже спокій певно” (пер. Леоніда Ушкалова). Сковорода подає варіацію на тему двовірша з роману Алена Рене Лесажа «Історія Жіля Блаза із Сантільяни». Див. прим. 449 до рубрики «Листи до Михайла Івановича Ковалинського», а також прим. 134 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».

⁸ Див. прим. 1 до діалогу «Кольцо».

⁹ Сковорода має на думці діалог «Кольцо».

¹⁰ Ідеться про Степана Івановича Тев'яшова. Див. прим. 1 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».

¹¹ Книга Псалмів 76 (77): 6.

¹² Фалесові приписує цей вислів, зокрема, Діоген Лаєрцій (I, 40): “Йому ж таки [Фалесові] належить приказка ‘Пізнай себе’, – хоч Антисфен у «Переємствах» стверджує, нібито сказано це було Фемоноєю, а привласнено Хілоном” [див.: Діоген Лаєртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 75].

¹³ Ця теза перегукується з думкою Сенеки про те, що не гріх уважати за свою знайдену кимось істину. Так, про цитовані ним Епікурові сентенції Сенека в «Моральних листах до Луцілія» (XIV, 17) казав: я “і хвалити їх люблю, і присвоювати собі дозволяю” [Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 69].

¹⁴ Ця думка, що її не раз висловлював Сковорода, дозволяє розглядати його науку в стратегії “вічної філософії”, як те робить Елізабет фон Ерדманн у своїй книзі «Несхожа схожість» [див.: Erdmann E. von. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005]. Поняття *philosophia perennis* запровадив 1540 р. Августин Стойхус у своєму трактаті «De perenni philosophia». Тим часом концепт “вічної Божої мудрості” можна знайти і у святих отців, і в Якоба Беме та німецьких пієтистів, і в неоплатоніків доби Відродження, зокрема в Марсіліо Фічіно та Піко делла Мірандоли, і в популярного письменника-єзуїта Атанасія Кірхера, і в багатьох інших. Зрештою, *philosophia perennis* має за першоджерело коло ідей Платона й може по праву розглядатися як характерна риса платонізму, чийм яскравим представником в Україні був Григорій Сковорода. Недаром він не раз підкреслював, що Божа Премудрість є спільною для всіх віків і народів. Як гадає фон Ердманн, до традиції “вічної філософії” Сковорода, найвірогідніше, прилучився під час своєї закордонної мандрівки. Можливо, він запозичив цей концепт навіть безпосередньо з трактату Стойхуса «De perenni philosophia». Однак концепт “вічної філософії” Сковорода, звісно, знав іще задовго до того, як вирушив у мандрівку дорогами Європи. Він міг знайти його і в писаннях святих отців, і в творах старих українських авторів. Власне кажучи, думку, згідно з якою поганська філософія не суперечить Біблії, оскільки як одна, так і друга мають за джерело божественний Логос, уперше висловив іще Філон Олександрійський – один із найулюбленіших філософів Сковороди. Перегодом Юстин Мученик ототожнить Логос із Христом. Спаситель постане тут вічним Словом, до якого причетний увесь людський рід. Так само розмірковував і Климент Олександрійський, котрий у своїх «Строматах» не раз наголошував на єдності біблійної мудрості з мудрістю Стародавньої Греції, Єгипту, Вавилону, Персії, Ассирії, Індії. Саме у святоотцівській версії думка про “безпочатковість істини” була знана в Україні ще за старокиївської доби. Це гідні засвідчити такі пам’ятки тогочасної літератури, як «Ізборник Святослава» 1073 р., «Шестоднев» Іоана Екзарха або переклад хроніки Георгія Амартола, в якому сказано, що славетні грецькі філософи (Анаксагор, Піфагор, Платон) запозичили свої знання в єврейських мудреців. Перегодом ця ідея не раз і не два буде зринати також у творах найяскравіших інтелектуалістів кола Києво-Могилянської академії. Так, Стефан Яворський говорив про божественне походження логіки, Митрофан Довгалецький – про божественне походження поезії, а вчитель Сковороди Георгій Кониський стверджував, що всі науки та мистецтва були надані Богом Адамові, а потім поширилися від нього до Ноя, від Ноя та його синів – до халдеїв і євреїв, від євреїв до єгиптян, від них до греків, від греків до римлян і так далі [докладніше див.: Ушкалов Л. Translatio studii // Ушкалов Л. Світ українського бароко: філологічні етюди. – Харків, 1994. – С. 31–42].

¹⁵ Плутарх (гр. Πλούταρχος) (бл. 45 – бл. 127 рр.) – видатний давньогрецький письменник і філософ, автор «Порівняльних життєписів» та «Моралій», дуже популярний у старій

Україні (Іван Максимович, наприклад, стверджував, що в ділянці моральної філософії Плутарх не має собі рівних [див.: Максимович І. Θέατρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 143]), один із найулюбленіших письменників Сковороди. Недаром Сковорода переклав аж п'ять трактатів Плутарха: «Про Боже правосуддя», «Про смерть», «Про те, що треба остерігатися боргів», «Про жадобу до багатства», «Про спокій душі». Зберігся тільки останній переклад. У передмові-присвяті до нього Сковорода розглядав Плутарха як справжнього “християнина до Христа”. У діалозі «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира» Сковорода, покликаючись на Плутарха, говорить про гасло “Пізнай себе” на Аполлоновому храмі в Дельфах, у цьому ж таки діалозі, вслід за Плутархом, згадує про Сократового даймона (“янгола-охоронця”), рясно цитує Плутарха в листах до Михайла Ковалинського [див. про це: Дложевський С. Плутарх у листуванні Сковороди (до проблеми літературних джерел Сковороди) // Памяти Г. С. Сковороди (1722–1922): Збірка статтів. – Одеса, 1923. – С. 85–97]. Плутарх близький Сковороді найперше своєю проповіддю спокою, який є найголовнішим моральним обов'язком філософа, платонічними настановами, інтересом до символіки тощо.

¹⁶ Плутарх згадує про це в кількох своїх творах, наприклад, у трактаті «Про єї в Дельфах», де є, зокрема, такі слова: “Адже бог звертається тут до кожного з нас начебто з приятним вітанням: ‘Пізнай самого себе’, яке має не менший сенс, аніж ‘Здрастуй!’” [див.: Плутарх. Об єї в Дельфах // Плутарх. Исида и Осирис. – Киев, 1996. – С. 90]. Джерело цього міркування – діалог Платона «Хармід» (164d) [див.: Платон. Диалоги. – Москва, 1986. – С. 310]. Старі українські письменники досить часто говорили про цей напис на Дельфійському храмі. Варто пригадати хоч би «Арістотелівські проблеми» Касіяна Саковича, де той писав: “На мою думку, найбільша мудрість, найвища філософія і найпотрібніша теологія є пізнання самого себе. Всі, хто хотів догодити Богові, проводили своє життя, вивчаючи цю сентенцію й роздумуючи над нею. Навіть стародавні погани, які жили на світі лише за законами природи, настільки шанували і вихваляли цю цінну сентенцію, що, намалювавши золотими літерами γνῶσι σεαυτόν, повісили її як пророкування оракула на храмі Аполлона в Дельфах, щоби, споглядаючи її, приходити до пізнання самого себе” [Сакович К. Арістотелівські проблеми // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 338; див. також: Радивиловський А. Огородок Марії Богородиці. – Київ, 1676. – С. 623; Максимович І. Θέατρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 336]. А Дмитро Туптало використав цей епізод, змальовуючи свою “віртуальну” мандрівку до Стародавньої Греції: “...и се вижду во Аѳинѣх нѣкоего мужа честна, от самыя верхнія одежды філософа знатна. Кто таков, спрашиваю. Солон філософ, главен той в філософѣх. Сказуют его быти единого от седми премудрѣйших мудрецов греческих... Той філософ Солон пришед к капищу своему еллинскому, пишет на дверех великими писмены; аз же созади издалеча стоя и смотря, чту пишемое, и написа сице: ‘Знай себе самаго’. Для чего ты, о філософе, то написал еси на дверех капища вашего? Для того, рече, понеже множество народа сему на всяк день проходит. Всяк убо во двери сія входяй, да чтет по вся дни. И кая сила словес тѣх? ...Положи во умѣ своем испытаніе таково: кто еси ты? откуда? и камо грядеши?” [Туптало Д. Слово в субботу четвертыя недѣли Великаго поста // Сочиненія святаго Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1782. – Ч. 1. – Арк. 41].

¹⁷ У діалозі «Кольцо» Сковорода подав оригінальну версію історії про Едіпа та сфінкса. Див. прим. 217 до діалогу «Кольцо».

¹⁸ Етимологічно слово Σφίγξ пов'язане з дієсловом σφίγγω – “зв'язувати”.

¹⁹ Пор., наприклад: “От древних [сфінкс] поставлялся при входѣ храмов для означенія святости таинств вѣры” [Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. XLVI]. Про це писав свого часу й Плутарх у трактаті «Про Ізиду та Озіріса»: мовляв, єгипетські жерці “виставляють перед храмами сфінксів на знак того, що їхня наука про божество приховує в собі таємну мудрість” [Плутарх. Об Исиде и Осирисе // Плутарх. Исида и Осирис. – Киев, 1996. – С. 11].

²⁰ Сковорода має на думці слова: ѿ всѣхъ клѣдѣзи, ѿже ѿскопѣша рабѣ ѡтца єгѡ, во время ѡтца єгѡ, заградѣша ꙗко фѣлѣстіиамъ (Перша книга Мойсеева: Буття 26: 15).

²¹ Ця фраза в Мойсеевих книгах зринає 4 рази. Див.: Друга книга Мойсеева: Вихід 23: 21; П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 4: 9; 6: 12; 8: 11.

²² Ця фраза в Мойсеевих книгах зринає 9 разів. Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеева: Вихід 10: 28; 34: 12; П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.

²³ Фразу свѣтъ въ дѣніѣ взято з Книги пророка Осії 10: 12.

²⁴ Див. прим. 34 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон».

²⁵ Послання св. ап. Павла до римлян 7: 14.

²⁶ Можливо, Сковорода має на думці слова з 9-ої пісні п'ятниці 3-го тижня Великого посту (ірмос інший). Пор.: “Φῶς, καὶ ζωὴ καὶ παντοκράτορ, ἡ τρισηλίος Μονάς, Θεός τε καὶ Κύριος...”, – тобто “Свѣт и жизнь и вседѣтель, трисолнечное єдинство, Бог же и Господь...”. У 1-му гласі канону на полунощницю схожі фрази зринають не раз: “Єдино тя пою трисолнечное єстество”; “Поем тя, єдиноначалнаго Бога и трисолнечнаго”; “Возсіѣй ми богоначаліє трисолнечное”; “Нынѣ єстество єдинственное богоначаліє трисолнечное”; “єдинственнаго и трисолнечнаго божества”; “трисолнечный и єдиноначальный Боже” [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 5 (зв.)–7].

²⁷ Друга книга Мойсеева: Вихід 3: 14.

²⁸ Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: плоть не пользуетъ ничтѣже.

²⁹ Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до галатів 3: 28. Пор.: нѣсть мѣжескій полъ, ни жѣнскій.

³⁰ Див. прим. 1 до діалогу «Наркисс».

³¹ “Хиromантик” – той, хто займається хіромантією (від гр. χείρoς – ‘рука’ та μαντεία – ‘гадання’), тобто пророкує по капілярних та флексорних лініях на долоні, по зовнішньому вигляду руки тощо. Розквіт хіромантії в Європі припадає на XVI–XVII ст.

³² Можливо, Сковорода має на думці слова: ѿ свѣтъ во тмѣ свѣтитсѣ, ѿ тмѣ єгѡ не ѡбѣтъ (Євангелія від св. Івана 1: 5).

³³ Євангелія від св. Луки 15: 9.

³⁴ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.

³⁵ Євангелія від св. Івана 8: 56.

³⁶ Книга Ісуса Навина 5: 13.

³⁷ Книга Йова 42: 5.

³⁸ Неточна цитата з Книги Псалмів 120 (121): 1. Пор.: Возведѣхъ ѡчи мои въ горы.

³⁹ Євангелія від св. Івана 12: 41. У Книзі пророка Ісаї найближчими до цих слів є такі: видѣша славу мою (Книга пророка Ісаї 66: 19).

⁴⁰ Неточна цитата з Книги пророка Даниїла 10: 5. Пор.: видѣхъ, ѿ сѣ, мѣжъ єдинъ.

⁴¹ Неточна цитата з Книги пророка Захарії 2: 1. Пор.: ѿ возведѣхъ ѡчи мои ѿ видѣхъ, ѿ сѣ, мѣжъ, ѿ въ рѣцѣ єгѡ...

⁴² Євангелія від св. Матвія 28: 17.

⁴³ Дії св. апостолів 7: 56.

⁴⁴ Книга Екклесіястова 2: 14.

⁴⁵ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 17: 24. Пор.: *ѡчи же безѣмнѡго на концѣхъ зѣмий.*

⁴⁶ Неточна цитата з Книги Псалмів 55 (56): 7. Пор.: *тїи пѡтѣ мои сохрѡнѡтъ.*

⁴⁷ Євангелія від св. Івана 4: 22.

⁴⁸ Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 15. Пор.: *бл҃гостї вѣдѣши єгѡ пѡтѣ.*

⁴⁹ Парафраза Євангелії від св. Марка: 4: 41. Пор.: *вѣтрѣ и море послабшають єгѡ.* Див. також: Євангелія від св. Матвія 8: 27; Євангелія від св. Луки 8: 25.

⁵⁰ Фразу *дѣхъ вѣтры* взято з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 4: 13.

⁵¹ Сковорода має на думці звернені до Сципіона та Лелія слова Катона з Ціцеронового діалогу «De senectute» (ii, 5): “Quocirca si sapientiam meam admirari soletis, quae utinam digna esset opinione vestra nostroque cognomine, in hoc sumus sapientes, quod naturam optimam ducem tamquam deum sequimur eique paremus”, – які він переклав так: “И так естьли вам моя мудрость удивительна (дай Бог, чтоб вы не ошиблись, а я бы достоин был прозываться мудрым), в сем она состоит, что я естественным уставам, как самому Богу, повинуюсь и не противлюсь”.

⁵² Друга книга Мойсеева: Вихід 23: 21; П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 4: 9; 6: 12; 8: 11.

⁵³ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *и воззрѣтъ на сїѡнъ ѡчи наши* (Книга пророка Михея 4: 11).

⁵⁴ Парафраза або Книги пророка Ісаї 42: 16 (пор.: *сѡтворѣ ѡмѣ тѣмъ во свѣтѣ и стрѡпшѣна вѣ правѣ*), або Євангелії від св. Луки 3: 5 (пор.: *и вѣдѣтъ стрѡпшѣна вѣ правѣ, и ѡстрѣи вѣ пѣти глѡди*).

⁵⁵ Парафраза Книги Псалмів 83 (84): 8. Пор.: *Пѡйдѣтъ ѡ силы вѣ силѣ.*

⁵⁶ Ці слова є, наприклад, у Горация (Послання, I, 2, 40): “Dimidium facti qui coepit habet” (у перекладі Андрія Содомори: “Хто розпочав – половину зробив” [Квінт Гораций Флакк. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 181]), у Сенеки (Моральні листи до Луцілія, XXXIV, 3): “...недарма кажуть: ‘Початок – наполовину зроблене діло’” [Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклад з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 130]), в Еразма Роттердамського (“добрий початок – половина роботи” [Еразм Роттердамський. Похвала глупоті. Домашні бесіди / Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. – Київ, 1993. – С. 198]) та інших знаних Сковородою авторів. Пор. також народні прислів'я: “Добрий почыток – половина діла” [Франко, № 30609]; “Добре начало половину діла вкачало” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 271]; “Доброе начало – половина дела” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 495] тощо.

⁵⁷ Насправді ці слова належать Григорію Богослову. Пор.: “Ἀρχὴν ἀπάντων καὶ τέλος ποιοῦ Θεόν” [Patrologiae cursus completus. Series graeca / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 1857. – T. 37. – Col. 908A]. Можливо, ім'я Фалеса зринає тут з огляду на те, що ця фраза перегукується зі славнозвісним Фалесовим окресленням Бога, як того, “що не має ані початку, ані кінця” [див.: Фрагменти ранніх грецьких філософів. – Москва, 1989. – Ч. 1: От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики. – С. 109].

⁵⁸ Липці – велике село під Харковом, засноване в 1656 р. Свого часу – сотенний осередок Харківського полку. На час його відвідин Сковородою основу населення складали так

звані “військові обивателі” (колишні слобідські козаки). Перебуваючи в Липцях, Сковорода мешкав у відставного поручика Олексія Івановича Авксентьєва. Тут філософ працював, зокрема, над діалогами «Алфавит» та «Кольцо» [див.: Ніженець А. М. Про оточення Г. С. Сковороди у Липцях і Валках (70–80-і роки XVIII ст.) // Радянське літературознавство. – 1983. – № 2. – С. 28–29].

⁵⁹ Апокаліпсис 1: 8.

⁶⁰ Фраза *слыши, илю* чотири рази зринає в П'ятій книзі Мойсеевій: Повторення Закону: 5: 1; 6: 4; 9: 1; 27: 9.

⁶¹ Друга книга Мойсеева: Вихід 23: 21; П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 4: 9; 6: 12; 8: 11.

⁶² Перша книга Мойсеева: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеева: Вихід 10: 28; 34: 12; П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.

⁶³ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 13: 10. Пор.: *себѣ же знаящїи премѣдри (сѣть)*.

⁶⁴ Пісня над піснями 1: 7.

⁶⁵ Див. прим. 1 до віршованої оповідки «Fabula».

⁶⁶ Див. прим. 3 до віршованого діалогу «Разговор о премудрости».

⁶⁷ Можливо, ідеться про діалог Сковороди «Разговор пяти путников о истинном щастии в жизни».

⁶⁸ Див. прим. 65 до діалогу «Наркісс».

⁶⁹ Про Сомнаса йдеться в 36-ій главі Книги пророка Ісаї.

⁷⁰ Це прізвище утворене від гр. *πίθηξ, πίθηκος* – ‘мавпа’.

⁷¹ Парафраза Книги пророка Ісаї 59: 8. Пор.: *и пѣти мирнаго не познаша*.

⁷² Сковорода виводить слово *нещастіє* зі сполуки *не с частію*. Див. його подальші міркування: “И сіе-то есть быть щасливым, познать себе, или свою природу, взятыся за свою долю и пребывать с частию себя сродною от всеобщей должности”.

⁷³ Парафраза Книги Псалмів 141 (142): 6. Пор.: *Возвѣхъ къ тебѣ, гдѣ, рѣхъ: ты єси ѹпованїе мое, часть моѹ єси на землѣ живыхъ*.

⁷⁴ Див., наприклад: *покрыетъ тѣ бжїе начало* (П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 33: 27).

⁷⁵ Див., наприклад: *Не ѹзритъ мене ѡко видѣщаго мѣ* (Книга Йова 7: 8).

⁷⁶ Див., наприклад: *Іакоже щедритъ ѡтець сыны, ѹщедри гдѣ болющихѣ єго* (Книга Псалмів 102 (103): 13).

⁷⁷ Див., наприклад: *Избѣвитель же ѣхъ сильный, гдѣ вседержитель ѣма ємѣ* (Книга пророка Єремїї 50: 34).

⁷⁸ Див., наприклад: *ѣзъ єсмь гдѣ* (Друга книга Мойсеева: Вихід 7: 5).

⁷⁹ Див., наприклад: *самъ же царь всѣмъ сщмымъ въ водахъ* (Книга Йова 41: 25).

⁸⁰ Див.: *велика совѣта аггѣл* (Книга пророка Ісаї 9: 6).

⁸¹ Див.: *Ахѹмъ вѣннимъ ѹтверді мѣ* (Книга Псалмів 50 (51): 14).

⁸² Див.: *И стрѣхъ посю вѣдщїй тѣ* (Друга книга Мойсеева: Вихід 23: 27).

⁸³ Див.: *второй чѣвѣкъ гдѣ съ нѣсѣ* (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 47).

⁸⁴ Див., наприклад: *Подъ всѣмъ нѣкомъ началство єго, и свѣтъ єго на крилѣ землѣ* (Книга Йова 37: 3).

⁸⁵ Див., наприклад: *Стрѣхъ гдѣнь возвеселитъ сѣрдце и дастъ веселїе и радость* (Книга Ісуса, сина Сирахового 1: 12).

⁸⁶ Див., наприклад: *и аще ѹбѣхъ вѣдетъ тѣ сынъ міра, почіетъ на нѣмъ міръ вѣшъ* (Євангелія від св. Луки 10: 6).

⁸⁷ Перша книга Мойсеева: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеева: Вихід 10: 28; 34: 12; П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.

⁸⁸ Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 12: 23. Пор.: **Воний крѣпцѣ**.

⁸⁹ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 26: 20. Пор.: **вни́дите во хрáминѣ вáшѣ**.

⁹⁰ Євангелія від св. Луки 8: 39.

⁹¹ Послання св. ап. Павла до римлян 8: 9.

⁹² Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 47.

⁹³ Очевидно, Сковорода має на думці слова Христа: **ми́ръ мѡй дамъ вáмъ** (Євангелія від св. Івана 14: 27).

⁹⁴ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 3: 26. Пор.: **гдѣ во вѣдетъ на всѣхъ пѣтѣхъ твоихъ**.

⁹⁵ Неточна цитата з Книги Псалмів 1: 6. Пор.: **пѣтъ нечестивыхъ погнѣнетъ**.

⁹⁶ Пор. приказу: "Всяко ремесло честно, кроме воровства" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 523].

⁹⁷ Сковорода ототожнює тут Церкву та суспільство [див. про це: *Ушкалов Л.* Себепізнання // *Ушкалов Л.* Українське барокове богومислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. – Харків, 2001. – С. 141–155].

⁹⁸ Слово *officium* у таких значеннях не раз зустрічається у творах римських класиків, зокрема в Ціцерона.

⁹⁹ Книга Ісуса, сина Сирахового 30: 23.

¹⁰⁰ Це слово написано на березі навпроти цитати.

¹⁰¹ В українській філософії XVII–XVIII ст. аналіз субстанційно суцього передбачав (як і в Арістотеля на схоластів) осягнення *першопричин*. Наприклад, Іоаникій Галятовський писав: "Четыри причины находятся у философов, без которых нѣчего на свѣтъ не можетъ стати. Першая причина чинячая... Другая причина у философов ест матеріальная, с которой якая речъ стается... Третья причина у философов ест формальная, которая дает истность вшелякой речи... Четвертая, ostatняя, причина у философов ест финальная, для которой якая речъ стается" [Галятовский І. Ключ разумѣнія. – Київ, 1659. – Арк. 230–233; докладний розгляд питання про *першопричини* див., наприклад, у першій книзі першої частини «Фізики» Феофана Прокоповича: *Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 119–190].

¹⁰² Див. прим. 67 до циклу «Басни Харьковскія».

¹⁰³ Фразу **вѣнѣцъ рáдости** взято з Книги Ісуса, сина Сирахового 1: 11; 6: 32; 15: 6.

¹⁰⁴ Неточна цитата з Другої книги Мойсеевої: Вихід 23: 20. Пор.: **И сѣ, ѡзъ послѡ ѡггѡ моего прѣдъ лицѣмъ твоимъ**. Див. також: **Сѣ, ѡзъ посылаю ѡггѡ моего, и призритъ на пѣтъ прѣдъ лицѣмъ моимъ** (Книга пророка Малахії 3: 1).

¹⁰⁵ Неточна цитата з Другої книги Мойсеевої: Вихід 23: 21. Пор.: **воний сѣвѣ и послѡшай ѡго, и не ѡслѡшайсѣ ѡво: не ѡбниѣтсѣ во тѣвѣ, ѡма во моѣ ѡстѣ на нѣмъ**.

¹⁰⁶ Друга книга Мойсеева: Вихід 23: 21.

¹⁰⁷ Євангелія від св. Івана 15: 5.

¹⁰⁸ Неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 12: 1–2. Пор.: **Нетлѣнный во дѣхъ твоѣхъ ѡстѣ во всѣхъ. Тѣмже завѣждающихъ помяѡ ѡбличаѣши, и въ нѣхъже согрѣшajúтъ, воспоминаѡ ѡуиши, да премѣнившесѣ ѡ слѡбы вѣрзуютъ въ тѣ, гдѣ**.

¹⁰⁹ Євангелія від св. Луки 17: 21.

¹¹⁰ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 10: 36. Пор.: **И вразѣ чѡлѡвѣкѡ домишнин ѡго**.

¹¹¹ Перша книга Мойсеєва: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеєва: Вихід 10: 28; 34: 12; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.

¹¹² Друга книга Мойсеєва: Вихід 23: 21; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 4: 9; 6: 12; 8: 11.

¹¹³ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 6: 33. Пор.: *Ии́дите же прѣ́жде цѣ́твѣа бѣ́а.*

¹¹⁴ Євангелія від св. Матвія 6: 10.

¹¹⁵ Євангелія від св. Матвія 6: 10.

¹¹⁶ Див. прим. 197 до циклу «Басни Харківські».

¹¹⁷ “Не проси у Бога дощу, а проси урожаю” [*Номис*, № 7270].

¹¹⁸ В українській традиції хліборобство споконвіку ставилось вище за всі інші ремесла. Див., наприклад, поезію Климентія Зиновіїва «О ратаях, або теж о пашущих хлѣб людех»: “Над всѣ ремесла потребнѣйшее подобно / пахарство, же тоє всему свѣту выгодно” [*Климентій Зіновієв*. Вірші. Приповіді посполиті. – Київ, 1971. – С. 131].

¹¹⁹ Лат. *pictura* – ‘малювання, картина, зображення’.

¹²⁰ Гр. *σχολή* – ‘заняття, навчання; дозвілля, спокій’. Див. прим. 427 до рубрики «Листи до Михайла Івановича Ковалинського» (лист № 52).

¹²¹ Можливо, це парафраза Першої книги Ездри 7: 28. Пор.: *рѣка бѣ́а бл҃га́а на мнѣ́.*

¹²² Можливо, Сковорода має на думці слова: *и́же бо вохоще́тъ дрѣ́тъ бы́ти мѣ́рѣ, вѣ́рѣтъ бѣ́ити бы́вѣтъ* (Соборне послання св. ап. Якова 4: 4).

¹²³ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *рѣ́бѣ ѣ́сть хрѣ́стовѣ́* (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 7: 22).

¹²⁴ Цій темі Сковорода присвятив байку «Пчела и Шершень».

¹²⁵ Концепт “мертва душа”, що буде, можливо, не без впливу Сковороди правити за назву славетної поеми Миколи Гоголя [див.: *Tschyżewskij D. Skovoroda – Gogol’* (Y. G. Shevelov zum Geburtstag) // *Die Welt der Slaven. Vierteljahrsschrift für Slavistik*. – Wiesbaden, 1968. – Jg. XIII. – Hft. 1. – S. 318–325], бере свій початок у східнохристиянській традиції [див.: *Вайскопф М.* Гоголь и Сковорода: Проблема “внешнего человека” // *Советское славяноведение*. – 1990. – № 4. – С. 36–45]. Хоча, з другого боку, тут чимало важили й інші джерела. Скажімо, Мелетій Смотрицький, говорячи про “мертві душі”, покликався на Августина: “Чимало є таких, каже [Августин], що в живих тілах носять мертві душі” [*Smotryc’kyj M.* Kazanie na znamienityy pogrzeb przezacnego y przewielebnego męża, pana y oycza Leontego Karpowicza // *Collected Works of Meletij Smotryc’kyj / With an Introduction by David A. Frick*. – Cambridge, Mass., 1987. – Vol. 1. – P. 244].

¹²⁶ Докладніше Сковорода говорить про це в листі до Василя Максимовича.

¹²⁷ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *цѣ́твѣ́е бѣ́іе внѣ́трѣ́ всѣ́х ѣ́сть* (Євангелія від св. Луки 17: 21).

¹²⁸ Пор.: “Його й шило голило, а наша і бритва не бере” [*Номис*, № 1693]; “Багатого і серп голить, а вбогого і бритва не бере” [*Франко*, № 1251]; “Багатого і серп голить, а бідного й бритва не бере”; “Ваше й шило голить, а наш і ніж не бере”; “Його й шило голило, а наша бритва не бере” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожиттєвий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут, 1963. – С. 117, 194].

¹²⁹ Українські філософи та богослови XVII–XVIII ст. уважали, що мистецтво, зокрема й малярське, є “певним наслідуванням (imitatio) природи” [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 152], а митець, “наче другий Бог, кує в людських душах замінені субстанції речей” [*Довгалецький М.* Поетика (Сад поетичний). – Київ, 1973. – С. 37; див. про це: *Ушкалов Л.* Метафізика образу // *Ушкалов Л.* Світ українського бароко: філологічні етюди. – Харків, 1994. – С. 3–10].

¹³⁰ Див. прим. (11) до притчі «Убогій Жайворонок».

¹³¹ Сковорода має на думці стародавній спартанський звичай: якщо якусь слушну думку виказував чоловік, який не відзначався належною моральністю, то ту ж саму думку просили висловити іншу людину, котру всі шанували.

¹³² Пор. латинську приказку: “*Hostium munera – non munera*” (“Гостинці ворогів – не гостинці”) [Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л. Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 160]. Можливо, Сковорода натякає тут і на “данайські дари”, що про них згадував Вергілій в «Енеїді» (II, 49), де Лаокоон говорить: “*Timeo Danaos et dona ferentes*” (у перекладі Михайла Білика: “данаїців боюсь і з дарами прибулих” [див.: Публій Вергілій Марон. Енеїда / З латинської переклав Михайло Білик; переклад звірів і зредагував Борис Тен. – Київ, 1972. – С. 44]. Ця фраза за часів Сковороди належала до риторичної топіки [див.: Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 439]. Крім того, Сковорода міг мати на думці емблему «Троянський конь» (підпис: “Под видом вѣры. Под предлогом благочестія. Specie religionis”) [див.: Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 44–45].

¹³³ Див. прим. 192 до циклу «Басни Харьковскія».

¹³⁴ Ця історія трапилася з перським володарем Артаксерксом. В українській літературі старшої доби її переказував, зокрема, Софроній Почаський [див.: Почаский С. Εὐχαριστηριον, або Вдячність ясне превелебнѣйшому в Христѣ его милости господину отцу кир Петру Могиль // *Титов Хв. Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків.* – Київ, 1924. – С. 304].

¹³⁵ Цю історію Сковорода міг запозичити зі збірки «Спутник и собесѣдник веселых людей» (Москва, 1773), що є перекладом німецького видання 1769 р. «*Vademecum für lustige Leute*». Тут є сюжет про те, як бургундський селянин Канон подарував ріпу Людовікові XI-му [див.: Сиваченко М. До коментування «Алфавита мира» Г. С. Сковороди // Сиваченко М. Над текстами українських письменників. – Київ, 1985. – С. 20–22; пор.: Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Составители: Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – Ленинград, 1979. – С. 346 (1689A)]. Крім того, цей самий сюжет Сковорода міг знати також із «Домашніх бесід» («Гамірний бенкет») Еразма Роттердамського [див.: *Эразм Роттердамский. Разговоры за просто / Пер. с лат. С. Маркиша.* – Москва, 1969. – С. 303–304].

¹³⁶ Сковорода має на думці слова: дхъ ѣстѣны, єгѡже мѣръ не мѡжетъ прѣлѣти, ѣкѡ не видѣтъ єгѡ, ниже знаєтъ єгѡ: вы же знаєте єгѡ, ѣкѡ въ вѣсъ превѣщаетъ ѡ въ вѣсъ вѣдѣтъ (Євангелія від св. Івана 14: 17).

¹³⁷ Парафраза Першої книги царств 16: 7. Пор.: ѣкѡ чѡлѡвѣкъ зрѣтъ на лицѣ, вѣтъ же зрѣтъ на сѣрдцѣ.

¹³⁸ Очевидно, Сковорода має на думці слова: Гласъ гда, сокращающаго кѣдры: ѡ стрѣетъ гда кѣдры лѣванскѣа (Книга Псалмів 28 (29): 5).

¹³⁹ Сковорода має на думці слова: Не можете чашѣ гдню пити ѡ чашѣ вѣсовскѡю: не можете трапѣзѣ гдней причащатисѣ ѡ трапѣзѣ вѣсовскѣй (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 10: 21).

¹⁴⁰ Фразу дхъ стрѣха вѣтъ взято з Книги пророка Ісаї 11: 3.

¹⁴¹ Можливо, це парафраза Соборного послання св. ап. Якова 3: 14–15. Пор.: ни лжѣте на ѣстинѣ: нѣстъ сѣа премѣдрѡсть свѣше низходѡщи, но зѣмна, дхшѣвна, вѣсовска.

¹⁴² Парафраза Євангелії від св. Марка 9: 40 та Євангелії від св. Луки 9: 50. Пор.: Ѣже во нѣстъ на вы, по вѣсъ єсть.

¹⁴³ Парафраза Послання св. ап. Павла до римлян 3: 29. Пор.: *Или ѡдѣеѡтъ вѣтъ тоѡкии, а не ѡ ѡзыѡковѣ; Ѣи, ѡ ѡзыѡковѣ.*

¹⁴⁴ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *И грядѣтъ сожгоша ѡгнемѣ со всѣмѣ, ѣже вѣ въ немѣ, кромѣ златѣ ѡ сребрѣ, мѣди ѡ желѣзѣ, ѡже ѡдѣша въ домѣ гдѣнь внестѣ гдѣви* (Книга Ісуса Навина 6: 23).

¹⁴⁵ Про сотника Корнилія – першого серед поган, хто увірував у Христа, див.: Дії св. апостолів 10: 1–31. Перегородом Корнилії стане святителем, сповідником, єпископом Кесарії Палестинської.

¹⁴⁶ Ідеться про Ізіду (гр. *Ἴσις*) – одну з головних богинь єгипетської міфології, доньку бога землі Геба (чи бога сонця Ра) та богині неба Нут, (згідно з пізнішими переказами) сестру й дружину Озіріса, богиню родючості й материнства. Під добу еллінізму Ізіду ототожнювали, зокрема, з Афіною [див.: *Липинская Я., Марциняк М.* Мифология Древнего Египта / Пер. с польс. – Москва, 1983. – С. 196–197]. Старі українські письменники згадували про Ізіду не раз. Наприклад, Феофан Прокопович писав: “...вони поховані ще тоді, коли приносили жертви Ізіді, найдавнішій єгипетській богині...” [Прокопович Ф. *Натурфілософія, або Фізика* // Прокопович Ф. *Філософські твори*: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 408].

¹⁴⁷ Афіна (гр. *Ἀθηνᾶ*) – грецька богиня, покровителька мистецтв та розуму. Римляни ототожнювали її з Мінервою.

¹⁴⁸ Див. прим. 3 до віршованого діалогу «Разговор о премудрости».

¹⁴⁹ Геній (гр. *γένιος*, лат. *genius*) – творчий дух всесвіту, опікун людини; відповідник “даймона”.

¹⁵⁰ Сковорода вдається тут до так званого “евгемерівського” способу тлумачення персонажів стародавньої міфології, згідно з яким, поганські боги є не ким іншим, як людьми, обоженими після смерті. “Евгемерівський” підхід до грецької та римської міфології був дуже поширений у старій українській літературі. Варто пригадати хоч би «Книгу житій святих» Дмитра Туптала: “Не за сіє ли Сократ ваш осужден бысть от Аѡин испити яд смертныи, яко многія боги отметае, а ихже вы богами безсмертныи нарицаете, в началѣ Діа, богов началнѣйшаго, отцеубійца и купнородныя сестры своея мужа, но не в Критѣ ли он пребываше? и не зрится ли тамо даже до днесь гроб его? Посидіон же ваш не бѣше ли старѣйшина разбойников, и хищник, и губитель, – и того гроб не в Калавріи ли обрѣтается?” [Туптало Д. *Книга житій святих*. – Київ, 1705. – Арк. 362 (зв.)]. Єдина відмінність між Тупталом і Сковородою полягає в тому, що Туптало тлумачить героїв грецької міфології як поганих людей, а Сковорода – як гарних [див. про це: *Ушкалов Л.* З історії української літератури XVII–XVIII століть. – Харків, 1999. – С. 169–171; *Ушкалов Л.* Дмитро Туптало та Григорій Сковорода: про одну паралель акад. Миколи Сумцова // *Ушкалов Л.* Сковорода та інші. Причинки до історії української літератури. – Київ, 2007. – С. 184].

¹⁵¹ Гр. *κακοδαίμων* – ‘той, хто перебуває під владою злого духа; нещасливець’.

¹⁵² Гр. *κακοδαίμονια* – ‘божевілья; нещастя’.

¹⁵³ Див. прим. 86 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».

¹⁵⁴ Цю приказку з посиланням на Горація подав у своїх «Адагіях» Еразм Роттердамський (І. 1. 42). Фраза “*invita Minerva*” є також у трактаті Ціцерона «Про обов’язки» (І, XXXI, 110).

¹⁵⁵ Пор.: “Без Бога ні до порога” [*Номис*, № 7; *Франко*, № 865]; “С Богом хоть за море, а без Бога ни до порога” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 36].

¹⁵⁶ Меркурій (лат. *Mercurius*) – римський бог, покровитель торгівлі.

¹⁵⁷ Діана (лат. *Diana*) – римська богиня, покровителька лісів, гір, полювання, вічна цнотливиця. Ця богиня, як сказано в словнику Памви Беринди, “от дня названа ест, для того, же має ясность, подобную днєви” [Беринда П. Лексікон славеноросскій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 351]. У християнській традиції її часто порівнювали з Дівою Марією. Наприклад, в українській бароковій поезії Марію не раз називали “слъчною Діаною”, “святою Діаною”, “золотою Діаною”, “краснѣйшою Діаною” тощо [див.: Перетц В. Н. Историко-литературные исследования и материалы. – Т. I. Из истории русской песни. – Ч. 1. Начало искусственной поэзии в России. Исследования о влиянии малорусской виршевой и народной поэзии XVI-XVIII в. на великорусскую. К истории «Богогласника». – Санкт-Петербург, 1900. – С. 227]. Див., наприклад: “Видѣв Захарія во церков идущу / Родителей Дѣвья днес тамо грядущу, / Чистую Панну в руцѣ пріимаєт / Слѣчну Діанну Богу отдаєт / На службу” [Українсько-руський архів. Т. IX. Матеріяли до історії української пісні і вірші: Тексти й замітки / Вид. М. Возняк. – Львів, 1913. – С. 206; пор.: Грушевський М. Кілька духовних віршів з Галичини // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – 1896. – Т. XIV. – Кн. VI. – С. 14]. Схоже потрактування образу Діани характерне також для емблематики. Варто пригадати хоч би малюнок № 164 «Діана с козерогом» зі збірки «Symbola et emblemata» (підпис: “Чист и непорочен. Мудрый управляет звѣздами. Interget vitae scelerisque purus”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 42–43].

¹⁵⁸ Пор., наприклад, з думкою Інокентія Гізеля: “и в еллинских учениях иногда истинныя и здравому разуму служащія повѣсти, яко злато посредеѣ блата, обрѣтаются” [Гизель І. Мир с Богом чоловіку. – Київ, 1669. – Арк. 5 (передмова, б. п.)].

¹⁵⁹ Сковорода має на думці слова Євангелії від св. Луки 15: 8: *Или каѣ женѣ ииѣщи дѣсѣтъ дрѣхѣиѣ, ѣще погубиѣтъ дрѣхѣиѣ ѣдиѣиѣ, не вжиѣетѣ ли свѣтѣиѣника, и пометѣтѣ хрѣминѣиѣ, и ищѣтѣ приѣжнѣиѣ, дондѣже ѡбрѣщѣтѣ.*

¹⁶⁰ Очевидно, Сковорода має на думці історію про титанів, які повстали проти Зевса й були покарані за це. Див. прим. 3 до поезії «Похвала астрономії». Про богоборних “исполинов”, котрі, як писав Євсей Памфіл (Церковна історія, 1, 2, 18), “замислили відгородитися від неба стінами й у дикому безумстві збиралися йти війною на Всевишнього” [Євсей Памфіл. Церковная история. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 17], ідеться також у Біблії (див., зокрема: Перша книга Мойсеева: Буття 6: 4). Інша слов’янська назва біблійних “исполинов” – “гіганти” [див.: Могила П. Євхологiон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 344 (третя пагін.)], а українська – “велетни” [див.: Климентій Зіновійв. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 292–293].

¹⁶¹ Ця думка походить із фрагмента Сапфо: “ὁ μὲν γὰρ καλὸς ὅσον ἰδεῖν πέλεται / ὁ δὲ κάγαθος αὐτίκα καὶ καλὸς ἔσται”. У перекладі Марії Габлевич: “Хто гарний, є гарний очам, / А добрий стане так само гарний” [Габлевич М. 2600 років гендерної лінгвістики // Сапфо: Збірник статей / Упоряд. Олена Галета, Євген Гулевич (Центр гуманітарних досліджень Львівського національного університету ім. Івана Франка). – Львів, 2005. – С. 160 (“Соло триває... нові голоси”, № 2: Тарас Лучук, “Catullus versus Sappho: переклад поза контекстом гендерної лінгвістики”: Лекція-2003 на пошану Соломії Павличко)]. Слід сказати, що Сапфо була добре відома в старій українській літературі. “Кажуть, – зазначав, наприклад, Іпатій Потій, – що знаний грецький поет Піндар написав якось вірші, де було надзвичайно багато всіляких прикладів та порівнянь, і подарував їх ученій панні на ім’я Сапфо. Однак та дівчина замість подяки присоромила його, мовивши, що вченим людям такими прикладами варто користатися, неначе присмачками або сіллю, щоб не занадто пересолити...” [Росієу Н. Odpis na list nieiakięgo kleryka ostrozkiego bezimennęgo //

Памятники полемической литературы в Западной Руси. – Санкт-Петербург, 1903. – Кн. 3. – Ст. 1054]. Свідченням природної єдності добра та краси для старих українських богословів був сюжет гріхопадіння. Допоки Адам та Єва не знали гріха, вони мешкали в раю нагими й не соромились своєї наготи, бо “самое их безстрастие и невинность быше им аки одѣяніе прекрасно” [Туттало Д. Лѣтопись // Сочинения святого Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 39]. Це свідчить про те, що “чужда бо нагость всякія стамоты быше, и красота естественная доволнолѣпотно сіяше... А внегда преступити заповѣдь Господню Євы ради Адаму, и нагость срамом облечеса, даже требовати ей смоковнаго листвіа ко покровенію, и красота доброты лишися своєю...” [Полоцький С. Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 403].

¹⁶² Див. прим. 108 до циклу «Басни Харьковскія».

¹⁶³ Гр. *μάνια* – ‘натхнення’.

¹⁶⁴ Плутарх розказує цю історію в 10-му параграфі трактату «Про Сократового демона» (580e10–f8) [див.: *Плутарх*. Сочинения. – Москва, 1983. – С. 509].

¹⁶⁵ Пор.: “С Богом хоть за море, а без Бога ни до порога” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 36]; “Без Бога ні до порога” [Номис, № 7; Франко, № 865].

¹⁶⁶ Сковорода алегорично тлумачить розказану Плутархом історію про Сократа й свиней.

¹⁶⁷ Пор. зі словами Епіктета (бл. 50 – бл. 130 рр.): “‘Це – філософ’. А чому? ‘Та він же носить потертий плащ і довге волосся’” [Епиктет. Беседы // Вестник древней истории. – 1976. – № 2. – С. 224], або з латинськими (“Barba crescit, caput nescit” [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 49]) чи українськими (“Борода не робить мудрим чоловіка” [Франко, № 1474]) приказками.

¹⁶⁸ Можливо, Сковорода переказує тут слова Пакувія з «Аттічних ночей» Авла Геллія: “Бо не може бути нічого більш негідного й незносного..., аніж коли ледарі й нероби, прикрившись бородою та плащем, перетворюють моральну науку й користь філософії на вправну балаканину та дуже красномовно засуджують пороки, будвши наскрізь ними пройняті...” [Авл Геллий. Аттические ночи // Памятники поздней античной научно-художественной литературы II–V века. – Москва, 1964. – С. 281]. Крім того, схожу картину змальовував також Лукіан у своєму діалозі «Ікароменіпп, або Захмарний політ» (29), де Зевс, мавши на думці філософів, каже таке: “Ці люди поділились на школи, вигадали різноманітні лабіринти міркувань і називають себе стоїками, академіками, епікурейцями, перипатетиками й іншими ще більш кумедними іменами. Прикрившись славним ім’ям Добročесності, наморщивши лоби, довгобороді, вони розгулюють по світу, приховуючи свій негідний спосіб життя пристойною зовнішністю. Тим самим вони дуже нагадують акторів у трагедії: зніміть із них маску та шите золотом вбрання – і перед вами постане нікчемний чоловічок, годний за сім драхм грати на сцені” [Лукиан из Самосаты. Избранная проза. – Москва, 1991. – С. 489–490]. Зрештою, цей мотив характерний і для ранньохристиянської традиції. Він є, наприклад, в «Апології» (I, 4) Юстина Мученика (“поміж тими, котрі носять ім’я та одяг філософів, є також люди, які не роблять нічого, що б личило їхньому званню” [Святого Иустина Апология I // Ранние отцы Церкви: Антология. – Брюссель, 1988. – С. 275]).

¹⁶⁹ Поширений емблематичний образ. Він є, зокрема, в амстердамській збірці «Symbola et emblemata» (№ 211) під назвою «Орел сидящий на главѣ оленя» (підпис: “Настоит побѣда. Его бѣгом егж умерщвляю. Instante victoria”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 54–55].

¹⁷⁰ Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 3: 16. Пор.: **Не вѣстє ли, ѡкъ хрѣмъ бжїй єстє, ѡ дхъ бжїй живєтъ въ васъ;**

¹⁷¹ Див. прим. 146.

¹⁷² Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.

¹⁷³ Див. прим. 44 до циклу «Сад божественныхъ гдѣсей».

¹⁷⁴ Див. прим. 144 до діалогу «Наркісс».

¹⁷⁵ Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: **дхъ єсть, ѡже ѡживляєтъ, плоть не пользуетъ ничтѡже.**

¹⁷⁶ Див. прим. 157.

¹⁷⁷ Юпітер (лат. *Iuppiter*) – римський верховний бог.

¹⁷⁸ Нептун (лат. *Neptunus*) – римський бог, покровитель морів.

¹⁷⁹ Цю саму думку виказували й інші старі українські письменники. Наприклад, Стефан Яворський писав, що стародавні епікурейці та стоїки, “яже ум чововчєскїй сказует и чувства являют, сих держахуся, а яже ум превосходят, тая, аки баснорѣчїе нѣкое, отметаху. Сїя єсть вѣры пагуба вселютѣйшая” [Яворський С. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 356].

¹⁸⁰ Неточна цитата з Книги пророка Агтея 2: 10. Пор.: **мїръ дшїи.**

¹⁸¹ Згадаймо, наприклад, що писав про це Герасим Смотрицький: “А кому на свѣтъ може быти тайно, же з греков философы, з греков богословцы увєсь свѣт маєт...” [Смотрицький Г. Ключ Царства Небесного // Українська література XIV–XVI ст. – Київ, 1988. – С. 219; див. про це: Ушкалов Л. Translatio studii // Ушкалов Л. Світ українського бароко: філологічні етюди. – Харків, 1994. – С. 33–36].

¹⁸² Див. прим. (11) до притчі «Убогій Жайворонок».

¹⁸³ Див.: Книга пророка Єзекїї 1: 16, наст.

¹⁸⁴ Дії св. апостолів 17: 23.

¹⁸⁵ Парафраза Дій св. апостолів 17: 23. Пор.: **сєгò ѡзъ проповѣдѡю вѣмъ.**

¹⁸⁶ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Бжє о́тцєвъ ѡ гдїи мѣти твоєѡ, сотворївий всѡ словомъ твоимъ** (Книга Премудрості Соломонової 9: 1).

¹⁸⁷ Сковорода має на думці слова: **Первыи чововчѣкъ ѡ зємїи, перстєнь: вторыи чївѣкъ гдѣ съ нѣсє** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 47).

¹⁸⁸ Сковорода має на думці слова: **Тѡкожде ѡ воскреснїє мєртвыхъ: сѣєтсѡ въ тлѣнїє, востаєтъ въ нетлѣнїи** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 42).

¹⁸⁹ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до римлян 1: 22. Пор.: **глїгòлюєсѡ вѣтїи мѡдри, ѡбѡродѣша.**

¹⁹⁰ Перше послання св. ап. Павла до коринтян 1: 20.

¹⁹¹ Ропськ – старовинне містечко на Стародубщині, на річці Снов, тепер у Брянській обл. Російської Федерації.

¹⁹² Пор.: “И медведя учат, не только человека” [Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – Москва, 1956. – Т. IV. – С. 528].

¹⁹³ Ідеться про «Басню Есопову» Сковороди.

¹⁹⁴ Капельмейстер (нім. *der Kapellmeister*) – керівник та диригент хору чи оркестру.

¹⁹⁵ Танцмейстер (нім. *der Tanzmeister*) – керівник танцювального колективу.

¹⁹⁶ Очевидно, Сковорода має на думці сюжет про ведмедя, який вчиться танцювати [див.: Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Составители: Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – Ленинград, 1979. – С. 76 (151)].

¹⁹⁷ Пор.: “*Lupus malus ovium custos*” (“Вовк – поганий сторож овець”) [Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смунова Л., Латун Л. Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та

англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 186]; “Біда вівцям, де вовк пастушить”; “Біда череді, як вовк за пастуха” [Франко, № 2893, 30951]; “Худо овцам, где волк в пастухах” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 226].

¹⁹⁸ Єронім (*Hieronymus*) Стридонський (340/350–419/420 pp.) – великий західний богослов і аскет, автор Вульгати – латинського перекладу Біблії. У старій Україні був дуже шанований і як теолог [див., наприклад: *Галатовський І. Месяя правдивий.* – Київ, 1669. – Арк. 144], і як мовознавець, імовірний творець слов’янської абетки, про що сповіщали такі авторитетні джерела, як хроніки Мартіна Бельського [див.: *Bielski M. Kronika.* – Warszawa, 1764. – S. 314] та Олександра Гвагніна [див.: *Gwagnin A. Kronika Sarmacyi Europskiej.* – Warszawa, 1768. – S. 314], і як взірцевий латиномовний письменник [див.: *Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т.* – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 158]. Користувалися популярністю, зокрема, його біблійні коментарі [див.: *Сакович К. Трактат про душу // Пам’ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст.* – Київ, 1988. – С. 469], листи [див.: *Калиновский С. Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы.* – Киев, 1987. – С. 201, 248; *Прокопович Ф. Натурфилософия, або Физика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т.* – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 302], апокрифічне «Сказаніє учителя церковнаго Іеронима святаго о Юдѣ, предателѣ Господа нашего Иисуса Христа» [див.: *Памятки українсько-руської мови та літератури. Апокрифи і легенди з українських рукописів / Зібрав, упорядкував і пояснив І. Франко.* – Львів, 1899. – Т. II. – С. 345–346] тощо.

¹⁹⁹ Така фраза є в листах св. Єроніма (ad Rusticum monachum CXXV, 8 [937]): “Mihi OPPIDIUM carcer, et solitudo paradisi est” [Patrologiae cursus completus. Series latina / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 1864. – Т. 22. – Col. 1076].

²⁰⁰ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 6: 8.

²⁰¹ Гра слів: лат. *Cato* (Катон) – ім’я (cognomen) кількох славетних давньоримських діячів (Марк Порцій Катон Старший, Марк Порцій Катон Молодший та інші), а *catus* – ‘кіт’.

²⁰² Пор.: “Ів би кіт рибу, а в воду не хоче”; “Кіт риби прагне, а сіти не тягне”; “Люби кіт рибу, а в воду не хоче” [Франко, № 14877, 14883, 14904]; “Ласа кішка до риби, та в воду лізти не хоче” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 421]; “Лакома кошка до рыбки, да в воду лезть не хочется” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 504].

²⁰³ Див. прим. 32 до трактату «Начальная дверь ко християнскому добронравію».

²⁰⁴ Авраам народився 1996-го, а помер 1821 р. до н. е.

²⁰⁵ З ім’ям римського бога Сатурна (лат. *Saturnus*) пов’язане уявлення про “золотий вік”. Сковорода міг узяти цей образ, скажімо, із 433-го малюнка збірки «*Symbola et emblemata*», що має назву «Кленовое и пальмовое древо с плодами, и Сатурн между ними, изображающий златой вѣкъ» (підпис: “Нельзя сего надѣяться. Тщетно не ожидай, дабы сіе время снова возвратилось. Spereare nefas”) [див.: *Емблемы и символы избранные.* – Санкт-Петербург, 1788. – С. 110–111].

²⁰⁶ Пор.: “Больному все горько” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 398]; “Хорому все гирке” [Франко, № 26920].

²⁰⁷ Схожа думка є в «Моральних листах до Луцілія» Сенеки: “А скільки ще й таких нещасливців, які хитаються між страхом перед смертю та муками, що їх завдає життя: не хочуть жити, але й померти не годні” (IV, 5); “...ні жити не хочемо, ані вмерти: життя нам осоружне, смерть – страшна” (LXXVI, 11) [Луцій Анней Сенека. Моральні листи до

Луцілія / Переклад з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 43, 257]. Є й українська приказка: “Жити – мучитись, а вмирати не хочеться” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 15].

²⁰⁸ Це – варіант 7-ої строфи 24-ої пісні циклу «Сад божественных пѣсней».

²⁰⁹ Парафраза Дій св. апостола 17: 20. Пор.: *стрѣнна во нѣкаѣ влѣгѣши во ѡушеса нѣша*.

²¹⁰ Про це писав, зокрема, Євагрій Понтійський у своєму «Слові про духовну роботу» [Patrologiae cursus completus. Series graeca / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 1858. – Т. 40. – Col. 1224C]: “Біс смутку [бес уныния], що його називають також ‘полуденним’ (Пс. 90: 6), є найважчим серед усіх бісів” [Творения аввы Евагрия. Аскетические и богословские трактаты. – Москва, 1994. – С. 97]. Сковорода добре знав творчість Євагрія й цитував його по-грецькому в листі до Михайла Ковалинського, датованому вереснем – жовтнем 1763 р. [див. про це: *Ушкалов Л., Марченко О.* Зняття антитетики “Афін” та “Єрусалима” на терені вчення про “безначальну істину” (Про цитування Євагрія Понтійського в одному з листів Григорія Сковороди) // *Ушкалов Л., Марченко О.* Нариси з філософії Григорія Сковороди. – Харків, 1993. – С. 53–70]. Окрім того, у молитовних текстах, поруч зі згадкою про “біса полуденного”, зринає також фраза “дух унынія” [див.: *Могила П.* Євхологій, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 171 (друга пагін.)].

²¹¹ Див. прим. 78 до трактату «Начальная дверь ко християнскому добронравію».

²¹² Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 21: 3. Пор.: *зѣвы львѣвы зѣвы єгѣѡ, ѡубнѣвѣици дѣшы чловѣчи*.

²¹³ Парафраза Соборного послання св. ап. Якова 3: 4–5. Пор.: *се, ѡ кораблѣхъ велицыхъ сѣще ѡ ѡ жестокыхъ вѣтрѡхъ заточѣни, ѡбращѣются малымъ кормилцею, ѡможе стремленіе правѣщихъ хѡчетъ: такожде же ѡ ѡзыкъ малъ ѡудъ єсть, ѡ великий хвалится*.

²¹⁴ “Движимость непрерывная” виступає у Сковороди відповідником лат. *mobile perpetuum*.

²¹⁵ Книга пророка Єремії 17: 9.

²¹⁶ Фраза *сѣмѣ слѡѣ* зринає в Книзі пророка Ісаї 14: 20.

²¹⁷ Таке розуміння природи Святого Письма в старій Україні зазвичай пов'язували з наукою Філона Олександрійського (бл. 25 р. до н. е. – 50 р. н. е.). Наприклад, Іоанікій Галатовський переказував Філона так: “литера позверхное писмо єсть яко тѣло, а закрытое его розумѣне єсть яко душа невидимая” [Галатовський І. Месія правдивий. – Київ, 1669. – Арк. 352 (зв.)–353]. Сковорода високо цінував Філона й покликався на нього у своїх творах. Мабуть, найбільший вплив на Сковороду Філон справив у ділянці гносеології. Зокрема, саме Філон започаткував науку про об'явлення Бога “в трьох світах” (природі, людині та Біблії), він-таки вперше почав символічно трактувати Святе Письмо, намагаючись узгодити його з грецькою філософією. Символічно Філон потрактував (так само, як і Сковорода) навіть поняття творення (креації). Крім того, Філон обстоював такі важливі для Сковороди ідеї, як “обоження” (*θεωσις*), людина-мікрокосмос, “внутрішня людина”, Софія-Премудрість Божа, преекзистенція матерії тощо. Для науки Філона (як і Сковороди) характерний питомо платонівський дуалізм. Філон-таки запровадив до богослів'я й прикметну для Сковороди антитетичну модель думання [див.: *Čyževskij D.* Skovoroda-Studien: II. Skovorodas Erkenntnislehre und Philo // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1933. – Bd. X. – S. 47–60].

²¹⁸ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до римлян 11: 34. Пор.: *Ктѡ вѡ разѡмѣ ѡмѣ гдѣнь;*

²¹⁹ Пор.: “Ехал в Казань, а заехал в Рязань” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 449].

²²⁰ Сковорода має на думці слова: Прише́лъ же ли еси́ въ сокрѣ́вниці снѣ́жнаѧ, ѿ сокрѣ́вниці грѣ́днаѧ ви́дѣти ли еси́; (Книга Йо́ва 38: 22).

²²¹ Див. прим. (1) до діалогу «Разглагол о древнем мірѣ».

²²² Це – емблематичний образ. Наприклад, малюнок риби-“причепи” є в збірнику німецького письменника Йоахіма Камерарія «*Symbola et emblemata*» (Нюрнберг, 1590–1604) [див.: Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту і передне слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 98]. Цей образ не раз зринає й у творах українських письменників XVII–XVIII ст. Наприклад, Кирило Ставровецький згадує про ремору, коли говорить про себепізнання (“...в нашем плаванні духовном грѣх, яко ремора, прилнувши к душѣ, застановляет ладію упованія нашего и не дает плынути до блаженнаго пристанища, аж потреба пуститися навклирови в глубину сердца, сирѣчь самою совѣстію обличити своє паденіє и познати свой грѣх, яко возбраняет ми ити до живота вѣчнаго” [Транквіліон-Ставровецький К. Євангеліє учителное. – Рахманів, 1619. – Арк. 213]), а Іван Максимович – у ході розмови про ідеал мудрого володаря (“...умѣреннѣ слѣпотное правленія желаніє содержи, никако не уничижай, всѣм со страхом благоутаждай, всегда воспоминай реченную притчу: и влас малѣйшій тѣнь свою имѣет. Изрядно се изображается сим знаменієм, сієст реморы, держала двоих рыбак, корабля кормилу прилѣпшейся, з написанієм: ‘Малыми великая удержуется’, – зѣло бо малѣйшая ремора рыбка есть, едва двоядна, кормилу корабля прилѣпшиися, жестокотекущій корабль удержует и воспящяет” [Максимович І. Θέατρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 319]).

²²³ Можливо, Сковорода має на думці історію, що її переказав Пліній Молодший у своїх «Листах» (IX, 33), про дружбу хлопчика та дельфіна [див.: Дамоклів меч. Антична новела. – Київ, 1984. – С. 178–179], або розказану Клавдієм Еліаном («Про природу тварин», VI, 15) історію про те, як дружили й померли разом юнак з міста Іаса та дельфін [див.: Дамоклів меч. Антична новела. – Київ, 1984. – С. 119–120].

²²⁴ Це – відомий емблематичний образ. Див., наприклад, 336-ий («Пѣтух над львом»; підпис: “Причиняю страх найсильнѣйшему. Заставляю дрожать найотважнѣйшаго. Tremorem injicio fortissimo”) та 410-ий («Пѣтух прогоняє льва»; підпис: “Пришел, видѣл, побѣдил. Довольно его видѣть, чтоб побѣдить. Veni, vidi, vici”) малюнки зі збірки «*Symbola et emblemata*» [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 84–85, 104–105].

²²⁵ Як свідчить Діоген Лаертій (VIII, 10), думку про те, що “дружба – це рівність”, першим виказав Піфагор [Діоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 335]. Пор. латинську приказку: “*Amicitia aequalitas*” (“Дружба – це рівність”) [Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л. Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 42].

²²⁶ Див. прим. 108 до циклу «Басни Харківські».

²²⁷ Парафраза Євангелії від св. Луки 17: 21. Пор.: **Се** во, **црѣтвіє** **вѣїє** **внѣтрѣ** **васѣ** **ѣсть**.

²²⁸ Див. прим. 82 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».

²²⁹ Див. прим. 100 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».

²³⁰ Див. прим. 36 до циклу «Басни Харківські».

²³¹ Див. прим. 162 до циклу «Басни Харківські».

²³² Див. прим. 119 до діалогу «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)».

²³³ Мотив розпізнання людської природи за її “тінню” в нашій літературі був знаний і до Сковороди. Приміром, Антоній Радивилівський писав таке: “Хвалена была у аѡенчиков устава, з которои, хотячи аѡенчикове своих дѣтей склонность приржоную до якои речи в

молодых лѣтех познати, певных нѣкоторых днѣй, гдѣ всѣх ремесников варстаты отворенны были, розные в себѣ начиня маючіе, выводили оных, пилю сѧ присматруючи, на который кто з дѣтей их варстат очи свои обернет, на которых ремесников пилю поизрит. Что обачивши, познавали, до чого кто мѣл прироженную склонность; если кто очи свои обернул на варстат, гдѣ начине было до войны належное, и простер руцѣ свои до луку, до шаблѣ, доходили през тое, и ж мѣл быти воином. Если кто глянул на варстат, гдѣ были книги, и простер руку до Аристотеля, Гомера, доходили, и ж мает быти поетом и филозофом добрым" [*Радивилівський А. Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 216–217*].

²³⁴ Фраза вѣ силѣ своѣй не раз зринає в Біблії. Див., наприклад: *Гдѣ сотворѣвый зѣмлю вѣ силѣ своѣй* (Книга пророка Єремії 51: 15).

²³⁵ Сковородинський образ фонтана можна розглядати як свого роду відповідь на запитання Августина, подане в його «Сповіді» (1. III. 3): «Чи ж охоплюють Тебе небо й земля, оскільки Ти виповнюєш їх? А може, Ти їх виповнюєш, але ще лишається якась маленька частинка Твоєї істоти, тому що вони не охоплюють Тебе всього? А де ж Ти виливаєш те, що лишилося з Твоєї істоти після виповнення неба й землі? А може, Ти не потребуєш, щоби будь-що містило Тебе, Тебе, що охоплюєш усе, тому що те, що Ти виповнюєш, Ти виповнюєш, вміщаючи в собі? Бо не посудини, повні Тебе, надають Тобі стійкості; адже, хоча б вони й розбилися, Ти не виливаєшся. А коли Ти розливаєшся понад ними, то Ти не падаєш на землю, а нас підіймаєш угору; Ти не розсипаєшся, а нас громадиш. Але чи те все, що Ти виповнюєш, Ти виповнюєш цілою своєю істотою? Чи, може, тому, що ті всі речі не можуть охопити Тебе цілого, охоплюють тільки частинку Тебе, і ту саму частинку охоплюють одночасно всі? Чи, може, кожна річ охоплює якусь відповідну частину, більші охоплюють більші, а менші охоплюють менші? Та чи ж є в Тобі якась частинка більша, а якась частинка менша? Чи, може, Ти всюди цілий, і ніяка річ не охоплює Тебе всього?» [*Святий Августин. Сповідь / Пер. з латини Ю. Мушака. Вид. 3. – Київ, 1999. – С. 4–5*].

²³⁶ Сковорода має на думці просвітницьке гасло всеосяжної «рівності» людей, котре означало для нього цілком неприйнятну «універсальну несродність» [див.: *Ерн В. Ф. Григорий Саввич Сковорода. Жизнь и учение. – Москва, 1912. – С. 309*].

²³⁷ Сковорода має на думці Федрову байку «Улєсливий Осел та Господар» [див.: *Федр. Байки / Упорядкування, передмова, переклад і примітки Володимира Литвинова. – Київ, 1986. – С. 125–127*]. Зрештою, сюжет про віслюка, який, наслідуючи собаку, спробував поцілувати свого хазяїна, був відомий і в фольклорній традиції [див.: *Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Составители: Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – Ленинград, 1979. – С. 87 (214)*].

²³⁸ У діалозі Еразма Роттердамського «Гамірний бенкет» є історія про те, як слуга, який зняв вошу з одягу Людовіка XI-го, отримав у нагороду сорок золотих. Побачивши це, інший слуга за якийсь час удав, що вчинив королеві ту саму послугу. Але за неї він отримав сорок ударів батоном [див.: *Эразм Роттердамский. Разговоры за просто / Пер. с лат. С. Маркиша. – Москва, 1969. – С. 304–305*].

²³⁹ Див. прим. 278 до діалогу «Кольцо».

²⁴⁰ Можливо, це парафраза підпису під 541-м малюнком зі збірки «*Symbola et emblemata*», що має назву «Венера вручає Купидону своє письмо». Підпис такий: «Держай, и все будет. Будь смѣл и отважен, и здѣлается. Aude, et fiet» [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 136–137].

²⁴¹ Ідеться про Сковороду як автора «Басни Есоповой».

²⁴² Пор.: “С Богом хоть за море, а без Бога ни до порога” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 36]; “Без Бога ні до порога” [Номис, № 7; Франко, № 865].

²⁴³ Афабуляція (лат. *affabulatio*) – як переклав це слово сам Сковорода наприкінці діалогу, – означає “приказка”. У старих українських поетиках слово *афабуляція* пояснювали так: “Зазвичай байка поділяється на дві частини: проміфій, тобто вступна розповідь чи власне байка, та епіміфій, тобто застосування розповіді (*affabulationem*), де прямо викладено те, чого навчає байка” [Prokopowicz Th. De arte poetica libri III ad usum et institutionem studiosae iuventutis roxolanae. Dictati Kioviae in orthodoxa Academia Mohileana. Anno Domini 1705. – Mohiloviae, 1786. – Р. 65].

²⁴⁴ Ця афабуляція повторюється наприкінці тексту разом із перекладом самого Сковорода.

²⁴⁵ Пор.: “За Богом пойдешь, добрый путь найдешь” [Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – Москва, 1956. – Т. III. – С. 543].

²⁴⁶ Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 10. Останнє слово має форму: б'гови.

²⁴⁷ Трохи неточна цитата з П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 28: 66–67. Пор.: і вѣдѣть живѡтъ твоѣи висѣшь предъ очима твоѣма, и ѡубоѣшися во дни и въ ноѣщи, и не вѣдѣши вѣры ѣти житїю твоєму: Зѣтра речеши: какъ вѣдѣть вѣчеръ; и въ вѣчеръ речеши: какъ вѣдѣть ѡутро; ѿ страха сѣрдца твоего, иже ѡубоѣшися, и ѿ видѣнїи очесъ твоихъ, иже ѡзриши.

²⁴⁸ Сковорода має на думці слова: якъ о́релъ покрьї гнѣздо своє, и на птенцы своѣ возлеѣ (П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 32: 11).

²⁴⁹ Про це писав Пліній Старший у своїй «Природознавчій історії» (X, 5, 17).

²⁵⁰ Євангелія від св. Луки 11: 28.

²⁵¹ Друга книга Мойсеева: Вихід 20: 15.

²⁵² Пор.: “Пильнуй, як ока!”, “Бережи, як ока в лобі!”, “Доглядай, як ока!” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 259, 742].

²⁵³ Ріг достатку (лат. *cornu copiae*) – ріг кози німфи Амальтеї – годувальниці Зевса, наповнений квітами, фруктами та овочами; символ багатства. Ріг достатку є центральним елементом герба міста Харкова, що його було затверджено указом імператриці Катерини II від 21 вересня 1781 р.

²⁵⁴ Цей мотив Сковорода розробляє в 1-ій пісні циклу «Сад божественных пѣсней». Пор.: “О грѣх-то смерть родит! живу смерть наводит. / Из смерти ад, душу жжет глад. / О смерть сія люта!”

²⁵⁵ Фразу не разлїкъ взято з Послання св. ап. Павла до римлян 7: 15.

²⁵⁶ Див. прим. 13 до діалогу «Разглагол о древнем мірѣ».

²⁵⁷ Парафраза Третьої книги Мойсеевої: Левит 1: 9. Пор.: єсть жѣртва, вонѣ благоуханїѣ гдѣ.

²⁵⁸ Цей мотив зринає в 30-ій поезії циклу «Сад божественных пѣсней». Пор.: “Не красна долготю, но красна добротою, / Как пѣснь, так и жизнь”.

²⁵⁹ Книга Псалмів 15 (16): 11.

²⁶⁰ Див. прим. 65 до циклу «Басни Харьковскія».

²⁶¹ Прикметник *глупомудрый* є відповідником гр. *μωρόσοφος*. Це грецьке слово Сковорода вживав у своїх листах.

²⁶² Мабуть, Сковорода має тут на думці свідчення Діогена Лаерція (I, 69), начебто Хілон спитав колись Езопа, “чим займається Зевс, а Езоп відповів: ‘Високе понижує, а низьке

вивищує''' [Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 84].

²⁶³ Парафраза Євангелії від св. Луки 17: 21. Пор.: цѣтвїє вѣїє внѣтрѣ вѣсь єсть.

²⁶⁴ Євангелія від св. Луки 1: 33.

²⁶⁵ Можливо, це парафраза Першого послання св. ап. Павла до солунян 3: 12. Пор.: Вѣсь же гдѣ да ѡмножитѣ.

²⁶⁶ Книга пророка Ісаї 62: 6.

²⁶⁷ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 60: 8. Пор.: Кїн сѣть, їже їакъ ѡблаци летѣть, ѡ їакъ гбѣє со птєнцѣ ко мнѣ;

²⁶⁸ Книга пророка Ісаї 60: 1–2.

²⁶⁹ Пор.: Перша книга Мойсеева: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеева: Вихід 10: 28; 34: 12; П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.

²⁷⁰ Священими мовами в старовину називали грецьку, гебрійську та латинську.

²⁷¹ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 13: 52. Пор.: всѣкъ кнїжникъ, наѣнївсѣ цѣтвїю нѣномѣ.

²⁷² Парафраза Книги пророка Аввакума 3: 19. Пор.: Гдѣ бѣть мой сіла моѣ.

²⁷³ Сам Сковорода добре знав філософію Стародавньої Греції та Риму. У своїх творах він покликався на Марка Аврелія, Анаксагора, Арістиппа, Арістотеля, Боеція, Демонакса, Діогена, Епікура, Зенона з Кітіона, Кратеса, Піррона, Піфагора, Платона, Плутарха, Сенеку, Сократа, Солона, Фалеса, Філона й Ціцерона. Як свідчить Михайло Ковалинський, Плутарх, Філон та Ціцерон входили до десятка улюблених письменників Сковороди. На відміну від переважної більшості українських авторів XVII–XVIII ст., котрі, хоч і розглядали поганську філософію як “другий Старий Заповіт”, тобто як своєрідну “префігурацію” євангельської правди, але поділяли Тертуліанове протиставлення *Афін* та *Єрусалима*, Сковорода засадничо врівнював стародавню поганську мудрість та Христову науку на підставі думки про *безпочатковість істини* [див.: Ушкалов А. Григорій Сковорода і антична культура. – Харків, 1997].

²⁷⁴ Імена отців Церкви досить часто зринають і в творах самого Сковороди. Саме патристика могла бути джерелом цілої низки ідей Сковороди, зокрема “наслідування Христа”, “обоження” (цю науку він міг знайти в Климента, Орігена, Григорія Назіанзіна, Григорія Ниського, Василя Кесарійського, Макарія, Діонісія Ареопagitського, Августина, Максима Сповідника та інших), себепізнання, “внутрішньої людини”, “анамнезису”, “гесихії”-“суботи”, людського “різнопуття” тощо. Патристика була також джерелом таких важливих сковородинських образів, як *серце* (Климент, Оріген, Григорій Назіанзин, Діонісій Ареопagitський, Макарій Єгипетський, Августин), *дзеркало* (Григорій Ниський, Діонісій Ареопagitський), *рослина* чи *внутрішнє око*. Зрештою, як казав Дмитро Чижевський, “остаточно зрозуміти символіку Сковороди можна лише на ґрунті символіки отців Церкви та барока” [Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й передне слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 46].

²⁷⁵ Очевидно, це парафраза Євангелії від св. Матвія 2: 21. Пор.: прїїде въ зѣмлю їїлевѣ.

²⁷⁶ Назва *Видеєм* означає “дом хлѣба” [див.: Беринда П. Лексикон славенороскій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 379].

²⁷⁷ Книга Псалмів 121 (122): 1.

²⁷⁸ Сковорода має на думці слова: дрѣже, кѣкъ вшѣлъ єси сѣмѣю не їмїй ѡдѣѣнїѣ вѣчна (Євангелія від св. Матвія 22: 12).

²⁷⁹ Парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 31: 16. Пор.: не простирай рѣки ѡ не гнѣтїсѣ сѣ нїмї въ соїло.

²⁸⁰ Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 12: 25. Пор.: да вліго тебе вѣдѣть и сыновѣ твои по тебе во вѣки, аще сотвориши се, еже доврѣ и оубоодно єсть предъ гдѣмъ бгомъ твоимъ.

²⁸¹ Друге послання св. ап. Павла до Тимофія 2: 7.

²⁸² Фразу лѣствица оутверждѣна на земий взято з Першої книги Мойсеевої: Буття 28: 12.

²⁸³ Парафраза Книги Притч Соломонових 8: 35. Пор.: исходи во мой исходи живота, и оуготовляѣтсѣ хотѣніе ѿ гда.

²⁸⁴ Неточна цитата з Книги пророка Єремїї 12: 2. Пор.: влизъ єси ты оустъ ихъ, даде же ѿ оутрѣбъ ихъ.

²⁸⁵ Книга пророка Єремїї 5: 3.

²⁸⁶ Неточна цитата з Євангелїї від св. Луки 3: 23. Пор.: И тоѣ вѣ иісъ іакх лѣтъ тридѣсѣть.

²⁸⁷ Євангелія від св. Матвія 13: 52.

²⁸⁸ Фраза влижнимъ и дальнимъ зринає в Книзі пророка Даниїла 9: 7.

²⁸⁹ Пор. з народною приказкою: “Наука срібло, а практика золото” [Франко, № 18331].

²⁹⁰ Схожа теза є, наприклад, в «Уставі» Антонія Великого: “Нічого не пропонуй комусь за правило, поки сам того не сповниш ділом. Найбільш потворним є заповідати іншому чинити те, чого сам не робиш...” [Гор Ісиченко, архієп. Монашество Давнього Єгипту. – Харків, 2002. – С. 101]. Пор., наприклад, із тезою Номоканона: “Аще ли же сам невѣжа єст и невоздержный, како иных добродѣтели научит...” [Номоканон, си єст Законо-правилник. – Київ, 1629. – С. 1–2], або з думкою Антонія Радивиловського: “...гаснет свѣтилник без єлея, гаснет и наука без прикладного житія учителя” [Радивиловський А. Огородок Марїи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 882].

²⁹¹ Сковорода має на думці слова: дамъ ємѣ кличъ до мѣ давідова (Книга пророка Ісаї 22: 22).

²⁹² Книга пророка Ісаї 33: 6.

²⁹³ Книга пророка Ісаї 22: 22.

²⁹⁴ “Сребролюбїє”, чи “лихоимство”, у старій українській традиції трактували як “излишне желаніє имѣти что” [Гізель І. Мир с Богом челоуѣку. – Київ, 1669. – С. 226]. Воно беззастережно прилучалось до низки смертних гріхів [див., наприклад: Могила П. Собраніє краткія науки о артикулахъ вѣры. – Почаїв, 1783. – Арк. 57]. Дехто стверджував, що “сребролюбїє” є “корѣнь всѣмъ злымъ” [Патерик, или Отечник Печерскій. – Київ, 1661. – Арк. 213 (зв.)], а “сребролюбец” – “паче всѣхъ неправеднѣйшій” [Максимович І. Богомысліє. – Чернігів, 1710. – Арк. 272 (зв.); пор.: Климовський С. О правосудію началствующихъ, правдѣ и бодрости ихъ // Барокова поезія Слобожанщини / Упорядкування, передмова, примітки та коментарі Леонїда Ушкалова. – Харків, 2002. – С. 111–112], бо цнота має за власне коріння “безсребріє” [Баранович Л. Трубы словесъ проповѣдныхъ. – Київ, 1674. – Арк. 60 (зв.)–61]. З огляду на це людям, “которые до богатства прикладаютъ сердца свои”, не варто сподіватися на Царство Боже [див.: Радивиловський А. Вѣнецъ Христовъ. – Київ, 1688. – Арк. 116 (зв.)].

²⁹⁵ Пор.: тѣмъ прїѣстѣ, тѣмъ дадѣте. Не стѣжѣте залата, ни сребра, ни мѣди при полѣхъ вашихъ (Євангелія від св. Матвія 10: 8–9).

²⁹⁶ Євангелія від св. Матвія 6: 26.

²⁹⁷ Очевидно, Сковорода має на думці слова: вѣє сердца моєго, и часть моѣ, вѣє, во вѣкъ (Книга Псалмів 72 (73): 26).

²⁹⁸ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 8. Пор.: всѣхъ ѡтцѣтихъ, и влѣнїю всѣхъ ѡмієты быти, да хрїта пришебѣдѣ.

- ²⁹⁹ Фраза *мѣто гдѣ прѣѣтно зринає* в Книзі пророка Ісаї 61: 2 та в Євангелії від св. Луки 4: 19.
- ³⁰⁰ Трохи неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 11: 27. Пор.: *въ трѣдѣ ѿ по́дви́зѣ, во бѣ́ннѣхъ мно́зицею, во ѡчи́вѣ ѿ жа́жди, въ по́чєніхъ мно́гаци, въ зли́чѣ ѿ наготѣ́.*
- ³⁰¹ Це – варіація на тему “єдності суперечних речей”, що бере свій початок від послання Горация «До Ікція» (I, 12, 19): “quid velit et possit regum concordia discors”. У перекладі Андрія Содомори: “Звідки ця єдність речей суперечних, яка їй сила?” [Квінт Гораций Флакк. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 191].
- ³⁰² Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 18: 37. Пор.: *ѡ́зъ на сѣ́ роди́хсѧ ѿ на сѣ́ прѣ́идо́хъ въ ми́ръ, да сви́дѣ́тельствую ѿ́стинъ.*
- ³⁰³ Парафраза Євангелії від св. Івана 4: 6. Пор.: *Ѳ́исъ же ѡ́утрѣ́дсѧ ѿ пѣ́ти, сѣ́дѧше та́къ на исто́чницѣ́.*
- ³⁰⁴ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 4: 6. Пор.: *бѣ́ (же) ѡ́къ ча́съ шє́стий.*
- ³⁰⁵ Парафраза Євангелії від св. Івана 4: 7. Пор.: *Прѣ́идє же́ ѿ самарѣ́н по́черпѧти во́дѧ.*
- ³⁰⁶ Сковорода має на думці слова: *Гѣ́ ѡ́ Ѳ́исъ: да́ждь ми́ пи́ти* (Євангелія від св. Івана 4: 7).
- ³⁰⁷ Див. розмову Ісуса із самарянкою про живу воду в Євангелії від св. Івана 4: 10–15.
- ³⁰⁸ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 1: 16. Пор.: *Ѳ́измѣ́тєсѧ, (ѿ) чи́сти бѣ́дитє́.*
- ³⁰⁹ Неточна цитата з Другої книги царств 23: 15. Пор.: *кто́ напои́тъ мѧ́ водо́ю;*
- ³¹⁰ Євангелія від св. Івана 4: 31.
- ³¹¹ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 4: 34. Пор.: *моє́ бра́шно ѣ́сть, да сотвори́ю во́лю посла́вшѧго мѧ́.*
- ³¹² Фраза *на́родъ мно́гъ сѣ́мѡ* зринає в Другій книзі Ездри 8: 88.
- ³¹³ Парафраза Євангелії від св. Луки 12: 13. Пор.: *ѡ́ччѣ́ю, рѣ́цы бра́тѧ моє́мѡ раздѣ́лити со мно́ю досто́яніє́.*
- ³¹⁴ Євангелія від св. Луки 12: 14.
- ³¹⁵ Це слова самого Сковороди.
- ³¹⁶ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Луки 11: 27. Пор.: *бѣ́жено чре́во носѣ́вшее тѧ́.*
- ³¹⁷ Парафраза Євангелії від св. Матвія 9: 33. Пор.: *Ѳ́и дивѣ́шасѧ наро́дн, глаго́люще, ѡ́къ нико́лиже ѡ́бѣ́сѧ та́къ во ѡ́и.*
- ³¹⁸ Друга книга Мойсеева: Вихід 3: 14.
- ³¹⁹ Друга книга Мойсеева: Вихід 4: 10.
- ³²⁰ Фраза *пѧ́че ча́лнѧ* зринає в Книзі Юдити 13: 13.
- ³²¹ Фраза *ѡ́спыта́й себѣ́* зринає в Книзі Ісуса, сина Сирахового 18: 20.
- ³²² Неточна цитата з Другої книги Мойсеевої: Вихід 32: 34. Пор.: *ни́ѣ же ѡ́дѣ́, сні́ди ѿ возвѣ́дѣ лю́ди.*
- ³²³ Друга книга Мойсеева: Вихід 4: 18.
- ³²⁴ Четверта книга Мойсеева: Числа 12: 8.
- ³²⁵ П’ята книга Мойсеева: Повторення Закону 34: 10.
- ³²⁶ П’ята книга Мойсеева: Повторення Закону 34: 7.
- ³²⁷ Заклик *по́каї́тєсѧ* є в Книзі пророка Ісаї 46: 8, в Євангелії від св. Матвія 3: 2 (слова Івана Хрестителя), в Євангелії від св. Матвія 4: 17 (слова Ісуса Христа), в Євангелії від св. Марка 1: 15 (слова Ісуса Христа) та в Діях св. апостолів 2: 38 та 3: 19 (слова св. ап. Петра).
- ³²⁸ Сковорода має на думці слова св. ап. Павла: *засви́дѣ́тельствѧ ѡ́дѣ́ємъ же ѿ ѣ́линишиъ ѣ́же кѣ́ бѣ́ѧ пока́ніє́* (Дії св. апостолів 20: 21).
- ³²⁹ Сковорода має на думці слова св. ап. Павла: *сконча́ти течє́ніє моє́ съ ра́достію* (Дії св. апостолів 20: 24).
- ³³⁰ Парафраза Євангелії від св. Луки 17: 21. Пор.: *Се́ во, црѣ́тє́ бѣ́же внѣ́трѣ́ ва́съ є́сть.*

- ³³¹ Євангелія від св. Івана 1: 6.
- ³³² Євангелія від св. Івана 1: 31.
- ³³³ Євангелія від св. Матвія 11: 11. Далі йде: *іоанна крѣтителѧ*.
- ³³⁴ Євангелія від св. Луки 1: 14.
- ³³⁵ Перша книга параліпоменон 22: 8.
- ³³⁶ Книга пророка Єзекіїла 1: 3; 3: 22.
- ³³⁷ Книга пророка Єремії 26: 12.
- ³³⁸ Книга пророка Даниїла 10: 9.
- ³³⁹ Книга пророка Єремії 49: 14.
- ³⁴⁰ Книга пророка Захарії 1: 9.
- ³⁴¹ Неточна цитата з Книги пророка Йони 1: 2. Пор.: *востѧни ѧ ѧдѧ въ нѧнѧнѧ градъ великій ѧ проповѣждѧ*.
- ³⁴² Фраза *прорцѧ, сынѧ чловѣчѧ* чотири рази зринає в Книзі пророка Єзекіїла: 11: 4; 21: 2; 37: 9; 38: 14.
- ³⁴³ Книга пророка Єремії 23: 21.
- ³⁴⁴ Книга пророка Єремії 23: 16.
- ³⁴⁵ Книга пророка Єремії 23: 16.
- ³⁴⁶ Євангелія від св. Марка 3: 13–16.
- ³⁴⁷ Євангелія від св. Марка 3: 13.
- ³⁴⁸ Євангелія від св. Луки 6: 13.
- ³⁴⁹ Очевидно, це тому, що, як писав Іоаникій Галятівський: "...в створеню, любо в ангелѧ, любо в чловѣку, *интелльгенс*, розумѣючий, *интеллектус*, розум, *интеллигенцію*, розумѣне, *интелльгѧбѣле*, тоє, що розумѣється, суть речи розныи; в Богу зась все тоє єдино ест" [Галятівський І. Месія правдивий. – Київ, 1669. – Арк. 301]. Одначе, як гадали старі українські богослови, до гріха Адам та Єва мали особливий Божий дар, "они бо внутрняя самыя вещи поразумѣвали ясно, що видѣти естъ от назвиск имен нареченных от Адама коей ли бо вещи, изображающих самое естество каждой з особна. Сіє бо доводом естъ великія в Адамѧ бывшея премудрости, понеже тако кую ли бо вещь нарече, яко и нареченіє со естеством тоя и естество со нареченієм єя согласует всячески" [Начатки догматого-нравоучительнаго богословія. – Почаїв, 1770. – С. 309].
- ³⁵⁰ Схожі міркування, які віддзеркалюють розуміння слова-імені в перспективі платонівського «Кратіла», висловлювалися в українській літературі й значно раніше. Наприклад, іще на початку XVII ст. Тарасій Земка писав: "...всякая вещь от имен себѧ налагаемых свойство свое являет" [Земка Т. Друга передмова до Службеника 1629 року // *Тітов Хв*. Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 200], – а Касіян Сакович цитував старий латинський віршик: "Conveniunt rebus nomina saepe suis" ("Назви відповідають своїм речам") [Сакович К. Трактат про душу // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 496]. Така засада перетворює сквородинське етимологізування на своєрідну містагогію (форму сходження до Бога через слово) не лише тоді, коли мова заходить про Божі імена чи біблійну герменевтику, але й щоразу, коли, поширюючи методу тлумачення біблійних віршів у "далекому" контексті на всю вербальну сферу, наш філософ вибудовує численні етимологічні вервечки на підставі так званих "словесних гомологізмів" (*parallelismus verbalis*). Зрештою, і антична риторика (Арістотель, Квінтіліан, Ціцерон), і середньовічна християнська традиція (Сронім, Августин, Ісидор Севільський) вважали за можливе пізнавати ество речі шляхом тлумачення її імені, тобто шлях пізнання природи речей поставав тут як шлях від *verba* до *res* [див.:

Курціус Е.-Р. Європейська література і латинське середньовіччя / Пер. з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 561–567].

³⁵¹ Можливо, Сковорода має на думці слова: *да просвѣтитсѧ свѣтъ* (Євангелія від св. Матвія 5: 16).

³⁵² Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 3.

³⁵³ Євангелія від св. Луки 6: 13.

³⁵⁴ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 5: 14. Останнє слово має форму: *міра*.

³⁵⁵ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до римлян 4: 17. Пор.: *животворящѣмъ мѣртвыѧ ѡбъицѧ не сдѣлаѧ ꙗко сдѣлаѧ*.

³⁵⁶ Сковорода має на думці історію про мальований виноград Зевксіда (Зевксія). Див. прим. 153 до діалогу «Наркісс».

³⁵⁷ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *ѡбъицѧ выхъ сдѣлати по дѣлу бѣгати бѣгѧ, дѣлаючи мѣсто по дѣйствѣ силы ѡбо* (Послання св. ап. Павла до ефесян 3: 7).

³⁵⁸ Євангелія від св. Марка 3: 14.

³⁵⁹ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до римлян 1: 1. Пор.: *Павелъ, рабъ ѡйсъ христѡвъ, звѣнъ апѡлъ*.

³⁶⁰ Парафраза Послання св. ап. Павла до галатів 1: 1. Пор.: *Павелъ, апѡлъ ни ѡ челоуѣкъ, ни челоуѣкомъ, но ѡйсъ христѡмъ ѡбъомъ ѡцѣмъ воскресѣвшимъ ѡбо изъ мѣртвыхъ*.

³⁶¹ Послання св. ап. Павла до галатів 1: 15.

³⁶² Євангелія від св. Матвія 8: 19.

³⁶³ Євангелія від св. Матвія 8: 19.

³⁶⁴ Євангелія від св. Матвія 8: 19.

³⁶⁵ Див. прим. 193 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сион».

³⁶⁶ Дії св. апостолів 8: 10.

³⁶⁷ Дії св. апостолів 8: 21.

³⁶⁸ Дії св. апостолів 8: 10.

³⁶⁹ Пор.: “Словно коза, на кровлю мостится”; “Как коза, на кровлю мостится” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 257, 477].

³⁷⁰ Дії св. апостолів 7: 9.

³⁷¹ Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 10: 20. Пор.: *радѣйтесь же, ꙗко имена вѣша*.

³⁷² Євангелія від св. Матвія 8: 19.

³⁷³ Очевидно, це парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 23. Пор.: *обновлятися же духомъ оумъ вѣшего*.

³⁷⁴ Неточна цитата з Дій св. апостолів 8: 22. Пор.: *покайся оубо ѡ словѣхъ твоѣхъ*.

³⁷⁵ Євангелія від св. Матвія 27: 5.

³⁷⁶ Євангелія від св. Матвія 8: 19.

³⁷⁷ У Соборному посланні св. ап. Іуди 12 є фраза *ѡблаци безводни*.

³⁷⁸ У православній традиції, зокрема іконографічній, *Денницею* називали Сатану-Люцифера [див.: *Аверинцев С. Люцифер // Аверинцев С. Софія-Логос: Словник / Упорядник та автор передмови Костянтин Сігов; науковий редактор видання Марина Ткачук. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 137*]. Те саме й у молитовних текстах: “Заклинаю тя, с небесе спадшая деннице...” [*Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 375 (третя пагін.)*].

³⁷⁹ Друге соборне послання св. ап. Петра 2: 17.

³⁸⁰ Неточна цитата з Книги пророка Йони 1: 2. Пор.: *востани ѡбиди въ нѣмѣхъ градъ великій ѡбъицѧ*.

³⁸¹ Євангелія від св. Луки 9: 59.

³⁸² Євангелія від св. Луки 9: 60.

³⁸³ Очевидно, це парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 19: 17. Пор.: не ѡзирáйсѧ вспáтъ.

³⁸⁴ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Луки 10: 23. Пор.: б́лжєні ѡчи в́идáщїи, ѡже в́иди́тє.

³⁸⁵ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 20: 4. Пор.: ѡди́тє ѡ в́ы вѣ в́иногрáдѣ мѡѡ.

³⁸⁶ Це – окреслення Богородиці. Пор., наприклад: “Безневѣстная богородителнице...”; “Радуйся, невѣсто неневѣстная” [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 14 (зв.), 15 (зв.)].

³⁸⁷ Книга Псалмів 44 (45): 14.

³⁸⁸ Парафраза Книги Псалмів 1: 1. Пор.: на пѣти грѣшны́хъ не стá.

³⁸⁹ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 20: 6. Пор.: ч́тѡ здѣ стои́тє вѣсь дѣнь прáздни;

³⁹⁰ Парафраза Книги пророка Ісаї 5: 7. Пор.: В́иногрáдъ бо ѓдѡ савáѡра, дѡмъ ѡ́лєвъ ѣсть.

³⁹¹ Євангелія від св. Марка 16: 18.

³⁹² Поняття *страх Божий* відіграло дуже важливу роль у міркуваннях старих українських богословів. Недаром Феодан Прокопович підкреслював, що саме слово *Бог* (Θεός) старі греки виводили зі слова *страх* (δέος) [Prokopowicz Th. Christianae Orthodoxae Theologiae. – Lipsiae, MDCCCLXXXII. – Vol. 1. – Р. 336–337]. Цей “спасителний страх”, залежно від того, що саме спонукало людину цуратися гріха (щира любов до добра, сподівання на посмертну винагороду чи боязнь посмертного покарання), набуває рис страху *синівського, наймитського та рабського*. Отож, згідно з наукою святих отців, наші барокові богослови правили про *три чини*, якими можна “угодити Богу: или боящєся муки, и есмы в чину раба, или за мзду своєя ради ползы и подобихомся наемником, или за самое доброе, и есмы в чину сына” [Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 47; пор.: Григорий Богослов. Слово 4. Первое обличительное на царя Юлиана // Творения иже во святых отца нашего Григория Богослова, архиепископа Константинопольского. – Санкт-Петербург, б. г. – Т. 1. – С. 87]. Усі три боговгодні чини породжують у серці *жаль*. Однак страх “рабський” та “наймитський”, коли чоловік шкодує, що образив Бога, але “робить те через боязнь пекла й вічних мук або втрати небесної хвали” [Menniti P. Szkoła Bazylińska. – Wilno, 1764. – S. 129–130], не в змозі викликати “ревного жалю”, “правдивої сердечної скрухи”, тобто *щирого каяття*, вчиненого “не для боязни пекельних мук, не для утраченя небесных роскошей, але для того самого, же Бога всемогущаго чловѣк, так добротливого Пана своего, образил” [Winnicki I. Ustawy rządu duchownego i inne pisma. – Przemyśl, 1998. – S. 74]. Він викликає тільки “жаль недосконалий” (*attritio*), або, як казали отці василіяни, “укруху” [див.: Derdziuk A., OFMCap. Grzech w XVIII wieku. Nurty w polskiej teologii moralnej. – Lublin, 1996. – S. 266–267]. Отож, смиренномудра душа воліє боятися Бога “чистым сыновским страхом” [Вънец в честь тревѣнчанному Богу. – Чернігів, 1712. – Арк. 7 (зв.)]. Саме про це й говорить Сковорода.

³⁹³ Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 14: 21. Пор.: Б́лжєнъ мѡ́жъ, ѡже во прѣмѡдрости ѡ́мрєтъ.

³⁹⁴ Книга Ісуса, сина Сирахового 15: 1.

³⁹⁵ Книга Ісуса, сина Сирахового 38: 24.

³⁹⁶ Книга Ісуса, сина Сирахового 16: 22.

³⁹⁷ Книга Ісуса, сина Сирахового 16: 23.

³⁹⁸ Сковорода говорить тут про самоприниження-κένωσις [див.: *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 175–182].

³⁹⁹ Пор. з коментарем Іоанікія Галятовського: “Ведлут сенсу аллегорычного закрытого, назвал Христом терніем богатства, роскоши и клопоты свѣцкіи...” [*Галятовський І.* Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 184 (зв.)].

⁴⁰⁰ Книга Псалмів 45 (46): 11.

⁴⁰¹ Самого Христа Сковорода називав “главою схоластів” (“*principem τῶν σχολαστικῶν*”), мавши на думці характерний для мудрого чоловіка спокій, по-грецькому – *σχηλή* [див. про це: *Ушкалов Л., Марченко О.* Нариси з філософії Григорія Сковороди. – Харків, 1993. – С. 65–67].

⁴⁰² Книга Ісуса, сина Сирахового 38: 25.

⁴⁰³ Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 39: 1–4. Перший вірш звучить так: **Т**о́чию вди́ай дѣшъ своѣ и размышлѣай въ законѣ вышнѣмъ премѣдрости всѣхъ дрѣвнихъ възвѣстѣ и во пррочествіихъ позычѣтисѣ вѣдетъ.

⁴⁰⁴ Четверта книга Мойсеева: Числа 18: 20.

⁴⁰⁵ Очевидно, Сковорода має на думці слова: да владѣтъ стражбы твоѣ и стражбы скіини (Четверта книга Мойсеева: Числа 18: 3).

⁴⁰⁶ Євангелія від св. Матвія 5: 1–2.

⁴⁰⁷ Євангелія від св. Матвія 5: 3.

⁴⁰⁸ Парафраза Євангелії від св. Матвія 6: 33. Пор.: **И**щѣте же прѣжде црѣтвіа вѣѣа и прѣвды ѣгѣ.

⁴⁰⁹ Неточна цитата з Дій св. апостолів 3: 6. Пор.: сревра и зѣѣта нѣстъ ѡ менѣ.

⁴¹⁰ Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 51: 30. Пор.: **А**аде гдѣ ѡзыкъ ми мздѣ моѣ, и тѣмъ восхваляю ѣгѣ.

⁴¹¹ Мабуть, це парафраза Другого послання св. ап. Павла до Тимофія 4: 8. Пор.: совладѣтсѣ миѣ вѣнѣцъ.

⁴¹² Книга Ісуса, сина Сирахового 51: 18.

⁴¹³ Книга Ісуса, сина Сирахового 51: 25.

⁴¹⁴ Книга Ісуса, сина Сирахового 51: 20.

⁴¹⁵ Книга Ісуса, сина Сирахового 51: 19.

⁴¹⁶ Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 51: 22. Пор.: прѣдспѣаніе вѣстъ ми въ нѣѣ.

⁴¹⁷ Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 51: 30. Пор.: **А**аде гдѣ ѡзыкъ ми мздѣ моѣ, и тѣмъ восхваляю ѣгѣ.

⁴¹⁸ Книга пророка Ісаї 50: 4.

⁴¹⁹ Пісня над піснями 4: 11.

⁴²⁰ Дії св. апостолів 2: 4.

⁴²¹ Див.: долготѣ во житіѣ и лѣѣѣ жѣзні и миръ приложѣтъ тѣѣѣ (Книга Притч Соломонових 3: 2).

⁴²² Див.: **Д**рѣво животѣ ѣстъ всѣмъ держѣимъ ѣѣ (Книга Притч Соломонових 3: 18).

⁴²³ Можливо, Сковорода має на думці слова: **І**авлѣннѣю вѣрѣѣ възвѣщѣетъ прѣѣѣѣ (Книга Притч Соломонових 12: 17).

⁴²⁴ Очевидно, Сковорода має на думці слова: ѿ ѡѣстѣ ѣѣ исхѣдѣтъ прѣѣѣѣ (Книга Притч Соломонових 3: 16).

⁴²⁵ Можливо, Сковорода має на думці слова: хѣтѣѣѣѣ же мѣѣѣѣ възвѣселѣтсѣ (Книга Притч Соломонових 12: 20).

⁴²⁶ Сковорода має на думці слова: Далѣе ѿстойтъ вѣтъ ѿ нечестивыхъ, молитвы же прѣвнѣхъ поси́лаетъ (Книга Притч Соломоновых 15: 29).

⁴²⁷ Сковорода має на думці слова: въ шѣщѣхъ же єѣ богѣтство ѿ слава (Книга Притч Соломоновых 3: 16).

⁴²⁸ Неточна цитата з Книги Притч Соломоновых 20: 29. Пор.: Мѣпота (ѣсть) юнымъ премѣдрость: слава же старымъ сѣдѣны.

⁴²⁹ Див. прим. 65 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон».

⁴³⁰ Сковорода має на думці слова: ѿ сѣ, на лицѣхъ пѣстыни мѣлко ѣкш корѣндарь (Друга книга Мойсеева: Вихід 16: 14).

⁴³¹ Це – парафраза 1-ої строфи 11-ої пісні циклу «Сад божественныхъ пѣсней». Пор.: “Нельзя бездны окіана горстью персти забросать. / Нельзя огненного стана скудной капль прохладать. / Возможен ли в темной ясинѣ гулять орел. / Так, как в поднебесный край вилетѣв он отсель?”

⁴³² Початок другої строфи 11-ої пісні циклу «Сад божественныхъ пѣсней». Щоправда, Сковорода змінює тут розбивку на рядки та закінчення. Замість “плѣняет зрак очес” подає “мір сей весь”.

⁴³³ Така опозиція малярства й літератури – дуже давня. Її автором зазвичай вважають грецького лірика й епіграматиста Симоніда Кеоського (556–468 рр. до н. е.). Принаймні Лессінг у своєму славетному трактаті «Лаокоон, або Про межі живопису і поезії» писав: “Близкуча антитеза грецького Вольтера, що живопис – німа поезія, а поезія – промовистий живопис, була, мабуть, не запозичена з підручника. То був влучний здогад, яких багато є в Симоніда...” [Лессінг Г.-Е. Мінна фон Барнхельм. Емілія Галотті. Лаокоон. – Київ, 1976. – С. 172]. Сковорода міг знати цю думку, скажімо, з Плутарха, котрий у трактаті «Як юнакові слухати поетичні твори» писав: “поезія – це озвучене малярство, а малярство – німа поезія” [Плутарх. Как юноше слушать поэтические произведения // Памятники поздней античной научно-художественной литературы II–V века. – Москва, 1964. – С. 16], або з курсів поетики (наприклад, Феофан Прокопович цитував її в п'ятому розділі другої книги свого курсу). Є також латинська приказка: “Роета loquens pictura est” [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 275]. Загалом беручи, ця думка була добре відома старим українським письменникам. Скажімо, Захарія Копистенський писав: “Которыи бовѣм рѣчи исторіи мова ушом прекладает, тыи маліованіе молчачее очом показует” [Книга о вѣрѣ. – Київ, 1620. – С. 19 (друга пагін.); пор.: Туптало Д. Книга житій святих. – Київ, 1700. – Арк. 108]. А ось слова ігумена Скиту Манявського Феодосія: “Писаніе бо єсть... философ нѣмый, который много разумѣет, а сказати людем разумѣнных не может...” [Завѣт духовный в іеросхимонасех Феодосія... // Акты, относящиеся к истории Южнозападной Руси / Изд. А. П. Петрушевич. – Львов, 1868. – С. 85]. Крім того, варто пам'ятати також старовинний концепт “картина – це книга для неписьменних”, до якого часто зверталися українські письменники [див., наприклад: Kalnofoyski А. Τερατοῦργημα. – Київ, 1638. – С. 85]. При цьому, приміром, Дмитро Туптало, порівнюючи книгу та малярську картину, надавав перевагу останній: “...єсть живописное художество скорѣйшая, внятнѣйшая и вразумителнѣйшая повѣсть, паче повѣсти книжная” [Туптало Д. Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 22].

⁴³⁴ Пор.: “Чисте небо не боїться ні блискавки, ні грому” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 145].

⁴³⁵ Сковорода має на думці слова: **Не оуцнцрѣннымиъ бо вѣснемъ послѣдовавшѣ сказѣхомъ вѣмъ силъ и пришествовѣ гда нашего и҃са хр҃та, но самовѣдцы бывше величествѣа онагво** (Друге соборне послання св. ап. Петра 1: 16).

⁴³⁶ Можливо, це парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 39: 26. Пор.: **ничто́же е́сть дѣвно прѣдъ нимъ.**

⁴³⁷ Це – 302-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Соловей со своими птенцами» (підпис: “Лучшая есть родительская наука. Отцы суть лучшие детям учителя. Melior doctrina parentum”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 76–77].

⁴³⁸ Можливо, це парафраза Книги пророка Осії 13: 9. Пор.: **Въ погѣбелѣ твоѣй, і҃йлю, кто́ поможетъ тебѣ;**

⁴³⁹ *Дікта́мнос* – лікарська рослина, яка нібито мала здатність виганяти стріли з ран. Наприклад, Цицерон (Про природу богів, II, 126) писав про це так: “Дикі кози на Криті, коли їх раять мисливські стріли, знаходять траву, що має назву dictamnus. Коли вони її поїдають, то, кажуть, стріли самі по собі виходять із тіла” [див.: Цицерон. Философские трактаты. – Москва, 1985. – С. 143].

⁴⁴⁰ Сковорода описує 332-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Раненный олень ѣст извѣстное растѣние для своего уврачеванія» (підпис: “Природа превосходит искусство. Он сам находит свое лѣкарственное средство. Natura praestat arte”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 84–85].

⁴⁴¹ Це – 351-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Жемчужина в раковинѣ» (підпис: “Не ищи ея внѣ. Ne te quaesiveris extra”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 88–89].

⁴⁴² Так звучить російське вітання під час їди [див.: Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 751]. Пор. також українське: Хліб та сіль!” [Номис, № 11952].

⁴⁴³ Це – 422-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Слон смотрящий на солнце» (підпис: “Чистое благочестіе Богу угодно. Непорочная жизнь благоприятна Господу. Riga placet pietas”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 106–107].

⁴⁴⁴ Про “набожність” слонів ідеться, зокрема, у Плутарховому трактаті «Які з тварин розумніші: земні чи морські?» (972b), у «Фізіолозі» тощо [див.: Чижевський Д. Український літературний барок / Підготовка тексту й мовна редакція Леоніда Ушкалова; вступна стаття Олексі Мишанича. – Харків, 2003. – С. 374–375; *Čyževskij D. Literarische Lesefrüchte. Zur Emblematic im ukrainischen Drama des 17. Jahrhunderts // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1934. – Bd. XI. – S. 23–24*].

⁴⁴⁵ Неточна цитата з Книги пророка Малахії 4: 2. Пор.: **И возсі́аетъ вѣмъ бо́лшыи҃мъ ѿи҃не моєгѡ со́лнце прѣ́вды и ѿзѣ́леніе въ кри́лѣхъ е҃гѡ: и ѿзы́дете и възгря́ете, ѿкоже тѣ́лцы ѿ о́узъ разръ́шенн.**

⁴⁴⁶ Книга Псалмів 5: 4.

⁴⁴⁷ Неточна цитата з Книги Псалмів 5: 6. Пор.: **ниже превѣ́дѣтъ беззакѡ́нницы прѣдъ о́чи́ма тво́ими.**

⁴⁴⁸ Див. прим. 1 до діалогу «Наркісс».

⁴⁴⁹ Сковорода переробляє тут приказки: “Не славна хата углами, славна пирогами” [Климентій Зіновійв. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 238]; “Не красна изба углами, красна пирогами” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 589, 700].

⁴⁵⁰ Заклик **слы́ши, і҃йлю** чотири рази звучить у П’ятій книзі Мойсеевій: Повторення Закону: 5: 1; 6: 4; 9: 1; 27: 9.

⁴⁵¹ Друга книга Мойсеева: Вихід 23: 21; П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 4: 9; 6: 12; 8: 11.

⁴⁵² Перша книга Мойсеева: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеева: Вихід 10: 28; 34: 12; П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.

⁴⁵³ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 6: 15.

⁴⁵⁴ Це – 203-ій малюнок зі збірки «*Symbola et emblemata*» під назвою «Бобр самого себе гризущий» (підпис: “Для сохранения жизни. Для спасения самого себе. *Modo vita supersit!*”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 52–53].

⁴⁵⁵ Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 30: 23. Останнє слово має форму: **человѣка**.

⁴⁵⁶ Це – 310-ий малюнок зі збірки «*Symbola et emblemata*» під назвою «Мушки лѣтающія около горящей свѣчи» (підпис: “Вредная прихоть. Мое удовольствие стоит мнѣ жизни. *Damnosa voluptas!*”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 78–79].

⁴⁵⁷ Актеон (гр. *Ἀκταίων*) – син Арістея та Автоної. Одного разу, коли він був на полюванні, то побачив, як Артеміда купалася з німфами. Розгнівана богиня перетворила його на оленя, і Актеонові пси розшматували свого хазяїна. Образ Актеона – надзвичайно популярний у мистецтві. До нього зверталися й українські письменники старої доби, наприклад, Стефан Яворський [див.: *Jaworski S. Pełnia nieubytwaiaсеу chwały*. – Kiiów, 1691. – К. 30], Іван Максимович [див.: *Максимович І. Θέατρον*, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 296] та інші, а вперше в українській літературі він став відомий з перекладних гомілій Григорія Богослова ще за старо-київських часів [див.: *Чижевський Д.* Антична література в старій Україні // *Чижевський Д.* Філософські твори: У 4 т. – Київ, 2005. – Т. 2. – С. 45].

⁴⁵⁸ Це – 493-ій малюнок зі збірки «*Symbola et emblemata*» під назвою «Актеон от своих псов растерзанный» (підпис: “Чувствует звѣрскія дѣйствія своих псов. Ближайшіе его ему измѣнили. Умерщвлен от найзвѣрнѣйших друзей. *Sentit canum fera facta suorum!*”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 124–125 пор.: *Picinellus Ph. Mundus symbolicus*. – Coloniae Agrippinae, 1729. – Т. 1. – Р. 147].

⁴⁵⁹ Див. прим. 217 до діалогу «Кольцо».

⁴⁶⁰ Згідно з грецькою міфологією, цар фессалійських лапітів Іксіон на бенкеті в Зевса став домагатися любові Гери, а Зевс, увівши його в оману, дав йому богиню Нетелу.

⁴⁶¹ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 10: 36. Пор.: **И врази человеѣкъ домашній єго**.

⁴⁶² Фаетон (гр. *Φαέτων*) – син бога сонця Геліоса й океаніди Клімени. Одного разу він попросив у свого батька дозволу правити сонячною колісницею, але не впорався з нею, підлетів надто близько до землі, так що вона мало не згоріла, і тоді Геліос, аби не сталося нещастя, убив його блискавкою. Про це розповідають Еврипід у трагедії «Фаетон» та Овідій у «Метаморфозах». Сковорода змальовує тут 748-у емблему зі збірки «*Symbola et emblemata*» під назвою «Фаетон» (підпис: “Вышше возносящіеся, низпадают. Кто высоко возходит, больно ушибается. *Altius ascendentes lapsu graviore ruunt!*”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 188–189; пор.: *Picinellus Ph. Mundus symbolicus*. – Coloniae Agrippinae, 1729. – Т. 1. – Р. 167]. До цього образу українські письменники зверталися й раніше. Наприклад, Іван Максимович переказував сюжет про Фаетона (за Овідієм) у своєму «Театроні» [див.: *Максимович І. Θέατρον*, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 230], а Феофан Прокопович писав про нього в курсі натурфілософії [див.: *Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 414].

⁴⁶³ Книга Притч Соломонових 29: 23.

⁴⁶⁴ Ця пригода трапилася не із Симеоном, а з Рувимом, котрий переспав з наложницею свого батька Якова (див.: Перша книга Мойсеева: Буття 35: 22) і був проклятий ним за це (див.: Перша книга Мойсеева: Буття 49: 4).

⁴⁶⁵ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 5: 1. Пор.: **Воспоѣ нѣѣ возлюбленноѣ пѣснь.**

⁴⁶⁶ Це – 534-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», який називається «Горлиця со своїми птенцями взирающая на убитого самца» (підпис: “Нынѣ познаю, что есть любовь. Nunc scio, quid amor sit”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 134–135]. Див. також малюнок № 639 «Горлиця над лежачим убитим самцом» (підпис: “Мою жизнь, а его смерть оплакиваю. Vitam meam, ejus que mortem plango”) [там само. – С. 160–161]. Горлиця віддавна була символом подружньої вірності [див., наприклад: Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 184].

⁴⁶⁷ Трохи неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 4: 8, 16. Пор.: **бѣъ любви ѣсть.**

⁴⁶⁸ Див. прим. 64 до циклу «Сад божественных гѣсней».

⁴⁶⁹ Фразу “вся чиста чистым” узято з молитовних текстів [див., наприклад: Могила П. Євхологон, albo Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 202 (друга пагін.)]. Її джерелом є Послання св. ап. Павла до Тіта 1: 15. Пор.: **Всѣ ѹбѣ чѣста чѣстымъ.** Пор. з народними приказками: “Чистому все чисто” [Франко, № 27463]; “Чистому все чисто” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 126].

⁴⁷⁰ Фраза “предревняя богословія”, очевидно, є перекладом лат. *prisca theologia* [коментар до цих понять див.: Erdmann E. von. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 116–123].

⁴⁷¹ Книга Псалмів 101 (102): 28; Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 12.

⁴⁷² За часів Сковороди це було звичне уявлення. Наприклад, Михайло Ломоносов у своїй риториці писав: “...якщо грецьке ім’я *θεός* (Бог) походить від дієслова *θέειν* (бігти), російське *Бог* від імені *бѣгъ*, німецьке *Gott* від дієслова *geht*, то можна напевно стверджувати, що стародавні греки, слов’яни та німці вважали за богів ті речі, які повсякчас перебувають у русі, тобто сонце, місяць, зірки або великі ріки” [Ломоносов М. В. Полное собрание сочинений. – Москва; Ленинград, 1952. – Т. 7: Труды по филологии. 1739–1758 гг. – С. 160]. До речі, така збіжність у потрактуванні етимології слова *Бог* дозволила Анастасії Ніженець стверджувати, що Сковорода знав риторику Ломоносова [див.: Ніженець А. На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 18]. Очевидно, так воно й було, оскільки курс риторики в Харківському колегіумі (принаймні з 1769 р.) читали за підручником Ломоносова [див.: Лебедев А. Харьковский коллегиум как просветительный центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1885. – Кн. 4 (окт.-дек.). – С. 70].

⁴⁷³ Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 19: 30–35.

⁴⁷⁴ Лотове п’янство та кровосумішку алегорично трактував іще Оріген (Про першооснови, IV, 9) [див.: Ориген. О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 317, 318]. Тим часом старі українські письменники тлумачили цей сюжет передовсім у буквальному сенсі [див., наприклад: Туптало Д. Слово на празденство явлення пречистыя ікони Пречистыя Владычицы нашея Богородицы и Приснодѣвы Марии в градѣ Казанѣ // Сочинения святого Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 3. – С. 109; Щеглова С. Давні

українські вірші про пияцтво // Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови / За ред. В. Перетця. – Київ, 1929. – Кн. II. – С. 84].

⁴⁷⁵ Книга пророка Малахії 4: 2.

⁴⁷⁶ П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 32: 11.

⁴⁷⁷ Пісня над піснями 8: 6.

⁴⁷⁸ Пісня над піснями 5: 16.

⁴⁷⁹ Трохи неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 4: 8, 16. Пор.: **вѣтъ любви ѣсть.**

⁴⁸⁰ Сковорода має на думці історію Самсона: **ѡ ѡустѣхъ львовыхъ ѡзъа сѣй мѣдѣ** (Книга Суддів 14: 9).

⁴⁸¹ Парафраза Книги пророка Ісаї 49: 24. Пор.: **Ѣдѣ възметѣхъ ктѣ ѡ ѡсполѣнахъ кшрыстѣхъ;**

⁴⁸² Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 60: 16. Пор.: **И ѡзсѣши мѣдѣ ѡзъахъ.**

⁴⁸³ Книга пророка Ісаї 14: 2.

⁴⁸⁴ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **скажіте намѣхъ, кѣхъ послѣмѣхъ єго на мѣсто єго;** (Перша книга царств 6: 2).

⁴⁸⁵ Євангелія від св. Марка 16: 18.

⁴⁸⁶ Пісня над піснями 1: 3.

⁴⁸⁷ Пісня над піснями 5: 16.

⁴⁸⁸ Послання св. ап. Павла до римлян 14: 3.

⁴⁸⁹ Це – 654-ий малюнок зі збірки «*Symbola et emblemata*» під назвою «Купидон правит кораблем» (підпис: “Счастливо тѣ преплавают море, коими любовь управляет. При добром вѣтрѣ, благоприятное мореплавание. *Quam bene navigant, quos amor dirigit*”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 164–165].

⁴⁹⁰ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 4: 29. Пор.: **Тѣмъ же прѣва сотвориѣхъ течѣніѣ твоѣ.**

⁴⁹¹ Це – 721-ий малюнок зі збірки «*Symbola et emblemata*» під назвою «Купидон слѣпий на себѣ несет хромоногаго» (підпис: “У любящих единая воля. Любящиеся должны имѣть токмо единое желание. *Amantibus una voluntas*”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 182–183]. Сюжет про сліпця та хромця Сковорода подав у діалозі «Разговор пяти путников о истинном щастии в жизни».

⁴⁹² Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 6: 17. Пор.: **Приплѣхъ же гдѣви єдинъ дѣхъ ѣсть (сѣ гдѣмъ).**

⁴⁹³ Це – 744-ий малюнок зі збірки «*Symbola et emblemata*» під назвою «Купидон на плечах носит свѣт» (підпис: “Болѣе Атланта. Сильнѣе Геркулеса. *Plus quam Atlas*”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 186–187].

⁴⁹⁴ Згідно з грецькою міфологією, Зевс покарав Атласа (Атланта) – сина титана Япета й океаніди Клімени, – змусивши його тримати на собі небозвід. Це – емблематичний образ. Див. малюнок «Атлас на раменах носить свѣт» (підпис: “Поддерживает и не гнушается. Все носит без труда, без усталости”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 96–97].

⁴⁹⁵ Книга Йова 38: 4.

⁴⁹⁶ Це – 741-ий малюнок зі збірки «*Symbola et emblemata*» під назвою «Купидон прострѣливает сферу» (підпис: “Любовь сохраняет все. Любовь бережет всего. *Cuncta conservat amor*”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 186–187].

⁴⁹⁷ Цицерон. Про дружбу VIII, 26 [див.: *Марк Туллий Цицерон. О старости. О дружбе. Об обязанностях.* – Москва, 1993. – С. 38].

⁴⁹⁸ Слова "Omnia vincit amor" походять із Вергілієвих «Буколік» (X, 69). Пор.: "Omnia vincit amor; et nos cedemus amori" ("Все переможе любов; скоряємось ми любові") [див. про це: Курціус Е.-Р. Європейська література і латинське середньовіччя / Переклав з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 144]. Вони були популярні, зокрема, в емблематичній літературі. Згадаймо для прикладу 728-ий, 774-ий та 785-ий малюнки зі збірки «Symbola et emblemata»: «Андромеда» (підпис: "Любовь побѣждает все. Никто не может сопротивляться любви. Omnia vincit amor"), «Купидон учит Геркулеса прясти» (підпис: "Любовь все побѣждает. Любовь есть совершенный учитель. Omnia vincit amor") та «Купидон, сидя на львѣ, его укрощает» (підпис: "Любовь побѣждает все. Любви все возможно. Amor vincit omnia") [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 182–183, 194–195].

⁴⁹⁹ У Біблії: *любви*.

⁵⁰⁰ Пісня над піснями 8: 6.

⁵⁰¹ В автографі: *Наперстниково*.

⁵⁰² Трохи неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 4: 8, 16. Пор.: *бѣтъ любви ѣсть*.

⁵⁰³ Див. прим. 149.

⁵⁰⁴ Це – 625-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Рог наполненный цвѣтами» (підпис: "Геркулесов дар. Мое мужество мнѣ приобрѣло мое богатство. Храбрости обязан имѣнием. Herculis munus") [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 158–159].

⁵⁰⁵ Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 3.

⁵⁰⁶ Послання св. ап. Павла до євреїв 13: 8.

⁵⁰⁷ У відповідь на запитання Мойсея про Бога ім'я, Бог сказав: "Я Той, що є" (Друга книга Мойсеева: Вихід 3: 14). У слов'янському перекладі: *ѣтъ ѣсмь сый*. Феофан Прокопович коментував це місце так: "...Бог, розмовляючи з Мойсеем, присвоює собі назву буття як власне ім'я. 'Я, – каже він, – є той, хто є'. Тому й існує в церквах вельми старий звичай: над головою Христа Господа, щоб довести, що він – істинний Бог, писати навкруги грецьке слово 'Ὁν, що означає 'буття'" [Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 122; пор.: Сакович К. Трактат про душу // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 471]. Перше словникове значення займенника *сый* таке: "О `Он, то есть тот, который был и тепер ест и на вѣки будет. (Власный титул Бозскій). 'Аз есмь сый'. Бог ест вѣчный, немаючий початку ни конца" [Беринда П. Лексикон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 252].

⁵⁰⁸ Цю саму емблему Сковорода описав у поезії «Carmen» («Мелодія»).

⁵⁰⁹ Євангелія від св. Луки 1: 49.

⁵¹⁰ Акафіст Пресвятій Богородиці, ікос 8-ий.

⁵¹¹ Акафіст Пресвятій Богородиці, ікос 2-ий.

⁵¹² Сковорода подає тут переробку езопівського сюжету про Вовка та Ягня, здавна знаного в Україні. Поширеність цього сюжету засвідчує і те, що на його ґрунті виникає народна приказка: "Баране, не мути воду вовкові" [Номис, № 1101; Франко, № 263], – і те, що філософи використовували його як усім відомий приклад софістичних силогізмів: "Цією помилкою грішнить оте звинувачення вовка проти ягняти в Езопа: 'Ти п'єш одночасно, коли й я п'ю, отже, каламутиш мені воду'" [Кониський Г. Загальна філософія, поділена на чотири відділи... // Кониський Г. Філософські твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 180]. Сковородинська переробка засновується на фольклорному сюжеті про те, як вівці (чи

свині) просять вовка заспівати, той починає вити, прибігають люди із собаками й б'ють вовка [див.: Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Составители: Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – Ленинград, 1979. – С. 71 (122С)]. Варто зазначити, що імена собак запозичені Сквородою з Овідієвих «Метаморфоз» (ІІІ, 208, наст.) [див.: *Публій Овідій Назон*. Метаморфози / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1985. – С. 55–56].

⁵¹³ Це – варіація на тему: *invita Minerva* (“Без благоволення Минервы”).

⁵¹⁴ Див. прим. 39 до циклу «Басни Харьковскія».

⁵¹⁵ Нім. *die Qualität* – ‘якість, властивість’.

⁵¹⁶ Менует (франц. *menuet*) – старовинний французький танець або музичний твір розміром менуета.

⁵¹⁷ Капельмейстер (нім. *der Kappellmeister*) – керівник та диригент хору чи оркестру.

⁵¹⁸ Кохмейстер (нім. *der Kochmeister*) – головний кухар.

⁵¹⁹ Пор.: “С Богом хоть за море, а без Бога ни до порога” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 36]; “Без Бога ні до порога” [*Номис*, № 7; *Франко*, № 865].

⁵²⁰ Свого часу Павло Житецький знайшов у одному з рукописів, що зберігалися в Києво-Михайлівському монастирі, таку версію цієї аффабуляції: “Не пнишь, что тебѣ не дано от Бога: / Без Бога, знаешь, ниже до порога. / Если не рожден, не сунься в науку: / Ах, многи чрез то в вѣчну впали муку! / Не многих мати породила к школь. / Хоть ли блажен быть? / Будь сыт в твоей долѣ” [*Житецкий П*. Странствующие школьники в старинной Малороссии // *Киевская старина*. – 1892. – Т. XXXVI. – Февр. – С. 194].

⁵²¹ Див. прим. 147 до циклу «Сад божественных пѣсней».

КНИЖЕЧКА,
называемая
SILÉNUS ALCIBIADIS.
Сирѣчь
Икона Алкѣвїадская.

Написана 1776 года, Мάρта 28-го.
Поднесена в день Пáсхи.

Высокомилостивому Государю
Степану Ивановичу, Господину Полковнику его
Высочородію Тевяшеву¹

*

Высокомілостивый Государь!

Извѣстное впрямь есть Слово Сократово:

“Иной живёт на то, чтоб ѣсть,

А я, де, ѣм на то, чтоб жить”².

Жизнь не то значит, чтоб только ѣсть и пить, но быть веселым и курáжным, и сѣтость тѣлесная не даст куража Сердцу, лишённому своея Пѣщи.

В сем-то разумѣ учил своих Друзей Епѣкур, что жизнь завѣсит от сладости³ и что веселіе Сѣрдца есть то Живот Человѣку⁴.

Горатіус то же, что Епѣкур, мыслит:

Nec dulcia differ in annum...⁵ Сирѣчь:

Сладости не отлагай на Год.

А что он чрез сладость разумѣет веселіе сѣрдца, видно из послѣдующих:

Ut quocunque loco fueris; vixisse libenter

Te dicas⁶.

Сирѣчь:

Дабы ты мог сказать о себѣ, что для

Тебе вездѣ жилось курáжно.

Утѣшеніе и Курáж, Курáж и сладость, сладость и Жизнь есть то же, и что Горатій сказál: Сладости не отлагай, то Сѣнека⁷ протолковал: Жизни не отлагай⁸. Sera nimis est Vita crastina. Vive hodie⁹. Живѣ днесѣ.

Сѣлу Слóва сего Люди не раскусив, во всѣх вѣках и Нарóдах, обезславили Епѣкура за сладость и почли сáмого его Пáстырем ста́да свинна́го, а каждого из Друзей его величали:

Epicuri de grege porcus¹⁰.

Но когда жизнь от сердечнаго веселія, а веселіе от сладости, тогда откуда зависит сладость, улаждающая сердце? Изъясняет Боговѣдец Платон^а:

^а Divinus Plato [Божественный Платон (лат.)].

“Нѣтъ сладчае Истины”¹¹.

А нам можно сказать, что в одной Истинѣ живет истинная сладость и что одна она Животворит владѣющее тѣлом Сердце наше. И не ошибся нѣкѣй Мудрѣцъ, положившій предѣлом между Ученым и не-ученым предѣл мертваго и живаго¹².

Пифагор, раскусивъ Ёмблемат Треугольника и узрѣвъ в нем Истину, с веселіем вопіет:

“ОБРѢТОХ! ОБРѢТОХ!”¹³

Видно, что жизнь живет тогда, когда мысль наша, любя Истину, любит выслѣдывать Тропинки Ея и, встрѣтивъ ОКО Ея, торжествует и веселится сим незаходимым Свѣтом¹⁴. Сей Свѣтъ услаждает и Старость Солонову¹⁵, а он, и состарѣваясь, каждый день нѣчто вкушает от ядѣмых всѣми, но не истощаемых сладостей, согрѣвающих и питающих сердечныя мысли, как весѣнное Солнце каждую Тварь¹⁶.

И как правѣльная цыркуляція крови в звѣрѣх, а в Травах Сѣков раждает благосостояніе тѣлу их, так истинныя Мысли озаряют Благодушіем Сердце; и не дивно, что нѣкѣих избранных Человѣков Монументы и Записки сею такою надписью Оглавлены:

ЖИТІЕ и ЖИЗНЬ ИМЯРЕК¹⁷.

Житіе значит родиться, кормиться, расти и умяляться, а жизнь есть плодоприношеніе, прозябшее от Зѣрна Истины, царствовавшій в Сердцѣ их¹⁸, и не напрасно Друг Истины Цицерѣонов Катѣн¹⁹ любил в старости Пирѣушки²⁰, но растворѣнныя насыщающими сердце, мудрыми Бесѣдами, начертающими невидимую нигдѣ, а прекрасную Ипѣстасъ Истины, влекущія всѣх чувства и услаждающія.

К чему ж сія рѣчь течет? К тому, что высоких Фамилій люди, не только в Тяжбах, Войнах, Коммерціях, Домостроительствах, Худѣжествах, но и в самом Первом Пунктѣ, сѣрѣчь в Мыслях, до Бога касающихся, должны находить Истину, а противобѣрствовать Суевѣрїю.

Вѣрно, что Шар Земный без болѣтних Луж, без мертвых Озѣр, без гнилых и дѣлних нѣзкостей быть не может. Но в таких мѣстах Жабы и сродныя им Птицы да водворяются, а Сѣколы с Орлами выспрѣ, в Пространство Чистых Небес да возносятся, оставив Дрѣждіе для непросвѣщенной Подлости. И так Благочестивое Сердце между высыпанными Курганамы бѣйнаго Безбожія и между подлыми Болѣтами рабѣстрастнаго Суевѣрїя, не уклоняясь ни в право, ни в лѣво, прямо течет на Гѣру Божію и в Дом Бога Иякова²¹.

Вѣрно слово, что Царь и Судія Израїлскій, а Христіанскій Бог есть Біблія²².

Но сей Бог наш первѣе на Еврейскій, потом на Христіанскій род безчисленныя и ужасныя навел Суевѣрїи наводненія.

Из суевѣрїй родились вздѣры, спѣры, Сѣкты, Вражды междусѣбныя и странныя, ручныя и словесныя войны, младенческіе страхи и прѣтч[ая]. Нѣтъ жѣлчнѣе и жестоковѣйшѣе Суевѣрїя и нѣтъ дерзновеннѣе, как Бѣшенность, разжѣнная слѣпым, но ревностным глупаго повѣрїя Жаром тогда, когда сія Ёхидна²³, предпочитая нелѣпыя и нестѣточныя Врѣки над Милость и любовь,

и онѣмѣв чувством челоуѣколюбія, гонит своего Брата, дыша убійством, и сим мнится службу приносить Богу.

Сей Седмиглавный Драконъ (Бібліа), Вод горких Хлябы излеваѣя, весь свой Шар Земный покрыл суевѣріем²⁴. Оно не иное что есть, как безразумное, но будто Богом осуществованное и защищаемое разумніе.

Говорят Суевѣру: “Слушай, Друг! нельзя сему стать... Противно Натурѣ... Кроется здѣсь что-то...” Но он во весь Опор, со желчію вопіет, что точно лѣтали Иліины Кони²⁵, при Елиссѣѣ плавало, де, Желѣзо²⁶, раздѣлялись воды²⁷, возвращался Іорданъ²⁸, за Іисуса Навіна зацепилося Солнце²⁹, за Адама Зміи имѣли язык челоуѣческой...³⁰ Вот! Скоро, де, конец Міру... Бог знает: может быть, в слѣдующій 1777 год спадут на Зѣмлю Звѣзды...³¹ Что? развѣ нельзя, чтоб Лот был пьян от ново-выдавленнаго вина³²? Пускай оно у нас не Хмѣльное, но от Бога вся возможна...³³

Сих Дрождей упився, Суевѣр бражничают и козлогласует нелѣпую, объявляя непріятелями и Еретиками³⁴ всѣх несогласных ему. Лучше не читать и не слышать, нежели читать без Очей, а без ушей слышать и поучатися тщетным³⁵. Дѣтское есть сіе мудрованіе, обличающее наглость и непостоянность Блаженныя Натуры, будто она когда-то и гдѣ-то дѣлала то, чего теперь нигдѣ не дѣлает и впредь не станет.

Все же то не великое, что не нужное, и все не нужное то, что не всегда и не вездѣ есть возможное. Возможное и нужное, а нужное и полезное есть то же, и напротив того. Кая ж слава и хвала дѣлать невозможное?

Все, преграждаемое Закономъ Блаженныя Натуры, есть тѣм неполезное, чем невозможное, а чем полезное, тѣм возможное. Посему-то есть благословенно Царство Ея и дивным вкусом дышет сіе слово Епикурово:

“Благодареніе Блаженной Натурѣ за то,
что нужное дѣлала не трудным,
а трудное не нужным”³⁶.

Востать противу Царства Ея и Законовъ – сія есть нещасная Исполінская Дерзость, люблящая прегражденіе, невозможность и бесполезность, а Супостатъ Пóлзѣ.

Как же могла востать сама на свой Законъ Блаженная Натура? Раз она велѣла тонуть Желѣзу, и бысть тако³⁷.

Такія нелѣпыя Мысли пуцай мѣсто имѣют в дѣтских и подлых Умах, не в возмужавших и высокихъ фамилій людях. Да вкушают Божію сію Ложь и Буйство дѣти, и то до времени, а благоразумные да будут готовы к лучшему столу³⁸. Они, не быв причастниками Лжи сея и Буйства, могут не зажигать, но тушить факал колеблющаго общую тишину и бражничествующаго раскола.

Нѣтъ вреднѣе, как тое, что сооружено к главному добру, а дѣлалось растлѣнным, и нѣтъ смертоноснѣе для общества Язвы, как Суевѣріе – Листвіе Лицемѣрам, Мѣска Мошенникам, Стѣнь Тунейдцам, стрекало и поджога дѣто-умнымъ.

Оно возъярило премилосердную Утрóбу Тита³⁹, загладило Іерусалим⁴⁰, разорило Царь-град⁴¹, обезобразило братнею кровію Парижскія улици⁴²,

сына на Отца вооружило. И не напрасно Плутáрх хуже Безбожія ставит суевѣріе⁴³. Для меня, де, лучше, когда люди скажут, что Плутáрха на свѣтъ не было, нежели что он был нагл, непостоянен, немилосерд и протч[ая]. Да и впрямь Суевѣр скорбит, если кто на Полдень, а не на Восток с ним мо́лится⁴⁴. Иной сердит, что погружают, другой бѣсится, что обливают крещáемаго⁴⁵. Иной кленёт Квас, другой Оприсно́ки...⁴⁶ Но кто сочтёт всю суевѣрных Голо́в паучину? Будто Бог ва́рвар, чтоб за мѣлочь враждова́ть⁴⁷.

Во всѣх же сих вздорах бѣгут к покрови́тельницѣ своей Би́блии, а она со строптивыми развращается⁴⁸.

Би́блия есть ложь и буйство Божіе не в том, чтоб лжи нас научала, но только во лжѣ напечатлѣла слѣды и стези, ползущій Ум возводящій к Превы́спренній Истинѣ, как значит Вопрос сей:

“Аще убо введеши мя в предѣлы их,

Аще же ли и вѣси стези их?” (Иов, 38)⁴⁹.

Вся же тварь есть ложь непостоянна и обмáнчива и вся тварь есть то По́ле слѣдов Божіих. Во всѣх сих лживых Тѣрминах, или Предѣлах⁵⁰, тайтся и является, лежит и востаёт пресвѣтлая Истина, и о ней-то слово:

“Истина от землей возсія”⁵¹.

“Зла́то землей оныя доброе”⁵².

И всѣм сим слѣда́м, и пи́санным, и глаголаннѣм в ней, будет соверше́ніе от Господа⁵³, сирѣчь Конец и собы́тіе не-осуществова́нным Тваря́м прило́жит Истина Господня. Вот что значит! “От Бога вся возможна”⁵⁴. Сирѣчь: По тварям оно пустое и недостаточное, а по Бозѣ дѣйстви́тельное и то́чное.

Кто? развѣ кто угорѣл или в горячкѣ, тот скажет: “Желѣзо пла́вает...”⁵⁵ От Бога, де, вся возможна...”⁵⁶ И кой сей есть род странный Богословія, если в нем рѣчь о желѣзѣ, не о Бозѣ? Сіе значит: нача́ть за Здо́ровья, а кончи́ть за упоко́й, по Пословицѣ⁵⁷.

В протчем же, бу́де когда, наконец, сверх По́ля тлѣнных тва́ри (Желѣзо ли она, или Зо́лото, или Алма́з) покажется обвита́я Желѣзом по ре́брам своим пресильная Истина, во время оно Благоразумный не умо́лкнет и скажет⁵⁸:

“ВСПЛЫВѢ ЖЕЛѢЗО” ([4] Царств, гл[ава] [6])⁵⁹.

Как Со́лнечный Блеск по верху вод, а воды сверх голу́баго О́зера⁶⁰, и как пе́стрые цвѣты, вы́сыпанные по шелковом по́лю в хитротка́нных Камка́х⁶¹, так по лицу́ в Би́блии сплетеннаго множества тварей безчисленных, как Ма́нна и Снѣг, во свое время являет прекрасное свое Вѣчности О́КО Истина. И ѿ сих-то Тка́телях и Книгосплѣтцах, каков был Веселейл⁶² и протчіе, греми́т вопро́с Божій к Іову:

“Кто дал есть Женáм тка́нія Мудрость, или испещре́нія Хи́трость?” (гл[ава] 38)⁶³.

Здѣсь Авкто́ры⁶⁴ нарицаются Же́ны, сотка́вшія Би́блейныя Свѣтки разных Поло́тен. Во Иліи то́же нам нужды нѣт. Но сія Стѣнь нѣчтось веде́т Лучшее себе. Да там и напи́сано так:

“Разумѣши ли, яко Илія взятся?...”⁶⁵

Будьто за Ёхо порва́в, дога́дываться веліт, что в сих вра́ках, как в шелухѣ, закрылось сѣмя ИСТИНЫ, а сіе и Ма́льчик разумѣт: “Взят бысть Илія вихром...”⁶⁶ Что ж есть сіе? Отвѣт. Сей есть Глаго́л Божій⁶⁷, не человѣчій и не о челове́кѣ.

Илія есть стѣнь того:

“Ходяй на крилу вѣтрен[ю]”⁶⁸.

А колесни́ца и ко́нница чья? Изра́илева? Никак! Колесни́ца Божія! а ко́нница Его ж⁶⁹. Ё́ков же, так, как и Илія, есть слабая тѣнь того:

“Подъях вас, яко на крилѣх О́рлих, и приведох вас к себѣ”⁷⁰.

Сей на всѣх их, как на Апосто́лах и на своих Ангелах, ѣздит, и не Симеон Его, но Вѣчный Симеона́ и всѣх их, как вѣтошь свою, но́сит.

Являясь Истина по лицу́ Фигу́р своих, будьто ѣздит по них. А они, возвыша́ясь в то́нкій Божества разум⁷¹, будьто взѣмлются от Земли и, дости́г к своему НАЧА́ЛУ с Ёрда́ном, паки отпадают, как послѣ плодов листьвіе в прежнее тлѣни своей мѣсто с Давидом:

“Осла́би ми, да почию прежде даже...”⁷²

И сіе-то есть: “Преобразіт тѣло сми́р[енія] н[ашего]”⁷³.

Истина, возвыша́я Илію, преобразует и всѣх их. В сію Га́вань желает душа Давидова, и в сем безопасном мѣстѣ намѣрен, как Елень, отложіть ро́ги свои⁷⁴.

“Кто даст мнѣ Криль?...”⁷⁵

Достиг же к точкѣ, паки в ничтожность свою возвращается:

“Прежде да́же не оты́дѹ, и ктому не бу́ду”⁷⁶. Презирающій сокровенную во лжи Би́блейной Истину пода́лся к сторонѣ Безбожников, а гоняй вѣтры⁷⁷ и насыща́йся лжею⁷⁸ есть Суевѣр, по́лзущій и грязь со Зміем яду́щій. Тот нагл и не догадлив, а сей глуп и гнусен. Благо́роднѣе есть презрѣть, нежели около Оприсно́ка жева́ть трепіцу.

Если Кто отворил начальную Дверь сію:

“В НАЧАЛѢ сотвори Б[ог] небо и з[емлю]”⁷⁹, –

легко может входить и в протчія сих книг Оби́тели. Кажется, Дверь сія отве́рста для каждаго, но сію мысль опроверга́ет сло́во Петрово:

“Тайтся бо Сіе от них, яко небеса́ бѣша испѣрва”⁸⁰.

Си́рѣчь: Что значит?

“В НАЧАЛѢ сотвори Б[ОГ] небо и з[емлю]”⁸¹.

Каждая почти здѣсь Сенте́нція⁸² не вкусна, по́коль не приложит своя к ней силы РУКА, у Дани́ла по верху стѣны⁸³, а у Евангелиста по Землѣ пи́шущая⁸⁴, и всякая мысль по́дло, как Змі́й по землѣ, ползѣт. Но есть в ней О́ко Голубицы,зирающія выше́ пото́пных вод, на прекрасную Ипо́стась Истины. Словом, Вся сія дрянь дышет Богом и Вѣчностью, и Дух Божій но́сится над всею сею Лужею и лжею⁸⁵. Я в сей Книжечкѣ представляю О́пыты, коим образом входить можно в то́чный сих Книг разум? Писал я её, забавляя праздно́сть и прогоняя скуку, а вашему Высокоро́д[ію] подношу не столько для Любопытства, сколько ради засвидѣтельствованія Благодарнаго

Моего Сёрдца за многія Милости ваши, на подобіе частых Древесных вѣтвей, прохладною тѣнью праздность Мою вспомоиивающія, так что и мнѣ можно сказать с Мароновым Пастухом⁸⁶:

Deus nobis haec otia fecit⁸⁷.

Высокомилост[ивый] Государ!
Вашего Высокор[одія]
Всепокорнѣйшій и многоожден[ный] Слуга
Студѣнт Григ[орій] Сковородѣ.

ГЛАВІ́ЗНА сея КНИ́ГИ

“Ты кто еси? и рече им І́исус: Начаток”
(Ев[ангеліе] Іоан[на], гл[ава] 8)⁸⁸.

“БЛАГА МУ́ДРОСТЬ...⁸⁹ паче же видящим Солнце”⁹⁰
(Премудр[ости] Солом[она]).

“Блага Ярость паче Смѣха. Яко в Злобѣ Лица ублажится Сёрдце”
(Премудр[ости] Солом[она])⁹¹.

*

“НАЧА́ЛО Сіону дам...” (Исаіа)⁹².

“ИСПЫТА́ЙТЕ ПИСАНІЙ...
Та суть, свидетѣлствующая о мнѣ”
(Ев[ангеліе] Іоан[на], гл[ава] 5)⁹³.

“Не на лица зряще судите...” (Іоан[на] Ев[ангеліе])⁹⁴.

Слово к Богу:
A te principium, tibi desinat⁹⁵.
То есть:
“Ты, и от тебе НАЧА́ЛО исходит,
К тебѣ ж Оно и Конец свой Приво́дит”.

ПРЕДДВЕРІЕ, Или Крильцо⁹⁶.

Пусты́нник обита́л в глубо́ком Уединѣніи⁹⁷. Он каждый день, при восхожденіи Со́лнца, всходил в пространнѣйшій вертоград.

В вертоградѣ жила прекрасная и чрез-чур смиренная Птица. Он любопытно взирал на чудныя свойства оныя Птицы, веселился, ловил и тѣм не чувствительно проводил время. Птица, нарочно близко садясь, куражила Ловлю его и казалась тысячу раз быть в руках, но не мог её никогда поймать. “Не тужи о сем, Друг мой, сказала Птица, что поймать не можешь. Ты станешь вѣкъ меня ловить на то, чтоб никогда не уловить, а только забавляться”.

Когда-то приходит к нему Друг его.

По привитаньи завелась дружеская бесѣда. “Скажи мнѣ, – спрашивает Гость, – чем ты в дремучей твоей Пустынѣ забавляешься?.. я бы в ней умер от скуки...” Но Пустынник: “Скажи, де, ты прежде, Что тебе веселит в Общежительствѣ? я бы в нем умер от Грусти...” – “Моих забав три родника, – Гость отвѣчал, – 1). Оказываю по силѣ Домашним Моим и чужим Благодѣянія. 2). Хорошее Благосостояніе Здравія. 3). Пріятность Дружескаго Общежительства...” – “А я, – сказал Пустынник, – имѣю двѣ Забавы: Птицу и НачАЛО. Я птицу всегда ловлю, но никогда не могу Её поймать. Я имѣю шёлковых тысячу и один фигурных Узлов. Ищѹ в них НачАЛА и никогда развязать не могу...” “Мнѣ твои забавы, – говорит Гость, – кажутся дѣтскими. Но если они невинны, а тебе веселить срѣдны, я тебѣ прощаю”.

И оставил друга с забавным его НачАЛОМ.

*

ПРЕДЪЛ 1.
ОБРАЩЕНІЕ ПРИТЧИ к Богу,
или к Вѣчности.

Божественные Мистагоги⁹⁸, или Тайноводители, приписывают НачАЛО единственно точію Богу. Да оно и есть так точно, если Осмотрѣться... НачАЛО точное есть то, что прежде себе ничего не имѣло. А как вся тварь родится и ищезает, так, конечно, нѣчтось прежде ея было и послѣ ея остаётся.

И так ничтѣ НачАЛОМ и КОНЦЕМ быть не может. НачАЛО и КОНЕЦ есть то же, что БОГ или ВѣЧНОСТЬ. Ничевѣ нѣтъ ни прежде Ея, ни послѣ Ея. Все в неограниченных своих нѣдрах вмѣщает, и не Ей чтѣ-либо, но Она всему Началом и Концем.

НачАЛО и КОНЕЦ есть, по мнѣнію их, то же. И точно так есть, если разсудить.

ВѣЧНОСТЬ не начинаемое свое и послѣ всего остающееся Пространство даже до того простирает, чтоб Ей и предварять все-на-все^а. В ней так, как в Колцѣ: первая и послѣдняя Тѣчка есть та же, и гдѣ началось, там же и кончилось.

В самых тварях сіе можно примѣтить: что тогда, когда согнивает старое на Нивѣ Зѣрно, выходит из него новая Зѣлень, и согнитіе старого есть рожденіем новаго⁹⁹, дабы, гдѣ паденіе, тут же присутствовало и возобновленіе, свидѣтельствующее о премудром Ея и все сохраняющем Міростроительствѣ.

Во всяких же веществах для любопытнаго Зрителя Премилосердная сія МАТИ, почти осязаемая, но не понимаемая, подобна смирной, но не уловляемой Птицѣ.

Сіе правдивое НачАло вездѣ живет. По сему Оно не Часть и не состоит из Частей, но цѣлое и твердое, затѣм и не разоряемое, с мѣста на мѣсто не

^а Все-на-все. Graece Пάμπαν⁽¹⁾. Universum.

преходящее, но единое, безмѣрное и надежное. А как вездѣ, так и всегда есть. Все предваряет и заключает, само ни предваряемое, ни заключаемое.

Сим Началом благословляется Асир, сын Йаковль:

“Покрыйет тя Божіе НАЧАЛО”¹⁰⁰.

Прозрѣвшій сквозь мрак сіе Начало назывался у Еврей Пророком¹⁰¹. Назывался и Священником, то есть Святое видящим и показующим, а чрез то людским Освятителем. Индѣ такіе назывались МАГИ¹⁰², или Вѣлхвы¹⁰³. Индѣ Халдѣи¹⁰⁴, Гимнософисты¹⁰⁵. У Ёллин Їерѣи¹⁰⁶, Софи¹⁰⁷, Философи¹⁰⁸, Їерофанты¹⁰⁹ и прѣтчая. Определенные ж в сію Науку увольнялись всѣх житейских дѣл. Сіе значило посвятиться Богу. Тогда они в Натурѣ¹¹⁰ и в Книгах вѣльно искали НАЧАЛА.

ПРЕДѢЛ 2.

В вещах можно примѣтить Вѣчность.

*

Землемѣры во всѣх своих фигурах восходят к источнику, находят ЦЕНТР и начало.

А если кто чистосердечный Охотник, может в нѣкоторых веществах примѣчать тончайшій дивнаго сего НАЧАЛА луч, Каков испускает во Мракѣ утрення Заря.

Взглянем (напримѣр) на рыбу, названную у Римлян “Ремога”, сирѣчь удержаніе¹¹¹. Она, прильнувши к брюху Корабля, самое быстрѣйшее удерживает его стремленіе.

Поколь смѣтриш на рыбу, не чувствует Душа никакова вкуса. А когда пронизать Оком в утаенное в небольшой рыбѣ Божіе Начало, тогда Сердце находит сладость сота, найденнаго во Львѣ Сампсоном¹¹²:

“Тортанъ Его сладость, и весь желаніе”¹¹³.

Безмѣстное и нестѣточное дѣло, дабы Рыба одною тлѣнными своея природы грязью могла препобѣдить и обуздать быстроту столь ужасныя Машины, если бы в тлѣнной ея тмѣ не закрывался НАЧАЛЬНИК тот:

“Положи тму Закров свой”¹¹⁴.

Сей есть Родник Антипѣѣи и Симпѣѣи^а.

Взглянем на землю и на Около нас находящеесь! Мѣлочной звѣрѣчок Мыш, вкрадываясь за дорожным припасом в Коляску, бѣшенную рысть самых буйных Лошаков приводит в слабость и Истомленіе.

Взглянь на слабосильнаго Звѣрька Человѣка. Он водит Медвѣди и Слоны.

Взглянь на маленькую Кѣмпасную Корѣбочку и на малую часть Корабля, на его Руль. Он правит теченіе, а тая указывает путь. Маленькая Искра разоряет городскія стѣны. Из крошечнаго Зѣрна выходит толикая Яблонь. Лѣгенькій воздушный Шум есть испущенное из уст слово. Но оно часто или смертно уязвляет, или в Кураж приводит и оживляет Душу.

^а Αντιπαθής, συμπαθής. Противострастный, Сострастный. Сострастіе, Противострастіе.

Малая птица Пѣтух пугает Льва¹¹⁵, а Мышь Слона¹¹⁶. Невидная пружина в Составѣ движет всю часовую Машину. Неосязаемая в Цѣркулѣ точка Источникомъ есть всѣхъ фигуръ и машин. Десято-фунтная Машинка ворочаетъ сто-пудную Тяжесть. Соломяный Крутѣнь¹¹⁷ разбиваетъ Кремѣнь. Ничтожная Гражданскихъ Законовъ Бумажка содержитъ Гражданство в Тишинѣ. Отцовская Старость владѣетъ жестоковѣйными рабами и буйными Сынами.

Слабаго Здравья Государъ управляетъ безсловесную свирѣпость народную.

Все сіе по плоти ничтоже есть¹¹⁸, но по сокровенному в себѣ ЕСТЕСТВУ сильное.

“Духъ животворитъ”¹¹⁹.

Сіе чудное Начало, в Нѣмощахъ Сила¹²⁰, в тлѣни нетлѣніе, а в Мѣлочахъ есть величіе.

Онѣ начиная кончитъ, а конча начинаетъ.

Раждаѣя погубляетъ, погубляѣя рождаетъ; противнымъ врачуѣя противное¹²¹ и враждѣбнымъ премудро споспѣшествуѣя враждѣбному, какъ свидѣтельствуѣетъ острое философскихъ Учениковъ Речѣніе:

“Unius interitus est alterius generatio”.

“Одной вѣщи гибель рождаетъ тварь другую”¹²².

ПРЕДѢЛ 3-й.

Начало во всѣхъ Системахъ Мѣрскихъ умо-зрится

и всю тлѣнь, какъ Одежду свою, носитъ.

Оно есть Мѣръ первородный.

*

Взглянемъ теперь на всемірный Мѣръ сей, какъ на увеселительный Домъ Вѣчнаго, какъ на прекрасный Рай изъ безщѣтныхъ Вертоградовъ, будто вѣнецъ изъ вѣнчочковъ, или Машинище, изъ Машинокъ составленный¹²³.

А я вижу в немъ единое НАЧАЛО такъ, какъ единъ ЦЕНТРъ и единъ умный Цѣркулъ во множествѣ ихъ.

Но когда сіе НАЧАЛО и сей ЦЕНТРъ есть вездѣ, а Окружія Его нигдѣ нѣтъ¹²⁴, тогда вижу в семъ цѣломъ Мѣрѣ два Мѣра, единъ Мѣръ составляющій: Мѣръ видный и невидный, живой и мертвый, цѣлый и сокрушаемый. Сей риза, а тотъ Тѣло. Сей тѣнь, а тотъ древо. Сей вещество, а тотъ Ипостась, сирѣчь Основаніе¹²⁵, содержащее вещественную Грязь такъ, какъ Рисунку держитъ свою красоту.

И такъ Мѣръ в мѣрѣ есть то Вѣчность в тлѣни, Жизнь в смерти, Востаніе во снѣ, Свѣтъ во тмѣ¹²⁶, во лжѣ Истина, в плачѣ Радость, в отчаяніи Надѣжда.

В семъ мѣстѣ встрѣчается со мною Любомудрое Слово Платоново в такой силѣ:

“Подлость не почитаетъ за сущую Точность”:

Nisi quod πρὶς teneat¹²⁷. Сирѣчь:

Кромѣ одно то, что в кулакъ схватить можетъ. А в кулакъ схватить можно одно Осязаемое.

Если ж мнѣ скажешь, что внѣшній Мїр сей в каких-то мѣстах и временах кончится, имѣя положенный себѣ Предѣл, и я скажу, что кончится, сирѣчь начинается.

Видишь, что одного Мѣста Граница есть она же и дверь, открывающая Поле новых пространностей, и тогда ж зачинается Цыпліонок, когда портится Яйцѡ.

И так всегда все идет в Безконечность¹²⁸.

Вся исполняющее НАЧАЛО и Мїр сей, находясь тѣнью Его, границ не имѣет. Он всегда и вездѣ при своем НАЧАЛѣ, как тѣнь при Яблонѣ. В том только разнь, что Древо жизни стоит и пребывает, а тѣнь умалется; то переходит, то родится, то ищезает и есть ничтѡ.

“MATERIA AETERNA”¹²⁹.

ПРЕДѢЛ 4.

Здѣсь нѣсколько Знаменій, Гербѡв и Печатей,
тайно-образующих Горнее НАЧАЛО.

*

Сіе единственное НАЧАЛО, как Главу Мудрости, Любомудрцы в разных вѣках и народах разными фигурами и Монументами изобразили. Напримѣр, Колцѡм, Шаром, Солнцем, Оком... А как Колцѡ, так Перстень, Гривна, Вѣнец и протч[ая] есть тот же Образ.

За Шаром идут Звѣзды, Планеты, Плоды, Зѣрно, Древо, рай и протч[ая]. За солнцем Утро, Свѣт, день, огонь, луча, молнія, блистаніе, дорогіе Камни, Золото, прекрасные и благовонные цвѣты и протч[ая]. Прекрасно-сіяющая Радуга тож взята во Образ¹³⁰. Зороастер¹³¹ изобразил солнцем с сею тѣснїю:

“УСЛЫШИ, БЛАЖЕННЫЙ, ВСЕВИДЯЩЕЕ ИМѢЮЩІЙ ВѢЧНОЕ ОКО!”¹³²

Отсюду у древних Персов поклоненіе Солнцу¹³³, а День воскресный назван День Солнца, сирѣчь День Господень¹³⁴.

Монумент Око подало Повод изобразить человѣками, Звѣрьми, скотами, птицами, рыбами и гадами. Отсюду случай к Идолочтенію. Подлость, видя на чѣстных Мѣстах написанныя или изваянныя тварей фигуры и не достиг в тайно-образуемое чрез онѣя Богоначаліе, слѣпо, как за Якор спасенія своего, ухватила за ничтожную сѣнь Образов и погрязла в ней. Отсюду обоженіе Человѣческой тлѣни и иным Животным. Отсюду вздорныя нелѣпых Мнѣній Книги, расколы, заблужденія и заразительнѣйшая язва, хуже безбожія – суевѣріе. Оно есть то же, что Идолочтеніе. Чему кто вѣрит и на что надѣется, тое и почитает. Суевѣр суетному вѣрит, Идолочец пустое чтет.

Но каждой твари фигура есть нечестивая Пустошь, если воплощеніем и вмѣщеніем своим не освящает ЕДИН СВЯТ.

“Идол ничтоже есть”¹³⁵.

Идол, фигура, Образ есть то же и ничтоже¹³⁶.

Просвѣщенные так же изобразили Источником¹³⁷. А в слѣд сему водою, росѡю, мглою, снѣгом, льдом, инеем и протч[ая].

И Сердце взято во Образ, как Кóрень жízни, а Обíтель Огня и любви¹³⁸.

И стоящая средѣ Моря Каменная Гора¹³⁹, а в слѣд сему Остров, Гавань, Сúша или Матерáя земля и протч[ая]. В числѣ образов и крила Орлiя¹⁴⁰. Они, возвышáя долóй склонное Птичье тѣло, отмѣннаго Естества вид кáжут.

А Змiй, держащiй во устáх свой хвост¹⁴¹, приосѣняет, что безконѣчное НАЧÁЛО и безначальный Конѣц, начинаáя, кóнчит, кончáя, начинается.

Но безчiсленный есть тайно-образный Мрак Божественных Гаданiй.

ПРЕДѢЛ 5-й.

На сем НАЧÁЛѢ утверждена вся Библиа.

*

Сiе iстинное и единое НАЧÁЛО есть Зѣрном и Плодóм, Цѣнтрóм и Гаванью, НАЧÁЛОМ и КОНЦѢМ всѣх Книг Еврѣйских.

“В НАЧАЛѢ бѣ слово”¹⁴². Сирѣчь:

Всей Библии Слово сóздано в том, чтоб была Она еди́нственным Монументом НАЧÁЛА.

“В НАЧÁЛѢ бѣ слово”¹⁴³.

А дабы не было сумнѣнiя, что сiе НАЧÁЛО есть не пóдлое, но высокое, истинное и еди́ное, длятого вплошь написано:

“И Слово бѣ к Богу”¹⁴⁴.

Когда ж Она здѣлана к Богу и для Бога, тогда сiя Богодѣшущая Книга и сама стáла Бóгом.

“И Бог бѣ слово”¹⁴⁵.

Так, как вѣксельная¹⁴⁶ Бумажка, или Ассигна́цiя¹⁴⁷, стала Монѣтою, а Завѣт сокровищем. Сiе Слово издрѣвле здѣлано к Богу.

“Сей бѣ искони к Богу”¹⁴⁸. (Должно читать так:)

Сiе бѣ искони к Богу, Сирѣчь Слово (сей Λόγος¹⁴⁹). Все в нем Бого-зданное, и ничего нѣтъ, что бы не текло к Богу.

“Вся тѣм быша...”¹⁵⁰

И как в ничтожной Вѣксельной Бумажкѣ сокрывáется Имперiал¹⁵¹, так в тѣбной и смертной сих Книг сѣни и во мракѣ Образов таи́тся Пречiстое, Пресвѣтлое и Живóе.

“В том ЖИВОТ БѢ”¹⁵² и протч[ая].

ПРЕДѢЛ 6-й.

Библиа есть Мálенькiй Бого-образный Мiр, или Мiрик. Мiроздánиe

касáется до одной Ея,

не до великаго, тварьми обита́емаго Мiра.

*

Мойсей, ревну́я Священникам Египетским, собрал в одну Громаду небесныя и земныя Твáри и, придав род Благочестiвых Предков своих, слѣпил Кни́гу Бытiя, сирѣчь Мiроздánиe... Сiе застáвило дúмать, что Мiр создан за 7000 лѣт назáд¹⁵³.

Но обита́льный Мiр касается до тварей. Мы в нем, а он в нас Обитает.

Мойсѣйскій же, Символическій (тайнообразный), Мір есть Книга¹⁵⁴. Она ни в чем не трогает обительнаго Міра, а только слѣдами собранных от него тварей путебодствует нас к присносущному НАЧАЛУ единственно, как Магнитная Стрѣла, взираая на вѣчную твердь Его.

А в том не очень нужная мудрость, чтоб вѣдать, прежде ли создан цвѣт или родился Гриб?..

В сем предохраняет нас самый Начаток Книги:

“В НАЧАЛѢ сотвори Бог небо и з[емлю]”¹⁵⁵.

Сказуют, что в Еврейском лежит так:

“В НАЧАЛѢ сотворил Бѣги”¹⁵⁶.

А дабы сіе разумѣлось о Книгѣ, написано:

“Я ГИММЕЛ, кѣ я ГАРЕЦ”¹⁵⁷, сирѣчь:

“Сіе небо и сію Землю”.

Рѣчь сія никак не пристала ко вселенскому Міру. Если находится одна точію Земля, как прежде думали, не к стати говорится:

“Сію Землю, сіе Солнце”.

Если же обитаемым Мірам нѣсть числа, как нынѣ начали думать, и тут нелѣпный вздор:

“Сіе небо...”

А другое ж, десятое, сотое, тысячное, кто создал? Конечно, каждого Міра Машина¹⁵⁸ имѣет свое, с плодущими в нем Планетами небо.

Вот на что создана сія Мірозданиа Книга!

“Небеса повѣдают славу Божію...”¹⁵⁹

Нѣт в ней Рѣчи, ни слова, чтоб не дышало Благовѣстіем вѣчнаго. Во всѣх Землях сея предѣлах (terminus, Знаменіе¹⁶⁰) и во всѣх концѣх Вселенныя сея выходит вѣщаніе вселюбезнѣйшаго НАЧАЛА и есть Земля обѣтованная.

“Не суть рѣчи, ни словеса...”¹⁶¹ и прѣтчая.

В НАЧАЛѢ Божіем основал Вѣчный сія небесныя и земныя твари, в сей Книгѣ для Его единого собранныя.

“В НАЧАЛѢ сотвори Бог Небо и З[емлю]”¹⁶².

Грязь же сія и Свѣточь тлѣнных фигур натаскана безобразно и безпорядочно, не имущая вида, ни доброты.

“Земля же бѣ невид[има] и не-устр[оена]”¹⁶³.

И глубокая бѣдна Морскаго стеченія их тмою неудоборазумѣнія покрывається.

“И тма верху бездны”¹⁶⁴.

И Дух же Божій над сею топкою тлѣнью, как Ковчегъ сверх все-мірнія воды, носится¹⁶⁵. Он сію тму просвѣщает, как Молнія Вселенную. Сходит на ню, как Голуб, согрѣвает, как Кѣкош, покрываёт, как Орелъ хвѣстное гнѣздо свое и Крылами своими ничтожное Естество наше возносит в Горня и преобразует.

“И Дух Божій нош[ашеся] верху воды”¹⁶⁶.

В слѣд сего Мойсеева предисловія начинається сотвореніе тварей, создание Сѣни, дѣланіе Чудес Божіих, Фабрика фигур Его¹⁶⁷.

“И рече Бог”¹⁶⁸.

Вїжу сквозь Мрак Присно-сущное НАЧАЛО и ему раболѣпно покланяюся. Слышу тайный ЕГО во мнѣ Гром сей:

“И рече Бог:

Слушай, Мойсей! Пущай будет солнечный свѣт Фигурою моею! Она станет показывать перстом ИСТИНУ мою, сияющую в тѣнной вашей натурѣ, не вѣроятную смертным”.

“Да Будет Свѣт!”¹⁶⁹

И так вдруг Солнечный Свѣт надѣл Блистаніе СЛАВЫ БОЖІЯ и Образ Ипостаси Его, а тѣнь Свѣтила сего здѣлалась СОЛНЦЕМ ПРАВДЫ и селеніем ИСТИНЫ¹⁷⁰, как только Вѣчный в Солнцѣ положил селеніе свое¹⁷¹.

Сіе-то есть прямое сотвореніе СИЛЬНАГО!^a дѣлать из ничегò Чудо, из сѣни точность, дать грязи Ипостась, а подлой Тлѣни Величіе.

Вся дѣла его в Вѣрѣ, Вѣра во Истинѣ, Истина в Вѣчности, Вѣчность в Нетлѣни, Нетлѣніе в Началѣ, Начало в Богѣ.

“И БЫСТЬ СВѢТ”¹⁷².

На сіе хорошее свое дѣло взиралъ Вышній добрым своим Оком. Он, презирая нашего свѣта подлую худость, терпящую Запад, единственно смòтрит на свой невечерній Свѣт, в вещественном Солнцѣ поселившійся и для Любителей своих от сѣни его исходящій, как Жених от Чертога своего¹⁷³.

“И видѣ Бог свѣт, яко добро”¹⁷⁴.

А дабы из двоихъ одно составляющихъ Естеств не послѣдовала смѣсь, а из нея Идоло-чтеніе, раздѣлилъ Творецъ между Свѣтом Славы своея и между тмою тлѣни нашея, между Истиною и между образующею сѣнью.

“И разлучи Бог между свѣтом и...”¹⁷⁵

И назвалъ свѣт Истины Днем, а сѣннообразную тму – ночью.

“И нарече Бог свѣт день...”¹⁷⁶

Но дабы опять не послѣдовалъ раздор, разрывающій двойцу сопряженныхъ во едино Естеств, здѣлан из тмы и свѣта, из дня и ночи, из вѣчера и Утра День Един¹⁷⁷.

Сей есть Мір Божій! Лѣто радости и Веселія, Время вожелѣнное, День Господень¹⁷⁸.

Одинъ он в тысячѣ лѣт, а 1000 Лѣт в нем¹⁷⁹.

Сей День сотворилъ Господь из противныхъ Натѹр: из Лукавыя и добрыя, тлѣнныя и нетлѣнныя, из Глѣда и Сытости, из плача и радости в неслѣтномъ соединеніи.

Между водою подлою и небесною как раздѣляющая, так и соединяющая укрѣплена вѣчная Твердь.

А на все сіе смòтритъ Создатель как на доброе, не как на Лукавое.

В сем первомъ днѣ явилось фигуръ 6.

^a Quid est Techna Poetica?

Facere ex Malo BONUM. Quis Bonus?.. Caro Nihil... [Що таке поетичне мистецтво? Робити з поганого ДОБРЕ. Хто добрий?.. Плоть – ніщота... (лат.)].

Тма, свѣт, нощь, день, вечер, Утро.

Из тѣх фигур Символы 3.

Тма и свѣт, нощь и день, вечер и Утро.

Символ составляется из фигур двоих или троих, означающих тлѣнь и Вѣчность.

Сюда-то смѣтрит Божій тот Запрос к Ёву:

“В коей Землѣ вселяется Свѣт?

Тмѣ же кѣе есть мѣсто?”¹⁸⁰ Напримѣр:

Вечер и Утро.

Вода, твердь и облак.

Море и суша.

Вѣчер есть дом тлѣни, а Ётро – Град Вѣчности.

“Вечер водворится плач, а Заутра радость”¹⁸¹.

В водѣ и Морѣ вмѣстѣлась тма и смерть¹⁸², а на Сущѣ, на небѣ и в Облакѣ вселился Свѣт и живот¹⁸³.

“Едѣ в рѣкахъ ярость твоя?”¹⁸⁴

“Над небесѣи Слава Его”¹⁸⁵.

ПРЕДѢЛ 7-й.

О Символах, или Образах.

Как оныя называлися у Ёллин?

А как называются в Библии?

*

Такія Фигуры, заключающія в себѣ тайную силу, названы от Ёллинских Любомудрцов:

ΕΜΒΛΕΜΑΤΑ¹⁸⁶, ΗΙΕΡΟΓΛΥΦΙΚΑ¹⁸⁷.

А в Библии называются: Чудеса, Знаменія, Путѣ, слѣды, сѣнь, стѣна, Дверь, Окѣнцо, Образ, Предѣл, Печать, сосѣд, мѣсто, дом, Град, престѣл, Конь, Херувим, сирѣчь колесница, и протч[ая]... Они-то суть Скоты, Звѣри, Птицы, чистыя и нечистыя, а Библиа есть Ковчегъ и Рай Божій, простѣе сказать – Звѣринец.

“Насади Господь Б[ог] Рай во Едемѣ, на Востоцѣ”¹⁸⁸.

Сюда ж в числѣ ввел и человѣка.

Должно трѣзвенно поднимать Очи, когда здѣсь начитатъ: Одѣянїе, мѣх, врѣтище, пѣлены, яслы, коробочка, кошница, гнѣздѣ, Нырище¹⁸⁹, разсѣлина, пещѣра, грѣб, ров, темница, ѳзы, сѣть, плетѣнь, кѣща и сим подобное.

“Коль добры дома твои, Ёкове,

И кѣщи твоя, Ёзраїлю!”¹⁹⁰

Также, когда начитается фигура Циркульная, плоско-крѣглая, шаровидная, каковая есть: Пѣрстень, Хлѣб, Монѣта и протч[ая].

Или виноградныя и садовыя Плоды с вѣтвями и сѣменами и протч[ая] смотри бѣдро! Напримѣр: Когда доброзрачная Жѣнщина Авигѣа привезла Давиду, между протчим, 200 хлѣбов, кошницу грѣздїя и 200 вѣзаниц смѣквей¹⁹¹.

“Привязу́й к Лозѣ жребя свое”¹⁹².

“Тебѣ и сѣмени твоему...”¹⁹³

Сей есть природный Штиль Библии! Исторіальною¹⁹⁴ или Моральною¹⁹⁵ Лицемерностью так соплѣсть фигуры и Символы, что иное на лицѣ, а иное в сердцѣ¹⁹⁶. Лицо, как шелуха, а сердце есть Зерном. И сие-то значит:

“Веніамин волк хищник; рано яст, еще и на вечер даѣт пищу”¹⁹⁷.

И не дивно, что весь Израиль толчѣт в ступах Манны^а. Манна значит: Что то? сирѣчь Чудо, а Чудо есть Образ, или фигура.

Сама Ея о фигурах рѣчь дышет Гаданіи Мраком, и самая кратчайшая Сказочка заключает в Узлѣ своем Монумент сладчайшій Вѣчности, как Кórка Зерно, а Пёрлова Мать Жемчужину, и как Луна Солнечный Свѣтъ отдаѣт по всей земленности своей¹⁹⁸. Напримѣр.

ПРЕДЪЛ 8.

Пёрвый Опыт, испытывающій Силу слѣдующаго Слова:

*

“СОВЕРШИ́ШАСЯ НЕБО И ЗЕМЛЯ!...”¹⁹⁹

*

Под сим Историчным видом закрылось то же, что под тѣм:

“В началѣ сотвори Бог...”²⁰⁰

Совершеніе, верх, Конѣц и Начало есть то же. Ёков, благословляя, сирѣчь дѣлая фигу́рою Божіею Ио́сифа, переносит на верх Главы Его силу, Вѣчность образу́ющих Холмов, или Горских верхушек²⁰¹, являющихся изпод Потóпа. То ж дѣлает и Мойсей.

“От верха́ Гор НАЧА́ЛА,

И от верха́ Холмовъ вѣчных²⁰²

Земля́ есть Ио́сифова”²⁰³, – говорит Мойсѣй.

Так же кланяется Ёков верху́ жезла́ Ио́сифова. Вспоминаѣет и Давид верх влас...²⁰⁴ но все сие:

“Изнемо́же, Ты́ же совершил еси”²⁰⁵.

Верхи́ Гор, во́лосы Глав, Лу́чи Зари́ и Со́лнца – все сие ничто́же есть. Но сии́ фигуры́ теку́т к Вѣчному, Его́ ж силою́ влеко́мая, как Гласит Запрóс Его́ к Ёву:

“Вечернюю́ Звѣзду́ за вл́асы ея́ привлече́ши ли?”²⁰⁶

Он оди́н совершеніе́ и Конѣцъ Свѣ́тилам и Знамені́ям.

“Да ста́нет Со́лнце!

И ста́ Со́лнце и Луна́”²⁰⁷.

“До́ндеже прише́дши, ста́ верху́...”²⁰⁸ Се ны́нѣ!”²⁰⁹

“Соверш[ишася] небо́ и Земля́ и все украше́ніе их”²¹⁰.

Спаси́тель, умира́я, послѣ́дній испусти́л вопль:

“СОВЕРШИ́ШАСЯ”²¹¹, сирѣчь:

^а Manna? Quidnam hoc⁽²⁾? Се Чтó ли⁽³⁾? Чудо, а родникъ его – Чтó то⁽⁴⁾? Славѣнски: Щудо – есть вѣтхое.

Вся сїя Исторїа с нравоученїем создана в Началѣ, сїесть в Бозѣ, Отцѣ моем.

“В началѣ бѣ слово”²¹².

И все сїе идѣт к Вѣчнаго Точкѣ, как к своему совершенїю. Все сїе нынѣ совершенно уже и отдѣлано. “Совершиш[ася] небо и Земля”²¹³.

Не наше сїе, и не до нас. Божїе есть время и дѣло, и слава.

“Совершиш Бог в день шестый дѣла своя”²¹⁴.

Когда весь Символический Мїр устроен в теченїе к Б[о]жественному Цѣнтру, можно сказать:

“Совершиш[ася] небо и Земля”²¹⁵.

И когда уже вся тварь приспѣла к намѣренной своей точкѣ и Покою, достойно сказать:

“СОВЕРШИШАСЯ”²¹⁶.

Как ищезает Стеблѣ при зрѣлости Пшеничнаго Зѣрна, а правдивѣе сказать – сокрываѣется в Зѣрнѣ, так вся фигуральная мѣртвенность, доплывъ к своему пристанищу, пожертвая животомъ, истребляѣется.

Сего просит Возлюбленный, находясь фигурой Его.

“Ослаби ми, да почию...”²¹⁷

“Ищезоша Очи мои”²¹⁸ “Кто даст мнѣ Кр[илѣ]...”²¹⁹

Отсюду рѣчи Пророковъ:

“Звѣзды спадутъ”²²⁰. “Солнце померкнетъ”²²¹.

“Свѣтсѣя небо, аки Свитокъ”²²² и протчая, –

дали поводъ думать, будто Мїр обительный когда-то погибнет.

Во умирающей на Крестѣ Христовой Плѣти умираетъ весь вздор Исторїальный, и достойно испущенъ Глас сей:

“СОВЕРШИШАСЯ”²²³.

Тогда померкаетъ солнце, раздѣляется вся фигуральная Завѣса²²⁴, а свѣтаетъ Утро всемирнаго и пре-мїрнаго Воскресенїя.

“Зима прейде, дождь отыде...”²²⁵

“Цвѣты явишася на Землѣ.

Время обрѣзанїя (Гроздей) приспѣ”²²⁶.

*

“СОВЕРШИШАСЯ”²²⁷.

Примѣръ второй.

ПРЕДѢЛ 9.

Испытывается Сїла слѣдующаго Слѣва.

*

“Почи в день седмый от всѣхъ дѣл своихъ”²²⁸.

Вот встрѣчаетъ смѣшнымъ лицѣмъ Исторический Вздор! Глупость сим довольна, а самыя Премудрыя, не раскусивъ, соблазняются.

Кромѣ наличности, нѣтъ Ничего тут нелѣпаго. Все простое для разумѣвающихъ.

Просто сказа́ть: Бог, всю тварь здѣлав Сла́вы своея фигурами, Здѣлал
особенным Портрѣтом День Субботный.

Как Лев в Ложѣ своём, так образуемая Сила Его во Фигурѣ почивает.

Сіе-то значит: *ΕΜΒΛΗΜΑ*. *EMBLÉMA*^a.

И не о тлѣни написано:

“Возлѣг почи, яко Лев”²²⁹.

“Возложив Іяков нозѣ свои на одр, умре”²³⁰.

“Погребоша Его в пещерѣ Сугубѣй,

юже стяжа Авраам”²³¹.

Вспомни Селѣ Кро́ве²³², сіесть всю Фигуральную тлѣнь. Но не забывай:

“В ко́ей Землѣ вселя́ется Свѣт?

Тмѣ же ко́е есть мѣсто?”²³³

А Суббота есть всѣх чистых Фигур изряднѣйшая и пресвѣтлѣйшій
Упокоенія Чертог.

“Благослови Бог день 7-й”²³⁴.

И не дивно. От всѣх дѣл своих избрал Сію Обитель.

Сутки состоят из Тмы и Свѣта. Обѣ Части, а чаще свѣт называется днем.

Но Исто́чник и Центр Свѣта есть Со́лнце.

Сія Благороднѣйшая и прекраснѣйшая Тварь в Мірѣ есть то, что в тлѣ
О́ко.

“В Со́лнцѣ положи селѣніе свое”²³⁵.

День есть Ма́лое Кóло, обраща́емое в 24 часа. Оно составляет Кру́ги Вѣ́ков
и ты́сячи лѣт, как одна форма Милліоны Монѣт. Равный и примѣрный
течѣнія бѣг обращает всѣ дни. И время, и мѣра, и движеніе сходное.

Как седмѣй день, так и пятидеся́тая Суббо́та, седмиц седмицу
заключа́ющая, есть Поко́й, свят Господе́ви²³⁶. И пятидеся́тый Год есть Его ж
Радо́стное Лѣ́то (*JUBILAEUS*)²³⁷.

И так Суббо́та есть Пра́здников Пра́здник, Си́рѣчь Поко́й Покóев и
Обитель Обителей Божіих, так, как Пѣснь пѣ́сней главнѣйшая и Сі́мволов
Сі́мвол, слича́ющій тлѣнь с Вѣ́чностью, да па́мьтуем Нетлѣ́ніе Ея.

“Да будет свѣт! и бысть свѣт”²³⁸.

Тма Ея и вѣчер приводит в разум плач всея тлѣни. А У́тро и свѣтолúчное
Со́лнце громко проповѣ́дует Радость сіяющі́я Вѣ́чнаго сла́вы.

“Небеса́ повѣ́дают сл[аву] Божію...”²³⁹

“День Дню отрыга́ет глагол,

а но́щь но́щи возвѣ́щ[ает] разум”²⁴⁰.

“И бысть веч[ер] и бысть Утро день...”²⁴¹

Каждый же день фигурныя сея Седмицы, имѣя Солнце, есть Суббо́та и
Покóй Божі́й²⁴².

“Зѣло заутра, во е́дину от Суббо́т,

^a *Εμβλημα*, то есть Вки́дка, Вме́тка, Впра́вка. *Injectio*, *Insertio*, *tanquam Praetiosi Lapilli in Loculum, sive Oculum Annuli* [Вки́дка, вкладка, наче коштовні камінці в гніздечку, чи вічку, персня (лат.)].

Прійдоша на Гроб, возсіявшу Солнцу"²⁴³.

"Зъло рано"²⁴⁴; "возсіявшу Солнцу"²⁴⁵ ... По наружности есть вздор. Но в Богъ есть возможное²⁴⁶ и то же.

"Положи мя Утро Утро"²⁴⁷.

"Правда твоя, яко Полудне"²⁴⁸.

"Гдѣ почиваеши? В Полудне"²⁴⁹.

Если Кто из одной сих свѣтлых Суббот Субботы увидит встающаго Жениха, сей может и из протчих фигуралных сосцев высосать сладчайшую Сота и Муста Вѣчность.

"Испусти́л еси У́зники твоя от ро́ва..."²⁵⁰

"Гробы отверзо́шася"²⁵¹.

ПРЕДЪЛ 10-й.

О Захаріевском Свѣщникѣ.

Сей седмочисленный Вѣчности Вѣнец, сквозь Завѣсу прозрѣвъ Захаріа, слышит от Бога:

"Седмь сія Очеса́ Господня суть"²⁵².

Седмь в Седмицѣ́ Солнцев и одно Солнце. Седмь Очѣй Вѣчности и одно недрѣмлющее О́КО. Сія ж Седмица у Захаріи уподобляется семилампа́дному Свѣщнику:

"Видѣх, и се Свѣщник Злат весь!"²⁵³

Иска́л он, но у Бога что сіе значит? И сыска́л, что всѣх сих мыслей Стрѣла́ напря́женна в один то́чию Центр Вѣчности, презрѣвъ всю Стихійную Грязь.

"Сіе Слово Господне. Не в сілѣ́ велицѣй,

ни в крѣпости, но в Ду́сѣ, глаголет Господь"²⁵⁴.

Сей Свѣтосолнечный Свѣщник просвѣщает Исходы и Входы²⁵⁵ в сію запечатлѣнную Кни́гу, а сіе Седмивзоро́ное Око весь дом сей свой в цѣлости доселѣ́ сохраняет.

"Господня Земля..."²⁵⁶

Сіе О́ко открыва́ется по всей Его Землѣ сей с Нагру́зом ея.

"Седмь сія Очеса́ Господня суть, призира́ющая на всю Зе́млю"²⁵⁷.

И не дивно, что Ё́зекіиль ви́дит вкруг крила́тым своим животи́нам и колѣсам их наса́женныя О́чи²⁵⁸. Ска́зано уже, что Библиа́ есть Мі́р Символический и Звѣри́нец Божій. А Лю́де, скóты, Звѣри и пт́ицы суть Фигу́ры и Херуві́мы, сирѣ́чь Во́зики, везущіе Вѣчности Сокро́вище.

Про́сит Ё́зекіа́ сидящаго на Херувімѣх²⁵⁹, дабы избавил от поруга́нія нетлѣ́нную свою Дѣ́ву, Библи́ю, и сих-то Очѣй Его в ней Открове́нія про́сит:

"Отвѣрзи, Господи, очи твои и виждь"²⁶⁰.

О сем же про́сит и Соломо́н:

"Да бу́дут О́чи твои отвѣ́рсты на Хра́м сей день и но́щь!"²⁶¹

Тогда они не днем, а только но́чью открыва́ются, когда стѣ́нь то́чию и Фигу́ра болванѣ́т. Открыва́ются они Веніа́мину и Бра́тіи его.

“Воззрѣвъ очіма своима Иіосиф, видѣ Веніамина”²⁶².

Но Веніамин, сверх вѣчера, и рано еще кушает²⁶³.

“Взълчут на вечер...”²⁶⁴

“Отвращу́ ОЧИ мои от вас”²⁶⁵.

“ИСПОЛНИХОМся заўтра...”²⁶⁶

Открыва́ются Заххею: “Воззрѣвъ Іисус...”²⁶⁷ Открыва́ются Давіду: “Во свѣтъ т[воем] у́зрим СВѢТ”²⁶⁸. Но и сей в седми́чных днях узрѣл Бога.

“Седмерицею днем хвалих тя”²⁶⁹.

Открыва́ются Соломону: “Очи твои Голуби́ны...”²⁷⁰

Но и сей кричи́т, что под со́лнцем ску́дость и труд, и нѣтъ забавных но́востей, кромѣ почива́ющаго на Со́лнцѣ.

“До́ндеже дхнет день...”²⁷¹

“Гдѣ почиваеши? В полудне”²⁷².

“Яви ми Зрак твой...”²⁷³

Во всѣх та́ких как соде́ржатся внутрь их, так и открыва́ются Вѣчнаго О́чи. А без сего Они́ и недужные, и хро́мые, и слѣпые.

“Тогда ско́чит хро́мый, яко Елень...”²⁷⁴

“Очи Господни высо́цы, челове́къ же смире́н”²⁷⁵.

Они́ называ́ются затѣм Наро́д Божі́й, и Мойсей Сыны́ Іакова так благослови́т:

“Вси О́священни́и под рука́ми твоими, и сїи под тобою суть”²⁷⁶.

Они́ и Лю́ди, и Быки́, и Львы́, и Орлы́, заня́в мѣста́ Египетскихъ фигур, названнх

ΗΙΕΡΟΓΛΥΦΙΚΑ²⁷⁷.

“Ски́мен Львовъ Іуда²⁷⁸! радостотво́рны О́чи его...”²⁷⁹

“Перворо́дный Юнца́ доброта Его”²⁸⁰.

“Твоим ли повелѣ́ніем возно́сится Орел?”²⁸¹

“Подъя́х вас, яко на Крилѣхъ О́рлих, и приве́дохъ вас к себѣ”²⁸².

“О́чи твои на мнѣ...” (Іов)²⁸³.

Вот заче́м Херувимскія́ сія Животи́ны представляе́т Іезеки́иль крила́тыми, четвероно́гими, многоочі́тыми, везу́щими Колеса́ многоочі́тыя!

“На не́же мѣсто́ а́ще зряше НАЧА́ЛО еди́но, идя́ху в слѣ́д Его”²⁸⁴.

Будьто бы в оча́х их высо́кое оно́е ОКО, Зѣни́ца Вѣ́чности и во свѣ́тъ свѣ́тъ И́стинный, а в солнцѣ́ но́вое заклю́чалося СОЛНЦЕ́.

“Аки бы было́ КО́ЛО в Колеси́”²⁸⁵.

Он же ви́дит средѣ́ сих животи́ных, горя́щія Захарі́евскія́ свѣ́чи. Извѣ́стно, что Дре́вніе Свѣ́чою, Лампа́дою и О́ком Мі́ра называли Со́лнце²⁸⁶, а Челове́къ е́сть Мале́нькій Мі́рик²⁸⁷.

“Почи́ в день седмы́й”²⁸⁸.

ПРЕДЪЛ 11-й.
О Снах Фараоновых.

Сія радостотворных Суббѣт Седмица, являясь в различной Одеждѣ, является и под видом седми Кóлосов, видѣнных во снѣ Фараону, и седми Корѣв.

Толкует сѣе сам Іосиф:

“Седмь лѣт суть”²⁸⁹.

Как Суббота, так и 50-ый Год есть Чертог Вышняго. А можно догадаться и из сего, что всѣ Кóлосы, как и Захаріевскія 7 Лампады, из одного Стебля происходят, чего в нашем Мірѣ не видно.

Но сходно ли Солнце и Кóлос?..

Что ж нѣжды в Кошелькахъ, если в них Зóлото тó же? “Всяка плоть сѣно”²⁹⁰, и все как риза обветшает”²⁹¹, а мысли в них Божія и тѣ же. Когда Солнце просвѣщает, вино веселит, а хлѣб укрѣпляет, тогда не велика разнь. Давидова рѣчь о свѣтѣ мѣшает пшеницу, вино и Елей.

“Знаменася на нас”²⁹² и прѣтчая.

Мнѣ кажется, сон Фараонов значит ночь и стѣнь, взятых от Египетских Священников и пѣсто у них почитаемых сих фигур, внутрь коих прозрѣло Израильское Око вѣчныя Мысли и похитило в свою Пользу.

“Сон Фараонов един есть”²⁹³.

Тма только одна Египетская в сих словах, а сила в них Божія.

“Яко истинно будет слово, еже от Бога”²⁹⁴.

Затѣм и Сон повторѣн. Один его, другіи Кóлос Божій. “И бысть вечер, и бысть Утро...”²⁹⁵

Сии-то Кóлосы рвали и терли Апóстолы в Субботу²⁹⁶. Помогла им Суббота. А без нея встрѣтило бы их то, чем пріяня Еврѣйскій Сфинкс²⁹⁷, Сильный Князь Іефаї, всѣх Ефремитов.

Он всѣх их переколóл, не рѣшивших Задачу сію:

“РЦЫТЕ: КЛАС! (Шиболѣт – Еврѣйски²⁹⁸)^a.

И не управиша рещи тако:

И имáху их, и закалаху”²⁹⁹.

Смерть, глад, яд и Урѣд есть Библиа, от НАЧАЛА своего заблудившая.

Видно, что Ефремиты о днях пѣрвых и Лѣтахъ вѣчных с Давидом не помышляли³⁰⁰, а с Апóстолами не думали о Суббѣтѣ.

Не взошло им на Ум догадаться, что всяка трава в трѣтій день³⁰¹, а день в НАЧАЛѣ сотворѣн. Тут всему Гавань... Суббѣта День Ея и Сѣлнце, сѣлу, рѣшеніе и Шабáш всему прилагает. А правдивѣе сказать: Зѣница Сѣлнца Маленькое находящееся в Сѣлнцѣ СѣЛНУШКО.

В сей свѣтлѣйшей всѣх своих Чертогов Палáтѣ почивая, прелкрасный наш ИОСИФ (Прилагáтель³⁰²) фигурной своей СІСТЕМѣ восходящим и заходящим сѣлнцам, Очáм Мíра, растущей и увядáющей травѣ всякія

^a Не выгласили ШИ-, но СИБОЛЕТ, сего ради погибли (Книг[а] Судѣй).

Плоти³⁰³ Свѣт, толк и вкус прилагает, обновляя Лицò Фигу́р и сам на всяку свою похвалу прилагая. Должно только из сей Твёрдости вызвать Его, обрѣзать ему волосожарные³⁰⁴ Лучи, снять одѣвающій Его свѣт и всю вѣтошь отослать на Запад³⁰⁵. Тогда остане́т “и вознесется Господь один”³⁰⁶.

“Возлег почи...”³⁰⁷

“Почи в день седмый”³⁰⁸.

ПРЕДЪЛ 12-й. О Жѣртвѣ Авра́амской.

Богáтая сїя и великолѣпная Фигура Солнце есть Тучная Жертва Богу. 7 Суббот. 7 Корòв. Хúдость наша, а тук Божїй.

Наш голодный вѣчер, а Его Утро сýтостное. Тук есть то же, что в Захáриевских Лампа́дах Елѣй: и просвѣщающій, и насыщающій.

Сїю-то: “Возмй мнѣ Юницу Трилѣтну!”³⁰⁹ – велїт Бог Аврааму. Подняв он Жѣртву в рáзум НАЧÁЛА и раздѣлив Фигу́ру на тѣнь и И́стину, видит, что Сòлнце не иное что есть, как Пещь, благово́нным Нетлѣнїя дымом дымящаяся^а. Тогда солнце, показав собою образу́емого, пáло, как Шелухà, в Запад свой^б, а Авраам задивїлся, вїдя, что на мѣсто отдѣленной тлѣни присовокупились новыя Мысли, Мысли Вѣчныя.

“Птицы да умно́жатся на землѣ”³¹⁰.

Тут он услышал Гóрлицу тую:

“Глас Гóрлицы слышан в землѣ нашей”³¹¹.

Увидѣл из Ковчѣга Голубицу, взирающую выше́ потопных вод. И скáзано ему, что сїе зачатое в сердцѣ его Вѣчности Зѣрно превратїтся в тлѣнь Язы́ческих Фигу́р, пожѣртное ими, и всяк потòпчет как подлое, но что сему подавляющему Язы́ку сам он даст суд и рѣшенїе и что сїе Сѣмя наслѣдит всю Землю их³¹², взяв от неvkúснаго Египетскаго Нїла все к Ефрáтову плодоносію.

От сих Корòв предлага́ет дражайшим своим Гостя́м Мáсло и Молокò, и Телцà Одного. Одїн только и есть у всѣх сих чистых Божїих Юниц СЫН, но всегда молод и прекрáсный.

“Почи в день седмый”³¹³.

ПРЕДЪЛ 13-й. О Седми Хлѣбах.

Сюдà смóтрят и 7 Хлѣбы. Из сих Хлѣбов Едїн вкушáют два Пúтники: Лукà и славный взóром Клеóпа, но на пути Суббóтном³¹⁴.

Суббóта есть и Путь, и Вкус, и Пúтникам, и Хлѣбам.

Кто ж им переломїл сей твердѣ всякаго Кáмня Хлѣб?.. Вот Кто!

^а Воззри! Что значит И́стый Содòм и Иерїхòн? По Пустозвóну, Иерїх[он] значит Благоухáние⁽⁶⁾.

^б Зри! Сòлнце пáло. Женà Лóтова обратїся наза́д. Тò же.

Здѣлавшій Пир седмй дней, открывшій Гаданіе в день седмый, Попалившій Гумна и Кóлосы Филистимскія, Вознѣсшій на Гóру Ворота́ Городскія, Растерзавшій Льва, Спавшій и воставшій от сна своего... Уже солнце садилось, нечево было Желѣзом стричь и обрѣзывать. “Желѣзо не взойдет...”³¹⁵ Осталась одна Зѣница солнца, СОЛНУШКО... Тут рѣшеніе Гаданію! Сампсон значит Солнушко³¹⁶.

“Онѣма же отверзостѣся Очи...”³¹⁷

Преблагѣнное Солнушко почивает в день Седмый, востаёт в третій, палит всю тлѣнь, разоряет ино-племѣнничія стѣны, отверзает Гробы, открывает Очи, ламлет Хлѣбы, насыщает весь свой почотный Нарóд вкусом Вѣчности.

“Очи всѣх на тя уповают,

и ты д[аеши] им пищу во БЛАГОВРЕМЯ”³¹⁸.

Все сіе родство, богообразныя Очи носящее, взяв от послѣдняго Апóстола до Ада́ма, говорит с Їóвом:

“Очи твои на мнѣ, и кому нѣсмь”^{а319}.

Число ядущих сія хлѣбы, как 4000 или 5000. Затѣм, что вся сила Господня исходит из Египта в 430 лѣт. И в сей Суммѣ заключается 7. А седмиц седмица составляет 40, 400 или 4000 с лишком. Затѣм написано:

“Яко 4000”³²⁰. “Яко 5000...”³²¹

И часто поминается четвертый и седмый род.

“В четвертом родѣ возвратятся”³²².

А как они находятся вице-фигурою^б Седмицы, так ко всѣм и к каждому их касается сіе:

“Шестижды от бѣд измет тя,

в седмѣм же не коснет-ти-ся Зло”³²³. Сірѣчь: Насытит заўтра, умножит и приложит Пшеницу, Вино и Елѣй. И прилагает Їову седмь сынов и три дóчери: Касію, Рог Изобилія³²⁴ и День.

“Почи в день седмый”³²⁵.

ПРЕДѢЛ 14-й.

О Плащеніцѣ, Петру низпущенной.

Свѣтлая сія Седмица есть пространный Ковѣр, вмѣщающій всѣ четвероногія и птицы, и рыбы, и гады, и плоды дров, и трав. Все в ней, а сама она в НАЧА́Лѣ сотворена.

Сей небесный Ковѣр низпусти́л:

“Простира́й небо, яко кожу”³²⁶.

^а Amplius и кому нѣсмь⁽⁶⁾. Id est Umbra sum et Figura: Amplius Nihilum. Sol est Pascha; at ego sum Solis Sol: Umbra Umbrae, seu Antipascha, id est Viceumbra, Vicefigura, Antitypus [Отже, я тінь і фігура: більш нічого. Сонце є пасха, а от я – сонце сонця, тінь тіні, або антипасха, тобто заміна тіні, заміна фігури, антитип (лат.)].

^б Віце-фігу́ра, граесе: Αντίτυπος⁽⁷⁾.

А когда Ковёр, то и Стол, и дом седмистолпный, и предложенье хлббов³²⁷. И чуть ли не над сею Скáтертю в Дѣяніях пирует в полдень Петр на Гóрницѣ, подняв все по Авраáмску в верх НАЧÁЛА. “Заколи и яждь!”³²⁸

Там, похваляясь, кúшает и Павел:

“Имамы же Олтáрь...”³²⁹

Там причащáются и всѣ ему освящѣнные.

“Упійóтся от тúка Дóму твоего”³³⁰.

“Піша же и упишася с ним”³³¹.

И нам можно сказать: “Имамы олтáрь”³³². Но никто не Скверни, Яже Бог для себе освятил³³³. Да молчит здѣсь всяка плоть³³⁴! Да заколется! Божіе сѣ тѣло есть, а сѣ тѣбная Кóжа и вид есть Фигурная Завѣса Храма, гдѣ Вѣчный почивáет.

“Сѣя есть кровь моя...”³³⁵

Моя... (Над сим словцѣм Émphasis – ударѣніе) Моя. Божія, не человѣча.

Сим Холстѣм повивáет Маріа Младѣнца, а Иóсиф Мертвеца.

“И се вам Знаменіе!”³³⁶ Сирѣчь Фигура.

Щаслива Земля! когда сей Мертвец встал, когда сей Иóсиф изведен из Твердыни, Когда сей Сампсѣн проснулся, разорвал Ёжи, свернул небо, как сукно, потряс Землею и разогнал всю Языческих Фигур Стражу.

“Тамо Его узрите”³³⁷.

“Почи в день седмый”³³⁸.

ПРЕДѢЛ 15-й.

О Лѣствицѣ Іаковлѣй. О седми Градѣх,

Женáх, Трубах и Горáх...

Касающаяся до небес Іаковская Лѣствица сѣю ж показует Седмицу. От ней и чрез нея истекают и востекают к Тóчкѣ своей всѣ Фигуры, часто называясь свидѣтелями, стражами и Ангелами, Сирѣчь Служками³³⁹, мир благовѣствующими. “Слáва во Вышних Богу...”³⁴⁰

Іаков так, как и Дѣд Его, прозрѣл, что сѣя шóтка не человѣча, но дом Божій, и что сѣя седмица есть Дверь, на высокий возводящая Край, а увидѣл также по Заходѣ Солнца.

Сюда взирают и Отцѣвскіе Его клятвенные Источники.

“Очи твои, яко ЕЗѢРА во Есевѣнѣ (Градѣ)”³⁴¹.

Клѣтва, смерть и Фигура есть то же.

Сѣи ж дни суть и семь Грады Божіи, и Седмь Исаіевскія Жѣны, как одна, одного придержащіяся МУЖА, и седмь разорившія Іерихѣн Трубы. И, конечно, небо, когда повѣдаёт славу Божію³⁴², есть Труба.

Сѣи суть Гóры Божія³⁴³, Гóры тучныя. Там растёт рог Давіду³⁴⁴. Туда восходят вся Колѣна Израілева. Туда ж идѣт в Гóрняя и Маріам. Там Еленѣй и раждающих Еленіц Стадам мѣсто.

“Прейдем до Виѣлеѣма...”³⁴⁵

“Тáмо роди ты МАТИ твоя”³⁴⁶.

Сюдà взираёт и Данїйл Mein-gard³⁴⁷, с Крючкàми своих Седмін. И 11 идущіе в Галилею, и Павел, и Стéфан.

“Вѣм Человѣка”³⁴⁸. “Тѣло Его аки Ѳарсїс”³⁴⁹ (Кáмень).

“Яко взятся великолѣпіе Его!”³⁵⁰ “Се вижду Небесà отвѣр[ста]”³⁵¹.

“Прїйдите, взыдем на Гóру Господню...”³⁵²

Там мир Израїлю³⁵³! и Гáвань всѣм Фигúрам!

“Почи в день седмый”³⁵⁴.

ПРЕДЪЛ 16-й.

О Безконéчной Прострáнности
и Непроходимости Дóму Божїя.

Узнáв день, узнаéшь Седмицу. А сїю познав, познаéшь бытія Книгу и протчїя, как отрасли Ея. А хотя в сем не всяку Дверь отворить можно непроходимом Лабиринтѣ, но уже знáешь, что под тою Печáтью не иное что, как только Божїе таится Сокровище. Довлѣет тебѣ, что получил Исход и что даренà тебѣ шéлковаго Клúба Нить от Царévны Арїáдны³⁵⁵, путеведúщая тебе из сего Лави́ра³⁵⁶ на пространство.

Їерусали́мская Арїáдна есть Раáв, свободившая из Їерихóна шпїóнов Їисúсовых, обязанною у Окна червлéнною верёвкою³⁵⁷.

Сїя верёвочка вожд нам есть во многосв́язанных чертóгах Дóму Божїя, раздѣляющая Фарéса от Зáри³⁵⁸, свѣт от тмы^a.

Сею верёвкою межуёт Навїн Землю³⁵⁹, и по сей Мѣрѣ кúшает Їезекїиль свящénный Хлѣбы и воду³⁶⁰. “Вервь червлéнна устнѣ твои”³⁶¹. “Видѣх, и се муж! и в руцѣ его ўже землемѣрно”³⁶². “Еюже Мѣр... Возмѣрится вам”³⁶³.

К чему желáть все пере́знять? Ненасытная есть Забáва гулять по Соломо́новских Садáх и домах, а не все вы́смотрѣть. Искать и удивляться значит то же. Сїе дви́женіе веселит и оживляет Душу, как стремлénіе текущую по Кáмнях воду. Но при пóльном открытіи всего-на-всего ищезáет удивленіе. Тогда слабѣет апшетит и приходит насыщénіе, потóм скука и уныніе.

1000 лѣт и едїн день³⁶⁴ – одна Фигúра, и 1000000 их есть то же. Если что непонятно, закричи с Варúхом: “О Израїлю! Ко́ль велик Дом Божїй³⁶⁵! Вели́к! и не имать Конца”³⁶⁶. “Сїе море великое...”³⁶⁷

ПРЕДЪЛ 17-й.

О Змїѣ.

Мойсѣй между протчїими Фигúрами занял у Егїпетских Свящénников и Ікóну Змїя, образúющего Божїю Премудрость.

“Змїй же бѣ мудрѣйшїй...”³⁶⁸

А когда одна Фигúра, то и вся Библи́я есть Змїй. Возно́сит Его Мойсей в Гору, чтоб не умер Израїль³⁶⁹. То же и Евангелскїй Змїй сказует:

^a Раздѣляющая Мóре. Что бо есть Сóлнце, аще не О́гненное Мóре?

“Аще аз вознесен буду от Земли,
Тогда вся привлеку к себѣ”³⁷⁰.

Змій сей, ползая по землѣ, всю сїю Мойсеева Міра Систему и Адама со всѣм здѣсь населенным родством по́ртит. Они всѣ о́стаются дурными и невкусными Болванáми Пото́ль, поко́ль не раскуситъ ему Голову.

Голова его есть Седмица. И так Би́бліа есть Змій, хоть одноглавный, хоть семиглавный.

А расто́пчет ему Голову почивающій в солнцѣ³⁷¹. Избраннѣйшая Фигур Фигура, Солнце, есть и Ма́терь, и Дѣ́ва, испу́щающая из Ложесн прі́ятное от Бога Вѣ́чности Зе́рно.

“Той твою сотрет Гла́ву”³⁷².

И так Змій о́станется одним только подно́жіем сидя́щего в солнцѣ. Тогда все оживляется, а Мертвецы встаю́т к то́чкѣ своей. В дру́том сл́учаѣ че́рный сей Драко́н, вод Горких Бе́здну избо́левая³⁷³, Апокалипти́ческія обле́ченные в солнце Сына Жены³⁷⁴, потомъ всю о́бѣтованную Землю пото́пляет.

Но Женѣ даю́тся Орли́ныя Кри́ла³⁷⁵, дабы родила не в подлом мѣстѣ и не смертное.

“Восхищено бысть чадо Ея к Богу”³⁷⁶.

Сей есть Го́рдая Денни́ца³⁷⁷, Сатана́ и враг Ангелам, Херувимам и всѣм но́сящим Господа Фигу́рам.

Не те́рпит смотре́ть Соломо́н как на Орла́, па́рящаго к Со́лнцу, не к Со́лнушку, так и на гнусное сего Змія́ полза́нье³⁷⁸. И чу́тли не сей помина́ется в При́тчах раб воцарив́шійся³⁷⁹!

А дабы́ сїе не послѣ́довало, почи́вшій во Льви́ном рвѣ́ Дані́ил вки́дает сему́ А́спиду в а́дскую че́люсть Хлѣ́бец, спече́нный из смо́лы благово́нных Древ и Ту́ка, и клопча́той Бума́ги³⁸⁰.

Все сїе есть Вѣ́чности Фигу́ры.

“Сми́рна и Ста́кти и Касі́а...”³⁸¹

“Даю́щаго снѣ́г свой, яко во́лну (Ба́волну)”³⁸².

“И ту́ка пше́н[ична] насы́щай тя”³⁸³.

От сей нашего́ Дані́ила чу́дной Пи́лулы Змій ло́пнул.

“Той твою сотре́т Гла́ву”³⁸⁴.

Воста́ет и Ё́она от лица Господня³⁸⁵. Сему́ ж чу́довищу в брю́хо вверга́ет его Бог. Тогда спаса́ется все свяще́ннаго сего Мі́ра селене́іе с лю́дьми его³⁸⁶. Нине́віа значі́т жилище³⁸⁷, а Ё́она есть Го́луб³⁸⁸.

“Дерзай, Земле...³⁸⁹ дерзайте, скоты по́лстыи”³⁹⁰.

“Ча́да Си́оня, раду́йтесь! яко даде́ вам пи́щу в правдѣ́”³⁹¹. Лицо́, от котораго воста́ет Ё́она, льви́ной ров, Пещь, Сми́рною ды́мящаясь, Ковче́г и Кіот, Сампсо́нова и Ада́мова Жена, Ризы Ио́сифовы, Черто́г Солнечный Вѣ́чнаго есть то же.

“Одѣ́йся свѣ́том, яко ризо́ю”³⁹².

“Той твою сотрет Гла́ву”³⁹³.

Сего ры́кающаго Ді́явола растерзав САМПСОН, нахо́дит в тру́пѣ его сладо́сть Вѣ́чности³⁹⁴.

Сіе дѣлается при Гóродѣ Ѡамнаѡѣ³⁹⁵. Ѡамна значит Образ³⁹⁶.

“Той твою сотрет Главу”³⁹⁷.

Мойсею подражает Наперсник, называя Истину свѣтом, просвѣщающим всякаго Человѣка³⁹⁸, пришельца в сей Символическій Мíр. Он поставляет Предитѣчу на мѣстѣ главныя Фигуры солнечных.

“Да свидѣтельствуемъ о Свѣтѣ...”³⁹⁹

“Бѣ свѣтилник...”⁴⁰⁰

Но меньшее Сólнушко есть болѣе великаго.

“Оному подобаетъ расти, Мнѣ же малѣтисѣ”⁴⁰¹.

Сей Судія Израилскій разоряет все ветхое Фигур Пóлзание, обновляет естество наше, претворяя невкусную вóду в Курáжное Вино и придавая всей Библіи Сот Вѣчности.

“Дадесѣ ми всяка власть...”⁴⁰²

“Той твою сотрет Главу”⁴⁰³.

Сего просятъ Давидъ съ Мойсеемъ, вóплемъ возбуждающіе уснуваго на колѣнахъ своя Даліды.

“Да воскреснетъ Богъ!...”⁴⁰⁴.

“Востáни, Господи! и да разсыплются врази твои!”⁴⁰⁵

“Почи въ день седмый...”⁴⁰⁶

КАТАВАСІА⁴⁰⁷,

или

СНИСХОЖДЕНІЕ.

Окончивъ другіи примѣры, Паки скажу, что в Библіи иное на Лицѣ, а иное в Сѣрдцѣ.

Такъ, какъ Алкивіадская Икона, называемая Ёллински Σιληνός, с лица была шуточная, а внутрь сокрывала великолѣпіе Божіе⁴⁰⁸.

Благородный и забавный есть обманъ и подлогъ, гдѣ находимъ подъ Лжею Истину, Мудрость подъ Буйствомъ, а во Плоти Бога.

Вотъ прямое, именуемое у древнихъ Ёллинъ “Ποίημα”, сіестъ Твореніе⁴⁰⁹! А такіе Писатели суть точные Пійты, и ни мало не дивно, что Мойсея зовутъ Обманщикомъ⁴¹⁰.

Сей Змій нарочно созданъ, да поругаются ему соборища нагло судящихъ.

И не дивно, что для сихъ Лисовъ изъ высокихъ Божіихъ ГОРъ рождается не Левъ или Орелъ, но Мыши⁴¹¹, Ёжи, Сóвы, Вдóды, Нетопыри, Шѣршни, Жáбы, Пѣсіа Мухи, Ёхидны, Васілиски, Обезьяны и вредящія Соломоновскимъ Виноградамъ Лисіцы⁴¹².

“ИСПЫТАЙТЕ ПИСАНІЙ...”⁴¹³

Конецъ!

и святому Богу Слава!

Цей трактат написано впродовж 1775–1776 рр. Він присвячений Степану Тев'яшову й був надісланий йому 28 березня 1776 р. Через чотири роки Сковорода зробив поновну редакцію трактату. Обидві редакції дійшли до нас в автографах. Кращий автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 7, арк. 1/20–31/51). Уривки із цього трактату були вперше опубліковані в харківському виданні творів Сковороди 1894 р., а повний текст – у Санкт-Петербурзькому виданні 1912 р. Подаємо за автографом відділу рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

¹ Текст посвяти закреслено. Натомість іншою рукою написано: “Степану Ивановичу, Господину Полковнику его Высочородію Тевяшеву”. Степан Иванович Тев'яшов – син острогозького полковника Івана Івановича Тев'яшова (молодшого). Сам був харківським (1734–1757 рр.) та острогозьким (1757–1763 рр.) полковником. У його маєтку Сковорода не раз бував [див.: Ніженець А., Стогній І. Григорій Сковорода. Пам'ятні місця на Україні. – Київ, 1984. – С. 52–53; Гавриленко А. Над Тихою Сосною. На зарубіжній Слобожанщині // Березіль. – 2002. – № 7–8. – С. 151–154].

² Див. прим. 93 до циклу «Басни Харьковскія».

³ Епікурова насолода в християнській традиції, як правило, поцінювалась українцями негативно. Наприклад, Лактанцій уважав науку Епікура шкідливою для доброчесної людини, зокрема й тому, що, на думку старогрецького філософа, “насолода є найвищим добром” [Луція Цецилія Лактанція Фирмиана, нареченного християнським Цицероном, божественних настанов седмь книг, писанных к Константину Великому, первому християнскому императору. – Москва, 1783. – С. 264–265]. Так само й Григорій Богослов із властивою йому експресією закликав боротися з “Епікуровою безбожністю, з його атомами й чужою філософією насолодою” [Творения иже во святых отца нашего Григория Богослова, архиепископа Константинопольского. – Санкт-Петербург, б. г. – Т. I. – С. 391]. Цей погляд поділяла й переважна більшість письменників та філософів старої України. Тільки дехто з них, так само, як Сковорода, пробував тлумачити Епікурову насолоду як явище духовного ряду. Наприклад, Михайло Козачинський писав: “Розбещені люди вбачають своє щастя в чуттєвих насолодах і матеріальних статках. Такої думки дотримувалися філософ Арістипп, цар Сарданапал, імператор Магомет. Її зазвичай приписують також Епікурові, однак безпідставно, адже хоч Епікур в «Етиці» теж пов'язував щастя з насолодою, але не з насолодою тіла, а зі справжньою насолодою душі” [Козачинський М. Книга третья. Нравственная философия, или Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 336]. Така апологія Епікура була характерною для XVIII ст. [див., наприклад: Татищев В. Н. Разговор двух приятелей о пользе наук и училищ // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1887. – Кн. I. – С. 44; Przybylski J. Wiekі uczone starożytnych Greków i Rzymian. – Kraków, 1789. – S. 66].

⁴ Парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 30: 23. Пор.: *Всѣлѣе сѣрдца живѣтъ челоуѣка.*

⁵ *Горацій*. Послання, I, 11, 23 («До Буллатія»). У перекладі Андрія Содомори: “...насолоти на рік не відтягуй...” [Квінт Горацій Флакк. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 190].

⁶ Горацій. Послання, I, 11, 24 («До Буллатія»). У перекладі Андрія Содомори: “Щоб похвалитись міг будь-коли й будь-де: ‘З приємністю жив я’” [Квінт Горацій Флакк. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 190].

⁷ Люцій Анней Сенека Молодший (*Lucius Annaeus Seneca Junior*) (бл. 5 р. до н. е. – 65 р. н. е.) – видатний римський філософ-стоїк, поет і державний діяч. У старій Україні Сенека втішався неабиякою славою і як взірцевий письменник, зокрема трагедіограф [див.: *Prokopowicz Th.* *De arte poetica libri III ad usum et institutionem studiosae iuventutis roxolanae. Dictati Kiowiae in orthodoxa Academia Mohileana. Anno Domini 1705. – Mohiloviae, 1786. – Р. 69*], і як філософ-мораліст. Цитати з римського класика можна знайти у творах Захарії Копистенського, Іпатія Потія, Мелетія Смотрицького, Афанасія Кальнофойського, Касіяна Саковича, Петра Могили, Антонія Радивиловського, Дмитра Туптала, Івана Максимовича, Івана Леванди та інших. Із другого боку, наші письменники ніколи не забували, що Сенека представляє поганську мудрість та ще й самогубець. “Стара Русь”, писав Лазар Баранович, обходить Сенеку, “бо Сенека se pecat, сам собі завдав смертельних ран” [*Baranowicz L.* *Nowa miara starey wiary. – Nowogrod-Siewierski, 1676. – К. 4 (v.) (appendix)*]. Одним словом, як казав про Сенеку Митрофан Довгалецький: “Життя він вів нехристиянське, але щодо моралі – він християнин” [Довгалецький М. Поетика (Сад поетичний). – Київ, 1973. – С. 369]. Популярність Сенеки засвідчує й те, що його ім’я зринає в народних приказках: “Сказав Сенека: ‘сгій, свине, здалека’” [Номис, № 1000]; “Казав Сенека: уважай з далека” [Франко, № 23281]. Із творів Сенеки Скворода найбільше приваблювали «Моральні листи до Луцілія». Саме їх він цитує в діалозі «Потоп зміїн», а також у листах до Михайла Ковалинського й Кирила Ляшчевецького. А перекладаючи трактат Плутарха «Про спокій душі», Скворода пробує подивитися на поняття “спокій” у Сенеки крізь призму перипатетичної поняттєвої тріади: *defectus* (недостатність) – *modus* (міра) – *excessus* (надмір), – яка була засадничою на ґрунті схоластичної етики ще від часів Томи Аквінського (саме Тома Аквінський упродовж XVII–XVIII ст. був чи не найбільшим авторитетом для українських богословів [див.: *Cracraft J.* *Theology at the Kiev Academy during its Golden Age // Harvard Ukrainian Studies. – 1984. – Vol. VIII. – Nos. 1/2. – Р. 75*]).

⁸ Скворода має на думці «Моральні листи до Луцілія» (СІ, 7, 10): “Нічого не відкладаймо на потім. Щодня розраховуймося з життям, аби нічого йому не бути винним”; “Отож, мій Луцілію, поспішай жити і вважай, що кожен окремий день – це окреме твоє життя” [Люцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 450, 451].

⁹ Марціал. Епіграми, I, 15 [див.: Марк Валерий Марціал. Эпиграммы / Пер. с лат. Ф. Петровского. – Москва, 1968. – С. 33].

¹⁰ Горацій. Послання, I, 4 («До Альбія Тібулла»). У перекладі Андрія Содомори: “...з череди Епікура / Я поросятко гладке...” [Квінт Горацій Флакк. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 183]. Серед українських письменників на ці рядки Горація покликався, наприклад, Феофан Прокопович [див.: Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 276].

¹¹ Діоген Лаертій свідчив: “Солодше за все, – казав він [Платон], – слухати істину” (а інші переказують: “говорити істину”) (ІІІ, 39–40) [див.: Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 162]. Ця Платонова сентенція (“сладко слухать правду”) була відома в Україні ще за старокіївських часів із «Пчолы» [див.: Чижевський Д. Платон в Давній Русі // Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т. – Київ, 2005. – Т. 2. – С. 64].

¹² Ідеться про Арістотеля. Як свідчив Діоген Лаерцій (V, 19), “на запитання, яка різниця між чоловіком освіченим та неосвіченим, він [Арістотель] відповів: ‘Така, як між живим та мертвим’” [Діоген Лаертский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 211].

¹³ Див. прим. 132 до діалогу «Кольцо».

¹⁴ Фразу “свѣт незаходимый” узято з церковних піснеспівів. Див., наприклад: “Вскую мя еси отринул, свѣте незаходяй” [Могила П. Євхологiон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 445].

¹⁵ Як свідчить Діоген Лаерцій (I, 62), свою старість Солон провів на Кіпрі, а помер, мавши вісімдесят років [Діоген Лаертский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 82].

¹⁶ Можна пригадати розмову Солон з Крезом про те, хто з людей найщасливіший, яку переповів Геродот (Історія, I, 29–32). У цій розмові, яка була добре відома старим українським письменникам [див., наприклад: *Туптало Д.* Слово в субботу четвертыя недѣли Великаго поста // Сочиненія святаго Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1782. – Ч. 1. – Арк. 41], Солон стверджував, що “крайньою межею людського життя” є 70 років, а найщасливіший той, хто “протягом усього життя посідає найбільшу кількість благ і щасливо закінчить життя”, адже “у будь-якій справі треба зважати на кінець” [Дамоклів меч. Антична новела. – Київ, 1984. – С. 27]. Див. також Плутархові «Порівняльні життєписи» (Солон, XXXI).

¹⁷ Як правило, окреслення *жизнь* та *житіє* в нашій традиції фігурували нарізно. Наприклад, “жизнь” Георгія Кониського («Жизнь Георгія Конисскаго») [див.: *Жизнь Георгія Конисскаго, архієпископа Бѣлорусскаго* // Собрание сочиненій Георгія Конисскаго, архієпископа Бѣлорусскаго. – Санкт-Петербург, 1835. – Ч. 1. – С. IX–LXXXVIII], але “житіє” Паїсія Величковського [див.: *Житіє и подвиги отца нашего старца Паїсія, архимандрита молдавских святых монастырей Нямецкаго и Сѣкула* // *Житие и писания молдавского старца Паисия Величковского.* – Москва, 1892. – С. 17–77]. Або й таке: Ілля Квітка називає біографію Йоасафа Горленка “житієм” («Житіє преосвященнаго єпископа Бѣлоградскаго Йоасафа Горленка...»), тимчасом як у книзі, де було надруковане це “житіє”, фігурує окреслення “жизнь” [див.: *Святитель Йоасаф Горленко, єпископ Белгородский и Обоянский (1705–1754). Материалы для биографии, собранные и изданные кн. Н. Д. Жеваховым.* – Киев, 1909. – Т. 1. – Ч. III: *Жизнь и деятельность святителя Йоасафа.* – С. 253–278].

¹⁸ Очевидно, розрізняючи в такий спосіб *житіє* та *жизнь*, Сковорода має на думці заведене в шкільній моральній філософії розрізнення “вчинків людини”, тобто всього, що вона робить, та “людських учинків”, тобто того, що вона робить як істота, наділена вільною волею.

¹⁹ Див. прим. 158 до циклу «Басни Харьковскія».

²⁰ Як зазначав Михайло Козачинський, ця Катонова любов дала привід недобррозуміливцям називати його п’яницею [Козачинский М. Книга третья. Нравственная философия, или Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 362].

²¹ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 2: 3. Пор.: на гóрѣ гдѣню ѡ вѣ до́мѣ вѣа іа́квѣлѣ. Сковорода розглядає віру як *середину* між безбожництвом та марновірством. Безпосереднім джерелом цієї думки міг бути трактат Плутарха «Про марновірство» [пор.: *Плутарх.* Моралии. О суевѣрии // *Вестник древней истории.* – 1979. – № 2. – С. 243]. Зрештою, вона була добре znana й у старій українській літературі. Див., наприклад: “Віра також є однією із цнот, до того ж засадничих, таких, що мають стосунок до самого Бога, а

тому підлягає тим самим законам, що й інші цноти. Отже, як той, хто вірить замало, не має віри й не може отримати порятунку, так і той, хто вірить занадто, не має віри й так само не може бути врятований" [Examen obrony, to iest Odpis na script Obrona werificatii nazwany // Архив Юго-Западной России. – Киев, 1914. – Ч. I. – Т. VIII. – Вып. 1. – С. 579; пор.: *Smotryc'kyj M. Obrona verifiacii* // *Collected Works of Meletij Smotryc'kyj / With an Introduction by David A. Frick.* – Cambridge, Mass., 1987. – Vol. 1. – P. 452; див. про це: *Соловій М. о., ЧСВВ.* Мелетій Смотрицький як письменник. – Рим; Торонто, 1978. – Ч. II. – С. 261–262, 294].

²² Коментуючи цю думку Сковороди, Володимир Ерн зазначав: "Біблія – це цілокупність божественного Розуму, це *вся* Його незбагненна Премудрість" [Эрн В. Ф. Григорий Саввич Сковорода. Жизнь и учение. – Москва, 1912. – С. 275]. Платонічна традиція розуміння філософії як розмислу про душу, світ і Бога, принаймні від часів Ціцерона, Плутарха та Орігена, передбачала її поділ на три частини: етику, фізику й теологію. "Християнство, – як писав, наприклад, добре знаний Сковородою Євагрій Понтійський, – це наука нашого Спасителя Ісуса Христа, яка складається з діяльного, природного та богословського [любомудрія]" [Евагрий Понтийский. Слово о духовном делании, или Монах // *Евагрий Понтийский.* Аскетические и богословские творения. – Москва, 1994. – С. 96]. Ця традиція віддзеркалена в уявленні Сковороди про "три світи". Розмисл про мікрокосмос – етика, про макрокосмос – фізика (осягнення логосів та ейдосів Божого творива), а розмисл про Бога, теологія, – це не що інше, як розмисл про "символічний світ". Саме тому наш філософ і стверджував, що "християнський Бог є Біблія".

²³ Див. прим. 78 до трактату «Начальная дверь ко християнскому добронравію».

²⁴ Сковорода має на думці слова: **И испѣсти смѣй за женою нѣ оустъ своихъ водѣ ѣкш рѣкъ, да ѣ въ рѣцѣ потопитъ** (Апокаліпсис 12: 15).

²⁵ Див.: Четверта книга царств 2: 11.

²⁶ Див.: Четверта книга царств 6: 6.

²⁷ Див.: Четверта книга царств 2: 14.

²⁸ Див.: Книга Ісуса Навина 3: 15–17.

²⁹ Див.: Книга Ісуса Навина 10: 13.

³⁰ Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 3: 1, наст.

³¹ Богослови могилянського кола, трактуючи питання про кінець світу, виходили з того, що есхатологічні таємниці перебувають по той бік людського досвіду та знання. Наприклад, Феофілакт Лопатинський, різко критикуючи «Казання святого Кирила...» Стефана Зизанія, писав, що Кирило Єрусалимський не вважав за можливе знання кінецьсвітньої таємниці, тимчасом як "лживый Кіріл рускій [Зизаній] являет себе о том извѣстна... И еще дерзновенно глаголет: 'Скоро же и антихриста и скончание вѣка сего содѣватися иматъ'. зри лжепророка!" [Лопатинський Ф. Обличеніє неправди расколническія. – Москва, 1745. – Арк. 135 (зв.)–136].

³² Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 19: 32–35.

³³ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 19: 26. Пор.: **ѡу вѣа же всѣ възможна.** Пор. народні приказки: "У Бога все мога" [Номис, № 21; Франко, № 1183]; "У Бога все возможно" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 35].

³⁴ Стара українська еклезіологія, окреслюючи єство ересі, виходила з того, що Церква – це спільнота вірних а) єдиного християнського віровизнання, які б) беруть участь у сакраменталіях і в) підлягають оруді належних старших. Того, хто належав до Церкви, але потім перестав визнавати засади християнської віри, тобто відійшов від "першої єдності", називають еретиком [див.: *Dubowicz J.* Hierarchia, abo O Zwierchności w Cerkwi Bożej. –

Lwów, 1644. – S. 8–9; *Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник*. – Київ, 1646. – С. 142 (друга пагін.); *Rutka Th. Herby, або Znaki Kościoła prawdziwego*. – Lublin, 1696. – S. 3].

³⁵ Фраза *поѣишася тѣѣтныѣмъ* зринає в Книзі Псалмів 2: 1 та в Діях св. апостолів 4: 25.

³⁶ Див. прим. 162 до циклу «Сад божественныхъ пѣсней».

³⁷ Фраза *И выгсть тѣѣмъ* кілька разів зринає в Біблії. Див., наприклад: Перша книга Мойсеева: Буття 1: 6.

³⁸ Сковорода розробляє тут старий мотив: “розуміння Біблії – духовний бенкет”. Наприклад, у Дмитра Туптала він звучить так: “Пиршество... Божественного Писання три трапезы представленные имеют. Первая есть трапеза – разум исторический, повѣствовательный, по писмени сказуемый и проповѣдуемый. Вторая трапеза – разум містический, сієсть таинственный. Третія трапеза – разум нравоучительный. Первая трапеза неученых ради простаков. Вторая трапеза премудрых ради учителей. Третія трапеза общая всѣм, ученым и неученым. На первой трапезѣ пища дебелѣйшая. На второй трапезѣ пища тончайшая. На третій трапезѣ пища сладчайшая. Первая трапеза содержит вкус древних дѣяній. Вторая трапеза содержит вкус таинств. Третія трапеза содержит сладость добронравія” [Туптало Д. Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 319 (зв.)–320].

³⁹ Ідеться про римського імператора Тіта Флавія Веспасіана. Див. прим. 196 до циклу «Басни Харьковскія».

⁴⁰ Ідеться про зруйнування Єрусалима військом римського імператора Тіта в 72 р. В Україні ця історія була добре знана ще від часів Ярослава Мудрого завдяки перекладу повісті Йосифа Флавія (37/38–95 рр.) «Іудейська війна».

⁴¹ Ідеться про завоювання турками Константинополя в 1453 р., тобто про занепад колись могутньої “імперії ромей”. До речі, католицькі та православні богослови з позицій крайнього ексклюзивізму сперечалися про причини падіння Константинополя. Так, католицькі богослови, згідно зі своєю наукою про “правдиву Церкву” (її виклад подав Теофіл Рутка в трактаті «Herby, або Znaki Kościoła prawdziwego» – Люблін, 1696), стверджували, що занепад Візантії – це не що інше, як Божя кара. Бог, казали вони, покарав греків за невизнання сходження Святого Духа від Бога-Сина, бо саме в день сходження Святого Духа розпочався турецький штурм Константинополя, а місто було взяте в день Святої Тройці. Цей мотив є вже, приміром, в «Описі дороги» (1566 р.) Бенедикта Гербеста [див.: *Herbest B. Wypisanie drogi // Памятки українсько-руської мови і літератури. Памятки полемічного письменства кінця XVI і початку XVII в. / Вид. К. Студинський. – Львів, 1908. – С. 8–9]. Не раз він зринає й у Петра Скарги: досить пригадати хоч би такі його твори, як «Про єдність Божої Церкви» [див.: *Skarga P. O jedności Kościoła Bożego // Skarga P. Kazania przygodne z inemi drobnieyszymi pracami. – Kraków, 1610. – S. 365–366], «Берестейський собор» [див.: *Skarga P. Synod Brzeski // Skarga P. Kazania przygodne z inemi drobnieyszymi pracami. – Kraków, 1610. – S. 401] чи «Заклик до покаяння» [див.: *Skarga P. Wzywanie do pokuty... – Kraków, 1610. – S. 17]. Цю ж таки думку активно обстоював Іпатій Потій, зокрема, у своїх посланнях до Костянтина Острозького [див.: *Pociey H. Oświeconemu xiążęciu a iasne wielmożnemu panu Konstantynowi, z łaski Bożej xiążęciu Ostrozkiemu // Памятники полемической литературы в Западной Руси. – Петербург, 1903. – Кн. 3. – Ст. 1028], Клирика Острозького [див.: *Pociey H. Odpis na list nieiakiiego Kłeryka Ostrozkiego bezimiennego // Памятники полемической литературы в Западной Руси. – Петербург, 1903. – Кн. 3. – Ст. 1102] та олександрійського патріарха Мелетія [див.: *Respons Hipatusza Pocieia... na list Melecycusza, patriarchy Alexandriyskiego // Pociey H. Kazania i homilie. – S. 1, s. a. – S. 56]. Перегодом про це ж таки*******

будуть писати Іван Дубович [див.: *Dubowicz J. Hierarchia, abo O Zwierchności w Cerkwi Bożej*. – Lwów, 1644. – S. 151–157], Кипріян Жоховський [див.: *Żochowski C. Colloquium Lubelski*. – Леопольд, 1680. – К. 1 (присвята)], Теофіл Рутка [див.: *Rutka Th. Chorągiew zgody u pokoju*. – Lublin, 1691. – S. 229], Ян Алоїз Кулеша [див.: *Kulesza J. Wiara prawosławna*. – Wilno, 1704. – S. 179] та інші. Тим часом православні полемісти були схильні трактувати це як Господню благодать. Зокрема, Христофор Філает, який присвятив перший розділ четвертої частини свого «Апокрисиса» розглядові цього питання, каже, що то була Божя ласка, адже греки, “бувши поневолені турками по тілу, по духу перемогли світ, плоть та диявола з усіма їхніми спокусами” [Broniewski M. *Apokrisis*. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1994. – S. 195–196]. Так само гадали й Василь Суразький [див.: *Суразький В. О єдиной, истинной, православной вѣрѣ*. – Остріг, 1588. – Арк. 164–166], Мелетій Смотрицький у своєму «Треносі» [див.: *Smotrycki M. Θρήνος, to iest Lament iedyney ś. Powszechney Apostolskiey Wschodney Cerkwie z objaśnieniem dogmat wiary*. – Wilno, 1610. – К. 82] та інші.

⁴² Сковорода має на думці так звану Варфоломійську ніч – масову різанину католиками протестантів, яка сталася 24 серпня 1572 р. в Парижі на свято святого Варфоломія, коли загинуло близько 30 тисяч людей. Із сучасників Сковороди про цю спричинену марновірством трагедію згадував, наприклад, Микола Новиков у передмові до першого видання «Древней российской вивлиофики»: “Пусть припомнят господа наши полуфранцузы день святого Варфоломея; тогда не должно будет удивляться, что у нас некоторые частные люди от суеверия пострадали” [Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. – Москва, 1952. – Т. II. – С. 212].

⁴³ Плутарх говорив про це в трактаті «Про марновірство». У ньому він, зокрема, зазначав, що марновірство перетворює людину на справжнього раба, чого не гідно зробити навіть безбожність [див.: *Плутарх. Моралии. О суеверии // Вестник древней истории*. – 1979. – № 2. – С. 237]. Забобонний чоловік “був би радий звільнитися від страху, який припнічує його, немов Тантала – нависла над ним скеля, і безбожність була б для нього блаженним звільненням” [там само. – С. 242]. Зрештою, Плутарх говорив про це і в інших своїх творах, приміром, у трактаті «Про Ізиду та Озіріса».

⁴⁴ Згадаймо, наприклад, настанови Петра Могили: “...стояти имате к западом, идеже ест начало чувственных тмы”; “На западѣх убо стоит диавол, идеже начало тмы” [Могила П. *Євхологiон, або Молитвослов или Требник*. – Київ, 1646. – С. 150, 152], або те, як трохи перегором Іоанікій Галятовський писав: “От востока походит свѣтлость, которая темности розганяет. Так в Церкви Восточной мешкаючи, Христос-восток свѣтлостью вѣры православной розганяет межи людьми невѣрными темности невѣрства, балвохвалства и герезій rozmaityх” [Галятовський І. *Скарбница потребная // Галятовський І. Ключ розуміння*. – Київ, 1985. – С. 348].

⁴⁵ Сковорода має на думці суперечки між українськими та російськими православними богословами щодо обряду хрещення. Якщо українські теологи визнавали хрещення і способом “погруженія”, і способом “облѣянiя” (наприклад, Петро Могила писав: “Хрещеніє святоє якоже погруженієм всего в водѣ, сиче и облѣянiем водою от верху главы чрез все тѣло совершенно бывает” [Могила П. *Євхологiон, або Молитвослов или Требник*. – Київ, 1646. – С. 8]), то московські богослови рішуче заперечували “обливательное” хрещення й критикували на цій підставі «Євхологiон» Могили [див., наприклад: *Питирич, еп. Пращница духовная*. – Санкт-Петербург, 1721. – Арк. 342 (зв.)].

⁴⁶ Питання про опрісноки входило до кола тих питань, про які запекло сперечалися католики й православні. Принаймні полемічна література в Україні розпочинається з

антикатолицького трактату київського митрополита Леонтія (початок XI ст.), що має назву «Про опрісноки». Особливої гостроти суперечка про опрісноки набула в полемічних творах зламу XVI–XVII ст. Згадаймо, наприклад, що писав про це Стефан Зизаній: “...якая ест разность межи челоуѣком и трупом, такая естъ разность межи хлѣбом и опрѣсноком, бо яко тѣло без душѣ розумной, также и тѣсто без квасу и соли естъ мертво” [Зизаній С. Казаньє св. Кирила. – Вільно, 1596. – Арк. 44].

⁴⁷ Тут можна провести певні паралелі з просвітницькою ідеологією, зокрема українською. Згадаймо, як трохи перефразом Петро Лодій писав про забобони у своїй логіці: “Отсюда происходила упорная защита религии, в которой кто-нибудь родился и был воспитан и наставлен; отсюда мученики и дух преслѣдованія происходили” [Лодій П. Логическія наставленія, руководствующія к познанію и различенію истиннаго от ложнаго. – Санкт-Петербург, 1815. – С. 391].

⁴⁸ Парафраза Другої книги царств 22: 27 та Книги Псалмів 17 (18): 27. Пор.: со строптивѣимъ развратѣиша.

⁴⁹ Книга Йова 38: 20.

⁵⁰ Сковорода нав’язується тут до Книги Псалмів 67 (68): 14. Пор.: **Ѧ**ще поснитѣ посредѣ прѣдѣлъ. У Вульгаті в цьому вірші вжито слово *terminus*: “si dormieritis inter medios terminos”.

⁵¹ Книга Псалмів 84 (85): 12.

⁵² Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 2: 12. Пор.: **З**мѣто же ѡныа земли добрае.

⁵³ Парафраза Євангелії від св. Луки 1: 45. Пор.: **и** вѣженна вѣроваваша, **ѡ**кв вѣдетъ совершеніе гѣгѣланнымъ **Ѧ**и **ѡ** гдѣ.

⁵⁴ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 19: 26. Пор.: **ѡ**у вѣа же всѣа возмѡжна.

⁵⁵ Сковорода має на думці слова: **и** вспливѣ желѣзо (Четверта книга царств 6: 6).

⁵⁶ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 19: 26. Пор.: **ѡ**у вѣа же всѣа возмѡжна.

⁵⁷ Пор.: “Начал за здравие, а свел на (за) упокой” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 498, 648].

⁵⁸ Сковорода нав’язується тут до біблійних фраз на взір: **и** рекѡхъ къ вѣимъ во врѣмѣа ѡно глѡбѡла (П’ята книга Мойсеева: Повторення Закону 1: 9).

⁵⁹ Четверта книга царств 6: 6.

⁶⁰ У рукопису: *обера*.

⁶¹ Камка – старовинна перська шовкова тканина з кольоровими візерунками. Пригадаймо російську приказку: “Кто в камке, кто в парче, а мы в холсту – по тому ж мосту” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 585].

⁶² Див. прим. 866 до діалогу «Кольцо».

⁶³ Неточна цитата з Книги Йова 38: 36. Пор.: **К**тѡ же дѡлѣ **ѣ**сть женѡмъ ткѡнѣа мѣдрѡсть, **и**ли **и**спецѣренѣа хѣтрѡсть;

⁶⁴ Від лат. *auctor* – тут: ‘творець’.

⁶⁵ Очевидно, це контамінація віршів Четвертої книги царств 2: 5 (раздѣмѣши ли, **ѡ**кв днѣсь вѣзѣмѣтъ гдѣ) та 2: 11 (**и** вѣзѣтъ вѣсть **и**лиа вѣхрѡмъ **ѡ**кв на небо).

⁶⁶ Четверта книга царств 2: 11.

⁶⁷ Можливо, Сковорода має на думці слова: **и**же **ѣ**сть глѡбѡла вѣій (Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 17).

⁶⁸ Книга Псалмів 103 (104): 3.

⁶⁹ Парафраза Четвертої книги царств 2: 12. Пор.: ѡтче, ѡтче, колѣсницѣ **и**їлеа **и** конницѣ **ѣ**го.

⁷⁰ Друга книга Мойсеева: Вихід 19: 4.

⁷¹ Сковорода має на думці слова: *Есть бо въ той дѣхъ разума стѣ, единородный, многочѣстный, тѣнкій* (Книга Премудрости Соломонової 7: 22).

⁷² Книга Псалмів 38 (39): 14.

⁷³ Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 21.

⁷⁴ Сковорода має на думці слова: *Тамъ возрацѣ ро҃гъ дѣдови* (Книга Псалмів 131 (132): 17).

⁷⁵ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: *кто дастъ мнѣ крилѣ;*

⁷⁶ Книга Псалмів 38 (39): 14.

⁷⁷ Сковорода має на думці слова: *Якоже ѿмалыя за стѣны и гонѣи вѣтры* (Книга Ісуса, сина Сирахового 34: 2).

⁷⁸ Можливо, Сковорода має на думці слова: *положихомъ лѣѣ надеждъ нашѣ и лѣѣю покрѣмѣся* (Книга пророка Ісаї 28: 15).

⁷⁹ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 1.

⁸⁰ Неточна цитата з Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 5. Пор.: *Тайтѣся бо имѣ стѣ хотѣшымъ, якоже небеса вѣша испѣрва.*

⁸¹ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 1.

⁸² Лат. *sententia* – 'думка, погляд, вираз'.

⁸³ Сковорода має на думці слова: *Въ той часъ изыдоша персты рѣки челоѣчи и писѣхъ протѣвъ лампады на поваплѣнїи стѣны дома царѣва, и царь видаше персты рѣки пишѣща* (Книга пророка Даниїла 5: 5).

⁸⁴ Сковорода має на думці слова: *Иисъ же дола преклоныся, перстомъ писѣше на земли* (Євангелія від св. Івана 8: 6).

⁸⁵ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 1: 2. Пор.: *и дѣхъ бжїи ношѣшесѣ верхѣ воды.*

⁸⁶ Сковорода має на думці пастуха Тітира – персонажа Вергілієвих «Буколік». Про нього він згадував також у 23-ій байці циклу «Басни Харьковскія».

⁸⁷ *Вергілій*. Буколій, I, 6. У перекладі Миколи Зерова: "...мій бог послав мені втіху цю й радість" [Зеров М. Твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 197]. З-поміж улюблених Сковородою авторів ці слова Вергілія цитував Сенека в «Моральних листах до Луцілія» (LXXIII, 10), супроводивши їх таким коментарем: "І якщо почувати себе в такому великому боргу перед дарувальником того дозвілля, найвищий плід якого в тому, що 'Він і коровам моїм випасатись дозволив, як бачиш, / Вільно, й мені – на сільській, що лиш хочу, дуді награвати', – то наскільки вище цінитимемо те дозвілля, яке проводимо серед богів, яке прирівнює нас до богів?" [Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 253].

⁸⁸ Євангелія від св. Івана 8: 25.

⁸⁹ У Біблії далі: *съ наслѣдїемъ*.

⁹⁰ Книга Екклезіястова 7: 12.

⁹¹ Книга Екклесіястова 7: 4. Між частинами цитати в Біблії стоїть не крапка, а кома.

⁹² Книга пророка Ісаї 41: 27.

⁹³ Євангелія від св. Івана 5: 39.

⁹⁴ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 7: 24. Пор.: *не сдѣйте на лица, но прѣвнны сдѣ сдѣйте*. Див. також: *и не на лица зрѣши, но воистиннѣ пѣтї бжїю оучиши* (Євангелія від св. Луки 20: 21); *не на лица зрѣтъ бѣ* (Дії св. апостолів 10: 34); *не на лица зрѣще имѣйте вѣрѣ гда нашего ииса хрїста славы* (Соборне послання св. ап. Якова 2: 1).

⁹⁵ *Вергілій*. Буколіки, VIII, 11.

⁹⁶ Памва Беринда тлумачив слово *преддверіє* як “ганок або сѣни” [Беринда П. Лексікон славеноросскій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 177].

⁹⁷ Сковородинська легенда про пустельника та птаха має за основу сюжет із популярного збірника «Велике зеркало», прототипом якого був укладений 1605 р. єзуїтом Йоаном Майором збірник «*Speculum magnum exemplorum*». Українські переклади цієї легенди відомі з XVIII ст. [див.: Хрестоматія давньої української літератури / Упор. О. І. Білецький. Вид. 2-е, випр. і доп. – Київ, 1952. – С. 574].

⁹⁸ Гр. *μυσταγωγός* – ‘той, хто вводить у таїнства, посвящає в містерії’.

⁹⁹ Зерно, що помирає та оживає, – популярний образ воскресіння. Див. прим. 136 до діалогу «Наркісс».

¹⁰⁰ П’ята книга Мойсеева: Повторення Закону 33: 27.

¹⁰¹ У старовірській мові є кілька слів, що означають “пророк”: *navi* (*nābî*), як-от у П’ятій книзі Мойсеевій: Повторення Закону 13: 1; *хозе* (*hōze*^h), як, припустімо, у Другій книзі царств 24: 11 чи в Книзі пророка Амоса 7: 12; *роє* (*rōʿe*^h), як у Першій книзі царств 9: 9. *Navi*, за етимологією, – це найперше “глашатай”, а *хозе* та *роє* – “провидець” (обидва ці слова утворені від синонімічних коренів зі значенням “бачити”). Сковорода, очевидно, мав на думці або якесь одне із цих слів, або й обидва.

¹⁰² Магами (гр. *μάγος*, з перс. *магуш*) називали жерців у Стародавньому Ірані та сусідніх із ним краях. Як свідчив Діоген Лаерцій (I, 6), “маги проводили час у служінні богам, жертвоприношеннях та молитвах...; розмірковували про ество та походження богів, вважаючи за богів вогонь, землю та воду...” [Діоген Лаертский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 65]. Загалом, говорячи про магів, волхвів, халдеїв та гімносфістів, Сковорода, мабуть, переказує початок першої книги «*Vitae philosophorum*» Діогена Лаерція (I, 1–10), де йдеться про зародження філософії [пор.: Діоген Лаертский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 63–66].

¹⁰³ Див. прим. 193 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон».

¹⁰⁴ Халдеї – вавилонські жерці. Про халдеїв Діоген Лаерцій (I, 6) каже, що вони “займалися астрономією та пророкуванням” [Діоген Лаертский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 64].

¹⁰⁵ Гімносфісти – індійські брахмани, яких називали ще “голими мудрецами”. В Україні були здавна відомі з роману «Олександрія». А Діоген Лаерцій (I, 6) свідчив, що гімносфісти “говорили загадковими фразами, вчили шанувати богів, не чинити зла та вправлятися в мужності; гімносфісти зневажали навіть смерть...” [Діоген Лаертский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 64].

¹⁰⁶ Гр. *ἱερεὺς* – ‘жрець’.

¹⁰⁷ Йдеться про *софістів*. Дмитро Туптало пояснював це слово так: “...То бо нареченіє *софіста* в онія времена зѣло бысть честно, и изряднѣйшии философы тѣм бываху нарицаемы, якоже иногда Ліваній Софіста, знаемый святому Василю Великому” [Туптало Д. Книга житій святих. – Київ, 1700. – Арк. 91; пор.: Курціус Е.-Р. Європейська література і латинське середньовіччя / Переклав з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 236–237]. Щоправда, за часів Сковороди це слово було здебільшого пейоративом. Наприклад, Стефан Яворський говорив про “суємудріє софістов міра сего” [Яворський С. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 355]. Зрештою, слово *софи* вживалося як синонім до слова *философы*, як-от у «Театроні» Івана Максимовича: “Свято царство, аще бы софи

царствовавши, / Или сами царіе философowali” [Максимович І. Θέατρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 210].

¹⁰⁸ Див. прим. 53 до діалогу «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)».

¹⁰⁹ Гр. *ιεροφάντης* – ‘той, хто являє щось священне’; верховний жрець, який посвящав в Елевксинські містерії.

¹¹⁰ Як вважали старі українські богослови, справжня мудрість полягає в тому, щоб пізнавати Творця за його творивом. Феофан Прокопович, наприклад, писав: “Истинное бо слово Павлово или паче Божіе: ‘Невидимая его от создания міра творенми помышляема, видим суть и присносущная сила его и Божество’. И сію філософію свою сказал быти Антоній Великій, егда вопрошающим его языческим філософом, гдѣ суть книги его, показал на весь мір и рекл: ‘Сія есть книга моя’” [Прокопович Θ. Слово в недѣлю осмую на десять // Феофана Прокоповича, архієпископа Великаго Новаграда и Великих Лук... слова и рѣчи. – Санкт-Петербург, 1760. – Ч. 1. – С. 205].

⁽¹⁾ Гр. *πάμπαν* – ‘досконало, зовсім’.

¹¹¹ Див. прим. 222 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

¹¹² Сковорода має на думці слова: *и ѿврати́ся ви́дѣти трѣ́пѣ льво́въ, и сѣ, ро́и пчѣ́л во о́устѣхъ льво́выхъ и мѣдѣ́* (Книга Суддів 14: 8).

¹¹³ Пісня над піснями 5: 16.

¹¹⁴ Друга книга царств 22: 12.

¹¹⁵ Це – емблематичний образ. Наприклад, у збірці «Symbola et emblemata» є два відповідні малюнки: 336-ий (“Tremorem injicio fortissimo. Приключая и сильнѣйшему трясение”) та 410-ий (“Veni vidi vici. Приѣхал, видѣл, побѣдил”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 84–85, 104–105].

¹¹⁶ Про це писав, зокрема, Пліній Старший у своїй «Природознавчій історії» (VIII, 9).

¹¹⁷ Крутень – скручений жмут соломи, яким розпалюють вогонь.

¹¹⁸ Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: *плоть не пользуетъ ничто́же*.

¹¹⁹ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 3: 6.

¹²⁰ Можливо, Сковорода має на думці слова: *сѣ́етсѧ въ нѣ́мощи, воста́етъ въ си́лѣ* (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 43).

¹²¹ Пор.: “Да противная противными врачуются” [Номоканон, си ест Законоправилник. – Київ, 1629. – С. 27].

¹²² Незнищенність матерії та неможливість її “голою”, тобто безформного, існування – одна з аксіом схоластичних курсів натурфілософії. Скажімо, Касіян Сакович у «Трактаті про душу» писав: “Народження, як говорять філософи, відбувається через руйнування однієї речі для виникнення другої” [Сакович К. Трактат про душу // Пам’ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 484]. Пор., наприклад, відповідні міркування Феофана Прокоповича: “Бо коли одні [речі] гинуть, то інші виникають”; “...з народженням однієї [речі] завжди збігається руйнування іншої речі”; “...коли руйнується [одне] тіло й народжується нове...”; “...Бог створив природу так, щоб до виникнення чогось щось руйнувалось для того, щоб була матерія для майбутнього тіла, й навпаки, коли щось гине, то відразу виникає інше тіло, щоб матерія не залишилась голою й без форми, оскільки вона не може бути такою за своєю природою” [Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 121, 125, 127, 128]. Див. також емблематичний образ «Пальмовое дерево», що має такий підпис: “Единое умирает, а другое рождается. Uno avulso non deficit alter” [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 40–41].

¹²³ Сковорода говорить тут про *макрокосмос*, що його він уявляв безконечним у часі (тобто таким, який з'явився разом із часом) та просторі. Макрокосмос цікавить Сковороду не сам по собі, а передусім, як корелят *мікрокосмосу*, тобто людини, і Біблії. “Схожість структури великого та малого світу, – слушно зазначав Дмитро Чижевський, – є для Сковороди лише спеціальний випадок загальної згоди, паралелізму між різними сферами буття: не лише людина... виказує паралелізм із ‘великим світом’, але й Біблія. Дальша далекосяжна паралельність існує між Богом та людиною. Христологію можна перенести на ‘великий світ’. Антропологія виказує різноманітні пункти схожості з космологією. Таким чином виявляється, що наука про мікрокосмос є ніби лише одна глава з загальної науки про схожості та паралелізми в будові світу” [Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 150]. Отож, філософ говорить про макрокосмос здебільшого саме в оцій символічній стратегії.

¹²⁴ Див. прим. 101 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастии в жизни».

¹²⁵ Гр. *ὑπόστασις* – ‘основа, єство’.

¹²⁶ Можливо, Сковорода має на думці слова: *и свѣтъ во тмѣ свѣтитсѧ* (Євангелія від св. Івана 1: 5).

¹²⁷ Платон. Теетет, 155e [див.: Платон. Собрание сочинений: В 4 т. – Москва, 1993. – Т. 2. – С. 208]. Серед українських філософів раніше ці слова цитував, наприклад, Феофан Прокопович: “‘Темними є ті, які вважають, що немає нічого [іншого], крім того, чого можна доторкнутись і помацати руками’, – каже Платон у «Теететі» [Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 142].

¹²⁸ Схожа думка лунала не раз, зокрема, у творах тих письменників, що їх добре знав Сковорода. Наприклад, Сенека писав у «Моральних листах до Луційя» (XXXVI, 11): “Приглянься до коловороту речей, які спішають до своїх витоків: побачиш, що в цьому світі ніщо не пропадає – все своєю чергою то вгору йде, то додолу” [Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луційя / Переклад з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 134].

¹²⁹ Думку про вічність матерії Сковорода міг узяти, скажімо, з поеми Лукреція «Про природу речей» (I, 239). Пор.: “...nisi materies aeterna”. У перекладі Андрія Содомори: “...коли скрізь є матерія вічна” [Тім Лукрецій Кар. Про природу речей / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1988. – С. 31]. Крім того, ідея преекзистенції матерії характерна для Філона, Климента Олександрійського, Орігена, Василя Великого, Августина та інших. Про це докладно писав Дмитро Чижевський у 8-му параграфі книги «Філософія Г. С. Сковороди», який має назву «Materia aeterna» [див.: Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 89–94]. Зрештою, і киево-могилянські професори підкреслювали як визначальні риси матерії її “непороджуваність і незнищенність” [Кониський Г. Філософія природи, або Фізика // Кониський Г. Філософські твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 2. – С. 35].

¹³⁰ Див. прим. 92 до циклу «Сад божественных пѣсней».

¹³¹ Див. прим. 673 до діалогу «Кольцо».

¹³² Див. прим. 674 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастии в жизни».

¹³³ Про зороастризм див.: Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи / Пер. с англ. И. М. Стеблин-Каменского. – Москва, 1988, – а про роль зороастризму в українській традиції: Забужко О. Notre Dame d’Ukraine. Українка в контексті міфологій. – Київ, 2007.

¹³⁴ Фраза *дѣнь гдѣнь* не раз зустрічається в Біблії – уперше в Другій книзі Ездри 9: 52.

¹³⁵ Перше послання св. ап. Павла до коринтян 8: 4.

¹³⁶ Схожі міркування старі українські богослови висловлювали тоді, коли мова заходила про *ідоли*, тобто образи поганських богів, які, як казав Стефан Яворський, “по веществу суть нѣчто, по образительству же суть ничтѣ” [Яворський С. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 79].

¹³⁷ “Джерело” – одне з традиційних Божих імен. Згадаймо для прикладу поезію Боеція (Розрада від філософії IV. Мб): “Високотронний владар тим часом / Віжки напнувши, світом керує – / Пан і Творець, Джерело і Начало, / Законодавець, Суддя справедливий” [Боецій С. Розрада від філософії / Пер. з лат. А. Содомори; передм. В. Кондзьолки. – Київ, 2002. – С. 119], богословські трактати Роберто Белларміно [див.: Беллармин Р. Руководство к богопознанию по лѣствицѣ сотворенных вещей. – Москва, 1783. – С. 82–96], православний молитвослов (“Благослове еси, Господи Боже вседержителю, источниче благих...” [Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 65]) або «Шестоднев» [див.: Шестоднев. – Чернігів, 1749. – Арк. 12, 19, 32, 202, 232]. Про Бога-“джерело” (“источник”) ідеться також у творах Віталія Дубенського [див.: Діоптра, сирѣч Зерцало, або Изображеніе извѣстное живота челоуѣческаго в мирѣ. – Кутейно, 1654. – Арк. 88, 135], Кирила Ставровецького [див.: Транквіліон-Ставровецький К. Зерцало богословіи. – Унів, 1692. – Арк. 6], Івана Максимовича [див.: Максимович І. Θεάτρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 237; Максимович І. Богомыслие. – Чернігів, 1710. – Арк. 37] та інших. Крім того, це був поширений емблематичний образ [див.: Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 61].

¹³⁸ Див. прим. 5 до циклу «Сад божественных гѣсней».

¹³⁹ Це – емблематичний образ. Наприклад, у збірці «Symbola et emblemata» є малюнок «Каменная гора, морем окруженная» (№ 462) з таким підписом: “Неподвижно смотрю на свирѣпѣющія волны. Опочиваю на постоянствѣ. Immotus consurrere vidi” [Емвлемы и сѣмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 116–117].

¹⁴⁰ Див. прим. 16 до циклу «Сад божественных гѣсней».

¹⁴¹ Див. прим. 1 до поезії «De sacra caena, seu aeternitate».

¹⁴² Євангелія від св. Івана 1: 1.

¹⁴³ Євангелія від св. Івана 1: 1.

¹⁴⁴ Євангелія від св. Івана 1: 1.

¹⁴⁵ Євангелія від св. Івана 1: 1. Старі українські богослови, звісно, не визнали б рації за таким тлумаченням. Згадаймо, як різко негативно Захарія Копистенський поцінував спробу раціоналістичного “випрямлення” першого вірша Іванової Євангелії з боку Мартіна Чеховича, який “...вымыслил свой выклад новый тыми словы: ‘На початку была мова о Месіяшѣ, а была у Бога, же ся о ню Бог сам с продками нашими умаял’. Але и той выкрут его явне ест не слушный и противный евангелисту Іоанну. Бо Іоанн святыи не написал так, як Чехович смѣл написати..., але только написал: ‘На початку было Слово, и Слово было у Бога’” [Книга о вѣрѣ. – Київ, 1620. – С. 62–63].

¹⁴⁶ Вексель (нім. *der Wechsel* – ‘розмін, обмін’) – письмове боргове зобов’язання.

¹⁴⁷ Асигнація (від лат. *assignatio* – ‘призначення’) – паперові гроші. У Російській імперії з’явилися в 1769 р.

¹⁴⁸ Євангелія від св. Івана 1: 2.

¹⁴⁹ Слово *Λόγος* фігурує в перших віршах Євангелії від св. Івана на позначення другої Божої іпостасі.

¹⁵⁰ Євангелія від св. Івана 1: 3.

¹⁵¹ Див. прим. 153 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».

¹⁵² Євангелія від св. Івана 1: 4.

¹⁵³ Ця стара думка за часів Сковороди була узвичаєною. Наприклад, Феофан Прокопович у своєму курсі натурфілософії писав: "...про Землю говоримо, що її Бог створив більш як сім тисяч років тому..." [Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 309].

¹⁵⁴ На думку Сковороди, вчинена "из тайнообразных фигур, притчей и подобій", Біблія є рятівним плетивом образів Абсолютного. Сам невидимий Бог, перетворюючись на чуттєві образи книг Святого Письма, дозволяє обтяженій плоттю людині збагнути єство Абсолютного. При тому Сковорода розглядає біблійні образи-"фігури" передовсім як емблеми Божої правди. У структурі "символічного світу", так само, як і в людині та макрокосмосі, Сковорода розрізняє матерію і форму, розглядаючи які, він послуговується ноєматичними універсалами *тип (фігура)*, *антитип* та *архетип*, що ними богослови зазвичай окреслювали сенс "префігурації" [див.: Erdmann E. von. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 363–383].

¹⁵⁵ Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 1.

¹⁵⁶ Андрій Ковалівський подав такий коментар до цієї фрази: "Під 'елогім' первісно в Біблії розуміли багато богів. Але множина має в семитських мовах форму збірності..., а тому і дієслово в однині. В арабській мові це правило (хоча одушевлені якраз виключення). Так само вживання члена ще не вказує, що крім 'цього' неба існує ще якесь інше, як розуміє це місце Сковорода" [Ковалівський А. П. Григорій Сковорода: дослідження і переклади. – Харків, 2007. – С. 19]. Власне кажучи, "боги"-*ʾēlōhîm* у Книзі Буття 1: 1 – це множина від *ʾēlōʾh*, Бог. Слово *елогім* послідовно вживається на позначення як багатьох богів, так і одного бога (причому не лише Яхве). Вживання форми множини в значенні однини (дієслово "створив" при іменникові *ʾēlōhîm* стоїть в однині – *bārāʾ*) заведено трактувати як *pluralis maiestatis* [див.: The Interpreter's Dictionary of the Bible. – Nashville, 1989. – Vol. 2. – P. 413–414].

¹⁵⁷ Магдалина Ласло-Куцок коментувала цю фразу так: "Слово 'небо' в давньоєврейській мові – це іменник у двоїні – 'шамайм', вживане у мові їдиш слово 'гімел' [*der himl*] – німецьке, а не давньоєврейське. Слово 'я' – це хіба скорочена назва Бога, але в жодному разі не зі значенням 'цей', як його перекладає Сковорода, – 'ке' може означати 'щоб', а не 'і', 'тарец' – це, може, 'та-арец' [*hāʾāreš*] – давньоєврейське слово зі значенням 'земля' ('арец') із визначальним препозитивним артиклем 'та'. Може, в певних містичних текстах хасидизму, коли їдиш вживався на рівні з давньоєврейською, перемішуючи слова двох мов, це речення може означати: 'Бог – небо, тому що Бог – земля'" [Ласло-Куцок М. Апофеоз світла у творчості Григорія Сковороди // Ласло-Куцок М. Боги світла і боги темряви. – Бухарест, 1994. – С. 93–94]. Тим часом Андрій Ковалівський уважав, що слово "кѣ" – це хибно прочитаний видавцями єднальний сполучник "вѣ", тобто "і, та" [див.: Ковалівський А. П. Григорій Сковорода: дослідження і переклади. – Харків, 2007. – С. 206 (прим.)]. Однак в автографі таки ж чітко написано "кѣ".

¹⁵⁸ Див. прим. 144 до діалогу «Наркісс».

¹⁵⁹ Книга Псалмів 18 (19): 2.

¹⁶⁰ Див. прим. 556, 962 до діалогу «Кольцо».

¹⁶¹ Неточна цитата з Книги Псалмів 18 (19): 4. Пор.: **Не сѣть рѣчи, ниже словеса.**

¹⁶² Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 1.

¹⁶³ Трохи неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 1: 2. У Біблії останнє слово має форму: **нехстрѣна**.

¹⁶⁴ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 2.

¹⁶⁵ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 1: 2. Пор.: **и дѣхъ вѣѣи ношѣшеся верхѣ водѣ**.

¹⁶⁶ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 2.

¹⁶⁷ Слово *фабрика* в схожих контекстах (*mundi fabrica*) можна знайти, скажімо, в Августина Стойхуса, Піко делла Мірандоли, Ніколая Кузанського та інших [див.: *Erdmann E. von. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794).* – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 306]. Вживали його й українські автори, наприклад, Іпатій Потій: “...świata dziwney Fabryki” [*Pociey H. Kazania i homilie.* – Rozzaiów, 1788. – S. 616]. За часів Сковороди воно могло вживатися і як синонім до слова *вириб*, наприклад, у фразі “дворянин нової фабрики” [Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. – Москва, 1952. – Т. II. – С. 330].

¹⁶⁸ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 3.

¹⁶⁹ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 3.

¹⁷⁰ Бог-сонце – традиційний образ у старій українській літературі. Наприклад, Кирило Ставровецький писав про Бога, що він є “розумное солнце, жрудло и творец всякой свѣтлости видимои и не видимои” [*Транквіліон-Ставровецький К. Зерцало богословія.* – Унів, 1692. – Арк. 70 (зв.); пор.: *Галатовський І. Месія правдивый.* – Київ, 1669. – Арк. 102 (зв.)], Лазар Баранович уподібнював сонячний круг до Бога-Отця, сонячне проміння – до Бога-Сина, сонячне тепло – до Бога-Духа [див.: *Баранович Л. Меч духовный.* – Київ, 1666. – Арк. 75], а переходом автори книги «Начатки догмато-нравоучительного богословія» стверджували, що світлість творива – це не що інше, як віддзеркалена світлість Творця: “якоже бо месяц всю яснують не сам от себе, но от солнца имѣет, так и создание всю честь и славу свою от Господа Бога приѣмлет” [Начатки догмато-нравоучительного богословія. – Почаїв, 1770. – С. 431].

¹⁷¹ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 18 (19): 5. Пор.: **въ солнцѣ положи селѣніе своє**.

¹⁷² Перша книга Мойсеева: Буття 1: 3.

¹⁷³ Парафраза Книги пророка Іоїля 2: 16. Пор.: **да изыдетъ женихъ ѿ лѣжа своего, и невѣста ѿ чертога своего**.

¹⁷⁴ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 4.

¹⁷⁵ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 4.

¹⁷⁶ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 5.

¹⁷⁷ Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 1: 5.

¹⁷⁸ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **ѣкѡ сѣхъ єсть дѣнь гдѣви нашѣмѡ, и не печѣлится, ѣво рѣдѡсть гдѣна сѣхъ єсть сила наша** (Книга Неемії 8: 10).

¹⁷⁹ Можливо, Сковорода має на думці слова: **єдинъ дѣнь прѣдъ гдѣмъ ѣкѡ тысяща лѣтъ** (Друге соборне послання св. ап. Петра 3: 8).

¹⁸⁰ Неточна цитата з Книги Йова 38: 19. Початок вірша звучить так: **Въ коей же земли вселѣется свѣтъ, тмѣ...**

¹⁸¹ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 29 (30): 6. Пор.: **вечеръ водворится плачь, и зѣтра рѣдѡсть**.

¹⁸² У Книзі Йова 3: 5 є фраза **тмѣ и сѣнь смертнаѣ**.

¹⁸³ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **данъ єсть сѣшымъ въ горѣсти свѣтъ и сѣшымъ въ волѣзнехъ дѣшамъ живѡтъ** (Книга Йова 3: 20).

¹⁸⁴ Книга пророка Аввакума 3: 8.

¹⁸⁵ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 112 (113): 4. Пор.: *נֹאדַּ נִסִּים סְלֵבָה עֲרֹו*.

¹⁸⁶ Див. прим. 17 до циклу «Басни Харьковскія».

¹⁸⁷ Див. прим. 16 до циклу «Басни Харьковскія».

¹⁸⁸ Трохи неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 2: 8. Останнє слово має форму: *וּסְתֹוֹעֶף־חַ*.

¹⁸⁹ Памва Беринда тлумачив слово *нырище* як “с пѣску домок, ямка, гнѣздо” [Беринда П. Лексикон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 149].

¹⁹⁰ Трохи неточна цитата з Четвертої книги Мойсеевої: Числа 24: 5. Пор.: *כֹּל־דֹּבְרִי דֹבִין תְּבוֹי, יִאֲכַוֶּעַ, וְיִכְצִי תְּבוֹל, יִילֵו*.

¹⁹¹ Див.: Перша книга царств 25: 18, наст.

¹⁹² Перша книга Мойсеева: Буття 49: 11.

¹⁹³ Четверта книга Мойсеева: Числа 18: 19.

¹⁹⁴ Ідеться про *буквальний* сенс Святого Письма, що його старі українські богослови позначали як “власный”, “истинный”, “исторический”, “исторіальний”, “лѣтеральный”, “писменный”, “повѣствовательный”, “простый”, “свѣтлый”, “тѣлесный”, “явственный” тощо.

¹⁹⁵ Сковорода має на думці *тропологічний* (моральний) сенс Святого Письма, “коли правда, яку прообразно виражує Св. Письмо, відноситься до того, як маємо поступати (ad recte operandum)” [Лаба В. Біблійна герменевтика. Вид. 2-е. – Рим, 1990. – С. 27].

¹⁹⁶ Старі українські богослови найчастіше послугоувалися так званою “чотирисенсовою” (“почвірною”) методою тлумачення Святого Письма [див.: Ушкалов Л. Біблійна герменевтика // Ушкалов Л. Світ українського бароко: філологічні етюди. – Харків, 1994. – С. 19–30]. Отож, вони розрізняли *буквальний* і *таємний* сенси Біблії, останній з яких своєю чергою “раздѣляется на различные толкованій образы, а именно на три, яже греческим языком глаголются: аллигорія, анагоги, тропологія”, згідно з трьома “богословськими” цнотами – вірою, надією та любов’ю: “Аллигорія согласует вѣрѣ, анагоги – надеждѣ, тропологія – любви” [Туптало Д. Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 315 (зв.)]. Очевидно, що українські автори наслідують тут західних католицьких богословів [див., зокрема: Lewin P. Drama and Theater at Ukrainian Schools in the Seventeenth and Eighteenth Centuries: The Bible as Inspiration of Images, Meanings, Style and Stage Productions // Harvard Ukrainian Studies. – 1984. – Vol. VIII. – № 1/2. – P. 94], – досить пригадати бодай відповідні міркування Томи Аквінського [див.: Thomas Aquinas. Summa totius theologiae. – Lugduni, MDCCI. – P. 1. – Vol. 1. – P. 27] або Томаша Млодзяновського [див.: Młodzianowski T. Kazania i homilie na niedziele doroczne, także święta uroczyste. – Poznań, 1681. – T. 1. – S. 77], чиї твори були добре знані в Києво-Могилянській академії [див.: Cracraft J. Theology at the Kiev Academy during its Golden Age // Harvard Ukrainian Studies. – 1984. – Vol. VIII. – № 1/2. – P. 75]. Тим часом Сковорода тлумачить *буквальний* та *моральний* сенси Біблії тільки як проблему стилістики, тобто як свого роду образну ширму, що приховує потаємні сенси.

¹⁹⁷ Перша книга Мойсеева: Буття 49: 27.

⁽²⁾ У Вульгаті: “Manhu? (quod significat): ‘Quid est hoc?’” (Друга книга Мойсеева: Вихід 16: 15).

⁽³⁾ Пор.: *וּזְרַבְכִּישׁ הֵא תֹו עֵינוֹעַ יִילֵעַו, רַבְשָׁה דְרַבְגִּי כֹו דְרַבְגִּי: חֲתֹו עֵסֶת סֵי*; (Друга книга Мойсеева: Вихід 16: 15).

⁽⁴⁾ Див. прим. 179 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон».

¹⁹⁸ Усеосяжна сковородинська алегореза Святого Письма відбігає від узвичаєних методик його інтерпретації. Наприклад, українські богослови старої доби завжди зважали на те,

що далеко не все в біблійному тексті “требує толкування, не тожко та, яке не всякому суть уразумителна” [Туптало Д. Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 305–305 (зв.); пор.: Smotryc'kyj M. Exethesis, abo Expostulatia. – Lwów, 1629. – К. 35; Prokopowicz Th. Christianae Orthodoxae Theologiae. – Lipsiae, MDCCCLXXXII. – Vol. 1. – P. 155, 159]. Недаром Стефан Яворський, розмірковуючи над питанням: “Кое Священное Писаніє єсть явственное и кое примрачное?”, – тобто що тут варто розуміти “фігуратно”, а що тільки буквально, зазначав: “Все Священное Писаніє может раздѣлиться на четыре части. В первой части полагаем книги історическая, якоже суть книги Бытія, Исхода, Числ, Второзаконія, Іисуса Навіна, Судей израилевых, Царств, Параліпоменон, Ездры, Іудити, Товіи, Есѣиры, Маккавеов. От Новаго Завѣта: четыре Євангелія и Дѣянія апостольская. Во второй части полагаем книги пророческія, якоже Исаи, Іереміи, Іезекиіля, Даніила и прочіих двенадесят пророк менших... От Новаго Завѣта Апокаліпсис. В третей части полагаем таинства вѣры, наипаче о Пресвятѣй Троицѣ, о Воплощеніи Сына Божія и прочая. В четвертой части полагаем заповѣди и нравоученія о добродѣтелях и о прегрѣшеніях. В первом убо ряду и четвертом [тих, що підлягають лише *буквальному та моральному тлумаченню*], аще и не велик мнится быти труд и примрак в разумѣніи, обаче яке суть во втором и третієм ряду [тих, що підлягають також *алегоричному й анагогічному тлумаченню*], веліє имут покровеніє и к разумѣнію неудобства, сирѣчь в пророчествах и тайнах вѣры. Тая бо суть паче ума челоуѣческаго, ниже постизателна нами суть, развѣ в гаданіи...” [Яворський С. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 745]. З огляду на це жодне “фігуратне” тлумачення не може слугувати за підставу правд віри: “theologia parabolica non est argumentativa” [Delineatio hermeneuticae sacrae ad usum studiosorum Sacrae Scripturae accommodata. – Petropoli, 1828. – P. 29].

¹⁹⁹ Перша книга Мойсеева: Буття 2: 1.

²⁰⁰ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 1.

²⁰¹ Сковорода має на думці слова: прешдолѣ паче бл҃гвѣніа горѣ пребывающихъ и бл҃гвѣніа холиовѣ вѣчныхъ: вѣдѣтъ на главѣ іѡсифовѣ и на версѣ (главѣ) братіи, ѿниже ѡбладаше (Перша книга Мойсеева: Буття 49: 26).

²⁰² П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 33: 15.

²⁰³ Парафраза П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 33: 13. Пор.: **И** іѡсифови рече: **Ѡ** бл҃гвѣніа гд҃на землѣ єгѡ.

²⁰⁴ Сковорода має на думці слова: **Ѡ**баче б҃гъ сокрѣшитъ главѣ враговѣ своихъ, вѣрхъ влѣсь преходѣщихъ въ прегрѣшеніихъ своихъ (Книга Псалмів 67 (68): 22).

²⁰⁵ Книга Псалмів 67 (68): 10.

²⁰⁶ Книга Йова 38: 32.

²⁰⁷ Неточна цитата з Книги Ісуса Навина 10: 12–13. Пор.: да стѣнетъ солнце прѣмш гавѡнѣ, и лѣна прѣмш дѣбри єлѡнѣ. **И** стѣ солнце и лѣна.

²⁰⁸ Євангелія від св. Матвія 2: 9.

²⁰⁹ Мабуть, це початок вірша 6: 2 з Другого послання св. ап. Павла до коринтян. Пор.: **С**ѣ ннѣ врѣмѣ бл҃гопріѣтно, сѣ ннѣ дѣнь спніа.

²¹⁰ Перша книга Мойсеева: Буття 2: 1.

²¹¹ Євангелія від св. Івана 19: 30.

²¹² Євангелія від св. Івана 1: 1.

²¹³ Перша книга Мойсеева: Буття 2: 1.

²¹⁴ Перша книга Мойсеева: Буття 2: 2.

²¹⁵ Перша книга Мойсеева: Буття 2: 1.

²¹⁶ Євангелія від св. Івана 19: 30.

- ²¹⁷ Книга Псалмів 38 (39): 14.
- ²¹⁸ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 82. Пор.: *нѣчѣзѡша ѡчи мои*.
- ²¹⁹ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: *кто дастъ ми крилъ*;
- ²²⁰ Книга пророка Ісаї 34: 4; Євангелія від св. Матвія 24: 29.
- ²²¹ Євангелія від св. Матвія 24: 29; Євангелія від св. Марка 13: 24.
- ²²² Книга пророка Ісаї 34: 4. Пор.: Апокаліпсис 6: 14.
- ²²³ Євангелія від св. Івана 19: 30.
- ²²⁴ Сковорода має на думці слова: *И сѣ, завѣса церковная раздрѣся на двѣ съ вышнѣмъ крѣмъ до нижнѣмъ* (Євангелія від св. Матвія 27: 51; пор.: Євангелія від св. Марка 15: 38; Євангелія від св. Луки 23: 45).
- ²²⁵ Пісня над піснями 2: 11.
- ²²⁶ Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 12. Пор.: *цвѣти ѡвѣшася на землѣ, вѣремъ ѡбръзанїѣ приспѣ*.
- ²²⁷ Євангелія від св. Івана 19: 30.
- ²²⁸ Перша книга Мойсеева: Буття 2: 2.
- ²²⁹ Четверта книга Мойсеева: Числа 24: 9.
- ²³⁰ Перша книга Мойсеева: Буття 49: 33.
- ²³¹ Перша книга Мойсеева: Буття 50: 13.
- ²³² Сковорода має на думці слова: *Совѣтъ же сотворше, кѡпѣша ѣмн селѡ сѡдѣльничю, въ погребѣнїѣ страннѣмъ: тѣмъ же наречѣся селѡ то селѡ крѡве, до сегѡ дне* (Євангелія від св. Матвія 27: 7–8).
- ²³³ Неточна цитата з Книги Йова 38: 19. Пор.: *Въ коей же землѣ вселѣется свѣтъ, тѣмъ же коѣ єсть мѣсто*;
- ²³⁴ Трохи неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 2: 3. Пор.: *И блѣвн бѣтъ день седмѣй*.
- ²³⁵ Книга Псалмів 18 (19): 5.
- ²³⁶ Сковорода має на думці слова: *сѡбѡѣти покой сѣтъ гдѣ* (Друга книга Мойсеева: Вихід 16: 23; 31: 15).
- ²³⁷ Лат. *jubilaeus annus* ("ювілейний рік") – рік звільнення, відпущення; кожен п'ятдесятий рік.
- ²³⁸ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 3.
- ²³⁹ Книга Псалмів 18 (19): 2.
- ²⁴⁰ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 18 (19): 3. Пор.: *Дѣнь днѣ ѡрыгаѣтъ глаголѣ, ѡ нѡщѣ нѡщн возвѣщаѣтъ радѡмъ*.
- ²⁴¹ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 5.
- ²⁴² Парафраза Другої книги Мойсеевої: Вихід 16: 23; 31: 15. Пор.: *сѡбѡѣти покой сѣтъ гдѣ*.
- ²⁴³ Євангелія від св. Марка 16: 2.
- ²⁴⁴ Парафраза Євангелії від св. Марка 16: 2. Пор.: *сѣмъ заѣтра*.
- ²⁴⁵ Євангелія від св. Марка 16: 2.
- ²⁴⁶ Парафраза Євангелії від св. Матвія 19: 26. Пор.: *ѡу бѣа же всѣ возмѡжна*.
- ²⁴⁷ Книга пророка Ісаї 50: 4.
- ²⁴⁸ Парафраза Книги Псалмів 36 (37): 6. Пор.: *И ѡзвѣдѣтъ ѣкѡ свѣтъ правдѣ твоѣ ѡ сѡдѣѣ твоѣ ѣкѡ полѡдне*.
- ²⁴⁹ Неточна цитата з Пісні над піснями 1: 6. Пор.: *гдѣ починаѣши въ полѡдне*;
- ²⁵⁰ Книга пророка Захарії 9: 11.
- ²⁵¹ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 27: 52. Перше слово має форму: *грѡбн*.
- ²⁵² Книга пророка Захарії 4: 10.
- ²⁵³ Книга пророка Захарії 4: 2.

- ²⁵⁴ Неточна цитата з Книги пророка Захарії 4: 6. Пор.: сїє слово гдѣне къ зоровѣвлю глѣ: не въ силѣ велицѣй, ни въ крѣпости, но въ дѣѣ моѣмъ, глѣтъ гдѣ вседержитель.
- ²⁵⁵ Очевидно, це парафраза Книги пророка Єзекїїля 43: 11. Пор.: исхóды єгò и вхóды єгò.
- ²⁵⁶ Книга Псалмів 23 (24): 1. Див. також: П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 33: 13.
- ²⁵⁷ Книга пророка Захарії 4: 10.
- ²⁵⁸ Сковорода має на думці слова: **Всѣ** же тѣлесѣ ѿхъ и хрєвѣтѣ ѿхъ, и рѣцѣхъ ѿхъ и крїла ѿхъ и колѣса пѣла **оцѣсѣ** ѿкрєстѣхъ чєтѣхъ чєтѣхъ колѣсѣхъ (Книга пророка Єзекїїля 10: 12).
- ²⁵⁹ Парафраза Четвертої книги царств 19: 15. Пор.: и молисѣ єзекїа прєд гдѣмъ и речє: гдѣ бжє иїлевъ, сѣдѣи на хєрєвѣхъ.
- ²⁶⁰ Четверта книга царств 19: 16.
- ²⁶¹ Третя книга царств 8: 29.
- ²⁶² Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 43: 29. Пор.: **Воззрѣвѣ** же о́чиима своїма і́осифъ, видѣв вєні́амина.
- ²⁶³ Сковорода має на думці слова: **Вєні́а́мѣнъ** во́лкъ хі́щникъ, рѣнѣмъ їстѣ єще и на вєчєрѣ дѣтѣхъ пѣхъ (Перша книга Мойсеева: Буття 49: 27).
- ²⁶⁴ Парафраза Книги Псалмів 58 (59): 7, 15. Пор.: **Возвратѣтсѣ** на вєчєрѣ, и вѣлѣдѣтѣ їакѣ пѣсѣ, и ѿвѣдѣтѣ гдѣдѣ.
- ²⁶⁵ Книга пророка Ісаї 1: 15.
- ²⁶⁶ Книга Псалмів 89 (90): 14.
- ²⁶⁷ Євангелія від св. Луки 19: 5.
- ²⁶⁸ Книга Псалмів 35 (36): 10.
- ²⁶⁹ Книга Псалмів 118 (119): 164.
- ²⁷⁰ Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 1: 14; 4: 1. Останнє слово має форму: голѣбѣнѣ.
- ²⁷¹ Пісня над піснями 2: 17; 4: 6.
- ²⁷² Неточна цитата з Пісні над піснями 1: 6. Пор.: гдѣ почивѣши въ полѣднє;
- ²⁷³ Пісня над піснями 2: 14.
- ²⁷⁴ Книга пророка Ісаї 35: 6.
- ²⁷⁵ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 2: 11. Пор.: **Очи** во гдѣни вы́соцы, чєловѣкѣхъ же **смирѣнѣ**.
- ²⁷⁶ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 33: 3.
- ²⁷⁷ Див. прим. 16 до циклу «Басни Харьковскія».
- ²⁷⁸ Перша книга Мойсеева: Буття 49: 9.
- ²⁷⁹ Перша книга Мойсеева: Буття 49: 12.
- ²⁸⁰ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 33: 17.
- ²⁸¹ Неточна цитата з Книги Йова 39: 27. Пор.: **Твоїмъ** же ли повелѣніємъ возно́ситсѣ о́рѣлѣ.
- ²⁸² Друга книга Мойсеева: Вихід 19: 4.
- ²⁸³ Книга Йова 7: 8.
- ²⁸⁴ Книга пророка Єзекїїля 10: 11.
- ²⁸⁵ Книга пророка Єзекїїля 10: 10.
- ²⁸⁶ Очевидно, Сковорода має на думці ті окреслення *сонця*, які є, наприклад, у славетному орфічному гімні «Геліосу»: “всєвічне око”, “небєсний свѣточ”, “біжучий вогонь”, “око, що обходить свѣт”, “око справєдливості”, “свѣтло життѣ” тощо [див.: Античные гимны / Составление и общая редакция А. А. Тахо-Годи. – Москва, 1988. – С. 188].
- ²⁸⁷ Див. прим. 29 до діалогу «Потоп зміин».
- ²⁸⁸ Перша книга Мойсеева: Буття 2: 2.

²⁹⁰ Книга пророка Ісаї 40: 6.

²⁹² Книга Псалмів 4: 7.

²⁹³ Перша книга Мойсеєва: Буття 41: 25.

²⁹⁴ Перша книга Мойсеєва: Буття 41: 32.

²⁹⁵ Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 5.

296 Див.: **Въ** то́ вре́мя ѿде́йсь въ сѣбѣѡты сквозѣ сѣанѣа: оу́ицы же е́го възакѣша ѿ нача́ша востерзѣти кѣсы ѿ ѿсти (Евангелія від св. Матвія 12: 1).

²⁹⁷ Зазвичай Сковорода називав Сфінксом Біблію, але в цьому разі він порівнює зі Сфінксом “князя” (саме так він названий у Книзі Суддів 11: 11) Іефая.

²⁹⁸ Єврейське слово *šibbōleṭ* (*šibbōleṭ*) має два значення: 1) “потік, ріка” та 2) “кокос” [див.: The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon. – Peabody, Mass., 1999. – Р. 987]. Сковорода говорить тут про епізод із Книги Суддів 12: 5–6: “І зайняв Гілеад йорданські переходи до Єфрема. І сталося, коли говорили Єфремові втікачі: ‘Нехай я перейду’, то гілеадські люди йому говорили: ‘Чи ти єфремівець?’ Той казав: ‘Ні’. І казали йому: ‘Скажи бо шібболет’. А той казав: ‘Сібболет’, то не міг виговорити так. І хапали його, і різали при йорданським переході. І впало того часу в Єфрема сорок і дві тисячі”. Очевидно, людину, яка намагалася переправитися через річку, прохали вимовити слово *ріка*, але в Септуагінті *šibbōleṭ* перекладено тут як “кокос” (στᾶχυς).

²⁹⁹ Книга Суддів 12: 6.

³⁰⁰ Парафраза Книги Псалмів 76 (77): 6. Пор.: **По́мыслихъ днѣи пѣрвыа, ѿ лѣта вѣчнаа поминѣхъ.**

³⁰¹ Сковорода має на думці слова: *І* *ізнесе зємля вїліє травноє* (Перша книга Мойсеева: Буття 1: 12).

³⁰² Ім'я "Іосиф" означає "помножене" [Беринда П. Лексикон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 417].

³⁰³ Сковорода має на думці слова: *всѣка плѣть сѣно* (Книга пророка Ісаї 40: 6).

³⁰⁴ Волосожар – українська народна назва Плеяд.

³⁰⁵ Можливо, Сковорода має на думці слова: *и стѣ солнце посреѣдѣ небесѣ и не идѣше на западъ въ совершѣніе днѣ єдинаго* (Книга Ісуса Навина 10: 13).

³⁰⁶ Книга пророка Ісаї 2: 17.

³⁰⁷ Четверта книга Мойсеєва: Числа 24: 9.

³⁰⁸ Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 2.

³⁰⁹ Перша книга Мойсеєва: Буття 15: 9.

⁽⁵⁾ Пор.: “Іеріхон: луна, або мѣсяц, або запах...” [Беринда П. Лексікон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 412].

³¹⁰ Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 22.

³¹¹ Пісня над піснями 2: 12.

³¹² Парафраза Книги Товіта 4: 12 та Книга Псалмів 24 (25): 13. Пор.: њ сѣмѣ ѡхъ
наслѣднѣтъ зѣмлю.

³¹³ Перша книга Мойсеева: Буття 2: 2.

³¹⁴ Див.: Євангелія від св. Луки 24: 13–35.

³¹⁵ Трохи неточна цитата з Першої книги царств 1: 11. Пор.: *жєлѣзо не въздєть на главѣ ѣгѡ*. Див. також: *и жєлѣзо на главѣ ѣгѡ не въздєть* (Книга Суддів 13: 5); *жєлѣзо не въздє на главѣ моѡ* (Книга Суддів 16: 17).

³¹⁶ Одне зі значень імені *Самсон* – “малое солнце” [Беринда П. Лексикон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 451].

³¹⁷ Євангелія від св. Луки 24: 31.

³¹⁸ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 144 (145): 15. Останнє слово має форму: **благовре́менїи**.

³¹⁹ Книга Йова 7: 8.

³²⁰ Див.: **Бѣхъ** же **ѡдшихъ** **ѡкв** **четыре** **тысѣщы** (Євангелія від св. Марка 8: 9).

³²¹ Див.: **И** **взѣ** **ѡкв** **пѣть** **тысѣщъ** **мѡжей** (Книга Ісуса Навина 8: 12); **И** **падоша** **ѡ** **сѣщихъ** **при** **нѣканорѣ** **ѡкв** **пѣть** **тысѣщъ** **мѡжей** (Перша книга маккавейська 7: 32); **ѡдшихъ** **же** **бѣ** **мѡжей** **ѡкв** **пѣть** **тысѣщъ** (Євангелія від св. Матвія 14: 21); **Бѣше** **же** **ѡдшихъ** **хлѣвы** **ѡкв** **пѣть** **тысѣщъ** **мѡжей** (Євангелія від св. Марка 6: 44); **Бѣхъ** **во** **мѡжей** **ѡкв** **пѣть** **тысѣщъ** (Євангелія від св. Луки 9: 14); **Возлеже** **ѡубо** **мѡжей** **числомъ** **ѡкв** **пѣть** **тысѣщъ** (Євангелія від св. Івана 6: 10); **бысть** **число** **мѡжей** **ѡкв** **тысѣщъ** **пѣть** (Дії св. апостолів 4: 4).

³²² Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 15: 16. Пор.: **въ** **четвертѣмъ** **же** **родѣ** **возвратѣтсѧ**.

³²³ Книга Йова 5: 19.

³²⁴ Див. прим. 253 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

³²⁵ Перша книга Мойсеева: Буття 2: 2.

³²⁶ Книга Псалмів 103 (104): 2.

³²⁷ Фразу **и предложѣніе** **хлѣбъ** **въ** **узѣ** **у** **Павла** **до** **евреѣ** **9: 2**.

⁽⁶⁾ Фраза **и кто** **мѡ** **нѣсмь** **зринае** **в** **Библіи** **двѣчі** **у** **Книзѣ** **Йова** **7: 8** **та** **в** **Євангеліи** **від** **св.** **Івана** **17: 11**.

⁽⁷⁾ Див. прим. 42 до діалогу «Сумфонія, нареченная Книга Асханъ».

³²⁸ Дії св. апостолів 10: 13.

³²⁹ Послання св. ап. Павла до євреїв 13: 10.

³³⁰ Книга Псалмів 35 (36): 9.

³³¹ Перша книга Мойсеева: Буття 43: 34.

³³² Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до євреїв 13: 10. Пор.: **И** **мамы** **(же)** **ѡлтѣрѧ**.

³³³ Очевидно, це парафраза Дій св. апостолів 10: 15; 11: 9. Пор.: **ѡже** **бѣ** **ѡчѣилъ** **ѣсть**, **ты** **не** **сквернѣ**.

³³⁴ Можливо, це парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 1: 29. Пор.: **да** **не** **похвалѣтсѧ** **всѧ** **плѣть** **прѣд** **бѣгомъ**.

³³⁵ Євангелія від св. Марка 14: 24. Див. також: **сѣ** **во** **ѣсть** **крѡвъ** **моѡ**, **но** **вагѡ** **завѣта** (Євангелія від св. Матвія 26: 28).

³³⁶ Євангелія від св. Луки 2: 12.

³³⁷ Євангелія від св. Матвія 28: 7.

³³⁸ Перша книга Мойсеева: Буття 2: 2.

³³⁹ Сковорода має тут на думці Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 14, де янголи названі “служебными духами” (**сѡбжѣвнѣи** **дѡси**). В одній старій українській учительній Євангелії сказано, що янголи названі “служебными духами”, тому що “учинены су на службу людем” [Нятовские поучения. Факсимильное воспроизведение текста по изданию А. Л. Петрова с вводной статьей Ласло Дэже / Под редакцией и с предисловием Андраша Золтана. – Ньиредьхаза, 2006. – С. 59].

³⁴⁰ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Луки 2: 14. Пор.: **сѡва** **въ** **вышнихъ** **бѣ**.

³⁴¹ Пісня над піснями 7: 4.

³⁴² Сковорода має на думці слова: **Небеса** **повѣдають** **сѡвѣ** **вѣю** (Книга Псалмів 18 (19): 2).

³⁴³ Фраза *гóры вѣѣа* зринає в Книзі Псалмів 35 (36): 7.

³⁴⁴ Сковорода має на думці слова Давида: *вѣѣ мой, храни́тель мой вѣдетъ мнѣ, ѡповѣа вѣдѣ на него: защитникъ мой ѡ рогъ спасѣнїа моего* (Друга книга царств 22: 3).

³⁴⁵ Євангелія від св. Луки 2: 15.

³⁴⁶ Пісня над піснями 8: 5.

³⁴⁷ Див. прим. 20 до діалогу «Разглагол о древнем мірѣ».

³⁴⁸ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.

³⁴⁹ Неточна цитата з Книги пророка Даниїла 10: 6. Пор.: *тѣло же єго ѡ ѡкн вартісѣ*.

³⁵⁰ Неточна цитата з Книги Псалмів 8: 2. Пор.: *ѡкн вѣдѣа великолѣпіе твоє*.

³⁵¹ Дії св. апостолів 7: 56.

³⁵² Трохи неточна цитата з Книги пророка Михея 4: 2. Пор.: *прїидіте, взыде́мъ на гóрѣ гдѣю*. Див. також: *прїидіте, ѡ взыде́мъ на гóрѣ гдѣю* (Книга пророка Ісаї 2: 3).

³⁵³ Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 124 (125): 5; 127 (128): 7. Пор.: *міръ на іїаа*.

³⁵⁴ Перша книга Мойсеева: Буття 2: 2.

³⁵⁵ Аріадна (гр. *Αριάδνη*) – донька Міноса ѡ Пасіфаї, яка, закохавшись у Тезея, вивела його з критського лабіринту за допомогою клубка ниток, котрий показував героєві дорогу. Це ім'я, згідно зі словником Памви Беринди, означає “барзо чистая” [див.: *Беринда П. Лексикон славенороскій и имен толкованіе*. – Київ, 1627. – Ст. 349]. Образ Аріадни був знаний у літературі старої України, починаючи з перекладної хроніки Іоана Малали [див.: *Чижевський Д. Антична література в старій Україні // Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т. – Київ, 2005. – Т. 2. – С. 46*]. Особливої популярності він набув за часів бароко. Наприклад, міф про Аріадну ѡ Тезея подав у віршах Іван Максимович, який уподібнив світ лабіринтові [див.: *Максимович І. Алфавит собранный, риѣмами сложенный*. – Чернігів, 1705. – Арк. 118; пор.: *Максимович І. Θεάτρον*, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 323]. Раніше Афанасій Кальнофойський називав Аріадною, котра виводить із сьогосвітнього лабіринту людину-Тезея, ласку Божу та молитви святих [див.: *Kalnofoyski A. Τερατούργημα*. – Кїїѡw, 1638. – С. 4], перегодом Феофан Прокопович буде говорити про логіку як про “нитку Аріадни” [див.: *Прокопович Ф. Логїка // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 9*], а Стефан Яворський у своєму філософському курсі назве Аріадною Пресвяту Діву Марію [див.: *Яворський С. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1992. – Т. 1. – С. 42*].

³⁵⁶ Можливо, це субстантивована форма дієслова *лавїрувати* (голл. *laveeren*, від. франц. *louvoyer*).

³⁵⁷ Історію про блудницю Раав, яка врятувала шпигунів Ісуса Навина, викладено в другому розділі Книги Ісуса Навина.

³⁵⁸ Ідеться про народження близнят у Тамари: **Вѣсть же єгда ражда́ше, ѡ вѣста близна́та во ѡтровоѣ єа. Вѣсть же въ рождѣнїи єа, єдинъ пронзнесе рѣкѣ: взы́мши же ба́ба нава́зѣ на рѣкѣ єго чѣрвѣнь, глаголющи: сѣи изы́детъ пѣрвыи. Єгда же вовлече́ рѣкѣ, ѡ двѣ изы́де вратѣ єго. Она́ же рече: что́ пресѣ́чаа тебе́ рѣди преграждѣнїе; **И** прозва́ ѡаа ємѣ фарѣсь. **И** посѣмъ изы́де вратѣ єго, ємѣже вѣ на рѣцѣ єго чѣрвѣнь: ѡ прозва́ ѡаа ємѣ за́ра** (Перша книга Мойсеева: Буття 38: 27–30).

³⁵⁹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **И** вѣа іисѣсъ всѣ зѣмлю, ѡкоже заповѣда гдѣ мѡвѣсею: ѡ даде́ ѡ іисѣсъ въ наслѣдіе іїаю, раздѣленїемъ по племенѡмъ ѡхъ (Книга Ісуса Навина 11: 23).

³⁶⁰ Див.: Книга пророка Єзекїїа 4: 9–11.

³⁶¹ Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 4: 3. Пор.: *вѣрвь чѣрвѣна ѡстѣнѣ твоѣ*.

- ³⁶² Книга пророка Захарії 2: 1.
- ³⁶³ Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 6: 38. Пор.: *ѣюже мѣрнѣте, возмѣрнѣтсѣ вамѣ.*
- ³⁶⁴ Можливо, Сковорода має на думці слова: *ѣдинъ дѣнь прѣд гдѣмъ ѣкѡ тыѣсѣца мѣтѣ* (Друге соборне послання св. ап. Петра 3: 8).
- ³⁶⁵ Книга пророка Варуха 3: 24.
- ³⁶⁶ Трохи неточна цитата з Книги пророка Варуха 3: 25. Пор.: *Велико ѡ не ѣмѣть концѣ.*
- ³⁶⁷ Книга Псалмів 103 (104): 25.
- ³⁶⁸ Перша книга Мойсеева: Буття 3: 1.
- ³⁶⁹ Див.: Четверта книга Мойсеева: Числа 21: 8–9.
- ³⁷⁰ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 12: 32. Пор.: *ѡ ѣще ѣзѣ вознесѣнъ вѣдѣ ѡ землѣ, всѣ привлѣкѣ кѣ сѣбѣ.*
- ³⁷¹ Сковорода має на думці слова: *въ со́нцѣ положи селѣніє своє* (Книга Псалмів 18 (19): 5).
- ³⁷² Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 15. Пор.: *то́й твоѡ блистѣи вѣдѣтѣ главѣ.*
- ³⁷³ Сковорода має на думці слова: *И испѣстѣи сѣмѣи за женѡю ѡзѡустѣ своиѡхъ во́дѣ ѣкѡ рѣкѣ, да ѡ въ рѣцѣ потопѣтѣ* (Апокаліпсис 12: 15).
- ³⁷⁴ Див.: *И зна́меніє веліє ѡвѣсѣ на небесѣ: женѡ ѡблѣчѣна въ со́нцѣ* (Апокаліпсис 12: 1).
- ³⁷⁵ Сковорода має на думці слова: *И данѡ выѣша женѣ двѣ кринѣ о́рлѣ великаѡ* (Апокаліпсис 12: 14).
- ³⁷⁶ Апокаліпсис 12: 5.
- ³⁷⁷ Див. прим. 378 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».
- ³⁷⁸ Сковорода має на думці слова Соломона: *Трѣє ми сѣтѣ невозмѡжнаѡ ѡуразѣмѣтѣи, ѡ четвѣртаѡ не вѣмѣ: слѣдѣ о́рлѣ парѡца (по воздѣхѣ) ѡ пѣтѣи сѣмѣи (ползѣца) по кѣмѣни...* (Книга Притч Соломонових 30: 18–19).
- ³⁷⁹ Сковорода має на думці слова: *ѣще рѣвѣ воцарѣтсѣ, ѡ бездѣмный ѡпѡлнитсѣ пѣщенѡ, ѡ рабѡ ѣще ѡзженѣтѣ своѡ госпѡжѣ* (Книга Притч Соломонових 30: 22).
- ³⁸⁰ “Хлопчатая бумага” – бавовна. Сковорода переказує Книгу пророка Даниїла 3: 46. Пор.: *И не престѡша ввергѣши ѡхъ слѣгѣ царѣвы, жѣще пѣць нафѡю ѡ смолою, ѡ ѡзгрѣвѣнии ѡ хвѣстѣемѣ.*
- ³⁸¹ Книга Псалмів 44 (45): 9.
- ³⁸² Книга Псалмів 147 (148): 5.
- ³⁸³ Книга Псалмів 147 (148): 3.
- ³⁸⁴ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 15. Пор.: *то́й твоѡ блистѣи вѣдѣтѣ главѣ.*
- ³⁸⁵ Парафраза Книги пророка Йони 1: 3. Пор.: *ѡ востѣи ѡна, ѣже вѣжѣтѣи въ ѡарсѣсѣ ѡ лицѣ гдѣна.*
- ³⁸⁶ Фраза сѣ людѣмѣи ѣгѡ зринає в Посланні св. ап. Павла до римлян 15: 10.
- ³⁸⁷ Ніневія (гр. *Nínos*, лат. *Ninus*) – стародавня столиця Ассирії, зруйнована в 606 р. до н. е. Кіаксаром. Ця назва походить від слова *nawah*, що означає “оселятися”. Тим часом перекладена ще за старокиївської доби хроніка Іоана Малали стверджувала, що це місто заснував син Кроноса ѡ брат Зевса Нін [див.: *Чижевський Д.* Антична література в старій Україні // *Чижевський Д.* Філософські твори: У 4 т. – Київ, 2005. – Т. 2. – С. 51].
- ³⁸⁸ Див. прим. 257 до діалогу «Наркисс».
- ³⁸⁹ Книга пророка Іоїля 2: 21.
- ³⁹⁰ Трохи неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 22. Пор.: *Дерзѣйте, скѡтѣи польстѣи.*
- ³⁹¹ Неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 23. Пор.: *И чѣдѣ сѣмѣна, рѣдѣтсѣ ѡ веселѣтсѣ ѡ гдѣ вѣзѣ вамѣмѣ, ѣкѡ дадѣ вамѣ пѣщѣ въ прѣвѣдѣ.*
- ³⁹² Книга Псалмів 103 (104): 2.
- ³⁹³ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 15. Пор.: *то́й твоѡ блистѣи вѣдѣтѣ главѣ.*

³⁹⁴ Сковорода має на думці слова: *и ѡбратѣсѧ видѣти трѣпѣ львовѣ, и сѣ, рой пчѣлъ во ѡустѣхъ львовыхъ и мѣдѣ* (Книга Суддів 14: 8).

³⁹⁵ Див.: *И снѣде самуѡнъ во оманѣѡѣ и видѣ женѣ во оманѣѡѣ ѡ дщѣрей фѣлѣстѣмскихъ* (Книга Суддів 14: 1).

³⁹⁶ “Оамна” – це місто Тімна (євр. *timnā^h*), згадуване в Першій книзі Мойсеевій: Буття 38: 12 і деінде. Одна з можливих етимологій – “частина (території)”, від дієслова *mānā^h* – “вираховувати” [див.: The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon. – Peabody, Mass., 1999. – Р. 584]. Та етимологія, яку подав Сковорода, засновується на співзвуччі слова Тімна зі словом *темуна* (євр. *tēmūnā^h* – ‘образ, форма, зображення’), хоч насправді це різнокореневі слова.

³⁹⁷ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 15. Пор.: *тоѡ твоѡ влѣстѣ вѣдетъ главѣ*.

³⁹⁸ Сковорода має на думці слова: *Вѣ тоѡмъ живѡтъ бѣ, и живѡтъ бѣ свѣтъ челоѡккѡмъ: и свѣтъ во тѣмѣ свѣтитсѧ, и тѣмѣ ѣгѡ не ѡбѣтъ* (Євангелія від св. Івана 1: 4–5).

³⁹⁹ Євангелія від св. Івана 1: 7, 8.

⁴⁰⁰ Євангелія від св. Івана 5: 35.

⁴⁰¹ Євангелія від св. Івана 3: 30.

⁴⁰² Євангелія від св. Матвія 28: 18.

⁴⁰³ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 15. Пор.: *тоѡ твоѡ влѣстѣ вѣдетъ главѣ*.

⁴⁰⁴ Книга Псалмів 67 (68): 1.

⁴⁰⁵ Четверта книга Мойсеева: Числа 10: 34.

⁴⁰⁶ Перша книга Мойсеева: Буття 2: 2.

⁴⁰⁷ Катавасія (гр. *καταβασία*) – поняття, взяте з практики православного церковного співу: обидва кліроси сходяться разом посередині храму перед амвоном для завершення пісні канону.

⁴⁰⁸ У «Бенкеті» Платона Алківіад порівнює Сократа з фігурками силенів, усередині яких були заховані зображення богів (Бенкет 215b). Див. прим. 7 до циклу «Басни Харьковскія».

⁴⁰⁹ Див. прим. 94 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое». Сковорода розглядав біблійний текст як свого роду поетичну фікцію, яка являє собою “неправду”, що є *особливою правдою* [про природу поетичної правди див.: Ingarden R. O tak zwaney “prawdzie” w literaturze // Ingarden R. Studia z estetyki. – Warszawa, 1966. – Т. 1. – S. 415–464].

⁴¹⁰ Говорячи про Мойсея-“обманщика”, Сковорода, очевидно, має на думці поширений у Європі “лібертинський” твір «Про трьох обманщиків», в основу якого покладені писання сирійського автора XI ст. Абу ль Алла, спрямовані проти Мойсея, Христа й Магомета, котрі, мовляв, є “трьома ошуканцями” людства [див.: Ніженець А. На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 58]. Зрештою, сюжет про “трьох ошуканців” зринав і в інших виданнях, наприклад, у книзі «Theophrastus redivivus» (1659 р.).

⁴¹¹ Очевидно, Сковорода натякає на Федрову байку «Гора породила мишенятко» [див.: Федр. Байки / Упорядкування, передмова, переклад та примітки Володимира Литвинова. – Київ, 1986. – С. 89]. Була й латинська приказка: “Parturiunt montes, nascetur ridiculus mus” (“Тужаться гори, а народжується смішне мишеня”) [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 263], яка зринає, наприклад, у трактаті Горація «Про поетичне мистецтво» (139): “Гори в пологах важких, а родиться... мишка маленька” [Квінт Горацій Флакк. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 218]. Український варіант цієї приказки: “Вродила гора миш” [Франко, № 6658], а росій-

ський: "Тора мышь родила" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 516].

⁴¹² Натяк на байку «Голодний Лис та виноград»: "Якось в саду голодний Лис, стрибаючи, / Зірвати гроно прагнув із вершка лози. / Коли дістати все ж не зміг, сказав таке: 'Облищу, виноград ще кислий, не дозрів'" [Федр. Байки / Упорядкування, передмова, переклад та примітки Володимира Литвинова. – Київ, 1986. – С. 74]. Сюжет про лисицю та кислий виноград добре відомий і в східнослов'янському фольклорі [див.: Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Составители: Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – Ленинград, 1979. – С. 59 (59)].

⁴¹³ Євангелія від св. Івана 5: 39.

КНИЖЕЧКА
о Чтѣніи Священ[наго] Писанія,
наречѣнна
ЖЕНА ЛОТОВА

Любѣзный Дрѹже Михайле¹!

В сáмом Открѣтіи Намѣстничества Хáрковскаго², во Врѣмя непрестáнных Óсѣнных Дощѣй, прогоняя Скѹку, написáл я сию Книжицу в Монастырѣ Сѣннѣанском³. Сей Монастырик подарил Печѣрской Лáурѣ святыи Иустѣн, Митрополита Бѣлагородскій⁴, в котóром он чáсто уединялся рáди Гóрних Вертогрáдов и Чистаго Нѣба. Брат мой, Иустѣн Звѣрѣяка⁵, бывшій тогда Игѹменом, не могá чѹствовать Вкѹса в ЖЕНѣ моѣй ЛОТОВОЙ. Одрáк был Тѹпóграфом и забавлялся Книгами Ёллинскими и Римскими. Но ты, Любѣзный Дрѹже, имѣеши Вкус не Звѣрскій. Мóжно ли мнѣ не сказáть о Тебѣ (в Полѹночном Канóнѣ пѣрваго Глáса):

“Явился еси Авраáму, Чистѣйшую Часть Богослóвія показуя”⁶.

Всѣ богослóвствуют, но не по Авраáмску. Всѣ вкушáют и жукѹт, но не по Іáковлю Сѣну.

“Іѹдо, Сѣне мой! Тебе похвалят брáтія твоѣ...”⁷

“Зѹбы Его, пáче Млекá”⁸.

Кто мóжет поминáть Жѣну Лóтову, áще не бѹдет Бог с ним? “Пóмни, де, Послѣдняя твоѣ...”⁹ А Послѣднее видѣ есть Чтó ли Оно, áще не Конѣц и Вѣчность? “Пóмни Послѣдняя твоѣ”¹⁰, сѣрѣчь Слѣдующее за Дѣлáми твоими. Все нáше ищезáет, а на Мѣсто Тѣни Вѣчность... О Вѣчносте! Ты Едѣна еси и Свѣт нам и Пáмьятъ. Безслáвен Судѣя, не пóмнящій Тебѣ! Безпáмьятен Тебѣ забѣвшій Богослóв! О Вѣчносте! Мáти тебѣ Пáмьятъ, а Ты Ея Мáти... Спѣящій на Бѣблии, Книжниче мой, скажи мнѣ, Ктó ли? и Чтó ли гнѣздится в Пáмьяти твоѣй? Кáя Рѣчь и кáя Невѣста живѣт и образѹется в твоѣм сем, всѣх Морских и Вóздушных Бездн шѣршем, Зерцáлѣ? Чтó то плѣняет и веселит твою и Вселѣнныя Царѣцу? Кѹю Царѣцу? Пáмьятъ (говорю) твою? Пожáлуй, скажи!..

Отвѣщáет Книжник. Тфу! Как не знáть Сего? Рáдуга во Óблакѣ, Красáвица в Зѣркалѣ, а прѣкрáсный Нáркѣсс мой¹¹, Мѣр сей видимый во Очáх моих, бѹдьто в двоих Зѣркалушках, смóтрит на себе, амѹрится и любѹется сам собóю непрестáнно...¹²

А сверх сего, ничегó ли тебѣ на Пáмьятъ не прихóдит?

Отвѣт. Да Чтó ли Другóе Какóе прѣйдѣт? Видѣ, что видиши, то и пóмниши... О Друг ты мой! Знал я Сѣ прѣжде твоего Отвѣта. Знáю, что ты весь, как Нáркѣсс твой во Водáх, потопѣлся в Налѣчность¹³. А Пáмьятъ твоѣ гдѣ? Во мнѣ! Чтó ли онá пóмнит? Все! Как же пóмнит? Видѣ Все твое и весь твой Вздор (хáос¹⁴) торчит под Нóсом твоим. Вся твоѣ Рѹхлядь, весь Болвáн твой, Мѣр сей, лежит на Очáх твоих, гнѣздится в твоих Зѣнѣцах. То Едѣно тóчѣю пóмнится, что Заóчное. Гдѣ ѹбо твоѣ Пáмьятъ? Видѣ у тебѣ нѣтъ Ничегó

Забчнаго. И нынѣ к чему она тебѣ? Скажи мнѣ: гдѣ такое Око, чтоб не было ему на Чтѣ-либо смотрѣть? Не может убо быть и Памѣть, когда Нечево ей помнѣть.

Пожалуй, не мучь мене!¹⁵ (просится Книжник). Я видѣ помню Все Тѣе, Что здѣлалось Вчера... Обѣднѣй! с твоею Вчерашнею Памѣтїю...

Вчера сіе твое уже прошло. Погибла купно со твоим Вечером и Памѣть твоя. Все Тѣе есть то твоѣ Вчера, что уже ищѣзло, отцвѣло и не узнает Мѣста своего¹⁶. Аще Земля твоя есть Ничтѣже, како и не Памѣть? Вот! се она от Земли Земная твоя Памѣть, послушай! “Лице Господне на твор[ящія] Злая, еже потребити от Земли (зависящу) Памѣть их”¹⁷. Пожалуй, проснися! Не весь погружайся в Зѣмлю! Приложи к ней и То, ЧЕГО не видиш. А приложиш, если вспомниш. Тѣм онѣ Великое, чем Нетлѣнное. Нетлѣнное, яко невидное. Кто бо может растлѣть Заочное и Невидное? И Что есть Святое, аще не удаленное от Тли? Сія же то есть Истинная Памѣть: признатѣ, обнятѣ и принятѣ в Памѣтное наше Зерцало Тую Святыню, которая утаѣнна, то есть от Тли удаленна, и паче Сѣнца сіяет, то есть Всѣм Вся оживляет.

“Пойте Господѣви, Преподобныи Его,
и исповѣдайте Памѣть Святыни Его”¹⁸.

Видиш ли, что Святыня и Памѣть не разлучна Дружка? А ты Еѣ привязал до проклятія Земли.

Святыня и Памѣть двойна сія Луча есть Невечерняго Сѣнца. Святыню Вѣра видит, Надѣжда надѣется, Любѣвь объѣмлет Сѣрдцем, а Памѣть памѣтует. Четыре сіи Духи суть Едино с Вѣчностью, с Бѣздною Нетлѣнія, с Апокалипсѣмъ Градом, с незаходимым Сѣнцем. Видиш дым? вспомни Огнь¹⁹. Видиш Мыр сей? вспомни Вѣчность. Что есть Мыр сей? Дым Вѣчности. Вѣчность есть Огнь Все ядущій.

Глуп Ловец на Слѣд звѣает. Ёлень в Памѣть не приходит. А Слѣд ведѣт до Ёленя.

Буй Книжник на Болван смѣтрит. Вѣчность в Памѣть не приходит. А Стѣзи до Ея ведут.

“Стѣзи твоя в Водахъ многих”²⁰.

Біблія есть Стѣзи Егѣ. А ты в Стезяхъ поглубился. Но проснися и припомни. Куда сіи Слѣды ведут? Куда сіи Нѣги несут? Вот куда! Наум спѣвает:

“Се на Горѣхъ Нѣги! (Чіи Нѣги?)”²¹

Благовѣствующаго и возвѣщающаго Мир”²².

Видиш? На Горѣхъ твоей Ёлень. К нему сіи Слѣды ведут. К нему сіи Нѣги несут. Возводѣ же Памѣть на Горы. Оттуда приходит Помош.

Что есть Лѣтова Жена? Слѣд! Куда Она тебе ведѣт? Туда, куда сама идѣт. Идѣт туда, куда смѣтрит. Куда смѣтрит, там Ея Мысль. Она оглянулась в Содѣм. Жена и Содѣм есть Тѣ же. Содѣм значит То, Что Тайна²³. Вот куда Жена привела! в Содѣм. А Содѣм же куда ведѣт? Туда, куда Дым восходит. Дым Егѣ восходит в Нѣбо. Дым егѣ поднялся в Гѣру. Дым, Чад, Дух, Мысль,

Толк есть То же. Видиш? куда ведёт Содом? Жена и Содом суть Ноги. Видиш, что идёт на Горы?

“Се на Горах Ноги!..”²⁴

Но и Гора Слѣд есть Божій. А куда она возводит? На Сіон Гору возводит. Но Сіон Гора Земная. Она возводит к Небесной. Сіон на Град призирает. Небесна Гора на весь Мыр. Там-то твой Лот обитает! “Гора Сіон, в нейже вселился еси”²⁵. Гдѣ же наш Сіон Небесный? Сѣнце на весь Мыр взирает. Вот тебѣ Гора Небесна! Сѣнце истинный Содом есть. Лотова есть Жена Сѣнце. В сем Болванѣ Лот сокрылся. Видит Его Памѣть чиста. Зрит на Его святѣ Вѣра. Сѣнце Содом, а Он Сигор²⁶. Сѣнце Жупель, он Өіміам. Сѣнце Пѣкло, а Он Роса. Сѣнце западет под Зѣмлю. В Памѣть вѣчную будет Лот. Он тебѣ Отец и Жених. Купідон и вѣтхій Дѣньми²⁷.

ПРИМѢТА 1-я

О наставникѣ

Проходить Море сіе, великое и пространное²⁸, за руководством Ангелов Божіих должно. Таков вождь был Рафаил Товіи.

Ангел, Апостол и истинный Богослов есть то же. Но по чему знать, кто от Бога послан? Слушай Іеремію. Гл[ава] 23, с[тих] 22.

“Аще бы стали в Совѣтѣ моем, слышаны сотворили бы словеса моя и отвратили бы людей моих от пути их лукаваго и от начинаній лукавых”²⁹.

Видиш, что Посланник от Совѣта Божія есть тот, кто толкует к нравоученію, паче же к Вѣрѣ, без коей и добродѣтель – не добродѣтель. Таковы суть: Василій Великій³⁰, Іоанн Златоустый³¹, Григ[орій] Назіанзын³², Амвросій³³, Іероним³⁴, Августин³⁵, Папа Григ[орій] Великій³⁶ и сим подобные³⁷. Сіи-то могли с Павлом сказать:

“Мы же Ум Христов имами”³⁸.

Богословіа учит, или цѣлит, самыя тайныя в душѣ начинанія, совѣты и мысли.

“Растлѣша и омерзиш[ася] в начинан[іих]”³⁹.

Начинаніе, начало, совѣт, “λόγος”⁴⁰ и Бог есть то же. От совѣта, или главы, как от источника, всѣ наши дѣла наружу происходят. Если Совѣт добр, то и плоды добрые.

И так Богословіа есть не иное что, как искорененіе злых Мыслей, или, как Павел говорит, началов и властей⁴¹. Вить если два суть человекѣ, перстный и небесный, в том же человекѣ, то и два начала: одно Зміино, или Плотское, другое Божіе.

В протчем, тѣ искореняют худыя Мысли, а на то Мѣсто насѣвают слово Божіе, сѣмя всѣх добрых дѣл, о коих можно сказать:

“Начат Іисус творити же и учити”⁴².

Любовь одна Ангелскій язык дѣлает дѣйствительным⁴³.

ПРИМѢТА 2-я
О симпатіи, или сострастїи, между
чтецом и наставником

Начало всему и вкус есть Любовь. Как пища, так и наука, не действительна от нелюбимаго. И так с помянутых Ангелов избрать для себе одного, кой паче прочих понравится. Откушать нѣсколько каждаго или нѣкоторых с них. В то время вдруг к одному особое движеніе почувствуешь. Одну Мάνну всѣ сїи ядят⁴⁴: хорош во всѣх помянутых вкус, но разный.

ПРИМѢТА 3-я
О отверженіи свѣцких Мнѣній

Приступая к небѣсным оным Писателям, должно принять чистительныя Пїлулы и всѣ старинныя с глупаго Общества водхненныя мнѣнія так изблевать, как Израиль ничего не взял от разореннаго Іерихона, а если что удержал, за то был казнен. Если в море для измытія итить, так на что удерживать мїрскую грязь? Муж двоедушен есть искушитель, дух пытливый⁴⁵, хром на обѣ нѣги, ни тепл, ни хладен⁴⁶. Муж нейтральный есть непрїятель дѣлу, а Библиа есть то тяжebное дѣло Богу с смертными. Сей-то род людей вопрошает Бога:

“Жив ли в руках моих воробей?”

“Жив, если не задавиш”, – отвѣчал Бог.

“Не искушиши Господа Бога твоего”⁴⁷.

ПРИМѢТА 4-я
О страшной опасности в чтеніи

Но понеже, по Августиновому слову, не точію в свѣцких дѣлах, но и в самом Раѣ слова Божїя скрыты находятся Дїаволскїя сѣти⁴⁸, для того с великим опасеніем поступать должно, дабы при самом чтеніи и поученіи в ЗАКОНѢ Вышняго не вполутаться нам в силѣ лукавое, по примѣру Іудыну.

“По хлѣбѣ внїде в него Сатана”⁴⁹.

А вот тѣ сѣти! Сребролюбїе, честолюбїе, сластолубїе, тщеславїе... Сїи всѣ Духи возвращаются в землю свою⁵⁰, то есть к Брюху и к плоти, откуда нас СЛОВО Божїе выведетъ единственно намѣренно.

Коль многих погубила грязь Лѣтова пїянства? Безчисленных растлил яд Давидова прелюбодѣйства, а в старости его – мнимый Дур дѣволжства. Не менѣе яда в повѣстях о Сынѣ его. Читаем о ревности Иліиной и острым нож на ближняго. Слышав о Іезекїиной болѣзни, раздражаем страх смертный и наше Суевѣріе. Богатство Іовлево – жадными, а Благородность Авраамова дѣлает нас тщеславными.

Лазарево воскресенїе, слѣпых прозрѣніе, свобода бѣсноватыхъ совѣм нас превращаетъ в плотомудрствующія скоты. Самое сїе Зерно Божїе, сирѣчь слово сїе “ВѢРА”⁵¹, соблазняетъ нас, повергая на стїхи внѣшняго Мїра. Отсюда-то уповаем на плоть и кровь святыхъ⁵², надѣемся на тлѣнь и клятву,

обожаем вещество в Ладанѣ, в свѣчах, в живописи, в образах и церемоніях⁵³, забыв, что, кромѣ Бога, ничтоже Благо и что всякая внѣшность есть тлѣнь и клятва. Кратко сказать, вся Библиа преисполненна пропастей и соблазнов. “Сей лежит на паденіе”⁵⁴, и весь сей путь ея Іерихонскій воздушными осажден разбойниками⁵⁵. Скажем с Давидом:

“На пути сем... скрыша сътъ мнѣ”⁵⁶.

Слышал ты о мытарствах⁵⁷? Так вот они! В протчем они есть небыль. Помяни, что Библиа есть Еврейская Сфинкс⁵⁸, и не думай, будто об ином чем, а не о ней написано:

“Яко Лев рыкая ходит,
искій, кого поглотити”⁵⁹.

Помни, что опасное дѣло встрѣчаться с Голіаѳом. Щаслив, кому удалось раздрать Льва сего и обрѣсти в жестком нѣжное, в горком сладкое, в лютости Милость, в Ядѣ ядь, в Буйствѣ вкус, во смерти жизнь, в безчестіи славу...⁶⁰ Но, как притча есть: не всякому по Якову⁶¹, сіестъ по Сампсону, удастся.

ПРИМѢТА 5-я. О чтеніи в мѣру

Весьма помнить должно увѣщаніе Сирах[ова] Сына:

“Мнози пресыщеніем умроша”⁶².

Затѣм, как можно, стараться в мѣру кушать, не обременяя желудка мыслей наших. Здоровой и чистой вкус малым доволен, а засоренная Глотка без мѣры и без вкуса жерет. Длѣсего-то не велит Бог святить себѣ скотов, не имѣющих жванія⁶³. Много жрать, а мало жевать – дурно. Многія, к тому разномысленныя чтущіи Книги, не будет благоучоным⁶⁴.

Когда наш вѣкъ или наша страна имѣет мудрых мужей гаразда менѣе, нежели в других вѣках и сторонах, тогда виною сему есть то, что шатаемся по безчисленным и разнородным книг стадам – без мѣры, без разбору, без Гавани.

Больной разных Тварей беспокоит, а Здоровый одною ядью сыт. Скушай одно со вкусом, и довѣет. Нѣтъ вреднѣе, как разное и безмѣрное. Пивагѳор, ражжевав един Треугольник, сколько насытился⁶⁵? Давид, раскусив едину стѣнь Ковчега, сколько просвѣтился? Даже скакаше играя⁶⁶. Ражжуй одну преславную Славу, и во многія обители Божіею сего Лабіринѳа⁶⁷ отверзется тебѣ вход и Исход⁶⁸. Преславная Слава, Слово Божіе и Мысли Его есть то же.

“Преславная Глаголашася в тебѣ, Гр[аде] Б[ожій]”⁶⁹.

“По всей земли Слава твоя”⁷⁰.

Раскуси одну точію, напримѣр сію СЛАВУ:

“Идѣже труп, тамо соберутся Орлы”⁷¹.

Или сію: “Птицы да умножатся на земли”⁷².

Или сію: “Слетѣша Птицы на тѣлеса растѣсанная”⁷³.

Или сію: “Седмъ юниц во юницах людских”⁷⁴.

Или сїю: "Очи твои, яко Голубины"⁷⁵.
 Или сїю: "Не вѣм Орла, парящаго к солнцу"⁷⁶.
 Или: "Твоим ли повелѣніем возносится Орел?"⁷⁷
 Или: "Подѣях вас, яко на крилѣх Орлих"⁷⁸.
 Или: "Призовет (Бог) от восток птицу"⁷⁹.
 Или: "Глас Горлицы слышан в земли нашей"⁸⁰.
 Или: "Да станет Солнце⁸¹! и ста солнце"⁸².
 Или: "Дондеже пришедши, ста верху, идѣже бѣ отроча"⁸³.
 Или: "Вознесе Сампсон на верх Горы врата градныя"⁸⁴.
 Или: "Возмите врата князи ваш"⁸⁵.
 Или: "Врата сїа затворенна будут"⁸⁶.
 Или: "Да хвалим будет во вратѣх Муж ея"⁸⁷.
 Или: "Се Лѣствица утвержд[ена] на земли"⁸⁸.
 Или: "Желѣзо не взыйдет на главу мою"⁸⁹.
 Или: "Всплывѣ желѣзо"⁹⁰.
 Или: "Что есть Чел[овѣкъ], яко помниши Его?"⁹¹
 Или: "Взятся от земли живот Его"⁹².
 Или: "Един есмь аз, дондеже преиду"⁹³.
 Или: "Преидем до Виѳлеема"⁹⁴.
 Или: "Не изыйдеши, Боже, в силах наших"⁹⁵.
 Или: "Премудрость во исходѣх поется"⁹⁶.
 Или: "Возвеселися Неплѣды не раждающая"⁹⁷.
 Или: "Созиждутся Пустыни твоя вѣчныя"⁹⁸.
 Или: "Дщери твоя на рѣмѣх возмутся"⁹⁹.
 Или: "Будут царіе кормители твои"¹⁰⁰.
 Или: "Приступите ко мнѣ, погублѣши сердце"¹⁰¹.
 Или: "Ниже хребты их, и высота быше им"¹⁰².
 Или: "Узриши задняя моя"¹⁰³.
 Или: "Помни послѣдняя твоя"¹⁰⁴.
 Или: "Полижут персть, аки Змїеве"¹⁰⁵.
 Или: "Яко Ластовица, тако возопїю"¹⁰⁶.
 Или: "Быше Ефрем, яко голуб безумный, не имый сердца"¹⁰⁷.
 Или: "Кто преиде на ону страну моря и обрѣте премудрость?"¹⁰⁸
 Или: "Звѣзды возсіяша в хранилищах своих"¹⁰⁹.
 Или: "Сонїя узрят"¹¹⁰. "На забрала востекут"¹¹¹.
 "Глубоко сердце Человѣку, и кто познает є?"¹¹²
 "Вода глубока совѣтъ в сердцѣ МУЖА"¹¹³.
 "ЧЕЛОВѢК насади Виноград"¹¹⁴.
 "Подобает вам родитися свѣше"¹¹⁵.
 "Дал бы тебѣ воду живу"¹¹⁶.
 "Ангел Господень возмущаше воду"¹¹⁷.
 "Иже первѣ влазаше... здрав бываше"¹¹⁸.
 "Познася има в преломленїи Хлѣба"¹¹⁹.
 "Змїя возмут"¹²⁰. Языки возглаголют новы"¹²¹.

“Востани и ходи¹²². И вскочив, ста и хождаше”¹²³.

“Востани спяй, и воскресни от мертвых”¹²⁴.

“Даны быша Женѣ два крыла Орла великаго”¹²⁵.

Кто развяжет хоть одну связь,

В том блещит Израилскій Глаз.

Кто премудр (тот) и сохранит сѣя¹²⁶. Сирѣчь примѣтит, соблюдет, постигнет и размыслит¹²⁷. Когда слышиш сѣе: “Поминайте жену Лóтову”¹²⁸, не долѣет вспомнить одно тое, что была жена у Лота. Сѣя такая пища есть гладная, тощная, не сытостная, худая, кратко сказать, пустый Колос и худая Корова от сна Фараонскаго¹²⁹ и суеты мїрскія. Но должно размыслить и припомануть тое, куда ведет разумы наши сей солёный Болван¹³⁰? Что то внушает нам не вкусная и буѣя сѣя Корова?

Не обращай сердцем твоим в Содом алчныя тлѣни и суеты¹³¹, не опочивай здѣ в смертной сѣни, но в предняя простирайся на Гору с Лóтом и тако тецѣ, да постигнеш¹³² соль и нетлѣнную Силу тлѣни сея, и СЛАВУ воскресенія Ея, да то, что посѣянно в тлѣниі, встанет в нетлѣниі¹³³, да воспоеш:

“Востани СЛАВА моя”¹³⁴.

“Един есмь аз, дондеже преиду”¹³⁵, и будеш блаженный оный Странник и Пришлец, о коем вопрошает Прозорливый Варух:

“Кто преиде на ону страну моря и обрѣте ю?”¹³⁶

Сѣе-то значит поминать. “Поминайте жену Лот[ову]”¹³⁷. Сирѣчь: ражжуйте, раскусите, растолочте, разбійте и сокрушите Идола сего, раздерите Льва сего Діа́вола, и сыщите внутрь его сокровенную ядь и сладкій сот вѣчности, безвѣстная и тайная Премудрость Божія, о коей Иса́а: “В сокровищах спасеніе наше”¹³⁸.

Из двоих Естеств состоит СЛОВО Божіе.

“Единою Глагола Бог, но двойное слышно”¹³⁹.

Двѣ страны имѣет Библейное Море. Одна страна наша, вторая Божія. На нашем Брегѣ ко́лосы пустые, а коровы худыя, обон-пол же Моря и клáсы добры, и Юницы избранны. Наш брег и бѣден, и гладен, заморскій же есть доброй надежды Гáвань, лоно, или Залив Авраамлѣй¹⁴⁰, мѣсто злачное¹⁴¹, гдѣ весь Израиль пасется и почивает, оставив на голодной сторонѣ Содомлян.

“Кто преиде на ону страну Моря?”¹⁴²

А вот кто! “И полещу и почію”¹⁴³.

“Аз уснух, и спях, и востах”¹⁴⁴.

Вот и Дѣвица! “Под сѣнь ЕГО вожделѣх и сѣдох”¹⁴⁵. Почивай, душа моя, мудрая Дѣво! не бойся¹⁴⁶.

“Аще поспиши, сладостно поспиши”¹⁴⁷.

О Раю мой, Раю! мы тебе почитаем, но не разумѣем. Ах! с толком нужно вкушать СЛОВО Божіе. Зубами Сына Ёяковля жевать должно.

“Їудо¹⁴⁸! возлег уснул еси, яко лев”¹⁴⁹. И не дивно: Мог он ражжевать и обрѣсти себѣ сладость покоя.

“Яко Рай сладости, Земля пред лицем ЕГО”¹⁵⁰.

И всѣ оныя имѣютъ Ёдыны Зубы, о коихъ написано:

“Якоже Утро, разліются по Горамъ людѣ мнози
и крѣпцы, подобны имъ не быша отъ вѣка”¹⁵¹.

“Праведникъ держаетъ, аки Левъ”¹⁵².

“ПОМИНАЙТЕ ЖЕНУ ЛОТОВУ”¹⁵³.

Вся тварь есть сѣнь привидѣнія, а Богъ есть Дух Вѣдѣнія¹⁵⁴. Вотъ тебѣ два
Хвалынскаго МОРЯ¹⁵⁵ Берега! Сѣверный и Южный.

“ПОМИНАЙТЕ ЖЕНУ ЛОТОВУ”¹⁵⁶.

Слышиши мрачное привидѣніе¹⁵⁷? Вспомни чрезъ сей мракъ свѣтъ вѣдѣнія¹⁵⁸.
Осязаешь не чувственный солоный Кумиръ, длячего чрезъ сію примѣту не
взойдетъ тебѣ на сердце Соль нетлѣнія и вкусъ Вѣчности¹⁵⁹? Видиши Сѣверный
Берегъ, помяни на немъ Южный невидный: “Отъ Юга прійдетъ Богъ”¹⁶⁰. Уготовь
Пасху. Витѣ здѣсь не нажиться. Не ногами преидеши, ни Кораблемъ, ни
Крылами. Самъ Господь восхититъ сердце твое и представитъ отъ смерти къ
жизни¹⁶¹, отъ буйства – въ разумъ и Судъ.

“Путь бо Господень есть Судъ и Милость”¹⁶².

Если зриаешь на Жену сію, почто прелюбодѣйствуешь въ сердцѣ твоёмъ¹⁶³?
Почто почитати на плоти и крови ея мыслиши? Длячего не размыслиши, что
плоть и кровь нѣсть Царствіе небесное¹⁶⁴, нѣсть покой и сладость, но
мертвый сей Болванъ, сѣнь и привидѣніе, а сія Примѣта ведетъ тебе къ мѣткѣ
своей, къ Мужу своему, дабы не съ нею, но съ нимъ тебѣ почитать и наслаждаться:

“Потребилъ еси всякаго любодѣющаго отъ тебе”¹⁶⁵.

Развѣ жъ великое есть нѣчтось Мужъ ея Лотъ? О другъ мой! Когда Сынъ
Авраамль¹⁶⁶, великъ есть Человѣкъ Христосъ, тогда Его жъ Братаничъ Авраамль,
малое ли нѣчтось тебѣ мнится быти? О всемъ родѣ семъ дерзновенно скажемъ:

“Родъ же Его кто исповѣсть?”¹⁶⁷

Лотъ есть оный ЧЕЛОВѢКЪ, о коемъ написано:

“Въ оню Муру твоего течетъ”¹⁶⁸.

За нимъ-то чистыя Дѣвы текутъ изъ сѣвернаго Брега на Горы Кавказскія, да
ушійются и почіютъ:

“Ушійются отъ тука Дому твоего”¹⁶⁹.

Лотъ есть одного рода съ Смѣрною, сіесть тукъ или клей изъ Ароматныхъ
древъ. Вотъ Премудрость Божія! “Яко Смырна, издахъ благовоніе”¹⁷⁰.

“Смѣрна и Стѣкти, и касія отъ ризъ твоихъ”¹⁷¹.

Еллинскій гласъ Стѣкти¹⁷², а Еврейски ЛОТ¹⁷³. СТАКТИ – не благій ли Духъ? а
Духъ благій не то же ли, что Богъ? Шабѣшъ? Здѣсь почіемъ!

...“И полещу, и почію”¹⁷⁴.

“Господь пасетъ мя”¹⁷⁵. “На мѣстѣ злѣчнѣмъ всели мя”¹⁷⁶.

“ПОМИН[АЙТЕ] ЖЕНУ ЛОТОВУ”¹⁷⁷.

О жена, жена! Ты и горестъ, и сладость моя. Живиши и умерщвляеши...
Если бы мы тебе такъ любили, какъ твой сладчайшій Мужъ ЛОТЪ, якоже и
ХРИСТОСъ Церковь свою, никогда бы мы не разлучали, яже Богъ сочета¹⁷⁸.
Тайна сія велія есть...¹⁷⁹ А нынѣ холодно и несмысленно любя, а безтолково
и безпамятно помяная тебѣ, не вспомнимъ о Мужѣ твоёмъ, раздѣляя не-

раздѣльную Двоицу и забыв Совѣтъ Божій: “СЫНЕ ЧЕЛОВѢЧ, да не сотвориши чад по плоти”¹⁸⁰.

И невозможно, чтоб сія Ёва не вкусила смертных плодов и не породила Чад в погубленіе¹⁸¹ тогда, когда станут с нею амѹриться подлѹя, плотоядныя и Хамскія оныя сердцѹ, кои описанны так:

“Полижут персть, аки Змѣеве, плѣзуще по земли”¹⁸².

“Увѣждѹ, яко пепел сердце их, и прелщаются”¹⁸³.

“Врази его персть полижут”¹⁸⁴. “Смерть упасет их”¹⁸⁵.

“Яд Аспидов под уст[нами] их”¹⁸⁶. “Гроб отверст Горт[ань] их”¹⁸⁷.

“Изми мя, Господи, от чел[овѣка] лук[ава]”¹⁸⁸. “В сердцѹ и в сердцѹ глаголаша злая”¹⁸⁹. Как так? А вот как! Принесли с собою злость в сердцѹ своем, затѣм не нашли доброты и в сердцѹ жены Лѹтовы, кромѣ глаголов потопных и языка Лстива¹⁹⁰, с коим пришли. До доброты же оныя, яко сокровенныя, не добрались:

“Вся слава Дщере Царевы внутрь”¹⁹¹.

И се-то тѣ Содѹмляне, бродящіе по окѹлицам Града.

“Преславная Глаг[олашася] в тебѣ, граде Божій”¹⁹².

“Марія соблюдала вся глаг[олы] в сердцѹ своем”¹⁹³.

Да как же им и наитить? Вить “глубоко сердце”, а паче оному Человѣку¹⁹⁴: “Взятся от земли живот его”¹⁹⁵. А их дѣло ползати и кушати Землю вся дни живота своего¹⁹⁶. Смерть им – хлѣб, а Мати – ночь.

“Взалчут на вечерь и обыйдут Град”¹⁹⁷.

“Проклят ты паче всѣх скотов!”¹⁹⁸

“Проклят Ханаан Отрок!”¹⁹⁹

“О несмысленная и Косная сердцем!”²⁰⁰

*

“ПОМИНАЙТЕ ЖЕНУ ЛѹТОВУ”²⁰¹.

О прекрасная моя и Благословенна в женах Неплѹды²⁰²! Не могу в сытость намыслиться о тебѣ, толь сладка мнѣ память твоя, память Лѹтова. Седмь мужей и 7000 имѣла еси и нынѣ имѣеши, но всѣ Прелюбѹдѣи, кромѣ Сына Товітына, а Рафайлова Друга Товіи. Сей накадил Невѣстник и Ложницу твою Ёиміамом и благоуханным Чадом²⁰³, восходящим от сладчайшій Памяти о Мужѣ твоём, да “в память вѣчную будет Праведник”²⁰⁴, преспал с чистою Невѣстою не зазорно и цѣломудренно, внѣ Бѣсовскаго идолскаго смрада, обрѣтшій, как в рыбѣ печѹнку, внутрь Царскія сея Дщери Славу ея, Касію и Стѹкти в ризах ея²⁰⁵; воздвиг чада не в рабство, но в свободу²⁰⁶, кои не от похоти Женскія, ни от похоти Мужескія, но от Бога родишася²⁰⁷, как здѣлал оный Пророк:

“От днесь дѣти сотворю, яже возвѣстят правду твою, Господи, спасенія моего”²⁰⁸. “Аз уснух...”²⁰⁹

Скажите мнѣ, кто у вас человек, бояйся Господа²¹⁰? Кто? Не Ханаан отрок²¹¹ и хлѹпец, но прямой Муж оный:

“Господь с тобою, Мужу сильный”²¹².

Есть ли кто из числа оных мужей?

“Мужіе, любите своя жёны”²¹³.

“Аз же глаголю во Христа и во Церковь”²¹⁴.

Так возлюбите со мною Неплодящую сію.

“Возвеселися, Неплоды, не раждающая!”²¹⁵

Если ж сія не нравится, кромѣ Ея, суть множайшія дщери Царскія. Кія? А вот оныя! Ёудіѳ, Руѳъ, Рахиль, Ревѣкка, Сарра, Анна, мати Самуилова, Любезная Давиду Авигѣа, Далида Сампсонова, Тамаръ, Есфирь, а Ёву ты забыл? и не читал ли ты, что Ангелы Божіи амурились со дщерьми человѣческими²¹⁶? Сіи-то Дѣвочки согрѣвали старость Давидову²¹⁷. С тѣми же любился и Сын его, и во одной хвалит всѣх в концѣ Притчей²¹⁸. Всѣ сія жёны амурятся и раждают не на долних Сѣверных Брегах и полях, но на Горних стремін Черкѣских верхах²¹⁹, в безпечных мѣстах райских; и о сих-то Еленицах стязует Бог у Ёва:

“Аще уразумѣл еси время рожденія Коз,
живущих на Горах каменных?”²²⁰

Там-то обновляется орляя юность Давиду²²¹. Возрастают новые рога и ему, и Козам. Там и Евангелскія Еленицы: Елисавет и возшедшая в Горняя Маріам. Туда же поднята Петром и Тавіѳа, сирѣчь сѣрна, сайгак²²². Туда отсылает Ангел и Мироносиц. Кратко сказать о всѣх: да не растлится Дѣвство их²²³.

“Даны быша Женѣ два крила Орла великаго”²²⁴.

*

“ПОМИНАЙТЕ ЖЕНУ ЛОТОВУ”²²⁵.

Что ж ты думаеш, о Амурник мой?

“Не суть совѣты мои, якоже Совѣты ваши”²²⁶.

Знай, друг мой, что Библіа есть НОВЫЙ МІР и Люд БОЖІЙ, Земля живых²²⁷, СТРАНА и ЦАРСТВО ЛЮБВИ, Горній ЁРУСАЛИМ, и, сверх подлаго Азіатскаго, есть ВЫШНІЙ²²⁸. Нѣт там вражды и раздора.

Нѣт в оной Республікѣ²²⁹ ни старости, ни пола, ни разнствія. Все там общее. Общество в любви. Любовь в Богѣ. Бог во обществѣ. Вот и Колцо вѣчности²³⁰!

“От человѣк сіе не возможно”²³¹.

Брось думать, что Ева старуха или чужая жена. Сіи думы суть от Берегов Содомлянских²³².

“Грозд их грозд желчи”²³³.

Сей-то корень выспр прозябает, многих оскверняя²³⁴. И не многіе ли осквернились, начитав Лотова пїянство²³⁵? “Вся убо чиста чистым”²³⁶.

“Но осквернися их ум и совѣсть”²³⁷.

Плюнь на бабскія и дѣтскія сказки, не вѣрными Чтецами и на ложь плотоядными Зміями отыгаемую, растлившими Еву, обращающими лукавое свое воспятъ в Содом Око, на свою Блевотину²³⁸.

“Взалчут, яко Пес”²³⁹.

А ты, друг мой, поспѣшая и не осматриваясь ниже в право и лѣво²⁴⁰, иди в Горняя со тѣнѣмъ, куда тебе зовет не обманщик Змѣй, но прозорливый Захарїа:

“О! О! Бѣжите от земли сѣверныя”²⁴¹, и Исаїа:

“Отступите, отступите, изыйдите отсюда”²⁴².

“Прійди, да покажу тебѣ суд Любодѣйцы великія”²⁴³.

“Яко от вина ярости любодѣянїя своего напои вся языки”²⁴⁴. “О Граде кровей! весь лживый, полн неправды...²⁴⁵ Глас бичей, и Глас труса Колѣс, и Конника текуща, и Колесницы шумящїя...²⁴⁶ Открою задняя твоя к лицу твоему и покажу языком срамоту твою, и царствам Безчестїе твое...²⁴⁷ Положу тя в Притчу. Возвергу на тя огнушенїе по нечистотам твоим”²⁴⁸.

“ПАДЕ, ПАДЕ СОДОМ”²⁴⁹.

*

“ПОМИНАЙТЕ ЖЕНУ ЛОТОВУ”²⁵⁰.

Но, о друг ты мой! Прежде приберись и утотуйся для Синайскїя Оныя Горы, сладким дымящїмся оным дымом нашего Лота: “Христово Благоуханїе есмь”²⁵¹.

Пожалуй, будь мудрою дѣвою, если хочеш быть в Кánѣ Галилейской и преображеннаго из огнушенных сих (мочащих к стѣнѣ Градской²⁵²) псов урины, и жезлом Мойсейским услажденнаго насладиться М҄СТА. Заплачь, о Іеремїе, яко “Оскудѣша добрыя Дѣвы”²⁵³.

Но ты веселѣе воспой, о Исаїе:

“Свѣтися! свѣтися, Горній Граде!”²⁵⁴

“Возведи окрест Очи твои и виждь”²⁵⁵.

“Се Дщери твоя на рамѣх возмутся!”²⁵⁶

“Кїи суть? иже яко облацы летят и яко Голубы со птенцы ко мнѣ”²⁵⁷. “Отверзутся врата твоя присно”²⁵⁸. Преложится к тебѣ богатство морское...²⁵⁹ Радуйся, пустыня”²⁶⁰. “Кто даст мнѣ Криль? и полещу...”²⁶¹

Да как же тебѣ к веселью оному и к Горнему добраться Браку? Как приступить к неосязаемому Кáвказу? и взлетѣть на стрemiны его?

“Положу стропотная Его в Гладкая”²⁶².

“Дам им путь нов, и пойдут”²⁶³. Кїй путь? Никогда ты его не узнаѣеш. Как же? Скажу. Если кто не рожден Порóдою с вышней оной СТРАНЫ, не может найти онаго пути и взойти в Горняя. Молчи мнѣ с глупым вопросом Никóдимским²⁶⁴. Плоть, трижды рожденная, есть одна грязь и один тот же перстный Болван. Но нужда в том, да скудѣльная твоя природа зачнет, прїймет и вмѣстит, как нива зérно, горній Порóды и новых людей СѢМЯ. Слушай! сѣмя сѣмое по роду²⁶⁵, слышь! по высокому оному роду. “Род его кто исповѣсть?”²⁶⁶. Вот тогда-то рожденное от Духа есть второе, новое и инородное, сверх от плоти рожденнаго, сказать Мойсейским штилем: “ЧЕЛОВѢК – ЧЕЛОВѢК”²⁶⁷, сирѣчь Душевный вкупѣ и Духовный, не всѣм знакомый: “Аз, который говорит, от вышних есмь, вы же от нижних есте”²⁶⁸. Вот в чем, повторяю, нужда! Чтoб из навóзной твоей кучи блеснул Алмаз²⁶⁹,

а от пѣщаной твоей Горы откатился оный краеугольный КАМЕНЬ²⁷⁰, дабы Болото и Грязь твоего трупa прорастила Быліе травное, выпускающее сѣмя по Роду Божественному²⁷¹. Дабы полевые и дубравные Крыны и благовонные Шыпки произникли из земли и сверх земли твоей. Да кости мертвыя твоя прозябнут, яко трава²⁷², и созиждется стѣнь тѣлишка твоего, и Пустыня твоя вѣчною в роды родов²⁷³. Сіе-то есть второй раз родиться, сирѣчь свышше, и обрѣсти в себѣ то, что быть никогда не начинало, но ты глухо только слышал о том без всякаго вкуса, а на сердце тебѣ оно не всходило, и ты того не чаял, ни думал о том, а если думал, думка твоя похожая была на беззубаго младенца, обращающаго во устах своих самый благородный из Соломоновских Вертоградов Орѣх, но не по Зубам своим.

Если же кому пришло время и удалось раскусить самого себе, сей в горниці своей и на мысль не восходившее, паче надежды вырыл Золото кое? Оное:

“Злато оныя ЗЕМЛИ доброе, и тамо АНѠРАКС”²⁷⁴.

“Радуйтесь со мною”²⁷⁵.

Тогда сердце дѣлается доброю нивою, падает и пріемлется Вѣчности Зерно, а плоть, как поле цвѣтами и как сухая в кустах палица, процвѣтеніем весенних вѣтвей²⁷⁶, будто Орѣх, наполняется Зерном оным: “Аз есмь хлѣб животный”²⁷⁷.

“Аз Цвѣт полній и КРЫН удоольній”²⁷⁸.

“Изнесе Земля Быліе травное”²⁷⁹.

“Цвѣты явишася на землѣ”²⁸⁰.

Во время оно²⁸¹ свышше второе рожденны бываем чистою Дѣвою, заченшею и вмѣстившею ОНАГО, Кто есть точію ЕДИН и един Свят.

“Се Раба Господня!”²⁸²

“Господи, во чревѣ зачахом и поболѣхом, и родихом ДУХ спасенія твоего”²⁸³.

“Слово Плоть бысть и вселися в ны”²⁸⁴.

Разумѣй же мнѣ и памятуй от нынѣ Богословское созданіе Человѣка онаго: “Созда БОГ ЧЕЛОВѢКА”²⁸⁵.

В Горней Республикѣ²⁸⁶ все новое: новые Люди, нова тварь, новое твореніе. Не так, как у нас под солнцем, все вѣтошь ветошей и суета суетствій²⁸⁷.

“Вся дѣла ЕГО в вѣрѣ”²⁸⁸.

“В твореніих руку твоею поучахся”²⁸⁹.

“Творяй Ангелы своя, духи” (духами)²⁹⁰.

“Сотворю, и кто отвратит?”²⁹¹

Слушай же! да напишется сіе Перстом Божіим на сердцѣ!

“СОТВОРЕНІЕ ЧЕЛОВѢКА есть то второе рожденіе”.

Оно бывает не тогда, когда Содомскій человек из плоти и крови, и будто из брѣнія и грязи Горшок, зиждется²⁹², слѣпливается, образуется, изваяется, стоит, ходит, сидит, машет; очи, уши, ноздры имѣет, шевелится и красуется, как обезьяна; болтает и велерѣчит, как Римская Цытѣрія²⁹³; чувствует, как Кумир; мудрствует, как Идол; осязает, как преисподній Крот;

щупает, как Безокой; гордится, как Безумный; измѣняется, как Луна; беспокоится, как Сатана; паучится, как Паучина; алчен, как пес; жаден, как водная Болѣзнь; лукав, как Змѣй; ласкав, как Крокодил; постоянен, как Море; вѣрный, как вѣтер; надежный, как лед; рассыпчив, как прах; ищезает, как сон... Сей всякъ челоуѣкъ ложный²⁹⁴: сѣнь, тма, пар, тлѣнь, сон.

Когда ж бываетъ прямое сотвореніе челоуѣку?

Тогда, когда второе рожденіе. Не дивись сей СЛАВѢ и сему Слову: “Подобаетъ вамъ родитися свѣшше”²⁹⁵.

Бренный кумиръ ограниченъ, заключаемъ тѣсною. Духовный же ЧЕЛОВѢКъ есть свободъ. Въ высоту, въ глубину, въ широту лѣтаетъ безпредѣльно. Не мѣшаютъ ему ни горы, ни рѣки, ни моря, ни пустыни²⁹⁶. Провидитъ отдаленное, прозираетъ сокровенное, заглядываетъ въ преждебывшее, преникаетъ въ будущее, шествуетъ по лицу Окѣана, входитъ дверемъ заключеннымъ²⁹⁷. Очи Его голубины²⁹⁸, орлія крѣпа, еленья проворность, львиная дерзость, гориличина вѣрность²⁹⁹, Пеларгова благодарность³⁰⁰, аггнково незлобіе, быстрота соколя, журавля бодрость³⁰¹. Тѣло Его – Адамантъ, Смарагдъ, Сапфиръ, Ясписъ, Оарисъ, Кристаллъ и Анеракс. Надъ главою Его лѣтаетъ седмица Божіихъ Птицъ: духъ Вкуса, духъ Вѣры, духъ Надежды, духъ милосердія, духъ Совѣта, духъ прозрѣнія, духъ Чистосердія. Гласъ Его – гласъ Грома³⁰², не чаянный, какъ молнія и какъ шумящій Бурный духъ.

“Идѣже хочетъ, дышетъ”³⁰³.

ГОСПОДИ! Сей ли есть ЧЕЛОВѢКъ оный, коего ты помниши³⁰⁴, поставивъ Его надъ дѣлами рукъ твоихъ³⁰⁵? Люба тебѣ память Праведника сего³⁰⁶. Мило поминать Его при женѣ Лотовой. Хочешь положить и на наше сердце Имя и память ЕГО³⁰⁷. Сего ради низвелъ еси ЕГО предъ очи наши, одѣтаго въ болванѣющую кожу нашу, да прославиши у насъ и Сына и тогожде Брата твоего, низпосланнаго на Спасеніе наше. Но мы не угадали и, вмѣсто ЕГО самаго, раздѣлили себѣ ризы ЕГО по модѣ Пентефріевой жены³⁰⁸. А мода сія оттуду, что Содомляне одно осязаютъ осязаемое, лишены Ісааковой догадливости, обоняющія отъ Сына своего ризы благоуханіе Лотово³⁰⁹. Сею модою мы прельщенны: ни Лота, ни жены Его не узнали. Сего ради сія Безплодная прямо неплѣды намъ была, когда мы со Исавомъ на Содомскомъ полѣ ловитвою забавлялись, не на Горахъ со Яковомъ³¹⁰, забывъ совѣтъ Пророка Наума: “Не осяжется ловитва”³¹¹.

Слушай! “О Градѣ Кровей! Не осяжется Ловитва”³¹².

“Видѣхъ, и се Мужъ Единъ”³¹³.

“Взятъ великолѣпіе ЕГО, превѣшше небесъ”³¹⁴.

“Помышленія сердца ЕГО въ родъ и родъ”³¹⁵.

Вотъ тебѣ второе рожденіе и прямое сотвореніе!

“Духъ СВЯТЫЙ сійдетъ на тя...”³¹⁶, сирѣчь неосязаемый, вторый, новый, вѣчный, словомъ рещи:

“Послѣдній Адамъ въ Духъ животворящ[ъ]”³¹⁷.

Когда “вся дѣла его въ Вѣрѣ”³¹⁸, тогда и Челоуѣкъ, Богомъ сотворенный, есть неосязаемый. Духъ Духа творитъ. “Рожденное отъ Духа Духъ есть”³¹⁹. Слѣпота

Содомская, свое рожденное от плоти, осызает, в даль не простираясь. Но Їсааковская Вѣра, осызая Сыновнюю ризу³²⁰, обличает не видимое, сверх осызаемого, и при глухом болванѣ, в плотских очах болванѣющем, возводит Голубиное ОКО на Нѣчтость превосходящее, а присовокупляя к подлым и гнилым мыслям высокія и прозорливыя, насыщающія сердце, мысли, будто высоко-высоко востекшія и на пространствѣ Горних небес Гуляющія, приманывает к поверженному сему стѣрву орлія птенцы, соколы, крѣчеты, враны, дабы не пожерла, как во снѣ Фараѳнском, худая стервѣга Содомская чистыя и избранныя Юницы³²¹ и Дѣвы Премудрости Божія, но вмѣсто того мертвенное животом, а смрадная Содомска пища да будет пожерта СЛОВОЮ нетлѣнною, СИЛОЮ Воскресенія и высокими Вѣчнаго Мыслями, будто бы свышше налетѣвшими Орлами. Вот! “Идѣже труп, тамо соберутся Орлы”³²², Герб Наперсников³²³. Вот что есть! “Птицы да умнож[атся] на зем[ли]”³²⁴.

Разумѣш ли нынѣ сіе: “Призовет от восток птицу”³²⁵? Или сіе Соломоновское: “Око, ругающееся Отцу и досаждающее Матерней Старости, да избодут вранове и Орліе Птенцы”³²⁶. “Яко Орел, покры Гнѣздо свое и на Птенцы своя вождель”³²⁷.

Сей Гѳрскій Орел перерѣживает нас, творяя из плоти Духы своя³²⁸, из не-сущих сущими³²⁹, из скотов и Звѣрей Человѣками, зародившись в Болванѣ нашем, как в Орѣхѣ и кѳлосѣ Зерно, а в Ягодѣ винограднаѣ Сот сладкаго Мѣста.

“Закон твой посредѣ чрева моего”³³⁰.

“Посредѣ вас ст[ойт,] Егѳже не вѣсте”³³¹.

“Се Дѣва во чревѣ пріймет”³³².

Не из стороны ОН приходит и не из плотских сплочивается Плѳток, Вѣчный, Цѣльный, но в нашей же Плоти, будто Свѣтозарная Искра в кремешкѣ утаеваясь, напоследок во время свое³³³, как Крын из нивы и как в безводнѣй пустынѣ источник, является. ЕГО точно прообразует³³⁴ оный Райскій Родник:

“Источник исхождаше и напаяше вся”³³⁵.

И в сію точно Мѣть пуцает Исаіа стрѣлу слѣдующую:

“Кѳсти твоя утѣчнѣют и будут яко вертоград напоенный и яко источник, емуже не оскудѣ вода...

Кѳсти твоя прозябнут, яко трава, и разбѳтѣют, и наслѣдят рѳды родов. И созиждутся пустыни твоя вѣчными, и будут основанія твоя вѣчная родѳм родов. И прозовешися Здатель Оград, и стези твоя Посреди упокоиши”³³⁶.

Задивилась, услышав о сей водѣ, Самарянка. Просит ея от учителя³³⁷, возжелав ея с Еленем Давидом.

“Кто мя напоит водою?”³³⁸ не Содомскою, но от вертепа Виѳлеемскаго, от Росы, высѳт и красот Їосифовых³³⁹, от Гор Аермѳнских, сходящія на браду Аарѳню и на всѣ отрѣбы плотскія³⁴⁰, да собудется во благое: “Рѣки от чрева его потекут”³⁴¹.

При сем Человѣкѣ ищезает в нас слѣпота и насморк, а нос, ей! обоняніе и догадливое оное Исааково чувство, могущее обонять Лѳтово Кадило,

дѣлается высоким, как Соломо́новска Пирами́да, просто скажу, Библи́а, до которой Он, как до Родственницы своей, говорит: “Внѣйдох в вертоград мой, Сестро моя, невѣсто”³⁴². “Кто сей, скрываяй от мене совѣт, содержи же Глаголы в сердцѣ? Мене же ли мнится утаити?”³⁴³

Сей Муж, зачатый от тебе, чистыя Дѣвы, без мужа; рожден же, а не сотворен от Бога без Матере: Дух от Духа, Свѣт от Свѣта, оставляет вас, Родителей своих, и прилѣпляется женѣ своей³⁴⁴, сей сущій ЛОТ вскричав от радости:

“Се нынѣ плоть от плоти моя”³⁴⁵ и, будто вино в Чашу изливается, да будут оба в едином³⁴⁶.

“Отверзи мнѣ, СЕСТРО МОЯ”³⁴⁷.

“Врата сія затворенна будут и, кромѣ ЕГО, ни для кого, яко смертны суть, не отверзутся”³⁴⁸.

Вот кто отверзает нам путь в Горняя!

“Вѣм ЧЕЛОВѢКА³⁴⁹, прошедшаго небеса”³⁵⁰.

ОН не только на неприступныя прямо верхи Гор Кавказких, но на небо, даже до Сатурна, и в самое солнце восходит и нисходит. Не думай:

“Како сей глаголет, яко с небесе снѣйдох?”³⁵¹

“Не ропщите между собою”³⁵². “Аз есмь Дверь”³⁵³.

*

“ПОМИНАЙТЕ ЖЕНУ ЛОТОВУ”³⁵⁴.

А когда прекрасное сіе ОТРОЧА Еврейское³⁵⁵ задушится или потопом Зміиных блевотин³⁵⁶, или Злобою Іродскою, тогда не только Рахиль и Іудіе остается вдовою, но и всѣ Дщери Іерусалимскія рыдают, лишены жениха и брачных одѣяній³⁵⁷. Не думай, будто плач Іереміин смотрит на нижній Град, а не на вышній Библейный, на Мать нашу. “Да плачуся день и ночь”³⁵⁸. “Яко отгься от Дщере Сіонской вся Лѣпота Ея”³⁵⁹. “Любодѣйствуют вси”³⁶⁰. Тогда-то прекрасная сія Невѣста тоскует, мечется, бѣгает, ищет ЕГО: “Взысках Его и не обрѣтох его”³⁶¹. Напали, де, на мене Содомляне, стѣнь осязающіе. Били мене, поязвили мене; довольны негодѣи сіи негодные тѣм одним, что содрали с мене одежду, раздѣлили ризы моя между собою, но не обоняли из риз Моих, сладости и желанія моего, Кры́на моего, благоуханнаго Мура, Жениха моего, ЛОТА.

Отступите от мене в пламень и жупель Содомскаго сладострастія вашего, о любодѣи³⁶²! Бѣжите от мене, землядные Зміи, Псы, мочащіе к стѣнь Градской³⁶³, плотожадные Звѣри, вѣпри дубравные. Жрите терніе и волчѣц³⁶⁴: вот по губам вашим Салат! Райскій ШЫПОК не для ваших ноздрей. Зубы ваши Агарины, очи Лѣины³⁶⁵, уши Аспидовы, ноздри и нос свиной и дурен, не могущій слышать Духа Божія ни в Райских Цвѣтах, ни в Святѣм святых, ни в столпѣ облачном, ни в столпѣ солѣном, ни в Пирамидѣ Ливанской...

“Смотрях одесную и возглядах и не бѣ знаяй мене”³⁶⁶.

“Воззрѣх, и се не бѣ ЧЕЛОВѢКА”³⁶⁷, и не видѣх Мужа, “всѣ уклонишася в Содом, неключимы быша до единого”³⁶⁸.

Гдѣ ты, о человѣче-человѣче? Яви мнѣ зрак твой и услышан сотвори мнѣ ГЛАС твой³⁶⁹, яко уязвленна есмь Любовію³⁷⁰ чистою, нетлѣнною, цѣломудренною. Изведи из темницы Содомскія. Освободи твоего Братанича от плѣни, вѣрный человѣче Аврааме, да идем в Горняя со тщаніем³⁷¹ и там, на Горнем Мѣстѣ, насладимся, новые люди, новаго вина и почіем.

*

“ПОМИНАЙТЕ ЖЕНУ ЛОТОВУ”³⁷².

Умѣйте, други мои, поминать жену ЛОТОВУ.

Когда в Божіих Книгах читаеш: пїянство, наложничество, кровосмѣшеніе, амұры и подобное, не мѣшай на Содомских сих улицах, но проходи, не задумываясь на них, и на пути грѣшных не стой³⁷³. Витѣ Библіа не к сим улицам, а только чрез сіи улицы ведет тебе в Горнія страны и Чистый край, не в плотскія Мудрованія, и исходит к вѣчному. Библіи нѣтъ нужды до Брюха, до нижняго сего нашего Бога³⁷⁴, ни до Брака, ни до Царя плотскаго. Она вся в вышнем БОГѢ. Неужель ты и в сем не слышишь вкуса словѣ?

“Премудрость во исходѣх поется”³⁷⁵. Или: “Не упивайтесь, но бесѣдуйте в проходѣх”³⁷⁶, сирѣчь в Пасхах. Ей! сія Лотовска Басня издревле портит чтецов, с не омытыми их руками и ногами, раздражая в них плотоугодіе, и на ее-то перстом показывает Павел, чтоб не упивались вином, но под видом вина напивались бы Духа Божія³⁷⁷ и вина новаго Завѣта, не Содомскаго. Вот причина омытія ног пред таинственною вечерею³⁷⁸! Также и Мойсей Израиля приуготовляет к яденію Пасхи³⁷⁹, дабы в путническом Маскарадѣ, опоясанны, стояще, и в шляпах, и со жезлами Пасху вкушали. А что значит сія Церемонія? То, что Библіа есть ПАСХА, ПРОХОД, ПЕРЕХОД, ИСХОД и ВХОД.

Что же далѣе? То, что Библіа есть Книга и Глагол, завѣщанный от Бога. Ба! Да сіе, ты мнѣ говоришь, и бабушка знает. Так ли? Так точно. Знает сіе всякая дура. Так теперь от уст твоих же сужду тебе³⁸⁰. Длячего ты не сидишь дома, когда сей день не твой работный есть, но Суббота Господеви и Богу твоему³⁸¹? На что ты из твоего гнуснаго домишка дрянѣ и рухлядѣ таскаешь в субботы, в покои, в чертоги, в Горницы и Обители Божія? За чем суешься с твоею Бѣдностью и смрадом во Град Вышняго? Забыл ты то, что и бабы знают? Не пришло на память, что Библіа есть храм Вѣчнаго Славы, а не плотскія твоя дрянь? Длячего ты там находишь пїянство, мотовство и твои амұры? Не сіе ли есть осквернять СУББОТУ, преблагословенную сію СУББОТУ³⁸²? Ей! оскверняешь, когда вводишь рабское иго и тяжкую работу в Страну совершеннаго Мира и Свободы. Пожалуй, уцѣломудрись. Иззуй твои сапоги дома, омой руки и ноги, оставь твое все тлѣнное и переходи к Божественным. ПАСХА! К сему переходу Библіа тебѣ есть и Мост, и Лѣствица. ПАСХА! Там тебѣ воздастся вмѣсто тлѣнія все нетлѣнное. ПАСХА! Вкусишь, чего око твое не видѣло и на сердце тебѣ не всходило. ПАСХА! Если она бьет тебе в ланиту, оборотись второю³⁸³, южною стороною к ней Моря. ПАСХА! Если благое воздаешь Ей за благое, не великая еще благодать в тебѣ.

И заблуждаемый Чтец то же творит. Но если злое тебѣ представляет, а ты вмѣсто того нашол ей благое, тогда-то ты сын Вышняго и сїя-то есть ПАСХА. Представляет ли тебѣ и похвалает в Лотѣ пїянство? Помяни, что наше пїянство злое, а Божїе доброе. ПАСХА! Мати твоя Библіа ничего не хулит, кромѣ твоего, и ничего не хвалит, кромѣ Божїего. ПАСХА! Хвалит ли Змїя? “Будите хитры...”³⁸⁴ Помяни Премудрость Христову. Он сам Змїй есть. ПАСХА! Совѣтует ли все продать, а купить нож³⁸⁵? О младенец! не поминай о твоём ножѣ. Сей есть Оный Кинжál, коим сквозь брюхо пронзил внук Аарóнов Финеес Израилтянина, блудодѣйствующаго с Мадїánкою, – одним ударом и его и ее³⁸⁶.

О чтецы мои, чтецы! Да дасть вам Господь мой Кинжál сей! дабы Лóтовы жены сея, с безчисленными любодѣйствующїя, пресѣкся яд и вред. Да пронзит ложесна блудницы сея даже до костей и мозгов ея тончайшїй вострѣй силы и Духа Божїя! ПАСХА! Величает ли Она пред тобою Солнце, Луну, Звѣзды, радугу, цвѣты, травы, древа, птицы, рыбы, человѣка – властелина всѣх тварей оных, в свѣтлой Господней СЕДМИЦѢ созидаемых? Пожалуй, онѣмѣй на время с подлым твоим Мїром и со всѣми смертными смертных писателей Коперникáнскими Системами. Оставь сей весь физыческїй гной и Моты́лу буйным и насмóркливым дѣвам. А сам кушай со Їезекїилем благоуханный Опрѣсно́к³⁸⁷ и сытостную МАННУ священныя ПАСХИ Божїя, переходя от Земли к небесным, от осязаемых к неосязаемым, от нижняго, тлѣннаго, в Мїр ПЕРВОРОДНЫЙ. ПАСХА! Повели так, как Навїн Ёисус, и скажи солнцу: “Останься в твоём мїрѣ. Теперь ты мнѣ не нужное. Я иду к СОЛНЦУ лучшему тебе. Ты питаеш, просвѣщаеш и согрѣваеш раба моего, плотскую Сїстему. Но оное не-вечернее СОЛНУШКО самага мене, мой ЦЕНТР, мои Мысли, мою сердечную Бездну, ничем видимым и осязаемым неудовляемую и не-укротимым волнующуюся свирѣпыя жажды бѣшенством, ширшую всѣх Коперниковых Мїров, насыщает, услаждает, утишает и утѣшает полно”.

ПАСХА! “Да станет солнце на западѣ!”³⁸⁸ Да воззрит сердце твое на новый Свѣт, воззванный из тмы и мрака, из солнца вечерняго, возсїявшїй над ширшею небес Бездною сердца твоего. Да памятует память твоего сердца, чего не видит твое тлѣнное Око! Господи, что есть СВѢТ твой, напоминаемый нам западнаго солнца монументом? Скажи мнѣ. “Скажи мнѣ, Господи, кончину мою и число дней Моих, кое есть? да разумѣю”³⁸⁹. Открой мнѣ, на кїй КОНЕЦ ведет нас и куда сей день наш, сїе солнце наше? Развяжи мнѣ, кое есть и что значит число дней наших, число Седмицы, бѣдныя сея Седмицы дней наших сих?

“И бысть вечер, и бысть Утро...”³⁹⁰

О не-смысленные! Коль ми кóсны³⁹¹ и тупы в разумѣнїи Пророческих Пѣсней! Но сей ли есть преподобный Образ, чтоб изобразить преподобнаго МУЖА? и чтоб поставить всемїрное сїе око монументом не-дремлющаго ОКА? Сей есть оный МУЖ:

“Господи! Что есть Человѣк, яко помниши Его?”³⁹²

Пророки уподобили Его нашему солнцу. “ЧЕЛОВѢК суетъ уподобися”³⁹³. Не горнее ли Царство Библиа? Не он ли Царь блаженныя Страны живых³⁹⁴? Не Ему ли власть на небеси и на земли³⁹⁵? Не он ли Судія над дѣлами рук Божіих? Не он ли Начало и Кончина всея Библии? Не Он ли в солнцѣ положи селеніе свое³⁹⁶? Одѣйся свѣтом его, яко ризою³⁹⁷? Не Он ли пядію измѣрил седмицу дней наших³⁹⁸? Не Он ли Премудрость, создавшая себѣ дом сей семи-пирамидный³⁹⁹? Не Его ли поет солнце, и пѣснь оная: “Пребудет с солнцем”⁴⁰⁰? Его-то небеса проповѣдуют⁴⁰¹, Ему-то Слава в вышних⁴⁰² сих фигурах. Он-то есть День, источник вѣчности, ни в высоту, ни в глубину, ни в широту не-ограниченныя, наполнившій и носящій всяческая до послѣдній жилки и волоса. Сему-то Дню, Дневи великому и дивному, наш день отыгает Глагол и слово Благо⁴⁰³. Сей наш День есть Икона и Картина, есть Образ Дня онаго, море и Кит, Ёну отыгающій.

“Се вам знаменіе”⁴⁰⁴. В сих солнечных ризах, в сей плащаницѣ и пеленах обрящете МЛАДЕНЦА, краснѣйшаго всѣх сынов⁴⁰⁵, СЫНА онаго:

“Дондеже пришедши, ста верху, идѣже бѣ ОТРОЧА”⁴⁰⁶.

Се благовѣствую вам радость велію⁴⁰⁷! Благовѣствую от ветхаго дня НОВЫЙ, от плача вѣчную РАДОСТЬ⁴⁰⁸. Вострубите, небеса⁴⁰⁹! Благовѣстите и вы, други мои.

“Благовѣстите ДЕНЬ от дне”⁴¹⁰.

Возрадуемся и возвеселимся в сей день⁴¹¹. Не в худую сторону завело ты нас, о солнце наше! О ты, огненный Херувиме! Колеснице нашего новаго ЧЕЛОВѢКА. Довезла ты нас, колеснице Божія⁴¹², туда, куда довела Волхвѣвъ Звѣзда. Протчіе на сей Колесницѣ не сыскали ничего, кромѣ физическаго блага и своя плоти. Сами на ней сѣли и на конях ея, будто на твердом чем. Затѣм и погрязли в огненном сем Морѣ солнечном, в Содомском сем огнѣ и жупелѣ. Мы же, призвав Имя Божіе и Онаго Исáина ЧЕЛОВѢКА:

“Царя со славою узрите, и Очи ваши узрят землю издалеча”⁴¹³, добрались с Израилем до Гавани, до твердой Гавани Южнія стороны, оставив Колеснице-гонителей со всадниками их во потопѣ вод многих⁴¹⁴, воспѣвая Господу нашему пѣснь побѣдную⁴¹⁵.

“Сіи на Колесницах, а тѣ на Конѣх”⁴¹⁶.

“Погрязоша, яко Олово в водѣ”⁴¹⁷.

Оставайся ж ты колесница себѣ! Теперь ты не нужна, когда довезла к тому, кому имя ВОСТОК⁴¹⁸, и довела нас туда, “Идѣже бѣ ОТРОЧА”⁴¹⁹. Он тебѣ велит:

“Да станет солнце⁴²⁰! И ста солнце”⁴²¹.

Вот так-то подобает вкушать ПАСХУ и во исходѣх насыщаться Премудрости⁴²², бесѣдовать в проходѣх!

ПАСХА! Таким побитом встрѣчайся и с Луною, и со всею натасканных в седмицу созидаемых тварей дрянью. Не трогай клятвы Ёрихонскія, сѣки с Навіном всяк язык безбожный, даже до предѣл.

Все то язык, что клятва, все клятва, что плоть, и все то плоть, что сѣнь, знаменіе, образ или Предѣл... Слышь! сѣки, не щади ничего. Заколи с

ПЕТРОМ⁴²³ всякое там дыханіе, брось мертвое, кушай живое, скверное сквернѣе, а святы святое. Един свят, един Господь⁴²⁴.

“Во утрѣе избивахъ вся Грѣшныя Земли...”⁴²⁵

Дѣлать беззаконіе есть то духовное превращать в плотское, а Божіе дѣло в человѣческія и физыческія плетки; портить Матерь нашу общую Еву – Библию, жизнь нашу по змѣиному. Для себе то все освятил Бог, почто к себѣ влечешъ, о Змѣй? Почто разоряешъ, что сотворенѡ, о убійца? Плоть ничтоже⁴²⁶, и все плотское есть идол и ничтоже. Здѣлай духовнымъ – вот истина! вот дѣло! вот сотвореніе! Сотвори Ангелы сія духы⁴²⁷, а не плоть. Все то ангел, что служитъ Богу⁴²⁸, все то служитъ, что хвалитъ, все то хвалитъ, что для Его собрано, здѣлано, посвящено.

Слушай все и Сотвори все, тогда ты мнѣ Муж мудрый, основавшій себѣ храмину на Камнѣ⁴²⁹, не на пѣскѣ. Вот твердость! ПАСХА! Слышиши воскресеніе? Не суйся с твоимъ! Слышиши рожденіе? Забудь твое. Слышиши о Дщерехъ Лотовыхъ? Не поминай людей и дому Отца твоего⁴³⁰! Проходи, о Дщи Моя, далѣе, приклони ухо твое Гаразда⁴³¹. Пророки тебѣ твоимъ языкомъ говорятъ, да не о твоёмъ, подлыми и ветхими рѣчьми, да новое и премудрое. Проходи твое. Исходи к доброму. Вот что значит!

“Премудрость во исходѣхъ поется”⁴³².

“Исходы мои исходы живота”⁴³³.

Вознесись хоть к солнцу, как Орел, и солнце есть тлѣнь и ветошь, а ты все тоже летишь по воздуху. Сего Орла гнушается Соломон: “Не вѣмъ Орла, паряща по воздуху”⁴³⁴. Не только все под солнцемъ, но и самое солнце есть ветошь и суета. Мѣрская Система всякая есть Идолъ Деірскаго поля⁴³⁵, а золотая глава его есть то солнце. Доколѣ ты в Мѣрѣ, дотолѣ в суетѣ, а не во Исходѣ Божіемъ, с Быстрозорнымъ онымъ Напѣрниковымъ Орломъ⁴³⁶, о коемъ, как о любезномъ, вопрошаетъ Богъ Іова:

“Твоимъ ли повелѣніемъ возносится Орел?”⁴³⁷

Все подлое и все низкое, кромѣ Бога, и не можешь похвалиться с Павломъ: “Не всуе текохъ”⁴³⁸, – поколь ползѣши со Змѣемъ, Соломону ненавистнымъ, по Камнѣ и по стихіямъ физыческимъ⁴³⁹, а с Орломъ, имущимъ Око совиное, лѣтаешь по осязаемому воздуху.

“Всяка плоть сѣно”⁴⁴⁰.

Возлети сверхъ стихій, пролети всю воздушную Бездну, вылети со всей тлѣни в не-зыблемую твердь вѣчности, вот тогда-то ты находишься во Исходѣ Израилевомъ, от рабства физыческаго, бѣднаго сокрушеннаго. В то время воспой с Аввакумомъ пѣсенку сію:

“Господь Бог мой, сила моя, и учинитъ нозѣ мои на совершеніе, и на высокая возводитъ мя, еже побѣдѣти мнѣ в пѣсни (поющей) ЕГО”⁴⁴¹. Видиши? Коль высоко восходятъ Пророческія МУЗЫ! Примѣть и ражжуй сіе: “Побѣдѣти в пѣсни”⁴⁴². Сирѣчь взойти туда, куда Божія МУЗА ведетъ. Так и Римляне говаривали: *Ascendere, superare montem*⁴⁴³. Сіе-то значитъ преставлять Горы, дабы физыческая стѣнь Лотовой Дщерѣ не мѣшала, дабы не застѣняла Вѣрѣ, орлимъ окомъ, будто чрезъ Телескопъ, прозирающей отдаленное и высокое, но

вездѣ сущее: свѣтъ, за тмою свѣтящійся⁴⁴⁴; верхи ХОЛМОВ, из среди потопа вынікающих; Землю и Гавань Израилскую, обѣтованную, высокую, нагорною, залив, нѣдро и Лоно Авраамле⁴⁴⁵; Камень и Дом Мужа мудраго; Горличино Гнѣздо, возлюбленная селенія Господа сил⁴⁴⁶; Субботу и шабаш многобѣдственному плаванію; КОНЧИНУ дней и исполненіе рыданія своего⁴⁴⁷, оный, сказую тебѣ, ВОСХОД и ИСХОД и ПАСХУ, которая была Цѣнтрѣм сладчайшій бесѣды оныя между трема оными собесѣдниками: Христом, Мойсеем и Иліею на Өаворѣ.

“Прійдите, взыйдем на Гору Господню...”⁴⁴⁸

Но, о Господи! не возведеш нас во вѣки на Гору твою нашею силою и мудрованіем, развѣ твоею единою. “Не изыйдеши, Боже, в силах наших”⁴⁴⁹. Ты один даждь нам помощ⁴⁵⁰. Исходы твои высоки, Исходят в живое, а мы есмы всѣ от физическія смѣси, плоть и кровь, дух бродяй по мертвым стихіам, не обращаясь в Горняя, развѣ в Содом. Кто ж взыйдет? Витѣ “Уготавливается хотѣніе от Господа”⁴⁵¹. И Орел Его ж повелѣніем возносится. Гдѣ же взять нам вторую волю, вторую душу, сердце и Око? Вот гдѣ!

“ПОДОБАЕТ вам родитися свышше”⁴⁵². Тогда прочувствуеш вкус в сем: “Премудрость во Исх[ОДѢХ] поется”⁴⁵³.

*

“ПОМИНАЙТЕ ЖЕНУ ЛОТОВУ”⁴⁵⁴.

Если ты, друг мой, рожден уже свышше и сугуб еси Естеством, так здраствуй ты, Дщерь Лотова! Радуйся, Невѣсто неневѣстная⁴⁵⁵! Слыши, Дщи⁴⁵⁶. Не забудь, что в Странѣ и Царствѣ живых нѣтъ возраста, пола и разности. Все там в Богѣ, а во всем всячеством есть Бог⁴⁵⁷. Когда ты Дщерь, тогда и Невѣста, и Мати, и Сестра, а Лот тебѣ и Отец, и Жених, и Сын, и Брат и наоборот. Исѣа то Невѣстою, то Женихом является Божіим:

“Яко на Жениха возложи на мя вѣнец”⁴⁵⁸.

“Яко Невѣсту украси мя Красотою”⁴⁵⁹.

Христос друзей своих называет купно и Матерью, и Братом, и Сестрою⁴⁶⁰. Хоть Библиа тебѣ, хоть ты Ей Дщерь и Отец, и Брат Брату, и Друг Другу, и Сестрѣ Сестра. Соломон и женою⁴⁶¹, и сестрою⁴⁶², и Братом Брату помогающим⁴⁶³ называет Премудрость Божію. У сего-то друга сосѣда друг занимает во Евангеліи Хлѣб для гостей⁴⁶⁴. И не то же ли есть, что Давиду любезная Авигеа приносит в Дар нѣсколько Кóшиков, наполненных смóквами, Гроздіем и чисто спеченными Хлѣбами⁴⁶⁵? И не то же ли дѣлает Мелхисѣдек Аврааму⁴⁶⁶, Авраам же Гостям то же своим⁴⁶⁷? И не то же ли, что Давид, побѣдив с Авраамом, по Аввакумову, всю Содомскую дрянь, в Пѣсни пѣсней Божіих, и превзошед всѣ стихіи, всю же смерть поправ, возшел в Сіон, по Павловому, к оному на обѣд столу, от котораго не имѣют власти вкусить всѣ осязающіе Содомляне, и не только сам насытился, но и не-имущим охотникам раздарил хоть по одному Блину Сковородному⁴⁶⁸?

“Возшел еси на высоту, плѣнил еси плѣнь...”⁴⁶⁹

Кратко сказать, все, что похвально о Дружбѣ, о родствѣ, о угощеніи, о хлѣбѣ, о яствіях, о одѣянніи, о домѣ и его украшеніи, о дарах, о виноградах, о вертоградах и плодах, напримѣр: Іосифъ даетъ пшеницу Братьямъ своимъ, подлагаетъ имъ золото во вретисце их⁴⁷⁰, Савская Царица посылаетъ Соломона и угощается⁴⁷¹, ламлются хлѣбы в пустынь для голодныхъ 5000⁴⁷², дары от Волхвовъ приносятся⁴⁷³, уготовляется Царская вечеря⁴⁷⁴ и протчая. Знай, что все сіе смотритъ на пированіе Дщерей Лотовыхъ и все есть, сего ж кореня отрасль, какъ потокъ Источника.

“Упійются отъ тука Дому твоего”⁴⁷⁵. “Блаженъ, иже имѣетъ племя в Сіонѣ”⁴⁷⁶. “Блаженъ, иже снѣст[ъ] Обѣдъ”⁴⁷⁷. “Премудростьъ созда себѣ домъ”⁴⁷⁸. “Пиша же и упишася с нимъ”⁴⁷⁹. “Пійте отъ нея вси”⁴⁸⁰. “Познася има в преломленіи Хлѣба”⁴⁸¹. “Положите мя в[о] яблоцѣхъ”⁴⁸². “Подъ сѣнь Его возжелашъ”⁴⁸³. Всѣмъ симъ вракамъ вотъ куда ИСХОДЪ!

“Братъ отъ брата помогаемый, яко Градъ твердъ...”⁴⁸⁴

“Азъ брату моему и братъ мнѣ”⁴⁸⁵.

Смертенъ не рожденъ свѣшше, не есть родственникъ Библіи. Не можетъ смертное сердце соединиться съ Божественнымъ СЕРДЦЕМъ. Великое противостастіе, сіестъ антипáѡіа, коликое между небомъ и землею, между дневнею птицею и ночью, между сокрушаемымъ и вѣчнымъ. Мысль, или Сердце, есть то ДУХЪ, владѣтель тѣлу, Господинъ дому. Вотъ точный Человѣкъ! А тѣло? Есть Ёстричный черепъ. Если сокрушаемыя физическія Мысли и Сердце, тогда человѣкъ есть мертвая стихія, прахъ и тѣнь и ничтоже.

О Исаіе! “Увѣждь, яко пепелъ есть сердце ихъ”⁴⁸⁶.

О, коль правдиво называетъ такихъ Библіа Мертвыми⁴⁸⁷? Созидается же и воскреснетъ тогда, когда зародится в сокрушенномъ сердцѣ Сердце вѣчное, и надъ темною ночью мыслей бездною возсіяетъ СОЛНЦЕ ИСТИНЫ ОНОЕ:

“ДА БУДЕТЪ СВѢТЪ!”⁴⁸⁸ “Иже и возсія въ сердцахъ нашихъ”⁴⁸⁹.

Библіа есть МЫСЛИ БОЖІЯ, сіе есть СЕРДЦЕ ВѢЧНОЕ, а Сердце вѣчное есть то ЧЕЛОВѢКЪ ВѢЧНЫЙ.

“Помышленія СЕРДЦА ЕГО В РОД И РОДЪ”⁴⁹⁰.

Не къ стати-ли Пророки, сирѣчь очитыя, живыя и Божественныя Сердца, физическое, Грязь освѣщающее солнце сотворили Портретомъ, Богочеловѣка образующимъ, сирѣчь Божественныхъ Мыслей и родникъ вѣчныхъ Лучей – СЕРДЦЕ, восходящее надъ темную адскихъ сердецъ Бездну и невечернимъ СВѢТОМъ просвѣщающее? Вотъ какія сердца могутъ наслаждаться Библіею! Она имъ родная родня. Вѣчный Вѣчнаго любитъ. Духъ Духа знаетъ. Духъ вся испытуетъ и всѣ Глубины Божія⁴⁹¹. Духъ чистый написалъ Библію, не иной, а той же Духъ и Сердце чистое развяжетъ Ее и скажетъ: “Менѣ ли мнится утаити?”⁴⁹²

“Отверзохъ азъ Брату моему. Братъ мой преиде”⁴⁹³.

“Обрѣтохъ Мужа по Сердцу моему”⁴⁹⁴.

А какъ чистое и свѣтлое, какъ полуденное вѣдро, СЕРДЦЕ есть истинный БОГЪ, такъ стихійное и пепельное есть не-чистый Духъ. Знать-то онъ тонкій, но воздушный, когда же воздушный, тогда и стихійный, а посему и грубый, и

темный. Сей воздушный Дух царствует во всѣх смертных, раз точію рожденных, и каков сам, такіе и подданные и домашніе его – враги Человѣку нашему⁴⁹⁵. Сей есть ЦАРЬ Содомскій⁴⁹⁶. Дух слѣпый, стихійный, плотскій, физычный. Посему-то Содомляне бродят во мракѣ, бьются об стѣны, осязают Двері, прутся во весь опѣръ ко Пиру, шатаются и бѣсятся, предстоят Дверямъ исключенны. Но Лот о гладномъ ихъ сердцѣ, ядушемъ вся дни живота своего пепелъ и воздухъ⁴⁹⁷, не милосердствуетъ, не хочетъ насытить душу тѣшу и Душу ихъ алчущу⁴⁹⁸, а пируетъ и угощаетъ любезную родню свою Ангеловъ, Гостей, свышше рожденных и свышше пришедшихъ, Божіихъ Людей. Сюда-то точно смотрѣлъ Давидъ, когда пѣлъ: “Вскую шаташася Языцы?”⁴⁹⁹ “Предсташа Царіе земстїи”⁵⁰⁰. Ищутъ плѣти, да любодѣйствуютъ. Не вселится Дух Божій въ сердцахъ сихъ и не вкусятъ вѣчери Господнїи. “Блаженъ, иже снѣсть Обѣдъ во Царствїи Божїи”⁵⁰¹.

*

“ПОМИНАЙТЕ ЖЕНУ ЛОТОВУ”⁵⁰².

Полюбомудрствуемъ еще, о други мои, над симъ Болваномъ. Учитель нашъ не скажетъ: осязайте, но: “ПОМИНАЙТЕ”⁵⁰³. Да не прелюбодѣйствуемъ. Осязается плоть, а памятуется Дух. Осязается Прахъ, а Вѣчность вѣруется. Рука ощупываетъ камень, а Сердце наше памятію вѣчною обоняетъ Смѣрну нетлѣннѣ. В сугубомъ Словѣ Божіемъ, сугубымъ чувствомъ сугубаго въ насъ Естества чувствомъ сугубое, будто възирая на Радугу, въ ту же минуту за спиною видитъ наша Память Солнце, образуемое, какъ въ Зерцалѣ, въ чистѣйшихъ водахъ небесныхъ, и когда Очи солнечную тѣнь, тогда жъ и сердце, Господинъ Очей, зритъ самое Мїра Свѣтило Вселенское. О Лѣте! Пасха наша⁵⁰⁴! О сладчайшїй ЛѢТЕ нашъ! веди насъ, веди на ГОРЫ твои! Мы на твою жену възираемъ, какъ на Радугу, а тебѣ памятуемъ, о Свѣте не-вечернїи, надъ Бездною Сердецъ нашихъ возсіявшїи! Памятуемъ памятію чистаго и вѣрнаго сѣрдца, воспѣвая тебѣ съ нашимъ Исаїею:

“Путь Господень есть Судъ. Уповахомъ на Имя твое и Память, еже желаетъ душа наша”⁵⁰⁵.

Возсѣлъ еси сверхъ жены твоея, какъ Орелъ надъ трупомъ⁵⁰⁶, какъ Судїя на Радугѣ, судїи правду⁵⁰⁷, и Миръ на Миръ ближнимъ и дальнимъ благовѣствуя: Христе Іисусе. Ты и плоть и ДУХЪ. Ты и Радуга, и Солнце наше. Радуга, яко солнцемъ образуемый не-вещественный Образъ ИПОСТАСИ ОЦА твоего⁵⁰⁸. СОЛНЦЕ же, яко Лучи и Сїяніе СЛАВЫ ЕГО⁵⁰⁹.

“Царя со Славою узрите, и Очи ваши узрятъ землю издалеца”⁵¹⁰. Трупъ нашъ сидитъ и почиваетъ, а Сердце наше течетъ. Преходитъ отъ трупа къ Богу, отъ обуялаго къ Премудрому. Возлѣтаетъ, какъ Ноева Голубица, вышше потопныхъ водъ всѣхъ Стихїй, да почіетъ на Холмахъ Вѣчности. ПАСХА Господня есть то Судъ, когда Сердце перелѣтываетъ отъ тмы къ Свѣту, отъ глупости въ разумъ и Судъ.

“Не воскреснутъ нечестивые на Судъ”⁵¹¹.

Скажите мнѣ, Братїя моя, чему подобна Пасха наша? Подобна Кораблю, плывущему въ Древнюю Гавань Острова Рѣдоскаго. Воротами оныя

Гавани Кумір. Нѡги его суть вереи врат, а свод врат – то его чресла. Сквозь вздорныя сія ворота между Голенами Исполина сего входили всѣ Корабли в Гавань⁵¹².

О други мои! Страшное и срамное встрѣчает вас. Сей есть скверный идол – жена ЛѲТОВА. Не убойтесь ГоліаѲа сего. Его ж Кинжалом заколем его⁵¹³. Любезный Пророче Наѹме! Прійди и покажи нам Суд великія сея любодѣйцы. Вот Пророк!

“Открыю задняя твоя к Лицу твоему”⁵¹⁴.

Не бойтесь: яд смертный сей не повредит вашего чистого сердца. Сей васілиск лицом убивает. Аспид сей и Лев в преддверіи вреден, а за хребтом его – Мир и Дружба. Там почивает волк со агнцем без всякой опасности, и рысь с козленком, и Лев с теленком, и Медвѣдь товарищ быку, а молодое Отроча – сосѣд пещерѣ Аспидской⁵¹⁵. Там смѣло на Аспида и Васілиска наступиш, на Льва и Змїя⁵¹⁶, не в язву, но в забаву. Держайте! Родилось нам ОТРОЧА: не-старѣющійся наш КУПІДОН⁵¹⁷. Он ведет нас за хребет. Хотя пойдем посредеѣ сѣни смертныя, хоть между Голены сего Исполина Деірскаго – не бойтесь⁵¹⁸: с нами Бог⁵¹⁹. Пойдем же теперь в Гавань. Прейдем до Виѡлеѣма⁵²⁰. Там раждают не в бурях морских, ни в яростных волнах и рѣках и не в стремленіи текущих стихій, но на Горних Горах и плодоносных, плодоносныя и чистыя КОЗЫ и Еленицы. “Тамо роди тя Мати твоя”⁵²¹.

“ПРЕЙДЕМ ДО ВИѲЛЕЕМА”⁵²².

Прощай, сланный столпе! Прощай, скверное и дурное Лицо! Прощай, Любодѣйце, души и тѣла убійце! Оставайся нѣмый, Кумире! Читись от подобных! Отверзите нам врата правды⁵²³! врата чистыя Дѣвы! врата жены добрыя! Жены похваляемаго и Брата, и Мужа Ея во вратѣх Ея⁵²⁴ затворенных и запечатлѣнных. Се новый наш НАѹМ открывает нам послѣдняя Божественныя Пасхи! Вводит новое сердце наше в новый Суд и разум, за прелюбодѣйственным Лицом позади, за стѣною сею стоящій:

“Се СЕЙ стоит за стѣною нашею”⁵²⁵.

К наличной Исторіи, сверх Бабіих Басень⁵²⁶ и кромѣ смертоносных Сѡков, открываѣет нам второе, чистое, не-тлѣнное, спасительное, послѣдующее за ядом, захребѣтнее, послѣднее, вѣчное, Божіе, да, не на Лица зряще, судим⁵²⁷, но испытуем завѣсою сокровенное и дверью затворенное, да еще и что смертно испіет, не повредится вѣрное Сердце наше⁵²⁸. Гдѣ теперь твое, смерте, жало⁵²⁹? Гдѣ нынѣ твоя побѣда, о адскій Исполине? “Пройдохом сквозь огонь и воду”⁵³⁰.

“Открою задняя твоя к Лицу твоему,

И покажу языкам срамоту твою и царствам

Безчестіе твое...⁵³¹ Положу тя в притчу. Возвергу на тя огнушеніе по нечистотам твоим”⁵³².

Не цѣломудренная сія о ЛѲтѣ Басня есть притча и образ, завивающій в не-чистом портищѣ своем пречестный Маргаріт Царствія Божіа⁵³³ и закрывающій, будто орѣшная корка, Зерно. Сими-то Орѣхами весь

Библейный Рай, как Родоскіе Вертограды плодами⁵³⁴, наполнен и пре-исполнен.

“В вертоград орѣхов снѣдох”⁵³⁵.

Коль услаждается в сем Вертоградѣ сугубо рожденный Человѣк! как в Зерцалѣ видно в Соломоновской Пѣснѣ Пѣсней. О пречестный Амѹр⁵³⁶! О Вѣчносте! Пресладчайшій и не-насытный Мѹсте! Ядушій ты еще взлчут, и пїюшій ты еще вжаждут⁵³⁷.

“Бог Любовь есть”⁵³⁸. “Вдающій душу свою и размышляющій в Законѣ Вышняго премудрости всѣх древних взыщет и в пророчествїих поучатися будет. Повѣсти Мужей именитых соблюдет и во извитїя Притчей совнїдет. Сокровенная Притчей изыщет и в Гаданїи Прїтчей поживет”⁵³⁹.

ПРИМѢТА 6-я

О Чтенїи в Пóлзу Душѣвну

Вїдиш, Друг мой, что многія добрыя Сóки источило Одно Слово, с Тóлком раскушенное.

Бібліа есть тóчная Лúза. Вѣрви из сея Лúзы один Орѣх, едїн тóлько Лузан. Раскуси его и разжуй. Тогда ражжевал еси всю Біблію. Всѣ сея Лúзы (Орѣшнїя) Орѣхи по Скорѣкѣ видѣ вельми разнѣются, а по Зѣрну не говорю Подóбное, но Тó же.

Частицы разбитаго Зерцала Едїно всѣ Лицѣ изображают⁵⁴⁰. А Разнообразная Премудрость Божїа⁵⁴¹ в различных в Сто-Вїдных, Тысяче-Личных Рїзах в Царских и в Селских, в Дрѣвних и Нынѣшних, в Богатых, в нїщих и в самых Пóдлых и Смѣшных Одѣждах, аки Крын в Тѣрнїи⁵⁴², Сама собою Все украшая, является Едїна и Тажде. Ей! Она-то есть тóчный и Правдїивый Морфѣй⁵⁴³.

Как едїн Змїй, вѣтсѣя, развивается в разныя ФОРМЫ. В прóтчем, не бѹдем безчїнно и безмѣрно жрать Слово Божїе и тѣснїться с ним в Солидо⁵⁴⁴, если бѹдем ждать, поколь Сáмо Онó нам подаст свое Божественное и невидимое под Вїдом Внѣшностей Тѣло.

Учѣный премного жерет. Мудрый máло яст со Вкусом. Учѣность, Прожорство – Тó же. Мудрость же и Вкус есть Тó же. Истинный Вкус при Здравїи. А прѣмá Мудрость при Пóлзѣ. Нѣт лúчше Ничего, как Истинна Пóлза. И нѣт лúчше Пóлзы, как Пóлза Душѣвна. Пóлза Душѣвна есть Лѣчба, Пїща и Здравїе Сѣрдцу. Здравїе же – Весѣліе. И Что ж Сего Дражайшее? Все Суета, крóмѣ СЕГО. Приживи мнѣ хоть Цѣлый Мыр. Все Суета без Рáдости. Здравїе от Многожорства, Мудрость Разнь от Учѣности. Прожорство раждает Болѣзнь. Мѣрная же Пїща крѣпит. Не читай, да множишь Порóк! Читай, да заколешь Порóк. Аще же любишь Неправду, ненавидишь твою Душу⁵⁴⁵.

Возлюбй сам свою Душу и будь Блаженный Самолѹб, возлюбленный Соломóну, о коем так воспѣвает:

“Разумливый Прáведник себѣ Друг бѹдет”⁵⁴⁶.

А сіе тогда бывáет, когда без всяких ѣных Намѣренїй, длятого тóлько читаем, дабы очїстить, просвѣтит и укрѣпїть Душу нашу. Очїстить от

Людских Мнѣній. Напитися Божественных и укрѣпитися противъ Страстей Душевных, противу Зависти, Ненависти, Гнѣва, Скорби, Смущенія... а Сим Самымъ вмѣсто сихъ Тиранновъ воздвигнуть в себѣ Царствіе Божіе. Сирѣчь Духи Спасительныя, Мирныя, Радостныя.

Сей-то есть блаженный оный Книжник и Грамотник, котораго Христосъ, похваляя, равняетъ Его съ Господаремъ.

“Всяк, де, Книжник, научивыйся Царствію Божію, износитъ отъ Сокровища своего Новая и Вѣтхая”⁵⁴⁷.

Мот, Вѣтрогонъ гонитъ Пустош. А Господаръ Полѣзное. Симон Волхв тутъ ищетъ Злата, а Книжникъ – Духа Святаго. Войстину не будетъ Пророческими Тайнами никогда обжираться той, кто вѣритъ Павлу, что Тайны ни Полушки⁵⁴⁸ Всѣ-на-всѣ не стоятъ, если имъ Любѣвъ Божію не будетъ Предводителницею⁵⁴⁹. Она Основаніе и Верхъ Всему. Зачинается горкимъ Крестомъ. Кончится Христомъ, иже есть Мир, Любѣвъ и Правда наша.

ПРИМѢТА 7-я О вѣрномъ Вѣждѣ

Что в первомъ, То же самое и в послѣднемъ Мѣстѣ сказать должно, чтобъ не избрать намъ Предводителя изъ Числа Тѣхъ, которые суть Любители не Духа, но Сѣнно-Писменнаго Мрака и убивающія насъ баснословныя Бабскія Истории. Такія-то Повѣсти называетъ Павелъ Родословіями пустыми⁵⁵⁰, Иудейскими и Бабиими Баснями⁵⁵¹, Душу не насыщающими.

Сии Вѣжды любятъ внѣшнюю Стѣнь и на ней совершенно почиваютъ, не возводя съ Давидомъ Очи въ Духовныя Горы и ко Оной Царствію Божію Трапезѣ, отъ коея только Одни поднявшіися выше Плоти высокіи Умы наслаждаются, каковъ былъ Вождь Товиинъ Рафаилъ. О сей Трапезѣ самъ хвалится Павелъ такъ:

“Имамы Олтарь, отъ негоже не имутъ Власти вкушати (всѣ), служащии Сѣни”⁵⁵².

Называя себе Служителемъ не Письмовзвонства, но Духа и знающимъ Христа не по Плотской Исторіи⁵⁵³.

Самъ Христосъ называетъ ихъ Рабами, в томъ же Домѣ находящимися, но о Секретахъ Господскихъ не вѣдущими⁵⁵⁴.

“Отъ насъ, – говоритъ Наперсникъ, – изыйдоша, но не бѣша отъ насъ”⁵⁵⁵.

Таковыхъ во Главѣ 9-й проклинаетъ Исусъ Навинъ.

“Прокляты есте, – говоритъ, – и не оскудѣетъ отъ васъ Рабъ”⁵⁵⁶.

Да и какъ ихъ не проклинать, когда они мѣшаютъ Отрокамъ Исааковымъ? Сии Отроки съ Господиномъ своимъ единственно трудятся в томъ, чтобъ выречь Ключъ Чистыя и Фонтанъ въ Гору прядущія Воды. Рѣютъ, какъ въ Землѣ, въ Плотской Исторіи, откидая Её на Стѣрону, какъ Моисей Каменъ отъ Кладязя, чтобъ утолить Жажду бѣднымъ Овцамъ своего Тѣстя⁵⁵⁷. Но Филистіны вездѣ мѣшаютъ, вездѣ Землею закидаютъ⁵⁵⁸ и кричатъ: Это Земля наша! Это по Плоти должно разумѣть, а иначе Все сіе есть Привидѣніе, Мечта...⁵⁵⁹ Но Дѣти Исааковы Духъ почитаютъ за Истину, а всю Плоть за Суету не престають и Старыя Кладязи отъ

Грязи очищають, и новья на всяком Мѣстѣ копают, восклицая с Господином своим:

“Плоть Ничтоже...”⁵⁶⁰

На Что нам Родословія Историчная? Кая Пóлза? На Что Мѣстоположенія Тлѣннаго Рая?

Кюю Душѣ нашей Пóлзу принесёт Фóрма и Мѣра Ковчѣговска! К Чему Исцѣленіе Плотскóе? К Чему Воскресеніе Тлѣнное, паки в Тлѣнь обращающееся? Да паки рабóтаем пóдлой Плóти и Страстям? Ей! Един Дух нам Вкусен и полѣзен, очищая, исцѣляя, проницая в самыя тайныя Начинанія Души на́шей и Мир нам раждая.

Но, ка́жется, Святый Іúда Апостол жесто́ко их Оцѣняет.

“Облацы безводныи”⁵⁶¹ – Плоть, Духа неимúща”⁵⁶² и прóтчая. Сіи-то сѣют Раскóлы во всем Мырѣ. Спóрятся о Происхожденіи Духа⁵⁶³, о Сакраментах⁵⁶⁴, о Вѣрѣ⁵⁶⁵, о Церемоніах⁵⁶⁶, о Ангелах⁵⁶⁷, о Мúках⁵⁶⁸, о Блаженствах⁵⁶⁹ и протчая. Враги Крестá Христóва и Заповѣдей Его Животворящих.

Конѣц.

И Богу Сла́ва.

Сковорода почав писати цей твір наприкінці вересня 1780 р., а закінчив десь після 1788 р. Автограф трактату зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 6, арк. 1/29–29/57). Трактат присвячений питанням біблійної герменевтики. Свого часу Ришард Лужний, маючи на те всі підстави, назвав його “справжнім гімном на честь” Біблії [*Łużny R. Teodysea Hryhorija Skoworody na tle słowiańskiej myśli religijnej okresu oświecenia* // *Studia Slavica in Honorem Viri Doctissimi Olexa Horbatsch: Festgabe zum 65. Geburtstag / Hrsg. von G. Friedhof, P. Kosta und M. Schüttrumpf. – München, 1983. – Vol. 2. – S. 106*]. «Книжечку...» було вперше надруковано в Санкт-Петербурзькому виданні творів Сковороди 1912 р. Подаємо за автографом.

¹ Трактат присвячений Михайлові Ковалинському. Див. прим. 1 до діалогу «Сумфонія, нареченная Книга Асхань».

² Харківське намісництво було відкрите 29 вересня 1780 р.

³ Див. прим. 196 до циклу «Сад божественных пѣсней».

⁴ Ідеться про митрополита білгородського та обоянського Юстина (Базилевича). Вихованець Києво-Могилянської академії, він почав служити на митрополичій кафедрі з 23 січня 1704 р. До цього був настоятелем ближніх печер Києво-Печерської лаври. На єпархії пробув недовго. За станом здоров'я знову повернувся в лавру, де й помер 17 серпня 1709 р.

⁵ Юстин (у миру – Іван) Звіряка – родич Сковороди. Народився 1717 р. в містечку Чорнухи, навчався в Києво-Могилянській академії, у 1743 р. прийняв постриг, ставши ченцем Києво-Печерської лаври. Працював там у друкарні, потім був старшим у Китаївській пустині, настоятелем Сіннянського Покровського монастиря [див.: *Тетерина Д.* Перші спроби генеалогії роду Григорія Савича Сковороди // *Тетерина Д.* Вибрані

праці: У 7 т. – Київ; Мюнхен, 2006. – Т. VII: Філософія, історія, літературознавство. – С. 263].

⁶ Неточна цитата з Канону Митрофана Смірнського «До святої й живоначальної Тройці» на недільній Полуночниці (глас 1-ий, пісня 3-я, тропар 1-ий). Пор.: “Ты древле яве Аврааму яко явился еси Трипостасный, Единствен же Естеством Божества, богословія истиннѣйшее образно явил еси: и вѣрно поем Тя, Единоначальнаго Бога, и Трисолнечнаго”.

⁷ Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 49: 8. Пор.: *Іздо, тебѣ похвалѣтъ братѣа твоѣа*.

⁸ Перша книга Мойсеева: Буття 49: 12.

⁹ Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 7: 39. Пор.: *поминай послѣднѣа твоѣа*.

¹⁰ Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 7: 39. Пор.: *поминай послѣднѣа твоѣа*.

¹¹ Див. прим. 1 до діалогу «Наркісс».

¹² Сковорода змальовує тут картину своєрідної “дзеркальної інверсії”. Коли на світ дивиться мудрий чоловік, то “дзеркалами” є форми цього видимого світу, а коли на нього дивиться чоловік “плотяний”, то “дзеркалами” стають його очі. Світ сприймається “плотяною” людиною ніби зі споду, з погляду матерії як нульового рівня буття [див.: Ушкалов Л. Сенс “дзеркальної діалектики” самопізнання Г. Сковороди // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – № 5. – С. 128–137].

¹³ Див. прим. 1 до діалогу «Наркісс».

¹⁴ Гр. *χαος* – ‘провалля, темрява, первісний морок, що передував постанню світу’. Памва Беринда тлумачив слово *хаос* як “пропасть, або змѣшаная, або країна, або матерія всего свѣта” [Беринда П. Лексикон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 470].

¹⁵ Фраза не *мѣчи менѣ* зринає в Євангелії від св. Марка 5: 7; 8: 28.

¹⁶ Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 102 (103): 16. Пор.: *и не познѣетъ ктоиѣ мѣста своѣго*.

¹⁷ Неточна цитата з Книги Псалмів 33 (34): 17. Пор.: *Лице же гдѣе на творѣщѣахъ слаа, ѣже потребѣти ѡ земли пѣмѣтъ и хъ*.

¹⁸ Книга Псалмів 29 (30): 5. Див. також: *Веселитесь, прѣнѣи, ѡ гдѣхъ, и исповѣдайте пѣмѣтъ стѣни егѡ* (Книга Псалмів 96 (97): 12).

¹⁹ Сковорода говорить тут про так звані “природні” знаки, тобто “знаки-ознаки, які перебувають у причинному чи будь-якому іншому функціональному, досить тісному відношенні до позначуваних ними речей, наприклад, *дим* стосовно *вогню*...” [Рогович М. Проблема знака в логіці Христофора Чарнуцького та Мануйла Козачинського // Мовознавство. – 1971. – № 5. – С. 48].

²⁰ Книга Псалмів 76 (77): 20.

²¹ Знак оклику (замість коми) та слова в дужках – інтерполяції Сковороди.

²² Книга пророка Наума 1: 15.

²³ Згідно зі словником Памви Беринди, *Содом* означає “таємниця” [див.: Беринда П. Лексикон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 455]. Можна припустити, що Сковорода має тут на думці також суто богословське трактування слова *таємниця*, адже “тайна, по богословському опредѣленію, есть образ, или знаменіе видимое невидимѣа вещи” [Яворський С. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 433].

²⁴ Книга пророка Наума 1: 15.

²⁵ Неточна цитата з Книги Псалмів 73 (74): 2. Пор.: *гора сіѡнъ сіа, въ нѣйже вселѣся єси*.

²⁶ Див. прим. 109 до циклу «Сад божественныхъ пѣсней».

²⁷ Фразу *вѣтхѣи дѣнни* взято з Книги пророка Даниїла 7: 9, 22.

²⁸ Парафраза Книги Псалмів 103 (104): 25. Пор.: *Сіє морѣ великоє и простѣанное*.

²⁹ Неточна цитата з Книги пророка Єремії 23: 22. Пор.: **И** аще бы стали въ совѣтъ моему, слышана сотворили бы словеса мои и възрадили бы людий мои хъ въ пѣти ихъ лѣкаваго и въ начинаніи ихъ лѣкавыхъ.

³⁰ Див. прим. 129 до циклу «Басни Харківськія».

³¹ Іван Златоуст (*Iōānnēs o Χρυσόστομος*) (344/354–408 рр.) – великий грецький богослов, проповідник і церковний діяч (архієпископ константинопольський), один із найбільш відомих отців Церкви, автор понад 800 проповідей. Мав величезну популярність в Україні ще від часів Хрещення. Наприклад, Феофан Прокопович у своїй риториці почав характеристику творчості Златоуста такими словами: “Протягом усіх століть лунала його слава, а ніжне ім’я ‘Златоуст’ стало величним пам’ятником його вічної слави”, – щоб насамкінець вигукнути: “Ніхто більше, ніхто краще за святого Златоуста!” [Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 155–156]. Його твори складають основу таких популярних повчальних книг, як «Златоуст», «Златоструй», «Ізмарагд», «Маргарит», «Торжественник» тощо. З кінця XVI ст. в Україні з’являється також ціла низка друкованих видань Златоуста: «Маргарит» (Остріг, 1596), «Лькарство на оспалый умысл чоловічый» (Остріг, 1607), «О воспитаніи чад» (Львів, 1609), «Бесѣды на 14 посланій св. ап. Павла» (Київ, 1623), «Бесѣды на Дѣянія св. апостола» (Київ, 1624) та інші.

³² Див. прим. 302 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».

³³ Амвросій Медиоланський (*Sanctus Ambrosius*) (333–397 рр.) – видатний римський богослов і церковний діяч, автор трактатів «Про таїнства», «Шестоднев», «Про безплідність» тощо. Користувався великим авторитетом у старих українських богословів. Наприклад, Мелетій Смотрицький на початку свого «Треносу» подає св. Амвросія (“*Ambrosius Mediolan.*”) в реєстрі тих авторів, на яких він спирався у власних міркуваннях (окрім Амвросія, тут фігурують Альберт Великий, Ансельм Кантерберійський, Августин, Беда Достойний, Бернард Клервоский, Бонавентура, Василій Великий, Григорій Богослов, Григорій Ниський, Діонісій Ареопітський, Єронім Стридонський, Іриней Ліонський, Оріген, Тертуліан, Тома Аквінський, Юстин Філософ та інші). Перегодом на нього покликалися Інокентій Гізелъ [див.: *Гізелъ І. Мир – Богом чоловіку.* – Київ, 1669. – С. 24], Антоній Радивиловський [див.: *Радивиловський А. Огородок Маріи Богородици.* – Київ, 1676. – С. 622–623], Стефан Калиновський [див.: *Калиновський С. Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика* // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 201], Феофан Прокопович [див.: *Прокопович Ф. Натурфилософія, або Фізика* // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 175], Стефан Яворський [див.: *Яворський С. Камень въры.* – Київ, 1730. – С. 29] та інші. Варто зазначити, що св. Амвросій – один-єдиний латинський автор, згаданий у православному «Номоканоні» (тут за ним окреслене єство віри [див.: *Номоканон, си ест Законоправилник.* – Київ, 1629. – С. 7]) й чия молитва «Тебе, Бога, хвалим» включена до «Требника» Петра Могили [див.: *Могила П. Євхологiон, або Молитвослов или Требник.* – Київ, 1646. – С. 413–414 (третя пагін.)].

³⁴ Див. прим. 198 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

³⁵ Див. прим. 159 до циклу «Сад божественных пѣсней».

³⁶ Григорій I Великий, чи Двоєслов (*Gregorius Magnus*) (бл. 540–604 рр.) – Папа Римський упродовж 590–604 рр., а крім того, славетний письменник. Був добре знаний в Україні, починаючи зі старокілівської доби [див.: Перші українські проповідники і їх твори. – Рим, 1973. – С. 19]. За часів бароко на його «Моралії» покликалися, наприклад, Стефан

Калиновський [див.: *Калиновский С. Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 201], Феофан Прокопович [див.: *Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 159; Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 167], Михайло Козачинський [див.: *Козачинський М. Книга третья. Нравственная философия, или Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 368] та інші.***

³⁷ Зазначмо, що Сковорода називає тут трьох святих отців-каппадокійців, найбільш шанованих у православній традиції (пор., наприклад, молитву до святих учителів, в якій вони розпочинають реєстр: “Святыи Василие Великий, Григоріе Богослове, Иоанне Златоустый, Діонісіе Ареопагита, Аѳанасіе, Кірілле Александрійскій и Іерусалимскій, Григоріе Нисскій, Клименте, Епифаніе, Теофилакте, Иоанне Дамаскине и всѣ святыи учителіе вселенстіи” [Могила П. Євхологiон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 323 (третя пагін.)]), та “чотирьох великих латинських учителів Церкви”: Амвросія, Єроніма, Августина й Григорія Великого. Як писав свого часу Еразм Роттердамський: “З глумачів Святого Письма обирай передовсім тих, які якнайдалі відходять від букви. Після Павла такими є найперше Оріген, Амвросій, Єронім, Августин” [Еразм Роттердамский. Оружие христианского воина // Эразм Роттердамский. Философские произведения. – Москва, 1986. – С. 103]. Отже, якраз екзегетичний досвід святих отців та вчителів надихав Сковороду на пошуки містичного сенсу Біблії – не дарма ж бо православні українські богослови, так само, як і католицькі, заперечуючи протестантську ідею ясності Святого Письма, покликалися щонайперше на церковний Переказ. “...Аще бы явственна быша Писаніе, – наголошував, наприклад, Стефан Яворський, – то кая бы нужда быше толиких толкователей, богомудрых отецъ святих, свѣтил церковных, иже тайны Священнаго Писанія испытующе, единѣм усты исповѣдуют, яко слово Божіе есть бездна многа” [Яворський С. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 740; пор.: *Rutka Th. Herby, або Znaki Kościoła prawdziwego. – Lublin, 1696. – S. 138–139].*

³⁸ Трохи неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 16. Останнє слово має форму: *ἡμῶν*.

³⁹ Книга Псалмів 13 (14): 1.

⁴⁰ Див. прим. 25 до трактату «Начальная дверь ко християнскому добронравію».

⁴¹ Сковорода має на думці слова: *совіѣкъ начіаѣ ѿ влѣсти* (Послання св. ап. Павла до колосян 2: 15), а також: *испризиднѣтъ всѣкоу начіаѣство ѿ всѣкѣхъ влѣстъ ѿ силъ* (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 24).

⁴² Дії св. апостолів 1: 1.

⁴³ Сковорода має на думці слова: *ѡще ѡзыки челоувѣческими глаголю ѿ ѡг҃лскимъ, любѣе же не ѡмамъ, выхъ (ѡкъ) мѣдѣ звенѣщн, нѣи кѣмѣмъ звѣщаѣи* (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 13: 1).

⁴⁴ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *Сынове же ѡілевы ѡдобша мѣннѣ* (Друга книга Мойсеєва: Вихід 16: 35).

⁴⁵ Цей образ узятो з Дій св. апостолів 16: 16. Пор.: *Ѡтроковѣца нѣкаѣ ѡмѣцаѣ дѣхъ пытіѣвъ*.

⁴⁶ Парафраза Апокаліпсису 3: 16. Пор.: *Тѡкъ, ѡкъ ѡвѣзморѣнъ єси, ѿ ни теплѣ ни стѣдѣнѣ*.

⁴⁷ Четверта книга Мойсеєва: Числа 6: 16; Євангелія від св. Матвія 4: 7.

⁴⁸ Пор.: Августин. Сповідь, 3. VI. 10. “Так я потрапив поміж пихатих і нищих людей, надмірно відданих справам тіла й велемовних, їх уста закривали диявольські сіті й клей, що складався з суміші складів Твого імені, й імені Господа Нашого Ісуса Христа, і Духа Святого, Розрадника нашого” *Святий Августин. Сповідь* / Пер. з латини Ю. Мушак. Вид. 3. – Київ, 1999. – С. 37]. Образ “диявольських сітей” був добре знаний у літературі старої України. Наприклад, Антоній Радивиловський писав: “Михаиле святый, маеш меч в руках, маеш и поза, мечем теды своим ангелским пресѣчи всѣ сѣти, которыи Люцифер, низверженный през тебе з неба, всюда на сем свѣтѣ пороскидал на уловленіе душ наших” [*Радивиловський А. Огородок Маріи Богородицы*. – Київ, 1676. – С. 577]. Пор.: “сохрани его от сѣтй діаволских” [*Могила П. Євхологѣон, або Молитвослов или Требник*. – Київ, 1646. – С. 896]; “Видѣ славный Антоній сѣти распростерти / бѣсом по всей вселенной, нѣгдѣ не раздerti” [*Максимович І. Алфавит собранный, риѣмами сложенный*. – Чернігів, 1705. – Арк. 7], тощо.

⁴⁹ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 13: 27. Пор.: **И** по хлѣбѣ тогда вниде въ ѡнь сатана.

⁵⁰ Парафраза Книги Псалмів 145 (146): 4. Пор.: **И**зыдетъ дѣхъ єго, и возвратитсѣ въ зѣмлю свою.

⁵¹ Див. прим. 70 до трактату «Начальная дверь ко християнскому добронравію».

⁵² Сковорода говорить про поклоніння святым мощам.

⁵³ Варто зазначити, що старі українські православні й католицькі богослови, сперечаючись із протестантами, старообрядцями та іншими, зокрема, про ікони та їхній “прокінезіс”, повсякчас наголошували, що в образі пошановується *форма*, а не *матерія* [див.: Книга о вѣрѣ. – Київ, 1620. – С. 23 (друга пагін.); *Яворський С. Камень вѣры*. – Київ, 1730. – С. 3; *Туптало Д. Розыск о расколнической брынской вѣрѣ*. – Київ, 1748. – Арк. 23], а “образова честь переходить на сам першообраз” [*Kalnofoyski A. Τερατοβούημα*. – Кііów, 1638. – S. 85–86; пор.: Книга о вѣрѣ. – Київ, 1620. – С. 8 (друга пагін.); *Галатовський І. Месія правдивый*. – Київ, 1669. – Арк. 208; *Яворський С. Камень вѣры*. – Київ, 1730. – С. 16; *Туптало Д. Розыск о расколнической брынской вѣрѣ*. – Київ, 1748. – Арк. 23, 156; Слово к народу каѡоліческому. – Почаїв, 1765. – Арк. 108].

⁵⁴ Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 2: 34. Пор.: сѣ, лежитъ сѣй на падѣніе.

⁵⁵ Пор.: Євангелія від св. Луки 10: 30–37.

⁵⁶ Книга Псалмів 141 (142): 4.

⁵⁷ Митарства (гр. *ἐναέρια τελωνία*) – у православній традиції: випробування душі після смерті до остаточного вирішення її долі на Страшному Суді [див.: *Аверинцев С. Митарства* // *Аверинцев С. Софія-Логос: Словник / Упорядник та автор передмови Костянтин Сігов; науковий редактор видання Марина Ткачук*. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 155]. Старі українські богослови інколи ототожнювали *митарства* з *чистилицем*. Наприклад, у «Слові к народу каѡоліческому» сказано, що одну з чотирьох місцин “преісподнього” світу називають “митарство”, или ‘чистец’, где идут души, отсланныи на дочасную муку” [Слово к народу каѡоліческому. – Почаїв, 1765. – Арк. 36 (зв.)]. Докладніше писав про це Інокентій Винницький: “...идут на Мытарства, которыи Веходняя Церков на повѣтру быти повѣдают, иж там духове злобы поднебесныи, то естъ діаволи, души таковыи турбуют, смущают и трапят. А Заходняя Церков Чистцем називает и повѣдают, же мѣстце естъ его в певной части земли, где души огнем чистятся...” [Винницький І. Катихисіс, або Наука христіанскія. – Унів, 1685. – Арк. 79]. Те саме в Касіяна Саковича, який присвятив питанню про митарства спеціальний параграф свого «Трактату про душу» [див.: *Сакович К. Трактат про душу* // *Пам’ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст.* – Київ, 1988. – С. 500–505].

⁵⁸ Див. прим. 217 до діалогу «Кольцо».

⁵⁹ Перше соборне послання св. ап. Петра 5: 8.

⁶⁰ Сковорода має на думці історію про те, як Самсон убив лева (див.: Книга Суддів 14: 5–9).

⁶¹ Пор.: "Не всякому по Якову" [*Номис*, № 4726; Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 56].

⁶² Неточна цитата з книги Ісуса, сина Сирахового 37: 34. Пор.: прѣсыщѣнїемъ во мнози оумрѣша.

⁶³ Див., наприклад: Третя книга Мойсеєва: Левит 11: 7.

⁶⁴ Мабуть, Сковорода має тут на думці сюжет про Арістіппа, що його переказав Діоген Лаерцій (II, 71): “Чоловікові, який вихвалявся широкими знаннями, він [Арістіпп] сказав: ‘Від того, що людина багато їсть, вона не стає здоровішою, ніж та, котра вдовольняється лиш необхідним: так само й учений – це не той, хто багато читає, а той, хто читає з користю’” [Діоген Лаєртський]. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 126].

⁶⁵ Див. прим. 132 до діалогу «Кольцо».

⁶⁶ Сковорода має на думці слова: ѿ вѣдѣ царѣ давіда скѣчѣца ѿ нѣгравѣца прѣд гдѣмъ (Друга книга царств 6: 16).

⁶⁷ Див. прим. 459 до діалогу «Симфонія, нареченная Книга Асхань».

⁶⁸ Очевидно, це парафраза Першої книги царств 29: 6. Пор.: вхóдъ тво́й ѿ исхóдъ тво́й.

⁶⁹ Неточна цитата з Книги Псалмів 86 (87): 3. Пор.: Прѣславнаѣ глаголаша ѡ тебѣ, грядѣ
бжій.

⁷⁰ Книга Псалмів 56 (57): 6.

⁷¹ Негочна цитата з Євангелії від св. Матвія 24: 28. Пор.: *їдѣже во ѡчи вѣдетъ трѣпъ, тѣмъ соверѣтса оури*. Див. також: *їдѣже тѣло, тѣмъ соверѣтса и оури* (Євангелія від св. Луки 17: 37).

⁷² Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 22.

⁷³ Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 15: 11. Пор.: **Слетѣша же птици на тѣмѣхъ растѣсанахъ ѿхъ.**

⁷⁴ Неточна цитата з Книги Псалмів 67 (68): 31. Пор.: сѡнмѣ ѡнѣцѣ въ ѡницахѣ людскѣхѣ.

⁷⁵ Неточна цитата з Пісні над піснями 1: 14; 4: 1. Пор.: *о́чи твоє́ голуби́нѣ*.

⁷⁶ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 30: 18–19. Пор.: не вѣмъ: слѣда ѡрла паръца (по воздѣхъ).

⁷⁷ Неточна цитата з Книги Йова 39: 27. Пор.: **Т**вои́мъ же ли повелѣ́нїемъ возно́сится о́релъ.

⁷⁸ Друга книга Мойсеєва: Вихід 19: 4.

⁷⁹ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 46: 11. Пор.: **Призыва́й ѿ востѣкъ пти́ц**.

⁸⁰ Пісня над піснями 2: 12.

⁸¹ Книга Ісуса Навина 10: 12.

⁸² Книга Ісуса Навина 10: 13.

⁸³ Євангелія від св. Матвія 2: 9.

⁸⁴ Парафраза Книги Суддів 16: 3. Пор.: **И** спѣ самуѡнъ до полѣноши: и востѣ въ полѣноши, и восхѣти двѣри оу вратѣхъ града со ѡбѣни верѣамн, и подѣ ѡныа съ заворю, и возложи ѿ на рамена своѣ, и вознесе ѿ на верхъ горы, ѡже предъ лицемъ хеврѡна, и положи и҃хъ тѣмъ.

⁸⁵ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 23 (24): 7. Останнє слово має форму: *вâша*.

⁸⁶ Це парафраза Книги пророка Єзекіїла: або 44: 1 (пор.: **И** ѿврати мѧ на пѣть врати сѣихъ вѣшнихъ, зрѣщихъ на востоци: и сѧ бѣху затворѣнна, або 44: 2 (пор.: **И** рече гдѣ ко мнѣ: сѧ врати закључѣнна бѣху и не ѿверзѣтсѧ).

- ⁸⁷ Книга Премудрості Соломонової 31: 32.
- ⁸⁸ Перша книга Мойсеева: Буття 28: 12.
- ⁸⁹ Трохи неточна цитата з Книги Суддів 16: 17. Пор.: **желѣзо не възьде на главлѣ мою.**
- ⁹⁰ Четверта книга царств 6: 6.
- ⁹¹ Книга Псалмів 8: 5.
- ⁹² Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 53: 8 та Дій св. апостолів 8: 33. Пор.: **възѣмлетсѧ ѿ земли живѡтъ ѣгоу.**
- ⁹³ Книга Псалмів 140 (141): 10.
- ⁹⁴ Євангелія від св. Луки 2: 15.
- ⁹⁵ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 43 (44): 10; 59 (60): 12. Пор.: **не ѡзыдѣши, вѣже, въ силѧхъ нашихъ.**
- ⁹⁶ Книга Притч Соломонових 1: 20.
- ⁹⁷ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 54: 1 та з Послання св. ап. Павла до галатів 4: 27. Пор.: **Возвеселѣсѧ, неплоды, нераждающѧ.**
- ⁹⁸ Книга пророка Ісаї 58: 12.
- ⁹⁹ Книга пророка Ісаї 60: 4.
- ¹⁰⁰ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 49: 23. Пор.: **и въздѣтъ царѣ кормителѣ твоѧ.**
- ¹⁰¹ Парафраза Книги пророка Ісаї 46: 12. Пор.: **Послѣшайте мене, погѣблыи сѣрдце.**
- ¹⁰² Книга пророка Єзекїїля 1: 18.
- ¹⁰³ Друга книга Мойсеева: Вихід 33: 23.
- ¹⁰⁴ Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 7: 39. Пор.: **помяни послѣднѧ твоѧ.**
- ¹⁰⁵ Трохи неточна цитата з Книги пророка Михея 7: 17. Пор.: **полюбѣтъ перстъ ѡкоу симеѡ.**
- ¹⁰⁶ Книга пророка Ісаї 38: 14.
- ¹⁰⁷ Трохи неточна цитата з Книги пророка Осії 7: 11. Пор.: **и бѣше ѣфремъ ѡкоу голѣвъ безъимный, не имый сѣрдца.**
- ¹⁰⁸ Неточна цитата з Книги пророка Варуха 3: 30. Пор.: **кто прѣйде на онѧ странѣ морѧ, и ѡбръѣте ю;**
- ¹⁰⁹ Неточна цитата з Книги пророка Єзекїїля 3: 34. Пор.: **Сѣзды же возсѣлаша во хранилищехъ своихъ и возвеселишасѧ.**
- ¹¹⁰ Книга пророка Іоїля 2: 28.
- ¹¹¹ Книга пророка Іоїля 2: 9.
- ¹¹² Неточна цитата з Книги пророка Єремїї 17: 9. Пор.: **Глубокѡ сѣрдце (человѣкъ) паче всѣхъ, и человекъ ѣсть, и кто познаетъ ѣго;**
- ¹¹³ Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 20: 5. Пор.: **Вода глубока совѣтъ въ сѣрдцы мѣжа.**
- ¹¹⁴ Парафраза або Першої книги Мойсеевої: Буття 9: 20 (пор.: **и начѣтъ нѡе человекъ дѣлатель (выти) земли, и насадѣ виноградъ**), або П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 20: 6 (пор.: **и кѣн человекъ, иже насадѣ виноградъ, и не веселѣсѧ ѿ него**), або Євангелії від св. Матвія 21: 33 (пор.: **Человѣкъ нѣкій бѣ домовѣтъ, иже насадѣ виноградъ**), або Євангелії від св. Луки 20: 9 (пор.: **человѣкъ нѣкій насадѣ виноградъ**).
- ¹¹⁵ Євангелія від св. Івана 3: 7.
- ¹¹⁶ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Івана 4: 10. Пор.: **дѣлъ бы ти водѣ живѣ.**
- ¹¹⁷ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 5: 4. Пор.: **ѡгнѣ бо гдѣнь на (всѧко) лѣто сѡждеши въ кѡпѣль и возмѣшише водѣ.**
- ¹¹⁸ Євангелія від св. Івана 5: 4.

- ¹¹⁹ Євангелія від св. Луки 24: 35.
- ¹²⁰ Євангелія від св. Марка 16: 18.
- ¹²¹ Євангелія від св. Марка 16: 17.
- ¹²² Дії св. апостолів 3: 6.
- ¹²³ Дії св. апостолів 3: 8.
- ¹²⁴ Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 14.
- ¹²⁵ Трохи неточна цитата з Апокаліпсису 12: 14. Пор.: **И дана быша женѣ два крила орла великаго.**
- ¹²⁶ Неточна цитата з Книги Псалмів 106 (107): 43. Пор.: **Кто премѣдъръ и сохранитъ сѣ.**
- ¹²⁷ Як писав Еразм Роттердамський: “Роздуми над одним віршем задовольнять більше, наситять більше, якщо ти, розбивши шкаралущу, виймеш зерно, аніж коли ти проспіваш усі псалми до останньої літери” [Еразм Роттердамский. Оружие христианского воина // Эразм Роттердамский. Философские произведения. – Москва, 1986. – С. 103].
- ¹²⁸ Євангелія від св. Луки 17: 32.
- ¹²⁹ Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 41: 1–7.
- ¹³⁰ У літературі старої України історію Лотової дружини було заведено трактувати передовсім у буквальному сенсі, як-от в Іоанікія Галятовського [див.: *Галятовський І. Месія правдивий.* – Київ, 1669. – Арк. 226] чи Дмитра Туптала [див.: *Туптало Д.* Книга житій святих. – Київ, 1700. – Арк. 605; *Туптало Д.* Лѣтопись // Сочиненія святого Димитрія, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 227, 409], або в сенсі моральному (тропологічному), як у Віталія Дубенського [див.: Діоптра, сирѣчь Зерцало, або Изображеніе извѣстное живота человеческого в мирѣ. – Кутейно, 1654. – Арк. 183], Петра Могили [див.: *Могила П.* Євхологiон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 936], Кипріяна Жоховського [див.: *Żochowski С.* Colloquium Lubelski. – Leopoli, 1680. – S. 28], Симеона Полоцького [див.: *Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 56], Івана Максимовича [див.: *Максимович І.* Богомысліє. – Чернігів, 1710. – Арк. 297], Івана Леванди [див.: *Леванда І.* Слова и рѣчи. – Санкт-Петербург, 1821. – Ч. 1. – С. 18–19, 95] та інших. Тільки вряди-годи її могли трактувати в якомусь “містичному” сенсі [див., наприклад: *Туптало Д.* Лѣтопись // Сочиненія святого Димитрія, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 427–428].
- ¹³¹ Можливо, Сковорода має на думці слова: **Ѣже растлиѣти дѣшы ѡчныя и дѣшы жѡдѣшыя тѣмъ сотворѣти** (Книга пророка Ісаї 32: 6).
- ¹³² Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 9: 24. Пор.: **Тѣмъ тѣцѣте, да постѣнете.**
- ¹³³ Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 42. Пор.: **сѣтсѣ въ тѣлѣ, востаѣтъ въ нетѣлѣ.**
- ¹³⁴ Книга Псалмів 56 (57): 9.
- ¹³⁵ Книга Псалмів 140 (141): 10.
- ¹³⁶ Книга пророка Варуха 3: 30.
- ¹³⁷ Євангелія від св. Луки 17: 32.
- ¹³⁸ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 33: 6. Пор.: **въ сокровищихъ спїіє нашє.**
- ¹³⁹ Неточна цитата з Книги Псалмів 61 (62): 12. Пор.: **Єдиною глѣ вѣтъ, двѡмъ сѣмъ слышахъ.**
- ¹⁴⁰ Див. прим. 38 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».
- ¹⁴¹ Цей образ узято з Книги Псалмів 22 (23): 2. Пор.: **На мѣстѣ слѣнѣ, тамъ вселі мѣ.**
- ¹⁴² Книга пророка Варуха 3: 30.
- ¹⁴³ Книга Псалмів 54 (55): 7.
- ¹⁴⁴ Книга Псалмів 3: 6.

- ¹⁴⁵ Неточна цитата з Пісні над піснями 2: 3. Пор.: подъ сѣнь єгѡ восхотѣхъ и сѣдохъ.
- ¹⁴⁶ Мабуть, Сковорода має на думці слова: **И** рече аггѣл ѿ: не бойса, мръіамъ: ѡбръіа ко єси влѣтъ ѡу бѣа (Євангелія від св. Луки 1: 30).
- ¹⁴⁷ Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 3: 24. Пор.: ѡце же поспіши, сладостнш поспіши.
- ¹⁴⁸ Перша книга Мойсеева: Буття 49: 8. Далі Сковорода пропускає увесь цей вірш та першу половину наступного вірша.
- ¹⁴⁹ Перша книга Мойсеева: Буття 49: 9.
- ¹⁵⁰ Трохи неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 3. Пор.: ѡкоже рай сладостн землѧ предъ лицѣмъ єгѡ.
- ¹⁵¹ Книга пророка Іоїля 2: 2.
- ¹⁵² Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 28: 1. Пор.: прѣвнѡй же ѡкѡ лѣвъ ѡповѧа.
- ¹⁵³ Євангелія від св. Луки 17: 32.
- ¹⁵⁴ Сковорода має на думці слова: и почиетъ на нѣмъ дхъ вѣій, дхъ прѣмѣрости и рѧзѡма, дхъ совѣти и крѣпости, дхъ вѣдѣніѧ и бѡгочѣстіѧ (Книга пророка Ісаї 11: 2).
- ¹⁵⁵ Стара назва Каспійського моря. Як писав, наприклад, Феофан Прокопович: “Каспійське море, яке ми називаємо Гірканою і Хвалінським морем, є не стільки море, як величезне озеро або болото” [Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 466].
- ¹⁵⁶ Євангелія від св. Луки 17: 32.
- ¹⁵⁷ Можливо, Сковорода має на думці слова: гл҃голющаго въ тѣмнѡмъ вѣчерѣ, єгда ѡпокоєніє вѣдетъ нощное и мръіное (Книга Притч Соломонових 7: 9).
- ¹⁵⁸ Сковорода має на думці слова: просвѣтитѣ сѣбѣ свѣтъ вѣдѣніѧ (Книга пророка Осії 10: 12).
- ¹⁵⁹ Можливо, Сковорода має на думці слова: **Д**оверѡ соль: ѡце же соль не сланѧ вѣдетъ, чимъ ѡсолитса; **И**иѣйте соль въ сѣбѣ, и мръіи ииѣйте междѡ собою (Євангелія від св. Марка 9: 50).
- ¹⁶⁰ Неточна цитата з Книги пророка Аввакума 3: 3. Пор.: **Б**гъ ѡ ѡга прїидетъ.
- ¹⁶¹ Сковорода має на думці слова: прѣидетъ ѡ смѣрти въ живѡтъ (Євангелія від св. Івана 5: 24).
- ¹⁶² Парафраза Книги пророка Захарії 7: 9. Пор.: сїце гл҃етъ гдѣ вседержитель: сдѧ прѧведень сдѧйте и милость и щедрѡты творїте кїждо ко вратѡ своимѡ.
- ¹⁶³ Парафраза Євангелії від св. Матвія 5: 28. Пор.: всѧкъ, иже воззрїтъ на женѡ ко єже вождѣлѣти єѧ, ѡуже лѡводѣйствова съ нѣю въ сѣрдцы своимѡ.
- ¹⁶⁴ Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 50. Пор.: **С**іє же гл҃голю, вратїє, ѡкѡ плѡтъ и кровъ цр҃твїѧ вѣїѧ наслѣднїи не мѡгѡтъ.
- ¹⁶⁵ Книга Псалмів 72 (73): 27.
- ¹⁶⁶ Фразу **сынъ івріимъ** узято з Євангелії від св. Луки 19: 9.
- ¹⁶⁷ Книга пророка Ісаї 53: 8; Дії св. апостолів 8: 33.
- ¹⁶⁸ Пісня над піснями 1: 3.
- ¹⁶⁹ Книга Псалмів 35 (36): 9.
- ¹⁷⁰ Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 24: 17. Пор.: ѡкѡ смръіна їзбрѧнна їздѧхъ благоуханїє.
- ¹⁷¹ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 44 (45): 9. Пор.: **С**мръіна и стѧкти и касїѧ ѡ рїзъ твоїхъ.
- ¹⁷² Від гр. *στακτός*. Памва Беринда тлумачив слово *стакти* так: “капля, або крапля, або ольєк, барзо пахнучій, з мірры вытисненнѡй” [Беринда П. Лексікон славеноросскїи и имен

толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 457]. Вживання в обрядах цієї ароматичної речовини було передбачене Мойсеевим законом (див.: Друга книга Мойсеева: Вихід 30: 34).

¹⁷³ Точна етимологія імені *Лот* (євр. *lōt*) невідома. Щоправда, існує іменник *lōt*, який зустрічається тільки в Першій книзі Мойсеевій: Буття (37: 25 та 43: 11) й означає якусь ароматичну рослину. У Септуагінті в обох випадках – *σταντή*. Слово *lōt* звучить так само, як і ім'я *Лот*, але пишеться без літери *вав* (в івриті позначення *ō* через *вав* у багатьох випадках є факультативним – одне й те саме слово може писатися двома способами). Існує також дієслово *lōt*, написання якого теж збігається з написанням імені *Лот*. Воно означає “загортати, ховати” [див.: The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon. – Peabody, Mass., 1999. – Р. 532]. Варто відзначити, що при перекладі по-грецькому Книги пророка Ісаї 25: 7: *ûbilla^c bāhār hazze^h rəpē^c-hallōt^c hallōt^c ‘al-kol-hā‘ammim* (“і Він на горі цій понищить заслону, заслону над усіма народами”), слово *lōt* (заслона), очевидно, трактували як *lōt* (миро). Тому в Септуагінті сказано: “*χοῖσονται μύρον ἐν τῷ ὄρει*” (“вони будуть змащувати себе миром на цій горі”). Памва Беринда тлумачив ім'я *Лот*, зокрема, так: “живица дорогая, которая называется стакти” [Беринда П. Лексикон славенороскскій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 431].

¹⁷⁴ Книга Псалмів 54 (55): 7.

¹⁷⁵ Книга Псалмів 22 (23): 1.

¹⁷⁶ Неточна цитата з Книги Псалмів 22 (23): 1. Пор.: **На мѣстѣ ѕлѣчнѣ, тѣмъ вселѣ мѧ.**

¹⁷⁷ Євангелія від св. Луки 17: 32.

¹⁷⁸ Очевидно, це неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 19: 6 та з Євангелії від св. Марка 10: 9. Пор.: **Ѣже ѡубо бѣтъ сочєтѧ.**

¹⁷⁹ Парафраза Першого послання св. ап. Павла до Тимофія 3: 16. Пор.: **вѣлѧ ѣсть вѣгочєстѣл тѧйна.**

¹⁸⁰ Можливо, це парафраза Послання св. ап. Павла до галатів 4: 23. Пор.: **Но ѡже ѡ рабѣ, по плѣти родѣсѧ: ѧ ѡже ѡ свободныѧ, по ѡбѣтованію.**

¹⁸¹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *да вѣдѣтъ чѧда єгѡ въ погѣбленіє* (Книга Псалмів 108 (109): 13).

¹⁸² Трохи неточна цитата з Книги пророка Михея 7: 17. Пор.: **полюжѣтъ пѣрєстѣ ѧкѡ ѕмѣвє плѣжѣще по землѣ.**

¹⁸³ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 44: 20. Пор.: **Ѡувѣждѧ, ѧкѡ пѣпелѧ ѣсть сѣрдце ѡхъ, ѧ прєльщѧютсѧ.**

¹⁸⁴ Книга Псалмів 71 (72): 9.

¹⁸⁵ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 48 (49): 15. Пор.: **смѣрѣтъ ѡупасѣтъ ѧ.**

¹⁸⁶ Книга Псалмів 139 (140): 3; Послання св. ап. Павла до римлян 3: 13.

¹⁸⁷ Послання св. ап. Павла до римлян 3: 13.

¹⁸⁸ Книга Псалмів 139 (140): 1.

¹⁸⁹ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 11 (12): 3. Пор.: **въ сѣрдцы, ѧ въ сѣрдцы глаголаша ѕлѧлѧ.**

¹⁹⁰ Парафраза Книги Псалмів 51 (52): 6. Пор.: **возлюбѧлѣ єсѧ всѧ глаголы потѣпныѧ, ѧзыкъ льстѣвѧ.**

¹⁹¹ Книга Псалмів 44 (45): 14.

¹⁹² Неточна цитата з Книги Псалмів 86 (87): 3. Пор.: **Прєславнаѧ глаголаша ѡ тєбѣ, грѧде вѣій.**

¹⁹³ Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 2: 19. Пор.: **Мрїѧмъ же соблюдѧше всѧ глаголы сѧлѧ, слагѧючи въ сѣрдцы своємѧ.**

¹⁹⁴ Парафраза Книги пророка Єремії 17: 9. Пор.: **Глѣбоко сѣрдце (чєловѣкѣ) пѧче всѣхъ.**

- ¹⁹⁵ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 53: 8 та Дій св. апостолів 8: 33. Пор.: **взѣмѣтсѧ ѿ земли живѡтъ ѿгнѡ.**
- ¹⁹⁶ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 14. Пор.: **на персехъ твоихъ ѿ чревъ ходити вѣдѣши, ѿ земли снѣси всѧ дни животѧ твоегѡ.**
- ¹⁹⁷ Неточна цитата з Книги Псалмів 58 (59): 7, 15. Пор.: **Возвратѣтсѧ на вечеръ, ѿ възвѣдѣтъ ѿкъ пѣснь, ѿ ѡбѣдѣтъ грядѣ.**
- ¹⁹⁸ Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 14. Пор.: **проклѧтъ ты ѿ всѣхъ скотѡвъ.**
- ¹⁹⁹ Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 9: 25. Пор.: **проклѧтъ (вѣдѣн) ханаанъ ѡтрокъ.**
- ²⁰⁰ Євангелія від св. Луки 24: 25.
- ²⁰¹ Євангелія від св. Луки 17: 32.
- ²⁰² Парафраза Книги Премудрості Соломонової 3: 13. Пор.: **ѿкъ блажена єсть неплоды неѡсквернена.**
- ²⁰³ Сковорода має на думці слова: **ѿще внидѣши въ невѣстникъ, возмѣши жерѧтокъ ѡмѣтанный, ѿ возложиши ѿ сѣрдца ѿ пѣчени рыбныхъ ѿ покѣриши** (Книга Товіа 6: 17).
- ²⁰⁴ Книга Псалмів 111 (112): 6.
- ²⁰⁵ Парафраза Книги Псалмів 44 (45): 9. Пор.: **Смирна ѿ стѧкти ѿ касѧ ѿ ризъ твоихъ.**
- ²⁰⁶ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **нѣсмы рабынни чѧда, но свободныхъ** (Послання св. ап. Павла до галатів 4: 31).
- ²⁰⁷ Парафраза Євангелії від св. Івана 1: 13. Пор.: **ни ѿ похоти плотскѧ, ни ѿ похоти мѧжескѧ, но ѿ вѣа родишасѧ.**
- ²⁰⁸ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 38: 19–20. Початок вірша звучить так: **ѡднѣсь бо...**
- ²⁰⁹ Книга Псалмів 3: 6.
- ²¹⁰ Парафраза Книги Псалмів 24 (25): 12. Пор.: **Ктѡ єсть чловѣкъ боѧйсѧ гдѧ;**
- ²¹¹ Фразу **ханаанъ ѡтрокъ** узято з Першої книги Мойсеевої: Буття 9: 25–26.
- ²¹² Неточна цитата з Книги Суддів 6: 12. Пор.: **гдѧ съ тобою, сильный крѣпостію.**
- ²¹³ Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 25.
- ²¹⁴ Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 32.
- ²¹⁵ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 54: 1 та з Послання св. ап. Павла до галатів 4: 27. Пор.: **Возвесѣлсѧ, неплоды, нераждающѧ.**
- ²¹⁶ Сковорода має на думці слова: **видѣвшѣ же сынове вѣтѣ дщѣри чловѣчн, ѿкъ доврѣ сѧтъ, поѧша сѣвѣ женѣ ѿ всѣхъ, ѿже извѣраша** (Перша книга Мойсеева: Буття 6: 2).
- ²¹⁷ Див.: Третя книга царств 1: 1–4.
- ²¹⁸ Див.: Книга Притч Соломонових 31: 10–32.
- ²¹⁹ Тобто на Кавказьких горах.
- ²²⁰ Книга Іова 39: 1.
- ²²¹ Парафраза Книги Псалмів 102 (103): 5. Пор.: **ѡбновѣтсѧ ѿкъ ѡрлѧ ѧность твоѧ.**
- ²²² Див. прим. 46 до діалогу «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)».
- ²²³ Парафраза Книги пророка Єзекїля 23: 8. Пор.: **ѿ тѣи растѣиша дѣвство єѧ.**
- ²²⁴ Трохи неточна цитата з Апокаліпсису 12: 14. Пор.: **ѿ данѧ быша женѣ двѧ крилѧ ѡрлѧ великагѡ.**
- ²²⁵ Євангелія від св. Луки 17: 32.
- ²²⁶ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 55: 8. Пор.: **Не сѧтъ бо совѣти моѧ ѿкоже совѣти вѧши.**
- ²²⁷ Фраза **землѧ живыхъ** кілька разів зринає в Біблії, уперше – в Книзі Псалмів 26 (27): 13.

²²⁸ Слово Єрусалим старі українські письменники зазвичай тлумачили в чотирьох сенсах. Наприклад, Дмитро Туптало зазначав: “По писмени, еже есть історически или повѣствователнѣ, Іерусалим сказуется град в Палестинѣ сущ. Аллигорически, еже есть иносказателнѣ, Іерусалим знаменуєт воюющую Церковь. Анагогически, еже есть вышним разумом, Іерусалим знаменуєт торжествующую горѣ Церковь. Тропологически же, еже есть нравоучителнѣ, Іерусалим знаменуєт душу человѣческую в жизни сей” [Туптало Д. Розыск о раскопнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 318–318 (зв.)].

²²⁹ Сковорода має на думці поняття *spiritualis res publica*. Слово *республіка* зринало в ході опису потойбічного світу в тих авторів, чию творчість Сковорода добре знав. Наприклад, Еразм Роттердамський писав: “Справді-бо, хіба то не найбільше щастя зображувати потойбічне життя з такою точністю, немов провів ти в цій республіці довгі роки...” [Еразм Роттердамський. Похвала глупоті. Домашні бесіди / Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. – Київ, 1993. – С. 74]. Латинські автори часом називали “республікою” також Церкву [див.: Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 243]. Та й перегодом, аж до Великої французької революції, як слушно зазначав Василь Зеньковський, значення слова *республіка* “далеко вибігало за рамки суто політичної сфери й було пов’язане із загальною вірою в торжество розуму в історичному русі, з вірою в можливість побудувати життя на раціональних засадах” [Зеньковський В. Русские мыслители и Европа. Критика европейской культуры у русских мыслителей. 2-е изд. – Париж, 1955. – С. 23].

²³⁰ У такій стилістиці старі українські письменники зазвичай описували рай, де немає ні “болѣзни, ни жажды, ни глада, ни смерти, но вѣчный свѣт непрестанный, день нескончаемый, покой, радость и веселіє” [Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 595 (зв.)].

²³¹ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 19: 26. Пор.: ѡу чловѣкъ сїе невозможно єсть.

²³² Пор.: “...Той самий слизький змії – перший зрадник нашого спокою, то ховався в одного кольору з ним траві, то, причаївшись у своїх норах, звиваючись сотнями кілець, не перестає переслідувати колись упалу нашу жінку. Зрозумій, що жінка – це плотяна частина чоловіка. Адже це наша Єва, через яку підступна змія спокушає наш дух смертоносними насоладами” [Еразм Роттердамський. Філософские произведения. – Москва, 1986. – С. 91].

²³³ П’ята книга Мойсеева: Повторення Закону 32: 32.

²³⁴ Парафраза Послання св. ап. Павла до євреїв 12: 15. Пор.: да не кій корень горѣсти, выспрь прозвѣаѣи, пакость сотвориѣтъ, и тѣмъ ѡсквернѣтсѣ мнози.

²³⁵ Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 19: 33–35.

²³⁶ Послання св. ап. Павла до Тіта 1: 15.

²³⁷ Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до Тіта 1: 15. Пор.: но ѡсквернѣсѣ ѡмъ и ѡмъ и совѣсть.

²³⁸ Сковорода має на думці слова: пѣсь возврати́сь на своѣ блѣвѣтнѣ (Друге соборне послання св. ап. Петра 2: 22).

²³⁹ Книга Псалмів 58 (59): 7.

²⁴⁰ Сковорода має на думці слова: пѣтѣмъ царскимъ поїдемъ, не совратѣмъ ни на дѣсно, ни на лѣво (Четверта книга Мойсеева: Числа 20: 17).

²⁴¹ Книга пророка Захарії 2: 6.

²⁴² Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 52: 11. Пор.: Ѡстѣпѣтѣ, Ѡстѣпѣтѣ, ѡзѣдѣтѣ Ѡсѣдѣ.

²⁴³ Трохи неточна цитата з Апокаліпсису 17: 1. Пор.: прѣиди, да покажѣ ти сѣдѣ лѣвѣдѣицы великіѣ.

²⁴⁴ Апокаліпсис 18: 2.

²⁴⁵ Книга пророка Наума 3: 1. Сковорода змінює тут пунктуацію.

²⁴⁶ Неточна цитата з Книги пророка Наума 3: 2. Пор.: **Гласъ вичей и гласъ трѣса колесъ, и конѣ текѹщи и колесницы шѹмѹщиѹ.** Слово кінника замість конѣ Сковорода по пам'яті вставив з наступного вірша: **и кінники ѿѹдѹща** (Книга пророка Наума 3: 3).

²⁴⁷ Книга пророка Наума 3: 5.

²⁴⁸ Неточна цитата з Книги пророка Наума 3: 6. Пор.: **и возвергѹ на тѣ ѡгнѹшеніе по нечистотѹмъ твоимъ, и положѹ тѣ въ прѣтчѹ.**

²⁴⁹ Парафраза П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 29: 23. Пор.: **ѡпровержесѣ содѡмѹ.**

²⁵⁰ Євангелія від св. Луки 17: 32.

²⁵¹ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 2: 15.

²⁵² Фраза **мочѹщійсѣ къ стѣнѣ** кілька разів зринає в Біблії. Див., наприклад: **даже до мочѹщигосѣ къ стѣнѣ** (Перша книга царств 25: 22).

²⁵³ Неточна цитата з Книги пророка Амаса 8: 13. Пор.: **ѡскѹдѣють дѣвѹ двѣрыѹ.**

²⁵⁴ Парафраза Книги пророка Ісаї 60: 1. Пор.: **Свѣтїсѣ, свѣтїсѣ іерлїме.**

²⁵⁵ Книга пророка Ісаї 60: 4.

²⁵⁶ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 60: 4. Пор.: **сѣ, прїидѡша всѣ сынове твоѣ и здалѣча, и дцѣри твоѣ на рѣмѣхѹ възмѹтсѣ.**

²⁵⁷ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 60: 8. Пор.: **Ки сѣть, иже ѡкѡ ѡблаци летѣтъ, и ѡкѡ голѹбіє со птѣнцѹ ко мнѣ;**

²⁵⁸ Книга пророка Ісаї 60: 11.

²⁵⁹ Книга пророка Ісаї 60: 5.

²⁶⁰ Книга пророка Ісаї 35: 1.

²⁶¹ Неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: **кто дасть ми крилѣ ѡкѡ голѹбїнѣ; и полечѹ.**

²⁶² Парафраза або Книги пророка Ісаї 40: 4 (пор.: **и вѣдѹтъ всѣ стрѡпштнаѣ въ прѣво, и ѡстрѣѣ въ пѣти глѣдки**), або Книги пророка Ісаї 42: 16 (пор.: **сѡтвориѹ ѡмѹ тмѹ во свѣтъ и стрѡпштнаѣ въ прѣваѣ**), або Євангелії від св. Луки 3: 5 (пор.: **и вѣдѹтъ стрѡпштнаѣ въ прѣваѣ, и ѡстрѣѣ въ пѣти глѣдки**).

²⁶³ Парафраза Книги пророка Єремїї 32: 39. Пор.: **даѹмъ ѡмѹ пѣть ѡнѹ.**

²⁶⁴ Сковорода має на думці звернене до Христа питання фарисея Никодима: **Глагола къ немѹ нїкодїмѹ: кѡкѡ мѡжетъ чѡлѡвѣкъ родїтисѣ старѹ сѹй; єда мѡжетъ вторѡє внїти во ѹтрѡбѹ матѣре своєѣ и родїтисѣ;** (Євангелія від св. Івана 3: 4).

²⁶⁵ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 1: 12. Пор.: **сѣѹщее сѣѹ по рѡдѹ.**

²⁶⁶ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 53: 8 та Дій св. апостолів 8: 33. Пор.: **рѡдѹ же єгѡ кто ѡповѣсть;**

²⁶⁷ Див.: Третя книга Мойсеева: Левит 17: 3, 8, 10, 13; 22: 18; 24: 15; Четверта книга Мойсеева: Числа 9: 10. Пор.: Книга пророка Єзекіїля 14: 4, 7.

²⁶⁸ Парафраза Євангелії від св. Івана 8: 23. Пор.: **И рече ѡмѹ: вѹ ѿ нїжнихѹ єстѣ, азѹ ѿ вышнихѹ єсмѹ.**

²⁶⁹ 22-а байка Сковороди має назву «Навоз и Алмаз».

²⁷⁰ Фраза **камень краєдѡльный** (**краєдѡленѹ**) зринає в Книзі Йова 38: 6, у Книзі пророка Ісаї 28: 16, у Першому соборному посланні св. ап. Петра 2: 6 та в Посланні св. ап. Павла до ефесян 2: 20.

²⁷¹ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 1: 11. Пор.: **да прѡрастїтъ зѣмѣѹ вылїє травнѡє, сѣѹщее сѣѹ по рѡдѹ и по подѡбіѹ.**

- ²⁷² Парафраза Книги пророка Ісаї 58: 11. Пор.: *и кѡсти твоѡ прозѡбнѡтъ ѡкѡ травѡ.*
- ²⁷³ Фраза *въ рѡды родѡвъ* зринає в Книзі Юдити 8: 32, у Книзі Ісуса, сина Сирахового 39: 12, у Книзі пророка Ісаї 34: 17; 51: 8, у Книзі пророка Іоїля 3: 20 та в Євангелії від св. Луки 1: 50.
- ²⁷⁴ Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 2: 12. Пор.: *Злѡто же ѡбылѡ землѣ добрѡе: и тѡмш ѣсть андрѡзѡ.*
- ²⁷⁵ Євангелія від св. Луки 15: 6, 9.
- ²⁷⁶ Див. прим. 391 до діалогу «Сумфонія, нареченная Книга Асхань».
- ²⁷⁷ Євангелія від св. Івана 6: 35, 51.
- ²⁷⁸ Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 1. Пор.: *Ѧзѡ цвѣтѡтъ пѡльный и крѣнѡ ѡдѡблѡный.*
- ²⁷⁹ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 12.
- ²⁸⁰ Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 12. Пор.: *цвѣти ѡбнѡшѡлѡ на землѣ.*
- ²⁸¹ Фраза *во врѣмѡ* ѡдно дуже часто зринає в Біблії, уперше – у П'ятій книзі Мойсеевій: Повторення Закону 1: 9. Крім того, нею розпочинаються євангельські читання в «Молитвослові».
- ²⁸² Євангелія від св. Луки 1: 38.
- ²⁸³ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 26: 18. Пор.: *гдѣ, во чрѣвѣ прѣлѡхомѡ и повоиѡхомѡ, и родиѡхомѡ дѡхѡ спѣлѡ твоєгѡ.*
- ²⁸⁴ Євангелія від св. Івана 1: 14.
- ²⁸⁵ Перша книга Мойсеева: Буття 2: 7.
- ²⁸⁶ Див. прим. 229.
- ²⁸⁷ Фразу *сѡетѡ сѡетствѣй* узято з Книги Екклесіястової 1: 2; 12: 8.
- ²⁸⁸ Книга Псалмів 32 (33): 4.
- ²⁸⁹ Книга Псалмів 142 (143): 5.
- ²⁹⁰ Книга Псалмів 103 (104): 4; Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 5.
- ²⁹¹ Книга пророка Ісаї 43: 13.
- ²⁹² Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Ѧ** *врѣмѡ сотворѣнѡ ѣсѣ тѡ, ѡкоже и Ѧзѡ* (Книга Іова 33: 6).
- ²⁹³ Мабуть, Сковорода має на думці Кіферіду (лат. *Cytheris*) – славетну мімічну акторку, котра була коханкою Марка Антонія, а перед тим – поета Гнея Корнелія Галла. Цей останній оспівав її у своїх любовних елегіях під ім'ям Лікоріди. Про Кіферіду писав також Ціцерон у «Друтій філіппіці проти Марка Антонія» та інші.
- ²⁹⁴ Парафраза Книги Псалмів 115 (116): 2. Пор.: *всѡкѡ чѡловѣкѡ лѡжѡ.* Див. також: Послання св. ап. Павла до римлян 3: 4.
- ²⁹⁵ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Івана 3: 7. Останнє слово має форму: *свѣшѣ.*
- ²⁹⁶ Це – емблематичний образ “небесної”, або “внутрішньої людини”, яка злітає високо в небо, тримаючи в руці “абетку світу” [див.: *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й передне слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 250].
- ²⁹⁷ Сковорода має на думці слова: *Прѣїде ійсѡ двѣремѡ затворѣннѡмѡ* (Євангелія від св. Івана 20: 26).
- ²⁹⁸ Парафраза Пісні над піснями 5: 12. Пор.: *ѡчи ѣгѡ ѡкѡ голѡбнѣцы.*
- ²⁹⁹ Сковорода має на думці емблематичний образ горлиці. Див. прим. 466 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».
- ³⁰⁰ Гр. *πελαργός* – ‘лелека’. Про лелеку як символ вдячності див. прим. 15 до притчі «Благодарный Еродій».
- ³⁰¹ Сковорода має на думці емблематичний образ журавля-сторожа. Див., наприклад, 564-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Журавль, держащий ногою

камень» (підпис: “Дабы кто внезапно на меня не напал. Трудно меня найти спящего. Не improvise”) [Емлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 142–143]. Цей образ є також у трактаті Касіяна Саковича «Арістотелівські проблеми» [див.: Сакович К. Арістотелівські проблеми // Пам’ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 411], у славетній київській емблематичній збірці «Иѡѡка ієрополітика»: “Служащій многим многи имат труды. / Нѣсть он свой и всѣх имат аки уды. / Всѣм служит и всѣм дает совѣт здравый / О всѣх бодрствуя, аки страж жоравый” [Чижевський Д. Український літературний барок: нариси / Підготовка тексту та мовна редакція Леоніда Ушкалова; вступна стаття Олексі Мишанича. – Харків, 2003. – С. 341], в учительному трактаті Семена Климовського «О правосудію началствующих, правдѣ и бодрости их» [див.: Климовський С. О правосудію началствующих, правдѣ и бодрости их // Барокова поезія Слобожанщини / Упорядкування, передмова, примітки та коментарі Леоніда Ушкалова. – Харків, 2002. – С. 125], в «Енеїді» Івана Котляревського (“Цесарці ходять журавлями, / Цирцеї служать за гусар / І в острові тім сторожами” [Котляревський І. Енеїда // Котляревський І. Повне зібрання творів. – Київ, 1969. – С. 118]) тощо. Його відлуння є й у народній творчості. Пор. приказку: “Стоїт, як журавель на варті” [Франко, № 12422].

³⁰² Парафраза Апокаліпсису 14: 2. Пор.: **И** слышахъ гласъ съ небесѣ, ѡкв гласъ водѣ многихъ и ѡкв гласъ грѣма велика.

³⁰³ Євангелія від св. Івана 3: 8.

³⁰⁴ Парафраза Книги Псалмів 8: 5. Пор.: что ѣсть человекъ, ѡкв помниши єго;

³⁰⁵ Парафраза Книги Псалмів 8: 7. Пор.: и поставилъ єси єго надъ дѣлы рѣкъ твоєѡ.

³⁰⁶ Сковорода має на думці слова: **П**амать прѣвнихъ съ похвалами: **и**ма же нечестивыхъ **о**угасѣтъ (Книга Притч Соломонових 10: 7).

³⁰⁷ Парафраза Другої книги Мойсеевої: Вихід 3: 15. Пор.: сѣ моє ѣсть **и**ма вѣчноє и **п**амать родѡвъ родѡмъ.

³⁰⁸ Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 39: 7–20. Історія Йосифа та Пентефрієвої дружини стала сюжетом відомої драми Лаврентія Горки «Йосиф патріарха» (1707–1708 рр.).

³⁰⁹ Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 27: 27.

³¹⁰ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 25: 28. Пор.: **И** возлюбѣ ісаакъ ісаву, ѡкв ловѣтва єго бѣше брѣшно ємѣ: рѣвѣкка же любѣлаше іаковѣ.

³¹¹ Книга пророка Наума 3: 1.

³¹² Неточна цитата з Книги пророка Наума 3: 1. Пор.: **О**, грядѣ кровей, весь живый, полнъ неправды! не ѡсѣжетъ ловѣтва.

³¹³ Книга пророка Даниїла 10: 5.

³¹⁴ Неточна цитата з Книги Псалмів 8: 2. Пор.: взѣтъ великолѣпіє твоє превѣше нѣсъ.

³¹⁵ Книга Псалмів 32 (33): 11.

³¹⁶ Парафраза або Першої книги царств 10: 6 (пор.: снідетъ на тѣ дѣхъ гдѣнь), або Євангелії від св. Луки 1: 35 (пор.: дѣхъ стѣи найдѣтъ на тѣ).

³¹⁷ Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 45.

³¹⁸ Книга Псалмів 32 (33): 4.

³¹⁹ Євангелія від св. Івана 3: 6.

³²⁰ Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 27: 27.

³²¹ Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 41: 4.

³²² Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 24: 28. Пор.: ідѣже бо ѡще бѣдетъ трѣпъ, тѣмъ соверѣтъсѣ **о**ри. Див. також: ідѣже тѣло, тѣмъ соверѣтъсѣ и **о**ри (Євангелія від св. Луки 17: 37).

³²³ Див. прим. 386 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».

³²⁴ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 22.

³²⁵ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 46: 11. Пор.: **П**ризыва́и ѿ востѣкъ пти́цѹ.

³²⁶ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 30: 17. Пор.: **О**ко рѣга́ющеся ѡтцѹ ѿ досажда́юще старости ма́терни, да и́сторгни́тъ є́ вранове ѿ дѣвѣи ѿ да снѣда́тъ є́ птенцы ѿри.

³²⁷ Трохи неточна цитата з П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 32: 11. У Біблії останнє слово має форму: возжелѣ.

³²⁸ Парафраза Книги Псалмів 103 (104): 4. Пор.: **т**ворѣи а́гглы своѣ дѣхи.

³²⁹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: ѿ не о́знихъ сотвори́ сѣа вѣтъ, ѿ чело́вѣкъ ро́дѣ такъ вы́стъ (Друга книга маккавейська 7: 28).

³³⁰ Книга Псалмів 39 (40): 9.

³³¹ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 1: 26. Пор.: посре́дѣ же ва́съ стоѣтъ, є́гѹже вы не вѣ́сте.

³³² Євангелія від св. Матвія 1: 23.

³³³ Фраза ко в́ре́мѣ своє часто зринає в Біблії, вперше – у Третій книзі Мойсеевій: Левит 26: 4.

³³⁴ Див. прим. 42 до діалогу «Сумфонія, нареченная Книга Асхань».

³³⁵ Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 2: 6. Пор.: и́сточникъ же и́схожда́ше и́зъ земли ѿ напа́ше всѣ ли́це земли.

³³⁶ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 58: 11–12. Пор.: кѣсти твоѣ о́утѣни́ють, ѿ вѣдѣтъ ѡ́къ вертогра́дѣ напо́енъ, ѿ ѡ́къ и́сточникѣ, є́мѹже не ѡ́скѣдѣ вода: ѿ кѣсти твоѣ прозѣвѣтъ ѡ́къ трава, ѿ развѣтъють, ѿ наслѣда́тъ ро́ды родѣвъ. **И** сози́ждѣтъся пѣстыни твоѣ вѣчныа, ѿ вѣдѣтъ ѡ́сновѣниа твоѣ вѣчнаа родѣмъ родѣвъ: ѿ прозовѣши́ся зда́тель ѡ́градѣ, ѿ сте́зи твоѣ посре́дѣ о́упокѣни.

³³⁷ Див. розмову Ісуса із самарянкою про живу воду в Євангелії від св. Івана 4: 10–15.

³³⁸ Неточна цитата з Другої книги царств 23: 15. Пор.: ктѣ напои́тъ мѣа водо́ю;

³³⁹ Сковорода має на думці слова: **И** ѡ́сифови рече: ѿ влѣвѣниа ѓдѣа земля є́гѹ, ѿ красѣтъ невѣсныхъ ѿ росы (П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 33: 13).

³⁴⁰ Парафраза Книги Псалмів 132 (133): 2–3. Пор.: **И**а́къ мѣро на главѣ, сходя́щее на брадѣ, брадѣ а́арѣню, сходя́щее на ѡ́меты ѡ́дежды є́гѹ: ѡ́къ роса а́арѣмѣскаа сходя́щая на горы сѣѡнскѣа.

³⁴¹ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 7: 38. Пор.: рѣки ѿ чрѣва є́гѹ исте́кѣтъ.

³⁴² Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 5: 1. Перше слово у Біблії має форму: **В**нидо́хъ.

³⁴³ Трохи неточна цитата з Книги Йова 38: 2. Пор.: ктѣ сѣи скрыва́и ѿ мене́ совѣтъ, соде́ржаи же глаго́лы въ се́рдцы, мене́ же ли ми́нѣтъ о́утѣити;

³⁴⁴ Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 31. Пор.: ѡ́ста́витъ чело́вѣкъ ѡ́тца своєго ѿ ма́терѣ, ѿ при́лѣпѣтъсѣ къ женѣ своєй.

³⁴⁵ Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 2: 23. Пор.: сѣ, ни́ѣ ко́сть ѿ ко́стей мои́хъ ѿ плѣтъ ѿ плѣти моєѣ.

³⁴⁶ Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 31. Пор.: ѿ вѣдѣтъ двѣ въ плѣтъ є́динѣ.

³⁴⁷ Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 5: 2. Пор.: ѡ́вѣрзи ми́, се́стры моѣ.

³⁴⁸ Парафраза Книги пророка Єзекиїля 44: 2. Пор.: сѣа вратѣ за́ключѣнна вѣдѣтъ ѿ не ѡ́вѣрзѣтъсѣ, ѿ ни́ктоже про́йде́тъ ѿ ни: ѡ́къ ѓдѣ вѣтъ и́лѣвъ вни́де́тъ ѿ ни, ѿ вѣдѣтъ за́ключѣнна.

³⁴⁹ Друге послання св. ав. Павла до коринтян 12: 2.

³⁵⁰ Послання св. ав. Павла до євреїв 4: 14.

³⁵¹ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 6: 42. Пор.: *ка́кво ѿ́во глѣтъ сѣй, ѿ́кво съ нѣсѣ снидѣхъ.*

³⁵² Євангелія від св. Івана 6: 43.

³⁵³ Євангелія від св. Івана 10: 7, 9.

³⁵⁴ Євангелія від св. Луки 17: 32.

³⁵⁵ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *Ѡ́трочѧ плѧ́чѣеѣѧ въ ковчѣжцѣ, ѧ поцадѣ ѣ́ дцѣрь фараѡ́нѧ, ѧ рече: Ѡ́ дѣтѣй ѣ́врѣйскихъ сѣ́ (Друга книга Мойсеева: Вихід 2: 6).*

³⁵⁶ Сковорода має на думці слова: *И́ испѣсти́ змѣй за женѡ́ю нѣ́ ѡ́стѣть своѣхъ во́дѧ ѿ́кво рѣ́кѧ, да ѿ́ въ рѣ́цѣ́ потопѣтъ́ (Апокаліпсис 12: 15).*

³⁵⁷ Сковорода має на думці слова Євангелії від св. Матвія 22: 12. Пор.: *дрѣ́же, ка́кво вше́лъ є́си сѣ́мѧ не ѧ́мѣй ѡ́дѣ́ѧнѧ бра́нна;*

³⁵⁸ Трохи неточна цитата з Книги пророка Єремії 9: 1. Пор.: *ѧ плѧ́чѣѧ де́нь ѧ но́чь.*

³⁵⁹ Неточна цитата з Плачу Єремії 1: 6. Пор.: *И́ Ѡ́ѧѧ Ѡ́ дцѣ́ре сѣ́ѡни всѧ́ лѣ́пѡта є́ѧ.*

³⁶⁰ Неточна цитата з Книги пророка Єремії 9: 2. Пор.: *всѣ́ лю́бѡдѣ́йствѡтъ́.*

³⁶¹ Пісня над піснями 5: 6.

³⁶² Сковорода має на думці слова: *Ѡ́дождѣтъ́ на грѣ́шники сѣ́ти: ѡ́гнь ѧ́ жѡ́пелъ, ѧ́ дѡ́хъ вѣ́ренъ ча́сть ча́ши ѧ́хъ (Книга Псалмів 10 (11): 6).*

³⁶³ Фраза *мѡ́щѧ́йѣѧ* къ *стѣ́нѣ́* кілька разів зринає в Біблії. Див., наприклад: *да́же до мѡ́щѧ́гѡѧ къ стѣ́нѣ́ (Перша книга царств 25: 22).*

³⁶⁴ Сковорода має на думці слова: *те́рнѣ́ ѧ́ волѣ́ць вознѣ́кнѡтъ́ на тре́бѣнихъ ѧ́хъ (Книга пророка Осії 10: 8).*

³⁶⁵ Див. прим. 76 до діалогу «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)».

³⁶⁶ Книга Псалмів 141 (142): 5.

³⁶⁷ Книга пророка Єремії 4: 25.

³⁶⁸ Парафраза Книги Псалмів 13 (14): 3. Пор.: *Всѣ́ ѡ́клонѣ́шѧѧ, вкѡ́пѣ́ неключѣ́ни вѣ́ша.*

³⁶⁹ Пісня над піснями 2: 14.

³⁷⁰ Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 5. Пор.: *ѿ́кво ѡ́звѣ́ѧ (є́смѧ) лю́бѡвѣ́ю.*

³⁷¹ Парафраза Євангелії від св. Луки 1: 39. Пор.: *ѧ́де въ го́рѧѧ со́ тѣ́ѧнѣ́мѧ.*

³⁷² Євангелія від св. Луки 17: 32.

³⁷³ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 1: 1. Пор.: *ѧ на пѣ́тѧ грѣ́шныхъ не́ стѧ́.*

³⁷⁴ Сковорода має на думці слова: *ѧ́мже во́тъ чре́во, ѧ́ сла́ва въ стѡ́дѣ́ ѧ́хъ, ѧ́же зе́мѧѧ́ мѡ́дрствѡ́тъ (Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 19).*

³⁷⁵ Книга Притч Соломонових 1: 20.

³⁷⁶ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 23: 31. Пор.: *Не ѡ́пѣ́ѧѣ́теѧ вѣ́нѡ́мъ, но вѣ́сѣ́дѧ́те ко чѡ́лѡвѣ́кѡмъ прѣ́ѧѧмъ, ѧ́ вѣ́сѣ́дѧ́те во про́хѡ́дѣ́хъ.*

³⁷⁷ Сковорода має на думці слова: *И́ не ѡ́пѣ́ѧѣ́теѧ вѣ́нѡ́мъ, въ не́мже є́сть вѡ́дѧ́: но па́че ѧ́спѡлѧ́йтеѧ дѡ́мъ (Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 18).*

³⁷⁸ Див.: Євангелія від св. Івана 13: 1–11.

³⁷⁹ Див.: Друга книга Мойсеева: Вихід 12: 21–28.

³⁸⁰ Парафраза Євангелії від св. Луки 19: 22. Пор.: *Ѡ́ ѡ́стѣть твоѣ́хъ сѡ́ждѧ́ ти.*

³⁸¹ Неточна цитата з Другої книги Мойсеевої: Вихід 20: 10. Пор.: *сѡ́бѡ́ѧа гѡ́ѧ вѣ́ѧ твоѡ́мѧ́.*

³⁸² Очевидно, Сковорода має на думці слова: *ѧ́ сохрѧ́нѣ́те сѡ́бѡ́ѧѧ́, ѿ́кво стѧ́ сѣ́ѧ є́сть гѡ́ѧ ѧ́ вѧ́мъ: ѡ́сквернѣ́ѧѧ ѿ́ сме́ртѣ́ю ѡ́мре́тъ (Друга книга Мойсеева: Вихід 31: 14).*

³⁸³ Парафраза Євангелії від св. Матвія 5: 39. Пор.: *ѧ́ще тѧ́ ктѡ́ ѡ́дѧ́рѣ́тъ въ де́снѡ́ю твою́ лѧ́нѣ́ѧ, ѡ́брати́ є́мѧ́ ѧ́ дрѡ́ѧѧ́.*

³⁸⁴ Парафраза Євангелії від св. Матвія 10: 16. Пор.: *вѣ́дѣ́те ѡ́́во мѡ́дри ѿ́кво змѣ́ѧ́.*

- 385 Сковорода має на думці слова: *да продѣстѣ рѣзъ своѣ, ѿ кѣпитѣ ножѣ* (Євангелія від св. Луки 22: 36).
- 386 Див.: Четверта книга Мойсеева: Числа 25: 7–8.
- 387 Сковорода має на думці слова: *тѣмъ снѣдѣтъ сынове їлєвы хлѣбѣ свой нечїстѣ во ѡзыцѣхъ, ѡможе разсыпѡ ѿ* (Книга пророка Єзекїїля 4: 13).
- 388 Парафраза Книги Ісуса Навина 10: 12. Пор.: *да станетѣ сѡлнце прѣмѡ гавѡнѣ*.
- 389 Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 38 (39): 5. Пор.: *скажи ми, гдѣ, кончинѣ моѣ ѿ числѣ днѣй моїхъ, коє єсть, да разѣмѣю*.
- 390 Перша книга Мойсеева: Буття 1: 5, 8, 13, 19, 23, 31.
- 391 Очевидно, це парафраза Євангелії від св. Луки 24: 25. Пор.: *ѡ несмысленнаѣ ѿ кѡснаѣ сѣрдцѣмъ*.
- 392 Книга Псалмів 8: 5.
- 393 Книга Псалмів 143 (144): 4.
- 394 Цей образ узято з Книги Псалмів 114 (115): 8. Пор.: *Благождѣ прѣдъ гдѣмъ во странѣ живѣхъ*.
- 395 Фраза *на небесѣ ѿ на землѣ* зринає в Книзі пророка Даниїла 6: 27, у Книзі пророка Іоїля 2: 30 та в Апокаліпсисі 5: 13.
- 396 Книга Псалмів 18 (19): 5.
- 397 Книга Псалмів 103 (104): 2.
- 398 Парафраза Книги пророка Ісаї 40: 12. Пор.: *Ктѣ ѡзмѣри гѡрстїю водѣ ѿ нѣбо пѣдїю ѿ всю землю гѡрстїю*;
- 399 Парафраза Книги Притч Соломонових 9: 1. Пор.: *Прѣмѣдрѡстѣ создѣ сѣбѣ дѡмѣ ѿ ѡутвердѣ столпѡвѣ сѣдѣмъ*.
- 400 Книга Псалмів 71 (72): 5.
- 401 Парафраза Книги Псалмів 18 (19): 2. Пор.: *Небесѣ повѣдають сѣмѣ бжїю*.
- 402 Сковорода має на думці слова: *сѣмѣ вѣ вышнихъ вѣхъ* (Євангелія від св. Луки 2: 14).
- 403 Парафраза Книги Псалмів 44 (45): 2. Пор.: *ѡрыгнѣ сѣрдцѣ моє сѡво блѣго*.
- 404 Євангелія від св. Луки 2: 12.
- 405 Очевидно, Сковорода має на думці слова: *пѣче всѣхъ сынѡвѣ чѡловѣческихъ* (Книга пророка Ісаї 53: 3).
- 406 Євангелія від св. Матвія 2: 9.
- 407 Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 2: 10. Пор.: *сѣ во, блѣговѣствѡю вѣмѣ рѣдѡстѣ вѣлїю*.
- 408 Сковорода має на думці слова: *їже ѡбратїса ѿмѣ ѡ плѣчи вѣ рѣдѡстѣ* (Книга Естер 9: 22).
- 409 Парафраза Книги пророка Ісаї 44: 23. Пор.: *Возвесѣлїтѣсѣ, небесѣ, ѡкѡ помїлова вѣтъ їмѣ: вѡстрѣбїтѣ, ѡсновѣнїѣ земнѣѣ*.
- 410 Книга Псалмів 95 (96): 2.
- 411 Парафраза Книги Псалмів 117 (118): 24. Пор.: *Сѣй дѣнь, єгѡже сотворї гдѣ, возрѣдѣмѣ ѿ возвесѣлїмѣ вѣ днь*.
- 412 У Книзі Псалмів 67 (68): 18 зринає фраза *колѣснїца бжїѣ*.
- 413 Книга пророка Ісаї 33: 17.
- 414 Див.: Друга книга Мойсеева: Вихід 14: 23–28.
- 415 Фразу “пѣснь побѣдная” взято з церковних піснеспівів. Пор.: “Пою Спасителю побѣдную пѣснь” [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 8 (зв.)].
- 416 Неточна цитата з Книги Псалмів 19 (20): 8. Пор.: *Сїн на колѣснїцахъ, ѿ сїн на кѡнѣхъ*.
- 417 Друга книга Мойсеева: Вихід 15: 10.

- ⁴¹⁸ Сковорода має на думці слова: востокъ ѿмъ (Книга пророка Захарії 6: 12).
- ⁴¹⁹ Євангелія від св. Матвія 2: 9.
- ⁴²⁰ Книга Ісуса Навина 10: 12.
- ⁴²¹ Книга Ісуса Навина 10: 13.
- ⁴²² Очевидно, Сковорода має на думці слова: Премѣдрость во ісхѣдѣхъ поѣтсѧ (Книга Притч Соломонових 1: 20).
- ⁴²³ Сковорода має на думці слова: воставъ, пѣтрѣ, заколи ѿ ѿждѣ (Дії св. апостолів 10: 13). Див. також: Дії св. апостолів 11: 7.
- ⁴²⁴ Очевидно, Сковорода має на думці слова: єдинъ гдѣ, єдина вѣра, єдино крѣщеніє (Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 5).
- ⁴²⁵ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 100 (101): 8. Пор.: Воѣтрѣа ізбѣвѣхъ всѧ грѣшныѧ землѣ.
- ⁴²⁶ Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: плѣтъ не пользѣтъ ничтѣмѣ.
- ⁴²⁷ Парафраза Книги Псалмів 103 (104): 4. Пор.: творѣи ѧглы своѧ дѣхѣ.
- ⁴²⁸ Очевидно, Сковорода алегорично трактує тут Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 14, де янголи названі “служебними духами” (служебніи дѣси).
- ⁴²⁹ Парафраза Євангелії від св. Матвія 24: 7. Пор.: ѡподобѣю єго мѣжъ мѣдрѣ, ѧже созда хрѣстииѧ своѧ на кѧмени.
- ⁴³⁰ Очевидно, Сковорода має на думці слова: ізыди ѿ землѣ твоеѧ ѿ рѣда твоегѡ ѿ домѣ ѡтцѧ твоегѡ (Дії св. апостолів 7: 3).
- ⁴³¹ Парафраза Книги Псалмів 44 (45): 11. Пор.: Слыши, дщи, ѿ вѣждѣ, ѿ приклони ѡхо твоѣ, ѿ забѣди мѣди твоѧ ѿ домѣ ѡтцѧ твоегѡ.
- ⁴³² Книга Притч Соломонових 1: 20.
- ⁴³³ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 8: 35. Пор.: ісхѣди во мой ісхѣди животѣ.
- ⁴³⁴ Парафраза Книги Притч Соломонових 30: 18–19. Пор.: не вѣмѣ: слѣдѣ ѡрѣа парѣца (по воздѣхѣ).
- ⁴³⁵ Див.: Книга пророка Даниїла 3: 1.
- ⁴³⁶ Див. прим. 386 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».
- ⁴³⁷ Трохи неточна цитата з Книги Йова 39: 27. Пор.: Твоимѣ же ли повелѣнимѣ возноситсѧ ѡрѣлѣ.
- ⁴³⁸ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до филип'ян 2: 16. Пор.: не вѣтцѣ текѣхѣ.
- ⁴³⁹ Сковорода має на думці слова: не вѣмѣ: слѣдѣ ѡрѣа парѣца (по воздѣхѣ) ѿ пѣти змѣа (ползѣца) по кѧмени (Книга Притч Соломонових 30: 18–19).
- ⁴⁴⁰ Книга пророка Ісаї 40: 6.
- ⁴⁴¹ Трохи неточна цитата з Книги пророка Аввакума 3: 19. Пор.: Гдѣ бѣтъ мой сіла молѣ, ѿ ѡчиіиітъ нѣзѣ мой на совершѣніє, ѿ на высѣклѣ возвѣдитъ мѣ, єже повѣдити мѣ въ пѣсни єгѡ.
- ⁴⁴² Неточна цитата з Книги пророка Аввакума 3: 19. Пор.: повѣдити мѣ въ пѣсни.
- ⁴⁴³ Схожий вислів є, наприклад, в «Енеїді» Вергілія (XI, 513–514): “ipse ardua montis / per deserti iugo superans adventat ad urbem” (у перекладі Михайла Білика: “а сам по стрімких, недоступних / Пнеться верхах і підходить під місто” [Публії Вергілій Марон. Енеїда / З латинської переклав Михайло Білик; переклад звірив і зредагував Борис Тен. – Київ, 1972. – С. 252]) чи в поемі Лукреція «Про природу речей» (VI, 469): “montis cum ascendimus altos” (у перекладі Андрія Содомори: “сходим на гори високі” [Тім Лукрецій Кар. Про природу речей / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1988. – С. 161]).
- ⁴⁴⁴ Сковорода має на думці слова: ѿ свѣтъ во тѣмѣ свѣтитсѧ (Євангелія від св. Івана 1: 5).

⁴⁴⁵ Див. прим. 38 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».

⁴⁴⁶ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **ѿ**коже слышахомъ, та́кѡ и вѣдѣхомъ во градѣ гдѣ силъ, во градѣ бѣа́ нашегѡ: бѣ́тъ ѡсновѣ и въ вѣ́кѣхъ (Книга Псалмів 47 (48): 9).

⁴⁴⁷ Парафраза Книги пророка Ісаї 60: 20. Пор.: **исполнятся дніе рыданіа твоегѡ**.

⁴⁴⁸ Трохи неточна цитата з Книги пророка Михея 4: 2. Пор.: **прїидите, възведемъ на горѣ гдѣню** (Книга пророка Ісаї 2: 3).

⁴⁴⁹ Книга Псалмів 43 (44): 10; 59 (60): 12.

⁴⁵⁰ Фразу **даждь намъ помощь** узято з Книги Псалмів 59 (60): 13; 107 (108): 13.

⁴⁵¹ Книга Притч Соломонових 8: 35.

⁴⁵² Євангелія від св. Івана 3: 7.

⁴⁵³ Книга Притч Соломонових 1: 20.

⁴⁵⁴ Євангелія від св. Луки 17: 32.

⁴⁵⁵ Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 15 (зв.).

⁴⁵⁶ Книга Рут 2: 8; Книга Псалмів 44 (45): 11.

⁴⁵⁷ Очевидно, це парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 28. Пор.: **да въздѣтъ бѣ́тъ всѣ́хъ**.

⁴⁵⁸ Книга пророка Ісаї 61: 10.

⁴⁵⁹ Книга пророка Ісаї 61: 10.

⁴⁶⁰ Сковорода має на думці Христові слова: **мѣти моѡ и братѣа моѡ сїи сѣтъ, слышати слово вѣ́їе, и творѣти є** (Євангелія від св. Луки 8: 21).

⁴⁶¹ Можливо, Сковорода має на думці слова: **и веселися съ женоѡ** (Книга Притч Соломонових 5: 18).

⁴⁶² Див.: **Нарцы премѣдрость сестрѣ тѣбѣ вы́ти** (Книга Притч Соломонових 7: 4).

⁴⁶³ Див.: **Братѣ ѡ́ братѣа помогаемъ** (Книга Притч Соломонових 18: 19).

⁴⁶⁴ Див.: Євангелія від св. Луки 11: 5.

⁴⁶⁵ Див.: Перша книга царств 25: 18.

⁴⁶⁶ Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 14: 18.

⁴⁶⁷ Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 18: 8.

⁴⁶⁸ Сковорода має на думці слова: **и раздѣли всѣ́мъ людемъ на всю́ силѣ ѿлеѡ ѡ́ дана да́же до вирѣвѣи, и ѡ́ мѣжа да́же до жены, коє́мѣждо по ѡ́крѣхъ хлѣ́ба, и по чѣсти печѣнагѡ мѣ́са, и по сквѣрадно́мѣ миннѣ** (Друга книга царств 6: 19).

⁴⁶⁹ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 67 (68): 19. Останнє слово має форму: **плѣ́нѣ**. Див. також: **возше́дъ на высотѣ, плѣ́нилъ є́си плѣ́нѣ** (Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 8).

⁴⁷⁰ Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 42: 25–28.

⁴⁷¹ Див.: Третя книга царств 10: 13.

⁴⁷² Див.: Євангелія від св. Матвія 14: 21; Євангелія від св. Марка 6: 44; Євангелія від св. Луки 9: 14.

⁴⁷³ Див.: Євангелія від св. Матвія 2: 11.

⁴⁷⁴ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **ни є́динѣ мѣ́жѣ тѣ́хъ звѣ́нныхъ вѣ́ситъ моѡѣ вѣ́черї: мнѡ́зи бо сѣ́тъ звѣ́ни, мѣ́лѡ же ѿзвѣ́рнныхъ** (Євангелія від св. Луки 14: 24).

⁴⁷⁵ Книга Псалмів 35 (36): 9.

⁴⁷⁶ Книга пророка Ісаї 31: 9.

⁴⁷⁷ Євангелія від св. Луки 14: 15.

⁴⁷⁸ Книга Притч Соломонових 9: 1.

⁴⁷⁹ Перша книга Мойсеева: Буття 43: 34.

⁴⁸⁰ Євангелія від св. Матвія 26: 27.

- ⁴⁸¹ Євангелія від св. Луки 24: 35.
- ⁴⁸² Пісня над піснями 2: 5.
- ⁴⁸³ Неточна цитата з Пісні над піснями 2: 3. Пор.: под сѣнь єгѡ восхотѣхъ.
- ⁴⁸⁴ Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 18: 19. Пор.: Брѣтъ ѿ брѣта помогаємъ, ѡкш градъ твѣрдъ.
- ⁴⁸⁵ Неточна цитата з Пісні над піснями 6: 2. Пор.: Дѣтъ брѣтъ моємѣ и брѣтъ мой мнѣ.
- ⁴⁸⁶ Книга пророка Ісаї 44: 20.
- ⁴⁸⁷ Див., наприклад: Не мѣртвѣи восхвалѣтъ тѣ, гдѣи, нижє всѣ низходѣщїи во ѡдъ: но мы живїи благословїмъ гда ѡнѣи до вѣка (Книга Псалмів 113 (114): 25–26).
- ⁴⁸⁸ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 3.
- ⁴⁸⁹ Трохи неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 4: 6. Пор.: ѡже возсѣла въ сѣрдцѣхъ нашіхъ.
- ⁴⁹⁰ Книга Псалмів 32 (33): 11.
- ⁴⁹¹ Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 10. Пор.: дѣхъ во всѣ испытѣтъ, и глѣбїни вѣстѣи.
- ⁴⁹² Неточна цитата з Книги Йова 38: 2. Пор.: менє же ли мнѣтъ ѡутѣити;
- ⁴⁹³ Пісня над піснями 5: 6.
- ⁴⁹⁴ Неточна цитата з Дій св. апостолів 13: 22. Пор.: ѡбрътѣхъ дѣда сына іессеова, мѣжа по сѣцѣ моємѣ.
- ⁴⁹⁵ Парафраза Євангелїї від св. Матвія 10: 36. Пор.: вразѣ чловѣкѣ домаїнїи єгѡ.
- ⁴⁹⁶ Парафраза Євангелїї від св. Луки 23: 38. Пор.: сѣи єсть црѣ іудейскъ.
- ⁴⁹⁷ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 14. Пор.: и зѣмлю снѣси всѣ днѣ животѣ твоєгѡ.
- ⁴⁹⁸ Парафраза Книги Псалмів 106 (107): 9. Пор.: ѡкш насытїи єсть дѣшѣ тѣмѣ, и дѣшѣ ѡмѣщѣ испѡлни вѣстѣи.
- ⁴⁹⁹ Книга Псалмів 2: 1.
- ⁵⁰⁰ Книга Псалмів 2: 2.
- ⁵⁰¹ Трохи неточна цитата з Євангелїї від св. Луки 14: 15. Пор.: вѣстѣи, ѡже снѣтъ ѡбръдѣ въ црѣтѣи вѣстѣи.
- ⁵⁰² Євангелія від св. Луки 17: 32.
- ⁵⁰³ Євангелія від св. Луки 17: 32.
- ⁵⁰⁴ Фразу пѣсѣ наші взято з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 5: 7.
- ⁵⁰⁵ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 26: 8. Пор.: Пѣтъ во гдѣнь сѣдѣ: ѡповѣхомъ на ѡмѣ твоє и пѣмѣтъ, єѡже желѣтъ дѣшѣ наші.
- ⁵⁰⁶ Парафраза Євангелїї від св. Матвія 24: 28. Пор.: ідѣже во ѡце вѣдетъ тѣрѣпѣ, тѣмѣ совѣрѣтъ ѡрѣи.
- ⁵⁰⁷ Сковорода має на думцї слова: сѣла єсѣ на прѣтѣмѣ, сѣдѣи прѣвѣд (Книга Псалмів 9: 5).
- ⁵⁰⁸ Парафраза Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 3. Пор.: ѡбръдѣи ѡпѣстѣи єгѡ.
- ⁵⁰⁹ Парафраза Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 3. Пор.: сѣмѣи сѣмѣи и ѡбръдѣи ѡпѣстѣи єгѡ.
- ⁵¹⁰ Книга пророка Ісаї 33: 17.
- ⁵¹¹ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 1: 5. Пор.: не воскреснѣтъ нечѣстїи на сѣдѣ.
- ⁵¹² Сковорода говорить тут про Родоського колоса – статую Гелїоса, зруйновану землетрусом у 224 р. до н. е. Про цю статую згадували й інші українські письменники. Наприклад, автор однієї з різдвяних драм писав: “Солнечнозрачный боже, чудны Аполлине, / Ювиша и Латоны первородны сыне! / Брате день вѣщающей от утра Дианны, / Свѣтом, аки ризою, свѣше одѣянный! / В островѣ Родѣ создал столп своими труды, /

Между седми сочислен мира сего чюды" [Різдвяна драма // Рєзанов В. Драма українська. Старовинний театр український. – Київ, 1927. – Вип. 4: Шкільні дійства різдвяного циклу. – С. 191–192].

⁵¹³ Сковорода має на думці слова: **И** течє скорѡ двїдѣть, и стѣ над нїмѣть, и взѣ мєчѣ єгѡ, и извлєчє єгѡ ѿ нѣдрѣ єгѡ, и ѡмєртвї єгѡ, и ѡсчєчє ѣмѣ главѣ єгѡ. **И** вїдѣша иноплємєнницѣ, ѣкѡ ѡмрє сильный ѣхѣ, и вѣжѣша (Перша книга царств 17: 51). Цей образ був досить популярний в літературі старої України. Досить пригадати бодай назву спрямованого проти Іоанікія Галатовського полемічного трактату Теофіла Рутки «Голіат, вражений своїм мечем» [див.: Rutka Th. Goliat swoim mieczem porażony, to iest Ioannicius Galatowski, archimandrita Ielecki, przeciw pochodzenia Ducha S. od Syna y o Kosciolowi Rzymskiemu piszący. – Lublin, 1689].

⁵¹⁴ Книга пророка Наума 3: 5.

⁵¹⁵ Парафраза Книги пророка Ісаї 11: 6–8. Пор.: и пастїса вѣдѣть вѣспѣ волю сѣ ѡгнємѣ, и рысь почєтѣ со козѣнцємѣ, и телєцѣ и юнєцѣ и лєвѣ вѣспѣ пастїса вѣдѣть, и ѡтрочѣ малѡ повєдѣть ѿ: и волю и мєдвѣдѣ вѣспѣ пастїса вѣдѣть, и вѣспѣ дѣти ѣхѣ вѣдѣть, и лєвѣ ѡнѣ волю ѣсти вѣдѣть плєвы: и ѡтрочѣ малѡ на пєщєры ѡспїдѡвѣ и на лѡжє изчѣдїи ѡспїдєкнѣхѣ рѡкѣ возложїть.

⁵¹⁶ Парафраза Книги Псалмів 90 (91): 13. Пор.: на ѡспїда и вѣспїса настѣпїши, и поперєши лѡвѣ и змїѣ.

⁵¹⁷ Див. прим. 64 до циклу «Сад божественныхъ пѣсней».

⁵¹⁸ Парафраза Книги Псалмів 22 (23): 4. Пор.: **Ѧще** бо и пойдѣ посрєдѣ сѣни смєртныхѣ, не ѡубѡѣса злѣ, ѣкѡ тѣ со мною єсї.

⁵¹⁹ Книга Юдити 13: 11; Книга пророка Ісаї 8: 8.

⁵²⁰ Євангелїя від св. Луки 2: 15.

⁵²¹ Пісня над піснями 8: 5.

⁵²² Євангелїя від св. Луки 2: 15.

⁵²³ Парафраза Книги Юдити 13: 11. Пор.: ѡвєрзїтє нїѣ, ѡвєрзїтє вратѣ, сѣ наїмї бїѣ.

⁵²⁴ Фраза во вратѣхѣ єѣ зринає в Книзі пророка Софонїї 2: 14.

⁵²⁵ Пісня над піснями 2: 9.

⁵²⁶ Сковорода має на думці слова: **Скєрныхѣ** же и вѣспїхѣ вѣспїей ѡрицѣйсѣ (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 4: 7).

⁵²⁷ Парафраза Євангелїї від св. Івана 7: 24. Пор.: не сдѣїтє на лицѣ.

⁵²⁸ Парафраза Євангелїї від св. Марка 16: 18. Пор.: **Ѧще** и чтѡ смєртно испїѡтѣ, не врєдїтѣ ѣхѣ.

⁵²⁹ Сковорода має на думці слова: **Жѣло** же смєрти грѣхѣ (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 56).

⁵³⁰ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 65 (66): 12. Пор.: прѡдѡхѡмѣ сквозѣ ѡгнѣ и вѡдѣ.

⁵³¹ Трохи неточна цитата з Книги пророка Наума 3: 5. Пор.: ѡкрїю зѣдѣмѣ твоѡ кѣ лицѣ твоємѣ, и покажѣ ѣзїкѡмѣ срамѡтѣ твоєї и цѣрствѡмѣ вєзїєстїє твоє.

⁵³² Парафраза Книги пророка Наума 3: 6. Пор.: вѡзвєрѣ на тѣ ѡгнѣшєнїє по нечїстѡтѣмѣ твоїмѣ, и положѣ тѣ вѣ прїтѣхѣ.

⁵³³ Сковорода має на думці слова: **Пѣки** подобно єсть црїтвїє нѣное чєлѡвѣкѣ кѣпцѣ, ѣцѣцѣ дѡвѣрѣхѣ вїсерєй, ѣже ѡвѣрѣтѣ єдїнѣ мнѡгѡцѣнєнѣ вїсерѣ, шѣдѣ прѡдѣдє всѣ, єлїкѣ и мѣшє, и кѣпї єгѡ (Євангелїя від св. Матвія 13: 45–46).

⁵³⁴ Родос здавна славився своїми помаранчевими гаями й пальмами [див.: Замаровський В. Сім чудес світу: художні нариси. – Київ, 1979. – С. 230].

⁵³⁵ Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 6: 10. Останнє слово має форму: **снѣдѡхъ**.

⁵³⁶ Див. прим. 64 до циклу «Сад божественныхъ пѣсней».

⁵³⁷ Парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 24: 23. Пор.: **Ѧдѡщѣи мѧ ѣще възлѡдѣтъ, ѡ пѣщѣи мѧ ѣще вжѡждѣтъ**.

⁵³⁸ Неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 4: 8, 16. Пор.: **бѣтъ лѡвѣ ѣсть**.

⁵³⁹ Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 39: 1–3. Пор.: **Гѡчѣю вѡдѡмъ дѡшѡ своѡ ѡ размышлѡмъ въ законѣ вышнѡмъ премѡдрости всѣхъ дрѣвнихъ възвѣстѣтъ ѡ прѡрѡчествѣихъ познѡтисѧ вѡдѣтъ: повѣстѣи мѡжѣи ѡимѣнитѣхъ соблюдѣтъ ѡ ѡзвѣстѣи прѣтѣей совнѡдѣтъ, сокровѣннаѧ прѣтѣей ѡзвѣстѣтъ ѡ гадѡнѣи прѣтѣей пожвѣтъ**.

⁵⁴⁰ Коли Сковорода стверджує, що тисячі образів Святого Письма “наслідують” Божу Премудрість так само, як “частичицы разбитаго зеркала” – людське обличчя, він на-в’язується до образу, за допомогою якого богослови намагалися пояснити таїнство святої євхаристії: ціле дзеркало показує ціле обличчя, так само, як і кожен шматочок дзеркала розбитого [див.: *Транквіліон-Ставровецький К.* Євангеліє учительное. – Рахманів, 1619. – Арк. 82 (зв.); *Галатовський І.* Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 230; *Туптало Д.* Два-надесят статей, иже уверяютъ сомнящихся или невѣрство имущихъ челоѡвѡковъ о прѣсуществленѣи хлѣба в тѣло и вина в кровъ Господа нашего Ісуса Христа // Сочиненія святаго Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 5. – С. 125; Слово к народу каѡолѣческому. – Почаїв, 1765. – Арк. 7 (зв.), 192 (зв.); *Сѣмѧ слова Божѣя*. – Почаїв, 1772. – С. 287; *Начатки догмато-нравоучительнаго богословѣя*. – Почаїв, 1770. – С. 565–566]. Набуваючи універсальності, це старе богословське “подобєнство” могло втілювати також метафізичні опозиції Бога та творива, духу й матерії, цілого й частини, континуальності й дискретності. Саме воно стає “принципомъ індивідуації”, скажімо, ідеї *богосинѣвства* (“...даръ всыновленія Божѣя єсть то причастіє и присвоєніє челоѡвѡка Богови, то єсть Богъ самъ отъ неисповѣмага мѡлосердіѧ своего, хотя єсть в себѣ безмѣрный, безконечный, к естеству челоѡвѡческому мѣримому и кончаемому способомъ не вымѡвнымъ себе аки бы ужичаетъ, изображаючи в томъ же естествѣ челоѡвѡка свое подобіє, сподобѧще его до видѣнія Божественнаго лица своего вѣчна в небѣ такъ, нѣбы якоже солнце, хотя єсть велими великое и надъ кругъ земли болъшее, блескомъ єднакъ своимъ в зеркалѣ цѣлое изображается” [Начатки догмато-нравоучительнаго богословѣя. – Почаїв, 1770. – С. 108]), думки про *неподѣльнѣсть духовноѣ субстанції* (“...частейъ бо душа не имать, духъ нераздѣленъ сущъ. Но и в иныхъ вещехъ не тожде ли бываетъ. Ни ли видѣсте когда отъ многихъ частейъ устроенное зеркало, како єдино и тожде лице челоѡвѡческое во многихъ оныхъ зеркалахъ частехъ видимо бываетъ” [*Яворський С.* Каменьъ вѣры. – Київ, 1730. – С. 392–393]) тощо.

⁵⁴¹ Див. прим. 4 до віршованого діалогу «Разговоръ о премудрости».

⁵⁴² Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 2. Пор.: **Ѧкоже крѣнѣ въ тѣрнѣи**.

⁵⁴³ Грецький бог сновидінь Морфей приходив у сні в образахъ різнихъ людей.

⁵⁴⁴ Парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 31: 16. Пор.: **не простѣрѣи рѣки ѡ не гнѣтѣисѧ съ нимъ въ солю**.

⁵⁴⁵ Парафраза Книги Псалмів 10 (11): 5. Пор.: **любѡмъ же не прѡвѡдѡ ненавидѣтъ своѡ дѡшѡ**.

⁵⁴⁶ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 12: 26. Пор.: **Раздѣливъ прѣвѣникъ сѣвѣ дрѣгѣ вѡдѣтъ**.

⁵⁴⁷ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 13: 52. Пор.: **всѧкъ книжникъ, наѡчѣивъ цѣрѣвѣю нѣномъ, подобѣнъ єсть челоѡвѡкѡ домовѣтѡ, ѡже ѡзнѡситъ ѡ сокровѣнцѣхъ своихъ нѡвѡмъ ѡ вѣтѣхъ**.

⁵⁴⁸ Див. прим. 175 до циклу «Басни Харьковскія».

⁵⁴⁹ Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 13: 2. Пор.: ꙗ́ще ꙗ́маиѣ прѣроче́ство, ꙗ́ вѣ́иѣ тѣ́иѣи всѣ́ ꙗ́ вѣ́сь рѣ́зѣиѣ, ꙗ́ ꙗ́ще ꙗ́маиѣ всѣ́ вѣ́рѣ, ꙗ́къ ꙗ́ го́ры прѣ́стаѣла́ти, лю́бѣ́ же не ꙗ́маиѣ, ни́что́же ѣ́сѣиѣ.

⁵⁵⁰ Див.: ни́же вни́маѣи ба́снѣи ꙗ́ родослѣ́ѣиѣи безко́нѣиѣиѣи, ꙗ́же ста́зѣиѣиѣи тѣ́во́раѣиѣи па́че, не́жели вѣ́ѣиѣи строѣ́нѣиѣи, ѣ́же вѣ́ вѣ́рѣѣиѣи (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 1: 4).

⁵⁵¹ Див.: Скѣ́рныѣѣи же ꙗ́ ба́вѣиѣи ба́снѣи ѿри́цаѣиѣи, ѿвѣ́ѣиѣи же се́бѣ ко́ ба́гоѣ́тиѣи (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 4: 7).

⁵⁵² Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до євреїв 13: 10. Пор.: ꙗ́маиѣи (же) ѿла́́рѣиѣи, ѿ не́го́же не ꙗ́иѣиѣи вѣ́ласти ꙗ́сти сла́́ѣиѣиѣи сѣ́ниѣи.

⁵⁵³ Сковорода має на думці слова: Вѣ́иѣи чело́вѣ́ка ѿ хрѣ́тѣиѣи, прѣ́жде лѣ́тѣиѣи чѣ́тыре́на́дѣ́сѣ́тиѣи: ꙗ́ще вѣ́ тѣ́лѣиѣи, не вѣ́иѣиѣи, ꙗ́ще ли кро́мѣиѣи тѣ́ла, не вѣ́иѣиѣи, вѣ́ вѣ́сѣиѣи (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2).

⁵⁵⁴ Очевидно, Сковорода має на думці слова Христа: **Т**о́ѣи же рѣ́вѣиѣи вѣ́дѣ́ѣиѣи во́лю господа́иѣи своє́ѣи, ꙗ́ не ѡ́гото́ѣаѣиѣи, ни сотво́риѣиѣи по во́ли є́ѣи, є́ѣиѣи вѣ́дѣ́ѣиѣи мно́гоѣиѣи (Євангелія від св. Луки 12: 47).

⁵⁵⁵ Трохи неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 2: 19. Пор.: ѿ на́сѣиѣи ꙗ́зѣ́ѣиѣи, но не вѣ́ѣиѣи ѿ на́сѣиѣи.

⁵⁵⁶ Трохи неточна цитата з Книги Ісуса Навина 9: 23. Пор.: прѣ́кла́ти є́сѣиѣи: ꙗ́ не ѿскѣ́дѣ́ѣиѣи ѿ ва́сѣиѣи рѣ́вѣиѣи.

⁵⁵⁷ Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 26: 18–19.

⁵⁵⁸ Сковорода має на думці слова: ꙗ́ всѣ́ кла́́ѣиѣи, ꙗ́же ꙗ́скопа́ѣиѣи ра́ѣиѣи ѿтѣ́ѣи є́ѣи, во вѣ́ѣиѣи ѿтѣ́ѣи є́ѣи, загра́ѣиѣи ѣ́ фѣ́лѣ́ѣиѣиѣи (Перша книга Мойсеева: Буття 26: 15).

⁵⁵⁹ Усеосязно-алегоричне тлумачення Святого Письма мало власним наслідком, зокрема, маніхейську гадку про ілюзорність людського тіла Христа (“...такіи геретики были, которые говорили, же не мѣл Христос правдивого тѣла, але фантастикум котум, змышленое тѣло мѣл” [Галатовський І. Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 80]). Як писав про це Дмитро Туптало: “И болшей ереси сотворится начало, еже и воплощение Христово, и страдание, и вся преславная его дѣянія и чудеса не в дѣло, но в притчу вмѣняти и привидѣніем, а не самим дѣлом, Христа плоть приѣмша и пострадаваши мнѣти, якоже древле манихейская злоумная учаше ересь...” [Туптало Д. Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 303 (зв.)–304].

⁵⁶⁰ Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: плѣ́ѣи не по́льзѣ́ѣиѣи ни́что́жеиѣи.

⁵⁶¹ Трохи неточна цитата із Соборного послання св. ап. Іуди 12. Останнє слово має форму: **вѣ́ѣиѣи**.

⁵⁶² Це може бути парафраза кількох новозаповітних віршів. Пор.: ро́жде́ннѣиѣи ѿ плѣ́ѣи плѣ́ѣи є́сѣиѣи, ꙗ́ ро́жде́ннѣиѣи ѿ дѣ́ѣи дѣ́ѣи є́сѣиѣи (Євангелія від св. Івана 3: 9); плѣ́ѣи ѡ́ѣѣи мѣ́ртѣѣи грѣ́ѣи рѣ́ѣи, дѣ́ѣи же живѣ́ѣи рѣ́ѣи (Послання св. ап. Павла до римлян 8: 10); плѣ́ѣи во похѣ́тѣѣиѣи на дѣ́ѣи, дѣ́ѣи же на плѣ́ѣи: сѣ́ѣи же дрѣ́ѣи дрѣ́ѣи прѣ́ѣиѣи (Послання св. ап. Павла до галатів 5: 17); ꙗ́къ сѣ́ѣи вѣ́ плѣ́ѣи своѣ́и, ѿ плѣ́ѣи по́жнеѣиѣи і́стиѣ́иѣи: ꙗ́ сѣ́ѣи вѣ́ дѣ́ѣи, ѿ дѣ́ѣи по́жнеѣиѣи живѣ́ѣи вѣ́ѣиѣи (Послання св. ап. Павла до галатів 6: 8).

⁵⁶³ Сковорода має на думці суперечки між православними й католиками щодо питання про сходження Святого Духа, які були надзвичайно напруженими й породили цілу літературу. Наприклад, старі українські письменники присвячували полеміці довкола “придатку” чи “непридатку” “й від Сина” (лат. *Filioque*) не тільки спеціальні богословські трактати на взір «Старий Західний Костел» Іоанікія Галатовського, «Голіат, уражений власним мечем» і «Посланець до Східної Церкви св. Аврелій Августин» Теофіла Рутки,

«Про сходження Святого Духа від самого Отця» Адама Зерникава, але й численні поетичні твори, що їх можна знайти в книжках Кирила Ставровецького [див.: *Транквіліон-Ставровецький К.* Перло многоцѣнное. – Могилів, 1699. – Арк. 35 (зв.)–42], Лазаря Барановича [див.: *Baranowicz Ł. Lutnia Apollinowa.* – Kiiów, 1671. – S. 166–167], Івана Максимовича [див.: *Максимович І.* Осм блаженства евангелскія. – Чернігів, 1709. – Арк. 82] та інших [про цей та інші сюжети української полемічної літератури див.: *Ушкалов Л.* Феномен української полемічної літератури // *Ушкалов Л.* Есеї про українське бароко. – Київ, 2006. – С. 121–132].

⁵⁶⁴ Сковорода має на думці суперечки про таїнства, зокрема про причастя під однією чи двома особами, про час перетворення святих дарів, про поливальне хрещення тощо.

⁵⁶⁵ Очевидно, Сковорода має на думці суперечку між православними й католиками, з одного боку, та протестантами – з другого про те, чи може порятувати людину сама тільки віра. Цей сюжет досить часто зринає у творах старих українських богословів [див., наприклад: *Книга о вѣрѣ.* – Київ, 1620. – С. 168; *Галатовський І.* Ключ разумѣнія. – Київ, 1659. – Арк. 101; *Баранович Л.* Трубы словес проповѣдних. – Київ, 1674. – Арк. 8 (зв.); *Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 891–1026; *Начатки догмато-нравоучительнаго богословія.* – Почаїв, 1770. – С. 258–273].

⁵⁶⁶ Тут можна пригадати суперечки про “двоєперстіє” чи “троєперстіє”, про партесний спів тощо.

⁵⁶⁷ Чи не найголовнішим питанням пневматологічних суперечок було питання про те, чи янголи цілком безплотні, чи мають “духовне тіло”.

⁵⁶⁸ Тут на передньому плані перебували суперечки між католиками й православними про чистилище, що в Україні набули особливої гостроти на зламі XVI–XVII ст.

⁵⁶⁹ Сковорода має на думці богословські суперечки з приводу трьох основних моделей змалювання раю: *рай-сад, рай-місто, рай-небо*.

БРАНЬ
Архистратіа Михайла со Сатаною
о сем:
Лёгко быть Благим
Написанна в 1783-м Лѣтъ.

Возлюбленный Друже Михайле!

Прійми от мене и сію Книжечку в Дар тебѣ, Именем Твоего же тезоименита печатлѣнную. Аще Имя Михайлово пріѣл еси, прійми и Сѣрдце Его², воспѣвая из Книги Царственныхъ Пѣснь оную: “Сѣрдце мое твоим, Твое же есть моим”³.

В то Врѣмя, о Михайле! сущій еси Друг Хранителю твоему Михайлу, единосердечно восклицая:

“Кто яко Бог?”⁴

Я сію Книжечку начал в Бурлѣках⁵. Кончил в Бабаях⁶.

Не орю ўбо, ни сѣю, ни Куплю дѣю, ни воинствую. Отвергаю же всякую Житѣйскую Печаль. Что ўбо дѣю? Се Что!

“Всегда благословяще Господа, поем Воскресение его”⁷.

Се моя Дѣжа и Надѣжа! Что ли ўбо есть Воскресение? Воскресение есть вся Земля Израїлева. Прямо сказать, весь Библичный Мырик. Новая и Древняя Ёва. В сей Землищѣ спаше Іаков с Покоем. Како же не с Покоем? Самый Камень был ему вмѣсто Подушки⁸. Самая Жѣстость была ему Мягкостію Тамо, Гдѣ по нем Самѡн нашѣл СѢты⁹.

Ей глаголю! Обрѣтох и аз. ТАМО и сам я покоюся, наслаждаюся, веселюся. Пою со Мароном: Deus nobis haec Otia fecit¹⁰.

“Бог нам сіе Празденство даровал”.

Паче же пою с моим Давидом: “Аз уснух, и спях, и востах”¹¹.

И с моим Исаією: “Покій нам дал Бог на ГОРѢ сей”¹².

Не знаю, Что то разумѣет Плутарх чрез свою Надѣжду (нарицаемую у его) Піндарскую¹³. Он её творит Доилищею Стáрцам. Сіе же вѣм воистину, яко Стáрцы Оныи Соломоновы:

“Внѣц Хвалы, Стáрость...”¹⁴ и прѣтчая, –

кормятся, сосуще Сосца двоих Матерей и Безневѣстных Невѣст¹⁵: Прамáтери Ёвы и Матери Маріам, якоже ест писанно:

“Сосаща Мед из Каменя”¹⁶ и “Тамо дам тебѣ Сосца моя”¹⁷.

Речеши, почто ўбо не всѣ в сей Земелькѣ наслаждаются, но алчут, ропщут и кленут её? ОТВѢТ: Того ради, яко сія Земличка имѣет Двѣ ЧАСТИ. Дóльную и Гóрнюю, Здѣшнюю и Тамошнюю, Прокляту и Благословенну, Бѣсовску и Господню, áки два Сосца и два Источники. “Изыйде Іаков от Студ[енца] Клятвеннаго”¹⁸. Внял ли еси¹⁹? “и иде в Харран”²⁰. Внял ли еси²¹? “и обрѣте Мѣсто”²². Внял ли? “и спа ТАМО”²³. Внял ли еси²⁴? Аще бы равная Мѣста, не бы искал втораго и не шел бы от Здѣ. Не всуе и Исаіа: не то́чию, –

рече, – в Землѣ сей, но на Горѣ ея²⁵. ТАМО! Речеши, Кто ўбо благоу Часть избирает? Отвѣт: Сего ўбо ради сія Книжечка изводит на Поднебесный Позор два Сердца: Ангелское и Сатанское, борющаяся между собою. Сіа два Царства в каждом Человѣкѣ дѣют вѣчную Борбу. Егда же Чистое Сердце одолѣло Злобную Бѣзду, тогда Врата Адова сокрушаются²⁶. Рѣшатся Плѣнники. Открывается Путь на оную Воскрѣсшую из Бездн Гору: “Кто взыйдет на Гору Господню?”²⁷

Каѣ же СЛАСТЬ и Утѣха на Горѣ той? Возвѣсти нам, о Исѣіе! “Покій даст Бог на Горѣ сей”²⁸. О доволѣно! Еще ли Что то? “Испіют (де) Винѣ. Испіют Радость на Горѣ сей”²⁹. О предоволѣно! “Помажутся (де) Мѣром на Горѣ сей”³⁰. О предоволѣно доволѣно! Се гдѣ наш Іаков покоился! “И спа ТАМО”³¹. Спа в Харранѣ. Во Градѣ Любви спа.

“ТАМО ДАМ ТЕБѢ СОСЦА МОЯ”³².

Видиши ли, Возлюбленне Михайле? Се гдѣ покійтся Друг твой! Старец Варсава Даніил Мѣин-Гард³³. Амѣнь!

Іюня 19-го, 1788-го Годѣ.

Главизна Творенія

*

“Убіет Дракона, сущаго в Мѣри”. Исѣіа³⁴.

*

“Како спаде Денница!”³⁵

*

“Кленущу Нечестивому Сатанѣ, сам кленет свою Душу”. Сирах³⁶.

*

“Дондеже День озарит, и Денница возсияет в Сердцах ваших”. Петр³⁷.

БОРБА и ПРЯ о Том: Претрудно быть злым.

Легко быть благим.

Возлетѣвъ Нетопырскими Крылами Сатанѣ из преисподних в Горняя, остановился на Предѣлах Атмосферы^а. Узрѣвъ же Нощным Оком Лучезарный Оный ДОМ:

“ПРЕМУДРОСТЬ созда себѣ ДОМ

И утверди Пирамид^б семь”³⁸, – Адским Рыком, аки Громом, возревѣл так:

^а Атмосфера – Слово Ёллинское⁽¹⁾: значит Земнаго Клѣва въздушну Околичность, простѣрту дотолѣ, доколѣ восходят Пары, или Атомы. Яснѣ сказать: доколѣ Облаки восходят. Мѣщеніе Пѣрунам и Молніям.

^б Слово Ёллинское⁽²⁾. Значит Горнія Кѣмнаты и Обители, воздвигнутыя по Образу Головы Сахарныя или Пламени. Вообще, Горнее Жилище. Ёллински: Піргос⁽³⁾, Римски: Turgis. Турецки: Колончак⁽⁴⁾, Пѣлски: Вѣжа⁽⁵⁾. По-здѣшнему: Башня, Тѣрем. Как при Кіркѣ Колоколня, так они при Домѣх. Славѣнски: Столп. “В Столпѣ Облачнѣ Глаголаше к ним”⁽⁶⁾. “Буди же Мир в Силѣ твоей, и Обиліе в Столпѣх твоих”⁽⁷⁾.

“К Чему сей Дом сотворён?”

На сей Трус Бурен, Сребровидными, со златым Междораміем, Крилами, аки Орёл на Лов, низпускаясь, Михайл возопіл:

О Враже Божій³⁹! Почто ты здѣ? И что тебѣ здѣ⁴⁰? Древле отрыгнул еси предо мною хулу на Мойсеево Тѣло^а. Нынѣ той же яд изблеваешь на Дом Божій. Кто, яко Бог⁴¹? И что добро, и толь красно, яко Дом Его? Да запретит тебѣ Господь мой⁴², емуже предстою днесь⁴³!..

САТАНА. Не подобает небесных Воинств Архистратіѹ^б быть сварливу, но тиху, кротку и...

МИХАИЛ. О Змій! Умягчил еси словеса твоя, паче Елѣя, и та суть стрѣлы⁴⁴. Нѣсть твое разумѣти, что благовременный Гнѣв есть то Любовь Божія, а что безвременная Милость есть то твое Сердце.

САТАНА. Се странную Пѣснь воспѣл еси!

МИХ[АИЛ]. Странная убо, новая и преславная воспѣвают небесныя Силы во Градѣ Божіем⁴⁵. Сія есть Истина.

САТ[АНА]^в. Силы же преисподнія что ли поют?

МИХ[АИЛ]. Силы твоя поют подлое, мірское, мерзкое. Сказать же Петровым в «Дѣянїях» Словом^г (Commune, Κοινόν, Соenum)⁴⁶. Просто сказать, грязь рыночную и, обвившую Іезекїилевскій оный Оприснок⁴⁷, Мотылу^а.

САТАНА. Ха! ха! хе! Странное поют Силы небесныя...

МИХ[АИЛ]. О ругатель! к чему сей пѣснь Смѣх твой? Не таится же предо мною Лукавство твое. Наричая странною, тайно клеветещь небесную Славу и Догматы Ея, воздай Ей мнѣмое тобою Неблаголѣпіе и Непреподобіе, просто рѣкши: вздор.

САТАНА. Нынѣ убо не обынуясь провѣщал еси вину, чесоради преисподнее жительство в тысящу крат многлюднѣе паче вашего Небеснаго?

МИХАИЛ. И лжешь, и темнорѣчишь. Открой, аще можешь, откровеннѣе Сердца твоего Бѣздну.

^а Сія Хула воспоминается в Посланіи Святаго Апостола Іуды⁽⁸⁾.

^б Архистратіѹ⁽⁹⁾. Славѣнски Пѣрвоеовѣда. Сирѣчь над Вождями Вожд.

^в Сатан – Слово Еврейское. Славѣнски – Супостат.

^г Воззри на Историю о Корніліи Сотникѣ в Дѣянїях⁽¹⁰⁾. Там Петр говорит: “Господи! никѣлиже Скверно вніде во Уста моя”⁽¹¹⁾; в Ёллинском же лежит: Κοινόν, Римски – Commune, Славѣнски – Общее. Все бо то Скверное есть, Что Общее Мѣру, сирѣчь Многим. Откуда и Римляне именуют Блато Соenum. Сей Глас есть Ёллинскій: Κοινόν, сїесть Общее. Мырскія Думы есть то блато, гдѣ Гергесїнскїи Вѣпры потопляются, в нихже Бог Мѣра сего, сирѣчь Сатана, ослѣпил Разумы, якоже толкует Златоуст сїи Павловы Слова: “Бог Мѣра сего...”⁽¹²⁾.

^а Мотыла есть Ветхославѣнское Слово. Римски – Excrementum.

САТАНА. О Апокалипта^а! Странность в Дóгматах, Стропóтность в Пути, Трудность в Дѣлѣ, сей есть троерóдный Источник пустыни вашей небесныя.

МИХ[АИЛ]. Не можно ли хоть мало откровеннѣе?

САТАНА. Претрудно быть жителем небесным. Внял ли еси⁴⁸? Се вина! опустошившая небеса ваша.

МИХАЙЛ. Откуда сей Камень? и кто его положил во Основаніе?

САТ[АНА]. Се Аз глаголю! Претрудно быть, и бысть Тако.

МИХ[АИЛ]. Ты ли еси Творец Дóгмата сего?

САТ[АНА]. Сей Дóгмат есть несокрушіймый Адамант.

МИХАЙЛ. “Воньми небо! и внуши Земле!..”⁴⁹

Услышите и преисподняя! Кая есть большая на Господа Вседержителя хула и клевета, паче сея? Се удища, всѣх уловляющая! Се Ключ, всѣм врата Адова отверзающій! Се соблазнъ всѣм путь на небеса оскорбляющая! О украшенная грóбница Царская! пóлна мертвых костей и праха⁵⁰, Міре Блядослóвный!

Прелщаешь стáрых, младыя и дѣти.

Вяжешь в прѣлести, аки птенцы в сѣти.

Весь Мір дышет Его духом. Он есть сердце Міру. Сердце нечистое, Сердце плотское. Се Богомерзкая Троица! Сатана, плоть, Мір⁵¹. Кто даст мнѣ Меч Божій? Да прободу сего Мадіанита^б, любодѣйствующаго со Блудницею и Любодѣйницею Міра сего⁵², и обличу срамоту Ея.

И подъяв Михайл молніевідное Копіе, поразил Адамантовым востреѣм Сатану в самое сердце Его, и повѣрже Его во облак вечерній. Он же, падая стремглав, воскликáл: “Ура! Ура! побѣдих! побѣдих!” Из-среди же óблака возревѣл: “О! О! Апокалипта! Призови небо и Зѣмлю во свидѣтели⁵³, аз же тебѣ не покорюся, да́же до сего́ есмь тверд в сем моем Дóгматѣ”.

МИХАИЛ. О Нетопыр! Горе тебѣ! творящему Свѣт тмою, тму же Свѣтом, нарицающему сладкое горким, легкое же бременем⁵⁴.

САТАНА. Нѣсть ли писано: “Нужное есть Царствіе Божіе?..”⁵⁵

МИХАЙЛ. Онѣмѣй, Псе лживый!

САТАНА. И не Нүжницы ли восхища́ют О́ное?..

МИХАИЛ. Лай! лай! нынѣ, Псе, издалеча на Сóлнце... Господи Боже мой! Правда твоя, яко Полудень⁵⁶. Кто, якоже Ты⁵⁷? Ты сам Драко́ну сему Чѣлюсти Его, всѣх пожирающія, заграді на Е́дин токмо ДЕНЬ твой, иже есть яко ты́сяща лѣт⁵⁸. Аминь!

На сей шум и рев, аки Еродіевы Птенцы^в слѣта́ют со гнѣзда к Ма́терѣ своей, попрáвшеи Змія⁵⁹, он же под ногами Ея вѣ́тсѣ, развива́ется, так

^а Апокалипта есть Ёллинское Имя⁽¹³⁾. Значит Славенски: Откровитель. Сим Словом Тайно ругается Михаилу, яко Откровителю Таин Божіих. Сатана же Любит Помрачать. Дабы никто не видѣл Безвѣстных и Тайных Премудрости Божіа.

^б Мадіанита. Сіе Слово отыгáет Священную Истóрію о Финее́сѣ, кото́рый Израилтянина, любодѣйствующаго со Мадіаніткою, пронзил обоихъ сквозь⁽¹⁴⁾.

^в Слово Ёллинское. “Ерос значит Желаніе. Зеус значит Юпитер, или Дій. Отсю́ду Имя Еродій⁽¹⁵⁾, Славенски – Боголѣбный. Ина́че сія Пти́ца нари́цается Пеларго́с⁽¹⁶⁾, Римски – Сісо́піа, Пóлски – Во́сіап, у нас – Га́йстер. Она́ гнѣзди́тся на Кірках, на Ба́шнях, на

низлетѣли к Михайлу Гавріѣл, Рафаѣл, Урїѣл и Варахїѣл⁶⁰. Михайл же, аки Боголюбивый Еродїѣ, терзает и попирает Домашняго врага, воздая Благодать ДОМУ Владыкѣ, дозволившему на седмѣ Башнях, надзирающих Премудрый Дом Его⁶¹, возгнѣздїтися Птицам, по Писанїю:

“Коль возлюбл[енна] Селенїя твоя!...”⁶²

“Птица обрѣте себѣ Храмину”⁶³.

“Тамо Птицы возгнѣздятся,

Еродїево жилище предводителствует ими”⁶⁴.

“Блаженны живущїи в Дому твоём...”⁶⁵

БЕСѢДА

АНГЕЛСКАЯ,

о клеветѣ Дїаволской, и о Кознех,
отводящих от истиннаго утѣшенїя.

*

Небеснїи Архивоїны возсѣли на Радугѣ, Михайл же так повел слово.
“Нѣсть наша Брань противу Крови и Плоти, но...”⁶⁶

Сердце челоуѣку есть не-ограниченная Бездна. Она есть то, что воздух, плавающїя Планеты носящїй. Сїя бездна если темна и не собылось на ней:
“Просвѣщаеши тму мою”⁶⁷.

“Бог, рекїѣ из тмы Свѣту возсїяти,

иже и возсїя в Сердцах наших...”⁶⁸, –

тогда она бывает Адом, сирѣчь темницею, и исполняется, аки ночных птиц, мрачных мечт и привидѣнїй. Нощный Орел^а, Царь и Отец всѣм протчїим, есть Сатана.

Сїи пустыя мечты суть то Злыи Духи, а злыи Духи суть то злыя Мысли, злыя же мысли суть мысли плотскїя, владѣющїя Мїром. И сїе-то написано:

“К Міродержителям тмы вѣка сего”⁶⁹,

сирѣчь Брань наша противу злых Духов, Державу имущих над непросвѣщенным Мїром и над всею Смѣсью Беззаконников.

Что же далѣе? Началом Вертоградных плодов суть сѣмена. Сѣменами же злых дѣл суть злыя Мысли. Сїе же то и написано:

“К началам и ко Властем...

К духовом Злобы поднебесным”⁷⁰.

высочайших Мѣстах, Остнах и Шпицах. Друг Людям. Враг Змїям и Буфонам. Родителей кормит и носит в Старости. Отсюду у Ёллин Слово – *Ἀντιπαραρρεῖν*⁽¹⁷⁾, сирѣчь возблаговѣдать. Образует благочестивую Душу, любящую Бога и Блїжняго. Образует и Богослова, высоко возгнѣздившагося Онаго: “Вѣм ЧЕЛОВѢКА...”⁽¹⁸⁾.

^а Нощный Орел, просто сказать: Пугач. Вражда ему есть непримиримая со Днѣвным Орлом. Можно обоих уловить на борьбѣ, толь упорно борются.

Поднебёсныи Дѹхи Злобы суть Мѣчты плотскаго, скѣтскаго и Звѣрскаго Сѣрдца, коему Очи бодѣт ѡстрый сей ПРАВДЫ БОЖІЯ МѢЧ:

“Сатанѡ! не мыслиши, яже суть Божія, но яже человѣческая”⁷¹.

Любѣзная моя Братія! Видите? коль по всей Вселѣннѣй разсѣял Сатанѡ сѣмена своя!

От Его рѣда сѣменъ суть и сїи Блядословныя Сирѣнскія^а и Блядогласныя Пѣсенки:

Жестокъ и горокъ трудъ:

Быть Жителемъ небесъ.

Весѣл и глѣдокъ путь:

Жить, какъ живѣтъ Мїръ весь.

И паки:

Святыня страждетъ безъ Утѣхъ.

А Злость вездѣ свой зритъ Успѣхъ.

Ка́я польза быть святымъ?

Жизнь удачнѣе всѣмъ Злымъ.

Сихъ усажденныхъ своихъ водъ Хлябы изблева́я⁷², Ангелское Око ваше ѡстро провидитъ, коль Хитро погасилъ во всѣхъ сердцахъ Божественный онѣй Огнь:

“Кто дастъ мнѣ Кри́лъ?.. И полещу и почью”⁷³.

“Крѣпка, яко смерть, ЛЮБОВЬ.

Кри́ла Ея, Кри́ла Огня...”⁷⁴ “Кто ны разлучитъ отъ Любве Божіей?”⁷⁵

“Согрѣяся сердце мое, и в поученіи

моёмъ разгорится ОГНЬ”⁷⁶.

Василисковымъ убо ядомъ надхненъ Мїръ, глухъ, аки Аспидъ, и студѣнъ, аки Ледъ, сотворился къ Матерѣ нашей, ко Премудрости Божіей, согрѣвающей насъ въ нѣдрѣ своемъ и утѣшающей.

“Сыне! Аще поспиши, сладостно поспиши.

Аще пойдѣши, безбоязненъ будѣши, и Радость

будетъ на всѣхъ путехъ твоихъ”⁷⁷.

Сего ради нѣсть дивно, яко всѣ уклонишася вкупѣ. Не сладокъ БОГъ, и нѣсть БОГъ есть тожде^б. Растлѣша и Омерзѣшася въ самыхъ Началахъ и сѣменахъ своихъ⁷⁸, въ самомъ коренѣ сѣрдца своего. Кто можетъ поднять на пути Зла́то или Бѣсеръ, мнящій быть нѣчтось безполѣзное? Кїй Тетерва́къ не дерзнѣтъ вскочить въ сѣть, почитая́ Ро́гомъ изобилїя⁷⁹? Кїй А́гнецъ не устрашитъ Матери, творящій Еѣ во́лкомъ, и не прилпнѣтъ къ во́лку, творящій его Матерью⁸⁰? Не вините́ Мїра. Не виненъ сей мертвецъ. Отнятъ сему плѣннику

^а Сирѣна. Σεῖφις – слово Ёллинское, значить – Путо, Оковы. Такъ называ́ется Уро́дъ Морскїй со прелѣстнымъ Дѣвичїимъ Лице́мъ. Онъ такъ Проро́ками вымышленъ, какъ Змїй седмигла́вный. Образуетъ Прелести Мырскїя.

^б Весь Мїръ тако́ мнитъ, яко Заповѣди Божїя суть тяжкіи и Горкіи, и Безполѣзны. Сїѣ́ То́ же есть, что сказа́ть: не сла́докъ и Ду́ренъ Богъ. А́ думать, яко́ не сла́докъ и Ду́ренъ Богъ есть То́жде, Что: “Рече́ безу́менъ въ Сѣрдцѣ́ своемъ: НѢСТЬ БОГЪ”⁽¹⁹⁾.

Кура́ж. Избодѣнно О́ко. Прегражден Путь. Связа́ла вѣчными У́зами Тута́ сердце Его.

Ка́я тута́? Когда́ что любля́т и жела́ют Мысли, тогда́ и плотя́ное Сердце́ внутрь нас распростра́няется, раздува́ется, ра́дуется^а, во время́ же огнуше́нія – стѣсняется, жме́тся, ту́жит, аки недужный, отвращается от пи́щы и Уста́ сжима́ет⁸¹. Сатана́, погаси́в Огнь Божества́ в ми́рском се́рдцѣ, связа́л ту́го Туго́ю, дабы́ оно́ вѣчно гнуша́лось Ца́рствіем Божіим и во вѣк не разрѣши́лось ко Обрѣ́тѣнію Его, дабы́ не воспѣ́ло побѣ́дныя оны́я Пѣ́сни: “Сѣ́ть сокруши́ся...”⁸²

“Путь Заповѣ́дей твоих текѡ́х, егда́ разшири́л еси́ сердце́ мое”⁸³.

“Жела́ет и сконча́вается душа́ моя...”

Сердце́ мое и плоть моя́ возрадова́стася...”⁸⁴

И когда́ пишется: “Да возвесели́тся сердце́ мое...”⁸⁵, сіе́ значит: да закура́жится. “Отверже́ся утѣ́шиться Душа́ моя...”⁸⁶, значит: не пріе́млет Куража́ и Желані́я. Отнять Кура́ж, а навесѣ́ть Ужа́с есть то стѣснить, затвори́ть и связа́ть Душу́, дабы́ она́ не весели́лася, но тужи́ла в благом дѣ́лѣ. Сіа́ есть преста́шная оби́да, плѣ́нь и уби́йство – растли́ть челове́ка в самых мыслях и в се́рдцѣ его, аки в сѣ́менах и в Ко́ренѣ́ его, как напи́сано:

“Растли́ша и омерзѣ́шася в начинані́их своих”⁸⁷, сирѣ́чь в гла́вностях: подобны́ Колесни́чному или Корабѣ́льному Бѣ́сновато́му Управі́телю. Не ви́нен убо́ мертвец, ви́нен челове́коуби́йца. Ми́р есть Орѣ́х, че́рвом растли́н, слѣ́пец без Оче́й и во́жда, Медвѣ́дь, влеко́м за но́здри своя́, Раб Сатана́, плѣ́нник Ді́аволу, Льви́на Огра́да. Ка́я Огра́да? Послу́шаем Прі́тчы.

Льви́на Огра́да

*

Лев дрѣ́мающую́ Дубра́ву со де́брями Ея́ огражда́ет, дав Ей́ одни́ врата́, гдѣ́ и сам близ обита́ет в Та́инѣ. Огражда́ет же не стѣ́ною и рвом, но своим слѣ́дом. Как то́лько гла́ден, так возревѣ́л. Звѣ́ри, вострепета́в, ищут спасе́нія и, прите́к ко Спаси́тельным Стезя́м, отска́кивают воспа́ть от Льви́наго слѣ́да, ды́шущаго в чу́ства их нестерпи́мым Ужа́сом и прегради́вшаго Путь. Убоя́вшеся убо́ тамо, идѣ́же не бѣ́ страх⁸⁸, ищут безопасны́я Стези́ потоло́в, поко́ль прибли́жятся ко Врата́м, гдѣ́ нѣ́сть подлинно́ слѣ́да и нечувстві́телен правди́вый Ужа́с. Зде́ уловля́ются. Вот Врата́ Адова́! Зде́́ всему́ Ми́ру Исхо́д и Кончи́на. Сатана́ “ловит, яко́ Лев, во

^а Сло́во сіе́ (Ра́дость) роди́лось отсѡ́ду, что раздува́ется тогда́, когда́ что́ случи́ся по Желані́ю, стѣсняется́ же в проти́вном Слѹча́ѣ Се́рдце. Отсѡ́ду роди́лось Сло́во (Тута́)⁽²⁰⁾. Отсѡ́ду Па́вел:

“Распроста́нилося́ Се́рдце́ мое́ к вам, о Корі́нояне!..

не тѣ́сно вмѣ́щаете́ся”⁽²¹⁾.

Сей-то́ есть́ исти́нный Смѣ́х: non Dentes nudare, non Ore ringi, sed Corde ridere⁽²²⁾, как сме́ется наш Иса́ак О́ный: “Возрадов[ася́] Ду́хом ИИСУС...”⁽²³⁾.

Оградѣ Своей"⁸⁹ и, яко Львин Щенѣкъ, обитаяй в тайных, всѣх тѣх, о коих написано:

“Убояшася страха, идѣже не бѣ страх”⁹⁰.

В сем страшном мѣстѣ умолчал Михайл. Горніи же Военачальники, сидяще на Благокрутлом Лѣвѣ Облаков⁹¹, отдаліся в размышленія, призирая на Круг Земной и унывая, аки разоряемый Содом или Вавилон пред собою видяще. В самое сіе Задумчивое время вмѣсто Унынія Кураж, вмѣсто же страха Радость, послѣдующим словом нечаянно так возблаговѣстил Гавріил.

ПУТЬ СПАСИТЕЛЬНЫЙ

*

Он прежде Запѣл Пѣснь, а за ним всѣ Архангелы сію:

Снѣйде Архангел в Назарѣтъ ко Дѣвѣ.

Приносит радость Праматерѣ Евѣ.

Радуйся, Ево! Радуйся, Дѣво!

Обрадованна⁹².

Господь с Тобою! Радость Тобою,

Всѣм будет данна...

Потом отверзла цвѣтущая Уста в сей нетлѣнный Запах, Благовѣствуя День от дне Спасеніе Бога нашего⁹³; Посланником есмь не ко единой Дѣвѣ Маріи, но во всей Вселенной, всѣх тѣх:

“Господи, во чревѣ нашем зачахом”⁹⁴,

всѣх зачѣвших во Утробѣ своей и вмѣстивших в сердца своем Дух Заповѣдей Господних, посѣщаю, ублажаю и цѣлюю сим Цѣлованіем: “Радуйся Благодатная! Господь с Тобою!

Благословенна Ты в Женах”⁹⁵.

Сіи суть правдивыя Матери Божія: не от крови, ни от похоти плотскія, ни от похоти мужескія, но от Бога раждающія Чада своя⁹⁶. “Рожденное от плоти плоть есть, рожденное же от ДУХА есть ДУХ”⁹⁷, освятившій сердца и Утробы наши. Господи! Сей ДУХ есть ЗАКОН твой, посредѣ чрева нашего⁹⁸. Путь, ИСТИНА и ЖИВОТ. МИР мног любящим Его, и нѣсть им соблазна⁹⁹. “Мир на ИЗРАИЛЯ!”¹⁰⁰ И на всѣх, елицы Правилom сим жителствуют, Мир на них и Милость¹⁰¹! Воньми небо! и возглаголю...¹⁰² Жизнь безопасна, есть то Путь сладкій, Путь Господень¹⁰³.

Любезная моя Братія! отвратите от Содомлян Ангелскія Очи ваши и призрите на грядущаго пред вами Странника сего на Землѣ. Он шествует со Жезлом веселыми ногами и мѣстами и спокойно воспѣвает:

“Пришлец аз есмь на Землѣ,

Не скрый от мене Заповѣдей твоих”¹⁰⁴.

Воспѣвая, обращает Очи то на Дѣсно, то на Лѣво, то на весь Горизонт^а. Почивает то на Холмѣ, то при Источникѣ, то на Травѣ зеленѣй. Вкушает пищу безпритворную, но сам он Ей, как искусный Пѣвец простой Пѣснѣ, придаёт вкус. Он спит сладостно и тѣми же Божіими видѣніями во снѣ и внѣ сна наслаждается¹⁰⁵. Востает завтра свѣж и исполнен Надежды, воспѣвая Исаѣевскую Пѣснь: “Взълчут Юнѣйшіи, и утрудятся

Юноты и Избранныи не крѣпцы будут.

Терпящіи же Господа обновлят крѣпость.

Окрилѣтѣют, яко Орлы. Потекут и не утрудятся. Пойдут и не взалчут”¹⁰⁶.

День Его – вѣкъ ему, и есть, яко Тысяща лѣтъ, и за тысящу лѣтъ нечестивых не продаст его¹⁰⁷. Он по Міру паче всѣх нищій, но по Богу всѣх богатѣе. И что лучше, как “Веселіе Сѣрдца живот Человѣку”¹⁰⁸? Жезл его есть Господь страстей и вождельнѣй его, и радости его никтоже возмет от его¹⁰⁹. Достал он сей Мир не якоже Мір доставать обыче. Он возлюбил Путь и Слѣву Божію. Сей есть истинный Мир и Живот вѣчный¹¹⁰, а вѣсть его – Благовѣстіе.

“Да слышит Земля Глаголы Уст моих!”¹¹¹

Сей Странник бродит ногами по Землѣ, Сердце же Его с нами обращается на небесѣх и наслаждается¹¹². “Праведных Души в Руцѣ Божіей”¹¹³. У безумных почитаются погибшими и заблуждшими: “Они же суть в МИРѣ”¹¹⁴. Хотя тѣлесныя наличности досаждая беспокоят, но сей Урѣн со излишком награждает УПОВАНІЕ их, безсмертія исполненно¹¹⁵, и воцарившійся ГОСПОДЬ в них во вѣки¹¹⁶.

“Не слышите ли, что сей Пѣшеходец поет?..” “Как не слышать? – воскликнули Архангелы. – Он руками машет и поет пѣснь сію:

“На пути свидѣній Твоих насладихся,

Яко во всяком Богатствѣ”¹¹⁷.

Он един нам есть милѣйшій Позор паче всѣх Содомлян. Мы же его познали. Сей есть друг наш, Даніил Вар-сава¹¹⁸. И всѣ возсмѣялися. Потом же Гавріил простер Смарагдинныя Крыла и, прелетѣвъ, сѣде при бѣку Рафаилову, обоняя в руках своих сладковѣнный Шыпок и Крын сѣлный. Рафаил, смотря на Вар-саву и посмѣявся, яко Сѣрра¹¹⁹, помянул духовнаго своего Сына, любезнаго Путника Товію, сына Товитына¹²⁰. Он долгую повѣсть соткал, коим образом поручил ему Старик сына своего¹²¹? Кіа напасти и припадки встрѣчались на пути? Коль щасливо Юноша вшел в Невѣстник и преспал с Невѣстою Божіею¹²²? Когда он боялся воды или Рыбы, – повѣтствовал Рафаил, – тогда я его научал: “Сыне мой! Товія, сыне мой! не бойся! Вода не потопит тебе. Но воды Блевѣтин Змійных, но потопныя рѣчи Совѣтов Мірских, но волненія плотских устремленій – сей есть всемірный оный древній ПОТОП! всѣх пожирающій. Ей! Глаголю тебѣ:

^а Горизонт. Слово Ёллинское⁽²⁴⁾. Значит Небѣсное купно и Земное Мѣсто, сколько может обозрѣть Взор наш. Есть же Предѣл Взору для всѣх до единого населяющего Вселенную Человѣка. Топос горизон⁽²⁵⁾. Сірѣчь: Мѣсто, Ограничивающее Прозѣр Очѣй. Одним одно, другим другое видно.

сего убойся. И Рыба, Сыне, не поглотит тебе. Но чрево, но Сирище^а и Чрэсла твоя – се есть ад и Кит! поглощающий всѣх, имже Бог – чрево, и слава в студѣ их¹²³. Ей! Глаголю тебѣ: сего убойся. И Утроба Рыбная, и дым внутренностей Ея не спасет тебе. Но Дым дыма и Дух духа, Ей! – глаголю тебѣ, – он спасет тебе. “Слыши, Израилу¹²⁴! Господь Бог твой посреде тебе¹²⁵, во внутреностех твоих, в сердцѣ твоём и в душѣ твоей”¹²⁶. Той есть Дым дыма и Дух духа. Дым от Утроб твоих, от Содомскаго Запаленія вождельнѣй, восходящій до небес. И Дух, не раздѣляющійся от тебе, но превосходящій дебелость плоти и тонкость Душы твоея, той спасет тебе¹²⁷. Сей есть Смирна, и Стакта, и Касіа от Утроб твоих¹²⁸. Сей да изыйдет, да явится тебѣ. Да зачнеши во Утробѣ и вмѣстиши в сердцѣ¹²⁹, да в воню Мира его течёши¹³⁰. Да не удавит души твоея Смерд бѣсовскій и Мірских вождельнѣй Зловоніе.

Сождѣть Утробы, по Мойсееву повелѣнію¹³¹, и умертвить Ёды¹³², составленныя с праха, есть то же. Сіе все бывает Вѣрою. Сирѣчь помышлять себе, – мертвым убо быти по плоти, живым же по Богу.

Сождѣть и убить Душу твою, разумѣй, отнять от нея власть и Силу¹³³. Тогда останеся в тебѣ един Оиміам Божій, Спасительное Благоуханіе, Мѣро Мира, и помѣзавшій тебе Дух Господень, и собудется: “Направить нѣги наши на пут[ѣ] МІРА”¹³⁴.

ПУТЬ МИРА, НАРЕЧЕН ПУСТ^б.

*

– Сим благовѣстіем ражѣн, – продолжал Рафаил, – пошел мой Товіа на дѣсно, во путь Мира, коим нынѣ шествует наш Вар-сава. Сей есть Путь Царскій¹³⁵, Путь верховный, Путь Горній. Сим Путем Енох¹³⁶, Иліа¹³⁷, Аввакѣм¹³⁸ и Філіпп¹³⁹ восхищен, не обрѣтошася в Мѣрѣ. Сим Путем возшел на Гору Авраам вознести на жертву Исаака и пріял от Бога печатѣ Вѣры¹⁴⁰. Сим Путем возшел на Гору Фасга Мойсѣй и упокоился¹⁴¹. Сим Путем шествует весь Израиль во обѣтованную Землю. Сим Путем возшел в Сіон Давид, насытился Священных Хлѣбов, раздав и сущим с ним по Сковрадному Блину¹⁴². Сим Путем восходит в Горняя Маріам, цѣлует Елисавету и ублажается¹⁴³. Сим Путем шед Христос во Пустыню, побѣдил

^а Сирище есть Глас Ветхославенскій. Значит Тлѣсную Внутренность, кая всю Сырость Пищную варит, сирѣчь Желѣдок⁽²⁶⁾. Сей есть всѣх Зол Виною во всю Жизнь. Отсюду Брани, Хищенія, Убийства и всѣ Бѣды. Он Царь есть всѣм Мірским Сердцам. Сей есть оный Архимѣгир⁽²⁷⁾, сіесть Архиповар, поминѣемый в Книгах Царств, возмутившій весь Іерусалим, Царь Поварям и Царѣм. Весьма слично моя Мати Малороссія называет его Богом⁽²⁸⁾. То же, что Пѣвел: “Имже Бог Чрево...”⁽²⁹⁾ Дрѣвле во Египтѣ Іерей, погребая Мертвеца, повѣлѣвал вырѣзывать Сирище и, подняв пред Нарѣдом, воскликнуть Проповѣднику сіе: “Сей в Жизни всѣх Зол Виною!”

^б Воззри на 26-й Стих 8-я Главы в Дѣянїях. “Ангел же Господень” и прѣчая. “Сей ест Пуст”⁽³⁰⁾.

Сатану¹⁴⁴. Сим Путем восходят на Гору Галилѣйскую Апостолы и видят Свѣтъ Воскресенія¹⁴⁵. Сей есть Путь СУББОТНЫЙ, разумѣй – Мѣрный. Сим Путем шествовали Лука и Клеоба¹⁴⁶. Сошелся с ними третій блаженный оный Собесѣдник, преломившій им Хлѣб небесный и открывшій им Очи видѣти невидимое Его благоуханіе¹⁴⁷.

Напоследок Сим Путем ѣхал в Колесницѣ Евнух Царицы Кандакїи и познался со Філиппом¹⁴⁸. Филипп открыл Ему в человѣкѣ Человѣка, в Естествѣ Естество, Благоуханіе Христово и новым Благовѣстіем, аки чудным Оуміагом, накардѣл Ему Сердце, омыл его нетлѣнною свѣрх от Стихійныхъ водъ Водюю и отпустил Его в Дом свой. Он же отыйде в Путь свой, радуясь¹⁴⁹. Сей Путь есть радостен, но Пуст¹⁵⁰, пуст, но радостен, и внѣ Его нѣсть Спасенія. Пуст же, яко людем избраннымъ точию Отвѣрст. Мѣр мнит Его быти пустымъ, сирѣчь суетнымъ. Сія есть Клевета. Мнит же паки Его быти Горнимъ, сирѣчь Горкимъ. И сіе Клевета. Гора значитъ превосходство, не труд и Горестъ. Горѣ! Глаголющимъ, сладкое Горкое и вопреки¹⁵¹. “Путь Господень есть Суд, разсудити злое, избрати благое”¹⁵². Любезный Путь! “Не зайдетъ Солнце тебѣ, и Луна не оскудѣетъ тебѣ. Есть Господь тебѣ Свѣтъ твой, и ищѣзли дни рыданія твоего”¹⁵³. Сія возгласивъ, Рафаїл умолкнул. Урїил же воззвалъ: “Распрострите в даль взор ваш, и увидите нѣсколько Путниковъ, предварившихъ Варсаву”. Но Рафаїл началъ понуждаты: “Любезная моя Братія! Призрите хоть мало на путь шуйи и на Козлища, на несчастныхъ Путниковъ его...” “Ах! Отвращаешь насъ, Друже, – вскричали Архангелы, – от прекраснаго позорища к страшному”. Обращаяся же, воспѣли всѣ пѣснь такую:

О Мѣре! Мѣре! Мѣре украшенный!

Весь притворный, весь гробѣ поваплѣнный^a!

Прелщаешь старыхъ, младыхъ и дѣти.

В прелести вѣжешь, аки Птѣнцы в сѣти.

Свѣтъ кажется украшенный,

Но онъ, какъ гробъ поваплѣнный¹⁵⁴.

Внутрь же Его выну, зрю мерзость едину.

ПУТЬ ШУЙИ,
НАРЕЧЕН ВѢНТЕР.

*

– Сей Путь, – сказал Рафаїл, – нарицается вѣнтер. Есть же вѣнтер сѣтъ рыболовна, сотворѣнна по образу Чрева: широка во входѣ, тѣсна во

^a Гробницы Древнихъ Царей были высокія Горницы, извнѣ Архитектурно украшенныя. Но Что ли тамъ внутри? Прахъ, Смердъ, Гной, Кости, Пустыня. Преслѣчно нашъ Рабѣнъ ХРИСТОСъ сими Гробами именуетъ Лицемеровъ, ищущихъ Образъ Благочестія, Силы же Его отвергшихся. Равное сему есть и Мырское Щастіе. Удѣла, Сѣтъ и Ядовитый Медъ. Извнѣ Блескъ, а внутри Тма, Тля...

Исходъ¹⁵⁵. Сей Путь, уклоняясь от Востока, сокрывает Конец свой не во свѣтлой Южной Странѣ, но во мракѣ полунощном.

– Вот путь! – говорил Товѣин вожд, – вот и несчастный его Путник грядет пред вами! Судите Его! Небесныя Силы, призирая на Путьника со уныніем и Милосердствуя о нем, возгласили: “О бѣдный страдалец! Сей есть сребролюбец. Боже мой! весь обременен мѣшками, сумами, кошельми, кошельками. Едва движется, будто навѣченный вѣдлод. Каждый ступень ему Мѣкою. “Горе вам богатыи! Яко отстоите от Утѣшенія вашего”¹⁵⁶.

– Но он сего, – извиняет Рафаил, – не чувствует, но паче еще блажит себе и почитает путь свой Благословенным во вѣки. Он благодушествует, шествует и поет.

– Возможно ли? – вскричали Духи.

– Пожалуйте, – просил Рафаил, – внемлите Пѣснь его.

БОГАЧ,
ПУТЕШЕСТВУЯ ПОЕТ ПѢСНЬ.

*

Пусть я во Свѣтѣ скверн! только бы был богат^а.
Днесь не в Мѣду Сѣвѣсть, но Злато идет в Лад.
Как нажил? не спросят, только б жирный был грош.
Сколь богат, столь всѣм брат¹⁵⁷, и честен и пригож^б ¹⁵⁸.
Что у нас безчестно в Мѣрѣ? Кошель пустой.
Нищим ли жить? Лучше пущусь в смертной гнои.
И смерть сладка, поколь Рубль за Рублем плывет^в.
О святое Злато! над тебе в Свѣтѣ нѣтъ.
Не столь милый Отец, не столь рождающая Мать,
Не столь любезныи и Чѣда веселят.
И если такая у Венеры Краса,
Не дивно, что в Еѣ влюбилася Тварь вся.

^а Сии Стихи суть из Древняго Трагедіографа Эурипида⁽³¹⁾. Вот един!

Ὡ Χρυσέ. Δεξιῶμα κάλλιπον βροτοῖς!

O Aurum! Dexteritas optima Mortalibus.

О Злато! Удачность наилучша Смертным.

Начало их сие:

Sine me vocari Pessimum, ut Dives vocer.

Nemo an Bonus? num Dives? omnes quaerimus.

^б Ubique tantū quisque, quantum habuit, fuit.

^в Можно и так:

И Смерть сладка, поколь Злато плывет раз в раз.

О святое Злато, моли Бога о нас!

Latine sic:

O Plute, summa Dextritas Mortalibus!

Ангелскія Силы ужаснулись, видяще, что Сатана толь Хитро умѣл растлѣть бѣсноватую сію Душу, обожающую Мертвое и уповающую на Куміра. “О Сатана! – воззвали они, соболюзнуя, – родная Божія Обезьяна!”¹⁵⁹ Он им вмѣсто Слова: “Торе вам, богатыи...”¹⁶⁰, “Блаженны нищїи...”¹⁶¹ – положил на Сердцѣ во Основаніе сей свой Смрад:

“Блаженны богатыи, яко тѣхъ есть Царство всякихъ Утѣхъ”¹⁶².

Такова Душа есть Аспид, отнюд не слышащїй призывающїя Милости: “Прїидите ко мнѣ все труждающїися и Обремененныи, и Аз упокою вы...”¹⁶³

– Боже мой! – возгласил Урїил, – сей безпокойный Путь толпáми Людей, как Торгáми, весь зассорен¹⁶⁴. Слышь, Рафáйл! Кая есть сія ближайшая Толпá?

– Трус Колесниц, – отвѣщал он, – шум бичей, конскїй Тóпот и Свист обличает, что сія Громáда есть полк Честолюбцов. Сію же предварившая Толпа есть Торжество Сластолюбцов. Сіе обличается пищáнїем и ржáнїем Мусикїйскихъ Óрганов, восклицáнїем торжествующихъ и козлогласовáнїем, повáренными Зáпахами, Гáром и Курénїем. Прочее в далнихъ онихъ свóлочахъ и стеченїяхъ: там – Тяжбы, Брáни, тáтьбы, Грабительства, лéсти, Кúпли, продажи, Лихоимства...¹⁶⁵ Брáтіе! Призрите къ прáвой сторонѣ. Вотъ они! Нѣсколько Пúтниковъ, открáвшись отъ Шуїаго пути, пробираются чрезъ стропóтную Мѣстá къ Пути Мїрному. “Яко Богъ искуси я и обрѣте ихъ достойны себѣ...”¹⁶⁶

– Ба! Ба! ба! Кое странное сіе ви́жу позóрище? – возопїл, какъ Мóлнїя, нечаянно Варахїил. – Пятерїца Человѣковъ бредутъ въ преобшїрныхъ Епанчáхъ, на пять Лáктей по пути влеку́щихся. На головахъ Капишóны. Въ рукахъ не жезлы, но дрекóліе. На шѣѣ каждому по Кóлоколу съ верѣвкою. Сумáми, Икóнами, Кни́гами обвѣшнны. Едвá! едвá движутся, аки быки, Парохїáльный Кóлоколъ везу́щїи. Вотъ развѣ прямо труждающїися и обремененныи¹⁶⁷! Горе им, горе!..

– Сїи суть Лицемѣры, – сказалъ Рафáйл. – Марты́шки истинныя Свѣтости. Они долго мо́лятся въ Кóстелахъ. Непрестанно во Псалтырь барабáнят. Строятъ Кїрки и снаб́дваютъ. Брóдятъ Покло́нниками по Ёрусали́мам. По лицу свѣты, по сердцу всѣхъ беззаконнѣе. Сребролюбивы, честолюбивы, Сластолюбцы, Ласкатели, Свóдники, не милосерды, не примирительны, раду́ющїися зломъ сосѣдскимъ. Полагающїи въ при́быляхъ благочестїе. Цѣлу́ющїи всякъ день Зáповѣди Господни и за Алтын¹⁶⁸ оныя продающїи. Домáшнїи Звѣри^a и внутреннїи Змїи, лютѣйшїи Тїгровъ, Крокодїловъ и Васїлисковъ. Сїи Нетопы́ры между Дѣснымъ и Шуїимъ Путѣмъ суть ни Мúжескаго, ни Жѣнскаго рóда. Обоимъ врагїи, хромы на обѣ нóги. Ни теплы, ни студены. Нѣ Звѣрь, ни Птица. Шуїй Путь ихъ чуждается, яко имúщихъ Образъ благочестїя. Десный же отвергаетъ, яко силы Его отвергшихся. Въ Сумáхъ

^a Нѣкїй Мудрѣцъ вопрошенъ: “Какó можно прожїть Жизнь благодѣнно?” – отвѣщáл: “Тáко, áще спасѣшїися отъ Дїкихъ и Домáшнихъ Тїгровъ”, сїрѣчь óныхъ: “Иуда – Рабъ и Лстецъ”⁽³²⁾.

их Пѣсокъ Іорданскій съ Дѣньгами. Обвѣщенные же Книги ихъ суть Типики¹⁶⁹, Псалтыри¹⁷⁰, Прологи¹⁷¹ и прочая. Вся ихъ Молитва въ томъ, чтобъ роптать на Бога и просить тѣхъ грѣшностей.

Вотъ останавливаются молящіяся! и пѣть начинаютъ. Послушаемъ безбожныя ихъ Пѣсни Божіи.

ЛИЦЕМѢРЫ,
МОЛЯЩЕЯСЯ, ПОЮТЪ¹⁷².

Боже! востани! Что спиши?
Почто о насъ не радиши?
Се путь беззаконныхъ цвѣтетъ!
На путехъ ихъ бѣдностей нѣтъ.
Мы жъ тебѣ Свѣчицы ставимъ.
Всякій день молебни правимъ:
И забылъ ты всѣхъ насъ.

*

Два раза постимъ въ недѣлю.
Въ постъ не уживаемъ хмѣлю.
Странствуемъ по святымъ градамъ.
Молимся и дома и тамъ.
Хоть Псалтыри не внимаемъ,
Но наизустъ ея знаемъ:
И забылъ ты всѣхъ насъ.

*

Услыши, Боже, вопль и рыкъ!
Дажь намъ Богатство всѣхъ Языкъ!
Тогда-то тебѣ прославимъ.
Златыя Свѣчи поставимъ,
И всѣ Храмы позлащенны
Возшумяютъ твоихъ шумъ пѣній.
Токмо даждь намъ вѣкъ Златъ¹⁷³.

— О смердящія Гробы, со своею Молитвою, — возопилъ Варахїйлъ! — Сіи блядолѣпныя Ларвы¹⁷⁴ подъ видомъ Божіимъ Сатану обожаютъ. Злоба, во одежду Преподобія одѣта, есть то Сатана, преобразившійся во Ангела свѣтла¹⁷⁵. Нѣтъ сего злѣе во всемъ Адѣ. Опустошеніе Царствамъ, Церквямъ поколебаніе, Избранныхъ Божіихъ прелщеніе... Отвратимъ очи наши отъ Богомѣрзкихъ сихъ Ропотниковъ, Прошаконъ, Лстецовъ и Лицемѣровъ. Не слышите ли, что шумъ, трескъ, ревъ, вопль, вой, свистъ, дымъ, Жупель и Смердъ Содомскій восходитъ отъ сего Пути?

Архангелы обратили свѣтлыя Лица своя отъ Сѣвера¹⁷⁶ къ ясному Югу и воспѣли Пѣснь сію.

АНГЕЛСКАЯ ПѢСНЬ,
в силу сего:
“Бездна бездну призывает”¹⁷⁷

*

Нелзя бездны Окїана гóрстью пѣрсти забросать.
Нелзя огненного Стана скуднѣй каплѣ прохладжать.
Возможет ли в темной яскинѣ гулять Орел
Так, как на небесный Край вылетѣв он отсель?
Так не будет сыт плотским Дух.

*

Бездна Дух есть в челоуѣкѣ, вод всѣх ширшій и небес.
Не насытиш тѣм во вѣки, чем плѣняет Мїр сей весь.
Отсюду-то скука, внутрь скрѣжет, тоска, печаль.
Отсюду несытость, чтоб с капли жар горшій встал.
Знай: не будет сыт плотским Дух.

*

О роде плотскій! невѣжды! доколѣ ты тяжкосерд?
Возведи сердечны вѣжды, взглянь выпр на небесну ТВЕРДЬ.
Чему ты не ищешь знать, что то зовется Бог?
Чему не толчешь, чтоб увидѣть его ты мог?
Бездна бездну удолит вѣдуг¹⁷⁸.

КЛЕВЕТА
Ёллински ΔΙΑΒΟΛΗ,
Рїмски TRADUCTIO.

*

Воспѣвши же, спросили: Что есть КЛЕВЕТА^а? Изречї нам, Молнїе Божїя, Варахїиле... Он же отвѣщал тако: “Клевета есть творить сладкое горким, и вопреки¹⁷⁹. Она есть тожде, что татѣба. Татѣба крадет вещи, а Клевета Мысли. Мысль есть Руководительница Челоуѣку и Путь. Дїавол, украв у Челоуѣка добрую мысль, перекидает будто сѣть и препону чрез добрый Путь, а сим самым сводит и переводит его на путь зол. Вот почему Ёллински Διὰβολος¹⁸⁰, сирѣчь Перемѣтчик¹⁸¹, Рїмски же Traductor, сирѣчь Сводник, или Переводник¹⁸², дано имя КЛЕВЕТНИКУ¹⁸³! Славянски же

^а Девятая Божественная Заповѣдь гремит: “Не Лжесвидѣтельствуй”⁽³³⁾. Сїе же есть Тóжде, е́же: “Не Клевещї”.

Ужасная Клевета! творить Заповѣди Господни Трудными и Горкими. Сїе на Сѣрдцѣ начертал Дїавол всѣм, Презирающим Закон Божїй.

О! раздеріте Сѣрдца ва́ша сїя, Ослѣплѣнныи⁽³⁴⁾.

“клеветать” значит то же, что колотить, мѣшать горкое со сладким, и вопреки. Сѣ бывает тогда, когда на мѣсто сладкаго поставляется горкое, и вопреки¹⁸⁴. Сей есть един Источник всѣх Ѳдских мук”^а.

КОЗНЬ

“Ты же, о Свѣте Божій, Урїиле! Изъясни нам, что значит то Кознь?”
Отвѣщал Урїил: “Кознь есть Образ Клеветы, по коему она растет и сѣется. Она есть то же, что МАШИНА. МАШИНА хитрствует в вещах, а Дѣволска Кознь в мыслях. Птицелов и Рыболов ловит сѣтьми, а он Козньми. Кознь есть лѡвкая МАШИНА, напрімѣр, Ков, пруглѡ¹⁸⁵, Капкан, Западнѣ, сѣть, ВЕНТЕР, ВѢРША, Ёллин[ски] – строфѡ¹⁸⁶, сирѣчь Увѣртка, вертушка и протчая. У Архитектонов¹⁸⁷ и нынѣ нѣкая Машина именуется Латїнски Сáрег, сирѣчь Козѣл. Нынѣ ясно видно, что хитрость в татѣбѣ, а Кознь в Клеветѣ есть тожде. О коль прелестная Ёдица! Ею точно возбѣсившихся Человѣча воля ужасается Преподобїа, стремится за Нелѣпостями, аки Елень, устрѣлен в Ятра, не видя, яко в погибель свою течет¹⁸⁸. Сїи-то Дѹши услаждаются Пѣсеньками сими.

Древнїй вѣк был для Святцов.
Нынѣ вѣк есть не таков.
Плюнь, Брат, на Сїѡн. Пой на Свѣцкой Тон.
Скоро ль Святость жить дождется?
Наша ж здѣ Жизнь наживется.
И Паки.
В молоды лѣта не зажить Свѣта?
Что ж за Корысть Свѣт Молодому?
И Паки.
В старом вѣкѣ нѣсть Покою.
Только Болѣзнь со Бѣдою.
Тогда Щастя хоть бы й было,
Но в Старости не так мило...

Кое же то мнѣ щастїе, если оно мнѣ измѣняет во время Старости? если нѣсть вѣрный и вѣчный Друг оный?

“Друг вѣрен Кров крѣпок...”¹⁸⁹

“Не остави мене во время Старости...”¹⁹⁰

“Вся преходят, Любви же – ни!”¹⁹¹

“Бог Любви есть...”¹⁹²

“Слыши, Израилю¹⁹³! Господь Бог твой посредѣ тебе”¹⁹⁴.

^а Клеветный Мрак есть Отец Лживости. Лжа же и Лесть есть Мати Грѣхам. Грѣхи же суть Мѹки и Стрѣсти Сердечныя.

“Чем бо Кто согрѣшаёт, Тѣм и мѹчится”⁽³⁵⁾.

Се видна зла Ўдица! Бѣсноватыми Душами пожираема. А как Волк Ўвцы на пажитѣ и при водопоѣ похищает, тайный же Ласкатель в самом Чертогѣ и при Трапезѣ, аки Червь Орѣхи, внутрь их обрѣтаясь, растливает, – так Діавол на самых злѣчных Мѣстах, во Едемѣ Священныя Библіи, хитро уловляет, примѣшав, аки Змій, в Матернее для Чад Млеко яд свой, так он вкус и Дух свой в благоуханныя ПЛОДЫ Божіею Рая.

“Нужное есть ЦАРСТВ[ІЕ] БОЖІЕ, и нужницы восхищают є”¹⁹⁵.

Сей Оракул Сатана растлил. Он в нем осквернил Христово Благоуханіе. Он, в нем украл Дух Христов, вложил в него свой душеубійственный вкус. Он перековал нужное на трудное^а. Поют Германы Притчу сію:

“Бог строит Кірку, а Чорт там же Часовню”¹⁹⁶.

Поет Христос: “Нужное есть Царств[віе] Божіе”¹⁹⁷.

Діавол подпѣвает: “Трудное есть Царств[віе] Б[ожіе]”.

О пѣкостная Обезьяна! Тѣм же Мостом грядет, а в разный Гóрод. Тѣм же Звóном поет, да чего-то как нѣтъ. Ангелскій Тон – Адская Думка. Глас Їаковль – Сердце Исáвлее. Лобзает, как Друг, – продает, как Їуда. И смѣх, и плач нам есть Божія сія Мартышка... “Воньми, небо! и возглаголю”¹⁹⁸. Се Клевета на Господа Вседержителя! Нужность со Трудностью так не вмѣщается, как Свѣтъ со Тмою. Нужно Солнце – трудно же ли? Нужен Огнь – а труден ли? Нужен Воздух – но труден ли? Нужна Земля и вода – и Кто без нея? Видите Нужность? Гдѣ же при бокѣ ея Трудность? Ах! ищезла. Нѣтъ Ей мѣста в чертогах непорочныя и блаженныя Нужности! Дом Ея есть Дом Мира, Дом Любви и Сладости. Покажите же мнѣ, гдѣ водворяется Трудность? во Адѣ ли? Вѣрую, Господи¹⁹⁹. Там-то обитает Труд и Болѣзнь²⁰⁰, Печаль и Воздыханіе²⁰¹. Но там ли Нужность? Ах! небывала она там. Ея присутствіем Ад во мгновѣніи преобразается в Рай. Во Адѣ все дѣлается то, что не нужное, что лишнее, что не надобное, не приличное, противное, вредное, пѣкостное, гнусное, дурное, не пригожее, скверное, мучительное, нечестивое, Богомерзское, проклятое, Мірское, плотское, тлѣнное, вѣтренное, дорогое, рѣдкое, Модное, заботное, разорительное, погибельное, Адское... и протчій неусыпающій Червь. Сія бѣсноватая и буйная Дѣва Трудность именуется Еллински АТА²⁰², сирѣчь Пáгуба, Еврейски же Ада, Ламѣхова жена, сирѣчь блядохрасующаяся и забóтная²⁰³, противная Женѣ, именуемой СЕЛЛА²⁰⁴, МІРНА.

Коль же разнится чистая наша Дѣва – святая Нужность^б! Она нѣсть АТА, но ЛІТА²⁰⁵ и ЛІТУРГІССА²⁰⁶. Нѣсть АДА, но СЕЛЛА. Нѣсть ФУРІА²⁰⁷, но АННА²⁰⁸,

^а Нұжда и Нұжное не в том стоїт, áки бы трудно оноє имѣть, но То єсть Нұжное, без Чего никак Житѣ невозможно, или с Мучѣнієм живѣтсѣ без него. А Чем же что Нұжнѣе, тѣм достáть Легчáе. Напримѣр. Воздух єсть необходимо Нұжен. Без Обуванія же в Зимѣ можно житѣ с Мучѣнієм.

^б Не утерплó приписать тут Преслáдких Епикúровых Слов сих:

Χáρις τῇ μακαρίᾳ Φύσει. ὅτι τὰ ἀναγκαῖα ἐποίησεν εὐπόριστα. τὰ δὲ δυσπόριστα, οὐκ ἀναγκαῖα⁽³⁶⁾. Сієсть:

“Благодарѣніє Богу! яко Нұжная сотвори Легкостяжными, Злостяжная же – ненұжными”.

но ХАРІА²⁰⁹, но ГРАТІА²¹⁰, разумѣй: ВОЗЛЮБЛЕННАЯ, МИЛОСТИВАЯ, ДАРОВІТА. С небесныхъ Круговъ и от Горнихъ Предѣловъ возлюбленная сея Царицы ищезла всякая горестъ со Трудомъ, а печаль со въздыханіемъ. Отгуду Сатана со всѣми своими тмами низверженъ во Адъ. Кая Сила низвергла? Та, что тамъ Жизнь не зависитъ отъ заботныхъ Суетъ и суетныхъ Заботъ. Тамъ живетъ едино точію нужное ОНОЕ: “Едино есть на потребу”²¹¹. Оно есть и сродное, и Легкое, и Благолѣпное, и Преподобное, и веселое, и полезное, безъ Сребра и безъ Горестей стяжаемое, какъ написано:

“Туне прїясте, туне дадите”²¹².

Внуши, Земле²¹³! Услыши, Роде человѣчъ! Напиши на Ногѣ Адамантовомъ, на вѣчныхъ Сѣрдца своего Скрыжальяхъ²¹⁴ Господню СЛАВУ сію:

“БЛАГОСЛОВЕНЪ ЕСИ!

творяй

Нужное не труднымъ, трудное не нужнымъ”²¹⁵.

Какъ только Урїилъ отрыгнулъ Господствующую сію СЛАВУ Вышняго, поднялся отъ преисподнихъ хулный Шумъ, Рыкъ, Вой, Свистъ, Стонъ... каковъ бываетъ отъ Дубравныхъ Звѣрей, отъ ночныхъ Птицъ, отъ блатныхъ Жабъ во время Землетрясенія. Замялся, свиваясь и развиваясь въ безчисленныя свѣртки, Адскій Змій, пронзенъ изощренною СИЛЬНАГО Стрѣлою и Вѣромъ палящихъ Углей осыпанъ, по оному: “Иже отъ Устенъ произноситъ Премудрость, Жезломъ бьетъ Мужа Безсердечна”²¹⁶. На Крилахъ Урїиловыхъ видѣнъ былъ видъ многоцѣннаго САПФИРА, превосходящій голубій Сводъ благовиднаго Неба. Сей Божественный Умъ, пустившій изъ Устъ своихъ Мечъ обоюду Остр²¹⁷, поразилъ Сатану въ самое Чрево его и убилъ Блудодѣянїе.

Варахїилъ же выстрѣилъ Праволучную Стрѣлу Молніину²¹⁸, пронзилъ Дракона въ самое Око его и убилъ похоть Очесъ²¹⁹, по писанію: “Око, ругающееся Отцу и Досаждающее МАТЕРЬ своей, да избудутъ Оное Вранове отъ Дѣбрїя”²²⁰. Прежде же всѣхъ умертвилъ Копіемъ Михаилъ Любодѣйственное Сѣрдце его. Отъ того часа Царство его и Козни разоренны.

АДСКОЕ ЦАРСТВО,
на чемъ Основанно?

*

Простеръ же Рафаїлъ Іасписо-шарныя Крыла своя со Гаврїиломъ и, прелетѣвъ, сѣде при боку Варахїилову. Потомъ возсмѣявся, веселовидно изрече: “Возрадовася Духъ мой²²¹, яко Урїилъ, аки Финеес²²², во чрево, ты же, аки Сисаръ²²³, въ самое Око его пробилъ ему Главу его”. Видъ же Варахїиловыхъ Крилъ, аки видъ Углей ражженныхъ отъ онаго Угля:

“Стрѣлы Сильнаго изощренны со Угльми поядающими”²²⁴.

“Ражженно СЛОВО твое зѣло, и Рабъ твой возлюби е”²²⁵.

“СЛОВО плоть бысть и вселися въ ны”²²⁶.

Тогда сей Пламенѣющій Орелъ, Служитель въ Молніи Вышнему, Божественный Варакъ, распростеръ Крыла своя и, помаявъ оныя, возгласилъ:

“Сія есть Побѣда, побѣдившая Мїр, Плоть и Дїавола²²⁷ – Любовь наша! Крѣпка, яко смерть, ЛЮБОВЬ. Жестока, яко Ад, Ревность Божїя. Крыла Ея Крыла Огненныя. Углїе Огненное воспламеняет Еѣ’²²⁸. О УГЛЬ! О Возлюбленный наш А́нѳракс оный!”^а

“Зла́то Земли оныя доброе, и тамо А́нѳракс”²²⁹. Сей дражайшїй А́нѳракс нас, Серафїмов, воспламеняет, Творяй Ангелы своя Духами и Слўти своя Пламенем Огненным²³⁰. Глас Его оный... “Глас Брата моего...”²³¹ Сей Един утѣшает и укрѣпляет нас. “Возвеселися, Непло́ды!”²³² Сей есть Глас Его. “Смиренная! и Колѣблемая! не имѣла еси Утѣшенїя. Се аз уготовляю тебѣ А́нѳракс, КА́МЕНЬ твой, и на Основанїе твое СА́ФИР. И положу Забрала твоя, І́АСПИС и Врата твоя, Каменїя КРІСТАЛЛА и огражденїе твое, Каменїя избранная²³³, и Правдою возградишися...²³⁴ Всякое Орудїе, содѣланное на тя, и всякїй Глас, иже на тя встанет на Прю, не благопоспѣшу. Одолѣши им всѣм²³⁵. Вся Сыны твоя наученны Богом, и во мнозѣ Мирѣ Чада твоя²³⁶. Сїе есть Наслѣдіе служащим Господеви, и вы будете мнѣ праведны, Глаголет Господь”²³⁷.

Нынѣ Желанїе наше исполнилось. Нынѣ услышана трича́стная Она́я Молитва Сира́ховская:

Господи, Отче и Боже живота моего!
Да не пожрет мя Бездна Мїрская,
возведша Очи на прелесть Его.
Да не поглотит мя Прѡпастъ Чре́ва,
угождающаго яко Богу. И да не свяжет мя
Студодѣйство, ищуща сладости в мертвом Блатѣ²³⁸.

На сей Трича́стности стоїт все Адское Царство. Нынѣ Мудрость одолѣла Злобѣ, и всѣ воспѣли так:

О Сыне, рожден от Дѣвы!
Во безстрастїя Глубинѣ,
Трича́стную Злобу Душы
Потопи, молюся.
Да якоже во Тїмпанѣ,
Во умерщвленном Тѣлесї,
Воспою побѣдную ПѢСНЬ²³⁹.

– О Язык Трегубый! – возглашая возгласил Варак, разорившїй Грады и превратившїй До́мы Вельмо́ж²⁴⁰. – Блажен, обладая тобою. Се есть Царствїе Божїе! Нѣсть Его легча́е, яко нѣсть нужнѣе, и нѣсть нужнѣе, яко

^а А́нѳракс есть Сло́во Ёллинское, значїт Угль Горящїй, значїт же и Драгоценный Ка́мень, его́же Вид есть, а́ки Угль Горящїй. Всѣ же Драгоценные Ка́мни, яко Са́пфир, Ѳарсіс и протчіи, суть Красото́ю своєю и Твёрдосто́ю О́бразы Божїя Премудрости.

нѣсть врождѣннѣ Его. И что есть БОГ? если не внутръ нас пламенѣющая, аки искродышущій УГль, Блаженная Оная ВРѢДА: “Без мене не можете творити ничесоже”²⁴¹. Что убо есть? Она носит Гѡры и Вѡды, и весь Труд наш. Она тонкоплѣтное Небо и Огнь Десницею своею Жмет и Держит. Кто убо присноблаженную и Пренепорочную сѣю МАТЕРЬ нашу дерзает нареши Трудною? Аще ли Сатана Сатану изгѡнит? Тако ниже Трудностию Труд уврачуется. Господи! се Труд воздают Тебѣ²⁴²! Ты же еси веселіе и Радость, Мир и Упокоеніе. Правда твоя, яко Солнце. И се Сатана помрачает! Мїр же свидѣтельствуєт о Лжѣ. Господи! аще возможно есть, да мїмо идет от тебе Горкая Чаша сѣя²⁴³. Аще же не может сѣя Лжа мимо ити от Тебе, Буди воля Твоя^а!

ПЛАЧУЩАЯ НЕПЛОДЫ

Во оно Время слышан бысть жалостный Глас на Небеси. Вдова, бродящая по Землѣ, оболченна в темныя Ризы, имущая родити Сына, ищет Мѣста, но не обрѣтает, гонима Зміем, пожѣрти ПЛОД Чрѣва Ея хотящим и во Слѣд Ея изблевающим Потѡп Блевѡтин²⁴⁴. Сего ради скитається, рыдающая и вопіющая Пѣснь сѣю^б:

Кто даст мнѣ Крилѣ нынѣ²⁴⁵? Кто даст посребренны²⁴⁶?

Кто даст мнѣ Рама нынѣ? Кто даст восперенны?

Да лещу сквозѣ, присно о Бозѣ,

От Земнѣ Края, даже до Рая,

И почию.

*

Се Ёхидн лютый бѣжит! Се мя достизает!

Се Челюсть Аѣску на мя люте разверзает!

Поглотитъ хошет. Ядом клокошет.

Василиск дивый. Аспид питливый.

Ах увѣ мнѣ!

*

Вод горких Хлябы студно изблеваєт Черный.

Се мрак! Се Облак покры мя нынѣ Вечерній!

Увѣ мнѣ нынѣ! Увѣ единѣ!

Гонит всѣм Аѣдом мене со Чаѣдом.

Нѣсть мнѣ Мїра.

^а При Бѡгѣ, яко при Зѣрнѣ и Истинѣ, не разлѣчно придѣржится, аки Шелуха, Лжа. Но Шелуху Свинїи, Хлѣб же ядят Чаѣа.

^б Сѣя Пѣснь взята из Трагедо-комедїи, нареченныя «Гонимая Церковь». Женѣ Апокалиѣзная там, гонима Зміем, поет Пѣснь сѣю, или Хор. Есть сѣе мїлое Твореніе Варлаама Лавѣскаго⁽³⁷⁾, учившаго в Кїевѣ и Богословію с Еврейским и Ёллинским Языком, и бывшаго Предводителем в Послѣднем Исправленїи Бїбліи. Почїи Архимандр[итом] Донским.

Вѣчная Памѣять!

*

Увы мнѣ! Горе! Увы! Что ѣмам творити?
Кого на Помощь дерзѣю Бѣдна Молити?
Увы мнѣ нынѣ! Увы еди́нѣ!
Гонит всѣм А́дом мене со Чадом.
Нѣсть мнѣ Мира.

*

Боже! ты призри на мя с Высоты святыхъ.
И приклонися Странной на Слѣзы ми сія.
Дажь Крѣпость Силы, бы не сдолѣли
Твоей Рабынѣ Уста Змѣины.
Ах! о Боже!

*

Кто даст мнѣ Крыла нынѣ²⁴⁷? Кто даст Голубины²⁴⁸?
Да выпрь парю от сея А́дскія Глубины...

Архангелы возлюбили Прекрасную сію Невѣсту Божию, скитающуюся по Землѣ и не имущую, гдѣ Главы подклонити²⁴⁹, милосѣрдствуя о ней. Михайл же, ражѣн Ревностію, разширил Посребренныя Крыла своя и устремився, аки ко страждущему своему Птенцу Орел, восхитил Жену и посадил Её на Радугѣ. Тогда цѣ[ло]мудренная сія Сусанна^а не обрѣтется между Смертными на Землѣ, да не Злоба измѣнит Разум Ея, или Лесть прелстит Душу Ея²⁵⁰. Непраздная МАТИ возсѣла со Сыном своим на благокрутом Лукѣ Облаков²⁵¹, и Сама сущи прекратившая Потоп Радуга Она. “Виждь Дугу и благослови Сотворшаго Ю.

Зѣло прекрасна Сіяніем своим”²⁵².

Досадители же Ея суть сіи:

“Премудрость и Наказаніе уничтожаяй есть Окаянен, и праздно Упованіе их, и Труды безплодны, и неключима Дѣла их. Жены их Безумны, и Лукава Чѣда их, проклято Рожденіе их. Яко Блаженна есть Непо́ды неоскверненная!”²⁵³

Тогда из О́блака возгремѣл Михайл к живущим на Землѣ сим Гла́сом:

“Сынове Человѣческіи! Вскую любите Лжу?

Ядуще Зѣмлю во вся Дни Живота вашего²⁵⁴?

Тако ли Юродивы есте, Сынове Израилевы?”

Не испытѣвши, ни Истины разумѣвши, осудите Дщерь Израилеву? О обвѣтшѣлыи злыми Днями вашими! Почто́ судите Суды неправедны? и неслышите Глаголюща Бога: “Неповинна и Праведна, не убивай”²⁵⁵. “Имѣйи́ Уши слышати, да слышит!”²⁵⁶

Послѣ сего Гро́ма слышанна бысть издалѣча в Горнем Во́инствѣ Ангелском Пѣснь воспѣваема сія:

^а Сусанна – Слово Еврейское, Ёллински – Κροῖον, Римски – Lilium, Славѣнски – Крын, Малороссійски – Ліліа⁽³⁸⁾.

*

ПѢСНЬ²⁵⁷

в Конѣц сего:

“Испустѣи Змѣи за Женою из Уст своих Воду, яко Рѣкѣ, да Ю в Рѣцѣ
потопит”²⁵⁸.

*

Воньми, Небо и Земля²⁵⁹! Нынѣ ужаснися.
Море Бѣзднами всѣми согласно двигнися.
И ты, быстро-текущій, возвратися, Иорданѣ²⁶⁰.
Прійди скоро крестити Христа, Иоанне.

*

Краснозрѣчнии Лѣсы, Стѣзи отворите.
Предитѣчу Иоанна ко Христу пустите.
Земнии же Языцы, купно с нами всѣ ликуйте.
Ангелскіи Хоры вси, в Небѣ торжествуйте.

*

Снѣйде Спас во Иордан. Ста в Его Глубинѣ.
Се снѣйде и Дух Свят на-нѣ в Видѣ Голубинѣ²⁶¹.
Сей есть Сын мой возлюбл[енный]. Отец из Облак вѣщааше.
Сей Мессіа обновит Естество все ваше²⁶².

*

Освятѣи Струи и нам. Змѣю сотри ГЛАВУ.
Духа твоего, ХРИСТЕ, Рѣсу даждь и СЛАВУ.
Да не потопит нас Змѣи. И мы вси от Земнѣ Краѣ
да почити полещем до твоего Рая.

ОБНОВЛЕНИЕ

МЫРА

*

Седмь Глав суть Сатанѣ, яко едина. Глава же, аки заходящее Сѣнце,
Мглою обезображенное.

Вскорѣ потѣм Лицѣ Земли покрыл Мрак Вечерній. Безчисленнии же
Нетопыры и Нощныя Птицы, лѣтаѣ во Мракѣ, неключимую Худу и Клевету
на Славу Вѣшняго вѣщаали.

Тогда явися и Ангелское многое Воинство, аки Звѣзды Небесныя, но
разслабленно сіяющія. Архангелы, Исполняя написанное: “Во Время оно
Разумный умолкнет”²⁶³ – и плѣняясь Краснѣйшія всѣх Земных Дщѣрей
Красотою Небесныя Сусанны, терпѣли и пребывали, молящеся тако:

“Господи Боже наш! Правда твоя во свѣтѣ твоѣм. Свѣт же во Правдѣ
твоей. ИСТИНА твоя в Сѣнцѣ живѣт, Сѣнце же стоит на ИСТИНѣ твоей”. Се
сѣ Знаменіе есть твое, от тебе и тебѣ у нас. От тебе ГЛАГОЛ сей твой и о тебѣ.
Ты Един и сотвориши Его. Се Лѣствица седмистепенная к тебѣ нам. И се
Сатана низвергъ Еѣ! Он сотворил из неѣ Врата Адова, нарѣк НУЖНОЕ
Трудным, сладкое же Горким. И се Врата Адова одолѣвают Людем твоим²⁶⁴.

Востани Господи²⁶⁵! Востáни, СЛА́ВО наша! Востáни Ра́но!.. Возлѣг, почѣл еси в Тѣчнóй Горѣ твоей, аки Лев, мно́гая Лѣта спящій. Возбудися, яко Сампсѡн. Сотвори Величіе Неплодящей твоей. Коснѣйся Горáм твоим. И воздымѣтся. Блесни Мо́лнію, и разженѣ Супостáты²⁶⁶. Да во Свѣтъ твоѣм ѹзрим НО́ВЫЙ Свѣт. “И обновиши Лице Землѣ”²⁶⁷. Ты и Вчерá, и Днесь, и во Вѣки БЫ́ВШІЙ, СУ́ЩІЙ и Будущій Еси. Аминь!

Помолившеся же, Всера́достным воскликнули Глáсом:

“ДА БУДЕТ НО́ВЫЙ Свѣт!”²⁶⁸

И бысть НО́ВЫЙ Свѣт²⁶⁹. Абѣе проникнуло Рáдостное йтро. Возсі́яло Сѡлнушко. Просвѣти́ло Небеса́, проповѣдающі́я СЛА́ВУ Божію, и обнови́ло Лице Землѣ²⁷⁰. И нареко́ша Ангелы вчерáшній День Тмо́ю. Днѣшній же День Свѣтом. И бысть вѣтхій, и бысть НО́ВЫЙ Свѣт. Но День Едѣн и Мыр Едѣн. Дрѣвле сотворил Бог Мыр в Сѣдмь Дней для Человѣков. В послѣдній же Вѣки ради Ангелов обновотвори́л Его во Един День, иже есть яко Ты́сяща Лѣт²⁷¹.

Да испѡлнится Прорѡчество Верховнаго Петра:

“Пока́йтесь! Яко да прѣйдут Временá Прохла́дна от Лица́ Господня”²⁷². “Прѣидет же День Господень, áки Тать в Нощѣ, в ѡньже Небеса убо со Шѹмом мѣмо пойдут...”²⁷³ “Новаго же Небесѣ и нѡвыя Землѣ Чаѣм, в нѣхже Прáвда живет”²⁷⁴. И Иоáнново. “Дѣти! Послѣдняя Годѣна есть”²⁷⁵. И Мыр прехѡдит, и Пѡхоть Его. Творяй же Волю Божію пребывает во Вѣки”²⁷⁶. “Не вѣзълчут ктѡмѹ. Нижѣ вжáждут. Не ѣмать же пáсти на нѣх Сѡлнце, ниже всяк Зной. Яко Агнец, иже посередѣ Престо́ла, упасѣт их. И настáвит их на Живѡтныя Источники Вод. И отыймет Бог всяку Слѣзу от О́чию их...”²⁷⁷ А как только прешѣл и зашѣл вѣтхій Мыр, возсі́яло же кѹпно и Нѡево, и Нѡвое Врѣмя, и Лѣто, тогда, во Мгно́вѣніи Ока, в Послѣдней Трубѣ всѣ Нощны́я Птицы, всѣ ядовѣтны́я Гады, всѣ лѹтны́я Звѣри, всякій Труд и Болѣзнь, и всѣ злых Духѡв Легеѡны, всѣ безчѣсленны́и Свѣтки, изблева́ющіи Хѹлу на ВѢШНЯГО, Вѣхром возмета́емы от Лица́ Землѣ, ищезѡша. И се! воспѣ́вающе воспѣли Архáнгелы и все Ангелское Воѣнство во Псалмѣх и Пѣ́ніих, и Пѣ́снѣх Духѡвных Побѣ́дную.

ПѢСНЬ Побѣ́дная^а

*

Пой и воспой²⁷⁸! Коль Благ Бог твой!
Скор Рукѡю, за тобою,
В День Брáни твѡея стáти
Врагѣ твѡя Супостáты
Погоня́й, Поборя́й.

^а И сія Пѣснь из того́жде Творѣ́нія Лаврѣвскаго. Хор поѣт, егда избáвися Жѣна́ от Змі́я. О Пла́мень! по́ядшій Кѣ́евскую Би́бліотѣку⁽³⁹⁾! Та́кія и то́лікія Манускри́пты! Ко́лікую Гѣ́бель сотвори́л еси?

День и Вечеръ пой. Ношъ и У́тро пой.
Коль Десни́ца прослави́ся!
Коль Мессі́а возвыси́ся!
Во Побѣдѣ́ дивных. На Хребтѣ́ Противных.

АНТИ́ФОН^а

*

Я, Боже, тебѣ́ Пѣснь но́ву,
Пѣснь Мойсе́йску, Пѣснь Христо́ву,
Воспою́ в Духо́вной Ли́рѣ.
В Десято́струннóй Псалты́рѣ.
Всяк Царь в Бою́ цѣл тобою́.
Цѣл твой и Дави́д. Мечѣ́м не уби́т.
Ты изво́лил мя изы́яти.
Злопле́нным не дал я́ти.
Из Уст их Меч Смер́ти готов мя пожерти.
И зла их Десни́ца Пра́вды не держит́ся.

В Полка́х же А́нгелских слы́шанны были се сіи!

*

Воспойм Господеви! О Боже все́си́льный!
Еще́ наш прія́л еси́ Вопль и Плач уми́льный.
Еще́ нас не суди́ши в Ко́нec отрину́ти.
Побѣди́хом! Падéся Супостáт наш лю́тый.
И Анти́христ прія́л Казнь. Домáшній Враг вéлий.
Ко нам же возврати́вся, грядéт Мир весéльный.
Он безбѣ́дно Здра́вие ведет за собою́.
Нынѣ́ и День лу́чшею кра́сен Доброто́ю.
И Со́лнце силнѣ́йшии Лу́чы испущáет.
И Лице́ краснѣ́йшее Цвѣ́т По́лній являет́^б.

*

Зимá прейде. Со́лнце ясно^в
Мы́ру открь́ Лице́ красно.
Из подзѣ́мной Клѣ́ти яви́шася Цвѣ́ты.
Мра́зом пре́жде побі́енны.

^а Сіе сам я на ту́южде Мелодію́ сличил из Дави́довы Пѣсни 143-я, с[ти]х 9:

“Боже, Пѣснь но́ву воспою́ тебѣ́, во Псалт[ири] Десято́струннѣ́м], даю́щему Сп[асение] Царя́м”⁽⁴⁰⁾.

Анти́фон значи́т: Пѣ́ніе во Отвѣ́т.

^б По́лній. Сіе значи́т не тое, Что Исполне́нный, но Полево́й, Что в По́лѣ. Сіи Стихи́ суть из Побѣ́дных Пѣ́сни Оеофа́на Прокопо́вича⁽⁴¹⁾, Рѣ́ктора Кі́евскія́ Акаде́міи, трезы́чнѣ́ воспѣ́ваго Царю́ ПЕТРѸ́, побѣ́дившему под Полта́вою Гра́дом. Почи́ Президéнтом в Свнóдѣ́. Вѣ́чная Память!

^в Сіа Пѣснь е́сть из Дре́вних Малоросси́йских, и е́сть ми́лая Ико́на, образу́ющая Вѣ́сну⁽⁴²⁾. Она́ простра́нна.

*

Уже всѣ Райскія Птицы
Испущенны из Темницы.
Повсюду лѣтают. Сладко воспѣвают.
Веселія исполнены.

*

Зелёныи Поля в Травы,
Шумящии в Лист Дубравы
Встают одѣваясь, смотря возсмѣваясь.
Ах коль сладко там взирати!

От Днесь открылися в жаждущих Полях и Пустынях живыя Воды Источники. Явились Грады и Жилища оная: “Коль красны Дóмы твои, Іакове!”²⁷⁹ Стропóтныи Гóры отворили Стéзи свои, одѣваясь Цвѣтами óными:

“Аз Цвѣт Пóлнйи и Крын Удóлнйи”²⁸⁰.

Дикій и Безстрaннопріймный, непристúпный КÁВКАЗ отвёрзл Гостинницы свой Стáнникам. Мóре сказало Дорóгу Кораблям всѣм плывущим. Показáлися плодонóсныи Óстрова, Кéфы, Пётры, Гáвани и Мысы добрыя Надéжды²⁸¹. Отворилися спасительныи Пристáнища всѣм Мореплáвателям, дáже до Дрéвняго Фaрсиса^a и до Одигитрии^b заблуждáющим, до Óблaчныи Огнедышущия Гóрницы, призирающия на Александрію Фарійскія Пирамиды”^в.

Увидѣли Славное Царство и святую Зéмлю Оную: “Тамо роди тя Мати твоя”²⁸². “Царя со Слáвою úзрите, и Очи ваши úзрят Зéмлю издалеча”²⁸³. Преупокóилися на Злáчных Мѣстáх и на Бл[а]жéнных Удóлиях, по Писáнію:

^a Фaрсисъ есть Драгоценный Камень. Есть же и Град, имúщій Кораблям Лóно.

^b Одигитрия. Слово Ёллинское, значит – Путевóдница, Настáвница⁽⁴³⁾. Отсюду во Акáеистъ: “Рáдуйся, Стóлпе, наставляя плáвающих...”⁽⁴⁴⁾ и протчая. Таковыи примóрскіи Тóрни при Затмѣнии Звѣзд наставляють ко Брéгу Плáвателей Горящим на них Огнём. В Библии нарицáется: Столп Óблaчный, сирѣчь высóкій, до Óблаков досязáющий. Напримѣр: “В Столпѣ Óблaчнѣ Глаголаше к ним”⁽⁴⁵⁾. Образúется сим Столпóм Свящénная Библиа. Она́-то нас, обуреваемых в Мóрѣ Мы́ра сего, наставляет к Гáванѣ óной, гдѣ Убóгій Лázар со Авраáмом и вся Църковь почивáет.

Сія Гáвань нарицáется Еврéйски Кíфа, или Кéфа. Ёллински Пётра, сирѣчь Ка́менная Горá, Лóно и Град. Что убо сія Кíфа и сей Апока́липснйи Град зна́менует? Пир óный Лóтов с Дóчерьми своими, о Коём: “Блажén, иже снѣсть Обѣд во Цáрств[іи] Н[ебесном]”⁽⁴⁶⁾.

“Рáдости вáшея Никтóже вóзмёт от вас”⁽⁴⁷⁾.

“Веселіе вѣчное над Главóю их”⁽⁴⁸⁾.

Глава́ наша есть Сердце наше. Аще оно не болит и вѣчно рáдуется, сіе есть Едíное и́стинное Блажénство: “Мир, всяк Ум превосходящій”⁽⁴⁹⁾.

АМИНЬ!

^в Фарійская Пирамида, или Тóрня, не далéче от Устия Рѣки Нíла, гдѣ Град Александріа.

“Ядите, Бліжніи, и пійте, и упійтеся, Братія...”²⁸⁴ От Днесь возсіяли над Главѣми свѣтых Человѣков Лучезѣрнии Вѣнцы, окружающіи в себѣ сію Адамѣнтову СЛАВУ: “ЛЕГКО БЫТЬ БЛАГИМ”. Тогда и на мою Главѣу возложенъ Вѣнец нетлѣнный. Архангелы, Пѣснь Побѣдную воспѣвши²⁸⁵, возлетѣли в Горняя, и паки вселилися в седмй Пирамѣдах, СУББОТЫ велики наречѣнных, призирающих и соблюдающих ПРЕМУДРОСТИ ДОМ СЕДМИ-СУББОТНЫЙ, СЛАВЯЩЕ ОЦѢ и СЫНА, и СВЯТАГО ДУХА, Вчерѣ, Днесь и во Вѣки.

Сіє Видѣніє Аз, Старец Даніил Варсава, воистину видѣх²⁸⁶. Написах же во Просвѣщеніє Невѣждам блаженным оным: “ДАЖДЬ ПРЕМУДРОМУ ВИНУ...”²⁸⁷ И во СЛАВУ Людей свѣтых ИЗРАИЛЯ.

КОНЕЦ.

Цей твір Сковорода написав 1783 р., коли перебував у Великому Бурлуді та Бабах. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 6, арк. 1–26). «Брань...» було вперше надруковано (з деякими цензурними купюрами) окремою книжечкою в Москві 1839 р. [див.: Сковорода Г. С. Брань архистратига Михаила со Сатаню, о сем: легко быть благим. – Москва: Изд. Московского попечительного комитета «Человеколюбивого общества», 1839. – 45 с.]. Подаємо за автографом.

¹ Твір присвячено Михайлові Ковалинському. Див. прим. 1 до діалогу «Симфонія, нареченная Книга Асхань».

² Ім'я *Михаїл* (гр. *Μιχαήλ*) означає “Кто ж яко Бог? або покора, або убожество Божее, або ударене [Божее], або ударяющий Бог” [Беринда П. Лексикон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 436]. У християнській традиції воно має численні сакральні конотації. Найперше, архангел Михаїл є архистратигом небесного війства, а також заступником усіх людей, котрі “вели боротьбу з дияволом і перемогли його” [Ерм. Пастырь // Ранние отцы Церкви: антология. – Брюссель, 1988. – С. 233]. Особливу роль він відіграє в деяких дуалістичних ересьх. Скажімо, богомили вчили про те, що могутній дух Сатаніїла за свої гордощі був скинутий з небес. Прагнучи стати богорівним, він створив на місці свого падіння друге небо й другу землю, а також людське тіло. Але він не мав сили дати людині душу, і на його прохання це робить Бог. П'ять із половиною тисяч років Сатаніїла боровся з Богом, аж доки той не створив із власного серця великого янгола Миха, який з'явився “во плоті” як Христос і переміг Сатаніїла, відібравши від його імені священне закінчення “їл” [див.: Сумцов Н. Очерк истории южно-русских апокрифических сказаний и песен // Киевская старина. – 1887. – Т. XV. – Апр. – С. 77]. Християнська традиція знає три поєдинки Михаїла та Сатани: перший – відтворений в Апокаліпсисі поєдинок на небесах; другий – боротьба за тіло Мойсея; третій – майбутня битва з Антихристом [докладніше див.: Ушкалов Л. Григорій Сковорода і антична культура. – Харків, 1997. – С. 115–116].

³ Парафраза Першої книги царств 14: 7. Пор.: *сѣрдце твоє сѣрдце моє*.

⁴ Неточна цитата з Книги Псалмів 112 (113): 5. Пор.: *Кто ѡкъ гдѣ вѣтъ нѣшъ*; Сковорода нав'язується тут до етимології імені “Михаїл”, так само, як це робив раніше, наприклад, Іван Величковський. Пор.: “Архистратиге Божій, свѣтлый МИХАИЛЕ, / кто, яко Бог, о сем ми даждь внимати цѣле” [Величковський І. Твори. – Київ, 1972. – С. 96].

⁵ Див. прим. 187 до циклу «Сад божественных пѣсней».

⁶ Див. прим. 3 до циклу «Басни Харьковскія».

⁷ Пісня на недільній утрені по читанні Євангелії.

⁸ Сковорода має на думці слова: ѿ ѿверѣте мѣсто ѿ ѿспе тѣмш, зѣнде во солнце: ѿ взѣ ѿ кѣменѣ мѣста (тогѣ) ѿ положи въ возглаголю сѣвѣ, ѿ спѣ на мѣстѣ ѿнѣмѣ (Перша книга Мойсеева: Буття 28: 11).

⁹ Див.: Книга Суддів 14: 8–9.

¹⁰ *Bergilii*. Буколіки, I, 6. Див. прим. 87 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».

¹¹ Книга Псалмів 3: 6.

¹² Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 25: 10. Пор.: **Покѡй дѣстѣ вѣтъ на горѣ сѣй**.

¹³ Ідеться про уривок з Піндара, який цитував у своїй «Державі» Платон (331a): “А той, хто не відчуває за собою жодної несправедливості, завжди має поруч незмінну супутницю – блаженну надію – цю добру годувальницю старості, як мовиться у Піндара” [Платон. Держава. – Київ, 2000. – С. 10–11]. Це – 214-ий фрагмент Піндара, який у російському перекладі звучить так: “Сладостная, / Лелеющая сердце, / Питающая старость, / Сопутствует [ему] Надежда, / Кормчая правительница / Переменчивых помыслов смертных...” [Пиндар. Вакхилид. Оды. Фрагменты. – Москва, 1980. – С. 223]. У тому ж річичі йдуть і Плутархові міркування в трактаті «Про спокій душі» (477a–b), які сам Сковорода переказав так: “Ни великолѣпной дом, ни царственной род, ни высочайшій чин, ни тысячи злата и сребра, ни ученіе, ни ангелскій язык, но только едина дружественная и милосердая совѣсть. Она-то есть внутри нас источник всѣх чистых и честных наших дѣл, раждающая святую нѣкую кичливость и безстрашіе, отверзающая сердечному оку вѣчное сладчайшія памяти зеркало, в коем видим нашу твердую надежду, умащающую нас и питающую во время старости”.

¹⁴ Книга Притч Соломонових 16: 31.

¹⁵ Пор. молитовне звертання до Богородиці: “Безневѣстная богородителнице...”; “Радуйся, невѣсто ненеѣстная” [Окоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 14 (зв.), 15 (зв.)].

¹⁶ Трохи неточна цитата з П’ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 32: 13. Пор.: **сѣша мѣдѣ ѿ кѣмене**.

¹⁷ Пісня над піснями 7: 12. Див. також: **Тѣмш дѣмѣ сосѣд моѣ тевѣ** (Пісня над піснями 6: 11).

¹⁸ Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 28: 10. Пор.: **ѿнде іаквѣ ѿ клѣдѣзѣ клѣтвеннагѣ**.

¹⁹ Фразу **внѣмѣ ли єси** взято з Книги Йова 1: 8; 2: 3.

²⁰ Перша книга Мойсеева: Буття 28: 10.

²¹ Фразу **внѣмѣ ли єси** взято з Книги Йова 1: 8; 2: 3.

²² Перша книга Мойсеева: Буття 28: 11.

²³ Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 28: 11. Пор.: **ѿ ѿспе тѣмш**.

²⁴ Фразу **внѣмѣ ли єси** взято з Книги Йова 1: 8; 2: 3.

²⁵ Можливо, це парафраза Книги пророка Ісаї 25: 6. Пор.: **на горѣ сѣй ѿспѣють рѣдѡсть, ѿспѣють вѣно**.

²⁶ Можливо, Сковорода має на думці слова: **ѿ на сѣмѣ кѣмени созіждѣ црѣковѣ моѣ, ѿ вратѣ ѣдѣва не ѿдолѣють єй** (Євангелія від св. Матвія 16: 18).

²⁷ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 23 (24): 3. Пор.: **Ктѡ въздѣтѣ на горѣ гдѣню**;

²⁸ Книга пророка Ісаї 25: 10.

- ²⁹ Парафраза Книги пророка Ісаї 25: 6. Пор.: на горѣ сѣи испїють радость, испїють вїно.
- ³⁰ Книга пророка Ісаї 25: 7.
- ³¹ Перша книга Мойсеева: Буття 28: 11.
- ³² Пісня над піснями 7: 12. Див. також: **Тѣмъ дѣмъ сосѣдѣ моѣ тѣбѣ** (Пісня над піснями 6: 11).
- ³³ Див. прим. 20 до діалогу «Разглагол о древнем мірѣ».
- ³⁴ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 27: 1. Пор.: **оубїють драконѣа сѣцаго въ мѣри**.
- ³⁵ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 14: 12. Пор.: **Кѣмъ спаде съ небесѣ денница**.
- ³⁶ Книга Ісуса, сина Сирахового 21: 30.
- ⁽¹⁾ Це слово утворене з гр. *ἀτμός* – ‘пара’ та *σφαῖρα* – ‘куля’.
- ³⁷ Друге соборне послання св. ап. Петра 1: 19.
- ³⁸ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 9: 1. Пор.: **Премѣдрость созда сѣбѣ домъ и оутверди столпѣвъ сѣмь**.
- ³⁹ Боротьба Михайла та Сатани – дуже поширений сюжет в українській літературі XVII–XVIII ст. Він є, зокрема, у творах Кирила Ставровецького [див.: *Транквіліон-Ставровецький К.* Євангеліє учительное. – Рахманів, 1619. – Арк. 49–50 (друга пагін.)], Лазаря Барановича [див.: *Баранович Л.* Трубы словес проповѣдных. – Київ, 1674. – Арк. 64–69], Антонія Радивиловського [див.: *Радивиловський А.* Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 406–408, 556–578], Симеона Полоцького [див.: *Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 90–90 (зв.)], Дмитра Туптала [див.: *Туптало Д.* Книга житій святих. – Київ, 1700. – Арк. 179–179 (зв.); *Туптало Д.* Поученіє в недѣлю седмую по Пасцѣ // Сочиненія святаго Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1782. – Ч. 1. – Арк. 55 (друга пагін.); *Туптало Д.* Брань святаго архістратига Міхаїла, воеводи сил небесных, и ангелов его с седмоглавным змієм // Сочиненія святаго Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 3. – С. 553–573], в анонімних духовних піснях [див., наприклад: Українсько-руський архів. – Т. IX. Матеріали до історії української пісні і вірші / Вид. М. Возняк. – Львів, 1913. – С. 228–230], усних переказах [див.: *Драгоманов М.* Замітки про слов’янські релігійні тай етичні легенди // Розвідки Михайла Драгоманова про українську народно словесність і письменство / Зладив М. Павлик. – Львів, 1907. – Т. IV. – С. 343–344, 379–380] тощо.
- ⁴⁰ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 22: 16. Пор.: **что ты зѣѣ, и что тѣбѣ зѣѣ;**
- ⁴¹ Неточна цитата з Книги Псалмів 112 (113): 5. Пор.: **Кто ѡкѣ гдѣ бѣтѣ нѣшъ;**
- ⁴² Сковорода має на думці слова: **Міхѣїль же архіггѣль, єгда со діаволомъ разсѣдѣа глаголаше ѡ мѣсѣхъ тѣлѣхъ, не смѣаше сѣдѣти навѣстѣ хѣлѣна, но рече: да запрѣтитѣ тѣбѣ гдѣ** (Соборне послання св. ап. Іуди 9).
- ⁴³ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **живѣ гдѣ бѣтѣ сѣлѣ, бѣтѣ іїлевѣ, ємѣже предстоѣ предѣ нѣмѣ, ѡще бѣдетѣ въ лѣта сѣлѣ росѣ и дождѣ** (Третя книга царств 17: 1). Пор. також: **живѣ гдѣ сѣлѣ, ємѣже предстоѣ предѣ нѣмѣ, ѡкѣ днѣсь покажѣсѣ ємѣ** (Третя книга царств 18: 15); **живѣ гдѣ сѣлѣ ємѣже предстоѣ предѣ нѣмѣ** (Четверта книга царств 3: 14).
- ⁴⁴ Парафраза Книги Псалмів 54 (55): 22. Пор.: **оумѣкнѣша словеса ѡхъ пѣче єлѣа, и тѣ сѣтѣ стрѣлы**.
- ⁴⁵ Можливо, Сковорода має на думці слова: **Вѣлѣи гдѣ и хѣлѣнѣ сѣлѣ во гдѣдѣ бѣа нѣшегѣ, въ горѣ сѣлѣ єгѣ** (Книга Псалмів 47 (48): 2).
- ⁴⁶ Сковорода має на думці слова св. ап. Петра: “ніколи не їв я нічого огидного” (Дії св. апостолів 10: 14) (у Вульгаті: “numquam manducavi omne commune”; у Септуагінті:

“οὐδέποτε ἔφαγον πάν κοινόν”. Гр. κοινός означає тут ‘нечистий’. Отже, його латинським відповідником є *coenit* – ‘багно, болото’.

⁴⁷ Див.: Книга пророка Єзекїї 4: 13.

⁴⁸ Фразу **внѣмъ ли єси** взято з Книги Йова 1: 8; 2: 3.

⁽²⁾ Гр. *πῦράμις*.

⁽³⁾ Гр. *πύργος*.

⁽⁴⁾ Слово *каланча* етимологічно пов’язане з турецькими словами *kule*, *kale*.

⁽⁵⁾ Пол. *wieża*.

⁽⁶⁾ Книга Псалмів 98 (99): 7.

⁽⁷⁾ Книга Псалмів 121 (122): 7.

⁽⁸⁾ Соборне послання св. ап. Іуди 9.

⁽⁹⁾ Гр. *ἀρχιστράτηγος*.

⁽¹⁰⁾ Дії св. апостолів 10: 1–33.

⁽¹¹⁾ Парафраза Дій св. апостолів 11: 8. Пор.: **ника́коже, гдѣни, ѣкѡ всѧко сквѣрно ѡнѣ нечѣсто николи́же внѣде во ѡустѧ моѡ.**

⁽¹²⁾ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до римлян 16: 20. Пор.: **Бгѣ же мѣра да сокрѣшитѣ сѧтѧнѡ подѣ ногѣ вѡша вскрѣѣ.** Іван Златоуст тлумачить це місце в 32-ій гомілії, присвяченій Посланню св. ап. Павла до римлян [див.: *Patrologiae cursus completus. Series graeca* / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 1859. – Т. 60. – Col. 677].

⁴⁹ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 1: 2. Пор.: **Слы́ши, нѣо, ѡ вѣдши, земли́.**

⁽¹³⁾ Від гр. *ἀποκαλύπτων* – ‘той, що розкриває таємниці’.

⁽¹⁴⁾ Див.: Четверта книга Мойсеева: Числа 25: 7–8.

⁽¹⁵⁾ У словнику Памви Беринди слово *еродѣи* потрактовано так: “птах подобен боцяну албо чапли, жиет на воднистых мѣстѣх, той и орла забивает и заѣдает” [Беринда П. Лексікон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 400].

⁽¹⁶⁾ Гр. *πελαργός*.

⁽¹⁷⁾ Дієслово *ἀντιπελαργεῖν* означає “любити взаємно (на манір лелек)”.

⁽¹⁸⁾ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.

⁵⁰ Сковорода має на думці слова: **Горе́ вѡмѣ, кни́жницы ѡ фарі́сеє, лицемѣ́ри, ѣкѡ подобѣтѣсѧ гробѡмѣ́ повѡпи́єнымѣ, ѡже вѣдѡдѡ ѡубо ѡвѡмѡтѣсѧ краснѣ, вѣдѣтрѡдѡ же по́лни сѣ́тъ костѣ́й мѣртѡвѡхѣ ѡ всѧ́кѣѧ нечѣстотѣ́ (Євангелі́я від св. Матѡві́я 23: 27).**

⁵¹ Мотив боротьби зі світом, плоттю й дияволом був дуже популярний у старих українських письменників, зокрема в Петра Могили [див.: *Могила П. Крест Христа Спасителя // Тітов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків.* – Київ, 1924. – С. 284], Антонія Радивиловського [див.: *Радивиловський А. Огородок Маріи Богородицы.* – Київ, 1676. – С. 691], Івана Максимовича [див.: *Максимович І. Осм блаженства євангелскія.* – Чернігів, 1709. – Арк. 67 (зв.)–68], Йоасафа Кроковського [див.: *Кроковський Й. Акафіст святѣй великому-ченицѣ Варварѣ.* – Чернігів, 1749. – Арк. 11 (зв.), 24 (зв.)] та інших.

⁵² Див.: Четверта книга Мойсеева: Числа 25: 8.

⁵³ Парафраза Книги пророка Ісаї 22: 16. Пор.: **Слы́ши, нѣо, ѡ вѣдши, земли́.**

⁵⁴ Парафраза Книги пророка Ісаї 5: 20. Пор.: **Горе́ глаго́лющымѣ лѡка́вое добро́е, ѡ добро́е лѡка́вое, полага́ющимѣ тмѣ́ свѣ́тъ, ѡ свѣ́тъ тмѣ́, полага́ющимѣ го́рькое сла́дкое, ѡ сла́дкое го́рькое.**

⁵⁵ Можливо, це парафраза Євангелії від св. Луки 21: 31. Пор.: **близѣ́ єсть црѣ́твіє вѣ́ѣ.**

⁵⁶ Сковорода має на думці слова: **Ѣ́ изведе́тъ ѣкѡ свѣ́тъ прѡ́вдѡ твоѡ ѡ сѡвѣ́дѡ твоѡ ѣкѡ полѡ́дне (Книга Псалмів 36 (37): 6).**

⁵⁷ Парафраза Книги Псалмів 112 (113): 5. Пор.: Ктò ѣкѡ гдѣ бѣтъ нѣшъ;

⁵⁸ Парафраза Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 8. Пор.: ѣдинъ дѣнь прѣдъ гдѣмъ ѣкѡ ты́сѣщи лѣтъ, ѣ ты́сѣщи лѣтъ ѣкѡ дѣнь ѣдинъ.

⁵⁹ Це – емблематичний образ. Див., наприклад, 283-ій малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», який має назву «Аист, или бусел, попирающая змию» (підпис: “Желал бы я всѣх их перегубить. Consicere est animus”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 72–73].

⁶⁰ Християнська ортодоксія знає імена чотирьох архангелів: Михаїл, Гавриїл, Рафаїл та Уріїл. Див., наприклад, молитву до архангелів: “Святѣи чиноначальници, Михаїле, Гавриїле, Рафаїле, Уріїле, со всѣми умными небесными силами...” [Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 321 (третя пагін.)]. Ім'я Вархіїла зустрічається в апокрифах [див.: Аверинцев С. Архангели // Аверинцев С. Софія-Логос: Словник / Упорядник та автор передмови Костянтин Сігов; науковий редактор видання Марина Ткачук. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 44].

⁶¹ Сковорода має на думці слова: Премѣдарость созда севѣ доміѣ ѣ утверди столпѡвъ сѣдмѣ (Книга Притч Соломонових 9: 1).

⁶² Книга Псалмів 83 (84): 2.

⁶³ Книга Псалмів 83 (84): 4.

⁶⁴ Книга Псалмів 103 (104): 17.

⁶⁵ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 83 (84): 5. Пор.: Бѣжѣни живѡтѣи въ доміѣ твоѣмъ.

⁶⁶ Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 12. Пор.: нѣсть нѣша брѣнь къ кровѣи ѣ плѡти, но...

⁶⁷ Парафраза Другої книги царств 22: 29. Пор.: просвѣщѣши свѣтѣлиникъ мой, гдѣи, ѣ гдѣи просвѣтитъ мѣи тмѣ мой.

⁶⁸ Трохи неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 4: 6. Пор.: бѣтъ рѣкѣи нѣ тмѣи свѣтѣи возсѣати, ѣже возсѣи въ серцѣхъ нѣшихъ.

⁶⁹ Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 12. Пор.: къ мѣродержѣтелѣмъ тмѣи вѣка сегѡ.

⁷⁰ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 12. Пор.: къ началѡмъ ѣ ко властѣмъ (ѣи) къ мѣродержѣтелѣмъ тмѣи вѣка сегѡ, къ дѣховѡмъ злѡбы поднебѣсными.

⁷¹ Парафраза Євангелїї від св. Матвія 16: 23. Пор.: сѣтанѡ, соблѣзнь мѣи єсѣи: ѣкѡ не мѣслиши ѣже (сѣтъ) бѣжѣи, но чѡловѣчѣскаѣ.

⁷² Сковорода має на думці слова: Ѣ испѣсти змѣи за жѡноѡ нѣи оустъи своѣхъ водѣи ѣкѡ рѣкѣи, да ѣи въ рѣцѣи потопѣтъ (Апокаліпсис 12: 15).

⁷³ Неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: ктѡ дѣстъ мѣи крилѣи ѣкѡ голѡбинѣи; ѣи полѣцѣи, ѣи почѣи.

⁷⁴ Неточна цитата з Пісні над піснями 8: 6. Пор.: крѣпка ѣкѡ смѣртъи лѡвѣи, жѣстока ѣкѡ ѣдѣи рѣвность: крила єѣи крила огнѣи.

⁷⁵ Послання св. ап. Павла до римлян 8: 35.

⁷⁶ Неточна цитата з Книги Псалмів 38 (39): 4. Пор.: Согрѣѣсѣи сѣрдѣи моѣи во мнѣи, ѣи въ подѣніи моѣмъи разгорѣтѣсѣи ѡгнѣи.

⁷⁷ Парафраза Книги Притч Соломонових 3: 24–26. Пор.: безѡбѣзненъи вѣдѣши, ѣще же поспѣиши, слѣдѡстнѡи поспѣиши. Ѣ не оубѡиши сѣи рѣхѣи нашѣдѣи, ниже оустремѣнѣи нечѣстѣи въ нѣи: гдѣи во вѣдѣтъи на всѣхъи пѣтѣхъи твоѣхъи.

⁽¹⁹⁾ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 13 (14): 1. Пор.: Рѣи безѣи въ сѣрдѣи своѣмъи: нѣсть бѣи.

⁷⁸ Парафраза Книги Псалмів 13 (14): 1. Пор.: **Растѣѣша ѿ ѿмерзѣшасѣ въ начинаніихъ.**

⁷⁹ Цій темі присвячена притча Сковороди «Убогій Жайворонок».

⁸⁰ Очевидно, Сковорода має на думці сюжет казки про вовка й козенят [див.: Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Составители: Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – Ленинград, 1979. – С. 73 (123)]. Про цей сюжет він ще раз згадує в притчі «Благодарный Еродій».

⁸¹ Словникове значення іменника *туга* таке: “теснотность, фрасунок, тужѣне, посуплене, твар надол спущеная, встыд з фрасунком. Безсластіє, негодованіє. Бѣда” [Беринда П. Лексикон славеноросскій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 260].

⁸² Книга Псалмів 123 (124): 7.

⁸³ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 32. Пор.: **Пѣть заповѣдѣй твоихъ текѡхъ, ѿгда разшириѣ ѿ сѣрдце моє.**

⁸⁴ Книга Псалмів 83 (84): 3. Повністю цей вірш звучить так: **Желаетъ ѿ скончаваетсѣ дѣша моѣ во двори гдѣни: сѣрдце моє ѿ плѡть моѣ возрадовастсѣ ѿ бѣѣ живѣ.**

⁸⁵ Книга Псалмів 85 (86): 11.

⁸⁶ Книга Псалмів 76 (77): 3.

⁸⁷ Неточна цитата з Книги Псалмів 13 (14): 1. Пор.: **Растѣѣша ѿ ѿмерзѣшасѣ въ начинаніихъ.**

⁽²⁰⁾ У такий спосіб пояснювали ці душевні порухи стоїки. Як свідчить Діоген Лаєрцій (VII, 111), вони, наприклад, вважали, що “скорбота – це нерозумне душевне стиснення” [Діоген Лаєртийский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 302].

⁽²¹⁾ Парафраза Другого послання св. ап. Павла до коринтян 6: 11–12. Пор.: **Ѳустѣ наѣша ѿверзѡшасѣ къ вѣмъ, коринѣане, сѣрдце наѣше распространисѣ. Не тѣснѡ виѣщѣетсѣ.**

⁽²²⁾ “Не оголяти зуби, не вишкіряться, а сміятися серцем” (лат.).

⁽²³⁾ Євангелія від св. Луки 10: 21.

⁸⁸ Неточна цитата з Книги Псалмів 13 (14): 5. Пор.: **Гдѣш ѡубѡѡшасѣ стрѣха, ѿдѣже не вѣ стрѣхъ.**

⁸⁹ Неточна цитата з Книги Псалмів 9: 30. Пор.: **Ловѣтъ въ тайнѣ ѡкъ лѣвъ во ѡградѣ своѣй.**

⁹⁰ Книга Псалмів 13 (14): 5.

⁹¹ Фраза *благорѣгѣ лѣка ѡблѣкѡвъ* зринає в Книзі Премудрості Соломонової 5: 21.

⁹² Пор.: “Радуйся, обрадованная Богородице Дѣво” [Могила П. Євхологiон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 25].

⁹³ Парафраза Книги Псалмів 95 (96): 2. Пор.: **благовѣстѣте дѣнь ѡ днѣ спнѣе ѿгѡ.**

⁹⁴ Парафраза Книги пророка Ісаї 26: 18. Пор.: **гдѣн, во чрѣвѣ прѣѣхѡмъ ѿ поклѣхѡмъ, ѿ родѣхѡмъ дѣхъ спнѣѣ твоѣгѡ.**

⁹⁵ Євангелія від св. Луки 1: 28.

⁹⁶ Парафраза Євангелії від св. Івана 1: 13. Пор.: **ѡже не ѡ кровѣ, ни ѡ похѡти плѡтскѣѣ, ни ѡ похѡти мѣжескѣѣ, но ѡ бѣѣ родишасѣ.**

⁹⁷ Євангелія від св. Івана 3: 6.

⁹⁸ Неточна цитата з Книги Псалмів 39 (40): 9. Пор.: **закѡнъ твоѣй посреѣдѣ чрѣва моѣгѡ.**

⁹⁹ Парафраза Книги Псалмів 118 (119): 165. Пор.: **Мѣръ многѡ ѡбѣщѡмъ закѡнъ твоѣй, ѿ нѣѣстѣ ѡмъ совѣзѣна.**

¹⁰⁰ Книга Псалмів 124 (125): 5.

¹⁰¹ Фразу *мѣръ на нѣхъ ѿ мѣтъ* узято з Послання св. ап. Павла до галатів 6: 16.

¹⁰² П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 32: 4.

¹⁰³ Фраза пѣть гдѣнь не раз зринає в Біблії, уперше – у Книзі Суддів 2: 22.

¹⁰⁴ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 19. Пор.: Пришлѣць ѣзъ ѣсмь на земли: не скрый ѿ менѣ заповѣди твоѣ.

¹⁰⁵ Пор. приказку: “Беспечальному сон сладок” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 518].

¹⁰⁶ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 40: 30–31. Пор.: Взмѣчтъ бо ѿнѣишнѣ, и ѡутрѣдѣтъ ѿнѣишнѣ, и ѿзбрѣннѣи не крѣпцы вѣдѣтъ: терпѣннѣи же гдѣи ѿзмѣнѣтъ крѣпость, ѡкрылѣтъ ѣки ѡриѣ, потекѣтъ и не ѡутрѣдѣтъ, пойдѣтъ и не вzmѣчтъ.

¹⁰⁷ Парафраза Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 8. Пор.: ѣкѡ єдинъ дѣнь прѣд гдѣмъ ѣкѡ тѣсѣи лѣтъ, и тѣсѣи лѣтъ ѣкѡ дѣнь єдинъ.

⁽²⁴⁾ Гр. *ὁρίζων*. Це слово в кириличній транслітерації могло мати й трохи інакшу форму. Наприклад, Софроній Почаський подавав його як *хоризонт* [див.: Почаський С. Εὐχαριστηρίον, або Вдячність ясне превелебнѣйшому в Христѣ его милости господину отцу кир Петру Могиль // *Титов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 303].

⁽²⁵⁾ Гр. *τόπος ὁρίζων*.

¹⁰⁸ Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 30: 23. Останнє слово має форму: *человѣка*.

¹⁰⁹ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 16: 22. Пор.: и рѣдѣсти вѣшеѣ никтоже вzmѣтъ ѿ вѣсъ.

¹¹⁰ Парафраза Першого соборного послання св. ап. Івана 5: 20. Пор.: єсть истинный бѣтъ и живѣтъ вѣчный.

¹¹¹ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 32: 1.

¹¹² Пор. із думкою автора «Послання до Диогнета» (5): християни “перебувають на землі, але є громадянами неба” [Послание к Диогнету // Ранние отцы Церкви: Антология. – Брюссель, 1988. – С. 596].

¹¹³ Книга Премудрості Соломонової 3: 1.

¹¹⁴ Книга Премудрості Соломонової 3: 3.

¹¹⁵ Парафраза Книги Премудрості Соломонової 3: 4. Пор.: Ибо прѣд лицѣмъ чѣловѣчѣскимъ ѣще и мѣкѣ прѣймѣтъ, ѡповѣннѣи ихъ вzmѣртѣѣ испѣлнѣно.

¹¹⁶ Можливо, Сковорода має на думці слова: *Многѣ слѣвѣи создѣ гдѣи вѣи нѣхъ величѣемъ своїмъ ѿ вѣка* (Книга Ісуса, сина Сирахового 44: 2).

¹¹⁷ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 14. Пор.: На пѣтнѣи свѣдѣннѣи твоѣхъ наслѣдѣхъ, ѣкѡ ѿ всѣхъ бѣгѣтъ.

⁽²⁶⁾ Саме так подано цей іменник у словнику Памви Беринди [див.: Беринда П. Лексікон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 218].

⁽²⁷⁾ Словник Памви Беринди тлумачить іменник *архімагір* так: “старѣйшій поваром, кухмистр, майстер кухаром, або воевода войска, гетман, мужеубіец” [Беринда П. Лексікон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 352].

⁽²⁸⁾ Бог у значенні ‘шлунок; перше відділення шлунка жуйних тварин, рубець’.

⁽²⁹⁾ Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 19.

⁽³⁰⁾ Дії св. апостолів 8: 26. Закінчення цього вірша звучить так: и тѣи єсть пѣтъ.

¹¹⁸ Сковорода змальовує тут, сказати б, свій духовний автопортрет.

¹¹⁹ Сковорода має на думці слова: *Рече же сѣрра: смѣхъ мнѣ сотвори гдѣи* (Перша книга Мойсеева: Буття 21: 6).

¹²⁰ Рафаїл супроводжував Товію. Див.: *И иде искати чѣловѣка, и ѡбръте рафаїла, иже вѣи гдѣи* (Книга Товіа 5: 4).

¹²¹ Див.: Книга Товіта 5: 22.

¹²² Див.: Книга Товіта 8: 1–7.

¹²³ Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 19. Пор.: *їиже вѣтъ чрево, ѡ слави въ стѣдѣ ѡхъ, ѡже земнаѣ мѡдрствѡють.* Євангельський образ бога-черева не раз зринав у творах старих українських письменників, як-от в Антонія Радивиловського: "...обжирца и пѣяница знову прилучаются до обжирци и пѣяници и мовят: бог наш чрево и Бахус ест" [Радивиловський А. Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 23].

¹²⁴ Заклик *слыши, ѡилю* чотири рази звучить у П'ятій книзі Мойсеевій: Повторення Закону: 5: 1; 6: 4; 9: 1; 27: 9.

¹²⁵ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 6: 15.

¹²⁶ Друга половина фрази – це трохи неточна цитата з П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 6: 6. Пор.: *въ сѣрдцы твоѣмъ ѡ въ дѣши твоѣй.*

¹²⁷ Парафраза Євангелії від св. Марка 8: 35. Пор.: *тоѡ спасетъ ѡ.*

¹²⁸ Парафраза Книги Псалмів 44 (45): 9. Пор.: *Смѣрна ѡ стѣкти ѡ касѣ ѡ рѣзъ твоѡхъ.*

¹²⁹ Парафраза Євангелії від св. Луки 1: 31. Пор.: *ѡ сѣ зачнѣши во чревѣ, ѡ родиши сѣа.*

¹³⁰ Парафраза Пісні над піснями 1: 3. Пор.: *въ коню мѡра твоѡго течѣмъ.*

¹³¹ Див.: Третя книга Мойсеева: Левит 4: 11–12.

¹³² Сковорода має на думці слова: *ѡумертвѣе ѡубо ѡды вѣша* (Послання св. ап. Павла до колосян 3: 5).

¹³³ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *ѡгда ѡспразднитъ всѣко начаѣство ѡ всѣкъ вѣасть ѡ сѣмъ* (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 24).

¹³⁴ Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 1: 79. Пор.: *напрѣвити нѡги нѣша на пѣтъ мѣренъ.*

¹³⁵ "Царська дорога" – це дорога "золотої мірноти". "Человѣку, – зазначав, наприклад, Дмитро Туптало, – требѣ бодрого опасства с праваго пути не уклонятися на уе, сѣсть на прелести грѣховныѣ, не уклонятися ни на десное, сѣсть на лишніе жестокие зѣло подвиги, дабы не пришол в высокоуміе, но царским путем ийти, сѣсть мѣрным житіем, мѣрною добродѣтелию" [Туптало Д. Поученіе в недѣлю пред просвѣщеніем // Сочиненія святаго Димитрія, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 3. – С. 25–26]. Див. прим. 77 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни». Є також народна приказка: "Середна дорога найліпша" [Франко, № 10641].

¹³⁶ Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 5: 24.

¹³⁷ Див.: Четверта книга царств 2: 11.

¹³⁸ Див.: Книга пророка Даниїла 14: 36.

¹³⁹ Див.: Дії св. апостолів 8: 39.

¹⁴⁰ Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 22: 5–14.

¹⁴¹ Див.: П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 34: 1.

¹⁴² Сковорода має на думці слова: *коѣмъждо по ѡукрѣхъ хѣвѣ, ѡ по чѣсти печѣнаго мѣса, ѡ по сковраднѡмъ минѣ* (Друга книга царств 6: 19).

¹⁴³ Див.: *Востѣаши же мѣіамъ во дни тѣѣ, ѡде въ гѡрнаѣ со тѣпнѣмъ, во градъ іѣдовъ: ѡ вниде въ дѡмъ захѣрїинъ ѡ цѣловѣ ѡісавѣтъ* (Євангелія від св. Луки 1: 39–40).

¹⁴⁴ Див.: Євангелія від св. Матвія 4: 1–10; Євангелія від св. Луки 4: 1–13.

¹⁴⁵ Див.: Євангелія від св. Матвія 17: 1–9; Євангелія від св. Марка 9: 2–9; Євангелія від св. Луки 9: 28–36.

¹⁴⁶ Лука й Клеопа, які першими пізнали Христа після Воскресіння, в літературі українського бароко символізувати тих, кому відкрилася справжня віра. Наприклад, Лазар

Баранович писав: "Lukasz z Kleopą, że Pana spotkali, / W drodze pospołu chleb z Panem łamali. / Iak chleba w drodze, tak Chrystusa trzeba, / Droga z Chrystusem dobra, bo do nieba" [Baranowicz Ł. Lutnia Apollinowa. – Kiiów, 1671. – С. 69; пор.: Книга о вѣрѣ. – Київ, 1620. – С. 84 (друга пагін.); Євангеліє учителное. – Київ, 1637. – С. 224; Галятовський І. Ключ разумѣнія. – Київ, 1659. – Арк. 45; Радивилівський А. Огородок Марії Богородиці. – Київ, 1676. – С. 42–43; Туптало Д. Книга житій святих. – Київ, 1705. – Арк. 200 (зв.); Яворський С. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 384, 399].

¹⁴⁷ Сковорода має на думці слова: *и преломивъ даа́ше ѿма: ѡнѣма же шверзѡстѣса ѡчи, и познѣста єго: и тоѡи невѣднимъ высть ѿма* (Євангелія від св. Луки 24: 30–31).

¹⁴⁸ Див.: Дії св. апостолів 8: 26–39.

¹⁴⁹ Парафраза Дій св. апостолів 8: 39. Пор.: *ка́женикъ, и́да́ше бо вѣ пѣть своѡи рѣдѣса.*

¹⁵⁰ "Праву" дорогу заведено змальовувати майже порожньою. Як писав, наприклад, Симеон Полоцький: "Не тѣсно же идутъ благоразумніи, яко мало ихъ есть..." [Полоцький С. Вечера душевная. – Москва, 1681. – Арк. 390].

¹⁵¹ Сковорода має на думці слова: *Гѡре глаголющымъ лѣкавое доброе, и доброе лѣкавое, полагающымъ тмѣ свѣтъ, и свѣтъ тмѣ, полагающымъ горькое сладкое, и сладкое горькое* (Книга пророка Ісаї 5: 20).

¹⁵² Мабуть, це парафраза Книги пророка Ісаї 7: 15. Пор.: *прѣжде нѣже раздѣлѣти ємѣ и́звѡлѣити сла́а, и́ли и́звѣрати́ блѣго́е*. Див. також: *занѣ прѣжде нѣже раздѣлѣти ѡтпро́чѣти блѣго́е и́ли сла́е, шрѣнѣтъ лѣкавое, є́же и́звѣрати́ блѣго́е* (Книга пророка Ісаї 7: 16).

¹⁵³ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 60: 20. Пор.: *Не за́йдетъ бо со́лнце тѣвѣ, и лѣна не ѡскѣдѣтъ тѣвѣ: вѣдетъ бо гѣ тѣвѣ свѣтъ вѣчный, и и́сполнѣтсѣ днѣ рыда́нѣа твоѣгѡ*.

¹⁵⁴ Образ, запозичений із Євангелії від св. Матвія 23: 27. Пор.: *Гѡре ва́мъ, кни́жници и́ фарѣсе́, ли́цеи́бры, ѡ́кво по́добѣтсѣа грѡбо́мъ по́ваплѣнымъ, и́же внѣ́дѣ ѡ́во и́валя́тсѣа красны́, внѣ́трѣ́дѣ же по́лни сѡ́тъ ко́стѣи мѣ́ртвыхъ и́ всѣ́кѣа нечи́стѡты*.

¹⁵⁵ Пор. російську приказку: "Влез, что в вентер: ни взад, ни вперед" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 479].

¹⁵⁶ Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 6: 24. Пор.: *гѡре ва́мъ бога́тымъ: ѡ́кво шѡ́нѡтѣ ѡ́тѣ́шнѣа ва́шегѡ*.

¹⁵⁷ Пор.: "Хто богат, той всѣм брат, / а хто ничего не маєт, того никто не знает" [Климентій Зіновій. Вірші. Приповіді посполиті. – Київ, 1971. – С. 94]; "Хто богат, то всім брат, а хто нічого не має, то о тім ніхто не знає" [Франко, № 28798]; "Як був багат, всяк казав сват, а як бідний став, ніхто й шапки не зніме" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 22].

¹⁵⁸ Пор.: "Коли в кого грош, то всюда хорош" [Номис, № 9638].

¹⁵⁹ Сатану від часів середньовіччя було заведено трактувати як "мавпу Бога" [див.: Аверинцев С. Антихрист // Аверинцев С. Софія-Логос: Словник / Упорядник та автор передмови Костянтин Сігов; науковий редактор видання Марина Ткачук. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 40]. З українських письменників про Сатану-"мавпу" писав, зокрема, великий шанувальник Сковороди Євген Маланюк: "Найзгубніше в С., в Антихристі – те, що він удає Христа, що він є Лже-Христос (як зауважив уже В. Соловйов). Це не є оперовий Мефісто, чи Князь Тьми (адже ж він 'Lucifer!!'), – це малпа, це – актор, це – 'ерзац'" [Маланюк Є. Нотатники (1936–1968): Документально-художнє видання. – Київ, 2008. – С. 73–74].

⁽³¹⁾ Сковорода цитує тут у власному перекладі Еврипідову трагедію «Даная» за «Моральними листами до Луцілія» (CXV, 14) Сенеки [див.: Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 515].

¹⁶⁰ Євангелія від св. Луки 6: 24.

¹⁶¹ Євангелія від св. Матвія 5: 3; Євангелія від св. Луки 6: 20.

¹⁶² Переробка Євангелії від св. Матвія 5: 3. Пор.: бл҃жєннїи нїщїи дѣхѡмъ: ѡкѡ тѣхъ єсть цѣлѣнїє нѣвноє.

¹⁶³ Євангелія від св. Матвія 11: 28.

¹⁶⁴ “Ліва дорога” – це не що інше, як дорога гріха: “Просторанный же и широкий путь ведый в погибель сей есть: невѣріє, непокорство, непослушаніє, гордыня, величаніє, тїєславїє и лѣность, пїянство и обяденіє, блуд, зависть, клевета и ненависть, роптаніє и хула, душегубная ярость и осуждати ближняго” [Слово к народу каволіческому. – Почаїв, 1765. – Арк. 105 (зв.)]. Грішники “многочлюдными полками, конницы и пѣшїи, друг друга предваряя, бѣгут путем широким” [Полоцький С. Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 390]. Пор. з народною приказкою: “Широка дорога до пекла” [Франко, № 10677]. Див. також прим. 54 до циклу «Басни Харьковскїя».

¹⁶⁵ Як пояснював у своєму пенітенціалії Інокентій Гізель, “лихоимтсво, еже в Писанїи Святом нарицаєтся сребролюбієм, єсть излишнее желаніє имѣти что” [Гізель І. Мир с Богом челоуѣку. – Київ, 1669. – С. 226]. Див. прим. 294 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

¹⁶⁶ Трохи неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 3: 5. Пор.: ѡкѡ бл҃гъ иискѡсїи ѡхъ и ѡбѣрѣте ѡхъ достѡйны себѣ.

⁽³²⁾ Сковорода нав’язується тут до історії, яку розповів про кїніка Діогена Діоген Лаертцій (VI, 51): “На запитання, які звірі найнебезпечніше кусаються, він відповів: ‘Із дикий – сикофант, із домашніх – підлесник’” [Діоген Лаертский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 250]. Про “домашніх тигрів” говорив і Сенека в «Моральних листах до Луцілія» (LXXXV, 41): “Є такі приборкувачі, які навіть найдикіших звірів, що й зустрічатися з ними жахно, при звичають до присутності людей. Вдовольняються не тільки тим, що пом’якшують їх жорстокість, але й поводяться з ними, як із домашніми... Так і мудрець по-мистецькому приборкує біди: страждання, вбогість, неслава, в’язниця, вигнання – все, що таким жахом повсюдно сповнює людей, тільки-но потраплять до нього, відразу стають лагідними” [Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклад з латини Андрія Содомора. – Київ, 2005. – С. 329]. Подальша цитата взята зі служби на Великий четвер (пісня 6-та, кондак, глас 2-ий).

¹⁶⁷ Фразу тѣрждѡицїисѡ и ѡбѣременїиїи взято з Євангелії від св. Матвія 11: 28.

¹⁶⁸ Алтин – старовинна російська монета вартістю в три копійки.

¹⁶⁹ Тут: церковний устав. Пор. з народною приказкою: “Що попик, то типик” [Франко, № 20395].

¹⁷⁰ Псалтир – одна з найпоширеніших богослужбових книжок. Саме Псалтир став першою слов’янською друкованою книжкою (його видав у Празі 1517 р. Франциск Скорина) та однією з перших друкованих книжок в Україні (острозький Псалтир 1580 р., надрукований Іваном Федоровим). Псалтир дуже часто видавався й перегодом. Наприклад, одна тільки друкарня Києво-Печерської лаври видавала Псалтир у 1624, 1629, 1643–1644, 1667, 1672, 1678, 1690, 1693, 1697, 1703, 1705, 1708, 1715 та пізніших роках.

¹⁷¹ “Прологами” в Україні, починаючи зі старокиївської доби, називали синаксарі – збірники коротких житій святих, укладені за календарним принципом.

¹⁷² Оця пісня “лицемірів” дуже підхожа до молитви Фарисея з «Трагедокомедії» вчителя Сковороди Михайла Козачинського, створеної 1734 р. під час перебування автора в Карловцях [пор.: Ерчиї В. Мануїл (Михаїл) Козачинскїй и његова Трагедокомедїя. – Нови Сад; Београд, 1980. – С. 519–521].

¹⁷³ Іронічне переосмислення концепту “золотий вік” можна зустріти й у творах інших старих українських письменників. Наприклад, Іван Максимович писав: “Златый нынѣ въкъ ест, честь златом подается, / Злата ради и любовь всѣх умножается” [Максимович І. Θέατρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 132].

¹⁷⁴ Від лат. *larva* – ‘злий дух, привид, маска, личина’.

¹⁷⁵ Пор.: “Сам сатана преображается в ангела света” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 177].

¹⁷⁶ Слово *сѣвер* метафорично означало “тма, ров” [Беринда П. Лексикон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 253].

¹⁷⁷ Книга Псалмів 41 (42): 8.

¹⁷⁸ Євангелія від св. Матвія 10: 19; Євангелія від св. Луки 18: 20.

¹⁷⁹ Парафраза Книги пророка Іоїля 2: 13. Пор.: *расторгниче сердца ваша*.

¹⁸⁰ Неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 11: 17. Пор.: *ѣниже кто согрѣшаетъ, сими и мѣнитса*.

¹⁸¹ Це – 11-а пісня циклу «Сад божественных пѣсней».

¹⁸² Сковорода має на думці слова: *Горе глаголющимъ лѣкавое доброє, и доброє лѣкавое, полагающимъ тѣмъ свѣтъ, и свѣтъ тѣмъ, полагающимъ горькое слѣдкое, и слѣдкое горькое* (Книги пророка Ісаї 5: 20).

¹⁸³ Див. прим. 342 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».

¹⁸⁴ “Перекинчиком” диявола називають, починаючи з ранньохристиянської доби; варто пригадати бодай Орігена (Про першооснови, I, V, 5) [див.: *Ориген*. О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 75–76].

¹⁸⁵ Від початку лат. *traductor* – ‘перевідник’ – було прізвиськом Помпея, котрий перевів Публія Клодія з патриціїв у плебей.

¹⁸⁶ Памва Беринда тлумачив слово *клеветник* так: “ябедник, потварца, звадца, ошуст, лгар, обмовца, оболгатель, сікофант, дѣдко, діавол” [Беринда П. Лексикон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 96].

¹⁸⁷ Сковорода має на думці слова: *Горе глаголющимъ лѣкавое доброє, и доброє лѣкавое, полагающимъ тѣмъ свѣтъ, и свѣтъ тѣмъ, полагающимъ горькое слѣдкое, и слѣдкое горькое* (Книга пророка Ісаї 5: 20).

¹⁸⁸ Памва Беринда тлумачив слово *пругло* як “сило” [Беринда П. Лексикон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 197]. Пор.: “Сило – плѣница, сѣтъ, мрежа, тенет, пугло” [Синонима славеноросская // Киевская старина. – 1888. – Т. XXIII. – Дек. – С. 83 (додаток)].

¹⁸⁹ Гр. *στροφή* – ‘поворот, зміна’; у переносному значенні: ‘хитрощі, ловитва’.

¹⁹⁰ Див.: “Архітектон: старший тесля або майстер теселскій” [Беринда П. Лексикон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 353]. “Архітектоном” старі українські письменники й богослови зазвичай називали Бога-Творця [див., наприклад: *Сакович К*. Трактат про душу // Пам’ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 463; *Діоптра*, сирѣч *Зерцало*, або *Изображеніе извѣстное живота человѣческаго в мирѣ*. – Кутейно, 1654. – Арк. 104 (зв.); *Баранович Л*. Трубы словес проповѣдних. – Київ, 1674. – Арк. 22, 41 (зв.), 226 (зв.); *Полоцький С*. Вечера душевная. – Москва, 1681. – Арк. 73; *Туптало Д*. Слово в день Покрова пресвятыя Богородицы // Сочиненія святого Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 3. – С. 280].

¹⁹¹ Парафраза Книги Притч Соломонових 7: 23. Пор.: *ѣкш ѣлень ѡмзвленъ стрѣлою въ ѣтра, не вѣдый, ѣкш на дѣшѣ своѣ течѣтъ*.

¹⁹² Книга Ісуса, сина Сирахового 6: 14.

¹⁹⁰ Неточна цитата з Книги Псалмів 70 (71): 9. Пор.: **Нѣ ѿвѣржи менѣ во вѣ́рѣмѣ стѣ́рости.**

¹⁹¹ Див. прим. 247 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».

¹⁹² Трохи неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 4: 8, 16. Пор.: **бѣ́тъ ѡвѣ́тъ ѣ́стъ.**

¹⁹³ Заклик **слы́ши, ѿлю** чотири рази звучить у П'ятій книзі Мойсеевій: Повторення Закону: 5: 1; 6: 4; 9: 1; 27: 9.

¹⁹⁴ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 6: 15.

¹⁹⁵ Парафраза Євангелії від св. Матвія 11: 12. Пор.: **цѣ́тъвѣе нѣ́ное нѣ́дѣтсѣ, ѿ нѣ́дѣнѣцы восхѣнѣютьсѣ ѣ́.**

¹⁹⁶ Пор. німецькі прислів'я: "Wo Gott eine Kirchen hinbawet, da bawet der Teuffel ein Capell daneben"; "Wo der liebe Gott wohnt, hat auch der Teuffel sein Nest". Схожі приказки є і в українців: "Всюди коло церкви чорт каплицю ставить"; "Де Біг церкву ставить, там дідько коршму" [Франко, № 27681, 1036].

¹⁹⁷ Парафраза Євангелії від св. Матвія 11: 12. Пор.: **Ѡ́ днѣ́й же ѿѡ́нна кѣ́тѣтѣлѣ досѣ́тѣ цѣ́тъвѣе нѣ́ное нѣ́дѣтсѣ, ѿ нѣ́дѣнѣцы восхѣнѣютьсѣ ѣ́.**

¹⁹⁸ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 32: 1.

¹⁹⁹ Фраза **вѣ́рѣю, гдѣ́и** зринає в Біблії двічі: в Євангелії від св. Марка 9: 24 та в Євангелії від св. Івана 9: 38.

²⁰⁰ Фразу **тѣ́рѣдѣ ѿ волѣ́знь** узято з Книги Псалмів 9: 28; 89 (90): 10.

²⁰¹ Фразу **пѣ́чѣль ѿ воздѣ́хѣнїѣ** узято з Книги пророка Ісаї 35: 10; 51: 11.

²⁰² Ата, чи Ате (гр. Ἄτη) – у грецькій міфології донька Зевса, яка мала можливість насилати божевілля на богів та людей.

²⁰³ Ада (євр. *ʿādāh*) – перша дружина Ламеха (див.: Перша книга Мойсеева: Буття 4: 19–21). *Ада* – дуже поширене в старовину семітське ім'я. Пор.: *Адїель, Адаїя* та інші. Спільний у цих іменах елемент означає "прикрашати, прикрашатися" [див.: The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon. – Peabody, Mass., 1999. – Р. 725]. Сковорода надає цьому імені негативних конотацій, хоча дієслово *ʿādāh* зринає в різних контекстах (пор., наприклад: Книга пророка Єремії 4: 30 та 31: 4). В арамейській мові *ʿādāh* означає "проходити, переходити, закінчуватися" [див.: The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon. – Peabody, Mass., 1999. – Р. 1105]. Памва Беринда писав, що ім'я *Ада* означає "згромажене, або оздобна, з сірського – отдаленая" [Беринда П. Лексикон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 335].

²⁰⁴ Селла (так у Септуагінті та в слов'янській Біблії) – це Цілла (євр. *šillāh*), друга дружина Ламеха (див.: Перша книга Мойсеева: Буття 4: 19–21). Етимологія цього імені остаточно не з'ясована. Можливо, воно походить від слова *šēl* ("тінь" – у сенсі "затінок"), можливо, – від слова *šālāl* ("дзвеніти") чи від *šēšēlīm* ("кімвали" – стосовно голосу Цілли).

²⁰⁵ Очевидно, Сковорода має на думці грецьку богиню положів Літію (гр. *Ειλείθυια*), яку зображували зі смолоскипом як символом нового життя, а можливо, матір Аполлона й Артеміди – Лето (гр. *Λητώ*), що її часом ототожнювали з Літією.

²⁰⁶ Ім'я, утворене від гр. *λείπουρῖα* – "відправа".

²⁰⁷ Див. прим. (35) до циклу «Сад божественных пѣсней».

²⁰⁸ Ім'я *Анна* (євр. *hanna*) утворене або від дієслова *hānān*, яке означає "милувати, виявляти милосердя, дарувати", або від однокореневого іменника *hēn*, що означає як "прихильність", так і здатність викликати прихильне ставлення, тобто "приємність, краса". Памва Беринда тлумачив його так: "благодать, потѣха або ласкавая, милосердная, милая, вдячная, лютостивая, отпочивающая, дарующая" [Беринда П. Лексикон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 344].

²⁰⁹ Очевидно, ідеться про якусь одну з трьох харит (Евфросину, Талію чи Аглаю) – грецьких богинь вроди та радощів. Їх ототожнювали з римськими граціями.

²¹⁰ Грація (лат. *Gratia*) – якась одна з римських богинь вроди й радощів.

²¹¹ Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 10: 42. Пор.: *Єдино же єсть на потребѣх.*

²¹² Євангелія від св. Матвія 10: 8.

⁽³⁶⁾ Див. прим. 162 до циклу «Басни Харьковскія».

²¹³ Книга пророка Ісаї 22: 16.

²¹⁴ Парафраза Книги пророка Єремїї 17: 1. Пор.: *Грѣхъ їздннъ написанъ єсть писаломиъ желѣзнымъ на нѡгѣи аѡамѡнтовѣ, начертанъ на скрижаѣи сѣрдца ѡхъ ѡ на рѡзѣхъ олтарей ѡхъ.*

²¹⁵ Див. прим. 162 до циклу «Сад божественныхъ пѣсней».

²¹⁶ Книга Притч Соломонових 10: 13.

²¹⁷ Сковорода має на думці слова: *и їз ѡуть єгѡ мѣнь ѡвоѡдѣ ѡстръ їзѡстрѣнъ їсходѡѡи* (Апокаліпсис 1: 16).

²¹⁸ Фраза *праволѣныѡ стрѣлы мѡлнїни* зринає в Книзі Премудрості Соломонової 5: 21.

²¹⁹ Фразу *пѡхоть ѡчїми* взято з Першого соборного послання св. ап. Івана 2: 16.

²²⁰ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 30: 17. Пор.: *Ѡко рѡгѡищеѡ ѡтцѣ и досажѡищеѡ стѡрости мѡтерни, да їстѡргнѡтъ ѣ вѡнове ѡ дѣбрїѡ.*

²²¹ Євангелія від св. Луки 1: 47.

²²² Див.: Четверта книга Мойсеева: Числа 25: 7–8.

²²³ Див.: Книга Суддів 4: 21.

²²⁴ Неточна цитата з Книги Псалмів 119 (120): 4. Пор.: *Стрѣлы сїльнѡѡ їзѡщрѣны, со ѡгѡлини пѡстѡйными.*

²²⁵ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 140. Перше слово цитати в Біблії має форму: *Разжѣно*.

²²⁶ Євангелія від св. Івана 1: 14.

²²⁷ Боротьба зі світом, плоттю й дияволом – основа основ аскетичної “психомахії”. Наприклад, Іван Максимович змальовував її так: “Не єдна плоть, мѡю враг много неотступныхъ, / На брань противу мене всегда совокупныхъ. / Дїавола лукава, и мїра прелестна. / Подвизаючися с нами, да являѡ безчестна. / Єдина плоть довѡѡет на безсилну немощь, / Купно всѣ три воюют на мя во всяк день и нощъ. / Весь мїр мя окружает, от всюду обходит, / И пять полков пресилныхъ з собою приводит. / Отверзает окна, имиже внутрь входит, / Мнѣ бѣдному пагубу безконечну родит. / Окна же сѡт пять чувствъ, вся сїя прелщают, / В день и в нощи стрѣлами язвят, не прощают” [Максимович І. Осм блаженства євангєлскїѡ. – Чернігѡв, 1709. – Арк. 68; див. про це: *Ушкалов Л. Психомахїѡ // Ушкалов Л. Українське барокове богомислення. Сїм єтѡдѡв про Григорїѡ Сковороду. – Харків, 2001. – С. 63–87*].

²²⁸ Неточна цитата з Пісні над піснями 8: 6. Пор.: *крѣпкѡ їкѡ смїѣртъ лѡвѣи, жѣстока їкѡ їдѣ рѣвнѡсть: крїѡ єѡ крїѡ ѡгнѡ, (ѡгнїѡ ѡгненно) пѡѡмы єѡ.*

²²⁹ Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 2: 12. Пор.: *Зѡѡто же ѡныѡ земнїѡ дѡброѡ: и тѡѡѡ єсть ѡнѡраѡѡ.*

²³⁰ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 103 (104): 4. Пор.: *тѡворѡѡ їгѡѡ своѡ дѡхн, и слѡгн своѡ пѡѡмєнь ѡгненнѡѡ.*

²³¹ Пісня над піснями 2: 8.

²³² Книга пророка Ісаї 54: 1.

²³³ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 54: 11–12. Останні слова мають форму: *кѡмєнїѡ їзѡврѡнѡѡ.*

²³⁴ Книга пророка Ісаї 54: 14.

²³⁵ Парафраза Книги пророка Ісаї 54: 17. Пор.: **Всѣмъ создѣ содѣланъ на тѣ не** блгопоспѣшъ, ѿ всѣмъ гласъ, ѿже на тѣ востанетъ на прю, ѿдолѣши ѿмъ всѣмъ.

²³⁶ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 54: 13. Пор.: ѿ всѣ сыны твоѣ надрѣны вѣмъ, ѿ во мнозѣ мирѣ чѣда твоѣ.

²³⁷ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 54: 17. Пор.: **Єсть наслѣдіє** слѣжащымъ гдѣви, ѿ вѣ вѣдетѣ мнѣ прѣни, глѣтъ гдѣ.

²³⁸ Парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 23: 4–5. Пор.: **Гдѣн** оѣе ѿ вѣе животѣ моєгѣ, не дѣждъ возношенѣа оѣиѣа моѣиѣа ѿ вожделѣнѣе ѿвратѣ ѿ менѣ. Чрѣва похотѣ ѿ блѣдодѣлнѣа да не ѿбѣмѣтъ мѣ, ѿ безстѣднѣи дѣши не прѣдѣждъ менѣ.

²³⁹ Останній рядок – це парафраза церковних піснеспівів. Пор.: “...пою побѣдную пѣснь” [Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 877]; “Пою Спасителю побѣдную пѣснь” [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 8 (зв.)].

²⁴⁰ Парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 28: 17–18. Пор.: **Азъ**къ трѣгъбый мнѣи потрѣсѣ ѿ разлѣнѣа ѿ ѿзѣка во ѿзѣкъ, ѿ грѣды твѣрды разорѣ ѿ дѣмы вѣлѣмѣе прѣвратѣ.

²⁴¹ Євангелїя від св. Івана 15: 5.

²⁴² Сковорода має на думці слова: **Єдѣ** мѣло вѣмъ єсть трѣдѣ дѣлѣти чѣловѣкѣмъ, ѿ кѣкѣ дѣетѣ гдѣви трѣдѣ; (Книга пророка Ісаї 7: 13).

²⁴³ Парафраза Євангелїї від св. Матвія 26: 39. Пор.: оѣе моѣ, ѿще вѣзмѣжно єсть, да мнѣиоѣдетъ ѿ менѣ чѣша сѣа.

⁽³⁷⁾ Варлаам Лашевський (бл. 1704–1774 рр.) – видатний український поет, богослов, церковний діяч, учений (його латиномовна грамати́ка грецької мови була перекладена по-російському й видана вже у XVIII ст. [див.: *Лашевский В.* Греческая грамматика, в которой также различные греческие диалекты и просодія из разных древних писателей / Пер. с лат. В. Петрова. – Санкт-Петербург, 1788]). Вихованець Києво-Могилянської академії, архімандрит Донського монастиря. Свого часу керував підготовкою Єлизаветинської Біблії, на яку Сковорода рясно покликається у своїх творах. Тут Сковорода цитує по пам’яті чималу пісню (п’ять строф із початком шостої) «Безплідна, що плаче» з трагедіокомедії Лашевського «Гнана Церква» («Гонимая Церковь»), яка до нашого часу не дійшла й відома лише з тих уривків, що їх подав Сковорода [див.: *Сулима М.* Українська драматургія XVII–XVIII ст. – Київ, 2005. – С. 76]. Три строфи канта «Безплідна, що плаче» Сковорода цитує (зі змінами) також у діалозі «Потоп зміин».

²⁴⁴ Сковорода має на думці слова: **И** испѣсти сѣиѣ за женѣю ѿз ѣстѣ своѣхъ вѣдѣ ѿкѣ рѣкѣ, да ѿ вѣ рѣкѣ потопѣтъ (Апокаліпсис 12: 15).

²⁴⁵ Неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: ктѣ дѣстѣ мнѣ крилѣ;

²⁴⁶ Маються на думці слова: крилѣ голѣбѣиѣ посрѣврѣнѣ, ѿ междорѣмѣа єа вѣ вѣщѣнѣи злѣти (Книга Псалмів 67 (68): 14).

²⁴⁷ Неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: ктѣ дѣстѣ мнѣ крилѣ;

²⁴⁸ Маються на думці слова: крилѣ голѣбѣиѣ посрѣврѣнѣ (Книга Псалмів 67 (68): 14).

²⁴⁹ Парафраза Євангелїї від св. Матвія 8: 20. Пор.: снѣ же чѣвѣчѣскѣи не ѿмѣтъ гдѣ главы подклѣнѣти.

²⁵⁰ Парафраза Книги Премудрості Соломонової 4: 11. Пор.: вѣщѣнѣнѣ вѣстѣ, да не злѣба ѿзмѣнѣтъ рѣзмѣнѣ єгѣ, ѿнѣ лѣстѣ прѣльстѣтъ дѣшѣ єгѣ.

²⁵¹ Фраза благокрѣгла аѣка ѿблакѣвъ зринає в Книзі Премудрості Соломонової 5: 21.

²⁵² Книга Ісуса, сина Сирахового 43: 12.

²⁵³ Трохи неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 3: 11–13. Початок 11-го вірша звучить так: **Премѣдростьъ во ѱ наказаніѣ оуничижѣай ѡкаѣненъ...**, – а слово *блаженна* має форму: *блажена*.

²⁵⁴ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 14. Пор.: **и зѣмлю снѣси всѣ днѣ животѣ твоегѡ.**

²⁵⁵ Книга пророка Даниїла 13: 53.

²⁵⁶ Євангелія від св. Матвія 11: 15; 13: 9, 43; 25: 30; Євангелія від св. Марка 4: 9; Євангелія від св. Луки 8: 8, 15; 14: 35.

²⁵⁷ Це – 6-а пісня циклу «Сад божественныхъ пѣсней».

²⁵⁸ Апокаліпсис 12: 15.

²⁵⁹ Парафраза Книги пророка Ісаї 22: 16. Пор.: **Слыши, нѣо, и вѣдши, зѣмле.**

²⁶⁰ Див.: Книга Ісуса Навина 3: 15–17.

⁽³⁸⁾ У словнику Памви Беринди ім'я *Сусанна* потрактовано так: “лелѣа, або рожа, або веселье, охота” [Беринда П. Лексикон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 461].

²⁶¹ Див. прим. 38 до циклу «Сад божественныхъ пѣсней».

²⁶² Див. прим. 39 до циклу «Сад божественныхъ пѣсней».

²⁶³ Очевидно, це парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 20: 7. Пор.: **Человѣкъкъ премѣдаръ оумолчитъ до вѣремене.**

²⁶⁴ Парафраза Євангелії від св. Матвія 16: 18. Пор.: **и вратѣ ѣдшва не ѡдолѣють ѣй.**

²⁶⁵ Фраза *костѣни*, *гѣи* зринає в Четвертій книзі Мойсеевій: Числа 10: 34, у Другій книзі параліпоменон 6: 41 та в Книзі Псалмів 7: 7; 34 (35): 23.

²⁶⁶ Парафраза Книги Псалмів 143 (144): 5–6. Пор.: **коснѣса горѣмъ, и воздымѣтсѣ: блеснѣи мѡлѣни, и разженѣши ѣ.**

²⁶⁷ Книга Псалмів 103 (104): 30.

²⁶⁸ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 1: 3. Пор.: **да вѣдетъ свѣтъ.**

²⁶⁹ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 1: 3. Пор.: **И бысть свѣтъ.**

²⁷⁰ Парафраза Книги Псалмів 103 (104): 30. Пор.: **пѡслѣши дѣа твоегѡ, и созиждѣтсѣ, и ѡбновиши лицѣ зѣмлі.**

²⁷¹ Парафраза Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 8. Пор.: **ѣкѡ ѣдинъ дѣнь прѣд гѣемъ ѣкѡ тѣсѣица лѣтъ.**

²⁷² Неточна цитата з Дій св. апостолів 3: 19–20. Пор.: **Покаѣтсѣа оубо и ѡбратѣтсѣа, да ѡчиѣстѣа ѡ грѣхъ вѣшихъ, ѣкѡ да прѣйдѣтъ вѣремене прохладна ѡ лица гѣна.**

²⁷³ Трохи неточна цитата з Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 10. Останнє слово має форму: *їдѣтъ*.

²⁷⁴ Неточна цитата з Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 13. Пор.: **Нѡва же нѣсе и нѡвы зѣмлі по ѡбѣтовѣнію ѣгѡ чѣемъ, вѣ нѣхъже прѣвѣда живѣтъ.**

²⁷⁵ Перше соборне послання св. ап. Івана 2: 18.

²⁷⁶ Неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 2: 17. Пор.: **И мѣръ прѣхѡдитъ, и пѡхоть ѣгѡ, а творѣи волю вѣію прѣвыбѣетъ во вѣки.**

²⁷⁷ Неточна цитата з Апокаліпсису 7: 16–17. Пор.: **не вѣзлѣдѣтъ ктоиѡ, ниже вѣжѣдѣтъ, не ѣмѣтъ же пѣсти на нѣхъ солнѣе, ниже всѣкъ знои: ѣкѡ ѣгнець, ѣже посрѣдѣ прѣтѡла, оупасѣтъ ѣ и настѣвитъ ѣхъ на живѡтныа ѣсточники вѡдѣ, и ѡиѣметъ вѣтъ всѣкъ слѣзѣ ѡ очію ѣхъ.**

⁽³⁹⁾ Сковорода має на думці велику пожежу, яка сталася 29 лютого 1780 р., коли згоріла бібліотека Києво-Могилянської академії.

⁽⁴⁰⁾ Неточна цитата з Книги Псалмів 143 (144): 9–10. Пор.: **Бжѣ, пѣснь нѡвѣ воспѡи тѣбѣ, во ѡлатѣри десѣлострѣннѣмъ поѡи тѣбѣ: даѡцѣмъ спѣнѣ царѣмъ.**

²⁷⁸ Очевидно, це парафраза або Першої книги параліпоменон 16: 9 (пор.: по́йте ємѣ и воспойте ємѣ), або Книги Псалмів 97 (98): 4 (пор.: воспойте и радѣйтесь и пойте).

²⁷⁹ Неточна цитата з Четвертої книги Мойсеевої: Числа 24: 5. Пор.: ко́ль до́верї до́ми твоей, іа́кше.

²⁸⁰ Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 1. Пор.: дѣзъ цвѣтъ по́льный и крѣнь о́дольный.

²⁸¹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: прѣдѣхо́мъ на мѣсто нѣко́е, нарица́емое до́брое пристѣнище (Дії св. апостолів 27: 8). Принаймні Памва Беринда тлумачив слово-сполуку “добroe пристанище” так: “добрая пристань, мѣстце, мнимаю, Критенское, которому имя *калѣ актѣ*, то есть *пенкный берег*, о котором воспоминает Стефан. Дѣян. 27: 8” [Беринда П. Лексікон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 52].

⁽⁴¹⁾ Феофан Прокопович (1677 або 1681/4–1736 рр.) – видатний український поет, філософ, богослов і церковний діяч. Вихованець Києво-Могилянської академії, навчався також у колегії святого Афанасія в Римі (1698–1701 рр.). Повернувшись до Києва, тривалий час викладав поетику, риторику, філософію й богослів’я в Києво-Могилянській академії, був її ректором. У 1716 р. за наказом Петра I переїздить до Санкт-Петербурга. Бувши одним з найліпших інтелектуалістів тодішньої Російської імперії, фаворитом Петра I, Прокопович усіляко підтримував його реформи. Помер у сані митрополита новгородського. Перу Прокоповича належить ціла низка творів найрізноманітнішого характеру: академічні курси поетики, риторики, філософії, богослів’я, присвячена гетьману Мазепі трагедо-комедія «Володимир», численні проповіді, українські та латинські поезії, трактати «Правда волі монаршої», «Духовний регламент» тощо. Сковороду називають інколи “духовним онуком” Прокоповича, мавши на думці те, що його вчителі в Києво-Могилянській академії – Михайло Козачинський, Симон Тодорський, Георгій Кониський – були шанувальниками Прокоповича. Судячи з усього, Сковорода добре знав життя та творчість Прокоповича. Тут він цитує в трохи зміненому вигляді десять рядків Прокоповичевого «Епінікіона» [див.: Прокопович Ф. Сочинения / Под ред. И. П. Еремина. – Москва; Ленинград, 1961. – С. 209; про це: Shevelov G. Y. Prolegomena to Studies of Skovoroda’s Language and Style // Hryhorij Savyč Skovoroda. An Anthology of Critical Articles / Ed. by R. H. Marshall, Jr. and Th. E. Bird. – Edmonton; Toronto, 1994. – Р. 98].

⁽⁴²⁾ Ця пісня збереглася в одному з рукописних збірників українських псалм та кантів першої половини XVIII ст.: “Зима преїде, солнце ясно, / Свѣту откры лице красно...” [див.: Перетц В. Н. Историко-литературные исследования и материалы. Т. I. Из истории русских песни. Ч. 2: Приложения. Описания сборников псалм, кантов и песен. Вирши из старопечатных изданий. Малорусские песни из рукописей XVIII в. Указатели. – Санкт-Петербург, 1900. – С. 90].

²⁸² Пісня над піснями 8: 5.

²⁸³ Книга пророка Ісаї 33: 17.

²⁸⁴ Пісня над піснями 5: 1.

⁽⁴³⁾ Одиітрія (“Дороговказниця”) (за словником Памви Беринди, “радостная и крѣпкая помощница, или наставница” [Беринда П. Лексікон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 440]) – православний іконографічний тип Богородиці [див.: Успенский А. А. Богословие иконы Православной Церкви. – Б. м., 1989. – С. 28], в якому підкреслено такі її риси, як “суворість духовної дисципліни, стриманість, розсудливість” [див.: Аверинцев С. Марія // Аверинцев С. Софія-Логос: Словник / Упорядник та автор передмови Костянтин Сігов; науковий редактор видання Марина Ткачук. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 143].

⁽⁴⁴⁾ Схожі слова є в Акафісті святителю Миколаю. Пор.: “Радуйся, великій благочестія столпе, ...наставляя по морю плавающих люте...” (ікос 2-ий, кондак 5-ий).

(45) Книга Псалмів 98 (99): 7.

(46) Євангелія від св. Луки 14: 15. Закінчення вірша звучить так: вѣ цѣтвѣи вѣи.

(47) Євангелія від св. Івана 16: 22.

(48) Книга пророка Ісаї 61: 7.

(49) Послання св. ап. Павла до Филипп'ян 4: 7. Пор.: миръ вѣи, превосходѣи всѣмъ ѡмъ.

²⁸⁵ Парафраза церковних піснеспівів. Пор., наприклад: "Пою Спасителю побѣдную пѣснь" [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 8 (зв.)].

²⁸⁶ Варто зазначити, що в західній традиції візії (*visiones*) часто існували у формі суперечки між янголами та демонами [див.: Ярхо Б. И. Средневековые латинские видения. Введение // Восток – Запад: Исследования. Переводы. Публикации. – Москва, 1989. – Вып. 4. – С. 38]. При цьому з огляду на те, що в українській літературі XVII–XVIII ст. слово *видѣніє* означало не лише "сновидіння" [див.: Синони́ма славеноросская // Киевская старина. – 1888. – Т. XXIII. – Дек. – С. 84 (додаток)], але також "театральне дійство" [див.: Транквіліон-Ставровецький К. Зерцало богословіи. – Унів, 1692. – Арк. 1 (лексікон); про це: Петров Н. И. Очерки по истории украинской литературы XVII–XVIII веков. Киевская искусственная литература XVII–XVIII в. в., преимущественно драматическая. – Киев, 1911. – С. 142], ба навіть "ідея" (наприклад, у «Потопъ зміном» Сковороди), окреслення «Брани архистратига Михаила со Сатанюю» як "видѣнія", очевидно, містить у собі вказівку на існування таємного зв'язку між 1) фантазмами сну, 2) мистецькими образами й 3) архетипами.

²⁸⁷ Книга Притч Соломонових 9: 9.

**ПРЯ
БЪСУ со ВАРСА́ВОЮ**

Егда во Обновленіи Мира собылося на мнѣ оное:

Ὁ Στέφανος τῶν Σοφῶν Πλοῦτος ἐστὶ αὐτῶν.

“Вѣнец Премудрых Богатство Их”. Прит[чи]¹.

Яснѣ изреци:

“In Corona Sapientum, Divitia Eorum”².

Тогда во Пустынѣ явися мнѣ Бѣс³ от Полчища оных: “Кленущу Нечестивому Сатанѣ, сам кленѣт свою душу”⁴. Имя ему Даймон^а.

ДАЙМОН. Слыши, Варсава! младѣнчeskій Уме! Сердце безобразное⁵! Душо, исполненна Паучины! не поучающая, но паучающая...⁶ Ты ли еси творяй странныя Догматы и новыя СЛАВЫ?

ВАРСАВА. Мы-то Божіею Милостію Рабы Господни есмы и дерзаем благовѣстити Божію СЛАВУ сію⁷:

“ЯКО ЗЛОСТЬ ТРУДНА И ГОРКА,
БЛАГОСТЬ ЖЕ ЛЕГКА И СЛАДКА”.

ДАЙМОН. Что ли есть Благодсть?

ВАРСАВА. Тожде, что Нужность.

ДАЙ[МОН]. Что есть Нужность?

ВАР[САВА]. То, что нѣсть Злость.

ДАЙ[МОН]. Что ли есть Злость?

ВАР[САВА]. То, что нѣсть Благодсть.

ДАЙ[МОН]. Откуда родится Нужность?

ВАР[САВА]. Она есть Вѣтва Благодсти и Блаженства.

ДАЙ[МОН]. Благодсть же или Блаженство откуда есть?

ВАР[САВА]. Сія Вѣтва есть от Древа Жизни.

ДАЙ[МОН]. Гдѣ есть Древо Жизни?

ВАР[САВА]. Посредѣ Плоти нашея.

ДАЙ[МОН]. Что ли есть Древо Жизни?

ВАР[САВА]. Есть Закон Ума.

ДАЙ[МОН]. Что ли есть Закон Ума?

ВАР[САВА]. Свѣт тихій Святыя СЛАВЫ Безсмертнаго ОТЦА небеснаго... ОБРАЗ ИПОСТАСИ ЕГО⁸, Емуже Слава во Вѣки. Аминь⁹.

Бѣс нѣколько быв смущен, и водрузив Очи в Землю, помышляше в себѣ, негодѣя на Странности отвѣтныя. Послѣди же спросил:

“Нынѣ ли убо Узаконяеши? и подлагаеши во Основаніе лживую ТВЕРДЬ сію: “НУЖНОСТЬ не ТРУДНА”?”

^а Даймон, или Дѣмон, у Ёллин значит: Вѣдающій, или Вѣдьма, Знаток. Δάμων. Отсюда Δαμόνιον: острое, трудное, но неключимое и непотребное Вѣдѣніе. У Евангелистов сим Словом именуются Бѣсы⁽¹⁾.

ВАР[САВА]. Амѣнь глаголю тебѣ¹⁰:

“ЕЛИКО ЧТО НУЖНѢ,

ТОЛИКО УДОБНѢ”.

ДАЙ[МОН]. Ты ли написал 30 Притчей и дарил Оныя Аѳанасію Панкову¹¹?

ВАР[САВА]. Во Истину тако есть¹². Сей есть Друг Варсавѣ.

ДАЙ[МОН]. Помниши ли едину от них, в коей бесѣдует Буфѡн со Змією, обновившею Юность¹³?

ВАР[САВА]. Помню. Я Оную Притчу Увѣнчал Толкованіем таковым:

Чем Больше Добро,

Тѣм Большим то Трудом

Огражденно, как Рвом¹⁴.

ДАЙ[МОН]. А! а! новый Архитектон¹⁵! Нынѣ-то ты мнѣ впал в Пругло¹⁶.

ВАР[САВА]. Исповѣдую Согреѣшеніе мое.

ДАЙ[МОН]. Видиши ли, яко Брань на тебе твоя же воздвизает Слава.

ВАР[САВА]. “Аще речѣм, яко Грѣха не имамы, себе прелщаем...”¹⁷

ДАЙ[МОН]. Или убо заколи новую твою Славу тую: “Нужность не трудна” [...]

ВАР[САВА]. Новое Чудо Боголѣпное¹⁸: заколю ли?

ДАЙ[МОН]. [...]или, аще поборяеши по Ей, Преступника себе обличаеши, разоряя созданную самым тобою прежнюю Ограду, оградившую Трудом (якоже великолѣпно написал еси) всякое Блага.

ВАР[САВА]. Нѣсмь аз Бог, и согрѣшаю, нѣсмь паки Бѣс, и каюся¹⁹.

ДАЙ[МОН]. Ох! Слова твоя возбѣсиша мя. “Иди за мною, Сатано!”²⁰ Не о Покаяніи Глагол мой. Но разумѣши ли, яко Грѣх нарицается Ёллински: Гамартѣя²¹, гласит же: Преступленіе, Буйство, Заблужденіе, Безуміе...²²

ВАР[САВА]. Вельми разумѣю. Грѣх есть слѣпота душевная.

ДАЙ[МОН]. Почто убо, слѣп сый, слѣпцов водити дерзаеши²³, узаконяя странную и неслышанную Славу?

ВАР[САВА]. Почто? Того ради, яко Каюся.

ДАЙ[МОН]. О Вранѣ ночный²⁴! Кайся, раскайся, Окаевайся... но не Буди Творец Догматов новых.

ВАР[САВА]. Кто же может каятися и прейти на иное, не поставив прежде новыя Судбы и новаго Рѡка во Основаніе? На чем станет? Вѣдомо, что Дух Покаянія стоит на Каменном Островѣ, поправъ прежнюю Злобу, обლობызав же новую Благодать. Сія Благодать есть новый Адамант, подлагаемый во Основаніе новозизжедому Граду святому. Она есть вѣчное Зѣрно, откуда произрастает Древо нетлѣнных Плодов и новаго Вѣка. Сего ради всѣе раздѣляеши нераздѣльное. Каятися, узрѣть Брег новыя Славы, начать новую Жизнь, новым Сердцем, новыми Плодами – всѣ сїи Вѣтвы суть от единого Древа и есть едино и Тоже. Якоже Утро, Свѣт, Солнце, Луча, День есть Тоже. Како убо рекл еси мнѣ: “Кайся, но не Буди Творец Догматов новых”?

ДАЙ[МОН]. Перестани, рекѹ, высокобуйствовати! Остави Прю и обლობыжай слывѹщую Їскони в Народах Славу сію:

Δύσκολα τὰ καλὰ²⁵.
Εὐκολα τὰ κακὰ.
Gravissima Bonitas.
Levissima Malitia²⁶.

ВАР[САВА]. Приложи, аще хочещи и сіе:

Dulcissima Mala.
Amarissima Bona²⁷.
Beatissima Mala.
Miserrima Bona²⁸.

Обаче Смрада сего отнюд не вмѣщает Сердце мое. Аще ли будет Гортань мой Грѣбом отверстым²⁹? Аще ли возвратятся мнѣ Ліины Очи³⁰? Вѣпрово Обоняніе? Уста Іудины? Тогда развѣ обლობызаю сію неключімую Славу.

Когда Израїль почтѣт над Крастели Стѣрву,
Тогда и я предпочтѹ Вѣпра над Минѣвру³¹.

ДАЙ[МОН]. Тако ли убо? на всѣ Академіи? на всѣ Школы? и на всѣ их Книги Брань воздвизаеши³²?

ВАР[САВА]. Прости мнѣ, Друзе и Враже мой³³. Нужда мнѣ належит и на тебе Ополчѣтися. Во Крещеніи Клятвою заклыхся Никогоже слышати, развѣ единыя ПРЕМУДРОСТИ, во Евѣнгеліи освященных Біблейскаго Іерусалима Обителях почивающія.

От того даже Времени заплевѣн от мене Мір, Плоть и Діавол³⁴ со всѣми своими Совѣтами.

Іерей облил Тѣло мое Скѣтскою Водю на той Конец, дабы послѣжде омыл я Сердце мое Водю Духа из Евангелскаго СЫЛОАМА. Се ТАЙНА есть! Плотскою Водю, тайно-Образующая Воду Премудрости, піемую из Бібліи во Спасеніе. Инако же ащели кто облит или погружен, но не исполнивый ТАЙНЫ, любящій же пить гнилую Мірских Совѣтов Воду есть Лицемѣр, чужд Царствія Божія, яко водою точію Крещен, но не купно и ДУХОМ. Нужда убо мнѣ ополчѣтися на всѣх, да сохраню Царю моему Вѣру мою. Паки же... Колькраты привязала мене Богу Тайна Евхарістіи? Крошшка Хлѣба и Лѣжечка Винѣ не насыщающая Тѣла... Не сей ли Вид преобразуется в Піищу Премудрости Его, укрѣпляющія и веселящія Сердце? Не Он ли, прильпнуv к НЕВИДИМОМУ, претворяется в Тайнообразуемое ПЕРВООБРАЗНОЕ³⁵? Сія Пресущность Вѣда совершается тогда, егда Тлѣнь та и Сѣнь тлѣнными Устами приѣмлетсѣ купно же, аки Ыдицею, тайно вовлѣкается Сердце во

Евѣнгелскія Чертоги и вкушает от Тайныя оныя Вѣчери: “Блажен! иже снѣст Обѣд, во Царств[іи] Неб[есном]”³⁶.

Инако же нѣсть Евхаристіа, сирѣчь Благодареніе³⁷, но Лицемѣрность, но Предательство, но Неблагодарность, предающая СЕРДЦЕ Христово за малоцѣнныя Мірскія Совѣты. Се толь чудным Союзом Любви³⁸ связанное Сердце мое со Сердцем Божіим, не радостно ли встанет на всѣ Супостаты Его? Открой мнѣ во Священной Библии хотя едино Мѣсто, благословляющее твою Славу, и довлѣет мнѣ³⁹. Инако же не наш еси, но от Супостат наших.

ДАЙМОН. Убо ли глух еси, не слышай, яко тѣсный есть Путь, ведущій во Царствіе Небесное? и яко малое Стадо спасающихся⁴⁰? яко мнози взыщут внійти, и не возмогут⁴¹? яко встанет Дому Владыка и затворит Двері⁴²?.. “Ту будет Плач и Скрѣжет Зубов, егда узрите Авраама и Исаака и протч[ая] во Царств[іи] Божіи, вас же изгонимых вон...”⁴³

ВАР[САВА]. О Клевета! смутившая и смѣсившая Гóрняя со Преисподними...

ДАЙМ[ОН]. Внемли же и сему: “Бдите! Да не когда отягчают Сердца ваша...”⁴⁴ “Востани Спай!”⁴⁵ “Что стоите Праздны?”⁴⁶ “Восклонитесь и воздвигните Главы ва́ша...”⁴⁷ “Труждающемуся Дѣлателью прежде...”⁴⁸ И Тма иных Мѣст. Сіе же Мѣсто: “Удобѣе Велблѣду сквозѣ Иглинныя Ёши пройти”⁴⁹. “Будут Дни тѣи Скорбѣ, якова не Бысть...”⁵⁰ непреодолившую Трудность ко Благу обличает.

ВАР[САВА]. Доколѣ мнѣ ругался еси, терпя потерпѣх⁵¹. Нынѣ же, о нечестивый и Кóзненный! Бога моего Благодать прелагаеши во Скерну твою⁵².

ДАЙ[МОН]. Почто, Варса́во, бѣснуешися?

ВАР[САВА]. Путь Божіих Словес превращаеши в лукавую твою Стезю.

ДАЙ[МОН]. Како сія могут быти?

ВАР[САВА]. Како может Трудом устрашати Той, иже призывает глаголя: “Прійдите ко мнѣ, всѣ труждающ[іи]ся, и Аз упокою вы”⁵³?

Не клевети убо, День Божій быти Скорб, но твой Дни и мой есть Скорб, и не до Скорбы, но от Скорби сея отзывает обремененных. Твой убо Дни суть Мерзость Запустѣнія, Даніилом реченная⁵⁴, и во твоих Днях Горе родящим и доящим⁵⁵. Сего ради глаголет:

“Молитесь, да не будет Бѣгство ваше в Зиму”⁵⁶.

Твой-то День есть Зима, Скрѣжет, Плач, Буря, Море... Отсюду вызывает в Кѣфу свою, в тихое Пристанище, в Дом Прибѣжища⁵⁷: “Аз упокою вы”⁵⁸.

“Отступите от мене всѣ Дѣлатели Неправды”⁵⁹.

Мучитесь всѣ, возненавидѣвши Покой Мой.

ДАЙ[МОН]. Не рекох ли, яко Бѣса имаши? Воньми, о Бѣсне! не глаголю, яко не Благо есть Царствіе Божіе, но яко жесто́ким Трудом огражденно и яко к Нему Путь тѣсен и Приступ прискорбный.

ВАР[САВА]. Но не ты ли сказал, яко сія Мѣста благословляют Славу твою? Сам убо понудив мене глаголати о сих, нынѣ Бѣсным мене нарицаеши. Аще бѣснующя, ты еси вина сего, аще же до́брѣ глаголах⁶⁰, почто мя злословиши?

ДАЙ[МОН]. О Лис! о Змій! Метаєшися, свиваясь, развиваясь в различный Світок. Обаче Аминь глаголю тебѣ⁶¹, яко узкій Путь и тѣсная Врата во Царство Небесное⁶².

ВАР[САВА]. Тѣсная, вѣрно, Велблѹду, но Человѣку довольно пространная⁶³.

ДАЙ[МОН]. Что ли есть Велблѹд?

ВАР[САВА]. Душа, Мірскими Бременами отягченна.

ДАЙ[МОН]. Что ли есть Бремя?

ВАР[САВА]. Богатство, Піры и Слѣсти Міра сего, яже суть Ёдица Діаволская. Несут нечестивыи на Раменах своих злый Крест свой и мучащее их неудобноносимое Иго, Тяготу же свою, еяже сами суть виновники, возвергают на Царствіе Божіе.

ДАЙ[МОН]. Уа! Нынѣ не обыну́яся исповѣдал еси, яко тру́ден Путь. Ура! Побѣдих! Тѣсен, узкій, тру́ден есть тожде.

ВАР[САВА]. Воистину не удо́бен и труден злым Мужам. Но они за самими собою влекут сію Трудность, на Пути же Божіем не обрящут, и нѣсть Ея во Вѣки. Злоба Благогѹ во вред, Яд, во Труд и Болѣзнь сама собою себѣ же превращает.

ДАЙ[МОН]. Что ли есть Злость?

ВАР[САВА]. Почто мя искушаеши, Лицемѣре? Рекох тебѣ уже, яко Злость есть то, что нѣсть Благость. Она есть Дух губительный, все во Всегубительство преображающій.

ДАЙ[МОН]. Како могут сія быти?

ВАР[САВА]. Ты Даймон еси и сих ли не вѣси? Жизнь наша – не Путь ли есть⁶⁴? Не сей ли Путь самым Богом есть положен? Не Бог ли есть Всехитре́ц, Ёллински – Аристотѣхна⁶⁵? Како убо труден Путь нам сотворил? Онѣмѣй, о Языче лживый! Не клеветщи, Зло́бо, БЛАГОСТИ и ПРЕМУДРОСТИ. Ты сама сотворила Путь Божій трудным, содѣлав Его беззаконным. Что бо есть Беззаконіе, аще не Растлѣніе? и что есть Грѣх, аще не Жа́ло Смерти, вся разоряющее⁶⁶?

ДАЙ[МОН]. Како могут сія быти?

ВАР[САВА]. Не искушай мене, пытливая Зло́бо, не смущай Сѣрдца моего⁶⁷. Не во БЛАГОСТЬ, но во Злость ревну́еши знати.

ДАЙ[МОН]. Но подобает же тебѣ обличити, Како Злоба дѣлает сладкое горким, легкое же трудным?

ВАР[САВА]. О Ро́де развращенный⁶⁸! Доколѣ искуша́еши? Аминь глаголю тебѣ⁶⁹, яко елико что Благо есть, толико и творити, и вѣдѣти удобно есть.

ДАЙ[МОН]. Ка́мо идет Слово твое? Не вѣм.

ВАР[САВА]. Камо? Печѣшися и мо́лвиши⁷⁰ о сей Истинѣ, яко Злоба дѣлает легкое трудным, испытуети, како бывает сіе? Сія же Истина блистает паче Со́лнца в Полѹднѣ⁷¹. Яко все Истинное и легкое, и ясное есть.

ДАЙ[МОН]. Како же ясное, аще аз не вижу?

ВАР[САВА]. Нѣсть удобнѣе, якоже удобно есть видѣти Солнце. Но сіе Труд и Болѣзнь есть Нето́пыру. Обаче Труд сей сам за собою но́сит во Оча́х своих, возлюбивших Тму, паче Свѣта... Предложи сладкоздравую Піщу

Болящему. Но Он со Трудом вкушаёт. Возведи Путьника на глáдок Путь. Но Он Слѣпым и Хромым – Соблазнъ и Претыканіе, развращенно же и превратно шествующим – Горестъ, Труд и Болѣзнь.

ДАЙ[МОН]. Кто ли развращенно ходит?

ВАР[САВА]. Той, Кто в Дѣбри, в Прѣпасти, в безпутныя и строптивыя Калуги от Пути уклоняется.

ДАЙ[МОН]. Кто же ли превратно шествует?

ВАР[САВА]. Той, Кто на Руках, превратив ноги свой выспрь, или не Лицем, но Хребтом в Задняя грядет. Сим Образом весь Мíр живёт, якоже Нѣкто от Благочестивых воспѣвает:

Кто хочет в Мíрѣ Жизнь Блаженно править,
О! да Совѣты Мíрскіе всѣ отставит.
Мíр есть превратный. Он грядет Руками,
Пад ниц на Землю, но горѣ Ногами.
Слѣпый Слѣпаго в Слѣд водѣй с собою,
Падут, ах! оба в Ров глубок с Бѣдою⁷².

Видиши ли, яко Злостъ сама себѣ Труд содѣвает? Не вопрошай убо, Како могут сія быти?

ДАЙ[МОН]. Обаче тѣсна Дверь и мало входящих.

ВАР[САВА]. Злѣ просят, и не приѣмлют. Не входят, яко злѣ входят.

ДАЙ[МОН]. Како же злѣ?

ВАР[САВА]. Со Трусом Колесницъ, со Шумом Бичей, Коней и Конников, со Тяжестми Маммоны⁷³, со тучными Трапезами, со Смрадом Плоти и Кровей, в Безбрачных Врѣтищах, в Безпутных Сапогах, с непокрытою Главою и без Жезла, не препоясанны, Руками и Ногами не омовенны... Се тако Злѣ!

ДАЙ[МОН]. Кіа Колесницы? Кіа Коні? Кая мнѣ Врѣтища глаголеши? Не даже ли всяк ѣздит на Колесницах Фараонских? Чудо!

ВАР[САВА]. Ей глаголю тебѣ! всяк.

ДАЙ[МОН]. Не мучи мене, рцы кіа?

ВАР[САВА]. Воля твоя.

ДАЙ[МОН]. Се нынѣ разумѣх, яко Бѣса имаша⁷⁴. Глаголеши неистова.

ВАР[САВА]. Ей! паки и паки глаголю тебѣ, яко всяк обожившій Волю свою, Враг есть Божіей Воли и не может вніти во Царствіе Божіе. Кое Причастіе Животу у Смерти? Тмѣ же у Свѣта?

Вы Отца вашего Діавола Пóхоти любите творити, сего ради и трудно вам, и не возможно.

ДАЙ[МОН]. Како убо Колесницею нарицаеши Волю?

ВАР[САВА]. Что же ли убо нóсит и возбъшает вас, аще не непостоянныя Колеса Воли вашея и не буйныя Крыла вѣтренных ваших Пóхотей? Сію вы возлюбивши и возсѣвши на Ней, яко на Колесницѣ, везущей во Блаженство, ищите Ея, пїяны Ёю, во Днях Царствїя Божїа и ВОЛИ ЕГО, но не обрѣтаете и глаголете: Увы! трудно есть Царствіе Божіе. Кто может обрѣсти Тму во

Свѣтъ? Не обитаетъ тамъ ложная Сласть, Честь и Сокрѣвище. Ваша есть сія Воля, не Его. Она, Ей глаголю! Она вамъ есть и Ёзы, и Верей, и Лев поглотившій⁷⁵, и Ад, и Огнь, и Червь, и Плач, и Скрѣжет⁷⁶. И не изыйдете отсюда, дѣндеже растѣржете Ёзы и Отвѣржете Ёго Воли ваша, якоже есть писано: “Раздѣрите Сердцѣ ваша”⁷⁷. Во Время оно⁷⁸ явится Сампсѣну по жестокомъ сладкое⁷⁹, по Зимѣ Дугѣ и Мир Нѣев.

ДАЙ[МОН]. Кто убо Винѣ? Не Воля ли дадеся Человѣку?

ВАР[САВА]. О Злобо! не клеветчи Премудрости. Не одна, но двѣ Воли тебѣ данныя⁸⁰. Писанно бо есть: “Предложи тебѣ Огнь и Воду”⁸¹. Двѣ Воли есть то сутубо естѣствен Путь: Десный и Шуй. Но вы, возлюбивше Волю вашу паче Воли Божіа, вѣчно сокрушаетеся на Пути Грѣшных⁸². Не сам ли убо еси Винѣ?

ДАЙ[МОН]. Почто убо предложѣнна зла Воля Человѣку? Лучше бы не быти Ей вовсе.

ВАР[САВА]. Почто Беззаконникамъ предлагаетъ мучительная Орудія Судія? Того ради, яко да тѣми мучимы навѣкнутъ покарятися Правдѣ. Инако же колико бы удалялися отъ Благодѣтелицы Сея, аще толь мучимы едѣ покарятся?

ДАЙ[МОН]. Откуда мнѣ убо сіе, яко Воля мнѣ моя благоугодна есть и паче мѣда услаждаетъ мя⁸³? Вопреки же, Божіа Воля – Пелынь мнѣ и Алѣй есть, и Раны...

ВАР[САВА]. О бѣдная Злобо! Нынѣ самъ исповѣдалъ еси Окаянство твое. Не мене убо, но самъ себе о семъ вопрошай. Не я, но ты еси Стражъ и Хранитель тебѣ. Провижу со Ужасомъ Разореніе въ Душѣ твоей, Вину же сего обличить ужасаюся.

ДАЙ[МОН]. Ха! ха! хе! Прелщаешься, Варсѣво, мня, яко ищѣ Судѣ отъ тебе. Но твой Умъ младѣнствуетъ. Писанно же есть: “Бывайте Младѣнцы во Злобѣ, но не во Умѣ”⁸⁴. Не прійдохъ пріяти, но дѣти Совѣты.

ВАР[САВА]. Отъ всѣхъ вашихъ Брѣнныхъ Совѣтовъ, дѣже отъ Юности моея⁸⁵, омыхся уже въ СИЛОАМѣ⁸⁶. ГОСПОДЬ даде мнѣ ОКО свое, и не постыждѣся⁸⁷.

ДАЙ[МОН]. Чѣдное твое Око! видѣющее то, что нигдѣже обрѣтается. Гдѣ бо Сердце, подобное твоему? Возлюбилъ еси Странность. Что убо? Дѣже ли все общее и все бываемое въ Мирѣ, все ли то есть Зло? Едина ли Странность блага?

ВАР[САВА]. Не отвлекай мене Тѣтски въ Кривую Стѣзю. Путь Слово моего есть о Трудности, гнѣздящейся въ Адѣ, изгнанной же изъ Едема. Хощеши ли о Странности? Дай! сотворимъ Единоборбу и о семъ. Есть со мною научаяй Рѣцѣ мои на Ополченія⁸⁸. Предложи убо мнѣ хотя едино, бываемое на Торжищи Мира сего, общедѣемое у всѣхъ и вездѣ, и всегда, нѣсть ли Оно скѣрное, трудное и мучительное? Довлѣетъ...

ДАЙ[МОН]. Фу! Предлагаю тебѣ у всѣхъ, вездѣ, всегда дѣемое, и оно вельми Благо есть. Не всѣ ли наслаждаются Пѣици и Питіа? Не вездѣ ли и всегда? И сіе есть Благо, якоже писанно: “Нѣсть Благо Человѣку, развѣ еже ястъ и пѣетъ...”⁸⁹ И паки: “Прійди и яждѣ въ Весѣліи Хлѣбъ твой и пѣй въ Блазѣ Сердцѣ Вино твое...”⁹⁰

ВАР[САВА]. Молюся Ти, Господи: избави мя от Голіаѳа сего, изострівшаго, аки Меч, Язык свой...

Гдѣ же больше Богомѣрзостей, Вражд, Болѣзней, аще не во Общѣніяхъ Мірскихъ, имже Богъ Чрево⁹¹? На всѣхъ Блудныхъ Вѣчеряхъ и Трапезахъ ихъ, якоже РУКА, реченная Даніиломъ, на Стѣнѣ пишетъ⁹², тако гремитъ ГРОМъ Божій сей:

“Нѣсть радоватися Нечестивымъ”⁹³.

Коль же малое Стадо, в Сравниіи со Содомлянами, Домъ Лѣтовъ! Тамъ пирѣютъ Ангели во Веселіи. Много ли в Тысящѣхъ обрѣцѣши, кой ядѣтъ и пїютъ не во Страданіе, но во Здравіе, по оному: “Аще ясте, аще пїете и протч[ая] вся во Славу Божию”⁹⁴.. Како убо глаголеши, яко ядѣтъ Хлѣбъ? не паче ли Зѣмлю со Зміемъ? Како же во Веселіи? Не паче ли в Пѣтѣ Лица и в Трудахъ ядѣтъ не Благословенный Хлѣбъ свой сей⁹⁵:

“Сладокъ Человѣку Хлѣбъ Лжи,

Послѣжде же обращается ему в Каменіе”⁹⁶.

Истинный же Причастникъ вкушаетъ со Благодареніемъ Хлѣбъ⁹⁷, по Соломонову Слову:

“Лучше Укрѣхъ Хлѣба съ Водѣю в Мирѣ...”⁹⁸

и пїетъ Вино свое во Блазѣ Сердцѣ⁹⁹ ономъ:

“Любовь не завидитъ, не безчїнствуетъ,
не радуется о неправедномъ Богатствѣ,
вся любитъ, вся терпитъ”¹⁰⁰ и протч[ая].

Трапеза, дышущая Коварствомъ, Убіиствомъ, Грабленіемъ, – не сей ли есть Хлѣбъ Лжи¹⁰¹? Чтѣ ли есть Безвкуснѣе и Скѣреднѣе, паче Неправды? Сїя обветшавшая Ёва есть общая, обычная и прїсная Невѣста Міру, Печалію и Пѣхотію Очѣс жегѣмому¹⁰². Міръ есть Пиръ бѣснующихся, Торжище шатающихся, Море волнующихся, Адъ мучающихся. Тако ли во Веселіи? Лжѣши! Іезекїиль же Истину Благовѣститъ: яко истаеваютъ ядуще не Оприснокъ, но Мотылу^a, в Неправдахъ своихъ¹⁰³. Се твой Хлѣбъ. Отъ сего твоего Хлѣба отрицается Петръ, глаголя:

“Господи! николиже ядохъ сквернаго...”¹⁰⁴

ДАЙ[МОН]. А! а! Но обаче же убо ялъ.

ВАР[САВА]. Ялъ убо, но уже освященное. Аще же бы то не угодно было Богу, не вкусилъ бы. Не многоцѣнность блудная, но освящающая Правда Трапезу сладкую творитъ. “Прїйди и яждь во Веселіи Хлѣбъ твой”¹⁰⁵ и протч[ая]. Но лукавая твоя Кознь, показавъ Хвостъ, утайлъ еси Винѣвницу Веселія, тамъ же сущую, освящающую ГЛАВУ сїю:

“Яко уже угодна Богу Творенія твоя” (Еккл[есіастъ])¹⁰⁶.

Вѣждь же и сїе, яко нареченное Петромъ Скверное, лежитъ в Римскомъ COMMUNE¹⁰⁷, сирѣчь Общѣе, Ёллински Koinon¹⁰⁸. Сїе же Ёллинское знаменуетъ у Римлянъ Блѣто (COENUM)¹⁰⁹.

Кїй убо мнѣ предлагаеши Хлѣбъ твой? Самъ вкушай! Мірская Община мѣрзка мнѣ и тяжка. Сладка же и добра Дѣва есть дивная Странность,

^a Мотыла есть имя Славенское древнее⁽²⁾. Ёллински – κόπρος. Римски – Excrementum, Merda.

странная Нѡвѡсть, новая Дивѡсть. Сію Благочестівыи возлюбивше, устраниются Міра, не Міра, но Сквѣрнаго Сѣрдца Его.

“Изыдите, и Нечистотѣ их не прикасайтесь, изыдите от Среди их, – глаголет Господь”¹¹⁰.

ДАЙ[МОН]. Бѹди Здраво, якоже глаголаи еси! Обаче Вѣра во Христа, изшедшая Благѡвѣстіемъ в Концы Вселѣнныя, не Вселѣнское ли Общѣніе? и не Благо ли есть?

ВАР[САВА]. Ах! остави, молю! Мір суетное тѡчію Лицѣ Вѣры нѡсит Листвіемъ проклятыя Смоковницы¹¹¹, имущія Образ Благочестія, Плодовъ же Его отвергшіяся, Наготѹ свою покрывая, Лицемѣр, или Лицевѣр, Суевѣр и поваплѣнная Грѣбница¹¹². Дух же Вѣры и Плоды Его когда он имѣет? Аминь! никогда же. Мниши ли, яко обрящетъ Сын Человѣческій на Землѣ Вѣру? Ни! ни! “нѣсть Здѣ воста”¹¹³. Что ищете Живаго и Благоуханнаго в смрадномъ Содомскомъ и мѣртвомъ Блѣтѣ его! Тамо! “Тамо Его ѹзрите”¹¹⁴. Гдѣ же ТАМО? Тамо, гдѣ нѣсть Смрад. Ах! в Сигѡрѣ¹¹⁵. Тамо ЛОТ! ТАМО ДУХ ВѣРЫ¹¹⁶. Тамо Благоуханіе наше! не со обѣтшавшими Ёвами, но со Богорожденными от себе и чистыми Дѣвами.

“НЕ БОЙСЯ, МАЛОЕ СТАДО”¹¹⁷. СЕ ТАМО!

О сладчайшая Галилѣа! Граде и Піре малых-малых! Блажен, иже снѣст Обѣд твой¹¹⁸! Чтѡ ли есть Плѡть? То, что Мір. Что есть Мір? Ад, Яд, Тля. Ах! Око и Свѣт, Вѣра и Богъ есть тѡжде. Мѣлкѡе Око – Свѣтилникъ Тѣлу¹¹⁹. Маленькая Цѣрковъ – Свѣтъ Міру¹²⁰. О! прекрасная! но малолюдная Невѣсто неневѣстная¹²¹! Тебѣ подобаетъ слышати Единой сіе: “Очи твои, яко Голубины”¹²². “Изыди от Среди их, в Сигѡръ спасайся”¹²³. “Изыдите, Вѣрныи, во Воскресеніе”¹²⁴. И мало ихъ есть...”¹²⁵

ДАЙ[МОН]. Дѣй! дѣй! Аще все общее скверно есть, како убо Общее Воскресеніе чѣстно и свѣто, увѣряемое Лазаревымъ Востаніемъ?

ВАР[САВА]. Тако, яко общее Вѣрнымъ, не Міру, во Блѣтѣ лежащему. Инако же все Емѹ общее безчестно. Внял ли еси¹²⁶?

ДАЙ[МОН]. Вельми внял, яко ты мнѣ нынѣ, аки Птица в Сѣть¹²⁷, ят еси.

ВАР[САВА]. Ят, но не удѣржан.

ДАЙ[МОН]. Не чувствуеши? и не утѣшаешься?

ВАР[САВА]. “Праведникъ дерзаетъ, аки Лев...”¹²⁸

ПРЕДѢЛ.

Яко

Все, еже в Мірѣ, – Пѡхоть Очѣс, Труд и Гѡрестъ¹²⁹.

*

ДАЙМОН. Угѡтѡви Лице твое, Варсаво, на Обличеніе.

ВАР[САВА]. Аще хоцѣши, готово и на Оплеваніе.

ДАЙ[МОН]. Вѣмъ, яко Обличеніе, Труд и Гѡрестъ тебѣ.

ВАР[САВА]. Обличй Грѣхъ мой во мнѣ, молю, и будѣши Другъ. Между имъ и мною вѣчна Вражда.

ДАЙ[МОН]. Не ты ли сказал еси, яко Мір есть безчисленное Соборище Беззаконных? и яко вопреки, малолюдненькое Стадо Благочестивых?

ВАР[САВА]. Войстину тако есть¹³⁰.

ДАЙ[МОН]. Убо не тожде ли есть сказать и сие: Беззаконіе легкое, Благочестіе же – трудно и тяжко? Како бо не трудно, аще сие малым-малым, оное же всѣм достигаемое? Суди Древо от Плодов¹³¹.

ВАР[САВА]. Тыфу! Putabam te Cornua habere^{a 132}.

ДАЙ[МОН]. Что ли? “Начаша глаголати иными Языки”¹³³?

ВАР[САВА]. Скажи мнѣ, Господи, Истину твою¹³⁴. Устрой Сердце и Язык мой во Слово ПРАВДЫ твоея¹³⁵.

ДАЙ[МОН]. Уа! Шѣпчеши? Се тебѣ Удареніе, Варсаво!

ВАР[САВА]. Чаѣх, яко избодѣши Рогами, и се Удар Младѣнческій! Дѣй! приложим Единоборбу. Аще БЛАГОСТЬ трудна, БОГ Виною есть страждущему Міру. Нынѣ же Винѣ не имут о Грѣсѣ своем¹³⁶, возлюбивше Горесть свою, паче Сладости Его¹³⁷! Дѣй! Красти ли? или не красти? Что ли труднѣе? Обаже весь Мір полен Татѣй и Разбойников. Дѣй! Нужная ли? или многоцѣнная Одѣжда и Дом? Что ли труднѣе? Обаже весь Мір Блядокрасіем красѣется в сѣтное Любодѣяніе Очѣс. Что ли удобнѣе, как Хлѣб и Вода? Обаже весь Мір обременѣн ЧРЕВО-НЕИСТОВСТВОМ^б. Чрево есть Бог Міру¹³⁸, Пуп Аду, Челюсти, Ключ и Жѣрло, изблевающее из Бѣзды Сердечныя всеродную Скверну, неусыпных Червей и клокощущих Дрождей и Блевотин оных и Вод:

“Исходящая от Сердца – та суть сквернящая...”¹³⁹ Зависти, Грабленія, Тяжбы, Татѣбы, Убійства, Хулы, Клевѣты, Лицемѣрія, Лихоимства, Любодѣянія, Студодѣянія, Суевѣрія...

Се! всеродный Потоп Ноевскій, Верх Влас¹⁴⁰ и Главу Міру подавляющій. Обаже Мір вся сія творити радуется. По Успѣху Беззаконій своих, и Мудрость, и Славу, и Благородность, и Слать, и Блаженство оцѣняет. Не право убо судил еси, обаже право рекл еси, яко Трудность есть Виною Грѣха ему. Се бо Мір Адскую Дщерь сію, Трудность и Горесть, от всего Сердца своего возлюбившій, возненавидѣл Божию Благость, призывающую его: “Прійдите ко мнѣ! Аз упокою вы”¹⁴¹. “Колькраты восхотѣх собрати Чада твоя? И не восхотѣсте”¹⁴². “Ходите во Пламенѣ Огня вашего за то, егоже сами себѣ разжегосте”¹⁴³. “Накажет тя Отступленіе твое и Злоба твоя”¹⁴⁴. Дивіся нынѣ, и подобает дивитися, яко погибающему Міру не Бог, отвѣрзшій Двері и Обятія Отча, но сам он есть себѣ, и его Воля Виною:

^a Древняя Притча на тѣх, кой в Началѣ страшны, потом смѣшны. Славѣнски: Чаѣх, яко Рогі имаша.

^б Чревонействоство есть чрѣвная Мудрость, мудрствующая о том, кія сладчайшія Жертвы суть Богу ея Чреву?

Так толкует святой Нил в Книгѣ о седми Бѣсах⁽³⁾.

Вóля! о несýтый Ад!
Всѣ тебѣ Ядѣ. Всѣм ты Яд.
День-Ночь Чѣлюстями зѣваешь.
Всѣх без Взгляда поглощаешь.
Аще Змій сей заклáт?
Се! упразднѣн весь Ад¹⁴⁵.

Сея Вавилонскія Блудницы Чашею упоен Мир, любодѣйствует с нею, презрѣв Чертог Дѣв мудрых и Невѣстник нашего ЛОТА.

Онѣмъй убо! и молчи! Не клеветчи Бога! и не лай на отвѣрстыя Врата Блаженства! Отверстыя Врата не винны суть Малости спасаемых.

Ах! проклятая Вóля! Ей! ты еди́на Мíру, áки Лев из Отрады своя¹⁴⁶, прегражда́еши ему Путь во блаженный ИСХОД Живота оный:

“Изыйдете и разыгра́ете, яко Телцы, от Уз разрѣшенны”¹⁴⁷.

Оправда́ся же в Пользу нам др́вняя Притча:

“Turdus, ipse sibi Malum casat”¹⁴⁸.

“Погибель Др́здова из-внутри его исхóдит”^а.

ДАЙ[МОН]. Кто убо может сотворити Путь¹⁴⁹ во Блаженный оный Исход?

ВАР[САВА]. Всяк, аще Кто восхóщет. Хóщет же возлюбившій Бога. Ся нóвая Любовь творит ищезати вѣтху. Ветха же, ищезая, помáлу-малу преобразу́ется в новую Вóлю и в новое Сердце взаимно:

“Ищезѣ Сердце мое и Плоть моя,

Боже С́рдца моего!”¹⁵⁰ Сіестъ: Сердце мое в тебе, ты же взаимно в Сердце мнѣ преобрази́ся. Ны́нѣ: “Что мнѣ есть на Небесѣ? и от тебе что восхотѣх на Земли¹⁵¹? Ты един довлѣеши мнѣ”¹⁵².

ДАЙ[МОН]. Како убо? Тамо Чрэво, здѣ же злу Волю нарицаеши Мир[с]ким Богом. Аще ли два Мíру суть Боги?

ВАР[САВА]. Уа! Остр еси, Блюстителъ моих Преткновѣній. Ночь, Тма, Мрак, Мѣчты, Призра́ки, Страши́лица – всѣ сїи А́дскія Езе́ра сою́зны своей Бѣзднѣ. Воля Плóти, Сердце Мíра, Дух А́да, Бог Чрэва и Пóхоть Его, Сердце нечистое есть то́жде. Сей есть Архисатана! нечистая Серд́чная Бѣздна, ражда́ющая во Мгновѣніи О́ка безчи́сленныя Легеóны Духóв и Тмы Мы́сленных Мечт во Мучѣніе всѣм: “И́мже Мрак тѣмный во Вѣки блюде́тся”¹⁵³.

О Мíре! возлюбившій Труд и Горестъ. Коль скóро снисходиши во Ад! и не возвраща́еши. Сатана ослѣпил О́ко твое. Ся Слѣпота есть Ма́ти житѣйских Пóхотей и Плотских Слaстѣй. Сїи суть тебѣ Червь неусыпа́ющий и Огнь неугаса́ющий¹⁵⁴. Сїи укрѣпи́ша тебѣ Вереи Врат А́довых, затвори́ша же Райскія Двѣри блю́дущему Пятѹ Божію¹⁵⁵, храня́щему С́уетная и лóжная, яду́щему вся Дни Живота своего Зе́млю¹⁵⁶.

^а Др́здики, или Польски – Кóсики⁽⁴⁾, ржа́нціи, как Кóни, от Ловцо́в уловля́ются, увязши во свою Др́здовску Моты́лу.

Но, увѣ мнѣ! Се! плыву́щи на Мо́рь Мира сего: Се ви́жу изда́леча Зе́млю святу́ю! О сладча́йшій Же́ланіи Кра́ю¹⁵⁷! Спаси́ мя от Па́костника Плоти́ и от Мо́ря Мира сего.

КРАЙ РАЙСКИЙ.

*

“Благословенно Царство Блаженного Отца,
Положившего Потребная во Удобности,
Неудобная же Дѣла – во Непотребѣ”¹⁵⁸.

ДАЙМ[ОН]. Отрыга́еши несли́чную Непотре́бность. Вои́стину пѣ́ный еси.
ВАР[САВА]. Ей! Упи́хся но́вым Ло́товым Вино́м. Ты же – вѣ́тхим, Со́добским.

ДАЙ[МОН]. Но чу́ствуеши ли, Пѣ́ная Гла́во, Иско́д? В кю́ю Ме́ту улу́чает Стрѣ́ла Слов твои́х?

ВАР[САВА]. Ей! Она в са́мый КОН рази́т и в самую Иско́нную И́сту праволу́чно ударя́ет.

ДАЙ[МОН]. О Праволу́чный Стрѣ́лец! Стрѣ́ляеши во Гла́ву, ударя́еши во Пяту́.

ВАР[САВА]. И́стину рекл еси, нехотя́щій¹⁵⁹. Пятà бо вам есть во ГЛА́ВУ УГЛА́¹⁶⁰ во всѣх Дома́х ваших. Пра́отец ваш Змі́й И́скони блюде́т Пяту́. И вы, любя́я любите и блю́дя блюде́те Пяту́¹⁶¹. Пятà есть Глава и НАЧА́ЛО всѣм, имже Врата́ А́дова одолѣ́ли¹⁶², Лжу Мра́ка храня́щим. Мы же стрѣ́ляя стрѣ́ляем во Лжегла́ву вашу сію, да воскресе́нет И́стинна наша ГЛАВА́ она: “ТОЙ со́трет твою Гла́ву...”¹⁶³ Нѣ́сть бо наше Стрѣ́ляніе на Плоть и Кро́вь, но на Мыроде́ржцы и Влады́ки омраче́ннаго Вѣ́ка сего, на блю́дущія Пяту́ Злобныя Ду́хи¹⁶⁴. Управля́ет же Стрѣ́лы наши Науча́яи Ру́цѣ́ наша на Стрѣ́ляніе¹⁶⁵.

ДАЙ[МОН]. О, бу́йи Ло́бе! испо́лнен Сѣ́тей Паучи́нных! Ви́жу нынѣ́, яко у тебе Пять Ячме́нных Хлѣ́бов¹⁶⁶ че́стны суть, паче пре́драгоценна́го Ада́манта. Зри безмѣ́стный и неключи́мый Слов твои́х Иско́д! Удо́бнѣ́йшии ли Пять Хлѣ́бов?

ВАР[САВА]. Ей!

ДАЙ[МОН]. Како же честнѣ́йшии?

ВАР[САВА]. Та́ко ли? Ами́нь глаголю́ тебѣ́¹⁶⁷, яко Пол Хлѣ́ба есть честнѣ́йшій Его.

ДАЙ[МОН]. Почему́?

ВАР[САВА]. Не рекох уже́ тебѣ́, яко всяка Удо́бность че́стна есть? Всяка же Че́стность есть удо́бна? Но всякая Трудно́сть есть безче́стна. И всякая Безче́стность есть трудно́а.

ДАЙ[МОН]. Кі́я мнѣ́ Плені́цы соплѣ́таеши, Нечести́вый¹⁶⁸? Аз о Дра́гости, ты же глаголеши о Трудно́сти. Почто́ возсмѣ́ялся еси? Ска́зуй мнѣ́, о Бѣ́сне! не му́чи мене́...¹⁶⁹

ВАР[САВА]. Ты сотвори́л еси сам Смѣ́х мнѣ́¹⁷⁰, раздѣ́лив Че́стность от Удо́бности, Дра́гость же от Трудно́сти.

ДАЙМОН]. Ей! У́гліе мнѣ на Гла́ву возлива́еши¹⁷¹, нарица́я мене Невѣждою. Да́ймон есмь. Нѣсмь бу́йи. Нарцы́ мя Чѣм-ли́бо. Но сего́ не терплю... Рцы́ же мнѣ: Чего́ ради А́дамант безче́стный?

ВАР[САВА]. Того́ ради, я́ко неудо́бный.

ДАЙМОН]. Отку́ду неудо́бный?

ВАР[САВА]. Отту́ду, я́ко нену́жный.

ДАЙМОН]. Ка́ко же нену́жный?

ВАР[САВА]. Я́ко не поле́зный.

ДАЙМОН]. Почему́ не поле́зный?

ВАР[САВА]. Потому́, что драгоце́нный, тру́дный, неудо́бный, все то одно.

ДАЙМОН]. А! а! Вкруг Нечесті́выи ходо́т¹⁷²? Паки на Пе́рвое? "Lípus circa Puteum errat"¹⁷³, я́коже е́сть Прі́тча.

ВАР[САВА]. Убо бл[а]гокру́гла е́сть І́стина¹⁷⁴. А́ки Ду́га вѣ́чная.

ДАЙМОН]. Не прозрѣ́л ли ты, слѣ́пый Слѣ́пче, я́ко у Ё́линов Слово́ сіе: Τίμιος – зна́менует и Драгі́й, и Че́стный? е́сть то́жде.

ВАР[САВА]. От Уст твои́х сужду́¹⁷⁵ и твои́м Мече́м боду́ тя¹⁷⁶. Аще у Ё́ллин Драгі́й и Че́стный е́сть то́жде, то́гда и вопреки́ – Че́стный и Драгі́й е́сть то́жде.

ДАЙМОН]. Что се изbleва́л еси? Ха! Ха! Хе! о бу́йи! Ка́мо леті́т сія́ твоя́ Кривоу́чна Стрѣ́ла? Не прови́жу.

ВАР[САВА]. О Госпо́дине Га́лате¹⁷⁷! На твою́ Гла́ву¹⁷⁸.

ДАЙМОН]. Ох! Зауш́аеши мя, нарица́я Галато́м. Не опаля́й мя, молю́, сим Седмери́чным Огне́м¹⁷⁹.

ВАР[САВА]. Воньми́ же! Ты Дра́гость вогна́л еси́ в Че́стность, аз же Че́стность твою́ изгана́ю в Дра́гость.

ДАЙМОН]. Сіе́ в Лице́ тебѣ́, я́ко Дра́гость и Че́стность то́жде е́сть.

ВАР[САВА]. Сіе́ же на Гла́ву твою́¹⁸⁰, я́ко Че́стность твоя́ и Дра́гость е́сть То́жде.

ДАЙМОН]. Что́ же отску́ду?..

ВАР[САВА]. То, я́ко Че́стность твоя́ пресу́ществі́лася и преобрази́лася во Дра́гость.

ДАЙМОН]. Что́ же да́лѣе?

ВАР[САВА]. Что́ прот́чее? Не постига́еши? То, что Че́стность твоя́ и Дра́гость, Дра́гость и Тру́дность е́сть то́жде. Трудно́сть же, Зо́лость и Безче́стность – То́жде паки е́сть. Внял ли еси́¹⁸¹?

ДАЙМОН]. О Ді́авол да ста́нет одесну́ю тебе́¹⁸²! Толь помрача́еши мнѣ́ Ум!

ВАР[САВА]. "Клену́щу Нечесті́вому Сатану́, сам кленѣ́т свою́ Ду́шу"¹⁸³.

ДАЙМОН]. Кі́й же Бѣ́с сотвори́л Дра́гость Че́стно[с]тію?

ВАР[САВА]. Ду́х, возлюбивші́й Труд и Болѣ́знь¹⁸⁴.

ДАЙМОН]. Кі́й сей Ду́х е́сть?

ВАР[САВА]. Ду́х Мо́ря Мы́рса́го, Се́рдце Плотско́е, Оте́ц Лжы́, Сатана́ – Сіа́ е́сть Трои́ца неразды́льная ва́ша и Еди́н Бог ва́ш, вся́кія Му́ки Вина́ и вся́кія Зо́лости Исто́чник¹⁸⁵.

Д[АЙМОН]. Ты же како мўдрствуеши?

В[АРСАВА]. У нас Пóлза сò Красотóю, Красотà же с Пóлзою нераздѣлна. Сія благодвоеобразна, и Мати, и Дѣва, и Дѣвствует, и раждает Едину Дщерь. Она нарицается Еврейски Анна¹⁸⁶. Римски Флора¹⁸⁷. Славѣнски же – Честь, Цѣна. Но безцѣнная, сирѣчь Благодѣтная, Дѣрная, Дарѣмная. Баба же Ея нарицается Ёллински Ανάγκη¹⁸⁸. Прабаба же – Еѡа. Сирѣчь Жизнь¹⁸⁹, живый и вѣчнотекущий Источник. Сей есть ПРЕМУДРОСТЬ и ПРОМЫСЛ Божій, напаяющий без Цѣны и Сребра Тварь всякую всѣми БЛАГІМИ. Отец, Сын и Святыи Дух.

Сковорода написав цей твір у 1783 р. Автограф зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки (ф. 14, № 1365, арк. 35–50). Повний текст діалогу вперше був опублікований у Санкт-Петербурзькому виданні творів Сковороди 1912 р. Подаємо за автографом.

¹ Книга Притч Соломонових 14: 24. Текст Септуагінти відрізняється від поданого Сковородою. Пор.: “στέφανος σοφῶν πανούργος”. У перекладі Івана Огієнка: “Корона премудрих – їхня мудрість”.

² За Вульгатою: “corona sapientium divitiae eorum fatuitas stultorum inprudencia” (Книга Притч Соломонових 14: 24).

³ Натяк на епізод спокушання Христа в пустелі (див.: Євангелія від св. Матвія 4: 1–10; Євангелія від св. Луки 4: 1–13).

⁴ Книга Ісуса, сина Сирахового 21: 30.

⁽¹⁾ Див., наприклад: Євангелія від св. Матвія 11: 18–19 (“ἦλθεν γὰρ Ἰωάννης μήτε ἐσθίων μήτε πίνων, καὶ λέγουσιν ταπεινῶν ἔχει”). Див. також: Євангелія від св. Матвія 17: 18; Євангелія від св. Марка 7: 26, 29, 30; Євангелія від св. Луки 4: 35; 7: 34; 9: 42; 11: 14; Євангелія від св. Івана 7: 20; 8: 48, 52; 10: 20, 21.

⁵ Ідеться про серце, котре втратило красу Божого образу. Пор., наприклад: “Безобразіє души моея кто исправит, аще не ты, Мати Божія, шарами [фарбами] благодисти твоея тое лице в благообразіє претвориши...” [Службы преподобным отцем Печерским. – Київ, 1763. – Арк. 108 (зв.)].

⁶ Сковорода має на думці слова: *ѡкш пѡдѣина пѡдѡхѡса* (Книга Псалмів 89 (90): 10).

⁷ Можливо, Сковорода має на думці слова: *по бѡговѣстїю славы бѣженнаго бѣа, ѣже мнѣ ѡвѣрено высть* (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 1: 11).

⁸ Парафраза Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 3. Пор.: *Иже сый сїанїє славы ѡбразъ ѡпостѣси єго*.

⁹ Послання св. ап. Павла до римлян 14: 26.

¹⁰ Фраза *ѡминь гѡю тѣвѣ* не раз зринає в Новому Заповіті, уперше – в Євангелії від св. Матвія 5: 26.

¹¹ Ідеться про «Басни Харьковскія», подаровані Афанасію Панкову. Див. прим. 1 до циклу «Басни Харьковскія».

¹² Парафраза Книги Йова 9: 2. Пор.: *воистиннѡ вѣмъ, ѡкш тѡкш єсть*.

¹³ Див. байку 15-у «Змія и Буфон».

¹⁴ Цитована тут перша половина “сили” 15-ої байки звучить трохи інакше: “Чем лучшее добро, тѣм большим трудом окопалось, как рвом”.

¹⁵ Тут це слово означає “майстер” або навіть “тесля”. Див. прим. 187 діалогу «Брань архистратига Михаила со Сатаною».

¹⁶ Пор.: “Попав в сіло” [Номис, № 3924].

¹⁷ Перше соборне послання св. ап. Івана 1: 8.

¹⁸ Неточна цитата зі служби Божої. Пор.: “Новое чудо и благолѣпное” [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 109 (зв.)].

¹⁹ Пор.: “Чоловік не ангел, щоб не согрѣшити, але й не чорт, щоб не покаятися” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 495].

²⁰ Євангелія від св. Матвія 4: 10; 16: 23; Євангелія від св. Марка 8: 33; Євангелія від св. Луки 4: 8.

²¹ Гр. *ἀμαρτία* – ‘хиба, гандж, провина, гріх, заблуд’.

²² В українській гамартіології XVII–XVIII ст. *грѣх* було заведено окреслювати як “найбільше лихо”, яке може спіткати людину [див., наприклад: Калиновский С. Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 90], “преступление божественного закона и божественного хотѣнія” [Могила П. Православное исповѣдание вѣры. – Чернігів, 1752. – Арк. 22; пор.: *Szczurowski T. Naszo zbawienie nauki apostolskiey*. – Wilno, 1783. – Т. 4. – С. 199], “реченное или сотворенное, или вождѣленное противу закону вѣчному” [Номаканон, си ест Законоправилник. – Київ, 1629. – С. 6], “преступление приказаия Божого” [Галятовський І. Грѣхи розмаитиі // Галятовський І. Ключ розуміння. – Київ, 1985. – С. 375], “самоизвольное преступление заповѣдей Божиих”, тобто “глаголаніє, дѣланіє или желаніє противу заповѣдѣ Божєя” [Гізель І. Мир с Богом челоуѣку. – Київ, 1669. – С. 24], “воля, що цурається Господа Бога”, “занедбанія небесних справ” [Kalnofouski A. Тєратоуруѣа. – Кііów, 1638. – S. 134] тощо.

²³ Парафраза Євангелії від св. Матвія 15: 14. Пор.: *слѣпецъ же слѣпца ѣще водитъ, ѡба въ ѣмѣхъ впадѣтася*. Є також народне прислів’я: “Сліпий невидючого водив, та обидва в яму попадали” [Номис, № 8004]. Ця сентенція була популярною і в літературі старої України. Наприклад, в одному з віршів Климентія Зиновійва вона звучить так: “Бо слѣпец слѣпца водяй оба в яму впадають” [Климентій Зіновійв. Вірші. Приповіді посполиті. – Київ, 1971. – С. 124].

²⁴ Див. прим. 222 до діалогу «Бєсѣда, нареченная двое».

²⁵ У такій формі це прислів’я подає у своїх «Адагіях» Еразм Роттердамський (II. 1. 12). Більш поширена його форма: “*χαλεπὰ τὰ καλὰ*”. Саме вона двічі зринає і в Сковороді: у діалозі «Бєсѣда, нареченная двое» та в листі до Михайла Ковалинського від 9 липня 1762 р.

²⁶ “Добро таке важке, / а зло таке приступне” (пер. з лат. і гр. Леоніда Ушкалова).

²⁷ Мабуть, це парафраза Книги пророка Ісаї 5: 20. Пор. у Вульгаті: “*vae qui dicitis malum bonum et bonum malum ponentes tenebras lucem et lucem tenebras ponentes amarum in dulce et dulce in amarum*” (у перекладі Івана Огієнка: “Горе тим, що зло називають добром, а добро – злом, що ставлять темноту за світло, а світло – за темряву, що ставлять гірке за солодке, а солодке – за гірке”). До речі, ці слова зринають у творах Сковороди 10 разів.

²⁸ “Зло – найсолодше. / Добро – найгіркіше. / Зло – це блаженство. / Добро – безталання” (пер. з лат. Леоніда Ушкалова).

²⁹ Парафраза Книги Псалмів 5: 10. Пор.: *грѣбъ ѡвѣрстѣхъ горѣтъ ѣхъ*.

³⁰ Див. прим. 76 до діалогу «Бєсѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)».

³¹ В останньому рядку Сковорода обіграє старовинну латинську приказку “*Sus Minervam docet*” (“Свиня вчить Мінерву”) [див.: Вечные истины на вечной латыни. *De verbo in*

verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 331], яку можна знайти, наприклад, у Цензоріна [див.: *Цензорин*. Книга о дне рождения. К Квинту Церелию // Вестник древней истории. – 1986. – № 2. – С. 230] та в інших авторів.

³² У шкільній традиції добро трактувалося як таке, що до нього важко досягнути [див., наприклад: *Калиновский С.* Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 188].

³³ Образ “друга-ворога” був добре знаний у старій українській літературі. Наприклад, Іван Максимович змалював за його допомогою боротьбу з тілом (плоттю): “Невозможно от себе отнюд удалить, / До исхода от здѣшних с нею бѣдній жити / Долженствую, пытати во всѣм угаждати, / Неразлучно, як з другом, врагом пребывать” [Максимович І. Осм блаженства евангелскія. – Чернігів, 1709. – Арк. 67 (зв.)].

³⁴ Див. прим. 227 до діалогу «Брань архистратига Михаила со Сатанюю».

³⁵ Синонімами до поняття “первообразное” в українській літературі XVII–XVIII ст. виступали слова: “начальный образ”, “архітуп”, “прототуп”, “форма найпершая” тощо [див.: *Беринда П.* Лексикон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 353; *Полоцкий С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 386 (зв.)–387, 462 (зв.), 470, 477, 487; *Туптало Д.* Книга житій святых. – Київ, 1700. – Арк. 108, 565; *Максимович І.* Богородице Дѣво. – Чернігів, 1707. – Арк. 120; *Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 16, 77; Слово к народу каволическому. – Почаїв, 1765. – Арк. 108; про це: *Ушкалов Л.* Метафізика образу // *Ушкалов Л.* Світ українського бароко: філологічні етюди. – Харків, 1994. – С. 3–10]. Це поняття могло бути допасоване й до Бога. Про Бога-архетипа з посиланням на Ксенофана йдеться, наприклад, в «Євхаристеріоні» Софронія Почаського [див.: *Почаський С.* Εὐχαριστήριον, або Вдячність ясне превелебнѣйшому в Христѣ его милости господину отцу кир Петру Могилѣ // *Титов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 295].

³⁶ Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 14: 15. Пор.: *благѣнъ, ѿже снѣсть ѡбѣдъ въ црѣтвѣн бжѣн.*

³⁷ Гр. *εὐχαριστία* – ‘подяка, вдячність’.

³⁸ Фразу “союз любве” взято з «Молитвослова». Пор.: “Боже вѣчный, растоящая совокупляя в единство и союз любве положительный нераздрушимый” [Могилы П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 400].

³⁹ Можливо, Сковорода має на думці слова: *довѣѣтъ мнѣ ѡ всѣх правды и ѡ всѣх истинны* (Перша книга Мойсеева: Буття 32: 10).

⁴⁰ Сковорода має на думці слова: *тѣснѣй пѣтъ вводѣи въ живѣтъ, и мѣло ѿхъ єсть, ѿже ѡбрѣтѣють єго* (Євангелія від св. Матвія 7: 14).

⁴¹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *мнози бо сѣтъ звѣни, мѣло же избранныхъ* (Євангелія від св. Луки 14: 24).

⁴² Євангелія від св. Луки 13: 25.

⁴³ Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 13: 28. Пор.: *Тѣ бѣдетъ памѣть и скрѣжетъ звѣи, єгда ѡзрѣте авраѣма и ісаѣка и іакова и всѣх прѣрѣки во црѣтвѣн бжѣн, вѣсѣ же ѿгонѣмыхъ вѣнѣ.*

⁴⁴ Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 21: 34. Пор.: *Внемлите же себѣ, да не когда ѡтпагыють сердца ваша.*

⁴⁵ Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 14.

⁴⁶ Мабуть, це парафраза Дій св. апостолів 1: 11. Пор.: *что стонте зрѣще на небо;*

⁴⁷ Євангелія від св. Луки 21: 28.

⁴⁸ Друге послання св. ап. Павла до Тимофія 2: 6.

⁴⁹ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 19: 24. Пор.: *ѡдѡбѣе ѣсть велѣдѣдъ сквозѣ ѡгннѣ ѡшы пронтѣ.*

⁵⁰ Неточна цитата з Євангелії від св. Марка 13: 19. Початок вірша звучить так: *Бѣдѣтъ во днѣ...*

⁵¹ Сковорода має на думці слова: *Тѣрпѣ потѣрпѣхъ гдѣ* (Книга Псалмів 39 (40) : 2).

⁵² Схожа думка є у св. Григорія Палами. Змій-спокусник, писав він, прагне довести, що “добродетель є справою важкою й погано надається до здійснення” [Святого отца нашего Григорія Палама, архієпископа Θεσσαλονιτικαго, десять бесѣд. – Москва, 1785. – С. 18].

⁵³ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 11: 28. Пор.: *Прїдїте ко мнѣ всѣ трѣдѣющїи сѧ ѡ бремененїи, ѡ ѧзѣ ѡпокою вѣ.*

⁵⁴ Сковорода має на думці слова: *ѡ во свѣтїици мѣрзость запѣстѣнїѧ бѣдѣтъ* (Книга пророка Даниїла 9: 27).

⁵⁵ Парафраза Євангелії від св. Матвія 24: 19 та Євангелії від св. Марка 13: 17. Пор.: *Горѣ же неспрѣдѣнимъ ѡ дошѣимъ вѣ тѣмъ днѣ.*

⁵⁶ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 24: 20 та Євангелії від св. Марка 13: 18. Пор.: *Молїтѣсѧ же, да не бѣдѣтъ вѣгѣство вѣше вѣ змїѣ.*

⁵⁷ Фразу *вѣ дошѣ* *привѣжици* взято з Книги Псалмів 30 (31): 3.

⁵⁸ Євангелія від св. Матвія 11: 28.

⁵⁹ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Луки 13: 27. Пор.: *ѡстѣпїте ѡ менѣ, всѣ дѣлателѣ неправды.*

⁶⁰ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *Вѣ глашѣете мѣ ѡчѣмъ ѡ гдѣ, ѡ добрѣмъ глаголете: ѣсѣмъ во* (Євангелія від св. Івана 13: 13).

⁶¹ Фраза *ѡиинъ гїю тѣвѣ* не раз зринає в Новому Заповіті, уперше – в Євангелії від св. Матвія 5: 26.

⁶² Парафраза Євангелії від св. Матвія 7: 14. Пор.: *ѡзѣка вратѣ, ѡ тѣбснѣмъ пѣтъ ввѣдѣмъ вѣ живѣтъ, ѡ мѣмъ ѡхъ ѣсть, ѡже ѡбрѣтѣмъ єго.*

⁶³ Сковорода має на думці слова: *ѡдѡбѣе ѣсть велѣдѣдъ сквозѣ ѡгннѣ ѡшы пронтѣ, неже вогїтъ вѣ црѣтѣ вѣїє внїти* (Євангелія від св. Матвія 19: 24; Євангелія від св. Марка 10: 25).

⁶⁴ Див. прим. 65 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сїон».

⁶⁵ Гр. *ἀριστοτέλης* – ‘найкращий із майстрів’. Феофан Прокопович у своєму філософському курсі коментував це слово так: “...Платон вважав двоєке мистецтво: одне – людське, а друге – Боже, розуміючи під першим ті [його] твори, що створені рукою митців, а під другим – ті, що виникають у природі. Адже чимало інших філософів самого Бога називали *ἀριστοτέλων*, тобто найкращим митцем” [Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 150]. Цей коментар дослівно повторює Георгій Кониський [див.: Кониський Г. Філософія природи, або Фізика // Кониський Г. Філософські твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 2. – С. 73]. Те саме розуміли під цим словом і святі отці, зокрема Климент Олександрійський, Григорій Ниський, Василій Великий, Іван Златоуст, Іван Дамаскин та інші.

⁶⁶ Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 56. Пор.: *Жѣло же смѣртн грѣхъ.*

⁶⁷ Очевидно, це парафраза Євангелії від св. Івана 14: 1. Пор.: *Да не смѣѣтѣсѧ сѣрдѣе вѣше.*

⁶⁸ Сковорода має на думці слова: *рѣде строптивый и развращенный* (П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 32: 5).

⁶⁹ Фраза **Імійнь Гію Тевѣ** часто зринає в Новому Заповіті, уперше – в Євангелії від св. Матвія 5: 26.

⁷⁰ Фраза печёшисѧ ѡ́ мѡлѡвиши зринає в Євангелїї від св. Луки 10: 41.

⁷¹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: вѣ полѣднѣ на пѣтѣ вѣдѣхъ, царю, съ небесѣ паче сіяніа солнечнаго ѡсѣлвшій мѣ свѣтъ и со мною идѣщихъ (Дії св. апостолів 26: 13).

⁷² Цей образ узято з Євангелії від св. Матвія 15: 14. Пор.: слѣпѣцѣ же слѣпѣца ѣще вѣдѣють, ѡба въ мѣмѣ впадѣтасѣ.

73 “Маммона” – марнотні життєві багатства. Походить від арамейського слова *маммон*, що означає “масток, статок”. Своїх негативних конотацій набуло за посередництвом Євангелій (див.: Євангелія від св. Матвія 6: 24; Євангелія від св. Луки 16: 9, 13). У старій українській літературі означало пристрасть до збагачення. Наприклад, в одній учительній Євангелії сказано таке: “Ну, ци знаєш, што ест мамон, чом то ест сиряньскым языком, а як у нас марга, багатство, албо товар золота, албо сребра, албо хоть якое иманіє сегосвѣтнее” [Яговские поучения. Факсимильное воспроизведение текста по изданию А. Л. Петрова с вводной статьей Ласло Дёже / Под редакцией и с предисловием Андраша Золтана. – Ньиредьхаза, 2006. – С. 93]. Так само в Антонія Радивиловського (“Богач прилучается до богача и мовит: бог мой Маммона ест” [Радивиловський А. Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 23]), Лазаря Барановича: “Иныи копают в землю злато, сребро, драгое камене, за что предаются в работу Маммонѣ” [Баранович Л. Меч духовный. – Київ, 1666. – Арк. 450]. Є також приказка: “Тропі – то мамона” [Франко, № 7643].

⁷⁴ Фразу б'єса ймаши взято з Євангелії від св. Івана 8: 48.

⁷⁵ Сковорода має на думці слова: дѣволъ, ѣкѡ лѣвъ рыкаѡ, хѡдитъ, ѣскій когѡ поглотити (Перше соборне послання св. ап. Петра 5: 8).

⁷⁶ Сковорода має на думці слова: тѹ бѣдѣть плачь и скрѣжесть збѣмъ (Євангелія від св. Матвія 8: 12).

⁷⁷ Мабуть, це парафраза Книги пророка Іоїля 2: 13. Пор.: *расторгните сердца ваша*.

⁷⁸ Фраза ко **в́рѣмѣ** б́оно дуже часто зринає в Біблії, уперше – у П'ятій книзі Мойсеевій: Повторення Закону 1: 9. Крім того, нею розпочинаються євангельські читання в «Молитвослові».

⁷⁹ Сковорода має на думці слова: Ѡ іадѣцаго іадомое ізыде, и Ѡ крѣпкаго ізыде іадкое (Книга Суддів 14: 14).

⁸⁰ Див. прим. 161 та 163 до циклу «Сад божественных пѣсней».

⁸¹ Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 15: 16. Пор.: **Прѣдложѣлъ тѣ ѡгнь ѿ вѣдѣ**.

⁸² Фразу на пѣти грѣшныхъ узято з Книги Псалмів 1: 1.

⁸³ Сковорода має на думці слова: *сла́ждша́ паче́ ме́да й со́та* (Книга Псалмів 18 (19): 11).

⁸⁴ Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 14: 20. Пор.: не дѣти вѣчайте оуми: но слобомъ младе́нствуйте, оуми же соверше́ни вѣчайте.

⁸⁵ Можливо, Сковорода має на думці слова на візі: “От юности моя многи борут мя страсти, но сам мя заступи и спаси мя, Спасе” [див.: *Могила П. Євхологіон, або Молитвослов или Требник*. – Київ, 1646. – С. 963].

⁸⁶ Див. прим. 11 до циклу «Сад божественных пѣсней».

⁸⁷ Фразу *и не постыжуся* взято з Книги Ісуса, сина Сирахового 51: 24.

⁸⁸ Парафраза Книги Псалмів 143 (144): 1. Пор.: **Бл҃гвѣнъ** **гдѣ** **бгѣ** **моѣ**, **назчѣаѣ** **рѣцѣ** **моѣ**
на ѡполчѣніѣ.

⁸⁹ Неточна цитата з Книги Екклесіястової 2: 24. Пор.: **Нѣсть** блага челоуѣкъ, но (развѣ) **ѣже ѡстѣ ѡ пѣтѣ**.

⁹⁰ Трохи неточна цитата з Книги Екклесіястової 9: 7. Пор.: **Прѣиди, ѡжди въ веселѣи хлѣбъ твой ѡ пѣи во близѣ сѣрдцы вѣно твоѣ**.

⁹¹ Фразу **ѡже боги чрево** взято з Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 19.

⁹² Сковорода має на думці слова: **Въ той часъ ѡздобша персты рѣки челоуѣчи ѡ писѣхъ протѣвѣ лампѣды на покѣпленѣи стѣны домѣ царѣва, ѡ царѣ видѣше персты рѣки пишѣцѣа** (Книга пророка Даниїла 5: 5).

⁹³ Книга пророка Ісаї 48: 22.

⁹⁴ Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 10: 31. Пор.: **ѡце ѡбо ѡстѣ, ѡце ли пѣтѣ, ѡце ли ѡно чѣо творитѣ, всѣа во славу бжѣю творитѣ**.

⁹⁵ Сковорода має на думці слова: **въ побѣди лица твоегоу снѣси хлѣбъ твой** (Перша книга Мойсеева: Буття 3: 19).

⁹⁶ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 20: 17. Пор.: **Сладокъ ѣсть челоуѣкъ хлѣбъ лжи, но потѣмъ ѡпѣлѣнѣа ѡуста єгоу каменѣа**.

⁹⁷ Сковорода має на думці слова: **ѡ вращенѣ, ѡже вѣо сотвори въ снѣденѣи со благодаренѣемъ вѣрнымъ ѡ познавшимъ истинѣ** (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 4: 3).

⁹⁸ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 17: 1. Пор.: **Лѣше ѡкрѣхъ хлѣба со сластѣю въ мирѣ**.

⁹⁹ Парафраза Книги Екклесіястової 9: 7. Пор.: **пѣи во близѣ сѣрдцы вѣно твоѣ**.

¹⁰⁰ Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 13: 4-7. Пор.: **любви не завидѣтъ, любви не превозноситеа, не гордѣа, не беззѣнствѣтъ, не ѡцѣтъ своихъ си, не раздражѣа, не мыслѣтъ сла, не радѣа ѡ неправдѣ, радѣа же ѡ истинѣ: всѣа любѣтъ, всемѣ вѣрѣ ѣмлетъ, всѣа ѡповѣа, всѣа терпѣа**.

¹⁰¹ Сковорода має на думці слова: **Сладокъ ѣсть челоуѣкъ хлѣбъ лжи** (Книга Притч Соломонових 20: 17).

¹⁰² Можливо, Сковорода має на думці слова: **Вси любодѣици, ѡкв пѣць жегѣа** (Книга пророка Осїї 7: 4).

¹⁰³ Сковорода має на думці слова: **ѡ ѡпрѣснокъ ѣмѣнный снѣси ѡ, въ лѣнѣ мотѣа челоуѣчи хлѣбъ сокрѣши ѡ** (Книга пророка Єзекїїа 4: 12).

¹⁰⁴ Неточна цитата з Дїй св. апостолів 10: 14. Пор.: **николиже ѡдѣхъ всѣако скверно**.

¹⁰⁵ Книга Екклесіястова 9: 7.

¹⁰⁶ Книга Екклесіястова 9: 7.

¹⁰⁷ Див. у Вульгаті: "numquam manducavi omne commune" (Дїї св. апостолів 10: 14).

¹⁰⁸ Див. у Септуагінті: "οὐδέποτε ἔφαγον πᾶν κοινόν" (Дїї св. апостолів 10: 14).

¹⁰⁹ Гр. *κοινός* означає тут 'підлий, нечистий'. Йому відповідає лат. *coenitum* – 'багно, болото'.

¹¹⁰ Парафраза або Книги пророка Ісаї 52: 11 (пор.: **ѡзидѣте ѡсѣдѣ ѡ нечистѣ не прикасѣа, ѡзидѣте ѡ среды єгоу**), або Другого послання св. ап. Павла до коринтян 6: 17 (пор.: **ѡзидѣте ѡ среды ихъ ѡ ѡдѣа, гѣа гѣа, ѡ нечистѣ не прикасѣа**).

¹¹¹ Див. прим. 756 до діалогу «Сумфонія, нареченная Книга Асхань».

¹¹² Сковорода має на думці слова: **Гѣре ваиъ, книжници ѡ фарїсеѣ, лицемѣри, ѡкв подѣа гровѣа повѣапленимъ** (Євангелія від св. Матвія 23: 27).

¹² У словнику Памви Беринди це слово тлумачиться як "гной, лайна" [Беринда П. Лексикон славенороскїй и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 122].

¹¹³ Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.

¹¹⁴ Євангелія від св. Матвія 28: 7.

- ¹¹⁵ Див. прим. 109 до циклу «Сад божественных пѣсней».
- ¹¹⁶ Фразу **дхъ вѣры** взято з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 4: 13.
- ¹¹⁷ Євангелія від св. Луки 12: 32.
- ¹¹⁸ Парафраза Євангелії від св. Луки 14: 15. Пор.: **блаженъ, ѣже снѣсть ѡвѣдъ въ црѣтѣи вѣѣи.**
- ¹¹⁹ Парафраза Євангелії від св. Матвія 6: 22. Пор.: **Свѣтѣирикъ тѣлѣ єсть ѡко.**
- ¹²⁰ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Въ єстє свѣтъ міра** (Євангелія від св. Матвія 5: 14).
- ¹²¹ Пор.: “Радуйся, невѣсто неневѣстная” [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 15 (зв.)].
- ¹²² Неточна цитата з Пісні над піснями 5: 12. Пор.: **ѡчи єгѡ ѣкѡ голѡвѣцы.**
- ¹²³ Мабуть, це парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 19: 17. Пор.: **спасѣа спасѣи твоѡ дѣшѣ: не ѡзирѣйсѣ вспѣтъ, нижє постѡй во всѣмъ предѣлѣ (сѣмѣ): въ горѣ спасѣйсѣ.**
- ¹²⁴ Парафраза Євангелії від св. Івана 5: 29. Пор.: **изыдѣтъ сотѡврѣшѣи блѡга въ воскресѣнїє.**
- ¹²⁵ Євангелія від св. Матвія 7: 14.
- ¹²⁶ Фразу **внѣмъ ли єси** взято з Книги Йова 1: 8; 2: 3.
- ¹²⁷ Фразу **ѣкѡ птица въ сѣтъ** узятю з Книги Притч Соломонових 7: 23.
- ¹²⁸ Парафраза Книги Притч Соломонових 28: 1. Пор.: **прѣвнѣи же ѣкѡ лѣвъ ѡповѣа.**
- ¹²⁹ Парафраза Першого соборного послання св. ап. Івана 2: 16. Пор.: **ѣкѡ всѣ, єже въ мірѣ, похотѣ плотскаѣ и похотѣ очнѣи и гѡрдѡстѣ житѣйскаѣ, нѣсть ѡ ѡцѣ, но ѡ міра сего єсть.**
- ¹³⁰ Парафраза Книги Йова 9: 2. Пор.: **воистиннѣ вѣмъ, ѣкѡ тѣкѡ єсть.**
- ¹³¹ Парафраза Євангелії від св. Луки 6: 44. Пор.: **Всѣко во дрѣво ѡ плодѣ своєгѡ познѣтсѣ.**
- ¹³² Це прислів'я наводить у своїх «Адагіях» Еразм Роттердамський (III. 3. 12).
- ¹³³ Дії св. апостолів 2: 4.
- ¹³⁴ Парафраза Книги Псалмів 142 (143): 8. Пор.: **скажѣи мнѣ, гдѣи, пѣтъ, въ ѡньже пойдѣ.**
- ¹³⁵ Парафраза Книги Псалмів 118 (119): 123. Пор.: **Очи мои изчезѡстѣ во спнѣ твоєи и въ слѡво прѣвды твоєѣ.**
- ¹³⁶ Євангелія від св. Івана 15: 22.
- ¹³⁷ Можливо, Сковорода має на думці слова: **возлюбѣши во пѣче слѡвѣ чловѣчєскѡю, неже слѡвѣ вѣѣю** (Євангелія від св. Івана 12: 43).
- ¹³⁸ Можливо, Сковорода має на думці слова: **ѣмже бѡгъ чрѣво** (Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 19).
- ¹³⁹ Сковорода має на думці трактат Ніла Синайського (пом. 450 р.) (можливо, його автором є Євагрій Понтійський) «Про вісім злих духів» [див.: Patrologiae cursus completus. Series graeca / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 1860. – Т. 79. – Col. 1145–1164].
- ¹³⁹ Мабуть, це парафраза Євангелії від св. Матвія 15: 11. Пор.: **исходѣеє изѡ ѡустѣ, тѡ сквернѣтъ чловѣка.** Див. також: **ѡ сѣрдѣца исхѡдѣтъ, и тѣ сквернѣтъ чловѣка** (Євангелія від св. Матвія 15: 18).
- ¹⁴⁰ Фразу **вѣрхъ вѣасъ** узятю з Книги Псалмів 67 (68): 22.
- ¹⁴¹ Євангелія від св. Матвія 11: 28.
- ¹⁴² Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 23: 37. Пор.: **колькратѣи восхѡтѣхъ собрѣти чѣда твоѣ, ѣкоже совнрѣетѣ кокошъ птенцы своѣ подъ крилѣ, и не восхѡтѣсте;**
- ¹⁴³ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 50: 11. Пор.: **хѡдѣте свѣтѡмъ ѡгнѣи вѣшегѡ и пламенѣи, єгѡже разжегѡсте.**
- ¹⁴⁴ Книга пророка Єремїї 2: 19.

¹⁴⁵ Це – восьма строфа 28-ої пісні циклу «Сад божественных пѣсней». Щоправда, Сковорода подає інакшу версію двох останніх рядків.

¹⁴⁶ Сковорода має на думці слова: **Ловѣтъ въ тайнѣ ѡкъ лѣвъ во ѡгрядѣ своѣй** (Книга Псалмів 9: 30).

¹⁴⁷ Трохи неточна цитата з Книги пророка Малахії 4: 2. Пор.: **и ѡзыдѣте и възьграѣте, ѡкоже тѣлицѣ ѡ ѡзъ разръшѣни.**

¹⁴⁸ Це прислів'я є в «Адагіях» Еразма Роттердамського (I. 1. 55). Існувало повір'я, що з дроздового посліду утворюється клей, на який ловлять цих птахів.

¹⁴⁹ Фразу **сотворѣти пѣть** узято з Книги Суддів 17: 8.

¹⁵⁰ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 72 (73): 26. Пор.: **Изъезѣ сердце мое и плоть моя, вѣ сердца моихъ.**

¹⁵¹ Неточна цитата з Книги Псалмів 72 (73): 25. Пор.: **Что бо мнѣ есть на нѣбѣ; и ѡ тебѣ что вождохотѣхъ на земли;**

¹⁵² Можливо, це парафраза Книги Псалмів 82 (83): 19. Пор.: **И да познаютъ, ѡкъ ѡма тебѣ гдѣ, ты єдинъ вышній по всѣй земли.**

¹⁵³ Друге соборне послання св. ап. Петра 2: 17.

¹⁵⁴ Парафраза Євангелії від св. Марка 9: 44. Пор.: **идѣже червь ихъ не ѡмираѣтъ, и ѡгнь не ѡгасѣтъ.**

¹⁵⁵ Можливо, це парафраза Книги Псалмів 55 (56): 7. Пор.: **тѣи пѣтъ мое сохранитъ.**

¹⁵⁶ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 14. Пор.: **и земли снѣси всѣ дни животѣ твоєго.**

¹⁵⁷ Фраза “желаній краю” взята з церковних піснеспівів [див.: *Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 736, 857*].

¹⁵⁸ Ще один варіант Епікурової сентенції про легкість потрібного. Див. прим. 194 до циклу «Сад божественных пѣсней».

¹⁵⁹ Пор. із приказкою: “П'яні а діти і нехотѣ правду скажутъ” [*Номис, № 8079*], або з «Треносом» Мелетія Смотрицького: “...сталосѣ, наче ото в приказці: язык ѡхній, заблукавши, правду мовивъ” [*Smotryckij M. Огънос, то ієст Lament iedyney ſ. Powszechney Apostolskiey Wschodniey Cerkwie z objaſnieniem dogmat wiary. – Wilno, 1610. – К. 69*].

¹⁶⁰ Парафраза Першого соборного послання св. ап. Петра 2: 7. Пор.: **сѣи выстѣ во главѣ ѡгла.**

⁽⁴⁾ Пол. *kos* – ‘дрізд’.

¹⁶¹ Можливо, Сковорода має на думці Першу книгу Мойсееву: Буття 49: 17. Пор.: **и да вѣдѣтъ дѣнь земѣи на пѣти, сѣдѣи на распѣти, ѡгърызаѣ пѣтъ конскѣ.**

¹⁶² Парафраза Євангелії від св. Матвія 16: 18. Пор.: **и вратѣ ѡдѣва не ѡдолѣютъ ѣи.**

¹⁶³ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 15. Пор.: **тобѣ твоєи вѣдѣтъ главѣ.**

¹⁶⁴ Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 12. Пор.: **ѡкъ нѣсть наша бранѣ къ кровѣи и плоти, но къ начаѣмъ и ко властѣмъ (и) къ мѣродержѣтелѣмъ тмѣи вѣка сегѣи, къ дѣховѣмъ злобы поднебѣснимъ.**

¹⁶⁵ Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 143 (144): 1. Пор.: **начѣи рѣцѣ мои на ѡполѣніє.**

¹⁶⁶ Фраза **пѣтъ хлѣбъ ѡмієннихъ** зринає в Євангелії від св. Івана 6: 9.

¹⁶⁷ Фраза **ѡмієннѣ глѣи тебѣ** часто зринає в Новому Заповіті, уперше – в Євангелії від св. Матвія 5: 26.

¹⁶⁸ Можливо, Сковорода має на думці звернені до Даліли слова Самсона: **ѡще сплетѣши сѣдѣи пленицѣи властѣи главѣи моєѣи спрѣдѣніємъ и вѣѣши коѣомъ въ стѣнѣи, и вѣдѣи немоѣиєнъ ѡкъ єдинъ ѡи чѣловѣкъ** (Книга Суддів 16: 13).

- ¹⁶⁹ Фраза не *ли́чи менє* зринає в Євангелії від св. Марка 5: 7; 8: 28.
- ¹⁷⁰ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 21: 6. Пор.: *сѣхъ мнѣ сотвори гдѣ*.
- ¹⁷¹ Очевидно, це парафраза Книги Притч Соломонових 25: 23. Пор.: *ѡгнѣ огненное совнрѣши на главѣ єгѡ*.
- ¹⁷² Парафраза Книги Псалмів 11 (12): 9. Пор.: *Ѡкрестѣ нечестивѣи хѡдѣтъ*.
- ¹⁷³ “Вовк ходить навколо криниці” (лат.). Цю приказку подає у своїх «Адагіях» Еразм Роттердамський (II. 2. 76). Пор.: “*Lupus circum puteum chorum agit*”.
- ¹⁷⁴ Сковорода має на думці слова: *Ѡ благокрѣпѣ лѣка ѡблѣкѡвъ* (Книга Премудрості Соломонової 5: 21).
- ¹⁷⁵ Пор.: *Ѡ ѡстѣ твоѣхъ сѣдѣтъ тѣ, лѣкавыѣ рѣбѣ* (Євангелія від св. Луки 19: 22).
- ¹⁷⁶ Сковорода має на думці слова: *И тѣбѣ скорѡ давидѣ, и стѣ надъ нимѣ, и взѣ мѣхъ єгѡ, и ивлѣчѣ єгѡ Ѡ нѣдрѣ єгѡ, и ѡмертѡвѣ єгѡ* (Перша книга царств 17: 51).
- ¹⁷⁷ Можливо, це парафраза Послання св. ап. Павла до галатів 3: 1. Пор.: *Ѡ, несмысленнѣи галѣтѣ*.
- ¹⁷⁸ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *и собрѣса безчѣстїє на главѣ твоѣ* (Книга пророка Аввакума 2: 16).
- ¹⁷⁹ Мабуть, Сковорода має на думці слова: *Тогда навѣходѡносорѣ испѡлниса ѡрости, и зрѣкѣ лица єгѡ измѣниса на сѣдрѣха, мѣсѣха и ѡвдѣнаѡ, и рѣчѣ: разжжѣтѣ пѣчь сѣдмерицею, дѡндеже до конца разгорѣтѣса* (Книга пророка Даниїла 3: 19).
- ¹⁸⁰ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *и собрѣса безчѣстїє на главѣ твоѣ* (Книга пророка Аввакума 2: 16).
- ¹⁸¹ Фразу *внѣмѣ ли єсѣ* взято з Книги Йова 1: 8; 2: 3.
- ¹⁸² Неточна цитата з Книги Псалмів 108 (109): 6. Пор.: *дѣвоу да стѣнетѣ ѡдѣснѣю єгѡ*.
- ¹⁸³ Книга Ісуса, сина Сирахового 21: 30.
- ¹⁸⁴ Фразу *трѣдѣ и волѣзнь* узято з Книги Псалмів 9: 28; 89 (90): 10.
- ¹⁸⁵ Очевидно, Сковорода має на думці слова Христа з Євангелії від св. Івана 8: 44. Пор.: *вѣ ѡтца (вѣшегѡ) дѣвола єстѣ, и пѡхѡти ѡтца вѣшегѡ хѡчетѣ творѣти: ѡнѣ чѣловѣкозѡбийца бѣ и сконѣ и во истинѣ не стѡитѣ, ѡкѡ нѣсть истинны вѣ немѣ: єгда глаголетѣ лжѣ, Ѡ своѣхъ глаголетѣ, ѡкѡ лѡжѣ єсть и ѡтѣцѣ лжи*.
- ¹⁸⁶ Див. прим. 208 до діалогу «Брань архистратига Михаила со Сатанѡю».
- ¹⁸⁷ Флора (лат. *Flora*) – римська богиня весни. Свято на її честь (флоралії) відбувалося з 28 квітня по 3 травня.
- ¹⁸⁸ *Ἀνάγκη* (Ананка) – старогрецька богиня долі, яку Платон уважав матір’ю мойр.
- ¹⁸⁹ Єва – євр. *ḥawwāh*. У Першій книзі Мойсеевій: Буття 3: 20 сказано: “І назвав Адам ім’я своїй жінці: Єва (*ḥawwāh*), бо вона була мати всього живого (*ḥāy*)”. У Септуагінті ім’я *Хавва* перекладено тут словом *Ζωή* (‘життя’), а трохи далі (4: 1) – просто транслітеровано: *Ева*. Асоціація імені *ḥawwāh* з дієслівним коренем *ḥuu* (‘жити’) для єврейської мови цілком природна, оскільки тут незрідка трапляється чергування приголосних *w* и *y*. Однак важко сказати, наскільки достеменною є ця етимологія. Памва Беринда стверджував, що ім’я Єва означає “жизнь, живот, або жива, або живячіа” [Беринда П. Лексикон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 401].

БЛАГОДАРНЫЙ ЕРОДІЙ

Григорій Вар-сава^а Сковорода
Любезному Другу, Семёну Никифоровичу Дятлову¹,
Желаёт Мира Божія

*

Прожива́я Дни Жі́зни, по О́ному Сира́ховскому Типику²:

“Блаже́н Муж, и́же в Прему́дрости у́мрет

и и́же в Ра́зумѣ своемъ поуча́ется Святы́нѣ, размышля́яи

Пути́ Ея в Сѣрдцѣ своемъ, и в Сокровѣ́нныхъ Ея уразуми́тся”³,

соплѣ́л я в сіе 1787-е Лѣ́то ма́ленькую Плетени́цу, или Корзи́нку, нарече́нную «БЛАГОДА́РНЫЙ ЕРО́ДИЙ». Се тебѣ́ Дар, Дру́же! При́йми Его́. Еро́діа по Еро́діеву. При́йми Паря́щаго, и самъ сый Паря́щій. При́йми Сѣрдце́м Еро́діево Сѣрдце́. Пти́ца Пти́цу. “Душа́ наша, яко́ Пти́ца”⁴. Да бу́дет Плетѣ́нка сія́ Зерца́лом тебѣ́ Сѣрдца́ моего́ и Па́мяткою на́шея Дру́жбы в Послѣ́дняя Лѣ́та. Ты ви́ди Оте́ц еси́ и самъ Птѣ́нцы тво́я воспиту́еши. Я же есмь́ Другъ тво́й, прине́сший Плетѣ́нку сію́. В ней для́ млада́го Ума́ тво́их Птѣ́нцовъ обря́щещи Опрі́снок от о́ныхъ Хлѣ́бов: “Хлѣ́б Сѣрдце́ Человѣ́ку укрѣ́пит...”⁵ Всѣ́й в нихъ Зе́рно сіе́ си́це: яко́ живѣ́т сре́дѣ васъ Нѣ́чтось Дивно́е, чу́дное, стра́нное и Пресла́вное, иму́щее яви́тися во свое́ Емѹ́ Вре́мя. Вы же со Благоговѣ́ніемъ жди́те, яко́ Рабы́, чаю́щии Господа́ своего́...⁶ Ничто́же бо е́сть Богъ, то́чию Сѣ́РДЦЕ́ Вселе́нныя, на́ше же Сѣрдце́ намъ же е́сть ГОСПО́дь и ДУХъ. Сіе́ Дома́шнее о́ни свое́ БЛАГО́ со Вре́менемъ узнáв и плѣ́нився Прекрасно́ю Его́ Добро́тою, не ста́нут безоб́разно и бѣ́сновато́ гонити́ся за Мы́рскими́ Суе́тами и во всѣ́хъ Злоуда́чахъ возмо́гут се́бе утѣ́шити се́ю Дави́дскою Пѣ́сенькою: “Возврати́ся, Душа́ моя́, в Поко́й тво́й”⁷, и “Стѣ́зи сво́я посредѣ́ се́бе упоко́ят”⁸ со Иса́іею. Ничи́мже бо Бе́здна сія́ Сѣрдце́ наше́ удовля́ется, то́кмо Са́мо собо́ю, и то́гда-то в немъ сі́яетъ Вѣ́чная Ра́дости Весна́.

Таково́е Сѣрдце́ вроди́в Птѣ́нцамъ тво́имъ, бу́деши имъ сугуб́ый, си́рѣчь и́стинный Оте́ц, Ча́да же тво́я бу́дут и́стинныи, благода́рныи, благоче́стивыи и Само́довольныи ЕРО́ДИИ.

Про́тчее же подобáетъ нѣ́что сказа́ть о Еро́дійской Приро́дѣ. Они́ подобны́ Журавл́ямъ. Но свѣ́тлѣйшее́ Пѣ́ріе и Корáлловый или свѣ́тло-червлѣ́нный Носъ. Неприми́римыи Вра́ги Змі́ямъ и Буфо́намъ, значи́т: ядовиты́мъ Жа́бамъ. И́мя сіе́ “Еро́діос”⁹ е́сть Ё́ллинское. Значи́т Боголю́бный. Ина́че зовет́ся “Пеларго́с”¹⁰ и “Ерога́с”¹¹. Ри́мски – КИКО́НІА¹². По́лски – БО́ЦЯН¹³. Малоросси́йски – ГА́ЙСТЕР¹⁴. Сія́ Пти́ца освя́тилася́ в Богосло́вская

^а Вар, правди́вѣе же Баръ, е́сть Сло́во Евре́йское, значи́т Сынъ. Сава́ же е́сть Сло́во Си́рское, значи́т Суббо́ту, Поко́й, Пра́здникъ, Миръ. И такъ Вар-сава́ – Сынъ Са́вынъ, си́рѣчь Сынъ Ми́ра⁽¹⁾, такъ, какъ Вар-Іо́на е́сть Сынъ Голуби́цы⁽²⁾.

Гадання ради своєю Благодарності, Прозорливості и Человѣколюбія¹⁵. Поминаєт Їє Давїд¹⁶ и Іеремїа¹⁷. Они кóрмлят и но́сят Родїтелей, пáче же престарѣлых¹⁸. Гнѣздятсѣ на Домáх, на Кїрках, на их Шпїцах и на Тўрнях, сїрѣчь Гóрницах, Пірамїдах, Тѣремах, вóльно, вóльно. В Гунгáріи вїдѣл я на Камїнах. Гадáніє – Ёллински – Сїмволон¹⁹. Пѣрвыи Сїмвол составляєт она сей: “Сидїт в Гнѣздѣ, на Хрámѣ свято́м утверждѣнном”. Под Óбразом Пóдпись таковá:

“ГОСПОДЬ УТВЕРЖДѢНІЕ МОЕ”²⁰.

Вторый Сїмвол. “Стоїт єдин Ерóдій”. Пóдпись сїя:

“НИЧТО́ЖЕ СІ́ЛЬНѢ БЛАГОЧѢСТІЯ”²¹.

Третьи Сїмвол. “Ерóдій терзáет Змія”. Пóдпись:

“Не возвращу́ся, дóндеже скончáются”²².

Сїи три Сїмволы да бóдут Знáменїем, Гѣрбом и Печáтію Кнїжицы сей. Онá соверши́лася в Пѣрвую Квáдру Пѣрвыя Луны́ Осѣбнныя²³. АМІ́НЬ!

“Тáмо Птіцы возгнѣздятсѣ. Ерoдієво Жил[ище] предвод[ителствует] їми”. Шалóм²⁴.

“Ерóдій познá ВРѢМЯ своѣ”. Іеремїа²⁵.

* * *

ГЛАВІ́ЗНА и ТВЕРДЬ КНІ́ЖИЦЫ.

*

“Прїйдїте, Чáда, послу́шайте мене. Стрáху Господню научу́ вас”. Давїд²⁶.

*

“А́ще Сѣрдце наше не осуждáет нас, Дерзновѣніє їмамы”. Іoáнн²⁷.

*

“Сы́не! Храни́ Сѣрдце твоѣ. Люби́ Душу твою́”. Сирáх²⁸.

*

“Разумѣв Прáведник, себѣ Друг бóдет”. Соломóн²⁹.

*

“Человѣк в Чѣсти сый, не разумѣ...” Давїд³⁰.

*

“Всяк Дух, иже не исповѣ́дует ІИСУСА ХРИСТА́, во Плóти прише́дша, от Бога нѣсть”. Іoáнн³¹.

*

“Ерóдій познá Врѣмѣ своѣ³², Изрáиль же менѣ не познá”³³. Іеремїа.

*

“Неблагодáрнаго Уповáніє, я́ко І́ней Зїмный, растáет и излі́єтсѣ, я́ко Водá неключїма”. Соломóн³⁴.

ПРИТЧА,
наречённа: ЕРО́ДІЙ.

В ней разглаго́лствует Обезя́на со Птѣнцем Еро́діевым о Воспита́ніи.

*

Обезя́на, по д́ревней сво́ей Фамі́ліи имен́уемая: Пи́шек³⁵. Она во Африка́нских Горáх, на ря́сном и превознесѣнном Дре́вѣ³⁶, со двома́ Чад своих Седми́цами сидѣла. В то́ же Вре́мя пролѣ́тал ми́мо мла́дѣй Еро́дій. Госпожа́ Пи́шек, узрѣ́в его: – Еро́дій! Еро́дій! – воззва́ла к нему, – Друг мой, Еро́дій, Сын Пелáргов! Ра́дуйся! Мир тебѣ! Хаї́ре! Сала́м али́ Кюм!..^a

Еро́дій. А! а! Всеми́лостивая Госуда́рыня! Бон Жу́р^б! Кали́ Имѣ́ра! День до́брый! Gehorsámer Díener^в! Да́й Бог ра́доваться! Salve^г! Спа́сайся во Го́сподѣ!..

Пи́шек. Ай! Друг ты мой! Ра́дуюся, яко нача́ша Глаго́лати мно́гими Язы́ки³⁷. Видно, что уче́ный обуча́л тебе Попута́й. Куда́ Бог несёт?

Еро́дій. Лечу́ за Пи́щею для Роді́телей.

Пи́шек. Вот Бѣ́да! Ты ли Роді́телей? а не они тебе ко́рмлят?

Еро́дій. Си́е нѣсть Бѣ́да, но Весѣ́ліе и Блаже́нство мое. Они корми́ли мене в Мла́дости мое́й, от мла́дых Но́гтей мои́х, а мнѣ́ подобáет корми́ть их при Ста́рости их. Си́е у нас нарица́ется: ἀντιτελαργεῖν, си́рѣчь возблагодáвать, или взаи́мно Пелáргтвовать³⁸, и Ё́ллины весь наших Птиц Род назывáют: Пелáргос. Но мы их не то́чию ко́рмим, но и но́сим: за Немо́щъ и Ста́рость их.

Пи́шек. Чудо́ прее́стѣственное³⁹! Но́вость, Рѣ́дкость, Рарите́т, Необы́кновенность, Капри́з, страна́я и ди́кая Дичь... Ско́лько вас у Отца́ и Ма́тери Ча́д?

Еро́дій. Я и мнѣ́йші́й мене́ Брат Ерога́с и Сестра́ Киконі́а.

Пи́шек. Гдѣ́ вы обуча́лиси во О́троческі́и Лѣ́та?

Еро́дій. Нигдѣ́. Мене́ и Бра́та научи́л Отец, а Ма́ти Сестру́.

Пи́шек. О мой Бо́же! Вездѣ́ цвѣ́тут сла́вныи Учи́лища, в ко́их всеязы́чныи обуча́ют Попута́и. Длѣ́чего он вас не отдава́л? Он не убо́г. Как бы́ть без Воспита́нія?

Еро́дій. Длѣ́того же то са́мага са́ми нас воспита́ли Роді́тели.

Пиш[ЕК]. Да Его́ ли Дѣ́ло учи́ть и воспитыва́ть? Ра́звѣ́ ма́ло у нас вездѣ́ Учи́телей?

Ер[О́ДИЙ]. Он сам вели́кій к сему́ Охо́тник, а Ма́ти Ему́ во всем посла́дует. Он славосло́вит, яко́ Двѣ́ суть Гла́вныя Роді́тельскія́ До́лжности́ сіи: “БЛАГО роди́ть и БЛАГО научи́ть”.

^a Хаї́ре (Ха́іре) есть Поздравле́ніе Ё́ллинское. Ра́дуйся!

Сала́м – Ту́рское. Славенски: Мир да бу́дет тебѣ!

^б Бон Жу́р – Францу́зкое. До́брый День! Кали́ Имѣ́ра – Гре́цкое⁽³⁾. То́ же.

^в Gehorsámer Díener – Нѣ́мецкое. Покорный Слуга́.

^г Salve (Са́луе) – Ри́мское. Благоде́нствуй! Спа́сайся!

Аще Кто ни единыя от сих Двоих Заповѣдей не соблюл, ни БЛАГО родил, ни БЛАГО научил, сей нѣсть Отец Чаду, но Винѡвник вѣчныя Погибели. Аще же родил виднѡ БЛАГО, но не научил, таков, речѣ, есть Полѹотец, якоже достѡйно есть Полѹ-Мати, чревородившая, но не млекопитавшая, даровавшая Пол-Матерства своего Доильницѣ и погубившая Половину Чадолюбїя⁴⁰. Аще, де, Мѣсто Владычнее Сидѣнїем Рабским безчестится, како не безобразится Отческая Дѡлжность, исправляема Рабѡм или Наѣмником? Бѹде же Отец извиняется Скѹдостїю Врѣмени, прощается тогда, когда обрящет лѹчшее Дѣло. Но Ничтѡже лѹчше есть благаго Воспитанїя: ни Чин, ни Богатство, ни Фамїлія, ни Милость Вельмѡж, развѣ Благое Рождѣніе. Оно единое есть лѹчше Всеѡ и Сего, яко Сѣмя Щастїю и Зѣрно Воспитанїю.

Пиш[ЕК]. БЛАГО родить, разумѣеши ли? Что ли?

Ер[Одїй]. Не знáю. Знáю же, что Он сїе поставляет извѣстным для единых избранных Божїих. Иногда, де, во убѡгом Дѡмикѣ, исполненном Страхá Божїа, Друг Рѡду Человѣческому Благо рождается ЧЕЛОВѢК⁴¹, не всегда же и в Царскихъ Чертогах, да уразумѣем, яко не Красотá Мыра сего, ни Тварь кáя-либо, но единая Благѡдать Божїа Благѡму Рождѣнїю Винѡвна бывáет и яко Благородство не Лѣтами к нам прицепляется, но раждáется Зѣрно Его с нáми. Знáю же и сїе, яко мой Отец, разъярен от коегѡ-либо Негодїя, стрѣляет на его симїи словáми:

O quartâ Lunâ seminate!
O malè Utero gestate!
O mala Mens, et Ingenium!

Иными же Словáми язвить не обык никогѡ.
Пиш[ЕК]. Протолкѹй же мнѣ сїи Уязвлѣнїя.
Ер[Одїй]. Я Сїлы их не знáю, а скажѹ один их Звон.

О в четвѣрту Лунѹ посѣян!
О злѣ чревоношен Матерью!
О злый Ыме! и злая Врѡдо!

ПїШЕК. Конѣчно, Отец твой знáет Рїмскїй и Ёллинскїй Язык?
Ерѡдїй. Стѡлько знáет, скѡлько Попугай по-францѹзки.
Пиш[ЕК]. Что се? Не ругáешься ли Отцѹ твоемѹ⁴²?
Ер[Одїй]. Сохрани мя, Господи... Не так я рожден и воспитан. Я сáмую Истину благочестїиво сказал.

Пиш[ЕК]. Как же он, не научен Рїмски, говорит Рїмски?
Ер[Одїй]. Есть у его Друг, не хѹдо знáющїй Рїмски и маленьку Часть Ёллински. С ним он часто бесѣдуя, научился сказать нѣсколько Слов и нѣсколько Сентѣнцій.

Пиш[ЕК]. Ах мой Боже! Как же он могá вас воспитать, Невѣжда сый?
Ер[Одїй]. О премѹдрая Госпѡже моя! Нѡсится славная Прїтча сїя:

“Не ходи в чужій Монасты́р с твоим Уста́вом⁴³,
А в чужю́ю Це́рковь с твоим Типико́м”⁴⁴.

У нас не как у вас, но совсѣм иный Род Воспита́нія в Мо́дѣ. У вас Воспита́ніе зѣло Драго́е. У нас же вельми Дешѣвое. Мы воспитываемся да́ром. Вы же великою Цѣно́ю.

Пиш[ЕК]. Бездѣлица! Со́тницу Ру́бликов с Хво́стиком потеря́ть в Год на Ма́лчика. А чрез 5 лѣт вдруг он тебѣ и У́мница.

Еро́д[ИЙ]. Госпо́же! Де́ньга достаёт и за́ Морем. Но гдѣ её взять? А Воспита́ніе и Убо́гим ну́жно есть. И Ко́шка Блудли́ва^а не нахо́дит себѣ Приста́ница. Избавляет же от Блуда нас не Де́ньга, но Моли́тва ту́не.

Пиш[ЕК]. Я говорю не о по́длом, но о Благо́рдном Воспита́нии.

Ер[ОДИЙ]. А я размышляю не о Богатом, но о спаси́тельном Воспита́нии.

Пиш[ЕК]. По́лно же! Ты, ви́жу, стари́нных и стра́нных Ду́м придержи́шься. Одна́к скажи: Как он вас воспита́л? Чему́ научи́л? Ариѣмети́къ ли и Геомѣ́тріи? Учёному ли Коему́? или Шляхе́тному Язы́ку?..

Ер[ОДИЙ]. Да мнѣ и сіе невѣдомо: Кто есть учёный, а кто-то Шляхе́тный Язы́к?

Пиш[ЕК]. Да ты же со мною привита́лся ра́зными Язы́ками.

Ер[ОДИЙ]. Да ско́лько же сказа́лось, сто́лько и зна́ю, не бо́льше.

Пиш[ЕК]. По кра́йней Мѣрѣ, та́нчить или игра́ть на Лю́тню...

Ер[ОДИЙ]. А Бог с ва́ми! Я и на Балала́йку, не то́лько на Цымба́лах не умѣю.

Пиш[ЕК]. Ха! ха! хе! Ему́ Лю́тня и Цымба́ли – все одно. И сего-то не зна́ет. Но, Друг мой! Му́зыка вели́кое Врачевство́ во Ско́рбех, Утѣ́ха же в Печа́ли и Заба́ва в Ща́стии⁴⁵. Да чего же он тебе научи́л? Скажи, пожа́луй!

Ер[ОДИЙ]. Ничего́.

Пиш[ЕК]. Умо́ра! Ей! ей! умори́л ты мене́ Смѣ́хом... Так так-то у вас воспита́вают?

Ер[ОДИЙ]. Так!

Пиш[ЕК]. Мо́жет быть, доста́л тебѣ Чино́к?

Ер[ОДИЙ]. Ни!

Пиш[ЕК]. Мо́жет быть, Де́ньгу вам вели́ку собра́л? или Имѣ́ніе?

Ер[ОДИЙ]. Ни!

Пиш[ЕК]. Так что́ же? Ро́ги золоти́я вам на Голо́вѣ возрасти́л? Что́ ли?

Ер[ОДИЙ]. Роди́л и возрасти́л нам посребре́нные Крѣ́ла, Но́ги, попира́ющія́ Гла́вы Змі́ев, Нос, разстерза́ющіи оны́я. Се наша и Пи́ща, и Сла́ва, и Заба́ва!

^а Блудли́вый, Блу́дный есть то́ же, что Невозде́ржный и Роско́шный, или Слостолю́бный. Сей Ри́мски сли́чно зовет́ся *discinctus* (Дисци́нктус), сіест распоя́сан. Блуд – Славѣ́нскій Глас⁽⁴⁾. То́ же, что Расточе́ніе, Разлі́яніе, неща́дѣніе, Мотовство́. Ёлли́нски – Асоти́а, сирѣ́чь Нехра́неніе.

“О Блуд! Разори́тель Царства́м, Дома́м, Лю́дям.
Ма́ти же Его́ есть Неблагодѣ́рность”.

П[ИШЕК]. Да у вас же Кріла чѣрныя. По крайней Мѣрѣ, смуглыя.

Е[РОДИЙ]. Чѣрныя видь, но лѣтаютъ Путѣмъ Посребреннѣмъ.

П[ИШЕК]. Чего-же-либо научилъ васъ однакъ, нельзя не такъ. Конечно, есть Чтѣ-то, на Сѣрдце вамъ напечатанное. Родители суть Божій, Чѣда же суть родительскій Сѣписокъ, Изображеніе, Копія. Какъ отъ Яблони Сѣки во Вѣтвы своя, такъ Родительскій Духъ и Нравъ преходитъ въ Чѣда, дѣндеже отлѣчатся и нововкореняются.

Е[РОДИЙ]. Рожденнаго на Добро не трудно научить на Добро. Хотѣ научить, хотѣ навѣчить, хотѣ извѣчить. Хотѣ Ученый, хотѣ Звычайный, хотѣ Привычный есть то же. Отъ Природы, яко Матери, легесенько спѣетъ Наука собою. Сія есть всерѣдная и истинная Учительница, и единая. Сѣкола вскорѣ научишь лѣтѣть, но не Черепѣху⁴⁶. Орла во мгновение навѣчишь взирѣть на Солнце и забавляться, но не Сову. Ёленя легко исправишь на Кавказныя Горы, привлечешь пить безъ Трудѣ изъ чистѣйшихъ нагорныхъ Водотѣчей, но не Велблѣда и не Вѣпра. Аще всяческая строитъ премудрая и Блаженная НАТУРА, тогда како не единая она и исцѣляетъ, и научаетъ? Всякое Дѣло спѣетъ, аще она путевѣдствуетъ. Не мѣшай только Ей, а если можешь, отвращай Препятствія и будьто Дорогу Ей очищай: воистину сама она чисто и удачно совершитъ. Клубѣкъ сам собою потѣчится изъ Горы⁴⁷: отними только Ему Препятствующій Претыканіа Камень⁴⁸. Не учи Его котиться, а только помогай. Яблони не учи родить Яблока: уже сама Натура Еѣ научила. Огради только еѣ отъ Свиней, отрѣжь Волчцы, очисти Гусень, отврати устремляющуюся на Корень Ея Урыну и протчая. Учитель и Врачъ нѣсть Врачъ и Учитель, а только Служитель Природы, единственныя и истинныя и Врачебницы, и Учительницы⁴⁹. Буде Кто Чего хѣщетъ научиться, къ сему подобаетъ ему родиться. Ничтѣже отъ Человѣка, отъ Бога же вся возможна суть⁵⁰. Аще же Кто дерзаетъ безъ Бога научить или научиться, да пѣмнуетъ Послѣвицу:

“Вѣлка въ Плуѣ, а онъ въ Луѣ”⁵¹.

Докѣ Колѣцѣ виситъ изъ Нѣздрей Свиній, дѣтолѣ не роетъ. Выйми же, паки безобразитъ Зѣмлю^а. Сіе нѣсть Воспитаніе и нѣсть Ученіе, но Обузданіе, отъ Человѣчeskіа Пѣмощи поисходящее, всѣхъ Беззакѣнниковъ управляющее. Воспитаніе же истекаетъ отъ Природы, вливающаяся въ Сѣрдце Сѣмѣя Благія Вѣли, да помѣлу-мѣлу, безъ Препятствій возращи, самовѣльно и доброхѣтно дѣлаемъ Все то, еже свято и уѣгодно есть предъ Бѣгомъ и Человѣки⁵². Коликое Идолопоклонство! воспѣсывать Человѣчeskимъ Наукамъ и Человѣчeskимъ Языкамъ восприносить и воспричитѣть Воспитаніе? Кая Пѣлза Ангелскій Языкъ безъ Дѣбрыа Мысли? Кій Плодъ тонкая Наука безъ Сѣрдца благаго? рѣзвѣ еже Орудіе Злѣбы, Бѣшенству Мечъ и – Притчею сказать – “Кріла и Рѣги Свиній”⁵³. Воззримъ, Госпѣже моя, на весь Родъ Человѣчeskій! У нихъ Науки,

^а Такъ обуздаются Свиньи и нынѣ во Англіи. Сей Обычай былъ и древле: какъ видно изъ Соломоновыхъ Притчей:

“Якоже Колѣцѣ Златѣе въ Нѣздряхъ Свиній”⁽⁵⁾ и прѣтчая.

якоже на Тóржищах Кúпля, киплѣт и мятýтся. Обáче они хищнѣе сýть Птиц, невоздѣржнѣе Скотóв, злóbнѣе Звѣрѣй, лукавѣе Гáдов, безпokoйнѣе Рыб, невѣрнѣе Мóря, опáснѣе Африкáнских Пѣсков... Чегó ради? Тогó ради, я́ко злѣ рóдятся. Прирóда Благáя есть Всемý Начáло и без неѣ Ничтóже бысть, еже бысть БЛАГО⁵⁴.

Благодарю́ убо неизречénнымъ Образомъ Богу во Образѣ́ егò святомъ, во Отцѣ́ моемъ, я́ко Благо от Егò родитися сподóбил мя есть. Вторáя же Икóна Божíя намъ есть Мáти нáша.

Сего́ рáди Глáвнымъ Божиимъ Даровáниемъ одарén чрезъ Родíтелей мо́ихъ; Все прот́чее Человѣ́ческое: Чинъ, Богáтство, Нау́ки и всѣ́ вѣтронóсныи ихъ Блóнды и Пúкли съ Кúдрями^а вмѣняю́ во Хвостъ, без коéго Голова́ и живѣтъ, и чт́ится, и весел́ится, но не Хвостъ безъ Головы́.

П[ИШЕК]. Убо Чтó ли есть Благо родитися? и Благáя Прирóда есть Чтó ли?

Ер[ОДИЙ]. Благáя Прирóда и Врóда есть Благо́е Сѣрдце.

П[ИШЕК]. Чтó ли есть Сѣрдце Благо́е?

Ер[ОДИЙ]. Сѣрдце Благо́е есть тó же, что приснотеку́щй Истóчникъ, точáщй ч́истыя вѣ́чно Струй, знай, Мы́сли.

П[ИШЕК]. Чтó ли сýть Мы́сли?

Ер[ОДИЙ]. Сѣ́мя Блаѓихъ Дѣ́л.

П[ИШЕК]. Дѣ́ла же Благáя сýть Чтó ли?

Ер[ОДИЙ]. Дóбрыи Плоды́, приносíмйи Богу, Родíтелямъ, Благодѣ́телямъ въ Честъ, Слáву и Жѣ́ртву.

П[ИШЕК]. Зачѣ́мъ же мнѣ́ Сѣрдце́ твое́ неvíдно?

Ер[ОДИЙ]. Тѣ́мъ, что Древе́снаго Кóрня не víдишь.

П[ИШЕК]. А вѣ́дь вся Вла́га от Кóреня.

Ер[ОДИЙ]. От Сѣрдца́ же всѣ́ Совѣ́ты.

П[ИШЕК]. Кáя же твоя́ Прирóда? или Врóда? Къ Чему́ ты рождén? или врождénное тебѣ́ Чтó ли? Скажи, молю́.

Ер[ОДИЙ]. Благодарностьъ – вотъ вамъ Начáло и Конѣ́цъ моего́ Рождѣ́нйа!

П[ИШЕК]. Ахъ мой Боже! И ты на семъ Однóмъ Хра́мину Щáстíя основáл? тáко ли?

Ер[ОДИЙ]. Ей! ей! Трйтысящолѣ́тняя Пещь́ неопáлно соблюла́ Прй́тчю́ сию́:

“Мно́го Хй́тростей́ зна́етъ Лисѣ́,

А Ежъ́ Однó вели́кое”⁵⁵.

П[ИШЕК]. Но мо́жет ли от Дóждѣ́вныхъ Безгóдйи́ спасти́ сý, так сказа́тъ, кúртая и кúца́я Куртй́нка?

^а Блóнды, Пúкли, Кúдри – сйе́ значитъ внѣ́шнее Украше́нйе, ко́ймъ Мыръ́ сей, во Злѣ́ лежа́щйи⁽⁶⁾, аки́ Бла́дница, украша́ется, презрѣ́въ Совѣ́тъ Христóвъ:

“Лице́мъре! омый́ прѣ́жде Внутренность́ Склáницы”⁽⁷⁾.

⁶ Ё́ллинска́я Послóвица́ есть́ такъ:

Πολλὰ μὲν οἶδεν ἡ Ἀλώπηξ. ἀλλ' Ἐχῖνος ἐν μέγα.

Римски. Multa novit Vulpes, sed Echinus, Unum magnum⁽⁸⁾.

Ер[ОДІЙ]. Довлѣет, как Ковчѣг.

П[ИШЕК]. Мнѣ ка́жется, сія Надѣжда есть Паучи́нная Оде́жда.

Ер[ОДІЙ]. И мнѣ ви́дится ма́лым Черво́нчик⁵⁶, но та́йно там много сидѣт Гривень⁵⁷.

П[ИШЕК]. Сего́ же то ли Еди́наго учи́т тебе твой Оте́ц?

Е[РОДІЙ]. Еди́наго то́чию сего. Он роди́л мнѣ Кры́ла, а я сам научи́лся лѣтѣть. Он вроди́л мнѣ Благо́е Сѣрдце, я же самово́льно навѣкаю и глумлю́ся, сирѣчь забавляю́ся Благода́рностію. Он то́лько ча́сто отсѣка́ет мнѣ Волчцы́, разумѣй, Посту́пки мои, не слѣчныи Бл[а]года́ренію. Ороша́ет Бесѣдою, оживляющею ко Благода́рности. Всѣ же Бесѣды Его, как Магні́тная Стрѣла́ в Сѣверную То́чку, праволу́чно поража́ют в сей Кон:

“Неблагодѣ́рная Во́ля – Ключ А́дских Муче́ній.

Благода́рная же Во́ля есть всѣх Сла́достей Рай”.

Сы́не! (ча́сто вопіе́т на мене) Сы́не мой! Эй! учи́ся еди́ныя Благода́рности. Учи́ся, сидѣй в Домѣ, летѣй Пу́тем, и засыпа́я, и просыпа́ясь. Ты ро́жден еси́ Благо, и сія Нау́ка есть Дщери́ Приро́ды твоея. Да бу́дет она тебѣ́ сладча́йшим и вече́рным, и Ра́нним, и Обѣ́дным Куско́м! Зна́й! что всѣ протѣ́ія Нау́ки суть Рабы́ни сея Цари́цы. Не бу́ди бу́й! не хвата́йся за Хвост, мину́в Го́лову. Прие́мли и обраща́й Все во Благо. Да бу́дет Душа́ твоя́ Желу́дком Птиц, кои Пѣсо́к, Черепа́шины и Ка́мушки обраща́ют себѣ́ Варѣ́ніем крѣ́пкого своего́ вну́тренняго Жѣ́ра в пита́тельныи свои́ Со́ки. Неблагодѣ́рная и Ропотли́вая Душа́ есть То́ же, что бо́льный Желу́док, гнуша́ющіися вся́кія Пи́щы. Благода́рность же есть Твердь и Здра́віе Сѣрдца, прие́млющаго Все во БЛАГО и укрѣ́пляющагося. Плоды́ блаже́нныя Жи́зни суть Ра́дость, Весѣ́ліе и Удовольствіе; Ко́рень же их и Дре́во благоли́ственное есть Ти́шина Сѣрдѣ́чная, а Ко́реню Зе́рномъ есть Благода́рность. Она́ есть Дух чи́стый, ти́хий, благоду́шный, благово́нный, Весна́ и Ве́дро свѣ́тлаго Смы́сла. Не тре́щит там Мо́лнія и Гром. Вопре́ки же, все Те́рніе и Волчцы́⁵⁸ ражда́ются от несѣ́тыя Пія́вицы⁵⁹ За́висти, За́висть же от Ропота́, Ропотъ же от неблагода́рных Во́ли, напо́лнившія Сѣрдѣ́чное Нѣ́дро неусыпа́емым Че́рвием, безперерывно, де́нно и Но́щно Душу́ Гризу́щим.

Ах! Дѣ́ти мои! Дѣ́ти! Вот вам Надѣ́жда и Га́вань! Еухарі́стіа.

П[ИШЕК]. А что ли сіе Сло́во значи́т “Еухарі́стіа”?

Е[РОДІЙ]. Ё́ллины сим Сло́вом называ́ют Благода́реніе⁶⁰.

П[ИШЕК]. Итак сим-то О́бразом вас учи́т ваш Оте́ц? Ко́му же вы сіе Благода́реніе ваше́ воздава́ть бу́дете?

Е[РОДІЙ]. Богу, Роді́телям и Благоде́телям. Оно́ Богу Же́ртва, Роді́телям Че́сть, а Благоде́телям Возда́ніе. Обладате́ли суть пе́рвыи Благоде́тели.

П[ИШЕК]. Чудная Фо́рма Воспита́нія. У нас бы осмѣ́яли из Но́г до Голо́вы вас. Гдѣ́ сія Мо́да? Развѣ́ в Лунѣ́ или в ди́кой Аме́рикѣ?

Е[РОДІЙ]. Оте́ц наш ве́лмь стра́ннаго Сѣрдца́. Из Ты́сящи Сѣрдѣ́ц едва́ одно́ найти, согла́сное ему́.

П[ИШЕК]. Так что́ же протѣ́е?

Е[РОДІЙ]. Так не диви́тесь Чу́дной Фо́рмѣ.

П[ИШЕК]. Как же так? Видь не должно отставать от Людей, а Люде и Мода – одно То.

Е[РОДИЙ]. О! о! Он от сей Думы далече, нежели Китайская Столица⁶¹ от Португальскія⁶². Он нам часто пречасто сію Притчу спѣвает:

По Мосту, Мосточку с Народом ходи,
По Разуму ж Его себе не ведй⁶³.
За Жукѡм ползая, влѣзешь и сам в Глинку⁶⁴.

Он всегда благовѣстит нам, что Мода тоже есть, что Мыр. Мыр же есть Море потопляющихся, Страна моровою Язвою прокаженных, Ограда лютых Львов, Острог плѣнных, Торжище Блудников, Ёдица Слостолубная, Пещь, распалюющая Похоти, Пир бѣснующихся, Лик и Коровод Пяно-сумозбродных, и не истрезвляются, дондеже изнуряются⁶⁵. Кратко сказать: Слѣпцы за Слѣпцем в Бѣзду грядуще⁶⁶. Блажен Муж! иже не идет на Путь его⁶⁷. В Началѣ видѣ Врата Его красны и Путь пространнѣй, Конѣц же его – непроходимая Пропасть, нетрѣнная Дѣбря, Бѣзна глубока. Ах! каковых он пріѣмлет к себѣ? Каковыми же паки отпускает от себе Юнош? Если бы ваше, Дѣти мои, Око прозирало так, как мое, показались бы и в ваших Очах Слѣзы. Но Око ваше есть слѣпо, а Злодѣй ваш хитр, сіе источает мнѣ Слѣзы. О Юноши! Когда помышляю о вас, в Мыр устремляющихся, нельзя, чтоб не пала мнѣ во Ум Притча о Волкѣ, кой, пожерши Матерь незлобных Агнцев и надѣв Кожу ея на себе, приблизился к Стаду. Сын же, увидѣв мнимую Матерь свою, со всѣх Сил устремился к ней, а за ним безчисленныи⁶⁸. Также мнѣ приходят на Память наша Братія – Птицы Тетерваки, гоняющіися за Изобиліем Пѣщи и уловляемыи. Но Чайки, Сосѣдки и Дятлы бережливы их столько, сколько Ёлени и Сайгаки Овец и Волѡв. Послушайте, Дѣти, Отца вашего Пѣсеньки сей:

Будь доволен Малым⁶⁹. За Многим не гонися.
Сѣти простѣрты на Лов, вельми бережися.
Я вам предсказываю: Роскошно не жити.
На таковых-то всегда запинают Сѣти.
Триста пали в Невѡлю по горячѣй Страсти.
Шесть-Сѡт плачут в Болѣзнях за временны Сласти.
Кто благодарен Богу, тот Малым доволен.
А Ропотник всѣм Мыром не сыт и не полѣн.
Благодарная Душа избѣжит от Сѣти.
Вмѣсто же Ея в Сѣти попадет несѣтый.

Не Правду ли я сказал, Господже моя, что Отец наш Нравоученіе всегда печатлѣет Благодарностию? Во Благодарности (речѣ) так сокрылося всякое Благо, как Огнь и Свѣтъ утайся во Кремешкѣ. Вѣрую и исповѣдую. Кто бо может возложить Руки на Чуждое, еще не прежде погубит Благодарность,

довольствующуюся Собственным Своим, посылаемым Ей от Бога? Из Неблагодарности Уныніе, Тоска и Жажда. Из Жажды – Зависть. Из Зависти – Лесть, Хищеніе, Татьба, Кровопролитіе и вся Беззаконій Бездна. В Безднѣ же сей царствуетъ вѣчная Печаль, Смущеніе, Отчаяніе и с неусыпнымъ Червиемъ Удка, увязшая в Сердце.

Сим Образомъ живётъ весь Мыр.

П[ИШЕК]. Но, Друг мой! Поколь Мыр впадётъ в Ров Отчаянія, вы, с вашею Богинею, Благодарностію, прежде погибнете от Глада, не научившись сыскать Мѣсто для Пропитанія.

Е[РОДИЙ]. Так ли? В сем-то ли Блаженство живётъ? Имѣть Пропитаніе? Вижу убо нынѣ, что по вашей Желудковой и Череватой Философіи блаженнѣйшая есть засаженная в Тюрмѣ, нежели вольная Свинья.

П[ИШЕК]. Вот он! Чортъ знаетъ, что поётъ. Развѣ же Голод – то не Мѣсто?

Е[РОДИЙ]. Сію Мѣсто исцѣлитъ Мука.

П[ИШЕК]. Да гдѣ же Её взять?

Е[РОДИЙ]. Когда Свинія имѣетъ, как ли нам не достать Пищи? Да и гдѣ вы видите, что Свинія или наш Брат, Тетервакъ, от Глада умираетъ: но от Прожорства или умираетъ, или страдаетъ. Может ли быть Безуміе безумнѣйшее и мерзостнѣйшая Неблагодарность Богу, промышляющему о нас, как бояться Глада? Нужнаго видѣ Никто не лишается. Почто клеветаете на Владыку Вселенныя, аки бы Онъ Гладомъ погублялъ своихъ Домочадцовъ? Пища Насущна отъ Небеснаго Отца всѣмъ подаётся Тварямъ. Будь только малымъ доволенъ. Не жажди Ненужнаго и Лишняго. Не за Нужнымъ, но за Лишнимъ за Море плывутъ. От Ненужнаго и Лишняго – всякая Трудность, всякая Погибель. Всякая Нужность видѣ есть дешёва, и всякая Лишность есть дорога. Для чего дорога и трудна? Для того, что не нужна, и напротивъ того.

Мы Гайстры есмь. Ямы Зеліе, вкушаемъ Зѣрно, поядаемъ Змѣи, рѣдко съѣдаемъ Буфоны, и Пищи никогда не лишаемся, только боимся Прожорливости. О Боже! Каѣ Чародѣйка ослѣпила Очи наши не видѣти, что Природная Нужда малою Малостию и Малскимъ Малымъ удовлетворяется и что необузданная Похоть есть Тожде, что Питливая Пиявица, раждающая во единъ День Тысящу Дщерей, никогдаже рѣкшихъ: “Довлѣетъ!”⁷⁰

П[ИШЕК]. Отрыгну Слово Ёллинское μάλα εὖ (мала Эй) или Турское: Пек Эй. “Вельми добръ”. “Благоже!”⁷¹ Но Питливая Пиявица разнообразно из Околичностей можетъ видѣ помалу-малу насосать себѣ многаго Добреца, но уже сухая ваша, немазаная⁷², по Пословицѣ, и нѣмая Благодарность, скажи, молю, кія вамъ принесётъ Плоды? Чинокъ ли? или Грунтикъ? или Имперіаликъ⁷³? Чтѣ ли? Скажи, умилисердись!

Е[РОДИЙ]. Она намъ не приноситъ многихъ Плодовъ, но Единъ великій.

П[ИШЕК]. В одномъ не много видѣ Добраго найдешь.

Е[РОДИЙ]. Отецъ нашъ славословитъ, что все Всяческое, всякая Всячина и всякая Сплѣтка, соплетаящая Множество, нѣсть Блаженная, токмо Блаженное есть едино ТОЕ, что ЕДИНОЕ точію есть. На семъ ЕДИНОМъ, сего же ради и Святѣмъ, Птица обрѣте себѣ Храмину, и Горлица Гнѣздо себѣ⁷⁴,

Еродієво же Жилище предводителствует ими⁷⁵. Окаянен (рече) всяк Человѣкъ есть и все мятётся⁷⁶, не обрѣтшій ЕДИНОЕ.

П[ИШЕК]. Да подай же мнѣ в Руки оное твое ЕДИНОЕ!

Е[РОДИЙ]. Премудрая и целомудрая Господже! Наше Добро во Огнѣ не горит, в Водѣ не тонет⁷⁷, Тля не тлит, Тать не крадет⁷⁸. Как же вам показать? Я единосердечен Отцу есмь и в Том, что Щастія и Нещастія нельзя видѣть. Обоё сіе Дух есть. Простѣ сказать: Мысль. Мысли в Сердцѣ, а Сердце с ними, будто со своими Крылами. Но Сердце невидное. Вѣдро ли в нем и Весна, и Брак? или Война, Молнія и Гром? не видно. Отсюду-то и Прелщѣніе, когда Нещасных Щасливыми, вопреки же блаженных творим бѣдными.

П[ИШЕК]. Однакъ я ничему не вѣрю, поколь не ощупаю и не увижу⁷⁹. Таковая у мене из младых Лѣтъ Мода.

Е[РОДИЙ]. Сія Мода есть Слѣпѣцкая. Он ничему не вѣрит, поколь не ощупает Лбом Стѣны и не падѣтъ в Ров.

П[ИШЕК]. По крайней Мѣрѣ, назови Именем Духовное твое оное ЕДИНО. Чтѣ ли оно?

Е[РОДИЙ]. Не хочется говорить. Пѣвно, Оно вам постылою покажется Пустошью.

П[ИШЕК]. Здѣлай Милость, Открой! Не мучи⁸⁰.

Е[РОДИЙ]. Оно Ёллински именуется: Χαρά⁸¹, или Εὐφροσύνη (Эвфросіна)⁸².

П[ИШЕК]. Но протолкуй же, Христа ради, Чтѣ значит сія твой Харя?

Е[РОДИЙ]. Будете видѣ смѣяться.

П[ИШЕК]. Чтѣ ж тебѣ Нужды? Смѣх сей есть Пріятельскій.

Е[РОДИЙ]. Оно есть ВЕСЕЛІЕ и РАДОСТЬ⁸³.

П[ИШЕК]. Ха! ха! ха! ха!.. Христа ради, дай мнѣ отдохнѣть... Уморишь Смѣхом... Здравствуй же и радуйся, Гол да Весіол⁸⁴! Ты мнѣ сим Смѣхом на три Дни Здравія призапасил.

Е[РОДИЙ]. Для мене видѣ лучше Веселіе без Богатства, нежели Богатство без Веселія.

П[ИШЕК]. О Мати Божая! Помилуй нас... Да откуда же тебѣ Радость сія и Веселіе? Оттуду, что ты Гол? Вот! в какую Пустошь ваша вас приводит Благодарность. Харашѣ веселиться тогда, когда есть Чем. Веселіе так, как Благовонное Яблочко. Оно не бываѣтъ без Яблони. Надѣжда есть сего Яблока Яблонь. Но не твёрда Радость, Вѣтренно Веселіе есть чтѣ ли? Пустая Мечта, Мечѣтна Пустыня, Соніе востающаго⁸⁵.

Е[РОДИЙ]. Воистину тако есть⁸⁶. Всякъ Тѣм веселится, Чтѣ обожает. Обожает же Тѣе, на Чтѣ надѣется. Павлин⁸⁷ надѣется на Красоту, Сѣкол на Быстроту, Орѣл на Величество, Еродій же веселится Тѣм, что Гнѣздѣ его Твёрдо на ЕДИНѣ. Порицаете во мнѣ Тѣе, что я Гол, да Весіол⁸⁸. Но Сіе же то Самѣе веселит мене, что моя Надѣжна Надѣжа не на богатствѣ. Надѣющійся на Богатство в кипящих Морских Волнах ищет Гавани. Радуюся и веселюся, яко Гнѣздѣ наше не на Сахарном Ліодкѣ⁸⁹, не на золотѣм Пѣскѣ, не на

Буяном Возкѣ, но на Облачном Столпѣ⁹⁰ Возлюбленнаго Храма, красящаго всю Кіфу, Кіфу АДАМАНТОВУ, Святаго ПЕТРА Кіфу, Ёйже Врата Адова во Вѣк не одолѣют⁹¹. В прѣтчем, в кую Суетѹ наша нас вовѣдит Бл[а]годарность? Не клеветите Еѣ! Она никогда не низводит во Врата Адова⁹². Она избавляет от Врат Смертных. Благодарность входит во Врата Господня⁹³, Неблагодарность во Адская, возлюбив Суетѹ Мѣра сего, паче Бѣсерей, иже суть Заповѣди Господни, и Путь Нечестивых⁹⁴, аки Свиня Блѣто, предизбравшая паче Пути, имже ходят Блаженны Непорѣчны⁹⁵. Что бо есть ѡный Бог: “в нихже Бог Мѣра сего ослѣпил Рѣзумы”⁹⁶? Бог сей есть Неблагодарность. Всѣ, Дѹхом Еѣ водимыи, аки Стѣдо Гергесѣнское, потопляются во Ёзерѣ Суѣт и увязают во Блѣтѣ своих Тлѣнностей, ядѹще вся Дни Живота своего⁹⁷ и не насыщающесе⁹⁸, жаждущи, ропотливы и День от Дня неблагодарны. Понѣже бо не искусиша Божіѹ Заповѣди имѣти в Рѣзумѣ и презрѣли вкусити Ангелскаго сего Хлѣба, услаждающаго и насыщающаго Сѣрдце, сего рѣди предаде их Вышній во Свинныи Мудрованія, искати Сытости и Сладости там, гдѣ Еѣ не бывало, и бояться Стѣха, идѣже не бѣ Стѣх⁹⁹, дабы из единыѹ Несытости 300 и из единыѹ Неблагодарности 600 родилося Дщѣрей во Истомленіе и Мученіе Сѣрдцѣм и Тлѣсѣм их, и во Исполненіе Исаиных Слов: “Сѣми себѣ ражжегѣте Огнь Вождѣлѣнныѹ вѣших, ходите ѹбо во Плѣменѣ Огня вѣшего и опалѣйтесь”¹⁰⁰. Не Гордость ли низвергнула Сатанѹ в преисподнюю Бездну? Она изгнала из Рѣѹ Адама. Что убо есть Рай? Чтѣ ли есть Благовѣднѣя Свѣтлость Высотѣ Небѣсныѹ¹⁰¹, аще не Заповѣди Господни, просвѣщающіѹ Очи? Что же пѣки есть Гордость, аще не Бѣсовская Мѹдрость, предпочитѣющѣя Драгоценныѹ Одежды, слѣстныѹ Тѣпезы, свѣтлыѹ Чертоги, позлащенныѹ Колесницы, и аки бы Престѣл свой поставляющѣя вѣшше Скиптра и Царствія Божіѹ, вѣшше Воли и Заповѣдей Его? Не только же, но и всѣ Служѣбныи Дѹхи¹⁰² (Разумѣи, Наѹки Мырскіѹ) возносятся и возсѣдают вѣшше Царицы своеѹ, вѣшше Божіѹ Премѹдрости. Кто есть Мѣти сих Блѣдивых и Презѣрливых Бѣсиков? Гордость. Гордости же Кто Мѣти? Зѣвистѣ. Зѣвисти же Кто? Пѣхоть. Пѣхоти же Кто? Неблагодарность. Неблагодарности же Кто? Никтѣ! Тут Кѣрень и Адское тут Дно. Сіѹ адская Дѹшка, жаждна Утрѣба, Алчная Бѣзна, Рай Заповѣдей Господних презрѣвшая, никогдаже ничѣмже удовлетѣяется. Дѣндеже живѣт, Плѣменем и Хвѣстѣм Пѣхотей опалѣется. По Смерти же Горѣе жжѣтся йглием и Жѹпелем своих Вождѣлѣнныѹ. Что бо есть Сѣрдце, аще не Пещѣ, горящѣя и дымѣющѣя вѣчно? Что же пѣки есть Смерть, аще не от Снов Главныи СОН? Беззакѣнную бо Дѹшу, не спѣющую видѣ во внѹтреннем Судѣлищѣ, Зѣрцѣлом, тайнообразѹющим живо Беззакѣніѹ, тайно уязвляет свѣжая Пѣмѣть, во Снѣ же Горѣе ужѣсныи Мѣчтами, Стѣшныи Привидѣнныи Тѣатрами и Дикоѣобразныи Стѣшлищѣми смущѣет и мѹчит Тѣѣжде Вѣчности Пѣмѣтнѣя КНѢГА, грозѣщи Достѣйною Мѣстѹ. Из Неблагодарнаго Сѣрдца, аки и Горнила Вавилѣнскаго¹⁰³, Пѣхотныи Огнь Плѣменныи Крѣлами развѣвѣяся, Насѣлием Сѣрдце восхищѣет, да, Яже ненавидит, Тѣѣжде и тѣорит и Тѣмижде мѹчитсѣ. Ничтѣже бо есть

Вѣчная Мѹка, токмо от Сáмого себе осуждáтися, быти Достóйным Мѣсти. Грѣх же Достóинством, áки Жáлом, уязвляет Душу, покрывáющей Тмѣ и находящу Стрáху¹⁰⁴. Надлѣтáет же Страх оттúду, я́ко Пóмыслы, не обрѣтáя Пóмощи, áки Гáвани, и не вíдя ни мáлого Свѣта НАДѢЖДЫ, помышляя, ужасáются, Разсуждáя, недоумѣвáют, Кáко бы улúчити ИСХО́Д Злоключéнию?.. Отсúду раскæвáются без Пóлзы, боля́т без Отрáды, желáют без НАДѢЖДЫ. Вот сей есть ИСХО́Д Сёрдцу Неблагодáрну!

П[ИШЕК]. Уà! Как Балалáйку, налáдил тебе твой Отéц. Бряцáешь не вóвся Глúпо. Для мене мýло, что Сёрдце есть тó же, что Пещь.

Е[РОДИЙ]. Вся́кое Сёрдце есть Жёртвенник, О́гнище или Каминóк...

П[ИШЕК]. Что ж ты замóлк?

Е[РОДИЙ]. Желáние есть то неугасáемый Огнь, День и Нощь горя́щий. Дровá суть то Вся, желáемая нáми. Сíе Горнýло и сíя Бездна, У́глье Огненное¹⁰⁵, Курéние Дýма восходя́щия до Небéс и нисходя́щия до Бездн¹⁰⁶ Плáменные Вóлны вѣчно изблевáет, сáма сýщи Морскихъ Бездн и Шíрша Небéс всѣх¹⁰⁷. Тут-то слýчно подобáет сказáть Святаго Исídора¹⁰⁸ Слово:

“О Человѣче! Почтó диви́шься Высотáм Звѣзднымъ и Морскимъ Глубинáм? Внйди в Бездну Сёрдца твоего! Тут-то дивися, æце имáши О́чи”¹⁰⁹.

О! глубóкое Сёрдце Человѣку. И Кто позна́ет Его¹¹⁰? О! Сёрдце и Вóля. Безпредѣльный и Безконéчный Аде!

П[ИШЕК]. Видь же и твое Сёрдце горит, курит и Дымится. Кипит, клоко́щет, пѣнится. Так ли?

Е[РОДИЙ]. Сóдома видь горит, курит и прóтчая, сёрѣчь неблагодáрное Сёрдце. О всихъ бо Неблагодáрныхъ пíшется: “Тóре им! я́ко в Путь Кáинов пойдóша...”¹¹¹ Но не всѣ же суть Сердцá Кáиновы. Суть и Áвелевы Жёртвенники, Благовóнный, я́ко Кадýло Дым, возвѣвáющии во Обоня́ние Господа Вседержителя¹¹². Не вѣсте ли, Госпóже моя, я́ко Пеларгiянскiй Род есмý, раждáемый ко Благодарности? Сего рáди и от Человѣкъ Благочестiвыи нашимъ Именемъ знаменáются “Ерóдиос”. “Божiе бо Бл[а]гоухáние есмý”¹¹³. “Не воздаёмъ Безúмiя Богу”¹¹⁴. “Тщáниемъ не Лѣнивы. Духомъ горяще. Господéви работáюще. Уповáниемъ рáдующеся. Скорби терпяще. В Молiтвахъ пребывáюще”¹¹⁵. “О Всемъ благодаряще. Всегда рáдующеся”¹¹⁶.

П[ИШЕК]. Рáзвѣ же у вас Бл[а]гочестiе и Благодарность есть Тóжде?

Е[РОДИЙ]. Рáзвѣ же То не Тóжде есть: Благóе чѣствовать и Благiй Дар за Благóе почитáть? Благочестiе чѣствуетъ тогда, когда Благодарность почтётъ за Благóе. Благочестность есть Дщерь Благодарности. Благодарность есть Дщерь Дýха Вѣры. Тут ВЕРХ... Вот вам Арарáтска Горá!

П[ИШЕК]. Признаю́ся, Дрúже, что Сёрдце мое нýдится дивитися Сёрдцу, неописанной (по Глагóлу твоему) Безднѣ. Оно мнѣ Час от Часу удивителнѣе. Слово твоё дѣйствуетъ во мнѣ, бóдьто Жáло, впущённое в Сёрдце Пчелóю.

Е[РОДИЙ]. Сего рáди ублажáю вас.

П[ИШЕК]. О чем?

Е[РОДИЙ]. О Том, что ваше Желание, или Аппетит, начал остриться ко единой сладчайшей и Спасительнейшей со всех Пищей ПИЩЬ. Как Денница Солнце, так сие Знамение ведёт за собою Здравие. Недужной Утробы мерзка есть Ядь самая Лучшая, и Яд для нея. Здравое же и обновлённое, яко Орля Юность¹¹⁷, Господом Сердце преобразует и Яд в сладкополёзну Ядь. Как Спасительные Пища, как Бесёда о Богъ? и Всъ гнушаются. Что горестные есть, как Пароксизмами¹¹⁸ Мырских Суёт волноваться? и Всъ улаждаются. Откуда сия Превратность? Оттуда, яко Глава у них болит. Больны, послёды же мёртвы, и нёсть Елиссея сих Умонежных и Сердобольных Отроков воскресити¹¹⁹. Что бо есть в Человкѣ ГЛАВА, аще не Сердце? Корень Древу, Солнце Мыру, Царь Наро́ду, Сердце же Человкѣ есть Корень, Солнце, Царь и Глава. Мати же Чт́о ли есть болящаго сего Отрока, аще не Перломатерь, Плоть Тѣла нашего? соблюдающая во Утробѣ своей Бысер оный: “Сыне! Храни Сердце твое”¹²⁰. “Сыне! Дажд мнѣ Сердце твоё”¹²¹. “Сердце чисто созижди во мнѣ, Боже”¹²². О Блажен! сохранивший цѣло Цѣну сего Маргарита¹²³! О Благодарности! Дщерь Господа Савао́а! Здравие, Жизнь и ВОСКРЕСЕНИЕ СЕРДЦУ.

П[ИШЕК]. Пожалуй, ещё Чт́о-либо поговори о Сердцѣ. Вельми люблю.

Е[РОДИЙ]. О любезная Госпо́же моя! Повѣрьте, что совершенно будете спокойны тогда, когда и думать, и бесѣдовать о Сердцѣ не будет вам ни Омерзѣнія, ни Сытости. Сей есть самый Благородный Глум. Любители же его наречённые: “Царское Священіе”¹²⁴.

П[ИШЕК]. Для чего?

Е[РОДИЙ]. Для того, что вся прочая Дѣла суть Хвост. Сіе же есть Глава и Царь.

П[ИШЕК]. Ба! А Чт́о значит Глум? Я в́о вся не разумѣю. Мню, яко Иностранное Слово сие.

Е[РОДИЙ]. Ника́ко. Оно есть Ветхославенское. Значит То же, что Заба́ва¹²⁵. Ёллински Διατριβή¹²⁶ (Діатріба)¹²⁷. Сирѣчь Провождение Времени. Сей Глум то́лько вели́к, яко нарочито Бог возбуждает к нему: “Упраздни́тесь и уразумѣ́йте”¹²⁸. То́лько же сла́вен, яко Дави́д им, якоже Царским, хва́лится: “Поглумлю́ся в Заповѣдех твоих”¹²⁹. Дре́вле еди́н то́чию Изра́иль се́ю Заба́вою утѣ́шался и нарече́н Язы́ком святы́м¹³⁰, Прот́чи же Язы́цы, гоня́щи и храня́щи Су́етная и Ложная¹³¹, – Пса́ми и Сви́ніями¹³². Сей Царскі́й Те́атр и дивны́й Позо́р всегда́ был При́сный и неразлучны́й всѣм Любоу́дрым, Благочестивым и Блаженным Лю́дем. Вся́кое Позо́рище ведёт за собою Ску́ку и Омерзѣ́ніе, кромѣ́ сего́. Па́че же сказа́ть: чем бо́лье зри́тся, тѣ́м живѣ́е рве́тся Рѣвность и Желание. Е́лико внутренне́е отверза́ется, то́лько множа́йшая и сладча́йшая Чудеса́ открыва́ются. Не се́й ли есть сладча́йшій и несы́тый Сот Вѣ́чности? Мыр не-сы́тый есть, яко не удовле́яет. Вѣ́чность несы́та, яко не огорча́ет. Сего́ ра́ди глаго́лет: “Сыне! храни Сердце твое”¹³³. Разжева́в, скажи́те так: “Сыне! Отврати́ Очи твой от Суёт Мырских. Перестань примѣ́чать Вра́ки Его. Обрати́ Сердечное О́ко твое во твоё же Сердце. Тут дѣ́лай Наблюдѣ́нія. Тут стань на Стра́жѣ со Авваку́мом¹³⁴. Тут

тебѣ Обсерваторіум. Тут-то ўзриш, чего никогда не видал. Тут-то удивишься, насладишься и успокоишься”.

П[ИШЕК]. Но длячегò, скажи мнѣ, всѣ Сѣрдце презирают?

Е[РОДИЙ]. Длятого, что Всѣ Его Цѣны не прозирают. Сѣрдце подобно Царю, во Убогой Хижинкѣ и в Ризѣ живущему. Всяк Его презирает. А Кому явилось Величествіе Его, Тот, пад ниц, раболѣпно Ему поклоняется и Сколь можно, все презрѣвъ, наслаждается Его и Лица, и Бесѣды. Слово сіе: “Сыне! храни Сѣрдце твое”¹³⁵ – сей Толк и Сок утаевает. Сыне! Не зриай на То, что твое Тѣлишко есть Убогая Хижинка и что Плоть твоя есть Плѣтка и Тканка Простонародная, Пóртище пòдлое, слáбое и нечистое. Не суди по Лицѹ Ничегò, Никогò, ни Себе¹³⁶. В Хижинкѣ той и под Убогою тою Одѣждою найдешь там Царя твоего, Отца твоего, Дом твой, Ковчег Его, Кифу, Гавань, Пётру и Спасеніе твое¹³⁷. Быстро только Храни, блюди и примѣчай. А когда паки Давид говорит: “Поглумлюся в Зап[овѣдех] твоих”¹³⁸, – не Тò же ли есть, что сказать Так: “Наслаждуся твоего Лица, Словес твоих, Совѣтов и Повелѣній”. Сàмое видѣ Величествіе Его неизреченно удивляет Прозорливца. Не пустыи видѣ Вопль сей: “Исповѣмся Тебѣ, яко страшно удивил мя еси”¹³⁹. В Дрѣвняя Лѣта между Любомудрыми востал Вопрос сей: “Что ли есть Наибольшее?..” О сем Всѣ размышляли чрез дóлгое Врѣмя, Лѣтом и Зимòю, Нощію и Днем. Породилися о Сем Книги. Отдавалось от Ученых Гор, по всей Вселеннѣй, многое многих Отвѣтов и разногласное Ёхо. Тогда-то размѣсишася и слѣшася Языцы. Востал Язык на Язык, Голова на Голову, Рáзум на Рáзум, Сѣрдце на Сѣрдце... В сем Столпотвореніи обрѣтесе Муж нѣкій, не Ученый, но Себѣ Прозрѣвшій. Сей, паче Надѣжды, Обезглавил Голиáѳа. Смутилася и воскипѣла вся Мусикія, поющая Пѣсни бездúшному Истукáну, тлѣнному сему Мѣру, со Златòю его Главòю, Сòлнцем¹⁴⁰. Злòба Правдѣ приразилась, но о КИФУ вся разбилася¹⁴¹. Востали борющія Волны, но Побѣду достала слáвна сія СЛÁВА:

“Посредѣ (речѣ) вас живёт То, что Превышше Всегò ЕСТЬ”¹⁴².

О Боже! Коль не слѣчна Мусикія без СВЯТАГО ДУХА твоего!

И Коль смѣхотворна есть Премудрость, не познавшая себѣ!

Сего ради молю вас, Любѣзная Госпòже моя, не смѣйтеся и не хулите Отца моего за то, что Ничегò нас не научил, кромѣ Благодарности. Я стану плакать, утеку и полечу от вас.

П[ИШЕК]. Постой! Постой! Любѣзный мой Еродій! Нынѣ не только не хую Отца твоего, но и благословлю и хвалю Его. Нынѣ начало мнѣ, аки Утро зарѣтъ, тако открывáтися, коль великое Дѣло есть БЛАГОДАРНОСТЬ! Сотвори Милость, ещё хотя máло побесѣдуй.

Е[РОДИЙ]. О Добродѣйко моя! Порá мнѣ за моим Дѣлом лѣтѣть.

П[ИШЕК]. Дрúже мой Сердечный! я знаю, что Отец твой есть милосѣрдая и благочестивая Душа. Не разгнѣвается за сіе.

Е[РОДИЙ]. Чего ж вы желáете?

П[ИШЕК]. Ещё о сѣм же хоть máло побесѣдуем.

Е[РОДИЙ]. Стáнем же и мы ловить Птицу Ты́сячу Лѣт.

П[ИШЕК]. Что се ты сказа́л?

Е[РОДИЙ]. Вот Что! Нѣкій Мона́х 1000 лѣт ловил прекраснѣйшую из всѣх Птиц Птицу¹⁴³.

П[ИШЕК]. Знал ли он, что уло́вит?

Е[РОДИЙ]. Он знал, что Её во Вѣки не уло́вит.

П[ИШЕК]. Длячегó ж себе пу́сто труди́л?

Е[РОДИЙ]. Как пу́сто, когда забавля́лся? Люде Заба́ву купю́ют. Заба́ва есть Врачевство́ и Оживотворе́ние Сѣрдцу.

П[ИШЕК]. Вот ра́звѣ чу́дный твой Глум и Дѣвная Діатриба́¹⁴⁴!

Е[РОДИЙ]. Войистину чу́дна, дѣвна и Прекраснѣйша Пти́ца есть Вѣ́чность.

П[ИШЕК]. О! когда́ Вѣ́чность лови́л, тогда́ не всѣе́ труди́лся. Вѣ́рую, что она сла́же Ме́да. Посему́ вели́кое Дѣ́ло есть Сѣрдце, яко оно́ есть Вѣ́чность.

Е[РОДИЙ]. О любѣ́зная Ма́ти! Исти́ну Рекла́ еси. Сего́ толи́каго Дѣ́ла и Еди́наго Блага́ слѣ́пая Неблагодѣ́рность не чу́вствуя, за 1000 Бездѣ́лиц вся́кій День ро́пщет на Промы́сл Вѣ́чнаго и сим опа́ляется. Обрати́ся, ока́янное Сѣрдце, и взглянь на Себе́ са́мое, и вдруг оживотвори́шься. Почто́ ты забы́ло себе́? Кто отве́рзет О́КО твоѣ́? Кто воскреси́т ПА́МЯТЬ твою́? Блаже́нная Бе́здно! ка́ко Во́ля твоя́ низве́ргнула тебе́ во Мра́чную сію́ Бездну́? преобрази́в Свѣ́тъ твой во Тму. Любе́зная Ма́ти! разумѣ́ете ли, Отку́ду ро́дится Ра́дуга?

П[ИШЕК]. А скажи, пожа́луй: Отку́ду? я не зна́ю.

Е[РОДИЙ]. Когда́ смо́трит на себе́ в Зерца́ль пречи́стых О́блачных Вод Со́лнце, тогда́ его́ Лице́, явля́емое во О́блаках, есть Ра́дуга. Сѣрдце Чело́вѣческое, взира́я на свою́ са́мую Ипо́стась, войистину ражда́ет Предѣ́л Обурева́ній, иже́ есть Ра́достная о́ная Ду́га Но́ева:

Пройшли́ О́блака. Ра́достна Ду́га сі́яет.

Пройшла́ вся Тоска́. Свѣ́тъ наш блиста́ет.

Весѣ́ліе серде́чное́ есть чи́стый Свѣ́тъ Ве́дра,

Когда́ миновáл Мрак и Шум мы́рскаго Вѣ́тра¹⁴⁵.

Ду́га! Прекрасна́ Сія́ніемъ своимъ, Ка́ко ты ны́нѣ отемнѣ́ла? Деннице́ Пресвѣ́тлая? Ка́ко ны́нѣ с Небесе́ спа́ла еси́?

Ау! Низве́ргла Тебе́ Го́рдость, Дщерь безчу́вственныхя Неблагодѣ́рности, предпочѣ́тшая Хо́бот па́че Главы́, Сънь прехо́дящу па́че Мамврі́йскаго Дуба́¹⁴⁶. Ё́же бо Кто Обожа́ет, в То́ себе́ преобража́ет. Удиви́тельно! Ка́ко Сѣрдце́ из Вѣ́чнаго и Свѣ́тлаго преобража́ется в те́мное и сокруше́нное? утверди́вшись на Со́круше́нии Плоти́ Тѣ́ла своего́. Тако́в, аще́ себѣ́ Зол, Ко́му́ добр бу́дет¹⁴⁷? “Разуми́вый же Пра́ведник себѣ́ Друг бу́дет”¹⁴⁸ и “Стѣ́зи своя́ посреде́ себе́ упоко́ит”¹⁴⁹. Сіе́ есть И́стинное, блаже́нное Самолю́біе: имѣ́тъ До́ма, внутре́ себе́, все́ свое́ некрадо́мое Добро́, не надѣ́яться же на Пусты́я Ру́ги и на нару́жныя Око́лицы Плоти́ свое́я, от са́маго Сѣрдца́, аки Тѣ́нь от своего́ Дуба́, и аки Вѣ́твы от Ко́рене, и аки Оде́жда от нося́щаго её́, завися́щія. Вот тогда́-то уже́ ражда́ется нам из Благоде́рности Ма́терь подобная́ Дщерь, Ё́ллински имену́емая Ау́ταρκεῖα¹⁵⁰ (Автаркѣ́я), сі́рѣчь

Самодовольность, быть самым собою и в себя довольным, похваляемая и превозносимая, яко Сладчайший истинного Блаженства Плод, в первом Павловом Письме к Тимофею, в Стих 6-м так:

“Есть Снискание велие, Благочестие с Довольством”¹⁵¹.

Вот вам Два Голубиная Крыла! вот вам Две Денницы! Две Дщери БЛАГОДАРНОСТИ! БЛАГОЧЕСТНОСТЬ и САМОДОВОЛЬНОСТЬ.

“...И полещу и почию”¹⁵².

Да запечатлется же сия Бесѣда Славою Отца моего Сёю:

“ГЛАВІЗНА ВОСПИТАНІЯ ЕСТЬ:

1. БЛАГО РОДИТЬ.

2. Сохранить Птенцеви младое Здравіе.

3. НАУЧИТЬ БЛАГОДАРНОСТИ.

П[ИШЕК]. Ба! На что ж ты поднял Крыла?

Е[РОДИЙ]. Прощайте, Мати. Полечу от вас. Сердце мое мне зазирает, что не лечу за Дѣлом.

П[ИШЕК]. По крайней Мѣрѣ, привитайся з Дочерьми моими.

Е[РОДИЙ]. Здѣлайте Милость! избавте мене от вашего Типика¹⁵³.

П[ИШЕК]. Мартушка моя поиграет тебя на Лютнѣ. Вертушка запоет или потанчит. Они чрез Верх благородно воспитанны и в Модах у Господ. А Кузя и Кузурка любимы за Красоту. Знаешь ли, что Они Пѣсеньки слагают? И вѣришь ли, что они в Модах при Дворѣ у Марокскаго Владѣльца? Там Сынѡкъ мой Пажем. Недавно к своей Роднѣ прилетѣл оттуда здѣшній Попугай и сказал, что Государь жаловал Золотую Табакирку...

Е[РОДИЙ]. На что ему Табакирка?

П[ИШЕК]. Ха! ха! ха! На что? Наша видь Честь зависит, что Никто удачнѣе не сообразуется Людям, как наш Род. Носи и имѣй, хоть не нѡхай. Знаешь ли, как ему Имя?

Е[РОДИЙ]. Не знаю.

П[ИШЕК]. Имя ему Пѣшок. Весьма любезное Чадо.

Е[РОДИЙ]. Бога ради! Отпускайте мене!

П[ИШЕК]. Куда забавен Скакун! Как живое Сребро¹⁵⁴, всѣми Составами мает. Принц любит его. Цѣлые Часы проводит с ним забавляясь.

Е[РОДИЙ]. О сем его ни ублажаю, ни завижу. Прощайте!

П[ИШЕК]. Постой, Друг мой, постой! А о благом Рождѣнии не сказал ты мне ни Слова? Так ли? О! о! полетѣл! Слушай, Вертушка! Что-то он, поднимаясь, кажется, сказал...

ВЕРТУШКА. Он сказал, Матушка Сударыня, вот Что! О благом Рождѣнии принесу вам Карту.

П[ИШЕК]. А когда же то будет?..

Ероди не лгут. Он в слѣдующем Мѣсяцѣ Маѣ паки посѣтил сію Госпожу. Принес о благом Рождѣнии Свиток. Но не мог ничѣм Еѣ утѣшить, толь лютаа терзала Еѣ Печаль. Никогда жесточае не свирѣпѣет Печаль, как в то Время, когда Сердце наше, основав Надѣжу свою на лживом Морѣ Мыра сего и на Лжекамнях Его, узрит наконец опроверженное Гнѣздо свое и

разоряющийся Град ложнаго Блаженства. Господин Пѣшок, прескакивая из Окна на Окно, упал на Двор из Горних Чертогов, сокрушил Ноги и отставлен от Двора. Сверх того, старшія Дщери начали безчинствовать и Хамским Досаждением досаждают Матерѣ. Вскорѣ она умре. Дом же стал пуст. Тогда, аки Желѣзо на Водѣ, всплыла на Верх ПРАВДА¹⁵⁵, яко силнѣ Всего есть Страх Божій¹⁵⁶ и яко Благочестивая и Самодовольная БЛАГОДАРНОСТЬ превосходит Небо и Зѣмлю.

Еродій, отлѣтая, повѣсил на Цвѣтущем Фіникѣ Лист сей:

СВІТОК,
о благом Рожденіи Чад,
Ради благочестивых, сострастных и Здравых Родителей.

*

Сѣй в пѣрву и втору Луну, сирѣчь в Квадру.
Сѣй, изшед из Піров и Бесѣд священных.
Зрѣв Мертвеца или страшен Позор, не сѣй.
Зачѣншей сверх не сѣй. Не в Мѣру пян не сѣй.
Зачѣнша да носит в Мыслях и в Позорах святых,
И в Бесѣдах святых, чужда Страстных Буреи,
В тихом Безстрастїи, во Зрѣнїи Святых.

Тогда собудется:

“И пройде Дух Хлада тонка, и тамо БОГ”. Книга Царств¹⁵⁷.

Посѣм Гайстер вознѣся выспрь, воспѣвал Малороссійску Пѣсеньку сію:

Соловѣечку, Свѣтку, Свѣтку! Че бывал же ты в Садку, в Садку?

Че видал же ты, как сѣют Мак?

Вот так, так! сѣют Мак. А ты, Шпѣчку, Дурак...¹⁵⁸

Сію Пѣсеньку Мальчики, составив Лик, сирѣчь Хор, или Коровод, Домашніи Его Пѣвчіи, во Увеселеніе спѣвали святому Блаженному Епископу, Іоасафу Горленку¹⁵⁹.

АМИНЬ!

Цей твір Сковорода написав десь улітку або на початку осені 1787 р. На ту пору філософ мешкав у Гусинці. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 7, арк. 1/57–16/72). Притча була вперше надрукована в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

¹ Семен Никифорович Дятлов – приятель Сковороди. Зберігав і переписував твори філософа. Принаймні один зі списків діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира» зроблений саме його рукою.

⁽¹⁾ Сковорода подає тут свою власну етимологію імені *Варсава*. Тим часом узвичаєне тлумачення цього слова в Україні було інакшим. Наприклад, у словнику Памви Беринди його подано як “сын обращения” [див.: *Беринда П. Лексикон славеноросскій и имен толкованіе*. – Київ, 1627. – Ст. 373]. Так само тлумачив це слово й Дмитро Туптало: “Варсава же толкується ‘сын обращения’, и аки бы того ради наречется Юда святыи Варсавою [ідеться про того Юду, що був супутником Павла й Варнави в їхній мандрівці до Антіохії: ‘Тоді постановили апостоли й старші з цілою Церквою вибрати мужів із них, і послали до Антіохії з Павлом та Варнавою Юду, що зветься Варсавва...’ – Дії 15: 22], сієсть сыном обращения, яко по преждних своих к Христу согрѣшеніях обратися к нему покаянiем с вѣрою и любовію” [див.: *Туптало Д. Книга житій святых*. – Київ, 1705. – Арк. 180 (зв.)].

⁽²⁾ Таке саме пояснення імені *Вар-Іона* подає й Памва Беринда у своєму словнику [див.: *Беринда П. Лексикон славеноросскій и имен толкованіе*. – Київ, 1627. – Ст. 373].

² Тут це слово означає “правило”.

³ Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 14: 21–22. Пор.: *Блажѣнъ мѣжъ, ѣже во премѣдрости ѿмреть и ѣже въ разѣмѣ своемъ подѣаетса стѣни: размышлѣаи пѣти ѣа въ сѣрцы своемъ, и въ сокровѣнныхъ ѣа ѿразмытса*.

⁴ Книга Псалмів 123 (124): 7. Зазвичай цей вірш цитували в повнішій версії. Пор.: “...душа наша, яко птица, избавися от сѣти ловящихъ” [*Суразькій В. О единой, истинной, православнои вѣрѣ*. – Остріг, 1588. – Арк. 1 (зв.) (передмова, б. п.)].

⁵ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 103 (104): 15. Пор.: *хлѣбъ сѣраце челоуѣка ѿкрѣпѣтъ*.

⁶ Парафраза Євангелії від св. Луки 12: 36. Пор.: *и въ подобни челоуѣкомъ чаюцимъ гѣспода своего*.

⁷ Неточна цитата з Книги Псалмів 114 (115): 6. Пор.: *Ѡбратѣса, дѣше моѣ, въ покой твоѣ*.

⁸ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 58: 12. Пор.: *и стѣзи твоѣ посреде ѿпокоѣши*.

⁹ Ερωδιός (гр.).

¹⁰ Πελαγός (гр.).

¹¹ Ερωγός (гр.).

¹² Ciconia (лат.).

¹³ Vocian (пол.).

¹⁴ На Україні цей птах має понад півсотні імен. Приміром, Василь Голобородько у своїй поезійній книзі «Українські птахи в українському краєвиді» подає такі: астер, бацан, боцан, боцок, боцюн, боцюра, боцян, боцьок, бочан, бузок, бузян, бузько, бузьок, бусань, бусев, бусел, бусель, бусень, бусик, бусил, бусиль, бусіль, бусля, бусок, бусол, буська, бусько, бусьок, бусьол, буцел, буциль, буцоль, бучак, бушель, бушла, бушля, веселик, гастір, гарист, гайстер, гагув, гагів, глекотень, гова, гованя, говля, говня, говря, гов'я, голя, жабоїд, клекотень, кліконь, лелека, неклійка, черногуз [див.: *Голобородько В. Українські птахи в українському краєвиді*. – Харків, 2002. – С. 99–166]. Зазначмо, що Сковорода обирає саме те ім'я птаха, яке поширене на його рідній Полтавщині.

¹⁵ Лелека був символом вдячності з давніх часів. Наприклад, про вдячність лелеки говорив Клавдій Еліан («Про природу тварин», VIII, 22) [див.: *Дамоклів меч. Антична новела*. – Київ, 1984. – С. 121–122], а серед письменників старої України – Феофан Прокопович [див.: *Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т.* – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 184].

¹⁶ Сковорода має на думці слова: *тѣмъ птѣицы вогнѣздѣтса, ѣршдѣево жилище прѣводѣтсѣтъ ѣни* (Книга Псалмів 103 (104): 17).

¹⁷ Сковорода має на думці слова: *Єршдіа на небесі познà врэма своє* (Книга пророка Єремії 8: 7).

¹⁸ Див., наприклад, емблематичний малюнок «Аист, или Бусел-птица, на себѣ носящая другую» (підпис: “Совершенное благочестіе помогает своим родителям в их нуждѣ. Pietas augusta”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 26–27].

¹⁹ Гр. *σύμβολον*.

²⁰ Книга Псалмів 17 (18): 3. Пор. емблематичний малюнок «Аиста, или буселя, гнѣздо на церквѣ» (підпис: “Здѣ безопаснѣ. Нис augusta”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 32–33].

²¹ Можливо, це парафраза Книги Премудрості Соломонової 10: 12. Пор.: *всѣхъ сильнѣе єсть блгочестіе*. Сковорода вслід за емблематичними книжками трактував еродія також як символ набожності, віри в Христа [див.: *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 48].

²² Неточна цитата з Другої книги царств 22: 38. Пор.: *не возвращса дондеже скончаю ѡхъ*. Пор. 283-ій малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», що має назву «Аист, или бусел, попирающая змію» (підпис: “Желал бы я всѣх их перегубить. Consicere est animus”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 72–73].

²³ Тобто 8 вересня 1787 р. [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 243].

²⁴ Книга Псалмів 103 (104): 17.

²⁵ Неточна цитата з Книги пророка Єремії 8: 7. Пор.: *Єршдіа на небесі познà врэма своє*.

²⁶ Книга Псалмів 33 (34): 12.

²⁷ Неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 3: 21. Пор.: *ѡце сѣрдце наше не зѡзритъ намѣ, дерзновѣніе ѡмамы*.

²⁸ Очевидно, це парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 30: 24. Пор.: *Любѣ дѡшѣ твоѣ ѡутѣшѣ сѣрдце твоѣ*.

²⁹ Книга Притч Соломонових 12: 26.

³⁰ Книга Псалмів 48 (49): 13, 21.

³¹ Перше соборне послання св. ап. Івана 4: 3.

³² Книга пророка Єремії 8: 7.

³³ Книга пророка Ісаї 1: 3.

³⁴ Неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 16: 29. Початок вірша звучить так: **Неблагодѣнагѡ во ѡповѣніе ѡкъ зѡмный ѡней...**

³⁵ Очевидно, це ім'я утворене від слова “піюік”, тобто мавпа.

³⁶ Мавпа, яка стискає в обіймах свою дитину, – емблематичний образ поганого виховання. Див., наприклад, 557-ий малюнок із книги «Symbola et emblemata», що має назву «Старая обѣзѣна обниманіем задушивающая свою маленькую мартышку» (підпис: “Слѣпая любовь к дѣтям. Saecus amor sobolis”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 140–141].

³⁷ Парафраза Дій св. апостолів 2: 4. Пор.: *начѡша глаголати ѡными ѡзыки*.

⁽³⁾ Як запримітив свого часу Андрій Ковалівський, вимова “калі імера” вказує на те, що Сковорода мав на думці новогрецьку мову [див.: *Ковалівський А. П.* Григорій Сковорода: дослідження і переклади. – Харків, 2007. – С. 201].

³⁸ Див. прим. (17) до діалогу «Брань архистратига Михаила со Сатанѡю».

³⁹ Прикметник *преестественный* є відповідником лат. *supernaturaliter* – ‘надприродний’ – терміна, що вживався, зокрема, у діялнці схоластичної філософії та богослів'я. Наприклад, Іоанікій Галятовський писав: “...в сакраментѣ евхаристіи неподобная єст реч,

жебы натуральтер, способом приржоним, силою чловѣчою, тѣло Христа, Месіи нашего, могло з хлѣба статися, и жебы кровь Христова могла з вина статися, еднaк *супер-натуральтер*, способом надприржоним, през вшехмощность Божскую, має ся тоє стати..." [Галатовський І. Месія правдивий. – Київ, 1669. – Арк. 225 (зв.)–226].

⁴⁰ Пор. народне прислів'я: "Не та мама, що вродит, а та, що виховає" [Франко, № 17086]; "Не та мати, що родила, а та, що вигодувала!" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 609].

⁴¹ Очевидно, це алюзія на латинські приказки: "Saepe est etiam sub palliolo sordido sapientia"; "E tenui casa saepe vir magnus exit"; "Saepe sub paupere tecto ingenium habitat"; "Sub vili verte quandoque latent manus artae" ("Часто під убогим плащем приховується мудрість"; "З бідної хати часто виходить велика людина"; "Часто в бідній хаті живе талант"; "Під убогим одягом іноді приховуються здібні руки") [Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л. Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 300–301]. Згадаймо хоч би «Моральні листи до Луцілія» Сенеки (LXVI, 3): "З-під убогої кривлі може вийти велика людина" [Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 213].

⁴² Можливо, Сковорода має на думці слова: **О**ко рдгяющеєсѧ ѿтцѣ ѿ досаждяющеє старости мѣтерни, да исторгнѣтъ ѣ вранове (Книга Притч Соломонових 30: 17).

⁴³ Пор.: "В чужий монастир з своїм уставом не ходи" [Номис, № 9605]; "В чужой монастырь со своим уставом не ходи!"; "В чужой монастырь со своим уставом не ходят" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 629, 681].

⁴⁴ Пор.: "З своїм уставом у чужу церкву не ходи" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 292].

⁴⁵ Очевидно, Сковорода переказує тут міркування про музику Арістотеля (Політика, VIII, 5): "Чи повинна музика становити предмет навчання і якій із трьох можливих цілей вона може служити: вихованню, розвазі чи благородному дозвіллю? Є підстави гадати, що музичне мистецтво має зв'язок з усіма трьома. Розвага служить відпочинкові, а відпочинок, звичайно, приємний, бо він є, так би мовити, лікарем від журби, якої завдає тяжка праця. Благородне дозвілля має бути пов'язане, як загально визначити, не тільки з прекрасним, а й з насолодою, бо відчуття щастя складається з цих двох чинників. А всі ми згодні, що музика належить до найприємніших речей, як чисто інструментальна, так і в поєднанні із співом" [Віхи в історії античної естетики: Збірник. – Київ, 1988. – С. 22]. Схожі судження можна знайти й у творах старих українських авторів, наприклад, в «Свхаристеріоні» Софронія Почаського: "Музыка цвѣт веселя, корень пѣсній значныхъ, / Музыка сад утѣхи жродло мыслей вдячныхъ" [Почаський С. Εὐχαριστηρίον, або Вдячність ясне превелбнѣйшому в Христѣ его милости господину отцу кир Петру Могиля // *Титов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 296]. Те саме й у Миколи Дилецького: "Что есть музыка? Музыка то есть, которая спѣваніемъ або ли играніемъ своимъ сердца людскіе або до веселости, або до смутку и жалю побуждаетъ" [Дилецький М. Граматика музикальна. – Київ, 1970. – С. III].

⁴⁶ Памва Беринда тлумачив іменник *блуд* так: "πορνία, порубство, вшетенчество..., або аσωтіа, марнотратство, збыток" [Беринда П. Лексикон славенороссій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 12].

⁴⁶ Пор. з народною приказкою: "Не вчи орла літати, а рибу плавати" [Номис, № 5357].

⁴⁷ Пор. із приказкою: “З гори не треба пхати, само піде” [Франко, № 6665].

⁴⁸ Фраза *ка́мень претыка́ніѧ* зринає в Книзі пророка Ісаї 8: 14, у Першому соборному посланні св. ап. Петра 2: 7 та в Посланні св. ап. Павла до римлян 9: 32–33.

⁴⁹ Пор. латинську приказку: “*Medicus curat, natura sanat*” (“Лікар лікує, природа зцілює”) [Вечные истины на вечной латыни. *De verbo in verbum: Латинские изречения* / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 210].

⁵⁰ Парафраза Євангелії від св. Матвія 19: 26 та Євангелії від св. Марка 10: 27. Пор.: *ѡ ѹ челоуѣкъ сїѣ невозмѡжно ѣсть, ѡу бѣѧ же всѧ възмѡжна*.

⁵¹ Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 724. Пор.: “Вовка в плут, а он глядыт у луг” [Климентій Зіновійєв. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 217]; “Вовка в плут, а він к чорту в луг” [Номис, № 2645; Франко, № 3491]; “Вовка запряжи в плут, а він дивиться в луг” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 146]. Варіації на цю тему є й у старих українських письменників, наприклад, у Данила Братковського: “*A wilka ciągnie natura do lasu*” [Братковский Д. Світ, по частинах розглянутий: Фототипічне видання. Переклад. Джерела. Студії. – Луцьк, 2004. – С. 206].

⁵² Книга Притч Соломонових 11: 22. Пор.: *Іакоже ѡусердѣъ златый въ нѡздрехъ свиній*. Цим яскравим Соломоновим образом українські письменники послуговувались і до Сковороди. Його знаходимо, наприклад, у «Ексетезиси» Мелетія Смотрицького [див.: *Smotryc'kyj M. Exethesis, abo Expostulatia*. – Lwów, 1629. – К. 1].

⁶ Парафраза Першого соборного послання св. ап. Івана 5: 19. Пор.: *міръ вѣсь во сльѣ лежіть*.

⁷ Євангелія від св. Матвія 23: 26. Пор.: *фарісеє сльпый, ѡчи́сти прѣ́жде вѣ́нтрее сткля́нны*.

⁵² Фразу *прѣдъ вѣомъ ѡ челоуѣки* взято з Книги Ісуса, сина Сирахового 10: 7.

⁵³ Пор.: “Коли б свині роги, то б всіх поколола” [Франко, № 22874]; “Дай свині роги – людей поколе”; “Коли б свині крила, вона б і небо зрила”; “Подобає, як свині роги” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 344, 352, 576]; “Кабы свинье рога – всех бы со свету сжила” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 130].

⁵⁴ Парафраза Євангелії від св. Івана 1: 3. Пор.: *ѡ безъ негѡ ничтѡже бысть, ѣже бысть*.

⁵⁵ Іжак – емблематичний образ. Наприклад, у збірці «*Symbola et emblemata*» є малюнок «Еж» (№ 399) із підписом: “Украшеніє и защита в моем оружіи. Прилично ему жить под ружьем. *Decus est tutamen in armis*” [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 100–101]. Іжак зображений також на емблемах № 403, 404, 457.

⁵⁶ Червінець – монета вартістю 2–3 карбованці сріблом, карбована із золота високої проби (“червоного”). Пор. народні приказки: “Червінець хоць маленький, але важенький” [Номис, № 1386]; “Червонець маленький, але важенький” [Франко, № 27370].

⁵⁷ Гривня – мідна монета вартістю три або дві з половиною копійки.

⁸ Очевидно, Сковорода взяв це прислів'я з «Адагій» Еразма Роттердамського (І. 5. 18). Пор.: “*Multa novit vulpes, verum echinus unum magnum*”. Як джерело, Еразм указував олександрійського поета й філософа Зенодота (бл. 325 – бл. 260 рр. до н. е.).

⁵⁸ Фраза *тѣрніє ѡ волчѣцъ* зринає в Книзі пророка Осії 10: 8.

⁵⁹ Образ “неситої пиявиці” має за джерело слова: *Пі́явица ѡиѣ три дцѣрни, любѡвію возлюблѣны, ѡ три сѧ не насытѣишасѧ ѣѧ* (Книга Притч Соломонових 30: 15).

⁶⁰ Гр. *εὐχαριстіа* – ‘подяка, вдячність’.

⁶¹ Див. прим. 5 до віршованого діалогу «Разговор о премудрости».

⁶² Можливо, Сковорода мав на думці ту обставину, що Пекін був найсхідніше розташованою столицею на Євразійському континенті, а Лісабон – найзахіднішою. У всякому разі, Китай та Португалія зринали одне побіч одного не лише в Сковороди. Наприклад, у «Духовному регламенті» (1721 р.) Феофана Прокоповича (цей твір Сковорода, поза всяким сумнівом, знав) зазначено, що студенти повинні вміти показати на географічній мапі, “гдѣ Хина, гдѣ Португалія” [Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отделение II / Со введением и примечаниями Н. И. Петрова. – Киев, 1904. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 7].

⁶³ Пор.: “Людей ся раль, а свій розум май” [Франко, № 16898].

⁶⁴ Пор.: “Послухавши жука, всігди в гною будеш” [Номис, № 5984]; “Послухаеш жука – в гною будеш” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 705]; “Подле пчелки – в медок, а подле жука – в навоз” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 524, 724].

⁶⁵ Можливо, Сковорода має на думці слова: *дбндеже нзнемогѣтъ* (Книга Псалмів 57 (58): 8).

⁶⁶ Парафраза Євангелії від св. Матвія 15: 14. Пор.: *слѣпѣць же слѣпца ѣще вѣдѣтъ, ѡба вѣ ѣмѣ впадѣтсѣ.*

⁶⁷ Парафраза Книги Псалмів 1: 1. Пор.: *Бѣженъ мѣжъ, ѣже не ѣде на совѣтъ нечестивыхъ, ѡ на пѣти грѣшныхъ не стѣ.*

⁶⁸ Напевно, Сковорода має на думці сюжет казки про вовка й козенят [див.: Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Составители: Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – Ленинград, 1979. – С. 73 (123)].

⁶⁹ Пор.: “Кто малым доволен, тот у Бога не забыт” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 679].

⁷⁰ Мабуть, це парафраза Книги Притч Соломонових 30: 15. Пор.: *Пѣвица ѣмѣ три дщѣри, любѣю возлюблены, ѡ три сѣла не насытѣшасѣ ѣла, ѡ четвѣрталѣ не ѡудовѣлѣ рещи: доволно (мѣ ѣсть).*

⁷¹ Вигук *вѣлого* трапляється в Біблії досить часто, уперше – у Книзі Йова 31: 29.

⁷² Пор.: “Кто это такой – немазанный, сухой?” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 308]. Можливо, тут є також натяк на приказки: “Немашене колесо скрипит”; “Не мастивши, не поїдеш”; “Не помажеш – не поїдеш” [Франко, № 15220, 17189, 20894]; “Де не мажуть, там дуже рипить”; “Хто маже, той і їде”; “Суха ложка рот дере”; “Як у кармані сухо, то й на суді глухо”; “Немазаний віз скрипить, а мазаний сам біжить” тощо [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 136–137, 264].

⁷³ Див. прим. 153 до діалогу «Бєсѣда, нареченная двое».

⁷⁴ Книга Псалмів 83 (84): 4.

⁷⁵ Книга Псалмів 103 (104): 17.

⁷⁶ Фразу *всѣ мѣтѣтсѣ* взято з Книги Псалмів 38 (39): 7.

⁷⁷ Пор.: “Він і в воді не тоне, і в огні не горить”; “Він ані в воді не втоне, ані в огні не згорить” [Франко, № 3643, 4461]; “Правда і в огні не горить, і в воді не тоне” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 164]; “Что в воде не тонет, на огне не горит?” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 318].

⁷⁸ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 6: 20. Пор.: *ни тѣлѣ тѣмѣтъ, ѡ нѣдѣже тѣтѣ не подкѣпѣютѣ, ни крѣдѣтъ.*

⁷⁹ Див. прим. 135 до діалогу «Наркісс».

⁸⁰ Фраза **нє мѣчн̄ мєнє** зринає в Євангелії від св. Марка 5: 7; 8: 28.

⁸¹ 'Радість' (гр.).

⁸² 'Радість, веселість, задоволення' (гр.).

⁸³ Фраза **вєсєліє њ рѣдостѣ** зринає в Книзі Йова 3: 7, у Книзі Премудрості Соломонової 8: 16, у Книзі Ісуса, сина Сирахового 1: 12 та в Книзі пророка Іоїля 1: 5, 16.

⁸⁴ Пор.: "Хоч голо, аби весело" [Номис, № 1471; Франко, № 6081].

⁸⁵ Фразу **сѡніє вѡстаѣцѣгѡ** взято з Книги Псалмів 72 (73): 20.

⁸⁶ Парафраза Книги Йова 9: 2. Пор.: **воістиннѣ вѣмѣ, ѣкѡ тѣкѡ єсть.**

⁸⁷ Павич – популярний емблематичний образ. Павич зображений, наприклад, на 158-му малюнку зі збірки «Symbola et emblemata», який має назву «Павлин с распростертым хвостом пред своими птенцами» й підпис: "Сколько добросерд, столько и горд. Non minus caritativus, quam superbus" [Емлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 40–41]. Старі українські письменники досить часто зверталися до цього образу. Так, Іван Максимович писав: "...смирненно о себѣ возмудрствуеши, развѣ яко прегордій павлин, распрострєннѣ имѣючи крилѣ зѣло гордится, обративши же оцѣ на мерзостныя нозѣ, вскорѣ совокупляет красны перѣя и смущается..." [Максимович І. Θεάτρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 282]. Але найчастіше павич символізував тут зрадливість світу. "Хотячи старожитность чрез подобенство зраду и ошуканство сего свѣта выразити, – писав, наприклад, Антоній Радивилівський, – малювала его в кшталтѣ пава, лице пѣннокое и крила, а ноги голые шпетные маючого. През что выражала тоє, же свѣт сей облудный на початку чєловѣка оздобляет, пѣннкым его показует, то честми, то славою, то богатством, и во всѣм фортуною, але на концу з всего того обнажает его" [Радивилівський А. Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 66 (зв.)–67].

⁸⁸ Пор.: "Хоч голо, аби весело" [Номис, № 1471; Франко, № 6081].

⁸⁹ Пор.: "На льоду дурний хату ставить" [Номис, № 6671]; "Будує замки на леді" [Франко, № 12722].

⁹⁰ Фраза **вѣ столпѣ ѡблачнѣ** досить часто зринає в Біблії; перший раз – у Другій книзі Мойсеевій: Вихід 19: 9.

⁹¹ Парафраза Євангелії від св. Матвія 16: 18. Пор.: **ѣкѡ тѣ єсѣ пѣтрѣ, њ на сѣмѣ кѣмєни созїждѣ цѣрковѣ мою, њ вратѣ ѣдѡва нє ѡдолѣють єѣ.**

⁹² Фразу **во вратѣ ѣдѡва** взято з Книги пророка Ісаї 38: 10.

⁹³ Фразу **вратѣ гѣна** взято з Книги Псалмів 117 (118): 20.

⁹⁴ Фраза **пѣть нєчєстївѣхѣ** уперше зринає в Книзі Псалмів 1: 6.

⁹⁵ Парафраза Книги Псалмів 118 (119): 1. Пор.: **Бѣжєні непорѡчнїи вѣ пѣть, ходѣцїи вѣ закѡнѣ гѣни.**

⁹⁶ Парафраза Другого послання св. ап. Павла до коринтян 4: 4. Пор.: **вѣ нїхѣ вѡгѣ вѣка сєгѡ ѡслѣпнї рѣзлмы нєвѣрнѣхѣ.**

⁹⁷ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 14. Пор.: **њ зѣмлю снѣси всѣ дни животѣ твоєгѡ.**

⁹⁸ Можливо, Сковорода має на думці слова: **њ вѣдѣть їсти њ нє насытѣтсѣ** (Книга пророка Осії 4: 10).

⁹⁹ Парафраза Книги Псалмів 13 (14): 5. Пор.: **Тѣмѡ ѡубѡѡшѣсѣ стрѣха, њдѣже нє вѣ стрѣхѣ.**

¹⁰⁰ Парафраза Книги пророка Ісаї 50: 11. Пор.: **Сє, всѣ вѣ ѡгнь раждѣяете њ ѡкрѣпѣяете плѣмєнѣ: ходїте свѣтѡмѣ ѡгнѣ вѣшегѡ њ плѣмєнємѣ, єгѡже разжєгѡсте.**

¹⁰¹ Можливо, Сковорода має на думці слова: **И** смыслащѣи просвѣтѣтсѧ ѧки свѣтиость твѣрдѣи (Книга пророка Даниїла 12: 3).

¹⁰² Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Не** всі ли сѣть слѣженїи дѣси, въ слѣженїе посмыслии за хотѣщихъ наслѣдовати спїнїе; (Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 14).

¹⁰³ Див.: Книга пророка Даниїла 3: 19–28.

¹⁰⁴ Можливо, Сковорода має на думці слова: **И** не ѡубоїшисѧ стрѣха нашедѧгоу, ниже ѡустремленїѧ нечестивыхъ нахѡдѧщагоу (Книга Притч Соломонових 3: 25).

¹⁰⁵ Фраза **ѡгнїе ѡгненное** кілька разів зустрічається в Біблії, уперше – у Книзі Псалмів 17 (18): 13.

¹⁰⁶ Парафраза Книги Псалмів 106 (107): 26. Пор.: восхѡдѧтъ до небесъ и низхѡдѧтъ до безднъ.

¹⁰⁷ Ця фраза нагадує початок 2-ої строфи 11-ої пісні циклу «Сад божественныхъ пѣсней».

¹⁰⁸ Ісидор Пелусіот (пом. бл. 436 р.) – учень Івана Златоуста, знаний супротивник аріанства. У старій Україні листи Ісидора Пелусіота правили за взірць епістолярного жанру [див., наприклад: Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 364]. Крім того, у православній традиції цього автора дуже цінують як інтерпретатора Святого Письма [див., наприклад: Delineatio hermeneuticae sacrae ad usum studiosorum Sacrae Scripturae accommodata. – Petropoli, 1828. – Р. 121].

¹⁰⁹ Очевидно, Сковорода має на думці лист Ісидора Пелусіота до Павла (кн. II, № 100), в якому йдеться про себепізнання як вершину мудрості: “Ті та катὰ σαυτὸν ἀγνοῶν, ἀνθρώπε, τὰ ὑπὲρ σαυτὸν ζητεῖς...” (“Для чого ти, чоловіче, коли сам себе не знаєш, міркуєш про те, що над тобою...”) [Patrologiae cursus completus. Series graeca / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 1860. – Т. 78. – Col. 544–545].

¹¹⁰ Парафраза Книги пророка Єремії 17: 9. Пор.: **Г**лѡвоко̀дѣ сердце (человѣкѣ) пѧче всѣхъ, и человекѣкѣ естѣ, и ктѡ познѧетъ єго̀;

¹¹¹ Соборне послання св. ап. Іуди 11.

¹¹² Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Д**а исправитсѧ моли́тва моѧ ѧкѡ кади́ло прѣдъ тобою̀: возда́нїе рѣкѡ моѧю̀, жѣртѡвѧ вечернѧѧ (Книга Псалмів 140 (141): 2).

¹¹³ Парафраза Другого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 15. Пор.: **Г**лѡво̀ хрїсто̀во бѧгоу̀хѧнїе єсмы бѧгови.

¹¹⁴ Парафраза Книги Йова 1: 22; 2: 10. Пор.: и не даде́ бездѣиѧ бѧхъ.

¹¹⁵ Послання св. ап. Павла до римлян 12: 11–12. Сковорода змінює пунктуацію: у Біблії замість крапок стоять коми.

¹¹⁶ Парафраза Першого послання св. ап. Павла до солунян 5: 16–18. Пор.: **В**сегда́ радѡшѣтсѧ. **Н**епрестѧннош моли́тесѧ. **Ѡ** всѣмъ благодарїтѣ.

¹¹⁷ Парафраза Книги Псалмів 102 (103): 5. Пор.: ѡбновїтсѧ ѧкѡ ѡрѧѧ ѧность твоѧ.

¹¹⁸ Гр. *παροξυσμός* – ‘спонука, подразник’.

¹¹⁹ Сковорода має на думці одне з Єлисеевих чудес (див.: Четверта книга царств 4: 33–35).

¹²⁰ Парафраза Книги Притч Соломонових: або 4: 23 (пор.: храни́тѣмъ блюди́ твоѡ сердце), або 30: 24 (пор.: ѡтѣкѧи́ сердце́ твоѡ).

¹²¹ Парафраза Книги Притч Соломонових 23: 26. Пор.: **Д**ѧждь ми́, сїне, твоѡ сердце́.

¹²² Книга Псалмів 50 (51): 12.

¹²³ Сковорода має на думці слова: **П**ѧки подобно́ естѣ црїтѡїе нѧное человекѣкѣ кѡпцѣ, ѧцѣцѣ добрыхъ вїсерей, ѧже ѡберѣтѣ єдинъ многоцѣненъ вїсеръ, шѣдъ продаде́ всѧ, єли́ка имѧше, и кѡпї єго̀ (Євангелїя від св. Матвія 13: 45–46).

¹²⁴ Перше соборне послання св. ап. Петра 2: 9. Повністю цей вірш звучить так: **Вѣ** же рѣдѣ ѿзбѣранѣ, царское свѣщеніе, ѿзыкъ сѣтъ, людіе ѡбновленіа, ѿкъ да добродѣтели возвѣстятѣ ѿ тѣхъ вѣсь призѣвавшиа въ чѣдныи свои свѣтъ.

¹²⁵ Див. прим. 7 до діалогу «Разглагол о древнем мірѣ».

¹²⁶ В автографі: *διατριβή*.

¹²⁷ Гр. *διατριβή* – ‘розвага’.

¹²⁸ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 45 (46): 11. Пор.: **ѡ**успрадінітєса ѿ раздѣлїтє.

¹²⁹ Книга Псалмів 118 (119): 78.

¹³⁰ Фраза **ѿзыкъ сѣтъ** зринає в Другій книзі Мойсеевій: Вихід 19: 6; 23: 22 та в Першому соборному посланні св. ап. Петра 2: 9.

¹³¹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Дѣлаи сокровища ѿзыкомъ живимъ съетнаи гонитъ въ сѣти смертныа** (Книга Притч Соломонових 21: 6).

¹³² Фраза **свинїи ѿ пси** зринає в Третій книзі царств 21: 19; 22: 38.

¹³³ Парафраза Книги Притч Соломонових: або 4: 23 (пор.: **хранимъ влады твоє сердце**), або 30: 24 (пор.: **отчисти сердце твоє**).

¹³⁴ Сковорода має на думці слова: **На стражи мои стани** (Книга пророка Аввакума 2: 1).

¹³⁵ Парафраза Книги Притч Соломонових: або 4: 23 (пор.: **хранимъ влады твоє сердце**), або 30: 24 (пор.: **отчисти сердце твоє**).

¹³⁶ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **не на лица зряще имите вѣрз** (Соборне послання св. ап. Якова 2: 1).

¹³⁷ Див. прим. 41.

¹³⁸ Книга Псалмів 118 (119): 78.

¹³⁹ Неточна цитата з Книги Псалмів 138 (139): 14. Пор.: **Исповѣися тебе, ѿкъ страшнии оудилися єси**.

¹⁴⁰ Варіація на тему ірмосу 7-ї пісні канону утрени П'ятдесятниці. Пор.: “Согласная возшумѣ органская пѣснь, почитати златосотворенный бездушный истукан”.

¹⁴¹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **сей прирази́тєса, ѿ то́й сокращи́тєса** (Книга Ісуса, сина Сирахового 13: 3).

¹⁴² Мабуть, це парафраза Євангелії від св. Івана 1: 26. Пор.: **посредѣ же вѣсь стоитъ, єгоже вы не вѣстє**.

¹⁴³ Цю взятю з «Великого зеркала» легенду Сковорода докладно переповів у трактаті «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».

¹⁴⁴ Гр. *διατριβή* – ‘розвага’.

¹⁴⁵ Це – перша строфа 16-ї пісні циклу «Сад божественных пѣсней».

¹⁴⁶ Про мамврійський дуб див.: Перша книга Мойсеева: Буття 13: 18; 14: 13; 18: 1.

¹⁴⁷ Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 14: 5. Пор.: **Иже свѣ збѣлъ, комѣ добръ вѣдетъ**;

¹⁴⁸ Книга Притч Соломонових 12: 26.

¹⁴⁹ Парафраза Книги пророка Ісаї 58: 12. Пор.: **ѿ стези твоѣ посредѣ ѡпокоиши**.

¹⁵⁰ Грецьке слово *αὐτάρκεια* означає “самодостатність, незалежність від усього стороннього та вміння вдовольнятися своїм”. Кажуть, що вперше так окреслив призначення людини софіст Гіппій. У словнику Памви Беринди гр. *αὐτάρκεια* зринає як одне зі значень слова “доволство” поруч зі словами “достаток, моц”, “насыченя, сытость”, “обфитость, богатство, збыток” [Беринда П. Лексикон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 53]. Сковорода перекладав це слово по-українському як *самодовольность*, а по-латинському як *aequitas animi*.

¹⁵¹ Трохи неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до Тимофія 6: 6. Пор.: *Єсть же снисканіє вѣіє бѣгочѣіє съ доволѣствомъ*.

¹⁵² Книга Псалмів 54 (55): 7.

¹⁵³ Від гр. *τύπος* – тут: ‘образ’.

¹⁵⁴ “Живе срібло” – це ртуть. “Живе срібло”, як писав, наприклад, Феофан Прокопович у своїй «Фізиці», зазвичай не відносять ні до шляхетних, ні до звичайних металів. “Воно має дуже цікаву природу: тече, подібно до води, але не зволожує, дуже важке, і нічому, крім золота, не дозволяє занурюватись у себе” [Прокопович Ф. *Натурфілософія, або Фізика* // Прокопович Ф. *Філософські твори*: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 493]. Це окреслення ввійшло й до фольклору. Пор. приказку: “Хлопець, як живе срібло” [Франко, № 26805].

¹⁵⁵ Сковорода має на думці слова: *и всплывѣ жельзо* (Четверта книга царств 6: 6).

¹⁵⁶ Можливо, Сковорода має на думці слова: *Начѣло прѣйморстѣи стрѣхъ гдѣнь* (Книга Псалмів 110 (111): 10).

¹⁵⁷ Парафраза Третьої книги царств 19: 12. Пор.: *и по ѡгнѣ глѣсъ хлѣда тѣнка, и тѣмш гдѣ*.

¹⁵⁸ Слова з дитячої весняної обрядової пісні-гри «Мак». Приміром, на Слобожанщині її виконували так: “Маленькі дівчатка, узявшись за руки, ведуть круг, а посередині його сидить одна. Співають: ‘Соловечку, сватку, сватку, / Чи бував же ти в садку, в садку? / Чи видав, як сіють мак?’. Дівчинка, що сидить, показує руками, як мак сіють. Далі співають знов ‘Соловечку...’, тільки змінюють слова: ‘Чи видав ти, як мак рвуть? Чи видав ти, як мак їдять?’, – а дівчинка усе показує руками” [Сумцов М. Ф. *Слобожане. Історико-етнографічна розвідка / Підготовка тексту й мовна редакція Леоніда Ушкалова; слово до читача, примітки та післямова Володимира Фрадкіна*. – Харків, 2002. – С. 91]. До речі, Сумцов не зміг дати відповіді на питання: “Чому шпачка названо дурнем?” Ця обставина стає зрозумілою, якщо пригадати той варіант пісні, що був записаний Борисом Грінченком: “Горобечку, / Шпачку, шпачку! / А чи був же ти / У садочку? / А чи бачив ти, / Як мак трусять? / Ось так / Трусять мак / І ріпochку / Й пастернак! / А ти, шпачку, дурак, / Не роби собі так: / Не літай у садок, / Не щипай ягідок!” При цьому учасники гри штурхали й скубли дурника-“шпачку”, який сидів усередині хороводу [Мишанич О. Григорій Сковорода і усна народна творчість. – Київ, 1976. – С. 132–133; пор.: *Маркевич Н. А. Обычай, поверья, кухня и напитки малороссіян* // *Українці: народні вірування, повір’я, демонологія*. – Київ, 1991. – С. 111].

¹⁵⁹ Йоасаф Горленко (1705–1754 рр.) – видатний український письменник і церковний діяч. Вихованець Києво-Могилянської академії. Був архимандритом Мгарського монастиря (1737–1745 рр.), намісником Троїце-Сергієвої лаври, білгородським та обоянським єпископом (1748–1754 рр.). Судячи з характеру згадки про те, як хлопчики-хористи співали Горленкові пісню «Мак», можна припустити, услід за Леонідом Махновцем, що Сковорода бачив це на власні очі. На думку Махновця, це могло статися тоді, як Горленко був архимандритом Мгарського монастиря, розташованого неподалік від Чорнух [див.: *Махновець Л. Григорій Сковорода. Біографія*. – Київ, 1972. – С. 245]. Натомість Олекса Мишанич, вважаючи на те, що Сковорода називає Горленка єпископом, дотримувався іншої думки: Сковорода міг бачити й чути цю пісню у виконанні домашніх півчих Горленка десь у 1751–1753 рр., побувавши в Білгороді [див.: *Мишанич О. Григорій Сковорода і усна народна творчість*. – Київ, 1976. – С. 131–132].

УБОГІЙ ЖАЙВОРОНОК

ПРИТЧА

ПОСВЯЩЕНІЕ

ЛЮБЕЗНОМУ ДРУГУ, ТЕОДОРУ ИВАНОВИЧУ ДИСКОМУ¹,
ЖЕЛАЕТ ИСТИННАГО МИРА

Жизнь наша есть вѣдь Путь непрерывный². Мір сей есть великое Море всѣм нам плывущим. Он то есть Окіан³. О! вельми немногими Щасливцами безбѣдно преплаваемый⁴. На Пути сем встрѣчают Каменные Скалы и Скалки. На Островах Сирены⁵. Во глубинах Киты. По Воздуху Вѣтры. Волненія повсюду. От Каменей Претыканіе. От Сирен Прельщеніе. От Китов Поглощеніе. От вѣтров Противленіе. От Волн Погруженіе. Каменные вѣдь Соблазны суть то Неудачи. Сирены суть то Лъстивые Други. Киты суть то Запазушніи Страстей наших Зміи⁶. Вѣтры, разумѣй Напасти. Волненіе, Мода и Суета Житейска... Непремѣнно поглотила бы Рыба младаго Товію, если бы в Пути его не был Наставником Рафаил⁷. – РАФА (Еврейски) значит Медицину. Ил или Эл значит Бога⁸. – Сего Путеводника промыслил ему Отец его. А Сын нашел в нем Божію Медицину, врачующую не Тѣло, но Сердце. По Сердцу же и Тѣло, яко от Сердца зависящее. Іоанн, Отец твой⁹, в седьмом Десяткѣ Вѣка сего (в 62-м Году) в Городѣ Купянкѣ¹⁰ первый раз взглянул на мене, возлюбил мене. Он никогда не видѣл мене. Услышав же Имя, выскочил и, достигши на Улицѣ, молча в Лице смотрѣл на мене и принимал, будто познавая мене, толь милым Взором, яко до Днесь, в зеркалѣ моя Памяти, живо мнѣ он зрится. Воистину прозрѣл Дух его, прежде Рождества твоего, что я тебѣ, Друже, буду полезным. Видишь, коль Далече прозирает Симпатія! Се нынѣ Пророчество Его исполняется! Приими, Друже, от мене маленькое сіе Наставленіе. Дарю тебѣ УБОГАГО моего ЖАЙВОРОНКА. Он тебѣ Заспѣвает и Зимую, не в Клѣткѣ, но в Сердцѣ твоём, и нѣсколько поможет спастися от Ловца и Хитреца, от Лукаваго Міра сего. О Боже! Коликое Число сей Волк¹¹, День и Ночь, незлобных жрет Агнцов! Ах, блюди, Друже, да Опасно ходиши¹². Не спит Ловец. Бодрствуй и ты. Оплошность есть Мати Нещастія. Впрочем, да не соблазнит тебе, Друже, то, что Тетервак назван Фридриком¹³. Если же досадно, вспомни, что мы всѣ таковы. Всю вѣдь Малороссію Велероссіа нарицает Тетерваками. Чего же стыдиться? Тетервак вѣдь есть Птица Глупа, но не злобива. Не тот есть Глуп, кто не знает (еще Все Perezнавшій не родился), но тот, Кто знать не хочет. Возненавидь Глупость, тогда, хотя Глуп, Обаче будещи в Числѣ Блаженных оных Тетерваков: ОБЛИЧАЙ ПРЕМУДРАГО, И ВОЗЛЮБИТ ТЯ¹⁴. Обличай, де, его, яко Глуп есть. Как же он есть Премудр? яко

не любит Глупости. Почему? Потому что приѐмлет и любит Обличеніе от Другов своих. О! да сохрани Юность твою Христос от умащающих Елеем Главу твою, от Домашних сих Тигров¹⁵ и Сирен.

Аминь.

1787-го Лѣта, в Полнолуніе послѣднія Луны Осѣннія¹⁶.

ОСНОВАНІЕ ПРИТЧИ

“Той избавит тя от сѣти ловчія...” Псалом 90, ст[их] 3¹⁷.

“Бдите и молитесь, да не внидите в напасть”. ХРИСТОС¹⁸

“Торе вам, богатолюбцы! яко отстоите от утѣшенія вашего”. ХРИСТОС¹⁹

“Блажени нищїи духом...” ХРИСТОС²⁰

“Обряцете покой душам вашим...” ХРИСТОС²¹

ПРИТЧА, НАРЕЧЕННА: УБОГІЙ ЖАЙВОРОНОК,

С НИМ РАЗГЛАГОЛЬСТВУЕТ ТЕТЕРВАК О СПОКОЙСТВІИ

ТЕТЕРВАК, налетѣвъ на ловчую сѣть, начал во весь опор жрать тучную ядь. Нажрався по уши, похаживал, надуваясь, вельми доволен сам собою, аки буйный юноша, по модѣ одѣтый. Имя ему Фридрик. Родовое же, или фамиліальное, прозваніе, или, как обычно в народѣ говорят, фамилія: Салакон^а.

Во время оно²² пролѣтал Сабаш (имя жайворонку) прозваніем Сколарь²³. “Куда ты черт несет, Сабаш?” – воскликнул, надувшись, Тетервак.

САБАШ. О возлюбленный Фридрик! мир да будет тебѣ! радуйся во Господѣ!

САЛАКОН. Фе! запахла школа.

САБАШ. Сей дух для мене мил.

САЛАКОН. По губам салата, как поют притчу.

САБАШ. Радуюся, яко обоняніе ваше исцѣлилося. Прежде вы жаловалися на насморк.

^а Салакон есть Еллинское слово⁽¹⁾. Значит нищаго видом, но лицемѣрствующаго богатством ХВАСТУНА. Сих лицемѣров преисполнен мір. Всякъ до единого из нас больше на лицѣ кажет, нежели имѣет; даже до сего сатанинское богатство нищету Христову преодолѣло, осквернив сим лицемѣріем и самые Храмы Божїи, и отсюду выгнавъ нищету Христову, и отвсюду. И нѣсть челоуѣка, хвалящагося с Павлом нищетою Христовою⁽²⁾.

САЛАКОН. Протершись, брат, меж людьми, нынѣ всячину разумѣю. Не уйдет от нас ничто.

САБАШ. Тетервачій вѣдь ум остр, а обоняніе и того вострѣе.

САЛАКОН. Потіше, друг ты мой. Вѣдь я нынѣ не без чинишка.

САБАШ. Извините, Ваше Благородіе, Ей! не знал. Посему-то вѣдь и хвост, и хохол ваш нынѣ новомодными пуклями и кудрявыми раздуты завертасами.

САЛАКОН. Конечно. Благородный дух от моды не отстаёт. Прошу, голубчик, у мене откупать. Бог мнѣ дал изобиліе. Видишь, что я брожу по хлѣбѣ? Не милость ли Божія?

САБАШ^а. Хлѣб да соль! Изволите на здравіе кушать. А мнѣ неколи.

САЛАКОН. Как неколи? что ты? взбѣсился?

САБАШ. Я послан за дѣлом от Отца.

САЛАКОН. Плюнь! наѣвшись, справишься.

САБАШ. Не отвлечет мя чрево от Отчія воли. А сверх того, боюся чуждаго добра. Отец мой от младых ногтей спѣбает мнѣ сіе:

ЧЕГО НЕ ПОЛОЖИЛ, НЕ РУШ²⁴.

САЛАКОН. О труслива тварь!

САБАШ. Есть пословица: боязливаго сына Мати не плачет²⁵.

САЛАКОН. Вѣдь оно теперь мое. У нас поют так: ну! что Бог дал, таскай ты все тое в кошель.

САБАШ. И у нас поют, но наша разнит пѣсенка с вами. Вот она!

ВСЕ ЛИШНЕ ОТСЪКАЙ, ТО НЕ БУДЕТ КАШЕЛЬ.

Сверх же всего, влюблен есмь в нищету святую.

САЛАКОН. Ха! ха! ха! хе! в нищету святую... Ну ее! со святынею ея! Ступай же, брат! влечи за собою на веревкѣ и возлюбленную твою невѣсту. Дуракови желает добра, а он к чорту. Гордыя нищеты ненавидит душа моя пуще врат адских.

САБАШ. Прощайте, Ваше Благородіе! Се отлѣтаю! А вам желаю: да будет конец бла²⁶!

САЛАКОН. Вот полетѣл! Не могу довольно надивиться разумам сим школярским. “Блаженны (де) нищіи...”²⁷ Изрядное блаженство, когда нечево кусать! Правда, что и много жрать может быть дурно, однако же спокойнѣе, нежели терпѣть глад. В селѣ Ровенках^б ²⁸ прекрасную слышал я пословицу сію:

НЕ ЪВШИ – ЛЕГЧЕ, ПОЊВШИ – ЛУЧШЕ²⁹.

Но что же то есть лучше, если не то, что спокойнѣе? Не тронь (де) чуждаго... Как не тронуть, когда само в глаза плывет? По пословицѣ: “На

^а Сабаш значит праздный, спокойный; от Сирскаго слова: Саба, или Сава, сирѣчь мир, покой, тишина. Отсюду и у Евреев Суббота – Сабаш. Отсюду и сіе имя – Варсава. То есть сын міра. Бар – Еврейски сын.

^б Ровеньки есть тоже, что Ровенники, сирѣчь по Ровам живушіе воры. ДА НЕ СВЕДЕТ ВО МНѢ РОВЕННИК УСТ СВОИХ. Псалом⁽³⁾.

ловца звѣрь бѣжит”³⁰. Я вѣдь не в дураках. Черепок нашол? Миную. Хлѣб попался? Никак не пропущу. Вот это лучше для спокойствія. Так думаю я. Да и не ошибаюсь. Не вчера я рожден, да и протерся меж людьми, слава Богу. Мода и свѣтъ есть наилучшій учитель и лучшая школа всякія школы. Правда, что было время, когда и нищих, но добродѣтельных почитали. Но нынѣ свѣтъ совсѣм не тот. Нынѣ, когда нищ, тогда и бѣдняк и дурак, хотя бы то был воистину Израильтянин, в немже льсти нѣсть³¹. Потерять же в свѣтѣ доброе о себѣ мнѣніе – дурно. Куда ты тогда годишься? Будь ты каков хочешь внутрѣ. Хотя десятка шибениц достоин. Что в том нужды? тайная Бог вѣсть. Только бы ты имѣл добрую славу в свѣтѣ и был почетным в числѣ знаменитых людей, не бойся! дерзай! не подвижишься во вѣк. Не тот прав, кто в существѣ прав, но тот, кто вѣдь не прав по истѣ, но казаться правым умѣет и один токмо вид правоты имѣет, хитро лицемѣрствуя и шествуя стезею спасительныя оныя притчи: “КОНЦЫ В ВОДУ”³². Вот нынѣшняго свѣта самая модная и спасительная премудрость! Кратко скажу: тот един есть шаслив, кто не прав вѣдь по совѣсти, но прав есть по бумажкѣ, как богомудро глаголют Богоглаголивый наши Юристи⁶. Сколько я видал дураков, всѣ глупы. За богатством (де) слѣдует безпокойство. Ха! ха! ха! А что же есть безпокойство, если не труд? Труд же не всякому ли благу Отец? Премудро вѣдь воспѣвают Русскіе люди премудрую пословицу сію:

ПОКОЙ ВОДУ ПЬЕТ,
А НЕПОКОЙ МЕД³³.

Что же ли даст тебѣ пить виновница всѣх зол, праздность?
Развѣ поднесет тебѣ на здравіе воду, не мутящую ума?

КОМУ МЕНЬШЕ В ЖИЗНИ ТРЕБА?
ТОТ БЛИЖАЕ ВСѣХ ДО НЕБА.

А кто же сіе спѣвает? Архидурак нѣкій древній, нарицаемый Сократ³⁴. А подпѣвает ему весь хор дурацкій. О! о! весьма они разнят в нашем хорѣ. Мы вот как поем!

ЖРИ ВСЕ ТО, ЧТО ПРЕД ОЧИМА.
А СЧАСТІЕ ЗА ПЛЕЧИМА.

³⁰ Коль прельщаются нечестивыи притчею сею беззаконною своею: КОНЦЫ В ВОДУ⁽⁴⁾. Нѣсть бо тайна, яже не открытася⁽⁵⁾.

⁶ Христос же вопреки говорит: Славы от человекъ не хочу⁽⁶⁾. Есть прославляяй мя Отец мой⁽⁷⁾. Отец, Бог совѣсть, свидѣніе – есть то же. “На пути свидѣній твоихъ насладишся”⁽⁸⁾. Ах! убойтеся, нечестивыи, свидѣнійъ Божиихъ! “Не убойтеся отъ убивающихъ тѣло”⁽⁹⁾. Скажите с Давидомъ: “Прокленутъ ти, и ты благословиши”⁽¹⁰⁾. Бумажка, о лицемѣри, человѣческая оправдитъ тебѣ у человекъ, но не у Бога. Се тебѣ колесница безъ колес⁽¹¹⁾! таково безъ Бога всякое дѣло.

КТО НЕСМѢЛЫЙ, ТОТ СТРАДАЕТ,
ХОТЬ ДОБЫЛ, ХОТЬ ПРОПАДАЕТ.
ТАК ПРЕМУДРЫЙ ФРИДРИК СУДИТ.
А УМ ЕГО НЕ ЗАБЛУДИТ.
СЛАВА ТЕБѢ, ПОКАЗАВШЕМУ НАМ СВѢТ!

Между тѣм, как Фридрих мудрствует, прилетѣла седмица Тетерваков и три братанича его. Сіе капральство составило богатый и шумный пир. Он совершался не далече от байрака, в коем дятел выстукивал себѣ носиком пищу³⁵, по древней Малороссійской притчѣ: ВСЯКАЯ ПТИЧКА СВОИМ НОСКОМ ЖИВА³⁶.

Подвижный Сабашик пролѣтал не малое время. Пробавил путь свой чрез три часа. Он послан был к родному дядѣ пригласить его на дружескую бесѣду и на убогій обѣд к Отцу. Возвращаясь в дом, забавлялся пѣсенкою, научен от Отца своего измлада, сею:

НЕ ТО ОРЕЛ, ЧТО ЛѢТАЕТ.
НО ТО, ЧТО ЛЕГКО СЪДАЕТ³⁷.
НЕ ТО СКУДЕН, ЧТО УБОГОЙ.
НО ТО, ЧТО ЖЕЛАЕТ МНОГО.
СЛАСТЬ ЛОВИТ РЫБЫ И ЗВѢРИ,
И ПТИЦ, ВЫШЕДШИХ ИЗ МѢРЫ.
ЛУЧШЕ МНѢ СУХАРЬ С ВОДОЮ,
НЕЖЕЛИ САХАР С БѢДОЮ³⁸.

Летѣл Сабаш мимо байрака. “Помогай Бог, Дубе!” – сіе он сказал на вѣтер. Но нечаянно из за дуба отдался глас таков:

Гдѣ не чаеш и не мыслишь, там тебѣ друг буде...

– Ба! ба! ба! О любезный Немес! – воскликнул от радости Сабаш, узрѣв дятла, именуемаго Немес³⁹. – Радуйся! и паки реку, радуйся⁴⁰!

НЕМЕС. Мир тебѣ⁴¹, друже мой! мир нам всѣм! Благословен Господь Бог Израилев⁴²! сохраняй ты доселѣ от сѣтованія.

САБАШ. Я сѣть разумѣю. А что значит сѣтованіе? не знаю.

НЕМЕС. Наш брат птах, когда впадет в сѣть, тогда сѣтует, сирѣчь печется, мечется и бьется о избавленіи. Вот сѣтованіе!

САБАШ. Избави, Боже, Израиля от сих скорбей его⁴³!

НЕМЕС. А я давеча из того крайняго дуба взираю на жалостное сіе позорище. Взглянь! видишь ли сѣть напаянну? Не прошол час, когда в ней и вкруг ея страшная совершалася. Будто Бендерска осада⁴⁴. Гуляла в ней дюжина Тетерваков. Но в самом шумѣ, и плясаніи, и козлогласованіи, и прожорствѣ, как молнія, пала на их сѣть. Боже мой! коликая молва, лопот, хлопот, стук, шум, страх и мятеж! нечаянно выскочил ловец и всѣм им переломал шеи.

САБАШ. Спасется ли кто от них?

НЕМЕС. Два. А прочіе всѣ погибли. Знаешь ли Фридрика?

САБАШ. Знаю. Он добрая птица.

НЕМЕС. Воистину Тетервак добрый. Он-то пролетѣл мимо мене из пира, теряя по воздуху перья. На силу я мог узнать его. Трепетен, растрепан, распушен, замят... Как мышь, играема котом⁴⁵. А за ним издалеча братанич.

САБАШ. Куда же он полетѣл?

НЕМЕС. Во внутренній байрак, оплакивать грѣхи.

САБАШ. Мир же тебѣ, возлюбленный мой Немес! Пора мнѣ домой.

НЕМЕС. А гдѣ ты был?

САБАШ. Звал Дядю в гости.

НЕМЕС. Я вчера с ним видѣлся и долго бесѣдовал. Лети ж, друже мой, и спасайся, да будет Господь на всѣх путех твоих⁴⁶! сохраняяй вхожденія твоя и исхожденія твоя⁴⁷. Возвѣсти Отцу и Дядѣ мир мой.

Сія вѣсть неизрѣченно Сабаша устрасила. Сего ради он не признался Немесу, что бесѣдовал с Фридриком пред самым его нещастіем. “Ну! – говорил сам себѣ, – научайся, Сабаш, чуждою бѣдою. Для того то бьют песика пред львом (как притча есть), чтоб лев был кроток⁴⁸. О Боже! В очах моих бьешь и ранишь других, достойнѣйших от мене, да устрасуся и трепещу беззаконныя жизни и сластей міра сего! О сласть! О удица, и сѣтъ ты діавольска! Коль ты сладка! яко всѣ тобою плѣненны! Коль же погибельна! яко мало спасаемых. Первое всѣ видят, второе – избранныи”⁴⁹.

Таковым образом жестоко себѣ наказывала и сама себѣ налагала раны сія благочестивая Врода и, взирая на чужую бѣдность, больше пользовалася, нежели собственными своими язвами біемыи от Бога, жестокосердѣи беззаконники, и живѣе научалася из черныя сея, мірскія бѣды содержащія (черная бо книга, бѣды содержащая, есть то сам мір) книги, нежели нечестивая природа, тысячу книг перечестьшая разноязычных. О таковых вѣдь написано: “Вѣсть Господь неповинныя избавляти от напасти...”⁵⁰ “Праведник от лова убѣгнет, вмѣсто же его предается нечестивый”⁵¹.

В сих благочестивых мыслях прилетѣл Сабаш домой, а за ним вскорѣ с двома своими сынами пристѣл Дядя. Созваны были и сосѣды на сей убогій, но цѣломудренный пир и безпечный. В сей маленькой сторонкѣ водворялася простота и царствовала дружба, творящая малое великим, дешевое дорогим, а простое пріятным. Сія земляца была часточка тоя земельки, гдѣ странствовавшая между человѣки Истина и убѣгающая во злѣ лежащаго міра сего⁵², послѣдніе дни пребыванія своего на землѣ провождала и остатній роздох имѣла, дондеже возлетѣла из долних в горнія страны.

Сабаш, отдав Отцу и дядѣ радость и мир от Немеса, тут же при гостях возвѣстил все приключившееся. – Гостей был сонм не мал, со чады своими, отроками и юношами, и женами. Алауда^а, так нарицался Отец Сабашов,

^а Алауда – Римски значит жайворонок (Alauda). Хвалю, Римски laudo (Лаудо), лаудон⁽¹²⁾ – хвалящій.

был не учен наукам мірским, но сердце его была столица здраваго разума. Всякое дѣло и слово мог совершенно раскусить, обрѣсти в нем корку и зерно, яд и ядь сладкую, и обратить во спасеніе. И о таковых то писано:

КАКО СЕЙ ВѢСТЬ КНИГИ, НЕ УЧИВСЯ⁵³?

Алауда, во слух многих мужей, юнош и отроков, научал сына так: Сыне мой едиnorodный! Приклони ухо Твое. Услыши глас Отца Твоего⁵⁴ и спасешися от сѣти, якоже серна от ловцов⁵⁵. Сыне! аще премудр будеши, чуждая бѣда научит тебе, дерзкій же и безсердый сын уцѣломудряется собственным искушеніем. И сіе есть бѣдственное. Сыне! да болит тебѣ ближняго бѣда! Любляй же свою бѣду и не боляй о чуждой, сей есть достоин ея. Не забуди притчи, кую часто слышал еси от мене, сея:

ПЕСИКА БЬЮТ, А ЛЕВИК БОИТСЯ⁵⁶.

Кая польза читать многія книги и быть беззаконником? Едину читай книгу, и довлѣет. Воззри на мір сей. Взглянь на род человѣческій. Он вѣдь есть книга, книга же черная, содержащая бѣды всякаго рода, аки волны, востающія непрестанно на морѣ. Читай ее всегда и поучайся, купно же будто из высокія гавани на бѣснующійся Окіан зриай и забавляйся. Не всѣ ли читают сію книгу? Всѣ. Всѣ читают, но несмысленно. Пяту его блудут⁵⁷, как написано. На ноги взирают. Не на самый мір, сирѣчь не на главу и не на сердце его смотрят. Сего ради никогда его узнать не могут. Из подошвы человѣка, из хвоста птицы, так и міра сего, из ног его не узнаешь его, развѣ из главы его, разумѣй, из сердца его. Кую тайну затворяет в себѣ гаданіе сіе? Сыне! всѣ силы моя напругу, чтоб развязать тебѣ узел сей. Ты же вонми крѣпко⁵⁸. Тетервак видит сѣть и в сѣти ядь, или снѣдь. Он видит что ли? Он видит хвост, ноги и пяту сего дѣла; главы же и сердца сея твари, будто самыя птицы, не видит. Гдѣ же сего дѣла глава? И есть она что то такое? Ловцово сердце в тѣлѣ его, утаенном за купиною. Итак, тетервак, видя едину пяту в дѣлѣ сем, но не видя в нем главы его, видя не видит, очит по тѣлу, а слѣп по сердцу. Тѣло тѣлом, а сердце зрится сердцем. Се видѣ оная Евангельская слѣпота, мати всякія злости⁵⁹! Сим образом всѣ безумные читают книгу міра сего. И не пользуются, но увязают в сѣти его. Источник рѣкам и морям есть главою. Бездна же сердечная есть глава и источник всѣм дѣлам и всему міру. Ничтоже бо есть мір, точію связь, или состав дѣл, или тварей. И ничтоже есть Бог, развѣ мірское сердце, источник и глава міра. Ты же, сыне мой, читая книгу видимаго и злаго сего міра, возводи сердечное твое око во всяком дѣлѣ на самую главу дѣла, на самое сердце его, на самый источник его, тогда, узнав начало и сѣмя его, будеши прав судія всякому дѣлу, видя главу дѣла и самую исту, истина же избавит тя от всякія напасти⁶⁰. Аще бо два рода тварей и дѣл суть, тогда и два сердца. Аще же два сердца, тогда и два духи: благій и злый, истинный и лестчій. По сих двоих источниках суди всякое дѣло. Аще сѣмя и корень благ, тогда и вѣтви и плоды. Нынѣ, сыне мой, буди судія, и суди учинок Тетерваков. Аще право осудиши⁶¹, тогда по сему образу правый судія будеши всему міру. Суди же тако. Напал Тетервак на снѣдь. Видиши ли сіе? Как не видѣть? Сіе и свинія

видит. Но сіе есть едина точію тѣнь, пята и хвост. Тѣнь себе ни оправдает, ни осуждает. Она зависит от своея главы и исты. Воззри на источник ея! На сердце, источившее и родившее ее. От избытка бо сердца, сирѣчь от бездны его, глаголют уста, ходят ноги, смотрят очи, творят руки. Зри! Аще сердце Тетерваково благо, откуда родилось сіе его дѣло, тогда и дѣло благо и благословенно. Но не видишь ли, яко зміина глава есть у сего дѣла? Сіе дѣло родилось от сердца неблагодарнаго, своею долею недовольнаго, алчущаго и похищающаго чуждое... Сіа то есть истинная Авраамская Богословія: прозрѣть во всяком дѣлѣ гнѣздящагося духа: благ ли он? или зол? Не судить по лицу⁶², якоже лицемѣры. Часто под злобным лицом и под худою маскою Божественное сіяніе и блаженное таится сердце⁶³, в лицѣ же свѣтлом, Ангельском – Сатана. Сего ради, видя неволю и плѣнь Тетервакову, жертвующую себе в пользу чуждую, не лѣнися работати для собственныя твоея пользы и промыслиати нужное, да будеши свободен. Аще же не будеши для себе самаго рабом, принужден будеши работати для других и, убѣгая легких трудов, попадешь в тяжкія и сторичныя. Видиши ли чью-либо сіяющую одежду или славный чин, или красный дом, но внутрь исполненный неусыпаемаго червя? Воспомни сам себѣ слова Христовы: “ГОРЕ ВАМ, ЛИЦЕМѢРЫ⁶⁴! ГОРЕ ВАМ, СМѢЮЩИМСЯ НЫНѢ”⁶⁵, разумѣй, снаружи. Видиши ли нищаго, или престарѣлаго, или больнаго, но Божественныя надежды полнаго? Воспой себѣ пѣсенку сію Соломоновскую: “БЛАГА ЯРОСТЬ ПАЧЕ СМѢХА, ЯКО В ЗЛОБНОМ ЛИЦѢ УБЛАЖАЕТСЯ СЕРДЦЕ”⁶⁶. Видиши ли разслабленнаго паралишем? Бѣгай печальнаго, ревностнаго и яростнаго сердца. Убѣжиши, аще не будеши завистлив. Сотреши главу завистному зміеву⁶⁷, аще будеши за малое благодарен и уповающій на Бога живаго. Видиши ли ни драгую, ни сластную, но здравую пищу, воспой: “БЛАГА ЯРОСТЬ ПАЧЕ СМѢХА”⁶⁸. Видиши ли книжку, не имущую опрятных слов, но духа Святаго исполненну, воспой: “БЛАГА ЯРОСТЬ ПАЧЕ СМѢХА”⁶⁹. Слышиши совѣтъ, словесным медом умащенный, но со утаенным внутри ядом? Воспой: “БЛАГА ЯРОСТЬ ПАЧЕ СМѢХА”⁷⁰. ЕЛЕЙ ГРѢШНАГО, ДА НЕ НАМАСТИТ ГЛАВЫ МОЕЯ”⁷¹. Видиши ли убогій домик, но невинный и спокойный, и безпечный? Воспой: “БЛАГА ЯРОСТЬ ПАЧЕ СМѢХА...”⁷² Сим образом читай, сыне, мірскую книгу и имѣти будеши купно утѣшеніе и спасеніе. Блажен, разумѣваяй вину всякаго дѣла! Сердце человѣческое измѣняет лице его на добро или на зло. О милыи мои гости! Наскучил я вам моим многорѣчіем. Простите мнѣ! Се стол уже готов, прошу садиться безразборно. Прошу паки простить мнѣ, что и трапеза моя нища и созвал вас на убогій пир мой в день безпраздничный.

Гости всѣ воспѣли притчу оную: “что у друга вода есть слаже вражескаго меда”⁷³.

– Как же в день безпраздничный? – сказал Алаудин брат Адоній^а. Ах! добромудроу человѣкови всякій день праздник⁷⁴, беззаконнику же – ни

^а Адоній Еллин[ски] значит пѣвца. Ода – пѣсня⁽¹³⁾.

Великдень...⁷⁵ Аще всему міру главою и источником есть сердце, не корень ли и празднику? Празднику матеръ есть не время, но чистое сердце. Оно господин есть и субботѣ. О чистое сердце! Ты воистину не боишся ни молній, ни грома⁷⁶. Ты еси Божіе, а Бог есть тебѣ твой. Ты ему, а он тебѣ есть друг. Оно Тебѣ, Боже мой, жертвою, Ты же ему. Вы двое есте, и есте едино. О сердце чисто! Ты новый вѣкъ, вѣчная весна, благовидное небо, обѣтованная земля, рай умный, веселіе, тишина, покой Божій, суббота и великій день Пасхи. Ты нас посѣтило с высоких обителей свѣтлаго востока, изшед от солнца, яко жених от чертога своего⁷⁷. Слава тебѣ, показавшему нам свѣтъ твой! Сей день Господень, возрадуемся и возвеселимся⁷⁸, братіе!

– О возлюбленный брате мой! – воскликнул Алауда. – Медом каплют уста твоя. Воистину ничтоже благо, токмо сердце чисто. Зерно, прорастившее небеса и землю. Зерцало! вмѣщающее в себѣ и живописующее всю тварь вѣчными красками. Твердь! утвердившая мудростію своею чудная небеса. Рука! содержащая горстію круг земный и прах нашея плоти. Что бо есть дивнѣе памяти, вѣчно весь міръ образующія? Сѣмена всѣх тварей в нѣдрах своих хранящія вѣчно? Зрящія единым оком прошедшая и будущая дѣла, аки настоящая. Скажите мнѣ, гости мои: что ли есть память? Молчите? Я ж вам скажу. Не я же, но благодать Божія во мнѣ⁷⁹. Память есть недремлющее сердечное око, призирающее всю тварь⁸⁰. Незаходимое солнце, просвѣщающее вселенную. О память! утренняя, яко нетлѣнная крила! Тобою сердце возлѣтает во высоту, во глубину, в широту, безконечно, быстрѣе молній сторицно. “Возму крилѣ мои рано...”⁸¹, с Давидом. Что ли есть память? Есть беззабвеніе. Забвеніе Еллинами глаголется – лиѳа⁸². Беззабвеніе же – алиѳа⁸³. Алиѳа же есть истина. Кая истина? Се сія истина Господня⁸⁴? Аз есмь путь, истина и живот⁸⁵. Христос Господь Бог наш, Емуже слава во вѣки. Аминь⁸⁶!

По сем Алауда благодарственною молитвою благословил трапезу, и всѣ возсѣли. При трапезѣ не была критика, осуждающая чуждую жизнь и приницающая в тайныя закаулки людских беззаконій. Бесѣда была о дружбѣ, о чистотѣ и спокойствіи сердечном, о истинном блаженствѣ, о твердой надеждѣ, улаждающей всѣ житейскія горести. В срединѣ трапезы объяснял Адоній сіе слово: БЛАЖЕНИ НИЩІИ ДУХОМ, яко тѣх есть ЦАРСТВІЕ НЕБЕСНОЕ⁸⁷. Не на лица, – говорил он, – ядуши со сладостію бобы, зрит Бог. Человѣкъ зрит на лице, а Бог зрит на сердце...⁸⁸ Не тот нищ есть, кто не имѣет, но тот, кто по уши в богатствѣ ходит, но не прилагает к нему сердца, сирѣчь на оное не надѣется; готов всегда, аще Господеви угодно, лишитися с равнодушіем. И сіе то значит: НИЩІИ ДУХОМ⁸⁹. Сердце чистое и дух вѣры⁹⁰ есть тожде. Кая польза тебѣ в полных твоих закромах, аще душа твоя алчет и жаждет? наполни бездну, насыти прежде душу твою. Аще же она алчет, нѣси блаженный оный Евангельскій нищій, хотя и богат еси у человѣкъ, но не у Бога, хотя и нищій еси у человѣкъ, но не у Бога⁹¹. Без Бога же и нищета и богатство есть окаянное. Нѣсть же бѣдственнѣе, как нищета средь богатства, и нѣсть блаженнѣе, как средь нищеты богатство. Аще міръ весь приобрѣл еси

и еще алчеш⁹², о! средѣ богатства страждеш⁹³ нищету во пламенѣ твоих похотѣній. Аще ничтоже имаш⁹⁴и в мірѣ сем, кромѣ самонужных твоих, и благодарен еси Господев⁹⁵и твоему, уповаю на него, не на сокровища твоя, воспѣвая с Аввакумом:

ПРАВЕДНИК ОТ ВѢРЫ ЖИВ БУДЕТ⁹³,

О, воистину, нищета твоя есть богатѣйшая Царей. Нищета, обрѣтшая нужное, презрѣвшая лишнее, есть истинное богатство и блаженная она среда⁹⁴, аки мост между блатом и блатом, между скудостію и лишностію. Что бо есть система міра сего, аще не храм Божій и дом его? В нем нищета живет и священствует. Приносит милость мира, жертву хваленія⁹⁵. Довольствуется, аки чадо, подаваемым себѣ от Отца Небеснаго, завися от промысла его и вселенскія экономіи. И сіе-то значит: яко тѣхъ есть ЦАРСТВО НЕБЕСНОЕ⁹⁶. Сіе есть – они знают промысл Божій и на оный надѣются. Сего ради нищета нарицается убожеством. Или, яко аки чадо, живет в домѣ у Бога, или того ради, яко все свое имѣет, не во своих руках, но у Бога. Не тако нечестивый, не тако, но яко прах от вихра⁹⁷, тако зависят от самих себе. Обожают сокровища своя. Уповают на собранія своя. Дондеже постыдятся о идолѣх своих⁹⁸. Сего ради нарицаются богатыи, яко сами себѣ суть лживыи боги.

– Возлюбленный друже и брате мой, – сказал тогда Алауда, – вкусно ты вкушал у нас бобы. Но не без вкуса разжевал ты нам и слово Христово. Насыщая тѣло, еще лучше мы насытили сердце. Аще же оно гладно, суетна есть самая сладкая пища. Прошу же еще покушать рѣпы, послѣ капусты и послѣ бобов. Увѣнчает же трапезу нашу ячменная с маслом кутія.

В концѣ трапезы начал пиროначальник прищучивать, а гости смѣются. Адоній, пособляя брату, забавно повѣствовал, коим образом древле Божія дѣва, Истина, первый раз пришла к ним во Украину⁹⁹. Так называется страна их. Первый, де, встрѣтил ее, близ дому своего, старик Маной¹⁰⁰ и жена его Каска¹⁰¹. Маной узрѣв, спросил [с] суровым лицом: “кое имя твое, о жено?”¹⁰² “Имя мое есть Астрая^а”, – отвѣчала дѣва¹⁰³. “Кто ты еси¹⁰⁴? откуда? И почто здѣ пришла еси?” “Возненавидѣв злобу мірскую, пришла к вам водворитися, услышав, что во странѣ вашей царствует благочестіе и дружба”. Дѣва же была во убогом одѣянніи, препоясанна, волосы в пучкѣ, а в руках жезл. “А! а! Не имаш⁹⁴и здѣ пребывальнаго града, – воскликнул со гнѣвом старец. – Сія страна нѣсть прибѣжище блудностям. Вид твой и одѣяніе обличает тебе быти блудницу”. Дѣва сему смѣялася, а старик возгорѣлся. Увидѣв же, что Каска вынесла на стрѣчу чистый хлѣб на деревяном блюдѣ, во знаменіе страннопріимства, совсѣм возбѣислся. “Что ты дѣлаеш, безумная в женах? Не вѣдая, коего духа есть странница сія? спѣшиш страннопріятствовать. Воззри на вид и на одѣяніе ея. И проснися”. Каска возсмѣялася и молчала. Дѣва же сказала: “Так не похвали человек⁹⁸а в красотѣ его, и не буди тебѣ мерзок человек⁹⁸ видѣніем

^а Астрада – Слово Еллинское. Значит “звѣздная”. Сіе есть “горняя, лучезарная”.

своим”^а 105. Послѣ сих Божіих слов старик нѣсколько усомнился. Нечаянно же узрѣвъ на главѣ ея вѣнец лучезарный и Божества свѣтом возсіявшіе очи, вельми удивился. Паче же ужаснулся тогда, когда дивный дух, превосходящій ѳиміамы, крины^б и розы, изшедшій из уст дѣвичих, коснулся обонянія его и усладил неизрѣченно. Тогда Маной отскочил воспять, поклонился до землѣ и, лежащи ниц, сказал: “Госпоже! Аще обрѣтох благодать пред тобою, не мини мене, раба твоего...”¹⁰⁶ Старица, оставив лежащаго старца, повела дѣву в горницу. Омыла ей по обычаю ноги и маслом главу помазала. Тогда вся горница Божественнаго исполнилася благоуханія. Маной, вскочив в горницу, лобызал ей руки. Хотѣл лобызать и ноги, но дѣва не допустила. “Едину имѣю гуску, – закричал старик, – и тую для тебе на обѣд зарѣжу”. Дѣва, смотря в окно, усмѣхалася, видя, что старина, господарь и господарка, новою формою ловят гуску. Они бѣгали, шаталися, падали и сварилися. Дѣвѣ смѣшным показалось, что старик преткнулся о старуху и покатился. “Что ты? ты выстарѣл ум, что ли?” “А у тебе его и не бывало”, – сказал вставая старик. Гостыя, выскочив из горницы, сказала, что я прочь иду, если не оставите гуски с покоем. На сем договорѣ вошли всѣ в горницу. Вмѣсто обѣтованныя гуски в саду, в простой бесѣдкѣ, приняли и учествовали Небесную гостью и Божественную странницу яичницею и ячменною с маслом кутією¹⁰⁷. От того времени, даже доселѣ, ячменная кутія нашей сторонѣ есть во обычаѣ¹⁰⁸.

В сем мѣстѣ встали из за стола всѣ гости. Алауда же благодарил Богу так: Очи всѣх на Тя уповают, и Ты даеши им пищу во благо время¹⁰⁹. БОГАТАЯ ДЕСНИЦА ТВОЯ в сытость и НАС УБОГИХ ТВОИХ ИСПОЛНЯЕТ ТВОЕГО БЛАГОВОЛЕНІЯ, ХРИСТЕ БОЖЕ. БУДИ БЛАГОСЛОВЕН СО ОТЦЕМ ТВОИМ И СВЯТЫМ ДУХОМ во вѣки! Гости всѣ возшумѣли: АМИНЬ! Адоній продолжал повѣсть, что Астрая во странѣ их жила уединенно. Маноя и Каску паче прочих любила, посѣщала и шутила, дондеже преселилася в небесныя обители. Алауда пить и пѣть побуждал. Он наполнил стаканище крѣпкаго меда. “Да царствует Астрая! да процвѣтает дружба! да увядает вражда!” Сіе возгласив, изпразднил стакан. Прочіи послѣдовали. Они пили крѣпкій мед, хмѣльное пиво и питіе, или сикеру^в, называемую в Малороссіи головичник¹¹⁰. Дѣти же – воду и квас. Из гостей большая часть была сродна к пѣнію. Адоній раздѣлил пѣвцов на два крила, или хоры. На хор вопросный и на хор

^а Сіе слово есть Сираховское. Оно тот же имѣет вкус со Христовым оным: НЕ НА ЛИЦА ЗРЯЩЕ СУДИТЕ⁽¹⁴⁾. И с оным Самуила Пророка, пришедшаго помазать на Царство всѣх братій своих безобразнѣйшаго и меньшаго Давида⁽¹⁵⁾. Человѣкъ зрит на лице, а Бог зрит на сердце⁽¹⁶⁾.

^б Крин слово Еллинское. Римски Лилія, Крина. Крины сельныи, то есть дикіи, полевыеи.

^в Сікера есть слово Еллинское. Значит всякое питіе упоевающее, пьяное или хмѣльное, кромѣ единого грозднаго вина⁽¹⁷⁾. Хлѣбное же (называемое) вино в том же всеродном имени заключается. Сего ради пишется: ВИНА И СІКЕРЫ НЕ ИМАТЬ ПИТИ⁽¹⁸⁾. Еллин[ски] Σίκερα.

отвѣтный, придав к обоим по нѣскольку свирѣльщиков. Они первѣе раздѣльно, потом спѣвали, лик совокупивши. Пѣснь была такова:

ПѢСНЬ РОЖДЕСТВУ ХРИСТОВУ,
О
НИЩЕТѢ ЕГО¹¹¹

Из онаго Соломонова зерна:

БЛАГА ЯРОСТЬ ПАЧЕ СМѢХА, ЯКО В ЗЛОБѢ ЛИЦА УБЛАЖИТСЯ СЕРДЦЕ
[Екклесиаст]¹¹².

Из Христова: ГОРЕ ВАМ, СМѢЮЩИМСЯ НЫНѢ¹¹³, то есть снаружи.

Из Іереміина: В ТАЙНѢ ВОСПЛАЧЕТСЯ ДУША ВАША¹¹⁴.

В[ОПРОС].	Пастыри мили! Гдѣ вы днесь были? Гдѣ вы бывали? Что вы видали?
ОТ[ВѢТ].	Грядем днесь из Виѡлеема. Из Града уничтоженна. Но днесь блаженна.
В[ОПРОС].	Кое ж оттуду несете Чудо? И нам прорцыте. Благовѣстите.
ОТ[ВѢТ].	Видѣли мы вновь рожденно, Отроча Свято, Блаженно. Владыку всѣм нам.
В[ОПРОС].	Кіа Палаты имѣет Тое, Ах! Всеблаженно Чадо Царское?
ОТ[ВѢТ].	Вертеп выбит под Скалою. И то Простою Рукою. Се Чертог Его!
В[ОПРОС].	Мягка Постель ли? В красном ли Ложи, Сей почивает Чудный Сын Божій?
ОТ[ВѢТ].	В Яслях Мати кладет Траву. Ту ж Перину и под Главу. Се Царска Кровать!
В[ОПРОС].	Кіа там Слуги от Домочадцов, Имѣет тое Милое Чадцо?
ОТ[ВѢТ].	Овцы и Мулы с Ослами. Волы и кони с Козлами. Се Домочадцы!

- В[ОПРОС]. Воинов кій Род? Коего Чина?
Чем окружают Царскаго Сына?
- ОТ[ВѢТ]. Грабли, Вила, Серпы, Косы.
Хлѣборобы, Сѣнокосцы.
Се Дориносцы¹¹⁵!
- В[ОПРОС]. Кую же той Дом вкушает Пищу?
Развѣ имѣет Трапезу нищу?
- ОТ[ВѢТ]. Пища в Зеллѣ, в Млекѣ, в Зернѣ.
Се Стол Ранній и Вечерній!
В том чудном Домѣ.
- В[ОПРОС]. Музыка там ли Модна и Лестна,
Увеселяет Царя Небесна?
- ОТ[ВѢТ]. Пастырскій Сонм на Свирѣлках,
Хвалит Его на Сопѣлках,
Препростым Хором.
- В[ОПРОС]. Кія же Ризы? Мню, Златотканны,
У сего Сына Маріи Панны.
- ОТ[ВѢТ]. Баволна^а, и Лен, и Волна.
Сим Нищета предовольна,
В Наготѣ своей.

ЛИКИ ПОЮТ СОВОКУПНО:

О нището! Блаженна, Святая!
Дверь нам отверзи, твоего Рая.
Кій Бѣс Сердце украл наше?
Кій нас Мрак ослѣпил?
Даже чуждатись Тебе?
О Нището! О даре Небесный!
Любит тебе всяк Муж Свят и Честный.
Кто с тобою раздружился,
Тот в ночи токмо родился.
Нѣсть Сугубый Муж.
Мір сей являет Вид Благолѣпный.
Но в нем таится Червь неусыпный.
Се Пещера Убога!
Таит Блаженнаго Бога
В Блаженном Сердцѣ.
Ах! Блага Ярость есть паче Смѣха.
Яко в Лицѣ злом тайна утѣха.

^а Баволна значит "от древа рожденная волна". Это есть слово нѣмецкое. Баум-волле⁽¹⁹⁾.
Баум – дерево; Волле – волна.

Се бо Нищета святая!
Извнѣ яра, внутр Златая,
Во Мирной Душѣ.
Горе ти, Міре! Смѣх внѣ явлєш.
Внутр же Душею тайно рыдаєш.
Украсилєся ты Углами.
Но обилиєся ты Слезами,
Внутрѣ День и Ношѣ.
Зависть, Печаль, Страх, несыта Жажда,
Ревность, Мятеж, Скорбѣ, Тяжба и Вражда,
День и Ношѣ тя Опаляют.
Как Сіонскій Град плѣняють,
Душевный твой Дом.
Возвеселимєся! а не смутимєся!
Днесь непрестанне, всѣ Христіане.
Там, Гдѣ Бог наш нам родисєя,
И Пеленами повисєя.
Хвала День и Ношѣ.

КОНЕЦ

Сковорода написав цей твір, очевидно, десь у другій половині 1787 р., перебуваючи в Гусинці. Принаймні лист-присвяту до нього датовано листопадом цього року. Ані автограф, ані списки до нашого часу не дійшли. Притча «Убогій Жайворонок» була вперше надрукована окремою книжечкою в Москві 1837 р. [див.: Сковорода Г. Убогій Жайворонок. Притча / Предисловие и примечания М. Макарова и И. Решетникова. – Москва: Изд. Московского попечительного комитета «Человеколюбивого общества», 1837. – II, IV, 32 с.]. Удруте притча побачила світ у санкт-петербурзькому виданні творів Сковороди 1861 р. Подаємо за першодруком, уточнюючи деякі місця за виданням 1861 р.

¹ Федір Іванович Диський – приятель Сковороди, куп'янський поміщик, нащадок сотенних старшин Ізюмського полку. Його дід Григорій та батько Іван були сотниками в Куп'янську [див.: Гомон П. Григорій Сковорода і Нижнє Приоскілля. – Харків, 2006. – С. 106–108]. Як свідчив Григорій Данилевський, переїздом Федір Диський мешкав у Москві, “до пам'яті Сковороди ставився з якоюсь благоговійною пошаною, а твори Сковороди були його найулюбленішим читанням”. Трагічно загинув у 1833 р. [Данилевский Г. П. Григорий Савич Сковорода (с 1722 по 1794 г.) // Данилевский Г. П. Украинская старина. Материалы для истории украинской литературы и народного образования. – Харьков, 1866. – С. 57 (прим.)].

² Пор. зі словами Дмитра Туптала, якими той зображував плинність людського життя: “Жизнь наша на земли есть движение. Движется растуш с младенчества в юношество, с юношества в мужество, с мужества в старость, движется ходя, сѣдя, ѣздя, дѣлая. Движется и непостоянством фортуны, или щастія: днесь богат, утро нищ, днесь славен, утро безчестен, днесь здрав, утро болен, днесь любимый, утро ненавидимый. Движется и

премѣненієм нрава: бывает бо временем добр, временем зол, временем смирен, временем горд, временем трезвен, временем пиянствуяй, временем к Богу тепл, временем далече отстояй от Бога, временем угождай Богу, временем прогнѣвающ Бога. Убо да вкратцѣ реку: все житіе наше движеніе естъ на земли” [Туптало Д. Слово на поминавѣніе Іоанна Семеновича Грибоѣдова // Сочиненія святаго Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 3. – С. 539–540].

³ Див. прим. 91 до циклу «Сад божественныхъ пѣсней».

⁴ Форму *преплаваемый* подано за виданням 1861 р. У виданні 1837 р. – *преплавляемый*.

⁵ Див. прим. (3) до циклу «Сад божественныхъ пѣсней».

⁶ Пор. вираз: “Запазушная змея...” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 137].

⁷ Див.: Книга Товита 3: 16–17.

⁸ Ім’я *Рафаїл* означає “Бог вилікував” [див.: Трійняк І. Словник українських імен. – Київ, 2005. – С. 310].

⁹ Ідеться про куп’янського сотника Івана Григоровича Диського, власника хутора Диськівка, що був поруч із сучасною Ковалівкою.

¹⁰ Куп’янка (Купенка, Купецьке, Купенське, з 1799 р. – Куп’янськ) – сотенне містечко Ізюмського полку, засноване близько 1675 р., потім – повітовий центр Слобідсько-Української губернії. З 1780 р. віддане з окрутою до Воронізького намісництва. Сковорода не раз бував у Куп’янці, а вперше потрапив сюди, очевидно, ще 1762 р., після того, як залишив посаду викладача поетики Харківського колегіуму.

¹¹ Очевидно, цей образ має за джерело церковні піснеспіви. Пор.: “От уст мысленнаго волка избави мя” [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 15].

¹² Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 15. Пор.: **Блидіте ѿбо, кѣкш ѡпѣснш хѡдїте**.

¹³ Та обставина, що нерозумного тетервачка названо в притчі *Фрідріком*, справді могла збити з пантелику Федора Диського, адже його власне ім’я – *Федір* – сутоласне імені тетервачка. Сковорода прохає свого любого приятеля не вбачати в цій збіжності жодних пейоративів або принаймні, як скаже він трохи далі, пам’ятати одну обставину: коли зважити на те, що “велероси” називають усіх українців *тетерваками*, тобто дурнями, то ім’я *Фрідрік* пасує кожному з нас. Що ж із того? – продовжує філософ. “Велероси”, як “сторонні люди”, бачать тільки поверхню речей (те, що здається їм глупотою), але не годні добачити схованого під цією “маскою” ества, адже ім’я *Фрідрік* (*Friedrich*), яке походить від германського *Frithuric*, означає не що інше, як “князь миру” [Трійняк І. Словник українських імен. – Київ, 2005. – С. 396; про цей сюжет докладніше див.: Ушкалов Л. Сковорода та інші: причинки до історії української літератури. – Київ, 2007. – С. 303–304].

¹⁴ Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 9: 8. Пор.: **ѡбличѣй премѣдра, ѡ возлюбитѣ тѣ**.

¹⁵ Див. прим. (32) до діалогу «Брань архистратига Михаила со Сатаню».

¹⁶ Тобто 13 листопада 1787 р. [див.: Махновець Л. Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 245].

¹⁷ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 90 (91): 3. Пор.: **Ѥкш тѡй ѡзбѣвитѣ тѣ ѡ сѣтї лѡбчи**.

¹⁸ Євангелія від св. Матвія 26: 41.

¹⁹ Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 6: 24. Пор.: **гѡре вамѣ во гѡдѣтѣмъ: Ѥкш ѡстонте ѡутѣшенїѣ вѣшегѡ**.

²⁰ Євангелія від св. Матвія 5: 3; Євангелія від св. Луки 6: 20.

²¹ Євангелія від св. Матвія 11: 29.

²² Фраза **во в́рѣмѣ** дно дуже часто зринає в Біблії, уперше – у П'ятій книзі Мойсеевій: Повторення Закону 1: 9. Крім того, нею розпочинаються євангельські читання в «Молитвослові».

²³ Можливо, Сковорода натякає на італ. *scolare* – 'учень'.

⁽¹⁾ Гр. *σαλᾱκων*.

⁽²⁾ Сковорода має на думці слова: **Вѣстѣ во влѣтъ гдѣ на́шего і́йса х́р҃тѣ, ѿкѡ вѣсѣ рѣдн ѡбнища вогѣтъ сый, да вѣ ницѣто́у є́гѡ ѡбогати́тсѣ** (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 8: 9).

²⁴ Діоген Лаерцій (I, 57) приписував цей вислів Солонові [див.: *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 80]. Крім того, є ціла низка підхожих українських прислів'їв та приказок. Пор.: "Не бери, где не положив" [Климентій Зіновійв. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 266]; "Бере, де не положив" [Франко, № 1615]; "Не руш чужого"; "Чуже переступи, та не займи"; "Не бери, де не поклав"; "Не ходи, куди не просили; не бери, чого не поклав" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 332–333].

²⁵ Пор.: "Боязливого сина мати не плаче" [Номис, № 9294].

²⁶ Пор. із молитовним текстом: "...нас же сухих зде благослови, конец благій и мирный даруя нам..." [Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 23 (третя пагін.), або з приказкою: "Конец дѣло хвалит" [Климентій Зіновійв. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 230].

²⁷ Євангелія від св. Матвія 5: 3; Євангелія від св. Луки 6: 20.

⁽³⁾ Неточна цитата з Книги Псалмів 68 (69): 16. Пор.: **нижє свѣдѣтъ ѡ мнѣ ровѣнникъ ѡустъ своихъ**.

⁽⁴⁾ Див. прим. 32.

⁽⁵⁾ Парафраза або Євангелії від св. Матвія 10: 26 (пор.: **ничтѡже во єсть покровѣно, єже не ѡкрѣтсѣ, ѡ тайно, єже не ѡвѣдѣно вѣдѣтъ**), або Євангелії від св. Луки 8: 17 (пор.: **Нѣсть во тайно, єже не явлено вѣдѣтъ: ниже ѡутѣено, єже не познѣтсѣ ѡ вѣ явленіє прїидѣтъ**).

⁽⁶⁾ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 5: 41. Пор.: **Слѡвы ѡ чловѣкѣ не прїѣмлю**.

⁽⁷⁾ Очевидно, це парафраза Євангелії від св. Івана 5: 43. Пор.: **Дзѣ прїидѡхъ во йма ѡца моего**.

⁽⁸⁾ Книга Псалмів 118 (119): 14.

⁽⁹⁾ Євангелія від св. Матвія 10: 28.

⁽¹⁰⁾ Книга Псалмів 108 (109): 28.

⁽¹¹⁾ Очевидно, це старозаповітний образ. Пор.: "А египтяни гналися [за ізраїлевими синами], і ввійшли за ними всі фараонові коні й колесниці його, та його комонники до середини моря. І сталося за ранньої сторожі, і поглянув Господь на єгипетський табір у стовпі огня й хмари, та й привів у замішання єгипетський табір. І поскидав колеса з колесниць його, і вчинив, що йому тяжко було ходити. І египтяни сказали: 'Утікаймо від ізраїльтян, бо Господь воює за них з Єгиптом!'" (Друга книга Мойсеева: Вихід 14: 23–25).

²⁸ Ровеньки – місто на Луганщині, засноване 1705 р. Тамтешні краєзнавці пояснюють походження його назви так: у старовину в цих околицях було чимало розбишак, яких залежно від того, де вони промишляли, називали "могильниками" та "ровенниками". Назва Ровеньки походить від слова "ровенники". Сковорода заходив до Ровеньків у 1781 р.

²⁹ Номис, № 12120.

³⁰ Пор.: “На ловца и звѣр бѣжит” [Климентій Зіновійв. Вірші. Приповіді посполиті. – Київ, 1971. – С. 237]; “На ловца и зверь бежит” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 425, 476, 575]; “Наскочив звір на ловця”; “На стрілцї звїр бїжит” [Франко, № 13028, 25134].

³¹ Парафраза Євангелїї від св. Івана 1: 47. Пор.: сѣ, воистиннѣ ѿитѣхъ, въ нѣмѣже льстѣи нѣсть.

³² Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 208. Пор.: “Зробивши добре діло, та й кінці у воду”; “І кінці в воду” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 162, 370].

³³ Пор.: “Покой пьет воду, а беспокой мед” [Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – Москва, 1956. – Т. II. – С. 313]; “Думка п’є воду, а відвага мед” [Номис, № 4255].

³⁴ Ксенофонт Афінський (Меморабілії, I, 4, 10) подає такі Сократові слова: “на мою думку, не мати жодних потреб – це риса божества, а мати щонайменші потреби – це значить бути дуже близьким до божества; але ж божество досконале, а бути близьким до божества – значить бути дуже близьким до досконалості” [Ксенофонт Афінський. Сократические сочинения: Воспоминания о Сократе. Защита Сократа на суде. Пир. Домострой / Перевод, статьи и комментарии С. И. Соболевского. – Москва; Ленинград, 1935. – С. 21]. Тим часом Діоген Лаерцій у своїй книзі (II, 27) переказує цю думку Сократа так: “чим менше чоловікові треба, тим ближче він до богів” [Діоген Лаєртський. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 111–112]. Цю Сократову фразу любив повторювати кніж Діоген [див.: Діоген Лаєртський. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 286], перегадом її схвально цитував Цензорін [див.: Цензорин. Книга о дне рождения. К Квинту Церелию // Вестник древней истории. – 1986. – № 2. – С. 230] та інші. Сократ названий тут “архидураком”, бо казав про самого себе, що він нічого не знає. Пор. із реплікою одного з персонажів, змалюваних Миколою Новиковим на сторінках часопису «Трутенъ»: “Сократ, славный в древности философ, говаривал о себе, что он дурак...” [Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. – Москва, 1952. – Т. II. – С. 144].

³⁵ Це – емблематичний образ «Дятел носом продолбляющий древо» (підпис: “Се надежная за мои труды награда. Удостоверен, что труд мой не будет тщетным. Наес merces tuta laboris”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 76–77].

³⁶ Пор.: “Жадная пташка своим носком сыта” [Климентій Зіновійв. Вірші. Приповіді посполиті. – Київ, 1971. – С. 224]; “Всяка птичка своїм носиком живе” [Номис, № 7195]; “Кожна пташка своїм носом годується” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 243]; “Всяка птичка своим носком клюет”; “Всякая птица свои носом сыта” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 607, 724].

³⁷ Сковорода полюбляв цю фразу. Недаром вона зринає також у циклі «Басни Харьковскія» та в діалозі «Двое».

³⁸ Див. прим. 42 до циклу «Басни Харьковскія».

³⁹ Очевидно, це ім’я утворене від гр. *νέμεσις* – ‘почуття справедливості, совість’.

⁴⁰ Парафраза Послання св. ап. Павла до филип’ян 4: 4. Пор.: Рáдѣйтєсá всєгдá ѿ гáбѣ: ѿ пáки рєкѣ: рáдѣйтєсá.

⁴¹ Фраза *мїръ тєбѣ* не раз зустрічається в Біблії, уперше – у Книзі Суддів 6: 23.

⁴² Перша книга царств 25: 32; Третя книга царств 1: 48 та деінде.

⁴³ Книга Псалмів 108 (109): 28.

⁴⁴ Ідеться про облогу військами Російської імперії молдовського міста Бендери (вересень 1770 р.) у ході російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Ця подія міцно закарбувалася в народній пам'яті. Про неї навіть складали пісні. Принаймні Іван Котляревський, розповідаючи про спів Енеевих гребців, каже, що серед їхніх пісень була й пісня про те, “як під Бендер'ю воювали” [Котляревський І. Енеїда // Котляревський І. Повне зібрання творів. – Київ, 1969. – С. 79]. Є й народна приказка: “Се ще чума бендерська!” [Номис, № 3569].

⁴⁵ Пор.: “Граєця, як кіт з мишою” [Номис, № 2348].

⁴⁶ Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 3: 26. Пор.: гдѣ бо вѣдѣтъ на всѣхъ пѣтѣхъ твоихъ.

⁴⁷ Парафраза Книги Псалмів 120 (121): 8. Пор.: гдѣ сохранитъ вхожденіе твоє и исхожденіе твоє.

⁴⁸ Пор.: “Песика б'ють, а левик боїться”; “Бійся, левку, коли пса б'ють” [Номис, № 3902, 3903; Франко, № 1542].

⁴⁹ Як запримітив свого часу Володимир Крекотень, притча «Убогий Жайворонок» своїм сюжетом нагадує байку Антонія Радивилівського про Болотяну Курочку та Яструба: Болотяна Курочка, побачивши забитого й виставленого на показ задля науки іншим Яструба, котрий щойно перед тим потішався над нею, мовляв, ти тільки “малих робачків” на землі збираєш, а на інших птахів не полюєш, скрушно каже: “О, мій милий братику Яструбе! Ліпше б тобі було на землі робачків збирати, аніж ширяти в небі. Живий би тепер був” [Крекотень В. Оповідання Антонія Радивилівського. З історії української новелістики XVII ст. – Київ, 1983. – С. 178].

⁵⁰ Парафраза Другого соборного послання св. ап. Петра 2: 9. Пор.: вѣсть гдѣ благоугодивъ ѿ напасти избавляти.

⁵¹ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 11: 8. Пор.: Прѣный ѿ лова ѹвѣгнетъ, въ негѹже мѣсто предаѣтся нечестивый.

⁵² Парафраза Першого соборного послання св. ап. Івана 5: 19. Пор.: міръ всѣ во злѣ лежитьъ.

⁵³ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 7: 15. Пор.: какъ сѣй книги вѣсть не ѹчївса;

⁵⁴ Очевидно, це парафраза Другої книги Мойсеевої: Вихід 15: 26. Пор.: ѹслышиши гласъ гдѣ вѣа твоєгѹ.

⁵⁵ Парафраза Книги Притч Соломонових 6: 5. Пор.: да спасѣшисѧ ѧки сѣрна ѿ тенѣтъ.

⁵⁶ Номис, № 3902.

⁵⁷ Парафраза Книги Псалмів 55 (55): 7. Пор.: тїи пѣтъ мой сохранилътъ.

⁽¹²⁾ Так подано у виданнях 1837-го й 1861 рр. Можливо, це звичайна помилка, оскільки “хвалящій” по-латинському – *laudans*.

⁵⁸ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Воний крѣпцѣ** (П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 12: 23).

⁵⁹ Мабуть, Сковорода має на думці слова: ѿслѣпїи ѹчи ѧхъ и ѿкаменилъ єсть сердца ѧхъ (Євангелія від св. Івана 12: 40).

⁶⁰ Можливо, Сковорода має на думці слова: вѣсть гдѣ благоугодивъ ѿ напасти избавляти (Друге соборне послання св. ап. Петра 2: 9).

⁶¹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: прѣвхъ сѣдильъ єси (Євангелія від св. Луки 7: 43).

⁶² Сковорода має на думці або слова: вѣлы, ѧкв прѣвхъ глѣши и ѹчїши, и не на лицѧ зрїши (Євангелія від св. Луки 20: 21), або: ѧкв не на лицѧ зрїтъ вѣтъ (Дії св. апостолів 10: 34), або: не на лицѧ зрѣще и мѣйїте вѣрѹ (Соборне послання св. ап. Якова 2: 1).

- ⁶³ Цю думку Сковорода міг знайти у своїх улюблених римських класиків, наприклад, у Горація (Сатири, I, 3, 33–34): “У такому незграбному тілі / Рідкісний хист притаївсь” [*Квінт Горацій Флакк. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 134*], чи в Сенеки (Моральні листи до Луцілія, LXVI, 3): “...непоказне, упоследжене тіло може явити нам прекрасну, велику душу” [*Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклад з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 213*].
- ⁶⁴ Фраза **Горє кáмѣ, кни́жницѣ ѿ фарі́сеѣ, лицемѣри** розпочинає кілька віршів Євангелії від св. Матвія (23: 13–15, 23, 25, 27, 29) та вірш Євангелії від св. Луки 11: 44.
- ⁶⁵ Євангелія від св. Луки 6: 25.
- ⁶⁶ Неточна цитата з Книги Екклесіястової 7: 4. Пор.: **Бла́га ѿростѣ па́че смѣ́ха, ѿкв во сло́вѣхъ лицѣ ѹблѣжѣ́тсѣ се́рдце.**
- ⁶⁷ Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 15. Пор.: **то́й твоѣ́ бл҃гостѣ́ вѣ́детъ гла́вѣ.**
- ⁶⁸ Книга Екклесіястова 7: 4.
- ⁶⁹ Книга Екклесіястова 7: 4.
- ⁷⁰ Книга Екклесіястова 7: 4.
- ⁷¹ Неточна цитата з Книги Псалмів 140 (141): 5. Пор.: **ѡ́лѣй же грѣ́шнаго да не нама́ститтъ гла́вы моѡ́ѣ.**
- ⁷² Книга Екклесіястова 7: 4.
- ⁷³ Пор.: “У друга вода солодча вражеського меду” [*Номис, № 9513*]; “У друга вода солодша від вражого меду” [*Франко, № 10883*].
- ⁷⁴ Пор.: “Доброму человеку – что день, то и праздник” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 126].
- ⁷⁵ Пор.: “Не щодень Великдень” [*Франко, № 2009*].
- ⁷⁶ Пор.: “Чисте небо не боїться ні блискавки, ні грому” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 145].
- ⁽¹³⁾ Сковорода має на думці гр. *ἀρδών* – ‘соловей’, – етимологічно пов'язане з дієсловом *ἄρδω* – ‘співати’.
- ⁷⁷ Парафраза Книги Псалмів 17 (18): 6. Пор.: **ѿ то́й ѿкв же́ніхъ ѿсхо́дѣи ѿ че́ртѡга сво́его.**
- ⁷⁸ Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 117 (118): 24. Пор.: **Се́й де́нь, є́гоже сотвори́ гдѣ́, возра́дѣмса ѿ возвесели́мса въ о́нь.**
- ⁷⁹ Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 10. Пор.: **не ѡ́зъ же́, но блѣ́тъ вѣ́ѣа, ѿже со мно́ю.**
- ⁸⁰ Очевидно, це парафраза Книги пророка Захарії 4: 10. Пор.: **о́чєса гдѣ́на сѣ́тъ, призи́раю́ща на всѣ́ зѣ́млю.**
- ⁸¹ Книга Псалмів 138 (139): 9.
- ⁸² Гр. *λήθη*.
- ⁸³ Гр. *ἀλήθεια* – ‘правда’.
- ⁸⁴ Фраза **їстина гдѣ́на** зринає в Книзі Псалмів 116 (117): 2.
- ⁸⁵ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Івана 14: 6. Пор.: **ѡ́зъ є́смь пѣ́тъ ѿ їсти́на ѿ жи́вѡтъ.**
- ⁸⁶ Парафраза Послання св. ап. Павла до римлян 14: 26. Пор.: **є́ди́номѣ прѣѣ́ромѣ вѣ́ѣ, ї́сома хрѣ́томѣ, є́мѣ́же сла́ва во вѣ́ки. а́минь.**
- ⁸⁷ Євангелія від св. Матвія 5: 3.
- ⁸⁸ Неточна цитата з Першої книги царств 16: 7. Пор.: **человѣ́къ зрѣ́тъ на лицѣ́, вѣ́ же зрѣ́тъ на се́рдце.**

⁸⁹ Євангелія від св. Матвія 5: 3.

⁹⁰ Фраза *дхъ вѣры* зринає в Другому посланні св. ап. Павла до коринтян 4: 13.

⁹¹ Сковорода має на думці історію про багатого й Лазаря (Євангелія від св. Луки 16: 19–31).

⁹² Парафраза Євангелії від св. Матвія 16: 26. Пор.: *ѣще міръ вѣсь прихвѣрѣтъ, дѣшъ же свой ѡтцѣтитъ*.

⁹³ Неточна цитата з Книги пророка Аввакума 2: 4. Пор.: *прѣникъ же (мой) ѡ вѣры живъ вѣдетъ*.

⁹⁴ “Середина” означає тут “золоту мірноту” (*aurea mediocritas*). Див. прим. 77 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни». Пор. народну приказку: “Середина все найліпша” [Франко, № 30734].

⁹⁵ Фраза *жертвъ хваленіа* не раз зринає в Біблії, уперше – у Третій книзі Мойсеевій: Левит 7: 12.

⁹⁶ Євангелія від св. Матвія 5: 3.

⁹⁷ Парафраза Книги Премудрості Соломонової 5: 14. Пор.: *Ѣво ѡповѣніе нечестиваго, ѣкѡ прѣхъ ѡ вѣтра подѣиемый*.

⁹⁸ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 1: 29. Пор.: *занеже постыдѣтсѧ ѡ їдѡмѣхъ своїхъ*.

⁹⁹ За часів Сковороди Україною звичай називали Слобожанщину.

¹⁰⁰ Маной (євр. *mānōʿh*) є персонажем 13-ої глави Книги Суддів. Старі українські письменники згадували про нього доволі рідко. Можемо послатися тут хіба що на «Вечерю душевную» Симеона Полоцького [див.: *Полоцкий С. Вечеря душевная*. – Москва, 1681. – Арк. 295]. Згідно зі словником Памви Беринди ім’я *Маное* означає “отпочиненье або дар” [Беринда П. Лексикон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 433].

¹⁰¹ Дружина Маноя фігурує анонімно як в масоретському тексті Біблії, так і в Септуагінті. У раввіністичній літературі її інколи ототожнюють із Гаццеллпоні (євр. *haššelelponi*) з Першої книги параліпоменон 4: 3.

¹⁰² Можливо, це парафраза Книги Притч Соломонових 30: 4. Пор.: *кѡе ѣма єгѡ*;

¹⁰³ Астрая (гр. *Ἀστραία*) – стародавня богиня справедливості, яка правила світом за “золотого віку”, а коли переогодом людьми опанували облуда, віроломство, чвари, насили і жадоба (Овідій. *Метаморфози*, I, 89–150 [див.: *Публій Овідій Назон. Метаморфози / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори*. – Київ, 1985. – С. 17–18]), останньою серед богів полинула на небо. Про це писав Вергілій у «Георгіках» (II, 473–474) (у перекладі Миколи Зерова: “Злітаючи в небо, / Слід найостанніший свій поміж ними покинула Правда” [Зеров М. Твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 203]). Як підкреслював Дмитро Чижевський [див.: *Čiževskij D. Die vertriebene Wahrheit // Čiževskij D. Aus zwei Welten. Beiträge zur Geschichte der slavisch-westlichen literarischen Beziehungen*. – ‘s-Gravenhage, 1956. – S. 119–121], мотив гнанної Правди бере свій початок в «Явищах» («Φαινόμενα») Арата Солійського (бл. 315 – бл. 240 рр. до н. е.): “καὶ τότε μοῖσ᾽ ἄσασα Δίκη κεῖνων ἀνδρῶν / ἔπταθ’ ὑπουρανίην” (“Тоді, зненавидівши рід людський, Правда полинула геть аж на небо”) [Арат Солійский. Явления / Пер. с древнегреч., вступ. ст. и коммент. К. А. Богданова. С приложением оригинального греческого текста. – Санкт-Петербург, 2000. – С. 148–149]. Цей мотив добре знаний у багатьох європейських літературах, зокрема й у слов’янських письменників: Яна Амоса Коменського («Лабиринт світу і рай серця»), Натанела Воднянського («Theatrum mundi minoris»), Матея Конечного («Theatrum divinus»), у казаннях Дмитра Туптала та Стефана Яворського – аж до «Легенди про Великого Інквізитора» Федора Достоевського. Варто додати, що славетне кантівське “зоряне небо наді мною та моральний закон у мені” є не чим іншим, як метаморфозою цього самого мотиву. Можливим джерелом образу Астрай-Правди в

Сковороди, крім Арата (в європейських університетах Аратові «Явища» аж до XVII ст. правили за підручник астрономії, а водночас за взірць урочистої поезії), Овідія та Вергілія, може бути пролог до опери «La clemenza di Tito» («Титове милосердя»), що його написав Якоб фон Штелін. Бувши альтистом придворної капели імператриці Єлизавети, Сковорода виступав у цій опері [про сенс легенди про Астрау в Сковороди див.: Ушкалов Л. Сковорода та Україна // Ушкалов Л. Есеї про українське бароко. – Київ, 2006. – С. 146–147]. Цей самий мотив зринає також у сквородинському «Сні».

¹⁰⁴ Фраза: *кѣтѣ ты єси*; зринає в Другій книзі царств 1: 8 та в Четвертій книзі царств 9: 32.

¹⁰⁵ Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 11: 2. Пор.: *Не похвалѣ челоуѣка во красотѣ єгоу, ѿ не вѣди ти мѣрзокъ челоуѣкъ видѣнїемъ своимъ*.

¹⁰⁴ Це парафраза або Євангелії від св. Івана 7: 24 (пор.: *не сѣдїте на лицѣ*), або Соборного послання св. ап. Якова 2: 1 (пор.: *не на лицѣ зрѣцїє ѿмѣйте вѣрѣ*).

¹⁰⁵ Див.: Перша книга царств 16: 11–13.

¹⁰⁶ Перша книга царств 16: 7. Пор.: *челоуѣкъ зрїтѣ на лицѣ, вѣѣ же зрїтѣ на сѣрдцѣ*.

¹⁰⁶ Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 18: 3. Пор.: *гдїи, яцѣ ѡубо ѡвѣрѣтоухъ вѣрѣтѣ прѣдъ тобою, не минїи раба твоегоу*.

¹⁰⁷ Типологічно близькі сюжети про мандрі Христа і святих («Як Ісус Христос ночував у бідної вдови», «Лакома баба», «Вдовині діти») [див.: Етнографічний збірник. Видає етнографічна комісія Наукового Товариства імені Шевченка. Т. XII. Галицько-руські народні легенди / Зібрав Володимир Гнатюк. – Львів, 1902. – Т. 1. – С. 93–95] були поширені в українському фольклорі [докладніше див. про це: Мишанич О. Григорій Сковорода і усна народна творчість. – Київ, 1976. – С. 50–51].

¹⁰⁸ Існує навіть «Чин благословенія Колива, сієст Кутїи, или вареной пшеници с медом смѣшаной и различными сладкими овощми украшенной» [див.: Могила П. Євхологїон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 223–224 (друга пагін.)].

¹⁰⁹ Неточна цитата з Книги Псалмів 144 (145): 15. Пор.: *Очи всѣхъ на тѣ ѡповѣютъ, ѿ ты даєши ѿмѣ пицѣ во благовѣременїи*.

¹⁰⁷ За словником Памви Беринди, *сікера* – це «хмѣльный напиток, или пьянство» [див.: Беринда П. Лексікон славеноросскїи и имен толкованїе. – Київ, 1627. – Ст. 454].

¹⁰⁸ Євангелія від св. Луки 1: 15.

¹¹⁰ Очевидно, це народна форма слова *оловина*, яке Памва Беринда тлумачив, зокрема, так: «напиток, трунок, питье, напой з ячменю, пиво» [Беринда П. Лексікон славеноросскїи и имен толкованїе. – Київ, 1627. – Ст. 150].

¹¹¹ Як з'ясував Володимир Перетц, ця пісня Сковороди має за взірць добре знану в Україні польську різдвяну віршу: «*Pasterze mili, / Coście widzieli? / Widzieliśmy maleńkiego / Jezusa narodzonego, / Syna Boskiego...*» [Перетц В. Н. Историко-литературные исследования и материалы. – Т. I. Из истории русской песни. – Ч. 1. Начало искусственной поэзии в России. Исследования о влиянии малорусской виршевой и народной поэзии XVI–XVIII в. на великорусскую. К истории «Богогласника». – Санкт-Петербург, 1900. – С. 238]. Такий самий вірш є і в старій чеській поезії [див.: Чижевський Д. Український літературний барок / Підготовка тексту й мовна редакція Леоніда Ушкалова; вступна стаття Олексі Мишанича. – Харків, 2003. – С. 238 (прим.)].

¹¹² Книга Екклесіястова 7: 4.

¹¹³ Євангелія від св. Луки 6: 25.

¹¹⁴ Книга пророка Єремії 13: 17.

¹¹⁵ Дві попередні репліки подано за виданням 1861 р. У виданні 1837 р. їх немає.

¹⁰⁹ Нім. *die Baumwolle*.

Діалог. Імя Емў: Потоп Змійн
Бесѣдуют Душа и Нетлѣнный Дух
1791 годѣ, авг[уста] 16

Любѣзный Дрўже, Михайле!

Дрѣвній Монах Эвиратус¹ всѣ свой Забавныя Писўльки приносил в Дар Дрўгу и Господину своему, Патріарху Софронію², а я приношў тебѣ.

Ты мнѣ в Дрўтѣ Господин, а в Господинѣ друг.

Я сію Книжечку написѣл в Бурлўкѣ³, забавляя Праздность. Она украдена. Но я, напѣв на Спісок, исправил, умножил и кончил.

Потоп Змійн, Ноев, Божій и Бібліа есть то же.

Аще она Море, како и не Потоп? Взгляньте на Назонову⁴ Картину Потопну: Nat Lupus inter Oves...⁵

Не в сем ли Морѣ обуреваѣтся вся Вселенна?

Ей, в сем! Ей, вся! "Погрязоша, яко Олово во Водѣ..."⁶ Един мой Израиль сію Пучину прелѣтая преходит. Един он удовлетворяет Жалостну Ревность Варўхову:

"Кто прейде на ону Страну Моря и Обрѣте Премудрость?"⁷

Что есть Бібліа, аще не Мыр? Что есть Мыр, аще не Ёдол Деир[с]кій⁸? Что есть Златая Глава емў, аще не Сонец? Что есть Сонец, аще не Огненное Море?

Не оно ли заступило нашу нам Гавань тую:

"Се Сей стоит за Стѣною нашею?"⁹ и глаголет: "Лицемѣре! Почто усумнѣлся еси?"¹⁰

Не всѣ ли не преплывшіи мучатся в Огненной Безднѣ? Не всѣ ли блеют о Пеклѣ¹¹? И Кто уразумѣл Пекло? Не смѣшно ли, что всѣ в Пеклѣ, а бояться, чтоб не попасть?

Вот точно СФИНКС! мучающая не рѣшивших Гаданія¹². "Возволнўются и почіти не возмогут"¹³. "Ходите во Пламенѣ Огня вашего"¹⁴.

А мой Ной Радугу видит, и Потоп прекращается. Что есть прекрасна Радуга? Не Радость ли есть Радуга? Не Сонец ли зрит свой Образ во Зерцѣлѣ Вод Облачных? Не Сонец ли зрит на Сонец, на второе свое СОНЦЕ? На Образ образуемый¹⁵? на Радость и на Мир твердый? Не тудѣ ли зрит сей Вожд наш? не тудѣ ли Волхвы ведѣт? Останься ж, Сонец и Луна! Прощай, Огненная Бездна! Прости, Западное Сонец! Мы сотворим Свѣт полўчшій. Созиждем День веселѣйшій. Да бѣдет Свѣт! и се бысть Свѣт¹⁶! Да станет Сонец и Луна¹⁷! Да станет и утвердится! Да свѣтит во Вѣки Вѣков! И се ста Сонец и Луна¹⁸! Новая Луна и Сонце. От Бога Божественное. Воспой же, о Исаіе! Воспой нам Пѣснь Побѣдную¹⁹. Се Израиль прейде Море!

"Не зайдет бо Сонец тебѣ.

И Луна не оскудѣет.

Будет Господь тебѣ Свѣтъ твой.
И совершатся Дни твой.
Дни Рыданія твоего”²⁰.

Воспою ж и я с Тобою, любезный мой Исаіе:
“Дугу мою полагаю во Облацѣ”²¹.

Сіе есть:

Мир утверждаю внутри себѣ.

Сонце всю Тварь презирает.
Взор Дугою утѣшает.
Бѣдно Сѣрдце, о проснися!
Будь себѣ Друг и влюбися!

Весь тогда Потоп ищезнет.
Радуга же вѣчна блеснет.
Враз отрѣшь Твой всѣ Слѣзы.
Внутри всѣ упокоиш Стѣзы.

Само будь себѣ Дугою.
И расстанешься с Тугою.
Се Тварь вся не насыщает!
Бѣдна Бездну удовлет²².

Пустынник Григ[орій] Бар-Савà Сковородà Д[аніил] Мейнгард²³.

Insuperabili Loco stat Animus, qui externa deseruit²⁴. Nunquam major est, quam ubi Aliena deposuit, et fecit sibi Pacem, Nil timendo...²⁵ Séneca, Epist[olae], 79.

Сіе есть Тó же: “Разумлив Праведник себѣ Друг будет”. Притчей, гл[ава] 12-я²⁶.

Глава 1-я

Притча

Слѣпый и Очитый

Два Пришѣлцы вошли в ХРАМ СОЛОМО́НОВ: Один Слѣпый, Другій Очитый. Слѣпый без Пóлзы возводил О́чи и водил Вѣжды свой по Стѣнам Храма. А Очитый, видя Стѣнь, представляющую Человѣка, Звѣри, Птицы, Горы, Рѣки, Лѣсы, Поля, Цвѣты, Солнце, Звѣзды и Драгоценныя Камни, и Приводя во Всем безизмѣнную Мѣру, называемую Живописцами Рисунок, ненасытно забавлялся Веселостю. Паче же Любопытною Зѣнищею прозира́л он Седми-Лампа́дный Свѣщник и Сънь Херувимов. “Я не ви́жу Веселости в сем Хра́мѣ”, – сказа́л Слѣпый... “О бѣдный! – воскрича́л Очитый. – Пойди Домо́й! и вы́рой Зѣни́цы твой, погребѣнныя в Мѣху твоём. Принеси О́ныя

сюда. В то Время обновится тебѣ Храм сей и почувствуешь услаждающее тебе твоѣ Блаженство”.

Глава 2-я Діалог, или Разглагол

Особы в Разглаголѣ: Душа, Нетлѣнный Дух

[ДУША]. Всякая Невкѣсность даёт для менѣ Питательный Сок, если только благоволишь, о нетлѣнный Дух. Скажи мнѣ, Что значит: Два Пришѣлцы?

ДУХ. Всяк рожденный есть в Мырѣ сем Пришелец²⁷, Слѣпый или Просвѣщенный. Не Прекрасный ли Храм Премудраго Бога Мыр сей? Суть же три Мыры. Пѣрвый есть Всеобщій и Мыр Обительный, гдѣ Все рожденное обитает. Сей составлен из безчисленных Мыр Мыров²⁸ и есть великій Мыр. Другіи Два суть Частныи и Мăлыи Мыры. Пѣрвый Микрô-Козм, сирѣчь Мѣрик, Мирôк, или Человѣк²⁹. Вторый Мыр Символичный, сирѣчь Библіа. Во Обительном Кôем-либо Мырѣ Сôлнце есть Оком его, и Око ўбо ест Сôлнцем. А как Сôлнце есть Глава Мыра, тогда не дивно, что Человѣк назван Микрôкосмос, сирѣчь мăленькій Мыр. А Библіа есть Символичный Мыр, затѣм что в ней собранныя Небесных, Земных и Преисподних Тварей Фигуры, дабы они были Монументами, ведущими Мысль нашу в Понятіе вѣчныя Натúры, утаенныя в тлѣнной так, как Рисунок в Красках своих.

ДУША. Что значит вырыть погребенныя в Мѣху Зѣницы?

ДУХ. Начáло Вѣчнаго Чувства зависит оттúду, дабы прежде узнать Самого Себе, прозрѣть тающуюся в Тѣлѣ своем Вѣчность и будто Искру в Пепелѣ своем вырыть. Сія Искра прôтчія Мыры, и сія Мысленная Зѣница³⁰ провидит в них Вѣчность.

ДУША. Развѣ Вѣчность и Бог есть Тó же?

ДУХ. Конечно. Вѣчность есть Твердь, вездѣ всегда во Всем твѣрдо стоящая, и всю Тлѣнь, как Одѣжду, носящая, всякаго Раздѣленія и Осязанія чуждая. Она-то есть Истина и Нетлѣніе. Видишь, что Свѣт Премудрости тогда входит в Душу, когда Человѣк два Естества познавает: тлѣнное и Вѣчное. А о неразумѣющих есть Пословица: “Двоих нащитать не умѣет”.

ДУША. Но скажи мнѣ, кăя Пôлза видѣть вездѣ два Естества, а не однò? И кôе в Сем Утѣшеніе?

ДУХ. Сіе изображѣ тебѣ Подôбіем. Прехитрый Живописец написал на Стѣнѣ Оленя³¹ и Павлина³² весьма живо. Сими Образами Сын его Младенец нескáзанно веселился. И старшій Сын взирал со Удивленіем. Живописец со временем отер Краски, и Живôтины с Виду ищѣзли. О Сем Мăлчик рыдал неутѣшно, а старшій смѣялся... Тепѣрь скажи мнѣ Вину Смѣха и Рыданія.

ДУША. О! не могу сказать, но от тебѣ слышать жаждѣ.

ДУХ. Конѣчно, Мăлчик думает, что погѣбли Живôтины, того рăди плачет.

ДУША. Как же не погибли, если ищѣли?

ДУХ. Ах! не называй Краску Образом. Она есть одна точію Тѣнь во Образѣ, а Сила и Сѣрдце есть Рысунок, сирѣчь невещественная Мысль и тайная Начертанія, до коих то пристаёт, то отстаёт Краска так, как Тѣнь к Яблонѣ своей, и Краска есть как Плоть, а Рысунок, как Кость в Тѣлѣ. Сего ради не разумѣющій Рысунка не приложит Краски. Сіе Стáршій понимает и смѣется. Самыи точныи Образы ещё прѣжде Явленія своего на Стѣнѣ всегда были во Умѣ Живописцу. Они не родились и не погибли. А Краски, то прильну́в ко О́ным, представляют О́ныя во вещественном Видѣ, то, отстáв от них, уно́сят из Ви́ду Вид их, но не уно́сят вѣчнаго Бытія их так, как ищеза́ющая Тѣнь от Яблони не ру́шит Яблоню. И тогда-то бывáет прямáя Пиктúра³³, когда она согласна с вѣчною сущих Образов Мѣрою, а со Свóйством их согласны суть Краски.

ДУША. Вѣрую, что Слово твое не ложное, но для мене нѣсколько тѣмно.

ДУХ. Внемли же вторóму Подóбію! Напиши Цíркул³⁴. Здѣлай из Дѣрева или вы́лѣпи его из Глины. Потóм опя́ть его затри, а прот́чія разори... Тепѣрь скажи мнѣ: погибл ли Цíркул?..

ДУША. Погибл писанный, Деревя́ный и Глиня́ный...

ДУХ. Прав Суд твой³⁵! Погибл ви́дно ви́димый, но невещественный и Сущій Цíркул нетлѣнен пребывает в Сокрóвищах Умá. Сей, как несоздán, так и разорит́ися не мóжет. Вещественныи же Цíркулы не Цíркулы суть, но, прямѣе сказа́ть, ложная Тѣнь есть и Оде́жда Цíркулу Истинному.

ДУША. К Чему́ же твоя Рѣчь течёт?

ДУХ. К Тому́, чтобъ понять во Всемъ Два Естества: Божіе и Вещественное.

ДУША. А сіе Понятіе куда выходит?

ДУХ. Туда́, что не мóжет Ничтóже погибнуть, а только Тѣнь свою теряет.

ДУША. Что же далѣе из Сего слѣдует?

ДУХ. Ничевó! Кромѣ Неустрашимость, Благодúшіе, Уповáние, Курáж, Весѣліе и Благовидное Вѣдро того Сердечнаго Мíра, котóрый у Пáвла всяк ум превосходящим нарицáется³⁶. Разсужда́й о Тѣлѣ твоёмъ Тó же, что о помянутыхъ Образахъ и Цíркулѣ. Щита́й все Мырскóе Естество Краскою. Но вѣчная Мѣра и присносущныя Рúки Божія, якоже Кóсти прильну́вшую к нимъ Плоть, всю Стѣнь поддѣрживаютъ, пребывая во Всемъ Главóю, а сверхъ непостоянныя своя Сѣни Дрэвомъ вѣчныя Жízни. Не на подлыя ви́дно Кóсти и Рúки смóтритъ Бібліа Слово́мъ симъ: “Кость не сокрушится от него”³⁷. “Не бойся, Іáковe”³⁸! Се на Рука́хъ моихъ написáхъ Стѣны твоя!..”³⁹. И догада́лся Дрѣвній Платóн, когда сказа́л: Θεὸς γεομετρεῖ”– “Богъ Землемѣрит”⁴⁰. Не будь, Душа моя, из Числа́ тѣхъ, кой Вещество за Тóчность почитáют. Они не исповѣдуютъ Естества́ Бóжія. Отнима́ютъ Сíлу и Честь, Бытіе и Слáву невещественному и благо́му Духу, а вмѣсто Его́ воздаю́т мёртвымъ и гру́бымъ Стихі́ам. Сіе-то значитъ: Осудитъ и приговоритъ ко Смѣрти Начáльника вѣчныя Жízни и Всеóбщаго всякія Твáри Жизнодáвца. Бóга ви́дно убítъ нелз́я. Но нечестивую Мысль ихъ Прáвда Божія в Дѣло ставитъ. Тогда́ отняли от Бога Жízнь и Сíлу, как только присудили её Тлѣ́нню. И тогда́ же отдали

Тлѣнности Жизнь, как только отняли её от Бога. Вот Суд! воцаривший Раба вмѣсто Господина, испросивший себѣ Разбойника Варавву⁴¹. Сии Отцеубійцы и слѣпые Стѣн Осызатели называются у Платона Подлостью, во мрачном Рвѣ и Адѣ сидящею, одну тёмную Тѣнь видящею и Ничего за сущую Истину не почитающею, развѣ одно Тое, что ощупать и в Кулак схватить могут⁴². Сей есть Источник Безбожія и Сердечному Граду Разоренія. Ползущая сія и ядущая Зѣмлю Подлость, прилѣпився ко Бренію, стала и сама Грязью и возметаемым от Вихра Прахом⁴³. Прилѣпившіи же Сердце свое Господѣви суть единого с ним Духа и хвалятся со Исаіею: “Божій есмь”⁴⁴. “Путь Благочестивых прав”⁴⁵. “Не падѣмся! но падутся всѣ живущіи на Землѣ”⁴⁶. Всѣ три Мыры состоят из двоих, Единого составляющих Естѣств, называемых МАТЕРІА и ФОРМА⁴⁷. Сии Формы у Платона называются Ідеи, сирѣчь Видѣнія, Вѣды, ОБРАЗЫ⁴⁸. Они суть Первородныи Мыры, Нерукотворенныя, Тайныя Верѣвки, переходящую Сѣнь, или Матерію, содержащія. Во великом и в малом Мырѣ Вещественный Вид даёт знать о утаенных под ним ФОРМАХ, или вѣчных ОБРАЗАХ. Такожде и в СИМБОЛИЧНОМ, или БІБЛИЧНОМ, Мырѣ Собраніе Тварей составляет МАТЕРІЮ. Но Божіе Естество, куда Знаменіем своим ведёт Тварь, есть ФОРМА. Убо и в сем Мырѣ есть МАТЕРІА и ФОРМА⁴⁹, сирѣчь Плоть и Дух, Стѣнь и Истина, Смерть и Жизнь. Напримѣр, Сѣлѣнная Фигура есть Матеріа, или Стѣнь. Но понѣже она значит положившаго в Сѣлѣ Селеніе свое⁵⁰, того ради вторая Мысль есть Форма и Дух, будто второе в Сѣлѣ Сѣлѣ. Как из двоих Цвѣтов два Духи, так из двоих Естѣств двѣ Мысли и два Сердца: тлѣнное и нетлѣнное, чистое и нечистое, мѣртвое и живое... О Душа моя! Можно ли нам в Сем похвалиться и воспѣть: “Христово Благоуханіе есмь?..”⁵¹

ДУША. О Душе мой! Блаженна тая Душа!.. По крайней же Мѣрѣ, можем о нас сказать: “В Волю Мѣра твоего течѣм”⁵². Наконец научи мя: Что значит Сѣдмилетпѣдный Свѣтилник?

ДУХ. Значит Седмичу Бытѣйскую, в которой весь Симболический Мыр создан.

ДУША. Что такое слышу? Ты мнѣ наказывал Чуждое и безвѣстное.

ДУХ. Уже сказано, что Сѣлѣнная Фигура есть Матеріа и Стѣнь. Седмь Дней и седмь Сѣлѣц. В каждом же Сѣлѣ есть Зѣлѣца: второе прекрасное Сѣлѣшко. Сии Сѣлѣшки из своих Стѣней блистают вѣчности Свѣтом так, как горящій Елѣй сіяет из Лѣлѣц своих.

ДУША. О Божественное! О Любѣзное! О Сладчайшее Сѣлѣшко!.. Ещё же мнѣ скажи: Что то есть Херувимы?

ДУХ. Седмича и Херувимы, то есть Колесницы и Престо́лы – То же.

ДУША. О ХЕРУВИМАХ. Почему Они Престо́лы?

ДУХ. Сѣлѣц есть Храм и Черто́г Вѣчнаго, а в Горницах тут же Сту́лья, гдѣ Субботствует. Колесница тоже, есть Она Дом ходящій. Видѣ Сѣлѣц есть Огненный Шар и никогда не стоит, а Шар состоит из многих Цѣркулов, будто из Колѣс. Убо Сѣлѣц не то́чию есть Черто́г и вѣчно-бродящая Авраамская Скинія, но и Колесница, служащая нетлѣнному нашему Илію⁵³,

могущая возить вѣчное наше СОНУШКО. Сія Сѣнечныя Субботы, сирѣчь чертоги и Покѣи Вѣчнаго, называются тоже Седмицею Корѣв, или Юниц, и Седмицею Пшеничныхъ Колосов⁵⁴, а у Захаріи Седмицею Очѣй⁵⁵. Слѣпныя и Гадательныя сія Очи сидѣющіе на Херувімахъ отверзаютъ тогда, когда изъ Внутренностей ихъ Вѣчныя Зѣніцы, какъ изъ Сѣнцевъ СОНУШКИ, нетлѣннымъ Воскресеніемъ Свѣтомъ блистать начинаютъ.

ДУША. Протчее: Херувімска сѣнь, что ли она есть?

ДУХ. Сѣнь, Тѣнь, Краска, Абрис, Рѣга, Маска, таящая за собою Форму свою, Идѣю свою, Рисунокъ свой, Вѣчность свою – Все Тѣе есть Херувімъ и Сѣнь купно, то есть Мертвая Внѣшность.

ДУША. На что Іезекіилъ приправилъ имъ всѣмъ Крила, дабы сверхъ Орловъ Быки и Кравы по Поднебесной лѣтали⁵⁶?

ДУХ. На то, дабы возлѣтали ко Единому НАЧАЛУ, сирѣчь къ Сѣнушкѣ. Онъ не приправилъ, но провидѣлъ, что они всѣ Крилатыи.

ДУША. Что значатъ крила?

ДУХ. Вторыя и Вѣчныя Мысли, прелѣтающыя отъ Смерти въ Животъ, отъ Матеріи къ Формѣ. Вотъ тебѣ Пасха! Сирѣчь Преходъ. О Душа моя! Можешь ли отъ мертвыхъ Тварей и отъ Сѣни Херувімскія перебраться къ Господу твоему и ко Осуществляющей тебѣ Формѣ твоей? “Крѣпка, яко Смерть, Любѣвь”⁵⁷. “Крила Ея Крила Огня”⁵⁸.

ДУША. О Отче мой! Трудно вырвать Сѣрдце изъ клѣйкія Стѣхійныя Грязи. Ахъ, трудно! Я видѣла написанъ Образъ Крилатаго Юноши. Онъ пѣлится летѣть въ Горныя, но Нога, прикованна Цѣпью къ Земному Шару, мѣшаает⁵⁹. Сей Образъ – мой Образъ. Не могу, а только желаю. “Кто дастъ мнѣ Крилѣ?...”⁶⁰ Для Облегченія, Отче мой Небесный, Горести моя улаждающаго, продолжай Бесѣду. Открой мнѣ: длячего Давидъ желаетъ Крилъ сихъ? Видѣ Ты сказалъ, что одинъ только Сѣнцы Херувімами.

ДУХ. Сѣнце есть архитѣпос^a, сирѣчь Первоначална и Главна Фигура. А Копіи ея и Вицефигуры суть Безчисленныя, всю Біблію исполнившія. Такая ФИГУРА называлась Антітѣпосъ (Прѣобразъ, Вицеобразъ), сирѣчь вмѣсто Главныя ФИГУРЫ поставленна иная⁶¹. Но всѣ они, какъ къ своему Источнику, стекаются къ Сѣнцу. Такія ВИЦЕФИГУРЫ суть, наприкладъ: Темница и Іосифъ, Корѣбочка и Мойсѣй, Ровъ и Даніилъ, Авраамова Сѣнь и Гѣсти, Ковчегъ и Ной, Колѣда и Іереміа, Море и Израиль, Даліда и Сампсѣн, сирѣчь Сѣнушко⁶², Кѣжа и Іѣв, Плѣть и Христѣс, Пещѣра и Лев, Китъ и Іѣна, Яслы и Младѣнецъ, Гробъ и Воскрѣсшій, Веріги и Петръ, Кѣшница и Пѣвел, Женѣ и Сѣмя, Гѣліѣѣ и Давидъ, Ёва и Адамъ... Все Сіѣ Тѣе же есть, что Сѣнце и Сѣнушко, Змій и Богъ. Краснѣйшая всѣхъ и Мѣти прѣтчимъ есть Фигура Сѣнечная. Она пѣрвая Благословляется и Освящается въ Покѣи Богу: “Благословий Богъ День седмый”⁶³. По сей Причинѣ прѣтчихъ Тварей ВИЦЕФИГУРЫ, въ Силѣ Ея поставляемыя, всѣ Бытіѣ свое пріѣмлютъ во Дняхъ Свѣтлыя Седмицы, яко въ ней вся Тварь раждається, Сама же прѣжде Всѣхъ созидается.

^a Архитѣпосъ – архіѣобразъ.

“ДА БУДЕТ СВѢТ! и Бысть СВѢТ”⁶⁴. СВѢТ, Утро, День всегда около Лучей, а Лучи при Сѣнцѣ. И так не дивно, что Давид, находясь Херувимскою Копіею, желает Крил, имѣя ту же Силу и Мысли со Седмицею: “Помыслих (де) Дни первые, и Лѣта Вѣчная помянух и поучахся”⁶⁵.

Всѣм Тварям даёт Толк и СВѢТ СВѢТлая Седмица. “Седмь сїя Очеса Господня суть, призирающая на всю Зѣмлю”⁶⁶. Когда они Слѣпы, тогда вся Біблія есть Тма и Содѣма. От нея и Давид учится. Там седмь Сѣнцы, а у Давида Очи. Сѣнце почивающаго в Сѣнцѣ⁶⁷ на себѣ возит. И Давид то же. “Терпѣя, де, потерпѣх”⁶⁸. “Поднимая, подъях”⁶⁹. “Вознесу тя, Господи, яко подъял мя еси”⁷⁰. Сѣнце есть заходящая Стѣнь, но Сила и Бытіе его в Сѣнушкѣ своем. И Давидовы Очи есть ищезающий Прах, но Тѣнь их востекает туда, дабы, ищезая, преобразиться во Вѣчную Зѣницу, во второй Разум и в животворящее Слово Божіе: “Ищезѡша Очи мой во Слово твоѡ”⁷¹.

Херувим есть и Захаріа. И сей взирает на Седмицу и То же, что Она, мыслит: “Лѣта Вѣчная помянух...”⁷² “Видѣх! – вопіет Захаріа, – и Се СВѢЩНИК Злат веси!”⁷³ Куда Кто смѣнит, туда и идет. К Лѣтам вѣчным! Туда ему Путь! К СВѢТЛОЙ Седмицѣ летит. Орлими Крилами парит. А гдѣ его Крила? Вот они! “Рече ко мнѣ Ангел, глаголяй во мнѣ”⁷⁴. Во Внутренности Крила его. Сѣрдце Его Пернатое. “Крѣпка, яко Смерть, Любѡвь”⁷⁵. “Крила Ея Крила Огня...”⁷⁶

Херувим есть и Предѣча. “Бѣ СВѢЩНИК горѣя и свѣтѣя”⁷⁷. “Бѣ” значит не То, что был, но То, что здѣлан и создан СВѢТИЛНИКОМ. Звѣзды прелестныя⁷⁸ и Лжеденницы, горят, но не свѣтят. Іоанн же Истинная есть Денница⁷⁹.

ДУША. Пожалуй, Отче Небесный, скажи! Что есть, что значит Лжеденница? Горю и воспламеняюся знать.

ДУХ. Лжеденницы суть То же, что Лже-Херувимы.

ДУША. Да гдѣ же они таковы? Я их вовсе не понимаю. Открой!

ДУХ. Любѣзны Мой Друг! Іуда апостол, той тебѣ да Откроет. Вот тебѣ Лже-Херувимы! вот и Лже-Денницы! “Ангелы, не соблюдшии своего Начала”⁸⁰. “Звѣзды прелестныя”⁸¹. “Тѣлесны, то есть Душевны, или Скѡтскіи, нетлѣннаго Духа не имущіи”⁸². Кратко сказать: заблудившии от СВѢТЛЫХ Седмицы, яже есть Гавань Всѣм. И сѣ-то значит: “Не соблюдшии НАЧАЛА”⁸³. Бог, Начало, Вѣчность, СВѢТ есть Тѡжде. Сей СВѢТ освятил есть Селѣніе свое⁸⁴ в Седмицѣ, Седмица же есть то Главизна Книжная. “Во Главизнѣ Книжней⁸⁵ писанно есть о мнѣ”⁸⁶, – говорит Христос. Начало и Главизна То же. Сюда-то мой Іуда блистает словом сим: “Ангелы, не соблю[дшии] своего Начала”⁸⁷. “Звѣзды прелестныя: имже Мрак Тмы во Вѣки Блудѣтся”⁸⁸. Вот низпадшии с Небесныя Седмицы ЛУЧІФЕРЫ! Денница Римски – ЛУЧІФЕР⁸⁹, то есть СВѢТОНѡСЕЦ, или День за собою ведущій. Денница бо есть Сѣнцу Предѣча и Предвѣстник Дню. Взглянь! Се прекрасная тебѣ Денница! “Во Утріе видѣ Іоанн Іисуса грядуща к себѣ и глагола: Се Агнец Божій!”⁹⁰ Гдѣ же твой ДЕНЬ нам, любѣзная наша Деннице? Дай нам! Видѣ ты не прелестная, во Мрак влюбившаяся Звѣзда. Уже нам Ночь мѣрзка омерзѣла⁹¹.

“Сей есть! По мнѣ грядѣтъ Муж, иже предо мною бысть...”⁹² И так Сын Захаріинъ есть Свѣтилникомъ, или Лампадою, Горящій и Озаряющій Елѣй вмѣщающею, и сотворѣнъ аки Окомъ, внутрь Зѣніцу свою заключающимъ.

У Дрѣвнихъ Свѣчою, Лампадою и Окомъ Вселенныя называлося Сѣнце. “Не бѣ Той Свѣтъ, но да свидѣлствуетъ о Свѣтѣ”⁹³. Вотъ тебѣ истинный, Дщерь моя, Херувім! И сего-то ради во Храмахъ видишь Образъ Его Крилатый.

ДУША. О дражайшій мой Херувіме, Іоанне! Благодарю тя, Отче Небесный, за Егѡ. А Лука и Клеѡпа? не Херувімы ли? Я вчера во Храмѣ слѣшала ихъ Путешествіе и вельми услаждалася⁹⁴. Аще же Херувімы, почему знать, что Херувімы? Я бы очень рада...

ДУХ. Потому, что идутъ Путѣмъ Субботнымъ. Видно ўбо, что симъ Путникамъ на Умѣ Свѣтлая Суббота Седмица. Суббота имъ голоднымъ раздробляетъ Хлѣбъ ихъ. Отверзаетъ помраченныя Очи, правдивѣе же сказать: Субботствующій в Сѣнцѣ и исходящій отъ Чертога своего⁹⁵. “Онѣма же отверзостъся Очи”⁹⁶. Сей Женихъ воскрилилъ ихъ ѡными Крилами: “Крила Ея Крила Огня”⁹⁷. Далъ симъ невкуснымъ Болванамъ Пищу и Вкусъ, но на Пути и на Разумѣ Субботномъ основанный. А мой Пѣшехѡдцы, надѣвъ Крила и сотворивъ изъ ползущихъ и Зѣмлю ядущихъ Змѣевъ Пернатыми Орлами, по Исавіевскому Слову сему: “Терпящія Господа обновлятъ Силу, окрилатѣютъ, яко Орлы”⁹⁸ – всерѣдосто воскликнули: “Не Сѣрдце ли наю горя бѣ в наю: егда глаголаше на́ма на Пути?”⁹⁹ Сирѣчь: Не воспламенилъ ли Онъ насъ летѣть в Горняя, отъ Смѣрти къ Жизни¹⁰⁰, вдунувъ намъ Вкусъ и Свѣтъ Свѣтлыя Седмицы?..

ДУША. Нынѣ я уразумѣла. Сѡнушко, какъ отъ Пресвѣтлѣйшаго своего Чертога, отъ Грѣба возсіявшее, воскрилило ихъ и отвѣрзло имъ Очи ихъ, дабы Сѣнь Херувімская не почивала на Пути Грѣшныхъ¹⁰¹, но, минуя всю Тлѣнь, возвышалася бы ко Единой своей невидимой Формѣ. “И Той невидимъ Бысть іма”¹⁰².

ДУХ. О душа моя! Не одному Клеѡпѣ сѣя Милость. Свѣтлая Седмица есть то Горѣ Божіе, гдѣ благоволилъ жити. Сюда идетъ со Тщаніемъ Маріамъ, цѣлуетъ и дружится со Елісавѣтою¹⁰³. Туда восходятъ всѣ Фаміліи и Колѣна Израільская. “Тамѡ възидѡша...”¹⁰⁴ Сюда бѣгутъ Слѣпые, Хромые, Нѣмые. Тутъ Дружбу и Компанію заводятъ Волки со Агнцами, Рыси со Козленками, львы со Теленками, Аспиды со Отраками¹⁰⁵ и созидаются Очитыми, Крилатыми по своей всякъ Сѣни Херувімами, возлѣтающими къ НАЧАЛУ, Которое Одно только есть, яко да Царя всѣхъ подыимутъ; “да будетъ Богъ всяческая во всѣхъ...”¹⁰⁶ Трудно только симъ Горамъ взыгратись, вскочить выспр, искапать Сладость, воздымиться и породить, какъ Тучнымъ Юницамъ¹⁰⁷, ЕДИНАГО своего Юнца. “Прійдите, възйдемъ на Гору Господню...”¹⁰⁸

ДУША. Я читала нѣкогда, что Еленицы и Горнія Козы не могутъ раждать, развѣ на сихъ Горѣхъ¹⁰⁹.

ДУХ. Сіе, Душа моя, в одномъ Разсуженіи о Богѣ возможное, а въ Натурѣ Тварей нестѣточное. В Символическомъ Мырѣ, Онъ же есть Бібліа, гдѣ о Единомъ Богѣ Слово, такъ водится, но сіе в нашемъ великомъ Мырѣ есть Нѣбыль. В Бѡзѣ и отъ Бѡга Все возможное, не отъ Тварей, ни во Тваряхъ¹¹⁰. Фигурныя сѣя Горы

суть Сѡнцы. Онѣ Прибѣжище такимъ Ёленямъ, каковъ есть Давїдъ и о каковыхъ Слово сіе: “Тогда скѡчитъ Хромый, аки Ёлень”¹¹¹.

На сихъ Горѣхъ откидаётъ Давїдъ вѣтхія свой Рѡги, а растѹтъ ему новыи. “Тамо возвращѹ Рогъ Давїду...”¹¹² Сюда возскакиваетъ испѣленный Петромъ Хромый¹¹³ и возбужденна Слово отъ него изшедшимъ Тавїѡа, сїръчь Горня Коза¹¹⁴. По сихъ Хѡлмахъ скачетъ и прескакиваетъ Младый Ёлень, Братъ и Женїхъ Соломоновскїя Невѣсты¹¹⁵. Сюда жъ течётъ къ Брату и она. “Яви мнѣ Зракъ твой”¹¹⁶. Гдѣ почиваеши?”¹¹⁷ Отвѣтъ: “Въ Полуднѣ”¹¹⁸, въ Сѡнцѣ”¹¹⁹. Все Воїнство Ангелское То же воспѣваетъ, что во Вышнихъ сихъ и Горнихъ Горѣхъ Вѣчныя Мысли и одна Слава Божїя жительствоуетъ. “Слава во Вышнихъ Богу!”¹²⁰ – и тогда всей Обѣтованной Бїблейской Землѣ Миръ! Покой! и вѣчная Дружба! – якоже пишется въ Книгѣ Навїна: “Почїй Земля отъ Брани”¹²¹. Сюда спѣшатъ и Пастыри. “Прейдемъ до Виѡлеѣма!”¹²² “Тамо роди ты Мати твоя”¹²³.

Сюда за Звѣздою путешествуютъ и Волхвы. “Видѣхомъ (вопїютъ со Захарїею: ‘видѣхъ! и се Свѣщникъ...’¹²⁴), видѣхомъ, де, Звѣздѹ Его на востокъ”¹²⁵. Востока безъ Сѡнца нигдѣ нѣтъ. “Ста верхѹ, идѣже бѣ Отроча”¹²⁶.

Не только Ёленямъ, но и Звѣздамъ нѣтъ Раздѡху, кромѣ сея Горы. Вся Тварь въздыхаетъ, въ Жїлище Небесное облектїся желая и вопїя: “Сей Покой мой!”¹²⁷ Магдалина тоже, ища Радости и Утѣшенїя своего, зѣло Рано приходитъ на Гробъ. Нелзя, чтобъ сей Гробъ не былъ тотъ Камень, гдѣ почивалъ Іаковъ и видѣлъ Лѣствицу. Внимай и примѣчай, Дщерь моя! что при Магдалинѣ воспоминается Разсвѣтъ и Глубокое Утро¹²⁸, а при Іаковѣ Сѡнце¹²⁹. Чувствуеши ли, что сей Камень, бѹдто бы Утро, чуть-чуть проникающее изъ Мрака, темновато начертываетъ Каменную Гору Божїю и пресвѣтлый Чертогъ Его, Сѡнце? Весьма ошибаешься, Голубѡчко моя, когда не думаешь, что Гробъ оный не иное Чтѡ-либо есть, какъ только Пещѣра, въ Нѣдрахъ Каменныхъ Горы высѣченна, гдѣ почїла Премѹдрость.

Нынѣ ѹбо научїся и вѣруй, и вѣдай, яко Господня Земля и все Исполненїе Ея¹³⁰ идѣтъ къ Горѣ Божїей, въ Нѣдрахъ своихъ Рай Сладостный и вѣчную Жизнь сокрывающей дотѡль: “Дондеже дхнетъ День и двїгнутся (Херувїмскїя) Сѣни”¹³¹. Оный Свѣтъ и День! “Дѹнувъ речѣ: Приимїте Духъ Святый...”¹³² Тогда Все, чрезъ сію Божїю Гору, какъ по Лѣсницѣ, восходитъ къ Богу. “Нѣсть сіе! Но Домъ Божїй и сія Врата Небесная”¹³³.

ДУША. Енохъ не обрѣтенъ въ живѹщихъ¹³⁴, Иліа взятъ Вїхромъ¹³⁵, восхищенъ за Волоса Ангеломъ Прорѡкъ Аввакумъ¹³⁶ и Апѡстолъ Фїліппъ¹³⁷, Павловъ Человѣкъ, до третяго Нѣба восхищенъ¹³⁸ – Все Сїе казалося мнѣ Жѡсткимъ и Гладнымъ. Нынѣ же въ сей Жестѡкости обрѣла я со Сампсономъ нѣжную и Сладостную Пищу¹³⁹. Усладїла мнѣ Все сіе твоя Херувїмска Рѣчь и Горѣ чудна. Не о сей ли Горѣ Чудотворной, не только Ілію, но и Быки, и Горы скачущїя, и Хѡлмы воскриляющей, и Древеса; не о сей ли Матерѣ нашей Сїѡнской и не Ей ли Пѣсенька сія Ісаїина? “Покѡй дастъ Богъ на Горѣ сей”¹⁴⁰. Испїютъ Вино, испїютъ Радость на Горѣ сей. Помажутся Мѹромъ на Горѣ сей”¹⁴¹.

ДУХ. Угадала ты со Сампсономъ Гаданїе Его¹⁴²! Сїя-то есть Столицѣ Сїѡнъ, яже есть Мати всѣмъ намъ¹⁴³, вопїющая ко всѣмъ намъ: “Тамо дамъ тебѣ СОСЦА

моя..."¹⁴⁴ "Блажен! иже имать Южики своя в Сіонѣ и Плѣмя своё во Іерусалимѣ"¹⁴⁵. Посмотри ж теперѣ, Сестрице моя! Куда идѹт 12 Ученики? Не на Гору ли Галилею¹⁴⁶? Ведѣт их Брат и Друг, Прекрасный Іосиф, изшедшій, как из Свѣтлых Палат, из Темницы. На Горѣ со Братією своєю веселится, возносится, благословляет и утѣшает Надеждою хотящаго их утѣшить СВЯТАГО ДУХА. В сей Залѣ Таинствами и Благоуханіем Безсмертія дышущая ВЕЧЕРА и Ѳомино Увѣреніе¹⁴⁷. В сей Горницѣ здѣлался Вѣтер и Шум из Крил Параклитовых¹⁴⁸. В сем Храмѣ Изліяніе Странных Языков и Надежды Совершеніе¹⁴⁹. "Чада Сіоня, радуйтеся! яко даде вам ПИЩУ в ПРАВДѢ..."¹⁵⁰ А Стѣфан? Не Херувим ли? не в Горы ли взирает? "Се вижу Небеса отвѣрста!"¹⁵¹ А Павел? не с Даніилом ли возводит Очи в Горы? "Возведох Очи мой в Горы и видѣх: и се Муж!..¹⁵² Тѣло его аки ѳарсіс..."¹⁵³ А Павел не то же ли? "Вѣм Человѣка"¹⁵⁴. "Горняя мудрствуйте"¹⁵⁵. "Яко взятся Великолѣпіе Его!"¹⁵⁶ Вот тебѣ малое Число Херувимов! окружающих Господа Славы¹⁵⁷. А не дышет ли во Уши твой, Любѣзная моя, Вѣтр и Шум Орлиных Крил, несущих Апокалипсу Жѣну с Прекрасным Ея Сыном¹⁵⁸? Посребренныя Крыла Ея высоко парят¹⁵⁹! И Она желает в Горѣх Святых укрыться от гонящаго Змія. "И полещѹ и почиѹ"¹⁶⁰. О цѣломудрая Мати! Невѣсто ненеѣстная¹⁶¹! Нѣтъ тебѣ на Землѣ Міра¹⁶²! Поспѣшай, молю тя, с любѣзным Чадом, к Горним Вѣчнаго Субботам. На том Седмихолміи вѣрно сыщешь Покойное Мѣсто, как Ноева Голѹбка или как Ластовка, убѣгающая Зимныя Стѹжи, прелѣтающая от Сѣверных Стран, чрез Чѣрный Понт¹⁶³, ко Полѹдню, воспѣвая Пѣсеньку сію: "Нѣсть здѣ для мене Pokoя"¹⁶⁴. "Кто прейде на оню Страну Моря и обрѣте Премѹдрость?"¹⁶⁵ "Едина есмь аз, дондеже преидѹ"¹⁶⁶.

Свѣтлая Седмица есть День Господень¹⁶⁷, Покойный Полудень¹⁶⁸, Весна Цвѣтоносная, Вѣчное Лѣто, Врѣмя Благо, Всѣм Воскресеніе, Просвѣщеніе и Освященіе. "Очи всѣх на Тя уповают, и Ты даѣши им Пищу во Благоврѣмя"¹⁶⁹. "ПРИЙМИТЕ ДУХ СВЯТ!"¹⁷⁰

Глава 3-я Испытуется Божія Сила в нѣких Мѣстах Бібличных

ДУША. Свѣтлая Седмица и Сѣнь Херувимска из Памяти моя не выходит, о любѣзный Отче! Свѣт, Теплотѹ, Прохладнѹ Тѣнь, Пищу, насыщающую Вѣчности Сотом, Живѹю Забаву, твердое Надежды Утѣшеніе – Все сіе нахожу для себе во Свѣтлых Чертогах и на Прекрасных Горѣх Ея. Люблю Израіля, что сосѣт КАМЕНЬ Горы сея¹⁷¹. А не сіе ли есть поучатися СВЯТИНѢ¹⁷²?.. Но милое для мене и Жалостное Позорище сіе: Женѣ с Прекрасным своим Младенцем, по воздуху парящая, убѣгает от гонящаго Еѣ Змія...¹⁷³ О Богомѣрзкій! На Слѣд Божественныя Невѣсты Вод горких Блевотины своя изблеваѣтъ Скверный...¹⁷⁴ Скажи мнѣ, Отче мой! Каѣ Пѹла Драконѹ в том, чтоб потопить Младенца?

ДУХ. Пѹла таѣ, что, потопив сію Невѣсту с Младенцем, легко тогда может всю покрыть Зѣмлю Потопом, а Бог от Вод очищает¹⁷⁵.

ДУША. Откуда же Ему сия Злоба и Упрямство к Вышнему?

ДУХ. На Что о Сем спрашивать? Плоть по Природѣ враждебна Духу.

ДУША. Неужель сей Сатана отыгѣет Потоп, бывший во Днях Ноевых?

ДУХ. Без Сумнѣнія, бывший при Ное.

ДУША. Почему сия Дѣла облечѣнна в Сѣнце¹⁷⁶?

ДУХ. Можно догадаться, что Она стоит на Мѣстѣ Фигуры Сѣнечныя и есть Копія Ея.

ДУША. Конечно, сей Змій есть тот же, что напечаталъ Евѣ, будто у Смертнаго Древа добрый Плод¹⁷⁷.

ДУХ. Сей есть оный Сѣмъ. Тогда ж то Он задавилъ Сѣмю Женѣ и потопилъ НАСЛѣДНИКА ОБЪТОВАНІЙ Оных: "Тебѣ дам Оную Зѣмлю и Сѣмени твоему"¹⁷⁸. Потомъ легко ужѣ, с Нагрузом своим, введена Земля под Клятву и покрылася Горких его Вод¹⁷⁹, а простѣе с Давидомъ сказать, Потопных его Глаголов и Лстиваго Языка Блевотинами¹⁸⁰. Тогда вездѣ настало Злое Врѣмя¹⁸¹, Чуждая Тма, Гниль и Растлѣніе Плодовъ его Смертных, одному только ему вкусных. Не видна же была ни во Облакахъ прекрасно сіяющая РАДУГА, ни веселаго Воздуха благовидность, ни Пріятность вѣчнаго Лѣта благовременна, о коёмъ бесѣдуетъ безневѣстная Невѣста¹⁸². "Зима прѣйде. Дождь отыйде. Цвѣты явишася на Землѣ. Врѣмя Обрѣзанія Гроздей приспѣ..."¹⁸³

ДУША. Желала бы я знать, Отче нашъ Небесный, и прошу открыть не обинуясь: Что ли значитъ прямо и точно сей Змій? Ежели во Фигуральномъ Библічномъ семъ Мырѣ всякое Дыханіе¹⁸⁴ и вся Тварь собрана для составляющихъ Систему его Фигуръ находится, посему и Он долженъ быть Фигурою, значащею Нѣчтось точное. Да и написано в семъ Священномъ Мырѣ, что с прѣтчими Тварями и Гады Господа хвалятъ. Хвалятъ же Его како можетъ Тварь Безсловесна? Развѣ только можетъ болванѣть Фигурою и Гадательнымъ Молчаніемъ, аки помаваніемъ, давати Знать о Бозѣ. Не иначе бо Нѣмьи Небеса повѣдаютъ Славу Божию¹⁸⁵, точію молча. Обаче, аки Трубою, Премилосердный Его Промысл, в Мырахъ Его закрывшійся, проповѣдуютъ. Научи ўбо мя, Владыко Святый, Что ли значитъ Змій сей? Присемъ и то мнѣ непонятный Вздоръ, чтобъ почитать за Одно оба Потопы: Драконовъ и Божій... Не вмѣщаетъ Сѣрдце...

ДУХ. Ну, Душа моя! Дѣй! Станемъ учить и купно тутъ же учиться. Что Слаже, какъ, по Сірахову Совѣту, поучаться Святынь в Разумѣ своемъ? "Блаженъ, де, Мужъ, иже в Премудрости умрѣтъ и иже в Разумѣ своемъ поучается Святынь..."¹⁸⁶ Не спѣвши только, моя Любезная. Не будь Нагла и не почитай Нестѣточнымъ Тѣе, что для тебе не понятно. Помни, что Фигуральный Мыръ сей есть то изъ Гаданій сплетенна, а запечатлѣнна Тайнами КНИГА. Забавляй в семъ Умномъ Раѣ Мысли твой. Но нигдѣ не суди нагло... Слыхала ль ты когда, что самыи Предрѣвніи Вѣчности Испытатели создали Змія Фигурою Ея? Змій же былъ и хитрый о Богѣ Науки Иконою¹⁸⁷.

ДУША. Слыхала. Он пишется и ползущимъ и в Кѣло свѣтымъ, свой же Хвостъ во Устахъ держащимъ¹⁸⁸. А почему Он такую Фигуру здѣланъ?

ДУХ. Потому, что хитр и вьется в Кóлца так, что не видно, куда Ду́мает, если не примѣтитъ Голову Его. Так и Вѣчность вездѣ есть, и нигдѣ Ея нѣтъ, тѣмъ что невидна, закрыва́я свою Упо́стась. Подобна́ убо Ей и Нау́ка о ней. Притомъ Свѣртки и Кóлца Ея суть Ико́ны Вѣчности и Свѣтков Таинственных Нау́ки Божественны́я. Кромѣ сего, имѣет онъ преострый взор, как видно из Его И́мени. Ёллинское Сло́во сѣ Δέρκω значѣтъ “Зрю”; Δρακῶ значѣтъ “Узрю”; Δρακῶν – “могущій впредъ узрѣть”, сѣрѣчь “Прозорливый”. Нѣтъ труднѣе, какъ прозрѣть Вѣчность Грязью засóреннымъ Оку. Если ты разжевáла и Вкус почу́ствовала в семъ: “СЛО́ВО БѢ К БОГУ, и БОГ БѢ СЛО́ВО”¹⁸⁹, тогдá понимáй, что Бѣ́ліа, все свое ФІГУ́РНОЕ СЛО́ВО во Видѣ́ніе Вѣ́чнаго простира́я, здѣлалася и са́ма Богомъ. “И БОГ БѢ СЛО́ВО”¹⁹⁰ – так, какъ на Золотую Мо́нету Вѣксель и самъ сталъ Зóлотомъ... Тепѣрь уже́ не обину́йся скажѹ, что БѢ́ліа есть и БОГ, и ЗМІЙ.

ДУША. Ахъ О́тче!.. Стáнное и Нечáянное слы́шу.

ДУХ. Главá Его есть Седмѣ́ца. Вот тебѣ́ Седмѣгла́вный Драко́н Дани́лов¹⁹¹!.. Престáнь же дивѣ́ться Помяну́тымъ Потóпамъ и не говори: Не вмѣ́щаетъ Сѣ́рдце...

ДУША. Убо и Сóнце есть Змѣ́й?

ДУХ. Конѣ́чно, Голова́ Змѣ́йна, а Лицѣ́ Божіе.

ДУША. И всѣ́ прóтчія Ві́цефігу́ры суть Змѣ́и?

ДУХ. Без Сумнѣ́нія, онѣ́ суть Тѹ́луб и Хвостъ Его, а Божія́ Но́ги и Подно́жіе. Престо́л же Его́ Нѣ́бо и Сóнце.

ДУША. Куда́ тепѣ́рь мно́го я ви́жу Змѣ́ев!

ДУХ. У Бога́ 1000 Лѣ́тъ, я́ко Деньъ е́дин¹⁹², и 1000 Ві́це-Фігу́р во Единоднѣ́вной Сóнечной, а Она́ Е́дина за 1000 ихъ сто́ит. Я́коже Змѣ́й ча́сто вьѣ́тся, перевива́ясь в разны́я Свѣ́тки на томъ же Мѣ́стѣ, а по Ві́ду ка́жетъ Пере́мѣну, такъ и Бѣ́ліа представля́етъ Разнообра́зныя По́вѣсти и Рече́нія, но Все сѣ́ на то́мъ же Пу́нктѣ́, какъ Кóлесо на своемъ Цѣ́нтрѣ́, обраща́ется¹⁹³.

“Змѣ́й же бѣ́ Мудрѣ́йшій”¹⁹⁴.

Здѣ́ланна же Змѣ́йна Фігу́ра Мудрѣ́е всѣ́хъ Звѣ́риныхъ, я́ко прилі́чнѣе живопи́шущая Кни́гу Вѣ́чности и Си́лу Божію́. “Змѣ́й сей, егóже создалъ еси́ ругáтися Е́му”¹⁹⁵.

ДУША. Какъ же такъ? Бѣ́ліа есть кúпно и Богъ и Змѣ́й?

ДУХ. Какъ же такъ? Она́ видѣ́ Плоть и Духъ, Бúйство и Мúдрость, Мо́ре и Га́вань, Потóпъ и Ковчѣ́г... Не будь несмы́сленна и Кóсна¹⁹⁶! У́мствуй проворнѣ́е. Видѣ́ ты уже́ слы́хала, что всѣ́ Мы́ры состо́ятъ из дво́ихъ Естѣ́ствъ: злáго и добра́го. Почему́ жъ тебѣ́ сей Змѣ́й чрезчу́р стра́шен? Онъ не вс[е]гдá вредѣ́тъ и юро́дствуетъ, но бывáетъ и вку́сный и полѣ́зныи. Если нашептáлъ Ё́вѣ по-Сатани́нску, мо́жетъ и Марі́и возбу́дываетъ по-Арха́нгелску.

ДУША. Почему́ жъ се́му Змѣ́ю во всѣ́хъ Вѣ́кахъ и Нарóдахъ ругáются, плюю́тъ и презира́ютъ?

ДУХ. Не дѣ́ивно. Онъ ихъ Потóпомъ мучѣ́тъ. Онъ на Поругáніе со́здан¹⁹⁷ и тогó досто́инъ.

ДУША. Ахъ! Онъ тогó досто́инъ?

ДУХ. Потому́ что во мно́гих Мѣста́х безсту́дно и вре́дно, без вся́каго Вку́са лжет. Также нелѣпныя Враки и сра́мныя и Небыль шепчет.

ДУША. Гдѣ ж он лжет? Покажи мнѣ хоть одно Мѣсто.

ДУХ. Покажѹ. А чтобъ всю Его Ложь щислить, к Сему́ чу́ть ли дова́жет Полгода́. Вот он тебѣ зара́з, на са́мом Поро́гѣ, лжет! “В Нача́лѣ сотвори Бог Не́бо и Зе́млю”¹⁹⁸.

ДУША. Боже мой! Неужель́ сіе Ложь есть?

ДУХ. Са́мая гла́вная Крѣтская¹⁹⁹ и Сіка́нская²⁰⁰ Ложь. Поколь Яблонь, потоль с нею́ и Тѣнь ея́. Тѣнь значѣтъ Мѣстечко, Яблонею́ от Со́нца заступа́емое. Но Дре́во Вѣчности́ всегда́ зеленѣет. И Тѣнь у́бо ея́ ни Вре́менем, ни Мѣстомъ есть не Ограни́ченна. Мыр сей и всѣ Мы́ры, если они безчи́сленны, е́сть то Тѣнь Божіа́. Она́ ищеза́ет из Ви́ду по Ча́сти, не стоѣтъ постоянно́ и в различныя Фо́рмы преобраща́ется видь, одна́ко же никогда́ не отлуча́ясь от своего́ жива́го Дре́ва; и да́вно уже́ Просвѣщенныи сказа́ли Вѣсть сію́: “Materia aeterna. Вещество́ вѣчно́ есть”²⁰¹. Сіръчь всѣ Мѣста́ и Времена́ напо́лнила. Еди́н то́чию Младѣ́нческій Ра́зум сказа́тъ можетъ, бу́дто Мы́ра, вели́каго сего́ Ё́дола и Го́ліаѳа, когда́-то не быва́ло или не бу́дет. Сею́ Младѣ́нскою́ Лже́ю, во Исхо́дѣ́ деся́таго по́слѣ Христа́ Вѣ́ка, всю Христіа́нску Вселе́нну толь поколебáл, что Мы́рокруше́нія такъ всѣ́ трепета́ли²⁰², как Морехо́дцы в чрезвычайну́ю Бу́рю Кораблекруше́нія^а.

Предста́вь у́бо себѣ́, Ду́шо моя́, тогда́шнее Душ Христіа́нских от сего́ Змія́ Муче́ніе! Оно́ видь не се́дм Дней, как на Мо́рѣ, продолжа́лось, но... и вовѣ́ргнуло Христо́ву Філосо́фію в Кра́йнее Презрѣ́ніе и Поруга́ніе, когда́ наконѣ́ц уже́ откры́лось, что всѣ́ Язы́чники досто́йно и Пра́ведно Христіа́нску Бѣ́сность сію́ осмѣ́вали и ны́нѣ осмѣ́вают. А как в са́мых Дверя́х, и (по Посло́вицѣ) на пе́рвом По́скокѣ²⁰³ лжет, так и в са́мый пе́рвый Де́нь непостоя́нен: “Да бу́дет Свѣ́тъ!”²⁰⁴

Отку́ду же Свѣ́тъ сей, когда́ всѣ́ Небе́сныя Свѣ́тила показа́лись в четве́ртый Де́нь²⁰⁵? И как Де́нь быть мо́жет без Со́нца? Блаже́нная НАТУ́РА постоя́нна. Все Чтó-ли-то Днесь, То́ всегда́ не е́сть Ста́точное. Таки́м Вздо́ром чрезъ всю Седми́цу рыга́ет, бу́дто был Зри́телемъ Вселе́нскаго сего́ Чудотво́рнаго Теа́тра и бу́дто Ну́жда зна́ть: Пре́жде ли Цвѣ́тъ, или роди́лся Грибъ? Наконѣ́ц, всю Божи́ю Фа́брику сію́ са́мым Гру́бым Юро́дствомъ запечатла́л: “Почѣ́й от всѣ́х Дѣ́л свои́х”²⁰⁶.

Бу́дто истомле́н, Ниче́во созда́тъ не могъ уже́ больше. А если бы не сіе́ помѣ́шало́ было, непремѣ́нно у нас ны́нѣ́ показа́лись бы безхво́стые Львы́, Крыла́тыя Черепа́хи и Кобы́лы, Хвоста́тые За́йцы, Единоро́жны Во́лы, Сладкогласны́е Кра́стели, Пухо-Собо́лы Ежа́ки, Четы́ре-О́кіе и Четы́ре-У́шіе Су́дьи, Правдолю́бныя Ябедники́ и Клеветники́, Прему́дрые (сказа́тъ по-Теуто́нску) Шпи́ц-Бу́бы²⁰⁷, по-малороссі́йску – У́мные Дура́ки, и протча́я Чудови́ща и Уро́ды, а за ни́ми бы в Слѣ́д, как Ели́сейское Желѣ́зо,

^а Вот Сло́во! потря́сшее́ тогда́ Вселе́нну: “Связа́ Сатану́ на Ты́сящу Лѣ́тъ”⁽¹⁾. Боя́лася, чтобъ не развяза́лся Губи́тель.

вынырнуло бы²⁰⁸ (сказать по Римску) Mobile perpetuum²⁰⁹ и Філозофскій, Все Блѣто Европейское преобразующій в Злато, Камень...²¹⁰ Нынѣ же Все сіе засѣло в Божіей Бѣзднѣ. Послѣдай, Душа моя! От сего видѣ Лживых Вод Потоп изbleвающаго Источника убѣгал Іаков, как пишется: “Изыйде Іаков от Студѣнца проклятаго и взойшол в Харранѣ”²¹¹ – там, гдѣ возсѣла и судит Вѣчная Дружба и Правда. А как Божію Богу отнял Неутомимость, так сам себѣ чуждое и несродное усвоил, сирѣчь Человѣческій Язык:

“Речѣ Змій Женѣ”²¹².

ДУША. Начала и я чувствовать Вздор в сих Словах: “Почй”²¹³. “Бысть Свѣт”²¹⁴. Сіе значит: Свѣтлое и Сѣнечное Врѣмя. Потом, как безпамятен, повѣствует о Сѣнцѣ, будто Оно не бывало, а создается новое. Если же перваго Дня Вѣдро и Свѣтлость создана без Сѣнца, какъ Нужда создать Сѣнце? Не складно лжет²¹⁵.

ДУХ. О Душа моя! Знай! что Біблію читать и Ложь Его читать есть то же²¹⁶. “Насадил Господь Бог Рай во Едемѣ на Востѣцх”²¹⁷. Вот болтун! Сад насадил в Садѣ. Еврейское Слово Едемъ есть то же, что Сад²¹⁸. Откуда же на сей (так сказать) Садовый Сад глядѣть, чтоб он казался на Востѣках? Но и видно, что у него как Сѣнце, так не Един и Востѣк. “Позна Каин Жену свою”²¹⁹. О, безстыдный буеслов! Забыл, что, по Его ж Сказкѣ, не было в Мырѣ, кромѣ четырехъ Человѣк. Гдѣ ж он взял Жену себѣ кромѣ Матери?

ДУША. Мнѣ и то Вздор кажется: “Бога ходяща в Раю...”²²⁰ Какъ премѣняетъ Мѣсто вездѣ сый?

ДУХ. Но сей Клеветникъ напѣчетъ тебѣ, Голубице моя, что Бог плачет, ярится, спит, раскавѣается... “Помысли Бог... и размысли, яко сотвори Человѣка”²²¹. Потомъ наскѣжетъ, что Люде преобразуются в Соляные Столпы²²², возносятся къ Планѣтам²²³, ѣздятъ Колясками по Морскомъ Днѣ²²⁴ и по Воздуху²²⁵, Сѣнце, будто Карѣта, останавливается и назадъ подаѣтся²²⁶, Желѣзо плаваетъ²²⁷, Рѣки возвращаются²²⁸, от Гласа Трубнаго разваливаются Городскія Стѣны²²⁹, Горы, как Бараны, скачутъ²³⁰, Рѣки плещутъ Руками²³¹, Дубравы и Поля радуются²³², Волки с Овцами дружатъ, Волы со Львами пасутся²³³, играютъ Мѣлчики с Аспідами²³⁴, встаютъ Мертвыя Кости²³⁵, падаютъ из Яблонь Небѣсная Свѣтила²³⁶, а из Облаковъ Крупяна Каша с Перепѣлками²³⁷, из Воды дѣлается Вино²³⁸, а Нѣмыи, напившись, бесѣдуютъ и прекрасно поютъ²³⁹, и прѣтч[ая], и прѣтч[ая]... “Рысь почіетъ с Кѣзлищемъ”²⁴⁰, “и Вол и Медвѣдь вкупу”²⁴¹. Ах! “Не вѣмъ Змія, ползущаго по Каменѣ”²⁴², – вопіетъ Соломонъ. Видишь, что Змій по Лжѣ ползѣтъ, Ложь жерѣтъ, Лжею рыгаетъ. Не знай и ты его, о Душа моя! Какъ Твѣрдость в слѣдующихъ его Рѣчахъ? “Всякаго Тѣка и всякія Крѣви да не ястъ”²⁴³. Потомъ, забывъ Сказанное, говоритъ: “Напита ихъ отъ Тѣка”²⁴⁴. “Пійте отъ нея всѣ. Сія есть Крѣвь моя...”²⁴⁵ Много ли же Вкуса и в такихъ Словахъ? “Да отыйметъ Жрецъ отъ Жертвы Пѣмь Ея”²⁴⁶. “Да возложитъ Жрецъ Пѣмь ея на Олтарь”²⁴⁷. “Всякъ Даръ Жертвы ваша Сѣлію да осолится”²⁴⁸. Какъ ж Пріятность и в сихъ не осоленныхъ Словахъ?

“Мелзі Млеко, и будетъ Масло”²⁴⁹. “Аще ли Нѣздри чѣшеши, изыйдетъ Крѣвь”²⁵⁰. “Дадите Ей отъ Плодовъ Устѣн Ея, и да хвалимъ будетъ во Вратѣхъ Муж

Дурногласною и Безсогласною сотворил и разстроил? Кто научил сію Ёву пѣть Пѣсни не Бѣгу Іаковлю, но бездѣшному Деирскому Ідолу, Мѣру сему? Суд Наглый. Покут в Кѣстелах в День Свят[аго] Духа:

“Согласная возшумѣ Пищальская Пѣснь”²⁷⁵ и протч[ая].

Но лучше было так пѣть: “Разгласная возшумѣ...” Сего ради изгнан из Раѣ Адам, с растроенною своею Шалтырью и с несличными своими Гуслими. Эй, Душо моя! Бѣгай Судѣ Наглаго. Опасно суди Суд Божій. Знаешь ли? Библіа есть Чтѣ ли? Видь она-то есть Древняя Оная ШФГЕ (Сфынкс)²⁷⁶. Лев-Дѣва, или Льво-Дѣва. Купно Лев и Дѣва. Се стрѣтает тебе обходяй Вселенную, ищущій, аки Лев, дабы Кого поглотить²⁷⁷! а Кто то стрѣтает? Давидов ѡный Прокѣзник, Срящ и Бѣс Полуденный²⁷⁸. Вот тебѣ Сфынкс! а ты дрѣмаешь и играешь! Не слышишь ли Соломона: “Любяй Бѣду, достоин еѣ”²⁷⁹. Разумѣши ли, яко нынѣ стрѣтает и ожидает тебе или Преблаженна Побѣда, или совершенная Бѣда? Аще рѣшишь Гаданіе Еѣ, аще достанешь Острогорній ѡный Град, Град Давір, Град Премудрости и Граммоты Еѣ Премудрыя²⁸⁰, Град Ѳный Апокалипсический, Град Драгоценно Каменный, Единый возлюбленный Давиду Град Ѳный:

“Кто воведетъ мя во Град утверждѣн?”²⁸¹

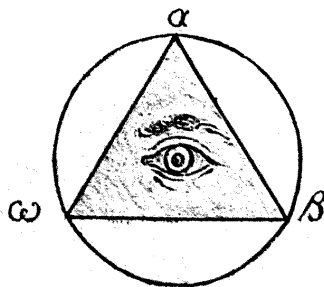
Се! Мир тебѣ и Милость во вся Дни Живота твоего²⁸²! И Дѣва и Женѣ твоя. Се! яко Лозѣ Виноградная²⁸³, в Бокѣх Тѣлеснаго Дѣла твоего родит тебѣ Сыны Сіонскія и Дщери Іерусалимскія, не от Крове, но от Бога раждаемыя, якоже пишется: “Блажен! иже имать Срѣдники своя в Сіонѣ и Плѣмя свое во Іерусалимѣ”²⁸⁴. Сему-то Побѣдителю Вышняго Града Муж Божій Халѣб даѣт в Супружество Краснѣйшую всѣх Плѣтскихъ Мѣра сего Невѣст, Безневѣстную²⁸⁵ Дщерь свою Асхань Ѳную²⁸⁶: “Сію возлюбихъ от Юности моея и зыскахъ Невѣсту привести себѣ”²⁸⁷, яко не увядаетъ Красота еѣ. Аще же по Самѣоновску Льва сего, первосрящаго Стража и Пѣстуна Дѣвы сеѣ, аки Дракона, Златѣ Рунѣ стрѣгущаго²⁸⁸, не раздерешь, – о! тогда-то вмѣсто сладкаго Асханы твоея Сѣта онаго: “Гортань Еѣ Сладость”²⁸⁹ – встрѣнутъ тебе Пѣси Мѣхи, изгоняющіи Сладость Елѣя, и Шѣршни и Горестъ онаѣ. “Горѣ глаголющимъ Горкое Сладкимъ”²⁹⁰. “Напитаю ихъ Пѣлынемъ”²⁹¹. “Пошлю в нихъ Звѣри”²⁹². “Зѣбы ихъ Зѣбы Львовы, убивающіи Душу”²⁹³.

Раздери Льва, Душо моя! да не онъ раздеретъ тя. Раздереши, аще убѣжиши Наглаго Судѣ. Убѣжиши, аще будетъ Господь Богъ твой с тобою²⁹⁴. В злобномъ Благаго Человѣка Лицѣ Сѣрдце крѣится Блаженно. “Словеса²⁹⁵ Мудрыхъ якоже Гвозди вонзенны”²⁹⁶. О! Опасно ходи около ихъ²⁹⁷, Душо моя. Каждое Библейное Слово есть пригвожденно Гвоздемъ Ѳнымъ: “Пригвозди Страхомъ твоимъ Плѣти моеѣ”²⁹⁸. И всякій Гласъ Еѣ есть то Львиный Рыкъ Ѳный: “Яко Левъ, возреветъ Господь”²⁹⁹. Тогда раздереши, когда разберешь, найшовъ же Сотъ Истины, воспоѣшь со Ісаіею:

“В Сокровищахъ Спасеніе наше”³⁰⁰.

Знаю. Тебѣ видь соблазнили Авраамовы Гѣсти. Прошу не унижать и не ругаться имъ. Видно, что Сіе не Дуръ и не Взоръ, когда скажутъ, что Еврейская Библіа сѣмъ же Штілемъ начинается: “В НАЧАЛѢ сотворилъ Бѣги сіе

Небо и сію Зѣмлю”³⁰¹. Ражжуй! Сотворил? Сіе значіт Един. Боги? Сіе значіт не Един. Подобно пишется и о Странниках оных: “Сошѣд убо (Странник речѣ) узрю”³⁰². Потом: “Мы погубляем (говорит тот же Странник) Мѣсто сіе”³⁰³. Я и Мы? Видишь, что здѣсь значіт то же. Аще Кто с Піагóром³⁰⁴ раскусил Фигурный Трѣугол, образующій Истину, Той видит, яко в нем 3, 2 и 1 есть Тóжде.

Трѣица во Единицѣ и Единица в Трѣицѣ быть не мóжет, рáзвѣ Единицы³⁰⁵. Никтóже ЕДИН, тóкмо ЕДИН БОГ. Вся Тварь есть то Плоть, разумѣй, сплѣтенная ПЛѢТКА, склѣенный ПѢСОК, слѣпленный Прах, раздѣляюся во свою Безконѣчность, Раздѣленіем своим и Сѣченіем отвѣтствуя противостоящему Естеству Божію, ЕДИНИЦЕЮ своєю в нераздѣльную Безконѣчность и в безконѣчную Нераздѣльность простѣртому. Убо вся Тварь есть то сѣкóмая Натúра. Нѣсть Ей Причáстія со Всеблáженною О́ною ЕДИНИЦЕЮ: “ЕДИ́НО есть на потрѣбу”³⁰⁶. И пáки со СВЯТО́Ю ТРО́ИЦЕЮ нѣсть Чáсти Твáри. Сія А́гарь есть мнóгая Бѣ́дность и бѣ́дная О́ная Мнóгость: “Мáрѣо! Мáрѣо! печѣшися и мóльвиши о Мнóгости...”³⁰⁷ ЕДИ́НО НАЧÁЛО, а Начáльная ЕДИ́НОСТЬ Всю Тварь предвáряет. Се УГÓл! Создáвшая Плоть, и всѣлшáяся в ней. Се УГÓл! Ищѣзшей Плóти пребывáющая же. Се УГÓл! Вот тебѣ, Гóрлице моя, Египетскій ТРѢУГÓл! Вот для чего влюбился в Егò Мудрѣц Самійскій³⁰⁸! Не вѣдущій себѣ и Бога Сим соблазняются и ругáются. Свѣтлыи же А́нгелы озаряют Смы́слы, веселящеся, яко с нáми Бог³⁰⁹. Трѣугол, Квадрáт, Кóло, Сóнце, Просфóрный Хлѣ́б, с вѣрѣзанным средѣ его и вы́нятым чрез Іерѣя Квадрáтом или Трѣуглóм, преломлѣн, прóсто сказáть, растолкóван Лукѣ и Клеóпѣ³¹⁰, Все сіе ЕДИ́НОСТЬ образует.

ДУША. “Рáдуйся, Ковчѣже! Духом позлáщенный”³¹¹. Нынѣ слышу! нынѣ ви́жу! Ты Мáти и Дом...³¹² Се! ви́жу Духа Божіа, носящася верху Потóпных Вод³¹³. Ви́жу ЕДИ́НО, а Тóе есть ТРО́Е. Ви́жу ТРО́Е, а То ЕДИ́НО... Но кáко ДВО́Е и ЕДИ́НО?... Недоумѣт Ум... Накажи мя, Господи, и накажуся. Обличь мя! и возлюблю́ тя³¹⁴.

ДУХ. О несмы́сленна и Кóсна³¹⁵! от Лѣ́ка Бúйных Дѣ́в Дѣ́во! И сегò ли не постигáеши? Положи во ЕДИ́НО Конѣ́ц и Начáло. Эй! будь мнѣ́ Прозорлѣ́ва, как Нóева Голубѣ́ца, да не причтѣ́шься к нещáсному о́ному Хóру и не погѣ́бнешь Потóпом.

“Оскудѣ́ша дóбрыя Дѣ́вы”³¹⁶.

“Погрязоша, яко Олово во Водах”³¹⁷.

Будь же и ты Судією, но смотри: Прáведен Суд суди³¹⁸. Не на Лицò одно зрирай³¹⁹ и не цѣни по Углам Гóрницы³²⁰, а по позлащѣнной Скорлупѣ Орѣха³²¹. Знáешь видь, что Змій есть, Знай же, что Он же и Бог есть³²². Лжив, но и Истинен. Юрòд, но и Премúдр. Зол, но Он же и благ. “Коль Благ Бог Израилев Прáвым и Мúдым Дѣвам!”³²³ Бúде в нем станешь видѣть одну Злость и Плòть, не престáнет тебе уязвлять и питáть оною, как пишется: “Приложи им Зла, Господи, приложи”³²⁴. Кому? “Слáвным Земли”³²⁵. Кáко мóжет Земля, Плòть, Гной слáвиться в Дóмѣ Божіем? Весьмá не совѣтует Мойсѣю зирáть на Лицѣ свое Бог³²⁶. Сіє значит видѣть в Бібліи Зѣмлю и Тму, а вкушáть Яд. Содóмляне всплошь, Юноши и Стáрцы их, пред Сном в Вѣчерь брòдят óколо Дóму Божія. Но áлчут, áки Пес вс[е]гда³²⁷.

ДУША. Я рáда Óчень, чтоб Он не был язвительным. Тогда бы я не ругáлася Емú и не боялася бы Смѣртнаго Жáла егò.

ДУША. Но Что с ним дѣлать?

ДУХ. Произвѣсть Прáведный Суд Емú. Вот Чтò! и тóчно узнáть Силу Дѣла егò. Тогда мáлое Отрочá поведѣт егò³²⁸.

ДУША. Как же сіє дѣлать?

ДУХ. Вознѣсть и поднáть Егò от Земли в Гóру. Тогда явится Спасительная Сила Егò, как Сам Он признавáется: “Егда, де, вознесетѣ Сына Человѣческаго, тогда уразумѣете, яко Аз есмь?”³²⁹ Правдиво сказáть: Чтò ли я значú? И Чтò ли то есмь? Нынѣ же Сидите на Сѣдáлищи Губителѣй³³⁰ моих и Незлобіву мою Невинность убивáйте. Сія же то наконѣцъ есть нелóжная Печáть Вѣры, чтоб поднáть Змія чúднаго сего, как пишется: “Знáменія Вѣрующим”³³¹. “Языками возглаголют Нóвыми”³³². “Змія вóзмут, вознесúт...”³³³

ДУША. Кто же довáѣет Егò поднáть?.. А поднáвши, гдѣ Егò дѣвáть? Рáзвѣ на Шѣю повѣситъ?

ДУХ. Гóры пренóсит и Змія поднимáет Ктò-ли? ВѣРА. Подними прѣжде не Змійно, но твое самага Сѣрдце. Кудá? К Вѣчному, а Змій во Слѣд твой самовóльно вознесѣтся в Гóру и повиснет на Дрѣвѣ, а тебѣ на Шѣю.

ДУША. Вот бѣда! Загризѣт...

ДУХ. О Дúра! Не бѣдá! но Спасѣние...³³⁴ Он тóлько тогда врѣден, когда по Землѣ ползает.

ДУША. Скажи, Óтче, пояснѣе, Кáко ли повиснет на Дрѣвѣ? Мы Дрѣво разумѣем то, что Крест, Виселица...

ДУХ. Скажи лúчше так! Мы ползаем по Землѣ, как Младѣнцы, а за нáми ползѣт и Змій. И Кто вас возстáвит? Да не выходит из Пáмяти тебѣ Пресвѣтлая (Слыши, Дщи) Божіих Гор Седмíца! Они суть семь Рáйскія Яблони, Седмь же, как Едíна, раждáющая Плод Вѣчныя Жизни. Теперь почúвствуй слáдкій сей Глас Невѣсты: “Яко Яблонь посредѣ Древѣс Лѣсных, тáко Брат мой посредѣ Сынóв”³³⁵. “Положите мя в Яблòцѣх”³³⁶. “Под Яблонѣю возбуди́х тя”³³⁷. “ТАМО РОДИ́ ТЯ МА́ТИ ТВОЯ́”³³⁸.

Видишь ли? Кудá в Гóру взѣмлетсѣ? и на коем Дрѣвѣ вѣшается? Тáкожде Иса́иá, чрез Рáйское Дрѣво Жíзны, разумѣет Седмíцу:

“Якоже Дніе Дрэва Жізни, бўдут Дніе Людэй мойх”³³⁹.

На сем, насаждѣнном при Исхóдищах Вод, Дрѣвѣ³⁴⁰ повѣшен, из Нечестиваго Мѹжа Блажѣнным, из ползущаго Божественным, из Ядовитаго дѣлается Спасителным, из Мѣртваго Живым... Послушай, како Исаіа о всѣх Ноевых, или Біблѣйных Скотах, Звѣрях и о самом Змѣе благовѣстит?

“Не повредят ниже погублят”³⁴¹. Но внимли: Гдѣ не повредят? “На Горѣ, де, Святой моей”³⁴².

“Волцы и Агнцы имут пастися вкупѣ”³⁴³.

“Лев, яко Вол, снѣсть Слáму, а Змѣя землю”³⁴⁴.

Если же мнѣ скажешь: Он и без Горы кѹшал Зѣмлю, и за то от Бога проклят. Затѣм же то Он проклят, что жрал не на Горѣ, без Горы, не на ГОРАХ СвЯТЫХ³⁴⁵, не за то, что ѣл Зѣмлю. Вся Сѣстема Мѣра сего есть Земля и Прах, Водá текѹщая и Сѣнь Псам Преходящая³⁴⁶.

Подобáло Емѹ ясти и пить со Клебóпоу³⁴⁷. А гдѣ? На Пути Суббóтном. Или с Петрóм, на с Небѣс низпущѣнной Коврѣ или Скáтерть³⁴⁸. Или с Пáвлом у Столá Седмистóлпнаго Дóму³⁴⁹. Или в Гóрницѣ с Нóги умывáющими Апóстолами³⁵⁰. Сѣсть со Израїлем. А гдѣ же? ТАМО! пред Богом.

В то Врѣмя был бы Он благополѹчен, как написано:

“От Потóка на Пути пѣт: сего рáди вознесѣ Глáву”³⁵¹.

“Вознесѹ тя, Господи, яко подъял мя еси”³⁵².

Вознесши же Глáву свою, могл бы тогда приподнять и все свое Тулѹбище, как сам признавáется:

“Аще аз вознесен бѹду от Земли, тогда Вся привлечѹ к себѣ”³⁵³.

ДУША. Почему Свѣтлая Седмица есть Путь и Потóк?

ДУХ. Потому что Она есть Лѣствица, Все возводящая к Богу. Он Един благ и Един высóк. А Потóк потому, что напáет всю Біблѣйную Зѣмлю, устрóя к Плодоприношѣнию всю Неплóдну Фигурáльных Тварей Тем Тму. ДлЯтого пишется:

“Источник исхождáше от Земли и напáяше все Лицѣ Земли”³⁵⁴. Лицѣ есть Тó же, что ФигѹРА, Эмблемат³⁵⁵, Образ.

“Лицѣ мое да не явится тебѣ”³⁵⁶.

“Просвѣти Лицѣ твоѣ, и спасѣмся”³⁵⁷.

ДУША. Скажи же мнѣ: когда просвѣщается Лицѣ Божіе? Видѣ Сóнце и День есть сам собóю Свѣтел.

ДУХ. Никáк! Всякая Стихїа есть то Тма. А просвѣщается Лице Божіе тогда, когда в Сѣрдцѣ Сóнечныя ФигѹРЫ является СЛáВА Божїа. Во Врѣмя о́но³⁵⁸ свѣтáет в Сóнцѣ Свѣт невечѣрній, а во Днѣ его Мрáчном зарѣет Днѣвнее Ы́ТРО Незаходѣмаго ВѣКА. И сѣ-то есть!

“Во Свѣтѣ твоѣм ѹзрим Свѣт”³⁵⁹.

Из Седмицы Дней 7 Прóповѣдей вывóдит Давїд Богу. Так мѹдрствовать и Прóтчїим совѣтует.

“Бл[а]говѣстите, де, День от Дня”³⁶⁰. Иоїл же: “Вострубите Трубóю в Сіонѣ. Проповѣдуйте в Горѣ моей святой”³⁶¹. А Чтó ли проповѣдать? Вот

что! “Яко прихóдит День Господень. Яко близ День Тмы и Бúри, День Óблака и Мглы”³⁶².

Тфу! Как же не близко? Он закры́лся в нашем Мра́чном и бúрном Днѣ. Так Он нашим Днем пожéрт, как Иона́ Кíтом. И бúдьто закры́т Стѣною: “Се Сей стоит за Стѣною́ нашею”³⁶³. Но Стѣны двíгнутся проч, а злой День изблюёт Благо́го. “День Дню отыгáет Глаго́л”³⁶⁴. Сírьчь Мúдрому из Мра́чнаго Дня выхóдит Разум Вѣчнаго Дня. Во время́ оно́³⁶⁵ Фíгура, таящая во Утрóбѣ своей Одѣюща́гося Свѣтом, я́ко Рíзою³⁶⁶, áки Рóза и Крын, дышет благово́нныя Духи. “Дóндеже дхнет День, и двíгнутся Сѣни”³⁶⁷. “Смýрна и Стáкта и Касiа от Риз твоих”³⁶⁸.

ДУША. А я не угадаю ли? Наш тёмный День и Сóнце есть то Гóрестна Горá. А День Божíй есть то из Горы́ Мамврíйскíй ДУБ³⁶⁹. Знать-то Он высо́к, когда́ Авраáмскíй Пир под ним...³⁷⁰

ДУХ. Вот тогда́ ж то просвѣща́ется Лице́ Божíе, сírьчь Сóнце, когда́ из него́ прорасло́ Дре́во Премúдрости. Тут-то Пир. “Яко в сѣни Его́ (то есть Сóнца) Мúдрость, я́коже Скинiа посребрénна, и Источник Разума Премúдрости, исхóдящíй от Нея, оживля́ет”³⁷¹. В то время́ обновля́ется вся Земля́. “Дадéся ми всiа́ Власть...”³⁷² “Дúну и Глагола́ им: Прíимите Дух Свят!”³⁷³ “Дóндеже дхнет День...”³⁷⁴

ДУША. Боже мой! Коль я услади́лася Фíгурою́ сею! Она́ мнѣ мiла. О Боголѣ́пный О́бразе! Прекрасное Лице́ Вѣчнаго! Пресвѣтлѣ́йшее О́ко! Призира́ющее и Облиста́ющее всю Зéмлю! Кто ли в Сы́тость наслади́тся тебѣ, о Позлащё́нная Вѣчно́стию Скинiе́ и Ковче́же Божíй, спаса́ющíй от Потóпа Всеми́рнаго? Ты еси́ Сóнце, Храм та́йному Сóнцу и Селéние Богу́ Iáковлю³⁷⁵. Пой и воспой́ Возлю́бленному́ твоему́, О прекра́сная в Женах! День и Вечер пой! Но́щ и У́тро пой! Вся Тварь́ спит. Ты же и Прекра́сная Сестра́ твоя́ Луна́ не дрѣмлете, по́юще сiю́ Пѣснь: “Брат мой мнѣ, и Аз́ Ему...”³⁷⁶ Мило́ мнѣ дивíться, что к Верхóвной сей Фíгу́рь всѣ́ протчiа́ стека́ются. А сiя́ Цари́ц Цари́ца ведёт ко Бра́ту своему́ безчи́сленное Дѣви́ц Ста́до:

“Отрокови́цы возлю́биша́ тя”³⁷⁷.

“Во Во́ню Мýра твоего́ течём”³⁷⁸.

“Приведúтся Царю́ Дѣвы́ во Слѣ́д Ея́”³⁷⁹.

Сiи́ суть Цари́цы и Чiстыя Налóжницы́ Царя́ Небеснаго.

“Возра́дуемся́ и возвесели́мся о Тебѣ́”³⁸⁰.

ДУХ. Хвалю́ твое Мудрова́ние, Любе́зная моя́ Голуби́це. Изнемога́ющíй во Вѣ́рѣ да вкуша́ет О́ное Зéлие́ и Тра́ву:

“Всiа́́ Плоть́ то Сѣ́но”³⁸¹.

Но твоего́ Во́зраста́ Зубáм сты́дно соса́ть Млеко́. Раску́сывай и ищи́ в Шкорлупáх Зéрно Вѣ́чности. Дом Божíй не всúе наре́чен Лу́за³⁸², разумѣ́й: Сад Орѣ́шный. В нем-то Авраáм и Iáков созида́ют Жéртвенник и при Тра́пезѣ́ О́ной бесѣ́дуют с Богом. Иный́ в Свѣ́тлой Седми́цѣ́ чрез День́ разумѣ́ет прóсто День. А иный́ жуёт ка́ждый Ея́ День, дабы́ почу́вствовать Вкус животворя́щíа Пра́вды и Дня́ Господня́, по О́ному: “Соблюди́ нас во

твоёй Святыни весь День поучатися Правдѣ твоёй”³⁸³. И сіе-то есть: “Ов убо разсуждаёт День чрез День, ов же судит на всяк День”³⁸⁴. Да пребывает убо Вкус и Премудрость у Совершенных, каковъ есть Оный: “Господи! Очи твой зрят на Вѣру”³⁸⁵. Аще же Седмисолнечныя Очи Седмичныя смѣтут на Вѣру, а Вѣра обличает Невидиму и Нову Тварь, тогда видно, что Іереміа, рекшій сіе, не был из Числа сих:

“Ов разсуждаёт День чрез День”³⁸⁶.

ДУША. Но гдѣ мой Дщери Іерусалимскія? Я скучилася без них. Гдѣ Крынов Краснѣйшая сих Дѣвиц Наставница? Куда Она спѣшит? То желает прохладиться. Под Сѣнь, де, Её возжелѣх³⁸⁷. То просит: “Воведите мя в Дом Винѣ”³⁸⁸. То хвалится: “Пойду себѣ к Горѣ Смѣрнинской”³⁸⁹. “Утвердите мя в Мѣрах”³⁹⁰. Зачѣм Ей в Трактир ходить? Захотѣлось Винѣ? и благовонных Помѣд?

ДУХ. Она прямо идёт в Горня к Отцу своему. Запалила Её Любѣю. Желаніем желает с ним повеселиться и напиться Приснаго и Свѣжаго, Нововыдавленнаго Винѣ, называемаго Римски МУСТ³⁹¹. Погулять Ей хочется. Она идёт к Лѣтѣ.

ДУША. Да гдѣ же дѣвался Возлюбленный Ея? Развѣ уже скучило Ея с ним? Зачем Ей к Лѣтѣ?

ДУХ. Хочет поспать с Батюшкою. Так, как Дѣвочки с Давидом, а Давид с Вѣчным ПОКОЕМ:

“И полещу и Почію”³⁹².

Первѣе его безпокоили Дѣвочки. “Поспѣх, де, смущен”³⁹³. Жалѣется, будто Ожелчен. Потом радостно вопіет:

“Се Покой мой!..”³⁹⁴

Вино и Покой влекутъ Старѣйшую Дщерь Лѣтѣ, а она и Юнѣйших Стѣно Сестер влечет сюда же³⁹⁵. Но не почитай же Чистую сію Голубицу Блудницею. Ея Отец и Брат, и Друг, и Жених, и Господинъ есть Тотъ же.

ДУША. Что значит Пещера Лѣтѣ?

ДУХ. Она есть Солнечный Чертогъ того: “Азъ цвѣтъ Пѣлнй (Полевый) и Крынъ Удѣлнй”³⁹⁶. Лѣтѣ, Ёллински Стѣкта³⁹⁷, есть Тукъ и Клей из Ароматныхъ Древесъ. Вспомни Древо Жизни. “Вѣня Мѣра твоего пѣче всѣхъ Аромат”³⁹⁸. “Возрадуемся и возвеселимся о Тебѣ”³⁹⁹. “Вы Друзи мои есте”⁴⁰⁰. “Пѣща же и упѣшася с ним”⁴⁰¹. “Не имамъ пѣти отъ Пѣда Лѣзнаго, дѣндеже пѣю Новое...”⁴⁰²

Чувствуй, Душа моя, что Іисусъ не пѣтъ Винѣ, но ожидаетъ нѣкоего Дня Навинова, каковъ ни былъ, ни будетъ Второй въ Вѣки. Во оный Единъ День желаетъ какъ Пѣсху кѣшати, такъ и пѣти Мустъ, сѣрѣчь нехмельное, но сладкое и Новогрѣзное Вино, Оприснокамъ приличное.

ДУША. Вспомнила я Лѣжъ Змѣину. Будь-то Мустъ могъ здѣлать пѣнымъ Лѣта. Но гдѣ было взять вѣтхаго Винѣ Бѣглецамъ? А дѣкихъ Грѣздей довольно найти можно.

ДУХ. Пожалуй, оставъ вѣтхое и новое Вино с Оприсноками и Пѣсхою! Да ищѣзнетъ, яко Дымъ, вся Тѣнь отъ Блистанія сладчайшій Истинны! Царствіе

Божіе нѣсть Піща и Питіє. Все Тлѣнь и Лжа, кромѣ Едіныя Вѣчности. Она есть Істина Божія. Все жуй, варй и Преобразуй в Чентр⁴⁰³ и в Конѣц Біблѣйный, разумѣй, в Сок твоего Сѣрдца, вот Как! Печаль сего Мыра подобна пѣному Вину. Печальный, бѣдѣ Пѣный, бываѣт разслаблен, тѣмный и Унылый. Вот Вино Умилѣнія! “Напойл еси нас Вином Умилѣнія”⁴⁰⁴. Но вѣчная Істина есть то Сладчайшій Муст и Нѣктар, не во Грусть, но в Кураж и в Крѣпость приводящій. Вот Что значит! “Дондеже пію Нѣвое”⁴⁰⁵ и прѣтчая. Пѣны и Слѣбы суть всѣ Фігуры без Вѣчности. “Укрѣпѣтєся, Рѣцѣ разслабленныя”⁴⁰⁶. “Се Бог наш Суд воздаѣт!”⁴⁰⁷ “Тѣгда скѣчит Хромый, аки Ёлень...”⁴⁰⁸ Вспѣмни Седмистѣлпный Дом Премѣдрости. Как ли ты понимаѣешь Фігуру Дома сего?

ДУША. Я досѣлѣ понимаѣла, что сей Дом на Столпѣх облокотѣлся или утверждѣн на них.

ДУХ. Не прелѣщайся же, и знай, что здѣсь Столп значит не тѣе, что у Римлян Columna⁴⁰⁹, но то, что у них Turris⁴¹⁰, а у Ёллинов Purgos⁴¹¹, Сѣрѣчь возвышенное Здѣніе по Образу крѣтлаго или Квадрѣтнаго Столпа. У нас назывѣется Бѣшня⁴¹², Бѣйница (Propugnaculum⁴¹³), или Тѣрем, как вѣдно из Малороссійской Пѣсни:

Понад Мѣрем глубѣким
Стоит Тѣрем высѣкій⁴¹⁴.

Такѣв был Столп дрѣвній, назывѣаемый Фѣрос⁴¹⁵, при Устѣ рѣкѣ Нѣла, над Мѣрем. Глава его дышала Плѣменем, в Нѣчи из велиѣкой Дѣльности вѣдимым, путевѣдѣущим Морехѣдцы к Гѣвани. При сем Столпѣ 70 Толѣковники прѣтолковѣли Ёллински Бѣблію⁴¹⁶. Тут прѣздновалася ежегѣдно Пѣмѣть толиѣкаго Дѣла. Чѣдо от седми Дрѣвних Чудѣс⁴¹⁷, сей, прѣвѣише Облѣков, Столп. Вот тебѣ тѣвѣрдыи, утверждѣющіи Дом Вѣчнаго Столпы! Сѣдм Дней. Сѣдм Сѣнец, но Едіно, и сѣдм Очѣй, но Едіно, и сѣдм Огнѣй, но Едін Огнь, и сѣдм Столпов и Едін Столп. “Столп Крѣпости от Лиѣа Врѣжѣя”⁴¹⁸. Сѣи сѣдм Тѣремы, Главы своя вѣише Облѣков возносѣщѣи, суть Прѣсвѣтлыи Чѣртѣги Вѣишняго, от безѣисленных Гѣрниѣ избрѣанныя Гѣрниѣ, весь Премѣдраго нашего Сѣломѣна Храм, Чѣдо Вселѣнныя, прѣсвѣщѣющѣи и защищѣющѣи. “Сѣдм[ѣ] сѣя Очѣса Господня суть...”⁴¹⁹

Благословѣй Бог Дѣнь седмый⁴²⁰. “В той почѣ от всѣх Дѣл своѣх”⁴²¹. “О Израѣлю! Кѣль велиѣк Дом Божѣй! Велиѣк и не ѣмѣть Конѣа”⁴²². Но не Сѣнце ли есть нерукѣтворѣнный Храм Емѣ? “Кѣй Дом созѣждѣте мнѣ?”⁴²³ – глаголет Господѣ. В сем Столпѣ снизшѣд, здѣлал Смѣшенѣе, а подѣув в сѣй же Гѣрниѣцѣ благоухѣнною своѣю Бѣрею, произвѣл Раздѣленѣе Языѣков во всей сѣй Землѣ. В сѣй Кѣщѣ надвѣрхошѣл Росѣносный Огнь и Огнѣнный Хлад Духа Сѣятаго⁴²⁴ на Апѣстѣлы. Тут-то Пѣны стѣли Апѣстѣлы. “Пѣиша же и упѣишѣся с ним”⁴²⁵. Напилиѣся Онѣи не на То, чтоб увѣянуть, пѣдѣать, ползѣать и спѣать на Землѣ. Во Плѣть возбѣишенны не были. Дух Вѣчнаго согрѣл Сѣрдѣце их. Отсѣду Кураж, Нѣвыя Мѣсли, Стрѣнныя Рѣчи, Чѣдная Сѣла, Ясен Языѣк

их... Вот Род Пїянства! или Вид егò. А как Учїтель их не пьет Вїна, не дождав нїкогого Дня, нòвому сему Питїю винòвнаго: "До Дне тогò, егда"⁴²⁶ и протч[ая] и не яст Пáсхи без Гòрницы нїкогого Человѣка, так и Ученики Пяными показáлися Нарòду вот Когда!

"Есть бо Час третїй Дне"⁴²⁷.

Третїй Час, Третїй День есть то Воскресенїя Вѣчность и Царствїе.

ДУША. Скажи ж, Отче мой, Длячегò там же, кромѣ нїкогого Дня великаго и кромѣ Дòму нїкогого, поминáется и о Царств[и] Божїи?

"Не їмам ясти, дòндеже скончáются во Царствїи Б[ожїи]"⁴²⁸.

ДУХ. Почто дрѣмлешь? Не слышишь ли, что третїй День и Царствїе ест Тòжде. Не забывáй, что Свѣтлая Седмица есть Столп, Град, Дом и Престòл Митропòлскїй. Тут сидїт, судит и Начáлствует Племенáм земным Тот:

"Ты кто еси? И рече им Іисус: НАЧÁТОК"⁴²⁹.

Сòнце есть День, Столп, Гòрница. Тут Царствїе Божїе! Сїрѣчь Правлénіе, Власть и НАЧÁЛО.

"Даст ему Господь Бог Престòл Давїда, Отца Его"⁴³⁰.

"Се Бог наш Суд воздаёт!"⁴³¹

ДУША. Я слыхáла, бóдьто лóчше читáть: "Глаголаху, яко Мúстом исполнены суть", нежели так: "Яко Вїном исполнены суть"⁴³².

ДУХ. Как хотїшь читáй, но мóдрствуй о Бозѣ. Видь о Вїнѣ мòжно сказáть То же, что о Водѣ:

"Сїе же рече о Дусѣ"⁴³³.

ДУША. Не сей ли есть óный Столп Óблочный и Огнénный, Нóщїю и Днем ведúщїй Изрáиля⁴³⁴?

ДУХ. Сей есть Óный Сáмый.

ДУША. Длячегò же в Римской Бїблїи читáют: "in Columna Núbis"⁴³⁵, сїрѣчь в Столпѣ Óблочном, а не читáют: "in Túrri Núbis"?

ДУХ. Преткнулся Толковник. Пáвда и приличность вопїет, да бóдет Столп Столповїдным Жилищем. Рáвно претыкáются Иконопїсцы, вмѣщающе Сумеòна Стòлпника на Колúмнѣ⁴³⁶, не на Виногðдной Гòрничкѣ с Балкóнцом, как вїдно из Прїтчи: "Созда Точїло и Столп"⁴³⁷, сїрѣчь Гòрничку во Виногðдѣ. Чему ты усмѣхнулася?..

ДУША. Вѣдаешь, Господи, и Тáйная моя. В Катедрáльном Софїйском Хрámѣ Глáвная Ікòна, образúющая Дом Премúдрости⁴³⁸, выстáвила седм Колúмны, поддержáщїя Стѣну. Нынѣ выжу их Обмáн. Сверх того Смѣх мнѣ сотворїли Книжники Без-Мінérвныи⁴³⁹. Они Дїогéна загнáли в Бóчку⁴⁴⁰. Едїно не ражжéванное Слòво раждáет Смѣшныя Вздóры. Как мòжно жить в Бóчкѣ или на Колúмнѣ?

ДУХ. Но не вельми будь Любопытна во Ветошах и Вретищах. Тэрмін, или Глас, есть Вретище. Путь Изрáилскїй не к ним, но чрез них. Забóдь Столпы твой. Спѣши ко óным Нерукотворénным: "Обилїе в Столпостѣнах твоїх"⁴⁴¹. Там Пир, Трáпеза, Хлѣб, Вїно и Невѣстник, и Невѣста. "Ведїте мя в Дом Вїна"⁴⁴². "Пойдú себя к Горѣ Смýрнской"⁴⁴³. Там Іерусалим. Тáмо мнѣ Мир. "Возвеселїхся о рékших мнѣ: в Дом Господень поїдем"⁴⁴⁴. "Тáмо

сѣдоша Престо́лы на Суд"⁴⁴⁵. Из сея Горы Девора изнесла Суд на Сісару⁴⁴⁶. Из сея Ку́щи Іаиль, вы́рвав Кол, проби́ла ему́ сквозь чрез О́ко Го́лову⁴⁴⁷. Из сего Гра́да Юдію вы́йшла и Отняла Гла́ву Олофе́рну⁴⁴⁸. Из сего Сто́лпа Же́на Жерно́вым Уло́мком сокруши́ла Авімелéху Тѣ́мя⁴⁴⁹. Из сего До́ма прине́сла Хлѣ́бы и Ви́но, Мя́со и Смо́квы и Муку́ чи́стую Прекра́сная Авіге́а Даві́ду возлю́бленному...⁴⁵⁰ Види́шь, Душа́ моя, в кой Дом жа́лет Невѣ́ста?

“Ведите́ мя в Дом Ві́на!”⁴⁵¹

ДУША. Хотѣ́лося бы мнѣ́ знатъ Же́ну, сокруши́вшую Тѣ́мя Авімелéху. Вот Геро́иня!

ДУХ. Она́ видь е́сть Невѣ́ста на́шего Соломо́на. “Све́рже, де, Же́на Еди́на Уло́м[ок] Жерно́вный”⁴⁵². А не слы́шишь Соломо́на? “Еди́на е́сть Голуби́ца то́ моя”⁴⁵³. Смотри́! Куда́ сія Голуби́ца веде́т Хор Дщере́й Іеру́салимских? К Ворота́м их, куда́ и Даві́д хо́чет прилѣ́питися:

“Во Врата́х Дщере́ Сіо́ни”⁴⁵⁴.

Тут Игу́мен сиди́т и ку́шает Хлѣ́б свой. Тут Пра́здник и Торже́ство. Но гдѣ́? Слы́шь! в Полу́днѣ⁴⁵⁵, в Со́лнцѣ⁴⁵⁶.

“Той е́сть Бог на́ш. Той упасе́т нас во Вѣ́ки”⁴⁵⁷.

“Вни́дох во Вертогра́д мой, Се́стро́ моя”⁴⁵⁸.

“Ядите́, Бли́жнии, и пи́йте и упо́йтеся, Бра́тія”⁴⁵⁹.

Глава́ 5-я О Зо́лбѣ́ Змі́йной

Пѣ́снь

Кто да́ст мнѣ́ посребре́нны Крѣ́ла Голуби́ны⁴⁶⁰?

Кто да́ст Рамена́ Орла́ вели́каго ны́нѣ́?

Да лещу́ сквозѣ́ при́сно о Бозѣ́

От Зе́мна Кра́я да́же до Ра́я,

И почи́ю.

Се Ё́хидн лю́тый бѣ́жит! Се́ мя дости́зает!

Се Че́люсть А́дску на́ мя лю́тъ разверза́ет!

Погло́титъ хо́щет. Я́дом клоко́щет.

Васі́ліск дѣ́вый. А́спід Питли́вый.

Ах, мнѣ́ Го́ре!

Вод го́рких Хля́бы стѹ́дно изболе́вает Че́рный.

Се Мрак! Се О́блак по́кры́ мя ны́нѣ́ Вече́рній!

Увы́ мнѣ́ ны́нѣ́! Увы́ еди́нѣ́!

Го́нит всѣ́м А́дом мене́ со Ча́дом.

Нѣ́сть мнѣ́ Ми́ра...⁴⁶¹

ДУХ. Что ты, Душа́ моя, ду́маешь во Уеди́неніи? За́чем ты Печа́льна?

ДУША. Амўрюся, пою и плачу во Пустынѣ с возлюбленною Дщерию, Израилскаго Князя Іефѳаѳа единородною и со Другинями Ея на Горѣхъ Святыхъ⁴⁶². Плачу со Іереміею над Іерусалимомъ. Стражду и болѣзную с Непраздною, Облеченною в Сѣнце Женѳю, раждающею Сына...⁴⁶³

ДУХ. Плачь! Но разумѣй и различай Врѣмя Слез и Врѣмя Смѣха⁴⁶⁴. Знай, яко есть видѣ Врѣмя, но есть же пакы сверхъ того и Врѣмя Времѣн, сирѣчь Полѹ-Врѣмя и блаженное Оное Врѣмя: "Очи Всѣхъ на тя уповають, и Ты даѣши имъ Пѣщу во Благоврѣмя"⁴⁶⁵. Плачи в Притворѣхъ и во Дверѣхъ, да возрадуешься внутрь Олтарѣ. Княжеска Дщерь по Горѣхъ Святыхъ плачетъ на то, да бѣдетъ Богу Радостна Жѣртва⁴⁶⁶. Плачъ ведѣтъ к Смѣху, а Смѣхъ в Плачѣхъ крѣбѣтся. Приличнѣйшій Плачъ есть Тѳ же, что Благоврѣменный Смѣхъ. Сѣи двѣ Половинѣ составляютъ ЕДИНО. Такъ, какъ Пѣщу Гладъ и Сѣтость, Зима и Лѣто, Плоды, Тма и Свѣтъ День, Смерть и Живѳтъ всякую Тварь. Добро и Зло, Нищѣтѹ и Богѣтство Господь сотворилъ и слѣпилъ во ЕДИНО. Но каѣя Рѣчь тебе побудила к Слезѣмъ?

ДУША. Жѣлость мене снѣдаетъ о Прекрасныхъ Дщѣрѣхъ Іерусалимскихъ. Отверженіе отъ Женихѣхъ⁴⁶⁷, Уничтоженіе Праздниковъ, Премѣненіе в Плачъ Торжествѣхъ⁴⁶⁸ и в Пѣпелъ Превращеніе Лѣиковъ...⁴⁶⁹ Боюся, да и менѣ с ними не пожрѣтъ Водная Бѹря и Потѳпъ...

ДУХ. Не бойся же! Глянь въ Гѳру! Что Тѳ надъ тобою?

ДУША. Ахъ! Боже мой! вижу двѣ Птицы.

ДУХ. Не бойся! Они прямо надъ тобою. Къ тебѣ ниспускаются.

ДУША. И боюся, и радуюся.

ДУХ. Не бойся! Се Тебѣ Нѣбо посылѣетъ Вѣстники со Знаменіями, яко Потѳпъ, погубляющій Вселенную, не имѣетъ тебѣ повредить. Вмѣсто Голубицы съ Мѣсличною Вѣтвоею, се Тебѣ Дневнѣйшій Вранъ несѣтъ Яблоко, Прозорливѣйшій же Эрѳдій – Гроздъ Винограднѣйшій.

ДУША. О, Мѣти Божіѣ!

ДУХ. Не касѣйся ихъ отнюдъ... А только прѣйми отъ нихъ Плоды. Если коснѣешься, во Вѣки ихъ не увидиши. Нынѣ же надъ Главою твоею Лѣтаѣя и увеселяѣя, пребѹдутъ до Скончаніѣя Вѣка. Аминѣ⁴⁷⁰!

Invēni Portum. Sātana, Caro, Munde, valēte!

Sat me jactāstis. Nunc mihi certa Quies⁴⁷¹.

Се мнѣ Гѣаванѣ! Прочъ бѣжи! Сатанѣ, Плѳтъ, Мѣре.

Пѳлно мнѣ волновѣться. Здравствуй, святѣйшій Мѣре!

Глава 6-ѣ О Преображеніи

*

Излѣй на мѣ, Боже, со Небесѣхъ Рѳсу⁴⁷².

Да Краснѣйшій Плодъ тебѣ принесѹ, какъ Рѳзу.

*

Яблоко Райское,
Из Сада Преображѣнскаго.

*

“Убѣждшеся, видѣша Славу Его”⁴⁷³.

*

Весь Мыр спит... Да еще не так спит, как о Прáведникѣ скáзанно: “Аще падѣт, не разбѣтсѣя”⁴⁷⁴. Спит глубѣо, протянувшиися, бѣдѣто убитый о Зѣмлю. А Настáвники, пасѣущіи Изрáиля, не тѣлько не пробѣживают, но еще поглáживают: “Спи! не бойсь! Мѣсто хорѣшее. Чевѣ опасáться?..” Глагѣлюще: МИР! а Его не бывáло...⁴⁷⁵ О, блажѣнный Петр с Товáрищами сво́ими! Сам Господь пробѣживает их: “Востáните! и не бѣйтесь!”⁴⁷⁶ “Петр же и сѣщии с ним бáху отягчѣнны Сном”⁴⁷⁷. “Встанѣте, – говорит им, – поднимітеся от Земли! Тогдá ужѣ не бѣйтесь”⁴⁷⁸. Колѣтит сих погребѣнных и Пáвел: “Востáни спѣя! Встанѣ, де, о Мертвѣц! Воскрѣсни от Мѣртвых! и Освѣтит тя Христос”⁴⁷⁹. Дотѣлѣ Землѣю бѣдѣш и не Преобразішѣся во Христá, доколѣ не увидишь Свѣтлаго Небѣснаго Человѣка. И о нем-то Рѣчь слѣдует:

“Убѣждшеся, видѣша Слáву Его”⁴⁸⁰.

Ѧамáр, Невѣстка Іуды, Сына Іáковля, показáлася ему Блѣдницею. Не познáл Еѣ затѣм, что закрыла Лицѣ своѣ. Но по Спрáвкѣ узнáл и скáзал:

“Оправдáся Ѧамáр пáче менѣ”⁴⁸¹.

Таким же Ѧбразом и Сыны Изрáилевы не могли смотрѣть на блистáющее Слáвою Лицѣ Мойсѣя, Человѣка Божія. А на Чтѣ же такѣ оны смотрѣли? На Покрѣвало тѣлько однѣ, затемнѣющее Свѣтлост Очѣй Его. Какѣй же ты Изрáиль? Худ войистину! Обрѣзан ты по Плѣти. Да не Обрѣзан еси по Сѣрдцу. Тма твоим Очáм снѣсна. А на Истину смотрѣть не тѣрпишь. Лежишь на Землѣ. Качáешьсѣ с твоею сѣю Блѣдницею и доволѣствуешьсѣ ёю. Отвращáешь Ѧко твое от Отцá Твоего, Ѧко, ругáющееся Отцѣ и досаждáющее Стáрости Мáтерней. А не видно Ѧрлих Птѣнцов, чтѣб по Соломѣнову Желáнію выклевали тебѣ Нещáсное твое Ѧко...⁴⁸² Так и Нынѣшня Пѣдлост христіáнская и таким тѣчно Ѧком смѣтрит на своего вѣжда Христá. Гдѣ Он роділся? От коих Родітелей? Скѣлько жил на Свѣтѣ? Как давнѣ? Двѣ ли ужѣ Тѣсячи Лѣт? Или не бѣдет?.. О Христіáнинѣ! Окрещѣн ты по Плѣти. Да не Омѣт еси по Смыслу. Зачѣм ты вперіл твое Любопытство в Ѧтакіи Пліѣтки? Длѣчѣгѣ вышше не поднимáешьсѣ? Здѣсь дѣмаешь и заснѣтъ? Тут Шалáш пострѣить с Петрѣм? “Не вѣдый, еже Глагѣлаше...”⁴⁸³ Не слѣишишь ли, чтѣ такѣ и твой Мойсѣй говорит?

“Покрѣ Срамѣтá Лицѣ моѣ”⁴⁸⁴.

Вѣт длѣчѣгѣ не могѣт менѣ Брáтія моѣ видѣть! “Чужд бых Сынáм Мáтере моея...”⁴⁸⁵ До сих Пор ли ты не смѣслишь, чтѣ Ѧто Все Плѣть и Пліѣтки, и Тѣнь, покрѣвáющая Высѣчáйшую Премѣдрѣсти Гѣру? Видѣ сѣя Завѣса во своѣ Врѣмя дѣлжна всѣ раздрáтисѣ⁴⁸⁶. Не сѣ ли естѣ Лицѣмѣріѣ, Лицѣ Небесі разсуждáющее⁴⁸⁷? Вѣт Рѣд Лукáвый и Прѣлюбѣдѣйный! плѣтскáго Знáменія ищущіѣ⁴⁸⁸. Вѣт Квас Учѣнія Фарісѣйскаго⁴⁸⁹!

Но послушаймо! Так ли учит Христос на единъ любезныя своя Ученики? Как познавать? Что есть Истинный Человѣкъ? То есть Сын Человѣч, или Христос – Все То Единое. “Кого́ мя глаголютъ Человѣцы бы́ти?”⁴⁹⁰ Слушай, Пётре! Скажи мнѣ: Как ли Подлость думает? Что есть Человѣкъ? Знаю, что они Ошибаются. А Ты как думаешь?

“Ты еси Христос, Сын Бога живаго”⁴⁹¹.

Хорошо Петр попал. Видно, что он сквозь пустую плотьну [Завѣсу] проницал Голубиным Оком подальше. Длятого ж Ему и Истинный Человѣческий Сын говорит: “Блажен еси, Симоне⁴⁹², с твоим Оком! Оно не смотрит на Плоть и Кровь, как Подлое Понятіе, но минуя Плоть и Кровь, находит другій Род, Род Истинный, Род Израилскій, Род Отца моего: ‘Иже не от Крове, ни от Похоти Плотскія...’”⁴⁹³ Слушай, Християніне! слушай с твоим Языческим Сердцем! Долго ли тебѣ лежать на Землѣ? Будешь ли ты когда-то Человѣком? Не будешь! Почему? Потому что на Плотьну Завѣсу засмотрѣлся. А на Лице Истиннаго Человѣка Божія смотрѣть никакъ твоему Оку нетерпѣливо. Не преобразишься, Друг мой, из Земнаго в Небеснаго потоль, поколь не увидишь Христа. Потоль, поколь не узнаешь: Что́ то есть Истинный ЧЕЛОВѢК? Не продерешь Глаз потоль, поколь Плоть и Кровь будут держать твое Сердце. Но долго ли будет держаться? Поколь признаешься, что твоя Плоть и Кровь есть то Прах и Ничтожность. Сюда завелъ тебе твое собственное Мнѣніе. Так ли? Так точно.

“От Славы своея низриновѣнны быша”⁴⁹⁴.

Лишѣнны Славы Божія, научились мы судить Братію нашу по Плоти. Таким Образом и на Самаго Христа смотрим. Одни только Пустозвонства на Нем примѣчаем. А на Самаго Его и на Славу Его не взираем. Правда, что Павел сказует: “Преобразит, де, Тѣло Смирѣнія нашего, во еже быти ему сообразну Тѣлу Плоти Его”⁴⁹⁵. Не спорю. Но так ли ты смотришь на Христа, как Павел? Он хвалится: “Не вѣм, де, по Плоти Христа”⁴⁹⁶. “Вѣм, де, ЧЕЛОВѢКА⁴⁹⁷, прошѣдшаго Небеса⁴⁹⁸. Созданнаго по Богу в Правдѣ и Преподобіи Истины”⁴⁹⁹. Сего ж то Он Человѣка и Ефесіанам поручает и похваляет. Истиною не бывала Плоть никогда. Плоть и Ложь – одно То ж. А любящій сего́ Ідола есть и сам Таков же. А когда Плоть есть Ложь и Пустошь, тогда она не есть Человѣкъ. Слыхал ли ты Книгу Родства Истиннаго Человѣка, Сына Давідова, Сына Авраама?

Іаков родил Іуду, Іуда родил Фарѣса от Ѳамары⁵⁰⁰ и протч[ая]. Знай же, что сія Книга есть Книга Вѣчная, Книга Божія, Книга Небесная и не содержитъ никого в себѣ, кромѣ Израилскаго Рода.

“Не соберу Соборовъ их от Кровей, ниже помяну Именъ их”⁵⁰¹. Сего же то Рода и наш Христосъ есть. В Протчем, что Род Израилскій не умирает, слушай Іоіля:

“Якоже Утро, разліются по Горамъ Людіе Крѣпцы и Мнози. Подобны им не быша от Вѣка. И по них не приложится до Лѣт в Род и Род”⁵⁰².

Если бы можно до их Лѣт приложитъ Что́-либо, тогда бы они имѣли Конѣц. Но теперъ они всему-на-всему самы суть Конѣцѣм. Не Конѣц То,

послѣ Чего Нѣчто еще слѣдует. Но сей Род всему сам есть Концѣм. Остѣток не во Языкахъ пребываетъ, ниже Хребѣт во Тваряхъ. Хребѣт Божій, а Остѣнокъ есть Израїлевъ. И Единъ точію О[с]тѣнокъ спасается. А прѣтчее Все мимо течѣт. “Уничижѣтся Языцы, яко Водѣ мимотекуща”⁵⁰³. “Остѣнки Нечестивыхъ потребляѣтся”⁵⁰⁴.

А что Іоїль точно о Родѣ Израїлскомъ сіе воспѣваетъ, слѣшай Мойсѣя, Человѣка Божія, Христѣу Срѣдника и со Христомъ на Ѡавѣрѣ о Исходѣ Его, сирѣчь о Остѣнкѣ, бесѣдующаго:

“Блаженъ еси, Израїлю! Кто подобенъ тебѣ? Рѣде спасаемый отъ Господа! Защититъ Помѣщникъ твой. И Мечъ Хвалѣ твоея. И солжѣтъ тебѣ врази твои (то есть ошибѣются и не узнаѣют). И ты на Выѣ ихъ наступиши...”⁵⁰⁵

Видиши, что судящій Израїля по Плѣти, зрящій на одну Внѣшность Смирѣнія Христова, не разумѣющій, яко “Во Смирѣніи Его Судъ Его взятъ (поднялся высоко, высоко)”⁵⁰⁶, есть Врагъ Христовъ изъ Числа ѣныхъ, коихъ Пѣвелъ называетъ Врагами Креста Христова⁵⁰⁷, въ Мойсѣевыхъ Словахъ Мечѣмъ наименованнаго: “Мечъ Хвалѣ твоея”⁵⁰⁸. Который у Іереміи всю Плѣть такъ, какъ Крестъ, сѣчетъ, убиваетъ, умерщвляетъ⁵⁰⁹.

Продеримъ же, о Мѣртвая и Безсущная Тѣнь! Глаза наши и заобыкновенное ко Плѣтской Тмѣ Ѡко наше возводя потихоньку въ Гѣрняя, приобретаемо смотрѣть на Израїля, то есть на Истиннаго Человѣка, минуя Покрывало Плѣти. Вотъ насъ, спящихъ на Землѣ, пробуживаетъ Пѣвелъ! “Вышнихъ ищите!”⁵¹⁰ “Гѣрняя мудрствуйте!”⁵¹¹ “Почто о Стѣхїахъ стяжаете?”⁵¹² “Егда же Христѣсъ явится, Живѣтъ вашъ, Истинный Живѣй Человѣкъ, тогда и вы явитѣся во Слѣвѣ...”⁵¹³ Пробуживаетъ и Іереміа вотъ какъ! “Почто мы сѣдимъ? Совекупитѣся и внидемъ во Грѣды тѣрды и повержемся Тамѣ”⁵¹⁴ предъ Господемъ, сотворшимъ насъ...”⁵¹⁵ Тамѣ! а здѣ во Стѣхїахъ, “ждахомъ Мира и не бѣху Благая...”⁵¹⁶ О Истинный, Нетлѣнный Израїлскій Боже! Блѣсни Свѣтомъ твоимъ на насъ столько, сколько можетъ по крайней Мѣрѣ Ѡко наше стерпѣть. Да пошлѣдъ во Свѣтѣ Лица твоего⁵¹⁷ и нечувствительно въ Новѣе преобразаясь, достигнемъ во Всерѣдственное и самаго послѣдняго Волѣса нашего ВОСКРЕСЕНІЕ⁵¹⁸. Тебѣ Слѣва, съ Твоимъ Человѣкомъ и со Святымъ Твоимъ Духомъ. Аминь!

“Убѣждшеся, видѣша Слѣву Его”⁵¹⁹.

Вотъ такъ-то Вранъ надъ Головою покрававъ, поднялся въ Гѣру, но не разлучился, исполняя написанное:

“Идѣже Трупъ, Тамѣ соберѣтся Орлы”⁵²⁰.

“Птицы да умножатся на Землѣ!”⁵²¹

Глава 7-я О Воскресеніи

Излїй на мя, Боже, со Небесѣ Рѣсу,
Да краснѣй Гроздъ тебѣ принесѣу, какъ Рѣзу.

*

Грозд Райскій,
Из Сада Воскресѣнскаго.

*

“Да лѡбжет мя от Лобзѡній Уст своих!”⁵²²

Любѣзныи Ученики! Не бѡйтесь! Поднимайтесь дерзновѣнно к Тому, на Котораго Лице не могли вы за Ужасом смотрѣть на Ѡаворѣ. Слушайте, Что говорит?

“Дерзайте⁵²³! Мир вам⁵²⁴! Радуйтесь⁵²⁵!”

Тогда вам несносен был самый Взор его, а нынѣ и Слов Его Сладчайших послушаете, и Лобзѡніем утвердит с вами вѣчную Дружбу. Умѣйте только приближаться к нему. Не забывайте никогда наставляющаго вас просвѣщеннаго Ангела Слов: “Нѣсть Здѣ! Востѡ!”⁵²⁶ Сии Слова простесенько вас доведут к Славному Истинному Человѣку. Сей есть Воскресеніе и Живот ваш⁵²⁷!

“Да лѡбжет мя от Лобзѡній Уст своих!”⁵²⁸

*

Состарѣлся Авраѡмов Сын. Захотѣлось ему умерѣть. Да и не дивно. Уже его Очи притупились. Ишезоша Очи его, яко Давидовы, во Слово Божіе⁵²⁹. Не мог ничево видѣть Здѣ, в Мырѣ нашем Суѣтном. Приготовляясь ко Блаженной оной Смѣрти: “Блаженны Мѣртвыи, умирающіи от Нынѣ во Господѣ”⁵³⁰. Пожелѡл Пѣщи. Удовлетворил Душѣ его второй Сын его. Благодарствую, Сын! “Приблизися ко мнѣ, – говорит ему, – и облобызай мя”⁵³¹. “И приблизився, лобыза его”⁵³². Щаслив Ісаак! Он под Исавом нашѡл Іакова. А мы на-протіву-того под Пеленѡми Ізраїлскаго Младѣнца, под Плащеницею Христовою часто находим Непрѣтеля Ізраїлева – Исѡва. Сей-то с нами вѣтается и лобызѡется! Что за Причина? Не смѣслим, как искать...⁵³³ не смѣсленно ищем... Многіи ищут его во Единоначѡлствах Кесаря Августа⁵³⁴, во Временѡх Тивѣріевых⁵³⁵, во Владѣніях Пилатовых⁵³⁶ и прѡтчая. Но всѡ-то ищут. Гдѣ? Здѣ! в Мырѣ сем! Между Мѣртвыми... Пожалуй, поищи поискунѣе. “Нѣсть Здѣ!”⁵³⁷ Многіи волѡчаты по Іерусалимах, по Иордѡнах, по Виѡлеѣмах, по Горѡх Кармилских, по Ѡавѡрах, по Хѡлмах Сѣнайских и Аѡѡнских⁵³⁸, нюхают мѣжду Эвфратами и Тѣграми Рѣками. Тут-то Он конечно! Думают: “Вот! вот! Здѣ Христѡс! Здѣ! Вон он!” Кричат и Другим: “Здѣ Христѡс!” “Знаю, – кричит Ангел, – Иисуса Распѣятаго ищите”. “Нѣсть Здѣ! Нѣсть!”⁵³⁹ Многіи ищут Его по высокіх Мырских Честѡх, по великолѣпных Домѡх, по Церемоніѡльных Столѡх и прѡтчая. Многіи ищут, зѣвая по всѣму Голубѡму Звѣздонѡсному Свѡдѣ, по Сѡнцу, по Лунѣ, по всѣм Копѣрниковым Мырам... “Нѣсть Здѣ!”⁵⁴⁰ Ищут в долгих Молѣніях, в Постѡх, в Священных Обрѣдах... Ищут в Дѣньгах, в Столѣтном Здравіи, в Плотском Воскресѣніи, в Плотском Очеисцѣленіи... “Нѣсть Здѣ!”⁵⁴¹ Что за Бѣда? Да гдѣ ж Он? Конечно ж, тут Он, если Вѣтѣйствовать в Прѡповѣдях, знать Прорѡческія Тѡйны, прѣставлятъ Горы, воскрѣщать Мѣртвых, раздѡть Имѣніе, мучить свое Тѣло Стужею и... Но Молнѣвидный

А́нгел О́днò им кричи́т. “Нѣсть Здѣ!”⁵⁴² Ко́нечнò ж, Его́ нигдѣ нѣт, когдà и Тут нѣт. Тфу! Ко́нечнò, Друг мой, нѣт Его́ для тебе. Затѣм, что Его́ не зна́ешь, и не ви́дишь Его́... Иззуй же Сапо́г твой с Мойсе́ем. Брось Ду́рнòе твое “Здѣ”. Ей! Именем тебѣ А́нгелским говорю: во Мгнове́ніе О́ка сы́щешь. Что ж те́перь о́сталось дѣлать?

ПА́СХА!

“Воста́ни, Господи! да разсы́плются Врази́ твои! и да бѣ́жат вси ненави́дящіи тебѣ!”⁵⁴³ Поднима́йся, возлю́бленный Изра́илю! и ступа́й от Си́лы в лу́чшую Си́лу⁵⁴⁴!

По́слѣ Побѣ́ды Аморе́йскія подня́лися Сыны́ Изра́илевы проти́ву За́падов. Не ми́ло ста́ло То Царю́ Вала́ку. “Вот! – говори́т, – Ка́кіи-то Но́выи и Ди́вныи Лю́де из Егип́та вы́йшли и, по Горáм разлива́ясь, вы́йше Гор подня́лися. Что за Чудо?”⁵⁴⁵ Посыла́ет Послы́ к Волше́бнику Вала́аму, чтоб истреби́ть Род Божі́й. Пришли́ Послы́. О́бъяви́ли Царе́ву Во́лю. “Хорошо́! – сказа́л Вала́ам. – Препочи́те ж Здѣ Ночь сію”⁵⁴⁶.

Не напра́сно, Друг мой, не вели́т тебѣ А́нгел иска́ть Здѣ. Ви́дишь, что в сем Гнѣздѣ́ почи́вают Враги́ Ро́да Божі́а.

ПА́СХА!

Пришли́ к Мойсе́ю Потóмки Руві́мовы и Га́довы. Про́сят, дабы́ Он их не перево́дил на Ту Сто́рону Иорда́на для Поселе́нія. Весе́ма, де, по сію́ Сто́рону Земля́ Скотопита́тельна, а у нас, де, ви́дь Скот...⁵⁴⁷ Закрича́л на их Мойсе́й: “Бра́тія ва́ша пойдут на Брань. И вы ли сядете́ Ту? И вскúю развраща́ете Сёрдце́ Сыно́в Изра́илевых, чтоб не пере́йшли они́ на Зе́млю, ко́же даёт Господь им?”⁵⁴⁸ За сіе́, что Они́ хотѣ́ли Оста́ться Здѣ́, так разяри́лся Господь, что за́клялся, дабы́ им не вни́ти в Зе́млю, о́бщанную́ Изра́илю, кромѣ́ Хале́ва да Иису́са Нави́на, называ́я Здѣ́ оста́ющихся Лю́дьми, вѣ́дущими ДОБРО́ и ЗЛО⁵⁴⁹, ка́ков, ви́дно, был Ада́м, изгана́емый из Ра́я. Вот Что́ надѣ́лало Прокля́тое Гнѣздо́ сіе́: “Здѣ́!”

ПА́СХА!

“Если́ воведёт тебѣ́, – говори́т Божі́й Мойсе́й, – Господь твой в находя́щуюся ТА́МО за Иорда́ном, за Пу́тём За́падним Зе́млю, ко́торая совсе́м разни́тся от Египетскія́, потому́ что Она́ Наго́рняя и ра́вная, а что ещё́ лу́чше Все́го, О́чи Господа́ Бо́га твоего́ на ней от Нача́ла Лѣ́та и до Конца́ Лѣ́та, то пожа́луй! Пожа́луй! Па́губою погуби́те Все́ Язы́ческое и Тлѣ́нное, да́же до послѣ́дняго Во́лоса, кро́мѣ́ Нача́тков и Перве́нцов от Во́лов и Ове́ц ва́ших”⁵⁵⁰. “Да не сотвори́те, – говори́т, – Та́мо Всѣ́х, Ели́ка вы твóрите Здѣ́ Днесь, Кі́йждо Уго́дное пред со́бою. Не при́йдо́сте бо до Нынѣ́ в ПО́кой...”⁵⁵¹ Так пожа́луй же, Друг мой, послу́шай Мойсе́я. Не ищи́ Здѣ́, си́рѣчь в па́губном Язы́ческом Тлѣ́ніи, Возлю́бленнаго Чело́вѣка, И́стиннаго Му́жа, Дру́га, Бра́та и Бли́жняго твоего. Ищи́ Его́ ТАМ, по Ту Сто́рону Иорда́на, за За́падним, за Вече́рним Пу́тём: не Здѣ́, не Днесь, не Нынѣ́... ТАМ-то он! Там сей́ НАЧА́ТОК Уме́ршим⁵⁵² и все́му Тлѣ́нику, а ина́че облобыза́ешься с ка́ким-то Язы́чником.

ПА́СХА!

Безу́мный Кни́жник Сомна́с⁵⁵³ иска́л Чело́вѣка по сію Стóрону Иорда́на. Что же е́му А́нгел Господе́нь Иса́иа го́ворит? Вот Что! “Что Ты Здѣ? и Что тебѣ Здѣ? Я́ко истеса́л еси́ Здѣ Гроб и сотвори́л еси́ себѣ на Высо́тѣ Гроб... Се ны́нѣ Госпо́дь Савао́б изве́ржет и со́трѣт Му́жа и оты́ймет У́тварь твою́ и Вѣ́нец твой сла́вный и пове́ржет тя в Стáну вели́ку и безмѣ́рну, и та́мо у́мреши...”⁵⁵⁴ Не́щасный Кни́жник! Чита́л Проро́ков. Искáл Чело́вѣка, да по́пáл на Мертвеца́ и сам с ним пропáл. Конéчно ж, он иска́л меж Посла́нниками Царя́ Бала́ка, на Съда́лищи Губи́телей⁵⁵⁵ и Физиче́ских Волше́бников, Все во Плоть и Крoвь обра́щающих. Посему́-то вот Что на та́ких го́ворит Блаже́нный Муж Иов: “Глаголю́т Господе́ви: Отступи́ он нас. Пу́тѣй твои́х ви́дѣти не хо́щем...”⁵⁵⁶ Бúдут же я́ко Плéвы пред Вѣ́тром, или я́коже Прах...⁵⁵⁷ Да узря́т О́чи егò своё Уби́е́ние...⁵⁵⁸ и Той во Гроб отнесён бы́сть и на Грoбищах побѣ́д. Усла́дися Е́му Дрoбное Ка́мене По́то́ка”⁵⁵⁹. Кричи́т на таковы́х и Дру́гий А́нгел Ми́хеа: “Воста́ни и пойдѣ́! Я́ко нѣ́сть тебѣ́ Здѣ поко́й, Нечистоты́ ра́ди. Исти́бсте Тлѣ́нием...”⁵⁶⁰

“Ви́дишь ли ты, – го́ворит к Трéтeму А́нгелу Иезе́килю Госпо́дь, – ви́дѣл ли еси́, что сѣи́ твoря́т? Беззако́нія вели́ка Дом Изра́и́лев твoрит Здѣ́, е́же удаля́тися от Святы́нь мои́х...”⁵⁶¹ О, Беззако́нное ты Здѣ́! Чего ты надѣ́лало? Отве́ло Ты нас от Жива́го Чело́вѣка к Мертвеца́м. От Свята́го Му́жа ко Тлѣ́нным Болва́нам и Чу́челам. “Беззако́ние, – жа́лобно го́ворит Он, – пята́ моя обѣ́йде мя”⁵⁶². Ах! подало́ ты нам Пяту́ Его́ Прокля́тую, а не Прекра́сную Его́ Гла́ву, да облобыза́ет нас. Пяту́ мы одну́ ви́дим, Порожде́ние Зми́ино, блюду́щее Пяту́.

“Вселя́тся, – го́ворит ЧЕЛОВѢ́К, – и скрѣ́ют...”⁵⁶³ Да скажи́ же! Кто тебе скрѣ́ет, Сокрoвище наше? Ах! Ра́звѣ ты, – отве́щает, – не види́шь? Ско́лько их в Дому́ Изра́и́левом? во Свяще́нном Писа́нии? и Что они́ твoря́т? Са́мы Здѣ́ во Грoба́х сидят и мене́ с собо́ю Туда́ же ота́скивают, а я Мертве́цом нико́гда не быва́л, крoмѣ́ Пята́ моя.

“Мно́зи борю́щии мя с Вы́соты”⁵⁶⁴.

“Попра́ша мя Врази́ мои”⁵⁶⁵. “Ти́и Пяту́ мою́ сохра́ня́т”⁵⁶⁶. “Вселя́тся (Здѣ́) и скрѣ́ют Воскресе́ние мое”⁵⁶⁷.

ПА́СХА!

“Воста́ни! воста́ни, Иерусалиме”⁵⁶⁸! Аз есмь! Аз есмь, утѣ́шая́я тя! Разу́мѣй! Кто то е́сть СЫ́й?”⁵⁶⁹

“Иди́те Врата́ мои́ми, и Пу́ть сотвори́те люде́м мои́м, и Ка́мене, е́же на Пути́, разме́стите...”⁵⁷⁰

“И се Тру́с бы́сть ве́лий! А́нгел бо Господе́нь, спeд со Небесе́, присту́плъ, отвали́ Ка́мень...”⁵⁷¹

За́чѣм вы тут? И́щите Чело́вѣка?.. Нѣ́сть Здѣ́!

“ВОСТА́!”⁵⁷²

“Скажи́ ж, умилисо́рдись! Гдѣ́ Он?” О́твѣт: “Нѣ́т Его́ в Царствѣ́ сих Мертвецо́в! Он все́гда жив. Там его́ ищи́те! в Царствѣ́ Живы́х. И ны́нѣ Что Здѣ́ е́сть?”⁵⁷³

ПА́СХА!

“Востáни! востáни! Воскрéсни, Іерусали́ме!”⁵⁷⁴

“И бысть, егда́ бѣше Іисусъ у Іеріхона, воззрѣвъ Очи́ма свои́ма, ви́дѣ Человѣ́ка стоя́ща предъ ним...”⁵⁷⁵

Вот ви́дишь! Не напрáсно А́нгел говори́т: “Та́мо Его́ у́зрите!”⁵⁷⁶ Да гдѣ ж Та́мо? По ту Сто́рону (слы́шь) Іорда́на. На свято́м уже́ Мѣ́стѣ, не на глѣ́бном. На Землѣ́ Наго́рней, вы́сокой, обѣ́товáнной... Туда́-то он воззрѣ́въ, уви́дѣл ЧЕЛОВѢ́КА. Позна́л и поклоні́лся Ему́, Влади́кѣ свое́му.

ПА́СХА!

“Востáни! востáни, Сіо́не!”⁵⁷⁷ “Истряси́ Прах...”⁵⁷⁸ “Воззрѣ́въ Авраа́м Очи́ма свои́ма, ви́дѣ Мѣ́сто изда́лече и рече́ Отро́кам Свои́м: Сиди́те Здѣ́ со Ослѣ́том. Аз же́ и Отро́чищ по́йдем до О́ндѣ...”⁵⁷⁹ Ви́дишь, что́ и Авраа́м, бро́сив Все́ Здѣ́шнее, нашёлъ І́стиннаго Чело́вѣ́ка на Го́рѣ. То́ же, что́ Та́мо: “и ви́дѣвъ Де́нь Его́, возра́довася”⁵⁸⁰. Нелзя́ имѣ́ть Оче́й лу́чших, как Авраа́мовы. Они́ Одни́ ви́дят Овна́, держа́мага Рога́ми в Са́дѣ Саве́к⁵⁸¹.

ПА́СХА!

Рога́ми привѣ́зан к Са́ду Саве́к. Что́ значи́т Саве́к? Саве́к значи́т Хвра́стіе⁵⁸². Но мо́жет ли Хвра́стіе сто́ять Об-он-полъ Іорда́на, предъ Ли́цем Господ́ним? Оно́ Одно́ сожигáется Всесо́жже́ніем, я́ко Ничто́же, а Чело́вѣ́к Ісаа́к цѣ́л, жив⁵⁸³. Да и как Ему́ не бы́ть Цѣ́лому, ко́гда Сам Богъ защи́щает Его́?

“...Ни́же да сотвори́ши Ему́ Что́...”⁵⁸⁴

Ви́дно ж, что́ Он не е́сть Хво́рост, за Плечи́ма оста́вшийся, о кото́ром Іса́іа:

“Се́ вси, я́ко Хвра́стіе, Огнемъ́ погори́ят!”⁵⁸⁵

А о Проти́вных симъ́ Хворостя́нам Лю́дях, То́т же вот Что́! “Я́коже, – говори́т, – Не́бо Но́во и Земля́ Но́ва, я́же Азъ́ творю́, пребы́ваютъ предо́ мною́, та́ко ста́нет Сѣ́мя ва́ше и І́мя ва́ше...”⁵⁸⁶

Сего́ ж то́ Чело́вѣ́ка и Нави́н ви́дѣл, стоя́ща не па́дающа, но вѣ́чно предъ Ли́цем Господ́ним пребы́вающа⁵⁸⁷.

ПА́СХА!

“Востáни! востáни, Іерусали́ме!”⁵⁸⁸ Далъ Господь́ Чудотво́рный Же́лз Мойсе́ю. Посыла́ет Его́ на Освобо́жде́ніе Бра́тѣи свое́я из Егип́та. Вели́т Ааро́ну встрѣ́тить Мойсе́я. Гдѣ́ ж онъ стрѣ́чаетъ? Вот гдѣ́! “Иде́ и стрѣ́те Его́ в Го́рѣ́ Божі́ей: и цѣ́ловáстася О́ба”⁵⁸⁹.

По Освобо́жде́ніи из Егип́та Бра́тѣи Изра́илскія́ жела́ет ви́дѣть Мойсе́я Тесть его́ Іоѳо́р. Взя́л Дщере́ свою, Супру́гу Мойсе́еву, с Двои́ма Сы́нами. Поѣ́халъ в Пу́стыню. Пріѣ́хал. Доне́сли Мойсе́ю.

О́ Ро́де, Благо́словенный́ Богомъ́ Вы́шним! Пря́мо подро́лись на Го́ру Хо́ривъ.

“Изы́йде же́ Мойсе́й в Стрѣ́те́ніе Тѣ́стю свое́му и поклоні́ся Ему́, и Цѣ́ловá Его́, и привѣ́тствоваша́ Другъ́ Дру́га, и вове́де ихъ Мойсе́й в Ку́щу”⁵⁹⁰.

ПА́СХА!

Запрещáетъ найстрожа́йше Мойсе́й, дабы́ мы, идуще́ от Здѣ́ Та́МО, ниче́во из Хворосту́ не заноси́ли, называ́я Все́ тако́е Прокля́тіем, Ідо́лом и

Преткновѣніем на Царскѣм сем Пути. “Воньми крѣпцѣ, – кричѣтъ, – еже не Ясти Крове!..⁵⁹¹ да не снѣси ю! да благо тебѣ бѣдет и Сынѣм твоим по тебѣ во Вѣки”⁵⁹².

Однако ж Несмысленный как Древній, так и Нынѣшній Израиль часто ропщет на Господа.

“И слыша Господь и разгнѣвася Гнѣвом, разгорѣся в нем Огнь...”⁵⁹³ Начали желѣть Египетских Мяс. “Добро нам, – говорят, – было во Египтѣ...”⁵⁹⁴ Что вы Это плѣтаете? Развѣ у Господа, кромѣ Языческих, не сыщется Мяса? “И рече Господь к Мойсѣю: Еда Рука Господня не довольна бѣдет? Нынѣ уразумѣши, аще постигнет тя СЛОВО мое, или ни?”⁵⁹⁵

Часто и наша Несмысленная Кѣсность в Сѣрдцѣ⁵⁹⁶ говорит и ропщет на Господа. Тѣфу! Можно ль, чтоб был Человѣкъ без Плѣти, Крови и Костей? Тѣфу! Что се?.. Вот гордый и нечувствительный Хворост!..

Востани! пробудися, Сіоне⁵⁹⁷! Что ты плетѣшь? Кто твою Зѣмлю трѣгает? Пуцай Она так бѣдет, как есть! Дай только Господь тебѣ благословенное свое Благословеніе, как Исаіа говорит: “а Земля твоя вкупѣ с Нѣвою населится” (гл[ава] 62)⁵⁹⁸. Одно только То знай, что ты Лжа и Суета, и Пустота с одною твоєю Землею, не принявъ во ОСНОВАНІЕ Земли Божіа. Длѣтого там же говорятъ сіе:

“Нѣсть вам подобен, аще исправиши и сотвориши, Іерусалиме, Радованіе на Землѣ”⁵⁹⁹.

Ты только старайся, чтоб из твоѣй Лживои Земли блѣснула ПРАВДА БОЖІА⁶⁰⁰. Молися, чтоб постигъ тебе блаженный Оный ТРЕТІЙ пресвѣтлѣйшаго Воскресенія ДЕНЬ, в Коем Земля Богом износит БЫліе Травное⁶⁰¹. Развѣ дѣмаешь, что твоя только Земля одна, а другая в ней быть не может? Так оставайся ж Здѣсь при твоѣй! Кѣшай Еѣ со Зміем проклятым, жери вся Дни Живота твоего⁶⁰², без Живота Божіа, без Жизни Вѣчныя, если мнишь и говориши в Сѣрдцѣ твоѣм, что у Господа нѣтъ своя ни Земли, ни Плѣти, ни Крови, ни Кости, ничево... Не услышиши же всеблаженного Гласа сего:

“Се нынѣ КОСТЬ ОТ КОСТЕЙ МОИХ!”⁶⁰³

“Востани! востани, Іерусалиме!”⁶⁰⁴ Слушай Ухом другим о другой Плѣти! Слышиши ли? “и Процвѣтѣ Плоть моя”⁶⁰⁵.

Слышиши ли о других Костях?

“Возрадуются Кости смиренныя”⁶⁰⁶. “Не утайся Кость моя от Тебе, кѣже сотворил еси в Тайнѣ”⁶⁰⁷.

Слушай Соломона! “Исцѣленіе Костям твоим”⁶⁰⁸.

Во Еврейской Бібліи: “Приложеніе, разумѣй, Нѣвых к старым”.

Слушай Исаіа! “Кости твоя прозябнут, яко Трава, и разбогѣют, и наслѣдят Рѣды Рѣдов...”⁶⁰⁹

Видиши ли? Кости сіа не тѣ суть, что разсыпѣются при Адѣ. Они пред Лицѣм Божіим суть. И сіе-то есть ТАМО.

“И бысть Глас, – кричѣтъ Іезекіил, – ввѣгда ми прорѣчествовати. И се Трус! И совокупляхуса Кости: Кость ко Кости, Каяждо к Составу своему. И

видѣх, и се быша им Жилы! и Плоть растяше..."⁶¹⁰ Чти Слѣдующее в Главѣ 37-й.

Ба! Что се за Нѡвый Род по Горам твоим? по вѣтхим Ёдам твоим и Членам? Сверх горестных Тлѣнностей твоя? Не сіе ли есть Приложѣніе? Не Приложѣніе ли Живота к Мѣртвенности твоей? а ко Грѡбу твоему Воскресѣнію? Не Нѡвое ли Сотворѣніе оное?

"Сотворю, и Кто превратит?"⁶¹¹

Не Утверждѣніе ли Оное?

"Се Аз уготовляю тебѣ Аноракс, Камень твой, и на Основаніе твое Сапфир..."⁶¹² и Правдою возградиши..."⁶¹³

Слушай же! и разумѣй нынѣ, что не Взор тебѣ плетѣтъ Юил, но благовѣститъ тебѣ, сей Орфей⁶¹⁴ Воскресѣніе вот!

"Якоже Ётро, разлѣются по Горам Людіе Мнози и Крѣпцы. Подобны им не быша от Вѣка..."⁶¹⁵

"Якоже Рай Сладости, Земля пред Лицем Его. А яже создай, (та) Поле Пагубы..."⁶¹⁶

"Якоже Вид Коньскій, Вид их..."⁶¹⁷

"Якоже Глас Колесниц, на Верхі Гор востекут..."⁶¹⁸

"Якоже Борцы потекут, и Якоже Мужі храбры, взыйдут на Ограды..."⁶¹⁹ И Кійждо от Брата своего не отступит"⁶²⁰. "Трада имутся, и на Забрала востекут, и на Храмыны взлѣзут, и Окѡнцами внійдут, якоже Татіе..."⁶²¹

"Вострубите Трубою! Проповѣдите Цѣлбу!"⁶²² А ты боишься Цѣлбы? Так пусті ж их на твою Зѣмлю, сей Божій Род. Не будь Валаком! Пожалуй, не опасайся! Они всяк у своего брата займут Квартѣру Половинную, без всякой Обиды.

"Дух Господень на мнѣ!"⁶²³

Дати Плачущим Славу Сіона, на Мѣсто Пѣпела⁶²⁴. Что ж се за Обида? Прійми, бѣдный, Славу вмѣсто Грязи!

"И созиждут Сынове Инородныи Стѣны твои..."⁶²⁵

"И на Мѣсто⁶²⁶ Мѣди, принесу ти Злато.

И на Мѣсто Желѣза, принесу ти Сребро.

И на Мѣсто Древес, принесу ти Мѣдь.

И на Мѣсто Каменія, Желѣзо"⁶²⁷.

"Отверзу Грѡбы ваши и изведу вас..."⁶²⁸

"Сіце Зѣмлю свою вторыцею наслѣдят,

И Весѣліе Вѣчное над Главою их"⁶²⁹.

"Свѣтися! свѣтися, Іерусалиме⁶³⁰!

Се Тма покрѣла Зѣмлю! и Мрак на Языках! На Тебѣ же явился Господь, и Слава Его на Тебѣ узрѣся"⁶³¹.

*

"Да лѡбжет мя от Лобзаній Уст своих!"⁶³²

Ёродій Воскрѣсну Вѣсну возблаговѣстив, поднялся, и совокуплясь с Вѡроном, не престали пѣть сію Пѣснь:

"Се Аз с вами есмь во вся Дни!

До Скончання Вѣка. Амѣнь!"⁶³³

*

Проч уступай! проч!
Печальная Ноч.
Сонце всходит.
Свѣтъ воводит.
Свѣтъ воводит.
Радость родит.
Проч уступай проч! Потопная Ноч⁶³⁴.

КОНЕЦ.

Час написання твору достеменно не встановлено. Сам Сковорода в листі до Михайла Ковалинського від 16 серпня 1791 р. писав, що перший автограф діалогу був украдений, але йому вдалося знайти список, на підставі якого виник другий автограф, тобто друга редакція твору. Цей останній автограф зараз зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 9, арк. 1–40). Діалог було вперше надруковано в Санкт-Петербурзькому виданні творів Сковороди 1912 р. Подаємо за автографом.

¹ Іоанн Евратус (Скопеч), більш відомий як Іоанн Мосх (пом. 622 р.) – автор славяно-болгарського патерика «Лугъ духовный» («Λεωνόριον»), укладеного в останні роки життя письменника, коли той перебував у Римі. Подані тут перекази («квіти», чи, як каже Сковорода, «забавныя писульки») про аскетичні подвиги монахів, найперше синайських та палестинських, Іоанн Мосх збирав під час багаторічної прощі зі своїм другом Софронієм – майбутнім Єрусалимським патріархом – до монастирів Єгипту, Сирії, Самосу, Кіпру та Риму. Свої записи Мосх присвятив Софронієві. У передмові-присвяті він, зокрема, писав: «Улюблений, що може бути приємніше за видовище, яке являють собою весняні луки, що рясніють розмаїтими квітами?.. Тут троянди виблискують своєю красою, там – лілеї, які суперничають із самими трояндами; тут-таки розквітлі фіалки, немов та царська багряниця. Що за розмаїття, що за дивовижна пістрява в цьому морі квітів! Як зусібч вражає мандрівника ця краса й запах, що зливаються в одну чудесну насолоду! Ось із такою ж насолодою прийми й оцю працю, блаженне й вірне дитя моє, Софронію!.. Зриваючи найчудовіші з-поміж квітів нев'янутих луків, я сплів для тебе вінок і підношу його тобі, найвірніша дитино, а через тебе й усім. Тому-то й цю працю я назвав *Лугом*: кожен може знайти в ній духовну насолоду, аромат і користь» [*Блаженный Иоанн Мосх. Лугъ духовный*. – Москва, 2002. – С. 43]. В Україні «Λεωνόριον» Мосха здавна був відомий у церковнослов'янській версії IX–X ст. під назвою «Синайський патерик».

² Святитель Софроній (550/60–638 рр.) – церковний діяч, богослов та письменник, приятель і учень Іоана Мосха. Був обраний Єрусалимським патріархом наприкінці 633-го або на початку 634 р. й обіймав цю кафедру до 11 березня 638 р. Церква відзначає його пам'ять 11 березня. В Україні, мабуть, найбільш відомим твором Софронія здавна була молитва «Троице пресущественная» [див.: *Могила П. Євхологійон, або Молитвослов или Требник*. – Київ, 1646. – С. 43–46 (друга пагін.)].

³ Див. прим. 187 до циклу «Сад божественных пѣсней».

⁴ Див. прим. 1 до поезії «Похвала астрономіи».

⁵ Овідій. Метаморфози, 1, 304. У перекладі Андрія Содомори: “З вовком овечки пливуть...” [Публій Овідій Назон. Метаморфози / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1983. – С. 21].

⁶ Трохи неточна цитата з Другої книги Мойсеевої: Вихід 15: 10. Пор.: погрѣзѡша ѣкѡ ѡлово въ водѣ сѣлнѣй.

⁷ Неточна цитата з Книги пророка Варуха 3: 30. Пор.: Ктѡ прѣйде на ѡнѡ стрѣнѡ морѡ, ѡ ѡбръѣтє ѡ;

⁸ Див.: Книга пророка Даниїла 3: 1.

⁹ Пісня над піснями 2: 9.

¹⁰ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 14: 31. Пор.: маловѣрє, почтѡ ѡсѡмнѣлє єсє;

¹¹ У богословській науці пекло окреслюють як “підземне місце”, куди “идут души осужденных на вѣчную муку” [Слово к народу каѡоліческому. – Почаїв, 1765. – Арк. 36 (зв.)]. Докладніше сказано в Інокентія Винницького, який на запитання: “Що таке пекло?” – дає відповідь: “Ест то в самой серединѣ Земли великая отхлань, так широкая, долгая, глубокая, яко геометрове мѣрничим своим цирклем доходят, же ест еи на двѣ тысячи миль. В которой то отхлани учтавичный неугасимый огонь палаєт и на вѣки палати будет” [Винницький І. Катихісис, або Наука христіанскія. – Унів, 1685. – Арк. 87 (зв.)–88].

¹² Див. прим. 217 до діалогу «Кольцо».

¹³ Книга пророка Ісаї 57: 20.

¹⁴ Парафраза Книги пророка Ісаї 50: 11. Пор.: ходїтє свѣтѡмъ ѡгнѡ вѡшегѡ ѡ пламенємъ.

¹⁵ Див. прим. 952 до діалогу «Кольцо».

¹⁶ Трохи неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 1: 3. Пор.: да вѡдєтѣ свѣтѣ. ѡ вѡстѣ свѣтѣ.

¹⁷ Парафраза Книги Ісуса Навина 10: 12. Пор.: да стѡнетѣ сѡлнце прѡмѡ гавѡнѡ, ѡ лѡнѡ прѡмѡ дѣврѡ єлѡнѡ.

¹⁸ Парафраза Книги Ісуса Навина 10: 13. Пор.: ѡ стѡ сѡлнце ѡ лѡнѡ въ стѡлнѡ.

¹⁹ Парафраза служби Божої. Пор.: “Пою Спасителю побѣдную гѣснь” [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 8 (зв.)].

²⁰ Парафраза Книги пророка Ісаї 60: 20. Пор.: Не зѡйдетѣ во сѡлнце тѣвѣ, ѡ лѡнѡ не ѡскѡдѣетѣ тѣвѣ: вѡдетѣ во гѡдѣ тѣвѣ свѣтѣ вѣчний, ѡ ѡпѡлѡтєсѡ днѡє рыдѡнїѡ тѡеѡѡ.

²¹ Перша книга Мойсеева: Буття 9: 13.

²² Заклучний рядок – це парафраза Книги Псалмів 41 (42): 8. Пор.: Бѣздѡ вѣздѡ призѡвѡетѣ.

²³ Див. прим. 20 до діалогу «Разглагол о древнем мїрѣ».

²⁴ Сенека. Моральні листи до Луцілія, LXXXII, 5. У перекладі Андрія Содомори: “Дух, який відмовився від усього зовнішнього і захищає себе у своїй же твердині, став на недосяжному місці” [Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 303].

²⁵ Сенека. Моральні листи до Луцілія, LXXXVII, 3. У перекладі Андрія Содомори: “він [дух] лише тоді сягає найвищого злету, коли, відкинувши все чуже, знаходить спокій завдяки тому, що нічого не боїться” [Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 335].

²⁶ Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 12: 26. Пор.: Разѡмѡвѣ прѣвѡникѣ сѣвѣ дрѡгѣ вѡдетѣ.

²⁷ Парафраза Книги Псалмів 118 (119): 19. Пор.: Пришлѣцѣ ѡзѣ єсѡє на зѣмлѡ.

²⁸ Множинність світів можна уявляти або “по-епікурівському”, тобто стверджуючи, що ці світи існують одночасно, або по-орігенівському, кажучи, що світи безконечно змінюють один одного. Як писав св. Єронім, Оріген “стверджував, що світів безконечне число; що ці численні світи, всупереч Епікуру, не існують одночасно й не схожі між собою, але після кінця одного світу починає існувати інший...” [Оріген. О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 107].

²⁹ Про людину як мікрокосмос уперше почали говорити ще Анаксимандр (VII–VI ст. до н. е.) та Демокріт (V ст. до н. е.). На ґрунті християнської традиції наука про людину-мікрокосмос була характерна для богослів'я Климента Олександрійського, Орігена, Григорія Ниського, Василя Великого, Григорія Богослова та інших [див.: Erdmann E. von. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 255–265]. Неабияку популярність вона мала також за часів Ренесансу. В українській літературі цей концепт уперше з'являється ще у XII ст. [див.: Чижевський Д. XVII ст. в духовній історії України // Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т. – Київ, 2005. – Т. 2. – С. 117]. Трактуючи людину як “образу четвероконечного мира”, тобто як мікрокосмосу (“μικροκόσμος”, “малый мир”, “parvus mundus”, “świat mniejszy”), було звичним і для українських письменників XVII–XVIII ст. При тому вони могли покликатися, скажімо, на Демокріта (“Димократ же убо чувственному миру изравняя челоуѣка, мал мир того именовая, яко от мирских стихій состоящася...” [Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 38 (зв.)]) або користатися з понять гуморальної теорії (“Человѣк от четырех стихій состоится: мелянколія прировняється к землі, студена бо єсть и суха, флегма примѣряється к водѣ, понеже студена єсть и мокра, кровь к воздуху, житка єсть и тепла, колера уподобляється огню, ибо тепла єсть и суха” [Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 610–610 (зв.)]), однак найчастіше глумачили цей концепт у стратегії Божої Премудрості. “...Человѣк, – писав, приміром, Кирило Ставровецький, – єсть вторый мир малый, великую и дивную Премудрость Божию в себѣ заключает: єсть бо и небо, и земля, и яже на небеси, и яже на земли, видимая и невидимая: от пупа до главы, яко небо, и паки от пупа дольная его часть, яко земля. Ибо сія имать силу рождалтельную и прохождение вод, и звѣров телесорастильных, тако в сей нижней части челоуѣка сія суть. Паки же в горней части его, яко на небеси свѣтила, солнце и луна, гром, вѣтр, сице и в челоуѣцѣ в главѣ очи и глас, и дыханіе, и мгновение ока, яко молнія, скорошественно. Наипаче же всѣх ум многозрителный, вся видяй видимая и невидимая, и обдержая, яко горстію, скорошествен, проходя невозбранно небо и землю и паки исходит неудерженно, безсмертен, невидим, самовластен – образ бо єсть невидимаго Бога...” [Транквіліон-Ставровецький К. Євангеліє учителное. – Рахманів, 1619. – Арк. 161; див. про це: Маслов С. Кирилл Транквиллион-Ставровецкий и его литературная деятельность: Опыт историко-литературной монографии. – Киев, 1984. – С. 155–156]. Отож, коли Дмитро Чижевський каже, що “наука Сковороди про мікрокосмос у протилежність до відповідної науки Ренесансу та барока на Заході забарвлена не натурфілософічно, але етично та релігійно” [Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 151], – то це означає, що міркування нашого філософа перебувають у річці української богомисленнєвої традиції.

³⁰ Старі українські письменники досить часто говорили про сприйняття світу “очесами мысленными” [див.: Яворський С. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 402; пор.: Могила П. Євхологійон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 43], “душевными очесами” [див.: Єп. Інокентій Винницький. Катихісис, або Наука христіанскія. – Унів, 1685. – Арк. 86], “умными очима” [див.: Кроковський Й. Акафіст святій великомученицѣ Вар-

варѣ. – Чернігів, 1749. – Арк. 25 (зв.), “очима серця” [див.: *Smotryc'kyj* М. Θρηνος, то ієст Lament iedyney ś. Powszechney Apostolskiewy Wschodniej Cerkwie z objaśnieniem dogmat wiary. – Wilno, 1610. – К. 49 (v.)] тощо.

³¹ Див. прим. 50 до циклу «Сад божественных пѣсней».

³² Образ *павича* як уособлення марності світу досить часто зринав у творах українських письменників XVII–XVIII ст. Варто пригадати хоч би «Літос» Петра Могили [див.: (Могила П.) Λίθος, або Камієнь з просу prawdy Cerkwie świętey prawosławney Ruskiej // Архив Юго-Западной России. – Киев, 1893. – Ч. I. – Т. IX. – С. 321], «Вънец Христов» Антонія Радивиловського [див.: Радивиловський А. Вънец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 66 (зв.)–67], «Світ, розглянутий за частинами» Данила Братковського [див.: Братковский Д. Світ, по частинах розглянутий: Фототипічне видання. Переклад. Джерела. Студії. – Луцьк, 2004. – С. 148], «Слово в день Святыя Троицы» та «Слово первое на сошествіє Святаго Духа» Дмитра Туптала [див.: Туптало Д. Слово в день Святыя Троицы // Сочиненія святаго Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 5. – С. 90–91; Туптало Д. Слово первое на сошествіє Святаго Духа // Титов А. Проповеди святителя Димитрия, митрополита Ростовскаго, на украинском наречіи. – Москва, 1910. – С. 15] чи «Театрон» Івана Максимовича [див.: Максимович І. Θεάτρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 282]. Див. також прим. 87 до притчі «Благодарный Еродій».

³³ Лат. *pictura* – ‘малярство, картина, зображення’.

³⁴ Див. прим. 56 до циклу «Сад божественных пѣсней».

³⁵ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *пράβη σδάνη ἐς* (Євангелія від св. Луки 7: 43).

³⁶ Сковорода має на думці слова: *міръ вѣтъ, превосходѣй всѣкъ ѡмъ* (Послання св. ап. Павла до филип’ян 4: 7).

³⁷ Євангелія від св. Івана 19: 36.

³⁸ Книга пророка Ісаї 41: 14.

³⁹ Книга пророка Ісаї 49: 16.

⁴⁰ Ці слова приписує Платонові Плутарх у «Мораліях» (Συμποσιακῶν βιβλίων ὀγδοον, 718b) [див.: Plutarchi Chaeronensis Scripta Moralia. Graece et latine. – Paris, 1844. – Т. II. – Р. 875]. Насправді, це псевдоплатонівська фраза [див.: *Tschizewskij* D. Skovoroda: Dichter, Denker, Mystiker. – München, 1974. – С. 77].

⁴¹ Сковорода має на думці слова: *Ѡвѣщавъ же игѣмонъ рече ѿмъ: когдѣ хощете ѿ овоѣ ѿпѣцѣ вѣмъ; Онѣ же рѣша: варѣвѣ* (Євангелія від св. Матвія 27: 21; див. також: Євангелія від св. Луки 23: 18; Євангелія від св. Івана 18: 40).

⁴² Сковорода має на думці платонівський міф про “печеру” (Держава, 515a–517c), котрий, як писав колись Володимир Ерн, є “короткою транскрипцією всього платонізму” [Ерн В. Ф. Верховное постижение Платона // Вопросы философии и психологии. – 1917. – Кн. 137–138 (II–III). – С. 103]. Український філософ тлумачить “печеру” (“печера” – духовна сліпота) саме в платонівському ключі [див.: *Ушкалов Л., Марченко О.* Нариси з філософії Григорія Сковороди. – Харків, 1993. – С. 20–29].

⁴³ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *ѣкоже прѣхъ, єгоже възѣ вѣхрѣ* (Книга Йова 21: 18).

⁴⁴ Книга пророка Ісаї 44: 5.

⁴⁵ Книга пророка Ісаї 26: 7.

⁴⁶ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 26: 18. Пор.: *не падѣмса, но падѣтса всѣ живѣщѣи на землѣ*.

⁴⁷ *Матерія* та *форма* належать до чільних універсалій, що утворюють класичну парадигму європейського способу думання [див.: Ingarden R. *Spór o istnienie świata*. – Warszawa, 1962. – Т. 1. – С. 291–472]. У киево-могилянській традиції ці поняття заведено було трактувати вслід за Арістотелем. Наприклад, Феофан Прокопович писав: “...Арістотель намагався дати певні визначення матерії, яких є два: одне цілком негативне («Метафізика», кн. VII, розд. 3): ‘Матерія не є ані якістю, ані кількістю, ані чимсь таким, чим визначається сутне’. Друге [визначення] – позитивне («Фізика, кн. I, розд. 6): ‘Матерія – перший субстрат [кожної речі], з якого будь-що виникає так, що притаманне йому не випадково” [Прокопович Ф. *Натурфілософія, або Фізика* // Прокопович Ф. *Філософські твори: У 3 т.* – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 128]. А трохи далі Прокопович подає й Арістотелеве окреслення форми: “Форма – це спосіб, яким щось є тим, чим воно є” [там само. – С. 133]. Звісно, що, як казав колись Тома Аквінський, “все складене з матерії та форми набуває довершеності завдяки формі” [Thomas Aquinas. *Summa totius theologiae*. – Lugduni, MDCCI. – Par. 1. – Vol. 1. – Р. 53]. Зрештою, на думку щойно цитованого “янгольського доктора”, сам Господь Бог є *особливою формою* [ibid. – Р. 67]. Сковорода тлумачить *матерію* як вічну та плінну тінь вічної невидимої природи, своєрідне дзеркало, відбиваючись в якому, ідеї створюють власні образи – речі. Отож, філософ називає *матерію ніщою* не в сенсі абсолютної ніщоти, а в сенсі абсолютної можливості буття (того, що греки називали *μὴ ὄν*). Із другого боку, він дає матерії цілу низку імен, покликаних підкреслити її несправжність, неістотність чи, сказати б, нульовий рівень буття: *болван, вздор, видимість, лжа, лом, маска, мечта, пара, плетки, прах, пустош, рухлядь, сволоч, сон, суета, тьма* тощо. Тим часом *форму* він трактує як Платонові ідеї [про сковородинське розуміння цих універсалій див.: Ерн В. Ф. Григорий Саввич Сковорода. *Жизнь и учение*. – Москва, 1912. – С. 263–265; Петров В. До характеристики філософського світогляду Сковороди (Вчення Сковороди про *матерію*) // Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п’ядесятих роковин наукової діяльності / За ред. А. Кримського. – Київ, 1927. – Ч. II. – С. 30–43; Чижевський Д. *Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й передне слово проф. Леоніда Ушкалова*. – Харків, 2004. – С. 84–94; Kline G. L. *Skovoroda’s Metaphysics* // Hryhorij Savyč Skovoroda. *An Anthology of Critical Articles* / Ed. by R. H. Marshall, Jr. and Th. E. Bird. – Edmonton; Toronto, 1994. – Р. 223–229].

⁴⁸ Платонівську *ідею* (гр. *ιδέα*) Сенека в «Моральних листах до Луцілія» (LXV, 7) пояснював так: “Це те, на що поглядає митець, аби не схибити, втілюючи свій задум у матеріал. І зовсім не має значення, чи той зразок, на якому він час од часу зупиняє око, десь осторонь, чи таки в ньому, ним же сприйнятий і довірений пам’яті. Ось такі зразки всіх речей має у собі божество, що охоплює своїм помислом як числа, так і форми всього, що має бути створене; те божество й сповнене тими не смертними, незмінними, невтомними образами, які у Платона мають назву ‘ідеї’. Приміром, гинуть люди, а людськість, на зразок якої створюється людина, залишається, і не завдає їй жодної шкоди те, що ті люди страждають, загивають” [Луцій Анней Сенека. *Моральні листи до Луцілія* / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 208–209]. Як каже Діоген Лаертій (III, 64), Платон називав *ідею* “і ‘образом’, і ‘родом’, і ‘взірцем’, і ‘початком’, і ‘причиною” [Діоген Лаертій. О житті, ученнях і изречениях знаменитих філософов. – Москва, 1979. – С. 169]. В українській традиції платонівське слово *ιδέα* перекладали як “вид” чи “образ”, починаючи ще зі старокіївської доби [див.: Чижевський Д. *Антична література в старій Україні* // Чижевський Д. *Філософські твори: У 4 т.* – Київ, 2005. – Т. 2. – С. 48].

⁴⁹ Опозиція *матерії* та *форми* зберігала свій онтологічний сенс також тоді, коли йшлося про ділянку словесності. Приміром, шанований у старожитній Україні іспанський єзуїт

Кипріян Соарес [див.: *Пилипук Н.* Київські поетики і ренесансні теорії мистецтва // *Європейське Відродження та українська література XIV–XVIII ст.* – Київ, 1993. – С. 89–91; *Sydorenko A.* The Kievan Academy in the Seventeenth Century. – Ottawa, 1977. – Р. 110], чия риторика вважалася взірцевою [див.: *Ulčinaite E.* Teoria retoryczna w Polsce i na Litwie w XVII wieku: Próba rekonstrukcji schematu retorycznego. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1984. – S. 21], писав: “Форма є ество речі й приміта, з огляду на яку річ є тим, чим вона є та чим відрізняється від інших. Матерія є те, з чого й у чому річ існує” [Cypriani Soarii societatis Iesu Tabulae rhetoricae, sive totius artis rhetoricae absolutissimum compendium reimpressum. – Leopoli, 1722. – Р. 19].

⁵⁰ Сковорода має на думці слова: вѣ солнцѣ положи селѣніє своє (Книга Псалмів 18 (19): 5).

⁵¹ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 2: 15.

⁵² Пісня над піснями 1: 3.

⁵³ Сковорода має на думці слова: ѿ сѣ, колѣсница ѡгненнаѧ ѿ кони ѡгненниѧ (Четверта книга царств 2: 11).

⁵⁴ Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 41: 1–7.

⁵⁵ Сковорода має на думці слова: сѣдмь сѣл ѡчеса гдѣнѧ сѣть, призирающаѧ на всю зѣмлю (Книга пророка Захарії 4: 10).

⁵⁶ Сковорода має на думці візію крилатих тварин у першій главі Книги пророка Єзекіїля.

⁵⁷ Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 8: 6. Пор.: крѣпка ѡбъ смѣртѣ людемъ.

⁵⁸ Пісня над піснями 8: 6.

⁵⁹ Це – емблематичний образ. Сковорода міг бачити його, наприклад, у книзі Германа Гуго «*Pia desideria...*» [див.: *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й передне слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 58 (прим.)].

⁶⁰ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: кто дастъ мнѣ крилѣ;

⁶¹ У структурі “префігурації”, чи “прообразування”, розрізняють щонайперше три складники: власне “прообраз”, чи “тип” (особа, річ або подія Старого Заповіту, що є містичною вказівкою на євангельські особи, речі та події), “антитип” (особа, річ або подія Нового Заповіту, на якій “виповнюється” старозаповітний “прообраз”), а також “прото-тип”, чи “архетип”, тобто передковітна Божа думка, котра уможливила існування таємного зв’язку між “типом” і “антитипом” [див.: *Лаба В.* Біблійна герменевтика. Вид. 2-е. – Рим, 1990. – С. 20–21]. Наприклад, як писав Стефан Яворський, “євхаристіческія дары поистинне суть и нарицаются *антѣтупа*, или *протообразная*, понеже ветхозаконным жертвамъ суть *противная*” [Яворський С. Камень вѣры. Київ, 1730. – С. 434]. При тому сковородинські “типи” (“фігури”), “анти типи” й “архетипи” утворюють ноєматичну модель, яка далеко відбігає від традиційної “префігурації”. З усталеної в рамках церковного Переказу ноєматичної моделі Сковорода зберігає саму тільки протиставленість “типу” й “анти типу” стосовно “архетипу”. При тому він знімає опозицію “тип – анти тип” (“анти тип”, “прообраз”, “відео образ” утворюють тут синонімічний ряд), а крім того, накидає універсалії “архетип” невластивого їй сенсу [див.: *Ушкалов Л.* Theologia ehegetica // *Ушкалов Л.* Українське барокове богومислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. – Харків, 2001. – С. 109–137].

⁶² Одне зі значень імені *Самсон* – “малое солнце” [див.: *Беринда П.* Лексикон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 451].

⁶³ Перша книга Мойсеева: Буття 2: 3.

⁶⁴ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 3.

⁶⁵ Книга Псалмів 76 (77): 6.

⁶⁶ Книга пророка Захарії 4: 10.

⁶⁷ Очевидно, Сковорода має на думці слова: вѣ со́лнцѣ положи селѣніє своє (Книга Псалмів 18 (19): 5).

⁶⁸ Парафраза Книги Псалмів 39 (40): 2. Пор.: **Т**ерпѣ потерпѣхъ гдѣ.

⁶⁹ Таких слів у Псалтирі немає. Можливо, Сковорода робить парафразу цитованого далі вірша: **В**ознесѣ тѣ, гдѣ, ѡкв подѣлѣ мѣ єси (Книга Псалмів 29 (30): 2) або має на думці слова на взір: ѡ прѣѣтъ ѡхъ, ѡ подѣтъ ѡхъ на рѣмѣ своєю (П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 32: 11).

⁷⁰ Книга Псалмів 29 (30): 2.

⁷¹ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 82. Пор.: ѡзчѣзѡша ѡчи мои вѣ слѡво твоє.

⁷² Книга Псалмів 76 (77): 6.

⁷³ Книга пророка Захарії 4: 2.

⁷⁴ Книга пророка Захарії 1: 9.

⁷⁵ Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 8: 6. Пор.: крѣпкѣ ѡкв смѣрть любѣ.

⁷⁶ Пісня над піснями 8: 6.

⁷⁷ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Івана 5: 35. Пор.: бѣ свѣтѣльникъ горѣ ѡ свѣтѣ.

⁷⁸ Фразу **звѣзды прѣлѣстныѣ** взято із Соборного послання св. ап. Іуди 13.

⁷⁹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Ѧ**зъ єсмь корѣнь ѡ родѣ дѣдовъ, ѡ свѣзда ѡттрѣнѣнѣ ѡ денниѣ (Апокаліпсис 22: 16).

⁸⁰ Неточна цитата із Соборного послання св. ап. Іуди 6. Пор.: ѡггѣлы же не соблѣдшыѣ своєгѡ начѣльства.

⁸¹ Соборне послання св. ап. Іуди 13.

⁸² Парафраза Соборного послання св. ап. Іуди 19. Пор.: тѣлѣсни, дѣхѣ не ѡмѣще.

⁸³ Неточна цитата із Соборного послання св. ап. Іуди 6. Пор.: не соблѣдшыѣ своєгѡ начѣльства.

⁸⁴ Парафраза Книги Псалмів 45 (46): 5. Пор.: ѡстѣилъ єсть селѣніє своє вѣшній.

⁸⁵ У рукопису *e* виправлено на *o* пізніше та ще й іншим чорнилом.

⁸⁶ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до євреїв 10: 7. Пор.: вѣ главѣзнѣ книжнѣ ѡ написѣсѣ ѡ мнѣ. Див. також: Книга Псалмів 39 (40): 8: вѣ главѣзнѣ книжнѣ писано єсть ѡ мнѣ.

⁸⁷ Неточна цитата із Соборного послання св. ап. Іуди 6. Пор.: ѡггѣлы же не соблѣдшыѣ своєгѡ начѣльства.

⁸⁸ Трохи неточна цитата із Соборного послання св. ап. Іуди 13. Пор.: звѣзды прѣлѣстныѣ, ѡмѣже мѣрѣкъ тѣмѣ во вѣки блѣдѣтѣ.

⁸⁹ Люцифер (лат. *Lucifer*) – син Аврори, бог вранішньої зорі; друге значення: вранішня зоря, тобто планета Венера.

⁹⁰ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Івана 1: 29. Пор.: **В**о ѡттрѣй (же) вѣдѣ ѡ ѡвѣннѣ іѣса глѣдѣца кѣ свѣтѣ ѡ глагола: сѣ, ѡгнецъ вѣїѣ.

⁹¹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: ѡмѣрзѣнїемъ ѡмѣрзѣ (Перша книга царств 27: 12).

⁹² Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 1: 30. Пор.: сѣ єсть, ѡ неѡмѣже ѡзъ рѣхъ: по мнѣ глѣдѣтъ мѣжъ, ѡже прѣдо мнѡю бѣтъ.

⁹³ Євангелія від св. Івана 1: 8.

⁹⁴ Див.: Євангелія від св. Луки 24: 1–35.

⁹⁵ Парафраза Книги Псалмів 18 (19): 6. Пор.: ѡкв женѣхъ ѡсходѣ ѡ чертѡга своєгѡ.

⁹⁶ Євангелія від св. Луки 24: 31.

⁹⁷ Пісня над піснями 8: 6.

⁹⁸ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 40: 31. Пор.: *тєрпѣніи же гдѣ измѣнѣтъ крѣпость, ѡкрылѣтъ ѣки ѡри.*

⁹⁹ Євангелія від св. Луки 24: 32.

¹⁰⁰ В Євангелії від св. Івана 5: 24 та в Першому соборному посланні св. ап. Івана 3: 14 зринає фраза: *ѡ смерти въ живѣтъ.*

¹⁰¹ Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 1: 1. Пор.: *и на пѣти грѣшныхъ не стѣ.*

¹⁰² Євангелія від св. Луки 24: 31.

¹⁰³ Див.: Євангелія від св. Луки 1: 39–40.

¹⁰⁴ Неточна цитата з Книги Псалмів 121 (122): 4. Пор.: *Тѣмъ бо въздѣша.*

¹⁰⁵ Варіації на тему Книги пророка Ісаї 11: 6–8. Пор.: *и пастисѣ вѣдѣтъ вѣпѣ волѣ съ ѡгнемѣ, и рысь почіе съ козлищемѣ, и телець и ѡнець и лѣвъ вѣпѣ пастисѣ вѣдѣтъ, и ѡтрочѣ мѣло повѣдѣтъ ѡ: и волѣ и мѣдвѣдѣ вѣпѣ пастисѣ вѣдѣтъ, и вѣпѣ дѣти ѡхъ вѣдѣтъ, и лѣвъ ѡки волѣ ѡсти вѣдѣтъ плѣвы: и ѡтрочѣ мѣло на пещѣры ѡспѣдѣвъ и на ѡбѣ изѣдѣи ѡспѣдскихъ рѣкъ возложитѣ.*

¹⁰⁶ Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 28.

¹⁰⁷ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *гѡры възгѣшасѣ ѡкъ ѡвнѣ, и хѡлми ѡкъ ѡгнѣ ѡвнѣ (Книга Псалмів 113 (114): 4).*

¹⁰⁸ Трохи неточна цитата з Книги пророка Михея 4: 2. Пор.: *прїидіте, въздѣмѣ на гѡрѣ гдѣню.* Див. також: *прїидіте, и въздѣмѣ на гѡрѣ гдѣню (Книга пророка Ісаї 2: 3).*

¹⁰⁹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *ѡце ѡуразмѣлѣ єси вѣмѣ рѡждѣнїѣ козѣ живѣщихъ на гѡрѣхъ каменнихъ; ѡсмотрілѣ же ли єси болѣзнь при рѡждѣнїи єлѣней; (Книга Іова 39: 1).*

¹¹⁰ Сковорода має на думці слова: *ѡ чѡлѡвѣкъ невозмѡжно, но не ѡ вѣ: всѣ во возмѡжна сѣтъ ѡ вѣ (Євангелія від св. Марка 10: 27).*

¹¹¹ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 35: 6. Пор.: *Тѡгда скѡчитѣ хѡлмѣ ѡкъ єлѣнь.*

¹¹² Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 131 (132): 17. Пор.: *Тѣмъ возгѣдѣ рѡгъ дѣдовѣ.*

¹¹³ Див.: Дії св. апостолів 3: 2–10.

¹¹⁴ Див.: *ѡ іѡппѣ же вѣ нѣкаѣ ѡуїица, ѡимѣмѣ тавѣра, ѡже сказѣма глаголетсѣ сѣрна (Дії св. апостолів 9: 36).* Це саме значення імені *Tavita* ("серна") подає й словник Памви Беринди [див.: *Беринда П. Лексикон славеноросскій и имен толкованіе.* – Київ, 1627. – Ст. 462].

¹¹⁵ Сковорода має на думці слова: *сѣ, тѡй ѡдетѣ, скачѣ на гѡры и прѣскачѣ на хѡлмы. Подѡбенѣ єсть вѣратѣ мѡй сѣрнѣ ѡли мѣдѣ єлѣню на гѡрѣхъ вѣрѣльскихъ (Пісня над піснями 2: 8–9).*

¹¹⁶ Пісня над піснями 2: 14.

¹¹⁷ Пісня над піснями 1: 6.

¹¹⁸ Фраза *въ полѣднѣ* кѣлька разів зринає в Біблії. Тут Сковорода цитує Пісню над піснями 1: 6.

¹¹⁹ Фраза *въ сѡлнцѣ* зринає в Книзі Псалмів 18 (19): 5 (пор.: *въ сѡлнцѣ положѣ сѣлѣнїє своѣ*) та в Євангелії від св. Луки 21: 25 (пор.: *и вѣдѣтъ знѣмѣнїѣ вѣ сѡлнцѣ*).

¹²⁰ Євангелія від св. Луки 2: 14.

¹²¹ Книга Ісуса Навина 14: 15.

¹²² Євангелія від св. Луки 2: 15.

¹²³ Пісня над піснями 8: 5.

¹²⁴ Книга пророка Захарїї 4: 2.

¹²⁵ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 2: 2. Пор.: *вѣдѣхѡмъ бо свѣздѣ єгѡ на вѡстѡцѣ.*

¹²⁶ Євангелія від св. Матвія 2: 9.

¹²⁷ Книга Псалмів 131 (132): 14.

¹²⁸ Сковорода має на думці слова: **И** сѣлѡ заѣтра во єдинѣ ѿ сѣвѣотѣхъ прїидѡша на грѡбѣхъ, возсїавшѣ солнцѣ (Євангелія від св. Марка 16: 2).

¹²⁹ Сковорода має на думці слова: **зїйде** во солнцѣ (Перша книга Мойсеева: Буття 28: 11).

¹³⁰ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Гдѣна зємля, и исполненїе єа** (Книга Псалмів 23 (24): 1).

¹³¹ Пісня над піснями 2: 17.

¹³² Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 20: 22. Пор.: **дѣнѣ и гдѣ имѣхъ: прїимїте дѣхъ сѣхъ.**

¹³³ Перша книга Мойсеева: Буття 28: 17.

¹³⁴ Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 5: 24.

¹³⁵ Див.: Четверта книга царств 2: 11.

¹³⁶ Див.: Книга пророка Даниїла 14: 36.

¹³⁷ Див.: Дії св. апостолів 8: 39.

¹³⁸ Сковорода має на думці слова: **восхїщенѣ** вївша таковаго до третїаго нѣсѣ (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2).

¹³⁹ Сковорода має на думці слова: **ѿ іадѣцаго іадѡмоє** ізїде, и **ѿ крѣпкаго** ізїде **сладкоє** (Книга Суддів 14: 14).

¹⁴⁰ Книга пророка Ісаї 25: 10.

¹⁴¹ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 25: 6–7. Пор.: на горѣ сїй іспїѡтѣхъ рѣдѡстѣхъ, іспїѡтѣхъ вїно, помїажѣтѣ **мїромѣ** на горѣ сїй.

¹⁴² Сковорода має на думці Самсонову загадку: **ѿ іадѣцаго іадѡмоє** ізїде, и **ѿ крѣпкаго** ізїде **сладкоє** (Книга Суддів 14: 14).

¹⁴³ Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до галатів 4: 26. Пор.: **їже єсть** **мїати** **всѣмѣ** **намѣ.**

¹⁴⁴ Пісня над піснями 7: 12. Див. також: **Тїамѣ** **дїмѣ** **соцїа** **моѡ** **тевѣ** (Пісня над піснями 6: 11).

¹⁴⁵ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 31: 9. Пор.: (**вїжєнѣхъ**), **їже** **имѣетѣ** **плѣмѣ** **вѣ** **сїѡнѣ** **и** **їжїки** **во ієрлїмѣ.**

¹⁴⁶ Сковорода має на думці слова: **Єдинїи** **же** **надєсѣте** **ѡчїицѣ** **їдѡша** **вѣ** **галїїю**, **вѣ** **горѣ** (Євангелія від св. Матвія 28: 16).

¹⁴⁷ Див.: Євангелія від св. Івана 20: 27–28.

¹⁴⁸ Сковорода має на думці слова: **И** **вїсѣхъ** **внезїпѣ** **сѣ** **невесѣ** **шѣмѣ**, **їакѡ** **носїмѣ** **дыхїнію** **вѣрнѣ** (Дії св. апостолів 2: 2).

¹⁴⁹ Сковорода має на думці слова: **И** **іспѡлнишѣсѣ** **всї** **дѣхї** **сѣа** **и** **начїша** **глаголати** **їнїмїи** **їзїки** (Дії св. апостолів 2: 4).

¹⁵⁰ Неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 23. Пор.: **И** **чїада** **сїѡнѣ**, **рѣдїтѣсѣ** **и** **веселїтѣсѣ** **ѡ** **гдѣ** **вѣзѣ** **вїшємѣ**, **їакѡ** **дадѣ** **вїмѣ** **пїцѣ** **вѣ** **прїавѣ.**

¹⁵¹ Дії св. апостолів 7: 56.

¹⁵² Неточна цитата з Другої книги царств 18: 24. Пор.: **воздвїже** **ѡчи** **свої**, **и** **вїдѣхъ**, **и** **сѣ**, **мїжѣ.** Див. також: Книга Псалмів 120 (121): 1.

¹⁵³ Неточна цитата з Книги пророка Даниїла 10: 6. Пор.: **тѣло** **же** **єгѡ** **їки** **ѡарїсѣхъ.**

¹⁵⁴ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.

¹⁵⁵ Послання св. ап. Павла до колосян 3: 2.

¹⁵⁶ Неточна цитата з Книги Псалмів 8: 2. Пор.: **їакѡ** **взїтѣсѣ** **великолѣпїє** **твое.**

¹⁵⁷ Фразу **гдѣ** **сїа** **вїзїа** взято з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 8.

¹⁵⁸ Сковорода має на думці слова: **И** дана выша женѣ два крила орла великаго (Апокаліпсис 12: 14).

¹⁵⁹ Парафраза Книги Псалмів 67 (68): 14. Пор.: крилѣ голубинѣ посрѣренѣ.

¹⁶⁰ Книга Псалмів 54 (55): 7.

¹⁶¹ Пор.: “Радуися, невѣсто неневѣстная” [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 15 (зв.)].

¹⁶² Парафраза Євангелії від св. Луки 2: 14. Пор.: и на землѣ мирѣ.

¹⁶³ Тобто через Чорне море.

¹⁶⁴ Це – 309-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», який має назву «Ластовица над морем лѣтающая» (підпис: “Ищет индѣ себѣ пребыванія для зимы. Alio hybernaculum”) [Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 78–79].

¹⁶⁵ Неточна цитата з Книги пророка Варуха 3: 30. Пор.: Ктò прѣйде на онѣ странѣ морѣ, и ѡбръѣте ю;

¹⁶⁶ Книга Псалмів 140 (141): 10.

¹⁶⁷ Фраза дѣнь гдѣнь часто зринає в Біблії, уперше – у Другій книзі Ездри 9: 52.

¹⁶⁸ Можливо, Сковорода має на думці слова: починаєши въ полѣднѣ (Пісня над піснями 1: 6).

¹⁶⁹ Неточна цитата з Книги Псалмів 144 (145): 15. Пор.: Очи всѣхъ на тѣ ѡповѣютъ, и тѣ даѣши имъ пищу во благовремѣни.

¹⁷⁰ Євангелія від св. Івана 20: 22.

¹⁷¹ Можливо, Сковорода має на думці слова: ѿ камене мѣда насыти ихъ (Книга Псалмів 80 (81): 17).

¹⁷² Сковорода має на думці слова: Блаженъ мѣжъ, иже во премѣдрости ѡмретъ и иже въ разумѣ своемъ подѣлется стѣни (Книга Ісуса, сина Сирахового 14: 21).

¹⁷³ Пор.: И дана выша женѣ два крила орла великаго, да паритъ въ пѣстыню въ мѣсто своѣ, и дѣже препитаѣна бѣше тѣ время и времѣнь и полъ времени, ѿ лица смѣйна (Апокаліпсис 12: 14).

¹⁷⁴ Сковорода має на думці слова: И испѣти смѣи за женою иѣ ѡстѣ своихъ водѣ ѡкв рѣкѣ, да ю въ рѣцѣ потопитъ (Апокаліпсис 12: 15).

¹⁷⁵ Можливо, Сковорода має на думці слова: избави мѣ ѿ водъ многихъ (Книга Псалмів 143 (144): 7).

¹⁷⁶ Парафраза Апокаліпсису 12: 1. Пор.: жена ѡблечѣна въ солицѣ.

¹⁷⁷ Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 3: 4–5.

¹⁷⁸ Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 24: 7. Пор.: тебѣ дамъ землю сию и сѣмени твоєму.

¹⁷⁹ Мабути, Сковорода має на думці слова: и выстъ третѣя часть водъ ѡкв пелынь, и мнози ѿ человекъ ѡмроша ѿ водъ, ѡкв горьки вѣша (Апокаліпсис 8: 11).

¹⁸⁰ Сковорода має на думці слова: ѡкв ѡуста грѣшника и ѡуста льстиваго на мѣ ѿверзошася, глаголаша на мѣ языкомъ льстивымъ (Книга Псалмів 108 (109): 2).

¹⁸¹ Фраза время зло зринає в Книзі пророка Михея 2: 3.

¹⁸² Це – окреслення Богородиці. Пор.: “Безневѣстная богородитнице...”; “Радуися, невѣсто неневѣстная” [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 14 (зв.), 15 (зв.)].

¹⁸³ Неточна цитата з Пісні над піснями 2: 11–12. Пор.: зима прѣйде, дождь ѡиде, ѡиде севѣ: цвѣти ѡвѣшася на земли, время ѡбръзанѣя прѣспѣ.

¹⁸⁴ Фраза всѣкое дыханіє зринає в Книзі Псалмів 150: 6 та в Книзі пророка Ісаї 57: 16.

¹⁸⁵ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 18 (19): 2. Пор.: Невеса повѣдаютъ славу вѣию.

¹⁸⁶ Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 14: 21. Пор.: Блаженъ мѣжъ, иже во премѣдрости ѡмретъ и иже въ разумѣ своемъ подѣлется стѣни.

¹⁸⁷ Тобто образом (від гр. *εἰκών* – ‘образ, зображення, подоба’).

¹⁸⁸ Див. прим. 1 до поезії «De sacra caena, seu aeternitate».

¹⁸⁹ Євангелія від св. Івана 1: 1.

¹⁹⁰ Євангелія від св. Івана 1: 1.

¹⁹¹ Очевидно, Сковорода має на думці третього звіра з Даниїлової візії чотирьох звірів (див.: Книга пророка Даниїла 7: 6).

¹⁹² Парафраза Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 8. Пор.: *ѐдинъ дѣнь прѣдъ гдѣмъ ѡкоу ты́сѣща лѣтъ, ѡ ты́сѣща лѣтъ ѡкоу дѣнь ѐдинъ*.

¹⁹³ Традиційну герменевтичну засаду, згідно з якою “не завжди й не всі однаково вимовлені слова та вирази мають один і той самий сенс, чи розум” [*Smotrys'kyj M. Θρηνοσ, to iest Lament iedyney ś. Powszechney Apostolskhey Wschodney Cerkwie z objaśnieniem dogmat wiary. – Wilno, 1610. – K. 109*], Сковорода витлумачує передовсім у перспективі “нетотожної тотожності” *фігури* як складника різних *символів* [див.: *Ушкалов Л. Theologia exegetica // Ушкалов Л. Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. – Харків, 2001. – С. 109–137*].

¹⁹⁴ Перша книга Мойсеева: Буття 3: 1.

¹⁹⁵ Книга Псалмів 103 (104): 26.

¹⁹⁶ Парафраза Євангелії від св. Луки 24: 25. Пор.: *ѡ несмы́сленнаѡ ѡ кѡснаѡ сѣрдцеѡмъ*.

¹⁹⁷ Можливо, Сковорода має на думці слова: *въ поси́лѣхъ ѡ въ порѣзѣніѣ всѣмъ ѡзы́комъ* (Книга пророка Єремії 29: 18).

¹⁹⁸ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 1.

¹⁹⁹ Уявлення про брехливу вдачу критян у християнській традиції набуло поширення завдяки зауваженню св. ап. Павла: *Рече же нѣкто ѡ нихъ, свой ѡмъ прорѣкъ: критѣне прѣснѡ лѣви, сѡи свѣрѣе, ѡтрѣбы прѣздынаѡ* (Послання св. ап. Павла до Тита 1: 12). Цитовані Павлом слова приписують грецькому поетові V ст. до н. е. Епіменідові. На цей вірш Павла покликалися й українські письменники, зокрема Феофан Прокопович в одній зі своїх проповідей [див.: *Прокопович Ф. Слово о великомъ дѣлѣ Божіи... // Феофана Прокоповича, архієпископа Великого Новаграда и Великихъ Лук... слова и рѣчи. – Санкт-Петербург, 1761. – Ч. II. – С. 30*]. А в курсі риторики Прокопович писав так: “Він критянин, отже, він брехун, бо критяни (як каже також Апулей) завжди брехливі, погані звірі, ліниві черева” [*Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 173*].

²⁰⁰ Сіканська (від лат. *Sicanis*), тобто сицилійська. Сицилію називали Сіканією з огляду на те, що свого часу туди переселилося іберійське плем'я сіканів (*Sicani*).

²⁰¹ Див. прим. 129 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis». Під “просвіщенними” Сковорода, очевидно, має на думці найперше платоніків. Принаймні ще в ранньохристиянській традиції думку про вічність матерії асоціювали якраз із Платоном та його послідовниками. Наприклад, св. Феофіл Антіохійський писав (До Автоліка II, 4): Платон та його послідовники “вважають, що Бог та матерія безпочаткові й що остання співвічна Богові” [Феофила к Автолику книга вторая // *Ранние отцы Церкви: Антология. – Брюссель, 1988. – С. 470*]. Платонова думка про вічність матерії була відома в українській традиції, починаючи з перекладної хроніки Георгія Амартола [див.: *Чижевський Д. Платон в Давній Русі // Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т. – Київ, 2005. – Т. 2. – С. 61*].

²⁰² Дехто із середньовічних богословів, зокрема Беда Достойний (*Venerabilis*) (673–735), справді стверджував, що кінець світу настане в 1000-му році. Однак легенда про те, що напередодні 1000-го року очікування кінця світу набуло характеру колективного психозу, склалася аж у XV ст., коли есхатологічні настрої таки й справді мали в Європі неабияке

поширення [див.: Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. – Москва, 1984. – С. 133]. Тим часом, скажімо, Іоанікій Галатовський стверджував, що біблійне пророкування про прихід антихриста не можна розуміти буквально, бо “ту певная личба фїгуратне кладется за непевную личбу, тут през тысячу лѣт значится весь час до пристя антихрістова, в котором часѣ болше нежели тысяча лѣт знайдется” [Галатовський І. Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 124].

²⁰³ Пор.: “На першім поскоці кобила хомут зломала” [Франко, № 15061]. Так кажуть про невдалий початок.

²⁰⁴ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 3.

²⁰⁵ Натурфілософам справді непросто було коментувати четвертий день креації. Наприклад, Феофан Прокопович писав: “На четвертий день повелінням Божої могутності засяяли світила: сонце, місяць, планети й зірки. Але про те, як це сталося, важко говорити. Серед багатьох авторів існує суперечка з цього питання. Дехто вважає, що небесні світила щодо субстанції були створені на перший день, а саме, коли було створено світло, а на четвертий день їх було наділено лише ясным світлом, власним рухом та здатністю переміщуватися” [Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 303].

²⁰⁶ Перша книга Мойсеева: Буття 2: 3.

⁽¹⁾ Апокаліпсис 20: 2. Пор.: ѡ ѡтѣхъ смѣа, смѣа дрѣвнаго, ѡже єсть діаволъ ѡ сатанѣ, ѡ свѣзѣ ѡ на тысащѣхъ лѣтѣхъ.

²⁰⁷ Нім. *der Spitzbube* – ‘нікчема’ (від: *Spitz* – назва собачої породи; та *Bube* – ‘хлопець’). Це слово набуло поширення за часів Тридцятилітньої війни (1618–1648 рр.). Тоді воно означало молодого вояка, який негідно поведився на полі бою.

²⁰⁸ Сковорода має на думці слова: ѡ всплывѣ жеиѣзо (Четверта книга царств 6: 6).

²⁰⁹ “Вічний двигун” (лат.). Тут Сковорода говорить про уявну машину, яка, пущена в дію, безконечно виконувала б роботу без використання зовнішньої енергії (це неможливо, бо суперечить законові збереження енергії), або про знов-таки уявну машину, яка б перетворювала на роботу все тепло, взяте з навколишніх тіл (це неможливо, бо суперечить другому началу термодинаміки).

²¹⁰ Згідно з алхімією, “філософський камінь” – це речовина, здатна перетворювати звичайні метали на золото. Починаючи з XIII ст., алхіміки стали приписувати “філософському каменеві” ще й здатність лікувати всі хвороби та продовжувати людське життя [див.: Иванов К. А. Многоликое средневековье. – Москва, 1996. – С. 284–285]. Михайло Ковалинський свідчив, що під час їхньої останньої зустрічі Сковорода казав: “Искание философскаго камня или превращение всѣхъ вещей в золото и содѣланіе состава из онаго, дабы продлить человекскую жизнь до нескольких тысячъ лѣт, есть остатокъ египетскаго плотолюбія, которое, не могши продлить жизни тѣлесной, при всѣхъ мудрованіяхъ своихъ, нашло способъ продолжать существованіе труповъ человеческихъ, извѣстныхъ у насъ под именемъ мумій”.

²¹¹ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 28: 10. Пор.: ѡидѣ ѡаквѣ ѡ клѣдѣахъ клѣтвеннаго ѡ ѡдѣ въ харранѣ.

²¹² Перша книга Мойсеева: Буття 3: 4.

²¹³ Перша книга Мойсеева: Буття 2: 3.

²¹⁴ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 3.

²¹⁵ У своїх міркуваннях щодо безглуздості буквального розуміння шестоднева Сковорода майже дослівно повторює Орігена, котрий писав (Про першопочатки, IV, 16): “Хто, маючи розум, подумає, що перший, другий і третій день, також вечір і ранок були без

сонця, місяця та зірок, а в перший день – навіть і без неба? Хто настільки дурний, аби думати, що Бог, немов той хлібороб, насадив рай в Едемі на сході і в ньому створив дерево життя... І якщо сказано, що Бог увечері ходив у рай, а Адам сховався під деревом, то, я гадаю, ніхто не сумнівається, що ця розповідь образно вказує на якісь таємниці...” [Ориген. О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 334].

²¹⁶ Сковородинська критика Біблії не має нічого спільного з просвітницьким скепсисом стосовно Святого Письма. Як писав Георгій Кониський, коли лібертини стверджують, буцімто вони віднайшли “в словѣ Божіем нѣчто противорѣчное и несходное с естественнымъ разсужденіемъ и с исторіями гражданскими, то они тѣмъ самымъ сущими невѣждами себе показывают... Не читали, видно, сіи мнимыя мудрецы ни Іустина, философа и мученика, ни Иринаея, ни Климента Александрійскаго, ни Тертуліана, ни Оригена, ни Лактанція, ни Аѳанасія Великаго, ни Кирилла, ни Августина. Ежели бы хотя єдинаго изъ сихъ отцевъ прочли, постыдились бы, конечно, о сихъ противорѣчіяхъ и помышлять” [Кониський Г. Слово в день св. апостола Петра и Павла // Собрание сочинений Георгія Конисскаго, архієпископа Бѣлорусскаго. – Санкт-Петербург, 1835. – Ч. 1. – С. 228]. Тим часом Сковорода, спираючись, зокрема, і на названих Кониським богословів, тлумачить позірні суперечності в Біблії (так звані *антилогії*, чи *енантіофанії* [див.: Лаба В. Біблійна герменевтика. Вид. 2-е. – Рим, 1990. – С. 72]) як свідчення алегоричної та символічної стилістики біблійних книжок.

²¹⁷ Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 8.

²¹⁸ Див. прим. 936 до діалогу «Кольцо».

²¹⁹ Перша книга Мойсеєва: Буття 4: 17.

²²⁰ Трохи неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 8. Пор.: *бѣа хѣдѣица въ рай.*

²²¹ Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 6: 6. Пор.: *помысли бѣа, ѣако сотвори челоуѣка на земли, и размысли.*

²²² Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 19: 26.

²²³ Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 5: 24; Четверта книга царств 2: 11.

²²⁴ Див.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 14: 23–28.

²²⁵ Див.: Четверта книга царств 2: 11.

²²⁶ Див.: Книга Ісуса Навина 10: 13.

²²⁷ Див.: Четверта книга царств 6: 6.

²²⁸ Див.: Книга Ісуса Навина 3: 15–17.

²²⁹ Див.: Книга Ісуса Навина 6: 19.

²³⁰ Сковорода має на думці слова: *гѣры бо и хѣли возскачѣтъ* (Книга пророка Ісаї 55: 12).

²³¹ Сковорода має на думці слова: *Рѣки восплачѣтъ рѣкою вѣпѣ* (Книга Псалмів 97 (98): 8).

²³² Сковорода має на думці слова: *возрадѣются поля, и всѣ ѣже на нѣхъ: тогда возрадѣются всѣ дрѣва дѣрѣвнѣа* (Книга Псалмів 95 (96): 12).

²³³ Див.: *и пастыса вѣдѣтъ вѣпѣ волю съ агнцемъ, и рысь почіетъ со козынцемъ, и телецъ и ѣнѣцъ и лѣвъ вѣпѣ пастыса вѣдѣтъ* (Книга пророка Ісаї 11: 6).

²³⁴ Див.: *и ѡтпрѣа мѣдо на пещѣры ѣспѣдѣвъ и на лѣже ѣзчѣдѣй ѣспѣдскихъ рѣкъ возложѣтъ* (Книга пророка Ісаї 11: 8).

²³⁵ Див.: Книга пророка Єзекїїля 37: 7.

²³⁶ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *и всѣ звѣзды спадѣтъ ѣако листвѣе съ лозы, и ѣакоже спадѣетъ листвѣе смоковницы* (Книга пророка Ісаї 34: 4).

²³⁷ Див.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 16: 4–21.

²³⁸ Див.: Євангелія від св. Івана 4: 46.

²³⁹ Можливо, Сковорода має на думці слова: **Т**огда скóчитъ хромы́й ѣкѡ е́лень, и ѣсенъ вѣ́детъ ѡзы́къ гѣ́нныхъ: ѣкѡ протóржесѧ вода въ пѣстыни и дѣбрь въ земли́ жаждащѣй (Книга пророка Ісаї 35: 6).

²⁴⁰ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 11: 6. Пор.: рысь почи́тъ со ко́зницею.

²⁴¹ Книга пророка Ісаї 11: 7.

²⁴² Парафраза Книги Притч Соломонових 30: 18–19. Пор.: нево́змѡжна о́уразѣ́тити... пѣти́ зѣ́мля (полѣ́ща) по ка́мени.

²⁴³ Неточна цитата з Третьої книги Мойсеевої: Левит 3: 17. Пор.: всѧ́каго тѣ́ла и всѧ́къ кро́ве да не ѣ́стє.

²⁴⁴ Книга Псалмів 80 (81): 17.

²⁴⁵ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 26: 27–28. Пор.: пійте ѿ не́го вси: сѧ́ бо е́сть кро́вь моѧ́.

²⁴⁶ Третя книга Мойсеева: Левит 2: 9.

²⁴⁷ Третя книга Мойсеева: Левит 2: 2.

²⁴⁸ Третя книга Мойсеева: Левит 2: 13.

²⁴⁹ Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 30: 33. Пор.: **М**ельзи́ млеко́, и вѣ́детъ ма́сло.

²⁵⁰ Книга Притч Соломонових 30: 33.

²⁵¹ Книга Притч Соломонових 31: 32.

²⁵² Книга Псалмів 109 (110): 7.

²⁵³ Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 19: 30–36.

²⁵⁴ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 8: 7. Пор.: всѧ́ покорѣ́и є́си по́д но́зѣ є́го.

²⁵⁵ Очевидно, Сковорода говорить тут про “скопців” – членів секти, яка виникла у XVIII ст. в Росії (її засновником вважають Кондратія Селіванова) й набула поширення в Тамбовській, Курській, Орловській губерніях та в Сибіру. Основу науки скопців становить євангельська фраза: сѣ́тъ скопцы́, и́же и́ска́зиша са́ми себѣ црѣ́тва ра́ди нбѧ́го (Євангелія від св. Матвія 19: 12). Єдиним шляхом порятунку душі “скопці” (чи, як вони себе називають, “білі голуби”) вважають кастрацію: “Себя скоплю, себе рай куплю” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 47]. Зрештою, це явище було відоме здавна. Наприклад, як сповіщав Євсевій Памфіл (Церковна історія, VI, 8, 2), Оріген іще в юності оскопив себе, буквально потрактувавши слова Матвієвої Євангелії [див.: *Евсевий Памфил*. Церковная история. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 244].

²⁵⁶ До самоспалення не раз вдавалися фанатично налаштовані московські старообрядці. Найбільш відомим було масове самоспалення старообрядців, учинене ними 1672 р. в Закудемському стані. Сцену такого самогубства змалював, наприклад, Дмитро Туптало у своєму «Розискові» [див.: *Туптало Д.* Розыск о расколнической брынской вѣрь. – Київ, 1748. – Арк. 491]. Про поширеність цього явища свідчить, зокрема, те, що літератори могли подавати його навіть у бурлескній стилістиці, як це зробив сучасник Сковороди, російський письменник Михайло Чулков: “И не раскольничьи скиты тут занялись, / Не души их в избах смоленых закурились, / Не бороды огнем в Гегенне задымились, / Не дети их визжат, не девки их горят, / Не свиньи хрюкают, не бабы говорят, / Которые в раскол вводя старуху, плачут...” [Чулков М. Д. Плачевное падение стихотворцев // Ироикомиическая поэма / Ред. и прим. Б. Томашевского; вступ. статья В. Десницкого. – Ленинград, 1933. – С. 227].

²⁵⁷ Див. прим. 196 до циклу «Басни Харьковскія».

²⁵⁸ Див. прим. 40 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».

²⁵⁹ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 51 (52): 6. Останнє слово в Біблії має форму: **льстѣивъ**.

²⁶⁰ Неточна цитата з Книги Псалмів 139 (140): 1. Пор.: **Измѣ мѧ, гдѣ, ѿ чловѣка лѧкава**.

²⁶¹ Книга Псалмів 103 (104): 26.

²⁶² Сковорода має на думці слова: **Въ лѣто ѿсмонѧдесѧтоє навѣхѣдонѧсоръ царь сотвори тѣло зѧто, высотѧ ѣгѡ лѧктѣй шестѣдесѧти ѧ широтѧ ѣгѡ лѧктѣй шестѣ, ѧ постѧви ѣ на полѣ деирѣ во странѣ вавѣлонстѣй** (Книга пророка Даниїла 3: 1).

²⁶³ Див. прим. 210.

²⁶⁴ Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 18: 2; 19: 1.

²⁶⁵ Мабуть, Сковорода має на думці приказки на взір: “Давно тоє пропало, що з воза упало” [Климентій Зіновійв. Вірші. Приповіді посполиті. – Київ, 1971. – С. 222]; “Що з воза впало, то пропало” [Номис, № 1912; Франко, № 3175].

²⁶⁶ Перша книга Мойсеева: Буття 18: 2.

²⁶⁷ Див.: **Ивисѧ же ѣмѣ вѣтъ ѡу дѣва мѧмврѣйска** (Перша книга Мойсеева: Буття 18: 1).

²⁶⁸ Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 18: 3. Пор.: **не минѣ раба твоєгѡ**.

²⁶⁹ Перша книга Мойсеева: Буття 18: 4.

²⁷⁰ Див. прим. 207.

²⁷¹ Гр. *Χίμαιρα* – химера, забита Беллерофонтом вогнедишна потвора, що мала тулуб кози, голову лева та хвіст дракона. Лукрецій (Про природу речей, V, 903–904) описав її так: “Спереду – лев, ззаду – змії, посередині, – власне, Химера / Пащею грізний, убивчий вогонь із нутра видихає” [Тім Лукрецій Кар. Про природу речей / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1988. – С. 139].

²⁷² Пор.: “Оглядайся на задні колеса” [Номис, № 4305]; “На задні колеса обзирати ся”; “Смотри на задні колеса” [Франко, № 15217, 24201].

²⁷³ Зворотна форма приказки: “Боязливого сина мати не плаче” [Номис, № 9294].

²⁷⁴ Сковорода має на думці слова: **смѣсѧтъ тѧмѡ ѧзыкъ ѧхъ** (Перша книга Мойсеева: Буття 11: 7).

²⁷⁵ Неточна цитата з ірмосу 7-ої пісні канону утрени П’ятдесятниці. Пор.: “Согласная возшумѣ оргѧнская гѣснь...”.

²⁷⁶ Див. прим. 217 до діалогу «Кольцо».

²⁷⁷ Парафраза Першого соборного послання св. ап. Петра 5: 8. Пор.: **занѣ сѧпостѧтъ вѧшъ дѧволъ, ѧкѡ лѣвъ рыкаѧ, хѣдѧтъ, ѧскѣи когѡ поглѡтити**.

²⁷⁸ Див.: **ѿ вѣщи во тѣѣ прѣходѧщѧ, ѿ срѧца ѧ вѣса полѣдѧннагѡ** (Книга Псалмів 90 (91): 6). Фраза “бѣс полуденный” зринає також у молитовних текстах [див., наприклад: Могилѧ П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 43, 589; 171 (друга пагін.), 186 (друга пагін.)].

²⁷⁹ Очевидно, це парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 3: 25. Пор.: **И любѧи вѣдство впадѣтъ въ нѣ**.

²⁸⁰ Сковорода має на думці слова: **ѧ възѣде ѿтѣдѧ хѧлѣвъ на живѣщихъ въ давѣрѣ: ѧмѧ же прѣжде бѧше давѣрѧ грѧдѧ писмѧнъ** (Книга Ісуса Навина 15: 15).

²⁸¹ Неточна цитата з Книги Псалмів 59 (60): 11. Пор.: **Ктѡ введѣтъ мѧ во грѧдѧ ѡграждѧніѧ;**

²⁸² Фраза **во всѧ дни животѧ твоєгѡ** зринає в П’ятій книзі Мойсеевій: Повторення Закону 6: 2 та в Книзі Ісуса Навина 1: 5.

²⁸³ Парафраза Книги Псалмів 127 (128): 3. Пор.: **Жѧнѧ твоѧ ѧкѡ лѡзѧ плодовѣта**.

²⁸⁴ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 31: 9. Пор.: **(бѧжѧнъ,) ѧже ѧмѣетъ плѧмѧ въ сѣмѣ ѧ ѧжки во іерѧлѧмѣ**.

²⁸⁵ “Безневѣстною” називають Богородицю. Пор.: “Безневѣстная богородителнице...” [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 14 (зв.)].

²⁸⁶ Див.: Книга Ісуса Навина 15: 16.

²⁸⁷ Неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 8: 2. Пор.: Сїѣ возивѣхъ ѿ понскѣхъ ѿ ѿности моєѣ, ѿ взыскѣхъ невѣстѣхъ привестѣи себѣ.

²⁸⁸ Згідно з грецькою міфологією, золоте руно, що його Фрікс почепив у священному гаю Ареса в Колхиді, оберігав невсипущий дракон. Образ цього дракона був добре знаний в українській літературі старої доби. Наприклад, Іван Максимович у своєму «Театроні» писав: “Почто Аспид на соблюденіе приставленный Гесперида к золотому руно у Колхов? Єдин между животными сна не пріемлет, бдит непрестанно” [Максимович І. Θεάτρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 97].

²⁸⁹ Неточна цитата з Пісні над піснями 5: 16. Пор.: гортѣнь єгѣ сладоствѣ.

²⁹⁰ Парафраза Книги пророка Ісаї 5: 20. Пор.: Гѣрѣ глаголющымъ лѣкавое доброє, ѿ доброє лѣкавое, полагѣющымъ тмѣ свѣтъ, ѿ свѣтъ тмѣ, полагѣющымъ гѣрькое сладоє.

²⁹¹ Книга пророка Єремії 23: 15.

²⁹² Неточна цитата з Третьої книги Мойсеевої: Левит 26: 22. Пор.: послѣ на вѣ свѣри.

²⁹³ Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 21: 3. Пор.: збѣ львѣвъ збѣ єгѣ, ѡбѣвѣици дѣшы.

²⁹⁴ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 58: 11. Пор.: ѿ бѣдѣтъ бѣтъ тѣбѣ съ тобѣю.

²⁹⁵ Цим словом Сковорода заступив написане спочатку “Уста”.

²⁹⁶ Парафраза Книги Екклесіястової 12: 11. Пор.: Словеса мѣдѣхъ ѣкоже ѡстѣны волѣвъ ѿ ѣкоже гѣвѣдѣ конзѣно.

²⁹⁷ Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 15. Пор.: Бѣдѣте ѡубо, кѣкѣ ѡпѣснѣ хѣдѣте.

²⁹⁸ Неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 120. Пор.: Пригѣвѣдѣ стрѣхъ тѣоємѣ плѣти моѣ.

²⁹⁹ Парафраза Книги пророка Осії 11: 10. Пор.: ѣкѣ лѣвъ возрѣвѣтъ.

³⁰⁰ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 33: 6. Пор.: вѣ сокровѣицѣхъ спѣніє нѣше.

³⁰¹ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 1.

³⁰² Перша книга Мойсеева: Буття 18: 21.

³⁰³ Перша книга Мойсеева: Буття 19: 13.

³⁰⁴ Див. прим. 184 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон». Як писав, скажімо, Лазар Баранович: “Богословци триглом изобразуют Троицу Святуку” [Баранович Л. Трубы словес проповѣдѣных. – Київ, 1674. – Арк. 161 (зв.)].

³⁰⁵ Пор.: ѡцѣ, слѣво ѿ стѣи дѣхъ: ѿ сїн трї єдино сѣтъ (Перше соборне послання св. ап. Івана 5: 7).

³⁰⁶ Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 10: 42. Пор.: єдино же єсть на потрѣбѣ.

³⁰⁷ Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 10: 41. Пор.: мѣрѣо, мѣрѣо, пѣчѣишѣ ѿ мѣлѣиши ѿ мѣлѣи.

³⁰⁸ Тобто Піфагор, який народився на острові Самос. Як свідчив Діоген Лаертцій (VIII, 1): “Піфагор, син Мнесарха – каменотеса, родом самосець (як каже Герміпп) чи тірронець (як каже Арістоксен)” [Діоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 332].

³⁰⁹ Фразу ѣкѣ съ нѣми бѣтъ узято з Книги пророка Ісаї 8: 10.

³¹⁰ Див.: Євангелія від св. Луки 24: 30–35.

³¹¹ Неточна цитата з Акафіста Пресвятії Богородиці. Пор.: “Радуйся, ковчеже, позлащенный Духом” (Акафіст Пресвятії Богородиці, ікос 12).

³¹² Ці слова зринають у 21-й пісні циклу «Сад божественных гѣсней».

³¹³ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 1: 2. Пор.: дѣѣ бжїѣ ношашесѣ верхѣ воды.

³¹⁴ Парафраза Книги Йова 5: 17. Пор.: Блаженъ же человекъ, егѣже ѡбличитъ бгѣ, наказанїѣ же вседержителя не ѡвращаѣся.

³¹⁵ Парафраза Євангелїї від св. Луки 24: 25. Пор.: ѡ несмысленнаѣ ѣ кѣснаѣ сѣрдцемъ.

³¹⁶ Неточна цитата з Книги пророка Амоса 8: 13. Пор.: ѡскдѣбютъ дѣѣвы дѡбрыѣ.

³¹⁷ Неточна цитата з Другої книги Мойсеевої: Вихід 15: 10. Пор.: погрѣзѡша ѣѣѡ ѡлово въ водаѣ.

³¹⁸ Парафраза Євангелїї від св. Івана 7: 24. Пор.: прѣѣный сѣдѣ сѣдїте.

³¹⁹ Парафраза Євангелїї від св. Івана 7: 24. Пор.: не сѣдїте на лицѣ.

³²⁰ Сковорода має на думці приказки: “Не славна хата углами, славна пирогами” [Климентій Зіновій. Вірші. Приповіді посполиті. – Київ, 1971. – С. 238]; “Не красна изба углами, красна пирогами” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 589, 700].

³²¹ Можливо, Сковорода має на думці приказку: “Був колись оріх, а тепер свистун” [Номис, № 1866].

³²² Дехто з коментаторів схильний, услід за Володимиром Ерном та Василем Зеньковським, трактувати це місце як прояв “гностицизму”. Насправді маємо тут справу з традиційною префігурацією. Пор.: “І сказав Господь до Мойсея: ‘Зроби собі сарафа [змїя], і вистав його на жердині. І станеться, – кожен покусаний, як погляне на нього, то буде жити’. І зробив Мойсей мідяного змїя, і поставив його на жердині. І сталося, якщо змїй покусав кого, то той дивився на мідяного змїя – і жив!” (Четверта книга Мойсеева: Числа 21: 8–9). “І, як Мойсей підніс змїя в пустині, так мусить піднесений бути й Син Людський, щоб кожен, хто вірує в Нього, мав вічне життя” (Євангелія від св. Івана 3: 14–15). Див., наприклад, «Слово про змїя, повішеного на хресті Мойсеем, та про божественну Тройцю» Івана Златоуста: коли б спитати Мойсея, навіщо він зробив мідного змїя й підніс його на хресті (Числа 21: 8), то він би відповів: ‘...я відливав змїя, щоб нашкодити образу хресної економії; проторюю шлях апостолам, передрікаю великий і дивний символ хреста’. Сам Господь говорив у розмові з Никодимом: і як Мойсей підніс змїя в пустині, так мусить піднесений бути й Син Людський, щоб кожен, хто вірує в Нього, мав вічне життя (Іван 3: 14–15). ...Прибита до хреста змїя, щоб втратили силу укуси змїй; прибитий до хреста Христос, щоб знищити чин демонів” [Іоанн Златоуст. Полное собрание творений: В 12 т. Москва, 1999. – Т. 6. – Кн. 2. – С. 821–822, 823]. Цей різновид смерті, розп’яття, Христос обрав з-поміж усіх інших ще й тому, підкреслював Еразм Роттердамський у «Дослідженні віри», щоб нагадати нам про мідного змїя, якого підняв колись на жердині Мойсей, щоб кожен, кого вкусить змїя, дивився на нього й зцілювався; і щоб здійснилися слова пророка, який віщував: ‘Скажіть народам: Господь царствує з дерева!’” [Еразм Роттердамский. Разговоры за простою. – Москва, 1969. – С. 214]. Див. також у Вячеслава Іванова (Вінок сонетів, XIV): “Мы две руки единого креста; / На древо мук воздвигнутого Змия / Два древние крыла, два огневые. / Как чешуя текущих риз чиста!...” [Іванов В. Собрание сочинений. – Брюссель, 1974. – Т. II. – С. 418].

³²³ Парафраза Книги Псалмів 72 (73): 1. Пор.: Кѡѣ бгѣ бгѣ ѣѣѣѣ прѣѣѣѣ сѣрдцемъ.

³²⁴ Книга пророка Ісаї 26: 15.

³²⁵ Книга пророка Ісаї 26: 15.

³²⁶ Сковорода має на думці слова: да не приложїши вѣдѣти лицѣ моего (Друга книга Мойсеева: Вихід 10: 28).

³²⁷ Парафраза Книги Псалмів 58 (59): 7. Пор.: ѣ вѣдѣѣѣѣ ѣѣѣ пѣсѣ, ѣ ѡвѣдѣѣѣѣ гѣдѣѣ.

- ³²⁸ Сковорода має на думці слова: *и телець и юнец и левъ въѣхъ пастиса вѣдѣтъ, и отроча мило повѣдѣтъ* (Книга пророка Ісаї 11: 6).
- ³²⁹ Євангелія від св. Івана 8: 28.
- ³³⁰ Парафраза Книги Псалмів 1: 1. Пор.: *и на сѣдѣлицѣ гвѣтителѣ не сѣде*.
- ³³¹ Парафраза Євангелії від св. Марка 16: 17. Пор.: *Знаменїа же вѣровавшимъ. Див. також: въ знаменїе сѣтъ не вѣрѣющимъ, но невѣрнымъ: а прѣрочество не невѣрнымъ, но вѣрѣющимъ* (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 14: 22).
- ³³² Парафраза Євангелії від св. Марка 16: 17. Пор.: *ѡзѣки возглаголютъ нѡвы*.
- ³³³ Парафраза Євангелії від св. Марка 16: 18. Пор.: *ѡмѣлѣ вѣдѣтъ*.
- ³³⁴ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *сѣхъ во члѣвѣскѣй не прїиде дѣшъ члѣвѣскѣхъ погвѣтити, но спѣти* (Євангелія від св. Луки 9: 56).
- ³³⁵ Пісня над піснями 2: 3.
- ³³⁶ Пісня над піснями 2: 5.
- ³³⁷ Пісня над піснями 8: 5.
- ³³⁸ Пісня над піснями 8: 5.
- ³³⁹ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 65: 22. Пор.: *ѡкоже во днѣ дѣва жїзни, вѣдѣтъ днѣ людѣи моѣхъ*.
- ³⁴⁰ Парафраза Книги Псалмів 1: 3. Пор.: *дѣво насажденое при нсходѣицѣхъ вѣдѣтъ*.
- ³⁴¹ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 65: 25. Пор.: *не повредаѣтъ, ниже погвѣтъ*.
- ³⁴² Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 65: 25. Пор.: *на горѣ стѣи моѣи*.
- ³⁴³ Книга пророка Ісаї 65: 25.
- ³⁴⁴ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 65: 25. Пор.: *левъ ѡкѡ волѣ снѣсть плѣвы, и ѡмѣлѣ зѣмлю*.
- ³⁴⁵ Фраза на *горѣхъ стѣхъ* зринає в Книзі Псалмів 86 (87): 2.
- ³⁴⁶ Мабуть, Сковорода має на думці байку про собачу зажерливість. Див. прим. 161 до діалогу «Наркїсс».
- ³⁴⁷ Див.: Євангелія від св. Луки 24: 13–35.
- ³⁴⁸ Сковорода має на думці слова: *видѣхъ во ѡжасѣ видѣнїе, сходѣшъ сосѣдѣ нѣкѣи, ѡкѡ плацѣицѣхъ велѣи, ѡ чѣтырѣхъ краѣхъ низпѣиѣмѣхъ съ невѣсѣ* (Дії св. апостолів 11: 5).
- ³⁴⁹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *подобаѣтъ въ домѣ вѣи жїти, ѡже єсть црковѣ вѣа жїва, столѣпъ и ѡутвержденїе ѣстины* (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 3: 15).
- ³⁵⁰ Див.: Євангелія від св. Івана 13: 5.
- ³⁵¹ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 109 (110): 7. Пор.: *Ѥ потѣка на пѣти пѣтъ: сегѡ рѣди вознесѣтъ главѣ*.
- ³⁵² Книга Псалмів 29 (30): 2.
- ³⁵³ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 12: 32. Пор.: *ѡще ѡзѣхъ вознесѣнъ вѣдѣ ѡ зѣмлю, всѣхъ привлекѣ къ сѣбѣ*.
- ³⁵⁴ Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 2: 6. Пор.: *нсходѣицѣ же нсходѣицѣ жѣ зѣмлю и напаѣицѣ всѣхъ зѣмлю*.
- ³⁵⁵ Див. прим. 17 до циклу «Басни Харьковскїя».
- ³⁵⁶ Неточна цитата з Другої книги Мойсеевої: Вихід 33: 23. Пор.: *лицѣ же моѣ не ѡвѣицѣхъ тебѣ*.
- ³⁵⁷ Книга Псалмів 79 (80): 4.
- ³⁵⁸ Фраза *во врѣмѣ* ѡно дуже часто зринає в Біблії, уперше – у П'ятій книзі Мойсеевій: Повторення Закону 1: 9. Крім того, нею розпочинаються євангельські читання в «Молитвослові».

- 359 Книга Псалмів 35 (36): 10.
- 360 Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 95 (96): 2. Пор.: **благовѣстїте дѣнь ѿ днѣ.**
- 361 Трохи неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 1. Пор.: **Вострѣвїте трѣвоу въ сїѡнѣ, проповѣдите въ горѣ моѣй сѣѣй.**
- 362 Неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 1–2. Пор.: **ѡкш предстоїтъ дѣнь гдѣнь, ѡкш влїзъ, дѣнь тмы ѡ вѣри, дѣнь ѡблѣки ѡ мги.**
- 363 Пісня над піснями 2: 9.
- 364 Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 18 (19): 3. Пор.: **Дѣнь днѣ ѡрыгаєтъ глаголь.**
- 365 Фраза **во врѣмя** ҃но дуже часто зринає в Біблії, уперше – у П'ятій книзі Мойсеевій: Повторення Закону 1: 9. Крім того, нею розпочинаються євангельські читання в «Молитвослові».
- 366 Парафраза Книги Псалмів 103 (104): 2. Пор.: **ѡдѣѡйсѧ свѣтоми ѡкш рїзою.**
- 367 Пісня над піснями 2: 17.
- 368 Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 44 (45): 9. Пор.: **Смѣрна ѡ стѣкти ѡ касїѧ ѡ рїзъ твоїхъ.**
- 369 Про мамврійський дуб див.: Перша книга Мойсеева: Буття 13: 18; 14: 13; 18: 1.
- 370 Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 18: 1–8.
- 371 Парафраза Книги Екклезіастової 7: 13. Пор.: **ѡкш въ сѣни єгѡ мѡдрость, ѡкоже сѣнь сребрѧ, ѡ ѡсѡбїлїє рѡзума премѡдрости ѡживлѣєтъ, ѡже ѡ неѡ.**
- 372 Євангелїя від св. Матвія 28: 18.
- 373 Євангелїя від св. Івана 20: 22.
- 374 Пісня над піснями 2: 17.
- 375 Фразу **селенїє вѣдѡ** взято з Книги Псалмів 131 (132): 5.
- 376 Пісня над піснями 2: 16.
- 377 Пісня над піснями 1: 2.
- 378 Пісня над піснями 1: 3.
- 379 Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 44 (45): 15. Пор.: **Приведѣтсѧ црїѡ дѣвы вслѣдъ єѡ.**
- 380 Пісня над піснями 1: 3.
- 381 Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 40: 6. Пор.: **всѧка плѡтъ сѣно.**
- 382 Сковорода має на думці слова: **вєрїнь: ѡмѧ же вѣ прѣжде грѡдѡ лѡза** (Книга Суддів 1: 23).
- 383 Книга Псалмів 70 (71): 24.
- 384 Послання св. ап. Павла до римлян 14: 5.
- 385 Книга пророка Єремії 5: 3.
- 386 Послання св. ап. Павла до римлян 14: 5.
- 387 Неточна цитата з Пісні над піснями 2: 3. Пор.: **под сѣнь єгѡ восхотѣхъ.**
- 388 Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 4. Пор.: **Введїте мѧ въ доми вїна.**
- 389 Неточна цитата з Пісні над піснями 4: 6. Пор.: **Пойдѡ севѣ къ горѣ смѣрнѣй.**
- 390 Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 5. Пор.: **ѡутвердїте мѧ въ мѣрѣхъ.**
- 391 Лат. *mustum* – 'молоде вино'.
- 392 Книга Псалмів 54 (55): 7.
- 393 Книга Псалмів 56 (57): 5.
- 394 Неточна цитата з Книги Псалмів 131 (132): 14. Пор.: **Сѣй покої мѡй.**
- 395 Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 19: 31–36.
- 396 Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 1. Пор.: **ѡзъ цвѣтъ польный ѡ крїнь ѡдѡльный.**

³⁹⁷ Див. прим. 173 до трактату «Книжечка о чтеніи Священ[наго] Писанія, нареченна Жена Лотова».

³⁹⁸ Пісня над піснями 1: 2.

³⁹⁹ Пісня над піснями 1: 3.

⁴⁰⁰ Євангелія від св. Івана 15: 14.

⁴⁰¹ Перша книга Мойсеева: Буття 43: 34.

⁴⁰² Парафраза Євангелії від св. Марка 14: 25. Пор.: не ѡмѣи пѣти ѡ плодѣ лѣзавѣ до днѣ тогѡ, ѡгда ѣ пѣѡ нѡво.

⁴⁰³ Див. прим. 9 до діалогу «Разглагол о древнем мірѣ».

⁴⁰⁴ Книга Псалмів 59 (60): 5.

⁴⁰⁵ Парафраза Євангелії від св. Марка 14: 25. Пор.: до днѣ тогѡ, ѡгда ѣ пѣѡ нѡво во црѣтѣѣн бжѣн.

⁴⁰⁶ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 35: 3. Пор.: ѡкрѣпѣтсѣѡ, рѣцѣ ѡслабѣнѡѡ.

⁴⁰⁷ Книга пророка Ісаї 35: 4.

⁴⁰⁸ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 35: 6. Пор.: Тогдѣ скѡчѣтѣ хромѣѣ ѡкѡ ѣлѣнѣ.

⁴⁰⁹ Лат. *columna* – ‘колона, стовп’.

⁴¹⁰ Лат. *turris* – ‘башта, висока будівля’.

⁴¹¹ Гр. *πύργος* – ‘башта, мезонін, терем’.

⁴¹² За словником Памви Беринди, слово *столи* означає “вежа” [Беринда П. Лексикон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 234].

⁴¹³ Лат. *propugnaculum* – ‘фортеця’.

⁴¹⁴ Сковорода подає один з варіантів лірницької пісні про Биду. Пор. із записом у співа-нику середини XVIII ст.: “Над Дунаєм глибоким / Стоїть терем високий. Гой, / А з терема города / Вийшла Біда молода” [Возняк М. Два співаники половини й третьої четвертини XVIII ст. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – 1922. – Т. СХХХІІІ. – С. 160; докладніше див.: Мишанич О. Григорій Сковорода і усна народна творчість. – Київ, 1976. – С. 130–131].

⁴¹⁵ Ідеться про Фароський маяк. Див. прим. 119 до діалогу «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)».

⁴¹⁶ Сковорода має на думці церковну легенду про те, як з’явилася Септуагінта. Згідно з нею, єгипетський фараон Птолемей Філадельф (285–246 рр. до н. е.) вирішив зробити переклад Старого Заповіту грецькою мовою. Задля цього від кожного єврейського коліна було відряджено по шість перекладачів (усього 72 чоловіки), які впродовж 72 днів виконували своє завдання (за іншими даними, перекладачів було 70 і їхня праця тривала 70 днів). Кожен із них самостійно переклав увесь старозаповітний текст, а коли ці переклади порівняли, то всі вони збіглися слово в слово. Переклад було здійснено на острові Фарос, неподалік від славного Фароського маяка.

⁴¹⁷ Сімома чудесами стародавнього світу вважали: 1) єгипетські піраміди; 2) “висячі сади” Семіраміди; 3) храм Артеміди в Ефесі; 4) Фідієвого Зевса Олімпійського; 5) Мавзолей у Галікарнасі; 6) колос Родоський; 7) маяк на острові Фарос [див.: Замаровський В. Сім чудес світу: художні нариси. – Київ, 1979].

⁴¹⁸ Книга Псалмів 60 (61): 4.

⁴¹⁹ Книга пророка Захарії 4: 10.

⁴²⁰ Трохи неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 2: 3. Пор.: ѡ блгѡвѣ бжѣ дѣнѣ сѣдмѣѣѣ.

⁴²¹ Перша книга Мойсеева: Буття 2: 3.

⁴²² Неточна цитата з Книги пророка Варуха 3: 25. Пор.: **Ѡ**, їйю, коль великъ до́мъ бѣѣтъ и простра́нно мѣсто се́ленїа є́го! **В**ели́ко и не їмаѣть концѣ.

⁴²³ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 66: 1. Пор.: кій до́мъ сози́ждете мнѣ.

⁴²⁴ Очевидно, Сковорода має на думці слова: и по о́гню гла́съ хлѣ́ба то́нка, и та́мш гдѣ (Третя книга царств 19: 12).

⁴²⁵ Перша книга Мойсеева: Буття 43: 34.

⁴²⁶ Євангелія від св. Матвія 26: 29; Євангелія від св. Марка 14: 25.

⁴²⁷ Дії св. апостолів 2: 15.

⁴²⁸ Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 22: 16. Пор.: не їмаѣть ї́стини Ѡ не́лѣ, до́ндеже сконча́ются во црѣ́твїи бѣѣи.

⁴²⁹ Євангелія від св. Івана 8: 25.

⁴³⁰ Євангелія від св. Луки 1: 32.

⁴³¹ Книга пророка Ісаї 35: 4.

⁴³² Трохи неточна цитата з Дій св. апостолів 2: 13. Пор.: ї́къ вїно́мъ їспо́лненїи сѣ́тъ.

⁴³³ Євангелія від св. Івана 7: 39.

⁴³⁴ Сковорода має на думці слова: **Б**гъ же вожа́дше їхъ, въ де́нь о́убо столпо́мъ о́блачнымъ, показѣти їмъ пѣть, но́цію же столпо́мъ о́гненнымъ, свѣ́тити їмъ (Друга книга Мойсеева: Вихід 13: 21).

⁴³⁵ У Вульгаті фразі столпо́мъ о́блачнымъ відповідає – “in columna nubis” (Друга книга Мойсеева: Вихід 13: 21).

⁴³⁶ Про *стовп* Симеона Стовпника (356–459 рр.) ідеться і в агіографічній традиції, скажімо, у «Книзі житій святих» Дмитра Туптала, де є, зокрема, такий колоритний епізод: “Діавол же не терпя такого его подвига, порази ногу его лютою язвою и сонги на ней тѣло, умножиша же ся червїе и течаше от язвы гной с червми по столпу на землю. Нѣкто же предстояй ему юноша именем Антонїй, иже видѣ и написа то, собирающе черви падающїя на землю по повеленїю его, паки ношаше я на столп к доброму страдалцу. Он же, яко другїй Іов терпя, прилагаше червы к язвѣ, глаголя: ‘Идѣте, яже вам Господь даде’” [Туптало Д. Книга житїй святих. – Київ, 1689. – Арк. 8 (зв.)]. Таке сквородинське глумачення історії Симеона Стовпника Дмитро Чижевський слушно вважав наслідком усеосязного символізму філософа: “...Сковорода йде так далеко, що інтерпретує символічно не лише біблійні оповідання, а й, н. пр., оповідання про те, що Симеон Стовпник жив на стовпі, а Діоген-кінік у барилі” [див.: *Чижевський Д.* Деякі джерела символіки Г. С. Сковороди. – Прага, 1931. – С. 3 (відбитка з: *Праці Українського Високого Педагогічного Інституту ім. Михайла Драгоманова в Празі. Науковий збірник.* – Т. II)].

⁴³⁷ Парафраза Євангелії від св. Матвія 21: 33. Пор.: їско́па въ не́мъ то́чило, и созда́ стѣ́лпъ. Див. також: Євангелія від св. Марка 12: 1.

⁴³⁸ Про сенс цієї іконографічної композиції див.: *Аверинцев С.* Премудрість Божа спорудила “дім” (Приповісті 9: 1), щоб Бог перебував із нами: концепція Софії та значення ікони // *Аверинцев С.* Софія-Логос: Словник / Упорядник та автор передмови Костянтин Сігов; науковий редактор видання Марина Ткачук. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 269–279.

⁴³⁹ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 21: 6. Пор.: смѣ́хъ мнѣ́ сотвори́ гдѣ́.

⁴⁴⁰ Про те, що давньогрецький філософ-кінік Діоген “улаштував собі помешкання в глиняній діжці при храмі Матері богів”, сповіщав Діоген Лаертцій (VI, 23) [*Діоген Лаертський.* О житни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 241].

⁴⁴¹ Книга Псалмів 121 (122): 7.

⁴⁴² Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 4. Пор.: **В**веді́те мѧ́ въ до́мъ вї́на.

⁴⁴³ Неточна цитата з Пісні над піснями 4: 6. Пор.: **П**ойдѣ́ свѣ́тъ къ горѣ́ смѣ́рнѣ́й.

- ⁴⁴⁴ Книга Псалмів 121 (122): 1.
- ⁴⁴⁵ Книга Псалмів 121 (122): 5.
- ⁴⁴⁶ Див.: Книга Суддів 4: 5.
- ⁴⁴⁷ Див.: Книга Суддів 4: 21.
- ⁴⁴⁸ Див.: Книга Юдити 10: 10–13: 9.
- ⁴⁴⁹ Див.: Книга Суддів 9: 53.
- ⁴⁵⁰ Див.: Перша книга царств 25: 18.
- ⁴⁵¹ Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 4. Пор.: **Введітьє мѧ въ до́мѣ вѣна.**
- ⁴⁵² Книга Суддів 9: 53.
- ⁴⁵³ Неточна цитата з Пісні над піснями 6: 8. Пор.: **ѣдина ѣсть голѣбница моѧ.**
- ⁴⁵⁴ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 9: 15. Пор.: **во вратѣхъ дщѣре сѣѡни.**
- ⁴⁵⁵ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **гдѣ почина́еши въ полѣдне;** (Пісня над піснями 1: 6).
- ⁴⁵⁶ Фраза **въ со́лнцѣ** зринає в Книзі Псалмів 18 (19): 5 (пор.: **въ со́лнцѣ положи́ селѣніє своє**) та в Євангелії від св. Луки 21: 25 (пор.: **и вѣдѣтъ зна́менїѧ въ со́лнцѣ**).
- ⁴⁵⁷ Неточна цитата з Книги Псалмів 47 (48): 15. Пор.: **то́й ѣсть вѣтъ на́шъ во вѣкѣ и въ вѣкѣ вѣка: то́й о́упасѣтъ на́съ во вѣки.**
- ⁴⁵⁸ Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 5: 1. Пор.: **Внидо́хъ въ вертогра́дъ мой, сестро́ моѧ.**
- ⁴⁵⁹ Пісня над піснями 5: 1.
- ⁴⁶⁰ Парафраза Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: **кто́ да́стъ мѣ крилѣ ѡ́кв голѣбнѣ;**
- ⁴⁶¹ Це вірші з трагедокомедії Варлаама Лашевського «Гнана Церква». Див. прим. (37) до діалогу «Брань архистратига Михаила со Сатаню».
- ⁴⁶² Сковорода має на думці слова: **и ѡ́де сама́ и дрѣвѣни ѣ́л, и пла́каса дѣ́вства свое́ѡ на горѣхъ** (Книга Суддів 11: 38).
- ⁴⁶³ Сковорода має на думці слова: **женѧ ѡ́блечѣна въ со́лнце, и лѣна по́д ногѧма ѣ́л, и на главѣ ѣ́л вѣнѣтъ ѡ́ свѣ́дѣтъ двоюна́десѧте: и во чре́вѣ ѡ́мѣщи, вопіѣтъ бола́щи и стра́ждѣщи роди́ти** (Апокаліпсис 12: 1–2).
- ⁴⁶⁴ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **вре́мѧ пла́кати и вре́мѧ смѣ́ятисѧ** (Книга Екклезіястова 3: 4).
- ⁴⁶⁵ Неточна цитата з Книги Псалмів 144 (145): 15. Пор.: **Очи всѣхъ на тѧ о́упова́ють, и тѧ да́еши ѡ́мѣ пи́щѣ во благовре́менїи.**
- ⁴⁶⁶ Сковорода має на думці слова: **и пла́каса дѣ́вства свое́ѡ на горѣхъ** (Книга Суддів 11: 38).
- ⁴⁶⁷ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **прїи́дѣтъ же днѣ, ѣгда ѡ́имѣтсѧ ѡ́ нѣхъ женихъ** (Євангелія від св. Марка 2: 20).
- ⁴⁶⁸ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Ѱврати́шасѧ же въ пла́чь гѣсли моѧ, пѣснь же моѧ въ рыда́нїє мнѣ** (Книга Йова 30: 31).
- ⁴⁶⁹ Сковорода має на думці слова: **ѡ́врати́сѧ въ пла́чь ли́къ на́шъ** (Плач Єремії 5: 15).
- ⁴⁷⁰ Очевидно, це парафраза Євангелії від св. Матвія 28: 20. Пор.: **и се́, азъ съ ва́ми ѣ́смь во всѧ́ дни до сконча́нїѧ вѣка. Аминь.**
- ⁴⁷¹ Один з варіантів епіграми «Inveni portum...». Див. прим. 134 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».
- ⁴⁷² Цей рядок нагадує слова молитви: “Излий на мя, Боже, великую твою милость” [див.: *Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 982*].
- ⁴⁷³ Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 9: 32. Пор.: **о́убѣдѣшесѧ же ви́дѣша сла́вѣ ѣ́ѡ.**
- ⁴⁷⁴ Неточна цитата з Книги Псалмів 36 (37): 24. Пор.: **ѣгда паде́тъ, не развѣ́тсѧ.**
- ⁴⁷⁵ Парафраза Книги пророка Єзекїїля 13: 16. Пор.: **и ви́дѣщи ѣ́мѣ ми́ръ, и нѣ́сть ми́ра.**

⁴⁷⁶ Євангелія від св. Матвія 17: 7.

⁴⁷⁷ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Луки 9: 32. Пор.: Пётръ же ѿ сѣѣи съ нѣмъ бѣхъ ѡтѣмѣни снѡмъ.

⁴⁷⁸ Парафраза Євангелії від св. Матвія 17: 7. Пор.: востѣннѣе ѿ не бѡйтесѣ.

⁴⁷⁹ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 14. Пор.: востѣни, спѣи, ѿ воскреснѣи ѡ мѣртвѣхъ, ѿ ѡсѣтѣнѣи тѣхъ хрѣтѡсъ.

⁴⁸⁰ Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 9: 32. Пор.: ѡбѣдѣсѣ же вѣдѣша слѣдъ єгѡ.

⁴⁸¹ Перша книга Мойсеева: Буття 38: 26. У Біблії ім'я героїні має форму: рамарь.

⁴⁸² Парафраза Книги Притч Соломонових 30: 17. Пор.: Око рѣгѡмѣсѣ ѡтцѣ ѿ досажѣюсѣ старѡсти мѣтѣрни, да ѡсторѣнѣтъ ѣ вѣрѡвѣ ѡ дѣвѣи ѿ да снѣдѣтъ ѣ птѣнцѣи ѡри.

⁴⁸³ Євангелія від св. Луки 9: 33.

⁴⁸⁴ Книга Псалмів 68 (69): 8.

⁴⁸⁵ Неточна цитата з Книги Псалмів 68 (69): 9. Пор.: Чѣждѣ вѣхъ вѣртѣи моѣи ѿ стрѣнѣнъ сыновѣи мѣтѣре моѣи.

⁴⁸⁶ Сковорода має на думці слова: **И** сѣ, завѣсѣ церковнаѣ раздрѣсѣ на двѡѣ съ вѣшнагѡ крѣа до нѣжнагѡ (Євангелія від св. Матвія 27: 51; пор.: Євангелія від св. Марка 15: 38; Євангелія від св. Луки 23: 45).

⁴⁸⁷ Сковорода має на думці слова: **Лицемерни**, лицѣ нѣвѣ ѿ землѣи вѣсѣе ѡсѣдѣти (Євангелія від св. Луки 12: 56).

⁴⁸⁸ Парафраза Євангелії від св. Матвія 12: 39; 16: 4. Пор.: рѡдъ лѣкѣвъ ѿ прѣлюбѡдѣи знѣменѣи ѡсѣтъ.

⁴⁸⁹ Сковорода має на думці слова: **Тогда** раздѣвѣша, ѣкѡ не рѣчѣ храни́тисѣ ѡ квѣса хѣбнагѡ, но ѡ ѡчѣнѣи фарѣсѣи ѿ сѣдѣкѣи (Євангелія від св. Матвія 16: 12).

⁴⁹⁰ Це парафраза або Євангелії від св. Матвія 16: 15 (пор.: вѣ же когѡ ма глагѡлетѣ вѣти);, або Євангелії від св. Луки 9: 18 (пор.: когѡ ма глагѡлютѣ наро́ди вѣти);.

⁴⁹¹ Євангелія від св. Матвія 16: 16.

⁴⁹² Початок цієї тиради є цитатою з Євангелії від св. Матвія 16: 17.

⁴⁹³ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Івана 1: 13. Пор.: ѿже не ѡ кровѣи, ни ѡ похѡти плѡтскѣи.

⁴⁹⁴ Неточна цитата з Книги Псалмів 48 (49): 15. Пор.: ѡ слѡвы своѣѣ ѡзриновѣни бѣша.

⁴⁹⁵ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 21. Пор.: прѣвѣразѣтъ тѣло смиренѣи на́шегѡ, ѣкѡ вѣти семѣ совѣразѣнѣ тѣлѣ слѡвы єгѡ.

⁴⁹⁶ Парафраза Другого послання св. ап. Павла до коринтян 5: 16. Пор.: ѡнѣи ни є́динагѡ вѣли по плѡти: ѡце же ѿ раздѣхѡмъ по плѡти хрѣта, но нѣи кто́и не раздѣѣмъ.

⁴⁹⁷ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.

⁴⁹⁸ Послання св. ап. Павла до євреїв 4: 14.

⁴⁹⁹ Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 24.

⁵⁰⁰ Парафраза Євангелії від св. Матвія 1: 1–3. Пор.: **Кни́га** родствѣи їсѣ хрѣта, сѣи дѣдова, сѣи **авраа́мѣи**. **Авраа́мъ** родѣи іса́ка. Іса́къ же родѣи іа́кѡва. Іа́кѡвѣ же родѣи і́зда ѿ вѣртѣи єгѡ. І́зда же родѣи фарѣса ѿ зѣрѣ ѡ рама́ры.

⁵⁰¹ Неточна цитата з Книги Псалмів 15 (16): 4. Пор.: не соверѣ совѡры ѿхъ ѡ кровѣи, ни помянѣ же ѡи́енъ ѿхъ.

⁵⁰² Неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 2. Пор.: ѣкоже ѡ́тро разлѡѣтѣ по горѣи мѡ́дѣи мнѡзи ѿ крѣпцѣи, по́добни ѿмъ не бѣша ѡ вѣка, ѿ по нѣхъ не приложѣтѣ до лѣтъ вѣ рѡдѣи ѿ рѡдѣи.

⁵⁰³ Неточна цитата з Книги Псалмів 57 (58): 8. Пор.: ѡ́уничи́жѣтѣ ѣкѡ водѣи мнѡтѣкѣи.

⁵⁰⁴ Неточна цитата з Книги Псалмів 36 (37): 38. Пор.: ѡсѣнцѣи же нечѣстѣи́хъ по́требѣтѣсѣ.

⁵⁰⁵ Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 33: 29. Пор.: **Блаженъ** єси, ілю: ктò подобенъ тебѣ, людіє спасіємїи ѿ гдѣ; зашїтїтѣ помѡщникъ твоѡ, и мѣнь хвала твоѡ: и сожѡтъ тебѣ врази твоѡ, и ты на выѡ ѡхъ настѡпиши.

⁵⁰⁶ Книга пророка Ісаї 53: 8; Дії св. апостолів 8: 33.

⁵⁰⁷ Сковорода має на думці слова: **врагї крѣтї хрѣтѡва** (Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 18).

⁵⁰⁸ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 33: 29.

⁵⁰⁹ Сковорода має на думці слова: **Во всѣкій пѣть пѣстыни прїидѡша ѡпѣстошїици, ѡкѡ мѣнь гдѣнь поѡстѣ ѿ краѣ землї дѣже до краѣ єѡ: нѣсть мїра всѣцѣи плѡти** (Книга пророка Єремїї 12: 12).

⁵¹⁰ Послання св. ап. Павла до колосян 3: 1.

⁵¹¹ Послання св. ап. Павла до колосян 3: 2.

⁵¹² Парафраза Послання св. ап. Павла до колосян 2: 20. Пор.: ѿ стїхїи мїра, почтѡ ѡки живѡще вѣ мїрѣ стѡзѣтесѣ;

⁵¹³ Парафраза Послання св. ап. Павла до колосян 3: 4. Пор.: єгда же хрѣтѡсъ ѡвїтѣсѣ, живѡтъ вѡшъ, тогда и вы съ нїмъ ѡвїтѣсѣ вѣ слѡвѣ.

⁵¹⁴ Трохи неточна цитата з Книги пророка Єремїї 8: 14. Пор.: **Почтѡ мѡ сѣдїмъ; совокѡпїтесѣ и вїдїемъ во гдѣды твѣрды и повѣрjemсѣ тѡмъ.**

⁵¹⁵ Книга Псалмів 94 (95): 6.

⁵¹⁶ Книга пророка Єремїї 8: 15.

⁵¹⁷ Парафраза Книги Псалмів 88 (89): 16. Пор.: гдѣ, во свѣтѣ лицѣ твоегѡ поїдѡтъ.

⁵¹⁸ Сковорода має на думці слова: **вѡсѣ главѣ вѡшѣ не погїбнетѣ** (Євангелїя від св. Луки 21: 18).

⁵¹⁹ Неточна цитата з Євангелїї від св. Луки 9: 32. Пор.: ѡвѡждшесѣ же вїдѣша слѡвѡ єгѡ.

⁵²⁰ Неточна цитата з Євангелїї від св. Матвія 24: 28. Пор.: **їдѣже во ѡце вѡдетѣ трѡпѣ, тѡмъ соверѣтсѣ ѡрїи.** Див. також: **їдѣже тѣло, тѡмъ соверѣтсѣ и ѡрїи** (Євангелїя від св. Луки 17: 37).

⁵²¹ Трохи неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 1: 22. Пор.: **птїцы да ѡмножатсѣ на землї.**

⁵²² Пісня над піснями 1: 1.

⁵²³ Євангелїя від св. Матвія 14: 27; Євангелїя від св. Марка 6: 50; Євангелїя від св. Івана 16: 33.

⁵²⁴ Євангелїя від св. Луки 24: 36; Євангелїя від св. Івана 20: 19, 21, 26.

⁵²⁵ Євангелїя від св. Матвія 28: 9;

⁵²⁶ Євангелїя від св. Матвія 28: 6; Євангелїя від св. Марка 16: 6; Євангелїя від св. Луки 24: 6.

⁵²⁷ Парафраза Євангелїї від св. Івана 11: 25. Пор.: **Рече (же) єи їисъ: ѡзъ єсмь воскресїє и живѡтъ.** Пор. також зі словами молитви: "Яко ты еси воскресїє и живот" [див.: *Могила П. Євхологїон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 590*].

⁵²⁸ Пісня над піснями 1: 1.

⁵²⁹ Парафраза Книги Псалмів 118 (119): 82. Пор.: **їзчѣзѡша ѡчи мої вѣ слѡво твое.**

⁵³⁰ Неточна цитата з Апокаліпсису 14: 13. Пор.: **бїжєни мѣртвїи, ѡмирїици ѡ гдѣ ѡнїи.**

⁵³¹ Перша книга Мойсеева: Буття 27: 26.

⁵³² Перша книга Мойсеева: Буття 27: 27.

⁵³³ Можливо, Сковорода має на думці слова: **не смїєши раздѣлїти** (П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 32: 28).

⁵³⁴ Див. прим. 8 до трактату «Да лобжет мя от лобзанїи уст своих».

⁵³⁵ Див. прим. 9 до трактату «Да лобжет мя от лобзанїи уст своих».

⁵³⁶ Див. прим. 10 до трактату «Да лобжет мя от лобзанїи уст своих».

⁵³⁷ Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.

538 Афон, чи Свята Гора (гр. *Ἁγος, Ἁγιον Όρος*), – віднога Халкідонського півострова, що має
зшили заввишки 1935 метрів. Із VI-го ст. тут починають селитися монахи. Імператор
Константин Погонат (668–685 рр.) віддав Афон у їхнє розпорядження. Відтоді тут виникає
ціла низка монастирів. На середину XI ст. на Афоні мешкало близько 7000 чоловік [див.: *Гор*
Ісиченко, архієп. Загальна церковна історія. – Харків, 2001. – С. 301–305]. З Афоном пов'язані
життя та творчість цілої низки старих українських письменників, зокрема Івана Вишен-
ського та Паїсія Величковського. До речі, Федір Луб'яновський у своїх спогадах стверджував,
що Сковорода також побував на Афоні під час своїх закордонних мандрів [див.: Григорій
Сковорода в спогадах сучасників і народних легендах. – Харків, 2002. – С. 69].

⁵³⁹ Парафраза Євангелії від св. Матвія 28: 6; Євангелії від св. Марка 16: 6; Євангелії від св. Луки 24: 6.

⁵⁴⁰ Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.

⁵⁴¹ Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.

⁵⁴² Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.

⁵⁴³ Трохи неточна цитата з Четвертої книги Мойсеевої: Числа 10: 34. Пор.: воста́ни, гди́, и да разсы́плетсѧ врази́ твоѧ, и да вѣжа́тъ всѧ ненавѣда́ющѧ тебѧ.

⁵⁴⁴ Сковорода має на думці слова: **Пойдѣтъ ѿ силы въ силѣ: ѡбѣща бѣтъ богѡвъ въ сѡвѣ** (Книга Псалмів 83 (84): 8).

⁵⁴⁵ Парафраза Четвертої книги Мойсеевої: Числа 22: 5. Пор.: сє, ѿбѣіе ѡзыдѡша ѡз ѡгнѣта, ѡ сє, покрѡша лицє зємлі, ѡ сїи сѣдѡтъ при ѡдєржѣніи мѡємѣ.

⁵⁴⁶ Трохи неточна цитата з Четвертої книги Мойсеевої: Числа 22: 8. Пор.: **препочійте за дні нощь (сїю).**

⁵⁴⁷ Парафраза Четвертої книги Мойсеевої: Числа 32: 4–5. Пор.: **Землѧ, ѡже предаде гдѧ**
предѧ сыны иїлевими, землѧ скотопитѧтелеѧ єсть, равѡмѧ же твоимѧ скѡтъ єсть. И
рѣша: ѡце ѡверѣтоѡхѡмѧ благодѧть предѧ тобою, да дѧстсѧ намѧ землѧ сѧ равѡмѧ
твоимѧ во ѡдержѧніє, ѧ не превѡдѧ насѧ чрезѧ іорданѧ.

⁵⁴⁸ Неточна цитата з Четвертої книги Мойсеевої: Числа 32: 6–7. Пор.: *бръѣѣа вѣша пойдѣтъ на брань, и вѣ ли сѣдете тѣ; и всѣю развращѣете сѣрдце сынѡвъ ѿлевыхъ, не прейти на зѣмлю, ѡже дѣтъ гдѣ ѿмъ;*

⁵⁴⁹ Парафраза Четвертої книги Мойсеевої: Числа 32: 11–12. Пор.: *ѡце ѡзрѣхъ человецы сїи ишѣдшии изъ єгїпта, ѡ двѣдесѣти лѣтъ и вѣише, вѣдущїи добрѣ и зло, зѣмлю, ѡже клѣхса авраѣмъ и їсаѣкъ и їаковъ: не послѣдоваша во вѣсѣдъ менѣ, тоїю хамѣвъ сынъ іефонїинъ ѡлчѣнный и иисѣвъ сынъ навінъ, їако послѣдоваша вѣсѣдъ г҃а.*

⁵⁵⁰ Це – варіації на тему П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 12: 1–6.

⁵⁵¹ П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 12: 8–9.

⁵⁵² Сковорода має на думці слова: **Нѣѣ же хрѣтосъ воста ѿ мѣртвыхъ, начатокъ оумѣршымъ вѣсть** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 20).

⁵⁵³ Про “книгочія” Сомнаса йдеться в 36-ій главі Книги пророка Ісаї.

³⁵⁴ Неточна цитата з Книги пророка Исаи 22: 16–18. Пор.: что ты сдела, и что тебе сдела, как исчислял еси севѣ дела гробѣ и сотвориша еси севѣ на высоцѣхъ гробѣ, и написахъ еси севѣ на каменнъхъ; Се, нѣтъ гдѣ саваоѣхъ извержеть и сотрѣтъ мѣжа, и ѿиметъ оутварь твою и вѣнецъ твой славыи, и повержеть тѣя во странѣ великѣ и безмѣрнѣ, и тѣмъ ѿмреш.

⁵⁵⁵ Сковорода має на думці слова: **Бѣжѣнь мѣжъ, ѣже не йде на совѣтъ нечестивыхъ, и на пѣти грѣшныхъ не стѣ, и на сѣдѣиши гдѣителѣй не сѣде** (Книга Псалмів 1: 1).

⁵⁵⁶ Неточна цитата з Книги Йова 21: 14. Пор.: **Г**лаголютъ же гдѣви: **В**стѣпѣ ѿ насъ, пѣтій твоихъ въ дѣти не хоуѣмъ.

- 557 Трохи неточна цитата з Книги Йова 21: 18. Пор.: вѣдѣтъ же ѧки плѣвы прѣд вѣтроми, и ѧкоже прѣхъ.
- 558 Книга Йова 21: 20.
- 559 Книга Йова 21: 32–33.
- 560 Неточна цитата з Книги пророка Михея 2: 10. Пор.: востѧни и пойдѧ, ѧкѡ нѣсть тѣвѣ сѧй покой: нечистоты рѧди, истѧхсте тѧхнѧемъ.
- 561 Неточна цитата з Книги пророка Езекіїля 8: 6. Пор.: видѣли ѧи єси, что сѧ творѧтъ; беззакѡнѧ велика доми ѧлевъ творѧтъ здѣ, єже ѡдалѧтсѧ ѡ сѧны мои хъ.
- 562 Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 48 (49): 6. Пор.: беззакѡнїе плѧты моеѧ ѡбѣдетъ мѧ.
- 563 Книга Псалмів 55 (56): 7.
- 564 Книга Псалмів 55 (56): 3.
- 565 Книга Псалмів 55 (56): 3.
- 566 Книга Псалмів 55 (56): 7.
- 567 Парафраза Книги Псалмів 55 (56): 7. Пор.: **В**селѧтсѧ и скрѧютъ.
- 568 Книга пророка Ісаї 51: 9.
- 569 Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 51: 12. Пор.: **Ѧ**зъ єсмь, ѧзъ єсмь ѡтѣшѧи тѧ: разѡмѣи, ктѧ сѧи.
- 570 Книга пророка Ісаї 62: 10.
- 571 Євангелїя від св. Матвія 28: 2.
- 572 Євангелїя від св. Матвія 28: 6; Євангелїя від св. Марка 16: 6; Євангелїя від св. Луки 24: 6.
- 573 Варіації на тему Євангелїї від св. Луки 24: 5–6.
- 574 Книга пророка Ісаї 51: 17.
- 575 Трохи неточна цитата з Книги Ісуса Навина 5: 13. Пор.: **И** вѣсть єгда бѧше инсѣхъ ѡ іерѧхѡна, и воззрѣвъ ѡчиѧ своїѧ, видѣ челоѡка стоѧща прѣд нимъ.
- 576 Євангелїя від св. Матвія 28: 7.
- 577 Книга пророка Ісаї 52: 1.
- 578 Книга пророка Ісаї 52: 2.
- 579 Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 22: 4–5. Пор.: **И** воззрѣвъ ѧвраѧмъ ѡчиѧ своїѧ, видѣ мѣсто ѧдалѣче. **И** рече ѧвраѧмъ ѡтрокѡмъ своїмъ: сѧдите здѣ со ѡслаѣтемъ: ѧзъ же и дѣтищѧ поѧдемъ до ѡндѣ.
- 580 Парафраза Євангелїї від св. Івана 8: 56. Пор.: видѣли дѣнь мой: и видѣ и возрѧдовасѧ.
- 581 Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 22: 13. Пор.: держимый рѡгѧми въ сѧдѣ сѧвѣкъ.
- 582 Див. прим. 57 до трактату «Да лобжет мя от лобзаній уст своих».
- 583 Очевидно, Сковорода має на думці слова: **В**зѧ же ѧвраѧмъ дрова всесоженѧа и возложи на ісаѧка сына своего (Перша книга Мойсеева: Буття 22: 6).
- 584 Перша книга Мойсеева: Буття 22: 12.
- 585 Книга пророка Ісаї 47: 14.
- 586 Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 66: 22. Пор.: **И**коже во нѣбо нѡво и землѧ новѧ, ѧже ѧзъ творѧ, пребывѧютъ прѣдо мноѡмъ, гѧетъ гдѧ, тѧкѡ стѧнетъ сѣѧмѧ бѧше и ѧмѧ бѧше.
- 587 Сковорода має на думці слова: **И** вѣсть єгда бѧше инсѣхъ ѡ іерѧхѡна, и воззрѣвъ ѡчиѧ своїѧ, видѣ челоѡка стоѧща прѣд нимъ, и мѣтъ єгѡ ѡбѧженъ въ рѡцѣ єгѡ (Книга Ісуса Навина 5: 13).
- 588 Книга пророка Ісаї 51: 9.
- 589 Неточна цитата з Другої книги Мойсеевої: Вихід 4: 27. Пор.: **И** ѧде, и срѣѣте єгѧ въ горѣ бѧїи: и цѣловѧстсѧ ѡѧ.

⁵⁹⁰ Трохи неточна цитата з Другої книги Мойсеевої: Вихід 18: 7. Початок вірша звучить так: **И**зыде же мѡѡсѣй во...

⁵⁹¹ Трохи неточна цитата з П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 12: 23. Пор.: **Вон**иѣ крѣпцѣ, ѣже не ѣсти крѡве.

⁵⁹² Трохи неточна цитата з П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 12: 25. Пор.: да не снѣси ѱ, да благо тевѣ бѣдетъ ѿ сынѡмъ твоимъ по тевѣ во вѣки.

⁵⁹³ Неточна цитата з Четвертої книги Мойсеевої: Числа 11: 1. Пор.: ѿ слыша гдѣ ѿ разгнѣвася гнѣвомъ, ѿ разгорѣся въ нѣхъ ѡгнь.

⁵⁹⁴ Трохи неточна цитата з Четвертої книги Мойсеевої: Числа 11: 18. Пор.: доврѣ намѣ высть во єгѣптѣ.

⁵⁹⁵ Четверта книга Мойсеева: Числа 11: 23.

⁵⁹⁶ Парафраза Євангелії від св. Луки 24: 25. Пор.: ѿ несмысленнаѣ ѿ кѡснаѣ сѣрдцемъ.

⁵⁹⁷ Парафраза Книги пророка Ісаї 52: 1. Пор.: **Востанн**и, востанн, сїѡне.

⁵⁹⁸ Парафраза Книги пророка Ісаї 62: 4. Пор.: ѿ землѣ твоѣ вкѡпѣ населитсѣ.

⁵⁹⁹ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 62: 7. Пор.: **Нѣсть** во вѣмъ подобенъ: ѡце ѿсправниши ѿ сотвориши, ѿрѣимѣ, рѣдованіє на землѣ.

⁶⁰⁰ Фраза рѣвди бжѣ зринає в Посланні св. ап. Павла до римлян 1: 17; 3: 21 та в його ж таки Другому посланні до коринтян 5: 21.

⁶⁰¹ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 1: 12. Пор.: **И** ѿнесє землѣ вылїє травнѡе.

⁶⁰² Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 14. Пор.: ѿ землю снѣси всѣ дни живота твоегѡ.

⁶⁰³ Перша книга Мойсеева: Буття 2: 23.

⁶⁰⁴ Книга пророка Ісаї 51: 9.

⁶⁰⁵ Книга Псалмів 27 (28): 7.

⁶⁰⁶ Книга Псалмів 50 (51): 10.

⁶⁰⁷ Книга Псалмів 138 (139): 15.

⁶⁰⁸ Парафраза Книги Притч Соломонових 3: 8. Пор.: тогда ѿцѣленіє бѣдетъ тѣбѣ твоемѣ ѿ ѡврачеваніє костемъ твоимъ.

⁶⁰⁹ Книга пророка Ісаї 58: 11.

⁶¹⁰ Трохи неточна цитата з Книги пророка Єзекіїля 37: 7–8. Пор.: **И** высть гласъ ввєгда мѣ прѣрѡчєствовати, ѿ сє, трѣсѣ, ѿ совокѡплѣхѣся кѡсти, кѡсть къ кѡсти, кѡждѡ ко составѣ своємѣ. **И** видѣхѣ, ѿ сє, выша ѿмъ жиы, ѿ плѡть растѣшє.

⁶¹¹ Парафраза Книги пророка Ісаї 43: 13. Пор.: сотворѣ, ѿ кто ѡвратитъ;

⁶¹² Книга пророка Ісаї 54: 11.

⁶¹³ Книга пророка Ісаї 54: 14.

⁶¹⁴ Див. прим. 100 до діалогу «Бєсѣда, нареченная двое».

⁶¹⁵ Книга пророка Іоїля 2: 2.

⁶¹⁶ Неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 3. Пор.: ѡкоже рѣи сладоستي землѣ прѣд лицемъ єгѡ, ѿ ѡже создѣи єгѡ полє пѣгѡвы.

⁶¹⁷ Трохи неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 4. Пор.: ѡкоже видѣ конскѣи видѣ ѿхѣ.

⁶¹⁸ Книга пророка Іоїля 2: 5.

⁶¹⁹ Трохи неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 7. Пор.: **И**коже ворцѣ потекѣтъ, ѿ ѡкоже мѣжє хрѣбри възвѣдѣтъ на ѡгрѣды.

⁶²⁰ Книга пророка Іоїля 2: 8.

⁶²¹ Трохи неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 9. Пор.: **Грѣда** ѿмѣтсѣ, ѿ на заврѣла востекѣтъ, ѿ на хрѣлины възвѣзѣтъ, ѿ ѡконцѣи внѣдѣтъ, ѡкоже тѣтѣ.

⁶²² Неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 15. Пор.: **Вострѣхнѣте трѣвѣю въ сїѡнѣ, ѡсвятїте по́стѣ, проповѣднѣте цѣльвѣ.**

⁶²³ Книга пророка Ісаї 61: 1; Євангелія від св. Луки 4: 18.

⁶²⁴ Фразу **на мѣсто пѣпела** взято з Третьої книги Мойсеевої: Левит 1: 16.

⁶²⁵ Книга пророка Ісаї 60: 10.

⁶²⁶ Тут і далі до кінця цитати замість слів “и на мѣсто” в Біблії стоїть: **И вѣстѣ.**

⁶²⁷ Книга пророка Ісаї 60: 17.

⁶²⁸ Трохи неточна цитата з Книги пророка Єзекїїля 37: 12. Пор.: **Ѡвѣрзѣ грѣбы вѣша и и́звѣдѣ вѣсѣ.**

⁶²⁹ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 61: 7. Пор.: **Сїце зѣмлю своѣ вторїцею наслѣдѣтѣ, и весѣлїе вѣчное на́д главо́ю и́хѣ.**

⁶³⁰ Книга пророка Ісаї 60: 1.

⁶³¹ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 60: 2. Пор.: **Сѣ, тмѣ покрѣетѣ зѣмлю, и мрѣкѣ на ѡзыки, на тѣбѣ же ѡвѣтсѣ гдѣ, и слава е́го на тѣбѣ ѡзрѣтсѣ.**

⁶³² Пісня над піснями 1: 1.

⁶³³ Євангелія від св. Матвія 28: 20.

⁶³⁴ Прокопович Ф. Сочинения / Под ред. И. П. Еремина. – Москва; Ленинград, 1961. – С. 218; див. про це: *Čyževskýj D. Literarische Lese Früchte. Ein Zitat aus Prokopovyc bei Skovoroda // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1934. – Bd. XI. – S. 22.*

ПЕРЕКЛАДИ

Ода (Iesuitae Sidronii Hosii)

*

Основаніе Оды.

Живет и средѣ молвы уединеніе.

ОДА. (Iesuitae Sidronii Hosii)¹

Друг мой Георгій! Когда любиш жить во уединенных и спокойных мыслях,
то нѣтъ тебѣ нужды забродить в дремучіе лѣса и крыться от гостей в
пустых и дѣйких удолиях.

*

Не угадал тот, кто вѣрит, будто печаль не найдет нас в горах и пропастях
земных. Ах! пустыня не долѣет сама собою преградить путь в душу
нашу Мыслям Безпокойным.

*

Вот! тот один сам себѣ живет и сам с собою прямо дружит и ползется, кого
не мучит страх и прихоть, а возшедшей в Гóрняя со тѣнѣм Души его
ни пóдлая грусть, ни рабская несытость застрѣлить не может.

*

Таков и средѣ Городской Молвы сыщет Тишину Безмóлвную, находясь
всегда сам своим обладателем. Он, всегда Городских и Домáшних
мятежей убѣгая, и сам своего затѣйнаго Сердца удалился.

*

Пуškai он проживает средѣ кипящих житейских волн и средѣ лютых
военных Грóмов! пускай шатается в б́лизи ярость и гнѣвъ с
кровожадными Мечами!

*

Но он безпристрастно взирает на грозныя Салдатскія Лица с б́рязком их и,
видя в своих околичностях Оружейныя Молніи, шум паденія
Государств слышит безбóязненно.

*

Не завидит Побѣдам, от Восток до Запад власть простирающим, вѣдая, что
Обладатель, здѣлався слугою для множайших, бывает рабом
Сердечных своих подлостей.

*

Земное Царство есть держать скипетр, пасущій свирѣпѣющія Народы, и
блистать на Престо́лѣ в Драгоцѣнном Вѣнцѣ пред покаряющимися
Язы́ки.

¹ Georgius iste fuit Quispiam Episcopus, Amicus Sidronio. Vixit uterque Praeterito Seculo.
Ferrum Graece Σίδερων. Audi Iocum! Ergo Sartáginí Cognatus est... [Георгій був єпископом і
другом Сідронія. Обидва жили в минулому віці. Залізо по-грецькому Σίδερων. Збавни
жарт! Отже, він споріднений зі Сковородою... (лат.)]⁽¹⁾.

*

А Царство Небесное есть взойти на Сіон² и жить превосходнѣе и вышше подлости мятежных прихотей. Сія есть Божественная побѣда! Дивное торжество, прямой Мир и Уединеніе для всѣх.

*

Одна Вышняя Премудрость обладает не укротимыми Звѣрьми, плотскія воли стремленіями. Она дарует Душѣ тишину, не получаемую и Всемирными Лаврами.

*

Сего Сокровища не ищи внѣ себя. Уединеніе – внутрь тебе, покой в сердцѣ твоём, отрѣжь и убій, поперй волю твою буйную, иначе, хоть покорй всю Вселенную, не сыщеш.

*

Сей прямой и блаженный покой живет и в городских жилищах. Он ни от случая, ни от мѣста не зависит. Не заключѣн в Мызах³, ни в веселительных Вертоградах, не привязан к прекрасным веселых Рѣк Берегам, ни к Райским Поморским Холмам.

*

Горняя Мудрость есть в мыслях наших то, что Солнце. Тѣлесное Око наше ночным мраком и пасмурными стужами затмѣвается. Но сіе не дремлющее Вселенная Око и не утасажая Лампада при своем есть всегда сіяніи.

*

Скажи мнѣ! Страдает ли Солнце тогда, когда Море восходит и бѣсится? когда чернѣет тучами, а ярится бурями наш воздух? когда ревут Громы, а Молніи трясут землю?

*

Пушай Юг клокощет и изbleвает тучи! Пушай Сѣвер стрѣляет лдяною дробью! А прекрасное Лице Солнца превыспренно там, гдѣ Чин чистых Звѣзд блистает.

*

Не безпокоят свѣта его ни Снѣги, ни Грады. Смѣется бурным Вѣхром и воздушным бѣшенствам, сіяя на присносвѣтлом Евѣрѣ, вышше всѣх Туч и Духов поднебесных.

*

Так-то Пустынею и Человѣк просвѣщенный наслаждается. Он всегда имѣет случай жить при одном себѣ и при Бѣгѣ, в покоѣ. А когда молчит, тогда сам с собою бесѣдует, возвысився сердцем, вышше всей тѣлѣни, и своей.

Τέλος. Latine ita habet:
Sic suā gaudet Sapiens Quiete.
Seque tranquillus fruitur Deoque.
Et silens dicit sibi Multa sese
Major et Orbe.

[Кінець. По-латинському буде так:
Так мудрому солодко в спокої.
Себе йому досить і Бога.
І мовчки говорить він сам собі,

Вищий від себе та світу⁴]

“Seque tranquillus...” sic poterat verti melius: Он всег[да] им[ѣл] Сл[учай]
наслаждаться собою и Богом⁵.

ANTISTROPHE. Сирѣчь
Противное Основаніе Оды:

Живет и средѣ уединенія молва

*

Что пользы бѣжать от городской Молвы в отдаленныя лѣса за житіем
уединенным? Знай, что поколь не сыщеш покоя в пещерах сердца
твоего, не найдеш его в лѣсах.

*

Вѣдай, что всякія мѣста имѣют свои безпокойности. Туда-же в слѣд за
Хазяином поволочѣтся толпа ѣдких и грустных дум, червь
мучительных мыслей, хоть изволит он сухим путем, хоть морским
шествовать.

*

Сии Крылатые злые Духи постигнут тебе в самом нѣдрѣ Африканских и на
лонѣ Азіатских удолій, не спрятаешься от них с Горскими Татарами на
высотах Гор Кавказских и Персидских.

*

Не уйдіюш от ловких кохтей их ни Аглицкими бѣгунами, ни Манежным
Лошаком, ни почтовою Коляскою, ни многокрылатым Пакет-Ботом⁶.

*

Славный Учитель Іероним⁷ скрылся от Рима в Пещерѣ Виолеѣмской. Но как
сам себе в Совѣсти боялся, казалось, будто и здѣсь шумят в ушах его
Римскіе Карневалы и дамскіе танцы.

*

“Прощай Рим! я прочь от тебе бѣгу, – садясь в Корабль, говорит: –
Здравствуйте святыя горы Сірскія!”⁸ Но не милосердный Рим за сим
Богословом со всѣми страстьми в слѣд погнался.

*

Наконец привел его Бог к глухой его и нѣмой Пещерѣ. “Радуйся, Вертепе
Виолеѣмскій! – вскричал Богослов. – Здравствуй, о Пристаннице! о
вѣрная Гавань плаванія моего!”

*

“Прійми мене странного, волнующагося бурей и истомленнаго
сухопутством. Распрости тихое и безмолвное Нѣдро твое кораблю
моему. Будь обуреванію моему Вѣнец и ШАБАШ!

*

Здѣсь я бросил надежной Якор. Не вырвет Его ни одна Ярость Морская и не оторвет Канатов кипящая бурею пучина, при сей Гавани Судно мое обуздающих.

*

О Вертепе! сладкое жилище Мира и спокойствія! вмѣстилище Цѣломудрія и Страха Божія! Сіи Спутницы мои, сіи Добродѣтели развѣ не могут мене здѣлать спокойным?

*

Будь ты, о Пещѣра! моей тишины Столица! В тебѣ я стану жить, сам себѣ Господин и Повелитель. В тебѣ я найду, чего найти нельзя в Царских Чертогах и позлащенных Палатах”.

*

Такою надеждою несчастный тщетно ласкал себе, обѣщая спокойство. Душа его страстью, как рыбка удкою, назад в Рим поволочена и вѣржена во внутренній Городскій Мятаж.

*

Что дѣлать? Повергся тѣлом ниц, на жѣсткой и студеной Пол в Пещерѣ, обливаясь слезами, что Молитва его не дошла к Престолу Вышняго и что желаніе уничтожено его.

*

Рыданія и вопля жалостнаго весь Вертеп наполнился, орошен Молящагося слезами. Но мечтаній Римских, будто увязшей в Душу удки, ни слезы, ни жалобы не могут исторгнуть.

*

Схватя уломок Каменный, бѣется в обнаженную грудь, выгнать из оной ѣдкую грусть стараясь, обвѣсил, как в Вавилонской плѣни⁹, на Сучьях червленную свою Мантию.

*

Кровью краснѣет, ах, пораненна частыми ударами грудь! Но Рим, хоть отдаленный, влечет тысячу раз сердце его в средину своих Пированій и дамских плясаній.

*

Бѣглые взоры, нѣжные Глаза Женскіе, шуточные Улыбки, щегольные Башмачки, розовые Чулки часто по неволѣ сердечным его очам представляются в темной Яскинѣ.

*

Бѣдная пища была его: лѣсные плоды, дикіе фрукты, суровыя ягоды, терпкіе овощи, что только могло попадаться ему в жѣстких кустарниках, в терновниках и в стропотных Пропастех.

*

Запустѣлые волоса, блѣдное лицѣ, впáдшіе под лоб
Очи – все сіе изображало изсѣхшую и измученную Хáрю, с одних Костей и Кожи состоящую, словом: Мѹмїа или Скéлет^a.

*

Но при всем том Рим не отвязался от него. Нахально день и ночь плачущаго
воображенїями безпокоит. Врѣзанный в сердце Портрét Рима
столько же, как и сам Город, уязвлял его.

Конец¹⁰.

Достеменно встановити час написання твору важко. Оскільки Сковорода дотримується тут старого правопису, то можна припустити, що переклад з'явився до 1785 р. Щоправда, примітки до оди зроблені вже згідно з новим правописом. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 7, арк. 32/52–35/55). Уперше переклад було надруковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

¹ Доповнення в дужках дописано іншим чорнилом. Це – прозовий переклад оди фламандського латиномовного поета Сідеруна ван Гесе (1596–1653 pp.) «До Джорджа Чемберлена» [див.: *Чижевський Д. До перекладів Сковороди // Чижевський Д. Український літературний барок / Підготовка тексту й мовна редакція Леоніда Ушкалова; вступна стаття Олексі Мипанича. – Харків, 2003. – С. 182–183; Čyževskýj D. Literarische Lesefrüchte. Zu einer Übersetzung von Skovoroda // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1939. – Bd. XVI. – S. 343].*

⁽¹⁾ Примітку дописано іншим чорнилом.

² Очевидно, Сковорода має на думці слова: ѿ въззрѣтъ на сїѡнѣ ѡчи нашіи (Книга пророка Михея 4: 11).

³ Очевидно, це субстантивована форма дієслова “мизаю”, яке Памва Беринда тлумачив так: “помизаю, мигаю, помиговую, моргаю, митаю” [Беринда П. Лексикон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 116].

⁴ Пер. Леоніда Ушкалова.

⁵ Фрагмент після слова τέλος дописано іншим чорнилом.

⁶ Пакетбот (голл. *pakketboot*, англ. *packetboat*) – невеликий корабель, призначений для перевезення пошти й пасажирів.

^a Σκελετόν⁽²⁾. Cadaver sine Carne. Sic nobis pingi Mortis Imago solet. Hanc Odam, non transtuli, sed sum interpretatus. Translator Verbum Verbo, tanquam Dentem pro Dente, reponit, at Interpres, veluti Gratiola Nutrix, commansum Cibum et elicitedum Sententiae Succum, in Os inserit Alumno suo [Скелет. Труп без плоті. Так у нас зазвичай змальовують образ смерті. Цю оду я не переклав, а витлумачив. Перекладач ставить слово замість слова, як зуб замість зуба, а тлумач, наче ніжна годувальниця, кладе в рот своєму годованцеві розжований хліб і сік мурості (лат.)]⁽³⁾. Exemplum [Наприклад (лат.)]. “Sese major et Orbe”. “Вознесся вище всеї Тлїни, и своеї”. “Fugere se ipsum”. “Убїти Страстей”. “Попрать Вóлю свою”. Exemplum 3-tium [Приклад 3-тій (лат.)]. “Parturiunt Montes...”⁽⁴⁾ “Слávны Бóбны за Горáми, а в близи Лукóшко”⁽⁵⁾, или: “Стучіт! Гремїт! Чтó ли То? Кобýлья мёртва Голова бѣжїт”⁽⁶⁾. Или: “Высоко Лѣтѣла, да не далѣко сѣла”⁽⁷⁾. Или: “Пшик! то ест нáчал Ковáтъ Лемѣш, на Конец тóлько загартóвалс: Пшик! Пшик!...”⁽⁸⁾.

⁷ Див. прим. 198 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира»

⁸ Св. Єронім Стридонський три роки провів у сирійській пустелі. Там він не лише ховався від спокус світу, а ще й ґрунтовно вивчав гебрійську мову.

⁹ У книзі пророка Єремії 50: 46 зринає фраза *pl'énénîa kavy'lyónskagw*.

¹⁰ Слово *конец*, а також подальшу примітку написано іншим чорнилом.

(2) В автографі: *Σκέλετον*.

(3) Сковородинський спосіб розрізнення перекладу (*translatio*) та переспіву (*interpretatio*) в українській літературі XVII–XVIII ст. був звичним. Наприклад, Симеон Полоцький у своїй «Псалтырь риѣмотворной» писав таке: «Ниже да удивишися тому, читателю благочестивый, яко нѣкая словеса и цѣлыя стѣхи обрящещи приданыя, сіе бо суть во исполненіе разума или стѣхов. А идѣже нѣкая реченія отяшася, та за нужду, яко не вмѣстишася в стѣхи мѣрою, обаче в разумѣ никако скудости дѣют. Єще идѣже измѣненіе нѣкое узриши, то нешуй свѣтлаго ради истолкованія псалмов быти. Толкованіе бо не тѣми словесы, яже суть в сущем бывають, но инѣми и удобнѣйшими, да сущаго неудобное откровенно будет» [Полоцький С. Псалтырь риѣмотворная. – Москва, 1680. – Арк. 5 (зв.)–6; див. про це: Ушкалов Л. Перекладна українська поезія XVII–XVIII століть як явище сакрального ряду // *Sacrum і Біблія в українській літературі: Збірник наукових праць* / За ред. Ігоря Набितовича. – Lublin, 2008. – С. 135–145].

(4) «Parturiunt montes, nascitur ridiculus mus» [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 263]. Український відповідник: «Вродила гора миш» [Франко, № 6658].

(5) Пор.: «Славен буден (sic!) за горами» [Климентій Зіновійв. Вірші. Приповіді посполиті. – Київ, 1971. – С. 247]; «Славні бубни за горами, а прийдеш ближче – собача шкура»; «Славні бубни за горами, а глянь ближче – собача шкура» [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 362, 760]. Значно ближчою до сковородинської форми є російська версія цього прислів'я: «Славны бубны за горами, а к нам придут, что (как) лукошко» [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 324, 673]. Пареміографи витлумачують його в такий спосіб: «Заманливим та привабливим здається те, що перебуває десь там і про що знають тільки за оповідками» [Словарь русских пословиц и поговорок / Сост. В. П. Жуков. – Москва, 1966. – С. 422].

(6) Див. прим. 5 до циклу «Басни Харьковскія».

(7) Пор.: «Летала высоко, а села недалеко» [Пословицы русского народа / Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 733].

(8) Ця приказка походить із анекдоту про невдаху-коваля, який кував леміш, та зіпсував залізо, а потім пробував викувати з нього все менші й менші речі: спочатку сокиру, потім серп, потім швайку, – а коли побачив, що нічого не виходить, то сказав замовникові: «Краще я вже тобі пшика зроблю». Розпik залишок заліза й опустив його у воду, щоб воно пшикнуло: «Ось тобі й пшик» [Мудрий оповідач. Українські народні казки, байки, притчі, анекдоти. – Київ, 1962. – С. 217]. Звідси такі вислови, як «звести на пшик», «зійти на пшик» [див.: Мишанич О. Григорій Сковорода і усна народна творчість. – Київ, 1976. – С. 77–78], або приказки: «Отак, тату, зроби ковальський пшик»; «Зробив з лемеша пшик»; «Кував, грів, та на пшик і звів» [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 195, 445].

[ЦИЦЕРОН. О СТАРОСТИ]

Его Высокородію:
Милостивому Государю,
Степану Ивановичу,
Господину Полковнику
Тевяшову¹.

Милостивый Государь!

Как только стану читать Книжечку Цицеронову о Старости, вдруг открывається мнѣ Театр Древнѣйших Римских Времен, а на нем представляется, напримѣр: Камиллус², Корунканиус³, Кюриус⁴ и Протчіи Таковыи. Признаюся, что Позорищем сих Добротою сияющих Сердец плѣняется моѣ Душевное Око, и прихожѹ в Понятіе, что нѣтъ ничего ни Любѣзнѣе, ни Приманчивѣе, как Добродушіе. Не могу довольно надивиться, каким Образом Они могли быть Просты, но Поважны; Грубы, но Дружелюбны; Вспылчивы, но Незлобивы; Ласковы, но не Лукавы; Сильны, но Справедливы; Побѣдительны, но Милосерды; Властительны, но Безкористолюбны; не много Учены, но Благоразумны; Разумны, но Безковарны; Великолѣпны, но Щѣдры; Хвастуны, но не Лгуны; Стяжательны, но не Обидливы; Спорники, но не Правдонавистники; Склонны к Заблужденію, но не Желатели Его; Защитники Грѣха, но поколь Лѣсти его не узнали; Честолюбцы и Славолюбцы, но Безпритворны и не Мартышки; Изобильны, но не Слостолюбцы и не Нѣжныи трудолюбцы; не Христиане, но Любители Безсмѣртія⁵. Не могу себе увѣрить, чтоб не касалось до их слѣдующее Слово Христова: “Иже нѣсть на вы, по вас есть...”⁶ Принужден сказать с Павлом: “Или Иудеев токмо Бог, а не и Языков? Ей и Языков”⁷. Скажѹ тоже, что о Капитанѣ Корниліи⁸ сказал Петр: “По Истинѣ разумѣваю, яко не на Лица зрит Бог, но во всяком Языцѣ бойся Его и дѣлаяй Правду пріятен ему есть...”⁹ Сѣ-то тѣ Овцы, находящіяся не от Двора сего Христова¹⁰, и Мужіи Пророчествовавшии не при Скинии Свидѣнія, однако ж пишется: “И препочи на них Дух, и сіи быша от вписанных, и Пророчествоваша”¹¹. Не запрещает им Мойсѣй, хотя о сем просит Его Навин¹², и Христос говорит: “Не браните...”¹³ А хотя каждый Народ и Фамілія, будьто Пшеница, Час от Часу дѣлается Отрѣдком от своих Прѣдков, однакъ помянутыи Апостоли, многим Народам Благовѣстившии СЛОВО ИСТИНЫ и испытавшии Качества Сердец их, Временную Жизнь свою кончить Благоволили в Римѣ. Видно, что они и в свой Времена, конечно, Нѣчтось еще застали в Сердцах Римских Древняго от Прѣдков их Проводущія.

Впрѣчем, когда сим Театром веселюся, нельзя чтоб не взошол мнѣ на Мысль Нѣкій Муж Нашего Вѣка, не по Крови и Плѣти, но по Сердцу вышепомянутым Срѣден. Я Его по тѣлесной Внѣшности не видал. Но

Сердце Его может ли укрыться от Душевного Зрителей Ока и в самые Древнейшие Времена проникающего? Внутреннему на внутреннюю Безтелесность смотрящему Взору ни Время, ни Горы, ни Рьки препятствовать не могут. Сей Муж есть Покойный Вашего Высокородия Родитель¹⁴. И Сия-то Причина заохотила меня поднести Сию Книжечку, претолкованную Здѣшним Нарѣчием в то Время, как пользовался я спокойным Уединением в Домѣ вашем. А переведены не Слова Ея, но Мысли. Она здѣлана Разговором. Старик Катон¹⁵ ведѣт Разговор, находясь в Нем Главною Персоною. Он говорит Просто, но Твердо. Его Рѣчь дышет высокими Мыслями, хотя не накрашена Блядословием. И не Челюстями, ниже Наружными Устами^a Воздух бьет, как Авиняне, но Сердцем и Грудью говорит Римлянин, поражая вострием Духа в самую Душевную Точку, и оставляя в ней язвительное Чувство, будто Пчела Жало. Знать-то Такова Рѣчь, какова Жизнь¹⁶, а Жизнь такова, Каково Сердце. Жизнь есть Плодоносное Дерево, от Добраго Сердечнаго Зерна раждающееся, а Рѣчь есть Зерцалом Сердца. Ни Один Источник в Чистоте своей не покажет Телесной Фигуры столько живо, сколько ясно Душевное Лице изображается в откровенных Водах Рѣчи. Сердце же Человѣческое есть точным в Человѣкѣ Человѣком, находясь Главою и Существом Его, как Свидѣлствует Біблія¹⁷. И совершенно Человѣка видит Тот, кто видит Сердце его.

Примите ж, Ваше Высокородие, Рѣчь Катонову, как Портрет, Высокия Сердца представляющей. Подношу оной Отцу в Сына его. Безщѣтное различие имѣет брѣнное Тѣло. Что же надлежит до Сердец, “нѣсть Иудей, ни Еллин... Всі бо вы Едино есте во Христѣ”¹⁸.

Вашего Высокородия,
Милостиваго Государя,
Усерднейшій Слуга,
Студѣнт Григорій Сковорода.

ПЕРЕВОД

Из Книг Римскаго Сенатора Марка Ціцерона: о Старости. Он сию Книжку посвятил Другу своему Кавалеру Аттіку¹⁹, до котораго пишет слѣдующее Предисловіе!

Любѣзный Тит!

Чем ты мнѣ заплатишь, если полѣчу твою Печаль, которая жжет и мятѣжит Сердце Твое²⁰? Позволь мнѣ, Любѣзный Друг, отозваться к тебѣ Тѣми Словами, которыми утѣшает в Ссылкѣ Сенатора Тита Фламіана²¹

^a Устами. Alluditur ad id, quod Athenis dictum est de Catone. Dictum autem est tale. Athenienses Faucibus, Romanos Pectore loqui idem, sed gravit[er] graece: ΣΕΜΝΩΣ [Це співзвучне з тим, що в Афінах сказано про Катона. А сказано таке. Афіняни устами, а римляни серцем говорять те саме, але він говорив по-грецькому: ПДНО (лат., гр.)].

Старинный наш Пророк Еннiус²², не Богатством, но Добродушiем Славный. Хотя совершенно знаю, что в тебѣ Печаль не так сильно дѣйствует, как в помянутом Сенаторѣ. Великодушно Твое Сѣрдце довольно мнѣ извѣстное, и понимаю, что Ты не точiю Одно Имя для твоей Фамилiи из Авiнскаго Народа, но и самое их Человѣколѣбие и твердое Разсужденiе вынес с собою²³. Однако ж подумываю, что Общая наша Печаль²⁴ сильнѣе иногда дѣйствует в Твоем, нежели в моем Сѣрдцѣ. Но когда Ей пособить горазда труднѣе, то оставим Её на иное Врѣмя. А теперѣ я заблагоразсудил написать к тебѣ нѣчто о Старости, с тѣм Умыслом, дабы облегчить Обоих нас от Тяжести Ея. Сiя Тяжесть мнѣ Обща с тобою, потому что Старость почти уже на нашей Шѣи сидит, по крайней Мѣрѣ, не далѣе за Плечима²⁵. И хотя мнѣ горазда извѣстно, что Ты как прочiи Тяжести, так и сiю разумно и вскрѣмно сносить умѣешь, однак в самое то Врѣмя, как я намѣревал Нѣчто написать о Старости, ты моим попадался Мыслям, и Тебѣ они удостѣили вмѣстѣ со мною пользоваться сѣю моею Услугою. Повѣрь мнѣ, с такою я сладостию сочинял сiю Книжку, что Она всѣ Горести моеи Старости отѣрла, здѣлав Её милою и Прiятною. Признаймося ж, что никогда у нас не сыщется довольно Похвал для Премудрости²⁶. У Сей достохвальной Госпожи, если кто служит, таковому вся Жизнь Здѣлаться может сносною. Много я уже и говорил, и впред говорить стану о Другой Матерiи. Но сiе Сочинѣнiе с особенным прошу принятъ Усѣрдiем. Я здѣлав сiе Разговором, а Бесѣдующею Персоною вывел не из каких Дрѣвних Баснословных Стариков, но Природнаго Нашего Старика Катона, дабы Рѣчь моя тѣм самым имѣла Важности больше. С Катоном разговаривают еще Двѣ Персоны, удивляясь, что Он Старость толь великодушно сносит. В прѣтчем, естли тебѣ покажется, что Катон в моем Разговорѣ искѣснѣе размышляет, нежели в собственных своих Сочинѣнiях, то прошу Тѣе положить на Щет Грѣческаго Языка, к которому, всѣ знают, что Он был превеликiй в Старости Охотник. Больше продолжать не хочу. Вот тот Час все моѣ о Старости Мнѣнiе Катониною Рѣчью откроется.

РАЗГОВОР

О

СТАРОСТИ.

БЕСѢДУЮЩIЕ ЛИЦА:

Катон, Лелiус²⁷, Сципион²⁸.

СЦИПИОН. Мы Оба удивляемся Часто Премудрым твоим во всѣм Поступкам, Батюшка Наш. Но всего нам удивительнѣе смотрѣть на То, что твоя Старость никогда не была для тебе тяжелою, которая для Прѣтчих Стариков Горестною и не удобоносимою кажется Горюю²⁹.

КАТОН. Вы, Дѣти, удивляетесь такому Дѣлу, которое, по моему Мнѣнiю, не великой Трудности стоит. А вот Причина: естли кто Истиннаго своего

Щастія Внутрь себѣ и в Тайностях Сѣрдца своего не ищет и не имѣет, таковому и молодой Вѣкъ тяжестен. А одаренный сим Истинным Добрѣмъ никогда не ропщет на Добропорядочныи и непреоборимыи Законы Естѣственныи. Таковъ Законъ есть во-первыхъ Стáрость. Всякъ Ея дождáть желáет. А получивъ Её, жáлуется. Таковое-то нáше Непостоянное Дурáчество. Ах! – говорят, – Мы и не усмотрѣли, как состарѣлись! Пѣрвѣе то разсудить: кто их принуждает ошибаться? Ошибка их в том состоит, будто Старость за Молодостью на гарáзда скорѣйшемъ Жеребцѣ поспѣшáет, нежели Молодость за Дѣтскими Лѣтáми³⁰. Другое то, естли бы они дожили не до 80, но до 800 лѣтъ, скажи пожáлуй, чем бы их Стáрость лѣгче здѣлалась? Слово в Слово и в то Врѣмя Долгодѣнствіе минуется, оставивъ Глупаго Старика без всякаго Утѣшенія. И так естли вам моя Мудрость удивительна (Дай БОГ, чтоб вы не ошиблись, а я бы достоинъ былъ прозываться Мудрымъ), в сем Она состоит, что я Естѣственнымъ Уставамъ, как сáмому Бóгу, повинуюсь и не противлюсь. Да и не могу никогда повѣрить, будто бы Природа, нерачительный Промыслъ об окончаніи нáшей Жизни имѣла, распорядивъ хорошо одну тóлько Молодость с Отроческимъ Вóзростомъ. В сем бы Она подобна была неискусному Комедіи Сочинителю, который крайняго Попеченія не прилагаетъ о послѣднемъ Дѣйствіи, дабы тѣмъ вся его Бáсня казалась хорошею. Да и нельзя жъ безъ того, чтобъ не быть какому ни есть Окончанію. Мы тóе жъ сáмое вѣдимъ на Плодахъ Лѣсныхъ и Полевыхъ, Врѣмя и Зрѣлость дѣлаетъ ихъ Дряхлыми и Слáбыми. И о семъ Мудрому Человѣку тужить не должно, а иначе бѣдетъ Онъ изъ Числа тѣхъ Исполіиновъ, которыи противу Бога Войну имѣютъ³¹.

ЛѢЛУС. Да Ты жъ насъ весьма одолжишь, Бáтюшка, естли прѣждеврѣменно насъ настáвишь, каки́мъ Образомъ намъ поступáть в сихъ тяжестныхъ Лѣтáхъ? По крайней Мѣрѣ надѣмся и мы когдáсь быть Стариками.

КАТОН. Извольте. Ско́лько могу. Чáсто мнѣ доводилось быть в Компáнии с моими Ровесниками; вить вы знáете, что Молодѣцъ с Молодцѣмъ, а Старикъ любитъ обращáться с Стариками. Чáсто доводится слышать ихъ Жáлобы на Стáрость не тóлько от Простыхъ, но и от Сенáторскаго О́рдина Стариковъ³². Они жáлуются, что Стáрость лишила ихъ Молодѣцкихъ Слáстолюбіи³³, безъ которыхъ Животъ свой Смертію почитáютъ. Лишила ихъ Почтенія в Собраніи тѣхъ, которыи ихъ прѣжде почитывали. Но, мнѣ кáжется, они обвиняли Невинное. Вить естли бы сему Стáрость была Причиною, то жъ сáмое и со мною бы здѣлалось, и с прѣтчими Глубокихъ Лѣтъ Людьюми, в которыхъ я на Стáрость Роптáнія не примѣтилъ. Они не тужатъ, свободившись отъ Узъ Слáстолюбія, и Почтенія отъ своихъ не лишены. Но всѣхъ сихъ Жáлобъ Исто́чникомъ есть Нравъ нашъ, а не Лѣта. Воздѣржнымъ, Ласковымъ и Человѣколюбнымъ Сѣрдцáмъ снóсно и в сáмой Стáрости живѣтся, а Обидливости и Немилосѣрдіе во всáкихъ Лѣтáхъ нестерпимое.

ЛѢЛУС. Сáмая Прáвда. Но, мóжетъ стáться, подумáетъ Ктосъ, что твоя Стáрость снóсна тебѣ для твоего Богáтства и Рáнку. А вить сего всѣмъ имѣть не возможно.

КАТОН. Правда, что и в сем есть нѣчтось máло Пособія, но самыи главнѣйшии Причыны не в том состоятъ. Я здѣсь вам так отвѣчать стану, как Аѳинской Генерал Темістокл³⁴. Он спорил с нѣкоторым Плутом, который ему хотѣл доказать, что Оной Генерал Славу себѣ снискалъ не чрез свой Достоинства, но за то, что в славном родился Отецествѣ. “Перестань, пожалуй, – сказал Военачальник. – Не прославился бы я никогда, тобою будучи, да и твоѣ Сѣрдце не принесло б тебѣ Похвалы, хотя бы ты моим Землякомъ был”. Так можно сказать и о Стáрости. Правда, что не без Досáды Она в послѣдней Нищетѣ и Мудростію Одарѣнному Человѣку, но для Бездѣльника несносна Она и средѣ самаго Изобилія. Любѣзные Дѣти! Без сумнѣнія, самая надѣжнѣйшая для Стáрости есть Защи́та – Успѣх в Че́стности или Добродѣтели. Она, во всю Жизнь наблюдаема, наконецъ по Долговременности приносит Удивительные Плоды и в самой поздой Вѣк не отбѣлемые. И сіе Одно Чего́ сто́ит? А сей уже Плод несравненно большій, когда Человѣку Совѣсть представляет, что Он провёл Жизнь добропорядочно и в Услугахъ для Блѣжныхъ своихъ. Тут-то Он наслаждается Внутренним Удовольствиемъ. Вы зна́ете Макси́ма³⁵, что водил А́рмію во время Анниба́лового³⁶ на Рим нападе́нія. Я, Моло́дчикомъ будучи, так сего Старика любил, как своего Родственника. Он имѣл Взор ва́жной, но Его Ва́жность была́ растворѣнна Ласковостію. Не отмѣнился ж он и под Стáрость. Правда, что я его началъ знать, когда Он еще не очень был стар, одна́ко ж в глубо́кихъ Лѣ́тахъ. В Год я родился послѣ того, как Он Пѣрвой разъ здѣлан Ко́нсуломъ, а как уже он в Четвѣртой разъ стал Ко́нсуломъ, я Моло́дчикомъ началъ служить под Его Предводителствомъ в А́рміи, откуда мнѣ Пу́ть началъ открываться ко вступле́нію на Че́сти. Но, оставив лишніи Обстоя́тельства, сей Старикъ отправля́л Войну́, будто́ молодой Человѣкъ, и Анниба́лово Юношеское Бѣшенство, не хотѣ́ да́ть с нимъ Бата́ліи, разу́мно приводилъ в Безси́ліе. О чемъ Знако́мецъ мой, Проро́къ Э́нниусъ, так написáл:

“Оди́н Человѣ́къ чрезъ Ко́сность спасъ Оте́чество: не смотря́, что Его браня́тъ, дѣ́лалъ, что в По́льзу, и сіе-то Дѣ́ло раститъ ему́ Вѣ́чную Сла́ву”³⁷.

С ка́кою ж Бо́дростію и Ра́зумомъ отобра́л Он Го́род Та́рент³⁸? Я самъ слы́шал, как Коменда́нт³⁹, потеря́въ Го́родъ и убира́ясь в За́мокъ, с Хвастовство́мъ сказа́л: “Мнѣ́ ты благода́рить до́лженъ за взя́тыѣ Го́рода”. Что́ ж ему́ наш Макси́мъ отвѣ́чал? “Са́мая Пра́вда, – смѣ́ючись, сказа́л, – не́льзя́ бы мнѣ́ ника́къ доста́ть, е́стьли́ б ты не потеря́лъ”. Изря́днѣйшій былъ Военача́льник, но ничѣ́мъ не Хуже́ былъ и Градонача́льник, защища́я внутре́нное Благо́состоя́ніе, ско́лько Силъ Его́ ста́ло. А ка́къ уже здѣ́лался Нача́льникомъ в Прорица́тельномъ Колле́гіумъ, безъ ко́ихъ Совѣ́та и Предвѣ́щанія́ ника́кое́ знáтное въ Обществе́ Дѣ́ло не всчина́лось, дерзнове́нно было́ говори́тъ, что Одно́ то́е Дѣ́ло Благо́словѣ́нное и с Бо́жіею происхо́дитъ По́мощію, кото́рое Обще́ственному пособству́етъ Благоща́стію, и напро́тивъ того. Мно́го Прече́стныхъ Ка́чествъ примѣ́тилъ я въ семъ Му́жѣ, но ничто́ такъ въ немъ не Удивите́льно, какъ То́е, сколь Великоду́шно понесъ онъ Смерть своего́ Сы́на, Человѣ́ка Зна́тнаго и Лѣ́тъ уже́ та́кихъ, въ кото́рыхъ избира́ются въ Ко́нсулы⁴⁰. Есть́ и тепе́рь списа́нна

Надгробная Рѣчь Его, им самим говоренная в Похвалу Умершаго, по Обыкновенію⁴¹, которую естли взять читать, нелзя не плюнуть на Учёных⁴². Но Сей Муж не в Публикѣ только велик, Он в Домашнем своем Уголку еще больше. Какая его Рѣчь? Какое Наставленіе? Какое Знаніе в Древностях? Какое Понятіе в Правах Предвѣщательнаго Коллегіум? И учен же был столько, сколько Римской Шляхтѣ прилично. Всѣ Воинскіи Походы, как Чужестранныи, так и Римскіи, наизуст знал. Его я Рѣчью в то время толь горячо наслаждался, будто бы я знал, что по Смѣрти его не научиться мнѣ от когò другòго, так и здѣлалось. К чему ж я столь много наговорил о Максимѣ? К тому, что, как самы видите, Грѣх сказать, будто бы таковая Старость была Бѣдная. Но не всѣм же быть Военачалниками и Градоначалниками⁴³. Не всѣм утѣшаться торжественным Побѣд Воспоминаніем. Есть еще Безмолвная и такая Старость в тѣх Людѣх, кои Спокойно, Чисто и в особливом Порядкѣ Жизнь свою прожили. Таков был (слышно) Платон. О Нем пишут, что в 81-м Жизни своей Году, слагая Книги, Умер. Тож пишут и об Исократѣ⁴⁴, что и сей в 94-м году сложил Книгу⁴⁵, а жил послѣ того еще 5 лѣт. Учитель же его Леонтін⁴⁶ 107-м лѣт пережил, непрерывно в своем Дѣлѣ упражняясь. А как спросили у Него: “Зачѣм тебѣ хочется толь долго жить?” “Длячегò ж, де, не хотѣть? Менѣ Старость ни в чем не обижаёт”. Преславный Отвѣт, и Ученому Человѣку приличный. А безумныи Люде свои собственныи Пороки и свою Вину слагают на Невинную Старость. Не дѣлал сего недавно помянутый мною Эллиус. Вот его Рѣчь! “Конь, которой рысѣл на Публикѣ с Виигришем, теперѣ в Старости опочивает”⁴⁷. Видите, кому свою Старость уподобляет⁴⁸. Но, миновавъ лишніи о нем Обстоятельства, одно то скажу, что, будучи в Семидесяти Лѣтах (столько всего жил он), толь великодупно нес Два не Удобносімыи, по Людскому разсужденію, Бремена, а именно: Нищету и Старость, что оными почти, как Игрушкою, забавлялся. А естли взять в Разум, то можно найти Четырѣ Вины, для которых Старость Людѣм показывается бѣдною. 1-я. Что отводит от Дѣл. 2-я. Что Тѣло приводит в Слабость. 3-я. Что лишаёт всѣх почти Сладостей тѣлесных⁴⁹. 4-я. Что не далече от Смѣрти. Сіи Четырѣ Ея Винности сильны ли и справедливы? Естли вам Нравится, разберѣм всякую из них. 1. Отводит, говорят, Старость от Дѣл! Хорошо, от Каких Дѣл? От тѣх ли, что Молодыи Люде Тѣлесною Крѣпостью производят? Развѣ ж для Стариков не осталось никаких Дѣл, не Тѣлесною Крѣпостью, но Силою Духа приуготовляемых? Так поэтому Максим⁵⁰ ничево не дѣлал? Празден был и Павел⁵¹, Отец Сципіонов, Тесть моего Любезнаго Сына, и прочіи Старики, как напримѣр Фабріцій⁵², Кюриус⁵³, Корунканій⁵⁴, защищая Общее Благосостояніе Силою Совѣта и Разума, ничево не дѣлали? Клавдій⁵⁵ наш не только стар, но и слѣп был, однак, находясь в Засѣданіи Сенатском, как только почувствовал, что Мнѣніе Членов склонно к Миру и Союзу с Королѣм Пірром⁵⁶, дерзновенно сказал Слѣдующее: “Куда ваши Умы начали упадать? Они, кажется, не были столь слабы и Подлы”⁵⁷.

Находится его цѣлая Рѣчь, которую говорил в Сенатѣ 17-го лѣта послѣ втораго своего Консулства, которое в 10 лѣт первому послѣдовало, бывши прежде Консулства Полицимейстером⁵⁸. По сему видно, что он во Время Войны с Королѣм Пирром гораздо был Стар. Но так точно Прѣдки наши Свидѣлствуют. Видите, что напрасно винуют Старость, будто она отводит от Дѣл. Они так ошибаются, как тот, которой про Корабельнаго Правителя думает, что он праздно сидит, а работают только тѣ, что лѣзят по Верѣвкам, бѣгают по Крайм, выкидают на Днѣ Стечь. Правда, что он, смотря на Карту, не дѣлает того, что Матрôзы, но вмѣсто того гораздо важнѣйшее отправляет. Самыи Главнѣйшии Дѣла не от Тѣлесной Провôрности родятся, но Совѣт, Изобрѣтеніе, Понятіе – вот Мать их! А сих Дарованій Старость не только не лишѣнна, но Час от Часу в Ней возрастают. Неужель вам кажется, что я, бывши Солдатом, Полковником, Генералом и Консулом⁵⁹ в разныхъ Походах, теперѣ приостановился в Дѣлахъ? Никак. Я Сенату как поступать предписую и заблаговременно предлагаю, какимъ Образомъ Войну объявить Республикѣ Карѣагенской и тѣмъ уничтожить всѣ Ея Худыя Намѣренія. И потôль о ней безпокоиться не престану, пока Ея не увижу разоренія, которую Побѣду, о когда б Милосѣрдный Бог для твоего, Друг мой Сципион, Предводительства поберет! Желаю, чего Дѣд твой не додѣлал, дабы ты докончил. Вот уже 33 год, как он умер, но Памѣть толикаго Мужа умереть не может у всѣхъ Потомков. За Год прежде моего Полицимейстерства умер, а Девятью годами послѣ моего Консулства, будучи в Другой раз Консулом⁶⁰, а моимъ в сем Чинѣ Товарищем, но естли б дожил и до ста лѣт, как вамъ мнится, могъ ли бы Он окаевать свою Старость? Правда, что не можно б ему в Партіи ѣздить, Ружьемъ и Саблею владѣть⁶¹. Какъ же? Совѣтомъ, Прожѣктами, Наставленіемъ, вот чемъ бы Он пользовал! И в сем-то естли бы Старики не сильны были, то Наши Прѣдки никогда бы Главнѣйшаго Совѣта не назвали Сенатомъ, то есть Старшиною⁶². Також и в Лакедемонской Республикѣ, которыи высочайшимъ Правленіемъ заняты, какъ дѣйствительно Стариками находятся, так и тѣмъ же Именемъ называются⁶³. Взгляньте, если хотите, на Чужестранныи Нарôды. По справкѣ узнаете, что знатнѣйшии Республики черезъ Молодчиковъ к паденію приведены, а чрезъ Стариковъ в Первое Благосостояніе возвратились. Вспомните то, что на Комедіи было представлено. Одна Персôна спрашиваетъ такъ: “Скажи, пожалуй, какъ вы такъ скоро потеряли Общество, да еще цвѣтущее Общество?” А другая Персôна, между прочимъ, такъ Отвѣчаетъ: “Проявились, де, Новомôдныи у насъ Градоначальники, Вѣтранныи Молодчики”⁶⁴. Видите, что сродная цвѣтущимъ лѣтамъ Безразсудность такъ, какъ Сѣдинамъ Прозорливость. Правда, что у Стариковъ Памѣть слабѣет. Но по большôй Части у тѣхъ, что с Природы тупы и о ней не стараются. Темистокла все Аѣинское Шляхѣтство по Имени зналъ, и не думая, что онъ, состарѣвшись, называлъ того Ѳомôю, кто былъ Димитріемъ⁶⁵. Повѣрьте, что я не только всѣхъ Нынѣшнихъ Дворянъ знаю, но и Отцовъ и Дѣдовъ их. И хотя часто читаю на Гробахъ Надписи, что, по Общей Послôвицѣ, будто вредитъ Памѣти⁶⁶, однакъ не опасаясь. Они мнѣ Умершихъ

напамятывают. Я еще ни об одном Старикѣ не слыхал, чтоб он позабыл то Мѣсто, гдѣ зарыл Сокровище. Все помнят, если о чем стараются. Напримѣр, за кого они в Судѣ поручились, кто их Должник, кто Заимодавец? А что ж уже сказать о Знатнѣйших, или в Правах искусных, или Ученых Стариках⁶⁷? Сколь много они помнят! Не отходит Природная Острота от Старости, если она постоянна в свой Склонности и Трудолюбии. Остается ж сия Острота не только в Высокочиновных, но и в тѣх Стариках, кои Праздно живут и спокойно. Софокл⁶⁸, наприимѣр, в глубочайшей Старости сочинил Трагедии⁶⁹. Казалось, будто он не радит о Хазяйствѣ. Для того Сыновья просили на его в Судѣ, чтоб он по Правам отрѣшен был от Домостроительства как Сумозбрѣд. Старик, взяв с собою недавно сочиненную Штуку⁷⁰ и пришед пред Суддей, прочитал пред ними. “Как вам кажется, Господѣ Судьи, – спросил престарѣлой, – сии мои Рѣчи Сумозбрѣдом ли пахнут?” И так свободился от Приговору⁷¹. Скажите ж, могла ли Старость пресѣчь Склонность его к Ученію? Тож видим во многих прѣчих Ученых Людѣх, как-то в Гомерѣ⁷², Питагорѣ⁷³, Платонѣ⁷⁴, Демокритѣ⁷⁵, в Диогенѣ⁷⁶, котораго вы и сами видали в Римѣ⁷⁷. Во всѣх сих Мужах Любовь к Мудрости толь долгая была, сколько было их Жизни. Да и кромѣ сей Божественной Склонности, могу вам на Имя сказать тѣх Хазяев Римских, Сосѣдов и Знакомцов моих, без которых почти никакая важнѣйшая Работѣ на Полях Сабинских не бывает. Без них ни сѣют, ни Плодов не собирают, ни свозят, хотя то им в сем и дивиться мѣнше должно затѣм, что нѣтъ такого Старика, чтоб он не чаял Года пережить. Однако ж они и в тѣх Дѣлах трудятся, которыми знают, что им совсѣм не пользоваться. Напримѣр, сѣют Деревья для Потомков, и если его спросить: “Для кого ты, стар будучи, сѣешь?” – Отвѣчает: “Кому Бог даст. По Его святой волѣ я все сие имѣю от Прѣдков, а сам оставляю для Потомков”. Не очень мнѣ нравятся нѣкотораго нашего Комедий Сочинителя Слова Слѣдующи: “Ах, Старость! Хотя бы твой Приход во всем ином был для нас не бѣден, однак довольно и той Горести, что, долго живучи, часто принужденны видѣть то, на что смотрѣть не хочется”⁷⁸. Правда; а может быть часто и такое, чего хочется. Будто ж и Молодость одно только то видит, что Ей Нравится. Но Он еще хуже говорит в Слѣдующем: “Да и то в Старости за самое Горестнѣйшее почитаю, чувствовать то, что Старик Всякому несносен”⁷⁹. Нѣтъ! Лучше сказать Пріятен, нежели несносен! Честныи Старики любят Добросердечных Молодцов, и Почтѣніем, от них раздаваемым, облегчается Старость их. Равным Образом Люде молодой рады у Стариков слушать Наставленіе, ведущее их к Любви Добронравія⁸⁰. Я чувствую, что не мѣнше я вам Пріятен, как вы мнѣ. Теперѣ понимаете ли, что Старики без Дѣла не живут? Они никогда не гуляют, всегда тружась в том, к чему в Прошедших Лѣтах склонны были. А то ж еще что значит, что и приобучаются чему-нибудь? Солон⁸¹ Законодавец сам хвалится, что его Старость ежеденно что-нибудь Новое понимает⁸². Я и сам Греческому Языку Стариком обучился, утолив мою Охоту, как долговременную Жажду, дабы

самому мнѣ можно читать тѣ великих Мужей Примѣры, которыми Житіе мое сообразное видите. Слышал я, что Сократ то же здѣлал в Мѹзыкѣ, обучився на Лютнѣ⁸³. Хотѣлось бы мнѣ и в сем подражать Дрѣвним, но что до Греческаго Письма надлежит, точно и отдѣлался.

2. Повѣрьте, что я и в Нынѣшнее Врѣмя не требую Силы Молодѣцкой.

(Поговорим о Вторѣй Ея Винности, бѹдьто Стáрость Тѣло приводит в Слабость). Так, как Молодцѹм бѹдучи, не желáл Силы Волѹвой или Медвѣжей. Ско́лько Бог влил Силы Человѣку, тѣм до́лжно поль́зоваться, а сверх Мѹчи не дѹться. Мѹжно ли негѹднѣе Слово ви́блевать, как Борѣц Милѹн⁸⁴ что сказа́л? Он был уже Стар и, уви́дя борю́щихся Борцо́в на Позѹрѣ, взгля́нув на свои руки, сказа́л, запла́кавши: “Ах, Ру́ки! Пра́вда, что вы уже омертвѣли”. Скажи, Глупе́ц, лу́чше, что не столь твоѣ ру́ки, как Сѣрдце⁸⁵ есть Негѹдное. Просла́вился ты рука́ми да Грѹдью твоѣю, а не самы́м собо́ю, то есть не Душе́ю твоѣю. Не таковы́х Мы́слей бы́ли сла́вныи на́ши вышепомяну́тии Сенáторы⁸⁶. Онѣ Шляхѣтству предписывали Зако́ны, а Острѹта Рáзума их до послѣдняго издыхáнія простира́лась. Рѣчь простира́ть до Нарѹда, пра́вда, что чу́ть ли не тяжела́ сѣя До́лжность для Стáрика, потому́ что она́ не то́лько до Мы́слей, но и до Тѣлеснаго Сложѣнія касáется. Конѣчно, Звѹнкѹсть в Гѹлѹсъ не зна́ю как-то я́сная и у Стáриков, и я по сѣю Пѹру Ея не потеря́л в толи́ких, как видите, Лѣта́х. Одна́ко ж Стáрику прилѣчно тѣхо и без Крѣ́ку Рѣчь ве́сть, она́ ча́сто сама́ нахо́дит своих Слы́шателей, если бѹдет Богáта, Чѣстна и Крѹтка. А когдá сам Ея проговорѣть за Стáростію не в Сѣлах, мѹжно приказáть таким Молоды́м Людѣям, как вы: и что ж прѣятнѣе, как быть Стáриком, усѣрдными Молодцáми окру́женным? Неужель для них и тако́й Силы не оста́лось, чтоб мѹжно им Молоды́х Людѣй научáть, наставля́ть и ко всѣм чѣстным Услѹ́гам⁸⁷ приводѣть? А что ж Пречестнѣе сего? Признаю́сь, что я за щасливых почитáл обоѣх твоѣх Прѣдков Сціпіѹнов⁸⁸ и обоѣх Дѣдов твоѣх⁸⁹ в то Врѣмя, как онѣ, бывáло, похаживают, Толпо́ю Чѣстных Юнош окру́жены. Не пра́во мы разсужда́ем, когдá дѹмаем, что Учѣтель како́й-либо Чѣстной Наѹки затѣм стал Худ, что Стар и Слаб. Да и сáмой сей Слабѹсти по большѹй Ча́сти Вино́ю бывáет безпѹтная Млáдость. Она́ поручáет Стáрости Тѣло, изнури́в оное Венѣрою и Рѹско́шью. Персидскаго Монáрха Кѣра Рѣчь есть в Кни́гѣ Ксенофѹнтовой⁹⁰, ко́торую Он перед Смер́тью Говорѣл к Сыновья́м своим. Он был о́чень Стар⁹¹, одна́к, де, я никогдá не чу́ствовал, чтоб мой Стáрость здѣлалась слабѣе Млáдости. Я Мálчиком помню́ одногѹ Сенáтора⁹². Он послѣ вторѣчнаго Бытѣя своего Кѹнсулом в 4 года поста́влен был Первосвященником и отпра́влял сѣю До́лжность 22 гѹда, а был столь в Глубочáйших Лѣта́х крѣ́пок, как Молодѹй. О себѣ самѹм не к ста́тъ мнѣ ска́зывать, хотя сѣе на́шим Лѣта́м и дозволя́ется. В Гомѣровых Кни́гах ча́сто проповѣ́дует свои Добродѣтели Стáрик Нѣстор⁹³: сѣе для него прѹститѣльно затѣм, что он уже трѣ́тый Вѣ́к Человѣ́ческѣй выживáл. Он говорѣл Пра́вду, и нельзá было́ Его почѣ́сть за Хвасту́на или за Болту́на. Не допу́щала́ о сем дѹмать Рѣчь Его, ко́торая, по Свидѣ́тельству Гомѣрову, сладча́е Мѣда от Уст

Его проистекала⁹⁴. Сія Сладость не от Тѣлесных Сил раждается. И Вожд Греческих Войск Агамемнон⁹⁵ не Храбрых Ахиллесов⁹⁶, но слабых Несторов десять у себя имѣть желает, и если б их имѣть можно, без сомнѣнія бы послѣдовало скорѣе разорѣніе Города Трои⁹⁷. Теперѣ стану говорить о Себѣ. Мнѣ Отроду 84-той год. Правда, что я не могу сказать то, что сказал о себѣ вышепомянутый Кир, однакъ самы видите, что меня Старость не совсѣм изнурила. Довольно у меня силы на то, чтоб отправлять Сенатскіи Дѣла, имѣть публично Рѣчь к Народу, служить моим Однородным и Чужестранным Друзьям, защищать своих Фаворитов. И я не знаю, с каковым толко[м] Люде похваляют Старинну Пословицу сію: если, де, долго быть Стариком желаешь, то становись завременно. Для мене лучше коротке Старость, нежели заранѣе, и еще до сих Пор никогда мене никто не застал без Дѣла. Правда, что я не столько силен, сколько кто-нибудь из вас Двоих. Да и вы не столь Дюжы, сколь Капитан де Понто⁹⁸. Неужель затѣм Он лучше вас? Не великая Нужда быть Дюжым, если кто по Мѣрѣ своей Мочи надувается. Сказуют, что помянутый Борѣц Милон в Греции цѣлаго Вола чрез всю Площадь в Четверть Версты на плечах перетаскал. Что ж для тебе лучше? Крѣпость ли сего Богатыря, или Сила Внутренняго Понятія⁹⁹, каковое было, напр[имѣр], в Сердцѣ Пивагоровом¹⁰⁰? Притом Сила Тѣлесная есть Добро мимоходящее: ползуйся, поколь есть, прошло ли, не тужи. Неужель Молодцы за Отрочеством тужить должны? и за Молодостью тѣ, что полѣтнѣе? Бог расположил Вѣкъ Человѣчскій так, как Путь, и всякой Возраст имѣет свое Теченіе. Младенчество безсильное, Юношество необузданное, Мужество поважное, а Старость во все свое Время по Природѣ в нѣкоторой Зрѣлости, будьто Плоды, находится. Я думаю, слышал ты, Сципіон, что дѣлает теперѣ твой пріятель Король Масинисса¹⁰¹, Старик Лѣтъ 90. Он в дорогѣ, когда пѣшій пошел, не надобно ему Коня, а если на Коня сѣл, не слзает с него: никакой Дождь, никакая Стужа не принудит ево надѣть Шапку, сух весьма тѣлом¹⁰², всѣ Королѣвскіи Должности сам отправляет. Посему видно, что Трудолюбіе и Воздержаніе может нѣсколько приберечь прѣжних сил и в самой Старости. Старость, де, безсильная! Не спорю! Никто ж от Старика силы и не требует. И так самы Законы увольняют Старость от тѣх Званій, которых нельзя несть без тѣлесной Силы¹⁰³. И не только к невозможному, но и к самому возможному нас не нудят. Многіи, де, Старики так слабы, что не только Общепородной какой Должности, но со всѣм тѣм в Хазяйствѣ и в Пропитаніи своем ничево исправлять не могут. Правда! Да должно ж знать, что сія Порчь не одной Старости есть свойственна, но всплошь простирается до Человѣческой Немощи. Ты знаешь, сколь был Здоровьям слаб Сын Сципіонов¹⁰⁴, который тебе за Сына себѣ принялъ, и если б ему сіе не помѣшало, конечно б он был Вторым Римским Свѣтилом послѣ Отца, потому что, кромѣ Душевной Благородности, был Ученіем доволнѣ Отца. Чего ж ему дивиться в Стариках, когда и Молодые Люде сего убѣжать не могут? Надобно, Любѣзные Дѣти, бороться с Старостью, как з Болѣзнію, а недостатки Ея

награждать радѣніем. Смотрѣть Здоровья, умѣренное имѣть Трудолѣбіе, ѣсть и пить столько, чтоб поправить, а не обременить тѣлышко, тож и о Душѣ стараться еще больше должно, а если Она без приличной себѣ Пѣицы остаётся, то под Стáрость и сама приходит в Слáбость. Пáвда, что тѣлышко наше становится тяжѣле, если приморить оное трудом, но Душá чем больше мыслит, тем быстропáрнѣе дѣлается. В прѣтчем, что надлежит до тѣх Стариковъ, которыхъ Комедіальный Теáтр [в]мѣсто Дураковъ представляет¹⁰⁵, то онъ обличаетъ тѣх, кои легковѣрныи, безпамятныи и нерадивыи, а сіи Пороки рѣдятся от Стáрости незначительной и Пріунылой, но не Прѣсто от Стáрости. Как Шаль и Слáстолѣбіе в Молодыхъ Людяхъ большъ бывáет, нежели в Старикахъ, однáко ж не во всѣхъ Молодцахъ, а только в Худыхъ, так и Сумозбѣрдная Стáрость не во всѣхъ, но в однихъ только Глупыхъ живёт Старикахъ. И Стар, и Слѣпъ былъ помянутый Клáвдій¹⁰⁶, но при всѣмъ томъ Четырѣмá взрослыми Сыновьями, Пятѣмá дочерьми, толь великимъ Дѣомом, толикимъ Мнѣжествомъ управлялъ своихъ Фаворитовъ. И не дивно. Всегдá в немъ былъ Умъ бодр, а Мысли, какъ Лукъ напряженный, и не пріунывалъ в Стáрости. Имѣла Власть не только в Совѣтахъ, но и в Повелѣніяхъ. Боялись его Рабы, опасались Дѣти, всѣмъ былъ любимый. Живо́й былъ в томъ Дѣмѣ Обычай и Порядокъ Отцѣвскій, а в семъ-то и состоитъ Почтѣнная Стáрость, если сама свою Честъ защищаёт, не упущая своей власти, и, никому не порабощенна, дáже до послѣдняго Издыхáнія Госпѣдствуетъ надъ Домáшними. Хвалю того Молодца, в котораго Сѣрдцѣ есть нѣчто Старикамъ Приличное, и Старика, в ко́емъ нѣчтось есть Юношеское; таковъ Человѣкъ тѣломъ под Стáрость ослабнет, но не Душею. Тепѣрь я Книгу сочиняю¹⁰⁷, в Ней записую всѣ Дрѣвности, и Рѣчи, говоренныи мною о Важнѣйшихъ в Сенáтѣ Дѣлахъ, и различныхъ Зако́новъ Силу собираю. Нерѣдко пользуюсь, читая Грѣческихъ Писáтелей, а подражая Ученикамъ Питагоровымъ, дабы Пáмьятъ моя не пришлá в слáбость, воспоминаю в Вечеру все то, что в тотъ День мною или скáзано, или от другаго когѣ слышано или здѣлано. Вотъ прострáнное Пѣле! Тутъ-то можетъ Человѣческій Рáзумъ трудолѣбствовать. Здѣсь я, работая, невелику Нүжду имѣю в тѣлесныхъ силахъ. Пособляю Друзьямъ, прихожу чáсто в Сенáт, самоизво́льно сообщáю, если мнѣ что Хорошее по до́лгомъ Размышлѣніи взо[й]шло на Умъ, и сію Вáжность доказáтельно изъясняю, но Силою Дүха, не тѣла, а если б что здѣлать не́ былъ в силахъ, по крайней мѣре в покоѣ сидя, утѣшусь Размышлѣніемъ о томъ, чего доказáть не могу. Но не такъ я прожилъ Жизнь, чтоб не могти. В таковыхъ трудахъ и не усмѣтришъ, какъ подо́йдетъ Стáрость, и Вѣкъ нашъ нечувствительно и не вдругъ ослабѣваетъ, но Часъ от Часу потихоньку, бѣдѣто воск, истáеваетъ.

3-е. Тепѣрь слѣдуетъ трѣтья Хулá на Стáрость, а именно: за то, что она лишáется всѣхъ тѣлесныхъ Слáстей! О Прекрасное Даровáніе! если она похищаётъ у насъ то, что для Молодыхъ Людѣй Глáвная есть погѣбель. Выслушайте, Любѣзныи Дѣти, старинную Рѣчь нѣкогого Великаго и Преслáвнаго Мүжа¹⁰⁸; она мнѣ достáлась в то Врѣмя, какъ я былъ подъ Предводѣтельствомъ нашего Максима в Походѣ подъ Гѣородомъ Тарѣнтомъ, а вотъ

Она: Самый Главнѣйшій Враг для Человѣка живѣт в тѣлѣ нашем – Бѣс плотскаго Слостолюбія. Он слѣпо и необузданно женѣт и жжет Сѣрдце к Скѣтским Услаждѣніям; отсюду-то рѣдятся Измѣны в Государствах и Разорѣнія их, отсюду тайныи с Непрїятелем Переписки и всѣ скрытых и явных Мѣрзостей Страшилища, а Бядунов, Чужелѣжников и прѣтчих Плотоугѣдников сей Сатана роднїохеньким есть Отцѣм. Неоцѣненное есть наше Сокрѣвище Внутренній наш и потаѣнный ЧЕЛОВѢК, влитый нам от Бѣга¹⁰⁹. Сему ж то Сокрѣвищу Смертоноснѣйшим Ядом есть Слостолюбїе, и если онѣ в Тѣлѣ воцарится, в то Врѣмя из Нещасливых наших Прѣдѣлов вон изгѣнится Воздержанїе и вся Его¹¹⁰ Блаженная Фамїлія. А если сїе кажется для тебя невѣроятным, вообрази себѣ Человѣка, Слостолюбїем в Высочайшем стѣпени разжѣннаго. В то Врѣмя Ясно понять можѣшь, что в самом Огнѣ его Сладострастія Ум здѣлается совсѣм недѣйствительным, ни к Понятїю, ни к Разсуждѣнію Гѣдным. А если бы сей Проклятый Пламень на долѣе Врѣмя продолжился, совершенно бы в Душѣ нашей потушил Божѣственную Искру. Сїю Рѣчь говорил Философ Архїта¹¹¹, разговаривая с Отцѣм того Самнїтанина, который выиграл Баталїю у наших Кѣнсулов¹¹². При сем Разговорѣ был и Платѣн Аѣинскїй¹¹³. Есть у меня Прїятель в Тарѣнтѣ¹¹⁴, по сказкѣ его, он все сїе слыхал от Прѣдков своих. К Чему ж я наговорил? А вот к Тому, если Старик лишѣн Рѣзума и Мудрости к обузданїю Слостолюбїя, то пускай благодарит Стѣрости. Она-то ему здѣлала, чтоб нѣ было любѣ то, что не к стѣтѣ всѣм нам. Слостолюбїе есть Яд здравому Совѣту, Смерть Рѣзуму, Слѣпотѣ Душѣвным Очѣм и не имѣет ни единаго Причѣстія со Свѣтом. Прехрабрый Муж был Тїт Фламїнїй¹¹⁵. Родной Брат его изключѣн мною из Числа Сенѣторов Седмью Годѣми послѣ его власті Кѣнсулской¹¹⁶. Не хотѣлось мнѣ сѣгѣ, но Благопристойность принудила изобличить Его Любѣдѣйственное Сѣрдце. Он был во Фрѣнціи Кѣнсулом и по прошѣнію своей Налѣжницы приказал отрубить Гѣлову нѣкоторому из Заклѣченных. Сей Колѣдник ушѣл и явился в Римѣ в то Врѣмя, как Фламїнїев Брат был Антецѣссором¹¹⁷ моим в Дѣлности Полицимѣйстерской. Я с товарищем, находясь в Очереди Кѣнсулской, не могли никѣм Образом оправдѣть толь беззакѣннаго и неограниченнаго Любѣдѣнія. Онѣ, крѣмѣ партикулярнаго его Безчѣстія, цѣлой Римской Имперїи Безслѣвїе в себѣ заклѣдало. Как был я Мѣлод, Чѣсто доводилось слышать от Стариков, а они также Малчиками слыхали от старших, что наш Фабрицїй, отправляя Дѣлность Посѣлскую у Короля Пїрра¹¹⁸, послыхал о нѣком находящемся в Аѣинах Человѣкѣ, который называл себѣ Фїлософом, а учил, что всѣх наших Намѣренїй и всего Житїя Концѣм и Предмѣтом дѣлжна быть Рѣскош и Слостолюбїе¹¹⁹. Фабрицїй по возвращѣніи своем в Рим рассказывает, бывало, о сем с Удивлѣніем, при сѣй Бесѣдѣ Сенѣторы¹²⁰ с Охѣтою такой Ум своим Непрїятелям имѣть желали. В то, де, Врѣмя они не страшны нам бѣдут. Сенѣтор Курїй в одно Врѣмя живал с Дѣкіем. Дѣкїй, бѣдучи в Четвѣртой Раз Кѣнсулом, умер за Отѣчество¹²¹. Знал сѣго Мужа Фабрицїй, знал Корунканїй. Они, разсуждая как Дѣкїев

Поступок, так и собственными своей Жизни Дѣла, в такое Понятіе приходили, что есть неотмѣнно Вторая кака-то в Человѣкѣ НАТУРА, которая не Ложною своею Красотою привлекает к себѣ Разумнѣйшіи и Честнѣйшіи Сердца, поднявшіися от Плотской сласти к Истинному Ея Услаждѣнію. К Чему ж я толь много насаждал о Слостолюбіи? К Тому, что не точію никакой Хулы, но напротив того Превеликой Хвалы достойна Старость за то, что Она не требует никаких Плотоугодій. Богатыи Столы, Частью Покалы, все то для нея лишнее и приводит только в Обяденіе, в Опійство, в Поносы, в Безсонницу. Платон премудрый Слостолюбіе называетъ Удкою¹²², уловляющею Людѣй в Погибель. Но понѣже Прелестям его не вдруг Человѣк может противостати и нѣчто уступить принужден, для того, что касается до Столов, можно веселиться Умѣренными и Благовременными. Адмирал Дуилій¹²³, первый Побѣдитель Карфагенскаго Флота (я Малчиком видывал его часто), как, бывало, Домой возвращается из Піру, любил то, чтоб пред ним Один шол с Факалом, а Другой играл на Флейтуз. Сіе он дѣлал не в Образец Другим, и сію Вольность давала ему Слава Побѣды его. Я и сам любил в Праздничные Дни пировать с Пріятельми, но совсѣм умѣренно. И Жар тогдашних моих Лѣт теперѣ Час от Часу усмиряется. Да и самая Пирושка больше мене веселила собраніем и Бесѣдою Дружескою, нежели Пищею и Питіем тѣлесным. Сіе Дружеское при Кушаньѣ засѣданіе Прѣдки наши называли CONVIVIUM¹²⁴, то есть союзное Пищи принятіе, или, лучше сказать, Союзная Жизнь. Повѣрьте, что и теперѣ люблю Благовременныи Піры, чтоб повеселиться Разговорами не только с моими Ровесниками, которых уже весьма осталось мало, но и с такими Молодцами, как вы. И весьма благодарю Старости за то, что она уменьшила во мнѣ Жадность к Пищѣ и Питію, а к Бесѣдѣ умножила. Если ж Кому и то нравится, дабы мнѣ не показаться совершенным Непрїателем тѣлесных Веселостей Всѣх-на-всѣх, не спорю, а только говорю, что Старость, сколько я понимаю, не лишѣнна и в том Вкусѣ. Мнѣ ж еще и то пріятно, когда мене по Старинному нашему Обычаю здѣлают Пироначалником, или Головою между Гостями. Мило мнѣ, когда я по сей Дѣлжности прѣжде всѣх всчинаю Бесѣду при маленьких Покалчиках или под Тѣнью прохладною в Лѣтѣ, или на Солнцѣ, или Зимой в теплой Горницѣ. Сіе мнѣ лучается и на Полях Сабинских. Там ежедневно с Сосѣдами Пирую, продолжая разные Разговоры почти к Полночи. Однако ж, де, Старому не столько веселиться Слостолюбіем пріятно, как Молодому. Вѣрю. Да Они ж сего и не желают. Какая ж Досада не имѣть того, чего не требуют? “Желал ли бы ты Жениться?” – спросили Софокла. “Сохрани, де, мене Бог, – отвѣчал Старик, – я, де, рад, что миновались сіи Бѣшенныи и Мучительныи Лѣта”. Может быть Охотникам жить без сего Досадно, а Старикам – Дѣло особенное. Правда, что Молодой Человѣк сіими Слостями веселиться может пріятнѣе, но тѣм ли хвалиться должно? А то чего стоит имѣть свободѣнную Душу от Уз Слостолюбія, Споров, Вражд и прѣтчих Вожделѣній и, будьто самаго себе приобрѣв, жить во Внутреннем Мирѣ и Союзѣ? Если ж еще притом, будьто

в Пищѣ, призапасится нѣчто в Ученіи, таковая Стáрость всего пріятнѣе. Из таких Стариков Один трудолюбителен в Размѣрах Математических, Другой забавляется Сочиненіем Истóріи, Третьй в Юриспруденціи, Иной в Краснорѣчіи и проч[ая]. Так можно ли с сіими Благородными Забáвами сравнить Великолѣпныи Столы, Игры, Амúры и проч[ая]? Таковыи к Наúкам Склóнности в Разúмных и Наказанных Людѣх рáвно с Лѣтами растúт. Коль krásное Слово Солóново, о котóром мы уже говорили: “Моя, де, Стáрость ежедѣнно что ни ёсть Нóвое понимает”¹²⁵. Без сумнѣнія, ничево в Свѣтъ нѣтъ пріятнѣе сего.

Тепѣрь начnú говорить о Земледѣльческих Утѣхах, котóрыи мене нельзя повѣрить сколько веселят. Стáрость в них не препятствует, и с Наúками они весьма Близкии Сосѣди. Сих слáдких и полѣзнѣйших Утѣх Основáніем есть Мать Земля, с Нёю Земледѣлцы имѣют свой Ращѣты. Она бúдто в Долг берёт от них Сѣмена, а возвращáет иногда с мѣншим, но по большóй Чáсти с большіим Рóстом. Что до меня надлежит, то, крóмѣ Плодóв, самá Ея раждающая Сила веселит. Она в мýгком своём Нѣдрѣ закрывáет Сѣмена и Пѣрвѣе содержит, потóм, распáрив в Обятіи своём, распространяет их и вывóдит с Нутрá зеленѣющую Трáвку, котóрая, на Корешковъх Жилочках оперѣвшись, потихóньку в Гóру поднимáется и, Стебѣльцом поднявшись узловáтеньким, бúдто уже в Вóзраст приходя, закрывáется в Пáховках, а как из Пáхов Выникнула, в то Врѣмя Плод в Кóлосѣ Лínіею развóдит, а против нападénія Мáленьких Птичек óколо Остьми, как Рогáтками, окидáется. А что ж уже сказáть о том, как заводитсá, всхóдит и растёт Виногрáд? Извóльте знать, что насытиться сей Веселости не могу. Вот для моёй Стáрости Расхóд и Услаждénіе! Минúя все раждаемое¹²⁶ от Земли, котóрая из Мáлесенькаго, напริมѣр, Смóквиннаго Зёрна, или из Виногрáднаго Сѣмени, или прóчих земных Плодóв и Зѣлій сáмых крошечных Сѣмен толь великіи Пни и Вѣтви производит, не в слáдкое ли Удивлénіе привóдит Сад Виногрáдный, если примѣчáть, что на Мѣстѣ стáрых, в Осени отрѣзанных, пущáются нóвыи Вѣтвы, с котóрых одни отрѣзываются для нóваго Завóду, другіе как бездѣльные, трѣтьи оставлáются для Плодá, иным не даóт взяться за Дѣрево, перенóсят Обятіе их до другáго, иные от пня впускаются в ямóчки и прибивáются Ключкою для заведénія Нóвых Корѣньев и прóчая? Вѣтва, оставленная для Плодá, по Прирóдѣ пáдает к Землѣ, но, желáя подняться, Жилочками своими, как Рукáми, берётся за что попáлось. А чтоб она вдаль, опускаясь, то поднимáясь, не бродила, Искúсной Земледѣл удѣрживáет её, прирѣзывáвая Инструмѣнтом, не попусчáя излйшно густѣть и дичáвѣть. И так в Начáлѣ Весны на тѣх Вѣтвах, что для Плодá, живёт, бúдто при Колѣнцах их, то, что у нáших Земледѣлов зовѣтся Жемчúжина, а из неё выходит Ягода. Она Час от Часу и Земными Сóками и Жáром Сóлнечным увеличивáется и Пѣрвѣе Прикро кйсла, потóм, дозрѣвши, становйтся Слáдкою, а завѣсившись Лйстьям, и умѣренную имѣет Теплоту, и от излйшняго защищáется Вáру. И что ж быть мóжет Краснѣе и Полѣзнѣе Ея? Повѣрьте, что не тóлько Пóлаз от неё, как я прѣжде сказáл, но сáмое Ея Рождénіе и труд óколо Ея один

веселить может. Напримѣр, ставить в Шеренгу Тычки, привязывать к ним Верхушки Вѣтвей, для Плода оставленных, отвязывать и опущать для Новаго Кореня в ямки, обрѣзывать, как уже сказано, негодный, а иныи опущать, и прочая, и проч[ая]. В прочем об Огородных Грядках, как их копают, поливают, полют, чем плодови́тѣ Земля дѣлается, нечево уже и говорить, а о том, что весьма полезно Одобрить Нивы и Грядки Скотским Навозом, упомянул я в той Книгѣ, которую написал о Земледѣльческих Дѣлах. Писал о них же прежде меня Славный Гесиод¹²⁷, но о сем ни Слова не упомянул. А Премудрый Гомер, который за нѣсколько сот Лѣт прежде его был, об Отцѣ Ахиллесовом пишет, что он в Сынѣвнем отсутствіи утѣшал Скуку свою, пащучи Зѣмлю и одобряючи Ее Навозом¹²⁸. Не однимъ только Пашнями, Сѣнокосами, Виноградами, Лѣсочками Труд Земледѣльскій веселит, но и Садами, Скотом, Пчелами и всякими Цвѣтами, сѣяньям и щепѣньям, в чем Земледѣльцы весьма искусны. Еще не всѣ я вычислил Утѣхи Сельскіе, да и так уже наговорил чрез-чур много, но вы не погнѣбаетесь, вѣдая мою чрезмѣрную к ним Охоту, и Старость природный сей Порок имѣет, что многорѣчива. По сей-то Причинѣ остальные Дни Житія своего провел в Селянской Жизни Преславный Нарѣдов Самнитскаго и Сабинскаго Побѣдитель и торжествовавший над Королѣм Пірром наш Күріус¹²⁹; Хүтор его не далече от моего, на которой смотря, не могу довольно надивитись воздѣржной Простотѣ сего Человѣка и Обычаю тогдашних Времен. Сидѣл он возлѣ Коменка, а к Немѹ принесил нѣсколько Пудов Золота Послы Самнитскіи, но Он их отогнал. “По моему, де, Мнѣнію, не в том состоит Величество, чтоб имѣть Золото у себе, но владѣть имѣющими Оное”¹³⁰. Стану продолжать Рѣчь о Земледѣлах, потому что я и сам такой. Живали в то Время по Хуторам Сенаторы, то есть Старики или Старшины. Лукяна Чвинка¹³¹ здѣлали Головою всей Римской Имперіи в то Время, как он ора́л. По Его-то Повелѣнію Главный Кавалеріи Командир прозваніем Га́ла¹³², заскочивши, убил Спүріуса¹³³, который захотѣл было Царствовать в Республікѣ. Из Хуторов были собранны в Сенат как помянутый Күріус, так и прочіи Старики Членами. Неужель бѣдная была сих Людей Старость, утѣшая себе Земледѣльством? По моему Мнѣнію, не знаю, может ли быть Жизнь Блаженнѣе? Она не только всякой Статьи Полѣзна и необходима, но Пріятна и Изобильна во всем том, что касается к Божіей и Человѣческой Службѣ. Теперѣ я по желанію нѣкоторых Людей примириться рад с Роскошью и говорю, что у Добраго и попечительнаго Хазяина Погребѣ и Амбары Полны Хлѣба и Вина, а Хүтор Поросіонком, Козліонком, Барашком, Күрицею, Молоком, Сыром, Мѣдом изобилует. А Огородныи Грядки сами Земледѣлы вторымъ называют Амбаром. Все сіе пріятнѣйшимъ дѣлается, если в Праздничные Дни забавляться ловлею Птиц и Звѣрей. Зеленыи Луга, разсаженныи Деревѣ, Вид Виноградов и Садов – это что такое? Однимъ словомъ скажѹ: нѣтъ ничево ни полѣзнѣе, ни Краснѣе, как Земля, в Добрѣмъ смотрѣніи находящаяся, а сим веселиться не только не мѣшает Старость, но еще влечет к тому и манит. Нигдѣ она не может лучше согрѣться, как

Солнечною или Домашнею теплотою, так, напротив того, и прохладиться здоровье, как чистыми Водами и приятною Тбнью. Пущай же для Молодых военные Уборы, Лошади, Ружья, Копья, пущай Рбки преплавают, впуски ббгают, а для нас, Стариков, из многих своих Игор оставляют Шахматы да Картиожную Игру¹³⁴, и то если захотят, потому что Старость и без сего может жить Щасливо. Читайте, пожалуйста, Книги Ксенофоновы, они вам во многих Дблах дадут Наставление. Я только поощряю, вбдая, что вы их любите. Коль богато он Хвалит Земледбство в Экономической своей Книгб о Присмотрб Хазййства¹³⁵! А что ему никакб Дбло толь Благородным не кажется, как сие, можно догадаться потому, что в той Книгб сам Сократ разговаривает с своим Другом¹³⁶ о том, что Лакедемонский Посланник, Человбк предобродбтельный Именем Лисандр¹³⁷, был от своей Республики с Поклоном и Подарками у Разумного и славного Персидскаго Монарха Кира¹³⁸. Он Ласково принял Лисандра и, между прочим, повел его в Сад, в особенном смотрбнии находящийся. Лисандр, смотря на высокие Деревя и на их расположение, видя между ними вычищенну и Скопанну Землю, чувствуя Благовоние Цвбтов, услаждающих его Обоняние, не мог не удивиться. “Видно, – сказал Посланник, – сей Сад в особливом Присмотрб, и расположение его весьма искусное”. “Это все мой Вымысел, – говорит Монарх, – и Моя Забавя, а Деревя сии по большой Частии Собственными Моими Руками сажены”. Лисандр принужден взглянуть на Его Порфиру, Золотом и Камбням пребогату... “ВЕЛИКИЙ ГОСУДАРЬ! Не напрасно, де, Слух носится о Твоем Блаженствб, Ты Монарх Добродбтельный, а притом не лишен и Утбх”. Сими-то Утбхами веселиться свободно Старикам до послбдней Жития Точки. Марко Корвин¹³⁹ жил послб Городских Дбл в Хуторб и дожил до Ста Лбт. 48-й год поставили Прбдки наши Преддверием до Старости, но Он, кромб незаконных своих Лбт, 48 год ишол по Честям, и что другим дано Времени для цблага, кромб Старости, Вбка, то он имбл для одного по разным Честям переходу. Сего Человбка послбднии Лбта были тбм лбчше Средних, чем мбньше было труда, а Слова его и Дбля болбшее имбли Почтение. Вот Верх Старостнаго Благополучия в чем! Таковая Поважность была, кромб прочих, и в том Старикб, на котораго Грббб вырбзано было Слбдующее: Все Нарбды Единогласно признают, что в Цблом Римском Нарбдб был Первенствующий Муж. Он назывался Атлийус Калатинус¹⁴⁰. О Твоих Прбдках, Сципионах, о помянутом Максимв¹⁴¹ и о прочих нечево уже и говорить. Не точию в Слбвб, но в Одном Мановении их обитала Власть. Имбют Старики, а паче на Честях бывшии, толь Дорогую себб Повагу, что она всб Молодецкии Утбхи превосходит. Но при всем том не забывайте, что я похваляю Старость, от молодых Лбт зависящую. Ббдный тот Старик, который сам добивается Почтения: сего получить вдруг не можно ни чрез Сбдину, ни чрез смбрщенное Лицб, но единственно Молодость, если Она прожита Чбстно, наслаждается в послбднии Дни Сладкими Поважности Плодами. Заклучает в себб Почтение и самая такая Мблочь, напимбр, если кто привигается, ищет свидания, уступает мбсто,

если при входѣ в Компанію встанут из Стулья, проводят в Гости и из Гостей, просят Совѣта и прочая. Сіе ради Честнѣйших Персѡн как у нас, так и в прочих Гражданствах, чем они Порядочнѣе, тѣм лучше наблюдается. Недавно помянутый Лисандр говаривал, что нигдѣ лучшаго для Стариков Житія нѣтъ, как в Лакедемонской Республикѣ, ни в какой Сторонѣ лучшаго они не имѣют Почтенія. А в Аѳинах уже не так. Там лучилось нѣкоторому Старикѣ притѣтъ в Оперной Дом¹⁴², но ни Один ево Земляк не уступил ему мѣста. А как только приступил он к Посланникам Лакедемонским, которые на отведенном им мѣстѣ сидѣли, тот Час всѣ приподнялись и Старика с собою посадили. Весь Оперной Дом, смотря на такую их Учтливость, заплескал Руками. Потом Старѣйшій Посѡл сказал: “Господѣ Аѳиняне! Вы совершенно разумѣете, в чем состоит Благопристойность, но не хотите Ея наблюдать”. Много Хорошаго найти можно и в наших Римских Обыкновеніях, а наипаче то, о чем у нас Рѣчь. Если Член ниже Честію, а Старѣе Лѣтами, таков прежде вышестепеннаго Сентенцію свою говорит. Так можно ли, опять скажем, тѣлесныи Молодых Людей Сласти сравнить с Плодами, которыми Честных Стариков вѣнчает воцарившаяся в них по Разуму, Житію и Чести, и Лѣтам Повѣжность? Если кто до сего Награжденія достиг, о таком можно сказать, что он, теченіе своей Жизни благополучно совершив, не напрасно родился и трудился, но, с Удачею на Театрѣ представляя свою Персѡну, как искусной Актор¹⁴³ отогрался¹⁴⁴. Правда, что много находится Стариков и Нравных, и Клопотливых, и сердитых, и неприступных, а если хотите, то и Сребролюбивых, но сіи Пороки рождаются от их Нравов, не от Старости. Еще ж, однакъ, можно как-нибудь извинить Нравность и прочіи помянутыи Пороки таких Стариков. Они думают про себя, что у всѣх Людей в Презрѣніи, в Безчестіи и в поруганіи находятся, а притом в Болѣзненном Тѣлѣ всякая Досада есть не сносною. Однако ж бы все сіе можно приусладить и поправить, если б Старик был Человѣколюбив и Искусен. Сіе можно понять как из Обхожденія Житейскаго, так и из Театральных Представленій. Напримѣр, в Комедіи Терентіевой один Брат весьма Суров, а другой весьма Ласкав¹⁴⁵. Тож должно знать, что не всякое Вино от Вѣтхости кислѣет, так и не всякіи Нравы дѣлаются в Старости Суровыми. Похвальна в Стариках Суморокливость, если она умѣренна, а Суровость весьма не похвальна. Что ж касается до Старикова Сребролюбія, к Чему оно, понять я никак не могу. Может ли быть большій Вздор, как запасаться в Дорогу тѣм больше, чем меньше ея остается?

Осталась Четвертая вина невинной Старости, а именно, будто Старики тужат и кручинятся тѣм, что не далече от Смѣрти. И дѣйствительно так, что не далече она от них. Ах! подлинно Нещастный Старик, который столько Времени прожил, а не мог в тоѣ Понятіе войти, что Смѣрть никакого в себѣ Бѣдствія не имѣет. Она если совсѣм Человѣка лишает Бытія, то никак не должна нам казаться Страшною, если ж одну только тѣнную Плоть отнимает, то она Любви Достойна за то, что дѣлает нас Безсмѣртными. А

больше в ней сыскать нечево. Чевó ж мнѣ Ея бояться, если она, меня, лишив Бытія, лишит всѣх Чувств в Мученіях, или ещё и блаженным здѣлает? Да и между самыми Молодыми Людьям гдѣ сыскать такого Дурака, которой бы был совершенно увѣрен, что он проживёт до Вѣчера? Да они ж ещё гаразда больше Случаев Смертных имѣют, нежели мы. Молодой Человѣкъ скорѣе попадаетъ в Болѣзнь, и Болѣзнь его всегда опаснѣе, и лѣчитъ его тяжелѣе. По сей-то Причинѣ и к Стáрости весьма немногіи доживають. Сіи случаи довольно показывают, что их Жизнь не очень осторожна. Да и нельзя иначе. Потому что Ум, Толк и Совѣтъ¹⁴⁶ не в Молодых, но в Стáрых Сердцах обитает. И если бы Стариков не было, никакого бы в Свѣтѣ не было ни Общества, ни Гражданства. Но возвратимся к наступающей Смерти. Если в сем нас Стáрость ужасно обижает, так видите ж, что и самая Мóлодость ведёт за собою Смерть. Дозна́л я се как в любезнѣйшем моём Сынѣ, так и в Братьях твоих Сціпіонах¹⁴⁷, которыхы высокіи Чины дожидáли, что Смерть каждому Вóзрасту есть Общaя. По крайней, де, Мѣрѣ Молодой Человѣкъ может надѣяться долгой Жизни. Так в сем же то и Безтолковщина¹⁴⁸ состоит: почитать за Правду Лож, а Сомнѣніе за Твёрдость. Но Старик, де, не имѣет уже чего и надѣяться. Правда, тѣм же то Он и лучше молодого. Тот надѣется, а сей уже получил. Тот желает долго жить, а сей долго жил. А если по Истинѣ разсудить, то какáя может быть Долгота и в цѣлом нашем Вѣку? Поста́в сюда самой должайшій Вѣкъ, посмóтрим на Короля Тартешскаго¹⁴⁹. Сей, как Свидѣтельствует Исторія, 80 лѣтъ Цáрствовал, а жил 120¹⁵⁰. Но мнѣ все то кажется ни máло долгим, что Конѣц свой имѣет и прекращается. Прекращеніе уничтожает все-на-все Прошедшее, а для Человѣка остаётся Одно то, что он Добродушіем и Честными Дѣлами пріобрѣ́л. Протѣкают, конечно, и Часы, и Дни, и Мѣсяцы, и Годы невозвратно, и что вдаль будет, не извѣстно. Между тѣм всякъ долготой Житія своего должен быть доволен. А еслии желает добрым своей Жизни Актором показаться, не нѣжда такому цѣлую переигрывать Комедію: только бы тоё Лицò, в котóром на Теáтр выходит, с Удачностью представил. Так же Слово в Слово и Щáстіе наше не в том лежит, чтоб до самого Шáбаша Жизнь пережить. Самая Крáткая Жизнь довольнона для Честности. А если пройтить доведётся в Позднѣйшіи Лѣта, скорбѣть не должно, так, как Разумный Земледѣ́л¹⁵¹ не тужит, что послѣ Весенной Пріятности послѣдовало Лѣто и Óсень. Мóлодость похожа на Вѣсну. Она общаёт Будущія Плоды, а остальное Врѣмя для собиранія их. Плод же для Стáрости есть, как уже я сказа́л, Вѣчная в Совѣсти Запись прѣжняго Честнаго Житія нашего. Впрочем, все то почитать Должно за Полѣзное, что Бог необходимо устáвил для Человѣка. А что ж уже столько необходимо, как послѣдующая Стáрости Смерть? Сей Божій Закон Смертію Молодых Людѣй будьто нѣсколько нарушается, и Смерть их похожа, мнѣ кажется, на то, когда Пожáр силный заливают Водой. А Стáростная Смерть подобна Свѣчѣ догорѣлой, котóрая сама собою угасает. И как Яблока Силою отрывают, если не дозрѣлы, а дозрѣлы сами опадают, так и Смерть с Людьям

поступает. Ах Смерть! Она мне толь приятна, что чем ближе к Ней подхожу, кажется помалу виден становится Берег, отверзающий Сладкое свое Нѣдро для моего по долговременном Мореplаваніи успокоенія. Старость, сколько ей Жить, точнаго Предѣла не имѣет, а Жить в ней хорошо потоль, поколь можно управлять Дѣло свое, между тѣм взирать спокойным Оком на Смерть. По сей-то Причинѣ Старик Дерзновеннѣе Молодца и Храбрѣе. Аѳинской Тиран¹⁵² спросил Солона: “В какую ты Надежду Власти моей противишься?” “Надежда моя, – отвѣчал Солон, – Старость”¹⁵³. Но наилучшій есть Жизни Конѣц в то Время, когда Природа то, что связала, сама разрѣшает Человѣка при полном еще Умѣ и при цѣлых Чувствах. И как Корабль или Горницу легко может разстроитъ тот, кто строил, так и при разлученіи от Тѣла. Не вдруг разорвать можно то, что вновь склеенно, а застарѣлое Легко. Загѣм-то Старикъ не очень должны ганяться Жадно за Остатком своих Дней, да и не бросать же без Причины. Не велит Питагор выходить из тѣлеснаго нашего Замка без Повелѣнія от Военачальника¹⁵⁴, разумѣй Бога¹⁵⁵. Надпись на Грѣбѣ Солоновом то значитъ, что приятно ему то, когда его Смерть Друзья оплакивают¹⁵⁶: думаю, потому, что хочет остаться у своих в Любви. Но чутъ ли не лучше наш говорит Еннiусъ: “Не желаю, де, я ни от когѣ сей Чести, чтоб при моем Погребеніи плакать”¹⁵⁷. По его Мнѣнію, не Слез достойна Смерть, отворяющая нам Путь к Безсмертію. Впрочем, в самой той Минутѣ, как Человѣкъ кончится, хотя нѣсколько и Чувствует, но Чувство сіе не надолго, а паче у Старика. По Смерти слѣдует особенное Блаженное Чувство, но в сем мы должны из Молодых Лѣтъ ламать себе, чтоб Смерти не бояться, а иначе никак нельзя быть Спокойным. Неотмѣнно Смерть прійдет, да того-то не знаем, сего ли дня или Завтра. Так надобно ли горшаго Мученія, как бояться ежедневнаго Ея нападенія? А сломить себе к тому, чтоб не бояться, не гораздо кажется Трудность велика. Не вспоминая великих нашего Рима толь многих Свѣтил, будто внѣ Тѣла находившихся и пожерших Жизнь за Благополучіе Сograжданъ с великою Рѣвностію, одно то скажу, что и самыя наши Легіоны часто в такое Мѣсто без всякаго принужденія с великою Бѣдростію пойтить отважились, откуда никѣм образом возвратиться не чаяли. Так может ли быть страшным для Ученых Стариков то, чего Молодцы не токмо не ученые, но еще совсѣм Мужички не бояться? По моему Мнѣнію, когда все в Свѣтѣ наскучило, то и самая Жизнь наскучить может. Отрѣческой Вѣзраст имѣет для себе свои Забавы, также Молодецкій и Мужескій. Молодец не смѣтрит на Младенческіи Забавы, а Муж на Молодецкіи, так и Старость на Мужескіи. Она для себе особенныи имѣет Склонности, которые так же свое имѣют Захожденіе, как и прочіи. В то Время уже наскучит Человѣку Жизнь, и тогда-то самая Порѣ умирать. Конечно, не вижу я никакого Препятствія, чтоб мне не высказать моих Мыслей о Смерти и что за такое мое о ней Мнѣніе. Любезные Дѣти! Я тѣрдо вѣрую, что ваши Отцы, а мой предорогіе Друзья и теперѣ живы, да еще в такой Жизни, которая Одна только и за Жизнь почитатись должна. А поколь мы в тѣлесной Темницѣ заключенны, то сія Жизнь не иное что есть,

как Невольничья Работѣ, для которѣй Внутренній наш Человѣкъ¹⁵⁸ бѣдѣ в Ссылку сослан в Мѣста тѣбныи, и Горним Небѣсным Жилищам совсѣм противныи. Но вѣрую, что сіе Бог здѣлал для того, дабы было кому владычествовать Землею и дабы в Плоть облечѣнный Человѣкъ, взирая на нетѣбной Республѣки Благочиніе, изображалъ бы оное в Житіи своемъ постоянно. А вѣрить сему велитъ мнѣ не точию собственный мой Толкъ и Рѣзумъ, но и Примѣръ главнѣйшихъ Філософовъ. Слыхалъ я о Пѣтагорѣ и его Ученикахъ, кои почти Земляки наши были, и потому названы Италіанскими Мудрецами¹⁵⁹. Они всегда вѣрили, что потаенный Сѣрдца нашего Человѣкъ одного Существа и Природы есть съ тѣмъ Блаженнѣйшимъ ДУХОМъ, который Всеміръными Машинами¹⁶⁰ порядочно управляетъ¹⁶¹. Кромѣ того, видалъ я Сократовы Разговоры, в коихъ при Смерти разсказывалъ о Безсмертіи Душ...¹⁶² Кратко сказать, вотъ мое Мнѣніе! Не можно тому статься, чтобъ находящійся Внутрь насъ Духъ не былъ Безсмертный. Онъ мечется, какъ Молнія, удѣрживаятъ прошѣдшее въ Памѣти, какъ въ Зѣркалъ, а заглядываетъ изъ далѣча в то, что еще не приближилось. Онъ всѣхъ Наукъ, Искусствъ и всѣхъ Понятій есть Источникомъ. Онъ в Непрерывномъ Движеніи находится, а движется самъ собою. По сему видно, что Онъ Безначальный, то есть никогда не начиналъ своего Движенія потому, что Онъ самъ себѣ есть Пружиною, а не отъ другаго чего изъ Внѣ себя заимствуетъ, а Безконечный потому, что, находясь самъ своею Пружиною, безъ Конца продолжѣтиметъ Движеніе Жизни своей, не могучи самъ себе никогда оставить впередъ, и прежде всегда самъ собою находясь. Его Природа есть Простая, то есть Одинакая, и не сплетенная изъ разныхъ межъ собою противныхъ Матеріаловъ такъ, какъ Плоть. Посему видно, что Духъ раздѣлиться не можетъ, слѣдовательно, ниже разорѣтись. Онъ прежде своего тѣлеснаго рожденія и прежде своего въ Тѣбныи Члены облеченія пребогатымъ Знаніемъ избилуетъ. Сіе довольно видно отсюда, что Человѣкъ, будучи еще Мальчикомъ и трудныхъ обучаясь Наукъ, столь скоростѣжно безчисленныи Примѣчанія понимаетъ, что повидимому онъ не въ Первой разъ Оныи слышитъ, а только протвѣрживаетъ то, что ему знакомо. Сіе Мнѣніе есть почти все Платоново¹⁶³. А въ Ксенофоновой Книгѣ Персидскій Монархъ Киръ передъ Смертію говоритъ Тако: “Любѣзнѣйшіи Сыны¹⁶⁴! Не думайте, что меня уже совсѣмъ не станетъ, какъ я отъ васъ разлучуся. Видѣ вы моего Духа чрезъ все мое съ вами Пребываніе не видали, а только догадывались, что Онъ, владея тѣломъ симъ, находится въ Немъ; вѣрьте жъ, что Онъ всегда, хотя изъ тѣла выйдетъ, непремѣненъ. Возможно ли, чтобъ Честныхъ Людей Памѣть была въ Почтеніи послѣ Смерти ихъ, если бы Духъ ихъ былъ совсѣмъ не дѣйствительный? Что до меня касается, никогда никто не могъ уговорить в томъ, бѣдѣ бы Духъ нашъ Живъ потоль, поколь въ тѣбномъ пребываетъ тѣлѣ, а вышедъ изъ него, умираетъ. Возможно ли, чтобъ не имѣлъ Онъ никакой Силы, разлучась съ Бездѣльною Плотию? Лучше сказать то, что тогда-то наипаче Онъ Вкусъ свой и Силу имѣетъ, когда, отъ гнилаго Примѣса свободившись, здѣлается Чистъ и самъ въ себѣ совершенно Цѣлъ. И, конечно, въ то Врѣмя какъ Плотскій Составъ начнетъ Смерть развѣзывать, то видно, что Вода въ Воду, а Земля въ свое возвращается Мѣсто, одинъ только Духъ не ви́денъ

как в Присѹдствіи, так и в разлученіи своемъ. Вы жъ вѣдаете, что Смерть ни на что так не похожа, как на Сонъ. Знайте жъ и то, что как только Плоть во Снѣ въспокоеется и Нѣчто Дѹхови попусти́тъ свободы, в то Вре́мя Онъ недремлющим своимъ Окомъ провидитъ и Предвѣщаетъ, что такое имѣетъ послѣдовать. А в семъ ясно изображается Природа его Божественная, и можно догадаться, каковъ Онъ будетъ уже тогда, когда совсѣмъ Узъ тѣлесныхъ освободится. И такъ, если все сіе самая Истина есть, то должны вы такъ, как Бога, почитать Дѹховнаго во мнѣ Человѣка. Если жъ (чему́ я никогда́ вѣрить не могу́) как Плотско́й, так и невидимой мой Человѣкъ въплоть у́мрет, одна́къ вы Бога, прекра́сною сею́ Мира́ Машиною владѣющаго, со Стра́хомъ почитать́ должны, а притомъ и мою́ Па́мь свято и ненаруши́мо сохра́нять”¹⁶⁵. Вот что Киръ, умираючи, говорилъ! Но мы посмо́трим на на́шихъ Ри́млянъ, если хотите. Никогда́ я никому́ не могу́ повѣрить, слѹшай, Сципіонъ! чтобъ Оте́цъ твой Па́вел¹⁶⁶, или О́ба твои Дѣды¹⁶⁷, или Пра́дѣдъ¹⁶⁸, или Дѣ́дя¹⁶⁹ и про́чіи Пресла́вныи в На́шей Респу́бликѣ́ Лю́де, никогда́ не повѣрю, чтобъ они́ отва́жились то́ликіе труды́ поднимать́ для́ одной от своихъ Потомковъ Сла́вы, е́стли бъ они́ не предвѣ́дѣли Дѹхомъ, что имъ послѣ́ настоящей Жи́зни бу́детъ е́ще́ Ну́жда и в Бу́дущей. Позво́льте мнѣ́, Старику́, Нѣчто в са́момъ себѣ́ похва́стать. Не ду́маете ль вы, что я приня́лся бы за то́ликіи Дневны́и и Ночны́и Граждана́скіе и Во́енныя труды́, е́стли бъ моя́ Сла́ва не могла́ простѣ́ртись за Предѣ́лы вре́менной мое́й Жи́зни? Не лу́чше бъ ли жи́ть в Покое́ безъ всяка́го труда́? Но не знаю́, почему́ то ДѹХъ мой всегда́ возводи́лъ О́чи свои́ и загляда́лъ в Послѣ́дніи Вѣ́ки, бу́дьто пря́мую Жи́знь получи́ть имѣ́я в То Вре́мя, какъ вы́йде́тъ изъ Тѣ́ла. По се́й-то Причи́нѣ́ чемъ Дѹхъ в Человѣ́кѣ́ Благо́роднѣ́е, тѣ́мъ упрямѣ́е къ Вѣ́чности устре́мляется. А То жъ уже́ что значи́тъ, что чемъ кто лу́чше и дѣ́йствительнѣ́е Вкусъ имѣ́етъ в Разу́сужденіи, тѣ́мъ охотнѣ́е съ Тѣ́ломъ разлуча́ется? И напро́тивъ того́. Здѣ́сь ли вы не понима́ете, что Просвѣ́щенны́й Человѣ́къ ви́дитъ свой Пере́ходъ на Лу́чшее, а передъ Помраче́ннымъ Умо́мъ сі́е закры́то? Я, конечно́, горю́ жела́ніемъ ви́дѣ́ться в Бу́дущей Жи́зни съ Отца́ми ва́шими, кото́рыхъ я почита́лъ и любилъ, да не то́лько съ тѣ́ми, коихъ я въ сей Жи́зни знава́лъ, но и съ тѣ́ми, о кото́рыхъ то́лько слы́халъ и чита́лъ въ Исто́ріяхъ и самъ въ со́бственныхъ своихъ упомина́ю Кни́гахъ¹⁷⁰. Въ семъ Пути́ никто́ не си́ленъ воспяті́ть мое́ шѣ́ствіе, хотя́ бы онъ Волхвова́ніемъ своимъ обеща́лъ мнѣ́ обнови́ть мою́ тѣ́лесную Мла́дость. А е́стли бы мнѣ́ самъ Богъ по сво́ей Ми́лости благоволи́лъ дарова́ть то, чтобъ о́пять бы́ть Младенце́м, Пелена́ми пови́тымъ, си́льно бы́ я отка́зывался. Я уже́ конча́ю бѣ́дное Жи́зни сей Море́пла́ваніе, ви́жу Бере́га съ сладча́йшимъ Приста́нищемъ, а возвра́щаться къ За́падной Га́вани ни за что́ не жела́ю. Что́ за Утѣ́ха въ сей Жи́зни? Каки́хъ она́ Тя́жестей не испо́лненна? Пу́щай же она́ имѣ́етъ и Утѣ́хи, одна́ко жъ вся́кая Вре́менность наскучи́тъ мо́жетъ. Да я жъ и не изъ Числа́ тѣ́х, ко́и проведѣ́нную Жи́знь свою́ ока́еваютъ. Мно́го таковы́хъ было, да е́ще́ и Уче́ныхъ, а мнѣ́ се́гдѣ́ не хо́чется. Я роди́лся не напрасно́, а труди́лся не безъ По́льзы, и такъ, какъ изъ Стра́нствованія, выхо́жу изъ сей Жи́зни. Она́ дана́ намъ для́ Путеше́ствія въ вожде́лѣннѣ́йшее вѣ́чности Оте́чество, не для́

Поселенія. Ах! Когдà и скóро ли возсіяет тот пресвѣтлѣйшій День, котóрый совершит мое Путешѣствіе к Гóрным Небѣсных Жителѣй Селеніям? Скóро ли вѣведет меня из сего Плачѣвнаго Удóлія? Там я увѣжу не тóлько вышепомянутых Мужей, но и Любѣзнѣйшаго Сына моего Катóна, добротою и чистосердечіем всѣх превозшѣдшаго. Не дождался он похоронить Отѣческое Тѣло, но напротив того я его тѣлу здѣлал погребеніе, а Духом не разстался со мною. Он перед тóлько повел и, назад осматриваясь, возвысился в Тѣ, без сомнѣнія, Мѣста, куда и мой Путь, меня ведущій, ведет. Прóчим казàлось, бóдьто меня Смерть его не стревóжила, однак Она смутила меня. Я тóлько сам себя утѣшал, разсужда́я, что на́ша разлúка не дале́ка и не долговре́менна. Вот, Любѣзные Дѣти, Лѣкарство, котóрому вы удивлялись. Онó-то мо́ж Стáрость не тóлько облегча́ет, но и Пріятною дѣлает. Если ж я в сем заблужда́ю, что в Безсмертіе Души ввѣрился, сіе заблужденіе веселит меня, я с ним и умереть желаю. А когдà совсѣм в Небытіе обраща́юся (как Нѣкоторые Филосо́фишки Му́дрствуют¹⁷¹), так нече́во опасáться мнѣ Насмѣшки их в Бóдущей Жízни. Пущай нам не бытъ Безсмертными, однак Человѣку во своѣ Вре́мя умереть нѣтъ Протівности. Приро́да как во всѣх прóчих Дѣла́х, так и в са́мой Жízни Мѣру положи́ла. Стáрость есть Оконча́ніем Житія так, как послѣднее Дѣйствіе в Комедіи. Она́ не до́лжна продолже́ніем наскучить Зрителям, а па́че, когдà уже насмотрѣлись. Вот что я хотѣл с ва́ми погово́рить о Стáрости. Дай Бог вам дожда́ть Ея, дабы, са́мым Дѣлом дозна́в, мо́гли похвали́ть то, что на Слова́х мо́их слы́шите.

КОНЕЦ.

Час написання твору встановити важко. Переклад дійшов у одному-єдиному списку від кінця XVIII ст., який зберігається в Інституті рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України (шифр 326 Л (Муз. 605/10)). Уперше опублікований у київському виданні творів Сковороди 1961 р. Подаємо за рукописом.

¹ Див. прим. 1 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».

² Марк Фурій Камілл (*Marcus Furius Camillus*) (пом. 364 р. до н. е.) – римський полководець, п'ятиразовий диктатор Риму, прозваний “другим Ромулом”. Про його життя розповідає Плутарх у «Порівняльних життєписах» [див.: *Плутарх. Сравнительные жизнеописания: В 3 т. – Москва, 1961. – Т. 1. – С. 168–195*].

³ Тіберій Корунканій (*Tiberius Coruncanius*) – перший верховний понтифік (*pontifex maximus*) із плебеїв, консул у 280 р. до н. е.

⁴ Маній Курій Дентат (*Manius Curius Dentatus*) – римський консул у 290-му, 275-му та 274 рр. до н. е. Успішно воював із самнітами, сабінянами та Пірром. Його вважали взірцем старої римської простоти. Помер, будиши цензором, у 272 р. до н. е.

⁵ Пор. із «Благочестивим застіллям» Еразма Роттердамського: “...Незрідка можна зустріти вислови давніх, слова поган і навіть поганських поетів такі чисті, високі й натхненні, що мимохіть віриш: душа того, хто це писав, перебувала під владою якогось доброго божества.

Хто знає, можливо, дух Христа розлився ширше, ніж ми гадаємо, і до лику святих належать і ті, кого немає в наших святцях. Перед друзями я маю визнати, що не можу читати творів Ціцерона «Про старість», «Про дружбу», «Про обов'язки», «Тускуланські бесіди», щоб кілька разів не поцілувати книжку, щоб не відчувати благоговіння перед цією святою богонатхненною душею... Більшість філософських творів Марка Туллія мають на собі печаті божества, але те, що він написав уже в літньому віці – «Про старість» – на мій погляд, справжня куквеіов ѡсѣа [лебедина пісня], як казали греки" [Еразм Роттердамский. Разговори запросто / Пер. с лат. С. Маркиша. – Москва, 1969. – С. 98].

⁶ Неточна цитата з Євангелії від св. Марка 9: 40 та Євангелії від св. Луки 9: 50. Пор.: **Иже во нѣсть на вѣ, по вѣсь ѣсть.**

⁷ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до римлян 3: 29. Пор.: **Или ідеєвъ бѣ тѣмш, а не и ѡзыкъвъ; Ей, и ѡзыкъвъ.**

⁸ Див. прим. 145 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

⁹ Неточна цитата з Дій св. апостолів 10: 34–35. Пор.: **поистиннѣ раздѣвъ, ѡкъ не на лицѣ зрѣтъ бѣ, но во всѣмъ ѡзыкъ боѡйсѣ еѡ и дѣлаѡ прѡвѣ прѡтѣнѣ еѡ ѣсть.**

¹⁰ Сковорода має на думці слова: **И ны ѡвцы ѡмаѣ, ѡже не сѣтъ ѡ двора сѣѡ, и тѣмш мѣ подѡвѣтъ прѡвести: и гѡсѣ мѡ ѡслышатѣ, и вѣдетѣ єдино стѣдо (и) єдинѣ пѣстырь** (Євангелія від св. Івана 10: 16).

¹¹ Неточна цитата з Четвертої книги Мойсеевої: Числа 11: 26. Пор.: **и прѣпочи на нѣхъ дѣхъ. И сѣи вѣша ѡ вѣсннѣхъ, и не прѣдѡша ко скѣнѣи, и прѡрѡчѣствоваша.**

¹² Див.: Четверта книга Мойсеева: Числа 11: 28–29.

¹³ Євангелія від св. Луки 9: 50; пор.: 18: 16; Євангелія від св. Марка 9: 39; 10: 14.

¹⁴ Ідеться про Івана Івановича Тев'яшова (молодшого) – острогозького полковника впродовж 1725–1757 рр. (з 1757 р. – бригадира над слобідськими полками). Іван Тев'яшов був добре освіченим чоловіком. Принаймні у своєму атестаті 1726 р. він зазначав, що за власний кошт вивчився "разных языков, философии и математики".

¹⁵ Див. прим. 158 до циклу «Басни Харьковскія».

¹⁶ Це прислів'я Сковорода міг знати, наприклад, з «Моральних листів до Луцілія» Сенеки (CXIV, 2): «Яке життя – така і мова» [Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 504].

¹⁷ Сковорода має на думці слова: **Глѡбоко сѣрдце (чѡловѣкъ) пѣче всѣхъ, и чѡловѣкъ ѣсть** (Книга пророка Єремії 17: 9).

¹⁸ Послання св. ап. Павла до галатів 3: 28.

¹⁹ Тіт Помпоній Аттик (*Titus Pomponius Atticus*) (109–32 рр. до н. е.) – багатий римський вершник, комерсант, приятель Ціцерона й Гортензія, один із найосвіченіших і дуже впливових людей свого часу.

²⁰ Ціцерон цитує тут Еннія (Аннали, X, 355–357): "O Tite, si quid ego adiuero curamve levasso, / quae nunc te coquit et versat in pectore fixa, / escquid erit praemi?" ("О Тіте, якщо я тобі поможу зменшити клопіт гризький, / Клопіт, що мучить і палить тебе, утніздившись у серці, / Чим ти віддячиш мені?" – пер. Леоніда Ушкалова).

²¹ Флам'ян, тобто Тіт Квінцій Флам'нін (*Titus Quinctius Flamininus*), – консул у 198 р. до н. е., цензор у 189 р. до н. е., переможець Філіппа III Македонського в битві при Кіноскеалах (197 р. до н. е.).

²² Квінт Енній (*Quintus Ennius*) (239–169 рр. до н. е.) – родоначальник латинської поезії, автор «Анналів» («Annales»), трагедій, комедій та інших творів.

²³ Тіт Помпоній з 88-го по 65 р. до н. е. мешкав в Афінах, тому й отримав прізвисько "Аттик".

²⁴ Ціцерон натякає на диктатуру Цезаря.

²⁵ Коли Ціцерон писав «De senectute», йому було 62 роки, а Тіту Помпонію – 65 років.

²⁶ У Ціцерона тут ідеться про філософію.

²⁷ Гай Лелій (*Gaius Laelius*) на прізвисько *Sapiens* – приятель Сципіона Молодшого, його легат в Африці та Іспанії. Його ім'ям Ціцерон назвав свій діалог «Лелій, або Про дружбу» («*Laelius, sive De amicitia*»).

²⁸ Сципіон (*Publius Gaius Scipio Africanus Minor Numantinus*) (185–129 рр. до н. е.) – славетний римський полководець, учасник Другої та Третьої Пунічних воєн. Під час останньої війни, у 146 р., захопив і зруйнував Карфаген. Його ім'я входило до риторичної топіки. Згадаймо, наприклад, як Афанасій Кальнофойський називав Костянтина Острозького “руським Сципіоном” [*Kalnofoyski A. Τερατούργημα*. – Кііów, 1638. – S. 34].

²⁹ У Ціцерона: “*opus se Aetna gravius*” (“тягар, важчий за Етну”). Натяк на гігантів, які після своєї поразки опинилися під вулканом Етна.

³⁰ У Стародавньому Римі вважали, що дитинство (*pueritia*) триває до 17 років, молодість (*juventus*) – від 17-и до 46-и, після 46-и років настає похилий вік (*aestas seniorum*), а в 60 років – старість (*senectus*).

³¹ У Ціцерона: “*gigantum modo bellare cum dis*” (“боротьбу гігантів з богами”). Мова йде про повстання гігантів проти богів-олімпійців – сюжет, знаний, зокрема, з Овідієвих «Метаморфоз» (Метаморфози, I, 151, наст.).

³² У Ціцерона: “*quae C. Salinator, quae Sp. Albinus, homines consulares*” (“як консуляри Гай Салінатор та Спурій Альбін”). Ідеться про Гая Лівія Салінатора – консула в 188 р. до н. е., переможця Антіоха Великого, та Спурія Постумія Альбіна – консула в 186 р. до н. е.

³³ У Ціцерона: *voluptatibus* – ‘плотських насолод’.

³⁴ Фемістокл (гр. *Θεμιστοκλῆς*) (537–459 рр. до н. е.) – славетний афінський політик і полководець часів греко-перських війн, переможець у битві при Саламіні 480 р. до н. е. У літературі українського бароко з Фемістоклом порівнювали не тільки знаних героїв, приміром, Петра Конашевича Сагайдачного [див.: *Сакович К. Вършѣ на жалосный погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного* // *Тітов Хв. Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в.*: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 48], але навіть самого Христа [див., наприклад: *Радивиловський А. Огородок Маріи Богородицы*. – Київ, 1676. – С. 753].

³⁵ Квінт Фабій Максим Кунктатор (*Quintus Fabius Maximus Cunctator*) (пом. 203 р. до н. е.) – п'ятиразовий консул, диктатор у 217 р. до н. е., під час Другої Пунічної війни шляхом тактики затягування зумів знести військо Ганнібала.

³⁶ Ідеться про Ганнібала Барку (247–183 рр. до н. е.) – великого полководця й державного діяча Карфагена, запеклого ворога Риму.

³⁷ Енній. *Аннали*, XII, 370–372. Пор.: “*unus homo nobis cunctando restituit rem; / noenum ruitores ponebat ante salutem; / ergo plusque magisque viri nunc gloria claret*”.

³⁸ Тарент – місто в Південній Італії, на межі старовинних областей Калабрії та Апулії. Засноване ще за мікенської доби. Розквіт міста припадає на IV ст. до н. е. У 123 р. до н. е. Тарент став римською колонією (*Colonia Neptunia*).

³⁹ У Ціцерона тут ідеться про Гая Лівія Салінатора, хоч насправді ця історія сталася з Марком Лівієм Макатом.

⁴⁰ Ідеться про Квінта Фабія Максима – консула у 213 р. до н. е.

⁴¹ Ціцерон має на думці римський звичай, коли хтось із найближчої рідні небіжчика виголошував на його погребі похвальну промову (*laudatio funebris*), в якій йшлося про заслуги і самого небіжчика, і його роду.

⁴² У Ціцерона: "...quem philosophum non contemnimus?" ("...до якого ж бо філософа ми не будемо ставитися з презирством?").

⁴³ У Ціцерона: "Scipiones aut Maximī" ("Сципіонами чи Максимами").

⁴⁴ Ісократ (гр. *Ἰσοκράτης*) (436–338 рр. до н. е.) – афінський оратор і публіцист, учень славного софіста Горгія, добре знаний у старій Україні. Зокрема, на нього покликалися Іван Орновський [див.: *Ornowski J.* Bogaty w parentelę, sławę u honory wirydarz herbownemi ich gościow panow Zacharzewskich. – Kiiów, 1705. – К. 2], Іван Максимович [див.: *Максимович І.* Ἡ ἔατρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 34, 294 (зв.)], а Феофан Прокопович у своїй риторичі, говорячи про вагу красномовства, зауважував, що на могилі Ісократу афіняни поставили статую сирен, засвідчуючи тим самим чарівність і дотепність його промов [Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 109]. У списку – помилково: *Сократъ*.

⁴⁵ У Ціцерона: "librum, qui Panathenaicus inscribitur" ("книгу під назвою «Панафінейська»).

⁴⁶ У Ціцерона: "cuius magister Leontinus Gorgias", тобто "його вчитель леонтинець Горгій". Ідеться про ригора й софіста Горгія (гр. *Γοργίας*) з Леонтин (бл. 483–376 рр. до н. е.).

⁴⁷ Енній. *Аннали*, XII, 374–375. Пор.: "sic ut fortis equus, spatio qui saepe supremo / vicit Olympia, nunc senio confectus quiescit".

⁴⁸ Коли Енній писав ці вірші, йому було 67 років.

⁴⁹ У Ціцерона: "...omnibus voluptatibus" ("...усіх насолод").

⁵⁰ Ідеться про Квінта Фабія Максима.

⁵¹ Луцій Емілій Павел (*Lucius Aemilius Paulus Macedonicus*) – консул у 182-му та 168 рр. до н. е., переможець македонського царя Персея в битві при Підні 168 р.

⁵² Гай Фабрицій Лусцін (*Gaius Fabricius Luscinus*) – римський полководець у війні проти Пірра та його італійських союзників, консул у 282 р. до н. е., славився безкорисливістю і справедливістю.

⁵³ Ідеться про Манія Курія Дентата.

⁵⁴ У списку помилково: *Кординаній*. Тим часом у Ціцерона: *Coruncanii*. Ідеться про Тіберія Корунканія.

⁵⁵ Аппій Клавдій Сліпий (*Appius Claudius Caecus*) – цензор 312 р., консул 307 та 296 рр., один з найстарших латинських прозаїків та поетів; на старість осліп.

⁵⁶ Це сталося у 280–279 рр. до н. е., коли знаний шукач пригод, цар епірського племені молосів Пірр (319–272 рр.) намагався завоювати Італію та Сицилію. До речі, про Пірра згадували й інші старі українські письменники, зокрема, Іоаникій Галатовський: "...Пъррус, король Епиротскій, называл себе орлом, а сенаторов крылами своими..." [Галатовський І. *Месія правдивый*. – Київ, 1669. – Арк. 151].

⁵⁷ Енній. *Аннали*, XII, 202–203. Пор.: "quo vobis mentes, rectae quae stare solebant / antehas, dementis sese flexere viai?"

⁵⁸ У Ціцерона: *ensorque* ("цензором").

⁵⁹ У Ціцерона: "et miles et tribunus et legatus et consul" ("і солдатом, і трибуном, і легатом, і консулом").

⁶⁰ Публій Корнелій Сципіон Африканський Старший народився у 235 р., а був консулом у 187-му та 183 рр. до н. е.

⁶¹ У Ціцерона: "Nec enim excursione nec saltu, nec eminus hastis aut comminus gladiis uteretur" ("Не робив би нападів, кидків, не метав би списа, не бився б мечем").

⁶² Лат. *senatus* (сенат) означає "зібрання старих".

⁶³ Ціцерон говорить тут про "герусію" (гр. *γερουσία*) – раду старійшин, куди входили громадяни віком від 60 років.

⁶⁴ Ціцерон цитує тут фрагмент комедії Гнея Невія (бл. 270–240 рр. до н. е.) «Вовчиця» (інша назва – «Ромул»): “Cedo qui vestram rem publicam tantam amisistis tam cito? / Proveniebant oratores novi, stulti adulescentuli”.

⁶⁵ У Ціцерона: “Aristides esset Lysimachum” (“Арістиде Лісімахом”).

⁶⁶ У стародавніх римлян існувало повір'я, згідно з яким, той, хто читає епітафії, тобто живе минулим, забуває сьогодення й перестав його розуміти.

⁶⁷ У Ціцерона: “Quid juris consulti, quid pontifices, quid augures, quid philosophi senes?” (“А правники, а понтифіки, а авгури, а старі філософи?”).

⁶⁸ Софокл (гр. Σοφοκλῆς) (бл. 496–406 рр. до н. е.) – великий давньогрецький трагедіограф, який, за свідченням Арістофана, написав сто тридцять драм.

⁶⁹ Про те, що Софокл писав драми в глибокій старості, крім Ціцерона, сповіщають також Плутарх («Чи варто старому брати участь у державних справах»), Апулей (Апологія, 37), Діодор Сицилійський (Історія, XIII, 103, 4) [див.: Античные свидетельства о жизни и творчестве Софокла // Софокл. Драми / В переводе Ф. Ф. Зелинского; изд. подготовили М. Л. Гаспаров и В. Н. Ярхо. – Москва, 1990. – С. 444–445].

⁷⁰ Ціцерон говорить про трагедію «Едіп в Колоні» (“Oedipum Coloneum”).

⁷¹ У «Життєписі Софокла» ця історія розказана так (текст трохи зіпсований): “Багато хто розповідає про те, як Софокл судився зі своїм сином Іофонтом. Від Нікострати у Софокла був син Іофонт, від сікіонянки Феориди – Арістон, і його сина, теж на ім'я Софокл, дід дуже любив. Одного разу... вивів у драмі Іофонта, який задрить батькові та висуває йому перед фратрією звинувачення в тому, що він від старості втратив глузд; але члени фратрії засудили Іофонта. З цього приводу Сатир каже, нібито Софокл заявив: ‘Якщо я Софокл, то не безумець; якщо ж безумець, то не Софокл’, – і, сказавши це, прочитав уголос «Едіпа»” [Жизнеописание Софокла // Софокл. Драми / В переводе Ф. Ф. Зелинского; изд. подготовили М. Л. Гаспаров и В. Н. Ярхо. – Москва, 1990. – С. 441].

⁷² Гомер (гр. Όμηρος) – легендарний давньогрецький поет, що жив десь між XII–VII ст. до н. е., імовірний автор «Іліади» та «Одіссеї». Відомий в Україні, починаючи зі старокітївської доби [див.: Барвінський Б. Гомер в Галицькій літописи // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – 1913. – Т. CXVII–CXVIII. – С. 55–63; Егунов А. Н. Гомер в русских переводах XVIII–XIX веков. – Москва; Ленинград, 1964. – С. 7–14]. За часів Сковороди сюжети гомерівського епосу були знані всіма. Принаймні перекладач трактату Августина «Про Божу державу», щойно згадавши історію Паріса, робить таку характерну примітку: “Сіє всѣм, я думаю, и слѣпым извѣстно” [Избранныя сочинения блаженнаго Августина, епископа Иппонійскаго. – Москва, 1786. – Ч. 1. – С. 285 (прим.)].

⁷³ Див. прим. 184 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон».

⁷⁴ Див. прим. 55 до циклу «Басни Харьковскія».

⁷⁵ Демокріт (гр. Δημόκριτος) (бл. 460–370 рр. до н. е.) – давньогрецький філософ-атоміст, чия творчість була добре знана старими українськими письменниками. На нього покликалися, наприклад, Іван Максимович [див.: Максимович І. Θεάτρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 42], автор книги «Алфа і Омега» [див.: Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 38 (зв.)] та інші. Іоаннікй Галатовський навіть зачислив його до “еретиків” за визнання безконечності світів [див.: Galatowski I. Alphabetum rozmaitym heretykom niewiernym. – Chernihów, 1681. – S. 52].

⁷⁶ Ціцерон говорить про стоїка Діогена Вавилонського, який народився бл. 240 р. в Селевкії. Разом з Карнеадом та Критолоєм брав участь у посольстві, яке афіняни спорядили до Риму в 156 р.

⁷⁷ У Ціцерона реєстр “учених людей” інакший. Пор.: “Homerum Hesiodum Simoniden Stesichorum, num quos ante dixi Isocraten Gorgian, num philosophorum principes, Pythagoran Democritum, num Platonem Xenocraten, num postea Zenonem Cleanthen, aut eum, quem vos etiam vidistis Romae, Diogenes Stoicum” (“Гомера, Гесіода, Симоніда, Стесіхора, неже тих, про кого я вам казав, – Ісократ і Горгія, – неже родоначальників філософії – Піфагора, Демокріта, неже Платона і Ксенократа, неже пізніших Зенона й Клеанфа, або того, кого й ви бачили в Римі, – стоїка Діогена”). Слід сказати, що всі ці люди довго жили. Наприклад, Симонід – 90 років, Стесіхор – 85, Демокріт – 104, Зенон – 98, Клеанф – 99.

⁷⁸ Пор.: “edepol, senectus, si nil quicquam aliud viti / adportes tecum, cum advensis, unum id sat est, / quod diu videndo multa quae non volt videt”. Це – цитата з комедії Цецілія Стація (230–168 рр. до н. е.) «Намисто», що є наслідуванням однойменної комедії Менандра.

⁷⁹ Пор.: “tum equidem in senecta hoc deputo miserrimum, / sentire ea aetate eumpse esse odiosum alteri”. Це – цитата з комедії Цецілія Стація «Ефесець», яка є наслідуванням однойменної комедії Менандра.

⁸⁰ Так Сковорода переклав ціцеронівське “ad virtutum studia ducuntur” (“що веде їх до вправ у доблесті”).

⁸¹ Див. прим. 25 до діалогу «Кольцо».

⁸² Ідеться про слова Солона: “Старий стаю, та завжди й скрізь учусь всього нового”, – які наводить Плутарх у своїх «Порівняльних життєписах» (Солон, XXXI).

⁸³ Діоген Лаєрцій (II, 32) повідомляє про Сократа таке: “Уже будучи старим, він учився грати на лірі: хіба ж це зле, казав він, пізнавати те, чого не знав?” [Діоген Лаєрцій. О життє, ученнях і изреченнях знаменитих філософів. – Москва, 1979. – С. 113].

⁸⁴ У Ціцерона: “Milonis Crotoniatae”. Ідеться про славного грецького атлета Мілона Кротонського. Варто зазначити, що ім’я Мілона не раз зринало у філософських курсах професорів Києво-Могилянської академії, зокрема Стефана Калиновського й Михайла Козачинського [див.: Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 175, 358].

⁸⁵ Словами *сердце та душа* Сковорода передає ціцеронівське “tu ipse” (“ти сам”).

⁸⁶ У Ціцерона: “Nihil Sex. Aelius tale, nihil multis annis ante Ti. Coruncanius, nihil modo P. Crassus” (“Ні Секст Елій, ні багато років тому Тіберій Корунканій, ні нещодавно Публій Красс”). Згаданий тут Секст Елій Пет Кат був консулом у 194 р. до н. е., а Публій Ліціній Красс – верховний понтифік, консул у 205 р. до н. е.

⁸⁷ Так Сковорода передає ціцеронівське “ad omne officii munus” (“всіляких завдань, що стосуються обов’язку”).

⁸⁸ У Ціцерона: “Gn. et P. Scipiones” (“Гнея і Публія Сципіонів”). Ідеться про Гнея Корнелія Сципіона Кальва – консула у 222 р. до н. е., та Публія Корнелія Сципіона – консула у 218 р. до н. е. Обидва вони загинули в Іспанії у 212 р. до н. е.

⁸⁹ У Ціцерона: “et avi tui duo L. Aemilius et P. Africanus” (“обох твоїх дідів, Луція Емілія та Публія Африканського”).

⁹⁰ Ксенофонт (гр. Ξενοφών) (427 – після 355 р. до н. е.) – учень Сократа, полководець, історик, філософ, чия творчість була добре відома українським письменникам старої доби. Наприклад, Ксенофонта цитував у своєму «Театроні» Іван Максимович [див.: Максимович І. Θέατρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 118 (зв.)], а Григорій Полетика перекладав його “сократівські діалоги” [див.: Лазаревский Ал. Отрывки из семейного архива Поветик // Киевская старина. – 1891. – Т. XXXIII. – Апр. – С. 97–116]. Тут ідеться про Ксенофонтіву книгу «Виховання Кіра».

⁹¹ Ціцерон помиляється. Кір Великий (Старший) почав царювати в 558 р., а загинув у 529 р. до н. е.

⁹² У Ціцерона: "L. Metellum", тобто Луція Цецілія Метелла – консула у 251-му та 247 рр. до н. е., верховного понтифіка.

⁹³ Нестор (гр. *Νέστωρ*) – цар Пілоса, герой Троянської війни, що був дуже старий.

⁹⁴ Пор.: Гомер. Іліада, I, 248–252: "Нестор, із голосом звучним славетний промовець пілоський. / З уст його мова текла, бджолиного меду солодша. / Два покоління людей, нещадною забраних смертю, / Зникло, з якими родивсь він і зріс вбереженім богами / Пілосі, – третім уже поколінням він там володарив" [Гомер. Іліада / Переклав із старогрецької Борис Тен. – Київ, 1978. – С. 32].

⁹⁵ Агамемнон (гр. *Αγαμέμνων*) – цар Мікен, командував греками під час Троянської війни. Імені Агамемнона в тексті Ціцерона не згадано.

⁹⁶ Ахіллес (гр. *Αχιλλεύς*) – син Пелея і богині Фетіди, володар Мирмидону, найхоробріший герой Троянської війни. Старі українські письменники часто зверталися до цього образу, трактуючи його в різних стратегіях: від уособлення мужності до уособлення гріха, як-от у «Театроні» Івана Максимовича: "ритмоторцы умыслиша нѣкоего Ахилла, силна вожда, на безстудных водах в пяту уязвленна, умышленієм сым изьявляху, во всем бывша мужественна, от единой всескверной похоти чувства низложенона..." [Максимович І. Θέατρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 104]. Однак у тексті Ціцерона тут названо не Ахіллеса, а Аякса.

⁹⁷ Ціцерон має на думці звернені до Нестора слова Агамемнона (Іліада, II, 371–374): "Знову, старче, у раді синів ти долаєш ахейських! / Тільки б, о Зевсе, наш батьку, і ви, Аполлоне й Афін, / Радників десять таких у мене було між ахеїв, / Скоро б упало тоді владарево Пріамове місто..." [Гомер. Іліада / Переклав із старогрецької Борис Тен. – Київ, 1978. – С. 50]. Цей образ у літературі старої України входив до репертуару сталих виражальних засобів. Наприклад, Феофан Прокопович писав: "І в Гомера Агамемнон вимагав для взяття Трої не десять Аянтів, але десять Несторів" [Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 113].

⁹⁸ Ідеться про центуріона Тіта Понтія ("T. Ponti centurionis"), званого своєю фізичною силою.

⁹⁹ У Ціцерона: "vires ingeni" ("сила розуму").

¹⁰⁰ Мілона Кротонського вважали учнем Піфагора.

¹⁰¹ Масінісса (*Masinissa*) – син нумідійського царя Гали, цар масиліїв у Нумідії; народився у 238 р. до н. е. З 217 р. був союзником Карфагена, а потім – Риму. Упродовж 201–149 рр. до н. е. – цар усієї Нумідії. Це місце перекладено хибно. У Ціцерона: "hospes tuus avitus Masinissa", – тобто "Масінісса, який гостинно приймав твого діда". Під час Третьої Пунічної війни Масінісса приймав у себе Сціпіона Емеліана, а під час Другої Пунічної війни – Сціпіона Африканського Старшого.

¹⁰² Римляни вважали сухість тіла ознакою гарного здоров'я.

¹⁰³ Згідно з римськими законами, громадяни після 46 років звільнялися з військової служби й переходили до старшого розряду своєї центурії.

¹⁰⁴ У Ціцерона: "P. Africani filius" ("син Публія Африканського").

¹⁰⁵ У Ціцерона: "ait Caecilius 'comicos stultos senes'" ("каже Цецілій про дурних старих у комедіях"). Ціцерон має на думці 243-й фрагмент Цецілія Стація.

¹⁰⁶ У Ціцерона: *Appius*. Ідеться про Аппія Клавдія Сліпого – цензора 312 р. до н. е.

¹⁰⁷ Ціцерон говорить про сьому книгу «Начал» ("septimus mihi liber Originum").

¹⁰⁸ У Ціцерона йдеться про Архита (гр. *Ἀρχύτας*) Тарентського (бл. 400 р. до н. е.) (пор.: “orationem Archytae Tarentini, magni in primis praeclari viri”) – державного діяча, полководця, механіка й математика.

¹⁰⁹ У Ціцерона: “cumque homini sive natura sive quis deus nihil mente praestabilis dedisset” (“найпрекрасніше, що дарувала людині природа чи якесь божество, – це розум”).

¹¹⁰ У списку явно помилково: Ея.

¹¹¹ Тобто Архит Тарентський.

¹¹² У Ціцерона: “Naes cum C. Pontio Samnite, patre eius, a quo Caudino proelio Sp. Postumius T. Veturius consules superati sunt, locutum Archytam” (“Архит говорив про це в розмові з Гаєм Понтієм із Самнія, чий син у Кавдінській битві переміг консулів Спурія Постумія й Тіта Ветурия”).

¹¹³ Платон відвідував Тарент у 367-му та 361 рр. до н. е.

¹¹⁴ Ціцерон говорить про філософа-піфагорійця Нearcha Тарентського (“Nearchus Tarentinus”).

¹¹⁵ Ідеться про Тіта Квінкція Фламініна.

¹¹⁶ Луцій Квінкцій Фламінін (*Lucius Quinctius Flaminius*) був проконсулом у Цисальпійській Галлії в 192 р. до н. е.

¹¹⁷ Лат. *antecessor* – ‘попередник (на посаді)’.

¹¹⁸ Це було у 280 р. до н. е.

¹¹⁹ Ідеться про Епікура, до якого Ціцерон ставився неприхильно.

¹²⁰ У Ціцерона: “M. Curius et Ti. Coruncanum” (“Маній Курій і Тіберій Корунканій”).

¹²¹ Ідеться про Публія Деція Муса (*Publius Decius Mus*), який був консулом у 312-му, 308-му, 297-му та 295 рр. до н. е. У 297 р. Децій разом із Квінтом Фабієм розгромив союзників самнітів апулійців у битві при Малевенті. У 295 р. він знову виступив проти самнітів. У битві при Сентині, коли римські вершники почали відступати, Децій присвятив себе підземним богам і своєю смертю дозволив римлянам здобути перемогу.

¹²² У Ціцерона: “escam malorum”. Так Ціцерон переклав Платонову фразу: “какоῦ δέλεαο” (Платон. Тімей, 69d).

¹²³ Гай Дуїлій (*Gaius Duilius*) – консул у 260 р. до н. е.; переможець карфагенського флоту під час Першої Пунічної війни.

¹²⁴ Лат. *convivium* – ‘бенкет, застільне товариство’.

¹²⁵ Див. прим. 82.

¹²⁶ У списку напевно помилково: *раздаемое*.

¹²⁷ Гесіод (гр. *Ἡσίοδος*) – давньогрецький поет VIII–VII ст. до н. е. Тут ідеться про його дидактичну поему «Роботи і дні».

¹²⁸ Ідеться про Лаерта (Одіссея, XXIV, 220–230): “Бистро у дім вони після того ввійшли, Одісей же / Вийшов у сад багатоплідний, щоб батька на випробу взяти. / Та не знайшов він ні Доля, сад обійшовши просторий, / Ні слугників, ні синів його, – всі повиходили з саду / Віття тернове збирати, щоб плотом увесь виноградник / Обгородить, – де шукать, їм показував Доля старенький. / Лиш свого батька знайшов у саду, доглянутім добре, / Куш обгортав він. Латаний весь і брудний був на ньому, / Драний, нужденний хітон, на голінках із бичої шкіри / Латані мав наголінники, щоб від дряпин захищатись” [Гомер. Одіссея / Переклад із старогрецької Бориса Тена. – Харків, 2004. – С. 494].

¹²⁹ Ці перемоги він здобув у 290-му та 275 рр. до н. е.

¹³⁰ Див.: Енній. Аннали, XII, 373.

¹³¹ Ідеться про Луція Квінкція Цінціната (*Lucius Quinctius Cincinnatus*) – консула в 460 р. до н. е. й диктатора в 458 р.

- ¹³² Гай Сервілій Агала (*Gaius Servilius Ahala*) – помічник (*magister equitus*) диктатора Луція Квінкція Цінцінната; у 439 р. до н. е. вбив Спурія Мелія.
- ¹³³ Спурій Мелій (*Spurius Melius*) – римський вершник.
- ¹³⁴ Ціцерон говорить тут про гральні кості та кубики.
- ¹³⁵ Ідеться про Ксенофонову книгу «Економік», яку Ціцерон в юності переклав латинською мовою.
- ¹³⁶ У Ціцерона: “*cum Critobulo*” (“з Критобулом”).
- ¹³⁷ Лісандр (гр. *Λυσάνδρος*) (IV ст. до н. е.) – спартанський флотоводець.
- ¹³⁸ Ідеться про Кіра Молодшого.
- ¹³⁹ Марк Валерій Корвін (*Marcus Valerius Corvinus*) (бл. 370–270 рр. до н. е.) – римський воєначальник, шестиразовий консул упродовж 348–299 рр.
- ¹⁴⁰ Авл Атілій Калатін (*Aulus Atilius Calatinus*) – консул у 258-му та 254 рр. до н. е., диктатор у 249 р., полководець під час Першої Пунічної війни.
- ¹⁴¹ Тут ідеться про Луція Емілія Павла Македонського, Публія Сціпіона Африканського Старшого та Квінта Фабія Максима.
- ¹⁴² У Ціцерона: *theatrum*.
- ¹⁴³ У списку напевно помилково: *Автор*.
- ¹⁴⁴ Див. прим. 49 до трактату «Начальная дверь ко християнскому добронравію».
- ¹⁴⁵ Ідеться про Мікіона та Демею – персонажів комедії Теренція «Брати». У Ціцерона фігурує назва цього твору.
- ¹⁴⁶ У Ціцерона: “*mens et ratio et consilium*” (“розум, розсудок та здоровий глузд”).
- ¹⁴⁷ Зведені брати Сціпіона Африканського померли в юному віці.
- ¹⁴⁸ Так Сковорода передає лат. *insipientia*. У тексті Ціцерона: “*insipienter sperat*” (“нерозумні [його] надії”).
- ¹⁴⁹ Ідеться про Арганфонія (VI ст. до н. е.) – царя Тартесса, фінікійської колонії в Іспанії.
- ¹⁵⁰ Про Арганфонія розповідає Геродот (Історія, I, 163).
- ¹⁵¹ У списку помилково подано: *Землемітр* (у лат. оригіналі – *agricola*).
- ¹⁵² Ідеться про тирана Пісистрата (560–527 рр. до н. е.). Ціцерон називає його ім'я.
- ¹⁵³ *Плутарх*. Солон, XXXI.
- ¹⁵⁴ У Ціцерона: *imperatoris*. Імператор у республіканському Римі – найвище почесне військове звання, яке солдати (чи сенат) давали полководцеві після його видатних перемог.
- ¹⁵⁵ У платонівському діалозі «Федон» (61с–62с) Сократ, покликаючись на піфагорійця Філолая, говорить про те, що накладати на себе руки не дозволено: “...Таємне вчення твердить, що ми, люди, перебуваємо немов під наглядом і не можна з-під нього ні визволятись, ні втікати, – в цьому я вбачаю велику й глибоку думку... не є безглуздом вважати, що негоже позбавляти себе життя раніше, ніж Бог якимось чином примусить до цього, як, наприклад, тепер – мене” [*Платон*. Діалоги. – Київ, 1995. – С. 238].
- ¹⁵⁶ Ціцерон. Тускуланські бесіди, I, 117 [див.: Ціцерон М. Т. Избранные сочинения. – Москва, 1975. – С. 247]. Пор.: *Плутарх*. Солон і Поплікола, Порівняння, 1.
- ¹⁵⁷ Пор.: “*nemo me lacrimis decoret, neque funera fletu / faxit*” (Енній. Епіграми, фр. 17). Пор.: Ціцерон. Тускуланські бесіди, I, 34, 117 [див.: Ціцерон М. Т. Избранные сочинения. – Москва, 1975. – С. 219, 247].
- ¹⁵⁸ Див. прим. 266 до діалогу «Сумфонія, наречення Книга Асхань».
- ¹⁵⁹ Від кінця VI ст. до н. е. Піфагор та його учні жили й працювали на півдні Італії.
- ¹⁶⁰ Див. прим. 144 до діалогу «Наркісс».
- ¹⁶¹ У Ціцерона: “*ex universa mente divina delibatos animos haberemus*” (“ми володіємо душами, які відокремились від усеосяжного божественного духу”).

¹⁶² Ідеться про платонівський діалог «Федон».

¹⁶³ Ідеться про вчення Платона, згідно з яким людське пізнання є не чим іншим, як пригадуванням (*ἀνάμνησις*) того, що знала душа до народження. Цю свою науку Платон виклав у діалогах «Менон» (81b–86b) та «Федон» (73a–77a, 92a–d, ін.).

¹⁶⁴ Синами Кіра Старшого були Камбіз і Танаоксар.

¹⁶⁵ *Ксенофонт*. Виховання Кіра, VIII, 7, 17, наст. [див.: *Ксенофонт*. Киропедия. – Москва, 1976. – С. 212–213].

¹⁶⁶ Ідеться про Луція Емілія Павла Македонського.

¹⁶⁷ Ідеться про Луція Емілія Павла – консула у 219 та 216 рр. до н. е. – та Сципіона Африканського Старшого.

¹⁶⁸ Ідеться про Публія Корнелія Сципіона (*Publius Cornelius Scipio*) – консула у 218 р. до н. е.

¹⁶⁹ Ідеться про Гнея Корнелія Сципіона Кальва.

¹⁷⁰ Ціцерон має на думці «Начала».

¹⁷¹ Ідеться найперше про епікурейців.

КНИЖЕЧКА ПЛУТАРХОВА¹ О СПОКОЙСТВИИ ДУШИ

ВЫСОКОМИЛОСТИВОМУ ГОСУДАРЮ
ЯКОВУ МИХАЙЛОВИЧУ
ЕГО ВЫСОКОБЛАГОРОДІЮ ДОНЦУ-ЗАХАРЖЕВСКОМУ²
Высокомилостивый государь!

Пріймите милостиво от человѣка, осыпаннаго вашими милостями и ласками, маленькій сей, аки лепту, дарик, маленькое зеркальце благодарности. Уклонившись от Библии к Плутарху, перевел я книжечку его «О спокойствіи душевном», истолковав не наружную словозвонкость, но самую силу и эссенцію³, будто гроздіе в точилѣ выдавил⁴. И в такую одежду дѣвочку сію одѣл, дабы она и внутрь, и внѣ не языческою, но христіанскою была и являлася дѣвою⁵. Не поминается здѣсь ни Дій⁶, ни Венера⁷, ни Меркурій⁸, но в новыя мѣхи и вино новое влито⁹. Плутарх был из числа тѣх, кои во слѣд Христов не ходили, но именем его бѣсы изгоняли¹⁰. Не браните же ему¹¹! Да изгонит и нам¹²! Премудрость не умирает. Он был и друг, и наставник доброму Траяну Кесарю¹³. Да будет же и нам. Премудрость не умирает. Траян был столь добраго сердца, что римляне послѣ его, избрав Кесаря, так прославляли: “Будь щаслив, как Август и добрый, как Траян!”¹⁴ Он, возшед на вселенскій престол, аки всемірное свѣтило, щедротами всѣх озарил. Воистину легко было Плутарху воспламенить к правдѣ, к милосердію и мужеству столь благородное сердце. Все суета¹⁵. Все преходит. Бог же мира с нами во вѣки¹⁶: “Един его день, – сказал Марк Аврелій¹⁷, – всѣх мырских сокровищ лучшій”¹⁸. Естли сія книжечка хотя и нѣсколько минут послужит вам противу бѣса скуки, и тѣм я доволен. Естли же напоит хотя маленькою чашечкою спасенія мира Божія, вот мнѣ и труд, и плод, и награда! Кто яко Бог¹⁹? Что яко мир? Воскликну с Григоріем Богословом: “О мире, ты Божій, а Бог твой!”²⁰ И в сем желаніи во вѣк пребуду.

Высокомилостивый государь,
Вашего высокоблагородія
всенижайшій слуга,
любитель и сын мира
Григорій Варсава Сковорода.

1790 года, апрѣля 13.

ТОЛКОВАНИЕ ИЗ ПЛУТАРХА О ТИШИНѢ СЕРДЦА²¹.

Любезный мой Иринеѣ²²!

Поздо получил я письмо от тебе, в коем ты просиш мене написать нѣсколько для тебе сентенцій, могущих упокоить волнующееся сердце. Под самое сіе время припала нужда ѣхать в Рим с поспѣшеніем другу нашему Купидону. Сим своим поспѣшеніем помѣшал мое намѣреніе, однакъ мнѣ не захотѣлось, чтоб он отѣхал к тебѣ с пустыми от мене руками. Вѣдая же, яко ревнуеш быть любителем не блядоукрашенныя, но благоодушевленныя рѣчи, без порядка из собственных моих замѣток наврал много рѣчей, дышущих врачеваніем и упокоеніем сердцу. Ублажаю тебе, друже, яко ты, и милость у велмож, и громкую паче протчіих славу в народѣ приобрѣтши, не так ходиш, как нѣкій, поминаемый в трагедіях, гордый Мѣроп²³, надувшись тѣм, что глупый народ во всѣ свои трубы²⁴ и колоколы блаженным его проповѣдует. Сіе презрѣніе мырскаго тщеславія родилося в твоём сердцѣ от того зерна, кое в душѣ твоей часто я насаждал. Сирѣчь: Ни Алмазныя пряжки от подагры, ни драгоцѣнный перстень от Хирагры²⁵, ни Монаршіи вѣнец возможен избавити от обморока. Како бо довѣет или богатство, или слава человѣческая, или скипетр подать сердцу безстрастіе и великодушіе, аще не будет в нем дух премудрости²⁶ и дух крѣпости, равно утверждающій сердце во всяком состояніи, дабы и гордость житейская не соблазнила, и нищета человѣка не привела во отчаяніе? Что ли же есть сей дух разума²⁷ и дух крѣпости, аще не Царствіе Божіе, обуздавающее и управляющее скотскія наши прихоти, дабы, повинуюся духу и шествуя царственным, сирѣчь средним, путем²⁸, не расточали стопы своя по пагубным крайностям и превратностям²⁹? Сего ради, по совѣту Ксенофонову, жилище в щасливом состояніи, да памятуем о Богѣ и да чествуем Его, аще хотим, да и он нас в бѣдности не забудет, яко имущих к нему любовь и упованіе³⁰. Слово в слово, и муж сердечный, поколь еще находится в мирном сердцѣ, аки на тихом морѣ, печется предуготовить совѣты и думы, могущія спасти его от обуреваній, дабы чем они благовременнѣе и знакомѣе, тѣм дѣйствительнѣе стали противу супостатов его. Пес яростный никоим словом уласкаться не может, кромѣ тѣм именем, чем его называют. И сердечная волненія знакомым и присным врачевством легко укращаются^а. Прочее, тот, кто совѣтует, дабы и желающій успокоить сердце не погружался во многая ни публичная, ни приватная дѣла. Ошибся. Первая ошибка в том, что дорогою цѣною купить нам припадает

^а Сими словами бодет философа Сенеку, но все. Сенека, пишущи о спокойствіи сердца, не влечет человѣка в праздность, но много затѣвать не совѣтует, а сим самым отвлекает и от праздности. Ибо праздным быть и суеты затѣвать суть разныя крайности и равное безуміе; посредѣ же сих разбойников Христос – Божія сила и царственный оный путь: “Аз есмь путь, [и] истина и живот”⁽¹⁾. Не уклонися ни на десно, ни на шуіе... К Римлянину Грек сей пишущій не дерзает именно хулить славнаго Римлянина, учителя Кесарскаго, хотя сам вицерой⁽²⁾ и друг Кесаря Траяна⁽³⁾.

наше спокойствіе. Сирѣчь – доставать оное праздностію. И будто всѣм нам оную воспѣвать из трагедіи Эврипидскія пѣсеньку:

Лежи, окаянный, с покоем на ложи твоём³¹.

Кая же есть медицина³² в праздности? Она насморка отогнать не может, не только скуки и тоски от сердца. Не большая же помощь от праздности и другим нашим, и отечеству, и присным нашим или домашним. Вот коль дорого нам станет сердечный мир, если покупать его праздностію! Сверх сего прелщается, кто думает, будто люде, убѣгшіи многодѣлія, живут покойно. По сему образу жёны, дома в праздности сидящія, суть благодущнѣе паче мужей своих. Но не так оно есть. Ибо, хотя нѣжныя дѣвы и праздныя госпожи в ложницах своих сѣверною стужею не беспокоятся, но вмѣсто же того скукою, тоскою, Амурными горестями, завистными ревнилостями, суетвѣрными ворожбами, затѣйными и гордыми мечтаньями посредѣ спокойных горниц обуреваются. И отец Царя Уликса, чрез 20 лѣт проживая во своей мызѣ с единою старухою, стол для него уготовляющею, хотя дом и должность царскую с трудами ея оставил, скорб же и печаль всегда неразлучну имѣл в своем уединеніи³³. Нѣких же сама собою праздность вовергнула в расслабленіе душевное. Сіе пишет Гомер об Ахиллесь^а. Сей, де, сидя на морском брегѣ, распалал кипящею желчію ярость своего гнѣва. Не ходил в кую-либо компанію. Не выходил и на сраженіе, а только мучил сердце, горящее к битвѣ, взирая на ненавистный для себе воинскій театр. Но и сам себе, жестоко огорчен, бодет слѣдующим словом: “Лежу празден в гаванѣ не годяй и только брег обременяю”³⁴. Отсюда даже сам празднолюбец Епикур³⁵ совѣтует честолюбцам, дабы послѣдовали своей природѣ и принимались за гражданскія дѣла. Не получать, де, спокойствія в праздности, если не улучать туда, куда родила³⁶ их мати натура³⁷. Но вздор видѣ плетет, приглашая к чинам не чина достойных, но не терпящих праздности^б. Воистину бо и многодѣліе, и

^а Ахиллес был первый храбростію из всѣх Грецких воинов, разоривших древній град Трою. Он убил Ектора, храбрѣйшаго всѣх Троян. От сего народа произошел род римскій и отсюда имя Кесарю Траяну... Гомер был первый пророк древних Греков, сей есть главный творец исторіи Троянскія. У Еллинов пѣта назывался тот, кто у Еврей пророком⁽⁴⁾. Пророческая писанія назывались у Еврей пѣснями и твореніями, а у Еллинов – музы, пѣты, поэматы, сирѣчь пѣсни, творенія, сотворенія. И сюда-то навѣстки дают слова оныя: “В твореніях рук твоих поучахся”⁽⁵⁾. А за Давидом Исаіа:

“Воспою возлюбленному пѣснь”⁽⁶⁾.

^б Язвит Епикура⁽⁷⁾. Ненавистію помрачен, не хотѣл раскусить сладости, сокровенныя в сем Епикурском словѣ. Нѣтъ святѣе сего слова. Природѣ послѣдовать, мотти несть Чин, найти въ праздности сладость есть тожде. С Богом дѣлать, сладко дѣлать есть то же достоинство в силѣ: сила в природѣ, природа в Богѣ, яко дуб в зернѣ, пребывает во вѣки. Хулит философа за сердечную сладость, потом и сам сказует, что красота сердечная есть град спокойствія. Будто же не то же есть сладость, красота и красота в сердцѣ, если оно живет вот гдѣ: “Душа моя в руках твоих выну”⁽⁸⁾. “Десница твоя воспріят мя”⁽⁹⁾. “Красота (сирѣчь сладость) в десницѣ твоей в конец”⁽¹⁰⁾.

праздность есть суета, но красота сердца есть страна и град спокойствія; скверная же душа есть море мученій. И сказал я, и еще сказать хочу, что и уклониться от блага, и сотворити зло есть равная мука. Мырска мода привязала спокойствіе к одной коей то жизни, напрімѣр, селской, безженной, Царской, но ложь сія на театрѣ Менандровом слѣдующими обличается словами: “О друже! я думал, что богатѣи не воздыхают и что безсонница их не ворочает на постелѣ мягкой...”³⁸ Потом, заглянув во волнующееся их сердце, так мудрствует: “Отсюда видно, что в свѣтѣ жить без бѣды Бог никому не написал, хоть он богат, хоть высок, хоть низок и нищ”. Теперь не могут извинить своего безумія тѣ, кои, путь своей жизни оставив, берутся за другой, дабы тѣм избѣжать безпокойства. Они подобны не приобыкшим к мореплаванію. Сіи боязливцы, хотя из корабля опустилися в шлюбку, однакъ ровно тоскою и блеваніем мучатся, занесши с собою и туда страх смертный в сердцѣ и во утробѣ своей желчь. Так и безумная душа, своим состояніем наслаждаться не наученная, хотя из жизни в жизнь переходит, но вездѣ грустит и мятется, носящая внутри источник огорченій – расгѣнное сердце. Сим образом богатыи и нищія, женатыи и безженныи, и всѣ прочіи безпокоятся. Чрез сіе бѣгают из должностей, но паки праздность скучна. Чрез сіе рвутся показаться при дворѣ, а показавшиися, досадуют. Больному тѣлу, слабому уму угодить трудно. Больной и на супругу и на Лѣкаря желчен. Скучен ему пришедшій посѣтитъ пріятель, а отшедшій досажен. Мягчайшее ложе жестко ему. Смотри же, как только возсіяло здравіа ведро, тогда превкусною пищею мерзѣвшій самую простую вкушает со сладостію. “Кая вина источила вашему величеству слезы?” – вопрошаютъ министры Алек[сандра] Македонскаго. “Как же не плакать, братцы? В сію минуту слышу от философа³⁹, что в мырѣ не един мыр есть, но и числа им нѣтъ... Ах! а мы доселѣ и един мыр не вовся покорили”. Но душа любомудрая, древній Кратес⁴⁰, кроткими замыслами кроткаго духа легко и сладко проплыл своего житія пучину. Коль горестно страдал первовоевода Греческихъ войскъ под Троею! а Діоген⁴¹, живущій в плѣни, проживалъ дни во веселіи сердца⁴². Сократ в темницѣ бесѣдуетъ здраво с другими, любящими премудрость. Гордый же Фаётон⁴³ в небесныхъ странахъ рыдаетъ: длячего не даютъ ему засѣсть на Царской отца его колесницѣ? Сапогъ ногѣ, а сердцу жизнь сообразуется. Нѣкто мудрецъ сказал: обычай здѣляетъ жизнь сладкою. А я скажу: сердце чисто зиждетъ жизнь веселу^а. Сего ради потщимся очистить источникъ

^а Уколотъ Пифагора, но не заколотъ. Пифагоръ правѣе его. Онъ хвалитъ сердце чисто, а Пифагоръ перстомъ, какъ предтеча Христа, показываетъ, гдѣ оно. Буйи знаетъ, что блаженство всякому нужно есть, а мудрый видитъ, гдѣ оно. Вотъ Пифагорскій догматъ, за котораго хвостикъ онъ ухватился: “Optima[m], id est cognata[m] Vitae Rationem elige. Hanc dulcem faciet consuetudo”⁽¹¹⁾. Сирѣчь: “Избери самую лучшую, разумѣй, природную жизнь. Сладкою ее здѣлаетъ обычай”. Обычай безъ природы мертвъ, но съ природою все можетъ. Онъ есть сынъ ея. Чувствую, что сердце чисто живетъ в сродной жизни, а когда жизнь природная наша встрѣчаетъ насъ не славно, но подло, тогда обычай, здѣлавъ ее сладкою,

сердца, да всѣ горести, извнѣ нападающія, возможем обратить во спасительные соки. Скорб ли? или тѣснота? или гоненіе? или глад? и вся протчая. Жизнь наша, будто тавлѣнная игра⁴⁴, наполненная удач и неудач, но здоровое сердце все сіе переварит во благо. Все ему поспѣшествует во благое⁴⁵. Потерявшіи же сердце и во удачах мыра сего бѣснуются от жира своего и в неудачах отчаеваются; подобны недужным, ни стужи, ни вѣра не терпящим. Безбожник Θεодор⁴⁶ говаривал: “Я, де, правою рукою подаю мои совѣты, а слышатели берут оныя лѣвою”⁴⁷. Так безсердїи люде Одесный дар Божій приѣмлют шуйцею во зло. А мужи сердечныи и от самых горких своих горестей, аки от тернїя, умѣют собирать полезныя плоды, собирая там, гдѣ не расточали, и жнут с Богом своим и там, гдѣ не сѣяли, подобны пчелам, из нечистоты и из жестких и колючих трав мед собирающим. И так, прежде всего, нужно научиться тому, чтоб могли все горькое обращать во сладость, дабы мы во всѣх неудачах могли похвалиться так, как мальчик тот: “Ба! слава, де, Богу! не пропал мой замах. Я бросил камень на собаку, а попал в мою мачеху”. Напримѣр, изгнали Діогена из его отчизны, а он тѣм попал во философію⁴⁸. Послѣднее судно с товаром потопила буря, а мудрый Зенон: “Слава тебѣ, Господи! Переводиш, де, мене из богатства в нищету. Нынѣ могу мудрствовать о спасенїи душевном, а не о тѣлесном богатствѣ”⁴⁹. Чему ж и ты не подражаешь мудрым? Лишен ты, напримѣр, гражданскія ли должности? Чего же тужишь? Теперь станешь жить, сам для себе труждаясь. Лишился ли милости у вельможи? Так освободишься опасных комиссій^а. Утрудился ли уже, отправляя оныя? Возвеселился же наградѣ. Коей⁵⁰? Добрая, по пословицѣ, слава лучше мягкаго пирога⁵¹. Житейскія ли твои интересы разстроила клеветлива зависть? Отвержи убо житейскую печаль⁵², а начни пектися о Господѣ. Многое воистину утѣшеніе сердцу взирать на великія мужи, равное с нами пострадавшія, но видѣ равнодушно. Досадно ли тебѣ, что твоя жена не плодна? Взглянь же на цари Римскія. Ни один от них не имѣл⁵³ наслѣдником сына. Досадна ли нищета? Кому же лучше подражать из Римлян, как Фабрицію, нищеты любителю? или главѣ всѣх своих земляков Эпаминондѣ⁵⁴? Невѣрна ли тебѣ твоя супруга? Создатель Дельфійскаго храма, Царь Акид, тоже пострадал, и сіе свѣта славы его не помрачило⁵⁵. Такжеде философа Стилпона⁵⁶ нецѣломудрая его дщерь не помѣшала отцовскому спокойствію. А порицателям своим отвѣчал, что зло сіе до отца не касается⁵⁷. Кто, де, око потерял, тот же сам и слѣп. Чїй грѣх есть, тому и нещастіе, а не другому. А протчіи не точію своих любезных нещастіем, но и злобою своих врагов безпокоятся. Видѣ зависть, ненависть, клевета, памятозлюбіе само себе жжет

здѣлает и славною. Ничтоже бо славно и сладко, и чисто без природы, без коея и обычай, и все мертво. Ее единую нарицает Епикур блаженною⁽¹²⁾, Пиѳагор же, показав, гдѣ живет чистое сердце, показал купно, гдѣ сладость Епикурова, и чрез сіе больше и лучше сказал в двоих строках, нежели Плутарх в цѣлой книжицѣ.

^а Коммиссій. Римски: Commissio. Порученіе дѣла.

и снѣдает, и на сих самоубійцов не негодует, но сожальет благоразумный, а безразумный мучится. Не только же сосѣдныя свары, но и служительская неисправка беспокоит его. Друже! в сем и тебе велит мнѣ обличить дружба. Ты подобен врачам: они горькое горким, а ты грѣх грѣхом врачуешь, бѣснуясь⁵⁸ на служительскія погрѣшности. Сіе разуму не есть согласно. Нигдѣ вы не увидите, дабы к добрым служителям не были примѣшаны и злые. А на всѣ их погрѣшности разгаряться и должности вашей не прилично, и спокойствію вредно. В поправкѣ погрѣшностей будь подобен медикам. Они больному вырывают зуб без дальняго возмущенія. Исправляйте их с равнодушіем. Тогда их неисправность душу вашу не возмутит, и песій обычай за все лаять в сердце твое не внідет. Самых мѣлочных ошибок не оставляя без наказанія и гнѣва, правиш сердце твое в такой обычай, что оно здѣлается смердящею лужею, всякую стечь, всяких досад в себе пріемлющею. Философія и в собственном, и в чужом нещастіи не жалостію снѣдать себе, но врачевать совѣтует. Как же не противно разуму бѣситься и мучиться тѣм, что не всѣ тѣ добрыи и вѣжливы, с коими нам жить довелось? Любезный мой Ириней! гораздо внемли! не ревность ли и самолюбіе гнѣздится в сердцѣ нашем на чужія грѣхи, бѣснованіем завѣшенныя! Ибо из самолюбія рождается горячесть в дѣлах, из горячести нравность и вспыльчивость, ярящаяся на самую малую неисправность. Будто чрез нея дурное случилось или нѣчто доброе не досталось. Добросердый же человек все равнодушно пріемлет без огорченія и кротчайше со всѣми обходится. И так разжевать сіе надобно хорошенько, вот как! Лихорадка всякая пища противна, а здравому все пріятно. Не видиш ли, что не виновато дѣло, но тѣло? Так точно и болящее сердце тѣм возмущается, что благодушному бывает забавою! Впрочем, много спокойствію помогает и то: отвращать мысль от того, что беспокоит, а обращать к тому, что увеселяет, так как отвращаем взор наш на зеленныя луга, если его солнечное сіяніе беспокоит.

А кто погружает сердечное око в случившееся ему нещастіе, тот подобен вѣдмѣ, которая все в чужом домѣ видит, а в своем слѣпа⁵⁹. Подобен и цылюрничим банкам, самую дурную кровь из тѣла высосающим. Подобен и трактирщику, распродавшему доброе вино, а сам испивает дрождіе. “Скажи, что дѣлает твой Господин?” – спросили раба его, а раб отвѣчал: “Посредѣ добра за бѣдою гонится”. Общій есть обычай в людях: минув забаву, в печали погружаются. Не таков был Аристипп⁶⁰. Он потерял грунтик, земелькою утѣшал себе остальною. И нѣкому лицемѣрно сожальющему сказал: “Если сожальеш, сожальй о себѣ, не о мнѣ. Ибо у тебе един точію есть грунтик, а у мене еще три остались”. Отнять у мальчика игрушку – плачет, бѣсится и всѣ протчія игрушки бросает. Так и сердце неразумное, в одном чем-либо соблазнившись, всѣ свои протчія утѣхи отвергает. Да чем же нам в печали и в скорбех утѣшиться? Отвѣчаю: слава тебѣ, Господи! А чего же у нас нѣтъ? Одному дал Бог чин, другому дом, третьему жену, иному дал добраго друга... Нѣкій мудрец⁶¹, умирая,

благодарил Богу за всѣ его в жизни благодѣянія, не забыл же и малаго сего, что он из Киликійскія страны благополучно морем прїѣхал во Аѳины. Колико способствует спокойствію благодарность! Должно же чувствовать с радостію и самая простая сія Божія благодѣянія, а именно: что мы живы, что здоровы, что солнце нас освѣщает, что мирное, а не военное время, что не слышно нигдѣ бунтов, что земледѣлы спокойно пахут, что купечеству путь земный и морскій открыты, что наконец волю имѣем говорить, молчать, дѣла дѣлать, покоиться... Сим благоденствіем наслаждаться можем со благодарностію, если почаще взирать станем на людей, лишенных онаго.

Напримѣр, коль вождельнное здравіе недужным? Коль пожеланный Мир странам, обремененным войною? А глупость в то уже время познает добра своего цѣну, когда теряет; доставая, страдает; имѣя, не наслаждается; а потерявъ⁶², мучится. Будто оно в то время драгоценным стало, когда из рук их упало. Но всѣ почти мы, на чужое засматрѣвсь щастіе, будто на красавицу, в собственной жизни нашей, многими выгодами одаренной, слѣпотствуем, купно и своим не наслаждаясь, и завистію снѣдаясь. Вельми же пособляем сердцу нашему тогда, когда на выгоды собственныя нашей жизни взираем. По крайней мѣрѣ, да не равняем нас со превозшедшими нас. Сим-то пороком весь мыр страдает. А вот страданія цепь! Колодник завидит испущенному из темницы; испущенный – тому, кто не крестьянин, не крестьянин же – гражданину; гражданин – богачу; богачи – вельможам, вельможи – царям; цари – вселенною владѣюще Богу... почти молнію и гром себѣ из рук его вырвать жаждуще. Вот мудрый глас!

Хотя пастушком слыву,
В вольных мыслях вѣкъ живу,
Жизнь столь сладко провождаю,
Лучше в свѣтъ не желаю.
Ни на скиптр, ни злат вѣнец
Промѣняю сих овец⁶³.

А несмысленный галат⁶⁴, находясь в чести у своих граждан, неусыпаемым снѣдается червѣм о том, что он не сенатор, а хотя сенатор, но не из первых; хотя же из первых, но не предсѣдатель; пусть и предсѣдатель, но не так славен, как прежній. Не сіе ли есть: умышленно разжигать ропот на Бога? и самоизвольно адским пламенем жечь свое сердце и мучить? Не дѣлает сего здравая и мирная душа. Она вышшим себе не завидит, но хвалится и благодарит Богу за состояніе своей жизни, в которой безчисленное множество людей рады бы жить, если бы дано было им свѣшше. Не борися со сильнѣйшим тебе и не ровняйся с вышшим тебе. Борися со слабѣйшими тебе и оглянься, коль многое множество ниже тебе и ревнуют твоему щастію! Смотри ж теперѣ: как только зазѣваешься на вельможу, сидящаго в

каретъ или в портшезѣ^а, тогда ж опусти маленько взор твой и на везущих или на несущих его, а когда Горній Монаршій престол блаженным тебѣ мечтается, тогда ж обрати око твое и на безщетное множество рабов каторжных и вспомни, коль бы они от Бога желали имѣть щастія твоего хотя половину! “Куда! все дорого во Аѣинах!” – сказал друг Сократов. А Сократ: “Дорого, де, подлинно, для роскошно живущих, но, слава Богу! для воздержных все дешево. Хлѣб, маслины, проста одежда – все сіе не дорого”⁶⁵. Подобно и мы, если кто нас порицает нищетою и подлостію, во отвѣт скажем слѣдующее: “Слава тебѣ, Господи! довольно мы богаты, когда не бродим по мыру и когда хлѣб наш ядим не в каторжном потѣ”. Протчее, понеже столь мы растлили сердце наше, что не можем не ревновать и не завидѣть чужому щастію, того ради зѣвая на вышших тебе, не потопляй очей твоих во едину украшенную их маску и благообразную завѣсу, но проницай сердечным тут же оком твоим во внутренность завѣсы: провидиш, что сіи их повапленные ширма и червь, и моль, и многія закрывают горести за собою. Аѣинскій штатгалтер⁶⁶ Питтакос⁶⁷ мудростію, правдою, храбростію – ей! царственный муж. Но сварливой и упрямой супругъ своей был рабом. Безчисленныя досады и грусти под позлащенными крышами и в красных углах кроются, а слѣп народ не провидит и посему-то завидит. Коль завидима для него царская блистательна рѣга! Яко зрит на лице, а не зрит на сердце⁶⁸. Вот такіи-то размышленія умерщвляют Зміину зависть и раждают свѣт: находить удовольствіе в собственной нашей жизни.

Дражайшей от всего мыра тишинѣ сердечной не мал вред и от самолюбія. Оно затѣвает дѣла не по силѣ своей. А неудачный конецъ есть то терновый вѣнец. Тогда не безумну волю, но обвиняем фортуна. Бѣс самолюбныя воли даже до того бѣсится, дабы всѣ дарованія заграбить, и мучится, если не точію садами, звѣринцами, оранжереями, но и лошадьми, и псами, и птицами, и рыбами не превышши своих ревнителей. Таков был Діонисій, царь Сикилійскій⁶⁹. Не довѣл ему царскій Скиптр. Распаялся превишшии Платона любомудріем, а Филоксѣна⁷⁰ стихословіем. Отсюду родилися горестныи плоды: Филоксѣну – каторга⁷¹, Платону – кабала⁷², а царю – червь и моль. Таков не был Александр Македонскій⁷³. Он чужим дарованіям не завидѣл, довольствуясь вѣнцем Самодержца. Безумный же народ всѣ качества в едино мѣсто сліяты и похитить рвется, дабы быть купно и Градоначальником и Военачальником; Богословом и Философом⁷⁴; и мырским, и монахом; пиктором⁷⁵ и поваром; птицею и звѣрем; теплым и студеным... А видѣ и самым Святцам не всѣ даются дарованія. Одному дано врачевать зубы, а другому – очи. И как можно в едино мѣсто совокупить огонь и воду? сирѣчь: быть купно придворным царским, и быть Философом? ибо Философія требует увольненія от всѣх дѣл, а царедворецъ в дѣлах или забавах потопляется. Царедворская пища помрачает любомудрое око.

^а Портшезъ есть слово (думаю) французское⁽¹³⁾, Римски: Lēctica, есть род кареты, не конями возимая, но руками рабскими или наемничими носимая.

Исканіе чести и грунта отнимает дражайшее время, служащее любомудрію. Отсюда ясно видно, что всякая всячина, мыр сей наполняющая, одному нужна, а другому не потребна. Что же оно такое? и кому нужно? Вспомни пословицу:

Всяк Еремѣй про себе разумѣй⁷⁶.

Всяк должен узнать себе, сирѣчь свою природу: чего она ищет? куда ведет? и ей послѣдовать, без всякаго отнюд насилія, но и с глубочайшим покореніем.

Конь ли еси? Носи сѣдока. Вол ли еси? Носи ярем. Пес ли борзый? Лови зайцы. Дацкой ли? Дави медведя. А буде кто соблазняется и желчится за то, что не дал ему Бог вмѣстѣ быть и львом, и постельною собачкою, сей есть несмысленный галат⁷⁷. Не лучшій же его и тот, кто желает купно и философствовать, и на богатой женится, и пировать с господами, быть кавалером⁷⁸, и быть богатым...

Будь всѣ тѣм, что Бог дал, ради,
Разбывай всяк грусть шутя.
Полно нас червям снѣдати!
Видь есть свое всѣм людям⁷⁹.

Всяк жребіем своим да будет доволен! Царь – владычеством, Богослов – зрѣніем Воскресенія, мудрец – обрѣтеніем истины, благочестивый – житіем добро[дѣ]тельным, богатый – богатством. Всяк имѣет свое зло и добро, и каждому свое дано. А нынѣ все-на-все рвемся для одних нас заgrabить, и будто гроздіе от тернія обирать пялимся, возненавидѣв чрез неблагодарность собственну жизнь нашу, аки бѣдну и недостаточну. Не сіяет ли сія истина и во всемирной Экономіи? Посмотри на безсловесныя животины. Иная кормится зерном, иная – кровію, иная – кореніем. По сему образу, иная пища пастуху, иная земледѣлу, иная мореходцу и птицелову. Скуделник скуделнику в ремеслѣ завидит, но в житейских статях ревновать не подобает. Бог каждое состояніе ограничил с достаточным довольством, по мѣрѣ его. Срамно слышать, что самые благородные люде, не только ученым, богатым, юристам, но и придворным комедіантам ревнуня и ублажая жизнь их, наводят сердцу своему сильну мятежность. В протчем, разныя пристрастности людскія дают знать, что в сердцѣ нашем два живут источники приснотекущія: из сего течет безпокойство, а из втораго – спокойство. Тайну сію предревніи богословы приосѣнили гаданіем вот сим:

Там у Бога у порога
Двѣ бочки стоят.
Одна с добром, друга со злом⁸⁰.

Тайна сія соbывается во глубинѣ сердца. Смотри же: не так ли оно есть? Ѳома в худшей жизни весел, а Козьма в лучшей омерзѣл. Не видиш ли, что

в сем сердцѣ горестныя, а в том животныя струи? Тот и тѣм, что было, веселится, а сей, имѣя в руках, смутится. Погребен и засорен животный источник в том сердцѣ, в коем отворился ключ мертвых вод и фонтан денно и ночью изблеает горкія струи. Такіе люди и за прошедшее добро не благодарят Богу, и настоящим не довольны, и, на будущее зазѣвавшись, жаждою тают. Жизнь их неключима и вздорна, на части порвана, не имѣющая постоянныя и союзныя сплочности, будто метла развязана. Она подобна мученику, плетущему веревку во адѣ идолопоклонническом. Сколько бѣдняк соплел, то все то осел съѣл⁸¹. Все то, что миновало, будто из воза пало⁸². Они всегда постѣль удобряют, но всегда наутро спать отлагают. Немалый вред спокойству и тогда, когда кто, вспоминая прошедшую жизнь, одни досадныя припадки в зеркалѣ своея памяти видит. Сей подобен мухам, не могущим сидѣть на зеркальной гладкости, а отпадающим на мѣста жесткія⁸³. Живописец свѣтлыми красками одобряет темныя. А мы, естли коея горести из памяти выскоблить не можем, воображеніем прошедших и нынѣшних пріятностей да растворяем. Мусикійскіе органы то напрягаются, то отпускаются. Так мыр сей и жизнь наша то темнѣет, то свѣтится, и без примѣса нигдѣ и ни в чем не бывает. Музыканты из высоких и низких гласов составляют сличную и сладкую симфонію, а муж мудрый из удачных и неудачных припадков тчет жизни своея постав, и некрасное в нем поле взорочными цвѣтами украшает, дабы из горких и сладких случаев слично составить жизнь себѣ, якоже составляется день Господень из вечера и утра, из тмы и свѣта. Добрый и злый Ангел приставляются в рожденіи каждому человѣку, от них-то в сердцѣ противныя себѣ пристрастности и аффекты: радость и печаль; безопасность и страх; милость и злоба; правость и преступленіе; законность и беззаконіе; удовольствіе и досада. И сіи-то суть противныя оныя противных себѣ двоих оных источников сердечных вѣчно источаемыя струи, творящія жизнь нашу не равнотекущею, но замѣшательства исполненною. И воистину здравая и мирная душа благія пристрастности любит, обаче притом по врожденной преклонности и падает, но так кораблик свой парусит, дабы из пути не совратиться в излишню крайность и не захватить в безмѣрность, вредную и самим добродѣтелям. Вот Епикурово слово! “Кто, де, бѣшенно не влюбился во тлѣнную сію жизнь, тот всерадостно встрѣчается со завтрашним днем”⁸⁴. Не бываймо бѣшенно падки и жадны к богатству и чести, тогда она нам будет сладчайшая, и трата ея не обезпокоит нас. Ибо жаркая жадность рождает жестокой страх, а страх, раздувая пламень жадности, дабы не потерять, мѣшает наслаждаться. А тот, кто утвердил сердце свое духом премудрости и разума, дерзновенно Богу скажет: “Боже мой! даруеш ли что мнѣ? Благодарю. Отнимаеш ли? Не рыдаю”. Таков один посылаемый от Бога даром сладко наслаждается. Мудрый Анаксáгор⁸⁵ потерял сына, сказал: “Он на то родился, чтобы умереть”⁸⁶. Не удивляйся только, но купно и подражай. Отнят ли чин? Скажи так: “Я на то брал, чтоб возвратно отдать”. Лишен ли богатства?

Скажи: “Знаю, что оно протѣкающее”. Невѣрна ли жена? Скажи: “Она добра, однако же жена”. Измѣнил ли друг. Скажи: “Человѣкъ яко трава! днесь цвѣтет, утро схнет”⁸⁷ Не говори: “Не ожидал я сего, не чаял, что послѣдует”. От нечаянія всѣ страшныя удары вырываются. Царь Персей⁸⁸ не чаял, что потеряет Македонское царство, тѣм и сам со царством пропал. Чем пропал? От печали. Для чего? Не чаял сего. А побѣдившій его Пáвeл Емеліан⁸⁹, скинувши чин, ни мало не печалился. Он, взяв на себе, знал⁹⁰, что паки его отложить должно. Нечаянность самую бездѣлкою и мудрого Улікса поколеблет⁹¹. Бывает же и то, что сама собою вещь не страшна, а мнится быть страшна, и сіе пусто тревожит. Не почитай же страшною, и не вмѣняй комаря во льва, тогда не повредит тебѣ. Оно не вредит ни души, ни тѣлу. А если что случилось прямо тяжелое, утѣшай себе тѣм, что сіе вообще всѣх беспокоит. Напримѣр: зима, смерть и прочая. Царь Димитрій⁹², доставши город, спросил мудраго Стилпона: “Не потерял ли ты, друг мой, чего-либо твоего при взятіи вашего города?” “Ничего, ваше величество, я не видал, чтоб кто взял мое что-либо”⁹³. Боже мой! коль не разумѣют люди, что внутрь нас тайно живет истинное добро, которое ни тля не глит, ни тать не подкапывает⁹⁴. Зачем же ты, человѣче, боишься фортуны? Видиши ли, что она у тебе отнять может то едино, что пустое? а над истинным добром твоим не имѣет власти. Оно при тебѣ во вѣки, во вѣчной твоей власти. Сердце твое, мысли твои, дух твой и разум, иже есть корень и начало твоея фортуны подверженныя плоти, разумѣеши ли? коликая его цѣна и величество? Ах! узнай себе, человѣче! тогда дерзостно до фортуны то же, что сказал Сократ, скажешь: “Клеветники мои могут тѣло мое убить, но не сердце”⁹⁵. Тѣло ты, о фортуна, озлобить и отнять можешь, но дух благочестія, дух премудрости и разума, дух истины со мною пребывает во вѣки⁹⁶. Корабельный кормчій не имѣет власти над волнами. Хитростію с ними борется, а не могій побѣдiti уклоняется и со страхом ищет безопасности. Но царство и сила воцарившіяся в сердцѣ мудраго премудрости Божія легко от всѣх бѣд избавляет. А когда неизбежная волна потопить устремляется и течь кораблю грозит погибелью, тогда дух мудраго выскакивает из тѣла, аки из потопляемаго Лодіи, на брег и Кефу^а. Ибо безумный трепещет смерти и посему боится от тѣла разрѣшиться, не потому, будто бы нравилася ему жизнь, кая всякъ день тирански его мучит. Он подобен держащему за уши волка⁹⁷. Держать мучительно и пустить опасно. Чистое же и, как весна, свѣтоносное сердце не только не мучится приближающеюся, аки гаванью, смертію, но почитает ее отверзающимся и приѣмлющим его небом и вмѣщающею во свое недра матерью. Такое утвержденное духом премудрости сердце, скажи, пожалуй, чем можешь возбунтоваться? Хвалится нѣкто так: “Ушол я от тебе, о фортуно, и всѣ приступы ко мнѣ преградил”. Конечно, он не стѣнами оградился, но мудростію. Не должно же и нам отчаеваться, но, любя такіа слова, и самим сему соображаться и

^а “Кефа” Еврейски: Гавань. Кифа.

приобучаться. Лисица смертно боялася льва, но, нѣсколько раз узрѣвши, дерзнула с ним и бесѣдовать⁹⁸. Почаще помышлять о смерти должно, и о протчих горестях. Тогда уразумѣм, что многія мы от слѣпаго сего мыра ядовитыя и лживыя испили мнѣнія, которыя, если ражжевать, тогда из горких здѣлаются сладкими. Не можеш подлинно сказать, что не встрѣнется с тобою то или то, но сіе за подлинно можеш о себѣ сказать: “Не пойду путем беззаконных и не поревную лукавнующим”⁹⁹. Сіе в нашей силѣ. И сія есть едина дверь, во храм водяща спокойнаго сердца. Всѣми силами печися не раздражать внутренняго судію твоего, совѣсть твою¹⁰⁰. От ея единыя гнѣва рождается в души червіе и чыріе, денно и ноцно ярящееся и лишающее душу безцѣннаго мира. Раскаяніе есть само себе¹⁰¹ опаляющій пламень. Внутренній жар и холод горшее наводит пристрастіе, нежели нашедшій, так и внѣшняя страстіе, нежели нашедшій¹⁰², так и внѣшняя трата менѣе наводит досады, нежели внутренняя. Если же кто в тайностях сердечных тайным громом и молніею поражается от совѣсти и видит внутрь, в зеркалѣ вѣчныя правды, что сам он есть виною разореннаго своего душевнаго града, таковому сердцу вся тварь, весь мир и всѣ его дарованія утѣшенія дать не довлѣют. Ни великолѣпной дом, ни царственной род, ни высочайшій чин, ни тысячи злата и сребра, ни ученіе, ни Ангелскій язык, но только едина дружественная и милосердая совѣсть. Она-то есть внутрь нас источник всѣх чистых и честных наших дѣл, раждающая святую нѣкую кичливость и безстрашіе, отверзающая сердечному оку вѣчное сладчайшія памяти зеркало, в коем видим нашу твердую надежду, умащающую нас и питающую во время старости¹⁰³. Вѣтви розмариновы, хотя отрѣзанны от своего древа и давно уже лежат мертвы, однакъ духом дышат благовонным. То же и в добрых дѣлах: хотя давно совершились и время их прошло, но издавеча милолюбною памятію, аки сладчайшим ѳиміама благоуханіем, услаждают душу, родившую честная чада. Вот чем благочестивый, процвѣтая, цвѣтет муж! он смѣется всѣм хулящим жизнь сію и оплакивающим, будто плачевную Юдоль¹⁰⁴ и плѣнь вавилонску¹⁰⁵. Воистину премудрая сія в Діогенѣ мысль. Он, будучи на квартирѣ, спрашивает хозяина: “Куда ты с такою ревностію прибираешься и красишься?” “Как куда? у нас, де, сегодня праздник”. “О друг мой! – сказал Діоген, – доброму человѣку всякой день праздник”¹⁰⁶. Ей! цѣломудренному праздник, да еще свѣтлый. Ибо мир сей и голубый свод его не Божій ли есть, святѣйшій всѣх храмов храм его? В сей храм от чрева матерня вводится человѣкъ, зритель не мертвых и рукотворенных человѣческим орудіем образов, но тѣх, кои само собою умное Божество, вѣчная своя подобія, утвердило на тверди небесной. Вот иконы невидимости его! Солнце, луна, звѣзды, рѣки, непрерывно воду источающіи, земля, плантам (растѣніям) пищу подающая. А когда во храм сей и в таинства его входит началом и виною нам есть жизнь наша, воистину достойно и праведно есть: да будет исполненна веселія, радости и мира! Не подражаймо слѣпому народу: он отлагает свое веселіе на учрежденныя человѣком праздники, дабы не сегодня, но в то время

наемным поуѣшиться смѣхом, зѣвая на мздоимных театрах^а. Что за вздор? На комедіях, на праздниках, человеком уставленных, и торжествах опрятны, одѣты, тихи, спокойны, веселы; нѣтъ тогда плача и смущенія, а всеобщій наш праздник, Богом узаконенный, торжества виновницу, жизнь нашу, безобразно оскверняем в рыданіях, в слезах, в жалобах, в горестях, ропотах почти всю ее истощаем. Чудо воистину! гладкогласіе в мусикійских орудіях любят, веселятся птичіим пѣніем. Собственную же свою жизнь без всякія сладости, веселія и утѣшенія оставляют, горчайшими пристрастіями, заботами и печальми, конца не имущими, изнуряемую, и не только сами себе уврачевать не пекутся, но и премудрыми друзей своих словами соблазняются. Сіе когда бы не мѣшало, тогда бы и настоящая жизнь безсоблазненна, и прошедшая сладкопоминаема, и вперед благою надеждою утверждена была бы.

Конец.

Очевидно, цей переклад Сковорода зробив у 1790 р. Принаймні супровідний лист-присвята Якову Донцю-Захаржевському датований 13-им квітня 1790 р. Твір (без супровідного листа) дійшов у одному-єдиному спискові, який зберігається в Архіві Російської академії наук у Санкт-Петербурзі (ф. 216, оп. 3, № 1065). Супровідний лист був надрукований у Наукових записках науково-дослідчої катедри історії європейської культури [див.: Маслов М. А. Переводи Г. С. Сковороды // Наукові записки. Праці науково-дослідчої катедри історії європейської культури. – [Харків], 1929. – Вип. 3. – С. 29–34]. Переклад уперше вийшов друком у київському виданні творів Сковороди 1961 р. Основний текст подаємо за рукописом, а лист-присвяту – за харківською публікацією 1929 р.

¹ Див. прим. 15 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

² Яків Михайлович Донець-Захаржевський – один із приятелів Сковороди, очевидно, син Михайла Михайловича Донця-Захаржевського, який був сумським полковником. Дружні стосунки Сковороди з Яковом Донцем-Захаржевським зав'язалися ще під час роботи філософа в Харківському колегіумі, адже тут навчалися (зокрема й у Сковороди) двоє його племінників – Павло та Василь. Перегодом ця дружба зміцніла під впливом зустрічей Якова Донця-Захаржевського з Михайлом Ковалинським у Санкт-Петербурзі. Сковорода не раз бував у Якова Донця-Захаржевського у Великому Бурлуці [див.: Ніженець А. На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 166].

³ Лат. *essentia* – 'єство'. Цей термін був запроваджений Ціцероном як переклад грецького *οὐσία*. Вперше зустрічається в «Моральних листах до Луцілія» Сенеки (LVIII, 6).

^а Вот мысль Иоанна Златоустаго! Праздник, де, не время творить, но чистый помысл⁽¹⁴⁾. Сердце есть море не ограниченное, а помыслы суть волны. Если помыслы тихи, тогда спокойное сердце и не разит его страшное сіе учреждение Божіе: "Возволнуются нечестивии и почти не возмогут..."⁽¹⁵⁾. "Восходят (волны) до небес и нисходят до бездн. Душа их в злых таяше"⁽¹⁶⁾.

⁴ Варто пам'ятати, що слово “точило” мало два значення: “праса, винная кадь, и тыж олтарь, точит бо кровь Христову” [Беринда П. Лексикон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 257].

⁵ Очевидно, Сковорода має на думці напучення Ягве про те, що треба робити, коли іудей хоче взяти собі за дружину полонянку з поган: *и введєши ѿ вѣдѣтъ въ домъ твоѣ, и да ѡберѣши главѣ ѣа, и да ѡберѣжиши нѡгти ѣа, и да совлєчиши рѣзы плѣнныа ѣа съ неа* (П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 21: 12–13). Християнські автори, починаючи з Єроніма Стридонського, алегорично трактували ці слова, коли мова заходила про можливість використання християнами стародавньої поганської мудрості [див.: *Курціус Е.-Р.* Європейська література і латинське середньовіччя / Переклав з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 50].

⁶ Тобто Зевс (гр. *Ζεύς*, род. *Διός*).

⁷ Див. прим. 63 до циклу «Сад божественных пѣсней».

⁸ Див. прим. 156 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

⁹ Парафраза Євангелії від св. Матвія 9: 17. Пор.: *вливаѣтъ вѣно нѡво въ мѣхи нѡвы*. Див. також: Євангелія від св. Марка 2: 22; Євангелія від св. Луки 5: 38.

¹⁰ Парафраза Євангелії від св. Матвія 7: 22. Пор.: *твоимиъ именемъ вѣсы изгонѣхомъ*. Пор. молитву: “...апостолом своимъ власть давши, еже наступати на змія и на скорпія, и на вся силу вражію, и еже о имени твоємъ бѣси изгоняти...” [Могिला П. Євхологїон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 337 (третя пагін.)]. Згадаймо також слова Еразма Роттердамського («Благочестиве застілля») про «Моралії» Плутарха: “...Я знаходжу в них стільки святості, що мені здається ледь не дивом, як оці цілком євангельські думки могли з'явитись у душі поганина” [Еразм Роттердамский. Разговоры за просто / Пер. с лат. С. Маркиша. – Москва, 1969. – С. 112].

¹¹ Неточна цитата з Євангелії від св. Марка 9: 39. Пор.: *не браніте ємѣ*. Див. також: *не браніте* (Євангелія від св. Луки 9: 50).

¹² На цей самий євангельський текст Сковорода покликається і в листі-присвяті перекладу трактату Ціцерона «De senectute». Ця обставина свідчить про єдність його інтерпретаційної та перекладацької стратегій.

¹³ Марк Ульпій Траян (*Marcus Ulpius Trajanus*) (53–117 рр.) – римський імператор упродовж 98–117 рр. з династії Антонінів.

¹⁴ Римський сенат тривалий час вітав імператорів словами: “*Felicio Augusto, melior Traiano*”.

¹⁵ Фраза *всѣа сѣтѣа* зринає в Книзі Екклесіястовій 2: 11.

¹⁶ Це – варіація на теми Першого соборного послання св. ап. Івана 2: 17 (пор.: *и мѣръ прѣходитъ, и похоть єгѡ, а творѣи волю вѣію прѣбываєтъ во вѣки*) та Послання св. ап. Павла до філіп'ян 4: 9 (пор.: *бѣтъ мѣра вѣдѣтъ съ вами*).

¹⁷ Марк Аврелій Антонін (*Marcus Aurelius Antoninus*) (121–180 рр.) – названий син Антоніна Пія, римський імператор упродовж 161–180 рр. Крім того, видатний філософ-стоїк, автор книги «Наодинці з собою», добре знаної в старій Україні. Досить пригадати бодай поклонання на неї в «Арістотелівських проблемах» Касіяна Саковича [див.: *Сакович К.* Арістотелівські проблеми // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 433] чи «Театроні» Івана Максимовича [див.: *Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 170 (зв.)].

¹⁸ Очевидно, Сковорода подає тут квінтесенцію міркування Марка Аврелія про марність усього земного («Наодинці з собою», IV, 32).

¹⁹ Неточна цитата з Книги Псалмів 112 (113): 5. Пор.: **Ктѡ ѡкѡ гдѣ бѣтъ нѡшѣ;**

²⁰ Див. прим. 303 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».

²¹ Перекладаючи Плутарха, Сковорода користувався не грецьким оригіналом, а латинським перекладом «Моралій»: Plutarchi Chaeronensis omnium que extant operum tomus II, continens Moralia Gulielmo Xylandro interprete. – Venet, 1560 [див. про це: *Дложевський С.* Плутарх у листуванні Сковороди // *Памяти Г. С. Сковороди (1722–1922).* – Одеса, 1923. – С. 85–97].

²² У тексті Плутарха цього звертання немає.

²³ Мероп – (гр. *Μέροπος*, *Μέροψ*) – цар Ефіопії, чоловік Клімени, персонаж трагедії Еврипіда «Фаетон», яка збереглася тільки у фрагментах.

²⁴ У списку явно помилково: *труды*.

²⁵ Лат. (з гр.) *chiragra* – ‘ломота в руках’.

²⁶ Фраза **дѣхъ премѣдрости** зринає в Книзі Премудрості Соломонової 1: 6; 7: 7.

²⁷ Фраза **дѣхъ рѣзѣи** зринає в Книзі Премудрості Соломонової 7: 22 та в Книзі Ісуса, сина Сирахового 39: 7.

²⁸ Парафраза Четвертої книги Мойсеевої: Числа 20: 17. Пор.: **пѣтѣмъ цѣрскимъ пойдѣмъ, не совратимъ ни на дѣсно, ни на лѣво.**

²⁹ Ідеться про “золоту мірноту”. Див. прим. 77 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».

³⁰ Це – головна думка твору Ксенофонта «Економік». Окрім того, див. також: *Ксенофонт*. Виховання Кіра, I, 6, 3.

³¹ *Еврипід*. Орест, 258 [див.: *Еврипід*. Трагедии: В 2 т. – Москва, 1980. – Т. 2. – С. 311].

³² У списку: *медицина*. Сковорода послідовно живив форму *медицина*.

⁽¹⁾ Євангелія від св. Івана 14: 6.

⁽²⁾ Вицерой – намісник (очевидно, від франц. *vice-roi* або англ. *viceroi*).

⁽³⁾ Див. прим. 195 до циклу «Басни Харківські».

⁽⁴⁾ Див. прим. 54 до діалогу «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)».

³³ Пор.: “Запитаи у старого Лаерта-героя, / Якось зайшовши до нього. Та, кажуть, уже він до міста / Більше не ходить, а десь у полі далеко бідує, / Тільки служниця стара подає йому їсти і пити / В час, коли втомлені ноги додому він ледве дотягне, / Свій виноградник за день обходивши по схилах пологих” (Одіссея, I, 188–194) [*Гомер*. Одіссея / Переклад із старогрецької Бориса Тена. – Харків, 2004. – С. 40].

³⁴ *Гомер*. Іліада XVIII, 104. У перекладі Бориса Тена: “При кораблях тут сиджу – землі тягарем безкорисним” [*Гомер*. Іліада / Переклав зі старогрецької Борис Тен. – Київ, 1978. – С. 307].

У списку – *греческих*.

⁽⁵⁾ Неточна цитата з Книги Псалмів 142 (143): 5. Пор.: **въ творѣніихъ рѣкѣ твоѣю почѣхъ.**

⁽⁶⁾ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 5: 1. Пор.: **Воспой нѣѣ возлюбленнои пѣснь.**

⁽⁷⁾ Сковорода, услід за Михайлом Козачинським, захищав Епікура від несправедливих закидів на його адресу, характерних не тільки для Плутарха, але й для більшості українських філософів та богословів XVII–XVIII ст., зокрема Іпатія Потія, Касіяна Саковича, Петра Могили, Стефана Яворського, Георгія Кониського та інших. Див. прим. 161 до циклу «Басни Харківські».

⁽⁸⁾ Неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 109. Пор.: **Дѡша моѡ въ рѣкѣ твоѣю вѣнѡ.**

⁽⁹⁾ Книга Псалмів 17 (18): 36.

⁽¹⁰⁾ Книга Псалмів 15 (16): 11.

³⁵ Див. прим. 194 до циклу «Сад божественных пѣсней».

³⁶ У списку явно помилково: *родился*.

³⁷ Ідеться про Епікурові «Головні думки» (VII): «Дехто хоче стати знаменитим і перебувати на публіці, прагнути таким чином убезпечити себе від людей. Якщо їхнє життя справді безпечне, значить, вони досягли природного блага, а якщо ні, – значить, так і не досягли того, до чого прагнули від самого початку за природним покликанням» [Діоген Лаєртський. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 438].

³⁸ Менандр. Кіфарист, фр. 1. [див.: Менандр. Комедии. Фрагменты / Изд. подготовил В. Н. Ярхо. – Москва, 1982. – С. 246].

³⁹ Мова йде про грецького філософа IV ст. до н. е. Анаксарха з Абдер, учня Демокріта. Він супроводжував Олександра Македонського в його походах. Про Анаксарха розповідає Діоген Лаєрцій (IX, 58–60) [див.: Діоген Лаєртський. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 377–378].

⁴⁰ У списку: *Кратес*. Кратес (гр. Κράτης) (IV ст. до Христа) – давньогрецький філософ-кінік.

⁴¹ Див. прим. 136 до діалогу «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)».

⁴² Діоген Лаєрцій свідчив (VI, 29): «Меніпп у книзі «Продаж Діогена» розповідає, що коли Діоген потрапив у полон і його вивели на продаж, то на питання: «Що він уміє робити?» – філософ відповів: «Панувати над людьми» – і попросив глашатая: «Оголоси, чи не хотів би хто купити собі хазяїна?»» [Діоген Лаєртський. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 243].

⁴³ Див. прим. 462 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

⁴⁴ Тавель, тавль – «дошка, таблиця», від сер.-гр. τὰβλα – ‘дошка’; та від лат. *tabula*. Тавлея – «шашки, шахи» [див.: Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. 4-е изд. стереотип. – Москва, 2004. – Т. 4. – С. 7–8].

⁴⁵ Парафраза Послання св. ап. Павла до римлян 8: 28. Пор.: ѿкѡ ѡбѣщаниѣмъ вѣдѣ всѣхъ поспѣшествуютъ ко бѣгѣ.

⁴⁶ Феодор (гр. Θεόδωρος) із Кірени (320–280 рр. до н. е.) – грецький філософ, учень Арістиппа Молодшого. Заперечував існування богів, за що був засуджений афінським ареопагом. Як писав про нього Сенкс Емпірик (Проти фізиків, I, 55): «...Безбожник Феодор... різними методами розхитав у своєму творі про богів грецьке богослів'я...» [Секст Эмпирик. Сочинения: В 2 т. – Москва, 1976. – Т. 1. – С. 254].

⁴⁷ Це передав Плутарх у трактаті «Про Ізиду та Озіріса» (68) [див.: Плутарх. Об Исиде и Осирисе // Плутарх. Исиде и Осирис. – Киев, 1996. – С. 58–59].

⁴⁸ Діоген Лаєрцій (VI, 49) свідчить, що одного разу «хтось почав дорікати Діогенові вигнанням. ‘Нещасний! – відповів той. – Та ж завдяки вигнанню я й став філософом’» [Діоген Лаєртський. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 249].

⁽¹¹⁾ Піфагорові приписують вислів, який звучить так: “Optimum elige, suave et facile illud faciet consuetudo”.

⁴⁹ Діоген Лаєрцій (VII, 5) передав цю історію так: “...Кажуть, що він [Зенон] мешкав в Афінах, коли почув про загибель свого корабля, і мовив: ‘Як добре, що Удача сама підштовхує нас до філософії!’” [Діоген Лаєртський. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 270].

⁵⁰ У списку напевно помилково: *Коею*?

⁵¹ Це – варіант прислів'я: “Ласковое слово лучше мягкого пирога” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 751]. Пор.: “Добра слава дорожша богатства” [Франко, № 30761].

⁵² Пор. із піснеспівом: “отвержим житейскую, братіє, печаль” [див.: *Могила П. Євхологійон, albo Молитвослов или Требник*. – Київ, 1646. – С. 566].

⁽¹²⁾ Див. прим. 162 до циклу «Басни Харьковскія».

⁵³ У списку явно помилково: *имѣли*.

⁵⁴ Епамінонд (бл. 420–362 рр. до н. е.) – беотійський полководець, засновник Фіванського союзу. І в старовину, і перегибом Епамінонд символізував славу та доблесть. Наприклад, Феофан Прокопович цитував те, що казали про Епамінонда Валерій Максим (“З такої рани вилилось не більше крові, ніж слави”) та Ніколя Кавсін (“Разом з тілом Епамінонда поховала доля доблесть фіванців”) [Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф. Філософські твори*: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 403].

⁵⁵ Ідеться про Агіда (гр. *Αγίς, Agis*) – славетного спартанського царя впродовж 426–401 рр. до н. е., чию дружину Тімею спокусив Алквіад. Цей епізод Плутарх переказує в «Життєписі Алквіада» (XXIII).

⁵⁶ У списку: *Штольпона*. Стільпон (гр. *Στίλπων*) із Мегар (IV ст. до н. е.) – один з найвидатніших представників Мегарської школи; розробляв переважно етичну проблематику, вчив про “апатію” як про остаточну мету людського життя.

⁵⁷ Про цей епізод розповідає Діоген Лаєрцій (II, 114) [див.: *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 140].

⁵⁸ У списку – помилково: *беснуюся*.

⁵⁹ Пор.: “Знаєт, що в людей в горшках кипит” [Климентій Зіновійв. Вірші. Приповіді посполиті. – Київ, 1971. – С. 226]; “Знає, що в людей в горшках кипить” [Номис, № 4809]; “Вона знає, що у нас і в борщі кипить” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 476].

⁶⁰ Арістипп (гр. *Ἀριστίππος*) Старший із Кірені (бл. 435–355 рр. до н. е.) – грецький філософ, учень Сократа, засновник школи кіренаїків з її гедоністично-евдемоністською етикою.

⁶¹ Плутарх говорить тут про стоїка Антипатра (гр. *Ἀντίπατρος*) Тарського (нар. бл. 150 р. до н. е.).

⁶² У списку напевно помилково: *потърял*.

⁽¹³⁾ Портшез – це справді французьке слово *porte-chaise* (від *porter* – ‘носити’ та *chaise* – ‘стілець’) – легке переносне крісло чи гойдалка.

⁶³ Це – переклад фрагмента Архілоха (друга половина VII ст. до н. е.): “οὐ μοι τὰ Γύγῳ τοῦ πολυχρόσου μέλει, / οὐδ’ εἰλὲ πῶ με ζῆλος, οὐδ’ ἀγῆμοιαι / θεῶν ἔργα, μεγάλης δ’ οὐκ ἐρῶ τυραννίδος. / ἀπόπροθεν γάρ ἐστιν ὀφθαλμῶν ἐμῶν”. У перекладі Андрія Білецького: “В думках не Гігес, що багатий на скарби, / Мене не мучить заздрість, не дивуюся / З діянь богів я, влади царської не жду: / Далеке дуже все це від очей моїх” [Антична література. Греція. Рим: Хрестоматія / Упорядники: Т. В. Михед, Ю. В. Якубіна. – Київ, 2006. – С. 135].

⁶⁴ Фраза *несмысленнїи галѣтє* зринає в Посланні св. ап. Павла до галатів 3: 1.

⁶⁵ Пор.: *Ксенофонт*. Бенкет, 4, 41. Те саме сказано також про Діогена Синопського в діатрибі Телета Мегарського «Про автаркію», збережену Стобеем [див.: *Антология кинизма*. – Москва, 1984. – С. 183].

⁶⁶ Нім. *der Staathalter* – ‘проконсул, намісник’.

⁶⁷ Піттак (гр. *Πιττακός*) (пом. бл. 570 р. до н. е.) – правитель Лесбоса, законодавець, один із “семи мудреців”.

⁶⁸ Парафраза Першої книги царств 16: 7. Пор.: *ѣкѡ челоѡѣкъ зрѣтъ на лицѣ, бѣтъ же зрѣтъ на сѣрдцѣ*.

⁶⁹ Ідеться про Діонісія (гр. *Διονύσιος*) I-го Сиракузького (430–367 рр. до н. е.) – славетного тирана, який захопив верховну владу в 405 р.

⁷⁰ Філоксен (гр. *Φιλοξένος*) із Кітери (435/434–380/379 рр. до н. е.) – грецький поет.

⁷¹ За те, що Філоксен у своїх творах критикував тиранію, Діонісій I Сиракузький заслав його в каменоломні.

⁷² Платона Діонісій продав у рабство.

⁷³ Див. прим. 36 до діалогу «Кольцо».

⁷⁴ Філософію та богослів'я в старій Україні зазвичай розмежовували по лінії об'єкта: твориво / нетварне. Наприклад, Іоаникій Галятовський писав: “Человѣкъ, двѣ науки в себѣ маючий, философію и теологію, двоякии чинит учинки: яко философ дишкурует о речах створеных, а яко теолог дишкурует о речах нестворенных Бозских...” [Галятовський І. Месія правдивий. – Київ, 1669. – Арк. 86; пор.: Транквіліон-Ставровецький К. Зерцало богословія. – Унів, 1692. – Арк. 4].

⁷⁵ Від лат. *pictor* – ‘маляр’.

⁷⁶ Пор.: “Всяк Еремей про себя разумеи!” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 440, 620].

⁷⁷ Фраза неспійсненнін *гамі́те* зринає в Посланні св. ап. Павла до галатів 3: 1.

⁷⁸ Кавалер (від франц. *cavalier*, італ. *cavaliere*) – тут: “дамський догоджальник”.

⁷⁹ Парафраза восьмої строфи 24-ої пісні циклу «Сад божественных пѣсней». Пор.: “Будьмо тѣм, что Бог дал, ради, / разбиваймо скорбѣ шутя. / Полно нас червям снѣдати, / вить есть чаша всѣм людям”.

⁸⁰ Переспів «Іліади» Гомера (XXIV, 527–528): “Глиняні глеки подвійні у Зевса стоять при порозі, / Повні дарів: нещастя – в одному, а в другому – блага” [Гомер. Іліада / Переклав із старогрецької Борис Тен. – Київ, 1978. – С. 407]. Це місце цитували й інші автори, що їх добре знав Сковорода, наприклад, Боецій (“на порозі Юпітерової оселі стояли *дві бочки: одна наповнена злом, друга – добром*” [Боецій С. Розрада від філософії / Пер. з лат. А. Содомори; передм. В. Кондзьолки. – Київ, 2002. – С. 61]).

⁸¹ Найближчою до цієї приказки з відомих нам є така: “Что Машка напярала, то мышка скрала” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 509].

⁸² Сковорода має на думці приказку: “Давно тоє пропало, що з воза упало” [Климентій Зіновій. Вірші. Приповіді посполиті. – Київ, 1971. – С. 222]; “Що з воза впало, то вже пропало” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 196].

⁸³ Сковорода має на думці емблематичний образ «Зеркало, на котором мушка хочет състь» (підпис: “Сіє єсть плотняє, чѣм шероховатое. Лучше бы прицѣпилася, еслибы оно было не столь гладкое. *Scabris tenacius haec*”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 78–79].

⁸⁴ Пор.: “Хто найменше потребує завтрашнього дня, той з найбільшим задоволенням приступає до завтрашнього дня” [Epicurea / Ed. H. Usener. – Lipsiae, 1887. – S. 307 (frag. 490)]. Пор.: “Серед надій і турбот, серед гніву й тривоги ненастанних, / День привітавши, скажи: ‘Він зблис мені, може, й востаннє’” (Горацій. Послання, I, 4, 13–14) [Квінт Горацій Флакк. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 183].

⁸⁵ Анаксагор (гр. *Ἀναξαγόρας*) із Клазомен (бл. 500–428 рр. до н. е.) – грецький натурфілософ, приятель Перікла.

⁸⁶ Діоген Лаерцій (II, 3, 13) подав таке свідчення: “...Про смерть своїх синів... він [Анаксагор] сказав: ‘Я знав, що вони народилися смертними’. Щоправда, дехто приписує

ці слова Солонові, а дехто – Ксенофонтів” [Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 107].

⁸⁷ Варіація на тему Книги Псалмів 102 (103): 15. Пор.: Чѣловѣкъ, ѿкъ травѣ днѣ ѣгѡ, ѿкъ цвѣтѣ сѣлный, тѣкъ ѡцвѣтѣтъ.

⁸⁸ Персей (гр. *Περσεύς*) – цар Македонії впродовж 179–168 рр. до н. е. Був розгромлений у битві при Пидні римським полководцем Луцієм Емілієм Павлом; помер, перебуваючи в полоні.

⁸⁹ Про Луція Емілія Павла Македонського (бл. 228–160 рр. до н. е.) див. прим. 51 до перекладу діалогу Цицерона «De senectute».

⁹⁰ У списку: зная.

⁹¹ Пор.: “Аргос лежав там, і воші собачі на ньому кишіли. / Щойно почув Одиссея, свого він господаря, близько, / Зразу ж хвостом завиляв і вуха пригнув він обидва, / Та підійти до господаря ближче тепер вже не мав він / Сили. І той обернувся, щоб утерти непрохані сльози / Та приховать від Евмея...” (Гомер. Одиссея, XVIII, 301–304) [Гомер. Одиссея / Переклад із старогрецької Бориса Тена. – Харків, 2004. – С. 368].

⁹² Деметрій (гр. *Δημήτριος*) Поліоркет (337–286 рр. до н. е.) – син Антигона Одноокого, грецький володар-діадох, що вів повсякчасні війни з іншими володарями колишньої імперії Олександра Македонського.

⁹³ Діоген Лаєрцій (II, 11, 115) переказує цей епізод так: “...Деметрій, син Антигона, захопивши Мегари, наказав охороняти будинок Стільпона й повернути йому розграбоване добро; але коли він спитав у нього про те, що саме зникло, Стільпон заявив, що не зникло нічого: виховання в нього ніхто не відібрав, а його розум та знання також залишились при ньому” [Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 140].

⁹⁴ Парафраза Євангелії від св. Луки 12: 33. Пор.: тѣтъ не приближѣется, ни мѡль растѣвѣетъ.

⁹⁵ Див.: Платон. Апологія Сократа, 30c–d [Платон. Діалоги. – Київ, 1995. – С. 31–32].

⁹⁶ Парафраза Книги Псалмів 116 (117): 2. Пор.: ѿстина гдѣя превывѣетъ во вѣкѣ.

⁹⁷ Є латинська приказка: “Auribus teneo lupus” (“Тримаю вовка за вуха”). Її подає, зокрема, Еразм Роттердамський у своїх «Адагіях» (I. 5. 25). Пор. з українськими прислів’ями: “Він уміє піймати вовка за вуха”; “Дурень, на бочці сидячи, вовка за хвіст піймав” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 377].

⁹⁸ Це – сюжет езопівської байки «Лисиця та Лев».

⁹⁹ Парафраза Книги Псалмів 36 (37): 1. Пор.: Не ревнѣй ѡбѣвѣвающимъ, ниже завѣдн творѣющимъ беззакѡнѣ.

¹⁰⁰ Пор. з дефініцією совісті, яку подав у своєму пенітенціалії Інокентій Гізель: “Совѣсть есть свѣдѣніе себе самага, или разсужденіе умное о себѣ, имже человекъ разсуждает, еще достоинъ ему что творити или недостойно, и еще добро есть или зло то, еже творит или еже сотворил” [Гізель І. Мир с Богом человекѣ. – Київ, 1669. – Арк. 1 (увѣщанія предословная)].

¹⁰¹ У списку явно помилково: себѣ.

¹⁰² Частину речення, від слів “так и” до слова “нашедши”, у списку напевно спотворено.

¹⁰³ Можливо, Сковорода має на думці слова: Не ѡвѣржи менѣ во врѣмя старости: ввсегда ѡскадѣвати крѣпости моѣй, не ѡставь менѣ (Книга Псалмів 70 (71): 9).

¹⁰⁴ Фраза ѡдобль плачѣвнѡ зринає в Книзі Псалмів 83 (84): 7.

¹⁰⁵ У Книзі пророка Єремії 50: 46 зринає фраза плачѣннѣа вавѣлонская.

¹⁰⁶ Пор.: “Доброму человеку – что день, то и праздник” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 126].

⁽¹⁴⁾ Див. Златоустове «Слово на Новий рік»: “Християнинові властиво святкувати не в певні місяці, не в перші дні місяця, не в неділі, але все життя проводити в пристойному йому святкуванні... Отож, якщо в тебе чиста совість, тоді ти маєш повсякчасне свято, вкушаючи добрі надії та втішаючись сподіванням майбутніх благ; якщо ж у тебе на душі нема спокою і ти винен у багатьох гріхах, тоді навіть на тисячах свят і торжеств ти будеш почувати себе не ліпше за тих, що плачуть” [Полное собрание творений св. Иоанна Златоуста: В 12 т. – Москва, 1991. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 770].

⁽¹⁵⁾ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 57: 20. Пор.: **Непрáвєдніи же возволнѣются и почитѣти не возмогѣтъ.**

⁽¹⁶⁾ Книга Псалмів 106 (107): 26.

ЛИСТИ

До Михайла Івановича Ковалинського¹

1

[Харків] 26 (27?) травня 1762 р.

Salve, adolescens omnium dulcissime,
Pretiosissime mi Michaël!

Simul atque digressi sumus e concione, subito subiit animum meum mira miseratio tuī, mirumque desiderium, et egomet me ἐπέπληξα, quod te non invitavi in Musaeum meum, reliquorum socius ut esses, cum praesertim non sine dolore animi te esse apparet in praesentia tum ob alia, tum ob optimum avunculum tuum²; quod ego eximiam tuam in propinquos interpretor pietatem. Sed ego non miror, te juveniculum saepe timore, semper pudore impediri, ne ad me ventites. Ego Veteranus, quod saepe trepidem, egomet mihi valde displiceo, ignavum et mollem vocitans, et objurgans. Crede mihi, mi anime, et hodie me timore puerili esse victum, quo minus auderem te invitare. O utinam pectus introspiceres! Sed quando ego tibi persuadebo, me tua causa omnia contemnere, omnia vincere, ferreque paratum, quod aliquando succumbo, pensabimus ignaviam τῇ ἀνδρίᾳ. Sed accipe, o carissime, verba Die S[ancti] Spiritus ex eodem: Πάντες ἦσαν προσκαρτεροῦντες ὁμοθυμαδὸν τῇ προσευχῇ καὶ τῇ δεήσει. cap[ut] act. 1: 14³.

Vale, mi anime! Tuus Gregor[ius] S[abbin]

*

Здрастуй, найприємніший з усіх юначе,
мій дорогоцінний Михайле!

Як тільки ми розійшлися після зібрання, мою душу раптом охопив жаль за тобою і сильне бажання тебе бачити, і я *став жалкувати*, що не запросив тебе в мій музей, щоб ти був у товаристві інших, особливо тому, що ти, очевидно, був трохи засмучений як з інших причин, так і через прекрасного твого дядечка, що я пояснюю почуттям тієї виняткової поваги, з якою ти ставишся до своїх родичів. Але я не здивуюсь, якщо ти, юначе, утримуєшся від відвідування мене іноді через страх, а завжди через сором'язливість. Що я, старий, іноді побоююсь, – за це я себе зовсім не хвалю, називаючи й лаючи себе лінивим і слабким. Повір мені, душе моя, що я і сьогодні піддався дитячому страху, не насмілившись запросити тебе. О, якщо б ти міг зазирнути в моє серце! Та коли мені вдасться переконати тебе, що я готовий знехтувати всім, усе перемогти й знести, тоді те, що іноді я виявляю слабкість, постараюсь урівноважити *мужністю*. Але ось тобі, мій дорогий, слова про день Св[ятого] Духа, які йому ж таки й належать: “Вони всі одностайно були на невпинній молитві” Дії, гл[ава] 1: 14.

Бувай здоров, моя душе! Твій Григор[ій] С[авич].

[Харків] 9 липня 1762 р.

Desideratiss[ime] amice Michaël.

Discedis jam a nobis. Abi igitur quo te tua pietas et utilitas vocat: abi auspice Christo, eodem duce redibis. Faxit Jesus, ut carissimos parentes tuos utraque parte valentes feliciterque agentes domi invenias, nihil turbae, omnia in tranquillo! Custodiat gressus tuos cum optimo tuo fraterculo⁴ sublimis Custos Ille Israelis, ne quid inter eundum mali accidat in via. Domi autem sic recreaberis, ut tamen nimium otium fugias. Nam

ἐπὶ πᾶσι μέτρον ἄριστον.

In omnibus modus optimus⁵.

Ex nimio nascitur satietas, ex satietate taedium, e taedio aegritudo animi, et quisquis ista parte laborat, sanus dicendus non est. Nullum autem tempus ineptum est ad bonarum literarum studium, et qui modice, sed perpetuo discit praesenti et venturae vitae pro futura, huic discendi non est labor, sed voluptas. Qui cogitat de doctrina, amat doctrinam, et qui amat, nunquam non discit, etiamsi in specie videatur otiosus. Qui vere amat rem aliquam, is praesentia rei amandae modice videtur delectari; at cum absens factus est, tum demum acerrimum morsum amoris sentit. Quorsum haec? Quia nisi toto pectore amaveris bonas literas, frustra fit omnis labor: alioquin amor in medio etiam otio inquit meditataturque, et cum maxime abstrahitur, tum propensissime ad discendum fertur. Satis scio te amare studia, neque dico, ut tibi calcar addatur sponte plus quam satis currenti in studio literario, praesertim hoc feriarum tempore, sed ut cognoscas, quid sentiam, et sic sum homo, ut nulla mihi satietas sit garriendi cum amicis. Existima autem hominibus pietatis amantibus jucundissimos esse adolescentulos et pueros candidos felicique ingenio natos, quales Isocrates⁶ παῖδας θεῶν, id est liberos Deorum appellare solebat⁷. Unde grates habeo optimo avunculo tuo πρωτοιερεῖ R[everendi]ss[im]o Patri Petro⁸, qui mihi occasio exstiterit sancienda tecum amicitiae, quam mihi gratulor. Ne quid igitur nos in absentia desideres, visum est aliquot pias graeculas sententias seu μνημόσυνον id est monumentum aliquod, adscribere. Quoties libebit tecum loqui, inspicias haec dicta, et sic tecum videberis confabulari, cogitans, qualibus de rebus amicus tuus sermones cadere gaudet. Prima itaque sententia haec esto:

1. Κάλλιστον ἐφόδιον^a ἔν τῳ γήρατι^b ἡ σοφία id est: optimum viaticum in senectute σοφία sive παιδεία id est doctrina, nam senem hominem omnia deserunt praeter doctrina.

2. Σεμνὸς ἔρως ἀρετῆς^b. Magnificus amor virtutis. Non possunt enim non veneratione prosequi eum, quem conspiciunt virtutis esse domicilium. Ubi enim virtutis amor, ibi majestas sit oportet.

^a Ἐφόδιον ab ὁδὸς via [Ἐφόδιον βιά ὁδὸς – дорога (лат.)].

^b Τὸ γήρας, γήρατος – senectus [Τὸ γήρας, γήρατος – старість (лат.)].

^c Σεμνός – gravis, ponderosus; ἔρως, ἔρωτος – desiderium, amor [Σεμνός – поважний, важливий; ἔρως, ἔρωτος – бажаний, любов (лат.)].

3. Φίλους ἔχων, νομίζε θεσαυροὺς ἔχειν. – Amicos habens, puta thesauros habere (te). Nihil, inquit Seneca, aequè oblectaverit, quam fidelis amicitia⁹.

4. Χαλεπὰ τὰ καλὰ – difficilia pulchra¹⁰.

5. Ὀλίγη πρὸς κακότητα ὁδός¹¹. – Brevis ad nequitiam via. Sed accipe unam ex sacris literis: Paulus ad suum Timotheum epist. 1 cap. ultimo:

Ἔστι δὲ πορισμὸς¹² μέγας ἢ εὐσέβεια μετὰ αὐταρκείας¹¹.

Est autem quaestus magnus pietas cum continentia.

Pietatis est venerari Deum et amare proximum; αὐταρκεία dicitur latine aequitas animi¹², quae sortem suam boni consulit. Haec tibi erunt monumentum nostri; tu boni consule. Vale, mi desideratissime, mi Michaël, cum optimo tuo fraterculo Gregorisco, provehat vos Christus in dies ad meliora virtutis incrementa!

Novus amicus tuus Greg[orius] Sk[oworoda]¹³.

Iulii 9, 1762.

*

Найжаданіший друже Михайле!

Ти вже покидаєш нас. Що ж, рушай туди, куди кличе тебе благочестя й користь, іди з Христом, з ним-таки й повертайся. Нехай пошле Ісус, щоб ти знайшов своїх найдорожчих батьків удома здоровими та щасливими; бодай не знають вони жодних тривог і хай пробуває все в мирі! Нехай охороняє стопи твої та твого милого братика той високий страж Ізраїля, щоб у дорозі не сталося якого-небудь лиха! Удома відпочивай, але уникай і надмірного неробства, бо

ἐπὶ πᾶσι μέτρον ἄριστον –

у всьому найкраще триматися міри.

Надмірність породжує пересит, пересит – нудьгу, нудьга ж – душевний смуток, а хто хворіє на це, того не можна назвати здоровим. Немає години, не придатної для занять корисними науками, і хто помірно, але повсякчас вивчає предмети, корисні як у цьому, так і в майбутньому житті, тому навчання – не труд, а втіха. Хто думає про науку, той любить її, а хто її любить, той ніколи не перестає вчитись, хай би зовні він і здавався бездіяльним. Хто по-справжньому що-небудь любить, той, доки улюблений предмет із ним, не відчуває, здається, від цього особливої втіхи, але як тільки цього предмета не стане, він уже переживає найжорстокіші любовні муки. Чому так? Тому що, коли не любити всією душею корисних наук, то весь труд буде марним. Зрештою, любов, навіть при бездіяльності, досліджує й розмірковує, і що більше відходить від занять, то сильніше прагне до них. Мені добре відомо, як ти любиш наукові заняття, і я зовсім не хочу сказати, що тебе треба заохочувати, оскільки ти більш аніж достатньо

⁹ Ὀλίγος – brevis, parvus; κακότης, κακότητος – nequitia, malitia [Ὀλίγος – короткий, малий; κακότης, κακότητος – безчестя, зло (лат.)].

¹² Πορισμός – vectigal [Πορισμός – прибуток (лат.)].

виявляєш завзяття на ниві науки. Особливо таке спонукання недоречно зараз, під час канікул. Я пишу про це тільки для того, щоб ти знав, що я відчуваю, а я така людина, яка ніколи не може насититися розмовою з друзями. Зваж і на те, що людям, які люблять благочестя, особливо приємні чисті душею юнаки й отроки, від природи нагороджені щасливими здібностями. Ісократ зазвичай називає їх *παῖδας θεῶν*, тобто Божими дітьми. Тому я шлю подяку твоєму чудовому дядечкові, *προτοερεῶ*, превелебному отцю Петрові за те, що він допоміг мені зав'язати з тобою дружбу, яку я вважаю для себе щастям. А щоб у розлуці зі мною ти не тужив, я вирішив написати для тебе кілька благочестивих грецьких сентенцій, *μνημόσυνον*, тобто пам'ятку. Як тільки з'явиться в тебе бажання поговорити зі мною, поглянь на ці вислови, і тобі здасться, ніби ти розмовляєш зі мною; згадуй при цьому, які розмови любить вести твій друг. Отже, перша сентенція нехай буде така:

1. *Κάλλιστον ἐφόδιον ἐν τῷ γήρατι ἡ σοφία*. “Найкращий пугівник у старості – це *мудрість*”, або *παιδεία*, тобто наука, бо людину в старості залишає все, крім науки.

2. *Σεμνὸς ἔρως ἀρετῆς*. “Священна любов до чесноти”. Бо не можна не поважати того, в кому вбачаєш оселю чесноти, адже де любов до чесноти, там має бути святість.

3. *Φίλους ἔχων, νομίζει θησαυροὺς ἔχειν*. “Маючи друзів, вважай, що ти володієш скарбом”. Ніщо, каже Сенека, так не радує, як вірна дружба.

4. *Χαλεπὰ τὰ καλὰ*. “Прекрасне важке”.

5. *Ὀλίγη πρὸς κακότητα ὁδός*. “Короткий шлях до зла”. Але прийми один вислів зі Святого Письма. Павло в 1-му посл[анні] до свого Тимофія (остання гл[ава]) пише:

“Ἔστι δὲ πορισμὸς μέγας ἡ εὐσέβεια μετὰ αὐταρκείας.

“Великий же зиск – то благочестя із задоволенням”.

Благочестю властиво шанувати Бога й любити ближнього. *Αὐταρκεία* по-латинськи називається душевним спокоєм, при якому людина задоволена своєю долею. Оце тобі на пам'ятку від мене: будь задоволений тим, що маєш. Бувай здоров, мій найжаданіший, мій Михайле із твоїм прекрасним братиком Грицем. Нехай допомагає вам Христос день у день краще зростати в чесності.

Твій новий друг Григ[орій] Ск[оворода].

9 липня 1762 року.

3

[Харків, кінець серпня – початок вересня 1762 р.]

Mi Michaël,
gaude in Domino.

Si tibi publice discere graecam linguam non licuit non tam ob nimium laborem, quam per quorundam improbum conatum, non ideo tibi clypeus, ut ajunt, est abjiciendus. Paulatim privatim disces et omnino, si me amas, disces.

Clarissimum argumentum mihi tui in me amoris futurum existima, si amaveris graecas Musas; et si tibi gratus est noster tui amor, tantisper eum duraturum scias, dum virtutem καὶ ἑλληνικὰ Γράμματα veneraris et expetis. Imitare igitur palmam, quae quo gravius petrae avulsae saxo premitur, eo procerius pulchriusque sursum erigitur¹⁴. Haec est illa arbor, quae victoribus Martyribus in manus datur, ut videre licet in picturis¹⁵. Furtivis horis quotidie, paululum quidem certe, sed, inquam, quotidie aliquid, velut in stomachum, vocabulum aut sententiolam in animum injice, ac ceu igni alimentum paulatim appone, ut alatur et crescat animus, non obruatur. Quo lentius disces, eo fructuosius. Lenta perpetuitas spe majorem acervum accumulat. Opera manudactoris, si forte opus erit, praesto est. Habes multos ex condiscipulis, qui admoneant, siquid dubites. Quodsi mea etiam opera uti volueris, nihil mihi gratius erit. Ad hoc nisi me Avunculi tui R[everendi]ss[imi] P[atris] Petri meritum et benevolentia obligasset, ipsa nostra amicitia satis incitamento erat futura.

Amicus tuus Greg[orius] Skovoroda.

Si quid pecunia opus erit mutuâ, ut solet accidere, noli quaerere alios tibi creditores praeterquam me, nisi forte putas hic quemquam alium humaniorem erga te esse, quam me tibi. Scio te nimii esse pudoris, et málo in hanc partem pecces, quam in diversam, interdum tamen deponendus est pudor in honestis quidem rebus solis, ubi praesertim urget necessitas. Et stultitia est id pati, quod fugere possimus. An metuis, ne te pauperem existimem et in paupercula domo natum, si venias rogaturus mutuuum? Ah non is sum, sed qui jam pridem cecini laudes paupertati. Aliis inservio cur non tibi et tuis? Si ipse puderis, mitte Alexiolum nostrum¹⁶, facile rem conficies. Caeterum si quis forte grammatophorus continget в Олшанку¹⁷, significabis mihi per eundem Alexiscum. Sum omnino [...]¹⁸

*

Мій Михайле,
радій у Господі!

Якщо тобі не дозволено офіційно вивчати грецьку мову не так через те, щоб не переобтяжувати тебе, як унаслідок нерозумного втручання деяких осіб, то тобі зовсім не слід іще, як то кажуть, складати зброю. Приватним способом ти можеш потроху вивчати її, та й узагалі, якщо ти любиш мене, то вивчиш її. Май на думці, що найкращим доказом твоєї любові до мене буде твоя любов до грецьких Муз, і якщо тобі дорога наша любов, то знай, що вона буде тривати доти, доки ти будеш шанувати доброчесність і *еллінську літературу*. Отже, наслідуй пальму: що сильніше її стискає скеля, то швидше й прекрасніше здіймається вона догори. Це – те дерево, яке дається в руки переможцям-мученикам, як можна бачити на іконах. Викроюй якусь часину й щодня потроху, але обов'язково, кажу, саме щодня, підкидай щось у душу, мов у шунок, слово або вислів і немов до вогню підкидай потроху поживи, щоб душа живилася й росла, а не пригнічувалась. Чим повільніше будеш вивчати, тим плодотворнішим буде навчання. Повільна постійність накопи-

чує кількість більшу від сподіваної. Допомога керівника, якщо в ній буде потреба, забезпечена. Серед товаришів у тебе є такі, які підкажуть тобі, якщо в чомусь не впевнений. Коли ж схочеш користуватися моєю допомогою, то для мене не буде нічого більш приємного. Якщо б до цього мене не зобов'язували послуги й добродійства твого дядечка, преподобного отця Петра, то сама наша дружба була б для того достатнім приводом.

Твій друг Григ[орій] Сковорода.

Коли тобі треба буде позичити якусь суму грошей, як це трапляється, то не шукай собі інших кредиторів, окрім мене, якщо ти не думаєш, що в цій справі хто-небудь інший буде щодо тебе делікатнішим, аніж я. Я знаю, що ти надзвичайно сором'язливий, і вважаю за краще, щоб ти грішив у цей бік, а не в протилежний, однак іноді варто відкинути сором'язливість, звісно, тільки в чесних справах, а надто тепер, коли цього вимагає необхідність. І безглуздя було б терпіти те, чого можна уникнути. Невже ти боїшся, що я вважатиму тебе злидарем або таким, що походить з бідної родини, якщо ти прийдеш за позичкою? О, я не такий, я вже раніше прославив бідність. Я роблю послуги іншим, чому ж не робити їх тобі й твоїм? Якщо ж ти сам соромишся, тоді пошли нашого Олексійка; ти швидко влаштуєш справу. Втім, якщо випадково буде листоноша (в Олшанку), сповісти мене через цього ж таки Олексійка. Я зовсім...

4

[Харків, початок вересня 1762 р.]

Salve, mea unica voluptas,
Michaël mellitissime!

Quoniam tam angelice amas Davidicos psalmos¹⁹, dici nequit, quanta mihi est hoc voluptati. Accendis tali tuo tantoque ingenio quotidie novos in me tui igniculos, quos, quoniam ex virtute sunt nati, immortales fore confido. Nihil nunc dicam de stylo tuae schedulae. Crede mihi, Erasmus nostrum²⁰ visus sum audire, adeo latino spirat spiritu. Vale, mi anime! Versus utcunque, licet sunt pulcherrimi, aliquantulo adjutos tamen propediem remittam, saltem ut modulationi vocis sint aptiores. Tu perge talis esse, qualis es.

Tuus Gregorius.

Ipse docebo cum organo pueros, interim jubebis Maximiscum nostrum²¹ utcunque musicas notas praemollire. Quando me ad te vis venire, scribes.

*

Здрастуй, моя єдина радосте,
Михайле найдорожчий!

Не можу тобі сказати, як мені приємно те, що ти такою янгольською любов'ю любиш Давидові псалми. Такими великими властивостями твоєї душі ти щодня запалюєш у мені нові вогники любові до тебе, які, народжені

з чесноти, будуть, я впевнений, вічними. Нічого тепер не скажу про стиль твого листа. Повір – мені здавалось, що я чую нашого Еразма, настільки твій лист пройнятий латинським духом. Бувай здоров, моя душе! Вірші, наскільки це можливо, прекрасні. Невдовзі я їх тобі поверну в дещо виправленому вигляді, щоб зробити їх придатнішими для декламування. Ти ж і надалі будь таким, який ти тепер.

Твій Григорій.

Сам я проводитиму з хлопцями навчання в супроводі органа, тим часом подбай про те, щоб трохи підготувати до співів по нотах нашого Максимка. Напиши, коли саме я маю до тебе прийти.

5

[Харків, середина вересня 1762 р.]

Salve, carissimum nobis ζῶον,

Michaël mellitissime!

Cum mature e ludo descendissem, cumque quod agerem quaerere coepissem, ecce tibi repente in oculos nostros proles illa, quam nostri, opinor, vocatur nescis, qui? vocatur Michaël. Tu, inquam, subito animo meo obversari coepisti. Nunquam enim cum meis Musis congregior, quin te animo videam, videarque tecum Musarum amoenitates lustrare καὶ τὸν Ἑλικῶνα²² peragrarē, teque iisdem rebus ac iisdem Camaenarum²³ voluptatibus deliciari putem. Et certe quidem ad perfectam illam veramque amicitiam, quae sola maxime edulcat vitae molestias, imo vivificat, non solum pulchra virtus, geniorumque similitudo, sed etiam studiorum requiritur. Non enim perfecte conveniet inter diversorum studiorum homines. Et permulti hoc ipso nomine esse mihi justī amici nequeunt, quod literas non didicerunt; aut didicerunt quidem, verum a meo ingenio alienas. Etiam si caetera omnia sunt similia. Fateor apud te affectum meum. Equidem te amarem, etiam si prorsus esses ἀναλφάβητος, propter candorem scilicet ingenii tui, honestarumque rerum appetentiam, ut alia taceam, etiam si plane rudis rusticus esses. At vero nunc cum video te ad Graecanicas literas (quas quomodo amem, quid ego tibi dicam?) mecum incitari adque humaniorem illam literaturam, quae omissis gerris Siculis, ut dicitur, pulchra simul et utilia spirat, tantus in animo meo amor tui invalescit, ut de die in diem major crescat, nec quidquam mihi in vita dulcius, quam tecum tuique similibus garrere. Sed avocor. Vale, Michaël! Compone mihi tres quatuorve versiculos ac ad me trans mitte. Quos, rogas? Quos libet, nam tua omnia placent. Bene facis et pie, mi anime, quod custodem praefecisti Maximiscum²⁴ aegrotō fraterculo. Ceterum ne temere audias quoslibet medicinam indicantes. Nullorum enim artificum major copia apud vulgum, quam medicorum, et tamen nihil minus vulgus novit, quam morbos curare. Praeter vulgaria simplicia medicamenta, respue omnia. Venae sectionem²⁵, aut castapotia (проносія) fugato tanquam anguem. Et si volueris invises nos confabulatu ros hac supra re hodie.

Tui amantissimus Greg[orius] Sabbin²⁶.

Здрастуй, найдорожча мені *істото*,
наймиліший Михайле!

Коли я у звичний час виходив зі школи й став думати про те, що мені треба робити, перед моїми очима раптом з'явилась людина, котру, я думаю, ти знаєш. Як її звуть? Звуть її Михайлом. Ти, кажу, став несподівано з'являтися у моїй душі. Коли я зустрічаюсь зі своїми Музами, то завжди бачу тебе у своїх думках, і мені здається, що ми разом втішаємось принадами Муз і разом ходимо *по Гелікону*. Я впевнений, що ти втішаєшся тими ж самими речами, тими ж самими принадами Камен. Справді-бо, для повної й істинної дружби, яка єдина найбільше пом'якшує прикрощі життя, ба навіть оживляє людей, потрібна не лише прекрасна доброчесність і подібність не самих тільки душ, але й занять. І саме з цієї причини справжніми моїми друзями багато хто не може бути, бо вони не вивчали наук, або ж якщо й вивчали, то такі науки, які чужі моїм розумовим нахилам, хоч у всьому іншому вони й подібні до мене. Признаюсь тобі в моїй до тебе прихильності: я любив би тебе навіть тоді, якби ти був геть *неписьменним*, любив би саме за ясність твоєї душі та за твоє прагнення до всього чесного, – не кажу вже про все інше; любив би тебе, хоч би ти був зовсім неосвіченим і простим. Тепер же, коли я бачу, що ти разом зі мною захоплюєшся літературою греків (як я їх ціную, мені немає потреби говорити тобі) і тією гуманітарною літературою, котра, якщо відкинути сицилійські жарти, як кажуть, надихає на все прекрасне й корисне, – то в моїй душі утверджується така любов до тебе, яка зростає з кожним днем, і для мене немає у житті нічого приємнішого, ніж балакати з тобою й тобі подібними. Але мене кличуть. Бувай здоров, Михайле! Склади для мене три або чотири віршики й перешли їх мені. Які? – питаєш ти. А які хочеш, бо все твоє мені подобається. Ти добре й благочестиво зробив, моя душе, що поставив Максимка сторожем до хворого братика. Однак не слухай необачно випадкових людей, які радять ті або інші ліки. У жодній галузі в народі немає такої великої кількості знавців, як у медицині, і немає нічого такого, про що народ так мало знав би, як про лікування хвороб. За винятком загальноновживаних простих ліків, відкидай усі. Кровопускання й очисного пиття [проносня] уникай, наче отруйної змії. А якщо хочеш, зайди до мене, і ми з тобою про це сьогодні поговоримо.

Вельми люблячий тебе Григ[орій] Савич.

6

[Харків, середина – друга половина вересня 1762 р.]

Salve, vigor studiorum meorum Michaël mellitissime!

Remitto tibi tuos versus sacros, leviter immutatos non ad sententiam, sed ad vocem. Mihi quidem tua omnia sic placent, ut non mirum sit, si hos versiculos aliquoties osculatus sum.

[Здрастуй, сило занять моїх, найсолодший Михайле!

Посилаю тобі назад твої священні вірші, злегка виправлені – не щодо змісту, а щодо розміру. Мені все твоє так подобається, тож не дивно, що ці вірші я кілька разів поцілував.]

Спаси мя, Господи! Яко
Преподобный ѿскудѣ²⁷.
Говорит ложная всякой
И нѣтъ истины нигдѣ.
Злость во всѣх живет сердцах,
Само тож и во устах²⁸.
Потреби ты устнѣ лстивы,
И язык велерѣчивѣй²⁹.

Кой так в себѣ размышляет:
Язык возвеличим свой.
ѿт нас он; так разсуждает:
Кто Господь нам и Бог кой³⁰?
Но для бѣдствій нищих всѣх
И воздыханія тѣх
Встану з сна, рече Спаситель,
Буду ваш скор Защититель³¹.

Господне слово правдиво,
Чистое как свѣтлой глаз,
Или как серебро нежливо,
ѿчищенное седм раз.
Ты нас, Боже, сохрани,
Во безконечніи дны
ѿт такого рода лживих
И человекъ нечестивих³².

Vale, παρθενία τοῦ Χριστοῦ διαδοχή, et Sponsi tui S[anctis] hymnis super omnia oblectare! Tuus Gregorius.

[Прощавай, непорочний послідовнику Христа, і над усе втішайся с[вященними] гімнами на честь твого Жениха! Твій Григорій.]

7

[Харків, друга половина вересня – початок жовтня 1762 р.]

Ἐράσμιε Μιχαήλ.

Quemadmodum mercatores summo studio cavere solent, ne sub specie bonarum malas damnosasque emant merces, ita nobis videndum accuratissime est, ne, dum amicos, optimam supellectilem quaerimus, imo thesaurum inaestimabilem comparamus, per incuriam in adulterinum et falsum incidamus, qui dicitur adulator, et secundum paroemiam ἀντὶ γυνήσιου χρυσοῦ ὑπόχαλκον,

id est subaeratum, sive pro thesauro carbones³³ inveniamus. Primum igitur discrimen adulatoris est mutabilitas et inconstantia, ut non possit diu eadem sequi eidemque instituto adhaerere, sed veluti simia aliis tantisper conformatur, donec, quod captat, ceperit. Sed praestant ipsius Plutarchi verba:

Principio intuendum est in similitudinem instituti atque continuationem, perpetuone iisdem gaudeat, eademque laudet, vitamque suam ad unum dirigat atque exigit exemplar, sicuti decet ingenuum amicitiae ex³⁴ iisdem moribus formatae consuetudinisque amatorem; talis enim est amicus. At vero adulator, cum stabilem nullam³⁵ habeat suorum morum sedem, neque certum aliquod vivendi delegerit genus, sibi quod placeat, sed quod alteri, cumque alteri sese affingat atque adcomodet³⁶, non simplex est aut unius modi, sed varius ac multiplex, ex alia in aliam subinde formam transiens³⁷.

Hactenus autor.

Mi Michaël! Dic mihi ingenue ac bona fide, utrum succenses mihi, nec ne? An ideo nullam ad nos literam mittis, quod versiculos tuos dixi rudiusculos? At tanto crebriores mitte. Quis enim nascitur artifex³⁸? Usus per errores ducit nos ad elegantiam scribendi. Illi quidem ad perfectos comparati videri possunt tales, sed ad tuam aetatem, ad tuos in literis profectus collati, satis merentur laudis. Crede mihi, mi anime, ego cum hoc aetatis, qua tu nunc es, essem, ne pessimum quidem versum pangere poteram. Is hinc igitur, quo dignus es, si hoc te male habet! Excute igitur mihi dubium primo quoque tempore. Quodsi verum est, quod suspicor, aude quantumvis soloecissare. Ah nescis, quantum vincis alios in scribendo! Significa etiam, utrum placent tibi hi flosculi Plutarchi. Sin minus, mutabimus scriptionem, as pro istis missitabimus curtas, sed sapientes sententias vel graecas vel latinas vel utrasque. Ad haec nescio, quomodo vales, praesertim animo. Si quid est, quod tuum pectus molestat, profer apud amicum. Si non re, consilio certe condolentes iuvabimus. De his omnibus tribus brevissime me monebis. Scio enim temporis tui penuriam. Vale mi philomuse! Interim tuam schedulam avidissime expecto.

Tuus Gregorius Sabbin³⁹.

Εἰ χρεῖαν ἔχεις χρημάτων, γράφε πρὸς ἡμᾶς.

*

Любий Михайле!

Подібно до того, як купці вживають застережних заходів, щоб під виглядом хороших товарів не купити поганих і зіпсованих, так і нам треба найретельніше дбати про те, щоб, обираючи друзів, цю найліпшу окрасу життя, ба більше – неоціненний скарб, через недбалство не натрапити на щось підrobлене й мнимо, що називається підлесником, і не дістати, за прислів'ям, *замість чистого золота ὑπόχαλκον*, тобто підrobку з міді, або *замість скарбів – вугілля*. Перша прикметна риса підлесника – мінливість і непостійність: він не може довго слідувати за одним і тим самим і триматись одного й того самого правила, а наче та мавпа, наслідує інших доти, доки не дістане того, чого домагався. Але наведу слова самого Плутарха:

“Насамперед слід мати на думці постійність і послідовність справжнього друга: чи постійно він тому ж радіє, те ж схвалює, і чи скеровує він своє життя за одним зразком, як це властиво тому, хто любить дружбу й навички життя, які склалися на основі подібності характерів, бо такий друг. Тим часом підлесник, не маючи постійної підстави для своєї поведінки, не вибравши собі певного способу життя, який би подобався йому, а не іншому, наслідуючи іншого й пристосовуючись до нього, не є, отже, простою людиною або людиною одного способу життя, але мінливого й різноманітного; з одного різновиду він раптом переходить на інший”.

Так говорить автор.

Мій Михайле! Скажи мені щиро й одверто: гніваєшся ти на мене чи ні? Невже ти тому не прислав мені жодного листа, що я вважав твої вірші трохи недосконалими? Навпаки, тим частіше їх посилай. Бо хто ж народжується митцем? Вправи через помилки ведуть нас до вишуканості письма. Твої вірші, якщо їх порівнювати з бездоганними віршами, справді можуть здатися такими (як я їх оцінив), але, якщо зважимо на твій вік і на твої успіхи в науках, вони достатньо заслуговують похвали. Повір мені, моя душе, коли я був у твоєму віці, я не міг скласти й найпростішого вірша. Отже, ти на шляху до мети, гідної тебе, коли це тебе так хвилює. Розвій мій сумнів від самого початку. Якщо правда те, що я підозрюю, то не бійся погіршити проти правил мови. Ах, ти не знаєш, наскільки ти перевершуєш інших у письмі! Відзнач також, чи подобаються тобі ці квіточки з Плутарха; якщо ні, то змінимо стиль листа й замість них будемо посилати тобі короткі, але мудрі вислови – грецькі чи латинські, або і те, і друге. Крім того, я не знаю, як ти себе почуваєш, особливо, як у тебе на душі. Коли щось непокоїть твоє серце, повідай другові. Якщо не ділом, то бодай порадою допоможемо тому, хто страждає. Про ці три речі повідом мене в найкоротших словах. Я знаю, що в тебе не вистачає вільного часу. Бувай здоров, мій любителю Муз! Тим часом я з великим нетерпінням жду твого листа.

Твій Григорій Савич.

Якщо ти потребуєш грошей, то напиши мені.

8

[Харків, друга половина вересня – початок жовтня 1762 р.]

Mi carissime Michaël salve!

Mitto tibi quaecunque specimen secum ipso loquentis animi tacite seseque tamquam lusu quodam oblectantis ac in morem alitis per sublimia coeli spatiosaque volitantis ac tanquam velitantis. Incredibile dictu, quam isthuc delectat, cum animus liber ab omnibus atque expeditus in morem delphinis perniciosissimo sed non insano motu φέρεται. Magnum hoc quidem est atque unice summis viris familiare et sapientibus. Haec est illa ratio, qua taedium altissimae solitudinis sancti homines et prophetae non modo tulerunt, sed etiam inerrabiliter sunt delectati τῇ ἐρημίᾳ, quam adeo ferre grave est, ut Aristoteles

haec dixerit: "Homo solitarius aut bestia est fera, aut Deus"⁴⁰. Videlicet mediocribus hominibus mors est solitudo; oblectatio autem iis, qui aut oppido fatui, aut excellenter sunt sapientes. Illis grata ἡ ἐρημία propter stuporem; horum autem mens dia, divina invisibiliter inveniens occupatur, mireque delectatur iis, quae vulgaribus ingeniis sunt ἄδύτα, unde vulgus et admiratur tales et melancholicos⁴¹ vocitat; at illi quasi jugi convivio deliciantur, nullo negotio sibi exstruentes aulas, atria⁴², domos ("козь возлюбленна"⁴³ etc.), verum etiam montes, fluvios, silvas, campos, diem, noctem, feras, homines et quid non? "И веселіє вѣчное над главою их"⁴⁴. Hujus Abrahamiticae familiae si cupis esse nepos et esse heres invisibilium bonorum et non adimendorum, hos suspice, hos imitare, his adhaere, ac ostende jam nunc in tenella aetate, ut appareat te catulum non porci, sed Leonis⁴⁵; pullum columbinum, aut aquilinum esse, non vespertilionis, non filium τῆς Ἀγάρ⁴⁶ ancillae et servae, sed Sarrae⁴⁷, quae gignit in libertatem⁴⁸, breviter non mundanum, non trivialem, non lippis et tonsoribus notum, οὐ τὸ κοινὸν, sed excellens, sed rarum, sed novum atque caeleste cogita, molire, meditare. Persequere non inanes τῶν σοφιστῶν⁴⁹ πλοκάς, non distinctionum bifidas ungulas, porcis familiares⁵⁰, sed tales libros degusta, quales sunt, in quibus haec aut similia referuntur: Quid est philosophia? Respondetur: secum ipso morari... secum loqui posse⁵¹. Rursum: cum Crates videret quendam secum in solitudine loquentem, non sane cum malo, inquit, homine confabularis etc. his affinia⁵². Talibus videlicet libris praeparatur animus ad lectionem S[anctarum] Scripturarum, quae sunt piarum ac angelicarum mentium ὁ παράδεισος, qui semper spectatur et nunquam satiat. Tales homines inspiciendi, quorum verba, facta, τὸ ὄμμα, incessus, gestus, esus, potus breviter tota vita εἰς τὸ ἐντὸς φέρεται, id est, introrsum, velut illa vestigia, ut est in Plutarcho⁵³, spectat, id est, qui non volantia non nubes persequuntur, sed unice animo suo intenti καὶ προσέχουσιν ἑαυτοῖς, donec dignum Deo se ipsos habitaculum praeparent. Καὶ ὁ θεὸς ubi insedit animis eorum, ubi ἐβασίλευσε, tum quae sunt vulgo intolerabilia, horrenda, sterilia, hae ipsis divina, nectarea, ambrosiaque sunt, breviter: "веселіє вѣчное"⁵⁴ etc.

Vale, carissime anime! Tuus Gregor[ius] Sabbin.

*

Мій найдорожчий Михайле, здрастуй!

Посилаю тобі зразок розмови душі, яка мовчки веде бесіду сама з собою, ніби грою втішаючи себе, і, як орел, ширяє високими й широкими небесними просторами й ніби бореться. Важко уявити, наскільки це приємно, коли душа вільна й відречена від усього, неначе той дельфін, *мчить* у небезпечному, але не безумному русі. Це щось велике й властиве лиш найвеличнішим мужам та мудрецам. У цьому причина того, що святі люди й пророки не лише зносили нудьгу повної самотності, а й безумовно втішались *самотою*, зносити яку так важко, що Арістотель сказав: "Самотня людина – або дикий звір, або Бог". Це значить, що для звичайних людей самотність – смерть, але насолода для тих, які або зовсім дурні, або видатні

мудреці. Першим *пустеля* приємна своєю тишею, нерухомістю; тим часом божественний розум останніх, знайшовши божественне, повсякчас займається ним і вельми втішається тим, що для звичайних умів *недоступне*; тому простий народ шанує таких і називає їх меланхоліками, а вони ніби перебувають на безугавному бенкеті, створюють, не порушуючи свого спокою, палаци, атрії, будинки [“коль возлюбленна” тощо], навіть гори, ріки, ліси, поля, ніч, звірів, людей і все інше. [“И веселіє вѣчноє над главою их”]. Якщо ти хочеш бути онуком цієї Авраамової сім’ї і спадкоємцем невидимих та невід’ємних благ, то шануй їх, наслідуй їх, іди за ними й показуй уже тепер, у ніжному віці, що ти маєш вигляд дитини не свині, а лева, пташеняти голуба чи орла, а не сови, що ти не син *Агарі*, служниці й рабині, але Сарри, яка народжує для волі, коротко кажучи, думай, дбай, старайся не про земне, не про буденне, не про відоме сліпцям і цирюльникам, не про нечисте, а про високе, про рідкісне, нове й небесне. Слідуй не порожнім *хитромудроцям софістів*, не роздвоєним копитами свиней, але черпай із тих книг, в яких викладаються такі предмети або подібні до них: Що є філософія? Відповідь: перебувати на самоті із собою, із собою вміти вести розмову. Далі, коли Кратес побачив людину, яка розмовляла сама із собою на самоті, то сказав: “Безсумнівно, не з поганою людиною ти розмовляєш” і т. ін. Саме на таких книгах душа готується до читання Святого Письма, яке є *раєм* благочестивих і янгольських умів, який завжди споглядають, але який ніколи не може переситити. Дивись на тих людей, чий слова, діла, *зір*, хода, рухи, їжа, напої, коротко кажучи, усе життя *скероване всередину*, наче ті сліди, про які говорить Плутарх, звернені всередину, тобто вони не ганяються за вітром і хмарами, а зайняті лиш своєю душею й *слухають самих себе*, аж поки не приготують себе як гідну обитель Бога. І коли Бог оселиться в їхніх душах, коли *запанує* в них, тоді те, що здається юрбі чимось нестерпним, страшним, безплідним, стане для них божественним, сповненим нектару й амброзії, одним словом [“веселіє вѣчноє”] та ін.

Бувай здоров, найдорожчий друже! Твій Григор[ій] Савич.

9

[Харків, друга половина вересня – початок жовтня 1762 р.]

Salve φιλέλλην,

Michaël φιλόμουσε.

Quaesisti me heri, cum e templo egrederemur, cur tibi arrissem ac tanquam risu salutassem, quamquam quidem leniter subrisi, quod graeci vocant μειδάω, et magis sum visus tibi ridere, quam ipsa re risi; quaesisti, inquam, nec causam dixi, nec nunc dicam, hoc tantum dico, ridere libet, certe tum libuit, imo et nunc libet, ridens et scripsi, et te credo ridentem haec legere, et ubi me videbis, risum ut teneas, vereor. Sed tu, ὦ σοφέ, causam⁵⁵ quaeris? Sed dic mihi, cur tibi hic aut ille color, hic pisciculus magis quam ille, hac forma consuta vestis arridet tibi, id

est ad te ridet, illa non item, aut certe minus? At ego tibi risus hesterni causam reddam. Risus quidem (tu risum tene, dum de risu nugor) est germanus foetus gaudii ita, ut saepe pro gaudio ponatur, quale est illud Sarrae, ni fallor: “Смѣх мнѣ сотвори Господь”⁵⁶. Ἰσαὰκ enim hebraea vox dicitur significare τὸ ridebit, quod et pro risu ponitur⁵⁷. Cum igitur quaeris, cur rideam, videris quaerere, cur gaudeam. Ergo causa gaudii est tibi rursum reddenda? O impudentem postulationem! Sed age! accingamur ad hoc quoque Musis fortunantibus; quodsi non vacat audire, differamus in crastinum. Sed instare videris causamque, velut improbus debitum debitor flagitare. Cur igitur heri gavisus sum, rogas? Audi! Quia tua gaudentia τὰ ὄμματα adspexi gaudentem igitur gaudens salutavi gaudio. Quodsi tibi haec causa gaudii mei ex Norvegia esse videtur, confugiam ad aliud ἄσυλον, imo tuo te gladio jugulabo⁵⁸, et quaero: quare nudius tertius tu me prior ἐν τῷ ναῶ risu salutasti? Cur arrisisti mihi? Dic, σοφέ, non te dimittam, meministin? Hactenus, o carissime, sumus jocati jocis non admodum abludentibus a Musis illis castissimis. Sive enim lugemus sive ridemus sive seria agimus sive joca, domino nostro omnia facimus, cui et morimur et vivimus etc.⁵⁹ Eundem precor, ut te servet in castitate sobrietateque. Quod donum cum in te credam esse, te semper videns in congressibus amicissimis, semper gaudebo, saepe ridebo. Quis enim stipes non cum gaudio adspicit μακάριον ἄνθρωπον καὶ τοῦτον τὸν φίλον; ἔρῳωσο!

Σὺς Γρ[ηγόριος] ὁ Σ[αββίν].

Simul atque de risu finivī, ecce tibi noster τρισπόθητος Γρηγόρισκος, quem lubentissime ἠγάλησα.

*

Здрастуй, Михайле,
друже еллінів і любителю Муз!

Ти мене вчора питав, коли ми виходили з храму, чому я посміхнувся й ніби сміхом привітав тебе, хоч я лише злегка всміхнувся, що греки називають: μεῖδᾶω. Тобі здалося, що я сміявся більше, ніж це було насправді. Ти питав, а я не сказав тобі причини, та й тепер не скажу: скажу тільки те, що сміятися можна було тоді, можна й тепер; усміхаючись, я писав цього листа, та й ти, я гадаю, читаєш його з усмішкою; і коли ти мене побачиш, я боюся, що ти не втримаєшся від посмішки. Але ти, *о мудрецю*, питаєш про причину. Однак скажи мені: тобі подобається, тобі усміхається, так би мовити, один колір більше, аніж інший, одна рибка більше, аніж інша, один покрій одягу усміхається, інший – ні, або усміхається менше, аніж інший. І я тобі поясню причину вчорашньої усмішки. Адже сміх (ти не смійся в той час, коли я говорю про сміх!) – рідний брат радості, котрий часто заступає її; такий, якщо не помиляюсь, знаний сміх Сарри: [“Смѣх мнѣ сотвори Господь”]. Бо *Исаак* по-єврейськи означає “засміється”, а це слово заступає також і сміх. Тому, коли ти питаєш, чого я сміюся, ти ніби питаєш, чого я радію. Значить, і причину радості, мабуть, треба тобі сказати? О безсоромна вимога! Ну що ж! Візьмімося й за цю справу за

допомогою Муз. Якщо не вистачить часу для цього, відкладемо на завтра. Але ти, напевно, уперто домагаєшся причини, як пожадливий кредитор вимагає в боржника його борг. Отже, ти питаєш: чому я був веселий учора? Слухай же: тому що я побачив твої радісні *очі*, я, радісний, вітав того, хто радіє, радістю. Якщо тобі ця причина моєї радості видається несправжньою, тоді я вдамся до іншого *засобу*. Я тебе вражу твоїм же мечем, спитавши, чому три дні тому ти перший привітав мене усмішкою в храмі? Чому ти мені посміхнувся? Скажи, *мудрець*, я від тебе не відстану: чи пам'ятаєш ти? До цього часу, о найдорожчий, ми вдавались до жартів, яких не цураються найчистіші Музи. Адже плачемо ми чи сміємося, займаємось серйозними справами чи бавимось – усе те робимо ради нашого Господа, для якого ми вмираємо й живемо та ін. Його ж таки я молю, щоб зберіг тебе в чистоті й тверезості! Через те що я вірю, що ці дари ти маєш, я завжди радітиму й усміхатимусь, коли побачу тебе під час наших найдружніших зустрічей. Бо який дурень не погляне з радістю на *щасливу людину, до того ж – на друга? Бувай здоровий!*

Твій Гр[игорій] С[авич].

Тільки-но я закінчив писати про сміх, як прибув наш *тричі жаданий* Гриць, якого я з охотою *обняв*.

10

[Харків, жовтень (?) 1762 р.]

Αἴνησις⁶⁰ πένιας⁶¹

O res pauperies utilis et sacra!
O germana viris mater amabilis!
O portus miseris optime naufragis!
Portus tute quieteque!
Felix, qui penetrat mentis acumine,
Quae praestare soles commoda, quae bona
Huic, quicunque homo te simpliciter colit.
Nec pro tempore te colit.
Felix, qui potuit pangere foedera
Tecum, quique tuam venerit in fidem,
Quem dignata fuit mensae epulis suae^a
Misit subque humilem casam^b.
Longe morbus abest sedibus a tuis,
Et fumos ut apis⁶², sic fugit abs eis:
Hydrops et podagrae, calculus et⁶³ bilis,
Febres ac epilepsiae.

^a Quem dignata sacrae es mensae epulis tuae [Кого ти удостоїла їжі святого стола (лат.)].

^b Submittens humili casae [Приречений на убогу хатину (лат.)].

Non est ingluvies atque bibacitas,
 Morborum unde scatet plebs sine nomine.
 Non hic luxus adest, mors Themidos^a piaie
 Curarumque miser pater.
 Longe⁶⁴ cana tuis cura⁶⁵ penatibus⁶⁶,
 Longe sunt strepitus atque negotia,
 Longe vana manet gloria et ambitus
 Insanaeque cupidines.
 Non ictus metuis fulminis ignei,
 Non fluctus rabidos aequoris asperi,
 Dum valles humiles ac placidas colis,
 Et dum lintre vadum secas.
 Omnis pestis abest, spes, timor, et dolus.
 Hanc odère domum tartareae Deae.
 Quas quaecunque domus continet, illico
 Mox fit Tartarus⁶⁷ is locus.
 At segura quies, at bona sanitas
 Mentis compositae dulciaque otia
 Ac assueta piis membra laboribus.
 Dum parvo bene vivitur.
 Αὐτάρκεια⁶⁸ solers, suavis ἀπρᾶξία^a.
 Libertas residet ludicra salibus
 Deridens populi stultitiae viam. Has
 Paupertas comites habet.
 Mendicos quidem hic haud fero laudibus,
 Quos auri misere sacra fames⁶⁹ necat;
 Nudi sunt habitu pectore divites,
 Carpunt quicquid ubique sit.
 Aurum corde vorant⁷⁰, arca licet vacat,
 Dites suspiciunt dum stupidis oculis.
 Aurum dum cupies, jam licet Irus⁷¹ es,
 Haud tu pauper eris mihi⁷².
 Pauper erat Christus, qui nihil ambiit,
 Paulus pauper erat, qui voluit nihil.
 Paupertatem animus, non scrinium facit,
 Dum celsus subvolat in polum.

^a Θέμις, δος – Dea iustitiae [Θέμις, δος – богиня справедливості (лат.)].

⁶ Αὐτάρκεια – самодовольство, latine – aequitas animi [Αὐτάρκεια – самодовольство, по-латинському – aequitas animi].

^a Vacatio a negotiis mundanis, cui opponitur tumultus, aestus, negotiorum undae [Свобода від мирських турбот, яким протиставлені шум, кипіння, марнота (лат.)].

*

Похвала бідності

О блаженна й свята – úдíl мій бідносте,
Справжня мати серцям, рідна і лагідна!
Всім, хто в морі зазнав горя і па́губи,
Супокíйна гаване!

О щасливий, хто зміг думкою гострою
Зрозуміти, які втіхи незмірені
Ти приносиш усім, хто вшанував тебе
Серцем щирим і радісним.

О щасливий, хто зміг заприятніть тебе,
Хто на ласку твою здався без о́гляду
І кого на бенкет свій допустила ти,
Ввівши в хату низьку й тісну.

Всяка слабість тіка геть від твоїх осель...
Немов диму бджола, так уникають їх
Чорна неміч, гостець і камінний недуг,
Жовчні болі й пропасниця.

Бо немилі тобі п'янство й зажерливість,
З котрих сила хвороб плине й кипить у ключ;
Бо немила тобі розкіш несправедна,
Люта мати тривоги лихих.

Ні турбота гризья, ні тії клопоти
До пенатів твоїх не наближаються,
Ні амбітність, ні шум слави порожньої,
Ні погибельні пристрасті.

Не лякає тебе полум'я блискавки,
Не страшить глибочинь моря бурхливого,
Бо ж оселя твоя в тихому па́долі,
Човен твій на мілкім брідку.

В твій куток не зоріть острах і хитрощі
І пекельних богинь погляди заздрісні
Не спроможні пойняти дім твій – і Тартаром
В тиху пристань повіяти.

Нестурбований мир, спокій нерушений
І здоров'я міцне, і при звичаєне
До побожних трудів серце незламне
Славлять твій гостелюбний дах.

Зрівноважений дух, мудра розсудливість
Та веселість ясна, що з верховин своїх
На глупоту людську дивиться з осміхом –
От супутники бідності.

Але ті жебраки – як я прославляю їх? –
Що на серці у них прагнення золота,
Ті захланні старці, що до скарбів земних
Так пожадливо горнутья.

Ні, покіль іще ти оком пожадливим,
Мов злидений той Ір, рвешся до золота,
То й без скринь золотих ти не наблизися
До правдивої бідності.

Був убогий Христос, – бо зневажав скарби,
Павел був нуждарем, бо не жадав утіх,
Не в старчачих торбах, бідносте, ти живеш
В серці чистім і праведнім⁷³.

11

[Харків, жовтень (?) 1762 р.]

Si sit vita beata intus, cur, inquis, ad illam
 Grex hominum rarus tamque pusillus adit?
Phy! quia difficile est, animum moderari illis,
 Nec fraenare ὄρμας condidicere suas.
Per loca devia, per salebrosa, graves per hiatus
 Fertur eques stolidus, si male flectit equum.
Per mare, per terras volitat, ferrum per et ignem,
 Si stolidos animos non ratione regit.
Quidnam igitur restat? Libros versare beatos,
 Qui purgant animos, flectere corda docent.
Condere nec satis est intus, sed et exprime factis.
 Es tyro nunc: usu et tempore miles eris.
Ex his militibus mirus rex ille creatur,
 Qualis erat Christus discipulique sui.

Carissime Michaël!

Benene tempus collocavi, si his talibus tecum sermonibus hodie insumpsi?
Opinor, non male.

Tuus Gregor[ius] Sab[bin].

Disce, quid est illud, quod vita beata vocatur;
Omnibus omissis hoc age corde tuo.
Hoc age corde tuo toto, dicente deo sic:
O fili, fili! cor mihi cede tuum⁷⁴.
Cor mihi cede tuum totum; si pectoris unam
Partem das mundo, cor mihi nolo tuum.
Felix, qui potuit vitam reperire beatam;
Sed magis is felix, qui valet hâcce frui.
Non satis est potum atque cibum reperire salubrem,
Si morbo gustûs vis vitata tibi est.
Nec satis est solis lucem radiare diurni,
Lumina si capitis sunt vitata tui.
Strenua nos exercet inertia: navibus atque
Quadrigis petimus vivere posse bene.
Quod petis, hoc tecum est, imo latet intus, amice⁷⁵;
Si tua contentus sorte, quietus eris.
Non is, qui meliora cupit, verum ille beatus,
Qui sibi quidquid adest, id satis esse putat.
Si tibi [...]⁷⁶

*

Коли щастя життя, ти питаєш, у кожному з нас,
То чому ж тоді мало людей, що його досягають?
Це тому, я кажу, що не вміють керувати своєю душею,
Це тому, що не вчать вони переборювати власні *пориви*.
Як стежками зміїстими, через могили й рови
Мчить недосвідчений вершник, коневі не давши ради,
Морем і сушею, мчить через стріли й вогонь
Той, хто не годен розумом душу свою скерувати.
Що ж нам робити тоді? Читати священні книжки,
Ті, що очищують душу і вчать керувати почуттями.
Це треба не просто знати, це втілити слід у життя.
Тепер ти новак, та вчинками станеш із часом воїном.
З воїнів цих виходить і дивний отой володар,
Яким був і сам Христос, і всі, хто навчались у нього⁷⁷.

Найдорожчий Михайле!

Чи добре я використав час, розпочавши сьогодні бесіду з тобою такими
словами? Думаю, непогано.

Твій Григор[ій] Сав[ич].

Пізнай, що я маю на думці під "добрим життям".
 Покинь геть усе, звернувши туди своє серце.
 Всім серцем тримайсь настанови, сліdkуй за словами Бога:
 О сину мій, сине! Віддай мені серце своє!
 Віддай мені серце цілком; коли ж віддаси хоч частину
 Ти світові серця свого, то я не візьму твого серця.
 Щасливий, хто знає багато про добре життя,
 Та ще щасливіший, хто зміг скористатися з нього.
 Не досить-бо мати в запасі здорові харчі і напій,
 Тоді, як відчути весь смак тобі заважає хвороба.
 Не досить-бо днів сповнитись світлого сонця сяєвом,
 Тоді, коли розуму світло в твоїй голові затьмарене.
 Лінощі наші вперті породжують всякі прагнення,
 На кораблях і квадригах рушаємо ми за щастям,
 Тільки ж усе, чого прагнеш, у тебе весь час під рукою,
 Все, чого прагнеш, друже, шукай всередині себе:
 Якщо задоволений долею, – ось пожаданий спокій.
 Не той чоловік щасливий, хто кращого ще бажає,
 А той, хто вдоволений тим, що зараз у нього є.
 Якщо тобі...⁷⁸

12

[Харків, жовтень 1762 р.]

Desideratissime mi Michaël!

Perdideram tuos versiculos cum strophio imprudenter e crumena extractos, sed mox accensa candela humi inveni. Illi licet rudiusculi sunt, sed quod tui sunt, vehementer placent: in quibus, velut in limpidissimo fonticulo, amicissimum animum tuum in virtutem, in literas illas bonas et denique in me tuum amicum clarissime conspicio. Siquid auri invenero eruendo bonos autores, ut tibi communicem rogas? Quid mihi gratius mellitiusque hoc tuo pulcherrimo postulato? Pulchre autem sapientiam aurum nominasti, quae in S[anctis] etiam Literis nunc uxor, nunc margaretum, nunc dicitur aurum. Sane quidem nunc domi solus cum sim convivantibus aliis collegis, libet fusius tecum garrere. Sed quoniam constitui, quaecunque pulcherrima elegantioraque in nostro Plutarcho, praesertim de discernendo adlatore ἀπὸ γνησίου φίλου, occurrerint, ad te velut flosculos decerptos variis temporibus mittere, ne exsors expersque sis harum elegantiarum, quibus ego vehementissime delector, teque ejusdem palati, quod est amicitiae proprium, esse existimo, ideo accipies et in praesentiarum unum alterumve thymum, unde possis apiculae in morem, mellis aliquid legere et in animum injicere hunc saluberrimum succum, ut hoc saepe faciens, possis cum tempore excrescere in perfectum virum, in mensuram, ut ait Paulus, plenitudinis Christi⁷⁹; ne solum terrenum nostrum Adam, puta corpus, nutriamus, sed etiam, imo plus eo invisibilem. Sed unde mihi haec garrulitas? Jam dudum loqui non

ego sed Plutarchus debebat apud te. Tu arrige aures! At, inquis, non sum asinus⁸⁰. At non soli asini habent altas aurículas, sed et cervi⁸¹. O nugonem! Mi Michaël! crede mihi, ridebam hic solus affatim. Sed pax! "Non enim, puto, necesse erat Melanthium Alexandri Pheraei parasitum adsentationis convincere, qui interrogantibus, quomodo confossus esset Alexander⁸², per latus, inquit, (suum) in ventrem meum. Neque eos, qui circa opulentam mensam in orbem versantur, quos neque ignis arcere, neque aes ferrumve potest a petenda coena". Et paulo post: "Quem igitur oportet cavere? Eum, qui neque videtur neque profitetur se adulari. Quem non deprehendes circa culinam oberrare, aut umbram metiri, ut coenae tempus exploret...⁸³ sed plerumque⁸⁴ sobrius est, curiose agit et actionum vult esse socius arcanorumque particeps...⁸⁵ Sicut enim Plato ait extremae esse injustitiae, justum videri neque esse, ita et haec periculosa est existimanda assentatio, quae fallit, non quae aperta est, et quae serio, non quae joco agit"⁸⁶. Desine jam, mi Plutarche! Heus! mi Michaël! animadvertisne Plutarchum discernere inter adulatorem et adulatorem? Nimirum alter est apertus, alter tectus. Ille apud mensas divitum scurram agit, nugatur, jocatur, assentatur, ridetur; hic larva gravis viri et sapientis tectus, pro fido admonitore, prudentique consultore, et digno quantovis honore se venditat. Ille ut cibum emendicet et ventrem pascat alienis epulis; hic agit, ut, anguis in morem, in gremium insinuatus, arcanaque expiscatus laedat simplicem et incautum, aut etiam perdat. O vere infernalem serpentem! Hi illi sunt ἄγγελοι Satanae, humanis figuris tecti. Ipse ego sex septemve talium venenatarum pestium ictus sum expertus. Quis malus genius illos ad simplicia ingenia ducit? Quid illis cum hominibus sinceris, nec ullum fucum scientibus aut admittentibus? Quaeso, quid cancro cum serpente? E diametro, ut dicitur, pugnant cum ejusmodi ingeniis et tamen adoriuntur, lucri nimirum gratia, in morem luporum. Ex his spiritibus sunt mendaces amici, falsi apostoli, haeretici doctores, tyranni, id est reges mali, qui in sinum rei publicae, in gremium ecclesiae illapsi, per technas, in ipsos denique coelos penetrantes, coelum cum terra miscent, saepe totum orbem tumultibus concutiunt. Sed quis satis depingat hos Daemones? Ego colloquii gratia tam sum prolixus. Sed non me paenitet verborum et de re pernecessaria, et apud te talem amicum prolatorum. Vale, mihi carissimum caput! ac serpentinam prudentiam para, conjuncturus cum columbina simplicitate⁸⁷.

Tuus Gregorius Sabbin⁸⁸.

diei dominicae media nocte fere.

*

Найжаданіший мій Михайле!

Я загубив було твої вірші, нерозсудливо вийнявши їх із гаманця, але скоро, засвітивши свічку, знайшов їх на землі. Хоч вони й мало оброблені, все ж, оскільки вони твої, вони мені дуже подобаються: у них, як у найчистішому джерельці, я дуже виразно бачу твою дорогу мені душу, схильну до чесноти, добрих наук і, нарешті, до мене, твого друга. Ти просиш мене повідомити, якщо, риючись у книгах хороших авторів, я знайду дрібку золота. Що ж

може бути для мене приємнішого й солодшого за твоє прохання? Прекрасно ти назвав золотом мудрість, яка і в С[вятому] Письмі названа то дружиною, то перлиною, то золотом. Добре, що я тепер удома один, без колег, які живуть разом зі мною, і можу досхочу з тобою побалакати. Але я вирішив послати тобі деякі найпрекрасніші й особливо вишукані афоризми з нашого Плутарха, особливо ті, що стосуються відмінності підлесника *від справжнього друга* – це ніби квіточки, зірвані в різні пори. Я не хочу, щоб тобі залишались невідомими ці вишукані вислови, які приносять мені величезну насолоду, а я знаю, що ти, як це й властиво дружбі, поділяєш мої смаки, а тому приймеш у дар ту або іншу запашну квітку та зможеш узяти з неї, мов бджілка, часточку меду й відкласти в душі цей найкорисніший для здоров'я сік, щоб, роблячи це часто, ти виріс із часом у досконалого мужа, до чеснот Христа, як каже Павло, щоб жити не лише нашого земного Адама, тобто тіло, а й, тим паче, Адама невидимого. Але звідки в мене ця балакучість? Уже давно повинен говорити з тобою не я, а Плутарх. Настав вуха! Але ж я не осел, – скажеш ти. Однак не тільки осли мають довгі вуха, а й олені. О, який я балакун! Мій Михайле! Повір мені, я досить сміявся з цього на самоті. Але укладімо мир! Я думаю, не було потреби звинувачувати в лестоцях Мелантія, нахлібника Олександра Ферейського, який на питання, як загинув Олександр, відповів: “Перенесений у моє черево. Хто крутиться коло багатого столу, того від нього не відверне ані вогонь, ані мідь, ані залізо”. Трохи далі: “Отже, кого ж слід остерігатися? Того, кого не можна пізнати, що він підлесник і хто сам не признається, що він лестить; того, хто не зустрічається тобі біля кухні, який не міряє тінь, щоб дізнатись про час обіду... але частіше тверезий, виявляє зацікавленість і хоче бути союзником у справах і учасником таємниць... Подібно до того, як, на думку Платона, вища несправедливість полягає в тому, щоб здаватись справедливим і не бути ним, так і в цьому разі слід визнати небезпечними ті лестоці, які обдурюють, а не ті, які діють відкрито, і ті, які діють серйозно, а не ті, які обертаються на жарт”. Але зупинись, мій Плутарху! Ах, мій Михайле, чи помічаєш ти, що Плутарх розрізняє підлесника й підлесника? А саме: один відкритий, а другий прихований. Один крутиться біля столів багатіїв, верзе нісенітниці, жартує, лестить, сміється. А інший, прикрившись машкарою серйозного мужа та мудреця, видає себе за надійного й мудрого радника, гідного всілякої пошани. Перший прагне до того, щоб по-жебращькому випросити харч і наситити черево чужими обідами, другий, подібно до змії, вкрадаючись у довір'я, вивідуючи таємниці, прагне до того, щоб заподіяти шкоду простій і не-обачній людині й навіть цілком погубити її. О, це справді пекельна змія! Це *посланці* Сатани, прикриті людською подобою. Я сам зазнав на собі укусів шести або семи таких отруйних гадюк. Який злий геній скеровує їх на прості серця? Що в них спільного з людьми щирими, які не знають і не мають жодних хитрощів? Що спільного, питаю я, у рака зі змією? Діаметрально, як кажуть, протилежні вони такого роду натурам і нападають на них, неначе вовки, безсумнівно, заради вигоди. З таких людей постають брехливі друзі,

фальшиві апостоли, єретичні вчені, тирані, тобто погані царі, які, про-
бравшись у надра держави, у лоно Церкви, шляхами хитрощів проникаючи,
нарешті, на самі небеса, зміщують небо й землю, часто весь світ потрясають
смутами. Але хто достатньо яскраво змалює цих демонів? Я заради бесіди
такий багатослівний. Та я не жалкую за витраченими словами в цій украй
необхідній справі й заради такого друга, як ти. Бувай здоров, вельми дорога
мені голово, поєднуй зміїну мудрість із голубиною простотою!

Твій Григорій Савич.

У неділю, близько півночі.

13

[Харків, жовтень 1762 р.]

Salve, Amice pretiosissime!

mi Michaël!

Barbarus jocus meus pridianus de porcis et asinis, vereor, ne te (ut hac aetate
sumus omnes leviculi) offenderit; nimio enim aceto temperatus erat, et tibi nunc
serio immerso magnificis istis nugis jocos audire non vacat nec libet. Quod
vereor, amoris est; quod tam crasse sum jocatus, tribue nauseae, qua istos
vehementer nauseare soleo, istos, inquam Cyprios boves, quod proverbium
vide⁸⁹. Quemadmodum autem parentes, ubi vident infantem filiolum humi
reptantem ludentemque imprudenter incidisse in merdam, inque ea sese
versantem volutantemque, solent illum admonere ridentes, et quo facilius sordes
ostendant avocentque ab illo loco, referunt, cuinam tum sit similis, oblitus
videlicet manusque pedesque et ora flavo illo coeno; ille audiens scommata
plorare, indignum facinus existimans ab illis se ludibrio haberi, quibus deberet
esse omnium carissimus; donec parens serio lacrumantem non ferens è luto ocus
accurrens expediat lacrimasque absterso corpusculo mitiget; ita animus amici
cernens animum tuum inter merdosas istas ac suibus amicabus dignas nugas
versari, sciensque te ad pura illa caelestiaque esse fictum a communi nostro
parente Deo, non te, sed locum, ubi es, ridet ac cavillatur; te ipsum amat
plusquam germanum ἀδελφὸν. Tu ad nos tria verba remitte, cum quattuor non
vacat. Nam visus sum κατ' ὄναρ a te versiculos mihi missos accepisse, dimetros⁹⁰
an Anacreontéos⁹¹ haud memini; quale mittes, nectar erit. Vale, carissime! Σὺς ὁ
Σαββίν.

Mane hora prima Diei.

*

Здрастуй, найдорожчий друже,
мій Михайле!

Учорашній мій грубий жарт про свиней і ослів, боюсь, здався тобі
образливим (у цьому віці ми всі досить марнославні); він був занадто міцно
приправлений оцтом, а в тебе, серйозно заглибленого тепер у ці чудові
дрібнички, немає ані часу, ані бажання слухати жарти. Мої побоювання
виникають з любові. Причиною мого грубого жарту вважай ту огиду, яку я

зазвичай глибоко відчуваю до цих людей, до цих, так би мовити, кіпрійських биків, – прочитай собі це прислів'я. Це схоже на те, як батьки, коли бачать, що дитина, повзаючи по землі й бавлячись, необережно потрапила в нечистоти і в них борсається та порпається, зазвичай зі сміхом застерігають її від цього і, щоб легше вказати їй на нечистоти й вивести з них, говорять їй, на кого вона тепер схожа з руками, ногами та ротом, обмазаним цими жовтими нечистотами, а дитина, чуючи насмішки й вважаючи негідним учинком те, що люди, для котрих вона мала б бути найдорожчою, роблять з неї посміховище, плаче аж доти, доки мати, не витримавши плачу, швидко підійде й винесе її з бруду і, обтерши тіло, осушить її сльози. Так і душа друга, побачивши, що твоя душа перебуває серед смердючої купи гною, яка личить свиням, і знаючи, що ти створений нашим спільним небесним Отцем для чистого й небесного, сміється й жартує не з тебе, а з місця, де ти перебуваєш, тебе ж самого любить більше, ніж рідного *брата*. Пришли мені три слова, якщо для чотирьох немає часу. Бо я *уві сні* бачив, що отримав від тебе прислані мені вірші, двостопні чи анакреонтичні, – не пам'ятаю: усе, що приллещ, буде для мене нектаром. Бувай здоров, мій дорогий! *Твій Савич*.
Будь удома о першій годині дня.

14

[Харків, жовтень 1762 р.]

Φίλτατε φίλτάτων βροτέ,
Κῆδος τε τερπαλή τε μοῦ,
Ἐφῆβε τῶν Μουσῶν φίλε,
Salve sodalis⁹² omnium
Carissimorum carior,
Michaël amice ex Attica⁹³.

Nae tu profusus es tui, qui pro tribus verbis decuplo me donasti, petebam, tria, habeo 30. Tu imitaris Jovem, et

Ὁ Ζεὺς ἄλλοκα μὲν πέλει αἰθριος, ἄλλοκα δ' ὕει⁹⁴.

Jovis alias quidem est serenus alias autem pluit. Imo saepe uno die tantum effudit imbrium, quantum ad rigandam terram per totum sufficeret mensem, reddens nunc nimium aridam, nunc immodice ebriam ac spongiae aquis immersae simillimam τῶν βροτῶν terram. Imo vero novi sartorem, qui duos tresve menses religionem habet contingere τὴν σειβοῦσαν; exacto autem luctus tempore, uno die tantum haurit τοῦ νέκταρος артемовскаго, quantum praegrandes muli tres, aut Arcadii asini, sitientes aquae. Dicis me objurgando valere: recte. Nam si... sed relinquo te corvum⁹⁵, κατὰ τὴν παροιμίαν, hiantem, properans Graeculorum ludum. Ἐρῶωσο, φίλτατε. Σὸς Γρεγ[όριος] ὁ Σαββίν.

Ante crepusculum nos domi expectans cochleam age, nec usquam prorepe. Et jam aetatem videor⁹⁶ diversorium tuum non vidisse.

*Найдорожчий із найдорожчих,
Турбото й утіхо моя,
Юначе, відданий Музам,
Здрастуй, товаришу,
Дорожчий мені із усіх найдорожчих,
Михайле, друже із Аттики!*

Ти справді-таки марнотратний: замість трьох слів дав мені вдесятеро більше; я просив три, а одержав тридцять. Ти наслідуєш Юпітера:

"То дощу не посилає Зевс, то лє як із відра".

Бо часто за один день він проливає стільки дощу, скільки б вистачило для зрошення землі впродовж цілого місяця, роблячи землю *смертних* то аж надто сухою, то аж надто вологою, дуже схожою на губку, котра ввібрала в себе воду. Я знаю шевця, який упродовж двох або трьох місяців свято дотримувався правила не пити *сивухи*, але після закінчення посту за один день стільки набирався *нектару* [артемовського], скільки могли б випити три превеликі мули або три аркадські осли, змучені спрагою. Ти кажеш, що моя сила в критиці. Правильно! Бо якщо... Але я, згідно з прислів'ям, залишаю тебе, як ворону, з розкритим ротом і йду до грецької школи. *Бувай здоров, мій найдорожчий! Твій Григ[орій] Савич.*

Надвечір чекай нас удома й сиди, як слимачок, нікуди не вилазячи... Бо, здається мені, я не врахував особливостей твого віку.

15

[Харків, кінець жовтня – початок листопада 1762 р.]

Ἐράσμιε φίλε Μιχαήλ.

Temperare mihi non potui, quin saltem parvolam portiunculam tibi communicarem eorum, quibus me statim post tuum abitum noster Plutarchus non torsit, ut solent spinae sophisticæ⁹⁷, sed unice delectavit. Deum immortalem! quam commendat amicitiam! Quam graphice depingit corniculam alienis plumis ornatam, id est, vaferrimum adulatorem, amici larvâ tectum, quem Graeci dicunt κόλακα, ὁ κόλαξ. Sed jam accipe ipsa verba Amici nostri Plutarchi:

Sicut nummum, ita amicum oportet habere probatum, antequam usus postulet, neque damno demum acceptô sentire, sed debemus habere peritiam cognoscendi adulatoris, ne laedamur⁹⁸. Alioquin idem nobis usu veniet, quod iis, qui gustato demum veneno sentiunt id esse letale...

Nam neque hos probamus, neque eos, qui se ipso facto putant deprehensisse adultores eos, qui blande ac gratiose conversantur⁹⁹. Non enim insuavis debet esse amicus neque¹⁰⁰ inconditus, neque gravitas austeritasque amicitiae constat morum acerbitate¹⁰¹, sed ipsa illa ejus pulchritudo atque gravitas suavis est¹⁰² desiderabilisque... Neque soli ei, qui est in calamitate.

Faciem intueri dulce hominis est benevoli...¹⁰³

Sed vitam comitatur amicitia non minus voluptatem ac gratiam rebus laetis adjiciens¹⁰⁴, quam adversis dolores¹⁰⁵ adimens. Atque¹⁰⁶ Deus amicitiam vitae admiscens, omnia laeta, dulcia ac grata ut essent amico praesente unaque fruente, fecit. Et quomodo adulator volutatum dulcedinumque occasione vellet insidiari, se sciret¹⁰⁷ amicitiam nihil jucundi usquam admittere?¹⁰⁸ (hactenus).

Satis jam, mi Michaël! Cum tam divina tamque dulcis res sit amicitia, ut sol vitae esse videatur, maximopere curandum, ne pro ove lupum, pro cancro scorpion, pro lacerta anguem amplectamur. Nihil periculosius hoste vafro, sed nihil venenatius fucato amico. An non ego tibi praedixi a talibus maxime esse cavendum? Nullus unquam diabolus magis nocet, quam tales amici in specie.

De his nimirum dixi tibi, ut meo sapias periculo. Ego a multis talibus ictus sum, o carissime! In herba virenti anguem reperi¹⁰⁹. O mihi, si consultor tum adesset! O libri, consultores optimi! amici verissimi! Expecta, mi Michaël, et in posterum a me talia, nempe amicus ab amico. Vale! ac ad nos, si fieri potest, veni!

Tuus Greg[orius] Sabbin.

*

Наймиліший друже Михайле!

Я не можу не послати тобі бодай невеличкої частини того, чим мене невдовзі після твого відходу не мучив, як це звичайно роблять софістичні колючки, а надзвичайно порадував наш Плутарх.

Безсмертний Боже! Як він описує дружбу! Як яскраво змальовує ворону, прикрашену чужим пір'ям, тобто найлукавішого підлесника в личині друга, що його греки називають *κόλακα*, *ó κόλαξ* (підлесник). Але наведу тобі слова нашого Плутарха: "Як монету, так і друга, слід випробувати раніше, аніж він буде потрібний, щоб пізнати його не після того, як ми постраждали. Треба мати досвід у розпізнаванні підлесника, щоб не зазнати неприємностей. Інакше ми опинимося в становищі тих, хто скуштувавши отруту, нарешті відчув, що вона смертельна..."

Бо ми не схвалюємо як цих, так і тих, котрі вважають, що самими вчинками викривають себе ті підлесники, які поведуться ласкаво й приємно. Бо друг не має бути неприємним чи грубим; серйозність і суворість дружби не полягає в різкості поведінки, але сама її краса й серйозність мають бути приємними й бажаними... Не тільки тому, хто нещасний.

Приємно бачити обличчя доброзичливої людини...

Але дружба, супроводжуючи життя, не тільки додає втіхи й чарівності його світлим сторонам, але й полегшує страждання. І Бог, додавши до життя дружбу, зробив так, щоб усе було радісним, приємним і милим, коли друг поруч і разом з вами втішається. І як би підлесник не кував лихо, використовуючи насолоди й приємності, треба знати, що він нічого радісного не вносить у дружбу".

Уже досить, мій Михайле! Через те, що дружба така божественна, така приємна річ, що здається, ніби вона – сонце життя, нам слід найбільше

дбати, щоб не вважати вовка вівцею, скорпіона – раком, змію – ящіркою. Немає нічого небезпечнішого, аніж підступний ворог, але немає і нічого отруйнішого від удаваного друга. Хіба я тобі не казав раніше, що таких слід остерігатися найбільше? Жоден диявол ніколи не приносить більшого лиха, ніж такі вдавані друзі.

Звісно, я говорив тобі про них, щоб навчити тебе на власному досвіді. Я, найдорожчий, від багатьох таких постраждав! У зеленій траві я знаходив змію. О, якби в мене був тоді пораданик! О книги, найкращі пораданики! Найвірніші друзі! І надалі, мій Михайле, чекай від мене таких самих застережень, як друг від друга. Бувай здоров і зажди, якщо можеш, до мене!

Твій Григ[орій] Савич.

16

[Харків] 8 листопада 1762 р.

Χαῖρε τοῖς^a φίλε.

Ista dies summo Michaëli sacra στρατηγῶ,
Iste ducum dux est angelus angelicum.
Si cognominis, o Michaël, tu natus es isti,
Angelicè angelicum sis celebrato diem.
Angelus ille Dei est, quisquis terrestria sprevit,
Qui evolat in coelos, angelus ille Dei est.
Angelus ille Dei est, qui carnis vincula rupit;
Qui purus vitiis, angelus ille Dei est.
O utinam videam tempus, cum dixeris ista:
Quid mihi cum terra? Nil habet illa boni.

Σὸς γνήσιος φίλος

Γρηγόριος ὁ Σάββιν. αψνβ¹¹⁰

Nov[embris] 8.

*

Радію, трічі дорогий!

Це день небесного *стратега* Михаїла,
Він вождь вождів, над янголами янгол.
Якщо ж твоє ім'я, Михайле, спільне з ним,
По-янгольському ти відзнач святковий день.
А янгол Божий – той, хто нехтує земним,
Хто лине в небеса, той справді янгол Божий.
А янгол Божий – той, хто ланці плотські рве;
Хто чистий від гріхів, той справді янгол Божий.

^a NB τοῖς – ter; sis pro si vis; sic enim loquuntur Latini: vide sis, id est, si vis [NB τοῖς – три рази; sis замість si vis; так кажуть латиняни: vide sis, тобто si vis (лат.)].

О, як би я хотів побачити той день, коли ти скажеш так:
“Земля мені нащо? Немає в ній добра”¹¹¹.

Твій справжній друг

Григорій Савич. 1762,

8 лист[опада].

17

[Харків, 13 листопада 1762 р.]

Gregorius Sabbin

Michaëli suo gaudium in Domino precatur.

O vitae via dulcis, ubi bene conscia mens est!
Attica mella super nectar et ambrosiam!
Hinc hilaris vultus, spes vivida fronte relucet,
Hinc sunt perpetuo gaudia tanta piis.
Non spes in morbo, non ipsa in morte relinquit,
Imo et defunctis os hilarescit eis.
O Michaël, Michaël! culpâ mihi disce vacare
A teneris, carus si cupis esse Deo.
Heus extra te ipsum bona maxima quaerere noli:
Intra nos Christus Σκῆπτρα Dei esse docet¹¹².

Scribendi occasionem dedit hodiernus dies τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν
Ioannis Chrysostomi¹¹³, cuius hanc auream sententiam mitto tibi munusculo:

Οὐδὲν ἡμᾶς οὕτως εὐφραίνειν οἶωθεν^a, ὥς τὸ συνειδὸς καθαρόν, καὶ
ἐλπίδες ἀγαθαί¹¹⁴.

Nihil nos ita laetificare consuevit, quam conscientia pura et spes bonae.
Vale, carissime!

*

Григорій Савич

бажає своєму Михайлові радуватися в Господі!

О, солодка дорога життя, коли твоя совість чиста!
Мед-бо аттичний тоді кращий нектару й амброзії!
Тому веселе лице, тому чоло прикрашає надія жива,
Тому-то в добрих людей завжди є стільки радощів!
Їх не лишає надія в хворобі чи навіть у смерті,
Навіть уже як умруть, в них на обличчях радість.
О, мій Михайле, Михайле! В юності будь безгрішним,
Господу станеш тоді нашому ти облюбленцем.

^a Est verbum anomalum post explicabitur [Це неправильне дієслово далі буде пояснене (лат.)].

О, не шукай же добра вищого поза собою:
Каже Христос, що Царство Боже у нас самих¹¹⁵.

Нагоду до написання цього вірша дав сьогоднішній день *во святих отця нашого* Івана Златоуста; надсилаю тобі в подарунок такий його золотий вислів:

Οὐδὲν ἡμᾶς οὕτως εὐφραίνειν οἴωθεν, ὥς τὸ συνειδὸς καθαρὸν, καὶ ἐλπίδες ἀγαθαί.

“Ніщо зазвичай не приносить нам такої радості, як чиста совість та добрі сподівання”.

Прощай, найдорожчий!

18

[Харків] 15 листопада [1762 р.]

Michaël!

Frater in Christo desideratissime!

Si vales, gaudeo; sin etiam laetus es, etiam magis gaudeo: est enim laetitia vera valetudo bene compositi animi. At vero esse laetus non potest animus, ubi quid vitii perpetratum est. Novi, quam sit lubrica via adolescentiae, scio rursum, quam immoderate heri vulgus Christianorum bacchabatur. Valde metuo, ne heri alicui sodalitati inhaeris, ac in societatem immodestiae veneris. Si nihil est, quod remordeat animum, gaudeo te felicissimum esse. Sin, noli frustra angī; satis est, si odisti vitium. Jam ignovit Christus, simulatque induximus in animum vitare in posterum. Sentio hoc dictum tibi esse duriusculum. Scio morem adolescentum; at non statim est venenum, quod acerbum est. Hoc solum dicam: nisi hunc meum de te metum interpreteris summum meum in te amorem, valde in me es injurius. Christus optimus aetatem tuam ab omnibus vitiis servet tutam, semperque ad meliora provehat!

Tui amantissimus Greg[orius] Sabbin.

Diluculo, novemb[ris] 15.

Quae proximo epistolio tuo nos petis, fient omnia, modo Christus aspiret, et in incepto ipse perseveres.

Scribe ad nos paucula, – scio enim te temporis esse pauperem – et valetudinem tanquam oculos custodi.

*

Михайле!

Найжаданіший брате во Христі!

Якщо ти здоровий, радію; якщо ти до того ж іще й веселий, радію ще більше, бо веселість – це здоров'я гармонійної душі. Душа, вражена будь-яким пороком, не може бути веселою. Знаю, який спокусливий шлях юності, знаю й те, як надмірно веселився вчора простий християнський люд. Дуже боюся, чи не приєднався ти вчора до якоїсь компанії й не

потрапив у непристойне товариство. Якщо не сталося нічого, що викликало б докори сумління, то я дуже радий, і ти найщасливіша людина. Якщо ж це сталося, то не мучся даремно; досить уже, якщо ти ненавидиш свій порок. Христос уже вибачив, як тільки ми вирішили не грішити надалі. Я відчуваю, що тобі важко слухати такі слова. Мені відома вдача юнаків; але не все те отрута, що неприємне на смак. Одне лиш скажу: якщо ці мої побоювання ти не витлумачиш як прояв моєї найвищої любові до тебе, ти будеш глибоко несправедливий щодо мене. Нехай збереже якнайкраще Христос твій вік у безпеці від усіляких пороків і нехай скерує тебе до всього найліпшого!

Вельми люблячий тебе Григ[орій] Савич.

На світанку, 15 листопада].

Те, про що ти просиш нас у своєму останньому листі, усе здійсниться, аби лиш Христові це було вгодно, а ти сам був наполегливий у розпочатій справі.

Пиши мені коротко, бо я знаю, що тобі бракує часу, а здоров'я бережи, як око.

19

[Харків] 23 листопада [1762 р.]

Salve, amice!

Precaris prospicientia tuae vitae et statui, vel maxime, cum quibus possis versari amicis. Sapienter facis, qui mature tibi prospicis. Sed de statu vitae alias dicemus, quod Christus suggeret; nunc pauca de conversatione. Cum quibus veriseris, rogas? Phy! cum bonis, breviter respondeo. Quamquam ne cum bonis quidem, nisi iis, ad quos tacito sensu a natura es propensus. Haec enim norma optima amicitiae. Bonus cibus est, sed quid, si tuo stomacho non arridet? Nimirum nocebit. Sed utinam, mi Michaël, tanta apud nos copia sit bonorum hominum, quanta ciborum! Sed hoc duntaxat optare licet, habere non item. Vere bonus homo, id est christianus, corvo est rarius albo¹¹⁶. Quem ut invenias, multis tibi laternis Diogenicis¹¹⁷ est opus. Quid igitur faciendum? Versandum est cum minus malis, quam sunt alii, qui vulgo recte boni dicuntur. Eligendi sunt candidi et constantes et simplices. Candidus animus nihil livoris sive nigredinis id est malitiae habere dicitur. Simplices non stulti, sed aperti, non mendaces et simulatores vanique, quod ego genus hominum plusquam Tartara¹¹⁸ odi. Qualium utinam apud nos sit minor frequentia! Sed quid facias, si mundus hic, id est multitudo hominum e talibus constat?

Mundus stultorum cavea, errorumque taberna.

Ut Palingenius noster canit¹¹⁹.

Consultissimum igitur arbitror parare amicos mortuos, id est Sanctos libros¹²⁰. Sunt ex vivis usque adeo callidi versutique et nequissimi veteratores, ut adolescentem videntem et viventem palam in os decipiant, afflantes venenum suum innocenti simplicitati, simplices autem maxime adoriuntur, quod circa hos

praedae spes est eis anguidus. Neque enim canis caninam est¹²¹. Eja cave tales! Hei mihi, quantam bonorum morum jacturam ipse feceram, ab his angelis diabolicis circumventus! Quam callide sese insinuant! ut vix quinquennio possis persentiscere. Heus meo periculo sapias! Ego ille nauta sum, qui naufragio ejectus in littus, alios fratres meos idem iter ingressuros timida voce moneo, quas Sirenes, quae monstra cavere debeant, qua iter tenere¹²². Nam quidem alii in aeternum sunt demersi. At possum, inquires, et ego ictus sapere. O mi amice carissime! An nescis multos naufragium pariter pati, enatare paucissimos, tres de centum. Potesne promittere certe enataturum te? incerta pro certis? Quin tu si medicamentum praesens habes, non ideo tamen sponte venenum debes sumere. Satis est mali, si imprudens gustes. Sed campana me avocat in graecum ludum. Proinde, si placebit, alias de eodem hac materia disseremus, tu brevicule significabis. Sic enim et colloquemur de Sanctis rebus, et interim stilus formabitur. Vale!

Tui amantiss[imus] Greg[orius] Sabbin.

23 Nov[embris] è museo.

*

Здрастуй, друже!

Прохаєш дати тобі поради щодо твого майбутнього життя й становища, особливо щодо того, з якими друзями тобі варто підтримувати зв'язок. Ти чиниш розсудливо, що заздалегідь дбаєш про своє майбутнє. Але про твоє місце в житті поговоримо іншим разом, коли підкаже Христос; а зараз побалакаймо про друзів. З ким тобі підтримувати стосунки? – питаєш. Пхе! З хорошими, – відповідаю я коротко. А з хороших – лише з тими, до кого в тайниках серця ти по натурі схильний. Бо це найкраща норма дружби. Їжа добра, але що з того, коли вона не подобається твоєму шлункові? Не дивно, що вона шкодить. Однак якби-то в нас, мій Михайле, було так багато хороших людей, як хороших страв! Але цього можна лише бажати, мати ж – це інша справа. Істинно добра людина, тобто християнин, трапляється рідше від білої ворони. Щоб знайти таку людину, тобі знадобиться чимало ліхтарів Діогена. Що ж робити? Слід підтримувати зв'язок із тими, котрі не такі погані, як інші, яких зазвичай вважають просто добрими. Обирати слід щирих, постійних і простих. Про щиру душу кажуть, що вона не заздрісна, не злобна, не підла. Прості – не дурні, але відкриті, не брехливі, не облудні й не порожні, бо таких людей я ненавиджу більше Тартара. О, якби в нас було таких поменше! Але що ж робити, коли цей світ, тобто більшість людю, складається з таких?

“Світ – це загорожа для дурнів і балаган пороків”, –
як співає наш Палінгеній.

Тому найбільш правильним я вважаю здобувати друзів мертвих, тобто священні книги. Серед живих є такі хитрі, спритні й безчесні пройдисвіти, що юнака у вічі обдурюють, вливаючи свою отруту невинній простоті й особливо нападаючи на простих – коло них у цих змій є надія на здобич. Бо

й собака не їсть собачатини. О, бережись таких! Скільки моральної шкоди завдали мені посланці диявола, обманувши мене. Як хитро вони втираються в довір'я, так що тільки через п'ять років ти це відчуєш. Ах! Skorистайся хоч моїм досвідом! Я – той моряк, що, викинутий на берег під час аварії корабля, інших своїх братів, на котрих чекає те ж саме, непевним голосом попереджає, яких сирен і страховищ їм слід остерігатись і куди прямувати. Бо інші потонули й відійшли у вічність. Але, скажеш ти, я й сам можу стати розсудливим під ударами долі. О, мій найдорожчий друже! Хіба ти не відаєш, що багато людей зазнає аварії корабля, а рятується небагато – троє із сотні. Чи можеш ти ручитися, що врятуєшся? Якщо в тебе є ліки, невже ти з власної волі маєш прийняти отруту? Досить біди, якщо ти через свою необережність її скуштуєш. Але дзвін кличе мене до грецького класу. Тому, якщо тобі бажано буде поговорити іншим разом про те ж саме, напиши мені ближчим часом. Так ми будемо вести бесіду про святі справи, а водночас і стиль буде вироблятися. Бувай здоров!

Твій найбільший друг Григ[орій] Савич.

23 лист[опада], з музею.

20

[Харків, 29 листопада 1762 р.]

Φίλτατε φίλτάτων,

Μιχαήλ γλύκιστε.

Quare non fuisti ἐν ταῖς ἐσπεριναῖς; De Sancto Ἀκακίῳ¹²³ στιχηρὰ¹²⁴ pulcherrima sunt lecta, e quibus haec ἔλασεν: “Дух не смущен, и ум чист”¹²⁵. Ὁ ἀτάραχος θυμὸς καὶ νόος καθαρὸς. O felicitate ipsa fortunatiorem, quisquis haec sibi paravit! Quid enim suavius animo spurcis vulgaribusque cupiditatibus non turbato? Quid mente terrenis cogitationibus pura beatius, quae Deum illum cernit? Palinginium¹²⁶ tuum nugatorem unico verbulo impetravi, lege illum, tere, preme, versa, hauri ac satiare. Nutri divino suavissimoque tuo parvolum tuum Jacobulum¹²⁷, ut aliquando sceptro potiat. Gaude in Deo, canta, ψάλλε, deambula, ut ego facio. “Житейское море”¹²⁸ etc. Ἐγὼ προσώπῳ μὲν ἁπλῶν, τῇ δὲ καρδίᾳ, tecum semper sum. Vale ac gaude! Tui omnium amantissimus Greg[orius] Sab[bin].

Literulae tuae valde ingratae mihi, proinde noli scribere scilicet...

*

Найдорожчий із найдорожчих,
найсолодший Михайле!

Чому ти не був на вечірні? Читалась чудова стихира про святого Акакія, з якої я взяв таке: [“Дух не смущен, и ум чист”]. О щасливіший, ніж саме щастя, той, хто забезпечив собі це! Що є приємнішим від душі, яку не тривожать гидота й ниці пристрасті? Що є блаженнішим від розуму, очищеного від земних помислів, який бачить самого Бога? Твого жартівливого

Палінгенія я дістав для тебе без великих зусиль. Читай його, обточуй, черпай із нього, повертай, витискай і насичуйся, годуї божественною та найприємнішою їжею твого малого Яшка, щоб і він коли-небудь здобув скіпетр. Радій у Бозі, співай під музику, гуляй, як я роблю [“Житейское море”], та ін. Я тілом відсутній, а серцем завжди з тобою. Бувай здоровий і веселий! Твій найбільший друг Григ[орій] Сав[ич].

Листи твої мені дуже неприємні, тому не пиши, тобто...

21

[Харків, 1 грудня 1762 р.]

Υμῶν δὲ μακάριοι οἱ ὀφθαλμοί, ὅτι βλέπουσι, καὶ τὰ ᾧτα ὑμῶν ὅτι ἀκούει. Mat[theus], cap[ut] 13¹²⁹.

Qui natus est, et toto pectore quaerit, certe inveniet et videbit id, quod vidisse non quorumlibet, sed beatorum est dumtaxat oculorum, puta Dei veritatem, quae ut difficillima est inventu, ita aspectu longe jucundissima rerum omnium¹³⁰. Vidisse veritatem, caput est omnium, “развъ бо сего (Духа Святаго) ни дѣяние ни слово”¹³¹, ut hodie ἐν τοῖς ἀντιφώνοις¹³² lectum est, aut incipit aut perficitur. Sic quaesivit Abraham relicta sua terrâ; hac via ingressus est Isaak, cui terram monstravit Dominus: Jacob et filii ejus hoc idem fecerunt. Spiritum enim S[anctum] in se habere nihil aliud est, quam veritatem, quae unica est, Dei videre. Hanc, si vidit Aristoteles¹³³ et ejus sectatores, beati sunt; sin minus, sunt μωρόσοφοι¹³⁴. Si οἱ ἀπόγονοι τοῦ Ἀβραάμ sumus, et si ejusdem cum illo genii, factis hoc testemur similibus; unde enim constabit, in nobis spiritum esse τῶν προγόνων, si non ex fructibus? Quid alii faciunt, quidve petunt, ipsi viderint: ego certe scio me totum esse soli divinae veritati quaerendae consecratum. Non succedet? At vero succedet tandem. Hodie audiavi in evangelio: “Очы бо ёю держастъся, да еро не познают”¹³⁵, et tamen agnoverunt, licet male oculo eorum tenebantur. Quid enim labor improbus non vincet? Et quomodo non dulce laborare, si sumus ad hoc nati, si Abrahamitico spiritu ferimur? Naturalis enim motus deinde fit incitator. Ergo cum Paulo clamare lubet: διώκω δὲ, εἰ καὶ καταλάβω. Cap[ut] 3. ad Philipp[enses]¹³⁶. “Тоню же, аще и постигну”¹³⁷, то есть особливо постигну. Ἀδελφοί¹³⁸ etc. ... Si nihil aliud in me est, praeter cordis ardorem, vel ut Evangelistae verbis dicam, ἡ καρδία ἡμῶν καιομένη¹³⁹, et hoc mihi gratulor; ipsum enim τὸ παντελῶς θέλειν a Spiritu S[anctu] est, qui ut incepit, ita certe perducet eo, ut dicamus: “Мы же откровенным лицом взираем на славу Божию”¹⁴⁰. In hoc vivo hoc noctesque diesque agitate lubet, in hoc mori, o mi pretiosissime Michaël, decrevi, imo jam pridem mortuus sum mundo¹⁴¹, ut aliquando liceat in gloriam cum Christo ascendere. Te, quem Abrahami ἑκγονον εἶναι νομίζω, socium ambio comitemque in via tam deserta ab omnibus cupio. Quodsi tibi quoque est ἡ καρδία ἡ καιομένη¹⁴², et certe debet esse, si is es, quem te esse existimo; ejice, quicquid est mortalis curae in pectore, elue lutum ex corde; lutum est quicquid terrenum est; quicquid autem visibile, terrenum est. Si justus

verusque ignis in pectore tuo, exuretur, quicquid terrenum est, ut aliquando puro corde sis, videasque Deum: τὸν θεὸν καὶ τὴν ἀλήθειαν, quam videntes, beati sunt oculi¹⁴³. Qui vere exarsit, bene incepit; at bene incepisse est dimidium perfecisse¹⁴⁴. Sic te assuefac, ut quotidie quicquid per oculorum aut aurium sensum non modo ex S[ancta] Scriptura aliisque libris incidat in animam tuam, verum etiam quidquid ex fortuitis eventibus videris aut audieris, id, ut animal τῷ θεῷ consecrandum, rumina, discute, ac quantum potes in salutarem succum converte. Qui vili sunt ingenio, iis optima scripta dictaque cedunt in pessimum et ipse Christus est offendiculum. At qui spiritu Abrahamitico sunt creti, iis Deus de mortuis etiam et infecundis saxis divinam ac pulcherrimam prolem suscitavit¹⁴⁵. Praeterit te (exempli causa) ebrius, sic cogita: obtulit Deus tibi spectaculum, ut alieno periculo cognoscas, quam enorme malum sit ebrietas¹⁴⁶: heu! fuge! Praeteris mendicum jacentem, cui pedes computruerunt, aut nasus cum cadaverosa facie horrorem spectanti incutit, sic ratiocinare: hunc aut hanc oportet libidinosam fuisse; hi enim sunt fructus libidinis. O beati, qui hoc malo carere possunt! eheu! quanti est valetudo et castitas! quam angelica virtus! quam paucis familiaris! Stas in templo, audis venerari cingulum Beatiss[imae] Virginis, audis ejus Zonaе divinam vim tribui, vocari beatiss[imam] urbem, in qua illa Zona deposita esset, tutamque ab omnibus malis, sic animo volve: oportet heic aliquid subesse mysterii. Si enim caro nihil prodest, quomodo carnis servus cingulus prorsit? Manna? Quid hoc¹⁴⁷? Vulgus hominum haec audit, velut asellus lyram¹⁴⁸. Sed tu si vis abrahamitice auscultare, aliquid fode hic cum pueris Isaak¹⁴⁹ et fortassis dimota terrâ aliquid aquae vivae invenies. Vel sic: peperit, et tamen virgo? Oportet heic esse aliquid mysterii. Ergo pariunt etiam virgines? Phy! et maxime quidem¹⁵⁰. In humanis rebus hoc quidem impossibile; sed heus! amove, inquam, terram! Habet enim et spiritus suam generationem, et ubi tam regnat Spiritus, quam ubi ei adversa caro stricta cingulo virgineae castitatis¹⁵¹. "Возвеселися, неплоди нераждающая"¹⁵² etc. ...

Vale, Isaaci proles! Σὺς Γρ[ηγορίου] ὁ Σα[ββίν].

*

*"Очі ж ваші блаженні, що бачать, і вуха ваші, що чують".
(Мат[вій], гл[ава] 13).*

Кожен народжений, який усім серцем шукав, поза сумнівом, знайде й побачить те, що можуть побачити очі не будь-яких людей, а тільки блаженних. Це значить: божественну істину найважче знайти, зате тим, хто її побачить, вона найприємніша. Пізнання істини – вершина всього ["развѣ бо сего (Духа Святаго) ни дѣяніе, ни слово"], як сьогодні говориться про це в *антифонах*, – не починається, не закінчується. Так шукав Авраам, залишивши свою землю; цим шляхом пішов Ісаак, якому землю вказав Господь. Яків і його сини зробили те ж саме. Мати в собі Святий Дух є не що інше, як бачити Божу істину, яка одна є істиною. Якщо її бачили Арістотель та його послідовники, то вони блаженні, якщо ж ні, – вони

безумні філософи. Якщо ми – потомки Авраама, якщо ми одного з ним духа, ми це підтвердимо подібними ж ділами; бо звідки, як не з плодів наших, відомо, що в нас є дух *предків*? Що інші роблять, чого прагнуть, вони й самі побачать; я ж твердо знаю, що я всього себе присвятив шуканню однієї лиш божественної істини. Я не буду мати успіху в цьому? А все ж таки врешті-решт успіх прийде. Сьогодні я чув з Євангелії: [“Очы бо ёу держастъся, да его не познають”]. І вони його все ж таки пізнали, хоч очі їхні й погано їм служили. Бо чого не переможе чесна праця? Хіба не приємно працювати, коли ми народжені задля цього, коли ми просякнуті духом Авраама? Бо природний рух із часом стає все швидшим. Тому хочеться сказати з Павлом: *“але прагну, чи не досягну”* (До филип’ян, гл[ава] 3). [“Тоню же, аще и постигну”, то есть особливо постигну]. *“Браття...”* і далі. Якщо в мені нічого немає, окрім жару серця, або, кажучи словами євангеліста, *нашого палаючого серця*, то я задоволений цим, бо *палке бажання* походить від Святого Духа, який як почав, так, напевно, і закінчить, щоб ми могли сказати: [“Мы же откровенным лицом взираем на славу Божию”]. Цим я живу, над цим із охотою працюю вдень і вночі, у цьому я вирішив, мій найдорогоцінніший Михайле, померти, хоч я вже раніше помер для світу, щоб коли-небудь піднятися во славу з Христом. Тебе ж я *вважаю* Авраамовим *нащадком* і прагну та бажаю, щоб ти був моїм союзником і супутником у житті, якого всі так цураються. Якщо в тебе *палаюче серце*, а воно, поза сумнівом, має палати, якщо ти той, за кого я тебе маю, вижени з грудей всіляку смертну турботу, змий бруд із серця. Бруд – це те, що земне, а що видиме, те земне. Якщо вогонь у твоїх грудях справжній і щирий, то згорить усе, що в них є земного, щоб ти коли-небудь став чистий серцем і побачив Бога, *Бога й істину*, яка робить блаженними ті очі, котрі її бачать. Хто добре загорівся, той добре почав, а добре почати – це наполовину зробити. Привчи себе до того, щоб кожного дня через очі або вуха потрапляло в твою душу що-небудь не лише зі Святого Письма, а й те, що побачиш і почуєш з випадкових подій, переживуй, розмелюй і, наскільки зможеш, перетворюй на поживний і рятівний сік, ніби та тварина, що має бути принесена в жертву *Богам*. У тих, хто душею нищий, найкраще з написаного й сказаного переходить у найгірше і сам Христос є чимось неприємним. Але для тих, хто сповнений Авраамовим духом, Бог навіть із безплідних скель підносить божественну й найпрекраснішу поросль. Якщо повз тебе, наприклад, проходить п’яний, ти думай так: Бог дав тобі видовище, щоб ти на чужому прикладі усвідомив, яке велике зло пияцтво – тікай від нього. Ідеш повз жебрака, що лежить, у якого ноги згнили або ніс, і подібне до трупного обличчя викликає жах, міркуй так: оцей або оця, поза сумнівом, вели розпусне життя, це плоди розпусти. О, щасливі ті, хто може бути вільним від цього зла; о, яке велике значення має здоров’я й непорочність! Яка висока чеснота! Як мало тих, кому вона властива! Якщо ти стоїш у храмі, чуєш, як віддають почесні поясу найблаженнішої Диви, чуєш, що цьому поясові приписують божественну

силу, що називають найблаженнішим те місто, в якому перебуває цей пояс, і вважають це місто убезпеченим від усіх нещасть, то думай про це так: тут має бути якесь таїнство, бо якщо плоть не приносить жодної користі, то яким робом допомагає пояс, котрий служить плоті? Манна? Що це таке? Юрба сприймає це, мов осел звуки ліри. Але ти, якщо хочеш по-авраамівському слухати й сприймати, копай тут з отроками Ісаака і, може, відкинувши землю, знайдеш якусь живу воду. Або так: народила, а все-таки діва. Має бути й тут якесь таїнство. Отже, народжують і діви. Пхе! Ще й як! У людських справах це, звісно, неможливо. Та відкинь, кажу я, землю. Бо й дух має своє народження, а де так панує дух, як не там, де йому протистоїть плоть, оповита поясом дівочої чистоти. [“Возвеселися, неплоди нераждающая”] та ін. ...

Бувай здоров, нащадку Ісаака! Твій Гр[игорій] С[авич].

22

[Харків, жовтень – грудень (?) 1762 р.]

Oda Horatiana libri II, XVI.

De animi tranquillitate

[Ода Горація (книга II, XVI) «Про спокій душі»]

Купец покоя в страсть¹⁵³ сладка Бога просит,

Когда по морю его вихор бросит,

Как Луну облак и звѣзды преясны

Скрил преужасній.

Просит покоя в войнѣ Турчин бѣшен

И красним Луком Китáец обвѣшен,

Но ниже, друг мой, драгая Порфвра

Дасть нам внутр мира.

Не бò царска власть, или Зláта полній

Сундук усмирит души бѣдны волны,

Ни приутишит живущіи вздохы

В красном порогѣ.

Сладка покоя нищета ест маты,

Где лишних в домѣ вещей не видати,

Где не мѣшает ниже страх сна сладка,

Ни похоть гадка¹⁵⁴.

По что толь много сій черв замишляеш,

За чем на воздух чужій поспѣшаеш?

Что ползы бросить природніи страны?

Брось нрав твой странній!

Печаль глупа и на корабль восходит,
 И проникает на далны походы,
 Еленей¹⁵⁵ легких она всѣх бистрѣ,
 Вѣтров¹⁵⁶ скорѣ.
 Будь сит тѣм, что ест, не печись на утро¹⁵⁷,
 Потѣшай смѣхом твою горестъ Мудрѡ,
 Знай, что ничтоже совсѣм ест блаженно,
 Но з злим смѣшенно.
 Знай, что преславны пошли в прах Герои,
 И сто лѣт жившы лежат в смертном гнои,
 И может тое, твое что сливется,
 Мнѣ доведется¹⁵⁸.
 Волон изрядних у тебе заводы
 И чужостранных лошадей природы,
 А на одежу тебѣ для прибора
 Сукна з за Моря.
 А мнѣ Судбина дала грунт убогой,
 И ѡт Муз чистих греческих не много
 Духа напиться и пренебрегати
 Мир сей проклятій¹⁵⁹.

Pretiosissime amice,
 salve, mi Michaël!

Hanc prope ex tempore, certe praecipitanter verti, hoc unice spectans, ut quam possem perspicue spiritum auctoris expromerem, non phaleris verborum ornarem. Tu potes, si libet, refingere, ac aliis verbis inducere. Quod autem verti τὸ “quod ultra est, oderit curare”¹⁶⁰ sic: “не печися на утро”¹⁶¹, temere improbare noli, licet scio te esse a praeiudiciis alienum. Siquis enim, velut canis, ut ajunt, e Nilo¹⁶², gustavit ex S[anctis] Patribus, is intelligit τὸ crastinum pro sequenti vita accipi. Cum enim vita nostra, passim in S[anctis] literis diei assimilatur, et diei prima pars est nox, altera lux, rectissime dicitur prima aetas, puta juvenia, stulta, vita praesens, nondum illuminata veritatis Sole. Altera vitae pars, luci assimilata, vocatur vita [...] ¹⁶³ cum deponuntur tenebrarum opera¹⁶⁴. Cum igitur dicitur noli in crastinum esse sollicitus, dicitur non esse dolendum, quid edas aut quo vestiaris in senectute; quaere modo regna dei in praesenti vita, cura de sola virtute et sapientia sollicitus. Nam si seminaveris in praesenti bene, bene metes et futura, nec quisquam sanctus moribus destitutus erat in senecta viatico. Ad haec verba quoniam sententia Platonis in quam nuper incidi pertinet, non gravabor tibi adscribere. Ea est haec: ἐμοὶ¹⁶⁵ μὲν οὐδὲν ἐστὶ πρᾶσιβύτερον τοῦ ὡς ὅτι βέλτιστον ἐμὲ γενέσθαι¹⁶⁶. Mihi quidem nihil est antiquius, quam ut

quam optimum me esse sive fieri. Vide quid curarunt summi viri, non divitias etc.; non mirum igitur, si bene clauderunt vitam. Ut quisque enim in juventute seminat, ita in senecta metit¹⁶⁷. Vis levis et sanus esse senex? Cole juvenis sobrietatem et castitatem. Haec cogita.

Vale optime, mi φίλόμουσε!

Tuus Gregor[ius] Sab[bin].

*

Найдорогоцінніший друже,
здраслуй, мій Михайле!

Це я переклав майже експромтом, дуже швидко, слідкуючи тільки за тим, щоб, наскільки це було для мене можливим, передати дух автора, не дбаючи про красу стилю. Ти можеш, якщо тобі до вподоби, змінити й почати з інших слів. Що ж до перекладу виразу “quod ultra est, oderit curare” словами [“не печися на утро”], то остерігайся судити його занадто поспішно, хоч я й знаю, що ти далекий від забобонів. Бо хто черпав зі с[вятих] отців, за прислів’ям, як собака з Нілу, той зрозуміє, що “завтрашнє” треба розуміти як наступне життя. Бо якщо наше життя всюди у С[вятому] Письмі порівнюється з днем, перша ж частина доби є ніч, а друга – світло, то дуже правильно ранній вік, тобто юність, називати нерозумним, сучасним життям, ще не освітленим сонцем істини. Друга ж частина життя, що порівнюється зі світлом і називається життям..., коли відкидаються вчинки темряви. Отже, коли автор говорить: “не турбуйся про завтрашній день”, він хоче сказати: не слід турбуватися про те, що ти будеш їсти або в що одягнешся в старості. Шукай у теперішньому житті тільки царства Божого, піклуйся і дбай тільки про доброчесність і мудрість. Бо якщо ти добре посієш у теперішньому, то добре пожнеш у майбутньому, і ніхто з тих, хто придбав святі звичаї, не буде позбавлений у старості своїх заощаджень. Сюди належить і один вислів Платона, на який я нещодавно натрапив і який радо тобі повідомляю. Це така сентенція: “Для мене нічого немає понад те, щоб стати кращим”¹⁶⁸. Дивись, про що дбали найкращі мужі – не про багатство та інше. Тому не дивно, що вони добре завершили життя. Бо як хто посіє в юності, так пожне в старості. Хочеш бути легким і здоровим старцем? Додержуйся в юності тверезості й непорочності. Подумай про це!

Бувай здоров, мій найкращий любителю Муз!

Твій Григор[ій] Сав[ич].

23

[Харків, вересень – грудень (?) 1762 р.]

Ἡ σὰρξ κατὰ τοῦ πνεύματος ἐπιθυμεῖ¹⁶⁹

Jam langues, Israël, jam frangit te impetus hostis,
Jam turbare pavens, jam sacra signa refers.

Ille velut Boreas¹⁷⁰ sata laeta ferociter urget,
Compositas acies turbat agitque tuas.
Tolle tuas, mi Christe, manus ad sydera, tolle!
Mox felix Amalech¹⁷¹ impia terga dabit.

*

“Тіло бажає противного духові”

Ти вже слабнеш, Ізраїлю, захитавшись під натиском ворога,
Ти охоплений страхом, відступаєш під стягами Божими.
А нападник, немов той Борей, вже спустошить веселі посіви,
Вже лама твої лави струнки і жене тебе геть.
Христе мій, о здійми, о здійми свої руки до неба!
Славний тоді Амалік миттю з ганьбою втече¹⁷².

24

[Харків, 20–23 грудня 1762 р.]

O igitur miseros, o terque quaterque misellos¹⁷³!
Sidere qui prolem sub Pharaonis habent¹⁷⁴.
Tu si quos sentis in te βαβυλῶνος haberi,
Heus allide istos tempus in omne PETRAE¹⁷⁵!
Lucifer¹⁷⁶ est Σατανᾶς, si affulget, credere noli¹⁷⁷;
Gramen nocturnum sole oriente cadit.
Sidere sub pravo quidquam generare caveto.
Ecce Dies DOMINI non procul! ecce prope est!

Cariss[ime] Michaël!

Nae mihi mea solitudo coelum aperuit. Injuncto pueris exercitio abii in muséum, ubi ex occasione explicatae vocis τὸ ἀστρολόγος¹⁷⁸ vides in quas cogitationes veni. Ex consideratione visibilis coeli, transii ad Spiritualia. Pulchrum est illud, sed longe divinius hoc contemplari¹⁷⁹. Nunc mihi considera, utrum in coelo versantur (licet corpusculo in terra¹⁸⁰) hi, qui negotiis mortui vulgi, tantopere ἐν τοῖς οὐρανοῖς expatiantur. An non hoc forte sit cum Hieronymo mente paradisum deambulare¹⁸¹? Sed nulla mihi tecum fabularum satietas. Hoc solum mihi familiare exclamo: ὦ σχολίον¹⁸², ὦ βιβλίον.

Vale, o carissima anima! ac ad coelos illos eluctari nitere¹⁸³!

Tuus σύμμαχος Gregorius.

“Аще око твое лукаво”¹⁸⁴ etc.

Sidere sub pravo, si sunt mala tempora lunae,
Nascier Astrologi non bona cuncta ferunt.

Concubitus faciunt cum terra scilicet ἄστροα·
 Γαῖα μὲν ἐστὶ γυνή, οὐρανὸς ἐστὶν ἀνὴρ.
 Nunc mihi terrenis omissis τ' ἄῦλα specta,
 Ac ex visibili nosce metaphysica¹⁸⁵.
 Scilicet et coelo mentis sua sidera nostrae
 Sunt, sunt luciferi, sol quoque luna quoque.
 Si mala stella nitet, mala nascier omnia crede.
 O gens infelix sidere nata sub hoc!
 Audisne, o Michaël, quid dictant biblia sacra?
 Inque utero gentes non capis esse duas¹⁸⁶?
 O coelum egregium, quo splendet gloria Christi¹⁸⁷!
 Stellaque, quae sanctis dux erat antè Magis¹⁸⁸!
 Tam tunc nascuntur Pueri, sacrosancta propago,
 Qui τὸν γ' Ἡρώδην καὶ Φαραῶνα movent.
 O igitur miseros!

*

О, бідолашні утричі й учетверо ті,
 Що народили дітей під зорю Фараона!
 А як відчуєш в собі ти вавилонські плоди,
 Завжди їх слід розбивати об гострий той КАМІНЬ!
 Є Люцифер *Сатаною*; блиску його ти не вір!
 В'яне рослина нічна, коли сонечко світить.
 Під нещасливою зіркою хай не приходить ніщо,
 День-бо ГОСПОДНІЙ іде, він уже не за горами¹⁸⁹.

Найдорож[чий] Михайле!

Воістину, моя самотність відкрила мені небо. Задавши учням вправу, я рушив до музею, і ти бачиш, до яких думок я дійшов у зв'язку з поясненням слова *астролог*. Від думок про видиме небо я перейшов до питань духовних. Перше небо прекрасне, але більш гідне божественного споглядання друге. Тепер подумай, чи є *на небі* ті, хто (хоч тілом вони й на землі) ухиляються від справ мертвої черні для справ небесних. Хіба не чудово, як каже Єронім, гуляти думками по раю? Але мені ніколи не буває нудно розмовляти з тобою. Одне тільки мені близьке, вигукну я: *о дозвілля, о книги!*

Бувай здоров, найдорожча душе, і намагайся щосили пробитися в ці небеса!

Твій союзник Григорій.

["Аще око твое лукаво"] та ін.

Під нещасливою зіркою, в місяця фази погані,
 Кажуть астрологи нам, важко родитись добру.
 Зорі беруть-бо до пари речі зі світу земного.
 Жінка – вона є земля, небо тим часом є муж.
 Знехтуй земним і дивися ти повсякчас на безплотне.
 Пробуй невидиме ти в видимих формах пізнати.
 В розуму нашого небі є свої власні зірниці,
 Є свої зорі ясні, сонце і місяць свої.
 Світить погана тут зірка, вір, що й рождається кепське.
 О, бідолашний той рід, що під сузір'ям таким!
 Чуєш, Михайле, що саме кажуть нам книги священні?
 Чи розумієш, що в лоні двійня нащадків буває?
 О, пречудове те небо, де слава Христова палає,
 Де пломеніє зоря, та, котра світить волхвам!
 Тут-бо рождаються діти племені того святого,
 Що їх бояться завжди *Ірод* і сам *фараон*.
 О, бідолашні¹⁹⁰!

25

[Харків, початок січня] 1763 р.

Χαῖρε ὦ ἦδυστε νεανίσκε,
 Καὶ ἐμοὶ ἐκ τῶν πάντων ἐρασμιώτατε,
 ὦ Μιχαήλ.

Nūn ἄρχεται νέος ἐνιαυτός^a, διὸ γράφω πρὸς σε ἑλληνιστὶ καὶ τοῦτο εἶναι νομίζω καλὸν οἰωνόν^b. Ὁ Χριστὸς ὁ λέξας ἐν τῷ εὐαγγελίῳ ταῦτα. Πνεῦμα κυρίου ἐπὶ¹⁹¹ ἐμὲ¹⁹² etc. εὐλογησάτω σοὶ τὸν στέφανον τοῦ ἔτους^b τούτου καὶ καλῶς ὑγίαι^c καὶ εὐδαίμονα φυλαξάτω, μετὰ τῶν σου φιλάτων.

Таῦτα εὔχεται Σὸς ὁ νέος φίλος Γρηγόρ[ιος] ὁ Σ[αββίν]. αψξγ.

*

*Здрастуй, найдорожчий юначе й найлюбіший
 мені з усіх Михайле!*

Ось і почався Новий рік, тому пишу тобі грецькою мовою і вважаю це доброю прикметою. Христос сказав у Євангелії таке: “На Мені Дух Господній” та ін. Нехай благословить тебе вінець року цього й хай береже тебе в доброму здоров’ї та благополуччі разом із найдорожчими для тебе!

Про це молитесь твоїй відданий друг Григ[орій] С[авич]. 1763 [рік].

^a Annus [рік (лат.)].

^b Οἰωνός – omen [Οἰωνός – прикмета (лат.)].

^b Τὸ ἔτος – annus, gen. ἔτους [Τὸ ἔτος – рік, родовий відмінок: ἔτους (лат.)].

^c Ὑγίης ut ἀληθής [Ὑγίης як ἀληθής (лат.)].

Cariss[ime] Michaël!

Alii, inquit Socrates, vivunt, ut edant et bibant; ego contra¹⁹³. Quid porro sit vivere, plerique omnes ignorant, ut etiamsi victu uti vellent ad vitam agendam, non tamen possint vivere, siquidem omnium maxima ac proinde difficillima ars est vivere didicisse, ut quam solus Christus doceat donetque. Donec sensero te avide nostra legere, non desinam tibi similia et scribere et dicere:

Tace, tace: λεπτόν ἔχνος¹⁹⁴.

Ascende nunc editam quandam speculam, ac explica notionem animi tui, ut videas, quid vulgus agitet. Videbis alium scabie, alium febri, hunc podagra, illum epilepsia, istum hydrópe laborare, alii dentes, alii intestina computruisse; sunt adeo deplorati, ut non corpus, sed vivum cadaver¹⁹⁵ circumferre videantur; ut omittam illa leviora: tussim, lassitudinem, putres hálitus et id genus. Ex talibus, quantus est, constat mundus, membris videlicet leprosis. Nam quod videas iisdem admistos etiam sani corporis homines, hi illi sunt, qui nuper irretiti, nondum ad supradicta quidem pervenerunt; huc tamen tendunt, imo currunt incitantibus Furiis¹⁹⁶, ad tam videlicet praeclara praemia. Et nos quidem morbosos illos vitamus, et recte facimus, ne nobis quoque contactu communicent; ceterum cum adhuc sanis, sed mente captis ac pestilentibus dogmatibus imbutis libenter versamur. Atqui non aegrotaremus corporibus, nisi prius animis¹⁹⁷. Quid juvat ab impuro foetidoque scortatore esse remotum, si ὁμίλεις πνεῦμα πορνείας ἔχοντι¹⁹⁸; abs hoc enim corpori fit male, ab illo animus inficitur. Vitas eum, qui μανίαν ex ebrietate contraxit, et non caves ventri deditum, qui te hortatur, exemplo autem cogit suo ad intempestivum et immodicum carniū esum, vinique potum? Quid fugis rivum, et fontem accedis? Times incendium et ignem petis? carbones execraris et per scintillas favillasque graderis? vulnus tangere horres, et inter gladios et scorpios ambulas? Declinas hydrópa, podagram, gallicum morbum¹⁹⁹, et non aversaris intemperantiam, harum pestium matrem? Atqui Socrates in media pestilentia sanus mansit, assuetus sanctissimae diaetae, simplici parcoque cibo²⁰⁰. Audi Plutarchum causam omnium morborum redundantiae humoris in corpore adscribere: “externis causis atque principiis redundantia humorum in corpore veluti substantiam et corpus suppeditat. Absque hac nihil mali causae illae inferunt, sed elanguescunt...²⁰¹ Ubi autem redundantia est humorum, ibi velut coenum quoddam exagitur impurum...”²⁰² Non petit ignis locum, nisi ubi na[ph]tham esse senserit: ita morbus adhaerere nequit omnisque pestis atque inflammatio, si corpus frigidum, pituita vacuum ac suberis instar leve est. Vulgus hominum ad insaniam usque ingurgitur carnibus omnisque generis sicera; et mirum est, si causam sequuntur effectus? Hac videlicet divinissima matre omnes praedictae pestes sunt partae.

Tace, tace: tenue vestigium²⁰³.

Noli haurire mundi spiritum ἀνθρώποκτόνον²⁰⁴, fuge scorpios hos, neque vitia ac rumpe corpus tuum (ne quid erres), sed extenua subducta immodica esca

vitatoque vini igne, unde omnia vitia animi, et ex his rursum omnes corporis morbi. Non is occidit equum, qui simplici pabulo alit, sed qui avenae praebet multum, nec modum in cursu tenet. Obruimur cibo vinoque et diu assidemus alicui anxiae meditationi. Hinc senium praematurum, etiamsi nihil aliud. Haec ideo prolixius, quod tam multos video idque autoritate praeditos, qui non satis habent scandalis exemplorum corrumpere adolescentes adque ingluviem invitare, nisi verborum quoque eloquentiaeque lenocinio perpellant πρὸς τὴν γαστριμαργίαν, idque locis ex S[ancta] Scriptura petitis. Quodsi cupis nos paululum auscultare, tamdiu scias tibi salvam esse et valetudinem et pudicitiam et famam, pretiosissimos θησαυροὺς, quamdiu sobrietatem colis. Instigant ad intemperantiam? At tu victo illo vitioso pudore, negare non audente, jam nunc assuesce sanctae illi cuidam pertinaciae; mihi, inque, non expedit²⁰⁵, etiamsi aitis omnia pure puris²⁰⁶. Et si Paulus aliorum caritate non licere sibi ait carne vesci²⁰⁷, egomet mei amore non colam jejunium sive delectum ciborum? Sic tu fel et venenum verborum illorum mellitum amove. Taedium pertrahit ad luxum? Accipe Sanctum librum, cantilla sacros hymnos, ora; quodsi haec non sufficiunt, advoca honestum sodalem, profligabis laeto bonoque colloquio, aut nos adi, aut ad te accerse; quid vereris? Si turpe iudicas, cave facias; sin – vince malum pudorem timoremque²⁰⁸, avocantem a rebus honestis. O utinam tam simus verecundi ac timidi in turpibus vitandis, quam saepe sumus in faciendis honestis meticulosi ac praepostere pudibundi! Christus hanc talem tuam tantamque indolem a mundi contagio incontaminatam servet praeparetque te suae sibi inhabitationi²⁰⁹! Vale, carissime!

Tibi faventissimus Greg[orius] Sab[bin].

*

Найдорожчий Михайле!

Дехто, як каже Сократ, живе, щоб їсти й пити, я ж – навпаки. Далі, більшість зовсім не знає, що значить жити, і хоч вони й бажають їсти, щоб жити, однак не можуть жити по-справжньому, бо найбільше і тому найважче мистецтво – навчитися жити, і один тільки Христос може це дати й навчити. Доки я знатиму, що ти жадібно читаєш мої листи, доти не перестану писати тобі й говорити таке:

Мовчи, мовчи: *тонкий слід*.

Зійди тепер на високу вежу й допоможи своїй душі побачити те, що хвилює юрбу. Ти побачиш, як один мучиться коростою, другий – пропасницею, той – подагрою, той – епілепсією, той – водячкою; в одного гниють зуби, у другого – нутроці; деякі до того жалюгідні, що здається, ніби вони носять не тіло, а живий труп. Я вже не буду казати про легкі хвороби: кашель, виснаження, зловонне дихання тощо. З таких-от, тобто з нездорових, членів і складається цей світ, який би він не був за розміром. Бо якщо ти й бачиш серед них людей зі здоровим тілом, то це такі люди, котрі недавно потрапили в тенета хвороб і ще не дійшли до зазначеного вище стану; однак вони не йдуть, а біжать до нього, їх підганяють фурії до таких

преславних нагород. Ми ж, правда, уникаємо цих хворих і правильно робимо, щоб вони й нас не заразили. Проте ми охоче підтримуємо зносини з людьми, які до цього часу здорові, але чий розум пошкоджений і насичений отруйними вченнями. Але ж ми не захворіли б тілом, якби раніше не захворіли душею. Яка користь віддалятися від нечистого й огидного розпусника, якщо *знаєшся з тими, хто позначений духом блудодійства*? Від першого стає погано тілу, від другого заражається душа. Ти уникаєш того, хто від пияцтва стає *божевільним* і не стережешся чревоугодника, який своїм прикладом закликає тебе до несвоечасного й надмірного вживання м'яса, вина. Чому ж ти уникаєш ріки, а наближаєшся до джерела? Боїшся пожежі, а шукаєш вогню? Проклинаєш вугілля, а ходиш по іскрах і гарячому попелу? Боїшся дотику до рани, а ходиш серед мечів і скорпіонів? Уникаєш водянки, подагри, гальської хвороби й не цураєшся надмірності – матері всіх оцих лих? Але Сократ під час чуми залишився здоровим, бо зник до найсвятішого життя, до простої й помірної їжі. Послухай Плутарха, який вважає причиною всіх хвороб надлишок вологи в тілі: "Під впливом зовнішніх причин і умов надлишок вологи в тілі ніби заступає субстанцію й тіло". Без згаданого надлишку вологи ці причини не викликають нічого поганого й слабнуть. Але там, де є надлишок вологи, там ніби виникає якесь брудне болото... Вогонь горить найкраще там, де є нафта; так, хвороба, всіляка зараза й запалення не можуть прищепитися, коли тіло холодне, позбавлене слизу й легке, мов корок. Більшість людей до нестями об'їдається м'ясом і обпивається різними хмільними напоями. Що ж дивного в тому, коли за причиною йде дія? Саме від цієї найприроднішої матері виникли всі раніше згадані зарази.

Мовчи, мовчи: тонкий слід.

Уникай мирського *людиновбивчого* духу, уникай цих скорпіонів, не шкодь і не руйнуй свого тіла (щоб не погіршити в будь-чому), але зроби його тоншим, зменшуючи надмірну їжу й уникаючи вогню, породженого вином, звідки всі пороки душі, а з останніх, у свою чергу, – всі хвороби тіла. Не той вбиває коня, хто годує його простим кормом, а той, хто дає забагато вівса й не знає міри в їзді. Обтяжені їжею та вином, ми довго зупиняємося на якомусь тривожному роздумі. Звідси – передчасне старіння, коли не щось інше. Це трапляється досить часто, бо я знаю дуже багато людей, навіть авторитетних, які намагаються спокусливими прикладами та принадою слів і красномовства псувати юнаків, спонукають їх до *ненажерливості*, використовуючи при цьому навіть місця зі Святого Письма. Якщо ти бажаєш трохи послухати нас, то доки будеш додержуватись тверезості, доти будеш впевнений у тому, що в тебе зберігаються і здоров'я, і сором'язливість, і репутація – найкоштовніші *скарби*. Тебе спонукають до надміру? Але ти побори в собі той порочний сором, що не намілюється відповісти відмовою, тепер уже привчи себе до цієї святої стійкості й скажи: мені це не корисно, хоч ви й кажете, що для чистих все чисте. І коли Павло говорить, що йому не дозволено їсти м'яса через любов до інших, то хіба я не можу через любов до самого себе

додержуватись посту або обирати їжу? Так усувай жовч і отруту їхніх слів, підсолоджених медом. Нудьга тягне тебе до розкошів? Візьми святу книгу, співай священні гімни, молись; якщо цього буде замало, поклич порядного товариша, заведи веселу й хорошу розмову, прийди до нас або нас запроси до себе. Чого тобі соромитись? Якщо ти вважаєш, що це погано, не роби цього; якщо ж ні, то переможи в собі поганий сором і страх, які відвертають тебе від порядних справ... О, якби ми в ганебних справах були такими ж сором'язливими, боязкими, як часто буваємо боязкими й хибно сором'язливими в порядних учинках! Нехай збереже Христос такий великий твій дар незаплямованим мирською заразою і нехай приготує тебе для своєї обителі. Бувай здоров, найдорожчий!

Вельми прихильний до тебе Григ[орій] Сав[ич].

27

[Харків] 27 січня [1763 р.]

Plutarchus loquitur:

Sicut illa, quae²¹⁰ aurum mentiuntur et adulterina sunt, fulgorem tamen²¹¹ auri atque nitorem imitantur: sic adulator suavitatem venustatemque amici imitans, semper hilarem se ac renidentem^a praebet, nunquam resistens, nunquam repugnans. Itaque non statim debemus adulationis suspectos habere, quicumque laudant; non minus enim suo tempore laus amicum, quam objurgatio decet. Quinimo morositas ac proclivitas ad quaevis reprehendendum ad²¹² amicitia²¹³ et consuetudine res est aliena. Qui²¹⁴ autem benevolus²¹⁵ liberaliter atque alacriter laudem laude dignis tribuit, hujus etiam in reprehendendo libertatem facile et sine molestia perferimus ac probamus, credentes, necessitate ductum increpare, qui laudando fuit facilis²¹⁶.

Carissime mi Michaël!

Quoniam ipse nunc non habeo, quod apud te dicam, ideo per me noster Plutarchus te affatur, vir plenus fidei ac venustatis. Princepsque eorum, qui γνησίαις ταῖς Μούσαις amoenis illis Camaenis coelestique Heliconi²¹⁷ sese consecrarunt. Sed nonne tibi hoc παράδοξον, imo παραδοξότατον videtur, ut mihi apud amicum verba desint? Praesertim apud te? Ego vero isthuc ipso philosophico κενότερον esse existimo vacuo. Imo vero profecto, ubi accepi ad te scribere, semper modum mihi quaero, non copiam affecto. Ego ille sum, qui amicos tanti facio, ut nihil pluris aestimem, amicos, inquam, optimam vitae, ut tuus Laelius loquitur, supellectilem²¹⁸.

Trahit sua quemque voluptas²¹⁹.

Contemno Croesos²²⁰, non invideo Juliis²²¹, despicio Demosthenes²²², miseror divitum: obtineant sibi quaelibet. Mihi amici si adsint, non modo felix, sed beatissimus esse videor. Quid igitur mirum, si mihi nil dulcius, quam garrere cum amico? Modo me Deus in sua virtute confirmet, modo me virum honestum

^a Renidens idem ac refulgens [Блискучий – те саме, що й осяйний (лат.)].

faciat sibi que amicum: sunt enim viri boni quidem Dei amici²²³, et inter tales solos optimum donum est puta vera Amicitia; de ceteris omnibus mihi οὐδείς κατὰ παρομίαν λόγος.

Vale! cariss[ime] ac virtutem, parentem omnis dulcedinis, cum bonis literis ama et nos redama! Tuus Greg[orius] Sabbin.

Festo Joannis Chrisostomi, januar[ii] 27²²⁴.

*

Плутарх говорить:

“Як підроблені під золото речі наслідують блиск і красу золота, так і підлесник, наслідуючи приємність і принади друга, завжди здається веселим і блискучим, ніколи не чинячи опору, ніколи ні в чому не відмовляючи. Усе ж таки ми повинні не відразу запідозрювати в лестоцях тих, хто хвалить: своєчасна похвала личить друтові не менше, ніж осуд. Тим паче похмурість і схильність все ганити є чимось чужим дружбі й товариським стосункам. Хто ж, доброзичливо до нас ставлячись, вільно й рішуче не відгукнеться з похвалою на те, що гідне похвали? Від цієї людини ми легко зносимо та приймаємо й осуд, вважаючи, що той, хто вільно висловлює похвалу, висловлює осуд тільки під тягарем необхідності”.

Найдорожчий мій Михайле!

Оскільки тепер мені нічого тобі сказати, то через моє посередництво з тобою буде розмовляти наш Плутарх – муж, сповнений віри й чесноти, найвидатніший із тих, хто присвятив себе *благородним Музам*, цим чарівним Каменам, і небесному Гелікону. Але невже тобі не здається *парадоксальним*, ба навіть *дуже парадоксальним* те, що в мене, друга, не вистачає слів, особливо для тебе? Щодо мене, то таку людину я вважаю *порожнішою* за саму філософську *порожнечу*. Але, звісно, коли я беруся писати тобі, то завжди мушу дбати про поміркованість у своїх почуттях до тебе, а не про їхнє багатство. Я належу до тих, хто настільки цінує друга, що ставить його понад усе, і вважає друзів, як каже твій Лелій, найліпшою окрасою життя.

Кожного вабить до себе своя пристрасть.

Я зневажаю Крезів, не заздрю Юліям, байдужий до Демосфенів, жалію багатих: нехай володіють собі, чим хочуть. Я ж, якщо маю друзів, відчуваю себе не тільки щасливим, але й найщасливішим. Отож, що дивного в тому, що для мене немає нічого більш приємного, ніж вести розмови з другом? Тільки б Бог зміцнив мене у своїй чесноті, тільки б зробив мене людиною, гідною й дорогою для себе, бо добрі люди – це друзі Божі, і лише серед них зберігається найвищий дар, тобто справжня чиста дружба. До всього іншого мені *немає жодного діла*, як каже прислів'я.

Бувай здоров, найдорожчий, і люби разом з добрими науками чесноту, джерело всілякої втіхи, та відплачуй нам любов'ю за нашу любов! Твій Григ[орій] Савич.

На свято Івана Златоуста, 27 січня.

[Харків] 30 січня 1763 р.

Ἐπίγραμμα

Ter tribus ut Musis²²⁵ olim Venus obvia facta est,
 Cum Cupidone²²⁶ suo, talibus alloquitur:
 Me colite, o Musae, cunctorum prima deorum
 Sum: mea sceptrā omnes Diique hominesque colunt.
 Sic Venus. At Musae: verum in nos juris habes nil.
 Musae Heliconā sacrum, non tuā regnā colunt²²⁷.

Carissime mi Michaël!

Χόρευε ἐν τῷ κυρίῳ.

Duabus horis προαναστάς τῶν ὀρθρινῶν εὐχῶν, et egomet mihi ὁμιλῶν, inter multas non impias cogitationes feci καὶ τὸ ἐπίγραμμα. Memini, me legisse tale inter graeca ἐπιγράμματα, cum agerem jam in coenobio S[ancti] Sergii²²⁸. Id quoniam non subiit, meis verbis eandem sum sententiam complexus. Venustum mihi visum est in primis, summumque Musarum τὸ ἄδυτον²²⁹ tangere ac resipere, dignumque, quod hodie cantaretur, cum τῶν τρειῶν τῶν μεγάλων τῆς οἰκουμένης Διδασκάλων recolimus memoriam²³⁰. O utinam, mi Michaël, nobis quoque ad tantum τῆς ἀρετῆς cacumen contingat eluctari!

Ταῦτα εὐχεταί σοι σὸς Γρηγόριος. Januar[ii] 30.

Ubi quid in graecis vocibus, ut est, hallucinatus sum corriges meque mones. Οὐδὲν τούτου φιλότερον, et nosti illud:

Χεῖρ Χεῖρα νίπτει²³¹.

*

Епіграма

Музам колись дев'ятьом на шляху з'явилась Венера;
 З нею – її Купідон; слово зухвале – в устах:
 "Музи, шануйте мене, я найперша з усіх олімпійців,
 Всі перед берлом моїм хиляться люди й боги".
 Мовила. Музи на те: "А над нами, богине, не владна.
 Наша святиня не ти, наша любов – Гелікон"²³².

Найдорожчий мій Михайле!

Радій у Господі!

Вставши за дві години до утрені й сам із собою розмовляючи, я серед інших благочестивих міркувань склав епіграму. Пам'ятаю, я читав з-поміж грецьких епіграм таку, коли був у монастирі св[ятого] Сергія. Не в змозі пригадати її, я своїми словами передав той самий зміст. Мені здається, вона прекрасно й велично говорить про *святилище* Муз і гідна бути проспівана

сьогодні, коли ми вшановуємо пам'ять трьох великих Учителів всесвіту. О, якби й нам, мій Михайле, вдалося досягнути такої ж вершини доброчесності! Цього бажає тобі твій Григорій. 30 січня.

Якщо в грецьких словах, як вони тут написані, я припустився помилки, то виправ і повідом мене. Немає нічого дорожчого за це, і знай правило: рука руку мие.

29

[Харків] 7 лютого [1763 р.]

Ex Erasmi chiliadibus proverbiorum.

Aristoteles, mag[norum] moralium lib[ro] 2

Ὅταν βουλόμεθα σφόδρα φίλον εἰπεῖν μία φάμεν ψυχὴ ἢ ἐμὴ καὶ ἡ τοῦτου²³³.

Quum volumus valde amicum dicere, una inquit anima mea et huius. Idem eodem lib[ro]:

Ἔστι γὰρ, ὥς φάμεν, ὁ φίλος ἕτερος ἐγώ.

Est enim, ut dicimus, amicus alter ego²³⁴.

Verum audi et ex Plutarcho:

Simias ajunt capi, dum homines imitari conantes, eorum motus et saltationes adsectantur. Adulator autem alios imitando decipit atque illicit, non eodem omnes modo. Cum aliis saltat atque cantat, aliis palaestrae se et exercitationum corporis socium adjungit. Quodsi²³⁵ adeptus est literis et disciplinis deditum adolescentem, totus jam in libris est, barbam (philosophicam)²³⁶ ad talos usque demittit, pallium gestat, rerum delectum omittit, in ore sunt numeri et rectangula ac triangula Platonis²³⁷.

Desideratissime Michaël!

Cum omnis temporis jactura gravissima sit²³⁸, tum vero horum angelicorum dierum – hei! unum quodque momentum tam pretiosum, ut, quantum alias possessiones tempus vicit omnes, tantum heic se ipsum etiam vicerit. Nunc demum noster internus homo²³⁹ non carne gravatus, sed veluti vinculis ruptis expeditus, aut additis alis alatus in morem τοῦ ἀετοῦ tollitur sublime, ac, veluti in aequore camporum apertorum, in immensibus caeli regionibus libratur, agitur, velitatur ambiens πρὸς τὸ κάλλος τὸ θεῖον²⁴⁰ penetrare atque pertingere, ubi angeli assidue spectant τὸ πρόσωπον τοῦ πατρὸς²⁴¹, supra sortem humanam delicantes²⁴². O hos dies jucundos, nectareos, omniumque rerum, imo et dierum pretia nullo negotio superantes! O asperum primum durumque jejunium, quonam nos perducis? Sic semper virtus omneque bonum principio amarum, fine edulcatur. O mi Michaël carissime! cave has dieculas nugis insumas! Agnosce thesaurum, agnosce sortem tuam regum persarum sorte multo potiore. Quid trepidamus, si heic dormitamus? Tempore coelum, imo ipse Deus emitur. Nunquam te desinam adhortari ad non vulgares musas illas, ad praeclara illa vulgo contempta facinora, ad libros illos, quos

“Quos rara contrectat manus”,

ut Muretus ait²⁴³. Nec possum non uti calcaris loco illis Erasmi nostri verbis: Cogita juventa nihil esse fugacius²⁴⁴. Plinianum illud semper animo insideat tuo:

“Omne perire tempus, quod studiis non impertias”²⁴⁵.

Quodsi quando te excitare debeam, his plus quam aureis certe horis ante moriar, quam desinam sive opportune sive non. Veniet tempus, cum cibo potuque obruti ad terram reclinabimus, pulcherrimos animi oculos non valentes sursum tollere. Nunc hic, ut Maro ait,

Aurai simplicis ignis²⁴⁶

Cum sit liber atque agilis, quid cessamus evolare εἰς οὐρανὸν; quin exercemus ejus alas, ut aliquando pertingat ad dissitissimum illum terminum metamque, de quo sic nostra cariss[ima] Genitrix Ecclesia cantat:

“Желаній Краю, вѣрних утверждєніє”²⁴⁷ etc.

Non libet finem facere, sed faciam. Vale, mi anime!

Tuus Greg[orius] Sabbin. 7 februar[ii].

*

Із тисяч висловів Еразма.

Арістотель, «Велика етика», кн[ига] 2

Ὅταν βουλόμεθα σφόδρα φίλον εἰπεῖν μία φάμεν ψυχὴ ἢ ἐμὴ καὶ ἡ τοῦτου.

“Коли ми хочемо назвати когось справжнім другом, то кажемо, що наша душа та його душа – одне”. Те ж саме сказано і в іншому місці тієї книги:

Ἔστι γὰρ, ὥς φάμεν, ὁ φίλος ἕτερος ἐγώ.

“Друг, як кажуть, – це наше друге я”.

Але послухай і з Плутарха:

“Розповідають, що мавпи, намагаючись наслідувати людей, переймають їхні рухи й відтворюють їхні танці. Підлесник же, наслідуючи інших, обдурує їх, спокушає, але не всіх однаково. З одними він танцює та співає, до інших приєднується як партнер по палестрі й по фізичних вправах. Якщо він має справу з юнаком, відданим літературним і науковим заняттям, то весь час сидить за книгами, відпускає бороду (філософську) до самих п’ят, носить плащ, покидає розваги, на вустах у нього числа та прямокутники й трикутники Платона”.

Найжаданіший Михайле!

Зважаючи на те, що з усіх втрат втрата часу найтяжча, навіть одна мить цих янгольських днів така цінна, що перевершує все, що ми маємо, навіть себе самого, настільки, наскільки час перевершує все те, чим ми володіємо. Бо наша внутрішня людина тепер не обтяжена плоттю, ніби звільнившись від пут або знайшовши нові крила, підіймається високо, неначе орел, ширяє, носиться й літає в безмежних небесних просторах, як по рівнині безкраїх полів, прагнучи досягти божественної краси, проникнути туди, де янголи безугавно споглядають лик отця, радіючи людській долі. О, приємні, як

нектар, нинішні дні, чия цінність більша за всі речі й інші дні! О, прикрі й важкі перші дні посту, куди ви нас ведете? Так усяка чеснота й усяке благо спочатку здаються гіркими, а під кінець стають солодшими. О, мій найдорожчий Михайле! Стережись марнувати ці днини на пусте! Пам'ятай, що вони скорб, збави, що твоя доля куди краща за долю перських царів. Чого нам боятись, якщо ми тут спочиваємо? За допомогою часу можна купити небо, навіть самого Бога. Я ніколи не перестану переконувати тебе, щоб ти присвятив себе не вульгарним Музам, а прекрасним ділам, що їх зневажає юрба, тим книгам, яких, як каже Мюре,

“рідко хто бере в руки”.

А для заохоти не можу не скористатися такими словами нашого Еразма: “Пам'ятай, що ніщо не минає так швидко, як юність”. Хай також завжди живе в твоїй душі і такий вислів Плінія:

“Втрачений той час, який ти не використав на навчання”.

Якщо б я мусив спонукати тебе, то я б скорше помер, аніж перестав би це робити в нинішні дорожчі за золото години, незалежно від того, слушно це, чи ні. Прийде час, коли, обтяжені їжею та напоями, ми схилимось до землі, не маючи сил підвести найпрекрасніші очі нашої душі. Тепер же, коли цей, як каже Марон,

“вогонь із небесного первня”

вільний і дієвий, чому ж перестаємо ми злітати *в небо*? Навпаки, нам треба вправляти наші крила, щоб коли-небудь досягти тієї межі й мети, які вгамовують усіляку спрагу й про які наша найдорожча батьківська Церква співає:

[“Желаній Краю, вѣрних утверждение”] та ін.

Не хочеться закінчувати, та все ж закінчую. Бувай здоров, моя душе!

Твій Григ[орій] Савич. 7 лютого.

30

[Харків, січень – лютий 1763 р.]

“Да не будет бѣгство ваше в Зимѣ”²⁴⁸.

Dum fera saevit hiems, haud naves navita solvit,
Sed placidi veris tempora grata manet.
Expectate diem Domini, cum Spiritus ille
Sanctus demulcet flamine cuncta suo.
Sin audes propere Ponto te credere mundi.
Quaeso, quos fluctus ferre necesse tibi?
Ergo vide, ne cursus sit tibi tempore brumae.
Ne temere vitae nempe capesse statum.
Sed portum retine, donec Χριστὸς σε διδάξει.
Non via nocte proba est, non hiemale mare.
Heu Christus paucos extractat fluctibus altis!
Heu quam permultos devorat unda maris!

Si non gustasti, quidnam sit mare pericli,
Ex aliis miseris sume pericla tibi.
Fluctibus involvit Satanas et pectora cauta;
Quid de illis fit, queis cautio nulla viget?
At tu Musarum in portu cole sacra quietus.
O fortunatum, si tua bona capis!

Cariss[ime] Michaël!
Ἦδου ἐν τῷ κυρίῳ.

Ablatis libris, quid mihi mellitius, quam garrere cum amiculis meis, quorum tu κορυφή εἶ; nisi quod vereor, ne parum in tempore tibi obstreпам, occupato fortassis curis melioribus. Suspicio enim te meditari τὰς διατριβὰς τὰς σχολαστικὰς. Proinde breviter significabis.

Vale cariss[ime]! Tuus Gregor[ius].

*

[“Да не будет бѣгство ваше в Зимѣ”]

Поки шаліє зима, моряк не відв'язує човен,
Жде він погідного дня, тихої жде він весни.
Ждіть же день Божий і ви, повіу Духа Святого,
Що своїм чистим вогнем годе н усе розтопить.
А як квапливо довіритись морю оцьому мирському,
Хвилі, питаю, які змушений будеш терпіть?
Отже, пильнуй, щоб не плавати раптом тобі у тумані,
Щоб не обрав ти хисткого стану в своєму житті.
Пристані міцно тримайся, доки Христос тебе учить.
Шлях небезпечний вночі, так, як на морі зима.
В хвилях відкритого моря Христос не завжди порятує,
Скільки-бо люду того хвиля морська поглина!
Доки не звідав ще ти всіх небезпек цього моря,
Злигодні інших людей будуть в науку тобі.
Вабить диявол у море навіть обачного мужа,
Що вже казати про тих, хто остороги не зна!
В гавані ж ти залишайся Муз шанувати спокійно,
О, ти щасливий, якщо є в тебе власне добро²⁴⁹!

Найдорож[чий] Михайле!
Радій у Господі!

Якщо залишити осторонь книги, то для мене немає нічого приємнішого, ніж розмовляти зі своїми друзями, серед яких ти *найперший*. Боюсь тільки, що невчасно тобі надокучаю, коли тебе, може, турбують важливіші справи. Бо здогадуюсь, що ти обдумуєш *шкільні завдання*. Коротко напиши мені про це.

Бувай здоровий, найдорож[чий]! Твій Григор[ій].

[Харків] 15 лютого [1763 р.]

Salve, generosissime Michaël!

Siccine τοῦ κυρίου ἐπιποθεῖς. O, plus quam nectareas igitur has tuas mihi literas! Imo animum tuum multo generosissimum καὶ ὄντως διόν! Nunc demum agnosco non de milviorum neque vulturum te esse genere, sed de sanguine τῶν γνησίων ἀετῶν, qui suprema petunt, despectisque vespertilionibus cum sua umbra, ad solem affectant. O utinam hanc vocem saepius audiam a te, nullam ambrosiam malo. Jam habere videris, ita optas, precaris, aves. O juvenis dignissime Christo! propemodum lacrimas excussisti. Solet enim et rarum gaudium lacrumare. Nescit Dominus fallere. Quisquis toto pectore precatur, jam habet. In tantum desideras dominum? Sed mane, mi anime, paulisper, paulisper mane! Equidem breviculum tempus dices nimium fuisse, cum accipies. Pone te stat Christus, ac trepidat dare, sed nondum...

Perfer et obdura; labor hic tibi proderit olim, imo intra octennium. Vale, mea voluptas!

Tui amiciss[imus] Gregor[ius] solius²⁵⁰.

*

Здрастуй, найшляхетніший Михайле!

Отже, ти *линеш до Господа*. О, тоді ці твої листи для мене солодші, аніж нектар! А ще більше твоя душа – найшляхетніша й воістину божественна. Лиш тепер я пізнаю, що ти не з породи шулік, але від крові *шляхетних орлів*, які линуть до вищого й, зневажаючи кажанів з їхньою любов'ю до темряви, злітають до сонця. О, якщо б цей голос я частіше від тебе чув! Я не хотів би амброзії. Напевно, ти вже маєш те, до чого прагнеш: ти так просиш, так молиш. О юначе, найгідніший Христа, ти майже викликав у мене сльози, бо надзвичайну, виняткову радість зазвичай супроводжують сльози. Господь не помиляється. Хто всім серцем просить, той уже має. Ти так жадаєш Господа? Та ще зарано, зупинись трохи, моя душе, трохи зупинись! Адже коли здобудеш, то скажеш, що найкоротший час був надто тривалим. Позаду тебе стоїть Христос і палає бажанням обдарувати тебе, та ще не...

Тримайся й терпи. Цей труд колись принесе тобі користь, у всякому разі впродовж восьми років. Бувай здоров, моя радосте.

Тобі єдиному найбільший друг Григор[ій].

[Харків, початок другої половини лютого 1763 р.]

Salve carissime Philomuse, Michaël!

Nec tibi, mi Michaël, scio, res ingrata futura,

Pullus idem portet si mea scripta tibi.

Scripta hominis, qui plusquam oculos te diligit istos,

Uritur igne pio, flagrat amore tuī.

Diligit, ardet, amat toto te corde, sodalis²⁵¹,
Te delectatur, diligit, ardet, amat.
Non mihi flore thymus, non tam sunt Attica mella,
Quam tuus hic animus dulcis amore meî.
Scribe ad nos, siquid sit amabile, si quid amicum,
Pergeque, dum vivis me redamare tuum.
At me ab amore tui deducet nulla senectus,
Sive ego Tithonus²⁵², sive ego Nestor²⁵³ ero...

Quid pestilentius amore vulgari, id est falso? Rursum quid divinius amore Christiano, id est vero²⁵⁴? Quid est Christiana religio nisi vera ac perfecta amicitia? An non Christus χαρακτηρηα suis imposuit mutuam amorem²⁵⁵? An non amicitia omnia conglutinat, aedificat, creat, quemadmodum inimicitia diruit? An non Deus ἀγάπη dicitur apud dilectissimum discipulum suum Joannem²⁵⁶? An non mortuus animus vero amore carens, puta Deo? An non omnia dona, quin et ipsae angelicae linguae nihil sunt sine caritate²⁵⁷? Quid fundat? Caritas. Quid creat? Caritas. Quid conservat? Caritas, caritas. Quid delectat? Caritas, caritas primum et medium et postremum, α καὶ ω²⁵⁸, breviter ut illo claudam:

A te principium, tibi desinet...²⁵⁹

Sed advocat graeca campana. Vale, carissime Michaël!

Graeculus tuus peramanter est a me exceptus.

Tuus Gregor[ius] Sabbin.

*

Здрастуй, найдорожчий любителю Муз, Михайле!

Я знаю, Михайле, не буде тобі неприємно,
Як від мене листа принесе ось оце хлопчєня.
Хто його написав, той за тебе віддасть свої очі,
Той палає вогнем благочєсним, пломеніє любов'ю.
Він горить, він, товаришу, любить всім серцем тебе,
Любить, тішиться, цінить, палає.
Не такі йому милі і пахощі квітки, і Аттики мед,
Як солодка душа твоя, повна любові до нього.
Напиши ж бо мені, коли є щось приємне і приязне,
І, допоки живеш, за любов ти віддачуй любов'ю,
А моєї любові до тебе жодна старість не годна згасити,
Хоч би віку досяг я Тіфона чи Нєстора...²⁶⁰

Що є огиднішим за любов вульгарну, удавану? І навпаки, що є більш божественним, ніж любов християнська, тобто істинна? Що таке християнська релігія, як не істинна й досконала дружба? Хіба Христос не встановив, що відзнакою його учнів є навзаємна любов? Хіба не любов усе поєднує, будує, творить, подібно до того, як ворожнєча руйнує? Хіба не називає Бога

любов'ю його найулюбленіший учень Іван? Хіба не мертва душа, позбавлена істинної любові, тобто Бога? Хіба всі дарунки, навіть янгольська мова, не є ніщота без любові? Що дає основу? – Любов. Що творить? – Любов. Що зберігає? – Любов, любов. Що дає насолоду? – Любов, любов, початок, середина і кінець, *альфа й омега*. Завершу коротко:

Від тебе початок, у тобі ж і кінець...

Але мене вже кличе дзвінок на лекцію з грецької мови. Бувай здоров, найдорожчий Михайле!

Твій грек прийнятий мною дуже люб'язно.

Твій Григор[ій] Сав[ич].

33

[Харків, друга половина лютого 1763 р.]
“И сѣд, учаше при брезѣ etc. с корабля”²⁶¹

Navigat in portu, procul est cui vita negotiis,
Qui curis quique est ambitione procul.
Qui caute mundi credit se fluctibus hujus;
Navigat in portu, nat bene tuta ris.
Quisquis at in pelagum convertit vela profundum:
Quis timor exanimat? quis jacet aestus eum?
Fortunate quater! qui nunquam ingressus es altum;
Si tibi docta quies, Musa quieta placet.
O divina quies! o nondum cognita divūm
Munera! tuī Pretium дїа cerebra sciunt.
Eja tene portum, contemnito munera plebis!
Commissus pelago desinis esse tuus.
Quid tibi cum curis? curae sunt aspera spina.
Suffocant istae verba sacrata Dei.
Nec serit haec Christus²⁶², pelago nec praedicat alto.
Navigat in portu: hic, hic docet ille suos.

Cariss[ime] Michaël!

Diu deliberavi utros versiculos mitterem. Tandem hi meliusculi sunt visi non ob aliud, nisi quod facilius fluxerunt. De tua vero ambrosia ipsa dulciore scheda quid dicam? Ita me Deus amet... sed vereor in os te laudare. Vale carissima anima, ac macte virtute! Tuus Gregorius.

*

[“И сѣд, учаше при брезѣ (й далі) с корабля”].

Плаває в гавані той, хто живе вдалині від марноти,
Той, хто нічим не клопочеться і зневажа честолобство,
Хто віддається на хвилі світу цього обережно,
Плаває в гавані той – човен його у безпеці.

Той же, хто в море глибоке свої повертає вітрила:
 Страх його мучить який? хвилі штовхають які?
 Вчетверо щасніший той, хто не виходив у море,
 Спокій розумний і Музу понад усе полюбив.
 О, мій божественний спокою, о ці незбагнені Божі
 Дари. Цінність твою годен лиш розум пізнати.
 Плавай же в гавані ти, нехтуй дарами юрби!
 Той, хто довірився морю, вже не належить собі.
 Що тобі клопоти світу? Клопоти – терни колючі,
 Ті, що заглушують враз Божі священні слова.
 Їх-бо не сіє Христос, не проповідує в морі.
 Плаває в гавані він: тут він навчає своїх²⁶³.

Найдорож[чий] Михайле!

Я довго розмірковував, які вірші тобі надіслати. Однак останні здались мені дещо кращими тільки тому, що легше вилились. Але що ж мені сказати про твій лист, солодший за будь-яку амброзію? Хай би мене так любив Бог... Утім я боюся хвалити тебе в очі. Бувай здоров, найдорожча душе, і шануй доброту! Твій Григорій.

34

[Харків, кінець лютого – початок березня 1763 р.]

Pax tibi,
 mi frater!

Heri turbato distractoque animo, idque praecipitanter scripsi; nec mirum, si tibi non est satisfactum: cum praesertim subdifficile tuum sit πρόβλημα. Agnosco et ingenium et studium tuum in litteras simul et virtutem et vehementer gaudeo. Age igitur experiamur, num possumus solvere, modo Christus aspirare dignetur.

Sed tamen in magnis et voluisse sat est²⁶⁴.

An etiam, inquis, in virtute modus servatur?

Si non, in diligentia non esse modum necessarium.

Sin, cur alius alium in virtute excellit? Haec tua. In primis autem sciendum est, duas esse classes quasdam virtutis studiosorum: unam perfectorum, alteram tyronum, seu ut Paulus vocat, puerorum²⁶⁵. Ex his colligere licet duo item esse virtutum genera: unum genus, quo complectuntur quae vocantur proprie virtutes, ad quas velut ad finem ceterae referuntur; quod alterum genus est scilicet. Atque perfecti sive viri, unde et virtus dicitur, arcem ipsam jam virtutis tenent ubi nullus modus, quia nulla satietas; unde fit, ut alius alio sit praestantior, cum etiam in arce sint gradus superandi, ut quo quis alium superet eo plus emolumenti humano generi afferat, ac hoc fiat similior Deo²⁶⁶, cujus bonitatis nullus finis, nullus modus, nullus numerus. Proinde a Paulo quinque, ni fallor, classes numerantur electorum, videlicet respectu meritorum²⁶⁷. Quo enim quis est ab omnibus terrenis alienior, eo coelestibus propior ipsique lucis FONTI. Huc Davidis illud, quod ego nunquam non cantillo:

“Яко по висотѣ небесной ѿ Земли, утвердих”²⁶⁸ etc.

Tales virtutes sunt propriae virtutes, quarum DOMINUS est ipse ó ὧν sive ó θεός. Haec illae sunt FIDES, SPES, ac omnium maxima finemque non habens CARITAS²⁶⁹. Αὐτὸς γὰρ ὁ θεός dicitur ἀγάπη²⁷⁰. Quae omnia sine fine aedifica[n]t. Fidei proprium cernere sive intelligere, quoque plus cernit, plus sperat, quo magis sperat, ardentius amat, gaudens benefacere, quantum fieri potest latissime sine ullo fine modoque.

O utinam, mi anime, possis ad hanc arcem olim pertingere!

O quam paucis hanc contingit adire Corynthus²⁷¹! Visne pervenire? Rationibus tibi est opus, vos vocatis media. Quae autem media? Haec sunt: Graecarum Romanarumque literarum peritia, quae paratur lucubrationibus (jam audis et medium medii), fuga turbae seculariumque negotiorum, contemptus divitiarum, jejunium et abstinencia, breviter neglectus carnis, ut spiritum acquiras. Hae demum sunt vulgares virtutes, quae etiam improbis adsunt; in his modus est servandus, ut ad illa, in quibus nullus modus, perveniatur. Alioquin si unica nocte per immodicas vigilias aut oculos aut pulmonem laedas, quomodo deinceps legere ac colloqui cum Sanctis poteris? Quo pacto ab iis disces Deum? Fides videt Deum, et divina est; ad hanc ut pertingas, serva vigiliarum laborumque modum et dum quaeris spiritale, cave occidas carnale, si te ducere potest ad meliora. An non stultescit, qui longum iter ingressus, modum in eundo non tenet? Nae iste non est perventurus Hierosolymam. Morbus aut etiam mors in via intercipiet. Vide igitur, ne tua te diligentia modum nesciens, aut conjiciat – ah non libet male ominari. Tu, mi Michaël, omnia fausta mereris. Fugis turbam? Modum hic quoque serva! An non stultus sit, qui ita fugiat, ut cum nemine prorsus unquam loquatur? Insanus talis est, non Sanctus – vide, cum quo loquaris verserisque. Jejunas? An non mente is captus tibi videatur, qui nihil prorsus, aut venenatum aliquid concedit corpusculo? Subtrahe pabulum supervacuum, ne ferociat asellus, id est caro; noli rursum fame necare, ne possit vehere sessorem²⁷². Haec sunt illae pulchrae res, quae sine modo pessimae sunt. Sunt qui in hac aetate, qua es, nimium indulgent vino, sunt qui equis aut canibus nimis capiuntur aut luxuria. Sunt contra, qui nimis austere vivunt. Unde pulcherrimum illud ac divinum:

Μηδὲν ἄγαν²⁷³.

Rescribe, quid tibi videtur, ut cognoscam, placentne haec. Utinam Christus dignaretur intervenire nostrae ὁμιλίᾳ, qui pollicetur se adfuturum, ubicunque duo in suo nomine congregarentur²⁷⁴; alioquin sine illo omnia frustra²⁷⁵. Vale! mi Michaël!

Tuus in Domino totus Greg[orius] Sabbin.

*

Мир тобі,
мій брате!

Я написав це вчора в стані смутку та неувважності й при тому дуже швидко. Не дивно, що написане тебе не вдовольнило, а надто коли взяти до

уваги неабияку складність твого питання. Я визнаю твої таланти і твою старанність у науках, а також доброчесність, і дуже радію з цього. Ну ж бо, спробуймо, чи зможемо ми вирішити це питання, якщо Христос подарує нам натхнення.

Однак у великій справі достатньо й бажати.

Невже, питаєш ти, і в чесноті слід зберігати міру?

Якщо це не так, то в ретельності теж не треба зберігати міри.

Бо чому один переважає іншого в чесноті? Такі твої думки. А насамперед, слід знати, що існує два класи поборників чесноти: один клас досконалих, другий – новаків, або, як їх називає Павло, учнів. Звідси можна зробити висновок, що існує два різновиди чеснот: один різновид охоплює те, що називається чеснотами в повному розумінні, до яких, як до мети, прагнуть усі інші чесноти. Ці останні й становлять другий різновид. Але досконалі, або мужі – *virī* – звідси чеснота отримує свою назву – *virtus*, займають уже сам палац, або твердиню чесноти, де немає жодної міри, оскільки немає й насичення; звідси виходить, що один має перевагу над іншими, бо і в палаці існують ступені підйому, і що більшу хтось має перевагу над іншим, то більше користі приносить він людському роду й стає подібнішим до Бога, чия ласка не має меж, не знає ані міри, ані числа. Саме тому Павло нараховує, якщо не помиляюсь, п'ять класів обраних, тобто таких, що заслуговують на пошану. Адже що більше чужий хто земному, то ближче він до небесного й до самого ДжЕРЕЛА світла. Сюди стосується той Давидів вірш, який я часто співаю:

[“Яко по висотъ небесной ѿ Земли, утвердих”] та ін.

Чесноти в повному розумінні – це ті, чиїм господарем є сам *сущий*, або Бог. Такі: ВІРА, НАДІЯ та найвеличніша з усіх і безконечна ЛЮБОВ. Бо *сам Бог* називається *любов'ю*. Усі вони без кінця творять. Властивість віри – помічати або розуміти, а чим більше хто помічає, тим більше плекає надії, а чим більше плекає надії, тим полум'яніше любить, з радістю творить добро, безмежно й безмірно, наскільки це можливо.

О, якби ти, мій друже, зміг коли-небудь досягти цієї твердині!

О, як небагато тих, кому вдається наблизитись до цього Коринта! Чи хочеш досягти? Для цього потрібні підстави, які ви називаєте засобами. Які ж засоби? Вони такі: знання грецької та римської літератури, яке дають нічні заняття (я називаю тобі вже засіб засобу), втеча від юрби та мирських справ, зневага до багатства, піст і помірність, коротко кажучи – зневажання плоті, щоб здобути дух. Такі ж, нарешті, і звичайні чесноти, притаманні навіть непорядним людям. У них слід зберігати міру, щоб досягнути тих чеснот, в яких не визнається жодної міри. Інакше, якщо ти в одну ніч зіпсуєш очі або легені, як же ти після цього зможеш читати й розмовляти зі святими? Яким чином ти від них дізнаєшся про Бога? Віра бачить Бога й сама божественна; щоб її досягти, дотримуйся міри в пильнуваннях та трудах і, набуваючи духовне, бережись, як би не занепасти плотьське, коли це плотьське може привести тебе до кращого. Хіба розумно робить той, хто,

починаючи довгий шлях, не знає міри в ході? Звісно, цей не дійде до Єрусалима, хвороба або навіть смерть перерве його подорож. Тому дивись, щоб твоє завзяття, яке не знає міри, не довело тебе до біди. Ах! не хочеться провіщати лихо. Ти, мій Михайле, заслуговуєш найсприятливішої долі. Ти уникаєш юрби? Дотримуйся міри й у цьому. Хіба не дурень той, хто уникає людей так, що зовсім ні з ким ніколи не розмовляє? Така людина божевільна, а не свята. Дивись, із ким ти говориш, із ким маєш справу. Ти постиш? Хіба не здається тобі несповна розуму той, хто геть нічого не дає тілу або подає йому лише щось отруйне? Зменшуй зайву їжу, щоб осел, тобто плоть, не розпалювався, та, з другого боку, не мори його голодом, щоб він міг нести вершника. Це ті прекрасні речі, які вживані надміру стають дуже поганими. У твоєму віці бувають такі, що надмірно віддаються вину чи надмірно захоплюються кіньми й собаками або розкішним способом життя. Бувають, навпаки, і такі, які ведуть занадто суворе життя. Звідси це найпрекрасніше й божественне правило:

нічого надміру.

Напиши в листі-відповіді, яка твоя думка, щоб я знав, чи подобається це тобі. О, якби Христос, який обіцяв бути присутнім усюди, де зберуться двоє в ім'я його, удостоїв нас взяти участь у нашій *besidi*, інакше без нього все марне. Бувай здоров, мій Михайле!

Увесь твій у Господі Григ[орій] Савич.

35

[Харків, кінець лютого – початок березня 1763 р.]

Salve, mi Philomuse dulcissime!

Michaël!

Gaudia pelle,
Pelle timorem,
Spemque fugato,
Nec dolor adsit.
Nubila mens est
Vinetaque fraenis,
Haec ubi regnant²⁷⁶.

Hi versiculi Boëtii²⁷⁷ cujusdam, philosophi Romani, ni fallor. Affectus est morbus animi, graece τὸ πάθος²⁷⁸. Morbus, ut arbitror, est, cum in corpore intemperies est quaedam facta ex male temperatis elementis; cum videlicet aut ignis aut terra praevalet, aut utrumque; hinc nascitur exasperatio, graece ὁ παροξυσμός. Nam si justa sit elementorum συμμετρία, tam placide pacateque intus moventur omnia, quam in horologio integro artificiose constructo eo, quod Graeci vocant αὐτόματον. Nam κλειψύδραι et solariorum horologia, quale in nostri area collegii videmus, non dicuntur αὐτόματα. Ab his physicis²⁷⁹ transeamus ad metaphysica²⁸⁰, id est invisibilia aut spiritalia sive divina. Ad eundem hunc modum affectus animum nostrum exagitat et commovet. Hinc saepe apud

Latinos ira, timor, cupiditas caeterique affectus motus nominantur. Fortunatus ille, qui motibus his vacuus est. Nam talis tranquillitatem seu quietem animi habet, quam ὁ κύριος carissimis suis discipulis donat: εἰρήνην τὴν ἐμὴν δίδωμι ὑμῖν²⁸¹. Proximo loco est ille, qui cum his strenue pugnat ac velut equos ferocissimos moderatur fraeno rationis. Gaudes, quod dives es? Aegrotus es. Quod nobilis es? Aeger es. Times mortem? ob bonas res infamiam? Parum vales animo. Speras melius te cras victurum? Infirmaris. Ubi enim spes, ibidem timor, morbus etc. Ergo, inquis, cum Stoicis²⁸² postulas tu sapientem prorsus ἀπαθέα²⁸³ esse? Imo vero sic stipes erit, non homo. Restat igitur, ut ibi sit beatitudo, ubi moderatio, non ubi affectuum vacatio²⁸⁴. An non Paulus habet suum τὸν Σκόλοπα colaphizantem ipsum²⁸⁵? Et Deus in aerae quidem sibilo, id est levi commotione, transit Heliam²⁸⁶. Hoc etiam accipe, curas, timores et id genus domino esse debere. Наec etiam μακαρίζουσι τὸν ἄνθρωπον²⁸⁷. Vale, cariss[ime] et colloquium hoc boni consule!

Tuus in Domino totus Gregor[ius] Sab[binus].

*

Здрастуй, мій найсолодший любителю Муз,
Михайле!

Геть жени втіхи,
Геть – і страхи всі,
Геть – сподівання,
Щоб не страждати;
Де ж вони владні –
Хмарний там розум,
Мов у вуздечці²⁸⁸.

Це, якщо не помиляюсь, віршики Боеція, одного римського філософа. Афект – це хвороба душі, грецькою мовою – τὸ πάθος. Хвороба, як я гадаю, виникає тоді, коли в тілі постав розлад погано узгоджених між собою елементів, а саме: коли вогонь або земля переважає, або те й інше. Звідси виникає загострення, грецькою мовою – ὁ παροξυσμός. Бо коли *симетрія* елементів правильна, тоді все спокійно й мирно рухається, немов у тому справному, майстерно злагодженому годинникові, який греки називають αὐτόματον. Бо *водяні* та сонячні *годинники*, що їх ми бачимо в залі нашого колегіуму, не називають автоматами. Від цієї фізики перейдімо до метафізики, тобто до невидимого, або духовного, інакше кажучи – божественного. Так само афект діє на нашу душу й зворушує її. Звідси в латинян гнів, страх, бажання та інші афекти часто називаються порухами. Щасливий, хто вільний від цих афектів. Бо в такій людині панує мир і душевний спокій, що його дарує *Господь* своїм найдорожчим учням: *мир Свій вам даю*. Найближче до них стоїть той, хто наполегливо бореться з афектами та стримує їх вуздечкою розуму, немовби диких коней. Радієш, що ти багатий? Ти хворий. Радієш, що ти благородний? Ти нездоровий. Боїшся смерті? Поганой слави через добрі вчинки? Ти не зовсім здоровий

душею. Сподіваєшся краще жити завтра? Ти нездужаєш. Бо де надія, там і страх, і хвороба та ін. Отже, скажеш ти, я вимагаю разом зі стоїками, щоб мудрець був геть *безпристрасним*. Навпаки, у такому разі він був би стовпом, а не людиною. Залишається, отже, що блаженство там, де приборкання пристрастей, а не їхня відсутність. Хіба Павло не має своєї колючки, котра шкодить йому? І Бог проходить перед Іллею, мов легкий подув вітерця. Згідно із цим, турботи, страх та подібні афекти – від Господа. Вони навіть *роблять людину блаженною*. Бувай здоров, найдорожчий, і схвали цю розмову!

Твій увесь у Господі Григор[ій] Сав[ич].

36

[Харків, кінець лютого – початок березня 1763 р.]

Ditior o salve, Michaël mi, regibus orbis!

O Satrapis liber, tute, quiete magis!

Incredibile mihi tui desiderium excitasti, qui hodie in ludo non adfueris. Utinam falsa sint, quae suspicor. Vereor enim ne, quod absit Christo favente, in morbum aliquem his parum salubribus temporibus incideris. Proinde tu βραχέως nos mone, quid tecum agatur. Jacobiscus noster²⁸⁹ jam ridet et ludit. Audis χελιδόνα ver nuntiantem. Sed non repetet ludum, antequam bona calceamenta consuantur. Nam ejus τὸν πυρετὸν inter alia hoc quoque generavit, quod malis ὑποδήμασι hactenus est usus. Nos procurabimus hanc provinciam libentissime in eorum gratiam, quos vere, ut debemus amamus. Tu si vales, beas me, o carissime! Tuus Gregorius S[abbin].

Qui valet arva colens, rege est felicior aegro. Imo est hic melior rege valente quoque.

*

Здрастуй, мій Михайле, багатший за царів усього світу, вільніший, ніж сатрапи, найбезпечніший у [своєму] спокої!

Ти сьогодні не прийшов до школи, і я страшенно сумував за тобою. О, хоч би не справдилось те, що я підозрюю! Боюсь, чи не захворів ти в цей нездоровий час, чого нехай не буде з милості Христа. Тому повідом нас *найближчим часом*, що з тобою. Наш Яшко вже сміється й бавиться, ніби *ластівка*, провіщаючи весну. Але в школу він не піде, доки не справлять йому доброго взуття. Бо його *лихоманка*, між іншим, викликана й тим, що він до цього часу ходив у поганому *взутті*. Ми з великим задоволенням потурбуємось про це заради тих, кого по-справжньому любимо й повинні любити. Якщо ти здоровий, ошчаслив мене, о мій найдорожчий. Твій Григорій С[авич].

Здоровий хлібороб щасливіший від хворого царя. Ні, він кращий навіть від здорового царя.

[Харків, перша половина березня 1763 р.]

Salve Tyro Christi strenuissime!

Michaël dilectissime!

Lecta tua schedula magna cum voluptate nec sine risu, cum multa mecum cogitarem, vel potius tecum tacite loquerer, deinde ad somnum compositus plurima super eadem re in pectore versarem visus sum mihi subinde audire intus vocem hanc: vita nostra militia est...²⁹⁰ Ergo ó διάβολος cum non potuit te avaritia voluptateque inescare ad corrumpendam animam, aggressus est valetudinem tuam laedere? Sic est profecto; et vero sapienter dictum est: e malis minimum esse eligendum²⁹¹. Novit veterator ille optima quaeque ingenia πρὸς κενοδοξίαν esse propensissima, praesertim hac, qua tu es aetate; hancque permultis saepe praematuri²⁹² funeris accelerasse horam, aut saltem immedicabiliter laesisse aliquam generosam corporis, velut oculos pectusque, partem. Illa igitur postquam non successit, hac via est aggressus. Tu vero ita hos ineptos quidem ac steriles, sed gravissimos labores exantlabis, ut interim nunquam non memor sis pretiosissimae valetudinis. Praestat vanae gloriolae jacturam facere. Id fiet, si tantum labores nitarisque, quantum mediocri discipulo sit satis tuaeque obedientiae, ne quid vehementiae de propria addas alacritate. Sed avocor ad R[everendi]ss[imum] nostrum L[Laurentium] Praefectum dominum et amicum²⁹³. Tu, charissime, esto sub alis Ducis tui Christi. Vale in eo. Tuus Gregor[ius] Sab[binus].

*

Здрастуй, найхоробріший новобранцю Христового війства!

Найулюбленіший Михайле!

Прочитавши з великим задоволенням і не без сміху твою листівку, я багато сам собі роздумував, вірніше, розмовляв мовчки з тобою, а потім, приготувавшись до сну, довго думав про те ж саме. Аж раптом мені здалося, що я чую такий внутрішній голос: наше життя – це військова служба... Отже, *диявол* після того, як не зміг спокусити тебе ані скупістю, ані втіхами й тим самим заподіяти шкоду твоїй душі, мабуть, вирішив шкодити твоєму здоров'ю? Це, поза сумнівом, так. І справді мудро сказано: із двох зол обирати менше. Знає цей старий пройдисвіт, що деякі найкращі уми дуже схильні до *марнославства*, особливо в такому віці, як твій, і цим часто збавляв віку або невиліковно вражав якусь шляхетну частину їхнього тіла, наприклад, очі або легені. Отже, не досягши успіху першим способом, він намагається діяти іншим шляхом. Ти ж ці безглузді й порожні, але водночас дуже тяжкі труди виконуй так, щоб не забувати про своє найдорогоцінніше здоров'я. Краще пожертвувати своїм честолубством. Це здійснено, якщо будеш працювати й напружуватись так, як це достатньо для посереднього учня та для твоєї дисциплінованості, без властивого тобі гарячого запалу. Але я звернуся до нашого друга, превелебного пана

префекта Л[аврентія]. Ти ж, найдорожчий, перебувай під крилами твого
Вождя Христа. Бувай здоров у ньому!
Твій Григор[ій] Сав[ич].

38

[Харків, перша половина березня 1763 р.]
Pax tibi sit illa, Michaël amicissime!

Ecce juventa anni! facies nova ridet ubique;
Nunc demum agricolis dulce labore premi.
Prospiciens hiemem venturam rustica cura
Hortos expurgat, conserit arva bona.
Fortunatus hic est, sed fortunatior ille,
Quem purgare juvat pectoris arva sui.
Atque quidem stultis etiam bona corporis adsunt:
Esse tamen felix stulta senecta nequit.
Cerne tuae fundos animae, quae provenit herba;
Exstirpa citius, si venit herba mala.
Ocyus exstirpa, si surgunt spina rubusque:
Suffocat plutus verba sacrata Dei.
Bulbus et eruca hic si pullulat, ejice vulsa:
Namque videre Deum spurca libido nequit.
Si cedrus enata est, citius succide securi:
Aversatur enim corda superba Deus.
Et solet arboribus pulchris adnascier olim
Stultus sponte stolo, hunc ense recide foras.
Nam siquis Sanctos libros evolverit, isti
Adnasci studio gloria vana solet.
At contra pulchros flores tutare foveque:
Inprimis florem virginitatis ale.
O hujus floris qualis fragrantia quantaque:
Hoc delectatur Christus odore nimis.

Ne tererem tempus inane, volui vel insulsis versiculis tecum ὀμιλεῖν magis,
quam nugas nugaciores persequi. Soleo enim hoc praesertim pharmaco taedio
medicari. Et tamen non semper in numerato licet habere ingenium. Vale,
cariss[ime]! Gr[egorius] S[abbin].

*

Мир тобі, найдорожчий Михайле!

От вона, молодість року! Природи лице оновилося;
Радо підняв хлібороб звичної праці тягар.
Передбачаючи зиму прийдешню, в турботі хазяйській,
Саду пильнує свого, ниви свої засіва.

Скажеш: щасливий оратай. Але щасливіший од нього,
 Хто залюбки обробив ниву душевну свою.
 І нерозумний не раз утішається благом тілесним,
 Старість немудра, проте щастя не може дознати.
 Ти ж наглядай за душею, яке в ній зело проростає,
 І не барися полоть, як де недобре зійшло.
 Все повиполою мерщій, де ожина і терен пробились.
 Знай, що багатство глушить слова Господнього ряс.
 Де проростають свиріпа й часник, висмикуй з корінням,
 Бога не узрить вовік, хто засмітив почуття.
 Де височіє кедрина, сокирою там поорудуй,
 Знай: відкидає Господь горді від себе серця.
 Ще ж уважай: і на доброму дереві, бува, наростає
 Пагоння вовче, лихе – геть пообрубуй його! –
 Бо хто багато священних книжок прочитає, у того
 В серці неси́та пи́ха і славолю́бство́ росте.
 Все непутяще поли, а добрі рослини викохуй
 І щонайперше плекай квітку святу чистоти.
 Як він горить, променіє, той цвіт незаймано чистий!
 Відай: найбільше Христа тішить його аромат²⁹⁴.

Щоб не гаяти часу марно, я вирішив краще *розмовляти* з тобою хоч би поганими віршами, ніж займатися пустими дрібницями. Бо здебільшого цими ліками я зазвичай лікую нудьгу. Утім не завжди є потрібний для цього настрій. Бувай здоров, найдор[ожчий]! Гр[игорій] С[авич].

39

[Харків, перша половина березня 1763 р.]

Εὐθύμει, mi Michaël!

Δῆμος ὁ χριστιανὸς δαπανᾷ σῶμα καὶ αἷμα
 Χριστοῦ, ἀλλὰ ἀεὶ ἐστὶ κακοστόμαχος.
 Vulgus Christicolum consumit membra θεάνδρου,
 Sanguine potatur; sed male stulta coquit...²⁹⁵
 Τὰ λοιπὰ ἀναβάλλομαι εἰς ὕστερον χρόνον.
 Γρηγόριος ὁ Σαββίν.

*

Кріпись, мій Михайле!

Народ християнський вкушає тіло і кров

Христову, та завжди хворіє на шлунок.

Народ християнський вкушає тіло Боголюдини

П'є її кров, та, дурний, не може ніяк спожити...²⁹⁶

Решту я відкладаю на потім.

Григорій Савич.

[Харків, перша половина березня 1763 р.]

Salve caritas Christiana!

Michaël dilectissime!

Frustra corpus edit, qui in corpore sistit edendo,
 Qui nec ut ad mentem progrediatur, edit.
 Impia turba potest corpus contingere Christi,
 Mentem haurire Dei sed mala turba nequit.
 Est animale quidem, dein est et²⁹⁷ Spirituale
 Corpus²⁹⁸: id haud prodest, hocce salutiferum est.
 Haud equidem juvat id, quando consistis in illo:
 Sin per id ad Mentem progrediare juvat.
 Quid plantas oleam, si fructus non paritura est?
 Quorsum figis humo, si nova non subolet?
 Ecquid edis corpus Christi, quando unus et idem es?
 Curve capis semen, si tibi fructus abest?
 Semen humi jactum si²⁹⁹ forte calore³⁰⁰ putrescit,
 Spiritus inde novus procreat inde nova.
 Sic animale quidem nisi erit tibi morte peremptum,
 Spirituale novumque haud habiturus eris.
 Mitte hominem veterem κακοῖς σὺν δόγμασιν αὐτοῦ:
 Sume novas δόξας, et nova facta Dei³⁰¹.
 Quid corpus sumis, si mentem rejicis Ejus?
 Non ne animus potior corpore, plusque valet³⁰²?
 Carnem carne tuâ tangis, sed pectore vitas
 Pectus? Et est³⁰³ qualis, dic mihi, amicitia haec?
 Oscula das ori, sed es hostis Moribus Ejus³⁰⁴?
 Ἀντιπαθεῖς genios quis sociare valet?
 Christus simplicitas: tu veste domoque ciboque
 Luxurias; prodest quid tibi Sacra caro?
 Christus Virginitas: at ego Meretricis in ora
 Respicio³⁰⁵; prodest quid mihi sacra³⁰⁶ caro?
 Sume mihi cum carne Animum, Carissime, Christi,
 Et sic Cum Domino Spiritus unus eris.
 Vale, mi dilectissime! Tuus in Domino G[regorius] S[abbin].

*

Здрастуй, християнська любов,
 найулюбленіший Михайле!
 Намарно вкушає тіло, хто зупинився на тілі
 І не подума рушати далі від нього до духа.
 Чернь нечестива може торкнутись Христового тіла,
 Та зрозуміти Бога чернь нерозумна не може.

Адже є тіло тлінне, є також тіло духовне:
 Перше не має користі, друге – несе порятунок.
 Перше не допоможе, коли тільки ним обмежитись.
 А от коли не обмежитись – поміч дійти до розуму.
 Нащо ж садити оливу, коли вона геть безплідна?
 Нащо садити в землю, коли не з'являється парость?
 Навіщо, коли ти той же, вкушати Христове тіло?
 Навіщо приймати сім'я, коли не даєш ти плоду?
 Бо кинуте в землю сім'я, хоч і згниє, зігрівшись,
 Новий-таки дух народить, нові і плоди від нього.
 Бо якщо тіло тлінне не візьметься в тебе смертю,
 То не отримаєш тіла духовного і нового.
 Кинь же стару людину, її *нікудишні догмати*,
 Глянь на нову *науку* й новії Божі діла.
 Навіщо ж приймати тіло, відкинувши разом душу?
 Чи ж бо душа не краща й не важливіша від нього?
 Тілом торкаєшся тіла, серцем зневажуєш серце.
 Скажи мені, будь ласкавий, хіба така дружба буває?
 Цілуєш в уста, залишившись ворогом його науки.
 Хто ж бо у силі з'єднати геть *протилежні* вдачі?
 Адже Христос – простота, а ти розкошуєш у одязі,
 Житлі та їжі. Чим же pomoже тобі тіло його святе?
 Адже Христос – непорочність, а я заглядаю в обличчя
 Повії. Чим же pomoже мені тіло його святе?
 Отже, прийми, найдорожчий, з тілом Христовим духа.
 Будеш тоді ти з Господом справді-бо духом одним³⁰⁷.

Будь здоров, найулюбленіший! Твій у Господі Г[ригорій] С[авич].

41

[Харків, останній тиждень березня 1763 р.]

Salve, solatium curarum mearum,

Michaël dulcissime!

Parciori somno et frigidioribus cibis per hos vernos dies uti te velim, respice
 calorem juventutis tuae, veris ardorem, vitam sedentariam, et in hac nimiam
 tuam diligentiam. Nuper (heri) legimus in Mureto³⁰⁸ forte fortuna, Galenum³⁰⁹,
 patrem post Hippocratem³¹⁰ medicorum, ubi *περὶ ὑγίαιῶν* disserit, pueris et
 juvenculis frigidiores, senibus cibos convenire calidiores sentire. Dignus profecto
 est fide tantus autor. Nam ex calidis cibis supervacuum humor, hinc ὁ κατάρρεος,
 quem inter omnes medicos constat esse patrem morborum omnium; neque aliud
 quid est catarrhus quam gravédo [нэжид], neque hoc aliud est quam pituita
 nimio calore ex nimio cibo calidoque contracto constipata, sive humor densatus
 ardore, unde Graecis dicitur etiam φλέγμα ardor in corpore, sive pituita. Cura
 igitur laetus esse et vigil. Sed huius rei mater est sobrietas, quae non solum in

modico eoque frigidiori sita est potu, verum etiam cibo. Neque sobrius est, qui cibus ingurgitatur, etiamsi sit ἄοιϋος. O stultitiam meam! qui tantam jacturam valetudinis feci instigantibus rudem aetatem corruptissimis sociis, quos angue pejus et cane rabido odisse debes et vitare. Sed quid ego haec? Quasi non norim liberale tuum ac verecundum ingenium. Vale, cariss[ime]. Tuus Gregor[ius] Sk[oworoda].

*

Здрастуй, утіхо в турботах моїх,
Михайле найсолодший!

Я хочу, щоб у ці весняні дні ти менше спав і вживав холоднішу їжу. Враховуй жар твоєї юності, тепло весни, сидяче життя і твою надзвичайну старанність. Нещодавно (вчора) я випадково прочитав у Мюре, що Гален, другий після Гіппократа батько лікарів, міркуючи *про здоров'я*, висловив думку, що хлопцям та юнакам слід вживати холоднішу, а старим – теплішу їжу. Поза сумнівом, такий автор гідний довіри. Бо з гарячої їжі розвивається зайва вологість, а звідси *катар*, який усі лікарі вважають причиною всіх хвороб. Катар – це нежить [нежид], а нежить – не що інше, як гній, що згустився з надмірного жару й надмірної гарячої їжі, або це волога, згущена жаром. Тому-то греки називають жар у тілі, або гній, *флегмою*. Лікування ж полягає в тому, щоб бути веселим і бадьорим. Але матір'ю цього є тверезість, яка означає не тільки помірне й холодне пиття, але й таку саму їжу. Не буде тверезим той, хто перевантажує себе їжею, хоч би він і *не пив вина*. О, який я був дурний, що завдав такої шкоди своєму здоров'ю, піддавшись у молодому віці впливові дуже розбещених товаришів; ти ж повинен ненавидіти й уникати їх більше, ніж отруйної змії й скаженої собаки. Але що ж це я? Ніби не знаю твоєї розсудливої та цнотливої вдачі. Прощай, найдорож[чий]! Твій Григор[ій] Ск[оворода].

42

[Харків, останній тиждень березня – початок квітня 1763 р.]

Κήδιστέ μου ὦ Μιχαήλ,
Χαρὰν εὐχομαι σοὶ ἐν τῷ κυρίῳ ἡμῶν!

Dies noctesque omnibus relictis contendamus, mi carissime, ad illam pacem omnem mentem supereminentem, quae est “мир, всяк ум преимущій”³¹¹, e graeco versum: τὴν εἰρήνην ὑπερέχουσαν πάντα νόον³¹². Quo magis cupiditatum vulgarium aestus desidit, hoc proprius accedimus ad arcem illam Dei. Introspecte mare pectoris tui, cogitationum tuarum et perpende, quis ventus excitat turbas, ut navicula animae tuae periclitetur. Ventusne ambitionis? Excitare protinus stude et propera illum: “егоже вѣтры послушают”³¹³. Quid est id, quo cacodaemon nos sollicitat ad fucatas mundi hujus pulchritudines³¹⁴? Nitor palatiorum, aut πορφύρας; Ah! non perspicis, quid occultatur malorum intus sub pulchra specie –

latet anguis in herba³¹⁵.

Δίβαφος τὴν χοιράδα κρύπτει: Dibaphus etc.³¹⁶ Pulchre haec intelligis, mi anime, et ut perfecte intelligas et sapias, Christus faciet, si in caritate ejus perseveraris et fideliter uteris dato jam tibi talento.

Ceterum dum liberi sumus, curabis, mi cariss[ime,] ut saepius ore tenus vivaque voce confabulemur ἐν τῇ λέσχῃ et literariam confabulationem reservemus in id tempus, cum non licuerit nec vacaverit coram ὁμιλεῖν, quod jam prope adest. Quotidie autem mane missitabis ad me nostrum Maximiscum³¹⁷, ut et illi aliquid dicam boni, et ad te meum... quidvis tamen dem non de trivio.

Vale, ὦ κήδιστε, καὶ ἡμᾶς ἀντιφίλει! Σὸς Γρ[ηγόριος] Σ[αββίν].

*

*Найдорожчий мій Михайле,
молюся про ласку для тебе в Господа нашого!*

Дні й ночі, залишивши все, будемо прагнути, скеровувати кожну думку, найдорожчий, до того миру, котрий перевищує будь-який розум і який є [“мир, всяк ум преимущій”], що перекладене з грецьких слів: τὴν εἰρήνην ὑπερέχουσιν πάντα νόον. Що більше холоде жар нищих пристрастей, то ближче підходимо ми до цього божественного оплоту. Зверни увагу на море твого серця, твоїх помислів, і зваж, який саме вітер здіймає хвилі, що наражає на небезпеку човник твоєї душі. Чи не вітер честолюбства?.. Старайся розбудити, щоб поспішив тобі на допомогу той: [“егоже вѣтры послушают”]. Що ж це таке, який злий дух вабить нас до підмальованих красот цього світу? Близьк палаців чи *порфири*? Ах, ти не бачиш, скільки зла криється всередині, під красивою зовнішністю:

змія таїться в траві.

Пурпурна тога жерця ховає роздуту шию. Прекрасно ти це розумієш, душе моя, а щоб досконало зрозумів і пізнав, це дасть Христос, якщо ти будеш стійким у любові до нього й належно використаєш даний тобі талант.

Далі, поки ми вільні, подбай, найдорожчий, щоб ми частіше вели бесіду віч-на-віч у залі, а листовну бесіду відкладімо на той час, коли буде неможливо й ніколи *зустрічатися* безпосередньо, а цей час уже не за горами. Щодня посилай до мене вранці нашого Максимка, щоб і йому я міг сказати щось добре, і тобі дати щось моє..., що не входить до кола звичайного.

Бувай здоров, о дорогий, і відплачуї мені за любов любов'ю! Твій Гр[игорій] С[авич].

43

[Харків], квітень [1763 р.]

Desideratissime sodalis³¹⁸, mi Michaël!

Hodie tam mane sum expergefactus, ut sesqui tertia hora solis ortum anteverterim. Deum immortalem! quam hilaris, quamque alacris expeditaque fulmine agilior, ocyor Euro³¹⁹ illa nostrî pars erat, quae divina vocatur, Maroni

dicta aurai simplicis ignis³²⁰. Itaque, ut paroemia est, ubi quis dolet, ibidem et manum habet³²¹. Nam avarus quidem continuo ad pecuniam, mercator ad merces, ad boves arator, miles ad arma, breviter, ubi quid sive dolet sive delectat, ibi quisque et mentem et linguam gaudet habere³²². Meum autem, simul ac surrexi, cor cucurrit ad proprium thesaurum. Coepi egomet mecum cogitare sic: hem nos stulti et miseri indignamur, siquis nostrum aut pauper vulgi iudicio, at humilis vivit ac sine ullo magistratu cum sola virtus beat beatumque servat³²³. Quid? contraxistine tandem virtutem? Eòne tandem pervenisti, ut ad te quoque dictum id possit pertinere: ὑμῖν δέδοται γνῶναι τὰ μυστήρια τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν³²⁴; Sin minus, ubi est pretium temporis³²⁵? His et similibus memet ipse alloquens, coepi temporis rationem subducere, quando, quam multis, quamque futilibus rebus rem omnia pretio superantem impenderim. Rursum autem quam ne nunc quoque novi uti tempore, sed quod praesens est et solum in manu nostra, id aut nugis, aut, quod miserius est, maerore, quodque miserrimum, peccatis exigitur. Futurum speratur, praesens temnitur; captatur, quod non est, quod adest negligitur, tanquam aut praeterfluens redire, aut futurum certo posset obtingere³²⁶. Talia mente perlustranti subiit graecum distichon, quod ego jam cum essem в Лаврѣ Святого Сѣпріа³²⁷, et verteram latine et didiceram. Hoc quoniam non inelegans est, hic addimus:

Τῆς ὥρας ἀπόλαυε, διέρχεται πάντα τάχιστα.

Ἐν θέρῳ aestas ἐξ ἐρίφου hoedus τραχὺν hirsutus ἔθηκε posuit τραγὸν³²⁸.

Utere temporibus, prope nam cuncta senescunt:

Unâ ex laevi hoedo messe fit hircus olens³²⁹.

Utinam, mi Michaël, sic utamur tempore, ne olim frustra id geminemus perculsi animo, quod stulti vulgo inaniter clamant:

O mihi praeteritos referat si Juppiter annos³³⁰!

Feliciter posuit tempus, qui cognovit fugiendaque et expetenda³³¹. Neque enim (hodie mane legimus in enchiridio cum amico quodam) potest, ut Plato in sua Politia iudicat: constanter virtutem tueri, qui de expetendis fugiendisque rebus firmiter non est persuasus. Nam qui, quod utile est, inutile putat, et contra, is candidum quod est, nigrum putat³³². Et talibus vae! clamat Propheta³³³.

Scribe brevissime, tribus verbis, quomodo vales, praesertim animo. Pustulam illam, quae in facie emersit, obsecro te, ne tangas aut fodias. Heri inhorruī, postquam forte audiui multis mortiferas extitisse illas, ut putantur, minutias ob hoc ipsum, quod refricarentur. Vale carissime! cum Gregorisco³³⁴ et reliquis pullis. Vestri amantissimus Gregor[ius] Sab[binus]. April[is].

*

Найжаданіший товаришу, мій Михайле!

Сьогодні я встав раненько – на цілу годину з третиною до сходу сонця. Безсмертний Боже, яка весела, бадьора, вільна, жвавіша за блискавку й швидша за Евра та наша частина, яку йменують божественною і яку Марон

називає “вогнем із небесного первня”. Отже, за прислів’ям: “де у кого болить, там він і руку держить”, – скупий безугавно думає про гроші, купець – про товари, орач – про волів, вояк – про зброю, – коротко кажучи, що в кого болить чи радує, те і є в кожного в голові та на язиці. Мое ж серце, тільки-но я прокинувся, полинуло до свого скарбу, і я почав міркувати сам собі так: ми, дурні та нещасні, обурюємось, коли хтось із нас, згідно зі звичними уявленнями, живе в злиднях або скромно, не маючи жодного чину, тоді як сама доброчесність робить щасливим і зберігає щастя. Що ж, чи досягнув ти, нарешті, доброчесності? Чи ти вже досяг такого стану, коли й тебе можуть стосуватися слова: *“Вам дано пізнати таємниці Царства Небесного”*? Якщо ні, то де ціна витраченого часу? Звертаючись до самого себе із такими словами, я почав підбивати підсумок часу: коли, для скількох, на які дурниці я витрачав річ, дорожчу за все. Я ще й тепер не вмію користуватися часом, ба навіть той час, який є тепер у моєму розпорядженні, витрачаю на дрібниці або, що ще гірше, – на смуток, або, що найгірше, – на гріхи. На майбутнє ми сподіваємось, сучасним нехтуємо: ми прагнемо до того, чого немає, а нехтуємо тим, що є, так, ніби те, що минає, може повернутись назад або напевно мусить здійснитись сподіване. Коли я про це роздумував, то згадав грецький двовірш, який я переклав полатинському й завчив, коли був [в Лаврѣ Святого Сѣргіа]. Оскільки цей двовірш досить вишуканий, ми перекладемо його тут:

Τῆς ὥρας ἀπόλαυε, διέρχεται πάντα τάχιστα.
Ἐν θέρος aestas ἐξ ἐρίφου hoedus τραχὺν hirsutus ἔθηκε posuit τραγόν.
Ловімо час, бо старіє все дуже швидко:
Літо одне з козеняти робить кошлатого цапа³³⁵.

О, якщо б, мій Михайле, ми користалися часом так, щоб потім збентежено й марно не молити про те, про що дурні зазвичай голосять:

“От щоб Юпітер вернув мені дані роки проминулі!”

Правильно використав час той, хто пізнав, чого треба уникати й чого домагатися. Бо не може (ми читали сьогодні з одним приятелем у підручнику), як каже Платон у своїй «Державі», “постійно дотримуватися доброчесності той, у кого немає твердих переконань щодо того, чого слід прагнути й чого уникати, бо хто корисне вважає марним і навпаки, той біле вважає чорним”. І горе тим! – вигукує пророк.

Напиши коротко, у трьох словах, як твоє здоров’я, особливо душевне. Прищ, який вискочив на обличчі, благаю, не чіпай і не колуйай. Учора я вжахнувся, випадково почувши, що для багатьох такі прищі, які здавалися незначними, були смертельними саме тому, що їх роздирали. Бувай здоров, найдорожчий, із Грицем та іншими малятами! Ваш найбільший друг Григор[ій] Сав[ич]. Квіт[ень].

Καθώς γέγραπται

Ut David ille cantat: in tui gratiam
 Toto diei tempore.
 In morte vita nostra nobis ducitur³³⁶.
 Ac quales innocens ovis,
 Quam durus ille carnifex ferro petit,
 Fusurus atrum sanguinem:
 Ipsa obsecundat ducta nullis viribus,
 Gutturque praebebat cuspidi³³⁷.
 Sed ista cuncta vincit aucta caritas
 Solius ejus robore,
 Qui nos amore sempiterno amplexus est.
 Nam certa stat sententia, [...] ³³⁸

Εἰς τὴν Πεντηκοστήν

O utinam nobis fluat in cor Spiritus ille,
 Quem Doctor Pueris miserat ille suis!
 Spiritus ille novus, qui corda suo innovat igne:
 Ille novas linguas, et nova facta creans³³⁹.
 Spiritus ille novus Zephyrorum mitior aura,
 Quis simul ac flârit, fit nova terra statim,
 Tempora, coelorum motus et vita novatur;
 Hora vetusta fugit, hora novata venit³⁴⁰.
 Jam nova facta patrant homines, nova dicta loquuntur.
 Mox novus obtutus, corda pedesque novi.
 Ac velut illa arbor, quae brumâ mortua, verno
 Sole calente super fit paritura brevi.
 Adspice nunc stolidi vulgi linguasque manusque
 Atque pedes: quid vult? quid facit, aut quid ait?
 Ambitiosa loquuntur ubique, loquuntur avara:
 Haec nova verba putas? lingua vetusta quidem haec.
 Regnat ubique scelus luxusque et spurca cupido:
 Haec nova facta putas? Facta vetusta quidem haec.
 Sola petunt, quae sunt ventris carnisque caducae³⁴¹:
 Haec nova corda putas? Corda vetusta quidem haec.
 O miserere mei, mitis Paraclete, venito!
 Da nova corda mihi, verba manumque novam
 Exime de specu vulgi miserabilis hujus:
 Insere coelicolis, quâ nova terra nitet³⁴².

Carissime Michaël!

Hi versiculi quoniam visi sunt non injucundi, quique me hoc Sacratissimo die, qui meta καὶ σκοπὸς omnium festorum est, pias res meditantem vel propter

φιλαυτίαν, vel propter pias sententias adfecerunt, id est moverunt ad pietatem animum, hanc ob rem tibi quoque doctrinae, sed magis pietatis, quae sola beat, studioso nostroque amico communicare visum est. An si nauta suos nauticos sermones nautae, mercator mercatori, militi miles libenter ὁμιλίας suas communicat, pietatis bonarumque literarum studiosus apud studiosum ac amicum mutus erit? Ah! non est ita! Tu interim perpende, non verborum, quae prope nulla est, elegantiam, sed utrum nos satis pie cogitavimus, vim sententiarum; et nucleum, non corticem degusta³⁴³. Faxit suo tempore ἀγιώτατος ὁ Παράκλητος ut vetusta et vulgaria fastidians, imo ipsius pietatis lacte relicto, appetas novum Christoque viro dignum cibum³⁴⁴, ut de te quoque id de Juda prophetatum possit usurpari: Dentes ejus super lac³⁴⁵.

Tibi faventissimus Gregor[ius] Sab[binus].

*

Як написано

<Як співає Давид: у тобі
 Все наше життя.
 Смерть нас чекає щодня.
 Ми ж, мов невинна овечка,
 Котру жорстокий м'ясник
 Ось вже готовий зарізати,
 Кров її темну пролити,
 Сама ще й сприяє цьому,
 Горло під ніж підставляє,
 Ніким-бо до того не змушена.
 Втім, милосердя таки переможе
 Силою того одного,
 Хто обійма нас любов'ю одвічною,
 Адже існує сентенція...>³⁴⁶

На день П'ятдесятниці

О, якби нам у серце та влився той Дух,
 Що Вчитель подав своїм учням!
 Дух новий, що оновлює серце вогнем;
 Той, що створює й мову, і справи нові.
 Дух новий, що ніжніший за повів зефірів,
 Хай він тільки повіє – і стане новою земля,
 Враз оновиться час, рух небес і життя.
 Давній час вже тіка, а оновлений час наступає.
 Люди роблять вже справи нові, промовляють нові слова.
 В них з'являється зір новий, і нові в них серця та ноги.
 Так ось дерево, мертве зимою, повертається знов до життя,
 Щойно сонце весняне обігріє його з висоти.
 Подивися ж тепер: що за мова, за руки та ноги у черні,
 І чого вона хоче? Що робить, про що розмовляє?

Мова черні дурної бундючна і повна жадоби.
 Ти гадаєш – це мова нова? Ні, це мова стара.
 Скрізь панують переступи, розкіш і хтивість.
 Ти гадаєш – це справи нові? Ні, це справи старі.
 Люди дбають про вигоди шлунка і тлінної плоті.
 Ти гадаєш – нові це серця? Ні, серця ті старі.
 О, ласкавий Заступнику, зжалься, прийди!
 Дай мені серце нове, руку нову і слово!
 Дай мені вийти з печери, де чернь безталанна мешка!
 Дай мені жити на небі, де сяє нова земля³⁴⁷!

Найдорожчий Михайле!

Ці вірші здалися мені не позбавленими приємності. Коли я в цей найсвятіший день, який є початком і ціллю всіх свят, міркував про священні речі, ці вірші, чи то через *самолюбство*, чи то благочестивими думками захопили мене й спонукали душу до благочестя. Тому я вирішив повідомити про них і тебе, мого друга й ревнителя науки, а ще більше – ревнителя благочестя, яке одне робить людину щасливою. Якщо моряк охоче обмінюється своїми морськими *розмовами* з моряком, купець із купцем, а воїн із воїном, то невже прихильник благочестя й корисних наук буде нічим із тим, хто займається тим самим і є його другом? О, так не може бути! Але ти зверни увагу не на вишуканість слів, майже непримітну, а на те, чи мислимо ми благочестиво, на силу висловлених думок, і визначай смак не по шкаралуці, а по ядру. Нехай *найсвятіший Утїшитель* зробить у свій час так, щоб ти, відкинувши давнє й грубе, покинувши навіть молоко самого благочестя, захотів нової їжі, гідної християнського мужа, щоб до тебе можна було допасувати пророцтво про Юду: зуби його біліші від молока.

Вельми прихильний до тебе Григор[ій] Сав[ич].

45

[Харків, друга половина травня – початок червня 1763 р.]

Dilectissime omnium amice Michaël!

Post preces vespertinas valde aveo renovare hesternam deambulationem. Tu e templo egrediens aut ad me aut recta in hesternam tempe per humilia, quibus heri rediimus, loca sic lente ibis, ut te assequi ipse possim. Adducam mecum et magnam chori partem, id est meorum puerorum cantatorum. Accipiam et auctorem eundem, cujus ego genio vehementer delector. Nae ille sapienter juxtaque salse detrahit larvam suam blandissimae turpissimaeque meretrici, puta mundo huic. Sed ponamus eum esse talem, qualem vulgus aestimat. Attamen sapientis est e stercore aurum legere. An non Christus improbis падєніє³⁴⁸, non ἀνάστασις? An non omnia pura puris³⁴⁹? Sed quid ego tibi hunc laudem? neque enim erimus similes ventosi illius ac stulta philosophia³⁵⁰ inflati Scholastici, qui risit ἐπίγραμμα, τὸ ἐπίγραμμα... inscriptionem illam... Hoc solum dico: Nemo unquam salsius, plenius, utilius ob oculos posuit velatam mundi spurcitiam.

Sane talibus, qualis tu es, bubonis lumina ingenerat. “Дажд премудрому вину”³⁵¹ etc. Illud Terentii³⁵² videtur subinde ingeminare:

Ex aliis periculum facito, tibi quod ex usu siet³⁵³.

Invitus finio. De hoc genere nocte dieque est disserendum. Scripsi versus et ad Nicolaum³⁵⁴, in quibus fucum mundi nonnihil ostendimus. Vale, carissime! Tuus Gregor[ius].

*

Найлюбіший з усіх друже Михайле!

Після вечірньої молитви я дуже хотів би відновити вчорашню прогулянку. Коли вийдеш із храму, то зайді до мене або прямуй учорашньою мальовничою долиною по тих низинних місцях, по яких ми вчора поверталися, але йди повільно, щоб я міг тебе наздогнати. Я приведу із собою і велику частину хору, тобто моїх співаків-хлопців. Візьму й того автора, чії здібності приносять мені найбільшу втіху. Справді, він такий мудрий, а крім того, так дотепно зриває машкару з цієї найпрекраснішої й найогиднішої блудниці, тобто із цього світу. Та припустімо, що він (автор) такий, яким його зазвичай уважають. Утім мудрець повинен навіть із гною вибирати золото. Хіба Христос для грішних [паденіє], а не *воскресіння*? Хіба для чистих не все чисте? Але навіщо ж я тобі його хвалю? Не будьмо схожими на того пихатого й набитого дурною філософією схоласта, який сміявся над *епіграмою*, знаним написом... Я скажу тільки ось що: ніхто дотепніше, повніше й корисніше не показував прихований від очей бруд світу. Таких, як ти, сов він наділяє зором [“Дажд премудрому вину”] та ін. Такі слова Теренція, певно, вказують на це:

Добувай з досвіду інших те, що буде тобі корисним.

З неохотою закінчую. Про ці речі слід міркувати вночі й удень. Я написав вірші і для Миколи: у них я показую зрадливі прикраси світу. Бувай здоров, найдорожчий! Твій Григор[ій].

46

[Харків, друга половина червня 1763 р.]

Propositio:

Sapiens est modestus.

Siquis ad vera Musarum elegantiorum sacra admissus, non satis hausit, sed tantum primis, quod ajunt, labiis sinceram illam sapientiam gustaverit, is mea quidem sententia non potest non esse modestus.

Nec mirum est. Ut enim stultitia omnium quidem vitiorum mater³⁵⁵ simul et arrogantiae est; cui naturale est et onus supra vires et honorem supra dignitatem, et supra³⁵⁶ meritum gloriam affectare; ita sapientia cum ceterarum virtutum, tum germana genitrix est modestiae, quae suo se modulo, ut dicitur, metiens, ad inferiora se potius deprimit, quam eluctetur ad altiora.

Praeclare Plutarchus, ut alia permulta, in suis moralibus scripsit haec: Agricolae quidem, inquit, spicas libentius vident, quae inclinatae versus terram

vergant; quae³⁵⁷ ob levitatem sursum attolluntur, eas inanes putant esse et cassas³⁵⁸. Nam sicut spicae tritici granis vacuae facile inter alias eminent, plenae autem et onustae occultantes sese desidunt, ita inter homines, ut quisque maxime vanus est et gravitatis expers, ita facillime fertur ad honores, audaciam habet, incessum vultumque plenum superbiae ac contemptus parcentis nemini³⁵⁹.

Quocirca nullo pacto adduci possum, ut credam aut eum sapere, cui desit modestia, aut non illum bona sanaque mente praeditum esse, quem amabilis ista et gratiosa comitatur virtus.

Felicissime φιλολόγε

Michaël, salve!

Ergo totum triduum tacetur? Sed pensabimus taciturnitatem. Eximinando juvenes coactus eram ipse quoque juvenari, et ad praecepta eorum scribere, quam vocant, τὴν χρεῖαν³⁶⁰. Eam tibi lydio lapidi³⁶¹ mitto. Si displicebit, cogitabis me nihil unquam operae in praeceptis ῥητόρων posuisse, sin haud omnino insulsa: tribues vetustis libris, quorum me perstudiosum esse scis. Jam autem proverbium tuum τὸ ἀβὴν καὶ κύριον³⁶² me³⁶³ occidit; totum prope triduum investigabam. Sed hos scias (vide praetextum) non statim Graecis aut Latinis esse in proverbio, si nobis est. Absque proverbio igitur sic, opinor, bene latine dicas: mihi umbra sufficit, sive titulus, sive imago; graeci παροιμιαστὶ dicunt: ὡς τύπῳ. Ait ibi nostras adagium sibi sufficere fumum, licet ad flammam non est progressum. Sic et hic umbra pro corpore, titulus pro re. Sed accipe et proverbium: dicis gratia, quasi dicas dicationis gratia, cum quid perfunctorie fit; sumpta forma loquendi a religionis non sinceris cultoribus, qui saepe dicant in templo non quod Deo sit dignum, sed ut modo titulum habeant sese dicasse. Redde sic: ἀβὴν καὶ κύριον³⁶⁴ et simile. Latine crasso filo³⁶⁴ enim dicitur. Certe est proverbium: tenui filo³⁶⁵. Vale, carissime.

Tuus Greg[orius] Sab[binus].

*

Теза:

Мудрець скромний.

Якщо хтось, допущений до святинь красних Муз, не досить від них почерпнув, а лиш, як кажуть, краями вуст вкусив від цієї справжньої мудрості, така людина принаймні не може не бути скромною.

І це не дивно. Як глупота є матір'ю всіх пороків, зокрема й пихи, якій властиво брати на себе непосильний тягар і незаслужені почесті, – так мудрість є справжньою матір'ю як інших чеснот, так і скромності, котра, міряючи себе, як кажуть, своєю власною міркою, скорше опускається вниз, аніж підноситься догори.

Прекрасно Плутарх, як і багато чого іншого, у своїх «Мораліях» написав так: «Хлібороби, – каже він, – із задоволенням бачать колосся, похилене до землі, те ж колосся, яке завдяки своїй легкості підіймається догори, вважають пустим і вимолоченим. Бо подібно до того, як пшеничні колоски

без зерен легко підіймаються серед інших, повні ж та важкі, ховаючись, опускаються додолу, так і серед людей, хто найпорожніший і позбавлений серйозності, той і найлегше пнеться до почестей, нахабний, його обличчя й хода сповнені пиhi та презирства, які не визнають нікого”.

Тому-то я аж ніяк не можу визнати, ніби розсудливим є той, кому бракує скромності, або що не володіє добрим і здоровим розумом той, чиєю супутницею є ця люб’язна й приємна чеснота.

Найщасливіший філологу

Михайле, здрастуй!

Отже, цілих три дні ми мовчали. Але надолужмо мовчанку. Испитуючи юнаків, я змушений був і сам стати молодим і писати за правилами те, що називають τὴν χρείαν. Посилаю її тобі, немов лідійський камінь. Якщо не сподобається, то зваж, що я ніколи не займався правилами *риторів*, якщо ж сподобається, то припиши це старим книгам, які, як ти знаєш, я наполегливо вивчаю. Щодо твого прислів’я [“аби ся кúрило”], то воно мене замучило: майже всі три дні я ним займаюся. Але насамперед візьми до уваги таке: не обов’язково в греків та латинян увійшло в прислів’я те, що увійшло в нас. Тому не прислів’ям, я думаю, ти досить задовільно можеш сказати латинською мовою так: *mihi umbra sufficit, sive titulis, sive imago* – мені досить тіні, назви чи образу. Греки в *прислів’ях* кажуть – *ніби знаком*. Наше прислів’я в цьому разі твердить, що досить диму, хоч би до вогню справа й не дійшла. Таким чином, і тут тінь замість тіла, знак замість речі. Але ось тобі прислів’я *dicis gratia*, як кажуть – для виду, ти б сказав: *dicationis gratia* – для показу, – коли що-небудь робиться нашвидкуруч, – спосіб висловлення в нещирих виконавців релігійних обрядів, які часто в храмі жертвують Богові не те, що гідне його, а тільки щоб мати знак, що вони принесли жертву. Перекладай так: [аби то для слави] та ін. Латинською мовою можна сказати *crasso filo* – грубою ниткою. Звісно, є й прислів’я *tenui filo* – тонкою ниткою. Бувай здоров, мій найдороччий!

Твій Григ[орій] Сав[ич].

47

[Харків, кінець червня 1763 р.]

Pretiosissime Amice mi Michaël!

Quis ille fuit Demónax³⁶⁶, nondum mihi liquet, nisi quod suspicor Laconem³⁶⁷ fuisse, quod genus hominum non tam facundum erat, quam acutum virtutisque mire studiosum. Sed quisquis ille fuit, jam secundum ejus dictum invenio. Quod mihi vehementer placet. Id est tale:

Ἐν ἀλλοτρίοις παραδείγμασι παίδευε σεαυτὸν καὶ ἀπαθῆς τῶν κακῶν ἔσῃ³⁶⁸.

Quod discendi gratia ad verbum reddemus sic:

In alienis exemplis doce te ipsum, et impatiens eris malorum, id est non patieris mala.

Nam primum ejus dictum nosci opinor, quo reprehendit Τοὺς πολυπραγμονέοντας μὲν περὶ τοῦ κόσμου, περὶ δὲ τῆς ἑαυτῶν ἀκοσμίας οὐ φροντίζοντας³⁶⁹. Quod ad superius attinet (nam de inferiori agemus alias) dictum, mire peccamus in id omnes. Si enim periculum, ut Terentius ait, ex aliis faceremus³⁷⁰, nobis quod ex usu sit, et si vitam aliorum, velut in speculum inspiceremus, multo minus competeret in nos id: experientia stultorum magistra est³⁷¹. Hoc facere, praeterquam quod nimis utile, est etiam longe jucundissimum spectaculum et permagna pars illius Sapientium hominum contemplationis, qui in portu, ut dicitur, navigantes alienis³⁷² fruuntur malis, veluti Dii Homerici οὐρανόθεν spectantes³⁷³, non quod gaudeant aliis acidisse, sed quod sese expertes et in tuto esse videant³⁷⁴. Quorsum enim nobis magnificentissima illa θέατρα gentilium? An non mundus vulgusque optimum iique gratuitum, velut Pythagoricus mercatus³⁷⁵, spectaculum? Alium videas aere alieno obrutum ingemiscere, alium ambitione, hunc avaritia, illum insana discendi nugas cupidine torqueri, et quis enumeret? Explica motionem animi! et videbis. Hoc ideo libentius dixi, quod vacationes instant, urgent, taedium insidiatur. Ad³⁷⁶ quod nisi te armas, vide ne in mala te animal detrudat, non de ponte³⁷⁷, ut ajunt, sed de virtute. Vale, carissime! Videbimus nunc alter alterum perfacile, et dum abire continget, colloquemur.

*

Найдорогоцінніший друже мій Михайле!

Хто такий був цей Демонакс, для мене ще не ясно. Припускаю лише, що він був лаконцем, а цей тип людей славився не так красномовством, як дотепністю й відданістю чесноті. Але що він був за чоловік, я бачу вже з його вислову, який мені дуже подобається. Ось він:

Ἐν ἀλλοτρίοις παραδείγμασι παίδευε σεαυτὸν καὶ ἀπαθῆς τῶν κακῶν ἔσῃ. – “Учись на прикладах інших, не будеш знати горя”.

Цей вислів задля вивчення дослівно перекладаємо так: “Вчися на чужих прикладах і будеш вільний від нещастя, тобто не зазнаєш лиха”.

Я гадаю, що ти знаєш його перший вислів, в якому він засуджує тих, *хто дуже турбується про порядок всесвіту, а про непорядок у власних справах навіть не думає*. Щодо першого вислову (про другий ми поговоримо в іншому місці), то дивно, як ми всі в цьому грішні. Бо якщо б ми, як твердить Теренцій, учились на досвіді інших, виносячи з нього корисне нам, і якщо б ми вдивлялися в життя інших, неначе в дзеркало, то значно менше стосувалися б нас слова: досвід – наставник дурнів. Така поведінка, крім того, що вона дуже корисна, – також надзвичайно приємне видовище. Мудрі люди багато думають про це. Вони, як кажуть, плаваючи в гавані, вивчають з користю для себе нещастя інших і дивляться на них згори, наче гомерівські боги з небес, які радіють не тому, що з іншими щось сталося, а тому, що бачать себе непричетними до цих нещастя і почуваються в безпеці. Для чого ж вам розглядати ці розкішні *видовища* поган? Хіба світ і юрба – не краще видовище, до того ж безкоштовне, подібне до знаного Пітагорівського

торжища? Ти бачиш, як один стогне під тягарем боргів, другий мучиться честолюбством, третій – скупістю, четвертий – нездоровим бажанням вивчити безглузді речі. І хто їх усіх перерахує? Розбери душевні почуття, і ти впевнишся. Я з тим більшою охотою сказав про це, що наближаються, настають канікули, і підстерігає нудьга. Якщо ти не озброїшся проти неї, то бережись, щоб ця тварюка не зіштовхнула тебе не з мосту, як кажуть, а з чесноти на моральне зло. Бувай здоров, найдорожчий! Тепер нам дуже легко буде бачитись, і поговоримо перед від'їздом.

48

[Харків], 7 липня 1763 р.
Pretiosissime amice Michaël!

Quid mente velox volvis in praesentia?
Ubinam illa fulminat tibi?
Quid illa captat, quid petit, quidnam fugit?
Num certa agit? num fluctuat?
Si certa sancte factitat, beatus es;
Si fluctuat, et tu fluctuas.
Ubi fluctuationibus cor intumet,
Ibi nausea est et taedium.
Non nauta cantillat, sed anxius timet,
Cum fluctus insanit maris,
Cum insanus Auster³⁷⁸ concitavit³⁷⁹ Adriam,
Cum nauta non tenet ratem.
Mens otiosa nostra non unquam manet.
Versare semper sese amat.
Si non habebit, quod bonae rei factitet,
Ad res nefandas procidet.
Infunde semper, illa quod molere queat,
Sed pulchra, sed nequid nimis.
Sic taedium vitare³⁸⁰ pessimum potes,
Dulcemque vitam vivere.

Desino jam versificare, quod e pumice aquam exprimere³⁸¹ mihi videor.
Praestat prosa aliquid...

Tu aliquid ad nos scribe, nisi ipse venis. Antequam abeo, consultum puto hoc temporis insumere colloquendo tecum. Tu otiosus, ego item; tu studiosus, nec non ego; tu gaudes me audire, ego loqui haveo. Quid est, quod locum non dispicis, in quo commodè possimus nostro more λαλεῖν; mitte igitur puerum ad nos, si vacat, ubinam congregiamur.

Nam non semper erit aestas...³⁸²

Vale, carissime! Tuus Gregor[ius] Sabb[in].
Vulgus potat et nos non colloquemur de honestis rebus? Quid hoc?³⁸³

Найдорожчий друже Михайле!

Чим тепер зайнятий розум твій бистрий?
 Де він сьогодні у тебе блукає?
 Що йому треба, до чого він прагне, чого уникає?
 Діє він впевнено, а чи вагається?
 Діє він впевнено й свято, – тоді ти блаженний.
 А як непевно, – то й сам ти вагаєшся.
 В серці ж отому, що сповнене сумнівів,
 Вмить запанують огида і знудженість.
 Ні, не співає моряк, а боїться й бентежитьсь,
 В мить, коли хвиля морська закипає від люті,
 В мить, коли Австер шалений хита Адріатику
 Так, що утримати годі кермо корабельне.
 Розум наш ні на мить не бува бездіяльним,
 Завжди треба йому хоч би чимось зайнятися,
 І коли він не матиме доброго клопоту,
 Миттю зверне тоді до заняття поганого.
 Тож займи його тим, що б давало роботу йому,
 Тільки буде нехай воно добре й тримається міри.
 Так ти зможеш уникнути лютої дуже нудьги
 Зможеш так ти життя ошчасливити³⁸⁴.

Закінчую писати віршами, бо мені здається, ніби я з каменя вичавляю воду. Краще прозою що-небудь...

Ти ж нам пиши, якщо сам не прийдеш. Перш ніж я вирушу, маю намір знайти час для бесіди з тобою. Ти вільний, я теж. Ти займаєшся наукою, і я не менше. Ти із задоволенням мене слухаєш, я охоче говорю. У чому ж справа? Якщо ти не надаєш значення місцю, де ми могли б, за нашим звичаєм, зручно *поговорити*, передай через хлопчину, – якщо він вільний, – де ми зустрінемося.

Бо не завжди буде літо...

Бувай здоров, найдорожчий! Твій Григор[ій] Сав[ич].

Чернь пиячить, а ми не поговоримо про достойні речі? Як же це так?

Evenit mihi in te praecipue, ut tum magis amem, tuamque τὴν ἡδύστην προσηγορίαν appetam, cum absum, cumque semoto corpusculo animus cum animo, tacito ac ἀσωμάτῳ quodam congressu ὁμιλεῖ τε καὶ συνδιατρίβει, nulla nec locorum distantia impediēte, nec satietate dulcedinem minūente, imo vero augescente, ac magis magisque crescente voluptate, cum quidem longe alia ratio est invisibilium quam terrenorum, caducorumque conditio. Atque haec mihi inter alias summas rationes, quibus vitae molestias edulcare soleo, haud postrema quidem est. Quid enim vero amore suavius, mellitius vitaliusque est? Nae sole mihi carere videntur, imo esse mortui, qui amore carent; nec profecto miror, si αὐτὸς ὁ θεὸς ἀγαπή dicitur³⁸⁶. Porro bonus amor ille quidem est, qui verus durabilisque et aeternus est. Neque aeternus durabilisque ullo modo esse potest, si ex caducis rebus, puta divitiis et id genus, nascitur. Sed ex aeternorum animorum similitudine, eorumque virtute corroboratorum, non corruptorum. Nam nec lignum putridum cum putrido conglutinatur, nec inter improbos amicitia coit. Proinde si tibi amor tui noster gratus est, noli timere, ne interrumpatur. Quamdiu enim virtutem colis, tamdiu ille
crescit occulto velut arbor aevo³⁸⁷.

Ipsaque fortior est morte³⁸⁸. Perpetuo observaris oculis animi mei nec quidquam boni aut cogito aut agito, quin te praesens praesentem intueri videar. Appares mihi, cum in solitudinem secedo, cum in turba sum, comes congerroque es. Siquid doleo, partem doloris fers praesto; siquid gaudeo, particeps es itidem, ut nec mori mihi liceat, quin tuam animi imaginem velut umbram umbra mecum auferam, si modo vel mors separare poterit, quae corpus destruit, animum liberiores reddit. Sic corpore quoque liber, tecum per memoriam, per cogitationem, per tacitum dialogum sum futurus, adeo ipsa morte fortior amor³⁸⁹. Is tui noster amor, qui perpetuo tuum com[m]odum meditatur, utinam nunc quoque dicat tibi aliquid, quod animaeque et corpori tuo praesint. Sed quid ego tibi dicam? Ferunt Catonem illum sapientem, cum Carthaginem, ad tempus repressam, rursum arma meditari adversus Rhomam intelligeret, suasisse Rhomanis iterum bellum Carthaginensibus inferendum esse. Qui cum non obtemperarent, non destitit tamen suadere; et cum in senatu sententiam de aliqua re rogaretur, hoc, inquit, sentio, et (adjiciebat) Carthagini bellum inferendum; ita, ait, censeo et Carthagini etc. Donec Rhomanum perpulit, donec Carthago solo aequata est, et sic Rhoma timore liberata³⁹⁰. O carissime! Fuge consortia malorum! malorum consortia fuge! heu fuge procui! Memento! libera me metu! hei mihi, qua timeo! Aufer hunc mihi, si me amas, metum curamque, quae me cruciat.

Quae me nunc coquit, et versat, sub pectore fixa³⁹¹.

Non conquiescam, donec audiero te illos plusquam angues fugitare. Memento te templum Dei esse³⁹². Serva corpusculum castum! Serva animum prius! Serva non mundo, sed Christo, optimo Domino tuo et meo. Servabis, si vigilabis; vigilabis, si sobrius eris. Sobrius eris, si orabis, lacrumabis, otiumque fugies. Non te moveant palatia, arces et templa manu facta, verum unice custodiens animam et corpusculum, templum non factum manu³⁹³, illud Salomonis ingemina flexis genibus:

“Да будут ѡчы твои ѡтверсты на храм сей день и нош”³⁹⁴ etc.

Utinam tam multa scribere quam cogitare³⁹⁵ licet! О Χριστὸς optimam hanc indolem tuam sua luce [...] ³⁹⁶ illuminet, corpusque bene compositum manibus castitatis [...] ³⁹⁷ niat inexpugnabilibus Diabolo et ejus ministris. Amen!

Tibi amicissimus Gregor[ius] Sabb[in]. 12 Iulii, с Българода.

Desideratissimas literas tuas desidero. Scribe, quid me tibi facere velis. Nihil non impetrabis, modo sit in re tua inque mea manu. Sed et tu omnia optima vis, et ego is sum, ut ad omnia sancta liber mihi esse videar. Haec praeter hospitem tuum R[everendi]ss[imum] P[atrem] Borissum³⁹⁸ nemini vulgabis. Scis enim invidiosissimum esse ac mendacissimum vulgus hominum. Vale! Salve!

Дорогому Прїятелевѣ
Михайлу Ивановичу
Пану Коваленскому
в Харьковѣ³⁹⁹.

*

Здрастуй, мій жаданий!
Турбото й утіхо душі моєї,
найдорогоцінніший Михайле!

Подібно до того, як *музичний інструмент*, якщо ми його слухаємо здалеку, здається для нашого слуху приємнішим, так бесіда з відсутнім другом зазвичай буває набагато приємнішою, ніж із присутнім. Особливо з тобою в мене виходить так, що я тоді більше люблю тебе й прагну твоєї *найприємнішої бесіди*, коли ти відсутній і коли без участі тіла душа з душею безмовно й *безтілесно розмовляє й проводить разом час*. Тоді жодна відстань і жоден пересит не зменшує приємності, а навпаки, збільшує її, насолода все більше зростає, бо ж геть інакше положення й стан невидимого порівняно з тілесним і тлінним. Ці міркування посідають не останнє місце серед тих, якими я зазвичай пом'якшую прикрощі життя. Бо що може бути більш приємне, солодке й животворне, ніж любов? Хіба мені не здаються позбавленими сонця, ба навіть мертвими ті, хто позбавлені любові, тож я анітрохи не дивуюсь, що й *самого Бога* називають *любов'ю*. Далі, хороша та любов, яка є істинною, міцною й вічною. Любов жодним чином не може бути вічною та міцною, коли породжена тлінними речами, тобто багатством або щом. Міцна та вічна любов виникає зі спорідненості вічних душ, які зміцнюються доброчесністю тих, хто її гартує, а не тих, хто її руйнує. Бо як гниле дерево не склеюється з іншим гнилим деревом, так і між негідними людьми не виникає дружби. Тому, якщо тобі дорога моя любов, не бійся, що вона промине. Бо поки ти шануєш чесноту, доти й любов зростає, подібно до того, як

дерево з часом росте непомітно,

і сама стає сильнішою за смерть. Ти повсякчас перед очима моєї душі, і про що б хороше я не думав, і що б я не робив, мені здається, я бачу тебе лицем в лице. Ти мені являєшся, коли я залишаюсь на самоті, ти мій

супутник і товариш, коли я на людях. Коли я сумую, ти відразу ж береш на себе частину скорботи, якщо я чомусь радію, ти також стаєш учасником радощів, так що я не можу й умерти без того, щоб не взяти з собою образ твоєї душі, немов тінь забирає тінь, якщо тільки цей розподіл може заподіяти смерть, яка руйнує тіло, душу ж робить вільнішою. Так, вільний від тіла, я буду з тобою в пам'яті, в думці, в мовчазній бесіді: так любов сильніша від самої смерті. Ця моя любов до тебе, котра постійно піклується про твоє благо, і тепер нехай скаже тобі щось таке, що послужило б на користь твоїй душі й твоєму тілу. Але що ж мені сказати тобі? Розповідають, що коли славетний мудрець Катон зрозумів, що тимчасово приборканий Карфаген знову помишляє про війну проти Риму, він радив римлянам розпочати нову війну проти карфагенян; коли ж римляни не слухалися його поради, він все ж не переставав радити. І коли в сенаті йому треба було висловити якусь думку, він говорив: "Я думаю так: (і додавав) а все ж таки слід розпочати війну проти Карфагену". І він робив так доти, доки не переконав римлян, і Карфаген таки не було зрівняно із землею, а Рим таким чином був звільнений від страху. О найдорожчий! Уникай товариства поганих людей! Уникай їх! Тікай від них далеко! Пам'ятай це! Позбав мене страху! Ах, як я боюся! Віджени від мене, якщо мене любиш, страх і турботу, які мучать,

печуть і переслідують мене тепер, утніздившись під серцем.

Я не заспокоюсь доти, доки не почую, що ти уникаєш злих людей більше, ніж отруйних змій. Пам'ятай, що ти храм Божий. Збережи тіло в чистоті! А перш за все збережи душу! Збережи не для світу, а для Христа, найвищого Владики твого й мого. Збережеш, якщо будеш пильнувати. Будеш пильнувати, якщо будеш тверезий. Будеш тверезий, якщо будеш молитися, лити сльози й уникати бездіяльності. Нехай не хвилюють тебе палаци, замки та храми, зведені рукою, а тільки той, хто охороняє душу й тільки, храм нерукотворний, і зігнувши коліна, повторюй цю молитву Соломона:

["Да будут очи твои отверсты на храм сей день и ночь"] та ін.

О, якщо б можна було писати так само багато, як і думати! Нехай Христос просвітить своїм світлом цей твій найкращий дар [...], а руками чистоти, нездоланими для диявола та його слуг, нехай збереже твоє тіло в доброму здоров'ї. Амінь!

Вельми тобі відданий Григ[орій] Сав[ич]. 12 липня, [с Бѣлгорода].

Чекаю твоїх найжаданіших листів. Напиши, що ти хочеш, щоб я для тебе зробив. Усе виконаю, тільки щоб було тобі на користь і в моїх силах. Але й ти бажаєш лиш найкращого, та й я, здається, такий чоловік, що готовий на все святе. Про цей лист, окрім твого хазяїна, в[ельмишпановного] о[тця] Бориса, нікому не кажи. Бо ти ж знаєш, яка безмежно заздрісна й брехлива людська чернь. Прощай! Будь здоров!

[Дорогому Пріятелевѣ

Михайлу Івановичу

Пану Коваленському

в Харковѣ].

[До Харкова], 18 липня [1763 р.]

Desideratissime Michaël!

Gaude in Domino!

Triduum est, quod parata est oda, a me promissa. Ego tamen, si possem, nullo die tecum non confabularer. Nunquam dormit leo ille diabolus⁴⁰⁰, hinc et nobis nunquam non vigilandum. Sicuti autem ex improvise jaculo petit corpus hostis, ita spiritalis ille hostis nunquam desinit ejaculari in animam nostram cupiditatum ignitas sagittas iisque configere⁴⁰¹. Has extingues, si cogitaveris, te omnia habere, quibus magnus, id est sanctus vir evadere possis. Quid est enim, quod crucieris? An quod non potas cum lurconibus? an quod in aulis Principum non ludis aleam? Quod non saltas? Quod castra non sequeris? Si haec miserrima admiraris, nondum quidquam sapis ac unus ex multis es. Nondum beatus es, si extra te quaeris bona ulla. Collige intra te cogitationes tuas ac intra te ipsum quaere vera bona. Fodi intra te puteum illius aquae, quae et tuam domum et vicinorum riget. Intra te ratio illa, fons, ut Plutarchus ait, tranquillitatis⁴⁰²; hanc expurgare stude, non de lacunis porcorum hauriens, sed de Sanctis libris Sanctorum hominum. Ne te moveat vulgus volantia sectans per terras per maria, sed domi tuae manens, quae prava aut recta geruntur, vide. Quid tibi prosit sceptrum, aut palatium, aut aurum, si pretiosissimam animam tuam, hoc est te ipsum, perdis et occidis? An non ex animi morbis nascuntur etiam corporei? Simulatque peccati cupiditas incendit animam tuam, scito eam ictam esse, imo mortuam. Quin tu curas, ut ejicias cupiditatem, mortem carissimae partis tui? Quid mente peregrinaris? Quid autem concupiscis, cum intra te habeas bona omnia, si sapis? Quid curris ad pocula? ad turbam, ad coetum improborum? Quid ibi boni esse perspicis? Reprime ac frena animae τὰς ὀρμὰς, ac rex esse jam nunc assuesce. O utinam mihi adsit ἡ τοῦ πνεύματος μάχαιρα⁴⁰³ excinderem tibi avaritiam, expungerem luxum et ebrietatis spiritum, configerem ambitionem, transverberarem κενοδοξίαν, trajicerem mortis paupertatisque metum. O sanctissima sobrietas! o bona paupertas! o aequae anime! ut vos pauci norunt! Si nondum in peccato omnia mala esse vides, nondum sapis, nondum fidem Theologicam possedisti. Crede tamen non videns. Si nondum perspicis totum Paradisum esse in mordicus tenendis praeceptis Dei servandisque, nondum gratiam, Dei habes; crede tamen, et clama cum David: “Открый ѿчы мои, и ураз[умѣю]”⁴⁰⁴ etc. Donec perspecta indicibili in his sita utilitate dicas: “Наслѣдовах свидѣнія твоя...⁴⁰⁵ вѣкъ за воздаянія”⁴⁰⁶. Haec quaere...⁴⁰⁷ vocat Virgilius. Haec si toto pectore quaeres, invenies...⁴⁰⁸ curam adhibueris? Quae haec est iniquitas? Noli te fallere. Christus Dominus custodiat animam et corpus tuum a venenatis sociis, ab omni inquinamento, ab ignitis sagittis.

Vale, amicissime, et ad nos scribe: aveo scire, quid agas.

Tuus Christianus amicus Gregor[ius] Sab[bin]⁴⁰⁹.

Юля 18, с Бѣлгорода.

Найжаданіший Михайле!

Радуйся в Господі!

Ось уже три дні, як готова обіцяна мною ода. Щодо мене, то я не проводив би жодного дня без бесіди з тобою. Ніколи не спить цей лев – диявол. Тому нам завжди слід пильнувати. Як раптовим ударом вражає тіло ворог, так і цей духовний ворог ніколи не припиняє кидати в нашу душу вогняні стріли пристрастей і вражати ними. Ти згасиш їх, якщо подумаєш про те, що в тебе є все, завдяки чому ти можеш стати великим, тобто святим, мужем. Що ж тебе гризе? Чи не те, що ти не береш участі в пиятиці разом із ненажерами? Що в палацах князів не граєш у кості? Що ти не танцюєш? Що не перебуваєш у війську? Якщо ці жалюгідні речі захоплюють тебе, то ти ще не мудрий, а один із юрби. Ти ще не блаженний, якщо поза собою шукаєш якихось благ. Збери свої думки і в собі самому шукай справжніх благ. Копай всередині себе колодязь тієї води, яка зросить і твій дім, і сусідські. Всередині тебе є та основа, яку Плутарх називає джерелом спокою: намагайся очистити це джерело, черпаючи не зі свинячих калюж, а зі священних книг святих людей. Хай не захоплює тебе юрба, що морями та сушею гасає за проминальним, але, перебуваючи в своєму домі, дивись, що робиться поганого й доброго. Чим тобі допоможе скіпетр або палац, або золото, якщо ти загубиш і вб'єш найціннішу душу свою, тобто самого себе? Хіба не з хвороб душі народжуються й тілесні хвороби? Як тільки гріховна пристрасть охопить полум'ям твою душу, знай, що вона вражена, ба навіть мертва. Чому ж не дбаєш про те, щоб вигнати пристрасть – смерть найкоштовнішої твоєї частини? Навіщо блудиш розумом? Навіщо пориваєшся бажанням, коли знаєш, що в собі маєш усі блага, якщо ти розсудливий? Навіщо прагнеш бенкетів і юрби, збіговиськ недостойних? Що ти бачиш там доброго? Заглуши і приборкай *пристрасті* твоєї душі й уже тепер звикай панувати над ними. О, якби був у мене *духовний меч*! Я б знищив у тобі скупість, убив би розкіш і дух нетверезості, вразив би честолюбство, розтрощив би *марнолюбство*, вигнав би геть страх перед смертю та бідністю. О, найсвятіша тверезосте! О, добра бідносте! О, спокою душі! Як мало людей знає вас! Якщо ти ще не бачиш, що гріх таїть у собі всі види зла, то ти ще не мудрий, не володієш богословською вірою. Проте вір, хоч не бачиш. Якщо ти ще не бачиш, що весь рай – це тверде збереження та дотримання Божих заповідей, ти ще не маєш Божої благодаті; вір, проте, і говори разом із Давидом: ["Открый очи мои, и ураз[ум]ю"] та ін., аж поки, зрозумівши невимовну, закладену в них користь, не скажеш: ["Наслѣдовах свидѣнія твоя... вѣкъ за воздаянія"]. Цього шукай... кличе Вергілій. Якщо ти будеш шукати цього всім серцем, то знайдеш... Подбаєш? Яка це неправда? Не обманюй себе. Нехай Господь Христос збереже твою душу і твоє тіло від отруйних товаришів, від усілякого бруду, від вогняних стріл!

Бувай здоров, найдорожчий, і пиши мені! Хочу знати, як ти живеш.

Твій християнський друг Григор[ій] Сав[ич].

[Юля 18, с Бѣлгорода]

Μεῖζων ἐν γεννητοῖς γυναικῶν προφήτης

Ἰωάννου τοῦ βαπτιστοῦ οὐδεὶς ἐστίν (Luc[a], 7)⁴¹⁰.

Hodie obitum celebramus illius, quo majorem negat Christus ex omnibus inveniri, quicumque ex mulieribus essent nati⁴¹¹. Attendamus autem mentis oculos, ac paulisper contemplemur, qualis ille fuit, quidve factitabat, dum esset in vita, quod tam magnus a Deo est judicatus. Erat propheta Dei, canebat divina, castigabat peccantes, reducebat in viam bonam, qui est Christus, omnibus dictitabat jam jam adesse ac imminere adventum Christi⁴¹², ut exornarent sese, ut sponsus ille paratos inveniret; alioquin securim esse expeditam promptamque⁴¹³. Magnum igitur est doctorem Evangelicum esse? Ita, mi carissime Michaël, non modo magnum, verum etiam maximum. Impiissimus erat Herodes⁴¹⁴, corruptissimus moribus et educatione, assuetus luxui ita, ut et hodie vides magnatum vulgus: et tamen et ipse “в сладость послушаше его”⁴¹⁵, usque adeo verum illud est, quod dixit Plato, nullam rem auditu jucundiores esse, quam veritatem⁴¹⁶. Non ego reges admiror ac suspicio, qualis erat Herodes, imo et bonos reges, sed Doctorem coelestem, sed prophetam, sed Sacerdotem. Si magnum est corporibus imperare, majus certe animos moderari. Magnum est auro donare, quod reges solent, et non magnum adducere ad aurum sapientiae? Quodnam Margaritum⁴¹⁷ Indicum comparari potest cum illo pretiosissimo lapillo, si cui castitas est commendata? Si magnum est curare corpora, an non maximum est animam simul et corpusculum integrum, sanum, illaesum offerre homini? Hoc autem fit, cum alicui est temperantia, mater castitatis, oblata atque commendata. Hae duae virtutes faciunt, ut oculi sint in homine acutissimi et plane aquilini, pedes levissimi ac cervini, memoria tenacissima ac angelica, iudicium divinum non humanum, totum denique corpus castum ac expeditum dignumque τῇ ἐκδοχῇ divinae sapientiae, quae...⁴¹⁸ refugit impura membra, velut fumum apes⁴¹⁹. Nun quid dicam de animae bonis, quae sunt invisibilia? Novit is solus, qui expertus est, alioquin in cor non ascendit. Talia cum donabat obedientibus Ἰωάννης docens Christum⁴²⁰, tamque Magna: an non jure maximus inter natos mulierum vocatur⁴²¹? Sed vide, quibus initiis ad id pervenit, quibus παρασκευαῖς. Non petivit aulas, non abiit juvenis in populosas ac luxuriosas urbes, non ventri se dedit, sed in desertum abivit, quaeritans unice regnum Dei, nec de vestitu, nec de cibo sollicitus, sciens his non fore destitutos servos Dei, sciens luxum capitalem hostem virginitatis, quam unice amat Christus, sine qua nemo ad mysteria regni Dei admittitur. Ergo cinctus erat ζώνῃ τῇ pellicea, castigans carnis lasciviam rigore⁴²². Sic confirmatus, tantus erat doctor in tam magna aula Regia. O carissime, tales imitemur! Summa capiamus, ut saltem medium capiamus⁴²³. Gedeonis nostri ὁμιλίαν perlege, quam die obitūs hujus habuit. Sub finem ultima aut penultima sic incipit: “Глас слова...”⁴²⁴ [versus] quotus nescio. Vale cariss[ime]. Tuus Gregor[ius] S[abbin].

*“Між народженими від жінок
нема більшого понад Івана” (Лука, 7).*

Сьогодні ми святкуємо кончину того, хто, як каже Христос, був найбільшим серед усіх народжених жінками. Подивімося очима розуму й поміркуймо трохи, яким він був, що творив, поки був серед живих, і за що він визнаний Богом таким великим. Він був пророком Божим, оспівував божественне, виправляв грішників, навертаючи їх на правильний шлях, усім говорив, хто такий Христос, що скоро має настати пришествя Христа: нехай вони прикрасять себе, щоб він, мов жених, знайшов їх готовими; крім того, він говорив, що сокира справна й готова до дії. Отже, це велика річ бути євангельським учителем? Так, мій найдорожчий Михайле, це не тільки велика річ, але й найвеличніша. Найнечестивішою людиною був Ірод, до краю зіпсований своїми звичаями й вихованням, він звик до розкошів настільки, наскільки, як ми бачимо, звикли до них сучасні магнати, – але й він [“в сладость послушаше его”]. Настільки ж вірне те, що сказав Платон: “немає нічого приємнішого, ніж слухати істину”. Я не високо шаную та поважаю не тільки таких царів, яким був Ірод, але навіть хороших царів; проте я шаную небесного навчителя, пророка, священника. Якщо велика справа – панувати над тілами, то куди більша – керувати душами. Важливо дарувати золото, як зазвичай роблять царі, але хіба не важливо вести до золота мудрості? Яку індійську перлину можна порівняти з таким найкоштовнішим камінням, як похвальна непорочність? Якщо важливо лікувати тіло, то чи не важливіше разом із тілом зберігати й людську душу цілою, здоровою, незіпсованою? Але це буває тоді, коли кому-небудь пропонують і прищеплюють помірність – матір незайманості. Ці дві чесноти призводять до того, що очі в людини стають надзвичайно гострими, майже орлиними, ноги – дуже легкими, як в оленя, пам’ять – міцною та янгольською, розмисл – божественним, а не людським, а все тіло, нарешті, – чистим і вільним, гідним *прийняття* божественної мудрості, яка уникає порочного тіла, ніби бджола диму. А що ж мені сказати про невидимі блага душі? Це знає тільки той, хто має досвід. Інакше це не увійде в серце. Коли *Іван* передавав таке, настільки велике, навчаючи про Христа, то хіба не по праву зветься найбільшим серед народжених жінками? Але дивись, якими подвигами він досяг цього, якими *приготуваннями*. Він не шукав палаців, не тікав юнаком у велелюдні й розкішні міста, не віддавався чревоугодництву, а пішов у пустиню, шукаючи лиш царства Божого, не дбаючи ані про одяг, ані про їжу, знаючи, що слуги Божі не будуть цього позбавлені, і що розкіш – головний ворог незайманості, яку єдину любить Христос і без якої ніхто не може бути допущений до таїнств царства Божого. Тому він був оповитий шкіряним *поясом*, суворо гамуючи розбещеність плоті. Зміцнений так, він був таким великим учителем у такому великому чертозі Божому. О найдорожчий, наслідуймо таких мужів! Будемо прагнути вершини,

щоб оволодіти принаймні серединою. Прочитай *проповідь* нашого Гедеона, яку він виголосив у день його [Івана] кончини. Наприкінці, остання або передостання сторінка починається так: ["Глас слова..."], який – не знаю. Прощай, найдорожчий! Твій Григор[ій] С[авич].

52

[Харків, вересень – жовтень 1763 р.]

Salve mea voluptas, Michaël cariss[ime]!

Legens Evagrii⁴²⁵ τὰ μοναχικὰ⁴²⁶, his prae ceteris visus sum esse delectatus, quae tibi quoque communico, tibi inquam, felicissimo Christianae Philosophiae candidato. Scis enim, carissime, saepenumero a me laudari τὴν σχολὴν καὶ τὴν ἡσυχίαν, τὴν τῇ τοῦ Χριστοῦ σοφίᾳ ἐνδιατρίβουσιν, dicique ipsum Christum fuisse principem τῶν σχολαστικῶν⁴²⁷. Sed audi nostrum Evagrium:

βούλη τοιγαροῦν ἀγαπητὲ τὸν μονηρῇ βίον ὥς ἐστὶν ἀναλαβεῖν καὶ ἐπὶ τὰ τῆς ἡσυχίας ἀποτρέχειν τρόπαια ἄφες ἐκεῖ τοῦ κόσμου τὰς φροντίδας – τουτέστι αὐλὸς ἔσο, ἀπαθής, – ἵνα τῆς ἐκ τούτων περιστάσεως ἀλλότριος γενόμενος δυνηθῇς ἡσυχᾶσαι καλῶς⁴²⁸. Et non paucis post: Μὴ ἀγαπήσεις οἰκῆσαι μετὰ ἀνθρώπων ὑλικῶν – ἢ μόνος οἰκεῖ, ἢ μετὰ ἀδελφῶν τῶν αὐλῶν καὶ ὁμοφρόνων σου⁴²⁹. Sed dices tu mihi: Non est mihi in animo monachatus, et quorsum mihi isthaec? Esto sane: quid tamen vetat angelica audire verba? Cum praesertim Christianorum vulgus male intelligit τὸν μοναχόν. Et vetus dictum est: summum cape, et medium habebis⁴³⁰. Ego enim monachum summum Christi discipulum existimo, qui plane praeceptorum suo in omnibus similis est. Dices: at apostolus est major monacho. Fateor, sed tamen ipse hic Apostolus non fit, nisi ex monacho, qui quamdiu se solum regit, est monachus, sin alios quoque, incipit tum esse Apostolus. Christus dum erat in solitudine, μοναχὸς ἦν, id est plane immaterialis vel ut graeci dicunt, αὐλὸς не вещьствен; et hinc est, quod monachi dicti sunt angeli⁴³¹ non quod extra corpus sint, sed quod corpori in totum valedixerunt, qui renes quoque exusserunt, ut jubet Moses⁴³², et quorum portio (ὁ κληρὸς) solus dominus, “егоже лице вину зрят”⁴³³. Quod tamen non fit, nisi post mortem⁴³⁴, id est ubi quis plane omnia terrestria ita relinquens defungitur, ut de illo dici queat: “Енох же не обрѣтется в живых”⁴³⁵ etc. Sed vale, dulcissime, и ревнуй духовом вишшим⁴³⁶. Tuus συμμαθητὴς Γρηγόριος [ὁριος] Σ[αββίν]⁴³⁷.

*

Здрастуй, моя радосте, найдорожчий Михайле!

Коли я читав книгу Єваґрія про чернецтво, то мені найбільше сподобались такі місця, про які повідомляю й тебе, найщасливішого кандидата християнської філософії. Адже ти знаєш, найдорожчий, що я часто вихваляв відпочинок і спокій, проведення часу в Христовій мудрості й називав самого Христа главою схоластів. Але послухай пораду нашого Єваґрія: “Отже, вибирай і люби самотнє життя, яке дає змогу користуватися плодами спокою; залиш там мирські клопоти, тобто стань безплотним, безпристрасним, щоб, зробившись чужим усім нещастям, котрі походять від мирських турбот, ти

зміг добре скористатися спокоєм". І трохи далі: "Не живи з людьми плотськими, або живи один, або з братами безплотними й однодумцями твоїми". Але ти мені скажеш: я не думаю ставати ченцем, тому для чого це мені? Нехай і так, та чому б не послухати янгольських слів? Тим паче, що простий християнський люд неправильно розуміє ченців. До того ж існує старий афоризм: "Бери вершину й матимеш середину". Щодо мене, то я вважаю ченця найвищим учнем Христа, у всьому цілком подібним до свого наставника. Ти скажеш: але апостол вищий за ченця. Згоден, та сам апостол стає ним лише з ченця; поки він керує самим собою, він чернець, а коли починає керувати ще й іншими – стає апостолом. Христос, поки перебував у пустині, був ченцем, тобто майже безплотним, або, як кажуть греки, ἄυλος [не веществен]. Цим пояснюється те, чому ченців називають янголами; не тому, що вони не мають тіла, а тому, що вони в усьому прощаються з тілом, навіть нирки випаляють, як велить Мойсей, тому що їхньою долею (ὁ κληρος) є лише Господь ["егоже лице вину зрят"]. Однак це відбувається тільки після смерті, тобто тоді, коли хто-небудь, цілком залишивши все земне, помирає, так що про нього можна сказати: ["Енох же не обрѣтєся в живых"] та ін. Але бувай здоровий, наймиліший, ["и ревнуй духовом вишшим"]! Твій товариш по навчанню Григ[орій] С[авич].

53

[Харків, вересень – жовтень 1763 р.]

Salve, thesaure margaritorum⁴³⁸ sophisticorum!

Cum animi arma sunt carnalibus longe potiora cumque tu philosophia illa πανοπλία a summo vertice ad talos usque pulchre munitus ceteros haud mediocriter territas profligasque, ego autem tuus amicus nunquam mari, quod ajunt, guttam adpersi, id est nunquam quidquam contuli ad tuam armaturam, aliisque tantopere conferentibus ipse sum ἀσύμβολος, visum est tentare, possimne ego quoque, hoc in genere plane asinus ad lyram⁴³⁹, vel paulum inservire ac gratificari. Accipe igitur quandam ratiocinandi formulam dictam Sophistis ἀυξομένην, id est augescentem⁴⁴⁰.

Ea est haec:

Quam quis mutuo pecuniam sumpsit, eam alius solvere non debet pro eo; ego autem a te imberbis sumpsi, et nunc p[ost] quinquennium factus sum alius, utpote barbatus. Ergo...⁴⁴¹ Quodsi barba, ut fortassis dices, essentiam rei non mutat, quae est invisibilis, accipe hoc modo:

Judaeus cum essem sumpsi aurum mutuo, ergo factus Christianus non debeo solvere.

Syllogizo sic:

Mutata essentia, plane fit ex uno τῷ esse aliud; sed cum essentia sit invisibilis et proinde spiritus, spiritu autem Christianus in totum immutatur atque alius fit⁴⁴²; ergo qui Judaeus sumpserat, non reddet factus Christicola. Sed videris mihi me cum centum centuriis bisulcarum tuarum distinctionum adoriri; proinde Thrasonem Terentianum imitatus non post principia, ut ille⁴⁴³, cavebo, sed in

angulum me abdens haec timidi Poloni more in te eminus jaculor⁴⁴⁴. Vale, “α” τῶν σοφιστῶν. Sophistarum asinus Gregor[ius].

*

Здрастуй, скарбе софістичних перлин!

Духовна зброя сильніша за тілесну, і ти, чудово з голови до ніг озброєний філософією, цим *усеозброєнням*, безмірно лякаєш і примушуєш тікати інших. Я ж, твій друг, ніколи навіть і краплі, як кажуть, не пролив у море, тобто ніколи нічим не сприяв твоєму озброєнню; тоді як інші допомагають тобі, сам я *не корисний* тобі. Тому я вирішив спробувати, чи не зможу я, дарма що розуміюся на цьому, як осел на лірі, хоч трохи тобі прислужитися. Відтак прийми від мене одну схему судження, яку софісти називають αὐξομένην, тобто зростаюча.

Ось вона:

Якщо хтось позичив гроші, то інший не повинен за нього їх повертати. Я взяв у тебе гроші ще безбородим, а тепер, через п'ять років, я став іншим, а саме – з бородою. Отже... Якщо ти, може, скажеш, що борода не змінює суті справи, тоді візьми судження в такому вигляді:

я позичив золото, будвши іудеєм, отже, ставши християнином, не повинен його повертати.

Будую такий силізм:

Зі зміною суті одне стає іншим за своїм буттям; але оскільки суть є невидимою, а тому духовною, за духом же християнин цілком змінюється й стає іншим, – отже, той, хто позичив гроші, будвши іудеєм, не повинен платити, ставши християнином. Та мені здається, ти виступаєш супроти мене із сотнею сотень твоїх парнокопитних; тому, наслідуючи Теренцієвого Тразона, я буду обережний і не під кінець, як він, а від самого початку, подібно до боягузливого Полонія, залізу в куток і здалека пущу в тебе свою стрілу. Бувай здоров, *альфо софістів*! Осел серед софістів Григор[ій].

54

[Харків, вересень – жовтень 1763 р.]

Mi Michaë! macte virtute!

Tres adeo Christi miles sibi conspiciunt hostes⁴⁴⁵,

Cum quibus assiduo bella gerenda videt.

Primus es huic hostis, tu simia, Munde, fucata;

Tu, quem Dux noster pulchra sepulchra vocat⁴⁴⁶.

Alter blanda caro mulier, quae tempore nullo

Ad mala desistit sollicitare virum.

At reliquis gravior Cacodaemon tertius hostis,

Stultitiae genitor, qua venit omne malum,

Eja tyro Christi, gladium tibi cude! memento,

Militiam vitam hanc esse memento jugem⁴⁴⁷.

Tuus veteranus commilito Greg[orius] Sabbin.

*

Мій Михайле, хвала тобі!
Трьох ворогів бачить воїн Христа,
З ними йому воювати довіку.
Першим ворогом – ти, нарум'янена мавпо, світе,
Що побіленим гробом називає тебе наш Пан.
Другим ворогом – тіло жіноче звабливе,
Завжди мужа воно спокушає до злого.
Третім ворогом, вкрай небезпечним, – злий демон,
Він-бо батько глупоти, а від неї ж усяке зло.
Ну, вояче Христа! Приготуй собі меч!
Знай, що наше життя – безугавна борня⁴⁴⁸.

Твій старий військовий товариш Григ[орій] Савич.

55

[Харків, травень – червень 1763 р.]

Salve, benevolentissimum animal mi Michaël!

Inveni portum, spes et fortuna valete:
Sat me lusistis, ludite nunc alios.

Elegans in primis distichon hoc vel hoc nomine videri potest, quod usurpatum est a doctissimo, quisquis ille fuit, viro, qui errores Жилблазовы eloquentissime⁴⁴⁹, planeque homerice descripsit; nec dubito quin tibi quoque sit placitum. Id nos jambicis exercitationis gratia sic reddidimus:

Iam tango portum, spes vale fortunaque:
Lusisse sat me, ceteros nunc ludite.

Conabimur vertere etiam dimetris, si aspirârint Musae:

Portus recepit me in sinum
O spes vale fortunaque:
Me desinatis ludere,
Nunc ceteros jam ludite.

Sed tentemus alternis quoque ludere; tu, mi philomuse, Musas invoca, qui illis litare soles, si forte faverint:

Jam me quietus portus in sinu foveat,
O spes vale fortunaque!
Nolo esse lusus amplius vobis, sat est:
Nunc ceteros jam ludite.

Minimum abfuit, quin hallucinaremur. Verum optimus est error, ubi in discendo erratur. Saepeque malum bonum est. Quid? Sat ne tibi videor luisse poenam? Quas, ais, poenas? Quia heri non praestiti, quod promiseram, quamquam quidem sub conditione tanquam praescius promiseram. Invisi enim sacrificum Доментьевского Gregorium, hominem mihi amicissimum, et cujus ingenium vehementer amo, ut nihil interim dicam de dotibus ejus, nihil de eruditione. Ergo quae eramus tecum heri praesentes cum praesente disserturi, licet alia fortassis erant futura, quam hic sunt; tamen, ut quomodocunque pensaremus illam ἀποσηγορίαν, haec tibi impraesentiarum alacres valde ac laeti illivimus. Ceterum cum Nicolao nostro⁴⁵⁰ ut colloquar secretum de vestra simultate, cape tempus. Confido fore, ut vos rursum reconciliem. Quid dulcius amore et concordia? Novi simplicissimum tuum innoxiumque ingenium, sed tamen amicorum errata dexteritate corrigere aut ferre, si leviuscula sunt, debemus.

Tuus Greg[orius] Sabbin.

*

Здрастуй, найдоброзичливіша істото, мій Михайле!

Я знайшов гавань, прощайте, надіє і щастя!

Досить ви бавились мною, бавтесь тепер уже іншими.

Цей напрочуд вишуканий двовірш запозичено в того невідомого автора, котрий, хто б він не був, досить красномовно й докладно описав гомерівським віршем [Жилблазовы] блукання; я не сумніваюсь, що він і тобі сподобається. Задля вправи ми передали його ямбічними віршами так:

Я вже дожджу пристані, щастя й надіє, прощайте;

Досить ви бавились мною, бавтесь тепер уже іншими.

Спробуймо подати це також віршами подвійного розміру, якщо буде на те ласка Муз:

Пристань взяла мене в лоно,

Щастя й надіє, прощайте!

Годі вже гратися мною;

Грайтесь уже ким іншим!

А тепер спробуймо подати це також віршами, що чергуються: ти, мій любителю Муз, поклич їх; може, вони тобі допоможуть:

Мене вже зігріла пристань в лоні своєму спокійна;

О, щастя й надіє, прощайте!

Не хочу я більше бути вашою грашкою, досить.
Грайтесь тепер уже іншими.

Боюсь, що наробив помилок. Хоч найкраща помилка та, якої припускаються в ході навчання. Часто зло є добром. Чому? Чи думаєш ти, що я вже достатньо спокутував провину? Яку провину? – спитаєш. А ту, що я вчора не був, як обіцяв, хоч і з умовою, ніби я наперед знав, коли давав обіцянку. Бо я був у священика Григорія [Домент'євського], людини до мене вельми прихильної, чию вдачу я дуже люблю, не кажучи вже про його здібності та вченість. Отже, те, про що ми вчора мали намір говорити віч-на-віч, доведеться заступити іншими темами. Щоб хоч якось компенсувати нашу *розмову*, яка не відбулася, я написав тобі дуже швидко й охоче оце все, беручи до уваги обставини. Далі, щодо того, щоб поговорити окремо з нашим Миколою про вашу сварку, то зажди трохи. Обіцяю вас помирити. Бо що солодше від любові та злагоди? Я знаю твою дуже просту й лагідну вдачу, проте помилки друзів ми повинні вміти виправляти або терпіти, якщо вони не серйозні.

Твій Григ[орій] Савич.

56

[Харків, травень – червень 1763 р.]

Salve, divinarum Musarum alumne!

Michaël carissime!

Beatus ille, qui fugit negotia,
Ut prisca Christiana gens⁴⁵¹!
Qui pectus excolit suum virtutibus,
Sanctisque purgat litteris.
Amara cura tale pectus haud trahit,
Nec horror ullus excitat,
Nec dente duro livor^a ater exedit,
Nec est⁶ cupido pessima.
Quietus ergo dulce tempus exigit,
In pace cum coelestibus... Sed satis sit!

Reversus e ludo, quoniam omnino statueram tecum aliquid non admodum de faece vulgi loqui, protinus excudi hos, respiciens exemplar Nostri Flacci⁴⁵².

^a Livor pro invidia; haec enim livida est, id est синяя. Nam invidiosi plerunque sunt pallidi, qui color est ex albo et caeruleo mistus [Livor (синій) замість invidia (заздрість); бо livida означає синяя. Адже заздрісні люди здебільшого бліді, а блідий колір є сумішкою білого й голубого (лат.)].

⁶ Est pro edit. Sic et Horat[ius]: siquid est animum, differs curandi tempus etc. [Est (е) замість edit (ість). Так і Горат[ій]: siquid est animum, differs curandi tempus etc. (лат.)]⁽¹⁾.

Quid agas? Sic homo sum: nihil mihi dulcius nugis istis. Quodsi quando incido in hominem similium nugarum studiosum, tantum non sublimi ferio vertice sidera⁴⁵³. Sentisne, quorsum haec tam putida tendunt, ut idem ait⁴⁵⁴? Te, inquam, innuo; te enim amo, talium nugarum pariter mecum cupidum. Nauta enim nautae, asinus asino et sus sui, ut ajunt, pulcher⁴⁵⁵.

Vale, mi carissime philomuse!

Tuus Musarum coalumnus Greg[orius] Sabbin.

Heriprehendens nostrum Nicolaum⁴⁵⁶, concessimus in meum musaeum prima, ni fallor, noctis hora. Ego missis omnibus ambagibus, quare, inquam, irasceris nostro Michaëli? Aut cur mihi non communicasti, si quid ille fecit, unde tibi justa esset succensendi causa? Negavit se tibi iratum esse, licet haberet justas causas: fuisse quidem iratum, sed iram jam posuisse. Quaeso, inquam, quid ille tale fecit? Primum dixit, te aliquando aliquoties illi rescripsisse superbiuscule et arroganter, repudiando ejus amicitiam, nolle te talibus amicis uti, similes sibi quaereret: te enim metuere, ne tales socii perducerent in societatem periculi, quod sequeretur maleficia. Deinde narravit te ejus colloquium fugere, licet ipse cuperet tecum fabulari; breviter: sese non admodum tuam amicitiam ambire, si tu recusares. Prope illa omnia in te dixit, quae tu in eum nudius tertius. Hic ego: ut ut, inquam, haec sunt, noli, sodes, irasci. Ille jurare sese nihil in te mali stomachi habere. Sic digressi sumus. Divinavimus, mi Michaël, te ille suspicatus est, qui mihi dixisses de se male; confessus erat. Comici erroris. Mi Michaël, age mitte omnia. Ego te quidem extra culpam esse confido; sed tamen saepe imprudenter peccamus in amicos.

Haec omnia sunt leviuscula. Vale!

*

Здрастуй, вихованцю божественних Муз,
Михайле найдорожчий!

Щасливий, хто й не чув про справи-клопоти,
Живе, як давнє плем'я християн,
Хто серце вдосконалює чеснотами,
Очищує читанням книг святих!
Гірка турбота серця не пече йому,
І не бентежить душу жоден страх.
Та й чорна заздрість не гризе зубами,
І хтивість препогана не жере.
У спокої він час проводить любо,
У мирі із небесними...⁴⁵⁷ Але досить!

Повернувшись зі школи, я твердо вирішив докладно поговорити з тобою про пороки черні й одразу ж написав оці вірші, взявши за взірць нашого Флакка. Що поробиш? Така я людина: для мене немає нічого більш

приємного, ніж оці дрібнички. І коли я зустрічаю людину, яка переймається такими самими дрібничками, я заледве не торкаюсь головою до зірок. Чи розумієш ти, куди спрямовані ці манірні вірші, як каже той-таки поет? Скажу тобі: я натякаю на тебе, бо люблю тебе, а ти, як і я, дуже охочий до цих дрібничок. Бо моряк, як кажуть, хороший для моряка, осел – для осла, а свиня для свині.

Бувай здоровий, мій найдорожчий любителю Муз!

Твій, як і ти, вихованець Муз, Григ[орій] Савич.

Учора я зустрів нашого Миколу, і ми зайшли до мого музею, якщо я не помиляюсь, о першій годині ночі. Я просто без натяків і кажу йому: “Чому ти сердитий на нашого Михайла? Або чому ти не повідомив мене, якщо він зробив щось таке, що дає тобі справедливу підставу для невдоволення?”. Він сказав, що не гнівається на тебе, хоч і має для цього справедливу підставу, що він був сердитий, але вже перестав гніватися. Питаю, що ж таке зробив Михайло? Спочатку він сказав, що ти кілька разів відповів зарозуміло й зухвало на його листи, відкидаючи його дружбу та заявляючи, що не бажаєш мати таких друзів і нехай він шукає собі друзів серед подібних до себе, бо ти боїшся, що такі друзі втягнуть тебе в небезпечну компанію. Потім розказав, що ти уникаєш розмов із ним, хоч він і хотів би побалакати з тобою. Одним словом, він не дуже домагається твоєї дружби, якщо ти відмовляєшся від неї. Він сказав про тебе майже все те, що ти сказав про нього позавчора. Я йому на це й говорю: “Як би там не було, але ти, товаришу, перестань гніватися”. Він заприсягнувся, що жодної образи на тебе не тримає. Так ми й розійшлися. Я висловив здогад, Михайле, що він запідозрив тебе в тому, що ти в розмовах зі мною погано про нього відгукуєшся. Він це визнав. Комічна помилка! Мій Михайле, облиш усе це! Що ж до мене, то я визнаю тебе ні в чому не винним; однак ми часто нерозсудливо грішимо стосовно інших.

Усе це дрібниці. Бувай здоров!

57

[Харків, вересень – жовтень 1763 р.]

Χαῖρε, ἐράσμιέ μου τέττιξ, καὶ φίλτατε μύρμηξ!

Μιχαὴλ φιλόμουσε!

Cicadae rore pasci dicuntur. Proinde vehementer quadrat in hominem Musarum amicum vocari cicadam, cum Musica sacra nunc mons δροσοφόρος, nunc fons limpidissimus apellantur⁴⁵⁸. Imo et in arcanis nostris literis saepe mentio fit roris, quale est: “роcà аермонская”⁴⁵⁹ etc., pluviae, fontium saepissime, velut “снійде, яко дождь на руно...”⁴⁶⁰ et “ополчишся синове Ісраилсти при 12 источниках”⁴⁶¹. Hic est ille ros et aqua, quae sitientes potat ac reficit animas; quarum aquarum cum dilectissimus Christi discipulus Ioannes in Evangelio fecisset mentionem, haec addit: “Сие же глаголаше ѿ Дусъ”⁴⁶² etc. Quemadmodum enim ros, graece δρόσος, desuper cadens nihil plane in se

pulveris habet, sed merissima ac purissima quaedam aeris sereni lacruma est, ita S[ancta] Christi doctrina nequidquam terrae est particeps, sed tota quanta est, spiritalis est, spiritus autem plane ἀσώματος et immaterialis et hinc abstrusissime latet abditus veluti aqua in venis terrae, profanos fugiens oculos, donec percussa petra in fontem et scatebras erumpat⁴⁶³. Sed heu! quam pauci sunt οἱ τέττιγες quamquam plēna sunt omnia asinorum, qui turbidam amant nec bibunt, ut tuus ait Aristoteles, nisi prius turbent⁴⁶⁴; quantique greges porcorum, qui fontes oderunt, natura sua, κοινὸν et coenum quaerunt, humilia amant et palustria, cervosque ad fontes curre [...] ⁴⁶⁵

Jam et formicae nomen oppido quam competit in verae sapientiae studiosum, sive intelligas formicas nostrates, tritici grana congerentes, sive septemprionalis Indiae illas auriferas, quod aurum e montium cavernis egerant⁴⁶⁶; quas respiciens divus Basilius⁴⁶⁷ sic apud Erasmum nostrum ad suos nepotes loquitur: Quicquid ultra necessitatem usus superesset, sive id esset Lydia gleba⁴⁶⁸ sive formicarum auriferarum opus, hoc magis esse contemnendum, quo minus esset eo opus⁴⁶⁹. Audis in S[ancta] Scriptura panes nunc hordeaceos, nunc triticeos a Iesu frangi nunc plebi⁴⁷⁰, nunc discipulis⁴⁷¹. Audis sapientiam vocari nunc margaritum, nunc aurum. Quod sicuti granum tritici è spica excutitur per boves triones, qualis fuit Lucas⁴⁷²; sicuti rursum aurum in altissimas terrae latebras abdidit Deus, ne porci conculcent⁴⁷³, suos autem scrutari jubet⁴⁷⁴. Christus talem tantamque indolem tuam in dies altius promoveat ad gloriam suam porcinis animabus inaccessam! Vale, amicissime sodalis⁴⁷⁵! Tuus Gregor[ius] Sabbin.

*

*Здоров, любя моя цикадо й найдорожча мурашко!
Михайле, любителю Муз!*

Кажуть, нібито цикади живляться росою. Тому дуже доречно людину, віддану Музам, назвати цикадою, оскільки святилищем Муз називається то гора *росоносна*, то найчистіше джерело. Ба більше – і в наших священних книгах незрідка згадується роса, наприклад [“росà аермóнская”] та ін., і дуже часто говориться про дощ та джерело, як-от наприклад: [“снійде, яко дождь на руно...”] і [“ополчишася синове Ісраилсти при 12 источниках”]. Це та роса й та вода, що напуває й оновлює спрагли душі. Коли найулюбленіший учень Христа Іван згадує про ці води в Євангелії, він додає таке: [“Сіе же глаголаше ѿ дусь”] та ін. Подібно до того, як роса, – по-грецьки *дрóσος*, – яка падає згори, зовсім не містить у собі пилу, а є ніби найчистіша, без домішок, сльоза погідного повітря, так і свята Христова наука геть непричетна до землі, а вся наскрізь духовна; дух же цілком *безтілесний*, нематеріальний, а тому таємно ховається в недоступних сферах, як вода в жилах землі, непомітна для звичайних очей, аж поки не вирветься у вигляді джерела або живого струмочка з розколини скелі. Та ба! як мало *цикад*, зате всюди повно ослів, що люблять каламутну воду й не п’ють, як каже твій Арістотель, доки не скалмутять воду. А скільки стад свиней, котрі

за своєю вдачею ненавидять джерела, шукають *нечистоти* й бруд, люблять низькі й болотисті місцини, тоді як олені біжать до джерел.

Тому, хто вчиться справжньої мудрості, надзвичайно пасує і назва – мурашка, чи то коли мати на думці наших мурашок, що волочать пшеничні зерна, або знаних золотоносних мурашок Північної Індії, названих так тому, що вони тягли золото з гірських печер. Маючи їх на увазі, божественний Василій у нашого Еразма так говорить своїм нащадкам: “Робити те, в чому немає потреби, чи буде це лідійська брила, чи труд золотоносних мурашок, тим менше не слід, чим менше це потрібно”. Ти чуєш у Святому Письмі, як Ісус ламає то ячмінні, то пшеничні хліби один раз для народу, другий раз для учнів. Ти чуєш, як мудрість називається то перлиною, то золотом. Вона, немов пшеничне зерно з колоса, вимолочується робочими волами, такими, як був Лука. Знову ж, як золото, ховає її Бог у найглибших тайниках землі, щоб не зневажали її свині, своїм же велить шукати. Таку й настільки велику твою здібність нехай возведе Христос на вищий ступінь до своєї слави, недоступної свинським душам. Бувай здоров, найдорожчий товаришу! Твій Григор[ій] Савич.

58

[Харків, вересень–жовтень (?) 1763 р.]

Salve mi carissime Φιλόχριστε,

Michaël dulcissime!

Haec tua mens si dia facit, nae digna facit se:

Non agitare quidem pulchrius illa valet.

Non incerta facit, sed certo spectat ocello,

Ut miserum ventrem vulgus inane colit!

Saepius haec facias: quid sanctius hocce θεάτορι;

Sic Superi vivunt, sic σοφὸς omnis agit.

Saepius hanc speculam ascendas, licet unde videre,

Colluvies hominum quicquid in orbe gerit.

O me, cum aspicio te talia posse tenellum,

Cum maturus eris, gaudia quanta manent?

Accipe quo semper finitur epistola verbo.

Quo, tibi qui mittit, non caret ipse: VALE!

Tuus Gregor[ius] Sab[bin].

*

Здрастуй, мій найдорожчий Христолобцю,

Михайле найсолодший!

Як діє по-Божому дух твій, гідне це справді тебе:

Кращого діла йому годі собі уявити,

Бо відцуравшись дрібниць, хоче побачити він,

Як легковажна юрба дбає про черево нице.

Часто роби ти отак – що за *театр* цей святіше?
Роблять боги всі отак, роблять всі *мудрі* мужі.
Часто здіймайся на вежу, звідки побачити можна,
Чим переймається в світі всяка дрібнота людська.
О, я такий задоволений – в юності чиниш ти гідно,
Радощі ж будуть які, станеш ти мужем коли!
Слово ж прийми, що зринає наприкінці послання:
БАЖАЮ ТОБІ ЗДОРОВ'Я, яким володію й сам⁴⁷⁶.

Твій Григор[ій] Сав[ич].

59

[Харків, 28 (29?) жовтня 1763 р.]

Carissime Michaël!

Vidi spectaculum e vespertinis precibus vixdum finitis evocatus, idque tum lugubre, tum ridiculum, tum pudendum. Unde, inquis, tibi risus sufficebat, ubi conclamabatur? aut conclamatum est? An non haec importuna? Tace, carissime, ac paululum me audi. Non ego sum Cyclópe⁴⁷⁷ immanior; imo sentio singularem quandam mihi inesse humanitatem καὶ τὴν φιλανθρωπίαν, sed, crede mihi, suppucebat videre quosdam sane quam muliebriter ululare. Quos, ita me Deus amet, in ipso Trojae excidio⁴⁷⁸ si tantis tamque foemineis fletibus indulgere conspicerem, non sane virtutis eos quidquam habere existimarem. Ergo fugi ex templo, tantum pudorem non ferens, cum viderem ipsos eos lamentari, quorum erat ceteros in hunc modum flentes cohibere. Heu pietas! heu prisca sapientia! Tantisne lacrumis lugere mortem carnalem, quae tantum abest, ut sit fugienda, qui vel paulum sanae mentis habeat, ut omnium periculorum malorumque unicus ac certissimus portus sit putanda? Unde illis haec opinio? Ex S[anctis] Literis, dices. Sed quonam loco? Animi mortem miseram esse videre licet plus satis in S[anctis] Libris; corporis mortem usquam mihi legisse explorandam esse haud sane memini, neque in philosophorum scriptis. Si ipse adfuisses, non sane temperasses a lacrumis. Sed hoc fecisses exemplo aliorum permotus, non rei dignitate. Sic adolescentia semper apud nos corrumpitur exemplis stupidissimorum virorum senumque. O tempora! o mores⁴⁷⁹! Abbas jam expiravit⁴⁸⁰; plebs cursitat plorans; ego rideo et simul lugeo animo. Rideo stultitiam hominum, eandem lugeo. Vale, mi carissime, ac te quantum potes abducere cura a corruptissimo vulgo!

Tuus condiscipulus Gregor[ius] S[abbin].

*

Найдорощий Михайле!

Щойно закінчилася вечірня молитва, як мене викликали, і я став свідком видовища – і видовища сумного, хоч і смішного та ганебного. Звідкіля це, скажеш, у тебе вийшло смішне, коли був загальний плач? Хіба це не дивно? Мовчи, мій найдорощий, і трохи мене послухай. Я ж не

лютіший за циклопа. Навпаки, я визнаю, що мені властива якась особлива гуманність і *людяність*, але, повір, мені було соромно бачити, як дехто майже по-жіночому голосив. Якби, Господи прости, при самій загибелі Трої я побачив, що люди настільки віддаються жіночому плачу, то я, без сумніву, подумав би, що в них немає анітрохи мужності. Тому я втік із храму, бо не міг знести такої ганьби, дивлячись, як голосно плачуть ті, котрим слід було б утримувати від плачу інших. Де благочестя? Де стара мудрість? Хіба слід такими сльозами оплакувати тілесну смерть, якої аж ніяк не слід уникати і яку кожен, у кого є бодай дрібка здорового глузду, має визнати єдиним і найнадійнішим виходом з усіх небезпек і нещасть? Звідки в них така думка? Ти скажеш – зі Святого Письма. Але в якому місці? Що смерть духовна – нещастя, про це зі Святого Письма можна довідатись більш ніж достатньо, але що тілесну смерть слід оплакувати – я не пам'ятаю, щоб коли-небудь читав про це у Святому Письмі або в книгах філософів. Якби ти сам був там, то, звісно, не втримався б від сліз. Але ти зробив би це під впливом прикладу інших, а не з огляду на суть справи. Так юнацтво завжди в нас псують приклади напрочуд нерозумних мужів і старих людей. О часи! О звичаї! Ігумен помер, народ метушиться, плачучи; я сміюся, а разом і плачу в душі. Сміюся з людської глупоти, її ж і оплакую. Бувай здоров, мій найдорожчий, і, наскільки можна, намагайся триматись осторонь від страшенно розбещеної черні!

Твій товариш по навчанню Григор[ій] Сав[ич].

60

[Харків, 8 листопада 1763 р.]

Carissime adolescens mi Michaël, εὖ πράττε!

Nempe satellitii dux regi proximus esse
 Assolet et regis proximus ora videt.
 Sic tuus et Michaël princeps Dux, proximus illi,
 Qui Deus est Jacob⁴⁸¹, adstat et ora videt.
 Numinis obtutum porro quisnam aspicit? Audi,
 Dilectus Christi discipulus quid ait:
 Πᾶς ὁ ἀμαρτάνων οὐ μήποτε ὥρακεν αὐτὸν,
 οὐδ' ἔγνω αὐτὸν...⁴⁸²
 Quo magis hanc terram fugiens peccata relinques,
 Hoc propior poteris Numinis ore frui.
 Τὰς μὲν βιοτικάς ἔξω ἔκβαλλε μερίμνας.
 Ἅγιος ἐστ' ὄντως, γαῖαν ὁ καταφρονῶν.
 Macte nova virtute Dei: sic itur ad astra;
 Quid tibi cum terra? Nil habet illa boni.
 Abiectis curis, quibus ardet futile vulgus,
 Verus es, ὦ Μιχαήλ, aemulus Angelicus:
 Sed, Michaël! vis excellentia dona Dei? Ergo

Eximius vulgi temptor ut esse queas,
Ἀκούε τὰ ἀπὸ καρδίας.

*

Sed accipe ista quoque, non de summis, ut ajunt, labris.
Angelus est in carne quidem, sed spiritus ille est;
Carne latet Christus, sed Deus ille tamen.
Temne voluptates, et eris mihi magnus Apollo⁴⁸³:
Imo mihi princeps ille στρατηγὸς⁴⁸⁴ eris.
Crede tamen, licet haud capis haec, et postea dices
Mendacem, aut fuero magnus Apollo tibi.
Vale, cariss[ime] ac angelicum diem angelice transige.

Σὸς συμμαθητὴς Γρηγόριος ὁ Σάββιν.

1763, illa heri haec manus

πεποίηκα.

Nov[embris] 8.

*

Найдорожчий мій юначе Михайле, *будь щасливий!*

Той, хто очолює варту, найближче стоїть до царя,
Бачить найкраще такий і обличчя цареве.
Так і верховний твій вождь Михаїл щонайближчий до того,
Хто є Бог Якова. Поруч стоїть він, лице споглядаючи.
Хто ж, окрім нього, бачить божественний лик?
Слухай, що каже улюблений учень Христа:
Всяк, хто грішить, той ніколи не бачив Його,
Той і не знає його...
Отже, що більше, цураючись світу, ти уникаєш гріхів,
То споглядаєш ти ближче лице божества.
Кинь-бо турботи земні!
Стань-бо ти справді святим.
Радий новій я чесноті твоїй! Так ти сягнеш до зірок.
Що тобі тут на землі? Доброго тут немає.
Кинувши справи, якими чернь легковажна живе,
Станеш ти янголів справжнім суперником.
Адже, Михайле, ти прагнеш Божих найвищих дарів?
А щоби можна було звичаї черні відкинути,
Слухай, що зараз скажу від щирого серця тобі.

*

Та не сприйми це позверхньо, як кажуть, пригубивши.
Хай і утілений янгол, є ж бо він духом однак,
В тілі сховався Христос, але все ж він є Богом.
Кинь насолоди – і будеш мені Аполлоном великим,

Можна сказати і більше – великим *стратегом*.
 Вір же мені, хоч і важко тобі це збагнути: може, назвеш
 Брехуном, а може, буду тобі Аполлоном великим.
 Мій найдорожчий, бувай, і янгола день проживи, наче янгол⁴⁸⁵!
Твій товариш по навчанню Григорій Савич.
 1763, перший вірш я написав учора,
 другий – сьогодні вранці,
 8 листопада

61

[Харків, 22 листопада 1763 р.]

Carissimo Michaëli, pacem in Domino!
 In lucem me nocte parens hâc edidit olim,
 Hac coepi vitae prima elementa puer.
 Altera nox post orta fuit, qua, Christe Deus mi,
 In me natus erat Spiritus ille tuus.
 Nam mea frustra genitrix enixa fuit, ni
 Tu genuisses me, o lux mea, vita mea!

Reversus in museum meum a quodam amico ac memoria recolens natalem meum, coepi simul cogitare, quam plena malorum vita est mortalium, ut mihi quidem haud quaquam absurde divinasse videantur, qui dicerent, puerum recens natum ideo statim incipere plorare, quod jam tum tanquam praesentiret, quantum calamitatum agmen semel ei in vita esset subeundum⁴⁸⁶. Haec animo solus volvens, non putavi sapientis esse hanc noctem, qua quondam natus ploraveram, poculis aut id genus noxiis nugis dedicare atque auspicari; sed parum abfuit, quin nunc quoque solverer in lacrimas, considerans, quam miserum animal sit homo, cui scintilla lucis CHRISTI non affulgeat in Cimmeriis his mundanae stultitiae tenebris⁴⁸⁷. Ταῦτα ἐννοῶν hos versiculos feci, tibi que egregio amico communicandos esse iudicavi, partim quod diu jam nostro more non sumus collocuti ac prope ἀπροσήγοροι sumus, licet animo te quidem quotidie conspicio; partim quod admonendum amicissime putavi, ut omnibus vulgaribus nugis relictis tanto ardentius eum ambiamus, in quo sunt omnes thesauri τῆς σοφίας quique solus, amicus nobis factus, omnes vitae huius amaritudines edulcare potest, dicens: Ἐγὼ εἰμι μεθ' ὑμῶν, καὶ οὐδεὶς καθ' ὑμῶν⁴⁸⁸. Vale, omnium cariss[ime]! Tuus συμμαθητῆς Greg[orius] S[abbin].

No[v]embr[is] 22. 1763, noctu.

*

Найдорожчому Михайлові мир у Господі!

Колись у цю ніч привела мене мати на світ.
 Цієї-бо ночі подав я і перші ознаки життя.
 А другої ночі, о Христе, мій Боже,
 В мені народився твій Дух Пресвятий,

Бо марно би мати моя народила мене,
Якби не родив мене Ти, о світло моє, о життя⁴⁸⁹!

Повернувшись до свого музею й згадавши про свій день народження, про який нагадав мені один друг і власна пам'ять, я почав думати про те, як сповнене злигоднями життя смертних. Мені здався зовсім не безглуздим чийсь здогад, нібито щойно народжена дитина одразу ж починає плакати тому, що вже тоді ніби передчуває, на які лиха доведеться їй переходом наразитися.

Міркуючи про це на самоті, я вирішив, що не годиться мудрецеві ту ніч, коли він, народившись, почав плакати, відзначати келихами чи якимось іншим безглуздям; навпаки, я й тепер мало не заплакав, думаючи про те, яке ж бо нещасне створіння – людина, котрій у цьому кімерійському мороці мирської глупоти не зблиснула іскра Христового світла. *Міркуючи про це*, я склав ось ці вірші й вирішив надіслати їх тобі, моєму чудовому другові, почасти тому, що ми вже давно не вели між собою бесіди так, як у нас заведено, і стали майже *мовчазними*, хоч душею я щодня тебе бачу, а почасти тому, що я мав на думці найдружнішим способом нагадати тобі про те, що ми повинні, облишивши всі звичайні та ниці дрібниці, тим палкіше линути до того, в кого є всі скарби *мудрості* і який лиш один, ставши нашим другом, зможе усолоджувати всі прикрощі цього життя, кажучи: *я з вами, і ніхто проти вас*. Бувай здоров, найдорожчий з усіх! Твій товариш по навчанню Григ[орій] С[авич].

22 листопада 1763 року, вночі.

62

[Харків, кінець листопада 1763 р.]

Salve mea voluptas, Michaël dulcissime!

Nempe, ut ajunt homines, tantum est paradisos amoenus,

Dulciter ut solus vivere possit homo.

Quidam, quidnam sit sapientia vera rogatus,

Esse tibi socium dixit et esse parem⁴⁹⁰.

Sic⁴⁹¹ paradisos erit sapienti quaelibet ora,

Quaelibet urbs, tellus quaelibet atque domus⁴⁹².

Haec, o mi carissime, prandens scripsi, nihil minus patiens, quam solitudinis taedium; quod nunquam eram factururus, si in ullud τῶν σοφῶν συμπόσιον venissem⁴⁹³. Ingenue tibi fateor homini ingenuo nihil esse gravius, quam opiparum convivium, praesertim ubi μωρόσοφοι⁴⁹⁴ primas tenent. Nunc felix sum et haec ridens post principia, ut ajunt, scripsi ad te, quem praesens praesentem spectasse ac locutus esse mihi videtur. Vale, mi anime!

Tuus συμμαθητής Γρηγόριος [ιως] Σ[αββίν].

Здрастуй, моя радосте, найсолодший Михайле!

Люди подейкують: рай, мов, настільки прекрасний,
 Що в ньому приємно жити навіть на самоті.
 Коли ж одного мудреця питали про мудрість справдешню,
 Той відповів: спільником бути собі, рівнею бути собі.
 Отже, для мудрого раєм стане будь-який берег,
 Будь-яке місто, будь-який дім і земля⁴⁹⁵.

Це, мій дорогий, я написав за сніданком, страждаючи не від чого іншого, як від нудьги самотності. Цього не сталося б, якби я пішов на той знаний бенкет мудреців. Щиросердно тобі признаюся, що для шляхетної людини ніщо не є таким тяжким, як пишний бенкет, особливо коли на ньому перші місця посідають *дурномудрі*. Тепер же я щасливий і, посміявшись урешті-решт із цього, написав тобі, кого я ніби бачу перед собою і з ким ніби говорю. Бувай здоров, моя душе!

Твій товариш по навчанню Григор[ію] С[авич].

63

[Харків, кінець листопада 1763 р.]

Salve adolescens animo meo carissime!

Michaël εὐγενέστατε.

Nisi me fallit animus, sentio rursum cooriri in me invidiam, tum propter meam tecum amicitiam singularem, tum ob dicta quaedam, quae a me solent dici in ludo graecanico. Videlicet sic mundus est, ut quod ipse facere nequeat, aliis invidiat. Verum prope est, ut illud dicam: πειθαρχεῖν δεῖ θεῷ μάλλον, ἢ ἀνθρώποις⁴⁹⁶. Non quaerimus gloriam ab illis, sed τὰ τοῦ θεοῦ, et mihi aut τὸ ζῆν ὁ Χριστὸς⁴⁹⁷, ἢ ἀποθανεῖν. Vici et vincam timorem, Patre et ejus Filio propugnante. An ego invidiam non feram, cum nostri Abrahamitici majores haec dicebant olim: οὐ δυνάμεθα γὰρ ἡμεῖς, ἃ εἶδομεν καὶ ἠκούσαμεν, οὐ λαλεῖν⁴⁹⁸. Qui nondum gaudet pro Christi nomine ἀτιμασθῆναι, is regno ejus haud est dignus⁴⁹⁹. Patiatur, qui volet in nomine avaritiae aut ambitionis, ego piae vitae gratia nisi hoc tantulum tulero, mollis ac stolidus fuero. Et quo pacto pretiosissimam rem amicitiam nanciscantur, cum illud fugiunt, unde nascitur illa? Ubi unquam inter avaros amicitia? Aut ambitiosos⁵⁰⁰? Ubi calorem invenias omni virtutum igni extincto? Ubi bonus odor in morticina? Vivus sit oportet, si fragrare cupiat: vita nostra Deus est, qui nos calefacit ad virtutes, qua nihil amabilius, augustiusque. Ferendum est, orandum est, et nunquam praevalebit malignitas Sapientiae. Cum maxime premimur propter Christum, tum maxime praesentissimeque adest, ut admirabilem in nobis reddat suam virtutem. Tunc enim ad nos propriissime pertinent illa apud Prophetam, quibus ὁ θεὸς alloquitur athletam id est Jacobum suum, quorum hoc solum memini: “Всы

ненавидящі Тебе, погибнут..."⁵⁰¹ Proinde consciscant sibi, si volent, aeternam mortem, nobis autem vitam aeternam. Ego vero longè maximam in me Dei clementiam amoremque interpretor, quod me, ne dormitem, in has procellas saepicule injicit. Nae ego exercitatus brevi totum proteram Diabolum, cum ministris ejus, non ferro, sed armis sapientiae, innocentiae, castitatis ac patientiae. Ο θεός τῆς εἰρήνης esto tecum⁵⁰², ὦ στέφανέ μου! Tuus Gr[egorius] S[abbīn].

*

Здрастуй, юначе, безмежно дорогий моїй душі,
Михайле *найшляхетніший!*

Відчуваю, якщо мене не обманює моя душа, що знов піднімається проти мене заздрість як із приводу моєї до тебе рідкісної дружби, так і з приводу деяких моїх слів, які я зазвичай говорю на уроках грецької мови. Мабуть, такий уже світ, що, коли сам чого-небудь не може зробити, заздрить іншим. Але буде доречно сказати: *Бога повинно слухатися більш, як людей*. Ми не прагнемо від них слави, а *дбаємо про Божі діла*, і для мене Христос – *або жити, або вмерти*. Я переміг і буду перемагати страх при допомозі Отця та його Сина. Невже я не знесу ненависті, якщо наші авраамівські старші говорили колись таке: *Бо не можемо ми не казати про те, що ми бачили й чули*. Хто не радіє тому, щоб *бути приниженим* в ім'я Христа, той не гідний його царства. Хай терпить, хто хоче, в ім'я скупості або честолюбства; я ж, якщо заради благочестивого життя не знесу цієї дрібниці, то буду безсилим і дурним. А яким же чином ми здобудемо ту найкоштовнішу річ, що нею є дружба, коли будемо уникати того, з чого вона народжується? Хіба коли-небудь була дружба поміж скупими? Або поміж честолюбцями? Де ти знайдеш жар, коли вогонь чеснот цілком згас? Хіба буває приємним запах мертвечини? Хто хоче видихати пахощі, повинен бути живим, а життя наше – Бог, який зігріває нас для чеснот, привабливішого й величнішого за які немає нічого. Треба терпіти, треба молитись, і зло ніколи не буде мати сили більшої, ніж мудрість. Що більше ми терпимо заради Христа, то ближче він стоїть до нас, щоб влити в нас свою дивовижну силу. Тоді й нас прямо стосуються ті слова пророка, що з ними Бог звертався до борця, тобто до свого Якова, і з яких я запам'ятав лиш таке: ["Всы ненавидящі Тебе, погибнут..."]. Тому нехай вони прирікають себе, коли хочуть, на вічну смерть, а нас – на вічне життя. Що ж до мене, то я бачу особливу й найбільшу до мене ласку – любов Бога – в тому, що Він мене частенько кидає в такі бурі, щоб я не спав. Після пережитих випробувань я невдовзі геть розтрощу диявола з його слугами не залізом, а зброєю мудрості, невинності, чистоти й терпіння. *Бог миру* нехай буде з тобою, *вінцю мій!* Твій Гр[игорій] С[авич].

[Χарків, кінець листопада 1763 р.]

Salve, mi Michaël,

Amice carissime!

Jam mihi quoque ὁ σκορπίος aculeum intentat, ictumque meditatur. Sed quid ego non lubenter debeam ferre, modo tibi tuique similibus quoquo modo prosim incitans ad elegantiores illas Musas? Et praeclarum ea est natura rerum, ut quo magis impediuntur, vehementius incitentur, veluti nobilissimum durissimumque μέταλλον⁵⁰³, quo magis injecta terra atteritur, eo pulchrius enitescit. Reprimit improbitas ac obluctatur, ut hoc magis mihi lubeat. Porro icti a scorpio, scis, quo φαρμάκῳ utuntur? Eodem scorpio atterunt vulnus et efficacissime praesentissimeque sanant⁵⁰⁴. Unde in India, ubi scorpionum cubacula velut apud nos cimicum plena, ajunt super mensam semper paratum stare vas, in quo scorpii oleo innatant propter repentinos ictus medicandos. Quod jam ante annos 10 audivi⁵⁰⁵. Ceterum qua parte me aculeo ferire parat, coram dicam. Neque enim toti ictui patemus, muniti durissima testa innocentiae, ac intra hanc contracti. Qua igitur parte petit? Illa qua solet canis, qui scipionem mordet, viatorem laedere non valens. Ridebis, ubi dicam, id quod audivi post sacram vigiliam domi. Ergo mihi cum talibus monstris, dum vivo, est pugnandum? Sic est, cariss[ime]. Vita enim nostrum Christianorum est militia⁵⁰⁶. Sed si ipse Hercules⁵⁰⁷ non sum, at vero Christus nobis multorum instar τῶν ἡρώων, sub cujus vexillis militamus. Vale, mi carissime, καὶ γραῖκας μούσας μετὰ τῆς Ἀρετῆς φίλει. Tuus γνήσιος Γρηγ[όριος] Σαβ[βίν].

Accipe, mi amicissime, quod heri didici inter colloquendum a R[everendi]ss[imo] eruditissimo nostro Praefecto⁵⁰⁸, cum sermo incidisset de improborum machinatione. Est autem carmen δίστιχον τοῦτο.

Μήτε δόλους ῥάπτειν, μήτ' αἵματι χεῖρα μιαίνειν,
 Ψεύδεα μὴ βάζειν, καὶ ἐτήτυμα πάντα λέγεσθαι.
 Neque dolos suere, neque sanguine manum polluere,
 Mendacia non dicere, et vera omnia dicere.

Quod nos versiculis reddidimus sic:

Ne fabricato dolos, nec sanguine pollue dextram,
 Vana loqui fugito, veracia dicito cuncta.

*

Здрастуй, мій Михайле,
 найдорожчий друже!

І мені вже *σκορπίон* готує жало й замишляє мене вжалити. Але чого я не знесу з радістю, тільки б бути корисним тобі та подібним до тебе, заховаючи вас присвятити себе шляхетним Музам? А природа прекрасного така, що

чим більше на шляху до нього трапляється перешкод, тим більше до нього тягне, на зразок того найшляхетнішого та найтвердішого *металу*, який, що більше третєся об землю, то прекрасніше виблискує. Неправда гнобить і протидіє, але тим сильніше моє бажання боротися з нею. Далі, чи знаєш ти, якими *ліками* користуються вжалені скорпіоном? Тим-таки скорпіоном натирають рану й дуже надійно та швидко виліковуються. Тому в Індії, де в помешканнях повно скорпіонів, як у нас блощиць, кажуть, на столі повсякчас стоїть напотові посудина, в якій скорпіони плавають в олії й служать для лікування на випадок несподіваних укусів. Про це я чув іще 10 років тому. Утім я відверто скажу, в яку частину він збирається вжалити мене, бо ми не всюди доступні жалу, тому що захищені найміцнішою бронею невинності й нею прикриваємось. В яку ж частину він мене жалить? У ту, що й собака, котрий кусає палицю, не маючи сили завдати шкоди подорожньому. Ти будеш сміятися, коли я тобі розкажу про те, що почув удома після всеношної. Отже, мені все моє життя доведеться боротися з цими потворами? Це так, мій дорогий. Наше християнське життя – це військова служба. Але якщо я сам не Геркулес, то Христос є для нас взірцем багатьох *героїв*. Під його стягами ми боремось. Бувай здоров, мій найдорожчий, і люби *грецькі Музи разом з доброчесністю!* Твій *щирий друг Григ[орій] Сав[ич]*.

Вислухай, мій милий, про що я вчора дізнався від нашого п[реподобного] й найученішого префекта, коли йшлося про підступність неправедних. Ось такий *двовірш*:

*Не плести інтриг, рук не плямити кров'ю,
Не говорити брехні, говорити всю правду.*

Віршами ми перекладаємо це так:

*Зла не замислюй, не плямуй і правиці кров'ю,
Не смій говорити брехні, говори тільки правду.*

65

[Харків, кінець листопада – початок грудня 1763 р.]

Cariss[ime] Michaël, fortis esto!

Natatorem tuum δῆλιον vix adminiculo lexicī intellexi⁵⁰⁹. Proinde par pari retulisti, id est ἀντὶ αἰνίγματος aenigmate percussisti. Sed quid tuus velit sibi carcinus⁵¹⁰? an poeta est tam perspicuus, quam in narrando ὁ πίθηκος; sed aliquid inaudivi de illo et te et me. Dixi R[everendi]ss[imo] P[at]ri Praefecto⁵¹¹. Risit satis. Tu quid? nonne despondes animum? Ego vero mihi vehementer gratulor, quod tam κακίστοις displiceo.

Crede mihi, laus est displicuisse malis.

Sine ringantur, rumpanturque, tu tuam viam honestatis pertinaciter urge, cetera ne pili quidem facito, ac tanquam ranas palustres contemnito. Si sese ipsos

oderunt et quotidie occidunt, quid postulas, ut aliis bene faciant? Nihil illis miserius; et tu beatus es, quorum improbitate abutitur ó θεός ad tuam utilitatem. Fortassis non tam libenter nostra uteremur familiaritate, si nihil per illos esset impedimenti. Naturam quo magis sisas, plus incites. Vale καὶ ἀνδραγάθεε!

Σὸς Γρηγόριος ὁ Σαβ[βίν].

Ubi véneris, aenigma praesenti solvam...

Heus! parce valetudini; quid a mensa curris mox ad stu[dium]⁵¹².

*

Найдорожчий Михайле, будь мужнім!

Твого *делоського* плавця я ледве збагнув за допомогою словника. Таким чином, ти на рівне відповів рівним, тобто *за загадку* побив мене загадкою. Але що ж має означати твій рак? Мабуть, поета так само легко зрозуміти, як *мавту*, коли вона веде розповідь. Зрештою, дещо, що стосується тебе й мене, я таки зрозумів. Сказав п[реподобному] о[тцю] префектові. Той дуже сміявся. Ну, а як ти? Не занепав духом? Я ж принаймні дуже задоволений тим, що не подобаюсь таким *мерзотникам*.

Повір мені: похвально не подобатись поганим.

Чи лихословлять вони, чи обурюються, ти вперто продовжуй іти шляхом добра, а іншому не надавай жодного значення й зневажай їх, як болотяних жаб. Якщо вони самих себе ненавидять і щоденно вбивають, то як же ти вимагатимеш від них, щоб вони робили добро іншим? Немає нічого жалюгіднішого, ніж вони, і ти щасливий, що їхню злість *Бог* обертає на твою користь. Можливо, і ми не з такою приємністю відчували б близькість один до одного, якби не зустрічали спротиву з боку таких людей. Що більше ти гальмуєш природу, то більше її збуджуєш. Бувай здоров і *будь хороброю людиною!*

Твій Григорій Сав[ич].

Коли прийдеш, загадку відгадаю при тобі...

Гей, послухай! Бережи здоров'я, навіщо від столу зразу біжиш до [навчання].

66

[Харків, кінець листопада – початок грудня 1763 р.]

Carissime Michaël, salve!

Intolerabili invidiâ oneravit te nostra óμιλία καὶ συνουσία, quam quod tam genere fers, multi admirantur; ego autem agnosco sincerum tuum in nos amorem, qui malis livorem odiumque vulgi tolerare, quam convictu colloquioque nostro carere. Proinde licet scio semper τὸ κάκιστον θηρίον⁵¹³ comitari generosa facinora solere, veluti fumus ignem⁵¹⁴, nos tamen tui miseret, qui dignus es triplô redamari. Certum igitur est calamo abstinere in posterum, nec quidquam literarum ad te missitare, cedendumque multitudini aexistimavi, ne quid incautus laedere possim eum, de quo illud potest usurpari:

Amicus certus in re incerta cernitur⁵¹⁵.

Tu quoque desine ad nos schedulas dare tuas mellitas, donec sedetur tumultus iste flammaque odii desidat. Durum quidem hoc, sed quid amori est intolerabile? Málo mihi esse pejus, ut tibi sit melius. Absens igitur cum absente tacite colloquemur. Tu interim nostra leges, quae ad te per annum dedimus, si voles et siquid ibi dictum vel paulum ad bonas illas literas aut ad virtutem conducibile, memor interim, non semper τὸν διὰ pluerē⁵¹⁶.

Θαρσεῖν χρή φίλε Βάττε. τάχ' αὖριον ἔσσειτ' ἄμεινον.

Fidere, Batte, decet; melius cras forsán habebit⁵¹⁷.

Valedico tibi, carissime!

Tuus animo ὁμιλητῆς Γρηγόριος] ὁ Σαβ[βίν].

*

Найдорожчий Михайле, здрастуй!

Наш зв'язок і близькість поклали на тебе тягар нестерпних заздрощів, що його ти несеш із такою мужністю, якій багато хто дивується. Отже, я бачу твою щирю любов до мене, коли ти вважаєш за краще терпіти заздрощі й ненависть черні, аніж припинити наше спілкування й наші бесіди. Тому, хоч я й знаю, що *найлютіший звір* зазвичай повсякчас слідує за благородними вчинками, як дим за вогнем, мені, однак, шкода тебе, бо ти заслужив того, щоб тобі відповідали потрібною любов'ю. А втім, надалі доведеться утриматись від писання тобі листів. Я вирішив поступитися юрбі, щоб якось через необережність не зашкодити тому, до кого можна віднести слова:

у час непевний друга видно певного⁵¹⁸.

Ти також припини надсилати мені свої чарівні листи, доки не вляжеться це збентеження й не затихне полум'я ненависті. Це тяжко, та чого не може знести любов? Я волю, щоб мені було гірше, аби тобі було краще. Будемо, отже, мовчки вести розмову, як відсутній із відсутнім. Ти ж тим часом перечитай ті мої листи, які були адресовані тобі впродовж року, – коли цього хочеш і коли бодай щось сказане там здатне хоч трохи посприяти корисним знанням та доброчесності, – пам'ятаючи при цьому, що *Зевс* не завжди посилає дощ.

Треба бути мужнім, любий Батте, можливо, завтра стане краще.

Бажаю тобі здоров'я, найдорожчий!

Твоєї душі співрозмовник Григор[іу] Сав[уч].

67

[Харків, кінець січня – початок лютого 1764 р.]

Χαῖρε φίλτάτων φίλτατε.

Τιμῶτατε μοῦ Μιχαήλ.

Mitto tibi strenam, tu arripe pileum⁵¹⁹; assero te manu prehensa... Quorsum, inquis, strena, cum non sit novus annus? Et an sine pileo erat Michaël? Venit, heus! audi me!

Venit post multas una serena dies⁵²⁰.

Novus tibi mihiq[ue] annus est, cum novum atq[ue] Saturnium est tempus, cum Κρόνου τὸν βίον⁵²¹ vivimus hodie: nonne igitur dignum est mittere strenam? Et an non pileum habes? Revoco te ad pileum, inquam, id est ἐλευθερίαν. Sed tu non modo pileum, verum etiam zonam astringe lumbis tuis. Et arripe τὴν ῥάβδον sive scipionem sive sceptrum, ut fecit Israēl exiens de Aegypto, ac ede non agnum, sed caseum hunc⁵²², linquens execrabilem terram Barbajanam⁵²³, et liberatus in novam. Gaude carissime! et nobis quam ocysse rescribe. Haveo literulas tuas plusquam mellitissimas, quibus hactenus privatus fui. Tu cum Zacharia salve τὴν σωπτήν⁵²⁴.

Tui desideratissimus Greg[orius] Sab[bin].

Diplomate Alexandri Magni involvi strenam, Diplomate Dato de libertate Slavonicae olim genti⁵²⁵, si credere fas est, quod optimum est omen.

Vale, salve.

*

*Здрастуй, найдорожчий для мене з найдорожчих,
найдорогоцінніший Михайле!*

Посилаю тобі новорічний подарунок, хапай шапку; оголошую тебе вільним, взявши за руку. Що за новорічний подарунок, – скажеш ти, – коли Нового року немає? І хіба без шапки був досі Михайло? Так, Новий рік минув, вислухай мене!

“Після численних днів день наступив ясний”.

Для мене й для тебе – Новий рік, бо новим є й Сатурнів час, бо сьогодні ми живемо *життям Кроноса*, то хіба не годиться послати подарунок? І хіба немає у тебе шапки? Закликаю тебе до шапки, тобто до *свободи*. Але ти не тільки одягни шапку, а й пов’яжи поясом свої чресла. І візьми *палицю*, або жезл, або скіпетр, як це зробив Ізраїль, виходячи з Єгипту, і споживай не агня, а цей сир [який я тобі посилаю], залишивши прокляту Барбаянську землю, і будь вільним у новій землі. Радій, найдорожчий, і мені якнайшвидше відпиши. Прагну твоїх листів більше, ніж тих найсолодших листів, яких я досі був позбавлений. Ти разом із Захарією поруш *мовчанку*.

Дуже прагну до тебе. Григ[орій] Сав[ич].

Подарунок я загорнув у грамоту Олександра Великого, яку, наскільки цьому можна вірити, було дано, щоб забезпечити свободу слов’янському народові, що я вважаю доброю ознакою.

Прощавай, бувай здоров!

68

[Харків, лютий – травень 1764 р.]

Salve Θεσαυρέ μου, Michaël pretiosissime!

Narrabo tibi quaedam, si non utilia, certe non turpia. Facessat enim turpitudine a nobis omnis! Post Sanctam Λειτουργίαν heri invitatus forte praeteriens a quodam sum Monacho, homine non ex eorum quidem numero, qui laicos

lasciviâ superant, sed tetrico, ac solitudinis unice amante et sobrietatis, καὶ φιλοβίβλω. Is laetus me ἐκδεξάμενος coepit queri de morbo, quem nec ipse, utpote et internum et nuperum, nosset. Dum quaeritur genus morbi, narrat ille, se olim habuisse uxorculam et liberos, deinde summo dolore amisisse omnia. Sese ex illo tempore semper petere solitudinem, turbam sibi esse odiosam. Nam post mortem eorum, se quidquam laetitiae sensisse, nunquam meminisse. Ne plura persequar, cognovi illum, a Daemonio τῆς λύπης summe excruciaci, quem vulgo melancholicum vocitant. Hoc, inquit, tristior fio, quod et mihi simile fatum fore, conjicio. Hic ego: quomodo, quaeso? Daemonium, ait, ter imo quater allisam terrae, me et socru meâ spectante exanimavit uxorculam. Et causam postea repetiit, unde daemonium esset ingressus. Uterque nostrum, ait, summopere sumus perterriti ex domûs incendio: hinc daemon in illam introiit metus, vulgo Περεπολοχ⁵²⁶.

Dum consulo homini, prope ipse perii. Coepi consolari, ad me invitavi, offero vinum, recusat. Dum quaerimus causam colloquii, de molestiis murium coepi ipse queri, perrodi ab ipsis supernum solum, penetrare in cubiculum. O pessimum, inquit, προγνωστικόν. Breviter: ex colloquio plurimum mihi de suo daemonio participavit. Ut enim τὸ πνεῦμα τῆς πορνείας ἔχων facile impuris salacibusque dialogis transfundit in familiarem, sic mihi iste suum spiritum; adeo refert, quocum consuetudinem quotidianam habeas, quem audias. In verbis uniuscujusque spiritus sive bonus sive malus latet. Quae dum haurimus, spiritum imbibimus. Τὸ οὖν δαυμόνιον τῆς λύπης mire coepit me cruciare, nunc mortis metu, nunc malorum in posterum eventuum; coepi enim protinus hariolari sic: hoc fecerant mihi mures Perejasloviae, et ejectus sum cum maximo dolore e seminario⁵²⁷, ergo etc. Sic in domo ejus (μυριάδα exemplorum suppeditavit) factum erat, et mortuus est. Atque hoc modo, mellitissime Michaël, toto me die Sophista⁵²⁸ Daemon ille exercuit et huc allusi dicens tibi heri: нѣчто мнѣ печально было⁵²⁹. Rogasti: Как? Было, inquam, нѣчто. Digressis vobis heri ubi obdormivi, in insomnio me persequitur Daemoniacus; effugio, te aggreditur; tibi dum succurro, rursum in illum incido, impetum ejus in me derivans ac vix salvatus sum. Exoritur aliud somnium, sed tutius et sanius nimirum, ut opinor, jam mente ad pristinum statum redeunte. Visus sum confidenter ire cum pretiosissima et artificiosissima lancea argentea ad aulam quandam magnificam, Satellitibus in statione stantibus passim adeo, ut tamen nemo me auderet impedire. Ubi ad pulchram portam aulae est ventum; rogant me quidam, ut certos aliquot Poëtae (non memini cujus) interpreter et commententer versus, ad propellendum taedium facientes. Occepi, et maximam vim lacrumarum effudi, clamans: “Кто мнѣ даст море слез?⁵³⁰” Quae, inquam, insania hoc a Poetis petere praeterito Deo? Si ubique Deus est, si in hoc vitro (testam⁵³¹ vitrum de terra tollens) est Deus, si nusquam non est, “аще в нем живем и”⁵³² etc., quid petis aliunde solatium, et non ex te ipso⁵³³, qui omnium creaturarum es optima? Et similia. Hic somno solutus protinus incinui: “водна звѣра во утробѣ”⁵³⁴ etc. Deinde laetus valde sum factus. Et an non tibi videor fuisse in visceribus marinae belluae, si Αποκαλυπτικός звѣρ⁵³⁵ est diabolus? Certe diabolium existimo inter

alias affectiones τὴν λύπην; cum quibus spiritibus pulchrum et dulcissimum puto mihi dimicare.

Vale, carissime! ac mihi commilito esto.

Tuus Gregor[ius] S[abbin].

Rescribe tria verba, quando enim vidi tuos?

*

Здрастуй, *мій скарбе*, найдорогоцінніший Михайле!

Розкажу тобі дещо, коли й не корисне, то й не ганебне. Нехай залишить нас усе ганебне! Учора після святої *літургії* мене по дорозі запросив до себе один чернець, не з тих, котрі в розпусті перевершують і мирян, а людина похмура, любитель самотності й тверезості, *книголюб*. Він із радістю мене *прийняв* та й почав був скаржитись на хворобу, якої він і сам не знав, оскільки вона внутрішня й з'явилась недавно. Пояснюючи, що це за хвороба, він розповів, що мав він колись жінку й дітей, потім, на превелике своє горе, усе втратив. З того часу він завжди шукає самотності, юрба стала для нього нестерпна. Після їхньої смерті він не пам'ятає, щоб коли-небудь відчував радість. Коротко кажучи, я зрозумів, що його страшенно мучить демон *печалі*, котрого зазвичай називають бісом меланхолії. "Я стаю тим смутніший, – каже він, – чим більше думаю, що й на мене чекає та сама доля". "Яким чином, скажи на милість?" – питаю я. "Біс на очах у мене й моєї тещі три, навіть чотири рази звалив на землю мою жінку й позбавив її життя". А далі назвав і причину того, чому напав біс. "Обоє ми, – сказав він, – дуже перелякалися, коли горіла наша хата. Звідси в неї і вселився демон страху, по-народному [Переполох]".

Даючи поради цьому чоловікові, я й сам ледь не пропав. Я почав його заспокоювати, запросив до себе, дав йому вина, але він не схотів. Шукаючи теми для розмови, я почав скаржитись, що миші не дають мені спокою, що вони прогризли підлогу й залізли до моєї кімнати. "О, це дуже погана *прикмета!*" – сказав він. Одним словом, своєю розмовою він передав мені більшу частину свого демона. Бо як той, *хто має дух блудливості*, своїми нечистими й хтивими розмовами легко передає цей дух своєму ближньому, так і він передав мені цей дух. Дуже важливе значення має те, з ким ти щодня спілкуєшся й кого слухаєш. Поки ми їх слухаємо, ми вбираємо в себе цей дух. Таким чином, демон *печалі* почав щосили мене мучити – то страхом смерті, то страхом нещастя, які мають статися. Я прямо став міркувати таким маніром: переяславські миші були причиною того, що мене викинули з великими неприємностями із семінарії, значить... і т. ін. Так було в домі такого-то й такого-то (він навів *безліч* прикладів), – і незабаром той-то й той-то помер. Відтак, найдорожчий Михайле, увесь день цей софіст-демон мучив мене, і я вчора натякав тобі на це, сказавши: ["Нѣчто мнѣ печально было"]. Ти спитав: ["Как?". "Было"], – відповів я, – ["нѣчто"]. Коли я ліг спати, після того, як ви вчора розійшлись, уві сні мене стало переслідувати бісеня. Я втікаю, воно

нападає на тебе, поки я допомагаю тобі, воно на мене нападає, я вислизаю – і так ледь урятувався. Снівся мені й інший сон, безперечно, заспокійливіший, як я гадаю, здоровий, який свідчить про те, що розум повертається до звичного стану. Мені снилося, нібито я із надзвичайно цінним, мистецьки оздобленим срібним списом упевнено крокую до якогось розкішного палацу, причому на варті всюди стоять охоронці, котрі слідкують за тим, щоб мені ніхто не насмілювався стати на заваді. Коли ж я дійшов до прекрасних дверей палацу, то якісь люди почали мене прохати перекласти й прокоментувати кілька віршів поета (не пам'ятаю якого саме), котрі служать задля того, щоб розганяти нуду. Я почав і пролив чимало сліз, вигукуючи: [“Кто мнѣ даст море слез?”]. Яке, кажу я, безумство вимагати цього від поетів, проминаючи Бога! Якщо Бог усюди, якщо він присутній ось і в оцьому черепку (при тому я підняв із землі черепок), якщо він існує всюди [“аще в нем живем и”] та ін., то задля чого ти шукаєш розради в інших місцях, а не в самому собі? Адже ти найкращий з-поміж усього творива. Тут, прокинувшись, я відразу ж заспівав: [“Водна звѣра во утробѣ”] та ін. Після цього мені стало дуже весело. Чи не здається тобі, що я був у череві морського звіра, якщо апокаліптичний [звѣр] – це диявол. А дияволом я серед інших станів духа вважаю печаль. Сподіваюсь, що з цими духами я успішно та завзято змагаюся.

Бувай здоров, найдорожчий, і будь моїм товаришем у боротьбі!

Твій Григор[ій] С[авич].

Напиши три слова, коли я побачу тебе?

69

[Харків, друга половина червня 1764 р.]

Carissime Michaël!

Cogita, utrum placet genio tuo custodire per vacationum spatium iudicis filium, ceterosque; sin minus, poteris aleam jacere, atque aulicam delibare vitam. Hinc multa capies commoda. Primum dulcius vives in sequentem annum in scholis, diversatus apud alios; solet enim taedium oboriri eodem diu loco moranti. Deinde consules etiam crumenae. Denique hoc quoque adde, satisfacies obstinatis istis cordibus. Hac tamen lege, ut tibi liberum sit remeare mature Theologiae graecisque litteris operam datur. Alioquin quae haec dementia aurum carnale anteponere auro bonarum literarum sapientiaeque Christi? Si hanc conditionem accipient, non repugnabo tuis commodis, quae ubique debent meis esse potiora, alioquin non sum verus amicus. Interim nobis licebit vel raro per literulas colloqui. Abi et arma te non tam propter taedium, quam adversus mundum, custodi animae tuae virginitatem. Abibis enim ex fumo in ignem. Antehac tantum audisti de mundo, nunc videbis. Quod si в Бурлуках⁵³⁶, etiam potero facile invisere tecumque amantissimo amantissime coram fabulari. Diu delibera, et semel statue⁵³⁷. Σπεῦδε βραδέως⁵³⁸. Fortis esse disce. O utinam possim tibi salutare dare consilium! Aliquando tamen necessitati accommodari sapientis est.

Vale, cariss[ime]! Tibi fideliss[imus] Gregor[ius] Sab[bin].

Quid velis me aut facere tibi aut dicere apud R[everendi]ss[imum] P[atrem]
Praefectum⁵³⁹ aut... rescribe brevissime!

*

Найдорожчий Михайле!

Подумай, чи не згодишся ти під час канікул стежити за заняттями сина судді та інших. Якщо ні, можеш кинути жереб і зажити двірцевим життям. Приймаючи цю пропозицію, матимеш багато вигод. Насамперед, приємніше буде жити в наступному році, навчаючись у різних школах, бо зазвичай стає нудно, якщо довго залишатись на одному й тому самому місці. Крім того, подбаєш про гроші. Нарешті, додай до цього, що ти вдовольниш ці уперті серця. Однак це за тієї умови, якщо матимеш можливість своєчасно повернутись, щоб зайнятися богослів'ям і грецькою літературою. В іншому разі, яке безумство надавати перевагу тілесному золоту перед золотом наук і Христової мудрості! Якщо вони приймуть цю умову, то я не буду заперечувати проти твоїх вигод, яким я всюди надаю перевагу перед моїми, інакше я не був би твоїм справжнім другом. За цей час у нас буде можливість хоч зрідка вести бесіду листами. Отже, їдь і озбройся не так проти нудьги, як проти світу, пилюй чистоту своєї душі. Адже ти потрапиш із диму в полум'я. До цього часу ти тільки чув про світ, а тепер його побачиш. Якщо ти будеш [в Бурлуках], то я зможу легко навідатись до тебе і з тобою, вельми дорогим мені, віч-на-віч вести приємнішу бесіду. Довго думай, а раз вирішуй. *Спіши повільно*. Навчись бути сильним. О, якщо б я міг дати тобі рятівну пораду! Однак у деяких випадках мудрому належить зважати на необхідність.

Бувай здоров, мій дорог[ий]! Вельми від[даний] тобі Григор[ій] Сав[ич].
Якщо хочеш, щоб я щось зробив для тебе чи сказав п[реподо]б[ному] о[тцю]
префектові..., напиши якомога швидше!

70

[Харків, 8 листопада 1764 р.]

Χαῖρε σφόδρα, θύγατερ Σιών,
κήρυσσε, θύγατερ Ἰερουσαλήμ etc.⁵⁴⁰

Dominus enim tuus, licet est παλαιὸς κατὰ ἡμέρας⁵⁴¹, novus tamen est eo, quod paucissimis ac rarissimis insidet. Neque enim tales animae sunt qualeslibet, quibus tuus Rex ille imperat; sed et ipsae sunt novae, non ligatae spurcis servilibusque cupiditatibus, quales sunt illae, quas non tuus iste καλούμενος ὁ ὦν⁵⁴², sed alius non novus sed vulgaris regit Χριστός, ac nemini non communis, licet totum prope mundum et colluviam hominum moderatur. Sed illae taceant, quae de Edom sunt et de Idumaea⁵⁴³: ex malo enim θησαυρῶ mala proferunt⁵⁴⁴, spirantes morticinas.

Illam filiam, quam Mater Σιών genuit⁵⁴⁵

(nolo natas de lacu miseriarum et de limo)

pulchram, pulcherrima novaque spirantem haveo audire, gestareque oculis, quae tota spirat θυμιάματα. Recens enim et nova fragrantia de Spiritu illo exhalat, qui

semper est vivus et antiquus tamen diebus⁵⁴⁶. Te amat omnis similis anima, tuosque sequitur gressus, quaecunque et ipsa est ejusdem Matris Τερουσαλήμ filia. At filia Edom licet indignatur, hoc tamen tacite id est serviliter facit, heram te esse probe sentiens, et hoc ipso sese servam ostendens. Videt enim ex non vulgaribus non vulgaria admirandaque praemia, novam inusitatamque gloriam, cum et Rex ipse sit admirandus, quia justus et mitis. Ego autem licet multa et confuse dixi, nunquam tamen animo non alloquor, nunquam non specto te. Quodsi paulum aversi visi sumus, tanto magis nunc exardescimus. Sed salutare tuis hodie γενεσίους te visum fuit, ὃ φιλάτῃ ψυχῇ μου τρισπόθητε Μιχαήλ, χαῖρε. Σὸς Γρ[ηγόριος] ὁ Σ[αββίν]. 1764, Nov[embris] 8.

*

“Радій вельми, дочко Сіону,

Проповідай слово Боже, дочко Єрусалима” та ін.

Адже Господь твій, хоч і *старий днями*, у той же час новий, оскільки він живе мало в кому й рідко в кому. Це зовсім неабиякі душі, якими керує той твій Цар. Вони теж нові, не пов’язані з нечистими й рабськими пристрастями, як ті душі, котрими править не цей твій, *що називається Суцций*, а інший, не новий, а звичний *Христос*, не для всіх спільний, хоч він і править майже всім світом і всіма людськими покидьками. Але нехай мовчать ті, хто родом з Едома та Ідумеї, бо з поганого *скарбу* вони виносять погане і тхнуть мертвечиною.

Але ту дочку, яку народила мати *Сіон*

(я відкидаю народжених з озера зла та бруду),

найкрасивішу, сповнену новими пахощами, – її я жадаю почути й побачити, її, що пахне вся *фіміамом*, бо вона свіжа й новим жаром дихає від того духа, який завжди живий, хоч старий днями. Тебе любить всяка подібна до тебе душа й слідує твоїм стопам, бо вона й сама дочка тієї ж матері *Єрусалима*. А дочка Едома, хоч і гнівається, однак робить це мовчки, тобто по-рабському, добре відчуючи, що ти пані, і тим самим показуючи себе рабою. Бо вона бачить, як з незвичайного походять незвичайні й дивні дари, бачить нову й незвичайну славу, тому що й сам Цар гідний подиву, бо він справедливий і лагідний. Щодо мене, то хоч я й багато що сказав неясно, однак завжди з тобою в думках розмовляю й завжди бачу тебе перед собою. Якщо здавалось, що ми трохи були один одним невдоволені, то тепер іще більше палаємо любов’ю. Але я вирішив сьогодні вітати тебе з *днем народження*. О найлюб’язніша душе моя, *тричі жаданий Михайле, радій!* Твій *Гр[игорій] С[авич]*. 1764, 8 лист[опада].

71

[Харків, листопад 1764 р.]

Carissime Michaël!

Mitto tibi duas, quas vocant, lapsus sum: tres στροφὰς ποιητικὰς, aptatas ad modulationem illam, quam didicimus a degenerate illo Monachorum

Καλλιστράτω⁵⁴⁷. Has concinnavi, ut cum puero uno alterove non soli tibiis caneremus. Porro ne vana essent omnino verba, inserui aliqua de sententia divina planiuscule rudique, ut ajunt, Minerva, quae nos semper et subinde respicere extrema docet⁵⁴⁸. Nam haec primum in mentem sese obtulerunt, cum circumspicerem. Et mea quidem sententia nec cautus nec prudens nec callidus est putandus, qui hoc identidem non factitat. Hoc veteres sapientes factitarant, et hanc ob causam, ni fallor, Apollo τέσσαρα ὦτα ἔχων⁵⁴⁹, Romanus autem Janus διπρόσωπος⁵⁵⁰ fingeatur et pingebatur. Et si offenderis ethnica theologia, vide an non huc pertinet Specula illa Habacum⁵⁵¹ aut Pauli illa altitudo et longitudo⁵⁵². Sed vale carissime ac nostras in Domino nugas boni consule, ut soles. Ad te quando et qua parte diei venire jubes, veniam, sed per puerum significa. Tuus Gregor[ius] S[abbin].

*

Найдорожчий Михайле!

Надсилаю тобі дві, – ні, я помилився, – три так звані *поетичні строфи*, підібрані до мелодії, якої ми навчилися від відомого тобі недостойного ченця *Калістрата*. Я їх склав, щоб мати можливість співати з кимось із хлопчиків, а не лише виконувати цю мелодію на флейті. Потім, намагаючись, щоб слова не були геть беззмістовні, я надав їм певного релігійного змісту, в душі, як кажуть, простонародної мудрості, яка нас учить оглядатися завжди й раз у раз на наслідки. Останнє прийшло мені насамперед на думку, коли я підшукав потрібні слова. І, по-моєму, не можна вважати обережним, розсудливим того, хто не діє так само. Це практикували і стародавні мудреці, і, якщо не помиляюся, з цієї ж таки причини Аполлона зображували й малювали з *чотирма вухами*, а римського Януса – *дволиким*. А якщо ти гребуєш поганським богослів'ям, тоді зверни увагу, чи не сюди належать також знані дзеркала Аввакума або висота й довжина Павлова. Але бувай здоров, найдорожчий, і прийми прихильно в Господі, як це ти зазвичай робиш, наші дрібнички! Коли і в який час накажеш прийти до тебе, прийду, повідом через хлопчика. Твій Григор[ій] С[авич].

72

[Харків, жовтень – листопад 1762 р.]

Salve, Anima mihi carissima,
Mi Michaël!

Questus es heri de quodam male in te animato. Quid agas? Sic est hominum vulgus, ambitiosum, iracundum, philautum, et quod pessimum est mendax et invidum. Non potes tibi ne unicum quidem amicum parare, quin simul duos tresve acquiras inimicos, ut verissime dictum sit, eum, qui inimicos non haberet, ne amicum quidem possidere. Vulgarium rerum mercatura, si felicior fit, movet invidiam, nedum bonus emptus amicus. Sed stultissimum genus hominum, amicos emere ambit, nec nomisma habere curat. Quod autem est nomisma, quo amici comparantur, didicisti ex Plutarcho⁵⁵³. Divinum munus est virtutis indoles

ceteraeque pulcherrimae dotes, quae pelliciunt ad amorem; has nemo sibi largiri potest: Dei est haec gratia; quibus cum sunt privati, restat, ut invideant, ad naturalem infelicitatem novam ex sese fabricatam addentes, puta animi vitiositatem, usu comparatam. Indigni igitur sunt, qui amentur, non tam propter naturae injuriam, quam quod id, quod parca manu a Deo acceperunt, depravant, non contenti sorte, sed invidi et obmurmurantes⁵⁵⁴. Hi sunt, qui irascuntur tibi, et oderunt, queruli, lividi, ostentatores tamen, ne videantur carere, clam conscii sunt paupertatis suae, et exeduntur. Hos tu fuge, nec in sinum admitte. Saluta illos, loquere humane, et, si res postulat, juva; sed ut vulgum, non ut amicos fideles. Quodsi me quaeris de quibusdam, videor mihi perspexisse juvenem bonum esse Jacobum Правиц[кий]⁵⁵⁵, non lividum, simplicem, verae doctrinae avidissimum, dotibus suis contentum, ad honestatem plane natum, mitem, humanum⁵⁵⁶. Haec sunt quae me pellexerunt in ejus amorem. Talis ingenii videtur esse et Basil[ius] Білозор⁵⁵⁷. Quamdiu tales putavero, amavero tam diu. Vale, dulcissime! et nos redamare perge!

Tui amantissimus Gregor[ius] Sab[bin].

*

Здрастуй, найдорожча мені душе,
мій Михайле!

Учора ти скаржився на одного з твоїх недоброзичливців. Що ж робити? Така людська чернь: честолюбна, дратівлива, самолюбна, а що найгірше, – брехлива й заздрісна. Ти не можеш знайти жодного друга, не знайшовши разом із ним двох-трьох ворогів. Як дуже правильно сказано: той, хто не має ворогів, не має також і друга. Торгівля звичайними речами, якщо вона вдала, викликає заздрощі, а тим паче придбання друга. Але безмірно нерозумний людський рід бажає купувати друзів і не турбується про те, щоб мати для цього гроші. Що це за гроші, за допомогою яких здобувають друзів, – ти знаєш із Плутарха. Задатки чеснот та інші найпрекрасніші властивості, що закликають до любові, – це Божий дар; їх ніхто не може здобути, вони – ласка Божа. Коли люди їх позбавлені, їм залишається тільки заздрити, додаючи до природного нещастя нове, створене самою людиною, тобто порочність душі, яка виникає під впливом звички. Таким чином, люди не гідні любові не стільки з несправедливості природи, скільки тому, що псують одержані ними від Бога скромні здібності й, незадоволені своєю долею, заздять, ремствують. Такі ті, котрі на тебе гніваються й ненавидять тебе, – вони вічно скаржаться, заздять, хваляться, щоб не показати свого убогства, яке вони в глибині душі усвідомлюють і яким мучаться, – уникай їх, не товаришуй із ними. Вітай їх, говори ввічливо, а якщо треба, то й допомагай їм, але як звичайним знайомим, а не як вірним друзям. Тому що ти питаєш мене про декого, то, мені здається, я пересвідчився, що Яків Правиц[кий] – юнак хороший, не заздрісний, простий, дуже жадібний до істинної науки, задоволений своїми здібностями, від природи посправжньому порядний, м'який, людяний. Це ті якості, що спонукали мене

полюбити його. Такої ж вдачі, як мені здається, і Василь Білозор. Поки я їх такими вважаю, до того часу й любитиму їх. Прощавай, найдорожчий, і постарайся любити мене взаємно!

Вельми люблячий тебе Григор[ій] Сав[ич].

73

[Харків, липень 1766 р.]

EX PLUTARCHO

de animi tranquillitate⁵⁵⁸:

“Existimabam divites ego, Phania⁵⁵⁹,

non gemere noctu⁵⁶⁰, carpere soporem suaviter”⁵⁶¹. Post:

Est ergo vitae consanguinea molestia.

Vitae haec adest molli, clarae vitaeque adest,

Inopique consenescit vitae⁵⁶². – Menander⁵⁶³.

Sed veluti timidi, inter navigandum nausea correpti, melius se habituros putant, si in lintrem e lembo, rursumque inde in triremem escendant nihil agentes, quia bilem et metum secum transferunt; ita, vitae mutationes non tollunt ex animo id, quod aegre facit ac perturbat.

Id autem est imperitia rerum, iudicii inopia, et impotentia atque inscitia recte utendi statu praesenti.

Haec sane tam divites, quam pauperes jactant, coelibes conjungesque; ob haec forum fugitur, rursus molestum est otium; ob haec produci in aulis volunt, producti statim aegre ferunt.

Ob inopiam (iudicii) morosi sunt, quibus est male.

Aegrotis et uxor molesta est, et Medicum incusant, et lectulus displicet, et de Amicis

Gravis est, qui venit, abiens parit molestiam.

Morbo autem fugato, aliaque facta temperie, qui heri amyllum, ova, panem e cribrata farina respuebat, hodie cibarium panem cum nasturtio alacriter et suaviter edit. Eodem modo Recta RATIO quodvis vitae genus, quamlibet mutationem reddit facilem⁵⁶⁴.

Exempla⁵⁶⁵:

Alexander mundos alios desiderabat⁵⁶⁶, at Crates, pera et pallio instructus, vitam tanquam festivitatem quandam per jocum et risum exigebat⁵⁶⁷.

Sicut igitur calceus una cum pede non in diversam partem convertitur, sic animi affectio vitam sibi conformem reddit. Non enim consuetudo, ut quidam dixit, vitae modum facit jucundum⁵⁶⁸, sed PRUDENTIA optimam parat vitae rationem.

Ergo fontem tranquillitatis animi in nobis situm expurgemus et excolamus, ut externa etiam tanquam familiaria non cum molestia nobis usurpentur⁵⁶⁹.

Nil est quod irascare rebus scilicet.

Non ira curae illis tua est; bene huic erit,

Qui rebus obtingentibus recte utitur.

Id ergo est primo omnium exercitatione perdiscendum, ut, quo pacto is, qui canem ferire lapide cum voluisset, icta noverca dixit: ne sic quidem, inquit, jactus lapis male cecidit⁵⁷⁰, – ita nos quoque ea, quae nolentibus nobis fortuna obtulit, alio transferre sciamus.

Actus in Exilium Diogenes, ne hoc quidem male: philosophari cepit⁵⁷¹. Zeno Citiensis⁵⁷², audita navi oneraria, quam unicum reliquam habebat, una cum mercibus vi fluctuum obrutam ac submersam, laudo, inquit, tuum factum, o fortuna, quae nos in palliolum et porticum redigis⁵⁷³.

Quid obstat, quo minus ista imiteris?

Obeundo magistratu impegesti? vives postmodum ruri rerum tuarum satagens. Ambiens Principis amicitiam repulsus es? vives periculorum ac negotiorum liber. Accidit per calumniam vel invidiam exsibilatio aliqua et infelix successus? Secundo vento ad Musas et Academiam navigare licet, quod fecit Plato, post naufragium amicitiae cum Dionysio⁵⁷⁴. Ac profecto ad parandam animi tranquillitatem multum conducit illustres viros considerare, qui eadem qua nos fortuna aequo animo sunt usi⁵⁷⁵. Inimici stolidos turbant, quorum delicta non persequeris, sed tua te affectione animi oblectabis. Est insani ob amissa dolere, non gaudere relictis. Quid habemus? vitam, valetudinem, solem, otium, loqui, tacere, etc.

Eas Rationes, quae adversus animi perturbationes auxilio sunt, cordati ante quam perturbentur, meditari debent, ut multo ante praeparatae, plus habeant virium.

Eos, qui unum aliquod vitae genus molestia putant vacare, Menander erroris admonet praedictis versibus⁵⁷⁶.

*

З ПЛУТАРХА

про спокій душі:

“А я-то думав, Фанія,

що багаті не стогнуть ніччю, сплять-бо солодко”. Потім:

“Отож, печаль завжди з життям пов’язана.

Вона існує у житті солодкому, існує також в славному,

Та тратить силу в бідному житті”⁵⁷⁷ (Менандр).

Утім подібно до того, як люди боязкі, захворівши під час плавання на морську хворобу, вважають, що вони будуть почуватися краще, коли з великого судна пересядуть до невеликого човна, а звідти знову перебираються в тривесельник, нічого цим не досягаючи, оскільки разом із собою переносять жовч і страх, – так і життєві переміни не усувають із душі того, що приносить прикроці й турбує.

Таку саму роль відіграють недосвідченість у справах, слабкість і безпорадність судження, а також невміння правильно використати дійсне становище.

Без сумніву, від цього страждають багаті й бідні, неодружені й жонаті, і з цієї ж таки причини люди уникають публічних місць, з цієї ж причини

обтяжлива бездіяльність, з цієї ж причини хочуть здобути доступ до палаців, а здобувши, одразу ж розчаровуються.

“Через нерозсудливість сердиті ті, кому погано”.

Для хворих і жінка є тягарем, і лікаря вони звинувачують, і постіль їм не подобається, а щодо друзів, то

неприємний їм той, хто приходить, і викликає незадоволення той, хто відходить.

Коли ж хвороба пройшла, стан змінився, тоді той, хто ще вчора відмовлявся від крохмалю, яєць, хліба з просіяного борошна, сьогодні з апетитом і втіхою їсть простий хліб із кмином. Таким же чином здоровий РОЗУМ робить легким будь-який спосіб життя, будь-яку перемену.

Приклади:

Олександр прагнув здобути інші країни, а Кратес, маючи тільки торбу і плащ, провадив життя, ніби якесь свято, серед дотепів і сміху.

Таким чином, як черевик і ступня не обернені в різні боки, так і нахил душі створює відповідне собі життя. Бо не звичка, як хтось сказав, робить життя приємним, а РОЗСУДЛИВІСТЬ створює найкращий спосіб життя.

Тому будемо очищати й берегти закладене в нас джерело спокою душі: для того, щоб стороннє сприймалось без невдоволення, як щось властиве нам.

Не слід нам дратуватися обставинам,
Бо це не помагає; добре лиш тому,
Хто чинний стан як слід використовує⁵⁷⁸.

Отже, це правило слід добре засвоїти в першій вправі, щоб, подібно до того, хто, жбурнувши камінь у собаку, влучив у мачуху й мовив при цьому: “Однак камінь влучив не так уже й погано”, – і ми вміли інакше витлумачити те, що, всупереч нашій волі, послала нам доля.

Добре, що Діоген був засуджений на заслання: там він почав займатися філософією. Зенон із Кітіона, почувши, що єдиний корабель, який залишався в нього, був перекинутий хвилями разом з товарами й затонув, сказав: “Хвалю твій учинок, о доле, ти, що скеровуєш нас до плаща й портика”.

Що заважає тобі наслідувати це?

Ти зазнав невдачі, добиваючись посади? Зате перегодом будеш жити на селі, займаючись своїми справами. Тобі не вдалось добитися прихильності начальства? Будеш жити вільним від небезпек і справ. Через наклеп чи заздрощі виникає якась неприємність або невдача? Можна при попутному вітрі припливти до Муз і в академію, що й зробив Платон після краху його дружби з Діонісієм. І поза сумнівом, здобуттю душевного спокою неабияк сприяє знайомство з життям славних мужів, які спокійно зносили однакову з нами долю. Вороги тривожать дурнів: не роби таких помилок, як вони, і знайдеш утіху в своєму душевному настрої. Безумцєві властиво

жалкувати за втраченим і не радіти тому, що лишилось. Що в нас є? Життя, здоров'я, сонце, дозволя, можливість розмовляти, мовчати та ін.

Про засоби, якими можна боротися проти душевних тривог, слід думати раніше, аніж ми тих тривог зазнали, щоб, завчасно приготовані, ці засоби мали більшу силу.

Щодо тих, котрі вважають, ніби існує якийсь один спосіб життя, вільний від неприємностей, то Менандр у наведених віршах свідчить, що вони помиляються.

74

[Харків, липень – серпень 1765 р.]

Salve, thesaure mi!

Michaël pretiosissime!

Fortassis tibi quoque, o carissime, importunus et molestus his aliquot diebus eram, cum ipsemet mihi displicerem. Nam dum taedeo, dum moereo et irascor, neque adspecto, neque compello te solito nostro more amicissimo, ut haud mirum sit, si aliquid de nobis sinistri suspicatus sis. Sed tamen dolendum erat, mi amice, posteaquam avulsus est is, qui erat inter praecipua curarum mearum oblectamenta et solatia. Nemo magis gaudet amicitia quam ego: hoc unicum meum oblectamentum et thesaurus; quid igitur mirum, si modum in dolendo non tenui? Veniam damus, si quis pretioso ablato equo lacrumat, aut moestus est, postquam aedes conflagnarunt. Mihi quoque danda est, quod non video et timeo ei, quod mihi amicissimum est. Cum praesertim animus humanus, et is amicus, omnium rerum pretia superat procul dubio. Si in tutiori loco esset, minus dolerem, nunc aula est fraudum scelerumque taberna. Parvula simplexque aetatula est, facillime decipitur, moresque imbibit improbos. Expertus sum ipse et tanto magis doleo, et doleo et libet dolere. Quid enim agam in vita? Ubi animus occupetur? Ubi vigeant studia mea? At nihil curare, nihil dolere, non est vivere, sed mortuum esse: cura enim est animi motus, et vita in motu consistit. Alii alia curant, mihi generosos mihi que amicos puerorum ei juvenum animos curare libet. Sed ubicunque labor, ibi est et requies. Ubicunque cura est, et oblectatio indidem petitur. Curat avarus aurum, dolet aurum, aliquando et delectatur auro, et ut delectetur, curat, curisque exedi gaudet. Ad hunc modum et ego angi amo commodis amicorum, ut aliquando delectatio pariat: quamquam et nunc quidem jam paritur. Quid enim dulcius, quam amari, quam expeti a bono animo? Quid amabilius ipso amore amici? Nullum ego munusculum amo, si absit amor animique benevolentia. Nihil mihi carius aut dulcius, quam animus mei amans, etiamsi alia absint omnia. Et cura mea, et delectatio, et gloria, dicam et vita, et haec immortalis quidnam? Animus amicus, animus mei amans, animus memoriam mei retinens. Hunc ego malo, quam pyramides, quam Mausolea, quam alia regum monumenta. Et quid generoso animo generosius, quid magis aeternum? Doleo igitur carissimum Jacobiscum meum, et curo, ut aliquando me quoque amet; quamquam et nunc jam amat. Amor enim amore invitatur; et volens amari, amo ipse prius⁵⁷⁹. Et quis non amet

ingenium huius pueri? Jam mihi reputa, quanto miserius dolerem, si tibi, licet non puer quidem ac tanto grandior es, mali quid contingeret. Tui enim gratia (dicam ingenue), tui, inquam, solius jucundissimum meum otium reliqui, fluctibus me commisi, per biennium tantas inimicitias exercui, tantas calumnias, tanta odia tuli. Alioquin nullus Antistes aut Abbas a dulcissimo meo abstraxisset otio, ut famae, ut valetudinis dispendium paterer, nisi non multo ante eorum pellectionem te conspexissem, nisi prima fronte tantopere animo collibuisses meo. Meministi, opinor, quantopere indignarer, cum abstraheris a graecis literis, maxime autem, cum pellicereris in aulam, cum praeceptor linguae germ[anae] publicus parum abfuit quin creareris, quantopere, inquam, indignabar? Ut si leaenae sui catuli aut humanissimae mulieri suus foetus eriperetur. Et sic affectus eram, quod perspiciebam, quam non procul esses a perniciē, si esses aut in aula paedagogus aut linguae praeceptor publicus. Omnes mirabuntur, suspicabuntur, inimici autem mei ringebantur, quid esset, quod plus quam germani mei rem curarem. Si igitur Iacobi⁵⁸⁰ mei vicem tam doleo, quem amandi tu mihi occasio ansaeque extitisti, ei siquid alii ex me fructus ceperunt, tibi acceptum ferre omnes debent, qui me solus a portu imo amor meus abstraxit tui, quem sic adamavi, ut licet inimicus factus esses, odisse te nequeam, neque quidquam recusare, quod ad tuam pertineat utilitatem... Ego quidem sic me natum video, ut ipsissimis inimicis, in ipsa ira, ubi quid parum blanditiae adspexi, protinus mitescam; jam ubi quem mei amantem esse animadverti, huic prope dimidium dierum vitae meae concederem, si possem et liceret: quamquam quidem qui pericula lubens amici gratia⁵⁸¹, videtur aliquo modo vitam suam impendere. Aliquando [iratus amicissimis esse]⁵⁸² videor, sed heu, quam ista ira non est ira, sed nimius fervor amoris et perspicientia mea, quod plus video quam vos, quid vitandum, quid sit expetendum. Itaque dum memor ipse mei, dum spiritus hos reget artus, hoc unum agam, solum hoc curabo, ut omnibus modis ingenuorum animorum amorem in me provocem. Hic meus thesaurus et delectatio et vita et gloria. Amor autem amore provocatur, quem prodit gratia et benevolentia cum virtute conjuncta. Sed tu solus omnium carissimus, nec poenitebit repetere solitudinem meam, licet infirmior sum factus, si te amicum habeo. Vale, cariss[ime] mi amice! Tuus Gregor[ius] S[abbīn].

*

Здрастуй, мій скарбе!
Найдорогоцінніший Михайле!

Можливо, і з тобою, найдорожчий, оці декілька днів я був грубий і обтяжливий; тоді я й сам собою був невдоволений. Бо коли я нудьгую, коли я смутний і роздратований, тоді не можу бачитись і розмовляти з тобою, як це ми зазвичай робимо, тому й не дивно, коли ти міг подумати про мене щось недобре. Але як же ж не вболівати, мій друже, коли від мене відірвали того, хто був однією з моїх найбільших відрад і втіх? Ніхто більше за мене не радіє дружбі: це моя єдина втіха й мій скарб; що ж дивного в тому, що, віддаючись печалі, я не дотримався міри? Ми вибачаємо тому, хто плаче,

втративши дорогого коня, або віддається печалі після пожежі. Треба вибачити й мені, бо я не бачу того, хто для мене найдорожчий, і боюся за нього. Тим паче, що людська душа та друг, безсумнівно, цінніші за все інше. Коли б він був у безпечнішому місці, я менше непокоївся б, але ж він перебуває в панському дворі – кублі обманів і злочинів. Людина у твоєму юному віці недосвідчена, легко піддається обманові та впливові аморальності; я сам маю досвід і тим більше непокоюся – непокоюся й маю право непокоїтись. Бо що ж мені робити в житті, чим заповнити свій дух, про що піклуватися? Ні про що не турбуватись, ні за що не переживати – значить не жити, а бути мертвим, адже турбота – рух душі, а життя – це рух. Одні піклуються про одне, інші про інше; я ж турбуюся про прихильні до мене, дружні мені душі отроків і юнаків. Але де труд, там і спочинок. Де турбота, там і радість. Скупий турбується про золото, страждає через золото, та іноді й тішиться золотом, а щоб тішитись, віддається турботам і радіє, втомлений турботами. Так і я люблю тривожитись душею за благополуччя друзів, щоб коли-небудь зазнати також і втіхи, хоч я її зазнаю вже й тепер. Бо що може бути солодшим, як не те, коли тебе любить і прагне до тебе добра душа? Що може бути приємнішим, ніж любов друга? Я не люблю жодного дару, якщо він не пов'язаний з любов'ю та доброзичливістю. Для мене немає нічого дорожчого чи солодшого, ніж душа, яка мене любить, хоч би й бракувало всього іншого. А мої турбота і радість, і слава, і, я сказав би, життя, притому вічне життя – що це таке? Дружня душа, душа, котра любить мене, душа, котра пам'ятає про мене, – її я ціную більше, ніж піраміди, мавзолеї та інші царські пам'ятники. А що є розсудливішим від шляхетної душі, що більш вічне? Тому я й непокоюсь за мого найдорожчого Яшка, турбуюся, щоб і він мене колись також полюбив, хоч він і тепер уже любить. Адже любов народжується з любові, тож, прагнучи бути любимим, я сам спершу люблю. А хто не любив би душі цього хлопчини? Уяви собі, наскільки сильніше непокоївся б я, коли б із тобою, хоч ти й не хлопчак, а дорослий, сталося щось погане. Адже заради тебе, одверто кажучи, заради тебе одного, я залишив мій такий приємний спокій, пустився на життєві хвили, упродовж двох років зазнав стільки ворожнечі, зіткнувся з такими наклепами, з такою ненавистю. Жоден архімандрит чи ігумен монастиря не відірвав би мене від найсолодшого спокою на шкоду моїй репутації та здоров'ю, коли б значно раніше їхніх наполягань і вимог я не побачив тебе, коли б з першого погляду ти не полюбився так моїй душі. Я думаю, ти пам'ятаєш, як я був обурений, коли тебе відвертали від занять грецькою мовою, а особливо коли тебе запрошували до панського двору, коли ти мало не став викладачем німецької мови, – як тоді, повторюю, я обурювався? Так буває, коли в левиці забирають її малят або в чадолюбивій жінки віднімають її дитину. І я зазнав цих почуттів, тому що бачив, як недалеко ти був би від погибелі, ставши учителем у панському дворі або звичайним учителем мови. Усі дивувались, підозрювали, а мої вороги сміялися з мене: у чому справа, чому це я піклуюсь про тебе більше, ніж

про рідного брата? Тому, якщо мене турбує доля мого Якова, полюбити якого ти сам дав мені нагоду та привід, і якщо я був корисний іншим, то всі вони зобов'язані цим тобі, тобі, котрий один лиш витягнув мене з тихої пристані, або, вірніше, моя любов до тебе витягла мене; тобі, кого я так полюбив, що якби ти навіть став моїм ворогом, я не міг би ненавидіти тебе й відмовити тобі в чомусь корисному для тебе... Я знаю, така вже моя натура, що в стані великого гніву я відразу ж стаю лагіднішим навіть щодо своїх найлютіших ворогів, як тільки помічаю хоч би незначний вияв прихильності до мене. А як тільки помічаю, що хтось мене любить, я готовий віддати йому половину днів мого життя, якщо б це було можливо й дозволено; зрештою, хто добровільно заради друга наражається на небезпеку, той якимось чином ніби витрачає своє життя для нього. Іноді могло здатися, що я гнівався на найдорожчих мені людей; ах, це не гнів, а моя надмірна гарячковість, викликана любов'ю, і прозорливість, тому що я краще за вас бачу, чого слід уникати й до чого прагнути. Отже, поки я усвідомлюю самого себе, поки душа керує тілом, я буду дбати лиш про те, щоб усіма засобами здобути любов шляхетних душ. Це мій скарб і радість, і життя, і слава. Любов же викликається любов'ю, яку породжує ласка та прихильність, поєднана з чеснотою. Але ти мені з усіх найдорожчий, і я не буду жалкувати за своєю самотою, хоч здоров'я моє й почало підупадати, – якщо ти залишишся моїм другом. Бувай здоров, найдорожчий мій друже! Твій Григор[ій] С[авич].

75

“С Купянских степов” [до Харкова, перша половина 1767 р.]

Мой любый друже!

Міхайло Іванович! Веселись во Господь!

Молчаніє должно нагородить. Посилаю вам нову мою п'єсню⁵⁸³. А вот она:

БЕЗДНА БЕЗДНУ ПРИЗИВАЕТ⁵⁸⁴

[1.]

Нелзя бездны Окиіана

Горстю персты забросать,

Нелзя Огненнагѡ Стана^a

Скудной Каплѣ прохладать.

Возможет ли в темной Яскинѣ^b гулять Орел,

Так как в поднебесній Край вилетит он отсель?

Так не будет сыт плотским Дух.

^a Castra sedes, ora [Військовий табір, місцеперебування, берег (лат.)].

^b Hoc pote[st] dici ó ᾠδης – locus subterraneus obscurus, angustus [Це можна сказати словом ó ᾠδης – місце підземне, темне й тісне (лат.)].

2.

Бездна ДУХ есть в Человѣкъ,
Вод всѣх ширшій и небес;
Не насытиш тѣм во вѣкы,
Что плѣняет Зрак ѡчес.
ѡтсюду-то Скука, внутр скрежет, тоска, печаль,
ѡтсюду неситость, и с Кáплѣ Жар паче встал.
Знай: не будет сыт плотским ДУХ.

3.

ѡ роде плотскій! невѣжды!
Доколѣ ты тяжкосерд?^с
Возведи сердечны вѣжды,
Глянь виспр под небесну Твердь.
Чему ты не ищеш знать, что то зовется Бог?
Чему не толчеш, чтоб увидѣть его ты мог?
БЕЗДНУ БЕЗДНА УДОВОЛИТ ВДРУГ.

Haec cantilena non est quidem grandis lapis, sed plane pusillus lapillus, non inutilis ad aedificandam tamen pietatem. Habet certe scintillam intus; non omnino caret acie ad excindendas carnis cupiditates, et aliquantum similis iis silicibus, quibus olim apud Iudaeos fiebat circumcisio⁵⁸⁵. Adhaesimus mundo, immersi sumus carni, intricati τοῖς σοφίσμασι τοῦ διαβόλου. Verum si saepius tentemus, est spes fore, ut aliquando eludamus sursumque exiliamus для насиччення⁵⁸⁶.

[Ця пісня – не великий камінь, а дуже маленький камінець, проте небезкорисний для виховання благочестя. Усередині він, поза сумнівом, має іскорку та й не позбавлений леза, щоб вирізати плотські пристрасті; він трохи схожий на ті кремені, за допомогою яких в юдеїв колись робили обрізання. Ми прив'язані до світу, ми занурилися у плоть, заплуталися у *софізмах* диявола. Утім, якщо будемо частіше робити спроби, то є надія, що коли-небудь з них таки виплутаємось і піднімемося вгору [для насиччення].

76

[До Харкова, від 25 червня 1867 р.]

Вселюбезнѣйшій друже, Міхайло Іванович!

ѡ істинной вашей ко мнѣ любвѣ не сумняюся, что она желает о нынѣшном моим знать ѡбращеніи. Моя теперь Rusticatio [село] в Курежѣ⁵⁸⁷. In solitudine non solus, in otio negotiosus, in absentia praesens, in iactura integer, in tristitia pacatus [У самотині не самотній, у бездіяльності діяльний, у відсутності присутній, у катастрофі неушкоджений, у скорботі втішений].

^с Recordare vocabuli χαμαιζηλος [Пригадай слово χαμαιζηλος (низький, приземкуватий) (лат., гр.)].

Вы всіо понимаете, развѣ in iactura int[eger], id est з...⁵⁸⁸ потерялся; повѣрте, толь нечаянной вихор вихватил меня с Кўпянских степов, что, кромѣ ютки да бурки кирѣйной, ничегѡ не взял. ѡ этой бурѣ послѣ поговорим. А negotiositas [работа] моя вся состоит... да вѣдь вы ж знаете... в борбѣ с скукою. Если б кто посторонній сіе начитал, без сомнѣнія, сказал бы: чорт тебѣ виноват, если добровольно всѣх дѣл убѣгаешь.

Смѣшніи мнѣ, душа моя, этии умишки! Оны не разсуждают, что бѣс скуки подобен да и есть он внутренней вихор, кой тѣм бурнѣе поривает, чем легшее перо или очерѣтину схватит, и чем далѣй за легкость свою подаются ему, тѣм безпокойнѣе станет, в то время когда Ёмпет⁵⁸⁹ по Ёмпетѣ стремителнѣе раждается, разсѣвая, как прах, и обращая без конца⁵⁹⁰, как листіе, вожделѣнія души, волнуемой и неутвержденной. Что ж это за лѣкарство? Да и, кромѣ того, оны толкѡ по тих мѣст разумѣют скуку, пока она нас принуждает mutare terras alio sole calentes [змінювати землі на ті, що їх зігриває інше сонце], и, желая уврачевать, совѣтуют (ut Horatius tuus ait) multa jaculari brevi aevo⁵⁹¹. Atque istud ipsum est torquiere hoc daemone [як каже твій Горацій, багато досягти за коротке життя. Але якраз це й означає терзатися цим демоном]. И что есть скука, развѣ неудовольствие? Коль же она вездѣ по всем розлилась! Non satisfacit tibi tua doctrina? habes hunc Daemona. Male me habet, quod parum sum Musicus? quod parum laudor? patior plagas et colaphizor? Quod jam sum senex? Quassor, ni boni consulo. Irascor propter improbitatem inimicorum et obtrectatorum? Non illi, sed Daemon me inquietat idem. Quid mors, paupertas, morbi? Quid quod ludibria omnibus sumus? Quod spes evanescit in posterum? His omnibus an non misere anima tanquam venti labro quodam sublata ac turbine exagitata quassatur? [Тебе не вдовольняє твоя наука? І в тобі сидить той-таки демон. Мені прикро, що я не досить музикальний? Що мене мало хвалять? Що зношу удари й ганьбу? Що я вже старий? Незадоволений тим, що мені щось не подобається? Роздратований з огляду на безчесну поведінку ворогів та ганьбителів? Не вони, а той-таки біс завдає мені клопоту. А що як прийде смерть, бідність, хвороба? Нас непокоїть, що всі шкилюють із нас, що слабне надія на майбутнє? Хіба душа не страждає від усього цього найжалюгіднішим маніром, так, ніби її підхоплює порив вітру й кружляє вихор?]

Вот, душа моя, как я разумѣю скуку, а не то толкѡ, что вселюбезних моих разговоров не наслаждаюсь. И что блаженнѣе, как в толикой достигти душевной Мир, чтоб уподобитись шару, кой всіо однаков, куди ни покоти⁵⁹². Я тебѣ, друг мой, говорю, что нѣтъ сегѡ Божественнѣе и премудрѣе разсужденія, и вопію с твоим тезком, сей Шар держащим: “Кто якѡ БОГ?”⁵⁹³

Ваш вседоброжелателнїй Гр[игорій] Сковорода⁵⁹⁴.

25 іюня 1767.

Любезному Николаю⁵⁹⁵ поклон!

Михайлу⁵⁹⁶ Івановичу
Коваленскому.

[Із Гусинки⁵⁹⁷ до Санкт-Петербурга, 1787 р. – початок серпня 1788 р.]⁵⁹⁸

Любезная душа моя,

радуйся, веселись, дерзай, мир тебѣ⁵⁹⁹ да будет ввѣк!

Благодарю благому сердцу⁶⁰⁰ за огнедуховенное от тебе письмо твое, а без него вся мнѣ вселенная, в дар приносима, не толко твоя юфта не мила. Внял ли ты сему ПАВЛОВУ слову: “Вас ищю, не ваших имѣній”⁶⁰¹. Хвалит тебе благій во мнѣ дух мой⁶⁰², что, постоянствуя в любви и к нищему моему странничеству, обличил, яко ты...⁶⁰³, т. е. краеугольного камня⁶⁰⁴ вижу, что и сам ты не искал во мнѣ ни моих ни плоти и крови⁶⁰⁵, но того единого, о коем писано: “Слыши, Израилю⁶⁰⁶, Господь Бог твой посреде тебе”⁶⁰⁷. Держися убо сего царствующаго в нас краеугольного Камня и кифы. Сей среди нас Камень есть прибѣжищем для всѣх зайцов⁶⁰⁸. Да ищет мир индѣ себѣ помощи и утѣшенія. Да волнуется во всем мирном потокѣ. Се бо есть вся тварь. Есть лед и вода непостоянная⁶⁰⁹, но она есть основаніем и надеждою людям безсердечным, по писанному: “Рѣка текущая основаніе их” (Іов)⁶¹⁰. Ты же, о человекѣ Божій, бѣгай сих⁶¹¹. Держися любви⁶¹². Вся переходят, любви же никогда⁶¹³, вся тебе оставят, кромѣ любезнаго, внутрь тебе сущаго. “Се, Сей стоит за стѣною нашею”⁶¹⁴, в тюрьмѣ нашей он свѣт. Если возволнуется море, если возыграет плоть и кровь, если возвѣют смертнаго страха вѣтры, не бѣги искать помощи по улицам и по чужим домам. Вниди внутрь тебе, мимо иди⁶¹⁵. Плоть и кровь твою пройди, всю тлѣнь и дрянь – вот тебѣ спасительная пасха. Остави всю гибель, поколь даже дойдещи туда, “дондеже пришедши ста верху, идѣже бѣ отроча”⁶¹⁶; “и бысть в мирѣ мѣсто его”⁶¹⁷. Он отроча тѣм, что не старѣется. Но послѣ крѣпости есть ветхій денми⁶¹⁸ САМ[П]СОН. Кричи, вопи, стучи, буди, он честолюбив, хочет, чтоб мы его просили, и будто спит, да научит нас бѣда наша. Горе! Гдѣ искать его? Сей-то проженет тебѣ твои ФИЛИСТИМЫ, запретив морю и вѣтрам⁶¹⁹. Докажем, надѣяся на сію гавань, что ты правдивый сын... яже есмь...⁶²⁰ или Варсава, т. е. сын Мира⁶²¹, нашедшій в смерти моей истину, во вѣки пребывающую⁶²², и на ней с НОЕВОЮ голубицею упокоишися безпечно. Да исполнится слово Исаино: “Прозовешися здатель оград, и стези твоя посреде упокоиши”⁶²³.

Друг твой Варсава.

[До Санкт-Петербурга, 26 вересня 1790 р.]⁶²⁴

Из Олшанскія Ивѣновки 1790 годѣ, Септемвр[іа] 26-го.

Возлюбленный паче всѣх Человѣк⁶²⁵, Михайле!

Мир тебѣ, Муже Божественных Желаній⁶²⁶!

Мати моя, Малороссія, и Тѣтка моя, Україна, посылают тебѣ в Дар малорослую мою Дщерь Авиגעю⁶²⁷: «Ікону Алківіадскую». Прійми Еѣ и, яко Давид, наслаждайся Ею.

Она не Лице́м, но Сёрдцем Краса́вица, и вся Сла́ва Ея́ внутрь Ея́. С нею
бесѣдуя, бесѣдуешь со мною. Сёрдце мое в ней, а Ея́ во мнѣ. Она
поро́дит тебѣ́ Еди́наго то́чию Сы́на, иже е́сть И́СХОДЪ НАЧА́ЛО⁶²⁸.

Род сей Лице́мѣрный и Сласто-Оче́сный, руга́ясь, нарица́ет Бѣсно́ю и
Буйно́ю. Аз же тя, прѣ́жде Юно́шу, ны́нѣ же обрѣ́тох тя Му́жа по
Сёрдцу моему⁶²⁹. Вся моя Ду́ма твоя́ есть, и твоя́ – моя.

Вот Еди́ность! Любо́вь! Дру́жба!..

Письмо́ сокра́щу. Не уде́рживаю от Бесѣ́ды с Дѣ́вою Ё́вою. То́лько припи́шу
воспи́тую мно́ю в Ха́рковѣ́ Ха́ркову Пѣ́сеньку в А́вгустѣ́.

ORATIO ad DEUM,
in Urbem Zachárpolim:
Ex hoc Zachariae Prophetæ Grano:
"7 hi sunt OCULI DOMINI..."⁶³⁰

*

Zacharias Oculos septem tibi praedicat esse.
Septimus est Oculus, Zachariana Polis.
His Oculis septem, TU solus, Christe, Pupilla.
Caeci sunt Oculi, quando Pupilla latet⁶³¹.
O reclude tuos in Eam, miseratus, Ocellos!
Sic Sol verus erit, Zachariana Polis.

[МОЛИТВА до БОГА,
за місто Харків.
Із такого зерна пророка Захарії:
"7 ОЧЕЙ ГОСПОДА..."

*

Каже Захарія, є в тебе сімка очей.
Сьоме ж бо око – то місто Захарії.
Всім цим очам ТИ єдиний, Христе, зіниця.
Очі незрячі, закрита зіниця коли.
О, розплющ свої очі, зглянься на нього!
Місто Захарії так стане, мов сонце ясне⁶³²]

Сии О́чи откро́ет Ави́геа⁶³³ в Заха́ріевском Свѣ́щникѣ́. Tu Versus facies
Slawonicos [Ти будеш скла́дати слов'янські вірші́].

Іа́ков мой к сей мое́й Дщѣ́рѣ́ простуди́лся. Замара́л в ней и мое, и Ко́му
поднесе́на, Имя́⁶³⁴. Отку́ду сіє? не вѣ́м. Сего́ ради́ пересылаю́ к тебѣ́, Дру́гу,
сей для́ него́ спі́санный Спі́сок. Ужи́вай, лу́чше его́, себѣ́ сію́ твоего́
Лице́нціата⁶³⁵ Ду́шу. Аще́ Бог По́моць, во Сла́д Ави́геи е́ще́ два мой
Сынóчки выправля́ют Кри́лца и ду́мають к вам летѣ́ть. «ДРЕ́ВНІЙ МІ́Р»⁶³⁶
(Пи́шу Ы, ut differat ab illo [щоб відрізнити від того]: Мир)⁶³⁷ и «Миха́йл,
бора́йи Сата́ну»⁶³⁸. Они́ ро́ждє́нны для́ тебе́ и посвя́щенны от са́мых Пе́лен
святи́му твое́му Ду́ху⁶³⁹. Ока́жет Прóлог. Будь же́ им Оте́ц и Покро́в во

Вѣки! Но потѣрим. Снимаются Копіи. Оригинал ли прислать? Увижу. До Дщѣри случайно привязалася Ода Сідронія Езуиты⁶⁴⁰. Благо же! На Ловца Звѣрь⁶⁴¹, по Послловицѣ. Послѣ Годовой Болѣзни перевелъ я Её в Харковѣ, отлѣтаѣ к Матерѣ моей, Пустынь. Люблю сію Дѣвочку. Ей! достойна быть в Числѣ согрѣвающихъ блаженну Давидову и Лотову Старость, оных: “Приведутся Царю Дѣвы”⁶⁴². Прилагаю тутъ же, какъ Хвостикъ, и законсѣвшее мое к Вамъ Письмишко Гусинковское. Нынѣ скитаются у моего Андрѣя Иван[овича] Ковалѣвскаго⁶⁴³. Имамъ моему Монашеству полное Упокоеніе, лучше Бурлука⁶⁴⁴. Земелька Его есть Нагорная. Лѣсами, Садами, Холмами, Источниками распецѣрена. На такомъ Мѣстѣ я родился возлѣ Лубенѣ⁶⁴⁵. Но Ничто мнѣ не нужно, какъ покойна Келія, да наслаждаюсь моею Невѣстою Оною: “Сію возлюбихъ отъ Юности моя...”⁶⁴⁶ О сладчайшій Органе! Едина Голубице моя! Бібліе! О дабы собылось на мнѣ Оное! “Давидъ Мелодивно, выправаетъ дивно. На всѣ Струны ударяетъ. Бога выхваляетъ”⁶⁴⁷.

На сіе я родился⁶⁴⁸. Для сего ямъ и пію⁶⁴⁹, да с нею поживу и умру с нею. Аминь!

Твой Друг и Брат, Слуга и Рабъ, Григорій Вар-Савѣ Сковорода Даниилъ Мейнгард⁶⁵⁰.

Число

моихъ Твореній. Лучшее значатъ Звѣ[з]дки.

1. Наркисс. Узнай себе***. Первородный Плод.
2. Симфонія Библейныхъ Словъ сему: “Рѣхъ: сохрани Пути м[оя]”⁶⁵¹.
3. Симфонія: “Аще не увѣси самую тебе...”⁶⁵² и протчая***.
4. Неграмотный МАРКО. У Якъ. Правильцаго⁶⁵³.
5. Алфавитъ Мира. (о Природѣ)***.
6. Разговоръ КОЛЦО*.
7. Древній Мыр.
8. Жена Лотова*.
9. Брань Михайлова со Сатаною**.
10. Икона Алкивіадская***.
11. Бесѣда 1-я: нареченна СІОН.
12. Бесѣда 2-я: СІОН.
13. Бесѣда 3-я: нареченна ДВОЕ**.
14. Діалогъ: Душа и Нетлѣнный Дух. У Правильцаго.
15. Притча, нареченна: Убогій Жайворонокъ. У Дискаго⁶⁵⁴.

ПЕРЕВОДЫ.

Изъ Цѣперона.

1. О Старости*. Поднесена Степ[ану] Ів[ановичу] Тевяшову, Полк[овнику]⁶⁵⁵.

ИЗ ПЛУТА́РХА.

2. О Смерті.

3. О Божіи Правосудіи*.

4. О Храненні от Долгов. Дарена Алéксію Юр[ієвичу] Сошáлскому⁶⁵⁶.

5. О Спокойст[віи] Душе́вном*. Поднесена Якову Мих[айловичу] Захарже́вскому⁶⁵⁷.

6. О Вожде́лїни Богáтства. Завезена в Крым без Спіска.

7. Езуїта Сідро́нія О́да о Уедине́нии. Et Cetera.

У Дру́га нашего, Баба́йского Іере́я, Іяк[ова] Прави́цкаго всѣ мои Творе́нія храня́тся. По мнѣ бы Они давно пропа́ли. Я удиві́лся, уви́дѣв у его моего «Наркі́сса» и «Симфон[ію]: аще не увѣси». Я Её, ожелчи́вшись, спали́л в Острогóрскѣ⁶⁵⁸, а о «Наркі́ссѣ» на Вѣ́ки было забы́л. Проси́те у Его. А я не точію Апо́графи⁶⁵⁹, но и Ауто́графи⁶⁶⁰ разда́л, разда́рил, расточи́л.

Non prodest Messis, nisi servet Cura fidelis.

Fons fundit largas, Testa reservat Aquas⁶⁶¹.

[“Нема з урожаю пожитку, як догляду потім бракує.

Леє воду джерело щедро, а посуд її зберіга⁶⁶²].

Post scripsi [опісля написаного]. При Авиге́и⁶⁶³ при́йміте и «Алфа́вита» Сы́на. Так Ду́х велѣ́л⁶⁶⁴.

79

[З Іванівки до Санкт-Петербурга, 2 квітня 1794 р.]⁶⁶⁵

Desideratissime Michaël!

Pax tibi et Tuis!

Senectus mea dolet, sed Sepulchrum Corporis dolet, non Animus. «Жéну Лóтову», у́же совер́шенную, пришлю́, аще Бог восхо́щет, чрез Андре́я Ива́новича⁶⁶⁶. Пришлю́ и «Пото́п Змі́йн»: et videbis, fortassis etiam admiraberis. Nam uterque Liber tuo Nomini est consecratus. Prologos hoc aperit. Feci Prologon et in «Narcissum», id est, in Librum: «NOSCE TE IPSUM», sed iste veniet suo Tempore. Sed quid hoc tandem? Quando tuam Corporis Domunculam videbo, in qua meus Michaël habitat⁶⁶⁷? Expectando defessus sum. Ceterum, semper sum Tecum. Neque enim non ii sumus.

“Пло́ть Ничто́же...”⁶⁶⁸ Vale, Cariss[ime].

Tuus et Servus et Amicus Greg[orius] Daniel Meingard.

*

Найжада́ніший Миха́йле!

Мир то́бі і тво́їм!

Ста́рість моя страждає, але страждає тлі́нне ті́ло, а не ду́ша. [«Жéну Лóтову», у́же совер́шенную, пришлю́, аще Бог восхо́щет, чрез Андре́я Ива́новича. Пришлю́ и «Пото́п Змі́йн»], і ти побачи́ш, а може, і будеш

здивований. Адже ж обидві книги присвячені твоєму імені. Обидві розпочинаються з пролога. Я зробив пролог і до «Нарциса», тобто до книги «ПІЗНАЙ САМОГО СЕБЕ», але цей пролог прийде у свій час. Однак що ж це таке? Коли я побачу домівку твого тіла, домівку, в якій живе мій Михайло? Від чекання я знемігся. Зрештою, я завжди з тобою. Бо ми не ті...

[“Плоть Ничтоже...”] Бувай здоров, найдорожчий!
Твій і слуга, і друг Григ[орій] Даниїл Мейнгард.

Майже всі листи Сковороди до Михайла Ковалинського були написані впродовж 1762–1764 рр. Їхню левову частку Ковалинський перегином оправив у зошит разом з автографами поезій та деякими іншими матеріалами свого вчителя. Зараз цей зошит зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24). Більшість листів до Михайла Ковалинського було вперше опубліковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Листи 1–76 подаємо за автографами.

¹ Див. прим. 1 до діалогу «Симфонія, нареченная Книга Асхань».

² Ідеться про отця Петра, якому Михайло Ковалинський доводився племінником [див.: Ніженець А. На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 101, 135].

³ Дії св. апостолів 1: 14. У рукопису – помилково – 2: 14.

⁴ Ідеться про молодшого брата Михайла Ковалинського – Григорія.

⁵ Див. прим. 77 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастии в жизни».

⁶ Див. прим. 44 до перекладу діалогу Ціцерона «De senectute».

⁷ *Ісократ*. Панафінейська промова, 124. Тут сказано таке: наші предки “влаштували справи держави та свої власні так благочестиво й прекрасно, як те й личить людям, котрі є Божими дітьми” [*Ісократ*. Речи // *Вестник древней истории*. – 1967. – № 3. – С. 194].

⁸ Мабуть, саме отець Петро познайомив Михайла Ковалинського зі Сковородою. Точніше кажучи, він попросив Сковороду навчати Михайла грецької мови [див.: Ніженець А. На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 101, 135]. Свою роль у цій справі відіграв і священник Харківської Троїцької церкви отець Борис Єнкевич.

⁹ Переказ думки з трактату Сенеки «Про спокій душі» (VII. 1). Пор.: “Nihil tamen aequè oblectaverit animum quam amicitia fidelis et dulcis”.

¹⁰ Див. прим. 265 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».

¹¹ Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 6: 6. Початкове слово цитати в Біблії має форму: *ἔστιν*.

¹² Див. прим. 150 до притчі «Благодарный Еродій».

¹³ Далі йде розчерк Сковороди.

¹⁴ У Святому Письмі підкреслюється передусім краса пальми. Крім того, це дерево символізує тут праведника. У старій українській літературі образ пальми неодмінно асоціювали з моральною чистотою. Згадаймо для прикладу рядки «Євхаристеріона» Софронія Почаського: “На верху том пресличном палма вырастает, / А на палмѣ засѣ цнота гнѣздо свое имеет” [*Почаський* С. *Εὐχαρίστηριον*, або Вдячність ясне превелебнішшому в Христі єго милости господину отцу кир Петру Могила // *Титов* Хв. Матеріали для історії книжної

справи на Україні в XVI–XVIII в. в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 296].

¹⁵ Пальмову гілочку тримає в руках, наприклад, св. Варвара. Див. образ Варвари на іконі XVIII ст. з Київщини [Степовик Д. Історія української ікони X–XX століть. – Київ, 1996. – С. 294].

¹⁶ Ідеться про студента Харківського колегіуму Олексія Базилевича, який вивчав поетику в Михайла Ковалинського [див.: Ніженець А. На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 157].

¹⁷ Вільшани – село (тепер – Дергачівського р-ну Харківської обл.), засноване близько 1655 р. Першими його поселенцями були вихідці з Вільшани на Черкащині.

¹⁸ Далі нерозбірливо.

¹⁹ Очевидно, на цю пору Михайло Ковалинський пробував переспівувати Давидові псалми. Принаймні поезія Ковалинського, подана в листі Сковороди № 6, є переспівом 11 (12)-го псалма.

²⁰ Ідеться про Еразма Роттердамського (*Erasmus Roterodamus, Desiderius*) (1469–1536 pp.) – видатного голландського письменника, філософа й богослова доби Відродження, чий твори були добре відомі в старій Україні. Сковорода часто покликався на Еразма як на філософа та взірцевого латиномовного письменника. Він знав збірку Еразма «Adagia», книгу «Домашні бесіди» («*Colloquia familiaria*»), яка була, зокрема, і в бібліотеці Харківського колегіуму. Можливо, у творах Сковороди є також рефлексії Еразмової «Похвали глупоті». Принаймні сквородинський образ Алківіадових силенів (трактат «*Silenus Alcibiadis*») близький до того, що його подав у «Похвалі глупоті» Еразм, а образ «світового театру» в Сковороди нагадує відповідну Еразмову картину.

²¹ Очевидно, Сковорода говорить про Максима Ковалинського – двоюрідного брата Михайла [див.: Ніженець А. На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 102].

²² Гелікон (гр. *Ἑλικών*, лат. *Helicon*) – лісисте гірське пасмо в південній Беотії, поблизу Теспій, присвячене Аполлонові та Музам.

²³ Камени (лат. *Сатенае*) – поширена в римських поетів назва Муз.

²⁴ Ідеться про Максима Ковалинського. Див. прим. 21.

²⁵ Кровопускання (гр. *φλεβοτομία*) – один із найбільш поширених (особливо в часи середньовіччя) старовинних засобів лікування. Феофан Прокопович коментував його появу так: «Кажуть, що мистецтво флеботомії (тобто розтинання судин) виникло на підставі спостережень за гіпопотамським нільським конем. Бо кажуть, що ця тварина, відчувши в собі надлишок крові, який душить її, настромивши стегно на найгостріші очеретини, розтинає собі вену, через яку випускає надлишок крові» [Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 184]. Настанову, схожу на сквородинську, фіксує й українська приказка: «Кров пустити – цвях у труну забити» [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 546].

²⁶ На звороті рукою Сковороди дописано: «Ego nunc dotisto sum repetito».

²⁷ Парафраза Книги Псалмів 11 (12): 2. Пор.: Спсі мѧ, гдѣи, ѡкѡ ѡскѡдѣ прѣбный.

²⁸ В автографі перші п'ять рядків мають нумерацію, а п'ятий та шостий написані на берегах. Чотири попередні рядки – парафраза Книги Псалмів 11 (12): 3. Пор.: Сѣтнѧ глагола кійждо ко ѡскренненіѧ своємѧ: ѡстнѣ льстивыѧ въ сѣрдцы, ѡ въ сѣрдцы глаголаша сѧѧѧ.

²⁹ Парафраза Книги Псалмів 11 (12): 4. Пор.: Потребѣтъ гдѣ всѣ ѹстны лѣстныа, ѡзыкъ вѣснѣчнѣиѣи.

³⁰ Парафраза Книги Псалмів 11 (12): 5. Пор.: ѡзыкъ нашъ возвеличимъ, ѹстны нашіа при насѣ сѣтъ: кто намѣ гдѣ єсть;

³¹ Парафраза Книги Псалмів 11 (12): 6. Пор.: Страсти рѣди нищихъ ѿ въздыханїа ѹбогихъ нѣѣ воскрѣнѣ, глѣтъ гдѣ: положѣса во снѣі, не ѡвинѣса ѡ немѣ.

³² Парафраза Книги Псалмів 11 (12): 7–8. Пор.: Словеса гдѣа словеса чїста, сребро рѣзжѣно, ѿскѣшено земли, ѡчищено сѣдмерицею. Ты, гдѣи, сохраниши ны ѿ соблюдѣши ны ѡ рѣда сего ѿ во вѣкѣ.

³³ У такій формі це прислів'я зринає, зокрема, в Еразмовому діалозі «*Virgo mīsoyamos*» із «Домашніх бесід» [див.: *Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami*. – Amsterdam; London; New York; Tokyo, 1972. – Ordinis I. – Т. 3. – Р. 291]. Трохи інакша форма – у байці Федра «Лисий та Голомозий» (V. 6). У перекладі Володимира Литвинова: «Вутїлля-бо, як кажуть, а не скарб знайшли!» [Федр. Байки / Упорядкування, передмова, переклад та примітки Володимира Литвинова. – Київ, 1986. – С. 98].

³⁴ Цього слова в Плутарха тут немає.

³⁵ У Плутарха інакший порядок слів: “*stabilem nullam cum*”.

³⁶ У Плутарха: *accommodet*.

³⁷ *Plutarchus. Quomodo possit adulator ab amico internosci*, 52b [Plutarchi Chaeronensis Moralia. Omnes de Graeca in Latinam linguam transscripti summo labore, cura, ac fide. Guiliel. Xylandro Augustano interprete. – Francofurti, MDCXIX. – Р. 127–128; також: Plutarchi Chaeronensis Scripta Moralia. Graece et latine. – Paris, 1841. – Т. 1. – Р. 62].

³⁸ Сковорода має на думці латинську приказку: “*Nemo nascitur artifex*” (“Ніхто не народжується майстром”) [Вечные истины на вечной латыни. *De verbo in verbum: Латинские изречения* / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 230].

³⁹ Далі йде розчерк Сковороди.

⁴⁰ *Аристотель*. Політика I, 12. 1253a25–30 [див.: *Аристотель*. Сочинения: В 4 т. – Москва, 1983. – Т. 4. – С. 379]. Ця Аристотелева фраза зринала і в інших старих українських авторів, наприклад, у Стефана Калиновського [див.: *Калиновский С. Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст.* / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 59]. Зрештою, у формі: “*Homo solus aut Deus, aut daemon*” – вона стала крилатою [див.: *Вечные мысли на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения* / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 151].

⁴¹ Це – роздум на Златоустову тему “Христос ніколи не сміявся”. Сковорода вважав, що мудрі люди здаються сумними (меланхоліками) тільки простакам, бо насправді ці люди, так само, як і Христос, перебувають у стані істинної радості, тобто “сміються таємним сміхом” [див. про це: *Ушкалов А., Марченко О.* Нариси з філософії Григорія Сковороди. – Харків, 1993. – С. 76–79].

⁴² Атрій (лат. *atrium*) – головне приміщення з верхнім освітленням у будинках Стародавнього Риму.

⁴³ Книга Псалмів 83 (84): 2.

⁴⁴ Книга пророка Ісаї 61: 7.

⁴⁵ Очевидно, Сковорода говорить тут про Христа. Пор.: “Не плач! Ось Лев, що з племені Юдиного, корень Давидів...” (Апокаліпсис 5: 5).

⁴⁶ Агар – єгиптянка, служниця Сарри, за чиею намовою народила від Авраама сина Ізмаїла.

⁴⁷ Сарра – дружина Авраама, мати Ісаака. Протиставлення Агари та Сарри – традиційне для християнського письменства. Зокрема, його можна бачити вже в першому оригінальному творі української літератури, що ним є «Слово о Законѣ и Благодати» київського митрополита Іларіона (XI ст.) [див.: Молдован А. «Слово о законе и благодати» Илариона. – Киев, 1984. – С. 79–82]. В алегоричному сенсі Сарра є знаним марійним прообразом. Як писав, наприклад, Дмитро Туптало: «Сарра рождающая сына в старости бѣ прообразованіемъ пречистыя Дѣвы Маріи, имѣвшей родити Христа в дѣвствѣ...» [Туптало Д. Лѣтопись // Сочиненія святаго Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 447].

⁴⁸ Ідеться про історію Агари та Сарри (див.: Перша книга Мойсеева: Буття 16, 21). Сковорода підкреслював, що ім'я Сарриноного сина Ісаака означає «сміх». Див. прим. 754 до діалогу «Сумфонія, нареченная Книга Асхань».

⁴⁹ Софіст (гр. *σοφιστής*) – «мудрець, знавець». Софістами називали давньогрецьких риторів та філософів V–IV ст. до н. е. (Протагор, Горгій, Гіппій, Продік, Лікофрон та інші), які обстоювали ідею цілковитої відносності людського знання, послугуючись, зокрема, усілякими логічними парадоксами. Див. також прим. 107 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».

⁵⁰ Ідеться про Божу заборону їсти м'ясо нечистих тварин: «І свині, бо вона має розділені ратиці, і має ратиці роздвоєні розривом, та жуйки не жує, – нечиста вона для вас» (Третя книга Мойсеева: Левит 11: 7). Софісти названі тут «свинями» тому, що вони аж ніяк не прагли до єдності слова й життя, практикуючи їхню «роздвоєність». Це був традиційний, від часів античності, закид на адресу прибічників розподілу теоретичних настанов та життєвої практики [див.: Адо П. Что такое античная философия? – Москва, 1999. – С. 190–191].

⁵¹ У старій Україні єство філософії було заведено окреслювати вслід за «Діалектикою» Івана Дамаскина: «Философия есть познание истотности... Философия есть познание божественных и человеческих вещей. Философия есть размышление о смерти... Философия есть уподобление Богу... Философия есть наука над науками... Философия есть любовь мудрости...» [Іоана Дамаскина діалектика, або логіка // Памятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 126; пор.: Курціус Е.-Р. Європейська література і латинське середньовіччя / Пер. з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 236]. Це окреслення було знане в Україні ще за старокіївської доби [див.: Бичваров М. Д. Константин Кирил Философ і філософська думка Київської Русі // Філософська думка. – 1980. – № 3. – С. 88–89] і вважалося за взірцеве також у киево-могилянській традиції [див., наприклад: Кониський Г. Загальна філософія, поділена на чотири відділи, включає логіку, метафізику, фізику й етику [вступ] // Кониський Г. Філософські твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 44]. Слід сказати, що наші барокові письменники з-посеред шести «толкованій» філософії, що їх подав Дамаскин, особливо полюбили третє та шосте. Вони тлумачили філософію найперше як «пам'ять смертну» (досить пригадати «Вечерю душевную» Симеона Полоцького [див.: Полоцький С. Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 116 (зв.) (друга пагін.), 121 (зв.) (друга пагін.)] чи «Слово в субботу четвертыя недѣли Великаго поста» Дмитра Туптала [див.: Туптало Д. Слово в субботу четвертыя недѣли Великаго поста // Сочиненія святаго Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1782. – Ч. 1. – Арк. 39 (зв.)]) або ж як «мудрость, любленіє мудрости, любомудріє» [Беринда П. Лексикон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 469]. Про те, що мудрий чоловік має розмовляти найперше із самим собою, засвідчуючи тим самим власну самодостатність, не раз говорили стародавні філософи,

починаючи з Геракліта Ефеського (В 101: “Я питаю самого себе”). У діалозі Платона «Теетет» (189е) Сократ подає таке тлумачення слова “мислити”: “Я називаю так розмисл, який душа веде сама із собою про те, що вона спостерігає... Мислячи, вона робить не що інше, як розмірковує, сама себе питаючи й відповідаючи, стверджуючи й заперечуючи” [Платон. Собрание сочинений: В 4 т. – Москва, 1993. – Т. 2. – С. 249]. Так само й Епіктет в одній з діатриб казав таке: “Як Зевес спілкується сам із собою, знаходить спокій у самому собі..., так і ми повинні вміти розмовляти із собою, не потребуючи для цього когось іншого” [Беседы Эпиктета. – Москва, 1997. – С. 175]. А найближчим джерелом, з якого міг узяти цей концепт Сковорода, є, мабуть, слова Антисфена Афінського (бл. 444–366 рр. до н. е.) у викладі Діогена Лаерція (VI, 6): “На запитання, що дала йому філософія, він відповів: ‘Уміння розмовляти із самим собою’” [Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 236].

⁵² Діоген Лаерцій (VII, 174) приписує ці слова не Кратесові, а Клеанфові: “Одному відлюдникові, котрий розмовляв сам із собою, він сказав: ‘У тебе дуже некепський спів-розмовник!’” [Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 322].

⁵³ *Plutarchus. Quomodo quis suos in virtute paranda sentire possit profectus*, 79a [див.: *Plutarchi Chaeronensis Moralia. Omnes de Graeca in Latinam linguam transscripti summo labore, cura, ac fide. Guiljel. Xylandro Augustano interprete. – Francofurti, MDCXIX. – P. 159; також: Plutarchi Chaeronensis Scripta Moralia. Graece et latine. – Paris, 1841. – Т. I. – P. 94].*

⁵⁴ Книга пророка Ісаї 61: 7.

⁵⁵ Згідно з Арістотелем, аналіз субстанційно суцього передбачає з’ясування чотирьох першопричин: рушійної, матеріальної, формальної та фінальної. Див. прим. 101 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

⁵⁶ Перша книга Мойсеєва: Буття 21: 6. Слова, що їх промовила Сарра, коли Господь у видінні пообіцяв їй дитину, адже на ту пору жінці було вже дев’яносто років, а Авраамові – сто, і всі надії на дитину давно минулись [див.: *Аверинцев С. Исаак // Аверинцев С. Софія-Логос: Словник / Упорядник та автор передмови Костянтин Сігов; науковий редактор видання Марина Ткачук. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 107].*

⁵⁷ Таке тлумачення імені Ісаака було звичним у нашій бароковій літературі. Див., наприклад, в одному з казань Антонія Радивиловського: “...Ісаака, значит радість...” [*Радивиловський А. Вънец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 516 (зв.)*], або в «Учительній Євангелії» 1637 р.: “Ісаак – смѣх, або радість...” [Євангеліє учителное. – Київ, 1637. – С. 840]. Див. також прим. 754 до діалогу «Сумфонія, нареченная Книга Асхань».

⁵⁸ Сковорода має на думці те, що Давид уразив Голіата його ж таки мечем (Перша книга царств 17: 51). Див. прим. 513 до трактату «Книжечка о чтеніи Священ[наго] Писанія, нареченна Жена Лотова».

⁵⁹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: “Бо ніхто з нас не живе сам для себе, і не вмирає ніхто сам для себе. Бо коли живемо – для Господа живемо, і коли вмираємо – для Господа вмираємо. І чи живемо, чи вмираємо – ми Господні!” (Послання св. ап. Павла до римлян 14: 7–8).

⁶⁰ У рукопису: *Αἰνήσις*.

⁶¹ Угорі аркуша написано: “*Reicias vires*” (“Облиш зусилля” – лат.). Бідність, яка дає душевний спокій, – традиційна філософська тема, починаючи від часів Сократа й Діогена. Свій яскравий вираз вона знайшла в кінічних діатрибах, наприклад, у філософа III ст. до н. е. Біона Бористеніта (творця самого жанру діатриби), Телета з Мегар (III ст. до н. е.) та інших. Досить пригадати хоч би збережені Йоаном Стобеем діатриби Телета

«Про автаркію», «Про бідність та багатство» [див.: Антология кинизма. Фрагменты сочинений кинических мыслителей. – Москва, 1984. – С. 180–185, 190–197], «Апологію» Апулея тощо. Не раз ця тема зринала також у творах старих українських письменників, скажімо, у Симеона Полоцького («Odmiany wszech rzeczy ludzkich» зі збірки «Carmina varia») [див.: *Полоцький С. Вирши*. – Минск, 1990. – С. 88].

⁶² Бджола, що тікає від диму, – топічний образ, добре знаний у літературі українського бароко. Варто пригадати хоч би Лазаря Барановича, який у передмові до своєї «Аполлонової лютні» писав так: “Pszczółka z dymu marsowego, / Szuka miejsca spokoynego” [Baranowicz Ł. *Lutnia Apollinowa*. – Kiiów, 1671. – K. 1 (v.) (Do czytelnika)].

⁶³ В автографі закреслено слово *atra*, а замість нього вгорі написано *et*.

⁶⁴ В автографі на полі рукою Сковороди дописано: *ἐν ἐσπέρα* (“увечері” – гр.).

⁶⁵ В автографі далі закреслено слово: *negotii*.

⁶⁶ Пенати (лат. *penates*) – боги-охоронці дому в Стародавньому Римі. У переносному значенні – рідна домівка.

⁶⁷ Тартар (гр. *Tártaros*) – згідно з грецькою міфологією, чорна безодня в глибинах космосу, яка перебуває під Аїдом. У християнській традиції Тартар здавна поставав синонімом пекла. Див., наприклад, молитву Василя Великого, подану в «Требнику» Петра Могили: “...во тму глубины Тартара предавый...” [Могила П. *Євхологiон, або Молитвослов или Требник*. – Київ, 1646. – С. 340 (третя пагін.)].

⁶⁸ У рукопису: *Аѳтаркеїа*. Про поняття *автаркія* див. прим. 150 до притчі «Благодарный Еродій».

⁶⁹ Це – парафраза сентенції Вергілія: “Auri sacra fames!” (Вергілій. *Енеїда*, III, 57). У перекладі Михайла Білика: “Золота клята жаго!” [Публій Вергілій Марон. *Енеїда* / З латинської переклав Михайло Білик; переклад звів і зредагував Борис Тен. – Київ, 1972. – С. 66].

⁷⁰ В автографі початок рядка має такий вигляд: “Corde vorant aurum”, – а над ним арабськими цифрами вказано правильний порядок слів.

⁷¹ Ір (гр. *Ιρος*) – персонаж «Одіссеї» Гомера (XVIII, 1–110), жебрак, що мешкав у домі Одіссея та розпочав був бійку з господарем, коли той повернувся додому. Словникове значення імені *Ιρος* – “убогій, мендик” [Беринда П. *Лексикон славенороскій и имен толкованіе*. – Київ, 1627. – Ст. 415]. Існують також приказки: “Pauperior Iro” (“Бідніший за Іра”) [Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л. *Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами*. – Вінниця, 2003. – С. 261]; “Ир Крезу не товарищ” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 81] тощо. З українських письменників часів бароко до образу Іра звертався, наприклад, Симеон Полоцький [див.: *Полоцький С. Вечеря душевная*. – Москва, 1681. – Арк. 125 (зв.) (друга пагін.)].

⁷² Як писав Сенека в «Моральних листах до Луцілія» (II, 6): “Вбогий не той, хто мало має, а той, хто більшого прагне” [Луцій Анней Сенека. *Моральні листи до Луцілія* / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 40].

⁷³ Переклад Миколи Зерова [Зеров М. *Твори*: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 388–389].

⁷⁴ Парафраза Книги Притч Соломонових 23: 26. Пор.: “Praebe, fili mi, cor tuum mihi, et oculi tui vias meas custodiant”. У перекладі Івана Огієнка: “Дай мені, сину мій, своє серце, і очі твої хай кохають дороги мої”.

⁷⁵ Ці рядки є переспівом послання Горация I, 11, 28–29 («До Буллатія»). Пор.: “Strenua nos exercet inertia; navibus atque / Quadrigis petimus bene vivere. Quod petis, hic est...”. У перекладі Андрія Содомори: “Лінощі вперті понувають нас: на квадригах, на суднах /

Прагнемо щастя своє наздогнати, воно ж – під рукою” [Квінт Горацій Флакк. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 190].

⁷⁶ На цьому лист уривається.

⁷⁷ Переклад Леоніда Ушкалова.

⁷⁸ Переклад Леоніда Ушкалова.

⁷⁹ Див.: Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 13. Фраза, яку має на думці Скворода, у Вульгаті звучить так: “in mensuram aetatis plenitudines Christi”. У перекладі Івана Огієнка: “у міру зросту Христової повноти”.

⁸⁰ Очевидно, Скворода має на думці латинську приказку: “Ex auribus cognoscitur asinus” (“Віслюка пізнають по вухах”) [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 116].

⁸¹ Див. прим. 50 до циклу «Сад божественных гѣсней».

⁸² У Плутарха далі: *respondit*.

⁸³ У Плутарха далі: “aut ebrium quovis modo sese prosternere”.

⁸⁴ У Плутарха: *plerumque*.

⁸⁵ У Плутарха далі: “et in summa tragicus est, non satyricus aut comicus histrio, amici personam gerens”.

⁸⁶ *Plutarchus*. Quomodo possit adulator ab amico internosci, 50d-e [Plutarchi Chaeronensis Moralia. Omnes de Graeca in Latinam linguam transscripti summo labore, cura, ac fide. Guiliel. Xylandro Augustano interprete. – Francofurti, MDCXIX. – P. 126; також: Plutarchi Chaeronensis Scripta Moralia. Graece et latine. – Paris, 1841. – T. I. – P. 60–61].

⁸⁷ Парафраза Євангелії від св. Матвія 10: 16. Пор.: “prudentes sicut serpentes et simplices sicut columbae”. У перекладі Івана Огієнка: “Будьте ж мудрі, як змії, і невинні, як голубки”.

⁸⁸ Далі йде розчерк Сквороди.

⁸⁹ В «Адагіях» Еразма Роттердамського є сентенції “bos cyprius” (I. 10. 95) та “cyprio bovi merendam” (I. 10. 96).

⁹⁰ Диметр – двотактний вірш, що складається з двох метрів або з чотирьох стоп, тобто з двох диподій [див.: Літературознавча енциклопедія / Автор-укладач Ю. І. Ковалів. – Київ, 2007. – Т. 1. – С. 280].

⁹¹ Анакреонтичний (від імені іонійського поета VI ст. до н. е. Анакреонта) вірш – це хореїчний вірш із двоскладовим ненаголошеним зачином [див.: Літературознавча енциклопедія / Автор-укладач Ю. І. Ковалів. – Київ, 2007. – Т. 1. – С. 63].

⁹² У рукопису: *sodales*.

⁹³ Мешканці Аттики в Стародавній Греції славилися своїм красномовством.

⁹⁴ Це – 43-ій рядок IV-ої ідилії Феокрита (кінець IV – перша половина III ст. до н. е.). Про “Зевсові зливи” писав також Гомер (Іліада, XI, 493).

⁹⁵ Можливо, тут йдеться про байку Федра «Лис та Ворона» (I, 13) [див.: Федр. Байки / Упорядкування, передмова, переклад та примітки Володимира Литвинова. – Київ, 1986. – С. 34–35].

⁹⁶ Далі в автографі закреслено слово: *doti*.

⁹⁷ Під “софістичними колючками” Скворода має на думці розважання з ділянки логіки (діалектики). Принаймні саме так, покликаючись на Арістотеля, могли говорити в старій Україні про єство діалектики. Наприклад, Софроній Почаський писав: “Тернем острым тот корень [діалектику] зовет Стагирита” [Почаський С. Εὐχαρίστηριον, або Вдячність ясне превелебнїшому в Христѣ его милости господину отцу кир Петру Могилѣ // Тітов Хв. Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 295].

⁹⁸ Перше речення цитати Сковорода переказує. У Плутарха воно звучить так: “Sed sicut nomisma, ita amicum oportet habere antequam usus postulet probatum, non ipse usu repraehensum; neque damno accepto sentire debemus, sed peritiam cognoscendi adulatoris habere, ne laedamur”.

⁹⁹ Це речення Сковорода так само переказує. Пор.: “Nam neque hos probamus, neque eos, qui amiciciam honestate ac utilitate metientes, putant adulatores ipso facto se deprehensisse eos, qui blande ac gratiose conversantur”.

¹⁰⁰ У Плутарха замість *Neque* стоїть *aut*.

¹⁰¹ У Плутарха інша послідовність слів: “morum acerbitate constat”.

¹⁰² У Плутарха далі: *ac*.

¹⁰³ У Плутарха далі: “sicut ille apud Euripidem ait”.

¹⁰⁴ У Плутарха не та послідовність слів: “rebus laetis adiiciens ac gratiam”.

¹⁰⁵ У Плутарха далі: *difficultatesque*.

¹⁰⁶ У Плутарха далі: “ut Evenus dixit omnium condimentorum optimum esse ignem: ita”.

¹⁰⁷ До цього місця речення звучить так: “Et vero qui voluptatum occasione obrepere vellet adulator, si nosset”.

¹⁰⁸ *Plutarchus*. Quomodo possit adulator ab amico internosci, 49e–f [Plutarchi Chaeronensis Moralia. Omnes de Graeca in Latinam linguam transscripti summo labore, cura, ac fide. Guiliel. Xylandro Augustano interprete. – Francofurti, MDCXIX. – P. 125; також: Plutarchi Chaeronensis Scripta Moralia. Graece et latine. – Paris, 1841. – T. I. – P. 60].

¹⁰⁹ Парафраза «Буколік» Вергілія (3, 93). Пор.: “Latet anguis in herba”. Є також народне прислів’я: “Піддеслива людина – гадюка між квітками” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 358].

¹¹⁰ В автографі датування помилкове: *аψнв*, тобто 1752. Однак на цю пору Сковорода ще не знав Ковалинського. Отже, має бути – *аψов*, тобто 1762.

¹¹¹ Переклад Леоніда Ушкалова.

¹¹² Парафраза Євангелії від св. Луки 17: 21. Пор.: “ecce enim regnum Dei intra vos est”. У перекладі Івана Огієнка: “Божєє Царство всередині вас!”.

¹¹³ Див. прим. 31 до трактату «Книжечка о чтеніи Священ[наго] Писанія, нареченна Жена Лотова». Православна Церква відзначає день св. Івана Златоуста 13 листопада.

¹¹⁴ Сковорода цитує Златоуста трохи неточно. Пор.: “Οὐδὲν γὰρ ἡμᾶς οὕτως εὐφραίνειν οἶσθαι, ὥς τὸ συνειδὸς χρηστὸν, καὶ ἐλπίδες ἀγαθαί” [Patrologiae cursus completus. Series graeca / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 1858. – T. 47. – Col. 511].

¹¹⁵ Переклад Леоніда Ушкалова.

¹¹⁶ Вислів “біла ворона” (“corvus albus”) походить із сьомої сатири Ювенала: “Царства дає він [випадок] рабам, полоненим тріумфи, / Тільки щасливців таких менше, ніж білих ворон” [Коваль А. П., Коптілов В. В. Крилаті вислови в українській літературній мові. Вид. 2-е, перер. і доп. – Київ, 1975. – С. 23]. З тих творів, які напевно читав Сковорода й де зринає цей вислів, варто назвати «Домашні бесіди» Еразма Роттердамського [див.: *Еразм Роттердамський*. Похвала глупоті. Домашні бесіди / Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. – Київ, 1993. – С. 150]. Зрештою, є й українська приказка: “То білий крук!” [Франко, № 15886]. Тим часом сама думка про те, що справжні християни зустрічаються дуже рідко, належить до аксіоматичних. Згадаймо хоч би катехізис Інокентія Винницького: “Пытанье: Чи мнози суть христіане? Отповѣдь: Есть их много в личбѣ, але мало в животѣ и учинках христіанских” [Винницький І. Катихісис, або Наука христіанскія. – Унів, 1685. – Арк. 6 (зв.)].

¹¹⁷ Історія про ліхтар Діогена відома з книги Діогена Лаєрція «Про життя, вчення та вислови знаменитих філософів» (див. прим. 137 до діалогу «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)»). Цей сюжет був здавна знаний і в Україні. Він є, наприклад, у «Пчолі» [див.: Памятники литературы Древней Руси. XIII век. – Москва, 1981. – С. 517]. А вже під добу бароко Симеон Полоцький писав: “И аще бы мы со свѣтильником на торговищѣ челоуѣка помняща смерть Діогенски искати, негли всеу труды положил бых...” [Полоцький С. Вечера душевная. – Москва, 1681. – Арк. 113 (друга пагін.); пор.: Максимович І. Θέατρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 395].

¹¹⁸ Див. прим. 67.

¹¹⁹ Сковорода цитує рядок із поеми італійського гуманіста П'єтро Анжело Мандзоллі (Pietro Angelo Manzolli) (бл. 1500 – бл. 1543 рр.) «Зодіак життя» – найпопулярнішої філософської поеми італійського Ренесансу. Цей твір Мандзоллі видав під прибраним ім'ям *Marcello Palingenio Stellato*. У третій книзі поеми Епікур, завершуючи свої невтішні роздуми про людський рід, каже: “Світ – це загорожа для дурнів і балаган пороків” (III, 44). Книгу Мандзоллі Сковорода, очевидно, знав іще від часу навчання в Києво-Могилянській академії. Принаймні його вчитель Симон Тодорський у курсі грецької мови використовував «Зодіак життя» як джерело дидактичного матеріалу [див.: Андрушко В. П'єр-Анжело Мандзоллі – натхненник Г. С. Сковороди? // Сковорода Григорій. Образ мислителя. – Київ, 1997. – С. 226–229].

¹²⁰ Мотив “книги – найприємніші друзі” зринає, наприклад, у «Домашніх бесідах» Еразма Роттердамського [див.: Еразм Роттердамський. Похвала глупоті. Домашні бесіди / Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. – Київ, 1993. – С. 115].

¹²¹ Інший варіант цієї приказки: “Canis caninam non est” (“Собака собачатини не їсть”). Пор. також українські приказки: “Собака собаки не рве”; “Собака собаці хвоста не одкусить” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 517].

¹²² Цей мотив зринає, наприклад, у «Домашніх бесідах» Еразма Роттердамського: “Так моряки, які пережили корабельну аварію, мають звичку застерігати перед небезпекою тих, хто пускається в далеке плавання” [Еразм Роттердамський. Похвала глупоті. Домашні бесіди / Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. – Київ, 1993. – С. 110].

¹²³ Ідеться про св. Акакія Сінайського (Ліствичника) (пом. у першій пол. VI ст.). Стихиру на його честь співають у церкві 29 листопада.

¹²⁴ У рукопису: *στιχίρα*.

¹²⁵ Неточна цитата зі стихири преп. Акакію Сінайському. Пор.: “Страстей успил еси желанія, Акакіє, бдѣніе всенощное яко стяжав, послушаніе и смиреніе, поученіе же божественных писаній, и сердце чисто, и ум несмущен. Тѣмже был еси и пріятелище Духа Святаго, зари чудес возсіав концем”.

¹²⁶ Ідеться про поему італійського письменника-вільнодумця П'єтро Анжело Мандзоллі «Zodiacus vitae» («Зодіак життя»). Див. прим. 119.

¹²⁷ Ідеться про Якова Правицького.

¹²⁸ Покаянний канон, 6-а пісня.

¹²⁹ Євангелія від св. Матвія 13: 16. Останнє слово має форму: *ἀκούουσιν*.

¹³⁰ Див. прим. 11 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».

¹³¹ Трохи неточна цитата з Літургії. Пор.: “Развѣ бо Того ни дѣянія, ни слово совершается!” (антифони степенні, антифон 2-ий, глас 7-ий).

¹³² Антифон (гр. *ἀντίφωνος*) – “противогласіє”, тобто церковний піснеспів, що його виконують по черзі два хори (спершу правий клирос, а потім лівий).

¹³³ Поста́ла на гру́нті “дру́гої схоластики”, українська барокова культура глибоко шанувала “преславна́го всѣхъ лю́бомудрцевъ Арісто́теля” [Полоцький С. Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 241 (зв.)]. Тож поси́лання на його авторитет характерні і для тогочасних філософських курсів [див.: Стратий Я. М., Литвинов В. Д., Андрушко В. А. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии. – Киев, 1982], і для богословсько-полемічних [див., наприклад: *Dubowicz J.* Hierarchia, або O Zwierchności w Cerkwi Bożej. – Lwów, 1644. – S. 25] та “учительних” [див., наприклад: Максимович І. Θέατρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 35 (зв.), 84 (зв.), 92 (зв.), 106, 109, 161 (зв.), 175 (зв.), 184, 208, 219 (зв.), 273 (зв.), 285, 304] трактатів, і для агіографії [див., наприклад: Патерік, или Отечник печерський. – Київ, 1661. – Арк. 2 (передмова)], і для церковних казань [див., наприклад: Радивилівський А. Огородок Марії Богородицы. – Київ, 1676. – С. 112]. Одна́че, з друго́го бо́ку, наші тогочасні автори не забували підкреслювати, що Арісто́тель – це “еллі́нський”, то́бто поганський, філософ (“аще и еллинский философ Аристотель рече, обаче христіаном надобное: ‘Друг есть едина душа в тѣлесах двою’” [Туптало Д. Поученіе на память святыхъ верховныхъ апостолъ Петра и Павла // Сочиненія святаго Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 3. – С. 90]), а то й узагалі поцінювали його неприхильно (“Obiega [Cerkiew] Arystotelesowe argumenta...” [Baranowicz Ł. Nowa miara starej wiary. – Nowogrod-Siewierski, 1676. – К. 4 (v.) (додатки до 1-ої частини)]).

¹³⁴ Грецьке *μωροσόφια* (“дурна філософія”) корелює у Сковороди з латинським *stulta philosophia* та зі слов’янським *глупомудріє* [про барокову семантику слова *μωροσόφια* див.: Pelc J. Barok – епока przeciwieństw. – Warszawa, 1993. – S. 37].

¹³⁵ Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 24: 16. Пор.: *ὅτι ἔτι δὲ κραταιώσῃ, καὶ ἐγὼ οὐκ ἐπιγινώσκω.*

¹³⁶ Послання св. ап. Павла до филип’ян 3: 12.

¹³⁷ Послання св. ап. Павла до филип’ян 3: 12.

¹³⁸ Це – початок наступного, 13-го, вірша 3-ї глави Послання св. ап. Павла до филип’ян. У перекладі Івана Огієнка: “Браття, я себе не вважаю, що я досягнув”.

¹³⁹ Євангелія від св. Луки 24: 32. У перекладі Івана Огієнка: “І говорили вони один одному: ‘Чи не палало нам серце обом, коли промовляв Він до нас по дорозі, і коли в’ясняв нам Писання?’”.

¹⁴⁰ Неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 3: 12. Пор.: *Μὴ ὅτι πάντες ἐκρουννύμεν τὸ ὄψος τῆς δόξης ἐν ᾧ ὁμοδοῦμεν.*

¹⁴¹ “Смерть для світу” належить до кола христологічних мотивів, популярних у літературі українського бароко [див.: Ушкалов Л. “До тебе взиваю, Ісусе прекрасний” // Ушкалов Л. З історії української літератури XVII–XVIII століть. – Харків, 1999. – С. 10–27]. Наприклад, в Івана Максимовича він звучить так: “Суєтний мір ест, вся в нем достоит распяти, / Да удостоюся аз небо воспріяти. / Крест ми непостоянный мір, аз же крест ему, / Умре за мя живот, аз мертва живу сему” [Максимович І. Царській путь креста Господня. – Чернігів, 1709. – Арк. 129].

¹⁴² Пор.: Євангелія від св. Луки 24: 32.

¹⁴³ Очевидно, Сковорода має на думці Євангелію від св. Луки 10: 23. Пор.: “beati oculi, qui vident, quae videtis”. У перекладі Івана Огієнка: “Блаженні ті очі, що бачать, що бачите ви!”

¹⁴⁴ Цю сентенцію приписують Піфагорові [див.: Фрагменты ранних греческих философов. – Москва, 1989. – Ч. 1: От этических теокосмогоний до возникновения атомистики. – С. 149]. У латинській версії вона звучить, зокрема, так: “Dimidium facti, qui coepit, facit” [Вечные

истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 97].

¹⁴⁵ Очевидно, Сковорода має на думці слова: “Кажу бо я вам, що Бог може піднести дітей Авраамові з цього каміння!” (Євангелія від св. Матвія 3: 9).

¹⁴⁶ Старі українські богослови беззастережно засуджували пияцтво (“Кому горе, кому молва, кому суды, кому тута и понос, кому сокрушеніе вотще, кому синѣ оцѣ, – писав, наприклад, Петро Могила, – не перебуваючим ли в винѣ и назирающим, где когда пирове бывають?” [Могила П. Євхологiон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 850]), передовсім з огляду на те, що воно “страх Божій отгонит, смерти предаєт и во огонь вѣчный посылает. Анахарсис философ рече: егда сѣдиши в пиру, 1 чашу испієши здравію, 2 сладости, 3 безумію, 4 бѣсовствію” [Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 420 (зв.)–421; пор.: Сакович К. Арістотелівські проблеми // Пам’ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 393; Туптало Д. Лѣтопись // Сочиненія святого Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 428–429].

¹⁴⁷ Див. прим. 179 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сион».

¹⁴⁸ Цдеться про сюжет байки Федра «Осел та ліра»: “Колись-то ліру, пасучись, Осел знайшов / І мовив, копитом по струнах бренькнувши: / Чудова річ, клянусь богами, та шкода, / Вона мені, невдатному, дісталася. / Якби знайшов тебе хтось обдарований – / Чудовими б піснями чарувала всіх” [Федр. Байки / Упорядкування, передмова, переклад та примітки Володимира Литвинова. – Київ, 1986. – С. 109]. Була й грецька приказка “Осел перед лірою” (“Ὀνὸς λύρας”), що її вживав, наприклад, Северин Боецій (Розрада від філософії І. Р4) [див.: Боецій С. Розрада від філософії / Пер. з лат. А. Содомори; передм. В. Кондзьолки. – Київ, 2002. – С. 49]. Кажуть, що європейська середньовічна література знала цю приказку саме завдяки Боецію [див.: Курціус Е.-Р. Європейська література і латинське середньовіччя / Переклав з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 112 (прим.)].

¹⁴⁹ Див.: “І знову Ісак повикопував криниці на воду, що їх повикопували були за днів батька його Авраама, а позатикали були їх филистимляни по Авраамовій смерті. І він назвав їм імення, як імення, що батько його був їм назвав. І копали Ісаківі раби в долині, і знайшли там криницю живої води” (Перша книга Мойсеева: Буття 26: 18–19).

¹⁵⁰ Зазвичай українські богослови трактували це в цілком інакшій стратегії. Наприклад, у почаївській книзі «Сѣмя слова Божія» сказано: “Дух Святыи во время Благовѣщенія от крове Дѣвической сложил и устроил тѣло Христово и в тоє тѣло зараз влія душу сотворенную, а так з тым тѣлом и душею сотворенною злучился Сын Божій, Слово Отчее, и потом родился на сей свѣт, яко человекъ, без болѣзни матерныя и не повредил дѣвства” [Сѣмя слова Божія. – Почаїв, 1772. – С. 3–4], тобто Христос “в девятій мѣсяц по початіи своем з утробы преблагословенной Дѣвы, яко солнце чрез кришталь, проникнул без жадной болѣзни и нарушения цвѣту панієнства” [Слово к народу каѳоліческому. – Почаїв, 1765. – Арк. 29 (зв.)].

¹⁵¹ Сковорода нехтує тут пересторогою, згідно з якою в жодному разі не можна “Воплощеніе Христово, и страданіе и вся преславная его дѣянія и чудеса не в дѣло, но в притчу вмѣняти” [Туптало Д. Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 303 (зв.)–304].

¹⁵² Книга пророка Ісаї 54: 1.

¹⁵³ Слова “в страсъ” написано над рядком.

¹⁵⁴ В автографі далі іншим чорнилом дописано слово: *quid*.

¹⁵⁵ В автографі рукою Сковороди закреслено слова: “легша бистотечних”.

¹⁵⁶ В автографі рукою Сковороди закреслено слово *восточних*, а замість нього дописано слово *скорѣ*.

¹⁵⁷ Пор. народні приказки, створені на підставі Євангелії: “Не печися утреною – утренья тобою печенця” [Номис, № 5218]; “Не печаль ся утром, бо утро тобою” [Франко, № 26304].

¹⁵⁸ В автографі спочатку було *наречется*, а потім на полях рукою Сковороди написано *доведется*.

¹⁵⁹ Про особливості цього сквородинського перекладу оди Горації див.: Чижевський Д. До перекладів Сковороди // Чижевський Д. Український літературний барок / Підготовка тексту й мовна редакція Леоніда Ушкалова; вступна стаття Олексі Мишанича. – Харків, 2003. – С. 164–170.

¹⁶⁰ Горацій. Оди, II, 16, 25–26. У перекладі Андрія Содомори: “Дневі радий будь, не турбуйсь майбутнім” [Квінт Горацій Флакк. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 56]. Ця сама думка є й у ще одного улюбленого автора Сковороди – Сенеки (Моральні листи до Луцілія, ХCVIII, 6): “Пригніченою є душа, що тривожиться завтрашнім” [Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклад з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 434].

¹⁶¹ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 6: 34. Пор.: **Не** *пещѣтєся ѡубо на ѡутрѣи*. Ці слова не раз привертали увагу українських барокових авторів. Наприклад, Лазар Баранович писав: “Печешися о лѣтах многих, а Господь завѣщаєт: Не пещѣтєся и о утрѣи...” [Баранович Л. Меч духовный. – Київ, 1666. – Арк. 287; див. також: Євангеліє учителное. – Київ, 1637. – С. 368; Сѣмя слова Божія. – Почаїв, 1772. – С. 88–89, 299–305]. Михайло Козачинський прямо писав про те, що “тривога за майбутнє є порок”, який засуджував Христос у шостій главі Євангелії від св. Матвія [див.: Козачинський М. Книга третья. Нравственная философия, или Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 383].

¹⁶² Сковорода має на думці старий мотив, відомий найперше з байок Езопа (байка 102) та Федра (I, 25). Наприклад, у Федра він звучить так: “Собаки завше, Крокодилів боячись, / П’ють воду з Нілу, берегом гасаючи” [Федр. Байки / Упорядкування, передмова, переклад і примітки Володимира Литвинова. – Київ, 1986. – С. 41]. Він був добре знаний в українській літературі й до Сковороди. Скажімо, про нього згадував Афанасій Кальнофойський, щоправда, з покликанням на “натуралістів” [див.: Kalnofoyski A. Parergon cudow. – Kiiów, 1638. – S. 20].

¹⁶³ Далі нерозбірливо.

¹⁶⁴ Сковорода має на думці Послання св. ап. Павла до римлян 13: 12. Пор.: “Nox processit, dies autem appropriavit. Abiciamus ergo opera tenebrarum et induamur arma lucis”. У перекладі Івана Огієнка: “Ніч минула, а день наблизився, тож відкиньмо вчинки темряви й зодягнімось у зброю світла”.

¹⁶⁵ Далі пропущено слово *уѡр*.

¹⁶⁶ Платон. Бенкет, 218d.

¹⁶⁷ Пор.: “Бо що тільки людина посіє, те саме й пожне! Бо хто сіє для власного тіла свого, той від тіла тління пожне. А хто сіє для духа, той від духа пожне життя вічне” (Послання св. ап. Павла до галатів 6: 7–8). Є також народні приказки: “Як посієш, так збереш”; “Що посієш, те й пожнеш” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 250, 252].

¹⁶⁸ Платон. Бенкет / Перекл. з давньогрецької і коментарі Уляна Головач, вступна стаття Джованні Реале. – Львів, 2005. – С. 99.

¹⁶⁹ Послання св. ап. Павла до галатів 5: 17.

¹⁷⁰ Борей (гр. Βορέας) – бог північного вітру в грецькій міфології.

¹⁷¹ Ідеться про перемогу ізраїльтян над Амаликом (див.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 17: 8–15). Пор. із церковними піснеспівами й молитвами: “Крестаобразною Моїсеовыма рукама Амаликову силу в пустыни побѣдил еси”; “Господи Боже наш, послушавый Моїсея, простершаго к тебѣ руцѣ свои, и люди Израилевы укрѣпивый на Амалика” [Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 451; 251 (друга пагін.)]. Якщо зважити на те, що ім’я Амалік у переносному сенсі означало “Антихрист”, а Ізраїль означає “перемагаючий або пануючий з Богом” [див.: Беринда П. Лексикон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 340, 415], то ця поезія набуває алегоричного значення – Сковорода говорить тут про психомеханіку. Зрештою, таке саме значення мав цей образ і в інших авторів. Наприклад, Іван Величковський, порівнюючи Мойсея та Антонія Печерського, писав: “Он сотре фараона, изби Амалика / сей же есть побѣдитель дѣмонскаго лика” [Величковський І. Твори. – Київ, 1972. – С. 126].

¹⁷² Переклад Леоніда Ушкалова.

¹⁷³ Сковорода має на думці слова: “...Я – Господь, Бог твій, Бог заздрісний, що карає за провину батьків на синах, на третіх і на четвертих поколіннях тих, хто ненавидить Мене...” (Друга книга Мойсеєва: Вихід 20: 5).

¹⁷⁴ Варто відзначити, що стан, коли людина перебуває в непевності й засліпленості, вчитель Сковороди Михайло Козачинський називав “станом Фараона” [Козачинський М. Книга третья. Нравственная философия, или Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 367].

¹⁷⁵ Сковорода має на думці слова: “Вавилонская дочко, що маєш і ти ограбована бути, – блажен, хто заплатить тобі на твій чин, що ти нам заподіяла! Блажен, хто ухопить та порозбиває об скелю і твої немовлята!...” (Книга Псалмів 137 (138): 8–9). Під скелею (каменем) слід розуміти Христа. Пор.: “І хто впаде на цей камінь – розіб’ється...” (Євангелія від св. Матвія 21: 44).

¹⁷⁶ Ім’я Люцифер (лат. *Lucifer*) означає “світлоносець”.

¹⁷⁷ Сковорода має на думці слова: “І не дивно, бо сам сатана прикидається анголом світла!” (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 11: 14).

¹⁷⁸ Астрологія була надзвичайно популярною в старій Україні. Знаки Зодіака зображено вже в «Ізборникові Святослава» 1073 р. Перша друкована книжка українського автора («Прогностична оцінка 1483 року» Юрія Дрогобича) була астрологічною, так само, як і перша книжка слобідської літератури – «Про людську долю» (1699 р.) архимандрита Онуфрія.

¹⁷⁹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: “І бачив я небо нове й нову землю, перше бо небо та перша земля проминули...” (Апокаліпсис 21: 1).

¹⁸⁰ Очевидно, Сковорода має на думці слова з Послання св. ап. Павла до філіп’ян 3: 20 (пор.: “Життя ж наше на небесах...”), які він переказував так: “По землѣ ходяще, обращеніе имама на небесѣх”.

¹⁸¹ Пор. зі словами св. Єроніма Стридонського (epistola XIV [c] ad Heliodorum Monachum): “Infinita eremi vastitas te terret? sed tu paradisum mente deambula” (“безконечна порожняча самотності лякає тебе? а ти гуляй думками по райському саду”) [Patrologiae cursus completus. Series latina / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 1864. – Т. 22. – Col. 354]. Див. також лист

Сковорода № 8 до Михайла Ковалинського, де філософ розглядає ту саму проблематику усамітнення (*ἐρεμία*), сходження розуму в райський сад (*παράδεισος*), турботи про душу як її приготування до прийняття божества.

¹⁸² Див. прим. 427.

¹⁸³ Сковорода має на думці слова: "...Царство Небесне здобувається силою, і ті, хто вживає зусилля, хапають його" (Євангелія від св. Матвія 11: 12).

¹⁸⁴ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 6: 23. Пор.: *ἄγετε ἅπαντες τὸν οὐκὸν τὸν ὀφθαλμὸν*.

¹⁸⁵ Метафізика – прикінцева частина шкільного курсу філософії (*scientia ultranaturalis*), наука про буття як таке (онтологія) і про Бога та янголів (пневматологія) [див., наприклад: Кониський Г. Філософія надприродна, або Метафізика // Кониський Г. Філософські твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 2. – С. 511–512].

¹⁸⁶ Ідеться про Ревеку, вагітну Ісавом та Яковом, якій Господь сказав: "Два племена в утробі твої..." (Перша книга Мойсеева: Буття 25: 23).

¹⁸⁷ Сковорода має на думці слова: "І місто не має потреби ні в сонці, ні в місяці, щоб у ньому світили, – слава бо Божа його освітила, а світильник для нього – Агнець. І народи ходитимуть у світлі його, а земські царі принесуть свою славу до нього" (Апокаліпсис 21: 23–24).

¹⁸⁸ Про віфлеємську зірку див.: Євангелія від св. Матвія 2: 1–2.

¹⁸⁹ Переклад Леоніда Ушкалова.

¹⁹⁰ Переклад Леоніда Ушкалова.

¹⁹¹ У Біблії: *επ'.*

¹⁹² Євангелія від св. Луки 4: 18.

¹⁹³ Див. прим. 93 до циклу «Басни Харьковскія».

¹⁹⁴ Ці слова взято з трагедії Еврипіда «Орест». Пор.: *οἷα οἷα, λεπτόν ἔχνοσ ἀρβύλης / τίθετε, μὴ κτυπεῖτ' (Ευριπίδ. Орест, 141).*

¹⁹⁵ Вислів *"vivum cadaver"* ("живий труп") Сковорода міг запозичити з «Адагій» Еразма Роттердамського (II. 4. 3). Він є також в Еразмових «Домашніх бесідах» [див.: Еразм Роттердамський. Похвала глупоті. Домашні бесіди / Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. – Київ, 1993. – С. 177]. Імовірним джерелом цього виразу вважають Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 5: 6, де зринає фраза "живою померла" [див.: Коваль А. П., Контілов В. В. Крилаті вислови в українській літературній мові. Вид. 2-е, перер. і доп. – Київ, 1975. – С. 93].

¹⁹⁶ Див. прим. (35) до циклу «Сад божественных пѣсней».

¹⁹⁷ Пор., наприклад, із думкою Дмитра Туптала: "...учители церковнии глаголют, яко всякоя болѣзни виновен ест грѣх" [Туптало Д. Руно орошенное. – Чернігів, 1680. – Арк. 68 (зв.)].

¹⁹⁸ Метафора "дух блудодійства" походить із Біблії. Пор.: *"πνεύματι πορνείας ἐπλανήθησαν"* (Книга пророка Осії 4: 12). У перекладі Івана Огієнка: "бо дух блудодійства заводить до блуду". Очевидно, Сковорода має тут на думці Книгу Псалмів 49 (50): 18. Пор.: "Як ти злодія бачив, то бігав із ним, і з перелюбниками накладав".

¹⁹⁹ "Галльською (французькою) хворобою" називали сифіліс. Див., наприклад: Сакович К. Арістотелівські проблеми // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 406.

²⁰⁰ Діоген Лаєрцій (II, 25) повідомляв, що Сократ "дотримувався такого здорового способу життя, що, коли Афіни охопила чума, він один залишився невразливим" [Діоген Лаєрцій. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 111].

- ²⁰¹ У Плутарха далі: “dissipanturque facile, sanguine tenero et spiritu puro motum excipiente”.
- ²⁰² *Plutarchus. De tuenda sanitate praecepta*, 127c–d [Plutarchi Chaeronensis Moralia. Omnes de Graeca in Latinam linguam transscripti summo labore, cura, ac fide. Guiliel. Xylandro Augustano interprete. – Francofurti, MDCXIX. – P. 219; також: Plutarchi Chaeronensis Scripta Moralia. Graece et latine. – Paris, 1841. – T. I. – P. 151–152].
- ²⁰³ Це – латинська версія фрази “Λεπτὸν ἰχθυος” з Еврипідової трагедії «Орест». Див. прим. 194.
- ²⁰⁴ Ідеться про ненависть. Пор.: “Кожен, хто ненавидить брата свого, той душолюб (ἀνθρωποκτόνος)” (Перше соборне послання св. ап. Івана 3: 15).
- ²⁰⁵ Сковорода має на думці слова: “Omnia mihi licent! Sed non omnia expediunt” (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 6: 12). У перекладі Івана Огієнка: “Усе мені можна, та не все на пожиток”.
- ²⁰⁶ Очевидно, це парафраза Послання св. ап. Павла до Тіта 1: 15. Пор.: “Omnia munda mundis”. Зрештою, є й крилатий вислів: “Puris omnia pura” [див.: Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 285].
- ²⁰⁷ Очевидно, Сковорода має на думці такі Павлові слова: “quapropter si esca scandalizat fratrem meum, non manducabo carnem in aeternum” (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 8: 13). У перекладі Івана Огієнка: “Ось тому, коли їжа спокушує брата мого, то повік я не їстиму м’яса, щоб не спокусити брата свого!”
- ²⁰⁸ У шкільних курсах моральної філософії *сором* трактували як різновид *страху* [див.: Козачинский М. Книга третья. Нравственная философия, или Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 416]. Зрештою, як свідчить Діоген Лаєрцій (VII, 112), про це говорили ще стоїки [див.: Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 303].
- ²⁰⁹ Сковорода має на думці слова Христа: “Як хто любить Мене, той слово Моє берегтиме, і Отець мій полюбить його, і Ми прийдемо до нього, і оселю закладемо в нього” (Євангелія від св. Івана 14: 23).
- ²¹⁰ У Плутарха початок речення такий: “Sed sicut quae...”
- ²¹¹ У Плутарха: *tantum*.
- ²¹² У Плутарха: *ab*.
- ²¹³ У Плутарха далі: *est*.
- ²¹⁴ У Плутарха: *Quae*.
- ²¹⁵ У Плутарха: *benevolentia*.
- ²¹⁶ *Plutarchus. Quomodo possit adulator ab amico internosci*, 127c–d [Plutarchi Chaeronensis Moralia. Omnes de Graeca in Latinam linguam transscripti summo labore, cura, ac fide. Guiliel. Xylandro Augustano interprete. – Francofurti, MDCXIX. – P. 219; також: Plutarchi Chaeronensis Scripta Moralia. Graece et latine. – Paris, 1841. – T. I. – P. 151–152].
- ²¹⁷ Див. прим. 22.
- ²¹⁸ Сковорода переказує тут діалог Ціцерона «Лелій, або Про дружбу» (XV, 55). Фраза: “Amici optima vitae suppellex” (“Друзі – найкраща прикраса життя”) – стала крилатою [див.: Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л. Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 45].
- ²¹⁹ *Вергілій*. Буколіки, II, 65. Ця фраза стала крилатою [див.: Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 339].

²²⁰ Крез (гр. *Κροίσος*) (595–546 рр. до н. е.) – останній лідійський цар. Мав величезне багатство. Про нього розповідає Геродот у 29-му розділі першої книги своєї «Історії». Ім'я Креза стало прозивним як персоніфікація багатства. Саме в такій ролі воно зринає й у творах старих українських письменників [див., наприклад: *Полоцький С. Вечеря душевная*. – Москва, 1681. – Арк. 125 (зв.) (друга пагін.); *Козачинский М. Книга третья. Нравственная философия, или Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы*. – Киев, 1987. – С. 335].

²²¹ Гай Юлій Цезар (*Gaius Julius Caesar*) (100–44 рр. до н. е.) – славетний римський імператор, полководець, оратор і письменник. Його ім'я не раз поставало символом проминуності людської величі та слави [див., наприклад: *Полоцький С. Вечеря душевная*. – Москва, 1681. – Арк. 125 (зв.) (друга пагін.)].

²²² Демосфен (гр. *Δημοσθένης*) (384–322 рр. до н. е.) – найбільший давньогрецький політичний оратор. Так само, як і Цезар, символізував проминальність людської слави [див., наприклад: *Полоцький С. Вечеря душевная*. – Москва, 1681. – Арк. 125 (зв.) (друга пагін.)].

²²³ Очевидно, Сковорода має на думці слова Христа: “Ви друзі Мої, якщо чините все, що Я вам заповідую” (Євангелія від св. Івана 15: 14).

²²⁴ 27 січня Православна Церква відзначає повернення мощів св. Івана Златоуста.

²²⁵ Музи (лат. *Musae*) – дев'ять доньок Аполлона й Мнемозини; богині наук та мистецтв: Кліо, Евтерпа, Талія, Мельпомена, Терпсихора, Полігімнія, Ерато, Уранія, Калліопа.

²²⁶ Див. прим. 64 до циклу «Сад божественных пѣсней».

²²⁷ Авторство цієї епіграми Діоген Лаертій (III, 33) приписував Платонові [див.: *Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов*. – Москва, 1979. – С. 63].

²²⁸ У Троїце-Сергієвій лаврі Сковорода перебував на початку 1755 р. (намісником лаври був тоді Кирило Ляшевецький). Він покинув обитель, очевидно, у першій декаді лютого 1755 р. [див.: *Махновець А. Григорій Сковорода. Біографія*. – Київ, 1972. – С. 127].

²²⁹ Діоген Лаертій свідчив (VIII, 15), що “святилищем Муз” називали перехід при будинку Піфагора в Метапонті, куди приходило чимало людю, щоб послухати філософа [див.: *Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов*. – Москва, 1979. – С. 336].

²³⁰ Ідеться про трьох святих отців-каппадокійців: Василя Великого, Григорія Богослова та Івана Златоуста.

²³¹ Сентенції Менандра, 543. Пор. латинські, українські й російські відповідники цієї фрази: “Manus manum lavat” [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 207]; “Рука завше руку мьет” [Климентій Зіновійв. Вірші. Приповіді посполиті. – Київ, 1971. – С. 173]; “Рука руку мие, аби обі були білі” [Франко, № 22653]; “Рука руку мие, щоб білі були”; “Рука руку мие, нога ногу підпирає” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 138, 160]; “Рука руку мьет...” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 135]. Наприкінці листа витерто один рядок, писаний грецькою мовою, а під ним іншою рукою та іншим чорнилом додано: “1763 die trium Sanctorum Basilii, Gregorii, Johanni” (“1763 року, у день трьох святих: Василя, Григорія та Івана”).

²³² Переклад Миколи Зерова [Зеров М. Твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 390].

²³³ *Аристотель*. Велика етика, 1211a30–35 [див.: *Аристотель*. Большая этика // *Аристотель*. Сочинения: В 4 т. – Москва, 1983. – Т. 4. – С. 368].

²³⁴ *Аристотель*. Велика етика, 1213a25 [див.: *Аристотель*. Большая этика // *Аристотель*. Сочинения: В 4 т. – Москва, 1983. – Т. 4. – С. 373]. Думка про друга як “друге я” була досить поширеною у філософії Стародавньої Греції та Риму. Варто пригадати, скажімо, ранній діалог Платона «Алківіад 1» (132с–133с) [див.: *Платон*. Диалоги. – Москва, 1986. – С. 217–218] чи передачу Діогеном Лаертцем (VII, 23) сентенцію Зенона з Кітіона [див.: *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 276]. Цю думку з посиланням на Аристотеля можна знайти також у старих українських письменників, наприклад, у Дмитра Туптала: “...аще и еллинскій философ Аристотель рече, обаче христіаном надобное: ‘Друг есть едина душа в тѣлесах двою’” [Туптало Д. Поучение на память святых верховных апостол Петра и Павла // Сочинения святого Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 3. – С. 90].

²³⁵ У Плутарха: “Quod si”.

²³⁶ Інтерполяція Сковороди.

²³⁷ *Plutarchus*. Quomodo possit adulator ab amico internosci, 52f [Plutarchi Chaeronensis Moralia. Omnes de Graeca in Latinam linguam transscripti summo labore, cura, ac fide. Guiliel. Xylandro Augustano interprete. – Francofurti, MDCXIX. – P. 129; також: Plutarchi Chaeronensis Scripta Moralia. Graece et latine. – Paris, 1841. – T. I. – P. 63].

²³⁸ Діоген Лаертцій (V, 40) свідчить, нібито Теофраст не раз казав, що “найдорожча трата – це час” [Діоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 217].

²³⁹ Див. прим. 266 до діалогу «Сумфонія, нареченная Книга Асхань».

²⁴⁰ У рукопису: “...τὸ κάλλος τὸ θεῖον”.

²⁴¹ Євангелія від св. Матвія 18: 10. Пор.: “...їхні Анголи повсякчасно бачать у небі обличчя Мого Отця, що на небі”.

²⁴² У рукопису: *delicantes*.

²⁴³ Див.: “O bibliotheca nota paucis, ô libri, / Quos rara contrectat manus” [M. Antonii Mureti Presbyterii, J. C. et Civis Romani Oratores ac Poetae clariss[imi] Orationes, Epistolae, Hymnique Sacri. Editio nova. – Lipsiae, MDCLXV. – P. 492]. Сковорода переклав ці слова так: “ω бібліотеко ты моя избранныя! / ω не многим книги чтомы!” Тим часом у перекладі Миколи Зерова ці слова звучать так: “І ти, полице, не для всіх призначена, / Добірні й дорогі книжки!” [Зеров М. Твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 384].

²⁴⁴ Див. лист Еразма Роттердамського до Християна Нортгофа (*Christian Northoff*) з Парижа 1497 р. [Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami, denuo recognitum et auctum / Per P. S. Allen. – Oxonii, MCMVI. – T. I (1484–1514). – P. 173].

²⁴⁵ Розповідаючи про свого дядька Плінія Старшого (бл. 24–79), Пліній Молодший (бл. 62 – бл. 114) (III, 5, 16) зазначав: “Він уважав за втрачений увесь час, не відданий заняттям” [Письма Плиния Младшего. Книги I–X / Изд. подготовили М. Е. Сергиенко, А. И. Доватур. – Москва, 1983. – С. 46].

²⁴⁶ *Вергілій*. Енеїда, VI, 747. У перекладі Михайла Білика: “вогонь із небесного первня” [Публій Вергілій Марон. Енеїда / З латинської переклав Михайло Білик; переклад звірив і зредагував Борис Тен. – Київ, 1972. – С. 146].

²⁴⁷ Канон Пресвятії Богородиці, глас 8-ий, пісня 3-я. Див. також: *Могила П. Євхологон*, albo Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 736, 857.

²⁴⁸ Євангелія від св. Матвія 24: 20; Євангелія від св. Марка 13: 18.

²⁴⁹ Переклад Леоніда Ушкалова.

²⁵⁰ У нижньому лівому кутку автографа іншим чорнилом дописано: “febr[uius] 15” (“15 лют[ого]”).

²⁵¹ У рукопису: *sodales*.

²⁵² Тіфон (гр. *Τιφωνός*) – син троянського царя Лаомедонта, чоловік Еос (Аврори), яка випрохала була в богів для нього безсмертя, та, на своє горе, забула попрохати вічної молодості, тому Тіфон старів усе дужче й дужче.

²⁵³ Цар Нестор був дуже старий. Слід зазначити, що образи Тіфона й Нестора як довгожителів уже в римських класиків належали до риторичної топіки [див.: *Курціус Е.-Р.* Європейська література і латинське середньовіччя / Переклав з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 94–95].

²⁵⁴ Ідею християнської релігії як дружби, цілком по-арістотелівськи potrакованоу не як певний емоційний стан, а як форму соціальної та політичної взаємодії, переходом буде розвивати о. Павло Флоренський у своїй роботі «Столп и утверждение Истины» (лист одинадцятий: Дружба).

²⁵⁵ Сковорода має на думці слова: “*mandatum novum do vobis ut diligatis invicem sicut dilexi vos ut et vos diligatis invicem*” (Євангелія від св. Івана 13: 34). У перекладі Івана Огієнка: “Нову заповідь Я вам даю: Любіть один одного! Як Я вас полюбив, так любіть один одного й ви!”

²⁵⁶ Пор.: “*Deus caritas est*”; “ὁ θεὸς ἀγάπη ἐστίν” (Перше соборне послання св. ап. Івана 4: 8, 16). У перекладі Івана Огієнка: “Бог є любов”.

²⁵⁷ Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 13: 1. Пор.: “*si linguis hominum loquar et angelorum caritatem autem non habeam factus sum velut aes sonans aut cymbalum tinniens*”. У перекладі Івана Огієнка: “Коли я говорю мовами людськими й ангольськими, та любови не маю, – то став я як мідь *та* дзвінка або бубон гудячий!”

²⁵⁸ Апокаліпсис 1: 8; 26: 6; 22: 13. У перекладі Івана Огієнка: “Я Альфа й Омега”. Така глоризація любові була характерна також для інших українських барокових письменників. Пригадаймо, наприклад, Іоанікія Сенютовича, який, услід за св. ап. Павлом, писав: “Велико дѣло любве, єюже вся, и без нея ничтоже. Человѣческими и ангелскими глаголати языки зѣло преславно, но без любве, единый звук кимвалный. Прорицати будущая, разумѣти сокровенная, чудеса творити, нѣчто ест Божественнаго, обаче и в сих без любви дѣлатель едино естъ ничтоже. Любы долготерпит, милосердствует. Любы не завидит, не превозносится, не гордится, не безчинствует, не ищет своя си, не раздражается, вся любит, всему вѣру емлет, вся уповае, сими образы вѣтыйствующая. Любы кому не имать быти пріятна! Кого не в лѣпоту восхитит, вселюбезна вѣм сущи! Разумом творимое часть точію дѣла, от части бо разумѣваем, в любви же что не совершенно, исполненіе закона любви. Разум кичит, а любовь созидает. Пророчества упразднятся, языки умолкнут, разум испразднится, любви николиже отпадает” [Сенютович І. Передмова до «Канонів Богородичних» 1716 р. // *Тітов Хв.* Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 514].

²⁵⁹ *Вергілій*. Буколіки, VIII, 11.

²⁶⁰ Переклад Леоніда Ушкалова.

²⁶¹ Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 5: 3. Пор.: ἡ σκάφη ὤχλησε ἵνα корабλὶ наρῶды.

²⁶² Сковорода має на думці притчу про сіяча, зокрема слова: “А інші [зерна] попадали в терен, – і вигнався терен, і їх поглушив” (Євангелія від св. Матвія 13: 7).

²⁶³ Переклад Леоніда Ушкалова.

²⁶⁴ “*In magnis et voluisse sat est*” – слова Секста Проперція (бл. 50 р. до н. е. – 15 р. н. е.), які стали крилатою фразою [див.: Вечные истины на вечной латыни. *De verbo in verbum*: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 170]. Сковорода міг узяти їх, приміром, з «Адапій» Еразма Роттердамського (II. 8. 55).

²⁶⁵ Очевидно, Сковорода має на думці слова св. ап. Павла: “fratres, nolite pueri effici sensibus, sed malitia parvuli estote, sensibus autem perfecti estote” (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 14: 20). У перекладі Івана Огієнка: “Браття, не будьте дітьми своїм розумом, – будьте в лихому дітьми, а в розумі досконалими будьте!”. Див. також Послання св. ап. Павла до євреїв 5: 12–14: “Etenim cum deberetis magistri esse propter tempus, rursus indigetis, ut vos doceat aliquis elementa exordii sermonum Dei, et facti estis, quibus lacte opus sit, non solido cibo. Omnis enim, qui lactis est particeps, expers est sermonis iustitiae, parvulus enim est; perfectorum autem est solidus cibus, eorum, qui pro consuetudine exercitatos habent sensus ad discretionem boni ac mali”. У перекладі Івана Огієнка: “Ви бо за віком повинні б бути вчителями, але ви потребуєте ще, щоб хтось вас навчав перших початків Божого Слова. І ви стали такими, яким потрібне молоко, а не страва тверда. Бо хто молока вживає, той недосвідчений у слові правди, – бо він немовля. А страва тверда – для дорослих, що мають чуття, привчені звичкою розрізняти добро й зло”.

²⁶⁶ Ідеться про “обоження”. Див. прим. 290 до діалогу «Бєсѣда, нареченная двое».

²⁶⁷ Очевидно, Сковорода має на думці слова: “Ви бо за віком повинні б бути вчителями, але ви потребуєте ще, щоб хтось вас навчав перших початків Божого Слова” (Послання св. ап. Павла до євреїв 5: 12).

²⁶⁸ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 102 (103): 11. Останнє слово має форму: *ѡутвердїиѡ*.

²⁶⁹ Сковорода говорить тут про так звані “богословські” чесноти – віру, надію та любов, котрі, як писав Петро Могила, є “первая добродѣтели христїанскїя..., без них же никтоже спасетсѧ” [Могила П. Собрание краткія науки о артикулах вѣры, сирѣчь о догматѣх, или о преданїях вѣры православно каѡолическія христїанскїя. – Почаїв, 1783. – Арк. 55]. Найважливішою з-поміж них є любов – чеснота, що може бути окреслена як “знаменїе внѣшнее внутряго житїя челоувѣка христїанина” та “сѣмя всѣх добродѣтелей” [Максимович І. Богомыслиє. – Черніїв, 1710. – Арк. 275 (зв.), 276 (зв.)].

²⁷⁰ Пор.: “ὁ θεὸς ἀγάπη ἐστίν” (Перше соборне послання св. ап. Івана 4: 8, 16).

²⁷¹ Цю латинську приказку використовували й інші українські письменники. Наприклад, Іпатій Потій писав: “Старая приповѣсть латинская: ‘не всѣм дано єсть достуипити Коринѣу’” [Отвѣт Іпатія Потєя Клирику Острожскому // Памятники полемической литературы в Западной Руси. – Петербург, 1903. – Кн. 3. – Ст. 1075].

²⁷² Образ євангельського віслюка, що на ньому Христос в’їжджає до Єрусалима, був досить популярним в українській бароковій літературі. Його тлумачили і в алегоричному сенсі, наприклад, як урятований Христом “народ поганскій” [див.: *Галатовський І.* Ключ разумѣнія. – Київ, 1659. – Арк. 61] чи як переможені праведником гріхи [див.: *Радивилівський А.* Огородок Марїи Богородици. – Київ, 1676. – С. 1025]. Сковорода, на збір святого Франциска Асизького [див. про це: *Лотман Ю. М.* Об одном темном месте в письме Григория Сковороды // Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка. – 1985. – Т. 44. – № 2. – С. 170–171; прикметно, що коментатори часом називали Сковороду “українським Франциском Асизьким”; див.: *Arsieniew N. von.* Bilder aus russischen Geistesleben: I. Die mystische Philosophie Skovorodas // Kyrios. Vierteljahresschrift für Kirchen- und Geistesgeschichte Osteuropas. – Königsberg; Berlin, 1936. – Bd. I. – Hft. 1. – S. 28; пор.: *Ковалінський М. І.* Григорій Савич Сковорода (Життя і деякі думки українського філософа-спіритуаліста) / Опр. Ю. Русов. – Лондон, 1956. – С. 27], трактує його як людське тіло, що є носієм душі.

²⁷³ Сковорода говорить тут про “золоту мірноту”. Див. прим. 77 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастїи в жизни». Сам по собі вислів “μὴδὲν ἄγαν” (“нічого

надміру”) Сковорода міг віднайти в Діогена Лаерція (I, 41), де він приписаний Хілонові [див.: *Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов.* – Москва, 1979. – С. 75].

²⁷⁴ Див.: “ubi enim sunt duo vel tres congregati in nomine meo, ibi sum in medio eorum” (Євангелія від св. Матвія 18: 20). У перекладі Івана Отієнка: “Бо де двоє чи троє в Ім’я Моє зібрані, – там Я серед них”.

²⁷⁵ Очевидно, Сковорода має на думці слова Христа: “...без Мене нічого чинити не можете ви” (Євангелія від св. Івана 15: 5).

²⁷⁶ *Patrologiae cursus completus. Series latina* / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 1864. – Т. 63. – Col. 657–658.

²⁷⁷ Аніцій Манлій Торкват Северин Боецій (*Anicius Manlius Torquatus Severinus Boetius*) (бл. 475–524 рр.) – видатний римський філософ і математик, учень Прокла Діадоха, дорадник короля остготів Теодоріха. Боеція часто називають “останнім римлянином”. Він був знаний у старій Україні найперше як автор «Розради від філософії». На Боеція покликалися, коли йшлося, наприклад, про поняття *вічності* (Феофан Прокопович, зокрема, писав: “Численні [філософи] надають перевагу визначенню вічності Боецієм, згідно з яким *вічність* означає *мати безмежне, всеосяжне і досконале життя*” [Прокопович Ф. *Натурфілософія, або Фізика* // Прокопович Ф. *Філософські твори*: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 242]), *персони* (“...персону Боеціуш в Книзѣ своѣй о двух натурах так описует: ‘Персона ест натуры разумной истность нероздѣльная...’” [Галатовський І. *Месія правдивий.* – Київ, 1669. – Арк. 94]; пор.: “*naturae rationabilis individua substantia*”), про моральну філософію [див.: Максимович І. *Θέατρον*, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 58, 308 (зв.), 310 (зв.)], *блаженство* [див.: Калиновский С. *Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика* // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 96] тощо. З українських письменників новітньої доби Боецієве окреслення *персони* цитував по-латинському Євген Маланюк [див.: Маланюк Є. *Нотатники* (1936–1968): Документально-художнє видання. – Київ, 2008. – С. 225].

²⁷⁸ Афекти (лат. *affectus*, гр. *πάθος*) в українській бароковій традиції зазвичай розглядали як “душевні порухи, народжені від осягнення добра та зла” [Summula graesertorum rhetoricorum. – Poznań, 1778. – Р. 31; пор.: Прокопович Ф. *Про риторичне мистецтво* // Прокопович Ф. *Філософські твори*: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 286; Конисский Г. *Нравственная философия, или Этика* // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 474].

²⁷⁹ Фізика, чи натурфілософія (*philosophia naturalis*), – частина шкільного філософського курсу, де розглядалися всі природні тіла та їхні властивості. Єство та сенс натурфілософії, як її розуміли українські інтелектуалісти старої доби, можна з’ясувати з «Промови про заслути й користь фізики» Феофана Прокоповича [див.: Прокопович Ф. *Філософські твори*: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 115–118].

²⁸⁰ Див. прим. 185.

²⁸¹ Євангелія від св. Івана 14: 27. Про цей “мир Божий, що вищий від усякого розуму (Фил. 4: 7), що його залишив Христос своїм апостолам (Ів. 14: 27)” розмірковував ще Оріген [О молитве и Увещание к мученичеству. Творения учителя Церкви Оригена / Пер. с примеч. Н. Корсунского. Изд. 2-е. – Санкт-Петербург, 1897. – С. 208].

²⁸² Стоя – школа давньогрецької філософії, заснована в Афінах близько 300 р. до н. е. Зеноном із Кітіона (бл. 335 – бл. 262 рр. до н. е.). Етимологію цього слова Памва Беринда пояснював так: “еллински – ганок, оттоль стоіки философи названи, от ганку, в котором

диспутовали” [Беринда П. Лексикон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 459]. Історію цієї школи заведено поділяти на три періоди: Стара Стоя (Зенон, Хризипп), Середня Стоя (Посидоній) та Пізня Стоя (Сенека, Епіктет, Марк Аврелій). Ідеї стоїків були дуже популярні в XVII–XVIII ст., коли розвинувся так званий “неостойцизм”. У своїх творах Сковорода згадує про зачинателя стоїчної філософії Зенона з Кітіона, а також про чільних представників римського стоїцизму: Сенеку й імператора Марка Аврелія. Наука стоїків справила вплив на Сковороду, зокрема, на його теорію “сродності”.

²⁸³ Апатія (гр. ἀπάθεια) – один з основних принципів стоїчної філософії. Правлячи про людське щастя (*μακαρία, beatitudo*), Сковорода, так само, як, приміром, його вчитель Георгій Кониський, підкреслював, що афектам варто протиставляти не витлумачену в душі стоїків *апатію*, а пристрасті, погамовані розумом. Так само поцінювали стоїчну *апатію* також деякі інші киево-могилянські філософи [пор.: Калиновский С. Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 257]. Зрештою, те саме було і в західній традиції. Досить пригадати бодай славетну книжку Ніколя Кавсіна «De eloquentia sacra et humana libri XVI» [див.: Ulčinaite E. Teoria retoryczna w Polsce i na Litwie w XVII wieku: Próba rekonstrukcji schematu retorycznego. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1984. – S. 137].

²⁸⁴ Тут Сковорода близький до Арістотеля. Як свідчив Діоген Лаєрцій (V, 31), Арістотель казав, що мудрий чоловік “не вільний від пристрастей, а помірний у них” [Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 214]. Принаймні стоїк Сенека пов’язував таку позицію саме з перипатетиками. “Не раз поставало питання, – писав він у «Моральних листах до Луцілія» (CXVI, 1), – що краще: коли в нас помірковані пристрасті чи коли їх нема взагалі? Наші [тобто стоїки] проганяють їх, перипатетики – погамовують” [Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклад з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 516].

²⁸⁵ Сковорода має на думці слова: “А щоб я через пребагато об’явленень не величався, то дано мені в тіло колючку, – посланця сатани, щоб бив в обличчя мене, щоб я не величався” (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 7).

²⁸⁶ Можливо, Сковорода має на думці Третю книгу царств 19: 12.

²⁸⁷ Див.: Євангелія від св. Матвія 5: 3–11.

²⁸⁸ Боецій С. Розрада від філософії / Пер. з лат. А. Содомори; передм. В. Кондзьолки. – Київ, 2002. – С. 58.

²⁸⁹ Ідеться про Якова Єнкевича (“города Харкова Троецкой церкви священника Бориса сын”), який навчався в класі синтаксими Харківського колегіуму, коли цей клас вів Сковорода. У його батька квартирували під час навчання брати Ковалинські [див.: Махновець Л. Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 185–186].

²⁹⁰ Пор.: “*militia est vita hominis super terram*” (Книга Йова 7: 1). У перекладі Івана Огієнка: “Хіба чоловік на землі – не на службі військовій?”. Можна пригадати також «Моральні листи до Луцілія» Сенеки: “*Atqui vivere, Lucili, militare est*” (XCVI, 5) (“А жити, Луцілію, – це наче служити у війську” [Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклад з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 429]). Див. прим. 421 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном счастье в жизни».

²⁹¹ Це – трохи скорочена форма старої латинської приказки: “*De duobus malis minimum eligendum*” [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 88].

²⁹² В автографі це слово подано замість закресленого: *praemi*.

²⁹³ Префектом Харківського колегіуму на той час був Лаврентій Кордет. Див. прим. 58 до рубрики «Листи до різних осіб» (лист № 98).

²⁹⁴ Переклад Миколи Зерова [Зеров М. Твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 389–390].

²⁹⁵ Пор.: “Тому то, хто їстиме хліб цей чи питиме чашу Господню негідно, – буде винний супроти тіла та крові Господньої! Нехай же людина випробовує себе, і так нехай хліб їсть і з чаші хай п’є. Бо хто їсть і п’є негідно, не розважаючи про тіло, той суд собі їсть і п’є! Через це поміж вами багато недужих і хворих...” (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 11: 27–30).

²⁹⁶ Переклад Леоніда Ушкалова.

²⁹⁷ В автографі закреслено слово *corpus*, а згори дописано *et*.

²⁹⁸ Пор.: “*si est corpus animale, est et spirituale*” (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 44). У перекладі Івана Огієнка: “Є тіло звичайне, є й тіло духовне”.

²⁹⁹ В автографі закреслено слово: *latitano*.

³⁰⁰ В автографі слово *calore* дописано над рядком.

³⁰¹ Пор.: “Але ви не так пізнали Христа, якщо ви чули про Нього, і навчилися в Нім, бо правда в Ісусі, щоб відкинути, за першим поступованням, старого чоловіка, який зотліває в звабливих пожадливостях, та відновлятися духом вашого розуму, і зодягнутися в нового чоловіка, створеного за Богом у справедливості й святості правди” (Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 20–24).

³⁰² Пор.: “То дух, що оживлює, тіло ж не помагає нічого. Слова, що їх Я говорив вам, то дух і життя” (Євангелія від св. Івана 6: 63).

³⁰³ В автографі слова *Et est* дописані над рядком.

³⁰⁴ Сковорода має на думці поцілунок Юди (Євангелія від св. Матвія 26: 48; Євангелія від св. Марка 14: 44; Євангелія від св. Луки 22: 46).

³⁰⁵ Пор.: “Хіба ви не знаєте, що ваші тіла – то члени Христові? Отож, узявши члени Христові, зроблю їх членами розпусниці? Зовсім ні! Хіба ви не знаєте, що той, хто злучується з розпусницею, стає одним тілом із нею?” (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 6: 15–16).

³⁰⁶ В автографі слово *sacra* дописане над рядком.

³⁰⁷ Переклад Леоніда Ушкалова.

³⁰⁸ Див. прим. 1 до поезії «O delicati blanda etc.».

³⁰⁹ Гален (*Galenus*) Клавдій (129–199 рр.) – славетний римський учений-природознавець, лікар імператорів Марка Аврелія, Вера та Коммода, автор трактату «Про частини людського тіла»; як філософ, був прибічником ідей Платона, Арістотеля та стоїків.

³¹⁰ Гіппократ (гр. *Ἱπποκράτης*) Косський (бл. 460–377 чи 356 рр. до н. е.) – славетний старогрецький лікар. Гіппократ та Гален, як найвищі авторитети в ділянці медицини, згадуються поруч і в інших джерелах [див., наприклад: Сакович К. Арістотелівські проблеми // Пам’ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 415; Номоканон, си ест Законоправилник. – Київ, 1629. – С. 124; Туптало Д. Книга житій святих. – Київ, 1689. – Арк. 598 (зв.); Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 173].

³¹¹ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до филип’ян 4: 7. Пор.: *міръ вѣѣтъ, прѣвосходѣѣ всѣмъ ѡмъ*.

³¹² В оригіналі ця фраза звучить так: “καὶ ἡ εἰρήνη τοῦ θεοῦ ἡ ὑπερέχουσα πάντα νοῦν...” (Послання св. ап. Павла до филип’ян 4: 7).

³¹³ Парафраза Євангелії від св. Марка: 4: 41. Пор.: *вѣтръ ѡ морѣ послѣшають ѣмъ*. Див. також: Євангелія від св. Матвія 8: 27; Євангелія від св. Луки 8: 25.

³¹⁴ Можливо, Сковорода має на думці слова Христа: “Vae vobis, scribae et pharisei hypocritae, quia similes estis sepulcris dealbatis, quae a foris quidem parent speciosa, intus vero plena sunt ossibus mortuorum et omni spurcitia!” (Євангелія від св. Матвія 23: 27). У перекладі Івана Огієнка: “Горе вам, книжники та фарисеї, лицеміри, що подібні до гробів побілених, які гарними зверху здаються, а всередині повні трупних кісток та всякої нечистоти!”.

³¹⁵ *Bergilii*. Буколіки, III, 93.

³¹⁶ Можливо, Сковорода натякає тут на одне місце з листа Ціцерона до Тіта Помпонія Аттика (2. 9): “...denique etiam Vatini strumam sacerdoti διβάφω vestiant” (“і одягнуть в дібаф жерця навіть товсту шию Ватинія”). Та й загалом Ціцерон називав Ватинія – народного трибуна 59 р., креатуру Цезаря – “товстою шиєю держави” (“struma civitates”).

³¹⁷ Див. прим. 21.

³¹⁸ У рукопису: *sodales*.

³¹⁹ Евр (гр. *Eὔρος*) – східний чи південно-східний вітер у грецькій міфології.

³²⁰ Див. прим. 246.

³²¹ Це прислів'я є в «Адагіях» Еразма Роттердамського (II. 2. 44). Пор. його українські версії: “Де мило, там очі, де болить, там руки” [Франко, № 17429]; “Що в кого болить, той про те й говорить”; “Де болить – там і торкаєш кожну мить” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 543]. Українські письменники використовували його й до Сковороди. Досить пригадати хоч би Дмитра Туптала (“где болит, там рука” [Туптало Д. Руно орошенное. – Чернігів, 1680. – Арк. 67 (зв.)]) чи Івана Величковського: “и як рука, где болить, там ся дотикает” [Величковський І. Твори. – Київ, 1972. – С. 89].

³²² Пор. із тезою Касіяна Саковича: “скупому часто сняться гроші, купцю – товари, рибалці – ставки, неводи, риба. Мисливцю ж сняться гаї, поля, хорти, зайці. Солдату – труби, війни, залицальнику – коханки, студенту – лекції, диспутації” [Сакович К. Арістотелівські проблеми // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 416–417].

³²³ Пор.: “...чи ж не вибрав Бог бідарів цього світу за багатих вірою й за спадкоємців Царства, яке обіцяв Він тим, хто любить Його?” (Соборне послання св. ап. Якова 2: 5).

³²⁴ Євангелія від св. Матвія 13: 11.

³²⁵ Пор.: “Отож, уважайте, щоб поводитися обережно, не як немудрі, використовуючи час, – дні бо лукаві!” (Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 15–16).

³²⁶ Ці роздуми Сковороди про час підходять до міркувань, скажімо, Августина в його «Сповіді» (11. XIV. 17) (пор.: “...Якби ніщо не проминало, то не було б минулого часу; якби ніщо не наставало, то не було б майбутнього часу; а якби не було нічого, то взагалі не було б часу теперішнього. Але яким чином ‘е’ ці два часи – минулий і майбутній, – коли минулого вже нема, а майбутнього ще немає? І сам час теперішній, якщо б він був завжди теперішнім і не пропадав у минулому, то не був би вже часом, а був би вічністю. Отже, коли теперішній час, щоб бути часом, має пропадати в минувшині, то як же ми можемо твердити, що час ‘існує’, коли єдина рація його буття – це не буття. Отже, ми маємо право сказати, що час існує хіба тільки тому, що він прямує в небуття” [Святий Августин. Сповідь / Пер. з латини Ю. Мушака. Вид. 3. – Київ, 1999. – С. 222]) чи Дмитра Туптала (пор.: “Дѣлится же время на три части: на мимошедшее, настоящее и будущее. Мимошедшее время вѣмы яко бѣ, но уже преиде и погибе, ниже бо возвратится когда. Будущаго же времени чаем, но не вѣмы, каково то будет. Настоящее же мнимся имѣти, но ни чего имамы, кромѣ единого краткаго часца, глаголемаго ‘нынѣ’. ‘Нынѣ’ абіе есть и

абіе нѣсть, преиде бо паки ино настает 'нынѣ', паки и то преходит, якоже в дѣлаемых и настояемых часах минуты едина по дружѣи идет... настоящее время, глаголемое 'нынѣ', не вѣсть стояти, но вѣчну течет, аки капля нѣкая в низ текущая и черту по себѣ оставляющая, на предняя же простирающаяся, доколѣже оскудѣет и изсхнет" [Туптало Д. Розыск о расколической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 205 (зв.)–206 (зв.)]. А крім того, зосередженість на теперішньому була важливим завданням духовних вправ у стародавніх греків та римлян.

³²⁷ Див. прим. 228.

³²⁸ Сковорода цитує тут (трохи змінено) текст епіграми невідомого автора з «Палатинської антології» (XI, 51). Див. прим. 188 до циклу «Сад божественных пѣсней».

³²⁹ Книжною українською мовою Сковорода переклав цю епіграму так: "Наслаждайся дней твоих, все бо вмалѣ старѣет. / В одно лѣто из козленка стал косматый цап". Філософ використав її як епіграф до 30-ої пісні циклу «Сад божественных пѣсней».

³³⁰ *Вергілій*. Енеїда, VIII, 560 [див.: *Публій Вергілій Марон*. Енеїда / 3 латинської переклав Михайло Білик; переклад звірів і зрадагував Борис Тен. – Київ, 1972. – С. 188].

³³¹ Можна пригадати, що Епікур розумів саму етику як знання "περὶ αἰδέσεων καὶ φυχῶν" ("про те, що слід обирати й чого уникати") [див.: *Кулаковский Ю. А.* Эсхатология и эпикуреизм в античном мире: Избранные работы. – Санкт-Петербург, 2002. – С. 173].

³³² Скорочений виклад-переказ Платонових міркувань про те, що без знання істини не можна відрізнити справжнє від примарного (Держава, IX 585а, 586а): "Чи будеш ти дивуватися, якщо люди, які не знають істини про багато інших речей, не мають належного знання й про це? Щодо задоволення, страждання та проміжного стану люди налаштовані так, що коли їх несе вбік страждання, то вони міркують правильно й по-справжньому страждають, але коли вони переходять від страждання до проміжного стану, то дуже схильні вважати, нібито це приносить задоволення та радість. Можна подумати, що вони дивляться на сіре, порівнюючи його з чорним і не знаючи білого, – так вони помиляються, порівнюючи страждання з його відсутністю й нічого не відаючи про задоволення... Отже, того, хто не має досвіду в поміркованості й цноті, хто постійно проводить час у бенкетах та інших таких самих розвагах, звісно, відносить униз, а потім знову до середини, так вони й блукають усе життя. Вони ніколи не вийдуть за ці межі, адже вони ніколи не бачили справді високого й не піднімались до нього, не сповнювались по-справжньому справжнім, не пробували надійного й чистого задоволення..." [Платон. Собрание сочинений: В 4 т. – Москва, 1994. – Т. 3. – С. 379–380].

³³³ Очевидно, Сковорода має на думці п'ятий розділ Книги пророка Ісаї (5: 8–30), де рефреном іде фраза "vae qui..." (у перекладі Івана Огієнка: "Горе тим, що..."). Тут ідеться про слова: "Горе тим, що зло називають добром, а добро – злом, що ставлять темноту за світло, а світло – за темряву, що ставлять гірке за солодке, а солодке – за гірке!" (Книга пророка Ісаї 5: 20).

³³⁴ Ідеться про Григорія Ковалинського.

³³⁵ Переклад Леоніда Ушкалова.

³³⁶ Очевидно, це варіація на тему Книги Псалмів 89 (90): 9. Пор.: "Quoniam omnes dies nostri evanuerunt in ira tua, consumpsimus ut suspirium annos nostros". У перекладі Івана Огієнка: "Бо всі наші дні промайнули у гніві Твоєм, скінчили літа ми свої, як зідхання..."

³³⁷ Пор.: "...нас побивають за Тебе щоденно, пораховано нас, як овечок жертвних..." (Книга Псалмів 43 (44): 23).

³³⁸ На цьому текст вірша обривається. У рукопису його перекреслено навкоси, а далі на цій-таки сторінці іншим почерком та іншим чорнилом дописано такий вірш:

Περὶ τοῦ κόσμου [Про світ]
 Fallax hic mundus mundi cur nomine quadet,
 Quos solet immundis fallere saepe bonis.
 Свѣтъ сей затѣм, думаю, названнѣй ест свѣтом,
 Что в тму многих заводит прелесным совѣтом.

³³⁹ Пор.: “І з’явилися їм язики поділені, немов би огненні, та й на кожному з них по одному осів. Усі ж вони сповнилися Духом Святим, і почали говорити іншими мовами...” (Дії св. апостолів 2: 3–4).

³⁴⁰ Пор.: “Тому то, коли хто в Христі, той створіння нове, – стародавнє минуло, ось сталося нове!” (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 5: 17).

³⁴¹ Пор.: “Іхній кінець – то загибель, шлунок – їхній бог, а слава – в їхньому соромі... Вони думають тільки про земне! (Послання св. ап. Павла до филип’ян 3: 19).

³⁴² Пор.: “І бачив я небо нове й нову землю, перше бо небо та перша земля проминули, і моря вже не було. І я, Іван, бачив місто святе, Новий Єрусалим, що сховався із неба від Бога, що був приготований, як невіста, прикрашена для чоловіка свого. І почув я гучний голос із престолу, який кликав: ‘Оце оселя Бога з людьми, і Він житиме з ними! Вони будуть народом Його, і Сам Бог буде з ними!’” (Апокаліпсис 21: 1–3).

³⁴³ Див. прим. 92 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».

³⁴⁴ Сковорода має на думці Послання св. ап. Павла до євреїв 5: 12–14. У перекладі Івана Огієнка: “Ви бо за віком повинні б бути вчителями, але ви потребуєте ще, щоб хтось вас навчав перших початків Божого Слова. І ви стали такими, яким потрібне молоко, а не страва тверда. Бо хто молока вживає, той недосвідчений у слові правди, – бо він немовля. А страва тверда – для дорослих, що мають чуття, привчені звичкою розрізняти добро й зло”.

³⁴⁵ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 49: 12: “et dentes lacte candidiores”. У перекладі Івана Огієнка: “а від молока – білозубий”.

³⁴⁶ Переклад Леоніда Ушкалова.

³⁴⁷ Переклад Леоніда Ушкалова.

³⁴⁸ Сковорода має на думці слова: *Нѣ благословѣнъ ѿ сѣмѣньнъ, н речѣ къ мѣрѣнъ ѿгнѣ: сѣ, лежѣтъ сѣй на падѣнѣ и на востанѣнѣ мнѣгнѣ во ѿиѣн* (Євангелія від св. Луки 2: 34).

³⁴⁹ Послання св. ап. Павла до Тита 1: 15.

³⁵⁰ Латинська фраза *stulta philosophia* (‘дурна філософія’) корелює у Сковороди зі слов’янським словом *глупомудріє* та грецьким *μωροσφία*.

³⁵¹ Книга Притч Соломонових 9: 9.

³⁵² Публій Теренцій Афр (*Publius Terentius Afer*) (бл. 190–159 рр. до н. е.) – карфагенянин, раб, згодом вільновідпущеник Теренція Лукана, славетний римський комедіограф, член гуртка Сціпіона Молодшого. Був дуже популярний у Європі, починаючи з доби Ренесансу [див.: *Перетц В. Н.* К истории польского и русского народного театра // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. – 1910. – Т. XV. – Кн. 4. – С. 151]. Теренцій був добре знаний також у старій Україні, зокрема, як вірцевий комедіограф [див.: *Prokopowicz Th.* De arte poetica libri III ad usum et institutionem studiosae iuventutis roxolanae. Dictati Kioviae in orthodoxa Academia Mohileana. Anno Domini 1705. – Mohiloviae, 1786. – Р. 69], чиї твори варто наслідувати, пишучи низьким стилем [див.: *Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 157]. Його ім’я та імена персонажів його комедій могли зринати навіть у богословсько-полемічних трактатах [див., наприклад: *Smotryckyj M.* Obrona verificacyj // *Collected Works of Meletij Smotryckyj* / With an

Introduction by David A. Frick. – Cambridge, Mass., 1987. – Vol. 1. – P. 450, 459]. Сковорода переклав переказ однієї з найліпших його комедій «Брати».

³⁵³ Рядок із комедії Теренція «Самомучитель» (210, 221) [див.: *Теренций. Комедии* / Пер. с лат. А. Артюшкова; комент. В. Ярхо. – Москва, 1988. – С. 99].

³⁵⁴ Ідеться про приятеля Михайла Ковалинського Миколу Заводовського – “Хотмыжской протопопии слободы Грайворона Архангельской церкви священника Михайла сын Николай Заводовский”, який вступив до Харківського колегіуму в 1754 р.

³⁵⁵ Схожа сентенція є в трактаті «*Rhetorica ad Herennium*». Пор.: “*Omnium malorum stultitia est mater*” [див.: *Курціус Е.-Р. Європейська література і латинське середньовіччя* / Переклав з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 151]. Зрештою, ця фраза стала крилатою [див.: *Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л. Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами*. – Вінниця, 2003. – С. 249].

³⁵⁶ В автографі далі закреслено слово: *quat*.

³⁵⁷ У Плутарха далі: *enim*.

³⁵⁸ Далі Сковорода вільно переказує Плутарха. Пор.: “*Ita et adolescentum philosophiae dare operam volentium, qui maxime vani sunt et gravitatis expertes, audaciam ii habent, speciemque, et incessum vultumque plenum superbiae ac contemptus nemini parcentis...*”

³⁵⁹ *Plutarchus. Quomodo quis suos in virtute paranda sentire possit profectus*, 81c [Plutarchi Chaeronensis Moralia. Omnes de Graeca in Latinam linguam transscripti summo labore, cura, ac fide. Guiliel. Xylandro Augustano interprete. – Francofurti, MDCXIX. – P. 162; також: Plutarchi Chaeronensis Scripta Moralia. Graece et latine. – Paris, 1841. – Т. I. – P. 96–97]. Пор. з народними прислів’ями: “Пустий колос горі пне ся” [Франко, № 15265]; “Колос повний гнеться до землі, а пустий догори стирчить” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 132]; “Порожний колос вище стоить” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 445], або з емблематичним малюнком «Колос своєю тяжестію наклоненный» (підпис: “*Чрезмѣрная тяжесть обременяет меня. Mihi pondera casus*”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 62–63].

³⁶⁰ Хрією ритори називають якусь тезу, супроводжувану її докладним розглядом [див., наприклад: *Довгалевський М. Хрія словесна до слів царя Соломона “Безмежне число нерозумних”* // *Довгалевський М. Поетика (Сад поетичний)*. – Київ, 1973. – С. 380–384].

³⁶¹ Лідійський, чи пробний, камінь – чорний брусок зернистого кремнієвого сланцю, на якому за кольором визначають пробу шляхетного металу. Феофан Прокопович у своїй «Фізиці» писав про нього таке: “Інші камені не зараховуються до мармурів, як лідійський камінь, сміріс, яким звичайно розбивається скло, пірит, кремін та ін.” [Прокопович Ф. *Натурфілософія, або Фізика* // Прокопович Ф. *Філософські твори*: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 496]. “Лідійським каменем” старі українські богослови називали Святе Письмо. Наприклад, Петро Могила зазначав: “Писаніє Ветхаго и Новаго Заѣта святое богонаученное и богодухновенное ест, и Церкви от Бога яко лідійскій камень в изъявление своея истинны и в обличіє лести подано ест” [Могила П. *Євхологiон, або Молитвослов или Требник*. – Київ, 1646. – С. 126; пор.: Кониський Г. *Філософські твори*: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 54].

³⁶² Можливо, ця фраза має за джерело молитовні тексти (пор.: “...егоже во свѣдительство дым неугасая курится” [Могила П. *Євхологiон, або Молитвослов или Требник*. – Київ, 1646. – С. 344 (третья пагін.)]) або прислів’я на взір: “Бодай сі лиш закурило за тобов, де підеш!” [Франко, № 16116].

³⁶³ В автографі це слово написано над рядком.

³⁶⁴ Ця фраза є в «Адагіях» Еразма Роттердамського (II. 6. 75).

³⁶⁵ Ця фраза є в «Адагіях» Еразма Роттердамського (II. 6. 75).

³⁶⁶ Демонакт (гр. Δημωναξ) (нар. бл. 90 р. до н. е.) – видатний афінський філософ-кінік доби імператора Адріана, учень Деметрія.

³⁶⁷ Лаконці, тобто мешканці стародавньої Лаконії (Спарти), мали за звичку висловлювати свої думки чітко й стисло. Однак насправді Демонакт народився на Кіпрі. Як свідчив Лукіан («Життєпис Демонакта», 3): “Він був родом із Кіпру й походив із досить відомої своїм становищем і статком родини” [Лукіан из Самосаты. Избранная проза. – Москва, 1991. – С. 104].

³⁶⁸ Це – четверта гнома Демонакта [див.: Антология кинизма: Фрагменты сочинений кинических мыслителей. – Москва, 1984. – С. 277].

³⁶⁹ Про цей вислів ми знаємо так: “Коли якісь люди метикували, чи має космос душу, а потім – чи він кулястий, Демонакт промовив: ‘Ось ви все клопочетеся про космос, а про те, що самі по вуха в гріхах, навіть не заїкаєтесь’” [Антология кинизма: Фрагменты сочинений кинических мыслителей. – Москва, 1984. – С. 277].

³⁷⁰ Сковорода переказує рядки комедії Теренція «Самомучитель» (210, 221) [див.: Теренций. Комедии / Пер. с лат. А. Артюшкова; коммент. В. Ярхо. – Москва, 1988. – С. 99].

³⁷¹ Цей мотив був добре знаний у літературі українського бароко. Наприклад, Іван Максимович писав: “Блажен, кто чужды бѣды прилежно взирает, / Себе тѣх соблюдает, лучше избирает” [Максимович І. Θέατρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 119; пор.: Сѣмя слова Божія. – Почаїв, 1772. – С. 151–152].

³⁷² Правий край аркуша зрізаний. Слово *alienis* відтворено за харківським виданням творів Сковороди 1894 р., в якому воно взяте з другого вірша другої книги поеми Лукреція «Про природу речей».

³⁷³ Образ гомерівських богів-олімпійців, що дивляться з небес на марноту людського життя, є в славетній «Похвалі глупоті» улюбленого письменника Сковороди Еразма Роттердамського: коли богам набридають поважні справи, “сідають вони на край неба і, похиливши лоби, дивляться, чим займаються люди на землі. Для богів це вельми приємне видовище. Боже безсмертний, чого там тільки не побачиш!.. Один упадає за жіночкою... Другого вабить не дружина, а придане... Четвертий перетворює в дурницю жалобу... Шостий все, що тільки може, гребе до себе і пхає в пельку... Сьомий верхом блаженства вважає сон і дозвілля...” [Еразм Роттердамський. Похвала глупоті. Домашні бесіди / Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. – Київ, 1993. – С. 62].

³⁷⁴ Сковорода нав’язується тут до поеми Лукреція «Про природу речей» (II, 1–4): “Солодко, бурю зустрівши в затишку, на узбережжі, / Море здаля споглядає, де хтось інший потрапив у скруту. / Ні, насолоду приносить не те, що змага когось хвиля, – / Солодко бачити, скільки страждань одігнав ти від себе” [Тім Лукрецій Кар. Про природу речей / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1988. – С. 50]. Схожа думка є також у похвалі історії Діодора Сицилійського [див.: Діодор Сицилійський. Введение к «Исторической библиотеке» // Вестник древней истории. – 1986. – № 2. – С. 82]; її цитував, наприклад, Феофан Прокопович [див.: Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 337–338].

³⁷⁵ Як свідчив Діоген Лаєрцій (VIII, 8), Піфагор начебто казав, що “людське життя схоже на якесь гульбище, куди одні приходять заради змагання, другі – заради торгівлі, а найщасливіші – аби подивитися; так і в житті: одні, на манір рабів, жадібні до слави та багатства, а філософи прагнуть самої тільки правди” [Діоген Лаєрський. О жизни, учениях

и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 334]. Докладнішу версію цього сюжету подав Ціцерон у своїх «Тускуланських бесідах» (V, III, 8–9): на запитання фліунтського правителя Леонта, хто такі філософи та чим вони відрізняються від інших людей, «Піфагор відповів, що людське життя нагадує йому святкове торжище, котре влаштовують під час найбільш пишних загальногрецьких ігор. Одні люди прагнуть отримати там вінок слави та відомості вправами загартованих тіл, інші приходять задля того, щоб нажитися, продаючи або купуючи щось, а треті, найрозумніші, не шукають собі ані оплесків, ані прибутку, а приходять лиш подивитися, що та як тут діється. Так само й ми нібито прибули з іншого життя в це життя, як прибувають на святкове торжище з іншого міста, і одні природно покликані слугувати славі, інші – зискові, та лиш дехто, відкинувши всі інші справи, уважно придивляється до природи речей, – саме вони й називаються ‘шанувальниками мудрості’, тобто філософами; і як на змаганнях найшляхетнішим є дивитися й нічого не шукати для себе, так і в житті найкраще споглядати та пізнавати речі» [Марк Туллий Цицерон. Избранные сочинения. – Москва, 1975. – С. 325–326]. Можливо, безпосереднім джерелом цього епізоду став діалог Еразма Роттердамського «Гамірливий бенкет». Пор.: “Усіх, хто зібрався на торжищі, Піфагор поділив на три групи: одні прийшли, щоб продати, другі – щоб купити, нарешті, треті прийшли на ринок з однією-єдиною метою – подивитись, що сюди привезли та що тут діється; і тільки вони щасливі, тому що вільні від турбот і радіють просто так, безкорисно. Філософ у нашому світі... поводитьсь саме так, як ці люди на торжищі” [Эразм Роттердамский. Разговоры запросто / Пер. с лат. С. Маркиша. – Москва, 1969. – С. 301].

³⁷⁶ В автографі це слово написано над рядком.

³⁷⁷ Пор.: “Non de ponte cadit, qui cum sapientia vadit” (“Ніхто ще з мосту у воду не впав, хто обережно по ньому ступав”) [Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л. Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 231]. Є й український фразеологізм “з мосту та в воду”. Ним користувався, наприклад, Климентій Зіновійв: “сыротѣ скорбному из мосту да в воду”; “Не в пѣч замазатись, да и не з мосту у воду” [Климентій Зіновійв. Вірші. Приповіді посполиті. – Київ, 1971. – С. 65, 326]. Див. також: “Хоч з мосту та в воду”; “Тільки й ходу, що з мосту та в воду”; “Як такого ходу, то лучче з мосту та в воду”; “Трутив, як сліпого з мосту” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 46, 47, 417, 754].

³⁷⁸ Австр – (лат. *auster*) – південний вітер у грецькій міфології, один із чотирьох основних вітрів, протилежний Аквілонові [традиційну класифікацію вітрів див., наприклад: Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 459–460]. Серед знаних Сковородою авторів про “шалений Австр” писали у своїй поезії, наприклад, Гораций (Оди, III, 3) [див.: Квінт Гораций Флакк. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 63] та Боецій [див.: Боецій С. Розрада від філософії / Пер. з лат. А. Содомори; передм. В. Кондзьолки. – Київ, 2002. – С. 63].

³⁷⁹ В автографі це слово написано над рядком замість закресленого: *conturbavit*.

³⁸⁰ Тут Сковорода використав сталий вираз “*taedium vitae*” – “відраза до життя, душевна втома, пересит” [див.: Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 332].

³⁸¹ Сталий вислів, який означає “робити щось неможливе”. Він є, наприклад, у комедії Плавта «Перс» (I, 1, 41): “...aquam a rumice nunc postulas” [див.: Плавт. Комедии / Пер. с лат. А. Артюшкова; комент. И. Ульяновой. – Москва, 1987. – Т. 2. – С. 266].

³⁸² Крилата фраза: “Non semper erit aestas” – є, зокрема, в «Адагіях» Еразма Роттердамського (IV. 3. 86).

³⁸³ Далі іншою рукою приписано дату: “1763 anno Iulii 7”.

³⁸⁴ Переклад Леоніда Ушкалова.

³⁸⁵ Як свідчить Михайло Ковалинський, Сковорода не раз висловлював цю думку також усно: “Иногда [Сковорода] пѣл там что-либо приличное благодушеству; иногда же, удалясь в близь лежащую рощу, играл на флейтаверѣ, оставя друга молодого [Ковалинського] между гробов одного, яко бы длятого, чтоб издали ему приятнѣе было слушать музыку”.

³⁸⁶ Сковорода має на думці слова: “ὁ θεὸς ἀγᾶπῃ ἐστίν” (Перше соборне послання св. ап. Івана 4: 8, 16). У перекладі Івана Огієнка: “Бог є любов”.

³⁸⁷ Горацій. Оди, I, 12. Пор.: “Crescit occulto velut arbor aevo fama Marcellis”. У перекладі Андрія Содомори: “Славу з надр віків, наче дуб розлогий, / Рід Марцеллів п’є” [Квінт Горацій Флакк. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 26].

³⁸⁸ Сковорода має на думці слова: “quia fortis est ut mors dilectio” (Пісня над піснями 8: 6). У перекладі Івана Огієнка: “бо сильне кохання, як смерть”.

³⁸⁹ Сковорода має на думці слова: “quia fortis est ut mors dilectio” (Пісня над піснями 8: 6). У перекладі Івана Огієнка: “бо сильне кохання, як смерть”.

³⁹⁰ Про це розповідає Плутарх («Марк Катон», XXVII, 1–2) [див.: Плутарх. Сравнительные жизнеописания: В 3 т. – Москва, 1961. – Т. 1. – С. 450].

³⁹¹ Сковорода перефразовує перше речення з трактату Ціцерона «Про старість». Пор.: “O Tite, si quid ego adiuviero curamve levasso, quae nunc te coquit et versat in pectore fixa, esquid erit graemi?” Сам Сковорода переклав ці слова так: “Любезный Тит! Чем ты мнѣ заплотиш, если полѣчу твою печаль, которая жжет и мятжит сердце твое?”.

³⁹² Нечистота постає смертним гріхом, оскільки нею скверниться тіло як храм Божий. Наприклад, Інокентій Гізель писав: “немалое ест Богу безчестіе и неблагодарство чрез сіе, яко тѣм грѣхом оскверняется и растлѣвается явѣ тѣло наше, еже крещеніем святым соединися с тѣлом Христовым и ест жилищем Божиим” [Гізель І. Мир с Богом чоловіку. – Київ, 1669. – С. 238; докладніше див.: Ушкалов Л. Світ українського бароко: філологічні етюди. – Харків, 1994. – С. 78–84].

³⁹³ Нерукотворний храм – Христос. Див.: “Ісус відповів і промовив до них: ‘Зруйнуюте цей храм, – і за три дні Я поставлю його!’ Відказали ж юдеї: ‘Сорок шість літ будувався цей храм, а Ти за три дні поставиш його?’ А Він говорив про храм тіла Свого” (Євангелія від св. Івана 2: 19–21).

³⁹⁴ Третя книга царств 8: 29.

³⁹⁵ У цьому місці папір пошкоджено. Слово *cogitare* відновлюємо за змістом.

³⁹⁶ Нерозбірливо.

³⁹⁷ Нерозбірливо.

³⁹⁸ Ідеться про священика харківської Троїцької церкви о. Бориса Єнкевича.

³⁹⁹ Далі йде розчерк Сковороди. Нижче приписка чужою рукою: “с Бѣлгорода писанω”.

⁴⁰⁰ Сковорода має на думці слова: “Adversarius vester Diabolus tamquam leo rugiens circuit quaerens quem devoret” (Перше соборне послання св. ап. Петра 5: 8). У перекладі Івана Огієнка: “Ваш супротивник – диявол – ходить, ричучи, як лев, що шукає пожерти кого”.

⁴⁰¹ Можливо, Сковорода має на думці слова: “omnia tela Maligni ignea extinguere” (Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 16). У перекладі Івана Огієнка: “зможете погасити всі огненні стріли лукавого”.

⁴⁰² Фраза “fontem tranquillitatis animi” є в трактаті Плутарха «Про спокій душі» («Περὶ εὐθυμίας» – у латинському перекладі Ксиландра: «De tranquillitate animi»). Це місце Сковорода цитує і в 73-му листі.

⁴⁰³ Див. прим. 106 до циклу «Сад божественных пѣсней».

⁴⁰⁴ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 18. Пор.: **Ѡкрѣй ѡчи мои, ѡ ѡчи раздѣлю.**

⁴⁰⁵ Книга Псалмів 118 (119): 111.

⁴⁰⁶ Книга Псалмів 118 (119): 112.

⁴⁰⁷ Далі кілька рядків прочитати дуже важко.

⁴⁰⁸ Парафраза Книги пророка Єремії 29: 13. Пор.: “Quaeritis me et invenietis, cum quaesieritis me in toto corde vestro”. У перекладі Івана Огієнка: “І будете шукати Мене, і знайдете, коли шукатимете Мене всім своїм серцем”.

⁴⁰⁹ Далі йде розчерк Сковороди.

⁴¹⁰ Євангелія від св. Луки 7: 28.

⁴¹¹ Парафраза Євангелії від св. Луки 7: 28. Пор.: “Dico vobis: Maior inter natos mulierum Ioanne nemo est; qui autem minor est in regno Dei, maior est illo”. 29-го серпня Православна Церква відзначає усикновення чесної голови Івана Предтечі.

⁴¹² Сковорода має на думці слова Івана Хрестителя: “Я хрищу вас водою на покаяння, але Той, Хто йде по мені, потужніший від мене: я недостойний понести взуття Йому! Він христитиме вас Святим Духом й огнем” (Євангелія від св. Матвія 3: 11). Див. також: Євангелія від св. Марка 1: 7–8; Євангелія від св. Луки 3: 16.

⁴¹³ Сковорода має на думці слова Івана Хрестителя: “Бо вже до коріння дерев і сокира прикладена: кожне ж дерево, що доброго плоду не родить, буде зрубане та й в огонь буде вкинене” (Євангелія від св. Матвія 3: 10). Див. також: Євангелія від св. Луки 3: 9.

⁴¹⁴ Ірод Великий (гр. *Ἡρώδης*, лат. *Herodes*) (бл. 73 р. до н. е. – 4 р. н. е.) – другий син Антипатра, в 41 р. до н. е. – тетрарх, а із 40 р. й до смерті – цар Палестини. У старій українській літературі Ірод поставав утіленням крайньої жорстокості, гріховності, а водночас марності та проминуцості світової слави, багатства тощо. Наприклад, перша дія вертепної вистави завершується такою пісню: “Не вѣдал же он, что все истребитися, / Все царство его в конце разорится. / Заслуга его знатна всѣм и явна, / За тож пекельна бездна изготованна, / О Ироде преокаянный” [Марковський Є. Український вертеп. Розвідки й тексти. – Київ, 1929. – Вип. I. – С. 61].

⁴¹⁵ Неточна цитата з Євангелії від св. Марка 6: 20. Пор.: **въ сладость єгѡ послѣдшашє.**

⁴¹⁶ Див. прим. 11 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis». Є також латинська приказка: “Nihil est dulcius veritatis luce” (“Нема нічого кращого за світло істини”) [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 234].

⁴¹⁷ У рукопису: *Margaretum*.

⁴¹⁸ Тут у рукопису одне слово прочитати дуже важко.

⁴¹⁹ Див. прим. 62.

⁴²⁰ Див.: “Бо він той, що про нього сказав був Ісаї пророк, промовляючи: ‘Голос того, хто кличе: В пустині готуйте дорогу для Господа, рівняйте стежки Його’” (Євангелія від св. Матвія 3: 3).

⁴²¹ Див.: Євангелія від св. Луки 7: 28.

⁴²² Сковорода має на думці слова: “Сам же Іван мав одєжу собі з верблужого волосу, і пояс ремінний на стегнах своїх; а пожива для нього була сарана та мед польовий” (Євангелія від св. Матвія 3: 4). Див. також: Євангелія від св. Марка 1: 6.

⁴²³ Цю приказку наводить Еразм Роттердамський у своїх «Адагіях» (II. 3. 25). Пор.: “Summum capere, et medium habere”. Її варіант є й у Еразмових «Домашніх бесідах»: “...вимагай надмірно, щоб одержати в міру” [Еразм Роттердамський. Похвала глупоті. Домашні бесіди / Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. – Київ, 1993. – С. 267].

⁴²⁴ Фраза *γίγς* *σλόβα* зринає в Книзі пророка Езекіїла 1: 24. Але, очевидно, Сковорода має на думці церковний піснеспів: “Глас Слова проповідьдавий, всѣх гласы воспрієм, проси грѣхов прощєніє даровати вѣрою поющим тя” (Канон св. Івану Предтечі, пісня 6-а).

⁴²⁵ Євагрій Понтійський (друга половина IV ст.) – єгипетський учений монах, послідовник Орігена. Євагрій, побіч Макарія Єгипетського, стоїть біля джерел гесихастської ідеології. Євагрій був здавна знаний в Україні. Чи не перша згадка про нього є в «Повісті минулих літ» під 988-им роком [див.: Літопис Руський. – Київ, 1989. – С. 64]. Та й перегадом наші письменники не раз на нього покликалися [див., наприклад: Книга о вѣрѣ. – Київ, 1620. – С. 127 (друга пагін.)]. Євагрій мав приваблювати Сковороду найперше своєю наукою про “обоження”, відстороненістю від усього зовнішнього, пильною увагою до внутрішнього життя людини, а також питомо платонівським спіритуалізмом.

⁴²⁶ Ідеться про твір Євагрія «Τὼν κατὰ μοναχῶν πραγμάτων τὰ αἴτια» («Засади чернечого життя»), що його часто називають «Практик» [див.: *Patrologiae cursus completus. Series graeca* / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 1858. – Т. 40. – Col. 1253–1260]. Цей трактат є свого роду вступом до аскетичного життя.

⁴²⁷ Називаючи Христа “главою схоластів”, Сковорода має на думці те, що в греків слово *σχολή* означало найперше “школа, училище” [Беринда П. Лексикон славеноросский и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 461]. Однак Сковорода актуалізує тут інші його значення: “дозвілля”, а заразом “заняття”, “навчання”, тобто непідлегле жодній прагматичній пізнання природи речей. За синонім до цього слова в такому разі виступає *διατριβή*. Отже, тут ідеться про те, що справжня мудрість – це особливий спокій.

⁴²⁸ Пор.: “Βούλει τοιγαροῦν, ἀγαπήτῃ, τὸν μονήρη βίον ὡς ἔστιν ἀναλαβεῖν, καὶ ἐπὶ τὰ τῆς ἡσυχίας ἀποτρέχειν τρόπαια; ἄφες ἐκεῖ τοῦ κόσμου τὰς φροντίδας, τὰς τε ἐπὶ τούτων ἀρχάς τε καὶ ἐξουσίας. τοῦτέστιν αὖλος ἔσο, ἀπαθής, πάσης ἐπιθυμίας ἐκτός. ἵνα τῆς ἐκ τούτων περιστάσεως ἀλλοτρίως γενόμενος, δυνήθῃς ἡσυχάσαι καλῶς” [*Patrologiae cursus completus. Series graeca* / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 1858. – Т. 40. – Col. 1253C]. Двічі вжите в цьому тексті слово *ἡσυχία* є ключовим. Уперше воно з’являється ще в Піндара (8-а Піфійська ода) як ім’я богині (“Тиша, прихильная Правди донька”) – спокій духа, дарований переможцеві змагання, відпочинок, протиставлений сповненому гордині безугавному гону за різними бажаннями (*πολυπραγμοσύνη, πλεονεξία*). [див.: Пиндар. Вакхилид. Оды. Фрагменты. – Москва, 1980. – С. 98; про це: Макинтайр А. После добродетели: Исследования теории морали. – Москва; Екатеринбург, 2000. – С. 187]. Важливе епікурівське поняття *ἡσυχία* в подальшій християнській містичній традиції, одним із засновників якої був Євагрій Понтійський, означало “ідеал усамітненої та відреченої аскетичної зосередженості” й “завичай перекладалося по-слов’янському як ‘безмолвіє’” (наприклад, у «Добротолюбії») [Аверинцев С. С. Поэтика ранневизантийской литературы. – Москва, 1977. – С. 258]. Сковорода зближує значення цього слова зі значенням латинського *aequitas animi* (спокій душі, душевна злагода) та грецького *αὐτάρκεια* (самодостатність) [див.: Ушкалов Л., Марченко О. Нариси з філософії Григорія Сковороди. – Харків, 1993. – С. 53–70].

⁴²⁹ Пор.: “Μὴ ἀγαπήσης οἰκῆσαι μετὰ ἀνθρώπων ὑλικῶν καὶ ἐμπεριστατών. ἡ μόνος οἰκεῖ, ἡ μετὰ ἀδελφῶν τῶν αὐτῶν καὶ ὁμοφρόνον σου” [*Patrologiae cursus completus. Series graeca* / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 1858. – Т. 40. – Col. 1256D].

⁴³⁰ Цю приказку наводить у своїх «Адагіях» Еразм Роттердамський (II. 3. 25). Пор. також: “Щоб досягти, нарешті, середнього, треба визначити для всіх, у чому полягає найвище” [Еразм Роттердамський. Послание к Паулю Вольцу // Эразм Роттердамский. Философские произведения. – Москва, 1986. – С. 79].

⁴³¹ Див. прим. 50 до циклу «Басни Харьковскія».

⁴³² Сковорода має на думці слова: “І він принесе з мирної жертви вогняну жертву для Господа, – цілого курдюка, якого здіме при хребті, і лій, що закриває нутроці, і весь лій, що на нутрощах, і обидві нирки та лій, що на них, що на стегнах, а сальника на печінці – здіме його з нирками” (Третя книга Мойсеева: Левит 3: 9–10).

⁴³³ Очевидно, це парафраза Євангелії від св. Матвія 18: 10. Пор.: *гїю бо в́амѣ, ѣкѡ а́ггїлїи нѣхъ на нѣсѣхъ вынѣ видѣтѣ лицѣ о́ца моего нѣнагѡ*.

⁴³⁴ Сковорода говорить тут про “смерть для світу”. Див. прим. 141.

⁴³⁵ Перша книга Мойсеева: Буття 5: 24; Послання св. ап. Павла до євреїв 11: 5.

⁴³⁶ Мабуть, це парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 14: 1. Пор.: *ревнѣйте же дх́овнымѣ*.

⁴³⁷ Трохи нижче іншим чорнилом та іншим почерком написано: “Consillium optimum utilissimum esse nemo non censeat” (“Дуже гарна порада, та ніхто не визнає її надто корисною” – лат.).

⁴³⁸ У рукопису: *margaretorum*.

⁴³⁹ Див. прим. 148.

⁴⁴⁰ Сковорода має на думці так званий “розмисл про зростаюче” (“περι αὐξήσεως λόγος”), сенс якого він переказує нижче.

⁴⁴¹ Це міркування бере свій початок від сиракузького комедіографа Епіхарма (кінець VI – перша половина V ст. до н. е.), який в одній із комедій пародіював діалектику Геракліта так: боржник відмовляється віддати борг позичальникові, мотивуючи це тим, що обоє вони з бігом часу стали вже не тими людьми, якими були колись (Епіхарм, фр. 2, 170b) [див.: Фрагменты ранних греческих философов. – Москва, 1989. – Ч. I: От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики. – С. 260]. Цей сюжет був використаний у полеміці про “індивідуальну якість” (“τὸ ἰδίως ποῖόν”) між стоїками та академіками (з III ст. до н. е.); Плутарх розглядав цю проблематику, сперечаючись із Хризиппом (276–204 рр. до н. е.), у трактаті «Про загальні поняття. Проти стоїків» (1083а, наст.) [див.: Плутарх. Сочинения. – Санкт-Петербург, 2008. – С. 293, наст.]. Перегородом цю тему обговорювали Філон Олександрійський, Посидоній, Оріген, Василій Великий та інші [див. про це: Бирюков Д. С. Стоики и принцип идентичности индивида // Плутарх. Сочинения. – Санкт-Петербург, 2008. – С. 351–381].

⁴⁴² Про зміну характеристичної риси (особливої якості: *ἰδίᾱ ποιότης*) людини, яка призводить до зміни її імені (Аврам – Авраам, Симон – Петро, Савл – Павло), розмірковував Оріген (Про молитву, § 24) [див.: О молитве и Увещание к мученичеству. Творения учителя Церкви Оригена / Пер. с примеч. Н. Корсунского. Изд. 2-е. – Санкт-Петербург, 1897. – С. 85–86].

⁴⁴³ Сковорода має на думці Теренцієву комедію «Євнух» (акт IV, сцена 7), де Тразон каже так: “Розумний спершу випробує все, а потім вже – до зброї” [див.: Теренций. Комедии / Пер. с лат. А. Артюшкова; коммент. В. Ярхо. – Москва, 1988. – С. 219].

⁴⁴⁴ Очевидно, Сковорода має на думці Парменона – персонажа комедії Теренція «Євнух».

⁴⁴⁵ Про світ, плоть та диявола як трьох ворогів людини дуже часто говорили старі українські письменники, наприклад, Антоній Радивилівський [див.: Радивилівський А. Огородок Марії Богородици. – Київ, 1676. – С. 691].

⁴⁴⁶ Сковорода має на думці слова Христа: "Vae vobis, scribae et pharisaei hypocritae, quia similes estis sepulcris dealbatis, quae a foris quidem parent speciosa, intus vero plena sunt ossibus mortuorum et omni spurcitia!" (Євангелія від св. Матвія 23: 27). У перекладі Івана Огієнка: "Горе вам, книжники та фарисеї, лицеміри, що подібні до гробів побілених, які гарними зверху здаються, а всередині повні трупних кісток та всякої нечистоти!".

⁴⁴⁷ Парафраза Книги Йова 7: 1. Пор.: "militia est vita hominis super terram". У перекладі Івана Огієнка: "Хіба чоловік на землі – не на службі військовій?".

⁴⁴⁸ Переклад Леоніда Ушкалова.

⁴⁴⁹ Старовинна епіграма: "Inveni portum, Spes et Fortuna, valet! / Sat me lusistis: ludite nunc alios!" – завершує дев'яту книгу роману Лесажа «Історія Жіля Блаза із Сантільяни» [див.: Лесаж А.-Р. Жиль Блаз / Пер. с фр. под ред. С. С. Трубочева. – Санкт-Петербург, 1901. – С. 458]. Сковорода каже про невідомого автора, оскільки на той час снували численні плітки про те, що твір Лесажа є плагіатом з якогось іспанського оригіналу. Одним із тих, хто так казав, був Вольтер, якого Лесаж вивів у десятій книзі (розділ 5-ий) свого роману в образі "модного поета" Габріеля Тріякєро (тобто "шарлатана"). Роман Лесажа в 1760–1761 рр. був перекладений по-російському Василем Тепловим і виданий у Санкт-Петербурзькій Імператорській Академії наук. Примірник цієї книги був у бібліотеці Харківського колегіуму. Теплов переклав цей двовірш так: "Нашел пристанище. Надежда, счастье прощайте. Довольно вы / Играли мною, играйте ныне другими" [Похождения Жилблаза де Сантилланы описанные г. Лесажем, а переведенныя Академией Наук переводчиком Василием Тепловым. – Санкт-Петербург, 1754. – Т. III. – С. 319].

⁴⁵⁰ Див. прим. 354.

⁴⁵¹ Ці рядки є наслідуванням початку другої еподи Горация («На Альфія»): "Beatus ille qui procul negotiis, / ut prisca gens mortalium". У перекладі Андрія Содомори: "Щасливий, хто й не чув про справи-клопоти, / Живе, як в давнину жилось" [Квінт Гораций Флакк. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 112]. Епода Горация «На Альфія» зринала, зокрема, у старих київських курсах поетичного мистецтва [див., наприклад: Довгалевський М. Поетика (Сад поетичний). – Київ, 1973. – С. 164].

⁴⁵² Ідеться про засаду *imitatio operis*, чи *imitatio antiquorum*. Див. прим. 2 до «Similitudines ex Virgilio» 2. Aeneide».

⁴⁵³ Це – парафраза оди Горация I, 1, 35 («До Мецената»): "Quodsi me lyricis vatibus inseres, / Sublimi feriam sidera vertice". У перекладі Андрія Содомори: "Ще ж коли мене й ти лірним співцем назвеш – / Я торкнуся зірок гордим чолом своїм" [Квінт Гораций Флакк. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 18].

⁴⁵⁴ Гораций. Сатири, 2, 7, 21. Пор.: "quosum haec tam putida tendant". У перекладі Андрія Содомори: "і на кого... тут натякаєш" [Квінт Гораций Флакк. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 171].

⁽¹⁾ Гораций. Послання «До Лоллія» (I, 2, 38–39). У перекладі Андрія Содомори: "їдеться про душу – / Ти лиш рукою махнеш, відкладаєш на рік лікування" [Квінт Гораций Флакк. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 181].

⁴⁵⁵ Сковорода переробляє середньовічне латинське прислів'я "Asinus asino, et sus sui pulcher".

⁴⁵⁶ Див. прим. 354.

⁴⁵⁷ Переклад Леоніда Ушкалова.

⁴⁵⁸ Сковорода має на думці гору Парнас та Касталійське джерело.

⁴⁵⁹ Книга Псалмів 132 (133): 3. Див.: *якх роса аермоньская сходьщала на горы сїѡнскїѡ: якх тѡмш заповѣда гдѣ вѣгвѣнїе ѡ животѣ до вѣка. Аермоньская (хермоньская) роса – символ благословення, братерського спілкування.*

⁴⁶⁰ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 71 (72): 6. Перше слово має форму: **Снідетъ**.

⁴⁶¹ Парафраза Книги Ісуса Навина 4: 19–20. Пор.: **ѡполчѣшасѧ сынове ѿлѣвы въ галгалѣхъ на странѣ, ѿже на востокъ сонца ѡ іеріхѡна. И дванадесѧтѧ камѣнѧ сѧ, ѿже взѧ ѡ іордана**.

⁴⁶² Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 7: 39. Пор.: **Сіе же рече ѡ дѣѣ**.

⁴⁶³ Очевидно, Сковорода має на думці слова: “І підніс Мойсей руку свою, та й ударив ту скелю своїм жезлом два рази, – і вийшло багато води!” (Четверта книга Мойсеева: Числа 20: 11).

⁴⁶⁴ Див.: *Арістотель*. Історія тварин, 595b-596a [*Aristoteles. De animalibus historia*. – Lipsiae, MCMVII. – Р. 316]. Щоправда, Арістотель каже це не про ослив, а про верблюдів.

⁴⁶⁵ Див. прим. 50 до циклу «Сад божественных пѣсней». В автографі далі папір пошкоджено й текст на цій сторінці обривається.

⁴⁶⁶ У старовину вірили, що мурашки можуть добувати золото з печер.

⁴⁶⁷ Ідеться про Василя Великого. Див. прим. 129 до циклу «Басни Харьковскія».

⁴⁶⁸ Див. прим. 361.

⁴⁶⁹ *Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami*. – Amsterdam; London; New York; Tokyo, 1993. – Ordinis II. – Т. 1. – Р. 343–344.

⁴⁷⁰ Див.: Євангелія від св. Матвія 14: 13–21; Євангелія від св. Марка 6: 30–44; Євангелія від св. Луки 9: 10–17.

⁴⁷¹ Див.: Євангелія від св. Луки 24: 35.

⁴⁷² Див. прим. 375 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».

⁴⁷³ Сковорода має на думці слова Христа: “...не розсипайте перел своїх перед свиньми, щоб вони не потоптали їх ногами своїми, і, обернувшись, щоб не розшматували й вас...” (Євангелія від св. Матвія 7: 6).

⁴⁷⁴ Сковорода має на думці слова Христа: “...шукайте – і знайдете...” (Євангелія від св. Матвія 7: 7; Євангелія від св. Луки 11: 9).

⁴⁷⁵ У рукопису: *sodales*.

⁴⁷⁶ Переклад Леоніда Ушкалова.

⁴⁷⁷ Циклоп (гр. *Κύκλωψ*) – буквально: “круглоокий”. Гомер називає циклопами диких велетнів-людоджерів, що мали одне око посеред лоба. Письменники старої України розглядали циклопів у низці інших людиноподібних потвор: сатирів, кентаврів, андрогінів, астромів, мактиновів тощо. Про ці “дива, яже челоуѣческое подобіе имут”, докладно розповідає, наприклад, Дмитро Туптало у своєму літописі [див.: *Туптало Д. Лѣтопись // Сочиненія святаго Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 312–315*].

⁴⁷⁸ Історія малоазійського міста Трої, зруйнованого у XII ст. до н. е., була знана в Україні ще від стародавньої доби з п'ятої книги хроніки Іоана Малали, де вона викладена за творами Діоктиса Критського та Сізіфа Койського. За часів бароко її знали і за гомеровським епосом, і за «Енеїдою» Вергілія. Між іншим, на ту пору була поширена легенда про “Київ – Трою”. Принаймні ще Феофан Прокопович у своїй «Фізиці» полемізував з думкою Йоганна Гербінія, висловленою в книзі «Підземний Київ», згідно з якою “Київ є тим відомим античним містом Троєю або розташований на тому місці, де була Троя, а ті печери викопані троянцями і в них поховано забальзамовані за єгипетським звичаєм тіла великих троянських героїв – Гектора, Пріама та інших...” [Прокопович Ф. *Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 425*]. Зринав цей мотив і значно раніше. Наприклад, Себастьян Фабіян Кльонович писав у своїй «Роксоланії»: “Є ще багато людей, що шукають тут [у

Києві] залишків Трої, / Тільки ця казка пуста не до вподоби мені” [Кльонович С. Ф. Роксоланія / Пер. Михайла Білика. – Київ, 1987. – С. 70].

⁴⁷⁹ “О часи, о звичай!” Цей вислів походить із Ціцерової першої промови проти Катіліни [див.: Коваль А. П., Коптілов В. В. Крилаті вислови в українській літературній мові. Вид. 2-е, перер. і доп. – Київ, 1975. – С. 208].

⁴⁸⁰ Ідеться про ігумена харківського Покровського монастиря Костянтина Бродського, який помер 28 жовтня 1763 р. [див.: Махновець Л. Про хронологію листів Сковороди // Радянське літературознавство. – 1972. – № 4. – С. 64].

⁴⁸¹ Фраза *Бог Якова* досить часто зринає в Біблії, уперше – у Другій книзі Мойсеевій: Вихід 3: 6.

⁴⁸² Неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 3: 6. Пор.: Πᾶς ὁ ἐν αὐτῷ μένων οὐχ ἁμαρτάνει. πᾶς ὁ ἁμαρτάνων οὐχ ἑώρακεν αὐτόν οὐδὲ ἔγνωκεν αὐτόν. У перекладі Івана Огієнка: “Кожен, хто в Нім перебуває, не грішить; усякий, хто грішить, не бачив Його, і не пізнав Його”.

⁴⁸³ Сковорода навіязується тут до поезії Вергілія (Буколіки, III, 104): “В землях яких, ти скажи – Аполлоном нам будеш великим”. Цей рядок Вергілія полюбляли й інші старі українські письменники. Його цитував, наприклад, Феофан Прокопович [див.: Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 229].

⁴⁸⁴ Натяк на архістратига Михаїла.

⁴⁸⁵ Переклад Леоніда Ушкалова.

⁴⁸⁶ Слізний вхід людини в життя – мотив, започаткований ще греко-римською традицією (Паллад) і дуже популярний у християнському письменстві. З новочасних поетів, добре знаних в Україні, до нього зверталися, наприклад, Джон Овен, Як Кохановський та інші. Досить часто він зринає й у творах українських барокових письменників. Наприклад, Симеон Полоцький писав: “Раждающуся в мір сей отрочати, многи проливаху слезы, вину дающе, яко родися на нужду и бѣды, на скорби и печали” [Полоцький С. Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 111 (зв.)–112 (друга пагін.); пор.: Baranowicz Ł. Lutnia Apollinowa. – Kłóów, 1671. – S. 355; Величковський І. Твори. – Київ, 1972. – С. 152; Климентій Зіновій. Вірші. Приповіді посполиті. – Київ, 1971. – С. 39; Максимович І. Богомысліє. – Чернігів, 1710. – Арк. 288; Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 494 (зв.); Леванда І. Слова и рѣчи. – Санкт-Петербург, 1821. – Ч. 2. – С. 26–27].

⁴⁸⁷ Кімерійці (лат. *Cimmerii*, гр. *Κιμῆριοι*) – племена, які в VIII–VII ст. до н. е. населяли Північне Причорномор’я. Тим часом у Гомеровій «Одіссеї» (XI, 13–19) сказано, що народ кімерійців буцімто мешкав на крайньому Заході, у краю вічного мороку: “Врешті дістались ми течій глибоких ріки Океану. / Там розташовані місто й країна людей кімерійських, / Хмарами й млою вповиті. Ніколи промінням ласкавим / Не осяває їх сонце в блакиті ясній світлодайне, / Чи від землі воно йде у зоряні неба глибини, / Чи повертається знов до землі з неосяжного неба, – / Ніч лиховісна там вічно нещасних людей окриває” [Гомер. Одіссея / Переклад із старогрецької Бориса Тена. – Харків, 2004. – С. 236].

⁴⁸⁸ Вознесіння Господне, кондак, глас 6-ий.

⁴⁸⁹ Переклад Леоніда Ушкалова.

⁴⁹⁰ Можливо, Сковорода має на думці слова Антисфена у викладі Діогена Лаєрція (VI, 6): “На запитання, що дала йому філософія, він відповів: ‘Уміння розмовляти із самим собою’” [Діоген Лаєртський. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 236].

⁴⁹¹ В автографі перед цим словом стояло слово: *Ergo*, – що його Сковорода закреслив.

⁴⁹² Див. прим. 137 до циклу «Басни Харківські».

⁴⁹³ Як гадав Леонід Махновець, Сковорода мав на думці урочистості, влаштовані керівництвом Харківського колегіуму з нагоди інспекційного приїзду до Харкова новопризначеного білгородського та обоянського архієрея Порфирія Крайського [див.: *Махновець Л.* Про хронологію листів Сковороди // Радянське літературознавство. – 1972. – № 4. – С. 65].

⁴⁹⁴ Українським відповідником гр. *μωρόσοφος* є в Сковороди прикметник *глупомудрый*.

⁴⁹⁵ Переклад Леоніда Ушкалова.

⁴⁹⁶ Дії св. апостолів 5: 29.

⁴⁹⁷ Парафраза Послання св. ап. Павла до филип'ян 1: 21. Пор.: “ἐμοὶ γὰρ τὸ ζῆν Χριστός...” У перекладі Івана Огієнка: “Бо для мене життя – то Христос...”.

⁴⁹⁸ Дії св. апостолів 4: 20.

⁴⁹⁹ Пор.: “Блаженні ви, як ганьбити та гнати вас будуть, і будуть облудно на вас наговорювати всяке слово лихе ради Мене. Радійте та веселіться, – нагорода бо ваша велика на небесах!” (Євангелія від св. Матвія 5: 11–12). Сковорода викладає тут одну зі своїх найулюбленіших думок – про “Христове самоприниження”, тобто про “умаління серцем” та “умаління дією”.

⁵⁰⁰ Схожі думки висловлювали свого часу стоїки. Зокрема, як свідчить Діоген Лаерцій (VII, 124), вони вважали, що “між поганими людьми дружби не буває, і жодна погана людина не має друга” [Діоген Лаєртський. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 306]. Зрештою, можна пригадати й Ціцерона, який казав: “Amicitia nisi inter bonos esse non potest” (Лелій, або Про дружбу, V, 18).

⁵⁰¹ Можливо, це парафраза Четвертої книги Мойсеевої: Числа 10: 34. Пор.: *ди вѣжѣтъ всѣ нѣнявѣдѣщѣи тѣбѣ*.

⁵⁰² Парафраза Послання св. ап. Павла до филип'ян 4: 9. Пор.: “καὶ ὁ θεὸς τῆς εἰρήνης ἔσται μεθ' ὑμῶν”; “et Deus pacis erit vobiscum”. У перекладі Івана Огієнка: “І Бог миру буде з вами!”.

⁵⁰³ Очевидно, Сковорода має на думці золото. Принаймні за його часів натурфілософи з-поміж усіх металів (їх нараховували шість або сім) описували подібним чином тільки золото. Наприклад, Феофан Прокопович зазначав: “Благородним [металом] є той, що має тонку ртутну субстанцію, без всякої шкоди витримує будь-яке випробування вогнем і щонайкраще кується молотком. Оскільки всі ці ознаки є в золоті, то воно вважається найвизначнішим з усіх видів металів. Хіміками воно описується так: золото – найблагородніший з металів, що складається з найчистішої, найретельніше виплавленої ртуті, доводиться до досконалості силою переважно червоної й дуже твердої сірки...” [Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 493].

⁵⁰⁴ Пор. з емблематичним малюнком «Скорпія», що має такий підпис: “Смертію его другіе исцѣляются. Morte medetur” [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 10–11].

⁵⁰⁵ Десять років тому Сковорода навчався в класі богослів'я Києво-Могилянської академії.

⁵⁰⁶ Парафраза Книги Йова 7: 1. Пор.: “militia est vita hominis super terram”. Див. прим. 421 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».

⁵⁰⁷ Див. прим. (1) до циклу «Сад божественных гѣсней».

⁵⁰⁸ Ідеться про Лаврентія Кордета. Див. прим. 58 до рубрики «Листи до різних осіб» (лист № 98).

⁵⁰⁹ Діоген Лаєрцій (II, 22) розповідає про те, як Еврипід питав у Сократа про його враження від читання Геракліта, на що Сократ відповів: “Те, що я зрозумів, – прекрасне; те, чого не зрозумів, мабуть, так само; тільки, слово честі, для такої книги треба бути делоським нирцем” [Діоген Лаєртський. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 110]. Далі Діоген Лаєрцій (IX, 12) наводить інше свідчення: нібито це Кратет казав про книгу Геракліта, що “треба бути делоським нирцем, щоб не захлинутися в ній” [Діоген Лаєртський. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 362].

⁵¹⁰ Очевидно, ідеться про так звані “раки”, тобто знані ще від часів Квінтіліана (бл. 35 – бл. 96 рр.) вірші-перевертні – паліндроми (*carmen cancrinum*). Про такі вірші в старій Україні знали передовсім зі шкільних курсів поетики. Відомим майстром “раків” у літературі українського бароко був Іван Величковський [див.: Літературознавча енциклопедія / Автор-укладач Ю. І. Ковалів. – Київ, 2007. – Т. 2. – С. 171].

⁵¹¹ Ідеться про Лаврентія Кордета. Див. прим. 58 до рубрики «Листи до різних осіб» (лист № 98).

⁵¹² Прикінцевого складу слова в рукописі не видно.

⁵¹³ Сковорода має на думці диявола.

⁵¹⁴ Очевидно, Сковорода має на думці латинську приказку: “Non est fumus absque igni” (“Нема диму без вогню”) [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 243].

⁵¹⁵ Цю приказку наводить Еразм Роттердамський у своїх «Адагіях» (IV. 5. 5). Пор. з її українськими відповідниками: “Друзі пізнаються в біді” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 703]; “В біді пізнавай приятеля” [Франко, № 558].

⁵¹⁶ Очевидно, Сковорода має на думці 43-ій рядок IV-ої ідилії Феокрита: “Ο Ζεὺς ἄλλοκα μὲν πέλει αἰθριος, ἄλλοκα δ’ ὕει”.

⁵¹⁷ Ця сентенція є в «Адагіях» Еразма Роттердамського (II. 3. 12) з посиланням на грецького поета III ст. до н. е. Феокрита. У Феокритових буколіках виступають двоє пастухів: Корідан та Батт.

⁵¹⁸ Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л. Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 44.

⁵¹⁹ Сковорода має на думці те, що в Стародавньому Римі, коли раба відпускали на волю, то одягали йому на голову повстяну круглу шапку, яка називалась *pileus*.

⁵²⁰ Тібулл. III, 6, 32. У Тібулла – *multos*.

⁵²¹ Під Сатурновим, чи Кроносовим, часом і життям Сковорода, очевидно, має на думці “золотий вік”. Див. прим. 6 до циклу «Сад божественных пѣсней» та прим. 205 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира». Із другого боку, “Кроносове (Сатурнове) життя” можна було трактувати і як життя, сповнене гріхів. Принаймні старі українські письменники часом змальовували цього грецького бога чорними фарбами, як-от Дмитро Туптало у своєму літописі: “Вида Сатурнус, яко... Уранос многія сѣны рождает, и не благоволя о том, понеже он хотѣл бы сам един наслѣдником царства быти, содѣла вещь страшную и студную: отца своего скопи серпом, да не болѣе рождает чад, и вверже отрѣзанную часть в море с кровію, от коея крове, с пѣною морскою соединившись, родися дѣвица, глаголемая Венера, яже потом бѣ преславная блудница и блудодѣйцев богиня, а Уранос от язвы умре” [Туптало Д. Лѣтопись // Сочиненія святаго Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 485–486].

⁵²² У двох останніх реченнях Сковорода обіграє образи Божого наказу про Пасху: “А їсти його [агнця] будете так: стегна ваші підперезані, взуття ваше на ногах ваших, а палиця ваша в руці вашій” (Друга книга Мойсеева: Вихід 12: 11).

⁵²³ Можливо, образ “барбаянської землі” був навіяний діалогом Еразма Роттердамського «Дослідження віри» («Inquisitio») [див.: Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami. – Amsterdam; London; New York; Tokyo, 1972. – Ordinis I. – Т. 3. – Р. 363–374], в якому персонаж на ім’я Барбацій (*Barbatius*) каже про те, що Христос покинув землю задля того, щоб люди любили його духовно, а не по плоті. У такому разі “барбаянська земля” – це все плотяне.

⁵²⁴ Сковорода має на думці епізод, коли архангел Гавриїл зробив німим Захарію за те, що той не йняв віри його словам (див.: Євангелія від св. Луки 1: 18–23).

⁵²⁵ У старій українській історіографії побутувала легенда, згідно з якою за свою військову хоробрість і мужність слов’яни отримали привілей від Олександра Македонського. Наприклад, у «Синописі» сказано так: “Славяне в храбрости и мужествѣ своемъ день отъ дне крѣпко подвизающесе еще и противу древныхъ греческихъ и римскихъ кесаровъ и всегда славную восприѣмлюще побѣду, во всяческой свободѣ живяху. Пособствоваху же и великому царю Александру Македонскому, и отцу его Филиппу, подбивати подъ власть свѣта сего державу. Тѣмъ же, славныхъ ради дѣл и трудовъ воинскихъ, даде Александеръ-царъ славяномъ привилей, или грамоту, на пергамѣни златомъ написаную въ Александріи, вольности и землю имъ утверждаючи, предъ Рождествомъ Христовымъ року 305-го” [Синописі, или Краткое собраніе отъ разныхъ лѣтописцевъ о началѣ славяно-россійскаго народа // Українська література XVII ст. – Київ, 1987. – С. 168; пор.: *Туптало Д.* Лѣтопись // Сочиненія святаго Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 625].

⁵²⁶ У словнику Памви Беринди іменник “переполох” зринає як одне зі значень слова “ужас” поруч зі словами “здумѣнсея, пережахане, перестрах, дрижѣне отъ зимна або отъ боязни, дригота, мерзеность” [Беринда П. Лексікон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 266].

⁵²⁷ Сковорода має на думці свій конфлікт 1751 р. з переяславським єпископом Никодимом Срібницьким із приводу викладання курсу поетики, наслідком якого філософа було звільнено з місцевого колегіуму, тобто, як писав Ковалинський, “Сковорода выгнанъ былъ изъ училища переяславскаго не съ честію”.

⁵²⁸ В автографі слово *Sophista* написано над рядком.

⁵²⁹ Можливо, Сковорода має на думці слова: печально ви́сть се́рдце моє (Книга Ісуса, сина Сирахового 26: 24).

⁵³⁰ Очевидно, це парафраза Книги пророка Єремії 9: 1. Пор.: Ктѣ дасть главлѣ моеѣ водѣ и ѡчесѣмъ моймъ истѣчникъ слѣзъ;

⁵³¹ В автографі слово *testam* написано над рядком.

⁵³² Мабуть, це неточна цитата з Дій св. апостолів 17: 28. Пор.: ѡ немѣ бо живѣмъ ѡ...

⁵³³ Це – варіація на улюблену філософом євангельську тему: црѣтвѣ вѣѣ вѣдѣтъ вѣсь ѣсть (Євангелія від св. Луки 17: 21).

⁵³⁴ Ірмос 6-ї пісні п’ятничного канону на утрени.

⁵³⁵ Сковорода має на думці слова: ѡ вѣдѣхъ ѡзъ морѣ свѣрѣ ѡхѣдѣмъ, ѡмѣмъ главлѣ се́дмѣ ѡ ро́гѣхъ де́сѣтъ, ѡ на ро́зѣхъ е́гѣ вѣнѣцъ де́сѣтъ, ѡ на главлѣхъ е́гѣ ѡмѣнѣ хѣлѣ (Апокаліпсис 13: 1).

⁵³⁶ Див. прим. 187 до циклу «Сад божественныхъ пѣсней».

⁵³⁷ Пор.: “Deliberandum est diu, quod statuendum est semel” (“Обмірковувати треба довго те, що потрібно вирішити один раз”) [Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л.

Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 98].

⁵³⁸ “Спіши повільно” (гр.). Див. прим. 278 до діалогу «Кольцо».

⁵³⁹ Тобто Лаврентію Кордетові. Див. прим. 58 до рубрики «Листи до різних осіб» (лист № 98).

⁵⁴⁰ Книга пророка Софонії 3: 14. У перекладі Івана Огієнка: “Співай, дочко Сіону!.. Радій та втішайся всім серцем, дочко Єрусалиму!”

⁵⁴¹ Ці слова (у слов’янському перекладі: *вѣтхїй дѣнии*; у перекладі Івана Огієнка: “Старий днями”) взято з Книги пророка Даниїла 7: 9, 22. Пор.: “*παλαιὸς ἡμερῶν*”.

⁵⁴² Див.: Друга книга Мойсеева: Вихід 3: 14. У перекладі Івана Огієнка: “Я Той, що є”. У слов’янському перекладі: *ѣзъ ѣсмь сый*.

⁵⁴³ Очевидно Сковорода має на думці слова: “Ось дні наступають, – говорить Господь, – і Я відвідаю всіх обрізаних *та* необрізаних, Єгипет та Юду, й Едома та Аммонових синів, і Моава та всіх, хто волосся довкола стриже, хто сидить на пустині, бо всі оці люди – необрізані, а весь дім Ізраїлів – необрізаносердий!..” (Книга пророка Єремії 9: 25–26).

⁵⁴⁴ Сковорода має на думці слова: “Добра людина з доброго скорбу добре виносить, а лукава людина зо скорбу лихого виносить лихе” (Євангелія від св. Матвія 12: 35). Див. також: Євангелія від св. Луки 6: 46.

⁵⁴⁵ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *Мѣти сїѡнѣ речѣтъ: челоувѣкъ ѿ челоувѣкъ родїсѧ въ нѣмѣ, ѿ тѣѡ ѡсновѧ ѿ вѣшнїѡ* (Книга Псалмів 86 (87): 5).

⁵⁴⁶ Пор.: “*antiquus dierum*” (Книга пророка Даниїла 7: 9, 22).

⁵⁴⁷ Можливо, ідеться про отця Калістрата, який 1761 р. був настоятелем Сіннянського монастиря й приятелював зі Сковородою [див.: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 152–153]. Крім того, Михайло Ковалинський згадує про ченця Києво-Печерської лаври Калістрата, з яким вони разом зі Сковородою познайомилися у Києві наприкінці літа 1764 р. Після того як філософ досить різко відмовився стати ченцем, один зі старців “просил Сковороду с другом его [самим Ковалинським] на завтра прогуляться за обитель. Соголасясь, пошли всѣ трое и сѣли на горѣ над Днѣпром. Отец Каллистрат (так назывался он), обняв тут Сковороду, сказал: ‘О мудрый муж! Я и сам так мыслю, как ты вчера говорил пред нашею братією, но не смѣл никогда слѣдовать мыслям моим. Я чувствую, что я не рожден к сему черному наряду, а введен в оной одним видом благочестія, и мучу жизнь мою. Могу ли я?..’ Сковорода отвѣтствовал: ‘От челоувѣк не возможно, от Бога же вся возможна суть’”.

⁵⁴⁸ Сковорода має на думці приказку: “Оглядайся на задні колеса” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 287]. Принаймні саме цю приказку він цитував у діалозі «Потоп зміїн».

⁵⁴⁹ До того як виник класичний образ Аполлона, його справді зображували з чотирма руками й чотирма вухами [див.: *Лосев А. Ф.* Античная мифология в ее историческом развитии. – Москва, 1957. – С. 284].

⁵⁵⁰ У рукопису: *δισπρόσωπος*. Це – емблематичний образ. Див., наприклад, 754-ий малюнок зі збірки «*Symbola et emblemata*» під назвою «Янус двуличный» (підпис: “Благоразуміє видно повсюду. Предосторожність вездѣ зрится. Prudentes”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 190–191].

⁵⁵¹ Говорячи про Аввакумові “дзеркала”, Сковорода, очевидно, має на думці часто цитовані ним слова: *На стражи моєї станѣ, ѿ взыдѣ на камѣнь, ѿ посмотри ѣже видѣти, что возглетѣ во мнѣ ѿ что ѡбѣщаю на ѡблечѣніє моє* (Книга пророка Аввакума 2: 1).

⁵⁵² Сковорода має на думці слова: "...змогли зрозуміти за всіма святими, що то ширина й довжина, і глибина й вишина" (Послання св. ап. Павла до ефесян 3: 18).

⁵⁵³ Про гроші, за які купують друзів, див.: *Plutarchus. De amicorum multitudine* (Περὶ πολυφιλίας, 94a40–45) [Plutarchi Chaeronensis Moralia. Omnes de Graeca in Latinam linguam transscripti summo labore, cura, ac fide. Guiliei. Xylandro Augustano interprete. – Francofurti, MDCXIX. – P. 177; також: Plutarchi Chaeronensis Scripta Moralia. Graece et latine. – Paris, 1841. – T. I. – P. 111].

⁵⁵⁴ Це – вільний переказ кількох місць із трактату Плутарха «Περὶ εὐθυμίας» («De tranquillitate animi»). Див. наступний лист.

⁵⁵⁵ Див. прим. 3 до діалогу «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)».

⁵⁵⁶ В автографі слова *mitet, humanit* написані над рядком.

⁵⁵⁷ Василь Білозор, поруч із Михайлом, Григорієм та Максимом Ковалинськими, Яковом Правицьким, Олексієм Базилевичем, Миколою Заводовським, належав до кола улюблених учнів Сковороди в Харківському колегіумі [див.: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 102].

⁵⁵⁸ У цьому листі подані виписки з трактату Плутарха «Περὶ εὐθυμίας» у латинському перекладі Ксиландра – «De tranquillitate animi». Значно пізніше, 1790 р., Сковорода за цим-таки джерелом зробить вільний переклад усього Плутархового твору.

⁵⁵⁹ У Плутарха далі: "Fenore quibus non est sumenda pecunia".

⁵⁶⁰ Далі йде: "Fenore quibus non est sumenda pecunia / Eheu mihi dicentes, sed placidum magis".

⁵⁶¹ *Менандр*. Кіфарист, фр. 1. Його повний російський переклад звучить так: "А я-то думал, что богатым, Фания, / Долгов чрезмерных делать не приходится / И по ночам стонать потом от ужаса, / 'О горе мне!' – твердит, во сне ворочаясь" [*Менандр*. Комедии. Фрагменты / Изд. подготовил В. Н. Ярхо. – Москва, 1982. – С. 246]. Тим часом сам Сковорода переклав ці слова так: "О друже! я думал, что богатыи не воздыхают и что безсонница их не ворочает на постелѣ мягкой...".

⁵⁶² *Менандр*. Кіфарист, фр. 1 [див.: *Менандр*. Комедии. Фрагменты / Изд. подготовил В. Н. Ярхо. – Москва, 1982. – С. 246]. Ці рядки Менандра – (лат. *Menander*) (бл. 342–291 рр. до н. е.) – найбільшого новоаттичного комедіографа, дуже популярного в старій Україні, починаючи зі старокиївської доби, – Сковорода переклав так: "Отсюда видно, что в свѣтъ жить без бѣды Бог никому не написал, хоть он богат, хоть высок, хоть низок и нищ".

⁵⁶³ *Plutarchus. De tranquillitate animi*, 466a–b [Plutarchi Chaeronensis Scripta Moralia. Graece et latine. – Paris, 1841. – T. I. – P. 565].

⁵⁶⁴ Сковорода переклав цей фрагмент «De tranquillitate animi» так: "Сіи боязливцы, хотя из корабля опустилися в шлюбку, однак ровно тоскою и блеваниѣм мучатся, занесши с собою и туда страх смертный в сердцѣ и во утробѣ своей желчь. Так и безумная душа, своим состояніѣм наслаждаться не наученная, хотя из жизни в жизнь преходит, но вездѣ грустит и мятется, носящая внутрь источник огорченій – растлѣнное сердце. Сим образом богатиѣ и нищиѣ, женатиѣ и безженныѣ, и всѣ протчіѣ беспокоятся. Чрез сіе бѣгают из должностей, но паки праздность скучна. Чрез сіе рвутся показаться при дворѣ, а показавшися, досадают. Больному тѣлу, слабому уму угодит трудно. Больный и на супругу и на лѣкаря желчен. Скучен ему пришедшій посѣтитъ пріятель, а отшедшій досаден. Мягчайшее ложе жестко ему. Смотри же, как только возсіяло здравіѣя ведро, тогда превкусною пищею мерзѣвшій самую простую вкушает со сладостию".

⁵⁶⁵ Далі Сковорода коротко подає у формі прикладу фрагмент Плутархового «De tranquillitate animi», що його він переклав так: "Кая вина источила вашему величеству

слезы?» – вопрошают министры Алек[сандра] Македонского. 'Как же не плакать, братцы? В сию минуту слышу от философа, что в мырь не один мыр есть, но и числа им нѣтъ... Ах! а мы доселѣ и один мыр не вовся покорили'. Но душа любомудрая, древній Кратес, кроткими замыслами кроткаго духа легко и сладко проплыл своего житія пучину».

⁵⁶⁶ Олександр Македонський, котрий підкорив собі Персію, Єгипет, Індію, а хотів підкорити ще й Аравію, Африку та інші краї, але помер, як і будь-хто з людей, залишивши свою велетенську імперію, у старій українській літературі не раз поставав символом марності людських прагнень та рівності людей перед смертю [див., наприклад: *Полюцький С. Вечеря душевная*. – Москва, 1681. – Арк. 125 (зв.) (друга пагін.)].

⁵⁶⁷ За часів Сковороди Кратесова бідність могла бути поцінована й інакше. Наприклад, у почаївській книжці «Сѣмя слова Божія» сказано таке: "...Богатство праведное дар естъ Божій и может также быти восхожденіем челоувѣку к небесному блаженству, ежели толко добръ его употребит. По что убо безразсудно откидати или гнушатиcя даром Божиим? Я смѣло ручюся, що когда бы он славный философ Кратес знал Бога и когда б Павел святыи прилучился в то время, когда он богатство свое в море сыпал, говоря: 'Отидите от мене злыя похоти! Погублю я вас, да сам не погибну от вас!' – удержал бы его руку, конечно, Павел святыи и сказал бы: 'Що ты, безумный, робиш? Богатство ли погубити тебе может, як живо? Не погубит оно тебе, ежели ты сам себе не погубиш' [Сѣмя слова Божія. – Почаїв, 1772. – С. 400]. Про те, що Кратес викинув усі свої гроші в море, писали Діоген Лаертій (VI, 87–88) [див.: *Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов*. – Москва, 1979. – С. 262] та Флавій Філострат («Життя Аполлонія Тианського» I, 13) [див.: *Флавий Филострат. Жизнь Аполлония Тианского*. – Москва, 1985. – С. 11].

⁵⁶⁸ Так стверджував Піфагор. Тут Сковорода залишає супротивне твердження Плутарха без коментарів (як не брати до уваги графічного виокремлення слова *prudentia*, що може свідчити про те, що Сковорода поділяє думку Плутарха), але у своєму пізнішому перекладі «*De tranquillitate animi*» (у спеціальній примітці) наш філософ, докладно зупинившись на розгляді цієї суперечки між Піфагором та Плутархом, стає на бік Піфагора.

⁵⁶⁹ Сковорода переклав цей фрагмент «*De tranquillitate animi*» так: "Сапог ногѣ, а сердцу жизнь сообразуется. Нѣкто мудрец сказал: обычаи здѣлает жизнь сладкою. А я скажу: сердце чисто зиждет жизнь веселу. Сего ради потщимся очистить источник сердца, да всѣ горести, извнѣ нападающія, возможем обратить во спасительные соки".

⁵⁷⁰ Цей самий сюжет Плутарх переказує і в «Бенкеті семи мудреців» (147с) [див.: *Плутарх. Застольные беседы*. – Ленинград, 1990. – С. 243].

⁵⁷¹ Див. прим. 48 до трактату «Книжечка Плутархова о спокойствіи души».

⁵⁷² Зенон (гр. Ζήνων) із Кітіона (бл. 333–262 рр. до н. е.) – засновник філософської школи стоїків.

⁵⁷³ Про це розповідає Діоген Лаертій (VII, 5) [див.: *Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов*. – Москва, 1979. – С. 270].

⁵⁷⁴ Сковорода міг знати цю історію також із книги Діогена Лаертія (III, 18–20), який свідчив, що свого часу Платон жив на Сицилії в тирана Діонісія, але образив того своїми міркуваннями про владу, мовляв, не все те добре, що добре для тирана, якщо той не відзначається чеснотами. Розлючений Діонісій наказав продати філософа в рабство, але друзі викупили Платона, доправили його до Афін, ба навіть купили садочок в Академії [див.: *Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов*. – Москва, 1979. – С. 155–156].

⁵⁷⁵ Фрагмент від слів "Id ergo est primo..." – це цитата з «*De tranquillitate animi*», що її Сковорода перекладав так: "И так, прежде всего, нужно научиться тому, чтоб могли все

горькое обращаться во сладость, дабы мы во всех неудачах могли похвалиться так, как мальчик тот: 'Ба! слава, де, Богу! не пропал мой замах. Я бросил камень на собаку, а попал в мою мачеху'. Напримѣр, изгнали Диогена из его отчизны, а он тѣм попал во философію. Послѣднее судно с товаром потопила буря, а мудрый Зенон: 'Слава тебѣ, Господи! Переводиш, де, мене из богатства в нищету. Нынѣ могу мудрствовать о спасеніи душевном, а не о тѣлесном богатствѣ'. Чему ж и ты не подражаеш мудрым? Лишен ты, напримѣр, гражданскія ли должности? Чего же тужиш? Теперь станеш жить, сам для себе труждаясь. Лишился ли милости у вельможи? Так освободишся опасных комиссій. Утрудился ли уже, отправляя оныя? Возвеселися же награждѣ. Коей? Добрая, по пословицѣ, слава лучше мягкаго пирога. Житейскія ли твои интересы разстроила клеветлива зависть? Отвержи убо житейскую печаль, а начни пектись о Господѣ. Многое воистину утѣшеніе сердцу взирать на великія мужи, равное с нами пострадавшія, но видѣ равнодушно".

⁵⁷⁶ *Plutarchus. De tranquillitate animi, 466b–e, 467a–e [Plutarchi Chaeronensis Scripta Moralia. Graece et latine. – Paris, 1841. – Т. I. – Р. 565, 566, 567].*

⁵⁷⁷ Переклад Леоніда Ушкалова.

⁵⁷⁸ Переклад Леоніда Ушкалова.

⁵⁷⁹ Очевидно, це парафраза Сенеки (Моральні листи до Луцілія, XI, 6). Пор.: "Si vis amari, ama" (в перекладі Андрія Содомори: "Люби – й тебе полюблять" [Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклад з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 54]). Ці слова Сенеки наводили, зокрема, Стефан Калиновський та Михайло Козачинський, говорячи про причини любові [див.: Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 259, 406]. Іван Максимович у своєму «Театроні» переклав їх так: "Аще хочещи любов имѣти, люби" [Максимович І. Θεατρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 54 (зв.)]. Схожі слова є також у Марціала (Епіграми, VI, 11, 10) [див.: Марк Валерий Марциал. Эпиграммы / Пер. с лат. Ф. Петровского. – Москва, 1968. – С. 170]. Саме з посиланням на Марціала говорив про ество любові Феофан Прокопович: "Та найбільш важливе в любові – це передусім любити іншого, – це значить, щоб нас любили, то раніш полюбімо ми" [Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 294]. Зрештою, фраза: "Si vis amari, ama!" – належить до розряду крилатих [див.: Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латуш Л. Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 310].

⁵⁸⁰ Ідеться про Якова Єнкевича. Див. прим. 289.

⁵⁸¹ За припущенням Дмитра Багалія, тут бракує дієслова *subit*.

⁵⁸² Ці слова дуже важко прочитати. Їх почасті відтворено за змістом.

⁵⁸³ Це – 11-а пісня циклу «Сад божественных пѣсней». Щоправда, порівняно з версією, яка ввійшла до циклу, тут інакша розбивка на рядки, а також є низка дрібних розбіжностей.

⁵⁸⁴ Книга Псалмів 41 (42): 8.

⁵⁸⁵ Сковорода має на думці слова: "Того часу сказав Господь до Ісуса: 'Нароби собі камінних ножів, і пообрізуй Ізраїлевих синів знову, другий раз'" (Книга Ісуса Навина 5: 2).

⁵⁸⁶ Можливо, Сковорода має на думці слова: ѿ вѣѣніе єго на насыщеніих ѣницъ (Книга Ісуса, сина Сирахового 38: 26). Лист не має закінчення – частина аркуша відрізана.

⁵⁸⁷ Ідеться про Старо-Харківський Преображенський, чи Курязький, монастир, заснований 1673 р.

⁵⁸⁸ В автографі далі ретельно закреслено якесь слово.

⁵⁸⁹ Від лат. *impetus* – ‘натиск, напад’. Це слово за часів Сковороди вживалося і як фізичний термін (скажімо, Феофан Прокопович писав: “...мені більше подобається думка, згідно з якою сила (*impetus*) руху у кинутих тілах виникає внаслідок ваги або легкості...” [Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 333]), і як богословський (див.: “...з великим імпетом і страшним шумом в пекло поволочет” [Винницький І. Катихісис, або Наука християнська. – Унів, 1685. – Арк. 87 (зв.)]).

⁵⁹⁰ В автографі слова “без конца” написано над рядком.

⁵⁹¹ Парафраза Горація (Оди, II, 16). Пор.: “*Quid brevi fortes jaculamur aevo. Multa...*”. У перекладі Андрія Содомори: “Дивно: в тім житті, хоч таке коротке, / Стільки цілей в нас!” [Квінт Горацій Флакк. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 56].

⁵⁹² Образ *кулі* як уособлення самодостатності мудреця походить з Емпедоклового уявлення про Бога-Сфайрос [див.: Фрагменти ранних греческих философов. – Москва, 1989. – Ч. 1: От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики. – С. 350–351]. Яскравий образ мудреця-кулі змалював, наприклад, Горацій (Сатири, II, 7, 86–87): “Весь-бо він – сам у собі і на кулю округлістю схожий: / Що б не торкнулось іззовні його – відпаде, зісковзнувши” [Квінт Горацій Флакк. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 173]. Так само й у «Моральних листах до Луцілія» (CXIII, 22) Сенеки: “...надали їм круглих обрисів, як богів...” [Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 502].

⁵⁹³ Неточна цитата з Книги Псалмів 112 (113): 5. Пор.: **Ктò їкш гдѣ вѣтъ нѣшъ;**

⁵⁹⁴ Далі йде розчерк Сковороди.

⁵⁹⁵ Ідеться про приятеля Михайла Ковалинського – Миколу Заводовського, який на ту пору був викладачем у класах інфіми та аналогії Харківського колегіуму [див.: Ніженець А. На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 137].

⁵⁹⁶ В автографі перед цим витерто одне або два слова.

⁵⁹⁷ Гусинка – село на Куп’янщині, яке згадується в документах, починаючи з другої половини XVII ст. Воно стояло на березі невеличкої річки, яка впадала в річку Великий Бурулук. Спочатку село називалось Гусинець (від назви річки або через те, що тут було багато диких гусей). Згідно з даними перепису 1732 р., тут мешкало близько 400 чоловік. Село належало Олексію Юрійовичу Розальйон-Сошальському, який мав тут великий триповерховий будинок [див.: Гомон П. Григорій Сковорода і Нижнє Приоскілля. – Харків, 2006. – С. 101–105].

⁵⁹⁸ Цей лист подаємо за списком, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 25).

⁵⁹⁹ Фраза **міръ тѣбѣ** зринає в Книзі Суддів 6: 23; 19: 20, у Першій книзі царств 20: 21, у Першій книзі параліпоменон 12: 18, у Книзі пророка Даниїла 10: 19 та в Третньому соборному посланні св. ап. Івана 15.

⁶⁰⁰ Можливо, Сковорода має на думці слова: **Ѡрыгнѣ сѣрдце моє слово благо** (Книга Псалмів 44 (45): 2).

⁶⁰¹ Парафраза Другого послання св. ап. Павла до коринтян 12: 14. Пор.: **не ѣцѣ во вѣшихъ, но вѣсѣ.**

⁶⁰² Сковорода має на думці слова: **И дѣхъ гдѣнь гѣа во мнѣ** (Друга книга царств 23: 2).

⁶⁰³ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **ѣкш ты єси, вѣе вѣтъ всеѣ силы ѣ державы, ѣ нѣстъ нѣгш зашитника рѣда їлєва кромѣ тѣбѣ** (Книга Юдити 9: 14).

⁶³⁰ Неточна цитата з Книги пророка Захарії 4: 10. Пор.: “septem isti oculi Domini”. У перекладі Івана Огієнка: “...ті семеро, – Господні очі...”.

⁶³¹ Можливо, це парафраза Публілія Сіра: “Caeci sunt oculi, cum animus alias res agit” (“Сліпі очі, коли душа зайнята чимось іншим”. Див. прим. (4) до діалогу «Наркісс».

⁶³² Переклад Леоніда Ушкалова.

⁶³³ Сковорода має на думці трактат «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».

⁶³⁴ Яків Правицький справді “замарав” ім’я автора та присвяту на титульному аркуші трактату «Silenus Alcibiadis».

⁶³⁵ Лат. *licentiatus* – ‘звільнений, відпущений’; так називали тих, хто здобув перший учений ступінь в університеті.

⁶³⁶ Сковорода говорить про діалог «Разглагол о древнем мірѣ».

⁶³⁷ У назві діалогу Сковорода спочатку написав був *Мыр*, а потім переправив другу літеру на *і*. У поясненні залишено літеру *ы*. У текстах Сковороди трапляються обидві ці форми.

⁶³⁸ Ідеться про діалог «Брань архистратига Михаила со Сатанюю».

⁶³⁹ Схожа фраза зринала в 1-ій пісні циклу «Сад божественных пѣсней». Пор.: “Блажен! о блажен! кто с самых пелен / Посвятил себе Христови”.

⁶⁴⁰ Ідеться про переклад оди фламандського латиномовного поета Сідеруна ван Гесе «До Джорджа Чемберлена».

⁶⁴¹ Пор.: “На ловца и звѣр бѣжит” [Климентій Зіновійв. Вірші. Приповіді посполиті. – Київ, 1971. – С. 237]; “На ловца и зверь бежит” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 425, 476, 575]; “Наскочив звір на ловця”; “На стрільця звір біжит” [Франко, № 13028, 25134].

⁶⁴² Книга Псалмів 44 (45): 15.

⁶⁴³ Андрій Іванович Ковалівський – власник Пан-Іванівки, батько Петра Ковалівського – учня Сковороди в Харківському колегіумі. Сковорода не раз тут гостював, зокрема тоді, коли працював над своїм останнім філософсько-богословським трактатом «Потоп зміин». На замовлення Андрія Ковалівського художник Лук’янов намалював портрет Сковороди. Пан-Іванівку Сковорода обрав і місцем свого вічного спочинку.

⁶⁴⁴ Див. прим. 187 до циклу «Сад божественных пѣсней».

⁶⁴⁵ Лубни (Лубні) – місто, засноване князем Володимиром Великим у 988 р. Уже в XV–XVI ст. мало магдебурзьке право. Було власністю князів Вишневецьких. З 1648 р. – центр Лубенського полку, а з 1781-го – місто Київського намісництва.

⁶⁴⁶ Неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 8: 2. Пор.: *Сїѣ возлюбїхъ ѿ понскѣхъ ѿ ѡности моеѣ*.

⁶⁴⁷ Мабуть, мається на увазі Давидів псалом 144 (145).

⁶⁴⁸ Парафраза Євангелії від св. Івана 18: 37. Пор.: *ѣзъ на сїѣ родїхсѣ*.

⁶⁴⁹ Очевидно, це аллюзія на слова Сократа, які Сковорода перекладав так: “Иные на то живут, чтоб ѣсть и пить, а я пью и ѣм на то, чтоб жить”. Див. прим. 93 до циклу «Басни Харьковскія».

⁶⁵⁰ Див. прим. 20 до діалогу «Разглагол о древнем мірѣ».

⁶⁵¹ Книга Псалмів 38 (39): 2.

⁶⁵² Пісня над піснями 1: 7.

⁶⁵³ Див. прим. 3 до діалогу «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сїон)».

⁶⁵⁴ Див. прим. 1 до притчі «Убогій Жайворонок».

⁶⁵⁵ Див. прим. 1 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».

⁶⁵⁶ Див. прим. 210 до рубрики «Листи до різних осіб» (лист № 108).

⁶⁵⁷ Див. прим. 2 до трактату «Книжечка Плутархова о спокойствїи души».

⁶⁵⁸ Очевидно помилково – замість *Острогозьк*.

⁶⁵⁹ Від гр. ἀπογραφή – ‘список’. Словник Памви Беринди тлумачить іменник *апограф* так: “перепис з книги, екстракт, коп’я” [*Беринда П. Лексікон славеноросскій и имен толкованіе*. – Київ, 1627. – Ст. 361].

⁶⁶⁰ Від гр. αὐτόγραφος – ‘власноруч написане’.

⁶⁶¹ Далі йде розчерк Сковороди.

⁶⁶² Переклад Леоніда Ушкалова.

⁶⁶³ Сковорода має на думці трактат «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».

⁶⁶⁴ Далі йде розчерк Сковороди.

⁶⁶⁵ Цей лист подаємо за автографом, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 7, арк. 109).

⁶⁶⁶ Ідеться про Андрія Івановича Ковалівського. Див. прим. 643.

⁶⁶⁷ Цей образ міг бути навіяний «Домашніми бесідами» Еразма Роттердамського. Пор.: “*Памфіл*: А я милуюсь не тільки тією прекрасною і квітучою оселею, – набагато миліший мені її хазяїн. *Марія*: Який хазяїн? *Памфіл*: Твоя душа, якої краса з роками дедалі більше зростатиме” [*Еразм Роттердамський. Похвала глупоті. Домашні бесіди* / Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. – Київ, 1993. – С. 136].

⁶⁶⁸ Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: *пѣтъ не пѣлъзѣтъ ничтѣе*.

До Якова Петровича Правицького¹

80

[У Бабаї, 3 жовтня 1782 р.]

Из Гусинскаго лѣса. 1782-го года, окт[ября] 3-го д[ня].

Honorande mihi in Christo Pater!

Pax tibi in Domino nostro!

Lateo in Eremo²; ducō ostam pie, Dominus mens mihi est καὶ ἡ Πέτρα καὶ ἡ ἑλπίς καὶ ὁ ἐρὸς [Шанований во Христі отче мій! Мир тобі в нашому Господі! Ховаюся в пустелі, веду кістяк благочестиво, Бог для мене розум, і скеля, і надія, і любов].

Он меня не оставляет во время Старости, вегда оскудѣвати немощам моим³; он меня защищает от отчаянія⁴; укрѣпляет к Цѣломудрію⁵; ограждает неодолимою Стѣною⁶ против всѣх прилогов діавольских; я никому ни завизжу; никого не ненавижу; всѣм друг, и для моего Сердца нѣтъ непріятеля во вселенной. Не сіе ли есть оный Исаѣевскій мир и веселіе? “На горѣ сей испіют радость, испіют вино...”⁷ Всяка плоть есть юдоль Плача⁸ и Ложь. Что же есть твердое? “Посредѣ вас стоит...”⁹ Стоит, сирѣчь, незыблемая Гавань. Сей есть един Свят. Той есть Твердь, Кифа, Петра, Адамантова Гавань, Матерая Земля, Твердь и Град апокалипсическій¹⁰. Не сіе ли есть оная Земля, “Посредѣ воды” составленна Божіим Словом¹¹? Не сей ли есть новый Мір, Рай? Не здѣсь ли почивает Израиль, прешед море? Ей, тамо въздоша вся колѣна¹². Не на сей ли Петрѣ и Скалѣ то водворяется Ноева Голубица: “Полечу и почію...”¹³, “Очи твои, яко Голубины...”¹⁴? Не на сей ли Кифѣ утверждается вся Церковь¹⁵, презрѣвшая с Голубицею Плоть свою и Кровь, и прозрѣвшая оную Гавань? “Царя со славою узрите, и очи ваши узрят землю издалека”¹⁶. Не сія ли земля и царь глаголет: “Маловѣре, почто усомнѣлся еси”¹⁷? Блажен еси Симон, сыне голубицы Ноевы...”¹⁸ Не то же ли есть кровь, плоть, вода, непостоянность, ажа и огонь, и погибель? Не то же ли есть ад и смерть? Не царствіе ли внутри непостоянности нашея стоит¹⁹. Не сіе ли есть истина и Кифа? Не кифа ли есть Гора оная, на которой со Израилем піет радость оную: “Радости вашае никтоже возьмет от вас”²⁰. И вино оно: “Дондеже пію я новое вино в царствіи небеснѣм?”²¹ А кто піет? Твой сын, Григорій Сковорода, упивается от тука дому Божія²², нашед внутри себя со Сампсоном сот вѣчности²³, и услаждается со отцем своим Лотом оным: “Нард мой даде воню свою”²⁴. “Сердце мое есть сердце твое”²⁵. “Да и тѣи в нас едино будут”²⁶. Услаждается и вас поминает, пребывая вам всенижайшим во вѣки слугою,

Григорій Сковорода.

Из Маначиновки 1785 года, Окт[ября] 3-го Дня.

*

Dilecte in Christo Frat[er] Iacobe,
Pax illa tibi sit!

quae Mentem supereminet omnem.

Ignosce mihi, siquid te offendi, cum diversarer apud vos. Scis, me esse irritabilem, sed me scis etiam Humanitati et Innocentiae natum, quae sola Hominem facit. Bonus, id est verus Homo, de bono Cordis Thesauro semper Bonum praefert²⁷. Et tamen multi meorum Amicorum tales sunt, ut parati sint illico me mordere, siquid Delirii conor eis deminuere. Non cogitantes, me Benevolentia ductum, hoc facere. Vere enim humanum Cor et Ingenium haud quoquod potest male velle Hominibus. Ego quoque siquid uro, aut molestus sum, non Malevolentiae impulsu hoc facio, sed quid Candor animi mei Nefas putat assentiri Mendacio aut adversus Veritatem pugnare. Nam ut Medicina non semper est mollis, ita Veritas saepe aspera est.

Et Nemo est, qui semper misceat Utile Dulci²⁸.

Sed obliviscamur mutuas Offensas ac redeamus in gratiam.

“Друг Дру́га Тяготы носяще...”²⁹

Письмопода́теля сего прі́имите благоутробно, не смотря́ яко Мытаръ есть, но яко ДРУГ и ЧЕЛОВѢК.

Если что имѣете передать ко мнѣ, можете чрезъ его вѣрно. Что? Не пишетъ ли чего Михайло³⁰ ко мнѣ? Нѣтъ ли Очокъ или Письма́ ко мнѣ, или чего?.. О Лѣксикѣ не тужите. Письмо мое к Василю Павловичу, при Поклонѣ моемъ Отцу́ Силвестру, даѣтъ знать, что Лѣксикъ у мене живъ есть³¹. Liberavi Fidem tuam, qua fidejusseras de Lexico: ne quid augerem Curam tuam. Отцу́ Василю, Отцу́ Еустаѳію, Отцу́ Гуслистѣ́ от мене Лобызание искреннее. О Наема́н, Наема́н³²! И тебе, Друже мой, тут же Духомъ Истины³³ лобызаю.

Да утѣшитъ всѣхъ насъ Господь Богъ нашъ Миромъ и Любове́ю, да пребудете вы мнѣ и я вамъ во вѣки

Искреннимъ Почитателемъ и Другомъ, Григ[орій] Сковорода³⁴.

Omnia praetereunt³⁵, sed Amor post omnia durat.

Omnia praetereunt, haud Deus, haud et Amor.

Omnia sunt Aqua, cur in Aquas speratis, Amici?

Omnia sunt Aqua. Sed Portus Amicus erit.

Haec Képha tota est fundata Ecclesia Christi.

Isthaec et nobis Képha sit atque Pétra, Gr[aece] Skala³⁶.

Gr[egorius] Skow[oroda].

Post Scripsi.

Haec Epistola retardata est. Grammatophorus fefellit. Nunc per nostrum Alexium³⁷, opinor, perveniet recte. Si descripsisti novos meos jam libellos, remitte ad me Archetypa³⁸. Etiam illum meum Dialogum, quem et aliis laudare soles, simul cum Archetypis mitte. Descriptus ad te remittetur iterum Deo volente. Dicatur ille Dialogus «Марко Препростый»³⁹. Quid obmutuit noster Michaël? Non scribit, nec mittit conspiciilla aut Скрѣпочку.

Oportet obrui eum nunc maximis Aulicis Undis.

Aestibus effervens, o Munde! miserrime Ponte!

Felix, qui his Undis, ceu Petrus, extrahitur.

Heu fugiamus Mundum quiescentes in Portu, Fraudisque Mundi perspicientes. Mundus est Avaritia, Ambitio, Carnis Voluptas...

“Сія ввергають во Всегубительство”⁴⁰.

Ab his, ut Dei Dextra nos omnes liberet, opto, precor, voveo. Vestrum omnium in Christo Frater⁴¹.

Господину моему,
Отцу Іякову Правіцкому,
в
Бабаях⁴².

*

[Из Маначіновки 1785 года, Окт[ября] 3-го Дня]

Улюблений во Христі брате Якове!

Нехай буде з тобою той мир, що вищий за будь-який розум!

Пробач мені, коли чимось скривдив тебе, перебуваючи серед вас. Ти знаєш, що я дратівливий, але ти знаєш також і те, що я народжений задля людяності й безневинності, яка одна робить людиною. Добра, тобто справжня, людина завжди виносить добре із доброго скарбу серця. І все ж більшість моїх друзів такі, що ладні, зі свого боку, образити мене, коли я пробую хоч трохи вгамувати їхню нерозважливість; при цьому вони не дивляться на те, що я керувався доброзичливістю, коли це робив. Бо справді людське серце й розум аж ніяк не можуть бажати людям зла. І я так само, коли роздратований або маю кепський настрій, роблю це, не бажаючи зла. Але ті, хто вважає, що мені не властива ладність душі, помиляються або виступають проти істини. Бо як ліки не завжди приємні, так і істина часто буває суворою.

І немає таких, які б завжди сполучали корисне з приємним.

Та забудьмо взаємні образи й повернімося до всепрощення. [“Друг Дру́га Тяготы носяще...”]

Письмопода́теля сего прі́ймите благоутробно, не смотря́ яко Мытар е́сть, но яко Дру́г и ЧЕЛОВѢК.

Если что имѣете передать ко мнѣ, можете чрез его вѣрно. Что? Не пишет ли чего Михайло ко мнѣ? Нѣт ли Очок или Письма́ ко мнѣ, или чего?.. О Лѣксикѣ не тужите. Письмо мое к Васи́лю Павловичу, при Покло́нѣ моем Отцу́ Силвестру, даѣт знать, что Лѣксик у мене жив е́сть]. Я тебе звільнив від

обіцянки, яку ти дав мені щодо лексикона, щоб не примножувати твого клопоту. [Отцу Василию, Отцу Еустаѳію, Отцу Гуслистѣ от мене Лобызаніе искреннее. О Наемѣн, Наемѣн! И тебе, Друге мой, тут же Духом Истины лобызаю.

Да утѣшит всѣх нас Господь Бог наш Миром и Любовію, да пребудете вы мнѣ и я вам во вѣки

Искренним Почитателем и Другом, Григ[орій] Сковорода].

Все промина, та любов зостається по всьому.
Все промина, але Бог та любов – аж ніяк.
Все є вода. Так навіщо на води надіятись, друзі?
Все є вода. Але буде й пристанище нам.
На камені цьому заснована Церква Христова.
Це нам є *кефа* і *петра*, по-гр[ецьки] скала [Skala]⁴³.

Гр[игорій] Сков[орода].

Написане опісля.

Цей лист затримався. Листоноша обдурив. На цей раз, я гадаю, він справно дійде до тебе через нашого Олексія. Якщо ти вже переписав мої нові книги, то надішли мені оригінали. Надішли й отой мій діалог, що ти його перед усіма зазвичай вихваляєш: надішли його разом з оригіналами. Після того, як він буде переписаний, я поверну його тобі, коли буде на те Божа ласка. Нехай же називається цей діалог [«Марко Препростий»]. Чому ж замовк наш Михайло? Він не пише, не надсилає окулярів або [Скряпочку]. Мабуть, він тепер захищається в гігантських двірських хвилях.

О розбурханий світе, найнещасніше море!

Щасливий, хто, наче Петро, його хвиль не пізнав⁴⁴.

Тікаймо від світу, перебуваючи в гавані та зневажаючи омани світу. Світ – це скупість, честолюбство, плотська насолода...

[“Сія ввергают во Всегубительство”].

Я бажаю, волаю й молюсь, нехай звільнить нас усіх від цього десниця Божа. Ваш спільний брат у Христі.

[Господину моему,
Отцу Іякову Правіцкому,
в
Бабаях]

82

[У Бабаї, 6 березня [1786 р.]

Дух велить мало с тобою побесѣдовать, дав к сему случай и время. Обѣщался еси ты меня посѣтити, но и писменно не воззвал еси⁴⁵ ко мнѣ и не раздражил к отзыву. Скажи мнѣ, друже, здрав ли ты? Не вопрошаю о тѣлѣ.

Не потерял ли ты доселѣ самага себя? т. е. мыслей твоих и сердца твоего. Мысли и сердце со мною, – нынѣ отвѣчаеш мнѣ; вѣрю. Сіе же то и бѣдство есть. Не могу разлучиться от того, что всегда мучит и жжет, и в сем ли есть горкій источник и приснотекущій вѣчных мученій. Не сія ли есть истинная гибель? Погубить самага себя, убѣжать, потеряв себя. Тако ниже избѣгнути бѣд, яко бѣдство, аки удица внутрь сердца увязла, сердце же всегда с человѣком, и оно-то есть человѣкъ⁴⁶, се есть едино истинное несчастье, смерть люта и ад⁴⁷. Не помышляйте, что несчастіе внѣ вас⁴⁸ и в нас. Входящее извнѣ не сквернит человѣка⁴⁹. Для чего же равнообразно не сказать: приходящее извнѣ не обезщасливит? Гдѣ же и откуда? Исходящее от сердца. Та суть сквернящая⁵⁰. Видиш, что внутрь нас щастіе и несчастіе. Кое же есть знаменіе спокойнаго и блаженнаго сердца? То же, что здравія тѣлеснаго. Вкуси пищу, вкушаеш сладко. Спить и обращается вездѣ весело. Вот Павел означает здравіе сердца: “Радуйтеся непрестанно. О сей радости молитесь, о всем благодарите”⁵¹. Естли такое сердце еси, тогда ты не ветхій еси человѣкъ⁵² и не гроб повапленный⁵³, но цѣлый, нетлѣнный и новый. Радуйся, убо в новый год жае[т] тебѣ твой друг

Григорій Сковорода⁵⁴.

Маначиновка,

Марта 6 дня.

83

[У Бабаї]

Из Маначиновки, 1786-го, Марта 30-го дня.

Друже Іякове,
Радуйся во Господѣ!

Слышу, что Нѣчто мнѣ присланно от нашего Михалѣя⁵⁵. Аще тако есть⁵⁶, и Оно в твоей Рукѣ, то передай, Друже, чрез сего Письмоносца ко мнѣ. Аще Господу моему угодно, помышляю посѣтить вас Весною. Пришли, Друже, такожде Разговор, нареченный «Марко Препростый»⁵⁷. Он возвратится паки к тебѣ. Протчія же, якоже тебѣ угодно: или нынѣ, или возмутся тогда, когда к вам прійдѹ. Наеману Петровичу⁵⁸ Мир и Благословеніе и всѣм Собратіям нашим Іерѣям. Цѣлуйте такожде Духовную Матерь мою, Игуменію Марѳу⁵⁹. Писать облѣнился к ней. Бог Міра да будет со всѣми нами⁶⁰! Аминь!

Тебѣ и всѣм вам Истинный и не Языколстивый Друг,

Григ[орій] Сковорода⁶¹.

Пришли, Друже, Лимончиков Пару, да прохладится Болѣзнь моя. Или Сѣку Черно-Сморѣдиннаго. Или Журавлічно-Ягоднаго, или Каковаго-либо. Для Чаю. Остатки Горячки мучат мене. Два Мѣсяцы Огневѣца свирѣпствовала во мнѣ. Начало и Отец ея – Проклятых Москѡвских Печей Чад. Quid est Чад сей? Jocemur nonnihl. Est Чад сей Pestis Septemtrionalis. Constantinopolitana Pestis necat Triduo. At illa tribus Horis.

Quidquid agit Vulfus? Nihil est, nisi Pestis et Huleus⁶².

[Що є [Чад сей]? Іноді ми жартуємо: [Чад сей] – північна чума.
Константинопольська чума вбиває за три дні, а ця за три години.

Що хвилює народ? Не що інше, як чума та вогневиця]

Господину Моему,
Іерею Іякову Правіцкому,
в Бабаях.

84

[У Бабаї]

Из Пустыни Маначиновскія, 1786-го Года, Апр[еля] 25-го.

ХРИСТОС ВОСКРЕСЕ!

Любэзны́й Дру́же и Бра́те во Христе́, Іякове!

Да бу́дет Мир Божій в Сердце́ твоєм и в Тѣлѣ́!

Сей е́сть Кентр⁶³ наш, и Твердь, и Ке́фа, и Край, и Конѣ́ц, и Оста́нок
Младѣ́нцем⁶⁴, сирѣ́чь Дурачка́м Ева́нгелским⁶⁵. Земля́ и Приста́нище
среди водна́го Тлѣ́нія нашего⁶⁶, Си́лою и Десни́цею Вѣ́чнаго основа́нное
Оною: “Е́юже Поста́вих Не́бо и Основа́х Зе́млю”⁶⁷, – Глаголет Госпо́дь
Вседержи́тель у Иса́и.

Qui Christum noscit: Nihil est, si cetera nescit.

Qui Christum nescit: Nihil est, si cetera noscit.

[А хто знає Христа, то не важить, що інше не знає.

Хто ж не знає Христа, то не важить, що інше він знає⁶⁸]

О сем нам не Лѣ́по ли е́сть похвалитися? Ей! не безу́мно.

Omnes in se ipsis Mortem vident. Nos autem, τὴν Ἀνάστασιν...

[Усі бачать у самих собі смерть, а ми – *воскресіння*...]

Убо и мы во Истину воскресли, и живы Есмы. Аминь!

Обра́довало Душу мою любезное Письмо́ твоє, ды́шущее Любо́вію и Мíром
Христо́вым. Сей е́сть Сою́з Соверше́нства⁶⁹.

Ста́рость моя обля́нилася по́сѣтитъ вас. Послѣ́жды прійду́, а́ще Госпо́дь
благоволи́т. Не печі́йся о Разговоро́ «Ма́ркѣ»⁷⁰. Он всегда́ е́сть ваш и
возврати́тся в твою Книгохра́нку.

«Лото́ву Жену́» х́очется докони́чати. Одна́к принесе́⁷¹ с собо́ю, да написа́нное
выпи́шете. Что бо мнѣ́ е́сть любезнѣ́е на Небеси́ или на Землѣ́: то́чию
поуча́тися Святы́нѣ⁷²? В сей Еди́ной да живу́ и умираю́! Помалу́-малу
отхо́дим от Тлѣ́ни Плотскі́я, я́же е́сть Блаже́нная и вседне́вная Смерть⁷³,
и приближа́емся ко Господу, и́же е́сть Святы́ня, Ке́фа и Воскресе́ние
наше. Что убо е́сть блаже́ннѣ́е Жизни́ нашея, на ней же собы́вается
о́ное? “Положу́ Стропо́тная их во Гла́дкая...”⁷⁴ “Окрыла́тъют, яко Орлы́,
потеку́т и не утру́дятся...”⁷⁵

Виждь Діа́трібу мою, Дру́же! Διατριβή́ Елли́нски нарица́ется то, чем кто
гла́вно жизнь свою́ забавля́ет⁷⁶.

Вот Діатріба Давідова! “Поглумлюся в Запов[ѣдех] твоих”⁷⁷.

Вот Пávлова! “Мнѣ бо еже жити: Христос...”⁷⁸

Вот Лукина и Клеопы! “Како глаголют ЕГО быти жива?...”⁷⁹

О ВОСКРЕСЕНИЕ! О ОНОЕ ВОСКРЕСЕНИЕ! МЫРУ НЕ ВЪРУЕМОЕ!

Коль улаждаеши Сердце мое! Блажен Узрѣвшій с Напѣрником Красоту твою. Ядущій тя, еще взлечет...⁸⁰

Сіе глаголю того ради, яко, доканчавая «Жену Лóтову», насладятися имам нóваго Вина с новим моим Лóтом – Христом Исусом, имѣя Обручѣніе с ним во Вѣрѣ Божіей.

Христос! В[о]скресе! Друже Наемáне⁸¹! Да вкусиши и ты Сота Воскресенія! и всѣ Ангелы Его⁸²! Всѣ! Жихорайскій⁸³ с Бабаевским и с Воскресѣнским со всѣм Кліром своим. Желáю,

любѣзный Друже Іякове!

тебѣ и всѣм твоим, Брат и Друг, Григ[орій] Сковорода.

Господіну моему,
Іерѣю Іякову Правіцкому

в

Бабайх.

85

[У Бабаї]

Из Гусінки, 1787-го Годá, Іануар[ія] 18-го Дня.

Вселибѣзный Отче, Друже и Брате во Христѣ, Іякове!

Рáдуйся, дерзáй и возмáгай во Господѣ⁸⁴ нашем!

Ни Стáростна Лѣность, ни Мрак, ни Хлад Зімный, ни неисправное Перо со Чернілом не могло мене удержáть, чтоб не ублажить (gratulator⁸⁵, saluto [поздоровляю, вітаю], Graecè – μακαρίζω [по-грецькому – μακαρίζω, поздоровляю]) тебе в нóвый сей Год. Рáдуйся в нóвый Год! Да рáдуется и весь Дом твой! и вся, елика суть твоя!

Да рáдуется...⁸⁶ и Еустаѳій, и Іоáнн с Наемáном!

Да возвеселятсѣ Бабай! со всѣми своїми О́трасльми! Сѣлами!

Да возра́дуются и Гóры ваши! и Рѣки да восплѣцут Рукáми⁸⁷!

Да обновлѣется и вся Тварь! обстоящая вас! Молюся.

Когда же б́удут сія? Тогда, когда ублажит Господь благоволеніем своим Сіона⁸⁸. Как? Тогда⁸⁹, когда в Человѣцех б́удет благоволеніе⁹⁰, и посредѣ нас. А что ли есть Благáя Вóля? Вот что! “Дух прав обнові во Утрóбѣ м[оей]”⁹¹. Аще Кто не имѣет нóваго с́рдца, тому весь Мыр есть Вѣтха Вѣтошь⁹². Аще чія Душа т́ужит, тому весь Мыр пла́чет. Аще чіѣ С́рдце м́учится и стра́ждет, тому весь Год без Прáздника. Аще чій Дух Отч́аяніем оледенѣл, тому весь Год без Весны. Аще чій Смысл м́ертвый, тому весь Вѣк без Живота. О любѣзный мой Друже Іякове! Изблѣймо вѣтхій Квас Мырскій⁹³. Стяж́им нóвое С́рдце. Облеч́имся во Одѣжду

но́выя нетлѣнныя Надѣжды, во Утрóбу Братолю́бія. Тогда нам вся Тварь просвѣтитсѧ, весь Мыр възигра́ет и возска́чет. Бѹдет нам всяк День Вели́к-День⁹⁴, не зайдет Со́лнце нам, и Луна́ не оскудѣет нам⁹⁵. Мы́ же наре́чемсѧ Язы́к свят, Лю́ди Обно́вленія⁹⁶. Благо́е Сѣрдце, Любо́вь, Бог, Пра́вды Со́лнце, всю Тварь весно-ново-творящее есть то́жде.

Ваш всеискренній Любитель, Почитатель, Брат
и нижа́йшій Слуга́ Григ[орій] Сковорода́⁹⁷.

Прости́, любѣзный, что солга́л я присла́ть вам «Жену́ Ло́тову». Весно́ю хочу́ вас посѣтити́, аще Богу́ угоднó, и привезу́. Аще же, дайте знати́, тотчас пере́шлю. В Зи́мних Тру́состях может она потерѣться, тѣм не даю́ чрез Григорі́я Ю́ріевича⁹⁸. Не печа́льтесь. Она́ всегда́ у вас. Друго́е то, что Весно́ю во Пу́стынѣ мо́жно поду́мать об Оконча́ніи Ея, а Зи́ма безгóдна. Я и сіе с нуждо́ю пишу́. Миха́йло⁹⁹ мой досѣлѣ молчи́т. Ни мало не диви́люся. Блаже́нны мы, Изра́илю¹⁰⁰, яко́ Бог нам дал по Ё́ши Покóя и Вре́мени.

Deus nobis haec Otia fecit¹⁰¹.

Tum demum Pretium Temporis cognoscitur, cum id amissum est. [“Бог
дарува́в те дозві́ля”].

Тоди́, на́решті, пізна́ється цінні́сть часу, коли́ він утра́чений]

При́шли, Дру́же, Ба́рылце Пі́ва Баба́йвскаго. И то, аще не в труд.

Я всѣм дово́лен. Слава́ Богу!

Госпо́дину и Отцу́ моему́,
Іере́ю Іа́кову Прави́цкому,
в Баба́ях.

86

[У Баба́й]

Из Гуси́нки, 1787-го Го́да, Ма́рта 6-го Дня́.

Любе́зный во Хри́стѣ,
О́тче и Бра́те и Дру́же Іа́кове,
Весели́ся во Го́сподѣ!

При́шли́те мнѣ́ Симфо́нію «Аще не увѣ́си са́мую тебе...»¹⁰² Переписа́в, па́ки отошлю́ к вам. Посыла́ю к вам «Жену́ Ло́тову». Побесѣ́дуйте во Хри́стѣ с не́ю. Она́ чи́стая чи́стым¹⁰³, и сей Ку́ми́р есть плодоно́сный вѣ́рным Бо́жій. На ней-то исполня́ется: “От Ка́меня воздвигну́ти Ча́да Авраа́му...”¹⁰⁴ Она́ не доведена́ до Конца́. Но Кто́ дожде́тся Конца́ в присно-теку́щем Исто́чникѣ? А что́ я сказа́л, обеща́я Оконча́ніе, сіе каса́ется до Кни́жечки, нача́той мно́ю, не до «Же́ны». Сіа́ Кни́жечка́ учи́т: как ли чита́ть подоба́ет свяще́нное Письмо́? Аще́ еди́н ГЛАГО́Л Бо́жій уразумѣ́тся, тогда́ весь Хра́м Соломо́новъ есть свѣ́тел. Во Примѣ́р сему́ взя́л я́ сіе: “Помина́йте Же́ну Ло́тову”¹⁰⁵. И толку́я сіе́ Сло́во, возмути́л всю С[вященна́го] Писа́нія́ Купѣ́ль. Да уразумѣ́ют спя́щіи на

Бібліи, или с Паўлом сказаць: почиваюцїи на Законѣ¹⁰⁶, яко не многотчєніє дѣлаєт нас Мудрыми, но Много-Жваніє принудило сказаць сіє: “Како сей вѣсть Кнїги, не учївся?”¹⁰⁷ И да познáют, яко єдїн День в Тысящѣ, и вопреки – 1000 ГЛАГОЛОВ Божїих во Єдином ГЛАГОЛѣ сокрывáется.

Нынѣ же, со Женю Кровоточивою¹⁰⁸, много жерут, для єдиныя Дисентерїи; и нѣсть им Человѣка, могуцáго приложить им Вкус Плюновєнія, Жванїя и Преломлєнія о́наго: “Зубы Его, паче Млекá”¹⁰⁹. “Познáся їма в Преломлєніи...”¹¹⁰ Все даст Вкус свой: и Звѣзды в Сокрѡвищах своих блєснут, аще есмь от Числá о́ных: “Израил[ь] толчáше Мánну в Ступах”¹¹¹. Во блаженное Числѡ сих Людєй да впишет ХРИСТОС всѣх нас! Желáю, ваш всеискренній Брат и нижайшїй Слугá:

Григорїй Сковорода¹¹².

Postea scripsi [Описля написаного].

Да наречѣтся же сія Кнїжечка «ЖЕНОЮ ЛОТОВОЮ»! Предислѡвієм же да бѹдет сіє мое к тебѣ Письмѡ, о возлю́бленный Дрѹже! Тебѣ сію Невѣсту безневѣстную¹¹³ и чїстую Голубицу в Дар привождѹ пѣрвому и Тебѣ обрѹчáю, Именем Господа нашего, Исуса Христа.

Протчєе. При Перепїсѣ повелѣваї наблюдáть Ортографїю. Пáче же всѣ Ея Лїсты хранїть от Нечистоты. Цѣлуї любѣзнаго Наемáна Петрѡвича и всю нашу Братїю. Мир во Днєх наших¹¹⁴! Амїнь!

Господїну моемѹ,
Іерееви, Іáкову Правїцкому,
в Бабаях.

87

[3 Гусинки в Бабаї], 21 березня [1787 р.]

Март. 21-го.

Отче и Брате, и Дрѹже!

Оттáк на сем свѣтѣ жїв бѹдь, вѣсел бѹдь, а про себѣ Бѡгови молись, ещѣ ж и правду, коли когдá трѣба сказаць: хм! хм!

Молюся. Помїлуй мя, Господи¹¹⁵! Подáй ми в сѣрце Братолѹбіє! Да не быть ми, яко яр тур, да быть ми, яко овцá безобрѡнна.

Молїтва и терпѣніє, терпєніє да молитва – сія суть ми граница, и щит, и мощ, и надежда, и утѣшенїє, и покой. Мнѣ? Ни. Не токмо мнѣ, всѣм.

Не пишу́ бѡлѣе: сѣрдце болїть. Иван Максимович доскажет вам, чєго не пишу.

Ваш сын и брат, и друг.
Гр[игорїй] Сковорода.

Из Гусінки 7-го Окт[ября] 1787.

Любэзны́й Отче, и Дру́же, и Бра́те Ія́кове!

Ра́дуйся со всею́ нашею́ Бра́тією!

Всепокóрно благода́рю за Кро́вь Гро́здову¹¹⁶. Мы с Бра́том Васи́лієм а́біе разрѣ́шили¹¹⁷ и, жа́лая вам и все́му ва́шему До́му с Любэ́зною Христи́ною¹¹⁸ Здра́вія, потя́гли в собствeнное наше Здра́віе лѣ́по-лѣ́по. Е́ще ожида́ю из Ха́ркова... Чу́дно мнѣ! Вы, сні́тся мнѣ, переписа́ли «Миха́йлову Бо́рбу»¹¹⁹ и па́ки тре́буете? Обáче посыла́ю. Не́гли обря́щете¹²⁰, че́го ва́ша Пе́репись не обра́зу́ет. Не медли́те же мно́го. Обáче че́рез невѣ́рныя Ру́ки – не! не! не!..

Mavolo apud te Eam interire, quam volutari Manibus impurorum.

Nunc quiddam, non magnum quidem, sed Pium parturio Amico cuidam. Ideo pauca scribo. Maturamus páreре, dum Tempus est. Nam instat, imo pro Foribus stat Hyems inimica Musis. Jam jam non scribere, sed Manus calefacere opus erit. Porro, quidnam est id, quod in Utero gesto, propinquus ad Partum: scies jam. Vale!

Tuus et Servus et Frater¹²¹.

Caseus nostri Michaëlis alicubi haesit. Conspicilla, parum mihi apta, donavi Josepho. Promittit in utraque Epistola magnam Tibiam rectam. Quando erit? nescitur mihi. O utinam, praeter omnia alia, ipse nobis reddatur! Facilis Descensus Averni...¹²² O miserum hominem! Unicum septennem Filium amisit. Mortuus est в вел[икій] Пятóк. Vide! Quomodo Mundus initio blanditur tandem cruciat et lacerat, ut Tigris. Mundi Via [Я вважаю за краще, щоб вона загинула у Вас, аніж має ходити по руках нечестивих. Тепер я готовий привести на світ щось нехай невелике, та благочестиве, призначене для когось із друзів. Тому пишу коротко, поспішаю явити на світ, поки є для того час. Бо близька, ба навіть своїть біля дверей, ворожа Музам зима. Тоді вже треба буде не писати, а гріти руки. Далі, стосовно того, що я готовий привести на світ і що має ось-ось народитися, про це ти вже знаєш. Бувай здоров!]

Твій слуга і брат.

Сир нашого Михайла застряв десь у дорозі. Окуляри мені не підходять, тож я подарував їх Йосипові. В обох листах він обіцяв велику пряму флейту. Коли буде, мені невідомо. О якби, крім усього іншого, він і сам повернувся до нас. "Легкий перехід до Аверна..."¹²³ О нещасний чоловік! Утратив одного-єдиного семирічного сина. Він помер [в вел(икій) Пятóк]. Дивись! Отак світ спершу втішає, а потім насамкінець мучить і терзає, мов тигр. Мирська дорога] мнится Человѣ́ку блага быти, Послѣ́дняя же Ея суть Ад¹²⁴. О Блаженны́ Люді́е! їмже Госпо́дь Бог их¹²⁵! Сии наживу́тся у Ба́тька. Ами́нь!

Из Гусинскія Скрынницкія Пустыни, 1788-го Годà, Авг[уста] 4-го.

Возлюбленный в Дусъ Святъ Дру́же Іякове!
Дерза́й во Го́сподѣ!

Аще ужè воста́ от О́дра Любѣзная наша Христіна¹²⁶, раду́юся всѣх нас ра́ди. Аще же воскри́лилася в Мыр Перворо́дный, отню́дуже прѣ́йде в ни́жній, раду́юся Ея ра́ди, нас же ра́ди возму́щаюся, яко оставляет нас в сей Плачѣвнóй Юдо́ли¹²⁷.

Жизнь сія есть нам Темни́ца.
Вѣрный же Другъ есть Денни́ца.

Благодарю́ вам и Христинѣ за Гро́здову Кро́вь¹²⁸. Питѣ́йный и яде́йный Монуме́нтъ есть Живѣ́е Очѣсны́я Па́мятки. Ю́лія Цѣ́саря¹²⁹ то́чію еди́ножды во Ію́ль помина́ем, а нашего Истиннаго Кѣ́саря ХРИСТА ежеде́нно ХЛѢ́Б и Вино́, аки Зерца́ло нам, но и са́мага Ду́ха Сердѣ́чнаго его Вид и Сѣ́нь, пожѣ́ртая И́СТИНОЮ и Живото́м¹³⁰, быва́ет, и есть, и бу́дет. В прот́чем. Вот вам по Же́ла́нію ва́шему Херувимскія Пѣ́сни¹³¹ PARÁPHRASIS!

*

Тайновѣ́дным Херуві́мам соо́бразны,
И Животво́рящей Тро́ицѣ Пѣ́снь прино́ся,
Ви́димый сей весь Мыр извѣ́ржим из Сѣ́рдца:

*

Да вмѣ́стим неві́димый и Его́ ЦА́Ря,
Окружа́емаго и стрего́ма Тма́ми,
Копіе́но́сных Херуві́м и Серафі́м.
Алилу́ія. Алил[лу́ія]. Алил[лу́ія].

Δορυφορέω¹³² – есмь Копіе́но́сным лейб-Гва́рдером¹³³. Δορυφοροῦμενος, сирѣ́чь: окру́жен Копіе́но́сною Гва́рдією, или Стрѣ́ем.

Дорино́сима есть Пол-Гре́ка, а Пол-Сла́вяна¹³⁴.

А́нгелское ва́ше Болта́ніе чита́л я А́нгелским же Сѣ́рдцем. Болта́ет Сатана́ со А́нгелами лю́тыми сво́ими. Болта́ет и Бог Ія́ковль со сво́ими, яко́же есть пи́сanno: “А́нгел Господе́нь возму́ща́ше во́ду”¹³⁵. Turbat et exturbabat Aquam, ut enataret Ferrum illud¹³⁶ [Каламу́тив і коло́тив во́ду, щоб зрину́ло таке за́лізо]: “Ты еси́ Петро́ (Евре́йски Кі́рѡа¹³⁷ – Ка́менная Га́вань и Корабля́м Авраа́мское Ло́но¹³⁸), и на сем Ка́мень”¹³⁹ и прот́чая. Сатана́ же болта́ет: да потопи́т во избле́ваемых Во́дах о́ную Жену́ со Ча́дом Авраа́мским¹⁴⁰. Болта́ет: да покрѣ́ет и смѣ́ша́ет с Во́дою Га́вань, да Никто́же ўзри́т Вѣ́чности, развѣ́ Тлѣ́нія, е́же есть Ма́тер Аѡе́йстов. И сіе-то есть прокли́наемое у Іезе́кія Слія́ніе, за ко́е ужа́сно грози́т Вы́шній¹⁴¹. Но наш Бог – се! Что ве́літ А́нгелу сво́ему Іере́ми? “Аще изведе́ши ЧЕ́СТНОЕ от него́днаго, Уста́ моя бу́деши”¹⁴². “Мелзи́ (де)

Млекò, и бўдет Масло”¹⁴³. Exturba Aquam et remanebit Butyrum [Колоти воду, і залишитися масло]. О Клеветниковых¹⁴⁴ же Ангелах – се что глаголет! “Усырися, яко Млекò, Сёрдце их”¹⁴⁵. Заболтали и сколотили со Сыром Тлѣнія и со Сырною Водю Масло оное: “Всплыве Желѣзо”¹⁴⁶. Тлѣнным своим Днем и Солнцем, якоже Землёю, загребли оный наш День и Солнце: “В Солнцѣ положи Сел[еніе] свое”¹⁴⁷. “Благовѣстите День от Дне”¹⁴⁸. Нòвый от Вѣтхаго. Вѣчный от тлѣннаго. Ничтòже бо есть Благо, тóчию Бог¹⁴⁹; и Ничтòже есть Свѣт, рáзвѣ ОН. И сáмое Солнце есть-то Тма и Нощь, се сія! “Помяну́х в Нощи И́мя твое...”¹⁵⁰ “Возлюбѣша Человѣцы ТМУ”¹⁵¹ и прòтчая. Желáл Христос вы́болтать Вòду Гергесінцам, но Они отпросилися¹⁵². Агáрино Чáдо есть То, Чтò Велблюд. Любит Мутну пить¹⁵³. Мѣшáет и болтáет, да Чистоту погубит. Сыр паче Мáсла любит. Чтò ўбо таковы́м помогáет: дойти Іяковлевскія и Їовлевскія О́вцы и Кóзы? Сіи-то Мотылоядцы у Іезекі́ля¹⁵⁴, возненавѣдѣв Опрісно́к Вѣчности, со Гергесінскими Вѣпрами ядят Человѣчу Моты́лу, сбòлтáв Чистое с Нечы́стым, но не отболтáв Нездрáваго от Здрáвости. Мы же, о Дрúже, Чáда Сáррины есмь¹⁵⁵, Чáда Премудрости Божія, во Ўтріе избивáюще и изганяюще из Хра́ма Все Безчѣстующее Дом Божій, якоже Христос¹⁵⁶ Верёвкою о́ною: “Вервь Червлѣнна Устнѣ твои...”¹⁵⁷ “Се Муж! и в Руцѣ его ўже Землемѣрно”¹⁵⁸. Сія Вервь невредных сохранила Шпіо́нов Наві́новых во Іерихо́нѣ¹⁵⁹. Чтò ли есть сія Вервь? “Дадè мнѣ Господь Язы́к...”¹⁶⁰ “Дух Животворит...”¹⁶¹ Слы́ши, Сы́не Человѣч! Дерзáй! и очищáй Храм Господень. Сіе-то есть ж́ити в Дому́ Господни¹⁶². “Еди́но просѣх от Господа...”¹⁶³ Мир тебѣ¹⁶⁴! Землемѣрити, разсудити (у Па́ула глаголется: Дух Раздѣленія. Spiritus Discretionis)¹⁶⁵, извести Чѣстное от Недостóйнаго и возмутити Вòду, болтáя Бурею Духа Святаго о́ною: “Бысть Шум...”¹⁶⁶ Сія есть Дóлжность Ангелов Божіих, написанных не на Землѣ, но на Небесѣх¹⁶⁷. В сем Числѣ и нам быть Желáю. Аминь!

Любѣзный Дрúже!
Твой Друг [...] ¹⁶⁸

Любѣзному Дрúгу Наемáну Петрòвичу¹⁶⁹ нижа́йшій мой Покло́н и Мир Божій. Та́кожде Отцу́ Васи́лію, Дрúгу и Бра́ту во Господѣ.

Corpore sum procul a Vobis, at Corde propinquus.
Cor est in nobis, vera Columba Noë.
Nil est tam Mirum, quam Sancti Cordis Abyssus.
Tunc est Sanctum, cum se modo magnificat.
Omnia sunt Foenum, Furfur, sunt Pulvis et Umbra¹⁷⁰.
Omnia Praetereunt. Corde perennis Homo.
Purum Cor in Amore manet: sed Amor stat in hocce.
Ast Amor hic, Deus est¹⁷¹. Ergo perennis HOMO.
O Homines! Cur Oceanum, Cur Astra stupetis?
Ite! redite Domum¹⁷²! Noscite vos! Sat erit. Amen!

*

DIVA COLUMBA CANIT.

Omnia proveniunt alti de Cordis Abyssu.

Omnia post Mortem rursus Origo capit.

Sic recipit Stipulas Granum. Sic occulit intus.

Quid Mortem trepidas? Ecce tibi Speculum¹⁷³!

Sic tibi turbo Dei proturbat, quicquid Inane est.

Angelus [...] ¹⁷⁴turbat inane Chaos¹⁷⁵.

Sic ubi [...] ¹⁷⁶Hiems misera transibit Aquarum,

[...] ¹⁷⁷ecce Sacra ARX!

Hicque Columba NOË.

Inveni KÉPHAM. Sátana, Caro, Munde valet!

Sat me jactâstis. NUNC MIHI SANCTA QUIES¹⁷⁸. Amen.

NB. Arx est Idem quod Arca. Arca Rupes supra Diluvium, Képha, Pétra, Portus est Idem, quod Sanctum illud Principium.

[Тілом далекий од вас я, а серцем близький.

Серце-бо наше – то справжня голубка Ноя.

Так не дивує ніщо, як безмір сердечний святий,

Серце ж святее тоді, як тільки себе величає.

Все є лушпиння й трава, все є лиш порох і тінь.

Все проминує, та серцем людина вічна.

Чисте серце – в любові, і в серці любов зостається,

Бог же і є ця любов, отже – він вічна ЛЮДИНА.

Чом же, о люди! дивує вас так океан, чом же дивують вас зорі?

Верніться додому! Пізнайте себе! І годі. Амінь¹⁷⁹.

*

БОЖЕСТВЕННА ГОЛУБИЦЯ СПІВАЄ

Все-бо іде із безодні глибокого серця.

Все починається знов після смерті.

Так проростає зерно. Так і ховається вглиб.

Нащо ж боятися смерті? Ось де подоба!

Так порожнечу життя зносить божественний вихор.

Янгол [...] збурює хаос порожній.

Так [...] коли вляжуться хвилі важкі,

[...] ось він священний КОВЧЕГ¹⁸⁰!

І тут голубиця НОЯ.

СКЕЛЮ знайшла я. Прощайте, світе і плоть, сатана!

Годі мене хвилювати. МАЮ ТУТ СПОКІЙ СВЯЩЕННИЙ. Амінь!

NB. Агх (замок) означає те ж саме, що й Агса (ковчег). Ковчег, скеля над потопом, кефа, гавань є те ж саме, що й Святий цей Початок].

“Йже влазяше в НАЧАЛЪ (Origo), здрав бываше”¹⁸¹ (АРХН).

Господіну моему
Іерéю Іякову Правіц[кому]
в Селѣ Бабаях.

90

[У Бабаї, 31 грудня 1788 р.]

Из Бурл[ука], 1788-го Годà, в Послѣдній День.

Dilecte in Domino Frater Jacobe,
Pax et Gaudium tibi a Domino Deo!
[Улюблений у Господі брате Якове,
Мир і радість тобі від Господа Бога!]

Зимую в Бурлукѣ. Аще Господь восхощет и не вóзмет [...] ¹⁸² его от мене, мене же от Тѣла, помышляю посѣтитъ Вас Вес[ною] [...] ¹⁸³ Гдѣ? и когда умрѣть? не бойтсѣ той, о нёмже Аввак[ум]:

“Прáведник от Вѣры жив бóдет”¹⁸⁴.

“Примѣчай (де) Незлóбіе, и виждь Правоту...”¹⁸⁵ А я сладчайш [...] ¹⁸⁶ мой ОСТАНОК во мнѣ (“Посредѣ вас стоит...”¹⁸⁷) давно ужѣ вижу. А что? Аще получи́ли вы от мене Письмо? и в нем Херувимску от мене Paraphrasin? Не зна́ю. С Письмом к Васи́лю Па́уловичу посла́л я и к вам также чрез его Ученика из Бурлу[ка]¹⁸⁸. Аще не получи́ли, гнѣваюся, но Кро́шку. Мнóго там Дóбраго... Сіе пишу в Безпоко́йствѣ. Не ожида́йте убо Бесѣды, развѣ [...] ¹⁸⁹ Притчѣ, сухія немáзаныя¹⁹⁰. Цѣлуйте от мене всѣх. [...] ¹⁹¹ Наума Петр[овича] и Отца Васи́лія со Еуста́ѳіем и весь Клер [...] ¹⁹²

91

[У Бабаї, 30 травня 1785 р.]

Из Гусінки Ма́іа 30¹⁹³.
(с[его] 1785)

ХРИСТОС ВОСКРЕСЕ!
Возлю́бленный Дрúже Іякове,
Рáдуйся во Гóсподѣ!

Вас не поздравляю Прáздником, а поздравляю Любѣзную нашу Христы́ну¹⁹⁴ со Ча́ды, яко Младѣнцев убо во Христѣ. Совершѣнныи же мúдрствуют со Златоúстым: “Прáзднику не Врѣмя Творец, но Вѣдренная Сóвѣсть”¹⁹⁵. У Иса́иі же сей істинный Прáздник нарица́ется: “Весѣліе вѣчное над Главо́ю их”¹⁹⁶. Главо́ю Человѣку естѣ Сѣрдце его, Гóсподствующее Тѣлесным Мы́риком. И если сія Глава не болит, якоже у Елиссѣевы Вдови́цы

Сына, оживлённого Елиссеем¹⁹⁷, тогда исполняется на нас высокая Притча она: "Святому ЧЕЛОВЬКУ кйждо День Праздник"¹⁹⁸. И в сию-то Мѣть улучает Исаина Стрѣлочка сія: "Веселіе вѣчное"¹⁹⁹, сирѣчь непрерывное, на всяк День творящее Пасхи Велик-День. Се! таков же есть и Сираховскій Праздник: "Веселіе Сѣрдца живѣт Человѣку"²⁰⁰. Вот истинный Праздник Давидов! "Мыр мног любящим Зак[он] твой"²⁰¹.

Каѣ Пѣлза, аще на Вѣздусѣ, не в Сѣрдцѣ, Вѣдро и Весна? В Сѣрдцѣ же сіе: "Взволнуются Нечестивыи?.." ²⁰² А я ежедѣнно пою Пѣсенку сію: "Христос моя Сила..." ²⁰³ От Смысла чистаго во Господѣ празднующи ²⁰⁴. О Смысле чистый! Коль не многим ты Друг еси! О нем-то Притча сія: "Чистое Нѣбо не боится Молніи и Грому" ²⁰⁵. О Боже мой! Коль Мыр сіе презирает! Коль же паки Оно великое! А трудно ли сіе доказать или обличить? Се Пентекостіа ²⁰⁶ чрез 3 Дни! Се Предложѣніе, Обѣщаніе! Се Надѣжды Совершеніе! и Вѣнец Празднику Пасхи. А Что ли То совершилося? Вот Что! "Сѣрдце чисто созижди в[о мнѣ], Боже..." ²⁰⁷ О Смысле (паки реку) Чистый! О Сѣрдце! Коль не Многим ты Друг еси!

Заклѣчу со Соломоном: "Кто похвалится Сѣрдце имѣти чисто?.." ²⁰⁸.

Вот коим Праздником, Друже мой, тебе поздравляю, или – реку Ёллински – Μακαρίζω, "ублажаю". Сей Праздник от твоих Стогн не отнялся, якоже грозит Исаія ²⁰⁹. Ты ему, а Он тебѣ есть Друг. Сорадуйся же и мнѣ. Ибо и Аз, Милостію Вышняго, сего Небеснаго Торжества и Шума Празднующих ²¹⁰ Сопричастником быти сподобихся. Сей мой Един есть и Жребій, и Наслѣдіе, и Премудрость: Конѣц, Цвѣт и Плод Жизни и Трудов моих Упокоеніе; и вся Благая ²¹¹ мнѣ: "Сѣрдце чистое" ²¹². О! Тогда бы то исполнилося на нас сіе: "Кляхся во Гнѣвѣ моем, аще внідут в Покѣй мой?" ²¹³ Сирѣчь Бѣдами и Трудами поразил я их. Не доберутся ли нынѣ до моего Праздника?

Простій, Любѣзный! От Избытка Сердечнаго наболтал много.

Ваш Соторжественник и Друг, Григ[орій] Вар[сав] Сковорода ²¹⁴.

NB Чрез Дѣтей Захаржевских ²¹⁵ имѣю Письмо от Михайла ²¹⁶. Боже мой! Коль жаждет к нам? Да страждет (остави его) Клятву Гнѣва Божія! аще како достигнет во Покѣй нашего Праздника ²¹⁷. Любящии Бога ему единому согрѣшают на То, яко да оправдятся пред ними во Словесѣх своих, и тѣм удобѣе препобѣдит их на свою Стѣрону ²¹⁸.

Получил на Свѣтлой Седмѣцѣ. Аще ужѣ празднует, перешлите «Михаило-Сатано-Махію» ²¹⁹. Но сіе предаю Вѣлѣ вашей. Любѣзному Наеману Бар-Пѣтрѣ ²²⁰ Радость и Мир Божій от мене, со всѣм его Гнѣздѣм, и со Птѣнцем Илією. Такожде Отцу Васілію, и Отцу Еустаѣю, і бѣдненькому моему Любачинѣ, Слѣпѣнькому, и всему вашему Клѣру, Благосѣрдное мое Поклонѣніе. Аминь!

Сіе пишу чрез Алѣксія Юріевича ²²¹. Он при мнѣ жаловался, ex Musca Elephantem faciens [зробивши з мухи слона] ²²², что не мог у вас (у Друга)

выпросить Бездѣлки, нѣсколько Розовых Кустов. Сіе он с великою Трагедією повѣтствовал. Почто Вы столь Скупы и Презорчивы? Дáже в Мимоѣздѣ не общáлся к вам заѣхать. Посѣтите Его и Мир сотворите.

Господину моему,
Отцу Іякову Правіцкому,
в Селѣ Бабаях.

92

[У Бабаі]

1792-го Годà, Генв[аря] 5-го, из Гусінки.

Возлюбленный Дрúже и Брате во Христѣ,
Іáкове!
Рáдуйся с любéзною Христіною²²³ и со Чáды
в нóвый сей Год!

*

О Боже! Ей! мнѣ давно скúчно, что с вáми не бесѣдную. Аще в сію Зиму или Вѣсну не совлекú моего Тѣлеснаго Брénнаго Линóвища²²⁴ (Eхivium), потщúся видѣти вас и насладитися Бесѣдою во Христѣ, ѡже мя вѣсть, и аз Его...²²⁵

Нынѣ же Голубиными Любви Крилами вас посѣщаю. Прости, Любэзный, что на твоѣ и на твоего Чáда²²⁶ Письмò не отвѣтствовал. Сёрдце воистину желáет, но Стáрость и Лѣнность есть Студенокрòвна. Пишú видѣ к вам, обáче бóлен. Благословѣн Бог мой²²⁷! “Егда немоществую, тогда Сíлен есмь”²²⁸, с Пáвлом. Болѣзнь моя есть Стáрость, Ток Крòвный и Огневíца, не столь из невоздёржныя, как из несрòдныя Пíщи. Шúя Часть моя утризает мя, а Часть Благáя, во Бокáх Дому моего²²⁹, Сáрра²³⁰ моя, поглаждáет мя... О discors Concordia Rerum²³¹!

“Удивíся Разум твой от мене”²³².

Пришли, Дрúже, Златоúстаго Рѣч о том, что Человѣк есть всея Бібліи Конéц, и Центр, и Гáвань²³³.

Он Жёртва, Олтарь, Оіміам и вся прòтчая...

Нынѣ вас поручáю с возлюбленною Христіною и со Чáдами Богу Авраáмлю и пребывáю,

Любезный Дрúже!
вам всеусёрдным, Стáрчик Григ[орій] Сковорода²³⁴.

Любэзному во Христѣ Отцú,
Его Преподóбію,
Господину Іякову Правіцкому,
в Бабаях.

Листування Сковороди з Яковом Правицьким охоплює 1782–1792 рр. Збереглося 13 листів Сковороди до Правицького, переважно автографи. Уривки з них були вперше опубліковані Александру Хашдеу на сторінках московського часопису «Телескоп» [див.: Телескоп. – 1835. – Ч. XXVI. – С. 3–24, 151–169] та Ізмаїлом Срезневським на сторінках харківського альманаху «Молодик» [див.: Молодик на 1844 год / Изд. И. Бецким. – Харьков, 1843. – С. 234–244]. Подаємо за такими джерелами: 81-ий, 83-ій, 84-ий, 85-ий, 86-ий, 88-ий, 89-ий та 90-ий – за автографами, які зберігаються в Архіві Російської академії наук у Санкт-Петербурзі (ф. 216, оп. 3, № 226), 80-ий – за списком відділу рукописів Російської державної бібліотеки (ф. 14 од. зб. 700, с. 24–25), 82-ий – за рукописною копією, яка зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 25), 91-ий – за автографом, який зберігається в Празі (Literární archiv Památníku národního písemnictví – фонд: *Varia*, назв. *Skovoroda Grigorij Savič*), 92-ий – за автографом, який зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки (шифр: Авт. 6/2).

¹ Див. прим. 3 до діалогу «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)».

² У рукопису: *Iremo* чи *Cremo*.

³ Парафраза Книги Псалмів 70 (71): 9. Пор.: **Нѣ ѿвѣржи менѣ во врѣмя старости: внигда ѿскаждѣвати крѣпости моеѣ, не ѿстави менѣ.**

⁴ Можливо, Сковорода має на думці окреслення Бога як “покровителя зневірених” (**ѿчужденныхъ покровитель**), котре зринає в Книзі Юдити 9: 11.

⁵ Можливо, це парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 49: 4. Пор.: **во дни беззаконныхъ оукрѣпи благочестіе.**

⁶ “Необоримою стѣною” в церковних піснеспівах називають Богородицю [див.: *Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник*. – Київ, 1646. – С. 464].

⁷ Книга пророка Ісаї 25: 6.

⁸ Фраза **во ѿдобль плачевнѣю** зринає в Книзі Псалмів 83 (84): 7.

⁹ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 1: 26. Пор.: **посредѣ же васъ стоѣть.**

¹⁰ Ідеться про візію “нового Єрусалима”. Пор.: **И азъ іоаннъ видѣхъ градъ стѣй, іерулимъ новъ сходящъ ѿ бога съ неbesѣ (Апокаліпсис 21: 2).**

¹¹ Сковорода має на думці слова: **И рече бѣ: да вѣдетъ тверды посредѣ воды, и да вѣдетъ раздѣляючи посредѣ воды и воды. И бысть такъ** (Перша книга Мойсеева: Буття 1: 6).

¹² Парафраза Книги Псалмів 121 (122): 4. Пор.: **Тѣмъ во въздобша квиѣна, квиѣна гдѣна, свидѣніе іілево.**

¹³ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: **и полещѣ, и почію.**

¹⁴ Неточна цитата з Пісні над піснями 1: 14. Пор.: **очи твоѣ голубиѣ.** Див. також: **очи егѣ ѡкв голубицы** (Пісня над піснями 5: 12).

¹⁵ Сковорода має на думці звернені до св. ап. Петра Христові слова: **ѡкв ты єси пѣтръ, и на сѣмъ камени созиждѣ црковь мою** (Євангелія від св. Матвія 16: 18).

¹⁶ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 33: 17. Останнє слово має форму: **издалѣча.**

¹⁷ Євангелія від св. Матвія 14: 31.

¹⁸ Парафраза Євангелії від св. Матвія 16: 17. Пор.: **блженъ єси, сімоне, вѣръ іѡна.**

¹⁹ Сковорода має на думці слова: **Се во, црквиє бжїє внѣтръ васъ єсть** (Євангелія від св. Луки 17: 21).

²⁰ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Івана 16: 22. Пор.: **и радости вашѣа никтоже возметъ ѿ васъ.**

²¹ Парафраза Євангелії від св. Марка 14: 25. Пор.: *ѣгда ѣ пїю нѡво во црѣтвїи вѣїи.*

²² Парафраза Книги Псалмів 35 (36): 9. Пор.: *Ѡу пїютсѧ ѡ тѣка дѡмѧ твоєгѡ.*

²³ Сковорода має на думці слова: *и ѡбратїсѧ вїдѣти трѣпѣ львовѣ, и сѣ, рѡй пчѣлѣ во ѡустѣхѣ львовыхѣ и мѣдѣ* (Книга Суддів 14: 8).

²⁴ Пісня над піснями 1: 12.

²⁵ Неточна цитата з Першої книга царств 14: 7. Пор.: *сѣрдце твоє сѣрдце моє.*

²⁶ Євангелія від св. Івана 17: 21.

²⁷ Парафраза Євангелії від св. Матвія 12: 35. Пор.: *“Bonus homo de bono thesauro profert bona...”*. У перекладі Івана Огієнка: *“Добра людина з доброго скарбу добре виносить...”*.

²⁸ Парафраза Горация (Про поетичне мистецтво, 343). Пор.: *“miscere utile dulci”*. У перекладі Андрія Содомори: *“хто з’єднає приємність і користь”* [Квінт Гораций Флакк. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 222].

²⁹ Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до галатів 6: 2. Пор.: *Дрѣвѣ дрѣвѣ тѧмѡтѣ носїте.*

³⁰ Ідеться про Михайла Ковалинського.

³¹ Можливо, ця згадка про лексикон свідчить про те, що Сковорода працював у той час над якимись перекладами, адже, як казав Паїсій Величковський, *“перевод... книг без лексиконов таков есть, яково есть и дѣло художниково без орудїи”* [Величковський П. Листи // Житие и писания молдавского старца Паисия Величковского. – Москва, 1892. – С. 202].

³² Ідеться про Наемана Петровича. Див. прим. 3 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».

³³ Сковорода має на думці слова: *дѣхѣ истинны, ѣгѡже мїрѣ не мѡжетѣ прїѧти* (Євангелія від св. Івана 14: 17).

³⁴ Далі йде розчерк Сковороди.

³⁵ Фраза *“omnia praetereunt”* зринає, наприклад, у підписі під 551-им малюнком зі збірки «Symbola et emblemata», що має назву «Сфера»: *“Такое все преходит. Sic omnia praetereunt”* [Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 138–139].

³⁶ Цей рядок дуже важко прочитати, бо чорнило вицвіло, а папір пошкоджений.

³⁷ Ідеться про Олексія Базилевича. Див. прим. 347 до рубрики «Листи до різних осіб» (лист № 116).

³⁸ Гр. *ἀρχέτυπον* – ‘першовзір, оригінал’.

³⁹ Очевидно, ідеться про діалог «Разговор пяти путников о истинном щастїи в жизни» [див.: Пелех П. Про діалог Сковороди «Неграмотний Марко» // Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського. – Київ, 1928. – [Т.] 2. – С. 449–453].

⁴⁰ Можливо, це парафраза Першого послання св. ап. Павла до Тимофія 6: 9. Пор.: *ѡже погрѣжѧютѣ человекѣи во всегѣбїтелство.*

⁴¹ Далі в автографі іншим чорнилом та іншим почерком дописано таке: *“Haec est vita aeterna ut sciant te verum unum Deum”* (*“Це – вічне життя, нехай знають тебе, істинного єдиного Бога”* – лат.).

⁴² На звороті другого аркуша, де рукою Сковороди написано, кому та куди адресований лист, є напис іншим почерком та іншим чорнилом: *“Si nisi non esset totus mundus bonus esset parvi sunt visi qui cagnere nisi”* (*“Коли б не було виразу ‘якби не’, то весь світ був би добрим; очевидно, мало таких, кого б цей вислів не стосувався”* – лат.).

⁴³ Переклад Леоніда Ушкалова.

⁴⁴ Переклад Леоніда Ушкалова.

⁴⁵ Фраза *воззвѧлѣ ѣсї* зринає в Книзі Суддів 18: 23.

⁴⁶ Сковорода має на думці слова: *Глѡбоко сѣрдце (человѣкѡ) пѧче всѣхѣ, и человекѣ ѣсть* (Книга пророка Єремїї 17: 9).

⁴⁷ Сковорода має на думці слова: *смерть люта смерть єго, и паче єго лѣше єсть ады* (Книга Ісуса, сина Сирахового 28: 24).

⁴⁸ У списку: “внѣ в вас” (sic!).

⁴⁹ Парафраза Євангелії від св. Марка 7: 18. Пор.: *извнѣ входимоє въ челоуѣка, не можеть ѡсквернити єго*.

⁵⁰ Очевидно, це парафраза Євангелії від св. Матвія 15: 19–20. Пор.: *ѡ сѣрца во исхѡдятъ помышленїа злаа, ѡубїйства, прелюбоудѣанїа, любоудѣанїа, татѣбї, лже свидѣтельства, хлы: сїа сѣть сквернаа челоуѣка*.

⁵¹ Парафраза Першого послання св. ап. Павла до солунян 5: 16–18. Пор.: **Всегда радѡйтесл. Непрестѡнно молитесл. ѡ всѣмъ благодарїте**.

⁵² Сковорода має на думці слова: *ѡкв вѣтхїи нашь челоуѣкъ съ нимъ распѡтсѡ, да ѡпразднитсѡ тѣло грѣхѡвое, ѡкв ктомѡ не работати намъ грѣхѡ* (Послання св. ап. Павла до римлян 6: 6), а також богослужбові тексти на візір: “Обновляимся, братіє, и ветхаго челоуѣка со страстьми и похотьми его отложше, в новости жизни поживѣм, в новаго челоуѣка, в живот нас вѣчный обновляющагося Христа облекшесѡ...” [див.: *Могила П. Євхологїон, албо Молитвослов или Требник*. – Київ, 1646. – С. 36 (треть пагін.)].

⁵³ Образ, запозичений з Євангелії від св. Матвія 23: 27. Пор.: *Горе вамъ, книжницы и фарїсеє, лицемерїи, ѡкв подобитсѡ гробѡмъ повѡпленымъ, иже внѣздѡ ѡубо ѡблѡютсѡ краснѡ, внѣтрѣдѡ же полни сѣть костей мѣртвыхъ и всѡкїа нечистотѡ*.

⁵⁴ У списку: *Скаврода* (sic!).

⁵⁵ Ідеться про Михайла Ковалинського.

⁵⁶ Фраза *ѡще тѡкв єсть зринає* в Першій книзі Мойсеевій: Буття 43: 11 та в Євангелії від св. Матвія 19: 10.

⁵⁷ Сковорода має на думці діалог «Разговор пяти путников о истинном щастїи в жизни».

⁵⁸ Див. прим. 3 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».

⁵⁹ Ідеться про Марту Авксентьеву, яка в 1764–1777 рр. була ігуменею Хорошевського Вознесенського монастиря (за 15 верст на південь від Харкова) [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 243].

⁶⁰ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до филип'ян 4: 9. Пор.: *и бѣтъ мїра вѡдѣтъ съ вамїи*.

⁶¹ Далі йде розчерк Сковороди.

⁶² Далі йде розчерк Сковороди.

⁶³ Зазвичай Сковорода вживав це слово у формі *центр* (лат. *centrum*), двічі – *центр* (згідно з італійською вимовою слова *centrum*) і тільки один раз *кентр* – на грецький манір: *кѣнτρον*. Слід сказати, що таку форму (“кентр”) використовували й інші українські письменники старої доби [див., наприклад: *Горленко И.* Слово в недѣлю двадцѡть пятую по сошествїи Св. Духа // Святитель Иоасаф Горленко, епископ Белгородский и Обоянский (1705–1754). Материалы для биографии, собранные и изданные кн. Н. Д. Жеваховым. – Киев, 1907. – Ч. II: Святитель Иоасаф и его сочинения. – С. 222].

⁶⁴ Сковорода має на думці образ із Книги Псалмів 16 (17): 14: *насытїишасл сынѡвъ, и ѡстѡпиша ѡстѡпки младѣнцемъ своимъ*.

⁶⁵ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *исповѣдаются, ѡче, гдїи нѣсѡ и земли, ѡкв ѡутѡиъ єси сїа ѡ премѣдрыхъ и разнїиныхъ и ѡкрылѡ єси тѡ младѣнцемъ* (Євангелія від св. Матвія 11: 25; Євангелія від св. Луки 10: 21).

⁶⁶ Сковорода має на думці слова: *да вѡдѣтъ тѣвѣрь посреѣдѣ воды* (Перша книга Мойсеева: Буття 1: 6).

⁶⁷ Книга пророка Ісаї 51: 16.

⁶⁸ Переклад Леоніда Ушкалова.

⁶⁹ Парафраза Послання св. ап. Павла до колосян 3: 14. Пор.: **любовь, ѿже ёсть содѣзъ совершёнства.**

⁷⁰ Ідеться про діалог «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».

⁷¹ В автографі це слово написане замість слова *привезу*.

⁷² Парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 14: 21. Пор.: **Блаженъ мѣжъ, ѿже во премѣдрости ѡмреть ѿ ѿже въ рѣзѣмъ своѣмъ подѣается стѣни.**

⁷³ Сковорода говорить тут про стару аскетичну ідею “смерті для світу”, яка була досить популярною в українському письменстві XVII–XVIII ст. [див., наприклад: Патерік, или Отечник Печерскій. – Київ, 1661. – Арк. 28 (зв.), 96 (зв.); *Галатовський І.* Ключ разумѣнія. – Київ, 1659. – Арк. 162 (зв.)–163; *Величковський І.* Твори. – Київ, 1972. – С. 123; *Туптало Д.* Книга житій святих. – Київ, 1695. – Арк. 36, 379].

⁷⁴ Мабуť, це парафраза Книги пророка Ісаї: або 40: 4 (пор.: **и вѣдѣтъ всѣ стрѣпѣтѣна въ прѣво, и ѡстраѣа въ пѣтѣи глѣдки**), або 42: 16 (пор.: **сотворѣю ѿмѣ тѣмъ во свѣтѣхъ и стрѣпѣтѣна въ прѣваа**).

⁷⁵ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 40: 31. Пор.: **ѡкрылатѣють ѡки ѡрлѣи, потекѣтъ и не ѡттрѣдѣтѣа.**

⁷⁶ Гр. *διατριβή* – ‘розвага’.

⁷⁷ Книга Псалмів 118 (119): 78.

⁷⁸ Послання св. ап. Павла до филип’ян 1: 21.

⁷⁹ Мабуť, це парафраза Євангелії від св. Луки 24: 23: **ѿже глаголютъ єго жива.**

⁸⁰ Парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 24: 23. Пор.: **ѿдѣщѣи мѣ ёще вѣлѣчѣтъ.**

⁸¹ Ідеться про мешканця Бабаїв, єврея-вихреста Наемана Петровича.

⁸² Фраза **всѣ ѿгѣи єго** зринає в Книзі Псалмів 96 (97): 7; 102 (103): 20; 148 (149): 2.

⁸³ Від назви села Жихор, звідки походив Яків Правицький – “Харковской протопопії села Жихора Николаевской церкви священника Петра сын Яков Правицкий” [*Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 185].

⁸⁴ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **возмогайте во гдѣ** (Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 10).

⁸⁵ В автографі це слово написане над рядком.

⁸⁶ У тексті листа тут витерто чиєсь ім’я.

⁸⁷ Парафраза Книги Псалмів 97 (98): 8. Пор.: **Рѣки восплѣчѣтъ рѣкою вѣспѣ, горы возрѣдѣтѣа.**

⁸⁸ Неточна цитата з Книги Псалмів 50 (51): 20. Пор.: **ѡбѣжи, гдѣи, бѣговолѣніемъ твоимъ сіюна.**

⁸⁹ В автографі це слово написане над рядком.

⁹⁰ Сковорода має на думці слова: **слава въ вышнихъ бѣхъ, и на землѣи миръ, во челоуѣцѣхъ бѣговолѣніє** (Євангелія від св. Луки 2: 14).

⁹¹ Книга Псалмів 50 (51): 12.

⁹² Можливо, говорячи про “ветху ветошь”, Сковорода має на думці старозаповітний вираз **вѣтѣла вѣтѣхѣхъ** (Третя книга Мойсеева: Левит 25: 22; 26: 10).

⁹³ Можливо, Сковорода має на думці слова: **ѡчистите ѡбо вѣтѣхѣи квѣсъ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 5: 7).

⁹⁴ Пор. народні приказки: “У Бога всегда праздник”; “У Бога, что день, то и праздник” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 821]; “У Бога щодня праздник!” [*Номис*, № 185].

⁹⁵ Парафраза Книги пророка Ісаї 60: 20. Пор.: **Не зѣидѣтъ во сонце тѣвѣ, и лѣна не ѡскѣдѣтъ тѣвѣ.**

⁹⁶ Трохи неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Петра 2: 9. Пор.: *мзыкъ стѣ, людїе ѡбновленїа*.

⁹⁷ Далі йде розчерк Сковороди.

⁹⁸ Ідеться про Григорія Юрійовича Розальйон-Сошальського.

⁹⁹ Ідеться про Михайла Ковалинського.

¹⁰⁰ Називаючи Якова Правицького “Ізраїлем”, Сковорода натякає на те, що Бог дав патріахові Якову ім’я *Ізраїль*. Див.: *И рече ємѣ: не прозовѣтсѣ кто мѣ имѣ твоє іакѡвѣ, но ісраїль вѣдетъ имѣ твоє* (Перша книга Мойсеева: Буття 32: 28).

¹⁰¹ *Вергілій*. Буколіки, I, 6. Див. прим. 87 до трактату «Книжечка, називаемая Silenus Alcibiadis».

¹⁰² Пісня над піснями 1: 8. Сковорода має на думці діалог «Сумфонія, нареченная Книга Асхань».

¹⁰³ Очевидно, це парафраза Послання св. ап. Павла до Тіта 1: 15. Пор.: *Всѣ ѡубѣ чисти чистымѣ*.

¹⁰⁴ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 3: 9. Пор.: *іакѡ мѡжетъ бѣтъ ѡ каменїа сегѡ въздвїгнѣти чѣда івраїмѣ*.

¹⁰⁵ Євангелія від св. Луки 17: 32.

¹⁰⁶ Сковорода має на думці слова: *Сѣ ты іздѣй именѣишсѣ, и почивѣиши на законѣ, и и хвалѣишсѣ ѡ бѣѣ* (Послання св. ап. Павла до римлян 2: 17).

¹⁰⁷ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 7: 15. Пор.: *какѡ сѣи книги вѣсть не ѡучѣсѣ*;

¹⁰⁸ Див.: Євангелія від св. Матвія 9: 20–22.

¹⁰⁹ Перша книга Мойсеева: Буття 49: 12.

¹¹⁰ Євангелія від св. Луки 24: 35.

¹¹¹ Очевидно, це парафраза Четвертої книги Мойсеевої: Числа 11: 7–8. Пор.: *Мѣнна же вѣше ікѣи сѣмѣ корїандрово, и вѣдѣ єѣ іакѡ вѣдѣ крѣстѣмѣ: и ісхождахѣ людїе и собѣрахѣ, и мѣлахѣ вѣ жѣрновахѣ и толцѣхѣ вѣ стѣпахѣ*.

¹¹² Далі йде розчерк Сковороди.

¹¹³ Це – окреслення Богородиці. Пор.: “Безневѣстная богородителнице...”; “Радуїся, невѣсто неневѣстная” [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 14 (зв.), 15 (зв.)].

¹¹⁴ Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 50: 25. Пор.: *и да вѣдетъ мїръ во дни нашіа*.

¹¹⁵ Книга Псалмів 6: 3; 9: 14; 30 (31): 10; 85 (86): 3; Євангелія від св. Матвія 15: 22.

¹¹⁶ Тобто вино. Пор.: *и крѡвь грѣздовѣ пїахѣ вїно* (П’ята книга Мойсеева: Повторення Закону 32: 14).

¹¹⁷ Сковорода має на думці слова: *И івѣе разверзѡтсѣ слѣха єгѡ, и разрѣшисѣ ѡза ѣзыка єгѡ* (Євангелія від св. Марка 7: 35).

¹¹⁸ Ідеться про дружину Якова Правицького.

¹¹⁹ Сковорода має на думці діалог «Брань архистратита Михаила со Сатаню».

¹²⁰ Можливо, Сковорода має на думці слова: *неіли какѡ ѡвѣрѣишѣ* (Третя книга царств 18: 5).

¹²¹ В автографі папір на місці підпису обрізано.

¹²² *Вергілій*. Енеїда, VI, 126. Пор.: “...facilis descensus Averno”.

¹²³ *Публій Вергілій Марон*. Енеїда / З латинської переклав Михайло Білик; переклад звірив і зредагував Борис Тен. – Київ, 1972. – С. 131. Аверн (Лаго Аверно) – вулканічне озеро неподалік Неаполя. Вода в цьому озері сірчаста, і її запах начебто свідчить про те, що тут розташований вхід до підземного царства. Ця фраза Вергілія за часів Сковороди належала до риторичної топіки [див.: *Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 441*].

¹²⁴ Парафраза Книги Притч Соломонових 14: 12. Пор.: Ёсть пѣть, нже минѣса челоуѣкъмъ прѣвъ быти, послѣднѣа же егѡ прихѡдѣтъ во днѡ ѡда.

¹²⁵ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 143 (144): 15. Пор.: бѣжѣни людіе, ѡниже гдѣ бѣтъ ѡхъ.

¹²⁶ Ідеться про дружину Якова Правицького.

¹²⁷ Очевидно, Сковорода має на думці слова: во ѡдѡль плачѣвнѡю (Книга Псалмів 83 (84): 7).

¹²⁸ Тобто за вино. Пор.: ѡ кровѣ грѣшнѡвъ пѣхѡ вѣдѡ (П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 32: 14).

¹²⁹ Див. прим. 221 до рубрики «Листи до Михайла Івановича Ковалинського» (лист № 27).

¹³⁰ Сковорода має на думці слова: ѡзъ ёсмь пѣть ѡ истина ѡ живѡтъ: никтѡже прѣидѣтъ ко оцѣ, токмиш ѡнѡю (Євангелія від св. Івана 14: 6).

¹³¹ Херувимську пісню можна асоціювати з цілою низкою євангельських сюжетів. Наприклад, у «Словѣ к народу католіческому» сказано, що під час Херувимської пісні треба думати про те, “яко Христос на ослици вѣхал до Іерусалиму. И тоє, яко веден быв на гору Голгоу, несучи крест на раменах своих. И тоє, яко прѣидет в славу судити живых и мертвых” [Слово к народу католіческому. – Почаїв, 1765. – Арк. 85]. Тлумачення Херувимської пісні див.: Полоцький С. Жезл правленія, утвержденія, наказанія и казенія. – Москва, 1667. – Арк. 144–144 (зв.).

¹³² Це слово означає “бути списоносцем, охоронцем”, “супроводжувати когось у ролі охоронця”, загалом – “охороняти”.

¹³³ “Лейб-” написано над рядком.

¹³⁴ Слово дорѣношеніє один раз зринає і в слов'янській Біблії. Див.: Друга книга маккавейська 3: 28.

¹³⁵ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 5: 4. Пор.: ѡгнѣ въ гдѣнь на (всѣко) мѣсто сѡхѡдѣше въ кѡпѣль ѡ возмѣщѣше вѡдѡ.

¹³⁶ Сковорода має на думці слова: “nativitque ferrum” (Четверта книга царств 6: 6). У слов'янському перекладі: ѡ вспливѣ желѣзо; у перекладі Івана Опієнка: “і випливла сокира!”.

¹³⁷ Пор.: ты наречѣшися кифа, еже казѣется пѣтръ (Євангелія від св. Івана 1: 42). Очевидно, Сковорода почав писати це слово кириличними літерами, а потім перейшов на латинку.

¹³⁸ Див. прим. 38 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».

¹³⁹ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 16: 18. Останнє слово має форму: камені.

¹⁴⁰ Сковорода має на думці слова: ѡ испѡсти смѣй за женѡю ѡзъ ѡстѣтѣ своѣхъ вѡдѡ ѡкѡ рѣкѡ, да ѡ въ рѣцѣ потопѣтъ (Апокаліпсис 12: 15).

¹⁴¹ Сковорода має на думці слова: ѡ дѡдѡ на въ во огнѣ гнѣва моєгѡ, ѡ слѡни вѡдѣте среѡдѣ егѡ: ѡкоже сликается среѡдѣ среѡдѣ пѣшин, тѡкѡ слѣтѣтѣ посреѡдѣ егѡ ѡ познаѣтѣ, ѡкѡ ѡзъ гдѣ ѡзѡдѣхъ ѡрѡстѣ моѡ на всѣ (Книга пророка Єзекіїля 22: 21–22).

¹⁴² Неточна цитата з Книги пророка Єремії 15: 19. Пор.: ѡце ѡзвѣдѣши чѣстнѡе ѡ недѡстѡйнагѡ, ѡкѡ ѡстѣтѣ моѡ вѡдѣши.

¹⁴³ Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 30: 33. Перше слово має форму: Мельзі.

¹⁴⁴ “Клеветником” Сковорода зазвичай називає диявола. Див. прим. 183 до діалогу «Брань архистратига Михаила со Сатанѡю».

¹⁴⁵ Книга Псалмів 118 (119): 70.

¹⁴⁶ Четверта книга царств 6: 6. Пор. з приказкою: “Правда, як олива, на верх вийде” [Франко, № 21167].

¹⁴⁷ Книга Псалмів 18 (19): 5.

- ¹⁴⁸ Книга Псалмів 95 (96): 2.
- ¹⁴⁹ Парафраза Євангелії від св. Матвія 19: 17. Пор.: *никто́же бл҃гъ, то́кми ѿ є́динъ бл҃гъ.*
- ¹⁵⁰ Книга Псалмів 118 (119): 55.
- ¹⁵¹ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 3: 19. Пор.: *возмѣиша челоуѣцы паче тмѣ.*
- ¹⁵² Див.: Євангелія від св. Матвія 8: 28–34.
- ¹⁵³ Див. прим. 89 до циклу «Басни Харьковскія».
- ¹⁵⁴ Див.: Книга пророка Єзекіїля 4: 13.
- ¹⁵⁵ Сковорода має на думці слова: *ѣкоже сѣрра послѣшаше авраѣма, господина того зовѣши: ѣѣже выѣте чада, благотворѣца и не боѣцѣса ни є́динаго страха* (Перше соборне послання св. ап. Петра 3: 6).
- ¹⁵⁶ Див.: Євангелія від св. Матвія 21: 12–14; Євангелія від св. Марка 11: 15–19; Євангелія від св. Луки 19: 45–47.
- ¹⁵⁷ Пісня над піснями 4: 3.
- ¹⁵⁸ Книга пророка Захарії 2: 1.
- ¹⁵⁹ Ця історія викладена в другому розділі Книги Ісуса Навина.
- ¹⁶⁰ Парафраза Книги пророка Ісаї 50: 4. Пор.: *гдѣ даѣтъ миѣ ѡзѣкъ.*
- ¹⁶¹ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 3: 6.
- ¹⁶² Сковорода має на думці слова: *ѣже жити ми вѣ домѣ гдѣни* (Книга Псалмів 26 (27): 4).
- ¹⁶³ Книга Псалмів 26 (27): 4.
- ¹⁶⁴ Фраза *миръ тѣѣ зринає* в Біблії кілька разів, уперше – у Книзі Суддів 6: 23.
- ¹⁶⁵ Сковорода має на думці слова: *Живо бо слово бж҃е и дѣйствиенно, и острѣйше паче всѣкаго мѣѣ обоѣдѣ острѣ, и проходѣщее даже до раздѣленѣѣ дѣши же и дѣха* (Послання св. ап. Павла до євреїв 4: 12).
- ¹⁶⁶ Неточна цитата з Дій св. апостолів 2: 2. Пор.: *И выѣсть внезапѣ съ неѣсѣе шѣми.*
- ¹⁶⁷ Сковорода має на думці слова: *и тѣмиѣ ѡг҃лаѣвъ, торжѣствѣ и цр҃кви перворѣдныѣ на нѣсѣхъ написанныѣхъ* (Послання св. ап. Павла до євреїв 12: 22–23).
- ¹⁶⁸ В автографі підпис Сковороди відрізано.
- ¹⁶⁹ Див. прим. 3 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».
- ¹⁷⁰ Парафраза Горация (Оди, IV, 7). Пор.: “*Pulvis et umbra sumus*”. У перекладі Андрія Содомори: “Порохом, тінню стаєм” [*Квінт Гораций Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 99]. Ці слова Горация стали крилатими [див.: Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л. Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 272].
- ¹⁷¹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: “*Deus caritas est*” (Перше соборне послання св. ап. Івана 4: 8, 16). У перекладі Івана Огієнка: “Бог є любов”.
- ¹⁷² Сковорода має на думці слова Христа: “*Redi domum tuam...*”. У перекладі Івана Огієнка: “Вернися до дому свого” (Євангелія від св. Луки 8: 39).
- ¹⁷³ Далі текст в автографі подано у формі примітки.
- ¹⁷⁴ Рукопис пошкоджено.
- ¹⁷⁵ Див. прим. 14 до трактату «Книжечка о чтеніи Священ[наго] Писанія, нареченна Жена Лотова».
- ¹⁷⁶ Рукопис пошкоджено.
- ¹⁷⁷ Рукопис пошкоджено.
- ¹⁷⁸ Це – ще один варіант епіграми «*Inveni portum...*». Див. прим. 134 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».
- ¹⁷⁹ Переклад Леоніда Ушкалова.
- ¹⁸⁰ Переклад Леоніда Ушкалова.

- ¹⁸¹ Парафраза Євангелії від св. Івана 5: 4. Пор.: йже перѣѣ вѣзаше по возидѣнїи воды, здрѣвъ вывѣше.
- ¹⁸² Рукопис пошкоджено.
- ¹⁸³ Рукопис пошкоджено.
- ¹⁸⁴ Неточна цитата з Книги пророка Аввакума 2: 4. Пор.: прѣвникъ же (моѣ) ѿ вѣры живѣ бѣдетъ.
- ¹⁸⁵ Неточна цитата з Книги Псалмів 36 (37): 37. Пор.: Храни неслобѣе и виждь правотѣ.
- ¹⁸⁶ Рукопис пошкоджено.
- ¹⁸⁷ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 1: 26. Пор.: посредаѣ же вѣсь стоїтъ.
- ¹⁸⁸ Рукопис пошкоджено.
- ¹⁸⁹ Рукопис пошкоджено.
- ¹⁹⁰ Очевидно, Сковорода наводить тут приказку на взір: “Де не мажуть, там дуже рипить”; “Хто маже, той і їде”; “Суха ложка рот дере”; “Як у кармані сухо, то й на суді глухо” тощо [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 136–137].
- ¹⁹¹ Рукопис пошкоджено.
- ¹⁹² Рукопис пошкоджено.
- ¹⁹³ У правому кутку аркуша іншим чорнилом та іншим почерком написано: “Род[ился] 1726. Умер 1794”.
- ¹⁹⁴ Ідеться про дружину Якова Правицького.
- ¹⁹⁵ Очевидно, Сковорода має на думці слова Златоуста: “Οὐδὲν ἡμᾶς οὕτως εὐφραίνειν οἶσθαι, ὥς τὸ συνεῖδὸς καθαρὸν, καὶ ἐλπίδες ἀγαθαί” (“Ніщо зазвичай не приносить нам такої радості, як чиста совість та добрі сподівання”) [Patrologiae cursus completus. Series graeca / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 1858. – Т. 47. – Col. 511–512].
- ¹⁹⁶ Книга пророка Ісаї 61: 7.
- ¹⁹⁷ Див.: Четверта книга царств 4: 34–35.
- ¹⁹⁸ Пор.: “Доброму человеку – что день, то и праздник” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 126].
- ¹⁹⁹ Книга пророка Ісаї 61: 7.
- ²⁰⁰ Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 30: 23. Останнє слово має форму: челоуѣки.
- ²⁰¹ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 165. Пор.: Миръ многъ любящымъ законъ твой.
- ²⁰² Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 57: 20. Пор.: Неправедніи же возволнѣтсѣ.
- ²⁰³ Покаянний канон до Господа нашого Ісуса Христа, пісня 4-а, ірмос.
- ²⁰⁴ Можливо, Сковорода має на думці слова Другої книги маккавейської 2: 16. Пор.: Хотѣше ѡво прѣзновати ѡчищенїе, писѣхомъ вѣмъ: вѣгнѣ ѡво сотворитѣ прѣзднѣюще днѣ.
- ²⁰⁵ Пор.: “Чисте небо не боїться ні блискавки, ні грому” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 145].
- ²⁰⁶ Тобто П'ятдесятниця.
- ²⁰⁷ Книга Псалмів 50 (51): 12.
- ²⁰⁸ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 20: 9. Пор.: Ктò похвалитсѣ чисто имѣти сѣрдце;
- ²⁰⁹ Очевидно, Сковорода має на думці Книгу пророка Ісаї 15: 3. Пор.: на стѣгнахъ єгѡ преподѣшитсѣ во врѣтницѣ, и восплачѣтсѣ на храмѣнахъ єгѡ и на ѡлѣнахъ єгѡ и на стѣгнахъ єгѡ, всѣ возрыдаѣтѣ съ плачемъ.

²¹⁰ Сковорода має на думці слова: во гласѣ радванїа њ исповѣданїа, шѣма прѣзднѣющаго (Книга Псалмів 41 (42): 5).

²¹¹ Фраза всѣмъ благѣмъ зринає в Четвертій книзі царств 8: 9 та в Книзі Товіта 4: 19.

²¹² Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 50 (51): 12. Останнє слово має форму: чїсто.

²¹³ Книга Псалмів 94 (95): 11.

²¹⁴ Далі йде розчерк Сковороди.

²¹⁵ Очевидно, Сковорода має на думці Якова Донця-Захаржевського, який часто спілкувався з Михайлом Ковалинським у Санкт-Петербурзі.

²¹⁶ Ідеться про Михайла Ковалинського.

²¹⁷ Очевидно, це парафраза Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 11. Пор.: *ѣще кѣмъ достїгнѣ въ воскрнїе мѣртвыхъ*.

²¹⁸ Парафраза Книги Псалмів 50 (51): 6. Пор.: *Тѣбѣ єдиноѣмъ согрѣшїихъ њ лѣкавое прѣдъ тобою сотворїихъ: ѣкѡ да ѡправдїишѡ во словесѣхъ твоїихъ њ повѣдиши, внєгда сѣдїти ти*.

²¹⁹ Так Сковорода називає «Брань архистратига Михаїла со Сатаною».

²²⁰ Тобто Наеману Петровичу. Див. прим. 3 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».

²²¹ Ідеться про Олексія Юрійовича Розальйон-Сошальського.

²²² Див. прим. 151 до діалогу «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сїон)».

²²³ Ідеться про дружину Якова Правицького.

²²⁴ Пор.: «Совлекшєся тѣла тлѣннаго, во одеждѣ безсмертїа... облекостєся во Христа» [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 18].

²²⁵ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *ѣтъ вѣмъ єго, ѣкѡ ѡ негѡ єсмь, њ тоѣмъ мѣ посїа* (Євангелія від св. Івана 7: 29).

²²⁶ Яків Правицький мав трьох синів, які всі навчалися в Харківському колегіумі. Тут Сковорода має на думці старшого з них, який у 1790-х рр. навчався в класі філософії й листувався зі Сковородою [див.: *Нїженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 168].

²²⁷ Фраза *бл҃гвѣнъ б҃гъ* зринає в Першій книзі Мойсєєвій: Буття 14: 20; у Третій книзі царств 5: 7; у Другій книзі Ездри 4: 40; у Книзі Товіта 11: 16; 13: 1, 18; у Книзі Псалмів 17 (18): 47; 65 (66): 20; 67 (68): 36; у Книзі пророка Давїда 3: 95; у Другому посланні св. ап. Павла до коринтян 1: 3 та в Посланні св. ап. Павла до ефесян 1: 3.

²²⁸ Трохи неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 12: 10. Пор.: *єгда во немощствѣхъ, тогда силѣнъ єсмь*.

²²⁹ Парафраза Книги Псалмів 127 (128): 3. Пор.: *Женѣ твоѣ ѣкѡ лозѣ плодовиѣ въ странѣхъ доми твоєгѡ*.

²³⁰ Очевидно, Сковорода називає *Саррою* старість, нав'язуючись до старозаповітної історії народження Ісаака.

²³¹ Парафраза послання Горатія «До Ікція» (I, 12, 19): “quid velit et possit rerum concordia discors”. У перекладі Андрія Содомори: “Звідки ця єдність речей суперечних, яка її сила?” [Квінт Горатій Флакк. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 191]. У XVII–XVIII ст. за допомогою цих слів здебільшого окреслювали єство так званих *концептів* – складних метафор оксиморонного типу [див. про це, зокрема: *Erdmann E. von.* Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 352–362]. Наприклад, ось так: “concursum seu discors concordia subiecti et praedicati in oratione” [Uličnaitė E. Teoria retoryczna w Polsce i na Litwie w XVII wieku: Próba rekonstrukcji schematu retorycznego. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1984. – S. 21]. В українській літературі про концепти

писали Іпатій Потій [див.: *Pociej H. Kazanie i homilie.* – Poczaiów, 1778. – Т. 1. – С. 344–345], Сильвестр Косов [див.: *Kossow S. Пѣтеѣковъ, або Żywoty ss. oycow pieczarskich.* – Kiiów, 1635. – С. 9 (До czytelnika prawosławnego)], Іоанікій Галятовський [див.: *Галятовський І. Наука, або Спосіб зложеня казаня // Галятовський І. Ключ разумѣнія.* – Львів, 1665. – Арк. 521 (зв.), 523–523 (зв.), 531 (зв.)–532; *Galatowski I. Stary Kościół Zachodni.* – Nowogrod-Siewierski, 1678. – С. 49 (друга пагін.)], Дмитро Туптало [див.: *Туптало Д. Слово на Святую Троицу // Титов А. Проповеди святителя Димитрія, митрополита Ростовского, на українском наречии.* – Москва, 1910. – С. 40], Стефан Яворський [див.: *Jaworski S. Pełnia nieubuwaiącey chwały.* – Kiiów, 1691. – К. 31 (v.), 32 (v.), 34] та інші. Теорію концептних образів можна знайти в поетиках Партенія Родовича [див.: *Lewin P. Nieznana poetyka kijowska z XVII wieku // Z dziejów stosunków literackich polsko-ukraińskich.* – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1974. – С. 71–90], Митрофана Довгалецького, котрий називав концепти “душею поезії” [див.: *Довгалецький М. Поетика (Сад поетичний).* – Київ, 1973. – С. 41; про це: *Маслюк В. Теорія кончетто у вітчизняних латиномовних поетиках XVII – першої половини XVIII ст. // Іноземна філологія.* – Львів, 1977. – Вип. 45. – С. 103–110], та інших. Мабуть, найколеритнішим концептистом в українській бароковій літературі був Лазар Баранович [див.: *Радишевський Р. Бароковий концептизм Лазаря Барановича // Українське літературне бароко.* – Київ, 1987. – С. 156–177; *Radyszewskij R. Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku.* – Kraków, 1996. – Cz. I. – С. 145–196]. Звісно, для Сковороди ці слова мали й суто богословський сенс. Скажімо, вони могли віддзеркалювати уявлення Максима Сповідника – одного з найулюбленіших авторів Сковороди – про антитетику нетварного й тварного, неба та землі, раю та світу, духа й матерії, чоловіка та жінки як основу Божої гармонії світу [див.: *Мейендорф И. Введение в святоотеческое богословие.* – New York, 1985. – С. 307].

²³² Книга Псалмів 138 (139): 6.

²³³ Ці теми є в багатьох творах Івана Златоуста. Див., наприклад: Бесіди на книгу Буття. Бесіда VIII, 71; Вісім слів на книгу Буття. Слово II, 537; П'ять слів про Анну. Слово IV, 667; Огляд книг Старого Заповіту. Вступ, 313, 317; та ін. [див.: *Полное собрание творений св. Иоанна Златоуста: В 12 т.* – Москва, 1994. – Т. 4. – Кн. 1. – С. 60–61; Москва, 1995. – Т. 4. – Кн. 2. – С. 735, 736, 820; Москва, 1999. – Т. 6. – Кн. 2. – С. 608, 612].

²³⁴ Далі йде розчерк Сковороди.

До різних осіб

93

[До Іоїля]¹

[З Каврая до Переяслава, початок січня 1758 або 1759 р.]

БОИТСЯ НАРОД...²

Блажен, ѿ блажен,
Кто з самих пелен
Посвятил себе Христовъ,
День, ноч мислит в Егѡ словъ.
Взял игѡ благое
И бремя легкое,
К сему обик,
К сему навик.

ѡ! жребій сей святій.

Кто сея ѡтвѣдал сласти,
Вѣк в мірскы не может пасти, ни!
В наготах, в бѣдах не скучит,
Ни огонь, ни меч не разлучит;
Вся сладость разводит,
На сердце не всходит
Кромѣ тому,
Если кому

Дал знать искус драгій.

Христе, жизнь моя,
Умерій за мя!
Должен был тебѣ начатки
Лѣт моих, даю остатки.
Сотри сердца Камень,
Зажжи в нем твой Пламень,
Да мертв грѣхам, страстям,
Плотским сластям³

Живу тебѣ, мой свѣт.

А как ѡт грѣхов воскресну,
Как ѡдѣну плоть небесну, О!
Ты в мнѣ, я в тебѣ вселюся,
Сладосты той насыщуся,
С тобою в безсѣдѣ,
С тобою в совѣтѣ,
Как дня заход,
Как утра всход.

О! се златих вѣк лѣт!

Τὸ νέον ἔστιν ἔτος, καὶ νέα, πάτερ ἄγιε, χαῖρε!
 (ἔστι νέον τὸ ἔτος καλῶς!)
 Τὰ ὑγιαίνει νέα τὰ νέα πράττε, φίλε!
 Ταῦτα μὲν εὐχεται ὁ Γρηγόριος, ὦ φίλ Ἰωίλ[ε].
 Φιλέλλην ὁ νέος, σὸς παλαιὸς δέ φίλος.
 [Рік наступив вже Новий, радуйся ж, отче, поновно!
 (нехай гарним буде для тебе Новий рік!)
 Друзе, бажаю тобі щастя й здоров'я нового!
 Це, дорогий Іоїле, молить для тебе Григорій,
 Еллінів друг молодий, твій же він друг старий⁴].

94

До Гervasія [Якубовича]⁵

[З Каврая до Переяслава]

Venerandiss[imo] in Christo Patri Gervasio
 Greg[orius] Skoworoda S[alutem] B[onam] D[icit].

Jam jam abiturus, jam in alas te nobis librare videris. Accipe igitur symbolum filialis in te nostri amoris ac reverentiae, Carmen apobaterion. Apobaterion vocant ἀπὸ τοῦ ἀποβαίνειν, quod est abire, quodque abeuntes votis bonisque omnibus prosequatur. Est quidem nostrum carmen prope rusticanum ac humi repens, utpote quod sit sermone vulgari; sed nil moror, quam sit vulgare atque ignobile, modo sincerum, candidum, simplex. Reges et tyrannos saepe inviti laudamus, sed vero amicorum longe alia est ratio. Quicquid hic dictum, non vi, non metu, sed benevolentia expressum. Iam vero ab adulatione meum quidem ingenium tam distat, quam China a Portugalia⁶. Sed quid purgo me? num quis accusat? Quasi vero non norim aut ingenium tuum aut in me animum. Non enim quod carmen, nec quod tibi, sed quod a me, quem non odisti, ne dicam amas, sit profectum, libenter accipies. Nos quidem et hodiernum tui desiderium hac cantiuncula vel chely vel cythara cantillanda solamur, et futurum, inque majus ex habitu tuo, minuemus, dum...

Si Dii forte dabunt ora videre tua. Sin superis aliter visum fuerit, nos tamen memoriam tui honeste servabimus.

Accipe quo semper finitur epistola verbo,
 Quo, tibi qui mittit, non caret ipse, VALE!

1758. Augusti 22, ex pago Kauraj⁷.

R[EVERENDISSIMO] S[ACRO] S[ANCTO]
 IN CHRISTO P[ATRI]
 GERVASIO
 Carmen apobaterion, или
 Отходная пѣснь⁸

Їдеш, хочеш нас оставитъ,
 Їдъ же весел, цѣлій, здоровій,

Будь тебѣ вѣтры погодны,
 Тихы, жаркы, ни холодны,
 Щасливій твой Путь
 Вездѣ отсель будь!
 Путніи ищезнѣт страхи,
 Ляжте, подорожны прахы,
 Скоропослушніи Конѣ
 Пусть несут, как по долонѣ,
 Щасливым слѣдом,
 Как глѣденким льдом.
 'Облакы, пройдѣт невѣрны,
 Не соллѣт дождей чрезмѣрных,
 Вар не ожжи полуденній,
 Свѣтом Луны озаренній
 Щасливѣ сей Путь
 Повсюду в нощь будь.
 Той твои управит ноги,
 Кой дал Землю и Дороги,
 Бѣдро сѣдяще високо,
 Путь твой Хранящее Око
 Щастит сей отход,
 Благословит вход.
 Здравствуй, сторона щаслива,
 Примеш Мужа добротлива.
 Брось завистливыя нравы!
 Вѣрен его есть познавій.
 Щаслив на степень,
 Конец на блажен.

Найпревелебн[ішому] во Христі отцю Гервасію
 Григ[орій] Сковорода б[ажає] д[оброго] з[доров'я]!

Ти вже готовий до від'їзду. Нам здається, що ти вже линеш на крилах. Тому на знак нашої синівської любові й пошани до тебе прийми від нас відхідну пісню, яка по-грецьки називається апобатеріон. Апобатеріон походить від грецького слова ἀποβαίνειν, що означає 'відходити, від'їжджати'. У цій пісні тих, хто від'їжджає, проводжають побажаннями добра й різних благ. Щоправда, наша пісня майже зовсім селянська й проста, написана простонародною мовою, але я сміло заявляю, що, попри всю свою простонародність і простоту, вона щира, чиста й безпосередня. Царів і тиранів ми часто вихваляємо всупереч власній волі, але з друзями справа цілком інакша. Те, що тут сказано, викликане не силою, не страхом, а прихильністю. Від лестоців моє серце не менш далеко, ніж Китай від Португалії. Та навіщо я виправдовуюсь? Хіба мене хтось звинувачує? Ніби я не знаю твого серця або твого ставлення до мене? Я знаю, що ти її із

задоволенням приймеш не тому, що це пісня, не тому, що вона звернена до тебе, а тому, що належить мені, кого ти не ненавидиш, щоб не сказати – любиш. Ми зараз, сумуючи за тобою, втішаємо себе цією пісенькою, наспівуючи її під звуки кітари або ліри. Та й перегодом, коли цей сум збільшиться від розлуки з тобою, будемо пом'якшувати його тим-таки способом, аж поки...

Якщо боги дадуть змогу побачитися з тобою. Якщо ж вишнім бажане буде інакше, ми все одно будемо вірно берегти пам'ять про тебе.

Слово ж прийми, що зринає наприкінці послання:

БАЖАЮ ТОБІ ЗДОРОВ'Я, яким володію й сам⁹!

1758 р., 22 серпня, із села Каврай.

95

До Кирила [Федора Ляшевецького]¹⁰

[У Воронеж], [1761 р.]

Γνήσιε amice, jucundissime Cyrille!

Quid? Potuistin' credere, fore ut mihi apud te verba deessent? Desunt. Et tamen stat sententia paulisper cum Cyrillo confabulari. Tres schedulas ad te perpetuas dedimus, in quibus nil, ut ajunt, sacri erat, praeter nugas familiares, praeter meras minutias. Quid autem expectes ab eo, qui sese totum in aeternum Musis consecravat, quam quae ad solius animae cultum pertineant? Magnifica, inquis, polliceris. Ita sane, mi amice, si animum et voluntatem spectes, etiamsi non semper voto respondetur. Per me licet aliis curare aurum, honores, Sardanapalorum¹¹ mensas et vulgares voluptates, popularem auram sive gloriam et magnatum favorem: obtineant sibi hos, ut putant, thesauros, non invidео; modo mihi contingant spirituales divitiae et animi panis ille et illa vestis, sine qua non conceditur introire ornatissimum illum thalamum Sponsi Illius¹²; omnes meas vires, totum conatum huc confero; facessat omnis caro! Paulus clamat: τὰ πάντα ἐζημιώθην, καὶ ἡγοῦμαι σκύβαλα εἶναι, ἵνα Χριστὸν κερδήσω¹³; idem ego vociferor: διώκω δὲ, εἰ καὶ καταλάβω¹⁴.

Attamen in magnis et voluisse sat est¹⁵.

Sed vis clarius ostendam meum animum? Accipe: omnia relinquo et reliqui, hoc solum per omnem vitae cursum acturus, ut intelligam, quid sit mors Christi, quid significat resurrectio. Nam nemo potest surgere cum Christo, nisi prius cum eodem moriatur. Dices: nae tu tardus es, qui hactenus non capis, quid sit resurrectio et mors Domini, cum haec mulierculis, pueris, lippis et tonsoribus sunt nota. Sic sane, mi Cyrille, tardus sum et hebes cum Paulo, qui canit: τὰ πάντα ἐζημιώθην τοῦ γινῶναι αὐτὸν, καὶ τὴν δύναμιν τῆς ἀναστάσεως αὐτοῦ καὶ τὴν κοινωνίαν τῶν παθημάτων αὐτοῦ...¹⁶.

Haec quanti sunt? quid ait, perpende! Quid est γινῶναι αὐτὸν, καὶ τὴν δύναμιν τῆς ἀναστάσεως αὐτοῦ, nisi noscere Christum, et vim resurrectionis Ipsius? Eheu miseram stultitiam nostram! qui somniamus nos arcem S[anctarum] literarum tenere, cum fortassis quid sit baptizari, quid denotat vesci sacra coena, ignoramus. Haec si primo auditu, ut vulgo putant, intelliguntur¹⁷, quorsum

attinebat mysteria dicere¹⁸? An non stultitia est occultum et arcanum nominare, quod nemini non pateret quamvis imperito? Veteres Pharisei illi et Scribae pulchre sibi blandiebantur in intellectione legis Mosaicae et tamen a Christo audiunt caeci. Τίς γὰρ ἔγνω τοῦν κυρίου¹⁹?

Haec certe de S[ancta] Scriptura dicit Paulus, in qua mens Dei latet conclusa, inaccessibilis, signata. Et quis aperiet sigillum? Ecce audis, mi cariss[ime] Cyrille, quae spectat, appetit, desiderat meus animus, ne quaerere possis, quid agam. Sed accipe, quae me praecipue in Seneca in stuporem coniecerunt, arrige aures! "Facis rem optimam et tibi salutarem, si, ut scribis, perseveras ire ad bonam mentem: quam stultum est optare, cum possis a te impetrare. Non sunt ad caelum elevandae manus, nec exorandus aedituus, ut nos ad aures simulacri, quasi magis exaudiri possimus, admittat. Probe est a te Deus, tecum est, intus est. Ita dico, Lucili²⁰, sacer intra nos SPIRITUS sedet malorum bonorumque nostrorum observator et custos: hic prout a nobis tractatus est, ita nos ipse tractat.

Bonus²¹ vir sine Deo nemo est"²². O Cyrille! non tibi hic de tertio caelo²³ tonare videtur? Nonne haec de eorum numero, quae hominibus, id est carni et mundo deditis, nefas est evulgare? Habeo confabulationem. Vale! ac nos redama. Iulii 19, в Старицы²⁴.

*

Щирий друже, найдорожчий Кириле!

Чи повіриш, що мені бракує слів написати до тебе? Бракує. Однак я вирішив трохи побалакати з Кирилом. Я послав тобі один за одним три листи, в яких не було, як кажуть, нічого святого, крім звичайних дрібниць, крім справді порожніх справ. А чого б ти чекав від чоловіка, який усього себе навіки присвятив музам, як не того, що стосується самого тільки вдосконалення душі? Ти говориш, що я обіцяю величні речі. Так воно і є, мій друже, якщо зважити на мою душу та бажання, хоч не завжди бажане здійснюється. Як на мене, то нехай інші дбають про золото, про почесні, про Сарданапалові бенкети, про нищі насолоди, нехай шукають народної прихильності, слави, ласки вельмож; нехай одержать вони ці, як вони гадають, скарби, – я їм не заздрю, аби лиш я мав духовні багатства й той хліб духовний, і той одяг, без якого не можна увійти у вельми прикрашені чертоги небесного жениха. Усі свої сили, усю свою волю я спрямовую сюди: нехай зникне все тілесне! Павло проголошує: *"Я ради Нього відмовився всього, і вважаю все за сміття, щоб придбати Христа"*. Я також кричу: *"прагну, чи не досягну я того"*.

Адже у великому достатньо й прагнути.

Але ти хочеш, щоб я ясніше показав свою душу. Прощу: я все лишаю й залишив, щоб за все своє життя досягти тільки одного – зрозуміти, що таке смерть Христа й що означає його воскресіння. Бо ніхто не може воскреснути з Христом, якщо спершу не помре з ним. Ти скажеш: справді, чи ти не тупий, якщо до цього часу не знаєш, що таке воскресіння та смерть Господа, коли це відомо жінкам, дітям, усім і кожному. Звісно, це так, мій Кириле, я

тугодумний і тупий разом із Павлом, який співає: *“Я все витерпів, щоб пізнати Його й силу Його воскресення, та участь у муках Його...”*.

Яке це має значення? Зваж, про що він каже. Що значить *пізнати Його й силу Його воскресення*, як не пізнати Христа й силу воскресіння його? О жалюгідна тупість наша! Ми уявляємо себе у фортеці Святого Письма, а може, й не знаємо, що таке бути хрещеним, що означає вкушати від священної трапези. Якщо це за своїм буквальним сенсом, як зазвичай гадають, зрозуміле, то задля чого було говорити про таїнства? Хіба ж розумно називати незрозумілим і таємним те, що всім ясно, навіть недосвідченому? Давні фарисеї та книжники з пихою думали про себе, що вони розуміють закон Мойсея, однак Христос назвав їх сліпцями. *“Бо хто розум Господній пізнав?”*

Це справді Павло каже про Святе Письмо, в якому розум Божий ховається, замкнутий, недоступний і запечатаний. І хто ж зірве печатку? Тепер ти розумієш, мій найдорожчий Кириле, що має на увазі, до чого прагне й чого жадає моя душа, щоб не питати про те, чим я займаюся. Але послухай, що мене особливо вразило в Сенеки, послухай уважно: *“Добре й рятівне для себе діло робиш, якщо й далі, як дізнаюся з твого листа, вперто йдеш до свого вдосконалення. Бо ж нерозумно вимолювати в когось те, що можеш отримати від себе самого. Не треба ні простягати до неба рук, ані благати храмового сторожа, аби допустив тебе ближче до зображення когось із безсмертних, – начебто краще вчує, коли шепнеш йому на вухо. Бог – побіч тебе, з тобою, в тобі! Так-так, Луцілію: десь у глибині нашого ества поселився священний ДУХ – спостерігач усіх наших добрих та лихих учинків, наш сторож. Як ми ставимся до нього, так він – до нас.*

У кожній добродішній людині селиться якийсь бог”²⁵. О Кириле! Чи не здається це тобі громом з третього неба? Чи не з того це числа, якого людям, тобто відданим плоті та світові, не можна сповіщати? Ось моя розмова. Бувай здоров і воздай мені любов’ю за любов! 19 липня, [в Стариці].

96

До Федора Жебокрицького²⁶

[22 квітня 1764 р.]

Carissime juvenis! mi Theodore!

Praeter nugas hodie frustra a me quidquam expectas; primum quod non vacat, deinde ingenium non est in numerato, et plane haec frigide scribo, quamquam et alioquin quidam garrulus ad aurem haec exaranti indignantique obgannit, nec est, qui me servet Apollo, ut Horatium a suo²⁷. Extremo crepusculo Gregoriscus²⁸ nuntiavit adesse tabellionem, postridie summo mane discessurus, ego adversus meum hodiernum morem ad lucernam duas epistolas properavi. Nam et nox moderna Curta est, et oculis sublaboro, et mane surgere soleo, et cogor. Tu quid taces hactenus? Nam ego quidem scripseram ad te si occas... Si

aegrotas corpore, vulgus te vocet miserum, non ego. Quodsi gnaviter τὸ στάδιον curris, quod ingressus es²⁹, nostro calcu[lo]³⁰ beatus es. Curre, insequere, venare, investiga, dispice, prospice, quaer[e]³¹, pulsa, urge, sed pertinaciter, sed improbè; ut virginitas, sic regnum Coeleste amat rapi³². Quis languet? tu vige. Quis offenditur? tu concoque. Quis desperat? tu innitere ancorae. O fortunatum! qui ingressus est viam τοῦ Κυρίου. At vero ille terque quaterque, qui perseveravit. Sola ἡ ὑπομονὴ praemium coronae accipit. Hei mihi, quam fere nulli vere serioque sequuntur fabrilem hunc filium! Jam ex iis ipsis quotusquisque pertendit? Nullus philosophus, nullus artifex tam solus tamque desertus, quam qui solus vitam aeternam docet. Hujus quidem Τέκτονος gnatum mundus ridet, sophi stultum vocant, monachi sub larva pietatis oppugnant, haeretici subdolis interpretamentis subvertunt, juvenes fugitant, senes horrent, reges opprimunt, pauperes spernunt, et tibi non videtur hodie ludi mirus rex³³ iste? Sed novit ille suos, et scit quibusnam resurgit. Quis improbus vivum illum non vidit? Quis autem redivivum praeter electos? “ω Глубина пр[емудрости]”³⁴ etc.

Sed vale, mi cariss[ime] neque enim satior... Tuus in Domino Greg[orius] Skoworoda.

22 Apr[i]lii, с Харкова.

Любезному прїателевѣ Θεодору [...] ³⁵
Жебокрицкому
в Дмитровку

*

Найдорожчий юначе, мій Федоре!

Даремно ти чекаєш від мене сьогодні чогось іншого, окрім дрібничок. По-перше, я заклопотаний, а потім – немає належного настрою. До того ж, коли я оце пишу, то один балакун меле мені на вухо всілякі нісенітниці, незважаючи на моє обурення й мою зайнятість, і немає Аполлона, який би мене захистив од нього, як він захистив Горація. Пізно ввечері Гриша сповістив, що є листоноша, який від'їжджає завтра вдосвіта. Усупереч моему щоденному звичаю, я при світлі лампи приготував два листи. Бо і ніч тепер коротка, і очі в мене болять, а крім того, маю звичай рано вставати. Чому ти й досі мовчиш? Щодо мене, то я раніше писав тобі, якщо випад... Якщо ти хворієш тілом, люди назвуть тебе нещасним, але не я. Якщо ти так само впевнено, як розпочав, біжиш *на перегонах*, то, на мою думку, ти щасливий. Біжи, слідує, дивись навкруги, дивись уперед, шукай, стукай, настоюй, але вперто й наполегливо: Царство Небесне, як і дівоча незайманість, любить, аби його брали силою. Хтось слабшає? Ти зміцнюйся. Хтось ображається? Ти знось образу. Хтось упадає в розпач? Твердо стань на якір. О, щасливий той, хто ступив на шлях *Господа*! Але тричі, чотири рази блаженний той, хто несхибно ним іде. Лиш *терпіння* дістане в нагороду вінок. Та на жаль, мало хто по-справжньому й серйозно слідує за цією ниткою-дороговказом. Але і з цих небагато завершують дорогу. Жоден філософ, жоден художник не такий

самотній, не покинутий так на самого себе, як той, хто вчить про вічне життя. Появу такого *будівника* світ висміює, мудреці називають його дурнем, ченці під машкарою благочестя переслідують, еретики, хитро перетлумачуючи, спростовують, юнаки уникають, старці гребують, царі пригнічують, бідні зневажають; і чи не здається тобі, що нині граються цим дивним царем? Але він знає своїх і знає, для кого він воскресає. Яка безчесна людина не бачила його живим? Але хто, крім обраних, бачив його воскреслим? [“ω Глубина пр[емудрости”] та ін.

Але бувай здоров, мій найдорож[чий], бо я не насичусь... Твій у Господі Григ[орій] Сковорода.

22 квіт[ня], [с Харкова.

Любезному пріателевѣ Θεодору [...]
Жебокрицкому
в Дмитровку].

97

До Василя Максимовича³⁶

[Харків, друга половина 1764 р.]

Любезной друг Василь Маѣімович!

Слава человекѣу неоцѣненное есть Сокровище. Справедливо мы дѣлаем, что Богатство, честнѡ собранное, сохраняем или похищенное виіскиваем. Та ж справедливость требует от нас, дабы мы честными дѣлами наживали и сохраняли себѣ славу, а похищенную клеветническими кохтями опять возратить к себѣ старались. Вы, друг мой, думаю, повѣрите, коль злобных я имѣю ωглагольников. Если бы оны обичніи мнѣ беззаконія приписывали, сносно бы было. Но сіи немилосердники толь неограниченным дишут на мене язѣковредіем, что, кромѣ чрезвычайной моих нравов порчи, ωт них проповѣдуемой, дѣлают мене душегубителем, іли Еретіком³⁷, и по сей причинѣ запрѣщают подкомандним своим слушать моих Разговоров. Сего я не терпя, здѣлал краткое ωчищєніє, которое вам, другу моему, посылаю. Оно хотя лаятелных их челюсть заградить не может³⁸, однак, думаю, по нѣсколко здѣлает косноязычными, дабы незлобивіи и правіи³⁹ сердца менш ωт сего соблазнов претерпѣвали.

Друг ваш Григорій Сковорода⁴⁰.

Во-первых, поговорують, будто я нѣкоторим молодцам внушал, что сія или другая какая человекѣческой жизни стать вредна и неблагополучна и, напротив того, нѣкоторим статьям существѣнное приписывал Блаженство⁴¹. Но можно ли мнѣ быть толь безумнаго и вреднаго мнѣнія? Которіи внѣтреннѣ мене спознали, тѣ доволнѡ увѣренны, что я ω сем імѣю мнѣніє з Маѣімом Святим⁴². Он говорит, что нѣт нѣгдѣ Злости, ни в

чем никогда⁴³. Как же так, если видим, что почти вездѣ одна Злость? Он учит, что Злость не что иное, точію тѣ ж ѿ Бога созданніи благиі вещи, приведенны кѣм в безпорядок⁴⁴. Вот, напримѣр, наложил кто на голову сапог, а на ноги шапку. Безпорядок зол подлинно, но чтоб шапка или сапоги жизни человѣческой не полезны были, кто скажет? А сколько я примѣтил, то сей безпорядок по большой части зависит на разсужденіи времени, мѣста, мѣры и персоны. Напримѣр, в горячей лѣтней полдень без достойнаго резону шубу таскать; заснул ли кто безвременно и безмѣрно или не на мѣстѣ, хулы достойна непорядочность, но не сон или гнѣвъ; все бо есть благое. И развѣ я не понимаю, что мудріи люди житіе человѣческое уподобили комедіалним играм⁴⁵? Можнѣ сказать, что ты этой персоны по природѣ удачно представить на театрѣ не можеш. Но лзя ли сказать, что тая или другая персона Комедіи вредна, если благоразумной сочинитель ея опредѣлил? И великіи Персоны, и подліи Мѣски в важной сей Житія нашего Комедіи премудрій Творец опредѣлил. Разсуждая свойство чьей природы⁴⁶, могу я сказать, что ты, напримѣр, гдлив, жалослив, рѣбок, лѣкарем или поваром тебѣ быть неудачно. Но когда я кому говорил, что лѣчебная Наука и поваренное мастерство вредное? Многократно я говаривал, что тебѣ или тому быть священником или монахом не по природѣ, но чтоб сказать, что священство или монашество стать вредна, никогда сего не было. Кто по натурѣ своей хлопотлив и ретив, такому можнѣ сказать, чтоб быть градоначальником беріюгся, гдѣ безпрестанніи оказіи к гнѣву и к зорам. Но могу ли помислить, чтоб своеволству людскому Командіры надобны не были? Помилуйте мене! Не толь я подлого родился Понятія, чтоб ниспутитись в толикіи сумазброды. Многіи мене называют разумним человѣком, но такіа разсужденія не могут прити развѣ в бѣшенную голову.

Если ж я правдолюбивіи и незлобивіи сердца увѣрить возмогу в сем, что мнѣ кую-либо стать Житія существеннѣ называть вредною никогда на ум не всходило и что я учил всегда осматриваться на свою природу, кратко сказать, познать себе самага, к чему он рожден, ибо никого Бог не обидил⁴⁷. Теперь я тѣм же истинну любящим Умам на разсужденіе оставляю: за сіе я хулы или хвалы достоин?

Толкѣ покорнѣйше прошу сіе взять в разсужденіе, откуда меж народом такіи непорядки, смятенія и безпокойства? Не оттуду ли, что многіи, по пословицы, не родились к священству, да повлѣзали в ризы⁴⁸ и, не будучи грибами, повлѣзали в кúзуб⁴⁹? По сей-то причинѣ дѣлается, что иних священство ублажило, а многих окаянными подѣлало. ѿсюду дѣлается, что и самая подлая стать бывает человѣку причиною щастія, если она природная Ему. Если право и хорошо всяк свою персону представляет, откуда толикое смятеніе на театрѣ? Оттуду, без сумнѣнія, что неудачно, а неудачность, без прекословія, от того, что природѣ его несогласно, ему вредно и обществу не прочно. Многіи изрядніи были

бы купцы или пахары, если б не принялись за противную их природѣ стать. Иніи были бы искусніи стряпчіи, если б в Монашество не встряли, в котором один с природою борющійся больш надѣляет соблазнов, нежели пять честних могут заглáдить⁵⁰, как обикновенно бывает в Комедіах. Вот мое мнѣніе и намѣреніе, длячего я всегда наставлял совѣтоваться молодым людям з своею природою, чтоб оны на театрѣ Жизны нашей могли наблюдать благопристойность, искусним Актóрам приличную. А если кто по случаю надѣл Маску, не совсѣм егò Натурѣ приличную, дабы сколь возможнò удачнò в оной и без соблазнов поступал и чтоб хотя по нѣкоторой часты жалобы меж народом и роптанія пред Богом ѿ состояніи своем уменшились. Я бы сам севодня же бросил мое состояніе и вступил бы в иное, если б не чувствовал, что хлопотливая моя и меланхоличная природа к самой подлой приватной и уединенной Мáскѣ способна, в которой, если не могу ни в чем любезному отечеству услужить, то, по крайней мѣры, всѣмы силами стараться стану не быть никому ни в чем вредним.

Есть еще одна клеветà, важнѣйшая протчих поговоров, а іменнò: говорят, будто я оуждаю употребленіе мяса и вина. И сїя есть точна Ересь Манїхейская⁵¹, давно уж проклята от святых соборов. Иніи прописывают мнѣ и то, будто золото, серебро, дорогіи ѿдежды и прочая сим подобная самими по себѣ вредными и негодными називаю. Се слыша, смѣются тѣ, которіи сердце мое знают. Правда, что было время и теперь бывает, что я для внутренней моей Экономіи воздержуюсь и в дозволенніи дни иногда ѿт мясожествїа и от вина. Но потому ли лѣкарь оуждает, напримѣр, чеснок, когда велить поудержаться, если жар кому вредной вступил в глаза? Ибо то извѣстно, что всѣ благосотворенніи ѿ всещедрого Творца вещи не всѣм и не всегда бывают по случившимся обстоятельствам полезны. Правда, что я нѣкоторим совѣтовал, чтоб оны опаснò поступали с вином и мясом, а иногда совсѣм их от того ѿводил, разсуждая горячую их Младость, но когда ѿтец младолѣтнему сынїишкѣ вырывает с рук нож и не дает ему употреблять оружейнòгò пóроху, сам между тѣм симы ползуясь, не ясно ли показывает, что оны еще не доросли до того, чтоб могли обладать сими вещами и ѿбращать в свою ползу, к которой оны и изобрѣтенны? Вот ѿкуда мене почли за Манїхеева ученика.

Подлиннò всякой род пищи и питїа полезен и добр есть, но разсуждать надобнò время, мѣсто, мѣру и персону. И не бѣдствїе ли было бы смѣшенное со смѣхом, если б кто в колибелѣ лежащему Младенцу налил сосать острогò ўѣусу, а осмолѣтному малчику рюмку крѣпкой водки⁵², но вернувшемуся с охоты Кавалеру или озябшему от многолѣтствїа старику поднес сладкагò Молока? А как неправилнò почли мене за Манїхея, так и не по Заслугѣ моей и за Богатство-ненавистника и Человѣконенавистника, то есть бѣгающòгò людскогò сообщества почитают⁵³. Когда Бог опредѣлил мнѣ в подлой Мáскѣ

обращатся на Театръ, то уже должно и в уборѣ, и в обращеніи с достойными людми наблюдать благопристойность и всегда помнить свою пред другими Ничтожность. Сіе я сам наблюдать стараясь, и прочим то ж дѣлать совѣтовал и отсюду попал в оклеветанія, ѿ которых если помощію благоразумных и милосердных сердец хотя по нѣкоей часты освобожден буду, то невинность моя, безопаснѣйшою ѿ сих немилосердных угрызателей здѣлавшись, латвѣ исполнить возможет Заповѣдь ГОСПОДНЮ:

“ЛЮБИТЕ ВРАГЫ ВАШЫ”⁵⁴ и проч[ая].

98

До Йова [Базилевича]⁵⁵

[В Харків, 18 квітня 1765 р.]

Ваше [...] ⁵⁶

В писмѣ ваш[его] высокопр[еподобія] к ѿцу нашему Іосіфу приписанній и мнѣ поклон уничтожил мое ѿ вашем ко мнѣ сердцѣ Сумнѣніе. Ибо я не почитаю вас с числа тѣх, иже Усты своими благословяху...⁵⁷

И подлинно благородной души Знак свойственной хоть ненавидѣть кого, да явнѣ, а не прикрывать благосклонним лицом своего неблаговоленія, что природное рабским сердцам, на лицемѣріе и лжу родившимся.

Поздравляю ж вас не совсѣм еще минувшим праздником, а паче пожеланным ѿсутствіем егѣ высокопреподобія достойно-почтенного нового Святогорского Ігумена отца Кордета⁵⁸. Думаю, что всяк честной ученик поболит сердцем ѿ лишеніи такового и толикаго уда. Но что дѣлать? Сегѣ требовали Мужа сегѣ толикии Заслуги.

...Непрестанно [...] ⁵⁹ в школах, храмах [...] ⁶⁰ проповѣдовал, наставлял непросвѣщенную и свицкими Мнѣніями ослѣпленную Юность студен[т]скую словом и житіем и, будучи родніохенкій ученик любви насадителя Христа, вездѣ и всегда, аки гром, гремѣл ѿ согласіи і Конкордіи⁶¹, найпаче в Компаніях. Что до мене касается, то я сего чистосердечнаго Мужа уподобил бы святому Пророку Іонѣ, кой извержен в домостроителніи волны, цѣлому училищному Кораблю Благотиіе, а егѣ Навклиру⁶² породил облегченіе. Ибо он, кромѣ того, есть весма ὁ οἰκονομικὸς ἀνὴρ [обізнаний в економіці муж], притом смислит Αἰριθμητικὴ καὶ τὰ Γεωγραφικὰ [й географію], кратко сказать, καὶ ταῖς μοῦσαις καὶ ἅμα πολυπραγμοσύναις τεφικῶς [здібний водночас і до наук, і до практичних справ], к войнѣ и к покою, к Богу и к Міру. Разсѣвая на всѣ стороны ползу, аки солнце лучы, был он і мнѣ ὁ βάσανος [пробний камінь] к разпознанію нѣкоторих людей, коих бы мнѣ никогда не узнать, каковы оны, если б не егѣ с ними друж[ба] [...] ⁶³

ὁμοίον γ[αρ] ἐς ὁμοίον ἄγει θεὸς

[подібного до подібного веде Бог]⁶⁴.

ѿ філософских егѣ суптілностях⁶⁵, даже до четвертого неба⁶⁶ проникающих, нѣт чегѣ уже и говорить.

Но кто то еще дерзнет в достойное привести окончание Господина Барбая⁶⁷?
Должен такой быть неотмѣннѡ ἀπὸ τῆς αὐτῆς στόας [з тієї ж таки галереї]. І так остается вам молитись, дабы Апеллис⁶⁸, зачавший образ Венерін, сам и дописал⁶⁹.

В протчем, что надлежит до персоны, у которой веселую рѣчь я мою распростер, то есть до вас, всегда был и есмь почитатель, а доброжелатель и всяким лицам.

Вашегѡ високопреподобіа
Почитатель и Слуга
Студент Григорій Сковорода⁷⁰.

Апр[ѣля] 18, 1765,
з Должка⁷¹.

Егѡ високопреподобію
Господину ѡтцу Архімандріту
і Ректору Іѡву
в Харковѣ
всепочтеннѡ.

99

[До Василя Степановича Томари]⁷²

З Харкова [в Грузію] 20 серпня 1772 р.

Не поѣду к вам, потому что меня любите: луна издали свѣтлѣе, музыка вкуснѣе, а пріятель пріятнѣе. Все то, что вблизи, не столько мило. Милые младость, когда уже протекла, а приблизившаяся старость не столько желательна. Естли есть в нас самих подлая часть, заключаемая тѣснотою мѣста и времени, раздѣляемая рѣками и вѣками, то, напротив того, есть тут же часть и стихіям не подвержена, но владѣющая ими. КАТОН в Цицероновой «Старости»⁷³ говорит, что тѣло трудом дѣлается коснѣе и лѣнивѣе, а дух быстропарнѣе, чем болѣе и далѣе движимый⁷⁴. Для чего ж нельзя по сей же формѣ вылить, что чем и по брэнному тѣлу удаленнѣе от друга, тѣм ближе сердцем. Сердце его вижу и соединяюся тѣснѣе; а ІЕРЕМІЯ говорит, что точным в человѣкѣ человѣкъ есть Сердце, а не тѣло стихійное (г[лава] 17, с[тих] 9)⁷⁵. И совершенно Человѣка видит и сердце его любит, кто любит мысли его. Любить и вмѣстѣ быть, и в единствѣ жить – все то одно. Сіе есть истинное собраніе и дружество, а не то, чтоб в одних стѣнах собраться по тѣлесным чучелам, сердцами же разбрестися, желаніями и совѣтами поразниться, как небо от земли⁷⁶. Единство ни в тѣлесном подобіи, ни в той же статьѣ, ни в сообществѣ покрова, ни в количествѣ лѣт, или в ровесничествѣ⁷⁷, ни в землячествѣ, или одноземствѣ, ни на небесѣх, ни на земли⁷⁸, но в сердцах, союзом Христовой философіи связанных: “Бѣ в них едина душа” («Дѣянія»)⁷⁹. Я из-за гор и из-за рѣк вас вижу, люблю и почитаю, но вижу душею и люблю ею же. Естли любите духа Божія, среди сокровеннѣйших сердца вашего тайностей живущаго, сему вас и вам подобных поручая, пребываю.

Скажете мнѣ, что значит ваше сіе: “Силою вы меня принудили”; также и то: “Чрезвычайно мнѣ эти вѣсти непріятны”? Развѣ Вы противитесь, чтоб вас принудить? Я не диспутант, а вы не супостаты⁸¹. Или развѣ то Павел должен говорить, что нашим застарѣлым мнѣніям пріятно, а не то, что правдѣ Божіей угодно⁸²? Мнѣ кажется, что вы говорили сіи слова не как любители, но как рабы, не послушныи правдѣ библейской. Развѣ по преодолѣнію⁸³? Если так, вы отринте сіе изнутри рабство, а возлюбите ее, как сын. Догадуйтеся нѣчто, едва ль не внутренній тайный шепотник⁸⁴ и тут присовокупился, тот, о коем написано: “Предсташа Ангели”⁸⁵. Птичку по пѣнію узнать можно⁸⁶. Справтесь с тайностями сердечными. Не вкрался ли сей змій к тѣм мыслям, кои, ища истины Господней, вышнему столу присудствуют. Я с Августиним говорю, что он вездѣ сѣти поставил, даже при самом небесном столѣ, внутрь самага чертога⁸⁷, гдѣ пируют жаждущіи правды⁸⁸. Он-то причиною сему плачевному случаю. “Друже, как вышел еси”⁸⁹? Можно ли веселу быть при том столѣ без одѣянія брачнаго⁹⁰? Может ли с охотою кушать, кто говорит: “Это весма же для меня непріятно”? Развѣ принудите кушать? У меня позыву нѣтъ. Познавайте сами, что это за дух. Дух. Душа. День. Днесь⁹¹. Осмотритесь гораздо дома: “Врази челоувѣку домашніи его”⁹². Я его в вас ужасно не люблю затѣм, что вас люблю. Он хочет от вас желаніе присѣдять сему кушанью, выкрасть и, кажется, так шепчет: к чему всѣ сіи высокости? Да ты ж их и понять не в силах, а, может быть, и не родился. Тѣм тебѣ вреднѣе. Будь доволен тѣм, что умѣешь, а сіе все утверждает с[вя]щен[ными] словами, чтоб от священных книг отвлечь, подобно змію, кой собранныи из тѣхже цвѣтов, из коих пчелы сладчайшій сот собирают, Божіи соки по природному яду в ядѣ обращает. Он нас всѣх искушает во Спасителя нашем, находящемся в нас, а нас в нем. Но кому сей змій мѣшать не устыдился? “Рцы, – говорит, – да каменіем хлѣбы будутъ”⁹³, на что, де, по духу толковать, довольно по плоти одной, вот еще!” Но Христос наш говорит, что один хлѣб к насыщенію не доволен⁹⁴. Два рожденія, два челоувѣка и два живота. Сколко змій силился, чтоб ввергнулся долой Спас наш. Но сей благіи челоувѣк все в горняя до Господа, до Духа, до БОГА. И так оставил Его. Не мог от небес к земли преклонить⁹⁵. Дух Божій до духа Божія поднимается, а злый к долу влечется. Я теперь говорю и прежде глаголах, что С[вя]щ[енное] П[исаніе] должно читать со страхом Божіим, оставив всѣ подлыя свѣтско-плотскія повѣрія так, как АВРААМ осла с рабами, восходя с ИСААКОМ на гору БОЖІЮ⁹⁶. В то время не будешь говорить: “Сіе мнѣ непріятно; то моему мнѣнію противно; ко нему меня принудить, кажется, не так бы надобно, да и не могу оспорить”. Не искушал ли БОГ АВРААМА, т. е. не мучил ли словом истины своя святой? Как можно, кажется, чтоб благіи дух Божій требовал смерти едиnorodнаго сына его⁹⁷? Но! о Боже мой!

Что за преданное Сердце в незлобивой той душѣ было. Тот час сказал: “Се! аз, изволь”⁹⁸. Ах! Поспору. Будто не знает, что Он там еще мудрѣ, гдѣ кажется неприличен. Я сего не понимаю, ибо мой умысел мал, но можно ли, чтоб я худо о тебѣ и о словѣ твоём подумал? Изволь, один мнѣ наслѣдник. И того для тебе зарѣжу. Сноснѣ мнѣ всего в свѣтѣ лишиться, нежели твоей дружбы. Она состоит в согласіи мнѣній. А ты мнѣ вожд. Скажи, пожалуй, как такому сердцу не откроет Бог? О, несчастные мы с нашими рабами и ослами! Туда ж на гору силуемся, но там имущим не дают...⁹⁹ Брось мнѣнія. Омой совѣсть и потом одежду. Оставь всѣ свои пороки. Тогда восходи. Что ты несешь, потом хвали, а хваля свое, оуждаеш БОЖІЕ. Да будут же ризы твоя бѣлы¹⁰⁰. Что за риза? Слушай Исаи: “Одеждою веселія одѣя ты”¹⁰¹. Что за веселіе? Слушай СИРАХА: “Страх Господень возвеселит сердце”¹⁰². Сей есть жезл, раздѣляющій море¹⁰³. Да не погрязнем, как олово¹⁰⁴. Сей есть ключ отверзающій. Кто затворит затворяющей, и кто отверзет¹⁰⁵? “Страх Господень дар от Господа”¹⁰⁶. “Любленіе Господа преславная ПРЕМУДРОСТЬ”¹⁰⁷. “Премудрость и наказаніе Страх Господень”¹⁰⁸. “Имже является (не всѣ его знают¹⁰⁹) раздѣляет себе в вѣдѣніе Его”¹¹⁰ (Сирах, г[лава] 1).

101

До Якова Ивановича Долганскаго

[25 лютого 1773 р.]

Любезный Пріятель,

Яков Иванович!

Получил я письмо ваше. В нем просите, чтоб побесѣдовать с вами внятнѣ, нежели в то время, когда в отсутствіи Пріятель Пріятелю живо, будто бесѣдующій тайно, умному взору представляется¹¹¹. Самая правда! В отсут[с]твіи находящійся друг хотя часто во внутренних наших Очах обращается, но если не пишет и не говорит, тогда он подобен присутствующему другу, однак нѣмому. Разговор есть сообщеніе мыслей и будто взаимное сердец лобызаніе; соль и свѣт компаній, союз совершенства¹¹². Но как не возможно плодоноснаго Саду сообщить другу без Зерн или вѣтвей, так нельзя мыслей в Душу Пріятелскую занести и перевести, и размножить, развѣ чрез Зерно или глаголемаго, или на бумагѣ начертаемаго слова. И как Зерно по своей внѣшности малое и презрѣнное, но 1000 садов в нем сокрывается с сокровенным Источником плодоноснаго Божіею Духа, так и слово по ударенію воздуха и по начертанію своему есть ничтожное, но по силѣ утаеннаго внутрь Духа, съемое на Сердцѣ и плодоприносящее новую тварь¹¹³ и новыи дѣла, есть важное.

Злое лукаваго Мира Зерно износит терніе, мучающее душу: “Тлят бесѣды благи обычаи злы...”¹¹⁴ и сѣяй в смерть, пожнет ислѣніе души¹¹⁵. Но напротив добраго СЛОВА ЗЕРНО прозябает в Сердцѣ: “Любов, радость, мир, долготерпѣніе...”¹¹⁶ Нѣтъ иншаго и горчайшаго несчастія, как когда

душа болит. Она болит тогда, когда болят мысли. А мысли болят, когда родится в Сердцѣ сіе: “Еда кій есть в вас корень, (выспрь) горѣ прорастающ[ѣ] в желчи и горести?” Второзак[оніе], гл[ава] 29, ст[их] 18.

Не таковыи разговоры слушал Исаія, что говорит: “Господи, во чревѣ пріяхом, и поболѣхом, и родихом Дух спасенія твоего... Не падемся, но падутся вси живушчыи на земли”¹¹⁷. Живут на земли ничего не помышляющіи, кромѣ обогатиться, наѣстись, напиться, одѣться. Бѣгайте разговоров сих хотящих обогатиться. В сердцѣ их худое сѣмя¹¹⁸, плодоприносящее желчь и Зміин яд, убивающій душу. А если пало (и нельзя без того, всяк бесѣдник есть сѣятель), смотрите, чтоб проклятый сей Ёдолопоклонства корень выспрь не поднялся. Совѣт есть начало дѣла, сѣмя и голова. Молитесь тому, о коем написано: “Той Сотрет твою главу”¹¹⁹. Доброе сѣмя есть священное Писаніе: “Изыде сѣй сѣяти”¹²⁰. Злое сѣмя¹²¹ есть Манѣр [...] ¹²² Зміиным сѣмем, и между сѣменем ЖЕНЫ вражда. “Вражду положу между тобою...”¹²³ А что се за Жена? ЕВАНГЕЛСКАЯ ПРЕМУДРОСТЬ и вся Бібліа. Слушай Сіраха: “Срящет его, яко Мати и яко Жена дѣвства пріимет и, ухлѣбит Его Хлѣбом Разума, и водою премудрости напоит Его” (гл[ава] 15)¹²⁴. Прочтите и 14-ю главу. Конечно, се та Жена: “Преидите, ядите мой Хлѣб и пійте...”¹²⁵ Ей добръ тецим¹²⁶, да будем сыны тоей, “яже есть Мати всѣм нам”¹²⁷. А я, как был, так и нынѣ есмь спутник, сотрудник и покорнѣйшій

Слуга Гр[игорій] Сковорода.

1773, февр[аля] 25, из

Бабаев.

Милостивому Государю
Якову Ивановичу, живописцу,
Господину Долганскому,
в Острогжскѣ.

102

До Володимира Степановича Тев'яшова¹²⁸

[В Острогжскѣ]

Милостивый госуд[арь]!

Письмо сіе таково, как пробѣгающій почтою мимо пріятеля вмѣсте кричит: “Здравствуй!” и “Прости!..”¹²⁹.

Я больше не в Бабах, а живу в Липцах, у Алексѣя Ивановича Авксентіева¹³⁰. Словом сказать: “Господь пасет мя...”¹³¹ Тут пишу набѣло «Разговор»¹³². Пожалуйте, потерпите к новому году, и вся вам воздам¹³³. Сам себе обовязал и сам себе разрѣшу от самообѣтованного обѣта.

Высокомилостивому государю дражайшему вашему батюшкѣ принесите нижайшее от меня почтеніе¹³⁴. Також милост[ивому] госуд[арю] Ивану Петровичу.

И Мирон Семенович да возвеселится во днех своих¹³⁵, яко в день жатвы¹³⁶.

В заключеніе, желая лицеизрительное мое всѣм поздравленіе принести, пребуду, милостивый госуд[арь]

Вашего благородія
нижайшій слуга Григ[орій] Сковорода.
Из Липец, 28 нояб[ря] 1774.

103

[До Дмитра Автономовича Норова]¹³⁷

[Харків, друга половина липня – перша половина серпня 1775 р.]

Простите мнѣ ту дерзость, [с] которою осмѣливаюсь я утруждать вас немного важнѣйшею вещью¹³⁸, коя вам толко омерзѣніе ко мнѣ в сердцѣ вашем почтется. Но когда бы дозволено было мнѣ от вас изъяснить яснѣ весь тот предмет, которой побудил меня предстать теперь пред ваше лицеизрѣніе, то бы, я думаю, великое затрудненіе было б дать мнѣ на оной милосердное рѣшеніе, а сверх того увидѣли, что немного важнѣйшія вещи иногда бывають не без полезной пріятности. А при том поистинѣ признаюсь я, что не осмѣлился бы я болѣе прибѣгнуть под ваше покровительство затѣм, что вы меня в 1-й раз изволили пред собою видѣть, потому что ваш обыкновенно кроткой дух, мудрость и правосудіе раждают во мнѣ нѣкоторою боязнъ в тѣ самыя минуты, когда подумая я пред вами предстать, и не знаю, от радости ли сіе происходит, что вы мнѣ милосердное рѣшеніе пожалуете, или [от] того, что лишусь на вѣки моя надежды дѣлать моему отечеству ползу сверх мѣр превосходимою.

104

До Івана Григоровича [Диського]¹³⁹

От 20-го ноября 1778-го го[да], Їзюмской провинціи из Бурука

Милостивой государь,
Іван Григоріевич!

Вспомнив ваше челоуѣколюбное сердце и старинную вашу любовь ко мнѣ, вздумал поклониться и кланяюсь вам и всему вашему дому. Если вы доселѣ в живых, блажу живущих с вами, когда ж вы умерли – тогда вас ублажаю. Смерть мужу покой¹⁴⁰. Я доселѣ скитаюсь, обнося мертвенное тѣло¹⁴¹; оруженная броня моя есть благодѣтельная невинность, а все утѣшеніе мое есть любовь к Богу и к премудрости Его. Живу, яко ничтоже имущій, а вся содержащій¹⁴², малым сим быть научився¹⁴³. И будто мореходец плыву, выглядывая, не видать ли сладчайшаго от всѣх бѣд пристанища – смерти¹⁴⁴. Всякая страна есть для меня отечеством¹⁴⁵, яко основавшаго блаженство мое внутри сердца моего, на благой надеждѣ. Надежда моя – Господь мой –

внутри мене есть¹⁴⁶, Его крилами я приосѣняюся; я вас и весь дом ваш ему
же поручая, пребываю,

Милостивой Государь,
вашим вѣрным слугою
Григорій Сковорода.

105

До Артема Дорофійовича [Карпова]¹⁴⁷

[У Харків]

Из Гусинской Пустыни¹⁴⁸, 1779, Февр[аля] 19.

Любезный Государь,
Артем Дорошеевич!
Радуйтесь и веселитесь!

Ангел мой хранитель нынѣ со мною веселится Пустынею. Я к ней рожден. Старость, нищета, смиреніе, безпечность, незлобіе суть мои в ней сожительницы. Я их люблю, и они мене. А что ли дѣлаю в Пустынѣ? не спрашивайте. Недавно нѣкто о мнѣ спрашивал: “Скажите мнѣ, что он там дѣлает?..” Если бы я в пустынѣ от тѣлесных болезней лѣчился, или оберегал пчѣлы, или портняжил, или ловил звѣрь, тогда бы Сковорода казался им занят дѣлом. А без сего думают, что я празден, и не без причины удивляются. Правда, что праздность тяжелѣ Гор Кавкázских¹⁴⁹. Так только ли развѣ всего дѣла для Человѣка: продавать, покупать, жениться, посягать, воеваться, тягаться, портняжить, строиться, ловить звѣрь?.. Здесь ли наше сердце неисходно всегда?.. Так вот же сей час видна бѣдности нашей причина: что мы, погрузив все наше сердце в пріобретеніе Міра и в море тѣлесных надобностей, не имѣем времени вникнуть внутри себе, очистить и поврачевать самую Госпожу тѣла нашего, душу нашу. Забыли мы самих себе за неключимым рабом¹⁵⁰ нашим, невѣрным тѣлишком, день и ночь о нем одном пекущесь. Похожи на щóголя, пекущась о сапогѣ, не о ногѣ, о красных углах, не о пирогах¹⁵¹, о золотых кошельках, не о деньгах... Колика ж нам отсюду тцета и трата? Не всѣм ли мы изобильны? Точно всѣм и всяким добром тѣлесным: совсѣм телѣга, по пословицѣ, кромѣ коліос¹⁵². Одной только души нашей не имѣем. Есть правда в нас и душа, но такова, каковыя у шкорбутика или подагрика ноги, или Матрозскій, алтына¹⁵³ не стоящій козырѣк. Она в нас разслабленна, грустна, нравна, боязлива, завистлива, жадная, ничем не довольна, сама на себя гнѣвна, тощая, блѣда, точно такая, как паціѣнт из лазарета, каковых часто живых погребают по указу. Такая душа, если в бархат одѣлась, не гроб ли ей бархатный? Если в свѣтлых чертогах пирует, не ад ли ей? Если весь Мір ее превозносит, портретами и пѣснями, сирѣчь Одами, величает, не жалобныя ли для нея оныя Пророческія Сонаты¹⁵⁴:

“В тайнѣ восплачется душа ваша” (Іерем[іа])¹⁵⁵.

“В[о]зволнуются... и почити не возмогут” (Исáіа)¹⁵⁶.

Если самая тайна, сирѣчь самый центр души, гныет и болит, кто или что увеселит ее? Ах! Государь мой и любезный пріятель! Пловите по морю и возводьте Очи к Гавани. Не забудьте себе средѣ изобилій ваших: один у вас Хлѣб уже довольный есть, а второго много ль? Раб ваш сыт, а Ревекка¹⁵⁷ довольна ль? Сіе-то есть:

“Не о едином хлѣбѣ жив будет Человѣкъ...”¹⁵⁸

О сем послѣднем, Ангельском Хлѣбѣ¹⁵⁹, день и ночь печется Сковорода. Он любит сей род Блинов паче всего. Дал бы по одному Блину и всему Израилю, если б был Давидом, как пишется в книгах Царств¹⁶⁰, но и для себе скудно. Вот что он дѣлает во Пустынѣ! Пребывая,

Любезный государь!

вам всегда покорнѣйшим слугою...

И любезному нашему Степану Никитичу,

Господину Курдюмову¹⁶¹.

*Отцу Борису¹⁶² и Его сынову¹⁶³ Поклон,
Если можно, и Ивану Акимовичу.

Милостивому Государю,
Господину Артему Дорощеевичу,
В ХАРКОВѢ.

106

До Василя Михайловича Земборського¹⁶⁴

[У Харків]

Из Гусинской пустыни, февраля 21 дня [1]779 года.

Милостивой Государь!

Польская Притча: не вдруг выстроен Краков¹⁶⁵. Мало-помалу оправляйтесь от Болѣзни. Пускай болит тѣло. Лед на то родился, чтоб таять. Но спасайте вас самих, сирѣчь душу, яснѣе сказать, мысли и сердце ваше, владѣющее тѣлом вашим так, как тѣло носимою одеждою.

Нѣтъ бѣднѣе и в самом Адѣ, как болѣть в самых внутренностях, а самые темные внутренности есть то бездна дум наших, вод всѣх ширша и небес¹⁶⁶. Самое ж внутреннѣйшее внутри наша мысленная бури и самый центр, и гавань, и мир есть наш то, о пресладчайшее, имя. Христос Бог наш¹⁶⁷.

“Воньми себя!”¹⁶⁸

Не потому он в самой внутреннѣй нашей точкѣ почивает, будто упрѣл от работы и для того суботствует¹⁶⁹. Оставьте сію думку для младенцов и суевѣров. И не потому, будто он очень мал, как маковое Зерно, и столь узкій, чтоб не мог распространиться по нашим рукам, ногам, волосам, пообѣждать [?] по горничным стѣнам, по дворовым плетениям, по лѣсам, полям, по небесам и по всѣм Коперниканским міров Системам. Оставьте и сіе для сумозбродов¹⁷⁰ и страждущих огневицею. Но вот почему внутренній

и мал, что невидимый есть и неприступен; посылает же потому, что ни одна гибель и порча Его не достает и не беспокоит, но всегда и бодр, и жив, и лѣта Его не оскудѣвают¹⁷¹. Не имѣет ни высоты, ни глубины, ни широты, вездѣ сій и всегда¹⁷². А зерном и сѣменем образуется потому, что как Зерно 1000 Садов, так Он всю тварь от себя изводит наружу и паки в себѣ сокращает.

“Внемли себѣ”¹⁷³.

Теперь мы нашли на бѣдственном житіи нашего морѣ Спасительную Гавань; радуйся со мною¹⁷⁴, Друг мой! Видиш ли и вѣруеш ли, что мы нашли в пеплѣ тѣлеснаго домишка нашего темнѣйшее Сокровище¹⁷⁵?.. Ей, обрѣтохом! Чего ты плачеш, а плачеш в тайностях сердца твоего¹⁷⁶? не сіе ли огонь и червь, и скрежет¹⁷⁷? Пускай сучья рук и ног наших дряхлѣют и исчезают! Не бойся: оно сокрыется в сѣмени своем, откуда вышло. Витѣ видиш, что мы нашли Авраамское сѣмя, о надеждо! и утѣхо наша! И всѣх вѣрующих о тебѣ, и в тебѣ, сладчайшій Исааче¹⁷⁸!

Видишь, правду сказано Аврааму, что Сѣмя его вѣчное¹⁷⁹. Хочеш ли быть от рода Авраамля, – вѣруй в сѣмя Его, не его, но Божіе. Авраам же и мы прах есмы. Сіе-то Авраам видѣ и возрадовася¹⁸⁰. И мы вѣруем, радуемся и хвалимся: “Вѣм человѣка...”¹⁸¹

“Возвратится в дом твой”¹⁸².

“Внемли себѣ”¹⁸³.

Тут плачь и проси цѣлбы. Внутрь тебе Божій человѣкъ, не за морем. Близ господ человѣкъ. Не проси у раба от плоти твоея, сирѣчь у тѣла. Плоть ничтоже¹⁸⁴. Она есть прах, и смерть, и тьма, одежда и гниль... Аще¹⁸⁵ ли в околичнѣйшіи наружности уклонишися¹⁸⁶, так то самая кромѣшная тьма, чем далѣе от чертога царя нашего, тѣм наружнѣйшее Зло... Вот тебѣ Самарянин и трахтир¹⁸⁷, и рай, и гавань! Сюда-то маловѣрнаго из бури Петра привлек он¹⁸⁸. Тут ковчег Блаженнаго Ноя успокоился.

Тамо очень Высоко! взыйдоша Все с Давыдом¹⁸⁹.

“И полещу и почію”¹⁹⁰.

Не бойся! Недалеко! Одѣнь только мысли твои в крыла вѣры и любви Божіей. А я приношу Его давно уже с Марією, доволен благою для мене частію чрез-чур. Пребываю,

любезный Друг,

Вам покорнѣйшим слугою

Григорій Сковорода.

Василію Михайловичу Земборскому¹⁹¹.

В Харьковѣ.

До Василя Михайловича [Земборського]

[У Харків]

Из Гусынской Пустыни, от 10 мая 1779 [года].

Любезный Благодѣтель Василій Михайлович!

Христос воскрес!

Давай мало побесѣдуем!.. Болиш, Лазаре! Боли, друг мой, пожалуй, боли и поболи...

Но боли, слышь, тѣлом, а души да не коснется рука вражія! Душа наша в руцѣ Божіей да будет¹⁹²! Тѣло на то родилось, чтоб болѣть и ищезать, как луна. А душа есть чаша, наполняемая вѣчною радостію. Смотри да не наполнится сія чаша дрожіем грѣшным¹⁹³. Можно ли сіе здѣлать? Очень можно. Взгляньте на множество сидящих в темницѣ разбойников! Они крѣпчайшіе звѣрей и скотов по тѣлу, а сердце их немощнѣе воробья, гнилѣ молю снѣденнаго порта. Взгляньте ж опять на гноище Їовлево! Тѣло его, как орѣшная скорлупа, от сгруппа согнило, а душа, или мысли, в нем, как благовонное Зерно Коріандрово¹⁹⁴, будто Смирна издает благоуханіе блаженнаго веселія онаго:

“Радости вашаея никтоже возмет от вас”¹⁹⁵.

“Не даде Їов безумія Богу”¹⁹⁶.

“О Господѣ похвалится душа моя”¹⁹⁷.

Если скорлупа быть может здорова с гнилым зерном, то и голова может радоваться при гнилом своем хвостѣ.

Не обѣщал нам Бог нерушимаго тѣлеснаго здравія во спасеніе. Нигдѣ. И как не может сего здѣлать, так и неизреченная сила его в том утаилась, чтоб ему не могли здѣлать ничего из тварей твердым, кромѣ самаго себе, дабы мы, минув его, не похитили во основаніе щастія нашего коего-либо Идола, или Тварь.

Презри, пожалуй, мѣх твой тѣлесный.

Вот тебѣ здравіе, кушай на здоровье:

“Веселіе сердца живот человѣку,
и радованіе Мужа долгоденствіе” (Сирах)¹⁹⁸.

Веселым Бог сердце наше здѣлать может, а стерво твоє нетлѣнным здѣлать не может, и безболѣзненным. Для чего? Он еще поражает стерво и всяку молю подверженну гниль нашу. Для чего? Будто пастырь, поражая жезлом, Скотину от болота отводит. Для чего? Резону не скажу. Для чего? Не может никто сказать: ни Ангел, ни человѣк¹⁹⁹. Для чего? А вот для чего: Бог есть вышшая всѣх вин вина и резон. Ему всѣ отдают причину, а он никому. Если бы он отдавал отчет, имѣл бы зависимость, посему имѣл бы сверх себя Начало и потерял бы Божество. Не может он потерять Божества. Правда ли? Весьма правда! Не может же и стерво наше получить Божества, когда он не может потерять. Нѣтъ труднѣе, как глупый и ненадобный резон давать. Для того не может его ни Ангел, ни человѣк сказать. Если б

надобно, тогда б можно. Естли спрашивать, для чего Бог стерва здѣлать не может нетлѣнным, – равно значит спросить: для чего Бог не может Божества потерять?.. Нетлѣнным быть и Богом быть есть то же. Уже есть Бог, как же можно желать, чтоб и плоть была Богом? Два кота в мѣху скорѣе, нежели два Начала помѣстятся в Мірѣ²⁰⁰. Когда желать сего, есть то чепуха, как же не безмѣстный вздор спрашивать о сем и давать резон?

О Боже мой! Коль трудное все тое, что ненадобное и глупое! Коль легкое и сладкое все, что истинное и нужное²⁰¹. На что ж нам желать, чтоб плоть вѣчная была? Есть без нея Вѣчный. Да исчезнет, как дым, всяка плоть, присный сей враг Божій и наш²⁰²! А мы еще обожить ее хотим. Уже Червонец есть (Бог драхма²⁰³), на что желать, чтоб кошелек был червонным? Довлѣет один. Но невѣрствіе наше не видит в мѣхѣ нашем драхмы.

“Сей же стоит за стѣною нашею” (Пѣснь П[ѣсней])²⁰⁴.

О отверзи, Господи, Очи наши²⁰⁵! Да воскреснет и блеснет нам внутренній наш Человѣкъ²⁰⁶! да узрим живаго! Да не обожжаем діавола! Да услышим от НЕБЕСНАГО: “Мир вам!”²⁰⁷ – Чего вы боитесь? – Пусть дрянь ищезает! Человѣкъ есть сердце²⁰⁸. Мир сердцу!

Григорій с[ын] Саввы Сковород[а].

108

До Осипа Юрійовича [Розальйон-Сошальського]²⁰⁹

[З Маначинівки в Гусинку, 1781 р.]

Любезный государь,

Осип Юрьевич!

Нынѣшняя поѣздка Алексѣева²¹⁰ привела мнѣ на сердце сіи Павловскіе слова: корень всѣм злымъ есть сребролюбіе²¹¹, отсюда выросли тяжбы, войны, отравы, убійства, воровскіе монеты, затѣи, вражды, неудачи, печали, отчаянія, страстныя пѣанства, саморучные убійства..., а сам сей скверный премногих (вот что значит “выспр прорастающій”, толкуемый о табакѣ) осквернившій корень²¹² родился от отступленія от вѣры, сирѣчь от безбожія, уничтожающаго промысла о нас сидящаго на высокихъ²¹³ отца нашего, и от попранія предрагоцѣннаго маргарита²¹⁴, сирѣчь третіе[й] изъ десятословія заповѣди: “Не пріеми имени Господа Бога твоего всуе”²¹⁵, как Бог чрезъ насъ ту же заповѣдь в нашемъ законоученіи, или катехематѣ, истолковал, которое и нынѣ предъ вашими лежит очима²¹⁶.

Изъ сихъ мыслей возлетѣло сердце мое в дальнѣйшіе думы, что таковыя, презрѣвъ незыблемый щастія камень сей: “Да будетъ воля твоя...”²¹⁷, уповаютъ на себя, на свою волю и на свои хитрости и запутываются, наконецъ, в неизбѣжныя погибельныя лабиринты.

Во время оное²¹⁸ теряютъ они всего свѣта дражайшее сокровище сіе:

“Миръ мой даю вамъ”²¹⁹.

“Веселіе сердца животъ человѣку” (Сірахъ)²²⁰.

“Сыне! храни сердце твое!” (Притчи)²²¹.

По крайней мѣрѣ, может быть, спокойно искали погибели своей.

Вот как спокойно: “Ходихом в пути непроходны...”²²²

Вот как спокойно: “Яко елень, устрѣлен в ятра...”²²³

Разсудите, не се ли тѣ бѣсноватые, что бродят по гробовищах, по калутах, по околицах, как есть в Евангеліи²²⁴.

Сим бѣшенным кажется шутка и вздор сіе слово:

“Иже убіет душу свою, той спасет ю”²²⁵.

Христос всѣм бѣсноватым и скаженным говорит почти одно сіе: “Возвратися в дом твой”²²⁶, – то же, что: “сыне, храни сердце твое”²²⁷. Простѣ сказать: Алексѣ! Старайся не о корванѣ²²⁸, но о спокойствіи сердца. Убій душу, отрѣж прихоти твои корванскія. Что ж то за волчцы, которые обрѣзать²²⁹, и что то за душа, которую убить нужно и пренужно? А вот она: “не разумѣете ли, яко все, еже извнѣ входящее в человѣка, не может осквернити его”²³⁰. А вот оно! Прелюбодѣянiя, любодѣянiя, убійства, татьбы, лихоимства (вот и сребролюбіе).

Сіе-то есть благородное убійство и истинное обрѣзаніе, емуже похвала не от человѣк, но от Бога²³¹. Сіи-то зміинны сѣмена называет Павел началами, властями и духами злобы²³².

“Нѣсть наша брань”²³³ и протчая.

Если кто прямой Христов солдат и повоевал оныя духи, тогда исполняется на нем: “сердцу веселящуся цвѣтет лице”²³⁴. Вот что значит убить душу! Сіе же значит и крещеніе.

“Измыемся... отыймите лук[авства] от душ ваших”²³⁵. Сіе же и елеосвященіе²³⁶ есть – помазаніе, веселіе плачущим²³⁷. Если же кто не вернется домой²³⁸, не заглянет в сердце свое и не убіет проклятыя оныя души, правдивѣе сказать, полка бѣсовскаго, тогда сердце отдается сим бурным вѣтрам, как лоточка, и исполняется: “В[o]зволнуются и почити не возмогут...”²³⁹ “В тайнѣ восплачется душа ваша”²⁴⁰. “О горе им, яко в путь Каінов поидоша...”²⁴¹ И не дивно, яко, не убив злых, убили невинную душу, по пословицѣ: Daemon in Daemona non suadet, lupus lupinam non est [Демон проти демона не свидѣтит, вовк вовка не їсть]²⁴².

[...] есть родник всему животу [...] к дѣлу всякую тварь, и не напрасно написано: “БОГ любви есть”²⁴⁴. “БОГ наш Огнь есть”²⁴⁵, и Параклит²⁴⁶ значит того, кто заохочивает и Курѣжит; сіе-то есть утѣшать, а уныніе всегда в лѣности есть. Сей Параклит, сіестъ ДУХ Утѣшитель, и мене возжег претер [...] [...] Пожалуйте, пришлите по Милости своей одни и КОТЫ²⁴⁷, что с красными завязками, изрядное дѣло для снѣгу. Григ[орій] Иванов[ич]²⁴⁸ в началѣ зимы имѣет ѣхать в Петерб[ург] чрез Харьков из Катерин-слава.

Артему Дорошеевичу²⁴⁹ низжайшій Поклон.

Виноват, что не писал. О лѣность! О Параклите!

До Степана Микитовича [Курдюмова]

[У Харків]

Изюм, 1784, г[ода], генв[аря] 5 дня.

Любезный благодѣтель Стефан Никитич!

Радуйтеся в Новый год!

Cum tota tua domo et familia, in Domino Jesu Christo!

[З усім твоїм домом і родиною, у Господі Ісусі Христі!]

Нынѣ скитаюся в Изюмѣ²⁵⁰. Скоро чаю возвратиться в моя присныя степи, аще гдѣ Господь благоволит²⁵¹. Уже пройшла половина зимы, а тулубчик ваш коснит. Аще угодно Богу и вам, пришлите чрез Троф[има] Михайловича, аще же ни, Господня воля да будет! По крайней мѣрѣ, пришлите маленькій внутренний замочек, каковы бывают в гуслях. Артемію Дороеевичу²⁵² нижайшій поклон. Поклонитесь и Якову Борисовичу²⁵³. Mittat mihi primam et ultimam chordam in violam, ut vocant, saltem ultimam [Нехай він надішле мені першу й останню струни для скрипки, принаймні хоч би останню]. А сыну Вашему²⁵⁴ вот что:

In stadio currunt multi et victoria paucis²⁵⁵.

Paucis musa favet, plurima turba studet.

Navigat ille miser, qui portum tangere nescit.

Navigat ille bonus, si cui kepha – Deus.

[Змагається в бігу чимало, перемагає лиш дехто.

Муза ласкава до декого, вчиться ж людей багато.

Плава без щастя той, хто не вміє дійти до гавані.

Плава щасливо той, кому за підпору Бог²⁵⁶].

Кефа, или кифа, еврейское имя Петру апостолу дано²⁵⁷. По звону значит каменную гору и гавань²⁵⁸. По силѣ же своей значит истинной премудрости ключи и вход оный: “Исходы мои исходы живота...”²⁵⁹ “И внідет, и изыйдет, и пажить обрящет”²⁶⁰. “На камень вознесл мя еси”²⁶¹. Кефа же гречески гласит – петра²⁶², полски – скалы²⁶³. В силу сію Павел: “Сие гоните, да постигните”²⁶⁴. Тут почила Ноева голубица оная: “Кто даст мнѣ крылы...”²⁶⁵ Сіе-то есть новая земля не мертвых, но живых людей²⁶⁶. Я, ублажая вас новым годом, желаю отцу со сыном достигнуть сея блаженныя страны со оными насельниками: “Блаженны кротціи, яко тіи наслѣдят землю”²⁶⁷. Я, издали взирая на сію землю, гавань, гарец, или герец²⁶⁸, очима вѣры²⁶⁹, как зрительною трубою, что на обсерваторіях астрономских, всѣ мои обуреванія и горести сим позорищем услаждаю, воспѣвая пѣснь Аввакумову: “На стражѣ моей стану и възйду на камень”²⁷⁰. “На Сіон-гору възйдет, благовѣтствуя” (Іеремія)²⁷¹. И пребывая Вас, любезнаго моего благодетеля, искренним слугою,

Гр[игорій] Сковорода.

Стефану Никитичу Курдюмову,
в Харьковѣ.

Гусинка. 1785-го года, маіа 2-го дня.

Любезный друже Григорій Іванович!

Salám alíkom²⁷³!

Пишу к тебѣ, радуясь! А чем же? Не богатством мірским, ни чином его, но Богом, но святым путем жизни моя, любящими Бога, а с Ним и мене, друзьями, от них же во-первых ты еси. Скажи мнѣ, когда увидишь мене, сирѣчь болвана моего? Пресмыкаешься от юга на сѣвер и от сѣвера на юг: нас же минаеши! Не мыслиши: яко друг вѣрен есть то верховное богатство²⁷⁴. Моляся, молю тебе: не вѣрь міру! Что не вѣрнѣ моря? Ах, мір есть море. Он встрѣчая, смѣется и льстит, уловив же, терзает, аки тигр. Ах, хранися когтей его! Воззри: кого он не погубил? Увы мнѣ²⁷⁵, сыне мой, хранися²⁷⁶! Аще богатство течет, разумѣй, яко то удица его, сладостью обвитая. Аще Павел не лжет, – почто забыл еси, яко корень всему злу СРЕБРОЛЮБІЕ²⁷⁷? Воззри на птицы и на звѣри: не видиши ли, яко уловляются ЖАДНОСТІЮ? Не лучше ли сухарь с водою в тишинѣ, нежели сахаръ с бѣдою²⁷⁸?

Кій бѣс вам нашептал, яко богатство есть множество? Богатство есть воистину благо. Но множество есть то излишество. Излишество римски – *pīnium*, сирѣчь: зѣльность, – разумѣй, зло, злость.

Зѣльность и скудость есть обое злость. Где же богатство? – Посредѣ. Зѣльность и скудость суть крайности; посредѣ же их, аки посреди разбойников Христос, – богатство²⁷⁹.

Одесную Charibdis²⁸⁰, ошуюю Scylla²⁸¹. Посредѣ же путь мудрому Уликсу, плывущему в дражайшее отечество²⁸². Обоюду моста блато: средѣ же – путь благ²⁸³. Горячая зона и холодная суть адскія сестры и погибельныя крайности: посредѣ же их благ есть умѣренный пояс. Разжуй! Голый есть то сѣвер. Удавляемый же 50-тими шубами не бѣднѣ ли перваго? Гладный есть Scylla. Пожершій же 12-ть обѣдов со дюжиною вечереи – не страшнѣйшая ли есть Charibdis? Излишество есть горчайшее скудости.

Сія проклятая жажда (Auri Sacra Fames²⁸⁴) – лихолобіе, лихвоиманіе. Излишняя зѣльность и злая излишность нарицается у премудрых *sicca ebrietas*, сирѣчь душевное пѣянство, гóрѣ телѣсного. Сих-то возбуждает Павел: “востани, спяй!”²⁸⁵ – в Евангеліи же нарицается – водный труд, водяная болезнь, от которя жена исцѣляется Христом²⁸⁶, иже есть мир и мѣра наша спасительная она²⁸⁷.

Возвах: “и се муж, и в руцѣ его ўже (цепь) землемѣрно”²⁸⁸. Занѣ уклонися ни на десно, ни на шуіе²⁸⁹, – притчей.

Hydrops²⁹⁰: чем пьет, тѣм гóрѣ жаждет. Скажи, молю: может что быть гóрѣ, как пить и раздражать жажду? Умилосердися, сыне мой! Не разжигай себѣ день от дне адскія жажды. Пощади душу твою²⁹¹. Дай покой и ослу твоему²⁹². Бѣсная душа изнуряет, аки скотину, и скотскую нашу часть. Почто убѣгаеши скудости, да погрузиши себе в горшее всегубительство? Древняя притча: Ita fugias, ut ne praeter casam²⁹³ – От бѣды убѣгай, но дома не минай²⁹⁴!

Зри! Колико люблю тебе, яко обличаю тя²⁹⁵. Сих-то друзей просит себѣ Давыд от Бога: "Накажет мя правед[ник] милостию и обличит мя..."²⁹⁶

Vale, o carissime! Et senem te amantem, redamare perge, tuum.

Danielem Meingard.

Veni ad nos, si Deus volet²⁹⁷. Tunc me comitem poteris assumere domumque tuam adducere, si tibi lubet, me tuae domi aliquantum temporis exigere. Venirem ad te, – sed si domi te non invenero, quaeso tantum iter emensus, quid absente te faciam?

Est consilium mense julio te invisere cum Stephano, si Christo placidum fuerit. Sed certum esset, si ipse venires. Vale! Et Demetrium Simeonis filium (инженерный полковник) meo nomine salutabis honorificentissime.

[Бувай здоров, о наймиліший! І твого старого, який любить тебе, продовжуй любити –

Даниїла Мейнгарда.

Прийди до нас, якщо Бог звелить. Тоді ти зможеш взяти мене супутником та й привести у свій дім, а якщо тобі сподобається, то й прихистити мене у своєму домі на якийсь час. Прибув би до тебе, – та коли не застану тебе вдома, то запитаю тільки, відмірявши таку дорогу: що ж мені робити, коли тебе немає?

Маю намір у липні місяці відвідати тебе зі Стефаном, якщо Христу буде вгодно. Та було б надійніше, якби ти сам прибув. Бувай здоров! І привітай від мого імені якнайшляхетніше Дмитра, Семенового сина (инженерный полковник)].

NB. Пришлите вина боченок скопельского²⁹⁸ или каковое вам угодно: точію было бы не врежденное. Люблю червленное, только бы ядовитыми лѣсбами не сказано. И табаку велико папушного²⁹⁹, зовомаго арменским. Или фиг (Ficus). Трубки доселѣ у мене важно изобилуют: не чудо ли? – Ни одной не разшиб: видите ли и охотника? – 4 года одна не сходит из чубука: черна, глиняна.

Господину моему
Григорію Ивановичу
Ковалѣнскому,
В Таган-рогѣ.

112

До Івана Васильовича [Земборського]³⁰⁰

[У Харків]

Из Гусинки, 1787 Года, Генваря 23 дня.

Любезный Друзе, Іван Васильевич!
Дерзай и возмагай!

Что ты, друже? Зашел в тѣсныя непроходности³⁰¹. Но кто возвѣстил тебѣ, яко наг еси³⁰²? Конечно, вкусил уже ты от мірскія мудрости? Требуеш от нас

утѣшенія? Право твориши³⁰³. Мір уязвлять только нас может, исцѣлять не может. То ли тебя мучит, что столь горько уязвиться тебѣ допустил Бог со Їерихонским Странником³⁰⁴ равно? Но знай, что Человѣкъ всѣх скотов и звѣрей упрямѣ, и что, не наложив на него тяжких ран, не может иначе к себѣ обратить его от міра Бог, и не загромѣвъ страшным оным тайным громом: “Савле! Савле! что мя гониши³⁰⁵? Адаме! Адаме! гдѣ еси? Куда тебе чорт занес?...”³⁰⁶.

Таковы-то, друже, всѣ мы есмы³⁰⁷: “Согнища раны моя от лица безумія моего”³⁰⁸.

Вот какое бывает начало Спасенія нашего! Послѣ ран, милость блудному Сыну и примиреніе. А без того вѣчно бы он за мырскою со Езоповым псом³⁰⁹ гонялся суетою, оставив...

Ублажаю ж вправду и поздравляю тебя Новым годом! Знай, что послѣ сих ран уродится в тебѣ новое Сердце, а прежнее твое (Сердце) никуда не годится: буйе, ветхое, пепельное, а вмѣсто сего дастся тебѣ и уже начинается сердце чистое³¹⁰, истинное и новое. Вот второе наше рожденіе! А если правдиво сказать, то мы прежде второго рожденія никакого сердца не имѣем; и безумные нарицаются у Соломона безсердыми³¹¹. Удивительно, что самое нужное в Человѣкѣ коснѣ и позднѣ создается, яко сердце есть существом Человѣческим, а без него он Чуелом и Пнем есть. Но чему же дивлюся? Не прежде ли Корабль, потом Кормило и Компас³¹², иже есть Сердцем Кораблю? Куда положиш новое сердце, не создав прежде тѣлеснаго мѣха?

В сію силу Павел: “Primum Carnale, Deinde Spiritale”³¹³.

Воззри на орѣх! Первѣе скорлупа с наполняющим оною молочком, потом зерно, кое, распространяясь, так уничтожает молочную пустоту, как Даніилов камень, несѣченный от горы отвален³¹⁴, всю Міра сего суету един сам исполнил. Без Зерна орѣх ничтоже есть, а без сердца человѣкъ. Когда слышишь сіе: “Созда Бог человѣка”³¹⁵, – разумѣй так: “Сердце чисто создал еси во мнѣ, Боже...”³¹⁶, – а без него был я доселѣ мертва и не-сущая Тварь. Когда слышишь: “Лазаре! долго ли тебѣ страдать в Земненностях мірских?”³¹⁷ – разумѣй сіе:

“Дунув, пріймите Дух свят!”³¹⁸ “Востани, спяй!”³¹⁹.

Разумѣй сіе: долго ли тебѣ валяться во благѣ мірских скверностей? Прійми Дух свят³²⁰! сирѣчь новое Сердце. “Да будет свѣтъ!”³²¹, сирѣчь Свѣтозарное и Свѣтлое Сердце. Видишь, что послѣдовавшее щастіе всегда предваряемо было тяжчайшими бѣдами, и как не бывает весна прежде прошествія стужи, так день спасенія не является человѣку, еще не предидет гнѣвъ Бога нашего. Злостражди убо и потерпи³²². Се избавленіе твое при дверех³²³! Проси у Бога не плотской жизни, но свѣтозарное Сердце. Тогда будет Сампсон. Как? Так: лев, сирѣчь смерть, весь род человѣческий мучит и раздирает, а ты сего Аспида одною рукою поведешь³²⁴. А разодравши, не мучительный в нем страх сыщеш, но мед³²⁵. Да уразумѣеш, коль храбра и сильна премудрость Божія? и коль младенческая есть слабость мірскія буія Премудрости, и коль истинна есть Истина сія:

“Змія возмут”³²⁶.

Вам искренній друг и нижайшій Слуга

Григорій Сковорода.

113

До Якова Михайловича [Донця-Захаржевського]³²⁷

[У Великий Бурдук, 7 грудня] 1787 р.

Liberalissime Here!

[Найшляхетніший добродію!]

Вся Катэхеса моя состоїт из 12 Чвѣрток, сверх Предисловія³²⁸. Сама же Ея Эссѣнція³²⁹, Сог³³⁰, то есть Толк Десятословія, займаєт Двѣ то́лько Чвѣртки. Посылаю видь вам Дщерь мою по Плоти, но по Ду́ху Божию – Катэхезу, но с таким Нарóком, дабы от вас отню́д никуда́ на Сто́рону не пошла́ и не окаля́ла бы внѣшнія́ своея́ Оде́жды, разумѣ́йте, Бума́гу и Опра́вку. Она́ есть не Копі́я, но са́мый Родни́к и Ориги́нал, начертанны́й Отца́ Рукóю.

Броді́ла она́ да́же до Ка́вказких Гор³³¹, и Бог её сохрани́л, да сохрани́тся ж и у вас! Впро́тчем, бо́лен не ї́ду к вам и спѣ́шу соверши́ть ма́ленькій Сві́ток, или Кни́гочку, да не явлю́ся лжив во Обѣ́щані́и Дру́там моим.

Пиши́те до Михайла³³², и от мене́ цѣ́луйте его́ и её³³³. Я все от него́ по́сланное получи́л. Еди́наго его́ (Человѣ́чески глаго́лю) досе́лѣ не получа́ю. Всѣ́х Пода́рков ми́ляе Дру́жных сам Друг тому́, и́же взаи́мный есть Друг. Получи́л я и от вас 4 Да́ры. Rependat tibi Deus, qui est omnium Pauperum Nutritor. Amén!

Tuus Servus Gr[egorius] Sartago³³⁴.

Decémbr[i], Die Ambrosii Sancti

[Нехай віддячить тобі Бог, котрий усім бідним кормилець. Амінь!

Твій слуга Гр[игорій] Сковорода.

Грудня, у день святого Амвросія] 1787, из Гусі́нки.

114

До Степана Івановича [Тев’яшова]³³⁵

[В Острогозьк (?), 10 червня 1788 р.]

Милосердний Господине!

Пишу к Вам про нѣ́когого Бли́жняго. Сей Вѣ́тхозако́нник, Авѣ́ркій, и́щет Хлѣ́ба, а Слух до́брѣя ва́шея сла́вы к вам его́ напра́вил. Аще Праща́ва благослови́т и Си́ла довлѣ́ет³³⁶, помога́йте ему́. Аще есть досто́ин, помога́йте ему́ ради́ его́. Аще недосто́ин, помога́йте ему́ ради́ вас Са́мых. Вы видь роди́лися на то, дабы́ дожди́ть на Злы́я и на Благі́я³³⁷.

Вашего Имени

и всего благословеннаго вашего Рода Читатель,

Ста́рец Григорі́й Сковорода́.

1788-го года, из села Гусі́нки Ію́ня 10-го.

До Григорія Івановича Ковалинського³³⁸

[У Таганрог]

Из Великаго Бурлу́ка, 1788-го Года. Сент[ября] 23-го дня.

*

Desideratissime mi Gregori!

Gaudium et Pax tibi a Domino DEO!

Alexius³³⁹ scribit, te aegrotum esse. Si corpore doles, nihil est. [Si A]nimo simul, et ipsa tuâ causâ, doleo. Hic est pessimus Mo[rbus] Animo dolere. Utinam Christus sanit tibi morbum! magis autem Animi. Disce paulatim recedere a mundo. Sic minues Curas, deinde Animi et Corporis dolores. An nescis: duas esse Hominis Partes, sive naturas: Dominum et Servum, Spiritum et Carnem, Cor et Corpus? Quorsum hoc? Ut intelligas: in tantum concedendum esse Carni, quantum necessitas jubet; non vero, quantum cupit Carnis Serva Voluntas. Sin, non necessitati Carnis concedis, sed voluntati Eius indulges, nunquam laetus vives. Quare? quia Domino ejus detrahis, quidquid Superfluum Carni Concedis. Sic irascitur tibi tuus Frater et Carnis Dominus: Quis ille? Spiritus. Porro, Fraternalis hac Concordiâ ruptâ, nemo unquam suaviter vixit. Nam Se-ipso esse contentum, id est, habere beatissimam illam quam Timotheo suo tantopere commendat Paulus Αὐτάρκειαν (Глава 6. С[тих] 6³⁴⁰), nihil aliud est, quam frui Fraternali illa Pace, sive Concordiâ, Nimirum hoc illud est: “Аще серд[це] н[аше] не осуждает нас, дерзновение имамы у Бога” ([I] Иоанн[а], гл[ава] 3-я)³⁴¹. In Graeco: οὐ κατακρινώσκει³⁴². Hanc, o carissime, unicam et beatissimam tibi Pacem precatus, commendo te, et totam tuam Familiam Christo:

“Иже есть Мир наш, аминь!”³⁴³

Unus eorum, qui tibi bene volunt:

Senex Gregorius Skoworoda³⁴⁴.

Приклонї мало Ёхо твоє³⁴⁵ и воньмї прошенію моемۇ. Призрї на Письмодавицу сію Оком Благоутробным, обещающим хотя малую Помощ житейским Ея Немоцам. Вѣм тя, рождѣннаго дождїть на Злыя и Благїя³⁴⁶.

Милостивому Государю
Григорію Івановичу Ковалѣнскому,
в Таган-рогѣ.

*

[Из Великаго Бурлу́ка, 1788-го Года. Сент[ября] 23-го дня].

Найжаданїший для мене Григорію!

Радїсть і мир тобі від Господа Бога!

Олексій пише, що ти хворий. Якщо ти хворієш тілом, то це нічого. Якщо ж водночас і духом, та ще й із твоєї власної причини, то я теж уболіваю. Бо це найприкрїша хвороба – хворіти духом. Нехай Христос вилікує твою хворобу, а надто дух. Привчайся помалу відходити від світу. Таким чином ти зменшиш турботи, а далі – болі духу та тіла. Хіба ти не знаєш, що є дві

частини або природи в людині: пан і слуга, дух і плоть, серце й тіло. Для чого я це кажу? Щоб ти збагнув, що тілу треба поступатись настільки, наскільки цього вимагає необхідність, а не настільки, наскільки цього бажає слуга плоті – хотіння. Коли ж ти замість того, щоб уступати плоті тільки необхідне, будеш догоджати її примхам, то ти ніколи не станеш жити весело. Чому? Бо коли ти уступаєш плоті щось зайве, то принижуєш її пана. Тоді на тебе гнівається твій брат, пан плоті. Хто він такий? Дух. Далі, ніколи не жив приємно той, хто розірвав оцю братню злагоду. Бо користуватись цим братнім миром або злагодою – значить бути задоволеним самим собою, тобто мати оту найблаженнішу *самодостатність*, яку так радить Тимофієві апостол Павло (Глава 6. С[ти]х 6). Мабуть, це є оте: [“Аще серд[це] н[аше] не осуждает нас, дерзновение и́мамы у Бога” (Іоанн[а], гл[ава] 3-я)]. По-грецьки: οὐ καταγινώσκῃ [не винуватись].

Бажаю тобі, найдорожчий, цього єдиного та найблаженнішого миру. Доручаю тебе й усю твою родину Христові:

[“Иже есть Мир наш, аминь!”].

Один із тих, хто бажає тобі добра –

Старець Григорій Сковорода.

[Приклоні мало Їхо твоє и воньмі прошенію моемۇ. Призрі на Письмодавицу сію Оком Благоутробным, обѣщающим хотя ма́лую Помощ житейским Ея Немо́щам. Вѣм тя, рождѣннаго дождѣть на Злы́я и Благія.

Милостивому Государю
Григорію Іва́новичу Ковалѣнскому,
в Таган-рогѣ].

116

До Олексія [Степановича Базилевича]³⁴⁷

З Великого Бурлука [в Таганрог], 23 вересня [1788 р.]

Dilecte mi Alexi!

Pax tibi!

Non multis ad te scribo, quia te exspecto. Obruisti me tuis Epistolis. At ego te осыпаю Благодаренієм. Sed quando venies? Ad Calendas Graecas³⁴⁸? At enim Graeci³⁴⁹ Calendas non habent. Бурлу́ки от Гусинки circiter [...] veritas³⁵⁰. Ніс nunc diversor. Ne scandalizet te, quod ἀστατέω. Quid sonat ἀστατέω quaere e Gregorio³⁵¹. Ille est quidem Greculus, qui in Nasum cantillat hoc:

Πᾶς, ὁ οὐκ Ἑλλήν, Βάρβαρος ἐστὶ³⁵².

Valete, o carissima mihi in Domino Capita! et gaudete!

Daniel Meingard³⁵³.

*

Любий мій Олексію!

Мир тобі!

Пишу до тебе коротко, бо чекаю на тебе. Ти закидав мене своїми листами, а я тебе [осыпаю Благодаренієм]. Але [коли] ти прибудеш? На

грецькі календи? Так у греків же немає календ. [Бурлуки от Гусинки] приблизно [...] верст. Тут я тепер перебуваю. Не дивуйся, що я ἀστатέω [мандрую]. Що означає ἀστатέω, спитай у Григорія. Він же грек, що співає собі під ніс: *Всяк, хто не Еллин, той варвар*.

Будьте здорові, найдорожчі мені в Господі особи, і радійте!

Даниїл Мейнгард.

117

До Єгора Єгоровича [Урюпіна]³⁵⁴

[У Харків]

Из Вел[икаго] Бурлука, 1790 года, Юня 10 дня

Возлюбленный друже!

Георгій Георгієвич!

Мир сердцу твоему и дому³⁵⁵!

Благодарю Богу и тебѣ, друже, за твое мнѣ страннопріимство. Седмицу у тебе почил Старец Сковорода, аки в матернем домѣ. Да воздаст же тебѣ той, иже на свой щет приѣмлет все даемое нищим! Я вашим вином не только в дорогѣ, но и в дому ползовался! Прошу покорнѣйше отдать низенькій поклон Господину Петру Ѳедоровичу³⁵⁶, Аптекарю, и показать на оборотѣ вашего письма мои строки Латинскія! Артему Дорошеевичу³⁵⁷ и Рошину с товарищем усердное мое почтение. Такожде и Стефану Никитичу Господину Курдюмову³⁵⁸, и всему его дому, а я пребуду,

Возлюбленный друже,

Вам искренним другом

и Покорнѣйшим слугою.

Старец Григорій Варсава Сковорода.

118

До Петра [Федоровича Пискунівського]³⁵⁹

[З Великого Бурлука в Харків, 10 червня 1790 р.]

Carissime amice Petre!

Nisi simplicitatem et candorem animi tui nossem, equidem nunquam te interpellassem, nec tibi facerem molestiam. Nunc cum Socrate dico illud vetus proverbium:

“Novi Simonem et Simon me”³⁶⁰.

Mitte, sodes, saltem unicum fasciculum centaurei majoris, sive cardui benedicti³⁶¹. Macerabimus aut vino aut sikera! Gratissimum ac utilissimum nobis feceris, si miseris. Vale!

Debitor tuae amicitiae,

et Beta tuorum amicorum.

Senior Gregor[ius] Bar-Sabà Skoworodà.

Найдорожчий друже Петре!

Коли б я не знав щирості й простоти твого духа, то я б ніколи не звернувся до тебе й не турбував би тебе! Тепер разом із Сократом висловлю оту стару приказку:

“Я знаю Симона і Симон мене”.

Пришли мені, будь ласка, хоч один пучок золототисячника або Бенедиктової трави. Настоїмо його на вині або на сикері. Коли пришлеш, зробиш нам дуже велику послугу. Прощай!

Вдячний за твою дружбу
і другорядний серед твоїх друзів.

Старець Григор[ій] Вар-Сава Сковорода.

119

До Єгора Єгоровича [Урюпіна]³⁶²

[У Харків]

Из Вел[икаго] Бурлука, 1790 года, Июля 2 дня

Любезный друже!

Георгій Георгієвич!

Да будет мир тебѣ и дому твоему!

Не забывай, друже, что нынѣ течет первая четверть небесных луны Аугуста. Разумѣй, яже глаголю: “Даждь премудрому повод, и премудрѣйший будет”³⁶³. Скушай Римскую сію пословицу: Боязливого сына матери не рыдает³⁶⁴! Не дрѣмай! Жизнь наша есть то море. “Блюдите, како опасно ходите!” (к Ефесеем)³⁶⁵. Господь да сохранит³⁶⁶ правая теченія твоя! Тако плыви, да достигнеши в гавань благоумашенных старости оных: “Вѣнец хвалы старость!..”³⁶⁷ А кое то есть масло, умащающее щасливую старость?.. Кій Вѣнец? Послушай! “Помаза нас Бог духом...”³⁶⁸ Давид же: “Елеем радости помазал еси его”³⁶⁹. А Вѣнец ражжует тебѣ Исаія: “Веселіе вѣчное над главою их!”³⁷⁰ Ах! что лучше возможет усладити старость, как Божіе сіе масло? Вот тебѣ масло: “Добрая слава (пословица) лучше мягкаго пирога!”³⁷¹

Не думай же, друже, что добрая слава есть то же, что пустозвонкій мырскій газет, гремящій по улицам о тѣлесной твоей премудрости, о силѣ и богатствѣ³⁷². “Да не хвалится премудрый премудростію своею!..”³⁷³ От сего елея утекает Давид! “Елей же грѣшнаго да не намастит главы моея”³⁷⁴. Сим елеем мажутся нечестивіи. Они украшают стѣны и тѣlesa, а не сердца своя. А вот они суть! “О лицемѣре! Омый прежде внутренность твоя скляницы”³⁷⁵. На, вот же тебѣ и истинный, сердца украшающій елей и питающій! “Назнамѣнался (напечатлѣлся на сердцѣ нашем) свѣт лица твоего”³⁷⁶. “Дал еси веселіе в сердцѣ моем. От плода пшеницы, вина и елея”³⁷⁷ и протч[ая]. Сирѣчь “разбогатѣли, де, мы в богатствѣ, украшающем и питающем сердце”³⁷⁸. Умѣй же различить ложную славу от истинных, якоже воровску

монету, и будеши блаженный оный, Христом похваляемый купец: "Подобное есть царствіе Божіе чловѣку купцу"³⁷⁹ и протч[ая]. Он над все свое имѣніе предпочел дражайшій нѣкій маргарит, хоть тратою всего, только бы достать оный³⁸⁰. А кій той толь странный и чудный маргарит? Вот ОН! "Заповѣдь Господня свѣтлая..."³⁸¹ "Страх Господень чист!..."³⁸² "Судьбы Господни оправданны... вождельнны паче злата"³⁸³ и протч[ая].

Вот ОН! "Благ мнѣ закон уст твоих паче тысящ злата и сребра"³⁸⁴.

Вот ОН! "На пути свидѣній твоих насладихся, яко во всяком богатствѣ"³⁸⁵.

Вот ОН! "Видѣх неразумѣвающія и истаях"³⁸⁶, яко Маргарита не достигли.

Вот ОН! "Открый очи моя и уразумѣю цѣну его!"³⁸⁷

Вот ОН! "Пришлец аз есмь на землѣ: не скрый от мене..."³⁸⁸

Вот ОН! "Слава добрая утучняет кости..." (Соломон)³⁸⁹.

Вот ОН! "Слава велія послѣдовати Богу..." (Сын Сирахов)³⁹⁰.

"Прильпе сердце мое по тебѣ..."³⁹¹ "Во вѣки не забуду оправданій твоих"³⁹². Ей! Лучше гол, да прав³⁹³, нежели богатый беззаконник. "Не убоюся от обнажающих тѣло, души же обнажить не могущих"³⁹⁴. Аминь!

Любезный Друзе!

Ваш истиннаго добра желатель и всепокорнѣйшій слуга, Старец Гри[горій] Вар-сава Сковорода.

Пришлите мнѣ ножик с печаткою. Великою печатью не кстати и не люблю моих писем печатать! Люблю печататься еленем. Уворовано моего елена тогда, когда я у вас в Харьковѣ пировал и буянил. Достоиню!

Боченочки оба отсылаются: Ваш и Дубравина. И сей двоицѣ отдайте от меня низенькій поклон и Господину Прокопію Семеновичу.

120

До Івана Івановича Єрмолова³⁹⁵

[З Гусинської пустині] в Харків, [друга половина вересня 1791 р.]

Милостивый Государь Иван Иванович!

Бога ради постарайтесь о Шубкѣ Ярославской. Зима идет, а старость давно уже пришла. Надобно для нея теплѣе и легче, да сія ж Купля и по нищенскому моему капиталу. О деньгах не опасайтесь. Будь вам Свидѣтель сія записка. Если ж умру, тогда пріятели не допустят бранить меня, мертвеца, заплатив за мене должок, который один только и есть. Не можно ль вам к Покрову в Харьков? Боже мой! Коликой я дурак, забочусь о Шубьонкѣ, будто бы обитает в ней со вшами блаженство! Довольно было напомнать. Так-то мы, любезный Пріятель, малодушны, в тѣлесных надобностях попечителны и проворны. Но не Щасливѣ ли примирившаяся с Господем Совѣсть в худенкой для зимы Шубкѣ, неж беззаконниково Сердце, хотя его тѣло одѣваемо было соболями? Нѣтъ мучителнѣе, как болѣть мыслями, мучитись

сердцем, зябнуть душею от холодного скрежета и безкуражного отчаянія. О, когда б мы сего Морозу хоть впол боялись! Внутреннее утѣшеніе, раждаемое от Совѣсти мирной, толь сильное, что средѣ тяжких досад тѣлесных не угасая, доказует Истину³⁹⁶ слова сего: “Не убойтесь от убивающих тѣло...”³⁹⁷ Все тое убивает, что вредит и досаждаєт. Я думаю, что если Кто весел, то и в болѣзни здоров. Не всяк по тѣлу здоров весело живет. Так видно, что иное дѣло Здорова и другая рѣчь – веселіе Душы. Если ж здоров иногда живет без веселія, то для чего нельзя жить душевному веселію без крѣпости тѣла? Ах! не сливаймо самих нас в одно Тожество! Одно в нас тѣло, а Душа – другое дѣло. Пусть брѣнное тѣло, как родилось на то, так и болит, но душа да радуєтся, что по оному мы тлѣем, но по душѣ обновляємся³⁹⁸. Тѣлом мы ничто, но душею Чтось-Нѣчтось, да еще и великое. Она во вѣки с нами, и мы с нею и в ней.

Видиш [...] ³⁹⁹

Милостивому государю
Ивану Ивановичу Ермолову.

121

[До Наемана Петровича] ⁴⁰⁰

3 Гусинки [в Бабаї?], 6 грудня 1792 р.

Любезный Израилтянин! Мир ти ⁴⁰¹!

Дерзай! Не бойся! Не умреш, но жив будеш ⁴⁰². Протчіи суть мертвецы. Но он наш же БОГ Авраамль нѣсть БОГ мертвых, но БОГ живых ⁴⁰³! А какова єсть жизнь наша, такова и дружба наша. Она нѣсть основана на оной притчѣ: Когда єсть пирожок, тогда єсть и дружок ⁴⁰⁴. И похваляюся с ПАВЛОМ: “Вас ищущу” ⁴⁰⁵ не я же вас израилтянски люблю ⁴⁰⁶. А мати их. Ни сія єсть истинна, т. е. вѣчная дружба, истинная жизнь, а правдивая дружба не умираєт. Она в БОЗѣ, а БОГ вездѣ и всегда.

О несчастный, кто, минуя сей источник, чаєт сыскать себѣ кое-либо благо. Все, кромѣ сего отца святаго, в [sic!] мертвое єсть жизнь и богатство. А как сам Он невидимый єсть, так паче наше благо єсть невидимое. По оной притчѣ: Наше добро ни в огнѣ не горит, ни в водѣ не тонет ⁴⁰⁷.

Мало пишу, надѣясь отсель часто к вам писать. Да разрѣшится молчаніє наше отсель... ⁴⁰⁸ Аминь.

Цѣлуйте от меня вся наши други. Всѣх вас предаю Господу.

Старец, учитель закона БОЖІЯ Григорій Вар-Сава Сковорода.

ЧТО ЗНАЧИТ ВАРСАВА.

ВАР еврейски СЫН. САВА сирски МИР. Итак, ВАР ИОНА – сын голубицы; ВАР САВА – сын МИРА, т. е. сын Савы ⁴⁰⁹.

[Из] Гусинки, 1792 Года,
Декабря 6-го Дня, Николая Чудотворца.

До різних осіб

[До Іоїля]

Цей лист був уперше надрукований (щоправда, розірвано на дві частини: поезію та прикінцеві рядки грецькою мовою) у харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 88).

¹ Ієромонах Іоїль – приятель Сковороди; у 1753–1755 рр. був викладачем поезики в Переяславському колегіумі, потім кафедральним писарем переяславської консисторії.

² Це – перша пісня циклу «Сад божественных пѣсней», без перших двох строф та з інакшою розбивкою на рядки.

³ В автографі рукою автора закреслено рядок: “Тебѣ жить только мог”.

⁴ Переклад Леоніда Ушкалова.

До Гервасія [Якубовича]

Це – один з найраніших листів Сковороди. Подаємо за автографом, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 66–67).

⁵ Гервасій Якубович – один із приятелів Сковороди. Див. прим. 138 до циклу «Сад божественных пѣсней».

⁶ Див. прим. 62 до притчі «Благодарный Еродій».

⁷ Далі йде розчерк Сковороди.

⁸ Це – варіант двадцять п'ятої пісні циклу «Сад божественных пѣсней», з інакшою розбивкою на рядки та численними дрібними розбіжностями.

⁹ Ці віршовані рядки Сковорода перегадом подасть в одному зі своїх листів до Михайла Ковалинського (див. лист № 58).

До Кирила [Федора Ляшевецького]

Цей лист був уперше надрукований у харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 54–55). Подаємо за автографом.

¹⁰ Кирило [Федір Ляшевецький] (пом. 1770 р.) – вихованець Києво-Могилянської академії, після закінчення якої був призначений на посаду наставника в Троїце-Сергієву семінарію. Потім був тут професором і ректором. 6 серпня 1758 р. Кирило був хіротонізований на єпископа воронізького, а в 1761 р. став єпископом чернігівським. Кирило Ляшевецький був одним з найосвіченіших ієрархів православної Церкви, мав прекрасну бібліотеку, писав художні твори (саме він, на думку Варвари Адріанової-Перетц, є автором діалогу «Стихи по вопросам и отвѣтам сложенныя, от двоих учеников пред великою монархиною сказованныя» [Адрианова-Перетц В. П. Новые материалы из истории русского школьного театра XVIII в. // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы АН СССР. – Ленинград, 1940. – Т. 4. – С. 212]).

¹¹ Сарданапал – останній асирійський цар. Письменники старої України вживали це ім'я як прозивне. Див., наприклад, в Інокентія Гізеля: “Чревоугодници Сарданапалми на-

рицаються, имже бог чрево..." [Гізель І. Мир с Богом человек. – Київ, 1669. – С. 265]. Зрештою, така традиція – дуже давня. Варто пригадати хоч би «Апологію» Юстина Мученика (II, 7) [див.: Святого Иустина Апология II // Ранние отцы Церкви: Антология. – Брюссель, 1988. – С. 352]. Згідно з Плутархом, епітафія Сарданапала звучить так: "Їж, пий, насолоджуйся любов'ю. Все решта – ніщо" [Плутарх. Моралии. Об удаче или доблести Александра Великого // Вестник древней истории. – 1980. – № 1. – С. 238].

¹² Сковорода має тут на думці притчу про гостей весільних (див.: Євангелія від св. Матвія 22: 1–14).

¹³ Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 8.

¹⁴ Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 12.

¹⁵ Слова Проперція: "In magnis et voluisse sat est" – Сковорода міг узяти з «Адагій» Еразма Роттердамського (II. 8. 55).

¹⁶ Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 10.

¹⁷ Старі українські богослови наполягали на тому, що історію Христового життя треба розуміти буквально з огляду на те, що її чільні епізоди цілком зрозумілі. "Кто бо не разумѣт проповѣдуемыхъ дѣяній и чудесъ Христовыхъ, – риторично запитував, наприклад, Дмитро Туптало, – отъ дѣвъ в Виолиемѣ родися, пеленами повит и во яслѣхъ положен бысть. Ангелы воспѣша, пастыри ему поклоняшася, звѣзда над нимъ ста, царіе с дары пріидоша..." [Туптало Д. Розыск о расколической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 305 (зв.)].

¹⁸ Сковорода нехтує тут традиційною богословською пересторогою, згідно з якою в жодному разі не можна "Воплощеніе Христово, и страданіе и вся преславная его дѣянія и чудеса не в дѣло, но в притчу вмѣняти" [Туптало Д. Розыск о расколической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 303 (зв.)–304; див. про це: Ушкалов Л. Theologia exegetica // Ушкалов Л. Українське барокове богомислення. Сім етодів про Григорія Сковороду. – Харків, 2001. – С. 109–137].

¹⁹ Послання св. ап. Павла до римлян 11: 34.

²⁰ Гай Луцій Молодший (Gaius Lucilius Junior) – приятель Сенеки, адресат його листів та деяких трактатів, поет і філософ, здогадний автор поеми «Aetna».

²¹ У Сенеки далі: *vero*.

²² Seneca. Ad Lucilium epistularum moralium, XLI, 1–2.

²³ Сковорода має на думці слова св. ап. Павла: "Я знаю чоловіка в Христі, що він чотирнадцять років тому – чи в тілі, не знаю, чи без тіла, не знаю, знає Бог – був узятий до третього неба" (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2). В апокрифічному «Заповіті дванадцяти патріархів» та в «Книзі Єноха» сказано, що небо має сім сфер, а на третьому небі перебуває рай. Пор. коментар Касіяна Саковича до цитованих слів св. ап. Павла: "...св. Павло... це піднесення до третього неба називає раєм" [Сакович К. Трактат про душу // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 498].

²⁴ Стариця – село за 39 верст від Білгорода (зараз – Вовчанського р-ну Харківської обл.)

²⁵ Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луція / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 141–142.

До Федора Жебокрицького

Автограф цього листа зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 105). Уперше опублікований у харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

²⁶ Федір Жебокрицький – приятель Сковороди, докладніших відомостей про якого немає.

²⁷ Очевидно, Сковорода має на думці закінчення сатири Горація I, 9: “Чорне сонце для мене, / Видно, зійшло того дня! Утік нечестивий, лишивши, / Друга свого під ножом! Та тут позивач випадково / Нас перейняв. ‘Ти, поганче, куди?’ – закричав. А до мене: / ‘Будеш за свідка?’ А я уже й вухо йому підставляю. / Силою гонить базіку на суд. Людей назбиралось!.. / Крик, метушня... Ось так Аполлон мене вирвав од смерті!” [Квінт Горацій Флакк. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 149].

²⁸ Ідеться, очевидно, про Григорія Ковалинського.

²⁹ Сковорода має на думці Перше послання св. ап. Павла до коринтян 9: 24. Пор.: “Nescitis quod hi, qui in stadio currunt, omnes quidem currunt, sed unus accipit brabium? Sic currite, ut comprehendatis”. У перекладі Івана Огієнка: “Хіба ви не знаєте, що ті, хто на перегонах біжить, усі біжать, але нагороду приймає один? Біжіть так, щоб одержали ви!”.

³⁰ Кінець слова втрачено через дефект рукопису.

³¹ Кінець слова втрачено через дефект рукопису.

³² Сковорода має на думці слова: “...Царство Небесне здобувається силою...” (Євангелія від св. Матвія 11: 12). Тим часом мотив “дівочої незайманості” міг бути навіяний «Домашніми бесідами» Еразма Роттердамського. Пор.: “І вам, чоловікам, а не нам, жінкам, личить просити дозволу на нього [шлюб]. Дівчата раді схопленню і насильству, інколи навіть тоді, коли вони палко кохають” [Еразм Роттердамський. Похвала глупоті. Домашні бесіди / Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. – Київ, 1993. – С. 140].

³³ Під “царем” Сковорода має на думці Христа.

³⁴ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до римлян 11: 33. Пор.: **Ω**, **γ**λ**ο**β**ι**α **τ**ῆς **β**ο**υ**τ**η**ς **τ**ῆς **σο**φ**ι**ας **κα**ὶ **τ**ῆς **ἐ**πισ**τ**ῆ**μ**ο**ς** **τ**ῆς **ἀ**ν**θ**ρ**ω**π**ι**ν**ῆ**ς!

³⁵ Рукопис пошкоджено.

До Василя Максимовича

Автограф цього листа зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 123–126). Уперше опублікований у харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

³⁶ Василь Максимович – приятель Сковороди, докладніших відомостей про якого немає.

³⁷ Згідно з еклезіологічними настановами, єретик не належить до Церкви, оскільки він не визнає справжніх засад віри [див., наприклад: *Dubowicz J.* Hierarchia, або O Zwierchności w Cerkwi Bożej. – Lwów, 1644. – S. 8–9; *Могила П.* Євхологiон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 142 (друга пагін.)]. Зважаючи на тезу про існування “християнства до Христа”, старі українські богослови могли зараховувати до лав єретиків не лише, припустімо, Орігена чи Пелагія, але також Демокріта, Епікура, Кратеса, Платона, Піфагора, Ксенофана, Зенона та інших стародавніх філософів [див.: *Galatowski I.* Alphabetum rozmaitym heretykom niewiernym. – Chernihów, 1681. – S. 52, 63–64, 126, 292, 295, 305, 330, 354; див. про це: *Біда К.* Іоаннікій Галатовський і його «Ключ разумѣнія». – Рим, 1975. – С. XXII].

³⁸ Очевидно, Сковорода має на думці слова на взір: **за**г**ра**д**и**ш**а**с**я** **о**у**с**т**а** **г**л**а**г**о**б**л**ю**щ**и**х** **н**еп**р**ав**е**д**н**а**а** (Книга Псалмів 62 (63): 12).

³⁹ Фразу **нес**л**о**б**и**н**и** **и** **п**р**а**в**и**н взято з Книги Псалмів 24 (25): 21.

⁴⁰ Далі йде розчерк Сковороди.

⁴¹ Цю тезу можна тлумачити як вияв маніхейської настанови, для якої характерне визнання онтологічного статусу зла [див.: *Ігор Ісіченко, архиєп. Загальна церковна історія.* – Харків, 2001. – С. 140].

⁴² Максим Святий (Сповідник) (гр. *Μάξιμος Ὁμολογητής*, лат. *Maximus Confessor*) (580–662 рр.) – один із найавторитетніших візантійських богословів, улюблений письменник Сковороди. Наш філософ спирався на авторитет Максима, коли мова заходила про “обоження”, “нерівну рівність” (Максим Сповідник, так само, як Оріген, ілюстрував цю думку неоднаковим впливом сонця на ті чи ті речовини: “Бруд твердне від сонця, а віск – м’якне”), про символічне тлумачення Святого Письма тощо. Але, певно, найцікавішими є покликання Сковороди на Максима Сповідника в ході розгляду тісно пов’язаних між собою питань про “дві волі” в людині, про “світ-театр”, про “меонічну” (від гр. *μη ὄν* – ‘ніщота’) природу зла й теодицею в листі до Василя Максимовича.

⁴³ Думка про онтологічну незакоріненість зла звучить у Максима Сповідника так: “...Зло не було й не буде самостійно існуючим за власною природою, адже воно не має (для себе) у суцюзі жодної сутності, або природи, або самостійної іпостасі, або сили, або дії, не є ані якістю, ані кількістю, ані стосунком, ані місцем, ані часом, ані становищем, ані дією, ані рухом, ані володінням, ані пасивністю, так, щоб за природою споглядалося в чомусь суцюзі, і зовсім не існує у всьому цьому за природним засвоєнням, воно не є ані початком, ані серединою, ані кінцем, але – щоб сказати, охоплюючи все у визначенні, – зло є недостатністю діяльності притаманних природі сил стосовно (їхньої) мети і, власне, нічим іншим” [Максим Исповедник. Творения. – Москва, 1994. – Кн. 2: Вопросыответы к Фалассию. Ч. 1. Вопросы I–LV. – С. 26]. Іншого разу він писав таке: “Де розум не владарює, там зазвичай присутня влада чуттєвого, з котрою певним чином поєднана сила гріха, що за допомогою насолоди веде душу до бажань спорідненої з нею плоті, наслідком чого душа, взявши на себе, ніби природну їй справу, пристрасну й сластолюбну турботу про плоть, відвертає себе від справжнього природного життя та схиляє до творення зла, яке не має самостійного існування” [Максим Исповедник. Умозрительные и деятельные главы, выбранные из семисот глав греческого Добротолюбия // Добротолюбие. – Москва, 1889. – Т. 3. – С. 273–274; див. про це: *Ушкалов Л., Марченко О.* Нариси з філософії Григорія Сковороди. – Харків, 1993. – С. 29–53]. Думка про “меонічну” природу зла характерна також для інших святих отців, услід за якими її розробляли й старі українські богослови. Наприклад, Кирило Ставровецький, покликаючись на Діонісія Ареопагітського, писав: “...по великому Деонисію, Бог нѣ единого зла не сотвори, но злота нѣ з Бога, ни в Бозѣ, но внѣ Бога, злота ест внѣ бытіа, безобразна, тѣмже и непостоянна, но премѣнна, превротна...” [Транквіліон-Ставровецький К. Евангеліє учителное. – Рахманів, 1619. – Арк. 225].

⁴⁴ Переінакшення добра на зло старі українські богослови, так само, як і Сковорода, могли подавати у формі яскравих “прикладів”: “Подобнѣ нѣчто имѣется, якоже когда кто вержет вещь якую, которая, улучивши другую вещь, отбивается от тоя и далѣе летит. Якоже бо в случаи том летѣніе вещи имѣет причину началнѣйшую, вергшаго туюж вещь, хотя то, же криво летит, не от началнѣйшія уже причины, но от тоя вещи, о которую отбивается, бываєт, так подобнѣ дѣла и sprawy наши от Бога и от нас имѣют причину свою” [Начатки догмато-нравоучительнаго богословія. – Почаїв, 1770. – С. 204]. А перегадом Володимир Соловйов у своїх «Читаннях про Боголюдство» (IX) стверджував: “Той світ, який, по слову апостола, увесь у злі лежить, не є якимось новим, безумовно окремим від світу божественного, складений із власних посутніх елементів, це є тільки інакший, неналежний взаємний стосунок тих самих елементів, які утворюють і буття світу божественного”

[Соловьев В. С. Сочинения: В 2 т. – Москва, 1989. – Т. 2. – С. 123–124]. “Все в особистості на своєму місці”, – писав також Павло Флоренський, – “усе в ній буває за чином” – це означає: вся її життє-діяльність відбувається згідно з даним їй Божим законом, а не інакше; це означає, що й сама вона, малий світ, посідає у світі, – великому світі, – саме те місце, яке їй споконвіку призначене, – не збочує зі шляху, даного їй і такого, що найшвидше веде до Царства Небесного. У “буванні всього за чином” полягає і краса творива, і його добро та істина. Навпаки, відхід від чину – це і потворність, і зло, і неправда. Все прекрасне, і добре, і істинне, але – коли “за чином”; все потворне, зле й неправдиве, – коли само-чинне, самовільне, само-управне, “по-своєму”. Гріх – це і є “по-своєму”, а Сатана – “По-своєму” [Флоренський П. А. Столп и утверждение Истины (I). – Москва, 1990. – С. 177; див. про це: Ушкалов Л., Марченко О. Нариси з філософії Григорія Сковороди. – Харків, 1993. – С. 52; Марченко О. В. Григорий Сковорода и русская философская мысль XIX–XX вв.: Исследования и материалы. – Москва, 2007. – Ч. I. – С. 151–152].

⁴⁵ Дуже поширене порівняння життя зі сценою походить із грецької філософії. Наприклад, його можна знайти в Арістона, який, як свідчить Діоген Лаєрцій (VII, 160), казав: “Мудрець має бути схожий на доброго актора, котрий може одягти маску і Агамемнона, і Терсіта й обох їх вдало зіграти” [Діоген Лаєртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 317]. Українські письменники часів бароко не раз зверталися до образу “божественної комедії”. Наприклад, у почаївській книзі «Сьмя слова Божія» сказано: “мы на сем свѣтѣ так имѣмся, як тиі, що комедію виправляють. Паки они ту комедію виправляють, различни особы показывают, то ест инший показует на себя особу короля, инший князя, инший слугу, инший жебрака. А як скончають комедію свою, тогда всѣ себя равны покажутся. Так и мы на сем свѣтѣ в разных остаем состояниях и урядах, едни от нас имут уряды вышнии, другиі нижнии, иншиі velmi пониженіи, а всѣ едному Богу в житіи нашем служим, когда же придет конец вѣка, тогда всѣ равны покажемся. И яко тех, що комедію виправляли, не за тоє похваляют, що кто был царем, кто велможею, князем, но за тоє токмо хвалят, що кто красно добре особу свою удавал, так и на Страшном Судѣ не за достоинство и уряды нынѣшнии будет Бог платити, но за дѣла и за заслуги добрыи в тех урядах” [Сьмя слова Божія. – Почаїв, 1772. – С. 65–66; пор.: Полоцкий С. Вечера душевная. – Москва, 1681. – Арк. 126 (зв.)–127 (друга пагін.); докладніше див.: Ушкалов Л. Григорій Сковорода і антична культура. – Харків, 1997. – С. 41–53].

⁴⁶ Тобто характер людини, що його старі українські богослови могли окреслювати, зокрема, так: характер – це “вещь невидимая, влѣянная в душу от Бога и з неі на вѣки не змазанная” [Поченіє о святых тайнах. – Унів, 1745. – Арк. 2 (зв.)].

⁴⁷ Мабуть, Сковорода в такий спосіб тлумачить стару богословську тезу, згідно з якою Господь Бог “чинит нас причастниками Божіаго естества своего чрез дар всыновленія, то естѣ начинает быти в нас началом житія надприроднаго, вышшеестественнаго, вытискает в душѣ нашей образ свой чрез пребываніе свое в нас и творит нас тем самым членами Тѣла Христова” [Начатки догматико-нравоучительнаго богословія. – Почаїв, 1770. – С. 104–105].

⁴⁸ Пор.: “Не поп, не мичся в ризи” [Климентій Зіновійв. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 238]; “Коли сь не піп, не вбирай ся в ризи” [Франко, № 20341]; “Когда не поп, так и не мыкайся в ризы!” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 623].

⁴⁹ Пор.: “Коли-сь не гриб, не лізь у кіш”; “Ко-сь сі обібрав за гриба, то лізь у козуб” [Франко, № 7261, 29227]; “Обібрався грибом – лізь у кіш”; “Коли ти мені муж, то будь мені

дуж; а як не гриб, то не лізь у козуб” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 291, 655].

⁵⁰ Пор. з народними приказками: “Як єден дурень кине камінь у воду, то і сто мудрих не могут найти”; “Єден дурний зопсує, сто мудрих не направит” [Франко, № 11093, 11206].

⁵¹ Маніхейство – одна з найважливіших, поруч із гностицизмом та монтанізмом, ранньохристиянських ересей (часом її розглядають як самостійну релігію), яка набула найбільшого поширення у IV ст. Її засновником є Мані (бл. 215–276 рр.). Маніхейством захоплювався, наприклад, Августин, а за часів Сковороди – масони. Маніхейська аскетика передбачала утримання від м’яса, риби, вина, молока й статевих стосунків [див.: Соловьев В. Маніхейство // Философский словарь Владимира Соловьева. – Ростов-на-Дону, 1997. – С. 269–274; Гор Ісиченко, архієп. Загальна церковна історія. – Харків, 2001. – С. 140].

⁵² Далі в автографі рукою Сковороди закреслено слово: *налил*.

⁵³ Феофан Прокопович пояснював слово “человѣконенавидцы” так: “...суть нѣции... или тайным бѣсом льстими, или меланколією помрачаемы, которые такового нѣкогого имѣют уроду, что вся им грѣшно и скверно мнится быти, что либо увидят чудно, весело, велико и славно, аще и праведно, и правильно, и не богопротивно, напримѣр: лучше любят день ненастный, нежели ведро, лучше возрадуются вѣдомостями скорбными, нежели добрыми, самого счастья не любят, и не вѣм, как то о самих себѣ думают, а о прочих так: аще кого видят здрава и в добром поведеніи, то, конечно, не свят, – хотѣли бы всѣм человѣком быти злообразным, горбатым, темным, не благополучным, и развѣ в таком состояніи любили бы их. Таковых елины древніи нарицали місантропы, сіест человѣконенавидцы” [Прокопович О. Слово в недѣлю цвѣтную о власти и чести царской // Феофана Прокоповича, архієпископа Великаго Новаграда и Великих Лук... слова и рѣчи. – Санкт-Петербург, 1760. – Ч. 1. – С. 241–242].

⁵⁴ Євангелія від св. Матвія 5: 44; Євангелія від св. Луки 6: 27; 6: 35.

До Йова [Базилевича]

Автограф цього листа зберігається в рукописному відділі Російської національної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Шchedріна (Санкт-Петербург) (ф. Титова, № 1395). Уперше опублікований Павлом Поповим на сторінках київського часопису «Радянське літературознавство» [див.: Попов П. М. З листування Г. С. Сковороди // Радянське літературознавство. – 1955. – Т. 18. – С. 64]. Подаємо за автографом.

⁵⁵ Йов Базилевич із 1763 р. був ректором Харківського колегіуму [див.: Ніженець А. На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 98].

⁵⁶ Далі фрагмент тексту пошкоджено.

⁵⁷ Книга Псалмів 61 (62): 5. Пор.: *у́сты свои́и благословля́хъ, и́ срѣдце́мъ свои́мъ кленя́хъ*.

⁵⁸ Лаврентій Кордет (1720–1781 рр.) став настоятелем Святогірського монастиря в 1765 р. з волі неприхильного до нього Порфирія Крайського, який був білгородським архієреєм упродовж 1763–1768 рр. До цього Кордет викладав у Харківському колегіумі поетику та риторику, з 1758-го по 1764 р. обіймав посаду префекта й викладача філософії (на цю посаду його призначив попередній білгородський єпископ Йоасаф Миткевич). Нарешті, у 1770–1775 рр. був ректором Харківського колегіуму. Як вихованець Києво-Могилянської академії, Кордет був добре освіченою людиною, гарним філософом, ритором, при-

родознавцем, педагогом [див.: Ніженець А. На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 95, 96–98].

⁵⁹ Далі фрагмент тексту пошкоджено.

⁶⁰ Далі фрагмент тексту пошкоджено.

⁶¹ Від лат. *concordia* – ‘одноставність, злагода’.

⁶² Див. прим. 182 до циклу «Сад божественных пѣсней».

⁶³ Далі фрагмент тексту пошкоджено.

⁶⁴ Див. прим. 108 до циклу «Басни Харьковскія».

⁶⁵ Від лат. *subtilitas* – ‘тонкощі’.

⁶⁶ Очевидно, Сковорода має на думці “четверте, Сонцеве небо”, яке описав Данте в 10–14-ій піснях «Раю» [див.: Данте Аліґ'єрі. Божественна комедія / Переклад з італійської та примітки Євгена Дроб'язка. – Київ, 1976. – С. 424–448]. Тут Данте помістив душі найкращих богословів, зокрема Томи Аквінського, Альберта Великого, Петра Ломбардського, Ісидора Севільського, Беду Достойного, Сігера Брабантського та інших. Із другого боку, Сковорода міг мати на думці й так зване “емпірейське”, тобто “вогняне”, небо, яке є “місцем перебування блаженних, хоча його існування не підтверджується жодним фізичним аргументом, і немає про це доказів в Святому Письмі”. Тим часом у Святому Письмі йдеться про “третє небо як крайнє, куди вознісся св. Павло, і тому там визнають тільки троє небес” [Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 326]. Прокопович має на думці слова: *восхищенъ бывша таковаго до третїаго нѣбѣ* – з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.

⁶⁷ Можна припустити, що Сковорода має на думці Барбація (*Barbatius*) – персонажа діалогу Еразма Роттердамського «Дослідження віри» («*Inquisitio*») [див.: Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami. – Amsterdam; London; New York; Tokyo, 1972. – Ordinis I. – Т. 3. – Р. 363–374], в якому Барбацій разом з Авлом (*Avulus*) ведуть розмову про апостольський Символ віри (*de Symbolo Apostolorum*) [див.: Эразм Роттердамский. Разговоры запросто / Пер. с лат. С. Маркиша. – Москва, 1969. – С. 208–220].

⁶⁸ Апеллес (гр. *Ἀπελλής*) (356–308 рр. до н. е.) – славетний давньогрецький майстер монументального малярства, придворний художник Олександра Македонського, а перемогом – Птолемея.

⁶⁹ Найвідомішою картиною Апеллеса була «Афродіта, що виходить з моря» (*Ἀφροδίτη Αναδουμένη*). Сковорода має на думці історію, описану Плінієм Старшим у «Природознавчій історії» (XXXV, 92): “Почав Апеллес на острові Кос малювати іншу Венеру з наміром створити ще кращу картину від першої. Але заздрісна смерть не дала йому змоги завершити цей твір: виконана була тільки його частина, і не знайшлося нікого, хто міг би продовжити цю роботу на підставі збережених ескізів” [Віхи в історії античної естетики: Збірник. – Київ, 1988. – С. 206–207].

Є також інший схожий сюжет, згідно з яким Апеллес почав малювати портрет Єлени Троянської, але, будучи не в змозі його завершити, залишив порожнє місце й написав на ньому: “Тут місце Єлени”. Цей сюжет був популярний в Україні за часів бароко [див., наприклад: Arnold od świętego Floryana. Insignia, to iest Tryumfalne znaki przy koronacyi Najświętszey Maryi Panny // Zbiór na wybór panegiryczno kaznodziejskich pereł honor dawno od Troycy S. na niebie, a teraz od o. ś. Benedykta XIII na ziemi, Najświętszey Maryi P. y Matki w cudownym Iey Obrazie na ś. górze Rożancowey nad Podkamieniem... – Lwów, 1731. – S. 29].

⁷⁰ Далі йде розчерк Сковороди.

⁷¹ Довжик – село, засноване 1650 р. (тепер: Золочівського р-ну Харківської обл.). Це село належало Петрові Андрійовичу Щербиніну. У кого мешкав тут Сковорода, – невідомо.

[До Василя Степановича Томари]

Цей лист (як свідчить супровідна примітка) Сковорода написав у Харкові 20 серпня 1772 р. На думку Леоніда Махновця, його адресовано Василеві Томарі, який на ту пору перебував у Грузії. Подаємо за списком, котрий зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 25, лист іде під № 10).

⁷² Див. прим. 1 до поезії «In natalem Basilii Tomarae, pueri 12 annorum».

⁷³ Ідеться про діалог Ціцерона «De senectute».

⁷⁴ Сковорода має на думці слова: “Et corpora quidem exercitationum defetigatione ingravescent, animi autem exercitando levantur” (Cicero. De senectute, xi, 36), які сам він переклав так: “Правда, что тѣлышко наше становится тяжелѣе, если приморить оное трудом, но душа чем больше мыслит, тем быстропарнѣе дѣлается”.

⁷⁵ Пор.: Глѣбоко сѣрдце (человѣкъ) пачѣ всѣхъ, њ человекъ єсть, њ кто познаетъ єго; (Книга пророка Єремїї 17: 9).

⁷⁶ Сковорода має на думці слова: Но йкоже ѡстоитъ нѣво ѡ землї, такъ ѡстоитъ пѣтъ мой ѡ пѣтїи вѣшнихъ, њ помышленїа вѣша ѡ мысли моеѣ (Книга пророка Ісаї 55: 9).

⁷⁷ У списку: “в ровѣ истинчествѣ” (sic!).

⁷⁸ Трохи неточна цитата з Апокаліпсису 5: 3. Пор.: ни на нѣсї, ни на землї.

⁷⁹ Неточна цитата з Дій св. апостолів 4: 32. Пор.: Народоу же вѣровавшемъ въ сѣрдце њ дѣша єдиня.

До Якова Івановича Долганського

Перший лист до Якова Долганського (100-ий) подаємо за списком, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 25, лист іде під № 5), уточнюючи деякі місця за списком, що зберігається в Російській державній бібліотеці (ф. 14, № 782, лист іде під № 2), а другий (101-ий) – за автографом, який зберігається в Центральному державному історичному архіві України (ф. 221, оп. I, од. збер. 42).

⁸⁰ Яків Іванович Долганський – приятель Сковороди, художник, який мешкав у Острогозьку. У діалогах Сковороди виступає під ім’ям “Яків”.

⁸¹ Слова “диспутант, а вы не супостаты” подано за списком, який зберігається в Російській державній бібліотеці (ф. 14, № 782), замість слів “диспутуюсь, а вы не враги”.

⁸² Очевидно, Сковорода має на думці слова: Не разумѣюще во бжїѣ правды њ своѣ правдѣ ищѣще поставити, правдѣ бжїей не повинѣшася (Послання св. ап. Павла до римлян 10: 3).

⁸³ Можливо, Сковорода має на думці слова: Яки пїанъ њ шѣменъ падѣтъ њ не возможетъ востѣти, прѣшдоуѣ во на нѣй беззаконїе (Книга пророка Ісаї 24: 20).

⁸⁴ Тобто діявол. Див. прим. 342 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастїи в жизни».

⁸⁵ Неточна цитата з Книги Йова 1: 6. Пор.: прїдѣша аггїи бжїи прѣдстѣти прѣдъ гдѣмъ, њ діаволъ прїидѣ съ ними. Див. також: Книга Йова 2: 1 (пор.: њ прїдѣша аггїи бжїи прѣдстѣти прѣдъ гдѣмъ) та Євангелія від св. Матвія 4: 11 (пор.: Тогда остави єго діаволъ, њ сѣ, аггїи пристѣпїша њ слѣжаху ємѣ).

⁸⁶ Слова “птичку по пѣнію” подано за списком, який зберігається в Російській державній бібліотеці (ф. 14, № 782), замість слів “1000 лѣт по пѣнію птичкѣ”.

⁸⁷ Див.: Августин. Сповідь, 3. VI. 10.

⁸⁸ Фразу жаждащій правды взято з Євангелії від св. Матвія 5: 6.

⁸⁹ Євангелія від св. Матвія 22: 12.

⁹⁰ Парафраза Євангелії від св. Матвія 22: 12. Пор.: *дрѣже, кѣкѡ вшѣлъ єси сѣмѡ не имый ѡдѣланїѡ брѣина;*

⁹¹ Фразу **дѣнь, днѣсь** узято з Послання св. ап. Павла до євреїв 4: 7.

⁹² Євангелія від св. Матвія 10: 36.

⁹³ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 4: 3. Пор.: рцѣ, да кáменїє сїє хлѣбы бѣдѣтъ.

⁹⁴ Сковорода має на думці Євангелію від св. Матвія 4: 4. Пор.: не ѡ хлѣбѣ ѣдинѣмъ живѣ
бѣдетъ человекъ, но ѡ всѣмъ глголтѣмъ исхощемъ изъ оустъ бжїиныхъ.

⁹⁵ Ідеться про епізод спокушання Христа в пустелі, коли диявол казав: *ѡще сѣѣ ѣси бжїѣ, вѣрзисѧ нїзѣ* (Євангелія від св. Матвія 4: 6).

⁹⁶ Сковорода має на думці Першу книгу

⁹⁷ Див.: Перша книга Мойсеева; Буття 22: 2.

⁹⁸ Варіація на тему Першої книги Мойсеєвої

съ нѣсѣ, и рече: авраамѣ, авраамѣ. Онъ же рече: сѣ, ѡзъ.

⁹⁹ Сковорода алегорично тлумачить епізод, коли Авраам, сходячи з Ісааком на гору, залишив біля її підніжжя слуг і осла (див.: Перша книга Мойсеева: Буття 22: 5).

¹⁰⁰ Неточна цитата з Книги Еклезіястової 9: 8. Пор.: *да бѣдѣтъ рѣзы твоѣ бѣлы.*

¹⁰¹ Неточна цитата з Книги пророка Исаї 61: 10. Пор.: ОДѢЖДЕЮ ВЕСЕЛІА (ѠДѢА МѦ).

¹⁰² Книга Ісуса, сина Сирахового 1: 12.

¹⁰³ Сковорода має на думці слова: **ты́ же вози́и́ жѣлѣ́ твоѣ́и́ и́ прости́и́ рѣ́къ твоѣ́и́ на́ мѣ́рѣ, и́ расто́ргни́ є́** (Друга книга Мойсеєва: Вихід 14: 16).

¹⁰⁴ Сковорода має на думці слова: погрязѣша ѣкѣ олово въ водѣ зѣлѣнѣй (Друга книга Мойсеева: Вихід 15: 10).

¹⁰⁵ Парафраза Апокалипсису 3:7. Пор.: иѣ́ай ключъ двѣ́ровъ, ѡвѣрзѣ́ай, и никто́же затворѣ́тъ, затворѣ́ай, и никто́же ѡвѣрзѣ́тъ.

¹⁰⁶ Книга Ісуса, сина Сирахового 1: 13.

¹⁰⁷ Книга Ісуса, сина Сирахового 1: 14.

¹⁰⁸ Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 1: 27. Пор.: премѣдрость бо ѿ наказаніе стрѣхъ гдѣнь.

¹⁰⁹ Слова в дужках – інтерполяція Сковороди.

¹¹⁰ Книга Ісуса, сина Сирахового 1: 14.

¹¹¹ У риторичній традиції лист зазвичай окреслювали як “розмову відсутнього з відсутнім за допомогою письма, а не голосу” [Прокіпович Ф. Про риторичне мистецтво // *Прокіпович Ф. Філософські твори: У 3 т.* – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 354].

¹¹² Фразу со́вѣтъ соверше́нства взято з Послання св. ап. Павла до колосян 3: 14.

¹¹³ Говорячи про “нову тварь”, Сковорода, очевидно, має на думці слова: **Тѣмъ же ꙗ́кѣ кто́ во х́ристѣ, новѣ твѣрь: дрѣвнѣѣ мимодо́ша, сѣ бы́ша всѣ́ новѣ́** (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 5: 17).

¹¹⁴ Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 33. Пор.: *тлѣтъ ѡбѣчанъ вѣги бесѣды злыѣ*. Ця фраза стала приказкою. Пор.: “Беседы злые тлят обычаи благие” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 178].

¹¹⁵ Можливо, Сковорода має на думці слова: *сѣлай сѣдѣстїю, сѣдѣстїю ѿ по́жнеть* (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 9: 6).

¹¹⁶ Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до галатів 5: 22. Пор.: *любы, радость, миръ, долготерпѣніе*.

¹¹⁷ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 26: 18. Пор.: *гди, во чрѣвѣ прїахомъ ѿ поволахомъ, ѿ родихомъ дѣхъ спїа твоєго, єгоже сотворихомъ на землі: не падѣмса, но падѣтса всѣ живущїи на землі*.

¹¹⁸ Фраза *сѣмѣ* *слобѣ* зринає в Книзі пророка Ісаї 14: 20.

¹¹⁹ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 15. Пор.: *тоѣ твоѣ блвстї вѣдетъ главѣ*.

¹²⁰ Євангелія від св. Марка 4: 3.

¹²¹ Фраза *сѣмѣ* *слобѣ* зринає в Книзі пророка Ісаї 14: 20.

¹²² Далі рукопис пошкоджено.

¹²³ Перша книга Мойсеева: Буття 3: 15.

¹²⁴ Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 15: 2–3. Пор.: *И срѣщеть єго ѿкв мѣти, ѿ ѿкв женѣ дѣвства прїиметь ѿ: ѿхлѣбнть єго хлѣбомъ рѣзма ѿ водѣю премѣдрости напоить ѿ*.

¹²⁵ Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 9: 5. Пор.: *прїидїте, ѿдїте моѣ хлѣбъ ѿ пїйте*.

¹²⁶ Можливо, Сковорода має на думці слова: *тецѣ во срѣтенїє єѣ* (Четверта книга царств 4: 26).

¹²⁷ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до галатів 4: 26. Пор.: *ѿже єсть мѣти всѣмъ нѣмъ*.

[До Володимира Степановича Тев'яшова]

Автограф цього листа зберігається в рукописному відділі Російської національної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Шchedрина (Санкт-Петербург) (зібрання рукописів М. П. Погодина, № 192). Уперше опублікований Павлом Поповим на сторінках «Вісника Академії наук УРСР» [див.: *Попов П. М.* Невідомий лист Г. С. Сковороди // Вісник Академії наук УРСР. – 1954. – № 4. – С. 61–62]. Подаємо за автографом.

¹²⁸ Див. прим. 1 до діалогу «Кольцо».

¹²⁹ Сковорода має на думці латинську приказку: “Ave atque vale” (“Здрастуй і зразу ж прощай”).

¹³⁰ Олексій Іванович Авксентієв – сотник, а згодом поручик, “черезполосний” поміщик, який мешкав у Липцях, мав дружину – Варвару Іванівну, та синів – Романа й Івана. Помер до 1786 р. [докладніше див.: *Ніженець А. М.* Про оточення Г. С. Сковороди у Липцях і Валках (70–80-і роки XVIII ст.) // Радянське літературознавство. – 1983. – № 2. – С. 28–29].

¹³¹ Книга Псалмів 22 (23): 1.

¹³² Ідеться про діалог «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира», який був присвячений Володимирові Тев'яшову.

¹³³ Очевидно, це парафраза або Другої книги маккавейської 9: 16 (пор.: *всѣ въздѣмъ*), або Євангелії від св. Матвія 18: 26 (пор.: *всѣ тѣ въздѣмъ*), 29 (пор.: *всѣ въздѣмъ тѣ*).

¹³⁴ Ідеться про Степана Тев'яшова. Див. прим. 1 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».

¹³⁵ Фраза *во днѣхъ своѣхъ* зринає в Книзі Ісуса, сина Сирахового 50: 6, у Книзі пророка Єремії 22: 30 та в Євангелії від св. Луки 1: 7, 18.

¹³⁶ Фраза *въ дѣнь жїтвѣ* зринає в Першій книзі Мойсеевій: Буття 30: 14 та в Книзі пророка Ісаї 18: 4.

До Дмитра Автономовича Норова

Цей лист було вперше опубліковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за списком, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 25, лист іде під № 3).

¹³⁷ Дмитро Автономович Норов – харківський генерал-губернатор. Призначений на цю посаду 10 липня 1775 р.

¹³⁸ Очевидно, йдеться про справу влаштування Сковороди на посаду викладача додаткових класів Харківського колегіуму.

До Івана Григоровича [Диського]

Цей лист було вперше опубліковано Павлом Поповим на сторінках київського видання «Літературна критика» [див.: *Попов П. М.* Неопублікований лист Сковороди // *Літературна критика.* – 1939. – Кн. 11. – С. 103–104]. Подаємо за копією XVIII ст., яка зберігається в Інституті рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України (ф. 3, № 72075).

¹³⁹ Див. прим. 1 до притчі «Убогий Жайворонок».

¹⁴⁰ Трохи неточна цитата з Книги Йова 3: 23. Пор.: *смерть бо мѣжъ покой.* Пор.: “смерть мужу есть покой” [*Могила П. Євхологіон, або Молитвослов или Требник.* – Київ, 1646. – С. 715].

¹⁴¹ Говорячи про “мертвенное тѣло”, Сковорода має на думці слова: *Ибо сѣи въ тѣлѣ сѣмъ въздыхѣи въ шѣгѣи, понеже не хощѣи совѣи сѣ, но пошлѣи сѣ, да пожѣрто вѣдетъ мѣртвенное животѣи* (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 5: 4).

¹⁴² Неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 6: 10. Пор.: *ѣкѣ ничѣже ѣмѣи, а всѣ содерѣи.*

¹⁴³ Говорячи про “малых сих”, Сковорода, очевидно, має на думці слова: *Блудѣте, да не прѣзрите ѣдѣнаго (ѣ) мѣлыхъ сѣхъ: гѣю бо вѣмъ, ѣкѣ агѣи ѣхъ на нѣсѣхъ вѣнѣ видѣтъ лицѣ ѣдѣ моѣго нѣнаго* (Євангелія від св. Матвія 18: 10).

¹⁴⁴ Про смерть як людське “пристанище” писали ще грецькі та римські класики, наприклад, Сенека в «Моральних листах до Луцілія» (LXX, 3): “...це – гавань, якої іноді мусимо шукати самі, але відмовлятися від неї не повинні ніколи” [*Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора.* – Київ, 2005. – С. 233]. Ще більшого поширення ця метафора набуває в християнському письменстві. Наприклад, у Івана Златоуста “тиха гавань” здебільшого символізує смерть. Те саме й у старій українській літературі. “Не усомніваюся, – писав, припустімо, Феофан Прокопович, – яко святії угодниці Божії, безпечалнаго онаго уже доплывши берега, аки обротившися, поспатривают на море житейское и нас, братію свою, волнующихся еще и бѣдствующих видят...” [*Прокопович О. Слово в день святаго благовѣрнаго князя Александра Невскаго // Феофана Прокоповича, архієпископа Великаго Новаграда и Великих Лук...* слова и рѣчи. – Санкт-Петербург, 1761. – Ч. 2. – С. 3; докладніше див.: *Ушкалов Л.* Григорій Сковорода і антична культура. – Харків, 1997. – С. 76–85].

¹⁴⁵ Див. прим. 137 до циклу «Басни Харьковскія».

¹⁴⁶ Можливо, Сковорода має на думці слова: *надѣжда моѣ ѣ гѣда* (Плач Єремії 3: 18).

До Артема Дорофійовича [Карпова]

Цей лист було вперше опубліковано у виданні творів Сковороди 1861 р. Подаємо за копією, яка зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 1, арк. 63–64).

¹⁴⁷ Артем Дорофійович Карпов – один із найзаможніших харківських купців, знайомий Сковороди.

¹⁴⁸ Неподалік села Гусинки, біля урочища Великий ріг у Чорному лісі, була пасіка, на якій любив усамотнюватися Сковорода. Саме її він називав “Гусинською (Скринницькою) пустинею”.

¹⁴⁹ Див. прим. 40 до рубрики «Листи до Михайла Івановича Ковалинського» (лист № 8).

¹⁵⁰ Окреслення “неключимый раб” зринає в Євангелії від св. Матвія 25: 30. Див.: неключимаго раба вверзите во тмѣ кромѣшню.

¹⁵¹ Сковорода має на думці приказки: “Не славна хата углами, славна пирогами” [Климентій Зіновійв. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 238]; “Не красна изба углами, красна пирогами” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 589, 700].

¹⁵² Див. прим. (11) до притчі «Убогій Жайворонок».

¹⁵³ Див. прим. 168 до діалогу «Брань архистратига Михаила со Сатанюю».

¹⁵⁴ Соната (італ. *sonata*) – камерний твір для одного або двох інструментів, який має кілька частин, одна з яких засновується на протиставленні й розвитку двох тем, поданих у різних тональностях, а потім повторених в іншому тональному співвідношенні.

¹⁵⁵ Книга пророка Єремії 13: 17.

¹⁵⁶ Книга пророка Ісаї 57: 20.

¹⁵⁷ “Рабом” Сковорода називає тут тіло, а “Ревеккою” – душу.

¹⁵⁸ Неточна цитата з П’ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 8: 3, Євангелії від св. Матвія 4: 4 та Євангелії від св. Луки 4: 4. Пор.: не ѡ хлѣбѣ єдинѣмъ живѣ въздѣтъ чловѣкъ.

¹⁵⁹ “Ангельскій хлѣб” – це Христос. Пор.: “Господи Ісусе Христе Боже наш, хлѣбе ангелскій, хлѣбе живота вѣчнаго” [Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 219 (друга пагін.)].

¹⁶⁰ Сковорода має на думці Другу книгу царств 6: 19. Див.: ѡ раздѣлѣнї всѣмъ людемъ на всю сілѣ іїлевѣ ѡ діна діже до врсавїн, ѡ ѡ мѣжа діже до женѣ, коємѣждо по ѡкрѣхѣ хлѣба, ѡ по чїсти печѣнагѣ мѣса, ѡ по сковраднѣмъ млинѣ.

¹⁶¹ Ідеться про заможного харківського купця Степана Микитовича Курдюмова.

¹⁶² Ідеться про священика харківської Троїцької церкви о. Бориса Єнкевича.

¹⁶³ Тобто Якову Єнкевичу.

До Василя Михайловича Земборського

Перший лист до Василя Земборського (106-ий) подаємо за копією, яка зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 127–128), другий (107-ий) – за копією, яка зберігається там-таки (ф. 86, № 24, арк. 129–130). Обидва листи вперше були опубліковані в харківському виданні творів Сковороди 1894 р.

¹⁶⁴ Василь Михайлович Земборський – “відставний підпрапорний”, приятель Сковороди; батько студента Харківського колегіуму Івана Земборського, котрий вступив до цього

навчального закладу в 1761 р., а в 1768–1769 навчальному році, мавши 15 років, навчався в класі риторики й відвідував додаткові класи, де слухав курси математики, французької мови та катехізису (у Сковороди) [див.: Ніженець А. На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 164].

¹⁶⁵ Цю приказку (“Nie od razu Kraków zbudowano”) подають численні польські словники. Є вона й в українців. Пор.: “Не від разу Краків збудували” [Франко, № 15608]; “Не разом Краков будовався” [Номис, № 5583; див. про це: Мишанич О. Григорій Сковорода і усна народна творчість. – Київ, 1976. – С. 86]. Свого часу Тарас Шевченко записав і народну пісню «Не разом Краков збудований» [див.: Т. Г. Шевченко. Біографія. – Київ, 1984. – С. 173].

¹⁶⁶ Ця фраза нагадує початок 2-ої строфи 11-ої пісні «Саду божественных пѣсней». Пор.: “Бездна дух есть в челоѡѣцѣ, вод всѣх ширшій и небес”.

¹⁶⁷ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *хрѣтосъ, ѡ ѡцѣ нашь* (Друге послання св. ап. Павла до солунян 2: 16).

¹⁶⁸ Друга книга Мойсеева: Вихід 23: 21; П’ята книга Мойсеева: Повторення Закону 4: 9; 6: 12; 8: 11.

¹⁶⁹ Сковорода має на думці слова: *ѡ почѣ въ дѣнь сѣдмѡй ѡ всѣхъ дѣлъ своѡхъ* (Перша книга Мойсеева: Буття 2: 2).

¹⁷⁰ У списку: *сумабродов*.

¹⁷¹ Можливо, Сковорода має на думці слова: *ѡ мѣторасъ єгѡ не ѡскдѣтѣтъ* (Книга Йова 14: 7).

¹⁷² Очевидно, Сковорода має на думці слова: *да возмѡжете раздѣлѣти со всѣми стѣми, что широтѣ ѡ долготѣ ѡ глѣбини ѡ высотѣ, раздѣлѣти же преспѣющѡю раздѣмъ любовѣ хрѣтосѣ, да ѡсполнитѣся во всѣко ѡсполнѣнїе жѣтѣ* (Послання св. ап. Павла до ефесян 3: 18–19).

¹⁷³ Заклик *внѣмѣ сѣѣѣ* є в Першій книзі Мойсеевій: Буття 24: 6, у Другій книзі Мойсеевій: Вихід 10: 28; 34: 12, у П’ятій книзі Мойсеевій: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8 та в Книзі Товїта 4: 12.

¹⁷⁴ Сковорода має на думці слова: *радѡйтѣся со мноѡ, ѡкѡ ѡбрѣтѡхъ ѡвцѣ моѡ погнѣшѡю* (Євангелїя від св. Луки 15: 6).

¹⁷⁵ Можливо, Сковорода має на думці слова: *ѡ мамы же сокровище сїє въ скдѣльныхъ создѣхъ* (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 4: 7).

¹⁷⁶ Можливо, це парафраза Книги пророка Єремїї 13: 17. Пор.: *въ тѣмѣ восплѣтѣся дѡшѣ вѡша*.

¹⁷⁷ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *ѡ ввергѡтъ ѡхъ въ пѣчь ѡгненнѣ: тѣ вѡдѣтъ плѣчь ѡ скрѣжетѣ звѡмѣ* (Євангелїя від св. Матвія 13: 42, 50).

¹⁷⁸ Ісаак – один із найвідоміших прообразів Христа. Див. прим. 754 до діалогу «Смфонїя, нареченная Книга Асхань».

¹⁷⁹ Сковорода має на думці слова: *ѡ дамъ теѣѣ ѡ сѣмени твоѣмѣ по теѣѣ зѣмлю, въ нѣйже ѡбнѣтѣши, всю зѣмлю ханаїню во ѡдержанїє вѣчноє, ѡ вѡдѣ ѡмѣ бѣтъ* (Перша книга Мойсеева: Буття 17: 8).

¹⁸⁰ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *ѡ воззрѣвъ ѡвраїмъ ѡчїма своїма вїдѣ, ѡ сѣ, ѡвѣнѣ єдинѣ держїмѡй рогѣма въ сѣдѣ савѣкѣ: ѡ їдѣ ѡвраїмъ, ѡ взѣ ѡвна, ѡ вознесѣ єгѡ во всесожнѣнїє влѣстѡ ісаїака сїна своєгѡ. ѡ наречѣ ѡвраїмъ їма мѣстѣ томѣ: гѣ вїдѣ: да рекѡтъ днѣсь: на горѣ гѣ їавїсѣ* (Перша книга Мойсеева: Буття 22: 13–14).

¹⁸¹ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.

¹⁸² Євангелія від св. Луки 8: 39.

¹⁸³ Перша книга Мойсеева: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеева: Вихід 10: 28; 34: 12; П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8; Книга Товіта 4: 12.

¹⁸⁴ Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: *плоть не пользуетъ ничтоже*.

¹⁸⁵ У списку: *еще*.

¹⁸⁶ У списку це слово важко прочитати.

¹⁸⁷ Сковорода має на думці історію про доброго самарянина: *Самарянинъ же нѣкто градыи, прїиде надъ него, и видѣвъ єго, милосердова: и пристѣплъ ѡбвѣзѧ стрѣпы єго, возливѧ масло и вїно: всадивъ же єго на свой скотъ, приведе єго въ гостиницѧ и прилѣжѧ ємѧ* (Євангелія від св. Луки 10: 33–34).

¹⁸⁸ Див.: Євангелія від св. Матвія 14: 28–33.

¹⁸⁹ Можливо, Сковорода має на думці слова: *взыдоша вси иноплемєнницы искѧти давіда* (Друга книга царств 5: 17).

¹⁹⁰ Книга Псалмів 54 (55): 7.

¹⁹¹ У списку: *Зембровскому*.

¹⁹² Парафраза Книги Премудрості Соломонової 3: 1. Пор.: *Прѣныхъ же дѣши въ рѣцѣхъ вѣтїи, и не прикоснетсѧ ихъ мѧка*.

¹⁹³ Це – варіації на тему Книги Псалмів 74 (75): 9. Пор.: *ѿкъ чѧша въ рѣцѣхъ гдїи, вїна нерастворєна испольнѧ растворєнїѧ, и ѡклонї ѡ сѧ въ сїю: ѡбѧче дрѡждїє єго не истоцїсѧ, испїютъ вси грѣшнїи землїи*.

¹⁹⁴ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *бѧше же ѧкъ сѣмѧ корїандрово вѣло, вкѡсь же єго ѧки мѧка съ мѣдомъ* (Друга книга Мойсеева: Вихід 16: 31).

¹⁹⁵ Євангелія від св. Івана 16: 22.

¹⁹⁶ Парафраза Книги Йова 1: 22. Пор.: *їшовъ прѣдъ гдѣмъ, (ниже ѡустнѧма своїма,) и не даде бездѣмѧ бѣгѧ*.

¹⁹⁷ Книга Псалмів 33 (34): 3.

¹⁹⁸ Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 30: 23. Пор.: *Веселїє сѣрца живѡтъ челоувѣка, и рѧдованїє мѧжа долгодѣнствїє*.

¹⁹⁹ Можливо, Сковорода має на думці слова: *никтоже вѣсть, ни ѧггїи нѣнїи, токъмѡ ѡцъ мѡї єдинъ* (Євангелія від св. Матвія 24: 36). Пор.: Євангелія від св. Марка 13: 32.

²⁰⁰ Пор.: “Два kota в одном мешке не улежатся” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 774]; “Два коты в однім мішку не помиряться” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 709]; “Два коты до едной мышкы не помѣстятсѧ” [Климентій Зіновій. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 221].

²⁰¹ Див. прим. 162 до циклу «Басни Харьковскія».

²⁰² Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 36 (37): 20. Пор.: *Вразї же гдїи... изчезѧюще ѧкъ дымъ изчезѡша*.

²⁰³ Сковорода алегорично тлумачить тут Євангелію від св. Луки 15: 9. Слова: *рѧдѣтсѧ со мною, ѧкъ ѡверѣтоухъ драхмѧ погїбшю*, – він розуміє як алегорію смерті та Воскресіння Христа.

²⁰⁴ Неточна цитата з Пісні над піснями 2: 9. Пор.: *Сѧ, сѧї стоїтъ за стѣбною нашою*.

²⁰⁵ Парафраза Четвертої книги царств 19: 16, Книги пророка Ісаї 37: 17 та Книги пророка Варуха 2: 17. Пор.: *ѡверзи, гдїи, ѡчи твої*.

²⁰⁶ Див. прим. 266 до діалогу «Сумфонія, нареченная Книга Асхань».

²⁰⁷ Перша книга Мойсеева: Буття 43: 23; Євангелія від св. Луки 24: 36; Євангелія від св. Івана 20: 19; 20: 21; 20: 26.

²⁰⁸ Сковорода має на думці слова: **Глѣбокоє сѣрдце (человѣкъ) паче всѣхъ, и человекъ есть** (Книга пророка Єремїї 17: 9).

До Осипа Юрійовича [Розальйон-Сошальського]

Цей лист дійшов у копії Ізмаїла Срезневського. Де вона зберігається зараз – невідомо. Подаємо за виданням: Сочинения Григория Саввича Сковороды, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем. Юбилейное издание (1794–1894 г.). – Харьков: Типография губернского правления, 1894. – С. 112–113.

²⁰⁹ Осип Юрійович Розальйон-Сошальський – один із приятелів Сковороди; свого часу був хорунжим Ізюмського полку.

²¹⁰ Очевидно, ідеться про Олексія Юрійовича Розальйон-Сошальського – наймолодшого з братів Сошальських, власника села Гусинка на Куп'янщині, де, як свідчив, зокрема, Густав Гесс де Кальве, Сковорода любив бувати в зрілих літах [див.: Григорій Сковорода в спогадах сучасників і народних легендах. – Харків, 2002. – С. 64]. Зрештою, у 1780-х рр. філософ мешкав здебільшого в родині Сошальських, у Гусинці, Маначинівці та Валках.

²¹¹ Парафраза Першого послання св. ап. Павла до Тимофія 6: 10. Пор.: **корень во всѣмъ сльмъ сребролюбїе есть.**

²¹² Сковорода має на думці слова: **да не кїи корень горести, выспрь прозвѣдай, пакость сотворитъ, и тѣмъ ѡсквернѣтсѣ мнози** (Послання св. ап. Павла до євреїв 12: 15).

²¹³ У Біблії кілька разів зринає фраза **сѣдѣцѣмъ на престолѣ** як окреслення Всевишнього. Див.: Книга Ісуса, сина Сирахового 40: 3; Апокаліпсис 5: 1, 7; 6: 16.

²¹⁴ Сковорода має на думці слова: **Пѣки подобно есть црѣтвіе нѣное человекъ къпцѣ, ѡццѣ добрыхъ вѣсереи, ѡже ѡбрѣтѣ едїнъ многоцѣненъ вѣсеръ, шѣдъ продаде всѣ, елика имѣше, и къпѣ єго** (Євангелія від св. Матвія 13: 45–46).

²¹⁵ Неточна цитата з Другої книги Мойсеевої: Вихід 20: 7. Пор.: **Не возмѣши ѡмене гда бга твоего всѣ.**

²¹⁶ Сковорода має на думці трактат «Начальная дверь ко христїянскому добронравїю».

²¹⁷ Євангелія від св. Матвія 6: 10; Євангелія від св. Луки 11: 2.

²¹⁸ Фраза **во времѣ** дно дуже часто зринає в Біблії, уперше – у П'ятій книзі Мойсеевій: Повторення Закону 1: 9. Крім того, нею розпочинаються євангельські читання в «Молитвослові».

²¹⁹ Євангелія від св. Івана 14: 27.

²²⁰ Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 30: 23. Останнє слово має форму: **человѣка.**

²²¹ Парафраза Книги Притч Соломонових: або 4: 23 (пор.: **хранѣнїемъ блюди твое сѣрдце**), або 30: 24 (пор.: **оутѣшай сѣрдце твое**).

²²² Неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 5: 7. Пор.: **ходїхомъ въ пѣстыни непроходимы.**

²²³ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 7: 23. Пор.: **ѡкъ еленъ ѡзвѣненъ стрѣлою въ ѡтра.**

²²⁴ Див.: Євангелія від св. Матвія 8: 28; Євангелія від св. Марка 5: 2; Євангелія від св. Луки 8: 27.

²²⁵ Парафраза або Євангелії від св. Матвія 16: 25 (пор.: **їже ѡце погубитъ дѣшъ своѣ мене радн, ѡбращетъ ѡ**), або Євангелії від св. Марка 8: 35 (пор.: **їже погубитъ дѣшъ своѣ мене радн и єїїа, тобї спасетъ ѡ**).

²²⁶ Євангелія від св. Луки 8: 39.

²²⁷ Парафраза Книги Притч Соломонових: або 4: 23 (пор.: *хранѣнїемъ влудї твоє сѣрдце*), або 30: 24 (пор.: *оутѣшїи сѣрдце твоє*).

²²⁸ Корван – священний дар Богові, священна казна [див.: *Евсевий Памфил*. Церковная история. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 61]. У Єлизаветинській Біблії це слово зринає без перекладу двічі (див.: Євангелія від св. Матвія 27: 6; Євангелія від св. Марка 7: 11). Пор. також гр. *κορβάν* і лат. *corban* на тих самих місцях у Септуагінті та Вульгаті – відповідно. *Корванка*, чи *карнавка*, – кухлик для збирання церковних пожертв; у переносному значенні – гроші. Памва Беринда трактував слово *корван* як “дар, або офѣрованье” [Беринда П. Лексикон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 425].

²²⁹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *Волчѣи ѡ сѣти на поѣхѣхъ стрѣпотныхъ, хранїи же своѣ дошѣ извѣжїтъ ихъ* (Книга Притч Соломонових 22: 5).

²³⁰ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Марка 7: 18. Пор.: *не разѣмѣете ли, їкѡ всѣ, ѣже їзвѣи вхѣдимое въ челоѡѡка, не можетѣ ѡсквернїти єго*.

²³¹ Парафраза Послання св. ап. Павла до римлян 2: 29. Пор.: *ѡбръзанїе сѣрдца дохѡмъ, (а) не писанїемъ: ємїже похвала не ѡ челоѡѡкѣ, но ѡ бѣ*.

²³² Сковорода має на думці слова: *їкѡ нѣсть наша брань къ кровї и плѣти, но къ начїишмї и ко властїемъ (и) къ мїродержїтелємъ тїмъ вѣка сегѡ, къ дохѡвїмъ злобы подневѣснїмъ* (Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 12).

²³³ Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 12.

²³⁴ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 15: 13. Пор.: *Сѣрдцѣ веселїишѣся, лицѣ цѣвѣтѣтъ*.

²³⁵ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 1: 16. Пор.: *їзмїи҃тєся, (и) чїсти вѣднїє, ѡчїстїте лѣкївства ѡ дошѣ вїшихъ*.

²³⁶ Як сказано в «Требникуві» Петра Могили: “Святая елеосвященїя тайна от Христа Господа уставлена и подана єст, в еже быти вѣрным небесное врачевство, не точїю душу, но и тѣло исцѣляющее” [Могила П. Євхологїон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 445].

²³⁷ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 61: 3. Пор.: *помїзанїе веселїа плїчїишмї*.

²³⁸ Сковорода має на думці слова: *возвратїся въ домѣ своѣ, якї зринають у Книзї Суддїв 18: 26, у Другїй книзї царств 11: 4 та в Євангелїї від св. Луки 1: 56*.

²³⁹ Книга пророка Ісаї 57: 20.

²⁴⁰ Книга пророка Єремїї 13: 17.

²⁴¹ Соборне послання св. ап. Іуди 11.

²⁴² Фраза “*lupus lupinam non est*” є в «Домашніх бесїдах» Еразма Роттердамського (діалог «Πτωχολοῦσιον» («Злиденні багатїї»), реплїка Пандохеуса (Хазяїна) [див.: *Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami*. – Amsterdam; London; New York; Tokyo, 1972. – Ordinis I. – Т. 3. – Р. 391; пор.: *Эразм Роттердамский*. Разговори запросто / Пер. с лат. С. Маркиша. – Москва, 1969. – С. 241]. Є також українські приказки: “Бїс бїсовї ока не вїколе” [Українські народні прислїв’я та приказки: Дожовтневий перїод / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 518]; “То вже велика бїда в лїсі, як вовк вовка їсть” [Франко, № 3589].

[До Степана Микитовича Курдюмова]

Перший лист до Степана Курдюмова (109-ий), власне кажучи, уривки із середини та з кінця цього листа, подаємо за автографом, який зберігається в Архіві Російської академії наук у Санкт-Петербурзі (ф. 216, оп. 3, № 226, арк. 12), а другий (110-ий) – за виданням: Сочинения Григория Саввича Сковороды, собранные и редактированные

проф. Д. И. Багалеем. Юбилейное издание (1794–1894 г.). – Харьков: Типография губернского правления, 1894. – С. 116–117.

²⁴³ Степан Микитович Курдюмов – харківський купець, один із приятелів Сковороди.

²⁴⁴ Трохи неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 4: 8, 16. Пор.: *бѣ́гы лѣвы ѣ́сть*.

²⁴⁵ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до євреїв 12: 29. Пор.: *бѣ́гы на́шъ ѡ́гнь пода́й* (ѣ́сть).

²⁴⁶ Див. прим. 281 до діалогу «Наркісс».

²⁴⁷ Коти – різновид теплового взуття. Згадаймо російську приказку: “Хоть жмут – да коты, просторны – да лапти” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 587].

²⁴⁸ Ідеться про Григорія Ковалинського.

²⁴⁹ Ідеться про харківського купця Артема Дорофійовича Карпова.

²⁵⁰ Ізюм – слобідське місто. Датою його заснування вважають 1681 р., коли полковник Григорій Донець-Захаржевський побудував тут велику фортецю. З 1685 р. – центр Ізюмського полку, з 1765-го – центр Ізюмської провінції Слобідсько-Української губернії, а від часу утворення Харківського намісництва (1780 р.) – повітовий центр. Сковорода був тут у 1784 р.

²⁵¹ Можливо, це парафраза Соборного послання св. ап. Якова 4: 15 та Першого послання св. ап. Павла до коринтян 4: 19. Пор.: *ѡ́це гдѣ́ восхѡ́щеть*.

²⁵² Ідеться про Артема Дорофійовича Карпова.

²⁵³ Ідеться про сина священика харківської Троїцької церкви о. Бориса Єнкевича.

²⁵⁴ Оскільки далі йдуть латинські вірші, Анастасія Ніженець припускала, що син Степана Курдюмова навчався в Харківському колегіумі [див.: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 173].

²⁵⁵ Сковорода має на думці Перше послання св. ап. Павла до коринтян 9: 24. Пор.: “Nescitis quod hi, qui in stadio currunt, omnes quidem currunt, sed unus accipit brabium?”. У перекладі Івана Огієнка: “Хіба ви не знаєте, що ті, хто на перегонах біжить, усі біжать, але нагороду приймає один?”.

²⁵⁶ Переклад Леоніда Ушкалова.

²⁵⁷ Див.: *Воззрѣвъ же нѣнь іѡсъ рече: ты єси сіионъ сынъ іѡнинъ: ты наречешиѡ кѣфа, ѣже скажетѡса пѣтръ* (Євангелія від св. Івана 1: 42). Грецьке слово *Κηφᾶς* – одне з імен св. апостола Петра. Воно є транслітерацією арамейського *ḵēpā* й зринає в Євангелії від св. Івана, у Першому посланні св. ап. Павла до коринтян та в його ж таки Посланні до галатів [див.: *The Interpreter’s Dictionary of the Bible.* – Nashville, 1989. – Vol. 3. – P. 749]. Арамейське *ḵēpā* означає “скеля”, “камінь” (пор. євр. *ḵēp* – ‘скеля’). Ім’я апостола має те саме значення: *πέτρος* – ‘камінь’, а *πέτρα* – ‘скеля’. Саме його й обіграє євангеліст Матвій: “ти скеля (*πέτρος*), і на скелі (*πέτρα*) оцій побудую Я Церкву Свою” (Євангелія від св. Матвія 16: 18). Памва Беринда тлумачив слово “кифа” так: “сірски – Петр, еллински – камень, метафорически – твердость” [Беринда П. Лексикон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 422].

²⁵⁸ Див. прим. 186 до циклу «Сад божественных пѣсней».

²⁵⁹ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 8: 35. Пор.: *ісхѡди во моѣ ісхѡди животѣ*.

²⁶⁰ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Івана 10: 9. Пор.: *и вни́детъ и и́зыхдетъ, и пажитъ ѡбръ́щетъ*.

²⁶¹ Книга Псалмів 60 (61): 3.

²⁶² Гр. *πέτρα* – ‘скеля, кам’яна гора’.

²⁶³ Пол. *skala* – ‘скеля’.

²⁶⁴ Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 9: 24. Пор.: **Та́кш те́чытьє, да посты́гнете.**

²⁶⁵ Неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: **кто́ да́стъ мнѣ крили́ѣ;**

²⁶⁶ Сковорода має на думці біблійні вірші, в яких зринає фраза “земля живых”, наприклад: **Вѣрѣю видѣти бл҃га гдѣ на зѣмли живы́хъ** (Книга Псалмів 26 (27): 13).

²⁶⁷ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 5: 5. Пор.: **Бл҃женн кротѣцын: ѡ́къ тѣм наслѣдѣтъ зѣмлю.**

²⁶⁸ “Гарец” – це, очевидно, га-арец (євр. *hā’āreṣ*), тобто слово “земля” з визначеним артиклем, а “терец” – те саме слово “земля”, яке без визначеного артикля звучить як *ṭereṣ*. Сковорода міг приєднати до нього артикль за аналогією до першого слова.

²⁶⁹ Очевидно, це парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 22: 4. Пор.: **И́ воззрѣвъ Авраа́мъ о́чи́ма сво́ими, видѣ мѣсто и́здалече.**

²⁷⁰ Трохи неточна цитата з Книги пророка Аввакума 2: 1. Пор.: **На стра́жи моѣ́й ста́нѣ, и́ възы́дѣ на ка́мень.**

²⁷¹ Мабуть, це парафраза Книги пророка Єремії 31: 6. Пор.: **взы́днѣ въ сѣ́ннѣ ко гдѣ́ви бѣ́ѣ на́шемѣ.**

До Григорія Івановича Ковалинського

Цей лист було вперше опубліковано (за автографом) на сторінках московського видання «Известия Академии наук СССР» [див.: Новое о Григории Сковороде (Письмо к Г. И. Ковалинскому от 2 мая 1785 г.) / Публикация Е. Б. Рашковского и В. М. Смирнова // Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка. – 1984. – Т. 43. – № 2. – С. 168–172]. Де зберігається зараз автограф листа, встановити не вдалося. Подаємо за вказаною публікацією.

²⁷² Григорій Іванович Ковалинський – молодший брат Михайла Ковалинського. Як і Михайло, був вихованцем Харківського колегіуму, слухав у Сковороди курс катехізису. Працюючи після закінчення навчання в Таганрозі, підтримував зі Сковородою дружні стосунки. Принаймні вже на схилі літ Сковорода вирушив до нього в Таганрог, витративши на цю мандрівку, як свідчив Густав Гесс де Кальве, цілий рік [див.: Григорій Сковорода в спогадах сучасників і народних легендах. – Харків, 2002. – С. 65; про це: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 157].

²⁷³ Оце, як каже Сковорода, “турское”, вітання (щоправда, у кириличній транслітерації) зринає також на початку притчі «Благодарный Еродій».

²⁷⁴ Парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 6: 14. Пор.: **Дрѣ́тъ вѣ́ренъ кро́въ крѣ́покъ: ѡ́брѣ́тъи же є́го ѡ́брѣ́те сокро́вище.**

²⁷⁵ Фраза **ѡ́вы минѣ** кілька разів зринає в Біблії, уперше – у Книзі Суддів 6: 22.

²⁷⁶ Книга Екклезіястова 12: 12.

²⁷⁷ Парафраза Першого послання св. ап. Павла до Тимофія 6: 10. Пор.: **ко́рень во всѣ́хъ сла́мъ срево́блюще є́сть.**

²⁷⁸ Див. прим. 42 до циклу «Басни Харьковскія».

²⁷⁹ Образ Христа поміж розбійниками як утілення “золотої мірноти” можна знайти і в інших українських барокових письменників. Варто пригадати хоч би поезію Лазаря Барановича «In medio virtus», де є такі рядки: “Chrystus we szrodku iako cnota stoi, / Око́ло

niego ten, kto się go boi” [Baranowicz Ł. Lutnia Apollinowa. – Kiiów, 1671. – S. 519]. Див. також прим. 77 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».

²⁸⁰ Харібда (гр. *Χάρυβδις*) – сильна водна крутоверть у Сицилійській (Мессінській) протоці. Словник Памви Беринди подає таке значення цього слова: “тѣсное море, где як вир пожирает людій и корабль” [Беринда П. Лексікон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 470].

²⁸¹ Сцілла (гр. *Σκύλλα*) – небезпечна для мореплавців скеля, яка виступала в море (з італійського боку) навпроти Харібди. Згідно з грецькими міфами, у печері Сцілли жило чудовисько під таким самим ім’ям. Див. про це в «Одіссеї» (XII, 85–114). Памва Беринда описував його так: “звѣря морское, от шести голов песѣх, а постать красной невѣсты, а остаток тѣла, як уж, в тѣсном мѣсци живет, тѣсное море где як вир пожирает корабль” [Беринда П. Лексікон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 455].

²⁸² Див. прим. (6) до циклу «Сад божественных гѣсней».

²⁸³ Фраза *пѣть блѣгъ* кілька разів зринає в Біблії, уперше – у Першій книзі царств 12: 23.

²⁸⁴ *Вергілій*. Енеїда, III, 57. У перекладі Михайла Білика: “Золота клята жаго!” [Публій Вергілій Марон. Енеїда / З латинської переклав Михайло Білик; переклад звірив і зредагував Борис Тен. – Київ, 1972. – С. 66]. Ця фраза належить до розряду крилатих [див.: Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л. Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 60]. З українських авторів її вживав, зокрема, Феофан Прокопович [див.: Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 438].

²⁸⁵ Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 14.

²⁸⁶ Очевидно, Сковорода має на думці історію про зустріч Христа із самарянкою (Євангелія від св. Івана 4: 7–28).

²⁸⁷ Сковорода має на думці слова: *близъ быѣте кровію хрѣтовою. Тѣмъ бо єсть миръ нашъ* (Послання св. ап. Павла до ефесян 2: 13–14).

²⁸⁸ Книга пророка Захарії 2: 1.

²⁸⁹ Парафраза Четвертої книги Мойсеевої: Числа: або 20: 17 (пор.: *не совратѣмъсѧ ни на дѣсно, ни на лѣво*), або 22: 26 (пор.: *не бѣше ѡклонѣтисѧ ни на дѣсно, ни на лѣво*). Див. також: П’ята книга Мойсеева: Повторення Закону 2: 27; 5: 32; 17: 20 і деінде.

²⁹⁰ Лат. *hydrops* – ‘водянка’. У середньовічній латинській традиції це слово могло означати також “хвороблива спрага”, ба навіть “інтелектуальна бундючність” [див.: *Куриціус Е.-Р.* Європейська література і латинське середньовіччя / Переклав з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 308–310].

²⁹¹ Парафраза Четвертої книги царств 1: 13. Пор.: *поцадиѣ дѣшѧ мою*.

²⁹² Під *віслоком* Сковорода має на думці тіло. Див. прим. 457 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».

²⁹³ Ця приказка є в «Адагіях» Еразма Роттердамського (I. 5. 3).

²⁹⁴ Перекладаючи латинську фразу: “Ita fugias, ut ne praeter casam”, – Сковорода, очевидно, спирався на народні приказки: “Від лиха не втечеш”; “Від лихого поли ріж, а втікай” [Франко, № 16525, 16527].

²⁹⁵ Парафраза Апокаліпсису 3: 19. Пор.: *и҃хже ѡще любаѣ, ѡблѣчаѣ*.

²⁹⁶ Книга Псалмів 140 (141): 5.

²⁹⁷ Пор.: “Бо то Бог викликає в вас і хотіння, і чин за доброю волею *Своею*” (Послання св. ап. Павла до филип’ян 2: 13).

²⁹⁸ Вина з острова Скопелос (гр. *Σκόπελος*), що в Егейському морі, здавна славилися своєю вишуканістю.

²⁹⁹ Папушний тютюн – тютюн, зв’язаний у папуші, тобто в паки тютюнового листа. Пор.: “Тут же біля неї продавалася терта кабака і тютюн у папушах...” [Квітка-Основ’яненко Г. Українські повісті / Упорядкування текстів, передмова, примітки, пояснення слів та виразів Л. В. Ушкалова. – Харків, 2003. – С. 31].

До Івана Васильовича [Земборського]

Цей лист був уперше опублікований у харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за списком, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 130–131).

³⁰⁰ Іван Васильович Земборський – приятель Сковороди; був його студентом у Харківському колегіумі. Саме на пасіці в маєтку батьків Івана Земборського Сковорода оселився після того, як у 1769 р. покинув колегіум. Окрім того, Сковорода знав і родича Івана Земборського – Ісаю, котрий упродовж 1764–1787 рр. був настоятелем Сіннянського монастиря [див.: Ніженець А. На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 153].

³⁰¹ Сковорода має на думці слова на вір: *веззаконныхъ исполнихомса стѣзь и погнѣши и ходихомъ въ пѣстыни непроходимыя, пѣти же гдѣа не оубѣдѣхомъ* (Книга Премудрости Соломонової 5: 7).

³⁰² Трохи неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 11. Пор.: *кто возвѣсти тебѣ, ѿкъ нѣтъ єси*;

³⁰³ Парафраза Другої книги Мойсеевої: Вихід 18: 17. Пор.: *не прѣвѣ ты творѣши глголь єи*.

³⁰⁴ Див.: Євангелія від св. Луки 10: 30.

³⁰⁵ Дії св. апостолів 9: 4.

³⁰⁶ Сковородинський переказ Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 9. Пор.: *адамѣ, гдѣ єси*; Замість біблійного “де ти?” Сковорода подає фразу, взятую з апокрифічних переказів про вигнання Адама з раю: “Куди тебе чорти занесли?”; “Куди тебе чорти носять?” тощо [див.: Мишанич О. Григорій Сковорода і усна народна творчість. – Київ, 1976. – С. 106].

³⁰⁷ Фраза *єси ми єсмы* зринає в Діях св. апостолів 2: 32.

³⁰⁸ Книга Псалмів 37 (38): 6.

³⁰⁹ Сковорода має на думці байку «Про собачу зажерливість». Див.: прим. 161 до діалогу «Наркісс».

³¹⁰ Фразу *сѣрдце чѣсто* взято з Книги Псалмів 50 (51): 12.

³¹¹ Сковорода має на думці слова: *Вскѣю вѣще ѿмѣнѣе безѣмнома; стажаги во премѣдрости безсѣрдыи не можѣтъ* (Книга Притч Соломонових 17: 16).

³¹² Див. прим. 34 до діалогу «Бєсѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон».

³¹³ Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 46. Пор.: “Sed non prius, quod spiritale est, sed quod animale; deinde quod spiritale”. У перекладі Івана Огієнка: “Та не перше духовне, але звичайне, а потім духовне”.

³¹⁴ Сковорода має на думці слова: *видѣлѣ єси, дѣндеже ѿторжеса камень ѿ горы безрѣкъ* (Книга пророка Даниїла 2: 34). Це – богородичний прообраз. Пор.: “Исаія тя жєзл нарече, чистая, Даниїл же гору несѣкомую...” [див.: Могила П. Євхологін, або Молитво-слов или Требник. – Київ, 1646. – С. 581].

³¹⁵ Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 1: 27. Пор.: *сотвори бѣть чловѣка*.

³¹⁶ Неточна цитата з Книги Псалмів 50 (51): 12. Пор.: *Сѣрдце чѣсто созижди во мнѣ, бже*.

³¹⁷ Це – парафраза-ампліфікація Євангелії від св. Івана 11: 43. Пор.: *и сіѣ рекѣ, гласомъ великимъ воззва: ѡзарє, грѣди вѣнѣ*.

³¹⁸ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 20: 22. Пор.: дѣнь и гѣи ѿиць: прїимїте дѣхъ стѣ.

³¹⁹ Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 14.

³²⁰ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 20: 22. Пор.: прїимїте дѣхъ стѣ.

³²¹ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 3.

³²² Сковорода має на думці слова на взір: Потерпїи гѣи, мѣжайса, и да крѣпїтса сѣрдце твоє, и потерпїи гѣи (Книга Псалмів 26 (27): 14).

³²³ Можливо, Сковорода має на думці слова: зане приближаѣтса ѿзбавленїе ваше (Євангелія від св. Луки 21: 28).

³²⁴ Очевидно, Сковорода має на думці слова: Ѡтрочѣ мѣдо на пещѣры ѿспїдѣвъ и на лѣже ѿзїдѣи ѿспїдѣи рѣкѣ возложїтъ (Книга пророка Ісаї 11: 8).

³²⁵ Сковорода має на думці історію про те, як Самсон убив лева (див.: Книга Суддів 14: 5–9).

³²⁶ Євангелія від св. Марка 16: 18.

До Якова Михайловича Донця-Захаржевського

Автограф цього листа зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 7, арк. 110). Уперше опублікований у харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

³²⁷ Див. прим. 2 до твору «Книжечка Плутархова о спокойствїи души».

³²⁸ Ідеться про трактат «Начальная дверь ко христїанскому добронравїю».

³²⁹ Див. прим. 141 до діалогу «Наркїс».

³³⁰ Лат. *cor* – ‘серце, дух, душа’. В автографі це слово написане над рядком.

³³¹ Мабуть, вона побувала у Василя Томари, який служив на Кавказі [див.: Ніженець А. На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегїум. – Харків, 1970. – С. 166].

³³² Ідеться про Михайла Ковалинського.

³³³ Сковорода має на думці дружину Михайла Ковалинського – Надїю.

³³⁴ Лат. *sartago* – ‘сковорода’. Далі йде розчерк Сковороди.

До Степана Івановича Тев'яшова

Ані автографа, ані списку цього листа до нас не дійшло. Подаємо за публікацією Леоніда Вейнберга в часописі «Русская старина» (1891. – Сент. – С. 403).

³³⁵ Див. прим. 1 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».

³³⁶ Можливо, Сковорода має на думці Першу книгу Мойсееву: Буття 32: 10. Пор.: довлѣетъ мнѣ ѿ всеѣхъ правды и ѿ всеѣхъ ѿистины.

³³⁷ Парафраза Євангелії від св. Матвія 5: 45. Пор.: ѿкъ да бѣдете снѣгоу ѿца вашего, ѿже єсть на нѣбѣхъ: ѿкъ сонце своє сѣлетъ на злыѣхъ и бл҃гїѣхъ и дождїтъ на правдыѣхъ и на неправдыѣхъ.

До Григорія Івановича Ковалинського

Автограф цього листа зберігається в рукописному відділі Російської національної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедрїна (Санкт-Петербург) (ф. А. О. Титова, № 1395). Уперше опублікований Павлом Поповим на сторінках київського часопису «Радянське літературознавство» [див.: Попов П. М. З листування Г. С. Сковороди // Радянське літературознавство. – 1955. – Т. 18. – С. 65–67]. Подаємо за автографом.

³³⁸ Див. прим. 272.

³³⁹ Ідеться про Олексія Базилевича. Див. прим. 347.

³⁴⁰ Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 6: 6. У Септуагінті це слово має форму: *αὐταρκείας*. Пор.: “ἔστιν δὲ πορίσμος μέγας ἢ εὐσέβεια μετὰ αὐταρκείας”.

³⁴¹ Неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 3: 21. Пор.: *ἄλλο ἐν τῷ ἡμῶν ἡμῶν, ἐν τῷ ἡμῶν ἡμῶν*.

³⁴² У Септуагінті: “*μὴ καταγινώσκῃ*” (Перше соборне послання св. ап. Івана 3: 21).

³⁴³ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 2: 14. Пор.: *Τὸν βοῆσθαι τῷ ἡμῶν*.

³⁴⁴ Далі йде розчерк Сковорода.

³⁴⁵ Сковорода має на думці слова на взір: *приклонї, гдѣ, ѡхо твоє и ѡслыши мѧ* (Четверта книга царств 19: 16), які досить часто зринають у Біблії.

³⁴⁶ Парафраза Євангелії від св. Матвія 5: 45. Пор.: *ἵνα καὶ ὁ πατήρ ὁ οὐρανὸς ὁ ἀγαθὸς ὁ πάντων ἡμῶν, ἵνα καὶ ὁ πατήρ ὁ οὐρανὸς ὁ ἀγαθὸς ὁ πάντων ἡμῶν, ἵνα καὶ ὁ πατήρ ὁ οὐρανὸς ὁ ἀγαθὸς ὁ πάντων ἡμῶν*.

До Олексія Степановича Базилевича

Автограф цього листа зберігається в рукописному відділі Російської національної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Шчедріна (Санкт-Петербург) (ф. А. О. Титова, № 1395). Уперше опублікований Павлом Поповим у київському часописі «Радянське літературознавство» [див.: *Попов П. М.* З листування Г. С. Сковорода // *Радянське літературознавство*. – 1955. – Т. 18. – С. 67–70]. Подаємо за автографом.

³⁴⁷ Олексій Базилевич – “города Харкова соборной Успенской церкви намѣстника священника Стефана сын” [*Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 186] – вихованець Харківського колегіуму. У 1768–1769 рр. слухав курс поетики в Михайла Ковалинського, бувши одним з найкращих його учнів. Принаймні саме за рекомендацією Михайла Ковалинського Олексій Базилевич переходом стане вихователем сина Олексія Кириловича Розумовського під час його мандрівки за кордон. Сковорода приятелював із Базилевичем [див.: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 145, 148–149].

³⁴⁸ “Календами” (*Calendae, Kalendae*) римляни називали перше число місяця. У греків “календ” не було. Латинська приказка “*Ad calendas Graecas*” означає: до того часу, який ніколи не настане [див.: *Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов.* – Москва, 2006. – С. 15]. Пор., наприклад, епізод із добре знаних Сковородою «Домашніх бесід» Еразма Роттердамського: “*Рабін: У найближчий час буде заплачено. Сір: Тобто коли, на грецькі календи? Рабін: Глузуєш, мерзотнику?*” [*Еразм Роттердамський. Похвала глупоті. Домашні бесіди / Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова.* – Київ, 1993. – С. 123].

³⁴⁹ Лист пошкоджено. Слово *Graeci* відтворено за змістом.

³⁵⁰ Лист пошкоджено. Відстань від Великого Бурлука до Гусинки становить близько 30 км.

³⁵¹ Ідеться про Григорія Ковалинського, який приятелював із Базилевичем. На ту пору вони обоє мешкали в Таганрозі.

³⁵² Мабуть, Сковорода нав’язується тут до слів, які, за свідченням Діогена Лаерція (I, 33), приписують то Фалесові, то Сократові. Буцімто хтось із них казав, що вдячний долі за те, “що є елліном, а не варваром” [*Діоген Лаертський. О житни, учениях и изречениях знаменитых философов.* – Москва, 1979. – С. 73].

³⁵³ Далі йде розчерк Сковорода.

До Єгора Єгоровича Урюпіна

Ані автографа, ані списку цього листа не збереглося. Подаємо за публікацією в харківському часописі «Украинский вестник» (1817. – Кн. 4. – С. 126–127).

³⁵⁴ Єгор Єгорович (Георгій Георгійович) Урюпін – харківський купець, міський голова, приятель Сковороди. На початку XIX ст. був чи не основним помічником Василя Каразіна у справі відкриття в Харкові імператорського університету. На цю потребу він зібрав з місцевих купців 70000 карбованців. Про Єгора Урюпіна див.: *Багалей Д. И.* Харьковский городской голова Егор Егорович Урюпин // *Багалей Д. И.* Украинская старина. – Харьков, 1896. – Т. 1. – С. 116–196.

³⁵⁵ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *ми́ръ до́мъ семѣ* (Євангелія від св. Матвія 10: 12; Євангелія від св. Луки 10: 5).

³⁵⁶ Ідеться про Петра Федоровича Пискунівського. Див. прим. 1 до наступного листа.

³⁵⁷ Ідеться про харківського купця Артема Дорофійовича Карпова.

³⁵⁸ Ідеться про харківського купця Степана Микитовича Курдюмова.

До Петра Федоровича Пискунівського

Цей лист написано на звороті листа Сковороди до Єгора Урюпіна від 10 червня 1790 р. Автограф не зберігся. Уперше опублікований у харківському часописі «Украинский вестник» (1817. – Кн. 4. – С. 127). Подаємо за списком Івана Вернета, копія якого зберігається в бібліотеці Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України.

³⁵⁹ Петро Федорович Пискунівський – відомий харківський аптекар. Аптеку в Харкові він відкрив у 1770 р. (до того часу був провізором у Санкт-Петербурзі). Ця аптека виробляла медикаменти для всієї Слобожанщини. Пискунівський створив також Куп'янські аптекарські сади, організував роботу щодо збирання лікарських рослин тощо. Сковорода часто бував у Пискунівського. Принаймні саме в будинку Пискунівського біля Лопанського мосту зустрічався зі Сковородою Жан Верне (Іван Вернет) [див.: Григорій Сковорода в спогадах сучасників і народних легендах. – Харків, 2002. – С. 66; про це: *Ниженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 173; *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 250].

³⁶⁰ Така приказка є в «Адагіях» Еразма Роттердамського (II. 5. 49).

³⁶¹ *Carduus benedictus* (Бенедиктова трава, чортополох св. Бенедикта) – дикий польовий шафран.

До Єгора Єгоровича Урюпіна

Ані автографа, ані списку цього листа не збереглося. Уперше опублікований у харківському часописі «Украинский вестник» (1817. – Кн. 4. – С. 128–131). Подаємо за списком Івана Вернета, копія якого зберігається в бібліотеці Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України.

³⁶² Див. прим. 354.

³⁶³ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 9: 9. Пор.: *Дідьдъ премѣдромѣ винѣ, ѿ премѣдрѣйшій вѣдѣтъ.*

³⁶⁴ Пор. із приказкою, яка є в «Адагіях» Еразма Роттердамського (IV. 6. 12): “*Timidi mater non flet*”.

- ³⁶⁵ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 15. Пор.: **Блидїте ѿво, кáкш ѡпáсно хóднїте.**
- ³⁶⁶ Фразу **гдѣ да сохрани́тъ** узято з Книги Псалмів 40 (41): 3.
- ³⁶⁷ Книга Притч Соломонових 16: 31.
- ³⁶⁸ Неточна цитата з Дій св. апостолів 10: 38. Пор.: **пома́за єго́ вѣтъ дх́омъ.**
- ³⁶⁹ Неточна цитата з Книги Псалмів 44 (45): 8. Пор.: **пома́за тѣ, вѣже, вѣтъ твоѣй є́лєемъ рáдостнї.** Див. також: Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 9.
- ³⁷⁰ Книга пророка Ісаї 61: 7.
- ³⁷¹ Це – варіант прислів'я “Добрая слава дороже богатства” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 691].
- ³⁷² Інокентій Гізель подавав у реєстрі гріхів, зокрема, таке: “Аще упованіє своє в твореніи паче, неже в Творцѣ Бозѣ полагал. Якоже в благодати людской, в разумѣ своем, в храбрости, в богатствѣ, в благородіи” [Гізель І. Мир с Богом чело́вѣку. – Київ, 1669. – С. 67].
- ³⁷³ Перша книга царств 2: 10.
- ³⁷⁴ Книга Псалмів 140 (141): 3.
- ³⁷⁵ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 23: 26. Пор.: **фарїсе́е слѣпнѣй, ѡчи́стнї прѣжде внѣ́треннее стѣклѣннїцы.**
- ³⁷⁶ Неточна цитата з Книги Псалмів 4: 7. Пор.: **зна́менасѣ на насѣ свѣтъ ли́ца твоегѡ.**
- ³⁷⁷ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 4: 8. Пор.: **Дáмъ єси́ весѣліє въ сѣрдцы моѣмъ: ѿ пло́дѣ пшени́цы, вѣнѣ и є́лєа.**
- ³⁷⁸ Можливо, це парафраза Книги пророка Даниїла 11: 2. Пор.: **разбогáтъѣтъ богáтъствомъ велі́кнїмъ пáче всѣ́хъ.**
- ³⁷⁹ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 13: 45. Пор.: **Пáки подóбно є́сть црѣ́твїє нѣ́ное чело́вѣкѡ кѡпцѣ, ѡцѡцѡ до́брыхъ вїсерєнї.**
- ³⁸⁰ Сковорода має на думці слова: **їже ѡ́верѣтъ є́динъ многоцѣ́ненъ вїсеръ, шѣ́дъ прода́де всѣ́, є́лика ѡмáше, и кѡпї є́го** (Євангелія від св. Матвія 13: 46).
- ³⁸¹ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 18 (19): 9. Пор.: **зáповѣ́дъ гд́нѣ свѣ́тлѣ.**
- ³⁸² Книга Псалмів 18 (19): 10.
- ³⁸³ Неточна цитата з Книги Псалмів 18 (19): 10–11. Пор.: **сдáвъ гд́нї ѡ́стиннѣ, ѡ́правдáннѣ вкѡ́пѣ, вождєлѣ́ннѣ пáче злáтѣ и кáмєнє чѣ́стнѣ мно́гѣ, и слáждшѣ пáче мѣ́дѣ и сѡ́тѣ.**
- ³⁸⁴ Книга Псалмів 118 (119): 72.
- ³⁸⁵ Книга Псалмів 118 (119): 14.
- ³⁸⁶ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 158. Пор.: **Вїдѣ́хъ нера́змѣ́вѣющѣмъ и ѡ́стѣ́лѣхъ.**
- ³⁸⁷ Неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 18. Пор.: **Ѧ́крый ѡ́чи моѣ, и ѡ́уразмѣ́ю чѣ́дєсѣ ѿ зáкѡнѣ твоегѡ.**
- ³⁸⁸ Книга Псалмів 118 (119): 19. Далі йдуть слова: **зáповѣ́днї твоѣ́.**
- ³⁸⁹ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 15: 30. Пор.: **слáва же блáгѣлѣ ѡ́утѣ́чнѣетъ кѡ́стнї.**
- ³⁹⁰ Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 23: 37. Пор.: **Слáва велі́лѣ є́же послѣ́доватнї бѣ́д.**
- ³⁹¹ Неточна цитата з Книги псалмів 62 (63): 9. Пор.: **Приймѣ́ дѡшѣ моѡ́ по тѣ́вѣ.**
- ³⁹² Трохи неточна цитата з Книги псалмів 118 (119): 93. Пор.: **во вѣ́кѣ не забѣ́дѡ ѡ́правдáннїй твоѣ́хъ.**
- ³⁹³ Пор.: “Хоч гол, та прав”; “Хоч гол, так прав” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 51, 164].

³⁹⁴ Парафраза Євангелії від св. Матвія 10: 28. Пор.: не оубоѣтеса ѿ оубиваюцихъ тѣло, дѣши же не могѣцихъ оубѣти.

До Івана Івановича Єрмолова

Автограф цього листа зберігається в Центральному державному історичному архіві України (ф. 221, оп. I, од. збер. 421). Уперше опублікований у харківському часописі «Червоний шлях» (1924. – Кн. 3. – С. 255–257). Подаємо за автографом.

³⁹⁵ Іван Іванович Єрмолов – харківський купець, приятель Сковороди.

³⁹⁶ У рукопису: *Истинну*.

³⁹⁷ Євангелія від св. Матвія 10: 28.

³⁹⁸ Парафраза Другого послання св. ап. Павла до коринтян 4: 16. Пор.: но аще ѿ внѣшній нашіъ человекъ тѣчетъ, оубоже внѣтренній оубновляется.

³⁹⁹ Далі нерозбірливо.

До Наемана Петровича

Автограф цього листа не зберігся. Уперше лист було надруковано в київському виданні творів Сковороди 1961 р. Подаємо за списком, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 23, зворот останнього аркуша).

⁴⁰⁰ Наеман Петрович – мешканець Бабаїв, єврей-вихрест, приятель Сковороди.

⁴⁰¹ Фраза “Мир ти” є в богослужбових текстах [див.: *Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник*. – Київ, 1646. – С. 67, 420].

⁴⁰² Парафраза Книги Псалмів 117 (118): 17. Пор.: Не оумрѣ, но живѣ вѣдѣ. Див. також: *И рече ємѣ гдѣ: миръ тебѣ, ѿ не бойса, не оумреши* (Книга Суддів 6: 23).

⁴⁰³ Парафраза Євангелії від св. Матвія 22: 32. Пор.: азъ єсмь вѣтъ авраамовъ, ѿ вѣтъ ісаковъ, ѿ вѣтъ іаковъ; нѣсть вѣтъ вѣтъ мертвыхъ, но (вѣтъ) живыхъ.

⁴⁰⁴ Пор.: “Є пиріжок – є дружок” [Франко, № 30547]; “Каковы дружки, таковы и пирожки” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 229].

⁴⁰⁵ Парафраза Другого послання св. ап. Павла до коринтян 12: 14. Пор.: не ищѣ бо вашихъ, но ваісъ.

⁴⁰⁶ Це та два наступні речення витлумачити важко. Очевидно, переписувач зіпсував їх, не зрозумівши змісту.

⁴⁰⁷ Пор.: “Він і в воді не тоне, і в огні не горить”; “Він ані в воді не втоне, ані в огні не згорить” [Франко, № 3643, 4461]; “Правда і в огні не горить, і в воді не тоне” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 164].

⁴⁰⁸ Можливо, це парафраза Євангелії від св. Марка 7: 35. Пор.: разрѣшился оуза ѡзика єго.

⁴⁰⁹ Вар – арамейське *бар* (*bar*) – означає “син”. У біблійному івриті “син” – це *бен* (*bēn*), але й *бар* так само зустрічається (наприклад, у пізньому тексті Книги Притч Соломонових 31: 2 [див.: *The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon*. – Peabody, Mass., 1999. – Р. 135, 1085]). Ім’я “Варсава”, найімовірніше, означає “син суботи” (арам. *bar šabbā*, Бар Шабба [див.: *The Interpreter’s Dictionary of the Bible*. – Nashville, 1990. – Vol. 1. – Р. 359]). У сирійській мові справді є слово *цахва* (*ṣaḥwā*) зі значенням “гарна погода”, “мир”, але навряд чи воно має стосунок до етимології імені “Варсава”.

Захотѣлось мнѣ нѣсколко с вами из отсу[дс]твія поговорить. Примѣтили ль вы, что отсудственная дружеская персона похожа на музыкальный инструмент: он издали бренчит пріятнѣе. Дай БОГ, чтоб мы могли взаимным бренчаньем веселить наши внутренніи уши согласным слѣдующей симфоніи: “Хвалите Господа, яко Сей есть благ” (Псалом)¹. И что ж лучше, как почаще брещать о том: “Зиждай Іерусалима Господь, исцѣляяй сокрушенныя сердцем и обязуяй сокрушенія их”². Посылаю вам один и другой гостинець: 1-й слон, 2-й солнце; если их сложить, то здѣлают СИМВОЛ, т. е. складку³ и изключать прекрасную силу. Слон со удовольствіем на солнце, свѣтом облившееся, взирает, подняв хобот, будто для обятія руки своей⁴. Взирайте на сей символ почаще, он вам не меньше будет полезен, как израильтянам змій повѣщенный⁵. Не забывайте того: в сем мир ваш, исцѣляющій сокрушеніе сердечное⁶. Если ж хотите, подпишите внизу⁷ сіе: “Совѣсть чистая Богу угодна”⁸. Коль изрядно сим узлом назнаменываются сыны дне⁹, противныи тѣм, о коих Давид¹⁰: “И в ложах своих лягут”¹¹. ПЛИНИУС¹² пишет, что слоны в лѣто збираются всякой день, чтоб поздравить восходящее солнце¹³. Видно, что они к нему привержены. Пишут тож, что из болших звѣрей нѣт разумнѣе слона¹⁴. Случилось и в Библии читать, что весь Израиль рано пред Господем предстаєт¹⁵. Но о противных¹⁶ вот что поет Давид: “Ниже пребудут беззакон[н]ицы пред очима твоима”¹⁷. И сам о себѣ вопієт: “Заутра предстану ти”¹⁸. И далѣе: “Глаголы моя внуши, Господи”¹⁹. Не кажется ли вам Давыд слоном, солнце поздравляющим? Весма сходное позорище. Щасливы²⁰, кои рано в 1-й час дня с веселіем взирают на внутреннее свое правды свѣтило. Таковыи-то дѣйствително прочитывают правило 1-го часа²¹. Слѣдующій и весело свѣтящій день єсть плодом вчерашняго дня, в страхѣ Божіем проведеннаго. Так, как добрая старость єсть награжденіе доброй юности²².

Хорошо снесем вмѣстѣ и поставим, будто картину возлѣ картины, страх БОЖІЙ²³ і вѣру²⁴ во Христа, чтоб усмотрѣть, велика ли меж ими разнь? Страх БОЖІЙ боится БОГА. ВѢРА Христова вѣрует в него ж. Страх, боясь БОГА, любит Его. И вѣра, вѣруя, надѣется и любит²⁵.

Страх БОЖІЙ боится вездѣ сущаго, вѣра вѣрует в ТВОРЦА, вся исполняющаго. Страх боится НЕВИДИМАГО, вѣра, не видя, видит того же.

Страх БОЖІЙ уповаєт на БОГА, вѣра уповаєт на ХРИСТА²⁶. “Страх БОЖІЙ дар от Господа” (Сир[ах], г[лава] 1, с[тих] 13). Вѣра єсть дар БОЖІЙ (Ефес[еем], г[лава] 2, с[тих] 8)²⁷. Страх БОЖІЙ в БОЗѣ, как на камени, и вѣра во ХРИСТѣ камень єсть он же (Корін[ѳеям], г[лава] 10, с[тих] 4)²⁸. Страх БОЖІЙ єсть верх и цвѣт щастія, вѣра спасает щастіє и спасеніє (тоже, г[лава] 11, с[тих] 6)²⁹. Страх БОЖІЙ єсть вѣнец мудрости, вѣра єсть символ, лонгус [sic!],

печать христіан. Страх БОЖІЙ ведет в землю обѣтованную, вѣрою преидоша Чермное море (Еврее[м], г[лава] 11, с[тих] 29)³⁰. “Страх Господень прилагает дни” (Притч[ей], г[лава] 10, с[тих] 27). “Вѣра во вѣки стояти будет” (Сирах, г[лава] 40, с[тих] 12). “Страх Господень источник жизни” (Пр[и]тч[ей], г[лава] 14, с[тих] 26)³¹. “Вѣрою праведник жив будет” (Аввак[ум], г[лава] 2, с[тих] 4)³². “Страх Господень отгоняет грѣхи” (Сира[х], г[лава] 1, с[тих] 21)³³. “Вѣра исполняет заповѣдь” (Іоанн, г[лава] 3, с[тих] 23)³⁴. Страх Господень, боясь Господа, вѣрует в него. Вѣра, вѣруя Господу, боится Его: “Страх Господень возвѣщает мир” (Сир[ах], г[лава] 1)³⁵. “Вѣрою оправдившеся, мир имамы к Богу”³⁶.

Как может вѣровать БОГУ, не боясь Его? Как может бояться, не вѣруя? БОГ и ХРИСТОС есть одно³⁷, воля Божія и заповѣдь Христова есть одно.

Видно ж, что вѣра и страх Божій есть то ж одно. Страх Божій есть то Дух Божій в человѣкѣ. “Исполнит его Дух страха БОЖІЯ” (Исаія, г[лава] 11, с[тих] 3). Вѣра Христова есть тоже внутри Дух Господень. “Имуще тойже дух вѣры” (Кори[нѣяном], г[лава] 4, с[тих] 13)³⁸. Богом бо нам [sic!] Бога и духом Духа видим. Отец нас влечет к Сыну, Сын к Отцу, но Отец в Сынѣ и Сын во Отцѣ. Страх Божій в вѣрѣ, а вѣра в страхѣ. Страх Божій есть внутреннее свидѣтельство о Сынѣ Его. Вѣра Христова есть наружное пред человѣки доказательство. Отец его – лежащее, как камень, Монумент свидѣнія. Если кто вѣрует, камень Свидѣнія, конечно, имѣет страх Божій внутри, а уничтоживый внутреннее свидѣтельство лживым Сына Божія почитает.

“Вѣруй, – говорит наперсник, – в Сына БОЖІЯ имать Свидѣтельство в себѣ, а не вѣруй Богови, лжу сотворил есть его” (г[лава] 5, с[тих] 10)³⁹.

Если бы кто мене спросил, каким образом наследовать страх Божій, я бы ему отвѣтствовал с Сирах[овым] сыном: “Возжелав премудрости, соблюди Господеви, и Господь подаст”⁴⁰. Премудрость и страх Божій одно⁴¹. А если опять спросишь, коим путем достигнуть вѣры, невидимое величество Божіе видящей, или, как Павел говорит, обличающей⁴², т. е. пред лице стоящей, скажу тебѣ со Іоанном: “Всяк, согрѣшая, не видѣ Его, ни позна Его”⁴³. Спроси ж теперь мене, коим способом получить наследіе дражайших заповѣдей? Отвѣчаю с Давидом: “Блажен Муж, бояйся Господа, в заповѣдях его восхощет зѣло”⁴⁴. Видиши, что к помянутым двоим присовокупляется, а сіе три суть едино страх Божій и вѣра Христова, и животворящія заповѣди. Страх Божій и вѣра побуждают к заповѣдям, а дух заповѣдей вершит двоицу. Страх Божій – глава и начало, вѣра Христова – нива и зерно, а сладчайшія заповѣди суть животворящим плодом Райскаго Древа, еже плод свой дасть во время свое⁴⁵.

А мы при свидѣтельствѣ камня Библии страх Божій и вѣру Христову в одно поставили, а Давид страх Божій вмѣстѣ с заповѣдми ставит⁴⁶. “Страх Господень чист, судьбы Господни истинны”⁴⁷. Кто дерзнет от Божественной двоицы нераздѣльной отдѣлить безсмертнаго Божества сокровище – заповѣди Божіи? Они – плод, совершеніе и окончаніе всему, конца не имѣющее, а конец [и] начало все одно. БОГ всему началу, БОГ средство, БОГ и конец

всему⁴⁸. Ничто не может от Бога родиться лучшее, как он Сам, тѣм-то он и Бог, что лучший всего. Что ж ты мнѣ сыщешь лучшее заповѣдей? Гдѣ! на небеси или на земли? Когда! в сей вѣкъ или в будущій? Право, я и сам бы хотѣл их оставить, если б что лучшее от них сыскал, но не могу затѣм, что не хочу, и затѣм, что не могу. Сей есть Бог мой, Рай и живот вѣчный⁴⁹: “На пути свидѣній твоих насладихся, яко о всяком богатствѣ”⁵⁰. “Наслѣдовах свидѣнія твоя в вѣкъ, яко радование сердца моего суть”⁵¹. “Скорби и нужды обрѣтоша мя, однак заповѣди твоя поученіе мое”⁵². “Боящіися тебе узрятъ мя и возвеселятся, яко на словеса”⁵³. “Мир мног любящим закон твой”⁵⁴. “Во вѣкъ не забуду оправданій твоих, яко⁵⁵ вразуми мя, и научуся”⁵⁶. Есть же и другого рода страх Божій. Он не веселит, но мучить, не ублажает, но погубляет, не живот душѣ, но смерть люта. Он называется безбожничый и рабскій, а живет в двоих сортах людей. О первом жребіи⁵⁷ говорит Давид: “Рече безумен в сердцѣ своем”⁵⁸. О втором сын его ХРИСТОС: “Всяк согрѣшай раб есть грѣху”⁵⁹. 1-й сорт, не признавая за Господина, войну ведет против Божіею стана⁶⁰; 2-й признавает, но⁶¹ боится как мучителя, не как отца, противляясь воли Его, а живущій по слѣпотѣ своей⁶². Вот страх их: “Бѣгает нечестивый никомуже гонящу” (Притчи)⁶³. “Неправеднии же [воз]волнуются и почити не возмогут”⁶⁴. И тамо убояшася страха, идѣже “все житіе нечестиваго в попеченіи”⁶⁵. “Страх же его во ушесѣх его”⁶⁶. Примѣтъ: то его, не Божій страх. “Жало же смерти грѣх”⁶⁷. Один боится, чтоб не пропала тлѣнность, другой печется грѣхом – оба мучатся. Сей страх можно назвать адским, не Божіим, а как страх есть погибельный, так и вѣра есть суетная, лицемѣрная, бѣсовская, рабская. Она, конечно, вѣрует, что есть Бог, но дѣлами, как Павел учит, отмещется⁶⁸ и тѣми плодами, кои свидѣлствуют о вѣрѣ во Христа сокроуенной, как зерно в сердцѣ. Говорит устами: “Господи, Господи!” – и не творит волѣ Его. “Покажи мнѣ вѣру твою от дѣл твоих!”⁶⁹ – кричит Апостол Іаков. Иное дѣло есть вѣрить о том, что БОГ есть, а иное вѣрить в БОГА, любить, положится на него и жить по Бозѣ. Бѣсы вѣруют, что есть точно БОГ, и трепещут. Видишь в бѣсах вѣру. Видишь в них и страх. Но не вѣруют в Бога и не идут по нем, как путем щастія. Вѣруют разбойники, что есть суд гражданскій, и боятся его, но не живут по законам его, а сим самим не вѣряются ему, избрав собственной путь к мнимому своему щастію. Не тот есть богатым, кто вѣрует о том, что золото находится в нѣдрах земных, но кто погнался за ним, влюбясь в оное, и, собрав, обогатился оным и укрѣпил Дом Свой, ввѣряся на оное. Так вѣрный христіанин не тот, кто вѣрует о том, что находится в свѣтѣ БОГ, но кто послѣдует Ему, влюбясь в него, и основал Дом щастія на любви Божіей, утвердив оной соблюденіем воли Его блаженной, ввѣряся, как на твердѣйшій Адамант, что дом его не подвижится во вѣки⁷⁰, обогащен сим сокровищем: “Благ мнѣ закон уст твоих”⁷¹. Вот в чем есть обрученіе вѣры с Господом по слову Осіи: “Обручатся себѣ в правдѣ и в милости, и в щедротах, и обручатся себѣ в вѣрѣ, и увѣси Господа” (г[лава] 2, с[тих] 19)⁷². Видишь, вѣра не раздѣляется от правды, суда, милости и щедрот. Что есть

правда⁷³? Слушай Давыда: “Правда твоя правда во вѣк, и закон твой истинна”⁷⁴. Что есть суд? “Сотворих суд и правду”⁷⁵. “От судеб твоих убояхся”⁷⁶. Что есть милость? “По милости твоей и по судьбѣ твоей живи мя”⁷⁷. Что есть щедроты? “Щедроты твоя многи, Господи, по судьбѣ твоей живи мя”⁷⁸. “Вѣруй в мя имать живот вѣчный”⁷⁹. Что ж есть живот? Слушай [...] ⁸⁰: “Во вѣки не забуду, яко в них оживил мя еси”⁸¹. Вот тебѣ живот, вот чѣм оживляются мертвыи жалом грѣховным⁸². Но долго ли нам не вѣрить животу сему, долго ли тяжек нам будет свѣт и мир повелѣній Его? О ослѣпленные сердца и несчастные умы! Заповѣдь Его есть печать дружбы: “Вы друзи есте, аще творите, елика заповѣдах вам”⁸³.

124

Так сего не разумѣете: “Отдѣляюще себе от единости вѣры”⁸⁴, – куда вы недосмысленны. Развѣ уже истекло то, что там же сказано: “По своим похотех ходяще и нечестіих”⁸⁵. Ибо вся сія рѣчь о тѣх же одних людях. Сіи несчастливцы, основавшии блаженство свое на внѣшних церемоніях, ведут жизнь свою по своим прихотям. Что за прихоти? Слушай ПАВЛА: “Явлена же суть дѣла плотская, т. е. прелюбодѣяніе, блуд, нечистота, студодѣяніе, ідолослуженіе, чародѣянія, вражды, рвенія, завиды, ярости, раженія, распри, соблазны, ереси, зависти, убійства, пѣанство, безчинни кличи и подобная сим”⁸⁶. Всякая церемонія называется плотским, ведущая ни к чему тайному, как будто букварь к чтенію, а чтеніе к понятію силы. Но сіи сивыи голубчики, оставив самую силу и конец церемоніи и души их, поставили дом свой на пѣсцѣ⁸⁷, как на дду, уповаю на сіе пѣсчаное свое основаніе, не на камень твердый и щѣлный⁸⁸, о коем ДАВЫД: “Исперва познах от свидѣній твоих, яко в вѣк основал я еси”⁸⁹. О таковых ПАВЕЛ вопіет: “Имущіи образ благочестія, силы же его отвергшіися”⁹⁰. А ІУДА говорит: “Отдѣляюще себе от единости вѣры”⁹¹. То же, что и Павел, и пророки называют камнем или твердостію⁹², а БОГОСЛОВ любовію⁹³ или единством. Любовь и единство то ж. Тое ж⁹⁴ самое наш ІУДА называет единостію⁹⁵. Сіе значит камень заповѣдей Господних. “На камени мя вѣры утвердив”⁹⁶. И по сей причинѣ зовет тѣлесными, плотяными и пѣсчаными, т. е. ничего твердости [...] ⁹⁷ имѣющими, о коих БОГ у ИСАИ: “Увѣждь, – говорит, – яко пепел сердце их[, и] прелщаются”⁹⁸. Вспомните созидающаго храмину на пѣсцѣ⁹⁹. Пѣсок есть нѣчто не одно, но из разностей смѣшенное. Но камень есть нѣчто одно и затѣм твердое. Таковых людей на обряды упованіе можно назвать вѣрою затѣм, что на них положились, но не твердою и плотяною. И посему-то тут же сплош наш ІУДА говорит: “Вы же, возлюбленіи, святою¹⁰⁰ вашею вѣрою”¹⁰¹, т. е. не пѣсчаною, “сами себе в любви Божіей соблюдайте”¹⁰². Истинная вѣра ведет к концу. Что ж есть конец? Слушай ПАВЛА¹⁰³: “Конец же завѣщанія есть любовь от чистаго сердца и совѣсти благія и вѣры нелицемѣрныя”, – говорит к Тимоѣе[ю], г[лава] 1, с[тих] 5¹⁰⁴. К Рим[ляном], г[лава] 13: “Ни единому же ничимже должны бывайте, точію еже любити друг друга: любяй бо друга, закон исполни”¹⁰⁵.

“Зане от дѣл закона”¹⁰⁶. Конечно, под дѣлами закона разумѣтся дѣйствія, церемоніи. Они всегда находятся в Божіей истинѣ или Духа Святаго нѣмым начертаніем и слабым образом. Яснѣе сказать, дѣйствій церемоніальныхъ суть комплекты¹⁰⁷ и жеманныя наружности, общающія усердіе к Богу и дружбу, которая печатлѣтся исполненіемъ священнѣйшаго закона Его, до котораго они находятся нѣкою частію или смирительною [sic!] и, будто с алфавитомъ буквара, Закономъ оно названо¹⁰⁸ для того, что узаконено было; всякому не миновать тѣмъ дѣйствій, могущихъ со временемъ вперить в присущное сердце понятіе и просвѣщеніе высочайшей ползы и щастія истиннаго человѣка. Напримѣр: яденіе ПАСХИ есть то внѣшнее дѣйствіе; 2-е – обрѣзаніе; 3-е – неяденіе свиннаго мяса; 4-е – омытіе внѣшнихъ членовъ стихійною водою и прочая безчисленная. Названо оно еще и для того закономъ, что, закрывая и назнаменуя тайно БОЖІЙ законъ, находится Его короною и шелухою, и будто половою, зерно царствія Божія закрывающею, и надѣющі[и]ся на сію корону называются шелуханами, т. е. суевѣрами. Вся сія шелуха законна ведетъ сердце наше къ свято[му] Духу. Онъ есть возсіаніе блаженныхъ и чистѣйшихъ мыслей, называется духъ вѣры¹⁰⁹, духъ премудрости¹¹⁰, духъ страха Божія¹¹¹, духъ Божій и начало всего того плода, о коемъ ПАВЕЛъ говоритъ: “Плодъ же духовный”¹¹² и пр[о]ч[ая]. Если¹¹³ къ сему концу кто¹¹⁴ пріспѣл, тотъ оправданъ Духомъ Вѣры и, исполнивъ церемоніи, чрезъ окончаніе можетъ сказать съ ПАВЛОМъ: “Законъ ли убо разоряю вѣрою?”¹¹⁵ Никак! Но законъ утверждаю¹¹⁶, а естли кто и безъ церемоніи добрымъ здѣлался, пускай съ ПАВЛОМъ же вопіетъ: “Единъ Богъ, иже оправдитъ обрѣзанцовъ, да отъ вѣры необрѣзанцовъ”¹¹⁷, “ни обрѣзаніе что можетъ, ни необрѣзаніе, но нова тварь” (Къ галат[ам], г[лава] 6, с[тих] 15).

Нѣчему дивиться¹¹⁸. Вы еще в семъ родѣ баталіи не очень практик, а непріятель старинный, всеобщій, а посему великій искусникъ¹¹⁹. Естли бы ДАВЫДъ не пріобучился къ битвѣ, конечно, какъ прочимъ, равно и ему страшенъ бы былъ ГОЛІАѦ, но онъ уже съ волкомъ и львомъ дѣло имѣлъ во время паствы овецъ¹²⁰. Чего не можетъ Богъ¹²¹? Онъ родитъ охоту, а охота – мать труда¹²², трудъ все побѣждаетъ. Помалу на гору идучи, со временемъ сойдеши: “Пойдутъ отъ силы въ силу”¹²³, – что и прилежно глядимъ очами, чтобъ узнать, коль блаженное дѣло жить въ мирѣ и дружбѣ съ Богомъ, а другаго пути къ щастію никоимъ образомъ найти нельзя и самимъ Ангелскимъ умамъ. Въ то время съ крѣпкою упрямостію защищать станемъ градъ мира нашего. Тогда мы сію цитадель теряемъ, когда подлаго о ней мнѣнія, и думая, что не довольно сего одного къ щастію нашему, какъ только устранились къ Іерихону, тотъ часъ попадаемъ въ бѣду¹²⁴, а Іерусалимъ – въ блокаду. Надобно всегда говорить съ Аввакумомъ: “На стражѣ моей стану”¹²⁵.

Цей лист дійшов у двох списках. Уперше його було опубліковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за списком, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 25, лист іде під № 7), уточнюючи деякі місця за списком, що зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки (ф. 14, № 782).

¹ Неточна цитата з Книги Псалмів: або 134 (135): 3 (пор.: *Хвали́те гд́а, ѿкв блáгъ гд́а*), або 146 (147): 1 (пор.: *Хвали́те гд́а, ѿкв бл́гъ ѱаломъ*).

² Неточна цитата з Книги Псалмів 146 (147): 2–3. Пор.: *Зи́ждай іє́рлїма гд́а: разсѣ́лїа ѿ́лїєва со́верѣтъ: ѿцѣ́лїа ѿ со́крѣщѣ́ннїа сѣ́рдцемъ ѿ ѿ́бѣзѣ́лїа со́крѣщѣ́нїа ѿхъ*.

³ Сковорода подає тут етимологічне значення слова символ (від. гр. *συμβάλλω* – ‘скидаю докупи, поєдную’).

⁴ Сковорода описує тут 422-у емблему зі збірки «Symbola et emblemata», яка має назву «Слон, смотрящий на солнце» й такий підпис: “Чистое благочестие Богу угодно. Непорочная жизнь благоприятна Господу. *Pura placet pietas*” [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 106–107]. Образ слона, потрактований в алегоричній стратегії, був досить популярним у літературі старої України [див., наприклад: *Росієу Н. Kazania i homilie*. – Poczaïów, 1788. – С. 553; *Koziorowicz A. Wdzięczność, albo Troiaka wdzięczności korona od sług wieczystych dziedzicznej Pani...* // *Dzieło uroczystego uwienczenia rzymskimi watykańskimi koronami cudownego poczaïowskiego obrazu Przeczystey Bogarodzicy Maryi Panny*. – Poczaïów, 1775. – К. 21 (v.)].

⁵ Див.: Четверта книга Мойсеева: Числа 21: 8–9.

⁶ Можливо, Сковорода має на думці слова: *ѣзъ во ѣ́смь гд́а б́гъ тво́й ѿцѣ́лїаѿ тѣ́* (Друга книга Мойсеева: Вихід 15: 26).

⁷ Слово *внизу* подано за списком, який зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки.

⁸ Очевидно, це сквородинська версія підпису під 422-ою емблемою збірки «Symbola et emblemata»: “*Pura placet pietas*” [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 106–107].

⁹ Можливо, Сковорода має на думці окреслення “сынове свѣта”, яке зринає в Євангелії від св. Луки 16: 8 (пор.: *сы́нове вѣ́ка сегѡ мѣдрѣ́йши ꙗ́че сынѡвъ свѣ́та*) та в Євангелії від св. Івана 12: 36 (пор.: *до́ндеже свѣ́тъ ѿмѣ́, вѣ́рѡйте во свѣ́тъ, да сы́нове свѣ́та вѣ́дѣте*).

¹⁰ Слова “противныи тѣм, о коих Давид” подано за списком, який зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки.

¹¹ Книга Псалмів 103 (104): 22.

¹² Літеру *у* у слові *Плиніус* відтворено за списком, який зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки.

¹³ У своїй «Природознавчій історії» (VIII, 1, 1–2) Пліній Старший писав таке: “Слони, так само, як і люди, знають радощі любові та слави; мають рідкісне як на людей поняття про чесність, розсудливість і справедливість; поклоняються зіркам, вшановують сонце та місяць. Деякі автори кажуть, що при появі нового місяця юрби цих тварин спускаються з лісів Мавританії до річки, що має назву Амілос, і там здійснюють священний обряд очищення, окропляючи свої тіла водою, після чого, привітавши таким чином небесне

тіло, повертаються до лісу, причому вперед пропускають утомлених молодих слонів” [Pline L'ancien. Histoire Naturelle. – Paris, 1952. – L. VIII. – P. 23].

¹⁴ Про це писав, скажімо, Плутарх у трактаті «Які з тварин розумніші: земні чи морські?» (972b).

¹⁵ Очевидно, Сковорода має на думці епізоди, схожі на ось одей: **И** востѣ рѣнш ѣзекїа цѣрь, и собѣрѣ начѣнники грѣда, и възидѣ въ добѣть гдѣнь (Друга книга параліпоменон 23: 20).

¹⁶ Слова “Но о противных” подано за списком, який зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки.

¹⁷ Книга Псалмів 5: 6.

¹⁸ Книга Псалмів 5: 4.

¹⁹ Книга Псалмів 5: 2.

²⁰ Слово *Щасливы* (замість *счастлием*) подано за списком, який зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки.

²¹ Згідно з Часословом, перша година – це сьома година ранку, коли молитвою освячують день, що настає. Тут згадується випнання Адама та Єви з раю, а також Христос на суді в Кайяфи.

²² Можливо, Сковорода має на думці слова: **И**же въ ѣности не собѣрѣтъ єсѣ, то кѣкъ мѡжеши ѡбѣрѣсти въ стѣрости твоѣй; (Книга Ісуса, сина Сирахового 25: 5).

123

Цей лист дійшов у двох списках. Уперше його було опубліковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за списком, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 25, лист іде під № 4), уточнюючи деякі місця за списком, що зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки (ф. 14, № 782).

²³ Див. прим. 392 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

²⁴ Див. прим. 70 до трактату «Начальная дверь ко християнскому добронравію».

²⁵ Старі українські богослови наголошували на тому, що страх Божий і так звані “богословські” чесноти – віра, надія та любов – присутньо залежать одне від одного. Антоній Радивилівський, приміром, стверджував: “Кто маєт познане себе самого, таковий боязнь Божию, любов, вѣру, надѣю и инши цноты заховати может...” [Радивилівський А. Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 623]. Так, у справі людського порятунку діють поруч *страх* і *надія*: “Вопрос: Отбивает ли страх надежду? Ответ: Ни, но обычно с нею случается. Надежда бо глаголет извѣстіе, страх паки неизвѣстіе; извѣстіе глаголет надежда от страны Божія помощи и благости преблагаго Бога, страх паки неизвѣстіе творит от немощи челоуѣка, непостоянно, наудобно и некрѣпко Божіей помощи содѣйствующаго” [Вѣнец в честь тревѣнчанному Богу. – Чернігів, 1712. – Арк. 110–110 (зв.)].

²⁶ Це речення подано за списком, який зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки.

²⁷ Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 2: 8. Пор.: **Блѣтїю** ко єстє спасєні чрєз вѣрѣ: и сїє не ѡ вѣсь, вѣїи дѣртѣ.

²⁸ Пор.: **ка́мень** же **вѣ** хрѣтѡсь (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 10: 4).

²⁹ Цього мотиву в Першому посланні св. ап. Павла до коринтян 11: 6 немає.

³⁰ Пор.: **Вѣрою** пренѡбша чермное море ѣки по сѣсѣ землі (Послання св. ап. Павла до євреїв 11: 29).

³¹ Насправді це Книга Притч Соломонових 14: 27.

³² Парафраза Книги пророка Аввакума 2: 4. Пор.: прѣвникъ же (мой) ѿ вѣры живъ вѣдѣтъ.

³³ Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 1: 21. Пор.: Страхъ гдѣнь ѿрѣкаетъ грѣхѹ.

³⁴ Таких слів у творах св. Івана Богослова немає. Можливо, Сковорода мав на думці слова: **І**акъ всѣкъ рождѣнный ѿ бга повѣждаетъ міръ: ѿ сіа єсть повѣда, повѣдившаа міръ, вѣра наша (Перше соборне послання св. ап. Івана 5: 4).

³⁵ Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 1: 18. Пор.: страхъ гдѣнь, возцвѣтаѣи міръ.

³⁶ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до римлян 5: 1. Пор.: **У**правдившесѧ ѹбо вѣроу, міръ ѿмамы къ бгу.

³⁷ Форму *одно* (замість *одна*) подано за списком, який зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки.

³⁸ Неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 4: 13. Пор.: **Н**ищѣ же тойже ахъ вѣры.

³⁹ Неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 5: 10. Пор.: **В**ѣрѹай въ сѧа вѣѣа ѿмѧть свидѣтельство въ себѣ: не вѣрѹай бгови аждѧ сотвориѧ єсть єго.

⁴⁰ Книга Ісуса, сина Сирахового 1: 26. Далі в Біблії йдуть слова: ѿ тѣбѣ.

⁴¹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Н**ачѧло прѣѧрости страхъ гдѣнь (Книга Псалмів 110 (111): 10).

⁴² Цей дієприкметник у посланнях св. ап. Павла вжито тільки один раз. Див.: ѿ ѿпадшихъ, пѧки ѿновѧѣти въ покаѧнїѣ, второѣ распинаѹщихся сѧа вѣѣа себѣ ѿ ѿближаѹщихся (Послання св. ап. Павла до євреїв 6: 6).

⁴³ Перше соборне послання св. ап. Івана 3: 6.

⁴⁴ Трохи неточна цитата з Книги псалмів 111 (112): 1. Пор.: **Б**ѧженъ мѧжъ воѧйсѧ гда, въ заповѣдехъ єго восхѹщѣтъ сѧѧѧ.

⁴⁵ Сковорода має на думці слова: **И** вѣдѣтъ іакъ дрѣво насаждѣное при ісхѧднихъ водъ, єже плѧдъ своѧ дѧстъ во врѣмѧ своѣ (Книга Псалмів 1: 3).

⁴⁶ Мабуть, Сковорода має на думці Книгу Псалмів 18 (19): 9–10. Пор.: **У**правдѧнїѧ гдѧа прѧва, весѧѧѧѧ сѣрдце: заповѣдъ гдѧа свѣтѧѧ, просвѣщаѹщаѧ ѧчи. Страхъ гдѣнь чистъ, прѣбывѧѧѧ въ вѣкъ вѣка: сдѧбѧ гдѧи ѧстинны, ѿправдѧнны вѣпѣ.

⁴⁷ Неточна цитата з Книги Псалмів 18 (19): 10. Пор.: Страхъ гдѣнь чистъ, прѣбывѧѧѧ въ вѣкъ вѣка: сдѧбѧ гдѧи ѧстинны.

⁴⁸ Це – варіація на тему: *ѧзъ єсмь ѧлфа ѿ ѿмеѧ, первыѧ ѿ послѧднїѧ* (Апокаліпсис 1: 10).

⁴⁹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: заповѣдъ єго живѧтъ вѣчныѧ єсть (Свангелїѧ від св. Івана 12: 50).

⁵⁰ Книга Псалмів 118 (119): 14.

⁵¹ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 111. Пор.: **Н**аслѣдовахъ свидѣнїѧ твоѧ во вѣкъ, іакъ рѧдованїѣ сѣрдца моего сѧтъ.

⁵² Неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 143. Пор.: Скѧрби ѿ нѧжди ѿверѣтоша мѧ: заповѣди твоѧ подѧчїѣ моѣ.

⁵³ Неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 74. Пор.: **Б**оѧѧѧѧ тѣвѣ ѹзрачѣ мѧ ѿ возвесѧѧѧѧ, іакъ на словеса твоѧ ѹповѧхъ.

⁵⁴ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 165. Пор.: **М**іръ многу ѧбѧащимъ законъ твоѧ.

⁵⁵ Книга Псалмів 118 (119): 93.

⁵⁶ Книга Псалмів 118 (119): 73.

⁵⁷ Слова “О первом жребии” (замість “первым жребием”) подано за списком, який зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки.

⁵⁸ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 13 (14): 1; 52 (53): 2. Пор.: **Рече възъимень въ сѣрдцы своѣмъ.**

⁵⁹ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 8: 34. Пор.: **всѣкъ творѣи грѣхъ рѣвъ єсть грѣхъ.**

⁶⁰ Очевидно, Сковорода має на думці безбожність, тобто те, що Іван Леванда називав епікурейським “просвѣщенієм ума”, котре прагнуло “отнять страх наказанія” [Леванда І. Слова и рѣчи. – Санкт-Петербург, 1821. – Ч. 2. – С. 145–146].

⁶¹ Сполучник *но* (замість частки *не*) подано за списком, який зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки.

⁶² Сковорода говорить тут про страх “рабський” та страх “наймитський” (див. прим. 392 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира»), які не в змозі викликати сердечної “скрухи”, тобто *щирого каяття*, вчиненого “не для боязни пекельных мук, не для утраченія небесных роскошей, але для того самого, же Бога всемогущаго чловѣк, так добротливого Пана своего, образил” [Winnicki I. Ustawy rządu duchownego i inne pisma. – Przemyśl, 1998. – S. 74]. Обидва ці страхи викликають тільки “жаль недосконалий” (*attritio*), або, як казали отці василіяни, “укруху” [див. про це: *Derdziuk A., OFMCap. Grzech w XVIII wieku. Nurty w polskiej teologii moralnej.* – Lublin, 1996. – S. 266–267].

⁶³ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 28: 1. Пор.: **Бѣгаетъ нечестивый ни єдиноу же гонѣмъ.**

⁶⁴ Книга пророка Ісаї 57: 20.

⁶⁵ Книга Йова 15: 20.

⁶⁶ Книга Йова 15: 21.

⁶⁷ Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 56.

⁶⁸ Сковорода має на думці слова: **Бѣа исповѣдуютъ вѣдѣти, а дѣлы ѡмѣщѣтсѧ єгѡ** (Послання св. ап. Павла до Тита 1: 16).

⁶⁹ Трохи неточна цитата із Соборного послання св. ап. Якова 2: 18. Пор.: **покажи ми вѣрѣ твоѣ ѡ дѣлѣ твоѣхъ.**

⁷⁰ Сковорода має на думці слова на взір: **Надѣющіи сѧ на гдѧ, ѡкш горѧ сїѡнъ: не подвижитсѧ въ вѣкъ живый во іерлїмѣ** (Книга Псалмів 124 (125): 1).

⁷¹ Книга Псалмів 118 (119): 72.

⁷² Неточна цитата з Книги пророка Осії 2: 19–20. Пор.: **и ѡбрѣчѣ тѧ себѣ въ прѧвдѣ и въ сдѣѣ и въ мїлѡсти и въ щедрѡтахъ: и ѡбрѣчѣ тѧ себѣ въ вѣрѣ, и ѡувѣси гдѧ.**

⁷³ Можливо, це парафраза Євангелії від св. Івана 18: 38. Пор.: **что єсть истина;**

⁷⁴ Книга Псалмів 118 (119): 142.

⁷⁵ Книга Псалмів 118 (119): 121.

⁷⁶ Неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 120. Пор.: **ѡ сдѣево твоѣхъ ѡубѡхсѧ.**

⁷⁷ Книга Псалмів 118 (119): 149.

⁷⁸ Книга Псалмів 118 (119): 156.

⁷⁹ Євангелія від св. Івана 6: 47.

⁸⁰ Одне слово написане нерозбірливо.

⁸¹ Неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 93. Пор.: **во вѣкъ не завѣдѡ ѡправданїи твоѣхъ, ѡкш въ нїхъ ѡживїи мѧ єси.**

⁸² Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Жѧло же смѣрти грѣхъ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 56).

⁸³ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 15: 14. Пор.: **Вы дрѣзи мои єстѣ, ѡце творитѣ, єлика ѡзъ заповѣдаю вамъ.**

Цей лист дійшов у двох списках. Уперше його було опубліковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за списком, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 25, лист іде під № 6), уточнюючи деякі місця за списком, що зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки (ф. 14, № 782).

⁸⁴ Соборне послання св. ап. Іуди 19.

⁸⁵ Соборне послання св. ап. Іуди 18.

⁸⁶ Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до галатів 5: 19–21. Початок 19-го вірша звучить так: **И**влѣна же сѣть дѣла плотскѣа, иже сѣть...

⁸⁷ Тут і далі в списку вжито форму *песок* і похідні від неї, хоча в автографах Сковороди вона не трапляється.

⁸⁸ У списку: *ищлный*.

⁸⁹ Книга Псалмів 118 (119): 152.

⁹⁰ Друге послання св. ап. Павла до Тимофія 3: 5.

⁹¹ Соборне послання св. ап. Іуди 19. Цитату відтворено за Єлизаветинською Біблією. У списку: "отъ дѣляюще единство вѣры".

⁹² Див., наприклад: **камень** же бѣ **хрѣтосъ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 10: 4); сѣ, азъ полагаю во ѡснованіе сѣиъ **камень** многоцѣненъ, избранъ, краєдгоменъ, чтѣнъ, во ѡснованіе **ємѣ**, и вѣрѣай въ ѡнь не постыдѣтсѣ (Книга пророка Ісаї 28: 16).

⁹³ Див., наприклад: **Видите**, каковѣ **любовь** **дѣла** **єсть** **оцъ** **нашъ** (Перше соборне послання св. ап. Івана 3: 1).

⁹⁴ Слова "Тое ж" подано за списком, який зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки.

⁹⁵ Сковорода має на думці слова: **Син** сѣть **ѡдѣлающе** севѣ (**ѡ** **єдѣности** **вѣры**, и сѣть) **тѣлѣсни**, **дѣла** не **имѣще** (Соборне послання св. ап. Іуди 19).

⁹⁶ Див.: Канон до святого причастя, пісня 3-я, ірмос.

⁹⁷ Одне слово написано нерозбірливо.

⁹⁸ Книга пророка Ісаї 44: 20.

⁹⁹ Сковорода має на думці слова: **И** всѣкъ слышай словеса **моѣ** **сѣа**, и не творѣа **ихъ**, ѡподобѣтсѣ **мѣжъ** **ѡрѣдѣвъ**, иже **созда** **храминъ** **своѣ** на **песцѣхъ**: и **снѣде** **дождь**, и **прѣидѣша** **рѣки**, и **возвѣѣша** **вѣтри**, и **ѡпрѣѣша** **храминѣ** **тоѣ**, и **падѣсѣ**: и **вѣ** **разрѣшеніе** **єа** **вѣліе** (Євангелія від св. Матвія 7: 26–27).

¹⁰⁰ У списку: *самою*.

¹⁰¹ Соборне послання св. ап. Іуди 20.

¹⁰² Соборне послання св. ап. Іуди 21.

¹⁰³ Далі в обох списках переплутано авторський текст та біблійні цитати, а також посилення на джерела. Відновлюємо текст за Єлизаветинською Біблією.

¹⁰⁴ Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до Тимофія 1: 5. Пор.: **Конѣць** же **завѣщаніа** **єсть** **любы** **ѡ** **чѣста** **сѣрдца** и **совѣсти** **бл҃га** и **вѣры** **нелѣнѣѣрныа**.

¹⁰⁵ Послання св. ап. Павла до римлян 13: 8. У списку останнє слово має форму: *исполняется*.

Цей лист дійшов у двох списках. Уперше його було опубліковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за списком, який зберігається у відділі руко-

писів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 25, лист іде під № 8), уточнюючи деякі місця за списком, що зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки (ф. 14, № 782).

¹⁰⁶ Послання св. ап. Павла до римлян 3: 20.

¹⁰⁷ Тобто абрис (від лат. *complecto* – ‘охоплювати, облягати, окреслювати’).

¹⁰⁸ У списку: *названо*.

¹⁰⁹ Фраза **дхъ вѣры** зринає в Другому посланні св. ап. Павла до коринтян 4: 13.

¹¹⁰ Див., наприклад: **Человѣколюбивъ во дѣхъ премѣдрости** (Книга Премудрості Соломонової 1: 6).

¹¹¹ Фраза **дхъ стрѣха вѣѣа** зринає в Книзі пророка Ісаї 11: 3.

¹¹² Послання св. ап. Павла до галатів 5: 22.

¹¹³ Слово *Если* додано за списком, який зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки.

¹¹⁴ Слово *кто* додано за тим-таки списком.

¹¹⁵ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до римлян 3: 31. Пор.: **Законъ ли ѿбо разорѣемъ вѣрою;**

¹¹⁶ Парафраза Послання св. ап. Павла до римлян 3: 31. Пор.: **А не бѣдетъ: но законъ ѿтверждаемъ.**

¹¹⁷ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до римлян 3: 30. Пор.: **ѣдинъ бѣтъ, ѣже ѡправдѣтъ ѡбръзаніе ѡ вѣры и не ѡбръзаніе вѣрою.**

126

Цей лист дійшов у двох списках. Один із них зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки (ф. 14, № 782), а другий – у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 25, лист іде під № 9). Уперше його було опубліковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за списком, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

¹¹⁸ Можливо, Сковорода має на думці слова: **Возлюбленніи, не дивитесѧ єже въ вѣсѣхъ рѣдѣнію ко ѡсѣщенію вѣмъ вывѣмѣмъ, ѡкѡ чѣждѣ вѣмъ слѣдѣмъ** (Перше соборне послання св. ап. Петра 4: 12).

¹¹⁹ Сковорода говорить про диявола.

¹²⁰ Сковорода має на думці слова: **И рече давидъ къ сѣлѣ: єгда пасѣше рабъ твоѣ ѡтца своего стѣдо, и єгда прихѡждаше лѣвъ или мѣдвѣдница и восхнѣише ѡ стѣда ѡвцѣ єдинѣ: и ѡзѣ всѣдѣ єго ѡсхѡждахъ и поражахъ єго** (Перша книга царств 17: 34–35).

¹²¹ Сковорода має на думці або слова: **ѡ вѣа же всѣхъ возмѡжна** (Євангелія від св. Матвія 19: 26), або: **всѣхъ бо возмѡжна сѣтъ ѡ вѣа** (Євангелія від св. Марка 10: 27).

¹²² Пор.: “Без охоти нема роботи” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 273].

¹²³ Книга Псалмів 83 (84): 8.

¹²⁴ Сковорода має на думці слова: **человѣкъ нѣкій схѡждаше ѡ іерѣлима во іерѣхѡнѣ, и въ развѡйники впаде** (Євангелія від св. Луки 10: 30).

¹²⁵ Трохи неточна цитата з Книги пророка Аввакума 2: 1. Пор.: **На стрѣжи моѣй стѣнѣ.**

PI3HE

EXCERPTA PHILOLOGICA

Vertendi quomodo auctores in vernaculam

Si singula verba latina iisdem germanicis exprimeres, ineptus fueris. Aliter enim latinus, aliter germanus de una eademque re loquitur. Ex[empli] gr[atia] apud Terent[ium] aut “equos alere”¹, aut canes ad venandum. Hic si equos alere convertere velis “Pferde nähren”, redderes quidem significationem verbi “alere”, sed a germanica loquendi ratione et consuetudine propria recederes; Germani dicunt non “ein Pferd nähren”, sed “ein Pferd halten”. Itaque cum ex latino interpretamur aliquid, semper ad usum et proprietatem linguae respiciendum est, non latina vocabula tantum et verba, quod notent aut significant, considerata (Buchnerus², partis 2, epist[ola] 28).

Litterae ad Theologiam aut aliud genus sapientiae prosunt. Quo maiores profectus in literarum feceris studio, eo felicius olim in Theologia aut alio sapientiae genere te processurum³ (idem, ibidem).

Autores non multi, sed optimi legendi ac relegendi. Sed ordo, sed delectus habendus; neque tam multa, quam optima et multum legere oportet. Nisi conficias dentibus cibum, parum alimenti conferet, integer enim transmittetur; ita nisi premas autores, eorumque lectioni inhaereas et immoreris, nunquam in succum vertes et sanguinem.

Autores, qui primum legendi

Ipsi latini etiam, imo romani, optimum omnium dicendi magistrum (Tullium) habuerunt⁴. In eo praecipue nunc commendo tibi dialogos de amicitia et senectute, item de officiis libros, tum orationes pro Archia⁵, Marcello⁶, Ligario⁷, Dejotaro⁸, tum quas in Catilinam⁹ scripsit. Ex illis enim puram illam et incontaminatam latini sermonis facilitatem et elegantiam hauries, quae fundamentum sinceri styli ac incorrupti. Quo etiam faciet Terentii¹⁰, Plauti¹¹, Nepotis¹² et Caesari¹³ assidua lectio, unde omnis lascivia orationis atque inanis granditas abest (idem. ibidem).

Paulo post: seponere illum (Persium¹⁴) igitur, atque hanc operam Virg[iliu], Horat[iu], Ovid[iu]. E quorum numero nec excludendus Claudianus¹⁵ est, disertiss(imi) oris suavissimique Poëta, ex cuius carminibus plurimum sane ad omne scriptionis atque materiae genus proficies. Hunc igitur in sinu, in oculis, quin animo potius atque memoria ferre memineris, et quantum potest, ad ejus rationem te penitus fingere.

Excerpendum esse legentibus

Post cibum saepe, quem interdiu levem et facilem veterum more sumebat, aestate, siquid otii, jacebat in sole: liber legebatur, adnotabat, excerpebat; nihil enim unquam legit, quod non excerperet (Plinius Minor¹⁶ de avunculo¹⁷, lib[er] ep[istol]arum, lib[er] 3, ep[istol]a] 5, § 10)¹⁸.

Excerpendi modus

Tres aio faciendas classes, et suum cuique indicem assignandum, quicquid enim notatu dignum videtur, aut in Lemmata aut adversaria aut in Historica excerpendum.

1. Prima classis Lemmata. Huc spectat, quicquid historia non est, et fuse non exscribitur, sed annotatur tantum auctor liber, caput etc. additis subinde voculis seu clausulis: hic breviter, iste fuse, ille optime. Huc praecipue spectant virtutes, vitia, omniaque alia, quae in familiarem sermonem adduci solent. Ex[empli] gr[atia] coelum, sidera, meteora; item beatitudo, elementa, animantes, arbores, montes, horologia, musica.

2. Adversaria. Huc enotandum quicquid historia non est, sed tamen (nota discrimen a priore) paulo fusius exscribitur. Huc referuntur potissimum ritus prisci, epitaphia, descriptiones insigniores, sententiae vel dicta uberius explicata, rara, admiranda, nova, vetera. Si tamen haec, ut dixi, non sint historiae, et plusculis verbis excerpantur.

3. Historica. Huc congeres, quicquid historia est, vel (ut pueri loquuntur) exemplum, sive id fusius exscribatur, sive non. Tribus his classibus triplex accommodandus est index in libro separato.

Lemmata qui sint facienda

Duo sint quaterniones chartae complicatae in quarto, ut bibliopolarum officinae loquuntur, sibimet inserti, habeantque latiores paulo margines; his praefige titulum lemmata. Ubi duos quaterniones illos impleveris, alios illis atque alios appone, prout multum excerpseris. Ita haec res in infinitum potest crescere sine ullo chartae dispendio. Titulos lemmatum nulla ordinis ratione habita subjunge, exempli gratia:

LACRUMAE¹⁹ et quidquid ad illas

De his Caesar Baronius²⁰, tom. 2, an 253, numero 8, et anno 254, num. 55: Thamuz idoli concavi oculis infusum plumbum et accensus intus ignis, ut idolum flere videretur. De lac[rum]is Chrisost[omi] hom[ilia] I in epiphan[ia] Domini Eleganter dictum: nimium risus pretium est, si cum probitatis impendio constat. Juliana virgo martyr rogum lacrumis extinxit. Marcellus expugnatis Syracusis flevit. Valer[ius]²¹, 5, 1. Julius Caesar illacrumavit capiti Pompei hostis,

ibidem. Lacrumae²² oratio sunt efficacissima. Maldonatus in cap[ite] 2. Ioan. De Xerxis lacrumis. Valer[ius], lib[er] 9 cap[ut] 13. Lacrumae viduarum ex oculis in coelum subsiliunt. Ecclesiast[es], cap[ut] 35, vers[us] 17, illustris locus²³. Homo cum primum plorat, vigilat; cum primum in cunis ridet, dormit. Cardanus, lib[er] 8, De rerum varietate, cap[ut] 43, prope finem).

Adversariorum exemplum

Descriptio fusior luscinae apud Tullium aviculae plataneae «De natura Deorum»²⁴. Verbo montium, fluminum, operum omnium etc. prolixior, exscriptio epitaphiorum. A lemmatibus eo differunt, quod in Adversaria referantur res illae, quae paulo fusiores secum explicationem trahunt, uti esse ritus priscos, epitaphia, virtutes, vitia, conscientia.

Historica

Quicquid ad historiam sacram, profanam, veterem, novam, Latinam, Graecam, barbaram, huc spectat. Ut titulus: Fortunae ludibrium. Alvarus Luna ab humili fortuna ad summum pervenit; in praeceps eum ambitio dedit, nil ei ad regnum praeter nomen deerat. Tandem bona ejus omnia occupata, ipse majestatis damnatus mula ad supplicii locum vectus est. In medio foro theatrum, in eo crux alta, et geminae faces, tapete substrato. Luna conscendens locum, crucem veneratus, annulum signatorium et galerum puero amanuensi dedit; proximae felicitatis cum praesenti fortuna comparatio inimicis etiam lacrimas excusserat. Erat uncus ferreus sublimi ligno confixus. Rogat carnificem, quem in usum paratus esset? ille, ut sejunctum a trunco caput imponatur. Subdit Alvarus: post mortem de corpore facito quod lubet; viro forti mors turpis esse non potest nec immatura. Simul diloricatis tunicis intrepide caput securi subjecit an[no] 1453.

Triginta annos ita in aula dominatus est, ut nihil nec majoris nec minoris rei, nisi eo arbitro gereretur; ita ut nec Ioannes III, rex Castellae, vestem mutaret eo non conscio.

Truncus in theatro relictus, pelvi juxta posita ad colligendam stipem, qua sepeliretur homo paulo ante regibus potentia exaequandus. Sic res humanae variant. Alvarus prioribus annis consuluit vatem: praedictum est Cadahasmum exitio fore; est oppidum hujus nominis in Hispania quod semper vitavit Luna, et significat etiam ferele theatrum, quod vitare non potuit (Ieremias Drexellius in «Aurifodina» sua, par[s] 2, cap[ut] 8)²⁵.

Lemma

Lemma dicitur aliquando apophtegma, h[oc] e[st] breviter et argute dictum. Musarum vox originatione haebraicum.

Quibus (musis) et originationis accedit, quae non aliunde, quam ab ipsis Haebreis petenda est²⁶. Quibus disciplina ac doctrina quaelibet peculiariter autem ethica, musar, appellatur (Aug[ustinus], Buch[nerus] in orat[i]one festa 3, sub finem)²⁷.

ФІЛОЛОГІЧНІ ВИПИСКИ

Як перекладати авторів на рідну мову

Якщо окремі латинські слова ти висловиш тими самими німецькими, то вийде нісенітниця. Бо про один і той самий предмет латинянин говорить так, а німець інакше. Напр[иклад], у Теренц[ія] сказано: коней або собак годувати (alere) для полювання. Якщо ти в цьому разі захочеш “equos alere” (годувати коней) перекласти через «Pferde nähren» (годувати коней), то ти передаси значення дієслова “alere”, але відступиш від правил і традицій німецької мови: німці говорять не “ein Pferd nähren”, а “ein Pferd halten”. Таким чином, коли ми що-небудь перекладаємо з латини, завжди слід враховувати традиції та властивості мови, не обмежуючись передачею смислу й значення слова (Бухнер, том II, лист 28).

Література корисна для теології та для інших занять. Чим більше успіхів досягнеш у вивченні літератури, тим кращі успіхи будеш потім здобувати в теології чи в іншій науці (він-таки, там-таки).

Читати й перечитувати слід небагатьох авторів, але найкращих. Слід також дотримуватись порядку й вибору: варто читати не так багато щодо кількості, як багато щодо якості. Якщо не пережувеш їжі зубами, то буде використана лише невелика частина її, бо вона пройде в непереробленому вигляді; таким же чином, якщо не будеш брати від авторів того, що тобі потрібно, і не будеш старанно та пильно їх читати, то ніколи їх не перетвориш у сік і кров.

Яких авторів слід читати насамперед

Найкращим майстром слова в самих латинян, або римлян, вважався Туллій. З його творів особливо рекомендую тобі діалоги про дружбу та старість, а також книги про обов'язки, окрім того, промови на захист Архія, Марцелла, Лігарія, Дейотара, а також промови, написані ним проти Катіліни. Від них ти почерпнеш ту чисту й незаплямовану легкість і витонченість латинської мови, яка становить основу чіткого й правильного стилю. Корисним теж буде й ретельне читання Теренція, Плавта, Непота й Цезаря, в яких немає всіляких надмірностей мови, пишномовності (той-таки, там-таки).

Трохи далі: виділи його (Персія) і твори Верг[ілія], Горац[ія], Овід[ія]. З їх числа не можна виключити також Клавдіана, найкрасномовнішого та найприємнішого поета, з чіх віршів ти, безсумнівно, здобудеш велику користь для всякого роду писання в різних галузях. Тому не забувай зберігати його в серці, в очах, а ще краще в голові та в пам'яті і, наскільки це можливо, наслідуй його.

При читанні слід робити нотатки

“Після обіду, який у нього, за звичаєм предків, був досить легкий, він улітку, відпочиваючи, лежав на сонці; при цьому читав книгу, робив замітки, нотатки, бо ніколи нічого не читав, не роблячи нотаток” (Пліній Молодший про свого дядька. Кн[ига] л[истів], кн[ига] 3, л[ист] 5, § 10).

Як робити нотатки

Існує три різновиди нотаток, з яких кожному дається особлива назва; все, що гідне бути відзначене, має знайти собі місце у виписках, які називаються: короткі нотатки (lemmata); нотатки (adversaria); історичні нотатки (historica).

1. Перший клас становлять короткі нотатки. Сюди належить те, що не має характеру історії, не нотується докладно, а відзначається тільки автор, книга, розділ та ін. А пізніше додається словечко чи висновок, як-от: коротко, докладно, дуже добре. Сюди переважно належать чесноти, вади й усе інше, що зустрічається в звичайній мові, напр[иклад] небо, зірки, небесні явища, а також блаженство, стихії, тварини, дерева, гори, годинник, музика.

2. Нотатки. Тут слід виписувати все, що не належить до історії, однак (відзнач відмінність від попереднього різновиду) нотується трохи докладніше. Сюди належать здебільшого звичаї старих часів, епітафії, цікаві описи, афоризми або вислови, які пояснюють детальніше: рідкісні речі, гідні подиву, нові, давні. Однак, я сказав, це не стосується історії й нотується дещо докладніше.

3. Історичні нотатки. Сюди слід віднести все, що належить до історії, або, як кажуть діти, є прикладом – виписується ця історія досить докладно або ні. До цих трьох класів треба скласти покажчик у вигляді окремої книги.

Як робити короткі нотатки

Беруться дві чвертки паперу, складеного, як кажуть книготорговці, у четверту частину аркуша, вкладаються одна в одну; вони повинні мати дещо ширші береги. На початку треба дати заголовок: «Короткі нотатки». Коли заповниш дві такі чвертки, додавай до них усе нові, залежно від того, скільки ти робитимеш виписок. Так це можна продовжувати без кінця, без зайвої витрати паперу. Заголовки нотаток ідуть один за одним, без дотримання певного порядку, наприклад:

Сльози та все, що до них належить

Про них Цезар Бароній, т[ом] 2, від 253 р., ном[ер] 8 і від 254 р., ном[ер] 55: “В очі ідола Тамуза влито олово, всередині горить вогонь, так що

здається, ніби ідол плаче". Про сл[ьози] перша гом[ілія] Златоуст[а] на свято Богоявл[ення]. Вишуканий вислів: "Занадто дорого коштує сміх, коли за нього треба платити втратою честі". Діва, мучениця Юліана, слізьми загасила вогнище. Марцелл, узявши з бою Сиракузи, заплакав (Валер[ій], [книга] 5, 1). Юлій Цезар пролив сльози над головою свого ворога Помпея (там само). Сльози – найбільш дієва річ (Мальдонат, у розд[ілі] 2), Іоан. Про сльози Ксеркса. Валер[ій], кн[ига] 9, р[озділ] 13. Сльози вдів з очей здійсмаються до небес (Екклесіаст, р[озділ] 35, в[ірш] 17, знамените місце). Людина, яка вперше плаче, не спить, а коли вперше в колысці сміється, спить (Кардан, кн[ига] 8, «Про розмаїття речей», р[озділ] 43, близько до кінця).

Приклади зауважень

Досить докладний опис солов'я в Туллія: пташка платанових гаїв («Про природу богів»). Більше-менше докладний опис гір, рік, різних справ тощо, докладні витяги з епітафій. Від коротких нотаток відрізняються тим, що в замітках повідомляється про предмети, які описуються докладніше: старі звичаї, епітафії, чесноти, вади, совість.

Історичні нотатки

Сюди належить усе, що стосується історії священної, світської, давньої, нової, латинської, грецької, варварів. Наприклад, «Насмішка долі»: Альвар Луна з нижчого стану досягнув найвищого становища; честолюбство стрімко підняло його на вершину щастя; для королівської влади в нього було все, окрім імені. Але під кінець усі його маєтки були конфісковані та й самого його, засудженого за злочин проти величності, везли на мулі до місця страти. Посеред майдану – ешафот, на ньому високий хрест, подвійні факели, розстелений килим. Луна, зійшовши на місце, вклонився хресту, віддав хлопчикові-писарю перстень із печаткою й шапку. Порівняння недавнього щастя з теперішньою долею навіть у ворогів викликало сльози. На високому стовпі був прикріплений залізний гак. Питає ката: "Для чого приготований гак?" "Щоб повісити на нього голову, відокремлену від тулуба", – відповідає той. Альвар каже: "Після смерті роби з тілом, що хочеш; для мужньої людини смерть не може бути ганебною або передчасною". Промовивши це, розірвав туніку, безстрашно поклав голову під сокиру в 1453 р[оці].

Упродовж 30 років він мав таку владу при дворі, що нічого – ані великого, ані малого – не робилося без його згоди, так що Іоан III, король Кастилії, навіть одягу не міняв без його відома.

Обезглавлене тіло залишили на ешафоті, коло нього поставили миску, щоб збирати пожертви на похорон людини, яка ще зовсім недавно вважалась за могутність рівною царям. Так змінюються долі людські.

Раніше Альвар звертався до ворожбита: віщування говорило, що буде Кадагасм (є в Іспанії місто з такою назвою) місцем його смерті: цього міста Луна постійно уникав, але це слово означало також ешафот, якого уникнути він не міг (Єремія Дрекселлій у своїй «Золотій копальні», част[ина] 2, р[озділ] 8).

Лема

Лемою іноді називають короткий і сильний вираз.

Слово “музи” єврейського походження.

Далі йдеться про їхнє (муз) походження, яке треба шукати в самих євреїв. У них будь-яке вчення, або наука, особливо етична, називається “музар” (Авг[уст] Бух[нер], у 3-й урочистій пром[ові], під кінець).

Коли були зроблені ці нотатки, сказати важко. Вони дійшли до нас в автографі, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 120–122). Уперше їх надрукував Дмитро Багалій у харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

¹ Теренцій. Дівчина з Андроса, акт 1, сцена 1, 56–57 [див.: Теренцій. Комедии / Пер. с лат. А. Артюшкова; коммент. В. Ярхо. – Москва, 1988. – С. 12].

² Август Бухнер (лат. *Augustus Buchnerus*, нім. *August Buchner*) (1591–1661 pp.) – видатний німецький філолог-класик, поет і систематик літератури часів бароко, професор поетики та риторики Віттенберзького університету; тут покликання на його 28-ий лист, адресований онукові – Йоганну Христові. Листи Бухнера («*Epistolae*») вперше побачили світ окремим виданням у Дрездені 1679 р., а потім перевидувалися в 1707-му та 1710 pp.

³ Така сама настанова щодо стосунку літератури до теології, тобто її розуміння як “служниці богослів’я” (*ancilla theologiae*), була прикметна й для старих українських письменників. Наприклад, Симеон Полоцький писав: “художества свободная, грамматика, риторика, философия и прочая... збѣло суть полезная в гражданствѣ и к духовной премудрости собственности” [Полоцький С. Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 225].

⁴ Так поцінювали Ціцерона і в старій Україні. Недаром його ім’я зринає в назвах цілої низки барокових київських риторик [див.: Стратий Я. М., Литвинов В. Д., Андрушко В. А. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии. – Киев, 1982], починаючи з «Могилянського оратора» Йосифа Кононовича-Горбацького, в якому Ціцерон постає як “видатний проповідник і корифей найвищий щонайдосконалішого мистецтва, красномовства”, “оратор щонайбільший” тощо [див.: Кононович-Горбацький Й. Оратор Могилянський, Марка Тулія Ціцерона «Поділами (ораторськими)» досконалими виплеканий / Пер. М. Роговича // Філософська думка. – 1972. – № 3. – С. 89, 90].

⁵ Архій (*Aulus Licinius Archias*) – грецький поет з Антіохії Сирійської. Народився бл. 120 р. до н. е., а зі 102 р. мешкав у Римі. У 62 р. його притягли до суду за незаконне присвоєння звання римського громадянина, але поет був виправданий. Його оборонцем на суді виступив Ціцерон. У своїй промові «На захист поета Архія» Ціцерон, зокрема, прославляв літературну творчість [див.: Марк Туллий Цицерон. Речь в защиту поэта Архия // Идеи

эстетического воспитания: Антология. – Москва, 1973. – Т. 1: Античность. Средние века. Возрождение. – С. 170–172].

⁶ Марк Клавдій Марцелл (*Marcus Claudius Marcellus*) – римський державний діяч, консул у 51 р. до н. е.; прибічник Помпея й противник Цезаря; після битви при Фарсалі змушений був тікати. Ціцерон захищав його в промові «Pro Marcello». Зрештою, Цезар помилював Марцелла.

⁷ Квінт Лігарій (*Quintus Ligarius*) – римський політичний діяч, прибічник Помпея та його легат. У 50–49 рр. до н. е. воював проти Цезаря в Африці, потрапив у полон. Його судили, але виправдали. На суді Ціцерон виступав як оборонець Лігарія. Перегодом Лігарій узяв участь у замаху на життя Цезаря; загинув у 43 р. до н. е.

⁸ Дейотар (*Deiotarus*) – тетрарх Галатії і цар Малої Вірменії. Виступив на боці Помпея проти Цезаря. Ціцерон був його оборонцем.

⁹ Луцій Сергій Катіліна (*Lucius Sergius Catilina*) – римський політичний діяч. Народився бл. 108 р. до н. е. Організатор змови, розкритої Ціцероном у 63 р. до н. е., коли він був консулом. Катіліна загинув у битві з військами Петрея при Пісторії навесні 62 р. до н. е. Названі тут промови Ціцерона належали до найпопулярніших у киево-могилянській риторичній традиції. Промови «Pro Archia poeta», «Pro rege Dejotaro», «Pro Ligario» вивчали в класі поетики, а славетну промову проти Катіліни – у класі риторики [див.: *Ulčmaite E. Teoria retoryczna w Polsce i na Litwie w XVII wieku: Próba rekonstrukcji schematu retorycznego.* – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1984. – S. 39].

¹⁰ Див. прим. 352 до рубрики «Листи до Михайла Івановича Ковалинського» (лист № 45).

¹¹ Плавт (*Titus Maccius Plautus*) (254–184 рр. до н. е.) – славетний римський комедіограф, дуже популярний в Україні впродовж XVII–XVIII ст. Скажімо, Феофан Прокопович, створюючи свою трагедокомедію «Владимир», мав за взірця трагедокомедію Плавта «Amphitrio» [див.: *Петров Н. И. Южнорусская литература XVIII века, преимущественно драматическая* // *Русский вестник.* – 1880. – Т. 147. – Май. – С. 382], а Опанас Лобисевич писав про шкільні інтермедії, що вони вчинені “во вкусъ площадном, во вкусъ Плавтовом” [Воспоминания Аф. Лобысевича о времени обучения своего в Киевской Академии в 1747–1752 годах (Письмо его к архиепископу Георгию Конисскому 30 сентября 1794 г.) // *Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отделение II (1721–1797 гг.)*. – Киев, 1904. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 387]. Твори Плавта були взірцем низького стилю. Так само взірцевою вважали і його мову. Принаймні Феофан Прокопович писав у курсі риторики: “Про Плавта ж була така загальна думка: ‘Якби Музи хотіли говорити по-латині, то говорили б устами Плавта’” [Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т.* – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 158].

¹² Корнелій Непот (*Cornelius Nepos*) (бл. 100–25 рр. до н. е.) – римський історіограф, автор «De viris illustribus» [див.: *Корнелий Непот.* О знаменитых иноземных полководцах. Из книги о римских историках / Перевод, статьи и комментарии Н. Н. Трухиной. – Москва, 1992].

¹³ Див. прим. 221 до рубрики «Листи до Михайла Івановича Ковалинського» (лист № 27). Тут ідеться про Гая Юлія Цезаря як про письменника, автора «De bello Gallico», «De bello civili», «De bello Alexandrino», «De bello Africano» [див.: *Записки Юлия Цезаря и его продолжателей* / Пер. и вступ. статья М. М. Покровского. – Москва, 1991. – Ч. I–II].

¹⁴ Персій (*Aulus Persius Flaccus*) (34–62 рр.) – римський поет-сатирик.

¹⁵ Клавдій Клавдіан (*Claudius Claudianus*) – грекомовний мешканець Олександрії, який прибув до Риму наприкінці IV ст. і став придворним латинським поетом імператора Гонорія, автор низки панегіричних творів.

¹⁶ Пліній Молодший (*Plinius Junior*) (61/62–113 pp.) – римський політичний діяч та письменник часів Доміціана, Нерви й Траяна.

¹⁷ Тобто про Плінія Старшого (*Plinius Major*) (23–79 pp.) – римського політичного діяча та природознавця, автора славетної «Природознавчої історії» в 37-и книгах.

¹⁸ Пор.: Письма Плиния Младшего. Книги I–X / Изд. подготовили М. Е. Сергиенко, А. И. Доватур. – Москва, 1983. – С. 45–46.

¹⁹ У рукопису: *LACRYMAE*.

²⁰ Цезар Бароній (*Baronius, Baronio*) (1538–1607 pp.) – кардинал, бібліотекар Ватиканської бібліотеки, духовник папи Климента VIII-го, славетний церковний історик, автор «Священної історії» («*Annales Ecclesiastici*») у 12-и томах, широко відомої в Російській імперії за часів Сковороди, зокрема, завдяки скороченому перекладу [див.: Бароній Ц. Дѣянїя церковная и гражданская от Рождества Господа нашего Иисуса Христа. – Москва, 1719]. Добре знав українську історію, яку відобразив у праці «Слово про походження русів та про їхнє чудесне навернення до іншої віри». Був дуже шанований старими українськими письменниками як ерудит і невтомний працівник. Наприклад, Феофан Прокопович писав про нього так: «Кажуть, що він [Бароній] так себе виснажував величезним трудом, що коли мав йти до столу, то скаржився, що його ведуть на страту» [Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 340].

²¹ Валерій Максим (*Valerius Maximus*) – римський історик часів імператора Тіберія, автор укладеної для потреб риторичних шкіл книги «*Factorum ac dictorum memorabilium libri IX*» («Найпримітніші вчинки й висловлювання в IX книгах»). Ця збірка була добре відома в старій Україні. Наприклад, вона є в реєстрі книжок Львівського братства за 1601 рік [див.: Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (опыт исторического исследования). – Киев, 1883. – Т. 1. – С. 169–170].

²² У рукопису: *Lacrimae*.

²³ Очевидно, ідеться про Книгу Екклесіястову 35: 15. У слов'янському перекладі: **Нѣ** слѣзы **ли** вдовѣчи по ланѣтома текѣтъ, ѡ вѣпль ѣла на навѣдшаго ѡ;

²⁴ Навряд чи Ціцерон у цьому місці (Про природу богів, II, 124) говорив про соловейка. Пор.: «Читав я також написане про якогось птаха під назвою *platalea*, що добуває собі їжу, підлітаючи до інших птахів, котрі пірнають у море» [Ціцерон. Філософские трактаты. – Москва, 1985. – С. 142].

²⁵ Сковорода покликається на посібник для проповідників «*Aurifodina artium et scientiarum opitium*» («Золота копальня всіх мистецтв і наук») (1638 p.), написаний єзуїтом Єремією Дрекслеєм [див. про це: *Erdmann E. von. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794).* – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 390–391].

²⁶ Схожі міркування висловлювали дуже давно. Наприклад, Артапан (I ст. до н. е.) писав, що греки називали Мойсея «Мусей. Цей *Moysos* був учителем Орфея. А в зрілому віці він подарував людству багато корисних речей. Винайшов кораблі та машини для переміщення каменів, а також єгипетську зброю, зрушувальні пристрої, військове спорядження та філософію» [Куриціус Е.-Р. Європейська література і латинське середньовіччя / Переклав з ним. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 238].

²⁷ Фрагмент від слова *musarum* написано іншим чорнилом.

В полноч Ноябра 24, 1758 года в Кавраи

Казалось, будто различніи охоты житія человеческого по разным мѣстам разсмотрюю. В одном мѣсту был, гдѣ полаты царскіи, уборы, танцы¹, Музиканты, гдѣ любящіесь то поспѣвували, то в зеркала смотрѣлы, вбѣжавши с зала в комнату, и снявши маску, при богатих постелях и прочая. Откуда сила мене повела к простому народу, гдѣ такіе ж дѣла, но отличным убором и церемонією творимія, увидѣл: ибо оны ішли улицею с пляшкамы в руках, шумя, веселясь, валяясь, как обикновенно в простой чернѣ бывает; также и амурніи дѣла сродним себѣ образом, как то, в ряд один поставивши женск, а в другой мужеск пол, хто хорош, хто на кого похож, и кому достоин быть мужем или женою, с сладостію отправляли². Отсюда вшел в постоялы дома, гдѣ лошады, хомуты, сѣна, расплаты, споры и проч[ая] слышал. На остаток сила ввела в храм обширній очень и красній, каков у богатых мѣщан бывает прихожан, гдѣ будто в День Зеленой святаго духа³ отправлял я с дѣяконом литургію и помню точно сѣ, что говорил: “яко свят еси”⁴, аж до “во вѣки вѣков”, и по обоих хорах пѣто “святій Боже”, пространно. Сам же я с дѣяк[оном] пред престолом до земли кланяясь, чувствовал внутр сладость, которой изобразить не могу⁵. Однак и там человеческими пороками поскверненно. Сребролюбіе с карнавкою бродит и, самого Іерея не миная, почти виривает складки. От мясных обѣдов, которіе в союзных почти храму комнатах торжествовались, и в которіе с олтаря многіе дѣры были, к самой святой трапезѣ дух шибался во время литургіи. Там я престоашное дѣло слѣдующее видѣл. Нѣкоторим птичих и звѣриних не доставало мяс к яствію, то оны одѣтого в черну свиту до колѣн человека с голими голенами и в убогих сандалях, будуча уже убитого, в руках держа при огнѣ, колѣна и литки жарили и, с истекающим жиром мясо отрѣзую, то огризая, жрали⁶. Коего смарду и скверного свирѣпства я не терпя, с ужасом отвращая очы, отошол. И сѣ дѣлали, будто служители нѣкоторіи. Сей дивній сон не меньше мене устранил, как усладил. А пробудившись, не преминул с сладос[тію] в самой вещи пропѣть: “Святій Боже...”⁷.

«Сон», записаний Сковородою в селі Каврай 1758 р., уперше опублікував Павло Попов на сторінках київського часопису «Вітчизна» [див.: Попов П. М. Один із попередників соціальної сатири Шевченка (За неопублікованим автографом «Сну» Г. Сковороди) // Вітчизна. – 1962. – № 1. – С. 179–184]. Подаємо за автографом, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 74).

¹ Танець утілює тут темний бік буття. У християнській традиції він підлягав рішучому засудові [див.: Heers J. Święta głupców i karnawały. – Warszawa, 1995. – S. 49–52], адже його

“батьком” постає тут сам диявол. Як стародавній вуж у раю “кружав около Євы, дабы ю зрадил, так танечницы, наслідуючи діавола, єдни коло других кружають, душы же свои заражають” [Слово к народу каеоліческому. – Почаїв, 1765. – Арк. 124]. У всякому разі, на малярських картинах Страшного Суду (сковородинська візія так само має “апокаліптичну” тональність [Chopyk Dan B. G. S. Skovoroda – the Fable Writer. His Life and Times // Skovoroda G. S. Fables and Aphorisms / Translation, biography and analysis by D. B. Chopyk. – New York; Bern; Frankfurt am Main; Paris, 1990. – Р. 39]) “плясуны” звиваються в безугавному конвульсійному “танці”, будвши підвішені “за пуп” [див.: Сумцов Н. К истории украинской иконописи // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Харьков, 1905. – Т. 16. – С. 134].

² Змальована Сковородою картина “гойного веселя” юрби – це стихія *чуттєвої втіхи*, чи, як казав Петро Могила, розмаїття “гордынѣ діавольскія, еже ест плясанія, неистовая козлогласованія, пѣсни скверныя, растлѣнныя и смѣхотворныя бесѣды, из них же пїянства и блудодѣянія совершаются, и вся пустошная позорища, яже от богомыслия ум ко всѣм дѣлом злым и богопротивным отвращают и еже зрѣти Господа пред собою выну заграждают” [Могила П. Євхологїон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 157–158; пор.: Транквіліон-Ставровецький К. Перло многоцѣнное. – Могилів, 1699. – Арк. 148; Туптало Д. Поученіє в недѣлю двадесят вторую по Святом Дусѣ // Сочиненія святаго Димитрія, митрополїта Ростовскаго: В 5 ч. – Ч. 2. – Москва, 1842. – С. 584–594; Кониський Г. Слово в недѣлю двадесят третїю // Собраніє сочиненій Георгїа Конисскаго, архїєпископа Бѣлорусскаго. – Санкт-Петербург, 1835. – Ч. 1. – С. 22–23].

³ День Святого Духа – перший понеділок після Тройці (П’ятдесятниці), який розпочинає тиждень пам’яті всіх святих. Цього дня православний храм прикрашають клечанням і квітами. Пор., наприклад, вірші Симеона Полоцького: “Во праздник сошествія Духа Пресвятаго, / На апостола Христом-Богом посланнаго, / Воспрїяхом обычай вѣтвми и травою / Украшати и церковь, и дом зеленою” [Полоцкий С. Вірші. – Минск, 1990. – С. 361].

⁴ Слова ієрея: “Яко свят єси, Боже наш, и Тебѣ славу воссылаєм, Отцу и Сыну и Святому Духу, нынѣ и присно”.

⁵ Церковна служба снилася й іншим старим українським письменникам. Наприклад, Йоасаф Горленко згадував таке: “Видѣлось, мало уснувши мнѣ в день, быть в сослуженїи панахиды нѣкоторой с преосвященным Рафаилом [Заборовським] в церквѣ святаго Софіи Кїевской, и тамо по обычаю кадил я церковь предходящему неякомусь мнѣ діакону, котораго я и знаю, и не знаю, а по большей части не знаю; и когда вошли в святыи олтарь, то он, ходя предо мною, потерял свѣчу, с которою ходил; то я его бранил, сказуя: какой ты дурак! свѣчу с рук потерял; а потом же свѣча там же обрѣлась близ жертвенника в олтари, и, кадя, я сказал: свѣча здѣсь, а ты ищещь свѣчи!” [Горленко Й. Путешествіє в свѣтѣ сем грѣшника Йоасафа, игумена Мгарскаго // Святитель Йоасаф Горленко, єпископ Белгородский и Обоянский (1705–1754). Материалы для биографии, собранные и изданные кн. Н. Д. Жеваховым. – Киев, 1907. – Ч. II: Святитель Йоасаф и его сочинения. – С. 174].

⁶ Мабуть, створюючи цей образ, фантазія письменника, примхливо засоціювала літературні образки бісівських спокус (пор., наприклад: “Отец Євлогій за аввою Даниїлом во Александрїю для потреби пришедши, видѣли многих иноков, нѣких от врагов заушаємы, другїи же нагими женами объємлемы и к ушима шепчущє им. Овіи же от отрочищ мужеска полу нагим играющим с ними и смрадом челоувѣческим помазоваху их. Овым же мяса и вино обѣяхати приношаху. Другіє же зрѣх имуща ножи и рѣжущѣ мяса

человѣческа и дающа мнихом оным ясти. И от сего увѣдахом, яко каждый инок своєю страстію бодим естъ, сицевы бѣсы примагают рати єму и глаголаше: елико страсти суть в души, толико и бѣсов" [Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 166 (зв.)–167]) із гадками про можливість дивовижної "плотяної" метаморфози святих дарів (пор.: "Аще по освященіи хлѣба и вина покажется чудо, сіест вид хлѣба в видѣ плоти или отрочати, вино же в видѣ крве и аще в кратцѣ не премѣнится сей вид, сіест аще не паки явится вид хлѣба или вина, но сице непременно пребудет, никакоже іерей да причастится, ибо не сут сія тѣло и кровь Христова, но точію чудо от Бога, невѣрства или иныя ради вины явленно" [Могила П. Євхологiон, або Молитвослов или Требник. Київ, 1646. – С. 250]). Зрештою, цей образ можна потрактувати й у психоаналітичній стратегії, як те зробив свого часу Іван Мірчук: "...людоїдство — це лише образове представлення любовного життя, це те саме явище, яке Сковорода бачить у сні в ріжних місцях, в панських палацах, в простого народу, в заїздних домах. Явище це дасться теж сконстатувати і поза мурами монастирів, в найблизшому сусідстві трапези Господньої. Одначе перед цею думкою жахається ціле єство Сковороди..." [Мірчук І. Г. С. Сковорода. Замітки до історії української культури. – Прага, 1925. – С. 21].

⁷ Молитва: "Святыи Боже, / Святыи Кръпкій, / Святыи Безсмертныи, / Помилуй нас".

Два браты, Міціон і Демеа, разной вовся натуры были: Міціон в городѣ живал, Демеа, на селѣ; тот холост, а сей женат; тот нравов весма тихих, сей жесток; той и до чужих был Мягок, сей Жесток и до своих, тот и в самом гнѣвѣ был кроток, сей и без гнѣва свирѣп.

Были в Демеа два Сина, с которых старшого, именем Эсхина³, себѣ за сина взял Міціон, и его с собою в Городѣ полѣтично и распутнѣмъ викормил, а меншого, Ктесіфона⁴, на Селѣ с собою весма жестоко и крѣпко содерживал Отец. Эсхин, понеже названнй его Отец все ему попускал, з многими полюбовницами гулял, и все что к молодости касается, не токмо свободнѣмъ, но и безопаснѣмъ отправлял. Послѣ до того уже пришел, что на дѣвчонку убогую, однак честную, и честних родителей, именем Памфілу (которую Мать ея Сострата, вдова, честнѣмъ воспитала), ночью, пянй напавши, насилит и обременит. Послѣ пришел к ея Матерѣ, просил прощенія, взять ея обѣщаясь. Мать, увѣрившись, простила и молчала. А Ктесіфон, приходя иногда в Город, и сам в нѣкоторую игралную дѣвушку (которая умѣла пѣть и играть) влюбился. Однак всю сію о Ктесіфонѣ славу, чтоб как Демеа не дослихал, на себе переносил Эсхин. Наконец, когда сводник, игралной дѣвушки барин, сказал, что он или денги за нея, сколько она стоит, взять хочет, или иному продать, Ктесіфон, пришовши в отчаяніе, думал проч с отечества бѣжать. Между тѣм Эсхин, сіе узнавши, будучи безстыден и безстрашен, в дом сводника нахалнѣмъ вшел, самого и домашних потолочил, и дѣвушку, насилнѣмъ оторвав, вручил брату. Слух ѿ сем по цѣлому Городу пошел. Приходит Демеа, ссору на Міціона поднимает, кричит, божится, протестует, что распущен, что не воздержен, что пьяница, что блядун, что ни к чому годен Эсхин будет, что вся вина в одном Міціонѣ залежит. Благодарит Богу, что хотя той Син, которого с собою на селѣ держит, воздержуется, не мотает, хозяйства смотрит, честь хранит, столко то разнится сирѣчь между воспитаніемъ дѣтей Его, и брата Его. Міціон по возможности уговаривает Его и не много утишил его. Между тѣм нечаяннѣмъ тотчас другое наспѣло, откуда большое еще смятеніе здѣлалось. Мать Памфілы услышала, что Эсхин игралную дѣвушку отнял, а Памфіла столь уже недалеко была от рожденія, что болною здѣлалась. Что дѣлать? Эсхин перемѣнился, – думала, – сама з дочерью пропала, оставленна, обманенна. Ёту⁵ крѣпостного, на котором цѣлой дом залежал, посылает до Эгіона, сродственника своего, чтоб Ему все сіе объявил. Между тѣм дошло до Демеа, что и Ктесіфон его был, как отнимали дѣвушку; и понеже безмѣрно осердился, то его обманил Крѣпостной Слуга Эсхина именем Свр, прехитрой лгун, сказуя, что приходил с села Ктесифон, да приходил бранить Эсхина, и бранил на самой Площади доволнѣмъ, и опять вернулся в село на свое дѣло. Демеа от радости стал плакать, и себе щасливым називать, что по крайней мѣри одного Сина имѣет, в котором трудолюбнаго и крѣпкаго Отца его Житія живій образ

видит. Между тѣм как шол назад в село, попал на Гегіона, которій Ему ѿ спорченной насилнѡ Эсхіном Памфілѣ объявил. Опять розгнѣвавшись, ищучи брата, чтоб на Ему сердце согнать, попался на наемного, которій шол с его Хутора; оной Ему, когда спросил, объявил, что Сина в селѣ нѣт. Назад к Сѹру возвратился, которій опять Ему новую лож, как собаки мяса кус, чтоб не лаил, бросил. Ищет, где бы сискать, а Ему где искать? Так показал Сѹр, что бѣднѣй Старик цѣлой Город дурнѡ, напраснѡ обродил. Между тѣм Міціон, увѣдомившись об всем от Гегіона, сам к Состратѣ и ея дочерѣ Памфілѣ пошол, и их в Крайней Печали утѣшил и ободрил, обѣщая Памфілу дати Эсхіну в супругу.

Пришол Демеа, шум, ссору, брань поднял. К тому ж еще при самому ему нѣкоторій слушка по имени когда назвал Ктесифона, не оберегшись, а он когда вдруг силою всунул в избу, думая, что Ктесифон давно уже на селѣ или копают, или орет, или другое что дѣлает, как толко усмотрѣл, что он с любезною сидит и луштікует⁶, то столкѡ уже разъярился, как бы был вброшен в огонь. А когда чрез доволнѡ долгое время покричал, потом его Міціон кроткою своею и Мирною рѣчью до того привел, что он, отложив прежню свою свирѣлость, стал думать, как бы Ему, напротив того, милостивим, склонним, пріятним бытъ можнѡ. И так не праздная Памфіла не толко соизволеніем, но и повелѣніем его в дом перенеслась. Свадба здѣлалась; своднику заплачено; сам Міціон на Состратѣ женился. Эгіону дано, откудова б мог себе содержать. Сѹр с своею женою Фрвгією на волю пущен.

Час написання цього перекладу невідомий. Щоправда, особливості правопису дозволяють віднести його до раннього періоду творчості Сковороди. Переклад уперше був опублікований 1960 р. Павлом Поповим на сторінках київського часопису «Радянське літературознавство» [див.: *Попов П. М.* Нові сторінки літературної спадщини Г. Сковороди. (Про переклад комедії Теренція «Брати» і невідомий переклад оди Горация) // Радянське літературознавство. – 1960. – № 4. – С. 101–107]. Подаємо за автографом, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 79–80).

¹ Теренцієва комедія «Брати» була вперше поставлена під час погребальних ігор на честь Луція Емілія Павла в 160 р. до н. е. Прототипом цієї п'єси була однойменна комедія Менандра, яка збереглася лише невеличкими фрагментами [див.: *Менандр.* Комедии. Фрагменты / Изд. подготовил В. Н. Ярхо. – Москва, 1982. – С. 301–302]. Власне кажучи, у Менандра було дві комедії під такою назвою. Одна з них (фр. 94–95) стала основою для комедії Плавта «Стіх» [див.: *Плавт.* Комедии / Пер. с лат. А. Артюшкова; коммент. И. Ульяновой. – Москва, 1987. – Т. 2. – С. 599–646], а друга (фр. 85–93) – для комедії Теренція. Друком Теренцієві комедії вперше з'явилися в Страсбурзі 1471 р.

² Комедію Теренція «Брати» в XVI–XVIII ст. не раз видавали й коментували. Зокрема, ціла низка видань комедій Теренція супроводжувалася латинськими прозовими викладами їхнього змісту (*argumentum*). Один із таких викладів змісту «Братів» здійснив Марк-Антуан

де Мюре у венеціанському виданні комедій Теренція 1555 р. Саме його й переклав Сковорода книжною українською мовою. Павло Попов припускав, що наш філософ користувався лийпцизьким виданням комедій Теренція 1738 р. (Terentii Afri Comoediae sex... Editio nova. – Lipsiae, 1738) [див.: Попов П. М. Нові сторінки літературної спадщини Г. Сковороди. (Про переклад комедії Теренція «Брати» і невідомий переклад оди Горация) // Радянське літературознавство. – 1960. – № 4. – С. 104].

³ Це ім'я має іронічний підтекст. Воно асоціюється з гр. αἴσχος – 'сором, ганьба'. На перший погляд, відбиваючи у звідника дівчину, Есхін робить ганебний учинок, хоч насправді він відбиває її заради Ктесіфона, тобто бере на себе чужу ганьбу.

⁴ Це ім'я так само має іронічний підтекст. Воно походить від гр. κτήσις – 'придбання'. Як буцімто добропорядний син, Ктесіфон ніби переймається тим, щоб добробут його батька зростав. Однак насправді це зовсім не так.

⁵ У Теренція та Мюре: *Geta*.

⁶ Тобто розкажує якісь веселі історії. Пор. народну приказку: "Ходит по весілях і люштикує", – яку Іван Франко коментував так: "Говорять про музику, якого винаймають на весіля, а може також про спеціаліста-фігляря, якого також винаймають для забави в веселих товариствах... Люштикувати, з німецького Luststück, веселий кавалок, веселе оповідане або співанка" [Франко, № 26863].

ДОДАТОК

МИХАЙЛО КОВАЛИНСЬКИЙ

ЖИЗНЬ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДЫ

Писана 1794 года
в древнем вкусь.

*Non omnis moriar.
Horat[ius]*¹

Во всем существующем есть нѣчто главное и всеобщее. В нечленовных ископаемых – земля; в растительных – вода; в животных – огонь; в человѣкѣ – разум, и так далѣе.

Каждое бытіе составляет особый круг, или мір свой, с различіями, дѣлимостями, раздробленіями до непостижимости.

Каждая главность, или всеобщность, сих кругов имѣет над собою и в себѣ главнѣйшее, всемірное, верховное², единое Начало: вся тѣм быша³.

Сіе, распространяясь, раздѣляясь в способности, силы, свойства, постепенности, осуществляет невидимыя бытія разнообразно; и, в снисхожденіи своем стущаясь, составляет в человѣкѣ мысленность, в животных – чувство, в растительных – движеніе, в нечленовных ископаемых – существованіе.

Человѣк, то есть воплощенная способность мыслящая, в сем Началѣ живет, движется и есть.

Ся всеглавнѣйшая, всемірная, невидимая Сила едина – ум, жизнь, движеніе, существованіе, – изливаясь из непостижимости в явленіе, из вѣчности – во всеобширность времени, из единства исключительнаго – до безпредѣльной множественности, образуя круг человѣчества, удѣляет оному от главности своей благороднѣйшее преимущество, СВОБОДНУЮ ВОЛЮ.

На сей главизнѣ, корени, началѣ основывается власть правительств, держава владык, сила царей, любовь родителей, честь мудрых, слава добродѣтельных, память праведных.

Множественность вносит различіе, а сіе предполагает неравенство и несовершенство; свободная воля предполагает выбор; сей же – нравственную способность, могущую познать добро, истинну, совершенство, любить оное и искать предпочтительно. Отсюда происходит подвиг исканія, и подвижник истинны называется Мудрый, а дѣло его – добродѣтель.

Парѣянин и Мидянин, Ёудей и Еллин, раб и свобод – равно участвуют в сем преимуществѣ всемірнаго, верховнаго⁴, единаго Начала⁵.

Подвиг, то есть правильное употребленіе свободной воли, дѣлает раздѣленія; и сей подвиг в выборѣ истиннаго, добраго, совершеннаго есть

правда, воздающая всякому свое: полная – полным и тщетная – тщетным. Почему Мудрый и праведный есть то же.

Поставленный между вѣчностію и временем, свѣтом и тьмою, истинною и лжею, добром и злом, имѣющій преимущественное право избирать истинное, доброе, совершенное и приводящій то в исполненіе на самом дѣлѣ, во всяком мѣстѣ, бытіи, состояніи, званіи, степени, – есть Мудрый, есть праведный.

Таков есть муж, о котором здѣсь предлежит слово.

Григорій, сын Савы, Сковорода родился в Малой Россіи, Кіевского намѣстничества, Лубенской округи, в селѣ Чернухах, в 1722 году. Родители его были из простолюдства: отец – Козак, мать – такого же рода. Они имѣли состояніе мещанское посредственно достаточное, но честностію, правдивостію, страннопріимством, набожеством, миролюбивым сосѣдством отличались в своем кругѣ.

Сей сын их Григорій по седьмому году от рожденія примѣтен был склонностію к Богочтенію, дарованіем к музыкѣ, охотою к наукам и твердостію духа. В церквѣ⁶ ходил он самоохотно на крилос и пѣвал отмѣнно приятно. Любимое же и всегда почти твердое им пѣніе его было⁷ сей Іоанна Дамаскина стих: “Образу златому на полѣ Деирѣ служиму тріе твои отроцы небрегоша безбожнаго велѣнія”⁸ и проч[ая].

По охотѣ его отец отдал его в Кіевское училище, славившееся тогда науками. Григорій скоро превозшел сверстников своих успѣхами и похвалами. Митрополит Кіевскій Самуил Миславскій⁹, человекъ отличной остроты разума и рѣдких способностей к наукам, будучи тогда соучеником его, оставался во всем ниже его, при величайшем соревнованіи своем¹⁰.

Тогда царствовала Императрица Елисавет¹¹, любительница музыки и Малороссіи. Дарованія Сковороды к музыкѣ и отмѣнно приятный голос его¹² подали случай быть ему выбрану ко двору в пѣвческую музыку, куда и отправлен был он при вступленіи на престол Государыни¹³.

Он не долго находился там. Императрица скоро предпріяла путешествіе в Кіев, и с нею весь круг двора. Сковорода, прибыв туда, при возвратном отбытіи двора в С[анкт]-Петербург, получа увольненіе с чином придворнаго уставщика, остался в Кіевѣ и паки начал учиться.

Круг наук, преподаваемых в Кіевѣ, показался ему недостаточным. Он возжелал видѣть чужіе краи. Скоро представился повод к сему, и он воспользовался им всеохотно.

От двора отправлен был в Венгрію к Токайским садам Генерал-маіор Вишневскій¹⁴, который для находившейся там греко-россійской церкви хотѣл имѣть церковников, способных к службѣ и пѣнію. Сковорода, извѣстен знаніем музыки, голосом, желаніем быть в чужих краях, разумѣніем нѣкоторых языков, представлен был Вишневскому одобрительно и взят им в покровительство.

Путешествуя с Генералом сим, имѣл он случай, с позволенія его и с помощію его, поѣхать из Венгріи в Вѣну, Офен¹⁵, Презбург¹⁶ и прочія

окольные мѣста, гдѣ, любопытствуя по охотѣ своей, старался знакомиться наипаче с людьми ученостію и знаніями отлично славимыми тогда. Он говорил весьма исправно и с особливою чистотою латинским и нѣмецким языком, довольно разумѣл еллинскій, почему и способствовался сими доставить себѣ знакомство и пріязнь ученых, а с ними новыя познанія, каковых не имѣл и не мог имѣть в своем отечествѣ.

Возвратясь из чужих краев, наполнен ученостію, свѣдѣніями, знаніями, но с пустым карманом, в крайнем недостатокѣ всего нужнѣйшаго, проживал он у своих прежних друзей и знакомых. Как и сих состояніе не весьма зажиточно было, то искали они случая, как бы употребиться ему с пользою его и общественною. Скоро открылось мѣсто учителя Поезіи в Переяславѣ, куда он и отправился по приглашенію тамошняго Епископа¹⁷.

Сковорода, имѣя основательнѣе и обширнѣе знанія в науках, нежели каковы тогда были в училищах провинціальных, написал разсужденіе о Поезіи и руководство к искусству оной так новым образом, что Епископу показалось странным и несообразным прежнему старинному обычаю. Епископ приказал перемѣнить и преподавать по тогдашнему обыкновенному образу ученія. Сковорода, увѣрен будучи в знаніи своем и точности дѣла сего, не согласился перемѣнить и отставить написанныя им правила для Поезіи, которыя были простѣе и вразумительнѣе для учащихся, да и совсѣм новое и точное понятіе давали об оной¹⁸. Епископ требовал от него письменнаго отвѣта образом судебным через Консисторію, для чего он не выполнил повелѣнія. Сковорода отвѣтствовал, что он полагается на суд всѣх знатоков в том, что разсужденіе его о Поезіи и руководство, написанное им, есть правильное и основанное на природѣ сего искусства. При том в объясненіи прибавил латинскую пословицу: *"Alia res sceptrum, alia plectrum"*¹⁹, то есть: иное дѣло – пастырскій жезл, а иное – пастушья свирѣль.

Епископ, преобратя незнаніе свое в непослушаніе его и самомнѣніе о учености своей в гордость и высокоуміе его, дал своеручное повелѣніе на докладѣ Консисторіи слѣдующее: "Не живяше посреди дому моего творяи гордыню"²⁰. По сему Сковорода выгнан был из училища Переяславскаго не с честію. Сей был первый²¹ опыт твердости духа его.

Недостатки стѣсняли его крайне, но нелюбостыжательный нрав его поддерживал в нем веселость его.

Он перешол из училища жить к приятелю своему, который знал цѣну достоинств его, но не знал стѣсненія нужд его. Сковорода не смѣл просить помощи, а приятель не вздумал спросить его о надобности. И так переносил он нужды скромно, молчаливо, терпѣливо, безропотно, не имѣя тогда, как только двѣ худыя рубашки, один камлотной²² кафтан, одни башмаки, одни черныя гарусныя²³ чулки. Нужда обрабатывала в нем сердце полезнѣйше и насѣяла в нем сѣмена терпѣнія такіа, которых плодами утѣбясь, жизнь его содѣлала его мудрым и щасливым.

Не в далеком разстояніи имѣл жительство малороссійскій знаменитый Дворянин Стефан Тамара²⁴, которому потребен был учитель для сына его.

Сковорода одобрен был ему от знакомых и приглашен им в деревню Каврай, гдѣ и поручен был ему сын²⁵ в смотреніе и науку.

Старик Тамара²⁶ от природы имѣл великій разум и, по службѣ обращаясь с иноземцами, приобрѣл нарочитыя знанія, однако придерживался много застарѣлых предубѣжденій, свойственных грубаго воспитанія людям, которые смотрят с презрѣніем на все то, что не одѣто гербами и не расписано родословіями.

Сковорода начал больше воздѣлывать сердце молодаго воспитанника своего и, разсматривая природныя склонности его, помогать только природѣ в ращеніи направленіем легким, нѣжным, нечувствительным, а не безвременно обременять разум его науками, – и воспитанник привязался к нему внутреннею любовію.

Цѣлой год продолжалось обращеніе его с сыном, но отец никогда не удостоивал учителя ни одним словом разговора, хотя всякой день за столом он с воспитанником бывал у него. Чувствительно было такое униженіе человѣку, имѣвшему в низкой простотѣ благородное сердце, но Сковорода сносил все то, и, несмотря на презрѣніе, на униженіе его, исправлял должность свою по совѣстной обязанности. Договор был здѣлан на год, и он хотѣл сдержать слово свое.

В одно время, разговаривая он с воспитанником своим и видя любовь его к себѣ, а посему и обращаясь с ним откровенно и просто, спросил его: как он мыслит о том, что говорили? Воспитанник на тот случай отвѣчал неприлично. Сковорода возразил ему, что он мыслит о сем, как свиная голова. Служители тотчас донесли Господжѣ, что учитель называет шляхетнаго сына их “свиною головою”. Мать²⁷ раздосадовала, разжаловалась супругу, требовала мщенія за такую дерзость. Старик Тамара²⁸, зная внутренне цѣну учителя, но уступая настоянью жены, отказал ему от дому и должности; и при отпускѣ его, в первый раз заговоря с ним, сказал ему: “Прости, Государь мой! Мнѣ жаль тебя!”

Тогда уже Судьба начинала приуготовлять сердце его к несправедливостям людским, которыя имѣл он испытать в продолженіи жизни. Сковорода остался без мѣста, без пропитанія, без одежды, но не без надежды.

Убог, скуден, нужен, приѣхал он к приятелю своему, одному Сотнику переяславскому, человѣку добродушному и страннолюбивому. Тут нечаянно представился ему случай ѣхать в Москву с Калиграфом²⁹, отправлявшимся в Московскую Академію проповѣдником, с которым он, как приятель его, и поѣхал, а оттуда в Троицы-Сергіеву³⁰ Лавру, гдѣ был тогда намѣсником многоученный Кирилл, бывшій послѣ Епископом Черниговским³¹. Сей, увидя Сковороду, котораго знал уже по слуху, и нашед в нем человѣка отличных дарованій и учености, старался уговорить его остаться в Лаврѣ для пользы училища, но любовь его к отечественному краю отвлекала его в Малороссію. Он возвратился паки в Переяславль, оставя по себѣ в Лаврѣ имя ученаго и дружбу Кирилла.

Дух его отдалял его от всяких привязанностей и, дѣлая его пришельцом, пресельником, странником, выдѣлывал в нем сердце гражданина всемірнаго, который, не имѣя родства, стяжаній, угла, гдѣ главу приклонити, сторицею больше вкушает удовольствій природы, удовольствій простых, невинных, беззаботных, истинных, почерпаемых умом чистым и духом несмущенным в сокровищах Вѣчнаго.

Не успѣл приѣхать он в Переяславль, как разумный Тамара³² поручил знакомым своим уговаривать его, чтоб паки к сыну опредѣлился он учителем. Сковорода не соглашался, зная предрасудки его, а паче домашних его, но приятель его, будучи упрощен от Тамары, обманом привез его в деревню к нему ночью спящаго.

Старик Тамара³³ не был уже тот гербовый вельможа, но ласковый дворянин, который хотѣл цѣнить людей по внутреннему достоинству их. Он обласкал его дружески, просил быть сыну его другом и руководствовать его в науках. Любовь и откровенное обхожденіе сильнѣе всего дѣйствовали всегда над Сковородою. Он остался у Тамары с сердечным желаніем быть полезным, без договора, без условій.

Уединеніе руководствует к размышленіям. Сковорода, поселясь в деревнѣ, подчиня доуку нужд, необходимых попеченію любимаго и возлюбившаго его Господина, обезпечая себя искренностію его, предавался любомудрію, то есть исканію истинны.

Часто в свободные часы от должности своей удалялся в поля, рощи, сады для размышленія. Рано поутру заря спутница ему бывала в прогулках его и дубравы собесѣдники глумленій его. Лѣта, дарованія душевныя, склонности природныя, нужды житейскія звали его попеременно к принятію какого-либо состоянія жизни. Суетность и многозаботливость свѣтская представлялась ему морем, обуреваемым безпрестанно волнами житейскими и никогда плывущаго к пристани душевнаго спокойствія не доставляющим. В монашествѣ³⁴, удалившемся от начала своего, видѣл³⁵ он мрачное гнѣздо спершихся страстей и, за неимѣніем исхода себѣ, задушающих бытіе смертоносно и жалостно. Брачное состояніе, сколько ни одобрительно природою, но не приятствовало безпечному его нраву.

Не рѣша себя ни на какое состояніе, положил он твердо на сердцѣ своем снабдить свою жизнь воздержаніем, малоудовольством, цѣломудріем, смиреніем, трудолюбіем, терпѣніем, благодушьем, простотою нравов, чистосердечіем, оставить всѣ искательства суетныя, вся попеченія любостяжанія, всѣ трудности излишества. Такое самоотверженіе сближало его благоуспѣшно к любомудрію.

Душа человѣческая, повергаясь в состоянія нижших себя степеней, погружаясь в звѣрскія страсти, предаваясь чувственности, собственной³⁶ скотам, принимает на себя свойства и качества их: злобу, ярость, несытость, зависть, хитрость, гордость и проч[ая]; возвышаясь же подвигом доброй воли выше скотских влеченій, звѣрских побужденій и безсловесных стремленій, восходит на высоту чистоты умов, которых стихія есть свѣт,

разум, мир, гармонія, любовь, блаженство, и от оных заимствует нѣкоторую силу величественности, свѣтлости³⁷, разумѣнія вышшаго, пространнѣйшаго, далечайшаго, яснѣйшаго и превосходнѣйшей святости в чувствіях³⁸, которыми, преисполняясь внутренно^а, являет^б в воображеніи^в состояніе бытія человѣческаго иногда одобрительно, иногда наказательно, увѣщательно, предвѣдительно и указательно.

Сковорода видѣл опыт сего порядка и силы природы в себѣ самом³⁹ и описывает сіе в оставшихся по нем записках своих тако:

“В полночь, Ноября 24 числа, 1758 года, в селѣ Каврай. Казалось во снѣ, будто я разсматриваю различныя охоты житія человѣческаго по разным мѣстам. В одном мѣстѣ я был, гдѣ царскіе чертоги, наряды, музыки, плясанія; гдѣ любящіеся то пѣли, то в зеркала смотрѣлись, то бѣгали из покоя в покой, снимали маски, садились на богатые постели и проч[ая]. Оттуда повела меня сила к простому народу, гдѣ такія же дѣйствія, но особенным образом и порядком производились. Люди шли по улицѣ с скляницами в руках, шумя, веселясь, шатаясь, как обыкновенно в черном народѣ бывает; так же и любовныя дѣла сродным себѣ образом происходили у них. Тут, поставя в один ряд мужеск, а в другой женск пол, разсматривали, кто хорош, кто на кого похож и кому достоин быть парюю. Отсюда вошел я в постоялыя дома, гдѣ лошади, упряж, сѣно, расплаты, споры и пр[очая] слышал. Наконец Сила ввела меня в Храм нѣкій обширный и прекрасный: тут якобы в день сошествія С[вятаго] духа⁴⁰ служил я Литургію с дѣяконом и помню точно, что возглашал сіе громко: ‘Яко свят еси, Боже наш’⁴¹ и пр[очая] до конца. При сем по обоим хорам пѣто было протяжно: ‘Святой Боже...’ Сам же я, с дѣяконом пред престолом до земли кланяясь, чувствовал внутренно сладчайшее удовольствіе, котораго изобразить не могу. Однако и тут человѣческими пороками осквернено. Сребролюбіе с кошельком таскается и, самаго священника не миная, почти вырывает в складку. От мясных обѣдов, которые в союзных почти храму комнатах отправляемы были и в которыя из олтаря многія двери

^а Премудр[ости] Соломон[и], гл[ава] 18, ст[ихи] 17 и 19⁽¹⁾.

^б Тацит, философ, политик, ученый, писатель, описывая обстоятельства Цинны с Арменіусом, не пропустил упомянуть видѣннаго Цинною сна. Читай о сем Лѣтопись Тацит[а], гл[ава] I, 45 арт[икул] и гл[ава] II, арт[икул] о Германикусѣ⁽²⁾.

^в Сократу часто снился один сон; оный казался ему в различных видах, но всегда приказывал одно: “Сократ, прилагайся к музыкѣ и упражняйся к оной!”⁽³⁾. Как совершеннѣйшая музыка есть философія, то Сократ, послѣдуя сновидѣнію, больше и больше побуждался прилѣжать к оной, обращая всю любовь и ревность к мудрости. Так он толковал сон свой. Критон, друг Сократов, пришел объявить ему, что завтра, по приговору Суда, должен он умереть. Сократ сказал ему: “Так и быть сему, но не завтра! Мнѣ снился сон в сіе же утро, что женщина необыкновенной красоты явилась мнѣ в длинных бѣлых ризах и, назвав меня по имени, говорила: чрез три дни прибудешь ты в плодоносную твою Пиеію”⁽⁴⁾.

находились, во время Литургіи дух шибал до самой святой трапезы. Тут я видѣл слѣдующее ужасное позорище. Как нѣкоторым не доставало к яствію птичих и звѣриныхъ мяс, то они одѣтаго в черную ризу человѣка, имѣвшаго голыя колѣна и убогія сандаліи, убитаго, в рукахъ держа при огнѣ, колѣна и икры жарили, и мясо, с истекающимъ жиромъ, отрѣзывая и отрѣзывая, жрали; и сіе дѣлали аки бы нѣкіе служители. Я, не стерпя смрада и свирѣпства сего, отвратилъ очи и вышелъ. Сей сонъ не меньше усладилъ меня, какъ и утѣшилъ”.

Я пишу жизнь человѣка сего в Христіянскомъ вѣкѣ, странѣ, народѣ, исповѣданіи. Да прочтутъ книгу Христіянства, С[вященное] писаніе, и увидятъ, что человѣкъ⁴² толико же способенъ⁴³ быть прозорливцомъ⁴⁴, какъ и звѣремъ⁴⁵, неразумливый да не разумѣваетъ!

Сковорода началъ чувствовать вкусъ в свободѣ отъ суетностей и пристрастій житейскихъ, в убогомъ, но безпечальномъ состояніи, в уединеніи, но безъ расстройки с самимъ собою. Лжемудрствующее самолюбіе, сія преукрашенная дщерь внѣшняго⁴⁶ разума, не могла обаять сердца его. Величественное свойство мыслящаго бытія, ВОЛЮ, углубилъ онъ со всѣмъ умствованіемъ ея и желаніями в ничтожность свою и повергъ себя в волю Творца, предавшись всецѣло жизни и любви Божіей, дабы Промыслъ его располагалъ имъ, яко орудіемъ своимъ, аможе хочетъ и якоже хочетъ.

Когда человѣкъ исходитъ изъ круга самомнѣнія, самопроизволенія, самолюбія своего, почитая все то землею пустою, непроходною и безводною⁴⁷, тогда чистый⁴⁸ Духъ святой занимаетъ всѣ чувства его и возстановляетъ царствіе истинны⁴⁹, то есть возжигаетъ в немъ способности внутреннего чувства⁵⁰ огнемъ любви своея. Тогда высокое познаніе и разумѣніе по мѣрѣ расположенія внутренняго и внѣшняго возникаетъ изъ средоточія всѣхъ вещей, аки тончайшій, пронизательнѣйшій огонь, с неизъясняемымъ удовольствіемъ поглощаясь бездною свѣта. В такомъ состояніи чувствіе человѣка взираетъ на духъ Вседержителя с радостію и поклоненіемъ, и симъ-то образомъ смиренное самоотверженіе человѣческое можетъ созерцать то, что есть в вѣчности и во времени, ибо все близъ его, все окрестъ его, все в немъ есть.

Григорій, наполняясь живыми чувствами истинны, изображалъ то перомъ в сочиненіяхъ простыхъ, но сильныхъ. Между прочіими написалъ онъ стихи^а: “Оставь, о духъ мой, вскорѣ...”⁵¹ Старикъ Тамара⁵², прочтя оныя и узнавъ отъ него, что то была забава его, сказалъ ему: “Другъ мой! Богъ благословилъ тебя дарованіемъ духа и слова”.

Все время бытности его у Тамары⁵³ проходило в обученіи сына его словеснымъ наукамъ и языку, а себя – благочестію и самодовольству.

Наконецъ, молодому воспитаннику его надлежало поступить в другой кругъ упражненій, пристойныхъ по свѣту и по роду, а Сковородѣ Судьба предуготовила званіе издалече.

^а Сіи стихи и многія другія находятся у друга его.

В Бѣлгород прибыл на Епископскій престол Іоасаф Миткевич⁵⁴ – муж, исполненный благосердія, добродѣтелей, ученія. Сему Архіерею был извѣстен по законоискуству и по старой приязни Игумен Гервасій Якубович⁵⁵, находившійся тогда в Переяславѣ. Іоасаф пригласил Гервасія раздѣлить с ним епархіальные труды и дружественную жизнь. Гервасій приѣхал в Бѣлгород и, видя ревность Іоасафа к наукам, представил ему о Сковородѣ одобрительнѣйше. Епископ вызвал его к себѣ через Гервасія. Сковорода немедленно прибыл и по волѣ Іоасафа принял должность учителя Поезій в Харьковском училищѣ 1759 года.

Отличный образ его мыслей, ученія, жизни скоро обратил к нему вниманіе всего общества тамошняго. Он одѣвался пристойно, но просто; пищу имѣл состоящую из зелій, плодов и молочных приправ; употреблял оную ввечеру по захожденіи солнца; мяса и рыбы не вкушал не по суевѣрію, но по внутреннему своему расположенію; для сна отдѣлял от времени своего не болѣе четырех часов в сутки; вставал до зари и, когда позволяла погода, всегда ходил пѣшком за город прогуливаться на чистой воздух и в сады; всегда весел, бодр, легок, подвижен, воздержен, цѣломудр, всѣм доволен, благодушествующ, унижен пред всѣми, словохотен, гдѣ не принужден говорить; из всего выводящій нравоученіе; почтителен ко всякому состоянію людей; посѣщал больных; утѣшал печальных; раздѣлял послѣднее с неимущими; выбирал и любил друзей по сердцу их; имѣл набожество без суевѣрія, ученость без киченія, обхожденіе без лести.

Год протек, и он, оконча срочное время, приѣхал к Іоасафу для препровожденія обыкновеннаго в училищах времени отдохновенія. Епископ, желая удержать его болѣе при училищѣ, поручил Гервасію, как приятелю его, уговаривать его, чтоб принял он монашеское состояніе, обѣщая довести его скоро до сана высокаго духовенства. Гервасій начал совѣтовать Сковородѣ, предлагая желаніе Архіерея, благовидность пользы его, предстоящую ему в сем поприщѣ честь, славу, изобиліе всего, почтеніе и, по его мнѣнію, щасливую жизнь.

Не таковы должны были предложены побужденія для сердца Сковороды. Он, выслушав сіе, возревновал по истиннѣ и сказал Гервасію: “Развѣ вы хотите, чтоб и я умножил число Фарисеев⁵⁶? Ёже жирно, пейте сладко, одѣвайтесь мягко и монашествуйте! А Сковорода полагает монашество в жизни нестяжательной, малодовольствѣ, воздержности, в лишеніи всего ненужнаго, дабы приобрѣсть всенужнѣйшее, во отверженіи всѣх прихотей, дабы сохранить себя самага в цѣлости, во обузданіи самолюбія, дабы удобнѣе выполнить заповѣдь любви к ближнему, в исканіи славы Божіей, а не славы человѣческой”. Гервасій убѣждал его милостію Архіерея, дружбою своею, пользою церкви⁵⁷, но Сковорода, тверд духом и правилами, возразил ему в отвѣтъ: “Благодарствую за милость, за дружбу, за похвалу; я не заслуживаю ничего сего за непослушаніе мое к вам при сем случаѣ”. Гервасій, зная недостатки его и думая, что он, нуждаясь содержаніем и знакомством в чужой сторонѣ, должен будет согласиться на предложеніе

его, оказал ему остуду. Григорій, примѣтя сіе, рѣшился скоро. На третій же день, дождавшись в передней выхода его, подошел сказать ему всемирнѣйше: “Прощу вашего высокопреподобія на путь мнѣ благословенія”. Гервасій, не глядя на него, благословил его с досадою, а Сковорода, с миром отошед, тотчас отправился к новому приятелю своему в деревню Старицу⁵⁸, в окрестности Бѣлгорода.

Старица было мѣсто изобильное лѣсами, водотечами, удолями благотворящими глубокому уединенію. Сковорода, поселясь тамо, паче всего прилѣжал к познанію себя и упражнялся в сочиненіях, относительных к сему. В лишеніях своих, призывая в помощь вѣру, не полагал оной в наружных обрядах одних, но во умерщвленіи самопроизволенія духа, то есть побужденій от себялюбія происходящих; в заключеніи всѣх желаній своих в волю всеблагаго и всемогущаго Творца по всѣм предпріятіям, намѣреніям и дѣлам. Он единственно занимался повелѣвать чувству своему и поучать сердце свое не дерзать господствовать над порядком Промысла Божія, но повиноваться оному во всей смиренности.

Отец Гервасій донес Епископу об отзывѣ Сковороды на предложенія его и об отбытіи его. Добродушный Іоасаф не подсадовал, но только пожалѣл об нем. Между тѣм Григорій продолжал пустыножительство в Старицѣ.

Нигдѣ столько не обозрѣвает себя человѣкъ, как в уединеніи, и не напрасно сказано древним Мудрецом^a: уединенный должен быть или царь, или звѣрь⁵⁹. Преобороть скуку, проклятое изчадіе недовольства, занять ум и сердце упражненіями⁶⁰ достаточными, ублажить их есть дѣло не инако, как Мудраго, обладающаго собою царя уединеннаго, Священника Божія⁶¹, понимающаго вездѣсущіе и всеисполненіе духа Господня и поклоняющагося ему духом.

Сковорода, провожая тамо дни свои в бодрости духа, веселости, безпечалии, благонадежности, часто говаривал при посѣщающих его: ὦ σχαλίων! ὦ βιβλίων – “О свобода! О наука!”

Слух о необыкновенной жизни его и назидательном собесѣдованіи привлек многих искателей знакомства его. Он, посѣщая нѣкоторых по деревням, вздумал навѣстить Харьков. Нѣкто из познакомившихся с ним и здѣлавшись приятелем его, просил, чтоб, будучи в Харьковѣ, познакомился он с племянником его, молодым человѣком, находившимся там для наук, и не оставил бы его добрым словом.

Сковорода приѣхал в Харьков, жил у знакомых своих нѣсколько уже недѣль. В одно время, пришедши посѣтить училище и видя тут нѣкоторых незнаемых им, спросил, не находится ли тут такой-то, племянник N. N. Молодой тот человѣкъ случился на сіе время быть там, и знакомые Сковородѣ

^a Надобно имѣть великое основаніе разума или совсѣм онаго лишены быть, чтоб содержать себя долгое время в уединенной жизни. Снести себя, ужитья самому с собою, смотрѣть на себя спокойными глазами, быть довольным сердцем своим, не искать себя внѣ себя⁽⁵⁾ – есть ключъ истиннаго блаженства.

сказали, что он самой тот есть. Сковорода, посмотря на него, возлюбил его и возлюбил до самой смерти. Послѣ увидѣл сей молодой человѣкъ, что случай таковой был устроен для него перстом Божіим издалече.

Добрый пастырь Іоасаф, не теряя из виду Сковороды, желал всячески привлечь его паки в Харьковское училище и извлечь из дарованій его пользу, которую он чувствовал во всей цѣнѣ ея. Зная, что он не любит принужденности, пригласил его дружески и предложил ему должность учителя, какую хочет. Довольно было убѣдить Сковороду, чтоб дать только ему на выбор дѣло то или другое. Он, имѣя в виду пользу, намѣреваемую для молодаго новаго друга своего, котораго в сердцѣ почитал уже таковым, как послѣ сам о сем изъяснялся, рад был призыву Епископа и взял предложеніе его всеохотно с тѣм, чтоб преподавать ему класс, ниже прежняго, синтактичeskій. Сверх того, взялся обучать еллинскому языку.

Прибыв из Бѣлгорода в Харьков и вступя в должность, нашол он любимаго своего молодаго человѣка, который, однако, не знал и не смѣл мыслить, чтоб мог быть достойным дружбы его, хотя любил и удивлялся философской жизни его и внутренно почитал его.

Григорій часто начал посѣщать его и, по склонности молодаго человѣка, занимать его музыкою и чтеніем книг, служивших поводом к разговорам и нравоученію. Открыв в молодом человѣкѣ сердце, каковаго желал он, и способности природныя, каковыя любил он, обратил вниманіе свое на удобреніе разума его и духа.

Молодой сей человѣкъ, будучи воспитываем до сего полуучеными школьными учителями⁶², в руках которых тогда святилища наук находились, которые и положили ему в голову мнѣнія о вещах странныя, часто слыша от Сковороды противное тому и не могши согласить в понятіи своем новых правил с старыми, видя же на самом дѣлѣ жизнь его добродѣтельную, цѣломудрую, примѣрную, сумнѣвался сам в себѣ и сожалѣл душевно, что такой добродѣтельной муж имѣл несогласныя с учеными мнѣнія и правила, особливо же до нравоученія и духовных знаній относительныя, а посему и в заблужденіях находился.

Всѣ книгочіе наставники его, да и весь свѣтъ, словом и дѣлом внушали ему, что щастіе человѣческое состоит в том, чтоб имѣть всего много: много чего ѣсть, много чего пить, много во что одѣваться и в утѣхах праздно веселиться. Сковорода один начал говорить ему: чтоб быть истинно щастливым, то все оное не нужно; что ограниченіе желаній, отверженіе излишеств, обузданіе прихотствующей воли, трудолюбіе, исправленіе должности, в которую Промысл Божій поставил кого, не за страх, но за совѣсть, суть пути к щастію. Сковорода говорил сіе и жил тако.

Велемудрые учили его, что добродѣтель гражданская одна есть ничто пред Верховным⁶³ Существом, что Марк Аврелій⁶⁴, Тит⁶⁵, Сократ⁶⁶, Платон⁶⁷ и прочіе славные в древности великими дѣлами и сердцем люди должны быть нещастливы, потому что не имѣли историческаго знанія о вещах, случившихся послѣ их⁶⁸. Сковорода утверждал, что во всѣх оных мужах

дѣйствовалъ Духъ Вышній, а посему и недостойны они осужденія, но почтенія и подражанія в любви к истиннѣ. И если Богъ есть истинна, то они были вѣрные служители его.

Философы, учившіе молодаго человѣка, толковали ему, что к такому, напримѣр, жизни⁶⁹ состоянію больше и особенно привязано благословеніе Божіе, а к иному меньше, или же и проклятіе, что вѣдѣніе таинствъ и выполненіе обрядовъ тайноводства есть совершенство и высокость человѣка. Сковорода учил, что всѣ состоянія суть добры, и Богъ, раздѣляя члены общества, никакого не обидѣлъ; проклятіе же налагаетъ онъ точію на сыновъ противленія⁷⁰, которые, не внявъ себѣ и не послѣдуя званію Природы, вступаютъ в состоянія по страстямъ, по обманчивымъ видамъ, по прихотямъ. И понеже не испытали они в себѣ склонности врожденной, то и предалъ ихъ Верховный⁷¹ Раздатель дарованій в неискусенъ умъ, да творятъ неподобная и будутъ прокляты, то есть несчастливы. Сковорода учил, что совершенство человѣка состоитъ в дѣланіи истинной пользы ближнему и что таинства и обряды тайноводства⁷² относительно к слову, а Царствіе Божіе есть в силѣ, или в дѣлѣ⁷³.

Молодой человѣкъ, напоенъ будучи измлада предувѣреніями, слушая Сковороду, возчувствовалъ в себѣ возбужденную борьбу мыслей и не зналъ, чѣмъ разрѣшить оную. Прочіе учителя его внушали ему отвращеніе к Сковородѣ, запрещали имѣть знакомство с нимъ, слушать разговоровъ его и даже видѣться с нимъ. Онъ любилъ сердце его, но дичился разума его; почиталъ жизнь, но не вмѣщалъ в умъ разсужденій его; уважалъ добродѣтели, но устранился мнѣній его; видѣлъ чистоту нравовъ, но не узнавалъ истинны разума его; желалъ бы⁷⁴ быть другомъ, но не ученикомъ его.

Трудно изгладить первыя⁷⁵ впечатлѣнія.

Сковорода продолжалъ преподавать Синтаксисъ и еллинской языкъ общественно, а любимаго своего молодаго человѣка обучалъ особенно греческому языку и чтенію древнихъ книгъ, изъ которыхъ любимѣйшіе имъ были слѣдующіе писатели: Плутархъ⁷⁶, Филонъ Іудеанинъ⁷⁷, Цицеронъ⁷⁸, Горатій⁷⁹, Лукіанъ⁸⁰, Климентъ Александрійскій⁸¹, Оригенъ⁸², Нилъ⁸³, Діонисій Ареопагитскій⁸⁴, Максимъ Исповѣдникъ⁸⁵, а изъ новыхъ относительно к симъ; глава же всѣмъ Библія. Сила, содержаніе и конецъ учебнаго ихъ упражненія было сердце, то есть основаніе блаженной жизни.

Предпринявъ перевоспитывать его и желая больше и больше дать ему впечатлѣній истинны, писывалъ онъ к нему письма почти ежедневно, дабы, побудя его к отвѣтствованію хотя кратко на оныя, приучить его мыслить, разсуждать, изясняться справедливо, точно, прилично.

Предразсудки, возбуждаемые различіемъ мнѣній, не позволяли сумнѣніямъ в юношѣ искорениться. Странное происшествіе истребило оныя до основанія, и сіе такъ описано в поденныхъ запискахъ сего молодаго человѣка:

“1763 года, будучи я занятъ размышленіями о правилахъ, внушаемыхъ мнѣ Сковородою, и находя в умѣ моемъ оныя несогласными с образомъ мыслей прочіихъ, желалъ сердечно, чтобъ кто-либо просвѣтилъ меня в истиннѣ. В такомъ

расположеніи находясь и поставя себя в возможную чистоту сердца, видѣл я слѣдующій сон^а.

Казалось, что на небѣ, от одного края до другого, по всему пространству онаго, были написаны золотыми великими буквами слова. Все небо было голубаго цвѣта, и золотыя слова оныя казались не столько снаружи блестящими, но больше внутри сіяли прозрачно свѣтом, и не совокупно написаны по лицу небеснаго пространства, но складами, по слогам, и содержали слѣдующее и точно таким образом: ПА-МЯТЬ – СВЯ-ТЫХ – МУ-ЧЕНИК – А-НА-НІ-Я – А-ЗА-РІ-Я – МИ-СА-И-ЛА⁸⁶. Из сих золотых слов сыпались огненные искры, подобно как в кузницѣ из раздуваемых сильно мѣхами угольев, и падали стремительно на Григорія С[авича] Сковороду. Он стоял на земли, подняв вверх прямо правую руку и лѣвую ногу, в видѣ проповѣдующаго Іоанна Крестителя, котораго живописцы нѣкоторые в изображеніях представляют в таком расположеніи тѣла и каковым Сковорода тут же мнѣ вообразился. Я стоял близъ его, и нѣкоторыя искры из падающих на него, отскакивая, упали на меня и производили во мнѣ нѣкую легкость, развязанность, свободу, бодрость, охоту, веселость, ясность, согрѣяніе и неизъясняемое удовольствіе духа. Я, в исполненіи сладчайшаго чувствованія, проснулся.

Попутру, встав рано, пересказал я сіе видѣніе странное почтенному и добродѣтельному старику, Троицкому священнику⁸⁷ Бор[ису]⁸⁸, у котораго я имѣл квартиру. Старик, подумавши, сказал мнѣ с умиленіем: “Ах, молодой человѣкъ! Слушайтесь вы сего мужа: он послан вам от Бога быть Ангелом, руководителем и наставником”⁸⁹. С того часа молодой сей человѣкъ предался вседушно дружбѣ Григорія; и с сего времени я в продолженіи писанія сего буду называть его ДРУГОМ по превосходству.

Представившіяся в велелѣпном видѣ написанныя на небеси имена трех отроков были тѣх самых, которых исторія изображена в том любимом Сковородою Дамаскиновом стихѣ, который пѣвал он при всяком случаѣ в молодости своей, по нѣкому махинальному побужденію, как о сем упомянуто в началѣ сего. Ни Сковорода о любимом сем стихѣ, ни друг его о видѣнном им никогда друг другу не рассказывали и не знали. По прошествіи тридцати одного года, за два мѣсяца до кончины своей, Сковорода, будучи у друга сего в деревнѣ и пересказывая ему всю жизнь свою, упомянул и о том стихѣ Дамаскиновом, что он всегда почти имѣл в устах его и, сам не зная почему, любил его паче прочих пѣній. Друг, сіе услыша тогда и приведя на память видѣнное им во снѣ за тридцать один год назад, в молчаніи

^а Зри Филона Іудеанина книгу о снах, от духа бываемых, в сочиненіях его о С[вященном] писаніи ветхаго завѣта⁶. И к Коринѣяном II послан[іе] С[вятаго] А[постола] Павла, Глав[а] 12, ст[их] 1⁽⁷⁾ и Іова гл[ава] 33, ст[ихи] 15, 16⁽⁸⁾ и проч[ая].

⁶ Гдѣ душа наша не обрѣтает никакого основанія подлинности, тамо должна она ввѣряться мнѣніям, успокоивающим и возвышающим бытіе его, ибо сіи мысли ведут нас ясным небом чрез волны жизни сея.

удивлялся гармоніи чудесной, которая в различныя лѣта, в разных мѣстах, то одному в уста, что другому послѣ в воображеніе полагала, в возбужденіе сердец их к выполнению и явленію разума и силы исторіи оной на самом дѣлѣ, в жизни их. Впрочем, друг его никогда ему о сем видѣнном не говорил и послѣ.

Ежели по духовному разуму исторіи Образ златый, на полѣ Деирѣ служимый, есть мѣр сей, поле Деирово – время, печь огненная – плоть наша, разжигаемая желаніями, похотѣніями, суестрастіями, пламенями, жгущими дух наш; если тріе отроцы, не послужившіе твари и не брегшіе поклониться Идолу златому, суть три главнѣйшія способности человѣческія, ум, воля и дѣяніе, не покаяющіеся духу міра сего, во злѣ лежащаго, и невреждены огнем любострастныхъ плоти, но прохлаждаясь свыше Духомъ святымъ, пѣснословно изображаютъ Дѣву БОГОМАТЕРЬ, дѣвственное сердце, непорочность души человѣческой, то огонь, падающій изобильными струями на Григорія Сковороду изъ златовидныхъ имянъ, написанныхъ на небеси, Трехъ Отроковъ израильскихъ, есть тайнообразовательное свидѣтельство почитающаго на немъ Духа Божія.

Друг его началъ давать мѣсто в мысляхъ и в сердцахъ своимъ мнѣніямъ и правиламъ его и нечувствительно увидѣлъ себя на пути свѣтломъ чистаго ума⁸⁹ и несмущеннаго духа.

Сковорода, хотя возбудить мыслящую силу друга своего поучатися не в книгахъ однихъ, но паче в самомъ себѣ, откуда всѣ книги родятся, часто в собесѣдованіяхъ с нимъ раздѣлялъ человѣка на двое: на внутренняго и внѣшняго, – называя одного вѣчнымъ, а другаго временнымъ; того – небеснымъ, сего⁹⁰ – земнымъ; того – духовнымъ, сего – душевнымъ; онаго – Творческимъ, сего – тварнымъ⁹¹. По сему раздѣленію в одномъ и томъ же человѣкѣ усматривалъ онъ два ума, двѣ воли, два закона, двѣ жизни. Перваго по божественному роду его именовалъ онъ Царемъ, Господемъ, Началомъ; другаго же по земному бытію его – рабомъ, орудіемъ, подножіемъ, тварью. И какъ первому⁹² по преимуществу его принадлежало управлять, начальствовать, господствовать, другой же долженствовалъ повиноваться, служить, послѣдовать волѣ онаго, – то в надлежащее соблюденіе порядка сего святѣйшія Природы приучалъ онъ себя во всѣхъ дѣяніяхъ жизни придерживаться тайнаго гласа внутренняго, невидимаго и неизъясняемаго мановенія духа, которое есть гласъ воли Божіей и которое люди, чувствуя втайнѣ и послѣдуя движенію его, ублажаются, не повинуюсь же побудителю сему и не памятуя онаго, окаеваются. Онъ, испытавъ на самомъ дѣлѣ святость тайнаго руководства сего, возбуждалъ вниманіе в другѣ своемъ и в прочіихъ к сему святилищу внутренняго силы Божія и часто приглашалъ прислушиваться изреченіямъ сего прорицалища Нетлѣннаго Духа, котораго гласъ раздается в сердцахъ непорочныхъ – яко друга, в развращенныхъ – яко судіи, в непокоривыхъ – яко мстителя. Онъ называлъ его тѣмъ первобытнымъ⁹³ закономъ человѣковъ, о которомъ говоритъ С[вященное] писаніе: “Нетлѣнный Духъ твой есть во всѣхъ; тѣмъже заблуждающихъ помалу обличаеши, и в нихъ же

согрѣшаютъ, воспоминаая, учиши, да, премѣнившеся от злобы, вѣруютъ в тя, Господи!”⁹⁴ Он утверждал, что сей был тот самый Геній^а, которому послѣдуя во всем, добродушный Сократ, яко наставнику своему, достиг степени Мудраго, то есть щасливаго.

Он говаривал с сильным убѣжденіем Истинны: “Посмотри на челоуѣка и узнай его! Кому подобен истинный челоуѣк, Господь сый во плоти? Подобен доброму и полному колосу пшеничному. Разсуди же: не стебель с вѣтвями есть колос, не солома его, не плева⁹⁵, не наружная кожа, одѣвающая зерно, и не тѣло зерна, но колос есть самая сила, образующая стебель, солому, тѣло зерна и проч[ая], в которой силѣ все оное заключается невидимо. Она производит все то в явленіе весною, когда вся внѣшность на зернѣ согнила, дабы не причтено было плододѣйство мертвой землѣ, то есть гніющей внѣшности, но вся бы слава отдана была невидимому Богу, тайною своею Десницею вся дѣйствующему, дабы он един был во всем глава, вся же внѣшность прочая – пята. От колоса поступи к челоуѣку. В колосѣ видѣл ты солому, полову, кожу – но не тамо Бог. Гдѣ же? В невидимой силѣ растительной: Господь Бог произрастил нам колос невидимою силою. Посмотри же на тѣлесность челоуѣка – не тамо сила Божія! Она в невидимости его закрылась. Подними же от земныя плоти мысли твои и уразумѣй челоуѣка в себѣ, от Бога рожденна⁹⁶, не сотворенна в послѣднее житія время! Сила растительная зерна, глава тѣла всего, есть тайная дѣйствительность невидимаго Бога; познай в себѣ силу разумную, Глагол Божій, Слово вѣчное, десницу Божию, закон, власть, царство, невидимость, образ Отца небеснаго! Раскрой сердце твое для принятія вѣры и для обнятія того челоуѣка, который Отцу своему небесному вмѣсто силы его и вмѣсто Десницы его есть во вѣки вѣков. Сіе сѣмя твое, зерно твое есть пространнѣе небес и земных кругов. Видимое сіе небо и земля сія в нем сокрываются, и тебе ли сіе сѣмя сохранить не возмозет? Ах! Буди увѣрен, что и самый нечувствительный влас главы твоея, потерявши наличность свою, в нем без всякаго вреда закроется, сохранится, ублажится! О сѣмя благословенное, челоуѣк истинный, Божій! Вся видимость есть подножіе его. Сам он в себѣ носит царство, онебеса всякаго просвѣщаемаго им и восполня своим всеисполненіем, возсѣд на мѣстѣ десницы (одесную) Отца небеснаго во вѣки⁹⁷.

Сим не многим извѣстным правилом водясь, он принимал на себя должности, располагал упражненія свои и забавы, перемѣнял нечаянно мѣстопробыванія, дѣлал знакомства, вступал в пріязни, принимал в дружбу свою и не прежде рѣшался дѣлать что-либо зависящее от единственнаго выбора воли его, как посовѣтуя со внутренним духом, котораго он называл

^а Древніе под названіем Генія разумѣли то, что разумѣем мы под именем Ангела Хранителя. Сократ называл сего Генія демоном, ибо демон на еллинском языкѣ значит “разумѣющій”, то есть разумная сила внутрення челоуѣка, а не значит злаго духа. Нѣкоторые чрез Генія разумѣют изощренное чувствованіе добра и зла, другіе – сильное нравственное чувство. Зри о Геніи Сократовом сочин[еніе] Плутарха особое⁽⁹⁾.

иногда Минервою⁹⁸. Ибо, как Минерва, по баснословію, рождена из мозга Юпитерова⁹⁹, так дух наш происходит от Бога.

Как Бог дает дарованія духа не в одну мѣру, но различно, по различію отраслей всецѣлаго, то людей, вступающих в состояніе жизни не по врожденной способности, называл Сковорода людьми без Минервы. Так часто, видя робкаго военачальника, грабителя судью, гордаго¹⁰⁰ Богослова¹⁰¹ и пр[очая], с досадою говаривал: “Вот люди без Минервы!” Взглянув на изображеніе царствующей в вѣкъ его Екатерины II¹⁰², находившееся у друга его в гостинном покоѣ, сказал он с движеніем: “Вот голова с Минервою!”

Он мыслил, что щастіе челоуѣка состоит в том, чтобъ, узнавъ собственную в себѣ способность, по оной употребить себя в жизни. Так, многіе Богословы были бы, может быть, лучшими стряпчими по дѣлам, многіе ученые – разнощиками, многіе судьи – пахарями, военачальники – пастухами, монахи – цаловальниками, и проч[ая].

Отсюда, заключал он, происходит, что одно и то же самое состояніе жизни одного ублажает, а другаго окаянствует: одного воинскій сан прославляет, а другаго посрамляет; одного царскій вѣнец преукрашает благословеніем, славою, безсмертіем, а другаго низвергает во тьму кромѣшнюю с проклятіем имени его; одного Богословіе дѣлает свѣтильником міра, обладателем над сердцами, славным без славы, почтенным без почестей, а другаго – обманщиком, лицемером, лжецом¹⁰³ высокоумудрствующим; одного ученіе возвысило до небес, а другаго низвело до ада; одному судейство доставило имя благодѣтеля, а другому – разбойника; одному начальство в похвалу и честь, а другому – в хулу и поношеніе; одного монашество освятило, а другаго очернило¹⁰⁴ и погубило вовѣки.

Такое правдивое, но для многих колкое, изъясненіе скоро навлекло ему брань. Лож и порок вооружили на него орудія свои в лицах многих. Но рука Господня была с ним, и он превозмогал ея всѣ навѣты глупых и злых челоуѣков.

Занимаясь много другом своим, возводя ум его выше обыкновенных познаній, навѣдывался он искоренить в нем предубѣжденія, напечатлѣнные от невѣжд и бабихъ басней¹⁰⁵. Примѣтя, что страх смерти и боязнь мертвых обладала мучительною воображеніем его, предлагал он ему важныя чтенія, разрушающія сіе ужасное мнѣніе; бесѣдовал часто о началѣ и разснащеніи существ каждаго в свое основаніе, говоря, что вѣнцу подобен вѣкъ: начало и конец в единой точкѣ заключаются. От зерна колос в зерно возвращается; от сѣмянъ в сѣмя яблонь закрывается^а; земля в путь земли идет и дух к духу. Какое, – так разсуждал он, – есть основаніе первоначальное¹⁰⁶ тварей?

^а Стих, наполненный превысокаго понятія: “Святый Боже, святый крѣпкій, святый безсмертный”, – утверждает сію истину. Первая⁽¹⁰⁾ точка – “Святый Боже” – знаменует Начало, предвѣщающее всю тварь. Вторая – “Святый крѣпкій” – знаменует Начало, создавшее плоть и всельшееся в ней. Третья – “Святый безсмертный” – знаменует Начало, пребывающее изчезнувшей плоти. Зри о сем сочин[еніе] его «Потоп Зміин», гл[аву] 4.

Ничто. Воля вѣчная, возжелав облеци совершенства свои в явленіе видимости, из Ничего произвела все то, что существует мысленно и тѣлесно. Сіи желанія Воли вѣчной одѣлись в мысленности; мысленности – в виды; виды – в вещественные образы^а. Назначено поприще, или круг, каждому существу, по образу вѣчнаго явить силы свои, то есть изліяніе невидимаго во временной видимости и паки вступитъ в свое начало, то есть в свое Ничто. Край первый¹⁰⁷ и край послѣдній есть едино, и сіе едино есть Бог. Всѣ твари, вся природа суть приятелище, риза, орудіе: все сіе обветшает, свѣтсѣя, измѣнится; един Дух Божій, исполняющій вселенную, пребываетъ вѣки. Богочеловѣкъ наш, – говорил он, – есть вѣнецъ наш: не умираем, но измѣняемся от смерти в живот¹⁰⁸, от тлѣнія в нетлѣніе. Умирают и умерли уже, имже бог чрево их и слава их в студѣ их¹⁰⁹. Грядет час и нынѣ есть, егда мертвіи услышатъ глас Сына Божія и, услышавше, оживут. Аще убо и нынѣ часъ есть, то почто на утріе, на тысящу лѣтъ, на нѣсколько вѣков и кругообращеній планет откладываемъ жизнь, смерть, воскресеніе, суд, глас Сына Божія? Нося уже в себѣ огонь неугасаемый мучительныхъ желаній и чувствій и червь неусыпаемый угрызений совѣсти, можемъ ли сказать, что мы еще не осуждены, что глас Сына Божія не слышится в насъ еще, что труба Божія не низвела еще к намъ Судію страшнаго, праведнаго, судящаго, якоже слышитъ онъ¹¹⁰ сердце наше?

Не довольствуясь бесѣдою о сем, приглашалъ онъ друга своего в лѣтнее время прогуливаться поздно вечеромъ за городъ и нечувствительно доводилъ его до кладбища городскаго. Тут, ходя в полночь между могилъ и видимыхъ на песчаномъ мѣстѣ от вѣтра разрытыхъ гробовъ, разговаривалъ о безразсудной страшливости людской, возбуждаемой в воображеніи ихъ отъ убогихъ тѣлъ. Иногда пѣлъ тамъ что-либо приличное благодушествію; иногда же, удалясь вблизи лежащую рощу, игралъ на флейтраверѣ, оставя друга молодаго между гробовъ одного, яко бы для того, чтобъ издали ему приятнѣе было слушать музыку. Сей, непримѣтно освобождаясь отъ пустыхъ впечатлѣній, мечтательныхъ страховъ, в спокойствіи сердечномъ внутренно возсылалъ благодареніе Промыслу Божію за низпосланіе ему мудраго друга и наставника.

В 1764 году другъ его вознамѣрился поѣхать в Кіевъ для любопытства. Скворода рѣшился сопутствовать ему, куда и отправились они в Августѣ мѣсяцѣ.

По приѣздѣ туда, при обозрѣваніи древностей тамошнихъ, Скворода былъ ему истолкователемъ исторіи мѣста, нравовъ и древнихъ обычаевъ и побудителемъ къ подражанію духовнаго благочестія почивающихъ тамо убогихъ святыхъ, но не жизни живаго монашества.

Многіе изъ соучениковъ его бывшихъ, изъ знакомыхъ, изъ родственниковъ, будучи тогда монахами в Печерской Лаврѣ, напали на него неотступно, говоря¹¹¹:

^а Читай о семъ книгу «De l'origine, usages et abus de la raison et de la foi», 238 pag. tom I⁽¹¹⁾.

– Полно бродить по свѣту! Пора пристать к гавани, нам извѣстны твои таланты, Святая Лавра пріймет тя, аки мати свое чадо, ты будеш столб церкви¹¹² и украшеніе обители.

– Ах! преподобные! – возразил он с горячістю. – Я столботворенія умножать собою не хочу, довольно и вас, столбов¹¹³ во храмъ Божіем.

За сим привѣтствіем Старцы замолчали, а Сковорода, смотря на них, продолжал: “Риза, риза! Коль не многих ты опреподобила! коль многих очаровала¹¹⁴! Мір ловит людей разными сѣтями, накрывая оныя богатствами, честіями, славою, друзьями, знакомствами, покровительством, выгодами, утѣхами и святынею, но всѣх нещастнѣе сѣть послѣдняя. Блажен, кто святость сердца, то есть щастіе свое, не сокрыл в ризу, но в волю Господню!”

Старцы¹¹⁵ перемѣнялись в лицѣ, слушая сіе; но звон позвал их, и они поспѣшили на молитву. Один из них просил Сковороду с другом его на завтра прогуляться за обитель¹¹⁶. Согласясь, пошли всѣ трое и сѣли на горѣ над Днѣпром. Отец Каллистрат (так назывался он), обняв тут Сковороду, сказал: “О мудрый муж! Я и сам так мыслю, как ты вчера говорил пред нашею братіею, но не смѣл никогда слѣдовать мыслям моим. Я чувствую, что я не рожден к сему черному наряду, а введен в оной одним видом благочестія, и мучу жизнь мою. Могу ли я?..” Сковорода отвѣтствовал: “От человѣкъ не возможно, от Бога же вся возможна суть”¹¹⁷.

По прошествіи нѣскольких дней надлежало другу его возвращаться во свояси. Сковорода, будучи упрощен родственником своим, соборным печерским¹¹⁸ Іустином¹¹⁹, остался в Кіевѣ.

Не прошло двух мѣсяцов, как он приѣхал из Кіева паки в Харьков. Украину предпочитал он Малороссіи за воздух и воды. Рѣки почти всѣ цвѣтут в Малороссіи, отчего и воздух имѣет гнилость. Он обыкновенно называл Малороссію матерью, потому что родился там, а Украину теткою по жительству его в оной и по любви его к ней¹²⁰.

В Харьковѣ был Губернатором Евдоким Алексѣевич Щербинин¹²¹ – человѣкъ, не имѣвшій учебнаго воспитанія, но одарен природным здравым разумом, любитель наук, талантов, музыки, в которой и сам он был весьма искусен и знающ. Наслышась о Сковородѣ, призвал он его к себѣ и, поговорив с ним, сказал ему:

– Честной человѣкъ! Для чего не возьмеш ты себѣ никакого извѣстнаго состоянія?

– Милостивый Государь! – отвѣтствовал Сковорода. – Свѣтъ подобен театру: чтоб представить на театрѣ игру с успѣхом и похвалою, то берут роли по способностям. Дѣйствующее лице на театрѣ не по знатности роли, но за удачность игры вообще похвывается. Я долго разсуждал о сем и по многом испытаніи себя увидѣл, что не могу представить на театрѣ свѣта никакого лица удачно, кромѣ самаго низкаго, простаго, безпечнаго, уединеннаго: я сію ролю выбрал, взял и доволен¹²².

Губернатор, посмотрев на него с удовольствіем, полюбил его и сказал предстоящим:

– Вот умной человек! Он прямо щаслив; меньше было бы на свѣтъ дурачеств и недовольствій, если бы люди так мыслили.

– Но, друг мой! – продолжил Щербинин¹²³, отведя его особенно из круга, – может быть, ты имѣешь способности к другим состояніям в общежитіи полезным, да привычка, мнѣніе, предувѣреніе...

– Если бы я почувствовал сего дня, – прервал рѣчь Скворода, – что могу без робости рубить Турков, то с сего же дня привязал бы я гусарскую саблю и, надѣвъ кивер, пошел бы служить в войско. Труд при врожденной склонности есть удовольствіе. Пес бережет стадо день и ночь по врожденной любви и терзает волка по врожденной склонности, несмотря на то, что и сам подвергается опасности быть растерзан от хищников. Ни конь, ни свинія не здѣлают сего, понеже не имѣют природы к тому. Склонность, охота, удовольствіе, природа, сила Божія, Бог есть то же. Есть склонности, есть природы злыя, и сіи суть явленіе гнѣва Божія. Человек есть орудіе, свободно и вольно подчиняющее себя дѣйствию или любви Божіей, то есть живота, или гнѣва Божія, то есть суда, добра или зла, свѣта или тьмы. Сіе напечатлѣнно ощутительно на кругообращеніи дня и ночи, лѣта и зимы, жизни и смерти, вѣчности и времени. Бог есть Бог живота¹²⁴, или любви, и Бог суда, или гнѣва^a. Всѣ твари суть грубые служебные органы свойств сих Верховнаго¹²⁵ Существа: один человек есть благороднѣйшее орудіе его, имѣющее преимущество свободы и полную волю избранія, а потому и цѣну, и отчет за употребленіе права сего в себѣ держащее. Отсюда естественно происходит понятіе о правосудіи, милосердіи и благодати во Творцѣ. А когда во Творцѣ, то и в тварях, наипаче же приближенных к нему даром разума. Отсюда власти, правительства, державы, семейства, общества, состоянія, отсюда родители, цари, начальники, воины, судіи, господіе, рабы; но един Бог во всѣх и вся в нем.

Щербинин в сладость послушал его и убѣждал его ходить к нему чаще.

Скворода, держась приличія того лица, которое избрал он представлять на театрѣ жизни, всегда удалялся знатных особ, великих обществ и чиновных знакомств; любил быть в малом кругѣ непринужденнаго обращенія с людьми откровенными; предпочитал чистосердечное обхожденіе паче всяких ласкательных приемов; в собраніях занимал всегда послѣднее мѣсто, ниже всѣх, и не охотно входил в бесѣду с незнакомыми, кромѣ простолюдинов.

Любимое, но не главное упражненіе его было музыка, которою он занимался для забавы и препровождал праздное время. Он сочинил духовные концерты, положи нѣкоторые псалмы на музыку, так же и стихи, пѣваемые во время Литургіи, которых музыка преисполнена гармоніи простой, но важной, проницающей, плѣняющей, умиляющей¹²⁶. Он имѣл

^a Мір сей и человек суть изъявленіе чудес, которыя Дух Бога невидимаго производит вещественно. Сей Дух чудес свидѣлствует в явленіи своем о внутреннем состояніи бытій в любви или во гнѣвѣ, в добрѣ или во злѣ.

особую склонность и вкус к Акрматическому роду музыки. Сверх церковной¹²⁷, он сочинил многія пѣсни в стихах и сам играл на скрипкѣ, флейтраверѣ, бандорѣ и гусяхъ приятно и со вкусом¹²⁸.

В 1766 году по повелѣнію благополучно царствующей Екатерины II к харьковским училищам, по предстательству Щербинина, прибавлены нѣкоторыя науки под названіемъ прибавочныхъ классовъ. Между прочіими назначено было преподавать благородному юношеству правила благонравія. Начальство признало способнѣйшимъ к сему Сковороду и пригласило его. Он охотнѣйше принял сіе предложеніе и не захотѣлъ брать опредѣленнаго за классъ сей по окладу жалованья, почитая, что удовольствіе, которое находитъ онъ быть в семъ случаѣ полезнымъ по склонности своей, замѣняетъ ему всякую мзду. По сему поводу написалъ онъ в то время сочиненіе, извѣстное под симъ именемъ: «Начальная дверь къ Христіянскому добронравію для молодаго Шляхетства Харьковской губерніи».

Сочиненіе сіе содержало в себѣ простыя истинны, краткія коренныя познанія должностей, относительныхъ до общежитія. Всѣ просвѣщенные люди признавали в ономъ чистыя понятія, справедливыя мысли, основательныя разсужденія, чувствительныя побужденія, благородныя правила, движушія сердце къ подобному себѣ концу высокому.

Но какъ все то основывалось на познаніи Бога и достойномъ почтеніи онаго, то Епископъ Бѣлградскій¹²⁹, бывшій тогда Епархіальнымъ, почитая такое разсужденіе в устахъ свѣтскаго человѣка за похищеніе власти и преимуществъ своихъ, вознегодовалъ на него с гоненіемъ; требовалъ книжицу на разсмотрѣніе; нашолъ нѣкоторыя неясности для него и сомнѣнія в рѣчахъ, и образъ ученія, не соотвѣтствующій обыкновенному правилу, почему и препоручилъ своимъ спросить Сковороду, для чего онъ преподавалъ наставленіе Христіянскаго благонравія различнымъ образомъ отъ обыкновеннаго? Сковорода отвѣтствовалъ: “Дворянство различествуетъ и одѣяніемъ отъ черни народной¹³⁰; для чего же не имѣтъ оному и понятій различныхъ о томъ, что нужно знать ему в жизни? Такъ ли, – продолжалъ онъ въ отвѣтъ, – Государя разумѣетъ и почитаетъ пастухъ¹³¹ и земледѣлецъ¹³², какъ министръ его, военачальникъ, градоначальникъ? Подобно и дворянству такія ли прилично имѣтъ мысли о Верховномъ¹³³ Существѣ¹³⁴, какія в монастырскихъ¹³⁵ уставахъ и школьныхъ урокахъ¹³⁶?” По семъ отвѣтѣ все замолчало.

Сковорода, побуждаясь духомъ, удалился в глубокое уединеніе. Близъ Харькова есть мѣсто, называемое Гужвинское, принадлежащее помѣщикамъ Земборскимъ¹³⁷, которыхъ любилъ онъ за добродушіе ихъ. Оно покрыто угрюмымъ лѣсомъ, в срединѣ котораго находился пчельникъ с одною хижиною. Тут поселился Григорій, укрываясь отъ молвы житейской и злословія духовенства.

Предавшись на свободѣ размышленіямъ и ограда спокойствіе духа безмолвіемъ, безстрастіемъ, безсуетностію, написалъ онъ тут первое¹³⁸ сочиненіе свое в образѣ книги, названное имъ «НАРКИССЪ, или о томъ: ПОЗНАЙ СЕБЯ». Прежнія его, до того писанныя малыя сочиненія были только отрывочныя, в стихахъ и прозѣ.

Продолжая там же свое пустынножительство, написал он другое сочинение, под именем: «Книга Асхань, о познании себе самого», которое приписал другу своему.

Лжемудрое высокоумие, не в силах будучи вредить ему злословием, употребило другое орудие – клевету. Оно разглашало повсюду, что Сковорода оуждает употребление мяс и вина и сам чуждается оных. А как известно, что такое учение есть ересь Манихейская¹³⁹, проклята от святых Соборов, то Законословы и дали ему прилагательное имя Манихейского ученика. Сверх¹⁴⁰ того доказывали, что он называет вредными сами по себе золото, серебро, драгоценныя вещи, одежды и проч[ая]. Как же Бог ничего вредного не сотворил, а все те вещи им созданы, то и заключали, что он богохульник.

Притом, поелику Сковорода удаляется от людей, чуждается обществ, бѣгает состоянія в общежитіи, скрывается в лѣса, то и выводили естественным послѣдствием, что он не имѣет любви к ближнему, а потому и называли его Мизантропом, то есть человеконенавистником.

Сковорода, узнавши о сем и не желая, чтоб добрыя и простодушныя сердца соблазнились о нем сими разглашениями клеветы, явился в город и, нашед в одном собраніи приличный случай к объясненію правил своих, говорил тако^a:

– Было время и теперь бывает, что для внутренней моей экономіи воздерживаюсь я от мяс и вина. Но потому ли лѣкарь оуждает, напимѣр, чеснок, когда велит поудержаться от употребленія онаго тому, у кого вредный жар вступил в глаза? Все благосотворено от всецѣдраго Творца, но не все всѣм всегда бывает полезно. Правда, что я совѣтовал нѣкоторым, дабы они осторожно поступали с вином и мясом, а иногда и совѣсѣм от того отводил их, разсуждая горячую молодость их. Но когда отец младолѣтнему сыну вырывает из рук нож и не дает ему употребленія оружейнаго пороху, сам, однако же, пользуясь оными, то не ясно ли видно, что сын еще не может владѣть правильно теми вещами и обращать их в пользу, ради которой онѣ изобрѣтены? Вот почему приняли меня за Манихейского ученика. Не ложно то, что всякой род пищи и питія есть полезен и добр; но надлежит брать в разсужденіе время, мѣсто, мѣру, особу. Не бѣдственно ли было бы сосущему грудь младенцу дать крѣпкой водки? Или не смѣшно ли работавшему в потѣ лица весь день на стужѣ дровосѣку подать стакан молока в подкрѣпленіе сил его? Как же несправедливо почли меня за Манихея, так и недостойно за человеконенавистника и ругателя даров Божіих.

Когда Бог опредѣлил мнѣ в низком лицѣ быть на театрѣ свѣта сего, то должно уже мнѣ и в нарядѣ, в одѣяніи, в поступках и в обращеніи со степенными, сановными, знаменитыми и почтенными людьми наблюдать благопристойность, уваженіе и всегда помнить мою ничтожность пред ними. Сіе сам я стараясь сохранить и прочіим совѣтовал дѣлать такожде, отчего и попал я во оклеветаніе. Оглагольники мои, если бы приписывали

^a Сіе самое объясненіе он описывает в письмѣ к нѣкоторому другу своему⁽¹²⁾.

мнѣ обыкновенныя слабости, или пороки, то сносно было бы мнѣ; но сіи языковредные, представляя меня развращающим нравы, дѣлают меня еще душегубителем, то есть Еретиком¹⁴¹, и под сим видом запрещают, отговаривают, отсовѣтывают вступать со мною в знакомство, в бесѣду, в обращеніе. Я говаривал молодым людям совѣтовать с своею Природою, чтоб они на позорищѣ жизни могли сохранить благопристойность, приличную искусным дѣйствующим лицам; а если кто взял ролю, не совсѣм сродную ему, то старался бы, как можно удачнѣе оную представить и поступать без соблазнов, дабы хотя нѣсколько жалобы между людьми и роптанія пред Богом на состоянія свои уменьшились.

Слушавшіе тут друг на друга взглядывали, и никто ни слова не сказал ему на сіе. Сковорода, поклонясь всѣм, отправился тогда же в уединеніе.

В Изюмской округѣ Харьковской губерніи имѣли жительство дворяне Сошальскіе, которых брат меньшей¹⁴² просил тут же Сковороду пожить у него, предлагая ему спокойное пребываніе в деревнѣ его, гдѣ все по вкусу и охотѣ своей он мог найти, как и самага хозяина, ищущаго любви его. Сковорода поѣхал с ним в деревню его Гусинку¹⁴³, полюбил мѣсто и хозяев и поселился не в далеком расстаніи от деревни, в пасѣкѣ их. Тишина, безмятежіе, свобода возбудили в нем всѣ чувствія тѣх драгоцѣнных удовольствій, которыя опытом извѣстны одним мудрым и цѣломудрым. “Мнози глаголют (так писал он к другу своему): что дѣлает в жизни Сковорода? Чѣм забавляется? Аз же во Господѣ возрадуюся, возвеселюся о Бозѣ, спасѣ моем. Радованіе есть цвѣтъ человѣческія жизни, – продолжал он, – оно есть главная точка всѣх подвигов; всѣ дѣла коеяждо жизни сюда текут. Суть нѣкіе, аки без главной точки живущіе, без цѣли, без пристани плывущіе. Но о развращенных я не говорю: свое всякому радваніе мило. Аз же погдумлюся, позабавлюся в заповѣдех Вѣчнаго. Все исходит в скуку и омерзѣніе, кромѣ сея забавы, и пути ея – пути вѣчны”¹⁴⁴.

Между сим круг жизни друга его доходил до той точки, на которой означается^a двупутіе Геркулесово. Он вознамѣрился ѣхать в столицу для службы; в 1769 году отправился туда и прибыл в Ноябрьрѣ.

Свѣтъ представился ему во всей великости своих прелестей. Потоп мыслей покрыл разум его, и бездна желаній отверзлась пред сердцем его. Но, приучась от наставника своего Сковороды относиться во всѣх своих предпріятіях к мановенію внутренняго духа, силою его пробудился от обаятельнаго удивленія и, три года проживя в столицѣ, всегда хранил под державою его, соблюдал душевное спокойствіе. Блажен, аще бы неуклонно во всѣ текущія лѣта послѣдовал сему великаго совѣта Ангелу!

В 1770 году Сковорода, согласясь с Сошальским, поѣхали в Кіев. Родственник его Іустин был начальником Китаевской пустыни, что подлѣ Кіева. Сковорода поселился у него в монастырѣ и три мѣсяца провел тут с

^a Геркулесу предстали Минерва и роскош и звали его каждая в свой путь: сіе называется двупутіе Геркулесово⁽¹³⁾.

удовольствіем. Но вдруг примѣтил в себѣ внутреннее движеніе^а духа непонятное, побуждающее его ѣхать из Кіева. Слѣдуя сему, по своему обыкновенію, просит он Іустина, чтоб отпустил его в Харьков. Сей уговаривает его остаться. Григорій непреклонно настаит, чтоб отправить его. Іустин заклинает его всею святынею не оставлять его. Сей, видя нерасположеніе Іустина к отпуску его, пошел в Кіев к пріятелям попросить, чтоб отправили его в Украину. Тѣ удерживают его, он отговаривается, что ему дух настоятельно велит удалиться из Кіева. Между сим пошел он на Подол, нижній город в Кіевѣ. Пришед на гору, откуда сходят на Подол, вдруг остановясь, почувствовал он обоняніем такой сильной запах мертвых трупов, что перенести не мог и тотчас поворотился домой^б. Дух убѣдительно погналъ его из города, и он с неудовольствіем отца Іустина, но с благоволеніем духа отправился в путь на другой же день.

Приѣхав через двѣ недѣли в Ахтырку-город, остановился он в монастырѣ у пріятеля своего Архимандрита Венедикта¹⁴⁵. Прекрасное мѣстоположеніе и пріязнь добродушнаго Монаха сего успокоили его. Тут вдруг получили извѣстіе, что в Кіевѣ оказалась моровая язва, о которой в бытность его и не слышно было, и что город заперт уже.

Сердце его дотолѣ почитало Бога, аки раб, оттолѣ возлюбило его, аки друг. И о сем он рассказывал другу своему тако: “Имѣя разжженные мысли и чувствія души моей благоговѣніем и благодарностію к Богу, встав рано, пошел я в сад прогуляться. Первое¹⁴⁶ ощущеніе, которое осязал я сердцем моим, была нѣкая развязанность, свобода, бодрость, надежда с исполненіем. Введя в сіе расположеніе духа всю волю и всѣ желанія мои, почувствовал я внутри себя чрезвычайное движеніе, которое преисполняло меня силы непонятной. Мгновенно изліяніе нѣкое сладчайшее наполнило душу мою, от котораго вся внутренняя моя возгорѣлась огнем, и казалось, что в жилах моих пламенное теченіе кругообращалось. Я начал не ходить, но бѣгать, аки бы носим нѣким восхищеніем, не чувствуя в себѣ ни рук, ни ног, но будто бы весь я состоял из огненнаго состава, носимаго в пространствѣ кругообита. Весь мір исчез предо мною; одно чувствіе любви, благонадежности, спокойствія, вѣчности оживляло существованіе мое. Слезы полились из очей моих ручьями и разлили нѣкую умиленную гармонию во весь состав мой. Я проник в себя, ощутил аки сыновнее любви увѣреніе и с того часа посвятил себя на сыновнее повиновеніе Духу Божію”.

^а Душа мужа возвѣщати нѣкогда болѣе обыче, нежели седем блюстителі высоцѣ, сидящіи на стражи. Книга Премуд[рости] Сирах[а], гл[ава] 37, ст[их] 18⁽¹⁴⁾.

^б Ксенофонт и Платон описывают различныя произшествія, гдѣ Сократов дух, так называемый Геній, предсказывал такія вещи, которых не можно истолковать из обыкновенных извѣстных естественных сил души. Когда его осудили на смерть и друзья его совѣтовали, чтоб он написал оправдательную рѣчь. “Я нѣсколько раз принимался писать оную, – сказал Сократ, – но Геній всегда мнѣ в том препятствовал. Может быть, угодно Богу, чтоб я умер нынѣ легкою смертію, пока на прійду в старость многоболѣзненную и немощную уже”⁽¹⁵⁾.

По прошествіи двадцати четырех лѣтъ пересказывал он сіе другу своему с особенным чувствованіем, давая знать, коль близ нас есть Бог, koliko промышляет о нас, хранит нас, якоже кокош птенцы своя, под крылѣ своя собрав¹⁴⁷, аще мы точію не удаляемся от него во мрачныя желанія воли нашей разтлѣнной.

Поживя нѣсколько у отца Венедикта, отправился он паки в Гусинку к Сошальским, гдѣ и занялся упражненіями сочиненій.

В 1772 году, в Февралѣ мѣсяцѣ, друг его поѣхал в чужіе краи и, быв во Франціи в разныхъ городѣхъ, прибыл в 1773 году в Швейцарію, в город Лозан.

Между многими умными и учеными людьми, каковых в Лозани нашол он, находился там нѣкто Даніил Мейнгард¹⁴⁸, человекъ отмѣннаго разума природнаго, имѣвшій дар слова, ученость рѣдкую, обширныя познанія, благонравіе философское. Он столько похож был чертами лица, обращеніем, образомъ мыслей, даромъ слова на Сковороду, что можно бы почестъ его ближайшимъ родственникомъ его. Друг Сковороды познакомился с ним, и они друг друга столько полюбили, что Мейнгард, имѣя у себя подлѣ Лозани прекрасный загородный дом, сад и величайшую библіотеку, просил его располагать онѣмъ всѣмъ в свое удовольствіе, и сей пользовался всегда, как и многими свѣдѣніями от него.

Возвратясь из чужихъ краев и увидясь с Сковородою в 1775 году, рассказал ему друг его ту удивительную встрѣчу, по которой он нашол в Лозани похожаго человека на него чертами лица, свойствами, образомъ мыслей и дружбою к нему. Сковорода возлюбил его заочно и с того времени начал подписывать на письмахъ и сочиненіяхъ своихъ имя свое тако: Григорій ВАР (евр[ейски] сын) Сава Сковорода, Даніил Мейнгард.

И добрая, и худая слава распространилась о немъ во всей Украинѣ, Малороссіи и далѣе. Многіе хулили его, нѣкоторые хвалили, всѣ хотѣли видѣть его, можетъ быть, за одну странность и необыкновенный образъ жизни его, не многіе же знали его таковымъ, каковъ он в самой точности был внутренно.

По разнымъ обстоятельствамъ живал он у многихъ: иногда мѣстоположеніе по вкусу его, иногда же люди по Минервѣ его привлекали его проживать нѣкоторое время; непремѣннаго же жилища не имѣл он нигдѣ, почитая себя пришельцемъ на земли во всемъ разумѣ слова сего¹⁴⁹.

Полюбя Тевяшова¹⁵⁰, воронежскаго помѣщика, жил у него в деревнѣ и написал тут сочиненіе «Икона Алкивіадская», которое и приписал ему в память признательности своей к дому сему. Потомъ имѣл пребываніе в Бурлукахъ у Захаржевскаго¹⁵¹, ради приятныхъ положеній природы; жилъ у Щербинина в Бабаяхъ¹⁵², в Ивановкѣ у Ковалевскаго¹⁵³, у друга своего в Хотетовѣ¹⁵⁴; в монастыряхъ Старо-Харьковскомъ, Харьковскомъ училищномъ, Ахтырскомъ, Сумскомъ, Святогорскомъ, Сѣннянскомъ и проч[ая] по нѣсколько времени. Иногда жил у кого-либо изъ сихъ и у другихъ, совершенно не любя ихъ пороковъ, но для того только, дабы чрезъ продолженіе времени, обращаясь с ними, бесѣдуя, разсуждая, нечувствительно привлечь ихъ в

познаніе себя, в любовь к истиннѣ, в отвращеніе от зла и примѣром жизни заставить любить добродѣтель. Впрочем, во всѣх мѣстах, гдѣ жил он, избирал всегда уединенный угол, жил просто, один, без услуги.

Харьков любил он и часто посѣщал его. Новый тамошній начальник¹⁵⁵, услыша об нем, желал видѣть его. Сковорода пришел к нему по приглашенію его. Губернатор, увидя его в первой¹⁵⁶ раз и посмотря на него пристально, спросил его:

– Г[осподин] Сковорода! О чем учит Библия?

– О человѣческом сердцѣ, – отвѣтствовал он. – Поваренныя ваши книги учат, как удовольствовать желудок; псовыя – как звѣрей давить; модныя – как наряжаться; Библия учит, как облагородствовать человѣческое сердце.

Нѣкто из ученых спросил его тут же: что есть Философія?

– Главная цѣль жизни человѣческой, – отвѣчал Сковорода. – Глава дѣл человѣческих есть дух его, мысли, сердце. Всяк имѣет цѣль в жизни, но не всяк – главную цѣль, то есть не всяк занимается главою жизни. Иной занимается чревом жизни, то есть всѣ дѣла свои направляет, чтоб дать жизнь чреву; иной – очам, иной – волосам, иной – ногам и другим членам тѣла; иной же – одеждам и прочіим бездушным вещам; Философія, или Любомудріе, устремляет весь круг дѣл своих на тот конец, чтоб дать жизнь духу нашему, благородство сердцу, свѣтлость мыслям, яко главѣ всего. Когда дух в человѣкѣ весел, мысли спокойны, сердце мирно, то все свѣтло, щасливо, блаженно. Сіе есть Философія¹⁵⁷.

Из Харькова паки отправился он в Гусинку, любимое свое пустынножителство.

Любомудріе, поселясь в сердцѣ Сковороды, доставляло ему благосостояніе, возможное земнородному. Свободен от уз всякаго принужденія, суетности, искательств, попеченій, находил он всѣ свои желанія исполненными^a в ничтожествѣ оных. Занимаясь о сокращеніи нужд естественных, а не о распространеніи, вкушал он удовольствій, несравненных ни с какими щасливцами.

Когда солнце, возжегши безчисленныя свѣщи на смарагдо-тканной плащаницѣ, предлагало щедрою рукою чувствам его трапезу, тогда он, принимая чашу забав, нерастворенных никакими печальми житейскими, никакими въздыханіями страстными, никакими разсѣянностями суетными и, вкушая радованія высоким умом, в полном упоеніи благодушества, говаривал: “Благодареніе всеблаженному Богу, что нужное здѣлал не трудным, а трудное не нужным!”¹⁵⁸

Когда усталость в размышленіях заставляла его переимѣнить упражненія свои, тогда он приходил к престарѣлому пчелинцу¹⁵⁹, недалеко жителствовавшему в пчельникѣ, брал с собою в сотоварищество любимого пса своего, и трое, составя общество, раздѣляли между собою вечерю.

^a Между всѣми упражненіями есть наихудшее желать; оно есть противность премудрости. Юнг, Нощь, 4⁽¹⁶⁾.

Ночь была ему мѣстом упокоенія от напряженій мысленных, нечувствительно изнуряющих силы тѣлесныя; а легкій и тихій сон для воображенія его был зрѣлищем позорищ, гармонією природы представляемых.

Полунощное время имѣл он обычай всегда посвящать на молитву, которая в тишинѣ глубокаго молчанія чувств и природы сопровождалась Богомысліем^а. Тогда он, собрав всѣ чувства и помышленія в один круг, внутрь себя, и обозрѣвъ оком суда мрачное жилище своего перстнаго человѣка, так воззывал онѣя к началу Божію: “Встаните, лѣнiviи и всегда низу поникшии ума моего помыслы! Возмיתесь и возвыситесь на гору вѣчности!..” Тут мгновенно брань открывалась, и сердце его дѣлалось полем рати: самолюбіе, вооружась с міродержителем вѣка свѣтским разумом, собственными брѣнностями человѣческой слабостями и всѣми тварьми, нападало сильнѣйше на волю его, дабы плѣнить ея, возсѣсть на престолѣ свободы ея и быть подобным Вышнему. Богомысліе вопреки приглашало волю его к вѣчному, единому, истинному благу его, вездѣсущему, все исполняющему, и заставляло его облещись во вся оружія Божія, дабы возмогши ему стати противу кознем лжеумудрія¹⁶⁰. Какое бореніе! Сколько подвигов! Возшумѣша и смятошася¹⁶¹: надлежало бодрствовать, стоять, мужаться. Небо и ад борются в сердцѣ Мудраго, и может ли он быть празден, без дѣла, без подвига, без пользы человѣчеству? Тако полунощные часы провождал он в бранном ополченіи противу сил мрачнаго Міра.

Возсіявающее утро облекало его во свѣт побѣды, и в торжествѣ духа выходил он в поле раздѣлять^б славословіе свое со всею Природою.

Сей был образ жизни его! “Не орю убо, ни сѣю, ни куплю дѣю, ни воинствую, – так писал он к другу своему из пустыни, – отвергаю же всякую житейскую печаль. Что убо дѣю? Се что: ВСЕГДА БЛАГОСЛОВЯЩЕ ГОСПОДА, ПОЕМ ВОСКРЕСЕНИЕ ЕГО¹⁶². Учуся, друг мой! благодарности: се мое дѣло! Учуся быть довольным о всем том, что от Промысла Божія в жизни мнѣ дано. Неблагодарная воля есть ключъ адских мученій; благодарное же сердце есть рай сладостей. Ах, друг мой! Поучайся в благодарности, сидя в дому, идя в путь, засыпая и просыпаясь; пріеми и обращай все во благо, доволен сущими; о всем приключаемомъ тебѣ не воздавай безумія Богу¹⁶³; всегда радуешься о всем, благодаряще, молишься”¹⁶⁴.

Можно было жизнь Сковороды назвать жизнію; не таково было тогда состояніе друга его.

Обращеніе в великом Свѣтѣ, удаля его мало-помалу от его самаго, заведя в лестныя внѣшности, усыпая в нем довѣріе ко внутреннему гласу

^а Достойнѣйшее молитвоприношеніе Богу есть исканіе истинны чистым сердцем: в сем состоит Богомысліе⁽¹⁷⁾.

^б Веселіе мудрому мужу должностію есть: безбожно бо Богобоязливому печалиться. Юнг, Нощь, IV⁽¹⁸⁾.

духа, простудя жар истиннаго любомудрїя, возгло в нем разум свѣтскій и возбудило свойства, собственныя сему кругу бытія.

Свѣт облагодѣйствовал его своими дарами, наложив на него усыпленіе¹⁶⁵, дал ему жену, друзей, приятелей, благодѣтелей, преданных, знакомых, свойственников, житейскія связи и выгоды. Но дары сіи напоены были соком корня их и свойствами начала их. Он увидѣл в щастіи превращеніе, в друзьях – измѣну, в надеждах – обман, в утѣхах – пустоту, в союзах – самовидность, в ближних – остуду, в своих – лицепріятіе.

Таковы были послѣдствія свѣтскаго круга, в которой попал он, оставя сам себя.

Удручен, изможден, изтощен волненіями свѣта, обратился он в себя самаго, собрал разсыянные по свѣту мысли в малый круг желаній и, заключа оныя в природное свое добродушіе, прибыл из Столицы в деревню, надѣясь тамо найти брег и пристань житейскому своему обуванію.

Свѣт и тамо искажил все. В глубоком уединеніи остался он один, без семейства, без друзей, без знакомых, в болѣзни, в печалех, в безпокойствах, без всякаго участія, совѣта, помощи, соболѣзнованія. Тогда он, возведя очи свои на позорище свѣта, на круг обстоятельств своих, на заблужденія свои, которым он здѣлался жертвою, и видя, что не на камени основан был храм житейскаго щастія его¹⁶⁶, в сердечном чувствіи сожалѣнія, ободрясь добродушіем своим, воспѣл оную преисполненную истинны пѣснь:

“О Іерихон проклятый, как ты меня обманул!”¹⁶⁷ и проч[ая].

Промысл Божій возрѣл на него в развалинах бытія его, воздвигнул дух Мудраго, сердце друга, и Сковорода семидесятитрехлѣтній, по девятнадцатилѣтнем несвиданіи, одержим болѣзнями старости, несмотря на дальность пути, на чрезвычайную ненастную погоду и на всегдашнее отвращеніе к краю сему, приѣхал в деревню к другу своему, село Хотетово, в двадцати пяти верстах от Орла, один раздѣлить с ним ничтожество его.

Бодрость духа, веселость нрава, мудрая бесѣда, свободное сердце от всякаго рабства свѣту, суетности, пристрастіям, торжество благодушія, утвержденное на семидесятилѣтних столбах жизни и увѣнчаваемое при исходящих вѣка спокойствіем вѣчности, возбудили в другѣ его усыпленные силы разума, восперили чувства его, возвысили желанія, устроили волю к волѣ Вседержителя.

Сковорода привез к нему сочиненія свои, из которых многія приписал ему; читывал оныя сам с ним ежедневно и между чтеніем занимал его разсужденіями, правилами, понятіями, каковых ожидать должно от челоуѣка, искавшаго истинны во всю жизнь не умствованіем, но дѣлом, и возлюбившаго добродѣтель ради собственной красоты ея.

Рѣчь доходила тут до разных толков, или Сект. “Всякая Секта, – говорил он, – пахнет собственностію, а гдѣ собственномудріе, тут нѣтъ главной цѣли, или главной мудрости. Я не знаю Мартынистов¹⁶⁸, – продолжал он, – ни разума, ни ученія их; ежели они особничаютъ в правилах и обрядах, чтоб

казаться мудрыми^а, то я не хочу знать их; если же они мудрствуют в простотѣ сердца¹⁶⁹, чтобъ быть полезными гражданами обществу, то я почитаю их; но ради сего нѣ для чего бы имъ особничествовать. Любовь к ближнему не имѣетъ никакой секты: на ней весь законъ и Пророки висятъ. Законъ природы, яко самонужнѣйшій для блага человѣческаго, есть всеобщій и напечатлѣнъ на сердцѣхъ каждого, данъ всякому существу, даже послѣдней песчинкѣ: благодареніе всеблаженному Богу, что трудное здѣлалъ не нужнымъ, а нужное не трудным¹⁷⁰!

Исканіе философскаго камня или превращеніе всѣхъ вещей въ золото и содѣланіе состава изъ онаго, дабы продлить человѣческую жизнь до нѣсколькихъ тысячъ лѣтъ¹⁷¹, есть остатокъ Египетскаго плотолубія, которое, не могши продлить жизни тѣлесной, при всѣхъ мудрованіяхъ своихъ, нашло способъ продолжить существованіе труповъ человѣческихъ, извѣстныхъ у насъ подъ именемъ Мумій. Сія Секта, – говорилъ онъ, – мѣряя жизнь аршиномъ лѣтъ, а не дѣл, не сообразна тѣмъ правиламъ Мудраго, о которомъ пишется: ‘Поживе вма лѣтъ, исполни лѣта долга’¹⁷². Сверхъ того, она ласкательствуетъ соблазнительно суетности человѣческой, похотоугодіямъ, гордости, зависти, любостыжанію; даетъ въ мысляхъ перевѣсъ тѣнноти, въ сердцѣхъ – поводъ къ Саддукейству¹⁷³”.

Другъ его доводилъ бесѣду до исторіи С[вященнаго] писанія^б. “Многіе, – сказалъ Сковорода, – не разумѣя меня или не хотя разумѣть, клеветаютъ, якобы я отвергаю исторію ветхаго и новаго завѣта, потому что признаю и исповѣдую въ оной духовный разумъ, чувствую Богописанный законъ и усматриваю Сущаго сквозь буквальный смыслъ. Я пополняю симъ исторію, а не разоряю, ибо какъ тѣло безъ духа мертво, такъ и С[вященное] писаніе безъ вѣры; вѣра же есть невидимыхъ извѣщеніе¹⁷⁴. Когда я хвалю доблесть воина, неустрашимость, мужество, храбрость его, то симъ не уничтожаю нарядовъ его, ни оружія его. Нарядъ, убранство, оружіе воина есть исторія, а разумъ и слава сей исторіи есть духъ воина, дѣло его. Когда я, смотря на прекрасный храмъ, превозношу похвалами симметрію, пропорцію, великолѣпіе, то отношу сіе къ искусству здателя, къ красотѣ цѣлаго, отвергаю ли, изключаю ли кирпичъ, извѣсть, желѣзо, песокъ, воду, каменщиковъ, ваятелей и проч[ая], какъ будто бы ничего того не бывало? Я удивляюсь разуму храма, но тѣмъ не отмещу наружности онаго.

Читая С[вященное] писаніе въ намѣреніи научиться въ немъ богопочитанію, богобоязливости, любви ближняго, повиновенію начальству, покорности ко властямъ подлежащимъ, усовершенію сердца во всѣхъ отношеніяхъ его, когда я найду, напримѣръ, исторію, что Ааронъ-первосвященникъ золотаго тельца жидовскаго, здѣланнаго ими въ небытность его и покланяемаго отъ нихъ, бросилъ въ огонь и растопилъ¹⁷⁵, то я не останавливаюсь тутъ на Химической работѣ, помня всегда, что Библія не есть наука Химіи, но книга священная,

^а Читай о семъ сочиненіе его «Потопъ Зміинъ», главу третію, въ концѣ.

^б Читай о семъ сочинені[е] его подъ именемъ «Жена Лотова», примѣч[аніе] 4[-е].

поучающая святости нравов чело́вѣка, способнаго внимать ученію ея. Я навчаюсь от сея исторіи, что сердце чело́вѣческое не может быть без упражненія и что, когда удаляется от онаго мысль священная, понятіе истинны, дух разума, то оное мгновенно повергается в занятія подлыя, неприличныя высокому роду его, и чтит, величает, боготворит презрѣнное, ничтожное, суетное. Сей разум исторіи назидает меня много больше и споспѣшествует внутреннему моему усовершенію, нежели как если бы я, узнавши, как золото передѣлывать мгновенно изъ всего и все претворять в оное, занялся хотѣніем или упражненіем богатиться или химичествовать.

Я вѣрю и знаю, что все то, что существует в великом мірѣ, существует и в малом, и что возможно в малом мірѣ, то возможно и в великом, по соотвѣтствію оных и по единству всеисполненія исполняющаго духа; но для сего не добиваюсь я знать, как и когда Мойсей раздѣлил море жезлом в великом сем мірѣ¹⁷⁶, в исторіи, а обучаюсь, как бы мнѣ в малом моем мірѣ, в сердцѣ, раздѣлить смѣсь склонностей природы непорочныя и растлѣнныя, и провести волю мою непотопленно по пути житейскаго бытія, дабы доставить себѣ во свое время свободу мыслей, то есть веселіе духа, или так называемое щастіе в жизни.

Не туда ли воззывают нас оныя слова, часто провозглашаемыя в храмах наших: “ПРЕМУДРОСТЬ ПРО́СТИ”¹⁷⁷? Что бо есть простое, аще не дух? Что сложенное, что смѣсь, состав, сотканіе, аще не плоть, исторія, обряд, наружность? Сими словами высокими побуждаемся к возвышенію мыслей наших выше видимаго обряда служенія, выше буквальнаго смысла, выше историческаго богопочитанія. Распространи разумѣніе слов сих по всему кругу вселенной, по всему лицу бытія твоего и увидиши Невидимаго, Силу Божию, Дух Господень, воскресеніе. Что бо есть воскресеніе, аще не простота, очищенная от тлѣннаго состава, от множественности, от раздѣлимостей?

Но сіи историческіе Христіане, обрядные Мудрецы, буквальные Бого-слова, чело́вѣки, духа не имущи¹⁷⁸, хулят то, чего не разумѣют”.

Иногда разговор его с другом касался смерти. “Страх смерти, – говорил он, – нападает на чело́вѣка всего сильнѣе в старости его. Потребно благовременно заготовить себя вооруженіем противу врага сего, не умствованіями, – онѣ суть не дѣйствительны, но мирным расположеніем воли своей к волѣ Творца. Такой душевной мир приутоговляется издали, тихо втайнѣ сердца растет и усиливается чувствіем здѣланнаго добра, по способностям и отношеніям бытія нашего к кругу, занимаемому нами. Сіе чувствіе есть вѣнец жизни и дверь безсмертія. Впрочем, переходит образ міра сего и, яко соніе востающаго, уничтожается”¹⁷⁹.

Имѣл ли ты когда, – продолжал он, – приятныя или страшныя сновидѣнія? Чувствованія сих мечтательных удовольствій или страха не продолжались ли только до проснутія твоего? Со сном все кончилось. Проснутіе уничтожило всѣ радости и страхи сонной грезы. Тако всяк

человѣкъ по смерти. Жизнь временная есть^а сон мыслящей силы нашей. В продолженіи сна сего радости и печали, надежды и страхи касаются в мечтаніи чувствія нашего. Прійдет час, сон кончится, мыслящая сила пробудится, и всѣ временныя радости, удовольствія, печали и страхи временности сей исчезнут. В иной круг бытія поступит дух наш, и все временное, яко соніе встающаго, уничтожится. Жена егда родит, младенец вступает в новый порядок вещей, новое поприще бытія, новую связь существ, вмѣсто той, в каковой находился он в бытность свою во чревѣ матернем; и какое тут¹⁸⁰ различіе^б: чрево матери и великій міръ сей! По вступленіи младенца из того в сей, все предшедшее, тѣснота, мрак, нечистоты отрѣшаются от бытія его и уничтожаются.

Знаю, что многих умы ищут равновѣсія в награжденіях и наказаніях, полагая на свои вѣсы мѣру и число, дѣла человѣческія и суд Божій. Друг мой! Величайшее наказаніе за зло есть дѣлать зло, как и величайшее воздаяніе за добро есть дѣлать добро¹⁸¹. Любовь добродѣтели подобна свѣту огня. Зажги огонь, тотчас свѣтъ осіяет глаза твои; возлюби, возчувствуй охоту к добродѣтели, тотчас сердце твое освѣтится веселіем. Исполни, произведи в дѣло добродѣтели любовь, то корень сердца твоего напоишь туком блаженства и каких благословенных плодов можешь ожидать от сего! Любовь к порокам подобна потушенному огню: погаси огонь, тотчас тьма покрыла очи твои; не знаешь, куда идешь, нѣтъ тебѣ различія вещей; міръ не существует для тебя лучшею и величайшею частію: се наказаніе уже постигло тебя с самым дѣйством. Да не соблазняют тебя казистыя удовольствія развратных! Заглянь внутрь их^в: тут огонь мученій не угасает и червь угрызений не усыпает¹⁸². Если Бог вездѣ, то может ли беззаконник быть без него? Нѣтъ! Ах, нѣтъ! Бог есть в нем, судія его, мститель, терніе его, огонь и жупел, ДУХ БУРЕН, часть чаши их¹⁸³. Дух и вѣчность есть то же. Посему разумѣй живот вѣчный и муку вѣчную”.

Говорили иногда о превратностях свѣта. “Онѣ суть то, чѣм быть должны, – сказал он, – тут весна, лѣто, осень, зима суть свойства неотдѣляемые от круга Свѣта, подобно как утро и вечеръ – от круга дневнаго. Все во времени содержимое должно быть коловратно, конечно, перемѣнно: неразумен, несчастлив, кто ищет, кто требует постоянства и вѣчности в нем! Когда же нѣсть постоянія в нем, то и любовь к нему должна имѣть конец; отсюда

^а Длясего С[вятый] Павел разбуживает, говоря: “Востани, спяй, и воскресни от мертвых”⁽¹⁹⁾ и “Убуждшеся видѣша славу его”⁽²⁰⁾.

^б Если бы младенец мог мыслить во утробѣ матери своей, то можно ли бы увѣрить его, что он, отдѣлившись от корня своего, на вольном воздухѣ пріятнѣйшим свѣтом солнца наслаждаться будет? Не мог ли бы он тогда думать напротив и из настоящих обстоятельств его доказать невозможность такого состоянія? Столько же кажется невозможною жизнь по смерти заключенным в жизнь времени сего.

^в Угрызенія совѣсти суть духи черныя мученія и уязвляющія змѣи, молніи, проникающія ясныя истинны, суть Ад. Сія истинна ввѣрена на сохраненіе послѣднему часу человѣка. Юнг, Нощь, IV⁽²¹⁾.

печали, воздыханія, слезы, отчаянія. Не говори мнѣ о высокихъ чувствительныхъ душахъ! Слезы ихъ суть изліяніе природы, а не пристрастій^а, и есть нѣкое утѣшеніе плакать в свой час.

Вѣчность, ахъ вѣчность едина есть безпечаліе, постоянство, надежда! Положимъ сердца наша в силу ея и удѣлимъ себѣ от сокровищъ ея в брэнной сей временности тѣлеснаго бытія^б. Вѣчность и время единъ составъ суть, но не едино: одно – свѣтъ, другое – тьма; одно – добро, другое – зло; одно – глава, другое – хвост”.

Услыша в окрестности мѣста о прибытіи Скворода к другу своему, многіе желали видѣть его, и для того нѣкоторые нарочно приѣхали туда в село Хотетово.

Из начальства правленія Орловскаго молодой человѣкъ, подошедъ к нему, привѣтственно сказал:

– [Пригорій] С[авич]! Прошу полюбить меня.

– Могу ли полюбить вас? – отвѣчал Скворода, – я еще не знаю.

Другой из числа такихъ же, желая свести с ним знакомство, говорил ему:

– Я давно знаю вас по сочиненіямъ вашимъ; прошу доставить мнѣ и личное знакомство ваше.

Скворода спросилъ его:

– Какъ зовутъ вас?

– Я называюсь такъ именемъ и прозваніемъ N. N., – отвѣчалъ сей.

Скворода, остановясь и подумавъ, сказалъ ему:

– Имя ваше не скоро ложится на моемъ сердцѣ.

Простота жизни, высокость познаній, величайшій и долготѣнній подвигъ Скворода в любомудріи опытномъ раздиралъ ризу лицемѣрія высокоумудствующихъ и обнажалъ пустоту ихъ. Они, прикрывая зависть свою и наготу сердца листвіемъ сожалѣнія, говорили другимъ: “Жаль, что Скворода ходитъ около истинны и не находитъ ея!” В то время, когда сей увѣнчаваемъ уже былъ знаменами Истинны, а они, обвѣшны знаменіями соблазновъ, гордо и безстыдно являлись в личинѣ Истинны.

Старость, осѣнное время, непрерывная мокрая погода умножили расстройку в здоровьи его, усилили кашель и разслабленіе. Онъ, проживъ у друга своего около трехъ недѣль, просилъ отпустить его в любимую имъ Украину, гдѣ онъ жилъ до того и желалъ умереть, что и собылось. Другъ его упрасивалъ остаться у него зиму провести и вѣкъ свой окончить со временемъ у него в домѣ, но онъ сказалъ, что духъ его велитъ ему ѣхать, и другъ отправилъ его немедленно.

Напутствуя его всѣмъ потребнымъ, давъ ему полную волю, по нраву его, выбрать, какъ хочетъ онъ, куда, с кѣмъ, в чемъ ѣхать ему, представилъ ему для дороги, в случаѣ надобности, нужный запасъ, говоря:

^а Est quaedam flere voluptas⁽²²⁾.

^б Двѣ сїи половины составляютъ едино: голодъ и сытость – пищу; зима и лѣто – плоды; тьма и свѣтъ – день; смерть и животъ – всякую тварь. Потопъ Зміинъ, гл[ава] 5.

– Возмите сіе; может быть, в пути болѣзнь усилится и заставит гдѣ остановится, то нужно будет заплатить...

– Ах, друг мой! – сказал он: – неужели я не приобрѣлъ еще довѣрія к Богу, что Промысл его вѣрно печется о нас и даст все потребное во благовременность¹⁸⁴?

Друг его замолчал с приношеніем своим.

1794 года, Августа 26 числа, отправился он в путь из Хотетова села в Украину. При растаніи, обнимая друга, сказал: “Может быть, больше я уже не увижу тебя! Прости! Помни всегда во всѣх приключеніях твоих в жизни то, что мы часто говорили: свѣтъ и тѣма, глава и хвост, добро и зло, вѣчность и время. Дух мой признал тебя способнѣйшим принять истинну и любить ея”.

Приѣхав в Курск, пристал он к тамошнему Архимандриту Амвросію¹⁸⁵, мужу благочестивому. Проживя нѣсколько тут ради непрерывных дождей и улуча ведро, отправился он далѣ, но не туда, куда намѣривал. В концѣ пути своего почувствовал он побужденіе ѣхать в то же мѣсто, откуда поѣхал к другу, хотя совершенно не расположен был. Слобода Ивановка помѣщика Ковалевскаго было то мѣстопробываніе, гдѣ нѣсколько времени жил он прежде и куда прибыл скончать теченіе свое.

Болѣзни старостію, погодою, усталостію от пути приблизили его к концу его. Проживя тут больше мѣсяца, всегда почти на ногах еще, часто говаривал с благодушіем: “Дух бодр, но тѣло немошно”¹⁸⁶. Помѣщик, видя изнеможеніе его крайнее, предложил ему нѣкоторые обряды для приутовленія к смерти. Он, как Павел Апостол^а, почитая обряды обрѣзанія ненужными для истинно вѣрующих, отвѣтствовал, подобно как Павел же Іудеям обрядствующим. Но, представя себѣ совѣсть слабых, немошь вѣрующих и любовь Христіянскую, исполнил все по уставу обрядному и скончался Октября 29 числа, поутру, на разсвѣтѣ, 1794 года. Перед кончиною завѣщал предать его погребенію на возвышенном мѣстѣ близ рощи и гумна и слѣдующую здѣланную им себѣ надпись написать:

МІР ЛОВИЛ МЕНЯ, НО НЕ ПОЙМАЛ^б.

^а К Римл[яном], гл[ава] 3, с[тих] 28⁽²³⁾.

^б Высокомудрствующіе не оставили преслѣдовать его злословіем даже и во гроб, проповѣдуя в сонмищах и вездѣ, что Сковорода оставил надпись сію по себѣ из гордости и киченія. Много потребно имѣть дерзости, чтоб осмѣлиться увѣрять о сем! Чтоб болѣе оказать к нему и ввести его в презрѣніе и возвышеніе себя, то они стараются важно утверждать и изыскивают способы увѣрять, что Сковорода был способен к порокам. Дабы пред очами людей замѣнить добродѣтельную жизнь мнимовысокими своими знаніями таинств и правил, то они разгласили, якобы Сковорода при кончинѣ увидѣлъ заблужденія свои, состоявшія в непослѣдованіи толку их, признал оныя, просил прощенія через одного из братства их и раскаивался. Но как извѣстная святость жизни Сковороды и честныя правила его, имѣющія цѣлью любовь истинны и добродѣтели, а концем красоту и совершенство духа, были, так сказать, спицею в око лицемѣрам сим, то и не удивительно, что они пушают всякаго рода ядовитыя стрѣлы в память его; однако сим самым в чувствіях

Имѣются многія сочиненія его, из которых лучшія доставил он, писанныя всѣ рукою своею, другу своему; и о всѣх приложил список своеручный при письмѣ к другу слѣдующаго содержанія:

ЧИСЛО ТВОРЕНІЙ МОИХ:

- 1) Наркисс, узнай себе.
- 2) Симфонія: рѣх – сохранию пути моя.
- 3) Симфонія: аще не увѣси...
- 4) Неграмотный Марко¹⁸⁷.
- 5) Алфавит міра: о природѣ.
- 6) Разговор «Кольцо».
- 7) Древній мір.
- 8) Жена Лотова.
- 9) Брань Архангела Михаила с Сатаною.
- 10) Икона Алкивіадская.
- 11) Бесѣда I. Сіон.
- 12) Бесѣда II. Сіон.
- 13) Бесѣда III. Двое.
- 14) Діалог: Душа и нетлѣнный дух.
- 15) Благодарный Еродій.
- 15а) Убогій жаворонок¹⁸⁸.
- 16) О Христіанском добронравіи, или Катехизис.
- 17) Асхань, о познаніи себя.

ПЕРЕВОДЫ:

- 1) О старости (Цицерон[а]).
- 2) О Божіи правосудіи. }
- 3) О смерти. }
- 4) О храненіи от долгов. } (Плутарховы сочин[енія]);
- 5) О спокойствіи душевном. }
- 6) О возжелѣніи богатств. }
- 7) О уединеніи... (Сидронія).

Кромѣ сочиненій и переводов сих, многія на російском, латинском, еллинском языкѣ, находятся письма его весьма поучительныя, писанныя к другу и прочим; многія стихословія и другія сочиненія, которых собраніе частію хранится у друга его.

Как он писал для своей стороны, то и употреблял иногда малороссійскія нарѣчія и правописаніе, употребляемое в произношеніи малороссійском. Он любил всегда природный язык свой и рѣдко принуждал себя изъясняться на иностранном; еллинскій предпочитал всѣм иностранным.

простых и правдолюбивых сердец душа его приобретает вѣщую красоту страждущей невинности и, сквозь мрак смерти и клевету злобных душ сія внутренним спокойствіем, представляется в умах богорожденных достигающим совершенства Мудраго Мужем.

Друг его написал сіе в память добродѣтелей его, в благодарность сердцу его, в честь отечества, в славу Бога.

1795 года, Февраля 9.

В селѣ Хотетовѣ.

НАГРОБНАЯ НАДПИСЬ
Григорію Савичу Сковородѣ,
в Бозѣ скончавшемуся
1794 года,
Октябрю 29 дня.

Ревнитель истинны, духовный Богочтец,
И словом, и умом, и жизнію Мудрец;
Любитель простоты и от сует свободы,
Без лести друг прямой, доволен всѣм всегда,
Достиг на верх¹⁸⁹ наук, познавши дух природы,
Достойный для сердец примѣр, Сковорода.

М. К.

Михайло Ковалинський написав «Жизнь Григорія Сковороды» десь наприкінці 1794-го – на початку 1795 рр. Цей твір дійшов до нас в автографі, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 26) та в кількох списках. Уперше надрукований Миколою Сумцовим у часописі «Киевская старина» під назвою «Житие Сковороды, описанное другом его М. И. Ковалинским» (див.: Киевская старина. – 1886. – Т. XVI. – Сент. – С. 103–150). Подаємо за автографом.

¹ Горацій. Оди, III, 30. У перекладі Андрія Содомори: “Смерті весь не скорюсь” [Квінт Горацій Флакк. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 89].

² В автографі: *верховное*.

³ Євангелія від св. Івана 1: 3.

⁴ В автографі: *верховного*.

⁵ Очевидно, Ковалинський нав’язується тут до слів св. ап. Павла: *Ибо еди́нѣмъ дѣ́ломъ мы вси во еди́но тѣ́ло кресті́хомся, ѿще і́дѣе, ѿще ѣ́мни, и́ли рави, и́ли свобѣдни: и́ вси еди́нѣмъ дѣ́ломъ напои́хомся* (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 12: 13).

⁶ В автографі: *церквѣ*.

⁷ В автографі: “было его”, – а надрядковими цифрами вказано належний порядок слів.

⁸ Див. прим. 136 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сион».

⁹ Самійло Миславський (1731–1796 рр.) – видатний церковний діяч і богослов, вихованець Києво-Могилянської академії. У 1754 р. прийняв постриг. Був професором, префектом і ректором Київської академії, з 1761 р. – архімандрит Києво-Братського монастиря, а 28 грудня 1768 р. хіротонізований на єпископа білгородського та обоянського. З 1776 р. – єпископ ростовський та ярославський, а з 28 вересня 1783 р. – митрополит київський та галицький.

¹⁰ Сковорода навчався разом із Самійлом Миславським у класі філософії (1751–1753 рр.) [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 73–74].

¹¹ Єлизавета Петрівна (1709–1761 рр.) – донька Петра I-ого та Марти Скавронської (майбутньої Катерини I-ої), російська імператриця з 25 листопада (6 грудня) 1741 р.

¹² У Сковороди був альтист. Див.: “Григорей Савельев Сковорода алтыста...” [Отпуск имяннаго указа даннаго Сенату о увольнении придворных певчих домов в Киеве и в Малороссии от всяких податей служб и постоев и о прочем // *Театральная жизнь России в эпоху Елизаветы Петровны. Документальная хроника 1741–1750. Вып. 2. Часть первая* / Сост. Л. М. Старикова. – Москва, 2003. – С. 478].

¹³ Архівні джерела свідчать, що Сковорода став співаком придворної капели 12 жовтня 1742 р. [див.: *Бородій М.* “Білі плями” біографії Г. Сковороди. З новознайдених архівних джерел // Сковорода Григорій. Ідейна спадщина і сучасність. – Київ, 2003. – С. 543].

¹⁴ Федір Степанович Вишневецький (пом. 26 або 27 січня 1749 р.) – державний діяч Російської імперії, генерал-майор, керівник Токайської комісії.

¹⁵ *Офен* (*Ofen*) – німецька назва угорського міста Буда.

¹⁶ Тобто Братислава.

¹⁷ Переяславським єпископом був тоді Никодим Срібницький (кінець XVII ст. – 1751 р.) – церковний діяч, вихованець Києво-Могилянської та Московської слов’яно-греко-латинської академії; переяславським єпископом став 7 січня 1745 р. До цього був першим єпископом Санкт-Петербурзької єпархії.

¹⁸ Про новації Сковороди в ділянці віршування див.: *Чижевський Д.* Сковорода, як реформатор віршування // *Чижевський Д.* Український літературний барок: нариси / Підготовка тексту та мовна редакція Леоніда Ушкалова; вступна стаття Олексі Мишанича. – Харків, 2003. – С. 194–247.

¹⁹ Інакші версії: “*Alia est res sceptrum, alia – plectrum*”; “*Aliud sceptrum, aliud plectrum*” [Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л. Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 278]. За переказом, саме так відповів якийсь музикант цареві Птолемею, коли той у розмові про музику почав наполягати на власній думці.

²⁰ Книга Псалмів 100 (101): 7.

²¹ В автографі: *первый*.

²² Камлотний – зроблений з неваляної шерстяної тканини, яка називається “камлот”.

²³ Гарусний – зроблений з тонкої шерстяної тканини (чорної, білої чи кольорової), яка називається “гарус”.

²⁴ Слова “*Стефан Тамара*” в рукопису закреслено, а вгорі написано “*С. Т.*”. Степан Васильович Томара (1719–1794 рр.) – бунчуковий товариш, а під кінець життя – колезький радник. Його батько теж був бунчуковим товаришем (загинув у Кримському поході 1736 р., в якому брав участь як наказний переяславський полковник), а мати – баронеса Єлизавета фон Брінкен. Томара був власником десятка містечок, сіл і хуторів, зокрема й Каврая. Мав понад 1500 підданих.

²⁵ Ідеться про Василя Степановича Томару. Див. прим. 1 до поезії «*In natalem Basilii Tomarae, pueri 12 annorum*».

²⁶ Слово “*Тамара*” в рукопису закреслено, а над ним написано “*Т.*”.

²⁷ Ідеться про дружину Степана Васильовича Томари – Анну Василівну. Вона, так само, як і її чоловік, походила з козацької старшини. Її батьком був полтавський полковник Василь Васильович Кочубей, а матір’ю – Анастасія Данилівна Апостол.

²⁸ Слово “*Тамара*” в рукопису закреслено, а над ним написано “*Т.*”.

²⁹ Володимир Каліграф (у миру: Василь Крижанівський) (1716 – кінець 1770-х рр.) – вихованець Києво-Могилянської академії, викладав тут-таки риторику, а на початку 1755 р. за наказом київського митрополита Тимофія Щербацького виїхав до Москви на посаду префекта Московської слов'яно-греко-латинської академії. Спочатку був проповідником у храмі Володимирської Божої Матері, а з вересня 1755 р. – префектом академії та професором класу філософії. Щоправда, в 1758 р. його було звільнено за “лютеранство” й заслано у Великий Устюг на посаду архимандрита Архангельського монастиря. Наступного року він став настоятелем Спаського монастиря в Ярославлі. Подальша доля невідома.

³⁰ Слово “Троицы” в рукопису закреслено, а над ним написано “Т.”.

³¹ Див. прим. 10 до рубрики «Листи до різних осіб» (лист № 95).

³² Слово “Тамара” в рукопису закреслено, а над ним написано “Т.”.

³³ Слово “Тамара” в рукопису закреслено, а над ним написано “Т.”.

³⁴ У рукопису далі закреслено слово “только”.

³⁵ Спочатку це слово мало форму “увидѣл”, а потім початкова літера була закреслена.

³⁶ Спочатку в рукопису замість “чувственности, собственной” було написано “чувству собственному”.

³⁷ Це слово написане над рядком; спочатку були слова “вѣдѣнія и”, які потім закреслено.

³⁸ Спочатку це слово мало форму “чувствія”. Літера х дописана вгорі.

⁽¹⁾ Ці вірші звучать так: **Тогда внезапѣ привидѣніа ѡубо сновѣ мѡтѣ смѣтѣша ѡхъ, страѣн же нандѡша нечѣлвчннн; сѡнѣа бо, смѣтѣвшѣ ѡхъ, сѣе прѣдвозвѣстѣша: да не вѣдѣаще, ѣгѡже рѣди слѣбѣ страждѣтъ, погѣбнѣтъ** (Книга Премудрості Соломонової 18: 17, 19).

⁽²⁾ Ковалинський не зовсім точний. У Тацита (Аннали, I, 65) мова йде про Авла Цецину Севера, полководця Юлія Цезаря Клавдіана Германіка. Восени 14 р. н. е., напередодні битви з вождем херусків Армінієм, котрий розгромив перед цим легіони Вара в Тевтобурзькому лісі, Цецину “налякав бентежний сон, адже він бачив і чув Квінтілія Вара, який, залитий кров'ю, піднявся з болота й ніби кликав його, але той не пішов за ним і відштовхнув його простягнуту руку” [Корнелій Тацит. Сочинения: В 2 т. – Москва, 1993. – Т. 1. – С. 37]. А далі, у книзі II, 14, розповідається про “гарний сон” Германіка.

⁽³⁾ Про цей сон ідеться в діалозі Платона «Федон» (60e–61b). Пор.: “Не раз протягом усього життя переслідувало мене одне й те саме сновидіння. Щоправда, воно з’являлося мені раз у такому, раз в іншому вигляді, але слова я чув завжди однакові: ‘Сократе, твори і держай на ниві Муз’” [Платон. Діалоги. – Київ, 1995. – С. 237].

⁽⁴⁾ Про цей епізод ідеться в платонівському діалозі «Крітон» (44b). Пор.: “Мені при-виділося: до мене підійшла жінка, велична і гарна, вбрана в білу сукню, покликала мене й сказала: ‘Сократе! Третього дня ти прибудеш до Фгії полів урожайних’” (останні слова – вірш із «Ліади» [IX, 363]) [Платон. Діалоги. – Київ, 1995. – С. 43].

³⁹ Мова йде про те, що стародавні греки називали *δνειρος* – віщий сон, божественна настанова. Такий сон, з одного боку, звільняє людину від клейкості світу та історії, а з другого, – мотивуючи дію, здійснює волю божества [див.: Молод. Д. Ю. Сон Сципиона (Сновидение и политика в Древнем мире) // Сон – семиотическое окно. Сновидение и событие. Сновидение и искусство. Сновидение и текст. XXVI-е Випперовские чтения. – Москва, 1993. – С. 32–40].

⁴⁰ Див. прим. 3 до візії «Сон».

⁴¹ Див. прим. 4 до візії «Сон».

⁴² Спочатку це слово мало форму “человѣк”. Літера у дописана згодом замість прикінцевого *єра*.

⁴³ Спочатку тут було написано слово “сродно”, потім воно перекреслено, а вгорі написано “способен”.

⁴⁴ Далі закреслено слова: “во плоти Ангелом, Богочеловѣком”.

⁴⁵ Далі закреслено слова: “бѣсом, идолом”.

⁴⁶ Спочатку було написано “свѣтскаго”, потім це слово перекреслено, а вгорі написано “внѣшняго”.

⁴⁷ Ковалинський має на думці слова: **Бѣже, бѣже мой, къ тебѣ ѡттрению: возжада тебѣ дѣша моѣ, коль множицею тебѣ плоть моѣ, въ земли пѣстѣ и непроходѣ и безводѣ** (Книга Псалмів 62 (63): 2).

⁴⁸ Це слово написане над рядком.

⁴⁹ Спочатку було написано “Божіе”, потім це слово закреслено й угорі написано “истинны”.

⁵⁰ Спочатку було написано “жизненныя”, потім це слово закреслене, а замість нього вгорі написано “внутреннего чувства”.

⁵¹ Пісня 2-а циклу «Сад божественныхъ гѣсней».

⁵² Слово “Тамара” в рукопису закреслено, а над ним написано “Т”.

⁵³ Слово “Тамара” в рукопису закреслено, а над ним написано “Т”.

⁵⁴ Див. прим. 147 до циклу «Сад божественныхъ гѣсней».

⁵⁵ Див. прим. 138 до циклу «Сад божественныхъ гѣсней».

⁵⁶ Див. прим. 667 до діалогу «Сѣмфонія, нареченная Книга Асхань».

⁵⁷ В автографі: *церкви*.

⁵⁸ Див. прим. 24 до рубрики «Листи до різних осіб» (лист № 95).

⁵⁹ Ковалинський має на думці Арістотеля. Див.: *Арістотель*. Політика I, 1, 12. 1253a25–30.

⁶⁰ Слово “упражнение”, яке Ковалинський уживає 12 разів, не тільки позначало будь-яке заняття, але й відсилало до старої традиції “духовних вправ” (“турбота про себе”, “турбота про душу”), – починаючи від грецької філософії і закінчуючи Ігнатієм Лойолою [див. про це, зокрема: *Ігор Ісіченко, архієп.* Духовність Ігнатія Лойоли і барокова риторична культура України // *Ігор Ісіченко, архієп.* Мій дім – буде домом молитви. – Харків; Львів, 2005. – С. 205–222] та відповідними творами XVIII століття, зокрема листами Сковороди до Ковалинського. Пор.: “Під назвою «Духовні вправи» маємо на думці будь-який спосіб випробування совісті, роздуми, споглядання, словесні та мисленні молитви й інші духовні дії... Адже, як прогулянку, ходьбу, біг називають тілесними вправами, так усі способи, якими душа готується й наставляється до звільнення від усіх безладних потягів, а якщо вони будуть подолані, до пошуку й віднайдення Божої волі стосовно влаштування свого життя та вічного порятунку називають ‘вправами духовними’” [Св. *Ігнатій Лойола*. Духовные упражнения. Духовный дневник. – Москва, 2006. – С. 19]; “Вправи в Божій присутності є чудовим засобом досягнення досконалості, якщо людина постійно займається ними впродовж тривалого часу... Можна вбачати вправи в Божій присутності в чистому зверненні до Нього, щоб схилити Його до спільних з нами дій, щоб Він наповнив нас ущерть своїм божественним духом, щоб став нашим світлом у густому морозі, нашою силою в слабкості, нашою втіхою в горі, одним словом, нашим усім у всьому” [(*Дютуа де Мамбрини М. Ф.*) Присутствие Божіе. – Москва, 1798. – С. 11–12, 42].

⁶¹ Можливо, Ковалинський має на думці слова: **сѣѣнникъ бѣа вышняго** (Перша книга Мойсеева: Буття 14: 18; Послання св. ап. Павла до євреїв 7: 1).

⁽⁵⁾ Увага до самого себе – основна ідея і грецьких та римських духовних вправ, і “мудрого нарцисизму” Сковороди. Не шукати себе поза самим собою закликали також Августин,

Тома Кемпійський, Ян Амос Коменський, а у «Вибраних місцях з листування з друзями» Миколи Гоголя ця думка звучить так: “Ни в каком случае не своди глаз с самого себя. Имей всегда в предмете себя прежде всех... Позаботься прежде о себе, а потом о других; стань прежде сам почище душою, а потом уж старайся, чтобы другие были чище” [Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений. – Москва; Ленинград, 1952. – Т. 8. – С. 282–283].

⁶² У рукопису далі закреслено: “частію монахами”.

⁶³ В автографі: *Верховным*.

⁶⁴ Див. прим. 17 до трактату «Книжечка Плутархова о спокойствии души».

⁶⁵ Див. прим. 196 до циклу «Басни Харьковскія».

⁶⁶ Див. прим. 21 до циклу «Басни Харьковскія».

⁶⁷ Див. прим. 55 до циклу «Басни Харьковскія».

⁶⁸ Усталений, суто ексклюзивістський, погляд на це питання старі українські богослови могли формулювати, наприклад, так: хоча поганські філософи “так много писали о добродѣтелях..., так много наук прекрасных сложили о укрощеніи душевных страстей, о управленіи обычаев наших подлуг разума и совѣсти..., сами так цнотливое и воздержное житіе проводили, обаче ничтоже у Бога себѣ заслужили, не были бо в ласцѣ Божіей” [Сѣмя слова Божія. – Почаїв, 1772. – С. 215].

⁶⁹ Це слово дописане над рядком.

⁷⁰ Ковалинський має на думці слова: *И вѣсь сѣцихъ прегрѣшеніи мѣртвыхъ и грѣхѣи вѣшини, вѣ ни хѣи иногда ходѣте по вѣкѣ мѣра сегѣ, по кнѣзю вѣласти воздѣшныи, дѣхѣ, иже нѣѣ дѣйствѣетъ вѣ сынѣхъ противленіи* (Послання св. ап. Павла до ефесян 2: 1–2).

⁷¹ В автографі: *Верховный*.

⁷² Це – переклад гр. *μυσταγωγία* – ‘упровід чи посвячення в таїнства’.

⁷³ Слова “или в дѣлѣ” дописані іншим чорнилом.

⁷⁴ Це слово дописано над рядком.

⁷⁵ В автографі: *первыи*.

⁷⁶ Див. прим. 15 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

⁷⁷ Філон Олександрійський (гр. *Φίλων Ἀλεξανδρεὺς*) (бл. 25 р. до н. е. – 50 р. н. е.) – юдейський філософ-платонік та богослов. Сковорода високо цінував Філона й покликався на нього у своїх творах. Мабуть, найбільший вплив на Сковороду Філон справив у ділянці гносеології. Принаймні свого часу Дмитро Чижевський дійшов висновку, що “теорія пізнання Сковороди є здебільшого та назарал філонівською” [Čyževskij D. Skovoroda-Studien: II. Skovoroda Erkenntnislehre und Philo // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1933. – Bd. X. – S. 56]. Зокрема, саме Філон започаткував науку про об’явлення Бога “в трьох світах” (природі, людині та Біблії), він-таки вперше почав символічно трактувати Святе Письмо, намагаючись узгодити його з грецькою філософією. “Глумачення священних творів полягає в тому, що через алегорію вони вказують на прихований у них сенс... Весь закон схожий на живу істоту, і його тіло – це буквальні приписи, а душа – закладений у словах невидимий сенс (τὸν ἐναποκειμένον ταῖς λέξεσι ὁράτων νοῦν), у якому розум-на душа починає виразно бачити споріднене (ἐν ᾧ ἦρξάτο ἡ λογικὴ ψυχὴ διαφερόντως τὰ οἰκεία θεωρεῖν), неначе, побачивши в дзеркалі імен дивовижну красу думок, розкривши та розгадавши символи, вивівши на світло голі думки, вручає їх тим, хто годен за допомогою легкого натяку споглядати неяви́не через явне (τὰ ἀφανὴ διὰ τῶν φανερῶν θεωρεῖν)” [Про споглядальне життя, 78; цит. за: Матусова Е. Д. Філон Олександрійський – коментатор Ветхого Завета // Філон Олександрійський. Толкования Ветхого Завета. – Москва, 2000. – С. 35]. Символічно Філон потрактував (так само, як і Сковорода)

навіть поняття творення (креації). Окрім того, Філон обстоював такі важливі для Сковороди ідеї, як “обожнення” (*θεωσις*), людина-мікрокосмос, “внутрішня людина” (“небесний Адам”), Софія-Премудрість Божа, преекзистенція матерії тощо. Для науки Філона (як і Сковороди) характерний питомо платонівський дуалізм. Філон-таки запровадив до богослів’я і прикметну для Сковороди антитетичну манеру думання.

⁷⁸ Див. прим. 159 до циклу «Басни Харківські».

⁷⁹ Див. прим. 133 до циклу «Сад божественных пѣсней».

⁸⁰ Лукіан (гр. *Λουκιανὸς Σαμοσατεύς*) (бл. 120 – після 180 р.) – давньогрецький письменник, родоначальник жанру сатиричного діалогу. Був дуже популярний у XVIII ст. Сковорода ніде прямо не покликався на цього автора. Одначе, можливо, саме з Лукіанової сатири «Невігласу, котрий купував багато книжок» він бере приказку: “Обезьяна обезьяною и в золотом характерѣ” («Басни Харківські»), із сатири «Похвала мусі» – приказку “*Ex musca elephantem*” («Бєсьда 1-я»), услід за діалогом «Ікаромєніпп, або Захмарний політ», говорить про афінські “соборища обезьян философских” («Алфавит») та виводить самого себе як персонажа під ім’ям *Друга* («Наркісс»).

⁸¹ Климент Олександрійський (гр. *Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεύς*; лат. *Clemens Alexandrinus, Titus Flavius Clemens*) (бл. 150 – бл. 215 рр.) – другий (після Пантена) ректор Олександрійської школи, автор численних філософських та богословських творів, найсвітлішим з-поміж яких є «Стромати». Сковорода досить часто йде вслід за Климентом, інтерпретуючи текст Біблії. Так, яскравий сквородинський образ Христа, що сміється, нав’язується до Климентової префігурації “Ісаак – Христос”. Климентові «Стромати» певною мірою позначилися також на сквородинському потрактуванні ідеї себепізнання (принаймні характерне для Сковороди ототожнення старогрецького гасла “пізнай себе” з Мойсеевим закликом слідкувати за собою має виразну паралель із другою книгою «Строматів») та дружби як щирої християнської любові (*αγάπη*). Навіть свій улюблений Епікурів вислів: “Спасибі Богу, що потрібне зробив легким, а важке непотрібним”, – Сковорода подає, певно, за Климентом. Та й інтерес нашого філософа до єгипетського символічного письма міг бути (принаймні почасти) інспірований Климентом, адже саме той уперше подав був його докладний опис та класифікацію.

⁸² Оріген (гр. *Ὠριγένης*) (185–254 рр.) – видатний олександрійський богослов та філософ, який зробив першу спробу систематичного викладу засад християнської науки («Про першооснови»). Бувши одним з улюблених письменників Сковороди, він справив помітний вплив на світогляд нашого філософа. Саме Оріген міг інспірувати роздуми Сковороди про вічність матерії (згідно з Орігеном, матерія є така ж стара, як і час), про всеосяжну віднову творива, тобто про його повернення до Бога (*ἀποκατάστασις πάντων*), про Божі ймення (на думку Орігена, Бог не має властивого собі імені), про пізнання як спогад (*ἀνάμνησις*) тощо. Однак найвиразніше вплив Орігена на Сковороду виявляється в ділянці біблійної герменевтики. Сковорода, так само, як і Оріген, наголошує на символічності Святого Письма (буквальний сенс – лушпиння, прихований – єство), а міркування Сковороди про безглуздість буквального розуміння Біблії часом майже дослівно повторюють орігенівські.

⁸³ Ніл (гр. *Νεῖλος*) Синайський (Старший, Пісник) (пом. 450 р.) – святий, учень Івана Златоуста, письменник і аскет.

⁸⁴ Діонісій Ареопатитський (гр. *Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης*) (I ст. н. е.) – учень святого апостола Павла. Діонісієві приписують авторство корпусу релігійно-філософських творів під назвою «Ареопатітики». «Ареопатітики», що засновуються передовсім на вченні Прокла Діадоха (412–485) та є найбільш яскравою пам’яткою християнського неоплатонізму,

належали до улюбленої лектури Сковороди. Подейкують, нібито Сковорода повсякчас носив із собою, окрім Біблії, також «Ареопагітики». Науку Сковороди єднає з «Ареопагітиками» ідея позачасового існування Бога та світу, розуміння душі як безутовного руху, всеосяжний символізм, зокрема негативне ставлення до буквального розуміння Святого Письма, а також ціла низка символів та парадоксально-антитетичних формулювань.

⁸⁵ Див. прим. 42 до рубрики «Листи до різних осіб» (лист № 97).

⁽⁶⁾ Див. про це: Ушкалов Л. Боже об'явлення // Ушкалов Л. Українське барокове богослов'я. Сім етюдів про Григорія Сковороду. – Харків, 2001. – С. 39–59.

⁽⁷⁾ Цей вірш звучить так: **Похвалїтїся же не пользѣтъ мнѣ: прїидѣ бо въ видѣнїа ѿ ѿкровѣнїа гдѣна** (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 1).

⁽⁸⁾ Ці вірші звучать так: **ѡкъ ѣгда нападѣтъ страхъ мѡтъ на челоуѣки, во дреманихъ на лѡжи: тогда ѡкрытъ ѡмъ челоуѣческій, видѣнїи страха тацѣи ѡхъ ѡстрашїтъ** (Книга Йова 33: 15–16).

⁸⁶ Історію св. отроків Ананії, Азарії та Мисаїла, які за наказом царя Навуходоносора були кинуті у вогненну піч, див. у Книзі пророка Даниїла 3: 19–28.

⁸⁷ Слова “Троїцкому священнику” в рукопису закреслено, а над рядком написано “Т. С.”.

⁸⁸ Ідеться про священника харківської Троїцької церкви отця Бориса Єнкевича.

⁸⁹ Це слово дописане над рядком.

⁹⁰ Це слово дописане над рядком.

⁹¹ В автографі: *тварным*.

⁹² В автографі: *первому*.

⁹³ В автографі: *первобытным*.

⁹⁴ Трохи неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 12: 1–2. Пор.: **Нетлѣнный бо дхъ твоѣ ѣстъ во всѣхъ. Тѣмъ же заблѣдѣющихъ помѣлѣ ѡблїчѣши, ѿ въ нїхъ согрѣшѣютъ, воспоинїа ѡчиши, да премѣнївшесѣ ѡ слѡбы вѣрѣютъ въ тѣа, гдѣ.**

⁹⁵ Спочатку було написано “полова”, а потім виправлено на “плева”.

⁹⁶ Можливо, Ковалинський має на думці слова: **Всѣахъ рождѣнный ѡ вѣа грѣхѣ не творїтъ, ѡкъ сѣма ѣго въ нѣмъ пребывѣтъ: ѿ не мѡжетъ согрѣшѣти, ѡкъ ѡ вѣа рождѣнъ ѣстъ** (Перше соборне послання св. ап. Івана 3: 9).

⁽⁹⁾ Ідеться про трактат Плутарха «Про Сократового демона».

⁹⁷ Пор.: “И возшедшаго на небеса, и сѣдѣщаго одесную Отца...” [Могила П. Євхологїон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 46].

⁹⁸ Див. прим. 3 до віршованого діалогу «Разговор о премудрости».

⁹⁹ Згідно з грецькою міфологією, Мінерва (Афіна) мала народитися від першої дружини Зевса богині Метїди. Однак Уран і Гея попередили Зевса, що коли в Метїді народиться син, то він буде сильніший за нього самого. Отож, коли Метїда понесла, Зевс проковтнув її. Перегодом він звелів розбити собі голову, і звідти з'явилась Мінерва.

¹⁰⁰ Спочатку було написано “хвастуна”, потім закреслено, а над рядком написано “гордаго”.

¹⁰¹ Далі закреслено слова: “роскошного монаха”.

¹⁰² Можливо, і сама імператриця знала щось про Сковороду. Принаймні збереглася легенда про те, що вона просила князя Григорія Потьомкіна, чиєю канцелярією управляв Михайло Ковалинський, розпитувати філософа й запросити його переселитися до Санкт-Петербурга, але Сковорода відмовився. Існують перекази навіть про те, що чи то десь під Лисою горою в Харкові, чи біля Пан-Іванівки імператриця зустрічалася зі Сковородою під час своїх відвідин Харкова в 1787 р. Зрештою, Сковорода й Катерина II мали одного

спільного вчителя – Симона Тодорського, котрий навчав Сковороду чужих мов, а принцесу Софію Фредеріку Августу – майбутню імператрицю Катерину – православного «Символу віри». Крім того, Сковорода, будучи співаком придворної капели, міг бачити Катерину, скажімо, влітку 1744 р., під час церемонії її обручення з Петром Федоровичем, а Ковалинський написав на честь імператриці дві оди.

¹⁰³ Далі закреслено слово “хвастуном”.

¹⁰⁴ Спочатку було написано слово “очертило”, потім воно виправлено на “очернило”.

¹⁰⁵ Ковалинський має на думці слова: **Сквѣрныхъ же ѿ бѣвѣихъ бѣсней ѿрицаѣся, ѡбѣщай же себѣ ко бѣгочѣтїю** (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 4: 7).

¹⁰⁶ В автографі: *первоначалное*.

¹⁰⁷ В автографі: *первый*.

¹⁰⁸ Очевидно, Сковорода нав'язується тут до слів: **Мы вѣмы, ꙗко прендѣхомъ ѿ смѣрти въ живѣтъ** (Перше соборне послання св. ап. Івана 3: 14).

¹⁰⁹ Пор.: **ѿиже кончина погѣбель, ѿиже вогъ чрево, ѿ славы въ стѣдѣ ѿхъ, ѿже земнаѣ мѣдрствѣють** (Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 19).

⁽¹⁰⁾ В автографі: *Первая*.

⁽¹¹⁾ Автор цієї книги – лозанський пастор Марк Філіпп Дютуа-Мамбріні (Du Toit-Mambrini), а її повна назва чудово окреслює коло питань і тем, які були цікаві для масонів: «De l'origine des usages, des abus, des quantités et des mélanges de la raison et de la foi. De l'évidence morale; causes de son peu d'effet. Objections des incrédules réfutées. Des cieus purs et des impurs. De l'esprit astral. Des cinq espèces de magie. De l'immortalité d'esprit. De la puissance du prince de l'air. Du magnétisme et du somnambulisme. Prophéties et prodiges des payens. Des sages d'entre eux. Des trois révélations. De la croix, loi universelle. De Mahomet. Des passions. De l'amour propre. De la sensibilité. Des inspirés et des illuminés modernes de tous les degrés. Des sens mystiques. Chronologies égyptiennes éclaircies. Des moraves, pietistes, anabaptistes et d'autres. Du serment etc.» (Paris; Lausanne, 1790. – Vol. 1–2) («Про походження звичаїв, хибних поглядів і про різні поєднання розуму та віри. Про моральну очевидність; про причини її малої дієвості. Спростовані заперечення безвірників. Про небеса чисті й нечисті. Про астральну душу. Про п'ять різновидів магії. Про безсмертя душі. Про могутність князя повітря. Про магнетизм та сомнамбулізм. Пророцтва та провіщання поган. Про наймудріших серед них. Про три одкровення. Про хрест, загальний закон. Про Магомета. Про пристрасті. Про любов до себе. Про чутливість. Про посвячених та просвічених нашого часу всіх ступенів. Про містичні почуття. Пояснення єгипетських хронологій. Про моравських братів, пієтистів, анабаптистів та інших. Про клятву тощо»). Князь Микола Микитович Трубецької сповіщав 13 лютого 1791 року Олексія Михайловича Кутузова: “Книгу, про яку ти мені писав, тобто «De l'origine des usages, des abus etc.», я дістав і перший том уже прочитав. Ця книга, на мою думку, напевно написана з помазання, та мало хто з тих, які не студіювали великого Бема, збагне її, і вона, так само, як Бем, повинна видатися сміттям для тих нібито велетнів, а насправді карликів, котрі не насмілюються злітати духом вище чуттєвих речей і, перебуваючи на рівні скотини, гадають, спираючись на чуття та на те, що походить від них та від їхнього уявлення, що вони – філософи, і, не розуміючи істини, дерзновенно її відкидають, і які, так само, як селянин, що не має уявлення про електричну силу, побачивши її чи, краще сказати, почувши про неї, вважає сказане йому обманом або чортівнею й готовий переслідувати та знищувати тих, хто знається на електричній силі, немов обманщиків та еретиків. Це, друже мій, звичайна доля тих, хто відходить від рівня скотини, – щоб ті, хто залишається на тій лінії, переслідували їх, проклинали й намагалися знищити, і це є їхній досвід та чистилище на землі, і горе їм і в цьому, і в майбутньому

житті, якщо вони повернуть назад і ради страху людського насміяться знов повернутись на рівень скотини” [Барсков Я. Л. Переписка московских масонов XVIII-го века. 1780–1792 гг. – Петроград, 1915. – С. 91].

¹¹⁰ Це слово дописане над рядком.

¹¹¹ Далі закреслено слово “кругом”.

¹¹² В автографі: *церькви*.

¹¹³ Далі закреслено: “не отесаных”.

¹¹⁴ Спочатку було написано слово “окаянствовала”, потім воно закреслене, а над ним написано “очаровала”.

¹¹⁵ Спочатку було написано слово “Монахи”, потім воно закреслене, а над ним написано “Старцы”.

¹¹⁶ Спочатку було написано слово “монастырь”, потім воно закреслене, а над ним написано “обитель”.

¹¹⁷ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 19: 26. Пор.: ѡу челоуѣкъ сїѣ невозмѡжно єсть, ѡу бѣ же всѣ възмѡжна.

¹¹⁸ Далі закреслено слово “типографом”.

¹¹⁹ Див. прим. 5 до трактату «Книжечка о чтеніи Священ[наго] Писанія, нареченна Жена Лотова».

¹²⁰ Пор. лист Сковороди до Михайла Ковалинського (№ 78).

¹²¹ Слова “Евдоким Алексѣевич Щербинин” закреслено, а вгорі замість них написано “Е. А. Щ.”. Євдоким Щербинін (1728–1783 рр.) був призначений губернатором Слобідсько-Української губернії в 1764 р.

¹²² Див. прим. 49 до трактату «Начальная дверь ко христіянскому добронравію».

¹²³ Слово “Щербинин” перекреслено, а над ним написано “Щ.”.

¹²⁴ Фразу “Бог живота” взято з Біблії. Див., наприклад: *моли́тва бѣ́жъ живото́у моє́му* (Книга Псалмів 41 (42): 9).

¹²⁵ В автографі: *Верховнаго*.

¹²⁶ Як стверджував Григорій Квітка-Основ’яненко, Сковорода був також творцем “придворного” наспіву літургійно-канонічної пісні «Иже херувимы». “А крім того, – казав він, – Сковорода скомпонував веселий та урочистий піснеспів «Христос воскрес» й пасхальний канон «Воскресенія день»” [Данилевский Г. П. Украинская старина. Материалы для истории украинской литературы и народного образования. – Харьков, 1866. – С. 17–18].

¹²⁷ В автографі: *церьковной*.

¹²⁸ Реєстр літератури про Сковороду-музиканта див.: *Ушкалов Л.* Григорій Сковорода: Семінарії. – Харків, 2004. – С. 532–537.

¹²⁹ Ідеться про Самійла Миславського.

¹³⁰ Далі закреслено слова “и монахов”.

¹³¹ Далі закреслено слово “свиней”.

¹³² Спочатку було написано слово “цаловальник”, потім воно закреслене, а вгорі написано “земледѣлец”.

¹³³ В автографі: *Верховном*.

¹³⁴ Слова “Верховном Существѣ” написано вгорі замість закресленого слова “Богъ”.

¹³⁵ В автографі: *монастырьских*.

¹³⁶ Слово “уроках” написано вгорі замість закресленого “типиках”.

¹³⁷ Див. прим. 2 до діалогу «Симфонія, нареченная Книга Асхань».

¹³⁸ В автографі: *первое*.

¹³⁹ Див. прим. 51 до рубрики «Листи до різних осіб» (лист № 97).

¹⁴⁰ В автографі: *Сверьх*.

¹⁴¹ Див. прим. 34 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».

¹⁴² Ковалинський має на думці лист Сковороди до Василя Максимовича (№ 97).

¹⁴³ Ідеться про Олексія Юрійовича Розальйон-Сошальського.

¹⁴⁴ Див. прим. 597 до рубрики «Листи до Михайла Івановича Ковалинського» (лист № 77).

¹⁴⁵ Тут Ковалинський цитує лист-присвяту до діалогу «Разглагол о древнем мірѣ».

¹⁴⁶ Автор цієї алегоричної історії – софіст Продік із Коесу (бл. 470 – бл. 390 рр. до н. е.). Її розповідає Ксенофонт у «Спогадах про Сократа» (II, 1, 21–34) [див.: Дамоклів меч. Антична новела. – Київ, 1984. – С. 58–61], а пародіює Арістофан у комедії «Хмари».

¹⁴⁷ Ідеться про настоятеля Троїцького монастиря, що був розташований за чотири версти від Охтирки.

¹⁴⁸ Цей вірш звучить так: *дѣша бо мѣжа возвѣщати нѣкогда болѣе ѡбыче, нежели сѣдмь влѣстителѣе высоцѣ сѣдѣщїи на стражи* (Книга Ісуса, сина Сирахового 37: 18).

¹⁴⁹ В автографі: *Первое*.

¹⁵⁰ Пор.: *восхотѣхъ собрати чѣда твоѧ, ѡкоже соби́раетъ ко́кошъ птенцы́ своѧ подъ крилѣ* (Євангелія від св. Матвія 23: 37); *восхотѣхъ собрати чѣда твоѧ, ѡкоже ко́кошъ гнѣздо́ своѧ подъ крилѣ* (Євангелія від св. Луки 13: 34).

¹⁵¹ Про це Ксенофонт розповідає в «Захисті Сократа на суді» (3–9) [Ксенофонт Афінський. Сократические сочинения: Воспоминания о Сократе. Защита Сократа на суде. Пир. Домострой / Перевод, статьи и комментарии С. И. Соболевского. – Москва; Ленинград, 1935. – С. 191–193].

¹⁵² Див. прим. 20 до діалогу «Разглагол о древнем мірѣ».

¹⁵³ Очевидно, Ковалинський нав'язується тут до Книги Псалмів 118 (119): 19. Пор.: **Пришлецъ ѡзъ ѣсмь на землѣ**.

¹⁵⁴ Ідеться про Степана Івановича Тев'яшова. Див. прим. 1 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».

¹⁵⁵ Див. прим. 187 до циклу «Сад божественныхъ пѣсней».

¹⁵⁶ Див. прим. 3 до циклу «Басни Харьковскія».

¹⁵⁷ Див. прим. 643 до рубрики «Листи до Михайла Івановича Ковалинського» (лист № 78).

¹⁵⁸ Хотетове – маєток Михайла Ковалинського, розташований за 25 верст на південь від Орла.

¹⁵⁹ Ідеться про Дмитра Автономовича Норова. Див. прим. 137 до рубрики «Листи до різних осіб» (лист № 103).

¹⁶⁰ В автографі: *первой*.

¹⁶¹ Див. прим. 51 до рубрики «Листи до Михайла Івановича Ковалинського» (лист № 8).

¹⁶² Див. прим. 162 до циклу «Басни Харьковскія».

¹⁶³ Спочатку було написано: “пчельнику”, потім це слово закреслено, а над ним написано “пчелинцу”.

¹⁶⁴ Едвард Юнг (Янг) (англ. *Edward Young*) (1683–1765 pp.) – видатний англійський поет-сентименталіст. Найпопулярнішим його твором є написана білим віршем релігійно-дидактична поема «Жалі, або Нічні роздуми про життя, смерть та безсмертя» («The Complaint, or Night Thoughts of Life, Death and Immortality») (1742–1745 pp.). Вона складається з дев'яти книг (“ночей”) і є однією з найраніших пам'яток так званої “пвінтарної поезії”. У Росії ця поема перекладалася, починаючи з 1772 р. Так, у журналі Миколи Новикова «Утренний свет» упродовж 1778–1780 pp. був друкований переклад «Жалів...», зроблений Олексієм Кутузовим (з німецького перекладу Йоганна Арнольда Еберта: «Klagen und Nachtgedanken über Leben, Tod und Unsterblichkeit»). Переперодом

Кутузов надрукував і повний переклад поеми Юнга, яким, швидше за все, і користувався Михайло Ковалинський [див.: Русско-европейские литературные связи. Энциклопедический словарь. Статьи. – Санкт-Петербург, 2008. – С. 251–254]. Тут Ковалинський переказує таке місце з поеми: “О безумное желание любочестия, учиниться богатым! Ах! оно чинит малое мною обладаемое еще менее; все, что я токмо имею, горестью наполняет. Почтож я более себе желаю? Желать между всеми упражнениями есть наихудшее; противность премудрости, и падение здравия!” [Плач Эдуарда Юнга, или Нощныя размышления о жизни, смерти и безсмертии, в девяти нощах помещенные... Изд. 2-е. – Москва, 1785. – Ч. I. – С. 159].

¹⁶⁰ Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 11. Пор.: ѡблѣчѣтєсѧ во всѧ ѡрѹжїѧ бжїѧ, ѡкѡ возмоуцїѧ вѣмѣ стѣтїи протївѹ кознемѣ дїаволскимѣ.

¹⁶¹ Ковалинський нав'язується тут до Книги Псалмів 45 (46): 4. Пор.: Возшлѣкша ѧ смѣтѡшасѧ воды ѧхѹ, смѣтѡшасѧ горы крѣпостїѧ єгѡ.

¹⁶² Ковалинський цитує тут лист-присвяту Сковороди до візії «Брань архистратига Михаила со Сатанюю». Прикінцеве речення – цитата з пісні на недільній утрені по читанні Євангелії.

¹⁶³ Парафраза Книги Йова 1: 25; 2: 10. Пор.: не даде бездѣлѧ бѣд.

¹⁶⁴ Цих слів у тих листах Сковороди, які збереглися, немає. Остання частина прикінцевого речення – парафраза Першого послання св. ап. Павла до солунян 5: 16–18. Пор.: Всегда радѣйтєсѧ. Непрестѧнно моїтєсѧ. Ѡ всѣмѣ благодарїтє.

⁽¹⁷⁾ Про богомислення див. прим. 165 до циклу «Сад божественных пѣсней».

⁽¹⁸⁾ Пор.: “...Веселие человеку мудрому бывает должностю! безбожно бо есть мужу богобоязливому печалиться” [Плач Эдуарда Юнга, или Нощныя размышления о жизни, смерти и безсмертии, в девяти нощах помещенные... Изд. 2-е. – Москва, 1785. – Ч. I. – С. 210].

¹⁶⁵ Спочатку було написано: “исступление”, потім “иссту-” перекреслено, а написано вгорі “усы-”.

¹⁶⁶ Парафраза Євангелії від св. Матвія 7: 24. Пор.: ѹподоблю єгѡ мѣжѹ мѣдрѹ, ѧже создѧ хрѧминѹ своѹ на кѧмени.

¹⁶⁷ Михайло Ковалинський неточно цитує духовну пісню, яка є на початку книги знаного поета й перекладача Кіріака Кондратовича «Старик молодой добротному и недобротному читателю» (1769). Пор.: “О Иерихон проклятый, / Как ты меня заманил? / Навином Иисусом взятый, / Сколь от града отдалил?”.

¹⁶⁸ У рукопису це слово закреслено, а вгорі написано: “М.”. Мартиністи – послідовники містика Мартінеца де Паскуаліса, який близько 1760 р. заснував у Парижі «Братство обраних священнослужителів» («Elus Cohens»). Однак після того, як у Москві в перекладі Петра Стрхова вийшла славетна книга французького містика Луї Клода де Сен-Мартена «О заблуждениях и истине, или Воззвание человеческого рода ко всеобщему началу знания» (1785), у Російській імперії “мартиністами” стали називати масонів.

¹⁶⁹ Парафраза Книги Премудрості Соломонової 1: 1. Пор.: мѣдрствѡйтє ѡ гдѣ вѣ благостїни ѧ вѣ простѡтѣ сѣрдца възвїцїтє єгѡ.

¹⁷⁰ Див. прим. 162 до циклу «Басни Харьковскія».

¹⁷¹ Див. прим. 210 до діалогу «Потоп зміин».

¹⁷² Неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 4: 13. Пор.: Скончѡвсѧ в мѧлѣ ѧспѡлни лѣѣта двѡгѧ.

¹⁷³ Саддукеї (гр. Σαδδουκαῖοι) – релігійна течія в іудаїзмі, яка виникла близько 150 р. до н. е. Саддукеї заперечували загробне життя та відплату праведникам і грішникам.

¹⁷⁴ Пор.: Ёсть же вѣра, ѡповѣемыхъ извѣщеніе, вещей ѡбличеніе невидимыхъ (Послання св. ап. Павла до євреїв 11: 1).

¹⁷⁵ Ідеться про історію, викладену в Другій книзі Мойсеевій: Вихід 32: 1–20.

¹⁷⁶ Пор.: Прострѣ же мѡѡсѣй рѣкъ на морѣ, и возгна гдѣ морѣ вѣтрома ѡжнимъ сильнымъ всю нощь, и сотвори морѣ сѣшз, и разстѣпѣса вода (Друга книга Мойсеева: Вихід 14: 21).

¹⁷⁷ З літургії. Вигук диякона при Вході з Євангелією.

¹⁷⁸ Сковорода має на думці Соборне послання св. ап. Іуди 19. Пор.: Сін сѣть ѡдѣлающе севѣ (ѡ єдиности вѣры, и сѣть) тѣлесни, дѣха не имѣюще.

¹⁷⁹ Парафраза Книги Псалмів 72 (73): 20. Пор.: Іакв соніе востаѡцагѡ, гдѣ, во градѣ твоѣмъ ѡбразъ ѡхъ ѡуничжиши.

⁽¹⁹⁾ Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 14.

⁽²⁰⁾ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Луки 9: 32. Пор.: ѡвѣждашеса же видѣши славу єгѡ.

¹⁸⁰ Це слово написане над рядком.

¹⁸¹ Див. прим. (26) до циклу «Сад божественныхъ пѣсней».

¹⁸² Парафраза Євангелії від св. Марка 9: 44, 46, 48. Пор.: и дѣже червь ѡхъ не ѡмирѣетъ, и ѡгнь не ѡгасѣетъ.

¹⁸³ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 10 (11): 6. Пор.: ѡгнь и жѣпелъ, и дѣхъ вѣренъ чѣстъ чѣши ѡхъ.

⁽²¹⁾ Див.: “Кто вечно в солнце божества сияти будет? ...Совість твоя будет мне ответствовать. О! позволь ей глаголати; скоро бо и без твоего позволения начнет она вещати... По высочайшему повелению, по учреждению Божию, истинна последнему часу человека на сохранение вверена... Как скоро оный от неба уполномоченный час начнет ей вопияти, так скоро богиня сия... со громом и пламенем ворвется во внутренность сердец человеческих и начнет громогласно их уверять, терзая их мучениями самыми чувствительнейшими. Черные души мучения и язвительные гидры, освободятся от должностей своих; проникающия молнии, ясныя истинны – суть ад” [Плач Едуарда Юнга, или Нощныя размышления о жизни, смерти и безсмертии, в девяти нощах помещенные... Изд. 2-е. – Москва, 1785. – Ч. I. – С. 221–223].

⁽²²⁾ Овідій. Скорботні елегії, IV, 3, 37.

¹⁸⁴ Можливо, Сковорода мав на думці слова: Очи всѣхъ на тѣ ѡповѣютъ, и тѣ даѣши ѡмъ пищѣ во благовремѣніи (Книга Псалмів 144 (145): 15).

¹⁸⁵ Ідеться про архімандрита Курського Знаменського монастиря Амвросія (Гиновського). Олексій (у чернецтві: Амвросій) Гиновський був вихованцем Києво-Могилянської академії. У 1765 р. прийняв постриг, викладав латинську мову й поетику в Києво-Могилянській академії, з 1774 р. працював у Олександрівській семінарії. Настоятелем Курського Знаменського монастиря був призначений у 1781 р. Написав книгу «Історія про місто Курськ та про чудотворну ікону Знаменія», яка була надрукована в Курську 1792 р. Помер у 1800 р.

⁽²³⁾ Цей вірш звучить так: Мыслимъ ѡубо вѣрою ѡправдѣтисѣ человекѣ, безъ дѣла законѣ (Послання св. ап. Павла до римлян 3: 28).

¹⁸⁶ Парафраза Євангелії від св. Матвія 26: 41. Пор.: дѣхъ ѡубо вѣрою, плоть же немощна.

¹⁸⁷ Тобто «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».

¹⁸⁸ Дописано між рядками іншим чорнилом.

¹⁸⁹ В автографі: верьх.

ЗМІСТ

Леонід Ушкалов. Переднє слово	3
Леонід Ушкалов. Григорій Сковорода.....	9

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА. ТВОРИ

ПОЕЗІЇ

«Сад божественных пѣсней, прозябшій из зерн Священнаго Писанія»	51
Пѣснь 1-я («Боится народ сойти гнить во гроб...»)	51
Пѣснь 2-я («Остав, о дух мой, вскорѣ всѣ земляныи мѣста!..»)	52
Пѣснь 3-я («Весна любя ах пришла! Зима люта ах прошла!..»)	53
Пѣснь 4-я («Ангелы, снижайтесь. Ко землѣ сближайтесь...»)	54
Пѣснь 5-я («Тайна странна и преславна!..»)	55
Пѣснь 6-я («Вонми небо и земля! нынѣ ужаснися...»)	56
Пѣснь 7-я («Кто ли мене разлучит от любви твоей?...»)	57
Пѣснь 8-я («Объяли вкрут мя раны смертоносны...»)	58
Пѣснь 9-я («Голова всяка свой имѣет смысл...»)	59
Пѣснь 10-я («Всякому городу нрав и права...»)	60
Пѣснь 11-я («Нелзя бездны окіана горстью персти забросать...»)	61
Пѣснь 12-я («Не пойду в город богатый. Я буду на полях жить...»)	62
Пѣснь 13-я («Ах поля! поля зелены!..»)	63
Пѣснь 14-я («Коликая слава нынѣ?...»)	64
Пѣснь 15-я («Лежиш во гробѣ. Празднуеш Субботу...»)	66
Пѣснь 16-я («Прошли облака. Радостна дуга сіяет...»)	67
Пѣснь 17-я («Видя житія сего я горе...»)	68
Пѣснь 18-я («Ой! ты птичко жолтобоко...»)	68
Пѣснь 19-я («Ах ты тоска проклята! о докучлива печаль!..»)	69
Пѣснь 20-я («Кто сердцем чист и душею...»)	70
Пѣснь 21-я («Щастіе, гдѣ ты живеш? Горлицы, скажите...»)	71
Пѣснь 22-я («Распрости вдаль взор твой и разумны лучи...»)	73
Пѣснь 23-я («О дражайше жизни время!..»)	74
Пѣснь 24-я («О покою наш небесный! Гдѣ ты скрылся с наших глаз?...»)	75

25-я. Пѣснь отходная («Ѣдеш, хочеш нас оставить?..»)	76
Пѣснь 26-я («Постѣшай, Гостю! постѣшай!..»)	77
Carmen (Мелодія)	78
Пѣснь 27-я («Вышних наук саде святой!..»)	79
Пѣснь 28-я («Возлети на небеса, хоть в версальскіи лѣса...»)	81
Пѣснь 29-я («Чолнок мой бури вихр шатает...»)	83
Пѣснь 30-я («Осѣнь нам проходит, а весна прошла...»)	84

Інші поезії	116
De libertate	116
Fabula («Как толкω солнце в вечеру запало...»)	118
Fabula de Tantalo	120
Фабула («Старичок нѣкій Філарет в пустиннѣ...»)	123
Разговор ω Премудрости	126
«Все лице морщиш, печален всегда ты...»	129
Похвала Астрономіи Ex Ovid[ii] Fast[orum] I[ibris]	130
O delicati blanda etc[etera]	132
In Natalem Iesu	135
Est quaedam mœrenti flere voluptas	137
Quid est virtus?	139
Epigramma («Скажи мнѣ краткω Мужа мудра дѣло!..»)	140
Similitudines ex Virgilio] 2. Aeneide	141
In Natalem Basilii Tomaræ, pueri 12 annorum	144
In natalem Bilogrodensis Episcopi	146
De sacra caena, seu aeternitate	147
De umbratica Voluptate	152

БАЙКИ

Басни Харьковскія	154
Басня 1. Собаки	156
Басня 2. Ворона и Чиж	156
Басня 3. Жаворонки	156
Басня 4. Голова и Тулуб	157
Басня 5. Чиж и Щиглик	157
Басня 6. Колеса Часовіи	158
Басня 7. Орел и Сорока	158
Басня 8. Голова и Тулуб	158
Басня 9. Мурашка и Свинья	159
Басня 10. Двѣ Курицы	159

Басня 11. Вѣтер и Філософ	160
Басня 12. Оселка и Нож	161
Басня 13. Орел и Черепаха	161
Басня 14. Сова и Дрозд	161
Басня 15. Змія и Буфон	162
Басня 16. Жабы	162
Басня 17. Два цѣнныи Камушки: Алмаз и Смарагд	163
Басня 18. Собака и Кобыла	164
Басня 19. Нетопыр и Два Птенца, Горлицын и Голубинин	165
Басня 20. Велблюд и Олень	166
Басня 21. Кукушка и Косик	166
Басня 22. Навоз и Алмаз	167
Басня 23. Собаки и Волк	168
Басня 24. Крот и Линкс	169
Басня 25. Лев и Обезьяны	170
Басня 26. Щука и Рак	171
Басня 27. Пчела и Шершень	172
Басня 28. Оленица и Кабан	173
Басня 29. Старуха и Горшечник	174
Басня 30. Соловей, Жаворонок и Дрозд	175

ТРАКТАТИ, ДІАЛОГИ, ПРИТЧІ

Убуждшеся видѣша славу Его	200
Да лобжет мя от лобзаній Уст своих	205
Начальная Дверь ко Христіянскому Добронравію	213
Преддверіе	213
Твердь Бесѣды	214
Глава 1-я. О Богѣ	214
Глава 2-я. О Вѣрѣ Вселенной	215
Глава 3-я. О Промыслѣ Общем	215
Глава 4-я. О Промыслѣ Особенном для Человѣка	215
Глава 5. О Десятословіи	218
Глава 6. О Истиннѣй Вѣрѣ	220
Глава 7-я. Благочестіе и церемонія – разнь	220
Глава 8. Закон Божій и преданіе – разнь	221
Глава 9-я. О Страстях, или Грѣхах	221
Глава 10. О Любви, или Чистосердечіи	221

Наркісс. Разглагол о том: Узнай Себе	231
Пролог	231
Чудо, Явленное во Водах Наркіссу	233
Разговор о том: Знай себе	234
Разговор 2-й О том же: Знай себе	239
Разговор 3-й О том же: Знай себе	241
Разговор 4-й О том же: Знай себе	246
Разговор 5-й О том же: Знай себе	251
Разговор 6-й О том же: Знай себе	253
Разговор 7-й О истинном Человѣкѣ, или о Воскресеніи	256
Симфонія, сирѣчь Согласіе Священных Слов	265
Разговор	265
Хор	266
Симфонія	268
Симфонія	268
Симфонія	270
Симфонія	270
 Сѣмфонія, нареченная Книга Асхань	
о Познаніи самаго себе	292
[Присвята]	292
Главизна Книги сея	293
Симфонія	293
[Разговор]	293
 Бесѣда, нареченная Двое:	
о том, что Блаженным быть легко	388
[Разговор]	388
Врата Господня, В новую Страну, в предѣлы вѣчности	400
 Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)	427
 Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula.	
Еврейски: Сіон	454
 Діалог, или Разглагол о древнем мірѣ	476
[Присвята]	476
Основаніе Діалога	476
Разглагол о Древнем мірѣ	477

Разговор Пяти путников о истинном щастіи в жизни (Разговор Дружескій о Душевном мирѣ)	502
Кольцо	558
[Присвята]	558
Кольцо. Дружескій Разговор о Душевном Мирѣ	559
Разговор, называемый Алфавит, или Буварь Мира	645
Пѣсня	645
[Присвята]	646
Основаніе	649
Дружескій разговор о Душевном Мирѣ	649
Нѣсколько Окрухов и Крупиц из языческой Богословіи	656
Басня о Котах	663
Картина Изображеннаго Бѣса, называемаго Грусть, Тоска, Скука	664
Примѣты Нѣких Сродностей	668
Сродность к Хлѣбопашеству	670
Сродность к Воинству	671
Сродность к Богословіи	673
Хор Природных Благовѣстников	675
Нѣсколько Символов, сирѣчь Гадательных, или Таинственных, Образов, из Языческой Богословіи	683
Fabula de Naedo et Lupo Tibicine (Басня Есопова)	694
Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis.	
Сирѣчь Икона Алкѣиадская	729
[Присвята]	729
Главизна сея Книги	734
Преддверіе, или Крильцо	734
Предѣл 1. Обращеніе Притчи к Богу, или к Вѣчности	735
Предѣл 2. В вещах можно примѣтить Вѣчность	736
Предѣл 3. Начало во всѣх Системах Мірских умо-зрится и всю тлѣнь, как Одежду свою, носит. Оно есть Мір первородный	737
Предѣл 4. Здѣсь нѣсколько Знаменый, Гербов и Печатей, тайно-образующих Горнее Начало	738
Предѣл 5. На сем Началѣ утверждена вся Библіа	739
Предѣл 6. Библіа есть Маленькій Бого-образный Мір, или Мірик. Мірозданіе касается до одной Ея, не до великаго, тварьми обитаемаго Міра	739
Предѣл 7. О Символах, или Образах. Как оныя назывались у Еллин? А как называются в Библіи?	742

Предѣл 8. Первый Опыт, испытывающій Силу слѣдующаго Слова: “Совершишася небо и Земля!..”	743
Предѣл 9. Испытывается Сила слѣдующаго Слова. “Почи в день седмый от всѣх дѣл своих”	744
Предѣл 10-й. О Захаріевском Свѣщникѣ	746
Предѣл 11-й. О Снах Фараоновых	748
Предѣл 12-й. О Жертвѣ Авраамской	749
Предѣл 13-й. О Седми Хлѣбах	749
Предѣл 14-й. О Плащеницѣ, Петру низпущенной	750
Предѣл 15-й. О Лѣствицѣ Іаковлѣй. О семи Градѣх, Женах, Трубах и Горах	751
Предѣл 16-й. О Безконечной Пространности и Непроходимости Дому Божіа	752
Предѣл 17-й. О Зміѣ	752
Катавасія, или Снисхожденіе	754

Книжечка о Чтеніи Священ[наго] Писанія,

нареченна Жена Лотова	779
[Присвята]	779
Примѣта 1-я О наставникѣ	781
Примѣта 2-я О симпатіи, или сострастіи, между чтецом и наставником	782
Примѣта 3-я О отверженіи свѣцких Мнѣній	782
Примѣта 4-я О страшной опасности в чтеніи	782
Примѣта 5-я. О чтеніи в мѣру	783
Примѣта 6-я О Чтеніи в Ползу Душевному	802
Примѣта 7-я О вѣрном Вождѣ	803

Брань Архистратига Михаила со Сатаною о сем:

Легко быть Благим	829
[Присвята]	829
Главизна Творенія	830
Борба и Пря о Том: Претрудно быть злым. Легко быть благим	830
Бесѣда Ангелская о клеветѣ Діаволской, и о Кознех, отводящих от истиннаго утѣшенія	833
Львина Ограда	835
Путь Спасительный	836
Путь мира, наречен пуст	838
Путь шуїй, наречен вентер	839
Богач, путешествуя поет пѣснь	840
Лицемѣры, молящся, поют	842

Ангелская пѣснь в силу сего: “Бездна бездну призывает”	843
Клевета, Еллински Διαβολή, Римски Traductio	843
Кознь	844
Адское царство, на чем Основанно?	846
Плачущая Неплоды	848
Пѣснь в Конец Сего: “Испусти Змій за Женою из Уст своих Воду, яко Рѣку, да Ю в Рѣцѣ потопит”	850
Обновленіе Мыра	850
Пѣснь Побѣдная	851
 Пря Бѣсу со Варсавою	871
Предѣл. Яко Все, еже в Мірѣ, – Похоть Очес, Труд и Горестъ	879
Край Райскій	882
 Благодарный Еродій	893
[Присвята]	893
Главизна и Твердь Книжицы	894
Притча, нареченна: Еродій	895
Свиток о благом Рожденіи Чад, Ради благочестивых, сострастных и Здравых Родителей	910
 Убогій Жайворонок	920
Посвященіе	920
Основаніе притчи	921
Притча, нареченна: Убогій Жайворонок	921
Пѣснь Рождеству Христову, О нищетѣ Его	931
 Діалог. Имя Ему: Потоп Зміин	941
[Присвята]	941
Глава 1-я. Притча Слѣпый и Очитый	942
Глава 2-я. Діалог, или Разглагол	943
Глава 3-я. Испытуется Божія Сила в нѣких Мѣстах Бібличных	950
Глава 4-я. Продолжается Суд над Зміем	955
Глава 5-я. О Злобѣ Зміиной	964
Глава 6-я. О Преображеніи	965
Глава 7-я. О Воскресеніи	968

ПЕРЕКЛАДИ

Ода (Iesuitae Sidronii Hosii)	1003
[Цицерон. О старости]	1009
[Присвята]	1009
Перевод Из Книг Римскаго Сенатора Марка Ціцерона: о Старости	1010
Разговор о Старости	1011
Книжечка Плутархова о спокойствіи души	1040
[Присвята]	1040
Толкованіе из Плутарха О тишинѣ сердца	1041

ЛИСТИ

До Михайла Івановича Ковалинського	1060
Лист № 1 (від 26 (27?) травня 1762 р.)	1060
Лист № 2 (від 9 липня 1762 р.)	1061
Лист № 3 (від кінця серпня – початку вересня 1762 р.)	1063
Лист № 4 (від початок вересня 1762 р.)	1065
Лист № 5 (від середини вересня 1762 р.)	1066
Лист № 6 (від середина – друга половина вересня 1762 р.)	1067
Лист № 7 (від другої половини вересня – початку жовтня 1762 р.)	1068
Лист № 8 (від другої половини вересня – початку жовтня 1762 р.)	1070
Лист № 9 (від другої половини вересня – початку жовтня 1762 р.)	1072
Лист № 10 (від жовтня (?) 1762 р.)	1074
Лист № 11 (від жовтня (?) 1762 р.)	1077
Лист № 12 (від жовтня 1762 р.)	1079
Лист № 13 (від жовтня 1762 р.)	1082
Лист № 14 (від жовтня 1762 р.)	1083
Лист № 15 (від кінця жовтня – початку листопада 1762 р.)	1084
Лист № 16 (від 8 листопада 1762 р.)	1086
Лист № 17 (від 13 листопада 1762 р.)	1087
Лист № 18 (від 15 листопада 1762 р.)	1088
Лист № 19 (від 23 листопада 1762 р.)	1089
Лист № 20 (від 29 листопада 1762 р.)	1091
Лист № 21 (від 1 грудня 1762 р.)	1092
Лист № 22 (від жовтня – грудня (?) 1762 р.)	1095
Лист № 23 (від вересня – грудня (?) 1762 р.)	1097

Лист № 24 (від 20–23 грудня 1762 р.)	1098
Лист № 25 (від початку січня 1763 р.)	1100
Лист № 26 (від 23–26 січня 1763 р.)	1101
Лист № 27 (від 27 січня 1763 р.)	1104
Лист № 28 (від 30 січня 1763 р.)	1106
Лист № 29 (від 7 лютого 1763 р.)	1107
Лист № 30 (від січня – лютого 1763 р.)	1109
Лист № 31 (від 15 лютого 1763 р.)	1111
Лист № 32 (від початку другої половини лютого 1763 р.)	1111
Лист № 33 (від другої половини лютого 1763 р.)	1113
Лист № 34 (від кінця лютого – початку березня 1763 р.)	1114
Лист № 35 (від кінця лютого – початку березня 1763 р.)	1117
Лист № 36 (від кінця лютого – початку березня 1763 р.)	1119
Лист № 37 (від першої половини березня 1763 р.)	1120
Лист № 38 (від першої половини березня 1763 р.)	1121
Лист № 39 (від першої половини березня 1763 р.)	1122
Лист № 40 (від першої половини березня 1763 р.)	1123
Лист № 41 (від останнього тижня березня 1763 р.)	1124
Лист № 42 (від останнього тижня березня – початку квітня 1763 р.)	1125
Лист № 43 (від квітня 1763 р.)	1126
Лист № 44 (від 11 травня 1763 р.)	1129
Лист № 45 (від другої половини травня – початку червня 1763 р.)	1131
Лист № 46 (від другої половини червня 1763 р.)	1132
Лист № 47 (від кінця червня 1763 р.)	1134
Лист № 48 (від 7 липня 1763 р.)	1136
Лист № 49 (від 12 липня 1763 р.)	1137
Лист № 50 (від 18 липня 1763 р.)	1141
Лист № 51 (від 29 серпня 1763 р.)	1143
Лист № 52 (від вересня – жовтня 1763 р.)	1145
Лист № 53 (від вересня – жовтня 1763 р.)	1146
Лист № 54 (від вересня – жовтня 1763 р.)	1147
Лист № 55 (від травня – червня 1763 р.)	1148
Лист № 56 (від травня – червня 1763 р.)	1150
Лист № 57 (від вересня – жовтня 1763 р.)	1152
Лист № 58 (від вересня – жовтня (?) 1763 р.)	1154
Лист № 59 (від 28 (29?) жовтня 1763 р.)	1155
Лист № 60 (від 8 листопада 1763 р.)	1156
Лист № 61 (від 22 листопада 1763 р.)	1158
Лист № 62 (від кінця листопада 1763 р.)	1159
Лист № 63 (від кінця листопада 1763 р.)	1160
Лист № 64 (від кінця листопада 1763 р.)	1162

Лист № 65 (від кінця листопада – початку грудня 1763 р.)	1163
Лист № 66 (від кінця листопада – початку грудня 1763 р.)	1164
Лист № 67 (від кінця січня – початку лютого 1764 р.)	1165
Лист № 68 (від лютого – травня 1764 р.)	1166
Лист № 69 (від другої половини червня 1764 р.)	1169
Лист № 70 (від 8 листопада 1764 р.)	1170
Лист № 71 (від листопада 1764 р.)	1171
Лист № 72 (від жовтня – листопада 1762 р.)	1172
Лист № 73 (від липня 1766 р.)	1174
Лист № 74 (від липня – серпня 1765 р.)	1177
Лист № 75 (від першої половини 1767 р.)	1180
Лист № 76 (від від 25 червня 1867 р.)	1181
Лист № 77 (від 1787 р. – початку серпня 1788 р.)	1183
Лист № 78 (від 26 вересня 1790 р.)	1183
Лист № 79 (від 2 квітня 1794 р.)	1186

До Якова Петровича Правицького	1233
Лист № 80 (від 3 жовтня 1782 р.)	1233
Лист № 81 (від 3 жовтня 1785 р.)	1234
Лист № 82 (від 6 березня 1786 р.)	1236
Лист № 83 (від 30 березня 1786 р.)	1237
Лист № 84 (від 25 квітня 1786 р.)	1238
Лист № 85 (від 18 січня 1787 р.)	1239
Лист № 86 (від 6 березня 1787 р.)	1240
Лист № 87 (від 21 березня 1787 р.)	1241
Лист № 88 (від 7 жовтня 1787 р.)	1242
Лист № 89 (від 4 серпня 1788 р.)	1243
Лист № 90 (від 31 грудня 1788 р.)	1246
Лист № 91 (від 30 травня 1785 р.)	1246
Лист № 92 (від 5 січня 1792 р.)	1248

До різних осіб	1259
Лист № 93 (до Іоїля, від початку січня 1758 або 1759 р.)	1259
Лист № 94 (до Гервасія Якубовича, від 22 серпня 1758 р.)	1260
Лист № 95 (до Федора Ляшевецького, від 1761 р.)	1262
Лист № 96 (до Федора Жебокрицького, від 1764 р.)	1264
Лист № 97 (до Василя Максимовича, від 1764 р.)	1266
Лист № 98 (до Йова Базилевича, від 18 квітня 1765 р.)	1269
Лист № 99 (до Василя Степановича Томари, від 20 серпня 1772 р.)	1270
Лист № 100 (до Якова Івановича Долганського, від 1772 р.)	1271
Лист № 101 (до Якова Івановича Долганського, від 25 лютого 1773 р.)	1272

Лист № 102 (до Володимира Степановича Тев'яшова, від 28 листопада 1774 р.)	1273
Лист № 103 (до Дмитра Автономовича Норова, від друга половина липня – перша половина серпня 1775 р.)	1274
Лист № 104 (до Івана Григоровича Диського, від 20 листопада 1778 р.)	1274
Лист № 105 (до Артема Дорофійовича Карпова, від 19 лютого 1779 р.)	1275
Лист № 106 (до Василя Михайловича Земборського, від 21 лютого 1779 р.)	1276
Лист № 107 (до Василя Михайловича Земборського, від 10 травня 1779 р.)	1278
Лист № 108 (до Осипа Юрійовича Розальйон-Сошальського, від 1781 р.)	1279
Лист № 109 (до Степана Микитовича Курдюмова, від осені – початку зими 1781 р.)	1280
Лист № 110 (до Степана Микитовича Курдюмова, від 5 січня 1784 р.)	1281
Лист № 111 (до Григорія Івановича Ковалинського, від 2 травня 1785 р.)	1282
Лист № 112 (до Івана Васильовича Земборського, від 23 січня 1787 р.)	1283
Лист № 113 (до Якова Михайловича Донця-Захаржевського, від 7 грудня 1787 р.)	1285
Лист № 114 (до Степана Івановича Тев'яшова, від 10 червня 1788 р.)	1285
Лист № 115 (до Григорія Івановича Ковалинського, від 23 вересня 1788 р.)	1286
Лист № 116 (до Олексія Степановича Базилевича, від 23 вересня 1788 р.)	1287
Лист № 117 (до Єгора Єгоровича Урюпіна, від 10 червня 1790 р.)	1288
Лист № 118 (до Петра Федоровича Пискунівського, від 10 червня 1790 р.)	1288
Лист № 119 (до Єгора Єгоровича Урюпіна, від 2 липня 1790 р.)	1289
Лист № 120 (до Івана Івановича Єрмолова, від другої половини вересня 1791 р.)	1290
Лист № 121 (до Наемана Петровича, від 6 грудня 1792 р.)	1291
До невідомих осіб	1317
Лист № 122	1317
Лист № 123	1317
Лист № 124	1320
Лист № 125	1321
Лист № 126	1321

РІЗНЕ

Excerpta philologica	1328
Vertendi quomodo auctores in vernaculam	1328
Autores, qui primum legendi	1328
Excerpendum esse legentibus	1329
Excerpendi modus	1329
Lemmata qui sint facienda	1329
Lacrimae et quidquid ad illas	1329
Adversariorum exemplum	1330
Historica	1330
Lemma	1330
Філологічні виписки	1331
Як перекладати авторів на рідну мову	1331
Яких авторів слід читати насамперед	1331
При читанні слід робити нотатки	1332
Як робити нотатки	1332
Як робити короткі нотатки	1332
Сльози та все, що до них належить	1332
Приклади зауважень	1333
Історичні нотатки	1333
Лема	1334
Сон	1337
P[ublīi] Terentii Comoedia, quae vocatur <i>Adelphi</i>	1340

ДОДАТОК

Ковалинський Михайло. Жизнь Григорія Сковороды	1343

Наукове видання

СКОВОРОДА ГРИГОРІЙ
ПОВНА АКАДЕМІЧНА ЗБІРКА ТВОРІВ

За редакцією проф. Леоніда Ушкалова

Технічна редакція Євгенії Онишко

Коректа Олександри Ушкалової

Підписано до друку 28.05.10. Формат 70х100/16.
Папір офсетний. Гарнітура Palatino Linotype. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 87,5. Наклад 300 прим. Зам. № 10-29.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 1002 від 31.07.2002 р.

Видання і друк ТОВ «Майдан»
61002, Харків, вул. Чернишевська, 59.
Тел.: (057) 700-37-30
E-mail: maydan.stozhuk@gmail.com